De Gids. Jaargang 62

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1898

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001189801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

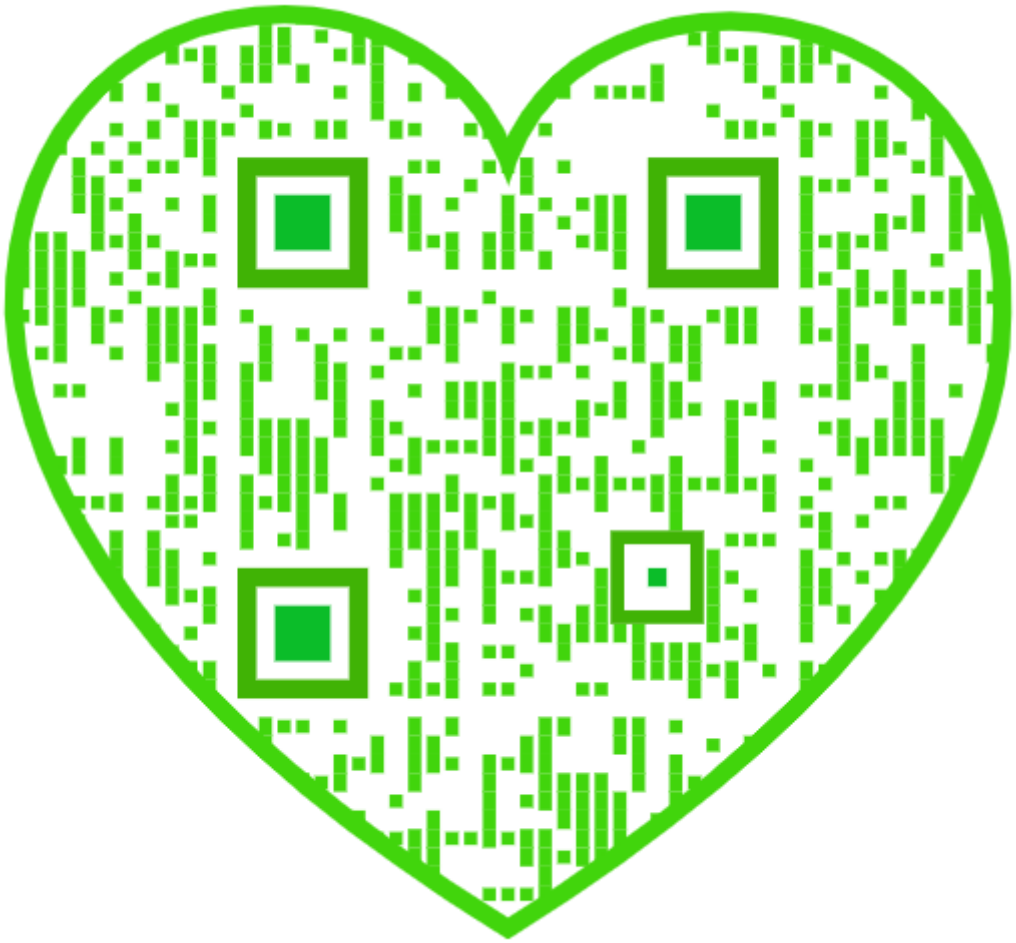

Psyche.

> ....Schrei nu niet meer, en ga nu slapen, en als je niet slapen kan, zal ik je een sprookje vertellen, een mooi verhaaltje van bloemen en edelsteenen en vogels, van een jongen prins en een klein prinsesje... Want meer is er niet in de wereld, dan een sprookje...
> *Metamorfoze*.

I.

Reusachtig massief, met driehonderd torens, op den hoogsten top van een rotsgebergte, rees het koningsslot in de wolken.

Maar de top was breed vlak als een hoogland, en het slot breidde zich mijlen ver uit, met wallen, met muren van tinnen, mijlen, mijlen ver uit....

En overal rezen de torens op, verloren in de wolken, en het slot was als een stad, hoog op den rots van bazalt.

Rondom het slot cirkelden lager en verder, lager en verder, de valleien van het rijk, verschietende met horizonnen, de een achter den ander en altijd, altijd door.

Achter de kimmen daagden weêr kimmen; achter de rozige zilveren; achter de blauwende goudene; achter de grauwende, bleekende nevelende, wemelende weg, en nooit was de laatste te zien: bij helder weêr doemde achter den einder altijd een einder weêr.

Ze cirkelden eindeloos achter elkaâr, ze verloren zich in wegtrillende misten, en plotseling teekende scherper zich af de silhouet van hun kim.

Over de hooge torens streek soms een waas van wolkfloers heen, maar onder bruiste een vloed, die zich stortte wanhopig als waterval in een afgrond van peillooze duizeling.

Zoo scheen het of het kasteel oprees tot de hoogste starren, en daalde tot in de diepste middenpuntnaven der aarde.

Langs de meer dan mannehooge kanteelen dwaalde Psyche veel rond, rondom het slot, dwaalde ze van toren naar toren, van tinne naar tin, met een glimalch van gedroom. Dan keek ze naar boven, en strekte de hand als uit naar de starren, of keek naar beneden in het regenbogende watergeklots, tot het duizelde in haar hoofdje, en zij ijlings zich trok terug en de handjes sloeg voor de oogen. En heel lang kon zij dan zitten in den hoek van een kanteel, de oogen ver, een lachje om hare lippen, de knieën opgetrokken en met de armen omvangen, en hare kleine vleugels lagen uitgespreid aan tegen het mossige steen, als een kapelletje, dat zat onbewegelijk.

En zij tuurde uit naar de kimmen.

En hoe zij ook tuurde, zij zag er altijd meerdere.

Dichtbij waren het groene valleien, met grazende schapen bespikkeld, sappige weiden met vette vee; wuivende korens, scheeprijke kanalen; en het huizengevlak van een dorp. Verder werden het lijnen van wouden, toppen van heuvels, kammen van bergen, of, ruw uitgehakt, onverwachts, een massa van hoekig bazalt. Nog verder, nevelden steden weg met minaretten en dommen, koepels en spitsen, schoorsteenen, die rookten, het lint van een breede rivier.... Nog verder, verteederden horizonnen in melkblank en opaal gedroom, geen lijn meer, maar tint alleen, weêrschijn van laatsten zonneglans, verheveling of er meren spiegelden, eilanden rezen laag aan de lucht, luchtparadijzen, waterstrepen van hemelzee, oceanen van ether en lichttrillende niets....

En Psyche tuurde, tuurde voor zich uit....

Zij was het derde prinsesje, de jongste dochter van den ouden koning, vorst van het Rijk van Verleden.... Zij was altijd heel eenzaam, hare zusters zag ze weinig, haar vader maar een enkel oogenblik des avonds, voor zij slapen ging, en, zoo ze kans zag, vluchtte zij weg van de mummelende voedster, en dwaalde zij langs de tinnen, en droomde zij, met haar oogen ver, ver turende uit naar het wijde rijk, dat cirkelde weg in het niets.... O, hoe ze verlangde te gaan, verder dan het slot, te gaan naar de weiden, de wouden, de steden, te gaan naar de spiegelende meren, opalen eilanden,

oceanen van ether, en dan naar dat verre, verre niets, dat zoo trilde als een bleek, bleek licht.... Zoû zij ooit nog de poorten uit kunnen gaan? O, hoe zij verlangde te dwalen, te zoeken, te vliegen.... Te vliegen, o te vliegen, te vliegen als de musschen, de duiven, de arenden...!

En zij klepte met hare wiekjes, zwak. Het waren, aan hare schoudertjes teêr, twee wiekjes, als van een heel groote kapel, doorschijnende vlies, karmozijn bestuifd en zachtgeel, azuurtjes en rozig geaderd, waar ze vasthechteden aan haar rug, en op ieder wiekje gloeiden twee oogen, zooals op den staart van een pauw, maar fijner van kleur, en schitterend als gestampte juweel: gestampte saffier en smaragd op fluweel, en het fluweelen oog viermalen gezet in het schitterstof van de wiekjes.

Ze klepte er meê, ze kon er niet meê vliegen.

Dàt, dat was haar groote verdriet, en dàt, dat was haar peinzen, waarvoor ze dan dienden, die vleugeltjes, daar aan haar schouderblaadjes. En ze schokte er meê, en klepte er meê, maar ze rees niet boven den grond: haar fijne figuurtje verluchtigde niet, haar naakte voetje bleef vast aan den grond, en alleen haar heel fijne sluiertje, dat sleepte een beetje rondom haar blank-blanke leedjes heen, werd even gewapperd òp, door een vlaagje van vleugeltjes-waai.

II.

Te vliegen, o te vliegen!

Zij hield heel veel van de vogels, hoe zij ze ook benijdde. Ze lokte ze met kruimelen brood, met korrelen graan, en eens had zij een duif gered van een adelaar: de duif had zij vast aan haar borst geborgen onder haar sluier, en den adelaar had zij heel moedig verjaagd met haar handje, waar hij schaduwde over haar heen met de breedte van zijn vlucht, roepende tot hem, dat hij zoû gaan en zoû laten de duif ongedeerd.

O, te zoeken, te zoeken!

Want zij hield heel veel van de bloemen, en gaarne had zij in het woud en de weiden, of verder nog, de onbekende bloemen gezocht. Nu kweekte zij ze tusschen de wallen, op den rotsachtigen grond, en zij had zich een hof gemaakt;

de knoppen ontloken als zij naar ze keek, de stengelen groeiden als zij er langs streelde, en als zij kuste een verwelkende bloem, werd ze, heel even, weêr frisch als eerst.

Te dwalen, o te dwalen....!

Nu dwaalde zij maar langs de tinnen, de trappen af, de hoven over, en over de wallen, maar aan de poorten stonden de wachters, ruw en gebaard, en met ijzer gepantserd, en de hoornen vol schettergeklank om de schouders. Dan kon zij niet verder, en dwaalde terug in de kelders en crypten, waar heilige spinnen webben weefden, en, werd ze dan bang, dan ijlde zij verder, verder, verder, eindeloos galerijen af, tusschen rijen van roerlooze ijzeren ridders, totdat ze weêr kwam bij haar voedster, die altijd zat aan haar spinnewiel.

O, te zweven!

Op een gestadigen wind te zweven naar den versten horizon toe, naar het melkblank en opaal gedroom, naar den uitersten trans van de wereld! Te zweven naar die zeeën en eilanden, die ginds zoo heel ver, en zoo ijl, wisselden iederen oogenblik, als kon een bries ze veranderen van vorm, van tint, zóó teêr, dat geen voet ze betreden zoû, maar alleen een gewiekte als zij, een vogel, een fee er zachtkens kon zweven over, om te zien al die landschapheerlijkheid, te genieten die droomparadijs-atmosfeer....

O, te vliegen, te zoeken, te dwalen, te zweven....

En uren lang droomde zij, en zat in het kanteel, de oogen ver, de knie in den arm, en haar vleugeltijes lagen uitgespreid, als een kapelletje, dat zat onbewegelijk.

III.

Emeralda, zoo heette haar oudste zuster.

Overglanzende mooi was Emeralda, schitterend schoon als geen vrouw in het rijk, geen prinses in andere rijken. Zij was heel groot en vorstelijk van gestalte; zij liep heel recht en fier en trotsch; zij wàs heel trotsch, want na den dood van den koning zoû zij heerschen op den troon van het Rijk van Verleden. IJverzuchtig op al de macht, die haar deel zoû zijn, wees zij af alle de prinsen, die dongen om hare hand. Zij sprak nooit anders dan om te bevelen, en alleen

voor haar vader boog zij het hoofd. Zij droeg altijd zwaar brokaat, zilver- of goud-, en bezaaid met gesteente, en lange mantels van ruischend sindaal met breed hermelijn omzoomd; een diadeem van de eêlste juweelen flonkerde steeds in haar rossiggoud haar, en ook haar oogen waren juweel: twee prachtige groene smaragden, waarin een zwarte karbonkel was de pupil; en men fluisterde geheimzinnig, dat haar hart was geslepen uit één enkelen reuzerobijn.

O, Psyche was zoo bang voor haar!

Als Psyche dwaalde door het kasteel en zij eensklaps Emeralda zag komen, met pages vooruit, flambouwen, schildknapen, jonkvrouwen, die droegen haar sleep, en een twintigtal hellebaardiers, dan sloeg haar de angst naar de keel, en ijlings verborg zij zich achter een deur, een behang, waar ook maar, en ruischte dan Emeralda voorbij met een groot gekraak van satijn en van goud, en al het voetstapgedaver van haar gevolg, dan klopte Psyche's hartje heel hoog, als een klokje, tik, tik, tik-tik, tot zij meende flauw te vallen.... Dan kneep zij de oogen dicht om niet te ontmoeten den kouden trotschen blik van Emeralda's groene smaragden, die priemden door de gordijnen heen, en wel zagen Psyche, maar deden of ze niet zagen. En was Emeralda dan weg, dan vluchtte Psyche naar buiten, naar boven, hoog op de tinnen, dan haalde zij heel diep adem, prangde de handjes aan de borst, en hare wiekjes sidderden nog lang na, van angst.

Astra, zoo heette de tweede prinses.

Zij droeg een levende star op het hoofd; zij was heel wijs en geleerd; zij wist veel meer dan alle de wijsgeeren en geleerden van het rijk, die bij haàr kwamen om raad. Zij bewoonde den hoogsten toren van het kasteel en soms, langs haar vensterbogen, zag zij wolken trekken als geesten van mist. Zij verliet haar toren nooit. Zij zat omringd van rollen perkament, reusachtige globen, die zij draaien liet met een druk van haar vinger, en na uren van bespiegeling beschreef zij met groote passers, op een bord, van marmer zwart, cirkel na cirkel, of rekende lange sommen uit; met getallen zóó groot, dat geen mensch ze uit konde spreken. Soms zat zij omringd van de wijzen des lands, en de koning zelfs kwam tot haar en hoorde zijn dochter aan, als zij met langzame, zekere stem verklaarde. Maar omdat al de wijs-

heid der aarde haar deel al was, minachtte zij heel de wereld, en had zij zich bouwen laten op het terras van haar toren een mijlenlangen telescoop, die zich richtte in de oneindigheid van het grenzenlooze luchtruim. En waren de wijzen dan weg, en was zij alleen, dan ging zij op het terras en tuurde door het gevaarte, dat zij wendde naar alle punten des ruims. Door de glazen van diamant, zonder facetten geslepen, zag zij nieuwe sterren, die de menschen niet kenden, en noemde zij ze met namen. Door de glazen van diamant zag zij zonnestelselen, spiralen van vuur, zich kronkelen door de mateloosheid des heelals.... Maar zij tuurde altijd door, want achter die zonnestelsels, wist zij, waren weêr andere sferen, empyrea, en daar héel achter, eindeloos achter, was de Mystieke Roos, die zij nooit kon zien....

Soms als Psyche dwaalde rond door het slot, klopte zij angstvallig, nieuwsgierig aan bij Astra, die haar genadiglijk binnen liet komen. Heel ernstig, als Astra stond voor het bord, en rekende sommen uit, keek Psyche naar hare zusters star, die levend flonkerde op haar hoofd, tusschen haar ravenzwarte haren. Of Psyche ging op het terras, en tuurde door den telescoop, maar zij zag niets dan heel hel licht, en hare oogen deden er pijn van....

IV.

Des avonds voor zij slapen ging, kwam Psyche bij den koning.

Wel honderd jaren was hij oud, zijn baard hing tot zijn gordel af, en meestal las hij in de geschiedrollen van het rijk, die de ministers hem brachten iederen dag.

Maar 's avonds klom Psyche op zijn knieën en verborg zich in zijn baard, of zat aan zijne voeten in de plooien van zijn tabbaard, en de rol viel op den grond, en kronkelde in een, en de dorre groote hand van den almachtigen heerscher streelde het kopje van zij derde, prinsesje met de vleugeltjes.

- Vadertje, vroeg eens Psyche; waarom heb ik vleugeltjes, en kan ik toch niet vliegen?

- Je hoeft niet te vliegen, kindje; je bent veel veiliger bij mij dan als je was een vogeltje in de lucht.

- Maar waarom heb ik dan vleùgeltjes?

- Dat weet ik zoo niet, mijn kindje....

- Waarom heb *ik* vleugeltjes, en Astra een levende star op het hoofd, en Emeralda juweelen oogen?

- Omdat je prinsessen bent: die zijn anders dan andere meisjes.

- En waarom, vadertje, fluisterde Psyche geheimzinnig; heeft Emeralda een hart van robijn....

- Neen, kindje, dat heeft ze niet: ze heeft wel oogen van smaragd, omdat ze is een prinses - zooals Astra heeft een ster, en jij twee mooie vleugeltjes - maar ze heeft een menschelijk hart.

- Neen, vadertje, neen: haar hart is van edelsteen.

- Wie zegt dat dan, mijn kindje?

- De voedster zegt het, vadertje, haar eigen pages, de wachters aan de poorten, en de wijze heeren, die bij Astra komen.

De koning werd heel bedroefd: zij zagen elkaâr diep in de oogen, en zij omhelsden elkaâr, want de koning was treurig, om wat hij zag in het verschiet, en Psyche werd bang: zij beefde altijd als ze dacht aan Emeralda.

- Kleine Psyche, vroeg haar oude vader; wil je me nu wat beloven?

- Ja, vadertje.

- Zal je altijd bij me blijven, kleine Psyche? Veilig ben je hier, niet waar, en de wereld is zoo groot, de wereld is zoo boos. De wereld is vol verlokking en raadsel. Er zweven door de luchten gevleugelde paarden; er hurken in woestijnen reusachtige sfinxen; er zwerven door de bosschen duivelachtige faunen.... Er worden in de wereld tranen geweend, die beken vormen, en in de wereld verschenkt men zijn edelste recht voor het laagste genot.... Blijf bij mij Psyche, dwaal nooit te ver af, want onder ons slot gloeit de Onderwereld....! En het leven is als een vorstin, een wreede vorstin met een hart van steen....

- Van edelsteen, als Emeralda, dacht Psyche stil.

- Die vaart in triomftocht met jubelkar over het teêrste en liefste heen, en drukt het morsdood in de diepe vorens van modder.... O, Psyche, kleine Psyche, beloof me, blijf altijd hier in dit hoog en veilig slot: blijf altijd bij je vader!

Zij begreep hem niet. Zijne oogen, zeer groot en bezield, zagen over haar heen in de ijlte, met onuitsprekelijke treurigheid. Toen wilde Psyche hem troosten. Zij omhelsde hem in haar armpjes bloot, zij verdween als in zijn baard, en zij fluisterde speelsch:

- Ik blijf altijd bij je, hoor, vadertje....

Hij drukte haar aan zijn hart, hij begroef haar aan zijn borst.

Toen dacht hij, dat hij spoedig sterven zoû....

V.

Psyche was dikwijls zeer eenzaam, maar toch had zij veel: zij had de bloemen, de vogelen; zij had de kapellen, die dachten, dat zij een grootere zuster was; zij had de hagedisjes, waar ze meê speelde, en die zij als een dingetje van smaragd hield tegen haar sluier aan; zij had de zwanen in de diepe slotgrachten, die haar volgden, als zij op de groene wallen liep; zij had de wolken, die aandreven van de verre eilanden en paradijzen daarginds; zij had den wind, die haar balladen zong, den regen, die ruischte nat op haar neêr, en haar wiekjes vol parelen zaaide. Zij had ook wel gaarne willen spelen met de pages in de hallen, willen lachen met de schildknapen in de wapenzaal, willen luisteren naar de krijgsverhalen van de gebaarde hellebaardiers aan de poorten, maar zij was een prinses en wist, dat zij dat niet doen mocht, en zij liep ze altijd heel waardig voorbij, meisjeskuisch in haar fijnen dunnen sluier, die haar broze leedjes half naakt liet. Dat was de edele Naaktheid, die haar prinsesselijk privelege was, haar met de Vleugels geschonken aan haar wieg door de Fee der Geboorte, zooals aan Emeralda was geschonken het Juweel, en aan Astra de Star. Want nooit zoû Psyche Juweel mogen dragen of Star, en nooit zouden Emeralda of Astra naakt mogen gaan. Elke prinses had haar voorrecht, privelege van geboorte. En het was aanbiddelijk van onbewuste, jonkvrouwelijk teedere onbesmetbaarheid, Psyche met hare karmozijn-schitterende wiekjes te zien komen, naakt in de plooien haars sluiers, langs de schidknapen en soldaten, die prezenteerden hun degen of hellebaard, als de prinses nimfe-blank hen voorbij trad.

Psyche was dikwijls heel eenzaam, want hare voedster was

oud en dommelde over haar spinnewiel; speelnooten had Psyche niet, omdat zij was een prinses, en hofdames zoû zij eerst later krijgen, als zij ouder was en deftiger. Maar met de vogelen en de wolken en den wind wist Psyche te spreken en te lachen, en zij verveelde zich zelden, hoewel zij soms wel eens verlangde niet meer te zijn: Prinses van de Naaktheid met de Wieken, maar een dier heel gewone boerinnetjes, zooals zij daarginds de koeien zag melken, of in den wijnoogst de dikke trossen druiven zag plukken, onder het gezang van de persers: mooie bruine jongens met stevige armen, die de meisjes omhelsden in rondedans.

Psyche dwaalde maar rond langs de tinnen, Psyche zag naar de wolken en sprak met den wind, en zij vroeg aan den wind vlucht aan haar vleugels te geven, opdat ze zoû vliegen kunnen, ver, naar de opalen landschappen toe, die telkens verschoten en wisselden. Maar de wind ruischte weg met een klapperend geflapper van vlerken, dat Psyche benijdde, en éven, vergeefs, trilden haar wiekjes na.

Psyche zag naar de wolken. Die dreven zoo statig in allerlei vormen, van schepen, van zwanen, van paarden, en nooit bleef de vorm: steeds wisselden, dikblank in het blauwe van ether, de vluchtige schijngestalten. Nu zag zij drie zwanen, die trokken een boot, waar drie vrouwen in stonden, die menden de zwanen; nu zag zij de vrouwen worden éen toren, de zwanen éen draak, en van heel ver kwam aan een ridder, gezeten op een gevleugeld ros. Maar nu werd het langzaam een kudde van kleine en zilvergevachte donzige schaapjes, die graasden verweg in den zonneschijn als in een gouden weide. De ridder verzonk, maar het ros zweefde nader en hoog over de torens van het kasteel dreef het op zijne wieken de schaapjes na.

Dan droomde Psyche 's nachts van de zwanen, den toren, den draak, den ridder, het ros. Maar het liefst was haar het ros, omdat het sterke vleugelen had. En den volgenden morgen tuurde zij van de tin of het ros weêr aan zoû zweven.

Maar dan was de hemel of grauw van den regen, of blauw van wolkeloosheid, of gezaaid vol witte pauweveêren, prachtige pluimen, maar roerloos in de allerhoogste lucht. Veranderde dan de wind, als zij vroeg: toe, waai nu weêr uit het Oosten: ga weg, Noordewind, met je grauwe gevaarten,

ga weg: ga weg, Westewind, met je urnen van regen; ga weg, Zuidewind, met je pauweveêren; kom nu, wind uit het Oosten, met je schatten van weeldevizioenen, je draken, je paarden, je meisjes met zwanen.... dan woeien de wisselende wolken aan en speelden een opera hoog in de lucht, en Psyche, verrukt, zat te turen.

Dan kwam ook weêr na weken, nadat zij in weken het had gemist, het gevleugelde ros. En zij wenkte het met den vinger, opdat het komen zoû, dalen zoû tot haar neêr. Maar het vlerkte voorbij en over het slot. Dan miste zij het weêr dagen lang, en boos zag zij naar de luchten en schold op den wind. Maar dàn kwam het weêr, en zij wenkte het lachende, wenkte met haar vingertje. Het ros steigerde hoog; de vleugels stonden recht in de lucht, en, o wonder, háar wenkte het ros nu te komen hoog, tot hem op. Zij knikte, dat zij niet kon, schokte hulpeloos met haar schoudertjes, trilde bevende met hare vleugeltjes, en bewoog hare armen wijd-uit om te zeggen, dat zij niet kon. En het ros stormde weg op den adem van den wind uit het Oosten. Dan weende Psyche, en treurig zat zij te kijken naar de verre, verre landschappen toe, die zij nimmer zoû bereiken.

Maar na weken, daar woei weêr de schattenaanvoerende wind, daar verscheen weêr het ros aan de kimmen. En het wapperde aan, Psyche wenkte het ros, haar hartje zwaar van hoop en twijfel, hoop en twijfel.... Het ros steigerde, het ros wenkte haar.... Zij beduidde, dat zij niet kon, en ach, zij vreesde, dat het weêr wegstormen zoû, het ros met de krachtige wieken.

Neen.... neen.... het ros.... het ros daalde!! O, Psyche slaakte éen juichkreet, sprong op, danste van vreugde en klapte in hare handjes. Uit de hooge, hooge lucht daalde het ros, drijvende breed op zijn vlerken. Het daalde. En Psyche, kleine, blijde, opgetogen Psyche zag het naderen, naderen naar haar neêr. Het daalde, het naderde. O, wat was het een prachtig ros! Grooter dan de grootste paarden, en dan met vléugels! Blond was het, zonneblond met lange krullen van manen, en een langen krullenden staart, als een vlag van zonnegoud. Het edele hoofd droeg het fier op den krommenden nek, en de oogen blonken als vuur en een stoom van adem walmde uit de gespalkte neusgaten wolk na wolk

uit. Groot, krachtig, gespierd, als van zilverige pennen stonden de wieken breed uit, als Psyche nooit vogel gezien had. En de goudene hoeven sloegen de wolken en stampten er donder uit: de vuurvonken bliksemden in den heel hellen dag. Verrukte Psyche had nog nooit zoo mooi een paard gezien, nog nooit zoo mooi een vogel, en ademloos het hoofdje geheven, wachtte zij af tot het dalen zoû, neêr op het terras... Eindelijk, daar stond het voor haar. Zijn neusgaten stoomden, en zijn hoef sloeg den vonk uit [het bazalt, en hij wuifde met de manen en wapperde met den staart.

- Prachtig mooi paard, sprak Psyche; wie ben je?

- Ik ben de Chimera, antwoordde het ros, en zijn stem klonk diep als de klank van een bronzen klok.

- Kan je heusch spreken? vroeg Psyche verrast. En vliegen? O, wat moet je gelukkig zijn!!

- Waarom heb je me geroepen, kleine prinses? vroeg de Chimera.

- Ik woû je zien van heel dichtbij, bekende Psyche. Ik zag je maar bliksemen als gewiekt weêrlicht door de hooge luchten heen. Zoo gauw was je weêr weg, en dat speet me altijd, als ik je niet maar zien kon. Dan was ik, o, zoo treurig.

- En waarom woû je me zien van dichtbij, kleine prinses met de vleugeltjes?

- Ik vind je zoo mooi. Ik heb nog nooit zoo iets moois gezien als jij. Ik wist niet, dat er zoo iets moois kon bestaan. Wat ben je? Een paard ben je niet. Ook niet een draak. Ook niet een mensch. Wat ben je?

- Ik ben de Chimera.

- Waar kom je van daan?

- Van heel ver. Van de landen, die zijn achter de landen, van de werelden achter de werelden, de hemelen achter de hemelen...

- Waar ga je naar toe?

- Naar heel ver. Zie je die verre strepen, daar ginds, van zilver en opaal? Nu, duizende malen zoover ga ik heen... Ik ga van de oneindgheid naar de oneindigheid; ik kom van het niets en ik ga tot het niets.

- Wat is het niets?

- Het alles. Het niets is zoo ver als je hersentjes denken

kunnen, mijn kleine prinses, en dan nog veel verder, en het niets is meer dan al wat je ziet van dit hooge kasteel af...

- Ben je nooit moê?

- Neen, mijn wieken zijn sterk: ik kan de heele menschheid torsen op mijn rug, en ik zoû haar kunnen voeren naar de sterren achter de sterren.

- Als Astra dat wist!

- Astra weet het. Maar zij heeft mij niet noodig. Zij rekent de sterren met cijfers uit.

- Waarom vlieg je van het eene eind naar het ander, o prachtige Chimera? Wat is je doel? Waarvoor ben je?

- Wat is je eigen doel, kleine Psyche? Waarvoor ben je zelve? Waarvoor zijn de bloemen, de menschen, de starren? Wie weet het?

- Astra...

- Neen. Astra weet niets. Haar wetenschap is gebouwd op een allereerste dwaling. Geheel haar wetenschap is als een toren, die in zal storten.

- Ik zoû gaarne veel willen weten. Ik zoû gaarne nog meer willen zien. Ik zoû ver door het heelal willen zoeken. Ik verlang naar het allerschoonste... Maar ik weet niet wat het is. Misschien ben jijzelve het allerschoonste, Chimera... Maar waarom strek je je wieken nu uit?

- Ik moet weg.

- Nu al? Waarheen? O, waarom ga je zoo gauw, prachtige Chimera?

- Ik moet. Ik moet de mateloosheid doorkruisen. Ik heb al te lang hier vertoefd.

- Blijf nog...

- Ik kan niet. Ik mag niet langer.

- Wie dwingt je, o krachtig ros, snel als het weêrlicht...

- De Macht.

- Wie is de Macht?

- God...

- Wie is God? O, zeg mij nog meer? Vertel mij nog meer! Ga nog niet heen! Ik verlang nog zooveel aan je te vragen, van je te hooren. Ik ben zoo dom. Ik heb zoo naar je verlangd. Nu ben je gekomen. En nu wil je weêr voort!

- Vraag mij geen wijsheid: ik heb er geen. Vraag wijsheid aan de Sfinx: vraag vlucht aan mij.

- O, blijf nog! Tril niet zoo met die wieken van vlam! Wie is de Sfinx? O, Chimera geef mij geen wijsheid, maar vlucht!

- Nu niet...

- Wanneer dan?

- Later...

- Wanneer later?

- Vaarwel.

- O, Chimera, Chimera...!

Het ros had reeds breed zijne wieken gespreid. Het steigerde. Maar Psyche, plotseling, sloeg beide haar armen rondom zijn hals en hing zich aan zijne manen.

- Laat mij, kleine prinses! riep het ros. Ik stijg snel, en je zal vallen, te pletter op het bazalt! Laat mij los.

En langzaam steeg het op... Psyche was bang; zij opende hare armen, zij duizelde, viel tegen de tinne aan, en kneusde een van haar wiekjes. Dat deed pijn... Maar zij achtte het niet: het ros was al hoog in de lucht, en zij volgde zijn spoor met de oogen...

- Het is weg, dacht zij. Zoû het weêr komen? Of zoú ik het gezien hebben voor de eerste en laatste maal? Als een droom is het aangedreven, uit verre landschappen aan, naar verdere hemelen heen... O, wat schijnt de wereld vaal! Hoe dof is de kim! En wat voel ik duizelig... Mijn wiekje doet pijn...

Zij streek met haar handje den kreuk uit het wiekje, zij streek het streelend weêr glad, en de tranen liepen over haar wangen.

- Akelige wiekjes! Ze kunnen niet vliegen, ze kunnen niet volgen den sterken Chimera! Ik heb zoo verdriet, zóó verdriet!! Toch... neen... Is dàt verdriet! Is dát geluk? Ik weet niet... Ik ben heel gelukkig...! Ik ben zoo weemoedig... Hoe mooi was hij, hoe sterk, hoe glanzend, hoe prachtig, hoe snel, hoe wijs, hoe edel, hoe breed van vlucht, hoe breed van vlucht!! Wat ben ik zwak bij hem... Een kind, een zwak kind; een zwak, naakt kindje met vleugeltjes... O, Chimera, mijn Chimera, o Chimera van mijn verlangen, kom terug! Kom terug!! Kom terug!!! Ik kan niet buiten je, en als je niet weêr komt, Chimera, dan wil ik niet meer leven, eenzaam op dit hooge slot; dan stort ik mij in den waterval...

Zij stond opgericht van verlangen, hare oogen naar de leêge lucht. Hare handjes prangden hare borst, zij weende, en hare wiekjes sidderden als in koorts.

Toen zag zij plotseling, aan het boograam van zijn kamer, zitten den koning, haar vader. Hij zag haar niet, hij las in een rol. Maar angstig, dat hij zoû zien haar verdriet, haar wanhoop en smachtend verlangen, vluchtte zij weg, langs de tinnen, de wallen, door de gangen en zalen van het kasteel, tot zij kwam in den toren, waar haar voedster zat aan haar spinnewiel, en daar stortte zij neêr aan de voeten der oude, en snikte heel luid.

- Wat is er, mijn liefje? vroeg de oude bes verschrikt. Prinsesje, wat is er?
- Ik heb mijn vleugeltje pijn gedaan! snikte Psyche.

En zij wees aan de voedster den kreuk in haar wiek, die nog niet geheel was uitgestreken.

Toen, met troostende stem en rimpelige hand, streelde de oude voedster langzaam het pijnlijke vleugeltje glad.

VI.

De oude koning, door pages geholpen, liet zich langzaam neêr in zijn troon; zijn ministers en hovelingen schaarden zich om hem heen. Nu ruischte veel gekraak van satijn en van goud, en Emeralda trad binnen, de kroonprinses, de Prinses van het Juweel, als haar titel luidde; pages voorop, lijfstaffieren, zijzelve schitterend van pracht in haar sleepkleed van zilversindaal; een kuras van smaragden omprangde haar boezem, een smaragden tiara omprangde haar slapen; de rossige goudene vlechten vielen drie bij drie, met smaragden doorweven, neêr langs haar gelaat, waaruit, koel smaragd, trotsch de oogen blikten, zielloos, ijskoud, en verwaten. Hofdames beurden haar sleep. Een groot gevolg van hellebaardiers omstuwde hare juweelene majesteit, en langs haren weg bogen de sidderende hovelingen dieper nog dan voor den koning, omdat zij stervensbang voor haar waren.

Haar volgde Astra met slependen tred. Zij droeg een kleed van azuur met starren bezaaid, een witten mantel vol starren, en haar levende star flonkerde hel in heur haar ravenzwart. De wijzen des lands omstuwden haar: oude grijsaarden, in

fluweelen tab baarden, met zeer lange zilveren baarden, doffe oogen, en wijs toegeknepene lippen.

De beide prinsessen zetten zich rechts en links van den troon.

En een oogenblik bleef tusschen de wachtende menigte de middenruimte der zaa Heêg. Maar toen verscheen Psyche, de derde, Prinses van de Naaktheid met de Wieken. Verlegen trad zij nader, kijkende rechts en links, met het lachje van een kind. Zij was naakt, alleen een goudene sluiertje was met een wrong om haar heupen vastgeknoopt. Als van een kapel stonden-uit hare wiekjes. Zij had geen gevolg: alleen hare voedster volgde haar. En zij was zoo lief en bekoorlijk, dat men vergat langs haar weg te buigen, dat de hovelingen glimlachten en fluisterden, vol bewondering omdat zij zoo mooi was, in haar allerkuischte onbesmetbaarheid. Zij liep langzaam voort, verlegen een beetje lachende; toen, dicht bij den troon, waar haar vader haar naderen zag, aarzelend naar hem toe, verwarde haar bloote voetje zich in haar slepende goudwaas, en om de treden nu op te gaan, beurde zij hooger den sluier, knielde neêr, en kuste des konings hand.

Toen zette zij zich op een kussen, kalm, aan zijn voeten, en was niet meer verlegen, en zag nieuwsgierig rond, en knikte hier en daar een groet, als een kind, dat zij was, tot zij eensklaps, rechts van den troon, den smaragden blik van Emeralda ontmoette. Zij schrikte, zij huiverde, koude rilling liep over haar leden, en zij leunde zich in het hermelijn van haar vaders mantel, om het veilig te hebben en warm.

Nu schetterden fanfares, en herauten aan de poort van de zaal kondigden aan prins Eros, den jeugdigen Vorst van het Heden. Hij kwam binnen geheel alleen. Hij was schoon als een god, met donkerblonde haren, donkerbruine oogen. Hij droeg een witten wapenrok over zilveren maliënhemd en geheel zijn wezen spiegelde eenvoud en verstand.

De hovelingen waren verbaasd, dat hij kwam zonder gevolg; Emeralda ter zijde had een schamperen lach tegen eene harer dames: zij vond hem geen koning, dien eenvoudigen jongeling in zijn simpele kleedij. Maar Eros was nu genaderd en boog diep voor den almachtigen heerscher en deze heette hem welkom met vaderlijke minzaamheid.

Toen sprak de prins:

- Machtige Majesteit van het Verleden, ontvang mijn eerbiedigen dank voor Uw welkom. Schuchter kom ik tot Uw troon, want mijn jaren zijn luttel, mijn wijsheid is weinig, mijn macht is gering. U heerscht over een uitgebreid rijk, waarvan de horizon zich verliest in het oneindige. Ik regeer over een land, dat niet grooter is dan een tuin. Uit mijn nederig paleis, dat is als een landhuis, overzie ik met één blik geheel mijn kleine gebied. Uwe Majesteit bezit landen en woestijnen, die Zij niet kent: ik ken iedere bloem mijner perken. En dat Uwe Majesteit, trots mijn armoede en kleinheid, toch mij ontvangt met veel eer, en mij erkent als souverein in mijn rijk, vervult mijn hart met vreugde. Moge Uwe Majesteit mij vergunnen te knielen en Haar mijne hulde te betuigen van onderdanig vazal.

Nu wenkte de oude koning Psyche, en het prinsesje stond op, opdat Eros zoû knielen.

- Beminnelijke Eros, sprak nu de koning. Ik heb je lief als een zoon. Zeg mij: koester je ook een verlangen, dat ik kan voldoen? Zoo ja, dan is het je toegestaan....

- Ik hèb een verlangen, bekende nu Eros. Uwe Majesteit verheugt mijn hart, door te verklaren, dat Zij mij bemint als een zoon. Welnu: mijn grootste vreugde zoû zijn te huwen eene der edele prinsessen, die zijn Uwer Majesteit dochteren. Maar ik ben een arme prins, en terwijl ik aan Uwe Majesteit mijn stoutmoedig verlangen beken, vrees ik, dat Zij mij te verwaten vinde te durven koesteren een wensch, die zoo hoog reikt....

- Edele prins, sprak de koning. Je bent arm, maar van hooge geboorte en goddelijken oorsprong: hooger en goddelijker dan wij. Je stamt van god Eros af; wij van zijn geliefde, Psyche. De geschiedenis der goden is te lezen in de geschiedrollen van ons rijk. Innig lief ware het mij, zoo je in eene mijner prinsessen een vrouw vond. Maar zij zijn vrij in hare keuze en je zal hare liefde moeten winnen. Vergun mij je dus ten eerste voor te stellen aan mijn oudste: de kroonprinses, Prinses van het Juweel: Emeralda....

Emeralda rees op en neeg, met een minachtenden grijns.

- En, vervolgde de vorst; in de tweede plaats, aan mijne wijze Astra, Prinses van de Star....

Astra rees op en neeg, den blik ver heen, als verloren in bespiegeling.

- En zoû Emeralda mij vergunnen te dingen naar hare liefde en hare hand? vroeg de prins.

- Majesteit van het Heden, antwoordde Emeralda. Mijn vader zegt, dat U van goddelijker oorsprong is dan wij. Ik, uwe nederige slavin, acht het dus een overgroote eer, dat U mij zoû willen verheffen aan uwe zijde, op uwen troon. En ik aanvaard uwe hulde, maar op eene voorwaarde. Die voorwaarde is:

Dat U mij zoekt het Hoogheilig Juweel, Juweel van Mysterie, waarvan de naam niet mag uitgesproken, edele Steen der Oppermacht. De legenden omtrent dit Juweel zijn talloos, onduidelijk en spreken elkander tegen. Maar het Juweel b e s t a a t. Zegt mij, gij wijzen des lands, zeg mij, Astra, mijn zuster: b e s t a a t h e t J u w e e l?

- Het bestaat, zeide Astra.

- Het bestaat, zeiden haar allen de wijzen na.

- Het bestaat! herhaalde Emeralda. Prins, ik durf u veel vragen, maar ik vraag u ook het hoogste, dat onze ziel en eerzucht denken kan. Vindt U mij schoon, heeft U mij lief, zoo zoek, en brengt U mij eens het Juweel, zoo word ik uwe vrouw en samen zullen wij zijn de allermachtigste vorsten der wereld.

De prins boog, onmerkbaar ironisch.

- Koninklijke Hoogheid van het Juweel, uw woord ademt den glans van uzelve en ik zal het overwegen. Uwe schoonheid is overblindend en met u eenmaal te heerschen over de vereenigde rijken van Verleden en Heden, lijkt mij inderdaad een goddelijk geluk toe....

- Want andere rijken bestaan er niet, vulde aan Emeralda.

- Andere rijken bestaan er niet, herhaalde Astra, en de wijzen zeiden het na.

- Ja, murmelde zacht de koning. Er is een ander rijk...

- Welk rijk? vroegen zij allen.

- Het Rijk van de Toekomst, sprak de koning heel zacht.

Emeralda lachte schamper. Astra zag medelijdend. De wijzen des lands keken elkander aan; de hovelingen schudden het hoofd.

- De koning wordt oud, fluisterde men.

- De geest van Zijne Majesteit is dikwijls aan het dwalen, mompelden de ministers.

- Onze Vorst heeft altijd veel fantazie gehad, zeiden de wijzen. Hij is een dichter....

Maar nu sprak de prins:

- En U, wijze Astra, koninklijke Hoogheid van de Star zoudt U evenals Emeralda mij vergunnen te dingen naar uw hart en hand?

- Volgaarne, prins Eros! zeide Astra, met verren blik, met vage stem. Maar ik stel mijne voorwaarde, even goed als de kroonprinses. Wilt U ze vernemen? Zoo luister. Zoo U kans ziet te verlengen mijn telescoop, te versterken zijn glazen van diamant, opdat ik door ze dringe tot aan den grens des heelals, tot aan het laatste zonnestelsel, tot in de Mystieke Roos, tot *in* de Godheid zelve, zoo word ik uwe vrouw en zullen wij samen zijn de machtigsten ter wereld, omdat wij dàn zijn: alwetend. Want het heelal is begrensd...

- Het heelal is begrensd, zeiden haar na de wijzen.

- Eindeloos is het heelal, murmelde zacht de koning.

Men glimlachte en schudde het hoofd.

- De koning wordt héel oud, herhaalde men overal.

- De koning zal spoedig sterven, voorspelden zacht de wijzen. Als een grijsaard zonder rede spreekt, gaat hij spoedig sterven....

- Koninklijke Hoogheid van de Star, sprak de prins. Ook uw, van wijsheid glanzend, woord overweeg ik in mijn brein. Want het moet waarlijk wel de gróotste macht zijn: alwetend te zijn. Maar Uwe Majesteit heeft nog een derde prinses? Waar is zij?

- Zij is hier, zeide de koning. Zij is de Prinses van de Naaktheid met de Wieken. Maar zij is nog een kind, prins....

Psyche bloosde en boog.

De prins zag haar lang aan.

Toen zeide hij zacht tot haar:

- Uwe Hoogheid heet Psyche? Zij draagt den naam van de stammoeder van haar geslacht, zooals ik draag den naam van den god, die het mijne verwekte?

- Ik geloof van wel, murmelde Psyche, verlegen.

- Zij is nog een kind, prins: vergeef haar! herhaalde de koning.

- Vergunt Uwe Majesteit mij niet te vragen naar de hand en het hart Harer derde prinses en dochter?

- Zeker, prins, maar zij is nog zoo jong.... Als zij mij verlaat, zal ik heel treurig zijn. Maar heeft zij je lief, dan sta ik haar aan je af, want dan zal zij gelukkig worden....

- Zoû je willen worden mijn vrouw, zeg Psyche?

Psyche bloosde heel rood. Hare bloote leedjes bloosden, hare wiekjes bloosden.

- Prins, aarzelde zij, en zag schuchter naar haar vader. Je doet mij veel eer. Maar mijn zusters zijn veel mooier en wijzer dan ik. En mijn vader zou mij missen, als ik met je heenging naar het Rijk van het Heden.

- Maar welke voorwaarde zoû je mij stellen, zeg, Psyche?

Psyche aarzelde. Zij had het op de lippen te juichen: vang mij den Chimera, bind hem in een weide, opdat hij er graze, en geef mij macht over hem, opdat ik hem bestijge, om te vliegen door het luchtruim, zoo het mij goed dunkt. Maar zij dorst niet voor het heele hof en voor haar vader. En zij stamelde dus alleen:

- Geene, prins....

- Zoû je mij kunnen liefhebben?

- Ik weet niet, prins....

Zij was verlegen, Psyche. Zij bloosde steeds. En eensklaps begon zij te beven en te weenen. En zij zag om naar den koning, vluchtte in zijn armen, begroef zich in zijn baard en snikte.

- Prins Eros, zeide de koning. Vergeef haar. Je ziet, zij is een kind. Zoek naar het Juweel voor Emeralda, of zoek het, tot de eindeloosheid toe vergrootende, Glas voor Astra, maar laat mij mijn jongste.

Toen boog de prins. Een namelooze treurigheid zwol in zijn ziel als een zee.

- Ik gehoorzaam Uwe Majesteit, stamelde hij bleek.

Toen daalde de koning van zijn troon en omhelsde den prins. En terwijl de fanfares schetterden, stak hij zijn arm door den arm van Eros heen, nam Psyche bij de hand, en leidde zijn gast ten banket, terwijl de prinsessen volgden, omstuwd door geheel het hof.

VII.

Dagen had Psyche vergeefs getuurd, en zij verloor alle hoop.

Maar op een windbewogen morgen - de dikblanke wolken joegen gehaast door de lucht - daar zag zij haar innig verlangen weêr: heel ver scheen het een wolk, maar dichterbij werd het een paard: het was de Chimera.

Zij wenkte met haar vingertje, en de Chimera daalde.

- Wat wil je, kleine Psyche?

Zij vouwde de handjes smeekende.

- Neem mij meê....

- Je zal duizelig worden....

- Neen, neen....

Stampende daalde hij neêr op het bazalt; het terras dreunde; vonken ontsprongen, en de walm van zijn adem stoomde in wolken recht uit.

- Neem mij meê, smeekte zij weêr.

- Waar wil je heen?

- Naar die eilanden van opaal en van zilver.

- Die zijn te ver.

- Voer mij dan naar dichter.... neem mij meê, waarheen je wil....

- Ben je niet bang?

- Neen.

- Zal je je vastklemmen om mijn hals?

- Ja, o ja.

- Kom dan....

Zij slaakte een kreet van geluk. Hij boog de knieën en zij steeg op met een kloppende, bonzende hartje. Tusschen zijn vlammende wieken, op zijn zeer breeden rug, zat zij bijna veilig als in een nest van zilveren veêren.

- Vertrouw niet op mijn vleugels, waarschuwde hij. Ik beweeg ze bij iederen slag. Ze gaan open, dicht, open, dicht. Klem je vast om mijn hals. Bind je vast in mijn manen. Als je niet bang bent en als je niet wordt duizelig en ziek, zal je niet vallen, hoe hoog ik ook ga. Durf je, Psyche?

- Ja....

Zij bond zijne manen rondom haar middel, als waren het sterke touwen van goudene vlas. Zij omhelsde zijn hals.

- Ik ben klaar, sprak ze moedig.

Hij steeg, heel langzaam, met breede vlerken. Onder hem, onder haar, zonk weg het terras.

Zij sloot de oogen, zij haalde geen adem, en het bloed vloeide heen uit haar hartje. Onder haar zonk weg het kasteel.

- Hoû op! smeekte zij. Ik sterf....!

- Dat dacht ik wel, Psyche. Je bent veel te zwak. Je kan niet met me stijgen....

Zij opende even de oogen. Zij zat op zijn rug in het zilverdons, waar zijn schachten vasthechteden aan zijn goudblonde lendenen. En rondom haar duizelden kringen van licht en van lucht heel snel.

- Daal! smeekte zij. O, daal. Ik kan niet meer, ik heb geen adem. Ik sterf.

Hij daalde.... Hij stond op het terras. Zij gleed langs zijn vleugel af op den grond. Zij sloeg de handjes voor het gezicht. Toen zij de oogen opsloeg, was zij alleen.

Zij was heel, heel treurig. Maar den volgenden dag, daar verscheen hij alweêr. En, moediger, wilde zij hem nog eens bestijgen. Hij liet haar doen, als zij wenschte, en zij steeg op. Zij sloot de oogen, maar glimlachte. Hij ging al hooger met haar, zonderdat zij vroeg: daal. Zij dreef eene pooze hoog in de lucht, zij opende de oogen en glimlachte steeds; zij wende zich aan de ijlheid des ethers. De derde maal zweefde hij voort met haar: zij zag in de diepte het koninklijk slot, klein als een speelgoed, torentjes, walletjes; en nu besefte zij voor het eerst, dat zij het kasteel had verlaten.

Zij dacht aan den koning.

- Breng mij terug! beval zij het ros.

Hij gehoorzaamde haar. Hij bracht haar terug. Maar zoodra hij verdwenen was, smachtte zij naar hem weêr en naar de hooge luchten. En zij had slechts ééne gedachte: de Chimera. Zij zag niet meer om naar de bloemen, die zij op de wallen gekweekt had en de bloemen verwelkten. Zij zag niet meer om naar de zwanen, en de zwanen, verontwaardigd, volgden haar tevergeefs in de groene grachten; zij vergat hun brood te kruimelen. En naar de wolken zag zij en zij tuurde slechts naar den wind ter wille van hèm; het goudblonde paard met de zilveren wieken, omdat het kwam op den wind, op de wolken, die donderden onder zijn hoefslag.

De dagen, dat hij niet kwam, haar blonde Chimera, zat zij bleek en vereenzaamd, te turen op de tin, de oogen ver, de knie in den arm. Des avonds kroop zij dan in den baard van den koning, in de plooien van zijn tabbaard, maar zij dorst hem niet zeggen, dat zij besteeg een gevleugeld wonderpaard en er meê door het luchtruim ijlde. Maar de dagen, dat het geliefde ros was gekomen en haar had meêgevoerd met voorzichtigen vleugelslag, glansde zij van een gouden geluk in de apotheoze harer ziel, en door de sombere hallen, waar heilige spinnen haar webben weefden, die nooit werden verstoord, jubelde Psyche's hooge stem een juichzang uit, die vreemd weêrechode aan tegen het dof gobelin, het lage verwulfsel en de roerlooze ijzeren ridders.

VIII.

- Psyche, waar wil je heen?

- Naar die eilanden van opaal, naar die zeeën van licht, naar die strepen van lichtend verschiet....

- Haal diep adem; klem je goed aan mijn hals; bind steviger den knoop van mijn manen, dan beginnen wij onzen tocht.

De wolken ratelden van een lichten donder; het bliksemde onder zijn hoefslag; zijne wieken klepten open en dicht, en ruischten van krachtig geveêrte. Psyche slaakte een kreet: zij was zóo hoog gestegen als nog nooit en onder hen verzonk weg het kasteel, verzonken de weiden, de wouden, de steden en de rivier; onder hen trok weg als een landkaart provincie na provincie, woestijn na woestijn, het geheele Rijk van Verleden. Wat was het groot, wat was het groot! De grenzen weken telkens terug; in de diepte spitste op stad na stad, slingerde zich rivier na rivier, verhief zich keten na bergketen, nauwlijks lichte verheffing, bobbelende arabesk door de vlakten heen. Dan waren het groote wateren als oceanen en Psyche zag niets dan sneeuwschuimende zee. Maar aan de andere zijde der zee begon weêr het strand, het land, het woud, de weide, de steden, de bergen, eindeloos door....

- Hoe ver zijn nog de eilanden van opaal, de strepen van lichtend verschiet, mijn innig-geliefde Chimera?

- Die zijn we al door....

Zij hief op haar hoofdje en tuurde uit langs zijn dampenden hals en tuurde om zich heen.

- Maar ik zie ze niet meer! sprak ze verrast. Ik zie het woud en de weide, de steden en de bergen.... Is dan overal de wereld de zelfde? Waar zijn de eilanden van opaal?

- Achter ons....

- Maar ik zie ze niet....! Zijn we er dan overheen gegaan, zonder dat ik ze zag? O, stoute Chimera, je hebt me niet gewaarschuwd! En waar zijn de strepen van lichtend verschiet?

- We gaan er door heen....

- Ik zie niets.... Beneden land, om ons wolken, als overal. Maar geen landen van licht.... En toch, daar in de verte, heel ver in de verte! Wat is dat, Chimera! Ik zie als een purperen woestijn, aan een zee van goudwater, met krinkelende boorden van week parelmoêr; in de woestijn zijn oazen, als bleek emerald, van palmen met zilveren waaierkronen, azuren bananen, en over de purperen woestijn trilt een ether van licht karmozijn, met strepen van smeltend topaas.... Chimera, Chimera, wat is dat voor een land? Wat is dat voor een prachtig land?? De goudene zee schuimt borduursel van parelen aan tegen den oever van schilferend parelmoêr; de palmen waaien hun kronen op een rythme van luchtmuziek, en de bananen, blauw, in den ether, roze, verglimmen tot alles er licht is....! Chimera, is dat de regenboog?

- Neen....

- Chimera, is dat het land van geluk? Is dat het Rijk van Geluk? Chimera, ben je er koning?

- Ja. Het is mijn land. En ik ben er koning.

- Gaan wij er heen?

- Ja.

- Blijven wij er, Chimera? Blijven wij er samen?

- Neen....

- Waarom niet?

- Zoodra ik mijn purperen land heb bereikt, moet ik verder.... En dan weêr terug.

- O, Chimera, ik wil niet terug! Ik vergeet alles, mijn wader, mijn land. Ik wil daar blijven, bij jou!

- Ik kan niet.... Maar let nu goed op: wij naderen mijn rijk, kleine Psyche. Zie, nu zweven wij over de zee, nu naderen wij de boorden, die schilferen van week parelmoêr.

- De zee is vuilgroen, als gewone zee; de boorden zijn zand.... Je bedriegt me, Chimera! Zoodra we naderen, toover je weg alle schoons wat ik zag....

- Nu, onder ons is de woestijn van purper; onder ons zijn de oazen van bleek emerald.

- Je bedriegt me, Chimera! De woestijn blaakt gloeiend in straffe zon, de oazen verbleeken tot niets, als verheveling... Chimera!!

- Wat Psyche?

- Waar gaan we heen?

- Naar de vèrste verschieten....

- Ik geef niet om ze! Je bedriegt me altijd! Eindeloosheden voer je meê, en al het moois, wat ik zie, verdwijnt voor mijn oog. Maar toch.... daar achter de kim, den zand-einder van de woestijn, is een glanzende schijn.... Zijn dat zilveren grotten aan een zee van licht? Golft het licht daar als water? Zijn dat bosschen van licht, steden van licht, in een land van licht! Zeg, Chimera, wonen daar menschen van licht! Is dat het paradijs!?

- Ja.... Wil je er heen?

- Ja, o ja, Chimera: daar is het geluk, het hoogste geluk en daar wil ik bij je blijven....!

- Wij naderen al....

- Laat het nu blijven het land van licht, het zonneglansparadijs: toover niet weg het land van geluk, o stoute Chimera: bereik het nu met me, en daal met me neêr....

- Wij zijn er....

- Daal neêr....

Hij daalde.

- Bereiken wij nog niet den lichtenden grond?

- Kijk naar beneden, of je niets ziet....

Zij keek langs zijn vleugel.

- Ik zie niets....! Het is nacht.... Het is donker.... Chimera!!!

- Wat, kleine Psyche?

- Waar is het land van zilveren licht, het land van de lichtende menschen? Waar is het gebleven?

- Zie je het niet?
- Neen....
- Dan is het weg....
- Waar?
- Achter ons, onder ons....
- Waarom ben je niet eerder gedaald?
- Mijn vlucht was te snel, en ik kon niet, o Psyche...
- Je bedriegt me! Je kon wel! Je wil niet.... Nu.... nu is het nacht, stikdonkere nacht, starlooze nacht.... Een koude ijst om.... O, Chimera, voer mij terug....!!

Hij wendde zich met een zwaai van zijn krachtige vlerken. En bij zijne zwenking sloeg-uit het weêrlicht en zig-zagde door heel het luchtruim met glad-hel electrische degens; de zwarte lucht scheurde los met een heftigen donderslag als klettercymbalen, een stormwind stak op, kletsregen viel neêr...

- O, Chimera, voer mij terug!

Zij wierp zich aan zijn hals; zij verborg in zijn manen haar hoofdje en door den losbarstenden storm, terwijl bij iederen slag van zijn hoef het bliksemde rondom hen heen, vlerkte hij wijd-uit door het luchtruim, terug met haar naar haar land: het Rijk van Verleden, inkt daar ginds in den nacht van inkt....

IX.

De oude koning was dood.

Van de driehonderd torens wapperden zwarte vlaggen en een donkere schaduw sloegen zij neêr.

Zwakke schemering viel door de boogramen in het kasteel, want de driehonderd vlaggen befloersden de zon.

Met diep bedroevende treurmuziek geleidde de stoet bij het flakkeren der lange flambouwen den goudenen doodeschrijn van den koning, de trappen af, de trappen af, naar de zeer diepe grafgewelven.

De zwarte priesters baden Latijn, het zwarte hof zong de litanie, de zwarte prinsessen zongen om beurten een langen zin van Latijn....

Emeralda, het eerst, achter den schrijn; Astra achter haar zuster; en het laatste, kleine Psyche, gehuld in haar zwarte sluiertje. Emeralda zong met een stem van kristal, Astra

viel te laat in, verstrooid; en de stem van Pysche beefde, als zij alleen moest zingen, den eentonigen, langen zin....

Daar, in het diepste gewelf, zetten zij den schrijn naast den schrijn van des konings vader, en zij baden, geknield, er om heen. De lage Romaasche gewelven weken terug in ondoordringbare duisternis. Zij zongen en zij baden den heelen langen dag, en Psyche was heel moê, en terwijl zij knielde neêr, met knietjes stijf, viel zij in sluimering tegen den schrijn aan van haar vader. Hare laatste gedachte was geweest te omhelzen voor het laatst zijn dierbare oude gelaat, maar zij voelde slechts het goudsmeê-werk en haar voorhoofdje deed zich pijn aan de groote ronde juweelen, die er waren ingevat...

Toen sliep zij in....

En toen het hof gebeden had, en men langzaam de trappen weêr opsteeg, om boven te huldigen Emeralda, als koningin van het Rijk van Verleden, vergaten zij allen Psyche.

Zij sliep heel lang....

En toen zij wakker werd, wist zij eerst niet, waar zij was.

Toen bespeurde zij den schrijn bij het licht van de lange flambouwen.

Toen zag zij door het kristal heen van den sarcofaag het doode gelaat van den koning. Zij drukte een kus op het glas.

- Vadertje! fluisterde zij bevend; waarom ben je gegaan? Ik ben nu heel alleen! Voor Emeralda ben ik bang, en Astra ziet niet naar mij om: zij ziet alleen naar de sterren. Vadertje! Vergeef me! Ik heb je bedrogen! Ik heb door het luchtruim gedraafd op den rug van het vliegende paard. Maar, vadertje, het paard is mooi, en ik heb den Chimera lief! O, vadertje, ik heb je bedrogen, en nu ben ik alleen, en ik heb niemand, die voor mij zorgt! Dood ben je, vadertje, en gebalsemd, en opgesloten in goud en kristal en juweelen, en je hoort je kleine Psyche niet; je ziet niet naar je dochtertje om. Alleen! Alleen! Ontzaglijk is het kasteel; driehonderd torens staan hoog in de lucht: ik ben nooit in alle driehonderd geweest, hoe ik ook heb gedwaald. O, vadertje, o, vadertje, waarom ben je van me gegaan! Wie heeft mij nu lief, wie beschermt mij nu voor het leven! Vadertje, vaarwel, ik blijf hier niet! Ik ga heen! Ik verlaat het kasteel. Groot is de wereld en boos, maar Emeralda is machtig en ik ben voor haar bang. Als ik blijf, zal zij mij met haar blik voort-

jagen in een toren, en opsluiten voor heel mijn leven, en mijn vleugels zal ik te pletter slaan tegen onbreekbare traliën. Vadertje, vaarwel! Ik blijf hier niet. Ik vlucht! Waarheen? Waar zal ik vluchten! Ik weet het niet, o lief vadertje; alleen blijft je kindje achter, in de groote, onveilige wereld! Alleen, alleen! O, vadertje, vaarwel, vaarwel en voor altijd!

Zij stond. Zij huiverde. De zwarte gewelven weken eindeloos terug. In het licht der lange flambouwen zag zij de heilige spinnen, die weefden web over webbe; ze werden nooit verstoord.

- Heilige spin! vroeg Psyche, aan een groote dikke, met een kruis op haar rug. Zeg mij, waar moet ik heen?

- Je kan niets ontvluchten, antwoordde de spin, somber in de hoogte des gewelfs, in het midden van haar web. Alles is als het is, alles wordt als het wordt, geschiedt als het geschiedt, alles vergaat tot stof; iedere dag verzinkt in de diepe gewelven van de sombere putten onder ons, onder ons; alles wordt het Verleden, en alles komt in de macht van Emeralda. Zoodra iets is, is het geweest, en is het in de macht van Emeralda. Poog niet te ontvluchten: dat is ijdelheid: onderga je lot. Het beste is, dat je wordt een van ons, heilige spin, en je webbe weeft. Want ons weven is heilig, ons web onverstoorbaar, en met al onze webben, het een voor het ander, dienen wij de vorstin en beschermen haar schatten; de schatten van het Verleden, die achter ons weefsel vergaan tot stof.

- Maar als ze vergaan tot stof, wat zijn ze dan waard?!

- Dom kind, stof is alles, het Verleden is stof; herinnering, stof; alles wordt stof; liefde, juweelen, alles wordt stof, en de heilige stof bewaken wij achter ons weven. Word spin als wij, weef je web, en wees wijs.

- Maar ik leef, ik ben jong, ik verlang, ik heb lief, en ik kan mij niet begraven in stof.... O, zeg mij, waarheen moet ik vluchten!

De spin grijnsde schamper en bewoog met acht pooten, heel ongeduldig.

- Vraag mij niet naar de oorden der wereld, en naar de streken van den wind. Ik zit hier en weef. Ik ben heilig. Ik bewaak den schat van den troon. Verstoor mij niet meer met je wuftheid en laat je vleugels zich niet verwarren in

de stralen van mijn web, ook al ben je geen mot, maar prinses van het Rijk van Verleden....

Psyche werd bang. De spin ontzag haar omdat zij was een prinses, maar aasde toch met boosaardig instinct.... En zij deinsde terug. Zij sloeg een laatsten blik op het doode gelaat van haar vader, en snelde de honderde trappen op. In alle hoeken zaten de heilige spinnen en bewogen de pooten. In huivering snelde zij hooger. Waarheen? Zij dacht wel aan hare liefde, den goudblonden Chimera, maar samen zoû hij nergens met haar kunnen zijn voor altijd. Ze zweefde met hem door het ruim, en hij bracht haar terug in het slot. Zijn lot was: zonder rust het luchtruim te doorvlerken. O, zoo ze Chimera was als hij, zoo ze had twee krachtige vleugels, in plaats van prinsesse-wiekjes, zij had hem dan overal vergezeld....!

Waarheen? Boven uit de troonzaal klonk fanfaregejubel. Daar werd Emeralda gekroond. Waarheen?? Zij vluchtte naar het terras.... O, als Emeralda haar mistte, hoe boos zoû ze dan zijn! Ze zoû denken, dat Psyche haar weigerde hulde te doen. Zij kon nooit meer terug. Vaarwel bloemen, zwanen, duiven!

De driehonderd zwarte vlaggen befloersden den dag. Zij zoû den Chimera nooit zien naderen. O, als hij kwam, en zij hem niet zag, en zij hem niet wenkte, en hij vlerkte voorbij! Hij was haar eenig heil! Zoo het moest, zoû zij wachten, dagen lang op de tinnen. Als Emeralda haar maar niet liet zoeken! O, dan was de waterval daar, dan stortte zij zich voorover, voor altijd, voor eeuwig, in het regenbogende watergeklots!

Een wind stak op. Dàt was de wind, die haar liefde aanvoerde! De vlaggen bewogen en belemmerden haar het gezicht. En hoewel ze niets zag, wenkte zij als in wanhoop en riep zij:

- Chimera, Chimera!

X.

Het weêrlichtte. Het donderde. Plotseling tusschen de vlaggen zwart daalde neêr het ros.

- Wat is er, kleine Psyche?

- Neem mij meê!

- Waarheen?

- Waarheen je wilt. Breng mij ergens heen. Mijn vader is dood. Emeralda heerscht. Ik durf niet langer hier blijven.

- Stijg op....

Zij steeg. Hij vloog met haar voort. Hij vloog met haar den geheelen dag; de zon zonk; de starren schitterden aan den boog van den nacht; en hij vloog terug. Zij naderden weêr het kasteel. Het was ochtendschemering.

- Vlieg voorbij! smeekte zij.

Hij vloog verder. Onder haar zag zij even het slot, klein als speelgoed; de driehonderd torens, waar groene vlaggen nu waaiden, omdat Emeralda heerschte. - Hij vloog verder.

- Chimera! smeekte zij. Ik heb je lief, je bent de schoonste heerlijkheid, die ik immer heb aanschouwd. Veilig lig ik op je rug, gebonden in je manen, mijn armen om je hals. Maar ik ben moê. Ik ben duizelig. Ik heb het koud. Zet mij ergens neêr.... Kan je niet met mij rusten in een mooi dal, tusschen bloemen, aan een beek? Heb je geen dorst? Ben je nooit moê en nooit duizelig en koud? Wil je niet grazen en liggen in een weide? Kom je dan nooit en nooit tot rust? Chimera, ik heb je zoo lief? Maar waarom dit rusteloos vliegen van Oosten naar Westen, van Westen naar Oosten?

- Ik moet, kleine Psyche.

- Chimera, daal ergens neêr. Blijf ergens met mij. Ik ben moê, ik ben koud. Ik wil slapen op een bed van mos onder lommer van boomen; en slaap daar met mij.

- Ik kan niet. Mijn lot is te zweven, schijnbaar doelloos, maar tòch met een doel, en dat ik niet weet.

- Maar wat wil dan de Macht? Jij zweeft; de spin weeft haar web; Emeralda heerscht over stof; alles is als het is; o, het leven is tróosteloos! Chimera, ik kan nu niet langer! Lief heb ik je met heel mijn ziel, maar als je niet daalt, dan bind ik den knoop van je manen maar los, dan laat ik mijn armen, zoo moê, maar los, en dan val ik neêr in het niets....

- Hoû nog een pooze moed. Ginds is de purperen woestijn....

- O, die is mooi! juichte zij. Maar je vliegt er voorbij, altijd voorbij....!

- Wil je er rusten, Psyche?

- O, ja....

- Dan daal ik er neêr.... Hoû nog een pooze moed.

Zij hield hem heel vast en zag spiedend uit. Hij repte de wieken, duizelingsnel: ze waaiden een wind om Psyche.... Daar doemden in de lucht de purperen zanden aan goudene zee, met parel-borduursel van schuim; de azuren bananen, die wuifden haar kronen in teêrrozen ether....

Haar adem hield Psyche in.... Zoû hij er dalen....?

Ja waarlijk, hij daalde.... Hij daalde.... Zij meende, het purper verbleekte, zoodra hij er daalde; de zee was niet goud meer, het loover niet blauw.... Maar toch, toch was het schoon, een droom-ijl en tooverschoon land, en hij daalde.

Op breedstille vlerken daalde hij neêr. Nu stond hij stil, snuivend zijn adem in wolkenden stoom. Zij gleed van zijn rug zacht neêr op het zand en zij lachte en slaakte een zucht van verlichting.

- Rust nu hier, Psyche! sprak hij weemoedig en de trilling in zijn bronsklinkende stem bevreemdde haar: zij lachte niet meer. - Rust nu. Zie, hier zijn dadelen, en daar is een bron. De nacht spreidt zich spoedig zacht paarsch aan den hemel en verkoelt de te heete lucht. Reeds tintelen enkele sterren, heel bleek. Lesch je nu, laaf je nu, en rust uit.... Dit is een lieve oaze. Slaap nu, kleine Psyche. De dag van morgen is spoedig daar.... Vaarwel.

Zij zag hem aan met groote oogen. Zij wierp zich aan zijn hijgende borst van breed, krachtig paard en sloeg om zijn krommenden hals hare armen, die beefden.

- Wat....? Wat zeg je, Chimera? vroeg zij met haar stem, bleek van angst. Wat wil je? Wat meen je? Je rust hier toch mèt me, in den zacht paarschen nacht en onder de blauwe boomen? Je laaft je toch mèt me aan dadels en bron? Je laat me toch slapen in schaûw van je vleugels en je zal over me waken in d' ontzaglijken nacht?

- Neen, kleine Psyche. Ik ga, verder en verder, en dan keer ik weêr. Dan zie je me weêr in de lucht, na weken.... na maanden misschien....

- Je wilt me verlaten? Hier, in de woestijn!?

- Heb moed, kleine Psyche: je bent nu te moê om verder met mij door het ruim te kruisen. Je zoû glippen van

mijn rug in het niets. Blijf hier. Hier is een lieve oaze, hier zijn dadels en murmelend water...

Zij slaakte een kreet, die verstikte in hare snikken. Zij slaakte een tweeden, die in de verte van de woestijn de hyena's deed schrikken en spitsen de ooren. Zij slaakte een derden, die verscheurde den nacht en de sterren trilden van medesmart.

- Alleen! kreet zij uit en zij wrong hare handjes. Alleen!! O, Chimera, je laat me alleen bij dadels en bron en ik dacht.... en ik hoopte nog, dat je met me zoû blijven, koning in je regenboogland! Alleen, je laat me alleen, in woestijn van zand, in niets dan zand, zand onder den nacht, bij een enkelen boom, en een handjevol water. Alleen!! O, Chimera, dat kan je niet doen...! Want ik heb je lief; ik aanbid je met heel mijn ziel, en sterven zal ik van smart en van tranen, Chimera, als je me vlucht! Ik heb je lief: ik aanbid je goudene oogen, je bronzene stem, je stoomenden adem, je hijgende flanken; de manen, waarmeê ik me bond, je vlammende wieken, die ver me brachten, verder en verder... Tot hier...! O, Chimera, vlij neêr je dampende leden in de schaduw van den nacht, leg neêr je edele hoofd in mijn armen en mijn schoot en samen zullen wij rusten en morgen vliegen wij verder, vereenigd voor àltijd!

- Ik kan niet, o kleine Psyche. Ook ik heb je lief, zoete vracht, die lag tusschen mijn vlerken; klein kapelletje, zwak van wiekjes, dat leende de kracht aan mijn vlucht, maar nu...

- Maar nu, o Chimera, Chimera, maar nu...??

- Maar nu moet ik heen, volvoeren mijn eenzamen tocht heen en weêr, zonder doel mij bekend... Vaarwel, kleine Psyche, en hoop op het leven, hoop op morgen...

Hij breidde de wieken, zijn leden trilden, hij steeg in de lucht. Zij wrong de armen, de handen: zij snikte, zij snikte...

- Heb medelijden!! smeekte zij. Erbarmen, erbarmen! Wat heb ik gedaan? Waarom straf je me zoo?! Mijn God, wat heb ik gedaan! Ik heb vertrouwd, gehoopt, mijn ziel gegeven in geluk... Wordt dan geluk gestraft? Is het niet goed te hopen, te vertrouwen en lief te hebben? Moest ik dan wantrouwen en haten? Wat vraag ik! Hij hoort mij niet meer! Wat kunnen mij schelen de raadsels van

leven. Hem heb ik lief en in mij is niets dan mijn liefde en wanhoop, en om mij is de woestijn en de nacht, en nu... nu moet ik sterven!!

Zij snikte en hare tranen vloeiden. Zij was alleen. Om haar doomde de nacht, om haar strekten de zanden zich uit tot aan den nauw zichtbaren einder. En boven haar trilden de sterren.

En zij weende. Hare smart was te groot, voor hare ziel te klein. Zij weende.

- Alleen! snikte zij. Alleen... Ik wil mij niet lesschen, ik wil mij niet laven en ik wil ook niet slapen. Ik ben moê, maar ik wil voort...

Zij ging en zij weende. In den nacht ging zij door het zand, en zij weende. Zij weende van angst en van wanhoop. En zij weende zóo, hare tranen vloeiden zóo vele, over haar wangen, dat zij vielen, haar tranen, als droppelen, groot en warm, diep in het zand. Hare tranen vloeiden neêr in het zand. En zij weende, zij weende altijd, en terwijl zij ging... Hare tranen hielden niet op. Toen vormden in het zand hare tranen, zoo warm en zoo groot, kleine meertjes. En terwijl zij ging, steeds ging en steeds weende, vloeiden de meertjes in een, en, achter haar, vloeide een beek van tranen. Kronkelend achter haar vloeiden haar tranen. En zij ging in den nacht en weende.

Tot een beek vloeiden samen haar tranen, latende achter haar zilten spoor. Zij ging, zij ging altijd... De nacht was paarsch en ontzaglijk, de woestijn had geen grens, en moê ging zij en weende... Achter haar kronkelde trouw de beek van haar tranen mede... En zij dacht aan haar verloren geluk... Hij had haar verlaten... Waarom...? Zij had hem zoo lief, nog altijd zoo lief... O, altijd zoû ze zoo lief hem hebben, altijd, en altijd!

En in hare liefde schold zij hem niet. Want zij had hem lief en zij schold niet. Zij verlangde geen wraak, want zij had hem lief...

- Dat was het Lot! dacht zij, weenend. Hij kon niet anders. Hij moest...

Zij weende. En, o, ze was zoo moê, zoo moê van de wijdte der luchten, zoo moê van die wijdte van zand. Toen dacht ze niet verder te kunnen gaan en te storten in de beek van haar tranen...

Maar voor haar duisterde hoog een schaduw, somberzwart op den nacht, violet. Zij zag op, en zij moest werpen haar hoofd in den nek om te zien naar den top van de schaduw. De schaduw was rond van boven, en dan heel langwerpig naar achteren toe... Maar zij weende zoo, dat zij niet zag... Toen wischte zij met haar handje een poosje hare oogen droog, en tuurde... De schaduw was ontzaglijk, als van een ontzaglijk groot dier. En zij wischte steeds hare tranen af, die vormden een plas om haar heen, en tuurde...

Toen zag zij. Zij zag, gehurkt in het zand, een ontzaglijk groot dier van bazalt, als een leeuw onbewegelijk. Het dier was groot als een kasteel, hoog als een toren: zijn kop rees tot de sterren toe. Maar zijn kop was het hoofd van een vrouw, slank in bazalten sluier omvangen, die viel recht, links en rechts, langs haar schouders neêr. En het vrouwehoofd stond op de borst van een vrouw, twee borsten van een reusachtige vrouw, van bazalt. Maar het lijf, dat hurkte neêr in het zand, was een leeuw, en de voorpooten, uitgestrekt, staken als muren vooruit.

De nacht straalde. Van diamanten starren straalde de zoele nacht over de horizonlooze woestijn. En in den stralenden nacht rustte daar, ontzaglijk, het dier: half vrouw, half leeuw, gehurkt in het zand, de pooten vooruit, de borsten vooruit en het vrouwehoofd, reusachtig, omhoog naar de starren geheven. Haar blik uit haar oog van bazalt zag recht voor zich uit. Haar mond was gesloten, bazalten lippen, die nooit zouden spreken.

Psyche stond voor het dier. Om haar was de nacht, om haar was het zand, boven haar de starren van diamant, die straalden. Er dreef een zilveren nevel van licht. Stil huiverend en vol ontzag, stond Psyche. Toen dacht zij:

- Dit moet Zij zijn: de Sfinx...

Zij weende. Hare tranen vloeiden; zij stond in de beek harer tranen, die trouw achter haar kronkelde meê. En weenende verhief zij hare stem, klein in den nacht: het geluid van een kind, dat spreekt in de eindeloosheid.

- Ontzaglijke Sfinx, zeide zij. Maak mij wijs. Gij weet het raadsel des levens. Ik bid u, los het mij op, en laat mij niet meer weenen...

De sfinx zweeg.

- Sfinx, herhaalde Psyche. Open uw steenen lippen. Spreek. Zeg mij het raadsel des levens. Ik ben geboren, prinses, naakt, met vleugels: ik kan niet vliegen. De goudblonde Chimera, het prachtige paard met de zilveren wieken, is tot mij gedaald, heeft mij met zich gevoerd op dwaaltochten door den ether, en ik heb hem bemind. Hij heeft mij verlaten, mij, kind, alleen in de woestijn, alleen in den nacht. Zeg mij waarom. Als ik weet, zal ik - misschien - niet meer weenen. Sfinx, ik ben moê, ik ben moê van den ether, moê van het zand en moê van het weenen. En ik kan niet ophouden: ik ween steeds door. Als ge niet tot mij spreekt, Sfinx, dan zal ik u, reusachtig, verdrinken in mijn tranen. Zie ze vloeien om mij heen, zie ze kabbelen aan uw pooten, als een zee. Sfinx, ze zullen stijgen tot over uw hoofd. Sfinx, spreek.

De sfinx zweeg. De sfinx zag met oogen van steen in den nacht van diamanten starren heen. Hare bazalten lippen bleven gesloten.

En Psyche weende. Toen sloeg zij een blik naar de starren.

- Heilige starren, murmelde zij. Ik ben alleen. Mijn vader is dood. De Chimera is weg. De Sfinx zwijgt. Ik ben alleen en bang en moê. Heilige starren, waakt over mij. Ziet, mijne tranen vloeien niet meer: voor dezen nacht ben ik uitgeweend... Ik kan niet meer. Ik zal slapen gaan, hier, tusschen de pooten der Sfinx. Zij zwijgt wel, maar - misschien - is zij niet boos, en als zij mij verbrijzelen wil, door te heffen haar poot, dan is het mij goed. Maar anders zal ik slapen gaan, tusschen haar machtige pooten. In uw blikken van levend diamant voel ik medelijden trillen... Heilige starren, ik zal slapen gaan: waakt over mij...

Zij vlijde zich neêr, tusschen de pooten der sfinx, aan de borst van de sfinx. En zij was zoo klein, en de sfinx zoo groot, dat zij was als een klein kapelletje, dat zat tegen een toren aan.

Toen sliep zij in.

De nacht was heel stil. De eindeloosheid van de woestijn dreef horizonloos in een lichtenden nevel. Het beekje van Psyche's tranen krinkelde als een draadje van zilver, tot verweg van waar ze gekomen was. Zijzelve sliep. De sfinx zag uit hoog in den nacht, met starren blik en gesloten mond. De sterren trilden en waakten.

XI.

Zonder een wolkje verrees aan de kim het allereerste krieken, ronde rooskleurige ochtendschijn. En in den dageraad teekende zich de horizon en begrensde de vlakte van zand.

In het roze licht, reusachtig, torende grauw de sfinx. Psyche sliep. Maar door hare moede oogleedjes heen glansde zacht koraalrood het licht en zij ontwaakte plotseling. Zij opende de oogen, maar zij bewoog zich niet.

Zij bleef in haar houding van sluimering, maar haar oogjes weidden rond. Zij zag de woestijn, oaze-loos, met alleen het beekje van tranen, dat krinkelde ver, vanwaar zij was gekomen. Het was als een zilveren draadje in het roze licht van den dageraad, en zij volgde zijn arabesk met haar blik zoo lang zij kon. En toen zij zoo keek, begon zij opnieuw te weenen.

De tranen druppelden over de pooten van de sfinx, en Psyche weende, in hare houding van sluimering. Het was een mist voor haar oog, en door dien mist schemerde de roze woestijn en het dunne en glinsterende draadje.

Maar nu wreef zij zich hare tranen, die druppelden tusschen haar vingers, want zij meende te zien.... en dat was zoo onwaarschijnlijk. Zij wreef weêr, en zag. Zij meende te zien.... en het was zoo onwaarschijnlijk....

Maar het was toch zoo: zij zag. Zij zag iemand komen: langs iedere kronkeling van de beek zag zij komen.... Wie kwam daar? Zij wist het niet.... Hij kwam nader langs iedere kronkeling. Droomde zij? Neen, zij waakte. Hij kwam, wie hij ook ware. Hij naderde....

Zij bleef zitten in haar zelfde houding. En hij naderde dichter en dichter, volgend het zilte spoor, tot hij stond voor de sfinx. De sfinx was zoo groot, en Psyche zoo klein, dat hij Psyche eerst niet zag. Maar omdat zij zoo blank was, met wiekjes van karmozijn, zag hij haar, een vlakje rood en wit.

Hij naderde tusschen de pooten der sfinx tot vlak voor haar. Hij had haar herkend aan heur vleugeltjes. Hij naderde vol eerbied, omdat zij zooveel had geweend. Toen hij heel dicht was, knielde hij neêr en vouwde hij de handen.

Door hare tranen herkende zij hem niet.

- Wie ben je? vroeg zij met zwakke stem.

Hij stond op en naderde nog dichter, en nu herkende zij hem. Hij was prins Eros, de Koning van het Heden.

- Ik ken je wel, sprak Psyche. Je bent prins Eros, die trouwen zoû met Emeralda, of met Astra.

Hij glimlachte en zij vroeg:

- Hoe kom je hier in de eenzaamheid? Zoek je hier het Juweel, of het Glas, dat vergroot?

Hij glimlachte en schudde het hoofd.

- Neen, Psyche, sprak hij zacht. Nooit heb ik gezocht naar het Juweel, en nooit naar het Glas. Maar zeg mij eerst: waarom ben je hier, en slaap je bij de Sfinx?

Zij zeide het hem. Zij sprak van haar vader, die dood was, van den goudblonden Chimera, van de purperen woestijn en van den smartvollen nacht. Zij sprak hem van hare tranen.

- Ik heb ze gevolgd, o Psyche, antwoordde hij. Ik kom, sedert ik je heb gezien voor den troon van je vader, - dag onvergetelijk! - iederen morgen hier. Ik verlaat iederen morgen mijn tuin van het Heden, om te vragen aan de ontzaglijke Sfinx, oplossing van mijn raadsel.

- Welk raadsel, prins Eros?

- Het raadsel van mijn smart. Want smart heb ik om je, Psyche, omdat je mij niet volgen woû, en blijven woû bij je vader.... Nu, weet ik beter. Je hadt de Chimera lief....

Zij bloosde en bedekte haar gezichtje in de handen.

- Wie kon den Chimera zien, en hem niet boven mij beminnen, sprak Eros zacht. Wie kon hem beminnen, en niet over hem weenen, fluisterde hij nog zachter, en zij hoorde hem niet.

Luider sprak hij toen:

- Iederen morgen, Psyche, kom ik, om aan de Sfinx te vragen, hoe lange ik nog lijden moet, en waarom ik moet lijden. En nog veel meer, o Psyche, vraag ik dan aan de Sfinx, wat ik je nu niet zeggen wil, omdat....

- Omdat....?

- Omdat het je misschien pijn zoû doen, die vraag van mijn hart te hooren. Zoo kwam ik ook nu, o Psyche, en toen bespeurde ik een beek krinkelen door het zand. Ik

kende ze niet; ik was dorstig - want altijd ben ik dorstig - ik bukte mij, en schepte in mijn hand het klare water op. Het smaakte zilt. Psyche, het waren tranen.

- Mijn tranen.... weende zij.

- Psyche, ik heb ze gedronken. Zeg mij, vergeef je mij dat?

- Ja....

- Ik volgde de beek. En nu heb ik je hier gevonden.

Zij zweeg, zij zag hem aan. Hij knielde bij haar neêr.

- Psyche, sprak hij zacht. Ik heb je lief. Van dat ik je zag, klein en naakt en gewiekt, tusschen je trotsche zusters staan - Psyche, heb ik je lief. Ik heb je zóo lief, dat ik zoû weenen willen alle je tranen voor je, en je zoû willen geven.... den Chimera.

- Dat kan niet, zeide zij droef.

- Neen, Psyche, antwoordde hij. Dat kan, helaas, nooit zijn. Ik kan alleen weenen voor mij, en den Chimera.... die vangt niemand.

- Hij vliegt te gauw, sprak zij. En hij is veel te sterk. Maar het is heel lief van je, prins Eros....

Zij strekte haar handje uit en hij kuste het eerbiedig.

Toen zag hij haar heel lang aan.

- Psyche, sprak hij zacht. Geeft de Sfinx mij heden morgen een antwoord op mijn vraag?

Zij sloeg haar oogen neêr.

- Psyche, ging hij voort. Ik heb je tranen gedronken. Ik eerbiedig je groot verdriet, te groot voor je kleine hartje. Maar mag ik het lijden met je? O Psyche, kleine Psyche, klein in de groote woestijn, nu is je vader dood, nu is de Chimera weg, nu ben je heel alleen.... o, Psyche, kom nu mèt me! O, laat me je nu beminnen, o Psyche, kom nu meê! Psyche, alleen in de eindeloosheid, kapelletje in een vlakte van zand, Psyche, o kom nù meê. Ik geef je: een paleis om in te wonen, een tuin om in te spelen, en al mijn liefde tot troost. Minacht ze niet: àlles geef ik, wat ik heb! Klein is mijn paleis, en klein mijn tuintje er om, maar grooter dan de woestijn en de hemel, is mijn groote liefde. O, Psyche, kom nu meê! Niet meer lijdt je dan koude en honger en dorst, en het leed, dat je hartje lijdt, Psyche.... lijden wij samen.

Hij strekte de armen uit. Zij glimlachte, moê en bleek

geweend, liet zich glijden van de poot van de Sfinx, en glipte neêr aan zijn hart.

- Eros, murmelde zij. Ik lijd. Ik smacht. Ik ween. Ik gaf al alles weg, wat ik had. Ik heb niets meer dan mijn smart. Kan smart.... geluk zijn in het Heden?

Hij glimlachte.

- Uit smart.... wordt het geluk, voorspelde hij. Uit smart, wordt het geluk, niet in het Heden, maar.... in de Toekomst!

Zij zag hem vragend aan.

- Wat is dat? vroeg ze. Toekomst...! Het is een woord heel zoet.... Ik weet niet wat het is. Ik hoorde het nog éenmaal.... Vader sprak het soms met zachte stem.... Het schijnt iets ver.... heel ver te zijn.... 'Uit smart wordt in de.... Toekomst.... het geluk!' Ver achter me ligt het Verleden.... Toen was ik kind. Nu ben ik vrouw.... Vrouw....! Nu ben ik, Eros, vrouw, vrouw, die geweend heeft, en geleden, en gevraagd aan de zwijgende Sfinx.... Nu ben ik geen prinsesje meer, maar vrouw, koningin.... van het Heden....!

Zij viel tegen zijn schouder aan, in zwijm.

Hij wenkte. Uit de lucht vloog-aan een stralend gouden kar, door twee blazende griffioenen getrokken. Hij hief haar in het voertuig. Hij hield in zijn arm haar omprangd, en vast tegen zijn borst. Met de vrije hand mende hij door de glorende lucht der woestijn zijn twee draakgevleugelde leeuwen.

XII.

Toen Psyche de oogen opsloeg, hoorde zij heel zachte muziek van dubbelfluiten. En zij ontwaakte met een glimlach uit haar zwijm. Liggen bleef zij, en zij bewoog zich niet, en zij zag om zich rond. Zij lag op een zacht bed van purper, op een rustbank van ivoor. Zij lag in een koepel van kristal; rondom den koepel stonden zuilen van kristal, ging een ronde, kristallen galerij. Om de zuilen klommen rozen, gele, witte, roze, en zij geurden in den morgen van lentezonneschijn. Door de zuilengalerij, door de wanden van kristal, zag zij rondom zich heen een vriendelijken beemd, als een ronde vallei, een vallei als een tuin, doormurmeld met een beek, tusschen perken van bloemen. Heel nabij

scheen de horizon van lage heuvelkling, en de lucht zonder wolken was als een beker van turkoois.

De fluiten wisselden haar beurtgezang. Psyche richtte zich wat hooger, leunende op haar arm; zij lachte en zag rond. In het midden van den koepel van kristal was een bekken, marmerwit, vol water, en enkele duiven tripten er omheen, of dronken. Aan de poort van kristallen zuilen, gehurkt, zag Psyche twee meisjes; zij hieven met de vingers de fluiten aan den mond, en speelden.

Psyche lachte, en luisterde toe. Toen liet zij zich weêr vallen in het bedde, zalig te moê, vol rust en tevredenheid, en zij zag op, naar boven....

Door een krokosgeel velum viel de lentezonneschijn getemperd naar beneden, rustig en mild, vroolijk en stil.

Psyche ademde dieper en slaakte een zucht uit haar hartje. Zij wond hare armen onder haar hoofd; hare wiekjes lagen rechts en links van haar uit en op de fluitmelodie dreef hare gedachte als doellooze droom: rozebladeren op water.

Zij droomde en zij luisterde.... Zij voelde zich niet moê meer, en vochtig frisch - gekoeld met onzichtbare hand, met onzichtbare zorg - voelden-aan hare oogen, die een beek hadden geweend. Haar adem ging gerust en haar zieltje voelde veilig.... En zij glimlachte steeds....

De fluiten hielden stil....

De meisjes, ziende, dat de koningin was ontwaakt, rezen op en naderden het bedde met een korf vol blosrood ooft, dien zij naast haar zetten neêr. Toen bogen zij heel diep, zonder woord en hurkten weêr bij de zuilen, en bliezen weêr de fluiten, maar nu met andere wijs, iets luider, als een roepstem, en samen unisono. De fluiten juichten in den morgen en buiten in de lucht, heel hoog, antwoordde blij de leeuwerik....

Psyche glimlachte en strekte uit haar hand en nam een perzik, een peer, een tros van blauwe druiven.... De fluiten juichten samen en de leeuwerik twetterde al hooger en hooger en hooger. Toen hoorde Psyche zacht kabbelen de beek, als in een ondertoon; de duiven roekedekoe-eden en om haar zong de morgen haar welkom toe.

Daar naderden stappen licht en voorzichtig, de fluiten zwe-

gen stil, de meisjes rezen op en bogen heel diep. En tusschen de zuilen van kristal verscheen prins Eros, de koning van het Heden.

De meisjes gingen heen en Eros naderde en boog de knievoor Psyche.

Hij zeide niets en zag haar aan.

- Eros, zeide Psyche. Ik dank je.... Ik heb gerust, mijn oogen zijn gekoeld, mijn honger is gestild.... Zachte muziek is om mij geweest en alles scheen vriendelijk en van mij te houden.

- Alles in mijn rijk is blij, dat de koningin is gekomen. Alles is blij, dat de koningin is ontwaakt.

- De koningin van het Heden, murmelde Psyche.

Toen sloeg zij om zijn hals haar arm en leunde aan zijn schouder haar hoofd.

- Eros, sprak zij zacht. Ik heb je lief.... Hoe zal ik je zeggen mijn liefde! Mijn spoor van tranen ben je gegaan, mijn zilten tranen heb je gedronken, en uit de woestijn van de borst der onverbiddelijke Sfinx, heb je me geheven in je wagen, getrokken door vlugge griffioenen.... Ik heb mij voelen gaan door de lucht, in mijn zwijm, níet met de vaart van den blonden Chimera, wiens hoeven den bliksem ontvonken en donder doen rollen, in den ether hoog.... maar zacht gestadig op raderende wielen over wolkjes teêr van den dageraadgloed. Hoe lang zijn wij gereden....? Hoe lang heb ik geslapen? Eros, hoe zal ik je zeggen mijn liefde! Mijne liefde is heel diepe dankbaarheid, omdat je me hebt gered. Mijn liefde is innige erkentelijkheid, omdat je me hebt verzorgd en gelaafd. Mijn liefde is...

Zij zweeg even en rees van het bedde.

- Zeg Psyche, drong hij zacht aan, en stond op.

- Mijn liefde is diep knielende eerbied, o Eros, omdat je woû weenen mijn tranen en mij geven den wensch van mijn hart, die, vervuld, je zoû zijn tot de bitterste smart.

Zij zonk op hare knieën en vatte zijne hand en kuste ze lang. Hij hief haar aan zijn borst.

- Mijn zachte Psyche! sprak hij. Mijn kind en mijn vrouw en mijn teedere vorstin! Kniel niet voor mij. In liefde is het zoet te geven en te lijden. Liefde is geven, en liefde is lijden....

- Ik heb alleen geleden, maar niet gegeven, sprak Psyche heel zacht.

- Lijden is het grootste geven. Te geven aan wie men lief heeft, het leed van zijn lijdende ziel, is de grootste gift, die te geven is. Mijn kind en mijn vorstin! Poog, met de herinnering heilig aan Leed en Liefde, geleden en geliefd, gelukkig te zijn in het Heden. O, laat het verleden herinnering zijn, heilige herinnering, goudene herinnering, maar zie nu aan het Heden! O, laat het Heden je troosten, het Heden, klein, nederig en arm. Zie, dit is alles: deze koepel is mijn paleis, deze tuin is mijn rijk; die bloemen en die vogels, ze zijn alle mijne sehatten: rozen en duiven en twetterende leeuwerik. Meer heb ik niet; alleen heb ik nog mijn liefde, mijn liefde hemelgroot en heelalwijd. Maar wie woont in zoo groote liefde, heeft niet noodig grooter paleis en grooter rijk om te heerschen. Voor de schatten van Emeralda ruil ik *mijn* rijk en liefde niet.... Psyche, mijn vorstin, toch heb ik voor je sieraden. Prinses van de Naaktheid met de Wieken mag nooit dragen juweel van edelsteen, en juweelen heb ik ook niet. Maar parelen, Psyche, heb ik: parelen, die Emeralda veracht. Parelen, Psyche, heb ik, gevonden in je tranen van gisteren. Zie, ik voegde ze samen, ze werden je een kroon. Parelen mogen je tooien, tranen mogen je tooien, mijn kind van leed, mijn vrouw van liefde, vorstinnetje van mijn ziel en van mijn rijk....

Toen nam hij een kleine kroon van twaalf groote parelen en drukte ze op haar hoofd. Toen hing hij haar een snoer van parelen om den hals. En daar zij voor hem naakt stond, zoo onbesmetbaar teêr in haar prinsesse-naaktheid, sloeg hij haar om de heupen een waas van dunnen sluier met parelen rijk bestikt, en dat zij vastwrong in een knoop. Toen bood hij haar een spiegel en zij zag zich heel mooi, gekroond als een vorstin, en glimlachte tevreden.

- Ben ik vorstin? murmelde zij zacht. Ben ik gelukkig? Eros, heb je me lief: is dit het geluk van het Heden? Eros, heb ik je lief, in dankbaarheid en eerbied, mijn gemaal en mijn koning....?

Hij voerde haar zachtkens meê, de zuilen tusschen-door, de trappen af van kristal. Cupido's fladderden om hen heen, de

leeuwerik twetterde heel hoog, de rozen geurden, de beek kabbelde zacht in ondertoon. De lente jubelde welkomst toe, en de fluiten, achter de heesters, pepen een dubbellied. De heuvelkling van den horizon was veilig eng en boven rondde de hemel zich als een beker van turkoois.

Alles zong, alles geurde, in het gras zoemden duizend insekten, om de bloemen fladderden vlinders en toen Psyche langs de perken ging aan den arm van haar gemaal, bogen zich alle bloemen huldigend voor haar neêr, de witte slanke leliën, de violen met lachende oogjes, hooge bloemen en lage bloemen, op lange stengels en korte stengels, en allen wierookten geur.

Eros wees in het rond.

- Dit is het Heden, Psyche, zeide hij, haar drukkende aan zijn hart.
- En dit is het geluk, dat is als lelie en viooltje.... fluisterde ze aan zijn lippen.

XIII.

De lieve dagen volgden elkaâr als een rei van lachende Horen.... Eros en Psyche kweekten de bloemen, die niet verwelkten als Psyche streelde langs de stengels of zacht de kelken kuste. Zij dwaalden langs de beek, en was de middag warm, dan zochten zij de koelte onder het krokosgele velum, in den koepel van kristal, waar de duiven aan het bekken kirden. De dubbelfluiten pepen, of Eros zelve nam een lier en zong aan Psyche's voeten de sproken van weleer.

Het was het kleine geluk van het bloemelachende Heden.

Tusschen de heesters, waar Mei geurige sneeuw van bloesem strooide, speelden naakt mollig de teêr gewiekte cupido's of stoeiden in fladdervlucht op, als wolkjes in de lucht.

De zoete nachten volgden de lieve dagen; de diamanten starren straalden, de zelfden, wie Psyche had gesmeekt haar te bewaken in de woestijn. Onder de rozen sluimerden de blonde vleugelkindertjes tegen elkaâr aan, moê van hun gedartel, met opene mondjes, en beentjes plooiende van dikke molligheid. De lucht was zwaar van adem van seringen en jasmijnen: het was de lente, het was het Heden, het was de nacht....

En terwijl Psyche met haar hoofd lag tegen Eros' schouder, en om haar leest zijn arm zich vlocht, terwijl Psyche opkeek naar de starren, heilig in den violetten nacht, parelde de nachtegaal. De vogel zong, en zong alleen; alles was stil. De vogel zong, gewiekt geluid, en liet de tonen vallen in de lucht als droppelen klank gesprenkeld, als een fontein van klanken. De vogel zong en Psyche sloot de oogen, en voelde op haar lippen Eros' kus.

De dagen volgden de nachten. Het was altijd het kleine geluk van bloemen en vogels, van lente en liefde, cupido's en rozen, muziek en wiekjesdans. De bloemen waren schooner en verwelkten niet; de vruchten waren zoeter en blozender van blos; de lentelucht was ijler, en heel het leven was gelukkiger als goudene dag. Het was de dag, die dagen duurde en nachten; het was het Heden.

Was Psyche alleen, zoo verlangde zij naar Eros, en zag zij hem weêr, zoo breidde zij de armen uit en zij hadden elkaâr lief. Was Psyche alleen, zoo dwaalde zij rond in den rozigen lentemorgen; de bloemen bogen voor haar neêr; de beek spoelde koel over haar voetje; zij speelde met de gewiekte engeltjes, die vlinderfladderden rondom haar hoofd. Zij zette zich in het mos vol violen; zij gebood den kinderen haar de kroon te ontnemen, haar los te vlechten heur lange haren, haar los te knoopen het waas om de heupen, en zij vlijde zich aan den oever der beek; haar hand speelde met het koelklare water, en naakt in de schaduw der bloeiende heesters, sliep zij in en de knaapjes om haar. Dan maakte haar wakker de tred van den koning; de kinderen ontwaakten; zij kleedden haar aan, en zij trad haar gemaal tegemoet, en ontving hem met de armen open.

Het was het kleine geluk van het Heden.

Eens op een middag sliep zij naakt onder de heesters, de knaapjes om haar heen; op het mos lag haar kroon en haar sluier, en het beekje kabbelde in ondertoon. Heel stil was de middag, van warmte zwaar. Onweêr scheen te dreigen, maar de lucht was nog blauw. Aan de kim, waar de nauwe heuvelkling golfde, krulden onweêrwolkjes als struisveêren grauw. En éenmaal, geluideloos, weêrlichtte het.

Toen scheen boven den kam van den heuvel iets donkers te rijzen tegen de onweêrwolkjes aan. Het was rond als een

hoofd, als een donker hoofd. Uit het donkere hoofd gluurden twee oogen, zwart als git, en meer verscheen niet. Lang gluurden de oogen; toen riep uit den koepel een stem:

- Psyche, Psyche!

Psyche ontwaakte, de cupido's met haar. Eros kwam nader en voerde haar meê; de lucht verdonkerde en een oogenblik barstte los het zomeronweêr: grauwe lucht, bliksem, regen, en heel snel verder rollende donder. Het duurde een pooze: toen was blauw weêr de lucht, en de bloemen herademden en richtten zich op, schuddend van frissche regendroppelen.

XIV.

Den volgenden dag, toen Psyche weêr sliep aan de beek, rees weêr aan de kim het donkere hoofd met de glurende oogen van git. Heel lang gluurden de oogen, begeerig. Toen rees hooger het hoofd als een donkere zon, achter de heuvelkling aan tegen de lucht.

Het was een gezicht, zongebruind, met heel donker haar; om de slapen een krans van wijngaardlof, en uit den krans staken twee horentjes, als van een jongen bok.

De oogen zagen begeerig en jong, als waren zij git en goud. In den kroesbaard lachten de lippen, en de puntige tanden schitterden wit: de puntige ooren spitsten zich.

Nu was geheel zichtbaar tegen de lucht het donker gelaat; de schouders verrezen, bruin en naakt, en twee bruine handen met vingers slank, beurden aan de lippen een fluit van korte en lange rietjes. Het fluitje schalde een fanfaretje, een marsch van heel vlugge toontjes. Toen zweeg het weêr stil en de goudgitten oogen gluurden. Psyche verroerde zich in haar slaap. Daar klonk weêr het fluitje, en Psyche opende de oogen. Verbaasd hoorde zij naar de gamma's der rietjes, die zij nog nooit zoo gehoord had, geestig en speelsch, vlug en guitig. Zij richtte zich op haar arm, zij zocht met de oogen....

Zij schrikte. Daar aan de kim, als een donkere zon, zag zij het bruine gelaat, en de lippen in kroesbaard bliezen de rietjes, kort en lang.

Psyche schrikte en zag bevende uit. Toen zweeg weêr het

fluitje en guitig knikte het hoofd haar een groet toe. Psyche ontstelde, zij wekte de knaapjes, zij vluchtte van daar: uit den koepel trad Eros haar tegen.

Zij wilde eerst spreken, maar hij kuste haar, en, waarom wist zij niet, *zij sprak niet*. Toen nam zij zich voor het aan Eros te zeggen dien nacht, maar in de armen van haar gemaal, begaf haar de moed het te zeggen. *Zij zeide het niet*. Den volgenden morgen nam zij zich voor niet in het mos aan de beek meer te rusten. Maar dien middag stoeide zij met de cupido's, en moê sliep zij ter zelfder plaatse in. De fluit wekte haar; aan de kim stond het bruine gelaat uit tegen de zon, die goud onderging, en het knikte haar guitig een groet toe.

Psyche zag op, verontwaardigd. Het hoofd rees, de schouders rezen, en de geheele figuur rees nu op: een zongebruinde jongeling, met de beenen van een bok, ruigharig, en gespletenen hoef. Daar schaduwde hij donker uit tegen de gouden zon, die, waaier van stralen, onderging. Hij blies op zijn rietjes, hij floot lustig en vroolijk, guitig en blij, en zoo mooi als hij kon, om aan Psyche te behagen. Zij luisterde toe - om haar sliepen de knaapjes - en zij glimlachte. Hij zag haar lach, en glimlachte ook. Toen wees zij hem fier, met den vinger, te gaan. Hij ging. Maar den volgenden dag was hij er weêr.

Zij zag hem nu iederen dag. Hij stond tegen de zon, die onderging, en blies zijne rietjes, glimlachte, en knikte guitig een groet. Soms wees Psyche hem heen te gaan; soms deed ze of ze niet zag, wie daar speelde; soms luisterde zij genadig toe. Als zij dan hoorde roepen den koning:

- Psyche, Psyche!

wekte zij de cupido's, die haar kleedden in een oogwenk en trad zij haar gemaal te gemoet. Zij kuste hem, en zij wilde hem zeggen, dat iederen dag op den heuvel een bokspootige jongeling stond, en blies op zijn fluit. Maar omdat zij al gezwegen had, zweeg zij telkens weêr, en kon hare lippen niet openen. Zij werd er treurig om, en Eros zag haar treurigheid, en vroeg haar vaak wat haar stoorde de effenheid van haar ziel. Zij zeide van niets, en omhelsde hem, en bezwoer hem, dat zij gelukkig was. Maar als de leeuwerik twetterde, de nachtegaal klanken parelde, als Eros

zong bij de lier, en de beek in ondertoon kabbelde, hoorde Psyche er altijd tusschen door de vroolijke toontjes, brutale fanfaretjes van de rietjes, kort en lang. Zij poogde niet te hooren, maar zij hoorde ze altijd. Zij klonken brutaal en guitig als van een vogeltje in een bosch, dat van verre haar iets toeriep; zij hoorde en begreep nog niet wat.

Op een middag, dat hij daar stond, met bolle wangen dapper te blazen, stond Psyche verontwaardigd op, de lippen dichtgeknepen. Zij sloeg haar sluier om en wrong dien vast om haar heupen, zonder de knaapjes te wekken. Zij ging met vasten tred, kindwaardig; steeg een kleine helling over, kwam in een dal, vallei van gras: de beek vloeide daar weg tusschen veel irissen en narcissen. De bokspoot, glurende en glimlachend, trippelde op zijn hoeven vlug den heuvel af, en kwam haar tegemoet.

- Wie ben je? vroeg hem Psyche hoog.

- Ik ben de Sater, antwoordde hij gedienstig. En wil je me nu eens zien dansen?

Hij floot een walsje en danste voor haar in het rond op de maat van zijn trippelmuziek. Hij sloeg zijne bokspooten uit, tolde om en om, en onder op zijn rug zag zij kwispelen zijn heel kleine staartje. Zij lachte en vond hem grappig, met zijn staartje en pooten en horens. Toen buitelde hij over zijn hoofd en besloot met een buiging zijn dans.

- Je mag hier niet komen, zeide Psyche gestreng. Dit is het rijk van het Heden, en ik ben de koningin, en mijn gemaal is Eros, de koning van dit rijk. Je danst wel aardig, en je fluit nog al aardige wijsjes, maar je mag hier niet komen. Wij hebben hier den leeuwerik en den nachtegaal, en mijn gemaal zingt bij de lier.

- Dat is klassieke muziek! zei de Sater.

- Ik weet niet wat je bedoelt met klassieke muziek. Maar je mag hier niet komen en fluiten, en mij storen in mijn middagsluimering. Als mijn gemaal dat wist, zoû hij heel boos zijn, en je laten verscheuren door twee blazende griffioenen.

- Daar ben ik niet bang voor, zeide de Sater. Ik tem wel panthers, en die zijn veel gevaarlijker.

- Ik heb medelijden met je gehad, ging Psyche gestreng voort, en zich oprichtende in haar koninginne-waardigheidje;

en er nog niets van gezegd aan den koning. Maar als je nu morgen weêr komt, dan zeg ik het.

- Dàt zal je wel laten! zei de Sater brutaal.

- Je bent een ongemanierde jongen! sprak Psyche, boos en beleedigd. Zoo praat je niet tegen een vorstin! Ik moest me ook niet verwaardigen met je te spreken. Ik kan wel zien, dat je niet weet, hoe men zich aan een hof gedraagt, en dat je uit het bosch komt. En je bent leelijk ook, met je harige pooten en je staart.

De Sater zag haar bewonderend aan.

- Ik vind jou heel mooi! fluisterde hij bewonderend. O, ik vind je zoo mooi. Je hebt zulke lieve oogen, en zulk goud haar, en zoo een blank velletje. Alleen van je vleugels, daar hoû ik niet van. De nimfen hebben er geen.

- Je mag heelemaal zoo niet tegen me praten! zei Psyche geërgerd. Ik ben de koningin! Wat denk je wel?! Je gaat nu heen, hoor, anders roep ik de blazende beesten hier!

- Toe, wees niet boos! smeekte zacht de Sater. Dat is zoo mijn manier van praten. We praten zoo allemaal in het bosch. De bacchanten zijn ook niet op haar mondje gevallen. We kennen je hoftaal niet. En ook geen klassieke muziek. Maar we zijn altijd heel vroolijk en gezellig met elkaâr: zeg, je moest ook eens komen....

- Ga je haast? gebood Psyche rood van woede, en zij strekte den vinger uit.

Hij hurkte eensklaps in het riet van de beek, in de irissen en narcissen, en zij zag hem wegsluipen door het hooge gras. Toen zij zich omwendde, zag zij de cupido's: zij droegen haar kroon aan.

- De koning zoekt je, Psyche! riepen zij van ver, en als een wolk fladderden ze om haar heen.

Zij ging met ze terug en wierp zich in de armen van haar gemaal.

- Dwaal niet zoo ver, mijn kleine Psyche! sprak Eros. In het bosch achter de heuvelen zijn wilde dieren....

De avond viel, Eros zong, de nachtegaal parelde schelle klanken.

- Klassieke muziek! dacht Psyche.

XV.

Psyche had een geheim. Waarom zeide zij het niet? Zij wist het niet: zij kon niet zeggen, nadat zij eenmaal had gezwegen. Zij wist, dat zij niet goed deed door te zwijgen en toch zweeg zij altijd. Maar zij was er zeer bedroefd om en voelde zich ontevreden. Dan wilde zij met Eros spreken maar omdat zij eerst gezwegen had, was zij bang. En dan zeide zij tot zichzelve: de Sater doet geen kwaad met daar te staan en wat te fluiten en het is de moeite niet waard er veel over te peinzen....

En toch peinsde zij er over en hoorde zij maar altijd aan hare ooren zijn brutale stem, zijn ruwe woorden, landelijk en grappig. Dan lachte zij er om:

- Wat doet hij toch, wat is hij toch: een Sater? Wat is een Sater? Wat zijn bacchanten? En wat nimfen? Ook panthers heb ik nooit gezien. Ik zoû ze gaarne willen zien. Hoe is hun leven daar in het bosch? Veel levens zijn er in de wereld, en de meeste blijven geheim. Ik ken alleen de hovelingen van het Rijk van Verleden.... Hier zijn dan nog de twee fluitspeelsters en de gewiekte kindertjes. Ik zoû gaarne alles willen zien in de wereld en alles willen leven in het Leven. Er moeten vreemde dingen zijn, die ik nooit zie.... De Chimera was prachtig, en diep in mijn ziel verlang ik altijd naar hem, maar anders is alles gewoon.... Er gebeuren geen wonderen in dezen tuin.... Eros is een jonge prins: dan zijn hier de duiven, de griffioenen, de cupido's.... Dat is alles zoo gewoon.... O, te zoeken, te dwalen! De wereld is zoo groot; het heelal is ontzaglijk, al is het ook begrensd. Mijn vader zeide: het had geen grenzen.... O, als het geen grenzen had....! O, te zoeken, te dwalen, te zweven! Nooit zie ik de Chimera weêr. Nooit zweef ik weêr door de luchten.... Hij tooverde mij vizioenen voor en liet ze weêr verschieten.... O, te zweven! Wanneer zie ik hem weêr, en wanneer zweef ik weêr....! Eros heb ik lief, hij is mijn gemaal, maar hij heeft geen wieken. De Chimera had krachtige wieken van zilveren pennen. Hij verliet me voor altijd....

Zij dwaalde zoo met die gedachten alleen in den tuin. Zij joeg de cupido's weg, en schreiende verborgen ze zich in de

rozen. Toen de Sater verscheen, ging zij hem tegemoet in het dal, waar de irissen bloeiden.

- Zoo, ben je daar weêr?

- Ja: wil je me niet weêr eens zien dansen?

Hij danste en kwispelde met zijn staart.

- Ik heb je al meer gezegd, dat je hier niet mag komen, zei Psyche streng.

Hij knippoogde schalks: hij wist wel, dat zij hem duldde.

- Je bent zóo mooi! sprak hij met zijn vleiendste stem; veel mooier dan een van de nimfen.

- En dan de bacchanten? vroeg Psyche.

- Veel mooier dan de bacchanten! verzekerde hij. Maar ze zijn toch wel aardig. Zeg, wil je ze niet eens zien?

Psyche was heel nieuwsgierig, en hij bemerkte het.

- Wil je ze niet eens zien? herhaalde hij verleidelijk.

- Waar? vroeg Psyche.

- Kijk.... dáár! wees hij in de verte.

Op den heuvel zag Psyche gestalten, zwierend in woesten rondedans.

- Dat zijn de bacchanten! zei de Sater.

Psyche lachte.

- Wat dol dansen ze daar in het rond! riep ze uit. Zijn ze altijd zoo vroolijk?

- O, we dansen altijd, zei de Sater. In het bosch is altijd pleizier. We spelen krijgertje met elkaâr, we drinken de druiven, en we dansen tot dat de nacht valt.

- .... Psyche, Psyche! riep een stem.

Het was haar gemaal. De Sater vluchtte door het lisch heen en Psyche snelde terug.

Zij wierp zich in de armen van Eros, die haar vroeg, waar zij geweest was. En zonder hem te antwoorden, begon zij te weenen en verborg zich aan zijn borst.

- Wat is er, kleine Psyche? vroeg Eros. Heb je dan verdriet? Tusschen de rozen schreien de knaapjes, en aan de beek schreit de koningin? Is er dan treurigheid in mijn rijk? Voelt Psyche zich niet gelukkig?

Zij weende en haalde de schouders op, om te zeggen, dat zij niet wist. En zij verborg haar hoofd aan zijn borst.

- Zeg mij, Psyche, wat is er?

Zij had wel willen zeggen, maar zij kon niet: een sterkere macht weêrhield haar.

- Voelt Psyche zich niet gelukkig? Verlangt ze naar den Chimera?

Zij legde op zijne lippen haar handje.

- Spreek niet over hem. Ik ben hem onwaardig. Ik ben je onwaardig, Eros.

Hij kuste haar heel zacht.

- Wat peinst mijn Psyche toch? Kan ik haar niet meer laten, alleen aan de beek?

- Neen, neen! zeide zij haastig en trok zijne armen om zich heen.

- .... Neen, ging ze ijlings door. Laat mij niet meer alleen. Blijf altijd bij me. Bescherm me, voor mezelve, o Eros....!

- Is kleine Psyche ziek?

Zij knikte van ja en legde haar gloeiend kopje aan zijn borst: zij nestelde tegen hem aan en sloot de koortsige oogen.

Hij bleef bij haar en het werd alles heel zacht en de cupido's fladderden te voorschijn. Dien nacht sliep zij in Eros' armen. Een oogenblik werd zij wakker: heel ver, aan de kim, door het kristal van den koepel heen, hoorde zij schallen rietjes, kort en lang. Zij hief het hoofd luisterend op. Maar zij wilde niet meer hooren, verborg zich in Eros' armen en sluimerde in op zijn hart.

Den volgenden dag bleef hij bij haar, en zij dwaalden aan de beek. Een weemoed dreef over den tuin, de bloemen hingen slap. Des middags werd Psyche onrustig: zij hoorde de fluit; zij zag even, in de verte, vage figuren dansen.

- Zie je niets? vroeg zij Eros.

- Neen ....

- Hoor je niets? sprak zij weêr.

- Neen, antwoordde hij. Arme Psyche is ziek. En de bloemen zijn ziek met haar. O, laat Eros je weêr genezen....!

Den nacht daarop, in de armen van haar gemaal, hoorde zij de fluit. Dat schalde, brutaal, korte fanfaretjes: kom, kom, dans nu met ons; dans nu met ons: we drinken de druiven, kom.... kom....!

Zij kon niet langer weêrstaan.

Rillende wond zij zich los uit de armen van Eros, die

sliep. Zij stond op, sloop uit den koepel, ijlde door den tuin, de lokstem te gemoet.

De bloemen aan de beek schenen haar te smeeken: o, ga niet weg; o, ga niet weg. De nachtegaal stiet een kreet uit, en zij dacht, dat het was een uil.

Zij snelde voort naar het dal, waar de irissen bloeiden. Daar, vlak bij de beek, in het licht van de maan, stond de Sater te trappelen op zijn hoeven bij het schalmeien van zijn fluit, en rondom hem, hand in hand, dol, dansten de bacchanten, naakt, een panthervel om, met wingerd omkransd de fladderend woeste haren. Zij dansten als dronken schimmen in den maanlichtblanken nacht; zij zwaaiden met haar tyrsos en wierpen elkaâr met druiven, die te pletter sloegen sap op haar gelaat.

- Kom, kom! riepen zij zegevierend.

Psyche schrikte van hare stemmen, ruw en heesch. Maar zij openden hare rei, twee strekten de hand naar Psyche uit, en zij dansten met haar rond. De woeste dans wond haar op, zij had nog nooit geweten wat dansen was, en zij danste nu met schitterende oogen; zij zwaaide een tyrsos, en parste de druiven aan haren mond.... Toen pakte haar eensklaps de Sater beet en zoende haar woest den tros op haar lippen te pletter....

- .... Psyche, Psyche!

Zij schrikte en stond stil. De bacchanten, de Sater vluchtten.

Psyche ijlde terug; zij veegde zich met de hand de bevlekte brandende lippen af.

- .... Psyche!!

Zij snelde Eros te gemoet, maar toen zij hem zag, godgelijk en beeldschoon, blankrein in den maneschijn, met zijn edel gelaat, zijn diepbruine oogen vol liefde, toen walgde zij zoo van zichzelve, dat zij stortte aan zijn voeten in zwijm.

Hij hief haar op en legde haar op het bedde.

Hij waakte bij hare sluimering.

Den geheelen nacht waakte hij bij haar....

En het scheen, dat zij ijlde....

Haar gelaat gloeide van koorts en telkens veegde ze zich de lippen af.

Buiten in den tuin, lieten de bloemen treurig de kopjes hangen. De leeuwerik zweeg stil, en de kleine engeltjes

zaten bij elkaâr, de wiekjes opgetrokken. Vaal en grauw was de lucht.

Dien nacht sliep Psyche in Eros' armen, en de fluit lokte haar aan de kim....

Zij wond zich los en stond op....

Zij wilde hem kussen voor het laatst, maar dorst niet, om hem niet te wekken.

- Vaarwel! fluisterde ze heel zacht. Edele Eros, beminde gemaal, vaarwel! Ik ben je onwaardig. De zoen van den Sater brandt nog mij de lippen: mijn verhemelte is verhit van het druivensap. Vaarwel....! En als het zoo kan...: vergeef me!!

Zij ging....

De nacht was donderzwoel, de bloemen hingen uitgeput, de nachtegaal stiet een kreet, en zij dacht, dat het een uil was. Vleêrmuizen slapperden rond met flapperende vlerken.

Zij ging met zekeren tred. Zij volgde de beek, tot waar die vloeide in het dal. Ginds... dansten de bacchanten, de Sater in haar midden.

- Hoera, hoera! riepen zij ruw en heesch en zij smeten haar met een druivetros.

Zij aarzelde een oogenblik....

Zij sloeg de oogen op. Door den valen nacht schitterde éen star, als een koude, trotsche blik.

- Heilige star! sprak Psyche. Gij, die mij vroeger bewaakt hebt, en mij nu voor altijd verlaat.... Zeg hem, dat ik onwaardig ben en hem smeek mij te vergeven!

De star verborg zich in den nacht.

- Kom! riepen de bacchanten.

Psyche deed een stap vooruit....

- Beek! riep zij nu. Kleine stroom van het land van het Heden, kabbelende klare rust, waarin ik nooit meer mij koelen zal.... o zeg hem, dat ik onwaardig ben en hem smeek mij te vergeven!!

De beek pruttelde over de steenen en mompelde: neen, neen....

- Kom! Kom! riepen de bacchanten.

Nu plukte Psyche een enkele viool, wit als een meisjesgezichtje.

- Zachte viool! sprak ze. Nederige bloem, wees niet

trotsch! Je koningin, die haar rijk verlaat, smeekt te vergeefs de star en de beek. Zij is niet meer koningin: gehoorzaamd wordt ze niet meer. Zachte viool, verhoor het smeeken van Psyche, die, onwaardig, het Heden verlaat....

- Blijf, Psyche! smeekte de bloem in haar hand.

- Lief bloempje! sprak Psyche. Geboren in het mos, verwelkende, als het geplukt is. Wat weet je van goden en sterveling! Wat weet je van ziel en van leven en macht! Psyche kàn niet meer blijven. Maar smeek de Liefde haar te vergeven....! O, zèg hem mijn laatste boodschap!!

Zij kuste de bloem en legde ze in het mos.

- ....Psyche! Psyche! Kom! riepen de bacchanten.

Zij sprong vooruit, in het midden van den dans.

- Hier ben ik! riep zij woest.

En zij sleepten haar meê in het bosch.

XVI.

Toen Eros dien morgen ontwaakte, vond hij Psyche niet aan zijn zijde. Hij stond op, denkende, dat zij was in den tuin en trad naar buiten.

Een vale hemel dreef laag, een mist hing over de heuvelen. De leeuwerik had niet getwetterd, de cupido's fladderden niet.

- Psyche! riep hij. Psyche!

Niets antwoordde. Geen zuchtje ritselde in de bladeren der boomen, geen insekt zoemde in het gras, de bloemen hingen verwelkt aan slappe steelen. Een doodsche kilheid waarde om. Een bang voorgevoelen doorhuiverde Eros.

Hij liep langs de perken, langs de beek.

- O, waar is Psyche! smeekte hij. O, zeg mij, water, bloemen, vogels, waar is Psyche!!

Niets antwoordde. De beek vloeide geel modderig en geluideloos, de bloemen sleepten over het pad; geen vogel piepte in het loover. Hij wrong de handen en ijlde verder. Toen kwam hij aan de plek, waar Psyche placht te rusten in het mos aan de beek, in de schaduw der heesters.

- Wie zegt mij, waar Psyche is? riep Eros uit in wanhoop en hij wierp zich in het mos en snikte.

- Eros! klonk een zwakke stem.

- Wie spreekt daar?

- Ik, een witte viool, die Psyche plukte.... Hoor mij spoedig aan, want ik voel mij sterven en mijn elvestem klinkt al haast onhoorbaar aan je oor. Hoor mij aan.... ik lig naast je, neem mij in je hand....

Eros nam de bloem.

- Psyche is door den Sater gelokt in het bosch. De bacchanten hebben haar meêgesleept. Dit was haar laatste woord: dat zij je onwaardig was, en ging, en om vergeving bad.... Zij kon niet blijven, zeide zij: zij ging...! Eros, vergeef haar!

De bloem verschrompelde in zijn hand.

Eros stond op en wankelde: ook hij voelde zich sterven.

Hij ging treurig en langs zijn pad waren nu alle de bloemen verschrompeld. De beek was droog. De leeuwerik lag dood voor zijn voeten. De cupido's lagen dood in de verwelkte rozen.

Eros ging in den koepel en viel op het purperen bedde neêr.

Een enkele duif zieltoogde nog aan het marmeren bekken.

De snaren van de lier waren alle gebarsten....

Ook Eros voelde zijn leven vloeien uit zijn lichaam.

Hij hief òp zijn oogen, die braken, en zag om in den koepel: het kristal verweerde en spleet met lange scheuren.

- Heilige machten! bad hij. Vergeeft haar als ik haar vergeef en hebt haar lief tot het Einde, als ik haar liefheb voor eeuwig. Laat haar vinden wat zij zoekt, laat haar dwalen eens nemen een einde, laat haar zweven, als zij zweven moet, tot in de réinste sfeer.... Deze sfeer was de aarde, het zoete Heden, het kleine rustpunt, waarop zij niet dwalen kon en dus voelde den dwaaldrang in zich.... Heilige machten, laat haar vinden wat haar geluk is, éenmaal:

O o k d à n , a l s i k d a t n i e t b e n ....:

Laat haar het vinden....

Zijne stem brak, zijne oogen openden zich als voor een vizioen, en hij fluisterde en voltooide zijne bede:

- .... Vinden.... in de T o e k o m s t ....!

Het heilige woord was het laatste.

Hij stierf.

In het Rijk van het Heden, dat eens was geweest als een lachende tuin, was alles nu gestorven....

Toen.... scheen in den mist, die hing over de kling van de heuvelen, iets aan te warrelen, als met eene beweging van heel langzame geledingen. Van vele kanten, óver den heuvelzoom, kwam het vreemde gedwarrel nader.... Reusachtige harige pooten van monsterspinnen liepen: zij naderden al dichter: het waren spinnen met dikke, opgezwollene lijven, en pooten, die altijd bewogen....

Het waren de heilige spinnen van Emeralda, vorstin van het Verleden.

Zij liepen begeerig toe op den dooden tuin van het Heden....

Zij omsingelden den tuin en wierpen uit hare draden naar het kristallen dak van den koepel.

Toen weefden zij over het Heden, dat dood lag, één enkel reusachtig webbe....

En onder haar weven verging het doode Heden tot stof.

XVII.

De herfst vierde in herfstzon hoogtijd in het woud.

Oker, brons, purper, goudrood en roze gloeide het loover; het zwavelgeel mos scheen antiek fluweel. Op vlagen van wind schudden de takken dol overmoedig hun rijkdom van helgele bladeren af, of zij strooiden verkwistend met goud en met geld, met ruizelende munten de paden.

Door de dwarrelende bladeren dansten luid lachend dryaden aan.

Uit den bruisenden stroom, tusschen mossige rotsen, doken de blanknaakte nimfen op.

- Waar komt zij? Waar komt zij? riepen de nimfen nieuwsgierig.

- Dáar komt zij! Dáar komt zij! juichten de dolle dryaden en met handenvol wierpen zij bladeren op, die dwarrelden over de nimfen heen en fladderden neêr op het water.

De dryaden dansten voorbij en de nimfen zagen nieuwsgierig uit. Zij stonden, een naakte groep, in heur bad van rotsen; ze hielden elkaâr in de armen omhelsd; groen waren heur haren en parelblank schitterden-uit hare borsten. De helgele bladeren dwarrelden steeds als een schat van ruizelende

munten. Daverende voetstappen naderden aan, en ritselden tusschen de bladeren. Een feestvreugde ruischte dichter en dichter; het goudbladerenweefsel trilde als een voorhang van ijl-gouden kant....

- Daar komt zij, daar komt zij! jubelden nu de nimfen.

De takken kraakten, de bladeren dwarrelden om, de heel ijle weefselen scheurden op voor het luide feest, dat daar aanliep.

Het feest kwam nader, fluitgeschal, cymbelslag. Dronken bacchanten dansten voorop, zwaaiend den tyrsos, hand in hand met faunen en saters: zij omringden een zegekar, getrokken door vlakkige lynxen.

Hoog op de kar zat een jongeling, baardeloos, met wijnlof omkranst, met dollen lach van levenslust, met blauwe oogen van levensgenot. Naakt waren zijn godgelijke leden, mollig gebeeld in knaapweek vleesch, en zijn beenen liepen-uit lang en slank, zijn armen rondden zich vrouwelijk rond. Hij was de vorst van het woud, van goddelijken oorsprong: prins Bacchus was zijn naam.

En naast hem op de zegekar troonde kleine Psyche. Ook naakt zat zij in haar sluiertje, en hare wiekjes waren zoo treffend mooi, karmozijn en zachtgeel, en met vier pauwenveêroogen. Rondom de kar dartelden dol, op elkaâr gedrukt als een druivetros, tal van wijngoodjes, buitelend over elkander heen, druivedronken kindertjes.

In triumf door het gouden woudweven heen stortte de stoet voorbij; de bacchanten en saters zongen en dansten; twee saters menden de lynxen, die nijdig als katten hen tegen bliezen; de wijngoodjes vlochten de ranken en torsten heel zware druivetrossen.

Hoog, als een kapel, die godin was, zat Psyche, en lachte met glanzende oogen, met gloeienden blos: zij wuifde de nimfen tegen.

- Leve, leve Psyche, Psyche met de prachtige wieken! juichten de nimfen.

De wind woei, de bladeren dwarrelden, de stoet zweepte voorbij, als gevaagd door het blazende waaien. Eén wijngoodje was gevallen en lag in de gele bladeren te spartelen met mollige beentjes, bloedpurper in spattende druiven; hij schreide omdat men hem achterliet; nu werkte hij zich op en waggelde den stoet achterna....

De nimfen lachten met klaterenden lach het druivekindje uit; ze doken onder, en achter de rotsen.

De wind woei, de gele bladeren dwarrelden.

En het woud werd stil en eenzaam.

XVIII.

- Psyche, blijf! smeekte Bacchus.

- Neen, neen, laat me!

- Met jou gaat alle vreugd van het feest: Psyche, blijf!

- Ik wil niet altijd zingen, dansen, drinken; neen, neen, laat me!

Zij stiet hem van zich, zij stiet de saters van zich, zij verbrak den rondedans der bacchanten, die, dronken, schreeuwden met dronken oogen en wijd-open gillende monden.

- Psyche, Psyche! riepen zij allen.

Zij lachte luid, en behaagziek als een bedorven kind.

- Ik kom morgen terug, als je nuchter bent! spotte zij met haar lach. Heesch zijn je stemmen, valsch klinkt je zang, zuur zijn je laatste druiven! Ik wil van je feest het zoete alleen, en den alsem laat ik je over. Spreidt uit de vellen van panthers, gaat slapen je roes uit; als je feest wel moet tot den winter duren, heb je behoefte aan rust: rust voor je schorre kelen, rust voor je dronken beenen, rust voor je hoofden, beneveld van wijn.... Ik kom morgen terug, als je nuchter bent!

Klaterend spotte haar lach, en zij stortte zich voort in het bosch. Het was de nacht in den maneschijn; in den bleeken glans liet zij achter zich het woeste festijn; de jaloersche bacchanten dansten om Bacchus, en omhelsden hem in eéne omhelzing.

Psyche ijlde voort. Hare slapen klopten, haar hart klopte en hijgend ging haar boezem. Toen zij ver genoeg was, hield zij stil, drukte met beide handen haar borst en haalde diep adem. Langzamer liep zij voort naar den stroom. Frisch was de herfstnacht, maar gloeiend waren haar naakte leden.

Het woud was stil; alleen in de hoogste takken weeklaagde de wind. De maan zeilde als een zilveren schip uit lichtende luchtzee te voorschijn, en de bruisende bergstroom

schuimde als sneeuw aan de rotsen. Vol verlangen naar koelte en water, trad Psyche tot het lisch aan den oever; haar handen scheidden de irissen en zij baande zich een weg door de varens en doopte haar voet in het nat.

Daar doken de nimfen op.

- Psyche, Psyche! jubelden zij. Psyche met de prachtige wieken!

Psyche glimlachte. Zij wierp zich in het water, en het sneeuwblanke schuim spatte op.

- Laat mij een oogenblik met je zijn, smeekte Psyche. Laat mij me koelen in je stroom.

De nimfen drongen zich om haar en droegen haar als op de armen. Zij vlijde zich lang uit.

- Koel mijn voorhoofd, koel mijn wangen, koel mijn hart! smeekte zij. Lieve nimfen, o koelt mijn ziel! Alles brandt aan mij en in mij, vuur verschroeit mijn lippen, vuur verschroeit mijn brein.... O, lieve nimfen, koelt mij!

De nimfen sprenkelden water, Psyche sloeg haar arm om den hals van éene heen.

- Je waterdroppelen sissen op mijn voorhoofd, als op een gloeiend metaal. Je vlokken schuim verdampen op den brand van mijn borst. En in mijn ziel, o lieve nimfen, kan je niet sprenkelen je koelte!

De nimfen vulden haar stroomurnen en goten ze uit over Psyche.

- Giet ze allen! Giet ze allen! smeekte Psyche. Maar al druipen mijn haren, mijn wieken en mijn leden, schroeien blijven mijn lippen, branden mijn arm voorhoofd, en van binnen, o nimfen...! van binnen blaakt mijn ziel als in eén hellebrand....

De nimfen namen haar zacht in de armen. Ze doken met haar onder, ze doken weêr op, ze doken onder en op.

- O, baadt mij, baadt mij! smeekte Psyche. Weldadige nimfen, baadt mij! Eenige koelte blijft hangen aan mijn lichaam....; maar mijn ziel, ach mijn ziel, kan je nooit koelen!

Zij weende en de nimfen vingen op haar tranen in schelpen van parelmoêr.

- Verzamel je mijn tranen? O neen, dat zijn ze niet waard! Eénmaal heb ik een beek geweend, eenmaal zijn ze

gedronken, gedronken door de Liefde, eenmaal zijn ze parelen geweest, en heeft de Liefde mij met ze gekroond! Nu, nu zijn ze als druppelen wijn, druppelen vuur, en stollen ze ook tot robijn of topaas, ze mogen me nooit meer kronen. Mijn tranen ween ik voortaan steeds.... voor Emeralda!

In de schulpen zagen de nimfen gloeiende eêlgesteenten, en zij begrepen niet.... Maar al hare urnen goten zij uit op weenende Psyche's oogen.

- Mijn oogen worden koel, o lieve nimfen, veel tranen ween ik nooit meer; nooit meer ween ik een beek.... Maar koelt mijn ziel, bluscht van heel binnen de schroeiende vlammen!

- Wij kunnen niet, Psyche....

- Neen, neen, je kunt niet, o nimfen! Laat stil me dan liggen, stil in je armen, laat stil me dan deinen op je schuimsneeuw van water, laat stil me dan slapen.... Maar mijn ziel in mijn slaap brandt altijd door, door mijn droomen zie ik haar vlammen òp, hoog als uit een hellekrocht.... O!

Zij slaakte een kreet, als van pijn.... De nimfen wiegelden haar in haar saamgevlochten armen, als in een leliënwieg, en murmelden zacht een liedje...

- Nimfen, nimfen...! Dat is de brand, dien niets blusschen kan, nooit.... Dat is de wroeging....

De nimfen begrepen haar niet; ze wiegden en zongen heel zacht.

XIX.

Dien morgen dwaalde zij rond in de rozige grauwte van herfstdageraad, - mist tusschen de afbladerende boomen. - Langs het pad, waar zij ging, vond zij liggen in slaap van beschonkenheid, op een beestevel, een sater en een bacchante, vast in elkanders armen; een beker lag op den grond, een tyrsos-staf gebroken, uitgeperste druiven. Zij haastte zich voort en zocht de allereenzaamste plekken. Nu werd ijler het loover, de boomen stonden wijder uit-een, het bosch eindigde in vlakte, en - paarsch mistig - vergezicht van heele lage heuvelen. Psyche liep over de vlakte heen, en klom de heuvelen op.

Herfstwind woei aan en bruiste tusschen struik en stru-

weel, en zong het naderen van den winter. Maar Psyche wist niet van koude, want haar naakte leden gloeiden, hare ziel stond hoog in brand. Op den hoogsten heuveltop zag zij uit, haar handje boven de oogen, spiedende in den paarschen mist.... Onbewust in zichzelve hoopte zij iets vaags en iets onmogelijks: dat zij Eros zoû zien, dat hij tot haar zoû komen, dat zij hem viel te voet, dat hij teeder vergaf en haar met zich zoû voeren. Onmogelijk: wat was onmogelijk? Kon alles niet mogelijk zijn? Was hij niet gevolgd het spoor van haar tranen; had hij haar niet gevonden in de armen der Sfinx? O, zij hoopte, zij hoopte, zij hoopte duidelijker. Hare wroeging-verschroeide ziel smachtte naar den balsem van zijn liefde in den koepel van kristal, naar de klanken van zijn lier, naar de teedere woorden in den tuin van het Heden.

Zij hoopte, zij zag uit....

In bleeken morgenzonneglans klaarden de paarsche misten op, trokken zij op als violette gordijnen....

Zij zag uit: daar was het Heden....

Daar zoû Eros zijn, treurende om zijn stoute Psyche!

Daar zoû hij haar straks vergeven....

O, hoe zij hoopte, hoe zij smachtte!.... Zij smachtte, zij strekte de armen uit, en zij durfde roepen met klagelijke stem:

- Eros!

De wind bruiste door struik en struweel en zong van den naderenden winter. De paarsche gordijnen van mist trokken op. De treurige herfstmorgen verscheen. Daar lag het Heden zichtbaar nu....

En Psyche spiedde uit, de hand boven de oogen....

Daar zag zij haar vroeger geluk, verwoest. In een dooden, verdorden tuin, een ruïne: verbrokkeld kristallen zuilen. En tusschen de zuilen spinneweb; over den tuin heen spinneweb, web over webbe, weefsel van spinnen met lijven dik en traag bewegende pooten....

Toen zag zij, dat Emeralda heerschte!

Toen voelde zij, dat Eros was dood!

Zij had hem vermoord!

O, hoe gloeiden haar leden, hoe blaakte haar ziel! O, de brandpijn van binnen, heel-binnen, die geen druivensap leschte,

die geen dolle dans doofde, die de nimfen niet koelden, al goten zij alle haar urnen uit. O, die hel in haar ziel, om het onherstelbaar verwoeste, om den onherroepelijk vermoorde! O, dat leed, niet om haar, maar om hem; niet om zich, om een ander: dat berouw, die verschroeiende wroeging....!

Zij stortte in-een en snikte.

De bleeke zonneglans taande, dik-grauwe wolken dreven aan, een hagelbui kletterde neêr en smeet handenvol ijzige kralen....

Zij voelde een druk op haar schouder.

Zij zag op.

Het was de Sater, die haar met zijn fluit had gelokt, hier, op deze zelfde plaats.

- Psyche! sprak hij. Wat doe je hier, zoo ver van ons allen! De winter komt, Psyche: hoor bruisen de winden voel kletteren den hagel: de laatste bladeren dwarrelen af.... Wij trekken naar het Zuiden en prins Bacchus laat je zoeken.... Wat doe je hier, wat hurk je en wat ween je! Wij vieren feest en ontvluchten den winter: kom!

- Ik voel geen koû: ik gloei.... Laat mij hier blijven, en weenen, en sterven....

- Waarom zoû je dood gaan, o Psyche, Psyche, zoo mooi en zoo vroolijk, Psyche, de mooiste, de vroolijkste, die het dolste kan dansen, die alle bacchanten dood danst! Kom....!

Zij schaterde door hare tranen heen: een lach als een krijschende snerp.

- Maar Psyche, weet je wat het is? zei de Sater, vertrouwelijk fluisterend. Weet je wat je niet gelukkig maakt en waarom je niet bent als wij allen? Ik heb je het al eens meer gezegd: Psyche, het komt van je vleugels. Je vleugels hinderen je om om-te-slaan een beestevel, en je haren met ranken te omkransen. De nimfen vinden je vleugels mooi, maar wat doe je met iets, dat mooi is en heelemaal geen nut heeft? Als je met die vleugels nu nog eens kondt vliegen!

- ....Als ik met die vleugels nu nog eens kon vliegen! riep hem Psyche zuchtende na. Neen, nóoit hebben ze vliegen gekund, mijn arme zwakke vleugels!

- De nimfen vinden je vleugels mooi, maar de nimfen zijn sentimenteel. De bacchanten vinden ze leelijk en lachen je stilletjes uit. Prins Bacchus houdt ook niet van vleugels:

hij kan je niet goed omhelzen, met die dingen aan je rug. Psyche, lieve Psyche, zeg, wil ik je eens wat zeggen....? Je moest mij met een druiveschaar die vleugels laten knippen. Want als je je vleugels kwijt bent, dan sla je om een panthervel, je kranst je haren met wingerdlof, en je bent heelemaal een van ons....

De wind woei, de hagel kletterde neêr, de winter naderde aan.

- ....Eros is dood! murmelde Psyche. De lente is voorbij, het Heden is verwelkt, Emeralda heerscht.... 'Wat doe je met iets, dat mooi is, en heelemaal geen nut heeft....!' Als geen koeling mogelijk is, als het toch van heel-binnen blijft branden.... is het beter misschien, afstand te doen van prinsesse-voorrecht, niet naakt meer te gaan, geen vleugels te hebben....

- Zeg, Psyche, mag ik ze knippen?

- Ja, knip ze! Knip ze in eens, mijn vleugels alleen maar mooi! riep zij woest. Knip ze àf!!

Zijn oogen gloeiden git en goud, zijn adem ging snel van blijdschap, hij trok te voorschijn zijn scherpe schaar....

En terwijl zij knielde, knipte hij haar beide wieken af.

Ze vielen op den grond en schrompelden in een.

- O, dat schrijnt, dat schrijnt.... o, dat schrijnt! riep Psyche.

- Het is een kleine wond, die over zal gaan! troostte de sater, grijnzend van genot.

Hij sloeg haar nu om een panthervel, hij kroonde haar met een druivekrans, en zij was als een blonde bacchante, altijd heel jong en teêr, met haar witte vel, met haar teedere oogen van ziele-onschuld, waar diep-in de weemoed smachtte.

- Psyche! riep hij verrukt. Psyche! Wat ben je mooi! Wat ben je mooi!!

Zij schaterde haar schellen lach, haar snerp van ironie. Hij voerde haar meê de heuvelen af. Zij zag om: daarginds lag het Heden, verwoest tot stof en spinneweb. Zij zag om: in den wind, die woei, dwarrelden hare wiekjes weg, verschrompeld in een, dwarrelden ze weg als bladeren dor.

Zij schaterde, en sloeg haar arm om zijn hals en zij ijlden terug naar het bosch.

De wind woei: de eerste sneeuwvlokken vielen.

XX.

Langzaam volgden de seizoenen, winter, lente, zomer, herfst....

Winter, lente, zomer, herfst, zonken beurtelings als stof, in de krochten van Emeralda.

Winter, lente, zomer, herfst, waren het Heden een oogenblik, en zonken in het Verleden.

En weêr was het de lente....

In de grazige vlakten dreven de herders de kudden uit, en zij zongen, omdat de lucht blauw was, omdat de wereld trilde van hoop, in den nieuwen en zachten zonneschijn.

Wat wisten de herders van Emeralda? Zij hadden haar nooit gezien. Zij zongen, zij zongen; zij vulden de lucht met hun zang. Als een schalmei, bleef, in de lucht, hun zang trillen en hangen. Echo in het bosch en de bergen, over de weiden en in de lucht, zong mede met hun zang. Zij zongen, omdat de lucht blauw was....

Emeralda kenden zij niet....

Blauw, blauw,.... blauw was de lucht! Hoop trilde in den zonneschijn, en liefde in hun hart....

In de grazige vlakten dreven de herders de kudden uit, en zij zongen, omdat de lucht blauw was....

Aan den uitersten grens van het woud, waar oneindige vlakten zich strekten, woonde in een grot tusschen rotsen een heilige kluizenaar, die honderde jaren oud was.

Hoe vele seizoenen had hij zien zinken in de putten van het Verleden....!

Hoevele malen had hij gehoord het lentelied van de herders!

Verzonken in bespiegeling, hoorde hij ze zingen. Ze zongen omdat de lucht blauw was, de leeuwerik omhoog steeg, omdat de wereld trilde van hoop.... Ze zongen, omdat wollige schaapjes weêr dartelden in de weiden. Ze zongen, omdat ze waren jong, en ze de herderinnen beminden. Ze zongen van blauwe lucht, van hoop, van schaapjes en van liefde....

De kluizenaar bespiegelde....

Het was iedere lente het zelfde lied en nooit had hij met hen gezongen.

Het heden had hij nooit gekend, het lenteheden der herders.

De kluizenaar bespiegelde; hij droomde, dat satan hem lokte, maar zijn vrome ziel hem weêrstond. Hij droomde, dat hij stierf in gebed, en zijn ziel verklaard omhoog steeg.

In de verte der grazige vlakten verklonk het blaten der lammeren, verklonken de stemmen der herders.

De kluizenaar hoorde een tred.

Hij zag op.

Hij zag een kleine gestalte, als van een meisje naakt, gesluierd in blonde haren. En hij dacht, dat het satan wel degelijk was en hij prevelde een bezwering: hij fronste de brauwen, hij kruiste de armen.

De kleine gestalte naderde en knielde in haar sluier van haar.

- Heilige vader! sprak zij met bevende, zachte stem. Jaag mij niet weg. Ik ben arm en ongelukkig. Ik ben een zondaresse en ik kom tot u om hulp. Ik ben niet schaamteloos, heilige vader, en voor uw blikken schaam ik mij, dat ik naakt ben. Aan de herderinnen heb ik een kleed gevraagd, maar zij lachten mij uit, en joegen mij weg, en wierpen mij met steenen. Vader, o vader, onbarmhartig zijn de menschen: zij jagen mij allen weg... Ik kom uit het woud, en de wilde beesten zijn niet zoo wreed als de menschen. In het bosch hebben de beesten mij gespaard. Een leeuw heeft de wonden aan mijn voeten gelikt, en een tijgerin heeft mij laten rusten in het nest van hare welpen. Heilige vader, de wilde beesten hebben erbarmen gehad.

- Waarom blijf je dan niet in het bosch, duivelin, duivelin!...

- Omdat ik een taak vervullen moet onder de menschen.

- Wie legt je die taak op, heks, duivelin!

- In mijn droom hebben zachte stemmen gesproken, de stem van mijn vader en hem, dien ik lief had, en zij hebben gezegd: ga onder de menschen, doe boete... Maar naakt kan ik niet onder de menschen gaan, want zij gooien mij met steenen. En daarom, o vader, kom ik tot u, en smeek u: geef mij een kleed! Ik heb alleen mijn haren, die mij sluieren, en onder mijn haren ben ik naakt. O vader, geef mij een kleed! O vader, geef mij uw oudsten mantel, opdat het mijn boetekleed zij!

De kluizenaar zag op haar neêr, waar zij knielde in haar blonde haren, en hij zag, dat zij weende. Hare tranen waren bloedroode robijnen.

- Wie robijnen weent, heeft groote zonde gepleegd: wie robijnen weent, heeft een ziel, scharlaken van zonde!

De boeteling snikte en boog tot den grond toe het hoofd.

- Hier! sprak de kluizenaar gestreng en medelijdend. Hier is een mantel. Hier is een koord voor de lendenen. En hier is een mat om te slapen. En hier is brood, hier is de waterkruik. Laaf je, lesch je, dek je, en rust uit.

- Heb dank, heilige vader. Maar ik ben niet moê, ik heb geen honger en dorst. Ik ben alleen naakt, en ik dank u voor uw kleed en uw koord.

Zij sloeg zich den mantel als boetekleed om, en terwijl zij zich schaamrood dekte, zag de kluizenaar op hare schouderbladen twee bloedige strepen: litteekens.

- Ben je gewond?

- Lang geleden: een tijger heeft mij geslagen met zijn klauw.

- Je oogen gloeien, heb je koorts?

- Ik ken niet de koorts van de menschen, maar mijn ziel brandt altijd hoog op, als een krocht van de hel.

- Wie ben je?

- Een zwaar met zonde beladene.

- Hoe heet je?

- Ik heb geen naam meer, heilige vader... O, vraag niet verder... En laat mij gaan.

- Waar ga je heen?

- Ver, langs dien weg van distels, naar het koninklijk slot. Naar de vorstin, Emeralda.

- Zij is trotsch.

- Zij is de Prinses van het Juweel, en ik, ik ween juweelen. Ik ween ze voor haar. Eens is er geweest een tijd... dat ik parelen weende... O, vader, laat mij gaan!

- Ga dan... En doe boete.

- Heb dank, vader... O, geef mij uw zegen!

De kluizenaar zegende haar. Zij ging, als een pelgrim nu in haar boetekleed. Het pad was steil en vol distel begroeid.

Van ver klonk het lied van de herders.

XXI.

Het pad was steil, vol cactus en distel begroeid. Het was een nauw pad, gehouwen in den rots, opkronkelende het gebergte van bazalt, waar, boven, hoog, troonde het slot. Driehonderd torens stak het slot in de lucht, de wolken dreven er langs. Een zware zwartkille schaduw sloeg het slot op den bergwand neêr. In het pad waren telkens trappen van steen uitgehouwen. Zware cactusmassa's tierden terzij van den afgrond, en over de bladeren, stekelig en rond, zag Psyche de grazige valleien van het rijk van Verleden, de dorpen en steden, de rivier: breed zilveren lint, en daar achter opalen verschieten, meren in de lucht, en trillende strepen van droom en van ether. Zij steeg steeds hooger de trappen op, het pad op, in de sombere kille schaduw, terwijl de zon over de weiden glansde. Zij steeg, terwijl zij daarginds de herders zag met hun schapen, en hun lied, heel zwak, tot haar klonk.

Zij brak zich uit het kreupelhout een stevigen stok tot staf. Zij had een slip van haar mantel geslagen over haar hoofd als kap. En met haar staf en haar kap, was zij als een vrome pelgrim. De eenzame landman, die het rotsige pad afdaalde, gooide haar niet met steenen, maar prevelde eerbiedig een groet.

Zij steeg steeds.

Hoog in de lucht lag het slot, somber en als ongenaakbaar, een stad van torens, een Babel van tinnen; de wolken dreven er langs. Als schuldeloos kind, als prinsesje naakt met wiekjes, had Psyche daar geleefd, als een kapelletje op een rots, had zij gedwaald langs die ontzaglijke tinnen, had zij verlangd en gehoopt en gedroomd. O, hare verlangens van onschuld, haar hoop te zweven tot de eilanden van opaal, hare droomen rein als de duiven, die fladderden rondom haar heen...! Zij had gedwaald, door wolken, woestijn en door woud, van het Noorden tot het Zuiden; zij had den Chimera bemind en de Sfinx gevraagd; zij was geweest koningin van het Heden en geliefde van Bacchus, en nu... nu kwam zij terug, vleugelloos, met een ziel, die eeuwig haar brandde als een scharlaken hellebrand; nu kwam zij terug het steile pad op... Haar boetekleed had zij geleend, de distels ver-

scheurden haar voetje, en bleek van pijn en lijden, van wonde voetjes en altijd schrijnende schouders, en altijd blakende ziel, was haar kleine gezichtje, dat uitkeek onder den kap wijd.

Zij steeg altijd en steunde zich met haar stok...

O, de stem van haar vader, van Eros, in den droom, na verdoovenden druivedans! Toen was de boete begonnen. Toen was zij gevlucht door het woud, door de wilde dieren heen. En de leeuw had haar voetje gelikt, de tijgerin had haar slaap gegund in het warme nest van de welpen...

Nu steeg zij, steeg zij altijd...

Kwam zij nooit hooger?

Bleef altijd het slot, Babel van tinnen, stad van torens, ongenaakbaar hoog in de wolken?

Haar tred liet bloed op den rotssteen achter.

Maar zij rustte niet.

Rust gaf haar zoo weinig.

Liever liep zij voort, steeg zij door.

Als zij liep, als zij steeg, zoû zij sneller het slot bereiken.

Pas voor pas won zij haar weg.

O, zij was niet bang meer voor Emeralda! Wat kon Emeralda haar doen, dat zij vreezen zoû! Welk grooter leed kon haar zuster haar doen, dan zij reeds als smart van wroeging ronddroeg met zich!

En zij steeg, de distels verscheurden haar voetjes en de eenzame landman, die afdaalde het rotsige pad, prevelde eerbiedigen groet, als hij zag het bloed van haar voetstap.

XXI.

De nacht was donker zwart, toen zij stond voor de ontzaglijke poort en toegang vroeg.

En de wachters lieten haar binnen, omdat zij een heilig kleed droeg.

De hellebaardiers voerden haar verder naar de hal, waar zij sliepen of waakten, en drongen haar uit te rusten.

Zij zette zich op een ruwe bank, zij at hun grauw soldatenbrood, zij dronk een teug van hun wijn.

Toen bood zij hun een robijn voor hun gastvrijheid en avondmaal.

En terwijl zij zich verwonderden, dat een pelgrim zoo mooi een juweel bezat, zeide zij met haar vreemde stem, zwak, moê en toch bevelend:

- Ik heb er nog meer, topazen en robijnen en zwartpurperen karbonkel. Laat zeggen aan de Vorstin, dat ik gekomen ben, om haar hulde te doen en haar mijn juweelen te geven.

Men zond boodschap naar Emeralda en de vorstin vroeg den pelgrim te komen. Zij zond schildknapen om hem te leiden naar den troon waar zij zat.

En Psyche begreep, dat Emeralda bevreesd was voor verraad, bang voor het naderen van ziel, en haar daarom zoo dicht omstuwen liet door gewapende jongelingen.

Zij ging tusschen de knapen, door hallen en zalen, trappen op, gangen over; toen ontsloten zich ijzeren poorten, toen werd een voorhang terzij geschoven.

En Psyche trad in de gouden torenzaal.

Daar zat Emeralda in licht van duizend kaarsen, op een troon, onder een hemel, met een dicht gevolg omstuwd.

- Heilige pelgrim! sprak Emeralda. Wees welkom. Je komt me juweelen brengen?

Een koude huivering gleed als een slang over Psyche's leden, toen zij Emeralda's stem vernam. Zij had niet gedacht meer vreeze voor haar trotsche zuster te koesteren, maar nu zij haar zag en haar hoorde, viel zij bijna in zwijm van ontzetting.

Want de aanblik was allerverschrikkelijkst.

Ouder was Emeralda geworden, maar schoon was zij nog steeds. Maar zij was van een schoonheid afgrijselijk. In de met duizende kaarsen verlichte zaal, zaal van goud en email, zat op haar troon van agaath, in een nis van jaspis, Emeralda gelijk een idool. Zij had niets menschelijks meer: zij was als één groot juweel. Zij was versteend tot juweel. Hare oogen van scherp smaragd zagen uit haar gelaat, dat was ivoorwit als chalcedoon; uit haar kroon van beryl en sardonyx vielen langs haar gelaat zes rossige vlechten neêr, stug als gouddraad, en stijf met smaragden doorweven. Haar mond was een gespleten robijn, hare tanden grijnsden brilliant. Hare stem klonk knarsend en krijschend, als het geluid van een mechaniek. Hare handen, met onbuigzame vingers van ringen stijf, waren opaalwit met blauwige aderen, zooals

vloeien door den opaal. En haar paarsch amethysten keurs hield haar boezem, - opaal, chalcedoon - in een edelgesteenten harnas omprangd; haar gewaad was niet meer brokaat maar juweel; alle arabesk was juweel, haar mantel juweel, zoo stijf, dat de stof niet meer plooide maar recht van haar schouders viel, als een juweelen klok.

En zij was schoon, maar schoon als een monster, kostbaar schoon als een door goudsmid, juwelier en artist vervaardigd kunstvoorwerp, barbaarsch schoon in de incrustatie's van hare kroon, de facetten van hare oogen, het lapis-lazuli van haar stijf-geplooide ondergewaad, al de gemmen en cameëen, die haar mantel en kleed omzoomden.

In het licht van duizende kaarsen flonkerde zij, barbaarsch afgodsbeeld, ontvonkte zij stralen en regenboog, glansdeuit van haar een schitterende schijn, wemelend en veelkleurig, verblindend en beangstigend, erbarmingloos en zielloos. Zij zat trotsch en onbewegelijk, zij trilde van glans, zij zwoegde van zwaarte en pracht, en hebzuchtig, begeerlijk herhaalde haar krijschende stem:

- Heilige pelgrim, welkom! Je komt me juweelen brengen?

Psyche vatte haar moed te zamen.

- Ja, sprak zij met vaste stem. Machtige Majesteit van het Verleden, ik kom U hulde doen en juweelen brengen. Maar ik verzoek, dat men ons alleen late.

Emeralda aarzelde, maar toen Psyche bleef zwijgen, scheen Emeralda begeeriger dan zij bang was en zij gaf een teeken, Zij hief stijf hare hand op. En bij die enkele beweging kraakte zij en knarste zij van schurende eêlgesteente, en schoot zij stralen als een zon, die als een nimbus om haar waaierde.

Haar gevolg verdween door zijdeuren. De schildknapen trokken terug. Psyche stond alleen voor haar zuster. En nu bond Psyche het koord om hare lendenen los, en trok haar mantel af; hare lange blonde haren vielen om haar heen, en zij was naakt. Naakt stond zij voor Emeralda, en zij zeide:

- Emeralda, herken mij! Ik ben Psyche, uw zuster!

Een kreet ontsnapte aan de vorstin. Zij rees op: zij knarste; haar pracht en praal schuurden over elkander heen, en zij schitterde zoo, dat zij Psyche verblindde.

- Ellendige Psyche! riep zij uit. Ja, ik herken je! Gehaat heb ik je altijd, gehaat als ik haat al wat zacht is, als ik duiven haat, kinderen, bloemen! Bedrogen heb je me dus, indringster! Juweelen breng je me niet!

Psyche knielde neêr en toonde haar handje open.

- Emeralda, ik bewijs je de hulde, die ik eens verzuimde te doen. Ik bied je topaas en robijn en zwart-purperen karbonkel. Ik kniel in deemoed voor je neêr, ik bied je mijne tranen, die stolden tot steen, en ik vraag je ootmoedig: straf mij en leg mij boete op. Zie, verloren heb ik mijn vleugels. Naakt mag ik niet meer gaan. Zonde heb ik bedreven. Emeralda, leg mij boete op! Leg mij op de zwaarste, die je verzinnen kunt. Als ik ze doen kan, zal ik ze doen. Leg zware taak op mijn vleugellooze schouders.

Emeralda zag neêr op de knielende Psyche. De vorstin naderde hare zuster, nam de juweelen, bezag ze aandachtig, hield ze tegen den kaarsengloed, en liet ze toen vallen in een opene schatkist. Nadenkende bleef zij op Psyche turen. En voor Psyche werd zij als een reusachtige spin van juweel, die loeren zoû uit het midden van haar web van schitterstralen, de stralen van haar eigen zonneglans. Maar wat zij ook ware, vorstin, zon, spin of juweelkunst, vrouw was zij niet, mensch was zij niet, en door het opaal van haar boezem heen, schemerde haar hart van robijn.

Psyche zweeg stil, in boete geknield, afwachtende haar lot, en Emeralda loerde. Door haar hersenen wentelde om een logica van gedachte, als raderen mechanisch. Zij dacht als mechaniek. Zij was onverbiddelijk, omdat zij niet voelde; zij dacht onmenschelijk, omdat zij geen ziel had. Zielloos was zij en edelsteen-hard, maar zij was machtig, de machtigste wereldheerscheres: zij regeerde met een beweging, zij veroordeelde met een blik, zij kon dooden met een glimlach; sprak zij een woord, dan was het verschrikkelijk; vertoonde zij zich, dan werd het een ramp; en reed zij haar rijk door in zegekar, dan werd alles verzengd in haar glans, en verpletterd onder háar triomf.

Eindelijk sprak zij, onbewegelijk, spin in haar web van schitterstralen, en haar stem klonk orakelgelijk in een knarsende bezwering.

- Psyche, gevlucht van het vaderlijk slot, vervallen van

alle prinses-waardigheid, onttroonde vorstin van het Heden, tuchtlooze bacchante, bezoedeld en wiekloos, weenend de tranen van zonde scharlaken: hoor!

- Psyche, die dwaalde lichtzinnig naar purperen strepen van lucht, die begeerde het niets van azuur en van licht, die beminde een ros, die verliet haar gemaal, die dwaalde en zocht en vroeg, in woestijn en in woud: dwaal, zoek, en vraag!

- Dwaal, zoek en vraag, tot ge vindt!

- Dwaal langs de vlammende krochten, zoek in de vuurspuwende muilen der monsters, vraag aan de gemartelde geesten, die deinen op de inktzee.

- Daal in de Onderwereld!

- Zoek het Juweel van Mysterie, Steen der Wijzen, Schenker van hoogste Almacht; zoek het mystiek Kleinood, waarvan stralen gaan tot de eeuwigheid toe, en doordringen tot in de Godheid.

- Daal neêr, dwaal, vraag, zoek en vind!

Haar stem werd verschrikkelijk, zij trad knarsende nader: zij zeide erbarmingloos, met een blik naar de schatkist:

- Of.... ween het zelve.... in welke marteling ook!

Zij zweeg. En toen voltooide zij met zachtere stem van afgrijslijk gehuichel:

- En dan: als ge mij brengt het heilig juweel, waarvan de naam niet mag uitgesproken....

Zij trad nog dichter.

- .... Wees dan gezegend, Psyche, en deel met mij, Emeralda, uw zuster, de goddelijke almacht!

Huichelend klonk haar orakelstem; zij voelde in Psyche een macht onbekend, zij vreesde voor ziel, en zij wilde voor zich winnen die macht, om zeker te zijn van de twee-almacht der wereld, beide, ziel en materie. En in de boete, die zij oplegde, afgrijslijk, huichelde zij teedere liefde; zij naderde, knarsend en krakend, en zonstraal-uitschitterend in haar webbe van stralen de knielende zuster, en streelde met haar opalen onbuigzame vingers het gebogene lokkige hoofdje.

IJskoû doorhuiverde Psyche of haar brandende ziel bevroor.

- Ik gehoorzaam, murmelde zij.

En zij rees op, dronken van glans, stijf van ijskoude. Zij wankelde en sloot de oogen. Toen zij ze opsloeg, was zij in

sombere voorhal, gehuld in haar pij; en de schildknapen naderden haar met flambouwen.

- Voer mij naar Astra! beval zij.

Haar stem klonk met iets, waaraan zij gehoorzaamden, klank van prinses, onbewust, zachte stem van bevel, die vreemd sprak tot de knapen, alsof zij ze hadden gehoord in hun kindertijd, toen zij page-tjes waren geweest.

Zij geleidden Psyche hallen door, gangen over, trappen op, naar een anderen toren. Zij openden lage poorten, geleidden door stille gewelven den vreemden robijnrijken pelgrim.

- Wie komt daar? vroeg een stem, moê, zwak en ziek.

Nu lieten de knapen Psyche alleen. En zij bevond zich bij Astra, en zij zag hare zuster in de nachtschemering op het terras, gezeten voor haar telescoop, rondom zich globen en uitkrinkelende rollen van zwaar perkament. En Psyche zag Astra heel oud, met haren grauw en dun, die vielen langs wasbleek gelaat, waarin twee doffe oogen staarden; heur witte kleed viel slap om ingezonken schouders, slappe borst en magere leden heen. Een bittere weemoed was in haar doffe oogen, een moede werkeloosheid in haar magere hand, die krachteloos neêrviel, en ziek, zwak klonk haar stem:

- Wie komt daar?

- Ik, Psyche, je kleine zuster, o Astra, komt terug als boeteling....

- Als boeteling....?

- Ja: ik vluchtte, zonde bedreef ik, nu wil ik boete doen...

Astra peinsde.

- Het is waar, murmelde zij. Ik herinner mij, kleine Psyche. Kom wat nader. Vat mijn hand. Ik kan je niet zien.

- De nacht is ook donker, Astra, weinig starren zijn aan de lucht, en de flambouwen zijn nog niet ontstoken....

- Niet? Is het donker om mij heen? Dat geeft niet, Psyche. Ik kan toch niet zien. Ik ben blind....

Psyche slaakte een kreet.

- Astra! Arme zuster, ben je blind! O jij, die zóo goed kon zien, ben je blind!!

- Ja. Blind heb ik mij getuurd. Ik heb mijn telescoop gewend, van links naar rechts, naar alle punten des heelals; ik dacht te worden middenpunt, kern van wetenschap, gloeihaard van glanzende kennis. Nu ben ik blind. Nu zie ik

niets meer, nu weet ik niets meer. In mijn brein zijn de reuzegetallen verward sinds mijn levende Star is getaand op mijn hoofd. Zie je haar zwakken glans nog tusschen mijn grijze haren? Zoo, nu vat ik je hand. Wat is dat, kind? Wat ronde dingen vallen over mijn vingers?

- Mijn tranen, Astra, arme Astra!

- Hoe hard zijn ze, en koud! Wat harde, koude tranen, Psyche.... Zet je hier neêr aan mijn voeten. Is de nacht donker? Zijn de flambouwen niet ontstoken? Nu.... laat het donker zijn. Ik zie toch niets. Maar ik voel je. Ik voel je haren, ik streel nu je hoofdje, rond en klein. Ik voel langs je schoudertjes, Psyche, klein kindje met vleugeltjes.... Maar ik voel je vleugeltjes niet.... Je hebt ze niet meer? Ze zijn je gekortwiekt? Mijn star is getaand, en je wiekje geknipt: alleen Emeralda zegeviert! Háar gift van de Fee heeft voorspoed gebaard. Haar hart van robijn gevoelt geen smart; gepantserd is zij in majesteit van louter juweel. Hard is zij en schoon, hard als edelsteen, schoon als edelsteen.... Psyche, kruip dicht bij mij.... Wij kunnen niets tegen haar, kindje. Mijn star is getaand, je wiekje geknipt. Wij verloren onze edele rechten.... Ik ben oud, maar jij, ben je dan altijd jong? Je voelt zoo jong, onverwoestbaar jong.... Je hebt zoo geleden, gevraagd en gedwaald.... Je geluk niet geacht en Eros vermoord!! Arm kind, jij moordenares....! Robijnen ween je.... Boete wil je doen! Sterk ben je, Psyche, en eeuwig jong.... Boete wil je doen, na al je zonde! Emeralda heeft boete je opgelegd.... Zoeken den Steen van de Wijzen in de krochten der vlammende hel!! O, Psyche, de Steen bestaat niet. De onuitsprekelijke naam is legende. Het juweel bestaat alleen in den hoogmoed van de menschen. Het heelal is alruim, de godheid is niet begrensd; geen stralen van edelsteen kunnen de godheid bereiken en overgodheerschen. Geen blikken door glazen van diamant kunnen haar doorgronden. Het is alles hoogmoed en ijdelheid. Psyche, er is niets dan berusting. Emeralda is machtig, maar machtiger kan zij niet worden.... Te vergeefs zal je zoeken.

- Toch zal ik zoeken, Astra, al is het te vergeefs.... En leg mij, zuster, ook boete op.... Laat mij boete doen voor Astra, als ik boet voor Emeralda.

- Neen, kindje. Ik weet geen boete. Er is niets dan berusting. Er is niets dan af te wachten. Al het andere is ijdelheid en hoogmoed. Maar doe de boete, kleine Psyche. Boete is illuzie, maar illuzie is mooi, illuzie veredelt. Geloof, arm kind, aan je boete, geloof aan je illuzie. Ik heb ze nooit gekend. Ik heb altijd gerekend. De reuzegetallen dwarrelen door mijn dof en wazig brein, met hun eindelooze series van cijfers. Hoe men ook telt, men komt nooit tot de som van het eindelooze.... De sterren zijn niet te tellen. Onuitrekenbaar is de verste zon, onbepaalbaar is het goddelijke. Zelfs de dichtste grens van de TOEKOMST is onbenaderbaar. Daar zwemt onpeilbaar licht.... O, Psyche, ik ben moê, ik ben blind. En spoedig zal ik sterven. Op deze plaats: hier wil ik blijven. Psyche, tuur door den telescoop. Is de nacht te donker? Zie je iets?

- De sterren geven wat schemerlicht.

- Tuur door den telescoop. Wat zie je? Zeg mij, wat zie je?

- In het glas, heel boven, zie ik een donkere vlak, waaruit enkele stralen schieten. Is dat een zwarte ster?

- Neen, Psyche. Dat is een spin. Emeralda heeft een spin gezonden. De spin is naar boven gekropen, langs het gladde diamant: de spin weeft daar haar web. En het diamant.... verweert....

- Astra....!!

- Psyche, kruip dichter bij.... Laat mij voelen je ronde hoofdje, je vleugellooze schoudertjes....

- Astra, alles is zwart; wolken trekken de starren voorbij!

- Slaap, zoo in mijn mantel, slaap zoo aan mijn voeten. Slaap, mijn kleine kindje, en dek je voor den nacht.... Psyche, je oude voedster is dood. Psyche, nu ben ik je voedster.... Slaap nu bij blinde Astra....

Zij sloeg, tastende, Psyche haar mantel om. De nacht was zwart. Astra's krachtelooze hand viel over Psyche heen. Psyche sluimerde in.

XXII.

Het was nog donker toen Psyche ontwaakte.

Zij zag naar Astra op en Astra sliep, gezeten, het grijze

hoofd op de borst: flauwtjes schemerde haar star. Heel zacht, om haar niet te wekken, stond Psyche op, en verliet het terras. Zij kende den weg. Zij ging door de hallen en gangen de trappen af, de eindelooze trappen af. In de hoeken zaten de heilige spinnen en weefden....

Psyche ging lager, tot de grafgewelven. Daar brandden de eeuwige lampen. Zij ging tusschen de vorstelijke graven, kristallen sarcofagen, en zij vond den schrijn van haar vader. Bij de eeuwige lamp, die er brandde, herkende zij zijn in balsem verstarde gezicht. De oogen waren geloken. Hij wist niet van haar af. Niet, dat zij was heen gegaan; niet, dat zij terug was. De dood was tusschen henbeiden, gelijk een eeuwige afstand.

Zij kuste het glas, en haar tranen, rond, hard en rood, kletterden op het kristal. Zij knielde neêr en zij poogde te bidden. In een hoek van het verwulfsel bewoog een zwarte vlek. Het was een groote spin, met wit kruis op haar lijf.

- Zoo, ben je terug.... Ik wist wel, dat je komen zoû. Men kan ook niets ontvluchten. Alles geschiedt, als het geschiedt; alles is als het is; alles vergaat tot stof, in de putten van het Verleden, in de macht van Emeralda... Word nu spin als wij, weef je web, en wees wijs....

Psyche rees op.

- Neen...! kreet zij uit. Ik word geen spin, ik weef geen web. Ik heb gezondigd, maar ik weef geen web. Ik heb gezondigd en boete zal ik doen! Ontzaglijk is de wereld: woestijn en woud en wijdte; ontzaglijk is het leven: liefde en smart, verrukking en wanhoop, zonde en straf, en als het noodlot *is* als het *is*, geeft het óok niet te weven een web en schatten van stof te zamelen. Spin, was het niet menschelijker lief te hebben, te leven, en zelfs te zondigen, dan te weven web over web? Spin, ik benijd je je heiligheid niet....!

De spin blies zich op kwaadaardig.

- Je schijnt nog hoogmoedig te zijn op je moord en je ontucht en schaamteloosheid! Gesleept door het slijk heb je je vorstelijken naam, je vleugels heb je gegeven voor een panthervel en een druivekrans, en berouw is je nog vreemd. Als je was wijs geweest en was spin geworden, hadt je Emeralda gediend en behoefde je niet in de Onderwereld!

Maar bang was Psyche niet meer. Zij was gekomen om te kussen den schrijn van haar vader; zij liet haar juweelen tranen in het trezoor, dat de spinnen bewaakten, en nu steeg zij de honderden trappen op en trad op het terras van de tinnen. Daar had zij gedwaald en getuurd, toen zij een kindje was met vleugeltjes, onschuldig, en haar zieltje vol droom! Nu dwaalde zij weêr langs de wallen en mannehooge kanteelen; de duiven fladderden om haar heen, de zwanen zagen tot haar op.... En vol weemoed om vroegere onschuld en jeugd, weende zij en weende zij, geen beek meer, maar topazen, robijnen, de tranen der zonde, die kletterend de duiven verschrikten en de zwanen, verontwaardigd, dachten, dat zij met steentjes smeet. De duiven fladderden weg en de zwanen draaiden beleedigd om.... Toen zette zij zich in een kanteel - geen vleugeltjes lagen meer tegen het steen - en zij vouwde om hare knie hare vingers. Zij zag uit naar den einder: achter de kimmen doemden weêr kimmen, achter de rozige, zilveren; achter de blauwende, goudene; achter de grauwende, bleekende, nevelende, wemelende weg; ze cirkelden eindeloos achter elkaâr in melkblank en opaal gedroom, weêrschijn van laatsten zonneglans; verheveling, of er meren spiegelden, eilanden rezen laag aan de lucht, luchtparadijzen, waterstrepen van hemelzee, oceanen van ether en lichttrillende niets....

En Psyche boog het hoofd, van weemoed vol, en snikte.

De wereld was niet veranderd, en schooner en ijler en dunner dan ooit - glansschoon en floers-ijl en etherdun - doomden de horizonnen. Maar Psyche snikte van weemoed vol. Zij wist, dat de horizonnen louter begoocheling waren, en dat achter ze was de woestijn met de Sfinx. O, als ze nog eenmaal gelooven kon aan de luchtparadijzen, de purperen zeeën, de goudene landen, met menschen van licht, die leefden onder roze bananen. Helaas, had zij niet één paradijs betreden, het lieflijke Heden, aanbiddelijken tuin van één oogenblik, zoo klein en zoo kort van duur! Het was voorbij, het was voorbij! O, hoe schroeide haar ziel, hoe schrijnden haar schouders, hoe blaakten haar pijnlijke oogen!

Zij weende en zij snikte, de handen voor het gezicht. Zij bemerkte niet, dat de wind opstak, de horizonnen trilden, wolken aanvaarden door de lucht, witte gevaarten als torens

en draken, ridders en paarden. Zij zag de verwordingen niet in de lucht, zij zag niet het op- en neêrgaan van vleugels, van vlammende vleugels in het zilveren weêrlicht uitschichtende blauw; zij hoorde niet donder aanraderen licht, en de wolken zag zij niet vonken. Maar eensklaps hoorde zij duidelijk:

- Psyche, Psyche!

Zij zag op. Zij zag voor zich dalen op breede wieken een ros van louter licht en vlam. En zij slaakte een kreet, die door het luchtruim klonk als een eindelooze jubel:

- Chimera!!

Hij was het. Hij daalde neêr. Het bazalten terras dreunde, als door aardbeving geschokt; onder zijn hoeven ontvonkte het steen en hij stond voor haar, vlammend en schoon.

- Chimera! kreet zij en vouwde de handen en zonk voor hem neêr op de knieën.

Zij kon niet anders zeggen. Zij was verblind en het scheen of haar ziel dreef hoog in louter liefdeverrukking.

- Psyche! klonk zijn bronzen stem. Ik ben gedaald, want ik heb je lief. Maar voeren mag ik je niet meer op mijn rug door de begoochelende luchten, omdat je zonde hebt bedreven. Psyche, het is hooge plicht, dat je opvolgt Emeralda's bevel. Daal neêr in de Hel en zoek het Juweel!

- Chimera! Aangebeden verrukking van mijn ziel, o je glans vervult mijn oogen! Je woord geeft kracht aan mijn zwakte! Ik voel het: voeren mag je me niet, onwaardig ben ik je wieken. Maar aanbiddend zegen ik je, dat je verschenen bent!! Chimera, Chimera, je glans heeft mij weêr omstraald, je stem heeft mij hoog bezield en doen zal ik als je zegt.... Hoop laat je uit voor mij lichten, jonge kracht stroomt door mijn leden. Chimera, ik hoop, ik hoop! Ik zal dalen in de Hel; ik zal zoeken.... Zal ik vinden? Ik weet het niet.... Maar ik hoop!! De horizonnen trillen van droom en ether en toekomst!

- Psyche! klonk zijn stem weêr als brons. Heb kracht! Hoû moed! Daal neêr! Doe boete! Zoek....! Eenmaal nog zie je me weêr....

- Eenmaal nog!

- Heb kracht, hoû moed, doe boete!

Hij steeg op, terwijl Psyche geknield lag. Toen hij hoog

in de lucht was, barstte een donderslag los of het zwerk uit een zoû kraken. De lucht was zwart en stond in vlam van bliksem. In de zwarte lucht, in de bliksemvlam rezen vol angst de driehonderd torens op. En de donderslagen rommelden op elkaâr op, of het Verleden verging in den laatsten dag....

Psyche ijlde met jubelenden kreet langs de terrassen, de tinnen, de wallen, trad binnen het slot en daalde de trappen af. Lager en lager daalde zij: zij daalde lager dan de grafgewelven, en toen zij ze voorbijging, wierp zij een kus in de richting, waar de oude koning begraven lag.... Zij daalde nog lager en toch hoorde zij boven ratelen den donder, en het kasteel scheen in zijn vesten te dreunen.

Zij daalde nog lager, heel diepe putten daalde zij af, als omgekeerde torens gebouwd naar het middenpunt der aarde toe. Trappen na trappen daalde zij af, duizende treden daalde zij af, tastende in de duisternis. Een zekerheid bezielde haar voetje, dat uitvoelde naar de volgende treê, dat voelhorende naar het glibberige steen; zij tastte en zij aarzelde nooit; weêr een treê, weêr een andere treê, weêr een trap, weêr een put, put na put, alle de putten van het Verleden; vleêrmuizen flapperden op, spinnen voelde zij over zich glijden, ijzige vochtlucht viel als een kille wâ neêr op haar schouders.

Zij daalde nog lager. Het was pikzwarte duisternis en zij hoorde niets meer van boven: zij hoorde alleen het flapperen van vleêrmuisachtige vlerken, het blazen van nijdige spinnen. Maar zij verweerde zich met haar kleine hand; terwijl zij daalde, sloeg zij rondom zich heen, sloeg de vleêrmuizen weg, greep een vampyr met zekerheid bij de keel en worgde ze met haar kleine vuist. Over padden glipte haar voet, over slangen gleed zij uit, maar zij richtte zich weêr, en sloeg naar de vleêrmuizen en vocht met de vampyrs. Zóo had de Chimera haar met kracht bezield, dat zij zich voelde reuzesterk, jeugdig en strijdbaar; zóo had hij haar oog met glans vervuld, dat zij hem nòg zag in de duisternis. Door de pikdonkerte bleef uitstralen zijn vlammend gewiekt vizioen. En zij daalde steeds: dichte wolken van stof, de diepste schatten van Emeralda's vergangenheid, stuivelden op, maar zij ademde steeds, zij aarzelde nooit, haar voetje voelhorende de volgende treê en zij sloeg naar de vleêr-

muizen en vocht met de vampyrs. Als zij ze worgde, klonk een menschelijke kreet en de echo klonk duizendmalen terug, als de angstschreeuw van een moord. Maar zij versaagde niet: zij daalde steeds, zij daalde steeds...

Zij daalde steeds. Daar voelde zij geene trappen meer, maar leêgte onder haar voet, en .... zij zonk .... als een pluim licht, door zwaardere lucht; zij zonk, zij zonk, dieper en dieper, dieper en dieper.... Een zwarte tocht, een onzichtbare wind, klam en kil, bewees haar, dat zij de putten alle was afgedaald, dat zij buiten ze zonk, in een buitenlucht, onzichtbaar en zwart, dik als inkt. Nu zonk zij steeds trager, en.... stond.

Zeer zachte geluiden, als violen, die klaagden, zwollen van verre op tot muziek als van zee, duizendstemmige klacht, die nooit tot melodie werd.

Het verre geluid bleef sidderen als begeleiding van wind, van zwarte tocht, die woei, en de zeemuziek overstemde. Soms trillerde het iets hooger, soms bromde het iets lager en altijd bleef het vaag en ver, ongrijpbare harmonie....

Van waar de wind kwam, van waar uitrimpelde het klagelijk ruischen, zoû Psyche gaan. En zij tastte voort met den voet, met de vingers voor zich uit, en zij ging....

Zij ging heel lang in de duisternis, tot de duisternis begon op te lichten met fosforachtige flikkering; en zij zag,

Dat zij ging op een pad tusschen twee zeeën van inkt.

Inktzwart waren de golven.

Nu hoorde zij ze bruisen, nu zag zij de kammen der golven oplichten van blauwen fosforglans.

Nu hoorde zij de zachte geluiden, de violen, die klaagden, zwellen tot een zwaar en gestadig gebruis.

De zwarte tocht zwol op als met één reusachtig zeil en plotseling blies de orkaan.

Het weêrlichtte blauw in een pikzwarte lucht.

En tusschen de beide zeeën van inkt ging Psyche langzaam voort, tegen de windvlagen in.

Nu stiet zij haar kreet, als riep zij....

De orkaan voerde haar hulproep meê, over de eindelooze hel-oceaan.... En van alle zijden doken op de gruwbare verschrikkingen: leviathan-achtige gedrochten; hun muilen hieven ze open op, naar Psyche toe, en langs hun wijde

bekken waterviel de zee af. Hun geschubde kronkellichamen krinkelden weg naar achteren, over de zwarte oceaanvlakte heen, en aan den einder, fosforblauw belicht, kurketrekkerden hunne staarten. Zij kwamen van den horizon af, zij doken op en neêr, en de oceaan dook met hen mede: stormvloed, waterval, stormvloed, waterval.... Zij sloegen drakenvleugels uit en vingen op den windvlaag; zij spoten waterhoozen op, als ontzaglijke fonteinen, blauw aangelicht in fosfor. Loensch en rond loerden-uit hunne oogen, als groene en gele seinen; zij hieven roodkwabbig hun muilen op: afgronden van rood-slijmerig begeeren, opborrelend van schuimende kwijl.

- Monsters van de zee van smart, waar vind ik het. Juweel voor Emeralda?

Hoog als een muzikale fraze zong Psyche uit haar vraag en hare stem klaarde op uit orkaan en klagelijk ondertoonbruisen: sopraanhoog overtrillerde zij alle bruisen en waaien en klagen; en tot driemalen toe herhaalde zij:

- Monsters van de zee van smart, waar vind ik het Juweel voor Emeralda?

De leviathannen drongen op elkaâr langs het pad waar Psyche ging. Maar door het gebruis van hun woelen en brieschen en spuiten heen, hoorde zij opzwellen de klachtzee, zee van klagende stemmen, en zij zag nu in blauwigen fosforglans tusschen de monsters de verdronkene schimmen deinen, eeuwig angstverwrongen, eeuwig verdrinkende in de inktzee: eeuwige klagende klachtzee van smartelijk zielegeluid: reusachtige klachtviool, met eeuwig trillende snaren....

- IJdelheid, ijdelheid!

Hoorde zij goed?

Het was een enkele klank, als een toon, die telkens terug kwam. IJdelheid, ijdelheid, was het onverbiddelijke antwoord, eerst vaag als een droom, mystiek als een gedachte, duidelijker aanklinkend als eene vermaning voor wereldschen hoogmoed. En zóo klaarduidelijk werd het, dat Psyche, moedige Psyche, niet bang voor vampyr en zeegedrocht.... dat strijdbare Psyche aarzelde en al hare kracht voelde zinken....

Zoo het ijdelheid was te zoeken, te vragen naar het Juweel, hoe verder dan te gaan?

Zoû zij terug....?

Zij zag om.

Maar zij zag de verschrikkelijkheid.

Zij zag, dat achter haar tred zich dadelijk de zeeën vereenden tot éene enkele zee van inkt.

Zij zag, dat alleen voor haar zich het pad strekte over de zeeën, dat het achter haar dadelijk verzonk.

Zij kon niet terug, voort moest zij.

En zij hief hare zinkende ziel, zij ging voort en sopraanhoog herhaalde zij telkens haar vraag:

- Schimmen in de zee van smart, waar vind ik het Juweel voor Emeralda?

- IJdelheid, ijdelheid!

Altijd sidderde de klaagviool, en altijd klonk de zelfde klank, het onveranderbare antwoord. De orkaan woei niet zoo kil meer, maar lauw, maar zoel, vreemd zoel; zoeler en zwoeler woei de eeuwige cycloon. De zeemonsters talmden achter; zij doken weêr onder, de zee dook met hen mede, de schimmen deinden in stormvloed, waterval, stormvloed, waterval, en veelkoppige hydra's slangelden op. Niet meer van fosfor lichtte de zee, nu louter zwart, pikzwart, zwart als kokende pik, schuimloos en lichtloos en zwadderigen wasem uitwalmend. In het kokende pik doken op hydra's, duizende malen zeeslanggekopt, schildpadgeschubd, deinden op en nêer, op en neêr de bleeke gezichten der schimmen, maar altijd sidderde de klaagviool en altijd klonk de zelfde klank, het onveranderbare antwoord op Psyche's schelhooge vraag:

- Hydra's van de zee van smart, schimmen in de zee van smart, waar vind ik het Juweel voor Emeralda....??

- IJdelheid, ijdelheid....!

Het pik ziedde en siste en stoomde, en,

Het was geen zee meer van water, geen zee meer van pik;

Zee werd het van louter vlam, van pikzwarte vlam, zee van gitzwart vuur, vuur en vlam, die golfde van den einder af, waar een enkele streep van bleek licht scheen; in de zwarte vlammen blaakten de schimmen, in de zwarte vlammen kronkelden hydra's; walm sloeg op dik in het zwerk, en het zwerk sloeg den walm terug....

- Schimmen in de pikzwarte vlammen, waar vind ik het Juweel voor Emeralda....???

- .... IJdelheid, ijdelheid....!

Altijd woei de orkaan, altijd sidderde de klaagviool en altijd klonk de zelfde klank, het onveranderbare antwoord. Maar zengender, zengender woei aan de wind, als tempeest uit een eeuwig verdoemde zon: de zwarte nacht week in zwartpurperen schijn, de wolken dreven als purperen stoom, een bloederige damp in het zwerk.

En aan weerszijden van Psyche's pad sloegen uit de plotselinge zonvlamorkanen, reusachtige purperen tongen van vuur, scharlaken en oranje. Het lage zwerk sloeg ze terug en toen Psyche zag om, stond zij in één brand van vlam. De vlamorkaan ziedde rondom haar heen; achter haar voet werd het pad tot vuur. De lucht was vuur. Maar Psyche, wier ziel stond in eigen brand, in eigene schroeiende wroegingbrand, voelde de blakende haardhette niet, en zij zag,

Uit de levend scharlaken kraters, de oranje krochten, opkrinkelen als spiralen van gloed de helsche chimera's met staartarabesken; half arabesk, half beest; half draak, half krul: vlamme-zeepaarden; zij spuwden en bliezen den gloeibrand aan, en, op de vlamme-orkanen omhoog gezwierd, zweepten langs Psyche de schimmen.

- Schimmen in de scharlaken vlammen....

- IJdelheid, ijdelheid!

klonk al het antwoord haar in de verte van de gemartelde, toornige schimmen, die op den vaag van hun hartstocht en zonde waaitochtten-op uit de kraters.

Zij ging....

Zij ging voort op het pad, dat uitrimpelde voor haar heen.

Hoe zeker ging zij, hoe kalm! Waarom was zij niet bang? O, zij wist al te veel, om bang te zijn en om niet zeker te gaan! Klonk het antwoord niet altijd duidelijker en onveranderbaar? Ruim in Psyche aâmde hare ziel en in den gloed om haar heen scheen haar eigen gloed te minderen. Want toen geler de brand werd rondom, sulfer-geel, zuivergeel, zuiver zonnegoudgeel, toen jubelde hare stem, als wist zij het antwoord:

- Schimmen in de sulfervlammen, schimmen in de zonnevlammen....!

Zij glimlachte....

Glimlachend ijlde zij voort, met juichende stem, met ge-

vleugelden tred, en zoo snel ijlde zij op het, smal voor haar voet uitkrinkelende, pad, dat, achter haar, het antwoord zich haastte haar te bereiken....

- IJdelheid, ijdelheid!

O, het was altijd de klaagviool, maar een weemoed temperde haar te bittere smart; de klachtzee werd als een weemoedzee; de duizende stemmen smolten van weedom, en toen ruimer en lichter de vlammen werden, toen zij werden van sulfergeel zacht azuur, vlammezee van azuur, in stil aanlichtende maneschijnlandschap, hooge blauw-wijde manevlamtongen - toen niet meer woedde de helorkaan, maar zich verzachtte tot weldadiger bries, vroeg ook Psyche zoo schel niet meer, maar murmelde wèl wetend weemoedig haar stem:

- Schimmen in de azuren vlammen.... waar vind ik het Juweel voor Emeralda?

De weemoedviool vibreerde heel zacht; de schimmen, die zweefden in ijl-blauwen gloed, zongen nog zachter:

- Dat is ijdelheid, Psyche; dat is ijdelheid, Psyche....

Zij juichte haar jubel uit en ijlde met opgeheven armen door de azuren manevlammen heen. Met hooger kringen, met wijder sferen breidde en boogde het zwerk zich uit;

Heller en heller werden de vlammen;

Weldadiger werd de bries;

En blank waarden de schimmen om,

Blanke schaduwen, met oogen van weemoed, zingende haar weedom van heel droef herdenken....

En de schimmen zagen naar Psyche heen, de schimmen lachten haar tegen zacht, verwonderd *omdat zij leefde*. Zij wezen haar verder en verder te gaan, zij wenkten haar vooruit maar, vooruit;

En zij jubelde hoog en zij ijlde....

Zij ijlde door vlammen en schimmen heen,

Tot de vlammen waren hoog, stil en wit;

Hoog stille, witte vlammen, als offervlammen, als outervlammen, hoog naar de lucht, de hooge lucht, de wijde lucht; de wijde vlakte vol blanke vlam, stil, wit opgaande zuiveringsvlammen, louter en puur, over de alom-wijde vlakte heen, de wijde louteringsvlakte...

Nog eenmaal vroeg zij der blanke schimmen, die zwermden

tusschen de vlammen rond, hand in hand, die wemelden rondom de vlammen heen, die zweefden tusschen de vlammen voort:

- Schimmen in de witte vlammen, zuiverblanken in de blanke vlammen, waar vind ik het Juweel voor Emeralda?

- IJdelheid, ijdelheid! zongen de schimmen zacht en sereen, en onder het antwoord, louterkalm en zilverzeker, van de afwachtende boetelingen, vibreerde de groote viool van geluid,

Als met een zacht jubelenden triller.

Psyche vroeg niet meer.

Zij vertraagde haar tred, en zij liep, de armen geheven, de oogen hoog, door de zilveren vlammen heen. O, de lieve, teedere vlammen, de aanbiddelijke louteringsvlammen, hoe koelden zij af in haar sneeuwblanken gloed de wroeginggeschroeide ziel!

Hoe haalde Psyche adem ruim in het onschuld-witte glanzende vuur! Als leliën bloeiden de vlammetongen, geurig en balsemweldadig; als sneeuw waren zij zoo koel en frisch... Als water waren zij koel, als schuim. De witte vlammen schuimden en kabbelden als een zee, lager en effener, stiller nog en sereener; ze kabbelden als een leliën-zee, als een zee van zilveren sneeuw... Vocht werden zij en water en schuimende oceaan, week element van zachten drang, meêslepend als onweêrstaanbare droom, paradijs-blank, en, als éven gerimpelde golven van schuim, voerden ze Psyche meê.

Op de schuimende golven dreef Psyche, heel wit in het gouden bootje van hare blonde haren. Zoo weldadig wiegelden zij, de schuimende rimpelende golven, dat Psyche de oogen sloot. Een sluimering waasde over haar heen. Hare lippen glimlachten van stille vreê.

De golven voerden haar meê, de zee spoelde haar aan land. Zij ontwaakte uit hare sluimering, zij steeg parelblank op uit het schuim, te midden der blijde dolfijnen. Zij steeg uit de zee aan land. Zij voelde heel koel en vol rust in haar ziel, vol stil en heilig weten. Alleen was één groot verlangen in haar. Zij strekte glimlachend de armen uit. Zij smachtte zich naar haar Verlangen toe...

Nog niet.... nog niet, fluisterde het heel teeder in haar koele ziel van rust. Wacht af, wacht af.... trilde het na.

Van zielestille vreugde weende zij. Zij bracht de hand aan haar oogen, nat waren hare tranen, en in haar hand... lag een parel....!

Toen zag zij om zich rond.

Zij herkende het bochtige strand: het strand van het Rijk van Verleden. Daar, aan de opaal-blauwe kim, doemde een stad van minaretten en tinnen, van koepels en obelisken, door goudene muren omgordeld.

Dat was de hoofdstad van het Rijk. Daarheen maakte zij zich op. Daar zoû zij zeggen, fier en rustig, stil en koel, aan Emeralda, hare machtige zuster:

Dat het ijdelheid was, haar Juweel. Dat haar kleinood niet bestond.

XXIII.

Toen Psyche de hoofdstad naderde, woei haar aan de poorten reeds een koortsige feestvreugde tegen. Buiten de poorten al joelde het volk, bontgekleurd, bloemvertuit en het zong, en het danste, maar zij wist niet waarom. Er heerschte een groote drukte; aan den weg zaten honderde venters, koopvrouwen, die aanprezen hunne waren, glazen juweelen en ooft, koele dranken, gewaden en bloemen. Zij aanprezen met hun schelle geschreeuw, zij spreidden hun stoffen lawaaiende uit, en boden hun bloemen en schonken hun wijnen, en uitkrinkelden hun glasparelen snoeren en goedkoope halsketens van munten.

Psyche was naakt, en zij sluierde zich in haar haren; zij spreidde over haar schouderlitteekens - twee streepjes lang - heur gouden haarmantel, en daar velen der danseressen, half naakt en heel naakt, rondzwierden in reien, viel het maar op, dat zij naakt was, alleen omdat zij zoo blank was, Psyche, zoo parelblank in het goud van heur haren. Zij was niet gewoon zich te schamen voor naaktheid, die eens haar voorrecht was, privilege van prinses. Maar nu, onder de oogen der mannen, bloosde zij, en liep zij met neêrgeslagen blik. Toen wendde zij zich tot een koopvrouw:

- Waarom viert men feest?
- Waar kom je vandaan? ‘Waarom viert men feest?’ Weet jij dan van niets?

- Ik kom van de andere kant van de zee....

- ‘Waarom viert men feest!’ Het is het groote feest, het is het Feest, het Jubelfeest van Emeralda. Het is de Triomftocht van de Vorstin!!

- .... Het is de Triomftocht van de Vorstin! klonk het van alle kanten: ze dansten en zongen:

- .... Het is de Triomftocht van de Vorstin!

Zij waren dronken van vreugde, zwijmeldronken van vreemde vreugde, maar Psyche zag plotseling, dat zij doodsbleek waren en bang, doodsbleek onder verf en bloemen, en bang terwijl zij dansten in rondereien.

- Ik heb nog geen feestkleed: geef mij dien sluier van gouden gaas! vroep Psyche der koopvrouw.

- Die kost heel duur!

- Ik betaal ze je met deze parel....

- Met die parel! Ben je dan een prinses!

Psyche nam nu den sluier, en zij wrong dien vast om haar heupen, zooals zij placht gekleed te gaan.

- Ik geef je er nog een krans bij van versche rozen! riep de koopvrouw blij en drukte Psyche den tuil op het hoofd.

Zij glimlachte, en het kwam haar eensklaps voor, dat zij was als een offer getooid, met die bloemen; dat allen, die joelden en dansten, waren als offers getooid. Zij ging voort. Door de ronde gouden poort trad zij binnen de stad: de pleinen verschoten in perspectief, door heel breede straten verbonden; vierkante paleizen van marmer en brons, van jaspis en malachiet, ronde koepels en heel spitse minaretten schitterden toovergrillig weg in de zon, weken eindeloos naar achteren terug, en, heel achter, kroonde het blauwende gebergte de diadeem van het vorstelijk slot, Babel van tinnen en tallooze torens, vaag in de verte verwazende lijnen, vierkant van wallen en muren, en hoog van opgaande in nevel verlorene transen. En langs de pleinen, over paleizen, en òp naar de minaretten hingen de dikke slingers van bloemen als was de stad voor een offer getooid. Tot naar het slot, Babel van tinnen, schenen de bloemfestoenen te leiden. En op de pleinen wierpen bloemen de dansers op, en het scheen witte rozen te regenen. Met rinkelbom en cymbalenslag dansten rond de dolle reien en altijd klonk de zelfde kreet:

- Het is de Triomftocht van de Vorstin!

Nu zag Psyche het, in haar stille weten, klaar duidelijk en onbetwijfelbaar. Terwijl zij meê ging met de dichte drommen, joelende feestvierders, juichende schreeuwers, zag zij huiveren door heel de Stad een, bloed in de aderen stollenden, angst. Van angst gesperd stonden wijd de oogen; de tanden klakkerden op elkaâr; de bloemgetooide leden sidderden, de zou scheen en iedereen rilde van koû.

Maar niemand sprak van zijn bevingen en zij dansten dol dronken van onzinnige vreugde en zij jubelden altijd den zelfden kreet:

- Het is de Triomftocht van de Vorstin!!!

XXIV.

Een reusachtige ontroering golfde aan uit de richting van het slot. Alle oogen gingen die richting uit en de dansers vergaten te dansen. Van ontzetting stond stil de menigte als versteend en vergat haar zieleangst te verbergen. De paleizen schenen te sidderen; hoorbaar golfden de lucht-atomen.

Een reusachtige verschrikking naderde pijlsnel aan....

Het vorstelijke slot straalde vreemd van een glans; een zon scheen een stralenkrans uit te schieten; een onheilspellende aureool daagde waaierend op aan de verte. De ontzettende stralen van de Zon van Verschrikking overglansden den dag, overglansden de zon; ze priemden van uit hun middenpunt door huizen en menschen heen. En alles straalde, verteerd door glans en door stralen pijldoorpriemd. De stralen waaierden door geheel het luchtruim en de aureool vervulde de wereld.

De verschrikking raderde pijlsnel aan....

Alle harten stonden stil, alle adem was benomen, alle dans versteende, alle jubel bevroor.

Van het slot af over den zegeweg raderde pijlsnel een zegekar aan. Hoog opgericht en levend juweel, stond Emeralda en mende de vier-en-twintig rossen. En het was haàr glans en haàr aureool, die uitwaaierden door het luchtruim. Het waren haar stralen, die de huizen verteerden van glans en de menschen met schichten doorpriemden. Zij stond onwrikbaar, gepantserd in edelsteen-kracht, in kuras van

saffier, in gewaad van brilliant, breed omzoomd met gemem en blanke cameeën; haar mantel was als een plooiende klok van purperkarbonkel, gevoerd met een hermelijn van email, gitzwart gevlokte glanzende wit. Uit haar kroon van beryl, uit haar Hart van Robijn zonnestraalde, schoot-uit haar aureool van verschrikking en overstraalde de stad, en overstraalde de lucht en overstraalde de zon, die verbleekte. Recht bliktenuit onverbiddelijk haar oogen, smaragd, star in haar gelaat van opaal, chalcedoon, en haar boezem van edelsteen hijgde niet. Alleen haar Hart van Robijn flonkerde met regelmatigen hartslag, en dan was haar glans even doffer, en weêr hel, even doffer en weêr hel....

Zij stond onwrikbaar en mende haar rossen, haar vier-entwintig schuimbekkende hengsten, steigerende schimmels, die trokken haar zegekar, breede schulp van email, op ontelbare raderen, op snijdende wielen, zóovelen, dat zij geleken te dwarrelen het een door het ander: één wentelende verwarring van spaken.

De zonglans-uitwaaierende verschrikking raderde pijlsnel aan. En plotseling, herlevende uit versteening, danste dol weêr het volk en jubelde zijn zelfden juichkreet uit. De rinkelbommen klingelden, de witte rozen regenden, en vóor de Vorstin viel het volk ter aarde en plaveide met lichamen haar pad. De schimmelhengsten schuimbekten en steigerden; zij naderden, zij naderden, zij trappelden over de eerste lijven heen: mannen en vrouwen, meisjes en kinderen, voor feest getooid en met bloemen vertuit.... Over haar volk heen reed Emeralda; de tallooze raderen ratelden, spaakwarrelende, wentelende, snijdende vorens in vleesch en in bloed, bloed en menschenvleesch tot modder. Maar verder-op dansten zij, verderop zongen zij, vóór zij zich wierpen voor haar Triomf...

Toen trof Emeralda's scherpe blik uit zwarte pupil van karbonkel, uitziende over haar zegeweg,

Een kleine figuur, naakt en blond, die ophief haar kleine kinderhand.

En het Hart van Robijn straalde feller en feller,

Want zij had herkend,

En de begeerte vlamde in haar op: de honger naar meer macht nog en goddelijk te zijn.

Emeralda herkende Psyche. En zij hield haar twaalf paar

rossen in, zij mende ze trager en zij hoorde sterven in doodsgejubel het volk onder de langzamere wielen. Het bloed droop af van de raderen, maar de rozenregen viel neêr en verbloemde wat afzichtelijk was: op de bloedmodder regenden de rozen wit van af de balkons der paleizen.

Emeralda hield stil.

Onder haar zweeg de dood.

Rondom zweeg de stad.

Zij alleen heerschte en straalde-uit haar ontzaglijken waaier van stralen, die de huizen verschroeiden en tot in het luchtruim toe priemden.

En voór haar, op weinigen afstand nog, stond Psyche, fier, parelblank, rozenomkransd, goudgesluierd.

En de stilzwijgende menigte herkende in haar de derde prinses van het Rijk.

- Psyche! sprak Emeralda, en hare stem klonk luid door de stad van heur brandpunt van stralen uit. Komt ge mij brengen het onuitsprekelijk Juweel, Kleinood van Macht, Alschenker van Wereldmacht, Edelsteen hoogheilig mystiek? Hebt ge gevonden het Mysterie der Godheid en,

- Overheerscht ge met mij het Heelal en God?

De stad huiverde en trilde.

De menigte was verstomd.

De lucht-atomen sidderden hoorbaar.

Toen klonk duidelijk Psyche's stem, zilverklaar in wijs en heilig weten:

- Emeralda, voor u heb ik de hel doorkruist langs de zwarte zeeën, oceanen van pik, langs de gruwelbalgen van vlamorkanen, langs de kraters en krochten scharlaken en geel, langs de vuren azuur en door de blanke leliënglansen heen... Hoor mij goed: de Hel antwoordde: IJDELHEID, als ik vroeg het Juweel: de leviathannen brulden: IJDELHEID; de chimera's sisten: IJDELHEID; de schimmen galmden: IJDELHEID; en heel de klaagviool trilde:

IJDELHEID!

Begrijpt ge mij, Emeralda? IJdelheid was uw wenschen, want het mystiek Juweel, Alschenker van goddelijke Almacht is: IJDELHEID, en: ... BESTAAT NIET.

Toen was het verschrikkelijk.

De Vorstin, levend idool, blaakte van woede, straalde van woede, en als een vlam opgloeide haar Hart.

Rondom haar, in offertooi, in feestkleedij, in zonneschijn en haar eigen schijn sidderde van angst haar rijk.

Een wreedheid schemerde door haar star gelaat, hare smaragden oogen puilden zoo wraakhard uit, als waren zij blind van hun eigen glans, en zij rukte aan hare tallooze teugels.

De rossen steigerden, de witte rozen regenden, het volk schreeuwde van jubel en doodsangst, en de zegekar ratelde aan. Pijlsnel donderde aan de triomf: over het volk, dat plaveide den weg in extaze en Psyche zag de razende paarden naderen, snuivende, schuimende, brieschende, blazende, trappelende, trekkende, met oogen rond en dol...

Even stond zij nog pal; fier, hoog, parelblank in heilig weten; toen sloegen de nijdige hoeven haar neêr en de rossen vertrappelden haar als een bloem. Emeralda's triomf rommelde ruischende over haar heen, met het gewarrel der snijdende wielen, en terwijl zij stierf, als een verpletterde lelie, vertrapt in haar eigen blankheid, heugde zij zich haar ouden vader, en hoe zij bij hem klom op zijn schoot, in zijn baard, voór zij slapen ging des avonds...

Zij stierf... maar terwijl zij vertrapt lag in de modder van menschenvleesch en bloed en de offerrozen regenden over haar lijk heen, onherkenbaar,

Herleefde zij zwevende op, en voelde zich aan, zoo licht en ijl, en was parelblanker dan ooit, en naakt,

En voelde aan hare schouders teêr trillen twee nieuwe vleugels...!

Zij zweefde over haar eigen lijk heen in een wolk van gezweef, een nevel van geur, dien zij verder niet onderscheidde, en zij zag, licht, blank en ijl, verwonderd naar haar vertrapte lichaam en lachte: vreemd en zuiver en kinderlijk verrast klonk haar lach in de wolk en den wasemenden geur...

XXV.

De triomf ratelde voort, woedend en dol.

Emeralda strekte haar schepter uit, waar bovenaan gloeide

een star van vernietigende stralen. Als zij strekte dien schepter en richtte die stralen, verzengde zij monumenten, paleizen en parken tot éene witte asch, en voór haar razenden jubeltocht effende zij haren weg: de asch stuivelde dikblank op; verzengd werd de joelende menigte; de paleizen van jaspis en malachiet verschrompelden ineen als papier, dat afbrandde; de blank verschroeide tuinen blies de adem der paarden als asch weg, en dwars door alles ging Emeralda heen, verzengende voor zich uit. Machtig, dom, verwaten en trotsch, onbarmhartiger was zij dan ooit, woedend en wreed, gekrenkt in haar trots, en zij verzengde, en gladde haar weg recht-uit. Achter haar lag al de stad en zij reed door haar rijk, de lucht vullende met hare stralen; zij reed door valleien en verschroeide den oogst; zij vernietigde dorpen tot wat waaiende stof; zij verdroogde rivieren, en voór haar kraakten de bergen uit een. Haar schepter baande heur weg voor haar uit, en geen natuurwet weêrstond aan haar macht. Grauw was de lucht van de wolkende asch, en de asch viel als aschregen neêr.

Zij ging snel als een pijl, snel als de bliksem, snel als het licht: zij ging snel als een gedachte. Zij ging zoo snel, dat zij heel haar wijd cirkelend rijk in een enkel uur had doorsneden, dronkendol van vernietigings-hoogmoed en zij mende haar razende paarden door eindelooze vlakten van zand. Woestijn verslond zij na woestijn; voor haar uit vluchtten de leeuwen; zij haalde ze in in eén oogenblik: hoozen van zand deed zij opdwarrelen in de lucht...

Maar nu vertraagde zij haar vaart...

Zij stond stil.

Voór haar duisterde grauw en hoog, door de zandhoos en vallenden regen van asch, een schaduw allerontzaglijkst. De schaduw was als een ontzaglijk dier, gehurkt in het zand, met het hoofd van een vrouw, strak in bazalten sluier. Het vrouwehoofd stond op de borst van een vrouw, twee borsten van een reusachtige vrouw, van bazalt. Maar het lijf, dat hurkte neêr in het zand, was een leeuw en de voorpooten, uitgestrekt, staken als muren vooruit.

En zoo groot was de schaduw, zoo ontzaglijk het dier, dat zelfs de triomf van Emeralda klein werd.

- Sfinx! sprak Emeralda. Ik wil weten. Ik ben machtig,

maar er is macht boven mij. Er zijn sferen boven de mijne, en er zijn goden boven mijn goddelijkheid. Er zijn wereldwetten, die mijn schepter niet wijzigen kan. Sfinx, zeg mij het raadsel. Onthul mij, waar schuilt het Juweel, dat de Almacht geeft over de wereld en God, opdat ik het vinde en de machtigste zij aller goden. Sfinx, antwoord mij, zeg ik u. Open uw steenen lippen en laat éenmaal weêrklinken uw stem, die de wereld van wonder zal sidderen doen. Eeuwen lang hebt ge gezwegen: sfinx, spreek nu. Want als ge niet spreekt, sfinx, en mij niet onthult waar schuilt het Juweel, dan zal ik u, zoo reusachtig groot en ontzaglijk, verzengen tot wat witte asch, en over u gaan in triomf. Sfinx, spreek!

De sfinx zweeg. De sfinx zag met oogen van steen in de zandhoos en aschregen uit. Haar bazalten lippen bleven gesloten.

- Sfinx, spreek!! dreigde Emeralda, opstralende van woede.

De sfinx zweeg en zag uit.

Emeralda strekte haar schepter uit en richtte haar vernietigende stralen.

De stralen braken op het bazalt met knetterende vonken uit-een als brekende bliksemschichten.

Emeralda slaakte een kreet, rauw en verscheurend. Zij slingerde haar gebroken schepter weg. Maar zij twijfelde niet aan haar grootere macht, en zij dreigde ten laatste male:

- Verschrikkelijke Sfinx, beef! Ik ben verschrikkelijker dan gij!! Spreek, sfinx!!!

De sfinx zweeg.

Toen rukte Emeralda aan de teugels.

De razende paarden steigerden, snuivende, schuimende, blazende, brieschende, trappelende, trekkende en reden tegen de sfinx op.

Maar de voorste schimmels stieten zich te pletter tegen het godgelijke Bazalt.

Nu slaakte Emeralda kreet na kreet, rauwen kreet na rauwen kreet, die met razernij de woestijn vervulden. Zij rukte de teugels; de paarden in wanhopigen stormloop tegen het onverwrikbare, reden-òp tegen de Sfinx, en vielen terug te pletter, warrelden over elkander heen, trappelden over elkander dood; de zegekar spleet en splinterde stuk in een

knetterend vuurwerk van vonken juweel, en Emeralda stortte tusschen de altijd nog raderende wielen...

En haar Hart van Robijn brak.

Al haar gloed doofde plotseling. De waaierende aureool van verschrikking doofde plotseling uit en de woestijn was grauw en somber, met een zacht neêrzevende regen van dikke witte asch.

De sfinx zweeg en zag uit.

XXVI.

Zwevende *herleefde* Psyche op,

En voelde zich aan zoo licht en zoo ijl, en was parelblanker dan ooit, en naakt,

En voelde aan hare schouders teêr trillen twee nieuwe vleugels....!

Zij zweefde over haar eigen lijk heen in een wolk van gezweef, een nevel van geur, dien zij verder niet onderscheidde en zij zag, licht, blank en ijl, verwonderd naar haar vertrapte lichaam en lachte....

Vreemd en zuiver en kinderlijk verrast klonk haar lach in de wolk en den wasemenden geur....

- Psyche!

Zij hoorde haar naam, maar zij was zoo verblind en verrast, dat zij niet zag. Toen waaide het om haar heen; de wolk bewoog, de geur wierookte op, en zij zag velen als zij, herleefden, zwakjes ophuiveren in de wolk en den geur, en zij onderscheidde om zich heen de ommelijnen van verklaarde gezichten.

- Psyche!

Zij herkende de stem, diep brons, maar vreemd toch. En het waaide om haar heen, en zij zag den glans wapperen voor haar uit en zij zag den Chimera!

- Je hadt me beloofd: nog éenmaal! juichte Psyche.

Zij wierp zich op zijn rug, zij bond zich in zijne manen en hij steeg op.

- Waar ben ik? vroeg Psyche. Wie ben ik? Wat is geschied? En wat gebeurt er om mij heen? Ben ik dood of

leef ik? Chimera, hoe ijl is de lucht, hoe hoog stijg je op. Stijg je hooger nog, stijg je hoóger nog? Waarom is alles zoo glanzend zilver rondom ons heen? Is dat water, of lucht, of licht? Wat is dit voor vreemd element? Wie stijgen met ons meê: ijle gezichten, ijle gestalten? En wat is die viool, die trilt? Ik hoorde dat nog eens: toen was het een klacht, nu is het een blijdschap! Waarom is hier de lucht zoo blij, Chimera?

.... Zie, beneden ons, is dat het Rijk van Verleden? Het ligt als een kleine cirkel, en het slot is een zwarte stip. Chimera, waar ga je zoo hoog heen? Zóo hoog zijn wij nóoit nog geweest.... Chimera, wat zijn dat voor kringen, die glansduizelen rondom ons heen? Zijn dat sferen? Worden ze altijd door wijder? O, hoe wijd worden ze, Chimera, hoe wijd! Hoe hoog is het hier, hoe wijd, hoe ijl en hoe licht en hoe lucht! Ik voel mij ook zoo licht, zoo licht. Ben ik dood....?

Chimera, zie, ik heb twee nieuwe wiekjes en ik glans heelemaal parelblank. Glans ik niet als een licht? Ik ben wel heel zondig geweest? Maar ik was, die ik zijn moest! Is het goed te zijn, die je zijn moet? Ik weet niet, Chimera, ik heb aan geen goed en geen slecht gedacht: ik was maar, die ik was. Maar zeg mij, wie ben ik nu en wat ben ik? En waar voer je me heen, Chimera! Je voert me zoo rustig, zoo zeker; op en neêr gaan je wieken, op en neêr. De starren dansen rondom ons heen, de sferen duizelen rondom ons heen, en ze worden nog wijder, nog wijder....! Hoe licht, hoe lucht! Wat daagt daar aan de kimmen? Of zijn het geen kimmen? Opalen eilanden aan luchtoceanen... O, Chimera!!! Ik zie purperen stranden aanrimpelen van heel ver, en een goudene zee schuimt er om.... Dat hebben we éens nog gezien, maar niet zoo! Want vroeger was het begoocheling en nu....! De stranden worden duidelijker, de gouden zee zie ik golven.... Chimera! Wat is dat land? Is dat de regenboog? Is dat het land van geluk en ben je er koning?

- Neen, Psyche, ik ben geen koning, en dat Land....
- En dat Land....?
- Is.... het Rijk van de Toekomst!
- De Toekomst! De Toekomst!! O, Chimera, waar voer je me heen! Zal de Toekomst niet blijken begoocheling te zijn...
- Neen. Hier is de Toekomst. Hier is het Land. Zie het goed aan....

- Het is wijder dan de wijdste sfeer, wijder dan ik ooit wijd iets denken kon. Waar zijn de grenzen?

- Nergens.

- Hoe ver en hoe wijd is de wijdste sfeer?

- Onmeetbaar ver, onbeschrijf baar wijd....

- En wat breidt zich om de allerwijdste sfeer heen?

- Het onzegbare en het Alles. Alles. Het.

- Het....?

- Ik weet geen namen! Op de aarde noemt men namen, hier niet....

- Chimera....! Aan het purperen strand zie ik een stad van licht, paleizen van licht, poorten van licht.... Wonen daar menschen van licht....? Zijn daar de voorsferen van de verste sfeer.... Is dat het gaan door ronden heen naar... Het? Chimera, ik zie gestalten, ik *zie* de menschen van licht!! O, Chimera! Chimera!! Ze wenken ons, ze wuiven ons! Ik zie er twee: één schim van majesteit, en een andere naast hem, van liefde! O, Chimera! Ik herken ze!! Dat is mijn vader, en dat.... o, vreugde, o vreugde....: dat is Eros! Eros!! Sneller, Chimera, verslind de ruimte, die ons scheidt, roei voort, waai voort, vlieg voort! O, sneller nog, Chimera; kan je niet sneller? Je vliegt me te traag! Je vliegt me te traag!! *Ik* vlieg sneller dan jij....!

Zij breidde uit hare teedere, lichtende vlindervleugeltjes; zij verluchtigde zich boven het ademloos vlerkende ros en... zij vloog!.... Zij zweefde over het hoofd van de Chimera het strand te gemoet, de stad te gemoet, naar de zalige schimmen toe. Daar zag zij haar Vader, daar zag zij Eros: Eros, goddelijk en naakt en stralend gewiekt!

Rondom haar trilde de vreugdeviool, of al de sferen samentrilden. In het goddelijk licht ontbloeiden cherubijnengezichtjes, als rozen gewiekt....

Zij zweefde naar haar vader en Eros toe, en omhelsde hen in één omhelzing. Zij lachte, toen zij zag naderen den vlammenden Chimera, omdat zij sneller kon vliegen dan hij!

- Kom! juichte Eros.

En hij wilde haar voeren naar de poort, waar zonnestralen uitvloeiden als een pad van zonnegoud; pad, waarover verrukte zielen, samengestrengeld, binnenvaarden....

Maar de schim van majesteit hield hen een oogenblik

tegen, toen zij elkaâr, liefdedronken, omhelsden, Eros en Psyche....

- Zie! zeide de schim. Zie, naar beneden....

Zij zagen het Rijk van Verleden, door hunne verheerlijkte zinnen, duidelijk liggen, diep in den trechter der sferen. Zij zagen het slot, vervallen tot een ruïne, met nog een enkelen toren. Zij zagen Astra, oud, grijs en blind, gezeten voor haar telescoop, en turende, tevergeefs. Zij zagen haar Star, even opflikkeren met een hel en laatste licht.

Toen zagen zij Astra's blinde oogen.... zien. Astra *zag*, en zag het lichtende land, en zag hun groep van geluk en glans en liefde. Toen hoorden zij.... Astra murmelen:

- Daar! Daar....! Het land....! Het.... Rijk.... van.... de.... TOEKOMST!!!

En zij zagen haar star uitdooven: zij viel achterover, dood....

De vreugdeviool trilde....

Heidelberg-Dresden,
Aug.-Nov. '97.
LOUIS COUPERUS.

Tuinbouw-gehuchten.
Een schetsplan.

Het kweeken van eene aan den grond verknochte bevolking is Staatsbelang.

Naardien in de laatste eeuw de kapitalen der besparing gemakkelijk buitenslands plaatsing vonden is de, overigens natuurlijke, aandrang om binnen de landpalen het nationale kapitaal vruchtbaar te maken verminderd.

En in het naast ons liggende twintigjarig tijdvak heeft de val der marktprijzen land- en tuinbouw beide niet alleen onberekenbare sommen doen derven, maar ook de beste intellectueele krachten er van vervreemd. Vele landbouwerszonen zoeken thans een anderen werkkring; maar de leemte in ‘kader’, die schijnt daardoor te moeten ontstaan, kan toch weer niet door de mindere klasse worden aangevuld, want de grond is voor haar onbereikbaar.

Nog altijd is de grond zóó duur, omdat hij een beleggingsobject is geweest en gebleven voor het groot-kapitaal. Den grond onder het bereik van den arbeider te brengen, zonder op eenigerlei wijze de rechten van het kapitaal te besnoeien, is de strekking van het onderhavige voorstel.

Het is eene empirische waarheid dat het klein-grondbezit veelal met gedegene welvaart samengaat.

Ook zelfs waar geen bezit, maar alleen *gesplinterd* grondgebruik gevonden wordt, weet de arbeider uit den bodem méér te halen dan de boer.

Menig grond-eigenaar heeft daarmede zijn voordeel kunnen doen, maar de arbeider is er niet beter van geworden.

Ook hier drijft de onderlinge mededinging de pacht der kleine stukjes tot de grenzen van het bestaanbare.

Dit hangt daarmede samen dat, ofschoon de bevolking in 50 jaren meer dan verdubbeld is, de landbouw niet het dubbel aantal handen vraagt.

Stegen overal elders de meeste loonen aanzienlijk: ten platten lande is daarvan het minst te bespeuren.

Gevolgen zijn: werkloosheid - toevloed naar de groote steden - ontvolking van het platte land in betrekkelijken zin - ophooping in de industriëele centra - demoralisatie. Wordt het middel gevonden om méér arbeid aan den grond te besteden op loonende wijze, dan blijven de plattelanders thuis: de werkloosheid in de steden vermindert omdat de stroom van behoeftigen is gestremd: de algemeene welvaart vermeerdert.... en de Staat raapt de baten in den aanwas van eene aan den grond, door banden van toewijding en belang, gehechte bevolking.

Eene rationeele bevordering van de fijne groenten- en ooftcultuur wijst zich van zelve als het middel aan.

Nederland, gelegen in het meest bevolkte deel der wereld, door groote verkeerswegen in verbinding met 14 millioen stedebewoners, bereikbaar binnen 24 uren reis, kan de tuin van Europa worden. De bevolking is ijverig, zorgzaam, standvastig. Het gematigd klimaat geeft aan de groenten en fruiten een aroma, 't welk de tropische vruchten missen.

Men mag zeggen dat de tuinbouw van West-Europa hier en in Vlaanderen werd geboren en gekweekt. Helaas: aan leiding en aanmoediging van hooger hand heeft het ontbroken, wijl de handel de meeste aandacht tot zich trok.

Sints de regeering in België zich het lot van den tuinbouw heeft aangetrokken, heeft de Vlaamsche teelt de Hollandsche kunnen overschaduwen.

Het mag daarom mogelijk geacht worden onzen tuinbouw weder te verheffen door aan de *vele* intellectueele en moreele krachten, die thans sluimerende moeten blijven omdat zij niet dan op bezwarende voorwaarden aan den grond kunnen komen, gelegenheid te geven zich te ontplooien op eigen erf.

Thans kan elk jongeling in de tuinbouwstreken niet anders doen dan de vraag naar land vermeerderen: de pacht doen stijgen: den landheer verrijken en zelf blijven de oude knecht.

Geef *a*. goedkoopen grond; *b*. vastheid van bezit; *c*. cul-, tuur die veel arbeid vraagt; *d*. goedkoop vervoer en speciale hulp voor den buitenlandschen afzet der producten; *e*. leiding, onderwijs, crediet en hulp bij de teelt.

a. Goedkoope grond.

Men bedriegt zich door te meenen dat de grond in de tuinbouwstreken duur is door zekere, aan dien bodem uitsluitend eigene, intrinsieke vruchtbaarheid.

Al kan, hier of daar, zekere bizondere geschiktheid tot het telen van eene bepaalde vrucht niet volstrekt geloochend worden, toch is zulke speciale voorbeschiktheid maar schaarsch en de algemeene oorzaak van de duurte is ze niet.

Het is de bevolking, het is de cultuurwijze die zij loonend heeft weten te maken, welke er den grond duur maakt.

De schrale gronden rondom Haarlem zouden zonder de bollenkweekers en tuiniers het aanzien nauwelijks waard zijn. De Belgische Kempen waren eene woestenij zonder de menschen, die het zand tot vruchtbaarheid dwingen. Dit is zóó waar, dat in de laatste jaren de bloembollen ook met succes geteeld worden op kleigronden in het Westland. De teelt is dus niet afhankelijk van klei of zand, maar van ‘de mannetjes’.

In Friesland zijn humusrijke zandgronden, als geschapen voor de fijne teelt, maar vrijwel waardeloos, omdat dáár de kweekers ontbreken.

Geeft men in Hillegom ƒ 240, in 't Westland ƒ 180, in Zwijndrecht ƒ 160 per hectare, dan is in dien pachtprijs meer kweekerswaarde dan landwaarde. Aan huis, markt en gelegenheid gebonden, moeten de tuinders hun grond bemachtigen door elkaar de loef af te steken.

Men kan dien beschikbaren grond niet naar willekeur vermeerderen; maar men kan de bevolking verplaatsen en door haar den nieuwen bodem tot hoogere waarde laten brengen.

Dat kan niet geschieden door overplaatsing van éénlingen, want niemand wordt gaarne buiten zijne maatschappij gebannen en gedwongen tot afzondering; maar de overplaatsing zal wel

kunnen geschieden bij tallen van b.v. 12 of 20 huisgezinnen tegelijk, zóódat zij op hun nieuw terrein dadelijk eene buurtschap vormen, groot genoeg om hun betrekkelijk isolement te verzachten.

De kern van mijn voorstel is om gronden van niet meer dan middelmatige kwaliteit, die in zekeren zin onzijdige eigenschappen heeft en slechts op toepassing van veel arbeid, veel intellect en veel kapitaal wacht om allerlei teelt te gedoogen, door den mensch tot hoogere waarde-opbrengst te dwingen.

Het is niets nieuws, want de praktijk van eeuwen ligt met de leerzaamste voorbeelden achter ons. Nieuw kan alléén zijn dat onze Staat het belang gaat inzien om in den economischen oorlog eenige leiding te geven en het tot heden gevolgde stelsel van onverschillig toezien bij de nederlagen zijner burgers door een systeem van belangstelling vervangt.

Voor de eerste proeven zal men wèl doen die gronden te zoeken zóó dicht bij de tuinbouw-centra als mogelijk is: eventjes buiten den kring waarin zich de méér-waarde van den tuinbouw doet gevoelen - om de soort van verbanning zoo zacht mogelijk te maken. Liefst in de nabijheid eener groote stad; stellig echter, voor het vervoer der vruchten, nabij spoor-, tram- of waterweg.

De huisgezinnen blijven bijeen, vormen ééne gemeenschap, maken eene buurt of gehucht. Kan men eene bestaande hoeve met daarbij behoorend land koopen, dan is de ombouwing daarvan tot arbeiders-woningen met schuurtjes goedkooper dan wanneer het gehucht nieuw uit den grond moet worden opgetrokken; maar veel invloed op de rentabiliteit der onderneming heeft dat initiale voordeel niet. De gezinnen moeten onderling elkaar kennen, zelfs elkaar gezocht of gekozen hebben, want zij moeten onderling verbonden zijn en, zoo mogelijk, van stonde af een oudste of hoofd erkennen, met wien de belangen der gemeenschap te regelen zijn. Vooral in den eersten tijd moeten zij tot samenwerking en gemeenschappelijke handeling verplicht zijn. Een inspecteur met een tuinbouw-leeraar (over welken onder *e*. gehandeld wordt) geeft de richting van hunne gemeenschapswerkzaamheid aan; maar in 't geen zij willen kweeken en zelfs in de wijze waarop

zij hunne speciale culturen willen drijven of hunne producten aan den man brengen moeten de kweekers vrij blijven.

Is toch hun voortbrengsel van inferieure kwaliteit, dan kan het niet met den stempel der vereeniging voorzien worden en deelt het niet in 't voordeel der coöperatieve zending en markting.

Van den beginne worden maatregelen getroffen en streng gehandhaafd, dat hunne kinderen trouw school, kerk en leering bezoeken, opdat ze niet, onder den druk der ouders, te vroeg aan 't werk worden gezet en misschien verwilderen. Om dit toezicht alleen zou de aanstelling van een directeur reeds noodig zijn, want het gevaar der kinder-exploitatie, onder dit slag van menschen en bij dit soort van bedrijf, is bizonder groot.

b. Vastheid van bezit.

Bij de voorgestelde verbrokkeling en omzetting van ordinair bouwland in tuinland is het de bevolking en de met háár komende cultuur, welke aan den bodem de méér-waarde toebrengt. Naarmate die teelt intensiever wordt en van 't zelfde hoekje méér wordt geoogst, stijgt de waarde van den bodem. Die méér-waarde is schepping, behoort dus ook eigendom te zijn van den bewerker.

Aan den kapitalist (in 't onderhavige voorstel de Staat) blijve behooren de oorspronkelijke grondrente. Aan den bearbeider echter kome al het accrès van waarde. Zal men - dit is dan de vraag - aan de nieuw opgezetenen onmiddellijk eigendom van huis en hof verleenen, bezwaard met hypotheek tot of boven de volle waarde? Of zal men den grond met bijbehoorend gebouwtje uitgeven in eeuwigdurende erfpacht?

Onzes inziens stellig naar laatstgenoemden vorm. Hoe zorgvuldig ook men bij aanneming slechte elementen trachte te weren, het zal onmogelijk blijken uitsluitend gewilligen aan te treffen. Zelfs mag men in 't belang der zaak hopen dat de nieuwelingen niet al te dociel zijn. Maar onwilligen of weerbarstigen, die bovendien meestal niet veel bizonders te verliezen zullen hebben, kunnen een boozen invloed uitoefenen wanneer ze met de onschendbaarheid van den eigendom zijn bekleed.

Daarentegen kunnen, bij uitgifte in erfpacht, regelen worden gesteld, die, terwijl zij al de bovenbedoelde en den bewerker toekomende baten onaangetast laten, toch, ten behoeve van

de gemeenschap, welke verder moet zien dan de eenling, aan wangedrag of verwaarloozing eenen heilzamen breidel aanleggen. Bovendien kan het bedrag van de erfpacht zonder bezwaar aanzienlijk hooger worden gesteld dan voor enkele kwijting der grondrente noodig is. Het totaal bedrag komt in de gemeenschapskas en, nadat daaruit de grondrente aan den Staat gekweten is, worden in den aanvangsof proeftijd daaruit bestreden de uitgaven tot onderhoud en verzekering der gebouwen; voorts permanent de kosten der proefvelden, de bijdragen ter coöperatie, de quota ter bezoldiging van de consuls of handels-agenten: de verfraaiing of verbetering van het gemeenschapspark: de kosten van verbinding met de naaste stad of station: in 't kort al zulke zaken als voor een wordende gemeente noodzakelijk zijn en die, de economische strijdvaardigheid van het geheel verhoogende, de welvaart van elk der deelen gelijktijdig vermeerderen.

Ook wordt uit dit overschot het voorschotfonds gevestigd en onderhouden, waaruit de telers zoo noodig crediet kunnen genieten.

In den aanvangstijd sta dit finantieel beheer onder leiding van den comptabelen ambtenaar of den tuinbouwleeraar tot wiens ressort de buurtschap behoort. Dit tot waarborg dat de Staat zijne grondrente trekke. Bijzitters worden door hem gekozen of door de gemeenschap aangewezen.

Blijkt het op den duur dat de bewoners voor zelf bestuur rijp zijn of worden, dan kan de band allengs verslappen. Het einddoel moet zijn dat de buurtschappen tot zelf beheer worden opgevoed. Maar men hoede zich voor al te optimistisch vertrouwen. De aan een egoïstische maatschappij ontleende elementen zullen misschien vele jaren noodig hebben, vóór zij vrijwillig hunne meestal kortzichtige opvattingen aan de belangen der gemeenschap offeren.

De stichtingen op het Hofveld bij Apeldoorn en in 't algemeen die van den Oranjebond van Orde werken reeds in deze richting. Ook meen ik dat de ontginningen der heide door den hr. Janssen en door de h.h. Kerdijk c.s. een soortgelijk doel nastreven.

Zeker zullen deze edelaardige pogingen ten leste met succes worden bekroond en dan zal de afstand tusschen de oorspron-

kelijk woeste heide en het vruchtbaar ontgonnen veld veel grooter zijn dan bij het onderhavige stelsel. De hersehepping is merkwaardiger.

Maar ook ligt de eindpaal verder. Van de volharding der opgezetenen wordt meer gevergd. Werkelijke handelsproducten komen pas in een verre toekomst. De kansen op uitdooving van belangstelling zijn menigvuldiger. Misschien heeft daardoor de Mij van Weldadigheid zoo betrekkelijk weinig uitgericht.

Bij 't onderwerpelijke stelsel zijn echter slechts weinige jaren voldoende om van gewonen bouwgrond rentabelen tuingrond te maken. Organisatie van leiding en handelsafzet kan tegelijk daarmede worden ter hand genomen, en diensvolgens is de kans op goeden uitslag grooter.

Dit geldt nog alleen van 't verschil in waarde van den in gebruik genomen grond. In veel sterker mate spreekt dit verschil in de soort van menschen - het belangrijkste element! - die men neemt.

Hier plaatst men personen, uit eene tuinbouwstreek afkomstig, die zich zullen laten winnen door de gemakkelijke gelegenheid om goedkoop grond en woning te verkrijgen, met al hunne verworvene kundigheden te werk op grond dien zij kennen. Heide-ontginning moet veelal aangevangen worden met menschen, die èn het zelfstandig werken èn het kweeken nog moeten leeren. Naar practische regelen zal de proef volgens mijn stelsel minder gevaar voor mislukking aanbieden; sneller werken; meer tot navolging aansporen en ook vooral de werkeloosheid spoedig belangrijk kunnen beteugelen, door de arbeiders ten platten lande vast te houden.

Erfpacht dus. De Staat, die leenen kan tot 3%, kan koopen tegen 4% netto rente en in die 1% marge het defroiement vinden voor kosten van beheer. Stelt hij dan voor de landen een erfpacht van 8% dan wordt land van ƒ 40 *pachtwaarde als bouwland* d.i. a ƒ 1000 per hectare koopbaar, uitgegeven tegen ƒ 80 per hectare. Bij vergelijking van hetgeen men in de tuinbouwstreken grif betaalt n. l. ƒ 120, ƒ 160 en zelfs boven ƒ 200 per hectare, zal men zien dat het bestaan der erfpachters roijaal kan zijn, terwijl er nog ƒ 30 à ƒ 40 per

hectare in de gemeenschapskas vloeit om rechtstreeks ten bate der erfpachters te worden besteed.

Voor de woningen, die à ƒ 800 kunnen worden gebouwd, als niet eene bestaande hoeve voordeelige verbouwing toelaat, kan met eene weekhuur van ƒ 1.-à ƒ 1.25 worden volstaan: ook reeds belangrijk minder dan hetgeen men in die kleine, doch meestal overkropte gemeenten als normaal-huur thans beschouwt. De opgezetenen zijn feitelijk, zoo niet wettelijk, eigenaren. Het woord huur wordt hier dan ook slechts kortheidshalve gebruikt. En het begrip moet in den aanvang worden vastgehouden, om het onderhoud der woningen van bestuurswege te doen geschieden, tot tijd en wijle dat zin voor orde en netheid blijkbaar bij de bewoners zijn ingeworteld.

c. Cultuur die veel arbeid vraagt.

De groote steden breiden zich uit en *moeten* steeds meer vraag naar groenten, fruit en toespijs doen gelden.

Bij ons te lande is de voorziening en inrichting der groenteen ooftmarkten jammerlijk ongeregeld. Ophooping heden, gebrek morgen is schering en inslag. Een weinig nauwgezette tusschenhand onthoudt den kweeker zijn gerechte deel en voorziet in de behoefte van het koopend publiek slechts gebrekkig.

Komen de gehuchten, coöperatief verkoopende en door consuls omtrent de binnen- en buitenlandsche behoeften ingelicht, met hunne waren ter markt, zóódat eene geregelde voorziening mogelijk wordt, dan zal de waarde dier producten stijgen.

Van zelf zal zich de productie specialiseeren. Ieder der buurtschappen zal in eene bizondere cultuur gaan uitmunten. Superieure zaden betrekkende of zelf deze winnende; de teelt intensiveerende, voorgelicht door de werking van proefvelden en leeraars-leiding, zal dit alles samenloopen in ophooping van arbeid in één uitstekend product, in condenseering van moeite in éénige weinige gewassen, die dan ook nergens beter kunnen worden aangetroffen en waarde ‘hors ligne’ verkrijgen.

't Zij voor ooft, groente, bloemen, bollen, heesters, boomen, gevogelte, konijnen, varkens: elke waar, die onder 't merk der gehuchten aan de markt komt, zal afnemers vinden, als ze maar puik is in haar soort.

Van den beginne af moet naar het allerbeste gestreefd worden. Met middelmatigheid is niets te bereiken.

Een land als het onze, dat eene zoo dichte en nijvere

bevolking heeft en waar arbeid bijna te geef is, moet het sociologisch vraagstuk oplossen, om zooveel arbeids als mogelijk is, op te hoopen in eenig product.

Daarentegen moeten verre streken met veel land en eene schrale bevolking massale producten telen.

De vraag naar fijne waar kan onbegrensd worden geacht. Alle gedroogde of op andere wijze geconserveerde artikelen kunnen van verre komen: versche zaken moeten komen van nabij.

De welvaart der burgerij en, met deze, de eischen die zij aan 't leven stelt, blijft toenemen. In geen enkelen stand der maatschappij stelt men zich meer tevreden met hetgeen de voorvaderen genoeg achtten. In kleeding, woning, verlichting, verwarming wordt immer meer gevraagd. In verscheidenheid van voeding allermeest. Alles wat het leven veraangenaamt - en dit juist is voorwerp van speciale cultuur - *moet* steeds meer worden gevraagd.

In ons land heeft de fijne cultuur, gebonden aan een gematigd klimaat, de beste toekomst.

d. Vervoer en handels-belangen.

Zijn eenmaal de koloniën gevestigd en de buurtbewoners aan hunnen arbeid, dan gaat de voortbrenging haren gang. Vooral in den eersten tijd, wanneer men begonnen is te werken uitsluitend met personen uit tuinbouwstreken afkomstig, zal daarmede geen tegenspoed te vreezen zijn. Maar de ware moeilijkheid begint pas met de organisatie van den afzet.

Produceeren is niets vergeleken bij de bezwaren in het vinden van geregelde markten en 't verkrijgen van voordeeligen afzet.

Reeds werd gewezen op den gebrekkigen toestand van het marktwezen, voor zulke waren, hier te lande. Hallen als in 't buitenland, waar de verkoop ‘á la criée’ plaats heeft en waar de burgerij in staat gesteld wordt zich zonder tusschenhandel te voorzien, bestaan niet. Het is droevig te zien hoe er met de waren gemorst, met de kweekers gesold wordt. Slechts op vaste markten kan een deugdelijk product regelmatig worden aangevoerd.

Hierin kan verandering komen, zoowel in 't belang immers van de verbruikers als van de verschaffers.

Maar de kweekers, die voor 't buitenland vooral moeten

werken, kunnen daarop niet wachten. Zij hebben beroepsconsuls of handels-agenten noodig, speciaal voor hunne waren aangesteld, die hen omtrent den stand van iedere belangrijke markt, de eischen aan de artikelen gesteld, de verpakking der waren, het wisselend verloop van vraag en aanbod inlichten. Dit zal, omdat de bewoners coöperatief werken en er ook een band van coöperatie om al de gehuchten geslagen wordt, niet bezwaarlijk te volvoeren zijn. De Deensche eierenhandel is in de laatste jaren op dien voet geschoeid en zeer ten voordeele, beide van koopers en afzenders.

De berichten komen tot de kweekers op betrouwbare wijze rechtstreeks. De consuls of handels-agenten blijven op de hoogte van de eischen door het koopend publiek gesteld en zij hebben alle belang om de afzenders goed in te lichten.

Uit de gemeenschapskassen worden geheel of gedeeltelijk de salarissen dier consuls gevonden. De Staat stelle ze aan, maar geve aan de bestuurders der gehuchten een adviseerende stem.

Voorts onthoude de Staat zich niet van het oefenen van een betamelijken dwang op de spoorwegmaatschappijen tot het verleenen van gunstige tarieven. Men klaagt dat de spoorwegen tegenwoordig verre van welwillend zijn; en juist de waren, waarvan hier sprake is, zoo moeilijk massaal te vereenigen door hunne verscheidenheid en toch even belanghebbend bij snel vervoer als b.v. het artikel ‘versche zeevisch’, hebben behoefte aan groote snelheid, zorgvuldige behandeling en laag tarief.

Weldra, als de teelt zich uitbreidt, rapen de sporen hunne baten in den vorm van wassend vervoer. De Belgische spoorwegen hebben den naam op deze punten voorkomend en geriefelijk te zijn. Bij de aanstaande en in gang zijnde uitbreiding van ons tramweg-net is ten deze een gansch nieuw en opgewekt leven te verwachten.

Ook kunnen de consuls, die deskundigen moeten zijn, bemiddelaars wezen voor het coöperatief aanschaffen van nieuwe zaden. Zij kunnen de speciale teelten, inheemsch in het land hunner vestiging en waarvan navolging hier te lande kan worden aanbevolen, ter plaatse bestudeeren. Zij kunnen

gerieven bedingen voor het vervoer op hunne spoorlijnen en reclame maken voor de Nederlandsche merken.

Voor de thans verspreid werkende kweekers is daarvan geen sprake: voor de dàn verbonden gehuchten is het een onkostbare arbeid, die dadelijk vruchten dragen kan. Want de leiding van deskundigen hier te lande ontbreekt hun niet.

e. Leiding, onderwijs en hulp.

De regeling van de leiding, die aan de buurtschappen moet worden gegeven, staat in nauw verband met de wijze waarop de zaak wordt aangevat.

Begint men op schroomvallige of benepen wijze, dan moeten de rijks-tuinbouwleeraren aanvankelijk voogdij uitoefenen.

Wordt echter de proef genomen met de stichting van gehuchten, b.v. in elke provincie minstens één, dan is de aanstelling van een comptabel ambtenaar gewenscht. In dien persoon vindt dan de zaak vooreerst hare eenheid en hij slaat den band der samenwerking om hen allen.

En er is alle aanleiding om vooral niet te schroomvallig te zijn. Het moet onze eerste zet zijn in den grooten, en volkomen wettigen, economischen strijd. Alle Staten die op succes kunnen bogen, Denemarken en Zweden vóóraan, weten dat de economische oorlog, met middelen van intellect gevoerd, agressief moet zijn van karakter. Een aarzelend optreden zou hier te meer ongerechtvaardigd zijn, omdat de proef aan den Staat *niets* kost. Zijne grondrente is meer dan voldoende gewaarborgd en al moest de geheele proef op mislukking uitloopen, overal, dan ware de tegen gewone prijzen ingekochte grond, die door de bewerking stellig in waarde zal zijn gestegen, minstens tot de zelfde prijzen weder te verkoopen of op gewone landbouwwaarde te verpachten. Het groote sociale voordeel, dat men al de in dienstbaarheid sluimerende intellecten gelegenheid geeft zich te ontplooien, is zonder opoffering voor den Staat te bereiken.

Dus mag voor de organisatie van den aanvang af op eenigszins ruime schaal worden gewerkt. Dan stelle men rekenplichtige ambtenaren aan, die de aangewezen hoofden der buurtschappen zullen zijn. Zoolang de kweekers nog moeten opgevoed worden tot het recht waardeeren van de voorlichting der leeraren, de waarde der coöperatie, de hulp der consuls, moeten deze ambtenaren, wier werkkring

te vergelijken is met dien van een inspecteur, de leiding hebben. Het is niet te verwachten, zelfs niet te hopen, dat alles glad zal gaan. De soort van menschen, die men zoekt, stoere werkers en zorgzame slovers, zijn niet de meest verlichten, noch de gemakkelijksten om meè om te gaan.

Om b.v. te zorgen dat zij niet hunne kinderen te vroeg exploiteeren, zullen van den aanvang af maatregelen moeten worden getroffen omtrent bezoek der naastbijzijnde scholen en de kosten daarvan op de gemeenschap gebracht. Voor post- en telegraafverbinding, voor het bezoek der naaste stad, voor dokters- en apothekers-hulp, voor godsdienstige en intellectueele belangen zal de gemeenschap uitgaven doen, die de bewoners in den beginne niet uit vrije beweging zouden voteeren.

In 't kort: voor een slagvaardig economisch legertje is tucht noodig. Eene tucht echter die alleen werkt op huishoudkundig terrein, doeh het maatschappelijk bestaan der bewoners niet aanroert maar *volkomen* vrijlaat. Deze scheiding zal scherp moeten worden getrokken, wil de economische voogdij niet in bemoeizucht ontaarden.

De rijks-tuinbouw-leeraren verschijnen permanent als adviseurs. Ze staan naast de bovengenoemde ambtenaren, die men beheerders zou kunnen noemen. Door geregelde voordrachten, door demonstratie en voorbeeld, blijven zij immer met de gehuchten in verbinding.

De buiten- of binnenlandsche consuls rapporteeren aan de beheerders en dezen doen de berichten toekomen aan de buurtschappen van hunnen kring. Alles moet werken in onderling verband, gelijk een leger dat ten strijde trekt.

Want op het standpunt van een economischen oorlog moet men zich plaatsen, een oorlog gevoerd in den edelsten stijl, met moreele middelen, zonder sluiting van grenzen of wering van vreemdelingen: eene worsteling waarin de beste elementen moeten zegevieren.

Omtrent de wijze waarop dit nieuwe element in onze staathuishouding moet worden ingevoerd, worde hier ter plaatse maar gezwegen. Dit raakt zoowel de praktische politiek als de administratie.

Aan het slot meen ik alleen wel te mogen aanvoeren de gronden waarom de proef moet worden genomen.

1°. Het zal de werkloosheid zoowel in de steden als ten platten lande temperen; want door op dezelfde oppervlakte gronds driemaal meer arbeid te verschaffen dan de gewone landbouw aanwenden kan, zal het de arbeiders te lande houden. En in dat opzicht staat het vlak tegenover de onbekookte plannen, die ongeoefende, zelfs niet deugende stedelingen op de heide willen overplanten, alsof dáár op eenmaal kennis, ijver en toewijding zouden komen aanwaaien.

2°. Het zal, op degelijken grondslag en zonder kunstmatige aanblazing, aan de goede eigenschappen van ons volk gelegenheid geven zich te ontwikkelen en tevens door de kweeking van eene breede schare kleine grondeigenaren aan de staats-orde vastheid verleenen.

3°. Het zal liefde tot den met zooveel vlijt bewerkten en zelf bezeten grond wekken.

4°. Het zal den nationalen arbeid releveeren en welvaart verspreiden in breeden kring.

C.J.H. VAN DEN BROEK.

Bijlage.

De hier volgende schemata mogen slechts als eene schetsmatige voorstelling in cijfers van het voorafgaande worden beschouwd, maar geenszins als strikte voorbeelden, dewijl natuurlijk iedere aanleg met zijne eigene omstandigheden heeft te rekenen.

Schema's van berekening.

Koop van 20 hectaren grond (polder- en grondlasten eenvoudigheidshalve weggelaten).

	A		***B***
à ƒ 1000 per hectare	ƒ 20000	à ƒ 1500 per H.A.	ƒ 30000
Bouw van 13 huizen met schuurtje à ƒ 800	10400		10400
kosten van verdere inrichting, tuin en park	3600		3600
kosten van aanleg	ƒ 34000		ƒ 44000

De 20 hectaren worden gelegd in 13 perceelen van 1½ hectare en ½ hectare blijft voor proefveld en buurtschapspark of tuin.

		A		***B***
De erfpacht wordt gesteld op ƒ 80 per hectare			op ƒ 120 per H.A.	
is voor 19½ hectare		ƒ 1560		ƒ 2340
huur van 13 huizen à ƒ 1.25 's weeks		845		845
		———		———
Bruto jaarlijksch inkomen gaat af:		ƒ 2405		ƒ 3185
Staatsgrondrente 3% van ƒ 34000	ƒ 1020		3% van ƒ 44000 ƒ 1320	
administratie 1%	340		1% adm. ƒ 44000 440	
onderhoud der woningen 3% van ƒ 10400	312		3% van ƒ 10400 312	
onvoorzien	100	1772	100	2172
	———	———	———	———
Schiet over		ƒ 633		ƒ 1013

Uit deze overschotten van ƒ 633 of ƒ 1013 worden gevonden kosten van deelneming aan de coöperatie, aandeel in de bezoldiging der consuls, des noods ook van de leeraren, kosten der demonstratie-proeven en de suppletie op eventueele te korten der verleende credieten.

Voor het verleenen van crediet, waarmede men toeschietelijk kan zijn, als men weet dat het geld besteed wordt in en op den grond, wordt een afzonderlijk fondsje gemaakt, dat onder de bewoners zelven wordt beheerd, in verband met de aan hen te openen gelegenheid tot sparen, onder toezicht van den beheerder.

V.D.B.

Erfelijkheid.

I.
De rol der kernlissen.

Toen voor eenige jaren door een bekend letterkundige van ‘het bankroet der wetenschap’ gesproken werd is die uitspraak hier en daar in verschillenden zin misverstaan. De meest gangbare, immers de meest oppervlakkige opvatting was deze, dat de natuurwetenschap gaandeweg minder nieuwe resultaten, althans minder betrouwbare levert en dat hare uitkomsten en gevolgtrekkingen in waarde en beteekenis hard achteruit gaan.

Kort daarna hebben de X-stralen de wereld in verbazing gebracht en terwijl diezelfde oppervlakkige twijfelaars nu in bewondering opschrikten, werd de voorbijgaande indruk van Brunetières woorden weder uitgewischt. Toch was zijne bedoeling eene andere geweest en had hij slechts willen aangeven dat de moderne natuurwetenschap voor de groote levensraadsels spoediger oplossing scheen te hebben beloofd en dat zij in gebreke was gebleven die te geven.

Wie van dichterbij de ontwikkeling der natuurwetenschappen gadeslaat weet beter. Op haar werkprogramma nemen die levensraadsels geen plaats in. Van de levende zoowel als van de doode materie kon nog slechts een zóó klein en beperkt gedeelte met maatstok en weegschaal worden nagespoord, dat het ontegenzeggelijk verstandiger is voorhands te trachten dat beperkte gebied zooveel mogelijk uit te breiden, liever dan met de nog onvolledige einduitkomsten vruchtelooze en kinderlijke pogingen te doen tot ontraadseling van gehei-

men wier ingewikkeldheid met den vooruitgang der wetenschap eerder blijkt toe- dan af te nemen.

Tot de geheimzinnige vraagstukken die van oudsher belangstelling gewekt hebben en die in onze dagen op onverwachte wijze in hun materieelen grondslag zijn kunnen worden nagevorscht, behoort dat der erfelijkheid. Dáár is men in de laatste jaren snel voorwaarts gekomen en is men er in geslaagd met het mikroskoop te meten hoeveel of liever hoe weinig materie van den vader er noodig is om met zekere moederlijke deeltjes te zamen een nieuw levensvatbaar individu, dat eigenschappen van beiden in zich zal omdragen, tot stand te brengen. En daarbij is het vooral opmerkelijk, dat het geheele planten- en dierenrijk ten aanzien van het allergewichtigste verschijnsel van de vorming van een nieuw individu uit vader's ‘schering’ en moeder's ‘inslag’ zóó groote eenvormigheid vertoont, zóó weinig afwijking aanbiedt, daar waar het de sexueele voortplanting betreft.

Planten zoo laag als de in het water levende algen, dieren zoo weinig samengesteld als sponzen en polypen, zij allen, zoowel als de myriaden wormen, insekten, weekdieren, visschen, vogels, viervoetige dieren en ook de mensch, treden in het leven, beter gezegd: beginnen hun zelfstandig, hun individueel bestaan op het oogenblik dat een vaderlijke spermatozoïde in eene moederlijke eicel binnendringt. Nu is niet alleen dat physiologische proces identiek bij hoog en laag, maar ook de materieele, met het gewapend oog gemakkelijk waarneembare deeltjes, die daarbij de hoofdrol spelen, gelijken in overweldigende mate op elkander. Weinig zoudt ge vermoeden dat zoowel gijzelf als de spons met wier inwendig hoornskelet ge des morgens uwe afwasschingen verricht, op het allergewichtigste oogenblik waarop uw beider individueel bestaan een aanvang nam, zóó zeer op elkander geleken hebt. Immers een uiterst klein en weinig bewegelijk protoplasma-klompje - de eicel - omstuwd door een aantal nog zeer veel kleinere maar uiterst levendig beweeglijke spermatozoïden, ziedaar de allereerste levensphase van de nieuwe spons niet alleen, maar ook van het nieuwe menschelijke in-

dividu. Zoowel die beide eitjes als die beide spermatozoïden gelijken op elkander ‘à s'y méprendre.’

Op het hier geschetste physiologische moment der fecundatie - met een teekenachtig oud-Hollandsch woord zouden wij van het oogenblik der ‘ontvangenis’ kunnen spreken - bevat het uiterst kleine materieele deeltje dat daar als spermatozoïde vlug heen en weder kronkelt alle vaderlijke, de kern van het eitje alle moederlijke erfelijke eigenschappen. Waar Goethe zingt:

> Vom Vater hab' ich die Statur
> Des Lebens ernstes Führen;
> Vom Mütterchen die Frohnatur
> Und Lust zu fabuliren,

daar is ook zijn persoonlijk bestaan aangevangen met twee soortgelijke onzichtbaar kleine materieele deeltjes, waarvan het eene door de rangschikking zijner atomen bij verderen groei de vaderlijke gestalte *moest* te voorschijn roepen, het andere op diezelfde wijze materieele deeltjes in zich bevatte door welke zekere eigenschappen van den hoogontwikkelden moederlijken geest op haren genialen zoon onmiddellijk overgingen. Van meer dan één enkel spermatozoïde is nooit sprake. Velen waren geroepen maar slechts een enkele wordt uitverkoren. Dringen er bij zeer hooge uitzondering toch meerdere binnen, zoo treden abnormale ontwikkelingsverschijnselen op en gaat de kiem veelal vroeg te gronde.

Zelfs zijn er bij de eieren van zeer verschillende diersoorten zelfwerkende inrichtingen ontdekt, waardoor onmiddellijk na het binnendringen van de eerste spermatozoïde alle verdere onverbiddelijk worden buitengesloten.

Is eenmaal de spermatozoïde in het eiprotoplasma aangekomen, zoo wordt door de nu volgende verschijnselen onze belangstelling in nog veel hoogere mate geboeid. Ook *deze* verschijnsels zijn met het mikroskoop op den voet gevolgd, ook deze zijn zoowel bij planten als bij dieren overeenkomstig.

Hetgeen daarbij vooral onze aandacht verdient is eene hoogst eigenaardige transformatie die de spermatozoïde ondergaat. Wij leerden haar kennen als *veel* kleiner dan de eicel: van nu aan wordt zij - ook door de sterkste lenzen gezien - in afmeting en gedaante aan de *kern* van de eicel gelijk

en gelijkvormig. Het wezen van deze transformatie is dit, dat de werkelijke ‘erfelijkheidssubstantie’ bevrijd is geworden van bijkomende materie, die haar tot zoover vergezeld heeft en die in den meest verschillenden vorm medewerkte om de bewegelijkheid van het geheel, van de spermatozoïde dus, te voorschijn te roepen. Die bewegelijkheid heeft tot goede uitkomst geleid: de vaderlijke materieele erfelijkheidsdeeltjes hebben de moederlijke gevonden.

> Freudig empfangen wir
> Diesen in Puppenstand

zouden de laatsten van de eersten kunnen zeggen en spoedig worden nu de: ‘Flocken losgelöst’ die tot hiertoe als bijkomend omhulsel gediend hebben.

Op dit moment staan de vaderlijke en moederlijke erfelijkheids-materie als twee groepen van zelfstandige, gebogen staafjes (zoogenaamde kernlissen) tegenover elkaar; van dit moment af verliezen zij hare zelfstandigheid, reiken zij elkander de hand en gaan ze onafscheidelijk het geheele verdere wordingsproces van het nieuwe individu gemeenschappelijk beheerschen.

Toch is hare fusie geenszins zóó innig als men nog voor weinige jaren meende. De vaderlijke en moederlijke kernlissen, gelijk in aantal en gelijk in vorm, behouden - ook in wat men den rusttoestand van het celleleven noemt - in zeer vele gevallen hare zelfstandigheid.

En wanneer nu de aldus bevruchte eicel, wier kern voor de helft vaderlijke, voor de helft moederlijke erfelijkheidsdragers in zich omsluit, hare ontwikkeling tot een nieuw individu begint en zich daartoe in twee cellen verdeelt, die vervolgens in vier, acht, vierenzestig, vijfhonderdtwaalf en ten slotte milliarden cellen uiteenvallen, thans op hun beurt tot weefsels en organen samengevoegd, dan houde men daarbij twee feiten wèl in het oog. Vooreerst dat bij ieder van al dieverdeelingen de materieele en voor ons oog zichtbare erfelijkheids-dragers, de zoogenaamde kernlissen, telkens met de grootste scherpte in twee helften gespleten worden. En vervolgens dat de waargenomen feiten er ons toe dringen om aan te nemen dat allerwege in plant en dier directe deelstukken zoowel van de vaderlijke als van de moederlijke kernlissen der bevruchte-

eicel naast elkander in de kernen der weefselcellen worden aangetroffen, evenals men ook in de fijnst geweven stoffen op ieder willekeurig gekozen plekje - hoe klein ook - een stuk schering-draad en een stuk inslag-vezel aantreft.

Mochten wij dus kunnen aantoonen dat in de kernen der cellen, veel meer dan in het celprotoplasma of de eigenlijke celsubstantie zelve, het bestemmende element gelegen is waarloor dat protoplasma beheerscht en gestempeld wordt, zoo waren wij gerechtigd om in de zooeven besprokene, zich telkens herhalende splijtingen der kernlissen den weg te zien langs welken de materieele dragers der erfelijke eigenschappen uit de pas bevruchte eicel in de verschillende onderdeelen en organen van het volwassen lichaam van plant of dier geraken in welke zij zich openbaren. De kin van de Habsburgs, de neus der Bourbons, het geheugen der Oranjes - om bij algemeen bekende maar toch subtiele erfelijke trekken te blijven - zij allen waren door meer dan ééne generatie heen aan eene bepaalde reeks van weeg- en meetbare kernlissen gebonden. Het bewijs dat werkelijk die kernlissen de dragers van de erfelijke eigenschappen zijn, moet met wetenschappelijke gestrengheid gevoerd kunnen worden, zoo wij ons bereid willen verklaren aan de nieuwste onderzoekingen op het stuk van erfelijkheid vertrouwen te schenken.

Dat bewijs moet worden aangevuld met een antwoord op de hierboven gestelde vraag: hoe weet men dat het de kernlissen zijn die het karakter van de cel bestemmen en hare levensfuncties beheerschen? Zoodat wij dus voor het erfelijkheidsvraagstuk *alleen met hen* te rekenen hebben.

Dat bewijs en dat antwoord - hoewel nog jong en teeder en ter nadere versterking op het werkplan van vele biologen te plaatsen - is langs verschillende zijden kunnen geleverd en gegeven worden.

Vooreerst bij de eencellige dieren en planten: Amoeba's, Infusoriën, algen enz. Zij zijn even zoovele afzonderlijke protoplasma-klompjes, even zoovele zelfstandig levende cellichamen en hebben ieder hun eigen kern. Toch zijn zij groot genoeg om met behulp van het mikroskoop door een zeer geoefende hand in twee of meer deelstukken gescheiden te kunnen worden.

Proeven tot zoodanige dissectie zijn reeds talrijke malen

genomen. Nu eens bevatte dergelijk deelstuk de geheele kern, dan eens een stuk van deze, dan weder bestond het alleen uit celprotoplasma zonder eenig kernfragment. In dit laatste geval volgde na vrij korten tijd onvermijdelijk dood en ontbinding. In het eerste geval daarentegen was geenerlei blijvende schade aangericht, de afgesneden gedeelten werden door nieuwvorming vervangen. Zelfs die stukken die slechts kleinere kernfragmenten bevatten, herstelden zich, hoewel langzamer. Daarentegen bewogen de kernlooze stukken zich nog wel met even groote energie als de kernhoudende, zij namen ook wel voedsel op, maar het verwerken daarvan, het assimileeren, het vormen van nieuwe celzelfstandigheid uit dat voedsel was hun ten eenenmale ontzegd. Zoo volgde hun spoedig afsterven onvermijdelijk.

Die allerbelangrijkste van alle levensfuncties, de assimilatie, de nieuwvorming van celzelfstandigheid die in alle eigenschappen - geërfde zoowel als individueele - gelijk en gelijkwaardig is aan de reeds voorhandene, kan dus alleen geschieden wanneer de kern aanwezig is. In die kern ligt alzoo datgene wat voor die assimilatie, voor dat gelijkvormigmaken onvermijdelijk noodig is en daar de meest tastbare bestanddeelen van die kern de in vorm en aantal zoo uiterst constante kernlissen zijn, zoo mogen wij in deze kernlissen de bestemmingsstukken zien wier aanwezigheid voor het optreden en het overdragen van erfelijke eigenschappen de *conditio sine qua non* is.

Nog langs anderen weg is het bewijs geleverd dat de kernlissen en niet het celprotoplasma de ontwikkeling beheerschen, dat dit laatste lijdelijk, de eersten daarentegen bestemmend en beslissend zijn. Het zijn proeven van Boveri, voor enkele jaren door hem genomen en onlangs weder door hem herhaald, die met fijn overleg uitgedacht met schitterend succes bekroond werden.

Voor die proeven gebruikte hij eicellen en spermatozoïden van twee in de Middellandsche zee algemeen voorkomende soorten van zeeklitten of zeeappels. Het waren Sphaerechinus granularis en Echinus microtuberculatus. Uitwendig zijn deze gemakkelijk op het eerste gezicht van elkander te onderkennen. Zelfs in hun allervroegste jeugd wanneer zij als mikroskopische en doorzichtige larven in volle zee en dik-

wijls nabij de oppervlakte rondzwermen, terwijl zij, volwassen geworden, op den zeebodem leven of zich tegen onderzeesche rotswanden hechten. Die jonge larven bezitten een eigenaardig kalkskelet waarvan de samenstellende stangen en bogen steeds op gelijksoortige wijze zijn saamgevoegd en verbonden. Dank de bijzonderheden van dat kalkskelet zijn de larven van de eene soort even scherp van die van de andere te onderscheiden als de volwassen dieren zelve.

Nu heeft Boveri met kunstvaardigheid eene bastaardbevruchting tusschen die beide soorten tot stand gebracht door de eicellen van de eene soort in zeewater te brengen dat spermatozoïden van de andere soort bevatte. Het bevruchtingsverschijnsel, hierboven in zijne bijzonderheden beschreven, vond dan plaats. Vaderlijke kernlissen van Echinus aangevuld door een volkomen gelijk aantal moederlijke kernlissen van Sphaerechinus vormden nu in iedere bevruchte eicel het hoofdkwartier (de zoogenaamde klievingskern) van waaruit de verdere ontwikkeling dier eicel en harer deelproducten, de weefselcellen, met vastheid en nauwkeurigheid geleid werd. Met dit gevolg dat in de zich ontwikkelende, vrij rondzwemmende larven de invloed van die gemengde kernlisgroepen onmiddellijk herkenbaar was aan de gedaante der kalkstaven die het skelet samenstelden.

Dat skelet was een middenvorm tusschen het zuivere skelet van de beide species, zooals dit ontstaat wanneer rechtstreeksche bevruchting in plaats van kruisbevruchting heeft plaats gevonden.

Soortgelijke proeven verder voortzettend gelukte het hem in stukken van de eicel van Sphaerechinus, waaraan de kern ontnomen was, spermatozoïden te laten binnendringen van Echinus die zich daar in kernlissen omzetten op de wijze hierboven beschreven. Daarna begon niet zelden de ontwikkeling van het ei-fragment en een jonge, vrij rondzwemmende larve, die alleen door hare geringere afmetingen de sporen van haren onvolledigen oorsprong aan het licht bracht, ontstond. Bestudeerde men van deze het inwendig kalkskelet onder het mikroskoop zoo bleek dit geenerlei sporen van gemengde soortskarakters te vertoonen zooals de zoo straks genoemde bastaardlarven, maar integendeel geheel en uitsluitend de vaderlijke soortskarakters te dragen.

Hiermede was het bewijs geleverd dat het eiprotoplasma van Sphaerechinus, hoewel in massa zoo zeer overwegend boven de daarbinnen gedrongen vaderlijke kernlissen van Echinus, het vermogen miste om het soortskarakter van de larve - *in casu* het kalkskelet - te bestemmen.

Dit karakter werd geheel door de kernlissen van Echinus beheerscht. Deze waren in dit kernloos ei-fragment de alleenheerschers, evenals wij ze zooeven bij de bastaardeeringsproef in een kernhoudend ei de macht gelijkelijk zagen deelen met de lissen reeds in die eikern aanwezig.

Uit een en ander volgt dus dat niet het celplasma maar de kernlissen over het leven en het lot van de cellen beslissen. Zoowel van de eicel als van de cellen die te zamen de weefsels en organen opbouwen.

En daar nu de kernlissen dezer laatsten tijdens den loop der ontwikkeling allen en ieder voor zich splijtingsproducten blijken te zijn van de kernlissen van de bevruchte eicel, zóó zelfs dat wij het zoo straks waarschijnlijk mochten achten dat tot in de weefselcellen toe vaderlijke en moederlijke kernlissen naast elkander heerschappij voeren, zoo mogen wij ongetwijfeld het erfelijkheids-vraagstuk scherper toegespitst dan vroeger en voor proefondervindelijk onderzoek veel beter toegankelijk achten. Reeds thans zien wij als van zelf de vraag voor ons oprijzen of dus niet de materie waaruit de kernlissen der bevruchte eicel zijn opgebouwd noodzakelijk van meer samengestelden aard moet wezen, dan die welke wij in gedifferentiëerde weefselcellen aantreffen. Terwijl daarnaast de kernsubstantie van zekere andere weefselcellen die steeds of voorbijgaand het vermogen bezitten om een nieuw vertegenwoordiger der soort direct of indirect uit zich te doen ontstaan, uit den aard der zaak de volle samengesteldheid moet bezitten die voor de reproductie van het geheel noodig is.

Ook zien wij, als in den nevel daar vóór ons, hoe alle soorten die het planten- en dierenrijk bevat telkens weder teruggebracht worden tot den tijdelijken toestand van eencellige wezens bij welke de soortsverschillen niettemin even onomstootelijk moeten aanwezig zijn als bij de volwassen veelcellige vertegenwoordigers, maar bij welke deze verschillen zich zoo volkomen aan ons oog onttrekken, dat het geheim van de evolutie in de levende organische wereld er nog des te indrukwekkender door wordt.

Het ontbreekt niet aan bekwame en ervaren proefnemers die gereed staan om op het verkregene voort te bouwen en der natuur een reeks van vragen te stellen die van verre of van nabij het erfelijkheids-vraagstuk, dat van zoo reusachtigen omvang is, raken. Over de antwoorden, die zij verkrijgen mochten, ben ik voornemens later te berichten, terwijl ik eerlang ook op nog andere punten uit dit moeilijke maar toch zoo boeiende hoofdstuk der physiologie in korte uiteenzettingen de aandacht wensch te vestigen.

A.A.W. HUBRECHT.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Zweden en Nederland.

Een Zweedsch geleerde die den bekenden naam van Wrangel draagt, heeft onlangs nieuw licht verbreid over de verhouding dezer beide landen, vooral gedurende de 17de eeuw. In een uitvoerige degelijke verhandeling heeft hij uiteengezet wat zeker aan de meeste Nederlanders onbekend is: dat de Zweden der zeventiende eeuw hunne beschaving en ontwikkeling voor een groot deel te danken hebben gehad aan de Republiek der Vereenigde Nederlanden.[1)]

Wrangel toont ons Nederlandsche kooplui als Abraham Cabeljauw en Willem Usselincx in den aanvang der zeventiende eeuw werkzaam in Göteborg en bezig den handel van Zweden uit te breiden. Visscherij, akkerbouw en nijverheid ontwikkelden zich onder sterken invloed van Nederland; van Nederlandsche ingenieurs en bouwmeesters leerden de Zweden veel. Ook in Zweden beschouwde men tijdens de 17de eeuw het reizen als een uitnemend opvoedingsmiddel; de zoons van aanzienlijke of gegoede ouders deden gedurende of na hun studietijd reizen in andere landen om er kennis en meer dan kennis: ontwikkeling en beschaving, deelachtig te worden. Naar de Republiek der Zeven Provinciën kwamen jonge Zweden bij honderden. In Utrecht en Amsterdam, in Groningen, Harderwijk en Franeker, maar vooral in Leiden, treft men gedurende de zeventiende eeuw voortdurend Zweedsche studenten aan. Aanzienlijke Zweden stelden er prijs op, hunne zoons toevertrouwd te zien aan de leiding van Nederlandsche geleerden; het lid van

1) Sveriges litterära förbindelser med Holland sårdeles under 1600 - talet af E. Wrangel. Uitgekomen in het Jaarboek der Universiteit van Lund (Tom. XXXIII), doch ook afzonderlijk verkrijgbaar (E. Malmströms Boktryckeri, Lund 1897).

den Rijksdag Johan Skytte b.v. is er den beroemden Vossius zijn leven lang dankbaar voor geweest, dat deze zijne zoons bij zich in huis heeft willen nemen. Verscheidene Nederlanders van naam hebben zich in Zweden gevestigd voor korteren of langeren tijd of voor goed. Men denke aan koopmansgeslachten als die van De Geer en Trip, aan De Groot, Heinsius en den jongen Vossius. Zoowel de wetenschap als de kunst van het Zweedsche volk hebben groote verplichtingen aan die der Nederlanders. Johan Risingh, de eerste Zweedsche schrijver over staathuishoudkunde, had veel te danken aan zijn verblijf in Nederland en zijne studie van Nederlandsche toestanden; ook de Zweedsche dichter en taalgeleerde Georg Stiernhielm was en bleef voortdurend in betrekking met de Nederlandsche geleerden, die hij op een bezoek aan ons land had leeren kennen.

De werken van Thomas à Kempis en Erasmus werden, in het Zweedsch vertaald, in Zweden veel gelezen. Nederlandsche tooneelspelers, o.a. de toentertijd zeer bekende Jan Baptist van Fornenburg met zijn gezelschap, speelden in Zweden Nederlandsche stukken in hunne moedertaal. Vorsten als Gustaaf Adolf en Christina kenden Nederlandsch en hebben de tot hen gerichte verzen van Vondel en anderen dus kunnen lezen en begrijpen. Het kenschetst den literairen smaak der Zweden van dien tijd, dat Cats' werken er het meest bekend waren en nagevolgd werden.

Na de 17de eeuw wordt de invloed van Nederland op Zweden veel minder. Toch zien wij in de 18de eeuw nog den beroemden Emanuel Swedenborg hier te lande; vooral te Utrecht hield hij zich op; later woonde hij een tijd lang te Amsterdam bij een Zweedsch koopman Joachim Wretman. Zijne theosophie vond ook hier te lande verscheidene aanhangers.

In deze eeuw zijn de betrekkingen tusschen beide volken nie meer zoo belangrijk als zij geweest zijn, doch afgebroken zijn zij geenszins. Bekend is, hoeveel de jonge Potgieter aan het gastvrije Svea-land te danken heeft gehad voor zijne literaire vorming en zijne algemeene ontwikkeling. Oosterzee's geschrift over Swedenborg werd alras in het Zweedsch vertaald en verscheidene andere geschriften van Oosterzee genoten diezelfde eer. Werken van Nederlandsche schrijvers als Conscience, Van Lennep, Ten Brink, Vosmaer, Couperus zijn eveneens in het Zweedsch overgezet en van den anderen kant is er hier te lande menigeen die genoten heeft

van de muziek van Tegnèr's verzen, van Runeberg's *Fänrik Ståls sägner* en andere zijner werken, menigeen ook die met belangstelling kennis heeft gemaakt met Strindberg's onmeedoogend realisme.

De heer Wrangel zegt aan het slot zijner verhandeling, dat hij door de schildering der betrekkingen tusschen Zweden en Holland zich slechts van een plicht der dankbaarheid heeft gekweten. Op onze beurt moeten wij hem dankbaar zijn voor hetgeen hij toegebracht heeft tot den roem van Oud-Holland; ik ten minste kwijt mij gaarne van dien plicht.

Moge de hernieuwde belangstelling der Zweden in al wat Nederlandsch is ten goede komen ook aan onze kunst en wetenschap. Wie weet wat er bij een onderzoek in Zweedsche bibliotheken en elders in Zweden nog aan het licht kan komen, dat winst mag heeten voor de meerdere en betere kennis van ons verleden.

G.K.

Sonnetten.

I.
Bron in 't bosch.

In 't plechtig woud, waar tempel-ernst omving
Mijn kinderziel wier pelgrimstocht begon,
Ontsprong uit bronsbruin mos een donkre bron,
In 't somber lommer van een heuvelkring.

Daar schepte ik, wendend me af van werelds zon,
In zachtgroen licht gedempt tot schemering,
- 't Brandt nu mijn hart in stille erinnering -
Koel ijsrein water, dat mijn dorst verwon.

O bron in 't bosch! hoe schreit naar u mijn Ziel,
Verzengd op Levens slagveld rijk aan dorst
En bloed en tranen, doch aan water schriel!

Bron van Mysteriewoud, zoo 'k zoeken dorst
En vinden kón, hoe 'k op mijn aanschijn viel
En dronk Gods liefde aan Aarde's moederborst!

II.
Uit hooge droomcel.
I.

Tuur ik uit hooge droomcel naar beneden,
Zoo zie ik klein en vreemd de menschen gaan,
Schuivend als schimmen door de huizenlaan,
Met doellos druk gebarenspel der leden.

Doch 't klaar bespieglingvenster trekt mij aan
En wekt mijn Ziel, die sluimerde tevreden,
In trotschen bloei, zichzelve een eenzaam Eden,
Tot zij niet langer kan den drang weerstaan.

Ziel, wilt ge u weer in 't menschenleven mengen?
O mijmerbloem, hoe houdt ge uw blaadren blank
Bij wie hun zijn bezoedlen en verzengen?

Ziel, weet geen hart voor zóóveel liefde u dank,
En valt verspild de balsem dien wij plengen,
Zoo kwijnt uw geur en treurt ge u stervenskrank.

II.

Zoo 't hoogmoed is, moog God me er van genezen!
In liefdebeven raakt mijn Ziel de grens
Die eeuwig houdt gescheiden mensch van mensch
En voelt verschrikt: ze is niet als één van dezen.

Verteert begeeren, als een vlam intens,
't Hart van mijn Ziel naar zielsvreugde uitgelezen,
Ze is nooit vereend met eenig aardewezen
Zóo dat bevredigd zwijmt haar liefdewensch.

Hoe zal zij dan verstaan der menschen nooden?
Hoe zal zij zalven harten stervenskrank?
Hoe zal haar schoon tot reiner droomen nooden?

Hoe zal zij wekken - en tot hoon of dank? -
De snoodbegravene aadmend tusschen dooden,
De in 't vleesch verzonken gouden godheidssprank?

III.
Daniël.

Gelijk een grafsteen voor den leeuwenkuil,
Viel dreunend dicht de onwrikbaar zware poort.
En, wreed bezeeglend den profetenmoord,
Sloot 's konings ring het hol vol doodsgehuil.

Doch de Engel sprak: - ‘Voorwaar, de Heer houdt woord.
Hij leidde uw volk met wolk en vlammenzuil
En temt den leeuw, die vlijt gedwee den muil
Me in de open hand en zwijgt, door God bekoord.’

Zoo, koning Noodlot, sloot ge, in strenge straf,
Mijn dichterziel met driften, dreigend fel,
Wentelde op 't hol den steen - en wendde u af.

O Vader God, die kent mijn angsten wel,
Laat niet dit leven zijn mijn zielegraf,
Doch zend me uw Engel, als aan Daniël!

IV.
Wijze maagden.

In hermelijn van reinheid, zilvergazen
Van heil'ge stilte om lippen die niet vraagden,
Waken en wachten, als de Wijze Maagden,
De boomen, blank van sneeuw en nevelwazen.

Beschermend heffen, wen de winden 't waagden
Haar sterrelampen schijnbaar uit te blazen,
Zij plechtige armen, dragend balsemvazen
Voor Hem wiens schreden noode zich vertraagden.

Zoo wachten, in mysterienacht van Leven,
Mijn stilgeduld'ge hoopvervulde Droomen,
In sneeuwig-teedre kleedren zelfgeweven.

Waakt, Droomen, waakt! klaagt niet als de uren loomen,
Voedt trouw uw zielslamp, hoe de vlam moog beven.
De Bruigom komt, zij 't laat, eens zál Hij komen.

V.
Vurige oven.

O grootsche roode zomerhemel boven
De heilig-zwijgende, eindloos-wijde heide,
De goudig-bruine, als rijk tapijt gespreide
Voor reine geesten, die d' Oneind'ge loven.

O 'k hoor omhoog de godgebenedijde
Jonglingen zingen in den Vurige' Oven!
O 'k zie in vlammen door geen zee te dooven,
Gestalten wandlen, slank in blanke zijde!

O Vlammende Oven, rood van aardsch begeeren!
'k Hoor in uw gloed mijn blanke Droomen zingen.
't Lied is hun kracht: geen vuurtong kan hen deren.

Als adem van onzichtbare seringen,
Omwaait hen koel met teedre streeleveêren,
De hemelwind van machtige englenzwingen.

VI.
Albasten lamp.

O lelieslanke lamp van blank albast!
Teedere vaas - 'k weet geen op aard zóo broos -
Met roze- en nardusolie drenk altoos
De edele vlam die in uw wanden wast

En kleurt uw bleek, als bloeide een stralenroos
In gulden gloed, houd trouw uw lichtbloem vast,
Tot in mysterieduister naar u tast
De Gode- of Noodlot-hand genadeloos.

Al nader sluipt de schaduw van die hand,
Verraderlijk bedreigend, tot één ruk
De lamp aan scherven werpt in kerkhofzand.

O Dood! sla vrij dit arme lichaam stuk,
Doch red mijn lichte ziel, dat ze eeuwig brand',
Klein gouden vonkje in zee van zongeluk.

VII.
Gekerkerd.
I.

Mysterietempel waar mijn Ziel in troont!
Mysteriekerker waar mijn Ziel in rouwt,
Zoo klemmend-eng uit teeder vleesch gebouwd
Dat elk bewegen haar met lijden loont!

Wee u die 't strevend Ik gevangen houdt,
Heel 't leven lang en holen bergt waar woont
Giftig gebroed van slang en draak en hoont
Mijn angst een leeuw, getemd doch nooit vertrouwd.

O trotsche kerkertempel zonder poort,
Eens stort ge in puin .... o duizend hamers al
Heeft duidlijk-fel mijn luistrend oor gehoord.

O duizlend juichen om haar kerkerval
Zal dan mijn Ziel, door 't eeuwig blauw bekoord,
Zondronken leeuwrik, vrij in Gods Heelal.

II.

Doch stort inéén met doffen donderslag
De kerker, traag gesloopt door 't álverniel
Van krankte en weedom, God, als dan mijn Ziel
Diep onder klettrend puin verpletterd lag!

O verre God, voor wien ik nimmer kniel,
Wijl 't schepsel niet uw wet vermurwen mag,
Zal zalig zijn in uw genadelach
De lichte Ziel waar zóoveel zwaarte op viel?

Troont zelfgeschapen door mijn overmoed,
Mijn Ziel op 't altaar van mijn hoogmoedswaan,
Arm afgodsbeeld dat, vallend, breken moet?

Is dát Gods waarheid, hoe draag ik voortaan
't Vernederd leven als menschwaardig goed?
God, spreek één woord: God, zal mijn Ziel vergaan?

VIII.
In klaarheid.

Leef niet in neevlen, vreezend dat gevaar leit
In helder kennen van uzelf. Plooi zedig
Rondom uw Ziel den mantel die verdedig'
U tegen áldagsvolk dat lacht en waarzeit.

Doch weet: nooit rust, als in Gods armen vredig,
Ademend rein op wateren van waarheid,
De stille Ziel in kristallijnen klaarheid,
Eer ze om zichzelv' de lucht maakt logenledig.

O Ziel verward in mist van aardenooden,
U zelve een schim in 't rijk van schijn gezonden,
Hoe zult gij trouw volbrengen Gods geboden?

Laat, ongezien, uw kern tot dauwdrop ronden
In lichaams kelk: mag storm de lelie dooden,
De dauw stijgt op, in zonlicht stof-ontbonden.

HÉLÈNE LAPIDOTH - SWARTH.

Dramatisch overzicht.

Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’: Antigone, tragedie van Sophocles, metrisch vertaald door J. van Leeuwen Jr.

Aan de vertaalwoede, die onze heele en halve letterkundigen van oudsher heeft bezield, is ook Sophocles' *Antigone* niet ontsnapt. Vóór mij liggen vertalingen van A.J. ten Brink (1862), Prof. Opzoomer (1885), Prof. Van Herwerden (1890), Prof. Van Leeuwen (1897?), Willem Kloos (1897). Had ik, behalve mijn eigen boekverzameling, nog de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde willen raadplegen, dan zou ik mij nog bovendien hebben kunnen vergasten op vertalingen van A. van Halmaal (1820), P. Camper (1834), A.F. Sifflé (1836) en K. Sybrandi. Behalve de genoemden schreef ook nog Dr. H.C. Muller eene vertaling van Sophocles' tragedie. En met dat tiental zal men het vooreerst kunnen stellen, totdat er wellicht een man van smaak en eruditie opstaat die, uit de bestaande vertalingen overnemende wat het trouwst het oorspronkelijke weergevend tevens het fraaist van klank en van beweging is, ons van het treffende treurspel een modelvertaling zal weten te verschaffen.

Het zal nu voor Nederlandsche ooren wel uitgemaakt zijn dat men door berijmde vertalingen geen eenigszins trouw beeld kan geven van de dramatische meesterstukken der Grieksche oudheid. De Franschen zijn op dit punt minder eischend. Voor hen is de alexandryn met afwisselend mannelijke en vrouwelijke rijmen nu eenmaal zoo de traditioneele versvorm voor de klassieke tragedie, dat zij zich geen anderen vorm denken kunnen, en hunne geoefendheid in de behandeling daarvan maakt dat wanneer mannen als Paul Meurice en Auguste Vacquerie zich te samen aan het werk

zetten om een *Antigone* te vertalen, er alle kans is dat zij iets zeer smaakvols, iets zeer welluidends zullen leveren. Iets zoo smaakvols, zoo fraai en teer van klank, dat men er niet aan denkt te vragen of dat alles wel juist zoo, in denzelfden toon en met gebruikmaking van dezelfde beelden, door Sophocles gezegd werd.

Wanneer Antigone, op de vraag van Kreon of zij onkundig bleef van het verbod, antwoordt:

> J'ai voulu simplement ensevelir mon frère,

dan is dat in zijn eenvoud zoo treffend, dat men op de ongeloovige vraag of dit wel letterlijk zoo bij Sophocles te lezen staat, geneigd zou zijn te antwoorden: ‘staat het er zoo niet, dan had het er zoo moeten staan.’ Zoo gaat het ook aan het slot, wanneer Kreon in zijn vertwijfeling den dood aanroept en de Fransche vertalers hem, ditmaal in acht lettergrepige versregels, dezen effektvollen kreet in den mond leggen:

> Fuyons done, mais par quelle porte?
> Je suis environné du sort.
> Ici, la mort; et là, la mort!
> La mort! la mort! partout la mort!

Men noeme dat ‘den Franschen slag,’ mits men erkenne dat zoo'n slag raak slaat. Het slot van de Fransche *Antigone* met Mounet-Sully in de rol van Kreon moet dan ook, naast 's kunstenaars schepping van koning Oedpus, tot het aangrijpendste behooren wat dramatische kunst te genieten kan geven.

In onze taal zijn wij den alexandryn tamelijk wel ontgroeid, al hooren wij nog gaarne in Vondel zijn koninklijken stap en zijn machtigen klank. Voor vertalingen uit de klassieken voldoet hij ons niet meer, allerminst in het drama. Zelfs A.J. ten Brink, die meende het rijm voor zijn Antigone-vertaling niet te kunnen missen, waagde zich niet doorloopend aan den alexandryn, maar koos een afwisselenden versvorm. Het is waar, dat zijn werk er niet fraaier door geworden is en dat wie een parodie van *Antigone* wil geven met volle handen uit Ten Brink's vertaling zal kunnen grijpen. Hij zal dat kunnen doen van het eerste tooneel af, waar Antigone haar zuster verzekert:

Wij zijn door smart en smaad
In vroegen rouw gehuld,
Wij zijn gedoemd tot kwaad
Om de ouderlijke schuld,

tot het slot waar de bode, aan Kreon Eurydice's dood meldend, zegt:

Zij zonk getroffen naast het altaar neer....
Maar voor ze stierf vervloekte ze u, o heer!

en later:

Ik zeide 't reeds: zij heeft zich 't hart doorboord,
Toen zij het droevig lot van Haemon had gehoord.

Van latere vertalers hebben enkelen het rijm nog slechts voor het koor behouden, daar van het oorspronkelijke metrum afwijkende. Kloos echter geeft ook de koren in het metrum van het oorspronkelijke.

Al durfde Van Herwerden in het voorbericht van zijn vertaling zeggen, dat hij ze schreef ‘tot verpoozing van meer ernstigen arbeid’ - alsof er ernstiger arbeid denkbaar is dan een metrische vertaling van eene tragedie van Sophocles! - zoowel hij als zijn Leidschen ambtgenoot Van Leeuwen en nu laatstelijk ook Willem Kloos hebben hunne taak niet licht geteld. Maar, ofschoon ik er mij niet op toelegde de heeren op leemten, onnauwkeurigheden en slordigheden te betrappen, nu ik, tot eigen leering, hier en daar de verschillende vertalingen vergeleek, moest het mij wel opvallen, hoeveel die vertalingen verschillen en hoeveel er bij het overgieten gestort werd en verloren ging. Zoo is er een karakteristiek woord van Ismene in haar eerste gesprek met Antigone, dat door Kloos vertaald wordt:

Ei zie, voor koude lijken klopt het hart u warm, -

door Van Herwerden, die een andere beteekenis geeft aan *επὶ ψυχρσῖσι*,

Heet bloed voegt slecht, waar koel beraad gevorderd wordt,

en waarvan Van Leeuwen zich afmaakt met de uit zijn hooggeleerden duim gezogen phrase:

Steeds enverzettlijk nog in 't voorportaal des doods!

In datzelfde tooneel wordt door Antigone eene uitdrukking

gebezigd, die in twee woorden het geheele conflict, waarvan zij het slachtoffer is, de kern van de tragedie dus, duidelijk kenschetst. Zij noemt haar daad, het ter aarde bestellen van Polynices tegen het koninklijk verbod in, met een *contradictio in adjecto* een ‘vrome misdaad’, zooals het dan ook door Van Herwerden vertaald wordt. Kloos breidt de korte en kernachtige uitdrukking uit tot ‘door misdrijf 't eedle doende’; Van Leeuwen verwatert ze tot den tammen regel:

> Ja, Gode welbehaaglijk is die euveldaad;

en bij Opzoomer is van de gansche uitdrukking geen spoor te vinden.

Ik zet de vergelijking niet voort. Geheel toevallig viel mijne aandacht op de twee plaatsen waar de door ‘Het Nederlandsch Tooneel’ gekozen vertaling van Prof. Van Leeuwen het tegenover andere vertalingen moest afleggen. Maar, al mag ik niet verzwijgen dat - om bij de twee jongste vertalingen te blijven - die van den Leidschen hoogleeraar aan zekere conventioneele breedsprakigheid lijdt en dat die van Kloos, afgescheiden van enkele hinderlijke òf te familaire, òf te moderne uitdrukkingen, in kernachtigheid en dichterlijkheid haar ver overtreft, ik erken de mogelijkheid dat juist de eigenschappen van Prof. Van Leeuwen's werk het voor onze van declamatorische breedsprakigheid niet afkeerige tooneelspelers het meest geschikt maken. Reeds in het tooneel van Kreon's eerste optreden moeten de ‘staatshulk’, de ‘pijlers van mijn troon’, ‘het azend veldgediert’ als oude kennissen met welgevallen door hen zijn begroet.

Zoo groot echter is de innerlijke kracht van dit werk, geschreven voor een op een geheel anderen levensbodem staand volk en met het oog op een vertooning in de open lucht met duizenden van toeschouwers, dat het na drieduizend jaar in een anderen uithoek van Europa, in eene niet volmaakte vertaling en bij eene grootendeels gebrekkige opvoering, nog een machtigen indruk weet te maken.

Het publiek geeft er zich geen rekenschap van dat het gegeven waarop het treurspel rust, het verbod van een doode ter aarde te bestellen, buiten zijn modernen gezichtskring ligt; dat de liefde, al speelt zij een rol in deze tragedie, er niet

aan het woord komt (Antigone en Haimon brengt de dichter geen oogenblik te samen); dat de verschijning van Eurydice, eerst op het eind van het stuk, elken nieuweren tooneeldichter als een grove onbeholpenheid zou worden aangerekend; dat de koren, zooals zij hier zonder begeleiding van muziek met heftige gebaren en groote uitzetting van stem gedeclameerd worden, eer storen dan meewerken tot een schoon geheel. Het ziet alleen een jonge vrouw die de gevolgen van eene op zich zelf edele, zij het ook door den absoluten koninklijken wil verboden, daad met heldenmoed draagt; het ziet hoe de Macht een oogenblik over het Recht triomfeert, maar om, te laat, tot de erkenning te komen dat de machthebber die zich door overmoed en heerscherstrots laat meeslepen, doof blijvend voor de stem van het gezond verstand, zich zelven met de zijnen in het ongeluk stort. De volstrekte gerechtigheid de meerdere van het betrekkelijk recht: die waarheid is het welke in den loop der tragedie zich voor de toeschouwers ontwikkelt en hen, naar den eisch der Ouden, door medelijden en ontzetting tot die verheven stemming, tot die loutering van het gemoed brengt, waardoor een Antigone-vertooning, zelfs onder ongunstige omstandigheden, een ernstige genieting zijn kan.

Niet het minst merkwaardig is het, hoe het ongebreideld machtsgevoel, dat in *Antigone* uit Kreon spreekt, dit op dezelfde wijze doet, in bijna dezelfde termen, als thans nog bij hen die, als heerschers, allen en alles aan hun wil meenen te kunnen onderwerpen en geen andere macht naast zich dulden.

Hoor Kreon tegenover Antigone:

> Zoo zal ik breken wat onbuigzaam zich betoont.

En tegen Haimon, die zich op het oordeel van Thebe's vrije burgers beroept:

> Geen burgers vraag ik naar hun oordeel! Ik regeer.

En dadelijk daarop:

> Wie heerscht hier? Ik of andren? Wie bestuurt den Staat?

Is het niet of men den ‘doorluchtigen, machtigen keizer, koning en meester’ Wilhelm hoort in een van die opwellingen van persoonlijk machtsvertoon, waarbij hij zijn ‘gepantserde vuist’ toont?

Een absoluut monarch intusschen, onwrikbaar, versteend in zijn

staatstheorie, enkel den mond openend om aan de slaven kruipende aan zijn voet bevelen te geven, is als dramatisch persoon volstrekt onbruikbaar. Kreon niet. Hij is een karakter en naast den strijd, dien Antigone te strijden heeft, staat de zielefoltering, waaraan de machtige koning van Thebe ten prooi is.

Na de overwinning op de Zeven tegen Thebe is Kreon de ‘doorluchtige keizer, koning en meester’ geworden van een grooten en bloeienden staat. De macht hem in handen gegeven wil hij gebruiken om zijn volk tot een rijk en gelukkig volk te maken, en hij voelt daartoe de kracht in zich, mits men zich voege naar zijn koninklijken wil. Een van zijn eerste bevelen geldt den verrader Polynices; nu deze levend niet meer te bereiken is, moet op den doode het misdrijf gewroken worden: de doode blijve onbegraven. Een wreed bevel, in een land waar aan de zorg voor de ter-aarde-bestelling zooveel gewicht werd gehecht dubbel wreed, maar dat, in de omstandigheden waarin de herboren staat verkeert, den koning door het staatsbelang geboden schijnt. En nu al spoedig blijkt dat dit ernstig bevel op geheimzinnige wijze wordt overtreden, nu is het zaak dat een voorbeeld gesteld worde en Kreon duidelijk toone dat hij de Meester is, met wiens bevelen niet valt te spotten. Zoo ontstaat het conflict met Antigone. Reeds uit de eerste ondervraging echter die Kreon Antigone laat ondergaan, blijkt dat hij aan haar, die tot vrouw van zijn zoon Haimon bestemd is, de gelegenheid wil geven zich vrij te pleiten. Maar Antigone laat zich daarvoor niet vinden. Zij ook strijdt voor een beginsel. En zoo is Kreon, hoeveel het hem ook koste, wel gedwongen om, wil hij zich den Meester toonen, het vonnis dat hij over den onbekenden dader velde, aan Antigone te volvoeren. Niet aanstonds echter zal de doodstraf voltrokken worden. De beide zusters - want ook Ismene heeft zich als medeplichtige voorgedaan - zullen voorloopig enkel gevangen genomen en streng bewaakt worden. Wie weet, misschien is er voor Kreon nog een middel te vinden om aan de schrikkelijke noodzakelijkheid, waarin hij zichzelven gebracht heeft, te ontkomen! Daar verschijnt Haimon om de zaak van zijn geliefde te bepleiten. In den aanvang is er nog hartelijkheid in het gesprek tusschen vader en zoon. Haimon tracht Kreon zachter de stemmen ten opzichte van Antigone door hem niet zijn eigen meening voor te houden, maar hem te zeggen hoe er in Thebe over Antigone's daad ge-

sproken wordt, hoe velen haar als onschuldig lijdende beklagen. Gaandeweg echter wordt het gesprek heftiger, totdat Haimon zonder omwegen Kreon's vonnis een onrecht noemt en voorzegt dat, wanneer Antigone gedood wordt, meerderen vallen zullen. De strijd wordt van beide zijden met steeds minder zelf beheersching gevoerd. Haimon's driftige uitlatingen bederven de zaak die hij was komen bepleiten en Kreon dreigt ten slotte dat hij Antigone voor de oogen van haren bruidegom zal doen sterven. Ook nu nog zal hij het niet tot het uiterste laten komen. Zoodra Haimon uit zijn gezicht is, komt Kreon tot bezinning. In een onberaden drift heeft hij den dood van beide zusters gewild; maar van Ismene's onschuld is hij overtuigd, haar zal hij vrijlaten; en ook Antigone zal nog niet de straf ondergaan, waarmede hij haar gedreigd heeft. Door haar te veroordeelen om levend opgesloten te worden in een in de rots uitgehouwen gewelf, met zooveel voedsel bij zich als toereikend is om bloedschuld af te wenden van den staat, schijnt het wel of Kreon nog aan het uiterste wil trachten te ontkomen. En wanneer dan Tiresias met zijn vreeselijke onthullingen de martelingen, waaraan zijn gemoed reeds zoo lang ten prooi is, nog is komen vermeerderen, dan is er niets meer noodig om hem den strijd te doen opgeven en te doen herroepen wat hij in zijn eigenmachtig welbehagen had bevolen. Maar dan is het te laat. Haimon, Antigone en Eurydice zijn reeds de slachtoffers geworden van zijn verblindheid, en met de jammerklachten van den tot radeloosheid gebrachten koning eindigt de tragedie.

Zoo begrepen, wordt Kreon en hoofdpersoon, zoo niet de hoofdpersoon van Sophocles' treurspel, en de rol een dankbaar stuk arbeid voor een denkend kunstenaar. Bouwmeester heeft dit begrepen en met zijne altijd eenigszins grove middelen heeft hij er van gemaakt wat hij kon, dat is: iets zeer goeds. Voor de weeklachten, de radeloosheid van het laatste zoo aangrijpende tooneel ontbreken hem de diepe en tegelijk klankvolle tonen, de groote tragische gebaren, de adel van gestalte en beweging van een Mounet-Sully die, uit zijn paleis te voorschijn tredend als een ‘dieu foudroyé’, naar Sarcey's verklaring, dit tafereel onvergelijkelijk grootsch en schilderachtig maakt. Maar deze, grootendeels physieke, tekortkomingen beletten niet dat Bouwmeester èn hier èn in het overige gedeelte van zijn rol, door zijn ernstige, doordachte opvatting, door kracht van blik en kracht van zegging, de

geheele tragedie heeft weten te dragen, hoog boven de middelmatigheid en de oppervlakkigheid in opvatting en uitbeelding van de meesten zijner medespelers[1)].

Wie gemeend hebben Mevrouw Brondgeest - Bouwmeester in de titelrol te mogen roemen, hebben zich van het karakter van Antigone niet voldoende rekenschap gegeven. Ik laat nu daar dat stijl en rythmus, onmisbaar voor wie optreedt in een Grieksch drama, der begaafde kunstenares ter nauwernood bij name bekend schijnen. Mijn hoofdgrief is dat zij haar rol niet begrepen heeft. Met het bekende snoeperige onschulds-stemmetje geeft zij ons een lijdende, duldende Antigone, terwijl toch Oedipus' dochter ‘den ruwen aard eens ruwen vaders toont te bezitten’ (Kloos), en ook bij haar laatste optreden nog geklaagd wordt: ‘De hartstocht zweept tot het einde haar voort’ (Van Leeuwen). Door deze averechteche opvatting krijgt onder anderen het tooneel als de beide zusters voor Kreon verschijnen - waarbij tot overmaat van ramp, bij wijze van reactie, Mevrouw Holtrop op hare beurt de Ismene te hartstochtelijk, met te veel voorsprong, geeft - een geheel valsche kleur. Een zonderling effect maakt het ook, wanneer Antigone in haar afscheid, nadat zij, op den bekenden toon zoetelijk klagend, nog eens zich verdedigd en het betreurd heeft dat voor haar geen huwelijksheil en geen kinderzegen is weggelegd, op eens, zonder overgang, met een geheel andere stem, alle registers uithalend, uitvalt: ‘Waarom gij goden? overtrad ik dan uw wet?’ Het ‘Nog immer dezelfde’ van den koorleider, dat hierop volgt, doet de fout nog scherper uitkomen.

Hoe is het mogelijk dat dergelijke misvattingen bij ‘Het Nederlandsch Tooneel’ onopgemerkt blijven? Hoe kon het gebeuren dat de aardige rol van den wachter, waarvan in 1885, toen de Amsterdamsche gymnasiasten en oud-gymnasiasten *Antigone* onder de voortreffelijke leiding van den heer M.B. Mendes da Costa speelden, zulk een geestig type werd gemaakt, hier werd toevertrouwd aan den heer Ising, die - welke eigenschappen hij ook moge bezitten - voor het weergeven van iets luchtigs, geestigs en pittigs alles en alles mist? Waar was van deze Antigone-vertooning de deskundige leider? Wie draagt de schuld van de verkeerde rol-

1) Ik kan hier niet, als in een dagbladverslag, elken speler afzonderlijk noemen; maar wil toch even zeggen dat de heeren Henri de Vries als Haimon en Clous als Bode zich goed gehouden hebben.

verdeeling? Wie van de onvoldoende tooneelschikking, waardoor het tooneel enkel door het paleis en den voorhof werd afgesloten, van de stad en van het landschap van Thebe niets te zien was, en onder anderen het bekende koor: ‘Straal der zonne!’, dat nu tegen de zuilen van het paleis werd uitgegalmd, geen reden had?

Propertius moet het geweest zijn, die in een van zijn Elegiën beweerd heeft dat bij groote dingen de enkele goede wil volstaan kan; en de menschen die na hem kwamen, hebben zich gehaast dat zoolang na te praten tot het ‘in magnis et voluisse sat est’ een spreekwoordelijke uitdrukking werd die, tot axioma bevorderd, gediend heeft om heel wat tekortkomingen te bedekken en goed te praten. Er zijn echter instellingen en personen die, het goede willende, het ook moeten kunnen volbrengen. Schat ik de Koninklijke Vereeniging en de artisten aan haar verbonden te hoog, wanneer ik hen reken tot degenen bij wie het willen ook door het volbrengen van groote en mooie dingen gevolgd behoort te worden?

J.N. VAN HALL.

Letterkundige kroniek.

Gaston Paris, door G. Busken Huet. (Mannen en Vrouwen van Beteekenis in onze dagen. 1898, afl. 1.)

Toen Cd. Busken Huet, in 't jaar 1878, van Batavia naar Parijs verhuisde, toen heeft hij misschien een oogenblik gehoopt zelf een vaste positie te vinden in de letterkundige kringen van Frankrijk; maar zeer zeker heeft hij toen bovenal gedacht aan de toekomst van zijn eenigen zoon en die toekomst willen verzekeren in het land zijner vaderen.

Wat hij gehoopt heeft is geschied. De heer Gideon Busken Huet (of Gédéon Huet, zooals zijn naam luidt sints hij, op grond zijner afstamming, als Franschman erkend is) bekleedt, als oud-leerling der École des Chartes, als Archiviste-paléographe, zooals de officiëele titel luidt, eene belangrijke positie aan de Bibliothèque Nationale te Parijs en neemt, tegelijkertijd, in andere betrekkingen, zooals die van ‘Secrétaire-adjoint de la Société des anciens textes’, een werkzaam aandeel aan de ontwikkeling van de studie der Romaansche filologie.

Toen dan ook de waakzame Redakteur der *Mannen en Vrouwen van Beteekenis in onze dagen*, wien geen van de teekenen der tijden ontgaat, het gelukkig denkbeeld kreeg om den nieuwen jaargang van 1898 te openen met een monografie over G a s t o n P a r i s (bij het uitspreken van dien naam late men de slotconsonant duidelijk hooren!), den tegenwoordigen Administrateur van het Collège de France, den beroemden stichter der Romaansche filologie in Frankrijk, wiens groote verdiensten ook in ons vaderland worden erkend en wiens invloed zich ook tot Nederland heeft uitgestrekt, - toen kon hij zich voor dien arbeid moeielijk tot een beter ge-

documenteerden en meer competenten biograaf wenden dan den Hollandsch-Franschen leerling der Parijsche Romanisten. Bovendien bracht hij door die opdracht een hulde aan den naam Busken Huet waarmede hij van te voren wist dat de lezers der belangrijke verzameling hartelijk zouden instemmen.

De wijze waarop de heer Gideon Huet zijn taak heeft opgevat, - minder den persoon van Paris teekenend en den lezer in de geheimen van diens geleerden arbeid inwijdend dan wel ‘de algemeene resultaten zijner filologische studiën schetsend’ - heeft het groote voordeel van met de biografie van een groot man de beschrijving eener wetenschap en de teekening van haar voorwerp te verbinden. Wie deze studie met aandacht heeft gelezen, - en tot aandacht dwingt de heldere, eenvoudige en boeiende schrijftrant van den heer Huet, - die weet, die vermoedt althans, wat het beteekent, dat een geleerde van genialen aanleg, een filoloog van den echten stempel, een man wiens blik even scherp het kleine ontleedt als hij breed het groote omvat, zijn gansche leven wijdt aan de studie der middeleeuwsche letterkunde van Frankrijk.

Het was goed gezien van den schrijver dezer interessante monografie - ik meen daarin den dubbelen invloed te speuren dien hij ondergaan heeft, dien van zijn vader en dien van zijn leermeester, - om de laatste zeven bladzijden zijner brochure te wijden aan de hooge beteekenis van de studie der middeleeuwen zooals zij door Gaston Paris wordt opgevat en door zijne talrijke geschriften wordt vertegenwoordigd. In die studie ‘schuilt iets’, zegt de heer Huet, ‘wat met het diepste streven van onzen tijd innig samenhangt’. Immers ‘wat onzen tijd boeit in de geschiedenis der menschheid is minder het individu dan de massa’. En de middeleeuwsche wereld is juist zulk een geweldig ‘ensemble’, een eigenaardig samenstel van collectieve opvattingen en aandoeningen. Bovendien, ‘wil men algemeene krachten bestudeeren, dan is het onderzoek van het *worden* aantrekkelijker en vruchtbaarder dan het onderzoek naar het *zijn*’. En zulk een wordende, gistende, spontaan zich ontwikkelende wereld is juist in hooge mate die der middeleeuwen.

Deze denkbeelden ontwikkelt de heer Huet in den aantrekkelijken vorm waarvoor Gaston Paris, van wien hij hier geheele fragmenten, vertaald, overneemt, hem het model had geleverd. Het eigenaardig kenmerk der middeleeuwen waarop daareven werd ge-

wezen, brengt mede dat juist de studie der letterkunde, meer bijzonder nog die der poësie van deze periode de aangewezen weg is om haar diepste wezen te leeren kennen. ‘De middeleeuwen zijn een essentiëel dichterlijk tijdvak; ik versta hieronder dat alles er natuurlijk, oorspronkelijk, onvoorzien toegaat; de menschen laten er zich minder dan in onzen tijd leiden door het nadenken; zij nemen zich zelf niet waar, zij leven naïef, evenals de kinderen, bij welke het reflecteerend leven der beschaving de vrije uiting der natuurlijke levenskracht nog niet aan banden heeft gelegd.....’ ‘Dichterlijk was het leven-zelf der middeneeuwsche menschen’, gaat de heer Huet voort, de aanhaling uit een der *Leçons d'ouverture* van zijn leermeester door zijn eigen woorden aanvullend; ‘.....de wetten waren onvolmaakt; policie was er bijna niet; de hartstochten konden zich vrij ontwikkelen, niet belemmerd door de conventies der latere beschaving;.... en daar men onze moderne halfheid niet kende, gebeurde het vaak dat men van uitersten van genotzucht en wreedheid tot uitersten van ascetisme verviel;..... de eentonigheid van het dagelijksch leven werd afgebroken door plotselinge contrasten;..... na jaren verblijf in een afgelegen kasteel maakte de ridder zich op voor een tournooi of een kruisvaart;..... de edelvrouwen verschenen slechts van tijd tot tijd op groote feesten, en brachten haar meeste dagen in droomerige afzondering door. Op deze wijs waren de gewaarwordingen der menschen tegelijk zeldzamer en treffender dan heden; het leven wanordelijker en rijker aan tegenstellingen.’

Ik zou den lezers dezer studie willen aanraden hun lectuur met die laatste bladzijden te beginnen. Zij zijn dan voortreffelijk voorbereid om ook smaak te vinden in de wetenschappelijke quaesties waarin de heer Huet, naar aanleiding der voornaamste werken van Gaston Paris, hen binnenleidt. En al mocht, in die quaesties, niet alles hunne belangstelling wekken, zeker zullen zij in hun bibliotheek de twee bundels *Leçons et Lectures* opnemen waarin de geleerde Romanist de methode zijner studie en de algemeene resultaten zijner wetenschap, in bevattelijken en aangenamen vorm, voor een grooter publiek dan dat zijner collegekamers heeft voorgedragen.

Voor hen bij wie de belangstelling in de aantrekkelijke studie der Romaansche filologie niet eerst nog behoeft te worden gewekt, bevat deze brochure een nagenoeg volledig overzicht van de wijze waarop die wetenschap - althans van haar letterkundige zijde bezien -

zich in de laatste dertig jaren heeft ontwikkeld. Dezen voert de heer Huet, langs de uitnemend geteekende figuren van Raynouard, Fauriel, Paulin Paris en Friedrich Diez heen, vlak vóór het beeld van den meester, van wiens werk hij de verschillende stadiën doorloopt: de nog lang niet verouderde *Histoire poétique de Charlemagne* (van 1865), de stichting der *Revue critique* en van de 'École pratique des Hautes Etudes,' de uitgave, onder medewerking zijner leerlingen, van *La Vie de Saint-Alexis*, de stichting der *Romania*, in verbond met Paul Meyer, de uitvoerige studies over 'La Chanson de Roland,' 'Le Pèlerinage,' de 'Fabliaux,' den 'Roman de Renart' en de oud-fransche Lyriek, en bovenal de degelijke en schitterende bijdragen door Gaston Paris geleverd tot den strijd over den oorsprong der Arthur-romans, met name van den Lancelot- en Graal-cyclus en de daarmee verwante sage van Tristan en Yseut.

Zij die weten hoe ingewikkeld de quaesties zijn welke naar aanleiding dezer laatste monumenten gesteld worden, zullen vast bijzonderen lof toebrengen aan de eenvoudige en heldere wijze waarop de heer Huet de meening van Gaston Paris, en daarnaast de opvattingen van Wendelin Förster, Zimmer en Golther, heeft uiteengezet. Beginnende Romanisten en Nederlandici kunnen zich, op dit gebied, door den heer Huet voortreffelijk laten oriënteeren.

Alleen zou ik willen vragen of, waar het karakter en de oorsprong der zoogenaamde *lais* ter sprake komen (bl. 30), de voorstelling die de schrijver van Gaston Paris' opinie geeft wel volkomen juist is. Volgens den heer Huet waren 'de celtische musici' gewoon bij 'de korte musikale stukken die zij voordroegen.... i n h e t F r a n s c h een verhaal te voegen dat de compositie verklaren moest...' en waaruit 'de zoogenaamde *lais* ontstonden.' Men vraagt zich, bij het lezen van deze volzinnen, onwillekeurig af, hoe die 'Fransche' verhalen wel zullen geklonken hebben in den mond der Celtische zangers?

Naar ik meen, is de voorstelling door Gaston Paris van het ontstaan dezer dichtsoort gegeven (o.a. in zijn *Littérature française du moyen âge*, 2e éd. p. 90) eenigszins anders: *Lais* is oorspronkelijk de naam welke de Engelschen gaven aan zekere muzikale composities welke door de Celtische musici op de harp of de *rote* werden voorgedragen. De harpspelers lieten hun muzikale voordracht meestal voorafgaan door een kort verhaal (i n h u n e i g e n

t a a l) welke tot inleiding en toelichting der muziek moest dienen. Deze verhalen zijn later door Fransche dichters, o.a. door Marie de France (die ze in Celtischen, of misschien in Engelschen vorm heeft leeren kennen), in het Fransch bewerkt, en aan die gedichten is toen ook de naam *lais* gegeven, welke oorspronkelijk alleen de Celtische muziekstukken, met en zonder de daarbij gevoegde verhalen, had aangeduid.

Misschien heeft de heer Huet soms wat al te zeer de quaesties die in den arbeid van Gaston Paris voor den dag treden, en aan wier behandeling deze geleerde zijn uitgebreide kennis en zijn fijn vernuft heeft gewijd, in de plaats geschoven van den persoon van wien hij een beeld had te ontwerpen. Maar deze bedenking kan eigenlijk alleen opkomen bij hen die den grooten meester van nabij hebben gekend en de suggereerende kracht van zijn onderwijs hebben ondervonden. Zij zouden in deze bladzijden wat meer den vereerden leermeester zelven hebben willen terugvinden. Maar voor de Nederlandsche abonnés der *Mannen van Beteekenis* is natuurlijk hoofdzaak: kennismaking met de bijzondere wetenschap van dezen geleerde, met den omvang en de blijvende beteekenis van zijn arbeid en met de eigenaardigheid zijner methode. En hieromtrent heeft de heer Huet hen voortreffelijk en volledig ingelicht. Dat hij geen gelegenheid verzuimt om het karakter dier methode in het licht te stellen, blijkt o.a. uit zijne vermelding (bl. 18, 19) van een korte academische voordracht over *Ligurinus*, een Latijnsch gedicht ter eere van Frederik Barbarossa, waarin Gaston Paris een merkwaardig monument ontdekt heeft van ‘een geheele, ten onrechte in het vergeetboek geraakte, intellectueele beweging, een ware middeneeuwsche Renaissance der twaalfde eeuw;’ - en, niet minder, uit een opmerking (bl. 42) naar aanleiding eener voorlezing over Segher van Brabant: ‘Historici die zouden willen leeren hoe men weinig gegevens als zwakke stralen in één brandpunt moet samenbrengen, ten einde voor de oogen van den lezer een levend beeld te doen verrijzen, zullen wél doen dit stuk te bestudeeren.’ Hierbij had hij ook, als model van methode, de studie van Gaston Paris over de legende van Trajanus kunnen aanteekenen.

Dat *de Gids*, in Juni 1895, een uitvoerig opstel plaatste over *Gaston Paris en zijne leerlingen*, en dat thans de *Mannen van Beteekenis* een nieuwen jaargang openen met eene uitvoerige monografie over dien geleerde, - moge den grooten Franschman het bewijs

leveren van de hooge waardeering die zijn persoon en zijn werk, - ook buiten den kring der Academie van Wetenschappen, die hem in 1895 tot haar medelid benoemde, - in Nederland vindt.

Waarschijnlijk is hij er niet ongevoelig voor, dat de uitvoerigste studies welke tot dusverre over hem en zijn werk in Europa zijn verschenen, juist door twee zijner Nederlandsche leerlingen geschreven zijn.[1)]

A.G.v.H.

***Studies. Verspreide Opstellen*, door Dr. H.W.Ph.E. van den Bergh van Eysinga. Zutphen, W.J. Thieme.**

Wie verspreide stukken uitgeeft van ongelijksoortigen inhoud en deze onder één titel moet samenvoegen, die loopt allicht gevaar er een te kiezen die niet voor alle past. Maar vermoedelijk zal hij toch de voorkeur geven aan een etiket waardoor het karakter van de groote meerderheid dier verzamelde stukken met juistheid wordt aangegeven.

Niet alzoo de heer dr. Van den Bergh van Eysinga. De woorden *Studies* - waarbij men denkt aan kalme, methodische uiteenzetting van gedachten (tenzij het woord als een atelier-term moet worden opgevat en dus synoniem geacht met ‘schetsen’, tot eigen oefening ontworpen; doch de inhoud der meeste geeft tot zulk een interpretatie geen recht) - *Opstellen*, dat spreekt van rustige, zelfs ietwat droge styleering, - voegen slecht bij de meeste dezer zestien artikelen, waarvoor de titel *Getuigenissen, Lyrische prozastukken*, meer was aangewezen.

Ik zou die opmerking niet maken zoo alle in denzelfden . .. .

1) Ik durf den heer G. Busken Huet, al is hij thans Franschman, nog onder de Nederlanders scharen, nu hij toont met zooveel gemak, zoo zuiver en elegant zijn moedertaal te kunnen schrijven. Wil hij mij veroorloven hem op een enkel gallicisme te wijzen dat aan zijn pen ontsnapt is? Zoo bl. 7 ‘alle vragen die *zich stellen*’ (toutes les questions qui se posent); bl. 23 ‘met verlies *der* (lees: van het) historisch(*e*) perspectief;’ bl. 51 ‘De vorm *maakt*... even weinig moeielijkheden als het onderwerp.’ Ook geloof ik dat bl. 22 het woord ‘colleges’ beter hollandsch zou zijn dan ‘cursussen.’ Heeft de heer Huet, toen hij bl. 4 ‘speciaal-arbeid’ en bl. 9 ‘nationaaltrots’ schreef, niet twee germanismen in zijn hollandsch opgenomen?

laat ik zeggen: oratorischen, toon geschreven waren, die, alsdan, zou kunnen gehouden worden voor den toonaard waarin deze doctor 't liefst zijn ‘Studies’ schrijft. Maar er zijn er enkele onder die werkelijk boeien door helderheid en kalmte van betoog, door eenvoud van dictie, een eenvoud die verheffing niet uitsluit, maar die toch zeer merkbaar verschilt van het onrustige, hijgende dat in de meeste dezer ‘Opstellen’ den lezer treft, in sommige zelfs hem hindert.

Onder die enkele stel ik het hoogst het laatste stuk van den bundel, *Een en ander over Allard Pierson*, waarop ik reeds, in een vorige aflevering van dit tijdschrift, terloops de aandacht vestigde. Wel is ook hier, in den aanvang, iets van de overdrijving die elders herhaaldelijk in het oog springt. Immers, hoe veelzijdig Pierson moge geweest zijn en hoezeer enkele zijner sympathiën zich in den loop van zijn leven mogen hebben gewijzigd, - het gaat toch niet aan, nu zijn gansche leven vóór ons ligt en wij precies weten welke phases van voelen en denken zijn geest heeft doorloopen, hem te noemen een ‘wonderlijk mysterie van tegenstrijdigheid’, ‘wisselend als de zee met haar grillige kleuren.’ En, hoe verdienstelijk de analyse moge wezen die dr. Van den Bergh van Eysinga van Pierson's religieus-wijsgeerige evolutie heeft gemaakt, zoo zal de schrijver zijn arbeid toch wel niet houden voor een ontraadseling zoo moeielijk en ingewikkeld als men na zijne inleiding verwachten zou dat hier noodig was. Maar overigens is dit stuk ‘psychologische kritiek’ eenvoudig en klaar. Zeer duidelijk wordt door dr. V.d.B.v.E. aangetoond, dat de godsdienstig-wijsgeerige overtuiging die de jonge Pierson van Opzoomer ontving, ‘onder meer wetenschappelijken vorm’ hetzelfde was wat het Réveil hem vroeger gegeven had: een godsdienst gebaseerd op het gevoel en die ‘met onze rede niets heeft uit te staan.’ En niet minder helder wordt door hem aangewezen, waarom Pierson, ten tijde toen hij, door de kritiek van Opzoomer's wijsbegeerte gedrongen, de Christus-beschouwing van het Réveil, hoe lief ze hem ook was, moest prijsgeven, toch het piëtistisch Godsbegrip behield en kon behouden.

Ook aan hem die de religieus-wijsgeerige ideën van den heer Van Eysinga zelven wil leeren kennen, kan de lezing van dit ‘Fragment’ over Pierson zeer worden aanbevolen. In dit opstel vindt hij de duidelijkste formule aangegeven van de nieuwe ‘gods-

dienstwijsbegeerte' - de pantheïstische of panpneumatische wereldbeschouwing - waarvan deze moderne theoloog de oplossing der groote poblemen van gemoed en leven verwacht.

Maar den persoon des schrijvers, het diepste wezen van diens gemoed openbaart dit kalm geschreven opstel niet. Daarvoor moeten stukken opgeslagen als 'Vernieuwing', dat het profetisch 'Reformprogram' bevat van 'de jongeren' onder de moderne theologen, en waaruit ik deze hoogklinkende verwachting afschrijf: 'Zie, daar zal komen een religie zoo ontzettend groot, dat er weer een Te Deum over de wereld rolt, midden door het gedruisch van praters en negotianten, opstijgend naar de machtige hoogten van gloeiende Alpensneeuw, neerdalend naar de vlakke stranden van dit nuchter en wezenloos volk. Een religie, die komt over de menschen als een gouden droom van zonnelicht, als een wolk van heerlijkheid, omstuivend de ziel met druppelen van maagdelijk verheugen; een religie, die het leven tot tempel heeft, en dit is haar nog niet groot genoeg, zij wil meer, steeds meer, insnellen de mystieke diepten van Melkweg en droomende starren, meebruisen met den bergstroom, die langs klippen dondert naar 't strand, wegvluchten met slaande condorsvleugelen naar de bakermat der ochtendzon, zich verliezen in dit onbeschrijfelijk Al, in dit leven der natuur met zijn onuitsprekelijk Verborgen terug zich vinden straks als uit den boezem het Paternoster welt.'

Dat een dichter-denker die het liefst in zúlke taal zijne gedachten en zijn wenschen uitspreekt, zich bovenal hoeden moet voor rhetorica, zal iedereen gaarne toegeven. Misschien zal een minder lyrisch gestemd mensch die rhetorica reeds vinden in enkele der bovenaangehaalde uitdrukkingen, zooals 'insnellen de mystieke diepten van Melkweg en droomende starren,' of in andere soortgelijke, zooals 'het publiek, demi-monde in het wijsgeerige', 'het leven .... ommanteld door de borstwering van krijgszangen brullende dierlijkheid', 'het fatalisme modefilosofie van de rouès (*sic*) der societeiten' en dergelijke meer. Maar ik voor mij zou toch aarzelen dat woord rhetorica toe te passen op de ontboezemingen van een schrijver bij wien een gloeiende verbeelding en een buitengewone welsprekendheid in dienst staan van een gemoed vol van de edelste wenschen en de meest onbaatzuchtige droomen, en voor wien 'godsdienst mét congestie' geen pathologisch verschijnsel is. Wanneer de herinneringsbeelden uit een wonderrijken schat van studie en lectuur

zich aan een schrijver zoo geweldig opdringen dat hij Goethe, Renan, Tolstoj, Heine, Darwin en Jezus van Nazareth in één adem noemt, dan kan men spreken van koortsige opgewondenheid, van gemis aan artistieke zelfbeheersching, maar dan is de sympathie die zulk een schrijver inboezemt toch sterker dan de, overigens niet zwakke, neiging om zoo'n schrijftrant te critiseeren.

Dr. Van den Bergh van Eysinga spreekt, in zijn voorrede, den wensch uit dat men hem en zijn standpunt niet enkel zal beoordeelen naar deze ‘Verspreide Opstellen’, die, uit verschillende perioden van zijn leven afkomstig, soms zoo weinig met elkaar harmoniëeren dat de schrijver geacht kan worden in het eene aan te vullen, te corrigeeren zelfs, wat hij in het andere schreef. Het komt mij echter voor dat zij voldoende gegevens bevatten om het streven van dezen ijveraar voor rechtvaardigheid, ‘verteedering der harten’, levensernst hoog te waardeeren, om de bezieling te eeren die hem doortintelt en hulde te brengen aan de kracht van zijn talent.

Wie deze bladzijden heeft gelezen, die volgt met belangstelling het werken en denken dier ‘jongeren’ als wier welsprekende woordvoerder deze leeraar en schrijver optreedt. Maar die vraagt zich onwillekeurig af: hoelang de conscientie van deze zéér modernen wijsgeer in vrede met het bestaande kerkverband zal kunnen leven? 't Is waar, er is veel veranderd in de kerk en daar buiten, sinds Pierson en anderen de oude instelling verlieten. Bovendien is deze vraag eigenlijk een quaestie van persoonlijk temperament. En zoo Pierson's uittreden misschien nog het best verklaard wordt door het betrouwbare woord van prof. Naber: ‘De schrijftafel had ten slotte voor hem de meeste bekoorlijkheid,’ dan bevindt de schrijver dezer ‘Studies’ zich toch in een andere conditie dan de ook door hem zoo hoog geëerde voorganger. Zijn temperament - hoeveel artisticiteit en studiegeest hij moge bezitten, - is toch bovenal dat van een profeet en een redenaar. En voor zoo iemand is de kerk een arbeidsveld en een tribune. Daarbuiten vindt hij deze niet zoo gemakkelijk terug.

A.G.v.H.

Muzikaal overzicht.

Zoo nu en dan komt het voor, dat in een litteratuur-geschiedenis, hetzij deze op de letterkunde in het algemeen of wel op die van een enkel volk betrekking heeft, ter loops iets over muziek gezegd wordt.

In den regel echter beteekent dit dan niet veel en bepaalt het zich voornamelijk daartoe, dat bij de bespreking van het een of ander gedicht de naam van den componist vermeld wordt, die het op muziek heeft gezet. Van een verhouding tusschen dichtkunst en toonkunst bijv., van den invloed, dien zij op elkander hebben uitgeoefend, wordt geen gewag gemaakt. De schrijvers zijn gewoon, dit aan hunne collega's in de muziekgeschiedenis over te laten, die zich op hunne beurt ook weer strikt bepalen tot de kunst, die zij tot onderwerp van behandeling uitkozen.

Een gunstige uitzondering hierop maakt, wat Duitschland betreft, de *Geschichte der deutschen Litteratur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, die kort geleden door het Bibliographisch Instituut te Leipzig is uitgegeven en waarvan Dr. Friedrich Vogt en Dr. Max Koch, professoren in de Germaansche taal aan de hoogeschool te Breslau, de schrijvers zijn.

In dit werk wordt aan de toonkunst de plaats ingeruimd, die haar in een litteratuur-geschiedenis toekomt. De genoemde professoren hebben blijkbaar ingezien, dat er tusschen de letterkunde en de toonkunst van hun land nog andere gewichtige betrekkingen bestaan dan het bezigen van gedichten voor muzikale compositie. Bij de behandeling der verschillende perioden, waarin zij hunne geschiedenis afdeelen, brengen zij ook de gebeurtenissen op muzikaal gebied ter sprake, welke er mede in verband staan en voor de

ontwikkeling der toonkunst in Duitschland van beteekenis zijn geweest. Dat daarbij het meest de aandacht wordt gewijd aan het tijdvak van de zeventiende eeuw tot op onzen tijd, is natuurlijk, want eerst met die eeuw begint de beteekenis van Duitschland in de muziek zich te ontwikkelen. Evenwel is de tijd, die daaraan voorafging, niet over het hoofd gezien en wordt ook daarover het een en ander medegedeeld, wat ten opzichte van de verhouding tusschen muziek en letterkunde wetenswaardig is.

De oorzaak van de geringe aandacht, die in zulk soort werken gemeenlijk aan deze verhouding geschonken wordt, zal wel voor een deel daarin liggen, dat in den loop der tijden de toonkunst zich uiterlijk geheel losgemaakt heeft van de andere kunsten en men haar als iets geheel zelfstandigs is gaan beschouwen. Bij de Grieken was dit, naar wij weten, anders. Daar had ‘Muziek’ een veel ruimere beteekenis dan bij ons en was zij de *Muzenkunst*, waaronder niet uitsluitend dichtkunst en toonkunst waren begrepen doch in het algemeen alle kunsten, waardoor men in tonen of woorden zijne gewaarwordingen en gevoelens openbaart en op geest en gemoed van zijn medemensch werkt. Daarnaast stond de *Gymnastiek*, waartoe, behalve lichamelijke oefeningen, ook dans en mimiek behoorden, welke voor het oog dezelfde rol speelden als dichtkunst en toonkunst voor het oor, en, met deze beide kunsten vereenigd, in het Grieksche drama tot de hoogste uitdrukking kwamen.

Met het te niet gaan van dit drama echter zonderde de toonkunst zich van hare zusteren af en ging zij haar eigen weg. Zij maakte de algemeene benaming, waaronder de vereeniging van kunsten werd aangeduid, tot de hare, en voortaan verstond men onder ‘Muziek’ alleen de kunst om door tonen gemoedsbewegingen uit te drukken en op te wekken.

Maar hoe zelfstandig de toonkunst nu uiterlijk ook optrad, haar innerlijke gemeenschap met de andere kunsten kon er toch niet door verbroken worden. Zoo bleef deze ook bestaan tusschen haar en de kunsten, waarmede zij oudtijds onder denzelfden naam vereenigd was, en dit blijkt niet alleen uit de verhouding tusschen den componist en den lyrischen dichter maar ook uit de aandacht, die deze verschillende kunsten aan elkander bleven schenken. M.a.w. aesthetici, philosofen en dichters behandelden in hunne geschriften onderwerpen, tot het gebied der muziek behoorende of daarmede in verband staande, en toonkunstenaars, die tevens litte-

ratoren waren, deden desgelijks, waar hunne kunst punten van aanraking met andere kunsten vertoonde.

In Duitschland heeft het in dit opzicht niet aan litteratuur ontbroken, en vooral niet waar het beschouwingen gold omtrent de rol, die muziek en dichtkunst in het *drama* spelen. In deze materie hebben niet alleen toonkunstenaars maar ook mannen van groote beteekenis op het gebied der aesthetica en dichtkunst hunne stem doen hooren.

Om zich hiervan te overtuigen, is het niet noodig, in de geschiedenis ver terug te gaan. Verder dan tot het begin van de tweede helft der 18de eeuw behoeft men niet op te klimmen, want toen eerst werd het helder aan den letterkundigen horizont van Duitschland. Maar van dat oogenblik af vordert de ontwikkeling snel en krachtig, en met stijgende belangstelling nemen wij kennis van het vele voortreffelijke, dat op het gebied der litteratuur geleverd is en waaronder niet weinig voorkomt, wat in verband staat met hetgeen ons hier bezig houdt.

Onder de voornaamsten, die hunne aandacht aan de verhouding van dicht- en toonkunst tot het drama gewijd hebben, mag zeker wel Lessing genoemd worden, de beroemde schrijver van *Laokoon* en de *Hamburgische Dramaturgie*.

Van eerstgenoemd werk, waarin hij de verhouding tusschen de dichtkunst en de beeldende kunsten uiteenzet, is slechts één deel uitgegeven; van het overige bestaan alleen fragmenten, die in Lessing's nalatenschap gevonden en op verschillende tijdstippen voor een gedeelte gepubliceerd zijn. Van deze fragmenten is voor ons onderwerp van bijzonder belang de plaats, waar Lessing over de Muziek spreekt en hem een soortgelijke vereeniging van kunsten in het drama schijnt voor te zweven als Richard Wagner bijna een eeuw later in zijne theoretische geschriften tot vereischte voor een echt drama stelt.

Lessing heeft het op de bedoelde plaats over de Opera en zegt, over de verbinding van dichtkunst en muziek sprekende, dat de natuur zelf die beide kunsten niet zoozeer schijnt bestemd te hebben om met elkander verbonden te worden als wel om een en dezelfde kunst te vormen. Er is dan ook werkelijk een tijd geweest, dat zij één waren (bij de Grieken). Thans zijn zij gescheiden, maar die scheiding is niet natuurlijk in haar werk gegaan, en hoezeer de schrijver op de uitoefening van de eene kunst zonder de andere

niets heeft aan te merken, moet hij het toch betreuren, dat men ten gevolge van de scheuring aan hereeniging bijna in het geheel niet meer denkt, of, wanneer men er nog aan denkt, de eene kunst slechts dienstbaar maakt aan de andere en er geen begrip van heeft, welke uitwerking zij door een innige vereeniging beide kunnen te weeg brengen.

Daarbij vestigt Lessing er de aandacht op, dat hier niet de muziek de dienstbare geest is van de dichtkunst, maar omgekeerd. Of - vraagt hij - zal ik liever zeggen, dat men in de Opera aan twee verbindingen gedacht heeft, d.w.z. aan een vereeniging waarbij de dichtkunst de helpende kunst is (in de *aria*) en aan een waarbij de muziek de ondergeschikte is (in het *recitatief*)? Het schijnt zoo. Alleen zou dan de vraag zijn, of deze vermenging, waarbij in een en hetzelfde werk om beurten de eene kunst aan de andere ondergeschikt is, wel geheel natuurlijk is, en of de samenvoeging, die het meest de zinnen bekoort - namelijk die in de *aria*, waar de poëzie de dienstbare is - geen af breuk doet aan de andere verbinding, waarbij de muziek de helpster is (in het recitatief namelijk). In plaats dat de eene kunst zich naar de andere voegt en zij zooveel mogelijk aan elkander toegeven, wanneer hare verschillende regelen met elkander in botsing komen, wordt afwisselend de een boven de ander gesteld en tot hoofdzaak gemaakt.

Ook Herder heeft zich meer dan eens met dit onderwerp bezig gehouden, o.a. in de *Adrastea*, een tijdschrift dat hij van 1801 tot 1803 (het jaar van zijn overlijden) uitgaf. Evenals zijn voorganger Lessing trekt hij te velde tegen het onding dat men ‘Opera’ noemt en vergeet daarbij ook niet het tweeslachtige iets, dat men met den naam van ‘Melodrama’ bestempelde.

Hoe het thans (1800) met de Opera gesteld is - zegt hij - weten wij. Muziek en decoratief zijn daar alles; de inhoud van het drama wordt zoo goed als veronachtzaamd. Van den opera-*dichter* wordt ter nauwernood gesproken; zijne woorden, die men zelden verstaat, en die meestal ook niet verdienen verstaan te worden, geven den toonkunstenaar alleen maar aanleiding voor wat hij noemt zijne *muzikale ideëen*, den decorateur voor toepassing van zijne lievelings-denkbeelden ten opzichte van decoratief. Muzikale gedachten zonder woorden, decoratief zonder aansluiting aan den inhoud van het drama zijn zeker zonderlinge dingen. Wij denken echter nu eenmaal in de Opera *rein musikalisch*; zij is de plaats:

où dans un doux enchantement
le citoyen chagrin oublie
et la guerre et le Parlement
et les impôts et la patrie,
et dans l'ivresse du moment
croit voir le bonheur de sa vie!

Heeft nu de toonkunstenaar door deze achterstelling van de poëtische stof gewonnen of verloren?

Voor *zijne* kunst meent hij gewonnen te hebben; hij kan nu met zijne aria's naar hartelust omspringen. Als toon*dichter* echter, als een wiens taak het is gevoel uit te drukken en op het gevoel van anderen te werken, heeft hij voorzeker verloren. Wanneer zijne tonen zoo maar los daarheen loopen en zich niet nauw vereenigen met woorden en aansluiten aan dramatische toestanden, die het gevoel opwekken, dan dringen zij nooit tot het hart door. En bewerkt hij een onwaardigen, ja soms gemeenen tekst, zoodat hij zijne kunst aan domheden, aan een persiflage van al het groote, goede en schoone moet verspillen, hoe beklagen wij dan den componist!

Dan verder over het in zijn tijd zeer geliefde Melodrama sprekende, een kunstsoort die het midden houdt tusschen opera en drama, wijst Herder er op, hoe ver men hier van de Grieken staat. In het Grieksche drama begeleidden tonen het *spel*, d.w.z. zij waren één met handeling, karakter en gebaar; in het Melodrama echter, waar nu eens gesproken dan weder muziek gemaakt wordt, jagen de tonen de woorden en deze weder de tonen na. ‘Waarom *zingt* gij niet? - roep ik den declamator op het tooneel toe - daar toch de tonen u achterna loopen.’ En het antwoord is: ‘Omdat ik niet zingen maar alleen declameeren kan.’ Maar de *kunst* zegt: ‘Declameer dan ten minste, *zonder* dat er tonen tusschen treden, want zij storen mij, daar ik onder het aanhooren òf uw spel òf de muziek vergeten moet. Of wanneer gij dat niet kunt, laat dan althans gedurende de muziek, die uwe gewaarwordingen uitdrukt, de woorden weg en bepaal u tot pantomime’.

Herder wil, dat de muziek zich van deze tegen alle ware kunst indruischende tooneel producten afwende enzich alleen bepale tot een verbinding met het woord. Wanneer de muziek - zegt hij - zich in ouvertures, sonaten, symphonieën en dergelijke een eigen vrij veld heeft kunnen scheppen, waar zij, door geen andere kunst ge-

hinderd, haar vleugelen kan uitslaan en dikwerf de hoogste vlucht neemt, waarom zouden dan poëzie en muziek, die twee zusters, zich niet vereenigen om gemeenschappelijk en zonder zich door een derde kunst te laten dwingen, hunne krachten te oefenen? De lyrische compositie bevat alles in zich, wat woord en toon kunnen uitdrukken en wat in staat is de snaren van ons gemoed, van de hoogste tot de laagste, te doen trillen. Hij, die dit vermag te doen, is meester, en zulk een meester hebben wij gehad in den man, die afdaalde van het standpunt, van waaruit de gewone musicus zich aanmatigt de poëzie tot dienares van zijne kunst te maken, en die, voor zoover de smaak der natie, voor wie hij in tonen dichtte, dit toeliet, naar niets anders dan een innige verbinding van woord en toon streefde. (Dit ziet op Händel, die in zijn eerste periode Italiaansche opera's schreef doch daarna de schepper van het Oratorium werd en vele werken in dit genre voor de Engelschen gecomponeerd heeft.) Hij heeft navolgers, maar misschien - zegt Herder profetisch - komt er nog eenmaal iemand, die verder gaat en ‘die ganze Bude des zerschnittenen und zerfetzten Opern-Klingklangs umwerfe und ein Odeum aufrichte, ein zusammenhangend lyrisches Gebäude, in welchem Poesie, Musik, Aktion, Decoration Eins sind.’

In dien geest spraken mannen als Lessing en Herder over een kunstsoort, die in hunne dagen niet minder dan in onzen tijd op dramatisch gebied de heerschappij voerde en toch zoo erbarmelijk in elkander zat. Van hun dubbel standpunt als dichter en aestheticus was het natuurlijk, dat zij de aandacht vestigden op de jammerlijke rol, die de dichtkunst er in speelde, en aan het Grieksche drama herinnerden, waarin alle kunsten zich vereenigden om de hoogste uitdrukking te bereiken. Verder konden zij echter niet gaan; zij waren geen musici en konden dus ook niet aangeven, op welke wijze door middel van de muziek weder een echt dramatisch kunstwerk in het leven zou kunnen worden geroepen. Lessing liet het bij een klacht. Herder gaf aan de toonkunstenaars den raad, zich van de onzinnigheden, die men ‘Opera’ en ‘Melodrama’ noemde, af te wenden en zich tot het zuiver lyrische te bepalen, wanneer zij hunne tonen met woorden wilden vermengen. Toch wanhoopte hij nog niet geheel aan de toekomst; zijn profetisch woord getuigt dit. En na een halve eeuw zou deze profetie ook vervuld worden. In het *Kunstwerk der Zukunft* van Richard Wag-

ner kwam de innige vereeniging van poëzie, muziek, handeling en decoratieve kunst tot stand, die bij Herder nog slechts een droombeeld was, en weder een kwart-eeuw later stond op den heuvel bij Bayreuth het ‘Odeum’, waarin dat kunstwerk den volke vertoond werd.

Ook het beroemde dichterpaar in Weimar heeft zich nu en dan over de dramatisch-muzikale kunst uitgelaten. Schiller verklaart o.a., dat hij altijd een zeker vertrouwen in de Opera gehad heeft, namelijk dat uit haar, evenals uit de koren van het vroegere Dionysos-feest, het treurspel zich tot een meer edele gedaante zou kunnen ontwikkelen. Goethe is niet zoo optimistisch en heeft minder vertrouwen in de toekomst. ‘Uwe verwachting van de Opera - schreef hij aan zijn vriend - zoudt ge onlangs in *Don Juan* in hooge mate vervuld hebben gezien. Maar dit stuk staat in dit opzicht geheel geïsoleerd, en door Mozart's dood is alle uitzicht op iets dergelijks weggenomen.’

Verstand van muziek had Schiller niet; hij erkent dit zelf in antwoord op een verzoek van Goethe, om tijdens diens afwezigheid, bij de repetitiën van Gluck's *Iphigenia* tegenwoordig te zijn en toe te zien. ‘Gaarne wil ik dit doen - schrijft Schiller hem terug - maar, zooals ge weet, ben ik in zaken van muziek en opera zoo weinig competent, dat ge van mij niets meer verwachten moet dan mijne tegenwoordigheid’. Maar dat hij gevoel voor muziek had, blijkt uit een later schrijven, waarin hij zegt: ‘Hier wacht U de *Iphigenia*, waarvan ik alles goeds verwacht. De muziek is zoo hemelsch, dat zij mij zelfs bij de repetitie onder de grappen en onoplettendheden der zangers en zangeressen tot tranen toe geroerd heeft.’ Zulk een mededeeling hebben wij echter niet noodig, om te weten, hoe hoog Schiller de muziek vereerde. In verscheidene gedichten heeft hij haar bezongen.

Uitspraken over dramatisch-muzikale kunst vinden wij bij Goethe in menigte. O.a. in de gesprekken met zijn secretaris Eckermann komen vele opmerkingen daaromtrent voor, die groote waarde hebben.

Een dichter, die voor het theater wil schrijven - zegt hij daar o.a. -, moet kennis van het tooneel hebben, opdat hij wete, welke middelen hem ten dienste staan, en, in het algemeen, wat er gedaan en wat er gelaten moet worden. Evenzoo mag het den Operacomponist niet ontbreken aan begrip van de dichtkunst, opdat hij bij machte zij, het slechte van het goede te onderscheiden, en zijne

kunst niet verspille aan iets wat gebrekkig is. Karl Maria von Weber had de *Euryanthe* niet moeten componeeren; hij had terstond moeten inzien, dat dit een slechte tekst is, waarvan niets te maken is. Zulk een begrip mogen wij bij iederen componist, als tot zijne kunst behoorende, vooropstellen.

Hoezeer ook Goethe ten volle doordrongen was van de beteekenis der verhouding tusschen dichter en componist, bewijst de volgende opmerking: ‘Ik begrijp niet, hoe men sujet en muziek van elkander kan scheiden en elk afzonderlijk genieten. Men zegt dikwerf, dat het sujet niet deugt maar dat men doet alsof het niet bestaat en zich alleen aan de voortreffelijke muziek verkwikt. Het is mij echter een raadsel, hoe dit mogelijk is; wat mij betreft, ik kan slechts dan genieten in een opera, wanneer het sujet even volkomen is als de muziek, zoodat beide gelijken tred met elkander houden. Vraagt ge mij, welke opera ik voor goed houd, dan antwoord ik: de *Wasserträger* (van Cherubini), want hier is het onderwerp zoo volkomen, dat het zonder muziek als gewoon stuk zou kunnen gegeven worden, en het dan een lust zou zijn, het aan te hooren. Het gewichtige van een goeden tekst als onderlaag voor hunne toonscheppingen vatten de componisten niet, of het ontbreekt hun ten eenenmale aan zaakkundige poëten, die hun met het bewerken van goede onderwerpen ter zijde staan’.

Wat ik tot hiertoe aanhaalde, betrof de toepassing van de muziek op het drama. Er zouden echter ook tal van uitspraken van beroemde mannen te vermelden zijn, die betrekking hebben op het wezen der muziek als op zichzelf staande kunst, en daaronder zou dan voorzeker in de eerste plaats genoemd moeten worden hetgeen de philosoof Schopenhauer ten aanzien van dit onderwerp gezegd heeft. Met groote helderheid heeft eerst deze wijsgeer de plaats aangewezen, die de muziek ten opzichte van de andere schoone kunsten inneemt. Hij deed dit in zijn werk- *Die Welt als Wille und Vorstellung* (Deel I. § 52), waar hij de Platonische idee in verband met het object der kunst behandelt. Ik moet evenwel volstaan met den belangstellende naar dit werk te verwijzen, daar de redeneering te lang is om hier in haar geheel te worden opgenomen, en een gedrongen uiteenzetting daarvan slechts tot onduidelijkheid en begripsverwarring zou leiden.

Hebben aesthetici, philosofen en dichters over de muziek het

hunne gezegd, de toonkunstenaars hebben zich op hunne beurt ook op letterkundig gebied bewogen.

Ten allen tijde is dit in meerdere of mindere mate het geval geweest, doch de groote strooming kwam hier toch eigenlijk eerst met onze eeuw. Wel oefende de wedergeboorte der Duitsche letterkunde in de 18e eeuw ook hier in zekere mate invloed uit, doch de gevallen, dat toonkunstenaars als schrijvers over andere dingen dan de techniek of de geschiedenis van hunne kunst optraden, waren toch zeldzaam.

Als Gluck in hoedanigheid van litterator optreedt, dan is dit nog in bescheiden vorm en bepaalt het zich daartoe, dat hij in voorberichten van zijne partituren of in een enkelen open brief de nieuwe denkbeelden uiteenzet of verdedigt, die hij bij de dramatische werken van zijn laatste periode in toepassing heeft gebracht. Zoo deed hij bij de opdracht van zijne opera *Alceste* aan den Groothertog van Toskane en bij die van zijne opera *Paris en Helena* aan den Hertog van Braganza. Eveneens in zijn *Lettre sur la musique*, opgenomen in de *Mercure de France* van het jaar 1773.

Anders is het met zijn tijdgenoot, den componist en kapelmeester Johann Friedrich Reichardt. Deze heeft op litterair gebied veel van zich doen spreken. De wetenschappelijke opvoeding, die hij ontvangen had (in Koningsbergen had hij de voorlezingen van Kant over philosophie bijgewoond, in Leipzig de lessen aan de Universiteit gevolgd), alsmede de kennis, die hij door zijne reizen in Italië, Engeland en Frankrijk omtrent de politieke- en kunsttoestanden in deze landen had opgedaan, gaven aanleiding dat hij, behalve als componist, ook als schrijver optrad. In laatstgenoemde hoedanigheid leerde men hem kennen als criticus en kunsthistoricus, maar ten opzichte van de kunst had hij zeer bekrompen denkbeelden en zijne kennis was niet toereikend om ernstige vragen op dit gebied grondig te beantwoorden. Wanneer ik hem hier dan ook noem, zoo is het niet om de waarde van zijne geschriften maar omdat hij door zijne schrijverij gewikkeld werd in den Xeniën-strijd, die door Goethe en Schiller in het leven werd geroepen, en daardoor meer de aandacht op zich deed vestigen dan anders het geval zou zijn geweest.

Kapelmeester Reichardt was met Goethe eerst zeer bevriend en woonde zelfs in het jaar 1789 gedurende eenigen tijd bij den dichter te Weimar, toen hij bezig was de muziek voor diens operette

Claudine von Villabella te componeeren. Zes jaren later bood Reichardt zich aan als medewerker aan het maandblad *Die Horen*, dat Schiller zou uitgeven. Deze had echter niet veel zin, dit aanbod aan te nemen, daar Reichardt voor intrigant en onbetrouwbaar persoon bekend stond, doch Goethe meende, dat men hem moeielijk kon afwijzen, en achtte het bezwaar, om van zijne diensten gebruik te maken, zoo groot niet, mits men maar zorgde, dat hij zich niet te veel indrong.

De gegrondheid van Schiller 's vrees bleek echter al spoedig. Niet lang duurde het, of Reichardt trad tegen de beide dichters op. In zijn tijdschrift ‘Deutschland’ viel hij de algemeene strekking van Schiller 's maandblad op heftige wijze aan, en ook verschillende daarin voorkomende artikelen moesten het ontgelden, vooral de bijdrage *Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten* van Goethe, die Reichardt, als zijnde de Fransche revolutionnaire denkbeelden van dien tijd toegedaan, van zijn politiek standpunt scherp hekelde.

Deze aanvallen verbitterden Schiller, en daar hij en zijn vriend Goethe bezig waren de pijlen te smeden, die zij in den vorm van epigrammen onder den naam van *Xeniën* op hunne tegenstanders wilden richten, schreef hij aan Goethe (Januari 1796): ‘Denk er om, onzen zoogenaamden vriend Reichardt met eenige Xeniën te vereeren, maar grijp hem ook als musicus aan, want ook daar is hij trefbaar, en hij verdient het, dat men hem tot in zijn laatste vesting vervolgt, daar hij op onzen wettigen bodem krijg tegen ons voert.’

Goethe was erkentelijk voor hetgeen hij aan Reichardt te danken had, of liever meende te danken te hebben. ‘Niettegenstaande zijn indringerigen aard - zeide Goethe later - kon ik het toch, met het oog op zijn talent, goed met Reichardt vinden; hij was de eerste, die door compositie van mijne liederen de verspreiding daarvan bevorderde, en het lag in mijn aard om uit dankbaarheid zelfs lastige menschen te blijven dulden, zoolang zij het maar niet al te erg maakten.’ Reichardt was nu echter een felle aanhanger geworden van de revolutionnaire denkbeelden en kwam daardoor met Goethe in conflict, wiens wereldbeschouwingen geheel anders waren. Dit veroorzaakte een breuk tusschen beiden, en toen Reichardt zich nu in zijn blad openlijk als vijand vertoonde, meende Goethe geen reden meer te hebben om hem te ontzien en zond

hij aan Schiller, overeenkomstig diens wensch, drie epigrammen op den musicus, waarvan het eerste luidde:

> Diess ist Musik fürs Denken! So lang man sie hört, bleibt man eiskalt.
> Vier, fünf Stunden darauf macht sie erst rechten Effekt.

De beide dichters vonden die drie echter nog niet genoeg en dichtten samen in het geheel 25 epigrammen op Reichardt, die zoowel den toonkunstenaar als den politicus troffen en alle werden opgenomen onder het groote aantal Xeniën, dat in Schiller 's Muzenalmanak voor 1797 verscheen. Reichardt bleef niet in gebreke, in zijn blad op dien spot te antwoorden maar liet Goethe buiten spel, daar hij zich had laten wijsmaken, dat deze geen aandeel had in de hem betoonde vijandelijkheden. Des te meer kreeg Schiller er nu van langs.

In Karl Maria von Weber, die een tijdgenoot van Reichardt was, treffen wij een toonkunstenaar-litterator van geheel ander kaliber aan. Niet alleen stond hij als componist veel hooger dan deze, maar in het algemeen was hij ook een veel degelijker kunstenaar.

Ook Weber was een man van algemeene ontwikkeling, die zich door studiën en door omgang met mannen van beteekenis op het gebied van wetenschap en kunst de kennis had weten te verschaffen, die hem het recht gaf, ook op litterair gebied zijn oordeel uit spreken. Hij heeft daarvan o.a. blijk gegeven door de van groote zaakkennis en scherpzinnigheid getuigende artikelen, die hij gedurende zijn Hofkapelmeesterschap in Dresden (1817-26) onder den titel van *Dramatisch-musikalische Notizen* in de aldaar verschijnende ‘Abendzeitung’ of in andere bladen schreef en die hoofdzakelijk beschouwingen bevatten over de opera-noviteiten, welke aan het Hoftheater in studie waren genomen. Dit was in dien tijd nog een zoo ongewoon iets, dat men deze opstellen, waarmede Weber toch niets anders bedoelde dan nieuwe werken vóór hunne opvoering bij het publiek in te leiden, als overtollig beschouwde, en het niet zelden streng afkeurde, dat een Hofkapelmeester zich zulke dingen aanmatigde.

Wanneer wij hier spreken van de toonkunstenaars-litteratoren uit het tijdperk van het laatst der 18de tot het begin der 19de eeuw, mogen wij zeker ook den naam van den man niet vergeten, op

wiens grafsteen zijne vrienden lieten beitelen: ‘uitmuntend in zijn ambt, als dichter, als toonkunstenaar, als schilder’. Ik bedoel Ernst Theodor Hoffmann, het meest bekend als de humoristische schrijver van romans, novellen en vertellingen van hooge kunstwaarde, als auteur van de *Kreisleriana*, de *Phantasiestücke in Collot's Manier*, de *Lebensansichten des Kater Murr*, de *Elixire des Teufels*.

Hoffmann onderscheidde zich door groote veelzijdigheid. Hij bekleedde eerst een staatsambt in Pruisischen dienst, doch door den jammerlijken toestand, waarin Pruisen tengevolge van de oorlogen met Frankrijk verkeerde, werd die carrière afgebroken. Hem kwamen toen de talenten goed te pas, die de natuur hem in groote mate geschonken had, en achtereenvolgens zien wij hem als orkestdirecteur en componist bij theaters in Bamberg en Dresden werkzaam, welke betrekkingen hem de gelegenheid gaven, tevens zijne kundigheden als architect en decorateur te toonen. Daarbij treedt hij ook als humoristisch schrijver, als portretschilder, als caricatuurteekenaar, als muziekonderwijzer op.

En die veelzijdigheid ging niet gepaard met oppervlakkigheid. Zijne litteraire werken, waarin hij rijke phantasie en een onuitputtelijken humor ten toon spreidt, zijn daar om dit te bewijzen. Zij toonen ook, welke diepe opvatting hij van de toonkunst heeft, evenals zijne muzikale kundigheden blijken uit zijne toonscheppingen, waartoe opera's, muziek voor tooneelstukken, balletmuziek, liederen en zuiver instrumentale muziek behooren. Van zijn beste werk, de opera *Undine*, in zijn tijd te Dresden en Berlijn met groot succes opgevoerd, zeide Weber, dat het een der degelijkste werken van den nieuweren tijd was. Ook Beethoven, voor wien hij diepe vereering gevoelde, achtte hem als kunstenaar zeer hoog. Hij schreef hem in 1820 uit Weenen, dat het hem goed deed, van een met zoo uitstekende eigenschappen begaafden man als Hoffmann sympathie te mogen ondervinden, en dat hij hem alles schoons en goeds toewenschte.

Groot was de invloed, door Hoffmann's litteraire werken op het jongere toonkunstenaars-geslacht uitgeoefend. De eerste klavierstukken van Robert Schumann, zijne *Intermezzi* en *Impromptus*, de *Davidsbündlertänze*, het *Carneval*, de *Phantasiestücke*, en niet het minst de *Kreisleriana* zijn ontstaan door de lectuur van Hoffmann's humoresken. Ook Richard Wagner was als jongeling een der ijverigstelezers van Hoffmann en geheel en al van diens ideeën vervuld.

Zoo was o.a. het onderwerp van het eerste dramatisch-muzikale werk, dat hij componeerde, de opera *Die Hochzeit* (waarvan slechts een fragment is overgebleven), geheel en al gëinspireerd door Hoffmann's vertellingen.

Maar nog in ander opzicht knoopt Wagner aan Hoffmann aan, en wel door Jean Paul. Deze schreef voor de *Phantasiestücke in Collot's Manier*, waardoor Hoffmann beroemdheid verwierf, een voorbericht, dat met de volgende veelbeteekenende woorden eindigt: ‘Kenner und Freunde des Autors, und die musikalische Kenntniss und Begeisterung im Buche selber, versprechen und versichern von ihm die Erscheinung eines hohen Tonkünstlers. Desto besser und desto seltsamer! Denn bisher warf immer der Sonnengott die Dichtergabe mit der Rechten und die Tongabe mit der Linken zwei so weit auseinander stehenden Menschen zu, *dass wir noch bis auf diesen Augenblick auf den Mann harren, der eine echte Oper zugleich dichtet und setzt*.’

Niet Hoffmann echter maar Wagner zou die woord-toondichter zijn. En hoe merkwaardig is hier de speling van het toeval! Onder dat voorbericht staat geschreven: ‘Bayreuth, 24 November 1813’ -; het jaar, waarin die woord-toondichter geboren werd, de plaats, waar zijne idee verwezenlijkt zou worden! -

Waren er tot nu toe slechts enkele gevallen waar te nemen, waarin toonkunstenaars zich ook op litterair gebied bewogen, thans begint de tijd, dat zij zich ook in die richting meer en meer doen gelden. Het jaar 1830 was niet alleen dat der omwenteling op kerkelijk, politiek en sociaal gebied, maar ook in kunst en wetenschap bracht het nieuwe denkbeelden, en de Muziek bleef daar niet buiten staan. Zij, die aan het hoofd van die vooruitstrevende beweging stonden, waren Liszt en Schumann. Eerstgenoemde was toen nog door allerlei banden aan Frankrijk gebonden, en wat hij schreef, kon, bij enge opvatting, beschouwd worden als alleen op dat land betrekking hebbende. Toch was het van veel algemeener strekking, daar het op toestanden zinspeelde, die overal elders, en met name ook in Duitschland, aangetroffen werden. Wat hij beoogde, was een verheffing van de sociale positie der toonkunstenaars in het algemeen en een opwekking aan hen om zelf hunne zaak in handen te nemen. En met dat doel voor oogen wist hij te bewerken, dat er in 1834 in Parijs een blad opgericht werd (de *Gazette musicale*), waarin de kunstenaars de gelegenheid vonden hun eigen zaak te bepleiten. Hij zelf

gaf het voorbeeld en schreef in den loop van eenige jaren daarin verschillende artikelen, waarvan het opstel *De la situation des artistes*, waarin hij de bedoelde toestanden uiteenzette en de middelen tot verbetering aan de hand gaf, een der belangrijkste is.

Ter zelfder tijd stichtte Schumann in Leipzig het *Neue Zeitschrift für Musik*, dat bestemd was om strijd te voeren tegen de weinig verblijdende muziektoestanden in het Duitschland van die dagen en de poëzie in de kunst in eere te herstellen, alsook om tegenover de flauwe, nietszeggende kunstcritiek een critiek te plaatsen, die alleen de verheffing der kunst beoogde en niets ontzag, wat daarmede in strijd was. Welk aandeel Schumann in die taak heeft gehad, blijkt uit de verzameling zijner geschriften, die later werd uitgegeven.

Liszt heeft echter nog veel meer gedaan. Zijn voornaamste litteraire arbeid behoort tot de Weimar-periode, en ook daarin is zijne richting vooruitstrevend. In de eerste plaats schreef hij artikelen in het ‘Journal des Débats’ onder den titel *Lohengrin et Tannhäuser de Richard Wagner*, welke later in brochure-vorm zijn uitgegeven en in het Duitsch vertaald zijn. Zij bevatten, evenals zijne beoordeeling van *Der Fliegende Holländer*, voortreffelijke beschouwingen over die werken en zijn nog altijd het beste wat daarover geschreven is. Verder bestaan er van hem belangrijke geschriften over enkele opera's (o.a. Beethoven's *Fidelio*, Gluck's *Orpheus*, Weber's *Euryanthe*) en beroemde toonkunstenaars (o.a. Mozart, Robert en Clara Schumann, Robert Franz, Pauline Viardot-Garcia), maar vooral moet nog de aandacht gevestigd worden op hetgeen hij over Chopin schreef en over de ‘Zigeuners’ en hunne muziek *(Les Bohémiens et leur musique*).

De hierbedoelde, in Weimar geschreven stukken zijn meest alle uit het tijdperk 1849-1855. Inmiddels was Wagner met zijne geschriften verschenen en zijne theorieën gaven aanleiding tot een vinnigen pennestrijd onder de toonkunstenaars, die met de jaren steeds in kracht toenam. Het is, alsof de musici uit dien strijd nieuwe kracht geput hebben, want zeker is sedert dat moment hun aandeel in den letterkundigen arbeid verbazend groot geworden en nog altijd groeit het aan.

In het bovenstaande heb ik, aanknoopende aan de litteratuurgeschiedenis van de professoren Vogt en Koch, slechts van één land

gesproken en alleen hier en daar een greep gedaan. Wilde men alles aanhalen, wat er door aesthetici, philosofen en dichters over muziek en door musici zoowel over hun eigen kunst als over de andere kunsten gezegd is (het technische en historische buitengesloten), dan zouden daarmede boekdeelen te vullen zijn, en men behoefde dan daarbij nog niet eens bijzonder uitvoerig te wezen. Van Plato en Aristoteles af tot op onzen tijd zijn onnoemelijk veel uitspraken over de toonkunst gedaan en menigeen heeft zich van haar wezen openlijk rekenschap trachten te geven.

Van al die uitspraken treffen die van de dichters zeker niet het minst, en tal van voorbeelden zouden kunnen aangehaald worden, van de schoone wijze, waarop de toonkunst door hen is bezongen.

Ook in hunne dramatische werken hebben de dichters de muziek dikwerf te pas gebracht. Vooral Shakespeare heeft dit gedaan. Er zijn er geweest, die uit de werken van den grooten dramaticus de bewijzen hebben opgespoord, dat hij veel van *sport* hield, vooral van jacht en paarden, maar het dunkt mij meer waard, in die werken na te gaan, in welke mate de *muziek* daarin een rol speelt, en dan zal men zien, dat deze kunst bij hem hoog stond aangeschreven. Niet alleen toch, dat er bijna geen stuk van Shakespeare is, waarin geen muziek voorkomt - hetzij er liederen in gezongen worden of dat hij zich tot het instrumentale bepaalt -, maar er worden ook zeer schoone uitspraken over die kunst in gedaan. Een der schoonste is zeker die in den ‘Koopman van Venetië’ (5de bedrijf), waar Jessica en Lorenzo bij het schijnsel der maan naar de muziek luisteren en Lorenzo spreekt over den indruk, door de toonkunst te weeg gebracht, en over het karakter der menschen, die niets voor haar gevoelen.

HENRI VIOTTA.

Herman Gorters school der poëzie.

> ‘Omdat het mij dikwijls voorkwam, of het de Poëzie was, die mij leerde,
> hoe ik misschien tot beter inzicht en geluk komen kon.’
> H. GORTER. Voorrede.

Ik heb twee verschillende indrukken gekregen van de voorrede van Herman Gorters nieuwen verzenbundel ‘de School der Poëzie.’[1] Die indrukken sluiten elkander niet heelemaal uit. Daarom geef ik ze achtereenvolgens weer. Ze zijn ook wel geschikt om ons van ons stuk te brengen, de woorden die ik tot motto koos, in den mond van den dichter van ‘Mei.’

De dichtkunst een leermeesteres van inzicht en geluk!

Het ‘misschien’ dat er als een aarzeling bij staat, zou ons wellicht op het idee brengen dat de dichter alleen zichzelf als den leerende beschouwt. Maar er is geen twijfel aan: ook wij zullen genood worden die schoolpoort der poëzie binnen te gaan. De dichter verklaart het in zijn voorrede: 't is de kennis der wetten van het leven (natuur en maatschappij) die door haar moet gevonden en gevoeld worden. Eerst dan zal ‘de poëzie stijgen tot die hoogte, waarop’ - nu ja, waarop? - ‘waarop wij allen hopen dat zij komen zal.’

('t Is mogelijk dat de poëzie stijgt, maar het proza tuimelt hier raar.)

....stijgen tot die hoogte vanwaar zij ons met gezag haar stemming zal openbaren omtrent godsdienst en maatschappelijk gevoel.

1) Nieuw is het boek alleen door het laatste, derde gedeelte. Voor twee derden bestaat het uit een herdruk der ‘Verzen’ van 1889, en van de ‘Verzen’ die in 1891 in de Nieuwe Gids geplaatst werden: al dezen nieuw geschikt en uitgelezen.

Den godsdienst, naar de leer van Spinoza, zooals uit de derde afdeeling van dit verzenboek blijkt; den samenlevingszin, naar de leer van....

Maar de 'Maatschappij' blijft voorloopig nog 'verborgen.'[1)]

Niet heelemaal toch. Het begin van de voorrede, de inleiding van het manifest, ontdekt voor ons de richting van des dichters denken.

'De Nederlandsche poëzie van na 1880', hoort men daar, 'was *burgerlijke* poëzie. Zij sprak gedachten en gevoelens der ondergaande klasse uit;..... zij ging in zelfverheerlijking, in het alles op het spel zetten ter wille van impressie of hartstocht, *in vereenzaming*, verder dan eenige *burgerlijke* poëzie nog ooit gegaan was. Zij kende dus haar eigen tijd niet.'

Het 'democratische Fransche Naturalisme' nam toen de taak op zich om de dichters klaar te maken voor de hoogere school der poëzie. 'Het *leerde* ons dat onze idealen de onze niet waren,' maar de burgerlijke, wier tijd voorbij was; 'en het dwong ons,' want het was een harde ondermeester, 'de oogen op onze wereld te slaan.'

De hooge poëzie zal dus sociaal moeten wezen, of zij zal niet zijn. Een burgerlijk vereenzaamde dichtkunst past niet in de ware natuurbeschouwing. Wat zegt de leeraar, Spinoza? - ten minste als wij zijn woorden in hun mystieke versonnetteering willen aannemen.

> 'Wanneer de goddelijke geest in een
> lichaam getroffen wordt door wat aan allen
> gemeen is, kent hij èn in die getallen
> èn in zich zelf hetzelfde. Er is geen
> troebelheid dus in die aandoening....
>
> En 't lichaam dat het meest kan samengaan
> met andre lichamen, in onderlinge
> gemeenschap, daarvan kent de geest het meest.'[2)]
> (p. 176)

1) Voorrede: 'terwijl ik de Natuur zocht, bleef mij de Maatschappij verborgen.'
2) Ik kan een vergelijking aanbevelen van dezen Spinoza in sonnetvorm met het origineel. Hier, Ethica II, 38: 'Illa quae omnibus communia... non possunt concipi nisi adaequate'; en Corollarium van 39: 'Mens eo aptior est ad plura adaequate percipiendum, quo ejus corpus plura habet cum ali is corporibus communia.'

Het hoogste goed is wat des te meer waarde heeft naarmate het aantal zijner bezitters toeneemt. Wat op egoïstische zelfverblinding uitloopt verdient het leven niet. Het *burgerlijke* heeft afgedaan, en ‘de Nederlandsche poëzie van na 1880, - die haar voorbeeld in de Engelsche poëzie van het begin dezer eeuw had genomen, - moest na een korten bloei vroeg sterven.’

> Ik groef een graf en legde haar daar neer,
> Daar ligt bedolven mijne kleine Mei.

Zoo, ongeveer, staat de voorrede voor Gorters School der Poëzie. Maar het beste daarin, het persoonlijke heb ik niet vermeld, en het allerbeste heb ik, uit een boos gevoel, niet tot zijn recht doen komen. Eerste indrukken en een eerste lectuur zijn meestal niet rechtvaardig.

Waarom moet ook een dichter, en een dichter als Gorter, ons willen gaan doceeren? Hij heeft wat beters te doen.

‘Burgerlijke poëzie!’ Hoe komt dat jargon, dat koeterwaalsch, dat bargoensch uit de politiseerende clubs, in deze sferen verdwaald! Shakespeare was een burgerjongen, en in zijn dichtwerk is hij een burger, Molière... Goethe..., maar ik zou daar zelf aan 't verhandelen tijgen, en ook ik heb beters te doen: naar de poëzie van Gorter te luisteren.

Gaat het aan om het werk van Coleridge, Wordsworth, Shelley, Keats, - Byron, zoo ge die er bij wilt nemen, - de dichters waarin ‘de Nederlandsche poëzie van na 1880 haar voorbeeld nam’ - met een goren reep papier te beplakken: ‘wegens sterfgeval gesloten!’

Omdat het burgerlijk was!

Integendeel, het benepen ‘burgerlijke’ van hun tijd heeft die dichters tot slachtoffers gemaakt; het heeft ze beperkt, verwrongen, verjaagd, gedood. Hun vereenzaming is een reactie.

Wanneer de natuur het noodig vindt om onder het conflict van brute ‘burgerlijke’ massa's de vrijheid te bewaren, dan scherpt en hardt ze het individu dat het op zichzelf zich tegen de wereld voelt opwegen. Ze maakt bij die gelegenheid wel eens gekunstelde persoonlijkheden, maar dat zijn de mislukte broze exemplaren van het type. De vrijheid is het hoofddoel.

- Waaaom hebben ze niet beproefd uit hun eenzaamheid voor den dag te komen? hoor ik als tegenwerping.

Alsof ze het niet geprobeerd hadden! Ieder kunstenaar, zoolang hij in zijn kunst gelooft, zoekt zoo groot mogelijken kring te vormen waarin zijn kunst kan werken. Hij weet, wat dieper of wat minder diep in zijn bewustzijn, dat hij een factor is der maatschappij; en het gehalte van Gorters poëtische overtuiging blijkt uit het feit dat zij te voorschijn dringen wil.

Neen, het woord *dringen* is hier niet goed, - dat's 'n affaire van marktschreeuwers. Zij wil te voorschijn groeien. Deze dichter staat nog in 't begin van zijn nieuwe liefde: wie weet hoe gauw hij het benepen burgerlijke van zijn nieuwe omgeving ervaren zal. William Morris, die onder de socialisten is gegaan, wist daarvan mee te spreken.

Die quaestie van vereenzaming!... Ieder buitengewoon talent heeft iets aan zich en in zich dat het isoleert.

Hoe denkt ge dat de tijdgenooten over Dante's Goddelijke Comedie geoordeeld hebben?

Wat een heel groot werk is komt uit de eenzaamheid, en draagt voor de menschen die het 't eerst leeren kennen het merkteeken van het vreemde, en duivelsche. De tijd legt er dan zijn *patina* over, verdonkert, verzacht, vereffent, verstompt, en het dichtsel van den éene wordt een gemeengoed van het volk.

Maar waarlijk, hier staat nu al het begin van een verhandeling, en zulke discussies waar ieder van een ander standpunt uitgaat zijn heusch zoo onnoodig. Niet de *theoriën der voorrede* van Gorters boek zijn belangrijk; maar zijn boek zelf is van belang. Wanneer wij heusch van zijn werk willen genieten, kunnen wij iets wijzer doen dan pruttelen: bedenken dat de dichter ons door zijn voorrede in de stemming wil brengen voor zijn poëzie.

Hier volgt dan mijn tweede indruk van de voorrede.

Ik meen niet te overdrijven wanneer ik zeg dat indertijd Gorter met zijn ‘Mei’ voor de geniale en talentvolle leiders der Nieuwe Gidsbeweging als uit den hemel is komen vallen.

Ieder van die mannen had zijn gaaf of zijn gaven; maar in het vuur van de samenwerking en van den wedijver was de kracht gegroeid, en zij vormden een bataillon sacré dat als overwinnaar

op het bestreden terrein kampeerde. Er ontbrak nog maar één ding aan hun geluk, en dit was dat hun victorie voor hen bevestigd en belichaamd zou worden door een nieuw dichterlijk feit, zeker bewijs van den nieuwen dag dien zij hadden opgeroepen en voorspeld.

Toen kwam Gorters ‘Mei.’

Het gedicht had het zuiverste kenteeken van poëzie: het was een blijde verrassing en het was eenig.

Gorter nam zijn plaats in onder de pairs. Hij had misschien niet het stoere der strijders van het eerste uur, maar hij bezat daarentegen wat de lievelingen der Goden onderscheidt: het waas van jeugdig geluk en zelfbewusten schroom. En zijn talent werd forscher in het gezelschap van zijn gelijken, zijn poëzie stortte zich al dichter en dichter bij de bronnen van het leven om den diepen donkeren toon van 's levens scheppende almacht in haar klanken op te kunnen vangen.

Het waren de groote jaren, van het einde van 1888 tot aan het begin van 1891. Er was een rumoer van triomfeerend werk. De vervulling van heel groote dingen scheen nabij.

Gelijk het altoos gaat: na het gevoel van zekerheid der toekomst, volgde eensklaps een luwen, een zinken, een uiteengaan. Een vragen en twijfelen. Een zoeken op nieuwe wegen.

En bij de wereld heerschte een onzekerheid: waar blijft het werk dat ons beloofd was? - alsof het niet al bestond, alsof er altoos en onophoudelijk iets nieuws moest geschieden!

Thans, in dit afgeloopen jaar 1897, onderscheid ik een stemming van inkeer en afwachting. Het lijkt wel dat de genius van onze letterkunde zijn beschikbare krachten overziet tot voorbereiding van een nieuwen arbeid. Hier is het onze groote romanverbeelder die over zichzelf tot klaarheid wil komen en de formule zoekt voor de ontwikkeling van zijn werk; daar spreekt tot ons de dichter, Herman Gorter, wanneer hij zijn verzen samenleest in een deel en ze gaat beschouwen, ieder, als oogenblikken van een afgelegden weg die leidt naar een nieuwen weg. Ja, de dichter, die een profeet is, spreekt in zijn voorrede het hartstochtelijkst en het duidelijkst.

Hij weet dat wat nu komen zal, iets *anders* zal wezen. Het oude is afgedaan. Hij wil 't niet meer voor levend erkennen, hij veegt er, als aan iets doods, zijn voeten aan af, om ze rein te maken

voor het reine pad, en, blij uit de wereld van den schijn bevrijd te wezen, durft hij nu uit te komen ‘voor den strijd en de angst’ die hem bezielden op zijn afgeloopen tocht.

Voortaan geen avonturen meer, geen feesten en jeesten. Sire Galahad, de ridder van de tafelronde, is op den zoek van de Heilige Graal.

Een zielegebeuren heeft bij den dichter plaats gehad. Dat strekt zich uit over jaren. Angst en strijd en zonde noemt hij wat hij doorstond. Misschien was het hem een vreugde en een trots op 't oogenblik dat hij 't in ervaring bracht. Thans heet het bij hem slecht. Want hij wil zijn aandoeningen alleen meten naar hun gehalte van waarheid, dat is: naar hun overeenstemming met den levensregel en den regel van het leven.

Voorheen dacht deze dichter dat hij het leven, het groote ruischende, ademende, levende Leven met zijn poëzie omvâmen kon en in zijn gedichten kon bannen. Nu heeft hij begrepen hoe het oppervlakkig gezicht der dingen hem misleidde. Eérst de Heilige Graal in vereering aanschouwd, - éerst het gezicht van de onvergankelijke orde der werkelijkheid, waarvan de gedachten der menschen een naklank zijn, - en dan pas mag de poëzie zich doen hooren om een van de tallooze stemmingen van het Leven mee te deelen.

De poëzie is voor dezen dichter de gaaf die hem zijn geest en zijn hart geopend heeft, die hem kennis en gevoel van de Waarheid heeft gegeven. Dat is de poëzie die onder het stijgen leert en zwijgt. Wanneer zij dalende zich meedeelt, geeft de poëzie zich in woorden, klanken en rhythmen, en zij kunnen alleen zuiver zijn, wanneer in de aandoeningen geen ‘troebelheid’ is, en wanneer de gevoelens ‘zuiver’ zijn. Zoo wijst het gebrek hièr op een gebrek daàr, de afronding hièr op de afronding daàr; en van het laagste tot het hoogste is de poëzie voor den dichter een leidsvrouw. ‘Ik heb dáárom mijn verzen “School der Poëzie” genoemd, omdat het mij dikwijls voorkwam, of het de Poëzie was, die mij leerde, hoe ik misschien tot beter inzicht en geluk komen kon.’

‘Tot geluk!’ Aandoenlijke woorden, wanneer ik me geheel indenk in de bedoeling van den dichter, - aandoenlijke woorden van een vrome zelfverzekerdheid. En bijna zou ik er door geneigd zijn om hem zijn uitval tegen de dichtkunst der 19e eeuw

te vergeven: hij kan 't niet uitstaan dat die individualisten zoo maar dadelijk hun God in zich zelf vinden, dat ze Hem opbouwen uit hun troebele stemmingen en hun verwarde begrippen, en dat ze Hem samenflansen uit een handjevol schijn en hartstochtelijk begeeren. De Heilige Graal staat hooger; de weg, voor onzen ridder-dichter, is langer. Bij het punt gekomen waar de paden uiteengaan, scheidt hij zich met geweld van zijn vroegere gezellen; in een zeker gevoel van vernedering herdenkt hij zijn idealen van vroeger; dan aanvaardt hij zijn tocht met een blos van verrukt gefuk op zijn gelaat, alleen. -

En toch is het misschien maar een nuance die hem van de anderen scheidt, een quaestie van poëtisch temperament....

Maar wat het ook moge zijn, en zelfs al was er heel veel af te dingen en in te perken bij dezen tweeden indruk van Gorters voorrede, - dit blijft over dat wij in de Verzen van den dichter zijn zielsleven zullen moeten vinden, wanneer hij in staat is geweest zijn bedoeling te uiten in zijn dichtwerk. Om dat in zijn poëtische waarde te leeren kennen sla ik nu eindelijk de eerste bladzijden van de ‘School der Poëzie’ op.

Maar neen, we kunnen Gorters ‘Mei’ niet zonder vermelding voorbijgaan. De eerste gedichten uit dezen bundel leven nog geheel in de omgeving van ‘Mei’; het zijn ‘Mei’bloesems en ‘Mei’knoppen:

van

> Toen de tijden bladstil waren, lang geleen,

af, tot aan

> Mijn liefste was dood,

en

> Mij brandt dit eene groote verdriet,

toe, en meer nog zeker.

En daarenboven ‘Mei’, dat de eerste bekentenis van den dichter is, zegt, zooals alle eerste bekentenissen, niet alleen de mooiste, maar ook de intiemste dingen.

Een nieuwe lente en een nieuw getuid.

Ik durf zelfs niet denken dat er op 't oogenblik nog iemand in Goor of in Gendringen leeft die niet weten zou dat Gorters ‘Mei’ met dezen regel en deze belofte haar intree heeft gehouden in onze Nederlandsche verbeeldingswereld.

Hoe de *nieuwe lente* er was heb ik al vermeld; dat er een *nieuw geluid* klonk daarvoor is ieders gehoor borg. Want het nieuwe van dit nieuwe is geen toeval van tijd of mode; het is blijvend omdat het iets eenig persoonlijks van den dichter is en geheel een uitvloeisel van zijn dichterlijken aard. Zoowel de gebreken als de deugden van den kunstenaar - zijn gloed van vinding en het plotseling ophouden van zijn zeggingskracht, zijn rijmverbeelding en zijn slaafsheid tegenover het rijm - hebben er het hunne aan toegedaan.

Een dichter mag geen improvisator wezen, toch moet zijn gedicht een improvisatie zijn. Het moet dadelijk voor den dag komen: hier ben ik. Geen complimenten, geen aarzeling. Die cordaatheid hebben Gorters verzen.

Ik zou b.v. een opmerking willen maken tegen den tweeden regel van ‘Mei.’ Even krachtig en vol als de eerste klinkt, zoo schel en leeg antwoordt de tweede er op.

Een nieuwe lente en een nieuw geluid:
Ik wil dat dit lied klinkt als het gefluit....

Het fluiten van den straatjongen komt hier niet te pas; de klank van het heele gedicht, een lied van verlangen, heeft niets te maken met de muzikale proeven van een jongen die de grachten van een stil stadje doet daveren. Als er gefluit gehoord wordt in het gedicht, zoo zijn het de tonen van een ander instrument dan de mond.

En hoe hopeloos ongelijk heeft mijn opmerking! Verbeeldt u dat we in plaats van dien ‘jongen als een orgelpijp’ een zoet gekweel van fluiten hadden gekregen! Zou het niet geweest zijn om het boek al bij het begin voor goed weg te leggen?

Of die straatjongen daar precies 'hoort, weet ik niet, en kan mij ook niet schelen. Maar ik wil hem daar niet missen. Hij stelt het rumoerige, het ongegeneerde van Gorters verzen voor. De luchten en landschappen in het gedicht zijn vol muziek, het is kermis, 't is al hei-'t-was-in-de-Mei-blijigheid; daar trekt dan het

blozend bleek Mei-verlangen door heen om in smart-verlangen onder te gaan. Maar de hemel tintelt van stralen. Goddank, dat wij van het waterig grijs en van het wel overlegd coloriet bevrijd zijn.

> Ik wil dat dit lied klinkt als het gefluit,
> Dat ik vaak hoorde voor een zomernacht....

Er zijn zeker wel betere verzen gemaakt, ik vermoed det er ook wel slechtere bestaan. Maar dit ding, deze ‘Mei’ *leeft* in zijn schuldeloozen, in zijn argeloozen staat, en blijft leven en blijft jong, midden in 't landschap der groote Natuur, waarin de meeste gedichten niet anders voorstellen dan de papieren op 't gras, overblijfsels van een ploertenfestijn ‘buiten’.

Wat is ‘Mei’?

‘Mei’ is het gedicht van het verlangen der natuur naar vervulling en naar bestendigheid.

De geboorte van Mei; het zoeken van Mei naar haar bevrediging; het verdriet en de dood van Mei.

Het is een verhaal en een mythe; maar de dichter vertelt het ons niet, hij laat het gebeuren, en wij zijn er getuigen van.

Daartoe breekt hij de dreun en deun van de versregels. Hij bergt zijn woorden niet achter het effen glas van den regelmaat, dat we er naar kijken mogen alsof het welbewaarde curiositeiten zijn; maar hij houdt zijn verzen ruig met zwellingen van stevige rijmen en met dan weer een inzinken van flauw fluisterende stemmen. Hoog steekt daarbij zijn beeldspraak uit, dat haar relief een schaduw gooit op de omgeving en dat men meent de beelden te kunnen pakken.

> Tot plots van uit wat wolken zeeg
> Regen van stralen en de gouden maan
> Het water laafde. Zoo heb ik zien staan
> Een monnik bij een volle donkre ton
> Met glazen geraad, en weg nam hij de spon,
> Dat 't vonken spoot in bekers of de wijn
> De zon nog in had van den geelen Rijn.
> Zoo stond de maanvrouw in een hoogen wind
> En boog de urn voorover voor haar kind.

Ziet gij dat donker van den monnik en zijn ton in eens naar voren komen om zoo maar brutaalweg tusschen de maan en ons in te gaan staan!

En onder die rijen verzen wordt even een tempo in de beweging van het gedicht gemarkeerd door de breede deining van een statig aanheffenden eindregel die voluit rhythmisch afloopt.

Want beweging is er in de verzen. Soms bijna ordeloos, een aandringen van kleine golven of een pauze; dan plotseling een vlaag van lyriek of een zacht opwaarts streven, een wiegen en wieken; dan weer de omstuimige vaart der begeerte of de zach vallende klanken van het lied en de rhythmisch rustige ademhaling van het landschap.

Even vol afwisseling is de kleur.... maar he is de Meimaand, dat gedicht: Mei met haar licht en haar bonte verwen, Mei met haar blanke diepe hemelen, Mei met haar grillige koelten en haar klagende nachten, Mei in haar liefelijkheid en haar tranen, Mei met haar hartedrang en haar zucht van verlangen, Mei met haar verteederende droefheid dat zij de zomerzon niet ziet die zij voorspelt.

Die Mei *is* daar in de verzen, zij wordt er niet geschilderd, maar zij leeft er, zij leeft in den dichter en in ons.

Een allegorisch poëem?

Dat meisje met haar rooden blos, dat wij over de golven in haar wolkschuitje aan land gedragen zien, is daarvoor te wezenlijk en tegelijkertijd te weerschijn-veranderlijk. We houden van haar, we volgen haar op haar hemeltocht om Balder, den zonnegod, te zoeken, we betreden met haar de godenhallen, we ijlen, door haar onstuimigen wil meegesleept, tot de diepste hoogten van het heelal, en we verliezen haar toch telkens weer, totdat we eensklaps merken hoe ze ons uit een hoekje van de aarde toelacht of hoe ze van verdriet wegkwijnt in ons eigen hart.

Ja, hoe stil helder het leed ook moge uitzingen in dit gedicht, hoe veel vroolijkheid van kleuren en tinten het ook moge bezitten, hoe forsch de muziek er ook in moge rinkelen, - dit liedje van verlangen dat de dichter in zijn ‘Mei’ zingt is een lied van smart.

Mei heeft den zonnegod lief, en haar jong begeeren schiet haar de vleugels aan om zich in de ruimte te storten en Balder te vinden. Maar Balder, de jeugdige zonnegod, is, zooals wij allen weten, gestorven, - Iduna treurt om haar gemaal. Wie nog leeft en heerscht, - maar hooger dan ooit de jonge Balder gekomen is, - dat is Balder, de God van het Klare Licht en de Waarheid,

die blind is voor de kleurenrijke lente van het begeeren; de oude Balder, de tweede uitgaaf van Balder, en dat is op zijn beurt de dichter zelf, dat zijt gij en ik, wij die Schopenhauer gelezen hebben, die de tweespalt tusschen het natuurlijk en het geestelijk leven hebben gevoeld, die moe zijn geworden in onze gedachten en wie in den Meinacht plotseling het verdriet overstelpt om de verloren levensvreugd:

> en lieten mij met haar alleen.
>
> Ik groef een graf waar golven komen toe-
> Dekken het zand en legde haar daar neer,
> Daarover zand: de golven komen weer
> En dalen weer met lachen of geschrei -
> Daar ligt bedolven mijne kleine Mei.

Hier, in Gorters Mei, treffen we ze dus aan, den strijd en den angst waarvan de dichter in zijn Voorrede voor de School der Poëzie spreekt: den strijd tusschen den zelfbewusten schroom van de ziel trotsch op haar gaafheid, en het leven dat zich in de gestalte van een meisje aan het hart dringt.

Het is geen conflict van individualistisch-eenzame stemmingen met het naturalisme; - waartoe, lieve Hemel, die geleerde termen; - 't is eenvoudig het leven dat het hart van den dichter gewond heeft, en uit die wond is ‘Mei’ opgebloeid.

In 't diepst van des dichters herinneringen is de heugenis ingeweven aan een vroeggestorven meisje.

> Mij brandt dit eene groote verdriet,
> ik kan niet vinden,
> wie eens om mij het leven liet,
> die jonge hinde,
>
> dat jonge kindje, die jonge bloem,
> die ochtendwelk, die nachteroem,
> die witte ster, die bloemewinde,
> die jonge hinde.
>
> Zij was de zon en ik de reger
> zij scheen door mij -
> en van ons beide is opgestegen
> een kleurenrij.

Die hangt nu boven in de lucht
met wereldvlucht,
de wereld is groot, eindloos groot,
maar zij is dood.

Zoo luidt het grafschrift op het graf van de ‘kleine Mei’.

Maar heb ik me wel goed uitgedrukt? Het zijn niet enkel een paar omstandigheden die de zielsgeschiedenis van dezen dichter bepalen; maar zijn gevoelens doorloopen een heelen omgang in zijn hart.

Een gedicht uit het begin van dit deel gedichten geeft de doorgangen van dien levensweg aan.

Eerst het instinctieve leven:

Beweging is vóór me ongewis,

Levensbeweging is ongewis,

Ik ademde licht, tevree.

Dan verscheurt de vage begeerte die rust.

In mij is onverwacht
verlangen gekomen,
o mijne leege armen,
o mijn oogen, o mijn arme
verlangende ooren en zoomen
van mijn bloedenden mond -

Ik schreide, ik schreide zoo,
mijn keel verhardde zoo,
ik liep zoo hard, zoo hard,
zoo'n pijn deed mijn hart.[1)]

De zielsbevrediging komt in de nabijheid van de geliefde.

1) In een later gedicht (p. 151):

En mijn drooge hart schreeuwt,
mijn borst wordt vol èn mijn adem valt
en ik ben zoo hier verlaten alleen,
als beest dat in de vrije lucht schreeuwt
ben ik nu hier,....

O wit heerlijk licht, wis
licht dat rondom me is,
maagd die lichtlucht zijt,
tot u heb ik geschreid.

Stil sta ik nu bij u,
vol licht is het mij nu,
het trillende wieglende leven -
ik zie het omhoog fijn beven,
ik zie het benee vaststaan,
warm lichtend, koel donkrend op een effen baan.

Wij staan daar diep vescholen in,
hebbe' onze lust en onze zin
daarin, is het niet? is het niet? niemand weet
ons vrede gekomen, verdwenen leed.

Maar hiermee is de omgang nog niet voltooid. De ziel kan geen band verdragen. Ze zoekt een dieperen vrede in de vrijheid.

Hoe zal de ziel ook die ‘koele glasheden’ welke buiten haar staan op den duur niet pijnigend vinden!

‘Ik vlood,’ zegt een later gedicht, ‘om in mijne blanke gedachten te gaan.’

Het kruipt rondom mijn boezem als de ranken
van wijngevende druiven en de warme
vrijheid voel ik. Ik ben gemakk'lijk los.

Vrij, maar om weldra de gansche reeks der gevoelens op nieuw te gaan doorloopen, van het droogschreeuwende verlangen, door de verrukking der peinzende liefde tot de zielevrijheid, de ziele-eenzaamheid.

Hetzelfde als vroeger lijkt het, maar met dit verschil dat door het rijpen van de jaren de teedere schroom van de aandoeningen begint te wijken. ‘Het trillende wieglende leven’ verandert in een forschen aanslag van de werkelijkheid, de ‘vaststaande’ grondslag van het hart wordt een koele, gesloten trots, en de rust die met de vrijheid komt is ‘een eindeloosheid van weedom’, ‘een dom liggen van 't hart binnen in eigene zee.’

Dat is de strijd en de angst gedurende het conflict tusschen de al harder en hooger vereenzaming en het naturalisme.

Waarom dat - isme? Hebben we niet te doen met een eenvoudige, menschelijke geschiedenis?

Een ziekte brak toen de hardheid van lichaam en geest; en de dichter begon zijn eigen aanzijn kleiner te gevoelen en de wereld grooter. Evenals hij in zichzelf altoos de bewustheid had gehad van een zielsleven diep verborgen onder het andere leven, zoo kwam hem thans het gevoel van de ziel der dingen, van de ziel der natuur, en hij begreep de verwantschap, en hoe alleen als deel van het algemeene leven zijn ziel haar waarde had.

De studie van Spinoza, de aanraking met een overmeesterend verstand, het geheel opgaan in woorden die de ware wijsheid ontsluiten.

Dat zijn andere verzen, de gedichten uit deze stemming ontsproten, dan die in den Meitijd klonken, rumoerig en hartstochtelijk.

Zoo zegt hij thans:

> Ik die de schoonheid dikwijls zag
> als heldere en kleine jonkvrouw,
> ben door mijn oogen diep bedrogen,
>
> O tuimeling van mijn gedachten,
>
> o schoonheid die ik duiz'lend zie,
> schoonheid die ik boven mij voel.

Het leven heeft zich voor den dichter verplaatst; het is boven hem, om hem heen, - niet langer machtig uit eigen boezem opborrelend. Hij waart nederig door de bosschen, gelukkig daarin dat de reinheid van het landschap meewarig hem opneemt en zuivert; hij luistert naar den lenteregen, afwachtend in onwetendheid wat de drang van de natuur hem aan 't hart zeggen wil; hij waakt in den nacht om op de stilte en het windgevlaag te letten. En langzaam, langzaam groeit er een blijdschap en een verzekerdheid in zijn geest, en hij vindt, en hij ontdekt:

> Wat in mij leeft, het is een nieuwe liefde.

Waarheen zal, op den nieuwen weg, de nieuwe liefde den ridder voeren die in de school der poëzie heeft geleerd!

Niet, hopen we, naar de poëzie der school! om 't even of het een philosophische, een politieke of een sociale school is.

BYVANCK.

Bibliographie.

Eva. Gedicht in vier zangen door Frits Lapidoth. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Wat mag den heer Lapidoth bewogen hebben om de geschiedenis van de eerste vrouw, als bijbelsch verhaal voor velen met een aureool van heiligheid omgeven, voor anderen als vertelling voor 't eerst aan moeders schoot vernomen in de herinnering voortlevend, tot een episch gedicht te bewerken? Heeft hij gemeend door zijne opvatting een nieuw licht te werpen op het Paradijsverhaal, heeft hij er een diepere wijsgeerige beteekenis uit weten te delven en zijn werk in een daaraan geëvenredigden dichterlijken vorm weten te gieten?

Mogelijk dat hij het bedoeld heeft. Er komt in de eerste twee zangen, over het algemeen de best geslaagde van de vier, het een en ander voor, waaruit men dit zou kunnen opmaken. Eva schijnt daar symbool van de liefde die niets voor zichzelf vraagt, maar leeft in en voor anderen: zij vraagt de vrucht van den boom der Kennis niet voor zich, maar voor Adam, voor zijn geluk en met het voornemen om de Kennis in hem te eeren, opdat hij door het Weten haar gebieder zij. Maar die gedachte is in de verdere zangen niet nader ontwikkeld. Aan het eind van den laatsten zang treft ons nog deze uitroep van Eva bij het lijk van Abel: ‘Dood overal, waar Eva's liefde trof’. Maar ook dit, dat op al wat Eva lief had een vloek zou rusten, kan niet als de leidende gedachte van het gedicht worden beschouwd.

Terwijl de 1e zang enkel de proportioneel veel te breed opgezette inleiding vormt, de 2de Eva's ontmoeting met de slang, het eten van den boom der Kennis, behandelt, geeft de 3e de eerste menschen als ‘de eerste ellendigen’ (misérables) te zien, en worden in den laatsten zang de verhouding tusschen Kaïn en Abel, hun offerstrijd en de eerste menschenmoord behandeld.

Dat alles is het knappe werk van een man van smaak en lectuur, wiens omgang met de Nederlandsche poëzie van den lateren tijd niet zonder vrucht is gebleven. Menig bevallig, goed gekozen, zij het ook niet fonkelnieuw, beeld versiert den weg waarlangs hij ons leidt, den weg die voert langs zacht glooiende heuvelen, nu en dan afgewisseld door donkere bosschen. Maar - wat wij bij een onderwerp als dit, dat onder meer de verdrijving uit Eden, den eersten menschenmoord bevat, toch hadden mogen verwachten - nergens blikken wij duizelend in een afgrond, staren wij in bewondering op rotsen van graniet, of volgen wij een bergstroom in zijn woeste vaart.

Eva is een aandoenlijk, roerend gedicht in beschaafd-literairen vorm; maar het tafereel, breed van lijnen, scherp van omtrek en warm gekleurd, maar het vers gloeiend van hartstocht, hooggaand op de golven der verbeelding zoekt men er te vergeefs.

Duidelijker en zonder omwegen:

de heer Lapidoth is in *Eva* beneden zijn verheven onderwerp gebleven.

Vrije Kunst. Eerste deel. Poëzie, Proza, Beeldende kunst, Muziek, Kritiek, Filosofie van leden der Vereeniging ‘Vrije Kunst’. Rotterdamsche Uitgeversmaatschappij, 1897.

De Vrije Kunst, in dit dikke, logge boekdeel vertegenwoordigd, dunkt ons al te vrij, en de kunst van vrijen, zooals die in de opstellen ‘Jonker Frans’ en ‘Ontwijding’ wordt voorgesteld, vrij smakeloos. Of moet de kunst misschien gezocht worden in het vrije vers, vrij naar Gorter en anderen, dat ons hier door den heer Bernard Canter te genieten wordt gegeven? Er komen van dezen dichter niet minder dan 17 gedichten, klein en groot, voor. Dat die gedichten zullen blijven leven, zouden wij niet durven voorspellen; maar niet verloren gaan mag het stoute beeld van het klavier dat met bleeken mond ligt te hongeren naar den druk van een hand, die eigenlijk een stengel is. Men luistere:

> 't Klavier lag met zijn bleeken mond geopend,
> Als hongerde 't naar den druk dier slanke hand,
> Die, als een stengel op een rythmewind zich buigend,
> Van al te teere droefnis overmand,
> Het niet beroeren wou.....

Dan komen er in dit boek nog akelige visioenen in proza en duistere profetieën voor. Maar dat alles zoo bont, zoo schel, zoo grof, dat wij met den besten wil in deze kunstuitingen de beloften niet kunnen zien waarvoor zij zich uitgeven, en dat wij den leden der Rotterdamsche Vereeniging ‘Vrije Kunst’ in gemoede zouden willen raden, aan deze soort van kunst maar vrij-af te geven, eer dat een of andere moderne Erasmus er toe kome, den Lof dezer Zo..nderlingheid te schrijven.

Het jongetje.

> D'allora innanzi dico ch'Amore signoreggiò l'anima mia, la quale fu si tosto a lui disposata, e cominciò a prendere sopra me tanta sicurtade e tanta signoria, per la virtù che gli dava la mia immaginazione, che mi convenia fare compiutamente tutti i suoi piaceri. Egli mi comandava molte volte che io cercassi per vedere quest' angola giovanissima: ond' io nella mia puerizia molte fiate l'andai cercando; e vedeala di si nobili e laudabili portamenti, che certo di lei si potea dire quella parola del poeta Omero: 'Ella non pare figlinola d'uomo mortale, ma di Dio.'
> (DANTE, *Vita Nuova*.)

I.

Hij was nog een heel erg Jongetje. Hij vond zichzelf al een beetje een meneer, sedert hij op de Hoogere Burgerschool was, en een lange broek aan had. Ook wist hij zoo nog al het een en ander, wat schooljongens in den Haag al zoo heel gauw weten, en hij vloekte ook wel, als de andere er bij waren, en lachte om allerlei leelijke dingen, zonder de gemeenheid te voelen.

Maar in zijn hart was hij nog een heel erg Jongetje gebleven. En ik zeg dit, omdat ik het weten kan. Hij liep meestal in een zwart pakje, dat stond hem het beste, zei moê; zijn lange broek had hij nog maar kort aan; en daarom liepen zijn beenen er nog wat moeilijk en verlegen in, alsof hij nog niet goed groot durfde zijn. Hij droeg een rond zwart hoedje, met zijde geboord en met een zijden lint. Onder een wit liggend boordje droeg hij een breedgestrikte das, en aan zijn mouwen vastgespeld witte manchetten. Een wit zakdoekje kwam uit zijn vestjeszak kijken. Voor al die dingen zorgde

moê. Maar het boordje en de manchetten waren heel gauw vuil, en hij beet gaatjes in zijn zakdoeken, en smeerde er inkt aan. Hij had een wandelstok met een gouden knop, dien hij zooveel mogelijk op straat liet zien. Nog al een deftig jongetje was hij, en wou dat ook erg graag zijn. Hij was in den groei, en erg tenger, met een bleek gezicht, en hij wist dat dit een beetje voornaam was. Hij wist ook, dat de meisjes hem wel mochten, en liep een heele boel meisjes tegelijk na. Op de groote kinderbals in den Haag kwam hij vroeger in zwart fluweel, met korte broek, zwart zijden kousen en verlakte schoentjes met strikken, en dan maakte hij zichzelf wijs dat hij een prins of een graaf was. Vol decoraties, gouden sterren en bloemen van de cotillon, kwam hij daarvan thuis, en dan stond hij zich heel lang in den spiegel te bekijken, met al die glorie op zijn borst, vóór hij in bed ging. Een roosje en een lintje van het állerliefste meisje, - van een klein, wonderteer wezentje, feeëriek in tulle en kant -, ging meê, onder zijn kussen. - Maar hij had telkens weer een ánder allerliefst meisje, en was heel ontrouw, ofschoon hij een ridder wilde zijn. Hij bewaarde zorgvuldig allerlei lokjes haar en bloempjes en briefjes, en kon dikwijls met trots zijn verzameling bekijken. -

Het Jongetje was een meisjesgek, zeiden ze, en het was waar, dat hij overal meisjes naliep, en overal heenging waar hij dacht dat ze zijn zouden. Meisjes waren iets héél vreemds en geheimzinnigs voor hem. Ze waren zoo heel anders dan jongens. Ze hadden zulk mooi haar. Zoo lief waren ze. Ze liepen zoo veel zachter. Haar japonnetjes waren zoo mooi, en voelden zoo heerlijk aan, zoo van zijde en satijn en allemaal zachte dingen. Haar altijd schoone handen, haar stemmen zoo klaar en lief, haar beweging zoo blij en lucht! - Je moet voor haar vechten, en haar altijd overal helpen, en straffen wie haar kwaad doet. Ze zijn misschien eigenlijk engelen. Wat het was, wist het Jongetje niet, maar voor ieder meisje had hij een heiligen eerbied en tegelijk een verlangen om er heel lief-samen meê te zijn, en allemaal zachte dingen tegen te zeggen, en bloemen te brengen, en er iets voor te doen wat ze wou. Misschien kwam het van 't vele lezen in ridderverhalen en in Aimard, maar altijd was die reverentie in hem gebleven, ook toen hij grooter werd en op

school zooveel vreemde dingen hoorde, waar hij zoo nieuwsgierig naar was, maar die hij weer heelemaal vergeten was bij een meisje. Dáárom vooral zei ik, dat Paul nog een heel erg Jongetje was gebleven, al droeg hij een lange broek. En ik ben de eenige die dat absoluut kan weten. -

Hij woonde van zijn vroegste jeugd af in den Haag. - Zaterdag- en Woensdagmiddag was er geen school, en dan ging hij meestal naar den Dierentuin. Hij was daar al jaren lang geregeld naar toe gegaan en was de grootste vrinden met alle beesten, van de papegaaien aan den ingang af tot de olifant toe, die hij nog had zien aankomen toen ze heel klein was, in een hok met luchtgaten, op een wagen. Onder zijn jasje nam hij altijd stukken brood mee, die hij thuis uit de broodbak haalde. Hij was te groot om een mandje mee te nemen, en hij moest eens een jongen tegenkomen waar hij Apache en Comanche mee speelde, met heusche pistolen en messen! Daarom verstopte hij het in een doekje onder zijn jasje, dat dan wel eens heel raar ópstond. - Als het brood op was plukte hij gras af voor de herten; dat was verboden en dus erg prettig om te doen.

En zóó gebeurde het. Op een Woensdag in de vacantie, den 18en Juli 1883, zoowat om vier uur. Hij wist dat allemaal precies later, want hij heeft het opgeschreven in een dagboek dat hij daarna is gaan maken, en dat ik zelf heb gelezen.

Het was op een stil plekje in den Dierentuin, met veel groen, waar het heerlijk rook van zoeten bloemengeur, rozen en heliotropen. Er was heel veel licht. Alles was heel blij en vertrouwd. - Er was daar een nieuw hok gemaakt voor een pas gekomen ree. Het was een heel schuw beestje. Het durfde nog niet naar voren te komen en stond bij het deurtje áchter, waar het 's nachts sliep, beverig te dralen, met een voorpootje in de hoogte. Paul was daar heengegaan om vrindjes te worden. Hij had eerst een stuk brood en toen een handvol frisch gras door de tralies gestoken, en geroepen. Maar het ree-tje wou niet komen. Het hielp hem niet of hij al zacht en lief riep. En toen was hij boos geworden. Als hij liefdeed en vooruitkwam en als er dan iets anders was, dat wantrouwig deed en terugtrok, was dat een heel erg ding voor hem. Hij vond het een beetje een lam beest, en

gooide er met een steen naar. Dat was bijvoorbeeld óók een teeken, dat hij nog maar een Jongetje was. Toen ging hij op een bankje zitten, vlakbij, om te wachten, of het ree-tje er misschien nog niet eens uit zou komen. Er was toen niemand in het laantje.

En toen kwam een heel zacht geluid aan. Iets heel zachts en liefs, op een lucht rythmusje, voetstapjes, anders niets. En daar was het. Toén is het aangekomen.

Fel klopte opeens het hartje van het Jongetje, en hij schrikte ofschoon hij nog niets gezien had. Het was inééns gekomen. Het was voor hém, voor hém heel allen, het had eigenlijk al lang moeten komen, nú wist hij pas hoe hij altijd had geweten dat het komen moest. Het was blank en rose en goud. Het was licht. Het Meisje.

Ik kan het niet anders vertellen van 't Jongetje, want véél later wist hij het pas, en op 't oogenblik zelf kon hij niet denken. Maar zóó voelde hij het; zooals heel zacht beweegt één boomekruin, éven ruischend in den nacht, en weêr een, en nogeen, en zwaar-sonoor zwelt het aan, met groote golven. Zóó bewoog het in zijn zieltje, dat eerst zoo stil was.

Je kon het niet aan hem zien. Hij wachtte en wachtte.... Hij kon niets doen, hij wist niet wat het was, en zou het niet verteld kunnen hebben. Wie het vertelt, dien beroert het niet meer, want het is te groot voor woorden, en te kuisch. Hij wachtte, en alles gebeurde aan hem, waar hij lijdzaam zat.

Het Meisje! Licht, zacht, wonderroze, lichtroze wuivend om blank en goud.... Oogen - o! die oogen! - stralen van hemel-blauw, een teêr gezichtje van transparant licht,.... en waaiend goud, fonkelschitterend goud van golvende haren.

Hij zag het eerst later goed. Tóen was het enkel een wonder, een groote, lichte glorie, een zon. Het was een intens Licht over zijn zieltje, eindeloos uitglanzend over verre onbewustheden. Alleen het Jongetje, als het gebleven was, zou het kunnen vertellen, maar het Jongetje is weg, en een ander, groot mensch kan het niet zeggen, want die weet te veel, en het weten doodt het ontzachlijke van die emotie.

Het kwam nader en nader.... het ging vlak langs hem....

Hij voelde het heel dicht bij zich, want hij werd eerst doodkoud van rilling, en tóen brandde opeens een gloed naar zijn hoofd.

Het Meisje bleef staan voor het hokje van de ree. - En zij riep, met een hooge, blijde stem.

Het ging héél vanbinnen in het Jongetje door, en het was of overal in hem iets openging; het werd grooter en grooter, overal was het weer, verder en verder, en die klare stem vulde zijn uitspreidend zieltje met zalige muziek.

Het Meisje riep: ‘Kom dan lieveling, kom dan toch bij 't vrouwtje!.... Kom dan, lief beestje, ik héb wat voor je....’ En het kwám, het Jongetje zág het gebeuren, de kleine ree kwam naar die stem toe. En kijk! nu is het fijne, teêre beestje bij 't Meisje, en haar kopje is in twee witte, witte handjes. Het is gegeven, en het is aangenomen.

Hij stond op. Als een bloem zoo onbewust, zóó heel, heel zacht brak zijn zieltje open en neeg naar het Meisje, naar den kant, vanwaar die wondere stem was gekomen. En zooals die bloem keert naar het licht, ging hij naar het Meisje toe, niet bang meer, en zéér stellig dit willende zonder te weten van willen.

‘Wat ben je een héél lief meisje!’ zei hij, natuurlijk, alsof hij haar al lang kende.

Zij keek hem eens aan, schrikte even op, en lachte.

‘Je kunt zoo vriendelijk roepen’ zei hij, haar aanziende, en met zijn oogleden knippend, omdat het nog te sterk voor hem was. ‘Je bent zoo mooi. Wat een mooi haar heb je! Allemaal goud!’

Het meisje lachte alsof ze 't zoo wel prettig vond, en zei met 't zelfde lieve stemmetje van zooeven: ‘Wat ben je een malle jongen! En zoo maar dadelijk!’

Maar hij was heel gelukkig dat ze sprak, en blij vroeg hij: ‘Mag ik alsjeblieft een eindje meê? Mag ik je vriendje zijn?’ Dat kwam inééns uit zijn hartje, zóó maar, omdat het natuurlijk was.

Ik geloof dat het Meisje het wel een beetje vreemd vond en ook wel aardig. Maar ik heb nooit geweten wat het Meisje vond, en het Jongetje heelemáál niet. Ik gelóóf het dus alleen maar zoo. Ze keek hem eens aan. Ze vond hem wel een aardig baasje, wèl een jongeheertje voor zoo'n klein dametje om zich het hof door te laten maken. Ze wist, geloof ik, in 't geheel niet hóe'n raar baasje het eigenlijk wel was, en wat er voor hem gebeurde. Het was wel een grappig incidentje voor haar, en dat kon ze niet helpen.

Hij stond haar aan te kijken, in bange verwachting wat ze zeggen zou, met kloppend hart. Hij voelde de tranen in zijn oogen komen.

‘Nu, dan mag je wel even mee, als je heel galant bent,’ zei de zingende stem; ‘hoe heet je?’

‘Ik heet Paul, en jij?’

‘Ik heet Corrie, maar ze noemen me ook Cor. En hoe nog meer?’

‘Waerens, en jij?’

‘- Van Meeden, van de van den Boschtraat.’

En hij hoorde haar praten als van groote openbaringen, ieder woord bracht hem dichter bij haar, in de warmte van haar leven. Hij kon haar nog altijd maar niet lang aanzien, want het was of hij in de zon zag. Het was zoo heel goud en licht, en het werd hoe langer hoe grooter, het was of een brand over alles om hem heenging. - En hij stond te staren als een, die niet begrijpt. - Hij hield zijn hand voor zijn voorhoofd, waar het klopte.

‘Heb je hoofdpijn?’ vroeg ze nu lief. ‘Wil je wat eaude-cologne?’ Zij maakte haar zakdoekje nat uit een flaconnetje, en hij nam het van haar aan en hield het voorzichtig tegen zijn hoofd. Iets heel weldadig koels maakte het op de branding.

Toen kuste hij het fijne doekje als een kleine ridder, en gaf het haar met een buiging terug.

‘Hoe goed van je!’ zei hij, ‘mag ik je een hand geven?’

Ze was niet meer verlegen. Ze vond hem nu wel een aardig jongetje. En wat kon hij grappig buigen! Ze keek hem een beetje verliefd aan en gaf hem haar handje.

Als een kostbare schat nam hij dat warme, bloemig blanke, levende van haar in zijn twee voorzichtig saamgesloten handen. - Hij voelde iets daarvan ín zich gaan, iets ongekend zaligs, vér doortrillende in hem vanbinnen. Hij duizelde er van. Het was groot, als of hij aan een zee stond.

En het Meisje lachte, en lachte. Zijn lief Meisje. Het Meisje van het Jongetje.

Er was overal heel veel licht. - Ja, nu zíe ik het Jongetje zélf ook weer, en het Meisje naast hem, in teêr roze naast zijn donker zwart. - O hoe licht was het, hoe blij en licht! Zacht bewegend groen rondom. Zacht-droomende geuren van

rozen en héliotrope. - Goud, goud haar lange, golvende haar, goud lichter dan licht. Haar wondere blauwe oogen en haar lief-lichtende lach!

Híj heel deemoedig en heel klein. - Héél overgegeven, alles, alles van hem, gansch alles gegeven.

Alles zuiver, puur, absoluut rein en volkomen. Het was van die twee kinderen gedaan in den divienen staat van eenvoud, simpel, zooals de boomen staan, vèr tegen de lucht, met reinuitkomende takjes; het was natuurlijk en groot van waarheid, absoluut zonder iéts slechts, als de zee, en de wouden, en de bergen.

Zóó is het toen gebeurd, en zóó is het begonnen, dat van het Jongetje, wat ik vertellen ga. Dít was het heel eenvoudige en zuivere begin.

En wie het niet kunnen gelooven, dat er zoo'n jongetje was, die het zóó hevig kon voelen, zóó uitverkoren het allerheiligste in de oneindige werelden zóó jong mocht voelen, die hebben nooit de onsterfelijke regelen van den eeuwiggezegenden zanger der diviene Liefde geloofd, die ik met van reverentie bevende hand vóór in dit boek van het lang gestorven Jongetje heb durven schrijven.

II.

Paul wist het zoo bewust niet van zichzelf, anders zou hij het Jongetje niet geweest zijn, en was het ook nooit zoo'n geluk geweest, maar de groote wereld was zóó voor hem.

Vlak bij hem, het aller-innigst vertrouwde, zijn Moeder. Altijd òm en bij hem was ze, alles ging van haar uit, al het warme, blije, zachte, zorgende, haar stem áltijd liefderijk, haar handen streelend om zijn hoofd, haar kussen, waarmeê de dag begon, en 's avonds haar liefkoozing, als ze hem toedekte, groot als hij al was. Alles van hem ging naar háár, alles wat van zijn leventje was, zijn minste dingen en kleine daden verteld, die hij nooit in kon houden, zoo absoluut moest het alles eerst naar háár toe. Het was niet bewust in hem, van het moet en het hoort zoo, het was heel van-zelf en natuurlijk; *alléén* was er niets voor hem, alles was samen en van elkaar,

hij was in haar zorg als een bloem in het licht, en dag en nacht kwam het stralende over hem heen, zonder dat hij dankbaar was of ontroerd, het was nu eenmaal zoo het bestaan, dat niet anders kón.

Zijn vader er buiten, want streng en niet zacht, zijn vader iets niet intiem, want véél te groot, met een donkere schaduw, waar hij niet bij durfde. Als hij iets kwaads had gedaan, of er kwam een leelijke brief van school, of iets anders, kwam over Paul de harde, gestrenge stem, het ver àf dringende, een bons, en hij vluchtte naar moeder, die nooit hard deed, en waar hij absoluut veilig rustte in een zachten schoot, met troostende woordjes geliefdkoosd, door zachte handen gestreeld. Dat was niet heel wijs van Paul's moeder, maar daarom was zij ook zoo innig, innig vertrouwd en heelemaal in zijn leven, en geloofde hij met zoo'n vast vertrouwen, dat alles goed was wat van haar uitging, wat in en om haar was.

De wereld zoo buiten, straten, wegen, boomen, duinen, een natuurlijk leven met hem sámen, niet eens mooi of goed, alleen natuurlijk, van hém, altijd om hem heen geweest, zonder mysterie. Een gewoon er meê leven, niet denken, niet misschien iets aparts, het wás er nu eenmaal.

De menschen goed en slecht. De groote menschen ver en groot boven hem, vreeselijk volmaakt, en zooveel weten, en zoo heel anders doen dan hij, en getrouwd zijn, en apart in huizen wonen, meneeren en mevrouwen. Je moet er je hoed voor afnemen als je ze kent, en je moet erg beleefd zijn als ze komen. Op een diner mag je alleen aan 't dessert er bij zijn, en ieder een hand geven, en later weer weg. In de gang hooge hoeden en vreemde mantels en jassen. Heelemaal buiten zijn leven, en iets erg gewichtigs.

De school een groot deel van zijn bestaan verder. De leeraars, de groote localen, het allemaal moéten, en anders straf. Het onvermijdelijke, gedwongene, het op een zelfde uur er altijd wezen. De koude woorden tegen hem. Het onvriendelijke, altijd formeel. Het gebeurde niet binnen-in, zoo warm, als alles van zijn moeder, er kroop iets diep in hem weg op school. Maar toch heel groot doen, en lachen met de jongens, en net of het heel prettig is. Het met vriendjes wezen, samen uitgaan, en praten over dingen die ze thuis niet mogen weten, en elkaar boeken leenen, die niemand mag zien. Ook vechten

en twisten, de jongens zijn goeie venten of mispunten. De leeraars zijn leuk of beroerd, en ze heeten Neus of Puist buiten de klas. Dat zoo iederen dag, naar school, de les kennen, of ‘rijen’, ieder uur wat anders, en dan weer naar huis, blij in de straten want weer vrij. Maar heelemaal zonder liefde, de school. Het heel lieve en warme alleen Moe thuis, en de boeken van Aimard en Verne en Cooper, en de meisjes, maar de meisjes heel vér, van bijna niet bíj durven komen en toch heel erg bij willen wezen, van iets heel anders dan al het andere, en een heel klein beetje er van, een lachje, een briefje al zoo'n groot geluk. Later trouw je er mee, je valt op je knieën er voor, dan zeggen ze ja, en je gaat er mee in één huis wonen. Maar daarachter was 't allemaal onbekend, en zoover ging het daarover-denken niet.

Ik vertel dit zoo maar van 't Jongetje, maar het was heel anders omdat hij 't niet wist, en als je 't weet is het al niet meer zoo.

Het was een héél erg ding zoo ineens, dat Meisje. Want het was héél, héél anders dan al het vroegere.

Hij had het niet dadelijk aan moê gezegd toen hij thuis kwam van den Dierentuin. Hij was stil geweest, en had gegeten, en toen het huiswerk gedaan voor morgen op school. 's Avonds, in bed, was het als bang. Moê was er niet in, moê was er niet in. Het was of hij ergens in 't donker was, en heel ver van alles af, alleen. Hij kon niet slapen.

De stem van het Meisje. De oogen, de zachte handjes, hij zag ze ergens in het donker; dat haar, hoe wàs het ook weer, van goud, van licht....

Een heel vreemd gevoel van binnen, het dringt hem vooruit, het doet pijn om stil te liggen.

Ja, het hébben, dit moet hij absoluut, verschrikkelijk stellig hebben, want het moét, het kán nu niet anders meer. Hebben moet hij het, héél alleen hebben, nooit iemand anders er bij komen, het is alléén van hém. Er kwam iets aan, zijn ooren ruischten, het kwam met groote golven van binnen aan, over hem heen, en het drukte op zijn hoofd. Heel ver was hij van moê, waarom kwam ze nu niet.... Hij mocht het aan niemand zeggen.... Zóó heel arm lag het Jongetje in zijn

bed, voor de eerste keer eenzaam, zonder wil lag hij pijn en angst te hebben, het was of hij werd getrokken en gerekt, en of iets losliet waar zijn leven altijd vast aan was, voortgesleurd heel alleen, naar het Meisje, en buiten haar was niets. Maar zij stond in het heel onbekende, en óm haar was het vreemd en geheim, en ook bang. Zij stond ver, ver van het altijd-geweesde, maar hij moést, hij moest, want het klopte en bonsde en trok en duwde zoo, met zware, rukkende schokken tegen zijn zieltje....

Eindelijk slapen, en 's ochtends alles weer licht. De huizen aan den overkant weer wélbekend gewoon, en moê in de kamer met het theeblad, en alle intieme dingen in het rond. Maar toch een heerlijke blijdschap, dat het vacantie was, en hij nu vanmiddag naar Scheveningen kon. Ze zou er misschien wel zijn. En toch nog niets aan moê zeggen, want het was heel apart.

En 's middags aan het strand, op Scheveningen. Veel menschen, in lichte pakken en japonnen, en overal kleuren blij in de zon. De dag was goud, en de zomerzon hield de zee. Prettige warmte in de lucht. De groote, groote zee voor hem, die hij zoo goed kende, die er altijd geweest was, nu eenmaal in zijn leven. Heel ver alles zoo licht en vol vreugde, en een groot zeil op het water, goud in de zon. Hij liep door de strandstoelen, en aan de zee, en overal zocht hij, of het nu niet komen zou. Het was zoo natuurlijk dat het weer komen zou, in al dat licht en die blijdschap van den zomer, aan die koele, vertrouwde zee.

En het kwam. Ze ging hem vlug voorbij, ze was in wit, ruischende, haar rokje waaiende om de beenen, stappend met lage, gele schoentjes. Enkel maar een meisje zoo, mooi aangekleed, met lang haar over de schouders naar voren, maar wat immens groot voor het Jongetje, wat héél anders dan zoo maar een meisje. Ze zàg hem wel, maar ze wou het niet weten. En hij schrok, want het deed weer pijn. Maar toch riep hij haar:

‘Corrie!’

‘Zóó, Paul!’

Daar was het weer. Haar heele gezichtje van gisteren. Het was niet bang meer. Heel warm en goed was het....

‘Wat ben je mooi!... Wat mooi wit..’, zeide hij, naïef zooals hij voelde.

‘Wat heb jij een grappig rond hoedje op,’ zei ze.

Zulke luchte woorden! Maar zoo lief en intiem! Zoo of alles goed was! En dan gehoord met de ziel van het Jongetje alléén, gehoord de melodieuze liefheid van haar stem, elk woord er door subliem.

En dan die zee! En dan het licht overal! En dan de hemel.... zoo groot daarboven!.... Hij mocht weer mee. Ze had een schopje in de hand. Had hij er geen? Ze zou er een voor hem halen. Er was er nog een bij mama, in dien stoel daar.

Hij wachtte gehoorzaam op méér van haar stem, en elk woord was een groote genade.

‘Kijk, een mooie schop, hè, een nieuwe. Nou mag je me eens helpen en heel galant zijn. Kijk, hier een berg maken, strak komt de zee, het is vloed.’

Haar lieve stem. Wat vreemd voor hem. Hoe lucht beweegt ze, wat is dat allemaal zacht aan haar, en wat wit! En haar haren, en o! haar oogen....

Nu was het heel niet meer angstig.... Heel teer en lief alleen. Wat een klein meisje was ze eigenlijk nog! Maar mooier dan álles.

Wat heerlijk, zoo samen met haar graven, hij aan één kant van het bergje, zij aan een anderen. Hij had het in langen tijd niet meer gedaan, sedert zijn lange broek en de Hoogere Burgerschool.

En onder het praten met haar een zacht gedenk in hem van binnen: Wat heel fijn toch, zoo'n Meisje! Vooral niets hards er tegen zeggen! Erg er meê oppassen! Wat moet het heerlijk zijn om even dat mooie haar te voelen, en tegen je wang te houden! Een kus niet eens dúrven.... Alleen maar zoo blijven aankijken, en misschien een hand geven.

Maar toch doorsprekende. Of ze niet erg van de zee hield, zooals hij. Hield ze van bloemen, hield ze van de duinen? Was ze véértien jaar? bijna vijftien? Wat aardig, híj ook. Wat een groote berg nu al! Maar daar komt de zee! Gauw, gauw er op!

En ze stonden samen op het bergje. Heel dicht bij elkaar nu.

‘Daar is-t-ie! Hoû me vast!’ Een gilletje en lachen. Een groote, zalige rilling, want het goudlichte haar nu waaiend in zijn gezicht, warm van háár eigen leven. Het was te groot,

te groot. Zingen, uítzingen en lachen. Een hand warm in de zijne. - Iets héél warms heelemaal door hem heen, en over zijn bevende zieltje. -

‘Hoû me vast, daar is de zee weer,’ zong de muziek van haar stem.

- ‘O! ik wil je zoo áltijd vasthouden,’ zei hij, met den intensen ernst van de helden in zijn boeken, ‘ik wil je zoo altijd beschermen.’

‘- Hou me vast, ik waai er af!’

‘- Ik wou dat 'k de wind was. Ik zou je meênemen. Ik zou je zoo héél zacht weer ergens neêrleggen.’

Zóó begon het, en dit waren de woorden, die het Jongetje later zoo goed wist, of ze waren opgeschreven en vóór hem lagen. Elk met een eigen, melodieus geluid, en door enkel ziel gezongen. Maar wie het transcendente, mystieke wezen van heel gewone dingen kennen, weten hoe eindeloos gelukkig het Jongetje er mee voelde, en hoe die woorden altijd even bleven doorklinken in zijn ziel, ook toen hij niet meer het Jongetje wás. - O! die diepste beteekenis van de kleinste dingen! Want onvergankelijk stond het in Pauls kleine ziel, de blije lachjes, die over haar lief gezichtje lichtten, het gebaartje, waarmeê ze het schopje telkens optilde, het witte gewaadje door den wind strak tegen haar knieën, en gewapper om haar blauwe kousjes; de buiging van haar arm, en hoe het haar telkens om de teêre schoudertjes waaide; en de fladderende linten van haar hoed, en de fijne figuurtjes van de kanten kraag. En dit sterk en fel, in ál de teederheid, als met een wondervreemd licht verlicht, héél apart en in een bizondere sfeer stralend, tegen het groote daaromheen, de blinkende, wijde zee, de sneeuwen wolken in de lucht, en vér de duinen. Want alles was héél anders dan vroeger, er was over álle dingen opeens een glans van groote vreugde gegaan, en zij lagen daarin gekoesterd in een intens, nieuw licht....

Hij mocht den heelen middag bij haar blijven.... Hij moest absoluut even mee naar haar moeder. Een vriendelijke dame, erg deftig, in een eigen windstoel, die van binnen bekleed was. Hij nam heel diep zijn hoedje af, en werd een aardig vrijertje voor Corrie gevonden. Hij mocht een voetenbankje halen en een glas melk. Hij kocht ook nog een roosje, dat

hij heel plechtig aan Corrie's mama gaf, maar dat Corrie zélf kreeg, en op de witte kant tegen haar borst werd gespeld. Corrie hield veel van jongensboeken, want in den stoel lag ‘De Vrijbuiters’ van Aimard. En hij begon te vertellen hoe het verder ging, en raakte heelemaal in vuur, met gloeiende wangen, en Corrie vond het heel mooi. - Hij vertelde nog véél meer, allemaal van vechten, en meisjes helpen, wie ze kwaad deden, en eeden houden om de onschuld te wreken, en altijd heel trouw en heel dapper en heel ridderlijk zijn. Hij was toen heusch wel een lief Jongetje, geloof ik, met het glanzende haar een beetje onder zijn zwarte hoedje uit, met zijn heldere, klare stem, en al die geestdrift in zijn oogen. Later kwam nog een dikke, oude dame, dat was grootmama, zei Corrie, en ze was een barones. Ze droeg een gouden lorgnon, en ze praatte fransch, dat de kinderen het niet hooren zouden. Corrie liep gauw weg toen ze bij haar mama was komen zitten, en ze hield niet van haar, zei ze. Paul had iets heel benauwds gevoeld, onbewust iets van bang voor haar, van iets vijandigs, dat hem kwaad wou. Ze liepen samen verder te praten, het strand af, tot bij den vuurtoren, En de twee kinderzieltjes negen elkaar meêr en meer toe. Twee teere wezentjes, onbewust, heel van zelf, blij in het lichte van de lente en de zon, zonder te weten. - Ze begonnen te vertellen van elkaars leventje, waar ze alzoo woonden, wat ze deden, van mama en papa, van wanneer jarig zijn, en waar veel van houden. - Ze kwamen dichter en dichter in mekaars wezen, zij lief-lachend gevend, en prettig blij met dien galanten eerbied, dat heel ernstig ridderlijke waarmee hij haar aanzag en naïef zeide, dat ze zoo lief en heel mooi was; een heel erg Meisje nog, dat zich graag het hof laat maken; híj in groote reverentie alles aannemend, dol-gelukkig met zoo'n heel erg mooi, deftig meisje, diep onder den indruk van haar stem, haar oogen, haar mooie haar, en al het wondere van teêre, lichte, blanke, ìn-lieve meisjesheid. - Hij mocht weer even haar zakdoekje hebben. Hij mocht even haar hoedje vast houden, want het lintje van het haar was los gegaan. Wit stroo, met een blauw lint, en witte bloemen. Een heel gewichtig en groot ding voor hem.

Zou ze niet met andere jongens loopen? Zou hij altijd van háár mogen blijven? En zíj plagen: wat dacht-ie wel, ze kon

hem nog maar pas, maar ze zou eens zien, als hij heel galant was; misschien liep híj zelf wel met andere meisjes, dat doen alle jongens, en misschien zeí hij 't zoo maar. En hij weer van nee heusch niet, en bijna met tranen, hij zou nooit naar een ander meisje kunnen kijken, ze waren allemaal leelijk, ze wist toch zelf wel dat zíj de mooiste was van allen, ze was een koningin, en hij was haar trouwe ridder. - Zoo enkel maar twee kinderen leek het wel, een jongetje dat met een meisje loopt, en een beetje verliefd is. Alles heel kinderlijk en heel klein. Maar alles ook heel ernstig en heel groot, en met de absoluut volkomen reine simpelheid van het onbewust van-zelve, het heelemaal geven, niets achterhouden, en de heilige reverentie van een geloof zonder schaduw van twijfel. -

Later haar wegbrengen met haar mama naar het station van de stoomtrem, en híj galant het boek dragen en de schopjes, en mevrouw een hand geven bij het instappen. Toen zijn hoedje af, en tweemaal diep buigen, ééns voor mama, ééns voor haar, als een deftig jongetje, die weet hoe 't hoort.

En toen hij alléén loopen naar huis, want hij kon maar ééns tremmen, anders werd het te duur, en hij was met de trem gekomen. Blij fluitend en neurieënde den Nieuwen Weg langs, in den lichten middag, met overal zacht golvende duinen, en witte wegjes. Het jubelend zingen van vogels in de struiken en boompjes langs den weg. Overal geluid en beweging en licht. - Tevreden in de groote, blinkende, zingende wereld, waar alles blij was en vreugde. - Alles was goed.

Thuis gekomen kon Paul het niet meer inhouden, en vertelde hij alles aan zijn moeder. Hij vertelde het in 't heerlijke uurtje vóór 't diner, als papa nog niet thuis was van de societeit, en ze samen alleen waren op de canapé, met de tafel al gedekt. - Maar hier begon het eerste ding, dat Paul niet samen met moeder deelde. Want ze plaagde hem met zijn nieuwe meisje, en vroeg of nu Annie en Jo en al de vorigen alweer vergeten waren, en hoelang dit nu wel zou duren voor er weer een ander kwam. - Het was een deftige familie, zei ze; mevrouw van Meeden was een geboren Wallaert, en die grootmama, baronesse Wallaert, was heel

trotsch en behoorde tot de hooge aristocratie. Ze dacht niet dat die familie Paul later graag bij Corrie zou zien als hij grooter was, en daarom moest hij maar niet te veel van haar gaan houden, zei ze, want dat zou later veel verdriet geven. - Maar Paul versloeg al die redeneeringen met zijn zegevierend:

‘Maar als ze nu van me houdt, moê, en als ik nu heel hard werk, en een mooie betrekking krijg?’

Op 't laatst, toen moê het maar niet wou gelooven, werd hij bedroefd. Hij voelde zich opeens alleen, of hij ver van zijn moeder was. Er was iets gekomen, dat tusschen moê en hem was, zoodat ze niet meer samen zouden kunnen voelen. Maar het was onherroepelijk, dát voelde Paul heel intens, er was niets meer aan te doen, als het moest zou hij naar Corrie gaan, al moest hij zijn moeder alleen laten. En hij schrok over die éven gedachte mogelijkheid. Maar die bedroefdheid ging weer gauw weg. Waarom zou hij niet bij allebei mogen blijven? Zulke rare dingen te denken!

III.

Na het eten - het was Woensdag, en een Kurhaus was er nog niet - ging Paul met zijn ouders naar de tent in het Haagsche bosch, waar dien avond muziek was. Die concerten waren altijd heel heerlijk voor hem.

Er naar toe gaan, in een mooi pak, 's avonds tegen zeven uur, en onder hooge boomen loopen, die ruischten boven zijn hoofd! Op den grooten weg allemaal andere menschen, óók blij en plezierig. En overal ook meisjes, in blauw, en wit, en roze, zoo mooi om te zien. De groene bladeren, de lichte gezichten, het lachen van meisjes, wat kon dat alles het Jongetje blij maken! En dan de muziek. Het eerste stuk was altijd een Marsch, dat klonk zoo vroolijk, en het was zoo prettig op de maat te stappen.

Dien avond keek Paul bij het binnenkomen naar al de tafeltjes, die hij voorbijkwam, of Corrie er niet was. En hij zag ze heel gauw, ze zat met haar mama, haar grootmama en een ouden heer met bakkebaarden - haar papa zeker - vóór onder de galerij van het gebouw over de muziektent. - Hij voelde een schokje van geluk, want hij zag dat ze zijn roosje van vanmiddag op haar borst had. Hij nam heel diep

zijn hoedje af en ze knikte lief terug! In een licht roze japonnetje was ze, met een ander wit strooien hoedje op dan op Scheveningen. - Toen zijn ouders een tafeltje hadden uitgekozen vertelde hij aan moê dat ze er was, en of ze in de pauze goed wou kijken, als ze voorbijkwam. Hoe zat hij te wachten tot de vier stukken vóór de pauze uit waren! -

Het was toen al heel donker geworden. Het societeitsterrein was helder verlicht door de witte balonnen van de lantarens. Maar buiten was alles heel duister. De hooge boomen stonden ontzachelijk opgerezen in den avond, met breede zwaarzwarte kruinen. Daar leek het heel geheimzinnig, en zoo veilig voelde Paul zich als hij dat zwarte, sombere zag daar overal in het rond, en híj in het licht bij al de menschen, zijn moeder naast zich, en ook ergens het Meisje, waar hij straks naar toe zou gaan. Dan voelde hij zich stil gelukkig, en zoo vertrouwd, in zijn zondagsche pak, met een schoon boordje en witte manchetten, een deftig meneertje onder allemaal deftige menschen.

Na het laatste accoord vóór de pauze was Paul al van zijn plaats om Corrie te zoeken. Vóór de muziektent kwam hij haar al tegen. O! hoe ze daar aankwam, op haar luchte, zwevende pasjes, zoo wonderteêr roze, een wezentje van rythmus en glans, zoo frêle en lieftallig, met dat innig vriendelijke lachje, hoe apart en bizonder leek ze onder al die menschen, en wat klopte zijn hart, wat een vreugde, wat een groote, zalige heerlijkheid in hem, hoe absoluut rein en zuiver was het! En die oprechte, zich heelemaal gevende blijdschap in zijn stem.

‘Dag Corrie!’

‘Dag Paul!’

‘Waar ga je naar toe?’

‘Ik ga Wies halen om te loopen.’

- ‘Hè toe, ga met mij mee’, - vleiend dit, om een héél groote gunst.

- ‘Nou goed, maar als Wies dan maar niet boos is.’ -

- ‘- Wat lief van je, om mijn roosje te bewaren. Ik ben er zoo blij mee.’

- ‘Ja, ik heb het maar meêgenomen, ik dacht eigenlijk wel dat je er zijn zou.’ Een blosje bij die bekentenis, een

glans over het fijne wit van haar halsje, en de oogen een beetje verlegen neêr.

En hij ineens, heel zacht, dat niemand van al de menschen om hen het hooren kon, heel aangedaan, met een gevoel van tranen, of dit hoog blije bijna droef was: ‘Ik ben toch zoo blij, Corrie, ik ben toch zoo héél blij dat je gekomen bent, ik houû zoo van je.’

Zulke heel eenvoudige woordjes! En zoo'n heel groot geluk! Hij liep met haar uit het gedrang om het vierkant van tafeltjes in het midden, naar de paadjes bij den ingang, langs het hek, waar het stiller was, en waar geen menschen zaten. - Aldoor vriendelijk pratende, aldoor, met liever en liever woordjes, en aldoor gelukkiger en gelukkiger. Telkens golven van geluk van binnen opkomend, en dan zacht-gloeiend uitvloeiende over zijn lijf, in ongekende zaligheid. Zoo mooi was ze, zoo mooi! Hoe heerlijk om in te zien, hoe blij voor zijn oogen! Ze was een lief matroosje in licht roze, met een langen kraag, en ankertjes van wit op de mouwen. Als ze liep ruischte het somtijds om haar, want het was een wijd japonnetje, en het waaide wat. En haar lange haren los, zonder strik, ze vielen in gouden stralen ver over haar rug. Een pracht van schittering maakte het om haar heen. - En zoo vertrouwelijk als ze hem aanzag kwam het over hem van haar gezicht, zoo zuiver en oprecht kwam al haar meisjesheid naar hem toe, het zachte, gevende, streelende, met lachjes en warm-vriendelijken gloed. -

En dit teêre Meisje in den zachten avondnacht. In het liefdroomende schemerduister met vagen afglans van ver lantarenlicht, en buiten de donkere, immense boomen-massa's, met trotsche, zwartende kruinen langzaam-wuivende in het hooge, en op open plekken daar boven stille, sereen lichtende sterren. - En het plechtige woudgeruisch, ernstig als een zwaar gebed...

Zoo simpel alles, en zoo eindeloos groot. Het teere Meisje in roze, in schemerend licht. Het gouden haar voor hem glanzend. De donkere boomen buiten, in sombere majesteit. En zijn zieltje, dat onbewust openbrak in adoratie voor dien reinen, zéér bizonderen vrouwenvorm, - de opperste manifestatie van al het goddelijk schoone op de aarde.

Maar dit wist het Jongetje niet, omdat hij enkel voelde. Hij wist niet van wat gebeurde het diepe, diviene wezen, hij

voelde alleen die wondere, in hem gloeiende zaligheid van toen hij haar voor het eerst zag, en die aldoor met grooter golven in hem opsloeg en weer zacht vervloeide. Iedere liefheid die hij in haar zag deed het ópwerken in sterker rythmus. O! haar oogen, hoe licht, o! haar blonde haar! Het leek wel zonnestralen van puur goud, een bundel van fijne, aparte, weeke stralen, tintelend en fonkelend van haar hoofd en schouders. - Dit had alleen ook de Madonna op een prentje in moe's gebedenboek, maar dat had zóó'n wonderen glans niet.

Paul was een beetje een dichter. Hij had al heel wat verzen gemaakt; ze lagen in een boek opgesloten in zijn kastje, en ze waren over heel wat meisjes, en er kwam van liefde en wanhoop in voor. Maar hij had nog nooit zoo sterk gevoeld. Want wat hij nu voelde was als nooit te voren, en het was of nu eerst zijn leven begon. - Éven had hij nog tijd om zacht te denken. ‘Ze is mooier dan alles wat ik weet, mooier dan een bloem, mooier dan de maan en de sterren.’ -

Hij bleef even staan, op een hoek van de laan.

‘Corrie’ zei hij, ineens ernstig, ‘hoû je van me?’

Ze lachte weer even, als bij het hokje van de ree, en zei:

‘Wat ben je nieuwsgierig! Wou je het zóó graag weten?’

En híj héel angstig. ‘Ja, heel graag.’

Toen zíj met een plagend gebaartje, ‘dan zal ik 't je eens niet zeggen, hoor, omdat je zoo nieuwsgierig bent.’

Maar opeens voelde Paul een stekende pijn van binnen, en bijna huilend zei hij:

‘Als je niet van me houdt zou ik, geloof ik, dood gaan, Corrie. Ik hou meêr van je dan van moê. Ik moet altijd bij je blijven. Ik zal altijd alles doen wat je wilt als ik bij je mag blijven. Ik zou heel graag voor je vechten, of iets héél ergs voor je doen en dan doodgaan.’

Maar Corrie was een veel te vroolijk meisje.

‘Wat een malle jongen ben je,’ zei ze. - En toen een beetje verlegen, aan de knoopjes trekkend van haar japonnetje: ‘Ik vind het immers prettig als je bij me bent. Je komt morgen toch weer op Scheveningen?.... Mama zei dat ze je een heel galanten cavalier voor me vond... Ben je nu tevreden?....’

Het waren niet zoo de woorden, het was de muziek van haar stem, die hem weer gerust maakte. Haar stem was een intieme, vriendelijke liefheid, streelend als melodieuze kussen van muziek. Zijn heele ziel was vervuld van dat zoete geluid, als een woud van zachten geur. -

'Krijg ik morgen een lokje haar?' vroeg hij vleiend. 'Breng het dan meê in een envelop, toe, wil je?'

'Misschien,' zei ze, 'maar je mag het aan niemand vertellen, hoor! Maar laten we nu wat onder de menschen gaan loopen. Het stáát niet, zoo in de donkere laantjes.'

Hij begreep dat niet heel goed, van dat het niet stond. Maar heel trotsch liep hij nu naast haar, langs de muziektent, en het vierkant om. Hoe intiem, zoo met zijn meisje, heel alleen gelukkig loopen wezen, waar de anderen niet van wisten, al die vreemde, deftige menschen, mooi aangekleed, in het vroolijke licht der witte lantaarnballonnen. Er kwamen ook jongens voorbij van de klas, die beleefd groetten en hem zeker benijdden, dacht hij, dat hij met het allermooiste meisje liep. Het was voor hèm alléén, voor hem heelemaal alléén was ze, niemand van al de jongens mocht bij haar komen, niemand mocht haar ooit aanraken, alleen híj, en ze mocht van niemand anders houden. Een erg chique jong heertje, die gebrekkig was, en wat hinkte op een stok kwam voorbij, en zei familjaar:

'Dag Corrie!'

Verschrikt en angstig vroeg hij:

Wie is dat, waarom zegt hij zoo maar Corrie?

'- Het is Verholthe,' zei ze, 'ik ken hem heel goed, we spelen dikwijls in den tuin bij hem, in die groote villa op 't Bezuidenhout, Wies en ik.'

'- Hij is zeker verliefd op je,' zei Paul jaloersch. 'Hij keek je zoo aan.'

Zij haalde haar neusje op en zei met afkeer: 'Dacht je dat ik met hem loopen zou? Hij heeft een bééntje.'

En Paul blij, niet denkend om het wreede in dat antwoord, blij dat ze toch heusch van hem alleen was. Als dat chique ventje haar naliep zou hij hem dat wel eens afleeren. Dat was niet lief van het Jongetje, maar daar was hij het Jongetje voor. Het Jongetje wou héél alleen dat mooie hebben, met al de kracht van zijn wil, hij zoú en moest het hebben,

omdat het hem zoo gelukkig maakte, en al de anderen moesten er ver van blijven, die gingen hem niet aan, die moesten zelf maar weten wat ze deden, als ze maar afbleven van het zijne. Omdat ze licht was en lief, fijn en bizonder, zoo zacht roze en zoo zacht blank, omdat er niets mooiers was in de wereld, omdat hij gedrongen werd door een onweerstaanbaren drang er naar toe, sterker dan dorst en honger, sterkér dan hij ooit verlangd had naar iets anders, daarom moest hij haar alléén hebben, en alles van haar voor hèm, haar oogen, haar lippen, haar gouden haar, en ook alles wat ze aanhad, haar hoedje, haar japonnetje, haar handschoenen, niemand mocht het aanraken dan hij. Zooals ze daar liep, zoo apart en teêr onder al die menschen, al die groote meneeren en mevrouwen, zoo was ze voor hèm, heel alleen gekomen voor hèm, en niemand wist er van dan zij tweeën....

Toen de muziek begon te spelen bracht hij haar terug naar haar tafeltje en nam weer diep zijn hoed af. Mevrouw riep lief ‘dag Paul!’ en zei iets tegen den heer met de bakkebaarden, die óók keek en toen even lachte. Hij werd weer een aardige kleine cavalier voor Corrie gevonden. Het waren immers nog kinderen.

Paul ging óók terug naar zijn plaats en moê zei: ‘Nu, heb je haar gezien?’

‘Ja’ knikte hij, maar hij zei niet veel, hij was te gelukkig om veel te zeggen.

De muziek speelde lage, sombere accoorden, het begin van de ouverture ‘Sakuntala’ van Goldmarck. Accoorden donker en mysterieus als het bosch daarbuiten, al die dik-zwartende, breede boomenkruinen, die daar plechtig ruischende waren in den nacht. Hoe groot en vreemd zag Paul opeens dat zwarte bosch, hoe bang en donker, wat stond dat zwarte daar majestueus en ontzachelijk in het rond! En opeens zag hij Corrie, een klein, licht glanzend meisje in roze, hoe teeder en broos, hoe bizonder in al dat sombere, grandioze alom, met die zware, lage accoorden galmend in den nacht! Het was of ze al lichter en lichter werd, hij zag haar vóór zich in gouden, schitterende stralen, het vloeide fonkelend goud om haar heen, en het was een ster van vuur in het groote nachtzwart; star staarden zijne oogen in dit fonkelend visioen, tot hij van pijn tranen voelde, en over alles, menschen en boomen, op-

eens een tintelend waas droomde als van diamanten-dauw.

Zóó brak het geluk uit in die kleine, opengegane ziel, die beroerd was door de schoonheid van een meisje.

IV.

Het was niet het voor hem zélf pleizierige, het genot áls genot er van, dat de herinnering aan dit kinderlijk lieven later tot het heiligste in Paul's leven maakte; het was het absoluut zuivere, het puur intieme, zonder één smetje volmaakt-reine. De wereld één groot mooi, om met vriendelijk lachen aan te zien, de menschen goed en vertrouwd, alles één voortdurend geluk van dag aan dag, en gezien door de groote verrukking, die het Meisje in hem deed gloeien:

Elke nieuwe dag bracht nieuw geluk, en altijd werd het grooter. Hij kwam nu héélemaal ìn haar leventje. Hij wist hoe laat ze opstond, wat ze alzoo thuis deed, wat ze leerde, waar ze van hield, wat ze graag at, wat ze verdrietig vond. Hij kende al haar japonnetjes, met de kanten en figuren er op, en haar ringetjes en broches en armbanden, en ook de lintjes in haar mooie haar. Dat waren allen heel gewichtige dingen voor hem.

Er was een onrust in hem als hij niet bij haar was, een gevoel van leegheid en honger. Maar als zij er was werd het stil en rustig in hem. Het liefste was nog ergens kalm bij haar zitten, op een mooi plekje, zonder veel spreken. Dan was het of hij grooter en grooter werd, en alles zich uitspreidde in een eindeloos zalige atmosfeer. En dit ondergaan zonder denken, zonder vragen van waarom, natuurlijk en vanzelf.

Zoo'n heel klein Jongetje nog, en zoo'n klein Meisje!

Maar daarom juist zoo zuiver en rein.

Ze zullen dit niet begrijpen, en er misschien om lachen. En ik kan het ook niet meer goed zeggen, nu de kinderen allebei dood zijn. Ik houd het ook telkens weer in, omdat ik niet durf. Want is het niet ál te teêr en ál te natuurlijk in dit groote leven van schijn en ruwheid? Hoe het Jongetje wel eens aan haar dacht, hoe ze sliep:

Een meisje in een wit bedje, zoo wit, wit, wit. Hoe ze daar heel stil met het hoofdje in het kussen lag, en in slui-

mer lachte. Hoe haar gezichtje dan rustig en lief, o liéf, liéf zou zijn, met de oogen dicht, en een blank handje op het laken.... En ánders niet in dit zuiver denken van het Jongetje, dan éven heel zacht te mogen aankomen, een kus geven op het mooie, blonde haar en dan weer wèggaan, zalig, dólgelukkig....

Of wel: het wachten bij het station in Scheveningen van de stoomtrem, of ze nog niet zou komen. Het kloppen van zijn hart als er een trem aankwam, en de menschen stapten uit, of ze er bij zou zijn, of ze wel zou komen, o! ze moést komen, want ze had het beloofd!....

En als ze er dan wàs, hoe vertrouwelijk hij dan naar haar mama ging, die vriendelijke dame, hoe deftig hij groette, hoe trotsch hij dan naast zijn lief meisje voortstapte, in het zachte, warme, blije zomerlicht. En hoe blauw de zee, hoe frisch en goed en weldadig de menschen in hun lichte pakken, het blanke strand, de witte zeilen op het water, en over alles het gouden zonlicht. En in dit groote, àlom vertrouwde, híj met háár zoo intiem één, ál zijn woorden één liefdoen en streelen, wat moet hij vroolijk en blij hebben gekeken; wat moet alles ééns goed en heerlijk zijn geweest! Niet wijs en welbewust, en niet artistiek, o neen, vooral niet, maar zuiver als niet één sentiment van nu.

Hoe kregen alle dingen van haar voor hem een wondere, diepe beteekenis! Een arm, verlept bloemetje van haar borst, een programma, dat in haar handen was geweest op een concert, een stukje lint uit het mooie haar, een zakdoekje dat ze hem had gegeven, hoe blij en trotsch maakten ze hem, hoe voorzichtig kon hij zoo iets kussen vóór hij naar bed ging, als hij alleen was in zijn kamertje, en als hij al die schatten te voorschijn haalde! Hoe lief en intiem werd elk plekje, waar hij met haar had geloopen, het was of overal een fijne essence van haar bleef ronddroomen, waar ze maar éénmaal haar teêr, lucht lichaampje had bewogen. Het lag op alle wegen, die hij met haar gegaan was, het beefde in de lucht, het lichtte over de groote, groote zee.

Hoe blij gingen nu de dagen van dien zomer voorbij!

Het staat allemaal in een oud, geel geworden dagboekje dat het Jongetje toen aanhield. Iederen dag schreef hij in heel korte zinnetjes heel vluchtig op, wat hij gedaan had. Als hij op

een dag Corrie niet gezien had schreef hij niets dan ‘Vandaag Corrie niet gezien’. Dat was gelukkig maar heel zelden. Wat waren het blije, prettige dagen, de meeste! Op Scheveningen met haar gespeeld, met haar alleen naar huis gewandeld langs den Nieuwen Weg, haar Woendagsavonds ontmoet in de tent in het Bosch, of in den Dierentuin, Maandags en Vrijdags of ook wel 's middags in den Dierentuin, tusschen drie en vijf. Die mooie geurige tuin vol bloemen! Hoe prettig, het wachten voor het hek bij den ingang! Hij was er altijd veel eerder dan zij. Zij moest van den kant van het Bosch komen, en hij stond dan in zoo'n gespannen verwachting. En wat een emotie, als ze dan eindelijk aantrippelde op de brug, in een licht zomerponnetje! Het liefst zag hij haar in 't roze, de kleur die zij aanhad, toen hij haar voor het eerst had gezien. Ze had daar een groote, witte stroohoed bij op, met een roze lint, en wat keek haar lichte gezichtje daar lief onder uit! En ze had een mooi mandje bij zich, van binnen met rood gevoerd, vol brood en klontjes en koekjes. Wat deed ze dan lief met alle beesten! De papegaaien, die in de laan voor den ingang buiten onder de boomen hingen, kenden haar alleen, en als ze aankwam waren er die van pret de dolste bewegingen maakten, en eindelijk schreeuwend met den kop naar beneden aan hun ketting gingen hangen tot ze dichtbij was. En dan begon haar hooge stemmetje weer te vleien en te zingen, net als toen de eerste keer bij het hertje.

‘Koppie krauwen?.... koppie krauwen, mooi witje, mooi roodbekje?....’

En dan haar rozige handje in het sneeuwige wit van zoo'n donzig lorrekoppetje, dat zich lief voor haar boog.

En dan bij den grooten vijver, met de eenden, en ganzen, en pelikanen. Die kwamen allemaal aanwandelen, zoo gauw zij konden, als ze met haar mandje over het hekje lag en ze begon te roepen. Alle beesten kenden dat fijne, hooge sopraantje. Ze kwamen tot vlak bij haar, en ze gooide de stukjes brood in hun bek.

En Bets, de olifant! Dat was al een heel bizonder groote vriendin van haar. Die groote, hooge lobbes met haar wijde flapooren hield óók al van dat kleine, lichte wezentje in het roze. Die maakte complimentjes voor haar en viel op de

dikke knieën zonder dat de knecht het behoefde te zeggen, zoodra haar melodieuze vleistemmetje het maar vroeg. Als Corrie aankwam stak Bets haar langen snuit dadelijk door de tralies en legde hem op haar fijne schoudertjes. Dan begon Corrie haar zacht te aaien, en wat keek Bets haar verstandig aan met haar kleine slimme oogjes!

'Dag Bets!.... dag dikke, groote Bets!.... daar is 't vrouwtje weêr... hoe maak je 't Bets, hoe maak je 't dikkertje?... wat zoek je met je langen snuit?... wat reik je daar over mijn schouders?... zoek je 't mandje weer, snoepert, zoek je de suikertjes?...'

En dan kwamen de klontjes voor den dag, één voor één. Dan werd het suikertje in 't rozige neusgaatje gestoken en het ging in den kolossalen bek. Na ieder klontje moest Bets haar compliment maken. En dan riep het meisje: 'Mooi zoo! mooi zoo! wat ben je beleefd, wat ben je een deftige, dikke dame!'

Als Corrie dan eindelijk wegging, rekte de olifant haar snuit zoo ver mogelijk achter haar na, en liet een zacht klagend gebrom hooren.

Maar in het Aquarium, daar was het pas gezellig! Dat was een grot, met neerhangende rotspunten, in allerlei grillige vormen. En wat was het daar donker! - Alleen het water achter de glazen was van boven helder verlicht, en daar zwommen zulke mooie, vreemde visschen! - Het prettigste er van was, dat er maar zelden menschen kwamen, en hij er heel alleen met haar was. Dat was een uitgezochte gelegenheid voor kusjes. Als hij dan zoo vlak naast haar naar de visschen stond te staren, legde hij zijn arm over haar schoudertjes, en gaf haar heel, heel voorzichtigjes een zoen op haar wang. Haar zoete, fluweelige rozige wangetje, dat zoo zacht, heerlijk aanvoelde. Hoe zalig, als haar innige, warme leventje dan even onder zijn lippen gloeide! Dan voelde het Jongetje alsof er iets van haar in hem vervloeide, met zachte, golvende strooming door zijn lijf. - En hij gaf haar zooveel kusjes tot ze zeide, dat het nu heusch mooi was, en hij haar kraagje in de war maakte, en hij veel te zoenerig was voor zoo'n grooten jongen. Maar ze vond het toch eigenlijk óók wel aardig, zoo'n vrijerijtje in die donkere grot.

In hetzelfde gebouw, naast het Aquarium, was de groote

vogelzaal. En daar waren twee heel speciale lievelingen van Paul en Corrie. De twee parkietjes. De inséparabeltjes. Twee heel kleine, groene vogeltjes op een stokje, in een kleine kooi. Ze waren altijd dicht tegen elkaar aangekropen, met de vlerkjes in elkaar. Ze zaten heel zacht iets te mummelen tegen elkaar, met een teer, zwak gepiep, of het geheimpjes waren, die niemand mocht hooren. Ze keken elkaar zoo verliefd van ter zijde aan, en tusschenbeide gaven ze elkaar bekjes. Nooit waren ze van elkaar af. Soms ging er wel eens een aan een einde van den stok zitten, alleen om eens te kijken wat de andere zou doen. Die bleef dan wel eens even trotsch zitten of het hem niet kon schelen. Maar dat duurde niet lang. Trip, trip, trip, daar schoof hij met vlugge stapjes weer op, vlak tegen de ander aan, heel dicht en warmpjes tegen haar aan geknuffeld, en bleef dan weer verliefd zitten genieten en geheimpjes vertellen.

Corrie had zelf óók eens twee van die beestjes gehad, vertelde zij. Die zaten ook altijd precies eender bij elkaar. Het wijfje was doodgegaan, en was plechtig in den tuin begraven, in een sigarenkistje van papa. En het mannetje was alleen midden op het stokje blijven zitten. Hij had niets meer willen eten of drinken. Hij had maar heel stil voor zich uit zitten kijken. En op een morgen, kort nadat 't vrouwtje was begraven, was het mannetje ineens van het stokje gerold, en dood blijven liggen. Toen had hij naast zijn wijfje een grafje gekregen, in net zoo'n kistje.

En Paul zei dadelijk, dat die twee vogeltjes daar vóór hen óók zulke echte lievelingen waren. De eene was Corrie, en de ander was hij. Hij zou óók wel zoo'n vogeltje willen wezen, en altijd zoo warmpjes bij haar kruipen. Wat moet dat gezellig zijn, altijd zoo samen op een stokje, en zoo zachtjes fluisteren, en kusjes geven! - Altijd, altijd bij elkaar en als de een dood ging de ander ook!

En Corrie zei, dat ze het ook wel zou willen. Maar niet in zoo'n kooi. Ergens in een groot bosch met bloemen. En ze beloofden elkaar dat ze altijd evenveel van elkaar zouden houën als de parkietjes, en net zoo trouw zouden zijn. - En dat meenden ze toen allebei even heusch als groote menschen die een eed doen. -

Na de parkietjes was het liefste beest uit den Dierentuin

het hertje. - Het was nu al gewend, en niet zoo schuw meer. Als het in de verte het heldere sopraantje hoorde kwam het al op zijn fijne dunne pootjes aanhuppelen, en stak de goedige kop door de tralies, de wijde ooren gespitst. - En dan was het precies als den eersten keer, toen Paul het Meisje had zien aankomen. Hetzelfde zangerige gevlei van het hooge stemmetje, dat tot diep in zijn ziel neêrzong. En de zachte ree kon het Meisje zoo vertrouwelijk aanzien, met haar groote, goedige oogen, of ze een liefste vriendin van haar was. - En het was telkens een groot evenement in het leven van het Jongetje, om daar weer het Meisje te zien, zoo mooi in haar licht roze ponnetje, met haar armen om den hals van de fijne, zachte ree geslagen, en allerlei vriendelijke, zoete woordjes kweelend met haar melodieuze stem.

En daaromheen die lichte, zonnige tuin vol groene boomen, en overal perken vol bloeiende bloemen. - Hoe licht en zalig leek dan wel het leven voor het Jongetje, hoe om te zingen van lief geluk! Niemand, die hem kwaad wilde, en tegen zijn liefde inging. Paul was nu in genade aangenomen als Corrie's kleine cavalier, en de familie had er schik in. Ze waren nog zulke kinderen! Mevrouw van Meeden had altijd pleizier, als zij haar Corrie zag thuiskomen, en zij zag Paul zijn hoed afnemen en diep voor zijn grazieuze dametje buigen, alsof hij al een deftige, geëngageerde meneer was. Maar wat in de fijne ziel van het Jongetje voor wonderlijk teeders gebeurde, en de groote heilige ernst van dat schijnbaar kleine jonge lieven, dat zag mevrouw van Meeden niet, en ook niet de familie.

Het leek van buiten zoo wat lief-gespeel, en kinderlijk geflirt, en zacht aanvallig koozen van een kleinen jongen en een klein meisje, erg aardig om te zien voor heusche groote menschen, die het Leven zoo goed kennen, en heelemaal van begin tot einde door de Liefde der conventie zijn gegaan, en toen zoo wijs en zoo verstandig werden.

Maar het essentieele van dien lieven schijn, het hoog ernstige voor-héél-het-Leven, zooals het voor het Jongetje was, het gansche geven van zijn zieltje aan de schoonheid, zooals hij die het innigste aanschouwde in de heerlijk reine openbaring van het Meisje, dit weten gij en ik alleen, niet waar, mijn jongen?

V.

Ze was zoo'n heel teêr wezentje! Ze had zoo'n heel zacht gezichtje, dat zoo lief kon opkijken, en zoo gevoelig was, met fijne roze kleurtjes, en reine lijntjes. Zoo als ze hem aanzag, als hij iets vertelde, lief luisterend, met groote kinderoogen, en zulke lange, zijden wimpertjes, en dan het haar, dat langs haar schouders woei over haar wangen, en dat ze dan, zóó, even, met een mooi gebaartje teruggolfde. Zoo wit haar halsje, en zoo satijnig daar tegen een blauw lintje, zoo heel teêrtjes de schelpen van haar ooren, met kleuren en tinten daarin als van roze bloemen. En haar handen zoo klein en broos, - de zijne zoo veel grooter - en zoo schoon en frisch altijd, omdat ze zoo'n deftig klein dametje was, en me zulke ijle, teedere blauwe adertjes er in! En dan haar schoudertjes en haar borstje, dat even, even welfde. Ze was heelemaal gemaakt van mooiïgheid en liefheid, ze was om vooral erg voorzichtig en eerbiedig tegen te doen, om maar heel even te streelen, en zacht met verliefde lippen te beroeren, want alles was immers zoo frêle en fijn aan haar, het was zoo heel anders dan bij een jongen, zoo iets als bloemen, of porselein, of transparante schelpen was het, iets dat misschien wel dadelijk zou breken als je te hard er tegen deed. En dan, zooals ze kon loopen, was het niet lucht als een kleine ree, zoo met haar licht zweefrythmusje van klein meisje, met de schoudertjes dan een beetje naar achteren, wat zwaaiend met de ellebogen, en het rokje wapperend om de beenen?

Hoe blij en lief werden de straten, waar zij kwam, hoe heerlijk was het, op haar te wachten, en dan te kijken naar den kant, van waar zij komen moest, en dan het half-bange, half-zalige gevoel, als ergens een voordeur openging, en het bedroefde, als het dan ergens anders was. Maar o! als ze dan kwam, en in de verte wuifde ze al met haar zakdoekje, en ze begon al wat hard te loopen om gauw bij hem te zijn! Als ze wat bij zich had, een boek, een pakje, hoe blij was hij dan het voor haar te dragen, en wat een voorname dingen werden die dan dadelijk voor hem!

En hoe dol-gelukkig, om met haar vóórop te staan in de stoomtrem, erg deftig, zij met die mooie, kleurige japonnetjes aan, met die fijne kanten, en met zijden handschoenen, zoo'n

echt gedistingeerd, mooi jong dametje, en hij met vooral bizonder schoon boordje en manchetten, in zijn beste pak, en zich heelemaal de cavalier voelende van dat wondermooie meisje. Want de mooiste, de allermooiste, en liefste, en heerlijkste van álle meisjes was ze, niemand had zulk mooi, lang haar, niemand zulke mooie oogen, zoo'n mooi roze en blank gezichtje, alle andere meisjes leken wel niets bij haar, en hij was de eenige, waar ze van hield, en die bij haar mocht zijn. Er was een soort minachting in hem gekomen voor andere jongens; wat waren zij allemaal ruw en grof, zij zouden nooit met zoo'n meisje als Corrie kunnen loopen, ze zouden er nooit lief en voorzichtig genoeg meê kunnen omgaan, ze zouden het niet eens begrijpen, waarom ze zoo mooi was, en hoe fijn en broos alles aan haar was. Hij sprak ook nooit over haar met andere jongens; ja met mama, die toch altijd in alles van zijn leven was, praatte hij maar heel weinig over haar. Het was een soort bizondere kuischheid in hem om haar heelemaal voor zich alléén te houden, ze was nu eenmaal iets heel anders dan al het andere, iets heelemaal nieuws, waardoor alles anders was geworden, en het was zoo apart heerlijk, en goed, en zalig, dat het leelijk zou zijn, dat niet heel alleen veilig te bewaren. Hij begreep niet, dat hij vroeger, toen zij er niet was, óók blij en gelukkig was geweest, en heel vast en zeker wist hij, dat het voortaan zonder haar onmogelijk zou zijn om nog te leven. Mama sprak wel eens van later, later, beste jongen, en groot worden, en dan niet meer zoo altijd bij haar mogen zijn, omdat zij dan een groote dame zou worden, en haar familie dan niet meer zoo lief zou zijn, maar dat begreep hij niet. Hij kon zich in 't geheel niet voorstellen dat Corrie een groote dame zou worden, zooals zijn nicht Marie bijvoorbeeld, die lange rokken had gekregen, opeens zoo was gegroeid, en alleen maar van groote heeren wilde weten, en hem een schooljongen vond. Want Corrie, vond hij, was juist zoo mooi omdat ze zoo klein en tenger was, zoo'n broos wezentje, dat zoo teêr op heel fijne beentjes liep, met die kleine voetjes, en alles zoo vol satijnen zijïgheid. En hoe zou ze ooit als nicht Marie die mooie, lange haren kunnen dragen in een kapsel op het hoofd, dat mooie, gouden haar, dat zoo golfde en schitterde?

Er was ook géén meisje, dat altijd zoo vriendelijk was, en

zoo altijd door lief. Anderen waren wel eens snibbig, en hatelijk, en plaagden. Maar háár stem was altijd zóó innig, dat de eenvoudigste woorden groote openbaringen voor hem waren. Het deed hem aan als muziek, al haar woorden waren liefkoozingen, en het werd warm en zacht en zalig in hem zoodrá ze maar sprak. Hij was toch zoo'n vréése lijk verliefd Jongetje! In grooten ernst verzekerde hij haar, dat ze een engel was, dat een hand van haar hem liever was dan alles wat hij had, dat hij heel graag voor haar zou doodgaan als hij dan maar een kus van haar kreeg, dat hij wou dat alle menschen er niet meer waren - dit vooral was een geliefkoosd idee van hem - en alleen hij met haar, ergens in een paradijs, met veel bloemen en vogels; dat haar oogen veel mooier waren dan de hemel en al de sterren, dat de maan lang niet zoo lief en zacht kijken kon als haar gezichtje, en dat haar haren zonnestralen waren, heel van goud, die ze gekregen had, omdat ze zoo lief en goed was, want o! o! ze wist het niet, maar zóó lief, zóó lief was ze! ‘Zie je Corrie, je moet altijd, altijd bij me blijven, want het zou verschrikkelijk zijn als je er niet meer was, en ik kon je nooit meer een hand geven, en nooit meer je stem hooren, en nooit meer heel zacht met mijn wang langs de jouwe aaien, en geen kus meer geven op je voorhoofd!’ En onder al dat lieve, dat heelemaal uitzeggen van wat in hem onbestemd brandde en gloeide van verlangen, liep ze maar te lachen, en blij te zijn, en een beetje trotsch ook, dat hij dat allemaal zoo zei. En als ze ergens heel alleen waren, op het plekje in 't Aquarium, of in de duinen, of in het bosch, en hij keek haar zoo zacht aan, en zei allemaal zulke prettige en lieve dingen, dan beloofde ze alles wat hij vroeg, ja, ze zou altijd van hem houden, ze zou nooit naar andere jongens kijken, ze zou als ze groot waren met hem trouwen. - En dan geloofde hij haar vaster en met zekerder weten dan hij ooit zijn eigen moeder geloofd had, - want was ze niet het beste en mooiste en liefste wat er was, zij, zijn lieveling, zijn eigen meisje voor áltijd?

Zoo'n jongetje was hij nog, hoe teêr en broos, zoo'n zieltje, dat pas begint te leven, en nog maar vaag vermoedt! Hoe gingen de dingen van de wereld over hem als ál melodie en liefelijk beweeg! De open dagen vol zonneschijn, met blin-

kende, blauwe luchten, en waaiende pracht van groen, en lichte, goede menschen; de schemeringen zacht, met weifelende kleuren, en tintelende lantarenrijen, en het zachte avondwindje om het hoofd, als even een lieve hand, zoo vertrouwd; en de nachten die hem aanzagen met stille, sereene sterren, en zoo diep waren van eindeloos geheim. Al het leven één groot mooi van goede dingen, wijd om hem heen, waarin hij behoorde, en wel nooit van weg wou. En dat Meisje als het mooiste mooi van alles, en luchter dan een vlindervleugel, en teerder dan de fijne kleuren in parelmoer, en vager dan de tinten op de zee, o wát het was wist hij niet, dat hem zoo met geluk beroerde, en tranen deed wellen in zijn oogen; niet haar oogen alleen, en niet haar wangen, en niet haar mond, en ook niet enkel haar stem; er ging iets anders van haar uit, en over zijn ziel lag een wijding, als zij bij hem was, als over een zee in den nacht van majesteit. Hij wist niet, en ook dacht hij niet, het Jongetje, over wat het toch wel was, dat van het Meisje, wat hem zoo zalig maakte. - En het lijkt wel heel klein, zoo'n lucht wezentje, zoo wat moois van gouden haar, en oogenblauw, en roze bloed door lelieë wangen, als morgenrood door blanke wolken droomend, het lijkt wel of het zóó vergaan kan, zóó verdroomen in het niet, maar de openbaring, door dit schoon gedaan, is van een wonderbaar wezen, en de essence er van kan niet sterven en blijft onvergankelijk. - Het Jongetje was nog in zijn eersten droom, en zag dat frêle, half-ontloken meisjesmooi als het aanbiddelijke centrum van heel het wereld-leven.

Ziet hem gaan, mijn Jongetje, met kloppend hartje zoekend naar dat mooi van Meisje, overal volgend waar zij gaat, langend naar dit lichte wezentje met heel de kracht van zijn zieltje, op het uiterste gespannen.... Lief Jongetje, wat heb je je gegeven, alles wat je hadt, wat heb je aangedragen alles wat je maar voor liefs bezat, wat vondt je het mooi, het Meisje, zonder één vlekje, zonder één ding van slecht, wat absoluut zuiver en rein; wat was het een groot, groot mooi voor je, dat Meisje in zoo'n wit gewaadje, met fijne kantjes en zijden linten, zwevend gaande op de fijne beentjes, en zoo vol licht haar gezicht, en het warmzachte gegloei van haar oogen, en de gouden glorie van dat haar; wat was je er tevreden mee, niets verlangde je meer, zóó was het goed en

volmaakt, en niets anders; wat moet je er verschrikkelijk van gehouden hebben, mijn jongen, en hoe vast en onverbrekelijk sterk was je zieltje aan dat lichte wicht verbonden!

Zóó bloeide in het Jongetje òp het idee van wat in de vele, vele dingen der wereld is een Meisje:

Een Meisje is het héél, héél zachte, dat alleen van teêre, innige liefheid bestaat, dat leeft in gewaden van blijde kleur, en heel vreemd-zalig is om áán te voelen. Een Meisje is het goede, genadige in het leven, dat altijd vriendelijk en weldadig doet, dat nooit over ruwe, leelijke dingen spreekt, als de jongens op school, en waar je ook maar enkel allerliefelijkste woorden tegen zeggen moet, om haar toch vooral niet te verschrikken. Ze leeft in een heel andere sfeer dan het Jongetje, zoo met allemaal zachte dingen om haar heen, van kant en zijde en satijn; haar gezicht is zoo veel liever en vertrouwelijker, en haar vel zoo blank en fluweelig, met heel fijne adertjes er even onder, en het Meisje is altijd zoo frisch en rein, met schoone, zachte, o! hoe heerlijk zachte handjes, en zoo witte zakdoekjes, en mooie handschoenen, en haar japonnetjes zoo keurig, met nergens een vlekje, en er hooren bloemen bij, witte lelieën, of van die lichte, gele theerozen, en viooltjes, en lief-blauw vergeetmijniet, en ook broches en ringen van goud, die blinken op mousselien en zijde en blanke vingeren, en er is een fijn, zacht gloeiend lint in haar fonkelend, blond haar, en een zoete geur is om haar heen.

En het Meisje stapt zoo luchtjes, zoo heel anders dan het Jongetje en dan groote menschen, het stapt op een rythmusje dat de ziel zoo vreemd beroert, en haar rokje ruischt er bij, zoo zoet en suizelend, en al haar teêre bewegingkjes en lijntjes geven genot en ontroeren toch zoo. Het mooiste, het allermooiste in het leven van het Jongetje. Mooier dan muziek, en mooier dan de zee, en mooier dan de vogelen en de bloemen.

Het Meisje was voor hem een groote, absolute zuiverheid, een wonder mooi van zachte couleur en licht, rythmisch beweeg, het allerkostbaarste in het leven, in de groote, groote wereld. - Al het leelijke was ver buiten haar, en geen allervaagste schaduw er van bereikte haar reine beeld. Nooit kon er iets anders bij het Meisje zijn dan het uiterst pure van haar stem, dan het zoete licht van haar lach, dan de zachtheid van haar zijde en satijn en blank, wit linnen; nooit kon

daar iets anders aan gedaan worden dan eerbiediglijk aanbidden, dan lieve, streelende woordjes fluisteren, dan bloemen brengen, de mooiste van geur en kleuren, dan heel voorzichtig een arm om haar middel vleien, en haar warm, blinkend haar beroeren, en éven een wang zacht tegen háár wang, en een teeder kusje op haar roode lipjes, en dan gauw weer weg, bang om haar pijn te doen.

Hoe vreemd, hoe vreemd, om angstig en toch zalig van te rillen, als daar dat teêre en brooze vlak naast je staat, zoo ritselend en suizelend en wuivend van kant en tulle en fijne zijde, en éven voel je het weeke, zachte vleesch van een blanken, blanken arm, en de muziek van haar stem zoo vlak bij je ooren, en het lange goudhaar wel eens waaiend tegen je wang! Hoe licht, licht, als een lach glanst over zoo'n lief gezicht, met overal weerschijn en schittering, en het plooien van zoete kuiltjes, en het stralen van blauwe oogen! Het Jongetje wou toch zoo graag altijd bij haar blijven, en stil-tevreden vergaan in al dat heerlijke meisjesmooi; o! kon hij maar zelf dat Meisje wezen, zich wèg-kussen over haar blond hoofdje van gloeiend goudlicht, zacht verglijden over haar bloeme-blank voorhoofd en fijne schoudertjes, heelemaal wèg-wezen in haar éven-welvend borstje, in al haar warme zachtigheden, en in de blozeroode wangetjes, en in de kleine, reine handjes, en altijd bij haar en in haar en om haar, een heel klein stukje desnoods van haar zijn, als 't maar in haar warme, liefelijke leven was, heelemaal één er mee!

O! Het Meisje! Het Meisje! Het mooiste, zachtste, reinste, lichtste, blinkendste wat het Jongetje maar kon droomen, heel apart als een wonder in de wereld staande, in een altijd-stralende glorie van allerzuiversten glans, waar al het leelijke, donkere ver van bleef, en waar hij zonder een nevengedachte, met àlgeheele overgave zijn zieltje aan kwam brengen, alleen maar bang, dat het veel te weinig was, en zij het misschien niet eens zou willen hebben! Want zij was zoo heel aanbiddelijk en vriendelijk en zacht, en zoo vol schoone couleur en lachend licht, en híj maar zoo'n klein, verliefd kereltje, dat heel arm en nietig was, als hij niet bij haar kon zijn. Niet bíj haar was hij midden in het leelijke en koude van zijn kameraads op school, en klonken grove, ruwe woorden over duistere, geheime dingen, die alleen maar geniepig gezegd

worden, en waar je nooit over mag spreken, dingen van leelijks tusschen jongens en meisjes, toevallig gevonden in een boek, of afgeluisterd van groote menschen... Het staat groot er om te lachen.... Maar als héél even in de verte het rokje ruischte van het Meisje was al het leelijke weg, als een booze droom, en het Jongetje wist niets meer. Dan was het haar licht-lachend gezichtje dat naderbij kwam, o! daar kwam ze! daar kwam ze! een zoete weldadige warmte in hem, een groot geluk dat uít wou jubelen in lieve, kozende woordjes, en alles was weer rein, en blank, en stiltevreden, zonder een schaduw van twijfel of het wel zoo mooi, zoo wonder, heerlijk, verrukkelijk, volmaakt mooi kon zijn, zoo'n teêr broos wezentje van licht en kleur en liefelijk beweeg....

VI.

Zachtjes aan kwam de tijd, dat de scholen weêr begonnen. Paul zat nu in de derde klas van de Hoogere Burgerschool. Een heele meneer al. Als men hem toen een Jongetje had genoemd, zou hij erg nijdig hebben opgekeken. Hij was nu al vijftien, over een jaartje zou hij misschien al aan een snor gaan denken. Hij begon nu aan engelsch, en aan gelijk-engelijkvormige driehoeken, en allerlei moeilijke en gewichtige dingen. Maar ik noem hem toch nog altijd het Jongetje.

Nu werd alles heel anders met het Meisje. Zij ging school in ‘de Laan’ bij juffrouw de Ridder, en dus moest zij van het Bezuidenhout langs de Heerengracht door de Pooten, de Spuistraat en de Vlamingstraat gaan. 's Ochtends om half negen stond Paul al te wachten, op den hoek van het Bleyenburg, waar de Hoogere Burgerschool is, en de Heerengracht. Corrie had hem beloofd, gauw te eten, en dan vroeg weg te gaan. Het was dan vol van jongens op die plek, maar Paul bleef goed op een afstandje, en stoorde er zich niet aan, als ze om hem lachten en hem plaagden. Het was zoo prettig, in den morgen. Vroeger zag hij haar altijd 's middags of 's avonds. 's Morgens was het zoo blij en frisch in de lucht, de huizen zoo in vreugde van heldere kleuren, en alles zoo nieuw en klaar. Hoe keek het Jongetje verlangend naar de brug van het Bezuidenhout, waar menschen gingen en kwa-

men. Zou ze dat zijn?... neen, dat is een ander meisje... ....als het nu maar niet te laat wordt.... kom toch, kom toch lievert... mijn hart klopt... kom toch gauw in den frisschen morgen, ...ik hoû zoo, ik hoû zoo...

En dan, eindelijk, kwam ze. Op de brug. Een teer, gevoelig figuurtje... Is ze 't?.. is ze 't?.. ja, dat kan zíj alleen maar wezen... ze is 't!... ze is 't!...

En dan heel gauw er op af, verlangend, op een drafje. Daar is ze! Zoo licht, zoo licht in den morgen! Zoo met haar lief, zacht snoetje, met roze wangetjes, zoo lacherig en blij, en zoo vriendelijk, zoo vriendelijk! Nu is ze een beetje anders.... Ze heeft nu een eenvoudiger bruin stroohoedje op, en een bruin manteltje, nog niet gezien, met groote stalen knoopen. (Ik weet dat manteltje nog zoo goed!.... ik zou het kunnen teekenen.... ik weet alles, alles van haar nog zoo goed....) Zij had nu het haar in een vlecht... Wat aardig zoo'n dikke vlecht, en wat is er nu een mooi blank halsje te zien, waar vroeger al dat haar langs viel....

Wat mooi, zoo'n Meisje in den morgen! Zoo licht en lachend! Zoo blij en vriendelijk! Zoo'n frisch gezichtje, en zoo schoontjes en snoezig alles, zoo prettig om te zien en dan te zingen, in de jonge lucht.

‘Dag Corrie.... wat ben je aardig.... wat een aardig manteltje.... en wat een mooie vlecht, wat staat je dat mooi.... ik heb nog twintig minuten tijd.... ik mag wel een eindje meê?....’

Ik geloof dat ik in het begin van mijn boek wel eens geschreven heb, dat ik niet weet wat het Meisje eigenlijk wel voelde of dacht. Maar nu - vreemd - nu zie ik haar ineens weer zooals ze daar bij het Jongetje was gekomen. Ja, nu zie ik haar weer zoo heel goed. En nu weet ik het toch weer heel zeker, zoo zeker als ik het beste en eenige weet, waar ik van leef. Nu zie ik haar vriendelijk, oprecht gezichtje, met die onschuldige blauwe kinderoogen, en dat zonnige lachje om haar mooie mondje... o, hoe goed zie ik haar weer!... zie ik niet het fijne roze dons van haar zachte wangen, zie ik niet het teere oortje, en haar blank halsje, en haar fijne, neergaande schoudertjes?... Ja, nu weet ik het, dat ze van het Jongetje hield met het allerzuiverste, allermaagdelijkste van haar zieltje, zooals het, nog ongerept van het Leven, in

den oorspronkelijken, lelieën staat, een pure onbewuste liefde ademde in de onbevlekte sfeer van het door geen hartstochtrilling ontheiligde virginale.... Het Jongetje heeft van haar gehad den grootsten, reinsten schat, dien ik weet op aarde, haar zieltje van Meisje, onbewust, en ver van het Leven, in de engelensfeer van maagdelijkheid, waar zulk een wonderrein wezentje vandaan is gekomen....

Maar het Jongetje dacht niet en het Jongetje wist niet. Hij was alleen blij en gelukkig met haar frisch handje in het zijne, en haar stemmetje dat hem streelde:

'Dag Paul!... heb ik me nu niet gehaast?... Ma vroeg al, waarom eet je zoo gauw, en wat rep je je toch... maar ik woû je nog zien... en ik had het je immers belóófd...'

En dan samen, vertrouwelijk, aan den wandel. Eerst langs al die jongens, daar op den hoek. En een gevoel van grooten trots in Paultje. 'Zie je, dat is nu mijn meisje, van mij alleen'. En ook een voelen van heel stellige superioriteit. Hij alleen kon met zoo'n meisje loopen. En al die anderen voelden niet waarom ze zoo'n engel was, en zagen niet, dat zij het mooiste van alles was. En al zagen zij dat wèl, ze hadden niet de minste kans, nooit.

En het werd nu even vertrouwelijk daar 's morgens op straat als vroeger op het strand en in de duinen. Jammer alleen, dat het zoo kort was. Het duurde maar tot het midden van de Spuistraat, daar bij den winkel van Sarluis, waar al die vreemde, mooie dingen waren. Dan was het tijd. O jee, nog maar zeven minuten. Nu gauw weg. 'Dag lieverd.... gauw een hand.... tot vier uur,.... dag!....'

En dan zij nog even blijven staan, half òmgewend, wuivend met haar handje, en haar hoog stemmetje zoo blij in den morgen:

'Dag!... dàg!... dag!...' lang uitgehaald, elk woordje met telkens liever en melodieuzer intonatie....

En dan op een drafje naar school, om nog maar éven op 't nippertje binnen te wezen. En dan ineens het heel andere. Het zóó vreemd andere, dat het was als uit een heel liefelijken droom wakker zijn in het gewone. Het gewichtige, strenge, gedwongene. Meneeren die het allemaal wisten, verbazend wisten. Koude, witte muren, en jongens in rijen banken, en een meneer er voor in 't zwart. Het Jongetje was er niet

meer in. Het was niet meer als vóór de vacantie, toen hij altijd nummer één zat, en alle moeite deed om het te blijven, omdat moê er zoo blij om was, en hem zoo kuste, als het rapport kwam. Hij had nooit veel om de eer zelf gegeven, en nooit geleerd omdat hij het zoo prettig vond, want het ging veel te koud alles.

Maar nu, dien eersten ochtend, was het ineens heelemaal veranderd. Dat voelde Paul zoodra hij in de bank zat, en de les was begonnen.

'Wat zag ze er lief uit.... wat anders weer, hè?.... zoo'n vlecht staat haar óók wel goed.... maar álles staat haar natuurlijk goed.... en wat een aardig manteltje.... op zij zijn zakjes met kleppen... zoo'n lieverd om zich voor me te haasten....'

En zoo ging het maar door in het Jongetje. Hij heeft dien morgen niet veel aan de lessen gehad. Hij was al die weken veel te vol geweest van het Meisje. Er was niets meer dan het Meisje voor hem. Zijn gedachten gingen naar het Meisje, of ze haar duifjes waren, die ál maar naar haar toe wilden, en nergens anders kunnen ze heen. Het Meisje was zoo opeens met intenze innigheid in zijn leventje gekomen, in zulk stralend, schitterend licht, dat nu alles van hem daar naar toe wilde, al zijn gedachten en verlangens en wenschen....

En ondertusschen zijn twee driehoeken gelijk en gelijkvormig in zoo'n hééle boel gevallen, en is

$(a + b)^2 = a^2 + 2\,ab + b^2$.....

Daar gaat niets van af. En dat moet je nu eenmaal weten, al ben je nóg zoo'n verliefd jongetje....

En ik woû dat hij dat maar altijd goed onthouden had, dat hij dat zoo absoluut toch óók leeren en weten moest, en en ook dat het kwadraat van de hypothenusa is gelijk aan de som van de kwadraten van de beide rechthoekszijden, en nog zoo véél, véél, véél meer.

Had hij daar toch maar aan gedacht, mijn Jongetje! Want het was gevaarlijker dan hij weten kon, en het zou zoo héél, héél gewichtig worden in zijn leven, dat hij dat niet beter onthouden heeft!

Maar hij dacht alleen om 't Meisje. Om zijn mooie lieveling, zooals ze daar was gekomen in het jonge licht van den blijden morgen. Wat was het mooi weêr! O! Nu met haar

uitgaan, naar Scheveningen naar de zee! - Met haar samen in de duinen zitten en kijken naar de zee! De duinen, blond in den morgen, met vroolijk wuivend helm, en de zee, o! de zee, zoo schitterend in de zon, fonkelend blauw en zilver, aangolvend met lange ruischingen van vreugde en geluk. - Buiten is alles nu groot en mooi, en alles blinkt en zingt van zalig genieten. - En hier binnen die muren is het koud en leeg. -

Ja, buiten met Corrie in de duinen, en met haar staren over de groote, groote zee! En haar vertellen van de wondere landen daar vér, vér weg, van de eindelooze prairieën van Aimard, en van de Comanchen en Apachen, van Arendsveer en de Blauwe Vos.... hij zelf zoo'n pelsjager wezen als Edelhart of Valentin Guillois.... en zíj een wonderschoone donna, de dochter van een rijken haciendero.... en zij geroofd door de Apachen, en vóór op het paard van de Zwarte Kat.... maar híj er achter, met zijn dappere jagers, en de trouwe Comanchen, op wilde mustangs..... heisa! ha! hoe gaat het over de eindelooze savanne!.... vooruit! mijn edel koningspaard, vooruit dan mijn lief, sterk strijdros!.... wij moeten de Liefste redden.... en eindelijk, eindelijk daar zijn ze.... hoera!.... het schel krijgsgegil der Apachen, de donderende oorlogskreet der Comanchen... hoera! hoera!... met de kolf van de buks en de bloote machete!.... hoera! met speer en tomahawk!.... Sterf! Hond der Apachen, gij zijt een oude vrouw, de wolven zullen uw ellendig lijk verscheuren!.... Goed zoo, Arendsveer, trouwe vriend, scalpeer hem, zonder genade!....

En de geredde lieveling ligt in zijn armen.... Lieveling, Corrie, word wakker.... kijk, ík ben het, Paul, de strikkenzetter, ik hoû van je, ik heb je gered, en zal je altijd, altijd beschermen en bij je blijven!....

Ja, de duinen, en de zee, en de prairieën, lucht, licht en leven, en de Liefde, trouw tot het graf, reddend in 't vreeselijkst doodsgevaar, en beloond met de blonde geliefde, de groote overwinning van het Recht en den Trouw, dáár droomde je van, mijn jongen, daar op die gele schoolbanken, tusschen die kale, sjofele muren, toen je pas terug was van je lief Meisje....

En dat was toch heusch verkeerd van je, mijn brave!

Want $(a + b)^2$ *is* $a^2 + 2\,ab + b^2$, en er zijn een hééleboel gevallen waarin driehoeken van allerlei mogelijke soorten gelijk en gelijkvormig zijn!. . . . . .

Om twaalf uur is het voorbij.... Dan gauw naar huis, door het Voorhout - dat staat dan statig en klaar in het middaglicht -, door den Denneweg, de brug over naar de Frederikstraat, en zóó naar huis, de Javastraat, dicht bij de Koninginnegracht. Het is nu al veertien jaar geleden, dat mijn Jongentje daar liep. Maar wat weet ik het nog goed. Hier, ver, ver, in een armzalig hoekje van Indië zit ik dit te schrijven. Maar nu zie ik al de dingen van dien tijd weer klaar en helder voor mij, als pas gezien. - Het komediestraatje van 't Bleyenburg naar 't Voorhout, met een winkel van albums en portretlijsten, en de paaltjes in 't midden, waar het Jongetje in een vroolijke bui overheen sprong, de affiches van den schouwburg, met die groote, vette letters, zwart op rood, ‘Carmen’ of ‘Faust’, en de mooie boomen in het Voorhout.... zóó, zóó waren hun takken, ja, vooral die eene, hè, zóó boog die eene groote tak omlaag...., en ik weet nog wel het gezicht van een schildwacht voor het paleis van Prins Hendrik,.... en de taartjes vóór de vitrine van den banketbakker over het paleis van van Brienen, nu het Hotel des Indes.... en den spekslager en den slager op den Denneweg.... en de menschen, die het Jongetje altijd geregeld tegenkwam, heeren van 't ministerie, met portefeuilles onder den arm, er was er één bij, met zoo'n langen baard, die een beetje scheel zag....

Dan kwam Paul thuis, in de gezelligheid van de eetkamer, met mama voor de koffietafel. Dan werd moê gezoend en gepakt, en kwam haar vriendelijke moederstem zoo zacht over hem heen.

‘En hoe was het op school, ventje?’

- ‘Moe, het was zoo saai.... maar ik heb haar vanochtend gezien, ik heb haar een eindje gebracht.... Ze was zoo lief, maatje, ze had een vlecht, dat stond haar zoo aardig.... en ze had zoo'n grappig, bruin manteltje om... U had haar moeten zien....’

Mevrouw Waerens was zelf óók veel van Corrie gaan houden. Zij zag de van Meedens niet, maar er was een zekere intieme vriendelijkheid gekomen tusschen haar en mevrouw. -

Dikwijls was Paul met zijn moeder alleen in Scheveningen, en Corrie met de hare. - Dan maakten de dames een praatje en lachten samen om de kinderen. - En zij vertelden elkaar, dat de kinderen toch zooveel van elkaar hielden, en zóó aardig samen waren, en wat ging het deftig, wat konden ze elkaar galant groeten, alsof zij een heele dame was, en hij een cavalier!

Mevrouw Waerens maakte zich wel eens ongerust. Zij kende haar Paul zoo. Zij wist, hoe innig hij zich aan Corrie had gehecht, en hoeveel ernst en meenens het voor hem was, zijn verliefdheid, die in het binnenste, allerheiligste van zijn zieltje was gaan groeien.

Na de koffie ging Paul gauw weer naar school, verlangend dat de les maar weer begon, dan was hij alweer dichter bij vier uur. - En eindelijk was de bel gegaan, en kon hij het lokaal uitstormen, en dan met een paar sprongen de trap af, en op straat. - Nu op een drafje de Pooten door, de Spuistraat in, en gewacht op den hoek van Vlamingstraat en Wagenstraat, volgens afspraak. - De ‘stad’ is dan vol van menschen om vier uur, groote menschen, meneeren en mevrouwen, die aan 't winkelen zijn. Erg gewichtig en deftig lijkt dat voor zoo'n Jongetje. Maar even na vieren wordt het in de donkere Vlamingstraat lief en intiem van zonnige gezichtjes en lichtende lachjes, en gerucht van hooge stemmen. Dan komen de meisjes van de Hoogere Burgerschool en andere scholen in de buurt. Dan komen ze op luchte rythmusjes, met zwevende pasjes van liefelijk beweeg, babbelend en kwetterend als kweelende vogeltjes, met ópgegloei van blond goudhaar en donkerzijden lokjes, met vriendelijk oogenschijnen, en veel heldere kleur van roze en blauw en rood, en maken de lucht blij van melodieus geluid. - Dat was nu net iets voor zoo'n verliefd Jongetje als Paul. Maar hij zag al die meisjes alleen maar als mooie, lieve dingen, zooals bloemen en vogels, wat wuivende kleur en streelend geluid, hij wachtte op de ééne, de ééne liefste lieveling uit allen, *het* Meisje, dat heel apart voor hém was. En ze kwam, de laatste, en alleen....

Daar komt ze, even lief als van morgen, kijk, daar is ze, met haar vriendelijk snoetje, daar komt ze aangeloopen op haar teêr zweef-rythmusje van klein meisje.... ik zie haar

naar het Jongetje toekomen, in haar bruin manteltje, waar zoo mooi het blauwe rokje onder uitkomt,.... ik zie haar zachtblauwe oogjes lichten van blijdschap.... een kleurtje heeft ze van 't harde loopen. En ik zie alles om haar licht en gelukkig, de geheele straat staat zoo heerlijk in hooge vreugde....

'Dag Paul.... ik ben een beetje moeten blijven, want ik had de som nog niet af.... maar het was wel heel goed, nu hoefde ik niet met Wies en Jo samen de school uit.... wat ben ik blij dat het uit is.... het was zoo saai....'

- Dag Corrie, dag lieverd,.... ik heb zoo naar je verlangd den heelen dag, maar nu bén je er.... nu bén je er hè.... mag ik je een arm geven?....

- 'Nee, hoor, in de stad niet, dat gaat niet.... wel later, als het donker is, en als we op 't Bezuidenhout zijn, onder de boomen.... in October wordt het al gauw donker....'

Zulke gewone woordjes allemaal. Maar dat stemmetje! Dat stemmetje! En dat ìn-lieve gezichtje daarbij, en die mooie, blinkende oogjes!

Als zij praatte was het of zijn ziel een piano was met blanke, blanke toetsen, en ieder melodieus woordje van haar klonk na, en het zóng in hem van binnen, het zóng zoo, en dan werd het zoo licht en zoo groot en zoo heerlijk!

En hij praatte terug, zoo over allerlei dingen, waar zulke groote kinderen over spreken, ook zoo maar wat gewone woordjes, maar die gedrenkt waren van het lieve warme gevoel, dat van binnen in hem opsteeg zoodra háár stemmetje maar had geklonken, woordjes, die elk iets van zijn ziel liefkoozend naar haar toe ruischten. De wondere, wondere klank van die woorden! Als ik nu het Jongetje in herinnering zoo hoor spreken, heeft elk gewoon woordje een innige, aparte beteekenis gekregen, en klinkt met zoo'n welluidend accent van reine goedheid! - Hoe koud en ledig lijkt mij nu het praten van alledag, hoe schel en hard is alles. -

En dan het jonge, hooge stemmetje van het Meisje! Zingt het niet als een zoet-kweelend, gouden vogeltje in dat droeve herrefstwoud van mijn herinnering?

Maar ik mag zoo niet van mijzelf spreken. Ik zou alleen van het Jongetje vertellen, en dat is nu immers dood, al zoo lang.....

En zoo ging het door, het lieve, intieme leven van de kinderen, dag aan dag.... De tijd verdeeld in bij elkaar zijn, en niet bij elkaar zijn. Niet bij haar zijn was voor Paul de school, het koude en onverschillige, met alleen prettig de lessen in de talen en de gymnastiekles, maar de rest zonder emotie, het altijd hetzelfde, van het eene vakuur in het andere. Bíj haar zijn was de groote, heerlijke verrukking, het zingende blije spreken, en ook het vertrouwde, stille naast elkaar loopen, zonder iets te zeggen. En ook het pas van haar af zijn hoorde daar nog bij, met het prettig in z'n eentje aan haar te loopen denken, langs stille grachten naar huis gaande, nog eens ná-genieten hoe ze ook weer geweest was, wat ze ook weer gezegd had, hoe lief ze er weêr had uitgezien.

Ik zie hem nóg loopen, mijn Jongetje, langs de Koninginnegracht, en dan de brug bij den Dierentuin over naar de Koningskade, tegen dat het donker werd, en de boomen aan weerszijden van het Kanaal zoo zacht en teêr uitkwamen in den avond, met de takken en bladeren zoo duidelijk en fijn in de avondlucht, en de deftige huizen aan den overkant in stille, gedempte kleuren. Hij begon al groot te worden, maar het ging nog niet goed, hij was tóch nog maar een Jongetje en hij liep met zijn hoofd een beetje gebogen, als hij zoo aan haar dacht, heelemaal in zijn gepeins verloren. - Eén voor één begonnen de lantarens te pinken, en dat was zoo vriendelijk, dat wenken van lichtjes in den avond. Wat een gelukkig gedenk en genieten, met niets dat het verstoorde, en dan straks thuis komen, waar het warm en vertrouwd is, en waar moeder wacht om nóg meer liefs te geven. -

Zoo zonder erg, dat leven van het Jongetje in die groote stad, die vol zoete herinnering was, en waar niets slechts hem wondde. Hoe sterk leefde hij in zijn jongen droom, dat géén der geruchten van de wereld òm hem dien verstoorde!

Tegen het einde van November werden de dagen korter, en toen werd het afhalen van de school nog veel intiemer. Als Paul uit de les kwam om vier uur ging er al een heel vaag duister over de stad. De huizen stonden in zachter kleuren. dan vroeger. De bladerlooze boomen op het Plein stonden met hun takken zoo stil en rustig in de schemering. Wat teeder en broos, die heel dunne takjes overal, vooral zoo

in de verte, het was als fijne vingeren die iets wenken. Wat druk, die menschen in de stad, zoo tegen St. Nicolaas, en wat een heerlijke emotie, als in de Vlamingstraat, onder al die zwarte, wemelende gestalten, in de verte het fijne figuurtje aankwam van het Meisje, zijn Meisje, het ééne, bizondere, wonderteêre in al het onverschillige, gewone rondom. Hij ging dan samen boodschappen met haar doen, allerlei vertrouwelijke dingen, nieuwe handschoenen koopen, of stukjes zeep, iets aan haar horlogetje repareeren, en wat kant of borduursel uitzoeken, en dan ook altijd iets lekkers met haar snoepen, flikjes of pralines bij Sprecher, en soms in het gezellige kamertje achter, taartjes eten. Ze was nu weer heel anders gekleed dan in September, weer veel mooier, ze werd hoe langer hoe mooier. Ze had een donkergroen rokje en lijfje met roodwollen voering van binnen, en een klein, rond mutsje van hetzelfde groen. Over het lijfje een mooi, dik, zwart bont, zoo warmpjes en glanzend over haar teere schoudertjes en haar borst, en het haar droeg ze weer los, omdat hij daar zoo om gevraagd had. En dat in de vredige, vertrouwelijke zachtheid van een stille winterschemering, als in het Bezuidenhout de boomen zoo vreemd mijmerend staan te droomen, met zacht gloeiend roze en teer zeegroen en licht violet en allemaal wondere, nooit geziene kleuren en tinten er weifelend achter! - Het Meisje zoo warm en licht in den reinen, kouden avond, als hier en daar al een ster begint te pinkelen boven de mat gekleurde gele en roode huizen, en de lange lantarenrijen zoo vriendelijk wenkend en wenken! Wat was haar gezichtje rood en zachtjes-gloeiend, wat was ze warmpjes en wèl onder dat lekkere, dikke bont, en, het mooiste van alles aan haar, wat golfde dat fonkelende, gouden haar er glorieus overheen, dat glanzende goud over glanzend zwart! En wat was het gezellig warm in haar mofje! Hij stak daar zijn rechterhand in, en speelde daar met haar vingers, en dan deed ze expres haar handschoen er voor uit, kleine, brooze glacétjes, met een randje bont er om. - Eéns heeft hij er een gekregen, en lang, lang bewaard - het is er nú nog, er is nog den indruk in van een fijn, teêr kinderhandje - en hoe klein was het in zijn groote handen! Somtijds liepen ze een heel eind zonder iets te zeggen, alsof er nu niets meer te spreken viel, en het zóó goed was in

hun kinderlijke zielen, stil-gelukkig, zonder behoefte om zich te uiten. - Thuis gekomen legde Corrie gauw haar boeken weg en haalde Zor, een klein wit smoushondje, dat zijn avondwandeling moest doen. En dan ging het om 't vierkantje in 't midden van de eerste en tweede Van den Boschstraat, een groote tuin met een hek er om over de geheele lengte. Er waren dan maar zelden menschen in die eenzame straten. - Zij liepen dan zoo intiem-gezellig bij elkaar, dicht tegen elkaar aan, en hij genoot van de warmte in haar mofje, en het zachte van haar bont, tusschenbeide met zijn wang er langs aaiend. Somstijds riep ze 't hondje ‘Zorrie! lieve Zorrie! kom dan bij 't vrouwtje!’ precies zooals ze het hertje had geroepen in den Dierentuin, toen hij haar voor 't eerst zag. Ze kon dat zoo innig lief doen, met zoo'n melodieus, hoog engelenstemmetje, dat hem wel eens de tranen in de oogen sprongen en hij wist zelf niet waarom. En ééns zei hij, toen hij den vorigen dag in Heine had gebladerd, dat, als hij eens dood was, en zij bij zijn graf kwam en hem zóó riep, hij weer op zou staan om bij haar te komen. - Maar dat vond ze akelig. ‘Foei, je mag niet dood gaan, je moet altijd bij me blijven.’ - Toch had het Jongetje er wel eens voor willen doodgaan, alleen om het te probeeren. Hij had zoo heel graag eens iets voor haar willen doen. Hij kon maar zoo heel weinig voor haar, en dat hinderde hem zoo. Het eenige wat de moeite waard geweest was, was dat hij een veel grooteren jongen van 't Bezuidenhout, die haar eens gestompt had, omdat ze niet met hem loopen wou, een jongen van zestien jaar, een bloedneus en een blauw oog had geslagen en op de vlucht had gejaagd. Maar dat was toch niet zoo heel veel bizonders. Waarom kwam er geen brand bij haar in huis, dat hij haar kon redden uit de bovenste verdieping? Kon hij haar maar eens verlossen van roovers of wilden! Kon hij haar maar eens uit het water halen, of een bloem voor haar plukken in een vijandig land vol gevaren, of haar eer verdedigen in een tournooi! En soms, als hij haar even een kus mocht geven, en haar zachte, fluwee lige wang tegen zijn gelukkige lippen voelde, dacht hij wel eens, dat hij het eigenlijk nog niet verdiend had, en het nog niet waard was. -

Wat werd het nog véél, véél gezelliger toen het was gaan

sneeuwen! Dan liepen Paul en Corrie zoo gauw zij konden naar huis, en werd de slee voor den dag gehaald. Corrie met het hondje er in, en híj duwen. - Hij liep dan met zijn hoofd voorovergebogen, vlak aan haar oor te praten - het mooie, fijne oortje, dat zoo rozig onder het mutsje uitkwam! -, vlak bij haar zachte wangen, met haar warme, zijïge haar telkens tegen hem aanstreelend. - En dan liep hij heel ver het Bezuidenhout uit, voorbij de Laan van Nieuw-Ostende, en dan links af, een eindje het Bosch in. Het Bosch zoo statig-stil, met die hooge, witte boomen, in den vrede van sneeuwen avondglans! Dan was zij een beetje bang zoo heel alleen, in dat groote, groote Bosch, en zij leunde het hoofd achterover, om hem telkens goed te voelen, dat hij dicht bij haar was. En hij moest haar wel eens geruststellen dat er niets was, heusch, heusch niets was, maar bij zichzelven dacht hij: ‘wás er maar iets, kwám er nu maar eens wat!’ - Hoe heerlijk, haar te kunnen beschermen, haar hulp en steun te wezen, haar tegen je aan te voelen leunen, met haar teêr, warm, goudblond hoofdje! En wat lief werd ze als het een beetje begon te sneeuwen, dan kwamen fijne witte kristalletjes op haar mutsje neêrdwarrelen, en gingen er zoo héél, héél zachtjes tegen aan zitten, en haar glanzende goudhaar kwam vol van die witte bloemetjes, en haar zwarte bont werd witgespikkeld! Ze leek dan wel de fee van het winterbosch, en wat tintelde alles aan haar, als ze langs een lantaren kwam, ze was zoo schitterend van diamanten schijn! En al die boomen zoo statig in het rond, met hun witte armen zoo plechtig uitgespreid boven haar hoofd, als om het te zegenen!

Nóg zie ik hem gaan, mijn Jongetje, nu ik dit schrijf, in zijn dikken, blauwen ulster, met hooge kaplaarsen aan, en een bruine pelsmuts op, een grooten jongen al, wat tenger gebouwd, met ferme stappen achter de slee, en het kleine Meisje, warmpjes in een deken. en zoo lekker in haar bont gedoken, met het hoofdje achterover leunende tegen zijn borst en haar lange, lichtende goudhaar langs zijn jas, twee lievelingen, zoo heerlijk alleen in het witte bosch, iu den reinen winterwind, twee mooie, gezonde kinderen die van elkaar houden.

En met den winter kwam nog een andere, heerlijke dag

in Paul's leven. 's Zondags morgens, om tien uur, moest Corrie naar de duitsche kerk, op het Bleyenburg. Een heel intiem, klein kerkje, niets dan witte muren, en hooge vensters met groene gordijnen, en de preekstoel, de banken, de lichtkroon, alles heel gewoon, maar met een groote vertrouwelijkheid, iets zoo veiligs en rustigs, dat het Jongetje er bizonder op zijn gemak maakte. Mannen en vrouwen zaten er door elkaar, en Paul zat naast Corrie, op een der voorste banken. Hij was niet godsdienstig, en wist nog maar zoo heel weinig van God, maar o! hoe dicht, hoe heel innig dicht bij God was, onbewust, zijn zieltje als uit het orgel klaar choraal omhoog ruischte, en het plechtig psalmgezang opklonk, met vlak bij hem de heldere kindersopraan van het Meisje, zoo teêr en zwak nog, maar zoo vroom en puur als het zacht uitzingen van een engel! Dan was zijn ziel in zoo groote genade en volzaligheid onder die zilveren, jubileerende stem, die er zoo vér, vér doordrong met lange, zoet-vibreerende ademen...

En dan, als de zwarte, ernstige gestalte in den preekstoel de handen samenvouwde, met langzamen zwaai van zijne armen, en diep het hoofd neeg, in gebed! Dan bogen alle hoofden der menschen, en de mannen stonden op, eerbiedig. Dan stond hij naast Corrie, en zij bleef roerloos zitten, het hoofd gezonken op de borst, de handen gevouwen op haar schoot... En o! de vrome neiging van lijnen om haar ranke lijfje, het deemoedige van dat biddende hoofdje, van het glanzend goud harer lokken omschenen.... En die stilte, die plechtige stilte rondom, met die ernstige, galmende stem van den prediker, boven de zacht-genegen hoofden der menschen!

En als hij dan neêrstaarde op het reine, biddende hoofdje van het Meisje, waar haar teêre kindergestalte was neêrgebogen in zoo diepen ootmoed, dan welden hem zacht de tranen naar de oogen, en was hij, onbewust, zoo héél dicht bij zijnen God!....

En zóó ging het leven der kinderen rustiglijk door, met niets dat hun lieven stoorde. De groote wereld liet hen met vrede, ze konden stil hun gang gaan, en hun leven werd niet gemoeid door anderen.

Maar één avond, één heilige, heerlijke winteravond was de mooiste van allen. En ik weet niet in mijn eigen menschen-

leven een avond, ook zelfs één moment niet, van zoo hooge, goddelijke wijding.

Het leek maar zoo heel eenvoudig, een lief incidentje tusschen twee kinderen. - Hij moest 's avonds een heel moeilijk algebra-vraagstuk uitwerken bij een vriend, die in de Rijnstraat woonde. Dadelijk na het eten, om zeven uur moest hij er heen. En toen hij na de school zijn lieveling naar huis bracht, had hij haar gevraagd, hoe laat ze naar bed ging.

‘Soms om negen uur, som wel eens half tien,’ had ze gezegd.

En hij: ‘denk je wel eens om me als je naar bed gaat?’

‘- Ik denk altijd dat ik je morgen weer zien zal, en dat is zoo'n prettig idee voor me. Dan doe ik mijn gebed en kruip er lekkertjes in. Doe jij ook een gebed voor je gaat slapen?’

Maar dat was het Jongetje alleen geleerd, toen hij heel klein was. - Zijn ouders waren niet godsdienstig, er werd nooit gebeden in huis, en nooit over God gesproken. En Paul antwoordde dus maar niet op die vraag, hij durfde niet goed te bekennen, dat hij niet bidden kon. -

‘Zeg,’ zei hij ineens, ‘ik kom om negen uur zoowat van Jan van Maere vandaan, ik moet wat met hem gaan werken. Mag ik je dan even goeien nacht komen zeggen? Het is toch zoo vlakbij, alleen maar het eindje van af de Rijnstraat. Kom dan even voor 't raam, dat ik je nog éven zien kan!’

Hij kon haar zoo lief en vleiend iets vragen, en ze zei dadelijk van ja, dat ze het zoo'n aardig plannetje vond, en ze heusch zou komen.

Hoe gauw ging die avond bij Van Maere voorbij, en hoe vlug was het moeilijke vraagstuk opgelost! Precies om negen uur kon Paul weggaan, en ging hij het Bezuidenhout op. Wat was alles wit en puur en rein! De sneeuwen grond lag zacht te glanzen in het manelicht, en hoe blonken de witte daken van de huizen, en hoe stil, o! hoe stil stonden de witte boomen met hunne takken zoo roerloos uitgestrekt! Wat was er in de lucht voor een nieuwe, wondere schijn, en wat was er in het maanlicht, dat het Jongetje op eens zoo ernstig en eerbiedig werd, alsof er iets heel heiligs zacht naar hem toe was gekomen, waar zijn ziel van beefde? Nooit had hij zich zoo vreemd bewogen gevoeld. Hij bleef even staan, en keek om zich heen. Niets dan stilte, en eenzaam-

heid, alleen heel in de verte kwamen menschen aan. - Alles was wit, wit, wit rondom. - De lantarenlichten rijden pinkend weg, en schenen één fijne streep licht in de verte. - De statige huizen, de stille boomen, de sneeuw zoo zacht. - En aan den lichtblauwen hemel de sereene sterren, en de ronde, blanke maan. - Dat was ál van vroeger, al meer gezien, en welbekend. En toch, er wás iets, wat was er.... En het Jongetje ging peinzend door.

Nu, in de Van den Boschstraat, aan den overkant van de huizenrij gaan loopen, langs den muur van den tuin in het midden. Daar is het.... nommer tien is het derde huis voorbij de tweede lantaren.... Wat zijn al die huizen stil en rustig! Ze schijnen te slapen.

Beneden is alles dicht. Kijk, er is licht op in haar kamer. Het eerste raam boven de voordeur. - Het witte gordijn is verlicht. Nu maar bij dien boom gaan staan, en wachten, wachten.... O! haar éven, éven zien.... zoú ze komen, zoú ze komen...? ja, ze heeft het belóófd....

Wat is het stil!... wat is alles wit en rein en rustig... En wat is het manelicht zoo mooi....

Waarom komt ze nu nog niet?.... Ze doet zeker haar gebed.... Haar gebed!.... Dan spreekt ze met God, met onzen Lieven Heer.... ‘Ik spreek nooit met God,’ dacht het Jongetje.... ‘maar ik spreek met háár, en ik hoor nu eenmaal bij háár, en zóó, als zij 't doet, ben ik er eigenlijk óók bij....’

Opeens, het licht weg. Het raam is donker. O! ze heeft het vergeten.... Het Jongetje voelde zijn hart kloppen. ....Nog éven wachten, noch éven.... Ja, kijk! weer een klein plekje licht op het gordijn.... het wordt grooter....

En toen is het gebeurd. Zoo heel eenvoudig. En zoo heel groot, en onvergankelijk. - Daar werd het raam weer lichter. Langzaam, langzaam rolde het gordijn omhoog. En daar stond ze, o! hoe stond ze daar! Het Meisje. Ze stond in haar blank nachtgewaadje. Een Meisje in een wit hemdje, in manelicht. Ze hield in de eene, opgeheven hand een kaars. - Hoe wit, hoe rein en kuisch was haar bloote halsje! Haar gouden haar hing los, en golfde over haar schouders, over haar teêre borst, een stroom van heilig licht. Om haar hoofdje was het een glanzende aureool. Ze stond blank en rustig als

een stille engel. Hoe straalde haar onschuldig maagdegezichtje van zoo wonderzoeten glans! Starende naar beneden stond ze, bewegingloos, een bruidje van Onzen Lieven Heer, een engel, zelf zoo licht, die uitziet in het donker buiten. Een vreemde, witte schijn van hemelglans was om haar heen. Zacht beefde de Ziel van het Meisje in die teêre sfeer....

Het Jongetje stond zoo stil, zoo stil.... Hij wou wel groeten en iets liefs doen, maar hij kón niet. Roerloos zag hij omhoog.... Zóó stond hij stil, zoo stil.... in diepe, diepe vereering....

Tot eindelijk, ziet! er beweegt iets.... zachtjes wuift een wijde, witte mouw... en langzaam, langzaam valt het gordijn...

Toen voelde hij zijn ziel heerlijk ópdeinen, als werd hij door de golven van een eindelooze zee zacht ópgeheven naar den hoogen, hoogen hemel van maneglans en sterrenlicht. Een groote zaligheid van zoete tranen welde op naar zijne oogen, hij vouwde de handen in gebed, en het Jongetje weende zoo zacht, zoo heel zacht en vroom in den stillen nacht....

Zóó was het goed, zóó was het goed, nietwaar mijn jongen?... zoo was je ziel zoo gansch tevreden, en zoo zalig... alléénig dit, en niets, niets méér.... Hoe zou het kunnen, méér.... hoe zou nog ooit iets kunnen komen bóven dit, nog ooit iets kunnen stijgen boven dezen eindeloozen vrede?... Wat is er nog dat heerlijker kan wezen dan dit stille, biddende aanzien?.... O! Het pure, blanke beeld als, door haar reine engelenlichaam, der Liefste Ziel zoo gansch rustiglijk heenschijnt, in allerzuiverste essence!.... Hoe zou nog ooit één ding bestaanbaar zijn, een ding van leven of verlangen, waarbij dit heilige symbool verbléeken kan van het allergoddelijkste in 't groote leven: een Maagd zoo kuisch en rein, in zulk een blank gewaad?... Het stille aanzien, de handen gevouwen, het roerloos, zwijgend bidden voor der Liefste Ziel... dít is genoeg, en niets kan nu meer komen... laat niets nu ooit nog komen, dat die zoete rust verstoort.... dít is het allerhoogste, en de grootste Godsgenade, de kuische contemplatie van de Liefste, als haar Ziele heenschijnt door haar blanke leden, gelijk het reine maanlicht door de witte wolken droomt.... Ach, kon je mij maar hooren, mijn jongen, je zoudt gelukkig zijn.... Want nú weet ik het, o! ik weet

het zoo sterk en zeker, niemand heeft ooit het Meisje gehad dan jij, mijn brave, niemand heeft ooit de ziel van het Meisje gezien, toen de misère van het Leven nog niet de groote, duistere schaduw had geworpen over haar maagdelijk hoofd...

HENRI BOREL.

Slot in het volgend nummer.

Bevordering van officieren der landmacht.

Het ligt nog versch in het geheugen dat door de vorige Regeering, nu ruim drie jaren geleden, een wetsontwerp werd ingediend, de strekking hebbende om het nadeel voor het Leger weg te nemen wanneer officieren, in speciale betrekkingen geplaatst, daarin gedurende het grootste gedeelte van hun militaire loopbaan verblijven en tot hoogere rangen opklimmen, zonder weder werkelijken dienst bij het leger te hebben verricht en gedurende dien dienst van hunne geschiktheid voor hoogeren rang te hebben doen blijken.

Hoezeer het wetsontwerp, blijkens het Voorloopig Verslag, wat de strekking betreft, bij zeer vele leden der Tweede Kamer instemming vond, en, bij de beraadslaging in de maand Juni 1895, art. 1 (de voorgedragen wijziging inhoudende) zonder hoofdelijke stemming werd goedgekeurd, kwam het tot geene eindstemming. Toen namelijk een door den Heer Schaepman ingediend amendement, een overgangsbepaling inhoudende waarmede de Minister zich niet kon vereenigen, zij het ook met geringe meerderheid, werd aangenomen, verzocht de Minister schorsing van de beraadslaging terwijl kort daarna het wetsontwerp werd ingetrokken.

De zaak bleef rusten totdat de tegenwoordige Regeering, niet lang na haar optreden, het wetsontwerp weder bij de Tweede Kamer aanhangig maakte. De strekking is geheel dezelfde als die van het vorige ontwerp; art. 1 zelfs gelijkluidend met het vroegere art. 1. Het verschil bestaat alleen in een aan het ontwerp toegevoegde overgangsbepaling.

Het is inzonderheid deze overgangsbepaling, doch tevens de bewering van den Minister van Oorlog, in de Memorie van Toelichting voorkomende, dat het weglaten van zoodanige

bepaling als onbillijk of voor het minst hard moet worden beschouwd, welke mij noopt omtrent deze wetsvoordracht mijne zienswijze mede te deelen, zonder daarbij uit den aard der zaak het beginsel van het wetsontwerp te bespreken, zooals dit in art. 1 is neergelegd en reeds vroeger door de Tweede Kamer werd goedgekeurd.[1)]

Had het den 11den October 1894 ingediende wetsontwerp blijkbaar geene andere strekking dan, door het in de wet opnemen van bepalingen, te voorkomen dat ten aanzien van de bevordering der officieren, in speciale betrekkingen werkzaam, naar verschillende inzichten wordt gehandeld, en zoodoende voor die officieren een toestand van onzekerheid weg te nemen, welke uit den aard der zaak, zoowel voor hen als voor den dienst, niet dan nadeelig kan worden genoemd, en betrof die strekking *alle* officieren van het leger, door de overgangsbepaling, welke tijdens de beraadslaging over het wetsontwerp door den Heer Schaepman werd voorgesteld, zou feitelijk een privilege zijn geschapen voor twee categoriën van officieren, t.w. voor de officieren, die destijds dienst deden bij het Mili-

1) Dit artikel luidt:
Tusschen de artikelen 4 en 5 der wet van 28 Augustus 1851 (*Staatsblad* no. 128), zooals die gewijzigd is bij de wetten van 11 Juli 1855 (*Staatsblad* no. 74) en van 2 Augustus 1880 (*Staalsblad* no. 145), wordt ingevoegd een nieuw artikel, dus luidende:
'*Art.* 4*bis.* In tijd van vrede moet de officier, om tot kapitein te kunnen worden bevorderd, gedurende minstens *twee* jaren als luitenant werkelijk bij het leger hebben gediend.
In tijd van vrede meet een kapitein, om tot den naast hoogeren rang te kunnen worden bevorderd, minstens een jaar in zijnen rang werkelijk bij het leger hebben gediend.
Om in tijd van vrede tot kolonel te kunnen worden bevorderd, moet de officier in de rangen van luitenant-kolonel en majoor, afzonderlijk of te zamen, gedurende minstens *een* jaar werkelijk bij het leger hebben gediend.
Door werkelijken dienst bij het leger wordt hier verstaan de actieve dienst bij een of meer dan een der korpsen van het leger hier te lande, van het leger in *Nederlandsch-Indië* of van de landmacht in *West-Indie,* alsmede voor zooveel het wapen der genie betreft, de dienst in een der genie-commandementen hier te lande, benevens de actieve militaire dienst in een der kolonien of bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen.
Onder de bij dit artikel bedoelde officieren zijn niet begrepen:
de officieren van den provincialen en den plaatselijken staf, de magazijnmeesters der artillerie, de administrateurs van militaire hospitalen, de officieren van het personeel van den geneeskundigen dienst der landmacht en die van het korps militaire intendanten, de laatsten echter alleen, voor zooveel het bevordering bij het personeel der intendance betreft.'

tair Huis van H.M. de Koningin, en voor de officieren, die destijds lid waren van de Staten-Generaal.

Aangezien derhalve door de Tweede Kamer aan het oorspronkelijke wetsontwerp eene strekking is gegeven, welke daaraan, ook blijkens de Memorie van Toelichting, geheel vreemd was, terwijl een uitvoerige gedachtenwisseling over het bevorderen van de beide categoriën van officieren bij die gelegenheid heeft plaats gehad, acht ik het gewenscht, alsvorens tot de bespreking van het onderwerp over te gaan, in herinte brengen wat enkele jaren te voren in de Tweede Kamer der Staten-Generaal in dit opzicht is voorgevallen.

Een beknopt historisch overzicht betreffende de samenstelling en regeling van het Militair Huis moge tot recht begrip der zaak voorafgaan.

Om met het begin van het Koningschap te beginnen, zij vermeld dat Koning Willem I adjudanten en ordonnans-officieren had, als zoodanig van hunne korpsen gedetacheerd. Hoeveel Zijne Majesteit er had, blijkt niet. Volgens het Kon. besluit van 18 Februari 1815 (zie Recueil Militair 1815, 2^{e} stuk bladz. 287) werden Hoogstdeszelfs adjudanten even als die van de Prinsen van den Bloede, rechtstreeks door Zijne Majesteit benoemd, waren hun rang en hun aantal onbepaald en konden zij uit alle wapens van het Leger gekozen worden. Ten einde te voorkomen dat 's Konings adjudanten, door eene te lange afwezigheid uit den eigenlijken actieven dienst, de gelegenheid zouden missen om hunne militaire kundigheden ‘in volle kracht te bewaren of te vermeerderen’, en zij daardoor, in tijden van oorlog, niet in gelijke mate bij de Armee nuttig zouden zijn als de officieren, welke voortdurend bij de korpsen gediend hadden, werd door Koning Willem I, bij Besluit van 8 Juni 1820 N°. 51 (zie Rec. Mil. 1820 bladz. 224), o.a. bepaald dat de adjudanten bij afwisseling den dienst bij den Koning zouden waarnemen en dat ‘zij zich overigens bij derzelver korpsen zouden ophouden’, naargelang de bevelen welke hun te dien opzichte door den Koning zouden worden gegeven. Hunne uniform, gedurende den tijd dat zij zich bij Zijne Majesteit in dienst zouden bevinden, zou die zijn, voor het Militair Huis des Konings aangenomen. Bij de korpsen zouden zij de mon-

teering van hun korps dragen. Eenmaal 's jaars, en voorts zoo dikwijls als zulks ter zake van ceremoniën als anderszins verder noodig zou zijn, zouden alle adjudanten op daartoe te doene oproeping zich in de residentie vereenigen.

Koning Willem II bepaalde dat o.a. de adjudanten en ordonnans-officieren, bij den Koning en de Prinsen van den Bloede dienstdoende, deel van den Grooten Staf van het Leger zouden uitmaken. Dit besluit werd destijds echter feitelijk alleen uitgevoerd voor wat de adjudanten des Konings betreft, die dan ook sedert dien tijd niet meer geacht werden tot eenig korps te behooren. De ordonnans-officieren bleven als zoodanig van hun korps gedetacheerd gevoerd en keerden in den regel, nadat zij één jaar bij den Koning hadden dienst gedaan, naar hun korps terug.

Het aantal adjudanten in gewonen dienst werd voor het eerst bepaald bij Kon. besluit van 8 April 1849 N°. 78 (zie Rec. Mil. blz. 215). Zijne Majesteit stelde hun aantal toen op *vier*. Omtrent het getal der ordonnans-officieren werd niets bepaald. Het aantal adjudanten werd uitgebreid tot *vijf* bij Kon. besluit van 6 October 1868 N°. 45 en eerst in 1875 bepaald op *zes* (Kon. besluit van 3 Februari 1875 N°. 38).

Tot het jaar 1881 bleef organiek het getal der ordonnansofficieren onbepaald. Eerst bij Kon. besluit van 14 Februari 1881 N°. 2 werd het op *zes* vastgesteld.

Volledigheidshalve zij nog vermeld dat alle dienstdoende adjudanten (ook die der Prinsen van den Bloede) en de ordonnans-officieren sedert 1871 bij den Grooten Staf werden gevoerd.

Uit het voorgaande beknopt overzicht blijkt dat de regeling, aanvankelijk door Koning Willem I in het leven geroepen en waarbij de adjudanten en verdere officieren van het Militair Huis in nauw verband met het Leger bleven en daarbij herhaaldelijk dienst gingen doen, langzamerhand werd prijs gegeven en eindelijk (1871) plaats maakte voor eene regeling, waarbij de officieren van het Militair Huis, als adjudant of ordonnans-officier dienstdoende, werden gevoerd bij den Grooten Staf. Zij vormden daardoor als het ware een gesloten geheel, afgescheiden van het Leger en daarmede alleen nog slechts voor zooverre de bevordering betreft verband houdende.

De beantwoording der vraag, óf zulk een toestand uit een zuiver militair oogpunt aanbeveling verdient is niet moeielijk. Bij het beoordeelen toch van de quaestie der bevordering tot hoogeren rang van officieren van het Militair Huis, moet in de eerste plaats in het oog gehouden worden dat die officieren niet tot een door de Wet erkend dienstvak behooren en dat zij slechts - zooals is opgemerkt - in naam deel blijven uitmaken van het wapen waarvan zij afkomstig zijn. Zij volgen de promotie van dat wapen, als zij althans voor bevordering in aanmerking komen. Daardoor kan het gebeuren dat, terwijl adjudanten of ordonnans-officieren hun dienst bij het Militair Huis onveranderd voortzetten, de oudere adjudant of ordonnans-officier van heden zich den volgenden dag in bevordering ziet voorbijgaan door den jongeren. Niet omdat de laatste zijn dienst beter verricht dan de officier met meer ancienniteit, maar uitsluitend omdat de jongere afkomstig is van een wapen, waarbij de promotie sneller gaat dan bij dat waartoe de oudere behoorde, wordt deze laatste, bij dezelfde categorie van officieren, de mindere. De dienst, welk die officieren bij het Militair Huis verrichten, heeft derhalve hoegenaamd geen invloed op hunne eventueele bevordering: de meer geschikte adjudant kan door den minder geschikte worden voorbijgegaan. Zoo iets kan bij geen anderen tak van dienst in het Leger geschieden, en zoo het al bij den Generalen Staf zou kunnen gebeuren, worden in zoodanig geval steeds maatregelen genomen dat dergelijke anomalie geen plaats vindt.

Is het vermelde feit reeds een bewijs dat de bevorderingsquaestie bij het Militair Huis totnutoe geen regeling had, die rationeel mag worden genoemd, er is nog een tweede omstandigheid die daarbij speciaal de aandacht verdient, n.l. deze dat de adjudanten - om bij hen te blijven - onverschillig of zij Kolonel of Kapitein zijn, dezelfde functiën verrichten. Aan den hoogeren rang worden bij het Militair Huis geen hoogere *militaire* eischen gesteld dan aan den lageren. Men zou dan ook bezwaarlijk kunnen volhouden dat de *militaire* geschiktheid van de officieren van het Militair Huis bij hunnen dienst veel gewicht in de schaal legt. Die officieren hebben overigens geen gelegenheid om daarvan blijk te geven, en omtrent hen wordt dan ook nooit een jaarlijksche

beoordeeling uitgebracht. Hun dienst is geen militaire dienst: in geen enkele wet of militair reglement is hun dienst omschreven.

Hoe heeft men nu, met het oog op het vorenstaande, de Wet op de bevordering toe te passen voor de hierbedoelde officieren? De Wet toch eischt voor den hoogeren rang *meer* militaire geschiktheid dan voor den lageren, en daarvan hebben die officieren - ten minste indien zij in hun rang niet in het Leger dienden - niet kunnen doen blijken. De Wet verlangt dat de officieren, om voor den hoogeren rang in aanmerking te komen 'de vereischte kunde en bekwaamheid voor den hoogeren rang' bezitten (Art. 5 der Wet van 28 Augustus 1851 St. bl. N°. 128)[1)], doch daarmede kan de Wet natuurlijk alleen bedoelen: de kunde en bekwaamheid als militair en voor den militairen hoogeren rang van het wapen of dienstvak, doch geenszins de kunde en bekwaamheid voor den dienst bij het Militair Huis, waarvan de officieren geen afzonderlijk dienstvak vormen.

Reeds deze omstandigheden moeten er toe leiden om de officieren van het Militair Huis geen bevordering te laten maken, tenzij zij in hunnen rang bij eenig korps of dienstvak hebben gediend en gedurende dien tijd de blijken van geschiktheid hebben gegeven, *die de Wet eischt*. Dat er van dit beginsel meermalen is afgeweken, mag geen reden zijn om op dien weg voort te gaan, en het kan dan ook niet bevreemden dat, al meer en meer, stemmen zijn opgegaan tegen de bevordering van officieren van het Militair Huis, die niet in het Leger de bewijzen van geschiktheid voor den naasthoogeren rang hebben gegeven.

Ook in de Volksvertegenwoordiging is, zooals men weet, deze aangelegenheid bij herhaling ter sprake gekomen. Om bij de laatste jaren te blijven, zij slechts herinnerd aan de beraadslagingen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal over Hoofdstuk VIII der Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1892 op 17 December 1891, waarbij door den Heer van Kerkwijk - in aansluiting aan de door hem reeds op 22 Januari te voren gehouden rede - een amendement werd ingediend tot vermindering van onder-artikel 4 met ƒ 3000, en welk amendement door den voorsteller werd toegelicht met de woorden: 'Ik

1) Zie de Noot hierachter op blz. 248.

doe dat in de eerste plaats als een protest tegen de bestaande gewoonte om de officieren van het Militair Huis steeds te bevorderen, zonder dat de Regeering weet of zij geschikt zijn voor hunne nieuwe betrekking terwijl de officieren in actieven dienst slechts promotie maken als hunne Chefs hen daarvoor geschikt achten.' Het amendement werd wel is waar verworpen, doch geen der tegenstemmers beriep zich bij het motiveeren van zijne stem op de ongegrondheid van het protest van den voorsteller. Integendeel uit de toen gehouden redevoeringen valt genoegzaam af te leiden dat ook zij, die tegen het amendement waren, zich weinig ingenomen betoonden met de organisatie van het Militair Huis. Het verdient opmerking dat bij de tegenstemmers twee verklaringen werden afgelegd, de eene door den Heer Brantsen van de Zijp - mede namens staatkundige vrienden - de tweede door den Heer van der Feltz, beiden in hoofdzaak hierop nederkomende, dat aan Hare Majesteit werd overgelaten de bepaling van het tijdstip, 'waarop Hare Majesteit zal goedvinden de samenstelling van H.M.'s Militair Huis in nadere overweging te nemen.'

Bij de behandeling van de oorlogsbegrooting voor 1893, in de zitting van de Tweede Kamer der Staten-Generaal op 21 December 1892, diende de Heer van Kerkwijk op art. 4 op nieuw een amendement in, en wel tot vermindering van het artikel met ƒ 1600. De bedoeling van het amendement was 'om officieren (van het Militair Huis), die voor hoogeren rang in aanmerking komen en niet in actieven dienst zijn, gelegenheid te verschaffen, door tot den werkelijken dienst terug te keeren, te toonen dat zij voor den hoogeren rang geschikt zijn'. De voorsteller herhaalde in zijne redevoering nogmaals die bedoeling met deze woorden: 'De bedoeling van het amendement is dat de genoemde officieren, alvorens bevorderd te worden, eerste enigen tijd in werkelijken dienst zullen gaan, om te toonen dat zij voor hoogeren rang geschikt zijn en dat zij door andere officieren met den rang van kapitein zullen vervangen worden.'

De Heer van Kerkwijk wees er in zijne rede mede op hoe hard het is voor de officieren in werkelijken dienst dat, terwijl de officieren van het Militair Huis bevorderd worden zonder actieven dienst te hebben verricht, eerstgenoemden daarvan de bewijzen moeten afleggen. Hij zeide o.a.: 'Dat is niet in

het belang van het Leger. Wanneer toch een officier lang buiten actieven dienst geweest is, wordt hij langzamerhand ongeschikt voor eene betrekking bij den actieven dienst. Er is iets hards in voor officieren in actieven dienst, dat officicieren promotie maken, die in geruimen tijd niet in actieven dienst zijn geweest. Officieren in actieven dienst, die van kapitein majoor zullen worden, worden eerst ernstig onderzocht en nagegaan of zij alle vereischten bezitten, die noodig zijn om hoofdofficier te worden. Bij officieren, die niet in werkelijken dienst zijn, is dat onderzoek onmogelijk, zoodat zij, geschikt of ongeschikt, promotie maken. Dat is voor de officieren in werkelijken dienst een hard gelag. De adjudanten hebben eene aangename betrekking en daar komt bij dat zij, geschikt of niet, toch tot hoogeren rang bevorderd worden. Dat is een soort van onrecht en onbillijkheid jegens officieren in actieven dienst.'

Het amendement werd met 47 tegen 34 stemmen aangenomen. Noch bij de vóórstemmers, noch bij de tegenstemmers werd de bedoeling van het amendement ook slechts eenigermate gewraakt; geen enkele stem verhief zich om die bedoeling als onrechtmatig of onjuist te qualificeeren. Onder de vóórstemmers bevonden zich ditmaal ook de Heeren Brantsen van de Zijp en van der Feltz, wier gevoelen ter zake in het vorige jaar hierboven is medegedeeld. Van de militaire leden stemden vóór het amendement de Heeren van der Schrieck, de Ras, A. van Dedem, Seret en Kielstra; terwijl terloops wordt aangeteekend dat ook de tegenwoordige Ministers van Buitenlandsche Zaken, van Binnenlandsche Zaken en van Koloniën, destijds als Kamerleden, hunne goedkeurende stem aan het amendement schonken.

Het gevolg van de aanneming van het amendement is geweest dat de toenmalige Minister van Oorlog, destijds ambtgegenoot van de tegenwoordige Ministers van Financiën en van Waterstaat, een officier van het Militair Huis, die naar ancienniteit aan de beurt voor bevordering was, niet voor rangsverhooging in zijne hoedanigheid van adjudant in aanmerking bracht. Overeenkomstig zijne aanvrage, werd de hierbedoelde officier terzake van lichaamsgebreken op pensioen gesteld.

In den loop van 1894 kwam weder een officier van het Militair Huis aan de beurt voor bevordering tot hoogeren

rang. Mocht men nu verwachten dat de inmiddels nieuw opgetreden Minister van Oorlog, met terzijdestelling van alles wat vroeger betreffende *een geheel overeenkomstig geval* was gesproken en geschied, den betrokken officier voor bevordering zou voordragen? Alleen dan wanneer de Minister overtuigd ware geweest dat in het vorige geval onbillijke eischen waren gesteld of wanneer hij zich niet met de in de Tweede Kamer uitgesproken bedoeling had kunnen vereenigen, had men van hem een voordracht tot bevordering mogen verwachten. Daar evenwel, en dit is trouwens uit de later plaats gehad hebbende gedachtenwisseling en bespreking in de Tweede Kamer der Staten-Generaal overtuigend gebleken, noch het een noch het ander geval was, kon en mocht de Minister niet anders handelen dan hij gedaan heeft. Het was van hem niet te verwachten dat hij, met de uitspraak der Tweede Kamer en het analoge geval in het vorige jaar voor zich, in volkomen strijd met recht en billijkheid niet alleen maar ook met zijne overtuiging, den meerbedoelden officier voor bevordering in aanmerking zou brengen zonder dat deze alvorens bij zijn wapen het bewijs van geschikheid voor den hoogeren rang had geleverd. Het gevolg was dat ook deze officier ter zake van lichaamsgebreken den dienst met pensioen heeft verlaten.

Wat voor de officieren, deel uitmakende van het Militair Huis, is gezegd, met betrekking tot de noodzakelijkheid om het bewijs hunner geschikheid voor de hoogere betrekking bij hun wapen te leveren, geldt evenzeer voor de officieren, leden der Staten-Generaal. Voor geen van beide categoriën kan, bij eventueele niet-bevordering, sprake zijn van onbillijkheid. Over dit punt zijn uit den boezem der Tweede Kamer, in de zitting van 7 Juni 1895, bij monde van de afgevaardigden uit Amsterdam en 's-Gravenhage, de Heeren de Beaufort en Guijot, stemmen opgegaan, ten betooge dat zoodanige onbillijkheid niet bestaat, stemmen welke, naar mijne zienswijze, in geenen deele zijn weerlegd. Trouwens wie kan tegenspreken dat de art. 5 en 6 der Wet op de bevordering van 1851 algemeene bekendheid hebben, en dat derhalve de bedoelde bepalingen, zoowel de officieren-kamerleden als de officieren van het Militair Huis, steeds levendig voor den geest zullen staan? Karakteristiek, om niet te zeggen *schlagend*, is in dit

opzicht wat de Heer Levysohn Norman op den 16den December 1891 in de Tweede Kamer in het midden bracht. Wel eenigszins in een ander verband, maar toch naar aanleiding van de onderwerpelijke quaestie, zeide die afgevaardigde: ‘Men denke bijv. aan het geval, dat een luitenant-kamerlid op grond van zijne geschiktheid voor hooger rang, kapitein is geworden. Nu zit hij nog in de Kamer als het zijne beurt wordt voor den majoorsrang, dan heeft de Minister volkomen recht te zeggen: gij hebt in de practijk niet bewezen dat gij geschikt zijt voor den zooveel gewichtiger majoorsrang; ik kan u dus niet laten promoveeren. Hetzelfde geval doet zich voor wanneer hij later aan de beurt komt om kolonel te worden.’ Het blijkt dus dat, hoewel onnoodig, de aandacht op deze aangelegenheid opzettelijk gevestigd is; terwijl het voorbeeld mag aangehaald worden van twee officieren van den generalen staf, thans beiden in de hoogste rangen bij het Leger dienende, die hun lidmaatschap van de Tweede Kamer niet wenschten te verlengen ten einde zich voor hooger rang te kunnen bekwamen. Hetzelfde deed zich voor met een ambtenaar van den Waterstaat, die overeenkomstig zijn verlangen het lidmaatschap der Kamer tegen den dienst bij zijn korps verwisselde. Waar zulke voorbeelden spreken kan, na al het bijgebrachte, voor de militaire leden der Kamer, die van de gelegenheid welke voor hen openstaat om bij het Leger in te vallen, geen gebruik maken, bij niet-bevordering, kwalijk sprake zijn van onbillijkheid.

Bij Koninklijke Boodschap van 11 October 1894 werd aan de Tweede Kamer aangeboden het wetsontwerp in den aanhef dezer regelen bedoeld. Het kwam den 6den Juni 1895 in beraadslaging. Zoo als reeds vermeld is, werd de strekking van het wetsontwerp, na eene gedachtenwisseling tusschen den Minister en enkele leden, zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd, waarna de Heer Schaepman zijne overgangsbepaling voordroeg.

Intusschen had het denkbeeld eener overgangsbepaling, zonder dat de redactie daarvan nog geformuleerd was, reeds ernstige bestrijding gevonden bij de Heeren Guijot en de Beaufort (Amsterdam). De afgevaardigde uit 's-Gravenhage, die geacht kan worden met de werking der wetten op de bevordering

voor zooveel de Zeemacht betreft, volkomen bekend te zijn, was van oordeel dat een dergelijke overgangsbepaling in deze wet niet op haar plaats zou wezen. Terecht deed hij uitkomen dat zoodanige bepaling niets anders zou kunnen aangeven dan dat de betrokken officier aanspraak op bevordering behield als hij bij de invoering der wet een zoodanig standpunt in de ranglijst innam dat hij, alvorens voor bevordering in aanmerking te komen, niet meer aan de nieuwe bepalingen kan voldoen. Dat hiermede zijne bevordering zou verzekerd zijn, ontkende de Heer Guijot ten stelligste. Hij bracht in herinnering, zoo als volkomen juist was, dat door het Departement van Oorlog reeds sedert eenigen tijd als beginsel was aangenomen dat geen officieren voor bevordering in aanmerking komen, die niet bij den troep bewijzen hebben gegeven van geschiktheid voor hoogeren rang. En dat beginsel, voegde de afgevaardigde uit 's-Gravenhage er aan toe, steunt op de wet, die aan bevordering, vereischte kunde en bekwaamheid voor den hoogeren rang ten grondslag legt. '*Baat zou de betrokkene er dan ook niet bij vinden, een recht tot bevordering er nimmer aan kunnen ontleenen*[1)]. Onder die omstandigheden meen ik dat de Kamer beter doet zich te onthouden'.

Niet minder stellig liet de afgevaardigde uit Amsterdam, de tegenwoordige Minister van Buitenlandsche Zaken, zich uit. Nadat die geachte afgevaardigde had opgemerkt dat de Minister van Oorlog dadelijk na zijn optreden den regel gevolgd had, 'waaraan destijds de Kamer implicite door hare uitspraak hare goedkeuring had gehecht, om geen bevordering te doen plaats hebben in hoogere rangen, indien niet een periode van werkelijken dienst was tusschenbeide getreden', zeide de Heer de Beaufort: 'Ik geloof niet alleen, dat die zaak in het belang van het officierenkorps en van het leger is, maar ik heb daarin ook gezien een bewijs van constitutioneelen zin van den Minister, van deferentie voor de uitspraken van dezen tak der Volksvertegenwoordiging, dat ik niet anders dan hoogelijk kan waardeeren. En wanneer de Minister nu voorstelt om aan die practijk een wettelijke sanctie te geven, dan acht ik dat in elk geval gewenscht, omdat daardoor het gevaar verdwijnt dat die practijk door

1) Dezerzijds gecursiveerd.

een volgend Minister wederom in onbruik zal worden gebracht.'

Ten aanzien van het denkbeeld eener overgangsbepaling zeide de spreker het navolgende: 'Er is gezegd dat het gewenscht zou zijn overgangsbepalingen in deze wet voor te stellen. Toen dit wetsontwerp in de afdeelingen werd onderzocht is ook bij mij de vraag opgekomen of niet het opnemen van overgangsbepalingen in deze wet overweging verdiende, doch het komt mij voor bij nadere overweging dat daarvan moeilijk sprake kan zijn. Overgangsbepalingen zijn op hunne plaats wanneer de billijkheid dit vereischt, bij het invoeren van een geheel nieuwe regeling, waardoor aan verkregen rechten en belangen wordt geschaad. Er wordt echter thans met de invoering van eene nieuwe regeling voorgesteld: het hier voorgestelde is de praktijk die in facto door dezen Minister wordt gevolgd en aan welke hij thans wettelijke sanctie wenscht te geven. *Het komt mij voor, dat wanneer men hier, waar het eene reeds vigeerende regeling geldt, voor eenigen tijd of met het oog op enkele personen overgangsbepalingen wil invoeren, men daardoor de deur opent voor onbillijkheden*[1]. Ik ben er trouwens van overtuigd, dat deze Minister, al werden er overgangsbepalingen in de wet geschreven en hem daardoor de bevoegdheid gegeven, om van de wet af te wijken in sommige gevallen toch hiervan geen gebruik zoude maken, omdat hij voor zichzelf zou gevoelen, dat hij, aldus handelend, onbillijkheden zou plegen.'

Het amendement, zooals het door den afgevaardigde uit Almelo oorspronkelijk werd ingediend, luidde: 'De bepalingen deze wet zijn niet toepasselijk op den officier, die zich op het oogenblik van de afkondiging dezer wet niet in werkelijken dienst bij het leger bevindt'. De onmogelijkheid van het amendement werd zonneklaar aangetoond door den Heer Guijot, die o.a. het navolgende zeide: 'Met bevreemding nam ik kennis van de bewoordingen van het amendement in verband met de toelichting daaraan gegeven. Deze zegt dat het voorstel eenvoudig strekt om de billijkheid te betrachten tegenover hen die, naar de meening des voorstellers, van deze wet de dupe zouden zijn, Maar als men de billijkheid op den voorgrond stelt, hoe kan men dan een amendement

1) Dezerzijds gecursiveerd.

voorstellen dat, recht willende doen aan enkelen, eene groote onbillijkheid zou scheppen tegenover zeer velen? Een officier, die door toevallige omstandigheden bij het in werking treden der wet geplaatst is in een speciale betrekking, zou daaraan het voorrecht ontleenen om tot den hoogsten rang te kunnen worden bevorderd zonder aan de bepalingen der wet te voldoen, terwijl dit niet het geval zou zijn ten aanzien van hem die later tot een dergelijke betrekking zou worden benoemd. Een luitenant zou generaal kunnen worden zonder weder bij den troep gediend te hebben, terwijl een ander, die als majoor of luitenant-kolonel later in zoodanige betrekking geplaatst werd, deze zou moeten laten varen om kolonel te kunnen worden. Men zou dus om een kleine onbillijkheid, die men meent dat van de invoering der wet het gevolg zou kunnen zijn, te ontgaan, een veel grootere scheppen.'

Voorziende dat het amendement, zooals het oorspronkelijk door hem werd ingediend, geen meerderheid zou vinden, wijzigde de heer Schaepman het aan het eind der beraadslaging als volgt: 'De bepalingen dezer wet zijn niet toepasselijk op den officier die zich bij de afkondiging dezer wet niet in werkelijken dienst bij het leger bevindt, voor zooverre het betreft zijne bevordering tot den naast hoogeren rang aan dien door hem op dat oogenblik bekleed.'

De uitslag is bekend. Het gewijzigde amendement werd met 43 tegen 37 stemmen aangenomen.

Zoowel in de gewisselde stukken als bij de beraadslaging had de Minister duidelijk doen uitkomen dat hij het noodige had verricht om, voor zooveel het eigenlijke leger betreft, te voorkomen dat zich, bij het in werking treden der wet, bezwaren zouden voordoen, welke, naar de beginselen in het wetsontwerp neergelegd, eene bevordering van officieren zouden in den weg staan. Dit was dus den Heer Schaepman bekend en de Minister was volkomen correct, toen hij, met opzicht tot het door den afgevaardigde uit Almelo ingediende amendement, opmerkte dat, met de wetenschap dat het amendement voor het leger, in den zin door den Minister bedoeld, geheel overbodig was, hij het moest beschouwen alsof het de strekking had de bepalingen van het wetsontwerp niet toepasselijk te verklaren op die categoriën van officieren, die min-

der rechtstreeks onder den Minister van Oorlog staan, te weten die van het Militair Huis van Hare Majesteit de Koningin en die welke leden zijn der Staten-Generaal. ‘Dit is’, zoo zeide de Minister, ‘werkelijk de zin van het amendement, waarmede ik mij dus niet kan en mag vereenigen. Het zou een privilege scheppen voor twee categoriën van officieren en daartoe mag ik te minder medewerken na het votum van 21 December 1892 en de daarop gevolgde gedragslijn zoowel van de vorige Regeering als van deze Regeering.’

Wat antwoordde nu hierop de Heer Schaepman? Hij meende uit het door den Minister medegedeelde de gevolgtrekking te mogen maken, dat de Minister, door de verklaring aan het amendement-Schaepman gegeven, eigenlijk juist de verklaring van zijn wetsontwerp had gegeven, en hij voegder er aan toe dat hij geloofde dat het incidenteel karakter dezer wet niet meer kon worden betwist.

Nochtans had de Minister, de strekking van het wetsontwerp besprekende, welke naar het scheen niet algemeen begrepen werd, uitdrukkelijk verklaard dat dit wetsontwerp *geen* incidenteel wetsontwerp was en *geen* gevolg van een feit dat zich had voorgedaan. De Minister had zich in dit opzicht aldus uitgelaten: ‘Reeds jarenlang is aangedrongen op eene wettelijke regeling van het beginsel in dit wetsontwerp neergelegd. Vooral was dit het geval nà 1871, toen de Wet op de bevordering van officieren bij de Nederlandsche Marine is herzien, en daarin gewijzigde bepalingen zijn opgenomen op het buitengaats dienen van officieren, waarvan de termijnen toen verlengd zijn. Toen en later is zoowel *in* als *buiten* de Kamer aangedrongen op wettelijke bepalingen in dit opzicht voor de officieren der Landmacht, en toen in de laatste jaren incidenten zich hebben voorgedaan, waarbij verschil van gevoelen op den voorgrond trad omtrent de rechten, de aanspraken op bevordering van officieren, die niet in het Leger gediend hadden, toen is de wenschelijkheid opnieuw gebleken van wettelijke bepalingen. Men zeide: Regel die zaak bij de wet, dan is daarover geen jaarlijksche discussie bij de begrooting van Oorlog meer noodig. Ik heb dit, naar ik meen, duidelijk uiteengezet in de Memorie van Toelichting op dit wetsontwerp, waar ik

zeide: “Het doel, dat met het onderwerpelijke voorstel wordt beoogd, is: in de wet waarborgen te leggen, dat de officieren niet meer, door in verschillende rangen onafgebroken in speciale betrekkingen werkzaam te zijn, als het ware van den troep of van den dienst bij hun wapen vervreemden”. Wanneer men met de toestanden van het leger eenigszins bekend is, dan weet men, dat zich herhaaldelijk gevallen hebben voorgedaan, dat door een samenloop van omstandigheden, officieren van het leger in speciale betrekkingen te lang werkzaam zijn gebleven, zoo lang dat zij voor den werkelijken dienst ongeschikt waren geworden. Die officieren moesten, wanneer zij voor bevordering in aanmerking kwamen - aangezien het aantal speciale betrekkingen beperkt is - naar den troep terug, waarvoor zij echter bleken niet de vereischte geschiktheid te bezitten. Ik zou hiervan verscheidene voorbeelden kunnen noemen; ik zou officieren kunnen noemen, die zeer geschikt waren voor het onderwijs in wiskunde en andere vakken, die bijzonder bekwaam waren in hun speciale betrekking, maar die, toen zij naar den troep teruggingen, daar bleken onbekwaam voor den dienst te zijn geworden, hetgeen voor hen nadeel moest opleveren.

Maar bovendien, en dat was de hoofdzaak, het belang van het leger leed daardoor, want die officieren waren wel in naam aanvoerders, leiders van hunne minderen, maar niet in werkelijkheid. Zij konden dus niet in die positie worden gehandhaafd. Om te voorkomen dat die gevallen zich weer zouden kunnen voordoen, dat de officieren te lang in speciale diensten blijven, al heeft de Regeering het ook in hare hand, is wettelijke regeling wenschelijk. Bestaat die, dan is de Regeering verplicht de wet te handhaven en te zorgen dat intijds maatregelen worden genomen om te voorkomen dat omstandigheden, als die vermeld zijn, zich opnieuw voordoen. Dit is het doel van de voorgestelde wettelijke regeling. In verband hiermede heb ik gezegd: “Door het in de wet opnemen van betrekkelijke bepalingen, wordt voorkomen, dat ten aanzien van de bevordering van officieren in speciale betrekkingen werkzaam, naar verschillende inzichten wordt gehandeld, en zal juist voor die officieren een toestand van onzekerheid worden weggenomen, welke uit den aard der zaak zoowel voor hen als voor den dienst niet dan nadeelig

kan worden genoemd.” Eene andere strekking heeft het wetsontwerp inderdaad niet.’

Door het te doen voorkomen alsof met dit wetsontwerp beoogd werd het in gevaar brengen van de militaire positie van de militaire leden der Kamer, bracht de Heer Schaepman een argument in het debat, dat wellicht op de beslissing van eenige n invloed is geweest, en hij vond tevens een krachtigen bondgenoot bij den Heer Lohman, die het voor de belangen van de officieren van het Militair Huis opnam. Deze geachte afgevaardigde verkeerde in de meening dat de Minister van Oorlog, door den regel dien hij met opzicht tot de bevordering van een officier, behoorende tot het Militair Huis, had gevolgd en waarop hiervoren gewezen is, zou gevoeld hebben dat hij eene onrechtvaardigheid tegenover dien officier beging en daarop dit wetsontwerp had ingediend ‘om te kunnen verdedigen wat er geschied is en te kunnen zeggen: wat ik deed wordt door de Tweede Kamer ook gedaan of goedgekeurd; de beteekenis van het amendement van den Heer van Kerkwijk heb ik juist opgevat; dat zal nu blijken uit de stemming die vandaag plaats heeft.’ De enkele opmerking dat, zooals bekend is, de Minister van Oorlog den weg, door het wetsontwerp beoogd en dien hij reeds sedert zijn optreden volgde, ook na de intrekking van het wetsontwerp is blijven toepassen, zonder onderscheid des persoons, zoowel op officieren, deel uitmakende van het Militair Huis, als op officieren, leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, toont, even als het verder gebeurde in de Tweede Kamer bij de behandeling der staatsbegrooting voor 1896, genoegzaam aan dat hij, om zich te verdedigen, geen wetsontwerp noodig had, en stelt integendeel de door hem voor die indiening aangevoerde en hiervoren vermelde motieven in een helder licht.

Later is dit op ridderlijke wijze door of namens den Heer Lohman erkend. In ‘de Nederlander’ toch van 23 December 1895 kwam in een hoofdartikel getiteld: ‘Ieder het zijne’ het navolgende voor: ‘Bij die gelegenheid (de behandeling van het thans besproken wetsontwerp) is door het Kamerlid Lohman den Minister toegevoegd, dat hij dat ontwerp had ingediend om zijne handelwijze te kunnen verdedigen met een beroep op de goedkeuring der Kamer. Nadere inlichting

uit volkomen betrouwbare bron heeft ons overtuigd dat dit verwijt ongegrond is. Bij den Minister heeft het steeds vastgestaan, ook onafhankelijk van wat de Kamer zou beslissen, dat een Kamerlid dat *nimmer* in den vorigen rang (bij het Leger) gediend heeft bij een keuze uit de *meest geschikten* niet in aanmerking kan komen.'

Sommigen, en daaronder van bevriende zijde, hadden verwacht dat de Minister tegen het amendement geen overwegende bezwaren zou hebben. Wat echter de Minister in het amendement-Schaepman zag was dit: dat men het opnemen daarvan in de wet, als het ware zou beschouwen als een verplichting om de toenmalige officieren-Kamerleden en de toenmalige officieren van het Militair Huis tot den naasthoogeren rang - hetgeen, zooals het ontwerp luidde, medebracht dat b.v. een Kapitein èn tot Majoor èn tot Luitenant-Kolonel kon opklimmen - te bevorderen. Immers zou het, bij opname van het amendement in de wet, allen schijn gehad hebben dat die officieren *recht* op bevordering hadden en dat voor hen de artikelen 5 en 6 der Wet van 28 Augustus 1851 (St. bl. N°. 128[1)] niet geschreven waren. Voornemens de genoemde wetsartikelen, zooals het zijn plicht was, streng te handhaven, wenschte hij in elk geval een nieuwen strijd te vermijden. Hij 'kon' en 'mocht' zich daarom niet met het amendement vereenigen. Hij moest vrij blijven om te handelen, zooals hij sedert zijn optreden gehandeld had, d.w.z. dat hij zich bij elk voorkomend geval moest afvra-

1) Art. 5 luidt:
Bij de bevordering van 2*den luitenant* tot 1*sten* en van dezen tot *kapitein* wordt *vijf zesde* der openvallende plaatsen vervuld door de zoodanige officieren, die de oudsten in rang zijn, en die, bij een onberispelijk gedrag, genoegzamen dienstijver, en de vereischte kunde en bekwaamheid voor den hoogeren rang, bezitten.
Het overige *een zesde* kan door ons worden aangevuld, bij *keuze* uit zoodanige officieren, die boven anderen uitmunten, door bijzondere talenten, kennis, geschiktheid en aanleg, door meerdere beoefening der tot hun vak betrekking hebbende wetenschappen, door aanhoudend loffelijk gedrag en dienstijver, door verdienstelijke verrigtingen, en waarvan men tengevolge van de opvolgende rapporten, de verzekering heeft, dat zij bijzondere geschiktheid bezitten om in hoogere rangen nuttig diensten te kunnen bewijzen.
Art. 6 luidt:
De bevordering tot de rangen boven dien van kapitein geschiedt door Onsuit de meest geschikte officieren van den naastvoorgaanden rang.

gen òf de betrokken officier, kapitein of hoofdofficier zijnde, tot de meest geschikten behoort voor den naasthoogeren rang. Alleen wanneer die vraag bevestigend kan worden beantwoord, bestaan er gronden om den officier voor bevordering in aanmerking te brengen. Kan die vraag niet bevestigend beantwoord worden, dan verbiedt de wet de bevordering.

Wanneer het mij niet ten eenenmale aan duidelijkheid heeft ontbroken, dan vertrouw ik aangetoond te hebben dat in het wetsontwerp in 1894 ingediend een overgangsbepaling niet op hare plaats was en dat het goedkeuren van zoodanige bepaling in de Tweede Kamer moet geacht worden het gevolg te zijn geweest van een minder juiste opvatting der quaestie in het algemeen en van hare gevolgen in het bijzonder.

Het indienen door de nieuw opgetreden Regeering eener wetsvoordracht, eensluidend met het vroegere ontwerp *doch met een overgangsbepaling*, heeft mij, ik moet dit gulweg bekennen, dan ook bevreemd. Als van zelf vraagt men zich af wat de Minister zich voorstelt met die overgangsbepaling te doen. Gelet toch op de omstandigheid, waarop in vorenstaande regelen bij herhaling is gewezen, dat *vóór* en *boven* alles de Minister van Oorlog, met de Wet van 1851 in de hand, zich in elk bijzonder geval behoort af te vragen, *òf de Officier in de termen valt van de Art*. 5 *en* 6 *der Wet van* 28 *Augustus* 1851, kan geene overgangsbepaling het dáár geschrevene ongedaan maken, tenzij daarin opgenomen werd dat de bevordering van hen, die in speciale betrekkingen geplaatst zijn, moet plaats hebben *ongeacht hunne geschiktheid voor den hoogeren rang in den zin der bestaande wet op de bevordering*. Dit nu kan de bedoeling van den Minister van Oorlog niet zijn; maar, dit aannemende, moet men zich afvragen: waartoe dan de overgangsbepaling?

Veel licht geeft de Memorie van Toelichting in dit opzicht niet. De Minister zegt dat hij zich volkomen kan vereenigen met de leidende gedachte, in art. 1 van het vorige wetsontontwerp neergelegd, maar dat hij op één punt een ander gevoelen is toegedaan dan zijn ambtsvoorganger, die een overgangsbepaling onnoodig en zelfs ongewenscht achtte, terwijl de tegenwoordige Minister dusdanige bepaling hoogst gewenscht, om niet te zeggen onvermijdelijk acht, en hij voegt er bij:

‘willen er onbillijkheden, of voor het minst hardheden, vermeden worden, die anders van eene invoering der in het wetsvoorstel neergelegde bepalingen het gevolg zouden kunnen zijn.’

Dit lezende moet men tot deze gevolgtrekking komen: van tweeën een, òf de Minister heeft de gevoerde gedachtenwisseling tusschen de Regeering en de Tweede Kamer niet met volle aandacht nagegaan, òf hij wenscht door zijne overgangsbepaling langs wetgevenden weg een bepaling te verkrijgen ten aanzien van de bevordering van nog in dienst zijnde militaire leden der Vertegenwoordiging en der officieren, deel uitmakende van het Militair Huis. Ik ben geneigd het eerste aan te nemen, van oordeel dat eene aandachtige overweging van de zienswijze van zijn ambtsvoorganger en van de wijze waarop deze gemeend heeft de Wet van 1851 te moeten toepassen, een opvolger bezwaarlijk zou hebben kunnen brengen tot de uitspraak dat de handelwijze van zijn voorganger in dit opzicht als ‘onbillijk of voor het minst hard’ moet worden beschouwd. Onbillijk of voor het minst hard, en wat dit laatste betreft voeg ik er bij: hard voor de officieren, die met ijver en toewijding hun dienst bij het Leger verrichten, zou het geweest zijn en zou het ook in de toekomst zijn wanneer, zonder dat tevens een toepassing van Art. 5 en 6 der Wet van 1851 plaats vond, officieren, hetzij leden der Staten-Generaal, hetzij deel uitmakende van het Militair Huis, bevorderd waren of bevorderd werden. Onbillijk en hard zou dit ook zijn tegenover die officieren, welke, als gevolg van de bestaande wetsbepalingen, hetzij als volksvertegenwoordiger, hetzij als toegevoegd aan de persoon van Hare Majesteit de Koningin, niet voor bevordering werden in aanmerking gebracht en dientengevolge overeenkomstig hun verlangen den dienst met pensioen verlieten. Reeds deze overweging had, naar mijne zienswijze, de Regeering dan ook moeten tegenhouden van het terugkomen op het maken eener overgangsbepaling ten behoeve van thans nog aanwezige officieren, leden der Staten-Generaal en van officieren, behoorende tot het Militair Huis van Hare Majesteit de Koningin, en zulks te eerder nu deze zaak door de uitkomsten der gedachtenwisseling in de Tweede Kamer bij gelegenheid van de behandeling der begrooting voor het

Departement van Oorlog voor 1896, kan geacht worden haar beslag te hebben gekregen. Het *niet* stellen toch van eenige motie, waarbij de handelwijze van den Minister van Oorlog, na de door hem gevoerde verdediging, werd afgekeurd, mag toch wel - en vooral wanneer men let op de heftigheid waardoor het debat zich van enkele zijden kenmerkte - als het stelligste bewijs gelden dat de meerderheid der Kamer, alles wel beschouwd, zich bij de handelwijze van den Minister van Oorlog neerlegde, zooals destijds ook in verschillende organen der pers werd opgemerkt.

Het voorstellen van een overgangsbepaling, ten doel hebbende de wet gedurende de eerste drie jaren niet toepasselijk te verklaren op de officieren, bij de afkondiging niet in werkelijken dienst of wel, hoezeer in werkelijken dienst, op het oogenblik waarop zij voor bevordering in aanmerking komen, nog niet voldaan hebbende aan den nieuw te stellen eisch voor bevordering, is naar mijne overtuiging noch door hetgeen in de laatste jaren in en buiten de Kamer is voorgevallen, noch door de redenen in de Memorie van Toelichting vermeld, gerechtvaardigd, maar bovendien onnoodig en ongewenscht. Zoodanige overgangsbepaling is, zooals werd aangetoond, onnoodig voor de officieren, bij het Leger in werkelijken dienst als gevolg der getroffen maatregelen om hunne bevordering niet te belemmeren wanneer zij aan de beurt van bevordering zijn, en ongewenscht omdat het niet aangaat een privilege te scheppen voor enkele categoriën van officieren, voor wie de gelegenheid niet heeft ontbroken - en te minder omdat nu het beginsel reeds sedert meerdere jaren in den door het aangeboden wetsontwerp gewilden zin wordt toegepast - om bij het Leger het bewijs voor hunne geschiktheid voor hoogeren rang te leveren.

En wanneer de Minister zich in de Memorie van Toelichting blijkbaar heeft beijverd om te trachten aan te toonen dat er een zeer belangrijk verschil bestaat tusschen de overgangsbepaling, die in 1895 werd aangenomen - ook door hem afgekeurd - en de thans door hem voorgedragene, merk ik op dat dit verschil, met het oog op de gegeven omstandigheden, *feitelijk* niet bestaat. Volgens beide overgangsbepalingen toch zouden de in dienst zijnde militaire-Kamerleden en officieren van het Militair Huis, die bij het

in werking treden der wet, Kapitein waren, tot Majoor en Luitenant-Kolonel, en die Luitenant-Kolonel waren, zelfs tot Luitenant-Generaal kunnen opklimmen.

Ik besluit hiermede mijne opmerkingen over de bevordering van officieren der Landmacht, in verband met het onlangs aan de Tweede kamer aangeboden wetsontwerp tot wijziging der Wet van 1851, in het vertrouwen te hebben aangetoond, in de eerste plaats dat - mede met het oog op de toepassing aan de Wet van 28 Augustus 1851 (St.bl. N°. 128) na het Kamervotum van 21 December 1892 gegeven - de uitvoering dier Wet, zoo als die door mij in 1894 en 1895 werd bevorderd, noch onbillijk noch hard ten aanzien van enkele categoriën van officieren mag genoemd worden, en in de tweede plaats dat een overgangsbepaling bij het ingediende wetsontwerp, waar het als hier eene reeds vigeerende regeling geldt, onnoodig en ongewenscht is.

G.D.H. SCHNEIDER.

De geschiedenis van een Engelschen raid op Hollandsch grondgebied.

> ‘It is most difficult to move an Englishman by any appeal to honour and glory....’
> *The lost possessions of England* by Walter Frewen Lord (1896): bl. 319.

> ‘There is a very good horse-road from Mariborough to Moeara Billiti, on the Palembang river, whence the passage by water to Palembang can be accomplished in less than three days. Were Palembang free from the Dutch, I should make it the usual route between this place and Singapore.’
>
> Uit een brief van Raffles, gedagteekend Benkoelen 20 April 1820 in de *Memoir by his widow*. 1835 dl. II bl. 188.

Jameson's inval in de Transvaal; het geheel gemis aan erkentelijkheid voor Kruger's zacht optreden tegenover de nietswaardige stroopers; de resultaten van het nader gehouden onderzoek te Londen, w.o. Jameson's verklaring, dat, indien de tocht slechts geslaagd ware, niemand in Groot-Britanië zich het smadelijk lot der neergeslagen Transvalers zou hebben aangetrokken; de wensch der beschuldigden om niet van een ‘strooptocht’, maar slechts van een *raid* te spreken: dit en zooveel meer nog bracht mij telkens eene gebeurtenis in herinnering, die door de overeenkomst met Jameson's inval te merkwaardig mag genoemd worden om er niet de aandacht op te vestigen.

Ik zal daarbij gebruik maken van nog ongepubliceerde in 's Rijks archief alhier aanwezige brieven, die voor een goed deel in de Engelsche taal zijn geschreven. Wilde ik aan het karakter der personen, die in de zaak een rol vervul-

den, niet tekort te doen, dan kon ik wel niet anders dan voor een deel de stukken in de eigen bewoordingen wedergeven; ik wensch hier slechts mede te deelen eene nuchtere geschiedenis, geen opgesmukt verhaal.

I.

Hoe zwaar ook, naar het oordeel onzer geschiedschrijvers van de 19e eeuw, het juk is geweest, dat de regeering der Oost-Indische Compagnie op de volken van Insulinde gelegd heeft, zijzelven schijnen het niet gevoeld te hebben in de mate als men het zich wel voorstelt. Ware het anders geweest, eene algemeene uitbarsting tegen de dwinglandij zou niet uitgebleven zijn, toen het vervallen onzer macht op het einde der vorige eeuw telkens aan den dag trad en met den aanvang der volgende, de Engelschen als verlossers zeiden te naderen. Aan die roepstem is al zeer weinig gehoor gegeven. Onze wederstandskracht bleek onder de meest ongunstige gebeurtenissen geenszins gering; en zij zou ongetwijfeld belangrijker geweest zijn zonder de noodlottige omstandigheid, dat Nederland zelf en zijne koloniën deel uitmaakten van een Fransch keizerrijk.

Over het algemeen genomen hebben wij ons ten aanzien der inlandsche bevolking met hare vorsten en hoofden weinig te beklagen gehad; van de gelegenheid om ons te verjagen en de Engelschen als verlossers binnen te halen, maakten zij geen gebruik. De sultan van Palembang Badroedin dacht echter hierover eenigszins anders. Met het land zelf had de Compagnie zich weinig ingelaten; maar daaraan waren onderhoorig het tinrijke Banka, Billiton, enz. en aan de Sultans was de verplichting opgelegd, jaarlijks eene bij contract bepaalde hoeveelheid tin als contingent af te staan. Een resident met geringe bezetting en enkele Europeesche ingezetenen waren ten gevolge dier verbintenis te Palembang gevestigd. Toen de Engelschen in de Straits zich gereed maakten voor de expeditie naar Java, schreef de tot luitenantgouverneur bestemde Raffles al vast aan den sultan van Palembang onderscheidene brieven, waarin hij den vorst aanspoorde de ellendige Hollanders uit te werpen. Badroedin verstond dit op zijne wijze. Nog vòòr de Engelschen Java,

bij de capitulatie van den gouv. gen. Janssens, in rustig bezit hadden gekregen, waren door den sultan van Palembang radicale maatregelen genomen om van de Europeesche overheersching voor goed los te komen en aldus ook een eind te maken aan den nooit ophoudenden drang tot nakoming der contractueele tinleverantiën. Op zekeren dag van het jaar 1811 werden de Europeesche ingezetenen met den Resident aan het hoofd verraderlijk aangevallen en, op eene enkele uitzondering na, deels wreedaardig vermoord, deels verdronken[1)].

Badroedin had natuurlijk deze bloedschuld niet op zich geladen, met het doel de Engelschen voor de Nederlanders in de plaats te krijgen; de gezanten, die Raffles, na als luitenant-gouverneur van Java en onderhoorigheden te zijn opgetreden, tot den Sultan zond om een nieuw contract te sluiten, keerden onverrichter zake naar Batavia terug. Doch nu ook vernam men aldaar op welke wijze de Vorst had goedgevonden, zich van de Hollanders, overeenkomstig Raffles' raadgevingen, te ontdoen. De Britsche regeering vond hierin een uitnemend geschikt, het gemoed weldoend, *casus belli*. De gouv. gen. van Bengalen, lord Minto, en zijn luitenant-gouverneur van Java preekten om het zeerst over den menschonteerenden moord, die gewroken moest worden[2)]. Eene expeditie toog derhalve naar Palembang. Badroedin werd afgezet en zijn jongere broeder, Najmaldin, op den troon geplaatst: de tineilanden, het hoofddoel van de ‘wraakneming’, werden door den nieuwen vorst, dien ik den *jongen* Sultan zal noemen, aan Engeland afgestaan.

Najmaldin troonde dientengevolge te Palembang, toen in 1816 de Nederlandsche Commissarissen-Generaal Elout, Van der Capellen en Buyskes te Batavia aankwamen, ten einde, overeenkomstig het Londensch tractaat van 13 Augustus 1814, de voormalige Nederlandsche koloniën uit handen der Engelschen over te nemen. Luitenant-gouverneur was destijds John Fendall; Gouv. Gen. van Bengalen lord Moira, markies van Hastings (niet te verwarren met den beroemden

1) Zie het verhaal van J.C. Baud in ‘Palembang in 1811 en 1812’ in de Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië 1e dl. (1853) bl. 7 vv.
2) Zie bl. 366-367 van mijn opstel over ‘Fendall's en Raffles' opvattingen in het algemeen omtrent het Londensch tractaat van 13 Augustus 1814’ in de noot[1)] vermelde Bijdragen, deel III (1897).

1) Zie het verhaal van J.C. Baud in ‘Palembang in 1811 en 1812’ in de Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië 1e dl. (1853) bl. 7 vv.

Warren Hastings). Fendall vorderde, in overeenstemming met de van Calcutta ontvangen instructiën[1)], dat bij de overgave de nieuw optredende Nederlandsche regeering de contracten zou waarborgen, die onder het Engelsch tusschenbestuur met de inlandsche vorsten enz. gesloten waren, althans voor zoolang die vorsten zelven niet de contracten schonden. Doch Commissarissen-Generaal zagen terecht in, dat dit op eene permanente voogdijschap van eene vreemde mogendheid zou nederkomen; immers wie zou ten slotte geroepen moeten worden, het feit der schending uit te maken, vooral ook wanneer indirect, b.v. door wanbestuur, de noodzakelijkheid eener verandering mocht blijken? Onze bewindslieden hebben dientengevolge, hoogst verstandig, onder geenerlei vorm van die waarborging willen weten, en daar het Londensch tractaat onvoorwaardelijke overgave stelde, moest Fendall wel zijn eisch opgeven, al deed hij dit dan ook niet zonder ernstig protest.

Terwijl de onderhandelingen over dit punt nog gevoerd werden, en wel met hinderlijke scherpte, vernamen Commissarissen-Generaal dat Raffles, die naar Europa was vertrokken om zich over zijne bestuursdaden te verantwoorden, in eere hersteld zou terugkeeren als Luitenant-gouverneur van Benkoelen. Dit op de westkust van Sumatra gelegen land was sinds de 17^{e} eeuw reeds eene Engelsche bezitting, en behoorde derhalve niet tot de terug te geven koloniën. Het grensde echter aan de Nederlandsche Palembangsche en Lampongsche gewesten; Commissarissen-Generaal het karakter van Raffles kennende, vreesden nu - volkomen terecht, naar zou blijken -, dat Raffles al het mogelijke zou doen om ten koste van ons gezag op Sumatra, den Britschen invloed over de grenzen van Benkoelen uit te breiden. Met het oog op dit streven achtten zij Najmaldin een voor het Nederlandsch gezag gevaarlijk vorst; en hierop verder dan noodig was doorgaande, zijn zijn helaas! van den goeden weg afgedwaald.

Badroedin namelijk had niet stil gezeten. Nog zelfs vòòr Commissarissen-Generaal het bestuur van Java hadden overgenomen, waren zijne zendelingen naar Batavia geijld, om

1) Zie sub. 167 der Aanteekeningen van het in de vorige noot vermelde opstel.

de nieuw op te treden regeering te begroeten. De schuldige brieven van Raffles kregen Commissarissen-Generaal in handen; ze moesten strekken om den moordenaar der onzen eenigermate te verschoonen. Najmaldin, werd bovendien medegedeeld, bekleedde destijds eene eerste positie aan het hof, en had dientengevolge evenmin buiten den moord gestaan; deze was dan toch de door de Engelschen ten troon verhevene, gene de door hen van den troon vervallen verklaarde, en dus .... den Hollanders even warm genegen als de jonge Sultan de Engelsche partij zou zijn toegedaan.

De intrige gelukte volkomen. Het is o.a. ook onder den indruk van deze overwegingen geweest, dat Commissarissen-Generaal hardnekkig de verzochte waarborging der contracten weigerden. Nog vòòr Palembang als Nederlandsche bezitting hersteld was, en toen men dus nog geene gelegenheid had gevonden, de zaken ernstig te onderzoeken, mocht Najmaldin's vonnis geveld heeten; de uitvoering werd alleen vertraagd doordien onze Regeering met gebrek aan geld, troepen en schepen te worstelen had. Tegen den aanvang van het jaar 1818 meende men echter niet langer te moeten dralen, nu dat iederen dag Raffles te Benkoelen kon verwacht worden. Mr. H.W. Muntinghe - lid van den Raad van Indië onder het Engelsch tusschenbestuur, destijds zeer bevriend met Raffles, doch onder de herstelling van het Nederlandsch gezag, weder in dienst der nieuwe regeering overgegaan - werd aangewezen om zich naar Palembang te begeven, den jongen Sultan te *pensionneeren*, den ouden op den troon te herstellen en wijders het grootste deel des rijks onder het onmiddellijk gebied van Nederland te brengen[1)].

De krijgstoerustingen, die hiermede gepaard gingen, konden den bedreigden Vorst niet onbekend blijven. In antwoord op een schrijven van Raffles, dat deze hem door vijf ‘gezanten’ liet brengen en waarin hij van zijn optreden als luitenantgouverneur te Benkoelen kennis gaf, ontving Raffles den 17^{en} Juni den volgenden brief van Najmaldin[2)]:

1) Zie over dit alles uitvoeriger het in de vorige noot vermelde opstel.
2) Raffles heeft het gebeurde breedvoerig verhaald in een protest, dat o.a. werd opgenomen als bijlage C, in ‘Het herstel van het Nederlandsch gezag over Java en Onderhoorigheden, in de jaren 1816 tot 1819’ door Mr. I.H.J. Hoek. Ook mijne volgende verwijzingen naar *Hoek* doelen op dit protest.

> Er is op dit oogenblik hier veel zorg en angst, doordien het bericht is ontvangen van de aanstaande komst van een aanzienlijk Nederlander, genaamd Edelheer Muntinghe, die het Palembangsche wenscht te bezoeken en zegt, dat hij gezonden is door Commissarissen-Generaal om met mij te spreken. Hij is nu te Muntok[1] en het is nog onzeker, wanneer hij zal komen. Wat het doel zijner komst is, weet ik niet; maar hij heeft gelast, dat een oorlogsschip op de Palembangsche rivier zal vooruitgaan[2]..... Ik hoop, dat mijn vriend mij den meest mogelijken bijstand zal verleenen en mij ook zal inlichten wat ik doen moet om te beletten dat de Hollanders mijne positie zullen aanranden, door verwarring in het rijk te brengen en zich te verbinden met hen, die mijn gezag en hoogheid wenschen te vernietigen[3]; want ik vertrouw op mijn vriend, door wiens vriendelijkheid en bijstand ik in de regeering des lands hecht gevestigd was.... Ik verzoek een spoedig antwoord, en dat mijn vriend mij hulp zal zenden, waarop ik kan steunen, want ik verkeer in een staat van zeer grooten angst en zorg.

Doch ook aan Muntinghe zelf, die door ziekte in Banka's hoofdplaats werd opgehouden, meende de beangste Sultan te moeten schrijven. Hij berichtte, dat den 23^{en} Mei Raffles' gezanten door hem waren ontvangen en hij aan den Luitenant-Gouverneur had geschreven: *dat alles wel en in orde was en er geene veranderingen waren voorgevallen*. De Vorst drukte in zijn brief aan Muntinghe de verwachting uit, dat deze de correspondentie niet kwalijk zou nemen, daar hij sinds lang met Raffles in vriendschappelijke betrekking verkeerde: ‘Hij heeft ons tot sultan gemaakt’ - herinnerde de Vorst niet onnatuurlijk - ‘en wij kunnen dit ook niet vergeten’[4].

De ontvangst der brieven te Benkoelen en te Muntok wekte zoowel Raffles als Muntinghe tot onmiddellijk handelen op.

Onze Commissaris had oorspronkelijk aan Raffles' intriges, waarvan hem geruchten ter oore waren gekomen, niet kunnen gelooven. 's Vorsten eigen mededeeling van 23 Mei nam de illusie weg. Inderdaad, bij de verhoudingen, die tusschen inlandsche vorsten en de Regeering bestaan, gaf het Raffles

1) Hoofdplaats van het tegenover Palembang gelegen eiland Banka.
2) Namelijk de hierna herhaaldelijk te noemen *Eendracht*, commandant Bakker.
3) Te weten met des Sultans broeder Badroedin.
4) Zie den brief in bijlage A.

geen pas aan den Sultan rechtstreeks ‘gezanten’ en brieven te zenden. De Luitenant-Gouverneur zelf had trouwens te diepe kennis van Indische toestanden om dit niet te weten, en dan ook nog kort te voren de tusschenkomst van onzen Gouv.-Gen. ingeroepen om eenige geschenken aan inlandsche hoofden op Java aan te bieden[1]. Muntinghe, al het gewicht der zaak gevoelende, berichtte den 31^{en} Mei het gebeurde aan onze Regeering. ‘Wat plicht en geweten van mij vorderen’, verzekerde hij daarin, zou door hem niet nagelaten worden.

Intusschen, ieder zijn standpunt! Ook Raffles bewogen *plicht* en *geweten* en wel tot iets dichterlijk grootsch. Geen Europeaan toch had tot dusver beproefd *dwars door Sumatra* te trekken. Op Raffles' last is die tocht ondernomen en volbracht, zij het dan ook met het berispelijke oogmerk, ons uit Palembang te verdrijven en daarvan eene Engelsche bezitting te maken, ofschoon niet alleen de Londensche conventie van 1814 het land aan Nederland had toegewezen, doch dit ook reeds door den Britschen luitenant-gouverneur Fendall ons was overgegeven!

II.

Muntinghe verscheen den 4^{en} Juni te Palembang. Den 5^{en} en den 6^{en} hadden vormelijke bezoeken plaats; den 7^{en} was de groote dag, waarop onze Commissaris den jongen Sultan het eigenlijke doel der zending mededeelde[2]. De audientie duurde ruim drie uren. Muntinghe vermeldde zoo zacht mogelijk en langzamerhand, doch klaar en onbewimpeld, de redenen van het ongenoegen, bestaande in 's Vorsten wanbestuur; hij wees er op, dat zij genoegzaam waren om vol recht tegen hem te doen gelden, doch dat hij gemachtigd was om .... ‘*gematigde* voorstellen’ te doen, die dan hierin bestonden: dat de Sultan het paleis aan zijn broeder zou inruimen, waartegen gene de meer bescheiden daarnevens liggende woning van dezen zou erlangen; dat hem werd

1) Zie bl. 379 van het in noot 2 bl. 255 vermelde opstel.
2) Het verhaal der audientiën op 5, 6 en 7 Juni 1818, ontleend aan Muntinghe's rapport dd. 11 Juli 1818.

toegekend een nader aan te wijzen gebied, enz. Het gebied zou zóó klein blijken, dat Najmaldin voor zijn onderhoud nog een maandelijksch tractement (pensioen), benevens rijst en zout van gouvernementswege zou ontvangen, enz.

De Sultan hoorde het gansche sermoen met geduld en zonder openbaring van eenige drift aan. Naar waarheid had hij kunnen antwoorden: *het wel gedacht te hebben*! Hij bepaalde er zich echter toe van zijne gehechtheid aan ons de verzekering te geven; ook trachtte hij de tegen hem ingebrachte beschuldigingen te ontzenuwen. Dikwerf haperde zijn stem onder den indruk van het oogenblik. Ook liet de Vorst zich menigmaal ontvallen, dat hij zich de voorgestelde vernedering niet wilde laten welgevallen; dat hij daarvan zoo ver af was als de hemel van de aarde; dat hij dan nog liever wilde sterven. Het pijnlijk onderhoud eindigde met 's Vorsten verzoek om eenigen tijd van beraad, hetgeen onze Commissaris toestond.

De aldus in het nauw gebrachte zocht natuurlijk hulp bij den éénigen man, die hem nog zou kunnen helpen: den Luitenant-Gouverneur van Benkoelen. Ziehier wat hij hem, volgens Raffles' mededeeling[1], in den tweeden brief schreef:

> Ik deel mijn vriend verder mede, dat op den 29^{en} Radjeb 1233 de groote heer, genaamd Warner Herman Muntinghe, te Palembang is gekomen, blijkbaar met vijandige bedoelingen, zijnde vergezeld door een oorlogsschip en dito brik, een kanonneerboot en ongeveer 20 kleine prauwen. Ook was er bij radja Akil, een Siakker[2], en pangeran sherif Mohammed, met vele andere personen van verschillenden rang en stand. Hij bracht ook voor mij mede brieven van de Commissarissen-Generaal en van den Gouverneur-Generaal te Batavia. Deze brieven deelden mij mede, dat zij Mr. Muntinghe als commissaris hadden afgezonden, om onderzoekingen betrekkelijk Banka en Palembang in te stellen en noodigden mij uit hem de verschuldigde eer te bewijzen als hun vertegenwoordiger. Op een volgenden dag bracht hij mij een bezoek en deelde mij mede de lastgeving van de Regeering te Batavia voor mij te hebben, dat het land verdeeld zou worden, zóó dat de eene

1) *Hoek* bl. XII-XIII. De door Raffles medegedeelde brieven zijn uit het Maleisch natuurlijk in het Engelsch overgenomen.
2) Over radja Akil leze men o.a. Veth's 'Borneo's Westerafdeeling', dl. II, bl. 152 vv.

helft zou komen aan den vroegeren sultan Badroedin en de andere helft aan mij. Verder wenschte hij mij toe te leggen 1000 Spaansche dollars per maand, en deelde mij mede, dat ik mij daaraan had te onderwerpen; bij weigering zou herhaald worden, wat onder majoor Robinson had plaats gevonden, namelijk ik zou onttroond worden[1]. Zijne oorlogsschepen waren vlak voor de poort van mijn kraton geankerd, alsof hij van plan was tot dwangmaatregelen over te gaan, zonder eerst met mij nog te spreken.
Mijn vriend wete, dat telkens wanneer ik den naam van mijn vriend, het Britsche gouvernement, noemde, zijn toorn toenam, en indien ik nu niet onmiddellijk door mijn vriend word bijgestaan, mijne afzetting, misschien mijn dood, onvermijdelijk is; laat de bevelen en bijstand van mijn vriend, wat zij ook zijn, spoedig te Palembang komen.
Verder verweet de Commissaris mij, dat ik den brief van mijn vriend had ontvangen en hij gelastte mij geene menschen meer naar Benkoelen te zenden. Ik antwoordde: hoe kan ik de brieven weigeren van mijn vriend, zijnde door het Britsche gouvernement ten troon verheven. Hij verlangde ook, dat ik zonder verwijl menschen zou afzenden om de boden in te halen, waarmede ik aan mijn vriend den vorigen brief deed toekomen en dank deze omstandigheid ben ik nu in staat ook onderwerpelijk schrijven aan mijn vriend te zenden; neem mij niet kwalijk het onvormelijke er van; maar mijn vriend weet maar al te wel, hoe ongelukkig ik op dit oogenblik ben.... Ik heb mijn vriend niets te zenden dan tranen, die niet ophouden te vloeien.

Onze Commissaris liet intusschen den tijd van beraad niet stilzittend voorbijgaan. Zoo trachtte hij de hoofden en in het bijzonder den Pangeran Adipati, den eersten ambtenaar des jongen Sultans, te bewerken en hen zoowel ‘van het heilzame als van het gematigde der voorstellen’ te overtuigen[2]. Met behulp van een paar voorname hoofden schetste men alvast eene kaart, waarop de verdeeling des lands tusschen den jongen Sultan, den broeder en de Regeering werd afgepaald. De oude Sultan, die bij eene verandering slechts

1) Nadat de Engelsche generaal Gillespey in 1811, met goedkeuring van de regeering te Batavia, den ouden Sultan door den jongen had doen vervangen, was deze weder eigenmachtig afgezet door den Engelschen resident Robinson. De herstelling van den ouden Sultan op den troon keurde echter Raffles niet goed, zoodat Badroedin andermaal voor den jongen Sultan moest wijken.
2) Getrokken uit het in noot 2 blz. 259 vermeld rapport van Muntinghe dd. 11 Juli 1818.

winnen kon, keurde alles terstond goed (om natuurlijk later opnieuw verraad te plegen!), waarna men zich zette tot het schrijven van de te Batavia reeds ontworpen, door Muntinghe medegebrachte contracten.

Den 20^{en} Juni liet hij den ouden Sultan bij zich in het residentiehuis komen, alwaar deze het contract teekende, dat hem op den troon herplaatste, zij het ook met verlies van een groot gedeelte des lands. Badroedin beloofde wijders ƒ 50000 te betalen aan zijn broeder voor de verhuizing uit den Kraton. Muntinghe, zijn volkje kennende, liet onmiddellijk dit geld voorloopig bij zich bergen. Gedurende den nacht van den 21^{en} op den 22^{en} nam eene commissie, bestaande uit twee klerken, het geld in tien verzegelde kisten in ontvangst. Uit deze geschiedenis is het lasterlijk verhaal gesproten, dat Muntinghe zich door den ouden Sultan heeft laten omkoopen; het geld is behoorlijk den rechthebbende ter hand gesteld.

En nu de zaken met Badroedin schenen geregeld, achtte onze Commissaris, beducht voor de komst der Engelschen, waarvan geruchten reeds te Palembang liepen, den tijd van beraad voor Najmaldin gesloten. Een stuk werd opgemaakt, waaruit deze alsnog kon vernemen welke de redenen waren, die onze Regeering hadden doen besluiten tegen hem op te treden; het daarbij gevoegd ontwerp-contract zou binnen 24 uren geteekend moeten zijn. Den 23^{en} Juni des morgens ten 9 ure namen twee schrijvers van Najmaldin het ultimatum in ontvangst. Bij hun vorst gekomen, las deze het gedeeltelijk door en ging er toen mede naar binnen. Een oogenblik later verscheen weder een der schrijvers voor den Commissaris met het verzoek des Vorsten om nog 24 uur bedenktijd boven het bepaalde etmaal toe te staan. Muntinghe liet antwoorden: ‘dat er geruchten, hoewel nog onzekere, liepen dat er zendelingen vanwege Z.H. den sultan Najmaldin naar Benkoelen gezonden waren en dat hij niet kon weten, welke inzichten Z.H. daarmede hebben kon, en welke nadeelen door de terugkomst van die zendelingen, die alstoen dagelijks ophanden was, aan de belangen van het Nederlandsche gouvernement zoude kunnen worden toegebracht.’ - De schrijver ging met dit afwijzend antwoord naar den Kraton terug, doch werd niet meer toe-

gelaten tot den Sultan, die ‘ziek’ was; de Rijksbestierder nam de boodschap aan.

Nu werden de aanzienlijken ter plaatse naar den Kraton geroepen om raad te schaffen: 'n 2 à 3000 stroomden derwaarts. De Rijksbestierder, na met den jongen Sultan geconfereerd te hebben, kwam de vergadering binnen met de mededeeling: ‘dat de Sultan Achmed Najmaldin hem last had gegeven, om met de Hof- en Rijksgrooten over het contract te raadplegen, en hun gevoelen te vragen of de Sultan het behoorde aan te nemen of niet.’ Terwijl deze vergadering plaats vond, bereikten allerlei onheilspellende geruchten 's Commissaris oor. Wel 3000 pieken, kruit en lood zouden in den Kraton voorradig zijn; ook maakte men zich tot verzet gereed. In hoever dit juist was, bleek niet. De vergadering oordeelde, dat het contract aangenomen moest worden.

Aldus door zijn volk verlaten, bleef nog de eenige hoop de Benkoeleesche hulp. Nieuw uitstel ging men daarom vragen, doch steeds zonder succes. Dientengevolge werd Muntinghe het contract, met 's Vorsten naam en zegel voorzien, binnen den gestelden tijd, nl. in den nacht van 23 op 24 Juni, tusschen 2 en 3 uur, ter hand gesteld. Nu echter had de Sultan zich door een list aan de verbindbaarheid van het contract getracht te onttrekken. Noch zijn zegel, noch zijn naam had hijzelf er onder gesteld, maar dit laten doen door den Rijksbestierder, die zich op uitdrukkelijken last des Vorsten daartoe geleend had. Onzen Commissaris bleef deze streek voorloopig verborgen.

Na de onderteekening van het contract drong de oude Sultan onmiddellijk op uitvoering aan, dus op de verhuizing over en weer. De jonge Sultan onderwierp zich aan dezen vernederenden gang. Meubelen en goederen waren weldra mede overgebracht, waarop de jonge Sultan in het bezit der fameuze ƒ 50000 werd gesteld. Alles ging zonder nadere aanmaning of pressie, rapporteerde onze Commissaris aan de Regeering; de regelingen werden getroffen ‘sans employer la moindre violence’, luidde het evenzeer in eene nota van ons Ministerie, bestemd in 1819 om in Londen te dienen; doch de eigen mededeelingen over de tegenwoordigheid van land- en zeemacht en over de door den jongen Sultan geopperde bezwaren,

doen de vraag rijzen of aangegane contracten, die men verzocht heeft te teekenen met geladen kanonnen nevens zich, wel zoo geheel vrijwillig beschouwd kunnen worden. ‘He refused to move out of the palace’ - luidt het aannemelijker verhaal van *The Asiatic Journal* van 1819[1] - ‘although pressed in the most urgent manner to do so, and it was not till after the Dutch frigate and other vessels were placed opposite to it, and he was told that it would positively be battered down about his ears, and preparations were apparently making to carry the threat into effect, that he agreed to move unto that part of it, where he is now a prisoner, still refusing to quit it altogether.’

Veel moeite kostte het om den jongen Sultan in het publiek te laten optreden, en ‘onze gelukwenschingen in zijne nieuwe situatie te ontvangen’, berichtte de Commissaris!![2]. Deze wist hem niettemin ook daartoe te bewegen. Den 3^{en} Juli had de openbare audientie plaats; de Vorst uitte slechts de klacht, dat hem geene gelegenheid was gegeven om zich bij Commissarissen-Generaal te rechtvaardigen.

Heftige aanvallen zouden eerlang in de Britsche bladen over deze handelingen tegen ons verschijnen; de Nederlandsche legatie te Londen wist die critiek door bedachtzame uiteenzetting in de officieuse Londensche *Courier* te matigen[3], hoewel erkend moet worden, dat daarin de geschiedenis niet objectief werd verhaald.

‘Toen de heer Muntinghe eerst aankwam’ - luidde het o.a. - ‘werd hij door de inboorlingen als hun verlosser ingehaald, en hun afval van den Sultan stelde hem in staat om op den 20^{en} Juni laatstleden een tractaat te sluiten met hem en met den pretendent, waarbij hun gezag beperkt werd tot een zeker getal districten, terwijl dit tractaat geheel den slavenhandel afschaft, de inwoners aan hun nijveren arbeid teruggeeft, en een einde maakt aan het schrikkelijk stelsel van straffen, te voren genoemd.’

Niet onverdienstelijk werd dus ook door ons het Engelsche speeltuig der menschlievendheid en der menschenverlossing

1) Vol. VII, pag. 215. - Vertaald op bl. 84 der *Heldhaftige bevrediging van Palembang* (1822).
2) In zijn rapport dd. 31 October 1818.
3) Men zie bl. 398 vv. van het in noot 2 blz. 255 vermelde opstel.

bespeeld. Muntinghe, in Raffles' school gevormd, wist nog beter dien toon te treffen. ‘De zege is beslist’, riep hij uit[1], ‘door den onweerstaanbaren invloed op het menschelijk hart van die beginselen van een weldadig en menschlievend bestier’.... ‘Het rijk van Palembang is dus een veld door de kracht der rede en der waarheid ontrukt aan eene heerschappij van geweld, van onkunde en barbaarschheid’.... Het was ‘een zichtbaar blijk van den zegen des Allerhoogsten’ over 's Regeerings ‘menschlievende bedoelingen tot verlossing van het gansche volk van Palembang’.... En Commissarissen-Generaal vonden dat alles fraai, zéér fraai; zij betuigden hunne hoogste tevredenheid[2] over de ‘voorzichtige en geschikte wijze’, waarop alles in orde was, althans scheen, gebracht! Dat de ‘Allerhoogste’ dit gevoelen evenwel niet deelde, zou te spader ure blijken.

III.

Gelijk werd medegedeeld, had Raffles, toen hij den 17^{en} Juni het eerste verzoek om hulp van den jongen Sultan ontving, besloten tot eene expeditie, die over land van Benkoelen naar Palembang, alzoo dwars door Sumatra zou gaan.

Tot leider der expeditie werd aangewezen kapitein Salmond. Raffles schetst hem als zijn ‘dear and valuable friend’, als zijn ‘worthy, inestimable friend’, ‘whose principles we admire’, als ‘as dear and intimate with us as our own family’. Wederkeerig noemt Salmond den Luitenant-Gouverneur zijn ‘only friend’.[3] Tot ‘assistent’ kreeg de Kapitein mede, zekeren heer Garling, dien ik elders als havenmeester van Benkoelen vermeld vond. Onder zich had hij verder een luitenant Haslam met 150 à 200 soldaten, en een paar veldstukken.

Salmond werd voorzien van eene instructie, gedagteekend Fort Marlborough 20 Juni 1818. De afstand in 1811 van Banka (aan ons bij het Londensch tractaat van 13 Augustus 1814 uitdrukkelijk in ruil voor Cochin gegeven) door den

1) Rapport dd. 25 Juni 1818.
2) Brief van 31 Juli 1818.
3) Deze betuigingen ter gelegenheid van Salmond's afsterven dd. 23 November 1823. Zie *Memoir*. Uitgave 1830 bl. 563. Uitgave 1835 bl. II, bl. 311.

Sultan aan Engeland was indertijd geschied onder verzekering van Engelsche zijde, dat de Sultan op den troon zou worden gehandhaafd; de instructie noemde het uit dien hoofde plichtmatig, dat deze belofte niet werd geschonden.... *door ons*. Het Nederlandsch gouvernement had, volgens die redeneering, geen recht hoegenaamd op Palembang, daar de Sultan een onafhankelijk vorst was en dus vrij kon geacht worden om de Nederlanders al dan niet toe te laten! Uit 's Vorsten schrijven bleek niet, luidde het verder, dat hij reeds in eenige overeenkomst met de Nederlandsche regeering was getreden; alzoo moest geen tijd verloren gaan om hem de vraag te stellen: of hij de Nederlanders wilde uitsluiten en onder Britsche bescherming blijven; zoo ja, dan moest dadelijk een contract worden aangegaan. In ieder geval behoorde Salmond den Sultan te verzekeren, dat hij door de Britsche regeering niet werd verlaten, en hem te overtuigen van de noodzakelijkheid om zich ondubbelzinnig onder Engelands bescherming te stellen: zoo, besloot de instructie, erlangde men het middel om de Nederlanders te dwingen Palembang op te geven en zich niet verder met de zaken aldaar in te laten. Salmond kreeg wijders een brief van Raffles voor den Sultan mede, waarin deze den Kapitein als zijn gemachtigde aanwees en welk schrijven besloot met de woorden: *I have nothing to send my friend but the British flag*![1)]

De expeditie was reeds een goed eind op marsch, toen Raffles het tweede op blz. 260 vermeld schrijven van Najmaldin ontving, waarin werd medegedeeld, dat Muntinghe te Palembang was aangekomen. De Luitenant-Gouverneur haastte zich dit hernieuwd beroep om bijstand Salmond achterna te zenden met een briefje dd. 24 Juni[2)]. Wijl nu de omstandigheden veranderd konden zijn, liet hij de verdere behandeling der zaak aan Salmond's ‘beleid en oordeel’ over. Hij voegde er bij eene aan de volken van den Indischen archipel gerichte proclamatie, die tot opstand tegen ons gezag aanzette[3)]; deed hiervan exemplaren sluiten in brieven, die hij aan Muntinghe en onzen Gouv.-Gen. schreef; en eindelijk

1) Hoek, bl. XI-XII.
2) Hoek, bl. XIV.
3) De proclamatie afgedrukt sub. 124 der Aanteekeningen van het in noot 2 bl. 255 vermelde opstel.

richtte hij een schrijven aan den Engelschen resident van Penang met lastgeving om Malakka, dat ons ook krachtens de Londensche conventie toekwam, voorloopig niet over te geven.

In het brutale schrijven aan Muntinghe verklaart Raffles al de eventueele handelingen van den Commissaris bij voorbaat ‘null and void’; hij *dreigt* verder met de af kondiging der Proclamatie ‘in the event of demur on your part’, wegens ‘the little respect, paid by the Commissioners-General to the Brit. Government on their quiting Java’; ook verklaarde hij Padang niet te willen overgeven, waartoe hij volgens het Londensch tractaat mede verplicht was: ‘until the affairs of Palembang are satisfactorily arranged’.

Raffles zorgde er voor dat dit schrijven wereldkundig werd[1)]; niet alzoo zijn brief aan onzen Gouv.-Gen. Deze missive hield dan ook eene zeer afkeurenswaardige dubbelhartigheid in. Protesteerende tegen Muntinghe's handelingen en ons het recht betwistende van bemoeienis met Palembangs onafhankelijkheid, merkte hij op, dat aangezien het land aan Benkoelen grensde, het hem gemakkelijk zou vallen *met geweld* zich over land een doortocht naar Palembang te banen ter handhaving van de Britsche belangen, *doch dat hij dit voorloopig niet zou doen*: hierin, schreef hij, kon onze Regeering een bewijs zien van zijn ernstigen wensch om de goede verstandhouding tusschen beide volken te bewaren![2)]... Raffles bericht dit op hetzelfde oogenblik, dat eene militaire expeditie naar Palembang op weg is. Toen Commissarissen-Generaal hem deze dubbelhartigheid verweten, antwoordde hij, dat Salmond's soldaten niet als eene militaire expeditie, doch als deel uitmakende van zijn gevolg, moesten beschouwd worden!

Palembang wordt van west naar oost door schoone bevaarbare wateren doorsneden; daartoe behoort de Moesi. Toen de expeditie hier aangekomen was, liet Salmond zich den stroom afvoeren: ‘rafts and provisions having been provided by the Sultan for the convenience of the party on their way down the river’, bericht Raffles[3)]. Onder weg haalde hem

1) Namelijk door opneming in het Protest, waarvan ik bl. 257 noot 2 melding maakte.
2) Zie bijlage B.
3) Hoek, bl. XVIII.

echter de expresse van Benkoelen in, waardoor hij het vermelde bericht erlangde, dat Muntinghe hem vóór was geweest. Dit bracht in het expeditieplan eene groote verandering. De kracht der Engelsche intriges - nu en later - lag in het *fait accompli*. Raffles' reageeren tegen het Londensch tractaat was beneden critiek en hij had te veel doorzicht om hiervoor geen geopend oog te hebben; doch was eenmaal het feit voldongen, dan kon men er over twisten, ondertusschen bleef men meester van het terrein. De Britsche nederzetting en invloed konden dan, dank ook de kolossale geldkracht, steeds dieper wortelen en zoo ontstond, wanneer men slechts de besprekingen slepende hield, gelijk b.v. later opzettelijk met Singapore geschiedde, een toestand, waaraan nu eenmaal niets meer te veranderen viel! Waren wij te zwak om zulk een voldongen feit dadelijk met geweld ongedaan te maken, aan den anderen kant zagen toch Raffles en zijne handlangers er tegen op, om hun onrechtmatig optreden tegen ons zóóver te drijven, dat zij de kracht van wapenen durfden doen gelden met het doel ons uit een eenmaal ingenomen feitelijk bezit te verjagen. Zoo losten zich dan ook over en weer alle militaire vertooningen op in *protesten*, die in den regel ‘plechtig’ heetten; soms door den origineelen vorm, dien ondergeschikten er aan gaven, vermakelijk waren; doch die overigens tot vervelens toe werden gewisseld.

Salmond moest nog, toen hij Raffles' bericht ontving, 'n achttal dagen reizen alvorens Palembang te bereiken. Hij kwam vervolgens te Moeara Bliti aan de Moesi, een bijzonder gewichtig punt voor de gemeenschap tusschen Benkoelen en Palembang[1)]. Hier nu liet hij zijne hoofdmacht van 70 à 100 Sipayers onder luitenant Haslam achter, terwijl hijzelf met een gevolg van 'n 25-tal soldaten vooruit reisde: een voorzorg, verhaalt Raffles, om aan de zaak den glimp van een

1) Over het gewicht van Bliti, zie men Raffles' oordeel als motto boven deze verhandeling geplaatst. J.H. Knoerle schrijft als assistent-resident van Benkoelen dd. 30 April 1832 het volgende er over - zie het tijdschrift *De Oosterling* No. 1 (1834) bl. 79 -: ‘Moeara Bliti is mij voorgekomen, zeer geschikt te zijn, om de stapelplaats van een aanzienlijken handel, in de binnenlanden van Palembang, te worden. Hadde ik het bestuur over die landen, voorzeker zoude ik de lust niet kunnen bedwingen om Moeara Bliti een depot van dien handel te doen zijn. Ik stel mij voor, dat de heilzame gevolgen daarvan *onberekenbaar* zijn.’

onschuldig bezoek te geven[1], ten einde de mogelijkheid van rustverstoring of misverstand ten aanzien der bedoelingen van de expeditie te voorkomen, daar, in verband met de gewijzigde omstandigheden, men enkel (*simply*) beoogde den door Raffles geschreven brief over te geven en zich van des Sultans gevoelen te verzekeren. Doch zóó eenvoudig was het alweder niet. De hoofdmacht immers kwam langzaam na en wel tot op een etmaal reizens van Palembang: tot Boya Lango[2]. Daar hield ze stand, natuurlijk om ons bij het eerste teeken op het lijf te vallen. Hiertoe kwam het echter niet omdat Salmond's zending mislukte, gelijk men zal lezen; op het bericht hiervan trok de bende naar Moeara Bliti terug.

Salmond bereikte de hoofdplaats met het aanbreken van den 4^{en} Juli; in drie etmalen was hij de Moesi afgevaren; de jonge Sultan had hem eene commissie van eenige aanzienlijke hoofden ter verwelkoming tegemoet gezonden. De heeren hadden er voor gezorgd, dat zij Palembang naderden vóór de zon nog was opgegaan, zoodat men steelsgewijs het verblijf van den jongen Sultan binnensloop, hetgeen Salmond fantastisch genoeg beschreef, als aankomende: ‘with the British colours flying on board our pantjallang about 8 a.m. on Saturday the 4th of July’[3].

Raffles, die reeds van Moeara Bliti tot zijne groote voldoening het bericht van Salmond's voorspoedige reis had vernomen[4], werd eenige dagen later door een nieuw schrijven, nu uit Palembang gedagteekend, verrast, waarin de expeditie-commandant zijne behouden aankomst meldde. In twaalf dagen was de reis van Benkoelen volbracht: ‘being

1) Hoek, bl. XV.
2) Boya Lango wordt door Munthinge in zijn rapport van 31 October 1818 genoemd: ‘het tweede noemenswaardige gehucht aan de Moesi, te erkennen van Palembang’. Op Stemfoort's atlas, een weinig ten oosten van het grootere Sekayoe.
3) Raffles heeft de expeditie-Salmond enz. wereldkundig gemaakt in zijn protest van 12 Augustus 1818 o.a. opgenomen op blz. 206, dl. VII van het door mij op blz. 012 vermelde *Asiatic Journal*, zoomede, gelijk ik in noot 2 blz. 257 aanteekende, gepubliceerd in Hoek's *Herstel*, bl. VII. Bij beiden staat echter afgedrukt (blz. 210 en bl. V), dat Salmond op den ‘5th Instant’ te Palembang aankwam; dit moet wezen den 4n.
4) Zie het geestdriftvol schrijven van Juli 1818 aan zijn vriend Marsden in de *Memoir*: uitgave 1830 bl. 339, uitgave 1835, dl. I, bl. 385.

the first European who had crossed the island in any direction', luidde het met rechtmatige zelfvoldoening. De moeilijkheden waren veel minder geweest dan men verwacht had, en zij waren overvloedig vergoed door de verscheidenheid en de nieuwheid der doorgetrokken streken. Alleen een goed bestuur en vrijheid van beweging schenen noodig om aan dit deel van Sumatra voorspoed en welvaart te brengen[1].

De jonge Sultan kwam den Kapitein aan de poort van zijn verblijf tegemoet en geleidde hem, volgens een nader verhaal van den Vorst aan Raffles, naar binnen 'met de grootste vreugde en den diepsten eerbied'. Daar overhandigde Salmond Raffles' brief met de vlag. Vervolgens deelde de Sultan mede, dat hij zich door het afgedwongen contract niet gebonden achtte, zich tevens bereid verklarende met de Engelschen een nieuw verbond aan te gaan.

IV.

De mare van de nadering eener Benkoeleesche expeditie was reeds den 2^{en} Juli te voren tot onzen Commissaris doorgedrongen, en wel dat een troepenmacht, groot 2000 man, gesteund door den jongen Sultan, naar de hoofdplaats in aantocht was. Het scheen hem ongelooflijk toe, doch in den vroegen ochtend van den 4^{en} vernam hij nader, dat eene partij Engelschen, bestaande volgens sommigen uit 30, volgens anderen uit 50 gewapenden, zich ter sluik in den dalem van den jongen Sultan had geworpen[2]. Lang behoefde hij trouwens niet in onzekerheid te verkeeren, want tegen 8 uur in den ochtend zond des Sultans rijksbestierder twee personen van lagen rang naar Muntinghe met het bericht, dat een gezantschap van Benkoelen door den Vorst was ontvangen. Een uur later bevond de Commissaris zich op het oorlogsschip de *Eendracht*. Nog was

1) Zie Salmond's opgewonden schrijven in de *Memoir*: uitgave 1830, bl. 339. *In de uitgave van* 1835 *werd de brief niet meer opgenomen*.

2) Het *Verhaal van den Palembangschen oorlog*, door A. Meis, Militaire Spectator dl. X (1842), is op sommige ondergeschikte punten niet geheel juist. Zoo leest men op bl. 118, dat behalve kapitein Salmond, ook luitenant Haslam ('Huslein' leest men) naar Palembang vooruitging, terwijl de hoofdmacht 'onder een anderen kapitein langzaam volgde'. Het was echter luitenant Haslam, die achterbleef.

men daar in beraadslaging wat gedaan moest worden, of men ontwaarde eene gewone roeiboot van den jongen Sultan onder Engelsche vlag en wimpel, die naar het aan den anderen oever der rivier gelegen Residentiehuis koers zette. Een officier van de *Eendracht* werd er op af gezonden. Toen deze de boot naar het schip had gebracht, traden twee personen uit: een droeg officiers-epauletten, heette raden Karim en behoorde tot het den Engelschen toegenegen geslacht der sultans van Madoera, waarvan leden op Benkoelen werkzaam waren[1]; de andere, 'niet minder donker van kleur', noemde zich Mr. Powell. Zij maakten zich bekend als deel uit te maken van een politiek gezantschap, waarvan kapitein Salmond de eerste persoon heette te zijn; tot doel van hun tegenwoordig bezoek aan Muntinghe gaven zij op, dat zij uitsluitend de op bl. 266-267 vermelde brieven, gericht aan den Commissaris en aan den Gouv.-Gen. hadden te overhandigen, waarom zij er op stonden onmiddellijk na de aanbieding terug te keeren. Doch men dwong de heeren behoorlijk te wachten, totdat zij een antwoord van den Commissaris konden medenemen. Muntinghe nl. vond den aan hem gerichten brief van Raffles 'zoo buitensporig en ongegrond', dat hij zich vleide dat eene persoonlijke ontmoeting met Salmond wel alles zou opheldere[2]. Hij gaf daarom den zendelingen het volgend briefje mede: 'Being just informed by an official letter of the Lieutenant-Governor at Bencoolen of your mission to this place, I'll be very happy to see you at the earliest hour you will be pleased to appoint on board the Eendracht.'

Salmond gaf op deze uitnoodiging voorloopig geen antwoord. Hij had het wellicht te druk met den Sultan. Dezen liet hij een uit twee artikelen bestaande verbintenis teekenen, inhoudende, dat de Vorst zich bereid verklaarde tot de ontvangst en het onderhoud van een Britsch garnizoen: 'His Highness being desirous of the protection of the British Government and of excluding all other European nations from his domi-

1) Raffles had ongeveer tegelijkertijd uit Benkoelen een lid van dit geslacht gezonden naar *Bali*, om tegen het Nederlandsch gezag te intrigeeren. Onzecommissaris Van den Broek bevond zich juist aldaar, en wel te *Badong*, toen hij van de aankomst van den zendeling op eene wandelrit toevallig hoorde. Hij heeft er den vorst van Badong over onderhouden. Zie bl. 262 van M.L. van Deventer's 'Nederlandsch gezag over Java' (1891).

2) Wat volgt, is ontleend aan Muntinghe's rapport dd. 11 Juli 1818.

nions'. De jonge Sultan had dit contract geteekend 'met veel genoegen', berichtte Salmond aan Raffles, and as a proof of his alliance with the British Government hoisted the Union Jack on the walls of the Fort![1)]

Dit wapperen van de Engelsche vlag op een gebied, hetwelk aan Nederland krachtens de Londensche conventie van 1814 was afgestaan, zag onze Commissaris tot één uur in den namiddag van den 4^{en} Juli aan. Toen zond hij den kapitein der genie Van der Wijck naar Salmond, met het verzoek om eenig antwoord te mogen ontvangen; doch vlegelachtig gaf deze tot bescheid, dat hij met den Sultan en niet met den heer Muntinghe zaken had en zijne drukke bezigheden hem niet veroorloofden naar de *Eendracht* te gaan.

Salmond zelf schijnt dit mondeling antwoord dan toch wat al te kras te hebben gevonden; althans de 'Commissioner to the Sultan of Palembang from the Government of fort Marlborough', zond een briefje achterna, waarin hij onzen Commissaris zijne verontschuldigingen aanbood, van nog geene gelegenheid gehad te hebben diens schrijven te beantwoorden. Hij herhaalde, dat zijne bezigheden met den Sultan hem noopten vooralsnog het afleggen van bezoeken uit te stellen, terwijl hij eindigde met de opmerking, dat zijne zendelingen van den ochtend op de *Eendracht* aangehouden waren geworden.

Muntinghe zond nu den Britschen vertegenwoordiger een breedvoerig schrijven. Uitdrukkingen als *lawfull contract, plainest principles of public law, solemn protest* kwamen natuurlijk ook hier voor; doch waarop het vooral aankwam, was 's Commissaris eisch, dat de Kapitein en zijn troep onmiddellijk weder den weg zouden teruggaan, dien zij gekomen waren en dat de Engelsche vlag moest worden nedergehaald[2)].

1) Het contractje te vinden o.a. bij *Hoek* bl. XVII; *Heldhaftige bevrediging van Palembang* bl. 97; Meis' *Verhaal* van den oorlog bl. 118; Elout's *Bijdragen* 1863 bl. 55-56. - Het is - volgens de *Engelsche* voorstelling - bij de onderteekening van dit contract geweest, dat Garling opmerkte, hoezeer des Sultans handteekening verschilde van die gesteld onder het met Muntinghe gesloten contract en dat aldus het geknoei met zegel en handteekening, waarvan ik op blz. 263 melding maakte, uitkwam. - Uit de stukken krijgt men echter den indruk, dat de Sultan zelf op zijn 'list' de aandacht heeft gevestigd.

2) Zie Muntinghe's brief in bijlage C.

De commandant van de *Eendracht*, kolonel Bakker, was de overbrenger van het schrijven[1]. Salmond gaf te kennen, dat hij den volgenden morgen antwoord zou zenden, waarop Bakker verklaarde, dat hij in last had eene beslissing dadelijk mede te brengen. Aldus gedrongen, verklaarde Salmond: dat hij de gestelde eischen verwierp; dat de Sultan tot een contract met ons was gedwongen, uit welker hoofde deze er zich niet door gebonden behoefde te achten en met de Engelschen eene nieuwe verbintenis had aangegaan; dat hij den volgenden ochtend een schriftelijk antwoord zou zenden, indien men hem althans de verzekering gaf, dat de brenger niet werd aangehouden; eindelijk - en dit was de oorlogsverklaring - dat de Engelsche vlag slechts nedergehaald zou kunnen worden *by force*.

Moeielijke oogenblikken waren voor onzen Commissaris aangebroken. Aan de eene zijde de staatkundige gevolgen van machtsuitoefening tegenover de vertegenwoordigers van eene zooveel grootere natie; aan de andere het smadelijk prijsgeven van eene positie, waarop althans van die zijde geene aanspraken mochten gemaakt worden. Muntinghe besloot door te zetten, en daarbij zooveel mogelijk de Engelsche gevoeligheid te ontzien. Ook moest alles ten spoedigste afloopen; want zoo de vreemde vlag voor nog een etmaal was blijven waaien, dan zou de moed van de jonge Sultanspartij op bedenkelijke wijze zijn aangewakkerd en de komst der naderende Engelsche hoofdmacht een overwicht gegeven hebben, waartegen de onzen niet bestand zouden zijn gebleken[2].

Overeenkomstig deze overwegingen werden tegen 5 uur in den namiddag militaire voorzorgen bevolen. Om te beletten, dat men onder de bevolking openlijk voor den door de Britsche vlag beschermden Sultan partij koos en er zich nog meer militairen in diens dalem begaven, werden onder bevel van Van der Wijck de voornaamste uitgangen bezet door 'n 100 man van den ouden Sultan en van de bende van den bekenden radja Akil van Siak; verder ging

1) Salmond in zijn rapport aan Raffles (*Hoek*, bl. XVI) en Meis bl. 118, verhalen, dat Bakker vergezeld was door Van der Wijck, terwijl van de daaraan voorafgaande commissie-Van der Wijck geen melding wordt gemaakt. Uit Muntinghe's rapport en de daarbij gevoegde correspondentie blijkt, dat dit eene vergissing is.
2) Rapport van 11 Juli 1818.

de *Eendracht* weder voor de poorten van het paleis liggen, met het voornemen bij hernieuwde weigering om aan onze eischen te voldoen, met geweld de weerspannigen tot rede te brengen; dan, ‘Gode zij dank!’ - schreef Muntinghe - zóó ver zou het niet komen.

Daar het avond was geworden, deed de jonge Sultan zelf de aanstootelijke vlag nederhalen[1)]. Salmond gewaarwordende, dat hij omsingeld was, richtte een snorkend schrijven ten half zeven ure tot onzen Commissaris: protesteerende tegen de daad van geweld, eischte hij, dat onverwijld de troepen zouden aftrekken.

In Muntinghe's cordaat antwoord werd dit natuurlijk niet alleen geweigerd, doch Salmond tevens opgeëischt om al zijne wapenen en ammunitie over te geven en zichzelven en zijne manschappen te stellen ‘under the safe guard under the Netherlands government’, als wanneer hij van de meest vriendschappelijke behandeling verzekerd kon zijn; bij weigering werd met geweld gedreigd.

Tegen 9 ure in den avond beantwoordde Salmond dit schrijven. De zaak kon wellicht, naar zijn inzien, op twee verschillende wijzen nog gered worden, zal vermoedelijk de gedachtengang zijn geweest. Rechtstreeks door uitstel, middellijk door als gevangene weggevoerd te worden: in het eene geval kon de Sultanspartij tot daden overslaan, eerlang ordehandhavend gesteund door Haslam's naderende hoofdmacht; in het andere was aan het edele Engelsche volk gelegenheid geschonken schandaal te maken en waren voorwendselen tot nadere bemoeienis aan de hand gedaan. Daarom schreef Salmond aan onzen Commissaris, dat hij ten eenenmale buiten machte was om aan de voorstellen gevolg te geven. Hij gevoelde zich niet bewust, dat hetzij door hem, hetzij door zijne onderhebbenden eenige daad van vijandschap begaan was door het bezoek aan Najmaldin, onaf hankelijk vorst en bondgenoot van de Britsche regeering. Wilde men hem en de zijnen gevangen nemen, dan bleef hem niets anders over dan daartegen te protesteeren, de gevolgen voor Muntinghe's rekening latende. Wat betrof de opgeëischte militaire macht

1) ‘At sunset the flag, according to custom, was ordered by the Sultan to be lowered and taken in.’ Brief van den jongen Sultan na zijne gevangenneming door Muntinghe, aan Raffles geschreven. *Journal* dl. VII bl. 214.

en wapenen, er was niets anders dan hetgeen tot persoonlijke begeleiding strekte en dit werd reeds gevangen gehouden: eene onwettige daad waartegen werd geprotesteerd. Morgen zou over de zaak een uitvoerige brief gezonden worden, maar verzocht werd, dat men alvast aan de vele inlanders in het paleis gelegenheid mocht geven dit te verlaten, daar den volgenden dag de Groote Vasten begon en er dientengevolge de omsingeling algemeene ontevredenheid wekte.

Onze Commissaris achtte het noodig op de onzakelijke bewering, *dat geene daad van vijandschap verricht was*, in te gaan. Weder gewagende in zijn antwoord van de wettigheid der tusschen hem en den jongen Sultan gesloten verbintenis, roerde hij andermaal naar Engelsche manier de snaren van het menschelijk gevoel aan, zich gelukkig verklarende van de bevolking uit den staat van verdrukking te hebben verlost 'gelijk uw Gouverneur te Fort Marlborough de verdienste had van de bevolking op Java indertijd te bevrijden'! - en komt alzoo waarlijk tot de zotte uiting, dat hij zich zelfs voor het Britsche parlement zou kunnen verantwoorden...[1)]

Salmond ontving dat onzakelijke stuk om 1 uur des middernachts. Hij antwoordde slechts, dat, daar hij feitelijk gevangen werd gehouden, hij buiten staat werd gesteld zijne zending te volbrengen, zoodat hij zich ter beschikking stelde, de gevolgen voor rekening van Muntinghe latende.

Nu besloot deze er een einde aan te maken, en wel nog vóór de zon van den 5^{en} Juli zou opgaan. Aan het hoofd van een detachement toog kapitein Van der Wijck naar 's Vorsten woning, waar hij ongeveer 3 uur in den nacht werd toegelaten. Salmond, die zich ter ruste had begeven, liet Van der Wijck binnenkomen[2)]. Deze overhandigde een briefje van Muntinghe, houdende mededeeling, dat indien Salmond de wapenen wilde overgeven, 's Commissaris eigen verblijf onmiddellijk te zijner beschikking zou worden gesteld en hij aldaar de meest welwillende ontvangst zou erlangen; voor de goederen lagen prauwen gereed.

Salmond weigerde de wapenen over te geven; hij zeide nochtans aan Van der Wijck zijne soldaten te zullen doen

1) Zie den brief in bijlage D.
2) Salmond verhaalt (*Hoek* bl. XVI-XVII): 'that *three* officers with an armed party were come to the palace.'

aantreden; dan kon deze zelf de wapenen laten afnemen. Dit geschiedde; aan Salmond en zijne inlandsche officieren werden de degens gelaten, althans teruggegeven[1]. Den stok, waaraan de Britsche vlag had gewapperd, haalden de onzen, volgens eene latere mededeeling van den jongen Sultan aan Raffles[2], in den vroegen ochtend van den 5^{en} omver. Aldus werden de stroopers onder militair geleide weggebracht.

De gansche troep zag zich verder uitstekend behandeld. Onze Commissaris beijverde zich er de voorstelling aan te geven, dat de heeren enkel *onder bescherming* van het Nederlandsch gezag waren genomen: ‘reden waarom ik ook’ - deelde hij in zijn rapport van 11 Juli mede - ‘nimmer aan de heeren Gezanten na hunne receptie binnen deze residentie hun sustenu heb willen toestemmen van te zijn krijgsgevangen, maar daarentegen heb gesustineerd, dat zij eenlijk waren geplaatst onder die restrictie, welke de publieke rust en veiligheid in een land, geconstitueerd als Palembang, noodzakelijk maakten.’ Aan Salmond werd dan ook de keuze gelaten ten aanzien van de wijze, waarop de terugreis zou worden aanvaard: over land, langs den weg, dien hij gekomen was; of over Batavia per scheepsgelegenheid. Hij verkoos het laatste, waarop des woensdags, den 8^{en} Juli, voor ƒ 1000 van een Arabier de brik *The Sea Horse* werd afgehuurd, die den ganschen troep in den namiddag opnam. Den 11^{en} ankerde men ter reede van Muntok, waar water en ballast werden ingenomen, zoodat men eerst den 17^{en} de reis kon vervolgen en op zaterdag 1 Augustus te Batavia aankwam.

1) Salmond schrijft in zijn rapport, gedagteekend Residentiehuis Palembang 6 Juli 1818, gelijk het in Raffles' protest voorkomt (Hoek bl. XVII): ‘The side-arms of myself and Bugguisse officers were left us’. - Muntinghe heeft vermoedelijk afschrift van Salmond's schrijven genomen; althans de brief ligt ook bij de *Elout*-stukken op 's Rijks archief, doch daarin staat: ‘The side-arms of myself and buggess officers were returned.’ - *Meis* verhaalt (bl. 119) over het afgeven van den degen door Salmond: ‘Hij wilde nu volstrekt als krijgsgevangen aangemerkt zijn, en dat kapitein Van der Wijck hem en den luitenant Huslain den degen zoude ontnemen, waarin kapitein Van der Wijck echter niet bewilligde, volhoudende, niet gelast te zijn om Salmond en de zijnen gevangen te nemen, maar alleen om eenen maatregel van politie ten uitvoer te leggen.’ - In ieder geval is in deze aanhaling onjuist, dat Haslam er bij was, gelijk reeds door mij aangeteekend in noot 2 bl. 270.

2) Bedoeld wordt de brief op bl. 274 noot 1 vermeld: ‘Early the following morning the flag-staff was cut down by the Dutch.’ *Journal* dl. VII, bl. 214.

Hier ondervonden de heeren dezelfde vriendelijke ontvangst als na hunne arresteering te Palembang. Curieus inderdaad is de correspondentie, die nu volgde tusschen Salmond en den gouvernements-secretaris J.C. Baud, denzelfden, die een kwarteeuw later de Bijdragen van het door hem mede opgericht Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië zou openen met het publiceeren der schandalige brieven, waardoor Raffles middellijk tot den Palembangschen moord van 1811 heeft medegewerkt.

Onze Regeering scheen den persoon van Salmond zóó belangwekkend te vinden, dat geen plaatselijk besturend ambtenaar, doch niemand minder dan een van haar eigen secretarissen geroepen werd om.... des Kapiteins welmeenen te vragen. Den 3^{en} Augustus schreef hem Baud, dat kamers voor hem en de hem vergezellende heeren in het logement te Weltevreden gereed waren, dat de manschappen in eene kazerne onder dak zouden gebracht worden, en dat bevelen waren gegeven om ze te voorzien ‘with every thing required for their comfort’. Verder werd Salmond verzocht mede te deelen waarheen en wanneer hij zou wenschen te vertrekken; en daar vermoed werd, dat hij het liefst ten spoedigste naar Benkoelen zou wederkeeren, werd hem tevens bericht, dat een gouvernementsvaartuig ter zijner beschikking lag. Ten slotte ontving Salmond de verzekering, dat onze Regeering hem met het meeste genoegen, ‘with pleasure’! ten dienste wilde zijn, wanneer hij nog iets voor zichzelven of de zijnen had te vragen.

En Salmond heeft den 5^{en} de onbeschaamdheid te antwoorden, dat het hem veroorloofd zij naar Palembang teruggezonden te worden, ten einde zijne zending te kunnen volbrengen! Mocht men in dat verzoek niet treden, dan stelde hij zich ter beschikking.

Steeds het geduld behoudende, laat de Regeering den 6^{en} antwoorden, dat onder de bestaande omstandigheden in een terugkeer naar Palembang niet kan worden getreden, doch dat voor de reis naar Benkoelen alle gelegenheid zal bestaan.

Inmiddels had Salmond, die zich steeds veel moeite bleef geven, den rol van gevangene te spelen, op het buitengoed van den oud-Britschen raad van Indië, Cranssen, verpoozing

gaan zoeken[1]. Vandaar antwoordde hij den 7^{en}. Zich nu tot de reis naar Benkoelen bereid verklarende, vraagt hij den Gouvernements-Secretaris inlichting over .... de mede te nemen provisiën! Inderdaad wekt de bezadigde opvatting onzer Regeering evenzeer be- of verwondering op, als de brutaliteit van den uit ons gebied gedrongen officier slechts ergernis verwekt. Zie hier het curieuse schrijven:

> I have the honour to acknowledge the receipt of your letter of yesterday's date and have to inform you that myself and suite will hold ourselves in readiness to embark at such time as his Excellency the Governor-General may think proper, at the same time requesting two or three days previous notice may be allowed us to settle our affairs.
> I likewise respectfully request to be informed what provisions will be put on board the Governmentvessel, which is to convey us to Fort Marlborough, that I may leave an opportunity of providing in time such articles as I may want in addition to those furnished us by your Government.

En altijd even voorkomend antwoordt Baud den 10^{en} Augustus:

> With reference to your letter of the 7th instant, I am directed to inform you that orders have been given to take up the brig Junnon, captain Nalbrow, for your conveyance to Bencoolen; that vessel affording superior accomodation to any of the Governmentsvessels at present disponable.
>
> The Master Attendant has at the same time received instructions to act communicatively with you respecting the necessary arrangements connected with your voyage.

Doch er was geen goeddoen aan; misschien wel rekenden

1) Cranssen, gewezen Nederlandsch ambtenaar, was, evenals Muntinghe, onder Raffles lid van den Raad van Indië geweest. Muntinghe had echter den tact gehad, tijdig zijn ontslag te nemen, toen het uitzicht ontstond, dat de koloniën aan Nederland teruggegeven zouden worden. Niet alzoo Cranssen, die daardoor deelnam aan al de hinderlijke maatregelen, waardoor de overgave zoo zeer bemoeielijkt is geworden. Het spreekt wel vanzelf, dat de herstelde Nederlandsche regeering geene neiging gevoelde om dezen man weder aanstonds tot eene hooge betrekking te roepen, hetgeen Raffles zeer ergerde, zoodat bij ons Ministerie hierover klachten inkwamen! Zie de belangwekkende stukken in sub 32 der Aanteekeningen van mijn in noot 2 bl. 255 vermeld opstel.

de gevangenen het ons tot een eer zulke ‘Romeinen’ te mogen onthalen en transporteeren. Bij zijn afscheid achtte Salmond het noodig de gansche behandeling van Muntinghe op nieuw in een stuk, gedagteekend Weltevreden 18 Augustus 1818, uiteen te zetten en ‘to protest most solemnly on the part of the Honble the Lieutenant-Governur of Fort Marlb^{r}. to the Goverment here, against the unjustifiable and unwarrantable conduct of that gentleman towards myself and suite.’ - Hierop heeft onze Regeering gelukkig niet geantwoord.

Salmond kon intusschen niet nalaten hulde te brengen aan de behandeling, die hij en zijn gevolg van denzelfden Muntinghe hadden ondervonden; hij deed dit in een aan Raffles gerichten brief door hem nog van Palembang over land naar Benkoelen gezonden. De Luitenant-Gouverneur maakte dat verhaal van Salmond's wedervaren wereldkundig in een protest van 12 Augustus 1818, hetwelk Raffles aan de dagbladen deed toekomen en dat door de wijze van voorstelling de strekking had om eene algemeene verbittering bij het Engelsche volk tegen ons op te wekken. Salmond's mededeeling over de ondervonden goede materieele behandeling zou dien indruk verzwakt hebben; daarom werd zij midden uit zijn rapport weggelaten[1)]!

De Gouv.-Gen. van Bengalen, lord Moira, van Raffles het gebeurde vernemende, keurde reeds op diens eenzijdige voorstellingen zijne gedragingen ten zeerste af. De Landvoogd deelde dit dd. 10 October aan Commissarissen-Generaal zelven mede, daarbij voegende, dat het Salmond's plicht ware

1) Zooals de brief in het Protest voorkomt bij *Hoek* bl. XVI had vòòr het *My political functions being at an end* nog moeten opgenomen zij het volgende:
‘I have much satisfaction in noticing to you that since the arrival here of myself and suite, we have received every attention and hospitality from Mr. Muntinghe, and the officers of the Settlement, who have given up the late English commandants house for our accommodation, and our table is provided by Mr. Muntinghe. - We have been offered to proceed over land on our return, but there are circumstances connected with this measure, which I shall have the honour to explain upon my arrival and which has determined me to proceed by the way of Java as we shall proceed by an Arab vessel, which will sail in the course of 2 or 3 days. I shall be under the necessity of drawing a bill upon you in favor of Mr. Muntinghe to enable me to supply our want.’

geweest, om op de eerste aanmaning van commissaris Muntinghe naar Benkoelen terug te keeren[1].

V.

- Met Salmond's terugzending naar Benkoelen was aan den strooptocht in zoover een einde gemaakt, dat men het sinds niet meer gewaagd heeft eene Britsche vlag te Palembang te doen wapperen; niet onaardig echter is het te weten wat verder nog gebeurde.

Op blz. 269 deelde ik mede, dat de door Salmond achtergelaten hoofdmacht onder luitenant Haslam tot *Boya Lango* op een etmaal reis van Palembang was vooruitgeschoven. Na de arresteering, keerde de troep, overeenkomstig aanwijzingen van hun gevangen genomen Kapitein, de Moesi op, terug. Niet voldoende voorzien van geld en levensmiddelen, begon op dien marsch de tucht te wenschen over te laten, zóódanig, dat nog vóór men Bliti bereikt had, nl. te *Soekaramé*[2] eenige Sipayers geweld aan de huizen pleegden. De ingezetenen kwamen in verzet; men leed het verlies van een doode, terwijl drie gekwetst werden. Dit voorval had ten gevolge, dat de hoofden, die de jonge Sultan aan de expeditie had toegevoegd om hulp te verleenen, naar hunne woonsteden terugkeerden. Haslam kwam door een en ander in zeer moeielijke omstandigheden, vooral ook omdat hem nu geen roeivolk meer werd verstrekt. Nochtans wist zijn beleid den troep zonder verdere tegenkanting naar Moeara Bliti terug te voeren. Daar bleef men nu wachten op berichten van Salmond, die echter niet meer kwamen, wijl deze tot de roemlooze reis per *Zeepaard* verplicht was geworden.

Intusschen duchtte Muntinghe, dat Haslam zich te Bliti blijvend zou nestelen en van daaruit de binnenlanden verontrusten. Uit dien hoofde besloot hij hem met eene gewapende macht te gemoet te trekken, waartoe werden aangewezen: 60 Europeanen van het garnizoen, eenige manschappen van de *Eendracht*, 200 gewapenden van den ouden Sultan, 60 à 70 beproefde inlanders onder radja Akil en 2 veldstukjes. Vijf dagen na het vertrek van Salmond, dus den 13^{en} Juli 1818,

1) Zie bl. 406-407 van het in noot 2 bl. 255 vermelde opstel.
2) Niet gevonden op Stemfoort's atlas. Het ligt natuurlijk aan de Moesi.

ging onze Commissaris met dezen troep de Moesi op, om 12 dagen later Bliti te bereiken. Een dag voor zijne komst alhier, had Muntinghe den hem vergezellenden klerk De Groot vooruit gezonden om den staat van zaken op te nemen. Deze vond de plaats geheel verlaten, zoowel door het detachement en zijn commandant als door de ingezetenen. De opbraak bleek in groote overhaasting geschied te zijn, daar de gekookte rijst nog in de voor de Sipayers bestemde porties op de pisangbladeren voor hun maaltijd werd aangetroffen. Buitendien vond hij vier groote roeischuiten en drie koperen draaibassen. Des anderen daags kwamen daar nog bij twee kistjes ammunitie, patronen en vuursteenen, welke door een afgematten koeli, die den vluchtenden troep niet had kunnen volgen, te Bliti werden teruggebracht. Aldus deed onze Commissaris zijn intocht aldaar, vier dagen nadat Haslam er uit vertrokken was.

En nu beginnen weder dezelfde vreemde beleefdheden onzerzijds jegens menschen, die zich zoozeer aan ons hadden vergrepen en voor geene enkele tegemoetkoming zich ooit gevoelig zouden betoonen.

Muntinghe staakte zijne vervolging[1]; hij wilde zich zoo weinig mogelijk vijandig toonen, nu Haslam zich naar Benkoelen uit de voeten scheen te maken, waarvan onze Commissaris echter nog zekerheid wenschte te hebben. Hij meende zelfs, te moeten beproeven aan den Luitenant ‘het sterkst bewijs te geven van onze vreedzame gezindheid, welke zij kunnen verlangen’, rapporteerde hij aan onze Regeering, waarom hij de kistjes ammunitie Haslam terugzond! En daarbij werd gevoegd dit bescheiden schrijven:

> I have the honour to transmit to you inclosed herewith two letters addressed to the Honble the Lieutenant-Governor at Fort Marlborough, the one by captain Salmond, the other by myself.
> I hope you will be kind enough to forward these letters or to deliver them to their address as you may think most proper and beneficial for the public service.

1) In ‘De ondergang van het Palembangsche rijk’ *Gids* 1892 deel II schrijft de heer Kielstra (bl. 97): ‘Muntinghe vervolgde zijne reis *tot aan de grenzen* om de bevolking een goeden dunk van het Nederlandsch bestuur te geven en haar met hare verplichtingen bekend te maken.’ Uit ons verhaal zal men zien, dat en waarom Muntinghe niet verder ging dan tot Moeara Bliti.

> In case your intentions are to pursue your march to Bencoolen, I request you to accept my offer of every assistance, which it may be in my power to afford. In the meantime I send up to you two boxes with ammunition belonging to your detachement and delivered to me on my arrival at this place. I hope you will consider my returning the same, as a single instance of the way in which my wishes and principles should prompt me to act on every occasion where higher duties to my King and Country will allow it.

Op dit geleuter alweer over *principles* en *duties* - Raffles' manier van schrijven - kreeg Muntinghe maar geen antwoord. Wel vernam hij, dat de terugtocht werd voortgezet, doch niet dat ze over de grenzen waren. ‘Ik bleef dan’ - berichtte de Commissaris naar Batavia - ‘met een taai geduld in een guur, vochtig en onaangenaam klimaat, en verstoken van menig ding, dat de hebbelijkheid tot behoud der gezondheid noodig maakt, gedurende eene volle halve maand het antwoord van den commandant Haslam inwachten. Menigmaal deden verdriet, twijfeling en verveling mij spijt gevoelen, dat men niet van den beginne tot strenger maatregelen had besloten.’ - Juist stond hij gereed om in persoon met een gedeelte der militairen den tocht voort te zetten, toen den 10^{n} Augustus vier hoofden kwamen opdagen, die twee voor onzen Commissaris bestemde brieven van den Luitenant bij zich hadden. Het bleek nu, dat het volstrekt niet de moeite waard was geweest zoo lang op die correspondentie te wachten! De eene toch van 3 Augustus hield slechts de erkenning in van de ontvangst der brieven en van de ammunitie, waarvoor bedankt werd, onder mededeeling, dat zij *niet* door een koeli was achtergelaten; niets meer! Het door zijne kortheid beleedigend briefje luidde nl. aldus:

> I have the honour to acknowledge the receipt of a packet from you, containing three letters: one to my address and two others to that of the Honble the Lieutenant-Governor of Fort Marlbro, which, agreably to your request, have been duly transmitted to him this morning.
> By the same opportunity two boxes containing ammunitions reached me, which were left at Moeara Bliti in charge, not being able to procure conveyance for the same, for which I feel much obliged.

En in den anderen gedateerd 5 Augustus 1818.... ja waarlijk, alsof er niets gebeurd ware, verzocht de Luitenant de opzending van een weggeloopen Bengaleeschen veroordeelde, die zich te Bliti moest bevinden. Haslam schrijft toch:

> It having come to my knowledge, that a Bengal convict by the name of Nopowmallow who absconded from my detachment, while at Padang on the morning of the 25th ult., has returned to Moeara Balitie, and was seen there lately; I shall feel myself obliged by your causing measures to be taken, so to expedite his return to Fort Marlbro, where every expence attending the same will be defrayed by the Government at that place.

Inderdaad was de man gevat geworden en Muntinghe zond hem op naar Haslam weder met een briefje, waarin hij, naar onze ook later wel gevolgde zonderlinge gewoonte, hulde brengt aan het volk, op hetzelfde oogenblik dat het ons den nek wil breken! Immers in het vertrouwen ‘on your equity and *on the general character of your nation* (sic)’, verzoekt Muntinghe, dat de man, die nog aan de gevolgen eener ondergane afstraffing leed, niet al te hard zou worden behandeld[1)]!

Haslam's brieven waren geschreven uit *Kesambie*, een plaatsje dicht bij de grenzen van Benkoelen, terwijl de zendelingen van den Luitenant aan onzen Commissaris verzekerd hadden, dat de troep de grenzen was overgetrokken. Niettemin gevoelde Muntinghe nu weder lust zich daarvan persoonlijk te gaan overtuigen en zich aldus te geven: ‘de gloriole om de Nederlandsche vlag tot aan het uiterste der grenzen te laten waaien’! Maar volgens zijn rapport aan de Regeering, werd hiervan afgezien, niet alleen wegens den staat zijner nog altijd zwakke gezondheid, doch ook wegens de bezwaren, die zulk een tocht voor de zijnen en voor de bevolking zou kunnen hebben. Het was gebleken, dat men geen half uur kon voortwandelen zonder verplicht te zijn kousen en schoenen uit te trekken, daar men tot aan de knieën door slijk en modder waadde. Verder zou de

1) Zie bijlage E.

onnoozele bevolking, nauwelijks bekomen van den schrik door de Benkoeleesche soldaten veroorzaakt, andermaal naar de bosschen vluchten, en alzoo de goede indruk, dien onze expeditie had opgewekt, weder uitgewischt worden. Iedere desa had op zich genomen pepertuinen aan te leggen met 3 à 4000 schaduwboomen; ook die belofte zou dan wel niet meer worden nagekomen, terwijl tevens de verwachting op de rijstoogst in teleurstelling zou uitloopen. Zoo vele goede redenen om naar de hoofdplaats terug te keeren; gaarne had Muntinghe eene bezetting te Bliti achtergelaten, doch hij vreesde zijne troepen niet op Palembang te kunnen missen.

Het succes van den tocht beschreef Muntinghe aan onze Regeering op dezelfde weidsche manier, waarmede hij vroeger Commissarissen-Generaal over zijne daden had ingelicht. Lof bracht hij andermaal den manschappen toe, daar er geenerlei oneenigheden met de bevolking hadden plaats gevonden, zoomede aan de personen, die hem meer rechtstreeks hadden ter zijde gestaan, met name de aandacht vestigende op: ‘het vernuft, de activiteit en bekwaamheid door den kapitein-ingenieur Van der Wijck bij verschillende gelegenheden gedurende deze expeditie bewezen’. De betoonde goede wil mocht dan ook niet, meende de Commissaris, zonder extra-belooning blijven; en daar de jonge Sultan als oorzaak van al de strubbelingen werd beschouwd, moest deze maar de kosten der expeditie betalen: kosten, waartoe ook de gratificatiën aan de officieren en manschappen gerekend dienden te worden. De jonge Sultan liet zich tot deze aderlating zijner kas, waarin pas die halve ton was gekomen, ‘zonder moeite’! bewegen, rapporteerde de Commissaris. Een paar dagen na de terugkomst der expeditie was het den 24sten Augustus, d.w.z. de verjaardag van Koning Willem I. Dien dag wachtte Muntinghe af om daaraan nu nog eene bijzondere opwekking te geven: ‘door de *bons* voor de gedachte belooningen en gratificatiën voor de heeren officieren, het garnizoen en de equipage der schepen ter zelver gelegenheid bij besloten briefjes af te geven, geteekend *op den verjaardag van Zijne Majesteit den Koning*.’ De Commissaris berichtte mede, dat ontvangen was de dd. 31 Juli door Commissarissen-Generaal gezonden tevre-

denheidsbetuiging over de houding der troepen enz. ter gelegenheid van de contracten-quaestie. Deze betuiging werd nu tevens aan Land- en Zeemacht in volle parade en plechtig bekend gemaakt, en ‘door de heeren officieren beantwoord met dat gepast gevoel en door de gansche equipage met die geestdrift, welke het zekerst kenmerk droegen van den hoogen prijs, welken zij op Uwer Excellentiën goedkeuring stelden.’ Ook verklaarde Muntinghe te hopen, dat Commissarissen-Generaal overtuigd zouden zijn: ‘van het gelukkig moment en het diep gevoeld genoegen, gepaard met eerbied en erkenning, welke mij de betuigingen van Uwer Excellentiën goedkeuring over mijne eigen handelingen bij die gelegenheid hebben verschaft’; hij achtte zich gelukkig: ‘van in eene zaak, waarin zoo licht òf iets te veel, òf iets te weinig had kunnen geschieden, juist dat punt te hebben mogen treffen, waarop het wijs en welwikkend oordeel Uwer Excellentiën, het zegel der goedkeuring heeft kunnen zetten.’ Doch onderwijl had de Commissaris reeds iets te veel gedaan; bij besluit der Regeering dd. 10 Januari 1819 werd hem te kennen gegeven, dat hij zich voor het vervolg van het eigenmachtig toekennen van gratificatiën had te onthouden. Ware daarbij maar de teleurstelling gebleven! Nu toch had er eene gebeurtenis plaats, die eerlang tot de meest noodlottige gevolgen zou leiden.

Nauwelijks, zoo schrijft Muntinghe in zijn rapport van 31 October 1818, had het garnizoen den tijd gehad om zich over de betoonde gunstbewijzen te verheugen; nauwelijks was 's Konings verjaardag met allen luister, dien men kon bijzetten in tegenwoordigheid van den ouden Sultan, onder betamelijke vreugde, in rust en in vrede gevierd, of de verontrustende tijding bereikte de hoofdplaats andermaal, dat van Benkoelen nieuwe aanvallen op Palembang werden voorbereid! Raffles had inderdaad, toen Haslam reeds eene dagreis op Benkoelens grondgebied was, aan dezen zijne ontevredenheid doen weten en hem gelast onverwijld met zijn troep weder het Palembangsche binnen te trekken. Onze Commissaris hiervan weder bij geruchte vernemende, had den klerk De Groot naar Bliti gezonden als posthouder, met last ten spoedigste den Commissaris in te lichten, wanneer van vijandelijkheden iets vernomen mocht worden; deze zending liep niet onvermakelijk

ten einde. De Groot werd er als vertegenwoordiger van het Nederlandsch gezag gevestigd met een klein detachement onder den sergeant Estema. De luitenant Goossens was bovendien naar Bliti geweest, om het plaatsje eenigszins te versterken; hij legde er althans eene borstwering aan.

Inmiddels waren de Benkoeleesche benden weder het Palembangsche binnengevallen; de bevolking zag ze noode komen; er ontstond strijd: er vielen dooden en gekwetsten. Het rechte wist men er echter dezerzijds niet van, zoodat geheel onverwachts den 26sten November 1818 de Britsche commissaris Hayes, luitenant Haslam, radja Brain, nog twee Engelsche officieren met 50 man zich te Bliti aanmeldden! Onze posthouder, volstrekt niet voor held in den wieg gelegd, kwam daardoor in de moeielijkste omstandigheden; bevelhebber Estema gevoelde zich mede zeer zwak, hetgeen wel te begrijpen was, daar de bezetting door ziekten en andere omstandigheden tot slechts 14 man was ingekrompen.

Het Benkoeleesche detachement bleek trouwens even verrast als de verrasten zelf. Door het verzet van de bevolking was men aan het dwalen geraakt en de gidsen hadden het detachement verder gevoerd dan men eigenlijk wel wilde. De Groot en Estema lieten aldus eene schoone gelegenheid ongebruikt om door krachtvol optreden hunne namen in de historie eene goede plaats te geven.

De aangekomenen op ‘onze voorposten’ stuitende - leest men in Muntinghe's rapport van 29 November 1818 - werden door de Nederlandsche wacht aangeroepen. - *English people*! luidde het antwoord; aan dezerzijdsche lastgeving om te blijven staan gaf men willig gevolg. - Onze Gezaghebber en onze Bevelhebber kwamen op dit geroep aanloopen. Zij vonden het detachement in orde geschaard. De Groot vroeg den Luitenant, die de voorhoede commandeerde, wat het doel der komst was, waarop deze verwees naar commissaris Hayes, die zich in de nabijheid bevond en wel aanstonds zou komen. Het volgende curieuze gesprek vond toen tusschen De Groot en Hayes plaats:

D.G. Sir, what is your intention in coming here?

H. I wish to take this place.

D.G. Sir, do you know this place belongs to His Majesty the King of the Netherlands?

H. Yes Sir, I know, and therefore I don't wish to turn you out; I only wish to pass here.

D.G. I won't allow you to pass here.

H. Then I will go to the other side (*van de rivier*).

De Groot, wiens verhaal eenigszins verward is, geen wonder voorwaar! antwoordde dat hij hierover den militairen commandant wenschte te hooren. Er ontstond dientengevolge tusschen den klerk en Hayes nog eene woordenwisseling, waarvan het einde was, dat deze voorstelde om gezamenlijk buiten het dorp in het veld de zaak nader te bespreken: ‘there to have some conversation’. Doch bij dit voorstel om alleen met Hayes naar de ladangs te gaan, ontzonk ons klerkje geheel de moed. Hayes wilde blijkbaar een afzonderlijk gesprek buiten het gehoor zijner soldaten; De Groot daarentegen zag in het voorstel ‘naar de ladangs te gaan’ eene list om hem op te lichten en naar Benkoelen te voeren. Daarom zeide onze Gezaghebber, dat hij eerst over het voorstel met den militairen commandant wilde spreken en dan zou terugkeeren. Aldus ging hij het dorp weder in, doch, te bescheiden om de Beiling's, de Hambroek's, de Regulus' naar de kroon te willen steken, schetste De Groot nu aan sergeant Estema het gevaar, waaraan allen blootstonden. Hem, De Groot, het intellectueel hoofd! zouden ze immers gevangen nemen, en dan de bezetting 's nachts overvallen, zoomede zich van de prauwen meester maken.... Oef! In *vijf minuten*, verhaalt Muntinghe, was de gansche Nederlandsche krijgsmacht van Bliti ingescheept en dank den sterken stroom, onmiddellijk buiten het gezicht van den ‘vijand’! Een bamboezen vlot, waarop wat rijst en droge visch lag geborgen en hetwelk door drie inlanders bewaakt werd, liet men achter. Hierop richtte de ‘vijand’ een paar schoten toen de onzen reeds lang uit het gezicht waren; de bewakers zetten het vlot op eene rots en redden zich in een prauwtje. En Hayes?.... Hij zelf was met zijne overwinning zóó verlegen, dat hij den volgenden dag, dus den 27^{en} November, in een schrijven aan commissaris Muntinghe zijne verontschuldigingen er over aanbood[1)]!

Het blijkt niet, dat Muntinghe den terugtocht van Bliti aan zijn half-inlandschen Gezaghebber kwalijk heeft genomen;

1) Zie bijlage F.

maar zeer viel hem de houding der militaire autoriteiten in het algemeen nu tegen. Zich weder gereedmakende tot eene expeditie naar de binnenlanden, stuitte hij op de bedenkingen van allen, daar de deskundige bevelhebbers zich eigenlijk niet sterk genoeg achtten, ook bij de toenemend verdenking opwekkende houding van den ouden Sultan. De ervaring heeft bewezen, dat onze Commissaris den staat van zaken niet ernstig genoeg inzag: daaraan is toe te schrijven, niet slechts de fatale mislukking van den tocht, dien hij weldra zou ondernemen, doch ook van den smadelijken afloop eener latere expeditie tegen den in opstand gekomen Badroedin. Muntinghe hield de beschikbare macht voor voldoende sterk, zoodat het verzet der militaire bevelhebbers hem bijzonder te leur stelde; razend van drift maakte hem vooral de inderdaad niet te verdedigen houding van den commandant te Muntok, kapitein Neppingh, aan wien hij den 31^{en} October onderstrepend schreef: ‘Mijnheer de Kommandant Neppingh! Gij speelt sedert eenigen tijd met Uwe eer en met Uw lot voor het vervolg in deze wereld; *doch speel niet met Uw kop*; dit is de laatste en welmeenende raad, die U wordt gegeven door iemand, die U geen verderen ondienst wil doen dan zijn eer en plicht het vordert.’

Na zoovele onaangenaamheden ging onze Commissaris met eene troepenmacht in December 1818 weder de Moesi op. De met de Indische geschiedenis bekende lezer weet met welk gevolg. Vier maanden verbleef Muntinghe in de binnenlanden, toen van alle zijden vijanden opkwamen en hij genoopt werd er zich doorheen te slaan om Palembang op nieuw te kunnen bereiken. De door Raffles opgezette Maleiers hadden zich tegen de onzen aangegord; de oude Sultan wierp andermaal het masker af en de moordenaar van 1811 toonde in 1819, dat de tijgeraard onverzwakt was gebleven. Kostbare expedities, waarin nog heel wat bloed moest stroomen, zouden noodig blijken om het door Raffles ondermijnd gezag der Nederlandsche regeering op hechte grondslagen te vestigen. Wat er echter in bijzonderheden gedurende die vier maanden van Muntinghe's verblijf in de binnenlanden voorgevallen is, bleef mij tot dusver onbekend, daar juist al de rapporten van Muntinghe hierover in het archief van het Ministerie van Koloniën, waartoe mij welwillend toegang

werd verleend, finaal ontbreken; ik ontving echter eene mededeeling van het Ministerie, dat men ze uit Batavia zou opvragen. Uit een in het archief van de *India Office* te Londen aanwezigen brief van Raffles dd. 31 December 1819 aan het bestuur in Bengalen, waar men hem over de door zijne schuld veroorzaakte schandalen ter verantwoording riep, blijkt dat er een ‘collision’ plaats vond; doch *bij vergissing* en *uit onbekendheid met de juiste grenzen*, heet het. Daarna was de Benkoeleesche troepenmacht tot de grenzen teruggetrokken, wegens een verbod van het bestuur te Calcutta om zich met de binnenlanden van Sumatra te bemoeien.

Wat daarvan ook zij, al de zorgen, die ons in de eerste jaren van het hersteld Nederlandsch gezag in het Palembangsche werden veroorzaakt, zijn direct of indirect het gevolg geweest van de strooptochten uit Benkoelen bevolen. Deze en andere wanbedrijven tegen een met Engeland in vrede levende natie, die uit den aard der zaak na de bevrijding uit de Fransche overheersching, moeielijke tijden had te doorworstelen, zijn niet slechts ongestraft gebleven, doch toegejuicht door het Engelsche volk, dat ons slechts met smaadredenen overlaadde. Het Britsche opperbestuur en het gouvernement van Bengalen keurden Raffles' handelingen wel af, doch zagen er meer *overijver* in en, altijd afkeurend en ons volkomen gelijkgevend! stak Engeland ten slotte, wegens het voldongen feit, den roof van Singapore in den zak. Waarlijk, wèl heeft een hunner eigen landgenooten, anders een jingo *pur sang*, de in hoofde dezer verhandeling genoemde Walter Frewen Lord, het naar waarheid ons onlangs herinnerd: *It is most difficult to move an Englishman by any appeal to honour and glory*.

P.H. VAN DER KEMP.

Bijlagen.
A. Bl. 258. De brief van den jongen Sultan, dd. 25 Mei 1818 aan Muntinghe, luidde in zijn geheel als volgt:

Wij zenden dezen aan onzen vriend om hem te berichten, dat wij wel zijn; wij hopen dat ook zulks het geval met onzen vriend zal zijn. Wij doen hem voorts weten, dat op den 18^{en} van Radjep vijf gezanten van den gouverneur Thomas Stamford Raffles, die het gezag voert te Benkoelen, bij ons gekomen zijn met een brief, waarin hij ons kennis geeft, dat hij onlangs uit Engeland was gekomen, en ons voorts vraagt, hoe het met ons en met ons Rijk gaat.

Wij toonen bij deze aan onzen vriend, dat wij het wel met hem meenen, daar wij hem van de ontvangst van dezen brief kennis geven; dat mijn vriend dan ook hiervan niets kwaad denke: want sinds lang zijn wij met hem (*Raffles*) in vriendschappelijke betrekking. Hij heeft ons tot sultan gemaakt en wij kunnen dit ook niet vergeten.

Het speet ons onlangs te vernemen, dat onze vriend steeds sukkelde. Wij doen de beste wenschen voor zijne spoedige herstelling.

De gezanten van den gouverneur Raffles deelden mede, dat deze sedert 12 dagen te Benkoelen was aangekomen. Nadat zij een dag bij ons vertoefd hadden, gedurende welken tijd zij ons ontmoet hebben en zich overtuigd van den toestand onzer gezondheid, zijn zij, op zijn last, schielijk weder naar Benkoelen teruggekeerd.

Dat was ingevolge zijn brief, die voorts nog het verzoek bevatte, om hem spoedig te antwoorden, teneinde hem genoegen te doen, die altijd getoond had ons welzijn en onze grootheid te willen bevorderen.

Wij hebben ook van een en ander oprechtelijk kennis gegeven aan den commandant van Palembang.

Wij beantwoordden den brief, mededeelende dat alles wel en in orde was en geene veranderingen sedert den tijd der Engelschen tot nu toe waren voorgevallen. - 20^{en} Radjep 1233.

B. Bl. 267. Raffles' brief dd. 24 Juni 1818 aan onzen Gouv.-Gen. luidde nl. als volgt:

I do myself the honour to enclose for Your Excellency's information, copy of a letter which I have been under the necessity

of addressing to Mr. Muntinghe, Your Excellency's representative at Minto[1)], together with a copy of the proclamation intended to be issued in the event of his refusing to suspend the unjustifiable measures to which he has resorted.

The sultan of Palembang is immediately under the protection of the British government, and I trust Your Excellency will issue orders for all military forces being forthwith withdrawn from Palembang.

I shall not enter into the merits of the extraordinary arrangements projected by Mr. Muntinghe, or into the motives which dictate them; I am rather willing to believe the reports I have received, are exaggerated; it is sufficient that I deny all authority on the part of Your Excellency's Government to interfere in any way at Palembang, much less in the way reported.

Your Excellency must be aware that the territories of Palembang and Bencoolen join, and that should it be necessary to enforce the rights of the British Government, there would be no difficulty in doing so by an over land communication.

In suspending such measures pending a reference to Your Excellency, I am confident, You will find a proof of my earnest desire to maintain unimpaired the good understanding and cordiality existing between the two Governments.

I have the honour to be, with the highest consideration
Sir!
Your Excellency's most obedient and faithfull humble servant
T.S. RAFFLES.

C. Bl. 272. Muntinghe's brief aan Salmond in den namiddag van 4 Juli 1818, naar aanleiding van des Kapiteins weigering om op de *Eendracht* te komen, luidde aldus:

Being apprised by the answer of Capt. Van der Wyck, that you have declined my invitation of seing you either on board Hr. Majesty's frigate or on shore at the Residency, I take this opportunity without delay to acknowledge the receipt of two letters, entrusted to your care by the Lieut. Governor at Fort Marlborough Sir Thom. S. Raffles, one of them directed to myself, the other to His Excellency the Governor-General at Batavia.

This letter will be forwarded at the first opportunity and to the other my answer will be ready and conveyed to you to morrow morning.

1) De hoofdplaats van Banka was en is *Muntok*; doch de Engelschen hadden er onder hun tusschenbestuur *Minto* van gemaakt, ter eere van den gelijknamigen Gouv.-Gen. van Bengalen.

In the meantime Sir I have the honour to inform you at this moment you are a resident within a territory, ceded and belonging by lawfull contract to His Majesty the King of the Netherlands, and within the Palace of a Prince allied and dependent on the Government. Whatever arguments the Lieut. Governor of Bencoolen may make use of the contrary, and to whatever references they may gave place hereafter, you will not be so much a stranger to the plainest principles of Public Law as to interpose yourself on the authority of the Lieut. Governor of Bencoolen as a judge between the Government of H.M. the King of the Netherlands, and a native power, standing in alliance with it and capable by misconduct of forfeiting the rights it held by a former contract.

But whatever view you may take of this subject, you will be sensible that from this very moment, I am in duty bound to maintain those territorial rights, which lawfully belong to my Government and, though cordially inclined to respect in you the representative of a most friendly and favorite nation, yet to take all those measures of public safety, which under the military and almost inimical fray and reports under which you make your appearance, will be found unavoidable.

One of the first measures on which I must insist in consequence of this principle is, that after having received my answer to the Governor Raffles, you immediately fix your departure back to Bencoolen on the same day.

Secondly, that on your return you will accept of a military safeguard from our side, as far as the limits of Bencoolen.

Thirdly, that on the receipt of this letter, you will immediately withdraw the British colours, hoisted on the palace of the Sultan Nayam Moedin.

Agreeing to these conditions, I request you will accept the offer of every friendly assistance which as a representative of the Netherlands Government in India, it will be in my power to afford to you and your suite.

But should you not accede to them, I most solemnly by these presents protest against your conduct. I declare it most unequivocally to be hostile and injustifiable, and, whatever may be the consequences either immediately or in course of time, I declare the aggression was yours, and the consequences will belong to your own responsibility.

I have the honour to be with every due regard

Sir,

Your most humble obedient servant,

H.W. MUNTINGHE.

D. Bl. 275. Muntinghe's brief aan Salmond in den nacht van 4 op 5 Juli 1818 luidde in zijn geheel als volgt:

In your reply to my letter, addressed to you this night at 9 o'clock, you mention, *you are not aware of any hostility that yourself or suite have committed against H.M. the King of the Netherlands*; you must have become aware of the same after the official information I gave you by my letter this afternoon of the cession made by the sultan Nayam Moedien of the territory on which you now reside, to His Netherlands Majesty's Government; after this cession, on the legality of which you cannot presume to decide, the system on which you act involves a manifest violation of His Majesty's rights. To such a violation, even from a most friendly and nearly allied Power, I am in duty bound to resist. The resistance to a particular act of injury, done to my Government, involves no hostility on my part.

Safe the maintenance of the territorial rights and of the actual possession of the Netherlands Government, I repeat my offers of every friendly aid and assistance, which it is in my power to afford to you. But should you be pleased, Sir, to designate the mere measures of public safety to which I have resorted, by harsher names, I will take the responsability on myself as well to your Government as to my own. I will answer even before a British Parliament for arrangements by which under higher authority I have been happy enough to deliver the population of Palembang from a state of bondage and oppression, as your Governor at Fort Marlborough had the merit to deliver the population of Java before, and should you, as I trust, from reason and conviction accede to my last proposal, your reception I hope will show whether your situation be that of a friend or of a prisoner.

E. Bl. 283. Het briefje van Muntinghe aan Haslam, luidde als volgt:

Tho' the precedents I do recollect at this moment and of which some are very striking, would not justify me in giving up a mere offender, I am willing to suppose the case may be different with regard to a convict.

And I must acknowledge that on the first detection of the man, I felt inclined immediately to expedite him after you. But I was refrained from doing so merely by compassion, being the man suffering from extreme fatigue and from a punishment he had but lately sustained. It is however from a reliance on your equity and on the general character of your nation, I now comply with your wishes.

Hoping that the full regard I pay to your request will induce you to.... (*een paar woorden onleesbaar*) at least to my intercession, for obtaining if not his pardon, at least such a mitigation of his punishment as under existing circumstances may be advisable.

F. Bl. 287. De brief dd. 27 November 1818 van Hayes, waarin deze Muntinghe wegens het behaald succes zijne verontschuldigingen aanbood, luidde als volgt:

From the manner in which the party, stationed by you at this doesoen, quitted it, I have little doubt but that a report will be made to you which, without the following explanation, might probably place my proceeding in an unfavorable point of view.

It was my intention to have stopped in the adjoint tallang, and if possible have had a personal communication with the gentleman in charge of this doesoen; but by an error of the guide, we came upon it quite unexpectedly and unintentionally. You, Sir! must be well aware that we could not have intertained the most remote idea of acting in any manner hostile to the subjects of a nation, at present in the most perfect amity with ours. Having so explained my sentiments to Mr. De Groot as also my regret at the error we had been drawn into by the guide, and declared my intention to return to the tallang, notwithstanding repeated sollicitations to enter the doesoen, judge of my astonishment and surprise, when after Mr. De Groot had given me his word to accompany me to the tallang, to find after some time had elapsed, that the whole party had taken a most pricipitated departure.

I can only conceive from the line of conduct pursued, that a pretence for quitting the doesoen was only required....

Guillaume d'Orange.

Paul Delair. Chansons épiques (Geste de Guillaume). Paris, Ollendorff 1897.
Georges Gourdon, Guillaume d'Orange. Poème dramatique. Préface de M. Gaston Paris. Paris, Lemerre 1896.
I.

Het is nu meer dan veertig jaren geleden dat Dr. W.J.A. Jonckbloet, destijds hoogleeraar aan de Hoogeschool te Groningen, de allereerste uitgave bezorgde van de voornaamste ‘chansons de geste’ uit den cyclus van Guillaume d'Orange;[1] dertig jaren, dat hij den inhoud van die liederen, - en van nog enkele meer, die niet in zijne uitgaaf waren opgenomen, - ‘en nouveau langage,’ in modern fransch, onderhoudend en op waardigen toon, aan een groep van belangstellende lezers verhaalde.[2]

Op Jonckbloet's merkwaardigen arbeid werd in dit tijdschrift reeds dadelijk de aandacht gevestigd; de groote orientalist, prof. R. Dozy, besprak er Jonckbloet's tekstuitgave,

1) Guillaume d'Orange, chansons de geste des XIe et XIIe siècles, publiées pour la première fois et dédiées à Sa Majesté Guillaume III, Roi des Pays-Bas, Prince d'Orange etc. par M.W.J.A. Jonckbloet, La Haye, Martinus Nijhoff 1854 2 vol. Het eerste deel bevatte den tekst van *Le Coronement Looys, Le Charroi de Nymes, La prise d'Orange, Le Covenant Vivien, La bataille d'Aleschans*; het tweede deel bevatte, met eenige varianten, *L'examen critique* van den cyclus.

2) *Guillaume d'Orange, le Marquis au court nez, chanson de geste du XIIe siècle, mise en nouveau langage*, par le Dr. W.J.A. Jonckbloet. Amsterdam P.N. van Kampen 1867. Ontleed en in modern fransch overgezet werden hier, behalve de bovengenoemde gedichten (*Renouard au Tinel* werd afgescheiden van *La bataille d'Aleschant*) *Les premières armes* (*Enfances*) *de Guillaume* en *Le moniage*.

gaf een overzicht van de daaraan toegevoegde verhandeling, resumeerde den inhoud van een drietal verhalen en ontwikkelde, in het laatste gedeelte van zijn artikel, de bekende stelling, die, door Gaston Paris en Léon Gautier sterk bestreden, later door den geleerden historicus zelf is opgegeven: dat de meeste gedichten van den cyclus, met name *Le Couronnement de Louis*, van Normandischen oorsprong zouden zijn.[1)]

Bevreemden zal het dus zeker niet dat *de Gids* op deze zelfde stof nog eens de aandacht zijner lezers vestigt nu, in de vier en veertig jaren welke sedert het artikel van prof. Dozy verloopen zijn, op het gebied der studie van dezen cyclus vrij wat nieuwe meeningen zijn voorgedragen, en nu, tevens, de oude verhalen van Willem van Oranje door moderne dichters, in nieuwen vorm, tot een veel ruimer kring van lezers gebracht zijn.

Inderdaad is de wetenschap bij de door Jonckbloet verkregen resultaten niet blijven staan. Gaston Paris, in zijn *Histoire poétique de Charlemagne* en in de *Romania*[2)], bovenal Léon Gautier, in het vierde deel zijner indrukwekkende *Épopées françaises*, dat geheel en al aan den sagenkring van Willem en zijn geslacht gewijd is, hebben de quaesties door Jonkbloet en Dozy opgeworpen, weer opgevat en nader onderzocht. Een der leerlingen van eerstgenoemde, Ernest Langlois, hoogleeraar aan de Universiteit te Rijssel, heeft aan de studie van dien cyclus een nieuwen, stevigen grondslag gegeven door, voor een der voornaamste gedichten, *Le Coronement Looïs*, Jonckbloets uitgave, voor welke slechts twee handschriften, - die bovendien tot dezelfde familie behooren, - waren geraadpleegd, door een critischen tekst te vervangen[3)], hetgeen later door een jong Duitsch geleerde, Gustav Rolin, met

1) *De Gids* van Juni 1853 (Nieuwe Serie VII, bl. 776 vlg.) *De Middeleeuwsche gedichten van Willem van Oranje*. De door prof. Dozy voorgeslagen tekstveranderingen zijn niet zeer gelukkig. Zij bewijzen dat Jonckbloet, wat niet onnatuurlijk is, het oud-fransch beter verstond dan zijn Leidsche ambtgenoot.
2) *Romania* I, 177-180.
3) *Le couronnement de Louis*, chanson de geste publiée d'après tous les manuscrits connus, Paris 1888 (Société des anciens textes français). Voor deze uitgave zijn de acht bekende handschriften geraadpleegd en geclassificeerd.

minder succès trouwens, voor de *Chanson d'Aliscans* beproefd is geworden.[1)]

De talrijke vraagstukken door Jonckbloet aan de orde gesteld en besproken, zijn, voor zoover ze *Le Couronnement* betreffen, door Langlois nog eens weer, in het licht van nieuwe gegevens, uiteengezet en onderzocht. Maar ook de conclusies van dezen filoloog en die van zijn leermeester zijn, niet lang geleden, van verschillende kanten, gecorrigeerd of bestreden geworden. Drie jonge geleerden, een Duitscher, Ph. Aug. Becker, een Belg, Léonard Willems, een Franschman, Alfred Jeanroy, hebben, in den allerlaatsten tijd, eenige der oude gedichten nog eens weer ter hand genomen en, zoowel omtrent hunne samenstelling als omtrent den historischen grondslag van hun inhoud, nieuwe hypothesen voorgedragen. Becker deed dit vooral voor *la Chanson du Moniage*[2)], Willems en Jeanroy voor *le Coronement Looïs*[3)]. Intusschen heeft Gaston Paris, in zijne lessen der beide laatste jaren aan het Collège de France, hetzelfde onderwerp nog eens weer ter hand genomen, zoodat, binnen eenigen tijd, ook van den meester zelven een nieuwe bewerking der oude stof te verwachten is. Dat de geniale Romanist, gedurende den loop zijner lessen, meer dan eens zijne meening heeft gewijzigd, getuigt evenzeer voor den wetenschappelijken ernst en de volstrekte onpartijdigheid van zijn onderzoek als voor het ingewikkelde der vraagstukken die hier aan de orde komen en doet vermoeden dat de mededeeling zijner resultaten nog wel eenigen tijd op zich zal laten wachten.

Intusschen is Guillaume d' Orange nog in een ander opzicht verder gekomen dan het Jonckbloet mogelijk is geweest hem te brengen. De kring van lezers die in de verhalen van den ouden Fierebrace behagen scheppen, heeft zich zeer

1) *Aliscans, mit Berücksichtigung von Wolframs von Eschenbach Willehalm, kritisch herausgegeben* von Gustav Rolin, Leipzig 1894. De interpunctie en de willekeurige tekstveranderingen ontnemen aan het gedicht zijn karakter. Een zeer goede uitgave blijft nog altijd die van Guessard en de Montoiglon, Paris 1870.

2) *Die altfranzösische Wilhelmssage und ihre Beziehung zu Wilhelm dem heiligen*, Studiën über das Epos vom Moniage Guillaume, von Ph. Aug. Becker, Halle 1896.

3) *L'élément historique dans le Coronement Looïs, Contribution à l'histoire poëtique de Louis le débonnaire* par Léonard Willems, Gand 1896.
A. Jeanroy, *Etudes sur le cycle de Guillaume au court nez, Le couronnement de Louis, Romania* juillet 1896, janvier, avril 1897.

sterk uitgebreid. Jonckbloet had voor zijn zorgvuldig en sierlijk bewerkt boekdeel *Guillaume d'Orange mis en nouveau langage* slechts een vijftigtal inteekenaren - waaronder drie leden van het Koninklijk Huis, een paar Ministers en twintig boekhandelaren - kunnen vinden. Thans worden, in Frankrijk, op de middelste klassen van al de lycées, - de zoogenaamde 'classes de grammaire', - de verhalen der middeleeuwsche helden, met name die van 'Guillaume au court nez', gelezen in den modern-franschen vorm dien Gaston Paris zelf er aan heeft gegeven,[1] terwijl ze, zeer onlangs, tengevolge eener ministeriëele beschikking, in den oorspronkelijken vorm, dus als oud-fransche teksten, op de hoogste klassen dier gymnasia zijn toegelaten[2].

Maar niet alleen tot de wereld van het onderwijs, ook in breeder, zuiver letterkundige, zelfs 'mondaine' kringen, zijn de oude verhalen van Guillaume d'Orange doorgedrongen. Twee jonge dichters - hun naam en de titel van hun werk schreef ik boven den aanhef van mijn opstel neder - hebben zich door dien epischen held der middeleeuwen voelen opwekken tot een poëtischen arbeid van wezenlijke beteekenis. De een, een verhalend dichter wiens merkwaardig talent en wiens sympathieke persoonlijkheid in Sully Prudhomne een fijnen lofredenaar gevonden hebben, is Paul Delair, de reeds gestorven dichter der *Contes d'à présent*. In zijn letterkundige

1) Gaston Paris, *Récits extraits des poètes et prosateurs du moyen âge mis en français moderne*, Paris Hachette 1896.
Op blz. 31 vlg. bevat dit werkje een der meest aangrijpende fragmenten van *La chançon d'Aliscans*, Willems terugkeer te Orange.

2) Kort geleden, inderdaad, is, eveneens bij Hachette, een *Chrestomathie du moyen âge* uitgekomen, door Gaston Paris en Ernest Langlois bijeengebracht en bewerkt. Zij is bestemd voor de 'classe de seconde' der lycées en bevat uit. treksels van middeleeuwsche gedichten, in de taal der twaalfde en dertiende eeuw, voorzien van vertalingen, aanteekeningen, eene inleiding over de taal en letterkundige notities. Deze Chrestomathic moet, volgens het officiëele program van de opdracht door den Minister aan de beide hoogleeraren verstrekt, 'een bruikbaar hulpmiddel wezen voor den cursus over letterkundige geschiedenis, zoodat eenige eoncrete en levende lessen de plaats innemen van ijdele algemeenheden of dorre opgaven van namen, titels en jaartallen.' Men ziet dat de regeling der onderwijsprogramma's van hooger hand, waarover Frankrijk wel eens hard wordt gevallen, somtijds goed kan werken. Het komt er maar op aan de geschikte mannen voor de uitwerking van zulk een programma te vinden. En in Frankrijk achten hoogleeraren zich, blijkbaar, niet te voornaam om dit nuttige werk te verrichten.

nalatenschap bevonden zich negen *Chansons épiques*, waarvan de acht eerste eenvoudig reproducties zijn, in modernen, ofschoon archaïstisch gekleurden versvorm,[1] van de meest sprekende tooneelen uit de 'Geste de Guillaume.' De dichter heeft die tooneelen tot een soort van modern-epischen cyclus verbonden en dien cyclus afgesloten door een 'épilogue,' welks inhoud geheel van zijn eigen vinding is. Hij schijnt voornemens te zijn geweest de verschillende fragmenten met elkaar te verbinden door er oude volkswijzen en dansliederen tusschen in te voegen, die hij uit den ouden schat van het 'folklore' had bijeengezocht of die hij zelf uit den mond der oude landbewoners had opgevangen.[2] Wat zulk een werk geworden zou zijn onder de hand van een dichter als Delair, die Frankrijk innig liefhad, die vast geloofde in het werk dat hij met zooveel liefde had ondernomen, is natuurlijk niet te zeggen. Het wil mij voorkomen dat hij al te zeer het ongelijksoortige zou hebben bijeengevoegd door aldus de oude heldendichten, dat is de poëzie der ridderkasteelen van de twaalfde eeuw, met de vroolijke of weemoedige volksliederen uit later tijd te verbinden. Een historisch beeld van die oude poëzie en van de wijze waarop zij in de twaalfde en dertiende eeuw werd voorgedragen, zou, vrees ik, door die samenvoeging niet verkregen zijn. En toch, wie weet of er niet een verre nagalm in zou hebben geklonken van hetgeen somtijds gehoord is geworden op de kermissen van Saint-Denis en andere Fransche steden, waar, ongetwijfeld, nu en dan een lied van Karel den Groote en Willem van Oranje zal zijn voorgedragen door denzelfden jongleur die nog pas, voor diezelfde burgers en boeren, op het marktplein of in de herberg, een vroolijk refrein had gezongen.

Een ander modern dichter, Georges Gourdon, heeft zelfs gemeend de geschiedenis van Guillaume d'Orange tot een dramatisch gedicht te kunnen verwerken. Van een opvoering spreken titelblad en voorbericht niet; en de schrijver van dit laatste - alweder Gaston Paris - betwijfelt zelfs of de moedige jonge

1) Delair heeft voor zijne gedichten niet den alexandrijn gekozen, maar het tiensylbig vers, het epische vers bij uitnemendheid der middeleeuwen (ook nog der zestiende eeuw); alleen heeft hij de caesuur met eenige vrijheid behandeld en laat hij zijn verzen paarsgewijze rijmen.

2) Aldus bericht de ongenoemde schrijver der 'Introduction'.

letterkundige die deze taak heeft aangedurfd, het groot publiek voor de hooge inspiratie van zijn kunstwerk zal vermogen te winnen. Het vriendelijke woord van aanmoediging en sympathie waarmee de geleerde Académicien, als met een welwillende handbeweging, dezen gedramatiseerden ‘Guillaume d'Orange’ de lezende wereld inzendt, bevat zelfs, in beleefden vorm, een fijne kritiek van het ondernemen zelf, waardoor de jonge dichter, zoo hij haar eerder vernomen had, wellicht van zijn werk zou zijn teruggehouden, en die hem van het plan eener vertooning waarschijnlijk wel voor goed zal hebben doen afzien.

Niet alleen, zegt Gaston Paris, is het reeds moeielijk om uit de elementen die op zulk een zonderlinge en weinig logische wijze zijn bijeengebracht als de oude ‘chansons de geste’, een harmonisch kunstwerk op te bouwen. Niet alleen loopt men gevaar, zoo men de karakters dier oude helden voor een modern gehoor begrijpelijk en aannemelijk wil maken, hun het ruwe, het naïef-gecompliceerde te ontnemen waaruit toch voor een deel hunne persoonlijkheid bestaat. Maar de stof dier oude heldensagen is voor eene dramatische behandeling nog om een andere reden niet zeer geschikt. Het nationale epos van Frankrijk is, in den vorm waarin het tot ons gekomen is, zelf reeds een anachronisme. De personen die er in optreden behooren tot de achtste en negende eeuw; maar de gedichten zelve zijn drie à vier eeuwen jonger, en de dichters hebben hun ‘décor’ natuurlijk ontleend aan den tijd waarin zij zelf leefden. De maatschappij welke in die heldendichten geschilderd wordt, is dus de feodale maatschappij der twaalfde en dertiende eeuw; de wapenen der ridders, hun kleedij, hun wijze van strijd voeren, hun manier van voelen en spreken zelfs, dagteekenen uit de regeering van Louis VII en Philippe Auguste. En toch zal een modern dramaturg in gemoede meenen dat hij, om niet tegen de archaeologie te zondigen, voor zijn decoratief de monumenten van karolingische architectuur tot model moet nemen en zijn helden moet kleeden in wapenen zooals de Fransche baronnen uit den tijd van Karel den Groote en zijn zoon er hebben gedragen. Ook de Saracenen zal hij willen voorstellen zooals de oude Mooren van Spanje werkelijk geweest zijn. Maar de gedichten waarnaar hij zijn drama vervaardigt, schilderen hen geheel anders. Shakespeare zou die bezwaren niet gevoeld

hebben, concludeert de scherpzinnige schrijver der ‘Préface’; hij heeft immers de helden van den Trojaanschen oorlog afgebeeld naar het model der middeleeuwsche romans. Maar in een tijd van kritiek als de onze wordt het geweten van den dichter door die bezwaren gekweld; tusschen de historie en de fictie geplaatst, weet hij dikwijls niet welken weg hij zal inslaan.

De voorrede kwam te laat. De jonge dichter had zijn keuze gedaan; ‘son siège était fait.’ De uitvoerige beschrijving der costumes en van het zeer fraaie decoratief toont duidelijk aan dat de dichter de toeschouwers wil terugvoeren naar den tijd tusschen 813 en 820. Den heer Georges Gourdon bleef dus slechts over, in een kort naschrift, ‘circonstances atténuantes’ te pleiten voor de anachronismen waaraan hij zich had schuldig gemaakt.

Het laatste bezwaar door Gaston Paris genoemd, dunkt mij, bij een gewone tooneelvertooning, niet al te hinderlijk. Het groote publiek maakt zich van middeleeuwsche ridders, middeleeuwsche kasteelen en middeleeuwsche wapenen eene algemeene voorstelling, die met het onderscheid dat tusschen de verschillende perioden gemaakt moet worden, niet veel rekening houdt. Intusschen, voor het artistiek geweten van den dichter behoudt het bezwaar zijn volle kracht; vat deze zijn driedubbele taak, als historicus, als psycholoog, als kunstenaar, ernstig op, dan zal hij telkens de belemmering gevoelen van een conflict waaraan hij onmogelijk geheel kan ontkomen, omdat het reeds in zijn bronnen bestaat.

Maar gewichtiger dunkt mij een ander, door Gaston Paris ter loops aangegeven, bezwaar: de wijze waarop de oude heldendichten zijn ontstaan heeft aan de verschillende onderdeelen der stof iets onsamenhangends gegeven, dat ze weinig geschikt maakt voor de éénheid die in een drama vereischt wordt[1)]. De epiek - met name die van het oud-fransche heldendicht - en het drama verschillen als kunstvormen te veel van elkaar dan dat de eene gemakkelijk in de andere kan worden omgezet. Het is waar, de ‘geste’ van Guillaume

1) Ziehier de woorden van Gaston Prins: Ces légendes nous sont d'ordimaire parvenues dans des remaniements où les données de provenance diverse ont été juxtaposées plutôt que fondues, avec une négligence qui aboutit trop souvent à l'incohérence.

d'Orange is minder incoherent dan de meeste andere; reeds in den ouden tijd hebben de jongleurs beproefd tusschen de overgeleverde episoden een zekeren samenhang tot stand te brengen;[1)] de moderne dichter kan zich bij dien arbeid aansluiten. Maar toch ontbreekt ook in dezen cyclus, die door een reeks van ‘chansons de geste’ uit verschillende tijden afkomstig vertegenwoordigd wordt, de eigenaardige afronding die voor het drama onmisbaar is; en zoo de jonge dramaturg er in geslaagd is eene aannemelijke ontknooping van zijn stuk te vinden, dan is hem dit alleen gelukt doordien hij een slotbedrijf heeft uitgedacht waarvoor in geen der oude gedichten de stof te vinden was: Willem's terugkeer, als ‘coup de théâtre’, op het oogenblik dat een verrader zijn vrouw tot de overgave van Orange wil dwingen. En als een soort van oud-fransche Cid antwoordt de held op de vraag van koning Lodewijk, welke gunst hij verlangt:

> Rien, sire, qu'aimer celle à qui j'ai juré foi,
> Et que servir mon Dieu, mon Pays et mon Roi.

Doch laat mij liever, in plaats van langer bij deze beide uitgaven stil te staan, enkele tooneelen uit de ‘geste’ van Guillaume in herinnering brengen of verhalen, daarbij nu eens de middeleeuwsche gedichten volgend, dan eens de verzen van Paul Delair aanhalend, soms ter loops op het werk wijzend van Georges Gourdon.

Na deze zuiver letterkundige behandeling der stof zal ik dan beproeven, in aansluiting aan de herinnering waarmede ik mijn opstel aanving, op den tegenwoordigen stand van het historisch vraagstuk te wijzen en omtrent de allerlaatste onderzoekingen betreffende dezen cyclus den belangstellenden lezer eenige mededeelingen te doen.

II.

Breed van stijl, krachtig van toon, nog altijd aangrijpend

1) Aan zulk een poging om twee overleveringen (die van een noordelijken en een zuidelijken Willem) saam te verbinden, heeft waarschijnlijk *La Charroi de Nismes* zijn ontstaan te danken.

en verheffend in zijn ouderwetschen cadans, is de aanhef der eerste branche van *Le Couronnement de Louis*:

> Oiez, seignor, que Deus vos seit aidanz!
> Plaist vos oïr d'une estoire vaillant,
> Buene chançon, corteise et avenant?

Paul Delair is zijn model niet ontrouw geworden, toen hij deze tirade van het oude lied aldus teruggaf:

> Or écoutez cette chanson française
> Et fasse Dieu que l'exemple vous plaise!
> Quand Dieu fonda cent royaumes, l'honneur
> Fut à la France: ainsi fit le Seigneur!
> France eut l'honneur, et Dieu ne créa terre
> Qui ne lui fût vassale ou tributaire.
>
> Quiconque a ceint la couronne de France
> La doit porter en hautaine assurance,
> Et si félon quelque part lui fait tort,
> Qu'il le saisisse, ou pénitent, ou mort;
> S'il ne le fait, la France en est honnie,
> C'est un faux roi: la geste le renie.

Na deze inleiding voert de dichter zijne hoorders naar Aken, in het laatste jaar der regeering van Karel den Groote en leidt ze de nieuwe kapel binnen die kort geleden was ingewijd. Buitengewoon is de plechtigheid der omgeving. Achttien bisschoppen en achttien aartsbisschoppen, zeven-entwintig abten en vier gekroonde koningen hebben zich geschaard om den troon van den ouden keizer. De paus van Rome bedient de mis. Een gouden kroon ligt op het altaar. En tegenover het altaar, niet ver van den troon zijns vaders, staat Lodewijk, bleek en bevend, terwijl zijn kinderoogen verlegen rondzien in die luistervolle omgeving.

> En sa Chapelle offerte au Dieu de gloire
> S'assit ce Roi magnifique et pensif;
> Louis auprès se tint, blanc et chétif,
> Comme l'enfant qui regarde et s'étonne;
> Et sur l'autel on posa la couronne.

Een der aartsbisschoppen rijst op van zijn zetel, en zich tot de rijksgrooten wendend, spreekt hij hen toe in naam van zijn Vorst. ‘Baronnen,’ klinkt zijn woord, ‘de groote Karel is oud geworden en heeft zijn tijd voleindigd. Hij kan de kroon niet langer dragen en wil haar overgeven aan zijn zoon.’ Met algemeen en luid gejuich wordt dit woord ontvangen. De ridders heffen hunne handen ten hemel en danken God dat niet een vreemde heer hun vorst zal zijn.

Nu neemt Karel zelf het woord en roept den vijftienjarigen Lodewijk tot zich. ‘Ziet gij die kroon op het altaar liggen?’ zoo spreekt hij hem toe. ‘Gij kunt haar opnemen en koning worden. Maar alleen onder dit beding, dat gij alle losbandigheid vliedt en elke zonde schuwt.’ - ‘Ziet gij die kroon?’ klinkt het weder. ‘Gij kunt haar dragen en keizer van Rome worden. Maar alleen zoo gij belooft een leger van duizend man aan te voeren, om daar ginds, in het Zuiden, de ongeloovigen te bestrijden en hun land te voegen bij het onze.’ - ‘Ziet gij die kroon?’ klinkt het ten derden male. Gij kunt haar nemen. Maar zoo het in uw ziel mocht opkomen om met onrechtvaardig loon u te verrijken, om een kind van zijn wettig erfdeel te berooven en aan eene weduwe vier penningen te ontvreemden, dan ontzeg ik u het recht haar aan te raken.

De knaap hoort die ernstige taal en durft geen voet verzetten:

> Ot ce li enfes, ne mist avant le pié,

zooals de oude dichter het kort en eenvoudig zegt, of, zooals Paul Delair zijn woord vertolkt,

> Et l'enfant pâle entendit et trembla.
> On aurait dit qu'il fût foudroyé là
> Si l'on n'eût vu l'eau couler de sa face;
> Car il n'osait d'un pied bouger de place.

Vol deernis en ontzetting aanschouwen de edelen dit tooneel; de keizer trilt van toorn:

> Un grand murmure en est à Dieu monté.
> Charles frémit comme un homme insulté
> Frémit, se dresse, et tout à coup demeure,
> Et de ses mains tire sa barbe, et pleure.

‘Gij zijt mijn zoon niet!’ roept hij den weekeling toe. ‘Ge moet een bastaard wezen! Waarlijk, het zou zonde zijn van u een koning te maken. We zullen hem zijn haren afsnijden en hem in een klooster stoppen. Daar kan hij dan koster worden en de klok luiden!’

Ainsi, tirant sa barbe par poignée,
Pleurait le Roi de colère indignée;
Toute l'Eglise alentour en grondait,
Et gémissant le peuple répondait.

Een der voornaamste edelen vermaant den opbruisenden keizer tot kalmte. Het is Arneïs van Orleans, die de kans schoon ziet om zelf een politieke rol te gaan spelen. ‘De knaap is jong,’ brengt hij in het midden, ‘en nog niet voor zijn taak berekend. Benoem mij voor drie jaren tot Regent; in dien tijd zal ik het rijksgebied vergrooten, en na dien tijd het aan Lodewijk overdragen.’

Het vermetele en valsche woord wordt met een ernstig stilzwijgen ontvangen, dat weldra door een dof gemompel van verzet wordt afgebroken.

Le Roi l'écoute et songe, douloureux.
Les barons francs se regardent entre eux.
Un grand bruit monte; il roule et se prolonge
Haut et colère, autour du Roi qui songe.

Maar machtig is de aanhang van Arneïs; reeds worden van vele zijden kreten van instemming vernomen. Karel voelt zich verlaten; zijn beste ridders en raadslieden zijn gestorven; geen Roland meer, geen Olivier, geen Nayme, geen Turpijn:

Morts; tous sont morts; et des jours d'autrefois
Pas un témoin ne répond à sa voix;
Car à trop vivre on n'est plus en ce monde
Qu'un étranger, sans voix qui vous réponde.

Hij staat op het punt, zijn machteloosheid beseffend, het voorstel van Arneïs aan te nemen, als, op eens, een ongenoode ridder de kalme plechtigheid met ruwe taal en woest

gebaar komt verstoren. Het is Willem van Oranje. Hij is daareven van de jacht teruggekeerd en heeft van zijn neef Bertrand, die hem van zijn paard hielp afstijgen, vernomen wat er gaande is. Door de dichte drommen der ridders baant hij zich een doorgang en slaat de hand aan het gevest van zijn zwaard om den eerzuchtigen heer van Orleans te dooden. Nog bij tijds bedenkt hij, dat in het huis van God geen bloed mag vergoten worden. Doch, wat nood? Zijn niet zijn vuisten nog zijn beste wapen? Draagt hij niet den naam van Guillaume Fierebrace? Hij stroopt zijn mouwen op, slaat zijn linkerhand in de haren van den verrader en verbrijzelt diens kaken met een enkelen slag van zijn rechtervuist. Dood valt Arneïs voor zijn voeten neer. - ‘Haha!’ lacht Willem, ‘ik had je maar een klein lesje willen geven, valsche vleier; maar nu zijt ge dood en ik geef geen cent meer voor je leven!’ Hij ziet de kroon op het altaar liggen, grijpt het kostbaar kleinood met beide handen, drukt het den bevenden Lodewijk op de slapen en spreekt den jongen keizerszoon bemoedigend toe:

> Lors, saluant la couronne sauvée,
> Il va la prendre, et, vers le ciel levée,
> A l'enfant vient, la lui met sur le front:
> - Roi, porte-la; tes francs la maintiendront!
> Qui te trahit, la terre l'engloutisse,
> Car seul tu l'as par droit et par justice.

Karel is verrukt en dankt den machtigen en moedigen ridder voor zijn onverwachte hulp. Lodewijk valt zijn beschermer te voet en benoemt hem tot zijn raadsman voor den vollen tijd zijner regeering. ‘Van harte gaarne’, luidt het antwoord, ‘en als belooning zal ik geen vier penningen ooit van u aannemen zoo gij ze mij niet van harte geeft.’

De keizer wil den edelen held nog bij zich houden. Maar Willem heeft, reeds vijftien jaar geleden, een gelofte gedaan. Als pelgrim moet hij optrekken naar Rome. Hij vraagt den keizer verlof tot het ondernemen van dien tocht. Deze overlaadt hem met geschenken en geeft hem een geleide van zestig gewapenden mede. Terwijl Lodewijk hem nog eens zijn dank naroept en hem de beloften van trouw en steun herinnert die hij van hem ontvangen heeft, slaat Willem

den weg in naar de bergen in het Zuiden. Weldra trekt hij de Alpen over en gunt zich geen oogenblik rust voordat hij te Rome is aangekomen:

> Montgeu trespasse, qui durement le lasse;
> De ci a Rome n'aresta Fierebrace.

Willem's verblijf te Rome en zijn strijd, in den omtrek der heilige stad, tegen de belagers van den paus, - een strijd waarin hij de vermaarde neuswond ontvangt die hem den bijnaam heeft bezorgd van ‘Guillaume au court nez’ - wordt zeer uitvoerig, langdradig zelfs, in het tweede gedeelte van ditzelfde gedicht verhaald[1)]. Een ander gedicht, van jongeren datum[2)], resumeert de episode van dien strijd in een rede van Willem tot koning Lodewijk, die Paul Delair aldus teruggeeft:

> ‘Louis, Louis, n'as-tu pas de mémoire?
> Lorsque apparut la grande horde noire,
> Mores d'Afrique, Arabes, Nubiens,
> Qui se leva contre les noirs païens?
> Leur amiral avait sept pieds de taille.
> Aux champs romains je lui livrai bataille.
> Et, par l'Apôtre! il n'est pas surprenant
> S'il me souvient du choc et du tenant!
> Il me chargea d'un tel coup sur le heaume
> Que le cristal en sauta dans le chaume.
> Jusqu'à la chair le nasal fut perdu
> Et le nez jusqu'aux narines fendu!
> La plaie en fut laide à voir - et périsse
> Qui recousit si mal la cicatrice;
> Voilà pourquoi les railleurs m'ont donné
> Ce méchant nom de Guillaume au court-né. -
> C'est le loyer que j'eus de ma conquête,
> Mais le géant le paya de sa tête!’

Het gedicht waaraan de aldus gemoderniseerde tirade ontleend is, *Le charroi de Nismes*, verhaalt, in het eerste gedeelte,

1) *Le Couronnement*, nos. 272-1429. Hetzelfde gedicht bevat nog twee (of drie) andere bundels, wier letterkundige waarde veel minder groot is, maar die van belang zijn voor de oplossing der historische vraagstukken van dezen cyclus. Wij komen er in het laatste gedeelte dezer studie op terug.
2) *Le Charroi de Nismes*.

het moedig, ruw en eerlijk optreden van Guillaume d'Orange tegen koning Lodewijk, die bezig is, in een bui van edelmoedige gulhartigheid, zijn landen, marken, burchten onder zijn gunstelingen te verdeelen, doch die daarbij, laf en ondankbaar, zijn beschermer van vroeger jaren vergeet. Willem keert juist van de jacht terug; zijn jagers drijven de moede honden voor zich uit en op drie muilezels hangen drie herten, de buit van den dag. Bij den Seinebrug, ‘le Petit-Pont,’ waarover hij Parijs binnentreedt, komt hem zijn neef Bertrand te gemoet en verhaalt hem, opgewonden en verontwaardigd, wat er voorvalt. Willem draagt de leiding van den jachtstoet aan zijn jongen bloedverwant over en richt haastig zijn schreden naar het koninklijk paleis. Onder zijn zwaren voetstap dreunt de vloer der zaal, die hij, toornig en door de edelen bevend begroet, binnentreedt. De koning rijst op van zijn troon en noodigt den onverwachten bezoeker om plaats te nemen in den kring. ‘Dat is onnoodig,’ klinkt kortaf het antwoord, ‘maar een enkel woord wensch ik tot u te spreken. Hoeveel diensten heb ik u bewezen! geen diensten van kamerdienaars, speellieden of hovelingen, maar zooals een krijgsman er bewijst op het veld van eer! Tal van jonge ridders - God zij hun ziel genadig! - heb ik voor u in het stof doen bijten en nog weegt de schuld van die moorden mij zwaar. Waar is mijn loon?’

‘Heb geduld!’ antwoordt de koning ‘zoodra een mijner beste ridders zal gestorven zijn, behoort zijn leen, en, zoo gij wilt, zijn weduwe aan u.’

‘Meent ge dat ik tijd van wachten heb, of dat een laffe belofte mij bevredigt?’ herneemt Willem in klimmende gramschap. ‘Om een vrouw ben ik niet verlegen. Ginds, in Italië, wacht mij een bruid, een koningsdochter. Zoo ge wilt, zal ik met haar trouwen en de troepen van haar vader tegen u in het veld brengen, om uw memorie wat op te scherpen, ondankbare koning!’ en bleek van toorn klimt Willem op een stapel brandhout en leunt op den jachtboog, dien zijn hand nog omvat houdt, zoodat de boog breekt en de stukken door de zaal vliegen tot vlak vóór de voeten des konings.

Ainsi s'écrie en colère le Comte,
Sur son foyer, tremblant de rage, il monte,

A l'arc d'aubier s'appuie, et l'are se rompt,
Et les morceaux en sautent au plafond,
Et du plafond juste devant la face
Du roi Louis sont tombés sur la place;
Et le Roi crie et se lève à ce coup;
Mais il n'a pas encore entendu tout.
Veuille ou ne veuille, il faut que sous l'outrage
Rentrant la tête, il se plie à l'orage,
Et jusqu'au bout qu'il entende, confus,
L'amer récit des services rendus.

Lang is het verhaal, snijdend zijn de woorden van den geduchten Fièrebrace, wanneer hij den koning de breede rij van weldaden voorhoudt door hem aan de Kroon en aan Frankrijk bewezen. Lodewijk, die onder dien geeselenden woordenvloed zich het verleden herinnert, is bereid dien geduchten vasal, - meer dan vasal, bijna zijn gelijke! - met nieuwe leenen te beschenken. Maar al wat hij aanbiedt wordt, hooghartig of met verontwaardiging, afgewezen.

Want wat hem geboden wordt zijn graafschappen en hertogdommen waarvan de heeren gestorven zijn, doch waarvan de erfgenamen, onder de hoede eener treurende weduwe, het oogenblik verbeiden waarop zij zelve als waardige leenmannen van het koninkrijk kunnen optreden. Is bovendien een der ridders over wier eigendom de levende vorst zoo vrij beschikt, de edele markies Bérangier, niet bezweken terwijl hij den koning, dien woedende vijanden vervolgden, op zijn eigen paard liet ontvluchten? Het zou een dubbele misdaad zijn, aan het arme kind dat na den dood van dien held geboren is zijn wettig erfdeel te ontnemen. Veeleer zal Willem optreden als voogd van den jongen knaap en de schuld overnemen die Lodewijk aan het geslacht van zijn redder nog niet betaald heeft.

Angstig en radeloos biedt de koning den geduchten vrager het vierde gedeelte aan van alles wat hij bezit: landen, steden, kerken, ridders, paarden, goud en zilver.

Maar ook dit wordt geweigerd. Men zal niet mogen zeggen dat Willem zich ten koste van Frankrijk's koning verrijkt heeft. ‘Spreken wij er niet langer over,’ roept hij hooghartig uit: ‘er zullen wel eens dagen komen waarop gij gul zult kunnen wezen zonder iemand te kwetsen of te verra-

den!' Dit zeggende, keert hij zich om en verlaat toornig het paleis.

Et de colère encor riant, farouche,
Le marquis fier, issu de noble souche,
Tourne le dos à Louis atterré,
Passe la salle et descend le degré.

Maar voor de poort van het paleis ontmoet hij zijn neef Bertrand en verhaalt dezen wat daarbinnen is voorgevallen. Is het maar niet beter zulk een koning voor goed den dienst op te zeggen? Of, beter nog, met denzelfden arm die hem de kroon eens schonk, hem haar thans te ontnemen? Bertrand moet zijn oom tot kalmte brengen en herinnert hem aan de plicht van den vasal, om zijn meester, hij moge recht of onrecht doen, tot in den dood toe getrouw te blijven. Ook brengt hij hem de gelofte te binnen, vroeger door Willem gedaan, om Zuid-Frankrijk met zijn bloeiende steden, met Nîmes, Arles, Orange, en het rijke Spanje, bloeiende landen eens door Karel den Groote veroverd en bezeten, thans door de ongeloovigen overweldigd en verwoest, nog eens weer voor de kroon van Frankrijk te winnen. 'Nu is het tijd,' roept de jonge man vol geestdrift uit, 'om die gelofte te vervullen. Vraag dit alles aan den koning! Hij kan het u geven zonder zich zelven te verarmen!'

Willem is verrukt over dit heerlijk denkbeeld:

- 'L'heure fut bonne où tu naquis, neveu!
Je te voulais reparler de ce voeu;
Puisqu'il te plait, voyons le roi sur l'heure;
Il ne s'en peut rencontrer de meilleure.'
Et tous les deux se prenant par la main
Vers le palais se mettent en chemin.

Het verzoek wordt gedaan. De koning barst in een schaterlach uit? Een zonderlinge gift, voorwaar, het vreemde land, het land der vijanden van Frankrijk! - 'Ik vraag u ook alleen het recht om ze te verjagen!' roept Willem uit, terwijl hij op een tafel springt en de ridderschap van Frankrijk oproept tot den strijd tegen de ongeloovigen. Spoedig staan dertig duizend edelen, elk naar zijn vermogen

gewapend, gereed om hem te vergezellen. En, al aarzelt de koning nog, den bangen strijd voorziende die hier zal moeten gestreden worden, de wreede slagen die hier zullen vallen, ten slotte geeft hij toch zijn koninklijk *fiat* tot den gevaarlijken tocht:

> - Or done, tenez le Rhône et sa campagne,
> Dit l'empereur. Tenez la grande Espagne,
> Sire baron; par ce gant prenez-la
> Jusqu'aux pays que mon père brûla!
> Et Dieu vous soit garant de la conquête!
>
> Le fier marquis, saluant de la tête,
> Plie un genou, prend le gant et l'honneur,
> Et gravement répond: 'Merci, seigneur.'[1)]

Zoo luidt de breede, epische inleiding op het verhaal der inneming van de stad Nîmes, zelf een realistische vertelling die, door haar ruwe, half komische incidenten, hier en daar wat uit den toon valt van het oude epos. Om de stad meester te worden heeft Guillaume d'Orange een list bedacht. Het gezicht van een boer, die op een kar, door vier ossen getrokken, een groot vat vol zout, waarop hij zijn vier kinderen heeft neergezet, de stad binnenvoert, brengt hem op het denkbeeld om een deel van zijn leger langs dienzelfden weg en op dezelfde manier de vijandelijke vesting binnen te loodsen. Alle tonnen, karren en ossen uit den omtrek worden opgeëischt; de ridders verbergen zich in de vaten, gewapend met een ijzeren hamer, waarmeê zij, zoodra het sein zal gegeven worden, den bodem zullen kunnen stuk slaan. Bertrand verkleedt zich als voerman, Willem als handelaar, en zoo rijdt men de stad binnen. Voor een der beide vorsten gebracht die te Nîmes regeeren, verklaart Willem dat hij uit Engeland komt en allerlei koopwaren ter markt heeft te brengen.

1) In het drama van Georges Gourdon zijn de beide hierboven beschreven tooneelen, dat uit *le Couronnement* en dat uit *Le charroi de Nîmes* tot één tooneel verwerkt. Zoodra, door Willem's optreden, Lodewijk gekroond is geworden, vraagt Karel de Groote den held welk loon hij verlangt. Deze noemt daarop aanstonds de stad Orange en 'le fief de Provence'. Daar dit gebied in handen is der ongeloovigen, reikt Karel Guillaume zijn zwaard over en zegt - een mooi slotwoord voor het eerste bedrijf: 'Accepte done Joyense et sois comte d'Orange!'

Wanneer de Koning hem, ruw en spottend, eenige haren uit zijn baard trekt en hem vraagt wat die gebroken neus beteekent, die aan Guillaume Fièrebrace doet denken, dan weet de vermomde koopman zich nog te bedwingen en dischtt een verhaaltje op van jongensstreken en kleine dieverijen, die hij vroeger heeft uitgehaald, en waarvoor de kooplui die hij bestolen had hem door die leelijke verminking gestraft hebben. Maar wanneer de spotternijen van den koning door zijn hovelingen herhaald worden, en wanneer een van zijn eigen mannen Willem in het oor is komen fluisteren dat twee van zijn mooiste ossen afgemaakt zijn en gebraden zullen worden, dan stijgt hem het bloed naar het hoofd. ‘Al ben ik dan ook gekleed als een schooier,’ zegt hij tot zich zelf, ‘ik ben toch de zoon van Aymeri van Narbonne en zal mij door die verdoemde ongeloovigen niet laten plukharen.’ Hij grijpt met zijn linkerhand den koning in de haren, trekt hem naar zich toe en laat de forsche rechtervuist zoo geweldig op kaak en schedel neerkomen, dat de Saraceen dood voor zijn voeten neervalt. Een hevig rumoer begroet dien verraderlijken manslag. De Saracenen willen den onbeschoften koopman te lijf. Maar Willem blaast op zijn hoorn, geeft driemaal het afgesproken teeken, de vaten worden stuk geslagen, en, onder het uitroepen van den bekenden wapenkreet ‘Montjoie!’ springen de Fransche ridders uit hun schuilhoeken te voorschijn. Een vreeselijk bloedbad wordt aangericht in de straten. Te vergeefs zoeken de Saracenen in dolle haast hun wapens bijeen. IJdel is alle zelfverweer. Den tweeden koning wordt de keus gelaten tusschen sterven of gedoopt worden. De overwonneling weet niet goed wat hij kiezen zal. ‘Praat toch niet zoo lang met hem!’ roept Willem uit, en laat den armen vorst van een toren naar beneden gooien en, met hem, honderd anderen, die halzen en ribben breken.

Het gros van het leger, dat ver buiten de stad gekampeerd is, wordt door hoornsignalen gewaarschuwd. Weldra trekt de gansche troepenmacht juichend de stad binnen. De boeren die hun karren en ossen hadden afgestaan, loopen achter het leger aan, om schadeloos te worden gesteld voor hun hulp. Uit ruime en gulle beurs worden ze betaald. De volle voorraadkamers en de goed gevulde kelders leveren al wat noodig is voor een rijk onthaal. Feestrumoer vervult de stad en

de mare der zoo goed gelukte inneming verspreidt zich over Frankrijk: Graaf Willem heeft Nîmes bevrijd!

Koning Lodewijk verneemt die goede tijding: hij valt op zijn knieën om God en de Heilige Maagd te danken.

> Très par mi France en vait la renomée:
> Li euens Guillaumes a Nismes aquitée;
> A Looïs la parole est contée;
> Li rois l'entent, grant joie en a menée,
> Dieu en aore et Marie sa mere.

Na Nîmes valt Orange, de stad die aan ‘Guillaume au court nez’ een van zijn meest beroemde namen geven zou, - een naam dien de historische graven van het vorstendom, om zich zelve en hun geslacht te eeren, van den held der epische traditie hebben overgenomen.

Van het verhaal der inneming van Orange is slechts een redactie van jongeren datum, en die in letterkundige waarde bij de meeste andere ‘branches’ van den cyclus verre achterstaat, bewaard gebleven[1)]. Het oorspronkelijke gedicht is verloren gegaan, en men kan nog slechts gissen naar de aanleiding die de oude dichters hebben gehad om Willem tot den veroveraar dier oude stad te maken en er hem voor lange jaren zijn zetel te laten vestigen. Blijkens den aanhef van zijn verhaal schijnt de dichter moeite gehad te hebben om voor de betrouwbaarheid dezer vertelling bij zijne toehoorders geloof te vinden. Maar geboeid heeft zij hen ongetwijfeld, en interessant blijft zij nog altijd omdat in dit gedicht uitvoerig verhaald wordt hoe Willem te Orange zijn vrouw vond, de ‘schoone en wijze’ Orable, die, om den overwinnaar, dien zij liefhad met oostersche passie, te kunnen toebehooren, zich doopen liet en haar Saraceenschen naam tegen den christelijken naam van Guiboure verwisselde....

Maar liever resumeer ik nog eenige fragmenten uit een der allerfraaiste gedichten der ‘Geste de Guillaume,’ de terecht beroemde *Chanson d'Aliscans*.

A.G. VAN HAMEL.

(*Wordt vervolgd.*)

1) *La prise d'Orange* is uitgegeven door Jonckbloet t.a.p. I, blz. 113 vlg. Delair heeft een zijner ‘Chansons épiques’ naar dit model bewerkt.

J.W. Kumpel en Bilderdijk.

De lezer gelieve zich uit het vorige Maartnummer van dit tijdschrift het artikel van prof. Fruin te herinneren, dat handelt over de laatste jaren van Kumpel, ‘het slachtoffer van Mevrouw Bilderdijk-Woesthoven.’ Met een paar trekken slechts heeft de hoogleeraar de vroegere loopbaan van dien non-valeur aangegeven: zijn afkomst van een klein-burgerlijke familie te Amsterdam, zijn langdurig studentschap, zijn ongedurige bemoeiingen met de politiek. En in een enkelen zin heeft hij het ijdele onbeduidende karakter van den hals geoordeeld; want het was hem maar te doen om de wraak van Mevrouw Bilderdijk eu om het laatste bedrijf van Kumpels leven. De dertien jaren in de gijzeling doorgebracht, die grijsheid vol ellende, de dood in het werkhuis....!

Maar wat 'hoef ik dit op te halen! de beschrijving staat ieder nog voor den geest. Daarmee zijn de acten over het uiteinde van den sukkel nu afgesloten. Hier wil ik alleen nog iets aanstippen over 's mans vroegere leven, waarvan weinig algemeen bekend is geworden. En dat wel minder om Kumpels wil dan om der wille van Bilderdijk.

I.
Kumpels opgang.

Op den 8sten Februari 1783 ging Kumpel.....

Hoe ver weg liggen nog de jaren van vernedering en gebrek! Het ‘slachtoffer van Mevrouw Bilderdijk-Woesthoven’ kent nog niet eenmaal het bestaan dier geduchte vrouw wier ongenade zijn rampen ten top zou voeren! Toch leidt de gang van den 8sten Februari naar het verderf van zijn toekomst. Het is een eerste stap.

Kumpel ging thee drinken in Oegstgeest.

Leiden vierde op dien dag de verjaring van zijn Hoogeschool; - professor Sandifort had de oratie gehouden, - maar de vijf-en-twintigjarige Leidsche student, de candidaat in de rechten, draaide het feest den rug toe. Hij was in zijn zesde jaar aan de academie, en daarenboven op niet te besten voet met zijn studiegenooten.

'De snijersjongen', zoo was zijn bijnaam. Er liep een verhaal dat Papa Kumpel als kleeremakersgezel uit Duitschland was afgezakt. De jonge man wou daar niets van weten. Hij zocht (in dezen tijd) zijn voorouders wel in Duitschland, maar onder den Duitschen adel, - (later zocht hij ze in Schotland onder de Campbells). 'Ridder von Kumpel' werd hij daarom ook wel genoemd. Hij kwam in de blauwboekjes voor als page in 't gevolg van Bilderdijk-Teisterbant. Met zijn slanke houding, zijn dwepend bleek gezicht en zijn aanminnige oogen, met zijn verzen ook, had hij 't in die dagen nog niet verder gebracht dan tot page.

Kumpel dobberde tusschen ridder en snijersjongen. Maar de snijersjongen had, in de oogen van de academie-wereld, de bovenhand. De oude heer had wel de kleeremakerszaak aan kant gezet, nadat hij op Java een fortuintje bijeengaarde, en hij leefde nu in Amsterdam als commissionair - wat hielp dat echter? Zijn zoon droeg den bijnaam niet zoozeer omdat zijn vader een mof en een kleeremaker was, maar omdat hij fijne pretenties ten toon droeg boven zijn kracht. Hij liep op eieren, en had zijn ijdel trotsje, en was teergevoelig als een juffershondje.

Zoo zag men hem, en de jongelui hielden hem voor een kwast. Kumpel was nauwelijks op studie of hij kwam met een deel gedichten voor den dag (Mengeldichten, Leiden, bij Luzac en van Damme, voorjaar 1779). Men wist dat hij, nu in dit begin van 1783, aan 't drukken was van een groot vers: *De Bataven*, en men vertelde dat hij een zwaar met goud gegalonneerden rok liet maken om het gedicht in persoon den Erfstadhouder aan te bieden.

Nieuwe grief en nieuwe affectatie! Wat had zoo'n hannekenmaaier zich op sleeptouw te laten nemen door een kerel als Mr. Willem Bilderdijk, die grootsch deed met wat zijn vader bij het herstel der stadhouderlijke macht in 1747 en '48

te Amsterdam had verricht! Bij den Prins te komen die voor ieder rechtgeaard gemoed - in dezen tijd van oorlog met Engeland (1781-1784) - veroordeeld stond als de verrader van onze republiek! Wat bezielde een vent als Kumpel dat hij zich aan het hof wou gaan indringen?

Toen Kumpel dien 8 Februari 1783 op weg ging naar Oegsgeest trok hij zijn mantel dicht om zich heen, en 't was niet alleen tegen de kou van den grijzen winterdag, maar bijna ook als een beschutting tegen de vijandelijkheid der menschen. Hij koesterde zich, hij vertroetelde zich.

Met de wereld had hij 't nooit kunnen vinden.

Een beeldmooi, tenger, zenuwachtig kindje, hangend aan moeders schoot - de moeder zelf nerveus en licht in 't hoofd, - snel ontwikkeld en altoos met zijn fantaziën bezig; maar op school geplaagd, maar dood ongelukkig gedurende zijn leerjaren in handelszaken. De oude heer Kumpel, wat opgeblazen over de talenten van zijn zoon, en wat gedrukt door zijn onhandigheid, had er eindelijk in toegestemd dat de jongen zou gaan studeeren. Maar niet in Amsterdam, - in Kampen zou hij zijn gymnasiale opleiding krijgen. En onze Kumpel, al vroeg buitenshuis op eigen beenen, bedorven om zijn lief gezicht en verwaarloosd om zijn vreemdheid, was aan de academie te Leiden gekomen zonder eenig hoûvast in zijn ervaring mee te brengen, noch van familie, noch van kennis. Ziekelijk, verliefd en pedant, dat was zijn signalement bij het begin van zijn studentschap.

Er kon een ridder of een genie uit hem groeien, zoo dacht hij.

Wie weet?

Kumpel was niet simpelweg een nul. Men moet zulke menschen als hij is niet te stevig willen aanpakken. Ze zijn een beetje teêr en broos, en hun beste eigenschap loopt gevaar onder het hard toegrijpen te verstuiven. Kumpels beste eigenschap: zijn geestdrift. Zijn behoefte om zich voor een heilige zaak op te offeren, om tegen al wat laag is in te gaan.

Het was zijn hart dat hem aan de zijde van den veelgesmaden prins had gebracht.

Toen gedienstige menschen hem waarschuwden om zich niet te veel met Oranjeklanten als Elie Luzac en Bilderdijk af te geven, had Kumpel vuur gevat en zich schrap gezet.

Hij was met zijn vrienden meegegaan zonder er veel bij te denken, maar nauwlijks had iemand hem op 't gevaarlijke van dien omgang gewezen of hij ging gevoelen dat het een beginsel gold. De uitbarsting volgde op een vergadering van het Leidsch Genootschap voor Kunst. Daar drong men, onder kunstbroeders, bij Kumpel aan dat hij zich zou matigen. ‘Maar ziet ge dan niet dat de Stadhouder wordt verguisd. De wijs waarop men den Prins aanvalt is onedel’, stoof hij op.

Dat was Kumpels argument. Hij schaarde zich bij den ‘adel.’ Een man van onvoorzichtig, mooi enthusiasme dat, evenals de meeste mooie dingen, niet al te lang stand hield.

Paulus Ross, zijn vriend, vergezelde Kumpel op zijn wandeling van den 8sten Februari 1783.

Een grijze dag.... ik kan me hem niet goed anders voorstellen, omdat het al zoo lang geleden is, en omdat die tocht hem na jaren en jaren in het werkhuis zou brengen.

Het doel van de wandeling was Oegstgeest en de herberg van de Weduwe Konijnenburg.

Leiden mocht zijn *diës* vieren, de twee jongelui hadden de roezige vreugd uit hun gedachten verloren. Zij voerden ernstige gesprekken over den ernstigen tijd. De loop van het komende jaar, ze voelden het, moest een beslissing brengen voor de partijen der republiek.

Tot nog toe had zelfs onze deelneming aan den algemeenen oorlog tegen Engeland geen krachtige verandering in het aanzien der dingen gebracht. De oneenigheden tusschen patriotten en prinsenmannen smeulden, en ze smeulden al zoo lang. Het was hooge regentenpolitiek en locale kibbelarij. Niet veel meer. Nergens was het hart van volk en burgerij gepakt.

Dat stond anders te worden. Aan den kant der patriotten rees het denkbeeld van een burgerwapening. Vrijkorpsen moesten de oude burgerrechten verdedigen of ze heroveren. Daartegenover namen de prinsgezinden maatregelen tot voorbereiding van een agitatie over het geheele land. Het volk in zijn ruwen onbedorven kern moest wakker geschud; de liefde voor Oranje moest gekweekt en gepreekt. Voorbij was de tijd dat men aarzelen kon om de hartstochten aan den gang te brengen!

De prins was aangevallen over zijn bestuur van den oorlog. Hij had zich verdedigd in een memorie. Daarmee bezat de prinsenpartij een punt van uitgang voor haar strijdvoeren. Van Goens, de geestige en hartstochtelijke factotum der Oranjemannen zorgde voor een soort organisatie van de krachten; uitgevers en boekverkoopers stonden hem bij; de ‘memorie’, verkort, zou bij duizentallen over het land en het platte land worden verspreid. Zoo moest de prins zelf het woord nemen. Oranje toonde wederom zijn vlag.

In memorietjes.

Men begrijpt het wel: als de strijd niet in den loop van dat jaar beslist werd, zou hij nooit eindigen. Het ging er nu om. Een woest gevecht tusschen tractaatjes en schutters.

Maar Kumpel was één en al vuur op dien achtsten Februari. Hij vertrouwde op den flinken volksgeest van Rijnsburg, Oegstgeest en Noordwijk. Ook meende hij de achterbuurten van Leiden te kunnen aanwakkeren. Zijn opgewonden, eenigszins hulpeloos stokkende taal, zijn innemend gezicht, zijn gretige oogen deelden overtuiging mee aan den metgezel.

Hij woû zoo graag een held wezen, Kumpel, en hij vertelde van zijn plannen. Hoe hij de menschen hoopte te leiden door zijn verzen; hoe de eenvoudig grootsche opdracht van zijn toekomstigen bundel gedichten: ‘A a n Z i j n e H o o g h e i d ’ een manifest en een voorbeeld zou wezen; hoe hij zijn geheele leven in den dienst van een ridderlijk denkbeeld wou stellen.

Dan kwam hij op zichzelf. Hij sprak over zijn eenzelvige kindsheid en zijn melancolie; over den dag dat hij als jongen van twaalf jaren, in zijn éentje, was uitgegaan om Pascal Paoli, den held van Corsica, toen hij over Holland als balling naar Engeland trok, een bezoek te brengen. Andere namen bracht hij in 't gesprek. Hij toonde zijn bekendheid met groote heeren in den Haag en in het oosten van 't land. Een paar anecdoten over Capellen tot den Poll werden vermeld, die hij van de naaste omgeving van dien vermaarden man had gehoord. Ook zinspeelde hij op geheimzinnige liefdesavonturen. Want een held te zijn was voor hem nog niet genoeg, zijn eerzucht drong hem om ook voor een romanheld door te gaan.

Zoo werd de herberg bereikt. Arie Konijnenburg, de zoon

van de weduwe, en die na haar dood de slijterij op het dorp heeft gehad, was in de gelagkamer.

Zij spraken met hem over de tijden en vroegen naar de stemming in de omstreek.

Arie, de prinsenman, zag de zaken zwart in. De goeden hielden zich stil en de anderen maakten 't hoe langer hoe boozer. Laatst hadden ze een pocaal, een pronkstuk, waarin het wapen van den prins stond gegraveerd, van het buffet in stukken gegooid. De baldadigheid werd aldoor erger.

Of Kumpel verontwaardigd was over die beleediging tegen den prins! Hij wou alles van het schelmstuk weten, meer dan Konijnenburg, om zijn klandisie niet te bederven, zich verplicht rekende hem mee te deelen.

Zijn toorn klom en klom onder het naar huis teruggaan. Waar zou de vermetelheid ophouden wanneer ze nu al geen wapen van de Nassau's kon zien zonder lust te krijgen het te schenden? Hij redeneerde zich in een passie. De zaak mocht zoo niet blijven.

Een paar dagen later sprak hij er met Bilderdijk over die in den eersten tijd na zijn promotie nog dikwijls uit den Haag naar Leiden overkwam.

‘We moeten het ding plechtig en bedaard aanvatten,’ zeide hem de dichter; en hij stelde voor op den 8^{en} Maart (den geboortedag van den prins) bij Konijnenburg in Oegstgeest een feestmaaltijd onder vrienden te houden - met veel licht en groen, en muziekanten zoo mogelijk - waarbij een nieuwe pokaal op de eereplaats zou worden geïnstalleerd. ‘Welke menschen hebben we er voor?’ vroeg hij.

Kumpel noemde hem er eenigen op: Ross, Luzac (Elias Joël, den neef van Elie Luzac), van Meurs, van Heusden, van Gennep, Muller, ten Braak: met hen beiden mee, 'n negen of tien.

‘Er 'hoeven ook niet meer te wezen,’ knikte Bilderdijk, ‘allicht komt anders een herrie; en 't moet ordelijk toegaan.’

Kumpel begon zijn maatregels; maar toen hij de volgende maal Bilderdijk terugzag, vond hij zijn grooten vriend bekoeld.

Voorzichtigheid! was het wachtwoord in den Haag. De prins durfde niet goed, - dorst geen partij te trekken van de Oranje-populariteit. Hij was bang voor opstootjes. Toen

men hem er over sprak om zijn Memorie, verkort, gratis onder 't volk te brengen schudde hij 't hoofd: men mocht de blaadjes voor een klein prijsje verkoopen, maar niet wegschenken. Zijn vijanden zouden er aanmerking op kunnen maken, omdat het een agitatie was.

Als advocaat in den Haag en verklaard Oranjeman gevoelde Bilderdijk zich niet verantwoord mee te doen. - Had Kumpel ook misschien al wat te veel ophef gemaakt? - ‘Gij kunt het doorzetten’, zeide hem de dichter; ‘maar voor de zaak is 't beter dat ik niet meedoe’.

Natuurlijk, dat de opgewonden Kumpel niet week.

Het werd het praatje van den dag. Konijnenburg schafte groen en kaarsen aan om zijn zaal te versieren; de studenten gingen kijken en de boeren hadden er ook het hunne van te zeggen.

Er scheen wel, bij gelegenheid van dien achtsten Maart, een beweging in Leiden en omstreken aanstaande te wezen. Ten minste men maakte zich ongerust, evenals men te Rotterdam en in andere plaatsen niet op zijn gemak was.

Onderwijl hielden Kumpel en zijn trouwe Ross toespraken tot het volk in de achterbuurten van Leiden, en ze stopten de menschen Memories in de hand (en geld, zeiden de booze tongen; - maar er werd toen al zooveel gelogen).

Maar de overheid vaardigde plotseling een verbod uit tegen het ontworpen feest in de herberg van de Weduwe Konijnenburg. De kaarsen moesten worden opgeborgen en de sparretakken af besteld. Zou Kumpel zich nu op 8 Maart nog in Oegstgeest durven vertoonen? Men ging heen om het te zien: zelfs de boeren waren nieuwsgierig.

Hij kwam, liep bij Konijnenburg aan, tracteerde den een en ander, - en werd half toegejuicht, half uitgejouwd. Maar hij was tevreden over zichzelf, en wat wil men meer dan de zelfgenoegzaamheid van een held?

Ze zongen een liedje op hem:

> Een Ridder ging ter boerenjagt, ha ha!

en er verscheen een verhaal in Bijbelschen trant van zijn avontuur:

‘Ende ziet daer was ook eene der geene die reeds lange zijne ooren geleend hadde om Wijsheid te vergaeren, ende

men noemde zijne Name Kumbell hetwelk getrouwelijk overgezet zijnde, luid zoone des oude kleerverkoopers....'

De pagedagen waren voorbij. Kumpel kreeg den ridderslag - in zijn eigen gezicht.

Voor 't overige beduidde de Oranjebeweging in Leiden niet veel. Een paar kleine luidjes illumineerden met kaarsen op den avond van 8 Maart, en een paar anderen gingen er na kijken. Daartegen werd door de politie proces-verbaal opgemaakt. De bedrukte menschen namen hun toevlucht tot Kumpel.

Hij voelde zich een voorpost in den grooten strijd.

De Prins ontving hem in den Haag en beloofde voor hem te zorgen.

Door dat onderhoud was Kumpel geadeld. Wat beduidde het nu voor hem om zijn promotie tot meester in de rechten nog langer uit te stellen! Hij stond op post, en hij had andere zaken aan 't hoofd dan de studie van een wetboek. Wanneer de partijtwisten geëindigd waren en de triomf was behaald, dan kwam weer de tijd voor de geleerdheid.

Maar het jaar 1783 verliep, en de gunstige keer der zaken bleef uit; 1784 brak aan en toonde geen beter uitzicht. Het was al opwinding en gejaagdheid voor Kumpel. Het kleinburgerlijk fatsoen kantte zich tegen den 'ridder'. Men mocht hem niet, en hij zou niet. Geen Leidenaar wilde hem kamers verhuren. Op straat klonken de liedjes achter hem aan. Hij werd aangerand. Dat hij zich verweerde maakte de zaak niet beter.

Ook de oude heer Kumpel viel zijn zoon af. Waarom haalde de jongen zijn meestergraad niet, liever dan zich alle menschen tot vijand te maken door het onnoodige roeren in de politiek! De geldelijke toelage van huis hield op, en bij de rest van de belagers kwamen nu nog de schuldeischers.

Hij dacht toch niet aan opgeven. Uitgelachen en vernederd werd hij door zijn kinderlijke geestdrift staande gehouden. Iets onnoozels, maar het was een lichtstraal. Een goedige professor meende hem te moeten waarschuwen: 'Bedenk dat ons leven geen roman is!' maar dat was het juist wèl voor Kumpel. Hij leefde zijn leven als een roman. Het hing voor hem van toevallen en opgewondenheid aan elkander. Hij ging op avontuur.

Een ridder of een snijersjongen?

Alleen de heel kleine luidjes vormden Kumpels aanhang. Het viel hard in dien tijd een Oranjeklant te wezen, maar bij Kumpel was hulp en raad. Hij stond altoos klaar om zich vooruit te wagen.

Die geschiedenissen van Leidens Oranjegemeente zijn allemaal zoo klein, en nu zoo heelemaal dood, dat het de moeite niet waard is ze op te halen. Maar er zijn wat tranen gevallen indertijd om het harde lot van den bakker Trago en om de aantijgingen tegen juffrouw Vermeulen!

Netje Luzac, Bilderdijks vriendin, en zuiver Oranje in haar hart, werd zelfs door de geeseling van den broodbakker (een paar slagen, maar ze kwamen fiks aan) een beetje in haar gezondheid geschokt.

Zoo schrijft ze aan haar vriend, den dichter, (6 October 1784):

> 'Ma santé a été un peu affectée par l'orible sène qui s'est passée hier au midi avec Trago. Vous la saurez sans doute? D'ailleurs je ne puis me la rappeler saus frémir; bien loin done d'en faire la description une seconde fois. La servante qui a été présent à cet affreux spectacle nous en a fait un récit en étoffant presque dans ses pleurs, ce qui m'a touché au point que j'en ai eu au premier abord une espèce de convulsion et l'après-diné une petite fièvre, qui n'a pas durée fort longtemps; j'ai eu une exellente nuit, ce qui m'a fait beaucoup de bien.'

Dat is zoowat de eenige naklank van die gebeurtenissen welken wij nog kunnen hooren; de rest is bewaard in verfrommeld, slecht bedrukt papier: vliegende blaadjes (waar de vlucht uit is), brochures, liedekens.

Kumpel heeft druk meegeholpen om die massa papier te vergrooten. Zijn stem moest hij laten hooren. Toen met den 8sten Maart 1784 de geboortedag van den Prins opnieuw verjaarde, nam hij zijn weerwraak op het liedje dat men hem nazong:

Een ridder ging ter boerenjagt,
ha ha!
Maar ziet hij hijt niets t'huis gebragt,
ha ha!
De Boertjes, die waeren te loos, te plat,
En riepen: Geen juk om de dit en dat.
Ha ha, ha ha, ha ha!

En hij bezong, in denzelfden trant, de heldendaden van de Leidsche vrijkorporisten die de wevers op Prinsendag wilden verhinderen te illumineeren:

Zij kwamen al voor een Spinders deur,
ha ha!
Daar klopten zij an al zonder getreur,
ha ha!
Dat Spindertje brande kaarsjes voor 't glas,
Omdat 'er Zijn Hoogheid Jaarig was.
Ha ha, ha ha, ha ha!

Kumpel hielp mee, op zijn manier, in 't vechten voor de goede zaak, en de Prins toonde zich erkentelijk. Kort na dien verjaardag kreeg hij door bemiddeling van Bilderdijks vriend en beschermer, den Raad-thesaurier van Z. Hoogheid Mr. Reigersman een som van 3800 gulden ten geschenke van Willem V. Misschien werd hem daarbij de wenk gegeven om zijn studies tot een einde te brengen, want hij promoveerde in September als meester in de rechten. En dan, - hij wachtte wat de tijd zou beslissen.

1785 was slimmer nog dan het vorig jaar. Na den oorlog met Engeland, leek een oorlog met den Keizer op komst. Alles te wijten aan den Prins!

De Ridder had thans zijn schulden kunnen betalen, hij vond, als advocaat, kamers op het Rapenburg, hij gaf, zooals ieder rechtgeaard vaderlander van die dagen, zijn eigen weekblad uit, hij hielp de partijgenooten in den Haag en in Rotterdam, - het scheen heel wat, en beduidde toch niets. - Kon hij uit Leiden maar weg! want hij moest voelen hoe onmogelijk hij er was geworden. Van zijn leven zelfs was hij niet zeker, zoo verbitterd waren de menschen.

De eer gebood het blijven. Maar een vriend wees hem er op dat hij met den steun van den Prins wel een pensionaris-post in den Briel zou kunnen krijgen, als hij zich ten minste aangenaam zou weten te maken bij het nichtje van den Burgemeester: het huwelijk en de betrekking gingen samen.

En waarlijk, daar kwam een bericht dat hij niet onwelkom in den Briel zou zijn. Een ridder mocht niet aarzelen. De Leidsche schoone van zijn keus had hem in den steek gelaten; hij moest nieuwe avonturen zoeken.

Een ambt en een vrouw; daar hadden zijn gevoelige geest en zijn gevoelig hart geen weerstand tegen. En hij vertrok voor het eind van 1785 naar den Briel.

Een vliegerige held, die Kumpel; niet vrij van kwasterij, maar toch met een zekere bekoring door zijn naïveteit, zijn vuur en zijn knappe uiterlijk. Dat gaan op den 8sten Februari 1783 heeft hem op zijn eigen beenen gezet en heeft hem tot een persoon gemaakt in onze vaderlandsche geschiedenisjes. Nu gaat hij zijn toekomst te gemoet.

II.
Bilderdijk, de dichter.

De kennis met Kumpel dagteekende nog van voor Bilderdijks academietijd. In 1779 had de dichter van de ‘Mengeldichten’ de vriendschap van den dichterlijken vertaler van Sophocles' Oedipus gezocht. Maar het bleef, in Amsterdam, bij een enkele ontmoeting.

Een nauwere aansluiting volgde te Leiden. Misschien had Bilderdijk in 't eerst er tegen opgezien om den ‘snijersjongen’ in zijn vriendenkring te nemen; maar het opbruisende en geniale, het moedige, eerlijke en fiere van den mooien en gevoeligen jongeling trokken hem aan. Met zijn clubgenooten Valckenaer en Bussingh, hield hij Kumpel de hand boven het hoofd; hij zag hoe de jonge man zich uit zijn onbesuisdheden en onvoorzichtigheden wist te redden door zijn argeloos zelfgevoel; en ik geloof dat hij Kumpel liefkreeg om der wille van zijn gebrek aan egoïsme en om zijn plooibaarheid.

De liefde van een man als Bilderdijk is een vermeestering. Kumpel die zich op het punt van verzenmakerij den gelijke rekende van zijn vriend bukte voor het geweld der intiemste persoonlijkheid van den dichter, - voor het genie.

Een dichter is toch nog iets anders dan een verzenmaker.

Voor Bilderdijk waren zijn verzen maar een der middelen om zich te uiten. Het oorspronkelijke bij hem - de gaaf die veel dieper zat dan zijn verzenkunst - was zijn aandrang

om zich persoonlijk met het leven in zijn vollen omvang te meten. Zijn verzen zijn een expedient.

In zijn gedichten vertoont Bilderdijk zich maar zelden als een dichter.

Waarin dan?

Ja.... hij vertoont zich niet; hij is een verborgene. Daar ligt een kloof tusschen zijn innerlijke en zijn uiterlijke gaaf, en die afstand is alleen heel enkele malen door hem overbrugd. Hoe rijk Bilderdijk ook schijnt, zijn gaaf, voor ons, is geen geven, maar ze is een terughouden.

Bilderdijk - in zijn verbeelding - pakt het Leven aan, overal, om het onder de knie te krijgen. Daarin is hij dichter - een pretendent op Souvereiniteit tegenover het Leven - maar hij is het nièt in de volledige uitdrukking; hij is het nièt in de vervulling. Men hoort hem alleen even. Gewoonlijk, onder al zijn woordenpracht, zwijgt bij hem de dichter.

De man komt daarom in een valsch licht wanneer men hem eenvoudig neemt als den schrijver van een lange rij deelen ‘Werken,’ waarvan - goddank! - een ‘Bloemlezing’ bestaat. Voor zulk een beschouwing wordt hij een raadsel, een monster, een onding.

Hij is een geboren leider van menschen; van hun gevoelens, van hun gedachten, - een vinder van geestelijk leven.

Toen Bilderdijk aan de Academie kwam trilde in hem zijn bezieling als een macht die door de werkelijkheid nog bijna niet was beproefd. Hij was in gedachte dat alles, wat hij later, alleen bij brokjes en in dwaasheid, verwezenlijken zou: een veldheer, een staatsman, een wijze, een artist... Maar bovenal bezat hij toen de qualiteit zonder welke een dichter niet denkbaar is: hij was een minnaar.

Zijn hart kwijnde om de liefde van de vrouw.

Hij zag in haar het toppunt van het natuurlijke leven verbeeld en veredeld. Een voorwerp om te vereeren en aan zich te onderwerpen.

Met de uiterste spankracht van zijn fantazie schoot hij de gestalte van de vrouw in de wolken, - een stralenkrans om haar hoofd - aan den hemel; en zij werd de heilige die hij aanbad. Maar dan stormde zijn verlangen alle hoogten

in om de godin van haar troon, aan zijn hijgende borst te halen. Hij was de Tasso die voor zijn vorstin op de knieën valt, en tegelijk begeert haar in zijn armen te drukken.

In dien overgang van extase tot hartstocht leefde toen zijn ziel.

Een overgang - geen samensmelting, geen vereeniging. Ook hier, in zijn talent van liefhebben, vindt men de fout, de leemte, de leegte.

Het was een sentimenteele tijd. De meisjes vielen licht in zwijm en in der minnaars armen, zonder dat men er veel ernstigs bij dacht, of er veel ergs bij hoefde te denken. Maar Bilderdijks passie had een bruisend rhetorisch geweld dat den gemoedelijken golfslag van de kabbelende liefde dier burgermaatschappij ver overstemde.

Zijn uiterlijk stootte af. Des te meer dwong en lokte zijn geest. Hij schiep, door de kracht van zijn woord, een wereld waarheen hij zijn geliefde noodigde.

In die sfeer staat hij als priester der Muzen bij het altaar der Poëzie, mysterieus, in afwachting, gereed om de hemelen te openen en alle weelde te doen nederdalen; hij spreekt profetisch van de eenheid van genot en deugd wat boven de bevatting gaat van het gros der menschen....

Bilderdijk als verleider, de leer van Don Juan preekend; maar - bij de gratiën van den Olymp! - geen Don Juan, helaas!

Die goede Kumpel hield zich, naar ik meen, al voor vrij verdorven. In het ietwat loslevende Overijsel van die dagen waar hij op een gymnasium was geweest had hij zich door oudere jonge dames laten vertroetelen, en met de verzen van Young's ‘Nachtgedachten’ (vertaling van Lublink de Jonge) in het hoofd had hij andere nachtgedachten gekoesterd die niet goed rijmden met een helderblauwen sterrenhemel. Ernstiger liefdesgevallen volgden dan bij zijn terugkeer naar Holland. Een paar malen was zijn hart gebroken; hij had misschien ook een paar hartbrekingen van anderen op zijn geweten.

Toen Kumpel aan de academie met Bilderdijk vriendschap sloot was hij in een sentimenteele bui; hij had zijn wilde jaren (niet erg wild) achter den rug en dacht aan trouwen. Ontboezemingen en klachten en herinneringen! Hoe blies

Bilderdijk al dat vage schuim van sentimentaliteit in vlokken weg.

Daar huisde, voor Kumpel, een daemonische macht in zijn ouderen vriend. Zijn verliefde neigingen kregen toon en kracht wanneer hij Bilderdijk over den aard der liefde hoorde spreken, en tegelijk scheen het alsof de dichter alle passie die er in de wereld was - en ook Kumpels passie - voor zijn rekening wou nemen en in zijn hart wilde bevatten.

Bilderdijk had zijn ideaal zoo hoog gesteld dat zelfs de liefde van alle meisjes hem geen vergoeding kon wezen voor wat hij moest ontberen. Soms sprak hij alsof hij het geluk eenmaal gekend had, en daarom nu alleen den droom van dat geluk najoeg.

Maar dan weer kwam Bilderdijk met zijn theorie van het genot voor den dag en stelde de zinnelijkheid als voorwaarde voor de deugd. De fantasie en het woord moesten het glibberigste pad opdurven om het spel met de passies te bestaan. Alleen door aan den wellust een vorm te geven en haar in dien vorm te genieten werd men den hartstocht meester.

Het heeft den armen Kumpel zeker wel eens voor de oogen geschemerd bij het aanhooren van die leer; maar hij was braaf volgzaam. Hij nam van zijn leermeester de modellen voor erotische poëzie aan, en hij leefde, ten minste voor een deel, het grootschere hartstochtsleven van zijn vriend mee.

Gelukkig en geagiteerd.

Kumpel vergeleek zichzelf met een aarde, waarover de eg gedurig gaat, maar waarop geen zaad genoeg gestrooid is. Nu was het Bilderdijk die met de diep bijtende tanden van zijn fantasie den grond van zijn hart mul maakte, en hij werd de vertrouweling en het werktuig van zijn vriend.

Ieder dichter is op zijn tijd een acteur. De natuur die hem er voor bestemde haar leven in zijn verschillende gestalten mee te gevoelen heeft den dichter tot een tooneelspeler gemaakt, opdat hij ieder voorval zou kunnen dramatiseeren.

Maar let wel, - hij speelt zijn rol niet op de planken; neen, hij doet het voor zichzelf en met zijn natuurlijkste gezicht. Hij bedriegt de menschen. Er heerscht in hem een toomelooze begeerte om zich aan personen en dingen te meten, om er vreugd aan te hebben, om er aan te lijden.

Alles moet voor hem waarheid en klank hebben; daartoe acteert hij, dikwijls onwillekeurig, uitsluitend om het antwoord te vernemen. Hij is teeder, wreed, uitbundig, verslagen, wanhopig, ziek, nederig, triumfeerend, alleen om dien echten menschelijken kreet van het hart te ontdekken. En in zijn binnenste is er iets dat waarneemt: een heerscher die den afloop der gebeurtenissen beoordeelt en, tevreden wanneer ze afgeloopen zijn, zich tot een nieuwe wereld van gevoelens wendt. De menschen, als ze het veranderlijke in den dichter zien, noemen hem hypocriet, en Bilderdijk, die grof acteerde, was het ook. Maar hijzelf rekent zich souverein tegenover het leven, en ook dat was Bilderdijk.

Kupmel werd in die souvereiniteit ingewijd. De aanminnige jongeling spartelde zijn grooten vriend, zooveel in zijn vermogen lag, na, en speelde zijn eigen kleine drama's af; maar daarbij, met zijn weeken aard en zijn aanhankelijkheid, liet hij zich als een personage gebruiken in de spelen die Bilderdijk voor zijn eigen pleizier opvoerde. Hij was de bode, de vertrouweling, de secondant. Wanneer de dichter hem met een brief stuurde aan zijn meisje, dan moest Kumpel bericht brengen hoe de liefdesboodschap ontvangen was. Kumpel moest zich indringen, de teedere gemoederen voorbereiden, ze verschrikken en ze ontvlammen door de schildering van de gevaren, die de minnaar en de held voor zijn geliefde zou ondergaan. Wat ‘wondere rollen’ vervulde hij al niet!

Soms kwam Kumpel in verzet: Zijn vriend hield hem van de studie af, hij bedierf zijn verbeelding en ‘speelde met hem als met een bal.’ Hem tergde het booze geweld, de duivelsche meerderheid van den dichter; er vielen opgewonden woorden.... Maar dat alles was, o zoo gauw, weer vergeten in het gevoel van de onderworpenheid der vriendschap.

Wat is er van al die studenten-comedies overgebleven? - Een paar briefjes en een paar versjes. Veel is daarmee niet uit te richten. Het bruisende ondeugende passieleven van Bilderdijk blijft voor ons een schemerbeeld; en van zijn invloed op Kumpels gevoelsleven krijgen we maar een lossen indruk.

Hoe dan, waar 't te doen is om het ingrijpen van den dichter in de ontwikkeling van Kumpels verstand?

Kunnen we daar iets meer dan raden nu de dichter zelf ons zoo vaag blijft?

Bilderdijks persoon mankeert oprechtheid. Zijn Don Juanisme is niet dat van een Don Juan; zijn geestelijke grootheid is bijna in geen enkel opzicht die van een groot man. Waaraan ligt het? Aan zijn kracht? Maar hij heeft een ongemeten kracht. Aan de omstandigheden? Maar ‘omstandigheden!’ dat is nooit een heel zuiver antwoord.

Vraag aan Bilderdijk, waarvoor hij zich houdt!

Hij zal u zeggen dat hij een kenner is van alle kennis op aard en in de hemelen, een doener van al wat de menschenhand vindt om te doen: hij leeft aan 't hof bij den vorst, in 't kwartier bij het legerhoofd; hij verkeert in de raadzaal en spreekt voor de verdrukten, hij bestuurt de jeugd die in haar geestdrift zich aan zijn lessen komt wijden....

Wij gelooven 't niet, want we weten wel beter; en toch zijn we overtuigd dat hij zich als een machthebber gevoelt en dat hij het is.

De dichter is een die dicht bij het Leven staat: hij krijgt zijn bezieling direct uit de bron, en in die oogenblikken waarin het Leven, naakt tegen naakt, hem tegen de borst drukt, weet hij zijn bezieling direct aan het gewone vee der menschenwereld mee te deelen. De ziel van de dingen spreekt uit den dichter. De trots, de vreugd, het leed van het Leven krijgt zijn vorm en zijn klank in het woord.

Het woord, de schepper.

Bilderdijk is op het patroon van een genie gesneden; maar hij is 't niet in zijn geheele beteekenis.

Laat ons de natuur naspeuren hoe zij met het genie handelt. Want de natuur lijkt wel kwistig, maar als men haar op de vingers kijkt, toont zij zich een zuinige huishoudster. Zij heeft voor iederen tijd haar modellen, en daarna werkt ze trouw. Neem, om te begrijpen wat Bilderdijk is en niet is, het voorbeeld, in die eindigende achttiende eeuw, van de behandeling die Goethe, DE DICHTER, van het lot heeft ondervonden.

Geboren in een koopstad van een burgervader en van een moeder, wat voornamer in afkomst; hooger op was, zoo ik me niet vergis, een herbergier in de familie Goethe.

Een kind boordevol van talenten! En bij die talenten gaf de natuur aan den jongeling een flinke toegift van zinnelijkheid, en een gevoel van heerschappij gemengd met aanhankelijkheid tegenover de vrouwen.

Zij liet hem studeeren en zwerven en menschen zien van zijn soort. Dan bracht ze hem uit de koopstad, Frankfort, naar een hofstad, Weimar; en gaf hem daar gelegenheid onder edele mannen en onder den invloed van een edele liefde zichzelf meester te worden.

Maar toen hij tegen de veertig liep, bracht zij hem met een ruk uit den edelen kring die maar een kring was, en zij leidde haar lieveling naar het Zuiden om de eenheìd van kunst en weten, verwezenlijkt in het land der klassieken, aan zijn geest ter aanschouwing te geven.

Het is precies wat het lot met Bilderdijk voor heeft.

't Is weer een koopstad waar Bilderdijk geboren wordt, en de ouders hebben ongeveer dezelfde verhouding tot elkaar; de herbergier, hooger op, ontbreekt evenmin in de familie. Ook de talenten zijn er, al bij het kind, en de aanleg tot zinnelijkheid en het heerschergevoel tegenover de vrouwenwereld.

Maar het heeft er iets van alsof het Leven in dit geval zijn eigen werk op eene onverantwoordelijke wijs verknoeide. Die stiefmoeder natuur vergat telkens dat ze een dichter in de maak had.

Waren wij Hollanders soms geen genie meer waard? Begonnen we toen terug te zinken in de modder waaruit we ons eenmaal met zooveel moeite op het droge en op het hooge hadden gewerkt? En vond de genius van het leven 't noodig om door een *sprekend* voorbeeld te toonen dat voor Holland de tijd voorbij was om zijn bestaan met een duidelijk, zelfstandig woord te zeggen en te bevestigen? Nam daarom de natuur met de eene hand terug, wat zij met de andere had gegeven?

Ze liet haar Hollandschen dichter in de steek. In plaats van hem vrijheid van beweging te gunnen, gaf ze hem een ongemak aan 't been en plakte hem op een kantoorstoel. Dan herinnerde ze zich eensklaps haar bedoeling en stuurde hem op studie, - wat laat, toen hij vier en twintig jaar oud was en al bedorven door muffen genootschapsprijsverhandelingenwedijver. En voerde hem naar de hofstad en aan 't hof, heel gauw alsof ze haar werk mechanisch afroffelde.

Zes of zeven en twintig jaar! Goethe had op dien leeftijd Duitschland van Oost tot West leeren kennen, van Leipzig en Dresden tot Straatsburg toe, dat een voorgeschoven post was op Fransch gebied, hij had Zwitserland doorreisd en van den top der Alpen uitgekeken naar het beloofde land, Italië. Toen hij in Weimar kwam was het de dichter van *Götz von Berlichingen* en van *Werthers Leiden* die er zijn intrêe deed. De vorst, zijn vriend.

Zie eens, daartegenover, in wat voor bekrompen kooitje de Hollandsche dichter rondtrippelt. Van de koopstad naar de studiestad en de hofstad, zoo is zijn weg evenals die van Goethe. Maar dat beteekent hier, bij Bilderdijk, den tocht van Amsterdam, over Leiden, naar Den Haag. Welk een engte! En in een engen tijd! De patriottendagen, - de explosie van kleinburgerlijkheid in onze republiek.

Ik gebruik daar een te edel woord. Het is geen uitbarsting, maar het is de motregen, de eindelooze, druilende, nattige nevel der kleinburgerlijkheid die toen ons land overdekte. Hij maakte de drie steden van Bilderdijks inwoning tot drie wijken van een zelfde groote kleine stad waar aan alle hoeken gedacht, geschreven en gedrukt werd over de onbelangrijkste wijkpraatjes.

In den Haag, Bilderdijks Weimar, nadert de dichter den vorst, maar nooit komt hij over de grenslijn. Hij werkt er onder den thesaurier van den prins, Reigersman, die op zijn beurt het oog gevestigd houdt op den post van den kabinetsecretaris van Zijn Hoogheid, de Larey. En wanneer, na de opwinding van het jaar 1787, Reigersman zijn invloed verliest en sterft uit verdriet over zijn teleurstellingen, dan wordt de dichter op zij geschoven en teruggeduwd in zijn advocatenpraktijk, op een afstand van den prins.

Die vorst, niet Goethe's Karel August, - maar Willem V.

En Catharina Rebekka Woesthoven was Bilderdijks Frau von Stein! In plaats van de ideale liefde die zijn geest maat en vorming schonk, trof hij den huiselijken strijd met een ijdele vulgaire schoonheid die zich bedrogen vond in haar wensch om vooruit te komen en naast hem te schitteren...

Waaraan ligt dan de schuld van Bilderdijks onoprechtheid? Zij is niet alleen in hem, zij is om hem, zij is overal.

Het lot zou hem op zijn tijd uit dien kring weghalen, - maar op welke wijs!...

Ik kom op Kumpel terug: wat had hij aan Bilderdijk voor zijn verstandelijke opvoeding?

Men bemerkt zelfs uit zijn boekjes van later tijd toen hij, in plaats van een aanminnigen jongeling, een oude sukkel was geworden, hoezeer hij teerde op de ideeën van zijn grooten vriend: midden tusschen zijn gebeuzel blinkt daar soms iets van een gedachte, en als men toekijkt is het een denkbeeld van Bilderdijk. Zoo krachtig had de dichter zijn kenmerk in dien jongen van was ingedrukt.

Maar daarom is het me niet te doen, - om wat afval van gedachten. Ik wil de levende aanraking van die geesten kennen in de dagen dat ze met elkander omgingen. Daartoe dient nog eens de vergelijking van Bilderdijk met Goethe te baat genomen. Nu echter, om op een ingrijpend verschil in landaard tusschen de beide dichters te wijzen.

De een is in zijn neigingen een man van het zuiden, een Hoogduitscher: wanneer hij dweept en liefheeft gebeurt het in de open lucht, te midden van het groene landschap. Men kan zich den jongen Goethe niet goed in een kamer denken. Zelfs 's winters dringt hem zijn hart om in de sneeuw- en ijswereld van het gebergte te gaan. Hij verkeert in gemeenschap met het natuurleven. Zijn studie zijn steenen, planten, dieren, kleuren, wolken. Daarmee is zijn geest altoos vervuld.

Maar Bilderdijk is een gesloten Nederduitscher, een stadsmensch. De kunst is voor hem niet een ding van levende gestalte, maar van gedachten, stelsels, woorden. Zijn studie is zielkunde. Hij onderzoekt de taal, de zede- en staatsleer, de theologie. Daarbij dringt hij wel door tot den natuurlijken grondslag, - want hij voelt en vorscht diep genoeg - maar zijn zienswijdte is toch niet groot, en hij kan zich nooit heelemaal losmaken van de conventie.

De gesprekken met Kumpel liepen veelal over de taal. Het was de bezigheid van den tijd; men zocht een vernieuwing van het geschreven woord. De taalvorsching opende een perspectief in een onbekende streek.

Bilderdijk stortte zich met een ware passie in de ruimte

van het taalgebied; hij greep, van alle kanten en uit de afgelegenste oorden, de woordvormen naar zich toe, en deed alsof hij hun meester was; hij blies hun zijn leven in en liet de woorden, in hun intiemste elementen, verstaanbaar spreken. Meteen was hij een liefhebber van het ruwe, gave volkswoord; hij joeg er na in de oude Hollandsche auteurs, maar hij raapte 't ook op van de straat, en hield wat hij daar vond niet voor het minste.

Zijn teerhartige vriend Kumpel had ook al wat in het taalvak gestumperd vóor de kennismaking met den dichter... hoe werd hij overstemd door de kracht en den gloed van den ander!

Maar het rechte kon Bilderdijk hem toch niet geven, omdat hij 't zelf niet had. Zijn woordvinding, zijn taalgevoel, zijn taalbeheersching brachten den dichter niet tot een eigen natuurlijke taal; hij bleef hangen aan de rhetorische klassieke modellen, zoodra hij ging schrijven. Dat wat naar buiten kwam klopte niet op wat binnen in hem school. Wij kunnen soms in zijn woorden wel bijtonen hooren van diep gevoel dat boven alle redekunst gaat; maar die klanken zijn een muziek die niet is te omschrijven.

Een jonge man als Kumpel moest er van in de war komen. Het was weer de ploeg die door zijn geest werd getrokken, en geen zaad dat opschoot.

Sinds 1783, toen Bilderdijk de academie had verlaten, nam de politiek zijn geest in beslag, en het spreekt van zelf dat in de eerstvolgende jaren tusschen de vrienden, bij hun voortdurenden omgang, het meest denkbeelden over de staatkunde werden gewisseld.

Bilderdijk was niet alleen een partijman, maar hij was ook een staatkundig filosoof. Hij moest zijn meeningen rechtvaardigen voor zijn rede, en hij ging daarbij van het denkbeeld uit, - in onze Republiek kon het ook moeilijk anders, - dat het opperste gezag, oorspronkelijk uit het volk voortgekomen en aan den souverein opgedragen, bij dien souverein alleen zoolang bleef als zijn bevelen ten algemeene nutte strekten.

Wie had, volgens onze constitutie, de souvereiniteit?

De oppermacht was naar Bilderdijks meening in ons land over verschillenden verdeeld. Want een prinsgezinde kon het

statengezag niet als het volledige oppergezag beschouwen; daardoor zou hij den Prins-Erfstadhouder voor een dienaar der Staten hebben erkend, - en hij zag in hem den drager van de uitvoerende macht, den bevestiger van de rechterlijke macht. Dan nog bleef echter aan de Staten, als wetgevers, hun deel van de souvereiniteit onverkort.

Werd door die verspreiding van het oppergezag, het denkbeeld der souvereiniteit voor den dichter echter verminderd of verduisterd? Integendeel; de *trias politica*, wetgevende, rechterlijke, uitvoerende macht, verhief zich in zijn gedachte tot een afschaduwing der Goddelijke Triniteit: hier waren het de drie 'buigingen' van het oppergezag, evenals daar de drie buigingen, de drie 'modificaties' der Godheid.

Zoo stormde Bilderdijk, in zijn politiek geredeneer, van den beganen platten grond af, zonder overgang en plotseling, den hemel in. 'De ellendelingen die Christus zijn Godheid strijdig maken!' riep hij boos tegen de menschen die den Prins niet voor een 'buiging' der souvereiniteit hielden. 'Zonder die gelijke Godheid met den Vader kan Christus, noch hier, noch hiernamaals, voor ons een troost zijn; en in den Hemel, in den Hemel zelfs is geene Zaligheid, zoo Jesus niet de Christus, de Zoone Gods, ja gelijk God met den Vader zij.'

- Dat alles, om de wereld te overtuigen dat de toestand in de Republiek onhoudbaar zou wezen, wanneer de souvereiniteit van den Prins niet gelijk was in aard en uitgestrektheid met de souvereiniteit van de Staten. Het lijkt wel een profanatie omdat het bijna komiek klinkt. - Och hadden wij den kerel zelf maar kunnen hooren wanneer zijn gretige ziel op buit uitschoot door het heelal en voor niets week, zelfs niet voor den Goddelijken troon! - ik verzeker u, wij zouden niet gelachen hebben. -

Maar de waarheid dient erkend: Bilderdijk ging, bij al zijn beschouwingen, dadelijk de lucht in. Hem interesseerde minder de Staat, dien hij voor een wankel verschijnsel aanzag, dan wel de Kerk, op eeuwige waarheid gegrond. Zijn staatsleer werd opgeslokt door zijn theologie. Hij zocht het blijvende; hij wou het vinden.

Voor Kumpel waren zulke lessen een opwinding, geen tucht; hij had lood noodig, en hij kreeg veêren.

Bedenkt men daarbij dat in practische vragen van staatkunde bij Bilderdijk (zooals trouwens bij de meesten onzer staatslieden, en bij Reigersman vooral) de schoolsche advocaat, de hardnekkige jurist voor den dag kwam, dan begrijpt men licht in welke verlegenheid de dichter zijn vriend bracht.

Het is, evenals bij zijn studie van de taal, evenals bij zijn liefdehartstochtleven, de gaping in Bilderdijks talent waarop wij stuiten. In dit geval nu hebben we te doen met een soort van intellectueele onoprechtheid.

Bilderdijk brengt niet wat hij belooft; hij geeft prachtige dingen, maar niet wat noodig is.

In zijn verstandelijk leven, zoo goed als in zijn gevoelsleven, ontbreekt de schakel die zijn verbeelding vastklampt aan zijn machtig instinctief leven.

Een zwakheid? - ik vraag het nog eens. Neen, het lijkt me meer een gemis aan beschaving.

De éenheid van het geestelijk leven is niet een ding dat men van de natuur bij zijn geboorte meekrijgt. Daartoe is noodig: opleiding, discipline, zelf beschaving; en in zijn jammerlijk kleingeestige omgeving vond Bilderdijk er de elementen niet voor.

Hij kwam later tot die beschaving; - wie zou er nu nog behalve in schoolhandboeken over Bilderdijk spreken, wanneer hij alleen ‘werken’ had geschreven, en die beschaving, die persoonlijkheid niet had bereikt? Maar die latere beschaving, een door de omstandigheden verwrongen groei, - hij bezat ze in deze jaren van omgang met Kumpel nog niet.

Wat had de aanminnige ‘Ridder’ dan aan zijn vriendschap? - ‘Bilderdijk is mijn ongeluk geweest,’ heeft Kumpel gezegd toen hij op den leeftijd gekomen was dat hij een overzicht van zijn loopbaan kon nemen. Want het bezit van de vriendschap van den dichter had zijn zelfgevoel verhoogd, en hij was er door van de werkelijkheid vervreemd geworden.

Hij hield zijn ongedurigheid voor een streven naar groote dingen, en zijne tallooze goede voornemens voor evenveel bewijzen van zijn talenten.

Zoo was Kumpels stemming in den herfst van het jaar 1785 als hij naar den Briel stond te vertrekken. Hij, ‘het orakel’ van Leidens Oranjegemeente, zou aan die Briellenaren eens toonen wat een jonge gunsteling van de Muzen, en een gunsteling

van den Prins, en een vriend van Bilderdijk beteekende! Als de genegenheid van een meisje het éene noodige was om daar te veroveren, dan was zijn toekomst, - wie mocht er aan twijfelen? - verzekerd.

III.
Kumpels ondergang.

Er waren in den Briel nog twee mededingers naar den post en naar de hand van het meisje; een daarvan, een militair die den officiersstand graag voor een burgerambt wou verlaten. Kumpel zag dus van dichtbij dat de zaken niet zoo gunstig voor hem geschapen stonden als hij ze zich uit de verte had voorgesteld. Het was geen kwestie van komen en overwinnen maar een ding van beleid en taktiek.

- Alsof hij niet de man was voor savante manoeuvres, een vertrouweling van Bilderdijk!

Hij huurde een ruim kwartier, richtte zich daar deftig in, en won doorgaan voor een man van middelen. Zijn eerste stappen waren gelukkig. Kumpels smachtende oogen en zijn enthousiast gepraat bereikten hun doel: de schoone was getroffen.

Een dichter in den Briel, en een dichter die aan 't hof kwam! Sinds hij ‘d e B a t a v e n ’ gemaakt had, noemde hij zichzelf in vertrouwen: Ennius, en hij hield het voor vast dat hij de Nederlanden met een nationaal poëem had begiftigd. Wat wonder dan dat een vrouw dien dichter aanhing!

Maar het meisje was coquet; zij wist handig met haar aanbidders om te gaan, en verdeelde haar neiging en haar goedheden op onpartijdige wijs.

Kumpel trok zich toen wat terug; hij begreep de avances nu aan de schoone te moeten overlaten, terwijl hij van zijn kant de goede gezindheid der Briellenaren wilde winnen door zijn Oranjeijver en zijn genie.

Was Ennius te uitbundig in zijne betuigingen? Liet hij zich als een ‘onvoorzichtige’ praler uit? - Men moet het wel gelooven. De Brielsche wereld vertrouwde hem al gauw niet. Men zocht naar zijn antecedenten, en de ‘snijersjon-

gen' werd voor den dag gehaald. Zijn fortuin bleek meer dan twijfelachtig te wezen. Men begon hem voor een avonturier aan te zien.

De moeder van het meisje maakte zich ongerust. Zij vroeg Kumpel wat er aan was van zijn gunst bij het hof. Bezat hij den steun van den Prins of niet? - De jonge man bezwoer het haar plechtig. Hij wou naar den stadhouder toe en zou zijn woord mee terugbrengen naar den Briel.

Er viel niet veel in te brengen tegen die verklaring. Kumpel vertrok in Februari 1786 naar het Loo en verkreeg een audientie. Het was, naar ik meen, zijn derde onderhoud met den Prins; en het liep goed af evenals de voorgaande. Willem V verzekerde hem van zijn genade. 'Laat het maar gerust op mij aankomen; ik ga in dit geval met u mee', zegde hem de Prins goedig toe als antwoord op zijn uitleg.

De avonturier voelde zich weer als een ridder na deze vorstelijke belofte. Trots vulde zijn hart bij zijn terugkomst: hij zou zijn vijanden en zijn mededingers doen afdeinzen. Men naderde den 8sten Maart. Het was de groote verjaardag in Kumpels leven. De Oranjegezinden vereenigden zich op dien datum tot een partij. Kumpel kreeg een uitnoodiging geschreven met de hand van de schoone zelf. Het billet had den vorm van een hart. Met zulke goede voorteekens moest hij overwinnen!

Drie dagen later deed hij in optima forma zijn aanzoek om de hand van de schoone, en.... hij werd afgewezen, hij werd vernederd, hij werd beschimpt.

Kumpel - om een Kumpeliaansche uitdrukking te gebruiken - was 'verknoest.'

> Een Ridder ging ter Meisjesjacht,
> Ha ha!

Daar kon niet anders dan verraad in 't spel zijn. Wie had hem tegengewerkt? Hij moest van allerlei hooren. Men noemde hem een losbandig sujet die zich niet geschaamd had den Stadhouder in zijn verliefdheidsintrigues te betrekken, een man tot over de ooren in schuld, een indringer, een leeglooper. Hij voelde de vijandschap van de heele den Briel; en hij kon er niet tegen. Zijn schuldeischers kwamen opdagen.

Er was geen middel om de gijzeling te ontgaan dan de vlucht.

In den tijd van een maand was hij van zijn hoogte afgehaald. Hij keerde als een verslagene naar het ouderlijk huis in Amsterdam. Zijn vader ontving hem met een boos gezicht: zoover had de politiek dan zijn zoon gebracht dat hij nu van nieuws af moest beginnen. De bekende klachten! En er bestond een goede reden voor dat de oude heer Kumpel zijn humeur kwijt was: zijn eigen zaken verliepen, en het geld dat hij, misschien boven zijn krachten, in de opleiding van zijn zoon had gestoken was verspild.

Maar Kumpel kreeg onder de verwijten zijn fierheid terug. De Prins zou hem redden. Drie maanden na zijn vorige aankomst zag het Loo den ridder weer. Hij schreef zich in ter audientie en werd om half zes besteld.

Men liet hem wachten. De uren gingen in de antichambre voorbij; andere bezoekers hadden de voorkeur. Eindelijk ter haast kreeg hij gelegenheid tot een paar woorden met den Stadhouder die uit zijn Kabinet wou heengaan en in de voorkamer een kaars liet brengen toen hij door Kumpels tegenwoordigheid aan zijn verzuim herinnerd werd.

Daar stonden ze een oogenblik tegenover elkander: de Prins, verstrooid, ongeduldig, het hoofd vol zaken, en zonder de gevatheid om zich met een enkelen zin vlug uit het onderhoud te redden, - Kumpel, afgemat door het meer dan vijf uren wachten, bij dat onzekere licht zichzelf niet goed meester, - met den wil om in een bede van twee woorden zijn heele geschiedenis neer te leggen en zijn verzoek te doen. Zie eens die twee smeekende oogen bij het kaarsschijnsel gericht op de bolle tronie van den vorst.

‘Ik ben ongelukkig geweest in den Briel; Uw Hoogheid moet mij verschoonen dat ik in geen bijzonderheden treed; want het was te laag’....

Te laag! dat was het echte woord van den snijersjongen die zich een ridder voelde. Te laag! dat lag altoos op Kumpels lippen. Het kwam er nu eenmaal met een passie en een geweld uit.

De Prins schrikte even uit zijn onverschilligheid bij die harde uitdrukking. ‘Dat is 't ook’, bromde hij tusschen zijn lippen, ‘'t is te laag,’ en met een kleinen knik groetend ging hij weg door de voorkamer.

Kumpel voelde dat er iets vijandigs tegen hem in de lucht lag. Hij ging naar den Haag, in den zomer van dat jaar 1786, om met zijn vrienden te raadplegen, met Bilderdijk en ook met Reigersman, den Raad-thesaurier. Maar heil was daar niet te vinden; Reigersman schoot hem uit eigen zak eenig geld voor, aan een betrekking kon hij Kumpel niet helpen. Hij wou hem ook niet aanbevelen, want de partij had voorzichtige menschen noodig en Kumpel had ‘onvoorzichtig’ en onbescheiden gehandeld door den Prins in die Brielsche zaken te mengen.

Er ging een licht op voor Kumpel over zijn toestand. Men had aan 't hof tegen hem gestookt en een verdraaide voorstelling gegeven van de gebeurtenissen in den Briel. Hij meende in allen deele zich loyaal te hebben gedragen; maar de Prins, misleid, had gedacht dat hij op 't Loo was verschenen om zich te verontschuldigen, om vergeving te vragen, en dat woord van ‘laagheid’ had Willem V op hem betrokken.

Hij wist het nu: hij was een bedorven man. En geen geld! Niet eenmaal kon hij uit den Haag weg. Een brief was naar Amsterdam gezonden; maar geen antwoord! Zij hadden hem allemaal verlaten.

Toen kwam de verzoeking hem nabij. Wanneer hij eens naar de anderen overliep! Hij had de hand in veel geheime dingen gehad, hij kende geheimen die voor de tegenpartij goud waard waren. In allen geval, als hij zelf bedorven was, hij kon ook voor anderen het spel bederven.

Dat was een angstig oogenblik op dien Septemberdag in den Haag: zoo'n moment dat men zichzelf in 't gezicht ziet, en het gezicht dat men ziet, spreekt valsch.

Kumpeltje stond voor den tweesprong. Arme Ennius Kumpel, de dood of de oneer! Er was geen ontkomen. Waarom had hij ook een held willen wezen? Waarom zich in de politiek gestoken? Waarom, nu 't er eenmaal op stond, niet toegegrepen, en van de zwakheid van die Brielsche coquette geen profijt getrokken? Het herdersuurtje willens en wetens te laten slippen! (Kumpel is hier een beetje grof, maar men bedenke dat hij wanhopend is.) Onvoorzichtig! Tegen wien anders dan tegen zichzelf was hij onvoorzichtig geweest? En hier had hem nu zijn geest van zelfopoffering beland: voor de keus tusschen dood en oneer!

Dit is een tragische alleenspraak; maar het was ook een tragedie, - of liever het dreigde een tragedie te worden. Toch, op de juiste minuut, werd aan Kumpel het gewachte antwoord ter hand gesteld. De brief uit Amsterdam had een omweg over Alphen gemaakt, maar bij dien omweg was het geld gelukkig er niet uit verloren. Kumpel kon naar zijn ouders reizen; in Amsterdam had hij ten minste zijn brood, al was 't een bittere kost, want de oude heer werd ziek van ergernis en spaarde zijn tong niet.

Och, dat was een sombere tijd dien hij in zijns vaders huis tegemoet ging. ‘Onvoorzichtig!’ Noemde de stadhouder hem zoo? Maar begreep de Prins dan niet dat, als hij, Kumpel, eens heusch onvoorzichtig wou wezen, er dan dingen bekend zouden worden, dingen.... Hij kon 't niet onder zich houden, de Vorst moest het weten en hij schreef aan Zijn Doorluchtige Hoogheid, October 1786:

> Geheel Amsterdam is overtuigd dat ik, om uwe belangens, mijne huisselijke belangens, de belangens van mijn Ouders, gewaagd hebbe, en mijn verlies met geen vijfentwintig duizend Guldens stoppen kan.... Ook weet gij, Prins! dat ik meer dan eens levensgevaar heb geloopen, mooglijk worde ik daarom bij Uwe Doorl. Hoogheid voor onvoorzichtig geacht.... Ik durf mijne handelingen voor de Natie bloot leggen; ook moet ik mijne geschondene Eere herstellen, dit is mijn pligt, maar.... 't zal de rampzaligste gevolgen voor Uwe Doorl. Hoogheid in Holland hebben, en schoon men denkt dat ik mijn kop er aan waage, men vergist zich, ik maak er fortuin bij.

Dat is de opbruising van toorn in den brief; daarop volgt direct, zonder de minste voorbereiding, de verteedering en de val:

> ‘maar ik zoek uw behoud, niet mijn geluk. Ik worde miskend, en mishandeld, en ziehier in 't kort bijeen wat ik deed en leed: Als nog niemand voor uwe zaak uitkomende zlch bekend dorst maaken, dorst ik, ten kosten van toekomend en nabij zijnde fortuin, ten kosten mijner rust en veiligheid, ten kosten van mijne tijdelijke goederen de eerste te zijn.’

De brief was hem heet uit zijn pen gestort; maar hij bevatte nog iets meer dan puren hartstocht, er kwam ook een aantijging, een aangifte in voor.

> De zucht voor uwe belangens dwingt mij uwe Doorl. Hoogheid ..... de schelmen bekend te maken die alle onheil brouwen.

Misschien was het maar een vage aanklacht; toch moet ze vermeld worden, want ze 'hoort bij de physionomie van den brief. Die Ridder met zijn open geestdrift, - hij was een paar sporten gedaald, in de laagte, naar de laagheid toe; hij wou voor verklikker gaan spelen. De veer die hem ophield had een knak gekregen.

Toen zijn brief weggezonden was, begreep Kumpel dat hij een domheid had begaan. Het was een opwinding van hem geweest alsof hij heusch iets beteekende; en hij was noch edelmoedig, noch boosaardig genoeg om hetzij de rol van goedheid of dan de rol van het kwade te kunnen doorspelen. Een kwâjongensbevlieging had hem groot doen spreken tegenover den Prins, en een oogenblik later hunkerde hij weer naar de gunst van het hof. Hij huilde om zijn dwaasheid die een man als Willen V hem nooit vergeven zou. Arme pronker! Veroordeeld: Ridder af!

Doelloos zwierf Kumpel door Amsterdam. Bij een van de oploopjes in de stad van het begin van 1787 klonk hem onverwacht het welbekende versje in de ooren:

> Een Ridder ging ter Boerenjacht,
> Ha ha!

Hij hoorde achter zich roepen: Dat is de man van Oegstgeest! Kumpel werd voor zijn lieve leven beducht en vluchtte halsoverkop met den postwagen naar Arnhem. Daar dacht hij door het bewijzen van diensten aan de goede zaak het recht te kunnen herkrijgen om den Stadhouder te naderen. Maar deze hield hem op een afstand.

Het werd een manie bij Kumpel en een formeele jacht op den Prins.

Als deze, na de tegenomwenteling, in 1788 Amsterdam bezockt dringt Kumpel zich weer naar voren, en bij een feestgelegenheid weet hij zoo dicht in de vorstelijke nabijheid te komen dat Willem V hem in een soort van verlegenheid met een: ‘Laat mij liefst voor wat ik ben’, den rug moet toedraaien.

Eindelijk, eindelijk gaf Kumpel 't op (1790), en weer door

een brief, maar nu een brief aan het publiek, een: Recueil van stukken, alle andere en verdere verdeediging van Mr. Jan Willem Kumpel voorafgaande.

Het begint met een inleiding waarin Mr. Jan Willem Kumpel wordt afgeschilderd als een zachtzinnig, godvreezend man, door zijn ervaring wijs geworden en in zijn ongeluk berustend.

Daarop komen de stukken: attesten van 's mans groote daden, *in majorem Kumpelii gloriam*.

Het slot maakt een venijnige aanklacht tegen een ongenoemde.

Volgens de bedoeling van den schrijver was het boekje in de eerste plaats een aanval tegen Baron Torck van Rosendaal omdat hij verzuimd had zijn voorspraak bij den Stadhouder te wezen, en het ding is een samenstel geworden van ophemeling, chantage en kwaadsprekerij. De taal is jammerlijk; niet één woord, en niet één gevoel, in die bladzijden, dat recht door zee gaat.

Zullen we den snijersjongen bij dit moment van zijn leven niet voor goed laten varen? -

Mij goed; maar toch het is een gedenkstuk dat geschrift. De rest van Kumpel geef ik present; dit boekje kunnen wij niet missen. Al het andere: de dapperheden in Oegstgeest, Leiden, Rotterdam en Arnhem, kunnen wij gerust op zij laten liggen, dat zijn historietjes; maar dit hier is een zielsbekentenis, het maakt een deel uit van onze vaderlandsche historie. Wanneer men er zich toe zet om het verwarde gefluister van de woorden te verstaan, dan hoort men tusschen de babbelende en dobberende gevoelens uit, een geluid. En het is een flauw stemmetje dat troost zoekt en op wraak zint om bedrogen grootheidsverwachtingen, een treurend stemmetje dat zijn misslagen en deugden en zwakheden belijdt, een piepstemmetje van een kleine menschenziel; en niet alleen van die ziel, maar ook van een gansche zielige klasse van menschen uit dien tijd.

Menschen die mislukken - en er is heel wat mislukt in het Nederland van het eind der achttiende eeuw - hebben altoos behoefte om zich, onder klachten, voor zichzelf en de wereld te rechtvaardigen. En deze apologie, dit begin van

een ‘verdediging’ van Kumpel, behoort misschien nog, ondanks haar guichelarijen, tot de meest openhartige onder alle schoongekleurde bekentenissen en roem-van-voorvaderenophalerijen waarmee Nederland, tegen wil en dank, er voor is uitgekomen dat het had afgelegd.

Het ‘Recueil van stukken’ dekt Kumpels leven als een grafsteen. ‘Hier ligt Mr. J.W. Kumpel.’ Een hoekje van onze geschiedenis is een kerkhof. Daar vindt men dat monument.

Want het overige van Kumpels bestaan, de dertig of veertig jaren die na 1790 volgen, is niets dan een omslachtige herhaling van het voorgaande. Hij zwerft in Holland, en wil groot doen, edel zijn, en loopt achter vrouwenrokken aan, en wordt bedrogen. Hij gaat naar Engeland - niet in 1799, tengevolge van de kleine Oranjebeweging in ons land, zooals hij 't wel eens heeft willen doen voorkomen - maar in 1798 achter een paar dames, en komt bedrogen terug. Dan valt hij in handen van die eene geduchte vrouw, en hij komt er niet uit dan als een gebroken, femelende, bedelende, bittere oude man, met, als laatste woord, weder een boekje dat zijn ‘verdere verdeediging’ vooraf moest gaan:

> Het is dus meer dan tijd openbaar te spreken, en daarvan is deze uitgave een voorlooper. De geschiedenis van mijn leven zal wel geen vrolijke Roman, maar belangrijk genoeg en waar zijn. (Proces verbaal, gedat. 30 Juni 1826.)

‘*Meer dan tijd*’ - enkele maanden later overleed hij in het werkhuis. Al lager en lager!

Arme Kumpel! Het is of er op de lippen hem wat brandt, en hij heeft het nooit kunnen zeggen. De edelman zat in hem, en niet eenmaal een fatsoenlijke snijersjongen is voor den dag gekomen.

Hij heeft het gevoel gehad dat er een zedelijke moord aan hem is gepleegd.

Wanneer?

Niet eerst door die onbarmhartige vrouw, Mevrouw Bilderdijk-Woesthoven; de gebeurtenis dagteekent van veel vroeger, van het jaar 1786, toen Kumpel van zijn vergeefsch bezoek op het Loo naar den Haag is gekomen. Daar, in den Haag, is hem zijn zelfgevoel ontvallen.

Er moet iets meer geschied zijn dan wij nog weten. Een opmerking van Reigersman, den Raad-thesaurier van Willem V, over zijn ‘onvoorzichtigheid’, vergoed daarenboven door een ruim geldgeschenk, zou Kumpel nooit zoo geheel van zijn stuk hebben gebracht.

Ook zegt hij in zijn Recueil van stukken, van 1790, dat het onheil, hem overvallen, ‘het werk is van één Mensch, een baatzuchtig mensch, die zwellend van eerzucht zichzelven de wijste der stervelingen acht, en in een duister voorleeden gulden tytelen ziet.’ En in een prospectus van zijn levensbeschrijving, tegelijk met het ‘Recueil’ uitgekomen, meldt Kumpel dat het derde deel van zijn biographische Apologie (1786) ‘vertoont, hoe hij in den Haag, door de goddelooze listen van een valsch vriend, een geleerd, van zichzelfs hooggevoelig, en snood Man, tot het uiterste van rampspoeden verviel.’

We hebben tot nu toe in dit hoofdstuk Bilderdijks naam niet gehoord; maar me dunkt, deze laatste aangehaalde woorden van Kumpel wijzen op hem, noemen hem bij zijn vollen naam, en, wat nog meer is, rekenen hem (in den brief aan den Prins van October 1786) onder de ‘schelmen die alle onheil brouwen.’

Bilderdijk, van zijn kant, in een brief uit Londen aan zijn eerste vrouw, gedagteekend uit het beginnende tweede jaar van zijn ballingschap (15 Februari 1796), heeft een uiting over Kumpel die ons ook ongeveer tot 1786 terugbrengt: Mevrouw Bilderdijk-Woesthoven had aan haar man een gezegde van Kumpel (dat haar denkelijk uit Amsterdam ter oore was gekomen, want daar leefde Kumpel in dien tijd) overgebriefd, als zou Bilderdijk hem een ‘offerte van tien duizend guldens hebben gedaan.’ De dichter antwoordt vol grimmigheid dat hij Kumpel nog evenzoo beschouwt als hij in de laatste tien of elf jaren deed, en dat hij een eerlijk man onteerd zou achten, ja den beul zelf vernederd zou rekenen, wanneer hij hem eenig woord toesprak.

Men heeft wel, door een misverstand alsof Kumpel in den Haag met Mevrouw Bilderdijk-Woesthoven tijdens het begin van 1796 had gesproken over die tien duizend gulden, een geheel verkeerden uitleg aan die briefpassage van den dichter gegeven, en men is daardoor op een valsch spoor gekomen.

De zaak is deze: Bilderdijk begreep Kumpels bedoeling uitstekend, maar hij vond het onnoodig zijn vrouw in te lichten, hij wou aan 't mensch in den Haag geen rekenschap geven. Had Mevrouw Bilderdijk van Kumpel zelf iets vernomen, zij zou zich heel anders hebben uitgedrukt.

Het ding is in een paar woorden uit te leggen; maar ik gebruik liever een omweg. Die brief van 15 Februari 1796, als de dichter daar in Londen zit, is voor me een veel te kostbaar document; hij heeft een levende dramatische waarde. Men mag hem niet voorbijgaan, wanneer men hem op zijn weg ontmoet. Ik heb Kumpel al dood gemaakt: hij kan dus gerust wat wachten.

IV.
bilderdijk in ballingschap.

Bilderdijk zit daar in Londen aan zijn vrouw te schrijven, een trotsche berooide balling, - ziet ge hem, voelt ge de aandoeningen van zijn hart?

Die man.

Hij is uit zijn Haagschen kring in 1795 weggehaald.

Waardoor?

Wel, door datzelfde leven dat Goethe uit Weimar had geduwd toen het zag hoe de wereld daar te eng voor hem werd.

De Natuur heeft zich eensklaps haar bedoeling met den Hollandschen dichter herinnerd. En toen Bilderdijk de veertig naderde, liet ze de Franschen over de bevroren rivieren onze Republiek binnentrekken, joeg ze Willem V den schrik op 't lijf dat hij over Scheveningen naar Engeland vluchtte, maakte ze den heelen omslag van een revolutietje, - eenig en alleen om den dichter uit zijn Haagsche dwangbuisleven op zichzelf de wereld in te stooten.

Naar Italië, naar het land van de zon en de glorierijke kunst?....

Hier toont het leven zich weer even links als vroeger. Zijn kracht voor Bilderdijk lijkt, al bij den eersten aanloop, verlamd. Het brengt hem, langs kille, mistige paden, door ongastvrije oorden, met een langen omweg vol vernedering en

onbeholpenheid, in de nabijheid terug van het stadhouderlijk hof. Maar nu een verminderd ontluisterd hof, gebannen in Engeland.

Voor Goethe was de Italiaansche reis een bevrijding, een overgang tot het grootere, ruimere leven. Bilderdijk daarentegen ondervond gedurende zijn buitenlandsch verblijf eerst ten volle zijne afhankelijkheid. In plaats van de vrijheid van het zwerven, gebrek en benauwdheid; in plaats van den vroolijken gang der beweging, zelfverwijt en bezorgdheid om het achtergelaten huisgezin, - en schuldbesef. Terwijl de Hoogduitscher naar het licht werd getrokken en zich verheven voelde in een sfeer van zelfbewuste kennis, won, bij den Hollander, onder den prikkel van zonde en smaad het sombere element den dag en hij ging schuilen op het twijfelachtig gebied tusschen fantasie en weten, in de achterbuurten van de menschelijke wijsheid.

Ziet ge hem daar, in Londen, den ‘sukkel’, bestemd om dichter te wezen, en niet meer dan een virtuoos, een verzenmaker en een mislukt advocaat!

Het leven is voor niemand makkelijk, en het solt graag wat met de menschen, maar dezen man was het waarheid schuldig geweest, en het had hem belogen en bedrogen.

Men heeft gezegd dat Bilderdijk loog. Maar hij loog niet, hij loog terug, en dat is iets anders. Hij vocht met zijn wreede stiefmoeder, het Leven, en als zij hem plaagde met haar beloften en hem onthield wat ze hem beloofd had, dan antwoordde hij haar, om zich groot te houden, - met een leugen. Zijn verlangen om af te stammen van den Zwaneridder en van een vorstelijk geslacht, het opblazen van zijn neiging voor een coquet dom mensch tot een overmeesterende liefde, zijn groot doen met zijn verzen en zijn geleerdheid, dat alles is louter een blufferige weerwraak tegen moeder natuur, een aanhouden, een dwingen, een dwarsdrijven.

Zijn vriend Feith, in zijn Zwolsche spraak, noemde hem een ‘onbegriepelijk’ mensch. Bilderdijk kon hartelijk om dat ‘onbegriepelijk’ lachen; maar daar te Londen, in zijn ballingschap, verstrikt en ingeschroefd tusschen het tegenstrijdige willen van zijn geest en zijn lot, moest wel ook hijzelf met zijn eigen wezen niet langer raad weten.

Hoever had hij het met zijn gaven gebracht?

Hij had humor, en lust in den dramatischen gang der gebeurtenissen; hij kende de menschen, en wist ze te teekenen; hij ontdekte dadelijk het eenvoudige, echte woord, en tegelijk was hij meester van de hartstochtelijke rhetorica; ja, hij bezat de geweldige redenaarsmacht over de taal, het forschte, beste talent dat de natuur aan haar lievelingen kan schenken, op voorwaarde dat ze het meer als een kracht in zich zullen gevoelen dan overvloedig zullen gebruiken; want het woord mag niet onmiddellijk door zijn brutale overmacht willen werken. Hij had al die gegevens, genoeg om het geestelijk leven van zijn land en zijn tijd een bepaalden vorm te geven, dat het niet behoefde weg te dribbelen in allerlei flauwe en lauwe vormpjes van kleinsteedschheid zooals het gedaan heeft, - en zijn heele dichtermacht verstoof in wat schuim van onnutte woorden en van praalvol gebeuzel, zijn heele machtige persoonlijkheid ging op in de belachelijkheid van het ongeluk en de kwade kans!

Het leven bedroog den dichter en liet hem zitten; de tijd ging voorbij, en hij werkte zich vast door zijn tegenstreven, en hij maakte zich wijs dat hij wat uitrichtte, en hij wist dat hij verkeerd ging.

Maar soms voelde hij, - zooals men uit een droom kan wakker worden met een herinnering aan een vreemd geluk, - soms voelde hij, in een plotseling opkomen en wegtrekken van stille verrukking, het waas van zijn echte zielsleven, de frischheid van de verborgen bron die nooit zijn dorst had gelescht.

En dat heimwee naar de ongerepte waarheid van zijn dichter-bestaan werd voor Bilderdijk belichaamd in de gestalte van een jong meisje hem tegemoet komend met het levendig open oog, dat bezieling zoekt en vervulling van nog onontraadselde verlangens.... Want zoodra de dichter een nieuwe springader ontdekt, dan staat zijn vreugde voor hem in een levend beeld. Zijn muze is een vrouw.

Het is weder een overeenkomst met het plan van Goethe's leven. Toen de Hoogduitsche dichter uit Italië naar Weimar terugkwam, met iets in zijn hart wat naar vertwijfeling leek of hij in de kleine hofstad weer zou kunnen tieren, - toen voerde het lot hem het aanvallige ‘deerntjen’ in de armen:

de belichaming van zijn zielentrek naar het vrije, eenvoudige, aardsche. Wat hem ontbrak stond voor zijn oog in lieve gedaante.

> Oftmals hab' ich auch schon in ihren Armen gedichtet, Und des
> Hexameters Maass leise mit fingernder Hand
> Ihr auf dem Rücken gezählt. Sie athmet in lieblichem Schlummer, Und
> es durchglühet ihr Hauch mir bis in's Tiefste die Brust.

Eveneens bij Bilderdijk....

Zoozeer loopen de lijnen van de dichters loopbaan parallel. Er is hier geen sprake van een spel der natuur, dat vraagt om onze instemming of om onzen spijt; maar het is aanleg en teekening die wij eenvoudig moeten lezen en begrijpen.

Datzelfde wettelooze, innige gevoel dat Goethe meesleepte tot den band met zijn Christiane, dreef Bilderdijk tot de vereeniging met Katharina Schweickhardt. De familie van het meisje was hem het aanzien niet waard geweest, toen ze, vóor 1787, nog in den Haag woonde. In Londen was de betrekking dadelijk intiem.

Hij had op Kerstdag 1795 voor 't eerst het meisje leeren kennen. Nog geen twee maanden waren sinds dien dag voorbijgegaan, toen Bilderdijk den brief aan zijn wettige vrouw schreef, - den brief van 15 Februari, dien wij nu eindelijk ter hand nemen. Twee maanden, tijd genoeg voor de verbeelding van den dichter om in gedachte reeds den heelen kring van passie te doorloopen die de lange volgende tijd in werkelijkheid ontwikkelen zou. Want ook al weer in deze verhouding tot Katharina Schweickhardt is er voor den dichter geen krachtige frissche vervulling, geen flinke beslissing....

Daar zit hij dan in Londen, Bilderdijk, oud en verslagen, maar met een tweede jeugd in 't dichte vooruitzicht. Hij meldt zijn wedervaren nog trouw naar 't huis in den Haag, en van daar moet hij telkens klachten hooren en bedekte verwijten. Zijn vrouw schrijft hem (begin Januari 1796):

> Zal er haast een einde zijn van uw ballingschap? wat denkt gij?.... Ten minsten moest 't Hof u voor u bestaan zekerheid geeven. Er wordt hier overal verteld, dat gij reeds als gouverneur van 't jonge prinsie zijt aangenomen; wat is daarvan? 't wordt hier overal verteld....

Dan schrijft ze hem (begin Februari 1796):

> Men vertelt hier overal, dat gij reeds vooruit gekregen hebt de post van den overledene Larey (den kabinetssecretaris van Willem V); is dit waar, zo schrijft mij zulks. Kumpel heeft ook verteld.... dat gij hem een offerte van tienduizend guldens gedaan heb, als hebbende gij tegenwoordig zo veel geld, als gij maar wilt hebben. Dus wijl gij aan Kumpel tienduizend guldens presenteert, zult gij mij en uw kinderen wel een vijftigduizend mogen zenden; ik geloof dat het zeeker beeter aan ons gegeven was, en ik gis, dat al die roeleerende praatiës leugens zijn. Wy vaaren wel. By uw vader... hij berichte mij....

Zoo rammelt het mensch met haar losse tong al voort en dischт de praatjes nog eens op die ze zelf heeft meêgebracht op de gezellige avondjes bij Dominé Bouvier en de Dumoulins in de Spuistraat - want de bedroefde, in den Haag achtergebleven vrouw gaat druk uit soupeeren en komt 's avonds laat thuis.

> Ja, gij hebt wel gelijk: eer ik aan Kumpel of zyn gelijk 10 duizend guldens geef of aanbied, zult gij er ten minsten 30 - ja 60 duizend van mij ontfangen. Hier kunt ge gerust op wezen,

antwoordt haar Bilderdijk, met een echt Bilderdijksche wending, den 15 Februari 1796.

En hij vertelt als bewijs hoe 't bij hem opgeschept is, van zijn armzaligen tocht om den Prins te spreken, naar Hamptoncourt, en zijn teruggang blootsvoets, daar zijn schoenen hem begaven en hij zijn kousen moest sparen.

Er ligt al wat effectbejag in dat pakkende verhaal. Maar dit is bijzaak.

De dichter gaat dan over zijn omstandigheden spreken, en vervalt in zijn gewone klachten. Eensklaps keert hij zich weer tot de geruchten door zijn vrouw hem aangebracht. En het is de tweede maal:

> Waar haalt men het toch van daan dat ik het ampt van Larrey zou krijgen? Immers weet men in Holland wel dat Larrey sints jaren geen ampten meer had en dat ze aan Van Citters gegeven

> geweest zijn. Heugt u dan niet, dat dit aan Reigersman den dood gedaan heeft?[1)] Herinner 't u slechts!

Hoe kan men zoo kort van memorie wezen? vraagt de dichter; die post is Reigersman en hem, acht jaar geleden, reeds voor den neus weggekaapt. Dat ‘weet men immers in Holland wel.’

Zoo komisch grootsprakig kan Bilderdijk zich uitdrukken.

En wat zijn wenschen betreft:

> Ik hoop ook niet, dat mijn lot wezen zal, op mijn jaren in zulk een ampt te vallen. Dit zou mij vrij harder vallen, dan iemand gelooven kan. Ik ben er niet meer in staat toe.

Wij weten hoezeer de dichter aan de nabijheid van de macht, aan de nabijheid van den vorst hing. Zijn lot dreef hem in die richting; en de onoprechtheid van zijn woord blijkt. Wat hij het hevigst verlangde dat keerde hij den rug toe: hij wilde niet dat het Leven hem in zijn ziel zou lezen, en hij loog terug. Hij te oud! en van Citters die bij de aanvaarding van de opvolging in dien post al 62 jaar was, in 1787. Hij er niet meer toe in staat! och of het lot hem eens uitgedaagd had, maar op een onbelemmerd terrein, om zijn krachten te toonen. Hij niet willen! maar hij moest willen.

Zoo fluit de dichter aan zijn vrouw zijn wijsje voor zonder ook het minste van zijn hart te ontdekken, en opnieuw bidt hij zijn litanie van klachten af, met allerlei huiselijke détails en telkens van die kleine uitschietingen, dingen die hij in zichzelf prevelt, en waarvan niemand de strekking begrijpen kan, dan hij alleen, op dat oogenblik.

En hij mompelt: Was ik maar gestorven! Het is waarlijk niet met mijn wil dat ik nog op aarde ben. Ik heb er niet om gevraagd. - En onderwijl voelt hij het nieuwe leven dat hem in het jonge meisje, Katharina Schweickhardt nadert. Een nieuw verdriet; een nieuwe tuchtiging; maar wat een drift, - in verbeelding, nog op dat oogenblik, - om dien weg van passie op te gaan.

1) Bilderdijk zal hiermee wel niet den tijd bedoelen dat van Citters zijn benoeming tot de opvolging in de Larrey's secretarisschap aannam, Maart 1787; want Reigersman bleef daarna nog in alle zaken gemengd. Maar denkelijk heeft hij 't oog op de schikkingen na het herstel van den Prins, op het eind van het jaar 1787 gemaakt. Reigersman overleed aan een beroerte 29 Maart 1788.

Hij huichelspeelt wat met zijn zinnen voor zijn eigen pleizier; niemand, vooral niet het mensch in den Haag, mag de naaktheid van zijn gedachte bekijken. Maar dan komt de terugslag: hij is toch gebonden; aan haar, zijn wettige vrouw. Zijn plicht moest wezen voor haar te zorgen, en hij kan niets geven. Niets dan zijn gevoel. Een paar woorden van liefde, of wat daarop mag lijken, vallen uit zijn pen. Misschien heel valsch.

En weder volgt wat gebeuzel om den brief tot een einde te brengen. Hij is aan 't eind. Daar breekt nog eenmaal zijn toorn los over het dwaze gerucht hem oververteld. Het heeft hem tot schrijven gezet; het heeft hem, onder 't schrijven en onder al zijn andere gedachten, niet losgelaten; hij kan niet aan 't eind komen zonder: ‘Nog een woordjen van Kumpel.’ En dat woordjen is zijn verwensching. ‘Ik beschouw dien knaap nog even zoo als ik in de laatste tien of elf jaren gedaan heb; en ik zou den beul onteerd achten, wanneer hij hem eenig woord toesprak.’

Het is voor de derde maal dat Bilderdijk op het chapitre komt. Met al zijn onoprechtheid tegenover het mensch in den Haag, hier is zijn toorn echt. Hij heeft pijn op de plek waar tien of elf jaar geleden de vriendschap met Kumpel van zijn hart is afgebroken. Maar voor de reden van de breuk wil hij niet uitkomen.

Hij, tienduizend gulden aan Kumpel geven!

De dichter houdt zich leuk.

Er hindert hem iets. Hij denkt aan de dagen dat hij Reigersmans eerzucht deelde en door Reigersmans bescherming zijn weg aan 't hof dacht te maken.

Toen heeft dat gruwzame verwijt van Kumpel plaats gehad.

Want men begrijpt toch wel wat Kumpel inderdaad zal gezegd hebben, in Amsterdam, dien winter van 1796? - Als Bilderdijk waarlijk aan 't stadhouderlijk hof in gunst is, en zich in goud baadt, is hij verplicht de tienduizend gulden terug te geven, mij door een schelmstuk onthouden.

Die woorden bracht Vrouwe Bilderdijk - Woesthoven verkeerd over, zonder iets te gevoelen van de ergernis die zij zou geven.

Bilderdijk heeft zijn redenen gehad....

Wij moeten naar het jaar 1786 terug.

V.
Bilderdijk en Kumpel.

Dus brengen we dan ten slotte de twee mannen handelend en sprekend tegenover elkander. Ik heb die samenkomsten uitgespaard, zooals men het beste voor het laatste bewaart. Maar nu ik mijn aandacht bij dit bedrijf bepaal, overvalt me ik weet niet welke verdrietelijkheid dat het toeval van alles wat tusschen de vrienden verhandeld is, als levende woorden alleen de woorden heeft behouden van de scheiding.

Zoo gaat het nu eenmaal. Dat zijn de overblijfsels der herinneringen van het leven: de harde insnijdsels van het lot, niet de gelijkmatige gang van het bestaan.

Op den achtergrond van het scheidingstooneel vertoont zich het jaar 1786.

Er was eindelijk teekening gekomen in het conflict tusschen de staatspartijen; en gedurende die zomermaanden dat Kumpel in den Haag was zat er electriciteit in de lucht. Hier en daar had gewapend verzet van de burgerkorpsen plaats. De geregelde troepen waren gerequireerd om dien tegenstand der burgerijen te onderdrukken, en daartegenover waren de Staten van Holland van zins, en ze besloten, om den Prins-Stadhouder in het opperbevel over de troepen van hun gewest te schorsen.

Wie bezat de souvereiniteit? - De Staten beschouwden zich als de dragers van de volledige souvereiniteit.

Nog leek het mogelijk dat in Amsterdam de bezadigde regenten het van de drijvers zouden winnen, maar het was alleen een kans. De nieuwe regeering in Pruisen, na den dood van Frederik den Groote, beloofde daarentegen een steun te wezen voor de Prinsgezinden, als het uitzien daarop ten minste niet de troebelen in ons land verscherpte.

Een man die zich de zaken van staat aantrok had zijn hoofd vol. Bilderdijk, met zijn politieke strafprocessen, zijn betrekkingen tot courantiers en vlugbladschrijvers, zijn andere verbindingen nog wellicht, leefde geheel in den strijd. Dan kwam zijn gewone advocatenpractijk; en altoos stonden hem voor den geest de groote werken die hij schrijven zou: zijn

vaderlandsche geschiedenis, zijn vaderlandsche spraakkunst. Verzen en vertalingen, graveerwerk, teekenen en knutselen waren verpoozingen. ‘Ik moet werken’, zoo was zijn referein. Overdag, 's nachts.

Hij had geen rust. Zijn hhwelijk gaf hem geen geluk. Wat hij van een vrouw zou hebben kunnen ontvangen, vrede en bevrediging, vond hij bij Katharina Rebekka Woesthoven niet. Zij was dom, en niet alleen dom, maar voor hem kurig, koppig en aanmatigend. Pas was het eerste jaar van hun samenleven voorbij. Bilderdijk kampte nog of hij macht over haar winnen zou, en hij zag toch al dat het een voortdurende kamp zou worden.

Een nieuwe overprikkeling bij de overprikkeling van den arbeid. Vlagen van toorn en van razernij. Maar hij kon werken, want hij was een sterk man en zijn eerzucht omspande een grootsch arbeidsveld.

Bilderdijk verheugde zich over de komst van Kumpel in den Haag. De vrienden hadden elkander bijna in geen jaar gezien en de dichter moest hooren wat er al met den Ridder was geschied. Kumpel biechtte op over zijn wedervaren in den Briel en zijn tocht naar het Loo, zoo eerlijk als hij kon.

Hij voelde zich gedrukt door booze voorgevoelens. Maar Bilderdijk was vol deelneming en moedigheid. Zijn vriend deed hem in alle bijzonderheden het verhaal van de handelingen der Brielsche schoone, en hoe barstte de dichter uit in verwenschingen tegen alle Briellenaren, met de coquette incluis, toen de Ridder aan 't eind van zijn avonturen was gekomen. Kumpel, die niet meer aan de uitbundigheid van Bilderdijk gewend was, dacht dat hij het vuur van den hemel over de zondige stad zag neerdalen. ‘Wat den Prins betreft,’ zei hem de dichter, ‘laat dat voor mijn rekening, ik zal zorgen dat hij ingelicht wordt, en dat ge vrij komt van wat die dwaze menschen u waarschijnlijk hebben aangewreven. Binnen veertien dagen is de zaak in orde. Blijf zoo lang in den Haag. Wij zullen zien wie de baas is, wij of den Briel?’

De dankbaarheid en het geluk van Kumpel! Hij zag zich al dadelijk door den steun van Bilderdijk in een schitterende betrekking, en bij voorbaat leefde hij er royaal van.

Waarvoor is men ook ridder als 't niet is om statie temaken? Zijn groote vriend had hem, een van die dagen, in vertrouwen zijn *Elius* voorgelezen, het gedicht dat Bilderdijk Teisterbant's afstamming van den Zwaneridder verheerlijkt; hij voelde iets op zich afstralen van de voornaamheid van den dichter, die van plan was den naam van Elius - ‘sedert omtrent elf eeuwen in ons geslacht niet meer gebruikt’ - aan zijn zoon te geven, als zijn vrouw, bij haar aanstaande bevalling, van een zoon beviel.

Maar de tijd verstreek, Kumpel slenterde door Veenestraat en Hoogstraat en verteerde het geld dat hij van Mr. Reigersman gekregen had. Op een dag bracht hem een gedienstige geest een praatje over, dat in een winkel door een edelman van het hof over hem gehouden was. ‘Dat is die Kumpel die den Prins heeft gecompromitteerd, en geprostitueerd in allerlei intrigues, een man tot over de ooren in schuld, ofschoon hij voor een paar jaar tien duizend gulden van den Prins heeft gekregen.’

Tien duizend gulden! het waren maar 3800 geweest die hem door Mr. Reigersman in 1784 waren uitbetaald. ‘Waar zijn de 6200 gebleven? Wie heeft ze gestolen?’ De arme Kumpel zag dat geld zoo duidelijk voor zijn oogen als een hongerlijder een diner. Hij wilde zijn tien duizend gulden compleet hebben, en kwam er over bij Bilderdijk aan.

De dichter ontstelde: ‘Hoe kunnen de menschen zoo boos zijn! Kom, die zaak mag tusschen ons niet blijven. Dat moet ge van u afzetten.’

Maar Kumpel had wantrouwen opgevat. Hij bracht het een en ander bijeen, hij zocht redenen voor dit of voor dat, hij vond dat men hem links liet liggen, hij ging begrijpen dat Bilderdijk mogelijk tot zijn vijanden kon behooren.

Toen hij hem de volgende maal sprak, nam Kumpel een hoogen toon aan. Hij sprak van ‘schurkenstreken,’ en dat hij Bilderdijk in zijn macht had, omdat hij van zijn geheimen wist.

‘Ik ben nog liever een schurk dan een gek,’ zei hem de dichter. ‘En ge zijt gek. Iedereen krijgt ge tegen u; ik zal de menschen, voor zoover noodig, op de hoogte helpen van uw gedrag, en als elk u verlaat, helpt uw vader u zeker niet,

dat weet ge. Hier doet ge niets dan schulden maken. Ge zijt een verloren man. Dacht ge tegen me op te kunnen? Wie mij weerstaat moet er onder. Ik heb me verder niet met u te bemoeien, want ik volg mijn eigen weg. Ga nu heen. Ik heb te studeeren, ik moet werken.'

Bilderdijk had zich wel boos gemaakt, maar hij had zich niet opgewonden. Zijn woorden snerpten door Kumpels hart. Hij verliet het huis schijnbaar koel en kalm, wandelde nadenkend door de straten en wilde zich ook nog goed houden op zijn kamer. Daar begon hij een 'Ode op de rust der ziel.'

Hij was toch ook dichter, en hij bukte niet.

En toch, Kumpel zou het voelen dat hij een wereld, dat hij zijn wereld verloren had.

Niet de gesproken woorden maakten de scheiding, maar de trots aan beide kanten om tot geen verzoening te willen komen, nadat de woorden waren gevallen.

Kumpel hield zich in zijn gedachten staande, door Bilderdijk van diefstal te beschuldigen en door de reden van de breuk te zoeken in de onmogelijkheid voor Bilderdijk om zich te verantwoorden.

Hij zocht wraak tegen den vroegeren vriend (en hij heeft den dichter zeker door zijn 'praatjes' benadeeld), daardoor bezorgde hij zijn eigen verlaging, want hij sloot zich nu uit van het groote, ruimere leven waar de dichter hem had ingewijd.

Arme Kumpel, zoo pakt het lot je aan en schudt je en toont je leegte, ook de leegte van je geestdrift!

En zou Bilderdijk een goed geweten hebben tegenover Kumpel? Hij had zijn werk, en hij heeft den vriend losgelaten...

Zooals Goethe (laat mij de parallel tusschen Bilderdijk en Goethe doortrekken), eenmaal in Weimar gevestigd, de hand heeft afgetrokken van zijn vriend Lenz, den Lenz die liederen gedicht heeft, moeilijk van Goethe's liederen te onderscheiden, die het hof heeft gemaakt aan de geliefde en aan de zuster van Goethe, om op alle wijs zijn vriend nabij te komen, en die op eens, niet onverdiend zeker, door zijn toorn getroffen werd.

Het is de weg van dichtervriendschappen. Een gelijk streven verbindt de jeugd van den genialen man en zijn navolgers:

het verschil van karakter heeft zich nog niet uitgesproken. Men hangt elkander aan, men gaat in elkander op, men leeft in de ideale wereld. Langzamerhand, door den schok van het praktische leven, komt het onderscheid in talenten aan den dag. De kracht, de veelzijdigheid is aan den eenen kant; de zwakheid, het gebrek aan groeivermogen is aan den anderen kant; en het samengaan valt bezwaarlijk. Dan duwt de machtige zijn aanhangsel van zich weg, omdat hij vooruit wil en moet. Dat is het verraderlijke van het genie: eerst trekt het aan en geeft aan de zwakken een schijn van kracht; daarna stoot het door zijn kracht terug en leert aan de zwakken hun zwakheid.

Bilderdijk moet zijn conscientie wel bezwaard hebben gevoeld; want hij heeft zeker begrepen - of er dan meer of minder schuld aan den kant van Kumpel lag, - dat wat voor hem zelf een verdriet is geweest, voor den ander gelijk heeft gestaan met een vonnis. -

BYVANCK.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Inhuldiging van Hare Majesteit de Koningin.

> ‘Believe me, I speak as my understanding instructs
> me, and as my honesty puts it to utterance.’
> SHAKSPEARE, *Winterstale*, Act I. Sc. 1.

Hare Majesteit de Koningin-Weduwe, Regentes van het Koningrijk, heeft van het oogenblik der aanvaarding van het Regentschap in meer dan een opzicht het Nederlandsche Volk aan zich verplicht.

Volgens de wet bijgestaan en voorgelicht door den Raad van Voogdij, heeft Zij, als voogdes en zorgzaam lief hebbende moeder, de heilige belangen der opvoeding van Haar eenig kind geen oogenblik uit het oog verloren.

En in ons staatsbestuur trad Zij op steeds en altijd ‘in naam van Hare Majesteit de Koningin’. Zij zag nimmer voorbij, heeft nooit vergeten, dat de moeder en voogdes, tot Regentes benoemd, *persoonlijk* niet in de plaats trad van de Koningin, noch voor Deze den troon beklom. Zij was zich bewust dat Zij volgens de grondwet ‘het Koninklijk gezag’ *waarnam*. Zóó zwoer Zij trouw aan de Koningin; zóó beloofde Zij onder eede, zoolang de Koningin minderjarig is de grondwet steeds te zullen onderhouden en handhaven.

Dien staatsplicht vervulde Zij met de hoofden der ministerieele departementen, die Haar bijstonden en door de wet uitdrukkelijk geroepen zijn te ‘zorgen voor de uitvoering der Grondwet en der andere wetten, voor zooverre die van de Kroon afhangt’.

En daar nu van de Kroon speciaal afhangt hoe en wanneer uitvoering zal gegeven worden aan artikel 51 van de grondwet, staat onbetwistbaar vast dat de inhuldiging des Konings is eene

regeeringsdaad, waaraan noch de Koning, noch de ministers zich mogen onttrekken; waartoe zoowel het Hoofd van den Staat, als deze eerste staatsdienaren te samen moeten medewerken, te midden van de Staten-generaal. Dat de plechtige beëediging en inhuldiging des Konings bij de grondwet bevolen, zou geregeld worden bij de wet, daarvan zwijgt haar artikel 51. We staan hier dus voor eene regeeringsdaad onmiddellijk emaneerende uit de grondwet, eene daad uitsluitend opgedragen aan den Koning en de ministers in eene vereenigde vergadering van de Kamers der Staten-generaal.

Waartoe dit alles in herinnering gebracht, waartoe dit kort résumé van hetgeen ieder weet te behooren tot de meest elementaire beginselen van ons staatsrecht?

Wij antwoorden: ter liefde voor en uit eerbied voor die beginselen. Wij behooren nog niet tot dezulken wier eenig beginsel dikwijls schijnt te zijn geen beginsel te hebben. Het maar al te inheemsch opportunisme verdient geen sympathie. De kracht en beteekenis van de beginselen van ons staatsrecht zijn ons heilig, omdat ze - in onzen tijd voorwaar mag dit minder dan ooit vergeten worden - den grondslag vormen en den waarborg onzer vrijheid en onafhankelijkheid. Naijverig zijn we op hunne handhaving in de hoogste mate; volledige handhaving, stipte naleving, vast overtuigd dat elke inbreuk daarop, in het belang van ons vaderland, aanstonds moet worden tegengegaan.

Zulk een inbreuk nu heeft in den laatsten tijd inderdaad plaats gehad. Het is niet anders. Tot bedenkelijke gevolgen zal zij wel niet leiden, maar deze eerste kan, juist ter gelegenheid der troonsbeklimming van H.M. Wilhelmina, door nog andere gevolgd worden. Daarom mag de bedenkelijke zijde der zaak niet stilzwijgend worden voorbijgegaan. Eene waarschuwing mag in het belang van Vorst en Vaderland, van Kroon en Regeering, niet uitblijven.

Wat is geschied?

De Nederlandsche Staats-Courant van 8 December 1897 bevat in hoofde eenige korte regels, gespatieerd, zonder dagteekening, zonder onderschrift of onderteekening. Ter plaatse waar men gewoon is de kennisgevingen aan te treffen, maar dan steeds onderteekend, van een of anderen hofrouw, welke met het staatsbestuur niets van doen heeft, wèl met het Huis des Konings, waarvan de inrichting bij de grondwet geheel aan ‘het goedvinden’ des Konings is overgelaten. In die korte regels wordt gezegd: ‘H.M. de

Koningin-Weduwe, Regentes, heeft, overeenkomstig den wensch van H.M. de Koningin, bepaald dat de plechtige beëediging en inhuldiging van H.M. de Koningin binnen de stad Amsterdam zal plaats hebben in de Nieuwe Kerk aldaar op Dinsdag 6 September 1898.'

Waarmede hebben we hier te doen? Met een Koninklijk besluit? - Doch dan zonder dagteekening en zonder onderteekening? In geheel buitengewonen vorm, zonder vermelding wie daartoe eene voordracht aan de Kroon heeft gedaan? -

De handeling die op 6 Sept. 1898, volgens dit Staatscourantbericht, zal plaats hebben, is eene regeeringsdaad, van den Koning allereerst. Hij die ingehuldigd en beëedigd zal worden heeft te bepalen wanneer dit zal geschieden. Zulk een daad is uit den aard der zaak van uitsluitend persoonlijken aard, die nooit door een minderjarigen Koning en dus ook nooit door een waarnemer van het Koninklijk gezag kan verricht worden. Wie die daad verricht moet daartoe 'het Koninklijk gezag' *zelf* uitoefenen. Welke daad van Koninklijk gezag ook vatbaar moge zijn om bij wijze van 'waarneming' door een ander dan den Koning te kunnen verricht worden, *deze* daad nooit ofte nimmer. Van waarneming van het Koninklijk gezag kan alleen sprake zijn in geval van minderjarigheid des Konings, of als de Koning buiten staat geraakt de regeering waar te nemen. Gedurende geen dier beide gevallen *kan* de Koning beëedigd of ingehuldigd worden. Daaruit volgt lijnrecht, dat elke voorziening omtrent de inhuldiging des meerderjarigen Konings aan die waarneming is onttrokken, daartoe niet *kan* behooren. Geheel overbodig zou zulk eene daad van waarneming zijn; geheel onnoodig bovendien; illegaal eindelijk, omdat die daad den waarnemer van het K. gezag zou plaatsen *boven* dat gezag, 't geen ten eenemale in strijd zou zijn met de grondwet.

Zóó is de leer der waarneming van het Koninklijk gezag dan ook steeds en te recht opgevat en verstaan. De voogdij van den minderjarigen Koning, of van den Koning die buiten staat is de Regeering waar te nemen, is bij de wet te regelen. Hij ziet Zijn gezag waargenomen tot dat een Regent die waarneming overneemt, of Hijzelf de teugels van het bewind in handen of weder in handen kan nemen.

Kort nadat de ministerieele verantwoordelijkheid, in 1848, bij de grondwet haar volledig beslag had gekregen, moest in het vol-

gende jaar Koning Willem III worden ingehuldigd. Hiertoe heeft toen de Minister van Binnenlandsche Zaken aan Z.M. eene voordracht aangeboden, op grond van het toenmalig art. 50 thans 51 van de grondwet. En het heeft den Koning destijds behaagd, bij H.D. besluit van 14 April 1849, in zijn geheel te vinden in de Ned. Staatscourant van 17 April van dat jaar: '1°. de beide Kamers der Staten-Generaal bijeen te roepen ter zake Zijner plechtige beëediging en inhuldiging; 2°. de leden dier Kamers uit te noodigen zich op 12 Mei van dat jaar ten Paleize te vereenigen, ten einde zich van daar naar de plechtige Vergadering te begeven'. Dit Kon. Besluit draagt het contraseign van den Minister van Binnenlandsche Zaken.

Zóó werd de zaak in 1849 beschouwd en behandeld. Die wijze van doen wil ons voorkomen met de grondwet volkomen overeen te stemmen.

Het is van groot belang dat de inhuldiging van H.M. onze Koningin, nadat Zij de regeering zal aanvaard hebben, niet maar alleen 'overeenkomstig [Haren] wensch' plaats hebbe, doch krachtens *Haar* besluit, omdat niemand dan Zij alleen, nadat Zij de regeering zal aanvaard hebben, tot het nemen daarvan bevoegd is. Het is van niet minder belang dat alle regeeringsdaden, die door de grondwet of andere wetten zijn voorgeschreven of toegelaten, bij die gelegenheid en daarna, gedekt zijn door een ministerieel contraseign, overeenkomstig het laatste lid van art. 77 van de grondwet. Door niet onderteekende mededeelingen in de Ned. Staatscourant omtrent regeeringsdaden, mag zich geenerlei macht stellen tusschen of boven de wettelijke staatsmachten onzer constitutie. Caveant Consules mag inzonderheid gelden op het heuchelijk, voor ons vaderland zegenrijk oogenblik van de troonsbeklimming door de laatste tot den Troon geroepen Spruit uit het Huis van Oranje.

P.F.H.

Letterkundige kroniek.

Barthold Meryan door Cornélie Huygens. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Bij de bespreking van een vroegeren roman van Mejuffrouw Huygens, *Hoogenoord*, heb ik der schrijfster er een grief van gemaakt, dat de maatschappelijke vraagstukken waarvoor zij in haar werk de aandacht vroeg en voor wier uiteenzetting de roman blijkbaar geschreven was, er niet mee saamgeweven maar er buiten tegenaan geplakt waren. ‘Het komt mij voor’ - schreef ik - ‘dat Cornélie Huygens, door haren roman tot voertuig te willen maken van zekere radicale theorieën, hare krachten overschat en dientengevolge aan de zaak, welke zij meende te dienen, een averechtschen dienst bewezen heeft. Ik kan den indruk niet van mij weren, dat die theorieën bij de schrijfster zelve nog niet tot volledige rijpheid zijn gekomen; dat zij er wel veel over gehoord, veel over gelezen en over nagedacht heeft, maar dit alles nog niet zóó geheel in zich heeft opgenomen om het te kunnen beheerschen en te kunnen kneden in den vereischten kunstvorm.’

Sedert zijn vijf jaren verloopen. De schrijfster van *Hoogenoord* heeft hare studiën ijverig voortgezet, zij heeft zich verdiept in datgene waarvan zij vroeger nog slechts oppervlakkig had kennis genomen, zij heeft de beginselen van het socialisme tot de hare gemaakt, en andermaal heeft zij zich gedrongen gevoeld om de denkbeelden en theorieën, tot wier verspreiding zij wenscht mede te werken, in den vorm van een roman begrijpelijk en aannemelijk te maken.

In meer dan één opzicht is er vooruitgang. De diepere studie van de maatschappelijke beweging die socialisme heet, haar in aanraking komen met de leiders dier beweging, haar meeleven van den strijd, moest tengevolge hebben dat de romanschrijfster, nu zij het socialisme ten tooneele bracht, in staat bleek zoowel wat tot zijn verdediging als wat tot zijn bestrijding pleegt aangevoerd te worden, de verschillende vormen waarin het zich vertoont, zoo volledig mogelijk weer te geven. Beter dan in *Hoogenoord* blijkt zij in haar onderwerp thuis. Maar vooral ook verdient dit met waardeering vermeld: het maatschappelijk vraagstuk dat Mej. Huygens ter behandeling koos staat niet langer buiten den roman er tegenaan geplakt, zooals in het vorig werk, het is met den roman, in zijn hoofdpersonen, saamgeweven.

Eén fout echter, die ik in *Hoogenoord* signaleerde, vindt men in dezen zooveel breeder opgezetten en omvangrijkeren roman in erger mate terug. Ook nu heeft de schrijfster goed gevonden, in een werk, waarin de personen in hunne handelingen, in hunne gesprekken, in hetgeen er van hen verhaald wordt voor ons behooren te leven, een overgroote plaats in te ruimen aan het wetenschappelijk betoog, aan de breedvoerige redeneering, haast zeide ik: aan de declamatie.

Eerst krijgen wij, ten huize van den Delftschen professor in de staathuishoudkunde Denners, van den socialist Frank Martalis eene redevoering die 8½ bladzijden van het boek beslaat, gevolgd door 4 bladzijden repliek, waarop dan weer 10½ bladzijden dupliek volgen: te samen dus 19 bladzijden socialistisch en 4 anti-socialistisch betoog. Later krijgen wij het verhaal van eene socialistische volksvergadering op een dorpje in Friesland, waar de parlementaire socialist Martalis 5 bladzijden lang spreekt en beantwoord wordt door den anti-parlementarist, den grooten leider Rustin, die 3 blad zijden lang het woord voert. Verder is de roman vol lange verhandelingen over de vrouwen-quaestie, de arbeidskerk en tal van andere maatschappelijke vraagstukken die, te pas en te onpas aangebracht, de handeling vaak noodeloos ophouden.

Uit al deze vertoogen blijkt de rijke belezenheid van Mejuffrouw Cornélie Huygens. Al wat de groote socialisten en de bekende auteurs over socialisme over de brandende vraagstukken geschreven hebben vindt men, geëxcerpeerd of met hun eigen woorden, hier terug; de argumenten van de parlementaristen en de anti-parlemen-

taristen, die men tot vervelens toe in meetings en courantartikelen heeft kunnen vernemen, worden in de debatten en gesprekken herhaald; zelfs ziet de schrijfster er niet tegenop om treffende vergelijkingen door bekende redenaars gebezigd, haar personen als eigen denkbeelden in den mond te leggen. Zoo zegt professor Denners in een gesprek met zijn vrouw, zijn dochter en zijn leerling Barthold: ‘Ik voel mij op geestelijk gebied zoo ongeveer als een wachter op de rails van een spoorlijn ... een bescheiden baantje, maar dat er toch ook wezen moet. De taak van den machinist, die met vaste hand en scherpen blik zijn vlammend ijzeren ros door de ruimte stuurt, is veel verheffender en bezielender, maar als de weg onklaar is, hebben er deraillementen en botsingen plaats. Dat met mijn arbeid te voorkomen, heb ik mij ten doel gesteld.’ Hetzelfde motief, maar fraaier geharmoniëerd en breeder uitgewerkt, vindt men bij Quack aan het slot van zijn ‘Sociale politiek’, de rede gehouden bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te Amsterdam op 29 September 1885: ‘Op het onmetelijk veld der aarde rollen langs de ijzeren rails uit de verte, van tegenovergestelde kanten, met bliksemsnelheid soms twee treinen voort. De locomotieven vliegen en sleepen de lange wagenreeksen vol menschen en kinderen achter zich. Het vuur wordt gestookt, de vonken schieten gloeiend weg, in zwalpende strepen verdikt zich de rook. Daar ziet gij op verren, verren afstand dat de treinen op hetzelfde spoor zich bewegen. Gij behoudt uw kalmte, uw zelfbedwang. En lang vóór dat een ander iets van het dreigend en ontzettend gevaar der botsing gewaar wordt, verzet gij de wissels.’

Dat redeneeren, disputeeren en debatteeren uit den treure, vaak in een taal die zelfs geen boekentaal meer is, maar verhandelingentaal, maakt de lezing van sommige gedeelten van den roman tot een vermoeienden en weinig verkwikkelijken arbeid. Toch zou men zich dien arbeid zonder te grooten onwil getroosten, wanneer men niet enkel de verhandelenden te hooren, maar ook de handelendzn te zien kreeg, wanneer niet enkel over de zieke, ontaarde maatschappij gepraat, maar ons die maatschappij in eenige van haar slachtoffers vertoond werd. Men laat ons een reis naar Friesland maken, maar niet om ons te doen zien en tasten de armoede en ellende die daar heerschen en, in verband daarmede, ons den invloed van het socialisme in het Noorden te verklaren, maar om ons een debat te doen bijwonen tusschen een parlementair

socialist en zijn socialistischen tegenstander. En nergens in dezen 466 bladzijden grooten roman wordt ons ook slechts één blik gegund in een arbeidersgezin of in de woning van een arme, nergens worden wij geleid in een werkplaats, een fabriek of te midden van een handelende menigte.

Barthold Meryan wordt door de verhandeling van Frank Martalis, ten huize van professor Denners, levendig getroffen; die verhandeling geeft den eersten stoot aan zijne bekeering tot het socialisme. De schrijfster zegt ervan in meer dan verheven taal:

Hij vermocht nauwelijks te omvatten al het grootsche en geweldige dat op hem afstormde in deze ure, waarin zijn voorheen vage droomen en aspiraties zich beeldden voor zijn geestesoog in tastbare vormen, als ware plotseling vaneengescheurd de voorhang van den tempel der Oneindigheid. Het was hem alsof hij van de opperste toppen van het begrijpen op het leven neerblikte, hij zelf er buiten staande - alsof hij plotseling zag en gevoelde het hooge Mysterie van dat Leven, het Doel, het Alles.

'En steeds gretiger dronk hij ze in die reine aether van zijn verbeelding, zich dronken starend aan zijn eigen visie, meenend die te kunnen vasthouden voor altijd in machtig willen, zich geheel overgevend aan de ziele-vervoering van den naar mooiheid dorstende, voor wien de grenzen tusschen Gelooven en Begrijpen wegvallen bij het naderen van het land der Belofte.'

Alles goed en wel, maar waar blijkt het dat deze 'naar mooiheid dorstende' ooit de leelijkheid, de ellende van nabij heeft gezien, dat hij zich te midden van de misdeelden heeft bewogen, met hen heeft omgegaan, hunne nooden aangehoord, zelf gewerkt heeft op het sociaal arbeidsveld of anderen daar aan het werk heeft gezien, nog op andere wijze dan met woorden en nog eens woorden?

Dàt is het groote gebrek van dezen roman, een gebrek dat niet weg mag doen cijferen een reeks van voortreffelijke bladzijden en gelukkige grepen in de eerste hoofdstukken, waar de karakters van Barthold en van den ouden heer Meryan geposeerd worden in tooneelen die 'naar het leven' genomen schijnen; in de beschrijving van de familie Denners; in het bezoek bij Thornton, in de ziekte van Barthold en zijn ontmoeting met Anna na zijn herstel; - maar toch een gebrek, dat al dat werkelijk mooie (waartoe ik *niet* reken de episoden waarin de roman-intrigante Carla de Martignel de hoofdrol speelt) op den achtergrond dringt.

Is er misschien reden om Mejuffrouw Huygens te verwijten dat zij van de hoofdpersonen uit *Barthold Meryan* de socialisten en hen die het socialisme naderen met alle denkbare deugden heeft begiftigd en den niet-socialisten de minder fraaie rollen heeft toebedeeld? Ik geloof het niet. Het was nu eenmaal kennelijk haar doel om, in hare qualiteit als romanschrijfster, propaganda te maken voor het socialisme en het was haar recht, menschen en zaken door haar roodgekleurden bril bekijkend, die weer te geven zooals zij ze zag, of meende te zien.

Op het oogenblik dat ik dit schrijf, nadert Zola's roman *Paris* in het Fransche dagblad *Le Journal* zijn voltooiing. Ook daarin speelt het socialisme, en zelfs het anarchisme, een groote rol. Doch bij Zola hooren wij niet meer dan noodig er over spreken; vóór alles zien wij de socialisten aan het werk, leven wij het leven van Parijs op het eind der negentiende eeuw mede. Hoe door de ellende der armen, door de harteloosheid en de wuftheid der rijken, door de politiek, de toestanden ontstaan en meer en meer bederven; hoe van een in den grond goed man een misdadiger groeit, en hoe zij die het goede willen machteloos staan tegenover dit alles, - al de schoone schijn en al de verrotting van de wereldstad wordt in *Paris* ons betoogd, maar op de wijs die den romanschrijver voegt, niet in verhandelingen maar in handelingen, en zóó dat alles voor ons trilt van leven en het beeld der maatschappij in al haar verschrikkelijke waarheid voor onze oogen komt te staan.

'Bilde, Künstler! rede nicht!' Het waarschuwend woord van Goethe schijnt nog altijd voor velen te vergeefs geschreven, ook voor Mejuffrouw Huygens. Zij heeft zich in *Barthold Meryan* door het 'reden' zoolang laten ophouden, dat er voor het 'bilden' niet genoeg tijd overbleef, en zij aan het eind van haren langen, langen roman haren held niet verder heeft kunnen brengen dan tot aan het begin van zijn eigenlijke loopbaan.

'Ik kom later wel eens, als het vijfde bedrijf begint,' schrijft Robert Kant aan zijn vriend Barthold, wanneer deze, door zijne vereeniging met Anna Denners, aan den ingang staat van een nieuw tijdperk van zijn leven; en die woorden zijn tevens de laatste woorden van den roman.

Wil dit zeggen dat de schrijfster op het voetspoor van Engelsche schrijfsters van sociale romans, van een Mrs. Ward, voornemens is een vervolg op *Barthold Meryan* te schrijven? Indien

dit in haar plan ligt en zij inmiddels tot het besef gekomen is van hetgeen aan haar laatsten roman ontbreekt, dan heeft Cornélie Huygens zeker stof genoeg in hare herinnering en in hare verbeelding om ons Barthold en Anna te laten zien werkend en strijdend op het veld van den socialen arbeid, en talent genoeg om daarvan iets zeer belangwekkends en iets zeer boeiends, een ding van schoonheid, te maken.

Muzikaal overzicht.

Toen in de laatste dagen van het vorige jaar de dood van den heer Léon Carvalho, directeur der Opéra-Comique te Parijs, bekend werd, hield men zich niet alleen bezig met de vraag, wie zijn opvolger zou zijn, maar tevens: of de verandering van directie ook wijziging in de richting van deze door het Rijk gesubsidieerde instelling zou teweegbrengen,

Wenschen werden daarbij ook uitgesproken. Sommigen, die bevreesd waren, dat de Opéra-Comique een succursale van de Groote Opera zou worden, zeiden, dat Parijs aan twee schouwburgen voor muzikaal tooneelspel niet te veel heeft, - wat dus wel niet anders kan beteekenen dan dat die beide instellingen, onafhankelijk van elkander, zich op het zelfde gebied zouden moeten bewegen. Anderen daarentegen wenschten, dat de Opéra-Comique zich uitsluitend zou bepalen tot de zuivere ‘comédie-musicale,’ en spraken van een *forme d'art nouvelle, logique, précise, poétique et joyeuse*, die tevens zou zijn *une loyale contre-partie du drame heroïque*. Hier dus strenge afscheiding van het genre der Groote Opera.

De overleden directeur heeft gedurende twintig jaren, waarin hij bijna onafgebroken aan het hoofd der Opéra-Comique stond, daarvan een instelling gemaakt, waar het publiek gelegenheid vond, niet alleen stukken op het gebied der *comédie musicale* tehooren, maar ook opera's. Eerstgenoemd genre heeft hij hoog gehouden door het doen opvoeren van meesterstukken der klassieken - o.a. van Boïeldieu, Auber en Hérold - of van werken van latere componisten van beteekenis, doch tevens gaf hij opera's van zeer tragischen aard, zooals *Orpheus* van Gluck, *Levaisseau fantóme* van Wagner en *La Traviata* van Verdi, welke op

het tooneel van een schouwburg, die den naam van ‘Opéra-Comique’ draagt, zeker een wonderlijke vertooning maken.

Beziet men de zaak echter nader, dan is het nog zoo vreemd niet, dat de heer Carvalho zich liet verleiden iets te doen wat met het karakter zijner instelling niet strookt.

Vele opera's van Fransche componisten uit de laatste helft dezer eeuw hebben al de eigenschappen van een groote opera doch kunnen in de *Académie nationale de musique* niet opgevoerd worden, daar ook het gesproken woord er in gebezigd wordt, en dit op het tooneel van genoemd theater niet wordt toegelaten. Voor de mindere theaters zijn die opera's te voornaam en de eenige plaats, waar zij dan nog een toevlucht kunnen vinden, is de Opéra-Comique. Doch wegens hun tragisch verloop zijn zij daar eigenlijk misplaatst. Opera's als *Carmen, Lakmé, Manon* zijn het eerst in de Opéra-comique opgevoerd, doch hoe ver staan zij af van een *Dame blanche* of een *Domino noir*, de echte typen van het genre! Maar het is daarom wel eenigszins verklaarbaar, dat wanneer een theaterdirecteur dergelijke werken van Bizet, Délibes en Massenet geeft, hij nog een stap verder gaat en ook het gebied der groote opera betreedt.

De beoordeeling, of een dramatisch-muzikaal product een opéra-comique is, moet niet uitsluitend afhangen van de vraag, of er wel of niet in gesproken wordt. De aard van het stuk moet den doorslag geven, en wanneer men dit in het oog houdt, kan men gerust aannemen, dat er in de laatste vijftig jaren in Frankrijk tal van opera's voor ‘opéra-comique’ zijn doorgegaan, die er weinig of niets op geleken.

De opéra-comique heeft zich van lieverlede tot een zelfstandig en echt Fransch genre ontwikkeld, doch is niet zonder Italiaansche invloeden in het leven geroepen.

In het begin der 18de eeuw komt haar naam voor het eerst voor, en wel bij de kermis-theaters. Daar werden toen stukken met zang en dans opgevoerd en was het de gewoonte alles te parodieeren wat daarvoor vatbaar was, niet het minst de manieren, die toen bij de *Académie de musique* (de Groote Opera) in zwang waren, en de opera's die er opgevoerd werden. De bewering dat de dichter Lesage, die voor deze theaters schreef, des naam ‘opéra-comique’ aan zijn parodie op de opera *Télemaque* heeft gegeven en zoo de uitvinder van den titel is geweest, in derhalve zeer aannemelijk.

Hoe dit echter ook zij, een feit is het, dat die naam meer en meer in gebruik kwam en het genre, dat hij aanduidde, hoe langer hoe meer geliefd werd. Zulk een opéra-comique was echter niets meer dan wat men tegenwoordig zou noemen een *vaudeville*; met dit onderscheid evenwel, dat de zang er de overwegende rol in had, terwijl in de hedendaagsche vaudeville het gesproken woord de overhand heeft.

Na een aantal jaren kwamen er nieuwe elementen in het Fransche lyrische blijspel. In het jaar 1752 traden weder Italiaansche comedianten te Parijs op en gaven stukken uit het repertoire der *Opera buffa*, namelijk blijspelen met zang, waarin arietten, duetten en koren voorkwamen, die door recitatieven verbonden werden.

Deze blijspelen vielen zoozeer in den smaak van het publiek, dat de Fransche opéra-comique haar best deed in diezelfde richting te gaan werken. Het waren niet louter populaire *chansons* meer, die den zang in de Fransche blijspelen vormden, maar arietten wisselden met vaudeville-coupletten af en ook duetten en koren waren niet zeldzaam. Uit zulke deelen was de opéra-comique *Les Troqueurs* van den dichter Vadé en den componist Dauvergne samengesteld, welk stuk den 30sten Juli van het jaar 1753 op het theater van de kermis *Saint Laurent* werd opgevoerd. Dit moment wordt door sommigen beschouwd als dat der definitieve stichting van de opéra-comique.

Die concurrentie beviel natuurlijk den Italianen niet, die zich weder in Parijs gevestigd hadden, en om zich voor goed daarvan te ontdoen, kwamen zij op het denkbeeld, een vergelijk te treffen. Dit gelukte en in het jaar 1762 ontstond er een fusie tusschen het Italiaansche theater en dat der opéra-comique, waarbij de voornaamste artisten van laatstgenoemd theater naar de Italianen overgingen. Het gevolg dezer ineensmelting was echter, dat de Italianen feitelijk in de opéra-comique opgingen en dat van hen nog maar alleen in zooverre sprake was, dat de opvoeringen op dit theater werden aangekondigd als geschiedende door *les comédiens italiens ordinaires du roi*.

De eerste voorstelling van den aldus vereenigden troep was met de opéra-comiqne *Blaise le savetier* van Sédaine en Philidor. Hiermede begon de eerste bloeiperiode van dit genre, een periode die zich uitstrekte tot aan de Fransche revolutie.

Een bewonderenswaardige troep was door die fusie der beide

theaters ontstaan. Er waren acteurs als Carlin, Rochard, Clairval, Laruette, actrices en zangeressen als Mmes Favart, Laruette, Trial, Dugazon onder; namen die voor een deel nog voortleven in sommige emplooien bij de opera.

Naast dezen werkten de dichters Sédaine en Marmontel voor de Opéra-comique, en vooral eerstgenoemde heeft daarbij groote verdiensten aan den dag gelegd. Men kreeg voor het eerst goed geschreven stukken, waarin met het onbeduidende van de libretti der kermis-theaters gebroken werd en de componisten gelegenheid konden vinden, ware emoties af te schilderen. Geen wonder dan ook dat vele musici van dien tijd zich daardoor geïnspireerd gevoelden. De meest bekende onder hen zijn Philidor, Gossec, Monsigny en Grétry en van dezen is laatstgenoemde de voornaamste, ofschoon ook Monsigny bijzonder begaafd was.

Van welken aard de muziek dezer componisten was, daarvan hebben de Parijzenaars zich een jaar of vijf geleden kunnen overtuigen, toen *Le Déserteur* van Monsigny en *Les deux avares* van Grétry in hunne stad zijn opgevoerd, en wel in volkomen onveranderden vorm, zoodat men zich een juist begrip kon maken van de wijze, waarop zulk een opéra-comique in de laatste jaren der vorige eeuw in elkander zat. Dat o.a. de instrumentatie hemelsbreed verschilt van hetgeen men gewoon is in dit opzicht in onze dagen te hooren, behoeft zeker wel geen verklaring.

De voornaamste werken van Monsigny op het gebied der opéra-comique zijn: *Le roi et le fermier* en *Rose et Colas* (beide op tekst van Sédaine) en *On ne s'avise jamais de tout*. Van Grétry is vooral bekend geworden zijn *Richard Coeur de lion*, waarin stukken voorkomen als de coupletten van Antonio: ‘La danse n'est pas ce que j'aime,’ de aria: ‘O Richard, o mon roi!’ het lied van Blondel: ‘Un bandeau couvre ses yeux,’ de aria: ‘Si l'univers entier m'oublie,’ die nog heden in staat zijn de geestdrift van het publiek op te wekken. De *Richard Coeur de lion*, waarvan de tekst door Sédaine vervaardigd is en die den 21sten October van het jaar 1784 voor het eerst is opgevoerd, is de sluitsteen van Grétry's roem geweest. Componisten als Cherubini en Méhul overvleugelden hem door hun strengere harmonie en meer kernachtige instrumentatie. Wel poogde Grétry in zijn laatste werken zijn muziek daarmede in overeenstemming te brengen doch dit gelukte hem niet.

In vijf en twintig jaren tijds was inderdaad de muzikale uit-

drukking zeer in kracht toegenomen, zoowel wat melodie als wat harmonie en instrumentatie betreft. Men begon zich in Frankrijk te gewennen aan den grooten instrumentalen stijl van een Haydn en Mozart en begon ook in de opéra-comique naar een krachtiger harmonie en flinker instrumentaal coloriet te verlangen dan waarvan de werken van Monsigny en Grétry blijk gaven.

Aan dit verlangen voldeden Cherubini en Lesueur, maar hunne kracht lag meer in het groote genre, waarin zij dan ook het meest beroemd zijn geworden. Hunne tijdgenooten Dalayrac, Berton, Isouard en Boïeldieu daarentegen zijn in het ‘demi-genre’ gebleven en hebben op dit gebied hunne lauweren behaald.

Het waren voornamelijk deze vier namen, welke in het begin onzer eeuw op de aanplakbiljetten der Opéra-comique prijkten, maar zooals het gewoonlijk daarbij gaat, wisselden die componisten telkens in de gunst van het publiek met elkander af. Een tijdlang, van 1805 tot 1811, was Nicolo Isouard, de componist van *Les rendez-vous bourgeois, Les confidences* en *Le billet de loterie*, alleenheerscher op dit gebied. Maar in laatstgenoemd jaar kwam Boïeldieu, wiens *Calife de Bagdad* reeds in 1800 met voorbeeldeloos succes te Parijs was opgevoerd, doch die daarna ettelijke jaren in Rusland had doorgebracht, in de Fransche hoofdstad terug en in hem vond Isouard een geducht concurrent, die hem weldra overvleugelde.

De werken van Boïeldieu, waaronder, behalve de reeds genoemde opera en de algemeen bekende *Dame blanche*, in de eerste plaats ook *Jean de Paris, Ma tante Aurore* en *Le nouveau seigneur du village* de aandacht trekken, zijn in Frankrijk steeds zeer geliefd geweest. Zij zijn over het algemeen gehouden binnen de grenzen, die Monsigny en Grétry voor de Opéra-comique hadden aangenomen, maar zijn instrumentatie is voller, zijn harmonie rijker, en de invloed, dien Mozart en Cherubini op den componist uitoefenden, is er duidelijk uit te ontwaren.

Met de *Dame blanche*, die in 1825 voor het eerst werd opgevoerd, eindigt de oude Fransche school der Opéra-comique en komt langzamerhand een nieuwe richting in de composities van dezen aard. Men zou, van nu af, de Opéra-comique kunnen vergelijken bij een rivier, die zich in twee takken verdeeld heeft. Den hoofdstroom volgde Auber, die in dat zelfde jaar 1825 het tweede schitterende tijdperk der Opéra-comique met *Le Maçon* opende en gedurende

een reeks van jaren tal van werken op dit gebied geleverd heeft, die een groote bekoring op het publiek hebben uitgeoefend. *La Fiancée, Fra Diavolo, Le serment, Le domino noir, Les diamants de la couronne*, en meer andere van zijne werken leggen er getuigenis van af, dat Auber zich niet veel verwijderde van de oude traditiën en doorgaans getrouw bleef aan het sentimenteele en anecdotieke genre, waarvan *La dame blanche* het volmaakte model is. Men zoeke bij hem geen dramatisch gevoel, geen machtige effecten, geen passie. Geest en nog eens geest is het voorname kenmerk zijner dramatische scheppingen. Alleen in zijn opera *La Muette* heeft hij zich tot dramatische kracht weten te verheffen.

De opvolger van Auber in dit nog op de oude traditiën steunende genre was Adolphe Adam, die in 1836 met zijn meest bekende opéra-comique *Le postillon de Longjumeau* optrad en daarna nog verschillende andere werken in dezen geest geleverd heeft, waarvan *Le chalet, Le brasseur de Preston* (1837) en *Si j'étais roi* (1852) buiten Frankrijk het meest vermaard zijn geworden. Verder waren in zijn tijd de meest bekende componisten in dit genre: Clapisson, de auteur van *La promise* en *La Fanchonnette*, en Albert Grisar, de componist van *L'eau merveilleuse, Gilles le ravisseur* en *Bonsoir Mr. Pantalon*.

Een jaar of tien nadat deze componisten hunne voornaamste werken leverden, geraakte dit fijne, gracieuse genre voor een poos op den achtergrond en werd het geëclipseerd door het grove genre der Offenbach-operetten. Maar ook daarvan kreeg men eindelijk genoeg en keerde tot een minder excentrieke kunstsoort terug door weder de oude vaudeville met hare coupletten te naderen. Charles Lecocq, de componist van *La Marjolaine* en *La petite mariée*, gaf het signaal tot die reactie en vond vele navolgers, die hun best deden om de opéra-comique weder tot haar juiste standpunt terug te brengen.

Hérold, de componist van *Le Pré aux clercs* en *Zampa* en tijdgenoot van Auber, volgde zijn collega maar gedeeltelijk op den weg, dien deze in de opéra-comique had ingeslagen. Diep gevoel, juiste uitdrukking en groote dramatische kracht spreken uit deze opera's, die in de jaren 1831 en 1832 voor het eerst zijn opgevoerd, en zij nemen door de krachtige harmonieën en de instrumentale effecten, die Hérold er in aanwendt, hier en daar de allures van een groote opera aan. Reeds dagen hier de voorteekenen op van de omwente-

ling, die zich langzamerhand ook op het gebied der opéra-comique zou doen gevoelen en daar ook de tonen der sterke passie zou doen hooren, welke vroeger alleen op hunne plaats waren in de *Académie nationale de musique*.

Eerst met de tweede helft dezer eeuw echter wordt die richting duidelijker. Thomas en Gounod vingen er mede aan. Zij veranderden het genre der oude opéra-comique en maakten het schilderachtiger en, wat het instrumentale gedeelte betreft, meer symphonisch.

Ook het libretto onderging wijziging. Nu geen historietjes meer, die op meer of minder gelukkige wijze verteld worden, doch onderwerpen van hoogeren aard, aan een Shakespeare of Goethe ontleend. Hoe ver staat bijv. reeds *Une songe d'une nuit d'été* of *Mignon* van Thomas van de echte ‘comédie-musicale’ af! En toch zou de hartstochtelijke toon in de tot de opéra-comique gerekende werken nog toenemen. Daarvoor zorgden de opvolgers van Thomas, zooals Bizet, Délibes, Massenet en verder de jongeren.

Men moet echter bij de overweging van een en ander in het oog houden, dat het repertoire van den schouwburg, waarin al die werken werden opgevoerd, geen rekening hield met den aard der verschillende dramatische voortbrengselen, en dat er, zooals ik in den aanvang van dit overzicht reeds opmerkte, naast werken, tot het strikte genre der opéra-comique behoorende, ook opera's van geheel ander kaliber ten tooneele werden gebracht, gelijk o.a. het geval was met *Der fliegende Holländer* van Richard Wagner.

Het noemen van dezen naam brengt mij in de gedachte, dat er onlangs in de *Neue Deutsche Rundschau* weder brieven van den Bayreuther meester zijn gepubliceerd.

De hierbedoelde brieven zijn gericht aan Emil Heckel te Mannheim, een man die veel voor de Bayreuther zaak gedaan heeft, en zijn in genoemd blad (1ste deel van den 9den jaargang) opgenomen tegelijk met de herinneringen, die Heckel, op verzoek van de redactie, aangaande zijne betrekkingen tot Wagner had opgeteekend.

Die betrekkingen ontstonden aldus:

In April 1871 had de meester zich in een geschrift tot de vrienden zijner kunst gewend met een ‘mededeeling en opwekking’, waarin hij nogmaals zijne plannen tot het bouwen van een theater ten behoeve van een werkelijk nationale kunst uiteenzette en hen

uitnoodigde, door opgaaf van hunne namen blijk te geven, dat zij voor dat doel met hem wilden samenwerken. Mocht het resultaat van dien aard zijn, dat hij er verwachtingen op kon bouwen voor het welslagen zijner onderneming, dan zou hij hun aanwijzen, hoe zij zich tot een vereeniging van patronen der door hem voor te bereiden uitvoeringen zouden kunnen vormen.

Tengevolge van die oproeping schreef Heckel den 15^{den} Mei van genoemd jaar aan den hem persoonlijk geheel onbekenden meester, met verzoek hem tot de vrienden zijner kunst te willen rekenen en hem te willen mededeelen, wat zij allereerst zouden moeten doen om de groote nationale onderneming te helpen tot stand komen.

In antwoord daarop noodigde Wagner hem uit, zich tot Karl Tausig (den beroemden pianist) te wenden, die voorloopig de behandeling der zaken op zich genomen had tot aan het oogenblik dat zich een patronaat-vereeniging zou gevormd hebben.

Heckel deed dit, besprak met Tausig de wijze, waarop zulk een patronaat-vereeniging zou moeten werken en opperde tevens het plan voor het in het leven roepen van Wagnervereenigingen, welke aan onbemiddelden de gelegenheid zouden verschaffen lid te worden van de patronaatvereeniging en zoodoende later de ‘Festspiele’ bij te wonen. Bij zijne terugkomst in Mannheim nam hij al aanstonds het initiatief tot het stichten van zulk een Wagnervereeniging, de eerste van dien aard die in Duitschland ontstond.

Wagner was met Heckel's denkbeeld zeer ingenomen en beloofde ook, aan zijn verzoek te zullen voldoen om in Mannheim een concert te dirigeeren, wat dan ook in December 1871 geschiedde, nadat over het programma en de voorbereidingen tusschen Wagner en Heckel ijverig was gecorrespondeerd en de meester per brief zelfs een schema had opgegeven van de wijze, waarop hij het orkest wilde opgesteld hebben.

In het algemeen was Wagner zeer dankbaar voor hetgeen zijne vrienden in Mannheim voor de bevordering zijner zaak deden. In een toost op het feestmaal na bovenbedoeld concert gaf hij daaraan uiting. ‘De Mannheimers - zeide hij - hebben het eerst bij mij het geloof aan de verwezenlijking mijner plannen versterkt; zij hebben mij ge toond, waar voor den Duitschen kunstenaar de ware grond te vinden is: namelijk in het hart des volks.’ En daarop liet hij volgen: ‘Schon der Name bezeichnet *Mannheim* als einen Ort, wo *Männer heimisch* sind. Bayreuth aber ist noch unentweihter,

echt jungfräulicher Boden für die Kunst. Aus der Verbindung Beider soll ein neues jugendlich kräftiges Kunstleben entspriessen. Dies hoffe ich zuversichtlich und bringe ein Hoch aus auf die Freunde meiner Kunst in Mannheim, auf die ersten Gründer und Vorsteher des Wagner-Vereins!'

Eindelijk was in Bayreuth de plaats voor het stichten van het theater bepaald. Heckel ging haar bij een bezoek aan den meester bezichtigen en sprak er bij zijne terugkomst met lof over. Dat oordeel klonk Wagner echter te bedaard. 'Verrukkelijk, betooverend is de plek! - riep hij levendig uit. - Hoe kan een Mannheimer zoo nuchter in zijn oordeel zijn!' - De hierbedoelde plek moest echter later opgegeven worden en toen werd de tegenwoordige gekozen.

In een brief van 16 Februari 1872 deelt Wagner aan Heckel mede, dat hij bezig is aan het werven van medewerkenden bij de uitvoering der Negende Symphonie van Beethoven bij gelegenheid der eerste steenlegging van het theater, waarvoor ook verscheidene kunstenaars uit Mannheim en Karlsruhe uitgenoodigd werden. Van dat feest vertelt Heckel nog het een en ander.

Hij had daarvoor een uitnoodiging ontvangen en reisde reeds op 16 Mei (den 22sten zou de plechtigheid geschieden) naar Bayreuth, waar hij met den kapelmeester Hans Richter zijn intrek bij Wagner nam, die toen op het slot 'Fantaisie' woonde.

De meester was toen in de vroolijkste stemming en speelde en zong hun 's avonds de pas voltooide scène van Hagen en de mannen uit het tweede bedrijf der 'Götterdämmerung' voor. Ook op de repetitie voor de Negende symphonie in het markgrafelijk operagebouw toonde hij zich in zijn volle kracht en dwong eerbied af door de wijze waarop hij de uitvoerenden wist te bezielen. Toen de tenor Niemann uit de zoogenaamde 'trompetterloge', waar de solisten zich bevonden, den meester bij den aanvang van het solokwartet toeriep, dat hij niet zingen kon wanneer deze niet de maat sloeg, antwoordde Wagner: 'Ich schlage keinen Takt - denn dadurch würde der Vortrag steif. Sie müssen diesen Satz ganz frei singen. Sie sind ein so vorzüglicher Künstler und können es. Darum habe ich Sie und die Andern zum Quartett gewählt. Ich male es Ihnen in die Luft.' - Evenzoo sprak hij bij de voordracht van het recitatief door de violoncellen en contrabassen. 'Dat moet ge uit het hoofd kunnen spelen - zeide hij. - Ziet

mij aan. Hier wordt geen maat geslagen. Het moet het effect van een recitatief maken.'

Heckel deelt ons verder nog mede, bij die gelegenheid van Cosima Wagner vernomen te hebben, dat er toen vier geheel voltooide tooneelstukken van Wagner bestonden, en wel: *Luther, Friedrich der Grosse, Hans Sachs* (episode uit diens tweede huwelijk) en *Herzog Bernhard von Weimar*, alsook dat zij een dagboek hield, waarin zij o.a. ook belangrijke gesprekken van Wagner met mannen van beteekenis als Liszt, Nietzsche, graaf Gobineau, Heinrich von Stein e.a. opteekende. Er kunnen dus nog belangrijke publicatiën verwacht worden; behalve Wagner's autobiographie en zijne briefwisseling met den Koning van Beieren, de genoemde tooneelstukken en gesprekken.

Een treffend staaltje van Wagner's goedhartigheid en zijn streven om het weer goed te maken wanneer hij onbewust iemand leed had berokkend, vinden wij in het volgende.

Heckel had den meester in kennis gesteld met het aanbod van een zijner verwanten, een decoratieschilder, om bij de 'Festspiele' behulpzaam te zijn. Wagner had daaromtrent het advies van den theatermachinist Karl Brandt ingewonnen maar deze raadde hem af, die hulp aan te nemen, en zonder daarbij na te denken zond de meester diens brief aan Heckel met een begeleidend schrijven. Maar later dacht hij er om, dat het hier een nabestaande van Heckel betrof en haastte zich toen hem te schrijven: 'Beste vriend, men kan toch niet te voorzichtig zijn! Daar heb ik nu weer vergeten, dat de persoon, die door U is aanbevolen, Uw zwager is, en nu was ik, ofschoon zonder opzet, zoo onkiesch, U over een man, die U zoo na verwant is, mededeelingen van dien aard te doen. Maar geloof mij, als ik zoo vele vragen ontvang - en dat gebeurt mij dikwijls - dan kan ik den boel niet meer uit elkander houden en dan maak ik de zaak eindelijk maar af, zooals het mij op het oogenblik invalt.'

Verder treft men onder het medegedeelde nog brieven van Wagner aan uit den tijd (November 1872) toen hij met zijne vrouw een reis in Duitschland maakte om de krachten aan de verschillende operatheaters te leeren kennen, en waarin hij inlichtingen vraagt omtrent de stukken die in Mannheim en Karlsruhe gegeven worden.

Daarna volgt de vermelding van Wagner's tweede bezoek aan Mannheim.

Met verschillende meer of minder belangrijke dingen worden wij hierbij in kennis gesteld. O.a. dat de meester in de muziekzaal van Heckel de pas voltooide ‘Nornen-scène’ en ‘Siegfrieds Rheinfahrt’ uit *Götterdämmerung* voorspeelde, en, toen hij zag dat Heckel naar zijne vingers keek, lachend zeide: ‘Kijk maar goed toe; ziet ge wel, ik doe niet zooals de gewone pianospelers, die den duim onderdoor zetten, ik sla hem over de hand heen.’

In het theater amuseerde hij zich minder. Daar werd de *Fliegende Holländer* opgevoerd onder directie van den conservatieven kapelmeester Vincent Lachner. Wel was Wagner vooraf gewaarschuwd, dat er veel uit het werk werd uitgelaten, maar het steeg toch nog boven zijne verwachting, zoodat hij na het tweede bedrijf zeer vertoornd het theater verliet en zich niet bekommerde om de luide toejuichingen van het opgetogen publiek, dat den meester verlangde te zien. Reeds dat Lachner de ouverture liet spelen zonder het slot, dat er later aan toegevoegd was, had hem ontstemd, maar nog meer hinderden hem de willekeurige weglatingen in het tweede bedrijf, daar hij het er voor hield, dat dit met opzet gedaan was.

De eigenmachtigheden van den kapelmeester Lachner waren nog dikwerf het onderwerp der gesprekken van Wagner en zijne vrienden in Mannheim, doch menigmaal gaven zij ook aanleiding tot scherts van de zijde van den meester. Zoo verliet eens op een avond de onderkapelmeester Langer het gezelschap om de entr'acte-muziek in het theater te gaan dirigeeren. Toen nu Langer op Wagner's vraag, wat hij dan liet spelen, antwoordde dat er wel eenige passende arrangementen voorhanden waren maar dat deze eigenlijk niet voldoende waren, riep Wagner uit: ‘Weet je wat, laat maar alles spelen wat er uit mijne werken weggelaten wordt, dan hebt ge er voor jaren genoeg aan.’

Het waren genotvolle oogenblikken, die de Mannheimer vrienden met den meester doorbrachten, die nu eens uitgelaten vroolijk, dan weder hoogst ernstig kon zijn en op aangrijpende wijze over zijne kunst kon spreken of op hem ingestelde toosten beantwoorden. Menigmaal droeg hij ook alleen of met anderen gedeelten uit zijne werken voor, o.a. op een avond den dialoog tusschen Hans Sachs en Eva uit het tweede bedrijf der *Meistersinger*.

Heckel bezit ook menig stoffelijk aandenken aan den meester. O. a schonk deze hem een exemplaar van zijn pas voltooide bro-

chure ‘Ueber Schauspieler und Sänger’, op den omslag waarvan hij het volgende versje geschreven had:

Hat jeder Topf seinen Deckel,
Jeder Wagner seinen Heckel,
Dann lebt sich 's ohne Sorgen,
Die Welt ist dann geborgen!

Daaronder stond - als zinspeling op de weglatingen, die kapelmeester Lachner zich in de *FliegendeHolländer* veroorloofd had-: ‘Richard Wagner, gestrichener Gast in Mannheim, 19 Nov. 1872’.

Een zelfde zinspeling bezigde de meester ook bij het versje, dat hij op de achterzijde van het aan Heckel toegezonden portret zijner vrouw schreef en hetwelk luidt:

Frau Cosima in guter Laune
Darüber Niemand erstaune:
Sie hat einen guten Mann,
Der schön componiren kann,
Desswegen zum Angedenken
Thut sie sich an Heckels schenken!

Wagner voegde daaraan toe:

Mannheimer Gedicht
des Verfassers des fliegenden Holländers ohne Striche.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 Januari.

Ex tripode over Dreyfus.

Ik wil graag voor mijn gevoel uitkomen: in deze afgeloopen maand zijn er dagen geweest dat mijn hart heftig klopte en dat mijn lichaam geen rust had omdat een heerlijke aandoening door mijn ziel ging. Midden tusschen het gejoel van uitzinnigen en de doffe klachten van zwakken hebben we een woord vernomen van recht en licht.

Een woord, een daad.

Dat Frankrijk, dat ons allen zoo na ligt, en dat soms met zijn kuren de heele wereld van zich af wil stooten, is plotseling weer in zonneglans voor ons opgekomen.

Iedere volksaard heeft zijn kwaliteit, ieder land heeft ons iets deugdelijks te zeggen; maar Frankrijk heeft nog een kwaliteit bovendien: wanneer het 't beste zegt wat het te zeggen heeft dan spreekt het in algemeen menschelijke taal voor de menschheid. Te moeten denken dat die eigenschap verduisterd zou kunnen worden is een marteling voor ieder die het wel meent met deze aarde, te zien dat Frankrijk zijn devies ‘humanité’ getrouw blijft is een groot geluk.

Eeuwen geleden, in den tijd van de groote kerkscheuring en

den strijd tusschen pausen en concilies heeft een Franschman die redeneerde over het recht van den paus om een algemeene kerkvergadering bijeen te roepen, dit mooie stoute ding gezegd:

Wanneer er geen kerkvorst is die een concilie vergaderen kan of wil, dan komt zijn recht op den keizer. En zoo geen keizer het doet, dan gaat het recht over op de koningen, zoo geen koning, dan komt het aan de prinsen, zoo geen prins dan aan de baronnen, zoo geen baron dan aan de gemeenten.... en zoo geen van allen het recht uitoefent dan kan de minste oude vrouw het op zich nemen.

'Want evenals uit een gering vrouwtje het Heil der wereld is voortgekomen, zoo zal ook door een geringe vrouw de zegen op de aarde kunnen terugkeeren.'

Hij sprak het, en het was geen tien of twintig jaren later dat een arm boerenkind, waar koning en edelen vertwijfelden, van haar werk opstond en aan Frankrijk redding bracht, en de taak opgenomen zou hebben, - wie weet? - om een kerkvergadering te bezielen, indien het lot haar gegeven had om haar loopbaan te vervullen.

Frankrijk, het land van Jeanne d'Arc en van Voltaire (in Jeanne d'Arc is iets van den tintelgeest van Voltaire, en in Voltaire iets van den tintelmoed van Jeanne d'Arc), is het land van de persoonlijkheid.

En welk beter type voor den *persoon* is er in deze latere tijden te vinden dan de man van letteren!

Een souverein? hij draagt altoos zooveel meê in de plooien van zijn heerschersmantel, dat het niet goed te onderscheiden is welk deel van den bewezen eerbied te danken is aan zijn kleeren, en welk deel aan den man.

Een generaal? maar hij heeft zijn troepen achter zich. - Een geestelijke? maar hij steunt op de hemelsche artillerie.

De schrijver bezit alleen zijn talent. Daarmee heeft hij zijn geestelijke wereld veroverd; daarmee heeft hij haar een klaren, solieden, overtuigenden vorm geschonken, daarmee heeft hij zijn armée van lezers zich verworven. En onder het rijpen en ronden van zijn talent is zijn blik, zijn geest, zijn gevoel verruimd. Hij is rijker en grooter nog dan zijn werk. In zijn schriften geeft hij wat hij heeft; maar voor zichzelf, wanneer hij een persoon is,

houdt hij dan nog over wat hij is; en een Franschman die de kracht heeft om den eersten rang onder zijn kameraden te bereiken is altoos wat.

Hoe dikwijls heb ik Engelsche en Duitsche auteurs hooren zeggen: ‘Ik ga op in mijn werk, ik mag me met niets anders bemoeien.’ Bij een Franschman komt na het werk eigenlijk het beste: het gesprek, de levende taal, de menschelijkheid. L'humanité, dat is de kwaliteit die hij behalve zijn kwaliteiten nog heeft.

Zijn woord over het oude vrouwtje dat het concilie mag bijeenroepen, moet die ouderwetsche theoloog van voor vijf eeuwen in conversatie met een collega gevonden hebben, want het is te goed voor een boek.

Wat is 't van Zola anders dan een gesprek! -

Een onderhoud, zijn schrijfwerk voor 't oogenblik op zij gezet, met Frankrijk. Het is de romanschrijver die tot zijn volk spreekt, maar nu niet door een boek, - direct:

- Ik geloof mijn tijd en mijn menschen te kennen, want ik heb er mijn ziel aan ten koste gelegd; en toen ik ze heb afgebeeld, hebt ge mijn verbeeldsel geloofd. Luistert nu naar mijn oordeel over de beruchte zaak. Ge zijt bezig een roman te maken die als boek heel aangrijpend zou wezen, maar als gebeurtenis die we voor onze oogen zien gebeuren niets meer of minder is dan een infamie. Erge dingen heb ik voor mezelf in mijn verbeelding vertoond, maar ik heb ze alleen kunnen uithouden, omdat ik ze kende als beelden.

- Wil ik ze u schilderen de personages van uw roman. Daar hebt ge als drijver van de zaak den speurhond-inquisiteur, in wiens brein de teekening van het verhaal, de intrigue, is ontstaan, een daemonischen kerel, misschien niet geheel verantwoordelijk, een man beheerscht door zijn temperament; dan volgen de eerzuchtige man, de zwakke goedigaard, de bureaucraat, enz., enz.; eindelijk komt het slachtoffer. - Maar hier houd ik 't niet meer uit, want dit alles is bezig te geschieden, en er is geen sprake van een roman, er is alleen en uitsluitend kwestie van recht en waarheid.

- Ik moet een strengeren toon aannemen, want ge wilt niet zien, wat ik zie. Ik zal u dwingen te zien, ik zal u beschaamd maken totdat ge erkent te zien; want ik wìl dat ge ziet. -

O het is een groot geluk zulk een gesprek te kunnen volgen tusschen een man en zijn volk! Het begint half spelend met maar een kleine verheffing van stem; dan, als de tegenstand komt, wordt het met groeiende kracht gevoerd. En als de tegenstand aanval wordt, en de aanval aanval van een gansch woedend volk tegen één man, hooren we de koperen klanken van een strijdersstem met profetisch geweld klinken, en het zware geluid zet in: Recht, Waarheid, Menschelijkheid.

'Vijf minuten van poëzie en emotie!' zooals de gondeliers in Venetië zeggen wanneer ze hun vreemdelingen bij de Brug der Zuchten brengen en, even uitrustend, hun cigaret aansteken: 'Ponte dei Sospiri! cinque minuti di poesia e d'emozione!'

Maar nu moet ik nog met mijn overzicht komen; want een overzicht moet iets overzien.

De bijzonderheden van de Dreyfuszaak?

Laat ons daar liever niet in treden. Ze staan u misschien nog helder voor oogen, omdat ze zoo kort geleden voorvielen, maar ik ben ze al half vergeten; en daarmede zou onze rekening dus verkeerd uitkomen.

Wat mij, als toeschouwer op mijn drievoet gezeten, het belangrijkst lijkt in deze historie, is de bijdrage die zij levert tot de volkenpsychologie.

Men kan er de theorie uit opmaken van de standen, kasten, groepen, kringen waaruit een volk is samengesteld.

Volk, dat is spoedig gezegd. Maar de bevolking van een land of stad is geen samenstel van gelijksoortige elementen, ze is een verzameling van min of meer scherp van elkander gescheiden groepen.

In haar eerste periode, het Dreyfusproces van drie jaar geleden, behoort de Dreyfuszaak uitsluitend tot den militairen kring.

Er was verraad gepleegd, en er moest een verrader wezen. Het ding werd door de militaire autoriteiten vlug en met militaire orde afgespeeld. De overige groepen van de bevolking hadden eenvoudig het toekijken.

Men zou dat Dreyfusproces het resultaat kunnen noemen van

een bijna geheel spontane, ja instinctieve beweging in den kring der militairen.

De tweede periode, van twee en een half jaar, is er een van langzame broeiing en ontwikkeling; sporadisch rijst in verschillende groepen twijfel aan de rechtvaardigheid van het uitgesproken oordeel.

Derde periode (tot December van 1897): het verzet tegen het vonnis over Dreyfus concentreert zich in den kring der hoogere middelklasse (Protestanten, type Scheurer Kestner) en der professoren. In de andere groepen is de tegenstand tegen de Dreyfuspartij nog niet georganiseerd. Een krachtig opkomen voor de rechtvaardigheid zal mogelijk nog een omkeer kunnen bewerken. De meening omtrent Esterhazy is verdeeld. Zola schaart zich aan den kant van degenen die herziening vragen. Het is de tijd van spontane bewegingen.

Vierde periode: De militaire groep geeft den doorslag. De beweging in dien stand wordt streng geleid, en daarvan uitgaande organiseert zich de beweging in de andere kringen, regeerings- en administratieve kringen, standen die met het leger in verbinding zijn: adel, fatsoen, geestelijkheid; de lagere middenstand en de betere volksklasse volgen. De drijfveeren van de organisatie zijn de eer van het leger, de nationale zaak, de haat tegen Joden en Protestanten, de behoudzucht; de middelen van de organisatie zijn de tucht van leger en geestelijkheid, de drukpers en de vergaderingen. Het karakter van spontane beweging gaat geheel te loor.

De vijfde periode begint met de uitspraak in het proces tegen Esterhazy. De beweging slaat over tot dadelijkheden; zij komt op straat en in de politieke actie. De uiterste partijen, socialisten en anarchisten, tegen de regeering en tegen het behoud gekant, verklaren zich voor Dreyfus.

Tusschen en boven die groepen klinkt de stem van Zola, een persoonlijkheid. Scherp uitstekend.

Want er is niets zoozeer doodend voor de persoonlijkheid dan de groep. Voor de bewegingen in een groep van menschen geeft de doorslag wat de lieden vereenigt, hun instinct, hun onredelijk gevoel, niet wat personen onderscheidt, de betere eigenschappen.

En toch heeft de persoonlijkheid, mits ze haar kracht kan be-

houden, een kans vóor, zelfs tegen een overmacht van groepen; ja, vooral tegen de overmacht. Omdat, hoe breeder een beweging zich uitbreidt, hoe meer ze aan intensiteit verliest. En dat is juist de groote eigenschap der persoonlijkheid, haar spankracht.

Wij wenschen u geluk en kracht, Mijnheer Zola!

B*.

Bibliographie.

C.R.C. Herckenrath. Problèmes d'esthétique et de morale. Paris, Felix Alcan. 1898.

Over dit boekje waarin op ruim 160 bladzijden vier esthetische problemen en één ethisch probleem in correct, helder en elegant fransch worden besproken, en dat den intelligenten directeur der Parijsche ‘Bibliothèque de philosophie contemporaine’ belangrijk genoeg voorkwam om het in zijn bekende collectie op te nemen, schrijft een onzer philosophische vrienden ons het volgende:

‘Mag men iemand beoordeelen naar wat hij schrijft, dan is deze leeraar der Hoogere Burgerschool te Groningen in de eerste plaats verstandsmensch. Hij wil een gevoel slechts dan laten gelden, als het hem gelukt er een begrijpelijken oorsprong voor aan te wijzen. Zoo herleidt hij de vreugde, die het schoone ons schenkt, tot de bevrediging van ons verstand, dat gaarne ontdekt wat ieder ding is. Aardig wordt deze theorie, volgens welke het ideale enkel het gewone, normale, typische zou zijn, volgehouden; door al hare consequenties te ontwikkelen, stelt de auteur den lezer in staat na te gaan wat zij oplevert tot verklaring van de feiten der aesthetische waardeering. Op moreel gebied vraagt de auteur zich af, waarom de mensch niet onverschillig blijft bij het leed van zijn evenmensch, bij de pijn van een hond of een aap. Merk op, luidt het bescheid, dat de mensch een afhankelijk wezen is: het kind heeft behoefte aan zijn moeder, gelijk omgekeerd de moeder aan haar kind; de man heeft behoefte aan zijn vrouw, gelijk omgekeerd de vrouw aan haar man. Als nu een met rede begiftigd schepsel een ander wezen, dat het noodig heeft, lijden ziet, dan hindert hem dat, omdat er in zoodanig geval reden is te vreezen, dat het de hulp van dat ander schepsel zal moeten derven. Nu zijn het juist de personen onzer dagelijksche omgeving, van wie wij het meest afhankelijk zijn en die wij het meest zien lijden; in het verkeer met hen komt er een zoo onafscheidelijke band tusschen den aanblik van ellende en een gevoel van onlust tot stand, dat wij ten slotte zelfs vreemden en dieren niet zonder weerzin kunnen zien lijden. Dat dit altruïsme enkel een nieuwe gestalte van het egoïsme is, wordt gestaafd door de volgende opmerking: mannen gevoelen het meest voor het lijden van vrouwen, vrouwen het meest voor het lijden van kinderen. De eisch, die aan ongehuwde meisjes wordt gesteld, dat zij een kuisch leven zullen leiden, wordt door den auteur verklaard uit gebrek aan levensmiddelen; de vrees doet zich gelden, dat, werd vrije liefde geduld, spoedig niet alle gasten een plaats aan den levensdisch zouden vinden. Men bespeurt het, de auteur van dit goed geschreven boekje is afkeerig van alle sentimentaliteit. Is het evenwel zoo zeker, dat, indien het verkeer tusschen de twee seksen niet door al-

lerlei bindende voorschriften beperkt werd, het aantal geboorten grooter zou zijn? Voorts weet men, dat niet enkel bij beschaafde menschen, maar zelfs bij sommige soorten van dieren, er dikwijls heel wat aarzeling en tegenstand te overwinnen is, voor dat er bruiloft wordt gevierd. Er zijn feiten, die de verstandsmensch licht over het hoofd ziet, daar zij niet gemakkelijk te verklaren zijn'.

Deze opmerkingen die het ons vergund werd in de kolommetjes onzer 'Bibliographie' op te nemen, behelzen een indruk - natuurlijk niet den volledigen indruk - door de lezing van Herckenrath's 'Problèmes' gewekt bij een denker wien tegenover zoo gecompliceerde verschijnselen als onze esthetische en zedelijke oordeelen, iedere al te eenvoudige verklaring eenzijdig en verdacht toeschijnt. Hij doet daarmede den schrijver geen onrecht, althans wat diens ideeën over den aard van het schoonheidsgevoel betreft. Want de heer Herckenrath resumeert, wat dit punt betreft, zijn uitvoerig en geestig onderzoek in deze woorden: '... toutes les manifestations du sentiment esthétique, depuis les admirations naïves de l'enfant jusqu'aux joies les plus raffinées de l'artiste, sont dues à la perception d'un type. Si ce type est représenté dans toute sa pureté, la beauté est parfaite'. Het is duidelijk dat hij geen enkele uitzondering toelaat: bij alle esthetische oordeelen, zonder onderscheid, wordt ons oordeel geleid door den maatstaf van het typische; en de voorstelling van zulk een type ontstaat van zelf, als een soort van gemiddelde, uit de beelden die wij ieder oogenblik aan onze dagelijksche omgeving ontleenen.

Wat de zedelijke oordeelen betreft, komt de schrijver ons, blijkens menige bladzijde van zijn boekje en blijkens den titel van een zijner hoofdstukken waarin van 'sentiments moraux' in het meervoud gesproken wordt, minder absoluut voor. Of, zoo hij ook bij dit gedeelte van zijn onderzoek de pure 'verstandsmensch' is waarvoor onze wijsgeerige vriend hem houdt, dan is hij dit, blijkens de laatste bladzijde, toch alleen in zoover als hij begint met 'het zedelijke' te beperken tot datgene waarmede het geluk van anderen niet alleen bevorderd, maar ook bedoeld wordt.

De spontane impulsen, die door zeer verschillende werkingen ontstaan kunnen en wier ethisch karakter het van ons gevoel soms wint van de op zedelijke doeleinden gerichte handelingen, vallen hier buiten.

Suggessief is het boekje van den heer Herckenrath in hooge mate. Het allermeest nog misschien in de hoofdstukken die het minst door hem zijn uitgewerkt, zooals die waarin het verhevene, het tragische en het komische behandeld worden. Vooral dit laatste, waarin naar de oorzaak van het lachen gevorscht wordt, zal den lezer voortdurend prikkelen tot ontleding van de elementen waaruit zijn eigen lachbuien zijn samengesteld. Voor ieder gezond en fleurig mensch is hier stof genoeg aanwezig voor psychologische analyse.

In de Fransche lycées bestaat zooals bekend is, een 'classe de philosophie'. De Nederlandsche Gymnasia en Middelbare scholen moeten het, gelijk evenzeer bekend is, zonder wijsbegeerte stellen. En aan de Universiteit is een college in de wijsbegeerte slechts voor theologen en enkele litteratoren verplicht gesteld. Dit gemis aan wijsgeerige opleiding en ontwikkeling onzer 'classes dirigeantes' valt te betreuren. Maar het kwaad kan vergoed worden wanneer de leeraren zelven - wat zij dan ook doceeren mogen - wijsgeeren zijn. Wie weet hoe voortreffelijk het voorbeeld van den heer Herckenrath werken zal?

Doch niet velen zullen er in slagen hunne gedachten zoo goed in een vreemde taal uit te drukken als het dezen leeraar gelukt is dit te doen.

Het jongetje.

VII.

Tot nu toe was alles zoo vol licht en blijde zon, en de dagen gingen zoo zorgeloos voorbij, in altijd nieuwe vreugde. Het Jongetje liep maar te genieten, en dacht niet, want alles ging vanzelf zoo goed.

Maar nu moet ik van heel droeve tijden gaan vertellen, al voel ik mij bang nu ik begin, zóó bang, alsof ik alles zelf nog eens moet gaan beleven, wat nu gebeuren zal. En het is alles de schuld van het Jongetje zelf, dat is het ergste nog.

Paul was niet meer op school de vlugge baas van vroeger, die altijd nommer één zat. Hij was zoo vol van het Meisje, dat hij al het andere vergat. Bij de les lette hij niet op, en thuis werkte hij niet. Hij wilde wel, en probeerde telkens en telkens, boven alleen op zijn kamertje. Hij ging er voor zitten, met al zijn boeken, en in 't begin vlotte het ook wel. Maar o jee! dan kwam het blonde hoofdje van het Meisje uit de boeken kijken, en hij wist niet meer van lijnen en van hoeken en van cijfers, hij leunde met het hoofd op de armen, en droomde, droomde....

Het was heel liefelijk wat hij droomde, heel goed en rein. Het was zoo mooi, het zachte engelengezichtje, dat daar in die droomen lichtte, en o! hoe gaarne gaf ik van mijn beste weten en diepste denken om nog ééns met zulke reine oogen als het Jongetje in zóó groote puurheid naar dat maagdelijk schoon te zien.....

Maar het was heel dwaas en ongehoorzaam van Paul, hij was al veel te groot om niet wat wijs te wezen, en zijn belangen te begrijpen, en zijn plicht als zoon, en nog zoo heel veel dingen meer. Het is hem alles later zoo goed voorgehouden en zoo

bitter weinig kon hij er tegen zeggen. Hij is een domme en dwaze jongen geweest, pas véél later heeft hij geweten, wat hij zich zelf daarmee heeft aangedaan.

En nu wilde het toeval dat, door den dood van een leeraar in het Nederlandsch, opeens een nieuwe meester voor de klasse kwam. Mijnheer Van Raavendonk had nog maar weinig routine van met jongens om te gaan, en stond vreemd en verlegen te doceeren. En binnen enkele dagen was de klasse in vollen opstand, zoodra hij de deur maar achter zich gesloten had. Hij was een groote, lange man, met iets heel vreemds in zijn verlegen gezicht, en hij had rood haar, en hier en daar een puist. - En ‘de rooie’ werd het mikpunt van alle laffe, wreede kwâjongensgrappen, die de jongens, ook de beste, vanzelf beginnen, als uit instinct, zoodra zij zien, dat hun leeraar bang voor hen is. - De les werd een concert van fluiten, brommen en gillen, en de toestand kon op den duur zoo niet blijven.

De directeur hield een toespraak in de klas, en waarschuwde de jongens, dat hij een voorbeeld zou stellen, en den eerste den beste, die zich weer misdroeg, van de school zou verwijderen.

En zoo gebeurde het, dat op een Zaterdag vier jongens toch weer moesten terugkomen om één uur 's middags, om tot vier uur strafwerk te schrijven. Zaterdagmiddag, een vrije middag, de eenige in de week sinds met de tweede klasse ook de vrije Woensdagmiddag was verloren! Maar er was niets aan te doen. En Paul zat met zijn drie kameraden treurig in het triestige lokaal, met saai copieerwerk voor zich. En buiten wachtte Corrie in den Dierentuin, niet begrijpend waarom hij toch niet kwam, en zeker vol verlangen uitkijkend aan den ingang!....

Toen is er in de jongens een wanhopig idee opgekomen. Zij zaten in een bank dicht bij de deur, en de leeraar aan 't andere einde van 't lokaal, erg verdiept in corrigeerwerk. Stil, stil schoven zij naar de deur, en opeens, allen met dezelfde impulsie, de deur uit! Maar juist toen zij er uit waren het woedende opstaan van den leeraar, een stoel hard omver.... Piet van Kemper, bang, en éven ziende dat de sleutel van buiten stak, de deur op slot.... En toen allen haast je rep je naar beneden, en op straat. De portier was aan

het andere einde van de school, en zou dus wel vooreerst het kloppen van den opgesloten leeraar niet hooren....

En den volgenden dag kwam de directeur voor de klas, en zeide, dat de jongen, die de deur gesloten had, zou verwijderd worden. - De heer van Raavendonk was eerst om half vijf uit zijne opsluiting verlost. En het verschrikte Jongetje, dat nu pas de portée begon te begrijpen van wat ging gebeuren, werd door den directeur uitgekozen om voor de anderen te boeten. Alleen als hij wilde zeggen, indien hij onschuldig was, wíe dan schuld had, zou hij mogen blijven, werd hem nog gezegd.

Maar het Jongetje had veel te veel in de ridderromans en in de boeken van Aimard gelezen om dat te doen. Een kameraad verraden, dat doet zoo'n Jongetje nu eenmaal niet. En Piet van Kemper zweeg, en sloeg de oogen neer.. Dat was misschien veel verstandiger van Piet. - Maar ik ben nog altijd heel blij dat Paul het niet heeft willen zeggen, en geen verrader was. Want dan zou hij toen al niet meer het Jongetje zijn geweest. En zoo gebeurde het, dat 's avonds, toen de familie Waerens juist had gegeten, de brief kwam van den directeur, waarin werd kennis gegeven van het gebeurde.

Dom, dwaas mannetje! Nu gaan ze je van 't Meisje wegnemen, en wat moet er dan van de twee inséparabeltjes worden? -

Paul verwachtte dat er iets verschrikkelijks zou gebeuren, dat zijn vader woedend zou bovenkomen, en hem hevige verwijten doen, en dreigen, misschien wel slaan.

Maar er gebeurde niets. - Alleen werd de sleutel van zijn kamer omgedraaid, en mocht hij niet uit. Het eten werd door de meid binnengebracht.

Hoe eenzaam zat daar het Jongetje, en hoe klein leek hem opeens zijn kamer! Hoe lang, lang, lang duurden de dagen. Zelfs mama kwam niet. Hij hoorde haar loopen in de gang. Hij riep door het sleutelgat ‘Moesje! moesje!’ Maar zij kwam niet.

Dat duurde drie dagen. Het Jongetje was een uitgestooten wezentje, ergens alleen in een hoekje, waar niemand om

gaf. En hij voelde alsof het in hem van binnen, waar het zoo groot was geweest, nu weer alles ineenkromp.

Den vierden dag 's ochtends voor het ontbijt, kwam zijn moeder binnen. Zij zag bleek, en had zeker veel gehuild. Het Jongetje vloog haar tegemoet, wilde haar kussen en vergeving vragen. Maar zij weerde hem zacht af.

'Je hebt ons zooveel verdriet gedaan, dat je me niet meer kussen mag voor je weer een brave jongen bent geworden,' zei ze. 'Je mag nu weer uit, maar vandaag een week ga je naar Schotevelde bij je oom Cateur. Papa wil je niet langer in huis hebben, en je moet de Hoogere Burgerschool afloopen. Je moet nu maar eens in die week overdenken, wat je gedaan hebt. Neen,.... je behoeft nu niet lief te doen, en niet te huilen, want dat helpt niets.... alleen als je het bij oom goedmaakt, en goed leert, mag je me weer kussen....'

En zij keerde zich haastig om, en was weer weg. Het Jongetje wist niet dat zij papa had moeten beloven, zich zoo koel en streng te houden, en dat zij alleen met groote moeite de tranen weerhield, die in haar oogen stonden, en den lust bedwong om haar jongen in de armen te sluiten en te troosten.

Hoe arm en bleekjes stond daar het Jongetje. Zijn hart bonsde en bonsde. Met een vreeselijken slag op zijn hoofd, op zijn hart, op heel zijn levende lijf kwam het plotseling over hem:

'*Ik moet van Corrie weg*!'

Hij dacht niet eens om moeder, en om zijn huis. Hij dacht alleen om Corrie.

Van Corrie weg! Maar dat kón niet! Dat mocht niet! Dat zou niemand kunnen doen! Dat zou onze Lieve Heer niet eens kunnen doen! Dan ging je dood, allebei. Hoe zou je nu alléén kunnen leven, verbeeld je, alle dagen haar niet zien, niet bij haar zijn! - Waar is dan het licht en de warmte? O! wat moet het dan donker, akelig donker zijn, en zoo leêg, zoo leêg....

Het was gelukkig Woensdag. Nu om twaalf uur naar Corrie, en haar alles, alles vertellen. - En precies op tijd stond hij op zijn post, op het hoekje van de Vlamingstraat en de Groote Markt.

En het Meisje had óók al treurig nieuws. Grootmama Wallaert had in den laatsten tijd alzoo tegen haar mama geknord,

dat zij Corrie maar zoo altijd met een jongen liet loopen. Dat stond niet, had grootmama gezegd, en Corrie begon nu al zoo langzamerhand groot te worden, en de menschen praatten er over. En eergisteren was grootma 's middags weer gekomen, en had verteld, dat Paul Waerens van school was gejaagd, en dus zeker een slechte jongen was, en dat Corrie nu niet meer met hem mocht omgaan, en dat het nu uit moest zijn, anders zou zij er met papa over spreken. Wat zou tante Van meeden wel zeggen van de Surinamestraat, en nicht Wallaert van Hoogland van het Voorhout, die hofdame was van de koningin? Er was al over gepraat in de familie. En grootmama had ook háár, Corrie, apart bij zich aan huis geroepen, en haar gezegd, dat het niet te pas kwam, zoo maar overal met een jongen te loopen, en dat het nu heelemaal niet meer mocht met Paul, want hij was een gemeene jongen, die uit de school was weggejaagd. En ze had grootmama moeten beloven, het nooit meer te doen.

'En heb je het belóófd?' vroeg Paul, angstig.

'- Ik moest wel,' zei Corrie, een beetje beschaamd. -

Toen voelde het Jongetje een steek in zijn hart, en zag haar verwijtend aan, dat zíj hem zoo pijn kon doen, zij, die hem het liefste was van alles op de wereld.

'Maar ik doe het tóch,' zei Corrie er gauw bij. 'Ik kan je toch zoo maar niet in den steek laten.... en ik hoû veel te veel van je.... we zullen er wel iets op vinden, hoor... we zullen nu wel niet meer naar den Dierentuin kunnen, maar dan maar ergens anders, waar ze ons niet zien.... Maar pas op, ga nu gauw weg.... daar is de knecht van grootmama.... ze heeft hem zeker uitgestuurd om eens te kijken....'

En weg was ze, naar de overzijde van de straat. Paul, om haar te helpen, ging een winkel in.

Dit is de eerste keer, dat het Jongetje het liefste en beste van zijn ziel heeft moeten verbergen, alsof het iets leelijks was, en de eerste keer, dat het Meisje van hem is weggeloopen. Toen is ook voor de eerste keer het vijandige van de wereld tegen wat heel goed is en eenvoudig tegen hem in gekomen, en is hij er voor teruggegaan, alsof het zonde en schuld was, om te aanbidden wat mooi en rein is....

Het werd nu heel moeilijk om Corrie te zien. Zij werd

bespionneerd door haar deftige grootmama, die zoo op het fatsoen van de familie was gesteld. Toen begreep hij het nog zoo niet, maar later heeft hij dat fatsoen van heel nabij teruggezien, en door en door leeren kennen!.... Nu eens was het de knecht, dan weer de juffrouw van gezelschap, en ook wel grootmama zelf, die in de Vlamingstraat wandelde als de school uitging, of ook wel verder, op de Heerengracht, of het Bezuidenhout.

En zoo gingen de dagen voorbij. - Hij kon maar niet bij het Meisje komen. Hij kon haar alleen maar in de verte zien, en o! - hoe klopte dan zijn hart van groot verlangen! Thuis was alles streng en koud geworden. Papa sprak in 't geheel niet tegen hem, en mama maar heel weinig. Was zij dan zijn oude, lieve moedertje niet meer?.... Kon alles dan maar zóó ineens veranderen?.... Had hij dan maar liever een verklikker moeten zijn, en zijn makker verraden?.... Hij begreep er niets meer van, en was heelemaal in de war, het Jongetje.... En dan liep hij smachtend om wat liefde en vriendelijkheid het huis uit, om een laatste toevluchtsoord bij Corrie. Maar daar liep de knecht of de juffrouw, die moesten zorgen voor het fatsoen, en het Meisje durfde niet naar hem toe te komen....

En zoo werd het Donderdag. En 's Zaterdags zou hij weggaan! Toen schreef hij een briefje, dat hij door Wies, een vriendinnetje, aan Corrie liet geven.

Lieve, mooie Corrie,

Ik smeek je, kom toch morgen om half twee voor den Dierentuin. Het is wel school, maar toe, blijf voor mij dan eens weg. Het is de laatste keer, ik moet Zaterdagmorgen weg. Er is niemand lief tegen me. Ik mag niet eens mama een kus geven. Als je niet komt wil ik dood zijn. Ik ga heusch dood als ik weg moet zonder je nog eens te hebben gekust. Ik doe niets als huilen. Denk om de parkietjes.

Je innig liefhebbende Paul.

P.S. Je zult komen, ja ik weet het zeker, je zult komen. Je kunt me zoo niet alleen laten. Dit briefje zit vol kussen voor je. -

Dien dag was het Jongetje heel stil. Hij heeft aan tafel van niets gegeten. - En na het eten is hij dadelijk naar bed gegaan. Daar heeft hij liggen wachten en wachten tot het morgen werd, met al de reliquietjes van 't Meisje onder zijn kussen, een lok haar in een roze envelopje, een handschoen, een pakje briefjes, en vier lintjes van om haar hals, die ze hem gegeven had.... Zoo'n groote, groote schat voor zoo'n Jongetje!

En om één uur precies stond hij den volgenden dag al voor den Dierentuin op de brug te wachten. Het was koud, en het vroor een beetje, maar de lucht was helder. Als het eens erg gewaaid en gesneeuwd had! Hij was eerst naar de stad geweest om in de Veenestraat een broche voor Corrie te koopen, een blauw porseleinen duifje op goud, en in de Schouwburgstraat was hij in den albumwinkel een paar gedroogde Edelweisz-bloemen machtig geworden, op mooi papier geplakt. Dat waren bloemen, had hij gelezen, die hoog in de bergen groeiden, en die het symbool zijn van vlekkelooze onschuld, van altijd door blank en rein blijven, de bloemen van het edele wit.... de bloemen van 't Meisje....

Wat stonden de boomen van 't Bosch weer mooi! Ze waren wèl kaal, maar hoe fijn en gevoelig al die teêre takjes, zoo roerloos uitgestrekt. En wat stonden de huizen klaar en gelukkig in het heldere wintermiddaglicht! Er was iets in de lucht alsof ze wel komen zou....

En ja, daar kwám ze, daar kwám ze. Dat was het groene manteltje in de verte, dat was het mooi rood van de flanellen voering als het even opwoei. - Ze had hem niet vergeten. Daar is het Meisje weer voor het Jongetje gekomen. Ze kon hem zóó niet laten weggaan. En ze was alleen, heel alleen. Geen knecht, geen juffrouw achter haar, en geen fatsoen. Het Meisje van altijd vroeger, met alleen haar liefelijk, teêr maagdelijfje, daar komt ze aanstappen op haar zweefrythmusje van dansende pasjes. Dat is het oude Meisje weer van vroeger, dat bij het hertje kwam....

‘Dag Paul, dag lieve Paul! daar ben ik weer,’ riep het mooie sopraantje, ‘wees nu maar niet bedroefd hoor, ik mag weer bij je zijn.... ik heb gisteren alles aan mama verteld, en ik heb haar je briefje laten lezen, en ze vindt het goed dat je geen verrader wou zijn, hoor.... en nu mag ik den

heelen middag bij je zijn, en grootmama zal er niets van weten.... wat zie je bleek, heb je zoo'n verdriet gehad?... Ben je nu niet blij dat ik er weer ben?....'

Of hij blij was!

Kijk, daar stond ze immers weer voor hem, met het vriendelijke gezichtje, en haar blauwe, zachte oogen, en haar wangen, en haar lippen, en haar wit halsje, en al haar glanzende gouden haar. Daar waren haar schoudertjes weer, en haar éven, teer welvende borstje, en haar handen, en haar kleine voeten en alles, alles van haar. En het was van hém, van hém, van niemand anders. Het kon nooit van een ander zijn. Het hóórde bij hem, evengoed als zijn eigen hoofd, en zijn handen, en zijn voeten. Het hóórde allemaal bij zijn eigen ziel. Hij kon weggaan, en ver van haar af zijn, maar het kon toch nooit verloren zijn, het moest toch ééns weer terugkomen, dat kón niet anders....

En het gezicht van het Jongetje klaarde weer op, en lichtte van den ouden, blijden glans.

Ze zouden niet naar den Dierentuin gaan, daar moest grootmama eens komen, met dat mooie weer. Neen, ergens waar ze heel alleen waren en niemand konden tegenkomen. Naar Scheveningen, daar was nu niemand in den winter. Om twee uur ging er een stoomtrem van de Rijnstraat, die konden zij nemen. - Dus hier maar even wachten.

De trem was leeg. Nu in de eerste klas, voor dezen keer, hij had nog een oud abonnementje van den zomer, van mama. Wat gezellig, op die zachte banken, en de deuren toe, en nu de gordijnen achter en vóór uitschuiven. Zóó zag niemand je. Zoo heel lekker in een hoekje, dicht tegen elkaar aan, warmpjes, als de inséparabeltjes op het stokje.

En nu al het leed vertellen. Corrie was ook erg verdrietig geweest. Ze was wel bang geweest voor grootmama, en had niet durven komen, maar dacht je dat ze niet heel bedroefd was geweest? Ze had ééns in haar bed liggen huilen, en ook gisterenavond, toen ze mama had overgehaald, waren de tranen alweer voor den dag gekomen. Ze zou hem niet vergeten hoor, ze zou altijd om hem blijven denken, en hem wel eens schrijven ook, en nooit naar andere jongens kijken, Dáár behoefde hij in 't gehéél niet bang voor te zijn, hoor hij wist wel dat ze maar van één kon houden, en ze zou

áltijd, áltijd zijn Meisje blijven, wát er ook gebeurde....

Ze was nog nooit zoo lief tegen hem geweest, en zóó innig had ze nog nooit met hem gesproken. Was het misschien 't onbewuste zieltje van het Meisje, dat zich uit intuïtie aan hem vast wou klemmen om toch vooral goed en rein te blijven en nooit te veranderen in 't Leven, dat nu aankwam?...

En wáár, absoluut oprecht en wáár was alles wat het Meisje toen gezegd heeft, dit weet ik vast en zeker, als ik mij in stilte neig over mijn ziel; en vèr, vèr in mijn herinnering hoor ik vaag de reine stem, zooals die daar nog zachtkens, zachtkens doorzingt.....

Al het verdriet was nu weer vergeten. Corrie zou immers altijd van hém blijven al was hij weg! Dat was in de boeken toch óók altijd gebeurd, daar waren ze somtijds wel jaren en jaren van elkaar, en hun liefde werd juist grooter en grooter.

De trouw van twee lievelingen komt pas uit in de beproeving. Misschien was het wel goed om eens gescheiden te zijn. Hij kon nu toonen, dat hij een echte, trouwe ridder was, hij kon nu goed, flink leeren, en heel knap worden, en dan terugkomen, als hij het verdiend had. Je mocht er toch heusch wel wat voor doen. Het was eigenlijk wèl wat véél geweest, om al dien tijd zoo heel gelukkig te zijn zonder er iets voor gedaan te hebben....

‘Nu moet je heel dapper zijn,’ zei Corrie, ‘en niet meer zoo treuren hoor! Je gelooft me toch wel, hè, en je vertrouwt toch wel op me?’

En nooit heeft het Jongetje iets zekerder geloofd. Wat die reine stem zeide met haar zoet geluid kon immers niet dan heilige waarheid zijn!

In Scheveningen waren ze heel alleen. - Het Badhuis en de Galeries, 's zomers zoo vol, stonden eenzaam, alsof daar niemand woonde. - Nu gauw naar boven, tegen den wind in, naar het terras. En kijk! daar is de zee!

O! Hoe eindeloos groot was de zee! Was dit de kalme, zachte, van in den zomer? Met hooge, grauwe golven stormde de zee wild aan, en sloeg met sombere, doffe slagen op het verlaten strand. - En zwaar-sonoor galmde een bang gezang uit de wijde, wijde woeling.

Het werd stil in de zielen der kinderen.

En Paul trok haar zachtjes mede naar beneden, naar het

strand. - Er was maar weinig over, de zee stond veel verder dan zomers. Zij moesten door de mulle duinen, want de houten trapjes waren weggenomen. Er waren geen tentjes, geen stoelen, geen koetsen. Het strand was eenzaam en stil. Hoe groot, hoe groot was alles nu! Hoe rustig rezen de duinen op in de verte! Hoe zuiver en puur was alles nu, met niets slechts, overal hooge, strenge waarheid, de zachte duinen, de ruischende zee, het eenzame strand! En de ernst van dit waarachtig schoone kwam over het Jongetje en het Meisje.

'Hoor, hoor,' zei hij zachtjes, 'is het niet of het je iets zeggen wil? Maar ik weet niet wat.... ik heb er vroeger ook zoo dikwijls naar geluisterd, maar ik begrijp het niet.... En toch is het iets, het is iets.... hoor jij 't niet?....'

Zij luisterde, met de hand aan een oor, en boog voorover. Hoe klein en frêle stond ze daar, zacht luisterend kinderfiguurtje, voor de groote, groote zee....

'Het is zoo mooi, het is zoo mooi, Paul,' antwoordde zij, ...maar het is te groot.... je wéét niet wat het zeggen wil.... ik word er bang van als ik er lang naar luister....

- 'Ik ben niet bang,' zei Paul. 'Het is of er daar, ver, ver, ergens een land is waar het heel goed is en heel mooi ....en het is of ze ons roepen.... O! Ik zou nu wel met je weg willen, daar over de zee, en nooit meer terugkomen. ....Heel alleen op een eiland met jou, altijd bij elkaar, en óveral in het ronde de golven die zoo zingen....'

En ze bleven nu zwijgend doorloopen. Hij had zijn arm om haar heen geslagen, en zij leunde het hoofd tegen hem aan. Ze bleven maar luisteren naar de zee, en ze hadden langen tijd niets te zeggen, zoo innig waren ze toen één. Niets was op het strand te zien dan hun teêre gestalten, dicht tegen elkaar, zoo klein, zoo klein in dat groote álom!

Het is of ik ze weer zie gaan, zooals toen. ....Hoe groot zie ik nu dat strand, zoo ver, zoo ver, met die duinen rijzend en dalend!.... En hoe eindeloos de zee, kijk, hooge, hooge golven, grauw met wit, overal, óveral komt het aan, met wilde, breede deining, hier, en daar, en ginds, en vér en vér. ....Het heeft geen einde, en het is eenzaam, en het is onvergankelijk groot..... En daar ergens, heel teer, twee

kindergestalten, zoo zwak en verloren in dat groote, een heel klein gelukje, zoo broos, zoo broos....

Ze hebben daar heel lang geloopen, en nooit hebben ze zooveel van elkaar gehouden, hun jonge zielen spreidden zich uit, wijder en wijder, met die eindeloosheid vóór hen.

Corrie werd het eerste moe. Er was in de duinen zand in haar schoen gekomen, en er waren fijne steentjes bij. Haar voet deed pijn. Even gaan zitten en de schoen uit doen, ginds bij dat duin. - Mocht hij haar even helpen? Wat een kleine laarsjes! Daar zou hij niet in kunnen. Alles is toch zoo klein en teeder bij zoo'n meisje!.... Het schoentje zat vol zand. ....Maar o, wee! nu is het nog niet weg.... er zitten steentjes onder de kous, er was zeker ergens een gaattje in. ....En het doet pijn.... Nu maar even de kous ook nog uitdoen....

Hoe voorzichtigjes deed ze dat! Haar rokje ver over het been.... en daar is opeens een klein, klein voetje in het zand.... Zoo zacht en witjes, wat een lief, heerlijk voetje, en wat fijne blanke nageltjes!.... En het Jongetje, heel ondeugend, nam het in zijn hand en kuste het af met grage lippen.... Het Meisje bloosde en deed of ze boos was. En dadelijk was de kous weer aan. Ze was erg verlegen, en de blos lag zacht-roze over haar hals.

‘Je bent verlegen! Je bent verlegen!’ plaagde hij. ‘Maar toch heb ik je voetje gekust hoor. ...Je hebt het kleinste voetje in het land, net als Asschepoes.... Hoe kom je toch zoo mooi, er is géén meisje zoo mooi als jij....’

Zij lachte en zei dat hij altijd maar vleide. Ze wist heel goed dat ze niet mooi was, hoor! Ze was net als een ander, een heel gewoon wichtje, en niets bizonders. En hij meende er niets van, hij wist wel beter en ze hield niet van complimentjes....

Maar heimelijk vond het Meisje het heel prettig, en ze wist heel goed dat ze zoo mooi was. Dat kon ze heusch niet helpen. Haar spiegeltje had het haar zoo dikwijls verteld, en dat spreekt altijd waarheid.

Het was al laat geworden, bijna vier uur. Nu nog even blijven zitten, hier tegen het duin. Wat heerlijk frisch in den wind! Alleen je vingers, die worden te koud. Maar daar is Corrie's mof wel goed voor. Laat hij nu ook maar

zijn handen er in doen. Ziezoo, nu is het warm. Is het nu niet gezellig? ‘Is hij nu niet heel dicht bij haar, en is hij nu niet bedroefd meer, is het nu goed?’

Ja, nu is het goed.... nu is het heelemaal, heelemaal goed.... nu is hij heel dicht bij haar, en haar hoofdje is op zijn schouder.... haar zachte, zijïge haar valt over zijn borst, het is goud, edel, glanzend goud... haar ranke lijfje is dicht tegen hem aan, en het is goed en warm bij haar.... zacht gloeit het in hem van binnen van geluk... en hoor, hier is haar stem, die zoete muziek is...

Niemand is òm hen, ze zijn alleen, alleen met de rustige duinen, en het wijde, eenzame strand, en de groote zee... Wèl slaan de golven zoo woest op het zand, met zoo somberen harden slag.... Maar het is zoo veilig en vertrouwd, en er is niets, wat hun kwaad wil....

Zóó is het goed, volmaakt, ganschelijk goed. Er is nu niets meer wat de ziel van het Jongetje nog wil. Alleen zóó, heerlijk bij haar zijn, veilig tegen haar aan, met haar handen in de zijne, en haar hoofd tegen zijn borst.... Een groote, zalige vrede, is in hunne harten, dit is het pure, maagdelijke geluk, dat eindeloos zacht is en stil.... En nu zal het ook goed worden. Hij moet weggaan, en vèr van haar af, maar wat is dat, een paar jaren?.... Het zal blíjven, nooit zal het weggaan, want dit kan niet sterven, dit geluk....

Het begon al een beetje donker te worden. toen zij met de stoomtrem van half vijf naar huis reden. Zij waren zoo innig van elkaar vervuld, dat zij stil hand in hand zaten, zonder iets te zeggen, tevreden, en zoo veilig tusschen de dichte deuren, achter de groene gordijntjes. En vóór ze het wisten waren ze alweer bij de brug voor den Dierentuin.

Nu hier uitstappen, en dan nog gezellig samen door het bosch, de Maliebaan over. Het begint nu te schemeren. De boomen staan heel teer en voorzichtig in het late licht, en hun roerlooze naakte kruinen, zij wachten en wachten... Alle takjes komen zoo helder en duidelijk uit, en alles staat zich zoo oprecht en eerlijk te geven. En zóó liepen de twee lievelingen in het open, wijde Malieveld, met in het vierkant de rijen statige boomen die hun innigste pracht uitspreidden in de kuische schemering. Een vaag rood bloosde zachtjes in

het Westen.... En de ziel van het Jongetje was tevreden en gerust. Alles was goed en zou goed blijven. Alles wist het, dat hij nu éénmaal hóórde bij het Meisje. De zee wist het, en de duinen, en ook het bosch. Zij hadden alles van zijn zoete liefde gezien en begrepen. O! Hoe zeker wist hij het, zoo in het zacht-eerwaardige licht van de schemering, met al die stille, wachtende boomen, en het teeder opdroomende rood daarginds, het was alles goed, en altijd zou het goed blíjven.... nooit, nooit kon het verloren gaan, en het zou eeuwig leven....

En toen zij voor haar huis stond was hij niet eens meer bedroefd en opgewonden. Hij vroeg haar alleen nog heel zacht, en al zéker van wat zou komen:

'Dus zal je altijd aan me denken, Corrie?.... zal je me nooit, nooit vergeten?.... En als ik met de vacantie terugkom ben je mijn lieve Meisje weer van vroeger?....'

Kijk ze nu liefderijk, innig zacht met haar mooie, onschuldige maagdgezichtje naar hem opzien, kijk nu die reine, blauwe engelenoogen eerlijk en oprecht in de zijne staren!

'Ik zal je nooit vergeten, dat weet je wel.... ik heb je beloofd dat ik een heel trouw meisje zal zijn.... en je weet wel, al had ik niets beloofd, hè, ik zou immers toch nooit van een ander kúnnen houden!....'

En hij, smeekend: 'En krijg ik nu een kus?' - Zij had hem nog nooit een kus gegeven. Hij had wel háár gekust, maar zij had hem nog nooit een zoen teruggegeven. Ze was zoo'n deftig jong dametje altijd!

Gelukkig, dat de straat zoo eenzaam was, zoo heelemaal aan 't einde van de stad! Alleen in de verte, aan den Boschkant was de lantarenopsteker met zijn lichtje.

'Dag beste Paul!' zei ze innig, met haar lief sopraantje zoo vriendelijk als het nog nooit geweest was, 'daar heb je je kus hoor!'

En haar zachte, reine lippen, waar haar maagdelijk zieltje op beefde, kusten kuisch zijn mond. - Hoe sterk en groot en uitverkoren voelde hij zich! Toen nam hij zijn hoed af, zooals hij altijd gedaan had als hij haar goedendag zeide, en boog diep, in grooten eerbied.

En resoluut, zonder dralen, ging hij heen.

Een kus! Een kus van háár! - Nu moet je ook dapper

en geduldig zijn, dacht hij. Nu moet je er ook een hééleboel voor doen en als het kan een heeleboel lijden, eer je weer zoo'n geluk verdiend hebt!

En hij verlangde bíjna om nú al weg te zijn, om nú al dadelijk te beginnen, en te toonen dat hij nu wel jaren, jaren verdriet zou willen hebben en heel alleen zijn, om dan eindelijk nog weer één zoo'n kus te mogen halen. Laten ze hem nu thuis maar negeeren, laten ze nu maar niets tegen hem zeggen, laten ze maar veel leelijks tegen hem doen en hem erg slecht vinden. Laat hij nu maar asjeblieft ergens komen, waar ze hem slecht behandelen, en geen eten geven, en koû laten lijden. O! eindelijk zou hij dan toch iets kunnen doen om haar te verdienen. Hoe gemakkelijk zou hij alles dragen! Want had zij hem niet gekust, het liefste, mooiste meisje van de hééle wereld, en was het niet van hém, van hem alléén, het reinste, blankste, heerlijkste wat bestond?

VIII.

Den volgenden dag was hij in Schotevelde.

Het was heel anders gegaan dan hij verwacht had. Mama was weer heelemaal goed met hem geworden, en had hem alles vergeven, en hem afgekust. Zij was hem 's avonds nog komen toedekken, zooals vroeger, toen hij nog kleiner was, en had allerlei lekkers in zijn koffer gedaan, en een beurs met vijf gulden, een heele schat. Papa had heel ernstig met hem gesproken, maar was veel zachter geweest dan vroeger. Hij had hem gebracht tot Roosendaal, en hem daar in den trein naar Schotevelde geholpen; hij had hem toen een kus gegeven, en heel vriendelijk gezegd, dat zij nu voortaan goede vrienden zouden blijven, als er maar flink gewerkt werd.

Aan het station in Schotevelde was oom Cateur, de directeur van de Hoogere Burgerschool, bij wien hij in de kost zou komen. Paul was eerst een beetje bang geweest, zoo naar een directeur te moeten gaan, en had hem zich voorgesteld als een nijdigen, grimmigen ouden heer. Maar wat wás dat meêgevallen! Wat een vriendelijk, prettig gezicht, zoo heelemaal geen schoolfrik, zoo net een goede, oude oom uit een boek. En tegelijk zoo knap, zoo of hij alles uit zijn hoofd wist.

Toen zij thuis waren gekomen nam mijnheer Cateur Paul even apart, in het spreekkamertje.

‘Hoor eens, Paul,’ zei hij vriendelijk, hem met zijn goedige oogen over den gouden bril heen aankijkend, ‘ik heb gehoord dat je in den Haag van de school bent verwijderd, omdat je het daar te bont maakte. Je mama heeft me alles geschreven, en ik weet overal van, hoor! Maar pas op dat je me hier op school niet méér van die aardigheden uithaalt, want dat zou je leelijk opbreken, en we maken hier korte wetten. Je mama heeft me óók van je meisje geschreven, - nou! krijg nu maar geen kleur hoor! het is niets verkeerds, en ik mág dat wel, - maar als je dat meisje nog wilt terugzien in je leven dan moet je hier niet den kwâjongen uithangen, maar een flinke vent worden. Begrepen? Dat je zooveel van de natuur houdt, en graag buiten bent, en dat je graag leest, dat doet me plezier. Ik heb een heeleboel boeken en die mag je allemaal lezen. Maar dat mag je niet verhinderen om óók te leeren, wat je nu minder prettig vindt, en alles te doen wat de leeraars je opgeven. Je moet me beloven om nu de studie vóór je plezier te laten gaan, en je vooral toe te leggen op de wiskundige vakken, waar je achterlijk in bent. Dan zullen we goede vrienden worden, en je zult het hier goed hebben. - En als er iets is wat je hindert of wat je niet begrijpt, ook al is het niet direct van de school, dan kom je me maar vragen wat je wilt hoor! Nooit iets achterhouden of achter mijn rug doen, want dat vind ik leelijk, en dan krijg ik het land aan je. Ziezoo, ik geloof dat we elkaar begrijpen, hè?....’

Dat speechje, met die zachte, vriendelijke stem, en die goedige oogen hem diep in de zijne kijkend, maakte indruk op Paul. Dát was me nu pas een directeur! Als de leeraars zóó allemaal waren!

Mijnheer Cateur was weduwnaar. Zijn eenige zoon was in de Oost, en zijn ongetrouwde zuster, een vriendelijk oud vrouwtje, nog ouder dan hij, deed het huishouden. - Paul kreeg een heel gezellige kamer om te studeeren, en een klein slaapkamertje.

Toen hij den volgenden morgen aan het ontbijt kwam lag er een brief op zijn bord. - Hij kreeg een kleur van blijdschap, maar durfde hem niet openmaken onder 't eten; dat stond niet.

‘Lees maar gerust eerst je brief, hoor! Je zult wel nieuwsgierig zijn,’ zei meneer Cateur met een lachje. ‘Wat een mooi roze envelopje!’

En Paul deed gauw zijn brief open. Ja, hij had zich niet vergist! Hij was van Corrie! En een lange, van bijna vier zijdjes, met haar mooie lettertjes zoo wijd uit elkaar.

Lieve, beste Paul!

Je zult wel erg bedroefd zijn en daarom maak ik gauw dat je wat van mij hoort. Ik ben óók verdrietig. Nu je weg bent merk ik pas hoeveel ik van je houd. Ik moet je zeggen dat ik je eigenlijk niet schrijven mag want dat staat niet, zegt ma, en grootmama moest er eens achter komen! Maar ik zal het toch nog wel eens stilletjes doen. Als je weer terugbent houden we toch evenveel van elkaar.

Toen je gisteren weg was, is er nog iets heel vreeselijks gebeurd. Een van mijn sijsjes was dood. Ik heb hem in den tuin begraven bij de parkietjes. Het was zoo moeilijk want de grond was zoo hard. Ik lees de sprookjes van Andersen die zoo mooi zijn heb je gezegd.

Ik ga geloof ik niet meer naar den Dierentuin want daar moet het nu erg saai zijn als jij er niet bent. Ik kijk nooit naar andere jongens, daar behoef je niet bang voor te zijn. En jij mag niet naar andere meisjes kijken hoor! We gaan immers later samen trouwen en dan gaan we in een mooi huis wonen en een grooten hond koopen net als oom Frits. Maar dan moet je eerst heel knap worden en veel leeren zegt ma.

Ik kan me nog niet begrijpen dat je weg bent en als ik naar school ga denk ik altijd dat je op den hoek zult staan bij de Pooten. Morgen ga ik met mama een nieuwe jurk koopen en ik ga blauw nemen omdat je dat zoo mooi vindt. Het broche met het duifje zal daar erg goed op staan. En de Edelweisz ligt in de sprookjes bij het leelijke jonge eendje. Ik wou dat je maar weer hier was want ik verlang zoo naar je en ik verveel me erg.

Hè, gorrie, wat heb ik een langen brief geschreven!

Ik moet nu naar bed zegt ma. Ik laat Kaatje mijn brief nog even in de bus doen om den hoek. Nu wel te rusten! Wees nu maar niet bedroefd hoor want ik houd toch zoo van je. Dag Paul! Slaap lekker hoor! Dag! dag! dag!

Je altijd liefhebbende
Corrie.

P.S. Je moet maken dat ik jou brief zoowat tegen den middag krijg dan is pa uit. Ik zal toch nog wel eens stilletjes schrijven. Ik tel de dagen tot je weer terug bent.

Paul had wel kunnen huilen van plezier, maar hij hield zich goed. Wat lief van haar zoo om hem te denken! Wat een beste, goeie lieveling! Ja, hij zou knap worden en veel leeren, o! zoo veel! Dat zou haar mama eens zien. Er was zooveel niet aan, hoor, aan die Meetkunde en die Algebra. Nu het voor háár was zou hij nog wel véél, véél meer kunnen. Het was eigenlijk wel goed dat hij van haar weg was. Nu kon hij eens toonen wat hij wel voor haar doen kon. Het zou nu wel goed gaan.

En het gíng goed. Hij was er nú al heel gauw achter wat $(a + b + c)^2$ is, en waarom het kwadraat van de hypothenusa gelijk is aan de som van de kwadraten der beide rechthoekszijden. En nog een heeleboel dingen meer. Hij begon er zelf meer plezier in te krijgen, nu hij niet meer zoo altijd verlangde dat de les uit zou zijn, om naar 't Meisje te vliegen. Het werd nu langzamerhand veel rustiger in zijn zieltje.

Het was héél zenuwachtig geweest al dien tijd met het Meisje, en hoe langer hoe erger. Altijd maar verlangen en verlangen om bij haar te zijn, en als zij er niet was werd hij zoo onrustig en klopte zijn hart van begeerte dat de tijd toch maar vooruit ging!

Maar nú was alles kalm en vlak in hem. Nu had hij er zich bij neêrgelegd haar niet te zien, nu hij het beschouwde als iets wat hij doen moest, om haar te verdienen. En hij kon met plezier zitten werken aan allerlei moeilijke vraagstukken, iets wat hij in langen tijd niet alleen had kunnen doen.

Onder de jongens op school had hij geen intieme vriendjes. Zij vonden hem te deftig, en noemden hem het Haagsche heertje. Hij zag er altijd zoo netjes uit, met manchetten en hooge boordjes. En de Schoteveldsche jongens kwamen voor 't grootste deel van de dorpen uit den omtrek en vonden hem een fatje, wat hij misschien wel een beetje was. Meisjes waren er óók. Wel aardige meisjes waren er bij. Maar Paul liep ze niet na. Niet waar, als je Corrie eenmaal gekend hebt, hè? Dan is daar immers geen kwestie van! Het léék er niet na! Één ja, die was wel erg mooi, maar alleen omdat ze óók zulk lang blond haar had. Maar dat van Corrie was natuurlijk véél, véél mooier.

Toch was het altijd prettig om meisjes te zien. Want meisjes is 't mooiste op de wereld. Meisjes zijn nu eenmaal meisjes. En al heb je het állermooiste Meisje wat bestaat, toch zijn de andere altijd even zacht en lief en vriendelijk. En je bent blij als je er tegenkomt en je hoort die heldere, hooge stemmetjes en je ziet die lachjes en al dat gracieuze, teedere, aardige gedoe. Het blijft altijd iets om je hoed voor af te nemen en diep voor te buigen. Het is zoo héél veel anders en beters dan jongens.

Schotevelde was een mooi stadje om te wandelen. Zoo anders dan den Haag. Zoo alles Zeeuwsche natuur, wijde weilanden met runderen, en hooge dijken, en polders. Je komt er weinig menschen tegen en je bent alleen met je gedachten.

En van Paul waren het al héél lichte en blijde gedachten! Dat was iets nieuws, zoo heel alleen tegen zoo'n dijk te liggen, niet vér en klein de stad, lekker buiten, en dan zoo om haar te liggen denken. Wat ze nu doen zou. Hoe ze er nu uit zou zien. Of ze ook aan hém zou denken. Ja, natúúrlijk zou ze dat. Dat wist hij zeker. Misschien was ze wel in den Dierentuin, het was Zaterdagmiddag.

Altijd, altijd was ze bij hem. - Het Jongetje leefde wel ver van haar, alleen, en de dagen gingen en kwamen, en hij leerde nieuwe dingen, en voelde nieuwe indrukken, maar het eigenlijke, innige leven van het Jongetje bleef hetzelfde. Daar veranderde niets aan. Het Meisje bleef het groote heiligdom van zijn hart, dat, waar hij van leefde, en waar hij voor bestond. Alles kwam toch maar alleen op het Meisje neer.

Hij werkte voor het Meisje. Hij leefde alleen om 't Meisje later weer terug te zien. Hij stond op en dacht dadelijk om 't Meisje, hij zei trouw iederen avond als hij slapen ging: ‘dag lieve Corrie! wèl te rusten hoor!’ en heel dikwijls droomde hij 's nachts van haar.

Wat een heerlijk leven moet dat voor 't Jongejte geweest zijn! Ik weet maar heel weinig van al de kleine dingen van zijn leven toen en van zijn doen van alle dag, hoewel ik álles weet, precies, van vroeger met het Meisje. - Alles van toen in Schotevelde schijnt mij zoo gauw te zijn voorbijgegaan. Ik weet van wandelingen en partijtjes op een boerenhofsteê en van roeitochtjes op het kanaal naar de Schelde. Maar zoo precies, elken dag, zooals van vroeger toen hij met het Meisje leefde, met heel duidelijk hoe toen de boomen waren en de luchten, en alle dingen in 't rond, zoo weet ik niets meer. Het was het groote licht dat van het Meisje afstraalde, wat alles vroeger zoo intens deed pralen voor zijn ziel, geloof ik. En nú in zijn eenzaamheid werden de dingen zachter en flauwer, en met de dagen vervloden zij in zijn herinnering.

Maar één ding, het allergewichtigste, weet ik alleen vast en zeker van zijn leven toen: dat het ganschelijk om het Meisje heendraaide, en het Meisje was het middenpunt van zijn ziel.

De grootste evenementen waren brieven van Corrie en van zijn moeder. Die van Corrie kwamen maar heel zelden. Ze moest het heel stilletjes doen, zei ze. Ma wist wel dat ze het deed, maar pa mocht het niet weten. Ze vertelde allerlei incidentjes uit haar leven, voor hém allergewichtigste dingen. Hoe het met Zorrie ging en met haar poesjes en haar vogeltjes. Ze had gewandeld met Wies, haar vriendinnetje. Hoe er een buitenpartij was geweest, en hoe het bal was geweest bij Marie. Ze stuurde hem haar balboekje om te laten zien hoe weinig ze maar gedanst had en nooit tweemaal met denzelfden jongen. Het was saai en vervelend als hij er niet was. Ze had een nieuwe jurk gekregen, met een langen rok, want ze werd nu al een groot meisje, zei ma. En dat vond ze heel akelig, je liep er zoo moeielijk mede. Ze wou geen groot meisje zijn, ze wou altijd zoo blijven als ze was. En ze moest deftig doen, ze was nu een jonge dame, zei grootmama. Ze

werd in Augustus zestien, dan mocht ze het haar niet meer los dragen. Maar ze zou het natuurlijk toch doen als hij terug was.

Zulke gewone, kleine dingen. Maar hoe groot en gewichtig voor het Jongetje. Wat een heerlijkheid zoo'n brief, en wat werd hij afgezoend, en dan 's avonds onder zijn kussen gelegd, als hij ging slapen!

En dan de brieven van mama! Wat vertelde zij trouw wanneer zij Corrie was tegengekomen. Het Meisje liep dan altijd een eindje met haar mede, ééns hadden ze samen plombières gegeten bij Sprecher. Ze had dit of dat jurkje aan en dát hoedje had ze op. Ze groeide erg. Ze werd een heele jonge dame. Altijd was ze alleen of met Wies of haar mama. Nooit was ze met een anderen jongen. Mevrouw Waerens wist hoe alles van Corrie haar jongen interesseerde, en maakte dikwijls haar geheelen brief vol van haar, om hem maar plezier te doen.

Als er dan weer zoo'n brief gekomen was dan leefde het Jongetje er voor een paar maanden van. En zóó ging de tijd al heel gauw voorbij. In Januari was Paul in Schotevelde gekomen, en met de zomervacantie mocht hij nog niet terug, al was hij met succes in de vierde klasse overgegaan. Hij moest eerst een jaar van huis zijn geweest en goed hebben opgepast, dan mocht hij weer komen. Met de kerstvacantie, in December misschien.

En hij droeg het heel dapper. Het was immers allemaal voor Corrie! Je kon haar toch zóó maar niet krijgen zonder er iets voor te doen! Wat hadden de ridders vroeger al niet moeten doen! Die maakten heele kruistochten, en waren jaren gevangen in donkere kerkers, en bleven toch trouw. Dat was nog iets véél ergers!

Het ging op school van een leien dakje, en de wiskunde was nu niet meer zoo moeilijk, al bleef hij het beste in de talen. Hij mocht zooveel lezen van oom Cateur als hij maar wilde. Het allerliefste was Heine. Heine! dat was pas een groot, goddelijk dichter, die had pas van meisjes gehouden! Die zou pas verliefd zijn geweest op Corrie! Goed dat hij haar nooit gezien had! En heel wat tranen van het Jongetje zijn op het Buch der Lieder gevallen. Hij begreep niet dat Heine nog was blijven leven toen het Meisje weg was. Hij

kon het zich eigenlijk niet voorstellen hoe Corrie ooit weg zou kúnnen zijn, maar hij zou doodgaan, dat was zéker. Maar Corrie was veel te lief en te goed, zij zou hem nooit verdriet kunnen doen. En toch moest hij heel erg huilen toen hij las van de Fichtenbaum en de Palme. En onbewust was het altijd Corrie, die in het Buch der Lieder werd bezongen, en een bloem was, en een ster, en een engel, en de Loreley met het goudene haar. Wat heerlijk, om zoo zacht in de golven te verzinken, als zíj daar bóven zat op de rots, en hem lief aanzag met haar blauwe oogen, en zij zong! Wat goddelijk, met haar te drijven in een ranke boot, en in de verte schemert het geesteneiland, en stil, stil kabbelt het water. En o! als zij eens dood waren, en 's nachts op een kerkhof, zou hij óók niet in haar grafje komen, en heel dicht bij haar blijven liggen in het kistje? - Toch deed hem al dat mooie soms heel veel pijn. Het Meisje van Heine had hem bedrogen, en zijn hart was vol vergif, zeide hij. Hoe kon dat nu? Hoe kan zoo'n Meisje ooit haar lieveling pijn doen en liegen?

Want zóó dacht het Jongetje over den loop der dingen: het Recht zegeviert en de Liefde. Er is wel veel strijd, en veel slechts, en het lijkt somtijds wel of de Goeden verslagen zijn en de Kwaden winnen, maar als je maar wacht, dan is het niet zoo. Het Goede wint altijd. De Liefde is de schoone ridder uit de sprookjes, die de draken en roovers verslaat, en altijd overwint. Als je maar goed bent en je blijft maar altijd van elkaar houën dan wordt je ééns gelukkig. Als je maar altijd dapper bent en ridderlijk, dan is alles rechtvaardig in de wereld. Dat dacht het Jongetje toen heusch, en het was zijn hoogste levenswijsheid, al was hij zich dat zoo niet bewust. Hij vond het zoo gemakkelijk, en zoo eenvoudig was het! Hoe kon hij nu anders dan houën van Corrie, en wie zou niet dapper zijn, om háár te winnen? Hoe kon het leven ooit leelijk zijn, of de wereld slecht, met zoo'n heerlijk, mooi Meisje, met zoo'n zuivere, schitterende, stralende liefheid, die over álle dingen lichtte, hoe kon er ooit leugen bestaan, die niet wijken moest voor haar oprechte, trouwe oogen vol waarheid en liefde?

Corrie was altijd bij het mooiste wat hij las en hoorde en zag. De heldin van elk boek was eigenlijk Corrie. Hij stelde

haar zich altijd voor als Corrie, en hoe vreeselijk als zij ongelukkig was en leed, en hoe heerlijk als het dan weer goed werd! Hoe gemakkelijk was het eigenlijk voor hem, die haar liefhad, om goed te zijn, en sterk te blijven en eindelijk te zegevieren. Want de gedachte, dat zij van hem hield, die moest hem vanzelf wel onoverwinnelijk maken!

De zomer ging voorbij, verbleekend in den herfst, en de herfst stierf weg in den winter, en iederen dag bracht het Jongetje weer dichter bij het Meisje. Elken avond als hij zijn kalender afscheurde dacht hij vol hoop: ‘alweêr een! alweêr een dichter bij haar!’ -

En eindelijk, eindelijk liep het naar Kerstmis. Nu kwamen de donkere dagen van verleden jaar, toen hij van school was gestuurd, en alleen had zitten treuren, opgesloten in zijn kamer. Wat was het nu anders! Nú was het groote geluk weêr ophanden, en was iedere dag een nieuwe blijdschap omdat hij hem er weer dichter bij bracht.

De rapporten van school waren mooi geweest. De wiskundige vakken waren voldoende, en in de talen had hij op één na 't hoogste cijfer dat kon gegeven worden. Papa was erg tevreden, en er kwam een brief, dat hij met de vacantie mocht thuiskomen.

Een paar dagen daarna zag een blij jongenshoofd, ver uit het portierraampje van een wagon gestoken, met vroolijk lachende oogen den trouwen, grijzen toren van den Haag statig omhoog rijzen, toen de sneltrein met stormende vaart het Jongetje weer terugbracht naar het Meisje. -

IX.

Eerst de vreugde van weer thuis zijn. Mama om den hals gevlogen en gekust, gekust! Papa veel vriendelijker dan vroeger, omdat hij zoo goed gewerkt had, en er zulke mooie rapporten waren gekomen.

En, zoodra er maar een gelegenheid was gekomen, stil met mama in een hoekje, aan 't fluisteren. Hoe zag ze er uit? Toe, maatje, alles zeggen! Was ze zoo groot geworden, zoo inéén, in dat één jaar? Was ze erg, héél erg deftig? Droeg ze héusch lange rokken, en stond het haar lief? Droeg ze dat mooie haar in een kapsel, en niet meer los? Had ze

haar hier, en dáár, en dáár gezien? En wat had ze toen gezegd? Met wie liep ze? Ze was nog net even mooi en lief hè, neen, nóg mooier en nóg liever hè?

Hij had in drie maanden geen brief van haar gehad, maar ze kón zeker niet, het stáát niet, zeggen ze. Maar nu was hij er zelf. Hij zou haar wel vinden, o jee, dat zou mama eens zien. Wat gewed dat het vandáág nog was?

En om drie uur 's middags liep Paul in de stad! Misschien was ze daar wel aan 't winkelen, het was de tijd nu, zoo tegen Nieuwjaar. Nu maar de Hoogstraat, en de Veenestraat en de Spuistraat op en neer loopen. Wat heerlijk, al die oude straten van vroeger! Hier heb je Bahlmann, waar we zoo dikwijls samen handschoenen en lintjes hebben gekocht, en verder de winkel van Perry. Kijk, de Vlamingstraat. Dáár stond ik, een jaar geleden, een jaar, welneen, een paar dagen maar. Het is alles precies eender als vroeger. En straks komt ze. Ik wéét het. Ze komt, ze komt! Ik zal haar weer zíen! God, God, wat ben ik gelukkig, zie je wel dat het altijd weer goed wordt, ze komt, ze komt!

O, waar is ze, waar is ze? Het Jongetje is terug! Wat 'n menschen! Ik ken ze niet, wat loopen die daar nu allemaal, wat moet dat nu?....

En opeens - net als vroeger -, felle, zoete pijn klopt in zijn hart. Het wordt héél licht! Daar is ze, daar is ze! Daar komt ze aan, in de verte! Ze blijft stilstaan voor de winkel van Sarluis. Maar o! wat een fijn, rank, gracieus dametje! Wat is ze groot! Grooter dan hij! En wat deftig! Met lange rokken! Met een groote hoed op, en een voile voor! Is dat zíj?.... Is dat het Meisje?.... Het Meisje van den Dierentuin, en van het strand?.. Vreemd, vreemd.. Hoe is dit nu ineens zoo ánders?

En het Jongetje werd bang. Het is veel te groot voor hem. Er is iets weggegaan. Er is iets bijgekomen wat hij nog niet kende.... Hij zal niet meer durven, hij is te klein.... Het is ineens heel hoog bóven hem!....

Stil, daar komt ze.... Ze is met een oude dame, o jee, het is die grootmama.... Daar komt ze, daar komt ze... ze ziet hem nog niet.... Zoú hij durven?....

O God, God, daar ís ze,.... vlák bij hem....

Ootmoedig, in diepen eerbied, neemt hij zijn hoed af. Ze

kijkt, ze kijkt.... Daar is 't Meisje weer, het Meisje, het Meisje!.... Kijk ze nu lachen, kijk nu dat mooie, vriendelijke gezichtje lachen!.... het is van vroeger!.... er is niets veranderd!.... Dag lieveling, dag mooie, heerlijke, beste, brave lieveling!

Nu naar haar toevliegen, voor haar op de knieën vallen, haar voeten kussen.... Maar o! wee! die grootmama!.... Het gáát niet. - Nú nog niet.... En al die menschen!...

Stil, stil nu. Héél voorzichtig! Op een afstandje haar achterna.... Nu zullen ze wel naar rechts gaan, de Veenestraat in.... Kijk, om den hoek blijft ze nog even staan.. Ze lacht, ze lacht, en ze knikt.... en nógeens!.... dag lieve, lieve, lieve Corrie, dag mijn mooie, mooie, mooie lieveling!.... Wat ben ik blij, zoo blij! zoo blij!....

Nu zíe ik het wel allemaal weêr. Kijk, zóó waren de huizen, en zóó de straat.... en zóó gaan de menschen... Het is weer alles in een groot licht.

En daar gaat ze, voor hem uit. Ja, ze is grooter. - Maar zoo rank, zoo teêr! Zoo lucht loopt ze, en zacht beweegt haar lijf.... Je zíet haar dádelijk. Hoe apart, onder al die menschen!.... Wat wordt die straat er lief en mooi van!....

Daar kijkt ze wéér om!.... ze wijst éven op haar grootmama, die deftige, dikke dame.... Het Jongetje begrijpt haar. Ja, hij zal oppassen. Die nijdige, oude theetante mag niet zien dat hij er weer is, want dan zou alles misloopen. Ze heeft hem nog niet herkend. - Hij maakt een gebaar van schrijven, en zij knikt van ja. Nu is alles in orde!....

En nu gauw terug naar huis, en alles aan moê vertellen. En dan goed verzinnen hoe haar een briefje te bezorgen.

Wat een heerlijke dag verder! Alles is weer terug. Het is niets veranderd. Corrie is er weer. En moê is er weer. En wat heerlijk, weer eten thuis. Moê heeft alles gegeven wat hij lekker vindt, wat een gesmul! Wat gezellig, die oude dingen weer om je heen. Zie je wel dat het zoo gebleven is en dat het tóch altijd goed blijft?....

En, vreemd, al die dingen in Schotevelde zijn zoo verflauwd, ik zie ze nog maar vaag. Maar nu opeens zie ik zoo goed die oude, intieme zitkamer, en al de dingen er in kijken me zoo aan! En daar komt die ouwe. goeie Mie binnen, en

ze zegt zoo lief - ja lief zei ze 't, of ze 't wist: ‘Een brief voor den jongeneer!’ Een brief, een brief! Natúúrlijk van Corrie. Gauw, gauw!....

Lieve Paul,

Wat was ik blij toen ik je weer zag. Ik heb je niet meer kunnen schrijven want ik mocht niet meer voor ma. Het zal erg moeilijk gaan om je te zien want ik ben een groot meisje en nu mag ik niet meer. Ze mogen niet weten dat je er bent, anders laten ze me nooit alleen. Loop dus niet meer in de stad. Ik zal probeeren om overmorgen met Wies te gaan wandelen en dan kom ik in den Dierentuin. Is dat geen goed plannetje? Ben ik niet groot geworden? Jij bent ook groot geworden, maar niet zoo groot als ik. Ben ik heúsch een dame, vin je? Kaatje zal dit briefje stilletjes bij je afgeven.

Je liefhebbende Corrie.

P.S. Wat ben je een heertje geworden! Je moet erg galant zijn hoor! In haast. Ik hoop maar dat het lukt.

Anders niets. Zoo maar een briefje. Van een jong meisje. Van een klein Haagsch dametje.

Maar kijk, hoe nu het gezicht van mijn Jongetje glanst! Hij ziet op. Dáár zit zijn vader in den grooten fauteuil, met de courant. Dáár zit zijn moeder, en lacht zoo vriendelijk, wetend wat daar voor liefs voor hem is gekomen. Dáár is de piano, en daar zijn de stoelen, en de schilderijen, al die lieve, oude dingen, en het theeblad staat te wachten. Anders niets. Maar daar staan ineens de groote, warme tranen in de oogen van mijn Jongentje, en het geluk, het krópt op naar zijn keel, en alles begint te wemelen en te draaien, en luid snikkend valt hij zijn moeder om den hals....

Het was hetzelfde mooie weer als toen hij haar voor het laatst zag, een jaar te voren. Het was of 't pas een paar dagen geleden was. Want kijk, het Bosch daar was precies eender, toen hij wachte voor de brug van den Dierentuin. Zóó waren toen ook de boomen geweest, en zóó de Maliebaan.

Zóó was de brug geweest, en de huizen aan den overkant, van de Koninginnegracht. En nu stond hij daar weer precies eender te wachten. Wat was een jaar gauw voorbij! En wat was alles goed gebleven! Zie je nu wel?

Zóó stond Paul te peinzen op de brug, starende naar de Maliebaan, of ze nu nog niet komen zou. - Wat knusjes, daar weer te mogen wachten, net als vroeger! Er was niets, niets veranderd. Ja, Corrie was grooter geworden. Ze was nu een heel erg deftig dametje. Nu ja, maar híj was óók grooter. Hij droeg hooge boorden en een lorgnet, en inplaats van een rond hoedje een bruine heerenhoed. Je wordt natuurlijk een beetje ouder. Maar het houën van mekaar, dat blijft toch hetzelfde.

Daar komen twee meisjes aan, in de verte. Ja, ze zijn het, Corrie met Wies. - Nu gaat het geluk weer beginnen. Zie ik er wel netjes uit? Zit mijn boordje goed? En mijne dasje? Even de manchetten wat uittrekken, dat je ze zien kunt.

Hij nam heel diep zijn hoed af, en de meisjes groetten deftig terug, zooals 't hoort.

'Wat lief dat je gekomen bent!' zei Paul.

'Als ze het maar niet te weten komen,' zei Corrie, 'Wies komt me om vier uur hier weer halen, want ik moet met háár weer thuiskomen.'

'Ja, ik wil geen fâcheuse troisiëme zijn,' riep Wies in 't weggaan, 'flirt maar prettig!'

Paul begreep het niet goed. Waarom nu die vreemde woorden? Maar Wies was weg, dat was één ding. Nu was hij met het Meisje alleen.

Een beetje vreemd was het eerst. Wat was ze groot! Wat een deftig dametje! Haar kleeren allemaal nieuw, die hij nog niet kende. Er was iets bijgekomen, waar hij een beetje bang voor was. Waar was haar mooie haar gebleven? Waar al die lieve, intieme dingen van vroeger? Het groene manteltje, en het bont, en het mutsje? Ze had geen mandje met brood en suiker bij haar, zooals vroeger. Daar was ze nu zeker te groot voor. En hij voelde wat pijn en was een beetje bang. Zóó liepen zij den Dierentuin in, de laan aan den ingang door. -

'Nu, wat ben je stil,' zei Corrie, 'zég je nu niets?' -

- 'Ik ben zoo blij dat ik weer bij je ben. Ik durf niet

goed. Je bent zoo groot geworden, Corrie. Je steekt boven mij uit. Ik ben bang dat ik een beetje te klein voor je ben.'

- 'Ja, ik ben groot, vin je niet? Ik vond het vroeger erg akelig om groot te zijn. Maar nu vind ik het wel prettig. Ik ben nu ook al vijf maanden zestien. Maar ben ik zóó veranderd dat je me niet meer hebben wilt?'

- 'Dat wéét je wel! Maar ik vind het níet prettig dat je zoo groot bent. Ik ben nu een beetje bang voor je. En waar is nu je mooie haar? Mag ik je nu nooit meer zien? En mag ik je nu nooit meer een kus geven?'

Zij lachte, en bloosde even.

'Zóó zóó, moet je maar weer dadelijk kussen? Ben je nog altijd zoo zoenerig? Maar groote meisjes mogen zich zóó maar niet laten kussen, hoor! Wat denk je wèl? Dan moet je eerst geëngageerd zijn, zegt ma.'

En híj: 'Geëngageerd zijn?? Hoe bedoel je dat, Corrie? Dat kan nú toch nog niet?'

- 'Geëngageerd zijn, dat is als je later wilt gaan trouwen, en het mág, en ze vinden het allemaal goed. Dat wéét je toch wel. Als je nu erg knap bent geworden en je krijgt een betrekking, dan moet je heel deftig naar pa en ma gaan en dan vraag je om mijn hand. En als ze het dan goedvinden dan gaan we samen uit, arm in arm, en dan mogen we overal samen naar toe, en behoeven we niet bang meer te zijn voor grootmama. Is dat nu niet aardig? Of wil je dan tegen dien tijd al niet meer van me weten?'

Paul deed of hij het heel grappig vond, dat idee van geëngageerd te zijn. Maar hij moest er nog niet veel van hebben. Verbeeld je, geëngageerd zijn! En hij zat nog maar pas in de vierde klas! Hij wou liever nog maar wat klein blijven zooals vroeger, en alles met haar stilletjes alléén hebben, zonder dat de anderen er van behoefden te weten. Hij wou het haar wel zeggen, want er kropte iets op in zijn keel van verdriet alsof er iets weg was gegaan, maar het durfde niet, hier in die lichte laan, waar ook wat menschen liepen. O! nu met haar alléén in een hoekje! Wacht, een idee. In de serres gaan; daar was bijna nooit iemand, in de middelste zaal, waar de bank stond, onder de palmen.

En hij troonde haar zachtjes mee, langs het hoofdgebouw

en den vijver om, dóórpratende over allerlei dingen tot ze bij de serres waren.

‘Hè, nu nog eens al die mooie planten zien,’ zei hij, en deed de glazen deur open om haar binnen te laten.

- ‘En nu gáuw weer sluiten, voor den tocht.’ -

Plof, daar was de deur weer dicht. En ze waren alleen-Alleen in een pracht van groene varens en vreemde, wondere bloemen, in een warme zacht-trillende atmosfeer. Nu gauw de eerste zaal door, en in de tweede. De deuren weer goed, stevig dicht. En nu in dien grooten, ronden koepel van mat groen glas, waar een teeder, bleek licht doorheen zilverde. Overal palmen, met breede, statige waaier-bladen. Hoe stil, hoe stil was het daar, en hoe zalig warm, met zachte, exotische geuren! Hier en daar keek een vreemde, geelroode bloem mystiek door het fijn-kanten groen van ranke varens en grassen....

Eindelijk, eindeiijk, hier is het goed. Hij nam het Meisje bij de hand, en trok haar zachtjes mede naar de bank. Laat ze nu éven, éven maar bij hem komen zitten... Zóó, zóó is het goed.

Nu zat het Meisje weer naast hem, voor hém alleen, veilig, achter die glazen deuren, in dat stille, teêrgroene licht. Een groot, donker palmblad troonde plechtig boven hunne hoofden, en bewoog niet in de droomerige stilte.

Toen durfde het Jongetje spreken, en gaf zijn schuchtere ziel zich weer ganschelijk bloot.

‘Bén je daar weer? ....bén je daar weer?....’ zei hij lief, ‘ik heb een héél jaar op je gewacht, Corrie, en ik heb zoo mijn best gedaan, ik heb zoo hard gewerkt, en het ging zoo gemakkelijk ....ik heb áltijd, áltijd aan je gedacht.... Als ik wakker werd zei ik dag lieveling’ en als ik ging slapen riep ik ‘wèl te rusten’ ....Ik sliep met je briefjes onder mijn kussen, en vóór ik naar bed ging zoende ik je lokje haar.... bèn je daar dan weer, bèn je daar dan weer, en hoû je noch van me, zeg, hoû je nog altijd van me? ....Je bent zoo groot geworden.... ik ben een beetje bang dat er wat weg is gegaan, en dat er wat bij is gekomen, ik weet niet wat, er is iets vreemds aan je, dat er vroeger niet was ...ik ben bang dat ik een beetje te klein voor je ben... maar ik hoû toch zoo van je, o, ik hoû zoo van je....

Hij had zijn arm voorzichtig om haar heen geslagen, en leunde zijn hoofd tegen haar schouder... O! heerlijk, heerlijk!... daar voelde hij haar weer..., daar was weer dat zachte, warme, weldadige, dat bevend in hem vervloeide... daar was weer het oude, groote geluk!

Kijk, daar zijn weer haar handjes, gauw, die handschoenen uit, ja, daar zijn ze weer, zoo klein, zoo fijn, met dat roze, fluweelige vel en die teêre adertjes... o! even kussen, eventjes maar... en hier is weer haar zachte borst, nóg zachter dan vroeger, nóg zaliger, om zacht je hoofd aan te vleien... en hier is haar witte halsje, en haar roode, roode lippen, en haar mooie, blozende wangen, en kijk, haar engelachtige oogen, en haar gouden haar, het glanst, nog éven prachtig, o! alles, alles is er nog, het hééle, goddelijke Meisje, en hoor! hoor! daar is het klare sopraantje weer!

'Wat bèn je toch nog een verliefde jongen, Paul... wat bén je weer zoenerig....' zei ze plagend, en trok coquet haar handje terug. Maar haar oogen keken heel vriendelijk en zagen hem innig in de zijne.

'Ik heb een kus van je gehad toen je wegging,' zei hij vleiend. 'Ik krijg er nóg een, hè? Ik heb er zoo geduldig op gewacht! Denk eens Corrie, een héél jaar!'

'- Neen, neen, daar komt niets van ín, hoor... Ik ben een groot meisje en mag geen jongens zoenen.... Wacht maar tot later, over een paar jaar, als je heel goed oppast!'

'- Nee, ik wil niet wachten... ik wil niet groot zijn... Je moet niet zoo zeggen dat je groot bent, Corrie.... dat doet me pijn.... je mág niet anders wezen dan vroeger... je moet net het zelfde zijn... er mag nooit iets weggaan... je moet altijd mijn oude lieveling van vroeger blijven.... als het anders moet worden wil ik liever dood zijn.... zeg, je houdt nog evenveel van me, hè?'

Hij zag haar angstig aan, met zijn oogen heel dicht bij de hare. Zijn stem beefde een beetje.

Toen werd het zieltje van het Meisje weer heelemaal wakker en waar het eerst schuchter verscholen lag onder haar idee van groot zijn kwam het nu ineens naar voren, en glansde uit haar mooie, blauwe kijkers. Zie, nu is de ziel van het Meisje weêr gekomen, het Meisje van de zee en de duinen, het Meisje van dien avond aan het venster, in het reine manelicht.

Verlegen en zacht-blozend boog ze het hoofd naar hem toe, en onder den kuischen drang van haar ziel, die naar de ziel toe wilde van het Jongetje, drukte zij haar reine lippen éven, zacht, op de zijne.

En daar kweelt weer fluisterend het engelen-sopraantje:

'Ja, ik hoû nog wel van je, hoor!.... Ik hoû nog wel van je....'

De jonge, teedere zielen, zij raken elkaar aan... de zuivere, de onbevlekte, de puur-maagdelijke, vér van 't Leven... de ziel van het Meisje komt zacht-bevend neer naar de ziel van het Jongetje, en die twee ongerepte heiligheden droomen éven, stil, tegen elkaar aan.... Dit is het geluk, dit is het geluk....

Zwijgend bleven zij zitten, onbewust ondergaande wat gebeurde, hand aan hand en ziel aan ziel. Zwaar trilde de loome warmte om hen heen, en zalig-moê droomden hunne hoofden in die vreemde sfeer.... Somtijds zuchtte vaag een luchttochtje over hen heen, en zachtjes, zachtjes wuifden éven de veêren varens.....

Toen Paul dien avond naar bed was voelde hij zich moê, moê van geluk. Hij was het niet meer gewoon geweest, al dien tijd, een geheel jaar. Het was een zacht, rustig wachten geweest, een tevreden glijden van den eenen dag in den anderen, met ergens vér een zaligheid, die ééns bereikt zou worden. En nu het geluk gekomen was, nu het Meisje zoo opeens weer vóór hem gestaan had, in het intenze licht van haar mooi-zijn, nu hij zich had durven aanvleien tegen haar heerlijk lichaam, en zijn ziel in zoete mengeling met de hare had gedroomd, nu was hij moê, moê van al dat geluk, en voelde hij zich loom van lieven.

Het was zoo heerlijk geweest! Ze hadden nog lang onder den palm gezeten, dicht tegen elkaar, tot er eindelijk menschen kwamen, en toen waren zij deftig opgewandeld, om niets te laten bemerken. Ze waren nog overal geweest, bij de olifant, en in het Aquarium, waar hij haar nog een kus had mogen geven, en bij de parkietjes ook. Die zaten nog precies eender bij elkaar te vrijen op het stokje, en vertelden elkaar weer nieuwe geheimpjes. En het hertje was er ook nog en was dadelijk

komen aantrippelen toen het sopraantje riep. Alles was nog net eender als vroeger, en er was niets veranderd. Hij was er al gauw aan gewend geraakt dat ze zoo groot was. Het was eigenlijk nog een beetje aardiger zoo, en hij was ongemakkelijk trotsch geworden dat hij nu zoo'n elegant jong dametje als meisje had. En wat zag ze er netjes uit! Wat een keurigen mantel had ze aan, en wat had zij een fijn middeltje gekregen! En wat zacht glansde haar mooie, vriendelijke gezichtje achter die transparante, witte voile! Dat was toch wel mooi zoo'n voile, en als je een kus geeft doe je haar maar even in de hoogte.

Tegen vier uur was Wies gekomen, met een grooten jongen, eigenlijk een meneer al, en toen was Corrie weer ineens groot en erg deftig geworden. Zij had hem heel ernstig aan dat heertje voorgesteld: ‘mijn neef Jan van Meeden, en Paul Waerens’, en hij had ‘aangenaam kennismaken’ gezegd. Een erg chicque vent, die Van Meeden, die er verbazend dandy-achtig uitzag. Die was zeker verliefd op Wies, dacht hij dadelijk. - De meisjes waren toen voorop gewandeld en hij met Van Meeden er achter. Bij het hek gekomen was er deftig afscheid genomen, en van een kus was geen kwestie meer. Van Meeden en hij hadden diep hun hoed afgenomen en gebogen, en een buiging teruggehad. Toen was hij een eindje met den neef opgewandeld en had de kennis voortgezet. Het was wel een aardige vent. Hij zat al in de vijfde klas en zou dit jaar eindexamen doen. Hij was verliefd op Wies, juist zooals Paul gedacht had, en hij wist dat Paul op Corrie verliefd was. ‘Het is jammer dat je niet wat ouder bent,’ had Van Meeden gezegd. -

‘Waarom?’ vroeg Paul.

‘Och.... zóó....’ zei Jan ontwijkend.

Maar Paul maakte zich niet ongerust. Hij wist wel dat Corrie op hem zou wachten. Ze hóórden immers bij elkaar!...

Hij was vroeg naar bed gegaan, zoo moê was hij, en het duurde lang eer hij insliep, met een klein takje varen onder zijn hemd, op zijn borst, dat zij afgeplukt had in de serre.

Den volgenden dag, toen hij wakker werd, was natuurlijk zijn eerste idee: Corrie weer zicn. Ja, maar hoe? Het zou nu niet zoo gemakkelijk meer gaan als vroeger. Ze kon niet maar zoo iederen dag alleen uit, had ze gezegd. Maar ze

kwam nog al veel in de stad, en 's Zondags wandelde zij met haar mama op den Scheveningschen Weg. Nu moest hij maar tevreden zijn met wat hij krijgen kon.

En het was toch óók wel prettig, zooals het nú werd. Het verlangend loopen wachten in de stad, tot ze dan eindelijk kwam, en dan het lieve lachje dat hij kreeg, als hij groette en dan gaúw een zijstraatje in en even òmloopen om haar weèr tegen te komen, en dan nógeens. En dán weer terug, en op de trem, om haar, heel toevallig natuurlijk, nóg eens tegen te komen, en hoe ze dan knikte, en nogeens omkeek, en, als haar ma er niet op lette, even wuifde met haar zakdoekje. Of op den Scheveningschen Weg loopen, tot ze eindelijk kwam, zíj op het Bovenpad, en dan hij stilletjes op het Benedenpad, op een afstandje, en hoe ze dan telkens omzag, en lachte, en wel eens wenkte. Dan had hij zoo héél lang haar lucht, rank figuurtje voor hem uit, en hoe heerlijk was het voor hem, daar in zijn eentje van te loopen genieten, en te denken, ‘zie je, ze is van míj, van míj, wácht maar!’

Hij was zóó al heel tevreden. Bijna iederen dag zag hij haar. Hij kende nu weêr haar japonnetjes. Het kwam weer alles in zijn leven wat aan en òm haar was. Ééns was hij 's avonds weer langs haar huis gewandeld, om half tien. Het gordijn was weer verlicht, en dáár was haar kamertje. O! kwam ze nu maar weer eens éven, éven kijken!.... Maar er kwam niets.

En o! wee! wat waren opeens die dagen gauw om! Nu was het al een week, het was Vrijdag, en Zondagmiddag moest hij weer weg. Gelukkig kwam hij Wies tegen in de stad, die hij een briefje mee kon geven. Of zij toch asjeblieft nog ééns komen wou, stond er in, toe, het was zoo vreeselijk, hij moest overmorgen weer weg, nog één keertje maar, dan zou hij tevreden zijn, en weer geduldig wachten, tot de groote vacantie. Ze moest hem nu zóó niet laten weggaan....

En ja, gelukkig, daar kwam 's avonds weer een briefje. Hoera! Hoera! Of hij dan morgen avond om half acht maar even langs de deur kwam, want overdag ging het niet. Pa en ma gingen naar een concert, en ze was alleen thuis met Kaatje de meid, die niets vertellen zou. - Het mócht eigenlijk in 't geheel niet, schreef ze, maar voor één enkelen keer dan maar.

En híj den volgenden avond er op af. Het vroor een beetje, en zijn ooren deden pijn. Brrr! wat was het koud! Maar wat heerlijk, zoo stilletjes naar je Meisje te gaan, in het donker 's avonds! Wat gezellig waren die straten, met al die lichtjes, en wat liepen alle menschen er vroolijk! Wat was het toch een goddelijke stad, dat lieve, goede, oude den Haag! En wat mooi toch, dat Bezuidenhout, met dat Bosch aan je linkerhand. Die zware, stille boomen zoo roerloos in de koude, reine lucht. En die deftige heerenhuizen met het licht achter roode gordijnen, hoe kende hij ze allen van vroeger!

Daar is de oude, oude straat, waar zij woont. Kijk, éven voorbij de tweede lantaren, daar is het. Daar is het Meisje nu dat hééle jaar geweest, toen hij ver weg was. En dat is nu voorbij, zoo gauw hè, het lijkt alles nog pas geleden.

Er is niemand te zien. Nu voorzichtig langs de huizen, tot nommer tien. Daar is het. Nu even door het glazen raam van de voordeur kijken. Er staat iemand achter. Ze is het! De deur gaat open, op een kiertje.

‘Kom, gauw,’ zegt het sopraantje, maar héél, héél zacht.

En daar staat hij in het portaal! En daar is ze weer bij hem!

‘Als ze het te weten komen zal het wat geven,’ zegt ze bang. ‘Als ze het eens gezien hadden hiernaast! Ma zou zoo boos zijn! Maar je kunt zoo dwingen, en nu mag je even afscheid nemen, maar éventjes hoor!’

Hij hoorde niet goed wat ze zeide. Hij stond haar in innige bewondering aan te staren. Zoo lief had hij haar nog niet gezien. Ze had een blauw huisjaponnetje aan, heel wijd en heel lang, zonder ceinture. Haar voetjes in goudleeren muiltjes staken er onder uit. - Een lange, dikke vlecht hing tot over haar middel neer, met een blauwen strik aan het eind. -

‘O! Corrie, wat ben je mooi, wat ben je mooi geworden! Je bent nog véél mooier dan vroeger!’

‘Géén complimentjes, géén complimentjes,’ lachte ze. Maar hij zag wel, dat ze het wàt aardig vond.

Er stond een bank in het portaal. Nu éven, éventjes maar daar zitten, toe, éventjes. - En ze liet zich meêtroonen. Wat gloeide haar gezichtje lief in den schijn van de roode ballon boven hun hoofd!

‘Je mag maar éven blijven hoor! Ik ben vreeselijk bang,’ zei ze.

‘Ja, dadelijk,’ zei Paul, ‘maar eerst even samen zitten hoor!’

Hij vleide haar tegen zich aan. Het bloed golfde naar zijn hoofd. Wat was ze zacht en warm, zoo zonder mantel, wat gloeide zij ineens tegen hem aan! Wat was ze toch mooi, o God, o God, wat was ze mooi! Wat een vlecht! Stil, stil het lintje er af van onderen, en nu zachtjes uitvlechten. En kijk, opeens, een golf van goud, het valt wijd over zijn schouders, en op zijn schoot!

‘Ha!’ juichte hij, ‘daar heb ik het weer! Nu heb ik al je mooie haar weer, dat zoo stijf in dat kapsel zat! Nu ben je weer het oude Meisje van vroeger. Maar het is nog veel langer, en véél mooier geworden!’

Zij deed of ze een beetje boos was, maar het was zoo erg niet, dat zag hij wel.

Zacht liet hij haar zijige haar door zijn handen glijden, en hield het tegen zijn wang, en kuste het.

‘Dag lieve Corrie, je zult me niet vergeten hè?’ vroeg hij. ‘Je zult aan me denken hè? En je zult niet te groot voor me worden, en ik mag je weêr zien als ik terugkom met de groote vacantie. Nu is het maar een hálf jaar.’

En ze beloofde het hem, als vroeger. Ja, ze zou op hem wachten. En als hij maakte dat de brief tegen den middag kwam mocht hij haar nog wel eens schrijven ook. Kaatje zou dien wel stilletjes aan haar geven. Maar nu was het al mooi geweest hoor! Ja, een zoen, dat mocht hij nog, ééntje. Hè dat is valsch, nu geeft hij er haar drie! Dag Paul, houû je maar goed, en werk maar goed hoor!

Nu stil de deur weer open, op een kier, en nu gauw er uit. Dag!.... dag!....

Dapper liep Paul door, zonder om te zien. Maar hoor! ineens weer het sopraantje, zoo klaar in den avond, en zoo luid:

‘Paul! Paul!’

Was ze nu niet bang meer? Ze stond voor de deur, in de koû, met haar bloote hoofd.

Hij vloog terug.

‘Wat is er.... wat is er lieveling?....’

Hoe stond ze daar zacht en ganschelijk kuisch, in haar wijde, blauwe gewaad, met het lange blonde haar golvend over haar schouders, in het flauwe licht van de lantaarn....

Ze was een beetje bleek. Haar mooie oogen keken bedroefd. Ze zag hem zwijgend aan....

Het was haar zieltje van Meisje, dat hem nog ééns riep... het zieltje van het Meisje heeft áltijd bij het Jongetje willen zijn.... en het was of het opeens héél, héél bang werd, voor wát wist het niet, en daarom riep het hem terug, in kuisch verlangen. O! Laat hem toch niet weggaan, laat hem niet weggaan, en het Meisje alleen laten in die groote stad, met al die menschen, en al het fatsoen, dat zeide dat het niet mocht!....

'Wat ís er, wat ís er?' vroeg hij. 'O, huil je heúsch omdat ik wegga?'

En hij voelde hoe het Meisje heel dicht bij hem kwam, en daar was haar lieve, lieve gezichtje, nat van tranen, en o! daar kreeg hij een kus; daar voelde hij haar zoete, warme lippen.... Nog éven, nog éven.... Nog éven raakte de maagdelijke ziel van het Meisje zacht de zijne, in allerheiligsten, onbevlekten staat.... éven beeft nog het onbewuste, reine Geluk van kuische zielemengeling door hun zalig sidderende harten.... Dán is het hoog moment voorbij.

Het Meisje loopt inééns weer weg, en dicht gaat de deur, met een slag.

En zacht snikkend gaat het Jongetje zijn weg, daar gaat hij, eenzaam door de koude straten, ik zie hem loopen, met bleek gezichtje, en tranen in de oogen; o! waar ga je nu heen, waar ga je nu heen, mijn jongen?....

X.

Toen hij weer in Schotevelde terug was leek alles van de vacantie wel als een mooie droom. Hij herkende zijn kamer weer, en alles in het huis van oom Cateur, en de straten van het stadje. Dat was wáár ook. Daar had hij nu al een jaar gewoond, en in den Haag was hij het glad vergeten! Een héél jaar had hij daar op Corrie gewacht, en nú had hij haar alweer gezien, en het was alweer voorbij. Hoe gauw, hoe gauw gaat alles! En hoe gemakkelijk! Als één jaar zoo gauw doorgemaakt was, dan zouden vier of vijf jaar toch óók wel ééns over zijn. En dan zou hij óók groot zijn. Dan was de Hoogere Burgerschool al lang voorbij, en was hij al een paar

jaar student. Corrie zou dan een en twintig zijn, en hij ook. En dan zou hij 't heusch doen, wat zij gezegd had. Dan zou hij heel deftig naar haar papa en mama gaan en om haar hand vragen. Haar hand! Neen, haar héélemaal, haar mooie gezichtje, en haar schoudertjes en haar zachte borstje, haar hééle Meisje. En dan mocht zij altijd bij hem blijven, altijd, altijd. Verbeeld je eens, zeg, altijd zoo'n lieveling bij je in huis hebben, en de deuren toe, heel alleen van je eigen, en al de andere menschen zijn buiten, en mogen niet binnenkomen!

Als ze maar bleef van hem houën! Als Corrie maar altijd om hem bleef denken. Ze was zoo héél, héél mooi! Er zouden zooveel ánderen verliefd op haar worden. Natuurlijk dat moést wel. Ze was het mooiste meisje van den Haag. En die anderen waren misschien veel ouder dan hij, en misschien wel erg rijk! Zou ze dan wel om het Jongetje blijven denken? Ja, natuurlijk zou ze dat. Het is leelijk om niet te gelooven wat ze gezegd heeft. En hoe zou het nu ook kúnnen? Ze hóórden nu eenmaal bij elkaar, evenals de twee parkietjes. Dat had ze zèlf gezegd.

Zóó filosofeerde het Jongetje daar in zijn eentje, toen hij weer terug was.

En zijn gewone leven van alle dag begon weer. Ik weet het zoo goed niet meer, wat hij alzoo deed. De dingen op school gingen gauw voorbij. Wiskunde en aardrijkskunde, en natuurkunde, en natuurlijke historie, en zooveel meer. Het was niet zoo erg moeilijk nu hij zooveel tijd had, en niet meer altijd naar het Meisje kon. En oom Cateur hielp hem altijd als hij iets niet begreep. Het was of die een tweede papa voor hem werd, en ik herinner mij nog heel goed zijn vriendelijk gezicht, met de grijze haren, en die goedige oogen, die zoo aardig over den gouden bril konden kijken. Wat had hij veel boeken! Als het werk voor school af was mocht Paul altijd in zijn bibliotheek snuffelen. Het Buch der Lieder had hij op zijn verjaardag cadeau gekregen, en dat werd als een bijbeltje voor hem. Het was een kleine uitgave in een rood bandje met gouden stempel. Hoeveel tranen van het Jongetje zijn daar op gevallen! Hoe innig, innig hield hij van dien grooten, ongelukkigen dichter, die zijn lieveling had verloren en toch niet dood was gegaan!

Eenzaam en verlaten, met vreeselijke pijnen, half-blind had hij op zijn ziekbed gelegen:

> Es kommt der Tod - jetzt will ich sagen
> Was zu verschweigen ewiglich
> Mein Stolz gebot: für dich, für dich
> Es hat mein Herz für dich geschlagen!

O! wat een emotie is dat geweest voor het Jongetje! En juist omdat hij zoo gelukkig was, en zoo blij uitzag in de toekomst, één altijddurende zaligheid met het Meisje, begon hij van zijn dichter te houden zooals kinderen van vrome menschen houden van Jezus, die zoo leed. Het was het éérste van groot, statig lijden wat het Jongetje hoorde. Er was thuis nooit over Jezus gesproken, en hij was nooit op de catechisatie geweest. Door Heine leerde hij voelen wat lijden is, intuïtief, omdat hij zelf nog niet geleden had.

Het was wèl een beetje gevaarlijke lectuur voor zoo'n klein Jongetje, vind ik nu, omdat er óók zulke ontzettende dingen instaan. En toch deed het hem geen kwaad als hij las:

> .....was gut en gross
> Und schön, das nimmt ein slechtes Ende.

Want dat was niet waar, voelde hij. Dat had Heine zoo maar gezegd in zijn lijden, zonder te weten wat hij deed. Want het Goede overwint. Het dúúrt wel eens lang, maar het overwint. Dat zou je altijd zien. Dat zag je ook uit de geschiedenis. De vrijheid wint en het recht. De Goeden zijn de sterkste.

O! Die heerlijke avonden, tegen de lente, als Paul ging wandelen, met zijn bijbeltje in den zak. Wat was het dan mooi in de weilanden! Hoe rustig en zacht-tevreden lagen zij uitgestrekt, en wat stonden die koeien stil te wachten in het late licht! Wat zacht, die boomen op de dijkjes in het verschiet, wat 'n teere, fijne stammetjes! En dan heel in de verte van den dijk een kar met een paard, zoo gevoelig om te zien aantrippelen! Hij liep altijd zoo ver mogelijk den kant op waar hij dacht dat den Haag was. Daar was je toch een héél klein beetje dichter bij haar, dacht hij. En als hij dan moê was, en ging uitrusten onder een boom, dan keek hij heel innig naar het Noord-Westen, waar zij nu ergens vér, vér zijn moest, en zei ‘Dag Corrie! Dag lieveling!’

Zoo'n Jongetje nog!

Ook bleef hij wel voor het open venster zitten. Zijn kamer zag uit op de kade, waar veel schepen lagen. Als het begon te schemeren lagen zij zoo stil op het water, met hunne hooge masten zoo plechtig, roerloos in de lucht. Beneden was lachen en praten, en hooge stemmen van meisjes op een brug. Zóó zat hij ééns, dít weet ik opeens nog heel goed, het was ook zoo'n gewichtig ding, - een vogeltje was heel zacht aan 't kweelen in den boom voor zijn raam - o ja, zóó zat hij eens vroeg op een avond met een nieuw boek. Het was eene engelsche vertaling van Dante, door Rossetti. ‘The New Life’ heette het, Vita Nuova. Dat moest van heel mooie, edele liefde zijn, had hij gehoord. En toen lás hij het, in de zachte schemering:

‘Nine times already since my birth had the heaven of light returned to the selfsame point almost, as concerns its own revolution, when first the glorious Lady of my mind was made manifest to mine eyes; even she who was called Beatrice by many who knew not wherefore. She had already been in this life so long as that, within her time, the starry heaven had moved towards the Eastern quarter one of the twelve parts of a degree; so that she appeared to me at the beginning of her ninth year almost, and I saw her almost at the end of my ninth year’....

Zie je nu wel dat het kon? Negen jaar waren ze maar, negen jaar! En dan hadden ze nog wel gezegd dat het niet kón als je nog zoo jong was! En Corrie en hij waren al veertien geweest! En zou dat dan niet nog beter kunnen? Gekheid, kalverliefde, had papa eens gezegd. Maar Dante, die wist wel beter. Hoe heerlijk, hoe heerlijk! Dante, dat was immers de allergrootste dichter geweest, had oom Cateur wel eens gezegd, die had geschreven van de Hel, en het Vagevuur en het Paradijs. Dat zou hij later óók gaan lezen! En zóó iemand, zoo'n héële Groote, waar eeuwen na zijn dood de menschen nog met eerbied van spreken, die had het Meisje gezien toen hij nog maar negen jaar was, en die was altijd zijn lieveling gebleven. En later was hij bij haar in den Hemel gekomen, had oom gezegd.

Toen voelde Paul zich trotsch. Dante, díe zou hem wel geloofd hebben. Díe zou het wel mooi gevonden hebben dat

hij al zoo vroeg was gaan houën, al was het nog zooveel láter dan híj met Beatrice. En wat dan de andere menschen er van zeiden, dat deed er immers niets toe. Heine en Dante, díe weten het wel.

Het was een heel moeilijk boek verder. Moeilijk Engelsch ook. En die verzen die er in stonden, die begreep hij nog niet. Maar van dien avond af aan was Dante óók iets heel groots en gewichtigs in zijn leven geworden.

Dat was toch nog véél, véél mooier dan Cooper en Aimard en Verne vroeger!

Het Jongetje werd óók grooter, net als 't Meisje. Ik spreek nog altijd maar van hem als van 't Jongetje, maar als hij toen zoo genoemd was zou hij raaar opgekeken hebben. Hij liep nu naar de zeventien. Hij groeide erg in de lengte, en was op één na de grootste van de klas. Hij droeg een heerenhoed, en zelfs een pandjas, english fashion, in de vacantie in den Haag gemaakt, en heel hooge boorden met omgeslagen punten, en de nieuwste dassen die ze in den Haag droegen. Hij leek al heel aardig op een pas aangekomen student, en liep er al een beetje naar, met gewichtige, wijde stappen, het hoofd een beetje vooruit gestoken, en met een Haagschen stokzwaai. Je zoudt hem niet voor een Jongetje hebben gehouden, maar voor een would-be studentje, zooals er in de hoogste klasse van 't gymnasium zijn in den Haag.

En dat ik nog altijd van het Jongetje spreek is omdat ik niet dien aankomenden student zie, met zijn uiterlijkheden en zijn schijn van grootzijn, maar omdat ik zijn ziel maar altijddoor zie, zijn jonge ziel, die van niets droomde dan het Meisje, het Meisje, het Meisje.

En dat was nog héél erg de ziel van een Jongetje!

Het onwankelbare geloof aan recht en trouw en liefde, het naïeve voelen van de onoverwinnelijke macht van het goede en schoone over het slechte en leelijke, is dit niet nog héél erg van een Jongetje?

En nu zie ik opeens een heel zwarten tijd voor het Jongetje. Het was kort nadat hij weer terug was. Hij had een nieuwe plaats gekregen in de klas.

Toen kwam er iets heel gevaarlijks voor Paul. Naast hem in de bank zat een groote jongen, Anton Meeker, al een lange slungel van bijna achttien jaar, veel te oud voor de

derde klas. Hij was erg achterlijk, en schaamde zich niet eens om met zooveel kleinere kameraden te zitten.

Anton was een gemeene jongen. Hij was bekend om zijn succes bij meisjes, en daarom had de geheele klasse een soort eerbied voor hem. En toch sprak hij altijd heel plat en minachtend over meisjes. Hij lichtte zoo tusschenbeide zijn medescholieren over allerlei dingen in, waar zij wel veel van hadden gehoord, maar toch nog niet het fijne van wisten. Gemeene, triviale dingen, gezegd met grove woorden, onder snood gelach...

Ik kan het alles niet zeggen. Ik kan het niet over mij krijgen om het hier neêr te schrijven in dit boek van het Jongetje. - Het is de gore, brutale schijn-realiteit van het leven, als het niet wordt gezien in 't licht van reine Liefde. De Liefde wèg en kijk!.... hoe droef en duister wordt het leven, hoe dierlijk wordt het doen der menschen, en hoe bang en vreeselijk wordt het gansche wereld-wezen. Dan lijkt wel alles troebel en van slechten reuk, dan is het doen der menschen als het wilde drijven van het redelooze dier. En zóó was Anton Meeker's opvatting van het leven. Hij was een wees, die nooit zijn moeder had gekend.

En hij had er een zeker bruut plezier in, om zijn jongere vrienden te vertellen wat hij wist. Te vertellen van meisjes en wat ze eigenlijk waren, en wat je van haar hebben moest, en waar het eigenlijk wel om te doen was, en niets anders..

En toen hij zag, dat het Jongetje onder den indruk kwam, en het hem pijn deed, koos hij hem tot zijn voornaamste vertrouweling.

Toen is er over de ziel van het Jongetje een schaduw gevallen, die elken dag grooter en grooter werd. Vroeger, toen hij altijd bij Corrie was, had hij er nooit bizonder over nagedacht. - Zij maakte het zoo licht en zuiver in hem, dat al 't slechtere wegvluchtte uit zijn binnenste, zoodra haar reine oogen er kwamen schijnen. -

Maar nu, nu hij alleen was, durfde het booze wel weer opstaan in de duistere onbewustheden van zijn wezen, en Anton Meeker's schennende woorden vielen als gif in zijn ziel.

De meisjes, waar Anton over sprak, waren zusters van zijn lieveling, en ieder woord, dat een meisje ontheiligde, dreigde

naar háár eigen, aangebeden wezen. Anton had een groot meisje van de Normaalschool, waar heel veel over gesproken werd, en dat al bijna eens uit de school was gezet om een reden, waar de jongens op de les grinnekend over fluisterden. En Anton pochte op zijn intimiteit met haar, en verzon er lange, geheimzinnige verhalen over. Paul had haar wel eens gezien, en kon het niet gelooven. Ze leek een heel lief meisje, en had een mooie, blonde vlecht, als die van Corrie, bijna even mooi... En bij ieder nieuw ding dat hij over haar hoorde, voelde hij pijn. Tot dat ze eindelijk werkelijk werd weggestuurd uit de school, en ze uit de stad werd gezonden door haar ouders.

Toen was Paul heel bedroefd en dacht: ‘Hoe kan dat zijn, zoo'n meisje, zoo'n lief mooi meisje, hoe kan daar slechts bij wezen?’ En dagen lang liep hij er mede rond, al denkende en denkende. -

Maar op een avond, toen hij er steeds maar aan bleef denken, ging hij naar de kamer van oom Cateur.

‘Wat is er, mijn jongen?’ zeide de directeur. ‘Heb je wat te vragen?’

Het zag er zoo echt vertrouwd en gezellig uit in de studeerkamer! - De boeken achter de glazen kastdeuren, en de platen en fotografieën aan den wand maakten het zoo vertrouwelijk. - En wat had oom Cateur toch een vriendelijk gezicht, wat keken zijn bruine oogen zacht en hartelijk over den grooten bril!

Toen ging Paul vastberaden bij hem zitten in een armstoel en vertelde hem zoo goed hij kon wat hem hinderde. Het was een heele durf, maar die oogen vóór hem keken zoo vriendelijk en gaven hem moed, en toen hij eenmaal aan 't spreken was, en om Corrie dacht, ging het hoe langer hoe beter.

Toch stonden er tranen in zijn oogen, toen hij eindelijk vroeg: ‘Is het wáár, oom, is het wáár dat alles zoo is, en dat alles dan maar eigenlijk leelijk en slecht en vuil is?’

Mijnheer Cateur keek heel ernstig toen het Jongetje had gesproken. Hij bleef even nadenken, en zag het ventje medelijdend aan. - Toen nam hij hem bij een hand, en zeide langzaam, om het hem goed te laten begrijpen.

‘Ik vind het heel flink van je, dat je mij dit alles hebt

verteld, mijn jongen.... de meeste jongens en ook de groote menschen zwijgen er maar over, en dat is toch zoo verkeerd.. het is heel moeilijk om het je uit te leggen, omdat je nog zoo heel jong bent, en je het niet begrijpen zou... ja, dat meisje van Anton Meeker was een slecht meisje, ik weet alles van haar en wat met haar gebeurd is.... en er zijn een heeleboel erg leelijke dingen in de wereld.... en wat Anton je heeft verteld van trouwen en van kinderen krijgen is óók waar in hoofdzaak... maar, nu wil ik je eerst eens dit vragen: al kan ik het je nu nog niet uitleggen, omdat je nog te jong bent, zou je me dan vast willen *gelóóven* als ik je heel stellig iets verzeker, dat het wáár is, en je er op áán kunt?...'

Wat had die oom Cateur een zachte, lieve stem! Nog nooit had Paul zoo van hem gehouden. En dadelijk zei hij vol vertrouwen: 'ja meneer! ik geloof U! natuurlijk!'

- 'Nu dan,' zei de heer Cateur, heel ernstig, 'wat Anton je verteld heeft is wel in hoofdzaak waar, *maar zooals hij het vertelt is het niet waar*. Hij gelooft het zelf en bedriegt je niet, en hij ziet het allemaal zelf zoo als waar, maar dat komt omdat hij een slechte jongen is.... Hij heeft zeker nog nooit van iemand gehouden.... Ik heb van je moeder gehoord dat je een heel lief vriendinnetje hebt, waar je erg veel van houdt.... Nu, onthoudt dan dit, beste jongen, en gelóóf me.... Als je maar altijd heel veel van je meisje houdt, of als een man heel veel van zijn vrouw houdt, dan is er niets slechts of leelijks.... Er is iets in de wereld, dat alles rein maakt wat zoo oppervlakkig leelijk schijnt, en dat is de Liefde.... De Liefde, waar je wel van leest in verzen en romans, maar waar heel weinig menschen het heilige en eeuwig goede van weten.... Die maakt alles wat zwart lijkt zoo wit als sneeuw, en niets, wat bij die Liefde hoort, is slecht of leelijk, niets, niets.... alles wat die jongen je verteld heeft is alleen waar als er geen Liefde was.... *Alleen als er Liefde is, mijn jongen, dan is er niets slechts, dan wordt alles wat vuil en leelijk schijnt verreind, en dan is alles heilig*.... zoolang je dus maar in Liefde gelooft is al het leelijke, wat Anton je vertelt een leugen, een grove leugen, hoor je, al lijkt het allemaal ook nog zoo wáar....'

Toen werd het weer heelemaal licht in de ziel van het Jongetje. - Alles was dus goed, en mooi, en rein. Want

er was Liefde.... Hij had Corrie lief, o! hij hield van haar, hij hield van haar, zijn lief, lief Meisje!

En hij beloofde oom Cateur om er altijd om te blijven denken, en het nooit, nooit te vergeten.

'Als je ooit weer iets hebt, en je voelt je ongelukkig, kom dan maar gerust je hart nog eens uitstorten,' zei de oude meester nog.

En met een verlicht hart ging Paul naar zijn kamer. Daar bleef Paul nog wat in zijn leuningstoel zitten mijmeren voor hij naar bed ging.

Wat was het toch eigenlijk eenvoudig! Hoe had hij zoo weken achtereen kunnen suffen, en zich zoo laten beetnemen door de taal van zoo'n ruwen jongen! Het was zoo heel eenvoudig, als je maar blijft houën, dan is alles rein. Hoe had hij het kunnen vergeten! Hoe zou nu ooit bij Corrie iets slechts kunnen zijn, bij Corrie, waar alles zoo teer en rein en zuiver aan was?

En hij schaamde zich, en voelde of hij iets leelijks tegen zijn lieveling had gedaan door zoo te denken. Hij zag opeens weer het blanke maagdelijn voor het raam, in haar wit nachtponnetje. Kuisch, onschuldig kind! Lief bruidje van Onzen Lieven Heer, met je gouden haren, en je rank lichaampje, zoo zoet en teeder! Wondere sfeer van heiligheid, bevende om haar heen!

'Ja, het is goed, het is zuiver, het is alles mooi van het leven. Het vuil is buiten mij en mijn lieveling,' dacht het Jongetje.

'Het is ook niet wild en grof, zooals die slechte jongen heeft gezegd. Want juist het erge houën, de Liefde maakte die grove, harde dingen zoo zacht en wonderlijk teeder...'

En enkel door geloof en heldere intuïtie wist het Jongetje opeens de hoogste wijsheid, die filosofen maar zoo zelden met de gedachte bereiken. Want de simpele waarheid is voor de eenvoudigen van geest, in wie de pure liefde woont.

'*Ik houd van haar, zij houdt van mij, dus is er niets slechts. Alles is heilig*.'

En die sterke zekerheid droeg hij voortaan altijd met zich mede, als een schild voor zijn borst.

Zóó ging het leven veilig voor hem verder, en de schaduw was weg van zijn ziel.

-

Nog veel, veel uren op de school, nog veel, veel wande-

lingen door de weiden, en stille avonden van droomen aan het open venster, nog veel lief luisteren onder bloesemende boomen naar 't zoet gekweel van vogelen in de lente, en de zomer kwam, de heerlijke, heerlijke zomer van de vacantie.

Corrie had niet meer geschreven. Ze durfde zeker niet. Maar ze had wèl tweemaal de groeten laten doen door zijn moeder. Mama kwam haar nog wel eens tegen in de stad, en als zij alleen was, kwam Corrie naar haar toe, en vroeg hoe Paul het maakte, en liet hem groeten. In den laatsten tijd had ze haar niet meer alleen gezien, schreef mama. Ze was bijna altijd met haar moeder, en dan liep er nog een officier bij, een kapitein van het indische leger, zeker een oom of een neef. Maar ze liep nooit met andere jongens hoor, of met jonge heertjes, en Paul kon gerust zijn!

Nu nog de drukte van de repetities, vóór de groote vacantie. Dat is een kwestie van overgaan in de volgende klas, òf blijven zitten. Verbeeld je, blijven zitten, en niet naar huis mogen! - De verzen en de romans bleven nu in de kast, en het Jongetje was een paar weken aan 't blokken van belang. De wiskunde, daar was hij pas bang voor!

Maar het liep hem mee. Hij kreeg allemaal vragen die hij wist, en bofte even hard met het schriftelijk werk. Hij was er dóór hoor!

Alweêr wat dichter bij Corrie! Hoera! Nu nog maar één klas en dan student! Gauw het goede nieuws naar huis schrijven. En een dikke brief van moê terug. Hij was een flinke, beste vent geweest. Nu waren ze trotsch op hem. Alles was nu weer goed hoor! En, het heerlijkste van alles nog, er was wel een kansje dat hij nu weer terug zou mogen komen. Papa zou met den directeur spreken, en hij dacht wel dat Paul zou mogen terugkomen in den Haag, en de vijfde klas doormaken. - Er was één leelijk ding in den brief. Corrie was met haar oudelui op reis, had ma gehoord. Ze waren ergens in Duitschland, wáár wist ze niet precies. Maar ze zouden natuurlijk wel weer terugkomen.

Hoe dol, dolblij was Paul!

Toch stonden de tranen in zijn oogen, toen hij afscheid nam van oom Cateur. Die beste, goeie, vriendelijke oom, die hem altijd zoo geholpen had! En toen hij voor 't laatst

in zijn kamertje stond, waar hij zoo dikwijls had zitten droomen, voelde hij ook iets héél droevigs.

Maar het heerlijke, heerlijke dat komen ging! Weer terug zijn in den Haag, en altijd, altijd bij haar blijven, haar elken dag weer zien!

En daar zit mijn Jongetje weer in den trein, hoera, hoe ijlt hij in bliksemsnelle vaart vooruit, harder nog maar, véél, véél harder, daar gaat mijn Jongetje dan weer eindelijk terug naar 't Meisje!....

XI.

Nu wéér, wéér wachten en wachten, maar nú in den Haag. Ze was op reis, naar den Harz, en naar Wiesbaden, en Berlijn. Hij was Jan van Meeden tegengekomen, en die had het hem gezegd.

Maar Paul was geduldig. Nu maar al de mooie plekjes van vroeger opzoeken, waar ze samen geweest waren, en dan goed weer alles herinneren. Dat was toch ook een genot! Einde Augustus zou ze weer terug zijn.

Alles was weer als vroeger. Scheveningen, en de muziekuitvoeringen in den Dierentuin en het Bosch waren weer in vollen gang, en de menschen liepen weer in luchte, kleurige pakken, en alles was licht en blij en groen. Alleen was er een nieuw Kurhaus gekomen op Scheveningen. Wat een gebouw daar zoo ineens, in dien korten tijd verrezen! Maar het Jongetje had liever het oude Badhuis gezien. Alles moest als vroeger blijven, er mocht niets, niets veranderen.

Wat waren er in den Haag veel mooie meisjes! Maar Paul keek er maar weinig na. Híj had dan toch maar 't áller-állermooiste, en daar haalde niets bij.....

Ik zit te aarzelen nu ik dit schrijf. Het wíl niet goed meer. Ik wou nu wel heel graag dit boek dicht doen, en wegsluiten voor goed, en er niets meer van weten.... Het zal pijn gaan doen.... Ik zou nu wel willen vertellen van al de wandelingen die hij maakte, de lieve, stille bedevaarten naar alle, oude plekjes, en hoe hij dan droomde, en hoe hij verlangde, o! hoe hij verlangde....

Maar het wil niet meer, het wil niet.... Ik zie nu altijd door wat komen gaat, kijk, o! God, daar zal het komen, daar

zal het komen.... en dan kán ik niet, dan kán ik niet vertellen van nóg meer teêre, heilige zieledingen, als ik zie die dreigende, zwarte schaduw die daar aankomt, valsch en verraderlijk, onverwachts....

Zóó is het gebeurd.

Het was in de schemering, aan het strand. Paul had vroeg gegeten en was om zeven uur al naar Scheveningen gegaan. Het was erg warm geweest, en aan de zee zou het nu zoo heerlijk zijn. Hij zat lekkertjes in een stoel te droomen.... onder het zacht geruisch van de zee.... zou ze nu komen? ....zou ze nu nog niet komen?....

En daar staat opeens Jan van Meeden voor hem.

Nu komt het. Nu komt het. - En alles is gewoon. De zee, het strand met de stoelen, de menschen, alles is gewoon. Maar o! Nu komt het! nu komt het!

‘Zóó, kerel, hoe maak je 't?.... Weet je 't nieuws al?’

‘'t Nieuws? .... Welk nieuws?....’ zei Paul zonder erg.

- ‘Wel, van Corrie, mijn nichtje..... Ze is geëngageerd moet je weten. Het is op de reis áángekomen....’

- ‘Wát? ....Hè?....’

- ‘Ja, kijk nu maar niet zoo raar, het is wáár hoor. ....En een schandáál vind ik het.... Stel je voor, ze is geëngageerd met een ouden kerel, een kapitein van het indische leger, van Boolen, een vent van bij de veertig, en zij is pas zeventien....’

Nú je goed houden, mijn jongen! Niets laten merken, al ga je er dood van! Hoû je goed, arme kerel! Goed zoo, en nu heel kalm vragen:

‘Maar dat kán toch niet, zeg, ze kan immers niet van zoo'n ouden man houden! Ze is nog een kind!’

- ‘Ja dat heb ik óók al gezegd’ antwoordt van Meeden. ‘Maar dat schijnt er niet op aan te komen ....hij is van nogal goede familie en heeft wat geld.... en nu is zij bezorgd’ zeggen ze.... Ze zal wel van hem lééren houden, als ze getrouwd zijn, heet het.... Maar het is zoo prettig tegenover de andere meisjes om al geëngageerd te zijn, en aan den arm van zoo'n grooten meneer te loopen.... hij is al kapitein en heeft de Willemsorde.... en de familie heeft het haar zoo'n beetje opgedrongen, vooral grootmama, die

was er erg vóór.... Het is maar zoowat spelen van haar, ik wed dat ze niet eens goed weet wat trouwen is.... Maar ik vind het een schande dat zoo'n vent zoo'n jong meisje krijgt!....

- 'Hoe bedoel je dat, een schande?'

- 'Wel, je weet toch wel dat zoo'n kerel al héél wat heeft dóórgemaakt? .. Je moet dat leven in Indië kennen... als je daar zoo ongetrouwd tot je veertigste jaar geleefd hebt ben je vrij wel op de hoogte hoor.... ook hier heeft die van Boolen in 't eerste jaar van zijn verlof heel wat afgescharreld.... ik zag hem zoo nogal eens laat in den avond met een meid rondboemelen.... en dat krijgt nu nog zoo'n mooi, jong ding als Corrie ... ik vertik het.... ik ga niet feliciteeren.... Ze zijn terug, ze zullen straks misschien wel in 't Kurhaus komen. ....Maar wat kijk je beroerd, kerel... o ja, da's wáár ook.... jij hadt ook een oogje op haar, hè...? vin je het èrg beroerd?....'

'Ik?' kon Paul nog onverschillig zeggen. 'Ik? Ben je gek, kerel? Ze moet zelf weten wat ze doet, hoor! Er zijn nog meisjes genoeg!'

- 'Nu, bonjour, tot ziens.'

- 'Bonjour!'

Heel gewoon. Alles is nog hetzelfde.

Maar daar zit mijn arm Jongetje wezenloos voor zich uit te staren. Hij kan niet huilen. Hij kan niet denken. Hij zit zoo stil, zoo stil, en beweegt niet..... Langzaam valt het donker over de zee, en vage nevelen wuiven zacht over het water.... Zóó zit hij daar lang. Dan staat hij ineens op en zegt: 'het kán niet, het kán niet'. - Die gemeene kerel heeft hem voor den gek willen houden. Naar boven, naar het Kurhaus, gauw!.... Er is muziek buiten.... Nu zoeken, zoeken..... Omloopen, hier, daar, en nòg eens.... O! God! Kijk!.... Dáár.... dáár.... dáár, bij de muziektent..... O! rank, lucht maagdefiguurtje, zoo teêr in witte kant en mousseline.... Kijk, daar is haar lief, vriendelijk gezichtje zoo blank en roze.... Wat is ze slank geworden, kijk haar fijne middel.... het Meisje! het Meisje! o! het Meisje is er weêr!....

Maar o! daar naast haar. ....Een korte, dikke, bruine man.... een indische man ....een officier.... Hij heeft

een groote snor..... Een ouwe vent al.... Het haar op zijn hoofd is kaal..... Wat worden die menschen bruin...

Kijk, ze verliest haar zakdoek, en bukt om hem op te rapen.... Die man kijkt in haar hals, en zegt wat, lachend... Wat een oogen heeft-ie..... Wat een rare, vreemd glinsterende oogen, met valsch licht... kijk hij haar aankijken!...

O! God!.... het is wáár, het is wáár!!.... Het kán niet, het kán niet, maar het is wáár!....

Dat is het Meisje, dat is het Meisje, en ze is groot en ze is voor dien man..... Ze is heelemaal voor hem.... Ze gaan samen trouwen..... Trouwen, trouwen, trouwen, hóór je? Je weet toch wel wat dat is?....

Alles begint te draaien.... de lichten wemelen.... het wordt donker.... en het wordt warm, o! het is om te stikken.... het vlamt, het brandt!....

O wèg, wèg, wèg.... Weg van die menschen allemaal... je stikt, je stikt,.... terug, gauw, naar de zee....

En daar staat het Jongetje hijgend aan de zee. Ha! die zeewind, dat is goed.... Nu wordt het weer beter....

En langzaam, langzaam begon hij weer te denken over wat er voor verschrikkelijks gebeurd was. Nog eens goed kijken.... Hoe was 't ook wéér?.... Ja, zoo!....

Hoe goed had hij hem gezien! - Hier, in het schemerduister, met die vage avondzee onder droomende nevelen, hier, stond hij vóór hem, al deed hij de oogen dicht. Zijn bruut, bruin, verhit gezicht. Zijn goor-glanzende, zwarte oogen. Zoo'n mannelijke snor, brutaal opgestreken. Zijn kort, dik lijf, grof, met wat schitterende knoopen en een kruisje, hè ja, dat vinden de meisjes mooi, moet je weten, al is 't niets dan een uniform met vleesch er in. Precies. - Een man, een echte man, met een snor, met haar op zijn handen, en roodbruin vel, en een slagersnek. - Heerlijk hè? O, die loerende, gretige, flikkerende oogen! Hoe voelde het Jongetje wat die wilden! En heel klaar, in bruut, hard licht stond het voor hem, wat er eigenlijk ging gebeuren. - Hoe kon hij het zoo altijd, altijd vergeten hebben, wat hij toch al héél vroeg op school was komen te weten, al die leelijke dingen, die toch blijkbaar heel gewoon waren? - Hij, die bruine sabreur, een echte indischman, van zoowat veertig jaar....

In Indië alles doorgemaakt, zat en moê van al het gesjouw, van brandy-soda en bruine vrouwen, er op lòsgeleefd tegen de klippen op, meneertje, wàt ik je verzekeren kan hoor! Maar eindelijk beu geworden, en de dokter hem gezegd van verlof vragen, en nu gaan oppassen, en kalm worden, een geregeld leven leiden, een vrouw ‘zoeken’. -

Ja, zóó moet het gegaan zijn. En toen is die patser gaan ‘zoeken.’ - En toen is hij, met al zijn glimmende knoopen, en zijne snor, en zijn brute, bruine tronie tegen een heel jong kindje aangeloopen, een lief, zacht poppetje van melk en bloed, aha! dát wás iets voor hem, potverdorie ja, zoo'n piepjong schepseltje, 't neusje van de zalm!

En toen is-t-ie met z'n opgestreken knevel, en zijn kletterenden sabel, en al zijn staatsie van veroveraar en vechtersbaas er op afgegaan, de borst vooruit, de insignes blinkend, met al het moois van zijn uniform opgepoetst, victorie daar ben ik, parmantig, een haan met vurige kam en felle sporen...

En het Meisje - o! dat ik dit schrijven moet, dat ik dit met eigen hartebloed moet gaan schrijven, als een verhaaltje! - het Meisje, arme lieveling, mooi, goddelijk koningskind, het Meisje was geen veertien jaar meer, het was al ouder geworden.... en dan verandert er zooveel in zoo'n lelieblank engelenlichaampje, niet waar?.... dan wordt het zoo meer een vrouwtje, met allerlei neigingen en verlangens, waar niemand ooit over durft praten, en die ze niet kan begrijpen en richten.... het Meisje zag dien mooien, bruinen, mannelijken man, met zijn gullen knevel, en zijn stierennek, en zijn harige handen, met al die mooie dingen om zijn leden.... en het Meisje kon het misschien ook niet helpen... en toen woû ze wel.... het was heusch het Meisje van veertien jaar niet meer.... en....

Maar ik *kán* niet, ik *kán* niet, ik *kán* niet meer zoo schrijven. Ik heb zoo van dat Jongetje gehouden, waar ik van vertel. En hij was zoo arm, en zoo alleenig, daar op het strand! Hij stond ál maar te staren, over de duinen, en over de zee, en dan weer naar boven, waar al die lichtjes brandden, en waar die muziek was, alles blijheid en geluk, en waar ze nu zeker samen rondliepen, die bruine, brute kerel, en dat zachte, blanke lam. En het Jongetje liep te praten, heel alleen, en te denken:

‘Lieveling, het kán niet, het kán niet.... hij zal je pijn doen.... hij is zoo sterk en ruig.... hij is zoo grof, met zijn lompe knuisten en zijn rooien nek.... en jij bent mijn zwakke, blanke lieveling, zoo klein en teêrtjes.... weet je nog hoe bang je was, toen je bij de zee had geloopen, en je voet deed pijn van de schelpen en hoe verlegen je je bloote beentje voor me verborg?.... het was zoo fijn en zoo witjes, hoe graag had ik er nog véél méér kusjes op gegeven, maar ik durfde niet.... Ik durfde nooit, mijn meisje, als ik bij je was.... het was zoo rein, en zoo heilig, alles van je, ik werd er zoo bang van.... alleen héél even je aanraken, maar o! hoe voorzichtig, want alles is zoo broos en ijl aan je.... weet je nog dat roze japonnetje met die fijne kanten, al die teêre figuurtjes?.... of dat blauwe matroosje, of dien groenen wintermantel, met rood flanel gevoerd?.... en wat warm was het in je mofje!....

Lieveling, pas toch op voor dien bruinen man.... zie je zijn oogen dan niet?... zie je niet, hoe bruut alles aan hem is?... hoe kan die nu ooit lief voor je zijn, en voorzichtig en zacht genoeg, voor zoo'n teêr, licht wezentje als jij?.... hij zal je pijn doen, lieveling, hij zoo sterk en donker, en jij zoo rank en licht....’

En ineens een felle, felle pijn in zijn hart, een pijn die bliksemde naar zijn hoofd, dat het gloeide, en klopte, en flitste.... O! dat denken! dat denken!....

Hij zal haar meêsleuren.... hij zal alles, alles met haar doen wat hij wil.... haar blanke borstje zal hij zien... haar lief, wit beentje, dat ze ééns zoo verborg voor mij, zoo verlegen... en haar roze voetjes, met die fijne nageltjes,... hij zal al dat heilige, reine, maagdelijke mogen zien en hebben ....*hij* is niet bang voor haar brooze kleêrtjes, en de kantjes op haar borst, en al de zachtheid, die haar heerlijk lijfje kleedt.... hij mag haar hébben, hébben, heelemaal hebben ....hij, met dat uitgefuifde gezicht, met de restjes van al zijn uitgesjouwde begeerte zal hij haar besmetten, bevuilen, bemodderen....

O! God! O God! - ....het kán toch niet.... het kán toch niet!....

Lieveling, het *kán* toch niet! ....het is een booze dróóm ....wees toch niet boos dat ik zoo gedroomd heb.... je

bent altijd zoo goed geweest.... ik heb zooveel zachte kusjes van je gehad.... ik heb zoo van je gehouën.... van alles van je, van je japonnetjes, en je manteltjes, en alles aan je en om je; als je maar éven ìets aangeraakt had was het al heilig voor me.... en wat zou ik nu moeten beginnen als je er niet meer was?.... dan zou alles in elkaar vallen, en het zou zoo donker worden, zoo donker.... en als ik wandelde, zoo ver weg, en ik liep zoo lang, zoo lang tot ik moê was, hoe blij was ik, dan bij ieder stapje wat dichterbij je te zijn!.... En nu zou jij weggaan, voor goed, naar Indië, heel, heel ver, met dien boozen man?.... Neen, ik zal wachten hier, bij de zee, zooals vroeger.... en straks zal je komen, en mijn hoofd mag weer tegen je zachte schoudertjes rusten, zoo veilig en warm.... en ik zal zoo lief en zacht zijn, ik ben de eenige, die dat ooit genoeg zijn kan, want ik weet hoe teêr en fijn alles van je is.... mooi, zoete lieveling,... mijn zacht duifje... mijn lief, rein Edelweiss...

En heusch, het Jongetje heeft toen nog lang gekeken, of zij niet kwam. - Hij kon in het Kurhaus de menschen zien krioelen, en staarde maar aldoor naar de groote trap boven, of daar niet een lief, rank figuurtje in wit zou komen aanwuiven, als vroeger, op de brug van 't Bezuidenhout.... Maar er is niets gekomen voor het Jongetje. En áldoor maar dat denken, dat denken.... Dat verschrikkelijke denken van wat gebeuren zou aan zijn lieveling, zijn Meisje....

Zou er dan niets, niets hem helpen?

Zoo eenzaam was het strand. De duinen waren vaag in den nevel, en keken zoo dof en triestig. De zee ruischte zoo dof en somber; treurig klotsten trage golfjes op het zand. Alles was heel stil en verlaten. En het Jongetje voelde hoe héél alleen hij was, hoe alles om hem heen apart leefde, alles met een eigen gang.

Was dit dezelfde zee die hem altijd met háár had gezien, en heelemaal in hun leven was, en van alles afwist?

Met betraande oogen liep hij wat vooruit, om te hooren, wat het sombere golfgeklots toch zeide, om van heel dichtbij zijn grooten, ouden vriend weer terug te voelen.

Maar de zee wist niet. Groot en eenzaam deinde zij onder den grauwen hemel. En plots, een koude, felle plas water, brutaal over zijn voeten. Met een huivering deinsde hij terug.

Toen ging het Jongetje weg van de zee, die hem verlaten had, en met loome, kille voeten liep hij naar boven.

Waar nu heen? Hij wist het niet. Maar wèg, wèg van dat licht, van die muziek, van die menschen. Daar zat ze ergens, in dat feestende Kurhaus, met haar nieuwen lieveling, een bruten, bruinen man... En alles ging gewoon zijn gang. Er was niets gebeurd. Er werd niets gedaan. De menschen liepen blij te praten, en wiegden hunne hoofden op walsmuziek, en dronken thee. Er was volstrekt niets bizonders gebeurd. Alles hóórde zoo. Een klein meisje moet worden overgeleverd aan een ouden man, die óp is. Boem! boem! gaat de muziek. En de zee weet niet, en ook niet de sterren, en niet de blauwe lucht....

Nu gauw op de stoomtrem,.... neen, niet zitten, je zou stikken, stikken in die nauwe doos... buiten staan... kijk, al die lichtjes van het Kurhaus, en van de Galeries, en al die rijtuigen.... hoe vriendelijk wenkt en pinkelt alles.... alles heeft plezier.... het is dan ook zoo verschrikkelijk, verschrikkelijk prettig!.....

Gelukkig gaat de trem nu voort.... Hoe snijdt de wind in die felle vaart!.... En kijk daar gaat het weg, het Kurhaus wordt vaag, en al die gebouwen... de lichtjes worden flauwer... het is of ze nog heel zacht iets willen roepen... maar Paul moet wèg, wèg, en het nooit, nooit weer terugzien...

En tóch moest hij kijken. of hij wilde of niet, en zacht, o! zoo zacht fluisterde hij voor zich uit: ‘o! Corrie! Corrie! Corrie!’

Was het dan tóch mogelijk?.... kon dan alles maar zoo ineens weg zijn zonder dat er iets vreeselijks gebeurde?.... bleef alles zoo maar zijn gang gaan, al werd het heiligste vermoord?..... Of droomde hij?..... Neen, dit is geen droom.... Dit is de trem, wèlbekend, met de banken, en de latten, en de ijzers.... heel gewoon.... en dit is de Nieuwe Weg, en straks komen het Kanaal, en de Koninginnegracht, en de Koningskade... en hoe scherp en hard schelt de bel.... hoe bruut, als het in je hoofd zoo bonst en klopt!.... Ai!....

Gelukkig, hier is nu al de brug bij den Dierentuin. Nu afstappen. Alleen zijn. Nog eens denken, denken, goed denken....

Het bosch stond somber, zwijgend, grootsch, opgerezen. Een donkere, zwarte massa, vol duister geheim. Er was geen licht dan somtijds ergens een paar sterren, hoog boven een opening in de zware bladerkronen.

En het Jongetje kende het Bosch niet meer, en het Bosch kende evenmin het Jongetje. Het had niets met hem te maken, dit voelde hij dadelijk, het was even apart als de zee. Treurig liep hij een eind de Boorlaan in, en ging op een bank zitten. Hoe eenzaam en hoe groot was het daar! Hoe somber en zwart rezen die hooge gevaarten op in het donker, en hoe stil, hoe stil, en wanhopig, doodstil was het in het rond.

En hij zoo klein en arm; zoo alleen en verlaten!

En weêr stond het scherp en fel voor hem, als een hel, reëel ding, dat de wereld om hem heen apart leefde, en hij een enkel, apart wezen was, zonder verband met het andere.

Ja, dát was het.... hoe was het in Godsnaam mogelijk, dat nú eerst te zien!.... hij had al die jaren apart geleefd, en wat nog véél erger was, ook Corrie had apart geleefd...

Ze was grooter geworden. Ze had nieuwe indrukken gekregen. Ze was veranderd. Haar lichaam was anders geworden. Ze was veel ouder dan hij. Een meisje van zeventien is ouder dan een jongen van zeventien. Die kijkt niet naar jongens, maar naar heeren. Die kan trouwen....

Stil, stil.... stil.... o! God, daar komt het, wat ze op school hebben gezegd.... wat ik altijd heb vergeten als ik bij háár was.... o! al het leelijke, het vuile, het gore, het slechte.... '*Alleen als er Liefde is, mijn jongen, dan is er niets slechts, dan wordt alles wat vuil en leelijk schijnt verreind, en dan is alles heilig*,' had mijnheer Cateur gezegd... ja, '*maar zonder Liefde, echte, zuivere Liefde is het leelijk, is het héél leelijk*.'

En plotseling, als een afgrond die zich opent vol goor ongedierte en vunzige walmen, zag Paul de vreeselijke realiteit voor zich van wat gebeurt was, en wat gebeuren ging. *Dat kon geen Liefde zijn tusschen Corrie en dien man*. Dat kon zijn lichamelijke attractie, spelerij en grillige fantazie van een kind, maar geen Liefde. En.... groote God.... *dan was het vuil, dan was het leelijk*!.... Kijk, dít, dít, dít zal gebeuren.... zij weet het niet, géén meisje dat zoo trouwt

weet het in al zijn brutale, gore verschrikking, maar hij, die man, híj weet het wèl, en hij verheugt zich er op, hij likt zijn baard van gulzige verwachting en zet de borst hoog op van trots!....

O, God! o, God!... dit is het gevaar... dit is het groote, groote gevaar, dat maar niet komen wou.... Maar nú is het er, en is niets meer te redden.... dit zijn geen woeste bandieten, en wilde draken en vlammen.... dit is de gewone oop der dingen, waar niemand wat in ziet.... waar alles over feest en jubelt.... dit is het trouwen zonder heusche reine liefde.... het offeren van een schuldeloos, jong wicht aan een ouden zondaar....

'Lieveling! lieveling!' snikte het Jongetje, 'lieveling kom dan toch!....'

Maar het was eenzaam en donker rondom. En het Bosch wist niet, en stond somber zwijgend in den nacht. 'Het kàn niet!.... het kán niet!' riep hij radeloos in de stilte.

Neen het kon niet. Als hij zuiver, kalm nadacht, kom, nu bedaard, mijn jongen, en niet zoo huilen, dan kón het niet. Ze is zoo teêr en zwakjes nog. Die fijne schoudertjes. Al die frêle, luchtige dingetjes van haar. De handschoentjes, de droomefijne kantjes en borduurseltjes, het zachte bont, en het fluweel en de glanzige zijde. Dit is toch veel te teer om zoo maar ruw te durven aanvatten. - Zoo'n rank, slank figuurtje, dat is om éven je hand om te leggen, maar zoo voorzichtig, zoo voorzichtigjes, het zou breken!.... zulk goud, zacht haar, hoe fijn en licht zijn al die lichte lokken, daar kan je heêl even je wang aan houden, maar zoo zacht, zoo vol eerbied.... en die mooie lijfjes van mousselien, en zijde, en crêpe.... je zou haar japonnetjes zoo kreuken als je haar wat hard tegen je aandrukt.... o! wonder, fragiel wezentje van rozige teêrheid.... wat is het alles broos, en lucht, en ijl aan haar!....

En ja, niet waar.... dien avond, dien heerlijken, heiligen avond.... ze is een bruidje van God..... een wit bruidje met een kuische offerkaars.... een kind in een wit hemdje.. en ze stond zoo stil, zoo stil, zoo stil.... er was zoo'n vreemd wonder licht om haar,.... en ze had haar gebed gedaan... het gouden haar lichtte een aureool om haar maagdelijk hoofd.... o! Weenen, weenen.... O! Bidden, bidden...

Neen, niet bidden, want God hóórt niet.... God, waar ze voor geknield heeft in de kerk, met het hoofd zoo vroom gebogen.... en al die menschen in gebed.... en de statige stem van den dominé....

Was het dan dáárvoor alles geweest.... moest dan zóó dat uiterst reine verloren gaan, onder bruten hartstocht van een man, die niet waard is haar éven maar te zien?.... Is dít dan het einde voor wat goed en edel en rein is?.... Is dit dan de wereld, die dat toelaat, dat de Liefde wordt vermoord?.. En dan is er nog Recht, verbeeld je, Recht, dat richt over moordenaars en dieven.... En schaamteloos wordt de Liefde vermoord, het heiligste op de aarde, en het Recht weet niet, en ziet niet om.... ....Het is fatsoenlijk, zooals het is, en ze gaan naar 't stadhuis, en, groote God, naar de kerk, en ze zingen en bidden er, juist als vroeger.... O! niet bidden, niet bidden.... Vloeken.... vloeken.... het is alles verdoemd.... Het is verdoemd.... Het is niet de Liefde, die het leven beweegt.... Het is het fatsoen.... Het is dan ook zoo héél fatsoenlijk, dat deftige stadhuis, en die kerk.... Ze zullen nu allen bij elkaar komen, de fatsoenlijke familie, om het feestelijk te vieren.... een blank lam, dat niet weet, en ten offer wordt geleid.... met wijn en bloemen en vlaggen moet het worden gevierd, de dood van het Meisje.. en zij weet niet, zij kón niet weten, het is nog alles spel bij haar, zoo heel van buiten.... en argeloos, met blijden lach loopt het Meisje in 't gevaar.... En het zachte, het lelieë reine, het moet gebroken, vernield, door ruwe, roode handen.... En alles gaat zijn gang, het evenwicht der wereld is niet verstoord, omdat de Liefde sterven moet, en het reine neêrbuigt in het slijk.... Vast en machtig staan de dingen en weten niet, en leven hun apart leven, onbewogen....

Met brandend hoofd stond het Jongetje op, en beefde over a zijn leden. O! wat bonsde en bonsde het tegen zijn slapen.. Nu weg, weer weg, ook hier is het niet meer veilig.... en het Bosch kent hem niet en is somber en zwart....

Werktuigelijk liep hij de laan uit, en de brug over, de Koninginnegracht langs, en het Voorhout.... Dit is de stad.... hier branden de lichten.... en vele menschen gaan er, elk naar eigen doel.... ze weten niets van wat hij lijdt, hij is een eenzaam, arm wezen.... Nu door de Houtstraat, en

hier is het Plein.... rijk schittert het licht van de Witte Societeit.... het lijkt daar ál vreugde en geluk.... dat licht, dat licht, de menschen weenen niet, maar lachen.... Er is niets gebeurd, niets.... Maar ai! hoe brandt zijn hoofd, hoe bonst en brandt het!

En opeens een stem, brutaal, vlakbij, met valsch gefleem:

'Zèg, lievert, ga je méé?'

Met een schok bleef hij staan. Wat moet die stem daar, hoe durft-ie!....

En hij zag haar. Een flets, bleek gezicht. Een valsche flauwe lach. Het leek een vrouw.

En hij begreep, opééns....

Dit is het allerlaatste.. dit is de zuster van het Meisje.. dit is ééns ook een Meisje geweest.... en dit wil hem nu geven de schande van het lelie-reine, de ruïne van het hoogst gewijde, voor wat geld.... ....En velen zijn de zusteren van het Meisje.... en ook zíj zal nu heel gauw het Meisje niet meer zijn.... Het is te véél, mijn God, het is te véél, dit is het einde van álles....

Toen daalde de groote nacht over de ziel van het Jongetje, de groote, sombere nacht van duisternis, met zware, zwarte schaduwen wijd neervallend over wat daar blank en licht was geweest....

En toen is het Jongetje daar eenzaam en verlaten gestorven, toen hij het absolute Kwaad van aangezicht tot aangezicht aanschouwde, en hij zag de fatale, droeve gelijkenis met wat het reinste en heiligste was uit zijn grimmig, omnacht gelaat.. En wie dit allerwreedste van het leven heeft gezien, als 't absoluut slechte eensklaps uit het allerreinste loert, als giftige adder uit het blinkend groen, en niet meer waakt over hem de Liefde, die scharlakenrood maakt wit, - die weet hoe toen mijn Jongetje wel moest heengaan, om nooit weer terug te komen. Toen het Meisje zou gaan sterven kon 't Jongetje niet langer leven, en wèl trouw hield hij zijn woord, tot in den dood....

En dit is de geschiedenis van 't Jongetje, zooals ik die heb gevonden in oude, gele dagboekjes, en half vergane reliquiën, en lokjes haar, en heel ver in vage schuilhoeken van mijn herinnering.

Ik weet wel dat Paul nog altijd leeft, al heeft hij 't Meisje nooit weer teruggezien, en ik geloof dat ik nog wel eens zal kunnen schrijven, hoe het verder met hem ging, en hoe het lange duister eindelijk eens weer wijken zou voor 't groote licht der wijsheid, en hoe over alle donkere dingen nieuwe glans van wijding ging....

Maar het Jongetje is dood, sinds het fijne droomenweefsel van zijn zieltje opeens met fellen, wreeden slag verscheurd werd.... Ik zal nu ook van Paul niet meer verhalen met zoo fijne, lieve woordjes, van zoo teeder, zwak geluid.... Die pasten alleen bij zoo'n droomend Jongetje, die met zoo bevende oogen de werelddingen aanzag, en net heel fijne vingeren de uiterlijkheden van het leven zoo voorzichtigjes beroerde, bang dat hij ze breken zou....

Nu is mijn Jongetje begraven in dit Boek, om nooit weer op te staan, en er is niets, niets meer van hem over dan wat zachte woorden en wat lief geluid, dat in mijne herinnering gefluisterd heeft, al jaren lang, tot ik het eindelijk opschreef, in wat stille uren.... Nu was het hier dan daar, dat vaag gefluister, en als ik even stilstond, en luisterde, midden in het doen van alle dagen, dan was het plotseling weer heengegaan en riep ik tevergeefs....

Toen heb ik mij heel diep over mijn ziel gebogen, en alle dingen van buiten heb ik weggedaan, en lang, lang heb ik geluisterd, waar het eenzaam was en stil.... En geen gerucht der wereld dat het kon verstoren....

En toen is alles weêrgekomen, voorzichtig, voorzichtig, en met brooze, teêre woorden heb ik het langzaam in dit boek gezet van het Jongetje....

Nu kan het Leven vrij weer doorgaan. Ik ben bereid en onvervaard...

HENRI BOREL.

Het woningvraagstuk.

Het ware een ijdel pogen, binnen de grenzen van een tijdschriftartikel eene wetenschappelijke uiteenzetting te willen geven van het woningvraagstuk in zijn geheelen omvang. Elke dag brengt nieuwe feiten, die de aandacht verdienen; men behoeft slechts eenige nummers van het weekblad *Soziale Praxis* te doorbladeren om zich hiervan te overtuigen. En de literatuur over het vraagstuk, in verschillende landen, groeit steeds aan[1)]. Menig onderdeel zou op zich zelf stof genoeg kunnen leveren voor eene afzonderlijke verhandeling.

Zelfs voor een overzicht, dat naar volledigheid streeft, biedt een Gids-opstel geen ruimte. Zulk een overzicht werd een paar jaren geleden, in opdracht van de Maatschappij tot nut van 't algemeen, door Mrs. H.B. Greven en J. Kruseman met schrijver dezes bewerkt, en onder den titel: *Het vraagstuk der volkshuisvesting* in 1896 openbaar gemaakt. Nu ik, gevolg gevend aan de uitnoodiging der Gidsredactie, het vraagstuk opnieuw in geschrifte ga behandelen, zal ik mij, met het oog op de plaats waar dit opstel verschijnt, er toe moeten bepalen, enkele hoofdpunten aan te stippen. Daardoor kan, naar aanleiding van nieuwe feiten en latere beschouwingen, het zooeven genoemde Nutsrapport op sommige punten worden aangevuld. Doch tevens wordt mij daardoor de gelegenheid geboden, in den ruimen kring der lezers van dit tijdschrift de belangstelling aan te wakkeren en, mocht het zijn, tot daden op te wekken.

Verbetering van woningtoestanden heeft een niet licht te

1) Eene uitgebreide opgaaf vindt men o.a. achter het artikel *Wohnungsfrage* van Prof. J. Lehr, in Conrad's *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*.

overschatten belang voor de verhooging van het peil der bevolking.

Vooreerst uit het oogpunt der volksgezondheid. Wil men den invloed in cijfers voorgesteld zien, men herinnere zich enkele statistische mededeelingen. Twintig jaren geleden bedroeg te Glasgow het gemiddelde sterftecijfer 28.6 per duizend; in eene wijk, waar de woningen dooreen genomen 4 kamers bevatten en iedere kamer 1⅕ personen huisvestte, was het 16.1 per duizend, in een wijk met de overeenkomstige getallen 1⅕ en 3 was het 38.3 per duizend. Nadat door krachtige maatregelen de woningtoestanden waren verbeterd, daalde het sterftecijfer tot 22.8 voor de geheele stad, tot 23.6 voor het oude gedeelte. Te Liverpool vond men in 1894 in drie zeer ongunstig gelegen straten een sterftecijfer van 63, 67 en 71 per duizend, terwijl dat voor de geheele stad op nauwelijks 24 was te stellen. - Daarentegen vertoonen de goede arbeiderswoningen, te Londen door verschillende vereenigingen gesticht, buitengewoon gunstige cijfers. - Wat ons land aangaat, nog kort geleden werd de aanzienlijke sterfte te 's Hertogenbosch door deskundigen voor een groot deel op rekening gesteld van den gebrekkigen toestand der volkshuisvesting aldaar. - De meeste statistieken wijzen alleen de sterftecijfers aan; doch waar de gegevens zich ook tot mededeelingen over het aantal zieken uitstrekken, bevestigen zij de stelling, dat goede woningen behooren tot de beste middelen om de lichamelijke kracht der bevolking te verhoogen.

Verbetering der woningtoestanden is van niet minder beteekenis met het oog op het zedelijk peil des volks. Allen die zich practisch met dezen tak van maatschappelijke hervorming bezighouden hebben de ervaring opgedaan, dat in menig arbeidersgezin een volslagen ommekeer ten goede plaats heeft, wanneer het uit een krot in eene gezonde woning wordt overgeplaatst. Er bestaat ook eene sterke wisselwerking tusschen verbetering van woningtoestanden en andere hervormingen, die men tot verhooging van den zedelijken levensstandaard des volks hoopt te verwezenlijken. Zoo zullen pogingen tot beperking van drankmisbruik beter slagen, naarmate men een aangenamer tehuis voor de kroeg in de plaats kan stellen. Zoo bestaat er een zeer nauw verband tusschen

ons vraagstuk en het steeds veldwinnend streven, den dagelijkschen arbeidsduur te verkorten. Ook te onzent maakt de bekrompen opvatting, dat door verkorting van den werkdag slechts de luiheid en het kroegbezoek worden bevorderd, gelukkig meer en meer plaats voor het besef, dat integendeel het verstandelijk en zedelijk peil der arbeiders daardoor grootelijks wordt verhoogd[1]. Het doel zal echter eerst ten volle worden bereikt, indien de arbeider zijne vrije uren in eene frissche, ruime woning kan doorbrengen.

Wie voor verbetering der volkshuisvesting de medewerking van anderen inroept, kan het allicht beleven dat men hem wijst op andere factoren, die van evenveel of van meer belang zijn voor de verheffing der arbeidende en lagere volksklassen. Zulk eene verwijzing is eene zeer gewone verontschuldiging, waarmede sommigen zich ontslagen achten van opofferingen, in tijd of geld, tot wegneming van maatschappelijke misstanden. Ontkend kan natuurlijk niet worden, dat ook op andere wijze kan worden gearbeid tot verhooging van het peil der bevolking. Maar wel mag worden beweerd, dat er nauwelijks één factor is, die bij de levenswijze van den mensch eene grootere rol speelt dan de woning, dat de gewichtigste belangen der gemeenschap: veiligheid, gezondheid, zedelijkheid, bij den stand der volkshuisvesting zijn gemoeid, en eindelijk dat, meer dan op menig ander gebied, de middelen tot verbetering zijn aan te wijzen.

Die middelen zijn van velerlei aard. Studie en ervaring hebben bij alle deskundigen de overtuiging gevestigd - eene overtuiging, die gemeen goed behoort te worden van allen, - dat nieuwe aanbouw van goede woningen alléén ons weinig verder brengt, dat daarmede veeleer *moet* gepaard gaan de opruiming der bestaande slechte woningen. Uit het vervolg van dit opstel zal nader blijken, dat vooral voor laatstgenoemd deel der werkzaamheid de steun van overheid en wetgever hoog noodig is. Intusschen, van dien steun worde niet alles verwacht. Het is waar, eerst door krachtige samenwerking van particulieren, vereenigingen, gemeente, regeering en wet zullen afdoende resultaten bereikt worden.

1) Zie o.a. de hoogst belangrijke mededeelingen en beschouwingen in de *Verslagen van de Inspecteurs van den Arbeid* over 1895 en 1896, bl. 172 vlg.

Doch ook zonder nieuwe wettelijke regelingen vermogen de gemeentelijke en de landsoverheid vrij wat meer dan zij thans praesteeren; en particulieren en vereenigingen kunnen door eigen kracht meer tot stand brengen dan tot dusver geschiedde. Gelukkig, dat de arbeid op dit terrein niet, gelijk op menig ander, wordt belemmerd door verschil in godsdienstige of staatkundige richting. Gelukkig tevens, dat er op dit uitgebreide arbeidsveld ruimte is voor arbeid op verschillende wijze, zonder dat het een het ander behoeft te schaden.

Een eerste vereischte is kennis van den feitelijken toestand. Voor Nederland bezitten wij, op zeer weinige uitzonderingen na, die kennis niet in wetenschappelijk statistischen vorm, als vrucht van methodisch onderzoek. Toch weten wij helaas met voldoende zekerheid, dat ook in ons land de gesteldheid der volkswoningen veel te wenschen overlaat. Velen onzer hebben treurige toestanden met eigen oogen aanschouwd. En wie ze niet zelf zag, leerde ze kennen uit mededeelingen, van tijd tot tijd in couranten of verslagen openbaar gemaakt naar aanleiding van onderzoekingen, hier en daar op kleine schaal ingesteld. Nu eens vertoont men ons de photographische afbeelding van eene Amsterdamsche kelderwoning, waarin een man van middelbare lengte niet rechtop kan staan of waarin het water tot de knieën reikt; dan weder doet eene nauwkeurige beschrijving van ‘perceelen’ in Jordaan of Jodenbuurt ons de haren te berge rijzen. Ook de illusie, dat het buiten de groote steden beter is gesteld, wordt ons ontnomen. Nu eens worden ons in dagblad of tijdschrift de menschonteerende toestanden geteekend, die in de Friesche venen voorkomen, dan weder leveren de verslagen van geneeskundige autoriteiten ons in dorre cijfers een beeld van ellende, ook in dorp en veld.

Wanneer, bij een brand in eene Amsterdamsche volksbuurt, ten gevolge van de bedroevende inrichting der woningen, menschenlevens te loor gaan, komen de gemoederen in opstand. Wanneer een bekwaam schrijver of teekenaar ons de naakte werkelijkheid ten platten lande aanschouwelijk voorstelt, gaat er eene rilling door het geheele land. Een oogenblik voelt men algemeen de noodzakelijkheid van krachtige

maatregelen. Doch alras sluimert de openbare meening weder in[1)].

Zeker, in sommige opzichten onderscheidt Nederland zich gunstig van de omliggende landen. Een afzonderlijke woning voor ieder gezin vindt men bij ons veel meer dan elders; enkele onzer grootste steden uitgezonderd, vormt ze zelfs den overwegenden regel. Wellicht heeft de speculatiebouw met al hare nadeelige gevolgen te onzent nog niet den omvang verkregen, dien de *Bauschwindel* in Duitschland heeft aangenomen. Toch is ook voor menige Nederlandsche gemeente het vermoeden gewettigd, hetwelk onlangs een Duitsche deskundige met het oog op zijn land uitsprak, dat een grondig en nauwgezet onderzoek op de meeste plaatsen dingen zal aan het licht brengen, die men niet voor mogelijk zou hebben gehouden. Moge althans voor ons land niet waar zijn de onderstelling, die hij er aan vastknoopt: men laat het onderzoek soms achterwege, omdat men de droevige werkelijkheid liever niet *wil* kennen!

De fragmentarische kennis, die wij thans bezitten, dient door volledige wetenschap te worden vervangen. Elders is men daarmede reeds verder gevorderd. Laat mij enkele grepen doen uit de vele gegevens, omtrent Duitschland voorhanden.

Daar weet men ons te vertellen, dat niet alleen in de zeer groote bevolkingscentra, maar ook in steden als Halle a/S., Kiel, Würzburg op één bewoond perceel (*Grundstück*) gemiddeld 25 en meer menschen komen; voor Hamburg, Magdeburg, Leipzig, Dresden, München klimt dit cijfer tot 32 à 35, voor Breslau tot 50; voor de geheele stad Berlijn bedraagt het 73, voor sommige arbeiderswijken 127. In ééne wijk telde men te Berlijn 135 perceelen met meer dan 200 bewoners.

Men heeft voor een aantal steden berekend het percentage der woningen, die slechts één voor verwarming vatbaar vertrek aanbieden; te Berlijn is dit 50, te Görlitz en Königsberg 60 %.

1) Zoo gaat het niet alleen in Nederland! Toen Hamburg eenige jaren geleden door de vreeselijke cholera-epidemie werd geteisterd, ontwaakte het besef van schuld; men besloot energiek op te treden ter verbetering van woningtoestanden. Doch nauwelijks was de ziekte geweken, of men verviel weder in de oude sleur.

Te Stuttgart is geconstateerd, dat in 7 gevallen meer dan 25 gezinnen in één huis met één trap woonden, en in bijna 100 gevallen meer dan 15 gezinnen. Te Berlijn vormden de *Miethkasernen* (perceelen met meer dan 20 woningen) 32 %. van het geheele aantal bewoonde perceelen.

Het aantal leegstaande woningen van iedere soort in verschillende wijken der stad - een factor van beteekenis bij de voorbereiding van nieuwe maatregelen - wordt op vele plaatsen, hetzij geregeld, hetzij op een bepaald oogenblik, opgenomen. Zoo vond men in een door arbeiders bewoond gedeelte van Leipzig in 1890 onbewoond ruim 7 %, in 1896 nauwelijks 1 %, in April 1897 nog slechts ½ % der woningen.

Omtrent Berlijn wordt medegedeeld, dat er onder de 367.000 huishoudingen 58.000 zijn, die slapers houden, en daarvan 44 % nog wel meer dan één.

Voor welke plaatsen in Nederland kent men zoo nauwkeurig den bestaanden toestand? Wat weet men bijv. te onzent omtrent het laatst genoemde, uit een maatschappelijk oogpunt zoo belangrijke verschijnsel?

Hoe is men elders tot zulk een schat van kennis gekomen? Vooreerst heeft men uitnemende beschrijvingen te danken aan de werkzaamheid van beoefenaars der wetenschap. Om slechts twee voorbeelden uit de laatste jaren te noemen: Prof. von Philippovich onderzocht in 1894 een aantal woningen te Weenen (*Wiener Wohnungsverhältnisse*, Berlin 1894), en Dr. v. Mangoldt verrichtte soortgelijken arbeid te Merseburg en te Weissenfels (*aus zwei deutschen Kleinstädten*, Jena 1894). Zou er niet onder onze studenten of jong-gepromoveerden eens iemand zijn, die eene Nederlandsche stad aldus wilde bestudeeren?

Andere onderzoekingen werden door vereenigingen ingesteld. Beroemd is de enquête, in 1886 door de *Verein für Sozialpolitik* gehouden. Vermelding verdient verder de opneming, eenige jaren geleden te Stuttgart gedaan door de *Verein für das Wohl der arbeitenden Klassen*, als voorbereiding tot een zeer belangrijken maatregel ter oplossing van het woningvraagstuk[1)].

1) Zie E. Pfeiffer, *eigenes Heim und billige Wohnungen, ein Beitrag zur-Lösung der Wohnungsfrage mit besonderem Hinweis auf die Erstellung der Kolonie Ostheim-Stuttgart*, Stuttgart 1896.

Ook van overheidswege is herhaaldelijk de toestand statistisch beschreven, hetzij bij gelegenheid eener algemeene volkstelling, hetzij afzonderlijk. Het laatste is vooral in Zwitserland geschied. Voorop is te noemen de Baseler enquête van 1889, door Prof. Bücher op zeldzaam voortreffelijke wijze bewerkt[1]: inderdaad een model voor dergelijk onderzoek. Andere steden hebben het voorbeeld van Basel gevolgd. Te Bern heeft niet lang geleden eene opneming plaats gehad, waarvan de uitkomsten, naar de bewerker mij welwillend mededeelde, over eenige maanden zullen worden gepubliceerd. Een Berner Polizeiarzt, Dr. Ost, verzekert echter nu reeds, dat omtrent den aard en het onderhoud der woningen, den toevoer van licht en lucht, de privaten, enz. bijna ongeloofelijke dingen zijn aan het licht gekomen. Te Zürich werd door het plaatselijk bestuur met hetzelfde doel een crediet van 30,000 francs toegestaan. Van 15 October tot 21 November 1896 heeft de *Wohnungserhebung* plaats gehad, met het doel, ‘die Wohnungsverhältnisse in gesundheitlicher, baulicher und sozialer Beziehung klar zu legen.’ De stad werd verdeeld in 76 opnemings- en 8 contrôle-kringen; in iederen opnemingskring waren twee personen werkzaam, alles onder leiding van het gemeentelijk Bureau voor statistiek. In het geheel betrof het onderzoek ruim 28,000 woningen met 137,000 bewoners. Het uitvoerige verslag zal in den loop van 1898 verschijnen; eenige voorloopige uitkomsten zijn reeds door den druk bekend gemaakt en door de vriendelijkheid van den Directeur van het Bureau te mijner beschikking gesteld.

Te onzent hebben enkele Gemeentebesturen in de allerlaatste jaren althans eenige schreden gezet op den weg van stelselmatig onderzoek. Zoo zijn te Arnhem bij de voorbereiding van voorstellen in zake onbewoonbaarverklaring vaste formulieren in gebruik, waardoor ten aanzien van een aantal perceelen nauwkeurige en gelijksoortige opgaven worden verkregen. Hetzelfde is het geval te Amsterdam, waar bovendien het onlangs in werking getreden, straks nader te vermelden, bijzondere woningstoezicht langzamerhand omvangrijke bouwstoffen belooft te leveren.

1) *Die Wohnungsenquête in der Stadt Basel vom* 1.-19. *Februar* 1889, *im Auftrage des Regierungsrathes bearbeitet*, von Karl Bücher, Basel 1891.

Op methodische verzameling van gegevens moet meer en meer het streven gericht zijn. Alleen daardoor is men in staat, toestanden op verschillende plaatsen met elkaar te vergelijken[1]. Alleen daardoor wordt het mogelijk, bij waarneming op verschillende tijdstippen, vooruitgang of achteruitgang te constateeren. En, wat het voornaamste is, naarmate tot verbetering van woningtoestanden krachtiger wordt ingegrepen, zal men bij het ontwerpen der te nemen maatregelen meer en meer behoefte gevoelen aan volledige kennis der feiten.

Thans overgaande tot bespreking van de verschillende wijzen, waarop verbetering in den toestand kan worden gebracht, bepalen wij vooreerst onze aandacht bij den arbeid van particulieren, hetzij individueel, hetzij in vereenigingen werkzaam. In menig opzicht zal die arbeid door maatregelen van overheid en wetgever behooren te worden geprikkeld en gesteund. Toch dient hij hier op zichzelf te worden behandeld.

Tweeërlei kan het particulier initiatief zich tot taak stellen: 1°. den bouw van nieuwe woningen; 2°. de verbetering van bestaande woningen of afbraak daarvan met vervanging door nieuwe.

Wat het eerste aangaat, voor een gedeelte geschiedt dit natuurlijk, en zal het wel steeds blijven geschieden, door bouwondernemers. Hunne industrie houdt zich echter niet bij voorkeur bezig met het stichten van goede en goedkoope volkswoningen. Een baas, die ƒ 40,000 heeft overgespaard, bouwt liever, met behulp van eene hypotheek, 8 heerenhuizen van ƒ 15000 of 20 burgerhuizen van ƒ 6000, dan 100 arbeiderswoningen van ƒ 1200 ieder. Hij heeft liever te doen met een klein aantal huurders van voornamer stand en grootere financieele kracht; zijn beheer is dan gemakkelijker, hij heeft minder last van verhuizingen, van huur-achterstand, enz. Naarmate men tot een lageren kring van

1) Met het oog daarop besloot het *Congrès international des habitations à bon marché*, in Juli 1897 te Brussel gehouden, tot samenstelling eener internationale Commissie, die de grondslagen zal hebben aan te geven, waarop het onderzoek van woningen behoort te rusten, opdat men tot onderling vergelijkbare uitkomsten gerake.

huurders komt, doen deze bewaren zich sterker gelden en weerhouden de particuliere nijverheid, in de behoefte aan nieuwen aanbouw te voorzien.

Moet reeds dit feit er toe leiden, dat die bouw mede wordt ter hand genomen door personen of vereenigingen, die niet als winstgevend bedrijf, maar ter wille van het algemeen belang deze taak aanvaarden - nog in andere opzichten is hun optreden wenschelijk, zij het ook al niet als uitsluitende of zelfs niet als voornaamste factor tot bevrediging der behoefte, dan toch als regulateur. Zij zullen eerder modelwoningen stichten, althans verbetering brengen in het type; daardoor wordt de bevolking aan een hooger peil gewend en dwingt ook de ondernemers, aan strengere eischen te voldoen. Zij zorgen verder, dat de huurprijzen niet te zeer stijgen, dat het bedrijf van den verhuurder niet ontaardt in huisjesmelkerij.

In ons land is op die wijze heel wat tot stand gekomen. Laten wij Engeland buiten rekening - daar hebben alleen de *Building Societies*, die het best als spaar- en onderlinge credietbanken zijn aan te duiden, meer dan 50 millioen £ als hypotheek op woningen uitgeleend - dan kunnen wij in Nederland, wat dezen vorm van huizenbouw aangaat, de vergelijking met andere landen gerust doorstaan, vooral ook wat het initiatief der arbeiders zelf aangaat. Intusschen, in vergelijking met hetgeen verricht is, blijft er nog ontzaglijk veel te doen over. Op den ingeslagen weg behoort krachtig te worden voortgegaan.

Bij dergelijken bouw eischen vooral drie punten de aandacht: het bouwplan der woningen, de rechtsvorm der onderneming, de financieele grondslag.

Met betrekking tot de eerste, de technische, vraag, schijnt het onnoodig, hier in bijzonderheden te treden. Wie goede volkswoningen bouwen en zich de ervaringen en beschouwingen van anderen ten nutte maken wil, heeft genoeg voorbeelden te zijner beschikking[1)]. Slechts enkele opmerkingen

1) Wat Nederland aangaat, raadplege men vooral het werk: de *Arbeiderswoningen in Nederland*, door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1890 in het licht gezonden. Tal van beschrijvingen en teekeningen geven verder o.a. Albrecht en Messel, *das Arbeiter-Wohnhaus*, 12 Tafeln mit Text, Berlin 1896, en Gould, *the housing of the working people*, Washington 1895, een door het Amerikaansche *Department of Labor* uitgegeven verslag omtrent de volkshuisvesting in verscheidene landen.

mogen hier plaats vinden. Zoo schijnt het raadzaam, waar men eene reeks woningen sticht, ze niet alle geheel gelijk in te richten. Worden, zooals bij den op bl. 449 vermelden Stuttgartschen bouw is geschied, ettelijke typen genomen, dan kan de verschillende smaak der bewoners worden bevredigd. - Zoo behoort vooral niet uit het oog te worden verloren, dat er onder de kleine lieden, voor wie een 'woningvraagstuk' bestaat, nog aanzienlijke verschillen zijn in behoeften en in middelen. Voor de meest ontwikkelde en best gesalariëerde arbeiders mag men de eischen eener modelwoning wel wat hooger stellen dan bij ons pleegt te gebeuren: in de aangehaalde werken kan men zien, dat woningen van drie kamers voor deze klassen der bevolking in andere landen geenszins uitzonderingen vormen.

Bijzondere aandacht verdienen de woningen voor de minst bevoorrechten in onze samenleving, de slecht bezoldigde werklieden, de armen. Voor hen zorgt de bouwnijverheid het minst. Het is waar, naarmate de huisvesting der flinke arbeiders verbetert, kan er eene algemeene opschuiving plaats hebben en ieder eene iets betere woning betrekken. Doch dit proces werkt zeer langzaam en onzeker. Zoo mogelijk bouwe men dus ook woningen, die binnen het bereik der armeren liggen. Te hunnen aanzien is echter de oplossing van het vraagstuk bijzonder moeilijk. Het voorbeeld van Engeland bewijst dit. Twee Hamburgsche deskundigen, die onlangs den toestand in Groot-Britannië bestudeerden[1)], geven als hun eindindruk te kennen, dat het streven tot verbetering van den woningtoestand 'soweit es die besseren Arbeiterclassen betrifft, mit Erfolg verbunden, dass aber das Problem, für die ärmsten Classen genügend grosse Wohnungen, deren Preis mit dem Verdienste dieser Classen in Uebereinstimmung ist, in ausreichender Zahl zu beschaffen, nicht gelöst ist.' Hier en daar vonden zij zelfs de opvatting, dat voor die kringen der bevolking genoegen moet worden genomen met het *Common Lodging House*[2)]: een gebouw, waarin

1) *Ueber Wohnungspflege in England und Schottland. Ein Reisebericht* von H. Olshausen, Baupolizei-Inspector, und Dr. J.J. Reincke, Medicinalrath in Hamburg. Mit zehn Tafeln. Braunschweig, 1897.

2) Voor ongehuwden zijn reeds in verscheidene Engelsche steden modellogementen gesticht. Bijzonder munten uit de Rowton-Houses te Londen Het eerste dezer huizen werd gebouwd geheel voor rekening van Lord Rowton. De uitslag was in alle opzichten zóó gunstig, dat tot uitbreiding der onderneming, in den vorm eener naamlooze vennootschap, werd besloten. Onlangs is het derde Rowton house geopend; 800 personen vinden daar, tegen betaling van zes stuivers per nacht, een voortreffelijk ingericht verblijf.

het verblijf van ieder gezin slechts door een houten beschot van dat der overige is afgescheiden, waar de keuken gemeenschappelijk is, enz. Het is zeer de vraag, of voor deze lieden zelfs in onze kleinere steden aan het stelsel van het ééngezin-huis zal kunnen worden vastgehouden. In ieder geval zal men zich hier met zeer matige eischen moeten tevredenstellen.

De rechtsvorm der onderneming kan verschillend zijn. Coöperatieve vereeniging, zedelijk lichaam volgens de wet van 22 April 1855 (*Stbl.* n°. 32), naamlooze vennootschap - ze hebben alle hunne eigenaardige voordeelen en bezwaren. De bijzondere omstandigheden van ieder geval moeten bij het doen eener keuze den doorslag geven. Een stelsel, dat met vrucht kan worden toegepast bij een bouwplan voor arbeiders der hoogste categorie, kan daarom nog niet dienst doen, waar het woningen voor de armeren geldt. Indien de zaak door werklieden op het touw wordt gezet, is in den regel geldelijke medewerking van personen uit andere kringen der bevolking noodig. Overweging verdient het dan, deze geldschieters eene afzonderlijke vereeniging te doen vormen naast de werklieden-bouwvereeniging; te Leiden is, met goeden uitslag, aldus gehandeld.

Is het wenschelijk, de onderneming zoo in te richten, dat de bewoner allengs eigenaar wordt van zijne woning? Er is een tijd geweest, waarin men dweepte met dergelijke individueele eigendomsverkrijging. Zeer enkelen zijn daarvan ook thans nog voorstanders. Intusschen, hoe aanlokkelijk het stelsel moge zijn op het papier, waar het in de practijk heeft gewerkt zijn de uitkomsten zóó teleurstellend gebleken, dat verreweg de meeste deskundigen in alle landen van hunne voorkeur zijn terug gekomen. De schrijver van een negental belangrijke artikelen over het onderwerp in het dagblad *De Tijd* (Aug./Sept. 1896) trok, na overweging van alle gegevens, de volgende slotsom, die ik geheel beaam: ‘de gemeenschappelijke eigendom is bij het stichten van vereeni-

gingen tot het bouwen van arbeiderswoningen verre te verkiezen boven den individueelen eigendom.'

Wat den financieelen grondslag aangaat rijst de vraag, of woningen 'beneden de markt' beschikbaar gesteld behooren te worden. In de *Mededeelingen van de* (Rotterdamsche) *Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg* is meer dan eens deze vraag behandeld en ontkennend beantwoord. 'Wij kunnen', zoo leest men daar, 'den eisch niet billijken, dat aan een gewoon werkmansgezin langs indirecten weg eene toelage worde verschaft voor zijne huisvesting'. Tegen de aldus geformuleerde stelling zou ik mij niet gaarne verzetten. Ook mij komt het voor, dat in de organisatie van bouwvereenigingen, die nieuwe woningen stichten, bedeeling niet mag verscholen liggen. Wie de huur eener voldoende woning niet kan bekostigen, behoeft ondersteuning; doch deze te verleenen, is de taak eener goed geregelde armverzorging. Bovendien zou bij beschikbaarstelling van een groot aantal woningen tot een prijs, ver beneden dien waarvoor bouwondernemers ze kunnen leveren, het gevaar ontstaan, dat de werkzaamheid van deze laatsten werd tegengehouden.

Deze overwegingen sluiten intusschen de wenschelijkheid niet uit, dat vermogende lieden op ruime schaal kapitaal ter leen afstaan tegen eene matige rente. Meermalen bleek het moeilijk, voor deugdelijk ingerichte bouwvereenigingen de vereischte fondsen bijeen te brengen. Ook te onzent is er wel eens aanleiding geweest tot de verzuchting, die Dr. Albrecht in Duitschland deed hooren: 'das Privatkapital hält sich vorläufig auffallend von diesen bei verständiger Leitung durchaus vertrauenswürdigen Unternehmungen zurück.' De een is bevreesd voor mogelijk verlies, een ander bezit niet gaarne incourante waarden, een derde meent elders iets meer rente te kunnen trekken. De geldschieter, die zich *uitsluitend* op het commercieele standpunt plaatst, heeft soms wellicht gelijk, als hij niet juist deze belegging uitkiest. Maar de leer - en gelukkig ook de practijk -, dat de mensch zich bij zijne economische handelingen alleen laat leiden door commercieele overwegingen, wordt in onze dagen geenszins algemeen gehuldigd. Menigeen vermijdt een winkelier of ambachtsbaas, die zijne ondergeschikten slecht behandelt, al levert of werkt hij iets goedkooper dan een an-

der. Zoo is eveneens ‘het denkbeeld, dat men ook bij de belegging van zijn vermogen verplicht is niet alléén het eigenbelang te raadplegen, maar zich tevens rekenschap te geven van de vraag, of met het verstrekte geld goed dan wel kwaad voor de maatschappij zal worden gesticht, een te mooi denkbeeld, om op den langen duur geen fortuin te maken’[1)].

Bij goede inrichting en ordelijk beheer der bouwvereenigingen is, blijkens tal van ervaringen, eene behoorlijke rente gewaarborgd en verlies van kapitaal nauwelijks te duchten. Zonder, of althans met zeer geringe opofferingen kan de kapitalist hier krachtig bijdragen tot oplossing van een der grootste maatschappelijke vraagstukken. Verdient dan niet deze wijze van geldbelegging meer sympathie, dan ze tot dusverre in sommige kringen heeft gevonden?

Ook het tweede gedeelte der hierboven genoemde taak - verbetering van bestaande woningen of afbraak daarvan met vervanging door nieuwe - is door particulieren en vereenigingen ter hand genomen; evenwel, slechts in beperkten omvang. De technische uitvoering is moeilijker, en vooral de financieele regeling ontmoet veel meer bezwaren: men kan lang niet onder alle omstandigheden eene zoodanige rente verwachten, dat het plan zonder steun der overheid voor verwezenlijking vatbaar is. Toch gaat men veel te ver, indien men beweert, dat aan dergelijke onderneming nooit valt te denken. Zeker, wanneer eene geheele wijk in zoo treurigen toestand verkeert, dat van geleidelijke verbetering geen sprake kan zijn, dat veeleer geheele afbraak het eenige redmiddel is, wanneer dan nog bovendien in die wijk perceelen staan, welke bijv. als koregen eene hooge handelswaarde hebben of door de eigenaars niet vrijwillig worden losgelaten - dan is daar voor particulieren weinig te doen. Doch niet overal staat de zaak zoo ongunstig. Vaak is er gelegenheid, langzamerhand krotten aan te koopen en hetzij deze onmiddellijk door goede woningen te vervangen, of daaraan de noodzakelijkste herstellingen aan te brengen om later, wanneer ook naburige perceelen zijn verkregen, eene meer duurzame verbetering door te voeren. Indien tevens, naar het voorbeeld van

1) Woorden van Mr. R.J.H. Patijn, in *de Economist*, 1896, bl. 412.

Octavia Hill[1)], beschaafde vrouwen zich aan het beheer der opgeknapte woningen wijden en door haren invloed het zedelijk peil der bewoners verhoogen, dan kunnen, zelfs door partieele maatregelen, belangrijke uitkomsten worden bereikt.

Dat zulke ondernemingen, uit een financieel oogpunt, mogelijk zijn, is ook op het Vasteland meer dan eens proefondervindelijk bewezen. Zoo heeft te Frankfurt a/Main het Armbestuur een aanzienlijk hem geschonken kapitaal besteed tot aankoop van een complex van woningen, die tot de slechtste der stad behoorden, en deze ten deele gesloten, ten deele verbeterd; ook als geldbelegging is dit plan volkomen geslaagd. - In de stad mijner inwoning is de *Vereeniging tot bevordering van den bouw van Werkmanswoningen* sedert eenige jaren in dezelfde richting werkzaam, tot dusverre met gunstigen uitslag. - Te Amsterdam is men in den laatsten tijd van verschillende zijden weder begonnen met proefnemingen op dit gebied, gedeeltelijk met toepassing der denkbeelden van Octavia Hill. Zeer belangwekkend is de afbraak en herbouw van een blok (44 bij 40 Meter) tusschen Goudsbloemstraat en Lindegracht, waar het terrein sterk bebouwd was en in alle opzichten - oppervlakte en hoogte der kamers, faecaliënafvoer, waterverzorging, enz. - bedroevende toestanden heerschten. De geldelijke uitkomsten dezer onderneming zijn nog niet bekend. Mogen zij van dien aard zijn, dat ze uitlokken tot verdere dergelijke bemoeiingen in onze hoofdstad! Mogen ook elders pogingen worden beproefd! Het is waar, model-woningen verkrijgt men op deze wijze in den regel niet; trouwens, wij zeiden het reeds, voor de armeren en armsten zullen die vooreerst toch wel niet bereikbaar zijn. Maar wie zich met gedeeltelijke verbetering tevredenstelt, vindt hier een ruim veld voor vruchtbaren arbeid.

Waar particulieren vaak zoo schroomvallig zijn in het verstrekken van kapitaal aan bouwvereenigingen, is in verschillende landen de gedachte opgekomen, daartoe gebruik te maken van de belangrijke sommen, meestal door kleine lieden, in spaarbanken en verzekeringskassen bijeengebracht.

1) Zie Hel. Mercier, *Octavia Hill's levenstaak*, in *Sociale Schetsen*, Haarlem 1897, bl. 24-77.

Wat de Rijks-spaarbanken betreft, heeft België het ijs gebroken. De regeling, aldaar door de wet van 9 Augustus 1889 getroffen, is o.a. in het Nutsrapport uitvoerig beschreven. Ziehier de - nieuwste cijfers. Tot het einde van 1896 werden aan 89 maatschappijen of vereenigingen voorschotten verstrekt tot een bedrag van frs. 15,202,000, waarvan frs. 13,829,000 à 2½ %, en het overige à 3 %. In verband daarmede werden door 5017 personen - 300 lagere ambtenaren en verder meest werklieden - levensverzekeringen gesloten tot een gezamenlijk bedrag aan verzekerd kapitaal van frs. 12,135,000.

Ook in Frankrijk is de overheid in die richting werkzaam. Op 10 Maart 1897 vaardigde de Minister van Handel, Nijverheid, enz. eene circulaire uit, waarin hij de spaarbankbesturen krachtig aanspoorde, gebruik makend van hunne wettelijke bevoegdheid, een deel van het vermogen aan te wenden tot bevordering van den bouw van goedkoope volkswoningen. Welk nut daardoor kan worden gesticht, bleek o.a. te Lyon. In 1888 nam de Spaarbank aldaar voor de helft deel in het aandeelenkapitaal, groot 1 millioen francs, van eene op te richten bouwvereeniging; evenzoo in 1890 bij de verdubbeling van het kapitaal. Later, toen de vereeniging een gevestigden naam had verworven - ze was een der meest bloeiende van Frankrijk geworden - verkreeg ze haar vierde millioen zonder eenige hulp der Spaarbank: ze was voor goed op de been geholpen.

Particuliere spaarbanken hebben ook in Nederland aldus gehandeld. Eene poging, de Rijkspostspaarbank het Belgische voorbeeld te doen volgen, werd bij de laatste wetsherziening, in 1895, door twee leden der Tweede Kamer beproefd, doch stuitte af op het verzet der toenmalige Regeering.

Kan met betrekking tot spaarbanken nog het bezwaar worden geopperd, dat hunne fondsen niet mogen worden vastgelegd - een bezwaar, dat trouwens ongegrond is, waar men slechts een klein gedeelte voor dit doel wil bestemmen -, bij verzekeringskassen vervalt ook deze bedenking geheel. Wanneer straks in Nederland dergelijke kassen van Rijkswege worden ingericht, overwege men dubbel ernstig, of niet, op het voetspoor van Duitschland, de daar te vergaren kapitalen voor een deel kunnen worden dienstbaar gemaakt

aan het groote volksbelang, dat ons thans bezighoudt. De Duitsche kassen van verzekering tegen ouderdom en invaliditeit hebben tot 31 Dec. 1896 voor de stichting van arbeiderswoningen ruim 12 millioen Mark beschikbaar gesteld, de Anstalt Hannover alleen Mk. 4,668,000, waarvan bijna 1 millioen Mark in 1896, tegen een rentevoet van 3 à 3½ %. Voorstellen zijn aanhangig om het gedeelte van het vermogen, dat aldus mag worden belegd, te vergrooten. Maar nu reeds is door deze hulp in Duitschland een krachtige stoot gegeven aan de totstandkoming van bouwvereenigingen, een sterke prikkel verschaft aan de particuliere werkzaamheid.

Het laatst behandelde punt bracht ons reeds eenigermate op het terrein der Staatsbemoeiing met het woningvraagstuk. Wij hebben thans nader stil te staan bij de taak, die de overheid, als algemeene landsoverheid of als plaatselijk bestuur, in dezen heeft te vervullen, hetzij ze door eigen werkzaamheid ingrijpt, of door wet en verordening regels stelt voor de gedragingen der burgers.

Hetgeen te onzent door het Rijk is gedaan moet luttel worden genoemd in vergelijking met de dringende behoefte en de mogelijkheid van veelzijdige voorziening, luttel eveneens in vergelijking met wat in andere landen is verricht. Ook buiten onze grenzen zijn de maatregelen, van Staatswege genomen, nog verre van afdoende. Toch getuigden ze vaak van levendige belangstelling en strekten in menig opzicht tot prikkel aan particuliere bemoeienis. Op de merkwaardige Engelsche wetgeving komen wij straks nader terug. Aan eene van de heilrijkste bepalingen der Belgische wet werd zooeven reeds herinnerd. De Fransche wet van 30 November 1894 betr. de goedkoope woningen tracht op velerlei wijze verbetering van den toestand te bevorderen, in de eerste plaats door instelling - in navolging van de Belgische *Comités de patronage* - van plaatselijke Commissiën en van een Algemeenen Raad (*Conseil supérieur des habitations à bon marché*). Het is op zich zelf reeds een voordeel, wanneer in elken kring een college ontstaat, dat voortdurend zijne aandacht aan het vraagstuk wijdt. Volgens de laatste opgave zijn 51 zulke commissiën in verschillende deelen des lands gevestigd.

Wat de gemeentebesturen aangaat, zoo dringt elders meer en meer het besef door, dat zij op sociaal-politiek gebied tot belangrijke werkzaamheid geroepen en in staat zijn. Met name is dit het geval in Engeland, in Zwitserland en in sommige deelen van Duitschland. Hoe in het klassieke land der vrijheid de gemeentelijke overheid zich met succes menig volksbelang heeft aangetrokken, waarbij te onzent aan verzorging van overheidswege nog nauwelijks wordt gedacht, kan men o.a. leeren uit het onlangs verschenen werk van Hugo, *Städteverwaltung und Munizipal-Sozialismus in England* (Stuttgart, 1897). Over *Basels Sozialpolitik in neuester Zeit* kon Prof. Georg Adler een boek schrijven (Tübingen, 1896), dat ons een interessanten blik gunt in de werkzaamheid eener Zwitsersche gemeente. Welnu, waar de plaatselijke overheid eene ruime opvatting huldigt van haren plicht tot medewerking aan de verbetering van maatschappelijke toestanden, daar ligt het voor de hand, dat bemoeiing met het woningvraagstuk als een van de voornaamste onderdeelen dier sociale taak wordt aangemerkt.

En in ons land? Er zijn verscheidene Gemeentebesturen, die nu en dan eene schrede zetten in de goede richting. Doch slechts weinige toonen voortdurend warme sympathie; van een vast stelsel, waarnaar doortastend wordt gehandeld, is niet dan in zeer enkele gemeenten sprake. Verwondering behoeft dit niet te wekken, waar van Rijkswege niet alleen geen steun of aanmoediging wordt verleend, belemmeringen niet worden opgeheven, maar veeleer menige wèl overwogen poging werd gedwarsboomd. Wanneer 's Lands Regeering zich met het woningvraagstuk inliet, had deze inmenging meer dan eens tot gevolg, dat nuttige maatregelen werden tegengehouden. Het doel was natuurlijk niet, de belangstelling te dooden; maar indien dat het doel ware geweest, had nauwelijks anders kunnen worden opgetreden.

Hoe weinig medewerking de gemeente Arnhem van het Rijk ondervond bij hare verdienstelijke bemoeiingen op dit gebied, kon men vernemen op het Eerste Nederlandsch Congres voor Openbare Gezondheidsregeling, in 1896 gehouden (*Verslag*, bl. 58).

Eene nuttig werkzame bouwvereeniging, die van het Gemeentebestuur in den vorm van rentegarantie krachtigen

steun had verkregen onder voorwaarde dat zij zich voor een aantal jaren (langer dan 30) zou organiseeren, behoefde volgens art. 5 der wet van 22 April 1855 (*Stbl.* n°. 32) erkenning door de wet. Toen ze trachtte die te verwerven, vond zij bij de Regeering een zoo weinig gunstig onthaal, dat van het geheele plan moest worden afgezien.

Gemeentelijke verordeningen, welke verboden te bouwen op grond, door een Raadsbesluit voor den aanleg van straten bestemd - een verbod, volstrekt noodzakelijk in het belang eener regelmatige uitbreiding - werden tot driemalen toe door den Koning vernietigd: Kon. Besluiten van 8 April 1889 betr. Nieuwer-Amstel, 10 April 1893 betr. Utrecht, 6 October 1894 betr. 's-Gravenhage. De onderhavige verordeningen, zoo heette het, betreffen niet ‘de huishouding der gemeente noch het belang der openbare orde, zedelijkheid of gezondheid.’

De juistheid dezer beperkende uitlegging van art. 135 der Gemeentewet[1)] is hoogst twijfelachtig. Nog veel enghartiger echter is de opvatting, die weinige maanden geleden door den vorigen Minister van Binnenlandsche Zaken aan het artikel werd gegeven. De Utrechtsche Gemeenteraad had in eene verordening de volgende bepalingen opgenomen:

‘Indien een gebouw of een gedeelte van een gebouw zoo overbevolkt is dat de bestendiging gevaarlijk is voor de openbare gezondheid, kunnen Burgemeester en Wethouders, na de gezondheidscommissie te hebben gehoord, den hoofdbewoner gelasten binnen eene maand na de dagteekening der aanschrijving van Burgemeester en Wethouders aan dien toestand een einde te maken....’

‘Indien een huis, dat tot bewoning wordt gebruikt, in hooge mate besmet is met ongedierte, zijn Burgemeester en Wethouders bevoegd, den eigenaar, vruchtgebruiker of beheerder te gelasten binnen eene maand na de dagteekening van hunne aanschrijving het huis te doen zuiveren....’

Bij Koninklijk Besluit van 12 Juli 1897 werden deze artikelen vernietigd ‘wegens strijd met de wet’, op de volgende gronden:

1) Art. 135 der Gemeentewet luidt: ‘Aan hem’ (d.i. den Raad) ‘behoort het maken van de verordeningen, die in het belang der openbare orde, zedelijkheid en gezondheid worden vereischt en van andere, betreffende de huishouding der gemeente.’

‘Overwegende, dat art. 135 der gemeentewet aan den Raad de bevoegdheid toekent, om verordeningen te maken, die in het belang der openbare orde, zedelijkheid of gezondheid worden vereischt, of de huishouding der gemeente betreffen;

dat de bovenvermelde artikelen in de verordening der gemeente Utrecht noch in het belang der openbare orde, zedelijkheid of gezondheid worden vereischt, noch de huishouding der gemeente betreffen;

dat toch, al moge bewijsbaar zijn, dat de gezondheid der bewoners onder overbevolking en besmetting met ongedierte lijdt, een en ander in elk geval behoort tot hunne bijzondere gezondheidszorg en hieromtrent noch bij de gemeentewet noch bij eenige andere wet eenige bevoegdheid aan de gemeentebesturen is toegekend.’

Noodlottiger besluit is zelden gevallen. Werd consequent daarop voortgeredeneerd, de geheele regeling der bouwpolitie zou worden ondermijnd. Indien de Gemeentewet werkelijk tot zoodanige beslissing dwong - hetgeen ten stelligste moet worden ontkend, - zou geene Regeering een dag mogen dralen, herziening aan de orde te stellen.

Ondenkbaar is het niet, dat door zulk gemis aan steun en medewerking van 's Lands wetgeving en regeering een enkel gemeentebestuur zich geprikkeld heeft gevoeld tot nog grootere krachtsinspanning, om des ondanks het doel te naderen. Als regel kon dit zeker niet verwacht worden!

Gelukkig wijzen de teekenen des tijds op verandering ten goede. Alle staatkundige partijen hebben behartiging van het woningvraagstuk door het openbaar gezag in hun program geschreven. En de Troonrede van September 1897 bracht de blijde boodschap: ‘wetsvoordrachten.... betreffende de volkshuisvesting.... zijn in bewerking.’

Het is hier niet de plaats, in bijzonderheden na te gaan, wat zoodanige voordrachten zullen moeten behelzen. Slechts enkele hoofdpunten mogen kortelijk worden aangegeven.

Het Rijk zelf zal langs onmiddellijken weg niet zoo heel veel kunnen doen. Wellicht zal er mettertijd sprake wezen van subsidie of garantie voor gemeenten of vereenigingen. Reeds dadelijk trachte het Staatsbestuur, overal waar het met het woningvraagstuk in aanraking komt, invloed te oefenen in de goede richting; waar het Rijk kapitalen onder zijn beheer

heeft, toone het door zijn voorbeeld, dat geldelijke medewerking tot den bouw van volkswoningen, onder behoorlijke voorzorgen, eene aanbevelenswaardige belegging is. - Wettelijke regelingen zullen slechts algemeene lijnen kunnen trekken. Ze zullen vooral ten doel moeten hebben, den arbeid van particulieren te steunen en te vergemakkelijken, paden te effenen, hindernissen weg te ruimen, inzonderheid echter de Gemeentebesturen tot energiek optreden in de gelegenheid te stellen, aan te sporen, desnoods te dwingen.

Op die locale besturen zal, naast de particulieren, de hoofdtaak komen te rusten. Plaatselijke toestanden en behoeften moeten de wijze van handelen bepalen. Boven alles is echter noodig, dat gehandeld wordt naar een vast plan, met een vooraf bepaald doel, dat er zij wat de Duitschers noemen eene ‘kommunale Wohnungspolitik.’ Met volkomen juistheid is opgemerkt, dat op geen ander terrein van sociale werkzaamheid de noodzakelijkheid van *stelselmatig* arbeiden dringender, maar tevens, dat nergens de verantwoordelijkheid ernstiger is. Wat in zake volkshuisvesting wordt gedaan of verzuimd, openbaart nog eeuwen daarna zijne werking. Dagelijks voelen wij het, hoe hier de misdaden der vaderen worden verhaald tot in het derde en vierde geslacht.

Een krachtig beleid zal soms geldelijke opofferingen eischen. Maar wanneer eene verbeterde wetgeving de gelegenheid verschaft, daardoor belangrijke uitkomsten te verkrijgen, mag men verwachten, dat de ingezetenen niet zullen schromen, die offers te brengen. Eén bezwaar, waartegen men in Duitschland worstelt, werkt bij ons althans niet zoo belemmerend. De mislukking van verscheidene uitstekende plannen daar te lande, door afstemming in de plaatselijke vertegenwoordiging, werd door bezadigde deskundigen toegeschreven aan den overheerschenden invloed, krachtens het geldende kiesrecht toekomende aan de eigenaars van huizen, die vaak vreezen, door dergelijke maatregelen te worden geschaad[1)]. In Nederland is het stemrecht, ook voor de Gemeenteraden, uitgebreid genoeg om door die colleges een frisscheren wind te doen waaien.

De mate van energie, waarmede het woningvraagstuk wordt

1) Hier en daar, bijv. te Frankfurt a/Main, is het zoover gekomen, dat zich een bond van huurders heeft gevormd met het doel, de macht der verhuurders te breken en bij de overheid op hervormingen aan te dringen.

aangevat, zal in de verschillende gemeenten wel steeds ongelijk blijven. Veel hangt af van den geest, die ter plaatse heerscht. Evenzeer komt het aan op de personen, die aan het hoofd staan van de gemeente. Bij de flinke maatregelen, die van enkele onzer Gemeentebesturen uitgingen, kon men in den regel bestuurslid of hoofdambtenaar, die den maatregel ontwierp en doorzette, met den vinger aanwijzen. Alleen in grootere steden zal men een geheel afzonderlijken tak van dienst kunnen instellen, gelijk te Amsterdam in wording is. Elders zal het vaak de burgemeester of de gemeente-architect zijn, die het initiatief neemt: is de een niet bloot administrateur, de ander niet enkel technicus, maar zijn het mannen met een warm hart en een ruimen blik op maatschappelijke toestanden en nooden, dan kunnen zij veel goeds bevorderen.

De taak der wet zal het zijn, de wèlgezinde gemeentebesturen tot verdubbelden ijver te prikkelen, de tragen althans tot een minimum van werkzaamheid te noodzaken.

Wat kan - afgezien van hygiënische maatregelen van algemeenen aard: rioleering, aanvoer van goed drinkwater, en dergelijke meer - door de overheid met betrekking tot het woningvraagstuk worden gedaan? Bij de beantwoording dezer vraag stellen wij weder op den voorgrond de onderscheiding tusschen 1°. bouw van nieuwe woningen op vrij terrein, en 2°. verbetering van bestaande woningtoestanden.

Bepalen wij de aandacht bij het eerste punt.

Onze eeuw kenmerkt zich door een zeer snellen aanwas van bevolking in de middelpunten van verkeer. Wat Nederland betreft zij slechts in herinnering gebracht, dat van 1830 tot 1896 het zielental in duizenden toenam:[1)]

te Amsterdam	van 202 tot 494,
te Rotterdam	van 72 tot 286,
te 's-Gravenhage	van 56 tot 191,
te Utrecht	van 43 tot 96,
te Groningen	van 30 tot 62,
te Haarlem	van 21 tot 60,
te Arnhem	van 14 tot 55.

1) Bij sommige dezer gemeenten had eenige uitbreiding van grondgebied plaats. Doch dit feit is van zeer ondergeschikten invloed op de hier medegedeelde cijfers.

Amsterdam alleen is thans volkrijker dan de zeven genoemde steden in 1830 te zamen!

De nog altijd aanhoudende vermeerdering van bevolking leidt tot voortdurenden aanbouw op ruime schaal. In de steden geschiedt deze bijna uitsluitend door aanleg van nieuwe straten, ja van geheele nieuwe wijken. Ook de verbetering der volkshuisvesting maakt aanbouw noodig, en ook deze vindt althans gedeeltelijk in de buitenwijken plaats. Het is waar, niet iedereen past het, ver van het centrum der stad te wonen; sommigen zijn door den aard van hun bedrijf min of meer aan dat centrum gehecht; maar naarmate de stad zich uitbreidt, vermindert hun aantal: men berekent, dat de Londensche City, waar over dag meer dan een millioen menschen vertoeven, des nachts slechts 38,000 personen herbergt. De verhuizing der kleine lieden naar de buitenwijken, of zelfs naar de naburige dorpen, wordt door tweeërlei verschijnselen sterk in de hand gewerkt. Vooreerst door de algemeene neiging tot verkorting van den arbeidsdag. Maar vooral door de verbetering der middelen van vervoer. Het ligt op den weg der overheid, door haren invloed op de tarieven en dienstregelingen van spoorwegen en trams, te bevorderen, dat de beambte of werkman zich, des gewenscht, kan vestigen op eenigen afstand van de plaats waar hij arbeidt. Ook het rijwiel schijnt bestemd, in dezen eene groote rol te spelen, vooral indien, wat niet onwaarschijnlijk is te achten, de prijs daarvan vermindert[1)].

Genoeg om te doen zien, dat voor onze stedelijke gemeenten de aanleg van nieuwe straten en wijken eene zaak is van groote beteekenis. Die aanleg behoort voor de overheid een voorwerp te zijn van de meest nauwkeurige zorg: er is alles aan gelegen te voorkomen, dat ook in onze tijden toestanden ontstaan, gelijk onze voorgangers ze ons hebben nagelaten. Tot heden is dit, helaas, niet geschied. Door den geweldigen aanwas der steden is men verrast; wetgeving en bestuur waren niet tijdig er op ingericht, eene doelmatige wijze van uitbreiding te verzekeren. De gemeentebesturen misten nauwelijks te ontberen bevoegdheden, en van de hun toekomende maakten

1) De verfwarenfabriek te Höchst bij Frankfurt a/Main heeft reeds aan 300 van hare werklieden rijwielen verschaft op maandelijksche afbetaling.

ze niet krachtig genoeg gebruik. Het gevolg was, dat de uitbreiding niet plaats had systematisch, volgens een vast plan; er werd veeleer hot en haar gebouwd; het was meer geluk dan wijsheid, indien ten slotte een dragelijk geheel werd verkregen. In sommige steden laat de toestand uit het oogpunt van het algemeen verkeer en van de hygiënische belangen *veel*, uit een aesthetisch oogpunt *alles* te wenschen over. Zoo is het niet alleen in Nederland, maar het is in Nederland zeker niet beter dan elders.

Op allerlei wijzen poogden de gemeentebesturen zich te redden, om althans behoorlijke *straten* te verkrijgen en de aanlegkosten daarvan billijk te regelen. Hier kocht de gemeente zelve in alle stilte verschillende perceelen, zoogenaamde ‘sleutels’, om eenige pressie te kunnen oefenen op de bouwers. Elders moest de ondergrond der straten à prix d'or worden onteigend. Op andere plaatsen weder trachtte men de bouwondernemers zijdelings tot eene redelijke schikking te dwingen[1)]. Eene rationeele regeling werd, gelijk reeds hierboven bl. 461 is gezegd, in haar eerste beginsel gestuit door de enge uitlegging, die de Regeering gaf aan de Gemeentewet.

Het eenmaal aangerichte kwaad is uiterst moeilijk te herstellen. Indien niet voor de noodige verkeerswegen is gezorgd, indien de eischen der gezondheidsleer zijn verwaarloosd, kost het later schatten, verbetering aan te brengen. Dubbel angstvallig wake men thans voor de toekomst. De ervaring heeft de moeilijkheden doen kennen, de wetenschap heeft allengs den weg gewezen ze te overwinnen.

De snelle uitbreiding der steden heeft hog eene andere werking gehad, die een oogenblik onze aandacht vordert. Het ‘bouwterrein’ heeft eene zeer eigenaardige beteekenis verkregen. Om zich daarvan een denkbeeld te vormen behoeft men slechts eenige prospectussen in te zien. ‘Het uitsluitend streven der oprichters is’, zoo lezen wij in een dergelijk stuk, ‘aan kapitalisten gelegenheid te geven, voordeel te trekken uit de bestaande beweging op het gebied van

1) Volgens art. 240 *j* der Gemeentewet, gelijk het is vastgesteld bij de wet van 24 Mei 1897 (*Stbl.* no. 156), kan door eene verordening op het heffen eener bijzondere belasting althans eenigermate aan de bezwaren worden te gemoet gekomen.

onroerend goed.' Die 'beweging' komt hierop neer, dat de M^2. grond, die weinige jaren geleden met vijf of tien stuivers ruim betaald kon geacht worden, thans slechts voor evenveel guldens, straks wellicht alleen voor evenveel rijksdaalders te koop is. Op het oogenblik, dat deze prospectussen het licht zien, is in den regel reeds een eigenaar 'slapende rijk geworden'; immers, de 'maatschappijen voor onroerende goederen' koopen den grond meestal tegen den prijs van bouwterrein. Maar er is nog veel aan te verdienen, veel meer dan de kosten bedragen, die de maatschappij zich voor ophooging, verkaveling, enz. zal hebben te getroosten. 'Er is geen stad in ons vaderland', zoo schrijven eenige oprichters, waar de exploitatie van bouwterreinen in de laatste jaren meer bloeit dan in de residentie.... Van de winsten door particulieren met de exploitatie van bouwgronden verkregen zijn voorbeelden in overvloed. Er zijn er die in korte jaren zich op die wijze een groot fortuin verwierven. Van de bestaande vennootschappen hebben wij slechts te wijzen op de Maatschappij...., wier aandeelen à 150 % niet te koop zijn, en op de Maatschappij...., voor wier aandeelen vruchteloos 300 % wordt geboden.

Zoodra in eene tot dusver onbewoonde omgeving één huis is verrezen, begint het naburige terrein opnieuw in prijs te stijgen[1)]. Geen der eigenaars wil voor de anderen onderdoen in het vorderen eener hooge koopsom. Ja, daar zijn er, die, al is rondom alles bebouwd, wachten tot de behoefte nog dringender geworden, de prijs nog verder geklommen is. Hier en daar wordt eene bijzondere kunstvaardigheid ontwikkeld in het vasthouden van zeer kleine strookjes grond, die onmisbaar zijn voor eene goede bebouwing der aangrenzende perceelen. De Duitschers hebben daarvoor de namen *Prellstreifen, Vexirstreifen, Sperrforts*, en dergelijke, uitgevonden.

De keerzijde dezer 'beweging' is, uit het oogpunt der volkshuisvesting, dat iedere gulden meer per M^2., dien de grondeigenaar, kapitalist of exploitant weet te bedingen, den bouw van een huisje met erf van 80 M^2. tachtig gulden duurder maakt, de weekhuur naar evenredigheid verhoogt.

1) Een sprekend voorbeeld, één nit vele, vindt men bij P f e i f f e r , t.a.p. bl. 64, 65.

Het gevolg is, nu eens dat men zich gedwongen ziet te bouwen op terreinen, die, met het oog op de eischen van verkeer en hygiëne, daarvoor lang niet het meest geschikt zijn, dan weder dat men zoo hoog en zoo eng bouwt, als de geldende voorschriften van bouwpolitie maar eenigszins gedoogen. Weinigen hebben het ongezonde van dezen toestand zoo helder in het licht gesteld, de noodzakelijkheid van wettelijke voorzieningen zoo nadrukkelijk betoogd als Mr. van Houten in zijn *Proeve van oplossing van het agrarisch vraagstuk*[1].

De juistheid van het laatstelijk aangevoerde is door staathuishoudkundigen van naam betwist. Zoo zegt Mr. Pierson: niet de huren zijn hoog, omdat bouwterrein duur is, maar veeleer omgekeerd is bouwterrein duur, omdat hooge huren worden geboden. Dit kan worden toegegeven voor den bodem in het hart der groote steden: aan den Dam te Amsterdam of aan den Boulevard des Italiens te Parijs is iedere meter goud waard, omdat voor koffiehuizen en winkels op dergelijken zeldzaam gunstigen stand buitengewone huurprijzen zijn te bedingen. Anders schijnt mij echter de zaak te liggen bij den bouw van volkswoningen. Daarbij is men niet gebonden aan eene bepaalde plaats; er is terrein genoeg aanwezig. Werd het slechts niet door de bezitters op hoogen prijs gehouden of zelfs geheel aan het verkeer onttrokken, omdat zij op toeneming van den woningnood rekenen, men zou met den bouw van volkswoningen niet behoeven te wachten tot die nood zoover is gestegen, dat ook buitensporige huurprijzen worden bewilligd, men zou op gunstiger gelegen terreinen kunnen bouwen, men zou zonder verhooging van prijs ruimere woningen kunnen stichten. Werd door maatregelen van wetgeving en bestuur de speculatie in bouwterrein gebreideld, in de behoefte aan volkswoningen zou op betere en minder kostbare wijze worden voorzien.

De middelen, waardoor voor het vervolg een meer bevredigende toestand kan worden in het leven geroepen, zijn van verschillenden aard. Op den voorgrond staat, dat er moet zijn een algemeen plan van uitbreiding der bebouwde kom,

1) Dit opstel, in de *Vragen des Tijds* van 1883 verschenen, is ook te vinden in de *Bijdragen tot den strijd over God, eigendom en familie*, 2e uitg., Haarlem 1883; zie aldaar bl. 105 vlg.

vastgesteld door het plaatselijk bestuur. Voor de steden is dit dringend noodzakelijk, voor vele der overige gemeenten is het wenschelijk. Een der meest bevoegde deskundigen op dit gebied, de *Baurath* Stübben te Keulen, wenscht aan het plan zoodanigen omvang gegeven te zien, dat daarmede voor de eerstvolgende 20 tot 25 jaren de waarschijnlijke behoefte aan bouwterrein is vervuld. Hij noemt het[1] 'eine der vornehmsten und bedeutungsvollsten Aufgaben der Gemeindeverwaltung, den Stadtbauplan in geeigneter Weise zu entwerfen, festzustellen und auszuführen.'

Om zoodanig plan in de werkelijkheid te kunnen doorvoeren is allereerst noodig, dat het terrein der uitbreiding administratief binnen de grenzen der gemeente ligt. Het bezwaar, dat in dit opzicht voor sommige onzer steden ook thans nog bestaat, dient zoodra mogelijk te worden opgeheven.

Behoort de grond ook in eigendom aan de gemeente, dan is, terwijl tevens de speculatie in bouwterrein wordt gefnuikt, de verwezenlijking van het plan het best gewaarborgd, hetzij de gemeente zelf bouwt, waarover straks nader, hetzij ze den grond onder de noodige voorwaarden in eigendom of erfpacht uitgeeft. Soms slaagt het Gemeentebestuur er in, zich bijtijds meester te maken van aanzienlijke bouwterreinen; zoo deden nog onlangs Basel en Zürich, in verband met andere krachtdadige maatregelen van woningpolitiek. Voor gevallen waarin de gemeente niet in de gelegenheid is, langs vrijwilligen weg het doel te bereiken, verdient het denkbeeld zeer ernstige overweging, haar bij de wet de bevoegdheid te verleenen tot onteigening.

Ook indien de bouw plaats heeft op gronden waarvan particulieren eigenaars zijn, moet het Gemeentebestuur voldoende macht hebben, een regelmatigen en doelmatigen aanleg te verzekeren. Volstrekt noodzakelijk is het, dat de wet boven eenigen twijfel stelle de bevoegdheid der plaatselijke overheid, een stratenplan uit te vaardigen, waarbij de eischen van volkshuisvesting, verkeer, hygiëne en welstand tot hun recht komen. Voor grootere, stedelijke gemeenten behoort verder gegaan en de bevoegdheid tot plicht verheven te worden.

1) Zie Stübben, *Hygiene des Städtebaus*, in Weyl's *Handbuch der Hygiene* Bd. 4, Abth. 2, Jena 1896.

Uitwerking in bijzonderheden moet hier achterwege blijven; in andere landen zijn voorbeelden genoeg te vinden; te onzent heeft het Tweede Nederlandsch Congres voor Openbare Gezondheidsregeling (1897) reeds eenige punten aangegeven.

Indien men bij den straten-aanleg een vast plan volgt, zal het blijken, dat sommige perceelen door hun geringen omvang of eigenaardigen vorm ongeschikt zijn voor bebouwing. Verschillende wetgevingen in Duitschland, Zwitserland, enz. komen hieraan te gemoet door het instituut der 'Umlegung': eene ruiling van perceelen tusschen de eigenaars onder leiding der overheid. Laatstelijk werd deze instelling geregeld in Baden bij eene wet van 1896. De eerste-burgemeester van Frankfurt a/Main, Adickes, maakte in Pruisen bij de wetgevende macht een voorstel aanhangig, dat echter nog niet tot eenige uitkomst leidde. In Nederland werd het onderwerp aan de orde gesteld door eene belangrijke verhandeling van Mr. J.H. Valckenier Kips, in *Rechtsgeleerd Magazijn*, 1896, bl. 36 vlg.[1)].

Naast het algemeene plan van stadsuitbreiding is voor een rationeelen aanleg van groote beteekenis de bouwverordening, volgens welke in het kader van dat plan de enkele woningen mogen worden ingericht. De Rijkswet heeft hier tot taak, aan de gemeenten het vaststellen van dergelijke bouwverordeningen voor te schrijven, met bepaling van de minimumeischen, welke daarin moeten zijn nedergelegd. Zij zal verder moeten leiden tot opheffing van de thans op menig punt heerschende rechtsonzekerheid omtrent de grenzen van de bevoegdheid der gemeentebesturen. Ook hierover is door eene Commissie van het Ned. Congres voor Openbare Gezondheidsregeling eene schets ontworpen, die op het Tweede Congres (1897) vrij algemeene instemming vond.

Bij de bouwverordeningen verdient vooral één punt nog de aandacht. Niet voor alle deelen der gemeente behooren dezelfde regels te gelden. In de nieuwe wijken eener stad

1) Later verscheen Baumeister, Classen und Stübben, *die Umlegung städtischer Grundstücke und die Zonenenteignung*, Berlin 1897. Bij het in den tekst behandelde vergelijke men vooral nog: Mr Valekenier Kips, *Stadsuitbreiding* (*de Gids*, Augustus 1894) en *Hoog bouwen* (*Rechtsgeleerd Magazijn*, 1896, bl. 557 vlg.); I Boer Hzn., *beperking van het eigendomsrecht bij stedelijken woningbouw* (*Vragen des Tijds*, Februari 1897).

kan men eischen stellen, die in het midden der oude buurten practisch niet te vervullen zouden zijn. Daar kan het aantal verdiepingen zeer worden beperkt, het onbebouwd laten van een aanzienlijk deel van het terrein worden verordend. Aan den anderen kant kan voor de meeste straten worden genoegen genomen met geringere breedte dan voor hoofdaders van het verkeer moet worden gevorderd. Aldus kan in de nieuwe wijken het stelsel der huurkazernes worden tegengegaan, de bouw van kleine huizen met flinken luchttoevoer worden bevorderd. De Duitsche vereeniging voor openbare gezondheidsregeling heeft zich in hare vergaderingen herhaaldelijk met dit denkbeeld beziggehouden. Zoo werd op het Würzburger Congres van Mei 1893, na voorlichting door hoogst bekwame deskundigen op administratief en technisch gebied, ‘de verschillende behandeling der bouwverordeningen voor de kern der stad, de buitenwijken en de omgeving als eene dringende behoefte erkend en aan de overheid eene spoedige herziening der bouwverordeningen aanbevolen.’ Dit stelsel van *Zonenbauordnung* vindt in Duitschland dagelijks meer toepassing[1)].

De vrees, dat bij rationeelen bouw de steden te groot zullen worden, is althans voor ons land nog niet ernstig. Wanneer men voor iederen inwoner 50 M^2. berekent - eene oppervlakte, die algemeen als ruim voldoende wordt aangemerkt - eischt eene bevolking van een half millioen zielen een cirkel met een straal van minder dan drie kilometer of een vierkant met eene zijde van vijf kilometer. Dergelijke grootte, waarbij de afstand tusschen twee uiterste punten 6 à 7 K.M. bedraagt, behoeft bij de tegenwoordige verkeersmiddelen geen schrikbeeld te vormen.

Zal door de te nemen maatregelen het recht des eigenaars niet al te zeer worden ingekort? Wie, met den schrijver dezer bladzijden, overtuigd is, dat de bevoegdheden, aan den

1) Adickes und Baumeister, *die unterschiedliche Behandlung der Bauordnungen* u.s.w., Braunschweig 1893; Adickes, Hinckeldeyn und Classen, *die Nothwendigkeit weiträumiger Behauung bei Stadterweiterungen und die rechtlichen und technischen Mittel zu ihrer Ausführung*, Braunschweig 1895 (beide overgedrukt uit *Deutsche Vierteljahrsschrift für öffentl. Gesundheitspflege*). Uittreksels uit 33 verschillende bouwverordeningen vindt men bij Stübben, t.a.p., bl. 476-492, zie ook bl. 448 vlg. Als vervolg daarop raadplege men de talrijke mededeelingen in het weekblad *Soziale Praxis*.

eigendom verbonden, zich niet verder behooren uit te strekken dan het algemeen belang toelaat, zal deze vraag zonder aarzeling ontkennend beantwoorden. Wie zich op een ander standpunt plaatst bedenke, dat het, volgens de opmerking van Adickes, juist in het belang is van den eigendom van bouwterrein, zich beperkingen te laten welgevallen, wil hij de aanvallen kunnen weerstaan, die tegen *dezen* eigendom met meer recht dan tegen eenigen anderen worden gericht. Op het genoemde Congres sprak de Frankfurter burgemeester dit stoute, maar ware woord uit: ‘de geschiedenis is ten slotte heengestapt over heel wat grooteren tegenstand dan de grondeigenaars in dit geval kunnen bieden.’

Met overheidsmaatregelen, die den doelmatigen uitleg der bebouwde kommen moeten verzekeren en die bijna altijd invloed zullen hebben op waarde en prijs der bouwterreinen, mag niet worden gedraald. Is de regeling nog niet dadelijk volmaakt - welke is dit? - men kan ze later verbeteren. Maar de zaak dringt. Reeds de bouw van zeer enkele huizen kan de geheele stadsuitbreiding voor de toekomst bederven. En, wat de bouwterreinen aangaat, steeds grooter wordt rondom onze steden de kring van hetgeen als zoodanig wordt aangemerkt. Bij elke regeling nu zal men reeds bestaande waarde tot zekere hoogte willen eerbiedigen, althans daarmede rekening houden. Daarom is het bijv. wenschelijk, de ‘weiträumige Bebauung’ voor te schrijven, eer het terrein is bestemd om met huurkazernes van vier verdiepingen te worden volgebouwd. Hoe langer men wacht, des te grooter gevaar loopt men òf, meer dan anders noodig ware, verkregen rechten te moeten aantasten of bestaande verwachtingen teleurstellen, òf tot aanzienlijker geldelijke opofferingen te moeten besluiten, òf van nuttige maatregelen te moeten afzien.

De beste bouwverordening op zich zelve is niet afdoende. Daarnaast behooren bepalingen op de bewoning te worden ingevoerd. Eene woning immers, ook al is ze nog zoo voortreffelijk gebouwd en ingericht, kan tot een voor de gezondheid en de zedelijkheid schadelijk verblijf worden, wanneer ze een te groot aantal personen herbergt. Vooral is dit bedenkelijk, indien in eene woning, die daartoe niet de

noodige ruimte aanbiedt, naast het gezin vreemden als kostgangers worden opgenomen. Bij de schrijvers vindt men met tal van voorbeelden uit de ervaring aangetoond, hoe op deze wijze zelfs in uitstekende woningen treurige toestanden zijn ontstaan.

Door eene verordening op het gebruik der woning, m.a.w. op de bewoning, dient het euvel te worden getemperd. Daarin zal o.a., zoo niet dadelijk dan toch mettertijd, thuis behooren het voorschrift, dat voor kinderen van verschillend geslacht boven zekeren leeftijd afgescheiden slaapplaatsen aanwezig moeten zijn. In de eerste plaats komt echter hier in aanmerking de vaststelling van eene minimum-luchtruimte, die voor elken bewoner beschikbaar moet zijn. Als geoorloofd minimum van slaapruimte pleegt te worden opgegeven 10 of 15 M^3. per persoon - twee kinderen voor één volwassene gerekend. Bücher merkt op, dat het cijfer van 10 M^3., aangenomen voor zeer bijzondere omstandigheden, waar tijdelijk eene groote massa personen uit de onderste lagen der maatschappij onder dak moet gebracht worden (logies voor landverhuizers in havenplaatsen, asylen voor dakloozen, enz.) niet als algemeen geldige maatstaf mag worden beschouwd. Toch ontbreekt in de kamers waar geslapen wordt zeer vaak zelfs die geringe ruimte. Bücher vond bij de enquête te Basel in een achtste deel der slaapverblijven - volgens raming bewoond door ongeveer een vierde der bevolking - *minder* dan 10 M^3. per hoofd.

Met het geven van voorschriften op dit stuk is elders een begin gemaakt. Zoo worden te Glasgow alle woningen, waar de gezamenlijke luchtruimte minder dan 2000 kubieke voet (ongeveer 56 M^3.) bedraagt, van overheidswege voorzien van een bordje, aanwijzende hoeveel personen daar mogen worden gehuisvest. De Utrechtsche Gemeenteraad deed een stap in deze richting; doch zijne verordening, wij zagen het boven (bl. 461), vond geen genade in de oogen der Hooge Regeering. Ook hier is eene ondubbelzinnige wettelijke machtiging aan de Gemeentebesturen noodzakelijk.

Goede wetten en verordeningen baten niet, indien ze niet door geregeld toezicht streng worden gehandhaafd. Aan de gewone politie alleen kan dit niet worden overgelaten. Even-

als met zoo gelukkigen uitslag ten aanzien der arbeidsinspectie is geschied, zal ook hier de taak moeten worden opgedragen aan daarvoor opzettelijk aangewezen personen, die allengs grondige ervaring op het gebied der volkshuisvesting verkrijgen, maar te gelijk het vertrouwen winnen van alle belanghebbenden. Engeland, waar dergelijk toezicht sedert lang bestaat, kan bij de regeling tot voorbeeld strekken. Handhaving der bestaande wetten en verordeningen is niet het eenige doel, dat met eene goed ingerichte inspectie kan worden bereikt. Niet minder van belang is, dat zij nauwkeurige bekendheid verschaft met den feitelijken toestand en de veranderingen, die daarin plaats hebben. En vooral ook, dat zij de gegevens verzamelt tot voorbereiding van de maatregelen, die in wetgeving en bestuur ter verdere verbetering van de volkshuisvesting te nemen zijn. Juist daarom is de organisatie van een flink woningtoezicht een van de wenschen, die het eerst in vervulling behooren te komen. Het gemeentebestuur van Amsterdam toonde dit in te zien, toen het in 1896 tot invoering van een ‘hygiënisch toezicht op bebouwde erven’ besloot. Deze tak van dienst, thans geheel in werking gebracht, belooft belangrijke uitkomsten in de verschillende zooeven aangewezen richtingen. Naar mij welwillend werd medegedeeld is, naast de behandeling van adviezen aan het Gemeentebestuur en het onderzoek van telkens inkomende klachten, eene systematische en uitvoerige beschrijving van verschillende stadswijken onder handen genomen.

Wij komen thans tot het tweede gedeelte der taak, welke de overheid zich gesteld ziet: medewerking tot verbetering van *bestaande* woningtoestanden. Veel van hetgeen zooeven omtrent bouwverordening, bewoningsverordening en geregeld toezicht werd gezegd, komt ook hier te pas. Toch eischt dit gewichtig onderdeel der overheidszorg nog eene opzettelijke bespreking. Wel heeft ook op dit gebied de werkzaamheid van particulieren zich niet onbetuigd gelaten en kan in het vervolg heilzame uitkomsten blijven leveren, doch daarnaast is een krachtdadig optreden van het openbaar gezag schier onmisbaar.

Het zijn vooral drieërlei overheidsmaatregelen, die door

wettelijke bepalingen vasteren grondslag behooren te verkrijgen en tot ruimere werking moeten worden gebracht. Vooreerst moet, ten opzichte van elke woning op zich zelve, het plaatselijk bestuur de macht hebben - en van die macht voortdurend gebruik maken - den eigenaar voor te schrijven, welke herstellingen hij moet aanbrengen, en des noods bij niet-nakoming van het voorschrift die herstellingen te doen verrichten op kosten van den eigenaar. In de tweede plaats moet, indien herstel niet mogelijk is, het middel van onbewoonbaarverklaring worden aangewend, een middel waarvan de toepassing behoort te worden bevorderd door opheffing van bezwaren, welke thans daaraan in den weg staan. En eindelijk moet, vooral met het oog op de steden, eene wettelijke regeling voorzieningen geven voor de, helaas talrijke, gevallen, waar de fout niet is te verhelpen door het opknappen of opruimen van enkele perceelen, maar eene geheele wijk grondige verbetering behoeft.

Het vraagstuk der volkshuisvesting zal geene bevredigende oplossing vinden, zoolang niet *alle krotten voor goed* zijn *verdwenen*. Mr. Pierson heeft er in den nieuwsten druk van zijn *Leerboek der Staathuishoudkunde* (deel I, bl. 188 vlg.) terecht met nadruk op gewezen. Men kan in de buitenwijken zooveel goede volkswoningen stichten als men wil, de krotten vinden toch steeds weder gegadigden, zoo niet onder de werklieden uit de stad zelf, wier levenspeil allengs rijst en, naar wij hopen, zal blijven rijzen, dan toch onder de lagere eischen stellende bevolking, die van elders toestroomt. Wellicht gelukt het, door ontwikkeling van nieuwe bronnen van bestaan, door verschaffing van loonenden arbeid, door aanleg van verkeerswegen, enz., de economische gesteldheid ten platten lande gunstiger te doen worden. Daardoor zal men echter, in den tegenwoordigen tijd, den toevloed naar de steden op zijn hoogst verminderen, zeker niet keeren.

Alleen wanneer er geen krotten meer zijn, zullen ze niet meer worden bewoond. En voor radicale opruiming is vaak herbouw eener geheele wijk het eenige middel. In vroegere dagen kwam, als het ware periodiek, de eene of andere groote ramp hulp bieden: een stadskwartier werd door brand vernield en daarna op wat betere wijze weder opgebouwd. Men kan het soms nog hooren zeggen: die buurt moest maar

eens afbranden! Intusschen, de middelen tot stuiting of beperking van dergelijke onheilen zijn zooveel meer afdoende geworden, dat zulke wenschen weinig kans hebben op vervulling. Thans moet getracht worden, met andere middelen, meer in overeenstemming met den tegenwoordigen stand der beschaving, het doel te bereiken. Te onzent is in die richting nog slechts op weinige plaatsen iets van beteekenis verricht. Er zijn gemeenten, waar, naarmate de gelegenheid zich voordoet, het plaatselijk bestuur stuksgewijze krotten opkoopt en sloopt. Te Arnhem is voor dat doel in de laatste jaren ruim een halve ton gouds besteed. Te Leiden verleent het Gemeentebestuur krachtigen steun aan de hierboven genoemde vereeniging, die zich met slooping of verbetering van slechte woningen bezighoudt, vooral in den vorm van rentegarantie voor de leeningen, door de vereeniging gesloten. Van opruiming op groote schaal, door eene geheele stadswijk onder handen te nemen, zijn slechts zeer enkele voorbeelden bekend. De verbetering van Klarendal te Arnhem, in 1892 en volgende jaren uitgevoerd, is wel het meest belangrijke[1)].

Dat niet meer is geschied, moet worden toegeschreven aan de leemte in ons rechtsstelsel, dat de dezen geen ander middel kent dan de gewone onteigening ten algemeenen nutte. Wenden wij den blik naar Engeland, dan zien wij, hoe onder eene steeds meer volmaakte speciale wetgeving op dit stuk - laatstelijk de samenvattende wet van 1890 - hervormingsplannen van groote beteekenis zijn verwezenlijkt, niet alleen te Londen, maar ook te Glasgow, Liverpool, Birmingham, Manchester, Plymouth, enz. Om slechts één voorbeeld te geven: bij het Boundarystreet-plan, te Londen na 1890 ondernomen, gold het de zuivering van een terrein groot omstreeks 6 Hectaren, met 730 huizen en ruim 5700 bewoners. De sterfte in die buurt was 40 per duizend, tegen 23 in het geheele district en nauwelijks 19 in geheel Londen. Op het terrein konden nieuwe woningen voor ruim 3000 personen worden gesticht. Soortgelijke omvangrijke plannen zijn thans weder in uitvoering of in voorbereiding. Ook in

1) Zie J.W.C. Tellegen, *een en ander over Arnhem gedurende de laatste vijftig jaren*, in het *Gedenkboek van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, 1897, bl. 192 vlg.

Engeland is de toestand nog ver van het ideaal verwijderd; maar door de herhaalde energieke toepassing der wetten op de arbeiderswoningen en op de openbare gezondheid schrijdt men op den weg van hervorming met kracht voorwaarts. In verschillende andere landen is, op grond van de algemeene wetgeving op de onteigening *par zône*, verbetering van oude stadswijken op uitgebreide schaal tot stand gebracht; zoo o.a. te Brussel, te Parijs, te Florence, te Napels[1]. Bij meer dan eene gelegenheid werd, naast de gunstige uitkomst met het oog op de volkshuisvesting, tevens eene hoogst wenschelijke verruiming van verkeerswegen beoogd en bereikt. Ook in het oude gedeelte van onze groote steden zou menigmaal door éénzelfden maatregel dit dubbele resultaat verkregen, en het ontstaande verlies op twee hoofden - verbetering van woningtoestanden en bevordering van verkeersbelangen - geboekt kunnen worden.

Kan een deel van den vrijkomenden grond weder voor bebouwing met woningen worden bestemd, dan rijst de bekende vraag, of deze behooren te worden ingericht voor dezelfde personen of althans voor dezelfde klassen van personen als vroeger in de krotten woonden. Daarvóór pleit, dat het voor sommigen hunner van belang is, op dezelfde plek gevestigd te kunnen blijven. Aan den anderen kant echter is het zeer wel mogelijk, dat met het oog op de hooge waarde van den vrijgemaakten grond hieraan nauwelijks valt te denken. Ook vergete men niet, dat tijdens den herbouw verhuizing toch moet plaats hebben. Men zal in dezen naar omstandigheden moeten beslissen[2]. Waar na opruiming der stegen, sloppen en poorten verkeersstraten van den eersten rang kunnen ontstaan, gelijk bijv. te Amsterdam het geval is, ware het dwaasheid, het terrein voor woningen der armste klassen

1) Belangwekkende mededeelingen omtrent Groot-Britannië kan men o.a. vinden in het aangehaalde werk van Hugo, in het reeds genoemde, van plattegrond-teekeningen voorziene, rapport der Hamburgsche deskundigen, en in het *Verslag van den Directeur van den Gemeentelijken Gezondheidsdienst* te Amsterdam, Dr. R.H. Saltet, *betreffende zijne reis in Engeland tot onderzoek van het sanitair toezicht op woningen aldaar* (*Gemeenteblad* van Amsterdam, 1896, Afd. I, bl. 565-578). Omtrent andere steden geeft het op bl. 470 nt. 1 geciteerde Duitsche werk een aantal beschrijvingen en kaarten.

2) Mr. Treub gaf, het Nutsrapport besprekende, daaromtrent behartigenswaardige wenken (*Sociaal Weekblad*, 1896, No. 29, bl. 225 vlg.).

te bezigen. Wèl echter behoort de overheid zich, alvorens tot uitvoering van het plan te besluiten, te vergewissen, dat de verdreven bevolking elders een onderkomen kan vinden: de Engelsche wet schrijft dit uitdrukkelijk voor.

Naast eene wettelijke regeling, die naar het voorbeeld der Engelsche de verbetering van geheele wijken vergemakkelijkt, zal ruimte blijven voor het middel der onbewoonbaarverklaring, ten einde op zich zelf staande slechte woningen aan het schadelijk gebruik te onttrekken. Dit middel is nu reeds niet onbekend. Doch in de meeste gemeenten wordt het op verre na niet aangewend in alle gevallen, waarin daarvoor grond zou bestaan; ook de bedreiging met toepassing, die nu en dan door de overheid wordt te baat genomen om de eigenaars tot herstellingen te dringen, heeft dan niet zooveel invloed als ze anders kon oefenen. Laat ons zien, welke bezwaren de toepassing tegenhouden. Dan zal tevens blijken, dat deze, voor zoover gegrond, door behoorlijke wettelijke voorzieningen zullen verminderen of verdwijnen.

Eén bezwaar zal *niet* worden opgeheven: de onbewoonbaarverklaring is, het valt niet te ontkennen, een forsche greep in bestaande eigendomsrechten. Intusschen, waar de maatregel noodzakelijk is, mag deze overweging allerminst beslissend geacht worden. Is de uitoefening van het eigendomsrecht nadeelig voor de hoogste belangen der gemeenschap, wordt het eigendomsrecht misbruikt, dan wijkt de eerbied, waarop dat recht in het algemeen aanspraak mag maken. Bücher vergelijkt de voorschriften omtrent onbewoonbaarverklaring niet ten onrechte met de bepalingen die verbieden, bedorven levensmiddelen, onrijp ooft, vergiftig speelgoed, enz., in den handel te brengen. Dat de eigenaar van een ter bewoning ongeschikt verklaard perceel, voor zoover hij het niet als bergplaats verhuren of op het terrein eene betere woning stichten kan, alle inkomsten van zijn bezit moet derven, is hard. De onbewoonbaarverklaring is en blijft een strenge maatregel. Naarmate echter de Gemeentebesturen door de wet krachtiger worden gewapend in den strijd tegen slechte woningtoestanden zal ze - afgezien van bijzondere gevallen, zooals bijv. bij kelderwoningen in overigens voldoende huizen - niet als het normale, maar alleen als uiterste middel behoeven te worden toegepast. In den

regel zal minnelijk overleg tusschen Gemeentebestuur en eigenaar er voor in de plaats kunnen treden. Zoo werd te Manchester in honderden gevallen aan eigenaars, die een krot sloopten, £ 15 vergoed. En te Liverpool wordt de beteekenis der wetten door de bezitters van onbewoonbare huisjes zoo goed begrepen, dat de overheid, wanneer zij zulk een huisje voor afbraak koopt, daarvoor niet meer dan het vier- of vijfvoud van de jaarlijksche huur behoeft te betalen[1)].

Eene tweede scrupule is deze: men kent den toestand niet nauwkeurig genoeg; wanneer men de eene of andere woning afkeurt, is men niet zeker, in zoover de billijkheid te betrachten, dat men daarvoor een der slechtste uitkiest. Dit bezwaar zal vervallen, naarmate men door stelselmatig onderzoek en toezicht op de hoogte komt van de geheele plaatselijke gesteldheid. Dan zal het gemakkelijk zijn, met de gebrekkigste woningen aan te vangen en zoo geleidelijk voort te gaan. Het denkbeeld is geopperd, een groot aantal woningen te gelijk te veroordeelen, doch de uitvoering van dit vonnis op te schorten, hetzij tot een zeker tijdsverloop, bijvoorbeeld van dertig jaren, is verstreken, hetzij tot de tegenwoordige huurder het perceel verlaat. Ook voor de toepassing van deze denkbeelden is een eerste vereischte, dat men den toestand overziet. Overigens acht ik, hoewel niet blind voor het feit, dat men aldus een zeer groot aantal perceelen op één oogenblik zou kunnen treffen, beide voorstellen weinig aanbevelenswaardig. Laat men de onbewoonbaarheid intreden bij het vertrek of bij het overlijden van den huurder, dan wordt de positie der eigenaars afhankelijk van allerlei toevallige omstandigheden; bovendien schept men zeer ongezonde verhoudingen tusschen huurder en verhuurder. Opschorting voor dertig jaren leidt er allicht toe - de ervaring heeft het maar al te vaak geleerd -, dat gedurende dien termijn niets geschiedt en men tegen het einde daarvan gedwongen is, of men wil of niet, de uitvoering opnieuw te verdagen.

Eene andere moeilijkheid, waarop men in de practijk is gestuit, waar men, zooals te Groningen, op eenigszins ruime

1) In het te Basel aanhangige ontwerp eener woningwet is de interessante bepaling opgenomen, dat aan den eigenaar, die bewijst de huur-opbrengst niet te kunnen missen, eene tegemoetkoming zal worden verstrekt.

schaal tot onbewoonbaarverklaring overging, is deze, of men den maatregel mag toepassen op een *betrekkelijk onbewoonbaar* verblijf, op eene woning bijv., die bruikbaar zoude zijn voor eene oude weduwe, voor een groot gezin echter te eenen male onvoldoende is. Een staaltje geeft de volgende mededeeling van den Geneeskundigen Inspecteur te Groningen[1], tevens merkwaardig als beschrijving van toestanden:

'Te Groningen werd eene zoogenaamde kazernewoning "Krasnapolsky" in de Warmoesstraat onderzocht. Dit gebouw, in twee verdiepingen 17 kamers bevattende, is gekenmerkt door onveiligheid en door vuilheid. Het huis is dicht bewoond, zoodat in sommige kamers 2 of 3 families wonen. In één kamer met 3 bedsteden woonden zelfs 16 personen. In een andere kamer sliep een vrouw te bed en een gezin van 3 personen op een matras op den grond. De kamers zijn wat ruimte en lichtschepping betreft, goed. Uit dergelijke toestanden blijkt, dat eene woning, niet behoorende tot die, welke absoluut onbewoonbaar zijn, toch relatief onbewoonbaar kan worden door de wijze van bewoning en het aantal bewoners. En hoezeer eene regeling van dergelijke toestanden met bezwaren gepaard gaat, toch is het noodig dergelijke feiten niet voorbij te zien.' - In een goed samenhangend geheel van voorschriften moet voor zulke gevallen door verordeningen op de bewoning worden voorzien.

Er zijn nog andere zwarigheden. Ook hier tast men vaak in het onzekere omtrent de begrenzing der bevoegdheid van Burgemeester en Wethouders tegenover die van den Raad. Men klaagt er over, dat de onbewoonbaarverklaring geen af doende hulp verschaft, omdat ze den eigenaar wel dwingt het krot te sluiten, maar hem niet noodzaakt tot af braak. Deze en andere moeilijkheden kunnen worden opgelost, wanneer ook dit onderdeel van het woningvraagstuk wettelijk wordt geregeld.

Verschillende vraagstukken van overheidszorg en wetgeving zouden nog ter sprake kunnen komen. Wij zouden kunnen treden in eene beschouwing van het meermalen geopperde denkbeeld, op het voorbeeld der arbeidsbeurzen, van over-

1) *Verslag van den Toestand der provincie Groningen over het jaar* 1896, bl. 220.

heidswege woningbureaux in te richten, bestemd om huurder en verhuurder op gemakkelijke en onkostbare wijze tot elkander te brengen. Wij zouden ons kunnen verdiepen in den invloed, dien de belastingwetten, in gunstigen of ongunstigen zin, op het vraagstuk der volkshuisvesting kunnen oefenen. Wij zouden kunnen nagaan, in hoever door wijziging der voorschriften van het Burgerlijk Wetboek omtrent huur en verhuur van huizen verbetering van woningtoestanden ware te bevorderen. Doch wij moeten ons beperken en bepalen ons daarom er toe, ten slotte nog eenige woorden te wijden aan deze zeer belangrijke vraag: kan ook in de toekomst de bouw van volkswoningen aan particulieren en vereenigingen worden overgelaten, of zal daarnaast het openbaar gezag die taak hebben op zich te nemen?

Dat de overheid zelve voorziet in de huisvesting van hare ambtenaren en beambten, is ook bij ons, in Staat, provincie en gemeente, volstrekt geene onbekende zaak. Er kunnen omstandigheden zijn, waarin de overheid, evenals een particuliere werkgever, bijna verplicht is, aldus te handelen; bijv. wanneer personen ergens worden geplaatst, waar, wegens afgelegenheid of om andere redenen, woningen niet of uiterst moeilijk zijn te verkrijgen[1)].

Zoo zijn de beambten en werklieden der Rijksartillerieinrichtingen bij de overbrenging van Delft naar Hembrug met betrekking tot hunne woning in ernstige moeilijkheden geraakt, welke niet zouden zijn ontstaan, indien het Rijk bij die gelegenheid zich de zorg voor hunne huisvesting krachtiger had aangetrokken.

Een voorbeeld van gezonde overheidsbemoeiing in dit opzicht levert de Pruisische wet van 13 Augustus 1896, waarbij

1) In de vergadering der Tweede Kamer van 16 December 1897 herinnerde de heer Troelstra aan het bestaan eener zeer opmerkelijke bepaling in de Algemeene wet van 26 Augustus 1822 (*Stbl.* n°. 38) *over de heffing der regten van invoer* enz. Art. 321 van die wet luidt: ‘Indien eenig ambtenaar binnen de Gemeente alwaar hij is of mogt worden aangesteld, geheel geene, of geene behoorlijke woning, tegen betaling eener redelijke huur, mogt kunnen verkrijgen, zal hij aan het hoofd van het bestuur van zoodanige gemeente deszelfs tusschenkomst en medewerking tot bekoming eener geschikte woning, tegen billijke huur, mogen verzoeken. En zullen de gouverneurs der provinciën zorgen, dat aan zoodanige verzoeken door de hoofden der gemeentebesturen gereedelijk worde voldaan.’

een bedrag van 5 millioen Mark werd toegestaan voor den bouw van woningen voor lagere ambtenaren en werklieden in Staatsdienst. Het grootste deel van dit kapitaal is reeds besteed, met zeer bevredigende uitkomst. Niettegenstaande de huren laag zijn gesteld - omstreeks ƒ 2.10, ƒ 1.70 en ƒ 1. - voor geriefelijk ingerichte woningen van 4, 3 of 2 vertrekken - wordt, na terzijdelegging van 1 % voor beheer en onderhoud en ½ % voor afschrijving, nog eene rente van bijna 3 % verkregen.

Afgezien van de zorg voor woningen der eigen ambtenaren zou ik boven directen bouw door de overheid te verkiezen achten den bouw door particulieren of vereenigingen, zooveel mogelijk door het publiek gezag vergemakkelijkt en bevorderd. Die steun behoort vooral te worden verleend, wanneer niet winstbejag, maar behartiging van het algemeen belang bij de onderneming op den voorgrond staat. Het Gemeentebestuur beschikt daartoe over verschillende middelen: bewilliging van gunstige voorwaarden ten opzichte van den aanleg van straten of de levering van gas en water, waarborging van rente of van rente en aflossing der op te nemen kapitalen, enz. Subsidie uit de openbare kas is voor den bouw van nieuwe woningen op vrij terrein niet noodig; met het oog op hetgeen hierboven bl. 455 werd opgemerkt, zal ze in den regel zelfs geen aanbeveling verdienen. Waar het echter geldt vervanging van oude krotten door goede woningen, kan subsidie alleszins gewettigd zijn. Natuurlijk moet het plaatselijk bestuur, dat door garantie of subsidie steun verleent, daartegenover toezicht en contrôle hebben op inrichting en beheer. Voorbeelden van samenwerking tusschen Gemeente en bouwvereeniging ontbreken ook te onzent niet geheel. Bekend is de overeenkomst, door de gemeente Amsterdam in 1875 met de Vereeniging tot het bouwen van arbeiderswoningen aangegaan. Eene voortdurende aanraking en wederzijdsche ondersteuning heeft tegenwoordig o.a. te Arnhem en te Leiden plaats. In die richting kan nog zeer veel worden gedaan.

Wordt evenwel langs dezen weg de behoefte aan goede volkswoningen niet genoegzaam bevredigd, dan zal het op den weg liggen van de overheid, in de eerste plaats van de Gemeente, zelf de hand aan het werk te slaan. ‘Slechts op doctrinaire gronden’, aldus schreef Mr. Pierson (t.a.p.,

deel I, bl. 192), ‘kan in het algemeen het optreden der overheid ter voorziening in woningsbehoeften, die zij door onteigening of onbewoonbaarverklaring zelve heeft doen ontstaan, onvoorwaardelijk worden afgekeurd.’ Maar, zoo vraagt de geëerde Schrijver, zal dat optreden in de meeste gevallen wel noodig zijn; waarom zou de particuliere ondernemingslust niet aan deze behoefte der maatschappij, even goed als aan zoovele andere, voldoen? - Op de door Mr. Pierson gestelde vraag zullen de feiten het antwoord moeten geven. Geregelde nauwkeurige waarneming van den toestand zal moeten leeren, of, gemeten naar den hoogeren maatstaf die gelukkig langzamerhand wordt aangelegd, inderdaad behoorlijk is voorzien in de behoefte aan volkswoningen - eene behoefte, die door de toeneming der bevolking voortdurend aangroeit en straks door maatregelen der overheid zelve sterk zal klimmen. Mocht de slotsom van het onderzoek onbevredigend blijken, men zou te onzent hebben te volgen op den weg, die elders is ingeslagen: de overheid zou tot eigen bouw moeten overgaan.

In andere landen is dit reeds geschied. Wat Duitschland betreft, o.a. te Freiburg i/B. (sedert 1886, in ruimeren omvang in 1895), te Ulm, te Worms, te Pforzheim. - In Zwitserland gaf Bern het voorbeeld. Eerst werden daar, gelijk in het Nutsrapport is vermeld, in 1890-1892 op het Wylerfeld 51 huizen met 100 woningen gesticht; later verrezen opnieuw 33 huizen met 82 woningen in de wijk Ausserholligen. In andere Zwitsersche steden zijn soortgelijke plannen aanhangig. - Het verst in deze richting is men in Engeland gegaan[1)]. Vooral bij de opruiming van geheele wijken bleek daar, dat de werkzaamheid van particulieren geen gelijken tred hield met de behoefte, en zoo zagen verschillende gemeenten, Glasgow, Liverpool, Manchester en andere, zich genoopt, zelf op groote schaal den bouw ter hand te nemen. Zij stichtten hetzij gebouwen met talrijke woningen (*Tenement Houses, Block Buildings, Municipal Model Buildings*), of kleine huizen voor één meer welgesteld gezin (*cottages*), of eindelijk volkslogementen (*Municipal Lodging Houses*).

Eene Nederlandsche woningwet zal den Gemeentebesturen

1) Zie de op bl. 477 nt. 1 genoemde werken en bovendien het op bl. 452 nt. 1 geciteerde Amerikaansche Verslag.

in ieder geval tot plicht moeten stellen, in verband met de opruiming van bestaande krotten den bouw van goede woningen op de eene of andere wijze te bevorderen.

Op verschillende hoofdpunten, zoo zagen wij, is regeling van Rijkswege noodig[1]. Moet deze geheele regeling in ééne wet worden opgenomen? Ziedaar eene vraag van wetgevingstechniek. Tusschen de door ons besproken vragen bestaat niet zulk een onafscheidelijke samenhang, dat afzonderlijke voorziening zou zijn uitgesloten. Doch er kan niet ernstig genoeg op worden aangedrongen, dat althans een belangrijk gedeelte der toekomstige 'woningwet' binnen kort tot stand kome. Is betere verzorging van dit aangelegen volksbelang op zich zelve urgent, er is thans nog een bijzondere reden, die tot spoed dringt. Het vooruitzicht eener wettelijke regeling werkt belemmerend op de handelingen van particulieren, vereenigingen en gemeentebesturen. *Niet* in den zin van de afgezaagde gemeenplaats, dat tusschenkomst van den wetgever het bijzonder initiatief zou dooden. Het tegendeel is waar. Maar nu wettelijke maatregelen zijn toegezegd, wordt in het afwachtingstijdperk de uitvoering van menig plan verdaagd, omdat men rekent dit onder eene verbeterde wetgeving met meer vrucht te kunnen verwezenlijken.

Wat den arbeid van particulieren en vereenigingen betreft, behoeven wij de vergelijking met onze naburen over de grenzen niet te schromen. Doch de medewerking van het openbaar gezag is elders reeds veel krachtiger. De tijd is rijp, dien achterstand in te halen, kan het zijn anderen de loef af te steken. Met den steun eener wèlgezinde Overheid en de hulp eener doeltreffende wetgeving kan het particulier initiatief eene nieuwe vlucht nemen. Maar dan worde ook niet langer gedraald:

> Der Worte sind genug gewechselt,
> Lasst (uns) auch endlich Thaten seh'n.

H.L. DRUCKER.

1) Hetgeen hieromtrent in de vorige bladzijden is ontwikkeld, is voor een groot deel in overeenstemming met de slotsom, waartoe Mr. Pierson komt in de jongste uitgave van zijn *Leerboek der Staathuishoudkunde*. Men vergelijke ook een onlangs verschenen zeer belangrijk opstel van von Mangoldt, *ein Reichswohnungsgesetz*, in *Soziale Praxis*, 7, kol. 209-216.

Het Grieksch op de gymnasia.

Al dikwijls is er storm geloopen op het gymnasiaal onderwijs. De argumenten der bestrijders waren niet waardeloos, hun bezwaren niet ongegrond. Toch heeft dat onderwijs zich tot dusver staande gehouden. Het werd nog altijd verdedigd door een sterkere partij, gevormd door allerlei bestanddeelen. Juist omdat de anderen zoo op nuttigheid aandrongen, legde men aan dezen kant gaarne den nadruk op het ideale streven, waaruit de gymnasia geboren werden. Niet weinigen hadden groote dingen voor hun geestesontwikkeling, ruimere gedachten, diepere aandoeningen aan de Ouden te danken, en waren zich klaar bewust, dat er iets onherstelbaars bedorven werd, wanneer het breeder contact van ons met de klassieke beschaving werd verbroken; wat het geval zou worden, als door opheffing of verminking der gymnasia de studie dier oudheid ongeveer denzelfden rang als die der semitische talen ging innemen. Zij wilden liever de tegenwoordige gymnasia met al hun gebreken, dan er toe medewerken, dat de propaedeusis voor de akademische studie langzamerhand tot zoo iets zou worden als nu de Hoogere burgerscholen zijn. Zij konden zich beroepen op de grootste geesten van de laatste eeuwen, dichters, kunstenaars, geleerden en denkers, die ernstig en dringend telkens weer waarschuwden om de studie der oudheid toch nooit als algemeen voorbereidingsmiddel voor de hoogste wetenschapsbeoefening te laten varen en die voorspelden dat, als het zoover mocht komen, het intellectueele peil onfeilbaar zou dalen. Sommigen onder hen werden hoofdzakelijk geleid door een duister besef, dat het toch wel iets anders dan de wet der traagheid moest wezen, wat een zoo

onmoderne zaak als de opvoeding der jeugd door de klassieke talen in stand hield; en op de triumfantelijke vraag, of men ter voldoening aan onze hedendaagsche behoeften wel zoo iets als onze gymnasia verzinnen zou, als deze niet bestonden, wisten zij misschien in hun verlegenheid alleen met eenige phrases over ‘hoogere geestelijke ontwikkeling’, ‘vorming van smaak’ en dergelijke te antwoorden, of met eenige zwakke argumenten, zooals men ze pleegt te bedenken, gelijk Mach[1)] zegt, ‘wenn man für etwas Bestehendes, das man eben um jeden Preis halten will, alles anführt, was sich nur auftreiben lässt.’

Natuurlijk behoorden dan tot de verdedigers der gymnasia behalve de bij hun behoud direct geïntereseerden ook vele zuivere conservatieven, die, het moderne vooruitgangsgeroep a priori wantrouwend, van een ingrijpende verandering in de opleiding voor de akademie niets goeds verwachtten en het Grieksch en Latijn wenschten te bewaren als een onderscheidingsteeken van een beperkte klasse tegenover het profanum vulgus der om allerlei redenen zich met wetenschap inlatenden; anderen, bij wie die oude talen met talrijke lief geworden voorstellingen van hun gemoedsleven waren verbonden, en die met de afschaffing harer studie een overheersching der exacte wetenschappen, en dus van materialistische tendensen vreesden.

Intusschen, de positie der verdedigers schijnt niet meer zoo sterk te zijn. Van alle kanten hoort men klachten en protesten en uitingen van onzekerheid; ja zelfs onder de leeraren in de oude talen, die vroeger het voorstel eener opheffing of besnoeiïng terstond als een dwaas idee zouden bespot hebben, zijn er niet weinigen veel skeptischer geworden. Hieraan is de tegenwoordige Hooger-Onderwijswet niet onschuldig. Die wet is ongetwijfeld gemaakt met goede bedoelingen; zij heeft misstanden en misbruiken trachten te verbeteren en te voorkomen; en toch, wellicht zijn daardoor nog erger verkeerdheden 't gevolg geweest. Het is geweldig, zooals schijnbaar eenvoudige en eenvoudig werkende bepalingen in de complicaties der praktijk soms vèrstrekkende, onheilvolle gevolgen hebben. Men kan er nu wel ongeveer

1) Populärwissenschaftliche Vorlesungen pg. 307. Vgl. het zeer lezenswaarde opstel: Der relative Bildungswert der wissenschaftlichen Unterrichtsfächer.

over oordeelen, hoe die wet gewerkt, hoe zij de toestanden vervormd heeft. En nu zullen zeker wel weinigen willen beweren, dat de resultaten mooi of bevredigend zijn.

Zeker, de regeling van het voorbereidend hooger onderwijs is een ingewikkelde zaak. Dat onderwijs is historisch geworden; het hangt nauw samen met de toestanden en behoeften der maatschappij. Wat baten de beste bedoelingen, wat helpt de fraaiste wet, als het materiaal, waarmee gewerkt moet worden, niet deugt? Hoe de gymnasiums zijn, dat hangt veel daarvan af, hoe de akademies zijn, waarvan de onderwijzers komen; hoe de geestelijke en ekonomische toestanden zijn der maatschappij, waardoor èn leeraren èn leerlingen worden voortgebracht. Als de leeraren b.v. niet bezield zijn door geestdrift, als bij hen geen dieper begrijpen, geen geloof te vinden is, maar alleen wat speciale vakkennis; als het de leerlingen allereerst te doen is om een positie in de maatschappij, als zij geen pieteit hebben, geen eenvoud des harten, - wat kan er dan van zulk een samenwerking worden terecht gebracht?

Bij de besten heeft altijd ten aanzien van de regeling van het gymnasiaal onderwijs dit beginsel geheerscht: het moet bij de voorbereiding voor de akademische studie het hoofddoel zijn, den geest der leerlingen te vormen en te ontwikkelen; lust bij hen te wekken in weten en begrijpen, en, als het kan, liefde tot het schoone. Eerst daarna komt dan het bijbrengen van die vakkennis, waarbij de akademische studiën kunnen aanknoopen. En nu moet men hierbij niet in de eerste plaats den blik gericht houden op de gemiddeldheden der praktijk, maar op het ideaal. De praktijk heeft kracht genoeg, en dwingt wel tot concessies. En als zoo de akademie niet in de eerste plaats een opleidingsinstituut is voor artsen, advokaten, predikanten, etc.; maar een inrichting, waar de wetenschap gediend wordt, en waar dan vervolgens bij de combinatie der examenvakken ook met de eischen van de praktijk wordt gerekend, dan rijst vanzelf de vraag: ‘hoe moeten de jeugdige geesten gevormd worden, opdat zij van hun akademiejaren het meest mogelijk profiteeren?’ Een zekere uniformiteit wordt hier zelfs door de praktijk voorgeschreven; de leerlingen moeten tijd hebben zich voor een bepaalde betrekking te decideeren. Er mag in onderdeelen

een zeker verschil zijn, in hoofdzaken moeten alle akademici een zelfde geestescultuur hebben doorgemaakt. Tot eenzijdigheid zijn wij menschen toch gedoemd; men behoeft met het bevorderen daarvan waarlijk niet zoo vroeg te beginnen. Moet men niet zorgen, dat b.v. de medici, die, als zij eenmaal student geworden zijn, eerst door de alles absorbeerende studie en dan door de onrustige drukten der praktijk, er zoo zelden meer toe komen zich in hoogere, geestelijke problemen te verdiepen, - moet men niet zorgen, dat zij tenminste in hun jeugd zich leeren interesseeren voor andere dingen, dan die men wegen, tellen en met het mes ontleden kan, dat waar zij later zoo uitsluitend door de platheden en ellenden van het leven zullen worden in beslag genomen, er althans in hun jonge jaren iets van den heerlijken lentegeur der schoonheid waaie door hunne ziel?[1)]

Er zullen wel weinig deskundigen zijn, die bij de algemeene voorbereiding voor de akademie het zwaartepunt naar de wiskunde en de natuurwetenschappen zouden willen verplaatsen. Natuurlijk is de vormende kracht van deze vakken niet laag aan te slaan; het gedesinteresseerde liefdevolle waarnemen en bestudeeren der natuurdingen, het besef krijgen van eeuwige, onwrikbare wetten, het leeren zien van verband, van de eenheid in het vele - het is waarlijk niet iets gerings. Zonder twijfel behooren wiskunde en de wetenschappen der natuur een plaats op het gymnasiale leerplan te hebben. Maar toch - nader dan de dingen der natuur staat ons altijd onze eigen geest. Het in de ruimte aanschouwbare is toch maar een onderdeel van het geheel der verschijnselen; er blijft nog de menschelijke bewustzijnswereld met haar willen, voelen en denken.[2)]

1) Het zou een ramp zijn, als het meerendeel der medische studenten van de Burgerscholen kwam. Zeker, voortreffelijke leeraren zijn daaraan verbonden; die inrichtingen zijn onontbeerlijk, en hebben veel goeds, en later, als de daar nu nog domineerende intellectualistisch-materialistische levensbeschouwing verdwenen is, zullen zij nog wel beter worden. Maar over het geheel, welk een nuchterheid, welk een afwezigheid van idealisme! Terwijl er anders niets tegen zou zijn om aan hen, die met het einddiploma eener H.B.S. de medische studie beginnen, het recht te verleenen om akademische examens af te leggen, kan het nu toch nog gewenscht zijn, in den dokterstitel een lokaas naar de gymnasia te behouden.

2) 'Was die ältere Gymnasialpädagogik als *sapere et fari* oder *sapiens et eloquens pietas* bezeichnete, das wird ja wohl, so lange irgend gesunder Sinn unserem Volk erhalten bleibt, das Ziel der Jugendbildung und im besonderen die Grundlage alles wissenschaftlichen Studiums bleiben; und darüber wird sich ja wohl schwerlich irgend eiae Zeit täuschen, dasz die zu diesem Ziel führenden Uebungen nicht vorzugsweise im Gebiete des mathematischen und naturwissenschaftlichen, sondern im Gebiet des litterarischen und historischen, des philosophischen und religiösen Unterrichts liegen. So weit ich irgend abzusehen im Stande bin, wird also der sogenannte Schwerpunkt alles höheren ebenso wie des niederen Schulunterrichtes stets innerhalb der Gesamtheit dieser Disziplinen liegen. Mathematik und Naturwissenschaft können erst im Fachstudium Selbständigkeit gewinnen; auf einer Schule, welche die allgemeine geistige Entwickelung zu fördern, nicht aber mit speziellen Berufskenntnissen auszustatten sich zum Ziel setzt, können sie immer nur an zweiter Stelle stehen. Am allermeisten trift dies für eine Schule zu, welche diejenigen, die für die Regierungsberufe bestimmt sind, von ferne her für ihren Beruf vorbereiten will; denn alle Regierungsberufe setzen, so kann man sagen, Sapienz und Eloquenz, die Fähigkeit, menschliche Dinge zn verstehn und auf sie zu wirken als eigentliche Berufsbildung voraus. Das gilt vom Seelsorger wie vom Lehrer, vom Beamten und Richter wie vom Offizier und Arzt: ihre erste und allgemeinste Kunst ist, verständnisvolle Einwirkung auf Menschenseelen, wozu denn für jeden noch seine eigenthümliche Kunst kommt.'
Paulsen, Geschichte des gelehrten Unterrichts, pg. 763.

Juist in dit niet-ruimtelijk-waarneembare moet de jeugdige geest zich leeren orienteeren, het normale vinden, zich vrijmaken van de heerschappij der phrase, van al die vooroordeelen die in de lagere lagen der geestelijke atmospheer als schadelijke miasmen rondzweven; hij moet leeren problemen zien, liefde krijgen voor helderheid en consequentie in zijn voorstellingen en gedachten; zijn eigen denkbeelden adaequaat leeren uitdrukken, en die van anderen verstaan; het verband leeren voelen tusschen woord en gedachte, vorm en inhoud, zoodat hij uit de fijnste schakeeringen van het geschreven of gesproken woord leert besluiten tot den zielstoestand waaruit het voortkwam; hij moet de noodwendigheid leeren begrijpen van geestelijke ontwikkeling, en geoefend worden om in verschillende stadiën de eenheid van een geestesproces vast te houden.

Daarover nu is men het wel algemeen eens, dat dit doel het best bereikt wordt door studie van taal en het verklaren van letterkundige voortbrengselen. Rückert zegt:

> Sprachkunde, lieber Sohn, ist Grundlag' allem Wissen,
> Derselben sei zuerst und sei zuletzt beflissen.
> Sie ist die Sache selbst im weitsten Wirkungskreise,
> Der Aufschluss über Geist und Menschendenkungsweise.

In jeder räumlichen und zeitlichen Entfernung
Den menschen zu verstehn dient seiner Sprach' Erlernung.
Nur Sprachenkunde führt zur Weltverständigung,
Drum sinne früh und spät auf Sprachenbändigung.
Mit jeder Sprache mehr, die du erlernst, befreist
Du einen bis dahin in dir gebundnen Geist,
Der aufschlieszt unbekannt gewes'ne Weltempfindung,
Der jetzo thätig wird mit eigner Denkverbindung.
Ein alter Dichter, der nur dreier Sprachen Gaben
Besessen, rühmte sich, der Seelen drei zu haben.[1)]

Maar nu is dit de kwestie: moeten, zooals tot dusver, voornamelijk de Grieken en Romeinen bestudeerd worden, óf is het verkieselijker zich tot de nieuwe talen en hun letterkunde te bepalen? - Laten wij nog eens de hoofdargumenten mededeelen, waarmee de voorrang der klassieken op de gymnasia verdedigd wordt.

Dit hebben hier de oude talen voor boven de moderne, dat hun aard en bouw zoo veel van de onze afwijkt; dat dus het vertalen uit die talen door verbreking van allerlei associaties een zeer bijzondere, nuttige denkinspanning en geestesoefening bij den leerling bewerkt en hem ook van de kracht en de eigenaardigheid der moedertaal beter bewust maakt. Ook dit wordt door alle bevoegden erkend, dat de ouden, en vooral de Grieken, voor veel van het heerlijkste, wat in menschenharten is omgegaan, de adaequate uitdrukking gevonden hebben, dat hun beste werken eeuwig geldende modellen zijn van sobere, juiste, diepe geestesuiting. Kan men in één litteratuur, van welken tijd en van welk volk ook, iets aanwijzen, wat lijkt op de scheppingen van Homerus, en Aristophanes en Plato? Die mannen zijn eenig in hun soort. Alles is zoo menschelijk, zoo echt bedoeld, zoo vanzelf sprekend; nergens mooi-schrijverij! ‘Bis auf den heutigen Tag,’ zegt Goethe, ‘haben die Gesänge Homers die Kraft, uns wenigstens für Augenblicke von der furchtbaren Last zu befreien, welche die Ueberlieferung von mehreren tausend Jahren auf uns gewälzt hat.’ En als iemand ons heden ten dage zegt, dat de deugd het hoogste goed is, dan voelen wij dat als een onverdragelijke gemeenplaats en leeren er niets uit. Maar als Plato dat zegt,

1) Geciteerd bij Bender. Gymnasialreden pg. 27.

dan is het geen gemeenplaats en kunnen wij er de gewichtigste dingen bij denken. En nu zijn in het geestesleven der ouden de dingen lang niet zoo ingewikkeld en gedifferentieerd als bij ons; alles is eenvoudiger, ligt klaar en afgesloten voor oogen, is beter in zijn oorzakelijke verbindingen te doorzien. Bovendien kunnen wij het objectiever beschouwen, omdat wij er vrijer, gedésinteresseerder tegenover staan dan tegenover de gedachten, opvattingen, instellingen en feiten van de nieuwere tijden. Algemeene aperçus, begrippen en inzichten op logisch, aesthetisch, ethisch en politiek gebied kunnen aan de jeugd nergens beter bijgebracht worden, dan naar aanleiding van de zorgvuldige lektuur van klassieke schrijvers. En dan, de Grieken en Romeinen zijn onze geestelijke voorouders; veel meer, dan oppervlakkig schijnt, wortelen onze opvattingen in de hunne; ook voor historische vorming (niet: historiekennis), voor het beseffen van geestelijke evolutie, kunnen zij ons groote diensten bewijzen. En wat wij bij latere historie niet doen kunnen, is hier mogelijk. Wij kunnen den leerling voeren naar de bronnen zelf. Op het nut, dat de kennis der oude talen (vooral van het latijn) voor de studie der moderne talen en litteratuur en voor het verstaan der vele aan die talen ontleende uitdrukkingen, voorstellingen, technische termen oplevert, kan men dan nog in het voorbijgaan wijzen.

De tegenwerpingen liggen voor de hand. Dat alles zou zeer mooi zijn, zegt men, als men werkelijk de leerlingen een voldoende bedrevenheid in die oude talen, een meer dan oppervlakkige bekendheid met de oude wereld kon bijbrengen. Maar hoe bedroefd weinig weten zij er bij het verlaten van het gymnasium nog van; hoe vervelend hebben zij dikwijls alles gevonden, hoe gauw zijn ze het weinige, dat ze dan nog wisten, weer vergeten! Het minimum klassieke vorming, dat in den regel bereikt is, wordt veel te duur gekocht. En daarom, schaft voor juristen en medici tenminste het Grieksch af; de zoo gewonnen tijd kan dan deels aan de studie van het Latijn ten goede komen, deels worden besteed aan de moderne talen en andere, meer direct nuttige vakken!

Inderdaad, wie met het oog op de toestanden aan de hedendaagsche gymnasia en de resultaten, daar bereikt, het Grieksch als voor allen verplicht leervak willen afschaffen - en zooals

bij de laatste begrootingsdiscussies in de Tweede Kamer gebleken is, zijn er velen zoo - hebben gewichtige argumenten te hunner beschikking. Het is een feit, dat bijna niemand meer na het eind-examen voor zijn plezier een Grieksch schrijver gaat lezen. Medici, natuurphilosophen en juristen hebben van hun kennis van die taal bij hun vakstudie zoo goed als geen praktisch nut. Zullen de Grieken dus invloed oefenen, dan moeten zij dat doen door datgene, wat zij binnen de vijf jaar, waarin zij op het gymnasium bestudeerd worden, uitrichten. Maar waarin bestaat dat? Drie jaar ongeveer van de vijf worden doorgebracht met het aanleeren van een groote massa grammatikale feitjes, met van buiten leeren van vormen en woorden en met thema's maken, waarvan de ontwikkelende en vormende kracht toch niet zoo hoog is aan te slaan. Zelfs niet in de vijfde klasse komt men door de moeite, die de taal nog altijd oplevert, tot een kalm behagen vinden aan het gelezene. Het blijft meestal een zwoegend ontcijferen. Natuurlijk kan men van de eigenaardige schoonheid der auteurs dan heel weinig beseffen; meestal wordt er ook niet op gewezen; de modern voelende zielen der jongens komen niet in contact met de antieke zielen; zelden kan men werkelijk zeggen: ‘es spricht ein Geist zum andern Geist!’ Hoe verre staat bij het eind-examen die taal, die denkwijze van de leerlingen af! hoe vreemd en onsympathiek is alles hun meestal gebleven!

Het valt zeker moeilijk te ontkennen, dat voor juristen en physici facultatiefstelling, d.w.z. afschaffing van het Grieksch *zooals het heden ten dage*, door invloed van wet en omstandigheden, op de gymnasia *wordt onderwezen*, zekere voordeelen zou opleveren, en dat er weinig nadeelen tegenover staan. Het is dan ook te vreezen, dat de afgevaardigden, dit bedenkende, zich eerlang tot het aannemen van die diep ingrijpende verandering, van die verminking van het gymnasiaal onderwijs zullen laten vinden. En, mocht het nu nog niet gebeuren, als er geen andere verbeteringen plaats hebben, zal het toch binnen korter of langer tijd wel zoover komen. Van zulk een voordeeligen kant heeft het nu vigeerend klassieke onderwijs zich niet aan de jongeren doen kennen, dat zij niet, op het kussen gekomen, zouden wenschen anderen voor hun ondervindingen te bewaren. Stelt men dus de kwestie zoo: zou invoering van den door den minister voorgenomen maatregel

voor de aanstaande studenten in de rechten en medicijnen direct schadelijke gevolgen hebben? dan kan, dunkt mij, het antwoord niet twijfelachtig zijn. Er zullen dan wel ongeveer evenveel goede, middelmatige en slechte juristen en dokters aan de maatschappij afgeleverd worden, als nu ook. Misschien zal er in den eersten tijd zelfs een zekere vooruitgang zijn. Als de nu aan het Grieksch bestede uren voor die jonge menschen aan de studie van moderne talen en letterkunde of aan muziek of lichaamsoefeningen werden besteed, dan zou dat misschien voor velen hunner voordeel opleveren voor hun volgend leven. Maar zoo eenvoudig is deze kwestie niet. Dit is de vraag: zou de bedoelde maatregel op den duur op de geestesontwikkeling van ons volk een goeden invloed hebben? is het waarschijnlijk, dat deze door utiliteitsoverwegingen ingegeven verandering niet langzamerhand andere veranderingen na zich zal sleepen, die voor de hoogere dingen verderfelijke gevolgen hebben? In zulk een fijn gecompliceerd geheel als ons geestesleven is de grootste voorzichtigheid plicht. Mag men hier zeggen: ‘komt tijd, komt raad! Wij nemen een mes, en snijden een stuk, dat ons niet bevalt en onnut dunkt, weg. Ontstaat er dan een scheur, dan naaien wij daar wel wat anders overheen, en met dat oplappingssysteem gaan wij dan voort, telkens overeenkomstig de behoeften der praktijk’? Op geestelijk gebied is zooveel, wat, direct genomen, zuiver neutraal en mechanisch werkt, en geheel niet schijnt te beantwoorden aan hoogere bedoelingen, ja zelfs daaraan tegengestelde resultaten schijnt voort te brengen, en toch, in verband met andere dingen beschouwd, van een hooger standpunt, blijkt onontbeerlijk geweest te zijn en indirect tot hoogere geestelijke gevolgen te leiden. Utiliteit is een mooi ding, en toch slaat men soms met de evidentste en plausibelste utiliteits-redeneeringen den bal leelijk mis. Maar dat blijkt dan eerst later. Voor 't oogenblik staat degene, die in hoogere geestelijke dingen wat meer op zijn intuitie afgaat tegenover zulke praktijks-argumenten zeer verlegen. Want wat hij bedoelt, wat hij onderscheidt, kan hij niet met den vinger aanwijzen. Is het niet voorgekomen, dat door een geestelijke beweging in een bepaalde streek een gebouw verrees, dat dan de dragers dier geestelijke beweging uitstierven of verdreven werden, en later dit doode gebouw, dat alle reden van bestaan scheen

verloren te hebben, voor die streek, juist omdat het daar nu eenmaal existeerde, de oorzaak is geworden van vernieuwd geestelijk leven?

Iets dergelijks is het ook met het gymnasiaal onderwijs. Vraagt men: ‘is dat onderwijs iets moois, is het zoo nuttig, als het onder de tegenwoordige omstandigheden zou kunnen zijn?’ dan zal ieder bevoegd beoordeelaar wel ontkennend moeten antwoorden. Er zijn natuurlijk overal goede, bekwame onderwijzers, bezielende persoonlijkheden, aan wier lessen talrijke leerlingen in hun later leven met vreugde en dankbaarheid terugdenken. Maar in het algemeen is het toch, als ik eens een familiare uitdrukking mag gebruiken, een saaie en muffe boel. Moest alles zoo blijven, als het nu is, men zou zich over de door den minister voorgestelde verandering niet warm kunnen maken. Maar het behoeft zoo niet te blijven, het is zeer goed mogelijk dat er verbeteringen, groote verbeteringen, komen.

Nog zonder aan de tegenwoordige wet te tornen, zouden al gewichtige veranderingen ten goede zijn in te voeren. Maar deze zouden zeker bevorderd en gemakkelijker kunnen worden, door een maatregel, waarover indertijd ook door dr. Warren[1] is gesproken, namelijk de afschaffing van het Grieksch *als eindexamenvak*, ten minste voor medici, physici en juristen. Want daarvan zou vanzelf een heel andere manier van behandeling der Grieksche schrijvers het gevolg worden. Ik geloof, dat nu niet weinige leeraars zuchten onder een juk, waarvan eigenlijk niemand ziet waarom en door wien het hem is opgelegd; dat velen alleen staande worden gehouden door hun liefde voor de jongens, die aantrekkelijke, frische, leergierige wezens, op wie zij dan toch altijd nog eenigszins kunnen invloed oefenen, al gaat het hun ook aan het hart, dat zij zoo dikwijls steenen in plaats van brood moeten geven. Gaat men de tegenwoordige manier van Grieksch doceeren na, men krijgt den indruk, dat er met ontzaglijke moeite, met tot in het minutieuse afdalende zorgen, met roerende toewijding de fundamenten gelegd worden voor een reusachtig gebouw, oorspronkelijk bestemd om lange tijden te duren, dat echter ongelukkig heelemaal niet wordt opgetrokken, waarvan alleen hier

1) Het Anti-Grieksch Adres der Juridische Hoogleeraren. Dordrecht, 1886. pg. 8.

en daar een stuk boven den grond uitkomt. Maar deze vergelijking is eigenlijk nog te gunstig. Want zorgvuldig gelegde fundamenten van een steenen gebouw blijven tenminste bestaan; men kan ze desnoods later gebruiken. Maar de grammatikale fundamenten van het Grieksch zijn nooit stevig geweest, en het duurt niet eens heel lang, of ze zijn geheel en al uiteengezakt.

Het wordt werkelijk tijd, dat men zich eens bezint - de droevige resultaten, die bereikt worden, hadden daartoe al lang moeten aansporen - of de manier, waarop nu vòòr alle kennis van bijzondere litteratuur a priori een massa uit dat bijzondere geabstraheerde doode regels worden ingeprent en tot het vervaardigen van nieuwe litteratuur worden dienstbaar gemaakt, werkelijk soliede en wetenschappelijk moet heeten, of daardoor het nauwgezette denken wordt bevorderd, en werkelijk taalkennis en taalbegrip worden aangekweekt. En verder mag men zich hiervan wel eens meer doordringen, dat voor de meeste leerlingen de studie van het Grieksch middel is en geen doel, en dat de invloed, dien de Grieken op hen bestemd zijn te hebben, moet geoefend worden binnen de zes jaren van het gymnasium. Men vindt het toch ook in een gierigaard dwaas, dat hij, tot aan zijn dood zich afslovend om geld bijeentebrengen, altijddoor vergeet dat dit geld voor hem alleen waarde hebben kan als middel om tot levensgenot te komen. Maar niet weinige leeraars in de lagere klassen schijnt het voornamelijk hierom te doen te zijn om hun discipels zoo goed mogelijk ‘grammatikaal onderlegd’ afteleveren aan de hoogere klassen, terwijl de leeraars in deze dan weer hun uiterste best doen om ze geroutineerd en grammatikaal onderlegd te expedieeren naar het eindexamen. Want daarvan, dat de smaak der leerlingen gevormd, hun geest met nieuwe begrippen verrijkt, hun denkvermogen geoefend is, kan bij het examen niet veel blijken; maar gebrek aan kennis van grammatikale regels en bijzonderheden en van feiten in het algemeen kan verderfelijke gevolgen hebben. Handigheid, routine in het lezen, kennis van woorden en grammatika, dat moet hun bijgebracht worden. Wilde men zich te lang met ‘interessante’ beschouwingen, met ‘algemeenheden’ inlaten, er zou voor het veel gewichtigere tijd te kort schieten. Het is ongeloofelijk, hoe droog en vervelend

soms het heerlijkste behandeld wordt. Op sommige Homerus-uren doet de leeraar niets anders, dan synonymen en belangrijke verwante phrases dicteeren, op grammatikale afwijkingen wijzen, en verder in ‘accuraat’ Hollandsch laten vertalen!

Erkend moet worden, dat er al eenige verbetering gekomen is. Vroeger leerde men uit de grammatika van Pluygers de onzinnigste, nooit te pas komende bijzonderheden; nu is algemeen in gebruik het voortreffelijke boek van Van Leeuwen en Mendes da Costa, waar veel overtolligs is verdwenen, maar helaas! in successieve drukken steeds meer subtiliteiten in de aanmerkingen zijn opgenomen. Er kan nog veel meer ballast worden overboord gegooid. Is er werkelijk zooveel tegen, dat een leerling niet uit de grammatika, maar later eens bij gelegenheid uit de praktijk leert, dat bijv. de eenlettergrepige liquidastammen de e in sommige tijden in een a veranderen, of dat bij Plataieus ook in den Accusativus samentrekking plaats heeft, of zelfs, dat hij zich niet eens bij het lezen van deze onregelmatigheden sterk bewust is? Er wordt nu dikwijls de grootste zorg besteed aan het bestudeeren der zuiver Attische vormen; wanneer men dan later in de hoogere klassen voornamelijk Herodotus en Homerus leest, heeft men toch van al die moeite al zeer weinig voordeel. Wat komt het er voor het meerendeel der leerlingen eigenlijk op aan of zij ineens precies kunnen zeggen, waar en wanneer de genitivus van pater: patros en pateros is, of zelfs waar het accent staat, als zij maar ineens bij het lezen den juisten zin er van voelen, als zij maar een sterk duidelijk besef hebben van het verschil van de taal van Homerus en van het attisch proza, ook al kunnen zij, op den man af gevraagd, van dat verschil niet in accuraat geformuleerde regels rekenschap geven? - En dan, waarvoor ter wereld dient toch het leeren van de detail-regels der Grieksche accenten en hunne aanwending bij het maken van thema's? Men weet niet half, hoeveel kostbare tijd daarmee verknoeid wordt. Aan deze regels heeft men toch zoo goed als niets. Vooral in het begin wordt het leeren der grammatika er geheel onnoodig door verzwaard en opgehouden; en ook later, bij het maken van thema's, wat een onvruchtbaar opzoeken in woordenboeken en grammatika's! Want als men ze eenmaal schrijft,

moet ook alles in orde wezen. Zeker is het in een stuk of wat gevallen nuttig, op de accenten te letten, maar deze gevallen kan men immers, benevens de algemeenste regels, expres behandelen! Verder, als het thema-maken tot het allernoodigste beperkt werd, zou er veel gewonnen worden. Tot op zekere hoogte zijn thema's absoluut onontbeerlijk; men krijgt er anders bij de leerlingen de noodwendige vormenkennis niet in. In het latijn moeten de leerlingen zich de etymologie en een groot stuk der syntaxis door thema's eigenmaken. Maar dit behoeft toch zeker niet verder te gaan dan tot in de derde klasse. Alles, wat men er meer aan doet, is verloren moeite en kwelling des geestes. In het latijn denken, een latijnschen stijl krijgen - dat leeren de jongens immers toch niet. Het eenige, wat bereikt wordt, is, dat ze door ingespannen opletten fouten tegen ingeprente regels leeren vermijden, en fletse, halfdoode hollandsche gedachten leeren kleeden in latijnsche woorden of afgekeken latijnsche phrases. Wel kunnen zij leeren iets van den geest der latijnsche litteratuur te begrijpen, maar dat is nog heel wat anders dan zelf latijnsche litteratuur te maken! Dat ze zich door die thema's oefenen in logisch denken, in accuratesse en nauwgezetheid, is zeer onwaarschijnlijk. De resultaten zijn in allen gevalle allerdroevigst. Op het eindexamen is de latijnsche thema altijd het zwakke punt. De leeraren, die zich in de laatste jaren de grootste moeite gaven, zien dan tot hun ergernis en ontsteltenis, dat er nog altijd de grofste fouten gemaakt worden, dat de jongens nog zoo onbeholpen met het latijn omspringen, dat allerlei subtiliteiten, waarop zij ze toch zoo gedresseerd hadden, hun op het beslissende moment nog weer zijn ontschoten. En toch, voornamelijk voor dien verplichten eindexamen-thema hebben de docenten zich minstens drie jaar te lang met nuttelooze, door de jongens verafschuwde vertaaloefeningen in het latijn moeten bezighouden.

Indertijd is door de curatoren van het Amsterdamsche gymnasium aan den minister voorgesteld, dien thema aan het eindexamen te doen vervallen. Maar, helaas! die groote verbetering is verhinderd. - En wat nu het Grieksch betreft, hier behoeft men zeker alleen over de etymologie thema's te laten maken; de syntaktische bijzonderheden kan men zeer

goed onder de lectuur behandelen. En dan, hoe eenvoudiger die thema's zijn, hoe beter.[1)]

En nu ben ik mij zeer goed bewust, dat sommige ‘goedaangeschreven’ docenten, die - zooals de fraaie term luidt - ‘hun zaken weten’ en maken, dat ook de jongens op het eindexamen ‘hun zaken weten’ deze beschouwingen zeer oppervlakkig zullen vinden en meenen, dat de genoemde veranderingen tot een onsoliede, onwetenschappelijke studie moeten leiden. Maar, in de eerste plaats, de nu verkregen resultaten zijn toch, dat zal een ieder wel toestemmen, zeer poover. Zou dat niet aan de methode liggen? Want aan den ijver en de toewijding der leeraren ligt het zeker niet. Het is roerend, met welk een zelfverloochening velen tot zelfs in de hoogere klassen bij de jongens de vroeger zoo zorgvuldig ingeprente kennis het ontsnappen pogen te beletten. Maar het helpt dikwijls niets. Niet weinige jongens - en daaronder met veel gezond verstand en voortreffelijke intellectueele eigenschappen - kunnen het maar nooit zoover brengen, dat zij de ingeprente regels zonder fouten toepassen en aan het vroeger geleerde een kapitaal bezitten, dat ‘ten allen tijde opzegbaar’ is.[2)] En dan, zijn er niet vele teekenen, dat er langzamerhand bij het jongere geslacht omtrent gewichtige geestelijke dingen een andere bewustheid komt, en dat met name op het gebied van taal en litteratuurstudie de opvattingen over wat belangrijk en niet-belangrijk, wetenschappelijk en niet-wetenschappelijk is, anders worden?

1) Het is in den laatsten tijd in gebruik gekomen, om zooveel mogelijk mooie, afgewerkte zinnetjes in het Grieksch te laten vertalen. Die andere, waarin meerendeels op zich zelf staande vormen worden opgegeven, zooals die van prof. Van den Es, heeten verouderd; het moeten nu alles mooie zinnen, liefst van grieksche schrijvers zijn. Dit schijnt mij zeer onpraktisch. Er moeten - zal het resultaat niet al te gek zijn - altijd een massa bijzonderheden worden opgegeven, die de leerling toch niet voelt en onthoudt; het blijft een machinaal samenlijmen van op zich zelf foutelooze vormen; de ziel van zulk een naar allerlei wenken geconstrueerden zin komt toch niet tot bewustzijn.
2) Het is bovendien ook volstrekt niet de bedoeling, dat de hoofdzaken niet grondig zouden behandeld worden. B.v. zulke gewichtige dingen als de vokaalstammen op mi zullen - als ooit Hollanders grieksche texten willen leeren verstaan - wel altijd met dezelfde accuratesse als nu moeten worden ‘ingestudeerd.’

Het is goed, dat sommige dingen eens gezegd worden. En als dit niet gebeurt door mannen, aan wie het meer toekomt, dan moeten ze, hoewel met tegenstreven, maar eens gezegd worden door iemand, die voelt dat het hem minder toekomt.

Het tegenwoordige, gereorganiseerde gymnasiale onderwijs heeft zich ontwikkeld in een periode, wier hoofddeugd nu juist niet was: een dieper begrijpen van de geestelijke dingen. Er heerschte in de tweede helft dezer eeuw aan de akademies een zekere geestelijke matheid, misschien in verband met de obsessie van het materialisme, die wij nu gelukkig te boven komen, - er was ook een zekere onverschilligheid, een wantrouwen ten aanzien der klassieken. Velen, die nog met een beetje enthousiasme aan de akademie kwamen, werden daar gauw genoeg ontnuchterd. En hieraan, het klinkt vreemd en het valt mij moeilijk het te zeggen, was de groote prof. Cobet niet onschuldig. Ik wensch voor niemand onder te doen in eerbied voor dezen eminenten man, aan wien de klassieke taalstudie zoo veel te danken heeft, en voor zijne beroemde leerlingen, die nog steeds door hunne gedistingeerde, van groote scherpzinnigheid en belezenheid getuigende geschriften onze hollandsche philologie ook tegenover het buitenland zoo waardig vertegenwoordigen. Een ieder mag den hemel danken, wien het vergund was met zulk een buitengewoon man als prof. Cobet in meer dan oppervlakkige aanraking te komen. Het is mij een weemoedig genot, terug te denken aan dat fijnbesneden gelaat met die intelligente, vaak alleen vriendelijk-kijkende, vaak guitig flikkerende oogen, aan heel zijn voornaam, hoffelijk-minzaam wezen; aan die zoo snel voorbijvliegende uren, waarin wij door zijn schitterenden geest geheel werden betooverd en meegesleept. Maar, zooals Plato zegt, ‘niet boven de waarheid moet een mensch geëerd worden.’ Het kan toch niet ontkend worden, dat van het onuitputtelijke, rijke Grieksche geestesen zieleleven prof. Cobet, voor zoover uit het door hem gesprokene en geschrevene is op te maken, slechts een beperkt deel werkelijk begreep. Voor veel van het gewichtigste daarvan had hij eenvoudig geen oog. En daar hij zulk een imponeerende, domineerende persoonlijkheid was, werden de klas-

sieke studiën veel te veel in een eenzijdig-grammatisch-kritische richting gedreven. Alles was textkritiek en nog eens textkritiek.[1)] Maar van kritiek kan men toch alleen niet leven. En vooral, het is a priori al onwaarschijnlijk, dat eenzijdig gevormde philologen goede gymnasiumleeraren zijn zullen. Zij hebben - als er ten minste uit henzelve niet iets anders bij komt - veel te veel het oog uitsluitend gericht op het concrete, het bijzondere.

Zeer juist zegt Paulsen: ‘die Philologen werden durch die Richtung ihrer Thätigkeit auf das Einzelne und Konkrete leicht zu einer Art Abneigung gegen das Allgemeine und Gesetzmässige geführt; das Konkrete und Individuelle scheint ihnen, wie es allein das wahrhaft Wirkliche sei, auch allein bildende Kraft zu haben.’ En nu is het toch duidelijk, dat men een voor oogen liggenden grijpbaren text vrijwel kan verstaan, alle finesses van woordenkeus en spraakgebruik juist kan voelen, alle afwijkingen direct gewaar worden en aanwijzen, en daarbij toch nog niet zijn doorgedrongen tot datgene, ter wille waarvan het eigenlijk - algemeen gesproken - alleen de moeite waard is dien text te verstaan. Vele philologen verheffen zich, als ik mij zoo eens mag uitdrukken, met hun gedachten maar een paar centimeter boven de geschreven woorden. Zeker, als men over het algemeene *praat*, kan men dat alleen doen met dorre abstracte begrippen; en degenen, die niet in het algemeene *leven*, kunnen dan ook zeer gemakkelijk zich minachtend uitlaten over ‘vage generalisaties’ en ‘niets zeggende phrases’. En toch, welk een verschil op school, of een text geïnterpreteerd wordt door iemand, die met zijn voelen en denken in een diepere geesteslaag is doorgedrongen, of door iemand, die daar niets van begrijpt, voor wien dat alles één grauwe massa is! Vandaar dan ook dat vele philologen het zoo zoeken in het accurate,

1) De ond-rector Dr. Kan schrijft (N. Rott. Courant van 22 Jan. 1889): ‘Onze groote Cobet heeft door zijne grammatisch-kritische richting ongetwijfeld veel nut gesticht. Hij was veertig jaren lang het licht aan onzen philologischen hemel; maar ook de schaduw ontbrak niet. Geschiedenis en Latijn zijn op den achtergrond geraakt. Ook door de dorre grammaticale richting zijner school, waarvoor zijn van vernuft tintelende geest hem behoedde, maar die zijn volgelingen, wien zijn genie ontbrak, tot de heerschende maakten, hebben de gymnasia geleden. Doodsche vormendienst was het gevolg dezerschoolsche methode, die slechts wist te ontleden, niet te bezielen.’

in het degelijk-wetenschappelijke, omdat zij voelen, dat dat andere hun evenmin afgaat, als een hoofsch compliment aan een eenvoudig landman. Zij laten maar al te gaarne de vorming der algemeene voorstellingen over aan de leerlingen; zelf zijn zij ‘soliede’, zij interpreteeren ‘accuraat’ de geschreven woorden. Net alsof de leerlingen, aan zichzelve overgelaten, van zulk een moeilijke zaak iets zouden terecht brengen! De zoo behandelde woorden gaan hun het eene oor in en het andere weer uit!

En nu beweer ik, dat in de achter ons liggende periode, althans te Leiden, zoo goed als niets gedaan werd, om de studenten in de klassieke letteren, de aanstaande hoofdleeraars aan de gymnasia, te orienteeren in dat antieke geestesleven, waaruit dan toch de litterarische produkten zijn voortgekomen, en tot het begrijpen waarvan alleen de geschreven texten waarde hebben. Van een aesthetische behandeling der schrijvers, van archaeologie en kunstgeschiedenis was eenvoudig geen sprake; met de oude philosophie werd meestal rondweg de spot gedreven; men wist er absoluut niets van, of nog minder dan niets; zelfs voor oude historie was in Leiden niet eens een leerstoel; er werd in dat vak ook geen college gegeven. Men kan nagaan, wat van dit alles het gevolg was! En dat in een tijd, toen er aan leeraren in de oude talen behoefte was en zich dus ook voor die studie jonge menschen moesten aanmelden, voor wie les geven in Latijn en Grieksch een métier was als ieder ander.

Er kan niet gezegd worden, dat de wetgever zich diep bewust geweest is van het gewicht der opleiding van de docenten in de oude talen. Een goed onderwijzer te zijn - dat zal ieder wel toegeven - is een ideaal, evenals een goed dokter te zijn. Alle medici van nu, bij elkaar genomen, weten maar een gering onderdeel van wat men eens weten zal, van wat er te weten is; bovendien kan één medicus in alle speciale vakken niet op de hoogte van den tijd zijn. Maar in de meest verschillende gevallen moet hij toch kunnen handelen; de maatschappij heeft dokters noodig, die zich in gewone omstandigheden zoowat kunnen redden. De staat is hier dan ook zeer streng en doet alles wat hij kan, om die doktoren zoo goed te vormen en voor de praktijk uit te rusten, als onder de bestaande toestanden maar eenigszins mogelijk is. Doet

de staat ook zoo ten aanzien van de docenten in de klassieke talen? Een niet lichtere taak, een niet geringere verantwoordelijkheid immers is hun op de schouders gelegd. Hun zijn diegenen, die later hoofdzakelijk de dragers zullen zijn der intellectueele cultuur en de gewichtigste betrekkingen zullen bekleeden, zes volle jaren in den voor het verdere leven vaak beslissenden tijd hunner jeugd, gedurende gemiddeld vijftien uren in de week toevertrouwd. Hoeveel kwaad kunnen zij aanrichten, hoeveel goeds ongedaan laten, hoeveel geestdrift uitblusschen! Het is om voor te beven, als men bedenkt, welke eischen hierdoor aan de leeraren der klassieke talen gesteld worden. Nog veel meer dan in de andere vakken is hier de persoonlijkheid van den onderwijzer van gewicht. In de wiskunde, in de natuurwetenschappen - behalve dat er minder uren aan worden besteed - spreekt de *materie* van het behandelde veel meer voor zichzelf. Natuurlijk is het hier ook heel wat anders, of een onderwijzer de leerlingen b.v. de wiskundige waarheden leert *voelen* of alleen maar in abstracto begrijpen, - maar toch, als de leeraar nauwgezet en niet al te onpraktisch is, kunnen de leerlingen altijd nog heel wat profiteeren. Maar de docent in de oude talen moet al het nut doen door datgene, wat hij persoonlijk van de te behandelen stof weet te maken. Zullen in zijn handen de klassieke talen het *middel* zijn om den geest der leerlingen te vormen, liefde bij hen te wekken voor weten en begrijpen, voor te bereiden voor zelfstandige studie - dan moet hij behalve kennis van Grieksche en Latijnsche taal, letterkunde, kunst en historie nog heel wat anders meebrengen. Nu is het wel waar, deze soort van zaken laten zich niet dwingen door wetten en reglementen. Maar men is toch niet verantwoord, als men, waar zulke gewichtige belangen op het spel staan, niet alles doet, wat men met mogelijkheid doen kan. En men doet nu ongeveer niets.

Terecht zegt Mill in zijn bekend Inaugural Address at St. Andrews: ‘reforms worthy of the name, are always slow and reform even of governments and churches is not so slow as that of schools, for there is the great preliminary difficulty of fashioning the instruments: of teaching the teachers.’ De eenzijdig philologische opleiding der onderwijzers in de centrale vakken aan de gymnasia is voor de behoeften van onzen tijd

niet meer voldoende. De noodige philologische kennis is zeker een conditio sine qua non. Maar waarom niet, evenals de staat bij de vorming der dokters voor hun propaedeuse allerlei vakken uit de philosophische faculteit neemt, en later door een staatscommissie de na een langdurige moeilijke studie gepromoveerden nog eens laat onderzoeken en zonder dat hen niet toelaat tot de praktijk, waarom ook hier niet een staatscommissie ingesteld, die de door de litterarische faculteit afgeleverde philologen, klassieke en Nederlandsche[1)], examineert in die kundigheden, die hun later in hun moeilijken, verheven werkkring onontbeerlijk zijn? Het zou dan ook volstrekt geen kwaad kunnen, als daardoor de studie langduriger en zwaarder werd. Laat men het maar meer beseffen, dat niet de eerste de beste leeraar in de klassieke talen worden kan. Maar hiermede hangt nog iets anders samen. Het is absoluut noodig, dat de traktementen beter worden. Bij ons kan de leeraarsbetrekking voor een begaafden, intelligenten jongen man niet veel aanlokkelijks hebben. Als hij niet rector of conrector wordt (en de meesten worden dat natuurlijk niet) dan is hij door de traditioneele verkeerde regeling gedoemd, zijn geheele leven in de lagere klassen altijd weer dezelfde beginselen te onderwijzen. Van bevordering, van erkenning van wetenschappelijke of paedagogische verdiensten is geen sprake; daarbij is de bezoldiging zoo, dat hij ter nauwernood leven kan. Gebukt onder het eentonige van zijn arbeid, vaak nog gekweld door finantieele zorgen, leeft hij tot aan zijn dood meestal in dezelfde positie. Het is waarlijk niet te verwonderen, dat bij velen van bezieling niet veel meer te merken is, en dat zij zich op het ‘soliede’ en ‘degelijke’ gaan toeleggen. In Duitschland kan men tenminste nog den rang van Oberlehrer, den titel van professor en andere onderscheidingen krijgen. Zoo is nu eenmaal de mensch; er moeten menigmaal prikkels zijn, zal hij niet versuffen. Wil men dus ook in het vervolg het indringen van ongewenschte individuen beletten, wil men niet maken, dat juist de begaafdste en voor het onderwijs meest geschikte jonge menschen, door allerlei bezwaren bewogen, bij voorkeur

1) De laatsten komen tegenwoordig beter toegerust aan de gymnasia dan de eersten; zij hebben meer historie gestudeerd, en beter begrip gekregen van ontwikkeling in taal en litteratuur.

een anderen werkkring zoeken, men zal de leeraarsbetrekking maatschappelijk en finantieel moeten verbeteren.

En wat nu het gewenschte supplement der philologische studie betreft, het is hier niet de plaats en ik wil mij ook niet vermeten in bijzonderheden daarover aanwijzingen te doen. Dit is wel duidelijk, dat een beter begrijpen van de religieusphilosophisch-artistieke voel- en denkspheer der ouden moet worden nagestreefd, en ook een meer dan oppervlakkige kennis van het moderne geestesleven, daar de leeraars toch immers jongens te vormen hebben, wier heele denken en voelen in dat moderne wortelt.

Het ligt voor de hand, dat de aanstaande docenten, om iets te noemen, colleges zullen hebben te volgen in vergelijkende godsdienst-geschiedenis en mythologie, in ‘Erkenntniss-theorethische’ logika en psychologie,[1)] in paedagogick en kunstgeschiedenis. Het is ook absoluut noodig, dat er van een ‘aesthetische’ behandeling der schrijvers - er is ongelukkig geen beter woord! - meer werk wordt gemaakt. Een dieper begrijpen van den antieken geest waait ons modernen toch zoo maar niet aan! Hoeveel studenten en doctoren in de letteren zouden er zijn, die, alle phrases en naprateri terzijde gesteld, met de hand op het hart kunnen verklaren, dat zij werkelijk met ontroering de volle schoonheid voelen van Homerus en Thucydides, van Horatius en Tacitus? En dan zòò voelen, dat zij aan anderen, dat zij aan de jongens ook iets kunnen mededeelen en begrijpelijk maken van wat er leeft in hun eigen ziel! Dit is toch niet zoo gemakkelijk. Men moet zich in hun wijze van denken en voelen kunnen verplaatsen en bij hun moderne jongensbewustzijn, dat naar het romantische neigt, aanknoopingspunten zoeken. Het is een wonderlijke dwaling, dat de jongens vanzelf wel, zonder dat de onderwijzer hen voorbereidt, onder de lectuur den invloed der groote antieke schrijvers zullen ondergaan. Uit zichzelf begrijpen de jongens van de onbeschrijfelijke poëzie van Homerus al heel weinig;

1) Ik heb hier natuurlijk niet het oog op physiologische psychologie, als b.v. die van Wundt. Maar als door den professor in de wijsbegeerte eens eenige kapittels uit Taine's ‘de l'Intelligence’, of uit Höffding's Psychologie (die dikwijls zeer instructieve voorbeelden aan de oude litteratuur ontleent) met de studenten behandeld werden, dan zou dat hun gedachten zeer verhelderen en verruimen.

de gedichten van Heine b.v. bekoren hen veel meer. Zij vinden bij Homerus alles veel te gewoon, te eenvoudig, te nuchter en vanzelfsprekend. Die heerlijke objectiviteit, dat klare zien van de dingen, het fijn psychologische, de reine, echt-menschelijke, pieuse geest die er in spreekt, - dat ontsnapt hun geheel. Het is wel waar, men kan iemand een artistiek, een intuitief begrijpen niet ingieten, en ook hem het vatten eener synthetische eenheid niet door eenige kunstgrepen leeren. Maar men kan toch zooveel doen, om hem zelf te leeren vinden. Als iemand maar weet, dat er in een zekere richting iets te zoeken is, waarvan hij nog maar een flauwe voorstelling heeft, dan is er al veel gewonnen. Zijn ziel laat hem dan niet meer vrij; onwillekeurig gaat hij ook in de afzonderlijke data meer zien, dan hij er anders in zou gezien hebben, en zoo kan hij zich langzamerhand zelf tot begrijpen opvoeden.

In het algemeen moet het onderwijs aan de gymnasia *philosophischer* zijn. Ik zie hier in mijn gedachten al fijne en minder fijne glimlachjes op de lippen van enkele ‘hun zaken wetende’ docenten. Maar dit schrikt mij niet af. Onze tijd wordt gaandeweg rijp voor de philosophie. En vooral het jongere geslacht heeft er dringend behoefte aan. Ook de praktische, nuchtere, scherpzinnige Paulsen is van oordeel, dat wij op de gymnasia dien kant uit moeten. Ik geloof met hem, dat niets voor degenen, die de akademische studies zullen beginnen, zoo noodig is als een zekere, niet in bijzonderheden afdalende en voor hun bevatting berekende philosophische vorming en kennis. De jongens hebben vaak een waren dorst naar algemeene inzichten. Men moet maar eens zien, hoe zij er bij zijn, als men in de hoogere klassen een wijsgeerig begrip op eenvoudige, bevattelijke wijze met behulp van concrete voorbeelden met hen behandelt, en een verband, een eenheid tracht te brengen in hetgeen er verstrooid en vaak zwak bewust toch ook in hun geest opgestapeld ligt. Als aan de leerlingen door een bekwaam docent het een en ander was meegedeeld van psychologie, als eenige hoofdzaken der logika met hen waren behandeld, eenige ethisch-politische problemen besproken, - ik geloof, dat zij aan de akademie er ieder oogenblik de heilzame gevolgen van zouden ondervinden. Niet alleen zouden zij er dan lichter toe komen, later naast hun

vakstudie, aan philosophie te blijven doen; maar ook zouden zij vanzelf meer eenheid krijgen in hun denken en in hun vakstudie zelf vele bijzonderheden beter begrijpen. Maar, mij dunkt, het heeft veel voor, die philosophische kennis niet in aparte uren, in vakken gescheiden, mede te deelen. Juist de lectuur van bepaalde Grieksche schrijvers biedt een uitstekende gelegenheid om allerlei gewichtige philosophische begrippen en problemen te bespreken[1)]. Ik denk hier vooral aan Plato. Deze heeft op de gymnasia bij lange na niet de hem toekomende plaats. Is het niet een treurig teeken, dat de man, van wien men zou kunnen zeggen, dat hij in de wereld gezonden is om de menschen het nadenken over geestelijke dingen te leeren, op onze gymnasia bijna niet gelezen wordt? Men bewere niet, dat hij te moeilijk is. Dit is eenvoudig niet waar. Als de jongens in de lagere klasse niet te veel door grammatika en thema's maken zijn opgehouden, maar door veel en zorgvuldig lezen zich een praktische gemeenzaamheid met de taal hebben eigen gemaakt en ook over een voldoenden woordenschat beschikken, dan kunnen zij in de vijfde en zesde klasse zonder buitengewone inspanning het meeste van den Ion, Laches, Kriton, Gorgias, Hippias, van stukken uit de Politeia en den Phaedrus genoeg verstaan, om er van te genieten. De leeraar kan daarbij de leerlingen in hooge mate boeien en inspireeren, hun dialektisch vermogen oefenen en hun inzichten geven, waarvoor zij hun heele volgend leven dankbaar zullen zijn.

Maar ook van Aristoteles, Epiktetus, Seneca, Lucretius e.a. kunnen vele stukken groot nut doen. Aristoteles is te moeilijk, zal men zeggen. Ik geloof toch, dat men uit hem zeer goed een bloemlezing van niet al te moeilijke, hoogst leerrijke stukken ten gebruike der hoogste klasse zou kunnen samenstellen. En anders, laat men hem in een vertaling lezen.

In 't algemeen, als het onderwijs anders wordt, zullen vanzelf de onontbeerlijke hulpmiddelen wel volgen. Ik bedoel vooral bloemlezingen met aanteekeningen (in den trant van Prof. Woltjer's Serta Romana), uit schrijvers die moeilijk en voor de schoollectuur niet in hun geheel geschikt zijn, als:

1) Hoe leenen zich b.v. de tragici, Vergilius en Horatius tot het doen van uitstapjes op het gebied der psychologie!

Thucydides, Theophrastus, Aristophanes, Lucretius, Petronius etc. En dan de vertalingen. Wat is er toch tegen, om de leerlingen in de hoogere klassen wat meer met goede vertalingen in aanraking te brengen en deze bij het onderwijs naast de klassieke texten te behandelen? Daardoor zou menige les veel amusanter en leerrijker zijn. Als de onderwijzer b.v. een van die wonderbaar mooie brokken uit Thucydides of Tacitus eerst met de jongens in een vertaling las, zoodat zij in hoofdzaak den gedachtengang wisten en ook op allerlei ondergeschikte dingen voorbereid waren, en vervolgens dan den klassieken text met hen besprak en hen op alle schoonheden van uitdrukking, alle eigenaardigheden van stijl wees, telkens het oorspronkelijke met het hollandsch of duitsch der vertaling vergelijkende, zouden zij daar niet oneindig meer aan hebben, dan wanneer zij, na veel zwoegen en tobben, ten slotte dikwijls noch van het geheel, noch van de deelen het rechte vatten, en er even vreemd voor staan als in het begin?

Laten wij leeraren toch niet zulke dogmatische schoolmeesters zijn! En laten wij voor alles ons hiervan doordringen, dat wij de knappe en middelmatige jongens nooit mogen vervelen of zelfs onverschillig laten! Daarvoor is de tijd te kostbaar. Wij hebben niet het recht om, maar lukraak lezende uit de door de wet voorgeschreven auteurs, de leerlingen op te houden met oninteressante, nuttelooze, buiten hun horizont liggende dingen. Alle leerstof, die een gezonde jongen met gewonen aanleg niet prettig vindt, deugt niet voor hem[1)].

Juist omdat ik het gymnasiaal onderwijs lief heb en geloof, dat er zoo iets moois van groeien kan, verheugt het mij, dat het eens recht in de verdrukking komt. Daaruit moet iets goeds geboren worden. Want zooals het nu is, mag het niet blijven en behoeft het niet te blijven. Wij kunnen goede hoop hebben op de toekomst. Dit is toch niet te miskennen, dat de menschen steeds meer tot bewustzijn komen, dat zij steeds nuch-

1) Na de voltooiing van dit artikel ontvang ik de belangrijke, mooi geschreven brochure van dr. Leignes Bakhoven: Eenige Beschouwingen over de Propaedensis onzer Gymnasiasten. (Deventer, J.v.d. Meer.) Met blijdschap zie ik verscheidene der hier uitgesproken denkbeelden ook door hem verdedigd.

terder worden, eenvoudiger, ernstiger. Steeds meerderen zullen aan de gymnasia de gelederen komen versterken van hen, die niet meer gelooven dat de geestelijke dingen vergankelijke droombeelden zijn, maar doordrongen zijn van het besef dat deze wonderbare wereld geen onzin is, dat een God haar regeert, die ons leidt, ook waar wij van zijne leiding niet het geringste verstaan. Steeds meerderen zullen het begrijpen, dat wij niet zijn moeten: zulke verbazend wijze, mooi pratende, correct-volwassen menschen, die ons zelf en de wereld wel zoo ongeveer begrijpen en doorgronden, zoo geheel het tegenovergestelde van naieve kinderen. Overal bemerkt men, dat het sluimerende wakker wordt; dat nevels optrekken; overal, ook waar men het niet verwacht, op verborgen plekjes hoort men vroolijk het ritselen en ruischen van nieuwe, frissche geestesstroomen. Wij krijgen langzamerhand een beteren blijk op de werkelijkheid! Ja, wij worden reëeler.

En om het aankomende geslacht steeds meer de oogen te openen voor de groote realiteiten van het leven, daartoe kunnen weinige andere dingen ons zoozeer helpen als de aanraking met de Grieken, dat frissche, wonderbaar ideëel-reëele volk, dat in zijn beste geestesproducten even ver verwijderd is van een muf intellectualisme als van een oneenvoudige - juist heden ten dage dikwijls zoo onuitstaanbare-artistiekerigheid.

Laten wij daarom hopen en vertrouwen, dat zij die ons regeeren, niet te veel zien naar al het leelijke en gebrekkige van het heden, en dan, door utiliteitsoverwegingen geleid, een wetswijziging aannemen, die op het oog zooveel voor heeft, maar inderdaad op den duur aan het hoogste in ons geestelijk leven onherstelbare schade zal toebrengen; dat zij veeleer, door noodwendige verbeteringen van anderen aard in te voeren, bewerken dat al het goede, dat er in de tegenwoordige leeraren is, zich vrijer uiten kan, en dat ook in het vervolg de gymnasia steeds meer aan hun ware bestemming kunnen beantwoorden.

Wanneer het Grieksch als examenvak voor de meesten werd afgeschaft; de grammatikale dressuur en het thema's maken in de beide oude talen tot het allernoodigste beperkt; van accenten en andere overbodige dingen niet meer werd gerept; verder door een zorgvuldige regeling der lectuur het vervelende vermeden, het uitgekozene methodisch gelezen en daaraan

de behandeling van die algemeene inzichten en kennis werd vastgeknoopt, die de aanstaande man van studie dringend noodig heeft; wanneer uitdrukkelijk moeite gedaan werd om de oogen der leerlingen te openen voor alle schoonheden der oude litteratuur, kunst en wijsbegeerte; wanneer dan door een andere regeling van de akademische studie en het instellen van afzonderlijke staatsexamens voor de aanstaande taalleeraren en de verbetering hunner maatschappelijke positie de staat al het mogelijke deed om te zorgen, dat steeds meer waardige, universeel gevormde mannen zich tot het gewichtige leeraarsambt konden aangetrokken voelen, - dan zouden de gymnasia meer naderen, tot datgene wat zij bestemd waren te zijn: niet een agglomeraat van meer of minder nuttige vakken, maar de door een beginsel geleide, methodische propaedeusis voor een ieder wien het, naast de geschiktheid om door zijn kennis in de wereld nuttig werkzaam te zijn, te doen is om de hoogste cultuur des geestes.

B.J.H. OVINK.

De graaf de Mun.

I.

Het gebeurde te Parijs in December 1871, tegen het einde van ‘l'année terrible’. Diepe verslagenheid en moedeloosheid drukten, na de dagen van de Commune, voorafgegaan door al de ellende van den Duitschen oorlog, harten en geesten in Frankrijks hoofdstad ter neder. Toen kwam daar een kleine kring van nog jonge mannen te samen, om te overwegen, wat voor het land moest worden gedaan. Zij waren voor 't meerendeel jeugdige officieren van 't leger. Al de smart der nederlaag hadden zij geleden, en in de krijgsgevangenschap, gedurende de lange stilte, de groote lessen dier voorbeeldelooze ramp, straks gevolgd door de sociale uitbarsting te Parijs, overpeinsd. Te edel en te fier om te vertwijfelen hadden zij zich in gebed tot God gewend, van uit de hoogte kracht vragend om het vaderland te redden. Want zij begrepen, dat een herleving, in den goeden en waren zin van het woord, alléén mogelijk was door een religieusen omkeer van het gemoed. Het volk zelf moest in zijn hart zich bekeeren. Het drukke leven, de woelige arbeid der bedrijvige maatschappij, moest in de eerste plaats van andere beginselen uitgaan. Te midden van het dagelijksch sloven, moest het volk in zijn werk gaan begrijpen, dat het leven en zwoegen hier op aarde slechts onderdeel was van een eeuwig bestaan, begin van een gezamenlijke toestrooming tot God. Het leven en werken op aarde mocht niet als iets afgeslotens op zich zelf opgevat, de mensch zelf mocht niet als geïsoleerd individu beschouwd worden. De jonge mannen, die dáár in een der laatste weken van het jaar 1871 bijeenkwamen, be-

doelden dus voor het arbeidende volk een anderen geestestoestand, en eerst daarna andere instellingen of andere uiterlijke omstandigheden.

In den kring der jonge mannen, die dit overwogen, waren twee zielsvrienden, die te samen de veldslagen rondom Metz en later de opsluiting in Duitschland (Aken) hadden doorleefd. Beiden behoorden tot den hoogen adel. De één was de toen 30-jarige graaf Albert de Mun, officier der jagers te paard, de ander was de graaf de la Tour du Pin Chambly, kapitein bij de staf. Zij vooral waren zich bewust, dat redeneeren en bespreken iets ijdels was, wanneer het handelen niet volgde. Zij wilden een daad, die uitgangspunt voor verdere inspanning kon zijn. Nu was er reeds ergens te Parijs, op den boulevard Montparnasse, een kleine groep (‘cercle’) van arbeiders, sinds jaren dáár gevormd en gekweekt, die, te midden van allerlei rumoer en wereldsche opvatting van zaken, zich in de dagen van het keizerrijk had geoefend en gesterkt in een streng Catholiek christelijk leven. De oorlog en de opstand der Commune hadden die groep verstrooid; kleine schulden die deze arbeiderskring had aangegaan konden niet betaald worden; kortom de vereeniging was op 't punt om in de Parijsche maatschappelijke zee te verzinken. De geestelijke leider van de samenkomsten dier groep, Maurice Meignen, van de sociëteit van Saint-Vincentde-Paul[1)], gaf 't echter voor die arbeiders nog niet op; hij klopte aan allerlei deuren om onderstand en hulp. Zoo kwam hij ook bij de officieren de Mun en de la Tour du Pin, en deze gevoelden dadelijk dat hier een begin voor hun streven kon worden gemaakt. Dat was iets waaraan kon worden vastgeknoopt. Hier was een feit, een hoûvast voor daden. Meer en meer toch waren zij in hun ziel overtuigd geworden, dat de redding van hun land alleen mogelijk zou zijn, wanneer men in opvatting en arbeid absoluut brak met de stellingen der revolutie, met de zoogenaamde beginselen van 1789. Tijdens de inkerkering te Aken hadden zij met instemming het geschrift gelezen van den vermaarden Emile Keller,

1) De graaf de Mun heeft later, bij zijn begrafenis den 29 December 1890, op het kerkhof een lijkrede over hem gehouden. Zie ‘Discours et écrits divers da Comte Albert de Mun’, tome IV, 1895, pag. 307-311: vergelijk ook tome V, 1895, pag. 96/97.

zoo bekend door zijn later (clericaal) optreden in de parlementen der republiek na 1870, het boek dat den titel droeg van ‘l'Encyclique du 8 Décembre 1864 et les principes de 1789.’ Bij den val der Commune - dienst doende in het leger dat de opstandelingen bedwong - hadden zij, toen hun militaire plicht hen getuigen deed zijn van het zieltogen der arbeiderswijken, elkander, op den bloedigen heuvel van Belleville, huiverend in de oogen gezien en verstaan, dat dit ontzettend wee het logisch einde *moest* zijn van een samenleving enkel en alleen doortrokken van revolutie-hartstochten. Toen nu Meignen zich bij hen vervoegde werden zij innerlijk bewogen. Het bezoek, de ontmoeting, was voor hen een duidelijke aanwijzing wat te doen was: een teeken van Hoogerhand. De geestelijke was tot hen gekomen in hun militaire dienstzaal, een der vertrekken van de Louvre, van waar zij 't uitzicht hadden op het zwarte half geblakerde bouwval-geraamte van het paleis der Tuileriën. Dit grijnzend overblijfsel van de grootheid der eeuw, op een dag der ellende in vuur opgegaan door de barbaarschheid van het gepeupel, was als een sombere omlijsting der bede van Meignen. De twee officieren gaven hun hand en hun belofte. Eenige dagen later waren zij bij de groep der arbeiders in de wijk Montparnasse en hielden zij hun eerste samenkomst, waarbij ook tegenwoordig was de jongere broeder van Albert de Mun, Robert, die tot aan zijn dood, den 17^{en} Februari 1887 - hij was toen 47 jaar -, hun onafscheidelijke helper was.

II.

Zóó werd op het einde van 1871 gegrondvest ‘l'OEuvre des Cercles Catholiques d'ouvriers.’

Het doel was natuurlijk niet om enkel de groep van de wijk Montparnasse voor vallen te behoeden, maar om Parijs en voorts geheel Frankrijk te overdekken, en als 't ware te omstrengelen, met een netwerk van gelijksoortige stichtingen, waarin het Christelijk idee van leven en arbeiden tot zijn recht kon komen. Het zouden ‘cellen’ zijn van een nieuw levensbestaan. Op den bodem dier vereenigingen zou men dan het steunpunt vinden, van waar, in naam van het Catholieke stelsel, de worsteling kon aangebonden worden tegen de

Revolutie. De twee edellieden bedoelden dus een contrarevolutie op den grondslag van hetgeen het hoofd der kerk in den Syllabus van 1864 had geleeraard. Als middel daartoe werd in het eerste manifest, dat van hen uitging, voor de arbeiders aangegeven: de Catholieke associatie. Die associatie moest dan bezield zijn door een krijgshaftigen geest. Men sloot zich als soldaten aanéén, om stand te houden en op zijn tijd tegenover een vijandelijk leger voort te dringen. Toen Albert de Mun - want hij was de ziel van alles, het eigenlijke hoofd - den 10^{en} December 1871 zijn eerste rede hield in het locaal van den ‘cercle’ in de Montparnassewijk, wekte hij de daar vergaderde arbeiders, klein van getal, in dien geest op. Het was, volgens hem, voor een goed deel een geloofsdaad, die zij moesten volvoeren. Het werk was vol bezwaren, hij erkende het. De tegenwoordige leden zouden misschien de zege niet zien; maar hun lichtend voorbeeld zou werken. Vielen zij in den strijd, dan zou met hen geschieden, wat in den tijd der kruistochten pleegde gedaan te worden. In die dagen legde men een gesneuvelde neder op den grond met gevouwen handen in de houding van het gebed, want men onderstelde dat hij op geen andere wijze kon zijn gestorven. Het gebed, de overgave aan God, de verbinding van de aarde aan den hemel, moest ook nu weder het parool van allen zijn. Vast moesten de arbeiders begrijpen, dat de Revolutie van 1789 inderdaad voor de arbeiders het ware kwaad was geweest. Duidelijk moesten zij inzien, dat het begrip van absolute vrijheid, vrijheid van arbeid, inderdaad een valstrik voor hen was geworden. De waarachtige vrijheid kwam uit andere bron, uit hooger oorsprong.

Bij onzen graaf Albert de Mun had, wat hij in dit opzicht verkondigde, voor een deel zijn oorsprong in de familie-traditie van den kant der moeder, eene de la Ferronays. Men herinnert zich wellicht die moeder. Ruim dertig jaren geleden toch werd geheel de beschaafde lezende wereld in Europa verrast en verrukt door de verschijning van een boek, dat den eenvoudigen titel droeg van: ‘Verhaal eener zuster’. Het waren herinneringen der familie de la Ferronays, een geslacht dat in de politiek zekere beteekenis had tijdens de Restauratie. Het verhaal, door Mevrouw Craven geschreven, hield zich vooral bezig met de liefde en het lijden van

graaf Albert de la Ferronays en van zijn schoone Russische vrouw Alexandrine Alopëus. Zoovelen in die dagen - toen het boek voor 't eerst uitkwam - dweepten met de beide edele gestalten, op wie een straal uit den hemel scheen te zijn nedergevallen. Men had misschien terecht haast enkel oogen voor Alexandrine. Toch waren er, naast deze fijne, teedere harmonieuse verschijning, in het boek nog enkele andere figuren geschetst. Allereerst van Albert's zuster Eugénie. En deze zuster, met haar open stralend gelaat, vroeg zeer zeker ook de opmerkzaamheid. Haar was eigen de meest actieve godsdienstige overtuiging. Haar geïnspireerde woorden deden denken aan verheffingen van de heilige Thérèse. Zij leefde in de hoogte, met den blik steeds naar boven. Door zachte zorgen omgeven, werd zij echter allengs meer naar de aarde getrokken: zij verzoende zich met de wereld, ging zelfs een zeer gelukkig huwelijk aan met den graaf de Mun, die haar, als bode uit hemelsche gewesten, op zijn kasteel de Voré binnenleidde, om het eigen huishouden en vooral de armen in de buurt te verzorgen. Zij leefde echter niet lang. Zij stierf in April 1842, nadat zij achtereenvolgens twee zonen, Albert en Robert, aan haar man had geschonken. Welnu, de oudste van die twee broeders was onze Albert de Mun: en de zoon heeft, in zijn actief religieus werk, slechts de vingerwijzing der jong gestorven moeder gevolgd[1)].

Voorzoover zijn godsdienstige overtuigingen in sociale richting een meer practischen vorm kregen, kunnen wij, naast deze eerste bezieling van de moeder, nog op drie invloeden van karakters wijzen, die vormend en leidend zijn denkbeelden hebben gepreciseerd. Wij noemen Ozanam, Augustin Cochin en Le Play.

Frédéric Ozanam, die van 1813 tot 1853 leefde, is onder de geleerden bekend genoeg door zijn studie over Dante en de Franciscaansche dichters. Maar de hoogleeraar, al zat hij op den stoel van Fauriel, is misschien bij 't tegenwoordig geslacht vergeten of in zijn letterkundige onderzoekingen voorbij gestreefd. Niet verflauwd echter is de herinnering aan zijn maatschappelijke daad, wier beteekenis zoo schoon door Lacordaire, in zijn in 1856 verschenen biografie van

1) Vergelijk ons opstel: ‘Herinneringen der familie de la Ferronays’, opgenomen in den bundel ‘Studiën en Schetsen’, en daarvan pag. 154.

Ozanam, is geschetst. Toen hij, twintig jaar oud, uit Lyon in Parijs kwam, om dáár zijn rechtsgeleerde studiën te voltooien, trof hem in de groote wereldstad één bizondere zaak, namelijk, de bittere verwaarloozing der arme klassen. Geloovig catholiek christen vertrouwde hij op de vestiging van het koninkrijk Gods op aarde door de menschen. Maar hoe weinig werd door de echte christenen onder de meer welgestelde klasse gedaan, om dat rijk te verwezenlijken! En in tegenoverstelling van die lauwheid waren reeds de Saint-Simonisten begonnen hun leer te verbreiden, en uit gansch andere beginselen aanhangers op te roepen om het lot der onterfden zich aan te trekken. Toen meende Ozanam, dat voor hem en voor alle christenen het oogenblik gekomen was, om in naam van het Evangelie de zaak der armen ter hand te nemen. Hij riep zeven jonge vrienden tot zich en stichtte in Mei 1833 met hen ‘la Société de Saint-Vincent de Paul.’ Terwijl de Saint-Simonisten een theorie ontwikkelden, die, volgens hen, de wereld moest vernieuwen, zouden Ozanam en zijn vrienden, zonder op zoo hoog een programma zich te beroepen, meer bescheiden en nederig een vaste dagelijksche taak volvoeren. Zij gingen arme wijken bezoeken en traden de kamers in waar zich de ellende verborg. Men zag hen, zoo even nog scholieren, met den blos der jeugd op 't gelaat, de weerzinwekkende vuile verblijven der armoede en der ondeugd binnenstappen, om aan onbekende lijdende medemenschen een visie van chariteit te brengen. Zij wandelden stil hun weg, zonder ophouden, zonder ontmoediging, zonder onderscheid te maken tusschen de personen wien zij hulp en troost konden brengen. Zij bleven een kleine kern, al breidde zich hun getal en invloed uit. Twintig jaren later, in 1853, in een bijeenkomst te Florence, kon Ozanam de volgende woorden spreken. ‘In plaats van acht zijn wij tegenwoordig twee duizend in getal, en wij bezoeken regelmatig vijf duizend huisgezinnen, dat is ongeveer twintig duizend armen, of het vierde deel der armen van Parijs.’ Hij zeide dit met lichte voldoening. Overigens was zelfverheffing volkomen vreemd aan de leden der societeit van Saint-Vincent de Paul. Zij hadden niet geredeneerd, maar eenvoudig-weg getoond, hoe men de trap der armen (‘l'escalier des pauvres’) weder opklimt.

Wat Ozanam uit diep religieus gevoel ondernam, een strijd

tegen zonde en ellende, werd op andere meer administratieve wijze door Augustin Cochin te Parijs beproefd. Deze uitnemende man, die van 1823 tot 1872 heeft geleefd, kwam niet uit de rijen der geleerden, maar uit de kringen der hooge rijke Parijsche burgerij. Reeds in de zestiende eeuw behoorde zijn familie tot den stedelijken raad en overheid van de hoofdstad. Hij-zelf heeft grooten invloed in allerlei industriëele en financiëele kringen van Parijs uitgeoefend, een invloed die goed geteekend is in de uitnemende beschrijving, welke de graaf de Falloux in 1875 van hem heeft uitgegeven. Het gold bij Cochin vooral een bestrijding van de ramp van het pauperisme met middelen aan 't christendom ontleend. Hij was op dat terrein een beproefde gids en een ordelijk uitdeeler van milde gaven. Hij zorgde voor de armen van zijn buurt. Maar hij hield zich niet enkel bezig met den arbeid, de huisvesting, het voedsel en de besparing van den werkman: hij bemoeide zich ook met de ontspanning en het geestelijk onderricht der armen. Zijn toeleg was om de Parijsche arbeiders, en ook de jonge lieden die uit de provincie kwamen om in de hoofdstad werk te vinden, te onttrekken aan de duizenderlei gevaren en valstrikken die den werkelooze omringen. Vooral voor den Zondag der arbeiders wilde hij zorgen, leeskamers, uitspanningszalen voor hen openen. In dien geest was hij het, die den stoot had gegeven tot die groep (‘cercle’) van catholieke arbeiders, welke, onder leiding van Meignen op den boulevard Montparnasse was opgericht, en wier bestaan - zooals wij zagen - een hefboom in 1871 werd voor onzen graaf de Mun. Cochin werkte rusteloos voort in zijn christelijke bemoeiingen voor de armen. Zijn trouwe vrienden, vooral uit de liberaal-catholieke richting, Montalembert, Albert de Broglie, Kolb-Bernard, steunden hem met al hun krachten. Toen, na den oorlog van 1870/71, Thiers Frankrijk hoopte te doen herleven, had hij ook op Cochin 't oog gericht. Eerst dacht men hem maire van Parijs te maken. De tijden schenen echter nog niet rijp. Voorloopig werd hem de prefectuur van Versailles gegeven, in welke betrekking hij echter spoedig stierf.

Naast de uitstraling van het voorbeeld van Ozanam en Cochin zien wij op de Mun den invloed der geschriften van

Le Play. Onberekenbaar is de inwerking van dezen man op Frankrijk geweest. Hij is een dergenen, die voor Frankrijk de realistische studie der sociale economie of liever de op waarneming der feiten gebaseerde leer der maatschappij aan de orde heeft gesteld. Voortgekomen uit de rangen der ingenieurs, doorkneed in alle vragen van het mijnwezen, heeft hij gedurende een lang leven (hij leefde van 1806-1882) zich gewijd aan de observatie van de bouworde der maatschappij over de geheele wereld, om, naar aanleiding van die volgens een vaste methode verkregen ervaring, aan het Frankrijk zijner dagen berispenden raad en voorlichting te geven. Een maatschappelijke hervorming moest plaats hebben, zoo leerde hij. Drie begrippen, in de achttiende eeuw tot wasdom gekomen, hadden, volgens hem, Frankrijks geest en gemoed bedorven. Vooreerst het begrip der natuurlijke ontwikkeling van den mensch tot volkomenheid, in dien zin, dat ieder mensch bij zijn geboorte reeds de kiemen der ‘perfectie’ in zich meent te dragen, welke voorts op geleidelijke wijze zich bij hem ontplooien. Dan het begrip der volkomen gelijkheid onder de menschen, dat hen er toe drijft het gezag der sociale autoriteiten op elk gebied te ontkennen of te miskennen. Eindelijk het begrip van 't recht van weêrstand tegen de tucht aller leidende en dwingende instellingen en dus tegen de sociale orde. In tegenoverstelling van die drie valsche begrippen, wees le Play op de traditie van alle volken, en op de vaste regelen die deze volken overal in hun leven eerbiedigden en eerbiedigen. Wat voor Frankrijk te doen is, was volgens hem niet zoo ingewikkeld als 't scheen. In kort begrip was het besloten in den inhoud van de tafelen der Tien Geboden. Hij wilde Frankrijk weder nopen tot opvolging van d'aloude wet. Dáár werd de gehoorzaamheid aan God op den voorgrond gesteld, en werden uit de plicht dier gehoorzaamheid alle verhoudingen onder de menschen afgeleid. Dien weg volgende, kon men er nu, volgens le Play, weder toe komen, het gezag zoowel van den vader, als van den arbeidspatroon te eerbiedigen. Maar de sociale autoriteiten zelven moesten ook van hun kant beginnen met scherpe naleving van de Tien Geboden. Zij moesten in de praktijk het voorbeeld geven: - opstellen een ‘verklaring’ der plichten van den mensch in tegenoverstelling der rechten van den mensch,

plichten die zij dan zelven op de meest stipte wijze moesten vervullen: - dan moesten zij de erfopvolging der oude tijden wederom doen herleven, in plaats van de gedwongen verdeeling van het erfgoed onder alle kinderen toe te passen: - zij moesten het familie-leven weder in eere stellen en het huisgezin met zijn eerwaardige gewoonten als bolwerk en hoeksteen der maatschappij weder stevig bevestigen: - eindelijk moesten zij in de kerk, dat is voornamelijk de Catholieke kerk, de vingerwijzing zoeken naar hetgeen in hoogeren zin voor alle levensbetrekkingen kon worden geëischt. Zóó alleen kon weder opgebouwd worden de werkplaats, waarin de arbeiders vastheid van bezigheid, lust tot sparen, ordelievendheid, zin tot aanéénsluiting en gevoel van zelf beperking in praktijk zouden brengen. Het moest dan zijn een samenstel van regelen, die voor den arbeider tot vaste gewoonten, tot ‘coutumes’ konden worden, een atmosfeer waarin hij zich inleefde, waarin hij volle gezondheid kon inademen, gewoonten, die - daar zij als van de warmte van den huiselijken haard zelven uitstraalden en de werkplaats tot een verlengstuk van het familie-leven maakten - de sociale orde konden terugbrengen. Op breede wijze zou overal in elk bedrijf, in elke fabriek, verwerkelijkt worden het ‘patronage’, de zegenrijke kant van het patroon-zijn. De patroon in het werk werd dan niet anders dan de op een andere plaats zich bewegende huisvader. Aan beiden werd van-zelf, door de naleving der op de goddelijke orde steunende gewoonten, de vereischte gehoorzaamheid dan willig gebracht. Le Play, de ontwerper en rangschikker van een der schoonste internationale industrie-tentoonstellingen, die Parijs gezien heeft - de expositie van 1867 - bepleitte zonder ophouden, dat Frankrijk, eerst langs den weg der bovengestelde methode, niet alleen voor het product maar ook voor den producent zou kunnen zorgen.

De drie verschillende methodes, door Ozanam, Cochin en Le Play[1)] achtereenvolgens aangewend of bepleit, werden nu in het brein van den jongen graaf de Mun - als door de

1) De uitingen zelven van den graaf de Mun over die drie voorgangers kan men vinden in zijn redevoeringen. Over Frédérie Ozanam, zie Discours, Vol. I, 3e Edition, p 517: over Augustin Cochin, Discours, Vol. I, 3e Edition, p. 2: en over Le Play, Discours, Vol. I, 3e Edition, p. 367.

bezieling der moeder - tot een eigenaardig parool geresumeerd, dat, volgens hem, een beroep kon en moest doen op de tijden die kwamen. Het was een leer der contra-revolutie, die hij zou prediken, maar niet met een richting op het verleden, met een zin en roeping om de traditie van gisteren weder te doen herleven, neen, met de strekking om een nieuwen tijdkring ook met nieuwe beginselen aan te vangen. Zijn medestanders zouden soldaten zijn van een leger der volgende eeuw: ridders van een kruistocht der toekomst. Eng en vast zou hij zich aansluiten aan de kerk. Hij meende, met open vizier en met den christelijk-catholieken degen in de hand, zich uitdagend te kunnen plaatsen vlak tegenover de revolutionaire anarchie, die hij in de Commune na den oorlog van 1870 had aanschouwd. Hij wilde nu onder één vaandel roepen de aanhangers van het oude catholieke geloof, die hij met nieuw vuur zou bezielen, om ze allen in slagorde te plaatsen tegen de mannen van het socialisme. Hij ging uit van de gedachte, dat men dit socialisme alleen kon overwinnen, wanneer men tegenover dat streven een hooger, d.i. godsdienstig ideaal kon plaatsen. Slechts moest men zich dan hoeden het hedendaagsch socialisme te miskennen; men moest begrijpen, dat de socialisten nog iets anders waren dan een hoop immoreele wezens, die de begeerige handen uitstrekten naar andermans goed. Hij zag den vijand in gansch ander licht. Maar onbetwistbaar was het, volgens hem, dat de strijd met die macht moest worden gestreden. ‘Dieu le veut’, riep hij uit.

III.

De ‘Cercles’, die hij ging oprichten, waren uitingen en vormen van een Catholieke associatie. De naam van ‘cercle’ werd behouden, omdat de groep van de wijk Montparnasse, die toch eigenlijk de wieg van geheel het werk was, dien naam droeg. Maar de groepeering zelve der elementen van de nieuwe ‘cercles’ werd gaandeweg geheel en al uitgebreid en aan allerlei werkzaamheid en ontwikkeling aangepast. Het zou blijken, dat in de toepassing een groote verscheidenheid mogelijk was. In de redevoering, die de graaf de Mun den 11^{en} September 1896 te Landernau, bij

de sluiting van een gewestelijke vergadering van 'l'OEuvre des cercles' hield[1)], heeft hij - toen hij een blik op de afgeloopen vijf-en-twintig jaren wierp - nog eens goed en scherp het eigenlijke idee der 'cercles' trachten uitéén te zetten. Hij wees er op, dat de daad, die in 1871 ondernomen werd ten behoeve der sociale beweging, hierin bestond, dat catholieke christenen toen begrepen, dat, bij 't gapen van den afgrond waarin Frankrijk dreigde te storten, iets *gedaan* moest worden. Men moest in dien afgrond zijn eigen hart storten. Men moest de kleinen dezer aarde, de zwakken, de lijdenden, hen die bedrogen of overweldigd werden, weder lief hebben. Het werk ging dus uit van een toewijding der hoogere klasse. Zij die door geboorte, opvoeding, fortuin of betrekking een zekere superioriteit in het leven hadden, een voordeel of macht over anderen bezaten, zij moesten zich wenden en buigen tot de op lageren trap arbeidende broeders en zich zelven aan hen geven. Men ging dus uit van de ongelijkheid op aarde, droomde niet van een nivellement van allen: maar men stelde dadelijk op den vóórgrond, dat de sociale taak bij uitnemendheid daarin bestond, om de twee klassen, die de Revolutie had geïsoleerd en die het socialisme tegen elkander ten krijg wapende en voerde, tot elkander te brengen in een hartelijke verstandhouding van wederzijdsch vertrouwen, van over en weder te bewijzen diensten, in een bescherming van gemeenschappelijke en in een verzoening van tegenover elkander staande belangen. De hoogere standen vervulden dus in het werk der 'cercles' een patronaat. Een patronaat op catholieken grondslag. Want het was het kruis van Christus dat hoogeren en lageren hier vereenigde. Alléén die liefde voor het kruis was sterk genoeg om den haat van de wereld tegen den Christus te overwinnen. Men deed dus allereerst een beroep op het hart. En dan nam men op elke plaats, waar men de 'cercles' kon vestigen, al de menigvuldige en omvangrijke onderwerpen der sociale werkzaamheid als in studie. Overal in Frankrijk vestigde men nu deze 'cercles', leunend vooral tegen de muren en instellingen der Catholieke kerk. Men ging geleidelijk van uit Parijs voorwaarts, van de éene fransche stad naar de andere, van het ééne dorp naar elders.

1) Het 'Discours' is uitgegeven te Morlaix, Imprimerie A. le Goaziou, 1896.

Waar in Frankrijk de industrie schoorsteenen deed rooken, riep men zoo mogelijk de vereenigingen in 't leven. Onder de landbouwers van Bretagne vond men een steunpunt. Kortom het werd allengs een groote keten van allerlei verschillende groepeeringen. Frankrijk werd daarvoor verdeeld in zes gewesten (‘régions’), deze weder in provinciale subdivisiën en dan weder in diocesen ingedeeld. In elk gewest, in elke provincie, in elke diocese werd een man aangewezen, die de leiding der propaganda en der zelfopoffering zou hebben. Die mannen kwamen telkens te samen en traden in overleg, om met steeds hernieuwde warmte in het geheele netwerk der ‘cercles’ den geest der gemeenschap te storten.

Een algemeen reglement voor al die ‘cercles’ bestaat niet. Er zijn slechts locale of plaatselijke reglementen vastgesteld. Er is dus nog al verschil en afwijking, wanneer men de regels van enkele der ‘cercles’ van de steden naast die van het platte-land legt. Wij zijn niet in de gelegenheid geweest vele van die reglementen te bekomen. Wij wijzen als types slechts op de verordeningen voor de Parijsche ‘cercles’, en op de beschrijving van den ‘cercle’ te Val-du-Bois bij Rheims.

Wat Parijs betreft: zoo teekenen wij op, dat aldaar verschillende ‘cercles’ bestaan. Wij hebben dien van den Boulevard Montparnasse reeds genoemd, en vermelden dien van de wijk Belleville-Ménilmontant, voorts dien van de wijk Sainte Geneviève, waaraan, vooral door de zorgen van Robert de Mun, een in Griekschen stijl gebouwde kapel (in de rue des Carmes 15) werd toegevoegd. De Parijsche reglementen voor die ‘cercles’ bestaan nu uit twee deelen, eerst eenige artikelen van algemeene strekking over grondslagen en doel van het geheele werk (‘l'oeuvre des cercles catholiques d'ouvriers’) en dan regelen meer bepaald voor Parijs vastgesteld[1)]. - In de eerste afdeeling trekken de artikelen 1, 4 en 6 onze aandacht. Zij luiden aldus: Artikel 1. Het werk der catholieke ‘cercles’ van werklieden heeft tot doel de toewijding der besturende klasse (classe dirigeante) jegens de arbeidersklasse: tot beginselen de bepalingen der Kerk over haar

1) Wij gebruiken het ‘Règlement Général des Cercles Catholiqus d'Ouvriers de Paris’, dat in 1889 is uitgekomen ‘an secrétariat de l'Oeuvre, 262 boulevard Saint-Germain’. Het wordt ingeleid door een ‘breve’ van paus Pius IX van 2 October 1874.

verhouding tot de burgerlijke maatschappij: en tot vorm de catholieke ‘cercle’ der arbeiders of de christelijke corporatie. Het plaatst zich onder de hoede van den Paus en de bisschoppen van Frankrijk. De leden zijn verbonden door een godsdienstigen band. Art. 4. De actie van het geheele werk (‘l'OEuvre’) wordt, onder leiding van een comité-generaal genaamd ‘Comité de l'OEuvre’, uitgeoefend door catholieke associaties, die in de besturende klasse gerecruteerd worden en georganiseerd zijn in ‘locale comités.’ De leden van dat comité vereenigen zich onderling door een openbare en persoonlijke adhaesie aan de algemeene regelen van het ‘OEuvre’ en door het aannemen van zijn godsdienstigen band. Het ‘Comité de l'OEuvre’ heeft tot taak voor het ‘werk’ propaganda te maken, den geest daarvan in stand te houden en de éénheid daarvan te waarborgen. De ‘locale comité's’ hebben tot roeping om in de arbeidersklasse associaties op te richten en in stand te houden, welke den vorm en den naam aannemen van Catholieke associaties. Art. 6. De aldus geconstitueerde ‘cercles’ zijn middelpunten van vereeniging, waar de leden der arbeiders-associatie moeten vinden: *a*. een wijkplaats om hun geloof, hun zeden en hun vaderlandsliefde te bewaren of te doen herleven: *b*. den georganiseerden dienst der religieuse praktijk en der christelijke liefde: *c*. economische instellingen: *d*. middelen om zich te onderwijzen: *e*. fatsoenlijke ontspanningen.

De tweede afdeeling der Parijsche reglementen treedt in meer bijzonderheden voor de Parijsche locale omstandigheden. Nadat art. 1 heeft vermeld, dat de catholieke associaties van Parijs zich plaatsen onder het patronaat van den Heiligen Jozef, bepaalt art. 2 het volgende: ‘Het locale comité der catholieke “cercles” te Parijs, dat door het “Comité de l'OEuvre” belast is met de leiding van het “werk” in het diocese van Parijs, stelt bij elken Parijschen “cercle” een wijksraad (“Conseil de quartier”) in, welke tot taak heeft dien “cercle” in stand te houden, de gedachte daarvan te handhaven en te waken voor zijn zedelijke en stoffelijke belangen. Art. 3 omschrijft de bevoegdheden en werkkring van den voorzitter van dien wijksraad. Art. 4 bepaalt de indeelingen van dien wijksraad. Het “Conseil de quartier” is ingedeeld in vier secties onder het gezag van den secretaris-generaal.

De eerste sectie omvat de propaganda: de tweede sectie de vragen van het inwendig beheer van den “cercle”: de derde sectie de financiën, en de vierde sectie het onderwijs.’ Art. 5 geeft de classificatie der leden. De ‘cercles’ bestaan uit vier soorten van leden: de candidaten, de ‘sociétaires’ (verdeeld in actieve en geagregeerde sociétaires), de geagregeerde leden en de geassocieerde leden. Ieder ‘cercle’ heeft voorts een directeur, een inwendigen raad, (‘conseil intérieur’), een president en twee vice-presidenten. Een kapel is in elk der ‘cercles’ gevestigd; een aalmoezenier, wiens keuze goedgekeurd is door den aartsbisschop van Parijs, wijdt zijn diensten aan al de leden van den ‘cercle’. Hij heeft recht van contrôle op de boekerij en op de keuze der ontspanningen. Een ‘bulletin’, samengesteld door de zorgen van de tweede sectie van het Parijsche comité, stelt op periodieke wijze de ‘cercles’ en associaties, die daartoe behooren, in onderlinge gemeenschap. - De volgende §§ van deze tweede afdeeling van het reglement houden zich vooral bezig met meer preciese omschrijvingen der classificatiën der leden en der bevoegdheden van de besturen. Wij teekenen omtrent de ‘sociétaires’ en de leden het volgende op uit de artikelen 13, 17 en 18. De sociétaires zijn het eigenlijke lichaam van den ‘cercle’. Zij zijn verdeeld, zoo als wij zagen, in actieve en geagregeerde sociétaires. De eersten zijn kiezers en verkiesbaar. De tweeden zijn enkel kiezers: tot die categorie behooren de patroons, de militairen en de vreemdelingen. Wat de *leden* betreft zegt art. 17: ‘de sociétaires, die verplicht worden Parijs te verlaten door terugkeer in hun provincie, militairen dienstplicht enz., blijven aan den “cercle” verbonden door den titel van geagregeerd lid. Zij ontvangen de rapporten en mededeelingen die hen op de hoogte van het leven in den “cercle” houden.’ ‘De geassocieerde leden zijn zij, die, niet behoorende tot den arbeidersstand, lid begeeren te worden van een “cercle” van arbeiders, als bewijs van sympathie en eensgezindheid onder de verschillende klassen der maatschappij. Zij betalen dezelfde geldelijke bijdrage als de “sociétaires.” Zij kunnen de gewone en algemeene samenkomsten bijwonen; maar zij nemen geendeel aan de verkiezingen en mogen geen functie van den “cercle” waarnemen, met uitzondering van het presidentschap van de Conferentie van Saint-Vincent de Paul.’ Zij zijn dus

eigenlijk de begunstigers. - Eenige bepalingen omtrent den geest en arbeid der ‘cercles’ besluiten deze tweede afdeeling van het reglement. Op den voorgrond staat, dat de leden van een ‘cercle’ als het ware een familie vormen, en dus onderling de betrekking tot elkander hebben als van bloedverwanten. De geldelijke bijdrage, die van elk lid geheven wordt, wisselt van 50 centimes tot 1 franc per maand. Omtrent de verschillende instellingen van elken ‘cercle’ bepaalt art. 54 het volgende: Verschillende instellingen zullen zooveel mogelijk door den wijksraad (Conseil de quartier) worden gevestigd, te weten: 1°. gemengde professioneele syndicaten van patroons en werklieden voor elk vak; 2°. geregelde vergaderingen van gedelegeerden uit de werkplaatsen der wijk voor de propaganda van den ‘cercle’ en der corporaties; 3°. wetenschappelijke en literaire voordrachten, speciale bijeenkomsten voor de studie van sociale en arbeiders-questies, een bibliotheek samengesteld uit werken over letterkunde, geschiedenis, kunstnijverheid en op industrie toegepaste wetenschap, dagbladen, maandschriften en publicaties betreffende de verschillende ambachtsvakken; 4°. een ‘societé de secours mutuel et de retraite’, genaamd *de familie*, bekrachtigd door den staat en opengesteld voor alle leden van de Parijsche cercles; 5°. een spaarbank aan den ‘cercle’ verbonden; 6°. de conferentie van Saint-Vincent de Paul voor huis-onderstand van de armen der wijk; 7°. een godsdienstige vereeniging onder het patronaat van ‘Jésus ouvrier’, volgens de usantie van iederen ‘cercle’; en voorts elke andere instelling van toewijding en voorzorg, die door de omstandigheden in het belang der zedelijke en stoffelijke verhoudingen der leden van den ‘cercle’ kan worden in 't leven geroepen. Vermelden wij ten slotte, dat de leden van den ‘cercle’ in het bezit kunnen komen van een ‘livret-diploma’. Dit livret is het uiterlijk teeken der christelijke associatie. Het wordt aan de leden, die door dienstijver het verdienen, met zekere plechtigheid uitgereikt. Het is voor hen een bewijs waaraan zij zich kunnen herkennen, het beteekent zedelijken steun en materieele hulp. De werkman, die naar een andere stad of naar een anderen ‘cercle’ verhuist, moet telkens dat ‘livret’ laten viseeren en afstempelen.

Dit wat de ‘cercles’ te Parijs betreft. Als type van de inrich-

ting van zulke ‘cercles’ op het platteland, waar zij meestal verbonden zijn aan één bepaalde fabriek, en waar zij dus met de inrichting en organisatie dezer speciale fabriek zich moeten verééenzelvigen, wijzen wij op den kring van de ijzerfabriek te Val-du-Bois bij Rheims, een werkplaats bestuurd door den besten medehelper van de Mun, den industrieel Léon Harmel[1]. Harmel heeft in zijn fabriek 1200 arbeiders en arbeidsters in dienst, die hij niet enkel als arbeidspatroon maar ook als zedelijk directeur leidt. Hij vereenigde geheel zijn arbeidspersoneel tot een ‘cercle’. Hij heeft zijn arbeiders en arbeidsters daarvoor ingedeeld in vier groepen van associaties, die 1° de fondamenteele associaties, 2° de corporatieve en economische instellingen, 3° de instellingen van zedelijk behoud en 4° de godsdienstige werken omvatten. Al die groepen zijn op zuiver catholieken grondslag gevestigd: de solidariteit die zij erkennen is een confessioneele solidariteit: elke groep, ja elke sectie, heeft een vasten kerkelijken feestdag in het jaar: de leden komen samen des Zondag-middags. De algemeene associatie der mannen, open voor alle mannelijke arbeiders boven de 18 jaren oud, is de kern van den ‘cercle.’ De 300 leden daarvan hebben te hunner beschikking een ruime zaal, goed verlicht, met zes billarten, een bibliotheek waaruit zij boeken kunnen lezen, een buffet en allerlei speeltuig. Men geeft in die zaal lezingen, houdt cr debatten en voorts elke maand een algemeene vergadering van arbeiders, waarop de sociale en economische questies kunnen worden behandeld. De jongelingschap van dertien tot zestien jaren oud heeft ‘le petit cercle’, en de kinderen die nog ter school gaan hebben de associatie van Saint-Louis de Gonzague. De vrouwen en

1) Raadpleeg Nitti, ‘le Socialisme Catholique’, 1894, pag. 304-309. Zie voorts een beschrijving van den Cercle de Val-du-Bois in de Revue de Paris van 15 September 1897, pag. 289 vlg., een artikel van Henri Bérenger. Van Léon Harmel zelven zijn twee redevoeringen over het werk der ‘cercles’ verschenen, beide te Lyon gehouden, de ééne 24 November 1887, de andere 27 November 1887 uitgesproken; de eerste is te Lyon, de tweede te Parijs uitgegeven. Deze stukken bevinden zich in de Fransche Nationale Bibliotheek te Parijs. Belangrijk is zijn aandeel geweest op het ‘Congrès Ouvrier régional’ van Rheims in Mei 1893, welk congrès op zijn initiatief tot stand kwam. Dáár outvouwde hij de leer over het budget van den werkman. Hij kwam tot een cijfer van jaarlijksche uitgaven voor het arbeidersgezin van 1570 francs. Zie Léon Grégoire, ‘le Pape, les Catholiques et la Question Sociale’, tweede druk, 1895, pag. 78.

meisjes zijn ingedeeld in secties onder het opzicht van zusters ‘du sacré coeur,’ welke zusters ook het onderricht geven. De moeders van huisgezinnen hebben een associatie van ‘dames patronessen.’ Een ‘société de jeunesse’ is ingericht voor de jongelingschap: zij organiseert zondagsfeesten, dramatische voorstellingen, sport-spelen, lezingen en koraalzang-oefeningen. Geheel de industrieele kolonie van Val-du-Bois wordt bestuurd door een boven de werklieden staand centraal comité, samengesteld uit leden der familie Harmel, de geestelijken van het oord, en eenige hoofden der werkplaatsen. Dit comité beslecht alle conflicten.

De inrichting der ‘cercles,’ zooals zij te Parijs en te Val-du-Bois wordt waargenomen, is nu met allerlei wijzigingen, door verschillende plaatsen en omstandigheden veroorzaakt, de inrichting der ‘cercles’ in 't algemeen voor het gansche land. Men telt thans in het jaar 1897 ongeveer drie duizend van zulke ‘cercles’ in Frankrijk, die jonge en oude arbeiders telkens vereenigen in bepaalde lokalen, waaraan dan meestal een kapel is verbondon. Na 1873 zijn jaarlijks in Mei of Juni algemeene vergaderingen van al de ‘cercles’ gehouden, op welke vergaderingen de graaf de Mun dan een groote rede uitsprak, en als 't ware een ‘revue’ heid van de krachten die zich voor het groote werk hadden aanéengesloten. De beste van zulke toespraken - die uitgesproken op de derde algemeene vergadering van 1875, op de vierde van 1876, op de vijfde in 1877, op de zesde in 1878, op de zevende in 1879, op de negende in 1881, op de tiende in 1882, op de twaalfde in 1884, op de veertiende in 1886, op de vijftiende in 1887 - vormen het hoofdbestanddeel van het eerste deel der redevoeringen van de Mun, het deel dat de ‘Questions sociales’ behandelt, waarvan in 1895 een derde druk is verschenen: de van 1887 tot 1895 uitgesproken redevoeringen van den graaf bij gelegenheid der algemeene vergaderingen van het ‘OEuvre des cercles catholiques’ zijn opgenomen in het vierde en vijfde deel zijner redevoeringen, welke, onder de breederen titel van ‘Discours et écrits divers’ mede in 1895 zijn verschenen. De belangrijkste dier redevoeringen is misschien die te Saint-Brieuc, den 19 November 1893 gehouden, welke op bladzijde 369-399 van het vijfde deel is afgedrukt. Op die redevoeringen plegen de aanhangers der ‘cercles’ te wijzen,

wanneer men naar hunne beginselen vraagt. Voorts werden dan vanwege de stichting der ‘cercles’ enkele aparte boekdeelen uitgegeven. Wij kennen een eerste deel onder den titel van: ‘Régime du travail.’ Het behandelt negen onderwerpen: 1° de christelijke sociale orde, 2° de vrijheid van arbeid, 3° de plicht der overheid tegenover den arbeid, 4° het beginsel van arbeidsorganisatie, rechtvaardigheid en liefde, 5° den aard van het arbeidscontract, 6° het recht van associatie, 7° de catholieke professioneele associatie van kunsten en ambachten, 8° de werkstakingen en coälitiën, 9° de volksbanken en het uitleenen tegen interest. Op dit deel volgde dan een tweede met rapporten en adviezen over de verplichte verzekeringen van arbeiders, en twee deelen over het recht van eigendom. Propaganda-brochures met allerlei inhoud begeleiden voorts telkens de grootere boeken of verslagen.

Zijn nu de ‘cercles’ streng-catholiek en zelfs kerkelijk ingericht, en doen zij telkens denken aan ‘confréries’ der middeleeuwen, zoo betreft dit voor een goed deel den vorm. In het wezen der zaak is de inhoud voor een deel zeer modern. De groote questies van den arbeid worden er besproken en behandeld. Op de algemeene vergaderingen staan op den vóórgrond dezelfde onderwerpen, die op de congressen der socialisten worden gedebatteerd. De praktijk der geldende staathuishoudkunde wordt even scherp ontleed en gecritiseerd in de ‘cercles’ van de Mun, als in de conferentiën der Guesdisten, Broussisten en Allemanisten. Nergens wordt het economisch individualisme, het egoistisch drijven der particuliere belangen, strenger gegeeseld, dan in de woorden die de Mun telkens aan de catholieken laat hooren. In een rede van 10 Mei 1887, te Parijs gehouden[1)], wijst hij er op, hoe dat rijk van 't economisch individualisme allengs uiteénvalt. ‘De sociale hervorming is begonnen en kan niet meer worden tegengehouden. Van alle kanten verheft zich een wind, menschen en regeeringen drijvend naar een toekomst, die wel is waar nog vaag is, maar waarvan de lijnen als voorteekenen der hoop zich reeds teekenen, zooals men op een schip in zee, door den schemerenden mist heên, langzaam en

1) Zie ‘Discours du Comte Albert de Mun’. Tome premier, Questions sociales, troisième édition, 1895, pag. 560.

zeker de verre omtrekken van het reikhalzend begeerde strand ziet oprijzen.'

Tegenover het individualisme der Fransche Revolutie en der economie van de liberale school stelde de Mun over de associatie, bezield door den geest van 't Christendom. Hij eischte voor den arbeid de Christelijke corporatie, de aanéénsluiting in de werkplaats. Verbreken en te-niet doen wilde hij wat door de Fransche Revolutie voor de arbeiders was gedaan. In een rede van 8 September 1878 tot de Parijsche 'cercles' gehouden, die een pelgrimstocht naar Chartres hadden ondernomen, liet hij zich over den strijd tegen de Revolutiebegrippen aldus uit[1)]: 'Hoe, zegt men, heeft de Revolutie niets aan het volk gegeven? Maar zij gaf aan het volk de vrijheid. De vrijheid: maar waar is zij? Ik hoor wel dat men aan alle kanten over de vrijheid spreekt, maar ik zie slechts lieden, die, ten hunnen eigenen profijte, de vrijheid van anderen verbeurd verklaren. En wanneer ik het spoor van de vrijheid naga in datgene wat ons 't meest raakt en 't scherpst ons hart treft, te weten in het groote vraagstuk van den arbeid, dat alle andere questies resumeert, en waartoe in onze dagen geheel de sociale worsteling en geheel de politieke strijd heendringt: wanneer ik dáár het spoor der vrijheid zoek, dan vind ik slechts nog meer dan elders de revolutionnaire leugen. Ik hoor de absolute vrijheid van den arbeid met verheffing verkondigen als het beginsel der vrijmaking van het volk, en ik zie, dat alles in de praktijk smadelijk uitloopt op slaafsche dienstbaarheid der arbeiders. Gijlieden zijt mannen van het bedrijf: zegt mij, of ik mij vergis. De absolute vrijheid van den arbeid, dit is in de economische sfeer de formule der Revolutie, het in praktijk brengen van de verklaring der "rechten van den mensch." Steunende op de leer der onafhankelijkheid van de menschelijke rede en op de theorie van den aangeboren goeden aard van den mensch, heeft dat beginsel tot beweegkracht aan de pogingen der menschen gegeven het persoonlijk eigenbelang, en - terwijl het de overheid van de plicht der bescherming heeft ontheven, die de grondslag van haar recht is - heeft het, door met

1) Zie 'Discours du Comte Albert de Mun'. Tome premier, Questions sociales, troisième édition, 1875, pag. 296 en volgende.

één slag de tusschenkomst dezer voogdij weg te vagen, de zwakken zonder eenige verdediging overgeleverd aan de macht der sterken. Het heeft in het leven geroepen het individualisme, dat de menschen geïsoleerd tegenover elkander laat staan: en het heeft de deur geopend aan de vrije mededinging, den onverzoenlijken oorlog, te vergelijken bij de reusachtige tweegevechten, die op groote rivieren van Amerika de booten van concurreerende maatschappijen elkander aandoen, met volle drukking de stoomkracht spannend, totdat scheepsvolk en passagiers in de lucht vliegen. Gij arbeiders zijt dat scheepsvolk: Frankrijk is de passagier. Ziedaar de vrijheid, die de Revolutie aan de werklieden gegeven heeft, op den dag, toen zij, getrouw aan haar oorsprong, in plaats van de arbeidsorganisatie te hervormen, die geheel heeft vernietigd.... "*Laissez faire, laissez passer*" dat werd de tooverformule der liberale economie, een formule, die slechts strekt om de misbruiken van de macht te bekrachtigen. Er is geen goddelijk recht of zedelijke wet meer: er is slechts de wet van het belang, en dit belang is de opéénhooping van rijkdommen. De speculatie-zucht dringt tot allen door: een meedoogenlooze worsteling heeft de plaats ingenomen van vruchtbaren wedijver: de kleine industrie wordt verpletterd: het ambachtsbedrijf kwijnt: de loonen dalen: het pauperisme sluipt voort als een afzichtelijke huidziekte: en de geëxploiteerde arbeider voelt in zijn hart opkooken de gist van een verklaarbaren haat: hij kent geen andere toevlucht dan den weêrstand en den krijg: in plaats van arbeidsorganisatie houdt hij voortaan vast aan samenspanning en werkstaking. Wat deert het? "*Laisser faire! Laisser passer*!" Dit is de laatste uitspraak van het liberalisme, en ziedaar de revolutionaire vrijheid. Zij heeft slechts één naam, de vrijheid van den sterkste.... Ach, de Revolutie heeft haar oogst doen rijpen. Achter de rijen der voldanen ("les satisfaits") staat een zwarte menigte volk dat lijdt. Is het onze schuld, zoo de klacht van dat volk luider en dringender begint te klinken dan de taal van het liberaal optimisme? Verwacht men misschien van ons, dat wij die klacht tot stilzwijgen zullen veroordeelen?.... Men noemt ons nu socialisten. Maar nooit en nimmer zullen wij dat zijn. Het socialisme is de ontkenning van de autoriteit van God en wij zijn daarvan de bevestiging; het socialisme is de affirmatie

van de volstrekte onafhankelijkheid van den mensch en wij loochenen die; het socialisme is de hartstocht om ook te bezitten en onze passie is de rechtvaardigheid; het socialisme is de logica der revolutie en wij zijn de onverzoenbare contrarevolutie. Er is niets gemeens tusschen ons.'

De 'corporatie,' welke de graaf de Mun voor de arbeiders aanprees, en wier verwezenlijking volgens hem de kern van een nieuw leven voor hen zou wezen, was echter een associatie van zeer bijzonderen aard. Hij bedoelde geenszins, zeide hij, een weder-invoering van een gelouterd gildenstelsel - al legde hij telkens nadruk op de fout der Revolutie, die klakkeloos in 1791 (Turgot's voorbeeld volgend) de gilden had vernietigd - neen, zijn oogmerk was de uit elkander geslagen elementen der maatschappij door een reconstructie der corporatie weder bijeen te voegen: opdat, langs dien weg, godsdienst en recht weder grondslagen der samenleving konden worden. Hij bedoelde dus een catholieke associatie, gegrond op de liefde voor den naaste, op de zelfopoffering der grooten voor de kleinen, van den rijke voor den arme, van den patroon voor den werkman. Let dus wel op, dat het een verbroedering moest wezen van patronen met werklieden. In de rede van 7 Mei 1882, gehouden bij de sluiting der tiende algemeene vergadering der leden van 'l'OEuvre des cercles catholiques' laat hij zich aldus daarover uit[1)]: 'Onze corporatie moet christelijk zijn. Maar men zegt ook tot ons: waarom dat woord corporatie? Mijn antwoord is, omdat er geen ander woord is in de overlevering, de herinnering en de taal der werklieden. Wij hebben bij het gebruiken dier termen angstvalligheden en bezorgdheden, die zij niet kennen. Vraagt hun zelven wat zij van dien term denken en gij zult hun antwoord hebben. Of liever, zoo gij dat verkiest, laat uw oogen gaan over de dagbladen der radicalen, waarin gij op de vierde bladzijde dagelijks allerlei oproepingen tot corporatieve vergaderingen der bedrijven en ambachten, der zittingen van syndicale kamers van deze of gene corporatie, zult vinden. Het woord staat er elken dag in groote letters gedrukt, en wij zijn het alléén die het gebruik van dat woord wat vreemd

1) Zie 'Discours du Comte Albert de Mun', tome premier, Questions sociales, troisième édition, 1895, pag. 377 en volgende.

vinden. Maar zoo de revolutionnaire associaties, even als onze vereenigingen, die oude benaming van het verleden dragen, voegen wij er dadelijk bij, dat zij de traditie daarvan hebben hebben ontaard en dat juist wij die overlevering behouden. Hun associaties zijn associaties onder de werklieden, waarvan de patroons zijn uitgesloten: en dienovereenkomstig zijn het oorlogsmiddelen in plaats van werktuigen der vrede. Het christelijke beginsel der zelfopoffering, van het ambt van schutsheer, van de wederzijdsche plichten, is daaruit verbannen, en daarom zijn zij niet en kunnen zij niet zijn een oplossing. Daarentegen is onze corporatie, die wij vestigen, een gemeenschap tusschen patroons en werklieden van hetzelfde bedrijf: al dadelijk tot elkander gebracht door het belijden van het beginsel van rechtvaardigheid, dat aan den één zoowel als aan den ander wederzijdsche plichten oplegt - de zedelijke band -: en voorts aanéén verbonden door een gegemeenschappelijk erfdeel, door een corporatief eigendom tot stand gekomen met bijdragen waartoe de één zoowel als de ander zich verstaat - de stoffelijke band. En welke plaats nemen wij daarbij in, mijne Heeren, wij die noch patroons noch werklieden zijn? Wat doen wij in de corporatie? Wij treden daarin als onderhandelaars der vrede, als bewerkers en bevorderaars der sociale verzoening. Wij zijn het element, dat de blijvende en standvastige daad vertegenwoordigt der toewijding van de hoogere klasse tegenover den arbeidersstand, om in deze tijden van onrust het verbond van beiden te bevestigen. De gemeenschap op dezen grondslag gevestigd wordt een ware bedrijfs-familie, niet enkel door de verhoudingen van vaderschap, die patroon aan werklieden verbindt, maar omdat de leden van geheel de arbeidersfamilie evenals die van de patronale familie toebehooren aan de associatie en deel hebben aan haar zedelijk en stoffelijk leven. Om haar te administreeren en te beheeren is er een syndicale raad door de associatie gekozen, bestaande uit patroons en werklieden, en uit dat element van den hoogeren stand, waarvan ik u de taak heb geschetst. Die syndicale raad bestuurt de corporatie in zedelijken en stoffelijken zin: hij overlegt en beraadt over de gemeenschappelijke belangen: hij administreert den collectieven eigendom en de economische instelling: hij waakt voor het in stand houden van den huiselijken haard en voor

de opvoeding der kinderen: hij is de bewaker en wachter der gemeenschap. Ziedaar de christelijke corporatie, die eenvoudig-weg het accoord is tusschen de overleveringen van het verleden en de zeden van het heden!'

Het 'OEuvre des cercles catholiques' was dus, in de bedoeling van den graaf de Mun, een machtig werktuig voor christelijke reorganisatie der arbeidende maatschappij. De taak, die hij voor zichzelven en voor zijn trouwe medehelpers bedong, was die van oudere broeders in de broederschap, die hij hielp stichten. Die oudere broeders stonden altijd-door als op de wacht. Zij bleven voortdurend uitéénzetten, dat de maatschappij niet op denkbeelden van individualisme en min of meer verfijnd egoïsme kon steunen, maar rusten moest op beginselen van zelfverloochening, van gemeenschap en van christelijke liefde. Zij verkondigden luide de wet van het patronaat, die tusschen werkgevers en werknemers den familieband herstelde, en tot uitgangspunt had, dat in het contract, hetwelk beiden bond, gansch andere verplichtingen en lasten waren dan enkel de ruil van arbeid tegen een vooraf vastgesteld loon. Zij werkten aan een begin van sociale rechtvaardigheid, door voorbereiding van een wetgeving, die zich hechte aan de goddelijke wet, beschermend de zwakken, beperkend de koorts der concurrentic, verhinderend de buitensporige spanning van het werk, en teruggevend aan de arbeiders, in de zondagsrust, het behoud van ziel en lichaam. Het drievoudig samenstel van associatie, patronaat en wetgeving, ziedaar het sociale stelsel, dat, volgens hem, de vrede aan de arbeiderswereld kon brengen, en voor het land een andere bestemming kon openen dan de revolutionaire wanorde, waarin als een afgrond Frankrijk zich scheen te storten. In een tijdschrift '*l'Association Catholique*', dat 15 Januari 1876 voor 't eerst verscheen, en waarin vooral ook Jean Loesevitz schreef, werden studiën over al die onderwerpen begonnen en deze denkbeelden nader toegelicht.

Zóó werkte de graaf de Mun onbezweken voort om overal zijn 'cercles' te vestigen. De arbeiders moesten afgeleid worden van de nivelleerde denkbeelden van het socialisme. Maar ook de leiders der vennootschappen, directeuren van fabrieken en smelt-ovens, moesten zichzelven herzien. Zij moesten begrijpen, dat zij in werkelijkheid patronen moesten worden,

dit wil zeggen, dat zij verlaten moesten den weg, om in hun arbeiders enkel te zien cijfers van handen, een naamlooze hoop van menschelijke krachten. Neen, in den arbeider moest de persoon worden geëerbiedigd. Er moesten weder vaste persoonlijke verhoudingen komen tusschen werkman en ondernemer. Voor den arbeider moest door den patroon worden gezorgd. De corporatieve organisatie moest niet enkel het middel zijn, om vredelievend de conflicten op te lossen die uit de botsing der belangen opkwamen, maar moest ook een vasten waarborg bieden aan de rechten van elk arbeiderindividu, en een bevrediging geven aan de wettige aspiraties der arbeiders naar een zekere mate van collectief eigendom[1]. Tot arbeiders en werkgevers beiden wendde zich dus de Mun. De eerste vier jaren van zijn arbeid bleef hij in 't leger. Trouwens dat zich stellen in de gelederen van 't leger kwam volkomen overeen met zijn bewustzijn als Fransch edelman. Er is in zulk een militaire verhouding steeds een afwisselen en samenstemmen van het volgen van tucht en het uitoefenen van gezag, dat altijd de edelste en moedigste harten heeft bekoord. Doch op het einde van het jaar 1875 liet de iederen dag toenemende uitbreiding van het werk der ‘cercles’ hem niet toe zijn militaire plichten behoorlijk waar te nemen. Hij voelde ook behoefte om nog vrijer zich te kunnen uitspreken over daden der regeering. Hij moest dus kiezen en vroeg zijn ontslag als ritmeester der kurassiers en ordonnansofficier van den gouverneur van Parijs, betrekkingen die hij toen in 't leger bekleedde. Voortaan zou hij geheel zich aan zijn sociale taak wijden. Doch in elke rede, die hij hield, hoort men toch iets van de klaroen der krijgslieden. Altijd dreunt in zijn spreken een echo van dien klank. ‘Heb ik - zoo zeide hij dadelijk in een rede van 15 Januari 1876 - mijn degen moeten afleggen om mijn “woord” te behouden, zoo heb ik toch altijd uit het leven der wapens bewaard het hart en de stem van den soldaat.’[2]

1) Zie den brief van de Mun van 8 Augustus 1892 aan den heer Eugène Schneider, directeur ‘du Creuzot,’ opgenomen in Jules Huret, ‘Enquête sur la Question Sociale,’ 1897, pag. 365. Vergelijk ‘Discours etc.’, 1895, deel V, pag. 344-346.
2) Zie ook de rede in de Kamer van Mei 1891 over de gebeurtenissen van Fourmies: ‘J'ai appartenu à l'armée pendant quinze années, je lui reste attaché par toutes les fibres de mon coeur.’ Zie ‘Discours du Comte Albert de Mun’, tome V, pag. 16.

Op die stem, op dat woord, kwam het nu aan. En onze graaf de Mun was reeds gebleken een redenaar bij uitnemendheid te zijn. Een spreker van hooge orde. Onder hen, aan wien de gave des woords in Frankrijk in onze tijden op de mildste wijze is toebedeeld, staat hij vooraan. Aan de welsprekendheid van de Mun is vooral eigen de breede zwaai. Charles Benoist, de bekende schrijver, ook in de Revue des deux Mondes, teekent hem aldus: ‘Hij treedt voort met zwellende volzinnen, een weinig in den trant der kerkredenaars, zoekend bovenal de statige volheid der vormen. De gebaren zijn wijd en vast, de standen schoon zonder affectatie, maar niet zonder adel. Het hoofd, in zijn correcte en gedistingeerde teekening, waarop enkel de knevel een militairen trek aangeeft, heeft iets bezields en innemends. Denkt men den knevel weg, dan zou het hoofd iets hebben gekregen wat aan geestvervoering en priesterlijke wijding deed denken. De zinbouw herinnert werkelijk aan dien van een geestelijke, de perioden-bouw is lang, doch zeer zuiver in zijn volheid. De rede beweegt en ontplooit zich ernstig, niet gehaast, en in haar vurigsten gloed verliest zij nooit maat, majesteit of wijding. Zij geeft een indruk van blanke witheid en van zilverglans. “Elle n'était - zoo gaat Benoist bijna onvertaalbaar voort - pas toujours en chasuble aux broderies de perles ou en aube de dentelle fine, mais elle était du moins toujours en surplis blanc”. Het begin was niet vrij van zekeren opzet en toeleg: dat begin hief altijd, vóórdat de eigenlijke rede begon, het kruis op en de banier. Dan kwam met geregelde pas de rede als een processie van zingende woorden. Het was een weidsche praal van welsprekendheid, en zelfs onverschilligen, getroffen door de muziek, volgden geleidelijk.[2)] Op deze wijze sprekende, ging de Mun nu, na de ‘cercles’ te Parijs gesticht te hebben, het land door, opwekkend tot het oprichten van dergelijke catholieke associaties, steeds gestennd door werkgevers als den beleidvollen Léon Harmel en den energieken Hippolyte Andrén

2) Zie Sybil ‘Croquis parlementaires’. Paris, 1891, pag. 156 en 157. Sybil is een psendoniem van Charles Benoist.

‘maitre de forges’ te Couzances (Marne). Door hun ingrijpen werd zijn stoot meer en meer een arbeidersbeweging. Wij zien hem optreden te Lyon, te Bordeaux, te Havre, te Nantes, en in alle groote steden. Vooral te Havre, den 15 Januari 1876, maakte hij indruk door zich vierkant te plaatsen tegenover Jules Simon, die dáár zijn bekende theoriën, ook met betrekking tot het onderwijs, had verkondigd. Op catholieke congressen, bijv. te Luik, verdedigde hij zijn zaak. Vóór de studenten te Luik, voor een catholiek college te Canterbury zien wij hem staan, om zijn denkbeelden over sociale onderwerpen te ontwikkelen. Bij pelgrimstochten van catholieken hoort men zijn toespraak. In frisschen soberen vorm geeft hij telkens met vuur zijn overtuiging wêer. Kortom hij neemt 't woord, waar er voor hem gelegenheid is. Doch altijd als een edelman, een krijgsman die een kruistocht predikt. De stoutste levens-eischen in het belang van den arbeider zijn hem niet veoemd. Maar zij vinden bij hem een uitgangspunt in de oude leer van 't Christendom.

Het woord van de Mun vond wêerklank. Frankrijk, voorzoover de publieke opinie zich vermocht los te maken van de opvatting, dat deze stem van de Mun uitsluitend was een uiting van clericale propaganda, kon bij deze stichting der ‘cercles’ één zaak van gewicht opmerken. Afgescheiden toch van de godsdienstige positief-christelijke bezieling, was er in geheel de beweging, die door de Mun was opgeroepen, een doorgaande vaste strekking, één gang, één streek. Wij bedoelen de poging om de maatschappelijke schakels te herstellen, die door de Fransche Revolutie verbroken waren. Die Fransche revolutie-geest had slechts geloof gehad en heil gezocht in de éénheid van den Staat. Al de maatschappelijke instellingen, die slechts van ter zijde of in 't geheel niet door den staat in zijn kring konden worden opgenomen, werden vernietigd en verbroken. Zij mochten geen eigen leven en eigen ontwikkeling hebben. De Revolutie pulveriseerde al die verscheidenheid van kringen. Tegenover den staat bleef niets over dan het individu of het stuifzand der vele individuën. Slechts het individualisme werd als beweegkracht toegelaten. De zich anders van-zelf ordenende gelederen van groepen onder de menschen werden ontbonden. Men kreeg op die wijze een elk ander gezag uitsluitenden, alvermogenden

staat, een staat die slechts op zich zelf staande individuën tegenover zich duldde. De graaf de Mun trachtte nu weder de gedachte ingang te doen vinden, dat te midden van die éénheid van den staat, zich niet storende aan zijn grenzen, een gansche rij kon bestaan van toestanden en verbindingen, die zelfstandigheid binnen den staatskring konden handhaven en op hun beurt bolwerken van den staat zouden blijken. Waar de wederzijdsche plicht, het gemeenschappelijk belang, het voordeel der nabuurschap, de gelijktijdige taak, de gezamenlijke uitoefening van beroep of ambacht, personen vereenigde, dáár moest de staat die vereeniging en groepeering niet alleen eerbiedigen, maar ook bevorderen. Het was een middel om vastheid van samenhang en samenvoeging in de woelende verwarring der verkeersaanrakingen te brengen, om aanéensluiting der geïsoleerde belangen te verkrijgen, om het egoïsme der tegen elkander dringende en strijdende figuren of elementen te breken, en op die wijze het antagonisme der standen en klassen in onze samenleving te doen verminderen: een daad dus van maatschappelijke bevrediging. Geheel die beweging, die smeding en samenhechting van maatschappelijke schakels, kon nog voor 't oogenblik als buiten de politiek van den dag gedacht worden. De Mun had bij dit alles in 't begin meer het oog op de Maatschappij dan op den Staat. Doch vernieuwing en omkeer ook van den staat lag in het verschiet.

IV.

Want de graaf de Mun zou nu allengs ook in de politiek kleur moeten bekennen.

Bretagne, de catholieke provincie van Frankrijk, zag spoedig in hem den man, die haar het best in de Kamers zou kunnen vertegenwoordigen en zond hem naar het Parlement. Het geschiedde in Maart 1876, toen hij een vijftal jaren bezig was geweest om in Frankrijk voor zijn stichting der ‘cercles’ propaganda te maken. Bretagne was hem niet vreemd, daar de familie zijner moeder, het geslacht de la Ferronays, uit dat gewest (Dinan) stamde. Doch Morbihan, de stad uit Finisterre, die hem koos, steunde hem niet om familie-herinneringen, maar om het kruis-vaandel dat

hij in de hoogte hief. Aan zijn verkiezing werd door Louis Veuillot, in den ‘Univers’, de streng-catholieke - wij zouden zeggen clericale - beteekenis gehecht. Bij herstemming, zelfs tegen een geestelijke, den abt Cadoret, werd de Mun gekozen. In de Kamer der Afgevaardigden maakte die verkiezing grooten. indruk. De Kamer, onder zedelijke leiding van Gambetta, was bezig den grooten strijd vóór het bestaan der Republiek tegen den maarschalk Mac Mahon uit te vechten. Tot leus in dien strijd had Gambetta 't wachtwoord gegeven: ‘le clericalisme e'est l'ennemi.’ En te midden van den hartstochtelijken strijd, dien Frankrijk beleefde, viel daar plotseling als een bom uit de lucht deze bij uitstek catholieke verkiezing van den man, die tot leus had de contra-revolutie in naam van Christus. Bij de zeer partijdige stemming van de Kamer was het niet onduidelijk wat gebeuren zoude. Eerst werd tot een enquête over de verkiezing te Morbihan besloten: daarna werd, op grond van dat parlementair onderzoek, de verkiezing vernietigd. De catholieken in Bretagne lieten zich echter niet uit het veld slaan, en kozen hem weder, 27 Augustus 1876, tot hun afgevaardigde. In de Kamer stond hij dadelijk op de bres voor de catholicke belangen. Hoe heftiger de republiekeinsche meerderheid de zaak van het catholicisme vervolgde, en overal tegen het zoogenaamde ultramontanisme te velde toog, des te warmer nam de Mun, in het parlement, de verdediging op van het oude geloof. Hij bleek een geweldig worstelaar, volkomen opgewassen tegen de redenaars der republiek. Tegenover Gambetta, tegenover Jules Simon, die juist eerste minister was doch weldra door den maarschalk smadelijk naar huis zou worden gezonden, behield hij telkens met eer het veld. Toen kwam de crisis van 16 Mei 1877. Mac Mahon bond den strijd aan tegen Gambetta en ontbond, met toestemming van den Senaat, de Kamer. Het baatte hem niet. De nieuwe verkiezingen van October 1877 brachten de republikeinsche meerderheid (de 363) weder in de Kamer. Doch ook de Mun verkreeg zijn plaats in de Kamer als afgevaardigde van Morbihan. Ten tweede male echter moest hij rekenen met de gruwelijke partijdigheid zijner tegenstanders. Wederom - al was hij gekozen met 12920 stemmen, tegen 6187 op den republikeinschen candidaat uitgebracht - werd ('t was inmiddels 18 Mei 1878 geworden) zijn verkiezing aan een

enquête onderworpen, en werd, na een geweldige discussie, den 16^{den} November 1878 zijn benoeming vernietigd. Het was ditmaal ook vooral den stichter der ‘cercles’, dien de meerderheid wenschte te treffen. In deze door de Mun gestichte arbeidersvereenigingen zag de republiek van Gambetta een gevaar. De man in wien zich het oude Frankrijk van weleer incarneerde, de graaf de Chambord, nam uit die houding der republikeinsche meerderheid aanleiding, om aan de Mun den 20sten November 1878 een brief te schrijven, waarin ook deze woorden voorkwamen: ‘Keer zonder schroom terug tot de edelmoedige bevolking uweriprovincie. De Revolutie, najagend haar ideaal van den staat zonder God, dat is van den staat tegen God, heeft op haar lijsten van verbeurdverklaring geplaatst den nederigen opvoeder van het volk en de stille zachte liefdezuster. Het uur is geslagen, waarop onverschilligheid en onthouding voor iederen hooghartigen man schande en verraad zijn geworden. Gij nu kunt bij de arbeidersklasse, voortdurend het doel van mijn zorgen en gedachten, meer en beter dan iemand anders de tolk van mijne ware gevoelens zijn.’[1)] Doch de storm joeg over Frankrijk: de republikeinsche meerderheid volgde de wegen van den hartstocht. Mac Mahon, gehoorzamend het woord van Gambetta (‘se soumettre ou se démettre’) nam 30 Januari 1879 zijn ontslag als president der republiek. De nieuwe verkiezing in Bretagne, die op den 2^{en} Februari 1879 was gesteld, geschiedde onder den invloed der omzeting en omdraai der hoogste waardigheid in Frankrijk. Al wat overheid heette bestookte den clericaal. Met een kleine meerderheid werd de Mun geslagen. De republikeinsche tegenstander (le Maquet) won het, en zijn verkiezing werd dadelijk door de Kamer bekrachtigd. Twee en een half jaar bleef de Mun nu buiten de Kamer. Toen echter in Augustus 1881 de periodieke keuzen voor de gansche Kamer plaats hadden, stelden de kiezers uit het district van Morbihan hun vroegeren afgevaardigde weder tot candidaat. Hij werd dadelijk gekozen, en de nieuwe Kamer, die op het einde van October 1881 te samenkwam, nam hem zonder debat als medelid op.[2)]

1) Zie den brief van den graaf de Chambord in de ‘Discours du comte Albert de Mun’, tome II, Discours politiques, tome I, pag. 313-315.
2) Bij de algemeene verkiezingen van 20 Augustus 1893 werd hij wederom niet verkozen: doch den 21sten Januari 1894 herstelden de kiezers van Bretagne (Saint-Pol-de-Léon) dit verzuim en benoemden hem als van ouds tot lid der Kamer.

In die kamer der afgevaardigden werd hij als van-zelf een der leiders der uiterste rechterzijde. De man van den Paus en van den Koning: zoo heette hij. Hij werd door de republikeinsche partij beschouwd als de man van het verleden, zij het dan ook dat men wilde toegeven, dat hij de instellingen van het oude Frankrijk wilde aanpassen aan moderne levensgewoonten. Waar de graaf de Chambord werd aangevallen, waar men Paus Leo XIII (Paus Pius IX was 7 Februari 1878 overleden) verdacht, daar stond hij op en vroeg het woord. En dat woord had de kracht van een degenstoot. Hij passioneerde dadelijk het debat. Hij stond daar als 'gentilhomme d'épée': bereid om een 'charge' tegen den vijand te leiden. In de verte, voorzoover enthousiasme van volgers zijn beeld idealiseerde, geleek hij op een ridder van St. Jan, een Maltheser ridder, vroom en dapper, trouw aan eed en gelofte[2)]. Zijn welsprekendheid behield dan ook in den eersten tijd het militair karakter: beelden en vergelijkingen uit het leven van een leger te velde kwamen als van-zelf over zijn lippen: hij sprak van de krachtsinspanning die van den christen gevergd wordt, van een koningrijk Gods dat door macht en kracht moest worden gegrepen. Doch de tegenstanders, die volgens cenmaal geleerde formules hem uit hun perspectief beoordeelden, en nog in hem een man enkel van het verleden zagen, verdwaald, zoo als zij meenden, in de XIXe eeuw, vergisten zich grootelijks. Sterker nog misschien dan zij, had hij een toekomst-ideaal. Hij zou, veroordeelende wat in de negentiende eeuw, op 't voetspoor der Fransche revolutie van 1789, was gedaan, pogen over te stappen en vasten voet te krijgen tot in de twintigste eeuw.

Hij zou het 'individualisme' in Frankrijks instellingen gaan bestrijden, en al zijn krachten wijden aan de vrijmaking van het arbeidersvolk.

2) Het signalement van zijn persoon, gezien van de tribune der Kamer, wordt mij, door een bevriende hand, van uit Parijs aldus beschreven: 'Homme superbe, de taille au dessus de la moyenne, front bombé, tout blane, cheveux blonds, yeux bleus d'acier, superbe prestance, démarche d'un homme sûr de lui-même.'

De omstandigheden kwamen hem daarbij ter hulp. De graaf de Chambord stierf 24 Augustus 1883 en nam met zich in het graf de vlag van het onde Frankrijk: en Paus Leo XIII zou allengs worden ‘de Paus der werklieden.’

De kring der gedachten, waarin de Mun zich in het parlement bewoog, werd dus gaandeweg geheel verwijd. Het werd bij hem een vaste poging en inspanning, om het oude Frankrijk met het nieuwe te verzoenen. Zijn eerste optreden was geweest een belijdenis, het uitspreken van een vast geloof, een opwelling van 't hart[1)]: nu werd het meer en meer een steeds voortgezette daad om den bestaanden Franschen staat als het ware te verchristelijken. Daarvoor was noodig veel beleid en vooral veel studie. De graaf de Mun was, aangegrepen door den jammer van oorlog en Commune, eigenlijk geweest ‘chef d'école avant d'être savant.’ Hij ging dus aan den wetenschappelijken arbeid. Men ziet hem dus voortaan in zijn politiek leven al de maatschappelijke questiën, die zich aan hem hadden voorgedaan bij het instellen zijner ‘cercles,’ steeds grondiger bewerken en de verschillende inzichten op dat gebied toetsen.

In het Parlement trad hij dus weldra op als verkondiger van een programma van s o c i a l e p o l i t i e k. De eerste groote redevoering, die hij in dat opzicht in de Kamer hield, had plaats op den 12^{en} Juni 1883[2)]. Het was bij gelegenheid der discussie van de wet op de professioneele syndicaten. Men weet dat die wet - welke in 1884 tot stand kwam - een der schromelijkste fouten der Fransche revolutie van 1789 herstelde. Het Fransche decreet van 17 Juni 1791 had, het voetspoor volgend der regeling van Turgot van 1776, alle gilden en corporaties als met een pennestreek geschrapt, denkend op die wijze den arbeid vrij te maken. De wetgever der revolutie had niet ingezien, dat hij, in plaats van een positief, een negatief beginsel vaststelde. Hij ontnam aan den arbeider, tegelijk met den knellenden, den vasthoudenden en helpenden band: den vasten steun der kameraden en patroons. Hij brak het organisch verband der samenleving, sloeg door

1) Zie ‘Discours de comte Albert de Mun’. Tome premier. Questions Sociales, Troisième Edition. 1895, pag. 359.
2) Zie ‘Discours du comte Albert de Mun.’ Tome troisième. Discours politiques. tome II. Editie 1888, pag. 39-98.

wallen en muren omgeven sterkten van den arbeid, ter neder, en rafelde de maatschappij uitéén. Door volledige vrijheid van arbeid te octrooiceren, gaf hij in de steden de economisch zwakken prijs aan hen, die beter toegerust tot het werk togen. Door het verbod der aanéénsluiting isoleerde hij de arbeiders volkomen. Zij werden in den lossen onsamenhaugenden toestand gebracht van korrels stuifzand. Alles werd in de productie gebaseerd op het individualisme, en elk individu moest maar zien hoe hij er kwam, op zich zelf. Met den elleboog moest hij den ander maar naar achteren stooten. Voorwaarts in de worsteling, was de leus voor een elk. Naar den buurman behoefde men niet om te zien. Ieder dreef voortaan op eigen wieken. Associatie met de kameraden werd nict toegelaten. Het heette onder zekere omstandigheden samenspanning en werd dan als misdrijf behandeld. Die absolute opheffing der gilden - waardoor tegelijkertijd de gansche organisatie van den arbeid werd verbroken, de persoonlijke verhouding tusschen patroon en werklieden werd opgeheven, de opleiding der werklieden in het bedrijf werd verstoord, de band tusschen alle werklieden werd te niet gedaan, en alle regelingen van leerlingschap, duur van den arbeidsdag en loonsbepaling werden afgeschaft - is de kern geweest van alle arbeidersberoeringen onzer tijden, de schrijnende wond onzer eeuw. Het decreet van 1791 tastte het begrip der g e m e e n s c h a p in het hart aan. De schakels, die op het gebied van den arbeid lagen tusschen individu en staat, werden baldadig verbroken. Hoort bijv. artikel 2 van het decreet: ‘De burgers van een stand en beroep, de ondernemers, zij die open winkel houden, de arbeiders, de gezellen van een of ander vak, kunnen, wanneer zij zich te samen bevinden, geen voorzitter of secretaris of penningmeester benoemen, geen registers houden, geen besluiten nemen of te samen raadplegen, noch reglementen maken over hunne vermeende gemeenschappelijke belangen.’ Tegen de bepalingen van dit artikel stonden nu de Fransche arbeiders telkens op: bij elke politieke revolutie was dit de sociale achtergrond. Doch het duurde bijna een ceuw, voordat men die wet der Revolutie zou omverwerpen. Eindelijk in 1883 en 1884 was het uur daarvoor in Frankrijk geslagen. De graaf de Mun stond dadelijk op zijn post, om bij die wending der tijden zijn raad te geven.

Om de beteekenis van zijn richting in deze materie goed te begrijpen, moeten wij ons het belangrijkste artikel van dat wetsontwerp van 1883 - zoo als het in 1884 wet werd - even herinneren. Het artikel 6 van die wet bepaalde namelijk dat er zouden zijn syndicaten van patroons en syndicaten van arbeiders. De financieele, rechtelijke en administratieve zelfstandigheid van beide die vormen van syndicaten werd vastgesteld en omschreven. Maar in de bedoeling van den nieuwen wetgever zouden het zijn gescheiden lichamen[1)]. Nu wilde de Mun hiertegen juist opkomen. Hij achtte de afscheiding tusschen de beide klassen van patroons en arbeiders een revolutionnaire gedachte. Zulk een de klassen splitsende wet moest, naar zijn overtuiging, onmachtig wezen om den socialen vrede in de arbeiderswereld te herstellen. Hij ontwierp dus een amendement, om achter het artikel 6 een nieuw artikel te voegen, waarbij, met behoud van hetgeen in dat artikel aan de afzonderlijke syndicaten van patroons of van arbeiders was toegekend, zekere voorrechten werden gegeven aan gemengde syndicaten van patroons met arbeiders. De door de Mun voorgestelde redactie luidde aldus: ‘Behalve de gevallen in het voorgaand artikel voorzien, zullen de professioneele gemengde syndicaten, welke de patroons en de arbeiders van éénzelfde bedrijf of van gelijksoortige bedrijven vereenigen, giften en legaten ook van onroerend goed kunnen ontvangen, en zulke onroerende goederen kunnen verwerven, die zij noodig zullen hebben voor de oprichting van gebouwen voor huisvesting van werklieden, van toevluchts-wijkplaatsen voor kinderen en van ouden van dagen, en van gasthuizen voor gewonden en zieken.’ Bijna al de leden der rechterzijde in de Kamer onderteekenden dit voorstel. Toen het wetsontwerp den 12en

1) Art. 6 der wet van 1884 op de Syndicaten luidt aldus: ‘Les syndieats professionnels de patrons ou d'onvriers auront le droit d'ester en justice. Ils pourront employer les sommes provenant des cotisations. Toutefois, ils ne pourront acquérir d'autres immeubles que ceux qui seront nécessaires à leurs réunions, à leurs bibliothèques et à des cours d'instruction professionnelle. Ils pourront, sans autorisation, mais en se conformant aux autres dispositions de la loi, coustituer entre leurs membres des caisses spéciales de secours mutuels et de retraîtes. Ils pourront librement créer et administrer des offices de renseignements pour les offres et demandes de travail. Ils pourront être cousultés sur tons les différents et toutes les questions se rattachant à leur spécialité. Dans les affaires contentieuses les avis du syndicat seront tenus à la disposition des parties qui pourront en prendre communication et copie.’

Juni 1883 in discussie kwam, nam de Mun het woord om de beteekenis van zijn amendement uitéén te zetten.

De rede waarin hij dat deed is zeer belangrijk. Wij zullen trachten enkele lijnen van den hoofdinhoud weêr te geven. ‘Wat is de groote transformatie in de arbeiderswereld geweest in het begin dezer eeuw, toen de arbeidsorganisatie der corporatiën is vernietigd? vroeg hij. Welnu - aldus antwoordde hij - als men ter zijde laat de edelmoedige bedoelingen, de groote woorden over de vrijheid, die de menschen hebben kunnen medesleepen en de harten met geestdrift vervullen, zoo is er één leer (“unc doctrine”) die dadelijk op den vóórgrond zich stelt. Ik wijs haar aan, omdat zij in mijn oogen nog altijd, en voor een zeer groot deel, de oorzaak is van het leed waaraan de arbeiderswereld lijdt. Het is de leer, die daarin bestaat om den arbeid als een koopwaar te beschouwen, in plaats van hem op te vatten als een uiting of daad van het menschelijk leven, de edelste van allen, waarvan men de regelen niet kan vaststellen met wegdenking van den mensch die de bewerker daarvan is. Neemt men het beginsel dier leer aan, dan volgt alles van-zelf er uit voort. Indien toch de arbeid in werkelijkheid een koopwaar is, dan zijn, zoodra die koopwaar geleverd is, hij die ze verkoopt en hij die ze koopt van elkander af (“quitte”): van dat oogenblik zijn er, tusschen patroon en werkman, geen wederzijdsche plichten meer: het belang van den één is de koop tot den laagsten, het belang van den ander is de verkoop tot den hoogsten prijs: derhalve is de worsteling gevestigd tusschen kapitaal en arbeid. Het samengaan (“le concert”) tusschen de belanghebbenden zou op den prijs van de koopwaar invloed kunnen hebben, de vrije beweging van vraag en aanbod kunnen belemmeren: derhalve is het niet meer geoorloofd, om, met het oog op vermeende gemeenschappelijke belangen, zich te associeeren. Er zijn slechts *individuen* over, die tot hun eigen krachten zijn aangewezen op de markt waar de arbeid wordt verkocht, en die elk op zich zelf aan al de wisselvalligheden der worsteling, aan al de kansen van een ongebreidelde mededinging zijn overgeleverd. Het is als een afgesloten kampterrein, bij welks ingang, de nieuwe leer-school, geheel en al in haar theorieën verdiept, de hersenschim najagend der cosmopolitische belangen, vol bezorgdheid voor de materieele waarde der te ruilen

voorwerpen, haar vaandel heeft opgesteld met de vermaarde leuze, die haar politiek als in vier woorden weêrgeeft: “laissez faire, laissez passer.” De groote economische vervorming van 1791 is volledig in deze leer vervat. Maar er is ééne zaak, die men bij de verkondiging der leer heeft vergeten: het is de omstandigheid, dat bij een worsteling, die zoo volkomen vrij voor allen wordt geopend, de partij niet gelijk kan zijn. Men heeft vergeten, dat de werkman, die aan de maatschappij de productie geeft welke zij noodig heeft, op zijn beurt het recht heeft, en wel in naam der rechtvaardigheid, om door die maatschappij beschermd te worden. Want het is niet enkel zijn winst, niet enkel zijn voordeel dat op het spel staat, het is zijn leven en dat van zijn gezin. Dat heeft men vergeten.. . Men heeft er niet aan gedacht, dat er een geweldige kampstrijd gevestigd wordt, waarin het leven voor zoo velen de inzet is, waarbij het eigenbelang voor allen regel wordt, en die de éénen en de anderen dwingt om al de middelen te hunner beschikking aan te grijpen ten einde als overwinnaars te treden uit een gevecht, waarvan het laatste woord moet zijn de vermorseling van den zwakste door den sterkste. Men heeft er niet aan gedacht. Men heeft die nieuwe leer onder bedekking gesteld van den grooten naam der vrijheid, niet bedenkend, dat de vrijheid slechts haar naam waardig is zoo zij een werkelijkheid is, zoo zij alle rechten beschermt en bevrediging geeft aan alle wettige behoeften.... Dit is de oorsprong der sociale questie. Zij wortelt in die decreten der Fransche revolutie van 1791, in de economische transformatie die daarvan het gevolg was. En terzelfder tijd dat deze economische transformatie heeft plaats gegrepen, heeft zich een groote moreele transformatie voltrokken. Het religieus gevoel is meer en meer uit de zielen geweken: het begrip van toewijding en zelfopoffering is gaandeweg in de harten verminderd, plaats makend voor toenemende onverschilligheid, voor egoïsme, en voor een koorts om winst te behalen. Onder al die geïsoleerde personen, door geen enkelen band te zamen gehouden, door geen plichtsgevoel tot elkander gebracht, heeft de worsteling om het belang elken dag grooter afmeting aangenomen. Die sociale toestand heeft een naam gekregen, den naam van het individualisme. Het is de wond, die van boven naar beneden in onze

zieke maatschappij als kanker invreet: maar niemand heeft op wreeder wijze er door geleden, en lijdt er nog steeds aan, dan de arbeider, omdat niemand meer dan hij, voor wien in zijn zwakte de sociale questie bijna altijd een vraag van levens-onderhoud wordt, behoefte heeft, om beschermd te worden en in de maatschappelijke instellingen het tegenwicht van zijn ellende te vinden. Gladstone heeft gezegd dat men deze eeuw de eenw der werklieden zou noemen: en dat is volkomen waar, wanneer men wil zeggen, dat de geschiedenis der negentiende eeuw vervuld is van het rumoer van hun lijden en van hun ijdele pogingen om aan het juk van het individualisme te ontsnappen.... Eindelijk, opgeschrikt door het revolutionnaire socialisme, gaat nu ook de Staat zelf naar middelen tot herstel grijpen. De staat komt tot het besluit, dat voor de werklieden weder organisatie noodig is. Vandaar het wetsontwerp op de professioncele syndicaten. Doch de staat begaat hier dadelijk een groote fout. Zeker (zegt de graaf de Mun) ik zie wel in, dat de wettelijke vaststelling der professioneele syndicaten in zekeren zin een geneesmiddel kan wezen tegen het isolement, maar ik begrijp niet, hoe die instelling een remedie kan zijn tegen de afscheiding van patroons en werklieden: en toch dáár zit het kwaad. Integendeel, ik meen te zien, dat die instelling een definitieve oorlogs-organisatie van de éénen tegen de anderen zal wezen. Hetgeen aan de syndicaten ontbreekt, zoo als gij ze u denkt, syndicaten van patroons of syndicaten van arbeiders, maar geïsoleerd, afgescheiden van elkander, dat is juist de groote behoefte, de groote sociale noodzakelijkvan onzen tijd - datgene wat de grondslag der oude corporatieve instellingen was - te weten: de toenadering der personen op de verschillende trappen der maatschappij staande, de verzoening der belangen, de bevrediging die vooral gevonden wordt in de reconstitutie van het gezin der ambachtslieden. Wat in de hedendaagsche syndicaten, zoo als de staat die wil instellen, zal worden gevonden, is een gedachte van worsteling, een weêrstandsmiddel tegen het kapitaal. Men heeft het in alle redevoeringen der voorstanders in deze Kamer kunnen hooren: de reservekas der syndicaten van de arbeiders zal bijna uitsluitend dienen om de werkstakingen te voeden, zij zal nooit een werktuig van productie worden. De syndicaten zullen aan de arbeiders een wapen geven om het loon te ver-

hoogen of de arbeidsuren te verminderen, maar zij zullen hun niet geven, wat zij 't meest noodig hebben, een gevoel van zekerheid voor de toekomst, hechtheid van bestaan, en een progressieven vooruitgang in hun bedrijf: en daarom zullen zij geen heelmiddel brengen aan de groote wond van dezen tijd, aan de wond van het proletariaat, dat is aan den toestand van die overgroote massa der werklieden, die van de hand in den tand leven, zonder eigen haard, zonder vastheid van den dag van morgen, zonder stevig middel van bestaan. Georganiseerd voor den strijd zullen zij geen vrede aanbrengen. Een middel van vrede daarentegen kunnen zijn de gemengde syndicaten van patroons en werklieden, een kern van wat kan worden een reconstitutie der professioneele familie, een waarachtige herboren corporatie....'

Deze redevoering van den graaf de Mun, in 1883 vóór het parlement gehouden, kan als de eerste ontvouwing van een programma van sociale beginselen beschouwd worden, zoo als hij die door de wetgevende macht voor verwerkelijking vatbaar achtte. Hoewel de wet op de professioneele syndicaten tot stand kwam zonder het door den graaf de Mun gewenschte amendement, is zij echter, ook zonder die toevoeging, van zeer groote beteekenis voor Frankrijk geweest en blijft zij steeds haar invloed doen gelden. Zij was en is de groote bres tegen het economisch individualisme, zooals de Fransche revolutie dat op den vóórgrond had gesteld. Van de bevoegdheden dier wet maakten dadelijk de door den invloed van de Mun opgerichte 'cercles' een dankbaar en beslissend gebruik.[1)]

De rede van 1883 was als 't ware slechts een inleiding. Voortaan zien wij de Mun stap voor stap voortschrijden op de baan der *sociale politick*. Bij elk der maatschappelijke cischen, die de verschillende staten van Europa, en dus ook Frankrijk, in wetten pogen om te zetten, hoort men de machtige stem van onzen graaf. Wij kunnen natuurlijk in dit bestek niet telkens uitvoerig zijn intreden in zulk een debat schetsen. Wij moeten ons bepalen tot het in 't licht stellen van enkele punten. Wij zien hem in Januari 1884 in de kamer het woord nemen, om de instelling van 'prud'hommes' in de mijn-exploitatie, waar zij als scheidsrechters moesten optreden, te bepleiten. Reeds toen in 1884

1) Zie 'Discours et écrits divers du Comte Albert de Mun', tome V, éditie 1895, pag. 375 en 384/385.

meende hij, dat eene internationale regeling der voorwaarden van den arbeid een gebiedende eisch was: een onderwerp dat hij uitvoeriger behandelde in eene parlementaire rede van Mei 1889, toen Zwitserland de verschillende staten tot dat doel ging bijéénroepen. In October van dat jaar 1884 houdt hij eene parlementaire rede over de verantwoordelijkheid der ongelukken, waarvan de arbeiders de slachtoffers zijn in hun arbeid. De jaren gaan voorbij, en steeds harder gaat hij op dit sociale aanbeeld slaan. In Maart 1888 neemt hij een werkzaam deel aan het debat, toen de questie der hulpen pensioenkassen van de arbeiders in de mijnen in de kamer komt. Overeenkomstig zijn beginsel ontwikkelde hij toen het stelsel dat al die kassen een locaal, professioneel en *corporatief* karakter zouden hebben. Hij bestreed het denkbeeld om alles hier uitsluitend aan de mildheid van den staat over te laten. ‘Wanneer wij zeggen’ - zoo sprak hij - ‘dat de overheid, om de ellende te voorkomen der arbeiders en van hun gezinnen, hen moet noodzaken tot zekere maatregelen van voorzorg, en deze maatregelen terzelfdertijd moet opleggen aan hen die de arbeiders in dienst gebruiken, dan doen wij den staat niet treden buiten de grenzen van zijn socialen plicht; wij vragen slechts zijn tusschenkomst om de zwakte te beschermen en de rechtvaardigheid te waarborgen, wanneer het individueele initiatief daarvoor onvoldoende is of zich terugtrekt. Maar tusschen deze opvattingen het denkbeeld om den staat te maken tot oppersten beschikker van elke hulp, van dien staat te willen maken den universeelen kassier, bankier en verzekeraar, ligt geheel de afstand, die de toepassing van een beginsel van sociale rechtvaardigheid afscheidt van een organisatie van het socialisme.’ Diezelfde gedachte, dat de ‘professie’, het geconstitueerde beroep, hierbij de lasten moet dragen, en niet enkel de patroon of ook de staat, is ook de leiddraad van een tweede rede van Mei 1888 over de verantwoordelijkheid der ongelukken waarvan de arbeiders in hun werk de slachtoffers zijn. Met groote welsprekendheid ontwikkelde hij 't denkbeeld, dat arbeid een maatschappelijke functie was, en dat bij die ongelukken in den arbeid de arbeider aanspraak kon maken om door de kringen der maatschappij gesteund te worden. De arbeider had daarop een recht: hij behoefde niet te smeeken: niet met de pet in de hand nederig bedelend te

staan. - Wat vooral in die redevoeringen de aandacht wekte, was, bij den beslist christelijken toon dien hij aansloeg, de vaste trek van de Mun, om in deze sociale aangelegenheden de hand te bieden aan allen, die, uit welk kamp ook gekomen, bereid waren om de nooden der arbeiders-standen te helpen lenigen. ‘Ik wensch goed te doen verstaan’ - zoo sprak hij - ‘dat ik er mijn eer in stel, in die groote sociale vraagstukken nooit mede te brengen, wat gij partijzucht noemt; ik breng bij de behandeling daarvan een onwankelbaar geloof, staande boven alle politieke voorkeur: de taal, die ik heden in uw midden doe hooren, zou ik morgen bezigen, indien ik in plaats van uw regeering tegenover mij te zien, stond tegenover die van mijn vrienden.’ Een uitvloeisel van dergelijke gevoelens was de handreiking van tijd tot tijd aan den leider der Fransche socialisten, aan Jaurès. ‘Ik heb het genoegen’ - zoo zeide hij in diezelfde rede van Mei 1888 - ‘vóór mij te zien den heer Jaurès, die op zeer veel punten mijn denkbeelden niet deelt, die waarschijnlijk ook zijn idieeën over de arbeids-organisatie niet op dezelfde gronden zou motiveeren als ik, en die desniettemin tot bijna identieke gevolgtrekkingen komt; want hij heeft een wetsontwerp ingediend, door hem en vele van zijn vrienden onderteekend, dat de strekking heeft om corporatieve kassen in te stellen bij ziekte, ouderdom of ongelukken der werklieden. Het is dus niet een onaanneembaar denkbeeld voor allen, geen utopie, geen droom. O, ik hoor u! De corporatie is voor u een deel van een complex van ideeën, van een sluitend samenstel dat gij het “ancien régime” noemt, en dat gij *en bloc* zonder onderzoek verwerpt, omdat het de corporatie is. Hoe gij u bedriegt!....’

Er is van den graaf de Mun een gansche groep van redevoeringen over een onderwerp, waarover de republikeinsche meerderheid in het fransche parlement het maar niet eens kon worden. Het betrof de reglementeering van den arbeid der kinderen, der meerderjarige meisjes en der vrouwen in industrieele inrichtingen. Vijf groote redevoeringen - die van Juni 1888, die van Januari 1889, die van Juli 1889, die van Februari 1891, en die van October 1892 - zijn in de deelen der redevoeringen van de Mun over dit onderwerp van hem opgenomen. De eerste is vooral gericht tegen de gangbare leer der economie en tegen haar verheerlijking van

het individualisme. Tegenover de beweringen der zoogenaamde liberalen roept hij op de woorden van kardinaal Manning[1)] en de beginselen van het christendom. Zeer schoon was het slot dier rede: ‘Wat mij betreft - uw welwillendheid heeft mij er aan gewend hard-op te denken - ik treed in dit debat slechts om na te komen wat ik mijn plicht acht als christen. Ik treed er in, omdat ik in het diepst van mijn ziel als een altijddurende dringende roepstem hoor, die mij verplicht tot de misdeelden van het leven al de lessen, al de beginselen, al de hoopvolle verwachtingen van mijn godsdienstig geloof te wenden. Dikwijls, zeer dikwijls - o, ik weet wel dat gij zult glimlachen - heb ik gedacht, dat op den bodem der eischen van de woelende menigte, en in den droom van rechtvaardigheid, die, als een jacht naar het ideaal, den geest der arbeiders drijft, *er een onbewuste aspiratie schuilt naar een vergeten Christendom*. En, christen, verwelkom ik als gelukkige dagen, die dagen waarop sociale gevoelens ons tot elkander brengen, omdat zij, in mijn overtuiging, het éénige terrein kweeken, waarop onze tweedracht tot bevrediging zich kan oplossen. Ze zijn zoo zeldzaam, al te zeldzaam, die oogenblikken, waarop wij onze politieke worsteling kunnen vergeten, om onze harten en onze stemmen in één-zelfde gedachte te vereenigen. Wij doen het, als de naam van het vaderland, van Frankrijk met zijn eer en waardigheid, op het spel staat. Iets dergelijks is bij het behandelen van een sociale wet te bespeuren. Dáár is 't ook het vaderland dat 't geldt: dáár is ook een gebied, waar het leven en de zekerheid van Frankrijks kinderen, de eer, de naam, de bestemming, de veiligheid van hun haardsteden, de waardigheid van hun gezinnen worden bewaard en verzorgd. Ik bezweer u, mijne Heeren, op dit terrein de handen inéén te slaan, in het aangezicht van het volk dat u wacht en u hoort!’ - Ook de derde rede (die van Juli 1889) over dit onderwerp is, naar mijns inzien, zeer merkwaardig. Zij behelsde vooral een historisch overzicht van wat in verschillende landen was gedaan om tot een verkorting van den arbeidsdag te komen. In die rede komt, nevens een waardeering van Robert Owen,

1) Zie het fraaie citaat van kardinaal Manning in de ‘Discours et éerits divers du Comte Albert de Mun’, tome IV, Editie 1895, pag. 73.

een lichtend beeld voor van graaf Shaftesbury. Als met één trek wordt ook dáár Decurtins genoemd, ‘M. Decurtins, dont je m' honore d'être l'ami.’ Maar de beste deelen der rede zijn schilderingen der zeden van den dag. Tegenover het silhouet van Thomas Hood's naaister, blijft misschien in de herinnering hangen de ‘fusain’ van de jonge bloemenverkoopster. Hoe steekt tegen den luchtigen achtergrond van de Parijsche wereld, tegen de vluchtige kleurige omgeving van fladderende coquettes en cocottes, plotseling af een schets, een omtrek van een jonge vrouw, slechts even met houtskool geteekend! Zij was 's ochtends bevallen onder zwaar en bitter lijden: den anderen dag moest zij weder in den winkel komen, anders werd zij weggestuurd. De mooie winkeldochter toch - zoo luidden de woorden van den patroon van 't magazijn - ‘plaisait par sa figure agréable: on ne pouvait par se priver de ses services, à moins qu'elle ne fut aussitôt remplacée.’ Als zoo de zeden zijn, mag dan, aldus vroeg de Mun, de tusschenkomst der wet niet worden ingeroepen? - Uit de vierde redevoering, die van Februari 1891, zouden wij (als wij de ruimte hadden) willen overnemen de zinsneden over Godin en het familistère van Guise: maar wij vreezen onze lezers te vermoeien en haasten ons tot de vijfde of laatste rede, die van 29 October 1892. Zij geeft een beeld van het loyaal medewerken van de Mun in het parlement. Zeker, het wetsontwerp, zoo als het toen, na een tienjarige behandeling, en over- en wederzending van de Kamer naar den Senaat en omgekeerd, er uitzag, was lang niet meer datgene wat de vrienden der sociale politiek zelfs in hun bescheidenste eischen hadden gewenscht. Toch ried de Mun aan om het voorstel, dat nu kans had een werkelijkheid te worden, niet te verwerpen. Wat verkregen werd, was dit: dat de wet het recht gaf, ter wille van een sociaal belang dat boven de particuliere private belangen stond, tusschen beide te komen om den arbeidstijd ook der volwassenen te begrenzen. En ter wille van dit beginsel moest men veel over het hoofd zien. ‘In deze aangelegenheden mag men niet zeggen: alles of niets. Men mag, in de twijfelachtige hoop om meer te bekomen, niets verwerpen wat men heden reeds kan verkrijgen. Ik zal dus stemmen vóór de wet, zoo als zij daar ligt, mij het recht voorbehoudend om in 't vervolg te trachten haar te verbeteren.’

Al de overige onderwerpen, waarop de voorstanders der sociale politiek gewoon zijn de aandacht te vestigen, worden scherp en puntig van uit zijn eigenaardig catholiek standpunt door de Mun in het parlement ter sprake gebracht. Vermelden wij slechts de volgende redevoeringen. In de zitting der kamer van November 1889 bespreekt hij de questie van het minimum van het loon; - den 20^{en} October 1892 houdt hij een uitgebreide rede over arbeidsraden en vaste arbitrage tusschen arbeiders en patroons; - in October en November 1892 behandelt hij voorstellen om het industrieel werk van zoo even bevallen vrouwen, gedurende een zeker tijdsverloop, te verbieden en haar schadeloos te stellen voor die gedwongen staking van den arbeid; - den 16^{den} November 1892 behandelt hij de questie der drukpersvrijheid in verband met de anarchistische aanslagen (‘een wet op de drukpers in een stroowisch vóór de locomotief’); - in Februari 1892 verdedigt hij in 't algemeen en in 't breede, ook met het oog op de Catholieke kerk, de vrijheid van associatie; - voorts staat hij altijd op de bres, wanneer aan de wet van 1884 op de professioneele syndicaten door de regeering wordt getornd: drie malen zien wij hem zóó met al het vuur dat hem eigen is opstaan: den 1sten Juni 1891, den 22sten Maart 1892 en den 3^{den} November 1892: bij het verweer dat hij dáár doet gelden tegen aanhangers der oude individualistische theorie, schroomt hij niet de handen te bieden aan de socialisten in de kamer, ditmaal vooral aan Millerand. Al die betoogen over meer algemeene problemen van sociale politiek worden dan steeds begeleid door interpellaties en onstuimige toespraken bij gelegenheid van gebeurtenissen van den dag; - zoo in Mei 1891 over de gebeurtenissen van Fourmies, toen de minister Constans op de mijnwerkers liet schieten; - zoo den 19^{den} November 1891 over de werkstakingen in het departement Pas de Calais; - zoo in October 1892 naar aanleiding der incidenten te Rome, waar de fransche regeering de fransche pelgrims, die den paus waren komen begroeten, ongestraft had laten hoonen door het Italiaansch gepeupel: ‘gij hebt franschen geabandonneerd,’ riep hij zijn gouvernement toe; - zoo in Maart 1893 over de Panama-zaak, toen hij het bederf der fransche bourgeoisie ter sprake bracht in zijn antwoord aan den ‘honorabelen’ Burdeau.

Geheel dit optreden van den graaf de Mun in de Fransche kamer, telkens in het belang van sociale aangelegenheden, beslaat een zeer oorspronkelijk bedrijf van het drama der fransche binnenlandsche politiek. Toch zouden wij, wanneer wij uitsluitend op zulke maatregelen of incidenten van sociale politiek 't oog bleven vestigen, een onvolkomen beeld krijgen van de actie van de Mun. Want zoowel zijn bemoeiing met de ‘cercles’ als zijn politieke werkzaamheden in het parlement blijven altijd voor hem slechts middelen voor een doel. De behandeling en eventueele oplossing der arbeidersquestie, hoe gewichtig en veelomvattend ook, is slechts een deel van het werk. Het groote doel is de verheffing en veredeling van geheel den Franschen geest in christelijken zin. In de middeleeuwen heette het, dat Frankrijk werkte de werken Gods. ‘Gesta Dei par Francos,’ luidde 't opschrift der rollen, waarin de daden der fransche kruisvaarders waren opgeteekend. Welnu, iets soortgelijks is het ideaal van den graaf de Mun. Hij is dus niet tevreden, wanneer maatschappij en staat op enkele betere inrichtingen en wetten kunnen wijzen, waardoor de overheersching en onderdrukking der zwakkere elementen in de Fransche samenleving worden tegengegaan. Hij blijft niet staan bij het uiterlijk kleed van Frankrijks bestaan en leven in den tegenwoordigen tijd. Neen: het is hem te doen om een omkeer van 't gemoed bij 't volk. Van andere overtuigingen, dan die door de Revolutie van 1789 zijn geopenbaard, moet Frankrijk uitgaan. De volksgedachten moeten weder voortvloeien uit het beginsel van het Catholieke Christendom. En dat alles moet niet kunstmatig worden geleid of gebogen. Niet iets gewilds of opgeschroefds moet worden verlangd. Neen, de christelijke daden, die de Mun verwacht, moeten, naar zijn inzien, de spontane vrucht van wording en ervaring zijn. Als door een *vaste gewoonte* moeten allen weder leeren in aansluiting te leven met het groote christelijke geheel. De nieuwe sentimenten, die hij oproept, hebben wortelen in de groeikracht van het verleden. Geen beroep op exaltatie behoeft te worden gedaan, maar alles moet geschieden natuurlijk en standvastig, in eenvoud en trouw. In plaats van het hopeloos egoïsme en individualisme, dat wij allerwege om ons heên zien: in plaats van het onder ons allen zoo gangbare denk-

beeld, dat in levensomstandigheden niet het recht maar de macht den doorslag geeft: moet en zal de dag aanbreken der volle rechtvaardigheid. Ieder zal dan den harteklop van het volksleven in zich voelen. Slechtheid en ellende zullen niet altijd onder de menschen heerschen. Eigenbaat zal niet immer de lakens uitgeven. Niet altijd zal versuft of verdierlijkt de werkman in mijnen of fabrieken zijn schuifelenden tred voortsleepen. De bezittende standen in onzen tijd - zoo zegt de Mun - hebben, te wille van het goud, de liefde verzaakt. Winzucht doorgloeit hen allen. Zij weten zoo veel, doch wijs toonen zij zich niet. Inderdaad zijn zij gecultiveerde barbaren geworden. Een betere, christelijke, godsdienstige opvoeding kan enkel daarin verandering brengen.

Op het wezen der opvoeding wordt dan ook voortdurend de aandacht door hem gevestigd. Hij eischt in Frankrijk plaats voor een positief christelijke opvoeding, geleid door de kerk. Wat toch was in het Frankrijk der laatste twintig jaren geschied? Onder den indruk der nederlaag, aan Frankrijk door Duitschland in 1870 en 1871 toegebracht, had men vooral zich aan het denkbeeld vastgeklampt, dat ‘de duitsche schoolmeester te Sadowa en te Sedan had overwonnen.’ Deze in Frankrijk aangenomen en gangbare overtuiging had aan Gambetta en Ferry veroorloofd voor het land een omvattend stelsel van lager onderwijs - ‘laïque, gratuit et obligatoire’ - te scheppen. De wetten van 1882 verzekerden weldra aan het volk een wettelijk minimum van onderwijs. En op dien grondslag werd nu voortgebouwd. Middelbaar en hooger onderwijs werden tegelijkertijd herzien. De staat gaf zich ontzaglijk veel moeite om dat onderwijs zoo volledig mogelijk te maken, en deinsde voor geen geldelijke offers terug. Vooral het zoogenaamde ‘enseignement secondaire’ der ‘lycées et collèges’ werd door den staat op elke wijze begunstigd. Maar begunstigd en voortgeholpen in een richting, die volkomen overwicht geeft aan het leeken-element, wat wij bij ons het neutraal onderwijs noemen. De graaf de Mun is nu de groote voorstander daartegen van het godsdienstig onderwijs. Of liever hij zegt, dat het onderwijs, zoo als het door den Franschen staat wordt gegeven, voor Frankrijk geen vruchten kan opleveren, omdat het element der *opvoeding* daarin gemist wordt. De vorming van karakter en ziel is daaruit geheel

verbannen. Uitsluitend op de examens wordt de aandacht gevestigd. Bij het middelbaar onderwijs zoekt men te vergeefs een hoogere vlucht. Wat aan de universiteit ontbreekt is ‘le Dieu intérieur’, van wien Pasteur sprak, en dien hij wilde dat alle mannen van wetenschap in 't hart droegen. Een andere baan moet worden ingeslagen en wordt reeds hier en daar gezocht. Er is hier een beweging die voortkomt uit de diepste aspiraties der menschheid. De moderne gedachte keert tot Christus terug[1].

Maar terug, met al de ondervinding van den lateren tijd, met al de krachten en gegevens die de jaarkringen openbaarden. De aloude christelijke gedachte zou, naar zijn inzien, machtig genoeg zijn om frisch ontluikend, wild opschietend nieuw leven voor de toekomst in staat en maatschappij te verwekken. De kring van denkbeelden en gevoelens op dat gebied was waarlijk niet gesloten. Men moest in Frankrijk, steunende op het verleden, en ziende op 't kruis van Christus, vooruit. De staatslieden, die, verzonken in waanwijze oppervlakkigheid, en gedreven door den wind van den dag, niets daarvan begrepen, waren volgens de Mun erger vijanden van Frankrijk dan zelfs de socialisten. Nooit worden de woorden van den graaf de Mun zoo bitter, nooit wordt zijn uitdrukking zoo grievend, zijn toon zoo hartstochtelijk, zijn smaad zoo bijtend, zijn haat zoo openbaar, als wanneer hij afrekent met die mannen van den meest hollen zelf behagelijken ‘vooruitgang.’ In de bundels zijner redevoeringen is een rede, die, als bij uitzondering, van grenzenlooze minachting overvloeit voor den man, dien de Mun op dat oogenblik bestrijdt. Het is de rede van Juni 1889, over het budget van onderwijs, gericht tegen Jules Ferry.

H.P.G. QUACK.

(*Slot volgt.*)

1) Zie den belangrijken brief van de Mun in de ‘Revue Bleue’ van 13 Février 1897, pag, 197-201. Hij wijst op de belangrijkheid en den vooruitgang van den arbeid der congregaties voor het middelbaar onderwijs; in 1892 telden die congregaties een schoolbevolking van 75,035, in 1896 van 79,718 jonge lieden. Het leeken-onderwijs bedraagt op dit gebied 54 % van het geheel, dat der congregaties 46 %.

Op zondagmorgen.

J° de Vries. Eerste bundel preeken. Derde druk. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Het is Zondagmorgen elf uur en zéér stil. Geen tred klinkt door de holte der straten. Ieder is binnenshuis. De een trekt zijn kasboek op of schrijft brieven aan verre vrienden; de ander poetst zijn rijwiel netjes schoon en blank - want daartoe ontbrak in de week den tijd. Daar zijn er ter kerke.... niet weinigen. En velen denken aan de middagwandeling, de Zondagsvisites. het ochtendconcert, straks,.... aan de tooneelvoorstelling, later,.... ieder: man, vrouw, kind, ieder maakt plannen, plannen, plannen....

Want des menschen geest rust nimmer, zelfs niet in den slaap; òòk dus niet des Zondags.

Maar toch.... De pols klopt anders. Niet zoo gejaagd stroomt ons het bloed. Niet koortsachtig verdringen elkander de plannen, zooals in de week; zij duwen niet met de ellebogen anderen weg en zich vooruit, trappen niet in de haast op andermans teenen, buitelen niet over en door elkander als ongelikte straatbengels, die hun beurt niet kunnen afwachten. Neen, de Zondagsche gedachten komen op - ieder als een heer - bedaard, deftig; als die verwacht worden. Zij groeten beleefd, geven zich den tijd rond te zien, en schrijden voort en weg met ernstigen, statigen tred. Zij zijn ook andere: het zijn geene *week*-gedachten; het zijn inderdaad Zondagsche gedachten.

Is dit omdat de kalender op Zondag wijst? Of is het omdat de grondtoon zwijgt, die ons daagsch bestaan begeleidt; die onbestemde toon, welke zonder ophouden, altoos door, altoos door, in onze arme hersenkast weertrilt, evenals - op reis - het horten

der wielen tegen de raileinden altoos door in de ooren zeurt, en het moede hoofd - dat zoo gaarne slapen wilde - dwingt tot een eindeloos concert van fluiten en violen, orgel en bassen, dat geen enkele maat rust, geen enkele pauze kent, maar waarin groot-orkest en soli elkander voortjagen, jagen, jagen,.... totdat gillend de stoomfluit het spel breekt, en het horten wordt tot een gesnik dat versterft bij het langzaam gaan stilstaan van den wagen.

Zoo ook de galm van den weekdag, samenklank van al die kleine geluiden van het menschenbedrijf: de doffe slag van den bijl in het verre bosch, het hel gerinkink van den hamer op het aambeeld der dorpsmidse, het beven van vensters en deuren in stad bij het ratelend voorthotsen der karren; met vaste tusschenpoozen versterkt door het geschuifel van naar school haastende kindervoeten, en het zware geklots der hoosblokken van fabrieksmeiden en mannen. En alles gedragen door de machtige trilling, gevormd uit de klankgolvingen, ontstegen aan duizende en duizende keelen: kreunende, smeekende, roepende, klagende, gillende; met tot bastoon het gegons van fabrieksraderen, het aanzwellend en wegstervend snorren van treinen, en hoog daarboven uit - als het roepen van meesters - het stootend gekrijsch der stoomhorens, die vervangen de klingelende klokken van vroeger, de snerpende stoomfluit van later, beide onmachtig om zich te doen verstaan in dit razen der klanken, dit zieden der menschenmaatschappij.

Als het vedelspel van den doodendans zoo lokt en dwingt die in geen notenschrift weer te geven galm onze hersens; sart tot denken zonder ophouden, tot plannen, van plannen tot daden, weer van daden tot plannen, wèèr van plannen tot daden, Maandag, Dinsdag, Woensdag, Donderdag, Vrijdag, Zaterdag....

....Totdat daar in het diepe van den nacht ingeluid wordt met twaalf langzame slagen de dag, welken de Heer zich heeft voorbehouden....

Dan rust wat van menschenhanden is gemaakt, en òòk het gedierte des velds, en óók de aarde. Dien dag vreest de natuur niet den mensch: want ook deze rust.

Rust hij uit welbehagen over het werk van de week, of uit walging? Uit eerbied; uit sleur?

Onderzoeken wij dit liever niet; hetzij genoeg: er *is* rust. En

de door duizende schoorsteenen uit onzichtbare kooldeeltjes geweven nevel lost zich op; de zon dringt weder tot het aardrijk door; en helderder klinkt door de Zondagstilte uit de boomtakken der stadstuinen, als dankbaar juichen, het getjilp der vogelen.

Ook ons is het anders te moede. Onbewust wiegen wij ons op dien toon, dien wonderzoeten toon, welken wij stilte noemen, omdat wij niets stillers kennen: de zang der natuur, welken zes dagen lang onze zenuwen niet konden opnemen, verdoofd als zij waren door den ruwen slag van den week-galm tegen het ooren-timpan.

Maar nu voelen wij weder hoe ons doortrilt die klankenharmonie, ontstaan uit het suizelend wentelen der in eindlooze vaart door den aether voortsnellende wereldbollen, uit het geklapwiek der milliarden gevleugelden, het geschuifel van myriaden pootjes, en de lange geluiden van de gesteenten der aarde, waar zij wisselen van spanning door warmte en koude, door druk van lucht en van water.... En de Meter, dat zooveelste deel van den aardcirkel, waarmede wij in de week ons maten: mensch tegen mensch, mensch tegen dier, mensch op enkele bunders land, wiens kleine lengte ons op deed zwellen tot Heeren der schepping, schrompelt ineen op den Zondagmorgen, wordt tot niets, tot minder dan niets, als wij daar staan tegenover het Heelal. En beschaamd sluipen wij stil, op de teenen, terug in het gelid, in de rij van alle schepselen, als simpele soldaten, pas aangetreden lotelingen, zonder eigen wil....

.... Want daar uit den Hoogen, spreekt de Heer,.... de Heer Zebaoth....

Zoo ook hooren wij Zondags, in de stilte, het kloppen van ons hart. Het is ons, alsof het roept: binnen! En dan komen zij binnen, de goede gevoelens, nog even jeugdig-onschuldig als voorheen, toen zij zich nog vleiden in onze armen, en vochtig kusten de oogleden; de gansche natuur ons was als zagen wij die door den goudenen glans harer lokken. Maar nu komen zij aarzelend, en zwijgend blijven zij staan; somwijlen steelswijs opziend naar den ouden rimpeligen man met de moede oogen, alsof zij zich afvroegen: is dàt nu de speelkameraad van weleer?....

En terwijl zij zich zwijgend - wat toch zouden wij elkaar bekennen! - zwijgend koesteren met ons, uit oude vriendschap, in de zonniger stralen der zon en het klaarder getjilp der vogelen,

wordt het ons vreemd te moede. Te moede alsof daar ware geen tijd, geen maat van oogenblikken, niets waarmede wij meten wat heeft noch begin, noch voortgang, noch einde....

Dan is het alsof het vertrek binnenzweefden mannengestalten in witte, afhangende gewaden, gelijk zij die droegen achttien eeuwen geleden; wij voelen hoe zij achter ons staan, zich neerzetten naast ons, en dan - alsof zij alleen waren - zich onderhouden over Wie eens werd geopenbaard aan de twee, die daar wandelden in het veld....

Zoude dan in Zondagstemming kunnen opgenomen worden het boek dat nog slechts enkele uren geleden, bij het ter slapen gaan, zoo noode werd weggelegd? Werktuigelijk glijdt de blik over den geelen stapel, bedrukt met uitheemsche, marktschreeuwerige titels, en de hand houdt zich terug, als in weerzin. Want de van elkaar wijkende bladen van het eene boek te openen, zoude zijn als de luiken van een nauwelijks verlaten balzaal weg te schuiven voor de zon, en die te doen zweven over het nog niet tot rust gekomen stof, te doen glijden langs luchters met afgedropen kaarsen, langs verlepte bloemtrofeen, tot op den bekrasten vloer met hier en daar afgetrapte flarden tulle en verfrommelde handschoenen. Geest, die slechts geest was bij het matte schijnsel van kunstlicht!

En dat andere boek te ontsluiten zou zijn als het des morgens ontgrendelen van een kroeg: waar dan uitstroomt een walm van koude tabaksrook en gistende dranken, nog trillende op het heesche refrein van obscoene dreunen.

Rust eerst vindt het oog bij den lichtblauwen band, waarin thans ten derde male verschijnt de *Eerste bundel preeken* van J^{o} de Vries, reeds bij den eersten druk door meer bevoegde hand dan de mijne, in dit tijdschrift aangekondigd.

Preeken inderdaad? Nog zie ik, hoe voor dertig jaren op den toonbank van een boekhandelaar in het stille Delft, stapels lagen van dunne kwarto's grof geschept papier, bedrukt met oud bijbelschen letter en zonder omslag; oude, eerwaardige preeken, jaar in jaar uit, sints menschenheugenis herdrukt, en voor enkele centen gekocht door wat zich thans noemt ‘kleine luyden’.

Doch deze bundel, glad van omslag, van glad papier en glad van inhoud, is dan ook niet bestemd voor ‘luyden’ maar voor

lieden, deftige lieden, zooals gij en ik, doch die voor den preek noodig hebben een surrogaat, als - meer dan het steenen gevaarte - des zomers hen lokt de kerk van ongekorven hout, des winters vasthoudt de koesterende kachel, gestookt met het gekorvene.

Neen, evenmin als mijn voorganger, wil ik dit preeken noemen, zoolang nog dat woord behoudt zijne eigenaardige beteekenis. Want ietwat te ijl zijn die klanken, dan dat zij geweldig zouden kunnen opslaan tegen de sterk gekromde boezems van den Gothischen welfbouw, om vandaar neder te parelen als manna op de hongerende schare; of om te worden omraamd en in het midden gesteund door het machtige spel van het orgel; zich te hooren toezingen het statig gezang, dat door de ruime ventsterbogen uittreedt op het marktplein als eene getuigenis der vergaderde gemeente.

Niet met den herderstaf slaat hier de priester uit de rotsen het levend water; het is meer alsof een wèl toegerust man u verzelt op een wandeling langs den oever van het leven, en met zijn stok woelend in het effen strand, hier een schelp ontdekt en opent, ginds een krab omwentelt, en toont wat onder dit wankleurig schild wriemelt, of wat in die grauwblauwe schaal onvormelijk zich samentrekt.

Maar ook zulke onderwijzers zijn ons tot nut, en beter dan iets bewijst de nieuwe herdruk, dat het ‘rijpe zaadkorrels’ waren, die ‘van den halm geschud’ werden; en dat zij niet verschroeiden op steenen, doch vielen in vruchtbare, koesterende aarde.

Goede, cenvoudige woorden spreekt dan ook dat boek tot ons, gelijk men die gaarne hoort uit den mond van een raadsman op den weg des levens. En mannelijk is dat woord òòk op zijn tijd.

‘Er zijn in den handel’ - aldus vangt een uit den bundel aan - in photografie en kleurendruk, van kleiner en grooter formaat, meer of min smaakvol bewerkt, allerlei afbeeldingen van ‘een kruis met rozen’.

‘Daar staat het ruw gehouwen, als uit een rots; hoekig, zwaar, vierkant. Een onverzettelijk iets, waartegen gij u pijn zult doen, zoo gij er u aan stoot. Doch zie: om den harden, grauwen steen, om het zware blok slingeren zich rozentakken met fijne bladeren en met rozen, zachtrood als morgenwolkjes, weelderig en vol. Of - want de smaken verschillen - 't zijn windekelken of anjers, waarmede het harde, doode kruis getooid wordt als een bruid. Het rankt er zich vroolijk en lachend om heen; het kruipt

er spelend bij op, het windt zich om de stramme, grauwe armen; het wuift dartel van boven neer: een lachend groepje zieltjes zonder zorg, om den somberen steen. Het harde en het lieflijke, het stugge en het teedere, het onwrikbare en het immer wisselende. Dàt moet dan het beeld zijn van het liefelijke en vertroostende, dat het levenskruis aangeeft en zijn smart en lijden verzoent....'

En dan gaat de schrijver - thans inderdaad predikend - voort met te vragen: of menschen, die geleden hebben, voor dat door de mode gevierde levensbeeld wel iets gevoelen. 'Neen, de bloemen veranderen het kruis niet. Zij willen uwe oogen wegtroonen van dien harden steen: Ei zie, wat lieve rozen! Maar beleedigd springt uw zielsgevoel, springt uw smart op. Duizendmaal liever uw leed, zooals het is: hard, geweldig, maar waar; dan onwaar gemaakt en in de schaduw gesteld, achteruitgeschoven voor iets liefs en aangenaams. Die harde "sta in den weg", met wat kleur en fleur er naast, zou het beeld van het levenskruis zijn? Wee ons, wanneer het zoo is. Want verzoening en vrede vinden wij alleen daar, waar wij het kruis zelf aandurven.'

Doch ik zal niet verder afschrijven van wat daar staat over het kruis 'dat het uwe is, zoo goed als uw kind, als uw eer, als uw naam de uwe is; dat behoort tot uw eigen zelf, tot uw zedelijk bestaan'.... Helaas, zal dit thans ten derde male waarschuwend woord krachtig genoeg weerklinken om te doen verdwijnen die ziekelijk-sentimenteele prenten en al te snoezig versierde spreuken, die daar bungelen met andere snuisterijen in winkels, waar alles te koop is? Zien dan niet zij, die hunne wanden versieren met spreuken en emblemata, dat daar van die woorden en beeldsels uitgaat een licht, waarbij alle praal verschiet; dat die letters zelf meer flonkeren en schitteren dan starren in de juichende Kerstnacht?

Ting, ting, ting.... daar stoot de pendule op den schoorsteen haastig twaalf zilveren klankjes uit. Dzinn, dzinn, dzinn, herhaalt het langzaam en stroef, als met weerzin, de oude staanklok in de gang. En twaalf malen wordt het van uit den hoogen toren bevestigd met loome zware slagen, dat de Zondagmorgen voorbij is; de morgen niet enkel van één dag, maar van een gansche week; de eenige van het zevental, die gewijd kan zijn aan iets anders dan

aan het dagelijksch brood; die in doet gaan tot zich zelven, en bij rust na arbeid, kracht schenkt voor de komende taak.

Reeds verkeert de stilte op straat in een steeds aanzwellend gedruisch; weder herneemt het leven zijnen loop, wel nog niet geheel als anders, want nòg is het Zondag, en ook de namiddag ontleent nog glans aan den morgen....

En ook in het zestal dagen, dat wacht, zal nog natrillen, - zij het ook steeds zwakker en zwakker, - wat het gemoed op dien Zondagmorgen bewoog....

Zoo in den winter, als de heg, reeds lang ontbladerd door wind en koude, niets meer is dan takken en stekels, trilt nog hier en daar aan een vooruitstrekkende twijg, en wappert zachtkens heen en weder, een kleine vuil-zwarte vlok; als eene herinnering, dat daar eenmaal op zonnigen voorjaarsmorgen voorbijtrok een groote kudde blanke schapen, zwaar van vacht, vroolijk verbeidend de hand van den scheerder.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Letterkundige kroniek.

Het ééne noodige, door Anna de Savornin Lohman. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Het eigenlijke thema van deze novelle is hetzelfde als van het bekende *Un secret* van dien Félix Arvers, wiens naam door dit ééne sonnet, in 1833 in een overigens weinig beteekenenden bundel gepubliceerd, maar ook alleen door dat ééne, tot ons is doorgedrongen.

> Mon âme a son secret, ma vie a son mystère,
> Un amour éternel en un moment conçu;
> Le mal est sans espoir, aussi j'ai dû le taire.
> Et celle qui l'a fait n'en a jamais rien su.
>
> Hélas! j'aurai passé près d'elle inaperçu
> Toujours à ses côtés et pourtant solitaire;
> Et j'aurai jusqu'au bout fait mon temps sur la terre,
> N'osant rien demander et n'ayant rien reçu
>
> Pour elle, quoique Dieu l'ait faite douce et tendre,
> Elle suit sou chemin distraite et sans entendre
> Ce murmure d'amour élevé sur ses pas.
>
> A l'austère devoir pieusement fidèle,
> Elle dira lisant ces vers tout remplis d'elle:
> ‘Quelle est done cette femme?’ et ne comprendra pas.

Zulk een vervuld zijn met ééne groote liefde, maar die men niet kan of niet mag uitspreken tegenover haar of hem die het geldt, zulk een zelfverloochening van den man of de vrouw die niets vraagt, niets ontvangt, en sterft zonder dat het geheim, dat

het geheele leven innam, over de lippen is gekomen, is zoo diep weemoedig, kan zoo tragisch zijn, dat het zeker niet enkel in den vorm van een sonnet, waarin de toestand slechts even kan worden aangeduid, maar vooral ook in dien van roman of novelle tot iets zeer treffends gemaakt kan worden.

Maar dan behoort het thema anders te worden behandeld dan door Anna de Savornin Lohman gedaan is in de novelle, die zij *Het ééne noodige* noemde.

Die sprekende titel - om daarmee te beginnen - is verkeerd. ‘Het ééne noodige’ of ‘het Licht’, zooals het hier ook telkens genoemd wordt, het eenige ware vrouwengeluk, zooals het eenvoudiger gezegd wordt, is, naar de opvatting van de hoofdpersoon dezer novelle, gelegen ‘alleen in liefhebben van hem aan wien wij ons geven kunnen, geheel en al.’

Heeft de schrijfster dit in deze novelle, ik zeg niet: bewezen, want een novelle heeft niet te bewijzen, maar in de hoofdpersoon, Katie de Reth, in een treffend beeld ons voor oogen gesteld? Het heeft er niets van.

Katie de Reth staat buiten en boven haar omgeving, de Haagsche groote wereld, die ons in de novelle wordt voorgesteld als een zeer kleine wereld, vol bekrompene, huichelachtige, zelfzuchtige, kwaadsprekende, hooghartige mannelijke en vrouwelijke wezens, een wereld, ‘waarvan de jongelui leefden alleen voor sport, of, àls zij een betrekking bekleedden met eenig vertoon van ijver, dat alleen deden uit eerzucht om vooruit te komen, om een positie te veroveren; waarvan de vrouwen zich oppronkten en optooiden en met hun uiterlijk schoon coquetteerden, in het “fatsoenlijke” even schaamteloos als de publieke vrouwen die zij niet zouden willen aanzien ook maar, in hun schijnheilige deugdzaamheid.’

De al of niet getrouwheid van de teekening voor rekening latende van de Haagsche jonkvrouw die ze gaf, zal men moeten toegeven, dat het niet moeielijk valt zich te verheffen boven zulk een laag bij den grond blijvende wereld.

Begrijpelijk is het dat een jong meisje met hoogere, edeler gevoelens, vol afschuw, zich uit dien kring terugtrekt; maar vreemd lijkt het mij, dat de onafhankelijke Katie, die haar eigen weg wenscht te gaan, geen poging doet om in andere, degelijker kringen dan den kring waarin zij door hare geboorte geplaatst werd, de bevrediging te zoeken, welke zij in hare omgeving mist.

Verwacht had mogen worden, dat zij tegenover anderer zelfzucht, anderer bekrompenheid, anderer hooghartigheid, haar toewijding, haar breede opvatting van het leven, haar toeneiging tot de eenvoudigen en misdeelden zou geplaatst hebben.

Niets daarvan zien wij geschieden. Wanneer Katie, gedwongen nu en dan met hare hooggeplaatste bloedverwanten in aanraking te komen, telkens weer zich stoot aan de zelfzuchtige banaliteit van hun futiel bestaan, ergernis wekkend door de zeer radicale denkbeelden die zij, zoowel in hare opgang makende verzen, als, wanneer zij er toe getergd wordt, in het gesprek zonder omwegen verkondigt; wanneer de breuk tusschen haar en de haren volkomen is geworden, dan vernemen wij niet anders dan: ‘en lusteloos ging zij haar eenzamen weg van Smart.’

Hier sluit de schrijfster dit deel van haar verhaal. En dan, zonder eenige voorbereiding, vernemen wij op eens: ‘Toen viel in de schemering van haar leven het groote Licht. - - - - Zij ontmoette hem: den meerdere, - hem, die hooger stond dan de anderen. - - - En hem kreeg zij lief. - - -’

Wie het was die van nu af aan haar leven zou vervullen, maar zonder dat haar liefde hem ooit bekend wordt; waar zij hem het eerst ontmoet heeft; hoe, onder welke omstandigheden, de liefde het eerst in haar opvlamt; of hij, wien haar liefde geldt, inderdaad zóó hoog staat als zij hem stelt, inderdaad haar ‘meerdere’ is, vernemen wij niet en zullen wij nooit vernemen. Wel ontvangen wij eenige aanduidingen omtrent 's mans hoogheid van karakter, zijn zich geven aan eene veel toewijding eischende taak, maar alles vaag, zonder vaste omtrekken, zonder dat het beeld voor ons staat van hem, in wien wij, om de plaats die hij inneemt in Katie's zieleleven, belang hebben te stellen. Spreken zij elkander ooit, de ongenoemde en Katie? Als ik mij wel herinner - maar van al dit vage bleef ook de herinnering vaag - slechts eens. Maar wat beduidt dan: ‘Haar denkwijze, haar levensbeschouwing richtten zich geheel *naar wat zij te weten kwam van de zijne*. - Er was geen slaafsche onderworpenheid daarin, geen blind gehoorzamen aan zijn wil, dien hij haar opdrong. Het was iets dat van zelf sprak, omdat zij geloofde in hem; niet anders zijn wilde dan wat hij was.’ Maar - hebben wij recht te vragen - wàt was hij dan, wàt was die denkwijze, die levensbeschouwing, waarnaar de hare zich richtten? Mysterie. Wij vernemen het niet. Wij hooren

niet anders dan het eindeloos refrein: ‘Zij kende nu het bestaan van het ééne noodige - van het Licht,’ en ‘zij kende het hoogste nu, - het Eéne noodige, - het licht - het Licht van vrouwenleven’. En altijd weer ‘het Licht’ en ‘het Eéne noodige’, ‘het ééne Noodige’ en ‘het Licht.’

Dat nu dunkt mij valsch gedacht en valsch voorgesteld. Toegegeven voor een oogenblik - voor een heel kort oogenblik, want ik houd het voor volstrekt onwaar - dat voor eene vrouw het ééne noodige, het e e n i g e w a r e v r o u w e n g e l u k is ‘het liefhebben van een man, aan wien zij zich geven kan, geheel en al,’ de vrouw die liefheeft zonder dat haar liefde beantwoord wordt moge nog zooveel herhalen en nog zoo stellig verzekeren dat zij ‘het Licht’ heeft en zich gelukkig voelt, - de Hemel beware de lezeressen van Jonkvrouw Lohman's roman voor een ‘geluk’ als dat van Katie de Reth, die haar leven eindigt zonder ‘het ééne noodige’, zonder dat ‘het Licht’ voor haar heeft geschenen.

Of, indien dit niet zoo is, indien ook in een onbeantwoorde liefde het hoogste - let wel: het hoogste, het eenige ware - geluk kan gelegen zijn, waartoe dan Katie's zelfmoord, nadat zij den dood vernomen heeft van den man dien zij liefhad? Ligt het dan niet in de rede, dat zij ook na dien dood de innige zielegemeenschap, die alleen van hare zijde bestond, met hem dien zij liefheeft blijft onderhouden, als ware hij niet gestorven? Of moest zij - zooals Anna de Savornin Lohman in haren brief aan Ida Heijermans het voorstelt[1] - om die liefde te kunnen blijven gevoelen en daaruit kracht te blijven putten, op dien man en zijn leven kunnen blijven *zien*? Maar dan had de schrijfster dat aannemelijk moeten maken door ons, op onze beurt, den held te laten *zien* en hem niet als een droombeeld in nevelen gehuld te laten.

In datzelfde antwoord aan Ida Heijermans legt zij er den nadruk op dat zij in *Het ééne noodige* niets heeft willen aanvallen of verdedigen, maar alleen de levensgeschiedenis heeft willen geven van eene enkele vrouw, die - dit wil zij er gaarne bijvoegen - voor haar ‘het type is eener echte, waarachtige, maar juist daarom steeds zeldzamer wordende, vrouwelijk-denkende en vrouwelijk-voelende vrouw.’ Maar ook dit aannemende blijft mijne bedenking: dat niet ‘het ééne noodige’, zooals dat dan door Katie de Reth

1) *Belang en Recht* van 15 Februari 1898.

wordt opgevat, het thema van dit boek is, maar wel de tragiek van een stille liefde, ‘un mal saus espoir’, als waarvan Felix Arvers spreekt en waaraan zij, wier leven ervan vervuld is, ten slotte moet ondergaan.

Had dit van den aanvang af der schrijfster duidelijk voor de oogen gestaan, dan zou zij hare novelle anders hebben geschreven. Ook beter? Wie zal het zeggen?

De schrijfster van *Vragensmoede* toont zich ook in *Het ééne noodige* ‘een schrijfster die durft’. Zoo, waar zij de Haagsche aristocratische kringen met bitteren spot ten toon stelt als eene verzameling adellijken van geboorte wier adel van gemoed ver te zoeken is; en niet minder waar zij, met onverholen instemming, hare heldin, de ‘echte, waarachtige, vrouwelijk-denkende en vrouwelijk-voelende vrouw’, zeer radicale denkbeelden laat verkondigen in het bijzonder ten opzichte van de vereeniging van man en vrouw. Maar met durven alleen komt ook eene novelliste er niet, en de vraag kan gesteld worden, of het groote succes van *Vragensmoede* der begaafde schrijfster wel in elk opzicht tot voordeel is geweest.

Ook in *Het ééne noodige* (*Geluksdroom*, de kleinere novelle, die nog in dezen bundel wordt aangetroffen, laat ik, als al te onbeteekenend, buiten bespreking) geeft Anna de Savornin Lohman blijken van talent van waarneming en gemak van voorstelling. Maar de waarneming blijft aan de oppervlakte hangen en de voorstelling onderscheidt zich niet door oorspronkelijkheid. Waar in de subtiele ontleding van een vrouwenziel haar talent van romanschrijfster zich zou hebben moeten ontplooien, schiet haar kracht te kort.

Katie de Reth noemt Paul Bourget haar lievelingsauteur om zijn zoo volmaakt begrijpen van het vrouwenhart. Maar niet door het zelf begrijpen alleen, door zijn doen begrijpen aan anderen, door zijn talent van omschrijven en demonstreeren van de verschillende zielsaandoeningen die een vrouw doorleeft, is Bourget, zijn de andere groote anatomen van het vrouwenhart de meesters die wij in hen bewonderen. Het drama van het menschelijk hart heeft, als elk drama, zijn verschillende phasen, zijne ontwikkeling, en alleen de nauwkeurige, gedetailleerde beschrijving van die ontwikkeling, door den auteur op den voet gevolgd, is onze aandacht waard.

Bij Anna de Savornin Lohman vinden wij wel heel veel meer of min welsprekende ontboezemingen, verzuchtingen, afgewisseld door het bekende refrein van ‘Het ééne noodige’ en ‘het Licht’;

maar een eigenlijke analyse, een volledige beschrijving van den gang van het drama, dat in hare heldin wordt afgespeeld, met zijne expositie, zijne ontwikkeling en zijn oplossing, ontbreekt. Dit is een kunst, waarvoor het talent der schrijfster zich nog ‘in der Stille’ zal hebben te vormen, zooals het dat ook voor het formeele gedeelte van haar werk, haar stijl, zal hebben te doen. Den romantischen draai der oude novelle, dien men op vele plaatsen van haar vorig werk aantreft, verlatende, schijnt haar taal thans te evolueeren in de richting der jongeren, maar terwijl zij dezen in sommige opzichten tracht na te volgen, vergeet zij den raad van Molière om zich het liefst te houden aan ‘les beaux côtés’ van de modellen naar wie men zich richt. Constructiën als ‘zijn niet-kunnenontvangen door ziekte’, ‘zijn mogelijk van haar zullen worden genomen door den dood’, ‘zijn zullen geven zijn liefde aan een andere’ en dergelijke zijn onvergefelijk smakeloos.

Door talent en geboorte vond Anna de Savornin Lohman als schrijfster zich in eene positie geplaatst, waarvan zij de voorrechten ruimschoots heeft genoten. De kritiek heeft haar durven bewonderd en aan haar kunnen recht laten weervaren. Toen was 't het oogenblik voor haar geweest om door dieper bestudeering van het leven, door bestudeering tevens van het instrument dat haar tot weergeven van het waargenomene in staat moet stellen, zich van een rijk begaafde dilettante tot een ernstige kunstenares op te werken. In plaats daarvan heeft zij, steunende op het behaald succès en op haren gemakkelijken aanleg, gemeend de pen geen oogenblik te moeten laten rusten. *Levensernst, Geluksdroom, Het ééne noodige* zijn elkander met korte tusschenpoozen gevolgd. Dat noemt men *manger son blé en herbe*.

Zal de schrijfster op die wijs voortgaan? Of zal zij, nog in tijds begrijpende dat ‘de Tijd niet spaart wat zonder hem gemaakt is’, aan het koren den tijd en de gelegenheid laten om te rijpen?

Muzikaal overzicht.

Het Boheemsche strijkkwartet heeft woord gehouden en is in dit jaar tot ons teruggekeerd.

Op nieuw heeft men het uitmuntende samenspel van dit viertal kunnen bewonderen, hunne voorbeeldig correcte uitvoering, den gloed, die in hunne voordracht ligt, en de wijze, waarop zij de eigenschappen van elk der door hen voorgedragen stukken in het licht weten te stellen.

Ditmaal was er op hun programma voor de werken uit onzen tijd een bijna even groote plaats ingeruimd als voor die der classieke meesters. Naast kwartetten van Haydn, Beethoven en Schubert kwamen er ook soortgelijke composities van Sgambati, Dvořák, Smetana, Tanëiew en Borodin op voor, en zelfs waren er avonden, dat die modernen de meerderheid vormden.

Men heeft zoodoende de hedendaagsche kwartet-compositie met die van vroeger kunnen vergelijken en zichzelven de vraag kunnen stellen, in hoeverre hier van vooruitgang kan gesproken worden. Mij dunkt, dat een dusdanige vergelijking nu juist niet ten voordeele van het heden uitvalt. Ik vind, dat de kwartet-compositie al sedert eenigen tijd in een richting stuurt, die haar, zoo voortgaande, van lieverlede geheel van karakter zal doen veranderen. Of de gewoonte, om deze soort van kamermuziek veelal in ruime zalen uit te voeren, daartoe medegewerkt heeft, weet ik niet, maar een feit is het, dat de grenzen, waarbinnen de vier instrumenten zich bewegen, gedurig worden uitgezet. Het intieme, dat het kenmerk van een muziek als deze moet zijn, gaat zoodoende verloren, en de composities beginnen bijna op symphonieën of andere orkest-muziek te gelijken. Het is waar, dat er in de kwartetten van Beethoven gedeelten voorkomen, welke, door spelers met temperament en op

vol klinkende instrumenten voorgedragen, aan de tonen van een orkest doen denken, maar hoe symphonisch zijn kwartet ook klinkt, toch weet de groote meester het altijd binnen de natuurlijke grenzen te houden.

Dit zal den opmerkzamen hoorder, die bij de uitvoering tegenwoordig is geweest, welke door de Bohemers op 18 Februari jl. te Amsterdam is gegeven en louter uit werken van Beethoven bestond, niet ontgaan zijn. Maar tevens heeft hij daarbij de gelegenheid gehad, kwartetten uit verschillende perioden van 's meesters leven achter elkander te hooren en zich zoo een denkbeeld te vormen van de groote ontwikkeling, die de kwartet-compositie bij Beethoven heeft ondergaan. De uitvoering begon met het kwartet op. 18 n°. 3 (D-dur) en eindigde met het Cis moll-kwartet op. 131, twee werken waartusschen een tijdruimte van ongeveer 26 jaren ligt en die tot elkander ten naastenbij in verhouding staan als de negende symphonie tot de eerste.

Men weet, dat voor Beethoven het kwartet een andere beteekenis had dan voor zijne voorgangers Haydn en Mozart. Gebruikten deze dien vorm meer voor een edel tonenspel, voor Beethoven was het de vorm, waarin hij zijn geheimste gedachten, het diepste van zijn gemoed uitstortte. Althans in de latere kwartetten is dit het geval. Aanvankelijk volgde hij nog den weg zijner voorgangers, hoewel toch reeds in de eerste kwartetten alles ruimer en vrijer van opvatting is en wij hier en daar reeds de sporen vinden van een streven om aan de toonscheppingen van dezen aard een geheel ander karakter te geven dan Haydn en Mozart er aan geschonken hadden. Dit blijkt o.a. uit het door de Bohemers gespeelde D durkwartet, maar meer nog uit het C moll-kwartet, het vierde van dit opus.

Tusschen de compositie der eerste zes kwartetten (op. 18) en die der daarop volgende serie (op. 59), waaruit de Bohemers het tweede (in E-moll) voor hun programma gekozen hadden, ligt, voor zoover men dit bij benadering kan bepalen, een tijdruimte van ongeveer 6 of 7 jaren. In dien tusschentijd was het leven van Beethoven zooveel ernstiger geworden. Stormen van allerlei aard waren over zijn hoofd gegaan en zijn toenemende doofheid had hem meer en meer van de menschen vervreemd en gemaakt, dat hij zich steeds dieper in zichzelven terugtrok. Maar hij had toch behoefte om te uiten, wat er in zijn gemoed omging, en dat heeft hij bovenal gedaan in zijne sonaten en kwartetten.

Reeds in de kwartetten op. 59 gevoelt men dat. Zij zijn niet zoo diepzinnig als de latere maar toch bemerkt men het onderscheid met de vroegere. Hier is het niet meer in de eerste plaats een aangenaam tonenspel maar is een ernstig, diepdenkend kunstenaar aan het woord. Beethoven denkt hier niet meer aan instrumenten maar aan *stemmen*, die zijn geheimste gedachten moeten openbaren. Dat bewijzen zijn eigen woorden. Toen zijn vriend, de voortreffelijke violist Schuppanzigh, hem verklaarde, dat een passage in het F dur-kwartet op. 59 niet te spelen was, voegde hij hem toe: ‘Glaubt er, dass ich an eine elende Geige denke, wenn der Geist zu mir spricht, und ich es aufschreibe?’

Na de voltooiing van de hierbedoelde kwartetten en de kwartetten op. 74 en 95 ging er een geruime tijd voorbij, voor en aleer Beethoven zich weder tot deze soort van compositie wendde. De negende symphonie was geschreven, van de klavier-compositie had hij met de sonaten op 109, 110 en 111 afscheid genomen, en nu verdiepte hij zich, als om tijdelijk uit te rusten van zijn groote daden, uitsluitend in de intieme wereld van droomen, waaruit zijn laatste kwartetten ontstaan zijn.

En zeker is in geen andere compositie van Beethoven dit droomleven schooner voorgesteld dan in het Cis moll-kwartet, dat de Bohemers op hun concert van 18 Februari als laatste nummer voordroegen. Nergens geraken wij meer onder de machtige bekoring van Beethoven's genius dan in dit werk, maar nergens komen wij ook meer tot de overtuiging, hoe dwaas het zou zijn, van zulke werken een verklaring te willen geven. Bij het aanhooren van zulk een Beethovensche toonschepping - zeggen wij met Richard Wagner - geraakt men in een toestand van betoovering. Wij zien in de deelen van het muziekstuk een geheimzinnig, bovennatuurlijk leven, waarin zich teederheid, levendige blijdschap, vervoering, smachtend verlangen, angst, smart en klacht openbaren, hetgeen alles wederom uit het diepste van ons eigen binnenste schijnt voort te komen. Want het voor de kunstgeschiedenis zoo gewichtige moment in Beethoven's scheppingen is, dat hier elke technische bijzonderheid der kunst, waarmede de kunstenaar, om zich verstaanbaar te maken, zich in een conventioneele verhouding tot de wereld buiten hem stelt, zelf onmiddellijke uitstorting van het gemoed wordt. Hier wordt alles melodie, elke stem der begeleiding, elke rhythmische noot, ja zelfs de pauze.

De zelfde Beethoven, die in zijne kwartetten zoo diepzinnig is, toont zich in zijne symphonieën zoo populair mogelijk. Hier is alles *oratio directa*; helder en duidelijk stelt hij ons het beeld, dat hij wil laten zien, voor oogen; een eenvoudig thema is voor hem voldoende en zonder veel moeite kunnen wij hem in de ontwikkeling daarvan volgen.

Overigens echter is er van deze symphoniëen het zelfde te zeggen als van de kwartetten: een verklaring van hetgeen Beethoven er in heeft willen uitdrukken is niet te geven. Hoogstens zou dit kunnen geschieden ten aanzien van de *Eroïca*-symphonie en de *Pastorale*, die Beethoven van een titel en gedeeltelijk ook van een programma heeft voorzien, welke ons eenigszins op het spoor der bedoeling brengen.

Toch heeft het niet ontbroken aan menschen, die getracht hebben, de toonscheppingen van Beethoven met omstandigheden uit zijn leven in verband te brengen en daaruit gevolgtrekkingen te maken omtrent de beteekenis van elk dier werken in het bijzonder. Aan den meester zelf hadden zij daarbij echter weinig steun, want deze was zeer karig met mededeelingen omtrent het ontstaan van zijne composities; in den tijd waarmede hij er mede bezig was, liet hij er zich weinig of niet over uit, en wat men dienaangaande verkondigd heeft, steunt dan ook veelal op gissingen.

De onderzoekingen aangaande het leven van den beroemden toonkunstenaar hebben anders in de laatste dertig jaren veel aan het licht gebracht, wat vroeger niet bekend was, en ook vele onjuistheden hersteld, die in de eerste biographiëen van Beethoven voorkomen. De uitgaven van 's meesters brieven door Dr. von Köchel en Dr. Ludwig Nohl en die van zijne schetsboeken door G. Nottebohm, alsmede Thayer's geschrift: ‘Ludwig van Beethoven's Leben’ hebben daartoe voornamelijk bijgedragen.

Naar die bronnen is o.a. het boek bewerkt, dat een paar jaar geleden door George Grove geschreven is[1)] en een overzicht geeft van Beethoven's negen symphoniëen en hare geschiedenis, geïllustreerd door notenvoorbeelden. Een interessant boek - althans uit een historisch oogpunt -, dat de auteur voor de dilettanten onder zijne landgenooten zegt geschreven te hebben doch dat ook de aandacht van dilettanten buiten Engeland wel verdient.

1) Beethoven and his nine symphonies bij George Grove, C.B. London and New-York, Novello, Ewer and Co. 1896.

Het bevat uiteenzettingen van elk der negen symphoniëen, waaraan dan verder mededeelingen worden vastgeknoopt omtrent het werkelijk of vermoedelijk tijdstip van ontstaan en voltooiing der werken, de data en bijzonderheden der eerste opvoeringen, de beoordeelingen uit Beethoven's tijd en de gebeurtenissen, die in het tijdsverloop tusschen de verschijning eener symphonie en die der daaropvolgende in 's meesters leven voorvielen, waarbij echter de schrijver, voor zoover er geen bepaalde aanwijzingen zijn, zich in den regel onthoudt van subjectieve meeningen omtrent het verband tusschen die gebeurtenissen en de symphonische werken.

Van de eerste symphonie is weinig bijzonders te vertellen. Het manuscript daarvan is verloren gegaan en er is tot nu toe geenerlei aanwijzing omtrent het tijdstip, waarop Beethoven aan deze compositie is begonnen, noch wanneer hij haar voltooid heeft. Alleen zijn er schetsen gevonden voor het *finale*, uit den tijd toen Beethoven nog bij Albrechtsberger les nam in het contrapunt (voorjaar van 1795). Eerst vijf jaren later (April 1800) werd de symphonie ten gehoore gebracht, en wel op een concert te Weenen, door Beethoven zelf gegeven.

De daaropvolgende symphonie (in D-dur) schreef Beethoven in een tijd, toen de doofheid bij hem reeds zeer was toegenomen. Het was in hetzelfde jaar 1802, waarin hij den treffenden brief aan zijne broeders schreef, die men gewoon is ‘Beethoven's testament’ te noemen en die een langgerekte klacht bevat over het tragische lot, dat hem getroffen heeft. In de symphonie is echter geen spoor van die stemming te vinden; integendeel, daaruit spreekt een geest van vertrouwen en tevredenheid. Mochten er bij Beethoven ook soms oogenblikken van vertwijfeling opkomen, hij bezat genoeg weerstandsvermogen om zich daardoor op den duur niet te laten overmeesteren, en zoodra hij zich met zijn geliefde kunst bezig hield, verdwenen alle sombere gedachten.

Ofschoon van de tweede symphonie vele schetsen gevonden zijn, die uit het begin van het jaar 1802 schijnen te stammen en hoofdzakelijk op het *finale* betrekking hebben, is van de oorspronkelijke partituur niets meer voorhanden, zoodat omtrent aanvang en voltooiing van dit werk niets vaststaat. Men weet alleen, dat het in de Goede week van 1803 voor de eerste maal te Weenen is opgevoerd, waarbij tevens het oratorium *Christus am Oelberg*, de eerste symphonie en het piano-concert in Cmoll op het programma stonden.

De hier besproken symphonie sluit zich, evenals de eerste, nog

bij Haydn en Mozart aan, maar toch bemerkt men er reeds uit, dat Beethoven de vleugelen wijder tracht uit te slaan. Voornamelijk blijkt dit uit de Coda van het Finale, waar zijne individualiteit sterker dan in de overige deelen dezer symphonie of in de eerste te voorschijn treedt.

En van nu af ging het steeds voorwaarts. ‘Ik ben niet voldaan over hetgeen ik tot nu toe gecomponeerd heb.’ - schreef Beethoven in een brief uit het zelfde jaar, waarin zijn tweede symphonie voor het eerst werd opgevoerd. - ‘Van nu af aan ben ik voornemens een nieuwen weg te volgen.’ In dezen brief is sprake van een nieuwe symphonie, die hij bezig is te componeeren. Het was de *Eroïca*, de eerste echt Beethovensche symphonie en een werk dat tot tal van commentaren aanleiding heeft gegeveu. Wat men er echter met zekerheid alleen van weet, is dat het zijn ontstaan te danken heeft aan den generaal Bernadotte, die in het jaar 1798 als Fransch gezant te Weenen vertoefde en den beroemden componist aanspoorde, den grootsten held van dien tijd, Buonaparte, in een toongedicht te verheerlijken. Beethoven, die groote bewondering voor den Corsikaanschen held gevoelde, dien hij destijds als bevrijder der wereld beschouwde, hield het denkbeeld van Bernadotte in gedachte, doch het duurde eenige jaren, voordat hij er uitvoering aan begon te geven; dit geschiedde eerst in den herfst van 1802, toen hij verblijf hield in Heiligenstadt. Een van 's meesters vrienden, Ferdinand Ries, heeft verhaald, en dit is door geloofwaardige getuigen bevestigd, dat in de lente van 1804 in Beethoven 's woning een in het net geschreven kopy van de partituur dezer symphonie voorhanden was, voorzien van een titelblad, waarop bovenaan stond: *Buonaparte* en geheel beneden: *Luigi van Beethoven*, en verder geen woord meer daartusschen. Wat er op dat opengebleven gedeelte zou komen te staan, wist men niet; niemand durfde het te vragen. Doch daar kwam opeens de tijding, dat Buonaparte zich tot keizer had laten uitroepen, en toen Beethoven dit vernam, geraakte hij in woede en riep uit: ‘Is hij ook al niets anders dan een gewoon mensch? Nu zal hij ook alle menschenrechten met voeten treden, alleen zijne eerzucht botvieren; hij zal zich nu hooger dan alle anderen plaatsen en een tiran worden!’ En bij deze woorden vatte hij het titelblad der symphonie aan, scheurde het geheel door en wierp het op den grond.

Van dit oogenblik af wilde Beethoven niets meer hooren van een betrekking tusschen zijn werk en Buonaparte; alleen zeventien

jaren later, toen het bericht van Napoleon's dood tot hem kwam, zeide hij: ‘Ik heb reeds jaren geleden de passende muziek voor deze gebeurtenis geschreven,’ daarbij doelende op den *Marcia funebre*, die n de symphonie voorkomt, of misschien ook op het geheele werk.

Wat het bovenbedoelde afschrift betreft, werd de eerste bladzijde daarvan opnieuw geschreven, en nu eerst verkreeg de symphonie den titel *Sinfonïa eroica*. Zij is voor de eerste maal in het openbaar uitgevoerd in het ‘Theater an der Wien’ op Zondag 7 April 1805 en werd toen op de volgende wijze aangekondigd: ‘Eine neue grosse Symphonie in *Dis* von Herrn Ludwig van Beethoven, zugeeignet Sr. Durchlaucht Fürsten von Lobkowitz. Auch wird der Verfasser dieselbe selbst zu dirigiren die Gefälligkeit haben.’

Bij de *vierde* symphonie is men veel meer op het gebied der onderstellingen dan bij de *Eroïca*. Van hare geschiedenis is weinig bekend. Schetsen zijn er tot nu toe nog niet van gevonden; de nasporingen van Nottebohm en Thayer hebben in dit opzicht maar weinig aan het licht gebracht. Het oorspronkelijke manuscript was vroeger in het bezit van Felix Mendelssohn en is thans het eigendom van diens neef, Ernst Mendelssohn-Bartholdy, die tevens eigenaar is der manuscripten van de eerste en de zevende symphonie. Op die partituur der vierde staat in Beethoven's handschrift bovenaan geschreven: ‘Sinfonia 4ta, 1806-L.v. Bthvn.’ Er ligt dus een tusschenruimte van twee jaren tusschen de voltooiing van de derde en die van de vierde symphonie.

Het schijnt, dat Beethoven op de *Eroïca* eerst de C moll-symphonie heeft willen laten volgen (de *vijfde* namelijk), maar dat de omstandigheden er toe leidden, de symphonie, die thans als no. 4 bekend is, het eerst aan de beurt te laten komen. Men verhaalt, dat graaf Franz von Oppersdorf in den herfst van 1806 te Weenen een bezoek brengende aan prins Lobkowitz, een groot beschermer van Beethoven, den meester daar aantrof en hem verzocht een symphonie te schrijven tegen vergoeding van 350 gulden. Beethoven zou toen dat aanbod aangenomen en de C moll-symphonie voor genoemden graaf bestemd hebben, doch zich daarna gedrongen hebben gevoeld, deze symphonie, tegelijk met de Pastoralsymphonie aan prins Lobkowitz en graaf Rasoumoffsky op te dragen en aan graaf Oppersdorf een andere symphonie (de 4de) beloofd hebben.

Wat hiervan zij, het geeft weinig uitsluitsel omtrent het feit, dat Beethoven een zoo ernstig werk als de 5de symphonie liet liggen voor een werk van zoo tegenovergesteld karakter als de 4de. Misschien gevoelde hij het bezwaar om twee symphonieën van zoo volkomen gelijken aard als de 3de en de 5de onmiddellijk op elkander te laten volgen, misschien ook hebben werkelijk omstandigheden van persoonlijken aard tot de volgorde geleid zooals wij die thans kennen.

Doch dit alles zijn slechts gissingen, evenals wellicht ook tot het gebied der roman behoort, dat het *Adagio* der 4e symphonie geïnspireerd zou zijn door Beethoven's verhouding tot gravin Theresa, zuster van zijn intiemen vriend Franz von Brunswick.

Het schijnt anders nu vaststaande te zijn, dat in de maand Mei van het jaar (1806), waarin Beethoven aan deze symphonie bezig was, hij met gravin Theresa verloofd werd, en dat de dikwerf besproken minnebrieven, die men na zijn dood in zijn lessenaar vond en die ondersteld werden aan gravin Giulietta Guicciardi gericht te zijn, werkelijk aan de zuster van zijn vriend zijn geschreven. Thayer had in zijn biographie van Beethoven daaromtrent reeds een vermoeden geuit, en de mededeelingen van Mariam Tenger in haar boek: ‘Beethoven's unsterbliche Geliebte’ (2de uitgave te Bonn in 1890) hebben aan dat vermoeden een grooten schijn van zekerheid gegeven.

Wat nu het bedoelde *Adagio* betreft, zoo is het zeker niet onmogelijk, dat het zijn aanzijn aan een gebeurtenis van dien aard te danken heeft. Er ligt groote hartstocht in, grooter wellicht dan Beethoven ooit in toonscheppingen, welke in dit tempo geschreven zijn, geopenbaard heeft; maar zoo gepassioneerd als hier de uiting van het gemoed ook is, wordt toch nergens het schoone en waardige er aan opgeofferd. In vorm en stijl is dit Adagio een meesterstuk.

Ook de *vijfde* symphonie is grootendeels geschreven in de periode van Beethoven's intieme verhouding tot gravin Theresa Brunswick. Volgens de nasporingen, die men met betrekking tot het ontstaan van 's meesters werken gedaan heeft, is hij in 1805 aan deze symphonie begonnen en heeft hij haar in 1806 voor de 4de symphonie ter zijde gelegd. Daarna nam hij het werk weder op en voltooide het in 1807 of in de eerste maanden van 1808. De tijd, dat hij er aan bezig was, omvat dus een korte periode vóór de verloving, de verloving zelve en een deel van het veelbewogen tijdperk, toen de verloofden elkander verlieten en hetwelk eindigde

met een scheiding voor eeuwig. Voorzeker zal ook in deze symphonie veel uitgedrukt zijn van hetgeen in dien tijd in het gemoed van den grooten meester omging, doch het zou gewaagd wezen, hier in het bijzondere af te dalen en bepaalde gedeelten van dit werk met bepaalde gemoedsstemmingen, indrukken en gebeurtenissen in verband te willen brengen. Er is hier alleen plaats voor vermoedens; zekerheid is niet te verkrijgen, en die is trouwens ook niet noodig in deze gevallen.

De vijfde symphonie is voor het eerst uitgevoerd op 22 December 1808, tegelijk met de 6de *(Pastorale)*, waarbij het eigenaardige was, dat eerstgenoemde op het programma vermeld stond als de 6de en laatstgenoemde als de 5de, een verwisseling, die later ook bij de 7de en de 8ste symphonie heeft plaats gevonden. Wisten wij het niet, dat de Cmoll-symphonie het eerst gecomponeerd is, dan zouden wij het ons echter toch kunnen voorstellen, wanneer wij letten op den aard van elk dezer beide werken. De Pastoralsymphonie sluit voor Beethoven een tijdperk vol emoties af, dat zijne uitdrukking gevonden heeft in de 3de, de 4de en de 5de symphonie. Het is, alsof hij nu in de compositie der *zesde* ook geestelijk rust wilde zoeken na de stormen, die over zijn hoofd waren gegaan, en hoe zou hij die beter hebben kunnen vinden dan door zich te verdiepen in de Natuur, voor wier schoonheden hij steeds zoo ontvankelijk was, die voor hem zoo dikwerf een troosteres geweest was en nog zou zijn, en waaraan hij zijne beste muzikale gedachten te danken had!

Vier jaren later schiep Beethoven op symphonisch gebied twee werken, die weder een volkomen contrast vormen met de tot dusver gecomponeerde, namelijk: de *zevende* en de *achtste* symphonie.

De compositie der *zevende* werd begonnen in den zomer van 1811, die der achtste in den zomer van 1812. In afwijking met zijne gewoonte om dien tijd van het jaar in de nabijheid van Weenen op het land door te brengen, had Beethoven in 1811 een verder afgelegen plaats van ontspanning uitgekozen, en wel de Boheemsche badplaats Teplitz, waarheen hij zich eerst in het laatst van Augustus begaf. Daar schijnt hij in een zeer opgewekte stemming verkeerd te hebben. Hij trof er een kring van hoogst beschaafde en muzikaal ontwikkelde menschen aan, met wie hij kennis maakte en omging. Er waren o.a. de dichters Varnhagen von Ense en Tiedge, de philosoof Fichte, de beroemde acteur Ludwig Löwe en nog andere kunstenaars, die een gezelligen kring vormden, waar de anders menschenschuwe en door

zijn doofheid eenigszins wantrouwende Beethoven zich zeer thuis gevoeld schijnt te hebben. De namiddagen en avonden bracht men meestal gezamenlijk door, en het lijdt geen twijfel, dat de indrukken, welke hij bij die gelegenheid ontving, hem aanleiding gaven, die in tonen weer te geven, en dat de eerste kiemen der 7de symphonie daar ontstaan zijn. Varnhagen heeft in zijne brieven verscheidene curiositeiten aangaande dit verblijf van Beethoven in Teplitz medegedeeld. Gewoonlijk hield de meester er niet van, om in gezelschappen te improviseeren, maar hier maakte hij volstrekt geen bezwaar om aan de uitnoodiging van zijn nieuwe vrienden in dat opzicht te voldoen en vermoedelijk zullen zij bij die gelegenheden ook wel iets van zijn nieuwe symphonie gehoord hebben, al liet hij er zich ook niet over uit, want, zooals wij weten, was het zijn gewoonte niet, mededeelzaam te zijn omtrent zijne plannen.

De schetsen, die van deze symphonie gevonden zijn, geven geen aanduiding omtrent het tijdstip, waarop zij zijn ontstaan, maar wanneer men den inhoud der toonschepping nagaat, behoeft men wel niet te twijfelen, dat zij uit dien tijd te Teplitz afkomstig is. In de zevende symphonie viert Beethoven den teugel aan zijn humor en toont hij een levendigheid, onstuimigheid en rijkdom aan afwisseling als in geen zijner vroegere werken. Zij moet ontstaan zijn in een tijd, toen Beethoven in een blijmoedige stemming verkeerde en hij zich tijdelijk onttrokken had aan de eenzaamheid, waarin hij in den regel leefde.

Beethoven placht gemeenlijk de muzikale ideeën, die op zijn landelijke tochten bij hem opkwamen en door hem opgeteekend werden, in den winter en in het voorjaar uit te werken, en zoo zal het waarschijnlijk met de *zevende* symphonie ook wel gegaan zijn. Zeker weten wij alleen, dat zij in de maand Juli van het jaar 1812 voltooid werd. Uit een aanteekening van den meester op de oorspronkelijke partituur, thans in bezit van den reeds genoemden neef van den componist Mendelssohn, blijkt, dat Beethoven in den voorzomer van gemeld jaar met het in partituur brengen van dit werk bezig was, en in een brief van den 19den Juli spreekt hij van ‘een nieuwe symphonie’, die hij pas voltooid heeft.

In datzelfde jaar 1812 ontstond de *achtste* symphonie; eveneens in Teplitz. De schetsboeken toonen aan, dat Beethoven er onmiddellijk na de voltooiing der zevende aan begonnen is, en wanneer men den datum van voltooiing der achtste in aanmerking neemt -

omtrent welken datum men zekerheid heeft -, dan moet hij laatstgenoemde symphonie in vier maanden geheel gecomponeerd hebben.

Ditmaal had een ziekte Beethoven naar Teplitz gedreven, maar deze ziekte van chronischen aard had geen invloed op zijne stemming, die even opgewekt was als toen hij in het vorige jaar in die badplaats verblijf hield. Zeker is het, dat hij er zich thans den 7^{den} Juli reeds bevond. Hij trof er een aanzienlijk gezelschap aan, waartoe Beethoven's vrienden de prinsen Kinsky en Carl Lichnowsky behoorden, maar ook personen van naam op het gebied van kunst, zooals Goethe, Varnhagen von Ense, Bettina von Arnim, Clemens Brentano e.a.

Nadat Beethoven er den 6^{den} Augustus een concert had bijgewoond ten voordeele van de stad Baden bij Weenen, die kort geleden bijna geheel door brand verwoest was, vertrok hij nog vóór het einde der maand op raad van zijn geneesheer naar Karlsbad, waar hij de welbekende ontmoeting met Goethe had, vandaar naar Franzensbad en eindelijk naar Linz, waar hij bij zijn broeder Johann intrek nam. Hier voltooide hij de symphonie in de maand October, zooals blijkt uit het oorspronkelijk handschrift, dat thans in bezit is van de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn.

Niettegenstaande de wederwaardigheden, die hem ook in dit jaar ten deel vielen, was Beethoven, zooals ik reeds zeide, over het algemeen in een opgewekte stemming. Hij gevoelde zich ‘aufgeknöpft’ - om het woord te gebruiken, dat hij placht te bezigen om die stemming uit te drukken. De achtste symphonie draagt er evengoed de sporen van als de zevende, ofschoon er toch nog verschil tusschen deze beiden bestaat en eerstgenoemde een meer humoristische tint heeft dan de zevende, die daarentegen weder onstuimiger, hartstochtelijker is. Beethoven zelf hechtte groote waarde aan deze twee symphoniëen. Wel spreekt hij van de achtste als van een ‘kleine Sinfonie in F’, om die te onderscheiden van de zevende, die hij noemt: ‘grosse Sinfonie in A, einer meiner vorzüglichsten’, maar deze onderscheiding doelt klaarblijkelijk op de lengte der beide stukken.

De eerste uitvoering van de zevende symphonie had eerst in December 1813 plaats, en wel den 8sten van die maand op een concert te Weenen ten voordeele van de in den slag bij Hanau verwonde Oostenrijkers en Beieren. Bij die gelegenheid werd tevens de door Beethoven gecomponeerde ‘Schlacht-symphonie’ ten gehoore gebracht, die later is uitgegeven onder den titel van ‘Wel-

lington's Sieg in der Schlacht bei Vittoria'. Op 12 December van dat jaar, alsmede den 2den Januari en 27sten Februari 1814 volgden herhalingen van de zevende en op laatstgemeld concert werd tevens voor de eerste maal de achtste symphonie uitgevoerd.

Wij komen nu aan de laatste symphonie: de *negende*. Deze was eerst op het einde van 1823 of in het begin van 1824 gereed en dienvolgens ligt er tusschen haar n de achtste symphonie een tijdsverloop van niet minder dan elf jaren. Groot was het aantal belangrijke werken, die Beethoven in dat tijdvak schreef. Behalve de negende symphonie, de Groote Mis in D, een omwerking van zijne opera *Fidelio*, de wonderschoone klaviersonaten op. 90, 101, 106, 109, 111, de Liedercyclus 'An die ferne Geliebte' en nog meer andere toonscheppingen van beteekenis. Maar rijk aan afwisseling - en niet altijd van de aangenaamste - was ook het leven zelf van den grooten meester, en ongetwijfeld ligt in het laatste wonderwerk, dat Beethoven op symphonisch gebied schreef, voor een groot deel een weerklank van het in dat tijdperk door hem doorleefde, al zijn ook in deze symphonie evenmin bepaalde aanwijzingen daaromtrent te vinden als in de vroegere composities van dezen aard.

De eerste sporen van de negende symphonie vindt men in een schetsboek van het jaar 1815; het is het thema van het *Scherzo*, met een kleine wijziging in de vierde maat. Uitwerking daarvan, alsmede schetsen voor het eerste *Allegro*, treft men eerst aan in een schetsboek van 1817 en 1818. Van de derde en vierde afdeeling is nog niets te vinden, en evenmin is er sprake van een verbinding met Schiller's Ode *An die Freude*. Wel blijkt uit een afzonderlijk blad, dat uit de tweede helft van het jaar 1818 schijnt te zijn, dat Beethoven het voornemen had, twee symphonieën te schrijven, doch hij schijnt dat plan al spoedig opgegeven te hebben, want in een schetsboek van 1822, waarin wordt gesproken van een *Sinfonie allemand*, en ook voor het eerst het thema *Freude, schöner Götterfunken, Tochter aus Elysium* is opgegeteekend, lezen wij ook: *auch statt einer neuen Sinfonie eine neue Ouverture auf Bach, sehr fugirt*, en schetsen van eenige beteekenis voor een nieuwe symphonie zijn dan ook niet voorhanden.

Wat de componist met de uitdrukking *Sinfonie allemand* bedoelde, laat zich aldus verklaren:

Den 10den November 1822 had het bestuur der *Philharmonic Society* te Londen besloten, Beethoven tot het componeeren eener

nieuwe Symphonie uit te noodigen. Beethoven nam het aanbod, waarop hij voorbereid was, aan, nadat hij genoegen had genomen met de som, die men hem voor dien arbeid voorgesteld had. Van denzelfden tijd zijn de hierboven vermelde aanteekeningen in het schetsboek, zoodat het vermoeden voor de hand ligt, dat van de twee symphonieën, die Beethoven wilde componeeren, de eene voor Engeland bestemd was, de andere niet. Bij eerstgenoemde moet Beethoven, althans aanvankelijk, er bezwaar tegen gehad hebben, een koor met Duitschen tekst aan te brengen. Deze symphonie moest geheel instrumentaal zijn, en daarop waren de schetsen der Negende - want dit was de voor de Londensche vereeniging bestemde symphonie - aangelegd. Bij de andere symphonie bestond dat bezwaar niet: hier kon Schiller's Ode aangebracht worden. De woorden *Sinfonie allemand* zeggen duidelijk, dat zij niet voor Engeland bestemd was. Zoo vinden wij dan ook in de schetsen van 1823, nadat inmiddels het eerste *Allegro* en het *Scherzo* gereed waren gekomen en ook het *Adagio* met het afwisselend *Andante moderato - alla Menuetto* staat er in de schets - een vasten vorm had gekregen, een met *Finale instrumentale* betiteld stuk (*d*-moll, ¾), dat later met eenige wijzigingen en met overzetting in een anderen toonaard in het A moll-kwartet als finale is opgenomen. Dan echter lezen wij in het schetsboek weder: ‘Vielleicht doch den Chor Freude schöner’ - en deze woorden, welke omstreeks Juni of Juli geschreven werden, bewijzen, dat Beethoven het destijds met zichzelven nog niet eens was, of hij het bedoelde lied van Schiller in zijne symphonie zou aanwenden. Dat hij het ten slotte toch gedaan heeft, weten wij.

Zooals reeds gezegd is, was de negende symphonie einde 1823 of begin 1824 voltooid. De eerste uitvoering had plaats op 7 Mei 1824 in het Kärnthnerthor-theater te Weenen, onder grooten bijval van de toegestroomde schare. De doofheid van den meester was toen zoo ver gevorderd, dat hij, ofschoon midden onder de uitvoerenden staande, van zijn muziek niets kon onderscheiden en evenmin de toejuichingen van het publiek hoorde. De zangeres Ungher, die de alt-partij in het werk gezongen had, moest hem er toe bewegen zich om te keeren, opdat hij die toejuichingen ten minste zou kunnen *zien*.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

25 Februari.

‘Het is beter dat één man....’

Februari maakt het gewoonlijk slecht; maar ditmaal heeft de maand eens al zijn booze nukken bij elkaar willen toonen. Treinen derailleeren, mijnen ontploffen, schepen springen in de lucht, oorlogsgeruchten komen uit Azië en Afrika en Amerika, nieuw gekrakeel in Europa's Zuidoosthoek verheft zich.... ja, van alle kanten breekt het rumoer los; en die verwaaring van akelige, kwetsende, snerpende geluiden wordt nog overstemd en teruggeduwd door het oorverpletterend geraas van een moreel deraillement.

Een volk in het verkeerde spoor, en met volle stoom op!

Iedere natie derailleert wel eens; in dat opzicht hebben de menschen geen reden om bijzonder grootsch tegen elkander te doen. Om nu niet het allernieuwste geval van Oostenrijk te noemen, - Engeland, het deftige, parlementaire Engeland heeft ook, nog niet zoo lang geleden, den kolder in den kop gehad toen het zich voorloog dat de verraderlijke dwaze streek van Jameson en consorten een heldendaad was om naast de edele wapenfeiten van het Engelsche volk te plaatsen.

Maar zoo'n paar Zuid-Afrikaansche wagens van de achterhoede, die met verbazend gerammel een oogenblik dreigden den heelen trein van het volksleven 't spoor bijster te doen worden, moesten binnenkort, al was 't ook met horten en kraken, toch weer in de geregelde sleuf achteraan gaan sjokken.

- Het is Majuba-hill dat ons nog in den krop steekt, - erkenden de Engelschen wanneer ze eerlijk waren, en oneerlijk zijn ze over 't algemeen niet, - iedere herinnering aan die nederlaag brengt ons 't bloed naar 't hoofd, en we kunnen Jameson niet afvallen.

Maar ze hebben thans, na Majuba-hill, al weer zoo dikwijls succès gehad, en al weer zoo veel malen klop gehad dat die oude gebeurtenis een detail in 't verschiet is geworden.

De ontsporing van Frankrijk door de Dreyfuszaak heeft een veel dieper grijpende beteekenis.

Eén passagier op de rails..! Wat mag dat beduiden in vergelijking van het aantal millioenen van de passagiers?

Maar zie eens, hoe zoo één man, een wischje, een vodje in de geweldige strooming van het volksleven, door de omstandigheden het symbool kan worden van een mysterieuze kracht!

We zijn dezer dagen, door de redevoering van Mr. Labori in het proces van Zola, herinnerd geworden aan het tooneel van Dreyfus' degradatie. Die afschuwelijk plechtige vertooning van een zedelijke marteling ten aanschouwe van duizenden militairen in 't gelid geschaard!

Een uitstooting van den vervloekte.

Het was een gewijde handeling. De armée bracht haar zoenoffer. Men had den naam gereed voor den verrader: Judas. Hij droeg het dubbele teeken der verworpenheid: van den Jood die zijn Heiland gekruisigd had, van den Elsasser die het heil van Frankrijk aan den aartsvijand, Duitschland, had overgeleverd. En het was een intieme ceremonie van het leger. Hoe dikwijls was niet het verwijt gehoord dat Frankrijk zijn nederlagen had te danken gehad aan het verraad van zijn legerhoofden! Het leger reinigde zich door dit gruwelijke offer van dien smet van verraad.

Welnu, - hoe grooter de plechtigheid, des te grooter ook de leugen. En die leugen bestaat niet alleen hierin dat men den verkeerde voor slachtoffer had uitgekozen, maar vooral dat men zich in zijn opvattingen door ideeën liet leiden die geen grond van werkelijkheid bezaten.

Wat waren dan toch de stukken die in het befaamde borderel genoemd worden? Kolonel Picquart heeft verklaard dat ze weinig belang hadden; en die zoogenoemde legergeheimen zijn ook waarlijk niet veel meer dan een soort kostwinning voor het hoopje intriganten en vermomde agenten dat iedere legatie van de groote buitenlandsche mogendheden omlegert. De heele omslag van de geheime zitting en van de dramatische effecten was uit den aard der zaak onnoodig. Er bestaan veel eenvoudiger middelen om aan het hinderlijk knoeien van bureau-beambten een einde te maken.

Waarom die middelen hier niet toegepast?

Omdat Frankrijk ook een Majuba-hill in zijn verleden heeft die het zwart doet zien wat wit is, en waarlijk geen Majuba-heuvel of berg, maar een heel Majuba-bergland dat zijn nationaal geweten in beslag neemt: de vernedering van 1870. Uit zijn geleden teleurstelling en uit zijn verwachtingen voor de toekomst heeft Frankrijk zich een fabel geweven, en het wil de gebeurtenissen van het nationale leven in het kader van die fabel passen, drukken, dwingen.

Welke is die fabel? Het is de revanche op het ongeluk, de weerspiegeling der dagen van droefheid in een verschiet van trots; de fantasie van den man die geslagen is, dat hij majestueus over al zijn vijanden triomfeert, het droombeeld van het gesmade leger, dat het tot een leger zal worden waaraan Frankrijk zijn herschepping tot een vorstin over de volken te danken heeft.

Voor die fabel is d e v e r r a d e r noodig. Om te begrijpen tot welke hoogte het kan stijgen, moet het leger zien in welke diepten het kan verzinken. De duivel is een getuige voor het bestaan van God. Eén man die al het kwaad op zich neemt, dat de rest zich rein kan gevoelen tot en met Esterhazy incluis! Wat is er aan één man gelegen? Het is beter.... zoo.

Nu gaat de militaire fabel groeien; zij overwint gebied op gebied, totdat de Waarheid den dichter aanstoot en hem wakker maakt, en hem doet zien hoe de basis van het verheven luchtgebouw rust op het onrecht geschied aan een jongen man in vertwijfeling.

De dichter schreeuwt het uit.

Wij weten het nu, wat het den dichter gegeven heeft. De fabel overwon, en is breed en machtig het heusche leven van het Fransche volk binnengedrongen. Dat gaat nu zijn fabelgrootheid

te gemoet - van het rechte spoor af, gederailleerd over dien ééne.
Maar die ééne, het onverbreekbare en onverbrijzelbare symbool van het recht dat door den schijn tot onrecht is uitgeroepen.

B*.

Bibliographie.

De Bruce's. - Jozefine, door Cd. Busken Huet. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1898.

Niets wat van Cd. Busken Huet komt kan ons onverschillig zijn. Zelfs naar de kruimpjes van zijn rijke tafel zouden wij grijpen met gretige hand. En wat ons hier wordt aangeboden is meer dan een kruimpje, is een stevige brok.

Jozefine is de inleiding van een grooten Nederlandschen familieroman, die *De Bruce's* zou geheeten hebben en waarvan het eerste gedeelte als *Robert Bruce's leerjaren* in 1875 in Huets courant, het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indië* verscheen. Ook dit verhaal, na Huets terugkeer uit Indië geschreven, is in 1878 in datzelfde dagblad gepubliceerd. Het is dus tien jaar jonger dan *Lidewyde*, en, mist het ook de fouten van den vroegeren roman, het omslachtige, paradoxale in de wijze van voorstellen; hooren wij niet steeds Huet zelf door den mond van zijn personages spreken, is het uit zijn aard Hollandscher, - als kunstwerk staat *Jozefine* veel lager dan de roman van 1868.

'De korte vertelling,' zegt Huet in de voorrede, 'speelt in dagen, toen ik mij nog slechts gedeeltelijk bewust was van hetgeen voorviel om mij henen, maar toch reeds had opgehouden een kind te zijn. Gedenkschriften mag ik deze herinneringen niet noemen, ofschoon de waarheid er eene even groote plaats in beslaat als de verdichting'.

Uit deze verklaring mag wellicht worden afgeleid dat, al heeft Huet wat er in deze vertelling tot de werkelijke gebeurtenissen uit de jaren 1841 en 1842 behoort niet zelf bijgewoond, hij uit mededeelingen van tijdgenooten in Nederland en in Indië heel wat gegevens heeft kunnen verzamelen waarvan door hem in *Jozefine* gebruik is gemaakt.

Intusschen,

> Het ware kan somtijds zeer onwaarschijnlijk wezen,

en terwijl Huet omtrent zijne heldin deze voor een romanschrijver uiterst gewaagde verklaring aflegt: 'de grondigste menschenkenner zou geen rekenschap hebben weten te geven van hetgeen omging in het hoofd en hart van dit meisje', is de onsmakelijke natuurlijke vader van Jozefine, de met Latijnsche citaten opstaande, naar bed gaande en stervende heer Van Alkemade, oudgouverneur der Molukken, vrijwel een caricatuur, zij het ook een vermakelijke caricatuur.

Om deze twee bewegen zich verschillende Haagsche typen, waarvan de zich noemende Dr. Van den Ende, die zichzelven en anderen tracht wijs te maken dat hij dezelfde Van den Ende is die Spinoza Latijn leerde en in 1674 te Parijs werd opgehangen, de meest excentrieke is, en de beide Haagsche Israelieten, de kassier Efraïm en de boekverkooper en loterijdebitant Bisschof, de voor de kennis van de toestanden dier dagen meest interessante zijn. Vooral het gesprek

tusschen de beide Joden (het geheele 12e hoofdstuk) waarbij de kassier den boekverkooper een voorstel komt doen omtrent de uitgaaf van een dagblad waarin Bisschof zijn liberale wenschen (een nieuwe grondwet, ministeriëele verantwoordelijkheid, vrije verkiezingen, een ruimer aandeel van de burgerij in het Staatsbestuur) zou kunnen uiteenzetten en waarin de conservatieve kassier en geldschieter de vrije hand zou hebben om er zijne financieele plannen in te ontwikkelen, geeft op Nederlandsche toestanden van vóór '48 een aardig kijkje.

Zijne bewering dat hartstocht het eerste, hartstocht het tweede en hartstocht het derde element behoort te zijn ook van den roman schijnt Huet in *Jozefine* niet langer vol te houden of op deze ‘vertelling’ niet van toepassing te achten. Hartstochten die dien naam verdienen komen er weinig andere in voor dan die van Van Alkemade voor den wijn, van Bisschof voor zijn boeken, van den ouden heer Bruce voor zijn manuscript op boomschors. Maar die afwezigheid van hoogere passie belet *Jozefine* niet een onderhoudend verhaal te zijn in ouderwetschen trant, op het eind wat scabreus, maar meestal vermakelijk en niet zelden interessant. Voor de bezitters van Huet's complete werken een aangename verrassing en een welkome aanwinst.

De Graaf de Mun.

V.

Catholiek dus in de allereerste plaats was en bleef de Mun. Het uitgangspunt van geheel zijn streven was geweest de nog negatieve encycliek van Pius IX, de Syllabus, die hij weleer in zijn krijgsgevangenschap in Duitschland, met zijn vriend den graaf de la Tour du Pin, had gelezen en herlezen. Die stoot had hem gedreven om zich vierkant tegenover de beginselen der Fransche Revolutie van 1789 te zetten, en had hem geleid tot zijn zeer besliste godsdienstige beweging in het belang der misdeelden der maatschappij.

En terwijl hij zoo ijverde en werkte, had op verschillende punten van de catholieke wereld hetzelfde plaats. Reeds jaren geleden had de vrijheer von Ketteler, bisschop van Mainz, in Duitschland hetzelfde beproefd. In het revolutie-jaar 1848 had hij te Mainz, in zijn bisschoppelijken zetel, zes leerredenen gehouden over ‘de groote sociale vragen van den tegenwoordigen tijd’, die lijnrecht aandruischten tegen de individualistische en anti-chistelijke denkbeelden zijner tijdgenooten. Voortbouwende op hetgeen toen door hem was uitéengezet, had hij in twee hoofdboeken - ‘Freiheit, Autorität und Kirche’ van het jaar 1862 en ‘die Arbeiterfrage und das Christenthum’ van het jaar 1863 - aangetoond, wat het werk en de plicht der Catholieke kerk moest zijn in de sociale aangelegenheden. Lid van den Rijksdag geworden, had hij, tot op zijn dood in 1877, dáár een oplossing der maatschappelijke nooden en vragen in catholieken zin helpen voorbereiden, krachtig bijgestaan door den kannunik Moufang en door den kapelaan

Franz Hitze uit Gladbach, die sinds 1893 een leerstoel voor de christelijk sociale wetenschap te Munster bekleedt.[1)]

En wat de vrijheer von Ketteler in Duitschland was begonnen, deed met gelijksoortige strekking kardinaal Manning in Engeland. Toen, in de eerste helft van Januari 1892, de tijding van zijn afsterven weerklonk, was dit een treurmare voor allen, die, van welke godsdienstige richting ook, zich hebben aangegord, om de schaduwen te temperen die over het veld der industrieele ontwikkeling zijn neergestreken. Ver buiten de grenzen van zijn vaderland werd zijn naam genoemd. Op alle catholieke congressen - wij herinneren slechts aan zijn optreden op het congres te Luik in September 1890 - werd zijn stem gehoord in de richting der sociale actie. Van nature een asceet, kreeg het schraal, uitgevast gelaat den vriendelijken glimlach, wanneer hij voor de werklieden in de bres sprong. Trouwens die Engelsche werklieden vergolden het hem. Altijd gedenkwaardig in de geschiedenis der menschheid zal blijven het tafereel op 11 Juni 1890, toen de dokwerkers te Londen hem een huldebewijs - 1800 gulden hadden zij bijeengebracht, meerendeels in bijdragen van een stuiver - kwamen aanbieden, ter herinnering aan de diensten, door hem gedurende de werkstaking bewezen. Allen, catholieken en protestanten, knielden toen neder om zijn zegen te vragen. Zijn hand beefde, zijn stem begaf hem toen hij hen bedankte.[2)]

Over de golven van den Atlantischen Oceaan héén weerklonk diezelfde toon, slechts nog wat scherper misschien, uit den mond van Noord-Amerikaansche catholieke bisschoppen. Het was merkbaar geworden in het jaar 1887. Reeds sedert eenigen tijd heerschte er in de Vereenigde Staten onzekerheid omtrent de gezindheid der catholieke kerk tegenover den machtigen werklieden-bond, die als de orde der ‘Ridders van den Arbeid’ bekend stond. De meeningen der catholieken in Noord-Amerika dobberden daarover héen en weder. Ten einde den bestaanden twijfel op te heffen, zond nu kardinaal Gibbons, te Baltimore, een rapport daarover naar Rome van al de

1) Zie een overzicht van zijn werk in het boek van A. Kannengieser ‘Ketteler et l'Organisation Sociale en Allemagne’. Paris, 1894.
2) Zie over hem het boek: ‘Le Cardinal Manning et son action sociale’ par M. l'abbé J. Lemire, député d'Hazebrouck, 2me Edition. Paris, 1894.

aartsbisschoppen der Vereenigde Staten. In dat rapport - waarin slechts 2 van de 12 leden tot veroordeeling der ‘Ridders van den Arbeid’ concludeerden - erkende de kardinaal ruiterlijk, dat de economische misstanden van zijn land behoorden verbeterd te worden. ‘De zelfzucht, die, te wille van goud, niet alleen den werkman onmatig drukt, doch ook vrouwen en kinderen in haar dienst exploiteert, doet allen, die menschelijkheid en recht op prijs stellen, gevoelen, dat het niet enkel de rechten der arbeiders zijn die bescherming behoeven, doch dat het de *plicht is van het gansche volk* zich aan hun zijde te scharen, en te eischen, dat middelen worden beraamd tot afwering van de ontzettende gevaren, waarmede onze beschaving en de maatschappelijke orde worden bedreigd.... Ter verbetering van dat alles is onderlinge aanéénsluiting van velen een aangewezen middel. Zulk een organisatie is even natuurlijk als verstandig. In een democratie is zij zelfs noodzakelijk.’ En wat kardinaal Gibbons ten aanhoore van den paus bepleitte, werd door Mgr. Ireland, aartsbisschop van St. Paul in de Vereenigde Staten, krachtig en fel in onderscheidene voordrachten en redevoeringen nader ontwikkeld. Zijn woord is het luidste protest tegen de economische wereld, en de meest consequente gevolgtrekking uit de christelijk-catholieke opvatting van den eigendom, die in onze tijden is gehoord. Luistert slechts naar deze zinsneden uit zijn rede van 10 November 1889 in de cathedraal van Baltimore, bij gelegenheid van het honderdste jaarfeest der vestiging van de catholieke hierarchie in de Vereenigde Staten uitgesproken: ‘Het schrikwekkend woord van het socialisme is, in zijn eerste impulsie, de wanhoopskreet van verhongerde wezens, op wie de zware hand der hebzucht en der ongerechtigheid knellend drukt. Het grondbeginsel van niet weinige der socialistische bezwaarklachten steunt op de catholieke theologie, die onderwijzend leert, dat het menschdom niet ten voordeele van eenige weinigen mag bestaan, en dat het privaateigendom gemeenschappelijk eigendom wordt, zoodra gebrek en uitputting (“inanitie”) vóór de deur post vatten.’[1)]

1) Zie het boek van den abbé Felix Klein: ‘L'Eglise et le Siècle’. Conférences et Discours de Mgr. Ireland, Archevêque de Saint-Paul aux Etats-Unis. Paris, 1894, pag. 88.

Stippen wij ten slotte nog aan - want wij wijzen slechts op enkele sporadische verschijnselen en denken er niet aan een volledig overzicht te geven - wat in Zwitserland werd gehoord. Niet op bisschop Mermillod noch op de geleerde catholieke vertoogen van uit Freiburg willen wij wijzen. Wij vestigen slechts de aandacht op het feit, dat aldaar, te midden van de bergen en dalen van Graubunderland, een twaalftal jaren geleden, de toen bijna 30-jarige ultramontaansche doctor in de rechten, Decurtins, opstond. Hij bepleitte te behouden wat er nog van het gemeenschappelijk grondbezit in zijn kanton was overgebleven; straks ging hij geheel het arbeidsrecht bestudeeren en ontwikkelen. Buiten zijn kanton breidde hij zijn invloed uit. Met alle partijen kwam en stelde hij zich in aanraking. De hulp der socialisten versmaadde hij niet. Te Aarau klonken met Paschen 1888 deze woorden van zijne lippen: ‘De honger is catholiek noch protestant. Daarom moet ons welkom zijn een ieder, die dit vraagstuk helpt op te lossen, welken godsdienst hij ook belijde, of hij tot de school van Bakounin of tot die van Lassalle behoort, of wel aan het evangelie van Christus gelooft’. En die stem drong door ver over de Zwitsersche bergen. Zij was 't, die den Duitschen keizer noopte tot de schoon begonnen (helaas, als een toast geëindigde), in 1890 gehouden internationale conferentie te Berlijn over de sociale questie.

Op deze wijze uitte zich, in samenhang met wat betreffende Frankrijk de graaf de Mun deed, over de beschaafde wereld op verschillende punten éénzelfde Catholieke sociale beweging. Er kwam beroering in de vroeger zoo stille wateren.

Die Catholieke sociale strekking kreeg nu den 17^{den} Mei 1891 door Paus Leo XIII, in de Encycliek ‘R e r u m N o v a r u m’, haar wijding.

Het hoofd der catholieke kerk zag ditmaal het kwaad der maatschappij strak en vast aan. Met enkele breede trekken werd de oorsprong der ellende aangewezen: ‘Ten gevolge der maatschappelijke revolutie van de vorige eeuw’ - zoo sprak de Paus in de Encycliek (zie Holl. vertaling, pag. 60) - ‘heeft de bevolking in de steden zich verdeeld in twee klassen, welke door een diepe klove van elkander gescheiden zijn. Aan de ééne zijde staat de overmacht van het kapitaal, dat de industrie en de handelsmarkt ten éénemale beheerscht,

en dat, wijl het de basis is van alle ondernemingen en de zenuw van alle werkkracht, niet alleen zijn bezitters voortdurend in geldelijk opzicht verrijkt, maar hun ook in zaken, het staatsleven betreffende, machtigen invloed verschaft. Aan den anderen kant staat de groote menigte, welke de goederen van dit leven moet ontbeeren, verbitterd van harte en tot wanordelijkheid gezind.' - 'De vorige (achttiende) eeuw heeft de bestaande corporaties der arbeidende klasse vernietigd, zonder andere vereeniging daarvoor in de plaats te stellen; de maatschappij en de wetgeving verlaten hoe langer hoe meer den schuts van den voorvaderlijken godsdienst, en aldus geschiedde het, dat handwerkslieden en arbeiders, op zichzelf staande en onbeschermd, ten buit vielen aan de gevoelloosheid der bezitters en aan de teugellooze hebzucht der concurrentie.' - 'Een alles verslindende woeker kwam het kwaad verergeren. Had ook de kerk herhaaldelijk reeds haar veroordeeling over dit euvel uitgesproken, een onverzadelijk en winziek kapitalisme gaat nochtans in onze dagen voort het oude spel, zij het onder een anderen vorm dan voorheen, te drijven.' - 'Aldus zijn productie en handel schier het monopolie geworden van eenige weinigen, en zóó konden enkele bezitters van onmetelijke schatten aan de massa's der proletariërs een juk opleggen, dat slechts weinig van dat der slaven verschilt.'

Zóó sprak het hoofd der catholieke kerk. Men ziet het: openlijk stelde Leo XIII zich tegenover de plutocratie onzer eeuw. Hij gebood een omkeer, een wending der tijden.

Wanneer men nu den diepsten kern der uitingen in de Encycliek 'Rerum Novarum' overpeinst en overweegt, dan zal men misschien niet mistasten, wanneer men tot de slotsom komt, dat de Paus weder vastknoopt aan de uitéénzetting van den grooten kerkleeraar der middeleeuwen, wiens studie door denzelfden Leo XIII, twee jaren na zijn troonsbeklimming, in de encycliek 'Aeterni Patris' aan alle geloovigen was aanbevolen: wij noemen den heiligen 'Thomas van Aquino', den 'Doctor Angelicus' van de dertiende eeuw, den diepsten staatswijsgeer der middeleeuwen. 'De bewijsvoeringen' van den heiligen Thomas - zoo heette het in de bul 'Aeterni Patris' - over de onderlinge liefde, welke de menschen elkander verschuldigd zijn, hebben een onmetelijke en onoverwinnelijke kracht, om

die beginselen van het moderne recht te vernietigen, welke zonder tegenspraak gevaarlijk zijn voor het behoud van den maatschappelijken vrede en der openbare welvaart[1]. Trouwens de vrijheer von Ketteler had, in zijn leerredenen van 1848, weder duidelijk aangetoond, hoe geheel anders dan de Romeinsche juristen de heilige Thomas het leerstuk van den eigendom verstond. De catholieke kerk - aldus onderwees de heilige Thomas - had niets gemeen met de opvatting van de wereld, waarnaar de mensch zich als onbeperkt heer van zijn eigendom beschouwt. 'Wordt ook met betrekking tot het beheer en de "voorzorg" het eigendomsrecht van den enkelen mensch over de goederen der aarde door de kerk erkend: zoo stelt Thomas van Aquino met betrekking tot het gebruiksrecht, dat is het recht om de uit het beheer der aardsche goederen gewonnen vruchten te genieten, een gansch ander beginsel op. Die vruchten moet de mensch, overeenkomstig de leer van den catholieken kerkelijken wijsgeer der middeleeuwen, nooit als zijn eigendom, maar als een gemeenschappelijk goed van allen beschouwen'[2]. Dat begrip wordt door Leo XIII weder vastgehouden en in samenhang met de verschijnselen der negentiende-eeuwsche maatschappij gebracht. Door de gansche encycliek dreunt dan ook een stem, die niet ophoudt te roepen, nu eens als klacht, dan als verwijt, en altijd als aanmaning tot bekeering: niet rijkdom is het doel der maatschappij, maar de mensch, de mensch zelf. In zijn meêsleepend en dringend vertoog is de zendbrief van den Paus niet allereerst een aansporing tot mededoogen, tot barmhartigheid en tot tegemoetkoming van nooden; het is geen nieuwe opwekking tot armenzorg; neen, de inhoud is een kreet naar recht. De Paus vraagt rechtvaardigheid voor allen, een rechtvaardigheid, die door de hebzucht en zelfzucht der met kapitaal werkende arbeidsgevers in de 19de eeuw geschonden was.

Maar de Paus deed nog meer door de uitvaardiging der

1) Zie Leon Grégoire 'le Pape, les Catholiques et la Question Sociale'. 2me Edition, 1895, pag. 31/32 en pag. 55. Vergelijk Prof. J.V. de Groot, ord-Praed., 'de H. Thomas van Aquino als wijsgeer,' 1894, pag. 12, en voorts mijn dissertatie 'Het Staatswezen in de veertiende eeuw', 1859, pag. 12/13.

2) Zie von Ketteler 'die groszen Socialen Fragen der Gegenwart', Editie 1878, pag. 12 en 14.

‘Rerum Novarum’. Bij het bestaan der groote staats- en maatschappelijke stroomingen, die de zoogenaamde beschaafde wereld onzer eeuw beroeren, erkende hij het recht der jongste strooming: die der democratie. De Paus buigt over naar die democratie. Wat omstreeks de Juli-revolutie, in de dagen van 1830, ontijdig naar de meening der kerk, en dus naar haar inzien onvolledig, onbesuisd en onmatig, was geëischt door den abt Lamennais, wordt thans, nu de volheid der tijden gekomen is, met het in evenwicht der eeuwige begrippen en het in samenhang der geschiedenis planeerende hooge bewustzijn der kerk, uitgesproken door Paus Leo XIII. De catholieke kerk keert zich af van de oude staatspartijen, met haar politieke aanmatigingen en maatschappelijke eischen. Zij vraagt niet de bedriegelijke vrijheid der Fransche revolutie, die uitliep op de verdrukking der zwakken. Zij wil ook niets weten van het socialisme, dat de droevige feitelijk bestaande splitsing der maatschappij vervormt tot een ontzettenden klassenstrijd. Neen, terwijl zij haar vredig gelaat tot het volk zelf richt, tot de zwoegende menigte - op wie door de zoogenaamde verlichte klasse minachtend wordt neêrgezien - heeft haar hoofd, het hoofd der kerk, slechts ééne gedachte: dat alle menschen, rijken en armen, kinderen van één Vader zijn. Ziende hoe de arme kinderen zijn behandeld, laat de paus van zijn lippen stroomen en klinken het lied van Maria: ‘*deposuit potentes de sede et exaltavit humiles*’: ‘Hij heeft machtigen van den zetel getrokken, nederigen heeft hij verhoogd, hongerenden heeft hij met goederen vervuld, en rijken heeft hij ledig weggezonden’. En als geneesmiddel tegen de verkeerde richting, die de economische maatschappij in de negentiende eeuw, onder den invloed der plutocratie, genomen heeft, stelt de paus allereerst den arbeid der kerk, daarna een positieve staatszorg, uitloopende op maatregelen van sociale politiek, eindelijk de arbeidersvereenigingen, waarin beide, meesters en werklieden, tot één doel samentreffen.

De graaf de Mun beleefde dus in 1891 de hoogste waardeering en bezegeling van geheel zijn arbeid. Zoowel zijn werk der ‘cercles’ als zijn staatkundige loopbaan in het parlement werden in Rome goedgekeurd. Sinds dat oogenblik is het, alsof zijn stem nog voller en luider gaat klinken. Voor

de gansche Fransche natie gaat hij getuigen van den drang, die hem naar het volk drijft. Bij twee plechtige gelegenheden laat hij zijn woorden daarover in stroomende bezieling, zonder eenige terughoudendheid, golven. Eens, den 19den November 1893, toen hij, bij een sluitingsrede der gewestelijke 'cercles' te Saint Brieuc (op welke rede wij reeds vroeger de aandacht vestigden), een terugblik wierp op wat door hem was ondernomen en was verricht. Een andermaal, den 18den December 1892, bij een vergadering der Catholieke Ligue te Saint Etienne. Aldaar, te Saint Etienne[1)], formuleerde hij nog eens ten overvloede scherp zijn eischen voor de maatschappij: 'In mijn oogen' - zoo sprak hij dáár - 'moet het geheele samenstel onzer eischen strekken, om aan het volk het genot te verzekeren van zijn essentieele rechten, die miskend zijn door het individualistisch régime: te weten: - de wettelijke vertegenwoordiging van zijn belangen en behoeften in plaats van een louter numerieke vertegenwoordiging: - het behoeden van den eigen haard en het familieleven: - de mogelijkheid voor een ieder om te leven en de zijnen te doen leven door de opbrengst van zijn arbeid, met een waarborg tegen de onzekerheid, voortvloeiende uit de ongelukken, de ziekte, het zonder werk zijn en den ouderdom: - de verzekering tegen de onvermijdelijke ellende: - de bevoegdheid voor den arbeider om deel te nemen aan de winsten en zelfs, door de coöperatie, aan den eigendom der bedrijfs-ondernemingen waaraan hij door zijn arbeid medewerkt: - eindelijk de bescherming tegen de agiotage en de speculatie, die de besparingen van het volk uitputten en het tot armoede veroordeelen, terwijl terzelfdertijd, volgens de woorden van Paus Leo XIII, een fractie, die absoluut meesteres is van industrie en handel, den loop der rijkdommen kunstmatig afvoert en tot zich zelf al die bronnen doet vloeien. Twee krachten nu moeten samenloopen om de verwerkelijking van dit programma mogelijk te maken: de ambachts-organisatie en de wetgeving. De *ambachts-organisatie*, voor welke wij de uitgebreidste vrijheid vragen, zal het middel geven, om een publieke arbeidsvertegenwoordiging in de gekozen staatslichamen der natie te

1) Zie de rede in de 'Discours et écrits divers du Comte Albert de Mun', tome V, 1895, pag. 263 en volgenden.

bevestigen, om in elk industrieeel- of landbouwbedrijf de grenzen van het juiste loon te bepalen, om de schadevergoedingen te waarborgen aan de slachtoffers van ongelukken, ziekten of werkeloosheid, om een pensioenkas voor den ouderdom in te richten, om conflicten te voorkomen door de instelling van permanente bemiddelingsraden, om op corporatieve wijze bijstand te organiseeren tegen de ellende, eindelijk om in handen van de arbeiders te constitueeren een zekere mate van collectieven eigendom, naast den individueelen eigendom en zonder daaraan afbreuk te doen. De *wetgeving* zal den huiselijke haard en het familie-leven beschermen door de beperking van den arbeid der kinderen en der vrouwen, door het verbieden van den arbeid 's nachts, door begreuzing van den arbeid over-dag, door verplichting van de zondagsrust, en op het platte-land door den oogst en het terrein van den landbouwer, zijn werktuig en vee, voorzoover het tot den kring der eerste behoefte behoort, van elke beslag-legging te bevrijden. De wetgeving zal het leven van den arbeider en van den boer gemakkelijker maken door de vermindering en hervorming der fiscale lasten, in 't bijzonder van de belastingen die het levensonderhoud treffen. Zij zal de participatie in de winst, de oprichting van coöperatieve productiemaatschappijen, en op het platteland de associatie van het “metayage” bevorderen. Eindelijk zal zij het nationale fortuin, de volksbesparing, en de openbare zedelijkheid beschermen door wetten tegen agiotage, tegen spel en beurs-operaties, wetten betrekking hebbende op het drijven der vennootschappen, op de uitsluiting van buitenlanders van het bestuur en de exploitatie der groote openbare diensten, op het verbod voor de ambtenaren, de volksvertegenwoordigers en de leden der overheid, om deel te nemen aan financieele speculaties. Dit zijn de voornaamste artikelen van een sociaal programma, dat ik aan de catholieken in overweging geef om aan te nemen. Zij zijn niet anders dan de toepassing der beginselen door den Paus vastgesteld.’

En toen de graaf de Mun aldus te Saint Etienne had gesproken, richtte Paus Leo XIII, den 8sten Januari 1893, tot hem een brief, waarin hij zijn meest volkomen instemming aan die gesproken woorden gaf. ‘De lezing van uw rede was ons bij uitnemendheid aangenaam (“souverainement agréable”). Terwijl wij, in ons welbehagen, u de zoo rechtmatig ver-

kregen lof toebrengen, manen wij u aan, om uw edelmoedig ondernemen voort te zetten. Mogen er menschen opstaan, die met een offervaardigheid, gelijk aan de uwe, en met even breed inzicht, zich geheel en al wijden aan de verheffing van Frankrijk... Als onderpand van onze welwillendheid geven wij u van harte den apostolischen zegen.'

Zóó scheen de door de Mun in 1871, na den val der Commune, vrijwillig ondernomen taak in eenvoudige en harmonieuse éénheid zich te ontplooien.

VI.

En toch was die schijnbare éénheid vol leemten, contrasten en teleurstellingen, vol scheuren en barsten. Van jubelen was geen sprake.

In de eerste plaats werd het allengs en van lieverlede zelfs voor de Mun merkbaar, dat de stichting der 'cercles' toch eigenlijk niet geheel kon verwerkelijken wat hij er zich van dacht. Hij had gemeend vaste maatschappelijke schakels te vormen, bezield door een christelijken geest: banden, waarin het individu zich in tastbare gemeenschap zou weten met gelijkgezinden, hooger of lager in stand: kringen, waarin de vroeger op zichzelf staande en geïsoleerde arbeider een hoûvast zou vinden, een gevoel van lid te zijn van een geheel, dat hem nu schraagde en droeg, hem kalmte en veerkracht gaf. Schakels dus, die tusschen den staat en het individu geplaatst, als het ware de geledingen eener gezonde beweeglijke maatschappij zouden kunnen vormen, en eensdeels een waarborg tegen het kwaad van het individualisme, anderdeels een steun tegen de omnipotentie van den staat zouden zijn. Inderdaad was er, bij de eerste opwinding, iets daarvan te zien in de nieuw opgerichte 'cercles'. Maar op den duur pakten die verbindingen niet onder het volk. Het was alles veel te kunstmatig. Er was daarenboven spoedig een zekere vervorming bij die groepen te zien. In het begin waren zij geheel en al religieus. Een geest van boetedoening voor de zonden van Frankrijk, door de Voorzienigheid gestraft met de nederlaag van het land tegenover Duitschland en met de jammervolle uitbarsting der Commune, was de stemming bij den aanvang der beweging. Later werd de opvatting van den 'cercle' meer uitgebreid tot het oude

begrip der corporatie. Van zelf drong dus het wereldlijk element meer op den voorgrond. De godsdienstige broederschap werd allengs een gilde, hier en daar vastgehecht aan een vast beroep of ambacht. De superioriteit der Christelijke verbinding bleef door de Mun erkend, maar toch zag hij er langzamerhand niet tegen op, allen, van welken kant zij kwamen, tot het corporatieve leven te roepen. Vooral ging hij dien weg op, toen de wet op de syndicaten van het jaar 1884 geheel nieuwe lijnen voor de maatschappelijke ordening en rangschikking teekende. De graaf de Mun zag al de voordeelen in, die voor zijn beweging der ‘cercles’ uit de bepalingen dezer wet waren af te leiden, en trok van dat alles dapper partij. Doch meer en meer werd het hem duidelijk, dat zijn stichting der ‘cercles’, zoodra de beweging der syndicaten daarop was ingeënt, nog zeer veel aanvulling en volledigmaking vereischte. Die corporaties toch moesten eigen bestaan en eigen werkkring hebben, zelven het leven der arbeiders kunnen regelen door het tot stand brengen van ondersteuningskassen, voorschotkassen, kassen waaruit bij ziekte, ongeluk of ouden dag kon worden geput enz. enz. Maar dat zou eerst mogelijk worden, wanneer allerlei maatregelen van sociale politiek eerst door de wetgeving waren vastgesteld. Onwillekeurig vatte dus bij de Mun het denkbeeld post, dat voorshands allereerst noodig waren de wetten, waarbij de tusschenkomst van den staat in maatschappelijke aangelegenheden werd geboden. De ware inrichting der corporaties zou eerst kunnen volgen, wanneer de sociale politiek haar beslag had gekregen. De zaak der corporaties - die in het begin het uitgangspunt van geheel het streven van de Mun was geweest - werd nu meer en meer naar de toekomst verschoven. Eerst als de wetten het terrein hadden voorbereid, zouden de ‘cercles’ stevig kunnen worden opgetrokken.

Het eigenaardige der geheele beweging van de Mun was geweest, dat zij wortelde in een geloofsdaad. De verbrijzeling van zijn eigen hart in 1871 - na den oorlog en na de Commune - had hem tot zijn werkzaamheid geleid. Andere sociale hervormers waren tot hun weldoend werk genoopt door het lijden der misdeelden, door den aanblik der uitgemergelde en uitgeteerde gezichten van arbeiders, door het

zien der slonzige fabrieksmeiden en der in vunzige stegen hokkende kinderen. Bij de Mun niet alzoo. Hem had getroffen de zonde van het volk, en de verwildering van het gepeupel tot barbaren. Toen had hij zijn kreet tot redding uitgestooten en het teeken van het kruis geslagen. Maar de studie van al die arbeiderstoestanden werd eerst begonnen, nadat reeds met het werk was aangevangen om in die toestanden verbetering te brengen. Met vuur was echter de studie opgevat en doorgezet. Een tijdschrift - zoo als wij reeds aanstipten - was opgericht, om het werk der ‘cercles’ te begeleiden, te motiveeren en voor te lichten. Het was de revue ‘l'Association Catholique’, waarvan de eerste aflevering den 15^{den} Januari 1876 verscheen. Doch dat tijdschrift, hetwelk in zijn oorsprong het officieele orgaan der ‘cercles’ zou zijn, werd door den drang der onderzoekingen, door de verdere studie der maatschappelijke vraagstukken, genoopt een eigen weg in te slaan en werd dan ook met Januari 1891 een geheel zelfstandig orgaan. Het was duidelijk, dat de greep der ‘cercles’ niet meer het gansche onderzoek der sociale questie omvatte. En de werklieden zelven waren op hun beurt niet altijd binnen het afgepaste staketsel van zulk een ‘cercle’ - zelfs wanneer zij er waren binnen gegaan - te houden. Het stelsel toch van de Mun eischte een verbinding telkens der hoogere en lagere standen: een gemengd samenzijn van patroons en arbeiders. De twee klassen in de maatschappij, die de revolutie had gescheiden, en die het socialisme tegen elkander ten strijde aanhitste, moesten worden vereenigd. En ziedaar: de werklieden bedankten op veel plaatsen voor de voogdij der hoogere standen. Dit alles werd sterker gevoeld en uitgedrukt, toen de wet van 1884 op de syndicaten in toepassing kwam. Die wet zette alle vereenigingen van arbeiders, afgescheiden van die der patroons, op eigen beenen. Al die werklieden-vereenigingen voelden zich zelfstandig, en kregen tegenover de andere klassen der maatschappij zelfs een min of meer militant karakter. De graaf de Mun, of hij wilde of niet, moest met dat nieuwe verschijnsel wel rekening houden. Hij moest hier en daar water in zijn wijn doen: iets toegeven. In een reeds door ons aangehaalde redevoering, den 11^{den} September 1896 te Landerneau gehouden, bij gelegenheid der sluiting van een gewestelijken raad der ‘cercles’,

sprak hij onbewimpeld en uitvoerig zich daarover uit. Hij wilde op het gemengd samenzijn van patroons en arbeiders desnoods een uitzondering toelaten bij de groote industrie. Hij erkende, dat het gemengde syndicaat moeilijk te verwerkelijken was, waar de patroon eigenlijk vervangen werd door een naamlooze vennootschap van kapitalen. Maar in zulke gevallen stelde hij dan toch op den voorgrond: ‘de regelmatige creatie van twee syndicaten, een zoogenaamde patronaal syndicaat en een werklieden-syndicaat, wel is waar onderscheiden en afgescheiden, maar verbonden door den geheel natuurlijken band van een commissie of gemengd comité, saamgesteld uit regelmatige vertegenwoordigers door de beide groepen gedelegeerd’[1]. ‘Ziedaar’ - vervolgde hij - ‘de gemeenschappelijke associatie, het terrein waarop wij elkander kunnen verstaan. Zoolang de syndicaten daaraan getrouw blijven en dat eerlijk in praktijk willen brengen, is er geen reden om ons van hen af te scheiden. Het werk der “cercles” heeft dan een edele roeping te vervullen: wij vergemakkelijken de toenadering en verstandhouding der beide klassen van patroons en werklieden, en werken mede tot vestiging dier gemeenschappelijke raden, die de sociale vrede kunnen bevorderen’. Maar de woorden van den graaf vonden niet overal meer de gunst van vroeger. De werklieden, zelfs voorzoover zij leden der ‘cercles’ waren, vingen reeds aan hier en daar tegen te pruttelen. Zij begonnen te mompelen van artificieele toestanden. Zij vonden vooral de leiding der voorname heeren, die hen telkens aanmaanden om gezamenlijk met de werkgevers zich te beraden, te indringend. De welwillende vriendschap der altijd raad-uitdeelende hooge gasten begon te vervelen. En in het jaar 1897 viel te Parijs onder die arbeiders iets voor, dat in de Fransche wereld dier dagen dadelijk ongewone ruchtbaarheid kreeg. Het bericht van het kleine feit liep als een loopend vuur rond, in de eigen maand Mei, toen de gruwzame brand plaats had van den bazaar der chariteit, waarbij de hertogin d'Alençon en haar vriendinnen in de vlammen omkwamen. Wat was het

1) Zie ‘Discours prononcé à la clôture de l'Assemblée régionale de l'Oeuvre des Cercles Catholiques, de Landernan, le 11 Septembre 1896, par le Comte A. de Mun’, Morlaix, 1896, pag. 31/32.

geval? Helaas, het was maar al te waar, in diezelfde dagen van schroeiende pijn gaven de arbeiders van een der Parijsche ‘cercles’ aan den graaf te kennen, dat zij de leiding der aristocraten en rijke ‘bourgeois’ in hun midden wel konden missen, dat zij zichzelven zonder de hulp der hooge vrienden wel vermochten te orienteeren. Zij wilden met één woord uitsluitend arbeiderskringen worden. Het was een bittere grief voor de Mun. Hij gaf uiting aan het hartzeer, dat hem meedoogenloos folterde, en verheelde zijn smart en toorn niet.

Het bleef daar niet bij. Ook bij den arbeid der ‘sociale politiek’ in de kamers kwam allerlei misverstand.

Reeds vroeger bleek het telkens, dat de partijgenooten van de Mun in de kamer, de leden der rechterzijde, slechts zeer schoorvoetend medegingen met zijn voorstellen omtrent de arbeiders-aangelegenheden. Telkens, wanneer hij iets verder ging dan het gewone spoor, onthield zich de rechterzijde, en regende het hoonende interruptiën der linkerzijde, die hem toeriepen - zie o.a. de zitting van 8 Dec. 1891 - dat hij slechts een zevental volgelingen in zijn eigen partij had. De leden der conservatieve rechterzijde begrepen maar ten halve wat de Mun in zijn wetgevenden arbeid bedoelde. Zij zagen alleen het tastbare gevolg, de consequentie van het oogenblik. Inderdaad had het uit dit oogpunt voor hen allen schijn, alsof de Mun er slechts op uit was, de beginselen van godsdienstige orthodoxie te verbinden met de meest geavanceerde aspiraties van het socialisme. Al wat de Mun, ter verbetering van het lot der arbeidende klassen, op de schouders van den staat schoof, werd dus door de leden van zijn eigen partij argwanend overwogen en meestal veroordeeld. Geheel de tusschenkomst van den staat in de ellenden en nooden der maatschappij werd door hen afgewezen. Het vormde hoe langer hoe meer een kloof tusschen de Mun en de oude fransche royalisten. Het baatte de Mun niet, of hij zich al theoretisch verdedigde en er op wees, dat, hetgeen hij deed, inderdaad niet anders was dan een bestrijding van het maatschappelijk individualisme en tevens tegelijkertijd van het staats-socialisme. Geheel zijn stichting toch der ‘cercles’ was inderdaad - naar hij betoogde - niet anders geweest dan een standvastige poging, om in den staat zelf, ten einde aan het despotisme van den staat te ontsnappen, autonome beroeps-associaties te

constitueeren, voorzien van alle bevoegdheden, die aan haar machtsuitoefening konden verzekeren. Dat men voor het geven van rechten aan zulke stichtingen de hulp van den staat inriep, vloeide voort uit een drang naar decentralisatie van den staat, geschiedde juist daarom, omdat men den staat beletten wilde de éénige gecentraliseerde absolute meester van alle geisoleerde onderdanen van een volk te zijn[1]. Alle verdere maatregelen van staats-tusschenkomst, die de Mun vorderde, hadden geen ander doel, dan om gezonder levens-omstandigheden te scheppen voor deelen der maatschappij, die onbeschut, te midden der algemeene desorganisatie en ontwrichting, van zwakte omkwamen. Zijn tegenstanders riepen zelven, wanneer de behoefte aan een hervorming of bescherming werd gevoeld, door den nood der omstandigheden gedwongen, de hulp van den staat in. Waarom wilde men hem dat beletten? - Al die bewijsvoeringen hadden echter weinig vat op de leden der rechterzijde. Zij was bang van tijd tot tijd voor het gewicht zijner betoogen, revolutionnaire lading, volgens haar, door de vlag van den godsdienst gedekt. Zelfs onder de leiders van de ‘cercles’ kwam eenige onrust, of de Mun met zijn dringen op staatstusschenkomst niet wat al te ver ging. De strijd daarover is de eigenlijke aanleiding geweest, waarom het tijdschrift der ‘cercles’ - ‘l'Association Catholique’ - met het begin van het jaar 1891 een eigen zelfstandigen weg insloeg. De redenen van die afscheiding en splitsing werden in het nummer van 15 Januari 1891 der ‘Revue’ door de Mun zelven medegedeeld in zijn merkwaardig opstel ‘Quelques mots d'explication’.[2]

Dit opstel is naar ons inzien een der beste stukken, die van de hand van de Mun zijn verschenen. Het is een zeer opmerkelijke uitéénzetting zijner beginselen: een programma en rechtvaardiging van geheel zijn bedrijf. Het is een verklaring, hoe hij zich de corporatieve organisatie van zijn volk voorstelt met behulp van den staat. Het is een ‘explicatie’ ook tegenover catholieken als Claudio Jannet en zelfs den bisschop Freppel, die, hoe afkeerig van het gewone conser-

1) Vergelijk het discours van Saint-Brieuc, 10 November 1893, in de ‘Discours et éerits divers du Comte Albert de Mun’, tome V, 1895, pg. 373/374.
2) Zie dat opstel in de ‘Discours et éerits divers du Comte Albert de Mun’, tome IV, 1895, pag. 313-361.

vatisme, nog altijd huiverig waren de naar hun inzien verderfelijke staats-socialistische strekkingen van de Mun tot het einde toe te volgen. Het artikel levert een betoog, dat hand in hand samen moeten gaan sociale wetgeving en corporatieve organisatie. De geheele sociale wetgeving moet strekken om die corporatieve organisatie mogelijk te maken. Voor dat doel alleen dient de tusschenkomst van den staat te worden ingeroepen, en de catholieken zijn, krachtens hun vroeger uitgesproken beginselen, krachtens de opwekking die paus Leo XIII tot hen heeft doen uitgaan, niet alleen gerechtigd maar verplicht die interventie van den staat goed te keuren. De questie van meer of minder, de vraag naar meer of minder gedetailleerden dwang van den staat, is louter een probleem van opportuniteit. Het beginsel zelf kan door catholieken niet geloochend worden. Wat de Mun zelven betreft, hij wil slechts dat de staat de algemeene voorwaarden omschrijve en zich hiertoe bepale: zoodra de corporatieve associatie zich heeft kunnen vestigen, moet deze de details in eigen kring uitwerken en vaststellen. Hij past dit toe op drie onderwerpen in de arbeidsquestie: op den duur van den arbeid, op de vaststelling van het loon, en op de kassen te vormen voor ziekte, ongelukken of ouden dag. Op al deze drie aangelegenheden vordert hij van den staat algemeene regelen: een verbod of beperking van arbeid voor kinderen en vrouwen, een instelling van den rustdag op Zondag, een beperking van den nachtarbeid, een minimum in 't algemeen der werk-uren ook voor volwassen mannen: - dan wil hij dat de staat regelen stelt tot het aannemen van een minimum loon: - eindelijk verlangt hij dat de staat het vormen van reservekassen (bij ongelukken, ziekte, invaliditeit of ouderdom der arbeiders) in elk bedrijf gebiedt. Maar de staat ga niet verder dan zulke algemeene voorschriften. De wijze waarop die voorschriften voor elk bedrijf, voor elk gewest, voor elke arbeidsgroepeering in steden of op het platte-land, in mijnen of bergstreken, moeten worden aangepast en uitgewerkt, verblijve aan de te constitueeren corporatie, aan raden van arbitrage, aan gemengde syndicaten, aan de beroepsjurisdictie. Met andere woorden: de industrie zelve, corporatief ingericht, moet in al de details voorzien, niet de staat. In geen enkel opzicht ging de Mun mede met hen, die van staats-

wege een acht-urigen arbeidsdag wilden vaststellen. Neen, de staat had slechts een maximum van den arbeidsdag aan te geven, en de corporatie van elke industrie moest dan, overeenkomstig tijden, plaatsen en omstandigheden, binnen de grenzen van het maximum, de werk-uren regelen. De Mun meende, dat hij op die wijze, in plaats van een staats-socialisme te volgen, juist den krachtigsten slagboom oprichtte tegen het staats-socialisme. Wat toch was volgens hem het staatssocialisme? ‘Het was een sociale conceptie, waarin de staat, de centrale macht, direct alle groote financieele of industrieele ondernemingen van het land bezat en beheerde, het bestuur voerde van alle sociale instellingen, al de hulpbronnen der natie incasseerde, en op zijn beurt in al de moreele en materieele behoeften der burgers voorzag, wordende op die wijze de algemeene bankier en kassier, de generale agent der vervoeren en van den handel, de exclusieve uitdeeler van arbeid, rijkdom, onderwijs, ambten en tegemoetkomingen, in één woord de “moteur en régulateur” van geheel de nationale werkzaamheid. Een dergelijke conceptie komt overeen met de organisatie van een monster-despotisme, met de meest volstrekte wegcijfering der rechten van de menschelijke persoonlijkheid. Ziedaar wat het staats-socialisme is. Het bestaat waarlijk niet in een beschermende wetgeving voor de zwakke elementen der samenleving en een bestraffing der misbruiken. Deze twee geheel onderscheiden zaken te verwarren, zou hetzelfde beduiden, als de uitoefening van het gezag over één kam te scheren met het misbruik van dat gezag, en despotisme te noemen wat niet anders is dan het volvoeren van den gouvernementeelen plicht’. - ‘Neen’, zoo gaat de Mun voort, ‘het staats-socialisme is het natuurlijk en omvermijdelijk product van het individualisme, dat is van een “régime”, waarin de verbreking der maatschappelijke banden geleid heeft tot vernietiging van alle spontane nationale lichamen en van alle natuurlijke groepeering door nabuurschap of gemeenschappelijk belang gevormd. Dit “régime” is dat van Frankrijk sinds honderd jaren, en het was daartoe slechts te goed voorbereid door de verkeerde overheerschende plooi, die de oude monarchie aan de centrale macht had gegeven. Te midden van het inéénstorten der corporaties, der gemeentelijke vrijheden, der provinciale autonomie, is de staat alleen rechtop overgebleven

tegenover een ontwrichte maatschappij, en hij heeft zich trapsgewijze van die maatschappij door de bureaucratie en het ambtenaarswezen meester gemaakt. Het terrein is dus open voor het geleidelijk vestigen van het socialisme. Tegen dat kwaad zie ik slechts één redmiddel: de corporatieve organisatie.'

De propaganda voor de corporatieve organisatie moet, volgens de Mun, het accoord vormen der Fransche catholieken. 'Want men ontveinze het zich niet,' - aldus eindigt de Mun zijn opstel, - 'onder al de uitwendige verschijnselen en verstorende woelingen, die wij beleven, is er één oorzaak, die dat alles verklaart en die de ware bron daarvan is: het is de moeitevolle baring en wording van een nieuwen tijd. De eeuw, die ten einde loopt, voert niet slechts met zich mede de afgewikkelde geschiedenis van een reeks van honderd jaren: zij wijst in haar laatste uren aan een niet te keeren verzinken van een leer die valt, van een stelsel dat uitgeput is. Het is de eeuw van het individualisme, die als een steenen ruïne afbrokkelt, met de maatschappelijke conceptie en staatkundige organisatie die daarvan de uitdrukking waren, met de almacht van het geld en de volstrekte heerschappij der materialistische bourgeoisie. Een tijdkring eindigt. Er gebeurt weder iets als in 1789. Die toen waanden, dat er slechts een opstand uitbrak, ontwaarden spoedig dat een revolutie begon. En evenals in elke sociale revolutie is het *de eigendom die ook nu weder de inzet zal zijn*. Want gelijk vóór honderd jaren het feodale eigendom en het eigendom der geestelijkheid de voorname doeleinden waren der opeischingen van de gelijkheid, zoo wekken thans het financieele eigendom en het industrieele eigendom tot gelijken graad van hitte op de hartstochten, die geprikkeld zijn door onduldbare misbruiken. De worsteling tusschen de twee klassen, die de eeuw der bourgeoisie heeft gevormd en gehandhaafd, is dáár.... De socialisten maken zich meester van dezen ontzettenden toestand en spellen voor de menigte het woord collectivisme. Die menigte, begeerig naar een vervorming, waarvan zij het geheim zoekt, wordt door dat woord verleid en verblind. Wij catholieken hebben de plicht dat geheim te vinden, en tegenover de solutie der socialisten een andere oplossing te stellen, want het status-quo is geen solutie. Bij den schok der twee legers, die tegen elkander zullen stooten,

moeten wij ons tusschen beide partijen werpen, steeds bereid tot verzoening en bemiddeling. Maar welke ook de omstandigheden mogen zijn, waaronder de onvermijdelijke sociale transformatie plaats zal grijpen, die men moet voorzien, al kan men haar nog niet omschrijven, zij zal een dag van morgen hebben, en dien dag van morgen moet men voorbereiden. Het is de taak der catholieken aan dien arbeid zich te wijden. Zij kunnen het doen, want in de individualistische maatschappij der Fransche revolutie hadden zij noch wortelen noch steunpunten. En de kerk zelve geeft de grondslagen aan voor een nieuwe maatschappij, de democratie der toekomst....'

Op die wijze trachtte de graaf, door een machtig opstel, zijn denkbeelden op te helderen tegenover zijn eigen partij. Het was een krachtig beroep om 'tot het volk' te gaan, en niet als van een schijnbaar veilig strand de woelende zee der massaas uit de verte te blijven beschouwen. Hij zelf ging in het parlement vóór: bestreed zoowel het economisch liberalisme der republikeinsche meerderheid, als vooral de eischen van het socialisme. In de zitting van 8 December 1891 doorstond hij een geweldige worsteling[1)] tegen Paul Lafargue en zijn partij. In Juni 1896 bestreed hij, met al de klem die hem eigen was, de theorie der meerwaarde van Marx[2)]. Doch wat hij ook deed, de oude royalistische partij hield zich min of meer terzijde. Daarbij hechtte zich aan zijn parlementaire loopbaan een zwenking, die hem des te meer aan zekeren glimp en schijn van politieke kleurverandering bloot stelde. Na eenigen tijd toch boog hij over tot de groep van hen, die men de 'ralliés' noemt, oude royalisten of keizerlijken, die principieel niet langer de republiek bestrijden, en zich op het constitutioneel standpunt plaatsen. De zaak was eenvoudig genoeg. De graaf de Mun volgde in dat opzicht slechts de wenken van den Paus. Voor hem, de Mun, was toch eigenlijk het koningschap gevallen bij den dood van den graaf van Chambord. Hij zou desnoods met de vertegenwoordigers der

1) Zie 'Discours et éerits divers du Comte Albert de Mun,' tome V, 1895, pag. 380 en volgende.
2) Zie over die discussie 'La Revue Socialiste', 1896, tome II, pag. 87 en volgende. Vergelijk ook het merkwaardig opstel over dat debat bij Georges Goyau (Léon Grégoire) 'Antour du catholicisme social', 1897, pag. 230-247.

Orleanisten, op wie het koninklijk hermelijn nu viel, hebben kunnen medegaan, indien niet de Paus zelf de oude partijen gewaarschuwd had, niet aan het verleden te blijven hechten, maar om aan het Frankrijk der toekomst te denken. De houding van kardinaal Lavigerie in November 1890, toen deze zijn vermaarde toespraak hield tot de officieren der Fransche vloot te Algiers, had de gemoederen in Frankrijk voorbereid op den stap van den Paus[1]. En den 20 Februari 1892 vaardigde Leo XIII zijn zendschrijven uit aan de Fransche catholieken, waarbij de Paus hun met plechtigen ernst vroeg, om het gevestigd gouvernement, dat is de regeering der republiek, loyaal en zonder achterdeur te aanvaarden. De graaf de Mun aarzelde niet. Welke ook zijn persoonlijke sympathiën of antipathiën waren: van dat oogenblik af was hij een ‘gerallieerde’ der republiek.

Maar die positie van gerallieerde was in de tegenwoordige omstandigheden verre van aanlokkelijk. Als redenaar in de Kamer scheen hij wel niet zijn welsprekendheid, maar toch een deel van zijn invloed nu te verliezen. De vrienden uit de rechterzijde, de oude partijgenooten, vooral zij die niet als sprekers zich in de debatten mengen, waren van oordeel dat de Paus hier te ver was gegaan. Het oogenblik was, naar hun oordeel, nog niet gekomen, dat uit hun midden een groote nationale conservatieve partij kon worden gevormd. Zij hadden slechts 't oog op de vele fouten die de derde republiek begaat, en meenden dat die republiek bezig was haar eigen graf te delven. De monarchale regeeringsvorm was voor hen een zaak van het gemoed, van 't hart. Bij de minste aanleiding of wat zij beleediging achten, schitteren ook nu nog hun oogen en glijdt hun hand onwillekeurig naar het gevest van den degen. Sprekende over de Mun slingert op hun lippen van tijd tot tijd het woord van ontrouw aan de partij, van afval en verloochening van oude vriendschapsbanden. En de republikeinen der republiek, op hun beurt, willen niets van den ‘rallié’ weten. De gerallieerde der oude partijen is hun nachtmerrie. Wil de liberale republikeinsche partij werkelijk als gouvernement soms met

1) Zie de toespraak van kardinaal Lavigerie uit een socialistisch oogpunt beoordeeld in ‘die Neue Zeit’, 1890/91, deel I, pag. 448 en volgende.

gematigdheid regeeren, wil zij billijk en rechtvaardig zijn ook tegenover de catholieken, dan kaatst haar dadelijk van den kant der geävanceerden, radicalen en socialisten, het verwijt toe, dat zij zich aan de Jesuïten heeft verkocht, dat zij een clericaal bestuur is, een bestuur van reactie en van privileges, dat zij de impulsie ondergaat der ‘ralliés’, in één woord dat zij de regeering is van den graaf de Mun.

Niet benijdbare de Mun! Te midden van allerlei misverstand en tegenstrijdigheden moet gij uw weg banen. Het is wel geen vervolging die u treft. Geen haar op uw hoofd wordt gekrenkt. Maar de eigenaardige fransche ironie vangt aan u te plagen en met u bal te spelen. Het met duizend facetten u toegewend moderne leven begint uw beeld vrijpostiger weer te geven, dan gij vroeger gewend waart. In plaats van den deftigen nagalm van voorheen, komt thans na uw optreden ontstemming en sarcasme bij enkele oude vrienden, en bij de tegenpartij hier en daar schouderophaling, kortswijl, en zweem zelfs van guitige verlakkerij. De glimlach of grijnslach van Voltaire dwaalt en speelt langs den mondhoek uwer landgenooten. Werk nu voort met vuur en geestdrift. Poog een groote gedachte, een edelen hartstocht, in de ziel van het volk te werpen. Beijver u het denkbeeld van broederschap te vestigen onder al de kinderen van uw land. Verzet u, zooveel gij kunt, tegen 't stellen op het zuiver individualistisch standpunt, waartoe de oude economische school dreef en drijft. Bekamp het egoïsme, dat langs allerlei kleine aderen binnensluipt in het maatschappelijk lichaam. Tracht de politiek van den dag op te heffen tot een conflict van ideeën, en span u in om het regeeringsbeleid los te maken en te ontwarren uit de vuile modderdraden der zoogenaamde practische wereld van zaken. Zoek vooral zekere vastheid van lijnen te brengen in natuurlijke groepeeringen der menschen: opdat minder blijke het toevallige en wisselende van allerlei verbindingen, en verhoed worde, dat elke sociale macht afglijdend ten slotte verblijft aan tijdelijke opéénhoopingen en samenschuivingen, losse menschelijke zandhoopen, waarop neêrstrijken wervelwinden die dwarlend de stuivende korrels in cirkelgang jagen. Werk voort aan hetgeen Maurice Barrès, die een poos uw medelid was in de Kamer, voortreffelijk noemt (zie ‘le Journal’ van Woensdag 10 November 1897) ‘l'éclosion

de la démocratie Chrétienne'. Laat uw welsprekendheid flonkeren in den mistigen nevel van het alledaagsch parlementair gescheld en gezeur. Blijf bij dit alles man van eer en karakter, ingetogen en fier, een ridderlijk militair. Toon op een rein levensveld een smetteloozen naam. Ach, gij zult op uw beurt vrij geïsoleerd staan, gij, die tegen het isolement onder de menschen strijdt. Het sceptische Frankrijk lacht u uit. Het wijst er u op, dat gij het tegenovergestelde van uw wenschen bereikt: dat gij, wat gij niet wildet, juist het klasse-bewustzijn der arbeiders oproept en versterkt. Men amuseert zich met uw teleurstellingen. Men is niet schielijk uitgepraat over uw jongst 'geval' met de tegenstribbelende en uit den band springende werklieden. Wij leven in de grove wereld van lawaai-zieke journalisten en van reclamemakende helden van de pen.... Op de boulevards van Parijs, wanneer gij op een Mei-avond van 1897 - toen de 'cercles' zich voor 't eerst tegen uw leiding begonnen te verzetten - naar huis u begeeft, hoort gij in de verte met eentoonige gejaagdheid, krijschend en snerpend, door dravende krantenventers en loopjongens, een kreet uitgillen, waarin uw naam schijnt op te duiken. Gij luistert scherp. Het geluid komt naderbij. Daar vangt gij het woord op, dat, in hijgende vaart, door allerlei schorre, heesche, valsche stemmen schetterend wordt uitgegalmd: 'vraag het blad, vraag de krant, met *le cas de monsieur de Mun*'[1)].

1) Wij nemen hier als voorbeeld over het venijnig artikel van den 'Figaro' van Vrijdag 14 Mei 1897:
Le cas de M. de Mun.
L'aventure qui attire l'attention de toute la presse sur M. de Mun, ontre qu'elle est en elle-même assez piquante, comporte un enseignement philosophique et moral sur lequel il n'est pas inutile de s'arrêter un instant. On sait que l'orateur du parti catholique avait institué des cercles ouvriers où l'on s'efforçait d'unir les principes de l'orthodoxie religieuse avec les aspirations socialistes quelquefois les plus avancées. Les membres de ees réunions se sont avisés de s'émanciper de la tutelle exercée sur eux par leur patrons politiques, et ils ont émis la prétention de s'orienter eux-mêmes, et saus le secours des aristocrates ni des bourgeois, vers les destinées nouvelles que leur faisait entrevoir le rêve d'un état social plus parfait. M. de Mun s'en étonne, et ne veut plus les seconder. Ceci soit dit sans irrévérence: c'est exactement le cas de la poule qui a couvé des canards, et c'est par là que la situation de l'éloquent apôtre du socialisme chrétien peut prêter à rire à ses adversaires. Comme il faut parler sérieusement des choses sérieuses, nous nous demandons pourquoi M. de Mun refuse de suivre sur le terrain nouveau où ils se placent des hommes qui ne font en somme que développer et même qu'appliquer les doctrines qu'il a prêchées. Quand il s'agit d'une intelligence et d'un coeur comme les siens, il convient d'écarter délibérément tout soupçon d'égoïsme ou de calcul intéressé. Mais ses ennemis ne seront-ils pas fondés à dire - et ils ne s'en privent pas - qu'après avoir tiré du socialisme chrétien tout ce qu'il en espérait, un siège de député, une situation politique considérable et l'Académie, il lâche sa clientèle au moment psychologique? Et puis, les ouvriers chrétiens sont-ils si coupables d'ambitionner une part plus large et une liberté plus entière dans la direction de leurs propres affaires? Nous ne voyons pas de crime qu'ils commettent en affichant cette prétention. L'évolution qu'ils accomplissent est conforme à la loi générale de la politique progressiste. Pourquoi M. de Mun n'en accepte-t-il pas les conséquences, pourquoi s'arrête-t-il sur le chemin on il s'est déjà engagé si avant? Si les masses qu'il dirigeait autrefois sont vraiment sur la route du progrès et de la liberté sage, pourqnoi ne se résigne-t-il pas à les suivre après les avoir précédées et commandées?

VII.

Toch schrijdt, te midden van al die tegenstrijdigheden en antinomieën, de graaf de Mun voort en voorwaarts.

Rustig, tot nu toe, en kalm.

Ziet men af van allerlei bijzaken en bijkomende omstandigheden dan is er voor Frankrijk uit zijn optreden tweeërlei winst of roem verkregen.

Allereerst een grootsche poging om de in onze eeuw zoo conservatieve fransche catholieke kerk en wereld tot een progressieve democratische politiek te leiden. Er is door hem in het fransche parlement sinds een vijftiental jaren voor een catholieke sociale richting plaats gevraagd en verkregen. Dit is een feit van niet weinig beteekenis. In een volksvertegenwoordiging als de onze, waar groote vrijheid van uiting en beweging aan allerlei schakeering van denkbeelden ook op staatkundig terrein wordt toegelaten, is eigenlijk, na den genialen aanloop van tijd tot tijd door dr. Schaepman, voor het eerst nog pas in de afgeloopen maand December het politiek streven in de richting der encycliek ‘Rerum Novarum’ consequent en vast door dr. Nolens ontvouwd. De graaf de Mun werkte voor Frankrijk in den zin en koers der denkbeelden, die later in 1891 door den Paus werden bekrachtigd, reeds sedert het jaar 1883. Reeds toen zette hij zich schrap tegenover de in sociale zaken roerlooze conservatieve catholieke partij, met haar enge, uitsluitend naar de traditie van

het ‘ancien régime’ gerichte sympathieën. Voor een telg van den franschen catholieken adel, - zelfs al was nu zijn overgrootvader de encyclopedist Helvétius[1] - voor een militair met zeer aristocratischen smaak en neigingen, was zulk een bestaan in het hedendaagsche Frankrijk dubbel bedenkelijk. Te moeielijker, omdat het fransche staatsleven, ook onder de derde republiek, opgaat in het volgen en nadreunen van allerlei vast geformuleerde frazen en leuzen, die als zoovele ‘clichés’ of etiketten nu dienst doen ter indeeling en afscheiding der partijen. In zulk een scherp afgeteekend schaakbord te treden met een nieuwen forschen gang en loop is verbazend bezwaarlijk. De bestaande partijen classeeren dan dadelijk den nieuwen indringer op een wijze, die zijn voortgang niet weinig moet belemmeren. Zij gewagen bijna allen - voorzoover zij tot de liberalen of conservatieven behooren - van de Mun's neiging en zelfopwinding voor gevaarlijke leerstellingen, van zijn onbedachtzame nieuwigheden, en zij spreken ten slotte, wanneer zij boos worden, het woord ‘socialisme’ uit. De ware socialisten zien dat gekijf der zoogenaamde liberalen dan eenigzins minachtend aan. Neen, noch Guesde, noch Brousse, noch Allemane, noch Jaurès of Millerand, zouden van een adept als de Mun iets willen weten. Guesde karakteriseerde, van uit zijn standpunt, geheel de sociale werkzaamheid van de Mun op zijn gewone pittige wijze als een: ‘machteloos pogen om een afleiding aan het socialisme te bezorgen’[2]. Doch de opportunistische meerderheid van de fransche kamer, die zoo dikwijls door vele

1) Helvétius, de bekende Encyclopedist en ‘fermier-général,’ die van 1715 tot 1771 leefde, huwde in 1751 met Mlle de Ligneville. Hij had twee dochters, van welke de oudste met den graaf de Mun, de jongste met den graaf d'Andlan huwde. De de Muns waren edellieden uit de Bigorre, waarvan een telg één der kruistochten mede maakte. Hij, die met de dochter van Helvétius huwde, was volgens den graaf d'Haussonville - zie zijn antwoord op de intreêrede van Albert de Mun in de ‘Académie Française’ - een ware ‘cadet de Gascogne’, die met de spits van zijn degen zijn graad van ‘maréchal de camp’ veroverde, en zijn fortuin zocht aan het hof van Lodewijk den XVde. De grootvader van onzen Albert de Mun was, volgens d'Haussonville, ‘un brillant cavalier: car, à peine rentré de l' émigration, où il avait été entrainé par son père, il faillit épouser celle qui devait être un jour la mère de Napoléon III, la séduisante Horteuse de Beauharnais, dout il avait tourné la tête.’

2) Zie Jules Huret ‘Enquête sur la Question Sociale’, 1897, pag. 358.

min of meer gecompromitteerde geldmannen (type-Rouvier) zich laat leiden, begrijpt, dat het woord van een de Mun een zeer ernstige aanval is tegen haar eigen ‘individualistische’ en plutocratische vesting. Wanneer zij durfden zouden haar redenaars proesten van het lachen over het idealisme van het Evangelie, dat de Mun weder in haar midden poogt te verkondigen. Haar leiders houden zich echter in, en maken liever Frankrijk's burgerij bang voor de gevleugelde woorden, die van tijd tot tijd aan de Mun's lippen ontsnappen. Als de Mun, een gedachte van Lacordaire (zie Discours IV, p. 323) puntig samenvattende, het woord uitspreekt: ‘Entre le fort et le faible, c'est la liberté qui opprime et c'est la loi qui affranchit’, dan trachten zij aan de kinderen der revolutie te beduiden dat de Mun het beginsel der vrijheid belaagt en ondermijnt. Als de Mun (zie Discours I, p. 376) de woorden doet hooren: ‘Laisser faire et envoyer des troupes, je comprends que ce soit un moyen, mais je ne trouve pas que ce soit une solution’, dan zeggen zij dat hij het gezag der burgerlijke maatschappij aanrandt[1)]. Als de Mun luider en luider telkens in de Kamer verkondigt, dat de roeping eener regeering is, niet om in de eerste plaats de beurzen der rijken te beschermen, maar wèl om het volk voor den ondergang te redden, dan beschuldigen zij hem van staats-socialisme. Hij laat hen roepen en verwijten. Hij weet het, dat die oude liberale partij, met haar individualistisch standpunt, tot het gebied van het verleden behoort. Als partij van beginselen bestaat zij niet meer.

Zeer zeker: ook de Mun schijnt niet te vorderen. Het werk der ‘cercles’, zooals wij reeds zeiden, neemt niet toe. Het al te kerkelijke karakter, dat in den aanvang aan alles is gegeven, toen de stoot geheel en al voortkwam uit een gloed van geloofs-overtuiging, heeft de kern en het wezen der beweging als omhuld en omsluierd. De clericale stempel werd scherp ingedrukt. Het omslachtige der aan een hiërarchie gelijkende regeling werkte daarbij ver-

1) Bij gelegenheid der gebeurtenissen van Fourmies, den 1sten Mei 1891, wees de Mun er op, dat zijn zwager, de hertog d'Ursel, gouverneur der provincie Henegouwen in België, in plaats van op de razende mijnwerkers te Charleroi te laten schieten, zelf, alléén en ongewapend, tot de muitende arbeiders ging, en hen door zijn woord poogde tot bedaren te brengen: zie ‘Discours et écrits divers du comte Albert de Mun’, tome V, 1895, pag. 19.

warrend en soms tooneelmatig. Als stichting doet ‘l'oeuvre des cercles’, te veel denken aan de terzelfder tijd, uit denzelfden gewetensdrang van boetedoening, opgerichte kerk op de hoogte van Montmartre: die, hoe edel de bedoelingen der oprichters ook mogen zijn geweest, toch klein en armoedig afsteekt bij de ware cathedraal van Parijs, de Notre-Dame, gegrondvest in een tijd van waarachtig geloof. Doch de ‘cercles’ zijn een vorm. Zij zijn, al ontveinst de Mun het zich, toch inderdaad slechts eenigermate een gevel. Het begrip der catholieke christelijke broederschap, der ‘*gemeenschap*’ is het blijvende, het heilige element, dat achter het voorhangsel der ‘cercles’ staat. Dat begrip ontvouwt hij in alle schakeeringen, krachtig daarin nog bijgestaan door het tijdschrift ‘l' Association Catholique’, waarin zoo even - zie het Januari-nummer van 1898 (den 23sten jaargang) - zijn oude vriend en medestander de la Tour du Pin Chambly zijn woord deed hooren. Met dit beginsel der gemeenschap - dat in zijn gevolgen de economische isoleering der arbeiders te-niet doet, en hen weder maakt tot leden van een georganiseerd lichaam - zet de Mun koers naar de toekomst, en, ziende naar de ster aan den hemel, die eens de koningen uit het oosten bracht tot de stal van Bethlehem, vertrouwt hij zich toe aan de golven der catholieke democratie.

Zoovelen, of liever zoo weinigen, thans waarachtig (niet enkel in woorden) de sociale rechtvaardigheid wenschen te vestigen, moeten, al komen zij uit gansch andere ideeën-kringen, niet bang zijn een tijdlang voor dat schoone hoofddoel de hand te reiken aan dezen edelen bondgenoot. Zij die, even als wij, allerminst aan zijn zijde staan, waar het de verheffing der catholieke kerk betreft, zullen toch met diepen eerbied den man begroeten, die in Frankrijk zoo sterk heeft gevoeld, dat men in economische verhoudingen onrecht pleegde tegen de arbeidende armen, en die, toen hij 't begreep, tot een daad overging. Die daad vloeit bij hem voort uit 't oude begrip der chariteit, der christelijke liefde. Moderne negentiende-eeuwsche ijveraars in die richting spreken van solidariteit, of, indien zij geheel-wijsgeerig zijn opgevoed, van altruïsme. Maar op de woorden komt het toch waarlijk niet aan. Slechts dit is de hoofdzaak, dat in de beschaafde wereld overal personen moeten opstaan, die tegen de geldjagerij

zich stellen, die weder uit volle borst getuigen tegen de onverschilligheid en sceptische slapheid eener aan plutocratie medeplichtige omgeving. Dragen zulke mannen het hart vrij hoog: weten zij niet van ontmoediging of verflauwing: deelen zij slechts één vrees, de bezorgdheid in den versregel van Lamartine uitgedrukt ‘que, faute d'un coeur, un siècle soit perdu’: laten zij te midden van allerlei schreeuwende kleuren van anderen een zuivere witte vlam der onbaatzuchtigheid van eigen leven uitgaan: schrijden zij vonken uitslaand vooruit: dan wuiven zij uit de verte den standaard toe, dien de Mun opheft.[1)]

Daar is iets heldhaftigs en toch iets zeer eenvoudigs in geheel dat optreden van de Mun: eenvoudig, ook omdat een geloof als dat van de Mun, zelfs in vormen van levensuiting, in het voeren van het woord, in het ontvouwen van het betoog, mannen van één stuk vormt en in zekeren zin gemakkelijk maakt. Het bewustzijn toch van éénheid van gedachte en leven stempelt hem aldus, met de gaven die hem eigen zijn - en ziehier de tweede winst die Frankrijk door zijn optreden ontving - tot een r e d e n a a r bij uitnemendheid.

Wij hebben reeds vroeger er op gewezen, dat de Mun reeds dadelijk, bij het eerste optreden in de ‘cercles’, een spreker bleek van hooge orde. Die redenaarstalenten ontwikkelden zich meer en meer in de kamer der volksvertegenwoordiging. In het parlement is hij een der beste, zoo niet de beste redenaar. Slechts Jaurès staat misschien met hem op gelijke lijn. Naast hem, doch op één trap lager, worden dan, wat zuiverheid en schoonheid van uitdrukking betreft, Paul Deschanel en Raymond Poincaré gewaardeerd. Afgescheiden van zijn sociale werkzaamheid heeft dus de Mun zijn plaats ook in de literaire beweging van zijn land. Men rekent met hem, als men de in kristal-heldere vormen zich uitende geestelijke krachten van het land telt. De Fransche Academie, die aan elke richting van den franschen geest een plaats aanbiedt - mits zij aan distinctie van vorm, zuiverheid van smaak, hoogheid van toon en manieren van

1) Vergelijk Ernest Charles ‘Théories sociales et politiciens, 1780-1898’. Paris, 1898, pag. 139-201.

goeden huize paart - heeft hem dan ook ten vorige jare als mede-lid gekozen.

Op den 10 Maart jl. heeft zijn receptie[1)] in de ‘Académie Française’ plaats gehad en heeft hij zijn intrêe-rede gehouden. Die rede is een opmerkelijk fraai stuk, al mag de welsprekendheid van de Mun waarlijk niet enkel daaraan afgemeten worden. Wil men hem in ‘het woord’ volkomen waardeeren, men hoore hem op vergaderingen der ‘cercles’ of midden in het hartstochtelijk debat van de Kamer. Dáár komt zijn geweldige redenaarsmacht over de taal, zijn gave van telkens het eenvoudige echte woord te ontdekken dat een parool voor gelijkgezinden wordt, zijn opvatting en teekening van den dramatischen gang der gebeurtenissen, zijn plastisch beeldend vermogen, tot volle recht. Die hem dan aangehoord hebben, weten 't liefst te gewagen vooral van zijn voorstellingen van militaire krijgsbedrijven uit de Fransche onheilsdagen van 1870. Zij herinneren zich de trilling van 't gemoed, toen de Mun den uitval herdacht der Bretons onder den generaal de Sonis en den kolonel de Charette te Patay op 2 December 1870. Zij gedenken vooral de zitting in de Kamer op 11 Juni 1887 (zie Discours, deel III pag. 463), toen, bij de behandeling der wet die den diensttijd in het leger van vijf tot drie jaren verkortte, hij een afscheidsgroet bracht aan het oude Fransche leger dat in 1870 verslagen werd, en in het geheugen terugriep, hoe in stille doodsverachting de oude bataillons en regimenten nog het ongeloofelijke doorstonden, van de reuzen-worsteling op den weg te Saint-Privat-la-Montagne tot aan die charge van Sedan dont je ne puis parler, moi, qu'avec des larmes dans les yeux, parce que la moitié du régiment de chasseurs d' Afrique, où j'ai fait mes premières armes, y a trouvé la mort, cette charge de Sedan qui arrachait au roi de Prusse un cri pareil à celui de Guillaume d' Orange à Neerwinde: ‘Oh! les braves gens!’ comme l' autre avait dit: ‘L'insolente nation!’ Men zag toen de gansche Kamer, geen enkel lid uitgezonderd, met den voorzitter aan het hoofd, opstaan en een dubbel salvo van toejuiching hem wijden.

1) De receptie zelve van de Mun was dubbel merkwaardig, omdat de graaf d'Haussonville, die hem namens de Academie beantwoordde, tegenover hem, als man van den Paus, het standpunt handhaafde der partij van den (Orleanistischen) Koning.

Zoo breede vleugelslag van voorstelling, zoo wapperende bries van woorden, is natuurlijk in de Academische rede niet te bespeuren.[1)] Wel blijft, even als altijd, bij hem deze de hoofdeigenschap: meer kracht dan overvloed, diepe innigheid en volkomen afwezigheid van rhetoriek: wel blijft in 't bijzonder te waardeeren de architectonische structuur der zinsnede: wel weet hij, nu vooral, een lange periode in volle zwelling aantehouden, zonder eenig ornament of tooisel: maar het voorgedragene in de Academie, van een lessenaar voorgelezen, is uit den aard der zaak, ook met het oog op de omgeving, meer effen en kalm. Het toeval wilde, dat hij Jules Simon moest vervangen en prijzen, Jules Simon, wien hij twee-entwintig jaren geleden te Havre, toen hij zijn loopbaan met de ‘cercles’ begon, zoo heftig had bestreden. Dit keer waardeerde hij den persoon, die dan ook in alle opzichten ieders achting verdiende. Hij schetste zijn edele armoede, zijn krachtsinspanning om als jonkman het sobere levensonderhoud te verdienen, zijn rein spiritualisme, zijn eenvoud toen hij de trap der eer opklom, zijn fieren zin, toen hij de helling afdaalde der impopulariteit en der vergetelheid. De Mun was niet zuinig en spaarzaam in zijn lofspraak, al kon uit den aard der zaak het schrale deïsme van Jules Simon hem niet aantrekken. Maar in 't midden der rede kwam eensklaps de hoogere toon: ‘la belle crânerie dans l'affirmation’ zoo als de Franschen zeggen. Hij zag in Jules Simon den zoon der Revolutie van 1789, en begon nu met het begrip van die Revolutie afterekenen. ‘Want de Revolutie is in onze eeuw

1) De herinneringen van den oorlog hebben hem intusschen in zijn ‘Discours de réception’ ter ‘Académie Française’ nog deze woorden van onverkoelbare liefde en van onverbrekelijke rouw doen uitspreken, waar hij de gebeurtenissen van die jaren 1870/71 moest vermelden: ‘L'heure tragique est venue. Ne m'ordonnez pas de m'y arrêter; il faudrait juger, et le soldat qui vit en moi, le coeur gonflé de souvenirs, ne pourrait le faire librement. Je ne veux avoir içi pour les hommes, ni regards, ni pensées: au dessus, bien au dessus d'eux, une image est dressée, qui fascine mes yeux, spectre magnifique dont la taille, à chaque pas, se hausse dans le recul du temps: c'est la France découronnée de sa vieille armée, debout cependant, toute crispée en la souffrance héroïque et, sur les champs glacés de la Loire ou de l'Est, entre les murs inplacables de Paris bombardé, raidissant ses membres brisés, pour sauver son honneur dans des combats sans espérance. Elle seule est grande! Depuis un quart de siècle nous vivons de cette illustre agonie, germe inépuisable d'espoirs invaincus.’

het scheidspunt tusschen de menschen en de toetssteen van hun ideëen. Langen tijd nog zal zij dat geweldig voorrecht bewaren, en haar staatkundige consequenties zullen opgehouden hebben wil en zeden te beheerschen, wanneer nog altijd haar beginsel en haar geest de zielen verdeelt. Want, dochter der hervorming en der Encyclopedie, was zij bovenal een wijsgeerige en sociale conceptie: aan de ééne zijde de menschelijke maatschappij onttrekkende aan de bovennatuurlijke orde, en aan het individu tot grens van zijn recht enkel de wet gevend die voortkomt uit zijn eigen wil: aan de andere zijde de burgers beroovend van alle natuurlijke banden, welker verbreking of loswikkeling, ter vorming der natie, slechts geïsoleerde in hun vrijheid onmachtige wezens overlaat. Naturalisme en individualisme, geheel de XIXe eeuw rust op dien dubbelen grondslag.' De graaf de Mun poogt nu uit de geschriften van Jules Simon aan te toonen, dat Jules Simon ook wel de schadelijke gevolgen der Revolutie inzag, en dat zijn leven opging in het harde zwoegen en torsen, om den geest der Revolutie te dienen en tegelijk de uitkomst der revolutie te bestrijden. Hij haalt enkele zeer opmerkelijke uitspraken van Jules Simon aan: bijvoorbeeld deze zinsnede uit het boek over 'de plicht': 'de maatschappij steunt niet op een enkel en eenvoudig beginsel; de vrijheid is haar niet genoeg; want de vrijheid, op zich zelf en alléén, is een dissolvans': vervolgens nog deze woorden uit het boek 'l'ouvrière': 'het bloed van Frankrijk loopt weg en wordt uitgeput: wij staan in de arbeidersquestie voor een hecatombe van menschelijke levens: ik bezweer hen die hun vaderland en de menschheid liefhebben daaraan te denken. Men moet de vrijheid niet verwarren met de onmenschelijkheid'. En bij al het verschil, dat tusschen het uitgangspunt van Jules Simon en tusschen zijn eigen beginsel bestaat, constateert de Mun toch, dat allengs Jules Simon, na de ervaring die hij opgedaan heeft over de gruwelen van het individualisme in de economische sfeer, allengs zijn vaste hoop is gaan vestigen op datgene wat de Revolutie aan de arbeiders-wereld ontnam, te weten op de associatie. 'Zóó komen, door een onweerstaanbare wenteling, de oude ideeën weder te voorschijn tegelijk met de nieuwe behoeften, en het is niet de geringste verrassing van onzen tijd die wederkeer tot sociale concepties *der der-*

tiende eeuw, teruggebracht onder andere vormen, te midden van de erfgenamen der achttiende eeuw, door de buitensporigheid zelve der individualistische leerstellingen.' Nu dit alles gebeurt is er een wending der tijden. 'Een geheele leeftijd daalt met Jules Simon in 't graf, aan andere generaties den last overdragend der nieuwe maatschappij, aan welker moeitevolle wording hij zoozeer geleden heeft. En ziet: in dat onzekere en weifelende uur, tusschen de tijden die verzinken en de tijden die beginnen, verheft zich een wonderbare visie, het gloren van een aanbrekenden dageraad, tintelend reeds in den avond waarin wij treden. Christus, verstooten door de thans stervende eeuw, verschijnt weder op zijn graf, in de houding waarin de heidensche oudheid hem zag, de handen uitgestrekt tot de onterfden, met beloften van liefde, van vrede, en van rechtvaardigheid: en aan de wieg van de nieuwe wereld weêrklinkt de door de arme menigte vergeten stem, die tot de schare den grooten kreet der eeuwige ontferming doet dalen.'

VIII.

De graaf de Mun is op politiek gebied - hierbij het voorbeeld volgend vroeger gegeven door Charles de Montalembert - in Frankrijk, op het einde onzer eeuw, een dergenen, die het sterkst doen voelen, dat het godsdienstig stelsel der catholieke christelijke kerk nog een groote functie heeft te vervullen bij de verdereevolutie van staat en maatschappij. Het tijdstip zal, volgens hem, aanbreken, dat de positieve wetenschap van economisten en staatsgeleerden met verwondering of liever met beschaming terug zal moeten zien op de houding, welke zij zoo langen tijd heeft aangenomen met betrekking tot een der verhevenste vraagstukken in de geschiedenis van het volksleven. Tegenover de ongemeen bekrompen beschouwing, die met opzet en toeleg blind blijft voor het feit, dat de godsdienst in het nauwste verband staat met het ontstaan en den voortgang der sociale ontwikkeling, stelt de Mun de beteekenis der waarde van het Christelijk Evangelie voor de oplossing der maatschappelijke questie in het volle licht. Het catholiek christelijk idee straalt in elk zijner redevoeringen met hellen luister.

Het schiet en barst daar naar voren. Eenzijdig, als men wil, maar krachtig boven mate.

Nu de negentiende eeuw over 't algemeen die oplossing is blijven verwerpen, heeft de Mun voor de bevrediging der maatschappelijke nooden zijn hoop gevestigd op de twintigste. De profetie die Joseph de Maistre deed voor onze eeuw - 'Toute la science changera de fâce: l'esprit, longtemps détroné et oublié, reprendra sa place.... Attendez que *l'affinité naturelle de la religion et de la science* les réunisse dans la tête d'un seul homme de génie.... Celui-là sera fameux et mettra fin au dix-huitième siècle qui dure toujours'.... - die voorspelling en die hoop brengt hij over op den volgenden jaarkring.

Als kruisvaarder der toekomst staat hij dus vóór ons. In zijn strijd over sociale maatregelen: in de correcte positie, waarin hij zich plaatst recht tegenover de streng conservatieve verdedigers onzer bestaande economische, op individualistische motieven rustende, maatschappij: in de vaart waarmede hij het aanvallend moderne socialisme elk duimbreed terrein betwist: in het 'naar boven' wijzend gebaar waarmede hij het enge klasse-bewustzijn der arbeiders als zoodanig afwijst: is religieuse ridderdienst zijn ware houding. Hij gaat altijd uit van een ideëel beginsel, en poogt nu de toepassing daarvan voor de toekomst te verkrijgen. Dat beginsel is eenvoudig en blank als gepolijst staal. Een edel devies dat hij luid laat klinken.[1)] De inhoud daarvan is hem geopenbaard uit de hoogte, en als godsdienstig krijgsman zal hij trachten het op aarde te verwezenlijken. Het wordt nu altijd en overal door hem voorop gesteld. Kampioen noemt hij zich der oude en toch zoo jonge catholieke kerk, partij nemend voor strenge verbinding van catholicisme en democratie. Zóó treedt hij in 't strijdperk en kruist hij zíjn degen. Allereerst heft hij zijn wapenkreet aan, dan begint de kamp.

In die eigenaardige krijgvoerende tactiek is hij - wij zeggen dit niet als tegenstelling, maar als vergelijking ('je ne sépare pas, je compare') - geheel onderscheiden van

1) Een der voorvaders van de Mun koos tot wapenschild een wereldbol, waarboven een kruis was geplaatst, met het devies 'Nil ultra': 'Niets gaat daarboven.'

den man, die in Engeland op sociaal terrein zijn evenknie, mag genoemd worden, den protestantschen graaf Shaftesbury die in October 1885 overleed.

Wat treft altijd bij graaf Shaftesbury? Vooreerst dit: dat hij dadelijk midden in het gewoel, midden in den strijd zich stort, redt wat er te redden is, en door zijn daden eerst laat zien van welk godsdienstig geloof hij uitgaat. De anderen, zijn tegenstanders en kampgenooten, roemen dan van hem zijn Christelijken zin. Hij zelf spreekt er weinig van. Wanneer hij, na de medewerking aan zoovele sociale wetten, in 1851 het Lagerhuis als Lord Ashley moet verlaten, om in het Hoogerhuis de plaats van zijn overleden vader intenemen, wordt bij monde van Sir Robert Inglis hem in het huis der Gemeenten deze afscheidsgroet toegeroepen: ‘Ik ben overtuigd - zeide deze spreker - dat ik de gevoelens vertolk van *geheel* het Huis, als ik zeg, dat Lord Ashley niet mag heêngaan uit deze vergadering, die het tooneel van zijn arbeid en van zijn triomfen is geweest, zonder dat bij het afscheid uitdrukking worde gegeven aan ons aller achting en aan ons leedwezen over zijn vertrek. Gedurende de laatste vijftien jaren van zijn parlementair leven is hij binnen en buiten dit huis met nadruk opgetreden als de vriend der verlatenen. Ik zal er slechts dit bijvoegen, dat zijn leven, zoo hier als elders, gewijd is geweest (om de gedenkwaardige woorden van Haller te gebruiken) Christo et pauperibus, aan Christus en de armen.’ - In de tweede plaats boeit bij Shaftesbury steeds het zich bewegen onder het volk zelf, het mede leven met en onder de armen. Hoe heugt nog altijd zijn omgang met de geringe fruit- en groente-venters uit Golden Lane, het zorgeloos volkje met harde stem en grove handen! Met welk een geduld weet hij hun eenig begrip van sparen inteprenten, gebruik makend van hun aller verlangst, om ééns zóó rijk te kunnen worden, dat zij voor hun kar een ezel kunnen spannen. En welk een aandoenlijk licht valt er op dat tafereeltje, wanneer in 1875, die groente-venters zelven hem, den goeden graaf, als zinrijke dankbetooning voor al zijn bemoeingen een fraai opgetoomden lang-oor komen aanbieden! Wat werkte hij stil en rustig onder de havelooze kinderen van Londen, de eugdige straatslijpers en kleine vagebonden! Des nachts ging

hij rond en zocht hij ze: hij richtte scholen, warme gezellige lokalen voor hen op, hij trachtte ze het stelen af te leeren. Wel had hij daarbij soms wonderlijke verrassingen. Bekend is het geval van den arme jongen, die hem ademloos achterna loopt en hem een zakdoek terugbrengt: ‘ik had hem straks van u gerold, maar ik had u niet herkend, want u had een andere winterjas aan.’ Maar de Engelsche graaf liet den moed niet zinken. Hij organiseerde ze tot brigades van jonge net en flink uitziende schoenpoetsers. Des avonds in het nederig schoolvertrek vertoonde hij aan die bengels zelf de tooverlantaarn.....

Met graaf Shaftesbury treden wij dus, zonder allereerst van het beginsel te hooren dat hem drijft, op straat en op de markt van het leven.

Willen wij daarentegen de figuur van den graaf de Mun ons voorstellen, zoo als, na den eersten stap in het Communejaar van 1871 gezet, zijn optreden en werkzaamheid over ruim een vierde eener eeuw aan onze gedachten zich voordoet, dan begeven wij ons naar de kerk.

Wij brengen in onze verbeelding een bezoek aan een der groote kathedralen van Frankrijk, stel de Notre-Dame te Parijs. In het getemperd licht verdringt zich schuivend en elkander opstootend de massa van het volk. Een breede reeks van geloovigen, vooral uit den minderen stand, lieden met allerlei behoeften en nooden, vult het middenruim van het langs grijze zuilen in geweldige afmetingen oprijzend gebouw. Alles is daarbinnen grauw en schemerachtig. Slechts van ter zijde glijdt uit de hoogte, dwars onder een welvenden boog, die de kolommen verbindt, een kleurrijke tinteling op de doffe woelende menigte neder. Wij volgen met de oogen die schuins naar boven klimmende en trillende stralen. Zij komen van een kerkraam uit den besten ouden tijd. Hoe gloeit dáár, hoog, terwijl de zon van buiten op het venster schiet en boort, het warme purper afgezet met azuur en goud, terwijl sappig groen en fonkelend amber den wemelenden glans nog versterken! Al de heldere verven van den regenboog schijnen op die plek saâmgedrongen. Zij werpen rijk geschakeerde vlammen - die in verre geleidelijke nederdaling tot teeder gebroken kleuren, zachtblauw, rozentinten en paarlemoerschijn wegsmelten - op de effen matheid hier beneden. Het is

op dat kerkraam, in de hoogte, een voorstelling uit het passie-spel van het Nieuwe Testament, in geheimzinnigen luister afgebeeld. Naast het tafereel, doch op lager plan, heeft de kunstenaar een in blauwend metaal gepantserden ridder geplaatst, die, peinzend over het mysterie, in stillen eerbied op den degen leunt, welken hij straks zal trekken.

Welnu, het komt ons voor, dat die ridder op het kerkraam der catholieke cathedraal een type-figuur is voor den graaf de Mun. Hij daalt als langs een ladder van tintelende stralen tot het volk. Zijn verschijnen zal dat povere, grauwe, doffe volk verwarmen en opheffen tot den gloed daarboven. Zelf echter beweegt hij zich niet voor vast en goed onder die schamele lieden. Hij is met hen, doch niet van hen. Hij geeft hun een visie van kleur en zon, doch staat ter zijde, vrij hoog.

Ziedaar tot nu toe de Mun's door levens-omstandigheden en eigen keuze aangegeven houding: zijn kracht, en voor een deel, naar onze meening, zijn zwakte, bij het naderen van de twintigste eeuw.

H.P.G. QUACK.

Persoonlijke dienstplicht.

In een der vier opstellen, die de beroemde kenner der oudheid Sir Henri Sumner Maine, onder den titel van Popular Government, eenige jaren geleden in het licht gaf, drukt hij zijne ongeveinsde verbazing uit over den rusteloozen wetgevenden arbeid, die de negentiende eeuw, de eeuw van den vooruitgang, kenmerkt. Hij wijst op de eeuwen, die zijn voorbijgegaan voor beschaafde en onbeschaafde volken in alle deelen der aarde, waarin slechts bij hooge uitzondering aan wetgeving werd gedacht en deze dientengevolge inderdaad beantwoordde aan de begrippen van vastheid en duurzaamheid. Hij betoogt, dat de menschelijke natuur geenszins haakt naar verandering, doch zich veeleer onderscheidt door een sterke zucht naar behoud, in zeden en gewoonten, in denken en handelen. Deels aan de ongedurigheid der democratie, deels aan den invloed van aprioristische theorieën als van Jean Jacques Rousseau en Jeremy Bentham moet de dwaling worden toegeschreven, dat vooruitgang en wetgeving woorden van nagenoeg gelijke beteekenis zijn geworden. Zulk een waan is gevaarlijk, want het gehalte zoowel als de standvastigheid der wet wordt daardoor ondermijnd en verzwakt.

Had Sumner Maine zich bij zijne scherpzinnige critiek van voorbarige generalisatiën onthouden, hij zou hebben bespeurd, dat vele dier tallooze veranderingen in de wetgeving der beschaafde staten niet zoozeer de invoering van nieuwe beginselen beoogen als wel de toepassing van oude en beproefde beginselen op nieuwe toestanden en verhoudingen, die als vanzelf uit de natuurlijke ontwikkeling van het maatschappelijk verkeer ontstaan. Hij zou hebben erkend, dat

de betrekkingen tusschen menschen en staten zich onophoudelijk vermenigvuldigen en den wetgever telkens nieuwe eischen stellen. Waar deze niet in het verborgen schuilt doch in het openbaar arbeidt door samenwerking van Regeering en Volksvertegenwoordiging, daar is hij niet slechts de redder in den nood, doch tevens de opvoeder des volks en een gids voor de toekomst.

Deze en dergelijke gedachten worden gewekt door het wetsontwerp door de Regeering aan de Tweede Kamer toegezonden bij Kon. Boodschap van 24 Jan. 1898 tot wijziging en aanvulling van de Wet van 19 Aug. 1861 betrekkelijk de Nationale Militie. Deze wijziging en aanvulling bestaan intusschen alleen in de afschaffing der plaatsvervanging en nummerverwisseling met invoering van den persoonlijken dienstplicht, benevens enkele daarmede nauw samenhangende bepalingen van ondergeschikt belang. De Memorie van Toelichting verwijst naar de aanhoudende en deugdelijke betoogen voor de noodzakelijkheid van dezen maatregel sedert tal van jaren geleverd en munt op dien grond zelve uit door beknoptheid en soberheid. Inderdaad mag eene breede ontwikkeling van de gronden voor dezen maatregel ook in dit tijdschrift schier overbodig heeten. Er is echter eene andere overweging, die mij de vrijmoedigheid geeft de aandacht van een beschaafd publiek nogmaals op de zaak te vestigen.

Het komt mij namelijk voor, dat een niet gering te schatten voordeel van de indiening dezer wetsvoordracht gelegen is in de noodzakelijkheid, die zij in de eerste plaats aan Regeering en Volksvertegenwoordiging oplegt, bovendien echter ook aan de openbare meening en hare organen, om zich rekenschap te geven van de eischen der landsverdediging in het algemeen en van een nationaal leger in het bijzonder. Telkens wordt van verschillende zijden en op velerlei wijzen de bewering verkondigd, dat het Nederlandsche volk geen militaire natie is en een afkeer heeft van militaire instellingen, als in de groote ons omringende staten worden aangetroffen. Alsof zij aldaar aan willekeur of liefhebberij waren toe te schrijven! Gaat men den toestand onzer militaire wetgeving en rechtspleging na, dan ontmoet men allerwege de sporen van verzuim en verwaarloozing, van geringschatting ook van den arbeid der weinige deskundigen, die hieraan hun tijd en krachten

hebben gewijd. Let men op de vorming onzer strijdkrachten, men vindt slechts verouderde wetten, dagteekenende van tijden lang voorafgaande aan de gebeurtenissen, die overal elders tot ingrijpende hervormingen hebben geleid. Slaat men den blik op onze doode weermiddelen, men heeft wel de daarvoor uitgegeven sommen bij millioenen te tellen, doch zoekt te vergeefs naar de vaste overtuiging der militaire autoriteiten, dat deze gelden doeltreffend zijn besteed en de verkregen resultaten aan redelijke eischen voldoen. Luistert men eindelijk naar het oordeel der openbare meening over het leger en zijne instellingen, men bespeurt wel is waar, dat de betrekking van officier in sommige kringen hoog staat aangeschreven, maar ontdekt weldra, dat deze ingenomenheid door meer ontwikkelden lang niet altijd wordt gedeeld en dat over den militairen stand in het algemeen schier allerwege een ongunstig oordeel wordt geveld.

Deze feiten schijnen mij even bedenkelijk als onloochenbaar. Indien toch een tak van staatszorg in verval geraakt, verdient dit altijd in hooge mate de aandacht. Het kan zijn, dat de ontwikkeling der maatschappij eene bijzondere staatsbemoeiing overbodig maakt; alsdan kan stilstand, inkrimping, wellicht onthouding, raadzaam ja plichtmatig worden. Het kan echter ook gebeuren, dat de natuurlijke eenzijdigheid van menschen en volken onwillekeurig en door den schijn misleid een staatsbelang van groot gewicht uit het oog verliest en verwaarloost. Ondanks sommige feiten, die twijfel schijnen te wettigen, ben ik overtuigd, dat dit verwijt de openbare meening in ons vaderland treft met het oog op de eerste en hoogste staatsbelangen, die der landsverdediging. Het ware eene verdrietige taak dit in bijzonderheden aan te toonen. Het verwijt treft aanzienlijken en geringen, geleerden en ongeleerden, hooggeplaatste staatsambtenaren zoowel als de kleine burgerij. Het richt zich niet tot deze of gene staatkundige partij, doch is onafhankelijk van den partijstrijd, die zich slechts zelden en als het ware toevallig om de defensiebelangen heeft geschaard. Het betreft eene van die nationale eigenaardigheden, die deels uit aanleg en neiging, deels uit bijzondere omstandigheden en gebeurtenissen voortvloeien en daarom schier allen een tijdlang mede sleepen en verblinden. Natuurlijk blijven er steeds uitzonderingen en gaan er nu en dan stemmen op,

die waarschuwend wijzen op de elders verworven ervaringen; doch zij vinden doorgaans weinig weerklank of worden overstemd door de meer tastbare belangen van het oogenblik. Het thans ingediend ontwerp op den persoonlijken dienstplicht dwingt tot luisteren en nadenken, verheft zich boven den dagelijkschen strijd der staatkundige partijen en doet een beroep op de dieper en edeler gevoelens van het Nederlandsche volk. In de volgende bladzijden zoeke men daarom geene gedetailleerde verklaring en verdediging van het aangeboden wetsontwerp, noch een historisch pleidooi voor de juistheid van de voorafgaande beschuldiging, doch eene eenvoudige verklaring van het standpunt, waarop men zich bij de beoordeeling van het ontwerp behoort te plaatsen, indien men niet de hoofdzaak voor bijzaken uit het oog wil verliezen en de gewichtigste nationale belangen aan bekrompenheid en vooroordeel opofferen.

I.

Strijd is de voorwaarde van bestaan en ontwikkeling in de gansche organische wereld. Nu de eeuw van den grooten Darwin ten einde spoedt, behoeft deze stelling slechts herinnerd, niet meer bepleit te worden. Zij beheerscht niet alleen het gansche gebied der natuurlijke organismen, m.a.w. de planten- en dierenwereld, doch is evenzeer van toepassing op de niet minder talrijke organismen van hooger orde, waartoe de mensch en zijne veelsoortige groepeeringen behooren. Men kan deze onder den dubbelzinnigen naam van zedelijke organismen van de eerstgenoemde onderscheiden of wel als eene bijzondere soort van het algemeen geslacht der organismen beschouwen, steeds zullen de wetten, die de geheele organische wereld beheerschen, ook op de laatstgenoemde verschijnselen van toepassing zijn, behoudens de mogelijke wijzigingen, die zij krachtens den eigen aard der daaraan onderworpen objecten noodwendig moeten ondergaan.

Van de wieg tot het graf voert de mensch onophoudelijk strijd: strijd tegen de natuurkrachten, die aanvankelijk hem dreigend omringen om, eenmaal overwonnen, straks hem onschatbare diensten te bewijzen; - strijd tegen zijne mede-

schepselen, eerst uit drang tot zelfbehoud, later uit heerschof hebzucht; aanvankelijk met ruw geweld, eerlang met sluwen list, eindelijk met de edeler wapenen des geestes; - strijd tegen eigen begeerten en hartstochten, die in den aanvang hem beheerschen, doch bij normale ontwikkeling langzamerhand terrein verliezen en eindelijk de gehoorzame dienaren worden van de tot vollen wasdom gekomen persoonlijkheid. Wat van den individu waar is, geldt in niet mindere mate van de maatschappij. Hetzij men het oog vestigt op den stoffelijken rijkdom, dien zij voortbrengt, hetzij men denkt aan de onstoffelijke goederen, die zij najaagt, zoowel het een als het ander is de vrucht van inspanning, m.a.w. van strijd met de tegenstrevende krachten. Kunst, wetenschap, recht, zedelijkheid, godsdienst - zij alle zonder onderscheid ontstaan en ontwikkelen zich uit en door strijd. Vraagt het den kunstenaar, den man van wetenschap, den wetgever, den moralist, den godsdienstprediker, uit welk een kamp de vruchten van hun arbeid zijn ontstaan, welk een strijd gepaard gaat met elke schrede voorwaarts op hun pad. De geschiedenis der menschheid getuigt reeds eeuwen, voordat zij door teekens of letters in steen of perkament werd opgeteekend, van een strijd om het bestaan en op schier elke bladzijde harer latere gedenkschriften van strijd als de eeuwige voorwaarde van ontwikkeling en vooruitgang. Slaat den blik op de hedendaagsche maatschappij: voor zoover zij leeft, ontwaart gij strijd; alleen waar zij dommelt of kwijnt, heerscht rust. Het *repos ailleurs* is niet minder eene historische dan een psychologische waarheid.

Kan men daarom strijd in het algemeen een natuurverschijnsel noemen - of van ethisch-religieus standpunt als eene goddelijke wet beschouwen, waaraan eene Hoogere Macht allen individueelen en maatschappelijken vooruitgang heeft onderworpen - daarmede is nog niets gezegd over de wapenen, waarmede deze strijd wordt gevoerd. Oorspronkelijk waren deze ongetwijfeld alleen stoffelijk en van den ruwsten aard en vorm. Gelijktijdig met den verbazenden vooruitgang der gansche stoffelijke voortbrenging schreed ook de techniek der wapenen voort van den steenen hamer der praehistorische holenbewoners tot de vernuftige en samengestelde vernielingswerktuigen te land en ter zee onzer negentiende eeuw.

Merkwaardiger nog is de vervanging der wapenen van metaal door de wapenen van den geest, welke niet de minst rijke vruchten afwierp voor den vooruitgang en het geluk der menschheid. Doch zelfs waar de lichamelijke kamp bleef bestaan, nam ook hierop de invloed van hoofd en hart meer en meer toe, als ware het eene vingerwijzing naar de eindelijke zegepraal van den geest over de materie.

Deze beschouwingen ontleenen hare beteekenis inzonderheid aan hare toepassing op den staat. Immers allerwege zien wij de menschen vereenigd in volken, die door gemeenschap van rechten en plichten tot staten zijn verbonden. De staten verpersoonlijken de gemeenschappelijke belangen van groote groepen en herhalen derhalve op grooter schaal de verschijnselen van het individueele menschenleven. Ook zij bezitten individualiteit als rechtspersonen in het internationaal recht. Ook zij hebben een strijd te voeren voor hun bestaan en ontwikkeling, die niet in zijn aard doch alleen in zijne verhoudingen verschilt van dien der individuen. Ook deze strijd wordt aanvankelijk schier aanhoudend en geruimen tijd met de ruwe wapenen van geweld en list gevoerd. Doch geleidelijk neemt hij af in duur en in omvang en verandert in een vreedzamen wedstrijd op het gebied van voortbrenging en ruilverkeer. Het recht des vredes dringt het oorlogsrecht op den achtergrond. Doch ook thans komen oogenblikken van crisis, van uitbarsting der getemde natuurkrachten, die wel met de hevigste verschijnselen gepaard gaan maar weldra plaats maken voor den normalen toestand van geleidelijke ontwikkeling. Toch blijft gewelddadige strijd ook dan onvermijdelijk. Er is eene ontwikkeling van toestanden en verhoudingen, die aan de macht en verantwoordelijkheid van menschen en volken ontsnapt en desniettemin tot botsingen leidt, welke alleen in staat zijn eene nieuwe periode van ontwikkeling te ontsluiten. Op menschen en volken rust slechts de plicht deze botsingen niet roekeloos te bevorderen, ze zooveel mogelijk te voorkomen en eenmaal uitgebarsten ze binnen de engst mogelijke grenzen van tijd en omvang te beperken. Doch een staat, die als zoodanig den samenhang der dingen niet inziet en zijne eigen levensvoorwaarden verloochent, is ontrouw aan zijn natuur en zet zijn bestaan op het spel; hij verzaakt zijn

eigen rechtsgrond. Het is niet moeilijk dit aan te toonen.[1)]

Er bestaat eene opvatting van het Christendom, die allen strijd principieel veroordeelt en verzet zelfs tegen onrecht en geweld afkeurt. Volgens haar is lijdzaamheid de eerste deugd van den Christen, zelfopoffering de hoogste openbaring van zijn geloof. Deze leer getuigt evenzeer van eenzijdigheid in de waardeering van het Christendom als van eene volslagen miskenning der menschelijke natuur. Ook zij toch verdient eerbied als een product der schepping. Het Christendom zelf heeft een levendig aandeel genomen in den strijd voor den vooruitgang der menschheid en deze strijd is volstrekt niet uitsluitend met geestelijke wapenen gevoerd. Men moge dit betreuren, zeker is het, dat de tegenwoordige toestand van het Christendom een geheel andere zou wezen, indien de strijd had ontbroken, die zijne grenzen voortdurend heeft uitgebreid. Hoe kan het ook anders, zoolang de mensch niet alleen een geestelijk wezen met geestelijke behoeften is, doch met onverbrekelijke aardsche banden aan de stof is geketend? Doch zelfs indien men aanneemt, dat zelfverloochening en zelfopoffering de hoogste plichten van den individu zijn, nooit kan men deze leer ongewijzigd overbrengen op den staat. De staat, die niet het eigenbelang van dezen of genen doch het belang der gemeenschap behartigt, ja vertegenwoordigt, kan dit algemeen belang nimmer prijsgeven. Lijdzaamheid ware hier ontrouw aan eigen natuur en bestemming, zelfopoffering niet anders dan opoffering van het algemeen belang door en in den staat georganiseerd en verpersoonlijkt. Wordt zelfopoffering van den individu geprezen als een vrijwillig offer van eigen bezit eer of leven ten behoeve van anderen, dit begrip toegepast op den staat verliest een gezonden zin en wordt een ongerijmdheid. Wie aan den staat zijne krachten wijdt, heeft reeds zijn eigen belang ondergeschikt gemaakt aan dat der gemeenschap en kan geroepen worden om het daaraan geheel op te offeren; wie daaraan twijfelt dwaalt; wie daarin aarzelt mist moed en plichtbesef.

De principieele tegenstand, die van twee verschillende zijden tegen den oorlog en zijne organen wordt geboden, berust daarom op grove dwaling of ijdelen waan: ik bedoel

1) Verg. G. de Molinari: Grandeur et décadence de la guerre. Paris. 1898. Hij beziet de zaak eenzijdig uit economisch oogpunt.

de sociaal-democraten en de anti-militairisten of vrienden van den vrede en de vredebonden. De sociaal-democraten, die een geheele omwenteling der maatschappij verlangen waarin voor den nationalen staat geen plaats meer is, kunnen uit den aard der zaak ook den oorlog niet goedkeuren, die aan het zelfbehoud van dien staat zijn recht ontleent. Geen overreding is bij machte hen tot andere gedachten te brengen, omdat de gemeenschappelijke bodem ontbreekt, waarop alleen toenadering mogelijk is: de wederzijdsche erkenning en waardeering van den staat en zijn recht. Anders staat de zaak met de edele menschenvrienden, die, vervaard door de verschrikkingen van den krijg of bezield door de beginselen van christelijke liefde en humaniteit, te goeder trouw ja met geestdrift den strijd aanbinden tegen den oorlog als een instelling, die uit de menschelijke ondeugden en zwakheden ontstaan ook door 's menschen vrijen wil kan worden afgeschaft en uitgeroeid. Zij ontkennen de overmijdelijkheid van den krijg als gegrond in den aard der tegenwoordige toestanden en verhoudingen en zien daarin slechts eene vrucht van dwaling en vooroordeel. Geheel ten onrechte. Wie de aangrijpende levensgeschiedenis van Frau Baronin von Suttner heeft gelezen verstaat de taal van het menschelijk hart, dat schreit om de ellende van zijn bestaan en hunkert naar een toestand, waarin de gebreken van zijn natuur geen donkere schaduwen meer werpen over zijn lot. Zulke mannen en vrouwen zijn van edeleu bloede en kunnen der menschheid tot zegen zijn: zij droomen van idealen, die slechts in eene andere wereld kunnen verwezenlijkt worden doch desniettemin een straal van troost werpen op een droeve werkelijkheid en der menschheid het spoor wijzen naar een betere toekomst. Hunne utopieën zijn verwant aan die van het duizendjarig rijk, het Eden der toekomst, de kudde onder éénen herder. Doch even zonderling als het zou wezen op grond van de laatste beeldspraak de wereldlijke vorsten van onzen tijd te willen onttroonen om alle gezag in handen van een geestelijken herder te vereenigen, even ongerijmd schijnt mij de zucht om leger en vloot te willen afschaffen of verzwakken uit af keer van het doel waarvoor zij bestemd zijn. Een dieper inzicht in den aard der maatschappelijke verhoudingen, inzonderheid in het wezen en de bestemming van den staat, moet de oogen

openen voor de vergefelijke maar niettemin verderfelijke dwalingen door de vredebonden en congressen verbreid. Slechts waar zij eene betere toekomst voorbereiden zonder een oogenblik de eischen van het heden uit het oog te verliezen en tot verzwakking der weerbaarheid mede te werken, verdient hun streven waardeering en sympathie. Verliezen zij deze onderscheiding uit het oog, dan wordt hun streven allergevaarlijkst en verdient het de strengste afkeuring.

Men behoeft geen militaire schrijvers te raadplegen om deze eenvoudige waarheden in te zien. Een weinig nadenken over het karakter van recht en staat is voldoende. Slechts wie binnen den engen kring zijner persoonlijke belangen is opgesloten en door geene grooter gebeurtenissen of edeler aandoeningen in zijne rustige rust wordt gestoord, blijft blind voor het licht der zon of doof voor de stem der historie. Wie daarentegen eenig besef heeft van aard en bestemming van den staat en wellicht zelf aan den staat tijd en krachten heeft gewijd kan geen oogenblik aarzelen zijne levensvoorwaarden te erkennen en naar vermogen te helpen vervullen.

Is alzoo de staat verplicht allereerst zich zelf te handhaven ten einde zijne taak te kunnen volbrengen, dan moet hij ten allen tijde zijn toegerust voor den strijd, die hem wacht. Voor deze als voor alle overige functiën beschikt hij over eigen organen, welker harmonische samenwerking en juiste verhouding zijne kracht vormen en zijne taak mogelijk maken. Tot zelfbehoud en bescherming zijner onderdanen behoeft hij eene toereikende krijgsmacht te land en ter zee, bestaande zoowel uit doode weermiddelen als levende strijdkrachten, m.a.w. uit materieel en personeel voor den krijg. Deze krijgsmacht vereischt de meest mogelijke zorg, den hoogst mogelijken graad van volkomenheid. Hare vorming en inrichting behooren tot de gewichtigste staatsbelangen en de keus tusschen plaatsvervanging en persoonlijken dienstplicht raakt de grondslagen der landsverdediging. Het is daarom geen nuttelooze taak, opzettelijk nategaan, welke plaats het leger in den staat bekleedt en aan welke eischen het uit dit oogpunt moet voldoen.

Lorenz von Stein, beroemd door zijne uitvoerige en scherpzinnige werken over administratief recht, was de eerste rechtsgeleerde, die ruim 25 jaren geleden het leger en wat

daartoe behoort als een deel der staatszorg en daarom der staatswetenschap tat een opzettelijk voorwerp van onderzoek koos. Hij noemt met recht de leer van den staat zonder die des legers onvolledig, de laatste zonder de eerste beginselloos. In breede trekken toont hij aan, dat geen staat een leger kan missen als orgaan der hoogste actie, waartoe een staat kan worden gedwongen; immers het leger is het geconcentreerd en georganiseerd weerstandsvermogen van een volk en van de deugdelijkheid van dit orgaan hangt af, of een staat in de uren van crisis zich zal weten te handhaven. Nadat hij heeft gewezen op het verband tusschen leger en Grondwet, leger en bevolking, leger en volkswelvaart, staat hij stil bij het overwegend belang van den geest van het leger en ontwikkelt achtereenvolgens eene theorie van de legerorganisatie, de militaire rechtspleging en het legerbeheer. De juiste verhouding tusschen staats- en krijgswetenschap wordt nimmer uit het oog verloren; aan de eerste de inrichting, aan de laatste de aanwending van het leger toegewezen, zonder te vergeten dat gebruik en bestemming een sterken invloed oefenen op desamenstelling en inrichting. Ook indien men den invloed van de eigenaardige lotgevallen en omstandigheden van zijn vaderland niet over het hoofd ziet en meermalen in verzet komt tegen opvattingen en leerstellingen vreemd aan onze wetten en zeden, toch zal niemand zijn werk uit de hand leggen zonder het besef, dat hier een ernstige zaak op degelijke wijze is behandeld.

De arbeid van L. von Stein wekte niet het minst in militaire kringen belangstelling en weerklank. Onderscheiden Duitsche officieren traden buiten den engen kring der eigenlijke krijgswetenschappen om de meer universeele beteekenis der militaire aangelegenheden ook buiten het leger in het licht te stellen.[1)] Dientengevolge is elders - met name in Duitschland - eene levendige en algemeene overtuiging gevestigd, dat de militaire aangelegenheden niet slechts groote

1) Men zie L. von Stein: ‘Die Lehre vom Heerwesen’, Stuttgart 1872; voorts o.a. de werken van *Max Jähns*: ‘Heeresverfassungen und Völkerleben’, Berlin 1885; *G. Ratzenhofer*: ‘Die Staatswchr,’ u.s.w. Stuttgart 1881; *A. von Boguslawski*: Der Krieg in seiner wahren Bedentung für Staat und Volk, Berlin 1892; Idem: Betrachtungen über Heerwesen und Kriegführung, Berlin 1897. Voorts de tallooze schrijvers over volken- en oorlogsrecht in alle landen en talen.

geldsommen maar ook ernstige aandacht en wetenschappelijke beoefening waardig zijn, dat zij de liefde en toewijding van alle kringen der bevolking verdienen en slechts daardoor aan hare gewichtige bestemming kunnen beantwoorden. De overdrijving, waartoe deze stemming somtijds aanleiding geeft, moge in ons kalm vaderland hier een glimlach, daar eene zucht, een enkel maal zelfs ergernis wekken. Wie verder ziet en die per nadenkt, kan zijne achting en hulde niet onthouden aan een volk, dat zonder zijne stoffelijke welvaart te verwaarloozen of zijnen roem in de werken des geestes te verspelen, pal staat op het stevig fundament van een krachtig leger, gegrond door een krachtig volk en gevormd door een krachtige regeering.

II.

Het leger, opgevat in den ruimsten zin, is het orgaan van den staat, waarmede hij in tijden van gevaar en crisis zijn bestaan verdedigt en zijn recht tot zelfstandige nationale ontwikkeling handhaaft; in dien zin bestaat er een nauw verband tusschen de samenstelling des legers en den algemeenen stoffelijken en zedelijken toestand van een volk. Inderdaad leert de geschiedenis, dat het ontwikkelingspeil van een volk zich weerspiegelt in zijne legerinrichting, niet minder dan in andere instellingen, die eveneens als openbaringen van den volksgeest moeten worden beschouwd: zooals regeeringsvormen, rechtsinstellingen e.d.m. Ook het leger is eene soort van volksvertegenwoordiging, vaak ruw en onbewust, doch desniettemin een hoogst belangrijk kenmerk van het nationaal karakter. De legervorming wijzigt zich met de bewegingen, hetzij voor- of achterwaarts, van den ganschen socialen toestand. Slechts eene grove miskenning van staat en leger beide kan daarin een willekeurig werktuig zien, een noodzakelijk kwaad, dat men binnen de engste sociale en finantieele grenzen moet zoeken te beperken. Alleen dit valt in onderscheiding van andere nationale instellingen ten aanzien van het leger op te merken, dat zijne vorming niet uitsluitend van nationale eigenaardigheden afhangt doch bovendien den invloed ondervindt van internationale verhoudingen. Bestemd om op internationaal

terrein op te treden kan het natuurlijk niet aan zijn doel beantwoorden, indien bij zijne samenstelling geen rekening is gehouden met de verwante instellingen in het buitenland. Doch dit belet geenszins, dat ook op de opvatting en waardeering hiervan aanleg en karakter van elk volk in het bijzonder beslissenden invloed uitoefenen.

Onderscheidt men de verschillende legerinrichtingen in een zes- of zevental hoofdvormen, dan springt het verband tusschen deze en den algemeenen beschavingstoestand der volken duidelijk in het oog.

Op den laagsten trap zoekt men te vergeefs naar een eigenlijk leger. De stam of het volk, nauwelijks of hoogst primitief georganiseerd, grijpt zelf naar de ruwe wapenen zonder onderscheid van leeftijd stand of geslacht. Het Latijnsche *vir* bewijst niet minder duidelijk dan het Germaansche *wer*, dat man en krijgsman woorden van gelijke beteekenis zijn. De verhalen van de talrijke zwervende jagers- en herdersvolken van oudere en nieuwere tijden - men denke bijv. aan de invallen der Kelten in het oude Rome, of aan de volksverhuizingen, die de grondslagen der Europeesche statenvorming hebben gelegd, of aan de invallen der Mongolen uit veel latere eeuwen - gewagen van geweldige botsingen tusschen plompe massa's, waarbij strategie en tactiek evenzeer ontbreken als opleiding en inrichting van bepaalde strijdkrachten. De strijd lost zich op in eene ontelbare reeks afzonderlijke tweekampen, totdat de eene partij verdreven, in slavernij gebracht of uitgeroeid is. Het is nutteloos langer stil te staan bij dergelijke verschijnselen, die men nog in onze dagen kan waarnemen in de binnenlanden van Amerika of Afrika: de vermaarde Kafferoorlogen in Zuid-Afrika zijn daarvan een afschrikkend voorbeeld.

Geheel andere verschijnselen vertoonen zich, zoodra de oorspronkelijke nomaden vaste woonplaatsen hebben gevonden en dientengevolge eigenlijke staten zijn ontstaan. Jacht en veeteelt treden op den achtergrond om plaats te maken voor den landbouw. Deze vordert bewerking van den bodem, toezicht op het gewas en wakkeren arbeid bij het binnen halen van den oogst. Onwillekeurig ontstaat hieruit het denkbeeld van verdeeling van arbeid en wordt ook aan eene bepaalde klasse van ingezetenen de verdediging van den staat

opgedragen. Het maakt een groot verschil, of de oorspronkelijke bewoners zijn verdreven of uitgeroeid of wel in onderwerping gebracht en tot dienstbaarheid gedwongen. In het eerste geval moeten de volksgenooten zelf den handen- en veldarbeid verrichten en een deel der hunnen voor den krijgsdienst afzonderen. Dit geschiedt op zeer verschillende wijzen. Waar de Germaansche markgemeenschap kenmerkend is, worden eenvoudig een of meer evenredige deelen der gezeten bevolking naar gelang der behoefte opgeroepen om aan de gewapende verdediging van mark, gouw of land deel te nemen; natuurlijk komen de jonge en krachtige mannen alsdan allereerst in aanmerking en ontstaat alzoo de onderscheiding tusschen een uitgelezen kern, die in de eerste plaats en de rest, die slechts in geval van nood te velde trekt. Elders waar een invloedrijk veldheer of vorst het gezag over land en volk weet te bemachtigen, scharen zich rondom hem jonge strijders, die er eene eer in stellen hem overal te vergezellen en roem en buit met hem te deelen; het geleide van den koning vormt alzoo het leger, dat door voortdurende oefening en eene bijzondere vaak kostbare uitrusting eerlang een onbetwistbaar overwicht verwerft. Hier en daar komt zelfs voor, dat de weerbare manschap bij beurten tot den strijd in het algemeen of wel tot dien in het open veld of alleen tot verdediging van bepaalde plaatsen wordt opgeroepen, zooals o.a. Caesar van de Sueven verhaalt en ook bij vele Slaven regel was. Deze en dergelijke instellingen komen natuurlijk alleen voor op een laag peil van maatschappelijke ontwikkeling. Zij onderstellen een gelijke geschiktheid voor den krijg, eene uiterst eenvoudige organisatie en eene hoogst gebrekkige voorbereiding en voorzorg.

Een groot onderscheid met de laatstgeschetste instellingen valt waar te nemen bij die volken, welke de oorspronkelijke bewoners der door hen veroverde landen in slavernij of eenigen anderen vorm van dienstbaarheid hebben gebracht en dientengevolge den handen- en veldarbeid door een lager ras doen verrichten ten einde zich zelven uitsluitend aan den krijg of de genoegens des levens in tijd van vrede te wijden. Bij volken, waar het verschil van maatschappelijke standen en bezigheden zich tot erfelijke kasten heeft ontwikkeld, zooals in Hindostan, Egypte en op kleine schaal bij sommige stam-

men der Slaven, is natuurlijk ééne kaste voor den krijg bestemd. Ofschoon zij niet de eerste plaats inneemt, staat zij in hoog aanzien en beschikt doorgaans over de oppermacht. Doordien geen andere taak op haar rust, is de kaste der krijgers vatbaar voor aanhoudende oefening en zorgvuldige inrichting en uitrusting. Zelf ontstaan uit den eigenaardigen toestand der maatschappij, is zij tevens een bolwerk voor haar stevigheid en duurzaamheid. Vandaar het eeuwenlang voortbestaan dezer staten, geducht vooral door hun defensieve kracht; vandaar echter ook hun plotselinge val, wanneer de kaste der krijgslieden voor overmacht bezweken den ganschen staat in haren ondergang medesleept.

In andere landen daarentegen, waar het heerschende volk niet zelf in scherp gescheiden groepen is verdeeld, doch eene geslotene minderheid vormt tegenover eene talrijke onderdrukte meerderheid, handhaaft het somtijds zijn heerschappij door zich tot een zuiveren krijgsadel te organiseeren, die somtijds een verwonderlijken graad van volkomenheid bereikt. Eenvoud van zeden en strenge tucht verleenen aan dezen stand een overwicht, dat niet slechts elk verzet binnenslands dempt, doch bovendien doorgaans zegeviert over buitenlandsche vijanden. Deze toestand wordt intusschen slechts gehandhaafd door volslagen opoffering van de vrije beschikking over persoon en goederen, door verbanning van alle weelde en levensvreugde kortom door gemis van die hoogere beschaving, welke in stoffelijk en geestelijk opzicht den vooruitgang der maatschappij kenmerkt. Sparta is het meest bekende en typische voorbeeld van de Dorische staten welke in het oude Hellas op dit standpunt stonden. Welk een indruk het op den Griekschen geest, vertegenwoordigd door zijne edelste wijsgeeren en geleerden, heeft gemaakt, leeren de geschriften van Plato, wiens ideaal staat (*kallipolis*) geheel aan Dorische voorbeelden is ontleend, van Aristoteles, die eene strenge scheiding tusschen krijgslieden en arbeiders niet minder noodzakelijk acht.[1)]

1) Dat zulk een streng afgezonderde met groote voorrechten bekleede en in hoog aanzien staande stand van krijgslieden ook in later eeuwen en onder gansch andere omstandigheden voorkomt, leert eene herinnering aan de Janitscharen in Turkije en de Strelitzen in Rusland. Hun tragische ondergang bewijst tevens, dat zij in den modernen staat niet meer passen.

In staten waar eene dergelijke aristocratische inrichting der maatschappij van meet aan ontbrak of op den duur onhoudbaar bleek, ontstond de gewoonte om den last van den verplichten krijgsdienst, die oorspronkelijk op allen zonder onderscheid rustte, aan het grondbezit te verbinden en naar gelang van zijn omvang en waarde te verdeelen. Natuurlijk kan dit op zeer verschillende wijzen geschieden, inzonderheid in landen waar de weerbaarheid van den staat niet alleen voetvolk met verschillende geoefendheid en wapenrusting vordert, maar bovendien ruiterij met hare zooveel kostbaarder uitrusting of zelfs eene vloot met hare bemanning. De zwaarste lasten worden alsdan op de meestvermogenden gelegd, maar de gansche krijgsmacht van den staat is samengesteld uit burgers, die de kracht van den staat vertegenwoordigen en inderdaad voor haard en altaar strijden. Aan Solon te Athene, aan Servius Tullius te Rome wordt de oorsprong van soortgelijke legervorming toegeschreven. Langen tijd bleven zij, ofschoon gewijzigd door veranderde maatschappelijke toestanden, de grondslag der legerinrichting, tevens de kracht en de roem der oude staten. Zij staan in het nauwste verband met de vaderlandsliefde, den gemeenschapszin en andere burgerdeugden, die wij in de klassieke volken bewonderen en die hun eeuwenlang zulk een treffend overwicht verschaften over de huurbenden hunner vijanden.

Op gelijke beginselen rust de heirban der Germaansche volken. Het voortdringen der Germanen binnen de grenzen van het Romeinsche rijk, had langzamerhand en in steeds stijgende mate krijgsplicht en grondbezit aan elkander vastgeknoopt. De Germaansche stammen toch werden door de Romeinsche keizers in dienst genomen tegen afstand van 1/3, welhaast van 2/3 der door hen bezette grenslanden. Toen daarop na den val van het Westersch keizerrijk verscheidene Germaansche staten op de puinhoopen verrezen, zochten de Germaansche koningen hunne macht te verheffen en als landheeren, d.i. eigenaars van den bodem, den eed van trouw te vorderen van al hunne vrije volgelingen voor het bezit van hunnen akker. Nadat de maatschappelijke toestanden meerdere orde en duurzaamheid verkregen, werden alle dienstplichtigen regelmatig in registers opgeteekend en in geval van nood opgeroepen door de graven of ambtenaren van den

vorst in de gouwen. Naar gelang der behoefte waren allen of wel alleen degenen, die den koning het naast stonden, tot opkomst verplicht. Een nieuwe dienstadel ontstond uit de vereeniging van ambt, grondbezit en krijgsroem. Waar langzamerhand het kleingrondbezit verdrongen werd door groote grondbezitters, die eerlang als leenmannen van den vorst met publiek gezag werden bekleed, ontstond het leenstelsel, dat de ontbinding der oude rijken, maar ook de vorming van nieuwe staten heeft ten gevolge gehad. In overeenstemming met den maatschappelijken toestand bestonden de legers uit samengestelde en los verbonden troepen. De vorst of landheer riep zijne vasallen op, die op hunne beurt hunne achterleenmannen ontboden en zoo vervolgens, totdat de kleinste vasallen op den laagsten trap met hunne eigene dienaren aan de roepstem voldeden. De machteloosheid van het rijksgezag, de bloot persoonlijke betrekkingen tusschen leenheer en leenman en de stijgende macht en onafhankelijkheid dezer laatsten verklaren voldoende de zwakheid en onstandvastigheid der feodale legers en dientengevolge de eindelooze verwarring en de onophoudelijke versnippering en gedaanteverwisseling der staten.

De langzame concentratie van het staatsgezag op het laatst der Middeleeuwen zegevierde in een groot deel van Europa over de elementen van ontbinding, die het leenstelsel welig had ontwikkeld. Een der krachtigste werktuigen waren de staande legers, gevormd uit huurlingen, hetzij in geregelde benden, hetzij door rechtstreeksche werving verkregen.

Hun oorsprong klimt op tot de oude geschiedenis. Huurlingen komen reeds voor in Hellas, eerst tot aanvulling, later tot vervanging der burgerlegers. Hun aantal neemt toe, naar mate het staatkundig en maatschappelijk leven achteruit gaat. Grieksche huurtroepen voeren weldra de oorlogen van Persische en andere vreemde vorsten. Het verval van het krijgswezen verlamt het weerstandsvermogen der Grieksche staten en eerlang worden zij de prooi van vreemde veroveraars. Zeevarende en handeldrijvende staten hebben hunne verdediging altijd en overal aan huurtroepen toevertrouwd: men denke bijv. aan Phoeniciers en Karthagers. De kiem der Romeinsche huurlegers moet vóór en tijdens den tweeden Punischen oorlog in Spanje worden gezocht, doch Marius

schiep het eerst een waren soldatenstand door voor hooge soldij en hoop op buit talrijke benden aan zich en zijne zaak te verbinden. Weldra overstroomden de huurtroepen van politieke mededingers en zegevierende veldheeren de republiek en haar ondergang is zeker niet het minst aan dit werktuig der dwingelandij te wijten; omgekeerd was de verdringing der burgerlegers van huurtroepen niet anders dan het natuurlijk gevolg en het afdoend bewijs van de ontbinding van het gansche staatsverband.

Toen vele eeuwen later het verval van het leenstelsel de vorsten dwong naar andere middelen dan de feodale legers omtezien om hun gezag te handhaven en hunne buitenlandsche oorlogen te voeren, lag het voor de hand, dat zij wederom hun toevlucht namen tot de beproefde huurbenden der oudheid. Reeds in de 14de eeuw hadden de Italiaansche steden de vermaarde condottieri in haren dienst genomen; doch vaak in hen hare meesters en tirannen gevonden. Hunne onophoudelijke twisten hadden de vrijheid vermoord, de welvaart vernietigd en tegen het eind der Middeleeuwen het schoone land meer dan ooit tot speelbal en slachtoffer van buitenlandsche geweldenaars gemaakt. Men leze de bittere verwijten en roerende klachten van een Macchiavelli over zijn vernederd vaderland. Ook in Frankrijk en Duitschland kreeg eerlang de werving van huurtroepen de overhand. Aanvankelijk boden ervaren veldheeren en bendehoofden den vorst hunne diensten aan en verbonden zich hem een zeker aantal krijgstroepen te leveren tegen soms aanzienlijke offers in geld of land, eer of aanzien. De schandelijke misbruiken en de diepe ellende der mishandelde bevolking voerden het eerst de Fransche koningen tot krachtige pogingen om de verwilderde *routiers* uitteroeien en te vervangen door troepen, die in rechtstreeksche soldij des Konings stonden. Philips II Augustus was de eerste, die uitgelezen vrijbuiters als *soudoyers* voor langeren tijd dan den duur van een enkelen veldtocht in zijn dienst nam, doch de middelen ontbraken hem en zijnen opvolgers hen duurzaam in dienst te houden. Eerst nadat het aan Karel VII gelukt was in 1439 een vaste directe belasting onder den naam van *taille* tot bekostiging eener legermacht in te voeren, waagde hij het aan alle anderen buiten den Koning en zijne

dienaren te verbieden om gewapenden in dienst te hebben. Weinige jaren later wist hij dit verbod ook ten uitvoer te leggen door in 1445 op de vlakte van Châlons de groote massa van ongeregelde huurtroepen te vereenigen, daaruit een uitgelezen corps tot een vasten dienst des konings te bestemmen en de overigen te ontslaan en naar hunne haardsteden terug te zenden. Deze kloeke daad, met beleid en geestkracht uitgevoerd, is de oorsprong van het Fransche staande leger. De zoogenaamde compagnies d'ordonnance bestonden aanvankelijk uitsluitend uit ruiterij, maar werden door latere vorsten ook met voetvolk versterkt. Sedert dien tijd werd de krijgsdienst een bepaald beroep waarin vooral de Zwitsers uitmuntten. Zwitsersche huurtroepen vormden vaak de kern der staande legers, die eerlang in schier alle staten van Europa ontstonden en niet weinig hebben bijgedragen tot de vestiging en handhaving der absolute monarchie.

Ook in ons vaderland hebben huurtroepen sedert den tachtigjarigen oorlog een groote rol gespeeld. Met zulke troepen poogde Prins Willem de benauwde gewesten in 1568 en 1572 te bevrijden en werd later door Prins Maurits de beroemde belegeringskrijg gevoerd, die zijn legerkamp tot een krijgsschool voor geheel Europa maakte. Hier toch woonde eene dichte welvarende bevolking op een betrekkelijk klein gebied, de stoffelijke middelen om vreemdelingen te huren waren welhaast in ruimer overvloed voorhanden dan eigen landgenooten die zich vrijwillig aanmelden; de bronnen van bestaan vloeiden mild en maakten afkeerig van persoonlijken krijgsdienst. Zoo vertoont Nederland na de heldhaftige worsteling zijner eigene burgerijen tegen de dwingelandij van den vreemdeling weldra eene herhaling van het schouwspel in de oudheid reeds door Karthago geleverd door de verdediging zijner nationale belangen tegen loon aan vreemdelingen toe te vertrouwen.

De staande legers hebben grooten invloed geoefend. Hier vormde zich op nieuw een afzonderlijk krijgsmansberoep, waar tucht eergevoel en onderling vertrouwen heerschten. De krijgskunst werd stelselmatig beoefend en leidde tot splitsing der wapenen en ontwikkeling der techniek. Krijgswetenschappen als strategie en tactiek hebben aan de staande legers veel te danken. Daarentegen gewaagt de geschiedenis

ook van hunne geld- en hebzucht, ruwheid en ongebondenheid en kent zij vele voorbeelden van huurtroepen, die ontevreden over hunne bezoldiging of bejegening opstaan tegen hunne aanvoerders, zich aan moord en plundering overgeven en een ernstig gevaar worden voor vriend en vijand. Doch ook waar zij inderdaad hun plicht hebben vervuld en de weêrkracht van den staat hebben versterkt, zijn de staande legers later veelal het middel geweest om de eer- en heerschzucht der vorsten den teugel te vieren, om de vrijheid te onderdrukken en de volken onder allerlei valsche leuzen tegen elkander in het harnas te jagen. Legers, die niet uit het volk ontsproten zijn en daarmede nauw verbonden blijven, vervreemden aan nationale gevoelens en behoeften en worden allicht de verleidelijkste prikkels tot het najagen van persoonlijke en dynastieke belangen der regeeringen. Een diepe klove gaapt meer en meer tusschen volk en leger en in de uren des gevaars wordt de bevolking vaak het lijdelijk slachtoffer van vreemd geweld en van het onverstand of de eerzucht harer eigene vorsten.

Dit alles verandert, zoodra de werving zich tot het binnenland bepaalt en de aldus verkregen vrijwilligers worden aangevuld door een nationale militie, ontstaan uit een in omvang en duur beperkten dienstplicht van de geheele bevolking. Ook hiervan moet de oorsprong in de oudheid worden gezocht. Reeds Philippus van Macedonie had aan stelselmatige lichtingen van vrije burgers uit de verschillende districten van zijn rijk zijn voortreffelijk leger en zijn zegepraal over de ontaarde huurlegers der Grieken te danken. Het Romeinsche keizerrijk handhaafde het recht tot verplichten krijgsdienst van al zijn onderdanen, hetzij cives of peregrini; wel was het gedwongen zijne legioenen aan de grenzen meer en meer uit geworven vreemdelingen samen te stellen, doch de praetorianen vormden eene keizerlijke garde, die grootendeels uit Romeinen bestond. Tegen het einde der Middeleeuwen werden in Frankrijk door Karel VII en in Florence na de verdrijving der Medici door Macchiavelli vruchtelooze pogingen aangewend om een nationale militie te scheppen. In Duitschland was in den loop der 16de eeuw inzonderheid Graaf Johan van Nassau krachtig werkzaam om op het voorbeeld van den dapperen weerstand der Nederlandsche

burgerijen tegen Spanje's uitgelezen krijgers ook in zijn vaderland nieuw leven in te blazen aan de overblijfselen en herinneringen van den alouden heirban. Op zeer eigenaardige wijze werd in de 17de eeuw in Zweden een nationaal boerenleger gevormd door aan de provinciën de verplichting op te leggen een zeker aantal dienstplichtigen te stellen en ten allen tijde slagvaardig te onderhouden. In Engeland bleef de nationale militie een aloude instelling van Angelsaksischen oorsprong, die naast de vrijwilligers voldoende beantwoordt aan de eigenaardige behoeften van deze zeemogendheid. Louvois reorganiseerde de door Frans I ingevoerde provinciale legioenen door herhaaldelijk vrij aanzienlijke lichtingen te heffen tot aanvulling der huurtroepen en voerde daarom in 1691 voor het eerst de loting in, die sedert in zwang bleef. Bekend is, dat Peter de Groote op soortgelijke wijze d.w.z. bij gedwongen recruteering te werk ging om een nationaal Russisch leger (*branka*) te vormen en zich daarbij aan ongehoorde willekeur en wreedheid schuldig maakte. Eindelijk kwam dit stelsel tot een hoogen trap van volkomenheid in Pruisen waar Frederik Wilhelm I door zijn zoogenaamd kanton-reglement van 1733 voor het eerst de regelmatige conscriptie invoerde. Hij verdeelde het land in kantons en wees aan elk regiment van zijn leger het kanton aan, waaruit zij naarmate van het aantal haardsteden een in vrede en oorlog verschillend aantal manschappen konden ontleenen. Edelen en vermogenden, enkele ambten en bedrijven, alsmede groote steden en sommige districten bleven vrijgesteld; bovendien verlichtte een uitgebreid verlofstelsel den economischen en financieelen druk dezer maatregelen. Desniettemin ontstond een nauw verband tusschen volk en bodem eenerzijds en het leger anderzijds en werd de grondslag gelegd van het volksleger, dat de roem van Pruisen en de kracht van het Duitsche rijk is geworden.

De schromelijke misbruiken, waartoe het overwicht der huurlegers schier allerwege had geleid, noopte derhalve verschillende regeeringen naar betere grondslagen voor de verdediging te zoeken. In plaats van de heffe des volks, waaruit de huurlegers bestonden: ‘luiaards, liederlijk gespuis en deugnieten,’ zooals de Anti-Macchiavelli het uitdrukt; ‘multitude d'âmes pour la plupart vils et mercenaires qui sans

songer à leur propre réputation travaillent à celle des rois et des conquérants; un assemblage de libertins et de lâches', zooals de bisschop van Nîmes in zijn lijkrede op Turenne sprak, - wilden verlichte vorsten het peil hunner legers verheffen door ze te ontleenen aan den gezonden kern hunner volken. In plaats van vreemdelingen, die veelal het goedkoopst te krijgen waren doch hart noch belang hadden bij de zaak die zij dienden of het land waarvoor zij streden, verlangden nationale dynastieën ook nationale legers, die een steviger bolwerk voor nationale belangen beloofden te worden. In plaats van een koopwaar, die men om vuig gewin aan vreemde staten afstond om in vreemde werelddeelen voor vreemde belangen te strijden streefde het herlevend staatsbewustzijn naar hooger opvatting en edeler roeping van de krijgsmacht van den staat. Uit deze overwegingen was de nationale militie ontstaan, doch hare militaire waarde was gering: onvoldoend geoefend delfden zij aanvankelijk het onderspit tegenover ervaren huurtroepen en werden zij geruimen tijd door militairen met minachting bejegend. Zelfs een Washington getuigde, dat het rekenen op militie gelijk stond met steunen op een gebroken staf. Onvoldoende oefening en ontoereikend aantal verklaren de aanvankelijke teleurstellingen. Immers in de groote staten kon men er niet aan denken de gansche weêrbare bevolking onder de wapenen te roepen en aan voldoende oefening te onderwerpen. Economische financieele en politieke bezwaren verzetten zich daartegen om strijd. Hoe meer rappe handen men aan den voortbrengenden arbeid onttrok, hoe meer de volkswelvaart werd aangetast en de volkskracht ondermijnd. Onderhoud en uitrusting van groote troepenmassa's eischten aanzienlijke geldelijke offers, die nog belangrijk stegen door de technische vorderingen in de kunst der wapenen en andere krijgsbehoeften. Staatkundige motieven eindelijk maakten vaak huiverig het eigenlijke volk met de wapenen vertrouwd te maken en alzoo te wekken tot het besef van hunne kracht en van hun invloed op bestaande staatsinstellingen. Vandaar aanvankelijk overal de neiging om den verplichten krijgsdienst binnen enge grenzen te beperken en bovendien den druk daarvan zooveel mogelijk te verlichten door de aan het lot aangewezenen toe te staan voor hunne rekening anderen in hunne plaats te stellen. Wel is waar lag het beginsel van

algemeenen dienstplicht aan dit alles ten grondslag, in werkelijkheid echter kwam het neer op een zeer beperkte verplichting, waarvan geheele klassen der bevolking waren vrijgesteld en zelfs de werkelijk dienstplichtigen zich op een of andere wijze konden ontslaan.

Inmiddels was het beginsel van algemeenen weerplicht, opgevat als staatsdienst, reeds door Macchiavelli met vuur verdedigd, die daarin een heilzame vrucht zag van de verbintenis van dwang en vrijheid. Later vond het weerklank bij de groote wijsgeeren der 17e en 18e eeuw. Spinoza eischt voor elken staat ‘eene krijgsmacht alleen uit burgers, niemand uitgezonderd en uit niemand anders’, in het belang van de vrijheid binnen- en den vrede buitenlands. Leibnitz ziet eveneens in eene nationale keurbende den grondslag der legervorming. De maarschalk Maurits van Saksen, volgens Frederik den Groote ‘le Turenne du siècle de Louis XV’, verdedigde een stelsel van algemeenen dienstplicht van vijf jaren. ‘Mais pour y parvenir il faudrait n'en excepter aucune condition, être sévère sur ce point et s'attacher à exécuter cette loi de préférence aux nobles et aux riches: personne n'en murmurerait’. Op het voetspoor van een Johan van Nassau uit de 16de eeuw voorspelde J. Möser in 1774, dat de nationale militie binnen een eeuw hoofdzaak zou zijn en den staat nieuw zou opbouwen. Zelfs Adam Smith noemt landsverdediging gewichtiger dan rijkdom en verlangt een geheel volk in de wapenen geoefend met een staand beroepsleger als krijgsschool en kern. De Montesquieu eindelijk zegt: ‘Il faut que l'armée soit peuple et qu'elle ait le même esprit que le peuple.’

Aldus won het denkbeeld van nationale legers in den loop der 18de eeuw langzaam veld: doorgaans in den vorm van beperkten dienstplicht met vrijheid van plaatsvervanging; somtijds in dien van algemeenen dienstplicht met meer of minder vrijstellingen; terwijl het laatste beginsel nu eens zich oploste in een algemeenen oefenplicht, elders zich ontwikkelde tot een waar kaderleger. Ik zal dit overzicht besluiten door van elk dezer stelsels een enkel voorbeeld te geven.

In Frankrijk was het reeds onder Lodewijk XIV noodzakelijk gebleken de geworven vrijwilligers aantevullen door gedwongen lichtingen uit de gezeten bevolking. De leerstellingen van Encyclopaedisten en Physiocraten waren geenszins

bevorderlijk aan een gezond en krachtig nationaal bewustzijn. Dienovereenkomstig verklaarde de Nationale Vergadering in 1789, toen versterking van het leger noodig bleek, dat alleen vrijwillige krijgsdienst een vrij volk waardig was en elke gedwongen krijgsdienst streed met de onvervreemdbare rechten van den mensch. Toen evenwel de oproeping tot verdediging van het bedreigde vaderland in Juli 1792 hoogst onbevredigende uitkomsten leverde, werd in 1793 eene gedwongen lichting van niet minder dan 300.000 man uitgeschreven. Eenige maanden later voerde de wet van 23 Aug. 1793 zelfs voor alle jongelieden van 18-25 jaren den verplichten krijgsdienst in, doch niet langer dan voor den duur van den oorlog. Na den vrede van Campo Formio werd dit strenge stelsel in 1798 vervangen door de conscriptie, waarbij slechts naar gelang der behoefte en met beperkte vrijstellingen alle jonge mannen van 20-25 jaren tot den krijgsdienst waren aangewezen. In 1800 werd daaraan de plaatsvervanging toegevoegd en het vrijwillig dienstnemen aangemoedigd door het uitloven van premiën en verhooging van soldij. Desertie op groote schaal dwong Napoleon herhaaldelijk, vooral in 1811, tot gewelddadige maatregelen en getuigde van den diepgewortelden afkeer van den verplichten krijgsdienst. De Charte van 1814 verklaarde daarom terstond: ‘La conscription est abolie; l'armée se recrute par des engagements volontaires.’ Doch dit beginsel hield thans evenmin stand onder de legitieme monarchie, als onder republiek en keizerrijk. Onder een anderen naam moest men weldra weder tot de militie zijn toevlucht nemen en tevens de plaatsvervanging vergemakkelijken. Remplaçanten buiten tusschenkomst van het bestuur door speculanten en maatschappijen geleverd vormden bijna een derde van het leger, terwijl het getal vrijwilligers onbeduidend bleef. Toen in den Krimoorlog bleek, dat het gehalte dezer plaatsvervangers natuurlijk veel te wenschen overliet, verving eene wet van 26 April 1855 de plaatsvervanging door een loskoop (exonération), die de sommen voor de vervanging besteed in handen der Regeering bracht en haar in staat stelde hoogere soldijen en premiën voor vrijwilligers, inzonderheid voor oud-gedienden, te besteden. Ook dit bleek intusschen onvoldoende en na de overwinningen van Pruisen in 1864 en 1866 werd de mobiele garde met in beginsel algemeenen

dienstplicht maar onvoldoende oefening ingevoerd. Het bleek echter te laat om Frankrijk te redden. Juist twee jaren na de plechtige verklaring van Napoleon III in de Troonrede van 18 Jan 1869: ‘La puissance militaire de la France se trouve à la hauteur de sa mission’, weêrgalmden de paleizen van Versailles van het wapengekletter en de juichkreten, waarmede de Duitsche vorsten hun keizer huldigden op de puinhoopen van Frankrijks krijgsroem.

Het is niet noodig even lang stiltestaan bij de staten met algemeenen dienstplicht. Bekend is, dat daartoe thans alle Europeesche staten behooren, uitgezonderd Engeland, België en Nederland.

Zwitserland biedt van oudsher een zuiver beeld van een militie-leger in engeren zin. De gansche mannelijke bevolking is gedurende niet minder dan 24 jaren tot wapenoefening verplicht. Dientengevolge kan het eene legermacht op de been brengen van ruim 200.000 man, d.i. bijna 1/15 der totale bevolking. Over de hoedanigheid wordt zeer verschillend geoordeeld. Volgens de organieke wet van 13 Nov. 1874 vormen de 12 eerste dienstjaren de kern of het actieve leger (élite, Auszug), de 12 volgende de landweer; de landstorm die alle overigen tot 50 jaren omvat is nog niet georganiseerd. De vooroefeningen beginnen reeds vroeg op de scholen en worden na den dienstplichtigen leeftijd voortgezet op de zoogenaamde recrutenscholen, waar instructeurs met de leiding der oefeningen, verschillend in duur voor de verschillende wapenen, zijn belast. Velen achten omvang en duur dezer oefeningen te gering; zij verwijten aan het Zwitsersche leger gebrek aan tucht, aan eenheid en samenhang, mitsdien aan weerstandsvermogen en betreuren bovenal het gemis van een eigenlijk wetenschappelijk gevormd officiers-corps. Daartegenover staat echter eenvoud, onkostbaarheid, individueele geoefendheid en zelfstandigheid, bovenal een sterk geprononceerd nationaal karakter. Dit laatste staat in nauw verband met de eigenaardigheden van land en volk en verzekert aan het Zwitsersche leger een geheel eenige plaats in Europa.

Duitschland is daarentegen in letterlijken zin voorbeeld en type van een kaderleger met algemeenen dienstplicht. Deze laatste dagteekent van de verheffing van het vernederd Pruisen tegen Napoleon in 1813 en bleef sedert de grondslsg van het

Pruisische leger. De dienstplicht duurde aanvankelijk voor allen niet minder dan 19 jaren, verdeeld in 3 jaren actieven dienst, 2 jaren reserve en tweemaal 7 jaren bij de twee lichtingen der landweer. Beperkte geldmiddelen noodzaakten intusschen slechts een klein gedeelte in het actief of staande leger op te nemen en het gros na onvoldoende oefening terstond bij de landweer in te deelen. Om een grooter aantal manschappen voor het kader van het staande leger te *k*unnen oefenen werd na 1831 het actief leger versterkt, doch gelijktijdig de diensttijd met een jaar verkort. De laatste maatregel was echter tijdelijk, daar in 1852 de driejarige actieve dienst werd hersteld. Toch bleef de geoefendheid en dientengevolge de hoedanigheid van het leger onbevredigend. Daarom ondernam Koning Wilhelm I de vermaarde reorganisatie van 1860, die sterken constitutioneelen tegenstand wekte doch ten slotte zegevierde en tot het herstel van het Duitsche Keizerrijk heeft geleid. De kaders werden verdubbeld, de dienst in de reserve van 2 op 4 jaren gebracht, die der landweer verkort. In 1867 verviel de geheele tweede lichting der landweer. De voortdurende wedloop met Frankrijk in het versterken der strijdkrachten leidde na lange aarzeling tot vervanging van den drie- door den tweejarigen actieven dienst in 1893. Deze laatste maatregel brengt geenszins verlichting van den militairen last, doch de mogelijkheid om steeds grootere massa's in het kader of staande leger volledig te oefenen en mitsdien in tijd van nood op te roepen. Het kaderleger van Pruisen, na 1870 van Duitschland, is terecht vergeleken bij een bergmeer, dat van den eenen kant telkens nieuwen watertoevoer opneemt en aan de andere zijde bergafwaarts doet wegvloeien, terwijl het zelf op nagenoeg gelijk peil blijft staan. Het is het bolwerk der Duitsche eenheid en het model voor alle groote staten.

III.

Is het mij gelukt in het voorafgaande eene zoo duidelijke schets van de verschillende leger-inrichtingen te geven als binnen de enge grenzen van een tijdschriftartikel mogelijk is, dan moeten vooral twee gevolgtrekkingen terstond in het oog springen. Vooreerst bestaat er een nauw verband tusschen

den toestand der volken en de samenstelling hunner legers; het leger is eenvoudig een der organen, waardoor de volksgeest zich openbaart; de staat, m.a.w. het georganiseerde tot persoon geworden volk, vervult als het ware de rol van tusschenpersoon, die den geest en de behoeften des volks in vaste vormen uitdrukt en door bindende voorschriften en instellingen tot wil verheft. Een gezond en krachtig volk schept zich in en door den staat een aan zijne behoeften beantwoordend leger; zwakke en achteruitgaande volken behelpen zich met kunstmiddelen, die op den duur onvoldoende blijken of andere nadeelen doen ontstaan als natuurlijke gevolgen van hun verkeerden oorsprong. Immers eene tweede verschijnsel staat hiermede in het nauwst verband. Staten, welker legers op nationale grondslagen rusten, hebben een sterk weerstandsvermogen en groote levensvatbaarheid getoond. Staten daarentegen, wier krijgsmacht niet of los samenhing met het volk zijn, ondanks groote rijkdommen en uitwendigen glans, vaak plotseling bezweken en smadelijk ten ondergegaan. De eersten alleen bezaten groote defensieve kracht, de laatsten alleen dragen - althans sedert den aanvang der nieuwe geschiedenis - de schuld der veroverings-oorlogen, die niet uit de ware behoeften en gezindheden der volken doch uit de heerschzucht der regeeringen zijn ontsproten. Daarin ligt het groot belang, ja de onschatbare waarde van nationale legers, dat zij geen willooze werktuigen van zelfzuchtige en vaak verblinde regeeringen zijn, doch de levende geconcentreerde en georganiseerde volkskracht, gereed en bereid om het nationaal bestaan te handhaven en den nationalen wil te doen eerbiedigen, zoodra daartoe woorden onvoldoende zijn en moeten plaats maken voor daden.

Wat is noodig, om in de tegenwoordige omstandigheden een nationaal leger te vormen? Klaarblijkelijk komen twee hoofdpunten in aanmerking: hoeveelheid en hoedanigheid en komt het er op aan het grootst mogelijk getal met het best mogelijk gehalte te verbinden. Hoe algemeener de dienstplicht, hoe meer het aantal zal stijgen; hoe langer de dienstplicht hoe beter het gehalte zal worden. Aan beide zijn echter grenzen gesteld door de financieele hulpmiddelen van den staat, die het voortdurend onderhoud van een talrijk leger moet gedoogen en door de economische krachten des volks, die

eene langdurige onttrekking van een groot aantal werkkrachten niet verdragen. Iedere legervorming vereischt derhalve een nauwkeurig wikken en wegen dezer tegenstrijdige factoren en het ligt voor de hand, dat niet allen dezelfde waarde toekennen aan elken factor afzonderlijk en mitsdien niet tot dezelfde resultaten komen. Alleen wie diep doordrongen is van het allesoverwegend belang van eene toereikende krijgsmacht en de overtuiging koestert, dat daarmede het nationaal bestaan ten allen tijde en onder alle omstandigheden verzekerd is, zal geneigd zijn voor eene behoorlijke legervorming de zwaarste financieele en economische offers te brengen. Hij zal in het oog houden, dat het geenszins voldoende is om, zooals reeds de Grondwet van 1814 zich uitdrukt, ‘het dragen van wapenen tot handhaving van de onafhankelijkheid van den staat en tot beveiliging van zijn grondgebied’ als een de eerste plichten van alle ingezetenen te huldigen; doch dat het er inzonderheid op aankomt, dit beginsel juist en volledig in het werkelijk leven ten uitvoer te leggen. Hij zal beseffen, dat de dienstplicht niet zóó mag worden beperkt, dat een te groot aantal of wel bepaalde bestanddeelen der bevolking daaraan ontsnappen, noch dat de diensttijd zóó mag worden verkort, dat de waarborgen ontbreken voor een goed uitgerust en goed geoefend leger. Is de dienstplicht te uitgebreid en de diensttijd te lang, dan kan de evenredigheid tusschen de kracht van leger en volk ten nadeele van het laatste worden verbroken; in het omgekeerde geval ontstaat het gevaar, dat een schijnbaar welvarend en krachtig volk het slachtoffer wordt van onverwachte gebeurtenissen, van onvoldoende voorzorgen, kortom van eigen onverstand en karakterloosheid.

Welke waarde heeft dit een en ander voor Nederland? Tot dusver is gebleken, dat de verschillende wijzen waarop de modernn staten van Europa dit moeilijk vraagstuk hebben opgelost in drie hoofdstelsels kunnen worden onderscheiden. Twee daarvan, het Zwitsersche en het Duitsche stelsel, huldigen niet slechts in naam maar inderdaad het beginsel van algemeenen weerplicht. Zwitserland vat dit aldus op, dat ieder Zwitser gedurende eene lange reeks van jaren kan worden opgeroepen om aan de landsverdediging deel te nemen, doch in tijd van vrede slechts korten tijd wordt geoefend en aan

zijn dagelijkschen arbeid onttrokken. De waarde van dit stelsel wordt geheel bepaald door den zeer eigenaardigen natuurlijken en publiekrechtelijken toestand van den bondstaat. Nederland bezit bergketenen noch bergpassen, geen verbrokkeld grondgebied, geen eeuwenheugende volkswapening, geen democratischen regeeringsvorm, geen ingewikkelde machtsverdeeling tusschen bond en kantons, en last not least geen internationale neutraliteit gewaarborgd door de groote mogendheden. Doch al ware dit anders, Nederland weigert vooralsnog een stelsel van algemeenen dienstplicht en overweegt thans alleen, hoe met beperkten dienstplicht aan de noodzakelijkste vereischten te voldoen. Dezelfde reden maakt ook het Duitsche stelsel op dit oogenblik voor ons vaderland van minder belang. Het valt niet te betwijfelen, dat het in krijgs- en staatkundige resultaten het Zwitsersche stelsel ver overtreft, doch het is evenmin te ontkennen, dat het veel zwaardere economische en financieele offers vergt en een militairen last op de schouders des volks legt, die hoe bewonderenswaardig ook gedragen, de vraag wettigt, of zijne draagkracht daartegen op den duur bestand zal blijken.

Het derde stelsel is dat van beperkten dienstplicht, waarbij door loting uit de weerbare mannelijke bevolking een vooraf bepaald aantal wordt aangewezen; de sterkte der jaarlijksche lichting wordt door de wet vastgesteld naar gelang der vermeende behoefte in verhouding tot de beschikbare geldmiddelen. Dit is het stelsel der Fransche conscriptie, dat ondanks hare nominale afschaffing in 1814, hier te lande steeds bleef bestaan. Wel zag men daarin aanvankelijk slechts de aanvulling van een staand leger uit vrijwilligers samengesteld, doch ieder weet hoezeer ook hier te lande de verwachting werd teleurgesteld en hoe Koning Willem I zich weldra genoopt zag staand leger en nationale militie samen te smelten tot één geheel, waarin de militiens verre de overhand behielden. Daarentegen werd de plaatsvervanging overeenkomstig het Fransche voorbeeld terstond toegelaten en aldus de gelegenheid geopend, aan een ieder, die het betalen kon, zich aan zijn persoonlijken dienstplicht te onttrekken. Ook nadat de gebeurtenissen der wereldgeschiedenis in gansch Europa verouderde instellingen hadden afgebroken en Frankrijk, door

schade en schande geleerd, evenals andere staten zijn conscriptiestelsel door steviger grondslagen had vervangen, bleef Nederland in dit als in andere opzichten - men denke aan de geschiedenis van het kiesrecht - voortsukkelen op den ouden weg. Voor de rampen van den oorlog bleef het, Goddank, bewaard. Sedert den afval der Belgen koesterde men zich in onafgebroken vrede, slechts verbroken door de oorlogen en geruchten van oorlogen uit Ned.-Indië, waar gansch andere verhoudingen geheel andere instellingen vereischen: immers het koloniaal leger bestaat geheel uit geworven vrijwilligers, hetzij Nederlanders of vreemdelingen, hetzij Europeanen of Inlanders. Een vrede van meer dan een halve eeuw, slechts een enkel maal door een schok van dreigend gevaar verstoord - men denke aan 1870 - verklaart de onverantwoordelijke onverschilligheid, waarmede de Nederlandsche regeering de hervorming van 's lands weerbaarheid heeft veronachtzaamd en de enkele stemmen heeft gesmoord, die nu en dan de zoete rust kwamen storen. De nationale apathie vond voorwendsels en verontschuldigingen in de knellende voorschriften van vroegere grondwetten. Doch ook toen deze in 1887 waren verruimd, moest eene poging tot leger-reorganisatie als offer van den partijstrijd vallen, terwijl een opvolgend kabinet het geenszins als zijn eersten plicht erkende onmiddellijk en vóór alles in de leemte te voorzien. Nu tengevolge van een herhaalden strijd, die geruimen tijd alle aandacht in beslag nam, het kiesrecht eindelijk geregeld is, heeft de uit de nieuwe verkiezingen voortgesproten regeering het terecht als haar eersten plicht beschouwd, de legerquaestie aan de orde te stellen door de indiening van een wetsontwerp tot afschaffing der plaatsvervanging.

Een ieder begrijpt en de Minister erkent volmondig, dat dit slechts een eerste stap is tot eene ingrijpende hervorming der levende strijdkrachten. Deze stap is echter belangrijk genoeg om hem afzonderlijk voor te stellen en er uitsluitend bij stil te staan. Bij groot verschil van meening onder deskundigen over de voor Nederland meest aanbevelenswaardige inrichting is toch de overtuiging schier algemeen geworden, dat de bestaande plaatsvervanging elke verbetering belemmert en als een schier onoverkomelijk struikelblok allereerst moet uit den weg geruimd worden. Daarom is althans verdacht de

oppositie van hen, die openlijk of stilzwijgend afkeuren, dat de Minister niet terstond zijne verdere plannen heeft ontwikkeld. Of vergeet men, hetzij opzettelijk of onwillekeurig, het lot van het voorstel van den Minister Bergansius in 1889? Welk gegrond bezwaar kan er overigens bestaan tegen de afzonderlijke oplossing dezer principieele vraag, indien schier allen overtuigd zijn, dat persoonlijke dienstplicht de steen des aanstoots is, waarop alle pogingen tot legerhervorming tot dusver zijn gestrand en ook voortaan schipbreuk zouden lijden. Wie haar oprecht wenscht, aarzele niet de hand aan den ploeg te slaan en weigere beslist elk onvruchtbaar debat over de voorkeur van een anderen weg.

Gebiedt de eisch van het oogenblik derhalve het beginsel van den persoonlijken dienstplicht op den voorgrond te plaatsen, niet minder duidelijk geven daarbij militaire overwegingen den doorslag. Elke staat heeft voor zijne hoogste, zijne levensbelangen een orgaan noodig dat aan de strengste eischen voldoet. De plaatsvervanging nu tast het gehalte van het leger in het hart aan. Heeft ieder dienstplichtige gelegenheid om langs niet minder dan twee wegen te zijner keuze - dien van plaatsvervanging en van nummerverwisseling - den duursten plicht van elken staatsburger voor zekere geldsom op een ander over te dragen, daar wordt in de gegeven omstandigheden van die gelegenheid gretig gebruik gemaakt door nagenoeg allen, die over het benoodigd bedrag kunnen beschikken of het desnoods door andere opofferingen kunnen verkrijgen. Nagenoeg een vijfde der militie bestaat uit plaatsvervangers en nummerverwisselaars. Stond het leger in eer en aanzien, besefte ieder de beteekenis van den staat en van zijne behoeften, erkende men even levendig zijne plichten als zijne rechten tegenover de gemeenschap, kortom bezielde eene warme vaderlandsliefde aller borst, het zou wellicht anders zijn en de plaatsvervanging uitzondering blijven. Thans weet ieder, welk een moed geestkracht en zelfverloochening die enkelen kenmerkt, welke zonder volstrekte noodzakelijkheid persoonlijk hun dienstplicht vervullen. Feitelijk mist het leger dientengevolge alle gegoede en ontwikkelde elementen des volks. De enkele uitzonderingen kunnen daaraan niets veranderen en bevestigen veeleer den regel. Het is daarom in hooge mate onjuist zich op deze uitzonderingen te beroepen om het

feit te betwisten, inzonderheid waar zulk een uitzondering als protest tegen den bestaanden toestand voorkomt.

Waar de ervaring heeft geleerd, dat in den strijd om het bestaan tegenwoordig geen volk kan staande blijven zonder zich de grootste inspanning te getroosten en daartoe al zijn stoffelijke en geestelijke krachten beschikbaar te stellen, is het voor geen tegenspraak vatbaar, dat een leger, waaraan de meer vermogenden en meer ontwikkelden zich stelselmatig onttrekken, volstrekt onvoldoende is en inzonderheid voor een klein land een ongerijmdheid mag heeten, die slechts uit overmoed of uit verblinding kan voortvloeien. De dwaling, dat intelligentie en geestbeschaving in een leger overtollig zijn, behoort tot het verleden: in een worsteling met een vijandig leger uit de kern der natie samengesteld, moet het zonder twijfel het onderspit delven. Het behoeft geen betoog, dat hierbij geenszins aan bloot verstandelijke kundigheden, doch veeleer aan algemeene ontwikkeling te denken valt, welke niet op de school wordt verworven, doch de natuurlijke vrucht is van opvoeding en beschaving.

Hierbij komt een tweede overweging. Een hoog intellectueele en moreele standaard is niet slechts wenschelijk voor het leger in het algemeen, maar inzonderheid onmisbaar voor de vorming van een behoorlijk militiekader. Deze allerbelangrijkste schakel tusschen een vast wetenschappelijk gevormd officierscorps en den steeds vlottenden troep, die voor het meerendeel alleen het gewone volksonderwijs genoot, kan slechts gevormd worden uit de meest ontwikkelde bestanddeelen, die het lot voor den dienst aanwijst. Immers het kader moet in alle opzichten boven den troep uitmunten; niet slechts door militaire oefening en bekwaamheid maar bovenal door die algemeene ontwikkeling en hoogere eigenschappen, welke doorgaans de vrucht zijn van een betere opvoeding. Vastberadenheid en koelbloedigheid, plichtbesef en strenge tucht, de hoofddeugden van elk leger, moeten zich als het ware in het kader belichamen en het gansche leger tot voorbeeld strekken. Kan men dit onmisbaar en door de burgerij hier te lande veel te weinig gewaardeerd bestanddeel des legers niet uit de militie zelve putten, dan moet men met aanzienlijke geldelijke offers een vrijwilligers-kader samenstellen, dat toch veelal ontoereikend zal zijn om in de behoeften der naaste

toekomst te voorzien. Zonder hierop dieper in te gaan moet het ieder die nadenkt duidelijk zijn, dat een instelling als die der plaatsvervanging de bedoelde kadervorming zoo goed als onmogelijk maakt.

In de derde plaats vergroot een laag peil van dienstplichtigen den afstand tusschen den troep en zijne officieren; een nadeel dat de kracht en samenhang van het leger verlamt, de verstandhouding tusschen manschappen en aanvoerders bederft en in geenen deele wordt opgewogen door strenger tucht van den troep of grooter prestige der officieren. Het is een grove dwaling, eene dergelijke verhouding op grond van verouderde begrippen aan te bevelen.

Eindelijk komt de persoonlijke dienstplicht het leger nog in een vierde opzicht ten goede. Eerst wanneer alle standen en klassen der bevolking in gelijke mate, d.w.z. naar evenredigheid van hunne getalsterkte, tot de vorming des legers bijdragen, mag men er op rekenen, dat aan alle redelijke eischen van legerverpleging: voeding, kleeding en huisvesting, zal worden voldaan. Thans verneemt men telkens de meest eenzijdige en overdreven klachten over de toestanden in de kazernen, die worden afgeschilderd als holen van lichamelijk en zedelijk bederf. Zelfs al staan daar tegenover de meest pertinente verklaringen van hen, die bij ervaring het leven van den soldaat kennen, toch blijft wantrouwen heerschen en wordt meermalen de beschuldiging vernomen, dat de kazernen voor het volk goed genoeg zijn omdat meergegoeden toch daaraan ontsnappen. Dringt de persoonlijke dienstplicht een ieder zonder onderscheid zelf zijn taak te vervullen, dan vervalt vooreerst elk voorwendsel voor verdachtmaking en ontstaat bovendien genoegzame zekerheid, dat de regeering alle maatregelen zal nemen, om naar de mate harer hulpmiddelen in alle behoeften van het leger te voorzien.

De persoonlijke dienstplicht verheft derhalve het intellectueel peil van het leger, maakt de vorming van een behoorlijk kader mogelijk, doet toenadering ontstaan tusschen officieren en manschappen en geeft de meest afdoende waarborgen voor de volledige voorziening in alle stoffelijke en geestelijke behoeften der levende strijdkrachten.

Het is niet onbekend, dat niet alle militairen even sterk van deze voordeelen overtuigd zijn en sommigen daartegenover

eenige bedenkingen aanvoeren. Terecht wordt bijv. beweerd, dat het gehalte der bevolkingsklassen, welke persoonlijk dienst doen of wel als plaatsvervangers of nummerverwisselaars voor hunne meer bevoorrechte landgenooten opkomen, in moreel opzicht geenszins onderdoet voor deze laatsten. Gaarne zal men de gunstige getuigenissen aannemen omtrent den eenvoud, de volharding, de hulpvaardigheid en den godsdienstzin, die het Nederlandsche volk kenmerken; zelfs wellicht toegeven, dat deze volksdeugden ruimschoots opwegen tegen de verwijten van ruwheid, koppigheid, losbandigheid en drankzucht. Ook heeft de Regeering het in hare hand de vereischten voor plaatsvervangers zoo hoog te stellen als zij noodig acht. De vraag is daarom geoorloofd of de Memorie van Toelichting terecht beweert, dat het gehalte van het meerendeel dezer manschappen veel te wenschen overlaat; vooral zwak dunkt mij de grond, waarop de Regeering zou moeten aarzelen hare eischen te verhoogen, indien hare onderstelling waarheid bleek. Doch dit alles bewijst niets tegen de gronden voor den persoonlijken dienstplicht aangevoerd. Het leger kan de hoogere ontwikkeling en intellectueele krachten der natie niet missen, tenzij men met sommigen moest aannemen, dat zedenbederf en goddeloosheid in de hoogere standen zoo welig tieren, dat zij ook de volkskracht des legers zouden ondermijnen. Deze vrees getuigt echter m.i. van schromelijke overdrijving en vergeet dat de kringen, tot wie dit verwijt wordt gericht, slechts een uiterst gering bestanddeel der bevolking vormen, terwijl daarentegen de veel talrijker middenklasse, die zich thans eveneens doet vervangen, daaraan volstrekt niet blootstaat.

Verwant hieraan is het bezwaar, dat de opneming van meer ontwikkelde elementen in het leger de tucht verslapt en de taak der aanvoerders verzwaart. Het getuigt van dezelfde ongunstige meening over onze hoogere en middenklassen maar is bovendien niet vleiend voor het officiers-corps. Zoude dit, daargelaten de onvermijdelijke moeilijkheden aan elken overgangstoestand verbonden, niet intellectueel en moreel hoog genoeg staan, om eene zwaardere taak dan thans gevergd wordt met eer en succes te vervullen? En zou die taak niet veeleer worden verlicht door de meerdere algemeene ontwikkeling van hen, die zij hebben te vormen

tot geoefende militairen? Ik waag het te onderstellen op grond van de in Duitschland verkregen ervaring. Welverre dat daar persoonlijke dienstplicht van alle standen der maatschappij geleid heeft tot verslapping der tucht, wordt niets luider en algemeener geroemd dan de voortreffelijke orde en de voorbeeldige discipline in de Duitsche gelederen, die zeer gunstig afsteekt bij de slappe tucht in legers, die slechts uit de laagste klassen der maatschappij bestaan.

Even ongegrond schijnt mij eindelijk de bedenking, dat het opnemen van jongelingen uit hoogeren kring aanleiding zal geven tot wenschen en aanspraken, die bij den eenvoudigen boeren- of burgerzoon niet opkomen of althans geen weerklank vinden. Aldus zouden de uitgaven voor het leger noodeloos stijgen, en eerlang alle grenzen te buiten gaan. Mij schijnt de vrees, dat het leger het troetelkind der Nederlandsche regeering of wetgevende macht zal worden volkomen hersenschimmig. Met moeite zal ook voortaan de vervulling van rechtmatige eischen worden verkregen; de opneming van nieuwe elementen zal dit gemakkelijker maken en daarom een groot voordeel zijn; tegen noodelooze weelde echter waakt het gezond verstand onzer natie niet minder dan de steeds veldwinnende aandrang van telkens nieuwe en kostbare sociale behoeften.

Eischen de belangen van eene goede legervorming de afschaffing der plaatsvervanging, dan is de persoonlijke dienstplicht volkomen gerechtvaardigd. Intusschen pleiten daarvoor nog andere gronden, die wel is waar slechts in de tweede en derde plaats in aanmerking komen, doch niettemin eveneens de aandacht verdienen. Ik noem allereerst den eisch der sociale rechtvaardigheid.

Terecht herinnert de Memorie van Toelichting, dat de persoonlijke dienstplicht voor de groote meerderheid feitelijk reeds bestaat. Slechts aan meergegoeden verblijft de keus om zelf dienst te nemen of dezen door anderen te doen vervullen. Men noemt dit een privilege en stempelt het daarmede tot onrecht. Twee punten worden daarbij over het hoofd gezien. Vooreerst dat hetzelfde zich voordoet in velerlei maatschappelijke verhoudingen, waarbij het bezit van geld of goed eene verplichting voor den een gemakkelijk maakt, die den ander zwaar valt, zonder dat het den staat

mogelijk is dit te beletten. Men denke aan het uitgebreid gebied der belastingen. De indirecte belastingen worden aanbevolen, omdat zij in den regel alleen hen treffen, die zich vrijwillig daaraan onderwerpen door de voorwerpen te verbruiken of de handelingen te verrichten, waaraan de belastingplicht is verbonden. Intusschen weet ieder, dat het verbruik of de verrichting geenszins altijd vrijwillig geschiedt en dat desniettemin de betaling voor dezen nauwelijks merkbaar, voor genen eene kwelling is. Directe belastingen worden wel zooals het heet naar de draagkracht geheven; doch de draagkracht wordt alleen gezocht in de hoegrootheid, somtijds ook in de bron van het inkomen, terwijl toch een gelijk inkomen zelfs uit gelijke bron gesproten een zeer verschillende draagkracht aantoont. Van directe verteeringsbelastingen geldt dit in nog sterkere mate. Leert dan niet de belastingwetgeving, dat het ijdele moeite is voor den wetgever naar eene absoluut gelijken druk voor rijken en armen te zoeken en dat de sociale rechtvaardigheid in dezen zin niet meer dan eene hersenschim is? Hetzelfde blijkt uit vele andere voorbeelden uit onze rijks- en plaatselijke wetgeving. Men denke bijv. aan de artikelen 192 en 193 der Gemeentewet, die aan de gemeentebesturen de bevoegdheid toekennen om aan de inwoners persoonlijke diensten op te leggen, met de uitdrukkelijke bijvoeging evenwel dat plaatsvervanging of afkoop zooveel mogelijk moeten worden toegelaten. Wederom een vergrijp tegen de sociale rechtvaardigheid!

Ten tweede zal het ideaal niet bereikt, ja zelfs niet genaderd worden, wanneer een zelfde persoonlijke verplichting op de schouders van meer en minder ontwikkelden, meer en minder vermogenden rust. Integendeel ontstaat alsdan de grootste onrechtvaardigheid, omdat de last slechts schijnbaar gelijk, inderdaad hoogst ongelijk is. Voor den een wiens opleiding al zijn tijd en krachten vordert, is een tijdelijke militaire dienst somtijds een ernstig bezwaar; voor den ander, die niets te doen heeft, vaak een heilzaam tucht- en opvoedingsmiddel. Waarom zou men hem, die in het eerste geval verkeert, niet toestaan zijn persoonlijken dienstplicht vrijwillig over te dragen aan een minder bevoorrecht landgenoot, die gretig zulk eene gelegenheid aangrijpt en tevens eene niet onaardige som verdient, die hem later kan helpen aan eene eerlijke brood-

winning? Zulke gevallen behooren geenszins tot de zeldzaamheden.

Zijn deze opmerkingen voldoende om het argument der sociale rechtvaardigheid te ontzenuwen? Mij dunkt, in geenen deele. De gelegenheid tot plaatsvervanging zou niet onrechtvaardig zijn, omdat: 1e. absolute rechtvaardigheid toch onbereikbaar is; 2e. de wetgever niet geroepen is het verschil in vermogensomstandigheden te loochenen doch veeleer billijkerwijze daarmede rekening moet houden. Vooreerst ontslaat het onbereikbare van een ideaal nimmer van den plicht het na te jagen, zooals de belastingpolitiek van alle landen aantoont. Bovendien werkt niets zoo ontmoedigend en verslappend als de meening dat een schoon doel niet bereikt kàn worden. Wat het tweede betreft, zoo is ongetwijfeld de wetgever niet verplicht noch m.i. bevoegd de sociale verschillen te veronachtzamen, veel min ze eigenmachtig te vereffenen. Doch deze verschillen vertoonen zich op het gebied van vermogen of inkomen en mogen dus slechts invloed oefenen waar het aankomt op praestatien in geld of goed. Waar het daarentegen, als bij den persoonlijken dienstplicht, geene materieele doch ideëele goederen geldt, en het om de persoon zelve niet om zijn geld of goed te doen is, daar is het inderdaad stuitend onrechtvaardig deze persoonlijke praestatie tot een koopwaar te verlagen: eene koopwaar, waarvan de prijs ver boven het bereik der meerderheid stijgt en slechts door meer bevoorrechten kan worden betaald. Het is onrechtvaardig jegens de minvermogenden, omdat de staat hier een persoonlijk offer vergt, een offer van vrijheid en arbeidsvermogen, van gezondheid, ja van het leven: goederen, voor allen gelijk in waarde en daarom slechts van allen in gelijke mate en onder gelijke voorwaarden te vorderen. Ik schroom zelfs niet het in ruimeren zin ook onrechtvaardig te noemen jegens de meervermogenden, die reeds het alternatief, waarvoor de wetgever hen plaatst, de gelegenheid om hun hoogste burgerplicht af te koopen, beleedigt en vernedert. Daarom is het onjuist, waneeer men het beroep op sociale rechtvaardigheid toeschrijft aan radicale theorieën. Het is veeleer ontleend aan de juiste schatting van den aard van den militairen dienstplicht, die alleen voor den oppervlakkigen waarnemer bestaat in de tijdelijke verrichting

van eenige onaangename werkzaamheden, in waarheid echter in de voorbereiding tot en de vervulling van een duren plicht die op elken staatsburger rust.

Buiten de rechtvaardigheid komen nog andere sociale overwegingen in aanmerking. De persoonlijke dienstplicht belooft ook eene hoogst wenschelijke toenadering tusschen de verschillende klassen der maatschappij. Het is een treurige doch onloochenbare waarheid, dat ook hier te lande de verwijdering tusschen de bezittende en niet bezittende klassen - eene valsche tegenstelling, omdat geene enkele klasse en slechts weinige individuen naar waarheid kunnen gezegd worden niet te bezitten - steeds grooter wordt en inzonderheid van onderen op tot nijd en haat wordt aangeblazen. In zulke tijden heeft elk middel tot toenadering hooge waarde. Een leger, waarin de troep bijna alleen uit de lagere volksklassen bestaat en de hoogere standen door het officiers-corps worden vertegenwoordigd, brengt weinig of niets bij tot de samenwerking aan een groot gemeen belang, doch verwijdt veeleer de klove tusschen de uitersten. Bemoedigend is daarentegen een blik op Duitsche legertoestanden, waar de gemeenschappelijke dienst onder de wapenen op zekeren leeftijd, bij uitstek frisch en ontvankelijk, tusschen de zonen van hetzelfde land eene verbroedering doet ontstaan, die in later jaren bestand blijkt tegen vele en groote verschillen op maatschappelijk staatkundig en kerkelijk gebied.[1)] De mindere ontdekt in zijn meer gegoeden of ontwikkelden wapenbroeder een mensch van gelijke bewegingen als hij zelf, geen egoïst die alleen jaagt naar eigen genot en zijn minder bedeelden landgenoot minacht en bespot, doch iemand, die in zijne meerdere goederen of beschaving meer levensgenot maar ook meer verantwoordelijkheid vindt dan hij kent of bevroedt; iemand die zijne goederen en gaven vaak gaarne zou aanwenden tot verbetering van sociale toestanden of tot hulp van minvermogenden doch weifelt en mistast wegens zijn onbekendheid met andere kringen. De meer beschaafde vindt in zijn kameraad uit lageren stand dezelfde aandoeningen en behoeften, minder kennis en beschaving doch meer eenvoud en

1) Men zie o.a. het merkwaardig getuigenis van een Fransch geestelijke, le père Didon: ‘Les Allemands,’ 1882.

natuur, ruwer maar gezonder, minder verfijnd doch allicht ook minder bedorven. Zoo maken nijd en minachting plaats voor wederzijdsche waardeering. Hoe kan het ook anders, of de herinnering aan de taak, die men samen volbracht, moet het besef wekken of versterken, dat het gemeenschappelijk vaderland de samenwerking van allen noodig heeft? Plichten samen vervuld, lasten samen gedragen, leed samen geleden, strijd samen gestreden, smeden banden die niet vergaan en het cement blijven van het staatsgebouw. Hoe is het mogelijk, de waarde van zulk een cement in onze dagen gering te schatten en met het oog op de toekomst te veronachtzamen?

In de derde plaats breng ik tot de sociale belangen, die bij de afschaffing der plaatsvervanging betrokken zijn de paedagogische waarde, die aan eene militaire opleiding mag worden toegekend. Persoonlijke dienst onder de wapenen vordert lichaamsoefening, niet slechts als spel of sport, doch stelselmatig; niet als ontspanning doch als inspanning; ook waar eene natuurlijke vermoeidheid zich doet gevoelen en toch het oogenblik van rusten nog niet is aangebroken. Zulk een lichaamsoefening is meer waard dan de gymnastische vaak doellooze vermaken, waarmede onze jongelieden thans den tijd verdrijven naar eigen lust en luim; zij kweekt volharding, eene der grootste echt mannelijke deugden. Persoonlijke dienst vordert ontbering, die het weerstandsvermogen staalt tegen physische en moreele invloeden van buiten. Alleen wie van lagere en hoogere genietingen in zijne jeugd leerde afstand doen kan ze op de rechte waarde schatten en op lateren leeftijd voor zich en anderen de juiste maat daarvan bepalen. Hij zal leeren, dat plichtbesef hooger staat dan genot, dat het lagere voor het hoogere moet wijken en zelf bereidwillig de offers brengen, die als prijs voor de hoogere goederen des levens betaald moeten worden. Zoo ontstaat het persoonlijk evenwicht, dat in onze dagen, helaas, zoo velen ontbreekt. Persoonlijke dienst vordert eindelijk gehoorzaamheid en sticht daarom eene voor allen even onmisbare oefenschool. Zonder gehoorzaamheid is zelfbeheersching schier onbereikbaar en wordt de mensch de speelbal van de omstandigheden of van eigen begeerten en hartstochten. Juist onder de hoogere standen ontmoet men daarvan vaak treffende voorbeelden.

Ik ben geenszins blind voor de schaduwzijden eener eenzijdige militaire opleiding en ontken volstrekt niet, dat daaruit ook nadeelige gevolgen kunnen voortspruiten. Er zijn specifiek militaire begrippen en opvattingen, die in Nederland terecht weinig sympathie wekken en elders onzen spot of onze ergernis wekken; doch ik aarzel geen oogenblik een sterk ontwikkeld gevoel van eigenwaarde, een zonderling begrip van standseer, een overdreven eerbied voor vormen en rangen lichte schaduwen te noemeu tegenover de strenge tucht, het nauwgezet plichtbesef, de volharding en zelfbeheersching, waardoor militairen zich vaak gunstig onderscheiden van burgers van gelijke ontwikkeling en beschaving. Bespeurt men deze kostelijke vruchten thans niet altijd bij die weinigen, die onder onze tegenwoordige wetgeving persoonlijken dienst bij militie of reservekader hebben vervuld, men schrijve dit toe aan bijkomstige redenen als daar zijn: de gebrekkige samenstelling van het leger juist ten gevolge der plaatsvervanging, de wellicht te groote toegefelijkheid vooralsnog bij het reservekader betoond, de kortheid en onderbreking van den diensttijd en eindelijk wellicht het zeer exceptioneele hunner positie en ervaring, dat allicht verleidt tot vrij sterk gekleurde verhalen en uitdrukkingen.

Pleiten in hoofdzaak militaire, in de tweede plaats sociale belangen voor de invoering van den persoonlijken dienstplicht, naar mijne overtuiging zijn er overwegingen van hooger orde, die in waarde al het reeds aangevoerde overtreffen en een eind moeten maken aan elken tegenstand en twijfel. Zij betreffen namelijk niet eenig bijzonder staatsbelang of staatsorgaan, doch het belang van den staat als zoodanig, zijn karakter en diepsten grond. Men noemt ze daarom bij voorkeur nationale belangen.

Het karakter van den staat, dat zich in zijne geheele inrichting openbaart, eischt gebiedend een nauw organisch verband tusschen zijn verschillende deelen of organen. Waar dit ontbreekt - de fabel van Menenius Agrippa verkondigde het reeds eeuwen vóór Christus - daar kwijnt de staat en gaat hij eerlang te gronde. Wie van geen organisch staatsbegrip hooren wil en daarom de beeldspraak van eene wisselwerking tusschen het centraal zenuwstelsel en de ledematen naar het rijk der phantasie verbant, zal toch moeten

erkennen, dat ook een mechanische opvatting prijs stelt op een juiste verhouding tusschen middelpunt en omtrek, tusschen het gevest en de punt van het zwaard, tusschen het centraal gezag en zijne werktuigen. Eene nauwe betrekking, eene juiste verhouding tusschen het geheel en de deelen blijft bij elk staatsbegrip even noodzakelijk. Welnu dit verband ontbreekt waar plaatsvervanging is toegelaten en feitelijk op groote schaal voorkomt. Indien de invloedrijkste klassen vreemd blijven aan het leger, verliest het de eereplaats, die daaraan in den staat toekomt, als de oudste en onmisbaarste van alle staatsinstellingen. Dientengevolge daalt niet slechts het leger van het voetstuk, waarop het behoort te staan, maar wordt ook de volksgeest op een dwaalspoor geleid. Immers dwaling en misverstand met alle hunne noodlottige gevolgen ontstaan veel minder uit een verkeerden wil dan uit een onjuiste schatting van onderscheidene belangen in hunne onderlinge verhouding. Eene maatschappij, waar kunst en wetenschap, weelde en genot, goede toon en goede vormen in hoog aanzien staan, loopt groot gevaar andere hoogere belangen te veronachtzamen. Waar de stoffelijke welvaart aller aandacht boeit, kwijnen licht de zedelijke belangen des volks; waar omgekeerd godsdienstige vraagstukken op den voorgrond treden, worden maar al te vaak de voorwaarden van het materieel welzijn uit het oog verloren. Aldus vergeet een volk in tijden van langdurige rust en voorspoed onwillekeurig de ure des gevaars en vervalt het maar al te gereedelijk in geringschatting en verwaarloozing van de krachten, waarop het alsdan zal moeten steunen. Het vergeet de lessen der geschiedenis en verbant de nu en dan opdoemende gedachten, dat rust en voorspoed afhangen van voorwaarden, die offers eischen en slechts tijdelijk ofschoon ook jaren lang straffeloos worden verzuimd. Het vergeet of ontkent, soms tegen beter weten in, dat zijn lot en toekomst niet afhankelijk zijn van onberekenbare internationale verwikkelingen, doch van eigen krachtsinspanning. Het ziet niet in, dat zijne onaf hankelijkheid in het nauwste verband staat met de internationale achting, die het weet te wekken en te behouden; dat deze niet bepaald wordt door zijn rijkdommen en bezittingen, die veeleer de begeerlijkheid opwekken, maar door zijn karakter;

dat dit karakter zich openbaart in zijne daden en instellingen; dat eindelijk, indien zijne daden getuigen van besluiteloosheid en onmacht, zijne instellingen van verouderde begrippen en gebrekkige grondslagen, de stevigste waarborgen ontbreken voor zijne kracht en duurzaamheid.

Het ontbreekt ons volk aan zelfbewustzijn en zelfvertrouwen. Dit gemis wordt niet opgewogen door rijkdom en beschaving. De individu moge daarin zekere vergoeding en verontschuldiging vinden, een volk kan daarmede niet volstaan. In het internationaal verkeer wordt de beteekenis der staten bepaald door wat zij zijn, niet door wat zij hebben - ziedaar de ernstige les der wereldgeschiedenis, haar meest standvastige leer. Wil Nederland zijne toekomst verzekeren, het moet sterk genoeg zijn om offers te brengen, niet slechts in geld en goed, doch in persoon; het moet zoowel van de aanzienlijksten zijner burgers ‘door diensten aan den staat bewezen door geboorte of gegoedheid’, zooals de Grondwet van 1815 zich uitdrukt, als van de geringsten eischen, dat zij een deel van hun tijd en krachten afzonderen voor het allereerste staatsbelang, den waarborg der nationale onafhankelijkheid. Geen uitvluchten ontleend aan geruststellende beschouwingen en voorspellingen! Ik wensch geen alarmklok te luiden, noch denkbeeldige gevaren te ontvouwen. Doch is het ongepast op het laatst der 19de eeuw het vaderland te herinneren aan het eind der 18de? aan de rampen toen geboren uit zedelijken achteruitgang te midden van stoffelijken overvloed? uit verslapping van nationalen zin en verwaarloozing van algemeene belangen onder den stortvloed van beuzelarijen en partijtwisten en personaliteiten? Doch zelfs aangenomen dat geenerlei gevaar dreigt, dit verandert aan de hoofdzaak niets. Immers men bedenke, dat eigen slapheid en werkeloosheid gevaren scheppen, evenals poelen miasmen. Het volkskarakter wordt in tijden van gevaar wel is waar getoetst, maar ontleent daaraan geenszins zijne waarde. Karakter geeft besef van eigenwaarde, maakt sterk onder alle omstandigheden en stelt tot groote dingen op elk gebied in staat. Nationale ondernemingen van wijden omvang en langen adem worden slechts ondernomen en uitgevoerd door volken, die niet twijfelen aan de kracht van hun arm en den duur van hun leven. Hervormingen van zuiver

vreedzamen aard worden slechts met succés bekroond, indien zij uitgaan van volken, die van eigen kracht bewust ook anderen achting weten in te boezemen. De Nederlander als individu moge glimlachen om zijne reputatie in het buitenland, dat hij steinreich is, gaarne reist en zich licht laat beet nemen; de Nederlandsche staat wake, dat hij in beter ingelichte en meer invloedrijke kringen in het buitenland een gansch anderen naam drage: dien van een kleinen doch krachtigen staat, fier op zijn verleden en vol vertrouwen op zijne toekomst, toegerust met alle wapenen om in tijd van vrede eerlijk deel te nemen aan den wedstrijd der volken, in tijd van oorlog als vriend geëerd, als vijand ontzien en als neutraal door vriend én vijand in zijne internationale rechten nauwgezet geëerbiedigd te worden.

Het kan mijn doel niet zijn te dezer plaatse de bijzonderheden van het aanhangig wetsontwerp te bespreken of in eene critiek van zijne artikelen te treden. Wie het beginsel aanvaardt en diep doordrongen is van zijne beteekenis, zal niet licht om bijredenen zijne stem daartegen verheffen. Toch ontbreekt het niet aan tegenstanders. Ik bedoel niet hen, die openlijk en principieel den persoonlijken dienstplicht verwerpen en bestrijden, doch degenen, die in den aangeboden vorm bezwaren zien. Mij komt het voor dat dezen - voor zoover zij namelijk te goeder trouw zijn - de waarde van het beginsel ver onderschatten. Om dit te betoogen nam ik de pen op. Bedrieg ik mij niet, dan treden vooral vier aanmerkingen van inderdaad of schijnbaar bevriende zijde op den voorgrond.

Vooreerst de bewering, dat het beginsel niet zelfstandig doch in verband met eene geheele legerhervorming moest zijn voorgesteld. Deze bedenking is reeds boven met een enkel woord weerlegd. Zij is echter hoogst gevaarlijk, omdat zij blijkens de ervaring een uitmuntend middel is om hervormingen, die men niet wil, onder betuiging van instemming met het beginsel desniettemin op de lange baan te schuiven en bovendien lauwe voorstanders te verleiden tot ontrouw en afval. Behalve eene krachtige overtuiging is alleen politieke ervaring tegen dergelijke tactiek bestand.

Een tweede bezwaar bestaat bij hen, die wel met het be-

ginsel instemmen, doch van oordeel zijn, dat het niet streng genoeg gehandhaafd wordt van wege de vele vrijstellingen, die het inzonderheid aan Katholieke geestelijken en ordebroeders verleent. Dezen zijn plus royalistes que le roi en vergeten, dat in een constitutioneelen staat de wetgeving slechts langzaam voortschrijdt en telkens concessien vordert zonder welke vooruitgang onmogelijk is. Zij zien daarenboven voorbij, dat eene principieele overwinning wel eenige offers waard is, te meer wanneer deze kunnen strekken om een groot deel van het Nederlandsche volk op het terrein van gemoedsbezwaren te bevredigen en te doen berusten in eene hervorming, die juist het nationaal besef en den gemeenschapszin moet bevorderen en versterken.

Voorts zijn er onlangs stemmen vernomen, die den Minister verwijten, dat hij zijn beginsel ontrouw wordt en bij het blijvend deel der militie, uit het zevende deel der jongste vijf lichtingen bestaande en voor zooveel noodig bij loting aangewezen, de nummerverwisseling onder zekere voorwaarden handhaaft (artt. 123, 124); terwijl hij ook aan verlofgangers bij de militie in art. 136 en 156 faciliteiten zou verleenen, die deels op zich zelf bedenkelijk deels eene ongeoorloofde bevoorrechting van bepaalde standen en kringen zouden zijn.[1)] 1k verdedig deze bepalingen hier niet, doch merk alleen op: 1°. dat zij ten onrechte uit het oogpunt van vermeende sociale reshtvaardigheid worden beoordeeld in plaats van uit het eenig ware standpunt, dat van het leger- en staatsbelang; 2°. dat het zonderling klinkt den Minister op hoogen toon te hooren verwijten, dat hij streeft naar verzachting van de onvermijdelijke hardheden, die voor sommigen uit het nieuwe beginsel moeten voortvloeien, voor zoover hij meent, dit met het staatsbelang in overeenstemming te kunnen brengen; 3°. dat indien mocht blijken, dat deze concessiën te ver gaan, niets belet ze bij amendement te wijzigen, doch het stellig niet aangaat maatregelen van uitvoering breed uit te meten, in een ongunstig licht te plaatsen en tegen het hoofdbeginsel in het vuur te brengen.

Een vierde bezwaar eindelijk is ontleend aan het beweerd

1) Zie Mr. B.J. Polenaar: Is afschaffing der plaatsvervanging enz. in 's lands belang? 1898.

gemis van voldoende overgangsbepalingen. Het is duidelijk, dat dit, mocht het juist blijken, bij amendement kan aangevuld worden. Doch ook hier schuilen adders onder het gras en is de verleiding groot om na aanneming der wet de uitvoering te verdagen te belemmeren of te verzwakken door eene combinatie van openlijke en vermomde tegenstanders en welmeenende medestanders. Men zij op zijne hoede!

Mogen deze beschouwingen de overtuiging bevestigen, dat de persoonlijke dienstplicht, wel verre van een vooroordeel van deze of gene partij, een onmisbare maatregel is tot versterking van het leger, tot verbetering der maatschappelijke verhoudingen en tot verheffing van den nationalen geest en daarom de medewerking verdient van allen, die zich eendrachtig scharen om de beproefde banier van Nederland en Oranje.

J. DE LOUTER.

A.D. Loman's beteekenis voor de vaderlandsche theologie.

Het kan zeker niemand verbazen, dat de Redactie van dit tijdschrift begeerd heeft eenige bladzijden te wijden aan de nagedachtenis van Prof. A.D. Loman.[1)] Diens naam had immers bij de lezers van *De Gids* een zoo goeden klank; artikelen van zijne hand kwamen gedurende een lange reeks van jaren zoo bij herhaling hun onder de oogen; de inhoud dier artikelen had zoo dikwerf hunne belangstelling gaande gemaakt of tot nadenken hen geprikkeld, dat zij, sinds de welversneden pen den vaardigen schrijver uit de hand werd genomen, onvermijdelijk iets moesten voelen van een leemte en met zekeren weemoed terugzien naar de levensperiode, die met dat treffend oogenblik werd afgesloten. Meer dan het derde eener eeuw behoorden Loman en *De Gids* bijeen en het was een samenzijn op wederkeerige hoogachting gegrond. Hoe zou het dan anders kunnen, dan dat na de ontbinding der betrekking de langst levende als ten afscheid een woord van weemoedige herinnering en dankbare waardeering wijdt aan den vriend, die van het tooneel zijner werkzaamheid als geleerde en schrijver werd afgeroepen?

Evenwel is het hier niet de plaats voor een levensbeschrijving in den ruimeren zin van het woord. Zelfs niet voor het teekenen van een levensbeeld, dat eenigszins aanspraak mag maken op volledigheid. Slechts de meest in het oog vallende trekken mogen hier naar voren treden. Wat de beteekenis gaf aan de verschillende Gids-artikelen van Loman's hand en er het onderling verband van uitmaakte, was de theo-

1) Gestorven 17 April 1897.

logische studie, waaruit zij voortvloeiden. Was Loman ook als theoretisch en practisch musicus een compleet man, den lezers van *De Gids* is hij als zoodanig niet bekend geworden, tenzij voor zoover ze hier en daar als tusschen de regels door lezende er iets van hebben opgevangen. Maar de theoloog Loman verloochende zich nooit. Hoe breed ook aangelegd als polyhistor of humanist, het centrum zijner gedachten en overleggingen was de theologie, en waar hij ook buiten den engeren kring van het wetenschappelijk Theologisch Tijdschrift als auteur optrad, het was bij voorkeur als theoloog. Als de ernstige en vruchtbare beoefenaar der godsdienstwetenschap of althans van enkele harer deelen staat hij voor de verbeelding der Redactie, dient hij mitsdien ook te worden opgeroepen in de herinnering der lezers van *De Gids*. Zij mogen het zich laten welgevallen, dat aan den steller dezer regelen de taak om den betreurden doode de hem verschuldigde eer toe te brengen werd opgedragen en dat hij, persoonlijke herinneringen raadplegende, niet zonder zekere voorliefde die taak heeft aanvaard.

Sprekende van de plaats, die Loman in de theologische wereld innam, van de beteekenis, die zijn optreden er had, van de vruchten, die zijn arbeid afwierp, kunnen wij onderscheid maken tusschen de theologie als wetenschap in het algemeen, als vak van studie aan de universiteit en als de macht, die de uitingen van het kerkelijk-religieus leven beheerscht en controleert. In elk van deze vormen van theologie heeft Loman zich doen gelden. In drie deelen splitst zich dus uit den aard der zaak deze in zekeren zin biographische schets.

Wij beginnen met een bladzijde op te slaan uit de geschiedenis van het Evangelisch-Luthersch Kerkgenootschap, een bladzijde uit een verleden, dat wel niet wegdonkert in de nevelen van eenigen voortijd, maar toch reeds ver genoeg achter ons ligt om aan de jongeren onder ons zoo goed als onbekend te zijn; om niet te spreken van het feit, dat meer nog dan de lotgevallen der dusgenaamde Volkskerk het leven der kleinere kerkgenootschappen aan de aandacht en de belangstelling van veel kinderen van den nieuweren tijd ontsnapt.

Toen in 1865 de Hoogleeraar F.J. Domela Nieuwenhuis een lofrede schreef op wat hij noemde *De vooruitgang in de Luthersche Kerk*, doelde hij op maatregelen, genomen in 1854, waardoor een in 1823 verscherpte grens tusschen Evangelische- en Hersteld Luthersche gemeenten ten deele werd uitgewischt. Het exclusivisme had naar de rechterzijde voor waardeering en verdraagzaamheid plaats gemaakt. Evenwel scheen het weldra, alsof deze hooggeroemde ‘vooruitgang’ slechts een zwenking naar rechts was geweest. Korten tijd nadat de loftrompet gestoken was, den 3den Juni 1868, werd te 's Gravenhage de vijftigste vergadering der Evangelisch-Luthersche Synode geopend en voerde er de voorzitter, Ds. A.J. Schröder van Arnhem, het woord. Hij duchtte gevaren van de linkerzijde. De dusgenaamde moderne theologie immers had haar intocht gedaan in ons vaderland, veroveringen gemaakt en ook op het terrein, waar eertijds de Augsburgsche confessie heerschte, met toenemende vrijmoedigheid het hoofd opgestoken. De eerwaarde voorzitter van de feestvierende vergadering, door zooveel driestheid verontrust, meende alarm te moeten blazen. Hij hield der Synode als een plicht voor, kennis te nemen van de nieuwe richting, haar te vergelijken met de oude, beiden te waardeeren met het oog op de belangen van de Christelijke kerk, een keuze te doen en daarbij zonder weifeling zich te scharen ‘aan de zijde, die men de behoudende noemt’. Zulk kiezen en zich scharen van een college als de Synode van een kerkgenootschap dreigde allicht iets meer te worden dan een particuliere liefhebberij. Immers die Synode werd vertegenwoordigd door een examineerende commissie. Onder den invloed van de gedane keuze kon zij candidaten van de nieuwe richting om redenen, buiten onvoldoende kennis gelegen, afwijzen. Ook de beroepende kerkenraden konden in den waan geraken, dat Synodale wenschen als even zoovele wetten dienden geëerbiedigd te worden, of minstens onder de bekoring geraken van de Synodale tooverfluit. Te eer dreigde dit gevaar, daar op eenparig verlangen der vergaderden de rede van den Voorzitter van Synode's wege gedrukt werd en vervolgens door den redenaar aan de predikanten en kerkeraden, als behelsde zij een synodale lastgeving, werd toegezonden. Het kerkgenootschap, dat nog pas aan de meer confessioneel-

gezinden ter rechterzijde de open armen had toegekeerd, scheen plotseling een cherub met een vlammend zwaard te willen stellen aan de poort, waardoor ter linkerzijde de geest en de wetenschap van den nieuwen tijd reeds bezig waren hun intocht te doen.

In dat gedenkwaardig oogenblik sprong Loman, hoogleeraar aan het Lutersch Seminarium, in de bres. De intieme banden, die hem aan den reactionairen feestredenaar bonden, niet achtend, liet hij op de rede van bedenkelijke strekking ‘een paar woorden’ als heilzaam tegengif volgen. Met een beroep op de geschiedenis van zijn kerkgenootschap en zijn reglementen betoogde hij, dat de Synode in geenen deele bevoegd was om het advies van haren voorzitter te volgen, en daarenboven door zulks te doen in strijd zou geraken met de beginselen van Protestantisme en Christendom. ‘Waar is’, vroeg hij, ‘de bevoegde macht, aan wie het toekomt te beslissen, welke de kenmerken zijn van het ware Christendom? Met een beroep op de S c h r i f t komt men geen haar breed verder, daar het juist een punt in geschil is, wat de Schrift aangaande het ware Christendom getuigt. Op de w e t e n s c h a p dan? Maar waar zijn haar officiëele organen, waarvoor gij en ik ons ootmoedig hebben te buigen?’ Tegenover den geloofsdwang eener catholieke kerkinrichting stelde hij den protestantschen eisch van onbelemmerde vrijheid en bij uitstek revolutionair in stede van behoudend achtte hij een Synode, die bij de intrede van de tweede halve eeuw van haar bestaan, op advies van haren voorzitter, tot daden van uitsluiting zou willen overgaan. Tegelijkertijd opende hij den nieuwen cursus zijner colleges met een rede over Protestantisme en Kerkgezag, waarin hij een beroep deed op de conscientie van de kerk en van hare dienaren beide, pleitende voor zelfstandigheid en tolerantie. ‘Wat schade dat de k e r k niet meer gelooft, indien de leden, ieder voor zich maar gezond en sterk zijn in hun geloof? Wat nood, zoo de kerk als geheel die macht aflegt, welke haar als imperium in imperio in vroegere tijden zoo gevaarlijk maakte voor den Staat? Inderdaad, het is niet tot schade van het Christendom, dat het eigenlijk, het specifiek kerkgezag zoowel bij Roomschen en Onroomschen tot een “non possumus” gedurig nader wordt gebracht. Achter de breede zoomen, onder de ruime plooien

van het officiëele kerkgewaad heeft zich van Jezus' tijd af zooveel ongerechtigheid, zooveel schijnheiligheid verborgen, dat wij ons als christenen niet te veel daarover hebben te bedroeven, als de eerbied voor kerkelijke waardigheid - afgescheiden van persoonlijke verdienste - voortdurend is afgenomen.' Zoo werd aan de kerk de les gelezen. En den aanstaanden predikanten werd voorgehouden: Niet daarop komt het bij den godsdienstleeraar aan, dat hij in de gevoelens deelt van de meerderheid in zijn kerkgenootschap, of met de leden van zijn kerkbestuur dezelfde geloofsbelijdenis kan onderteekenen; maar hierop, dat hij in 't geloof, 't welk hij het zijne noemt, staat, d.w.z. dat hij het heeft niet als een kind, maar als een man, wetende waarop het is gebouwd en wat het waard is. Niet dit is de hoofdzaak, dat gij weet van welke zijde de wind van mode en smaak op 't oogenblik waait en naar welke zijde gij u dus te richten hebt om gevierde predikers te worden; uwe richting zij *uwe* richting, de richting waarheen uw eigen natuur, uw geweten, uw nauwgezet onderzoek, de behoefte van uw godsdienstig hart u heenwijst. Eerst dan zult gij uwe plaats met eere innemen in de kerk, als gij niet als slaven onder haar gezag u buigt, maar haar door uw zelfstandig geloof waarlijk dient, echt behoudend en liberaal tegelijk, door de naleving van Paulus' grondstelling 'alle dingen onderzoekende en het goede behoudende.'

Zoo werd de strijd voor de bedreigde vrijheid aangebonden. Er zouden weldra ernstiger slagen op dat terrein geleverd moeten worden.

Een sinds lang verwaarloosd maar nog niet uitdrukkelijk opgeheven of herzien reglement op het godsdienst-onderwijs in het Evangelisch-Luthersch Kerkgenootschap bepaalde in zijn art. 5: 'Tot handleiding bij het leerstellig onderwijs zal men zich bedienen van leerboeken, uit den schoot der Evang.-Luth. Kerk oorspronkelijk, of met goedkeuring van de synode of, onder derzelver toezicht van de Synodale commissie voorzien.' De vooruitgang op theologisch gebied had reeds lang aan leermiddelen van anderen aard behoefte doen gevoelen en genoopt daarvan gebruik te maken. De Synodale commissie, beducht dat daardoor het geloof, waarin de Evang.-Luth. kerk steeds haar kracht had gevonden, schade zou lijden

en eene onverschilligheid jegens haar in de harten der jeugdige leden mocht geboren worden, welke op eindelijk verval van hunne kerk moest uitloopen, hield aan de in hare schatting afvalligen plotseling het te kwader ure uit den slaap gewekte art. 5 der verordening als een bedreiging voor. En erger dan dat. Door samenstemming van een derde der ter vergadering aanwezige leden werd een proponent, die op het examen getoond had aan de wetenschappelijke eischen te voldoen en bereid was de hem voor te leggen formule te onderteekenen, afgewezen en daarbij uitdrukkelijk erkend, dat de reden van afwijzing gelegen was ‘in iets anders’ dan de gebleken zwakheid in een of meer vakken. Geloofsvervolging in optima forma dus. In de jaren 1872 en 1873 vielen deze gebeurtenissen voor. Het zaad, in 1868 uitgestrooid, bleek welig opgeschoten. Weer was het de tijd voor Loman om het harnas aan te schieten. Als praeadviseerend lid der Synode stelde hij in hare vergadering van 1873 de Synodale commissie in staat van beschuldiging en aan het haar controleerend oppercollege gaf hij in overweging, wat de leermiddelen betrof, gezegde commissie uit te noodigen, zich in het vervolg stiptelijk te houden binnen de grenzen harer bevoegdheid, en het verouderde reglement, waarvan zij misbruik had gemaakt, onmiddellijk officiëel buiten werking te stellen; en, wat de afwijzing betrof, al vast het reglementaire ‘een derde’ te vervangen door ‘de meerderheid’, en voorts zoodanige maatregelen te nemen, als hare wijsheid zou wenschelijk oordeelen om ongerechtigheden, als waarvan de geëxamineerde het slachtoffer geworden was, voor het vervolg onmogelijk te maken. In een gemotiveerd praeadvies geschiedde dit. Het geschiedde in dezelfde vergadering, die ook naar andere aanleidingen over de geloofsvrijheid in de Luthersche kerk voor de eerstvolgende toekomst beslissen zou. Van conservatieve zijde was een aanklacht ingekomen tegen vrijzinnige predikanten, die beschuldigd werden ‘te spelen met een en gelofte.’ Dit had Jhr. J. de Bosch Kemper en in aansluiting aan hem Mr. F.F. Karseboom genoopt aan te dringen op een officiëele verklaring aangaande wat van de predikanten in het Luthersch Kerkgenootschap werd geëischt, en dat met indiening van nieuwe conceptonderteekenings-formules. De Bosch Kemper's voordracht en voorstel daartoe had het licht gezien onder den titel: ‘*Het*

toezicht op de Evangelieprediking door de Kerkbesturen.' Een polemische litteratuur van zekeren omvang had dientengevolge zich ontwikkeld. Voorstanders van vrijheid en gezag waren tegen elkaar in het krijt getreden. In een nadere verdediging van 'de vrije Evangelieprediking' gaf Jhr. de Bosch Kemper een overzicht van de strijders in beide gelederen.[1)] Ook Loman vond in het conflict aanleiding tot het houden van een voordracht over 'de Modernen als middenpartij', waarin hij de vraag beantwoordde: Wie zijn onze bestrijders en wat leggen zij ons te laste? De linkerzijde nog meer dan de rechterzijde stond hij daarbij te woord, de ultra's, die hem schenen uit te noodigen de kerkelijke vanen te verlaten. Tegenover hen verklaarde hij: 'Alle edele en machtige drijfveeren van ons gemoedsleven vereenigd en als in één beeld te zamen gevat noemen wij onze godsdienst.' 'Waarom,' vroeg hij, 'zouden wij, door het prijsgeven van den christelijken naam, onze gemeenschap verbreken met de ernstige vromen van alle tijden en landen, die, op het voetspoor der eerste christenen, voor hun leven de reinste en schoonste wijding hebben gezocht in belangelooze menschenliefde, overtuigd dat in zulk streven ons menschen het waarachtig ideaal is voorgehouden?' 'De kerk,' verzekerde hij, 'dat zijn wij! Het hangt er maar van af, of wij onzen ijver, onze intelligentie willen aanwenden om de inrichting onzer kerk aan ons modern bewustzijn te doen beantwoorden. Indien wij ons in de kerk willen laten gelden, dan, het verledene staat er ons borg voor, zal zij ons laten gelden.' Zoo werd er van weerskanten gepleit. Het gevolg was, dat de adressanten op hun aanklacht ten antwoord ontvingen: 'De Synode, geen onbeperkte leervrijheid wenschelijk achtende, verlangt evenmin uitsluiting van hen, die de leer, vervat in de symbolische boeken van de Luthersche Kerk, slechts in zooverre meenen te kunnen aannemen, als die met Gods woord overeenstemt.' Het scheen een actualiteits-politiek, die dit antwoord had in de pen gegeven. Toch lag de nadruk op het tweede gedeelte. Immers aan den afgewezen proponent werd te kennen gegeven, dat de onderteekening der verklaring aan zijn eigen geweten was overgelaten. Ten opzichte van de leermiddelen werd het beperkende art. 5 buiten werking ge-

1) 1873, bl. 7 vg.

steld. Het spel der Synodale commissie was verijdeld, en toen in 1874 in een schrijven ‘aan de leden van het Evangelisch. Luthersch Kerkgenootschap in het Koninkrijk der Nederlanden’ van de houding der Synode nader rekenschap gegeven werd, eindigde het stuk met de verklaring: ‘Bij al het groote en gewichtige verschil, dat ook in ons midden bestaat, zijn wij geheel eenstemmig, dat in deze tijden eene bloot uiterlijke handhaving der ware kerkleer, al was zij in den tegenwoordigen toestand mogelijk, niets zal baten, wanneer de diepere oorzaken der verschillen niet wordèn weggenomen. Heiliging des gemoeds is hoofdzaak. De reinheid van hart, oprechte waarheidsliefde, heilige vredesgezindheid zijn de eenige middelen, door God verordend om tot eenheid des geestes en daardoor tot eenheid van leer te komen.’

Zoo was dus in de Luthersche Kerk de leervrijheid, wel niet door nieuwe wetsbepalingen gesanctioneerd, maar toch gehandhaafd op eene wijze, die voorshands geen nieuwe gevaren voor haar te duchten overliet. Aan Loman's waardig en krachtig optreden was dit succes mede niet voor een gering deel te danken. In antwoord op de vraag naar zijn beteekenis voor de theologie in Nederland mag allereerst gewezen worden op het feit, dat hij in het kerkgenootschap, waartoe hij behoorde, de deur heeft helpen openen, waardoor de resultaten van het voortgezet onderzoek, de vruchten der nieuwere godsdienstwetenschap, toegang hadden en den weg konden vinden tot menig daarvoor ontvankelijk hoofd of hart.

Een tweede feit, dat in verband met de gestelde vraag geconstateerd mag worden, is, dat Loman moedig een lans heeft gebroken voor het behoud der theologie in den kring der universitaire wetenschappen, of, zoo dit te sober klinkt, dat hij steeds pal gestaan heeft op zijn post als wetenschappelijk theoloog, waar het er op aankwam de waarde zijner wetenschap te verdedigen.

De lezers van dit Tijdschrift herinneren zich zijn *Oratio pro domo* in den jaargang 1893. Hij bleef er trouw aan de beginselen, die hij reeds bijna twintig jaren lang in het openbaar had aanbevolen.

In 1875 was bij 's Lands regeering de herziening der Wet op het Hooger Onderwijs aan de orde. Het ingediende Wets-

ontwerp dreigde met opheffing der theologische faculteiten. Het onderwijs in de godsdienstwetenschap zou op zoodanige wijze met dat in de wijsbegeerte worden samengekoppeld, dat de theologie zelfs niet eens meer als zelfstandig deel van de litterarische faculteit voorkwam en een doctoraat in de theologie alleen niet meer verkregen kon worden. Zelfs wenschte de wetgever uitdrukkelijk aan de Regeering de bevoegdheid voor te behouden, dezen tak van Hooger onderwijs, als gold het een studievak van zeer ondergeschikt belang en voor weinigen aantrekkelijk, slechts aan ééne Academie op te nemen. Hier kon dus van achterstelling, zoo niet van geheele verbanning der godsdienstwetenschap sprake zijn. Toen dit gevaar dreigde, richtte Loman met een honderdtal medeonderteekenaren zich met een uitvoerig request tot de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij trad op als pleitbezorger, niet voor de rechten en belangen van eenig kerkgenootschap in het bijzonder, maar voor alle gezamenlijk, en wel als instellingen, bij wier gezonde ontwikkeling Staat en Maatschappij het hoogste belang hebben. Naar zijn innigste overtuiging zou Nederland zich roekeloos berooven van een der hechtste steunsels zijner rust en welvaart, indien het iets prijsgaf van den zegenrijken invloed, dien het door het universitair onderwijs rechtstreeks op de kerk en langs dien weg op de maatschappij zelve, waarin de kerk een zoo belangrijke plaats inneemt, kan uitoefenen. Bestond het voornemen aan de Nederlandsch-Hervormde Kerk de gelden te verstrekken, die vroeger door de Regeering voor de theologische faculteiten aan de drie universiteiten werden besteed, en zoo noodig zelfs dat cijfer te overschrijden, tegen dit stelsel van subsidiëering eener bijzondere kerkelijke school meende de requestrant met nadruk zijn stem te moeten verheffen. Naar zijn oordeel zou daardoor een drievoudig onrecht worden gepleegd, en wel tegenover den Staat, door een ongeoorloofd gebruik van 's lands gelden; tegenover het Universitair onderwijs, door het te verminken; tegenover Kerk en Maatschappij, door ze onbeschut te laten voor den verduisterenden invloed van de secte-school; waarbij nog kwam, dat bij den haar beroerenden en naar het scheen met ontbinding bedreigenden strijd de toekomst der Nederlandsch-Hervormde Kerk hachelijk en onzeker was en zij mitsdien minder dan ooit geschikt kon worden

geacht om een gewichtig deel van de taak, te voren aan de hoogste Staatsmacht opgedragen, te aanvaarden. Zoolang de Grondwet aan de Regeering de zorg voor het openbaar onderwijs opdroeg, moest, meende hij, dit voorschrift door haar worden nageleefd naar zijn vollen omvang en volledige strekking. In ons vaderland, waar de godsdienstige en kerkelijke beweegredenen een zoo belangrijke plaats innemen, mocht allerminst de Staat verstoken zijn van het kalme en gelijkmatige licht, dat het academisch onderwijs ook over dit bij uitnemendheid gewichtig maatschappelijk belang kan verspreiden. Geen Kerkgenootschap hier te lande, dat voor de opleiding zijner leeraren de hulp der wetenschap onnoodig acht. Geen Christelijke of Israëlietische gezindte ook, of zij telt in haar midden mannen, die een sieraad zouden zijn voor de faculteit der godsdienstwetenschap, aan de vaderlandsche universiteiten vertegenwoordigd. De Regeering, die het oog gevestigd houdt op die veelzijdige behoeften en krachten, en op onbekrompen wijze zich kwijt van de op haar rustende zorg, zou aan de faculteit van godsdienstwetenschap een zoodanige strekking en inrichting kunnen geven, dat zij voor de geheele maatschappij hare weldadige werking niet kan missen, al is het ook dat, evenals bij het openbaar lager en middelbaar onderwijs, niet alle kerkgenootschappen rechtstreeks en aanstonds die werking in gelijke mate voor zich begeeren en ondervinden. Op grond van deze en dergelijke overwegingen drong hij er op aan, dat aan alle Lands-Universiteiten het bestaande theologisch onderwijs uitgebreid, immers meer met de hedendaagsche eischen der godsdienstwetenschap in overeenstemming gebracht en dientengevolge meer algemeen bruikbaar gemaakt zou worden, en dat behoudens hetgeen de Kerkgenootschappen op grond van verkregen rechten mochten kunnen eischen, geheel gebroken werd met het stelsel van subsidiëering van kerkelijke scholen, feitelijk aan de zorg en het toezicht van den Staat onttrokken.

Het is bekend, hoe uit de debatten in de Tweede Kamer een regeling te voorschijn kwam, waarbij aan de Nederlandsch-Hervormde Kerk vergund werd voor rekening van den Staat aan elke Universiteit een paar hoogleeraren aan te stellen voor het onderwijs in de meer bijzonder kerkelijke vakken, terwijl aan de rijksprofessoren in de theologie een programma

van werkzaamheid werd voorgelegd, dat tusschen een zuiver wetenschappelijke regeling en eene pour le besoin de la cause het midden hield. Deskundigen hadden op dit laatste niet weinig aan te merken. De Hoogleeraar Rauwenhoff wist in de lijst der volgens de Wet van rijkswege te doceeren vakken den draad van een geregelden gedachtengang niet te ontdekken. Dr. Ph.R. Hugenholtz noemde het programma zeer gebrekkig, een vreemd, zonderling samenstel. Maar bij eenigen goeden wil kon de doode letter met den vereischten geest worden bezield. In elk geval was de theologie als universitaire wetenschap gered en had het beginsel van scheiding tusschen Kerk en Staat gezegevierd. Loman althans vond later reden tot den juichtoon: ‘Hier in het klassieke land der vrijheid moest voor het eerst de gedachte aan eene geseculariseerde theologie opkomen; hier moest de overtuiging algemeen ingang vinden, dat geene wetenschap, dus ook niet die, welke ten doel heeft den godsdienst te leeren kennen, onder eenige vreemde voogdijschap mag staan; hier moest dit denkbeeld voor het eerst tot daad worden door het ontstaan aan 's lands hoogescholen van eene theologische faculteit, door geen banden meer aan eenig kerkgenootschap verbonden.’

Intusschen gold deze jubel de erkenning van het beginsel. Maar op de toepassing daarvan was hij nog allesbehalve gerust. Dat ook bij de inrichting van het onderwijs en bij de keus der daarmee te belasten personen niet zekere accommodements avec le ciel zouden getroffen worden, niet onder den invloed der traditie met de eischen der practijk meer rekening zou gehouden worden, dan een eerlijke toepassing van het nieuwe beginsel gedoogde, hij was er weinig zeker van. Steeds bleef hij daarom de werkelijkheid toetsen aan radicale eischen.

Toen, nadat de wet eenige jaren in werking was geweest, theologen in 1878 te Amsterdam vergaderden, stelde hij in hun midden de vraag: ‘Hoe moet het universitair onderwijs in de godsdienstwetenschap worden hervormd, om te beantwoorden aan de eischen van de hedendaagsche maatschappij?’ De invoering en de uitvoering der wet achtte hij twee. De scheiding tusschen Kerk en Staat wenschte hij volkomen te zien. Zoowel de aanstaande rabbijn als de priester, zoowel de predikant, Hervormd, Luthersch of Doopsgezind, als de catechiseermeester moest zijn opleiding kunnen vinden aan

onze universiteiten. De eisch der maatschappij is: geef mij onderwijs in godsdienstwetenschap, zonder kerkelijke consideratie. De macht van den godsdienst is niet een anti-sociale; veeleer is de godsdienst het cement der maatschappij, daarvan kan men dus alleen het goede wachten. Maar het is de Kerk, die het ons, zonen van eenzelfde vaderland, onmogelijk maakt ééne natie te zijn. Met haar moet dus worden gebroken. Met het oog op deze waarheden achtte hij het niet in het belang der theologische wetenschap als dienares der maatschappij, dat uitsluitend protestantsche hoogleeraren worden aangesteld. Bij een onpartijdige inrichting der theologische faculteit zou de maatschappij het meest gebaat worden. Wetenschappelijke eischen, niet eischen van kerkelijke gezindte moesten worden gesteld. Aan den onwaren toestand, dat de officiëele wetenschap zich dienstbaar stelt aan eenig kerkgenootschap, moest een einde komen. Voorgoed diende het spooksel te worden uitgedreven: de theologie voor de kerk.

Dat als het essentiëele der godsdienstwetenschap algemeene geschiedenis der godsdiensten en wijsbegeerte van den godsdienst in de wet waren neergelegd, gaf Loman moed voor de toekomst. Het wezen der geseculariseerde theologie was daarmee erkend. Als nu een al te enghartige en aan de vroegere toestanden te zeer aansluitende uitvoering der wet hare goede werking voor de maatschappij maar niet kwamen verstoren. Loman idealiseerde deze laatste graag en zweefde dan in beminnelijk optimisme soms hoog boven de werkelijkheid. Hij was zich daarvan wel bewust en sprak in dat verband van zijn Utopia. Men neme zijn Oratio pro domo ter hand. ‘Wie onzer,’ - heet het daar, - ‘wie onzer geen volslagen vreemdeling is in de geestesbeweging van onzen tijd, weet dat de godsdienstwetenschap met steeds gewisser schreden zich naar hetzelfde ideaal van historische en philosophische zekerheid uitstrekt, waarheen alle moderne wetenschappen streven, en hij zal niet langer aarzelen aan de theologie, die zich met de aldus omschreven godsdienstwetenschap homogeen verklaart, het brevet van bevoegdheid uittereiken. Van bevoegdheid namelijk om zich met het probleem van den godsdienst bezig te houden en er van acadedemische leerstoelen licht over te ontsteken ten behoeve van de maatschappij. Immers, het woord “religie” moge een groot woord zijn, achter dat woord schuilt een ontzettende

realiteit, eene realiteit, die de geschiedenis van ons geslacht vergezelt en bezielt, beheerscht en verklaart, beurtelings haar afgrijselijk en verrukkelijk maar in elk geval belangrijk maakt; eene realiteit, die wel verre van op zijde geschoven of krachteloos te worden gemaakt door hen, die haar meenen te moeten loochenen, veeleer ten gevolge van die pogingen telkens weer op den voorgrond zich dringt en in sterker licht treedt; eene realiteit eindelijk, die nog heden ten dage de eenvoudigste zielen zoowel als de verhevenste geesten boeit en nooit ophoudt het nadenken te prikkelen van allen, die willen doordringen tot den wezenlijken grond van ons nationaal en internationaal recht, van onze zedelijkheids- en beschavingsbegrippen, van onze politieke en sociale theoriën.'

Het mysterie van de individualiteit moge ten slotte onverklaard blijven, de individuen hebben er toch behoefte aan om, als de longen door in- en uitademing, met de wereld daarbuiten gemeenschap te onderhouden. Door uitwisseling van gedachten verkrijgt het subjectieve geestesleven zekere mate van objectiviteit en wordt het voorwerp van wetenschap, eener wetenschap, die problemen stelt, tot welker oplossing de menschelijke natuur telkens van nieuws en zonder ophouden zich getrokken voelt. 'Er is geen door de wetenschap bewezen waarheid, geen door de ervaring geconstateerd feit, waarvan wij voor de ontwikkeling van onzen inwendigen mensch en onze oriënteering in deze onze wereld, die de onze en toch zoo vol raadselen is, zooveel te danken hebben, als aan het geheimzinnig ideaal, dat ons in verre verte en op onbereikbare hoogte wordt voorgehouden en als met magnetische kracht geheel onze ziel naar reiner sferen optrekt, waar zij weet, dat haar beter vaderland, haar eigenlijk tehuis is'. Voor de theologie dus plaats aan de universiteit, dit staat voor Loman vast. Een Staat, die als een Gallio van de dingen der religie zich niets aantrok, zou er als Gallio de gevolgen van ondervinden. Ook op dit gebied heeft het laissez faire geen reden van bestaan. Elk anti-theologisch sarcasme verliest hier zijn recht. Maar de bestaande theologische faculteiten geleken op een haar op die van vóór de nieuwe wet. Ook hebben soms bij benoemingen niet zuiver wetenschappelijke motieven zich laten gelden. Het advies der Amsterdamsche faculteit van 1878, aandringende op zoodanige inrichting van het theologisch

onderwijs, dat allen, onverschillig tot welke godsdienstige gezindte zij behooren, er kunnen vinden, wat de theologie als wetenschap hun voor hunne betrekking in kerk en maatschappij geven kan, aandringende op uitbreiding van het personeel door toevoeging van catholieke en joodsche docenten, was zonder werking gebleven. De secularisatie der godsdienstwetenschap aan de academie was dus nog niet ten volle werkelijkheid geworden, het spooksel ‘de theologie voor de kerk’ nog niet voor goed uitgedreven. Opheffing der theologische faculteiten en indeeling der leervakken bij de litterarische faculteit zou als geneesmiddel erger bevonden kunnen worden dan de kwaal. Toch dienen ze zoo te worden ingericht, dat hare zegenrijke bestemming voor geheel de maatschappij, voor de geheele bevolking, christenen en joden, catholieken en protestanten, vromen en vrijdenkers, als uit de trekken harer in het academisch instituut geteekende physionomie te lezen staat. Loman denkt daartoe aan mogelijke verbeteringen, zonder dat tot wetsherziening behoeft te worden overgegaan. Indien eens specialisten werden aangesteld in vakken als daar zijn: algemeen kerkrecht, patristiek, kerkelijke archaeologie, geschiedenis der hiërarchie, der conciliën, geschiedenis van het Jodendom na de invoering des Christendoms, geschiedenis en verklaring van den Talmud en dergelijken. Men kon beginnen met jeugdige geleerden als privaat-docenten of extraordinarii. Wellicht waren er als in Engeland en America vermogende vrienden der wetenschap, die fundatiën zouden willen stichten tot bevordering van zoodanige uitbreiding. Zoo zou de universeele strekking van het academisch theologisch onderwijs openbaar worden. In stede van verminking door terzijdestelling van de wetenschap der wetenschappen werd integendeel een merkbare schrede voorwaarts gedaan in de richting harer volkomene secularisatie en vruchtbaarmaking voor de maatschappij. En tevens zou zoo een band van eenheid gelegd worden om de velen, die schoon kerkelijk gescheiden toch burgers zijn van hetzelfde vaderland. Telkens en telkens voelde Loman zich weer heen getrokken ‘naar dat geheimzinnige land van droomen en idealen’, telkens en telkens weer komt er over hem ‘als een gevoel van heimwee naar het hemelsche Utopia’. Het mocht er voorloopig nog incomfortable genoeg uitzien, zijn ‘dwaze verbeelding’ zag

er niettemim een modelhuis voor de toekomst in. Hiervan was hij zeker, dat de theologie, natuurlijk de tot godsdienstwetenschap herborene, om het even of men haar al dan niet een eigen faculteit aanwees, de centrale positie in het hooger onderwijs zou heroveren, die haar wegens de centrale beteekenis der religie voor ons persoonlijk en maatschappelijk leven van rechtswege toekomt.

Heb ik ongelijk, wanneer ik beweer, dat waar het beeld van Loman naar zijn beteekenis voor de theologie in de herinnering wordt opgeroepen, niet in de allerlaatste plaats gedacht moet worden aan den beslisten en volhardenden ijveraar voor een volledige geseculariseerde godsdienstwetenschap bij het Hooger onderwijs aan 's Rijks Universiteit?

Maar dit alles is slechts van formeelen aard. Wegen te banen komt te pas, als er langs die wegen ook het een en ander vervoerd moet worden. Welke was de inhoud der theologie, waarvoor Loman burgerrecht vroeg? Met welke resultaten heeft hij persoonlijk het materiaal zijner wetenschap verrijkt?

Hier mag ik, gedachtig aan den aard van het tijdschrift, waarvoor deze regelen bestemd zijn, wat ik ter beantwoording dier vragen heb mee te deelen onder twee hoofden rangschikken. Er zijn resultaten, die rechtstreeks de groote menigte te stade komen, en andere, die geregistreerd worden in de jaarboeken der geleerden of bewaard worden in voor weinigen toegankelijke bibliotheken. Er zijn studiemannen, die als middelaars dienst doen tusschen Minerva en de aardbewoners, als trechters, waardoor de hemelsche wetenschap de aarde bereikt. Zij ontvangen slechts om te geven. Het geleerde te maken tot het gemeengoed van allen is hun bijzonder talent. Anderen bepalen zich tot streng wetenschappelijk werk, minutieuse onderzoekingen, verheven beschouwingen. Zij zijn als de mijnwerkers in de diepte, of als de leidekkers op den toren, van alledaagsch gezelschap verstoken, ver van den beganen grond. Loman behoorde tot de eenen zoo wel als tot de anderen. Schoon niet populair in den lageren zin van het woord voelde hij zich toch steeds aangetrokken door de gelegenheid om te spreken tot de schare, die de wet niet kent. Gaarne vereenigde hij zich met vakgenooten tot het

houden van voordrachten of besteeg hij hier en daar op eigen verantwoordelijkheid de catheder. Tijdschriften van populairtheologischen aard deden niet te vergeefs een beroep op zijn pen. En immers ook *De Gids* vult zijn kolommen niet ten dienste van vakgeleerden? Maar ter anderer zijde besteedde hij zijn uren aan de meest speciale detailonderzoekingen, waarvan hij in uitsluitend voor theologen bestemde bladzijden de uitkomsten meedeelde en rekenschap gaf. Daarom, rangschikken onder twee hoofden. Over het meer algemeene en het meer bijzondere van Loman's theologisch-wetenschappelijken arbeid een enkel woord.

Als welgehumeurd, humaan en toch snijdend polemicus had hij ter nauwernood zijns gelijke. Oudere lezers van dit tijdschrift herinneren zich, hoe hij in 1866 onder den titel *Een apologetisch kunststuk* met prof. Rutgers, in 1877, schrijvende over *Spraakverwarring*, met prof. Doedes afrekende. Ook *Een nieuw middel tot verzoening van geloof en wetenschap*, naar aanleiding van wat prof. Prins schreef over ‘de realiteit van 's Heeren opstanding uit de dooden’, in 1861, was van polemischen aard. Men kan er bijvoegen de teekening van den ouden Heer Chantepie de la Saussaye als *Een alleen staand strijder*, een jaar te voren. De enkele herinnering kan hier volstaan, maar mocht niet achterwege blijven, waar het geldt Loman's invloed op de theologie van Nederland aan te wijzen. Een getuigenverhoor en een rechtspraak, als waaraan de voor het forum der groote menigte gedaagde vertegenwoordigers van traditioneele, naar Loman's schatting geantiqueerde richtingen zich moesten onderwerpen, kunnen aan die richtingen geen goed hebben gedaan. Zooal verlies van eenige veeren de vogels niet belette verder te vliegen, de toeschouwers kregen ontegenzeggelijk den indruk, dat zij getroffen waren door 's jagers lood. Daartegenover werd dan in 1870 Baur aan den volke voorgesteld als de historicus bij uitnemendheid, waardig een Huygens-medaille te ontvangen wegens alle anderen te bovengaande verdienste voor de wetenschap der laatste vijfentwintig jaren. Dit getuigenis, bezegeld door persoonlijke herinneringen, richtte zeker niet te vergeefs de oogen van het publiek naar het licht, dat uit Tubingen voor de theologen is opgegaan. Indien Loman zich rangschikte onder degenen, die de resultaten der nieuwere weten-

schap aanvaardden en niet terugdeinsden voor een consequente toepassing er van op theologisch gebied, ja, zoo hij een aanvoerder was in het leger der zoodanigen, de beslistheid, waarmede hij de wapenen keerde tegen de handhavers der traditioneele vesten, de warmte, waarmede hij de banierdragers van het nieuwe zijn hulde bracht, ze kunnen niet zonder invloed gebleven zijn.

Het is hier de plaats niet dit in bijzonderheden uit te werken, een opsomming te geven van al Loman's populairtheologische verhandelingen, zelfs niet voor zoover ze in dit tijdschrift verschenen zijn. In de behoefte aan een algemeen overzicht en een daarop berustende karakteristiek zal een elders verschijnende biographie voorzien. Slechts zij hier herinnerd aan de leeringen, die het meest van algemeene strekking zijn en het lichtst heur weg vinden onder een niet in bijzonderen zin theologisch geschoold publiek.

Toen ruim dertig jaren geleden Opzoomer *De Godsdienst* schreef, trok Loman een parallel tusschen deze ‘pleitrede voor denkenden’ en de *Reden über die Religion* van Schleiermacher. Die viel zeer ten voordeele van den laatsten uit. Het kwam hem voor, dat Opzoomer's boek er door gewonnen zou hebben, als de schrijver zich niet geroepen gevoeld had als patroon der moderne predikanten op te treden en niet had toegegeven aan den onwil, opgewekt door de persoonlijke aanraking met hunne bestrijders. Maar overigens achtte hij het een nobele verwezenlijking eener nobele gedachte. Scheen het grooter deel der gevierde publicisten het voor weinig gedistingeerd te houden nog veel notitie te nemen van den godsdienst, nu zooveel belangrijke onderwerpen aan de orde zijn, de veelzijdige Utrechtsche geleerde had het niet beneden zich geacht de door velen miskende zaak met warmte te omhelzen. ‘Ja, al was zijn gansche verdienste saam te vatten in het enkele: non desperavit de religione, “hij heeft aan de zaak der godsdienst niet gewanhoopt,” dat getuigenis reeds zou hem in mijn oog op benijdenswaardige wijze *distingeeren* en hem de burgerkroon waardig maken.’ Dit tweeledig oordeel is kenmerkend.

Waardeering van den godsdienst met vermijding van elk exclusivisme, daarvan heeft Loman het geheim verstaan. En was hij al niet dogmaticus noch religions-philosoof, zoodat hij een school kon

vormen als Scholten of Hoekstra, hij heeft wel zooveel ware en waardige volzinnen over tot die vakken behoorende onderwerpen gestrooid door zijn menigvuldige voor het groote publiek bestemde verhandelingen, dat van invloed op dat publiek sprake wezen kan. En dan in beide deze richtingen: hij heeft van vroomheid getuigd en hij heeft verdraagzaamheid aanbevolen.

'Al is het wezen Gods voor ons onbeschrijfelijk, ondoorgrondelijk, onuitsprekelijk, dat wij met dat woord niets anders bedoelen dan het hoogste zelf, de samenvatting van alle idealen, de volmaaktheid, waarnaar de menschheid in haar geheel door alle eeuwen henen gestreefd heeft en te streven heeft, daaraan behoeven wij geen oogenblik te twijfelen.'

'Een woord in de plaats van dat eeuwenoude "God"! en dat wel, omdat men zich niet meer kan vinden in het bestaande geloof aan God! Zonderling inderdaad! Alsof dat woord niet beter dan eenig ander geschikt ware ons te verplaatsen in een kring van gedachten en gewaarwordingen, van wenschen en aspiraties, waarvan wij met onbedriegelijke gewisheid kunnen zeggen: het zijn de beste, die in ons kunnen opkomen! Alsof wij ons te schamen hadden onze minderheid te erkennen tegenover die duizendmaal omschreven en toch nimmer waarlijk beschreven macht, welke wij niet kunnen loochenen zonder aan ons streven zijne idealiteit, aan geheel ons leven zijne beteekenis te ontnemen'.

'Al ons denken en gevoelen, al ons zedelijk willen en streven ontleent zijn eigenaardig menschelijk cachet aan den godsdienst, dat is, aan die centrale macht in den mensch, die hem tot een levend deel van het geheel maakt en hem met de onbedriegelijkheid van het instinct doet gevoelen, dat de pols van het Oneindige, van het Alleven in hem slaat, dat hij met al zijn genietingen en ontberingen, met al zijn zoeken en strijden, met al zijn weten en willen, met al zijn denken en peinzen gedragen wordt door den grooten stroom, die als de adem des levens het al vervult.'

'Zelfs zij, die noch aan anderen noch aan zichzelven willen bekennen, dat zij zoo iets als godsdienst in zich toelaten, zelfs zij, die het in strijd achten met het betamelijk gevoel hunner menschenwaarde om voor iemand, ware het ook een God, te buigen: zelfs zij hooren zonder twijfel van tijd tot

tijd andere stemmen in zich dan die van een alledaagsche, gelijkvloersche, huisbakken moraal. Ook over hen komt nu en dan eene aanblazing uit hooger en reiner sfeer, een adem van heilige, hemelsche geestdrift, een gevoel van zalig welbehagen, eene verrukking waarin al de schuldelooze vreugde van het kind met den vollen ernst van den tot daden geroepen man tot één geheel samensmelt en die, zij weten zelven niet hoe, hen ontvoert aan den kring hunner gewone gedachten, zorgen en berekeningen.'

Hoe? Men zal in naam van beschaving en vooruitgang den godsdienst veroordeelen, den machtigsten hef boom tot menschelijke ontwikkeling smadelijk verwerpen, alleen omdat van dien factor door velen een onvoegzaam gebruik werd gemaakt? Maar met hetzelfde recht zou men het vuur uit onze huizen volstrekt kunnen gaan verbannen om alle brandgevaar te voorkomen... Daarom is dan ook alle principiëele strijd tegen den godsdienst als zoodanig met onvruchtbaarheid geslagen. Alleen daar, 'waar het geloof aan den adel van ons geslacht onzen hervormingsijver bezielt, kan de strijd tegen bestaande godsdienstvormen tot een goed doel leiden, maar dáár is dan ook die ijver een waarlijk religieuze. De geestdrift voor het nog altijd niet uitgesproken doel van alle menschelijke ontwikkeling, de brandende ijver voor den vooruitgang van humane beschaving, al laat zich deze laatste vooralsnog niet in een kort begrip samenvatten, het heilig dwepen met het onuitsprekelijk ideaal van een menschenmaatschappij, waarin de vrijheid der individuen slechts dient tot verhooging van den welstand des geheels, dat alles, het is van den waren godsdienst niet alleen onafscheidelijk, het maakt daarvan de kern, het hart, de ziel uit.'

Ziedaar eenige aanhalingen uit het derde van Loman's artikelen over *Het onuitsprekelijke*, waarvan de conclusie ongeveer kan worden saamgevat in de door hem geformuleerde variatie op Goethe's bekende spreuk:

> 'Wie godsdienst heeft, hij kan desnoods èn kunst èn wetenschap ontberen;
> Wie godsdienst niet bezit, wat baat hem alle wetenschap en kunst.'

Ze geven slechts uitdrukking aan de doorloopende stemming

van den auteur. ‘Uw godsdienst’, heet het elders, ‘wat is ze anders dan de grond uwer geestdrift voor al wat goed en schoon, voor al wat edel en rein mag heeten? Uw godsdienst wat is ze anders dan de stille maar onweerstaanbare macht, die u drijft naar een hoogheerlijk en hoogheilig ideaal, waarvan de werkelijke wereld de zuivere omtrekken u nimmer heeft te aanschouwen gegeven?’

‘De hoogste bevrediging, den vollen eisch, verkrijgt ons leven eerst door daden, waartoe het hart, de liefde, de Ahnung, de geheimzinnige geestdrift voor het nog ongeziene en nog nimmer bereikte goede en schoone, de onbegrepen, uit de onpeilbare diepten van ons wezen opwellende inspiratie ons bewegen moet.’ ‘God... onze gedachten verwarren zich, worden verbijsterd, als ze Hem willen vatten en beschrijven. Zijn bestaan buiten ons, zijn van den menschengeest onafhankelijke persoonlijkheid, wij kunnen ze evenmin bewijzen als wegdenken. Zonder God ontzinkt aan ons weten zijn éénheid, aan ons wezen zijn grond. Al de schatten onzer kennis, al de ervaringen van ons hart, al de zegeteekenen in den strijd des levens behaald, bergen wij in het heiligdom onzer godsdienst en zoo bezitten wij ze eerst recht. Zoo eerst worden ze ons onverliesbaar eigendom, zoo eerst vereenzelvigen zij zich met ons wezen, zoo eerst voelen we ons één met het groote geheel, dat wij Gods wereld noemen.’ ‘Juist dan, wanneer ik mij verlies in die oneindigheid van ruimte, in die oneindigheid van alle eeuwen; juist dan, wanneer ik mij als niets gevoel onder de overmacht van het lot, onder de slaande hand van den tegenspoed, onder de zeisen des maaiers, die zelfs het allerdierbaarste niet spaart, onder de verdrukkingen en kwellingen van den dwingeland in mijn eigen lusten en hartstochten, juist dan voel ik mij orgaan van een hooger levensorde; juist dan voel ik mij zelfstandig burger van een eeuwig rijk; juist dan weerklinkt in mij het vreugdelied van het zalig kind, in wien de Allerhoogste een welbehagen heeft.’ ‘Wie de kracht der godsdienst in zich ontwaart, d.i. wie de heilige geestdrift voelt voor al wat waar is en goed en schoon, als de hoogere drijfkracht van zijn denken en handelen, die heeft een leven, dat waardig is om geleefd te worden; een leven, waarvan kracht uitgaat, zedelijke kracht, kracht van liefde, kracht die zaligt, niet alleen hèm zaligt, in wiens borst

die heilige vonk gloort, maar ook allen, die zich mogen verblijden in den weldadigen gloed, dien dat leven om zich heen verspreidt.' Op deze en dergelijke wijze wist Loman uitdrukking te geven aan wat Höffding noemt 'ein kosmisches Lebensgefühl' en tegelijk aan wat ten onzent werd omschreven als 'zedelijk idealisme.' En als de muze der poëzie vaardig over hem werd, dan zong hij:

Geef m', o God! U aan te hangen,
Als een kind zijn moeder doet;
Al mijn streven en verlangen
Is naar U, mijn hoogste goed.
In den nacht van zorg en smart
Klopt zoo stil en kalm mijn hart,
Mag ik, God! in Uw erbarmen
Rusten als in moeders armen.

Schuldgevoel houdt mij gescheiden
Van Uw vriend'lijk aangezicht;
'k Durf, ik mag mij niet verblijden
In de koestring van Uw licht:
Maar 't berouw, die heil'ge smart,
Voert terug naar 't Vaderhart;
Liefde omstraalt mij uit den hoogen,
Als uit zachte moederoogen.

Naarmate deze geloofsgetuigenissen minder geformuleerd zijn om een theorie te ontwikkelen over God en godsdienst, meer de spontane uitingen zijn van een man, die het leven van zijn tijd wenschte mee te leven, naar die mate zijn ze kostelijker bijdragen tot de kennis van zijn persoonlijkheid. Vroomheid en levensernst, die beide, uit elkaar voortvloeiende en elkaar schragende, heeft Loman aangeprezen, door woord en voorbeeld aangeprezen als te gader uitmakende het godsdienstig leven naar zijn innerlijk wezen, 's menschen hoogste goed. Indien dat woord en dit voorbeeld eenigen invloed hebben uitgeoefend op de engere of ruimere kringen, waarin men er kennis van vermocht te nemen, de denkbeelden heeft verhelderd, de sympathie heeft verhoogd, dan is door het meegedeelde openbaar geworden, van welken aard die invloed geweest kan zijn en in welke richting hij moet hebben gewerkt.

Waardeering dus van den godsdienst. En deze met vermijding van elk exclusivisme. Ook deze eigenaardigheid is karakteristiek.

Als eerevoorzitter van den Protestantendag te Deventer in 1880 riep Loman zijn hoorders toe: ‘Bondgenooten, bedenkt het wel: boven onzen Bond sta het Protestantisme, boven ons Protestantisme sta het Christendom, boven ons Christendom sta het Humanisme’. Merken wij dit woord aan als een tekst, zijn geheele literarische arbeid geeft er de toelichting van.

Boven den Protestantenbond sta het Protestantisme.

Niet in dezen zin, dat boven het partijbelang van den Bond het belang van het Protestantisme in het algemeen moet gaan. Deze herinnering ware overbodig. Maar als heenwijzing naar het gevaar, ‘dat wij in onzen Bond den eenigen waren vorm zien, waarin het Protestantisme zich kan belichamen’, ‘dat wij, die boven de partijen willen staan, door onzen Bond zelf ons tot eenzijdigheid laten verleiden en tot den rang van bentgenooten ons verlagen’. ‘Dat gevaar wordt bezworen door de juiste opvatting van het Protestantsch beginsel, als opbouwende, niet maar als vernielende kracht’.

En boven het Protestantisme sta het Christendom.

Reeds tijdens de Aprilbeweging vroeg Loman, nog predikant te Deventer: ‘Zouden wij ook wel doen, ons de pauselijke benoeming van bisschoppen hier te lande wat minder aan te trekken?’ In 1880, in datzelfde Deventer, verklaarde hij: ‘Het eenige wapen, dat ons, ook in den strijd met het roomsche exclusivisme voegt, is christelijke waardeering. Ik voor mij zou liever alle Protestantsche genootschappen, onzen Protestantenbond niet uitgenomen, zien te gronde gaan, dan genoodzaakt te worden, door mijne gemeenschap met hen ontrouw te worden aan het christelijk beginsel van humaniteit’.

En boven het Christendom sta het Humanisme.

In 1865, als voorzitter van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, begroette Loman in die Maatschappij een ‘christelijke’ stichting, en wel omdat zij ‘even als het Christendom van hare geboorte af een protest is geweest tegen alle beperking en uitsluiting, en in haar wetten en werken getoond heeft te willen streven naar dat echte humanisme, dat - ik zeg niet de christenen in tegenoverstelling van de niet-

christenen, maar: - den verheven Stichter van het Christendom in tegenoverstelling van alle andere godsdienststichters eigen was'.

Het bekende dilemma, door Strauss gesteld, ter sprake brengende, vroeg hij: 'Wat zullen wij aanvangen met een woord, dat alles en dus niets beteekent?' en liet hij er op volgen: 'Ons aansluitende aan de schare van Jezus' vrienden, voor wie het leven eerst leven wordt, als het gedragen en bezield is door de volkomene toewijding aan het hoogste ideaal, zullen wij zeker ons in goed gezelschap bevinden, en er ons niet al te zeer over verontrusten, als ons het recht op het dragen van den christennaam bij meerderheid van stemmen wordt ontzegd'. Niet alles dunkt hem christelijk wat den naam van christelijk draagt. Hij weet van christelijke volken, die er niet weinig bij zouden winnen, indien zij hunne beschaving en moraliteit met die van de een of andere nietchristelijke natie konden verruilen. 'Zelfs het trotsche Albion zou wel doen, zich niet volstrekt verheven te achten boven het onchristelijke volk, waarover the most gracious queen als keizerin gebiedt; het zou wel doen te luisteren naar destem van den godsdienstthervormer in het Oosten, als deze in het moederland komt met de vriendelijke opmerking: Gij zonen van Engeland hebt ons door tal van zendelingen tot uw christendom willen bekeeren: Eilieve! laat ons thans voor een wijle de rollen omkeeren; luistert nu ook eens naar ons en ziet toe, of de deugden in ons midden, onder den invloed van onzen alouden volksgodsdienst gekweekt, u niet tot navolging kunnen prikkelen, uwe eerzucht niet kunnen doen ontvlammen'. Niet ter bevrediging der nieuwsgierigheid alleen heeft de studie der vergelijkende godsdienstwetenschap dienst te doen, maar vooral om onzen blik op het menschelijke in den mensch te verscherpen en te verruimen en zoodoende ons ideaal van humaniteit en godsdienst te verheffen, gelijk immers het Christendom van zijn oorsprong af zijn voordeel gedaan heeft met de cultuurvormen, waarmede het in aanraking kwam. En wat het heden betreft, de signatuur onzer eeuw, 'de nivelleering der standen, de opheffing der privilegiën van adel en geestelijkheid, de voortgezette emancipatie van het slechts in naam vrije proletariaat, dat in ieder geval over zijn vrijheid nauwelijks de beschikking heeft, dit

alles, zoo in het oog springend karakteristiek voor onzen tijd, is in dezelfde mate gunstig voor het humaniteitsideaal.' In dien zin dan Humanisme boven Christendom. De cultuur der toekomst boven die van het verleden. '*Ons* ideaal is maar *ons* ideaal, maar het Christendom is het ideaal der godsdienstige menschheid'. Het Christendom zelf was en is niet maar een anti-heidensche en anti-joodsche beweging; in den loop der tijden met alle volken der aarde in aanraking gekomen, gaf het van het zijne en nam het van het hunne, werd rijker naar mate het anderen rijker maakte. Zoo verhief zich het christelijk ideaal met dat der menschheid. Op grond van deze historische waarheid werd ook den vrienden te Deventer toegeroepen: 'Ruimer en ruimer worde dan ook onze gezichtseinder, ons hart; hooger en hooger het standpunt onzer wereld- en levensbeschouwing. Vroeger te laag geplaatst om over de heggen heen te zien, die onze partij, ons genootsehap omgaven; later belemmerd door de muren, die ons van andere richtingen scheidden, verhieven wij ons langzamerhand tot de hoogte, van waar wij het Protestantsche arbeidsveld in zijn geheel konden overzien; en naarmate wij hooger klimmen vertoonen zich de Catholieken in helderder licht als onze mede-christenen. Welhaast zal ook de niet-christelijke wereld, ik zeg niet voor onze dweepzieke propaganda, maar voor onze waardeerende belangstelling geannexeerd zijn. En dit doende verliest onze protestantsche overtuiging niets van haar innigheid en gloed, maar die gloed wordt gelouterd, werkt verlichtend, verwarmend, zonder ons zelf en anderen te verteren'.

Leeringen, die het meest van algemeene strekking zijn en het lichtst heur weg vinden onder een niet in bijzonderen zin theologisch geschoold publiek, daarvan zouden wij melding maken, sprekende van Loman's beteekenis voor de vaderlandsche theologie. Ook de aard der leeken-theologie is geen onverschillige zaak. Zeg ik te veel indien ik beweer, dat leeringen als de hier met de eigen woorden van den auteur gememoreerde van alleszins heilzame gevolgen kunnen wezen voor ons christenvolk? en heb ik niet het recht den wensch uit te spreken, dat de invloed van het door Loman mondeling en schriftelijk over God en godsdienst gesprokene machtig moge bevonden worden, in de diepte en in de breedte tegelijk.

Onder theologie in engeren zin versta ik niet de locus de Deo in de dogmatiek, maar de theologie als veelzijdige wetenschap, zooals zij door de vakgeleerden pleegt beoefend te te worden. Wel is er University-extension denkbaar, wel vinden de resultaten van het onderzoek langs verschillende wegen toegang tot het groote publiek en brengen ze daar zekere belangstelling, bij wijlen zelfs groote emotie te weeg, maar de theologie in engeren zin is slechts voor de mannen van het vak. Tot die mannen behoorde Loman en hij heeft zich niet onbetuigd gelaten. Zijn professoraat legde hem de verplichting op, met meer dan een tak van hooger onderwijs zich bezig te houden, en op welk terrein hij zich ook ten dienste van zijn leerlingen bewoog, hij deed het steeds met eere en met succes. Maar bij voorkeur was hij toch beoefenaar van de oud-christelijke letterkunde als kenbron van de historie van het oudste Christendom. De ‘hypothese-Loman’ heeft zekere vermaardheid, zoo niet beruchtheid verkregen en van de ‘symbolische opvatting’ werd vaak gesproken in verband met Loman's naam.

De studie hier bedoeld is een bij uitstek moeilijke. ‘Dit boek is een raadsel, door God aan de menschheid opgegeven’, zeî indertijd Busken Huet van den Bijbel. Hij dacht vermoedelijk aan de Pentateuch-kritiek en de Synoptische quaestie, die ieder haar geschiedenis van omstreeks honderd jaren weten te verhalen. Maar schier geheel de oud-christelijke litteratuur vormt zulk een raadsel. ‘Diese Menschen lügen an einem fort, denn sie sind des Auffassens eines Wirklichen unfähig, weil es für ihren Geist alle Bedeutung verloren’, scheef Hegel, met het oog op het pseudepigraphisch karakter dezer litteratuur. Plaats en tijd van ontstaan der meeste geschriften, die haar samenstellen, is onzeker. Van litterarisch eigendom, die ongeschondenheid waarborgt, in die periode geen sprake. Ook vloeien Wahrheit und Dichtung er zoo ineen, dat de grenzen daartusschen ter nauwernood zijn aan te wijzen. En wat verloren ging is meer dan wat behouden bleef. Nietige fragmenten, verminkte citaten, titels alleen, ziedaar wat in vele gevallen slechts restte. Waar is de betrouwbare gids, die door zooveel ruïnes den weg vermag te wijzen, waar de antiquaar, die al dat gruis van gebouwen en ornamenten te schiften en het in puin gevallen geheel ook maar bij benadering te herstellen weet?

Tot die geheimzinnige wereld van den vóór-historischen christelijken tijd voelde Loman zich onweerstaanbaar aangetrokken. Wie geneigd was op dit gebied tot scepsis te vervallen of met een non liquet over de eerste periode des Christendoms heen te glijden, hij niet. De ongunstige omstandigheden, waarin hij persoonlijk verkeerde, ontmoedigden hem niet, noch benamen hem zijn zelfvertrouwen. Ja 't was of hij, van de hem omringende wereld afgesloten, in die geheimzinnige wereld van het verleden zich te meer thuis gevoelde. Zich gereedmakende tot een algeheele reconstructie der traditioneele voorstelling van de oud-christelijke geschiedenis, verklaarde hij aangaande zich zelven als den auteur der te schrijven bladzijden: ‘Minder dan iemand schijnt hij berekend voor eene taak, die in de eerste plaats den scherpen blik van gezonde oogen vereischt. Dat hem, die in de laatste jaren wegens het verlies van het gezichtsvermogen steeds bij zijne studie de dadelijke hulp van anderen noodig had, een onderzoek als het tegenwoordige buitengewone inspanning kostte, behoeft wel niet verzekerd te worden. Dat hij daarom voor eene onderneming als deze onbevoegd zou zijn, kan hij niet toegeven. Integendeel heeft hij de ervaring opgedaan, dat, sinds de zichtbare wereld voor hem werd gesloten, zijn vermogen om zich door anderen verhaalde gebeurtenissen voor te stellen, eer toe- dan afnam. Soms scheen het hem toe, alsof het lot, dat hem trof en dat hem noodzaakte in de schemering zijnen weg door het leven te zoeken, hem juist dit veld van onderzoek, waarover de dichtste nevelen verspreid liggen, zeer bepaaldelijk ter nasporing had aangewezen. Hoe het zij, tweeërlei kan hij met de meeste vrijmoedigheid uitspreken. Vooreerst dat hem de wordingsgeschiedenis van het Christendom nimmer zoo klaar heeft voor den geest gestaan als in de dagen, die voor hem nauwelijks dagen konden genoemd worden. Ten andere dat hij nimmer minder beschroomd is geweest dan thans om de uitkomsten van zijn onderzoek in het openbaar uit te spreken, niettegenstaande hij nimmer vóór dezen zich genoopt voelde, bij zijne mededeeling zoo ver van bestaande meeningen en voorstellingen zich te verwijderen.’

Die verwijdering was inderdaad, in sommige opzichten althans, bijzonder groot. Van de hypothese-Loman sprekende

pleegt men nu eens te denken aan de onderstelling, dat de Paulinische brieven, ook de tot nu toe uitgezonderde vier hoofdbrieven, alle onecht en van na-apostolische dagteekening zijn; dan eens aan het beweren, dat het evangelisch Christusbeeld geen werkelijkheid vertegenwoordigt, maar een figuurlijke voorstelling is. Deze laatste formuleering is een gebrekkige en berust op misverstand. In dit opzicht staat zij op ééne lijn met de beschuldiging, tegen de socialisten ingebracht, dat zij algemeene vereffening willen door verdeeling van goederen. Niet figuurlijke voorstelling als negatie van werkelijkheid werd bedoeld, maar in onderscheiding van werkelijkheid. Behoudens deze correctie waren onechtheid der Paulinische brieven en symbolisch karakter van het evangelisch Christus-beeld in hypothesi. Tusschen het een en het ander was verband. Dr. J. Cramer mocht als een bezwaar tegen de hypothese inbrengen, dat haar tweede deel het eerste van noode had, ofschoon Loman zelf verklaarde: ‘Ik geloof niet, dat het verband tusschen deze beide stellingen zoo innig is, als men gewoonlijk aanneemt.’ In elk geval werden beiden ongeveer terzelfder tijde voorgedragen. De jaargang 1882 van de ‘Stemmen uit de Vrije Gemeente’ bevatte het referaat over *Het oudste Christendom*, dat in de maand December daaraan voorafgaande gehouden was, en het Theologisch Tijdschrift van hetzelfde jaar begon met de publiceering der *Quaestiones Paulinae*.

In de verhandeling onder laatstgenoemden titel wordt een parallel getrokken tusschen de geschiedenis der critiek van het Vierde Evangelie en de Paulinische brieven. Late vermelding, schuchter gebruik, kunstmatige aanbeveling, bezwaarlijke kanonisatie, langdurige tegenspraak, aan het Vierde evangelie in de historie ten deel gevallen, de critiek heeft niet verzuimd die omstandigheden in verband met den inhoud van het geschrift als een afdoend bewijs van onechtheid te doen gelden. Wedervoer nu aan de Paulinische brieven eenzelfde lot en kunnen tevens aan den inhoud testimonia interna ten nadeele van de echtheid worden ontleend, dan moet, meent Loman, de conclusie dezelfde zijn. Aanvankelijk bepaalde hij zich tot de behandeling van de uitwendige geschiedenis en wel meer bijzonder van den Galaten-brief. In de jaargangen 1882 en 1883 van het Theologisch Tijdschrift

vond die een plaats. Naar de voortzetting in een bespreking van de argumenta interna liet hij zijn van nieuwsgierigheid brandende lezers vruchteloos verlangen. Was de tegenspraak hem te machtig? Was zijn zelfvertrouwen geschokt? 't Zou niemand bevreemd hebben. Geleerden van naam noemden zijn ondernemen ‘tollkühn’ en zijn hypothese een ‘todgeborenes’ kind. Toch verhief hij in 1886 andermaal zijn stem, maar ook toen weer om aan de uitwendige lotgevallen der Paulinische litteratuur zij het ook ietwat meer positief klinkende bewijzen tegen de echtheid te ontleenen. Een behandeling van de argumenta interna bleef nog altijd achterwege. Intusschen werkte hij in stilte voort. Zijn dagen waren te ver gevorderd. Ook kenmerkte hem een aarzelende houding veeleer dan voorbarigheid. Jaren geleden liet hij aan prof. Scholten de eer, aan onze landgenooten de onechtheid van het Vierde evangelie met de stukken te bewijzen, die reeds veel eerder hem zelven tot een uitgemaakte zaak geworden was. Zoo zouden ook ditmaal anderen in het door hem gebaande voetspoor treden. Rudolf Steck in Zwitserland, ten onzent Prof. van Manen, om van anderen niet te spreken, gingen in zijn richting voort. Een nieuwe wereld van onderzoek was geopend. De brief aan de Galaten was maar een enkele van het viertal nog als echt gehandhaafde brieven. Ook de anderen moesten een beurt hebben. Daarenboven dienden alle vermeende resultaten van de studie der oudchristelijke periode bij het licht der nieuwe hypothese te worden herzien. Zooveel werk ging de krachten te boven van een enkel mensch, zoo niet van een menschenleeftijd. Loman werkte slechts als een klein deel van een groot wetenschappelijk geheel. In zoover kwam het hem voor, dat er geen haast was bij de publiceering van geschreven bladen. Eenige opstellen over het onderwerp en daarmee samenhangende quaestiën liet hij in zijn portefeuille na. In 't licht gegeven zullen zij belangstellenden kunnen inlichten aangaande den gang der oud-christelijke ontwikkelingsgeschiedenis, zooals hij zich dien dacht. Maar ook in de *Quaestiones Paulinae* verzuimde hij niet bij wijze van avant-projet eenige algemeene omtrekken aan de hand te doen.

Een zoo principiëel anti-nomisme, een zoo ver-reikend universalisme, een zoo ontwikkelde dogmatiek, als in de

Paulinische hoofdbrieven vervat zijn, zich te denken in den aanvang der christelijke geschiedenis, en daar miskend, over het hoofd gezien, doodgezwegen, om eerst een eeuw later schier tot invloed te geraken en waardeering te vinden, dit scheen Loman onredelijk toe. Het Paulinisme, zooals hij het kende, had een langere voorbereiding noodig. Een andere chronogolische rangschikking der verschijnselen en de geleidelijke ontwikkelingsgang scheen hem gered. De werkelijke Paulus was een man, ‘van wien men wist: 1°. dat hij, ofschoon apostel, niet tot de twaalve had behoord en eerst na hen het Christendom had omhelsd; 2°. dat hij eigenlijk de apostel bij uitnemendheid was geweest, daar hij immers het eerst als Zeloot-Propagandist-Reiziger het nieuwe geloof buiten zijn oorspronkelijke grenzen onder de volken had verspreid; misschien ook 3°. dat hij de regeneratie van den godsdienst door de regeneratie van Israël, en de regeneratie van Israël niet in de eerste plaats langs politieken weg, maar vooral door hoogere religieuse levensopvatting en door dieperen zedelijken ernst, en dus op breeden humanistischen grondslag had willen beproeven. Met deze gegevens vormde zich in deze anti-joodsche kringen een Paulus-legende, in het belang der ware gnosis, d.i. in het belang van de propaganda van een universalistisch christendom.... Al wat deze partij van Paulus verlangde kon hij presteeren, hij de laatst geborene en tevens de eerste der apostelen, ja de apostel in den eminenten zin van zendeling onder de volken, indien hij maar met het gezag van zijnen naam een zeker, voor de Hellenen aanneembaar, boven joodsch-wettisch formalisme verheven evangelie wilde dekken. De proef werd genomen. Op Paulus' naam werden tractaten en brieven geschreven, bestemd om de nieuwe universalistische denkbeelden als de echt-christelijke ingang te doen vinden. Zulk een tractaat is b.v. onze kanonische brief aan de Romeinen, een geschrift, even inoffensief voor de Joden als voor Petrus. I Cor. wijst reeds op eene voorafgegane meer bedenkelijke polemiek van de zijde der Joden, waar tegenover de auteur zich stelt met zijne apaiseerende beschouwingen over de gelijke rechten van Petrus, Apollos en Paulus. II Cor. onderstelt wederom scherper verzet van de joodsche zijde... In Gal. staat de apostel der heidenen in zijne volle grootte en volkomen geëmanci-

peerd tegenover de z.g. zuilen, en eeraseert hij den apostel der besnijdenis als een veroordeelden hypocriet'... 'Indien niet alles mij bedriegt, hebben wij ons de zaak aldus te denken. Paulus was inderdaad de man, die het Christendom helleniseerde door zijne ijverige propaganda in het belang der Messiasbeweging, in de diaspora van Syrië, door Klein-Azië en Griekenland, tot Rome toe. Doch gewis eerst lang na 70 kon de oorspronkelijke joodsche Messias-idee zich geheel losmaken van de nationale joodsche zaak en zich omzetten in de algemeen humanistische idee van den Christus als den Zoon Gods, in den anti-nomistischen zin, waarin dit begrip door den auctor ad Galatas wordt ontwikkeld. In het neutraliseeren van het joodsche nomisme, in het uitstooten van het nationale element, dat oorspronkelijk van de Messias-idee onafscheidelijk was, lag de grondgedachte der Gnosis, die de theologie der tweede eeuw heeft beheerscht.'

Geeft dit tamelijk breed citaat beter dan eenige omschrijving een beknopte voorstelling van de wijze, waarop Loman zich de partijverhoudingen en de ontwikkeling der oudchristelijke kerk dacht, het doet tevens verstaan, hoe bij die hypothese tusschen den oorsprong des Christendoms en de kanonvorming een voldoende tijdsruimte overblijft voor het ontstaan van een 'folklore,' van mythen en symbolen. Zoo sluit zich dus bij de hypothese van den jongeren oorsprong der Paulinische litteratuur Loman's 'symbolische opvatting' aan.

Die opvatting is niet nieuw. Reeds in 1847 schreef Baur zijn beroemd geworden woorden: 'Da überhaupt für uns alles geschichtliche erst durch das Medium des Erzählenden Schriftstellers hindurch geht, so ist auch bei der Kritik der evangelischen Geschichte die erste Frage nicht, welche objektive Realität diese oder jene Erzählung an sich hat, sondern viel mehr, wie sich das Erzählte zum Bewusstsein des erzählenden Schriftstellers verhält, durch dessen Vermittlung es für uns ein Objekt des historischen Wissens its'. Strauss had reeds van 'absichtlose Dichtung' gesproken. Van Tubingen dagteekent de 'Tendenz kritik.' Dezelfde Baur had eens voor altijd te verstaan gegeven, hoe geheel het Vierde evangelie een illustratie is van den text: het

vleesch is tot niets nut, de geest is het die levend maakt, in zoover daarin het schijnbaar historisch materiaal, hetzij dan uit overlevering geput, hetzij door de fantasie ontworpen, slechts dienst doet als inkleeding, als voertuig van de ideeën. Stelde men aanvankelijk de Synoptische evangeliën of minstens de oudere bestanddeelen, waaruit zij geacht werden te zijn samengesteld, als historisch betrouwbaar daar vrij scherp tegenover, ook die Synoptici werden weldra beschouwd in het Johanneïsche licht en Loman vooral, die in het Vierde evangelie goed thuis was, had meer dan anderen daarop een Johanneïschen kijk. Daarenboven had hij een ongeëvenaard fijn orgaan voor allegorieën en symbolen. Zijn geoefend geestesoog zag perspectief, waar anderen slechts een effen oppervlak ontdekten. Door de menigvuldige lagen van litterarische bewerking, waarmee de oorspronkelijke vorm der oud-christelijke letterkunde werd overtogen, zag hij in een diepte, waarvan menigeen het bestaan zelfs niet vermoedde. Over de wording van het Mattheüs-evangelie als het oudste van het viertal opperde hij gissingen, die aller aandacht overwaard blijven. Zoo al dieper en dieper doordringende in het geheimzinnig verleden stuitte hij op de vraag, wat wel de Christus, de Godszoon, in de oud-christelijke voorstelling beteekenen mocht. Had men reeds lang wonderverhalen, gelijkenissen, gewone tafereelen allegorisch verklaard of er tendentie in vermoed, Loman vatte het geheel als een eenheid samen en paste er zijn ‘symbolische opvatting’ op toe.

Om die opvatting te leeren kennen kan men niet beter doen dan te lezen en te herlezen de klassieke verhandeling over *Den oorsprong van het geloof aan Jezus' opstanding* in den jaargang van 1888 van dit tijdschrift. Tijdens de bekende voordracht in de Vrije gemeente heette de Christus der evangeliën ‘de ideëele zoon der Joodsche natie zelve met haar taai geduld, met haar onverzettelijk geloof, met hare volharding bij de beloften Gods, met haar profetisch enthousiasme; der Joodsche natie, die haar kruis heeft gedragen en dus door de wereld is vertrapt geworden; de lijdende Messias, de Knecht Gods, die ook is opgestaan uit zijn vernedering en gekroond is met heerlijkheid’. Erkend werd daarbij, ‘dat enkele eigenschappen en bijzonderheden, door de evangeliën aan Jezus van Nazareth toegekend, zich hebben vereenigd in

een destijds in Palestina levenden persoon' een persoon trouwens, die om wat op goede gronden in hem historisch mocht heeten, kwalijk als 'aanvanger eener nieuwe religieuze wereldbeweging' kon worden aangemerkt. Deden deze algemeenheden vragen rijzen en wekten ze tegenspraak, het genoemde Gidsartikel moest tot toelichting dienen. Aanknoopende aan een symbolische verklaring van het opstandingsverhaal in het eerste evangelie, dat ten koste van de traditioneele visioenshypothese als beeldspraak wordt aangemerkt, geeft Loman in dat artikel een beknopte schildering van den gang van zaken, zooals hij zich dien in het vóórhistorisch christelijk tijdvak dacht.

'Dat de stichter van het Christendom, dat Jezus van Nazareth midden in staat tusschen twee andere bloedgetuigen als Johannes den Dooper en Jacobus de zuil der gemeente, bewijst zeker niet dat hij niet verre, zeer verre boven zijn voorganger en zijn navolger verheven was, maar wel dat het niet aangaat hem van deze zijne omgeving te isoleeren door in hem beginselen en begrippen te onderstellen, welke met de in dit milieu heerschende in diametralen strijd waren. Neen, onderscheidde zich Jezus van zijn omgeving, het was zeker in de eerste plaats door de hoogere potentie, door de grootere intensiteit, door de meerdere genialiteit zijner natuur; geenszins door eene in beginsel verschillende opvatting van de taak den vromen vriend van zijn volk destijds gesteld, in zoover n.l. de bepaling dier taak samenviel met de begrippen over Israëls plichten en rechten tegenover die der Heidenen. Moge aan Jezus een universeel, cosmopolitisch ideaal van vroomheid hebben voorgezweefd, dat ideaal kan hij bezwaarlijk in den vorm van een anti-Joodsch begrip hebben bezeten, veel minder geprofesseerd'. Dus een messiaansche beweging, de vorming van een Messiasgemeente binnen de grenzen van de Joodsche natie als eerst begin. Maar dan volgen de groote catastrophes, de val van Jeruzalem in 70, de nederlaag van Bar-Cochbah in 130. De nationale band, die allen samenhield, wordt verbroken. In twee richtingen gaan de kinderen van het volk der belofte uiteen. Zooals Volkmar het uitdrukt, 'der Rabbi-Jude fängt an zu grübeln, der Messiah-Jude fängt an zu hoffen'. De oude gemeente herleeft in nieuwe vormen. 'Hoe weinig was er toen noodig om de vrienden van Jezus te bewegen hunnen meester met goddelijk eerbetoon te beje-

genen, hem met den Messias te vereenzelvigen en van hem de eindelijke terechtbrenging van alle dingen in de toekomst te verwachten. Had hij, zoo herinnerde men elkander, niet van heerlijker dingen getuigd, die blijven zouden, als de heilige stad en de kostbare tempel tot puin zouden geworden zijn? Had hij niet gesproken van de gerichten, die over het volk zouden gaan? Had hij hen niet gewaarschuwd voor de vergoding van letter en vleesch, van stof en steen, van vorm en schijn, van praal en pronk, van zinnelijken eeredienst en wettelijke gerechtigheid? Thans ging er een licht op over zijn persoon en werk. Niet langer wandelden zij in raadselen. De geheimzinnige parabel openbaarde haren heerlijken inhoud. Bij het licht der vlammen, waarin het uitwendige heiligdom opging, werd de ware en diepe zin zijner apocalyptische profetie hun duidelijk en klaar. Een geestelijke tempel, een heilig Israël verrees voor hunnen blik. Was het niet, alsof de Heer opnieuw tot hen had gesproken, maar nu zonder beeldspraak, vrij uit, onverbloemd? Was het niet, alsof hij thans voor de tweede maal hun was verschenen, maar nu in zijn ware, d.i. in zijne geestelijke, hemelsche, goddelijke gestalte, ontdaan van het sarkische omhulsel, waarin hij bij zijne eerste verschijning, ter wille der Joden, zich had gekleed?' Met deze verandering van stemming en inzicht was de tijd voor de symbolische teekening van den herrezen Godszoon aangebroken. 'De opstanding van Jezus beteekent oorspronkelijk niets anders dan de herleving van het Christendom zelf, m.a.w. de metamorphose van de Joodsche Messiasgemeente in de Kosmopolitische Christuskerk. De opstanding van Jezus is niets anders dan de aanschouwelijke voorstelling van de verandering, die in het geloof en gemoedsleven der Christenen heeft plaats gegrepen, nadat hun godsdienstig ideaal zich, ten gevolge van Israël's vernedering, tot hooger vlucht had verheven en in reiner ethische sferen was geplaatst.' En het was deze uit dichtende fantasie geboren Godszoon, die in de evangeliën aan de geloovigen werd voorgehouden als een lichtend beeld, waarin de trekken, die aan het eng nationaal verleden herinnerden, te gelijk werden aangebracht en uitgewischt. De oude onvoegzame vormen konden niet geheel worden ter zijde gesteld. In het verleden immers lag reeds de kiem van het heden. Aan dat verleden was men ook door schoone

herinneringen van heilige geestdrift gebonden. ‘Op deze wijze verklaart het zich, dat het geloof aan de komst van den Messias den vorm aannam van de wederkomst van den vroeger reeds verschenen Messias’. ‘Wel beschouwd is dus het opstandingsverhaal niet anders dan het middel om het latere geestelijke parousiegeloof met de traditiën omtrent Jezus van Nazareth te verbinden’. Geheel de evangelische Jezus-biographie draagt dien tengevolge een tweeslachtig karakter. Het beeld van dien Jezus is het beeld van een hemelling, dien men gehuld heeft in een traditioneel aardsch Israëlietisch kleed.

Ook nu weer citaten, betrekkelijk breede citaten, maar om sneller en duidelijker dan uitvoerige beschrijvingen het vermogen een denkbeeld te geven van wat de ‘symbolische opvatting’ bedoelt. De christologie der evangeliën in haar geheel is, volgens Loman, symboliek en moet als zoodanig worden verstaan, een symboliek intusschen, die voor haar schilderingen een dankbaar gebruik moest maken van het door historie en overlevering geboden materiaal. Waarin dit materiaal bestond, welke herinneringen de symbolische inkleeding te gelijk laat doorschemeren en verbergt, waar de grens ligt tusschen werkelijkheid en verdichting, dat aan te toonen blijft het werk der litterarische kritiek.

‘A.D. Loman's beteekenis voor de vaderlandsche theologie’, dit thema moet door al de variatiën ln dit artikel worden gehoord. Wij spraken het laatst over de theologie in engeren zin, de theologie der vakgeleerden. Wat heeft Loman daarvoor gepresteerd? Bestaat er kans, dat zijn hypothese betreffende den lateren oorsprong der Paulus-brieven algemeen zal bevonden worden de juiste te zijn?

Op dit oogenblik heeft hij den schijn nog tegen zich. Het aantal medestanders is gering. Evenwel is ook in quaestiën als deze de historie het wereldgericht. Conservatisme en nieuwigheidszucht beide spelen zoo licht den criticus parten. Is het alles wetenschappelijke onbevangenheid, wat zich voor of tegen de nieuwe hypothese verklaart? Geleerden, die door de kracht of de eigenaardigheid van hun optreden scholen vormen, beheerschen soms zoo langen tijd den toestand. Tot vóór korten tijd heeft Tubingen als het orakel gegolden.

Nu heet grootendeels verouderd wat daar en toen als evangeliewaarheid begroet werd. Gesteld dat Loman's gissingen in ruimen kring als aannemelijk gehuldigd werden, de mogelijkheid bleef niet buitengesloten, dat te eenigen tijde op den roem van zijn vinding afgedongen werd. Maar ook het omgekeerde is waar. Kiemen van wetenschappelijke waarheid kunnen lang sluimeren in den bodem of stilstaan in de eerste ontwikkeling, om ten slotte krachtig door te groeien en vrucht te dragen. De tijd zal 't leeren, mogen wij daarom zeggen. Aan de historie verblijve ook in deze quaestie het eindoordeel. Maar dit kunnen wij reeds nu zeggen, dat Loman door zijn geniale grepen, door zijn kloek en waardig optreden, dat elke gedachte aan onzuivere bedoelingen buitensluit, een stoot gegeven heeft, waardoor heilzame beweging is gewekt. Het door hem uitgelokte en in een bepaalde richting geleide onderzoek kan niet anders dan vruchtbaar zijn. Staat de traditioneele voorstelling op wankelen grond, dan moet zij vallen. Trotseert zij stormen en regenvlagen, de vrienden van het oude zullen te dankbaarder kunnen zijn, dat hun stichting de proef heeft doorstaan.

In de retorten der vakgeleerden ook moet de ‘symbolische opvatting’ worden onderzocht. Ja, zoo ergens dan is hier vakgeleerdheid onmisbaar. Veelomvattende voorstudiën moet achter den rug hebben, wie in deze quaestie mee wil spreken. Theoloog te zijn zonder meer is hier niet genoeg. De quaestie is sleehts toegankelijk voor specialiteiten. En ook onder deze laatsten zijn het niet al koks, die lange messen dragen. Gelijk de wiskundige van lageren rang moet achterblijven, wanneer een van hoogeren rang met zijn berekeningen de ruimte ingaat, zoo zijn er ook critici, die op zekere hoogte het recht van meespreken verliezen. Loman behoorde zeker tot de meest bevoorrechten onder hen. Maar toch willen wij ook zijn werk onderworpen zien aan de vuurproef der geschiedenis. Zij zal tegelijk met zijn Paulus-hypothese ook over zijn symbolisme richten.

Evenwel zou het bij dezen staat van zaken bevreemding kunnen wekken, dat Loman zelf het vraagstuk in een voordracht, in zijn Gidsartikel, in brochures, gebracht heeft voor het forum van het groote publiek. Tot verklaring daarvan kunnen twee opmerkingen dienen.

Het godsdienstig geloof der Christenen is met allerlei voorstellingen van traditioneel historischen aard zoo innig saâmgegroeid, dat het allicht pijnlijk reageert, wanneer aan die voorstellingen afbreuk wordt gedaan. Hierin ligt een beletsel voor den geregelden gang van het historisch onderzoek. Loman, wel verre van terug te deinzen voor noodzakelijk gebleken ergernissen, schroomde niet als een geneesmeester het mes te zetten in de kranke plek. Mochtiemand hem dit euvel duiden, hij antwoordde: ‘Voorwaar, niet om dit geslacht zijne geestdrift voor wat waarlijk groot en edel, goed en verheven is, te ontnemen, allerminst om den jongen theologen lood te binden aan de vleugels en hun de kunst, de heerlijke kunst van bewonderen te verleeren is het mij te doen; juist het tegendeel is waar. Het is mijne stellige overtuiging, het is, mag ik wel zeggen, de kern van mijn geloof, dat hetgeen waarlijk is geschied, belangwekkender en onze aandacht waardiger is, dan hetgeen wij meenen dat geschied is. Indien wij volkomen waren ingelicht omtrent den oorsprong des Christendoms, dan zouden wij het een en ander dat ons nu dierbaar is moeten prijs geven, maar, ik ben er zeker van, oneindig veel meer winnen voor hoofd en hart beide, voor de theorie zoowel als voor de practijk, voor onze vroomheid niet minder dan voor de wetenschap.’

En ten anderen hinderde hem de tegenstelling der richtingen. Het was zijn natuurlijke neiging te zoeken naar wat de menschen vereenigde veeleer dan naar wat hen scheidde. ‘Wij kunnen,’ schreef hij, ‘evengoed de stelling: h e t s u p r a n a t u r a l i s m e s c h e i d t o n s v a n d e o r t h o d o x e n omkeeren en zeggen: het supranaturalisme verbindt ons met hen, in zoover zij met ons hart hebben voor de vroomheid en deze naar waarheid kan gezegd worden den mensch te kunnen verheffen boven zijn eigen natuur. Zoolang wij modernen met de religie niet hebben gebroken, kunnen wij er den orthodoxen geen verwijt van maken, dat zij God in de geschiedenis willen zoeken; en moeten wij veeleer de hoop koesteren, dat wij, door ons hetzelfde doel te stellen, in gemeenschap met hen de waarheid ook in de historie naderbij zullen komen.’ Van zijn symbolische opvatting nu verwachtte hij zulk samentreffen. Allegorieën daar en allegorieën hier. De Christus der synoptici naar Loman's verklaring het evenbeeld van den Godmensch der orthodoxie. ‘Wat mij betreft,

ik geef den moed nog niet op; ik ben overtuigd, dat het symbolisme, mits behoorlijk opgevat en toegepast, ons nog belangrijke diensten kan bewijzen bij dit vredewerk, dat de toewijding van aller krachten eischt en verdient.'

Zoo verloor dan in Loman's handen het meer bijzonder theologisch-wetenschappelijk onderzoek zijn meer algemeene strekking niet. De theologie niet voor de kerk maar voor de maatschappij, zou hij ook in dit verband kunnen zeggen. Van Loman's beteekenis voor de vaderlandsche theologie kan dus in meer dan één opzicht sprake zijn. Leeken zoowel als mannen van het vak hebben aan hem te danken.

En zoo mogen wij dan van hem afscheid nemen met de overtuiging, dat in den degelijken, bezadigden, humanen geleerde de wetenschap een harer nobelste vertegenwoordigers, het vaderland een van zijne verdienstelijkste burgers heeft bezeten. Hebben wij reden om dankbaar te zijn, dat zijn leven tot in zoo betrekkelijk hoogen ouderdom werd gespaard wij betreuren toch het verlies, dat wij met zijn dood hebben geleden. Dubbel weemoedig stemt ons dit verlies, als wij bedenken, dat met hem de oude garde, die, bedeeld met reuzenkrachten, het aanschijn van theologie en kerk in ons vaderland te eenenmale deed veranderen, zoo goed als uitgestorven is. Wat scholten en Kuenen geweest zijn te Leiden, wat Opzoomer was te Utrecht, dat waren Hoekstra en Loman te Amsterdam. Om deze heldengestalten groepeerden zich tal van anderen, voorvechters mede in denzelfden kamp: Moll, van Bell, Rauwenhoff, Ph.R. Hugenholtz, en waarom ook de Génestet, Busken Huet, Pierson hier niet herdacht? Die allen zijn heengegaan. Slechts Hoekstra leeft nog in stilte teruggetrokken voort, zendende in de dagen van zijn emeritaat, ondanks het afnemen zijner krachten - in dezen niet ongelijk aan de aftrekkende Parthen - het eene lijvige boekdeel na het andere de wereld in. Ook Loman zal voortgaan te spreken nadat hij gestorven is. Eenige opera posthuma zullen de jongere geslachten herinneren aan de wijze, waarop hij heeft gewerkt. Maar dan zal het stil worden. Is het alleen de neiging om het paradijs te zoeken in het verleden, die ons met zooveel eerbied doet terugzien naar de periode, waarvan die mannen de vertegenwoordigers waren, en twijfelen of wel het heden met dat verleden wedijveren kan, wed-

ijveren wat betreft wetenschappelijke krachten op theologisch gebied, wedijveren wat betreft de kloekheid van den strijd voor wat Parker waardeerde als de hoogste belangen der menschheid? Wij gelooven het niet. Ook in het geestelijk leven zijn ebben en vloeden. Het was een hoog getij, dat in de tweede helft dezer eeuw godgeleerde wetenschap en kerk ten onzent met nieuwe, frissche wateren kwam bespoelen. De eene met schuim gekroonde golf na de andere dook op. Ook Loman was zulk een gekroonde, waardige evenknie van niet minder waardige herauten van een nieuwen dag. Zij zijn weer ondergedoken. Maar wat ze ons aanbrachten is gebleven. En schijne ook in de uren van ebbe de bodem eentoonig en vlak, de eeuwige golfslag blijft gehoorzamen aan de eeuwige wetten. Aan het heimwee mag de hope zich paren. Wij brengen aan Loman, terwijl wij zijn aandenken zegenen, ten afscheid een dankbaren groet.

H.U. MEYBOOM.

Guillaume d'Orange.[1)]

III.

In de vlakte van Aliscans, - in de naaste omgeving der stad Arles, daar waar nog tegenwoordig de beroemde begraafplaats van dien naam, met haar geweldige sarcophagen en haar Latijnsche grafschriften, den bezoeker stemt tot herinnering en gedroom van oude tijden, - wordt een geweldige strijd gestreden tusschen christenen en ongeloovigen, tusschen Franschen en Sarracenen.

Zonder de gewone inleiding der declameerende jongleurs aan zijn verhaal te laten voorafgaan, verplaatst de dichter van het Oud-Fransche lied zijne hoorders aanstonds midden in den vreeselijken veldslag en toont aan hunne verbeelding de geweldige en geliefde figuur van zijn held.

'Op dien dag', luidt zijn aanhef, 'toen de smart groot was en de strijd hevig in Aliscans, had graaf Willem veel leed en moeite te verduren.'

> A icel jour ke la douleur fu grans
> Et la bataille orible en Aliscans,
> Li cuens Guillaumes i soufri grans ahans.

Op Beauçant, zijn wonderpaard, gezeten dwaalt Willem van Oranje over het slagveld tusschen de lijken van vrienden en vijanden, tusschen Sarraceensche en Fransche helmen, kurassen, gebroken lansen en zwaarden heen. Van de twintigduizend strijders die hem vergezelden, heeft hij er slechts

1) Zie *de Gids* van Februari 1898, blz. 295 vlg.

veertien overgehouden. Zelf ziet hij telkens zijn leven bedreigd, maar weet den vijand te ontwijken of velt hem neder. Hij zoekt zijn neef, den beminnelijken knaap Vivien, dien hij zelf te Orange op het Paaschfeest tot ridder heeft geslagen, en die toen gezworen heeft - lichtvaardige, maar heldhaftige eed! - dat hij nooit één enkele schrede voor den vijand wijken zou.[1)]

Donkere schaduwen vallen over het slagveld; een hevige wind steekt op en steeds moeilijker wordt het den graaf de jonge helden die zielloos om hem heen liggen van elkaar te onderscheiden. Eindelijk herkent hij het schild van Vivien en weldra ontdekt hij, bij een beek, onder het bladerdak van een boom, het teedere lijf van zijn lieven neef, met vijftien zware wonden overdekt; de blanke handen liggen gekruist op zijn borst, en zacht prevelen zijn lippen het *mea culpa* der stervenden.

Son clair visage envoie une lumière.
Il a repris sa beauté coutumière
Et déjà semble en l' éternel repos.
Mais rien d'entier ne couvre plus ses os;
Et sous la broigne à jour comme les claies,
La douce chair saigne par quinze plaies;
Et de la moindre un géant serait mort.
Il a croisé ses mains blanches; il dort;
Il a couché près de lui son épée;
Comme la rose en son matin conpée
Il sent plus doux que le baume ou l'eneens.

Lang klinkt Willem's weegeklaag bij zijn stervenden neef. Met een stem vol tranen herdenkt hij de jeugd van den knaap en den dag waarop hijzelf hem den ridderslag heeft gegeven. Eindelijk buigt hij zich tot hem over, drukt zijn lippen op het bleek gelaat en vraagt hem of hij nog leeft. ‘Nog een weinig,’ klinkt het antwoord, ‘maar véél is het niet, want mijn hart is doorboord.’

1) Dit wordt verhaald in *Li Covenans Vivien*, een gedicht waarvan Vivien de held is, gelijk hij het oorspronkelijk ook schijnt geweest te zijn van *La chanson d'Aliscans*. Zie hierover beneden. - Georges Gourdon heeft voor dien eed van Vivien plaats gevonden in het tweede bedrijf van zijn drama.

Oïl voir, oncle, mais poi ai de santé:
N'est pas merveille, car le cuer ai crevé,

luidt het in de naïeve taal van den ouden trouvère. Willem vraagt hem of hij niet wil biechten en de heilige communie ontvangen? De ruwe krijgsman kan bij den stervende de priestertaak vervullen; hij heeft een stuk brood meêgenomen, dat hij op het altaar van Saint-Germain heeft laten wijden. En nu volgt een van de meest aandoenlijke tooneelen van het gedicht, door Paul Delair met treffenden eenvoud teruggegeven:

L'enfant sourit, blane de joie, et repart:
- 'Oncle, merci! que j'y goûte et je meure!
C'est, lorsqu' à moi vous vintes tout à l'heure,
Je le vois bien, Dieu qui m'a visité!'

Le comte a pris le pain de charité
En sa poitrine où pend une aumônière:
- 'Fais donc à moi confession dernière!
Je suis ton oncle, et tu n'as en ce lieu
Parent - dit-il - plus proche, excepté Dieu!
J'y serai prêtre en place de Dieu même
Et ton parrain à ce sanglant baptême!...'
Entre ses doigts le pain devient ardent;
L'enfant Vivien pleure en le regardant:
- 'Appuyez-moi contre votre poitrine!
Car à Dieu va mon âme pèlerine
Et je pourrais mourir avant la fin.
Ecoutez, oncle, et m'apaisez ma faim.'

Et sur son coeur alors le Comte appuie
La pâle tête et lui prête l'ouïe;
Et l'enfant dit, et n'en veut rien celer,
Ce qu'en memoire il se peut rappeler.

Or à l'entour la nuit fait comme un voile
Où luit l'hostie aussi blanc qu'une étoile.

Treffend is de biecht van den dapperen knaap. Hij gedenkt zijn eed, den eed vol geestdrift gezworen, dat hij geen lanslengte voor den vijand zou wijken. En thans, zoo vreest hij, is die eed door hem gebroken. Een vijandelijke bende

is zoo sterk op hem aangedrongen dat hij - hoeveel? weet hij niet te benaderen - achteruit is geweken voordat hij is neergevallen waar zijn oom hem gevonden heeft. Willem stelt het tedere geweten van den knaap met een enkel woord gerust en laat hem het gewijde brood eten. Nog een laatste *mea culpa*, een laatste groet aan dame Guibour, die hij als een moeder liefheeft; dan worden de oogen verduisterd, de laatste blos wijkt voor het bleek van den dood, de ziel verlaat het teedere lichaam. Eenvoudig klinkt het, in de oude chanson de geste:

> L'ame s'en va, n'i puet plus demorer.
> En paradis la fist Dieus hosteler,
> Avuec les anges entrer et abiter.
> Voit le Guillaumes, si commence a plorer.

Paul Delair laat den engel Gabriël nederdalen - een trek dien hij aan het verhaal van Roland's sterven ontleende[1] - en den handschoen, het symbool van de persoonlijkheid der helden, aannemen, dien de stervende Vivien hem toereikt. Georges Bourdon heeft dit geheele tooneel van Vivien's laatste biecht uitgewerkt tot het eerste tafereel van het derde bedrijf van zijn drama. Toch is de indruk er niet grooter door geworden. De eenvoudige middelen der oude epiek bleken hier het meest geschikt om dien indruk teweeg te brengen.

Er komen nog eenige mooie tooneelen in dit oude heldendicht voor, en het is niet te verwonderen dat Paul Delair voor zijn ‘Chansons épiques’ bovenal in *Aliscans* zijn stof is gaan zoeken.

Zoo, allereerst, de aankomst van Guillaume voor de poorten van Orange, wanneer hij, langen tijd, steeds vechtend, over het slagveld heeft rondgedwaald, telkens opnieuw door vijanden vervolgd, omsingeld, gewond en gehavend, totdat het hem eindelijk gelukt is een der Sarraceensche bevelhebbers te dooden, en, in de wapenrusting van den verslagene gekleed en door het paard van den Moor gedragen, zich onherkenbaar te maken voor den vijand.

Hij roept luide den poortwachter, noemt zijn naam en eischt dat men hem zal binnenlaten. Maar de poortwachter

1) *Chanson de Roland* vs. 2389 vlg.

ziet niets anders dan de vijandelijke wapenrusting en loopt, angstig, naar Guibour, die, zonder mannelijke bezetting, alleen met vrouwen en kinderen, in het belegerde Orange is achtergebleven. De moedige vrouw verschijnt zelve op de tinnen der stadsmuur en tracht den vreemdeling te herkennen. Maar de stem van den geliefden man klinkt haar ditmaal niet als een bekende stem in de ooren; zij verlangt dat hij zijn helmvizier zal opslaan, opdat zij zijn trekken moge onderscheiden. ‘De spraak van een ander,’ zegt ze wantrouwend, ‘kan men licht nabootsen.’ Maar zelfs wanneer Willem aan haar verlangen voldaan heeft en de vermaarde neuswond zichtbaar is geworden, aarzelt ze nog in den zoo vreemd uitgedosten krijger haren heer te herkennen. Daar wordt haar oog getroffen door een stoet gevangenen, tweehonderd jonge edelknapen en dertig vrouwen, die, door ketenen met elkaar verbonden, langzaam voorttrekken langs den grooten weg, voortgedreven door ruwe Sarraceensche soldaten. ‘Nu weet ik zeker’, roept zij uit, ‘dat gij Willem van Oranje niet zijt; want nooit zou hij dulden dat oude trouwe vrienden en volksgenooten in zijn onmiddellijke nabijheid zoo wreed werden voortgesleurd en mishaudeld!’ - ‘Welk een vreeselijk bewijs wordt mij daar opgelegd!’ roept de graaf uit. ‘Maar ik zal de taak vervullen.’ Hij sluit zijn helm weer dicht, geeft zijn paard de sporen en rent op de Sarracenen los, van wie hij er weldra een viertal in het stof heeft doen bijten. De soldaten, die een hunner generaals vóor zich meenen te zien en vermoeden dat hij vertoornd op hen is omdat zij niet naar het slagveld van Aliscans getrokken zijn, slaan vol angst op de vlucht en laten hun gevangenen in den steek, die door Willem worden ontketend en naar de stad gezonden. Guibour, die alles uit de verte heeft aangezien, is nu overtuigd geworden, en met luider stem roept ze den wakkeren bevrijder toe: ‘Kom, lieve heer, nu kunt ge binnengaan!’

> Voit le Guibore, si commence a plorer,
> A haute vois commença a crier:
> ‘Venez, beau sire, or i poez entrer!’

Maar Guillaume wil eerst de overwinning voltooien. Woest rent hij de vluchtende Mooren achterna, doodt zes van hen

met vier slagen van zijn zwaard, en, in hun eigen taal hen toesprekend, - want hij sprak uitstekend ‘sarrasinois’[1] - dwingt hij hen van hunne paarden af te stijgen en hem te volgen.

Bevend voldoen de Mooren aan dit bevel, nog altijd in den waan dat de vertoornde Aerofle vóór hen staat, en laten zich, twee aan twee vastgeketend, voortdrijven naar Orange, waar Willem hen allen, vóór de stadsgracht, ter dood brengt. Daarop trekt hij zelf de stad binnen, enkel de lastdieren met zich voerend, die met levensmiddelen beladen zijn. ‘Daaraan deed hij zeer wijs,’ merkt de dichter op, ‘daar hij nu met het buitgemaakte voedsel alleen zijn eigen volk behoefde te onderhouden.’

In Paul Delair's bewerking is menige ruwe trek uit dit tooneel verdwenen, maar het energieke en généreuse is behouden gebleven en in dichterlijke taal vertolkt.

Zoo, bijvoorbeeld, wanneer Guibour, op de stadsmuur tegenover Willem staande, dien zij niet herkennen wil, de aan elkaar vastgebonden gevangenen gewaar wordt:

Guibour les voit, elle crie et s'indigne;
Guibour s'écrie: - ‘En voilà bien le signe!
Non, tu n'es pas ce marquis redouté,
Le bras hardi par les Chansons vanté!
Tu n'aurais pas laissé battre de verges
Ces chevaliers, ni dépouiller ces vierges,
Tu n'aurais pas souffert, par cette croix!
L'outrage au Ciel et l'horreur que tu vois!’

‘Dieu! dit Guillaume, est-il plus noble dame?
Comme Guibour veut éprouver mon âme!
Mais par le Dieu qui nous jugera tous,
Quand j'y perdrais le chef, et par ces loups
Serais tout vif démembré pièce à pièce,
Je joûterai devant cette comtesse!
Je suis Guillaume, et le lui dois montrer!
Car il est juste, ô Dieu, pour honorer

1) Reeds op het slagveld was die kennis van de taal der vijanden hem uitstekend te pas gekomen. De dichter schildert den woesten krijgsman als een voortreffelijken taalkenner: ‘Latijn, Grieksch en Sarraceensch sprak hij voortreffelijk en in alle talen was hij onderwezen.’

Ta sainte loi, qu'on souffre et qu'on découse,
Et rien ne doit coûter pour cette épouse!'

Le Comte alors, faisant appel à Dieu,
Coiffe le heaume et ressaisit l'épieu,
Pousse, et brochant le bon cheval de guerre,
Sur les païens va choir comme un tonnerre!

En later, wanneer Guibour in dien onversaagden held haren edelen gemaal heeft herkend en hem heeft toegeroepen dat hij haastig moet binnenkomen, daar de velden van alle kanten met vijanden overdekt zijn:

'Marquis, vos noms, vous les avez prouvés;
O mon seigneur, entrez, vous le pouvez!'

Guillaume entend la dame et sa prière,
Tourne la tête et regarde en arrière.
Il voit le pont qui s'abaisse, et, plaintifs,
Passer dessus captives et captifs;
Il voit Guibour qui l'attend sous la porte.
Lors il revient sous sa muraille forte,
Et, pas à pas, baissant de sombres yeux,
Dans la Cité rentre silencieux.

Niet minder treffend zijn de gesprekken die nu volgen, tusschen Guibour en Guillaume, wanneer de held haar de nederlaag van Aliscans en den dood der jonge helden, bovenal dien van den zoo teer geliefden Vivien, verhaalt en beider tranen en weeklachten zich met elkaar vermengen om den smaad en den rouw van Frankrijk.[1)]

Doch zwaar wordt Orange belegerd. Dertig vijandelijke veldheeren hebben in de vlakte, op de heuvelen, om de stad heen, hun legertenten opgeslagen. Guibour, de edele en verstandige gravin, wijst haren man op het onhoudbare van den toestand en tracht hem over te halen om hulp te gaan vragen aan den koning van Frankrijk, en aan zijn vader, den ouden Aymeri de Narbonne. En als hij meent dat geen

1) Heel mooi heeft Paul Delair ze teruggeven in zijn vertaling. Maar wie meer rechtstreeks den indruk van het oorspronkelijke wil ontvangen, die leze de vertaling in proza van dit gedeelte, door Gaston Paris gegeven in zijne *Récits extraits des poètes et prosateurs du moyen dge mis en français moderne*. Paris, Hachette 1896, p. 35.

afgezant, tenzij hij zélf mocht gaan, aan het hof van Frankrijk geloofd zou worden, dat aan niemand dan aan hem zelven de gevraagde hulp zou worden gegeven, en dat hij zijn vrouw toch niet alléén kan achterlaten in de zoo wreed bedreigde vesting, dan ontneemt zij hem alle vrees door haar kloeke taal en dringt er op aan dat hij den verren tocht zal ondernemen. Zij, Guibour, zal zelve het bevel voeren over de belegerden en vooraan staan op de tinnen van den toren om den aanval der stormende vijanden af te weren. Heeft hij niet, door de gevangenen te bevrijden, met meer dan honderd ridders de bezetting vermeerderd? En zullen niet, als het noodig is, de weduwen en jonkvrouwen den helm op het hoofd zetten en het zwaard aangorden, om den ongeloovige te weerstaan? Met de hulp der Heilige Maagd en van den Heiligen Michaël zal Orange des noods door vrouwen worden verdedigd.

Elle se tait. Sur son coeur il la presse,
Et l'un pour l'autre a frémi de temdresse.
Lors s'inclinant:
‘Soit fait à votre gré,
Dame Guibour, - dit le Comte - j'irai.’

Toch valt het afscheid zwaar, ook aan Guibour. Zij vreest dat Willem in het zoete en vroolijke Frankrijk de benarde stad zal vergeten, en bovenal - men wisselt in Frankrijk zoo licht van liefde! - dat hij, aan den boezem van andere vrouwen, aan wie zijn heldengestalte behagen zal, der arme ontrouw zal worden die hier verlaten en verweeuwd achterblijft. Nu doet Willem een duren eed. Zelfs al mocht hij in het paleis des konings zijn intrek nemen, hij zal niet van kleeding verwisselen, hij zal zijn hoofd en zijn wonden niet reinigen totdat hij in Orange zal zijn teruggekeerd. Geen wijn zal hij drinken, geen vleesch of gekruide spijzen proeven, maar zich enkel voeden met grof zemelbrood en zich laven met water. Op geen donzen bed zal hij zich uitstrekken en het kleed waarop zijn zadel rust zal zijn eenige bedekking zijn. Geen andere lippen zal hij aanraken, geen kus geven of ontvangen; maar op den mond zijner wettige vrouw zal hij den kus terug komen vragen dien hij er schreiend op drukt. Nu stijgt Willem te paard en beveelt zijn gade aan God.

Puis le pont tourne et s'abaisse, il y passe,
Et dans la nuit s'aventure, et l'espace....
Et Guibour va, le front sur le pavé,
Prier pour lui jusqu'au soleil levé.

Lang en vol bezwaren is de tocht van den held. Wanneer hij eindelijk de stad Laon bereikt, waar Lodewijk zijne residentie heeft gevestigd, dan bemerkt hij dat niemand er iets weet van de nederlaag bij Aliscans, van den dood van Vivien, van de belegering van Orange. Het hof viert schitterende feesten. De koningin Blanchefleur, de eigen zuster van Guillaume d'Orange, zal dien dag gekroond worden. De geheele familie zal de plechtigheid komen bijwonen en Willem vindt hier zijn vader Aymeri, zijne moeder Ermengart en eenige zijner broeders en neven bijeen. Allen zijn prachtig uitgedoscht, en de woeste krijgsman, met zijn verwarde haren, zijn gescheurde en zijn bebloede kleederen, zijn gelaat dat de sporen draagt van honger en lijden, maakt een wonderlijken indruk. Hij wordt er, in den aanvang, niet herkend; en wanneer hij zijn paard aan een olijfboom heeft vastgebonden en zelf, toornig en zwijgend, onder den boom is gaan staan, stappen de dienaren van het paleis spottend langs hem heen en werpen hem een of ander scheldwoord in het gezicht. Hij laat zich bij den koning aandienen; maar de koning vreest dezen bezoeker, van wien hij reeds zooveel harde woorden heeft moeten hooren, en de ongelukkige graaf ziet zich verplicht de gastvrijheid aan te nemen die een van de burgers der stad hem aanbiedt. Eindelijk, zijn afkeer van den lafhartigen koning overwinnend, begeeft hij zich naar het paleis en treedt de feestzaal binnen, die met leliën en rozen is bestrooid, waar de wierookwalmen geuren en waar de jongleurs gereed staan om met hun speeltuig de declamatie van een of anderen heldenzang te begeleiden. Somber zet de held zich op een bank, zijn zwaard onder zijn mantel verbergend, de hand onafgebroken aan het gevest geslagen, gereed om, des noods, den koning zelven te dooden.

Door het gezicht van zijn vader en zijn moeder wordt hij een oogenblik verteederd, - al weert hij, aan zijn gelofte getrouw, hun omhelzingen af, - maar woedende blikken werpt hij op den koning en de koningin. Vlak voor den troon is hij gaan staan en doet het verhaal van den vreese-

lijken veldslag, van de nederlaag der christenen, van den dood van Vivien, van het beleg van Orange. Tot wraak en hulp roept hij allen op, maar niemand antwoordt. Alleen zijn oude moeder, Ermengart, zegt dat zij nog wel moed genoeg zou hebben om mede op te trekken en den geleden smaad te wreken. De koning, dien Willem nog eens weer herinnerd heeft aan zijn ongelukkige kroning, stamelt eenige woorden van dank en belooning. Maar Blanchefleur is bevreesd dat haar erfdeel door die gunst verkort zal worden en verzoekt den koning naar dien duivel niet langer te luisteren. Nu kent Willem's woede geen perken meer. Hij slingert de koningin de vreeselijkste scheldwoorden en verwijtingen naar het hoofd, - en de poëzie der Middeleeuwen deinsde, in het beschrijven van dergelijke tooneelen, voor het grofste realisme niet terug -, rukt haar de kroon af, grijpt haar bij de haren en sleurt haar over den grond. Hij zou haar gedood hebben, zoo Ermengart niet tusschenbeide was gekomen. Sidderend, half bezwijmd, met loshangende haren, vlucht de koningin naar haar kamer.

Hier vindt ze haar dochtertje, de dertienjarige Aëlis, schoon als een fee, blank als sneeuw, met zachte oogen en een blosje op de donzige wangen, daarbij edel van zin en vol verstand. Het lieve kind vraagt aan haar moeder waarom ze zoo schreit en beeft; en de moeder verhaalt, snikkend, de woede van haren broeder en haar eigen onvoorzichtige woorden. - ‘Ge hebt verkeerd gedaan,’ zegt het kind, ‘want het is immers aan graaf Willem dat ge uw kroon te danken hebt.’ Dan staat ze op, en, halfgekleed, een purperen manteltje omgeslagen, gaat ze alleen naar de zaal, waar een vreeslijk rumoer en geschreeuw haar ontvangt:

Et mi-vêtue en l'or de ses cheveux,
L'enfant s'élance, et paraít, virginale,
Comme en avril, la rose matinale,
Et traversant le tumulte et les cris
Comme un rayon tombe aux pieds du Marquis.[1)]

1) Men meene niet dat Delair hier den Oud-Franschen tekst te veel gemoderniseerd heeft. Ziehier de verzen van het oude gedicht die hij heeft geparaphraseerd, (éd. Montaiglon et Gnessard p 86):

Et Aelis est formént trespensée;
De la chambre ist (sort) toute desafublée.
La rose semble en mai, la matinée;
Elle est plus blanche ke n'est noif (neige) sur gelée,
Et de couleur ensi bien luminée
K'en toute France, ki tant est longue et lée,
Nule tant bele ne puet estre trovée, ete.

Alle ridders staan op en begroeten haar; de oude Aymeri neemt haar in zijn armen en drukt haar een kus op het voorhoofd. Ze nadert Willem van Oranje en valt voor hem op de knieën, om vergiffenis smeekend voor haar moeder. Zelve is ze bereid verbrand of onthoofd te worden, zoo maar haar moeder gespaard wordt. Tegen zooveel kinderlijke gracie is de ruwe held niet bestand. En wanneer Ermengart haar verzoek bij de woorden van het meisje heeft gevoegd en de verzekering geeft dat de gevraagde hulp verleend zal worden, ‘wanneer de koning zelf met een “zeker, zeker!”’ die belofte herhaalt, dan richt Willem het jonge meisje op, kust haar en steekt zijn zwaard in de schede.

> Il s'abaissa, la pucele a baisie (baisée)
> Sa volenté bonement li otrie (lui octroie)
> La damoisele doucement l'en mercie (remercie)
> Or est en lui mout s'ire (sa colère) refroidie,
> Et sa parole bonement adoucie.

klinkt het, kort en eenvoudig, in het oude gedicht, en, niet veel minder, in dat van Delair:

> Ainsi l'enfant pleure et prie, et la cour
> Est tout silence et prière alentour.
> Guillaume sent sa colère se rendre
> Et le désir de pleurer le reprendre:
> - ‘C'est trop prier, dit-il, relevez-vous.’

Twee ridders, ijlings naar de koningin gezonden, brengen haar de goede tijding over, en weldra reikt graaf Willem zijn onvoorzichtige, maar zwaar gestrafte zuster de hand. ‘Lieve zuster, zoete vriendin, zegt hij, het doet me leed dat ik u zoo hard behandeld heb; maar zoo gaat het met een man die toornig is: hij heeft zoo ras allerlei dwaasheden gezegd.’ De koningin vraagt op haar beurt vergiffenis en omvat de knieën van haar broeder. Weldra is de verzoening

tot stand gekomen en de vrede hersteld. Spoedig daarna is het feest weer in vollen gang.

Paul Delair heeft het slottooneel eenigszins gewijzigd. Hij laat de kleine Aëlis zelve, in een soort van heroïsche extase, waardoor al de edelen worden aangegrepen, den tocht voorspellen die welhaast, onder aanvoering van Guillaume d'Orange, met de wapperende banieren van Frankrijk, naar het belegerd Orange zal ondernomen worden. Maar het slot dezer episode, ofschoon afwijkend van het origineel, is toch geheel in den toon van het oude epos:

> L'enfant parle en extase: alors tous
> Se sont signés; et la reine à genoux,
> Le roi levé, d'un geste de la tête,
> Ont avoué l'enfant: la paix est faite;
> Et les païens en paieront les accords.
> Mille barons déjà sonnent les cors,
> Et de leurs pas le bruit court sous la terre,
> Et le palais bondit au cri de guerre.[1)]

Met dit citaat eindig ik mijn overzicht van de oude verhalen betreffende Guillaume d'Orange. Ik hoop er in geslaagd te zijn eenig relief te geven aan deze ruwe heldenfiguur der middeleeuwsche epiek. Thans volge nog het een en ander omtrent de jongste onderzoekingen naar den historischen achtergrond en de onderlinge verhouding der besproken gedichten.

IV.

Het Fransche heldendicht, waarvan de oudste vorm zich verschuilt in een vér verleden, en welks oorsprong schijnt

1) In het drama van Georges Gourdon, waarvan het vierde bedrijf de bovenbeschreven tooneelen omvat, treedt geen enkele vrouw op; Aëlis ontbreekt er evenzeer als Blanchefleur en Ermengart. De geheele handeling wordt afgespeeld tusschen Willem en Lodewijk. De ‘ommekeer’ wordt eenvoudig teweeg gebracht door den ‘inkeer’ van den koning, die begrijpt dat Guillaume, in weerwil van zijn ruwe taal, meer waard is dan al de hovelingen samen, en dat hij, om zelf zijn vasal waardig te zijn, naar Orange moet optrekken. De jonge dichter heeft, zoodoende, een zeldzaam mooi fragment van het oude epos verwaarloosd en de eentonigheid van zijn model nog overdreven. Overigens is de forsche dialoog met talent geschreven en zit het tooneel, dramatisch, goed in elkaar.

saam te vallen met die der nationaliteit van het Fransche volk, wortelt in de historie. Het is, voor een groot deel althans, de poëtische geschiedenis der Karolingische vorsten en van hun omgeving.

De aantrekkelijkheid der studie van dit gedeelte der Oud-Fransche letterkunde bestaat dan ook, hoofdzakelijk, in het zoeken naar den historischen achtergrond der dichterlijke legende, in het opsporen van de geschiedkundige kern - personen en gebeurtenissen - waaruit en waar-omheen het epos zich, door den arbeid van vele generaties, in zijn veelsoortige gestalten heeft ontwikkeld.

Buitengewoon uitlokkend, en schijnbaar niet al te moeielijk, is, voor zulk een onderzoek, de cyclus van Guillaume d'Orange. Door den naam van den held en door dien van den vorst als wiens vasal hij optreedt, wordt het veld der nasporing vrij naauwkeurig aangewezen en schijnen zelfs de chronologische grenzen te zijn omschreven waarbinnen het onderzoek zich zal kunnen en moeten bewegen. Op den troon van ‘douce France’ zetelt Lodewijk de Vrome, Karel's eenig overgebleven zoon, de erfgenaam van zijn keizerlijke macht. En met graaf Willem, ‘Guillaume Fièrebrace’, die den jongen koning beschermt tegen ijverzuchtige leenmannen en lafhartige verraders, die het zuiden van Frankrijk voor zijn vorst verovert en in het Noorden van Spanje de ongeloovigen bestrijdt, om later als monnik zijn leven te eindigen,[1)] kan oorspronkelijk niemand anders bedoeld zijn geweest dan de historische Guillaume de Toulouse, de door Karel den Groote zelf aangewezen raadsman van Lodewijk, toen deze door zijn vader tot koning benoemd werd van Aquitanië. Deze Willem had immers in 793 een vreeselijken veldslag tegen de Sarracenen geleverd op de oevers van den Orbieu en had daarna, ofschoon in dien slag overwonnen, de benden der ongeloovigen tegengehouden en hun belet Zuid-Frankrijk te overmeesteren; later had hij een werkzaam aandeel ge-

1) Bij mijn overzicht van de voornaamste stukken uit het Willem-epos heb ik de gedichten die het kloosterleven van den held betreffen, de zoogenaamde *Moniage Guillaume*, weggelaten. Ze zijn nog niet uitgegeven en behooren, in hun tegenwoordigen vorm, tot een latere, minder zuivere epiek. Jonckbloet paraphraseerde een van die gedichten in zijn *Guillaume d'Orange mis en nouveau langage*.

nomen aan de verovering van Catalonië, en eindelijk, in 806, had hij zich, als monnik teruggetrokken in het door hem zelf gestichte klooster te Gellone, waar hij in 812 als een heilige was gestorven.

Maar die historische achtergrond, hoe scherp ook omlijnd, is bedriegelijk, en de onderstelling, dat het Willem-epos eenvoudig de dichterlijke opsiering zou zijn van dit simpel historisch gegeven - zooals, bij voorbeeld, de *Chanson de Roland* het poëtisch opgesierde, naar de denkbeelden en den smaak der elfde eeuw ingerichte verhaal bevat van de nederlaag van Karels achterhoede, in het jaar 778, in de bergpassen der Pyrenaeën, - die onderstelling zou een veel te eenvoudige oplossing van het vraagstuk wezen. Er schuilt in den cyclus van Guillaume d'Orange, tegelijkertijd, veel meer en veel minder historie dan hierboven werd aangegeven.

Dat er minder is, springt dadelijk in het oog. Want de historische Willem van Toulouse heeft geleefd onder Karel den Groote, niet onder Lodewijk den Vrome. Toen deze laatste zijn vader opvolgde, was Willem reeds gestorven; ja, hij leefde zelfs niet meer in 813, toen Karel zijn zoon plechtig tot medebestuurder benoemde en heeft dus de kroning niet kunnen bijwonen, waarbij hij toch, in het gedicht *Le Couronnement*, de hoofdrol vervult. De wezenlijke betrekking die tusschen Lodewijk en Willem van Toulouse bestaan heeft valt verscheiden jaren vroeger, in den tijd dat Karel's zoon, onder Willems bijstand, Aquitanië bestuurde.

Maar nog veel treffender dan dit anachronisme zijn, in de gedichten van Guillaume Fièrebrace, de talrijke episoden die duidelijk den stempel dragen van op werkelijke gebeurtenissen te steunen, terwijl toch in de geschiedenis van Guillaume de Toulouse of in die van Lodewijk den Vrome niets wordt gevonden waaruit het mogelijk zou zijn die epische verhalen, als een dichterlijke nagalm van historische feiten, te verklaren. Sints lang is men dan ook van meening dat - gelijk, in den Karel-cyclus, niet alleen de historische figuur van Karel den Groote, maar ook die van zijn grootvader Karel Martel en van een paar naamgenooten onder zijn opvolgers hun bijdrage tot de ‘Histoire poétique de Charlemagne’ geleverd hebben, - zoo ook, in de geschiedenis van den epischen Guillaume d'Orange, onder den naam van

dien held, andere historische personen optreden dan Willem, graaf van Toulouse. Het meest lag voor de hand deze te zoeken onder de graven of hertegen die denzelfden naam, dien van Guillaume, hebben gedragen en die in de geschiedenis van de regeering der Karolingische vorsten een of andere rol van beteekenis gespeeld hebben.

In die richting heeft men dan ook tot dusverre het meest gezocht om de vele historische ‘puzzles’ te ontwarren die de dichters van het Willem-epos den onderzoeker hebben voorgelegd. De lijst is reeds lang geworden van de Guillaumes der historie die te zamen het beeld van den epischen Guillaume heeten gevormd te hebben.[1)] Onze Jonckbloet heeft zijn groote kennis, niet alleen van de Oud-Fransche letterkunde, maar bovenal ook van de middeleeuwsche historie, en zijn buitengewone scherpzinnigheid schitterend gestaafd in dit zoeken naar de historische modellen van Guillaume d'Orange, en zijn geleerde en vernuftige gissingen zijn nog altijd, in de meeste gevallen, de basis waarop, niet alleen de oudere geleerden,[2)] maar ook de jongere,[3)] in de laatste jaren hebben voortgebouwd.

Intusschen is het toch reeds spoedig gebleken, dat dit zuiver historisch onderzoek, waarbij de oude kroniekschrijvers met zorg moesten geraadpleegd worden, niet voldoende mocht heeten om de wording van het epos op het spoor te komen. Ook een onderzoek van letterkundig-historischen aard bleek onmisbaar. Want van de Guillaumes die de poëzie met Guillaume d'Orange had vereenzelvigd, bleken sommige reeds de helden te zijn geweest van oudere gedichten, zoodat hun figuur, toen zij in het groote epos werd opgenomen, reeds de poëtische afschaduwing was geworden van een historisch

1) Hun aantal is tot dertien geklommen. Ze staan allen achter elkaar bij Léon Gautier, *Epopées* IV, 92.
2) Toen Gaston Paris, op grond van één enkelen versregel, aan het slot van *Le Couronnement*, waarin van Guillaume gezegd wordt dat hij naar zijne woning te Montreuil-sur-mer terugkeerde, het vermoeden uitsprak, dat ook zekere graaf Willem van Montreuil, uit het midden der tiende eeuw, door de jongleurs was opgenomen ‘in den grooten stroom van het feodale epos’, en hij zelfs, op grond van dit vermoeden, in *Le Couronnement* een vijfde branche meende te ontdekken naast de vier die Jonckloet had aangewezen, toen volgde hij eenvoudig het voetspoor van den Groningschen hoogleeraar.
3) Zie *De Gids*, Februari blz. 296, 297.

persoon. Men was dus dikwijls reeds twee stadiën van de historie verwijderd.

Ook het feit dat Guillaume d'Orange in de dichterlijke overlevering optreedt als een held uit het Noorden van Frankrijk, terwijl hij tot een epische familie behoort - de familie van Aymeri van Narbonne, die de vader is van Guillaume en zijn broeders, - welke, blijkbaar, uit het Zuiden afkomstig is en wier heldendaden reeds in de tiende eeuw in populaire gedichten werden bezongen,[1] wees op de noodzakelijkheid om niet altoos te zoeken naar historische 'Guillaumes', maar tevens de lotgevallen op te sporen der vele gedichten die, ten slotte, in den Willem-cyclus tot een samenhangend geheel zijn ineengevloeid of, dank zij het werk van de jongleurs, kunstmatig zijn bijeengevoegd.

Daarbij komt nog iets anders. De epische gedichten der middeleeuwen zijn natuurlijk niet in haar oudsten vorm tot ons gekomen. Van sommige - ik noemde, als zoodanig, reeds *La prise d'Orange* - is dit duidelijk genoeg en wordt dit ook algemeen erkend. Van nagenoeg alle kan het worden aangenomen. Maar slechts van weinige is uit te maken waarin die oudere vorm van deu tegenwoordige zal hebben verschild. En toch is het juist noodig den oudsten vorm te kennen, om te kunnen beoordeelen op welke historische gegevens de dichter zinspeelt, van welke gebeurtenissen de poëzie de herinnering heeft bewaard.

Zoo bestaat, bij voorbeeld, *Le Couronnement Looïs*, van welks eerste gedeelte de inhoud hierboven uitvoerig werd meêgedeeld, uit vier, of vijf, zoogenaamde branches: de e e r s t e bevat het verhaal van Lodewijk's kroning en het optreden van Guillaume d'Orange, die den verrader Arneïs met een vuistslag nedervelt en den jongen vorst de kroon op het hoofd zet; de t w e e d e vertelt Willem's pelgrimstocht naar Rome en zijn tweegevecht met den reus Corsolt, ten einde de heilige stad van de dreigende Sarracenen te verlossen en Gaifer, den koning van Spoleto, die, met de zijnen, door hen gevangen genomen is, te bevrijden; in de d e r d e

1) Dit blijkt o.a. uit het zoogenaamde 'Fragment de La Haye', waarin een stuk wordt gevonden eener Latijnsche navolging van een Oud-Fransch gedicht. Op de Koninklijke Bibliotheek is dit merkwaardig document te vinden (Bibl. Reg. 921).

branche treedt Willem, die door het bericht van den dood van Karel den Groote uit Rome is teruggeroepen, op als de beschermer van koning Lodewijk tegen zijne oproerige vasallen; deze willen Acelin, zoon van hertog Richard van Normandië, tot koning verheffen, en Lodewijk heeft zich in een abdij verscholen; reeds staan de geestelijken op het punt hun gevangene uit te leveren, als graaf Willem verschijnt; hij doodt Acelin, alweder met een slag van zijn geweldige vuist, voert een oorlog van drie jaren tegen de oproerlingen, eindigt met hen te onderwerpen en voert Richard van Normandië gevankelijk mede; de v i e r d e branche behandelt een tocht door koning Lodewijk en graaf Willem samen ondernomen naar Rome, waar een zekere ‘Gui l'Allemand’ de heilige stad, die tot Lodewijk's koninkrijk behoorde, heeft veroverd; de koning, door den overweldiger bijna verrast, wordt door Willem gered; deze doodt Gui in een tweegevecht; de aanhangers van den vreemdeling vluchten en Lodewijk wordt te Rome tot Keizer gekroond.

Nu bevat *Le Charroi de Nímes*, waarvan wij eveneens een overzicht hebben gegeven, een kort résumé van al deze gebeurtenissen, in het lange verhaal waarmede Willem aan Lodewijk zijne ondankbaarheid verwijt. Welnu, in dit overzicht is de orde een andere dan in *Le Couronnement* zelf. Zoo wordt, bij voorbeeld, het verraad van Arneïs d'Orléans er in vermeld nà het tweegevecht met Corsolt. Daar nu diezelfde volgorde evenzeer gevonden wordt in de de beide proza-redacties die van *Le Couronnement* bewaard zijn, en die terugwijzen op een gedicht dat verloren is gegaan, mag men aannemen dat er een oudere vorm van *Le Couronnement* heeft bestaan, waarin de onderdeelen der tegenwoordige branches in een andere orde op elkaar volgden. Wie dus den historischen achtergrond van het gedicht in bijzonderheden wil opsporen, dient niet de tegenwoordige redactie, maar de oudere tot uitgangspunt te nemen.

Dat dit een zaak is van groot helang, zal kunnen blijken wanneer ik één der tallooze vraagstukken die zich hier voordoen, wat uitvoeriger behandel. Want, al mag ik er niet aan denken de Gidslezers mee te voeren in de studeerkamers der geleerden die zich in den laatsten tijd met de studie van den Willem-cyclus hebben bezig gehouden, toch is, naar

ik vermoed, hunne belangstelling voor het onderwerp genoeg opgewekt om mij het recht te gunnen hun even een kijkje te geven op den arbeid die hier verricht wordt en op de methode welke bij dien arbeid wordt gevolgd.

Men herinnert zich den inhoud van de eerste branche van *Le Couronnement*[1]. De hoofdmomenten van het verhaal zijn deze: de plechtige samenkomst der rijksgrooten te Aken en Karel's wensch dat zijn zoon tot koning gekroond zal worden; Lodewijk's angst en aarzeling; het optreden van Arneïs van Orleans, den verrader; de onverwachte tusschenkomst van Guillaume Fièrebrace, die Arneïs dood slaat en Lodewijk de kroon opzet.

Historisch is hierin, blijkbaar, het tafereel zelf: de plechtigheid die, in 813, werkelijk te Aken heeft plaats gehad, waarbij Lodewijk tot medebestuurder van het Rijk benoemd en, als zoodanig, ook gekroond is geworden[2]. De wijze waarop de tijdgenooten onder de kroniekschrijvers van dit luisterrijk kroningsfeest verhalen, verklaart den indruk dien de verbeelding van het volk van die gebeurtenis heeft ontvangen. Intusschen is van eenige aarzeling of vrees van de zijde van Lodewijk in de geschiedverhalen geen sprake. De zoon belooft plechtig zijns vaders raadgevingen[3] te zullen opvolgen, neemt de kroon en zet die zich zelf op het hoofd. Daar Lodewijk in 813 vijf-en-dertig jaren oud was, en niet vijftien, zooals in het gedicht, is die houding niet meer dan natuurlijk. Toen de poëzie hem tot een bevenden knaap maakte, van wien zijn vader schamper zegt, dat hij maar koster moet worden en de klok luiden, heeft zij, blijkbaar, Lodewijk den Vrome geteekend zooals hij later zou blijken te wezen, ultra-devoot, deemoedig zich buigend voor de geestelijkheid, zonder karakter en zonder waardigheid, niet zooals hij was op den kroningsdag.

[missings pages 136-137]

1) *De Gids*. Februari, bl. 302 vlg.
2) Door Ph. Aug. Becker en ook, in zekeren zin, door Willems, wordt betwijfeld of het gedicht hier wel de rechtstreeksche herinnering aan die historische plechtigheid bewaard heeft, of wij hier niet de navolging hebben van een Latijnsche kroniek. Men zie daarover Jeanroy, *Romania* XXV. p. 356.
3) Het populair karakter der overlevering die aan het gedicht ten grondslag ligt kan o.a. blijken uit het karakter dezer raadgevingen, die enkel het zedelijk leven van den vorst betreffen, terwijl in een Latijnsch gedicht, waarin die kroning verheerlijkt wordt, gehoorzaamheid aan de kerk en hare vertegenwoordigers hoofdzaak is.

genwoordige gedicht omvatte, maar met een andere volgorde der verschillende onderdeelen van het verhaal.[1] Dit gedicht was ongeveer aldus gecomponeerd: De oude keizer wil de kroon overdragen aan zijn zoon, in tegenwoordigheid der rijksgrooten. Den bevenden knaap worden de plichten van koning van Frankrijk voorgehouden, en ten slotte wordt Guillaume d'Orange als zijn raadsman en zijn beschermer aangewezen. Deze, alvorens zijn gewichtig ambt te aanvaarden, vraagt verlof een bedevaart te doen naar Rome. In Willem's afwezigheid sterft de oude keizer. Nu ontbrandt een samenspanning tegen de dynastie, waarvan Arneïs d'Orléans de leider is. Maar Willem, die het bericht van den dood des ouden keizers te Rome heeft ontvangen, haast zich om naar Frankrijk terug te keeren, beschermt zijn vorst, doodt Arneïs en verstrooit de gevaarlijke bende.[2]

Natuurlijk is hiermede wel eene moeilijkheid verdwenen, maar is toch nog niet alles verklaard. Want, zoo er dadelijk na Lodewijk's troonsbestijging, volgens het getuigenis der kroniekschrijvers, geen verzet heeft plaats gevonden, zoo de strijd der ontevredenen tegen dien zwakken vorst eerst later ontbrand is, en zoo daarbij van een eigenlijk verraad geen spoor is te vinden, hoe kwam de dichter er dan toe om dit voorval uit te denken en het vlak na Karel's dood te plaat-

1) De redeneering van den heer Jeanroy berust niet alleen op de hierboven (bl. 526) genoemde gronden, aan de afwijkende versies der overlevering ontleend; zij vindt ook een krachtigen steun in het zonderlinge van vele bijzonderheden uit het tegenwoordige gedicht. Zoo is de rol die Karel de Groote er in speelt nog al vernederend voor dien vorst; zoo is het ook zeer vreemd, dat hij, nadat Arneïs is doodgeslagen, zijn vermaningen weer opvat alsof er niets gebeurd is; en allerzonderlingst, dat Willem op de jacht is terwijl de kroningsplechtigheid plaats vindt.

2) Maar hoe komt het dan, vraagt men natuurlijk, dat het incident-Arneïs later een verkeerde plaats in het gedicht gevonden heeft? Prof. Jeanory verklaart die vergissing aldus: De derde branche bevat eveneens de geschiedenis van een verraderlijke samenspanning tegen Lodewijk, die van Acelin en zijn vader, hertog Richard van Normandië. Toen nu deze branche bij het oude gedicht gevoegd werd, die met de geschiedenis van Arneïs eindigde, stonden er twee verhalen van conspiraties naast elkaar. Een jongleur, die vreesde dat deze beide met elkaar verward zouden worden (en in sommige versies heeft die verwarring ook tot een vermenging aanleiding gegeven) verplaatst nu de geschiedenis van Arneïs en voegt haar, heel onhandig, midden in het verhaal der kroningsplechtigheid in.

sen? En vanwaar die Arneïs d'Orléans, wiens naam de geschiedenis in het geheel niet vermeldt?

Die vragen kunnen, voor een deel, wel onbeantwoord blijven. Niet elk détail dat in de dichterlijke overlevering voorkomt behoeft aan een historische herinnering ontleend te zijn, en het is zeker de fout van Jonckbloet geweest, en van Langlois, die in dezelfde richting is voortgegaan, om, zoodra het aan hun scherpzinnigheid gelukt was in een der branches van *Le Couronnement* eene historische gebeurtenis of een historisch persoon terug te vinden, nu ook op alle punten het contact tusschen geschiedenis en poëzie te willen voelen en aanwijzen. Zeer terecht, meen ik, zegt Jeanroy, naar aanleiding van zijn onderzoek omtrent eene andere branche, de derde:[1] 'Men moet niet tusschen de historische werkelijkheid en de herinneringen welke de poëzie er van bewaart, een al te nauwe betrekking zoeken; bovenal moet men niet beproeven om onder elke poëtische figuur een historisch persoon terug te vinden, wiens naam en wiens voornaamste trekken met de zijne zouden samenvallen. De poëzie verwijdert gaarne het détail, of wat zij daarvoor aanziet, wijzigt de onderlinge verhouding der feiten en behoudt van de werkelijkheid slechts een vereenvoudigd beeld. Maar dat beeld is bijna altijd aangrijpend van relief en waarheid.'

Daarom juist is de eerste branche van *Le Couronnement*, al zijn niet alle bijzonderheden van het verhaal in de geschiedenis terug te vinden, een historisch document van hooge beteekenis. Zoo wij ons aansluiten bij de opvatting van Jeanroy,

1) T.a.p. bl. 363. Zeer moeielijk is het in bijzonderheden den historischen achtergrond te vinden van deze derde branche, waarin de strijd van Lodewijk tegen zijn oproerige vasallen, vooral tegen den hertog van Normandië en zijn zoon Acelin, geschilderd wordt. Jonckbloet, die met zooveel scherpzinnigheid de gebeurtenissen heeft aangewezen waarvan de tweede en de vierde branche de herinnering bewaard hebben (het beleg van Salerno door de Sarracenen, 871 tot 873, en de poging van Gui van Spoleto, in 888 en 891, om koning van Frankrijk en keizer van het Oosten te worden), heeft, wat deze branche betreft, het veld opengelaten voor allerlei vermoedens. De latere pogingen van Langlois om de historische gebeurtenissen te vinden, worden vrij scherp geeritiseerd door Jeanroy, die in deze branche de herinnering vindt aan de woelingen die de vervanging der Karolingische dynastie door de Capetingische vergezeld hebben. Zijne studie hierover (t.a.p. bl. 361 vlg.) is zeer lezenswaard en getuigt van een even fijne als breede opvatting van het historisch onderzoek.

dat dit alleroudste gedicht ontstaan is vóór het einde der regeering van Lodewijk den Vrome, toen de zwakke vorst reeds zooveel treurige bewijzen van zijn karakterloosheid gegeven had, dus ongeveer tusschen 830 en 840[1)], dan teekent deze branche den ‘état d'âme’ van een dichter, of van een geestelijke élite der maatschappij uit dien tijd. Lodewijk's treurige regeering vervult den echten vaderlander met smart en met ongerustheid. Hij is overtuigd van de hooge, de éénige plaats die Frankrijk inneemt in de rij der door God gevestigde koninkrijken. Hij blijft gehecht aan het regeerende vorstenhuis, al is de man die op dit oogenblik de dynastie vertegenwoordigt een bigotte zwakkeling, al schijnt hij, naast het beeld van den onvergetelijken Karel den Groote, een bevende knaap, die het gewicht der kroon niet kan, niet durft dragen. Maar, hoe zwak en onwaardig ook, hij is de wettige vertegenwoordiger van het koninklijk gezag; het ware volk van ‘douce France’ blijft hem huldigen en noemt verraders al wie de hand naar dit gezag durft uitsteken.

Die overtuiging, dit gevoel beheerscht het nobele, indrukwekkende poëem.

‘De dichter,’ zegt Jeanroy, ‘heeft niet aan een bepaalde gebeurtenis uit het leven van Lodewijk den Vrome gedacht, maar al de gebeurtenissen waarvan hij getuige is geweest hebben op zijn verbeelding gewerkt; hij heeft begrepen dat Lodewijk nooit had opgehouden een minderjarige te zijn; hij heeft tot zich zelf gezegd, dat het heil van het koninkrijk misschien afhing van de tegenwoordigheid van een krachtigen, belangeloozen steun; dien steun, dien hij niet in zijne omgeving bespeurde, en welks afwezigheid hij hartstochtelijk betreurde, hij heeft dien zonder moeite in zijn verbeelding en zijne herin-

1) Ook Langlois houdt het er voor, dat dit alleroudste gedicht zeer vroeg ontstaan is, toen de herinnering aan hetgeen werkelijk had plaats gevonden nog zeer levendig was. Dr. Ph. Aug. Becker (t.a.p. bl. 23) meent, dat het kroningsfeest uit het gedicht met de plechtigheid van 813 niets te maken heeft en eerst later, toen het Willem-epos tot Karel den Groote is teruggebracht, in den zin van dien onden tijd is gewijzigd geworden. Zijn voornaamste bezwaar is de leeftijd van Lodewijk, vijftien jaar. De Belgische geleerde Willems (t.a.p. bl. 9) vindt in dien leeftijd aanleiding om te onderstellen dat de Lodewijk van het gedicht oorspronkelijk Lodewijk III, Louis l'Enfant, is geweest. Deze opvatting staat in verband met zijn geheele, zeer eigenaardige, voorstelling omtrent het verband dat tusschen poëzie en historie gezocht moet worden, waarover hierbeneden blz. 141.

nering gevonden; hij behoefde slechts den man te nemen dien de historie hem aanwees, dien Willem, graaf van Toulouse, die in werkelijkheid Lodewijk's raadsman geweest was, van zijn twaalfde tot zijn zes-en-twintigste jaar, en wiens rol - voegt Jeanroy er bij - waarschijnlijk toen reeds door de overleving was uitgebreid en verheerlijkt.'

Deze laatste opmerking voert ons weer terug tot de vele vragen die den persoon van den epischen Willem betreffen. In de eerste branche moge het gemakkelijk vallen hem te vereenzelvigen met de historische persoonlijkheid van Willem van Toulouse, voor de andere branches, die op latere gebeurtenissen zinspelen, is dit natuurlijk onmogelijk. En zoo vraagt men dus nog telkens, bij het lezen en bestudeeren van deze jongere gedeelten van het gedicht: Wie is hij?

V.

De Belgische geleerde Léonard Willems, wiens belangrijke en zeer origineele studie over *Le Couronnement* wij in den aanvang van dit opstel reeds noemden,[1] heeft een geheel anderen weg ingeslagen om de samenvoeging der verschillende branches van dit gedicht te verklaren. Hij zoekt in die stukken niet de fragmenten van een Willem-epos, maar de overblijfselen van een Lodewijk-epos, of beter nog, een samengevoegde trits van korte heldendichten, vervaardigd ter eere van verschillende Karolingische vorsten, die alle den naam van Louis hebben gedragen. De persoon van Willem treedt bij hem dus geheel op den achtergrond, en de samensmelting der verschillende branches wordt door hem verklaard, niet uit de vereenzelviging van verschillende historische Guillaumes met Willem van Toulouse, maar uit de verwarring, of althans de vermenging, der poëtische geschiedenis van verschillende Louis, onder welke Louis IV d'Outremer de voornaamste moet geweest zijn, met die van Lodewijk den Vrome. En werkelijk kan, ten opzichte der derde branche, die stelling met eenig voordeel worden verdedigd.[2] Dat Louis IV, toen

1) *L'élément historique dans Le Couronnement Looïs, contribution à l'histoire poétique de Louis le Débonnaire*, Gand 1896.
2) Men vergelijke wat wij over die derde branche reeds hebben meegedeeld in de noot op bl. 139.

hij aan de regeering kwam, pas vijftien jaren was, gelijk, van Lodewijk den Vrome in het gedicht beweerd wordt, is een aardige coïncidentie, en, wat meer zegt, juist met de Normandische grooten en hun aanvoerder, den hertog van Normandië,[1] heeft Louis IV veel te stellen gehad; zelfs is hij, een poos lang, hun gevangene geweest.[2]

Tegen het stelsel van Léonard Willems is velerlei in te brengen, zelfs op dit terrein der derde branche, dat aan zijne verklaring nog den meesten steun geeft. Vooreerst valt meer dan één onderdeel van het verhaal met de gebeurtenissen waarvan het de poëtische weerslag heet te zijn, niet te rijmen.[3] Maar bovenal mag tegen de hypothese van Willems de opmerking van Jeanroy gelden, dat Lodewijk IV, wel verre van een 'roi Débonnaire' geweest te zijn, het koninklijk gezag heeft gereleveerd en zich van de tyrannie zijner beschermers heeft bevrijd. En natuurlijk blijft, in dit stelsel, voorloopig althans,[4] de vraag ten eenemaale onbeantwoord: zoo wij hier de saamgevoegde fragmenten van een Lodewijk-epos vóór ons hebben, van waar dan, in al die branches, de overwegende, al de gedichten beheerschende rol van Guillaume d'Orange?

Veel aannemelijker dunkt ons daarom het standpunt door prof. Jeanroy in zijne geleerde en aantrekkelijke studie ingenomen, naar wiens opvatting het ideale element in de

1) In de geschiedenis echter was het niet, zooals in het gedicht, Richard, maar diens vader, Guillaume Longue-Epée, die tegen Louis IV is opgetreden.
2) De Belgische geleerde heeft zich zijne taak misschien wel wat gemakkelijk gemaakt door uit dit verhaal den persoon van Willem nagenoeg te ecarteereu; hij behoefde nu niet, zooals Langlois, op het voetspoor van Jonckbloet, gedaan had, aan den platonischen steun dien Louis IV, onder anderen, bij Guillaume 'Tête d'étoupes', hertog van Aquitanië, gevonden heeft, zooveel omvang en zooveel beteekenis toe te dichten dat hij de epische verheerlijking van dezen historischen Guillaume aannemelijk maakte.
3) Ik noem slechts het lot van Richard de Normandie, die naar de koninklijke gevangenis wordt meegevoerd en daar sterft; de dichter is dus blijkbaar met het gansche leven van dien vermaarden hertog, die van 943 tot 996 geregeerd heeft, bekend. En de gebeurtenissen, die hier bezongen heeten, zijn van 936! Voorts het ontbreken van een Acelin in de geschiedenis van dien tijd, terwijl toch het plan om Acelïn koning te maken een voornaam element is van het gedicht.
4) De heer Willems heeft, als vervolg op deze eerste studie, een arbeid toegezegd, waarin 'L'historie poétique de Guillaume de Gellone et la formation de la geste narbonnaise' zal worden behandeld.

persoonlijkheid van Guillaume, - die overal optreedt als de krachtige beschermer van het koningschap, - de band is geweest die de oudste gedichten van den Willem-cyclus, met name de branches van *Le Courronnement*, tot één poëtisch geheel heeft saamgevoegd. Er moge iets gewaagds zijn in zijn beweren, dat de dichters eenvoudig 'au hasard de leurs souvenirs épiques ou historiques',[1] dus zonder dat voor elke toespelling een bijzondere reden behoeft gezocht te worden, allerlei feiten en namen in hun werk hebben opgenomen, zeker is het dat niet alleen de poëtische waarde, maar ook de bedoeling, en dus de historische beteekenis, hunner gedichten boven alles gezocht moet worden in de gevoelens van hoog patriotisme, van gehechtheid aan de dynastie, van zedelijk optimisme, die er uit spreken. Wat van de eerste branche van *Le Couronnement* hierboven werd aangetoond, mag van alle onderdeelen van dit gedicht gelden: zij zijn, in de eerste plaats, poëtische openbaringen van een bepaalden 'état d'âme', door de omstandigheden in het leven geroepen, telkens opnieuw gewekt, wanneer de wisselende kansen van het langzaam verzwakkend vorstenhuis de ernstige vaderlanders met ongerustheid, en toch ook weer met hoop op de toekomst, vervulden. Zoo dikwijls die stemming in gedichten zich uitsprak, was het altijd weer de gestalte van Lodewijk den Vrome die voor het oog van den dichter oprees als het droevig type van den zwakken, en toch wettigen, vorst, en, naast dezen, de ideale gestalte van Guillaume de Toulouse, als die van den beschermenden en wrekenden held.

Dat die heldenrol bij voortduring aan dezen historischen Willem werd toebedeeld, ook toen, in de negende en tiende eeuw,[2] de gebeurtenissen hem daarvoor niet meer aanwezen, is wel wat vreemd; maar het wordt toch begrijpelijk wanneer men aanneemt, dat zijne historische gestalte reeds zeer vroeg met het waas der legende is omgeven geworden. En die onderstelling hangt niet in de lucht. Immers, er bestaat

1) *Romania* XXV, 365. Hij zegt dit eigenlijk alleen van de derde branche.
2) In hun oudsten vorm dagteekenen, volgens Jeanroy, de verschillende branches van *Le Couronnement* uit de volgende tijdvakken: de eerste uit de eerste helft der negende eeuw, de tweede uit het eind van die eeuw, de beide andere uit het eind der tiende of het begin der elfde eeuw; eerst in het midden der twaalfde eeuw zullen dan die epische brokken, vrij onhandig, zijn bijeengevoegd.

een Latijnsch gedicht, in 826 vervaardigd,[1] waarin de grenzen der historie blijkbaar meer dan eens overschreden worden en waarin reeds enkele legendarische trekken voorkomen die in de latere Fransche gedichten worden teruggezonden.[2]

Deze opvatting wijst, naar mij voorkomt, eene juistere richting aan ter opsporing van den reëelen achtergrond der oudste gedichten dan de methode van het historisch-détail, die vroeger al te eenzijdig werd toegepast. Doch natuurlijk verklaart zij slechts een deel van de velerlei elementen waaruit deze rijke, zoo veel omvattende cyclus is saamgesteld. De vragen die, naar aanleiding van andere gedichten, als den *Charroi de Nímes*, de *Prise d'Orange*, de *Enfances Guillaume*, den *Moniage*, en zooveel meer nog, gedaan kunnen worden, zijn met deze idealistisch-historische beschouwing omtrent den oorsprong van *Le Couronnement* niet beantwoord.

Ik mag zelfs niet beproeven om, ook wat de daareven genoemde gedichten betreft, den tegenwoordigen stand van het onderzoek in dit opstel nader toe te lichten en, bijvoorbeeld, aan te toonen op welke gronden het voor waarschijnlijk gehouden wordt dat in de ‘chansons de geste’ die zich om de inneming van Orange groepeeren oorspronkelijk een andere, thans niet meer bekende, held verheerlijkt werd, die later plaats heeft moeten maken voor Guillaume. Maar eenige bijzonderheden omtrent het ontstaan en de vervorming der *Chanson d'Aliscans* wil ik toch niet onthouden aan diegenen onder mijne lezers die van de hierboven geresumeerde episoden van dit gedicht met belangstelling hebben kennis genomen en die daaruit een indruk hebben ontvangen van zijn hooge poëtische waarde.

1) Een der vier ‘Carmina’ van den Aqitanischen monnik Ermoldus Nigellus. Zie Dr. Ph. Aug. Becker, t.a.p. bl. 10 vlg. Deze geleerde hecht evenwel veel minder waarde aan dit gedicht dan de heer Jeanroy.

2) Aardig is de opmerking van Jeanroy, dat Willem reeds in dit Latijnsche gedicht bijzonder gaarne vuistslagen uitdeelt en daarbij grijnslacht (‘dentibus infrendens’ = ‘si a un ris geté’) en fijner nog deze, naar aanleiding van Willem's zeggen dat hij liever zijn paard zou opeten dan het beleg van Barcelona opbreken: ‘deze trek heeft pas waarde als men aanneemt dat ook het paard van den held reeds een epische figuur geworden was’. Men weet dat, in de Fransche gedichten, Willem's paard Beaucant een soort wonderpaard is, dat door zijn meester als een intelligent wezen wordt toegesproken. (Zie boven blz. 510.)

De hoofdpersoon der gedichten die tot de groep van *Aliscans* behooren was, oorspronkelijk, niet Guillaume d'Orange, maar Vivien, of, zooals hij in de taal en in de gedichten van Zuid-Frankrijk schijnt geheeten te hebben, Vézian. Aanvankelijk schijnt deze jonge man de held te zijn geweest eener locale legende, in de stad Arles ontstaan, en die aldaar te eerder kon geboren worden omdat de beroemde graven van het kerkhof van Aliscans de gedachte moesten wekken en levendig houden aan een heldenstrijd uit vroeger dagen. Heel oud schijnt die legende echter niet te wezen, en zoodra het beeld van Vivien dichterlijk werd uitgewerkt, werd deze jeugdige paladijn eenvoudig tot een tweeden Roland gemaakt en naar het model van den bekenden neef van Karel den Groote geteekend; alleen is hij nog vromer van zin en iets teerder van inborst. Deze Vivien zou, volgens den oudsten vorm der legende, onder Karel den Groote geleefd hebben en bij de belegering der stad Arles door verraad zijn omgekomen.[1)] Later werd Vivien tot een tijdgenoot en een ridder van Lodewijk den Vrome gemaakt en werd hij, de belegeraar der stad Arles, in verband gebracht met Guillaume, den veroveraar der stad Orange. Eene lezing van nog jongeren datum maakte nu verder Vivien van belegeraar tot belegerde. In een kasteel[2)] met zijne vrienden opgesloten, door den honger tot een uitval gedwongen, bezette hij een der hellingen van een heuvel, waarlangs de vijandelijke benden weldra afdaalden, zoodat Vivien en de zijnen sneuvelden.[3)] Toen, nog later, de episode van Vivien's dood nader werd uitgewerkt, verhaalde de dichter wel van zijne gelofte om nooit een enkelen voetstap voor den vijand te wijken, maar voegde hij er nog niet den, zoo aandoenlijken, trek aan toe, dat Vivien toch éénmaal, door de overmacht der aanvallers

1) Deze lezing is bswaard gebleven in een heiligenleven van bisschop Honoratus, uit het midden der dertiende eeuw.
2) Zeer vernuftig is het vermoeden van den Heer Jeanroy, dat de oude naam van dit kasteel, *Mont-Argent*, of enkel *Argent*, later is vervormd geworden tot *Archant* of, met het artikel, *Larchant*, een geografische uaam uit *Aliscans*, die nog niemand tot dusverre voldoende verklaard heeft.
3) Dit is de lezing van een provencaalsch gedicht, waarvan slechts fragmenten zijn bewaard gebleven, *Le roman d'Arles*, en van de Italiaansche compilatie der Willem-gedichten, de zoogenaamde *Nerbonesi*.

gedwongen, die gelofte heeft verbroken.[1] Deze laatste bijzonderheid en de bekoorlijke episode van Vivien's laatste biecht en zijn communie, die er nauw mêe samenhangt, schijnt in het oude verhaal van Vivien's dood te zijn ingelascht geworden door den dichter der tegenwoordige *Chanson d'Aliscans*, die zich daardoor heeft doen kennen als een kunstenaar van oorspronkelijken aanleg en fijn gevoel.

Aldus voorgesteld, schijnt de wordingsgeschiedenis van dit merkwaardig gedicht, waarin Léon Gautier, ofschoon ten onrechte, het centrum van den geheelen cyclus heeft gezien, nog al heel eenvoudig. *Aliscans* doet zich dan voor als eene met veel zorg en talent bewerkte aanvulling van één of meer oudere gedichten betreffende Vivien. Maar zoo eenvoudig en zoo artistiek is de samenstelling van dit werk toch zeker niet geweest. Want er komen in *Aliscans* vrij wat bijzonderheden voor die schijnen te wijzen op eene nog al onhandige omwerking van een gedicht dat verloren is gegaan, waarin hoofdzakelijk het beleg van Orange verhaald werd, en dat misschien wel den naam van *Le siège d'Orange* heeft gedragen.

Dat er zulk eene misvorming achter de samenstelling van *Aliscans* verborgen ligt, is onlangs zeer waarschijnlijk gemaakt door een jong Amerikaansch geleerde, ook een leerling van Gaston Paris, den Heer Raymond Weeks. In eene uitvoerig en belangrijk artikel, ‘The messenger in Aliscans’ heeft de heer Weeks gewezen op allerlei inconsequenties en incoherenties welke in dit gedicht voorkomen en, op grond van die zonderlinge en tegenstrijdige voorstellingen, het waarschijnlijk gemaakt, vooreerst, dat, in het oorspronkelijke gedicht, het verhaal van Vivien's dood niet in het begin voorkwam, maar aan het slot van het verhaal, verder, dat het beleg van Orange niet vier maanden duurde, maar zeven jaren, en bovenal, dat de bode die het belegerd Orange verlaat om aan het hof van den koning hulp te gaan zoeken, oorspronkelijk niet Guillaume zelf geweest is, maar zijn neef Bertrand.[2]

1) Dit moet gestaan hebben in een oud gedicht dat verloren is gegaan, waarvoor later *Li Covenans Vivien* in de plaats is gesteld.

2) De oorspronkelijke lezing van het verhaal van dien tocht zou dan bewaard zijn gebleven door de Italiaansche *Nerbonesi*, waarin het werkelijk Bertrand is die de reis naar Laon aanvaardt. Door dit aan te nemen kan men vele bijzonderheden verklaren, bijvoorbeeld: dat de bode ‘dame Guibore’ in de belegerde stad durft achterlaten, wat in *Aliscans*, waar het Willem zelf is die heengaat, wel wat heel vreemd klinkt; verder, dat de bode aan het hof van Koning Lodewijk, waar men Willem toch goed moest kennen, niet herkend wordt; en vooral ook, dat zijn paard er een voorwerp is van spot; want, terwijl Willem een mooi Sarraceensch paard berijdt, wordt het paard van Bertrand beschreven als een soort slangenpaard, met een staart als dien van een hond.

Met een enkel woord heb ik die laatste onderzoekingen willen vermelden, om nog eens weer te doen uitkomen hoeveel problemen er sints den tijd dat onze Jonkbloet met zooveel genialiteit zijne onderzoekingen der ‘geste de Guillaume’ begon, onopgelost zijn gebleven, hoeveel nieuwe vraagstukken zich uit de oude hebben ontwikkeld. In weerwil van zooveel geleerdheid en zooveel vernuft, maakt de historisch-litterarische quaestie van den Willem-cyclus nog altijd den indruk van een doolhof te zijn waarin wel enkele geheime uitgangen zijn ontsloten, maar waarin het de kritiek toch nog niet gelukt is den ganschen weg te vinden en dien duidelijk te beschrijven.

Wat echter, ondanks alle aarzelingen en onzekerheden, vaststaat en bij ieder nieuw onderzoek telkens weer in het oog springt, is dit: dat één groote persoonlijkheid niet alleen hoog boven alle helden van dit geweldig epos uitsteekt, maar ook, ten koste van andere, die op den achtergrond treden of geheel vergeten worden, met steeds sterker relief en steeds grooter luister als de hoofdpersoon optreedt van al die gedichten, namelijk, Guillaume d'Orange, de geweldige ‘Fièrebrace.’ Ook toen de herinnering aan den historischen Willem van Toulouse reeds lang was uitgewischt, bleef deze held zijn volle glorie behouden als het ideale beeld van den handhaver der koninklijke rechten, als de beschermer en wreker der eer van ‘douce France’ en van Frankrijks koning. Ruw is deze Willem, woest in zijn optreden, geducht in zijn toorn, niemand ontziende, zelfs niet den koning, - zoo vaak hij het recht geschonden acht en de eer van zijn land bedreigd ziet door sluwe verraders, door een zwakken vorst of een eerzuchtige koningin. Maar achter die ruwe vormen verbergt zich een trouwe, edele ziel, een onversaagd gemoed en een hart dat week kan worden van diep gevoel, wanneer de liefde voor een

beminde vrouw het vervult, of wanneer het geroerd wordt door de naïeve tranen van een bevend jong meisje.

Dit heldenbeeld hebben, in den bloeitijd der middeleeuwsche epiek, talrijke geslachten aan elkaar overgedragen als een voorwerp van warme geestdrift en gevoelvolle vereering. Tallooze jongleurs hebben den roem van dien held verkondigd in gansch Frankrijk, oude dichters hebben ter zijner eere duizenden versregels aaneengeregen, nieuwe dichters hebben de verzen hunner voorgangers vervormd tot een nieuwe hulde aan zijn onsterfelijke glorie. In het Noorden is zijn naam verbonden geworden met dien van Karel den Groote en zijn zoon Lodewijk, in het Zuiden is zijne ‘poëtische geschiedenis’ saamgeweven met de historie der steden Nimes, Narbonne en Orange. Een gansche phalanx van helden heeft de dichtende sage verheven tot den rang van Willem's broeders, neven, krijgsmakkers; zij heeft gezocht naar zijn vader, zijn grootvader, zijn overgrootvader, begeerig om gansch het historisch verleden van Frankrijk door de breed uitstralende glorie van dien held te laten beschijnen.

En toen de legende der middeleeuwen verbleekt was en de eentonige zangen van het oude epos hun klank hadden verloren, heeft de geschiedenis dien naam van Guillaume d'Orange weer opgenomen en hem op haar schoonste en roerendste bladzijden geschreven. Nederland heeft in het erfdeel zijner vorsten ook dien naam teruggevonden. Hij heeft geklonken op onze slagvelden en klinkt nog telkens in onze feestzalen, door het oude rythmus eener nobele muziek gedragen. En in de harten der Nederlanders die met blijmoedigen ernst het oogenblik verbeiden waarop onze jeugdige Koningin niet alleen het Hoofd van den Staat, maar ook het hoofd eener dynastie zal geworden zijn, leeft hij voort als de heldennaam eener blijde toekomst, als de oude rijmklank eener nieuwe poëzie.

A.G. VAN HAMEL

Gymnasiale hervormingen.

Na de begrootingsdebatten van 1897 behoeft men niet langer te twijfelen. Wijzigingen van het voorbereidend hooger onderwijs hier te lande worden overwogen. Sommige van die wijzigingen kunnen spoedig ingevoerd worden, omdat daartoe geene wetsverandering, alleen een koninklijk besluit vereischt wordt. Voor andere zal de medewerking der wetgevende macht noodig zijn. Niemand weet, tot dusver, welke de omvang zijn zal der herziening van het leerplan der gymnasia; velen hebben daarover vermoedens, die zich aansluiten aan gewisselde stukken, gesproken woorden, persoonlijke indrukken, over wier meer of mindere gegrondheid voorloopig moeilijk te twisten valt.

Wat echter buiten kijf schijnt, wanneer men kennis neemt van de talrijke rekesten en ingezonden stukken, die van hoogst bevoegde zijde aan de regeering en aan dagbladen en tijdschriften zijn toegezonden en wanneer men met rectoren, gymnasiale docenten en andere schoolautoriteiten over deze punten van gedachten wisselt, is het dagelijks toenemende gevaar, dat onder een zwerm van bijzaken, onder een wolk van kleine verbeteringsmogelijkheden, amendementen en subamendementen daarop enz., de hoofdlijnen van de gymnasiale opvoeding, als een sedert eeuwen doordachte voorbereidingsschool voor het practische leven eerlang onzichtbaar zullen worden, zoodat bij de eindbeslissing die hoofdlijnen uit het oog dreigen te worden verloren.

Wat toch is het geval? Sedert 1863 heeft Nederland een wet op het middelbaar, sedert 1876 een wet op het hooger onderwijs en wie in 1898 onbevooroordeeld overweegt wat die beide wetten voor de jeugd van Nederland, voor de *spes*

patriae hebben uitgewerkt, kan in velerlei opzicht uitermate voldaan zijn, maar moet daarbij volmondig erkennen, dat die resultaten geheel andere zijn dan voorzien werden door de beide staatslieden die onder die wetten hun contraseign hebben geplaatst.

Thorbecke zou in 1863 versteld gestaan hebben wanneer men hem destijds had kunnen aantoonen hoe groot het percentage wel zou zijn van degenen die, na het eindexamen der H.B.S. te hebben afgelegd, hunne verdere studiën aan de rijksuniversiteiten zouden voortzetten; Heemskerk heeft ongetwijfeld de verwachting gekoesterd dat zijn wet, waarbij de propaedeuse van de universiteit naar het gymnasium werd overgebracht, èn aan de degelijke studie van rechten en letteren èn aan de voorbereiding van aanstaande natuurkundigen en artsen zou ten goede komen.

Gelijk zoo dikwijls was ook hier de uitkomst anders dan de menschelijke verwachting en berekening had bedoeld.

De groote fout, die de goede werking van beide wetten van den aanvang af getemperd heeft, was deze, dat aan precies voorgeschreven leerplannen, aan examenreglementen, kortom aan in bijzonderheden afdalende *papieren wegwijzers* overdreven waarde is toegekend, en dat zoodoende aan den grooten invloed die van eminente persoonlijkheden op onderwijsgebied kan uitgaan, afbreuk is gedaan, althans die invloed verplicht werd zich alleen langs eng omschreven banen en in bepaalde richting te bewegen.

Het Prokrustesbed was gereed, nog wel in erger vorm dan het mythologische.

Immers het was hier een automatisch werkende, in het Staatsblad nauwkeurig omschreven inrichting, terwijl de slachtoffers van den Griekschen voorstander van het allen gelijkmakend systeem althans door een levend wezen, die misschien nog vermurwbaar zou kunnen blijken, niet door eene onverbiddelijke wetsbepaling in hunne natuurlijke ontwikkeling belemmerd werden.

De wind waaide blijkbaar uit den democratischen hoek, doch terwijl men poogde met die papieren regeling de billijkheid en onpartijdigheid ten troon te verheffen, gooide men het gezond verstand te grabbelen.

Nu is niemand meer overtuigd dan schrijver dezer regelen

van de groote moeilijkheid om bij de uitwerking van een goed onderwijsplan voor dat gedeelte van de Nederlandsche jeugd, 't welk tusschen het 12e en het 18e levensjaar voortgezet en voorbereidend onderwijs - afgescheiden van ambachtsonderwijs - wenscht te genieten, aan het gezond verstand de groote plaats in te ruimen waarop het recht heeft. Maar al is het moeilijk de lessen van dat gezonde verstand in wetten en reglementen zóó te belichamen, dat het onderwijs aan het grootste aantal ook de beste voorbereiding zal verschaffen, dan mag dat er ons niet van terughouden met die moeilijkheid de worsteling aan te vangen, al moest het jaren duren voor wij haar ‘er onder’ hadden.

Vergeten wij niet, dat Nederland door zijne ligging, zijne historie, zijne afmeting en zijn inwonertal veel beter gelegenheid aanbiedt dan een groot wereldrijk om eene individueele oplossing van die moeilijke vraag te zoeken en te vinden, welke allerminst eene afspiegeling behoeft te zijn van de eenvormigheid waarvan kazerne of klooster ons een voorbeeld leveren en die aan andere naties wel eens het doek verschaft hebben, waarop zij de omtrekken van hun onderwijs en opvoeding hebben geschilderd.

Aan ons middelbaar onderwijs is die invloed van buiten af zeker niet vreemd gebleven.

Laat ons er veel meer naar streven van wat wij bezitten het goede te behouden en voortaan bij de regeling van het hier bedoelde onderwijs in de eerste plaats het oog gericht houden op het ideaal van alle onderwijs, hetgeen niet is den onderwezenen iets te ‘leeren’, maar hem te leeren hoe hij iets ‘leeren kan’, d.w.z. hoe hij zijn denkvermogen behoort te gebruiken in verband met de zeer persoonlijke en wisselende vermogens hem door moeder natuur geschonken. Reeds de formuleering van dit ideaal breekt den staf over de zoo hooggeprezen ‘uniformiteit’ die in onderwijszaken nog zoo dikwijls een heillooze rol speelt.

En wanneer wij nu na een proefneming van twintig à dertig jaren waarnemen dat het gymnasiale onderwijs ten onzent allerminst gezegd kan worden recht populair te zijn; dat het kwijnt aan een ziekte, die A noemt: te veel Grieksch, B: te weinig natuurwetenschappen, C: te veel vak-en te weinig klassenleeraars, D: te veel grammatikale en te weinig litteraire

vorming, dan mag men daaruit afleiden dat men het over de kwijningstoestand wèl, over de oorzaak daarvan *niet* eens is. Welke zal voor het oogenblik de meest doeltreffende en tevens de minst praejudiceerende geneeswijze zijn? Het moge vreemd schijnen dat iemand, die geen oud-gymnasiast maar een oud-hoogere-burger is, zich geroepen voelt voor de toekomst van onze gymnasia een lans te breken: hij wordt daarbij geleid door den wensch om het zoo gewichtige vraagstuk, dat hierboven geformuleerd werd, in een zin te helpen oplossen, die aan Nederland de suprematie zal verschaffen op een gebied waar het bevolkingscijfer niet meetelt: het gebied onzer intellectueele ontwikkeling.

De maatregel, die ik liever morgen dan overmorgen zag toegepast, zou, geloof ik, de vraag naar wat meer of wat minder, naar facultatief of niet-facultatief Grieksch van zelf op den achtergrond schuiven. Niet dat die maatregel zooveel meer revolutionair is, integendeel, zij is veeleer reactionnair, en brengt de gymnaisia zelfs ten deele ‘in statu quo ante’. Die maatregel zou n.l. zijn de opheffing van de bij koninklijk besluit ingestelde splitsing der twee hoogste klassen van de gymnasia in de beide afdeelingen A en B, waarvan de eerste meer bepaaldelijk de voorbereiding van a.s. juristen, theologen en litteratoren op het oog heeft, de tweede daarentegen voor a.s. natuur- en geneeskundigen werd ingericht. Men heeft indertijd met deze splitsing het hierboven reeds gememoreerde loftwaardige doel gehad om de geheele of een deel van de propaedeusis voor die vakken, van de universiteit naar het gymnasium te verplaatsen.

Moge dat voor de a.s. rechtsgeleerden misschien gelukt zijn, het heeft toch voor dezen het bezoek van de collegebanken waarlijk niet aangemoedigd. Alle juridische faculteiten hebben opgemerkt dat sedert de invoering der nieuwe wet het bezoek der juridische colleges (deels door oorzaken van financieelen aard) relatief belangrijk gedaald is. Of de vrije studie in de rechtsgeleerde vakken daarbij gewonnen heeft? De jongste wetsverandering met betrekking tot de juridische dissertaties laat rechtmatigen twijfel toe.

En wat de philosophische en medische faculteiten betreft, deze zijn toen de wet bij de Tweede Kamer in behandeling

was door de juristen ‘pour le besoin de la cause’ op sleeptouw genomen. Ook voor die beiden moest voortaan de vijfgarige gymnasiale cursus tot een zesjarigen worden uitgerekt. Als compensatie zouden zij dan voortaan op het gymnasium in schei- en natuurkunde en in natuurlijke historie worden ingewijd. Het is gemakkelijk in te zien hoe hemselbreed die inwijding kan en moet verschillen voor de bezoekers van gymnasia als bijv. te Amsterdam, te Middelburg, te Tiel, te Doetinchem, te Katwijk, enz. Hoe die vakken onder de vroegere regeling door den hoogleeraar bij zijne hoorders ingeleid, althans den indruk van een zekere eenheid achterlieten, terwijl thans het gymnasiale eindexamen nooit voor het propaedeutisch examen in de geneeskunde in de plaats kan treden en evenmin het universitair onderwijs kan ‘aanknoopen’ aan hetgeen op het gymnasium geleerd werd. De toestand wordt er niet rooskleuriger op, wanneer men bedenkt dat zeer vele toehoorders op diezelfde colleges het eindexamen eener hoogere burgerschool aflegden; hetgeen de taak van den hoogleeraar, die er naar streven moet liefst met al zijn toehoorders in voeling te blijven, niet weinig verzwaart.

Hoe het zij, niemand die de bestaande toestanden van nabij kent, zal beweren dat het onderwijs in natuur- en scheikunde, hetwelk aan de afd. B van de beide hoogste gymnasiumklassen gegeven wordt, de vergelijking kan doorstaan met hetgeen van diezelfde vakken aan de hoogere burgerscholen onderwezen wordt.

En nu er telkens en telkens weder door sommige hoogleeraren in de medische en philosophische faculteiten op gewezen is, dat hunne ervaring van de onvoldoend onderlegde gymnasiasten en van de veel meer voorbereide hoogere burgers geenszins kan gezegd worden ten nadeele van eerstgenoemden over te hellen, zou dan daaruit niet mogen volgen, dat in die gevallen het gymnasiale onderricht toch nog langs anderen weg een zekere propaedeuse met zich mede brengt van niet minder waarde dan feitenkennis in enkele onderdeelen der natuurwetenschap?

Zoo ergens dan geldt, daar waar goed onderwijs gegeven wordt: ‘tout chemin mène à Rome’. Zorg dus in de eerste plaats dat zoowel bij het middelbaar, als bij het gymnasiaal

onderwijs het leeraarschap de beste krachten tot zich trekke. Tracht uwe zonen, die gij voor het maatschappelijk leven voorbereidt, liefst tot hun 17e, 18e jaar vrij te laten in de keuze van hun toekomstig beroep. En richt het voorbereidend onderwijs zóó in, dat dit rekening houdt met de verschillende neigingen en gaven, die zij ter wereld hebben meegebracht. In alle bijzonderheden dien aanleg te ontwikkelen zal aan het klassikaal openbaar onderwijs uit den aard der zaak nooit mogelijk zijn. Maar bij een twaalf-jarigen knaap heeft de ervaring der lagere school veelal reeds aangewezen of hij lust en aanleg heeft voor de wiskundige vakken en voor dat wat zijn waarnemingsvermogen boeit, dan wel of hij zich meer door het onderwijs in talen en geschiedenis aangetrokken gevoelt. Onder de laatsten zijn er sommigen - en deze behooren waarlijk niet altijd tot de minder begaafden - bij wie een zekere weerzin voor wiskundige vragen en opgaven bestaat, die dikwijls wordt geformuleerd in den volzin: hij heeft geen ‘hoofd’ voor mathesis.

Waarom zou ons voorbereidend onderwijs, dat thans reeds in de hoogere burgerschool en in het gymnasium aan die beide geestesrichtingen respectievelijk het leeuwenaandeel geeft, dit nu ook niet verder consequent voortzetten? Waarom zou het gymnasium niet de kern worden om welke de meer litterair aangelegde naturen zich rangschikken, de hoogere burgerschool de loopplaats van hen die zich bij voorkeur tot de exacte wetenschappen voelen aangetrokken? Maar verwijder dan ook van het gymnasium datgene wat daar ter kwader ure werd binnengesmokkeld, toen men in de meening verkeerde dat een deel van de propaedeusis voor de medische faculteit allerwege in den lande op de grootere en kleinere gymnasia verkrijgbaar zou zijn, zoodra men maar eenige uren meer wiskunde, natuur- en scheikunde aan enkele leerlingen toediende, die als afd. B voortaan gescheiden zouden worden van eene afd. A.

Men achtte het toen blijkbaar onwaarschijnlijk dat een groot deel der a.s. medici den weg naar de universiteit zou verkiezen die via de hoogere burgerschool leidt, een weg die sedert van staatswege geplaveid en met vruchtboomen beplant werd toen de artsenwet van 1865/78 er krachtig toe bijdroeg om het N e d e r l a n d s c h praedicaat van Dr. med. tot een ‘epitheton

ornans' te maken, dat veel minder dan vroeger de begeerlijkheid van knappe studenten en van bekwame artsen opwekt.

Hoe weinig men overigens toen reeds aan de waarschijnlijkheid geloofde dat die gesplitste studie in kl. V en VI, die den gymnasiumtijd van den aanstaanden medicus toch met een vol jaar verlengt, in de plaats zou treden van de akademische propaedeuse, mag dááruit worden afgeleid dat men - gelukkigerwijze! - op het eindexamen alleen in wiskunde, maar nòch in natuurkunde, nòch in scheikunde, nòch in plant- en dierkunde eenig examen voorschreef.

Bouwt men nu voort èn op hetgeen thans in Nederland bestaat èn op hetgeen de ervaring daaromtrent geleerd heeft, dan moet men beginnen met den voorbereidingstijd voor den medicus-gymnasiast op vijf jaren terug te brengen en dus even lang te maken als die voor den medicus-hoogere-burger.[1)]

Wie het toelatingsexamen tot de zesde klasse van het gymnasium heeft afgelegd erlange het recht zich aan de universiteit tot de verdere examens in geneeskunde of in wis- en natuurkunde aan te melden; wie ook de zesde klasse van het gymnasium met goeden uitslag heeft doorloopen erlange toegang tot alle vijf faculteiten. Maar dan kan op het gymnasiaal eindexamen, dat na afloop der zesde klasse wordt afgelegd, ook de wiskunde als examenvak wegvallen, desnoods zelfs het onderwijs in wiskunde in die klasse worden prijsgegeven.

Ongaarne zou ik onze a.s. juristen, theologen en litteratoren geheel vreemd laten aan enkele hoofdbeginselen van natuur- en scheikunde.[2)] De vijfde klasse van het gymna-

1) Ditzelfde verlangden bij gemotiveerd adres aan de Tweede Kamer der Staten Generaal, d.d. Maart 1878 de gezamenlijke hoogleeraren (57) der vier geneeskundige en wis- en natuurkundige faculteiten van Leiden, Utrecht, Groningen en Amsterdam! Terwijl d.d. 27 Maart 1883 door niet minder dan 21 rectoren aan gymnasia en progymnasia een schrijven aan den Minister van Binnenlandsche Zaken gericht werd, waarin eveneens een vrijfarige gymnasiale cursus voor a.s. medici en philosophen werd aanbevolen.

2) Velen zullen misschien meenen dat één uur scheikundig onderwijs, gedurende één schooljaar, even goed zou kunnen vervallen Ik veroorloof mij dienaangaande uit een brief van Donders, d.d. 26 Maart 1883 het volgende aan te halen: 'Ik geloof niet dat het goed gezien is de scheikunde voor toekomstige juristen en theologanten te strijken. Algemeene begrippen, zooals in weinige lessen met geringe hulpmiddelen kunnen worden bijgebracht, openen reeds een blik in de oeconomie der Natuur als geen andere natuurwetenschap vermag, en geven van veel takken van nijverheid eene voorstelling die in verschillende betrekkingen der Maatschappij zeer te stade komt'.

sium, wanneer alle faculteiten nog bijeen zijn, is de aangewezen plaats om een drietal uren per week daaraan te besteden. En de natuurlijke historie, die bij de bestaande regeling in klasse I en II en nogmaals in klasse V en VI gedoceerd wordt, hetgeen thans tot de vreemdste gevolgen en tot nuttelooze tijdverspilling aanleiding geeft, zou in de 1e en 2e klasse als oefening van het waarnemingsvermogen en als afwisseling met de vele grammatikale studie haar plaats kunnen blijven behouden, mits men in de vijfde klasse niet weder in herhaling verviel maar daar de in de twee laagste klassen *niet* thuis behoorende hoofdpunten van bouw en verrichting van het menschelijk lichaam ter sprake brengt.

De door mij voorgestane fusie van A en B zal - ik twijfel er niet aan - ten goede komen aan de eenheid en de beteekenis van het gymnasiale onderwijs, van de voorbereiding op klassieken grondslag, die reeds sedert eeuwen heeft medegewerkt tot de ontwikkeling van den smaak en van het verstand van zoovelen, die naderhand ook in de exacte wetenschappen hebben uitgeblonken. En het zal aan niemand schade doen, wanneer de eischen, wat wiskunde betreft, op het gymnasium eenige verzachting ondergaan.

Het overgangsexamen van de vijfde naar de zesde klasse behoeft allerminst gelijk te staan met het eindexamen thans van de afd. B geëischt. Reeds dadelijk kan bolvormige driehoeksmeting, zeker kan ook nog wel meer wegvallen, wanneer men bedenkt dat voor den aanstaanden natuurphilosoof de mathematische colleges en de studie aan de universiteit ruimschoots dat schijnbare tekort zullen kunnen aanvullen. *Die* gymnasiasten die in wiskunde niet hun lievelingsvak zien, zullen door verzwaring van het bedoelde examen hun natuurlijken aanleg toch niet kunnen veranderen, noch ook daarbij voor hunne verdere studiën baat vinden.

Ik heb getracht het leerplan na de fusie in den vorm te kleeden die het K.B. van 21 Juni 1887 gekozen heeft voor het onderwijs op het gymnasium met gesplitste V en VI.

Ziehier de tabel:

Ontwerp-tabel.

KLASSEN.	I	II	III	IV	V	VI	Totaal
VAKKEN.		Tot 1 Jan. 8, later.					
Grieksch	-	5	6	7	5	7	±30
Latijn	8	6	6	6	6	8	40
Nederlandsch	3	2	2	2	2	2	13
Fransch	4	2	2	2	1	2	13
		Na 1 Jan.					
Hoogduitsch	-	3	2	2	2	2	10
Engelsch	-	-	3	3	2	2	10
Geschiedenis	4	3	3	3	2	3	18
Aardijkskunde	3	2	1	-	1[1)]		7
Wiskunde	4	3	3	3	3		16
Natuurkunde	-	-	-		2	2	4
Scheikunde	-	-	-		1		1
Natuurlijke Historie	2	2	-		1		5
Getal uren.	28	28	28	28	28	28	

Bestaande Tabel.
Vastgesteld bij art. 3 van het Koninklijk Besluit van 22 Juni 1887, (*Staatsblad No.* 105).

KLASSEN.	I-IV	V		VI	Totaal	
VAKKEN.	Geheel gelijk aan bovenstaande ontwerptabel	A	Alle leerlingen. B	A	Alle leerlingen. B	
Grieksch		2	4	3	4	±32
Latijn		3	5	4	4	42
Nederlandsch			2		1	12
Fransch			1		1	12
Hoogduitsch			2		1	9
Engelsch			2		1	9

1) Natuurkundige aardrijkskunde.

Geschiedenis	1	1		1	2		18
Aardrijkskunde		-			1		7
Wiskunde		2	3		2	3	23
Natuurkunde		2	1		2	1	6
Scheikunde		-	1		-	1	2
Natuurlijke Historie		-	2		-	2	8
	27	27	28	28	27	27	26	26	

Vrijheid worde daarnaast aan de plaatselijke autoriteiten gelaten, nu het totaalcijfer van de weekuren in kl. IV tot VI ook in deze tabel niet meer dan 28 bedraagt, om desverkiezende dat cijfer tot 30 te verhoogen. Zelfs dan zouden toch nog de geheele Woensdag en de geheele Zaterdag namiddag vrij blijven. Immers het kan gewenscht zijn hier aan het Latijn of Grieksch, ginds aan de moderne talen of de geschiedenis nog een kleine uitbreiding te schenken.

En nu de hoogere burgerschool? Deze levert hare leerlingen niet alleen aan de Delftsche polytechnische school, maar ook aan de medische faculteiten, doch alleen om het artsdiploma te verwerven.

De natuurphilosophen moeten zich bij den bestaanden toestand nog aan het gymnasiale eind-examen onderwerpen. Slechts enkelen van deze laatsten hebben na een afgelegd eindexamen H.B.S. en na volbrachte universitaire studie (zonder universitaire examens) in het buitenland den doktorstitel gehaald.

Reeds meermalen hebben zeer bevoegden (de Loos, Van Bemmelen, Cramer) den wensch uitgesproken, dat zij die het diploma eind-examen H.B.S. verwierven, daarmede zouden worden toegelaten tot de examens en promoties in de wis- en natuurkunde en in de medische faculteiten in Nederland. Die wensch komt aan velen in den lande alleszins billijk voor.

Mijns inziens zou een klein correctief op de geheele onbekendheid van den hoogere burgerscholier met Latijn en Grieksch, waardoor hem de terminologie in de natuur- en geneeskundige wetenschappen dikwerf een struikelblok is, gemakkelijk kunnen worden ingevoerd en daardoor tevens het door mij nagestreefde evenwicht tusschen de gymnasiale en de hoogere burgerschool-opleiding beter gewaarborgd zijn.

Dat correctief is reeds in 1887 door een der vier Nederlandsche faculteiten voor wis- en natuurkunde in een schrijven aan den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken dd. 19 Januari ter invoering aanbevolen. Het zou daarin bestaan dat ieder die het eindexamen-diploma van de H.B.S. bezit, tot de akademische examens in wis- en natuurkunde en in geneeskunde wordt toegelaten, en dus ook aan een Nederlandsche universiteit in deze vakken kan promoveeren, zoodra hij een bewijs kan overleggen van met goed gevolg afgelegd

overgangs-examen van de tweede naar de derde klasse van een Nederlandsch Gymnasium.

Dit laatste bewijs kan uit den aard der zaak langs verschillende wegen, zonder veel moeite verkregen worden. De hoogere burger die niet naar de polytechnische school noch ook in de praktijk wil gaan, maar die aan de universiteit zijne studiën wil voortzetten, vindt in de vijf jaren van zijn schooltijd of kort daarna allicht gelegenheid zóóveel kennis van Latijn en Grieksch door privaatlessen te verwerven, dat hij een overgangsexamen, waarbij van Nepos en Caesar, maar nog nauwelijks van Xenophon sprake is, met goed gevolg als extraneus zou kunnen afleggen. Vervolgens kan, waar de ouders en de zoon bij het verlaten van de lagere school nog niet geheel zeker zijn of de voorliefde in de litteraire dan wel in de natuurkundige richting te vinden is, als van zelf het doorloopen van de beide eerste gymnasium-jaren een nadere proeftijd zijn. Is eenmaal de toegang tot de derde gymnasium-klasse verkregen, dan kan desverlangd naar de hoogere burgerschool worden overgegaan, en dan is dus langs een tweeden weg de gewenschte aanvulling van het diploma eindexamen H.B.S. verkregen. Tevens is daardoor de stroom, die van de lagere school naar het voortgezet onderwijs voert, een weinig meer in de gymnastiale richting geleid, zonder tegelijkertijd de beroepskeuze noodzakelijk te vervroegen, en integendeel met vermeerderde gelegenheid om, indien het blijken mocht dat de exacte wetenschappen grooter aantrekkingskracht uitoefenen, de beide voorafgegane gymnasium-jaren in geenerlei opzicht verloren tijd te doen zijn.

Niet gewenscht zou ik het achten, aan de hoogere burgerschool zelve facultatief onderwijs te laten geven in de oude talen. Dit zou eene halfslachtigheid op de hoogere burgerschool invoeren, die ik voor de gymnasia straks afkeurde, en die mij de opheffing der bestaande splitsing in afd. A en B doet bepleiten. Nog één desideratum dient vermeld te worden, om duidelijk te maken hoezeer ik het zelfstandig bestaan van gymnasiaal en middelbaar onderwijs naast elkander gewenscht acht, als beantwoordende aan den verschillenden aanleg van onze jeugd, maar hoezeer ik daarnaast de groote opvoedende kracht van beiden als gelijkwaardige voorbereidings school voor later uiteenloopende richtingen zou willen ge-

waardeerd zien. Dat laatste desideratum is: dat hij die het diploma van het eindexamen van het gymnasium verwierf, daarmede ook toegang verkrijgt tot de polytechnische school te Delft. Wie op dat oogenblik zóózeer door de ingenieurswetenschap wordt aangetrokken, heeft voorzeker ook de geestkracht en de vermogens om spoedig de ontbrekende wiskundige voorbereiding aan te vullen. Maar tevens moet de hoogere burger, die, behalve zijn eindexamen van den vijf-jarigen cursus, ook nog het recht verwierf in de natuurphilosophie of de geneeskunde te promoveeren, gelegenheid vinden aan de universiteit om door een aanvullings-examen in Latijn en Grieksch tot de rechten of letteren over te gaan.

Het bovenstaande wil niet meer zijn dan een vluchtige schets van een toestand, dien ik voor Nederland zeer begeerlijk zou achten. Vluchtig, niet in den zin van een zooeven opgekomen denkbeeld, dat bij de gedachtenwisseling, die thans aangevangen is, terloops mede in het debat geworpen wordt. Wat hier ontwikkeld werd is de vrucht van rijpe overweging, die op persoonlijke bekendheid met het middelbaar en met het hooger onderwijs steunt. Maar vluchtig in dien zin, dat alleen de omtrekken zijn aangegeven, binnen welke nog zeer veel in te vullen en uit te werken valt.

Dat zou intusschen de aandacht van den Gidslezer allicht afleiden van wat voor mij het hoofdpunt is: verbetering van de opleiding van onze jongens van 12-18 jaren. Het vele goede dat wij reeds bezitten zal ongetwijfeld loutering ondergaan, wanneer krachtig getornd wordt aan de bij zoovelen vastgeroeste voorstelling, dat een examendiploma eenigen waarborg geeft voor verstandsontwikkeling en wanneer gebroken wordt met de gewoonte om de diploma's van onze jongens zoodanig in groepen te sorteeren, dat de weg die vóór hen ligt reeds vroeg in smallere paadjes wordt afgebakend.

Dringt de overtuiging van de noodzakelijkheid van die verbeteringen algemeen door, dan kan in de twintigste eeuw Nederland op onderwijsgebied vóóraan komen. Openbaar en bijzonder onderwijs zullen hunnen onderlingen wedloop op ruimere en effenere banen kunnen houden. De persoonlijkheíd van den docent zal zeker veel meer op den voorgrond komen, en de ouders zullen bij het kiezen van de onderwijsinrichting

voor hunne zonen minder dan thans behoeven te overwegen: welke bevoegdheid verkrijgt hij door het gymnasium of door de hoogere burgerschool, maar zich veeleer de vraag voorleggen: welke is de richting die door zijne natuurlijke vermogens wordt aangewezen en welke persoonlijkheden vindt hij als docenten aan deze of aan gene scholen? Montaigne zegt (Essais, Livre I, chap. 25) waar hij de keuze van een opvoeder overweegt ‘Je [le] voudrois qui eust plustost la teste bien faicte que bien pleine’, en een van de wijsgeeren uit de Grieksche oudheid leerde reeds: ‘Streeft niet naar de volheid van het weten, maar naar de volheid des verstands.’

Mocht de opheffing van de splitsing der gymnasia in V A en B en in VI A en B misschien bezuiniging in het vooruitzicht stellen, men neme zich thans reeds vóór die bezuiniging illusoir te maken, ja, haar zoo straks door hoogere uitgaven te laten volgen, bestemd om het doceerend personeel van beiderlei inrichtingen aan steeds hooger eischen niet alleen van kennis, maar ook van paedagogische bekwaamheid en van karakter te doen beantwoorden.

A.A.W. HUBRECHT.

Verzen.

I.
Rouwkapel.

Zilvren flambouwen, zeven in getal,
Vlammen op 't altaar van mijn rouwkapel,
't Onzalig haatlijk licht der stratenhel
Glijdt hier, gedempt tot schemer door den val

Van bleeke weefslen over lila glas,
Als zijïgteedre najaarsmanemist
Op 't zilvren altaar zwaar van amethyst
En 't heilig boek waaruit Erinnring las.

In violette vazen bloeien trouw
Aschplant en aster zwaarpaarsch en, gericht
Vragend ter aarde 't kinder - aangezicht,
Fluweelige penseeën, zwart van rouw.

Seringenthyrsen aadmen lentefrisch;
En wilde Aprilviolen mild gestrooid
Vullen met geur den voorhang streng geplooid,
Die als een donkre bisschopsmantel is.

Tapijt, als woudmos week en weidegras,
Dooft elk geluid - mijn bloed, ruisch niet zoo luid!
Mijn duizlend brein, ban heel uw heden uit! -
Herleef, mijn ziel, wat eens uw leven was.

O priesteres! sibylle! Erinnering!
Deins niet terug, welk beeld u ook verschijn',
Lafhartig bang voor spoken als voor pijn,
O bleek van 't waken bij veel graven, zing!

In angstig wachten heft mijn smeekgebaar
De marmerkille handen... - O niet ik,
Zij roept één op der zeven... - groot van schrik
Staren mijn oogen: 'k weet noch wie noch waar.

Achter mij fladdert, zacht, als dartel spel
Van dronken vogels jong in zonneblauw;
Hier zwoegt zwaar zuchten van een droeve vrouw,
Vlak bij mijn hart: licht ben 'k dat zelve wel.

O zoo 'k maar wist van welke zijde 't kwam,
Het spook, en welk, stil zwevende uit zijn graf,
Stond plotsling voór mij, 'k beefde niet zoo laf,
Geslagen hond, gebrandmerkt slachterslam.

't Vreemd wild mysterie van 't bezweringslied
Zwelt aan, doortrilt met heel zijn golvenstoet
En vult de ruimte als breede zeeëvloed
Een enge rotskapel die m' openliet.

Zing, bleeke Erinnring, zing van blauw geloof,
Van blank vertrouwen en van gouden moed,
Van levens jeugdtuin groen vol bloemen zoet,
Van vogel Hoop die slang Verstand zong doof.

Zing, bleeke Erinnring, zing van wreed verraad,
Van hoon en list en logen tijgersnood!
Zing van ontgoochling en van droomendood
En van de Zwarte Zee waar ál vergaat.

Zing luid en lang, dat zachtkens, één voor één,
Mijn zeven Weeën komen vóór mij staan,
Om wat mijn ziel werd door hun schuld misdaan
Met handgewring, geknarstand en geween.

Stil! 'k hoor al 't ritslen van hun doodenwâ.
Zij naadren traag, als stond hier Christus' krib
En elk waar Judas; - vaal omfloersd van krip,
Smeekt elke schim zijn offer om genâ.

Is 't al genoeg, zwak hart dat dorst naar wraak,
Doch meelijdt, treft zijn beul gerechte straf?
Zing, bleeke Erinnring, zing hen zacht naar 't graf
En stapel aarde en steen, dat geen ontwaak.

II.
Lentestraat.

Hoe lacht zoo jent de blanke lentestraat
Met ál haar gladiolusroode daken
Op leliewitte huizen, waar, scharlaken
Vlekje aan een venster, vaak een bloempot staat.

Hooguit, in roodgekwaste kooien, slaken
Felgele vogels schelle jubelmaat.
De blonde melkhond kwispelstaartend gaat
De klanten langs; de koopren kannen blaken.

Een hemelspiegel lijkt de lentestraat,
Zoo louterblauw, na lichte regenstroomen,
Als dichterdroom in frisschen dauw gebaad.

In zongoud wenkt me een plek voor lentedroomen,
Waar, feestlijk blij, in sneeuwblank Meigewaad,
Een bogerd lacht, ál kerse- en appelboomen.

III.
Zomerbui.

Aán rolt een horde wolken over 't wijde
Wijnroode Westen waar, als koopren speren,
De sparren tartend wachten en zich weren
De al ritselende abeelen, rêe ten strijde.

't Hoogmoedig bosch laat nooit zich overheeren
Door wild barbaarsche wolken, windgeleide,
Ordlooze horden van Gods hemelheide;
't Zwaait kalm en krachtbewust zijn palmenveêren.

Doch uit de donkre donderwolken stuiven
Saam zware stralen regen tot een dichten
Mantel van zilvermist om 't wapenwuiven.

Boven de boomen, blank in bliksemlichten,
Fladderen geesten in gestalt' van duiven,
Die tusschen aarde en hemel vrede stichten.

IV.
Avondwolken.

Toen zag ik, hoog in licht van luchtenzeeën,
Een reuzenaadlaar zich ten strijd bereiden,
Waar 't Gouden Kalf uit de oude Bijbeltijden
Troonde op een roode wolk van menschenweeën.

- O laat nu de Aadlaar de aard ten lest bevrijden
Van 't afgodmonster! God, kies één van tweeën!
Stort in het stof den god der stofgedweeën,
Laat over de aard de Geest zijn vleuglen spreiden!

Toen zag ik, zacht op lila luchtenstroomen,
Een zilvren boot vol bleeke schimmen drijven,
Doorzichtig licht en innig stil, als droomen.

Toen wist ik wèl wien zou de zege blijven.
En 'k zag verbrijzlen d'afgod in atomen
En de adelaar een tooverkring beschrijven.

V.
Heidebloei.

Streelwarm aroom van weelde honigzoet
Ontstijgt den roze en lila bloei der heide.
Een boschje abeelen geeft mij uitgeleide
Met fladderzilver, als een vlinderstoet.

En zegen zijgt van d' over àl gespreide
Teederen bleeken hemel stil en goed,
Zóo dat mijn hart zwelt, sterk van levensmoed
En 'k adem ruim als een van de aard bevrijde.

O lichte zee van liefde, waar 'k in zwem,
Als 't vlugge vischje in zilte frischheid levend!
Gods adem zijt ge en lichtgedrenkt door Hem.

O dring, de veezlen van mijn vleesch doorbevend,
Tot in mijn ziel, die zingt met hooge stem,
Zich vroom en trouw aan Gods liefde overgevend!

VI.
Octoberlanen.

Octoberlanen zijn als droomwaranden,
Waar donzig licht als zon door water vlot,
Omtoovrend zomerboschje in sprookjesgrot,
Vol goud en zilver en smaragden wanden.

Gewillig stil geeft elke boom den God
Die gaf en neemt zijn kronen en guirlanden,
Als vrouw en dichter mild, met volle handen
Offerend ál, door koel verstand bespot.

De trillende espen, die hun zilver zaaien
Naast der kastanje oranjebrandend goud,
Weten zij 't al, dat wreed zal geeselzwaaien
De grimm'ge Winter over 't naakte woud?

Door 't broze blauw, rouwklagend, zwermen kraaien.
En toch, geen boom die één blad overhoudt.

VII.
Winterboschje.

Droef winterboschje, in schraal armzalig bruin
Van droog dood loof aan twijgen zwart van rouw,
De stengeltengre stammen stemmigtrouw
Aan 't vleizacht wijkend blond van stuivend duin!

Eens weeldegroen op hemels vredeblauw,
Voor 't liefdemijmrend meisje een droomentuin,
Voor 't spelend kind een sprookjeswoud - in puin
Vervallen, Zomers donkre weduwvrouw.

Arm eenzaam bosch! hoe komt de winter om?
Verlaten kwijnt ge in somberkillen dag,
Verstijfd in smartgebaar, vertwijflingstom.

Doch éens toch rafelt Winters vaan tot rag
En wenkt van ver de Lente u wellekom,
Met ruischgewuif van zijen Meievlag.

VIII.
Wintergracht.

Wit-zwarte grachtenboomen, kool en krijt,
In doezelbad van melkigblanken mist.
Geglim van keien glanzig rijpvernist.
Inktzwart vierkant in dofgrauw ijs, een bijt.

Op draad van telefoon, een vogelrist
Aan 't even rusten; en door 't week gespreid
Nevelengaas het huizenrood herleid
Tot wazig bloemrood, als door schilderlist.

Grijsgroen, het gras der tuintjes poppigklein,
Van huis áf hellend naar den waterkant,
Geelbruin, hun struiken, dor in doodenschijn.

Zon, maak nu goudwaas van den nevel! brand
De winterstraat met purpren vlammenpijn,
En schenk uw schoonheid aan mijn prozaland!

IX.
Vriesdag.

Staalblauw de hemel boven 't marmerwit
Der straten, blank van d'eersten vlokkenval.
En zonverguld, in fel-licht luchtkristal,
De starre boomen, hard en zwart als git.

In doodgevrozen rozen heb ik al
Mijn zomerdroomen zacht een graf gespit,
Waarbij ik trouw de handen vouw en bid
Voor de arme zieltjes, die God redden zal.

O droomendooder Leven, steen en staal!
In 't koude goudlicht van uw winterzon,
Klinkt trotsch mijn tred nu, wijs en flink mijn taal.

Maar 't ruischgeluid van boom en lentebron
En de oude sprook van roze en nachtegaal,
'k Zou sterker zijn zoo 'k die vergeten kon.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Verzen.

Geluks-woorden-hooren.

Aan m'n vriend.

O!.... woorden gingen stil schemere-ruimte door
.... oogen bewogen in roze-licht-gloor....

Bléek-dalend zijn ìn me vreemd-koel gekomen
de gróote heerlijkheden!.... maar als droomen
zoo wond'r-ong'looflijk staan ze stil-dood vóór
me....
O! zachtjes bewegen ze!
....Hoor! ....hóór!
nog eens.... nog eens 'n even-zìngend klank-stroomen
tot één innig, broos ruisch-accoord volkomen -

Teer òp-lichtend, líchtend wéét 'k nu stil-ìngehou'en
Gelùk, zacht-weenend, wéenend, jubelend ontloken!

'n Roze gloed eindeloos, diep in m'n ziel gezonken....

Hooger, rood-donk're klokke-klanken klonken -

....Een àngst die niet wèg wil.... dat het gebròken
zal worden....
Sméekend, sméékend hande-vouwen!

Uit: ‘De drie mysteriën’.
II.

Stervens-moment.

Het stille stervens-uur, wonderbaar.... bang....
....voelen, wegvloeiend-lauw het leven.... làngzaam,
làngzaam, - niet meer hóuden kunnen - krampstrékking
van handen, moètend wijken.... ràmpzalig
- noodlottig.... 'n Bànge droom.... Een zang
eentónig-índiesch-dwéependend, kwéelt weg..... angstig
luist'rend hangt lucht g'luidloos.... Gouden lamp
romeinsch - róód vuur gloeit-òp.... en welkt; still' damp,
dun, grijs spyraaltje píjlend zwíjgend op....
....dàn is het uit -.... Zóo valt éíndlijk een drop
water, die lang hing, sidd'rend voelend vòl
zich worden.... Zóo is het, wanneer in hollen
herfst-nacht van een kálen boom, plots zal....
...áfgaan.... het láatste blad, in stillen val....

III.
Het mysterie van na den dood....

....Ja.... het in-éens.... wèg-vloèien van het leven....
angstig.... huiv'rig..... Maar - o! het dooden-land,
bleek-roerloos liggend aan den and'ren kant -
een wonder! - 'n winde-zucht beweegt er eve',
stil-fluisterend.....
O, mijn lief Leven, 'n band
van Liefde is tusschen U en mij - zou 'k geven
U! voor 't mysterie.... bang?

O!... zie!!... òp-béven
van róze kleuren.... wonder-fijn.... Een strand -
- de stille hemel schíjnend in den rooden
licht-glóéd van wèg-zinkende zon - zacht ruizen
de golven.... hoor 'k niet teér ver-deinend suizen
sereen eng'len-gezang?

O! zóú het zijn
mijn licht visioen..... een eeuwig droomen rein
....of - doffe kille nacht van strakke dooden....?

Nazang.

Want zie, duisternis bedekt het aardrijk en donkerheid de volken, maar
Zijn heerlijkheid schijnt over u, en de volken zullen in Uw licht wandelen.

Jes. 60 vs. 2 en 3.

Zacht-donker-schemerend Mysterie van het Leven,
Dat 'k draag devoot in stille handen, hoog-geheven,
Gaand' door de schoon-bloeiende landen van mijn ziel -

U òffer ik op 't altaar Gods, waar 'k biddend kniel,
Buigend extátiesch voor Christus, den Hoogsten, Reinen....!

Heilig-wit brandt het nu in stil-stijgende lijnen -

Tot - klaar-stralend rein-róze gloed 't àl gaat om-schijnen!
Mijn Geloof in 't Góds-Mysterie -
dat wordt.... eeuwig stil-lícht-deinen....

CAREL SCHARTEN.

Dramatisch overzicht.

Het Nederlandsch Tooneel: De candidatuur Van Bommel, blijspel in 3 bedrijven van Doctor Juris.
Mincelyn, in 15 theater-aspecten door Antoon Molkenboer.

Wat de schrijver van *De Candidatuur Van Bommel* wel met zijn stuk bedoeld mag hebben? Een blijspel noemt hij het; maar het begrip ‘blijspel’ is verbazend rekbaar. Het gebied waarop het blijspel, de Fransche *comédie*, zich pleegt te bewegen loopt van de karaktercomédie, waarin het soms zeer dramatisch toegaat, tot de zuivere klucht. Van Augier's ernstige stukken, door Sardou's vermakelijke dramaatjes, tot de dolste farces van Labiche - het heet alles ‘comédie’.

Zulk een ruim veld tot zijne beschikking te hebben, lijkt een voordeel voor den blijspelschrijver; maar inderdaad levert het gevaar op. Het beslist dramatisch talent, de ervaren tooneelschrijver kiest zijn richting zonder aarzelen, vindt zijn weg zonder moeite. Augier en Labiche zijn zelden uit hun koers geraakt en wanneer Sardou van de kluchtigste toestanden zonder merkbaren overgang het gebied nadert waar bloed zal kunnen vloeien, dan doet hij dit met zijn volle bewustzijn, met verbazende handigheid en tot groot vermaak van den toeschouwer. Maar de beginneling, de zwakkere broeder slingert op dat wijde veld zoo licht her- en derwaarts, nu eens het terrein bereikend waarop hij de ernstigste dramatische botsingen bezwaarlijk kan ontwijken, om het oogenblik daarna zich gedreven te zien naar een plek waarop hij zich alleen door dolle grappen op de been kan houden. Zoo raakt hij vaak zijn stuur kwijt en maakt hij op zijne beurt het publiek spoorbijster. Soms schijnt het of de onervaren tooneelschrijver zich bewust is van het

dreigend gevaar, maar dan ziet men het gebeuren dat de man, bang om hetzij te veel naar rechts hetzij te veel naar links af te dwalen, bang om kleur te bekennen, zich met een ‘piétinement sur place’ in een kleurloos blijspelletje tevreden stelt.

Hoe heeft de schrijver van *De Candidatuur Van Bommel* zich tegenover die moeielijkheden gedragen?

Mr. Herman van Bommel heeft het, op zijn manier, goed in de wereld. Hij heeft vermogen, is, zonder dat zijn gemakzucht daardoor al te veel verstoord wordt, in het stadje zijner inwoning geëerd, lid van alle mogelijke commissies en besturen; hij mag zich binnen- en buitenshuis verheugen in een genoegelijk leven, waarop alleen de minder aangename bejegening die hij van zijn zwager Donker moet ondervinden, nu en dan een schaduw komt werpen. In die rustige rust wordt hij plotseling gestoord, doordat zijn stadgenooten het in den zin krijgen hem tot lid van de Tweede Kamer te maken. Aanvankelijk weigert hij de hem aangeboden candidatuur, maar wanneer men hem het vuur na aan de schenen legt, en vooral nadat zijn vrouw, ijverzuchtiger dan hij en wetend hoe zij het met hem moet aanleggen, hem tracht te betoogen dat hij te lui en te onbekwaam is voor een zoo hooge positie, en dat den Haag een veel te verleidelijke stad is voor iemand van zulk een zwak karakter als hij, laat hij, in zijn eer getast, zijn bedenkingen varen en stelt zich beschikbaar als vrijzinnig-vooruitstrevend democratisch candidaat.

Dan beginnen, in het tweede bedrijf, de moeielijkheden. De candidatuur die eerst volgens de verzekering van hen die haar opwierpen de instemming had, niet alleen van de liberalen, maar ook van de synodalen en van de radicale werkliedenvereenigingen, blijkt nog al wat tegenkanting te ontmoeten, nu hier en daar van den vrijzinnig-vooruitstrevenden Mr. Van Bommel het een en ander verluidt, dat aan zijn vrijzinnigheid, aan zijn democratische gezindheid, aan zijn onbaatzuchtigheid, aan zijn goed hart, tot zelfs aan zijn eerlijkheid kan doen twijfelen. Achtereenvolgens worden de bezwaren wel zooveel mogelijk uit den weg geruimd, waarbij 's mans portemonnaie niet alleen, maar - ter vereffening van een schuld aan zijn zwager Donker - ook zijn effectentrommel dienst moet doen, maar als het bedrijf eindigt is men nog in het onzekere hoe de uitslag van de verkiezing wezen zal.

Met het begin van het derde en laatste bedrijf komen de telegrammen uit de verschillende onderdistricten achtereenvolgens de hoop op het welslagen verlevendigen en weldra blijkt het dat Van Bommel tot lid van de Tweede Kamer is verkozen. Nog dreigt er op het laatste oogenblik een kink in de kabel te zullen komen. Door een candidaat in de rechten, nog wel Van Bommel's aanstaanden schoonzoon, wordt de vraag opgeworpen of de nieuw verkozene, die met honderd gulden een verbolgen ontslagen huisknecht heeft weten tot bedaren te brengen en van zijn wraakzuchtige plannen om Van Bommel te dwarsboomen heeft doen afzien, daardoor niet in conflict komt met den zoogenaamden zuiveringseed. Maar een beroemd Amsterdamsch advocaat, die het natuurlijk beter weten moet dan een candidaatje in de rechten, weet de bezwaren weg te argumenteeren en zoo kan de heer Mr. Herman van Bommel met een gerustgesteld hart de hulde aanvaarden die hem in den vorm van een serenade met de daarbij behoorende toespraken door zijne stadgenooten wordt aangeboden.

Dat is de hoofdinhoud van *De Candidatuur Van Bommel*, de intrige, - indien men namelijk aan hetgeen in deze drie bedrijven voorvalt dien naam geven mag. In den grond toch is er van een eigenlijke verwikkeling, van een handeling weinig te bespeuren. De candidaat Van Bommel laat zich gaan, laat anderen voor zich werken, helpt kleine bezwaren uit den weg ruimen, maar wacht geduldig, of ongeduldig naar men het nemen wil, den uitslag af. In Van Bommel's vrouw, die hem dolgraag naar de Tweede Kamer ziet gaan, had de schrijver een kostelijk element voor een dramatische verwikkeling: hij zou haar aan het intrigeeren hebben kunnen zetten met al de duizenderlei kleinere en grootere listigheden waarvan een ambitieuse vrouw het geheim bezit. Maar na dat eene korte tooneeltje in het eerste bedrijf, waarin zij Van Bommel, door hem ongeschikt te verklaren, tot tegenweer lokt, is haar taak afgedaan en heeft ook zij enkel lijdelijk af te wachten hoe het zal afloopen. Ook van de pretentie die zijn zwager Donker op Van Bommel heeft, weet de schrijver geen partij te trekken. Dat Mr. Van Bommel, de vadsige egoïst, de onbeteekenende mooiprater, het tevens met de eerlijkheid niet al te nauw neemt, komen wij door den op zijn beurt weinig sympathieken Donker te weten. Maar hoe hij er toe gekomen is, dezen het hem toekomende te onthouden, of het inderdaad zijn vrouw geweest is die er hem toe heeft aan-

gezet, wordt niet duidelijk. In direct verband met de candidatuur staat deze heele geschiedenis niet; zij dient alleen als bangmakerij en men zou ze zonder schade kunnen missen.

En zoo blijken ten slotte deze drie bedrijven te bestaan uit een reeks tooneeltjes, waarin de wijze waarop, in een milieu van beperkt politiek leven, een candidatuur tot stand komt, een verkiezing wordt voorbereid en eene overwinning bij de stembus wordt gevierd, allervermakelijkst voorgesteld wordt.

Toen meer dan twintig jaar geleden - den 16en October 1877 - Lodewijk Mulder's *De kiesvereeniging te Stellendijk* voor het eerst werd vertoond, juichte men het stuk toe als een kostelijke klucht, als een welverdiende bespotting van klein-Hollandsch politiek gehaspel en bekrompen vormendienst, en hoewel ook in dit blijspel de intrige weinig beteekent, de handeling zoo goed als afwezig is, heeft Mulder's stuk zich tot heden op het repertoire kunnen staande houden en vermag het ook nu nog het publiek te pakken. Dat zal voor een groot deel daaraan zijn toe te schrijven, dat de schrijver zijn onderwerp franchement van de kluchtige zijde heeft aangevat, in ‘de Politieke Kompasnaald’ een karikatuur heeft gegeven van een kiesvereeniging, in den procureur Schor een karikatuur van een voorzitter, in Haspelstok een karikatuur-kiezer, in Marksteen een karikatuur-candidaat en in de geheele candidaatstelling een parodie op de praktijken die bij zulk werk plegen (of plachten?) plaats te grijpen.

Het is mogelijk dat, sedert wij ons in een meer uitgebreid kiesrecht verheugen, deze zaken zich minder leenen tot een louter kluchtige behandeling. De meerdere ernst van het politieke leven - zal misschien deze of gene beweren - maakt dit leven minder geschikt om geparodieerd te worden; wanneer onze politieke zeden, onder de nieuwe bedeeling, zullen blijken inderdaad bedorven te zijn - wat de hemel verhoede! - dan eerst zal het oogenblik gekomen wezen om de satire ter hand te nemen en onbarmhartig te geeselen wat geeselens waard is. Hoe de schrijver van *De Candidatuur Van Bommel* hierover denkt, is niet recht duidelijk. Hij heeft zeker een oog voor de belachelijke zijde van de kleine politiek, zooals die in een provinciestad als Veenenburg valt waar te nemen, maar hij schijnt er tevens iets van te gevoelen, dat een onderwerp gelijk hij zich koos, met hoogere belangen verband houdt, telkens op meer dan een punt het familieleven raakt; en dat is op zijne opvatting

van het behandelde waarschijnlijk niet zonder invloed gebleven.

Wel is Mr. Van Bommel een goed waargenomen, geestig exemplaar van een weldoorvoeden egoïst, zonder beginselen, zonder karakter, die zich voor niets ter wereld druk maakt en alleen, wanneer hij, maar half met zijn wil, zich heeft laten candideeren, in zijn ijdelheid gestreeld, als een poes zich koestert in het gloriezonnetje dat hem beschijnt; maar tot een ronduit kluchtige behandeling, tot zuivere parodiëering van de verkiezingspraktijken laat de auteur zich niet verleiden. De redenen die het bestuur van de kiesvereeniging ‘Voorwaarts’ aanvoert om Van Bommel over te halen de candidatuur aan te nemen zijn de gewone redenen die bij dergelijke gelegenheid en in die termen plegen te worden aangevoerd, de aanbevelingen van Van Bommel's candidatuur op de aanplakbiljetten, de verslagen van de verkiezingsvergaderingen, de redevoeringen afgestoken bij de serenade zijn de gewone redevoeringen, de gewone verslagen, de gewone aanbevelingen, die men in de werkelijkheid te hooren en te lezen pleegt te krijgen. Van parodie geen sprake.

Een oogenblik, wanneer Mevrouw Van Bommel haren man gaat leiden in de richting die haar het beste lijkt, en de mogelijkheid komt doorschemeren dat de belangen der dochters met de verkiezingszaak gemoeid raken, schijnt het alsof zich uit de gegevens een karakterkomedie, een klein drama zal ontwikkelen. Maar de schrijver - ontbreekt het hem aan moed of aan kracht? - laat zich ook daartoe niet verleiden.

Hij vergenoegt zich met de tooneeltjes die de verkiezings-campagne illustreeren voor ons voorbij te laten trekken en ons daarmee die verveling van het lijf te houden die, volgens professor Bolland, op ieder onzer pleegt aan te vallen als een loerende roofvogel.

En daarin slaagt hij volkomen. Want, - het wordt tijd dat ik na al mijne bedenkingen en halve waardeering dit luide doe klinken - al is het geen klucht, al is het geen drama, al heeft het blijspelletje *De candidatuur Van Bommel* geen sterk sprekende kleur, al behoort de schrijver tot hen van wie ik in den aanvang zeide dat zij zich met een ‘piétinement sur place’ tevreden stellen, hij heeft de niet geringe verdienste van met de vertooning van toestanden ontleend aan den eigen Nederlandschen bodem drie bedrijven lang te amuseeren. De goedgehumeurdheid, de joligheid, de prettige toon - een toon tevens van goeden huize - die van het begin tot het

eind in het stuk heerschen zijn niet gemaakt of gezocht, maar stroomen frisch uit de bron. En al kan het werk, om de redenen die ik aangaf, op den naam van ‘pièce bien faite’ geen aanspraak maken, er is in de wijze waarop de dingen worden voorgesteld, in den levendigen en frisschen dialoog, in het slot van elk tooneel en van elk bedrijf, een gemakkelijkheid, een kennis van wat op het tooneel ‘doet’, die òf op een grooten, natuurlijken aanleg voor tooneelschrijver wijzen, òf getuigen van veel tooneelervaring, op welke wijze dan ook opgedaan.

En hoe gunstig werkte dit op de voorstelling! De vertooners voelden zich in deze Nederlandsche toestanden, in deze Nederlandsche, nu eens *niet* vertaalde, taal thuis; hun werden natuurlijke dingen in den mond gelegd, die gemakkelijk te zeggen waren; en zoo werd er in dit kleine genre iets heel goeds verkregen, een levendigheid, vlotheid en frischheid van spel, waartoe allen, maar voornamelijk Schulze, in zijn voortreffelijke typeering van de hoofdrol, Van Schoonhoven als Ds. Langelaan, Verenet als Notaris Schreuder en Wensma als de huisknecht medewerkten. Het was, ook wat de vertooning betreft, om met Ds. Langelaan (in serenade-stemming) te spreken, ‘een gezellige *pan*’ of, wil men het deftiger, - *pan* komt hier immers van het Grieksche *πᾶσ, πᾶσα, πᾶν*? - een gezellig geheel.

Dat in de gezelligheid, waarin Ds. Langelaaan zich zoo verlustigde, ook door de toeschouwers kon gedeeld worden, was mede te danken aan de knappe tooneelschikking. Zoowel in de studeerkamer van Van Bommel met zijn bureau-ministre als in den salon, waarin, wanneer de serenade in aantocht is, de lichten van de gaskroon worden aangestoken, had men het decoratief met zijn veelheid van realistische bijzonderheden dat voor dergelijke moderne blijspelen gebruikelijk is.

Maar er komen op het tooneel, in het gesproken en in het gezongen drama, andere onderwerpen voor dan de tribulaties van een candidaat voor de Tweede Kamer en andere plaatsen van handeling dan de provinciestad Veenenburg. Voor drama's en zangspelen van hooger orde, waar de plaatsen van handeling zijn: paleizen, versterkte burchten, geheimzinnige wouden, gebergten, pleegt de tooneelschikker te trachten door overrijke costumeering, door schitterend decoratief en historische getrouwheid van mise en

scène den indruk van het gesproken of gezongen woord te verhoogen. Men herinnert zich wat de Meiningers in dit opzicht gepresteerd hebben; hoe door hen met verblindende decoratieve pracht, met tot het uiterst gedrevene historische getrouwheid in costumeering en meubileering een lust voor de oogen bereikt werd; maar hoe tevens al dat schoons het drama, Shakespeare's of Schiller's tragedie, dreigde te verstikken. Het groote publiek voelde dat niet, voelde niet hoe de uiterlijke pracht en praal de aandacht van het gesprokene woord afleidden en hoe daardoor wat men de ‘poëtische Mitthätigkeit’ van het publiek genoemd heeft, tot een mimimum werd teruggebracht. De ‘Tapezier-Dramaturgie’ bleef bij de Meiningers en, in navolging van hen, op alle groote schouwburgen het hoogste woord voeren, ten koste van dat andere woord, het woord van den dichter, dat het hoogste behoort te klinken.

Onder deze omstandigheden verdient elke poging om de tooneelschikking te vereenvoudigen, terugtebrengen tot een smaakvolle, rustige, wel doordachte omlijsting van het dichtwerk, waardeering. En wat de heer Antoon Molkenboer leverde in de vertooning der vijftien ‘theater-aspecten’ die zijn, als drama ongeschreven gebleven, en enkel als dramatisch verhaal gepubliceerd *Mincelyn* moesten illustreeren, getuigt van zooveel ernst, dat niemand die iets voelt voor de toekomst van de dramatische kunst, voor deze proeve onverschillig kan blijven. De eenvoud van decoratief, zonder zijschermen, met enkel een achterdoek waarop de leid-motieven van het drama (hier o.a. in verschillende kleurcombinaties het steigerend paard) zijn weergegeven, de sobere, stijlvolle, goed gedrapeerde costumes, de gratie der standen - ik herinner slechts aan het aspect der dansende edellieden - maakten een goeden indruk.

Maar het gaat zeker niet aan om naar deze proeven over hare bruikbaarheid voor het tooneel te oordeelen. Aan wat hier geboden werd ontbrak juist wat het drama tot drama maakt: het gesproken woord, de beweging, de levende handeling. Terwijl het doel van den jongen kunstenaar is te toonen, hoe men, door eenvoudiger en zuiverder decoratief geheel, niet langer de aandacht zal afleiden van de hoofdzaak, werd hier juist uitsluitend de opmerkzaamheid gevraagd voor wat enkel omlijsting van het dichtwerk behoort te zijn en te blijven.

Hoeveel meer waarde zou een dergelijke proefneming gehad

hebben, wanneer de heer Molkenboer, die zich de moeite gaf zelf het verhaal van een drama te schrijven, omdat hij geen tooneelwerk kent waarin al de hem wenschelijke situaties voorkomen, zijn theorieën op het punt van decoratief in toepassing had trachten te brengen op een of ander bekend dramatisch kunstwerk, waarvan hij de vertooning aan tooneelspelers van beroep zou hebben toevertrouwd. Een drama van Shakespeare (*Hamlet* bijvoorbeeld), het Indische tooneelspel *Het leemen wagentje*, onze *Gijsbrecht* zouden zich daartoe gevoegelijk geleend hebben.

Dan zouden wij over de beteekenis van des kunstenaars nieuwigheid ons een oordeel hebben kunnen vormen. Thans sta hier enkel een woord van waardeering voor 's mans loffelijke bedoeling, voor het degelijk stuk arbeid dat hij geleverd heeft en voor de artistieke toewijding bij de uitvoering van zijn werk door zijne vrienden en vriendinnen betoond.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Op muzikaal gebied is in ons land sedert ruim een jaar een streven op te merken, dat alleszins aanmoediging verdient.

Ik bedoel de moeite, die men zich geeft, om muziek-uitvoeringen voor een zoo laag mogelijken entrée-prijs toegankelijk te stellen, zoodat zij onder het bereik vallen ook van hen, die door de fortuin minder begunstigd zijn.

Men noemt zulke uitvoeringen ‘volksconcerten’, maar mij dunkt dat die naam niet gelukkig gekozen is. Het woord ‘volk’ heeft zoo velerlei beteekenis. Als aanduiding van een menigte menschen, die op een bepaald tijdstip voor het zelfde doel bijeenkomen, kan het woord niet gebruikt worden, want volgens dat begrip is elke concert-uitvoering, onverschillig wat de toegangsprijs is, een volksconcert. Ook niet in dien zin dat iedereen, die er lust in heeft, zulke uitvoeringen kan bijwonen (gelijk dit het geval is bij de kostelooze muziekuitvoeringen op openbare pleinen of in voor het publiek toegankelijke parken), want er wordt toch altijd entrée geheven en steeds zullen er zijn, die zelfs den geringsten toegangsprijs niet kunnen betalen. In de derde plaats zou men ‘volk’ kunnen nemen in den zin van een zekere categorie van personen, doch ook dit gaat hier niet op, want verschillende standen zijn bij deze gelegenheden vertegenwoordigd en buitendien gaat het niet aan, in dergelijke classificatiën te vervallen, waar het de kunst betreft.

Zou men dus voor deze concerten een meer passenden naam wenschen, over de bedoeling daarvan zal men het zeker wel eens zijn. Dat men zooveel mogelijk iedereen in de gelegenheid wil stellen goede muziek te hooren, zal zonder twijfel toegejuicht wor-

den door allen, die er van doordrongen zijn, welke veredelende invloed er van de toonkunst uitgaat.

Amsterdam heeft in deze het voorbeeld gegeven. Reeds sedert het begin van het vorige jaar zijn er in het gebouw van de maatschappij *Arena* Zondagsmiddags om de veertien dagen door de Amsterdamsche Orkestvereeniging en later door het Haarlemsche muziekkorps, onder leiding van den kapelmeester Kriens, concerten gegeven, waar men tegen een toegangsprijs van 10 cents meesterwerken der toonkunst als die van Haydn, Mozart, Beethoven e.a. kon hooren, en waarbij men zich voor den geringen prijs van één cent een programma kon verschaffen, dat in het kort en in bevattelijken vorm een uiteenzetting gaf van de werken, welke ten gehoore werden gebracht, en enkele mededeelingen omtrent de componisten daaraan vastknoopte.

Dat die concerten in een wezenlijke behoefte voorzien, blijkt wel uit den grooten toeloop, dien zij mochten verwerven. Een zeer talrijke en aandachtige schare vulde telkenmale het zeer ruime gebouw. Op het concert van Zondag 20 Maart jl. was er een getal van 2500 personen aanwezig, die in ademlooze stilte naar de uitvoering van het welgekozen programma luisterden. Het was het laatste van de vijf-en-twintig concerten, die in dezen winter door de maatschappij Arena gegeven zijn, en bij die gelegenheid werd aangekondigd, dat den daaropvolgenden Zondag tot besluit van het seizoen nog een uitvoering door de liedertafel ‘Apollo’ geheel belangeloos zou plaats hebben en door solozang van artisten van naam zou worden opgeluisterd; een bericht dat door de talrijke schare met groote bijvalsbetuigingen werd ontvangen.

Het voorbeeld van Amsterdam heeft spoedig navolging gewekt in andere steden van ons land. Zwolle, Heerenveen, Zutphen, Deventer, Hengelo, Amersfoort, Rotterdam, Utrecht, Breda e.a. beijverden zich, concerten in denzelfden geest te geven, en overal bleek door de opkomst en de houding van het publiek, hoeveel reden de ondernemers van die uitvoeringen hadden om met goed vertrouwen pogingen in deze richting te wagen. Het eerste concert te Zwolle, op 13 October jl., werd door 1300 personen bezocht, en bij dat van December jl. steeg het aantal toehoorders tot 1700; wel een bewijs, hoezeer deze uitvoeringen daar in den smaak vielen.

Wat in dit opzicht in ons land gedaan wordt geschiedt evenzoo in andere landen van Europa. Over het algemeen schijnt men

meer en meer tot de overtuiging te komen, dat de toonkunst, in hare hooge uiting, nu lang genoeg een voorwerp van weelde geweest is, dat slechts onder het bereik van een zekere klasse van personen valt, en dat het tijd wordt pogingen aan te wenden om dat monopolie op te heffen.

Komt het zoo ver, dan zou de toonkunst weder zijn teruggebracht tot het punt, waarop zij zich in haar primitieven toestand bevond. Aanvankelijk toch was zij niet het voorrecht van enkelen, maar iedereen, van den hoogsten tot den laagsten in rang, kon er van genieten. De muziek was toen inderdaad een kunst voor het ‘volk’ - dit woord in den ruimsten zin genomen -, en eerst later, toen zij een hoogere vlucht nam, is haar dit karakter langzamerhand ontnomen.

Bij de Grieken o.a. maakte de muziek deel uit van de openbare feesten, wedstrijden en plechtige bijeenkomsten. De feestelijke spelen, waar dichters en toonkunstenaars om den eereprijs streden, de godsdienstige feesten, die door gezang, snarenspel en fluitspel werden opgeluisterd, de tooneelvoorstellingen, waarvan eveneens de muziek een voorname factor was en waarbij het aantal toeschouwers en toehoorders in de duizenden beliep - dat alles werd werkelijk voor het *volk* gegeven.

En al werd nu ook met den ondergang van den Griekschen Staat het nauwe verband tusschen de kunsten en het staatsleven opgeheven, en al gingen ook de tot nu toe vereenigde kunsten ieder haar eigen weg, de muziek verloor toch haar populair karakter niet. Zoo primitief als zij was - en misschien juist daarom - bleef zij nog jaren lang de kunst van allen, en van een beperking ten gunste van enkele bevoorrechten was nog geen sprake.

Wij zien het nog in de Middeleeuwen aan de speellieden, die in troepen door het land trokken en op de jaarmarkten, op de openbare pleinen der steden en in de dorpen voor een geringe gift het volk amuseerden en aan elk feest een groote aantrekkelijkheid schonken, waarbij echter in aanmerking moet genomen worden dat zij ook als goochelaars, dansers en vertooners van pantomimes optraden.

Later vestigden zich die speellieden in de steden en onder bescherming van deze vormden zij de verschillende gilden van hen, die op de een of andere wijze de muziek als beroep uitoefenden

en onder den algemeenen naam van ‘Stadsmuzikanten’ begrepen waren. Tot de taak van die stadsmuzikanten behoorde o.a., dat zij op bepaalde dagen en uren van torens of van de galerijen van openbare gebouwen een zeker getal zangstukken of instrumentale stukken (o.a. koralen) moesten uitvoeren, waarnaar de burgerij dan in grooten getale kwam luisteren. Ook werden er geen kerkelijke of stedelijke feesten gevierd of jaarmarkten gehouden, waarbij niet tevens met groote pracht openbare muziekuitvoeringen plaats hadden. Kon dit niet in de open lucht geschieden, dan werd de kerk er voor aangewezen of men richtte daarvoor expres een houten gebouw op.

Vooral in Duitschland waren die openbare uitvoeringen zeer in zwang, en daar werd later het voorbeeld der steden door vorsten en andere aanzienlijke personen gevolgd, toen deze er muziekkapellen op na gingen houden. Ook deze orkesten werden gebezigd voor muziek-uitvoeringen, welke voor iedereen toegankelijk waren. Hiertoe behoorde ook de zoogenaamde *Nachtmusik* of *Serenade*, die destijds zeer geliefd was, vooral in Weenen, waar deze soort van muziek nog tot op het einde der achttiende eeuw een groot amusement der burgerij vormde. Althans in een brief van het jaar 1799, opgenomen in de door Wieland uitgegeven *Neue Teutsche Merkur*, wordt gezegd: ‘Nachtmusiken sind hier so häufig als unter dem schönen italienischen Himmel. Bald sind es ganze Gesellschaften von Sängern, bald rauschende Instrumentalmusik, bald auch die eine Flöte oder Mandoline, welche Ihnen beim nach Hause gehen aus den stillen Strassen entgegenschallen und bald einen Kreis von Zuhörern um sich versammeln, welche mit aller Schnelligkeit ihr Lager verlassen und hinzuströmen.’

De meeste van die kapellen werden echter van lieverlede opgeheven en daarmede verloren de door het lot minder bedeelden nog de eenige gelegenheid om met een betere soort van muziek kennis te maken dan zij in hunne omgeving gewend waren. Want al had de muziek zich reeds geruimen tijd als kunst in sterke mate ontwikkeld, zij was een kunst voor meer beperkte kringen geworden, of zij werd op zoodanige wijze uitgeoefend dat er groote kosten aan verbonden waren, hetgeen men dan moest trachten goed te maken door er hen, die er van wilden genieten, flink voor te laten betalen.

Aan de *Opera*, die in het begin der 17e eeuw opkwam, en wier

pracht en praal hoe langer hoe grooter afmetingen aannam, is het vooral te wijten, dat de toonkunst een zoo exclusief karakter verkreeg. Zij verbande de muziek voor langen tijd naar de kerk of naar de particuliere woning en voerde gedurende bijkans anderhalve eeuw een onbeperkte heerschappij in het rijk der tonen. Voor het ‘volk’ was hier allerminst plaats. In den aanvang alleen het groote amusement voor de vorsten en hun hof, bleven deze dramatisch-muzikale voorstellingen langen tijd het karakter van Hoffeesten behouden. Eerst langzamerhand maakten zij zich daarvan los en werden zij een uitspanning ook voor de burgerij, maar slechts voor een klein deel daarvan. De Opera was steeds een kostbare geschiedenis, die een heffing van betrekkelijk groot entréegeld vereischte, wilde zij blijven bestaan.

En de concert-uitvoeringen? - In den zin van hetgeen wij tegenwoordig daaronder begrijpen, zijn zij van veel later dagteekening dan de Opera, maar evenals deze, hoewel in mindere mate, hadden ook zij een flinken financieelen steun noodig om te kunnen wezen, wat de ondernemers zich daarvan voorstelden. Zoo kon ook hier slechts aan enkele klassen van personen gelegenheid gegeven worden om te genieten van de groote vorderingen, die de toonkunst in den loop der tijden gemaakt had; het grootste gedeelte bleef buitengesloten.

Op die wijze is men blijven voortgaan, misschien met hier en daar een poging er tusschen om de toonkunst voor een meer uitgebreiden kring toegankelijk te maken. Eerst in onze dagen wint meer en meer de overtuiging veld, dat de bedoelde uitsluiting moet worden opgeheven, of althans tot een minimum beperkt, en zooals ik in den aanvang zeide, heeft men dit op het gebied der concertmuziek bij ons bereids in toepassing gebracht.

Nu is dit wel het gebied, waarop men het gemakkelijkst zulke proeven kan nemen. Hier zijn de middelen, welke moeten aangewend worden, niet al te kostbaar. Een orkest (het behoeft niet juist het allerbeste te zijn), dat in staat is, goede muziek op behoorlijke wijze te vertolken, is, zelfs voor een matigen prijs, tegenwoordig niet moeielijk te verkrijgen, en voor het geval dat men de orkeststukken door zangsolo of instrumentale solo wil laten afwisselen, zal het evenmin moeilijk vallen daarvoor solisten te vinden, die ter wille van het doel zich tegen een geringe vergoeding of geheel belangeloos ter beschikking stellen. Zoo kan men

met betrekkelijk geringe kosten den toehoorder voor weinig entréegeld een groot muzikaal genot verschaffen, en - wat vooral van belang is - hem een kunstwerk onvervalscht te genieten geven.

Op dit laatste toch komt het vooral aan. Wil men den veredelenden invloed der muziek in ruimer kring laten doordringen, dan mag dit niet geschieden ten koste van het kunstwerk. Dit moet ongeschonden en in zijn zuiversten vorm tegenover den toehoorder geplaatst worden, en dat is, bij de middelen, die wij tegenwoordig bezitten, ten opzichte van de concertmuziek niet moeielijk te bereiken.

Geheel anders is het daarentegen op dramatisch-muzikaal gebied. Daar worden zoo gansch andere eischen aan de vertolking van een werk gesteld, daar zijn zoo velerlei goede elementen voor een zelfs maar ‘behoorlijke’ reproductie noodig, dat op dit gebied voor experimenten, als nu bij de concertmuziek gedaan worden, groote omzichtigheid en heel wat opoffering noodig zouden wezen. Ook in de operawereld hoort men soms spreken van voornemens om de kunst ‘onder het volk te brengen,’ of zooals men met een uitheemsch woord zegt: ‘te populariseeren’, maar wanneer men er op let, wat in die wereld, tegen veel hoogere toegangsprijzen dan bij de bedoelde populaire concerten, aan het publiek wordt voorgezet, en hoe daar menig meesterwerk verminkt wordt, dan komt de wensch op, dat het, wat dit ‘populariseeren’ betreft, maar alleen bij voornemens blijve.

Ten opzichte van de bedoelde goedkoope concerten echter is het te hopen, dat de wakkere ondernemers de gelegenheid en den lust mogen behouden om die voort te zetten.

Nu ik toch over concerten aan het spreken ben, acht ik het oogenblik niet ongeschikt om de aandacht te vestigen op een boekje, dat onder den titel van *La Musique à Paris* sedert 1895 eens in het jaar bij Delagrave te Parijs verschijnt. Het is geschreven door Gustave Robert en bevat critische beschouwingen over de voornaamste concerten, die in het afgeloopen seizoen aldaar hebben plaats gehad, alsmede de programma's van die concerten en een bibliographie van werken over muziek, die in den loop van een jaar zijn uitgegeven.

Men verkrijgt door dit boekje een goed overzicht omtrent de wijze, waarop de tegenwoordige Fransche orkestdirecteuren hunne

programma's samenstellen, en over de soort van muziek, die in onze dagen bij de Parijzenaars ingang vindt, en tevens kan men er het oordeel van een Franschman uit leeren kennen over de buitenlandsche orkestdirecteuren, die in de laatste jaren nu en dan in Parijs zijn opgetreden, hetzij met eigen orkest, of wel als leiders van aldaar bestaande orkesten.

De programma's vertoonen een groote veelzijdigheid maar in hunne samenstelling dikwerf het onoordeelkundige, dat ook elders menigvuldig voorkomt. Wanneer wij bijv. zien, dat op een concert een *Capriccio espagnol* van Rimsky-Korsakow onmiddellijk na de slotscène uit *Tristan und Isolde* gespeeld werd; dat op een ander het voorspel van *Parsifal* op den voet gevolgd werd door de ouverture *Fliegende Holländer* en op een derde onmiddellijk na elkander de *Charfreitagszauber* uit *Parsifal*, de treurmarsch en slotscène uit *Götlerdämmerung* en de Hongaarsche marsch uit *La damnation de Faust* van Berlioz ten gehoore werden gebracht, dan blijkt daaruit zeker, dat het talent om programma's samen te stellen niet groot is. De voorbeelden, die ik hier aanhaalde, betreffen alle de concerten van Lamoureux. Hem treft dan ook het meest het hierbedoelde verwijt; de concertprogramma's van zijn collega Colonne bijv. zijn over het algemeen veel beter ingericht.

Over gebrek aan veelzijdigheid daarentegen is bij beiden niet te klagen. De programma's van het seizoen 1896-1897 nagaande, bevond ik, dat zij alle richtingen der Duitsche en Fransche muziek, zoowel van het verledene als van het tegenwoordige, huldigen; en dat de Russische muziek niet vergeten is, spreekt wel van zelf. Colonne wijdde zelfs twee concerten uitsluitend aan Russische toonwerken, voor de leiding waarvan een echte Rus, de heer Winogradsky, expresselijk uit Kiew was overgekomen.

De heer Robert geeft aan het slot van zijne critische beschouwingen over het seizoen 1896-1897 een overzicht van den aard dier verschillende concerten.

Bij Colonne (in het *Théâtre du Châtelet*) predomineerden de solovoordrachten op de piano en de viool en had de dramatische muziek den voorrang boven de symphonische. Acht virtuozen uit het buitenland traden in deze concerten op, behalve nog de inheemsche, onder wie de meest voortreffelijke, zooals Diémer, Raoul Pugno en Mm^{e} Roger-Miclos. Wat de dramatische muziek betreft, stond Wagner bovenaan. Niet alleen enkele tafereelen maar geheele

bedrijven uit zijne werken werden ten gehoore gebracht; o.a. de Venusberg-scène uit *Tannhäuser, Rheingold* bijna geheel, het tooneel tusschen Siegmund en Sieglinde aan het slot van het eerste bedrijf der *Walküre*, de derde bedrijven uit *Siegfried en Götterdämmerung* en fragmenten uit *Parsifal*. Ook aan werken, welke, ofschoon geen drama's zijnde, toch naar den dramatischen kant overhellen, ontbrak het niet; daarvan gaf o.a. de *Manfred* van Schumann blijk.

Tusschen de virtuozen aan de eene zijde en de dramatische musici aan de andere zijde werden de symphonisten wel wat verwaarloosd; van de oude meesters was alleen Schubert vertegenwoordigd. Beter was in dit opzicht gezorgd voor de moderne Fransche componisten; voor hen werd een behoorlijke plaats op de programma's ingeruimd.

De concerten van Lamoureux in het *Cirque d'été* toonden meer een neiging naar den symphonischen kant en dien der zuivere concertmuziek. Van de meer modernen werden vooral Chabrier, César Franck en Vincent d'Indy bedacht en van de klassieken waren het Bach, Mozart, Mendelssohn, Schumann en Weber wier namen op de programma's prijkten, maar meer nog Beethoven, van wien vijf symphonieën, waaronder de *Negende*, werden uitgevoerd. Maar Wagner werd daarom niet vergeten. Verschillende fragmenten uit zijne werken werden ten gehoore gebracht, o.a. uit de *Walküre*, bij welke gelegenheid de Nederlandsche zanger Van Rooy, die toen nog niet in Bayreuth gezongen had, in ‘Wotan's Abschied’ voor het eerst voor het Parijsche publiek optrad.

Een eigenaardigheid van de concerten in het hier besproken concertseizoen bestond daarin, dat er twee buitenlandsche dirigenten in optraden. De een, Mottl, dirigeerde uitvoeringen van een Parijsch orkest; de ander, Nikisch, bracht zijn eigen orkest (het Philharmonische uit Berlijn) mede.

De aanwezigheid van die beide kunstenaars gaf den heer Robert aanleiding om het een en ander te zeggen over hun talent en overhunne wijze van opvatting der kunstwerken. Hij komt hierbij tot de volgende beschouwingen

Bij Mottl critiseert hij de keuze van het programma, dat louter uit werken van Wagner bestond, iets wat een inheemsch orkestdirecteur zich niet zou hebben kunnen veroorloven zonder hevig protest uit te lokken maar bij den Duitschen dirigent volkomen *en règle* scheen bevonden te worden, daar hij zeer gehuldigd werd. De schrijver

meent ook, dat Mottl het best had kunnen doen oordeelen over zijn dirigeertalent door een symphonie van Beethoven uit te voeren, en misschien heeft hij daarin niet zoo geheel en al ongelijk. Overigens bewijst hij alle eer aan het groote talent van dezen kunstenaar en laakt in hem alleen de vrijheden, die hij zich soms bij de vertolking der werken veroorlooft en die men van de Fransche orkestdirecteuren niet gewoon is.

Nikisch komt er niet zoo goed af. Ofschoon ook de groote verdiensten van dezen dirigent erkennende, kan de schrijver toch niet nalaten er op te wijzen, dat hier een zoeken naar effect, een overdrijving in nuanceering en in afwisseling van tempo dikwerf zeer storend werken. Vooral laakte hij dit in de interpretatie van Beethoven's symphonieën, die zulke willekeurigheden z.i. niet toelaten. Daarbij bevalt hem de uiterlijke wijze van dirigeeren van Nikisch niet. Wat hij hiervan zegt is niet bijzonder interessant om mede te deelen; anders is het echter met hetgeen hij over de samenstelling der orkesten mededeelt, omdat hier weder uit blijkt, hoe geheel anders soms de opvatting der Franschen is, waar het de vraag betreft, welke eischen aan een goed orkest gesteld moeten worden.

Het is een algemeen gevestigde meening - zegt de schrijver - dat de Duitsche orkesten in het bezit zijn van uitmuntende strijkkwartetten. Het is waar, dat die instrumentalisten blijk geven van veel degelijkheid, maar er zijn toch aanmerkingen te maken. De violoncellen hebben niet den streelenden toon die dit instrument zoo eigen is. De violen ontwikkelen wel een sonoren klank maar hun toon is dikwerf wat dik, en in hun samenspel zijn zij lang niet zoo gedisciplineerd als bij menig Fransch orkest. Bovendien is het zeldzaam, dat een Duitsch kapelmeester een zoo goed violist is, dat hij tot zelfs de eenvoudigste streek der violen kan regelen. Ook hoort men in het *piano* eenigszins het wrijven van den strijkstok over de snaren. Is dit toe te schrijven aan het spel der executanten of aan de instrumenten? Misschien zijn de spelers niet genoeg virtuoos, maar het kan ook gedeeltelijk liggen aan de qualiteit der instrumenten.

Dat in de Duitsche orkesten de houten blaasinstrumenten achterstaan bij die der Franschen, ligt zonder twijfel aan de qualiteit der instrumenten, maar toch ook aan de spelers. De voordracht wan sommige passages in het ‘Waldweben’ uit *Siegfried* door het

orkest van Nikisch gaf er duidelijk blijk van. De fijnheid van voordracht ontbrak daar te veel. En wat de koperen blaasinstrumenten betreft, deze bezitten wel zeer veel sonoriteit maar zij weten zich niet te matigen. Vooral de hoorns gaan zich hier dikwijls aan forschheid van toon te buiten. Hun ontbreekt die mysterieuze klank, dien men zoo gaarne aantreft bij een instrument, dat de wegstervende echo's in het eenzame woud in herinnering brengt.

Aldus een Franschman over een Duitsch orkest. Zijn oordeel strookt geheel met de eischen, die in Frankrijk aan een orkest gesteld worden. Men verlangt er van een schoonen en beschaafden klank, een samensmelting van alle *timbres* en geen op den voorgrond treden van het eigenaardig karakter van elk instrument. In vele opzichten is dat een groote verdienste van een orkest, maar het kan ook overdreven worden, en waar het tot regel gemaakt wordt, kan het aan de voordracht van een werk zeer schaden.

In de critische beschouwingen van den heer Robert komt een tweede opmerking voor, die de moeite van vermelding wel waard is. Zij wordt gedaan naar aanleiding van de omstandigheid, dat op een concert van Colonne geen symphonisch werk van een Fransch componist voorkwam, hetgeen den schrijver gelegenheid geeft te constateeren, dat men in Frankrijk evengoed een symphonische school heeft als in Duitschland, al telt men er ook geen Bach of Beethoven onder, en dat men verkeerd doet om altijd het eerst aan Duitschland te denken, wanneer er van een symphonie sprake is, alsof dit land het monopolie van dit genre van compositie had.

De redeneering, die hij daaraan vastknoopt, is de volgende:

Dat Duitschland de grootste symphonisten heeft opgeleverd, is een onbetwistbaar feit. Maar waarom zij zich op Duitsch gebied geopenbaard hebben in plaats van in Frankrijk of in Italië, dat is juist de kern van de questie.

Er zullen er zijn die zeggen: omdat het genie van het volk dit toeliet. Maar dan zeggen wij integendeel: als de Germanen er, en te recht, trotsch op zijn, een Bach, Haydn en Beethoven voortgebracht te hebben, dan is het omdat zij 't geluk hadden, op hun toppunt van geestelijke ontwikkeling te komen op het oogenblik dat de taal der muziek op het punt van haar hoogste ontwikkelingstond.

Onderstellen wij, dat de moderne muziek zich anderhalve eeuw

vroeger ontwikkeld had. Welk terrein zou die nieuwe kunst omstreeks het jaar 1600 in Duitschland gevonden hebben om zich te ontwikkelen? Nergens eigen levenskracht in al die vorstendommen; overal slaafsche navolging van vreemde beschaving. In de daaropvolgende eeuw, en vooral in de laatste jaren daarvan, is de toestand geheel anders. Sommige Staten hadden toen voortaan een eigen bestaan en een zelfregeering. Daarop kwamen de oorlogen van het Keizerrijk en de volken aan gene zijde van den Rijn komen tot het bewustzijn, zooal niet van hunne gemeenschappelijke nationaliteit, dan toch van hun eenheid van ras. Omstreeks dezen tijd was het ook, dat Duitschland zijn beroemdste dichters en philosofen had.

Uit een algemeen oogpunt was dus het moment alleszins gunstig voor de ontluiking van het genie, ook op het gebied der toonkunst. De voorbereiding was er. Overal scholen van *cantoren*, waar een zelfstandig onderwijs gegeven werd; geen opoffering aan den nieuwen Italiaanschen smaak. Een strenge wetenschappelijke school heeft zich gevormd, waaruit krachtige muzikale talenten voortkomen. De leerlingen ontvangen niet alleen theoretisch onderricht maar als zangers of instrumentalisten worden zij met de praktijk vertrouwd. Zijn zij op den mannelijken leeftijd gekomen, dan verkrijgen zij, naar gelang van hunne persoonlijke bekwaamheid, op hunne beurt een post als meester. En daar is hunne positie, als het kan, nog beter. Niet alleen hebben zij in dit kalme leven allen tijd om te componeeren maar ook worden zij daartoe door hun ambt als het ware aangezet. Nu eens moeten zij een cantate, dan weder een wereldsch muziekstuk voor de Hoffeesten schrijven, en altijd zijn zij er zeker van, niet alleen hunne toonscheppingen te hooren opvoeren (wat een zeldzaam iets is) maar bovendien hebben zij de kans van op een welwillend auditorium te kunnen rekenen. Wat wonder dus, dat wij onder zulke omstandigheden en op het oogenblik dat de intellectueele activiteit van het volk op haar toppunt was, in Duitschland die heerlijke rei van symphonisten zien verschijnen, die begint met Sebastiaan Bach en eindigt met Beethoven!

En wil men (zegt de schrijver) meer concrete bewijzen van mijn bewering? Zie hier dan eenige feiten. Het is algemeen aangenomen, dat de Italiaansche school het meeste gewicht heeft gegeven aan het zangelement, hetgeen ook juist is. Maar ten gevolge van welke omstandigheden is dat geschied? Wij zien in het jaar 1600 de ‘Opera’ in Florence verschijnen. Ter nauwernood was zij ontstaan,

of de zangvirtuozen kwamen en deden het wezenlijke doel uit het oog verliezen, dat men zich met de eerste proefnemingen in dit genre had voorgesteld. En nu zien wij op dat oogenblik twee dingen: *primo* dat het Italië van de 17de eeuw reeds niet meer dat roemrijke Italië is van de Renaissance, en *secundo* dat dit land het geboren land schijnt te zijn van de schoone zangstemmen. Derhalve: van den eenen kant is de intellectueele activiteit van het land aan het afnemen, waardoor verklaard wordt, dat dit nieuwe kunstgenre (de Opera) op dezelfde hoogte bleef staan, waarop het in den aanvang was; en van den anderen kant noodigde de omstandigheid, dat er zoo vele hoogbegaafde executanten waren, als het ware uit om zich meer met dat kunstgenre bezig te houden en het tot hoogere ontwikkeling te brengen. Zou men nu daarom kunnen zeggen, dat Italië, in muzikaal opzicht met Duitschland vergeleken, wezenlijk voor zooveel minder moest gehouden worden? Volstrekt niet. In de 16de eeuw, op het moment waarop Italië voor een poos aan het hoofd stond der beschaving, was daar een school, die haar gezag over geheel Europa uitstrekte. Het was de school, welke men die der Middeleeuwen noemde. En wie was de man, die wegens de beknoptheid van zijn vorm en de eenvoudigheid zijner middelen het verdiende de eerste onder zijn gelijken genoemd te worden? Het was Palestrina: en Palestrina was Italiaan.

Een ander niet minder sprekend voorbeeld heeft zich in de negentiende eeuw voorgedaan. Wanneer wij nagaan, in welk land de waardigste opvolgers van de symphonisten Beethoven en Schumann te vinden zijn, dan geloof ik, zonder van chauvinisme beschuldigd te worden, te kunnen verzekeren, dat men die in Frankrijk moet zoeken. Men zal mij Brahms en Goldmarck (!) tegenwerpen. Dat is mogelijk. Maar, oprecht gesproken, geloof ik niet, dat men den vorm van Brahms, een flauwe nabootsing van Beethoven, gelijk kan stellen met werken van gelijken aard van Saint-Saëns en Franck. Zeker is bij de twee laatstgenoemden niet alles absoluut volmaakt, maar toch beken ik, den dikwerf meer dramatischen dan symphonischen maar altijd persoonlijken stijl van Franck te verkiezen boven den zuiveren maar al te onwrikbaren stijl van Johannes Brahms.

Na deze beschouwingen komt de heer Robert tot de conclusie, dat het niet aangaat te beweren, dat de Duitschers uitsluitend de geschiktheid hebben voor den symphonischen stijl. Ik zal mij niet

in een critiek van de bovenstaande redeneering begeven, doch wensch alleen op te merken, dat, afgescheiden van de vraag, wie nu meer geschiktheid heeft voor den symphonischen stijl, de werkelijke *symphonie* in Frankrijk toch nimmer diep is doorgedrongen.

Toen na de eerste uitvoeringen der symphonieën van Haydn, Mozart en Beethoven in het Conservatoire te Parijs de Fransche musici hadden begrepen, welke onmetelijke en nieuwe bronnen de harmonie en de instrumentatie voor de muziek openden, wendden zij zich tot de Symphonie; maar niet de zuivere, de zoogenaamde classieke symphonie was het, die veel aanhangers onder de Fransche musici had. Zij hadden, zooal niet woorden, dan toch een bepaald onderwerp noodig, en evenals Félicien David en Berlioz tusschen de jaren 1830 en 1850 de *ode-symphonie* en de *symphonie dramatique* schiepen, zoo kwam er in den aanvang van de tweede helft onzer eeuw een zuiver instrumentaal genre voor den dag, dat de symphonie eenigszins nabij kwam en waarin de meest beroemde Fransche componisten veel verdienstelijks geleverd hebben.

Maar dat alles was meer naar den dramatischen dan naar den symphonischen kant. Wel is waar bestaan er Fransche symphonieën van César Franck, Saint-Saëns en enkele anderen, maar dit zijn eigenlijk uitzonderingen, en daaruit te moeten besluiten, dat de Franschen op dit gebied nu op een groote hoogte staan, is toch wel wat veel gevergd.

Intusschen is de bewering van den heer Robert, zooals te begrijpen is, in Frankrijk bij velen zeer in den smaak gevallen. De *Revue internationale de musique*, een nieuw geïllustreerd tijdschrift, waarvan het eerste nummer 1° Maart j.l. verscheen, spreekt er zeer waardeerend over en beveelt dit gedeelte van *La musique à Paris* bijzonder ter lezing aan.

Wat dit tijdschrift zelf betreft, mag de verwachting uitgesproken worden, dat het wezenlijk zal bijdragen tot de vermeerdering der kennis van muzikale toestanden in alle landen. De redactie (waartoe mannen van naam behooren, die op muzikaal gebied hunne sporen reeds verdiend hebben, zooals Louis de Fourcaud, Alfred Ernst, Adolphe Jullien, Victorin de Joncières, Bourgault - Ducoudray e.a.) heeft in het eerste nummer haar programma medegedeeld. Haar doel is, aan de Muziek te geven wat de letterkunde, de politiek, de geschiedenis, de wetenschappen, de beeldende kunsten reeds in alle landen hebben, namelijk een machtig orgaan, dat in staat is

de nieuwe ideeën te verspreiden en te gelijk met den smaak voor de muziek de studie van die kunst te bevorderen, welke noodig is om de meesterwerken op dit gebied te waardeeren en zich daarover een gezond oordeel te vormen.

In verband daarmede zal dit tijdschrift bevatten: 1°. critische studiën ten aanzien van muzikale opvoeringen van beteekenis, met aanhalingen en notenvoorbeelden en versierd met portretten van componisten en acteurs en photographieën der mise en scène; 2°. artikelen over de muziek in het algemeen (klassiek, oud of modern); 3°. biographieën van beroemde musici; 4°. buitenlandsche correspondentie; 5°. gedeelten uit nieuwe muziekwerken; 6°. mededeelingen over de groote concerten; 7°. over muziekuitvoeringen in de voorname kringen; 8°. een overzicht van de muzikale beweging in de geheele wereld over de laatste veertien dagen; 9°. een bibliographisch overzicht.

Er zijn sedert de opheffing van de *Revue et Gazette musicale* in Parijs heel wat muzikale tijdschriften ontstaan en na korten tijd weder verdwenen. Laat ons hopen, dat aan *dit* tijdschrift een lang leven beschoren zij.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

27 Maart.

Heksenspreuk.
When shall we three meet again?

Waarom moet ik aan de heksen van Macbeth denken? De drie dames met hun dansje onder storm en weerlicht op de hei, en hun afscheidsgroet: ‘Wanneer zullen we het genoegen hebben elkander weer te zien?’ - kan ik uit mijn verbeelding maar niet kwijt raken. Is het soms een Schotsche mist die mijn oogen bedekt nu ik mijn best doe om de wereldgebeurtenissen van de afgeloopen maand voor het restje van mijn geheugen op te roepen? Of is het de schuld van de Maartsche buien die nog in mijn ooren bulderen? Of komt het van die onverklaarbare reden die 'n mensch noopt aan iets anders te denken dan waaraan hij denken wil?

Het doet er heel weinig toe: waarom? Ik *zie* hen, de heksen, in het gekletter van hagel en wind grimassen tegenover elkaar maken.

Zij knikken met hun spitse hoofden; hun haren kronkelen wijduit in den storm, en om de knokige beenen wappert het wolkig kleed bij de plechtig spottende dans.

Er is een afschuwelijke vreugd in de vertooning, een blijdschap van woede en vernietiging ligt in de gebaren. Maar wat de heksen spreken of zingen komt niet tot mijn ooren. De storm waait het weg.

Aan de lucht pakken zich de nevels samen tot een reusachtigen gedoken kater met lichtende wreede oogen; aan gindschen kant daagt onheilspellend een padde uit het floers van het uitspansel.

- ‘Mijn poes roept me’, meen ik de eene van het drietal te hooren zeggen.
- ‘En mij, mijn pad’, - de andere.
- ‘Wij komen, wij komen’, zegt de derde.

En het gezicht verstuift.

Wat mag het beduiden?

De atmosfeer is in de war. Niet het luchtje daar buiten en daar ginds; dat is maar een decoratie en een perspectief, - neen, de sfeer van het maatschappelijk wereldleven is in beroering. De groote massa's, de groote samenstellen van nationaal en politiek wezen zijn in beweging gekomen, ze stooten tegen elkander aan, ze dreigen, ze kraken. Er is een trotsch uitzetten en opdringen van de eenen; een angstig terugtrekken van de anderen: een geweldig gebazuin, een vreesachtig piepen.

Rusland groeit: zoo zeker, zoo onverzettelijk is zijn gang! De lijnen van zijn ontwikkeling zijn lang van te voren afgeteekend; de dag van heden ontdekt alleen wat in 't verleden was beraamd, en de dag van morgen zal ook weer aantoonen wat onvermijdelijk komen moest.

Naar drie kanten grijpt het rijk, omdat het naar het Noorden al niet verder rijken kan: naar het oosten, naar het zuiden, naar het westen.

Wat Rusland in het Westen wil, dat zullen we bemerken wanneer met Frans Jozefs dood de Oostenrijksche monarchie voor verdeeling beursrijp is geworden. Maar voor die toekomst is al gezorgd door het verdrag met Frankrijk.

Wat het in 't Zuiden verlangt, dat heeft Rusland getoond en toont het nog door zijn politiek tegenover Turkije: een beschermen van de Osmanen; een in bedwang houden van de kleine christelijke staten; een geven en een nemen; een wil opleggen en een dresseeren, en een gewennen aan de voogdij.... totdat de tijd genaderd is voor den voogd om leenheer en heer te worden, en de hand te leggen op dat hoekje van de Middellandsche zee waar drie werelddeelen aan elkander grenzen en de sleutel ligt voor de heerschappij over West-Azië en Noord-Afrika, - het punt van uitgang voor een Alexander den Groote.

Aan den Oostkant heeft Rusland met China te doen. Hoe is daar door vorst Lobanoff, den eersten raadsman van czar Nicolaas II,

de ontwikkeling der dingen voorbereid! Het eeren van Li-hungtchang bij de kroningsfeesten te Moskou was het middel om voet te krijgen in dat ongenaakbaarste heiligdom, den regeeringsraad te Peking. Met Li-hung-tchang werden te Moskou de afspraken gemaakt; niet omdat hij op dat oogenblik de machtigste man in China was, want in die positie verkeerde Li-hung-tchang toen niet (-eerder was zijn zending van China uit naar Europa een bewijs dat zijn rol in zijn geboorteland was uitgespeeld, - maar omdat hij met Rusland tot steun weer de eerste minister van het Chineezenrijk zou kunnen worden. En wat die samenwerking tusschen Rusland en zijn handlanger in China heeft uitgericht bewijzen de artikelen van het tractaat dat dezer dagen is bekend geworden, Talien-wan en Port Arthur zijn daarbij in den Russischen machtskring getrokken, dat wil zeggen: Rusland heeft op Mantchoerije beslag gelegd, de vrije weg naar den Stillen Oceaan is in zijn greep gekomen.

Voorloopig laat het aan Japan de vrije hand in Korea; want die Russische macht gaat zoo zeker dat ze van geen overhaasten weet. En ik vind dat onhoorbare bezadigde voortglijden van het renzenrijk onheilspellender dan een vertoon van brutaal geweld. Een kolossus op vilten pantoffels.

Daartegenover Engeland. Voor het Britsche rijk is het kritieke oogenblik daar. Zal het zijn wereldhandel en daarmede zijn wereldstelling behouden? Met zijn beginsel van vrijen handel heeft het de markten in bezit genomen en gehouden, zoolang het de eenige producent en de eenige vervoerder in het groot genoemd kon worden. Maar zoodra kwamen er niet nieuwe producenten in 't groot, Duitschland en Amerika, die hun eigen markten voor den toevoer sloten en zelf transporteurs op groote schaal wilden worden, of de vraag moest rijzen: Kan het oude beginsel waaraan Engeland zijn naam verbonden heeft behouden blijven? - Dan toch alléen onder voorwaarde dat de Engelsche politiek den Engelschen handel krachtig onder den arm vat, nieuwe gebieden opent en de twijfelachtige handhaaft - onder voorwaarde dat de Engelsche *pluck* de baas blijft van de *pushfulness* der mededingers.

Maar hier komt dat onzekere voor den dag dat Engeland's houding - en de houding van iederen handelstaat, - zoo dikwijls heeft gekenmerkt. Engeland weet niet of het zich wel bij de een of andere mogendheid kan aansluiten. Had het maar een Frankrijk

evenals Rusland, dat zich gebruiken liet als werktuig, zonder ooit overlast te geven of zonder bovenmatige eischen te stellen! Duitschland zou Engelands Frankrijk kunnen wezen, maar Duitschland heeft zich juist uit zijn staat van kleinmondigheid naar boven gewerkt, en Duitschland is de mededinger geworden.

Die groote macht van Engeland zet in de duisternis nu een voet vooruit, dan weer een voet achteruit. En deze onzekerheid van de Britsche reuzenmassa is niet minder schrikwekkend dan het voortsluipen van de Russische heerschappij.

Duitschland wil Engelands erfgenaam worden. Waarom niet? De Pruisische politiek heeft altoos door weloverlegd wagen gewonnen. Frederik II heeft Silezië bezet en door een strijd op leven en dood zijn Pruisen tot een groote macht in Duitschland gemaakt. Het is dan de groote mogendheid van Europa geworden. De inbezitneming van Kiao-tchao is het stellen van Duitschlands aanspraak op de positie van groote wereldmogendheid. Een politiek van avonturen, van jeugdig, levendig en leven makend groeien.

Daar gaat ook iets terug in de wereld. Het zijn de Romaansche volken met hun zedelijk beginsel van de macht der individualiteit, en hun politiek principe van de heerschappij door een overweldigende persoonlijkheid uitgeoefend. Italië verhongert en verarmt; Frankrijk vermindert, onder alle vertoon van bravoure; en Spanje wordt door den eersten besten Yankee geringeloord - en 't heeft het Recht daarbij niet op zijn hand.

Alle einden van eeuwen zijn rumoerig. Er worden erfenissen gedeeld, en er wordt een begin voor nieuwe dingen gemaakt. Het eind van de 17e eeuw aasde op de verdeeling van de Spaansche macht, evenals het eind van de 18e de verdeeling van de Poolsche monarchie zag en de opheffing van het Roomsch-Habsburgsche Keizerschap verwerkelijkte, zoo heeft ook de 19e eeuw haar erfenissen te verdeelen.

De gewone coulisses van de wereldgeschiedenis worden verschoven. Men hoort thans het geraas van aanrollende nieuwe gevaarten en van verdwijnende, verbruikte stukken. Het achterdoek waartegen de gebeurtenissen afspeelden wordt voor een oogenblik weggehaald. En plotseling voelt men en ziet men wat een dunne wand maar de beschaving scheidt van de heerschappij van het ruwe vernietigende geweld. De heide met de dansende

heksen, de wreede fatale achtergrond van het leven, rijst te voorschijn.

Wat zingen en spreken de furiën? Aan wie en aan wat hebben ze het Koningschap beloofd?

> All hail, Macbeth, that shalt be king hereafter!

B*.

Bibliographie.

Mathilde door C.F. Brandt van Doorne, 2 dln. Amsterdam, H.J.W. Becht. 1898.

De critiek heeft, naar ons schijnt, den schrijver met den mooien schuilnaam overschat. Het getob en gewroet van onbemiddelde menschen die een stand hebben op te houden, de atmosfeer van Hollandsche kleinburgerlijkheid wist hij in *Huiselik Leed* goed waar te nemen en met den noodigen humor weer te geven, maar toen hij in *Twijfel* den gemoedstrijd van een niet meer geloovend predikant moest teekenen, bleef hij beneden zijn onderwerp en toonde hij een gemis aan diepte en aan kracht, dat ten onrechte als kalmte en soberheid geroemd werd.

In *Mathilde* brengt de schrijver ons weer in aanraking met het burgerlijk leven - indien dat *leven* heeten mag - van een provinciestad met garnizoen, met zijn societeits-geklets, zijn jongelui's-partijtjes, zijn gansche futiele gedoe, gelijk wij dat in tal van Hollandsche novellen plegen beschreven te zien. Een nieuwen kijk op deze overbekende dingen geeft hij ons niet. Het onderwerp strijkt even langs de quaestie van de vrouwenbeweging heen, maar indien de auteur, zooals men uit sommige tooneelen en uit enkele uitdrukkingen zou kunnen opmaken, iets meer bedoelde dan langs het vraagstuk heen te strijken, heeft hij zijn doel gemist. Of er achter den onwellevenden, nurkschen dokter Graafsma, of er onder het oppervlakkige en alledaagsche van de andere heeren en dames uit het provinciestadje nog iets anders - iets beters of iets slechters - schuilt, merken wij niet. Alleen twee personen, een jonge vrouw en een jonge man (Mathilde en Van Dijk), geven ons iets meer te zien, verheffen zich door hunne aspiraties boven hunne omgeving en van den beginne af begrijpt men dat die twee bestemd zijn om elkander te krijgen. Maar aleer het zoover komt, moet er iets ongewoons met hen gebeuren, en dat nu heeft de schrijver al zeer onhandig aangelegd. De gebeurtenissen waardoor Mathilde er toe komt Van Dijk eene haast doodelijke wond met een dolk toe te brengen zijn zóó gezocht en worden zóó kinderachtig voorgesteld, de oplossing van deze tragische geschiedenis is zóó zwak en onbeholpen, dat zij die - gelijk Netscher in *De Hollandsche Revue* - na zijn vorig werk van den schrijver ‘een heel mooi, solide, stevig en gaaf boek’ verwachtten ‘hooger dan het gewone, door zijn helder, hard, stevig realisme’, door deze novelle bitter zullen zijn teleurgesteld. En zij die minder hooge verwachtingen hadden kunnen niet verzwijgen dat de schrijver van *Huiselik Leed*, sedert hij zijn eerste novelle publiceerde, er niet op is vooruitgegaan.

De verlossing.

Het was de laatste maal dat de mooie Hortense het heilige Maria-beeld in de processie zou helpen dragen. Zij was op 't punt om te trouwen.

Zoodra haar gezellinnen van de congregatie, met een verbazing waarin zich toorn en minachting mengde, dit vernamen, waren zij het aan hun pastoor gaan mededeelen, en hadden zij hem dringend verzocht de ontrouw geworden dienares der Maagd uit haar midden te verbannen. Dit had de geestelijke niet gewild. Een Lieve-Vrouw-meisje, had hij gezegd, doet toch niet, als een non of een zuster-van-liefde, gelofte van levenslange kuischheid; en gij allen, zoo wel als Hortense, hebt het recht een eerlijk en godvruchtig huwelijk aan te gaan.

- Maar heeft zij ook nog het recht met ons, in de processie, het heilige Maria-beeld te dragen? had een der congreganisten gevraagd.

- Ontegensprekelijk ja, zoolang ten minste als de geboden niet afgekondigd zijn, had de pastoor geantwoord.

En, hoe misnoegd ook over dit besluit, hadden de Mariameisjes het zich toch moeten laten welgevallen, nog een laatste maal, met de mooie Hortense, het beeld der Heilige Maagd in de processie te dragen.

Bij het plechtig galmen der klokken op den toren, bij het geluid der muziek en der heilige zangen, met zilveren kruis en wapperende vanen, met maagdekens in 't wit en koorknapen in 't rood; en, onder den baldakijn van rood fluweel met gouden franjes, de pastoor blootshoofds, in goud-gestikt kasuifel, den gouden stralenkrans van 't Heilig-Sacrament in

zijn gevouwen handen, zoo ging langzaam de lange processie vooruit, traag slingerend door de straten van het vlaggend dorpje, over het rijkkleurig-schitterend bloemenbed, door vrome handen als een pad van weelde en glorie op de gansche lengte van den doortocht gestrooid.

In 't midden van den stoet, voorafgegaan van een groep witte maagdekens, waarvan de eene mandjes droegen met gemaakte bloemen, en de andere witte of lichtblauwe vendeltjes, met lange wit- en- blauwe linten, kwam het beeld der Moeder Gods, plechtig op haar troon, gedragen op de schouders harer vier, in blauwe rokken en witte borstlijfjes gekleede, dienaressen. Het goddelijk hermelijn daalde in statige plooien van haar schouders tot haar voeten, van voren geopend op de lange, pure, hiëratische lijn van het blauwe kleed bezaaid met sterren; en 't hoofd, gehuld in stralenkrans, glimlachte zacht, een weinig links vooroverhellend, met den glimlach van de roodgeverfde lippen, tegen 't kindje Jezus, dat Maria op den arm droeg.

De oogen neergeslagen, het lichaam trillend van mystische spanning, schreden de vier meisjes langzaam vooruit, met over haar gelaatstrekken een uitdrukking van bijna extatitische vroomheid, alsof het beeld zijn stroom van heiligheid over haar uitstrooide. Zij waren leelijk, de drie andere: de eene dik en rood, de tweede haast gebocheld, de derde met zieke knipoogjes. Maar hoe schoon was Hortense!.....

De onbeschrijfelijke emotie die zij voelde, scheen zóó hare gelaatstrekken te louteren en te verfijnen, dat zij zelve nu leek op een Heilige-Maagd, zeer zacht en zeer bekoorlijk, menschelijk schoon in haar rustieken eenvoud, teer-liefderijk ontroerd in de doorluchtige grootschheid, waarvan ze zich omstraald voelde.

Onder den witten bloemenkrans waarmeê haar hoofd getooid was, streken zich de zwarte haren in twee gladde vlechten over de slapen, puur omlijstend het rechte blanke voorhoofd. De oogen, zoo ingetogen-zacht onder de donkere schaduw der lange opgekrulde oogharen, bezielden zich met stralen toen zij den blik even opsloeg; de neus, ietwat scherp, gaf aan het rein gezicht een teere fierheid; de lippen, half open, verrieden, door hun zwak-hijgende trilling, de versnelde jagingen van haar diep ontroerde hart.

Over haar zachte wangen, door de zon een weinig bruingebrand, zweefden soms rozenkleuren. De schitterende weerkaatsing van al dat wit en al dat licht deed haar pijn aan de oogen, en de bewonderende, op haar gevestigde blikken, deden haar pijn aan 't hart. Soms voelde zij zich als in een duizeling wegzwijmen, en in een groote maagdelijke schaamte, mengde zich een groot gevoel van treurnis, die haar tranen in de oogen bracht.

Zij ging, als in een teeren en tevens smartvollen droom, heel vervreemd van haar vroegere gezellinnen, onder de drukkende impressie eener dierbare bedevaart, voor de laatste maal gedaan. Het was haar te moede of langzaam iets in haar stierf, dat nooit weêr zou geboren worden. Het was haar te moede of deze laatste gang haar leidde naar een pijnlijk en fataal doel, waaraan geen macht haar nog onttrekken kon. Het was haar te moede of iets almachtigs haar nu stuwde naar een triestig altaar, waar alles wat goed, en zacht, en puur en edel was in haar, voor eeuwig zou geofferd worden.

Toen greep haar heviger de duizeling aan, en dikke zweetdroppels parelden op haar mat-blank voorhoofd. 't Geluid der klokken, der muziek, der gebeden en gezangen, alles dwarrelde duister door haar brein, gemengd met den opwalmenden geur van wierook en vertrapte bloemen, met 't vizioen der neergeknielde dorpelingen en der vlaggende huizen, met de verblindend-schitterende praal der processie, die als een lang, bont-wemelend lint voor haar heen slingerde.

En zij onderging den benauwenden indruk van alleen te loopen, heel triestig alleen, als een vreemde, midden in een menigte waar niemand haar meer kende, waar niemand haar meer liefhad. Zij voelde de bedekte vijandschap harer geërgerde gezellinnen, zij voelde zich misplaatst, heimlijk versmaad, en zwak onder den hoon, en hopeloos zonder verdediging. En als in scherpe vlijmsteken voelde zij zich met iets doorboren, dat haar tot in het diepste van haar levenskrachten raakte.

Van lieverlede werd de last van het goddelijk beeld te zwaar voor haar vermoeide lichaam. Het was haar te moede of zij een overweldigende vracht te torsen had, of zij een loodzwaar kruis droeg, waarmede zij een berg moest opklim-

men. De blauwe draagboomen haakten zich als wreede klauwen in haar teere schouders, haar lichaam boog, haar beenen waggelden; en gefolterd door schrijnende pijn, keek zij smeekend naar haar gezellinnen, die met inspanning het gevaarlijk schommelend beeld poogden recht op te houden, blikken van verontwaardigden toorn op haar werpend.

Toen zag zij hem staan op den hoek van een straat, hem, den verloofde!..... En plotseling, alsof dit gezicht haar den genadeslag gaf, zakte zij met een doffen kreet in elkaar, terwijl hij, toesnellend, haar met de beide handen den last op de schouders gedrukt hield.

Zij viel eerst zuchtend op haar knieën, en dan achterover ten gronde, de oogen dicht en het gelaat was-geel, in machtelooze zwijming.....

Het was haar moeder die het haar had aangeraden, die het gewild had, die er op aangedrongen had, tot zij eindelijk haar jawoord gaf.....

Zij waren negen kinderen, waaronder vijf dochters; en niets geen vermogen. Het hoevetje was netjes onderhouden, en noeste vlijt gaf hun 't dagelijksch brood, doch daarmee was 't ook alles. De drie oudste zonen waren meer dan voldoende om den arbeid op het veld en in de stallen te verrichten; twee dochters, hoogstens drie, konden haar bezigheid vinden met huis- en binnenwerk; maar wat van de andere!

's Zomers, in wied- en oogsttijd, deden zij nog het werk der arbeidsters die men anders had moeten huren, maar 's winters dienden zij tot niets, tenzij om een beetje kantwerk te maken, wat haast zooveel is als niets.

Zij moesten er dus wel aan denken om zoo spoedig mogelijk heen te gaan, zij die er overbodig waren. Ook, toen pachter Boudewijn, die een naburig dorp bewoonde en heette rijk te zijn, Hortense 't hof begon te maken, en weldra zijn aanvraag deed, was de oude moeder er ten zeerste mee in haar schik. Zij kende hem als een ernstig, spaarzaam werker, en als een degelijk man, die na den dood van zijn ouders genoeg bewezen had, dat hij in staat was zijne zaken goed te roer te staan. 't Is waar, hij was vijftien jaar ouder dan

Hortense, maar was dàt een reden om hem van de hand te wijzen? Het was misschien een reden te meer om hem gretig te aanvaarden.

En lang, en ernstig, streng zelfs, had zij met Hortense gesproken.

Hortense had gehuild.....

Zij was twee en twintig jaar oud, en kende noch begeerde een ander leven dan wat zij tot dus toe had gehad. 't Gezellige familieleven op het hoevetje, het ouderwetsch huisje, met schilderachtig stroodak, in de schaduw der suizende populieren, de bloemen langs den muur, en 't blond, kabbelend beekje achter de stalling; haar moeder, haar broeders en zusters; haar ruwen arbeid en eentonig leven, met soms een enkel uurtje uitspanning in gezelschap van vriendinnen, meer vroeg ze niet. Met minder zelfs had ze zich graag tevreden gehouden, en meer dan één berooving zou ze zich hebben getroost, als ze maar dat ééne had behouden: in haar moeder's huis te mogen blijven.

En zij leerde die allergrootste droefheid kennen, zich te veel te voelen, dáár waar zij het meest aan alles was gehecht. Het werd haar wel niet openlijk gezegd, maar zij merkte 't dadelijk aan dat air van spijtige verbazing, waarmee de huisgenooten haar eerste, bedeesde weigering van het schitterend aanbod aanhoorden. 't Was of zich schielijk om haar heen iets afsloot, in een ongastvrije koelheid van verwijdering. 't Was of in 't huisgezin een schaduw van oneenigheid sloop, die zij er binnen had gebracht.

Toen deed de pachter, zeer verliefd, voor de tweede maal zijn aanvraag. Droogjes vroeg de moeder aan Hortense welke haar toekomst-plannen waren in geval zij niet trouwde. En koel legde zij haar de beide uitkomsten voor oogen: of trouwen met den rijken pachter en gelukkig zijn; of arme oude vrijster worden, hare familie ten laste.

Hare familie ten laste! Zij sprak die woorden uit, de oude moeder, en zij brandden Hortense als een gloeiend ijzer in het hart. Zij barstte uit in overweldigende tranen, zich-

zelve plotseling bewust harer individuëele onmacht als alleenstaande vrouw in den strijd om het leven.

En, in een crisis van wanhoop, stemde zij toe, aan 't noodlot onderworpen.

Wijl ze nu toch *moest* tronwen, dan zoo graag met hem als met een ander.

Zij voelde noch liefde, noch afkeer voor hem; hij was haar, wat liefde betreft, onverschillig. Het eenig gevoel, dat hij haar doorgaans inboezemde, was een ontzettende bedeesdheid, een schuchterheid, een schaamte die wel eens aan schrik grensde.

Was hij knap van uiterlijk, of leelijk? Zij wist het zelve niet. Haar moeder, haar broeders en zusters, al wie hem zagen vonden hem knap, heel knap; maar zij zelve, neen, zij wist het niet. Zij zag alleen van hem den grooten bruinen baard, die hem ouder deed schijnen dan hij was en zijn gezicht iets strengs gaf, en den vreemden glimlach zijner helderbruine oogen, waarvan zij nooit de raadselachtige beteekenis bevatten kon. Soms schenen zij goed-vriendelijk te lachen, en zij voelde zich niet bang meer; soms lachten zij bijna kwaadaardig, spottend en grijnzend, scheen het haar, met, scherper er in stralend, het raadselachtig iets, dat haar instinctmatig schrik aanjaagde. Soms maakte hij op haar den indruk van een zachtaardig en zachtharig dier, dat zich gedwee laat streelen; soms dacht zij aan een beest van valschheid en van sluwheid, met verscheurende klauwen onder het fluweel der pooten, en verslindende tanden onder de zalvende lip. Maar zij wist het toch niet, zij durfde niet genoeg naar hem kijken. En alleen dit voelde zij, zeer sterk, zoo sterk als een fatale macht, waaraan geen worsteling haar onttrekken kon:

Dat hij haar meester zou zijn.....

Het huwelijk werd voltrokken. Een korte ceremonie in het gemeentehuis en in de kerk, het traditioneel ontbijt met chocolade en broodjes in het moederlijk huis, en dan het vertrek naar de stad, in gezelschap van een harer jongere zusters en een vriend van haar man.

Dáár, het vermoeiend slenteren door de straten, het verstompend-staan-kijken naar de uitstallingen der winkels, het gapen van honger en zich-wee-voelen in de verbijstering van dien gedwongen dag reizen, dien men nooit weet waaraan te besteden.

En dan, met den avondtrein, de terugkeer naar het dorp en de aankomst op de hoeve van den bruidegom. De jeugd van het gehucht met haar broeders en zusters vergaderd om die plechtige intrede te vieren, 't kanon bulderend, de pikton fantastisch brandend op den boomgaard; gezangen, dans en drank, in de oorverdoovende drukte van al die menschen welke zij te nauwernood kende. En dan van lieverlede het vertrek der gasten en de stilte. Alleen eindelijk, met toegegrendelde deuren, in dat onbekend huis, waar zij plotseling den indruk kreeg in een gevangenis te zijn.....

Hij kwam tot haar en sloot haar wild in zijne sterk gespierde armen, haar op den mond zijn lippen drukkend. Het was een in bezitneming. Zij zwijmelde er onder. Toen drukte hij haar zóó ruw-hartstochtelijk tegen zich aan, dat zij een smartkreet slaakte, terwijl het haar te moede werd of alles om haar heen in somberen angst wegduizelde, en er ook van haar zelve niets meer overbleef. Een koude voeling greep haar aan, de huiverige koude van een donkere kamer, de koude van een graf, waar hij haar met geweld in meesleepte.

En zonder kennis, met een schorren zucht, plofte zij neer op het hard krakend bed.

Nu leefde zij haar nieuwe leven....

Een leven, dag aan dag eentonig 't zelfde, en toch, vooral in desoriënteering van 't begin, zóó druk, zóó ruw soms, dat zij zich van 's morgens tot 's avonds in een verbijsterde haast bewoog, zichzelve geen oogenblik meer toebehoorend, voortdurend in angst iets vergeten of verwaarloosd te hebben.

Het was ook alles zoo heel anders dan wat zij tot dus toe gedaan had. Het was in eens de rechtstreeksche, algeheele verantwoordelijkheid voor alles wat het huishouden betrof, 't gebrek aan raad en hulp, het permanent gevoel op haar eentje te moeten worstelen met den knellenden Plicht, in de aanhoudende vrees, dat zij in kracht en bekwaamheid zou te

kort schieten. En ofschoon ze nog niet klaagde, en het zich zelve nog niet duidelijk bewust werd of haar tegenwoordige toestand een verbetering dan een verslechting van haar lot behelsde, toch voelde ze reeds sterk, dat, in haar leven, tot dus toe met een zachte gelijkheid tusschen Plicht en Vreugd verdeeld, de Plicht eensklaps tyrannisch een reuzenaandeel had veroverd.

En zij leerde kennen, met toenemende intensiteit, dit dubbel knellend gevoel: te moeten doen wat men liever zou laten, en te moeten laten wat men liever zou doen. Een gevoel of iets je vastbond aan handen en voeten, en deed draaien altijd in denzelfden cirkel, zonder verpoozing. Een gevoel of je de hond was aan zijn ketting, of de vogel in zijn kooi, in de wanhopige smart voor eeuwig je vrijheid te hebben verloren. En dit alles zonder de eenige vergoeding die zooveel loodzware banden dragelijk en zelfs zoet bekoorlijk kan maken: een ware liefde.

Zonder te weten wat een groote liefde was, voelde zij toch wel dat het heel iets anders moest zijn dan wat haar nu aan hem verbond. Zij voelde in haar hart een onpeilbare leege diepte, die *zijn* beeld nooit kwam vullen. Er was in haar een eindeloos gevoel van heimwee, welk nooit door iets dat van *hem* kwam, getroost kon worden. Zij leefde niet van 't tegenwoordige, maar wel van het verleden en van de toekomst, een duistere, onbegrijpelijke toekomst, waar in de verste verte van den horizon als het ware een vaag schijnsel schemerde, iets zwaks en weifelends, innig teer en schimmig als een symbool van nimmer te verwezenlijken hoop. Haar mooie oogen van ernst bleven soms uren op die hersenschim staren, ze volgend, ze zoekend, vol angst toen ze verdween, vol liefde toen ze terug kwam. Het was als een band, als een aantrekkingsstraal, onmetelijk lang, en puur, en fijn, alleen voor haar zichtbaar, en die haar innig wezen met het onbevatbaar ideaal vereenigde.

Drie maanden na haar huwelijk werd zij zwanger. En in diepe ontroering onderging zij het vreemd-tegenstrijdig gevoel nog veel sterker dan vroeger door de materiëele banden van haar huwelijk ter plaatse vastgekneld te zijn, terwijl de starre lichtstraal, ginds verre in 't onzichtbaar onbestemde vast-

gehecht, zich scheen te spannen om haar tot zich te trekken, in het intenser opglinsteren van zijn chimerisch licht.

Dan openbaarde zich, gedurende die pijnlijke maanden welke de verlossing voorafgingen, haar grillig humeur aan den toestand eigen, in overweldigende aanvallen van heimwee. Zij voelde dringender de behoefte weer in 't verledene te leven, en 't moederlijk huis en de bekenden van vroeger terug te zien. Zij schudde af en toe haar zwaar-knellende banden los, en trotseerde de misnoegdheid van haar man, om dikwijls weer naar haar geboorteplaats te komen. Daar sprak zij met oude vriendinnen over herinneringen uit haar jeugd, als over iets heerlijks, dat nu oneindig verre van haar af lag, en slechts door tranen van ontroering heen, uit de diepten haars gemoeds weer op kon stijgen. En zij zei aan haar moeder, dat, indien zij kwam te sterven, zij begraven wilde worden op het kerkhof van haar dorpje, en niet op de begraafplaats der gemeente waar zij nu woonde.

Toen kwamen de verschrikkelijke barenssmarten. Haar misvormd lichaam in folterende krampen de verlossing weigerend, het kind na lang lijden eindelijk met geweld gehaald, en zij als dood en van elkaar getrokken....

Het was een meisje. In een vloed van tranen drukte zij 't aan haar hart, verbaasd nog te leven, in eens gelukkig nu, alleen nog voelend de teederheid der moederliefde, in de zachtheid van den nieuwen band, die haar nu aan de wereld hechtte.

Physiek had die bevalling veel aan haar veranderd en verouderd. Zij had, in haar druk leven, noch den tijd noch de middelen behoorlijk voor haar herstelling te zorgen, en zoo verloor zij dadelijk veel van haar vroegere frischheid en schoonheid. Wellicht toch had zij die gauw weer herkregen, als het ongeluk niet gewild had, dat zij, kort na haar eerste bevalling, voor de tweede maal zwanger werd.

Het was een consternatie. De zalige vreugde, die zij met haar eerste kind genoten had, ging er grootendeels door verloren; en de man, stom-verbaasd, mopperde, omdat ze heel wat geld kostten, die kinderen, en tijd innamen, en beslommeringen geven! Zou hij dan een van die ellendig

vruchtbare vrouwen hebben gehuwd, die ieder jaar hun echtgenoot een kind geven! En al deed hij haar nog geen direkt verwijt daarover, toch jammerde hij reeds over die vruchtbaarheid als over een gebrek, als over een hoogst onaangename verrassing, waarvan men wel zou moeten kunnen onderricht zijn, aleer een huwelijk aan te gaan.

Zij, in zachtheid onderworpen, kwam niet in opstand tegen die onhebbelijke insinuaties. Zij antwoordde gedwee dat het toch niet háre schuld was, en dat zij, nog véél minder dan hij, gewenscht had zoo gauw een tweede kind te hebben. Toen drong hij niet verder aan, maar bleef er toch voortdurend over zeuren, klagend dat de boerenstiel zoo slecht begon te gaan, dat hij dit jaar, in plaats van iets op zij te leggen zooals vroeger, er van 't zijne bij zou moeten doen, en dat men nu voortaan heel hard zou moeten sjouwen om ieder jaar rond te komen.

Hortense dacht: hij treurt over het geld, dat hij er voor moet uitkeeren, maar hij denkt niet eens aan wat ik er aan opoffer van mijn gezondheid, van mijn leven. Hij telt voor niets mijn vreeselijk lijden, en voor hem heeft mijn leven slechts waarde in zoover hij er nut en genoegen uit kan trekken. En weemoedig drong zij in zichzelf terug, beurtelings verdiept in haar zachttreurige jeugdsherinneringen en haar langzaam weer opkomende moederliefde, met daartusschen in, van tijd tot tijd, een verren blik op de toekomst, waar, in de verwijdering van een chaotisch halfduister, voortdurend het stil-weifelend vlammetje van hoop bleef branden.

Tweelingen, ditmaal!.... En 't ergste nog: meisjes!....

De man vloekte. Hortense, wanhopig in haar bed gestrekt, leed nog meer van moreele, dan van physieke pijn. Was het dan een vloek die op haar drukte: drie meisjes in twee jaar tijds! En toen de man, zich niet meer inhoudend, razend uitbarstte, kon zij geen woord tot verdediging in 't midden brengen, zich haast onwaardig, zich haast schuldig voelend.

- Van nu af aan reeds, indien ik kwam te sterven, zouden die kinderen schier niets bezitten, raasde hij. Wat zal het zijn als er nog meer komen?

- Laat er dan geene meer komen, ik wensch niets liever, antwoordde zij gelaten.

Hij zwoer het, knarsetandend. En hij sprak van nog hardnekkiger zwoegen en sjouwen, om die schrikkelijke schade te herstellen.

Den derden dag na de bevalling zei hij: - Ik hoop dat ge zult opstaan en de baker laten gaan. Verleden keer hebben we ze tien dagen gehouden: 't is veel te lang. Wij kunnen vast beginnen met dàt in te halen.

In stomme verslagenheid hield zij op hem een blik van schrik gevestigd. En in de hardkoude vlam zijner oogen zag zij plotseling het zinnebeeld van haren dood voorbij zweven. Ze wilde zeggen: ‘weet ge dat ik er van sterven kan?’.... maar een roode gloed vlekte haar bleeke wangen, als met schaamte,.... met schaamte voor hem; en sidderend, een schorre trilling in de stem:

- 't Is goed,.... straks zal ik probeeren op te staan, antwoordde zij.

Het lichaam gebogen, de beenen waggelend, en zóó bleek dat het was of ze geen bloed meer in zich had, en zóó zwak dat ze zich elk oogenblik met hijgenden mond en schemerende oogen aan tafels en stoelen moest vasthouden, zoo sleepte zij zich toch, met den moed eener uiterste wilskracht, voort.

Honderd maal kwam het haar voor dat zij ineens zou neerstorten, om nooit meer op te staan, dat hare laatste kracht uit haar zou vlieden, meesleepend naar het Niet, wat nu nog van haar overbleef. Maar telkens, op het oogenblik dat alles zou verdwijnen, vloeide nieuwe kracht in haar, gelijk een verlamde veer die weer opspringt, en weer ook sleepte ze zich verder, verwilderd nog te leven.

Dat duurde zoo verscheidene weken. Toen was ze gered. Maar haar lichamelijk verval, reeds zoo merkbaar na haar eerste kind, was ditmaal schrikwekkend. De rug bleef een weinig gekromd, de buik dik. De schouders puntten hoekigmager op, de boezem zakte. En, in de plaats van de frischrozige tinten der jeugd, kwam over haar holle wangen als een aardekleurige verf met lichtbruine vlekken en sproeten,

terwijl onder haar groote, in een soort van angstige verwildering starende oogen, zich diep-ingedrukte, zwartachtige kringen afteekenden.

Twee jaren verliepen. Toen zou ze voor de derde maal moeder worden....

En woedend schreeuwde de man dat het van hem niet was. Dàt kon niet, dàt was niet mogelijk, schreeuwde hij. Er greep een vreeselijke twist plaats: vloeken, tranen, verwenschingen: zij voor het eerst in wilden opstand schietend, met verachtende woorden en fonkelende oogen, hem dreigend met haar kinderen te vluchten als hij nog een enkele maal zijn schandelijke beschuldiging durfde herhalen; hij als een gek, stampvoetend van ziedenden toorn, beschuldigend om te beschuldigen, niet wetend op wien zijn gruwelijke drift te wreken. Eerst toen hij uitgeput van razernij was, kwam hij weer tot bedaren; maar hij verwenschte, hij vermaledijdde als de pest 't ellendig noodlot, dat hem nog eenmaal vader zou maken. En op zijn beurt, schreidde hij als een kind, jammerend dat het nu hun besliste ondergang was, een leven van voortdurenden dwangarbeid in gewisse ellende.

Een zoontje, ditmaal..... zwakke troost, onvoldoende vergoeding voor zooveel stoornis en droefheid!.... Bleek lichtstraaltje, weifelend en bedriegelijk, in den duisteren nacht eener nieuwe ramp: Hortense, nog eens veel te vroeg opgestaan, werd, den vijfden dag na haar bevalling, door hevige koortsen aangetast; en gedurende zes weken was haar leven niets meer dan een ademtocht, elk oogenblik op 't punt om voor eeuwig uit te dooven.

Drie maanden lang bleef zij bedlegerig. En, in Mei bevallen, kwam zij voor het eerst de buitenlucht weer voelen, op een lauw-zonnigen dag van eind September. Het was een Zondag. Haar man was na de vesper in het dorp gebleven, maar haar moeder en een harer zusters waren haar gezelschap komen houden. En alle drie op stoelen vóór de deur gezeten, met de spelende kinderen om zich heen, praatten zij langzaam over onverschillige dingen, geen van alle uitdrukkend wat in de diepte van hun harten lag.

In de stille, ijlblauwe lucht was iets van zacht-weemoedige bespiegeling. De bruine bladeren vielen zacht-ruischend neer, zacht-ritselend tusschen de naakte twijgen, het kort geschoren gras als met een bed van doode vlinders bedekkend. Hier en daar, in de hoogste takken der fruitboomen, blonk nog het goud eener vergeten vrucht, en door de luisterende stilte zweefde soms het fljn-klagend getijlp van onzichtbare benden trekvogeltjes, die voor de naderende winterkoude vluchtten.

En, in die stille pracht en zachtheid van genezing, kwam eensklaps weer een eindeloos gevoel van heimwee in Hortense's hart. Een plotselinge terugsprong in 't verleden, een wilde, onberedeneerde illuzie met moeder en met zuster weer naar huis te gaan, en daar weer jong en mooi te worden, en weer gezellig en gelukkig met elkaar te leven, dáár, o dáár, in 't lieflijk oord van al haar jeugdsherinneringen!

- Moeder!.... o, moeder! smeekte zij, met angstigschitterende oogen.... En eensklaps vroeg ze 't:

- O, moeder, laat me weer met u naar huis gaan!

En met wringende handen begon ze te snikken.

- Maar, kind, wordt ge gek! zei de moeder. En zij toonde haar hoe onuitvoerbaar en onzinnig haar verlangen was.

Een gefolterden trek om den mond, het hoofd in machtelooze wanhoop scheef geheld, en de krampachtig in elkaar gewrongen handen op haar knieën gedrukt, gaf Hortense geen antwoord meer.

Zij wist het ook wel, dat 't niet mogelijk was.

En in haar hart kwam een gevoel van algeheel verlaten zijn. Niet meer hopend streed zij niet meer. Haar leven werd iets machinaals, dood voor 't verleden als voor 't tegenwoordige, dood voor illusiën en idealen. Zelfs het flauwe lichtstraaltje, jarenlang gekoesterd als een geheime hoop in de toekomst, verzwond met zijn verre vizioenen in de duisternis van het Niets.

Zij verwaarloosde haar bezigheden, verwaarloosde zichzelve en haar kinderen. Haar huis, tot dan toe gehouden met de zorg en netheid, die zij van haar moeder had geleerd, ging er langzamerhand slordig, vuil uitzien., Zij had geen

tijd meer, zij had geen lust meer. Zij voelde zich moe, beu, suf. Een onoverwinbare verstramming verlamde hare ledematen en verstompte haren geest; een aanhoudend verlangen om niets meer te doen, om haar oogen te sluiten en te slapen, werd haar eenig verlangen.

En voor de vierde maal moest zij nu moeder worden....

Maar nu kon het haar niet meer schelen, en zij maakte niets geen misbaar. Zij bleef verbazend kalm onder den vreeselijken slag. Zelfs toen haar man, gek van woede, vloekend 't huis verliet om in de herberg te gaan drinken, had zij geen woord van verontwaardiging, geen traan van smart.

Zij had zich bij den wil van 't noodlot neergelegd.

En toch, wijl de mensch nu eenmaal zonder hoop of ideaal niet *kan* leven, zoo ontstond er nu langzamerhand iets in haar, vreemd en ziekelijk, haast kinderachtig voor een vrouw die reeds zooveel geleden had: de hoop op haar toekomstige verlossing!....

Niet de ongeduldige verwachting eens geluks,.... alleen maar de verwachting eener hoogst belangrijke gebeurtenis. Het was haar te moede, en zij geloofde instinctmatig, in een superstitie welke voortdurend in kracht toenam, dat *deze* verlossing in haar leven een omwenteling te weeg zou brengen. Waarom ze dat geloofde wist ze niet; waarom dat nù gegebeuren zou, en niet vroeger, of niet later, was haar onverklaarbaar. Maar zij voelde, zij geloofde. Zij voelde en geloofde zelfs, dat de vrucht, die zij nu droeg, een heel ander leven had dan die van vroeger.

Voortdurend, bij dag en nacht, was het haar eenige gedachte, haar uitsluitende bekommering. Het wendde haar van het reëele leven af, 't werd haar een vaststaand denkbeeld, een obsessie, iets zinbegoochelends, een onbeschrijfelijk vizioen, dat glansde in zijn glorieuze pracht, ginds verre, ginds heel heel verre aan den horizon, in de schielijke herleving van den idealen lichtstraal waarop ze zoo vaak, in de eerste jaren van haar ongelukkig huwelijk, als op een reddingsbaken had gestaard.

O! die straal! die mysterieuze, overheerlijke, een tijdlang

niet meer geziene lichtstraal!.... hoe blonk hij nu weer troostend in 't verschiet! hoe scheen hij soms tot haar te komen en haar met zijn glans te overgieten! Hoe trok hij haar soms met zich mede, horizonnen van een nooit geziene schoonheid voor haar openend! En in dien glans van heerlijkheid zag ze zichzelve dan plechtig-langzaam gaan, zooals ze vroeger ging in de processie: jong en mooi, in wit en blauw gekleed, met van vrome extaze neergeslagen oogen, in den geur der bloemen en 't geluid der lofzangen, het heilige Maria-beeld op hare schouders dragend....

's Nachts vóór haar bevalling had zij een droom....

Zij lag bewusteloos ingeslapen, toen zij eensklaps een stille gestalte over zich heen voelde buigen, en een zeer zachte stem meende te hooren, een stem waarvan zij vroeger nooit den klank gehoord had, die haar fluisterde:

- Sta op, en volg mij.

In machinale gehoorzaamheid, zonder een opmerking noch een vraag, voelde zij zich opstaan. En nauwelijks was ze met haast half aangekleed, toen de slanke gestalte, die vaaggrijzig-bleek was, en, als een engel, vlerken scheen te dragen, haar stil een kindje in de armen lei, en nog eens met haar zachte stem herhaalde:

- Volg mij....

Met snellen tred gingen zij door de sombere velden, de gestalte voorop, licht alsof hare voeten de aarde niet raakten; zij er achter, met inspanning haren geleider volgend, het kind in haar armen....

Zij gingen in de richting van een bleeken lichtstraal, schitterend in de verte van den horizon. Het kind bewoog zich niet, klaagde niet, huilde niet. En alles was doodsombere eenzaamheid en stilte om hen heen....

Maar eensklaps hoorde zij het luid geschreeuw van al haar andere kinderen. Zij hadden haar gevolgd en wilden met haar meegaan....

Even hield ze stil en liet ze meegaan. En ook de edele gestalte keerde zich even om en staarde roerloos het schouwspel aan, met een sereen-triestige hoogheid. Toen gingen zij allen weer verder....

De weg klom, werd steil en hobbelig. Zij hijgde, struikelde, viel. Haar afgematte kinderen konden weldra niet langer volgen. Het een na het ander verlieten zij haar in wanhopig geschrie; en ook zij weende overvloedig, terwijl zij ze voor 't laatst omhelsde. Maar zij bleef niet bij ze: altijd verder en verder volgde zij, met het onbewegelijk kind op haar armen, de slanke, fantastische gestalte die haar tot den meer en meer heerlijk schitterenden stralenglans opleidde....

Met een angstkreet werd zij wakker. Een kramp verwrong haar lichaam, in de eerste barensweeën.

Brommend schrikte de man er van op. ‘Wat scheelt er toch!’ knorde hij. Maar toen hij 't begrepen had sprong hij uit 't bed, kleedde zich haastig aan, en ging dokter en baker halen.

Alle drie: de man, de dokter en de baker, omringden zij in 't laag, akelig-somber kamertje, het bed waarop Hortense lag, aan onnoemelijk lijden ter prooi. Niets ging vooruit; het duurde al meer dan achttien uren. Het slachtoffer was uitgeput, en tusschen de aanvallen der afgrijselijke smart, smeekte zij te mogen sterven. Toen besloot de dokter tot het uiterste. Haastig, in een benauwende stilte, slechts af en toe gestoord door het gillen der vrouw, werden de instrumenten, als foltertuigen, klaar gemaakt. Dan was het als een slachting, en het kind kwam ter wereld: dood-geboren.

Hortense staakte 't schreeuwen, de oogen gesloten en de handen lam, zelve als een lijk.

't Is nacht.....

De wijd-starend uitgezette oogen brandend van koorts, de huid boven de juksbeenderen schel-roze gekleurd, het voorhoofd druipend van 't zweet en 't gansche lichaam huiverend en schuddend, ligt Hortense op den rug gestrekt, het doode kind met stuggen hartstocht tegen haar ontvleesde borst gedrukt.

Terstond heeft zij het zoo geëischt. Men heeft gepoogd haar het kind te ontnemen, maar zij heeft gehuild en geschreeuwd, zij heeft gebruld als een leeuwin, klauwend en knarsetandend.....

Om haar heen zijn haar man en de baker, en ook haar drie ondste kinderen. Op een tafeltje, naast het bed, branden twee waskaarsen, aan beide zijden van een kruisbeeld. Doch zij schijnt ze niet te zien; ze schijnt niets en niemand meer te zien.

Het zweet plakt haar losse, zwarte haarvlechten op hare slapen, en haar oogen van verwildering en angst blijven halsstarrig gevestigd op de laaggebalkte zoldering, terwijl haar bibberende lippen een gebed schijnen te prevelen. En plotseling krijgen haar oogen iets haast bovennatuurlijks in hun uitdrukking, terwijl een schorre kreet uit haren mond stijgt.

- Wat is er? vraagt de man, angstig naderend.

- Ik zie hem! ik zie hem! O! ik zie hem komen! lispelt zij met een vreemde stem.

En, in haar brandende oogen, die nog wijder open staren, komt de extaze.

- Wat ziet ge? wat ziet ge? vraagt hij dringend.

Zij sluit haar oogen, als plotseling verblind door een te overweldigende uitstraling van licht. Dan doet ze ze weer open, en over haar ontvleesde trekken komt een uitdrukking van hemelsche vreugd.

Zij glimlacht. En haar sidderend lichaam maakt een beweging alsof zij op wou staan, terwijl haar armen zich nog nauwer, met een onzeggelijke liefde, over het doode kind omsluiten. En eensklaps roept ze, met een luide, heldere stem, die vervaarlijk weergalmt in de benauwde stilte van 't luguber kamertje:

- Ik kom! ik kom! Ik heb mijn maagdekleeren aan! Ik draag het kindje Jezus!

Verwilderd schrikken zij allen op. De man en de baker vliegen naar het bed, terwijl de kinderen luide jammeren.

Maar voor de aangrijpende plechtigheid van 't schouwspel, blijven zij terstond weer allen stom en roerloos, den blik gevestigd op de jonge moeder.....

Geen spier van haar lichaam beweegt zich meer. De schelle kleuren van de wangen bleeken weg, en zelfs het zweet, dat

op het voorhoofd parelt, schijnt in een laatsten straal over de slapen uit te vloeien. Allen de oogen leven.....

Zij leven, en staren, in extaze, op de zwarte zoldering, waar zij een overheerlijk schouwspel schijnen bij te wonen. Een schouwspel van ideale pracht, een uitstraling die ze meesleept, die met ze weg gaat, die tot zich schijnt te trekken, uit de diepste diepten van haar wezen, haar allerlaatste levenskrachten. De oogappels zelven schijnen langzamerhand hun gloed te verliezen, zich te verkleinen, zich in een laatsten kern van vuur te concentreeren. Weldra zijn ze niets meer dan twee fijne stralen, scherp-schitterend in het midden der doffe holten, als twee naaldpunten.

Langzaam, met uitgestrekte hand, buigt de baker over de stervende neer. Zij ziet de fijne straaltjes verbleeken, zij ziet ze dun worden als zilveren haartjes, als twee met dauw bezilverde draadjes van een spinneweb. En altijd door blijven zij staren op 't extatisch vizioen.....

Dan is er als een opschorsing. Een laatste zweetparel daalt langzaam van het voorhoofd, blijft even in de rechter wenkbrauw hangen. Dan valt hij in het oog en dooft er 't laatste stipje leven uit.

- Z'is dood, fluistert de vrouw, zich oprichtend.

En plotseling, ontroerd en overweldigd tot in 't diepste harer ziel door het bovenmenschelijk schouwspel, dat zij daar waarnam:

- Z'is met haar kind in den Hemel! zegt ze.

En, met gevouwen handen, valt zij vóór het sterfbed op haar knieën.

CYRIEL BUYSSE.

Oud-Zeeuwsche gastvrijheid[1)]

In onzen tijd van herdenken, herinneren en vieren is het misschien niet ongepast, even aan te stippen dat voor honderd jaar, nl. in 1797, Goethe zijn burgerlijk heldendicht ‘Hermann und Dorothea’ uitgaf. De geschiedenis is overbekend. De troep vluchtelingen trekkende langs het Duitsche landstadje, de zorgen van Dorothea voor de kraamvrouw en de jonggeborene, Hermann die haar zijne gaven brengt, Hermann en Dorothea bij de bron, onder den appelboom, in den wijnberg gedurende het onweder, - al die tafreelen, honderd jaar geleden op het doek gebracht, staan nog voor ons in al hunne bekoorlijke frischheid. Het gedicht ligt daar als een van die fijn geciseleerde schroefpenningen waarmede de vorige eeuw zoo mild onze musea versierde, en die, als wij haar openen, negen keurig bewerkte plaatjes vertoonen, aan de negen Muzen gewijd. Het is bekend dat de herinnering aan Salzburgsche verdrevenen, die Goethe in zijn jeugd langs zijn vaderstad trekken zag, de aanleiding is geweest tot het schrijven van het gedicht; maar hem trok het meer aan, de groote politieke denkbeelden, die zijn tijd in beroering brachten, tot hefboom van zijn verhaal te maken dan een geloofsvervolging, waarvoor hij bovendien weinig gevoeld zal hebben. Voor ons Nederlanders krijgt de oorsprong van het gedicht echter groote waarde als wij weten dat de troep, die wij langs den zonnigen

1) Het is mij eene behoefte bij het schrijven van dit opstel openlijk mijn dank te betuigen aan den Heer Hennequin, burgemeester van Sluis, aan de Heeren Rust en Loman, predikanten te Groede en te Amsterdam, en aan den Heer Heybroek, kerkmeester aldaar, die mij met groote vriendelijkheid inzage vergunden van de archieven, aan hunne zorgen toevertrouwd.

en stoffigen weg zien voortgaan, leden voor hetzelfde geloof waarvoor ook onze vooronders geleden en gestreden hebben, en dat zij gevoerd werden naar ons vaderland, waar zij rust en godsdienstvrijheid hoopten te vinden.

I.

Een deel van Beieren, een deel van Tirol, een deel van Oostenrijk, met het beroemde Salzkammergut vormden in vroeger eeuwen het Aartsbisdom Salzburg. Het was een rijk gezegend land; nu nog trekken ieder jaar honderden reizigers daarheen om de heerlijke natuur te bewonderen en aan de versterkende bron hunne gezondheid terug te vragen. Thans leeft de bevolking in de eerste plaats van badgasten en toeristen, maar in vroeger eeuwen stroomden er schatten uit goud- en zoutmijnen, en gaven aan duizenden mijnwerkers, ijzersmelters en goud- en zilversmeden een ruim bestaan. Nog spreekt menige overlevering, nog getuigt menig oud gebouw van den rijkdom en kunstzin van vorige geslachten. Maar heerschzucht, onkunde en dweepzucht hebben het rijke land arm gemaakt, en de nijvere bevolking verdreven. Reeds vroeg, ten tijde der Hussiten, vond de Hervorming hier aanhang, en toen Luther zijn stellingen aanplakte, had het grootste deel der bevolking het Roomsch-Catholicisme verlaten. Daarop kwam de vervolging, kwamen de gruwelen van den Boerenkrijg, - en het volk, zacht van aard en week van gemoed, was meer geneigd te lijden voor zijn geloof dan zich strijdend te verzetten.

Zij gingen vrijwillig het land uit of lieten zich verdrijven, en twee eeuwen achtereen kunnen hare jaarboeken vullen met de eentonige en sombere verhalen, hoe het eene geslacht voor en het andere na het land verliet. Bijna iedere Aartsbisschop verscherpte de plakkaten. Wie door rijkdom en aanzien het meest in het oog valt, wordt het eerste uitgedreven. Het is geen vervolging zooals in ons land, met terechtstellingen, die prikkelen tot verzet, die het bloed aan het koken brengen. De ‘genade der emigratie’, zooals zij genoemd werd, had een schijn van barmhartigheid. Wie vaste goederen had, behoefde niet terstond te vertrekken. Hem werden twee of drie maanden gegeven om zijne bezittingen te gelde te

maken en zijne zaken te regelen. Een wassen neus in een land waar geen koopers overbleven, en waar het verkrijgen van de noodige hulp door het strenge toezicht onmogelijk werd gemaakt! De geheele dienstbare stand, benevens allen die geen vast eigendom hadden, werden terstond verdreven en meedoogenloos over de grenzen gezet. Ook hier werd de schijn van barmhartigheid - op het papier - gered. Niemand vertrok zonder behoorlijk van een paspoort en van een bewijs van uittocht te zijn voorzien. De toon in die paspoorten is allervriendelijkst en zeer gemoedelijk. Van beschuldiging van ketterij, opstand of iets dergelijks is daarin geen sprake. Het woord verdrijving wordt evenmin genoemd.

De Emigrant trekt ter zake van de religie schijnbaar vrijwillig uit het Salzburgsche; de aartsbisschop verzoekt allen die hem ontmoeten, hem goedwilligheid, gastvrijheid en hulp te betoonen, en zijn intocht in het vreemde land zoo gemakkelijk mogelijk te maken. Hij is zelfs zeer bereid en gewillig iederen dienst zijnen onderdanen bewezen, behoorlijk te vergelden. Hij wil den indruk maken van een vaderlijk vorst, die met leede oogen het vertrek van zijne onderdanen aanziet, maar het hen nochtans toestaat, omdat zij in een ander land beter gelegenheid hebben om hun godsdienst uit te oefenen. Hoe moet het dezen verdrevenen en van alles beroofden wel te moede zijn geweest, bij het lezen van deze zoetsappig gestelde papieren!

Wat de Aartsbisschoppen bezielde, was toch voor niemand een geheim. Een hunner had het uitgesproken wat de anderen verborgen onder overgroote beminnelijkheid: ‘Het is tijd, dat het onkruid uitgeroeid wordt.’ En wat de uitdrijvingswetten nog wreeder maakte, was de bepaling dat alle kinderen beneden de twaalf jaar in het land moesten achterblijven. Zij waren nog te jong om over hun tijdelijk en eeuwig heil te beslissen. ‘Die Kindlein muss ich lassen!’ zoo klinkt het als een wanhoopskreet in het beroemde Exulanten-lied. De ouders verloren hen voor goed. Zij werden in de kloosters opgesloten, in de kloosterscholen opgevoed; en zoo streng was later het toezicht, dat geen knecht in den hof, geen dienstmaagd in huis, zelfs geen Sennerinn op de Alpenweiden werd toegelaten, zonder een vergunningsbrief van de monniken en zendelingen, die met het geloofsonderzoek waren belast. ‘Het land is nu stil geworden,’ verzekert een der aartsbisschoppelijke commissarissen omstreeks

de helft van de vorige eeuw. Het was de stilte van het graf.

II.

Reeds veel vroeger had de zaak der vervolgden de aandacht getrokken van de Mogendheden, die op de rijksdagen, meestal te Regensburg gehouden, vergaderden om over de groote politieke vraagstukken, de erfopvolging in Oostenrijk en in de Italiaansche koninkrijken te raadplegen, en de handelstractaten der verschillende landen te regelen. Het was niet alleen medelijden dat hen dreef, iedereen gevoelde dat zoo de vervolging doorging, het evenwicht van Europa gevaar liep verbroken te worden.

Na meer dan anderhalve eeuw van bloedige oorlogen was bij de Augsburgsche en Westfaalsche vredestractaten in alle landen den Hervormden vrijheid van godsdienst toegezegd en op deze verdragen had een nieuwe maatschappij zich gegrondvest. Doch thans dreigde verloren te gaan, wat met zooveel moeite en strijd verkregen was. In Frankrijk waren met de herroeping van het Edict van Nantes de vervolgingen met kracht begonnen. In Oostenrijk, Zuid-Duitschland en Tirol verhief zich de godsdiensthaat, die eigenlijk nooit geheel gezwegen had. De Paus zweeg op de vertoogen die men tot hem richtte of wakkerde door allerlei middelen het vuur aan. De keizer trachtte zijne Catholieke naburen te vriend te houden en zijne dochter Maria Theresia de erfopvolging te verzekeren. In de Protestantsche landen bleef men echter evenmin werkeloos toezien; Pruisen, Engeland en de Republiek openden hunne grenzen zoo wijd mogelijk voor de vervolgden niet alleen, maar gingen ook over tot het nemen van kleingeestige represailles, die natuurlijk de onschuldigen troffen. In ons land werd den Catholieken het recht van de uitoefening hunner godsdienst ontnomen; de koning van Pruisen dreigde zelfs hen het land uit te zetten en hen evenzoo te behandelen als de Hervormden in Salzburg behandeld werden. In alle landen stonden Catholiek en Hervormd vol verbittering tegenover elkander, en alleen de ellenden der successie-oorlogen hebben Europa voor de nog grooter rampen van den godsdienst-oorlog bewaard.

Onze Republiek was reeds lang voor dat zij hare onafhaukelijkheid bevestigd zag door den Westfaalschen vrede, de

toevlucht van verdrevenen en verdrukten; geen wonder dus dat ook de oogen der Salzburgers zich richtten naar het kleine, maar destijds nog veel vermogende land. Toen hunne smeekschriften aan den keizer en aan den Paus onbeantwoord gelaten of gevolgd werden door nog zwaarder verdrukking, wendden twee eenvoudige bergbewoners, Lerchner en Bremer, zich met een verzoekschrift tot de Protestantsche vorsten die in Regensburg op den Rijksdag bijeengekomen waren. Bij onzen gevolmachtigde S.M. Gallières vonden zij onmiddellijk gehoor; trouwens zij waren reeds lang geen onbekenden meer. ‘Salzburg is nu het land - zoo verzekert een tijdgenoot, - van 't welk in alle Nieuwspapieren wordt gewag gemaakt, en 't geene tot de meeste redeneeringen aanleydingen geeft, die er thans in de werelt voorvallen. De saake in haarselve is ook soodanig gestelt, datse eene bijsondere opmerkinge verdient, nademaal hierbij sulke omstandigheden voorkomen, dewelke niet gevoegelijk in den windt konnen geslaagen worden.’

En niet alleen de nieuwspapieren spraken er van, bovendien werden boekjes uitgegeven en vlugschriften verspreid om de sympathie voor de ballingen op te wekken. Een daarvan, van de hand van Isaac le Long, heb ik voor mij liggen. Op een der plaatjes zien wij een Salzburgsche man en vrouw in hunne eigenaardige volksdracht. Beiden hebben den pelgrimsstaf in de hand; de vrouw draagt den bijbel en de man de Augsburgsche Confessie. Op de zakken op hun rug staat geschreven: ‘De Heere heeft groote dingen aan ons gedaan,’ en ‘Godt is bij ons in den Noodt.’ Onderaan leest men de woorden uit Matth. 24 vers 20: ‘Bidt dat uwe vlucht niet en geschiede des winters.’ Het boekje is in 1730 in Amsterdam uitgegeven. Twee jaar later, toen zij in het midden van den winter naar onze gewesten vertrokken, hadden zij reden te over, zich deze bede te herinneren!

III.

Slaan wij thans het oog op de uitdrijving in 1731, waarbij onze Republiek zulk een rol speelde. De Emigrations-patenten, uyttochts-placcaeten, zooals wij ze bij ons vertaald vinden, werden door den aartsbisschap Firmianus opnieuw in Salzburg

afgekondigd. Zij spraken duidelijk genoeg; zóó duidelijk dat zij ongeloofelijk waren. Ieder hervormd ingezetene boven de 12 jaar, die geen grondeigendom had, moest over de grenzen. Alle arbeiders in erts- en zoutmijnen, in de smeltovens en in de bosschen, werden van dat oogenblik af uit hun dienst ontslagen en van hun loon beroofd. Dit vonnis trof bijna den geheelen stand, want er waren maar weinig Catholieken. Ieder burger en handwerksbaas werd als meineedige beschouwd, en verbeurde als zoodanig zijne rechten; binnen acht dagen moest hij het land uit. Ieder Catholiek die hulp verleende werd als een medeplichtige beschouwd.

Het liep tegen den winter; de oogst was binnen, het vee had de Alpenweiden verlaten, alles was op het slechte jaargetijde ingericht. Men zou toch nu, op dit oogenblik, de wetten wel niet ten uitvoer brengen, men zou nog wel een waarschuwing zenden of wachten tot een gunstiger jaargetijde? De meesten bleven hopen op uitstel; slechts enkelen maakten zich gereed het land onmiddellijk te verlaten.

In die dagen was een klein dorp tusschen de Salzburgsche bergen het tooneel van een treffende plechtigheid. Een honderdtal mannen kwamen bijeen en beloofden trouw te zullen blijven aan hun Protestantsch geloof, en trouw ook aan hun beginsel om zich niet te verzetten, maar te lijden om Christus' wil. Ook aan elkander zouden zij trouw blijven, en wanneer de verbanningswetten hen scheidden, zouden zij zooveel mogelijk den onderlingen band blijven vasthouden. Om dit te bevestigen sloten zij op oud-testamentische wijze[1)] een zoutverbond en aten allen uit hetzelfde zoutvat eenige korrelen. De reiziger die thans het schoone land bezoekt, kan nog in een herberg in het dorp Schwarzach tusschen Salzburg en Gastein een steenen tafel vinden met het opschrift:

Dies ist der Tisch wo die lutherischen Bauern Salz geleckt haben.

Maar wie achterbleef, zou spoedig zien, dat hij te vergeefs had gehoopt. De aartsbisschop, bevreesd voor oproer, vroeg den keizer om hulp, en om aan zijn wensch klem bij te zetten, berichtte hij dat het oproer al losgebarsten was. Onbeschrijfelijk waren de angst en de verwarring toen in November en

1) Zie 2 Kron.: 13 v. 5.

December overal in het aartsbisdom de Oostenrijksche dragonders verschenen. Wie buiten op het veld of in het bosch aan den arbeid was, werd terstond uitgedreven. Aan niemand werd vergund naar huis te gaan en zelfs het allernoodigste voor de reis mee te nemen. Kinderen mochten van hunne ouders geen reisgeld vragen. Mannen en vrouwen zochten elkaar te vergeefs, want in de verwarring gebeurde het soms dat de een uitgedreven, de ander vergeten werd. Het best was er aan toe, wie in zijn huis gegrepen werd. Hij kon ten minste nog eenig geld met zich nemen. Men sleepte de gevangenen voort naar de hoofdstad Salzburg, want daar moesten allen heen om hunne paspoorten te krijgen. De stad is niet groot, er was geen plaats, geen herberg, geen voedsel voor zooveel lieden, die daar plotseling met hunne vervolgers kwamen. Den 17^{den} December werden er 470 personen door de dragonders binnen gebracht, den 18^{den} December 150. Zoo ging het voort. Het waren mannen, vrouwen en kinderen, heeren en dienstboden, alles dooreen, afgeleefde grijsaards en zuigelingen van weinige weken. De stemming onder hen was zeer blijmoedig, de geestdrift was nog niet bekoeld door de ellende die hen wachten zou. En die geestdrift stak aan, sloeg tot een soort van waanzin over.

In de dorpen, in de dalen hadden de verschrikkelijkste tooneelen plaats. Toen de eerste verdrevenen zich lieten wegvoeren, bereid om alles te verlaten voor hun geloof, toen de bosschen en dalen weergalmden van hunne reisliederen, het Exulantenlied en het schoone lied: ‘Beveel den Heer uw wegen’, dat nog in onze kerken gezongen wordt, toen greep eene woest begeerte, een krankzinnige lust om in ballingschap te trekken, ook de overigen aan. Men zag broeders, die hunne zusters naliepen; kinderen, die hunne ouders volgden; vrienden die hunne vrienden vergezelden; honderden stemden de liederen aan en trokken mede voort. Vele Catholieken waren er bij, zoozeer had de plotselinge uitdrijving alle gemoederen verward. De aartsbisschop verschrikte toen het geheele land ledig liep; hij wilde niet op eenmaal van al zijne onderdanen beroofd worden; er moesten handen achter blijven om het land te bebouwen. Maar de stroom was niet te stuiten. Toen werden de dragonders over de wegtrekkenden losgelaten en dreven met sabelhouwen en bajonetsteken hier en daar eenigen

naar hunne woningen terug. Op sommige plaatsen wierpen zij granaten onder de massa; de slachting was afschuwelijk. Maar toch trokken er nog vele Catholieken mee, die later in Salzburg uit overtuiging tot het Protestantisme overgingen, of zich als Luthersch opgaven. Die niet onder de ellende van de reis bezweken en later in het land hunner bestemming tot kalmte kwamen, kregen daar behoefte aan het uitoefenen hunner eigen godsdienst, en gaven, zooals wij zien zullen, aanleiding tot nieuwe verwarring en tot de beschuldiging van papistisch bijgeloof.

In de consistoriekamer van de Luthersche kerk te Groede hangt nog een plaat, gemaakt naar eene schilderij uit die dagen en die de uitdrijving voorstelt. De plaat is verre van een kunstwerk te zijn, en toch grijpt zij in het hart van ieder, die de droevige geschiedenis kent. Hier is een drietal in eene eenigszins theatrale houding voortschrijdend, het oog omhoog geheven, den bijbel aan het hart gedrukt; ginds ziet men eene moeder, haren zuigeling in de armen, een paar kleine kinderen met zich voerend. Een man is neergevallen op den kruiwagen waarop hij zijn bundeltje heeft geladen: alles wat hem overblijft van zijn welvaart; hij is door smart overmand, hij kan niet verder; eene vrouw heeft zich omgekeerd, zij is op de knieën neergezonken, en strekt de armen uit naar de heerlijke bergen van haar vaderland. Zij kan niet scheiden, maar naast haar, achter de anderen, overal staan de dragonders en drijven ze weg, in ballingschap, voort uit de bergen en dalen die hun dierbaar zijn, naar een vreemd en onbekend land.

Eindelijk waren de paspoorten in Salzburg gereed, en nu kwam de reis met al zijne ellenden. Het was winter, de sneeuw bedekte de wegen, de kille regen sloeg de reizigers in het gelaat. Aan de Beiersche grenzen moesten zij wachten; de Hertog wilde hen niet doorlaten, en toen kwam de onzekerheid hun ellende vergrooten. Sommigen zeiden: zij zouden allen gedood worden; anderen geloofden: zij werden aan de Turken als slaven verkocht; wat er eigenlijk geschieden zou, wist niemand. Bovendien werden hun allerlei kleingeestige kwellingen aangedaan. Door angst gedreven, gingen eenigen tot het Catholicisme terug; het waren er slechts weinigen: 36 op die meer dan twintig duizend. De anderen bleven getrouw.

Eindelijk gaf de Hertog vergunning, en trokken zij de grenzen over. De ellendige toestand waarin zij toen reeds verkeerden, wekte alom het medelijden op in dit Catholieke land. Langs alle wegen stonden de bewoners geschaard, en reikten den voorttrekkenden brood, vleesch, wijn en kleederen. De Hertog gaf wagens voor ouden, zwakken en zieken en aan ieder anderhalven stuiver daags, zoolang hij op zijn grondgebied toefde.

In de Protestantsche landen, die zij later doortrokken, veranderde hun toestand geheel. De uitgeputte menschen werden aan de poorten der steden met plechtige toespraken ontvangen, en daarop door de stad en naar de kerk geleid, waar zij op al de punten van de Augsburgsche geloofsbelijdenis en de catechismus ondervraagd werden. Zij vergaten - zegt een tijdgenoot, - hunne vermoeidheid door de vreugde van zich weder onder geloofsgenooten te bevinden, en gaven zulke heerlijke antwoorden, dat ieder wie het hoorde de tranen in de oogen kwamen. Daarop werden de plaatsen in het midden van de kerk ingeruimd. De predikant beklom den kansel en hield een rede over hen en hunnen lotgevallen, waarna hij zijne hoorders aanmaande tot barmhartigheid tegenover deze martelaars, en tot het geven van milde giften. Dit is de geschiedenis van de uitdrijvingen, die de jaarboeken der eerste zestig jaar van de vorige eeuw bezoedelen.

Wij zullen ons thans uitsluitend bezighouden met de emigranten, die op verzoek van Hunne Hoog-Mogenden herwaarts kwamen. Er was hier namelijk op vele plaatsen, met name in Staats-Vlaanderen, gebrek aan handen bij den veldarbeid. De koortsen hadden het land ontvolkt, en bovendien, de boerenzoons hadden geen lust in den moeilijken veldarbeid op huns vaders hoeven. Zij trokken naar de steden om er als heerenknecht grof geld te verdienen[1)], of namen dienst op de vloot en voeren naar ‘Oost-Inje.’ Ieder voorjaar moesten er dus wel tusschen de 1000 en 1200 arbeiders in dienst genomen worden uit Oostenrijksch Vlaanderen. Roomsch, en bovendien ‘wilt en vagerent’ volk, dat zich

1) Zie over den toestand der heerenknechts in de steden den Spectator van Justus van Effen en het belangrijke werk van Dr. Hartog: Na-spectatoriale geschriften.

hier niet vestigde, maar het geld uit het land sleepte en des winters in België verteerde, wat het des zomers in Holland had verdiend. Met dat geld konden geloofsgenooten, kon het eigen volk worden gebaat, dus was het in het belang van allen, zoo zich eenige der verdreven gezinnen hier vestigden.

In het archief der Luthersche kerk te Groede wordt nog als een kostbare schat een Duitsch en een Fransch afschrift bewaard van het contract dat Hunne Hoog Mogenden met de Salzburgers sloten, en waarmede zij drie honderd gezinnen van emigranten onder hunnen machtige bescherming namen.

Zij beloven daarin:

1. De emigranten die uit medelijden en christelijke liefde werden ontvangen, geheel als hunnen broeders te beschouwen en te laten deelen in al de rechten en privilegiën van de ingezetenen.
2. Hen te beschermen tegen iederen aanval van buiten, en hun op kosten van den Staat predikanten en onderwijzers te geven, die hen in hun eigen taal konden voorgaan en onderrichten.
3. Hen te brengen in een land waar zij, die ijverig waren, zich ruim konden onderhouden.
4. Hun goede woningen, kleeding, huisraad en levensmiddelen te verschaffen, tot den tijd wanneer zij in eigen onderhoud zouden kunnen voorzien, al moest dit van 4 tot 5 maanden duren.
5. Vrijdom van belasting gedurende de eerste jaren.
6. Eenig geld aan ieder zoodra hij in het land kwam, uit te reiken.
7. Bekostiging van hunne reis en het vervoer hunner goederen.
8. Onderhoud aan ouden, zieken, zwakken en armen volgens de wijze van het land.
9. Vrijstelling van gedwongen- en heerendiensten, waarborg van volkomen vrijheid.
10. Als de emigranten zich als trouwe en gehoorzame onderdanen wilden gedragen, zouden zij niet alleen zeker kunnen zijn van alle hulp en bijstand van Hunne Hoog Mogenden, maar zich zelven kunnen gelukwenschen, dat zij hier de meest welwillende en de vriendelijkste regeering aan-

troffen, die zij over de geheele wereld zouden kunnen zoeken of vinden.

Deze laatste volzin teekent het volk, dat zoo rijk was, zooveel goed deed, en leefde in zulk een groote ingenomenheid met zich zelf. ‘Tout peuple satisfait est bien près de mourir.’ De Republiek, destijds reeds verweekelijkt en verslapt, zou de waarheid van deze spreuk nog voor het einde der eeuw ondervinden.

IV.

Staats-Vlaanderen heeft, schoon het van den aanvang af tot onze republiek behoorde, toch een geheel bijzondere geschiedenis gehad. Als grensland had het meer van den telkens invallenden vijand te lijden dan het verder afgelegen Holland, maar ook de worsteling met onzen anderen vijand: het water, geeft het een eigenaardig karakter. Groede, Groda, de aangroeiende, zoo kan het gansche land genoemd worden, in tegenstelling van het steeds afbrokkelende Noorden. Telkens brengt met den vloed de zee op het strand het slik terug, dat door de trage golven der Schelde wordt meegevoerd; en de langzaam wegtrekkende ebbe geeft het den tijd om te bezinken. De menschen kunnen het werk overlaten. Op het zoute slib der schorre groeit de zeekraal, daarna komen de lamsooren, tot dat de grond, steeds rijzende, het gras kan voortbrengen. Dan is de schorre rijp en kan ingepolderd worden. Zoo werd een deel van de zee, zoo werden al de wateren van Staats-Vlaanderen tot vruchtbaar land. Zoo werd het Zwin tot Zwinpolder, de Passegeule tot Passegeulepolder. Zoo worden de Braakman en de andere kleine stroomen ‘opgeslikt’; waar vroeger de oorlogsvloot ankerde, waar de koopvaardijvloot lag, golft thans de vette tarwe. Maar somtijds tracht de natuur in haar grilligheid weer te bederven, wat zij met zooveel moeite tot stand bracht. De sterke stroom ondergraaft het land, brokkelt de kust af onder den waterspiegel; dan varen de schepen af, en de zinkstukken met steenen en puin beladen, worden neergelaten om de zwakke plek te versterken. Ieder is waakzaam en werkzaam; ieder leeft in voortdurenden angst dat de pas gewonnen maar nog calamiteuse polder weer verloren zal gaan.

Thans hebben de wateren zich teruggetrokken, maar nog vertelt het land de geschiedenis van den strijd in duidelijke teekenen. Dicht opeengebouwd staan de dorpen te midden van de eindelooze vlakten van golvend graan; de huizen dringen zich rondom de hooger gelegen kerk. Op hoogten, vroeger dijken, staan de woningen der voormalige visschers; de aanlegplaats der schuiten is thans de weg naar het bouwland. Aan de Draaibrug is geen brug meer, aan de Veeren zijn geen veerschuiten meer noodig.

Maar ook van den strijd tegen Spanjaarden, Engelschen en Franschen draagt de grond nog menig gedenkteeken. In den massieven toren van Sluis met zijn vijf spitsen, die nog de Hoekschen en Cabeljauwschen gezien heeft, luidt Jantje van Sluis in effigie nog de klok tegen den naderenden vijand. De kerk van Cadzand, tot twee derden teruggebracht, kan zijn steenen doen spreken van niets ontzienden godsdiensthaat, van alles opofferende geloofsliefde. De toren van St. Anna ter Muiden verhaalt nog van de dagen toen de stad sterk en krachtig was, een van de grensvestingen, een wachter over het land. Platgeschoten door den vijand, hersteld, nogmaals vernield, weder bijgelapt en als in der haast gereed gemaakt om de gemeente te ontvangen, staat daar de reuzen-steenklomp als een gedenkteeken uit den tijd toen de menschen nog sterk waren, en geloof hadden in God en in de zaak waarvoor zij leden en streden. En over dat alles hangt de nevel, die opstijgt uit de zee, de scherpe lijnen uitwischt, den gezichteinder hult in geheimzinnigheden en het zonlicht betoovert voordat hij het doorlaat.

In dit land woont sedert het van Spanje is vrijgemaakt, een niet Hollandsche, schoon zeer aan Holland gehechte bevolking. Vruchtbaar en dicht aan den grens gelegen, was Staats-Vlaanderen het toevluchtsoord voor wie in Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden om den geloove werden vervolgd. Du Rie, du Pré, Risseeuw (Rossé) Toussaint, de Hullu, Erasmus, dat zijn namen die men overal ziet. Het bekende geslacht Hennequin kan nog zijn afkomst bewijzen uit eene aanzienlijke familie uit het Noorden van Frankrijk. Waar men komt, kan men verhalen hooren van vervolging en van vlucht, maar ook van groote gastvrijheid en hartelijkheid, waarmede de ontkomenen door de oude Zeeuwsche bevolking waren ont-

vangen. Het verwondert ons dus niet, dat in een land waar zulke tradities heerschten, ook de Duitschers met open armen ontvangen werden.

Over het grootste deel van het platteland van Staats-Vlaanderen heerschten destijds, heerschten sedert eeuwen bijna oppermachtig de Heeren van het Vrije van Sluis, of zooals zij gewoonlijk genoemd werden: Hunne Edel Waarden, Burgemeester en Schepenen 's Lands van den Vrije. Deze Heeren namen de zaak van de Salzburgers in handen en het doet ons goed te zien, met welk een geestdrift zij haar aanvatten en met welk een trouw zij haar volhielden, ook toen de geestdrift bekoeld en de zaak als onderneming mislukt was[1)].

De winter van 1732 op '33 was een tijd van spanning. Op het verzoek aan de Heeren Staten om een 300 gezinnen Salzburgers in het land te laten komen, was een toestemmend antwoord gezonden, en de Heeren van den Vrije riepen bij monde van den Burgemeester Boogaert hunne lieve onderdanen, de vrijlaten, bijeen, benevens de directiën van de dijkagiën van der Groede, Baarsande en Wulpen, met een hartelijken wensch dat dit occasie zou geven om hunne broederlijke liefde aan de emigranten te betoonen. Een vijftal vragen werden der vergadering voorgelegd en toestemmend beantwoord. Op staanden voet werd een stuk opgesteld en aan den gezant Gallières te Regensburg opgezonden. Het bevatte voorstellen en voorwaarden, geheel overeenkomstig met die der Heeren Staten. Natuurlijk werden zij aangenomen, en daarop kreeg de zaak haar beslag. De Heer Kutsch vertrok naar Regensburg als commissaris om de gasten naar hun nieuwe woonplaats te geleiden.

Deze eerste vergaderingen en de besluiten, die daar werden genomen, dragen de sporen van overhaasting; maar men kon niet anders. Van November 1731 af zwierven de emigranten reeds buiten hun vaderland; wilde men dus helpen dan moest men het spoedig doen. Toen evenwel het bericht kwam dat zij onderweg waren, was er nog weinig of niets gedaan om hen

1) De namen van hen, die de zaak der Emigranten in 1732 en de volgende jaren bestuurden, zijn, behalve de Burgemeester Boogaert: Volmer, Caen, Helvetins, Iman Cornelis de Jonge, Rubbens en Pompe van Meerdervoort. De griffiers die de stukken teekenen, heeten I.P. Heekius en L.M. Nemegheer

te ontvangen, en van geschikte huisvesting was geen sprake.

Daarom riepen de Heeren van den Vrije ‘de Eersame Vrome, discrete’ de hoofdmannen en parochianen van de verschillende dorpen onder hunne jurisdictie bijeen om over dit gewichtig punt samen raad te plegen. Die ‘van der Groede’ kwamen samen in de herberge de drije Koningen op Maandag den 12 January 1733. De geestdrift was groot; de meesten teekenden op staanden voet om voor een geheel ‘huijshouden’ de zorg op zich te nemen, een enkele teekende voor een ‘jonk gesel’. Rijk noch arm onttrok zich; onder de handteekening van d'heer Servaas Loke, die twee huyshoudens tot zich nam, en die van den dijckgraaff Heer Hendrik van Cruyningen, die tot de aanzienlijksten behoorde, zien wij een □ van Jacob van Houve, die niet schrijven kon en dus teekende met ‘seeker merck’, en het × als merck van de weduwe Mahieussen. Weder treffen ons de vele Fransche namen onder de onderteekenaars: de Hullu of d'Hullu, Charel Bonnell, Provó, le Cointre, Personne, Butin, enz., families die voor een deel nog bestaan. Hoe weinig tijd was er nog maar verloopen, sedert zij in denzelfden toestand verkeerden als deze verjaagden!

Men kon met geen mogelijkheid berekenen wanneer de Emigranten in het land kwamen; ieder oogenblik was men hen wachtende; het was winter, dus geen tijd om huizen te bouwen. Daar de boeren hunne Vlaamsche arbeiders het vorige jaar ontslagen hadden, besloten zij te loten om de nieuw aankomenden en hen voorloopig in huis te nemen, een maatregel die de bron moest worden van veel ellende, maar die, de omstandigheden in aanmerking genomen, de eenig mogelijke was.

De Heeren van den Vrije waren zeer ingenomen met ‘de loffelijke en prijsselijke bleycken van geneygtheid hunner ingezetenen’ en overwegende dat ‘zou dit hooggewigtig, zoo nuttig en heylsaam werk van gewensten uytslag weesen, sulx van des Heeren seegen is afhangende’, verzochten zij ‘de Eerwaarde, vrome, Godzalige’ heeren predikanten, om van tijd tot tijd in hunne predicatiën hunne gemeenteleden te herinneren aan deze ‘Salzburgsche mensen, opdat hun ijver niet verflauwen mocht.’ Ook moesten zij de gemeente wel op het hart drukken, dat zij niet waren te vergelijken met andere verdrevenen en verjaagden, die zonder doel rondzwierven en

blijde mochten zijn zoo zij als ‘slaaven en verachte dienstknechten’ de ingezetenen mochten dienen. Neen, zij waren evenals de eigen voorouders, vervolgden en verdrukten om het geloof, achterlatende al hun have en goederen, trekkende uit hun land om hier een schuilplaats te vinden. Zij hadden er dus recht op door de ingezetenen met alle broederlijke liefde te worden ontvangen. Ook werden de predikanten verzocht God den Heer te bidden, dat het Hem geliefde de Emigranten een voorspoedige reis te geven en Zijne genade af te smeeken over de overheden en de ingezetenen van het land, opdat hun voornemen gelukken en het werk hunner handen voorspoedig zijn mocht.

Zoo werd alles voorbereid, en hadden de Heeren van den Vrije bijna geen geduld om de vurig gewenschte gasten rustig af te wachten. Zij loofden een pistool (ƒ 12) uit, voor wien hun het eerst de tijding bracht, dat de schepen in het gezicht waren. Deze pistool werd verdiend door Gillis Robijn ‘die thyen dagen van 's morgens vroeg tot 's avonds laet’ aan het veer te Breskens doorbracht om naar hen uit te zien, waarmede hij, ‘onder reverentie vijfthyen stuyvers daegs’ verdiende, die hij Hun Edelwaarden behoorlijk in rekening bracht. Den negenden Maart haastte hij zich naar Sluis om te berichten dat hij op de Schelde achttien schepen kon bespeuren, allen ‘opgepropt met mensen.’ De Salzburgers naderden. Hun aantal bedroeg zeven honderd en één aan getrouwde mannen en vrouwen en hunne kinderen, en drie en tachtig ongehuwden.

V.

Vele ellenden en bezwaren, vele kleingeestige plagerijen hadden de Emigranten nog moeten doorstaan, voordat zij in Regensburg kwamen onder het onmiddelijk bestuur der Heeren Staten. Velen bezweken onderweg; en die het overleefden? Blootgesteld aan allerlei weer, nu eens in vuile gevangenissen opgesloten, dan weer in stallen en schuren een onderkomen zoekend, deden zij allerlei ziekten op; de meest kwellende was eene walgelijke en besmettelijke huidziekte, die zich snel onder hen verspreidde. Ook verwilderden zij door het ongebonden, zwervende leven; hunne zenuwen waren overspannen; onge-

rijmde angst en vrees wisselden af met al te schitterende voorstellingen voor de toekomst. Vervuild en verwilderd, allen arbeid en alle inspanning ontwend, kwamen zij in de verschillende landen hunner bestemming aan.

Maar zelfs als wij dit alles in aanmerking nemen, verwondert het ons dat wij onder onze Zeeuwsche emigranten zooveel ouden van dagen, zooveel kleine kinderen, zooveel zwakken, zieken en gebrekkigen vinden. Dit had echter zijn natuurlijke reden. Zeeland was het verste punt, en wie niet zoover behoefde te gaan, bleef dichter bij, of binnen de grenzen. Goethe doet dit ons zien, als hij met zijne gewone menschenkennis eene mooie jonge vrouw als Dorothea terstond een onderkomen vinden laat. Al had Hermann haar niet getrouwd, zij zou toch voor zijne ouders een geschikte dienstbode geworden zijn; aan zulk eene vrouw behoort de gansche wereld. Wie nog wat geld had, of vermogende vrienden, of schoonheid, of lichaamskracht, vond onderweg een onderkomen.

Zoo ook in ons land. In Middelburg bijv. waren door tusschenkomst van de Staten van Zeeland een zestigtal personen geplaatst. Men had tot voorwaarde gesteld: liefst ongehuwd of anders met kleine gezinnen en niet al te kleine kinderen. Zij kwamen aan in het najaar van 1732 en werden door den Magistraat en de predikanten van het schip afgehaald en plechtig toegesproken. Daarna bracht men hen, o practische geest onzer voorouders! naar het gasthuis, waar zij werden gereinigd, gekleed en verzorgd. Zeven dagen lang werden zij daar rijkelijk gevoed, voordat men eenigen arbeid van hen eischte. Milde gaven, ook van vleesch, visch en eieren stroomden hun toe. Zoo waren zij tenminste eenigszins op hun verhaal gekomen, voordat zij aan het werk gingen. Ook in Veere en Vlissingen werden Salzburgers op dezelfde voorwaarden ontvangen.

De Heeren van den Vrije maakten geene voorwaarden. Wat tot hen kwam, na meer dan een jaar zwervens, was het overschot; het uitschot zou men geneigd zijn te zeggen. Het waren alleen maar menschen met een onsterfelijke ziel, die alles verlaten hadden om God naar hun geweten te kunnen dienen. Zij waren als de weduwe in de Gelijkenis: hun ganschen leeftocht hadden zij in de offerkist geworpen; zij hadden niets meer over.

Reeds in Regensburg was de heer Kutsch hun als commissaris toegevoegd en Johann Gottlob Fischer, tot hiertoe huisonderwijzer van Baron von Schönberg, Keursaksischen Gezant te Regensburg, tot hun predikant benoemd. Hij was geboren te Greifstad in Thüringen en nog een jonge man. Een betere keus had voorzeker onze gezant Gallières moeilijk kunnen doen. Zijn dienst ging in den 1sten Januari 1733; van dien dag af ontving hij als jaarwedde ƒ 600. Hij was de eenige Luthersche predikant die door de Heeren Staten bezoldigd werd. Tegelijk of iets later, werd ook Godfried Emanuël Schumann tot ‘schoolmeester’ aangesteld. Hij kreeg de wedde van ƒ 200 en van tijd tot tijd een ‘douceur’.

In Regensburg scheepten zij zich in op de Hollandsche schepen, en begonnen de reis naar ons land. Het is als eene sombere profetie van wat hen wachtte, dat ons van deze hunne reis geen ander document is gebleven dan het ‘Todtenbuch’ dat nog in Groede bewaard wordt. De plaatsen die zij op hun tocht aandeden, den duur van hun verblijf, alles kunnen wij nagaan uit de dooden die zij achterlieten. In Regensburg stierven van 19 December 1732 tot 4 Januari 1733 dertien menschen; een der eersten was Georg Cranzbüchler, oud 47 jaar, die eene oude moeder en een weduwe met zeven jonge kinderen achterliet. De weduwe stierf het volgende jaar in Zeeland aan de koorts, de oude moeder stierf op reis, en in de armenboeken kan men den ganschen levensloop der zeven weezen volgen, die met de grootste moeite werden grootgebracht. De overigen die stierven waren een vrouw van 70 en een man van 85 jaar, verder zuigelingen, een van elf dagen, op reis geboren. Het spreekt wel van zelf dat zij niet bestand waren tegen een reis met zulke ontberingen.

Na 4 Januari werd de reis te water voortgezet. 12 Januari werd er een kind te Neurenberg begraven; den 23sten een te Marilebreit; den 24sten een te Sommershausen. Zij hadden niet eens den tijd om dit laatste kind te begraven. Het schip ging onverwachts verder en de ouders moesten het lijkje achterlaten. Niet ver van Frankfort bleven zij eenigen tijd liggen, daar stierven drie kinderen; een daarvan was een kind van jonggetrouwde ouders. Ds. Fischer sprak bij

het graf over den tekst: ‘de Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen, de naam des Heeren zij geloofd.’

In het einde van Januari zijn zij in Frankfort aangekomen. Magdalena, de vrouw van Mathias Keimel, een mijnwerker in de zoutmijnen van Dürnberg is daar ziek geworden. Het was niet mogelijk haar meê te nemen, men moest haar in het hospitaal achterlaten. Later lezen wij in het Todtenbuch dat zij den 2den Februari na de afreis gestorven en den 4den begraven is.

Den 5den Februari werd te Kaub het lijkje van een klein kind achtergelaten, omdat men zich niet kon ophouden om het te begraven en den 10den Februari een te Neuwied. Den 11den stierf op het schip Maria Eilerts, oud 6 jaren. Zij werd te Mühlheim begraven. Ds. Fischer sprak bij het graf over Job V, vrs. 19: ‘In zes benauwdheden zal Hij U verlossen en in de zevende zal U het kwaad niet aanroeren.’ Wel hadden deze menschen die troost van noode!

Den 15den en 16den Februari zijn op een der schepen vóór Dusseldorf 4 personen gestorven, eene vrouw van 56, een meisje van 18 jaar en twee kleine kinderen. Den 20sten waren de Emigranten te Emmerik en hebben daar een kind van een half jaar begraven. Den 22sten begroeven zij te Nijmegen drie kleine kinderen.[1)] Nijmegen was de eerste stad op Hollandschen bodem en zij werden er allerhartelijkst ontvangen. Bij hun vertrek gaven zij uit dankbaarheid een elftal zilveren medailles ten geschenke, met voorstellingen, toepasselijk op hunnen toestand. Treffend is het ze te zien en de spreuken te lezen. Zij leggen getuigenis af van de stemming die onder de verdrevenen heerschte. Eenigen zijn schroefpenningen met plaatjes die den uittocht voorstellen. Ons treffen de volgende opschriften: ‘ZIEHET AUS UND GEHET MIT FRIEDEN. DER KÖNIGE BRÜSTE SOLLEN DICH ZEUGEN. GEHE AUS DEINEM VATTERLAND. KÖNIGE SOLLEN DEINE PFLEGER SEIN. GENE IN EIN LAND DASS ICH DIR ZEICHEN WILL. WASS IHR GETHAN HABT DIESER GERINGSTEN EINEM, DASS HABT IHR MIR GETHAN. ICH WILL MEINE SCHAFE SELBST LAEGERN. MEINE SCHAFE KENNEN MEINE STIMME, of de bekende voorstelling van een roos met een kruis in het hart en het onderschrift: DER CHRISTEN HERZ

1) Smetius in zijn bekende kroniek van Nijmegen stelt hunne komst in het jaar 1732; dit is blijkbaar eene vergissing.

AUF ROSEN GEHT, WANN'S MITTEN IN DEM CREUZE STEHT' en op de meesten 'DER EMIGRANTEN AUFNAHM BEY DER EVANGELISCHEN.' Allen dragen het jaartal 1732, toen zij uit hunne rijke goud- en zilvermijnen verdreven werden.

Daarna zetten zij hunne reis voort, en weder is het Doodenboek onze bron. Den 28sten Febr. stierf op het schip een kind van een half jaar, dat den 1sten Mrt. te Dordrecht werd begraven; den 4den Mrt. begroef men een kind van denzelfden leeftijd te Rotterdam, den 7den stierf de oude 70jarige vrouw Cranzbüchler, de moeder van den man die in het begin van de reis gestorven was. Zij werd te Rammekens begraven.

Van den 19den Dec. tot 9 Mrt. hadden zij dus noodig gehad om van Regensburg naar Rammekens te komen, en die reis, in het midden van den winter, had heel wat slachtoffers gekost. 'Bidt dat uwe vlucht niet en geschiede des winters!' Niet te vergeefs was hun dit toegewenscht.

Zoo, met hunne dooden hunnen weg af bakenend, bereikten zij de plaats hunner bestemming, maar nog konden zij de schepen niet verlaten. Voor 'Nieverhaff' stierven op het schip nog drie kinderen; zij werden te 'Preskens' begraven, zooals de goede Ds. Fischer onze dorpen met zijn Duitschen tongval noemde.

In het land dat hen herbergen zou, heerschte echter groote blijdschap, dat de gasten eindelijk gekomen waren. De Heeren van den Vrije richtten den volgenden brief aan de Hoofdmannen in de dorpen onder hun bestuur:

Erntfeste, Eersame, Vrome, Discrete!

Deze om Ulieden te versoeken aanstaanden Vrijdag, heel vroeg, dat wezen zal den 13den Deser, zooveel wagens als er hofsteden zijn, die paarden houden; op elke wagen ses bossen stroo en in persoon mede te komen aan Nieuwerhaven, om aldaer bij de uwen versogte Salsburgse Emigranten aff te halen. Waarop ons verlaten sullen. Sullen wij, na ulieden in Godes genadige bescherminge bevolen te hebben, blijven

Erntfeste Eersame vroome Discrete
van ulieder goede vrienden
Burgemeester en Schepenen 's Lands van den Vrije,
Ter ordonnantie van dezelve
J.P. HECKIUS.
Sluys ter Camer onser vergadering
deser 11 Maart 1733.

En wat zagen de hoofdmannen toen zij kwamen aanrijden? Wat zagen zij?

'In Maart 1733 ontscheepten zij zich uit 18 vaartuigen. Het waren allen menschen kloek van lichaamsbouw, eenvoudig van voorkomen, met harten, warm kloppend voor God en voor Zijn Zoon' - zoo zegt vele jaren later een geschiedschrijver die hen *niet* gezien heeft. Maar helaas, de werkelijkheid! Zij waren verwilderd, vervuild, ziek door de lange reis. Er waren vele ouden, kleine kinderen, zwakken, gebrekkigen, stommen en idioten, er waren vele cretins onder, zoo verzekeren ooggetuigen, en zij waren dichter bij de waarheid. 'De Franschen hebben het geld in het land gebracht, de Salzburgers brengen de schurft,' dat spreekwoord zou nog lang in Staats-Vlaanderen gehoord worden.

En wat de bergbewoners aangaat, voor hun hoog gespannen verwachting moest reeds de aanblik van het land een teleurstelling zijn. Nog was de strijd tusschen land en water op verre na niet beslist, nog had op vele plaatsen het water de overhand. Het land was laag en moerassig, doorsneden door geulen, kreken, vaarten en plassen, de kleiwegen waren met den winter onbegaanbaar. Ook vonden zij niet wat zij hoopten. Men had hun beloofd woningen, kleeding, spijs en drank, onderwijs voor hunne kinderen, vrije godsdienstoefening, en deze beloften legden zij op hunne wijze uit. Zij verwachtten bij elkander te zullen wonen en na al het zwerven onder vreemden eindelijk een eigen thuis te vinden met den predikant, dien zij hadden liefgekregen, in hun midden. Zij hadden gemeend, een nieuw klein-Salzburg te kunnen stichten in het midden van Holland. Maar wij zagen het, er waren geene woningen voor hen gereed. Naar Cadzand, de Groede, Schoondijke, Zuydzande, ter Hofstede, naar de Oranje-Maurits- en Prins Willem-Polders; naar St. Cruys, Heyle, Bewester-Eede-benoorden; naar Oostburg, naar Nieuwvliet (of Sinte Pier), overal zien wij de Emigranten in gezinnen ondergebracht. Hier werden zij in het gezin opgenomen, ginds werd een deel van het huis, de zolder, de schuur of het achterhuis voor hen ingeruimd. Hunne groote gezinnen werden somtijds in drie of vier woningen ingedeeld. Men had hen woonplaatsen beloofd, zij werden ingekwartierd.

Het was echter een inkwartiering onder de vaderlijke zorg

van de Heeren van den Vrije. Nauwkeurig werd nagegaan, wie in zijn eigen onderhoud kon voorzien, en dus geen hulp meer noodig had. Er kwamen eenigen, die het geluk hadden, gezond te zijn en eenig geld te bezitten. Zij kochten ‘een plekje’, zooals nog in Zeeland een huis en erf wordt genoemd, en men kan hen uit het oog verliezen. Maar verreweg de meesten werden voorwerpen van armenzorg, kwamen onder het bestuur van den ‘Klerck van de becommertheden.’ Zij werden onderhouden vooral door de gelden die in ruime mate uit alle oorden van ons land toestroomden. In Amsterdam alleen werd in een enkele kerkbeurt ruim ƒ 20000 voor hen gecollecteerd.

De hoofdstad, die al zooveel voor vervolgden en verdrevenen gedaan had, nam ook deze Salzburgers onder hare machtige bescherming, en de zaken, de Luthersche gemeente te Groede betreffende, stonden van den aanvang af en staan nog, onder het toezicht van de Luthersche consistorie te Amsterdam. In den loop van den eersten zomer ontvingen de Salzburgers ƒ 5000, behalve de gelden door Hun Edel-Waarden zelf verstrekt.

Maar deze ondersteuning, hoe krachtig ook, was op verre na niet voldoende en zou blijken het nog in jaren niet te zijn. De Hollanders hadden gemeend dat zij volstaan konden met de nieuwe gasten op volledige wijze in hun huishouden te zetten en men hen dan, des noods met nog een flinke som voor den eersten tijd, als het werk nog schaarsch was, aan hun lot kon overlaten. Zij hadden zich misrekend. Voor deze verzakte menschen was het verschil van land en arbeid te groot. Het werk in de zout- en goudmijnen, in de metaalsmelterijen, in de werkplaatsen der goud- en zilversmeden, eischte geen mindere, maar andere krachten dan de landbouw in de zware klei. Het is iets anders om met het vee in het voorjaar naar de Alpenweiden te trekken daar in de grootsche eenzaamheid de koeien te verzorgen en de geurige kaas te bereiden, dan in het lage land, ingekwartierd in woningen, nauw groot genoeg voor het eigen gezin, den ganschen dag hout klein te hakken of boonen te dorschen; iets anders de akkers te bebouwen aan de oevers van de bruisende stroomen en watervallen, dan aan de stilstaande kreeken in het moeras, waar zelfs des zomers het water nauwelijks wegtrok. Van den aanvang af ziet men rusteloos-

heid, teleurstelling, moedeloosheid bij velen der gasten. Zou dit dus het einde zijn van zooveel heldenmoed en zelfverloochening? Bij troepen trokken zij het land door, in alle dorpen zoekend naar iets dat op hun vaderland geleek. Bij de Heeren van den Vrije, bij Ds. Fischer klopten zij aan, om ander werk, om bergwerk vragend. Men stelde hen tevreden zoo goed het kon, maar in een taal die zij meestal niet begrepen. Bergwerk was er niet, men liet hen wieden en ‘coussen breiden’ tot in het oneindige. Het werk verveelde hen. Geduld! zoo klonk de vermaning. Werd er dan niet van alles beproefd?

Als wij de rekeningen en brieven lezen, voelen wij ons verplaatst in onzen eigen tijd van kunstmatige werkverschaffing, van het geven van winterwerk aan werkeloozen. Allerlei plannen werden er gemaakt, een enkel zelfs terstond uitgevoerd. Er werd een wolfabriek opgericht die dan met een het aanfokken van schapen in de hand zou werken. Het was een goede zaak, die later blijken zou levensvatbaarheid te hebben; in dien eersten tijd moest zij mislukken, toen het arme volk nog door veel grooter rampen werd bezocht.

Ook de veelheid der talen maakte samenwerking moeilijk. Vele brieven, stukken en rekeningen zijn in het Fransch geschreven, maar welk Fransch! De oude Hugenoten spraken het nog in hunne huizen, maar het spellen waren zij verleerd. Langzamerhand zien wij het overgaan, niet in Hollandsch, maar in den Zeeuwsch-Vlaamschen tongval van het land. De Hollander, die de rekeningen bestudeert, moet telkens hulp vragen: de talen die in boeken staan zijn hem van weinig nut. Bij de spraakverwarring die toch al heerschte, voegde zich nog een geheel nieuwe taal, of liever twee, want er was een opmerkelijk verschil tusschen het Hoogduitsch der meer beschaafden als Ds. Fischer en de Commissaris Kutsch en het Salzburgsch dialect der anderen. Het schilderachtige kerkje van Groede had heel wat te beluisteren in die dagen: al wat Hervormd was, moest het herberg geven onder zijn gastvrij dak. De Eerwaarde Heer Bernardus Roering preekte er des morgens en des middags in het Hollandsch op de gewone uren; in de tusschen-uren trad Ds. Fischer op en sprak in het Duitsch voor zijne Salzburgers, terwijl in een afgeschoten gedeelte, dat nog de Fransche Kerk heet, Claude Wicart in

het Fransch de oude refugiés het Evangelie verkondigde. Tusschen al die natiën en tongen was Ds. Fischer de band. Hij sprak Fransch, al was zijn taal niet onberispelijk, hij legde zich toe op het Hollandsch, dat hij verwonderlijk gauw machtig werd, en als hij zich niet anders wist te redden, gebruikte hij Latijn.

In zijne kerkeraadsnotulen, in zijne opgaven, zelfs in zijne rekeningen voelen wij telkens het kloppen van zijn hart. Zijn werkkracht is even groot als veelzijdig. In Groede zien wij hem als herder en leeraar, in Sluis is hij geheel de man van zaken, die het edele College van den Vrije geheel op de hoogte brengt en met ‘grooten vlijdt’ alles opteekent. Wat had er niet van die Gemeente onder zulk een leider kunnen worden. Maar ‘Gods handt drukt swaar op dit volck’ dit is de bange klacht die hem over de lippen komt, en die ook wij niet kunnen weerhouden, al slapen die vermoeiden en bekommerden al sedert lang den eeuwigen slaap, en al spreken alleen nog de gele en onder het stof der archieven bedolven papieren van de rampen die hen hebben nedergeveld.

VI.

Bij al de hartelijkheid, bij al den goeden wil die ons treffen, gevoelen wij ieder oogenblik het gemis van een vaste hand in het besturen van menschen en zaken die waren bijeengebracht, maar tot nog toe zoo slecht bij elkander pasten. De Heeren van den Vrije verweten het zich dat zij de zaak te licht hadden geteld, in de eerste plaats voelden zij het gebrek aan eenheid in de administratie. De sommen uit Amsterdam gezonden, waren onvoldoende, er moest geld in het land zelf, er moesten vaste fondsen zijn. Aan den desolaten toestand der Salzburgers zou wel vooreerst geen eind komen. Daarop kwamen zij bijeen ter camere harer vergaderingen binnen Sluis en gingen over tot het nemen van een geheimen maatregel. Zij vroegen aan Hunne Hoog Mogenden de vrijheid om een nieuwe belasting op het land te mogen heffen n.l. van drie grooten (halve stuivers) per gemet, twee te betalen door de eigenaars en één door de verbruikers.

De belasting was hoog noch onbillijk, evenwel heeft zij toen zij bekend werd ‘hunne lieve ingezetenen, de vrijlaten’

zeer ontstemd. Hoe! reeds zooveel had men opgeofferd, zooveel last op zich genomen, en nu werd men gedwongen nog meer te doen? Belastingen, vooral nieuwe, zijn altijd onaangenaam en de Hoofdgecommiteerden, Dijkgraven en Gezworenen van de Wateringen van Cadzand en Groede, Wulpen en Swarte Polders, mitsgaders de Heeren en Magistraten van de Heerlijkheden Breskens en Nieuwvliet zonden een lang stuk aan de Staten Generaal, waarin zij trachtten uiteen te zetten, hoe onwettig, hatelijk en vooral hoe onnoodig de nieuwe belasting was, en in overweging gaven de zaak van de Emigranten geheel aan het bestuur van den Magistraat van den Vrije te onttrekken. Niet voor de eerste maal waren zij in opstand tegen Hun Edel-Waarden; Nieuwvliet en Breskens waren bovendien zelf ook heerlijkheden en het was niet altijd met juistheid te zeggen, waar hunne rechten eindigden en die van het Vrije begonnen. Dit had dikwijls aanleiding gegeven tot allerlei twisten die de Heeren Staten dan moesten beslechten en de koningen van den Staat gaven de koninkjes van het Land doorgaans gelijk. Ook nu weer beschikten Hunne Hoog Mogenden ten gunste van Hunne Edel-Waarden. De nieuwe belasting, zoo overwogen zij, was niet onwettig, de buitengewone omstandigheden hadden buitengewone maatregelen noodzakelijk gemaakt. Ook in oorlogstijd werden op die wijze belastingen geheven. Zij zou dus doorgaan voor den tijd van hoogstens zeven jaar, maar beschouwd worden als uitzondering en door den bijzonderen nood der tijden opgelegd en geen ‘illatie of consequentie hebben’ en evenmin nadeel toebrengen aan de rechten of vrijheden van wien ook. Verder zou er een commissie worden benoemd om de zaken der Emigranten te regelen en een ontvanger om de gelden te administreeren. Deze laatste werd, zeer menschkundig, uit de Fransche uitgewekenen gekozen, het was de Heer P. Hennequin.

Nu kwamen de arbeids- en woningkwesties aan de orde. Het samenwonen begon Hollanders en Duitschers te vervelen en er was in Staats-Vlaanderen geen werk voor mijnwerkers en ijzersmelters; voor den boerenarbeid ‘op de wijse van dit lant’ stonden de handen verkeerd en menige boer heeft toen misschien het wilt en vagerent volk terug verlangd, dat ten minste werken kon. Men kan zich den toestand begrijpen

van een boer die een flinken kuecht noodig had, en een oud man van 85 jaar had ‘geloot’. Maar aandoenlijker zijn de klachten dier oudjes zelf. In hun eigen land, op hun eigen goedje gezeten, hadden zij nog wel wat werk kunnen doen, of zich verbeeld dat zij het deden; hier was ieder die niet flink en krachtig was, onmiddellijk tot een last. Een oude vrouw van 82 jaar, half verlamd door de beroertes, riep dat zij nog heel goed haar kost waard was als zij maar een spinnewiel had! Zij had thuis altijd voor haar brood gewerkt. Ach! was zij nog maar in haar land, tusschen hare bergen, in haar huisje, haar zuur verdiend eigendom! Men gaf haar een spinnewiel om haar tevreden te stellen, maar liet tegelijk eene andere vrouw bij haar wonen om op haar te passen; zij was alleen niet vertrouwd! De Heeren traden in alle détails en gaven zich alle moeite; om geheel op de hoogte te komen, zonden zij hunnen Commissaris, d'Heer Panser, den Hooftman Huybert van Peene en Maerten van Fredehove, geswooren Clercq 's Lants, uit om alles te onderzoeken, alle klachten aan te hooren en ze op te schrijven.

Uit hunne rapporten leeren wij nauwkeurig den toestand kennen. Zij zijn van het einde van Mei, dus meer dan twee maanden nadat de ballingen hier aankwamen. Zij hebben het nog altijd moeilijk. Wij bezoeken het eerst den schoolmeester in Cadzand, Melchior Grubbeld, hij is pas benoemd met nog twee anderen, op verzoek der Emigranten, zoodat er nu met Emanuel Schumann meegerekend, vier schoolmeesters zijn. Hij is getrouwd en heeft vier kinderen, maar zijn salaris is niet voldoende voor zijn onderhoud. Hij moet er wat bij verdienen met dorschen en zijn vrouw en kinderen gaan uit als daglooners. Daarmede hebben zij sedert 1 Mei 2½ pond vlaamsch, dat is ƒ 15 verdiend. Naast hem is gehuisvest Dionijsius Grubbe, een oud man met zes kinderen. Zij hebben getracht den kost te verdienen met boonen dorschen, hout kleinhakken en wieden. Zij hebben niet altijd werk kunnen vinden en zijn zeer arm. Maar zij beloven hun best te doen en erkennen dat het de laatste dagen beter is gegaan.

Niet allen evenwel zijn arbeidzaam en gewillig om alles aan te vatten. Een getrouwd man met vijf kinderen, Hans Kaime, zegt dat hij geen werk heeft en het toch niet zou kunnen doen al vond hij het. Hij en anderen willen weg,

uit het land. Zij willen naar Duitschland terug, in elk geval een land zoeken, waar zij ander werk kunnen vinden.

Anderen zijn minder onwillig, maar talrijk zijn ook bij hen de klachten over gebrek aan werk en over werk waarvoor zij niet berekend zijn. Het altijd durend ‘coussen breiden en wieden’ staat die mijn- en bergwerkers tegen. Bovendien worden de vele non-valeurs meer en meer tot last. In een gezin is een dochter die toevallen heeft en meer en meer idioot wordt; in een ander zijn twee doofstomme kinderen, in nog een ander zijn idioten en blinden. Telkens lezen wij van ‘simpelen’ lammen en gebrekkigen, oude, half blinde en half verlamde menschen. Het zijn de stumpers onder de uitgedrevenen, die in geen ander land terecht konden, die hierheen zijn afgezakt. Het is het overschot. Nu nog na anderhalve eeuw krimpt het hart ineen bij het herdenken van zooveel rampen. De Heeren van den Vrije, aan alle zijden bestormd door klachten, door vragen, door raadgevingen, waren in een moeielijken toestand. Zij beloofden hulp en zij lieten het niet bij woorden. Zelf gingen zij rond en stelden orde op de zaken. In het dorp Groede leeft nog de herinnering aan hun bezoek en de verhalen worden bevestigd door de documenten in de Oudheidskamer te Sluis. Een der boeren had den Emigrant, dien hij ‘geloot’ had, een ‘slegt logement’ gegeven. Het was een man van in de tachtig, half versuft door beroertes. Zelf deden hun Edel-Waarden onderzoek naar de waarheid van die klacht, en inderdaad, de slaapplaats was verre van volmaakt. Toen had, des Zondags, bij het eindigen van den ochtenddienst, het tooneel plaats, dat nog in het geheugen is blijven hangen. De boer werd geroepen, en voor de kerkdeur, in het midden van de gemeente, werd hem ‘anderen ter exempel’ het verkeerde van zijn gedrag onder het oog gebracht, en hem tevens nauwkeurig beschreven, hoe hij volgens zijn Christenplicht den verjaagden en vervolgden broeder had te behandelen. Maar tegelijk, overwegende dat de boer groote uitgaven had, en bovendien geen knecht, wat hem bij zijn veldarbeid zeer tot nadeel was, gaven Hun Edel-Waarden hem 50 pond Vlaamsch (ƒ 300) op afslag van zijn huur.

Tegen het eind van Mei evenwel zien wij allengs eenige verbetering komen. De vreemdelingen gewenden zich aan het land,

trachtten den arbeid, zooals die hier geschiedde te leeren en de meesten begrepen dat zij hier ruim hun brood konden vinden. De Zeeuwen waren over de eerste teleurstelling heen, en ondervonden dat onder de nieuwe broeders werkelijk goede elementen waren. Handel en vertier namen toe door de komst der vreemdelingen. In den woning-nood werd zoo goed en zoo snel mogelijk voorzien, er was werk in overvloed, de zomer stond voor de deur en alles zou beter en gemakkelijker gaan. Maar toen kwam het verschrikkelijkste van alles de altijd nog zwakke en van de ellende der reis nog niet herstelde menschen overvallen, en ontnam hun voor goed de hoop op iets beters.

VII.

Nauwelijks was de zomer in het land, of de kwaadaardige Zeeuwsche koortsen begonnen te heerschen, de landziekte, die natuurlijk het eerst de vreemdelingen aanvalt en het land in oorlogstijd bij invallen van Spanjaarden, Franschen en Engelschen zoo vaak tot een geweldig beschermer is geweest. Het Vrije was laag en moerassig; voor de bewoners van de hooge bergstreken was de overgang te groot, hulpeloos stonden zij aan de besmetting bloot. In IJzendijke vielen de meeste slachtoffers, maar de ziekte woedde overal. Het was alsof een pest over het land was gekomen. Met onverbiddelijke cijfers toonen de rapporten de ellende aan, die toen geleden is, zij is eenvoudig niet te beschrijven. Nog zijn er verhalen van in omloop. De Salzburgers verloren allen moed. Sommigen liepen als wanhopig van het eene dorp in het andere om eene plaats te zoeken, waar zij de ziekte ontloopen konden, roepende dat zij gehoopt hadden hier een vaderland te vinden en niets vonden dan een onbekend graf. Anderen smeekten om schepen om naar hun vaderland terug te gaan, of om een land op te zoeken dat beter voor hen paste. Het ergste was, dat de ziekte bij voorkeur mannen en vrouwen in de kracht van het leven aantastte. De Heeren van den Vrije deden wat zij konden. Weer werd er een commissie benoemd om den toestand te onderzoeken en als het mogelijk was, werd hij door den trouwen Ds. Fischer vergezeld. De lijsten die zij opmaakten

doen alleen het hopelooze van den toestand zien. Bij het lezen er van, voelen wij iets van den schrik en de ontsteltenis die zich van hen meester maakte bij het zien van zooveel ellende. In de barakken aan de Juffrouwen-schans waar vele Salzburgers waren ondergebracht, woedde de koorts meedoogenloos. Van een gezin bestaande uit man, vrouw en vier kinderen is alleen het jongste kind van twee jaar gezond, bij een ander alleen de moeder en haar pas geboren kindje, de overigen allen doodziek. Achter al de namen van een gezin van 6 personen lezen wij: doodarm en ziek, daar is geen enkele gezonde bij. Elders is alleen de moeder nog niet door de ziekte aangetast en moet haar man en haar zes kinderen verplegen, bij een ander gezin is er een meisje van 14 jaar alleen voor al de zieken. Een oude man en vrouw worden 's morgens dood op hun bed gevonden, niemand had gemerkt dat zij ziek waren. Vier vrouwen en meisjes, eene weduwe en drie weezen, waren, door den nood bijeengebracht, samen gaan wonen. Men vond haar allen doodziek en zeer arm; de berichtgever voegt achter hare namen, dat zij niet lang meer zullen leven. Vijf weesjes zijn aan eene oude vrouw toevertrouwd, zij weet geen raad, de kinderen zijn allen ziek. Achter den naam van een gezin van 8 personen lezen wij ook het ‘allemael sieck,’ dat met hopelooze eentonigheid terugkomt. Het ergste zijn de ongetrouwden er aan toe, ieder heeft te veel te doen in eigen gezin, niemand ziet naar hen om.

Weldra worden de lijsten minder uitvoerig; men heeft geen tijd de namen en den leeftijd der menschen op te schrijven. Uit Zuidzande vinden wij bericht:

Andreas Offner	5 personen	3 sieck.
Eva Brandnerin	ongetrouwt	sieck.
Zacharias Groeber	idem	idem.
Andreas Ecker	10 personen	allemaal sieck.

Zoo worden de lijsten voortgezet. Wel mocht Ds. Fischer bij het graf van den eerste die aan deze ziekte bezweek een toespraak houden naar aanleiding van de bede: ‘Erlöse uns vom Uebel!’

Ook de doktersrekeningen zijn vele en lang en doen ons geen hoogen dunk opvatten van de vorderingen der wetenschap in die dagen of van de bekwaamheid van de genees-

heeren in het land van den Vrije. Het moet toch onzen twijfel, opwekken of bij de herhaalde toediening van een ‘purgans’ of een ‘fommentif voor een Salzburger’ het uitgeputte volk wel veel baat heeft gevonden. Dan komen de timmermansrekeningen; op lange, smalle strooken grijs papier geschreven, gaan zij ons voorbij als een somberen optocht. ‘Een dootkist voor een Salzburger Emigrant. - Een dootkist voor een Salzburger Emigrant,’ tot in het oneindige herhaald. Het is een onafzienbare begrafenisstoet die voorbij trekt, zich verliezend in de vale mist, wij meenen het doffe geluid der voetstappen in de weeke klei te hooren. Namen worden niet genoemd. Het is een Salzburger Emigrant die daar wegzinkt in een vergeten graf. Niet minder zijn zij helden geweest, niet minder hebben zij geleden voor hun geloof, dan de velen die ten aanzien van de groote schare jubelend onder martelingen ten hemel gingen. Daar is nog eenige prikkel in anderen te bezielen door eigen volharding. Het lijden en de stervensangst mogen groot zijn; de roem, de kroon van het martelaarschap ontbreken niet. Maar deze vielen zonder eer, zonder dat iemand hen opmerkte; geslagen door de teleurstelling, gesloopt door de ziekte, zonken zij in het graf. Nog treft het ons achter de namen van hen, die hier aan moeraskoorts stierven in het Todtenbuch telkens te lezen: ‘Bergknappe’ of ‘Bergmeister’ als eene herinnering aan het heerlijke vaderland. Ds. Fischer hielp en troostte; wij zien hem overal rondgaan, hij was onvermoeid. De teksten die hij koos voor zijne lijkredenen, toonen ons hoeveel hart hij voor zijn volk had. Hij spreekt nooit een woord over zich zelf, maar uit allerlei kleinigheden kunnen wij opmaken, hoe ziek hij meer dan eens is geweest. Zijn taak was zwaar. De meesten hadden allen moed verloren. ‘Bid dat de Heer u trooste en sterke!’ sprak hij tot eene jonge vrouw, die radeloos nederzat te midden van zieken en stervenden. ‘Ik bidden?’ riep zij uit. ‘Ik heb nog nooit een goed gebed gedaan, anders zou God mij niet in dit land gebracht hebben.’

Als een licht in dezen donkeren nacht schijnen de daden van toewijding en zelfopoffering, waarvan de rapporten spreken. Zij toonen aan, hoe de geest onder de Salzburgers was, en zijn een verdediging tegen het harde vonnis van luiheid en ondankbaarheid, door sommigen over hen geveld. Bij eene-

weduwe met drie kinderen waarvan er twee stom zijn en een ziek is, woont in:

'Maria Haimin 58 jaar, gesont en passt den siecken op en hefft hunnen veel dienst gedaan, en ook noog sonder loon. N.B. Deese moet wat voor hare moeyte kriegen.' Achter den naam van een andere lezen wij: 'ongetrout en sieck. Desen hefft haar verstorveuen Baas 20 weken opgepast en alle gelt daerbij toegeset en hefft hoelpe van doen.'

Telkens zien wij dergelijke bewijzen van toewijding. Hier in de Zeeuwsche moerassen werd het Zoutverbond bevestigd, werden de beloften nagekomen, waarvan de trotsche schoonheid der Alpennatuur eenmaal getuige was geweest. Met lippen bevend van de koorts, met leden half verlamd door het gif dat met iederen ademtocht naar binnen drong, verzorgden deze menschen elkander tot zij niet meer konden, daarna legden zij zich neder en stierven in het geloof dat zij hun leven gaven voor Gods heilige zaak. De woorden van het Exulantenlied klonken als een overwinningskreet door de nevelen van het land der vreemdelingschap:

> 'Hij zal mij eens in d'eeuwigheid
> Een beetre woning geven.'

Behoeven zij beklaagd te worden, die met dit geloof den dood in de oogen zagen?

Anderen echter, nog niet door de ziekte verzwakt, begrepen dat zij het land verlaten moesten, wilden zij niet allen sterven. Zij vroegen om schepen, om een ander vaderland op te zoeken, en ook hierin vonden zij groote welwillendheid en hulp bij de Heeren van den Vrije. Den 7^{den} September 1733 vertrok het eerste schip, den 26sten het tweede, den 29sten het derde. Op het eind van November vertrokken er weder twee schepen en slechts een tweehonderdtal Salzburgers bleven in Staats-Vlaanderen over; een onzer berichtgevers noemt het getal van 220.

Deze cijfers doen ons zien hoe de koorts heeft gewoed. Den 11^{den} Maart waren er 784 in het land gekomen op 18 schepen, volgepropt. Al onze berichtgevers gebruiken dit woord; er waren er dus 43 à 44 op ieder schip. Wanneer nu de schepen even vol weer weggingen, hadden voor het einde van dat jaar 220 ons land weer verlaten en moeten er dus in die weinige maanden 344 gestorven zijn. Het doopboek

van Ds. Fischer te Groede bevestigt deze opgaven. In het rampjaar 1733 werden er nog 35 kinderen gedoopt; in 1734 vijf, en in 1735 slechts één.

Wèl was het onkruid uitgeroeid uit het land!

Met het beschrijven van de geschiedenis der overige Salzburgers kunnen wij thans kort zijn. Van de kleine Luthersche gemeente die nog bestaat, werd Groede meer en meer het middelpunt. Maar van het vestigen van een gemeente in den eigenlijken zin was in de eerste maanden nog geen sprake. In October lezen wij in een rapport: ‘de Emigranten syn sieck, nootdruftig en meest allen tot een last’. In December staat er achter eene lijst: ‘encore tous malade’, in Januari van het volgende jaar: ‘allen sijn arm en verlegen.’ In Februari eerst kan Ds. Fischer naar Sluis gaan en eenige orde stellen op het bestuur der kerkelijke zaken.

Na dat eerste jaar zien wij een nieuw element in de Salzburgsche zaken komen, of liever het consistorie der Luthersche gemeente te Amsterdam treedt meer op den voorgrond. Wel moet iedere rekening nog door het Vrije ‘geapprobeert en het douple oder afschrift in Sluys bewahrt worden’, maar toch, uit Amsterdam komt het geld tot onderhoud der armen, en daar worden de zaken bestuurd. Talrijk zijn dan ook de brieven uit Groede aan ‘de edele en seer manhafte Heeren’ van het consistorie aldaar. De man die zich hunne zaken voornamelijk aantrok, en wiens portret men thans nog in de consistoriekamer te Groede zien kan, is de predikant Hermanus van Garel. Hij bestuurde alles, tot het bouwen van de Luthersche kerk te Groede toe, in alle kleine onderdeelen. Zelfs werd hem ‘een touwetje voor de maat der cossynen’ toegezonden en al het lood- en ijzerwerk moest uit Amsterdam komen.

Aan hem dankte de Salzburgsche gemeente het jaarlijksche geschenk van 1000 ponden stokvisch, die eerst van Amsterdam naar Middelburg ging en daar werd bewaard tot er schuiten van Breskens kwamen om ze te halen. Met groote blijdschap werden zij ontvangen, en telkens vinden wij in het Amsterdamsche archief brieven vol van dank over ‘de liefde der stockvisse’ zoowel als beschrijvingen van de vreugde, waarmede de uitdeeling werd begroet. Stokvisch wordt nog altijd in het land van Cadzand ‘Luthersch eten’ genoemd. Een enkele maal deed men het verzoek, om in plaats daarvan liever kleederen en

linnen te zenden, maar meestal waren de eetwaren meer welkom, want steeds kon men zeggen: de honger was groot in dat land.

‘Der wees- en armen hulp, de troost der Emigranten’, zoo wordt ds. Van Garel in zijn grafschrift genoemd, en hij bleef het tot op hoogen leeftijd.

Met hem kunnen wij de Emigranten verlaten. Als gemeente zijn zij er nooit bovenop gekomen, de tijden die volgden waren te ongunstig. Maar de rampen die hen later troffen, van oorlog, van inkwartiering, van overstrooming en van misgewas deelden zij met de overige bewoners van het land, en deze behoeven dus niet als hunne bijzondere geschiedenis beschreven te worden. Nog altijd zijn er kleinigheden die aan den vroegeren toestand herinneren: de kerkelijke aangelegenheden worden bestuurd in Amsterdam en de armen bedeeld uit een fonds, dat nog altijd tot dat doel bestaat en door giften, collecten en legaten (vooral door het beroemde legaat Quinkensteyn) zeer aanzienlijk werd. Ook de schoolgelden worden daaruit betaald, want tot op dezen dag zijn de Luthersche kinderen in Groede daar vrij van.

Maar behalve dat is alles veranderd. De Heeren van den Vrije vergaderen niet meer ‘ter camere hunner vergaderinge binnen Sluys’, - door de revolutie verdreven, gingen zij heen om nooit terug te keeren. De poelen, moerassen en geulen zoekt men te vergeefs, en daarmede verdwenen de Zeeuwsche koortsen uit het land van Cadzand. De ‘liefde der stockvisse’ is overbodig geworden, het golvend graan bedekt alom het land, dat ruim zijne bewoners voedt. Maar wat verdwijnen of vergaan moge, nog altijd leeft de geest van Hun Edel-Waarden in het oude Land van den Vrije. De vreemdeling wordt er met ongemeene hartelijkheid ontvangen, huizen en archieven staan voor hem open, hij kan er vinden waar zijn hart naar uitgaat. Als in de dagen van ouds leeft de oud-Zeeuwsche gastvrijheid, en is de spreuk van kracht, die mijn oog trof in het eerste huis, dat ik in Groede binnentrad en die de leenspreuk van het land mag heeten:

‘Herberget gerne.’

M.W. MACLAINE PONT.

De gilden en het regeeringstoezicht op handel en nijverheid in de Middeleeuwen[1].

J.C. Overvoorde en J.G.C. Joosting, De gilden van Utrecht tot 1528. 's Gravenhage, 1897.

II.

Wij hebben in het eerste artikel de maatregelen besproken, door de gilden genomen ter bevordering van den bloei der bedrijven, die aanleiding hadden gegeven tot hun ontstaan. Zij waren krachtens hunne autonomie volkomen bevoegd zoo te handelen; maar toch was door hun optreden niet alles afgedaan. Boven het gild en zijne ondermannen stonden de gemeene oudermannen, de vergadering van de oudermannen der verschillende gilden. En de hoogste instantie vormde de raad, waarvan trouwens de gemeene oudermannen deel uitmaakten. De raad had het oppergezag in de stad en was alleen onderworpen aan de gemeene gilden (d.i. alle gilden), in volksvergadering vereenigd.

Van de beslissing van een gild, ja van de beslissingen der gemeene oudermannen was dan ook beroep op den raad, die in hoogste ressort een gewezen vonnis vernietigde of een punt, waarover geschil was, 'claerde' (d.i. verduidelijkte en besliste). Daar de zaken zoo stonden, was de raad dus natuurlijk ook bevoegd om, zonder inbreuk te maken op de autonomie der gilden, verordeningen uit te vaardigen over onderwerpen, die het gemeene welzijn betroffen, al behoorde de regeling daarvan tevens tot het domein van een der gilden[2].

1) Vervolg van *De Gids*, 1897 Dl. II, blz. 490.
2) Van daar dan ook, dat de raad b.v. bij het maken van bepalingen over het kaarden der lakens, vaststelde, dat de verbeurde boeten zouden komen aan de stad, maar dat men bovendien eene boete zou betalen aan het Wolleweversgild. Men vocht destijds om de knikkers meer dan om het recht van het spel!

Die verordeningen betroffen echter nooit het geheele gild als bedrijfscorporatie, zelfs in den regel niet een bepaald bedrijf in zijn geheelen omvang, maar alleen die punten, waar de uitoefening van dit bedrijf voor het gemeene welzijn van groot belang werd. Vandaar dat de raad zich nooit (of althans nagenoeg nooit) bemoeide met de twee eerste categoriën, waarin wij onze gilden splitsten. Het kon het algemeene welzijn niet noemenswaardig schaden, indien enkele burgers zich moesten behelpen met kleederen, die slecht gemaakt waren, of met schoenen, die niet pasten. Ja zelfs de omstandigheid, dat een stoel onsolide was of een slot niet goed sloot, was niet gewichtig genoeg om den raad tot ingrijpen te bewegen. Maar indien de levensmiddelen der burgerij niet deugden of te duur waren, achtte de raad zich verplicht daartegen maatregelen te nemen; indien industriën, waarvan het welvaren van een belangrijk gedeelte der burgerij afhing, niet bloeiden, lag het op den weg van den raad om hierin te voorzien door het bedrijf zoo goed mogelijk te regelen; en indien de handel van Utrecht kwijnde, kon niemand het den raad euvel duiden, als hij maatregelen nam om dien zooveel mogelijk naar de stad te leiden. Uit deze drie hoofdgezichtspunten kunnen wij nagenoeg alle maatregelen, door den raad genomen, beschouwen. Ik zal ze achtereenvolgens bespreken en daarbij gelegenheid vinden om enkele andere, minder belangrijke zijden van 's raads optreden in het licht te stellen.

Vooraf evenwel moet ik iets zeggen van eene andere bemoeiing van den raad met het verkeer, die aanleiding gegeven heeft tot verreweg de meeste door hem uitgevaardigde verordeningen, - geen wonder, omdat daarbij betrokken waren de finantiëele belangen der stad, die den raad meer dan iets anders ter harte gingen. Ik bedoel de accijns of zooals men in de middeleeuwen zeide: de sijs. Veel kan ik daarover niet zeggen. De bewerkers van de door mij besprokene bronnenverzameling verklaren alles, wat de sijzen betreft, voorbedachtelijk weggelaten te hebben. M.i. zeer ten onrechte, want het is onmogelijk de verkeerspolitiek onzer oude stadsbesturen goed te begrijpen zonder rekening te houden met de sijs, die aanleiding gaf tot tal van verordeningen op het verkeer en op allen zonder uitzondering van invloed was:

tallooze maatregelen van den raad zijn toch slechts te verklaren uit zijne begeerte om het innen van de sijs te controleeren en ontduiking daarvan te voorkomen. Doch hoe dit zij, de publicatie, die ik bespreek, geeft van het wezen der sijzen slechts een hoogst onvolledig beeld. En daar mij de tijd ontbreekt om alle verordeningen over dit onderwerp bijeen te zoeken, moet ik mij dus tevreden stellen met de (trouwens zeer talrijke) verspreide gegevens, die het werk toevallig aanbiedt en die mij althans in staat stellen om de hoofdzaak te bespreken.

De sijs (of *assijs*; Fransch: '*assise*') was de oudste stedelijke belasting, die men oorspronkelijk steeds gebruikt vindt voor den aanleg en de versterking der muren eener jonge stad. Ook later bleef zij steeds de hoofdbron der stedelijke inkomsten. Zoover ik weet, heeft niemand ooit haren aard trachten te bepalen. Naar het mij voorkomt, was de sijs eene belasting van den detailverkoop: verwonderen zou het mij niet, indien het eenmaal bleek, dat haar oorsprong gezocht moest worden in eene retributie, door hoorige handwerkslieden betaald voor het recht om deel te nemen aan den kleinhandel, vroeger het monopolie der koopmansgilden. Dat de sijs werkelijk met den detailverkoop samenhangt (en daarom natuurlijk van groot belang is bij de beschouwing van het gildenwezen, dat zich, naar wij zagen, juist met den detailverkoop bezighield) blijkt uit de wijze, waarop zij geïnd werd. Zij werd geheven van wijn en bier bij den tapper, wanneer de kraan in het vat gestoken werd, - van het brood bij den molenaar, wanneer het koren gemalen en dus voor den detailverkoop gereed gemaakt werd, - van het vleesch in het vleeschhuis, waar het vleesch tot den detailverkoop werd uitgestald, - van de visch bij den afslag, wanneer de visch in handen van de vischkoopers overging, - van het uitgevoerde bier eindelijk, wanneer het de stad verliet en dus de detailverkoop niet verder te controleeren viel. Met in- en uitvoer had de sijs op zich zelf niets te maken: van het ingevoerde uitheemsche bier werd even goed sijs betaald als van het Utrechtsche; het van buiten ingevoerde brood was niet van betaling vrijgesteld, maar de importeur mocht wat hij niet binnen de stad verkocht sijsvrij weder uitvoeren; de ingevoerde haring was vrij, als zij 'samenscoeps' (d.i. en gros) verkocht werd, zij

betaalde sijs zoodra men ze bij het stuk verhandelde. In tegenspraak met deze beschouwing is alleen het feit, dat de zelfbrouwer van het door hem gebrouwen bier sijs moest betalen; de woorden der verordening (van 1424) geven echter genoegzaam te kennen, dat de bepaling eene concessie is aan de brouwers, die gepoogd hadden de hun natuurlijk zeer onwelkome concurrentie der zelfbrouwers te beletten en die thans een voorwendsel misten om over ongelijkheid van belastingdruk te klagen.

Het spreekt van zelf, dat de inning dezer belasting en de controle daarop eene uiterst ingewikkelde organisatie noodig maakten. De bijzonderheden dezer organisatie zijn merkwaardig, omdat zij geheel in strijd zijn met onze meer vrije begrippen, maar ze zijn weinig vermakelijk en het spijt mij daarom slechts half, dat ik niet in staat ben u daarvan een volledig overzicht te geven. Ik wil volstaan met eene korte beschrijving te geven der maatregelen, die het innen van de biersijs noodig maakte. De brouwer, die ander bier wilde brouwen dan hij gewoon was, moest dit den sijsmeester (den pachter van de sijs) een half jaar vooraf meedeelen en het hem later nog eens herinneren, op straf van voor goed het recht om te brouwen te verliezen. Voordat hij brouwde moest de brouwer opgeven, aan wie hij al het bier van het vorige brouwsel verkocht had, opdat de sijsmeester weten zou, waar hij de sijs moest innen, alweder op verbeurte van het recht van brouwen. Bij het brouwen of bij het ‘vaten’ van het bier moest de sijsmeester tegenwoordig zijn, alweder op dezelfde straf. Ook brouwers en tappers, die bier verborgen, werden zoo gestraft; hunne medeplichtigen werden levenslang verbannen. Tegen den opslag van uitheemsch bier buiten weten van den sijsmeester werden hooge boeten bedreigd. Vermoedde de sijsmeester eenig onraad, dan mocht hij het geheele gezin van den brouwer, zijne vrouw, zijne kinderen, zijne dienstboden, zijne knechts, zijne bierdragers enz. enz. in den eed nemen, zoo dikwijls hij wilde; de buren waren verplicht getuigenis af te leggen, alles op straf van meer of minder langdurige ballingschap. Men ziet het, de middeleeuwsche nijveren konden geen oogenblik in den waan verkeeren, dat zij leefden onder een regime van laissez faire: elke stap, dien zij in hun bedrijf deden, werd reeds om fiscale redenen nauwkeurig bewaakt.

Maar daarmede was het geenszins uit, zooals het vervolg ons leeren zal. Ik wil u een en ander verhalen over het toezicht, door den raad uitgeoefend op de qualiteit der levensmiddelen. Het bereiden van levensmiddelen uit slechte grondstoffen scheen te zijn ‘tegen der stadt polycien’, en daarom reserveerde de raad zich wel uitdrukkelijk de bevoegdheid, om ‘vynres te setten ende te doen regieren tot nutscap des gemenen oirbairs’; immers *vinders* heetten de ambtenaars, belast met de uitvoering der verordeningen op de qualiteit van waren.

Allereerst zien wij den raad optreden bij het toezicht op de qualiteit van het vleesch. Alle slachtbeesten moesten gekeurd worden aan een boom op de Neude door twee bezieners, door den raad aangesteld en bezoldigd[1)]. Een tijd lang trokken de gemeene oudermannen de aanstelling van deze ambtenaars aan zich, maar eerlang hernam de raad zijn recht. Ten einde het toezicht op den vleeschverkoop te vergemakkelijken (niet het minst ook in het belang van de vleeschsijs) was het verboden vleesch te verkoopen buiten het vleeschhuis, waar de geslachte beesten 's morgens tusschen 6 en 9 ure aangebracht en door den sijsmeester in ontvangst genomen werden. Elk vleeschhouwer (of althans de oudsten, want voor de jongsten was wel eens geen plaats) had daar eene vleeschbank van de stad in huur; de banken werden verloot; stierf iemand (tusschentijds), dan vererfde zijne bank op den oudsten gildebroeder, die geene bank had. Het vleesch mocht aanvankelijk slechts drie dagen te koop aangeboden worden, later vier tot zes dagen, volgens den tijd van het jaar; verkoop van opgeblazen vleesch was verboden. Buiten het vleeschhuis mocht verkocht worden zoutevleesch en rookvleesch (dat dus gewoonlijk reeds in het vleeschhuis geweest was) en bovendien vleesch van zieke varkens (‘gardachtige vercken’), dat het privilegie had verkocht te worden op de gehuurde stadsbanken op de Ganzenmarkt.

Ook bij den vischverkoop waren vinders aangesteld: de oudermannen stelden twee vischkoopers aan, om ‘vynders te wesen, oft die visch goet off quaet is’; later ontmoeten wij vier ‘vynders ende keurres’, ‘die alle visch, welke alhier

1) Ook voor de varkens stelde de raad een beziener aan.

ter meret koemt, scouwen, loven off laken sellen' en die eenof tweemaal per marktdag alle visch op de markt gingen bezien en den slechten visch lieten 'offleggen'.

Bakkers en brouwers gelijkelijk trof het verbod, om 'quaet ende vonsch' koren voor de bereiding van brood en bier te gebruiken op straffe van vernietiging van het koren, althans als zij dit niet van de stad zelf gekocht hadden. Want was dit laatste het geval, dan moesten zij het koren wel teruggeven, maar het werd *niet* vernietigd, doch uitgevoerd tot op eene mijl afstand van de raad; de raad verbood ten strengste het weder in te voeren en leverde aldus een merkwaardig staaltje van volkomen gemis aan gemeenschapszin, trouwens volstrekt niet verbazend in de om het bezit dier deugd juist zoo vaak geroemde middeleeuwen! Even weinig bezorgd als de raad zich toonde voor de gezondheid der Stichtsche dorpsbewoners, zoo meewarig was hij waar het die der Utrechtsche burgers gold. Immers zelfs onberispelijk gerstenbrood en boekweitenbrood achtte hij op den duur voor de magen der Utrechtenaars te zwaar: slechts van Pinksteren tot acht dagen na St. Jacob (d.i. ongeveer gedurende de maand Juni) mocht zulk brood gebakken en op straat verkocht worden.

'Vule wijn' werd onverbiddelijk uitgestort; onbelegen ('ontidighe') wijn mocht niet verkocht worden zonder verlof van den raad. Wel bezat men recepten, om den wijn door toevoeging van zekere kruiden 'bereyt' te doen schijnen, maar het was verboden, die zonder verlof aan te wenden. Eene raadscommissie van vier leden bezocht jaarlijks alle wijnkelders, om op de nakoming van dit verbod toe te zien. Maar daarmede was het toezicht op den wijnverkoop nog geenszins ten einde: de vrijheid der tappers was zéér sterk aan banden gelegd. Elk tapper mocht slechts één knecht hebben, die zich in den kelder met het tappen bezighield, en daarenboven één wijnroeper, die luidkeels op de straat voor de tapperij van de eene brug naar de andere, waartusschen de tapperij lag, moest verkondigen, wanneer een wijnvat was opengestoken. Een tweede vat mocht slechts aangebroken worden, als het eerste ledig was; bovendien moest dan de hoepel van een wijnvat buiten de tapperij uitgehangen worden, en het tweede vat mocht niet slechter

zijn dan het eerste[1]. De wijnroeper, die verkondigde dat de wijn ‘verwe hout’, terwijl dit niet het geval was, beliep eene boete.

Zoo zorgde de raad met teedere zorg voor de gezondheid der burgerij. De aangevoerde staaltjes zijn waarlijk welsprekend genoeg. Maar het aandoenlijkste voorbeeld heb ik toch voor het laatst bewaard. Onze middeleeuwsche voorvaderen, bekend om hunne neiging tot sterk gekruide spijzen, waren verzot op een mengsel, dat alle mogelijke kruiderijen te gelijk bevatte en dat diende ‘om in spise te doen’; men noemde het ‘polver’ (in het Latijn: *pulvis*; verg. het Fransche: *poivre*). Reeds in rekeningen van het begin der 14de eeuw wordt dit mengsel vermeld. Geen wonder, dat dit zonder twijfel kostbare artikel, dat zoo in trek was, ijverig werd nagemaakt. In 1432 liep het met de vervalsching van de ‘polver’ te erg: ‘voel lichter gesellen’, liet de raad met verontwaardiging aflezen, ‘comen ende brenggen, maken ende vercopen voel polvers, die van vulre stoffen gemaect is, daer die lude mede bedrogen ende verschalket warden.’ Ook het Marsliedengild, waaronder de kruideniers-apothekers behoorden, klaagde en de raad achtte de zaak dan ook ernstig genoeg, om in allen ernst een recept voor het maken van polver vast te stellen en dit van de pui van het stadhuis te doen afkondigen. Uit dit ons bewaarde recept blijkt, dat (behalve tal van onbekende artikelen) voor de vervaardiging van deze kruiderij gebruikt moest worden peper, gember, kaneel, muskaatnoten, kruidnagelen en saffraan. Dit mengsel werd dus aan de Utrechtsche burgerij officiëel aanbevolen, en het was volstrekt niet geraden van het recept af te wijken; immers als de raad ‘ter waerheit vonde, dat yet anders daerynne gedaen waer’, dan verbeurde men eene boete, die blootshoofds voor den raad betaald moest worden. En den vreemdeling, die zich aan hetzelfde feit schuldig maakte, ging het zelfs nog erger: hij zag zijne waar aanstonds in het openbaar verbranden en werd op de kaak gezet, al leverde hij den raad ‘te beteringe’ vijf duizend steenen voor den stadsmuur. Men ziet het, het was zaak, de recepten voor

1) Het doel dezer bepalingen durf ik niet met zekerheid aan te geven; doch ik vermoed, dat ze weder strekken moesten om den sijsmeester in de gelegenheid te stellen de sijs te innen.

de keuken, die de Utrechtsche raad zich verwaardigde te geven, au sérieux te nemen!

Tot nog toe leverde onze kennismaking met de politiezorg van den raad ons weinig, dat reden gaf tot groote verwondering. De zorg van den raad mocht zich nu en dan volgens onze denkbeelden wat vreemd uiten, principiëel was het verschil met onze toestanden niet groot. Doch thans stuiten wij op een onderwerp, dat ons, kinderen der scheidende negentiende eeuw, bijzonder vreemd toeschijnt: *de rijding*.

Evenals door de reeds aangehaalde verordeningen bedoelde de raad door de rijding te waken tegen het verkoopen van slechte of vervalschte levensmiddelen. Maar toch was dit niet zijn hoofddoel: niet minder ernstig wenschte hij zoodoende te zorgen, dat geene *te dure* artikelen zouden geleverd worden.

Om dit doel te bereiken, ging de raad op zeer eigenaardige wijze te werk. Men kende in de middeleeuwen drie soorten van brood: weitebrood, roggebrood en gerstebrood. Doch men bakte aanvankelijk van elke soort slechts broodjes van ééne grootte: broodjes die een penning kostten; het was verboden grootere te bakken. Reeds het oudste Utrechtsche keurboek (van 1341) bevatte nu eene nauwkeurig uitgewerkte schaal van het gewicht van elk der drie broodsoorten bij verschillende prijzen van het graan, waarbij dit penningbrood als type aangenomen werd. Het stedelijk wetboek schreef aldus: ‘Ghelt die weyte vier scellinghe, dat pennincbroed sel weghen 14½ vierdone’, en zoo vervolgens: naarmate de graanprijzen rezen, daalde natuurlijk het gewicht van het broodje, dat de bakker voor een penning leveren kon. - Tot het jaar 1374 bleef deze schaal geheel onveranderd. En ook toen nog bestond de aangebrachte verandering slechts in eene *bijvoeging*, namelijk in de verlenging der schaal, die aanvankelijk slechts geloopen had over graanprijzen van 4 tot 10 schellingen, tot graanprijzen van 20 tot 100 schellingen, - een welsprekend getuigenis van de schrikwekkende rijzing der prijzen van dit artikel in iets meer dan 30 jaren! Twee andere bijvoegingen kwamen in 1374 het eerst voor: het was voortaan geoorloofd ook eene vierde broodsoort, het grof weitebrood, te bakken, terwijl het verbod om grootere broodjes dan het penningbrood te verkoopen werd opgeheven door de invoering

van twee nieuwe brooden, het ‘Brabants pennincbroet’ en het ‘half-groet-waert-broet’, dus broodjes ter waarde van een Brabantschen penning en een halven groot[1].

De wijze, waarop de door het keurboek vastgestelde schaal voor de rijding gebruikt werd, blijkt uit onze stukken duidelijk. De raad benoemde uit zijne leden weegmeesters, die gedurende 14 dagen hun ambt moesten waarnemen. Alle Zaterdagen nu werd door de weegmeesters, nadat hun door de marktmeesters de prijs van het graan was opgegeven, volgens de schaal van het stedelijk wetboek bepaald, hoeveel een penningbrood gedurende de volgende week wegen zou. Deze opgaaf werd door de stadsknapen bezorgd aan de oudermannen van het Bakkersgild, die ze bij de bakkers rondzonden, en bovendien aan de noordzijde van het Buurkerkkoor opgehangen. Tweemaal 's weeks moesten de weegmeesters op verbeurte van boete bij de bakkers rondgaan om het brood te wegen; bleek het lichter te zijn dan de verordening bepaalde, dan werd de bakker streng gestraft[2].

Het spreekt van zelf, dat ook het loon der bakkers door middel van de rijding indirect door den raad bepaald werd. De graanprijzen mochten wisselen en daarmede het gewicht van het brood, het loon van den bakker was onveranderlijk bepaald door de eenmaal vastgestelde schaal. Uit het voorafgaande blijkt, dat althans tusschen 1341 en 1374 dit loon zoodoende kunstmatig op hetzelfde peil gehouden werd. En uit den maatregel volgde, dat billijkheidshalve ook het loon der molenaars door den raad moest bepaald worden, wilde men de bakkers niet te veel bezwaren. Inderdaad vinden wij dan ook een door den raad vastgesteld tarief van het maalloon, zoowel voor windmolens als rosmolens; toen in 1511 de gezamenlijke molenaars dit overtreden hadden, legde een raadsvonnis hun allen eene zware boete op en bedreigde

1) Te Wijk bij Duurstede vinden we op het laatst der 15e eeuw als types genoemd het ons nog bekende vierduitsbroodje en voor het roggebrood het ‘drie wit-werts-broet’.

2) Ook eene rijding van de koek werd in 1522 vastgesteld, die echter alleen betrekking schijnt gehad te hebben op het gewicht, dat door de weegmeesters (van de oudermannen) gecontroleerd werd; het verdere schijnt de concurrentie en het eigen eergevoel van den koekbakker, die zijn merk op elke koek stellen moest, te hebben moeten bewerken.

tegen de herhaling der overtreding een jaar ballingschap. Zoo kwam men van het een tot het ander. Trouwens men oordeelde destijds dergelijke loonsbepalingen zeer gewenscht: het geval van de bakkers en molenaars staat geenszins op zich zelf. In 1490 hooren wij den raad bepalen, dat de daghuur van timmerlieden, metselaars, leidekkers en andere arbeiders in de bouwvakken evenveel zal bedragen als voor twintig jaren. Bij de draperie ging het niet anders: het loon der wevers, vollers, verwers en andere werklieden werd bepaald door de waardijns van het laken. En reeds in 1382 achtte de raad het noodig een tarief vast te stellen, waaraan de uitdragers zich bij het verkoopen van kleeren moesten houden.

Evenmin was de rijding zelf een op zich zelf staand verschijnsel bij de bakkerij. Geheel denzelfden maatregel pastte de raad ook toe op eene andere bewerking van het koren: het brouwen. Hetzelfde doel werd echter bij het bier op eene andere, meer ingewikkelde wijze bereikt. Daar ik hierna nog op de brouwerij moet terugkomen, schijnt het mij wenschelijk, dan tegelijk de rijding van het bier te behandelen.

Ook bij den wijn is er sprake van eene rijding. Daarmede wordt dan evenwel natuurlijk niet geheel hetzelfde bedoeld. Immers van het bereiden van den wijn was te Utrecht geen sprake; alleen het bepalen van een vasten prijs voor den detailverkoop van wijn kon dus hier beoogd worden. Reeds in het bovenvermelde oudste keurboek der stad vinden wij zulk eene bepaling. ‘Enich borgher, de wijn tappet binnen der stat of binnen der stat vryheyde duerre dan der stat wilcoer, de verboerde dre pont.’ De schuldige zou bovendien de sijs betalen, terwijl de stad zelf den wijn verder zou doen tappen tegen den vroeger bepaalden prijs (‘alse de wilcoer is van der stat’). In 1390 vinden we op nieuw zulk eene prijsbepaling voor het wijntappen, waarvan men alleen met verlof van den raad mocht afwijken; deze ‘zetting’ werd door de vier oversten van de stad (de twee burgemeesters en de twee overste oudermannen) gedaan, nadat zij zich door de makelaars van de wijnen of door de wijntappers onder eede hadden laten inlichten omtrent den prijs, dien een vat wijn gold. Ook ditmaal werd ongehoorzaamheid met geldboete gestraft, terwijl de tapper, die zijn vat opstak voordat de wijn ‘geset’ was, eveneens met eene hooge boete bedreigd werd.

Bij den vleesch- en vischhandel schijnt de raad geene kans gezien te hebben om eene prijsbepaling in te voeren. Alleen vinden wij in het begin der 16e eeuw door hem bepaald, tot welken prijs men een schotel spiering en eene maat mosselen zal verkoopen, en ook de prijs der vogels op de Ganzenmarkt was vastgesteld.

De zorg, dat eene zekere hoeveelheid van een artikel voor een bepaalden prijs te krijgen was, staat bij de rijding steeds op den voorgrond; de qualiteit van het verkochte en daarmede de zorg voor de openbare gezondheid komen daarnaast in aanmerking, maar vallen toch veel minder in het oog. Veel duidelijker blijkt dit motief, wanneer de raad overgaat tot het maken van bepalingen over een geheel ander onderwerp: de zorg voor het gehalte der geneeskundigen, die te Utrecht de praktijk uitoefenden. Het was in 1434, dat de raad het eerst, voor zoover wij weten, maatregelen nam om ‘te verhueden, dat onkunstige ende onbesochte in den kunsten, die den leven ende gesonden der menschen rueren ende aengaen, grote verderffenisse in den volke maken’. Om dit doel te bereiken werd bepaald, dat voortaan ‘engeen meyster barbier hem latens, tande uut te trecken noch ciirurgie onderwynden en sall’, tenzij hij geëxamineerd was. De zorg voor het afnemen van dit examen werd door den raad wijsclijk overgelaten aan de oudermannen van het gild en wij hebben reeds gezien, hoe dezen zich daarvan kweten. De niet geëxamineerde barbier moest zich tevreden stellen met het uithangen van het bekken, dat in de middeleeuwen evenals nog thans het uithangteeken was van den haarsnijder en baardscheerder.

Dit was de eenige maatregel van algemeenen aard, door den raad met betrekking tot de uitoefening der geneeskunde genomen. Maar telkens, wanneer het een of ander ergerlijke feit hem ter oore kwam, greep hij in, zooals het speciale geval scheen te vereischen. Zoo geviel het in 1523, dat er ‘gebreck viel mit vergeven vant rottecruyt, te weten arsenicum oft mercurium’. De raad was bevreesd, ‘datter noch meer gebreck vallen mocht’, en bepaalde daarom, dat alleen beëedigde personen dit gevaarlijk artikel zouden mogen verkoopen, en nog wel slechts in tegenwoordigheid van twee buren van den verkooper en twee van den kooper, die gezamenlijk eene

akte van de transactie zouden opmaken. Op overtreding dier bepaling stond niets minder dan de doodstraf.

Vrij wat minder ernstig was een voorval, dat twee jaren vroeger had plaats gehad. Zekere Heylwych, meyster Lievens wedue, had aan Neelken, de huisvrouw van Egbert Jacobsoen, ‘medicijn’ ingegeven; maar het drankje hielp niet. Toen had zij iets anders beproefd en de patient om den hals gehangen een notendop, waarin zich een levende spin en een pissebed bevonden. Deze praktijk kon de goedkeuring van den raad niet wegdragen: het scheen ‘een maniere van wychelyen’. Zoodra het geval ruchtbaar geworden was, liet hij dan ook de schuldige Heylwych voor zich brengen en verbood haar voortaan een ‘urynael’ (de flesch, die destijds onafscheidelijk was van den arts) als uithangteeken te gebruiken. Verder moest zij vergiffenis vragen en eene boete van 25 Rijnsche guldens betalen, terwijl Egbert Jacobsoen een goudgulden zou ontvangen ter vergoeding van het betaalde loon en ‘die onlede hy ende zijn wijff gehadt hadden’; bij weigering zou de wichelares te pronk gesteld worden. Men ziet het: wij verkeeren en plein moyen-age! Maar dit is slechts eene kleinigheid. Nog 25 jaren later, in 1545, bepaalde het door Karel V ingestelde stadsbestuur, dat voortaan niemand ‘eenige pannen uutsetten en sall, alst conjunctio off oppositie der manen (nam. nieuwe of volle maan) is off als die maen in den arm is’ (d.i. als de maan sikkelvormig is). Ook scheen het bedenkelijk, om de destijds zeer gewone operatie van het bloedlaten toe te passen op ‘enich van den leden, daer die maen in is’[1]; de raad oordeelde het wenschelijk daarmede te wachten totdat de maan daar weder uit zou zijn of, als dit niet mogelijk was, een ander lichaamsdeel voor de operatie te bestemmen. Scheen het bepaald noodig zich niet aan de ongunstige conjunctuur te storen, dan moest men althans ‘een medecijn’ ontbieden en zich van diens uitdrukkelijke machtiging voor de bedenkelijke onderneming voorzien.

1) Ter verduidelijking dezer uitdrukking geven de uitgevers een zeer passend citaat uit een almanak van 1539: ‘Leo is een werm ende drooch quaet tecken, aensiet therte, dye rechte side ende den rugghe. Ende als dye mane in dit teeken is, sal men sherts ende macchs aderen nyet laten; men sal gheen cleederen maken ende niet te weerschap gaen ende gheen medecynen nemen’.

Zoo was de wetenschap regeeringszaak geworden in een tijd, dat men dit wel allerminst zou verwacht hebben. Maar het geval stond geheel op zich zelf; het heeft alleen een tegenhanger in de zorg van den raad voor de kunst, althans voor één tak van het kunsthandwerk, de goudsmederij. Vermoedelijk heeft de raad overwogen, dat de schade, die de burgerij lijden zou bij knoeierijen in dit artikel, zoo groot kon zijn, dat het geen zaak was daarbij lijdelijk toe te zien, te meer daar het Smedengild de zaak geheel niet ter harte nam en in zijn geheele gildeboek geene enkele bepaling over de goudsmederij had opgenomen.

Reeds vroeg greep dan ook de raad in: het oudste wetboek der stad (van 1341) stelt het gehalte van het zilver vast, en wel reeds toen ‘na der ouder assaye’. Voor het goud vinden wij eerst in eene ordonnantie van 1433 eene dergelijke bepaling gemaakt: niemand mocht goud bewerken van mindergehalte dan ‘toetsgout’ (van 18 karaat), wel van beter. Als waarborg voor de nakoming dezer bepalingen werd het merken van alle goudsmidswerk ingevoerd. Het was in 1382, dat de raad aan alle goudsmeden beval om elk stuk werk, dat daartoe groot genoeg was, te teekenen met hun merk, ‘om te weten, oft niet goet genoech en waere, aen wien men dat verhalen zoude’, zooals eene latere ordonnantie zegt; daarna moest het werk aan den waardijn der stad gebracht worden, om het ook met het stedelijke merk te doen teekenen[1)]. Die waardijn zou door de stad aangesteld en beëedigd worden; naast hem zouden twee beëedigde goudsmeden als gezworenen dienst doen. De waardijn zou het stedelijk merk bewaren en bovendien een afdruk bezitten van alle goudsmidsmerken, afgedrukt in een blad tin. Waardijn en gezworenen werden voor het merken betaald volgens tarief: voor elk stuk gedreven zilver een penning, voor elk stuk gegoten zilver ook een penning, doch alleen in geval het stuk zwaarder was dan 4 lood.

Tal van bepalingen dienden naast dezen algemeenen maatregel, om de koopers voor bedrog te vrijwaren. Het smelten van zilver mocht alleen met opene deuren plaats hebben. Het was verboden valsche steenen in goud te zetten,

1) Eene latere ordonnantie van 1433 bepaalde, dat ook het stadsteeken door den goudsmid zou worden aangebracht.

edelsteenen in koper, - verboden goudsmidswerk op te vullen met lood of ijzer, koper te verzilveren of te vergulden (dan alleen ‘kerckwerck of herenghesmyde’). Verkoop van zilver van slecht gehalte was niet geoorloofd: de gezworenen mochten telkens als het hun beliefde rondgaan bij alle goudsmeden en bij alle marslieden en uitdraagsters, die zilver te koop hielden, om te onderzoeken, of het te koop gestelde zilver van de vereischte qualiteit was.

De bijzondere zorg van den raad voor het goudsmidswerk kan, zooals ik zeide, veroorzaakt zijn door de bijzondere waarde van het geleverde product. Toch kan er nog een ander motief bij gekomen zijn. In 1507 boden de Utrechtsche goudsmeden den raad ter goedkeuring aan eene ordonnantie, die dadelijk als toevoegsel op de groote raads-ordonnantie van 1490 werd vastgesteld. Het stuk bedoelde de controle op de qualiteit van het zilver over te brengen op twee door de goudsmeden zelven te kiezen keurmeesters, die elke 14 dagen zouden rondgaan om het zilver te keuren, en die op eene zware boete, door de goudsmeden zelven bepaald, voor alle onregelmatigheden in hun dienstjaar zouden waken. Zij zouden tevens het stadsmerk bewaren en dat met een jaarletter in het zilverwerk slaan[1]. De goudsmeden namen dus zelven het toezicht op de geleverde artikelen in de hand; trouwens ook de overige gilden deden dit, en de raad zag er dan ook geen bezwaar in het toe te laten. Zeker eene belangrijke verandering! Toch is het niet dit, dat mij in het stuk vooral belang inboezemt; opmerkelijker nog schijnt mij de aanhef, die verklaart, dat in andere steden, bepaaldelijk te Keulen, Brugge, Gent en Antwerpen, op de keur van goud en zilver dergelijke ordonnantiën gemaakt zijn, die aldaar ‘zeer nerstelijck’ worden onderhouden. Vergis ik mij niet, dan hebben wij hier eene opgave van plaatsen, waar de goudsmederij bijzonder bloeide; en is dit het geval, dan mogen wij ook Utrecht gewis onder het getal dier steden rekenen. De zaak is op zich zelf verre van onwaarschijnlijk: Utrecht, vol met rijke kerken en geestelijke gestichten, bood aan dit bedrijf eene uitnemende gelegenheid tot afzet zijner producten. En zoo ons al van

1) Dit is de eerste vermelding der jaarletters. - Vermelding verdient nog, dat de raad in 1490 overging tot de invoering van het ‘Troys gewicht’; vroeger was de Keulsche mark in gebruik.

de daar eenmaal verzamelde schatten nagenoeg niets bewaard gebleven is, de verguld zilveren reliekschrijn voor den schedel van Utrechts heiligen bisschop Frederik, die tot voor enkele jaren bewaard werd bij de Oud Roomsch-Catholijke gemeente te Leiden en thans in handen is van een Franschen handelaar, geeft althans van de kunstvaardigheid van den Utrechtschen goudsmid Elyas Scerpswert, die het stuk in 1362 voor het kapittel van Oudmunster vervaardigde[1)], een zeer hoogen dunk. Merken wij nog op, hoe de raad in 1471 verklaart, dat de stad Utrecht 'onteert ende veraftert' wordt door het verminderen van de qualiteit van het daar bewerkte en te koop gebodene goud- en zilverwerk, dan schijnt het niet gewaagd te beweren, dat de zorg voor het handhaven van Utrechts gevestigden naam op dit gebied wellicht voor den raad de hoofdreden is geweest, om zich aan dit bedrijf zooveel gelegen te laten liggen.

Zoo zijn wij dus reeds gekomen aan de tweede reden, die den raad bewoog om krachtig in te grijpen in het bedrijf van Utrechts burgerij. Ik bedoel de zorg voor de qualiteit der weinige exportartikelen, die de stad Utrecht aan andere markten leverde. Dat er zulke artikelen waren, blijkt uit onze stukken overtuigend. Riemsnijders, die met hunne koopwaar 'ter mercte of op kermissen voeren', moesten dit werk aan eene buitengewone keuring door de oudermannen van het gild onderwerpen. En de riemsnijders stonden niet alleen. In Mei 1403 stond een geheel gezelschap gereed om van Utrecht uit de Antwerpsche markt te bezoeken. De raad, bezorgd dat den reizigers onderweg iets zou kunnen overkomen, stelde zelf vier hoofdlieden aan, die het bevel zouden voeren over de karavaan, en beval dat allen goed gewapend en te zamen de reis zouden ondernemen. En dertig jaren later was weder een dergelijk gezelschap op het punt om te vertrekken, terwijl het blijkt, dat de Antwerpsche markt ook later druk door de Utrechtenaars bezocht werd.

Het feit, dat de Utrechtenaars ter markt gingen, staat dus vast, maar wat zij er brachten, producten van eigene nijver-

1) Een naamgenoot, de goudsmid Willam Scherpsweert, leverde in 1385 aan hetzelfde kapittel zilveren beelden van den gekruisten Christus en veertien heiligen, die 152 mark wogen.

heid of van elders gehaalde artikelen, blijkt niet[1]. Behalve de goudsmederij, waarvan ik reeds sprak, kan ik u dan ook slechts twee bedrijven noemen, die uitvoer-artikelen leverden. Trouwens het zijn de eenige, die (met den handel) den bloei eener middeleeuwsche stad konden verzekeren: de brouwerij en de lakenbereiding. En nog waren beiden te Utrecht eigenlijk niet inheemsch. De geschiedenis van beide bedrijven te Utrecht van hun ontstaan af blijkt duidelijk uit onze bronnen.

Toen de verschillende ambachten te Utrecht in gilden verdeeld waren en deze organisatie in 1304 voor goed vastgelegd werd, was er voor een brouwersgild blijkbaar nog geene plaats. Zonder twijfel zal de massa der Utrechtsche burgerij destijds in hare dagelijksche behoefte aan veel bier voorzien hebben door dit zelf te vervaardigen; het 'self brouwen' was nog na het midden der 15e eeuw niet ongewoon en de geestelijke gestichten (ook die binnen de stad) bleven nog tot het einde der middeleeuwen aan die gewoonte vasthouden. Zoo is het verklaarbaar, dat de stad Utrecht tot in de 15e eeuw geen brouwersgild kende. Toch, naarmate de gewoonte van het zelf brouwen afnam, vestigden zich te Utrecht personen, die zich bezighielden met het brouwen van een dun biertje, welks samenstelling (10 mud haver en 2 mud gerst op 20 'smale' vaten) toont, dat het niet veel zaaks kan geweest zijn[2]. Het was gerstebier, zeker bereid met de gewone giststof dier dagen, de gruit[3], die in 's bisschops gruithuis te koop was; men noemde dit bier met den gewonen naam van het lichte bier: 'kuyt'. Het debiet daarvan moet niet onaanzienlijk geweest zijn, daar eene speciale sijs, de 'inbrouwensijs', daarvoor ingesteld werd. Maar uitgevoerd werd het niet, zelfs niet in de 15e eeuw[4].

1) Trouwens niet alleen om te verkoopen ging men uit Utrecht ter Antwerpsche markt: de nonnen van het naburige Vrouwenklooster van Oostbroek lieten er in 1517 eene altaartafel koopen voor het hoogaltaar.
2) Het kostte trouwens blijkens eene verordening van 1462 slechts de helft van het nieuwe dubbele bier.
3) De gruit, een mengsel van mirtenbessen en enkele andere stoffen, diende van ouds zoowel om het gisten van het bier te bevorderen als om daaraan den bitteren smaak te geven. Het debiet was een monopolie van den heer eener plaats, die de gruit bereidde en in zijn gruithuis verkocht.
4) Dit blijkt uit de omstandigheid, dat alleen voor dit bier geene uitvoerpremie bestond.

Op den duur kon echter de Utrechtsche burgerij geen genoegen nemen met dit dood onschuldige vocht en met het zeker niet smakelijker product der zelf brouwers. Reeds de oudste aanteekening, die ons over het brouwen te Utrecht bewaard is (van 1390), noemt dan ook daarnaast eene krachtiger biersoort, met hop bereid: het inbrouwen-hoppenbier. De samenstelling van dit bier uit 4 mud en 1 schepel tarwe en 12 mud en 3 schepel haver op 20 (ditmaal 'grove') vaten, toont reeds de betere samenstelling. Maar desniettegenstaande viel het niet voldoende in den smaak: daarnaast worden verschillende soorten ingevoerd hoppenbier vermeld (Amersfoortsch en vooral Hamburger bier), die duurder en dus zeker beter waren dan het Utrechtsche hoppenbier. De hoppensijs, die toen werd ingesteld, zal dan ook wel voor verreweg het grootste gedeelte van het ingevoerde bier betaald zijn.

De raad, die wist hoeveel voordeel andere steden uit de brouwerij en den uitvoer van bier trokken, zag dit met leede oogen aan: in 1393 hooren wij hem klagen, dat 'zi gheerne zaghen, dat de neringhe van den brouwen binnen der stat van Utrecht ware', en hij trachtte mede te werken tot bereiking van dit doel door de sijs op het ingevoerde bier te verhoogen. Naar het schijnt, heeft dit wel iets geholpen; althans omstreeks 1404 oordeelde de raad de brouwerij van Utrechtsch hoppenbier belangrijk genoeg om cene rijding daarvoor vast te stellen[1]. En toen in 1433 het Vleeschhouwersgild werd opgeheven, nam de raad de gelegenheid waar, om de tot nu toe over verschillende gilden verspreide brouwers tot een nieuw gild, het Brouwersgild, te vereenigen. Evenwel er waren nog niet genoeg brouwers, zoodat de raad het gild moest aanvullen met tal van aanzienlijke personen, die tot nog toe in lage gilden 'gedrucket' waren en blijde van de gelegenheid gebruik maakten, om door aansluiting aan het nieuwe gild politieke rechten te verkrijgen. Zoo nam langzamerhand de nering

1) In zijn ijver om alles te regelen en de burgerij te beschermen, ging de raad in 1390 en 1401 er zelfs toe over om den prijs te bepalen van het Amersfoortsche bier, op welks bereiding hij toch niet den geringsten invloed kon oefenen. Trouwens ook de prijs van het te Utrecht van buiten ingevoerde brood werd (1492) bepaald: de rijding werd op marktdag door de marktmeesters voor de preekstoel der vier Utrechtsche parochiekerken opgehangen.

toe, totdat de raad zich in 1447 sterk genoeg achtte, om den grooten slag te slaan en ‘die goede gemeente der stadt Utrecht’ door het bezit eener eigene brouwerij ‘in neringe te brengen, buten scade der stadt, an arbeide, koern, torve, solrehuer ende andere comanscapp, die daironder gelegen is ende nu kenlic tot anderen steden sy, die groet gewin ende genott dairvan hebben.’

Elke stad, die zich op het bezit van brouwerijen kon verheffen, had destijds hare eigene biersoort, haar eigen recept voor de vervaardiging van bier; het hing natuurlijk af van de smakelijkheid van het daardoor verkregene mengsel, of dit als exportartikel gewild zijn en eenigen naam verkrijgen zou. Zoo beproefde dus ook de raad van Utrecht in 1447 iets nieuws en besloot geen hoppenbier te doen bereiden, dat toch blijkbaar de concurrentie van het vreemde bier niet kon verdragen, maar zwaarder gerstebier, dikbier, beter samengesteld en dus smakelijker, maar natuurlijk minder pittig dan het hoppenbier. Men noemde dit bier ‘dubbele kuyt’, in tegenstelling met de gewone ‘dunne kuyt’, die ook wel ‘eenwisselt bier’ heette. Gewis werd ook dit bier aanvankelijk nog met gruit bereid: de daaraan gegeven naam zegt het ons. Maar het gebruik van de gruit nam snel af: reeds eene oorkonde van 1404 in het bisschoppelijk archief klaagt, dat de verkoop van gruit te Zwolle weinig meer oplevert. Ook te Utrecht heeft men blijkbaar op den duur het algemeene gebruik gevolgd: de dubbele kuit blijkt somtijds ook met hop bereid te zijn geworden; zij was dan iets duurder. In beide gevallen behoorde echter dit bier in de hoppensijs, terwijl het dunne bier steeds in de inbrouwensijs bleef betalen. Het Utrechtsche dikbier bleef steeds een voorwerp van de aanhoudende zorg van het stedelijk bestuur: in 1495 werd zelfs eene nieuwe uitvoerige ordonnantie op het brouwen daarvan vastgesteld. Enkele jaren later zien wij de bereiding zelfs te Wijk bij Duurstede navolgen, zoodat het artikel blijkbaar aftrek vond.

De eerste zorg van den raad was het vaststellen der rijding van het nieuwe bier. Wij hebben gezien, hoe de rijding van het brood was ingericht; op het bier werd hetzelfde beginsel toegepast, maar naar de omstandigheden gewijzigd. Eene vaste schaal vinden wij daarvoor niet, maar toch was

de prijs van het artikel nauwkeurig berekend; tevens werd bij het bier meer dan bij het brood rekening gehouden met de qualiteit van het product, die bij een op den uitvoer berekend artikel van nog veel meer belang was. In één opzicht bestond er bepaald verschil met de rijding van het brood: terwijl *de prijs* van het broodje constant bleef en alleen *het gewicht* daarvan daalde naarmate de graanprijzen rezen, handelde men bij het bier anders. Het was natuurlijk onmogelijk, om de door den raad nauwkeurig vastgestelde grootte der biervaten bij elke schommeling der prijzen te veranderen, en zoo moest dus hier wel de prijs van het vat bier op- en nedergaan met dien van het graan. Ziehier hoe de zaak was geregeld.

Elk brouwsel moest volgens de ordonnantie van 1447 bestaan uit 10 mudden haver, 6 mudden gerst en 4 mudden tarwe; daaruit moesten gebrouwen worden 20 vaten bier (‘grove’ vaten van 10 emmers)[1]. De qualiteit van het bier was dus dadelijk nauwkeurig geregeld; anders was het met den prijs. Eerst in eene ordonnantie van 1462 (en sedert herhaaldelijk) wordt, onder aanneming van een normalen prijs voor elk der drie graansoorten, ook een vaste prijs voor een brouwsel bier gesteld; die bierprijs zou verhoogd of verlaagd worden naar gelang het graan boven den aangenomen prijs daarvan rees of onder dien prijs daalde. Evenwel de graanprijs was wel het hoofdelement, dat men voor de prijsbepaling van het bier behoefde; maar ook de verdere onkosten der brouwers, hunne productiekosten, moesten daarbij toch natuurlijk in aanmerking komen. De raad bleef dan ook niet halverwege staan; de aangehaalde ordonnantie van 1462 raamt deze onkosten te zamen onbeschroomd op eene vaste som en stelt ze, evenals het loon van den brouwer, voor goed vast. *Voor goed*, want wel is later in den loop der jaren eene zeer enkele maal in de berekende onkosten der brouwers eene verandering gebracht, maar van eene eenigszins geregelde prijsschommeling naar aanleiding van verschillende omstandigheden is geen sprake.

Toevallig zijn wij in de gelegenheid om de raming van deze

1) In 1491 werd de rijding tijdelijk veranderd: de tarwe was toen zóó duur, dat de raad verbood die voor het brouwen te gebruiken en ze liet vervangen door wat meer haver.

onkosten der brouwers nog iets meer in bijzonderheden na te gaan. Ik zeide boven, dat de Utrechtsche rijding op het laatst der 15e eeuw te Wijk bij Duurstede is nagevolgd. Destijds was het bedrag van hetgeen de brouwer voor zijne onkosten in rekening mocht brengen 10 gulden per brouwsel. Een rechtsboek van Wijk bij Duurstede detailleert nu deze 10 guldens. Wij vinden op dit lijstje den prijs van turf en hout voor den oven, het maalloon, het loon van den kuiper enz. enz.; de huur van des brouwers huis wordt op 18 gulden 's jaars bepaald, het loon van de knechts in rekening gebracht en eindelijk voor de voeding van den brouwer, zijn gezin en zijne knechts 150 gulden per jaar genoteerd. Wij kunnen deze cijfers, die ons uiterst laag schijnen, niet geheel beoordeelen; maar laat ons voor de Utrechtsche brouwers hopen, dat de raad eenen brouwer met een groot gezin en een daaraan evenredig huis als type van aller behoeften aangenomen heeft. Want is dit niet het geval, dan kan zulk een brouwer alleen behoorlijk bestaan hebben door zich zeer te behelpen en op den mondkost te bezuinigen. Immers hard werken kon hem niet baten: de raad verbood den brouwers meer dan één brouwsel per week te brouwen; later werd dit uitgebreid tot twee brouwsels, maar ook dit verlof gold voor allen gelijkelijk. Wij weten het reeds, de eene nijvere mocht niet de gelegenheid hebben om meer te verdienen dan de andere: dit was geen eerlijke wedijver, derhalve: alle brouwers moesten dezelfde hoeveelheid bier brouwen en alleen als de opbrengst van de sijs in gevaar kwam, werd tijdelijk eene uitzondering op dezen regel gemaakt. Trouwens de brouwer kon althans den tapper niet benijden, want deze had het niet beter: ook hem werd als loon eene bepaalde som per vat toegelegd. Het bedrag van de te betalen sijs stond natuurlijk vast. En zoo kwam de raad dus eindelijk tot de gewenschte bepaling van den prijs, dien eene halve taak (ongeveer eene flesch) bier in de tapperij zou gelden.

Volgens deze beginselen stelden de weegmeesters van het brood maandelijks[1] volgens den graanprijs de rijding van het bier vast; wekelijks gingen zij rond om zich te verge-

1) Sedert 1454 werd de rijding zelfs vastgesteld voor een geheel ‘sisoen’, d.i. voor het vierendeel jaars, waarvoor de sijs verpacht was.

wissen, dat de verordening werd nageleefd. Deze contrôle gold alleen den prijs; voor de bereiding van het bier was een andere maatregel vastgesteld, die trouwens onvoldoende was, daar hij alleen voor eerlijke lieden afdoende kon geacht worden. De sijsmeester vroeg namelijk den brouwersknechts[1] onder eede af, of de brouwer de vereischte hoeveelheid graan in het bier had gedaan, den brouwer zelf en zijne vrouw of hij het er ook in gelaten had.

Onhoudbare toestanden! meenen wij. En werkelijk, ook de middeleeuwsche brouwers blijken zoo geoordeeld te hebben. Herhaaldelijk hooren wij, dat zij zich verzetten, en wij zien den raad ijverig in de weer om hun verzet te breken door bedreiging met strenge straffen. Toch is het wellicht aan dit verzet toe te schrijven, dat wij het den brouwers voor onkosten toegelegde bedrag van tijd tot tijd zien verhoogen. In den natuurlijken gang van zaken zou dit ook eene verhooging van den prijs van het bier ten gevolge gehad hebben, en het is mogelijk, dat dit werkelijk geschied is; de gelegenheid om het te controleeren ontbreekt ons. Maar onwillekeurig brengen wij toch daarmede in verband een ander feit, namelijk de voortdurende verhooging van de hoeveelheid bier, die uit een brouwsel mocht gebrouwen worden, eerst van 20 op 21, later op 24 en zelfs op 28 vaten, terwijl het brouwsel bleef samengesteld zooals vroeger en dus eenvoudig met water aangelengd werd. Verhooging van den prijs van het bier docht den raad noch in het belang der burgerij, noch in dat van den uitvoer: derhalve moest het ontbrekende op de qualiteit gevonden worden! En zoozeer was de raad overtuigd, dat dit het ware beginsel was, dat hij in 1530 zelfs verbood *minder* dan het bepaalde aantal vaten uit het brouwsel te brouwen. Wat ter wereld, is men geneigd te vragen, kan den raad bewogen hebben den brouwers te beletten hun fabrikaat te verbeteren, wanneer zij daarin voordeel zagen en in een grooter debiet vergoeding hoopten te vinden voor de mindere opbrengst? De reden is zeer een-

1) Het was zaak, deze ondervraging au sérieux te nemen. Een ietwat onverschillige brouwerskuecht, die in 1522 bij het doen van den eed baloorig gezegd had: ‘Die verhuert is die is vercoft; iek moet doen dat mijn meyster ende vrou heyten’, werd aanstonds veroordeeld tot eene bedevaart naar de Amersfoortsche O.L. Vrouwen-kapel, en toen hij dit weigerde, tot eeuwige ballingschap.

voudig: het bier werd per vat versijsd en de moedige speculatie van den brouwer zou dus den sijsmeester schade doen! Derhalve, de brouwer kreeg ten slotte wel verlof om zoo weinig vaten te brouwen als hij wilde, maar alleen als hij het volle bedrag in de sijs voldeed en dus zijne zorg voor het leveren van goede waar dubbel duur betaalde.

Natuurlijk bedoelde de raad, toen hij er aldus op uit was, om ten koste der qualiteit de bierprijzen laag te houden, de burgerij voor afpersing door de brouwers te bewaren. Zonderling dat hij niet inzag, dat door zulke maatregelen te gelijk de reputatie van het Utrechtsche bier lijden en het debiet verminderen moest! En toch was het debiet van het artikel den raad ver van onverschillig: immers hij nam tal van maatregelen om dat debiet te bevorderen. Reeds in 1442 wordt met dit doel het zelfbrouwen van de burgers en de bewoners der stadsvrijheid ‘voer nutscapp ende orbar der stat’ gedurende een jaar verboden. Wij mogen daaruit zeker opmaken, dat het zelfbrouwen destijds niet zeer algemeen meer was, anders toch had de raad het verbod stellig niet gewaagd; maar de motiveering bewijst toch, dat men van het verbod nog voordeel voor de brouwerij verwachtte. En in 1493 wordt dan ook het zelfbrouwen geheel verboden met de karakteristieke reserve: ‘ten waere dat die stat selve brouwen woude!’ Krasser nog was het, dat de raad in 1468 ook het brouwen van dunbier, alweder ‘om nuttscap ende profijt der stadt’, eenvoudig verbood en dus de burgerij dwong, het dikbier, dat natuurlijk duurder was, te drinken. - Doch het krachtigste middel om het debiet van het nieuwe bier te bevorderen, was zeker wel de geheele verandering in het tarief van de hoppensijs, die dadelijk in 1447 bij de invoering van het nieuwe bier tot stand kwam. De invoer van uitheemsch bier werd zwaar belast: van 3 pond per smal vat steeg de sijs tot 10 pond per grof vat. Daarentegen werd de sijs voor het dubbele Utrechtsche bier, dat voortaan betaalde 3 pond per smal vat (nam. evenveel als vroeger het uitheemsche bier), bij uitvoer sterk verlaagd tot 5 schellingen[1)] per grof vat[2)]. En dit lage bedrag werd

1) De uitgevers spreken hier en elders van ‘stuvers’, naar het mij voorkomt ten onrechte. Het handschrift heeft alleen ‘s’.
2) Er is iets zeer weifelends in 's raads politiek. In 1480 wogen blijkbaar de belangen der consumenten weder zwaarder dan die der producenten. Immers toen werd de sijs voor ingevoerd bier weder gelijkgemaakt aan de sijs voor Utrechtsch bier, en werd zelfs uitdrukkelijk *verboden* het ingevoerde bier duurder te verkoopen dan het Utrechtsche!

in 1495 nog weder zeer belangrijk verminderd, indien men een geheel brouwsel tegelijk uit het Sticht uitvoerde. Over de resultaten van al deze protectionistische maatregelen valt het moeielijk een oordeel te vellen.

Van niet minder belang dan de brouwerij was in onze middeleeuwsche steden de lakenbereiding, de beroemde draperie. Alleen onder alle middeleeuwsche bedrijven, versnipperd in kleine gilden en ambachten, vertoont de draperie ons reeds den grooten werkgever, den fabrikant, die de verschillende werklieden om zich vereenigt. Het was de drapenier, die de wevers, de vollers, de verwers en de leden van al de andere voor de draperie noodige bedrijven te werk stelde, die ‘touwen ende commen sette’, zooals de uitdrukking luidde, en die dus in zijn persoon het groot bedrijf van latere eeuwen vertegenwoordigde.

Aanvankelijk was het echter te Utrecht ook met deze belangrijkste van alle industriën treurig gesteld. Het Wolleweversgild behoorde daar voor en na tot de lage gilden, die geene politieke rechten hadden; wij mogen dus aannemen, dat in dit gild waarschijnlijk hoofdzakelijk aan personen van minderen stand eene plaats aangewezen was. Althans in het begin der 14e eeuw, toen de organisatie der gilden tot stand kwam, kunnen de wolwevers geen eigenlijken handel in laken gedreven hebben. Dit volgt uit de indeeling zelve der gilden. Bij de primitieve wijze van lakenfabricatie verkocht de veehouder zijn wol aan den wever, de wever het gewevene laken aan den voller enz. enz., totdat het stuk eindelijk terecht kwam bij den droogscheerder, die de laatste bewerking op het laken toepaste[1)]. Deze was dan vrij het afgewerkte product ten slotte in den handel te brengen, en op vele plaatsen vinden wij dan ook de droogscheerders met de wantsnijders of lakenkoopers in één gild vereenigd. Te Utrecht was dit echter niet het geval: de droogscheerders blijken zich daar bij de snijders

1) Deze zeer omslachtige wijze van doen is natuurlijk zeer spoedig eenigszins vereenvoudigd, omdat de herhaalde verkoop van het half bereide laken te lastig was. Vandaar dat juist bij de lakenfabricatie, zooals wij opmerkten, het grootbedrijf zich het eerst vertoont.

gevoegd te hebben, - een bewijs, dat de lakenfabrikanten werkten direct voor (denkelijk zelfs in opdracht van) de kleermakers. Het Utrechtsche laken kwam dus niet in den handel[1]; het kan geen bestaan opgeleverd hebben aan de leden van het Wantsnijdersgild, die juist van den lakenhandel leefden, maar (het volgt uit het bovenstaande) zonder twijfel van den handel in geïmporteerd laken. Wanneer wij dan ook omstreeks 1380 door den raad twee zegelaars zien aanstellen om de Utrechtsche lakens van zegels te voorzien, dan mogen wij daarbij waarschijnlijk niet denken aan het product eener eigenlijke industrie. En al ontwierp de raad in 1414 zelfs eene geheele uitvoerige ordonnantie op de draperie, het bedrijf kan nog in 1459 niet gebloeid hebben. Of hoe is het anders te verklaren, dat destijds bij het maken van bepalingen over de gildeproef der droogscheerders aan den kandidaat de eisch werd gesteld, om voor twee gezworenen te scheren ‘een halff laken Leyts off Delfs’, geen Utrechtsch laken dus, waarmede men toch zou gemeend hebben, dat de man in zijne praktijk veel meer in aanraking zou moeten komen[2]? De raad zelf maakte zich dan ook geene illusiën over de beteekenis der Utrechtsche draperie: toen het later gelukt was de lakennering eenigszins te verheffen, erkende hij ronduit, dat er nu ‘ene draperye geordiniert is binnen der stat te houden’.

Reeds in 1461 zien wij tot deze vestiging der draperie toebereidselen maken. De raad gaf toen aan het stedelijk bestuur van Antwerpen kennis, dat hij besloten had, ‘om nutscap, profijt ende promocy der ghemeynre komanscap’, aan Lambert ter Nyulant en Peter Anthonyssoen met 25 gezellen (zonder twijfel burgers van Antwerpen) te vergunnen gedurende een jaar en zes weken ‘alle lakenen bynnen onser stadt ende stadt-vryheyde te scheren, te ruwen, te ramen, te persen ende anders al, dat den lakenen toebehoert, tot nutscap ende oerbaer des coepmans te excercieren na behoeren’, en wel zonder verplichting om burgers te worden, dus op zeer geprivilegiëerde voorwaarden. Derhalve eene

1) In 1414 vinden wij dergelijke fabricatie van laken op bestelling nog uitdrukkelijk vermeld, evenals bij het Linnenweversgild nog in de ordonnantie van 1550.
2) Daarmede stemt overeen, dat uit een vonnis van 1461 blijkt, dat het Leidsche laken veel beter was dan het Utrechtsche.

proefneming, om door het vestigen eener vreemde droogscheerdersfirma de qualiteit van het Utrechtsche laken te verbeteren en daardoor de Utrechtsche draperie te verheffen. Wij weten niet, hoe deze poging is afgeloopen; maar het duurde toen in ieder geval niet lang meer, voordat ‘ene draperye geordiniert was te hebben binnen der stadt’.

Het was in 1473, dat de raad besloot de zaak door te zetten en alle maatregelen nam om het bedrijf te doen bloeien. Aan alle vreemden, van waar ook gekomen, die zich te Utrecht als drapeniers wilden nederzetten, werd het burgerschap aangeboden en hun werd (natuurlijk ‘opter ordinancien’) volkomen vrijheid van handelen gegeven, zonder eenige verhindering door het Wolleweversgild. Eene formeele inbreuk op het van ouds geldende vreemdelingenrecht en bovendien op de uitsluitende rechten der gilden! Nog meer, aan *alle* burgers werd vergund, de te Utrecht vervaardigde lakens te koopen om ze te verkoopen; voor dien verkoop, hetzij in het groot hetzij in détail, werd zelfs het stadsgebouw Keyseryck uitsluitend opengesteld, bepaaldelijk ook op den Zaterdagschen marktdag: een inbreuk op de rechten van een tweede gild, dat der Wantsnyders! Terwijl dus de fabricatie werd aangemoedigd, deed men te gelijk het mogelijke om de concurrentie te beperken door den invoer van het vreemde laken te bemoeielijken. De verkoop van uitheemsch wit laken werd alleen boven zekeren prijs toegelaten en de verkoop van geverfd Engelsch laken geheel verboden[1)]. Wel trok de raad dit verbod van invoer in 1477 met veel ophef in en liet het vreemde laken tegen betaling van de oude sijs weder toe; maar van die vrijheid bleven toch nu als vroeger uitgezonderd alle witte en zwarte lakens *beneden* zekeren prijs en ook het zwarte laken *boven* zekeren prijs, zoodat zeker alle soorten, die met het Utrechtsche laken in prijs konden concurreeren, uitgesloten bleven en het verlof van invoer zich feitelijk beperkte tot enkele in de verordening met name genoemde lakensoorten: die uit Wyert, Gheel en enkele andere plaatsen. Ten einde te kunnen controleeren of de maatregel werd uitgevoerd, moest al het ingevoerde laken in het gebouw Keysericke, waar het Utrechtsche laken

1) Deze beide maatregelen komen trouwens ook vroeger wel voor.

te koop uitgestald werd, met het stadsmerk voorzien worden, voordat het verkocht werd. Daar men dus den invoer van vreemd laken niet *geheel* durfde te verbieden, werd bovendien door een hoogst ingenieus middel eene poging gewaagd, om juist dien invoer te gebruiken om het eigene fabrikaat aan den man te brengen: den wantsnijders, die door hun verkoop van uitheemsch laken het debiet van het inlandsche fabrikaat benadeelden, werd de verplichting opgelegd, alle maanden een half Utrechtsch laken te bestellen en dit bij de el te verkoopen. Al deze maatregelen strekten, naar de raad openhartig verklaarde, ‘om nutscap ende profijt van den gemeynen borgeren ende om die draperye van den besten lakene in weerden te houden’.

Zoo was dus de draperie te Utrecht gevestigd en in 1487 werd door den raad eene groote ordonnantie uitgevaardigd, waarin ‘om twelvaeren der stadt van Utrecht, tot nutscap, orber ende profijt der gemeynre borgeren ende ondersaten’ de lakenfabricatie tot in de allerkleinste details gereglementeerd en aan vaste regels gebonden werd. Ik wil u deze regeling niet nauwkeurig beschrijven: het is niet gemakkelijk zonder grondige kennis van het bedrijf elke bijzonderheid te vatten, en al gelukte mij dit, ik zou u, die geen technisch betoog verwacht, vermoeien. Ziehier alleen de hoofdtrekken der regeling. Men vervaardigde te Utrecht twee soorten van laken: de eene heette ‘voirlaken’, de andere ‘anderde man genoemt groifgens’; de lakens der laatste soort waren kleiner dan die van de eerste. De wolsoorten, die men gebruiken mocht, waren uitdrukkelijk voorgeschreven: het was Vlaamsche-, Hessische-, ‘Pulbornsche’- en ‘Geseker’-wol; later werd ook vergund wol van mindere soort, namelijk Schotsche-, ‘Nycastelsche’- (van Newcastle?) en Spaansche wol te gebruiken; maar Engelsche wol bleef uitgesloten. De drapenier mocht geen wol in zijn huis opslaan, voordat de waardijn ze had bezien. De lengte en de breedte, die een stuk laken hebben moest, was nauwkeurig voorgeschreven. De wevers moesten in de lijst van het laken een lood en bovendien het merk van den drapenier weven. Geen laken mocht van het weefgetouw genomen worden, voordat het door den waardijn bezien was; was het goed, dan drukte hij een ‘weefteyken’ op het ingeweven lood. Daarna werd

het laken gevold totdat het tot eene bepaalde lengte en breedte was gekrompen. Voor het verwen van het laken mocht geen wijnsteen of Keulsche aluin gebruikt worden. Eenmaal geverfd, werd het laken aan de ramen geslagen, nogmaals bezien en goedgekeurd. Eene zeer eigenaardige bepaling, kenmerkend voor den letterdienst der middeleeuwen, vergunde den waardijns, die een laken aantroffen, *beter* dan een bezegeld (dus goedgekeurd, normaal) laken, dit betere stuk voor zulk een bezegeld laken te ruilen; zij zelven mochten het betere stuk, dat dan ongezegeld bleef, behouden. Inderdaad eene fraaie aanmoediging voor de drapeniers!

Het nieuwe bedrijf was dus alweder nauwkeurig gereglementeerd. Gelukte het daardoor het bedrijf te doen bloeien? Ik geloof het niet. De vergunning aan uitheemsche drapeniers, om zich te Utrecht te vestigen onafhankelijk van het Wolleweversgild, werd in 1487 herhaald, - een slecht teeken bij den exclusieven geest der middeleeuwen! Nog meer: 'omdat die draperye hoeren voertganck hebben mach, daer die stadt van Utrecht ende die gemenen borgeren ende ondersaten, alsoewel die ryke als die erme, merkelike by verbetert sellen worden,' loofde de stad Utrecht in hetzelfde jaar, zoowel aan den drapenier als aan de wevers en vollers premiën uit, die uit de opbrengst van de lakensijs betaald zouden worden. Maar ook dit baatte niet: de premiën werden in 1490 weder afgeschaft. In 1488 werd dan ook het verbod van invoer van vreemd laken onder zekeren prijs herhaald, en het volgende jaar ging men zelfs verder en verbood den invoer van *alle* vreemde lakens in het algemeen[1)], tenzij het stuk laken 2 Rijnsche goudguldens duurder was dan het fabrikaat, dat te Utrecht volgens de ordonnantie gemaakt werd[2)].

Terwijl men dus alle zeilen bleef bijzetten om de Utrechtsche draperie in stand te houden, zon men voortdurend op middelen om het gehalte van het fabrikaat te verbeteren. Maar helaas! het was een tasten en zoeken; niemand wist

1) Van dit verbod van invoer werd het Engelsche laken steeds uitgezonderd, waarom blijkt niet.
2) In 1488 verleende de raad ook aan eenige vreemde tapijtwerkers vergunning om, alweder onafhankelijk van het Wolleweversgild, zich gedurende een jaar te Utrecht te vestigen.

raad en men beproefde op goed geluk af dan het een dan het andere, ten einde ‘die draperye te het hoeren voertgane (te doen) hebben.’ Reeds in 1488, dus slechts één jaar na de uitvaardiging der groote ordonnantie, besloot de raad oud en nieuw, dat de nieuwe raad alleen (tegen de gewoonte) de vrijheid zou hebben, om naar omstandigheden zekere punten in de ordonnantie te veranderen. En nog voor het jaar ten einde was, werden dan ook niet minder dan 13 artikelen van de ordonnantie (kleinigheden meestal) veranderd en de nakoming der geheele ordonnantie door het bedreigen van boeten ingescherpt. In 1490 zag eene nieuwe verandering der ordonnantie, van 14 artikelen, het licht. Ditmaal werd eene zeer gewichtige verandering aangebracht: naast de twee bestaande lakensoorten werd eene derde soort ingevoerd, naar het schijnt beter dan de twee andere, althans zeker beter dan het voerlaken, en gemerkt met een nieuw zegel, dat St. Maarten te paard voorstelde. Doch indien men gemeend heeft, dat deze nieuwe lakensoort meer aftrek zou vinden dan de twee oude, dan bedroog men zich: het wilde niet gelukken.

Toen eindelijk beproefde de raad, au bout de son Latin, een uiterste middel: op St. Antonius-avond 1492 nam hij een besluit, dat aan de eerzame Utrechtsche burgerij den indruk moet gegeven hebben, dat de wereld uit hare voegen was. ‘Die raet heeft *doer aenbrengen van den gilden* (!) die ordinancie van der draperyen nedergeleyt op een besoeck een jaer lanck, ingaende Lichtmisse naistkomende, *soedat een yegelyck zel moegen drapenieren, soet hem belieft*.’ Veel moet er gebeurd zijn, eer de raad er toe kwam, om aldus zijn systeem geheel overboord te werpen en met volle zeilen koers te zetten in de tegenovergestelde richting dan de tot heden gevolgde. Nog in 1488 had men heil gezocht in eene verscherpte naleving der ordonnantie door middel van boeten, en thans huldigde men plotseling het systeem der meest absolute vrijheid! Het is vermakelijk zich in te denken, wat er gebeurd zou zijn, indien deze proefneming met de vrijheid geslaagd was. Zou wellicht het gelukken van zulk een waagstuk in de stad, die nog altijd de aanzienlijkste van Nederland was, onze gewesten eeuwen vroeger bekeerd hebben tot het systeem van laissez faire? Zou misschien de Nederlandsche industrie, ontslagen van hare banden, door voorbeeldelooze vlucht die

harer naburen overvleugeld hebben en aan de socialistisch gekleurde woelingen van den hervormingstijd ook hier te lande een scherper economisch karakter hebben gegeven? Doch dergelijke beschouwingen zijn doelloos. De Utrechtsche draperie kwam in de periode van vrijheid evenmin tot bloei als in die harer gebondenheid: het aangehaalde besluit van 1492 is het *allerlaatste*, dat in meer dan eene halve eeuw over de draperie voorkomt in het boek der raadsresolutien. En toen in 1548, na de annexatie der stad door Karel V, de raad wel genoodzaakt was op dit stuk eene nieuwe regeling te maken, was het als van ouds eene ordonnantie op het Wolleweversgild. En dit Wolleweversgild was (getuige de inhoud der ordonnantie) weder een dood gewoon gild geworden, dat in het minst geene behoefte had aan eene ingewikkelde regeling der draperie.

In het jaar 1580 vinden wij in het rechtsboek van Wijk bij Duurstede weder Utrechtsch laken vermeld; maar het was niet het oude product der ordonnantie van 1487, maar een nieuw artikel. Immers juist in 1580 hadden de droogscheerders zich van het Snydersgild afgescheiden en eerlang (1582) traden zij toe tot een *nieuw* gild: het Drapiers- of Lakenbereidersgild, dat thans, nu geene politieke redenen de bedrijven meer verhinderden zich doelmatig te organiseeren, alle werklieden vereenigde, die tot de lakenbereiding moesten medewerken. Maar de geschiedenis van dit gild ligt buiten ons bestek.

Wij hebben gezien, dat het juk, door den raad aan Utrechts nijveren opgelegd, waarlijk zeer drukkend was. Wij zouden er ons allicht over verwonderen, dat de burgerij, anders waarlijk noch zachtzinnig noch onderdanig, dit juk gewillig jaar in jaar uit droeg, indien wij niet wisten, dat de gewoonte den mensch nagenoeg met alles verzoent. Intusschen is het zaak ons niet te spoedig te beroepen op die verzoenende kracht der gewoonte. Want al achtte de 15e eeuw de zeker uiterst hinderlijke reglementen onvermijdelijk en noodzakelijk, is het wel *zeker*, dat de burgerij ze daarom gewillig droeg? Laat ons dit even nagaan.

Met een enkel woord zeide ik reeds, dat althans de brouwers zich ontevreden toonden over de hun opgelegde rijding. Afgaande op dit verschijnsel, schijnt het zaak

naar de stemming der geplaagde nijveren een nader onderzoek in te stellen. En doen wij dit, dan vinden wij meer dan eene aanduiding, dat het humeur der burgerij de tusschenkomst van hare oversten, de besturen van gild en stad, noode verdroeg. Nu eens zijn het smeden, die ‘onredelicke woerden geheven’ aan de keurmeesters van het gild; dan weder vleeschhouwers, die de bezieners der slachtbeesten ‘misdoen’. Wij vernemen, hoe een bakker een der broodwegers ‘onaerdeliken op zijne borst gestoten’ had, hoe de lakenbereiders den waardijns ‘quaede woirde geven’, als zij de ordonnantie willen handhaven. Ja, wij bemerken met verbazing, dat in 1456 de raadsordonnantie op het tinwerk sedert meer dan eene halve eeuw eenvoudig niet werd nageleefd, omdat de tinnegieters van meening waren, ‘dat sy niet nuttelic noch orberlicken opter ordinancie werken en conden noch mochten’.

Intusschen, dit zijn slechts op zich zelf staande feiten. Ernstiger is het voortdurende verzet, waarvan wij bij sommige bedrijven de sporen vinden. Allereerst bij de brouwers. Reeds de oude ordonnantie op het bierbrouwen van omstreeks 1404 bedreigt straf tegen het staken van het werk door de brouwers wegens de hun opgelegde rijding: de stakende zal gedurende een jaar niet mogen brouwen. In 1454, na de invoering van het nieuwe Utrechtsche bier, was het erger. De brouwers waren blijkbaar zeer ontevreden geweest; eene nieuwe rijding werd vastgesteld en als concessie werd hun nu toegelaten, een vat meer uit het brouwsel te brouwen. Maar blijkbaar vreesde men, dat de brouwers daarmede nog niet tevreden zouden zijn; immers de raad achtte het noodig, hun te bevelen niet minder te brouwen dan in het vorige seizoen, op verbeurte voor een geheel jaar van het recht om hun bedrijf uit te oefenen. Het bedrijf mocht voordeel opleveren of verlies, brouwen zouden zij op straffe van de kans te verliezen, om in betere tijden de schade in te halen! In 1477 zag de raad zich weder verplicht de brouwers met straf te dreigen, ditmaal omdat zij eenige tappers (slechte betalers, naar het schijnt) geboycot hadden. In 1488 werd de rijding zelfs tijdelijk door den raad geheel opgeheven. Maar tot eene ernstige crisis kwam het in 1493.

De brouwers hadden ditmaal gezamenlijk het werk gestaakt en weigerden het te hervatten, hoewel de raad zelf de be-

dreiging uitte, dat anders ‘die stat selve brouwen soude’. Den volgenden dag werd het bevel herhaald, terwijl de rijding (die weder aanleiding tot den onwil der brouwers gegeven had) gehandhaafd bleef; eene hooge boete, vermeerderd met het bedrag der schade, die de sijsmeester door den onwil der brouwers zou lijden, werd bedreigd, onder toevoeging zelfs eener subsidiaire gevangenisstraf. Maar het bleef onrustig, ja het werd noodig het maken van ‘vergaderinge der brouwers mit malcanderen’ op eene hooge boete te verbieden. Desniettemin bleven de brouwers onwillig, en eindelijk achtte de raad, die de verantwoordelijkheid drukkend begon te vinden, het noodig, alle gilden in morgenspraak samen te roepen, om over den toestand te beraadslagen. Gelukkig (het bewijst, hoe algemeen het besef van de noodzakelijkheid der rijding was ingeworteld!) waren de gilden het met den raad volkomen eens en besloten zij hem te ‘stiven ende stercken’. Nog eenmaal beproefde de raad, al voelde hij zich sterk door deze instemming, den weg der overreding en beval de ongehoorzame brouwers vier aan vier op het raadhuis te komen. Maar zij wilden zich niet voegen en drongen allen tegelijk naar binnen. De burgemeester vermaande hen voor het laatst nog aan het werk te gaan en gaf goede woorden: men zou de rijding binnen een paar dagen veranderen, als de prijs van het graan het toeliet, en men zou het door de brouwers ingeleverde request door eene commissie uit den raad en uit de brouwers doen onderzoeken. Het baatte niet: blijkbaar was de gegevene rijding voor de brouwers al te onvoordeelig, en zij ‘verachtten’ het bevel van den raad om te brouwen. Toen tastte de raad door en veroordeelde al de 22 brouwers om blootshoofds voor den raad te komen, vergiffenis te bidden en eene boete te betalen, voor de onvermogenden vervangen door eene bedevaart naar het wonderdoende O.L. Vrouwenbeeld te Nyenzeel (Einsiedeln in Zwitserland). De zoo fel bestredene rijding bleef gehandhaafd en twee brouwers, die ‘rebellige woerde gevuert hadde meer dan andere’, werden naar de gevangenis overgebracht. Dit eindelijk hielp; het vonnis werd zonder verzet uitgevoerd, en daarmede was de strike der Utrechtsche brouwers van 1493 afgeloopen.

Waarschijnlijk is het nog de herinnering aan dit brouwersoproer, die aanleiding gaf, in de groote brouwerij-ordonnantie

van 1495 het geval, dat de brouwers ‘niet brouwen en wouden opter rydingen, die men hem setten zel na den op- ofte ofslage van den koern’, bijzonder ernstig te bespreken. Tegen het misdrijf wordt als gewoonlijk de straf bedreigd van verbod van brouwen gedurende een jaar; maar er wordt eene zeer eigenaardige straf bijgevoegd. Wij weten, dat de brouwers slechts tweemaal 's weeks mochten brouwen; indien nu de sijsmeester door de werkstaking van een of meer brouwers schade leed in zijne ontvangsten, werd deze beperking voor de andere brouwers tijdelijk opgeheven, zoodat dezen in de gelegenheid waren zooveel meer bier te brouwen, als noodig was om deze schade te vergoeden. Waarlijk een zeer doelmatige straf en uiterst geschikt om de eenheid eener strike te breken: immers de tevreden brouwer zou daardoor direct voordeel trekken uit den onwil van zijn stakenden gildebroeder!

De rijding van het brood, minder hinderlijk dan die van het bier, schijnt niet zoo dikwijls aanleiding tot verzet gegeven te hebben. Toch zien wij in 1511 alle molenaars zich eenvoudig aan de hinderlijke vaststelling van het maalloon onttrekken door den bakkers meer in rekening te brengen. En in 1481 hooren wij den bakkers door den raad bevelen, om ‘terstont te backen na der rydinge hem geset’ en het brood voor de vensters voor een ieder te koop te stellen; ook ditmaal werd tegen de werkstakenden de straf bedreigd, dat zij gedurende een jaar de bevoegdheid tot bakken zouden verliezen.

Overal leverde de rijding moeielijkheid. De biertappers kregen in 1475 van den raad den last, om ‘terstont te tappen ende tappende te bliven, als zy tot hiertoe gedaen hebben’; deed een hunner het niet, dan zou zijn recht om te tappen afhangen van 's raads goedvinden. En ook de wijntappers hadden soms bezwaren tegen de rijding: in 1495 moest de raad hun bevelen, ‘hoer kelnaeren op te doen ende te tappen hoere wynen’ volgens de rijding, op eene hooge boete voor elken dag nalatigheid. Ernstiger was hun verzet in 1523; immers de raad liet zich toen zelfs bewegen een onderzoek in te stellen, of de rijding wel billijk gegeven was. Men bevond echter, dat de tappers zeer goed hun wijn voor den bepaalden prijs konden geven, en de rijding werd

dus gehandhaafd. Bleef een tapper weigeren om te tappen, dan zou zijn wijnkelder een jaar gesloten blijven en de raad hem bovendien naar bevind van zaken straffen.

In de Vlaamsche steden gaf het onrustige Weversgild de meeste aanleiding tot moeielijkheden. Wij weten, dat de wevers te Utrecht niet veel beteekenden; de moeielijkheden waren dus natuurlijk daar veel minder. Maar toch vinden wij reeds in 1395 juist bij dit gild eene verordening van den raad, die bij geen ander gild voorkomt: een *doorgaand* verbod van strikes. De wever of voller en zijne knechts, ‘die enych ledichganc maekeden, daer dat ambocht bi ledich laghe’ (d.i. wanneer de werkstaking algemeen werd), werd voor een jaar uit de stad gebannen; ook de eenvoudige werkstaking van een wever of voller op zich zelf werd met dezelfde straf bedreigd, indien de zaak niet vooraf ter beslissing in eene morgenspraak van het Wolleweversgild was gebracht.

Een dergelijk voorspel deed meer moeielijkheden verwachten. Nauwelijks was dan ook de nieuwe regeling der draperie ingevoerd, of zij gaf aanleiding tot ernstig verzet (1474). Een verzet echter, ditmaal niet uitgaande van de bazen, die ontevreden waren over de reglementeering van het bedrijf, maar van de arbeiders. Wij vernamen, dat hun loon werd vastgesteld door den lakenwaardijn, en blijkbaar was het ditmaal bepaalde loon volgens hunne meening te gering. Althans niet alleen de wevers, maar ook de kamsters, spinsters en verwers liepen te hoop en ‘makeden mitten anderen verbant ende overdracht om hoir loen te vermeren’. Ja de vollers en vollersknechts weigerden ronduit, om op het vastgestelde loon te werken, en ontzagen zich zelfs niet, om sommigen onder hen ‘geweldelike te dwingen of te dreygen uut sijn werck te gaen ende niet te wercken’. Het verzet dreigde dus algemeen te worden en de raad, die de zeker veelal van buiten ingekomen arbeiders voor zijne nieuwe draperie hoog noodig had, was blijkbaar bevreesd dat zij eenen ‘uutganck maken’ (d.i. de stad in massa verlaten) zouden. Met kracht trad hij dan ook tegen de voor de nieuwe draperie zoo bedenkelijke voornemens op: twee jaar verbanning en voor het dwingen tot het nederleggen van het werk zelfs de doodstraf werden als straf bedreigd. Naar het schijnt, zijn de woelingen door deze strenge maatregelen bedwongen. Maar de groote ordonnantie

op de draperie van 1487 achtte het toch nog noodig, alle vergaderingen van wevers en vollers of hunne knechts over het bedrijf te verbieden zonder verlof van de waardijns.

Even onrustig als de wevers in Vlaanderen, waren te Utrecht de vleeschhouwers, en zij waren te gevaarlijker, omdat zij steeds hunne wapenen bij de hand hadden. Reeds het oudste keurboek der stad (van 1341) bedreigt straf tegen het maken van ‘enigherhande eninghe (der vleeschhouwers) buten rade van der stat’. Maar het verbod schijnt weinig geholpen te hebben en het gild bleef eene voortdurende aanleiding tot onrust in de stad. Het lastigste was, dat het vleeschhuis juist achter het schepenhuis gelegen was, zoodat de gelegenheid tot intimidatie der schepenbank en tot het bezetten van de voor het schepenhuis gelegene Plaats, het middelpunt der stad, steeds bestond. Daarom besloot de raad in 1432, ‘overmits groten lasten, die tot mennighen tyden van der vleyshouwer vergaderingen der stadt ende den goeden mannen in onser stat geschiet ende gevallen siin’, het vleeschhuis af te breken. Bij de publicatie van dit besluit, dat de macht der vleeschhouwers natuurlijk eenigszins verminderde, werd een verbod uitgevaardigd, dat een eigenaardig licht werpt op de wijze, waarop het Vleeschhouwersgild gewoonlijk zijn zin trachtte te krijgen. ‘Engeen vleishouwer en sel hieromme siin vleyslaen laeten’: door onthouding van vleesch meenden de slagers de burgerij te kunnen dwingen.

Wij hebben reeds gezien, dat het verbod van den raad niet voldoende hielp, zoodat hij zich in het volgende jaar, zoodra de twee nieuwe vleeschhuizen, vèr van het centrum der stad gelegen, gereed waren, genoodzaakt zag het gild op te heffen en de vleeschhouwers over verschillende gilden te verdeelen. De dus machteloos gemaakten hebben dit natuurlijk noode verdragen en hoewel zij, door den nood gedrongen, op den duur in de zaak berust hebben, bleven zij onrustige gasten. Dat zag de raad wel in en toen hij in 1481 eene ordonnantie op den vleeschverkoop afkondigde, voegde hij daaraan de bedreiging toe, dat, indien de vleeschhouwers zich niet aan de nieuwe regeling onderwierpen, hij aan vreemdelingen verlof zou geven, om binnen de stad vleesch te verkoopen. Eene bedreiging, zóó ongewoon en ook zóó afdoende, dat wij van verdere moeielijkheden niet meer vernemen.

Zoo woelde en gistte het ook in de middeleeuwsche steden onder de nijvere bevolking. Maar er was één verschil met thans: bijna altijd zijn het de handwerksbazen, niet de werklieden, die in verzet komen. Trouwens juist dezen hadden het dan ook het hardst te verantwoorden. Waren de tallooze reglementen reeds op zich zelf in hooge mate vexatoir, het kon niet anders, of zij kwamen bij de hoogst gebrekkige economische kennis dier dagen telkens in strijd met de behoeften der industriëelen, die te dikwijls moesten gevoelen, dat, waar bij de enge bepaling van het loon van rijk worden zelden of nooit sprake kon zijn, nog bovendien telkens door hunne oversten bijna het onmogelijke van hen gevergd werd. In zulke gevallen *moesten* zij zich wel door vereeniging en door intimidatie helpen, en zij zullen daardoor op den duur in de meeste gevallen hun doel ook wel bereikt hebben. Maar toch, het systeem bleef en werd steeds als de hoeksteen van een eerlijk bedrijf aangezien: alle leden van hetzelfde bedrijf moesten ongeveer gelijk zijn en gelijk blijven; allen moesten ongeveer hetzelfde verdienen; niemand kon rijk worden en bijna niemand kon arm worden.

Het was eerst de tijdgeest, die dit systeem breken kon. Naarmate het kapitalisme opkwam en allengs aan de industrieelen de voordeelen leerde inzien van de combinatie van grootere kapitalen in grootere bedrijven, verloren de voorstanders der strenge reglementeering van handel en nijverheid voortdurend terrein. Het was gedaan met de kleine winkeltjes met enkele knechts en vast bepaalde werkuren, waarin de middeleeuwsche nijveren misschien zonder veel moeite, maar ook zonder groot succes, juist genoeg verdiend hadden om het naakte leven te behouden; het kwam er slechts op aan, wanneer een ondernemend man zich zou aanmelden, om de nieuwe denkbeelden toe te passen. Onze bronnen kondigen nog juist de nadering van dien nieuwen tijd aan.

S. MULLER FZ.

(*Slot volgt.*)

Samenwerking voor leerplicht.

> ‘Die Familie ist auf der modernen Kulturstufe keine durchaus abgeschlossene Welt, so wie die patriarchalische Familie dies war, welche nur vermittelst ihres Oberhauptes mit der grössern Gesellschaft in Verbindung stand. Das Recht der einzelnen Individuen zu einem selbständigen Leben, auch dasjenige der Frau und des Kindes, ist anerkenut worden, und es ist Sache des Staates, diese Anerkennung durchzuführen. Die Förderungen, welche der Staat an die Familie stellt, beruhen teils unmittelbar auf seinem Berufe, die Schwachen zu beschützen, teils darauf, dafs die Mitglieder der Familie auch Mitglieder des Staates sind und die deshalb erforderlichen Bedingungen befriedigen müssen.’
> HARALD HÖFFDING, *Ethik*, p. 246.

De vertegenwoordigers van het Nederlandsche volk zijn geroepen, om over een ontwerp tot invoering van den leerplicht eene beslissing te nemen. ‘De oude knol is voor den dag gehaald,’ zegt de bitterheid, verlokkend om in gelijken toon er aan toe te voegen: ‘en met hem het roestig wapentuig, waarmede het arme beest al zooveel jaren is belaagd.’ Maar we gaan zoo niet voort en zeggen liever: de Regeering heeft een vraagstuk van groote sociaal-politieke beteekenis uit de wolken der theorie op den bodem der practijk overgebracht. En hoe dit ondernemen ook afloopen moge, allen die van het groeiend gemeenschapsgevoel, waardoor dit eind der eeuw zich kenmerkt, in de eerste plaats iets goeds voor de Nederlandsche jeugd hopen, zullen het der Regeering in het algemeen en den heer Goeman Borgesius in het bijzonder tot eene eer rekenen, dat na de regeling van den weerplicht, welke van de bezittenden het prijsgeven van een voorrecht vraagt, die

van den leerplicht aan de orde is gesteld, welke, indien ernstig bedoeld, op zeer belangrijke offers zal te staan komen. Die volgorde bewijst bovendien, dat zelfs de politiek niet noodwendig aan alle poëzie behoeft vreemd te blijven. Geen mooier onderwerp toch kan men als eerste Regeeringsbemoeienis der jonge Koningin zich denken, dan een maatregel, die op duizenden nederige jonge levens een lichten weerschijn kan doen dalen van de groote zorg, waarmede zij zelve voor hare hooge taak werd voorbereid.

Om het zoover te doen komen, is veel samenwerking noodig. De jaren van de theorie zijn voorbij. Het geldt nu niet meer, eene volksbehoefte bij acclamatie op een partijprogramma te brengen, het is nu de tijd om die eereschuld in te lossen en eene wet op den leerplicht tot stand te doen komen, die geeft, wat er van verwacht wordt: de vervulling van eene levensvoorwaarde voor deugdelijk volksonderwijs. Zal dit mogelijk blijken? De meerderheid der Volksvertegenwoordiging, bij wie de Regeering haar eersten steun moet zoeken, is sterk genuanceerd, wat de energie harer verlangens voor de toekomst betreft. Bovendien heeft zij tegenover zich eene sterke oppositie, die over een arsenaal van verzetmiddelen beschikt en die maar een geschikt lokmiddel behoeft, hetwelk een deel der ‘kleurlooze middenstof’ aan hare zijde brengen kan, om zelf meerderheid te worden en op de leiding aanspraak te maken. Ook geldt het een onderwerp, welks regeling tallooze technische moeilijkheden oplevert, waarvoor de ervaring in den vreemde niet altijd de doelmatigste en met onze eigen toestanden het meest harmoniëerende oplossingen aan de hand doet. En verder zijn er tal van consequenties aan vast, waarvan menig volksvertegenwoordiger in zijne geestdrift voor het algemeene beginsel misschien geen bleek vermoeden heeft gehad en waardoor hij, wanneer het op daden aankomt, allicht zijn moed in de schoenen voelt zinken.

Er is bovendien nog andere aanleiding tot twijfel. Wie als schrijver dezes een dertigtal jaren practijk bij het onderwijs achter den rug heeft en bovendien nog eenige jaren achtereen in de gelegenheid is geweest, de behartiging van dit volksbelang in den Raad eener groote gemeente van nabij gade te slaan, kan in het algemeen moeilijk andere dan kleine verwachtingen hebben van de belangstelling in het lager onderwijs, zoowel

bij de politieke menschen als bij de zakenmenschen, die er over te beschikken hebben. Generaliseeren is niet goed en gaarne wil ik ook de uitzonderingen erkennen en huldigen, maar evenmin wil ik verhelen, dat veel zoogenaamde belangstelling in het onderwijs mij bij nadere kennismaking bitter ontgoocheld heeft. En wanneer men herhaaldelijk hoort verkondigen, dat groote belangen alleen door de belanghebbenden behoorlijk behartigd kunnen worden, dan mist men vaak de vrijmoedigheid om het tegen te spreken, ook al is men tegenover die stelling niet minder sceptisch gezind.

Maar wij zullen zien. Op de meerderheid, dic voor den eersten tijd de leiding van ons staatsleven voert, rust eene zware moreele verplichting, en de onderwijsvrienden in den lande zullen niets liever zien, dan dat zij voor hare taak opgewassen blijke. De Minister, die voorgaan moest, heeft de eerste helft van zijn plicht volbracht: het ontwerp in doodverf is er; de groote lijnen van het plan zijn getrokken, nu moeten zij die leerplicht begeeren, hun deel van het werk gaan doen. Blijkbaar is het er, heel verstandig, op toegelegd, de zaak niet te overhaasten. De groote menigte zal haar tijd hebben, om met het denkbeeld gemeenzaam te worden; de technici kunnen van goeden raad dienen door opbouwende critiek, en de volksvertegenwoordigers, die bereid zijn dit werk te steunen, hebben alle gelegenheid om de gegevens te verzamelen, die den aard en de maat hunner samenwerking met de Regeering zullen bepalen.

Want er is hier veel behoefte aan samenwerking, óók onder de voorstanders, zoowel aan deze als aan gene zijde der groene tafel. Er zijn er die moeten toegeven, en er zijn er die moeten inbinden. Er moet ook bereidwilligheid zijn, om alles te doen, wat de oppositie tot besef harer onredelijkheid kan brengen. Vooral is noodig de hooge deugd, van een eigen denkbeeld prijs te kunnen geven, als dat van een ander doelmatiger blijkt. Door de Redactie van dit tijdschrift uitgenoodigd om tot een en ander eene bijdrage te leveren, wil ik gaarne eene poging doen, om in die richting mee te sturen. Het onderwerp is niet nieuw, en het is zelfs eenigszins te verwonderen, dat niet een of ander vernuftig uitgever op het denkbeeld is gekomen, om voor dit jaar een Leerplichtscheurkalender te doen verschijnen: de mooie aphorismen

over deze materie liggen voor het grijpen. Maar als het na de schoone uitspraken tot de kloeke daad zal komen, dan is er in de kringen, die zich voor dit onderwerp interesseeren, ook eenige aandacht noodig voor de bijzonderheden van dit vraagstuk en voor de perspectieven die het opent, om zoo oog te krijgen voor de grenzen tusschen het mogelijke en wenschelijke - èn het thans noodige en bereikbare. Daartoe aan sommigen eenige aanleiding en opwekking te bieden, is de bedoeling dezer bladzijden.

I.

Waarom leerplicht? Ik geloof niet, dat men wel doet, zich bij het beantwoorden van die vraag in de eerste plaats op een crimineel-politiek standpunt te plaatsen. Men kan Beccaria citeeren:

> ‘Het zekerste, maar moeilijkste middel om misdrijven te voorkomen, is de verbetering der opvoeding’; -

of Bonneville de Marsagny:

> ‘L'éducation fait l'homme. Suivant celle, qu'il reçoit, l'enfant devient un citoyen ou un malfaiteur’; -

of ook het bekende woord van Opzoomer:

> ‘Wat wij aan het onderwijs uitgeven, dat halen wij uit op de gevangenissen’; -

maar al dergelijke uitspraken zijn te grof geschut tot verdediging van den eenvoudigen leerplicht, en hooren beter in den straks besproken scheurkalender thuis.

De Minister wacht er zich in zijne Toelichting dan ook terecht voor, de macht der schoolopvoeding hooger aan te slaan, dan zij verdient.[1)] Er is een populair spreekwoord, dat van geen al te sterk vertrouwen in de deugd van groote geesten getuigt, en inderdaad kan men kwalijk ontkennen, dat verschillende elementen van het schoolonderwijs voor schurken nog wel zoo profijtelijk zijn als voor brave menschen. Wil men de misdadigers energiek te lijf, dan is er

1) Alleen de noot van den Minister bij § 2 is, lijkt mij zoo, niet zeer gelukkig. Als er in 1894 20 pCt. veroordeelden waren, die niet lezen en schrijven konden, dan waren er 80 pCt. die deze kundigheden wel machtig waren, en dat pleit eigenlijk niet *voor*, maar *tegen* lezen en schrijven.

meer dan simpele leerplicht, dan is *dwangopvoeding der totaal verwaarloosden* noodig en heeft men bij Engeland in de leer te gaan, dat in de laatste 30 jaren met zijn *Reformatory Schools*, en *Industrial Schools* en *Truant Schools* zulke schitterende resultaten heeft bereikt.[1)]

Neen, de eerste grond voor leerplicht heeft men te zoeken in het recht van het kind op een *minimum van schoolopvoeding*, - waarin het noodige *onderwijs* is begrepen, - dat hem althans eenigermate toerust tot den strijd in het 'feindliche Leben', en hem ontheft van afhankelijkheid, waartoe zij gedoemd zijn, die dat minimum hebben moeten missen en daardoor zoo licht de prooi worden òf van allerlei kwaad, dat hun verleidend te gemoet komt, òf van welonderwezen deugnieten, die van de stumperachtigheid dezer misdeelden misbruik maken. Het duidelijkst wordt dit *recht van het kind* uitgesproken in § 85 der Deensche grondwet, luidende: 'Kinderen, wier ouders niet in staat zijn om voor hun onderwijs te zorgen, zullen kosteloos onderwijs in de volksschool ontvangen.' Ter bescherming van dat recht dient in de eerste plaats de leerplicht.[2)] En dat een Staat, d.i. eene georganiseerde gemeenschap, die deze bescherming ernstig ter harte neemt, daarmede tegelijk zijn eigen belang bevordert, is een axioma.

Leerplicht is voorts in de tweede plaats noodzakelijk als bescherming van het belang der *trouwe* schoolbezoekers. Hier moeten zij, die over deze zaak te beslissen hebben, zich eens goed indenken in den toestand van brave en welgezinde ouders, die verplicht zijn, hunne kinderen naar scholen te zenden, waar

1) Vgl. de statistieken in: *Die Zwangserziehung in England*, door Dr. Adolph Lenz (Stuttgart 1894). In Engeland steeg het aantal mannelijke en vrouwelijke boosdoeners ouder de 16 jaar in de periode 1861-1869 van 7873 tot 8956; daarna daalde het - de Reformatory School Act is van 1866, - in de jaren 1869-1891 tot 3855, d.i. eene vermindering van gemiddeld 200 à 250 per jaar. Het aantal volwassen boosdoeners steeg in 1861-1882 van 72957 tot 175360, en daalde toen van 1882-1891 tot 146691, d.i. met ± 3000 per jaar. Voor Schotland, dat niet als Engeland de ramp van een schoolstrijd kent, zijn de cijfers nog sprekender. Maar zulke resultaten zijn alleen te verkrijgen, als men ophoudt met doelloos vechten en tegen de middelen niet opzet.

2) 'Der Schulzwang ist eine Wolthat, ein Schutz der Kinder gegen elterliche Roheit, elterlichen Eigennutz; es sind immer abstrakte Vorstellungen und unpraktische Ideeën, von denen aus gegen den Schulzwang argumentirt wird.' PALMER, *Ev. Püd.* 501.

de ontrouwe gasten eene permanente onrust aanbrengen. ‘Bei der Erziehung ist wie beim Brüten Stille und Wärme nötig,’ zegt Dörpfeld, de auteur van *Die freie Schulgemeinde*[1], het ideaal van den heer De Savornin Lohman; maar kom daar eens om in die scholen op het land en in de stad, die de overgroote meerderheid der kamerleden slechts van hooren zeggen kennen. Bij het onvermijdelijk verzuim, dat aan scholen, bevolkt met leerlingen in de minst gunstige levensconditiën, altijd een niet onbelangrijk percent zal blijven bedragen, voegt zich nog dat der slordige bezoekers, waardoor de trouwe leerlingen veroordeeld zijn tot vorderingen met kleine, kleine pasjes en tot het aanhooren van allerlei bekende zaken, die twee of drie of nog meermalen herhaald of verklaard moeten worden. Daarbij voegt zich nog op het platteland de ramp der winterkomers, die het heele semester bederven voor hen, die in den zomer wat opgeschoten waren, en nu in de school moeten leeren, wat tijd zoek maken en zich vervelen is[2]. En eindelijk de duizenden, die voor het twaalfde jaar verdwijnen en oorzaak zijn òf van heterogene hoogste klassen, waar onderwijs moet gegeven worden, dat nu eens voor sommigen te hoog en dan weer voor anderen te laag is, òf, als de blijvenden niet bij elkaar gevoegd worden, van jammerklachten in gemeenteraden, dat het toch zonde is, als er voor zoo weinig leerlingen toch een heele onderwijzer staat. In die omstandigheid wordt het invoeren van leerplicht eene weldaad ook voor leerlingen, die voor zich zelf aan dwang geen behoefte hebben, en eene wijze daad voor eene gemeenschap, die hare offers voor het onderwijs niet in het water wil geworpen zien.

Dit zijn de twee groote hoofdmotieven voor leerplicht: noodzakelijkheid van redelijken dwang tegenover hen, die van de aangeboden gelegenheid tot onderwijs geen of een allerslordigst gebruik maken en noodzakelijkheid van bescherming voor de anderen, die door het ontbreken van dien dwang niet krijgen, wat hun toekomt. Het aangeboden wetsontwerp licht die noodzakelijkheid toe door eene kleine bloemlezing van statistieken, en natuurlijk ontbreekt het niet aan optimistische of

1) Gütersloh, 1863, p. 54.
2) ‘Als je de hoogste klasse maar te pakken kreeg,’ hoorde ik onlangs een jongen Fries zeggen, ‘dan had je nog kans om wat te leeren, want daar bleven de winterkomers heelemaal weg.’

onwillige betoogen, dat de toestanden nog zoo ongunstig niet zijn. Wie echter in de onderwijswereld wat thuis is, heeft na de statistieken, waarvan de vakbladen in de laatste 25 jaren gewemeld hebben, geen cijfers meer noodig om te weten, dat de toestand van het schoolverzuim in Nederland nog altijd, - niet ongunstig, - maar rondweg slecht is en reeds zoolang slecht geweest is, dat het eene zware verantwoordelijkheid laadt op allen, die weigerachtig blijven, er een eind aan te maken.

Er komt nog een motief van ethischen aard bij. Juist zij, die ten aanzien van het onderwijs zich het schrielst gedragen, klagen gewoonlijk het hardst, dat de school naar hun inzicht zoo weinig verbetering in het huidige geslacht te weeg brengt. Men kan zulke subjectieve oordeelvellingen kwalijk ernstig behandelen. Of de wereld al of niet moreel vooruit gaat, is eene critieke vraag, en allen, die zich met paedagogische bemoeiingen ten aanzien van kleine en groote menschen bezighouden, laten zich daardoor gemeenlijk niet terugschrikken, maar plegen elkander moed en vertrouwen in te spreken, door de altijd opnieuw weer noodige aansporing: ‘Zaaiers, zaait in Godsnaam voort!’ Maar is het dezen pessimisten meenens met hun bezwaar, laten zìj vooral dan den leerplicht niet weigeren, want die maatregel zal in belangrijke mate de intensiteit der schoolopvoeding kunnen verhoogen. Behalve met hunne kleine huis- en schoolplichtjes zullen de kinderen daardoor met een ernstigen plicht kennis maken, waarmede niet te gekscheren valt. Reeds jong zullen zij voelen, dat er een groot geheel is, waartoe ook zij behooren en dat ook van hen iets te vergen heeft, waarvan noch vader of moeder, noch de meester hen kan ontheffen, eene verplichting, die eigenlijk aan hunne ouders is opgelegd, maar die zij feitelijk te vervullen hebben, èn in hun eigen belang èn in dat van die groote gemeenschap, die hun later met recht en met reden nog andere en zwaardere eischen zal stellen, als op wettige wijze beslist is, dat het belang van allen dat vordert. Inderdaad, indien er in Nederland eene zekere slapheid heerscht in het respecteeren van de Wet, dan is het ontbreken van leerplicht er stellig een der vele oorzaken van.

II.

Doet eene meerderheid, die zich bereid toont, leerplicht tot Wet te verheffen, daarmede onrecht? Ziedaar eene zware vraag. Wat is recht, en vooral wat is recht in de schoolquaestie? *De Nederlander* is voor de vrije school, onderhouden door den Staat, en *De Standaard* voor de vrije school, onderhouden door de ouders of de offervaardigheid. En terwijl *Het Centrum* zich beroept op de *Moral-philosophie* van den eerw. pater Cathrein S.J., die leerplicht - '*unbeschadet der Rechte der Kirche, van denen später die Rede sein wird*,' - zeer wel mogelijk acht[1)], wil *De Tijd* van dezen verstandigen pater maar heel weinig weten. En al is het niet heel braaf van hen, de voorstanders van leerplicht.... *haben doch ihre Freude dran*. Niet alleen onder hen heeft dus iedere ketter zijn letter.

Intusschen de vraag blijft moeielijk. Wij mogen 'recht' definieeren als het 'ethisch minimum,' dat de gemeenschap de vrijheid neemt van elk harer leden desnoods af te dwingen, er is altijd eene minderheid, die het minimum der meerderheid voor zich zelf een te-veel oordeelt. Er blijft alzoo niets anders over, dan voor ons zelf de noodige verzekerdheid des gemoeds te zoeken, door de geöpperde bezwaren zoo eerlijk mogelijk onder de oogen te zien.

1) *Het Centrum* kon zich ook beroepen op de Katholieke *Real-Encyclopüdie des Erziehungs- und Unterrichtswesens* (dl. IV, art. *Schulzwang*), die hare positie ten aanzien van het vraagstuk volgenderwijs formuleert:
    1. De meerderheid der Katholieke ouders in Duitschland zijn overtuigd, dat schoolonderwijs voor hunne kinderen nuttig is, en onder de tegenwoordige omstandigheden onmisbaar. De Kerk heeft altijd dezelfde overtuiging gehad, en de Staat handelt in overeenstemming met beide, als hij het bezoeken der school verplicht stelt.
    2. Het onderwijs, door den Staat gevergd, is te beperken tot het noodzakelijke en heeft zich te bepalen tot lezen, schrijven, de vier hoofdregelen der rekenkunde en godsdienst. Het is geheel noodeloos, den leerplicht uit te breiden tot 7 of 8 jaar en 5 of 6 uur 's daags.
    3. De Staat heeft geen recht voor te schrijven, waar de door hem gevorderde kennis zal worden verkregen. Dit moet aan de ouders worden overgelaten.
    4. Bijzondere scholen kunnen niet eischen, dat zij vrijgesteld zullen zijn van inspectie door Staats-autoriteiten. Zij hebben te arbeiden in overleg met de Kerk en met den Staat.

    Niet verheeld mag worden, dat er ook Katholieke schrijvers zijn b.v. Msgr. Dupanloup, Döllinger e.a., die dit recht van den Staat ontkennen. De bovenstaande stellingen maken intusschen van de beginselvraag eene opportuniteitsquaestie.

Dat de leerplicht zoo langzamerhand voor ons gezegend vaderland een ‘oude knol’ is geworden, heeft althans dit voordeel, dat de strijd een wat minder hartstochtelijk karakter heeft aangenomen. Het is waar, nog altijd worden de voorstanders van dezen maatregel als een genus van moderne dwingelanden voorgesteld:

> ‘Und willst du nicht, so musst du wohl,
> Sonst schlag ich dir den Buckel voll; -’

maar al klinkt dit verwijt in deze dagen ook wel weer door de lucht, het zijn niet meer de bazuinen van voorheen. De tijd doet over zulke aanklachten recht en van weerskanten weten de toongevers - kunnen zij althans weten, - dat het schimpwoord ‘tirannen’ in het eene kamp even naïef-dom is, als het geroep van ‘obscuranten’ in het andere. Wil men nog eens een echt hartstochtelijk pleidooi tegen den leerplicht hooren, dan moet men een dertig jaren teruggaan en b.v. de luidruchtige diatribe van den Beijer Jos. Lukas herlezen: *Der Schulzwang, ein Stück moderner Tyrannei*.[1)] Deze kon toen nog schrijven: ‘Kein anderes volk der Erde hat den Schulzwang, als das Deutsche,’ en hij heeft dan ook geen smaadwoorden genoeg, om zijn landgenooten - ‘das Bedientenvolk’ - zijne verachting in het gezicht te spuwen. Als hij aan ‘die Väter des Schulzwanges denkt, - dat nu eens de mannen der Reformation, dan weer die der Revolution’ zijn, - dan citeert hij Schiller's:

> ‘Ich sah des Ruhmes heil'ge Kränze
> Auf der gemeinen Stirn entweiht; -’

maar hij spaart ook ‘die deutsche Kirche, oder noch genauer den deutschen Klerus’ niet[2)], die ‘sich vom Bureaukratischen Staate den Polizeistock in die Hand drücken liefs, als dieser es unternahm, die Familie mitsammt der Schule nieder-

1) Landshut, 1865.
2) T.a.p. bl. 39 ‘Das *divide et impera*,’ dus gaat de auteur op dit punt voort, ‘ist niemals schlauer angewendet worden, denn damals, als der Staat die Interessen des Klerus von deuen der Familie zu trennen wusste, um sein Attentat gegen die Schule auszuführen. Aber es war auch gar zu süfs für die Herren Inspectoren, hochmögende Amanuenses der gnädigen Herren vom Bureau zu werden. Da konnte man seinen starköpfigen Bauern einmal handgreiflich beikommen, und das musste offenbar viel effectvoller sein, als eine noch so salbungsvolle Predigt es sein konnte.’

zuringen.' Hij prijst den staatsman Justus Möser, die het 'sogar für kein Unglück hielt, wenn ein Ackersmann nicht schreiben lerne, und den Verlust an Arbeit, Geschick und Kraft bedauerte, der dadurch entsteht, dafs man den Landkindern statt des Flegels die Feder in die Hand gibt.' En de logica van het liberalismus formuleert hij kort en goed aldus: 'Wir Liberale haben keine Religion, folglich darf auch der Staat und seine Politik keine Religion haben; die Schulen aber gehören dem Staat, müssen folglich auch religionslos sein.' En dan moet men weten, dat tot den huidigen dag het normale leerplan der Beijersche scholen in alle zeven klassen *zes* uren Religion und Biblische Geschichte op de 26 wekelijksche schooluren aanwijst!

Bij dergelijk klaroengeschal klinkt al wat men thans verneemt als blik; alleen des heeren Heemskerk's 'aanleggen van den slavenketen' is er nog een flauwe echo van. Maar zij het dan in wat zachter vorm, dezelfde argumenten keeren steeds terug en het blijft daarom noodig een paar van de voornaamste een weinig van nabij te bezien.

'Het ouderrecht wordt er door in het hart getast.' Dat recht is primair aan dat der overheid en daarom moet deze er af blijven. Den rechts-philosophischen grond voor die stelling formuleert de vermelde Lukas (t.a. p. 3) als volgt: 'Die Societät ist vor dem Staate gewesen und die Familie vor der Societät; die Familie hat erzogen vor der Existenz des Staates und der Gesellschaft, ja diese Existenzen sind durch die erziehende Familie bedingt; mithin ist das Erziehungsrecht der Familie ein angestammtes und unveräufserliches.' Deze bekende argumentatie wordt ook in onze dagen nog in verschillende vormen herhaald.[1)]

Het citaat uit Höfding's *Ethik*, aan het hoofd van dit opstel geplaatst, geeft in den beknoptsten en heldersten vorm de afdoende weerlegging dezer zonderlinge redeneering,

1) Vgl. b.v. het verslag der rede van Mr. Th. Heemskerk in het *Alg. Handelsblad* van 6 April: 'Van Godswege is den ouders het gezag over hunne kinderen gegeven. Dat ouderlijk ontzag bestond reeds, vóór er een overheid bestond, want God beval den ouders over hunne kinderen te bevelen, en den kinderen hun ouders te gehoorzamen.'

ontleend aan het onbeperkte ouderrecht der patriarchale tijden, dat zelfs het verkoopen, ja het dooden van kinderen niet uitsloot. Dat recht heeft bij de toenemende ontwikkeling en organisatie der gemeenschap reeds op tal van punten zijne onbeperktheid moeten inboeten. Zoodra een kind geboren is, herinnert de verplichting tot aangifte den vader al dadelijk, dat dit jonge leven meetelt als lid der gemeenschap, die wel gedurende eene reeks van jaren de onmiddellijke hoede der ouders erkent en eerbiedigt, maar dezen toch ook, voor zoover zij het uit zich zelf niet zouden doen, den plicht der alimentatie en educatie oplegt, en het zich zelf ten plicht stelt daarop toe te zien, ja, zoo noodig, de helpende hand te bieden. En indien er iets aan onze vaderlandsche gemeenschap te verwijten valt, dan is het niet overdreven bemoeiïng of tirannie, maar wel zeer schuldige verwaarloozing van dien eigen plicht.

Dat de gemeenschap op dat punt zoo nalatig is geweest, levert misschien wel het beste bewijs, hoe ongegrond het is, den leerplicht als eene ergerlijke inbreuk op het ouderrecht voor te stellen. Betrof die plicht meer haar eigen belang dan dat der ouders en hunne kinderen, zij zou er wel eerder bij geweest zijn. Hoe vele jaren bestaat al niet de militieplicht, die veel zwaardere beperking van het recht der ouders op hunne zonen! Maar daar had de op hare beurt ook egoïstische gemeenschap een veel grooter belang bij. De leerplicht daarentegen zal haar zware offers kosten, waarvan allereerst ouders en kinderen op de meest directe wijze de voordeelen zullen ondervinden. Alleen dan ook door misverstand of vrees voor de lasten is leerplicht als eene schending van het opvoedingsrecht der ouders te karakteriseeren.

Want bij deze verwarring in de rechtsbeschouwing voegt zich nog eene paedagogische denkfout. Velen plegen nog altijd de school als een verlengstuk van het gezin te beschouwen, en den onderwijzer als den man, doende wat eigenlijk des vaders is, maar wat deze, omdat hij den tijd, of den lust, of de bekwaamheid er toe mist, aan een plaatsvervanger opdraagt. Zoo ziet Heinrich Thiersch[1)] in den bloei en de ontwikkeling der scholen slechts een getuigenis, ‘dafs das

1) *Ueber Christliches Familienleben*, 2e dr. Frankfurt 1855.

Haus der nur ihm von Gott übertragenen Erziehungspflicht nicht nachkomme. Es ist fchlimm, voegt hij er aan toe, wenn Vater und Mutter auf den Priester, aber es ist noch fchlimmer, wenn sie sich nur auf den Schulmeister verlassen.' En ook Lukas[1] drukt er herhaaldelijk zijne ergenis over uit, dat de school hoe langer hoe minder 'eine Hilfsanstalt für die Familie' is, of, gelijk hij het ook noemt 'ein künstliches Surrogat für den Unterricht in der Familie,' en in een zijner opgewonden buien roept hij daarom uit: 'Wer aber von vorneherein keine Zeit hat, seine Kinder selbst zu erziehen, dem sollte auch das Heiraten von Polizeiwegen verboten sein. Man verbietet ja auch das Heiraten wegen mangelnder Subsistenzmittel; die häusliche Erziehung gehört auch zur Subsistenz der Familie; denn der Mensch lebt nicht vom Brode allein.'

Hierin is het misverstand gelegen, dat men te veel het eigenaardige verschil tusschen de schoolopvoeding en de gezinsopvoeding uit het oog verliest. De school, hoewel zij aan Familie en Kerk haar oorspong heeft te danken, is hoe langer hoe meer een noodwendig bestanddeel in het leven van een cultuurvolk geworden, en heeft als maatschappelijke instelling hare eigen bestemming en behoeften. Zij treedt niet in de plaats van het gezin, zij staat niet vijandig tegenover het gezin, maar zij staat ook niet uitsluitend in dienst van het gezin, noch in dien der gemeenschap, maar tusschen beide in als een overgangsgebied, of, gelijk Hegel het goed geformuleerd heeft, als 'eine Mittelsphäre, welche den Menschen aus der Familie in die Welt hinüberführt[2].' Als zoodanig is zij deels onderwijsinstelling, deels opvoedingsgesticht, en in beide opzichten een orgaan, waardoor de gemeenschap, haar eigen belang behartigend, de Familie helpend tegemoet treedt. Dat is nu eenmaal noodig geworden door de veelzijdige ontwikkeling van ons gemeenschapsleven. Het is niet meer het ideaal, dat een vader zijn eigen kind onderwijst. Het onderwijzen is hoe langer hoe meer eene kunst geworden, steunende op studie, oefening en ervaring, eene kunst waartoe men zich moet voorbereiden en waartoe eene zekere gave vereischt wordt, die, omdat zij gave is, volstrekt niet bij alle vaders en

1) T.a.p. bl. 30, 31 en 32.
2) THAULON, *Hegels Ansichten über Erziehung und Unterricht*.

moeders, hoe voortreffelijk in die qualiteit ook, verwacht mag worden. Zelfs de onderwijzer-vader is geen paedagogisch ideaal; daar kunnen onderwijzers-kinderen van meepraten; de vaderpaedagoog, die tegenover de jeugdige domheden zijner gewone leerlingen eene olympische goedhartigheid en lijdzaamheid weet te bewaren, verliest uit vaderlijke ijdelheid herhaaldelijk zijne schoone kalmte, als ze zijn eigen kroost overkomen.

Dat onderwijs, hetzij er eene belijdenis aan ten grondslag ligt of niet, heeft zonder meer reeds eene opvoedende strekking. Het verschaft niet slechts voordeel voor de toekomst, en nu en later genoegen zonder nasmaak, - wat op zich zelf reeds een zedelijke vooruitgang is, - maar het bevat ook allerlei elementen, die moreele inzichten en emoties wekken en onderhouden. Doch wat vooral opvoedend, d.i. denken-gevoelen-enwillen-verheffend werkt, is het leven - niet in uwe schoolkazernes, o zuinigheidsmenschen! - maar in een goed en soliede schoolgezin. Dat is eene aparte opvoeding, die ook het allerbeste en vroomste gezin niet geven kan. Men versta mij wel; ik zeg niet, dat die schoolopvoeding hooger staat, ook niet dat zij lager staat, dan die in de familie, maar zij is van eene andere qualiteit. Paedagogisch is het alweer geen ideaal, zich de weelde van een eerste-rangs-gouverneur of eene uitgelezen gouvernante te kunnen veroorloven. Stuur uwe kinderen naar eene goede school, zegt de paedagogiek, ook al weet gij met uw geld geen raad! Het is alweer voor het kind geen beter of slechter, maar een ander en niet minder onmisbaar milieu, dan het voortreffelijkst gezin aanbieden kan. Niet dat er - in normale omstandigheden natuurlijk, - strijd behoeft te zijn tusschen school en gezin, - wat hier goed heet, wordt daar niet kwaad genoemd, - maar er is verschil. Het gezin is en blijft van nature de foyer van het sympathiegevoel, dat de menschenwereld bijeen houdt en in de hoogte voert; de school is de eerste kleine gemeenschapskring, waarin dat gevoel zich in ruimer kring doet gelden en tegelijk ook een eenigszins anderen vorm aanneemt. Wat ginds liefde heet, blijft hier wel als genegenheid werken, maar doet zich ook nu en dan gelden als recht. In de school moet vaak verboden worden, wat in het gezin kan worden toegestaan. Meer dan thuis leert het kind in dit zooveel talrijker gezelschap zijne neigingen bedwingen. Hoe vader of moeder hem ook in liefde verwend

hebben, - en God zegene hen, als ze niet al te theoretischpaedagogisch zijn geweest, - hier leert hij zich toch een deel van een geheel voelen, waarvan hij begint te beseffen, dat het niet slechts ter wille van hem alleen bestaat; waarin hij geduld wordt, als hij aan zekere eischen voldoet, en eerst welkom is, als hij er nog wat boven gaat; waar eindelijk wetten bestaan, maar daarnaast ook gelijkheid voor de wet. Daarmede heeft hij eigenlijk zijn loon al weg, want al deze goede gewoonten - die hooger staan dan kennis en wijsheid, - zullen hem later het groote leven zooveel te liever en lichter maken. Maar daarbij blijft het niet; door het werken van in het gezin ongekende prikkels ontwaakt er een lust tot arbeid en inspanning in hem, die in het warme nestje thuis allicht was blijven sluimeren. Hij ondervindt er zijne eerste kinderrampen, maar smaakt er ook tot dusver ongekende voldoeningen, en waar hij nu en dan in het gedrang raakt, vindt hij ook zijne eerste jonge vrienden. Het is waar, de schoolomgang heeft ook zijne kleine gevaren, maar hier geeft Nicolaas Beets[1)] het eenig juiste gezichtspunt aan:

> ‘Een dwaas houdt, als besmettingen regeeren,
> Zijn deur en vensters dicht, om ze af te weren,
> En - wanende dat hij zijn kroost behoedt, -
> Vergiftigt, door vervuilde lucht, hun 't bloed.
> De wijze zorgt voor lucht, geregeld leven,
> Goed voedsel, en een onbezwaard gemoed; -
> De rest... blijft biddende in Gods hand gegeven.’

Ja, maar dat goede voedsel, daar komt het op aan, zullen allicht sommigen zeggen, die meenen, dat hier de inhoud van het onderwijs te veel is over het hoofd gezien. Hier moet men den man van 't vak een weinig geloof schenken: er is niet zooveel verschil in de spijzen der openbare en der bijzondere scholen[2)]; het is hoogstens eene quaestie van toe-

1) *Dichtwerken* IV, bl. 12.
2) Hier valt - al gaat ze niet zoo ver als bovenstaand oordeel - eene merkwaardige verklaring van den oud-afgevaardigde Mr. A.H.M. van Berckel in het *Huisgezin*, te registreeren (opgenomen in het persoverzicht van het *Hbl.* van 14 April): ‘Nu, als men mij vraagt, of ik geloof, dat er in ons land vele ouders zijn, die uit gemoedsbezwaar hunne kinderen van onderwijs verstoken laten, antwoord ik gulweg neen. Herinner ik mij wel, dan verkondigt ook het bekende bisschoppelijk Mandement den regel: waar geen Katholieke school te bereiken is, daar liever het staatsonderwijs dan in 't geheel geen. Dit neemt echter niet weg, dat de wetgever verplicht was, met deze moeilijkheid ter dege rekening te houden. En ik moet zeggen, het komt mij voor, dat de heer Borgesius zich veel moeite heeft gegeven, ja zich zelven geweld heeft aangedaan, om die klip te omzeilen.’

bereiding. Bovendien, het beginsel is eenmaal in onze schoolwetgeving opgenomen, dat de gemeenschap de hulp niet versmaadt van hen, die scholen van eigen fatsoen willen stichten, mits ze de noodige waarborgen geven. Die quaestie keert trouwens straks terug. Het was nu alleen de bedoeling, te doen uitkomen, hoe de opvoedende invloed van de school welbezien meer in de muziek dan in de woorden zit, meer in het karakter van het schoolleven dan in den inhoud van het onderwijs, meer in de schoolzeden dan in de schoolkennis[1)]. Hoe echter kan men dan beweren, dat eene wet op den leerplicht, die de bedoeling heeft het schoolleven der Nederlandsche kinderen te perfectioneeren, door er het *va-et-vient* van een koffiehuis of eene markt te doen wijken voor de weldadige rust van een goed gezin, een inbreuk op het recht der ouders zou zijn? Eene school is geen kerk en geen klooster, maar toch wel ook een klein heiligdom. De vroolijkheid en de fleur zijn er niet buitengesloten, maar noch de herrie van een jolig sans-gène, noch die der tuchteloosheid en slordigheid mag er geduld worden.

De ouders *hebben* hun recht ten aanzien van de school, en dit moet beter dan tot nu toe gehandhaafd worden door representatie van de vaders en moeders in de plaatselijke commissiën van toezicht op het onderwijs. Eene afdoende regeling van dat onderwerp is dan ook een noodzakelijk complément van eene wet op den leerplicht te achten. Maar de leus: ‘de school uitsluitend aan de ouders’ is een ‘überwunden Standpunct.’ Dat hebben ook die tegenstanders van het overheidsonderwijs erkend, die den steun der gemeenschap voor hunne eigen scholen hebben aanvaard. En daarover behoeven zij geen spijt te hebben, want het was een onhoudbaar principe. De school aan de ouders maakt dikwijls het onderwijs voor de welgestelden tot een voorwerp van berekenende industrie en bijna altijd dat voor de minder-bevoorrechten tot een slachtoffer van goed-bedoelde, maar op den duur machtelooze liefdadigheid.

1) WUNDT, *Logik* II, 2, 302: ‘Kenntnisse können vergehen, aber Sitte und Gewöhnung und der aus beiden gefügte Charakter des Menschen beharren.’

III.

‘De leerplicht is revolutionair.’ De bedoeling dezer tweede bedenking zal wel zijn, dat de leerplicht eene vrucht der Revolutie is geweest, en veel tegenspraak is dan eigenlijk - ook na het voorafgaande - aan dit vreesaanjagend beweren niet besteed. Men kan de stormen en onweders in de ontwikkeling van het menschelijk geslacht diep betreuren, maar met erkentelijkheid de zuivering van den dampkring genieten, die er het gevolg van is geweest. De vernietiging van het absolutisme, de verdwijning van hatelijke privilegiën, de erkenning der gewetensvrijheid en de gelijkheid voor de wet zijn toch ook vruchten der Revolutie, al moeten sommige nog noodig tot voller rijpheid komen. Maar de bangmaker levert eene geschikte aanleiding om hier een weinig historie van den leerplicht[1)] samen te vatten, deels om te doen uitkomen, hoe deze integendeel het gevolg van eene onweerstaanbare evolutie is geweest, deels om aan te toonen, dat ongeveer alle partijen in het verleden hunne patroons vinden, die van leerdwang niet afkeerig waren.

Is het om weerzin te wekken te doen, dan vangt men liefst aan met eene herinnering aan de Spartanen. Lukas[2)] verhaalt de bekende geschiedenis zoo: ‘Jedes neugeborne Kind wurde gleich nach der Geburt von Beambten besichtigt, und wenn es schwach oder verkrüppelt war, zum Verhungern ausgesetzt. Die Kinder wurden von 7 Jahre bis zu ihrer Volljährigkeit gemeinschaftlich unter Aussicht des Staates erzogen. Man sicht, das war der reinste Militär-Communismus; in diesem bildete der Schulzwang ein nothwendiges und natürliches Glied; denn das Individuum war nichts und lebte nur in der Gemeinsamkeit des Staates. Freilich wurde in den spartanischen Schulen keine Dinte verspritzt, sondern Blut; die Spartaner traten ohne Vorbereitung sofort ins Gymnasium ein, und brauchten sich über weiter nichts auszuweisen, als dafs sie stehen, laufen und raufen konnten’.

Men kan echter ook wat vriendelijker beginnen, met van Solon op te halen, die voorschreef, dat ieder Atheensch burger

1) Vgl. BÜDINGER, *Von den Anfängen der Schulzwangs*, Zürich 1865.
2) T.a. p. blz. 89.

zijn zoon in muziek en gymnastiek onderwijs zou doen geven, en voorts, dat geen zoon verplicht was, zijn vader in diens ouderdom te onderhouden, als deze hem geen bedrijf had doen leeren, waardoor hij in staat was zijn brood te verdienen. Verder zwijgt de Oudheid. In Rome was de opvoeding der kinderen geheel aan de moeders overgelaten, van welk systeem de historie eenige schitterende voorbeelden heeft opgeteekend.

Uit de Middeleeuwen wordt alleen van Karel den Grooten eenige dwang vermeld; door zijn toedoen verklaarde de kerkvergadering van Mainz in 813, bijna gelijktijdig met een aantal andere kerkvergaderingen, het volgende[1)]: 'De priesters moeten steeds de geloofsbelijdenis en het Onze Vader onderwijzen, en die, welke dat verwaarloozen, moeten door vasten en andere tuchtigingen gestraft worden. Ook moeten de ouders hunne kinderen naar de school zenden, òf naar eene kloosterschool of naar die van een priester, opdat zij de geloofsbelijdenis en het Onze Vader goed leeren en te huis aan anderen kunnen leeren; wie niet anders kan, mag het in zijne moedertaal leeren.' Overigens vernemen wij van geen dwang in de wijze, waarop de Kerk in de Middeleeuwen het haar opgedragen 'docete omnes gentes' vervult. Laat niemand echter hier een verwijt in lezen; afkeer van dwang is in eene rein-spirituëele instelling nooit te misprijzen. De Katholieken hebben inderdaad reden om zich te ergeren, wanneer hunne Kerk als eene vijandin van onderwijs wordt voorgesteld. Zij vereeren - waarom zouden wij niet meedoen? - den heiligen Cassianus, die op zijnen tocht naar Rome in 405 n.C. door het heidensche Imola komt, en onmiddellijk eene school opent, waar de ouders hem hunne kinderen zenden, wie hij met het Kruis ook de letters leert kennen; den heiligen Xaverius († 1552) het voorbeeld der missionarissen, die, een klokje in de hand, in de straten van Goa de kinderen bijeen luidde, hen vriendelijk noodend, om bij hem in de Christelijke leering te komen; de *Scholarum piarum*, de vaders der vrome scholen (1607), welke bij de drie monniksgeloften ook die tot het kosteloos geven van Christelijk onderwijs voegden, en nog zooveel anderen meer, die zich aan het belang der jeugd hebben gewijd. Maar de tijden veranderen en de eischen der tijden

1) J. VERSLUYS, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs* II, 27.

met hen. Als de Middeleeuwen met haar gesloten en geisoleerde sociale kringen voorbij zijn, komen de nieuwere tijden met hunne veel gecompliceerder levensverhoudingen en tot hiertoe ongekende noodzakelijkheden.

De eerste Hervormers intusschen zien, evenals de Kerk, in het onderwijs ook nog hoofdzakelijk een steun voor hetgeen hun het meest ter harte gaat, het zieleheil hunner volgelingen. Luther spreekt het eerst van dwang: Ich halte aber, dafs auch die Obrigkeit hier schuldig sei, die Unterthanen zu *zwingen*, ihre Kinder zur Schule zu halten[1)]. Maar ook een veelzijdige Dominicaner-monnik uit die eeuw, de beroemde Thomas Campanella (1568-1639) - die om zijne vrijmoedigheid menige berisping ontving en 27 jaren lang in eene Spaansche gevangenis niet zuchtte, maar er de meeste zijner 82 geschriften over philosophie, natuur-wetenschap, astronomie, geneeskunde, theologie, dogmatiek, ethiek en staatswetenschap samenstelde, tot paus Urbanus VII den geleerden monnik wist te verlossen, en trots het kwaad gerucht, dat deze zijne philosophie van den duivel ontvangen had, hem niettemin met zijn vertrouwelijken omgang vereerde, - sprak het voor die dagen moedige woord uit, dat de opvoeding der jeugd overheidszaak behoorde te zijn. Ook in Frankrijk was onder het *ancien régime* het principe niet geheel onbekend. In 1560 vroeg de adel aan de Staten van Orleans, ‘que les pères et les mères fussent tenus, sous peine d'amende, d'envoyer leurs enfants à l'école, et y fussent contraints par les seigneurs et les juges ordinaires.’ En ook onder Lodewijk XIV werd het verplichte schoolbezoek voorgeschreven ‘comme un moyen de contraindre les enfants des *religionnaires* à recevoir un enseignement Catholique.’ (*Édits* d'octobre 1685 en de janvier 1686.)

Intusschen lang vóór de Revolutie uitbrak, werd het verplichte schoolbezoek al in de Duitsche zeden opgenomen. Reeds in de 16e eeuw werden in Wurtemberg kinderen, die des Zondags tijdens de catechisatie op straat of buiten in het veld gevonden werden, met een heelen of halven ‘Batzen’ beboet en in 1640 schreef de Algemeene Synode er het verplichte schoolbezoek voor. Maar de eigenlijke schoolplicht heeft Pruisen tot vaderland en is alzoo zonder eenigen twijfel eene

1) *Sermon, dass man die Kinder zur Schule halten soil.*

vrucht van het Protestantisme, gepaard aan een gemoedelijk en verlicht absolutisme. De ‘Allerhöchste Verordenung vom 28 September 1717’ (onder Friedrich Wilhelm I) beval, ‘dafs hinkünfftig an denen Orten, wo Schulen seyn, die Eltern bei nachdrücklicher Straffe gehalten seyn sollen, ihre Kinder im Winter täglich, und im Sommer, wann die Eltern der Kinder bei ihrer Wirthschafft benöthigt seyn, zum wenigsten ein- oder zweimal die Woche, damit sie dasjenige, was im Winter erlernet worden, nicht ganzlich vergessen mögen, in die Schule zu schicken’. In 1737 werd deze grondregel ook in de *Principia Regulativa*, de fundamenteele schoolordening voor de provincie Pruisen opgenomen, vervolgens voor en na ook in de overige deelen der monarchie verbindend verklaard en eindelijk in art. 25 der ‘Verfassungs-Urkunde’ van den Pruisischen Staat als volgt geformuleerd: ‘Eltern oder deren Stellvertreter dürfen ihre Kinder oder Pflegebefohlenen nicht ohne den Unterricht lassen, welcher für die öffentlichen Volksschulen vorgeschrieben ist’. Hoe en wanneer ook in de overige Duitsche staten dezelfde verplichting is opgelegd, - Beieren kwam er het laatst, nl. in 1802 toe, - kan hier ter zijde gelaten worden. Alleen zij de motiveering vermeld, waarmede in 1738 de leerdwang in de Brunswijker schoolverordening ingevoerd werd: ‘Die Eltern sollen sich auch nicht einbilden, weil die Kinder ihre wären, so dürften sie mit denselben thun und verfahren, wie sie wollten; sondern sollen wissen, dafs auch ihre Kinder Glieder des gemeinen Wesens sind, um deren Auferziehung sich die Obrigkeit zu bekümmern und dahin zu sehen habe, dafs in Zukunft das Land nicht mit untuchtigen, rohen, übelgesitteten, sondern mit wolgezogenen Einwohnern besetzt werde’. Het belang der kinderen, vereenigd met dat der gemeenschap, vindt hier reeds zijne onberispelijke formuleering. Niet van revolutionairen, maar van protestantsch-kerkelijken en landsvaderlijk-absolutistischen oorsprong blijkt alzoo de leerplicht.

Dit is eigenlijk eene uitgemaakte zaak. En het aardige van het geval is, dat juist weinig overheidsmaatregelen in Frankrijk zulk eene moeielijke geboorte hebben gehad, als de leerplicht. Mr. J. Beelaerts van Blokland heeft er indertijd al het een en ander van medegedeeld in zijn lezenswaard opstel: *De leerplicht in Frankrijk* (zie *De Economist* van 1882), maar de geschiedenis is

te merkwaardig, om haar niet wat aan te vullen. De Revolutie liep reeds op hare laatste beenen, toen men eerst aan leerplicht begon te denken. De theoretici der Constituante en der Léegislative achtten in hun ideologisch enthousiasme allen dwang overbodig. Het zou voldoende zijn, de gelegenheden tot het ontvangen van onderwijs overvloedig te maken en niemand, die zich aanmeldde, te weigeren. Noch de ontwerp-regeling van Talleyrand, noch die van Condorcet, noch zelfs het allereerste concept der Conventie (30 Mei 1893) hielden dan ook eenige dwingende bepaling in. Voor het eerst verschijnt de theorie in het besliste art. 4 van het décret du 29 Vendémiaire an II: 'Tout individu depuis l'âge de six ans est inscrit dans les écoles nationales.' Het bleef echter bij de theorie, de bepaling werd niet uitgevoerd. Toen kwam er wat ongeduld. Danton gaf zijne snorkende phrase, - zeer recommandabel o.a. om op meetings afkeer van leerplicht aan te wakkeren, - : 'Il est temps de rétablir ce grand principe qu' on semble méconnaître: *que les enfants appartiennent à la république avant d'appartenir à leurs parents*. Nous avons assez fait pour les affections. Devons-nous dire encore aux parents: nous ne vous les arrachons pas, vos enfants, mais vous ne pouvez les soustraire à l'influence nationale?'[1)] Zoo decreteerde dan het besluit van 29 Frimaire an II: 'Les pères, mères, tuteurs ou curateurs seront tenus d'envoyer leurs enfants ou pupilles au premier degré d'instruction'. Dit was dus zuivere *schoolplicht*, maar elf maanden later (27 Brumaire an III) werd deze reeds tot *leerplicht* teruggebracht: de ouders werden niet meer met straf bedreigd; uitsluiting van alle openbare ambten werd de eenige poenale sanctie. Doch het was met de Republiek gedaan, - en Directoire, Consulaat, Keizerrijk noch Restauratie dachten er over, zich den leerplicht aan te trekken. Wat gehandhaafd bleef, was alleen de door Napoleon ingestelde oppermacht der Universiteit over alle onderwijs.

Hoe voorts de zonen der Revolutie niet altijd zulke dwangmenschen zijn geweest, als ze worden afgeschilderd, daarvan levert het jaar 1831 een teekenend bewijs[2)]. De nieuwe Charte der

1) Heeft intusschen deze verklaring, op den keper beschouwd en in wat gemoedelijker stijl overgebracht, niet veel gelijkenis met die van den patriarchalen Brunswijker Landesvater van 1738?

2) Medegedeeld door LUKAS, *Der Schulzwang*, p. 102.

Juli-monarchie had in art. 65 opgenomen, dat zoo spoedig mogelijk wetten, regelende de vrijheid van het onderwijs, zouden uitgevaardigd worden. Op dat artikel zich beroepend, openden Lacordaire, Montalembert en Caux eene vrije school voor arme kinderen. Maar onmiddellijk kwam de Universiteit daartegen in verzet en requireerde de politie. Deze drong de school binnen; stuurde de kinderen naar huis, joeg Lacordaire en zijne ondermeesters de straat op en dagvaardde alle deelnemers aan het vermetel opzet voor den rechter van instructie. Toen brak het onweer los. 'Die *revolutionären*[1] Blätter: *Le Constitutionel, Le Globe, Le Temps, La Révolution* u.a.m. erhoben ihre stimme noch lauter und kräftiger als selbst die legitimistischen und die kirchlich gesinnten.'

> 'Hetzelfde brutale geweld,' schreef *La Révolution*, 'dat in 1830 eene drukkerij binnendrong en het volk tot opstand uitdaagde, breekt een jaar later in eene school in. Maar de heer Lacordaire wijkt niet goedwillig. Volgt zijn voorbeeld, al moest gij twintig, ja honderd deuren laten intrappen! Zon ten laatste de onderwijzende priester in het vrije veld zijne toevlucht moeten zoeken, en wil men misschien als tegen de Camisards nieuwe dragonnades beginnen? Wat is er gebeurd? Een ijverig onderwijzer wint het vertrouwen der ouders, zij zenden hem hunne kinderen, hij geeft hun eene pen, een boek in handen, hij leert hun: tweemaal twee is vier, er is één God en er zijn drie Goddelijke personen. Zal die nu uw vijand zijn? Welk een ongerijmdheid! Hoe zult gij in de toekomst nog van uitvoering van wetten spreken? Gaat heen en verbergt u in de schande en belaçhelijkheid van uw jammerlijk waagstuk. Eene half doode wet, al haalt zij nauwelijks adem, mag feitelijk nog bestaan, volledige afschaffing is een der eerste voorwaarden van het constitutioneel verdrag.'

Toen kwam Guizot's onderwijswet van 1833 en deze huldigde wel de vrijheid van onderwijs, - behoudens bewijzen van bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers, - maar voerde geen leerplicht in, en het zonderling verschijnsel deed zich thans voor, dat deze maatregel in de Chambre des Pairs aanbevolen werd, terwijl de Chambre des Députés op 'liberté absolue' aandrong. Het was ook de tijd van het dwepen met de vrijheid; de tijd der 'oude school', die toen nieuw was, evenals de 'nieuwe' van nu, naar 's werelds loop, ook weer oud zal worden; de tijd van het onbepaald geloof in de macht van den wedijver; de tijd, toen Adam Smith wel reeds *the education of the poor* eene zaak vond, 'which deeply concerns the commonwealth'[2], maar *Le*

1) Ik cursiveer.
2) Vgl. Mr. A. KERDIJK, *Leerplichtigheid*, p. 7., onze beste monographie over het onderwerp, die dezer dagen weleens had kunnen herdrukt worden.

Journal des Economistes, het beginsel der vrije concurrentie à outrance toegedaan, de geheele inmenging van den Staat op onderwijsgebied wraakte en het geven van onderwijs volkomen gelijk stelde met het bakken van brood en dergelijke ondernemingen, die aan het particulier initiatief behooren te worden overgelaten[1].

Ook de poging van Carnot, om in 1849 den leerplicht te doen aannemen, mislukte, misschien wel door de onpractische bedreiging met boeten van 20 à 500 frs., waarvan de Kamer, al werden ze door den rapporteur tot 10 à 100 frs. verzacht, niets wilde weten. Zoo ook werd de drang om leerplicht gedurende het tweede keizerrijk wel nu en dan als oppositiemiddel voor den dag gehaald, maar telkens door het gouvernement met een schouderophalen afgewezen. ‘Ne nous demandez pas l'instruction obligatoire,’ antwoordde in 1864 M. Genteur, secrétaire-général du ministre de l'instruction publique. ‘Elle n'est pas dans nos moeurs. Vous prétendez qu'elle a réussi dans d'autres pays? Je le nie avec des chiffres authentiques. Et en Prusse? On nous a mis au-dessous de la Prusse? (*On rit*)... Laissons de côté tous ces rêves d'imagination. (*Très bien! Très bien*!) Vraiment, on ne devrait plus en parler.’

Maar wat de overreding van de ijdele genoegzaamheid niet wist gedaan te krijgen, dat bewerkte na 1870 het nationale leed. Gelijk Sadowa Oostenrijk de sporen had gegeven, om in zijne onderwijswetten voor Cis- en Trans-leithanië (1869 en 1868) met den leerplicht ernst te maken, evenzoo sloeg Sedan onbarmhartig de Fransche voldaanheid tegen den grond. En moest Jules Simon, de onvermoeide strijder voor het groote beginsel, in 1871 zijne eigen poging nog zien falen, hij mocht de voldoening beleven, dat Jules Ferry in 1882 de ‘obligation’ deed zegevieren. Niet de Revolutie heeft derhalve aan Frankrijk den leerplicht bezorgd, maar het ongeluk en de vernedering, die tot de ware zelfkennis leiden[2].

1) Jhr. Mr. J. BEELAERTS VAN BLOKLAND, t.a. p. 585.

2) Het is een slechte tijd om de Franschen te prijzen, maar erkend moet worden, dat Frankrijk tegenwoordig met zijn volksonderwijs aan de spits staat. Het buitenland kent waarschijnlijk te uitsluitend het Frankrijk van de café's-chantants en van de boulevards, van de kranten en de politiek, en te weinig ‘le Français laborieux.’ Merkwaardig is het vooral, dat in het laatste tiental jaren zulk een groot aantal Duitschers zich geroepen gevoeld hebben, om de organisatie van het onderwijs in Frankrijk te bestudeeren en met de grootste waardeering te beschrijven, b.v.: Dr. Loubert, *Pädagogische Skizzen aus Frankreich*, Frankfurt a/O. 1890; J.P. Richter, *Das Französische Volksschvlwesen*, Halle 1891; Dr. Weigert, *Die Französische Volksschule und der gewerbliche Unterricht*; Dr. Heinzig, *Die Schule Frankreichs in ihrer historischen Entwickelung*, 1892; *Aufsätze von Ludwig Fleischner in verschiedenen Zeitschriften*, Hartleben Wien, 1892; Dr. Oskar Mey, *Die Schulen und der organische Bau der Volksschule in Frankreich*, Berlin 1893.

Hier verder na te gaan, hoe de leerplicht zich door de geheele wereld heeft verspreid, zou dit opstel onleesbaar maken. Dat het geen revolutionaire maatregel mag heeten, is, dunkt mij, uit de vermelde feiten der historie voldoende gebleken. Eigenlijk weten wij van de volkenpsychologie nog veel te weinig af, om op dit punt andere dan zeer subjectieve uitspraken te wagen. Maar op de feiten en de groote kenteekenen afgaande, mag men integendeel beweren, dat de leerplicht juist bij een weinig-revolutionair volk zijne bakermat heeft gevonden, en dat voornamelijk bij de revolutionairste naties, - die het eerst op hun achterste beenen stonden, als er naar hunne vrijheid maar gewezen werd, - het invoeren van den maatregel de meeste voeten in de aarde gehad heeft, of nog heeft: de Vlamingen, de Nederlanders, de Engelschen, de Ieren en de Amerikanen. Want, het mag wel eens bedacht worden, de Franschen hebben den naam, maar deze West-Germanen of Kelten zijn ook alles behalve tamme lieden. Zij brengen ook hun koning op het schavot, of zweren hem af, of onttrekken zich aan zijn gezag, als hij zich misdraagt, of jagen hunne stadhouders weg, als die laf zijn, scheuren hunne staatslieden aan flarden, als ze zich impopulair maken, vechten tachtig jaren lang voor hunne vrijheid van geweten, verlaten hun vaderland, als het tiranniek wordt, of geven het moederland den bons, als het de dwingelandij wil herhalen. Doch hoe zal ik in enkele trekken al hunne vermetelheden samenvatten, die de muze der Historie hebben doen ontstellen! Juist bij dit soort van volken wordt de grootste staatsmanswijsheid vereischt, om ze er toe te bewegen, zich zelf een nieuwen dwang op te leggen. En daarom moeten we nog even bij Engeland en Amerika stilstaan.

Wat in Engeland de invoering van den leerplicht zoolang heeft vertraagd, is vooral dit feit geweest, dat het particulier

initiatief er zich het eerst het onderwijs heeft aangetrokken en de Staat zich er pas mede is gaan bemoeien, toen de *British and Foreign School Society* (van 1805) en de *National Society for Promoting the Education of the Poor* (van 1811) wel machteloos bleken om het Engelsche onderwijs met dat van het vasteland te doen concurreeren, maar politiek machtig genoeg waren om de overheid te beletten, in dien toestand verbetering te brengen[1]. Vooral niet, toen ook de Dissenters omtrent het midden der eeuw eene even mistrouwende houding jegens de Regeering aannamen, en de *Volontary School Society* stichtten. Zelfs geen staatshulp wilde men aannemen, uit vrees van er onder te raken. De overheid had zich niet met onderwijs te bemoeien; natuurlijk op grond van de stereotiepe argumenten: het zou den familieband verslappen, den weg voor het communisme bereiden, het onderwijs tot eene doode staatsmachine verlagen, enz. enz. Zoo viel in 1856 de Bill van John Russel en kwam na de onderwijs-enquête van 1858-1861, die de alleronbevredigendste resultaten constateerde, met heel veel moeite eene onaanzienlijke verbetering tot stand: behoorlijke vorderingen in lezen, schrijven en rekenen werden als conditie van staatshulp gesteld. Maar de macht van het noodzakelijke is niet te keeren. In 1870 ging de wet van Forster er door, die op het principe berustte, 1°. de bestaande particuliere schoolgezelschappen zooveel mogelijk te beschermen en hare werking door materiëelen steun te perfectioneeren, en 2°. daarnaast voor de noodige scholen te zorgen, voor iedereen toegankelijk, en beheerd door plaatselijke *schoolboards*, die de bevoegdheid ontvingen, om met toestemming der councils door ‘Bye-laws’ den schoolplicht in te voeren. Al spoedig echter bleek de noodzakelijkheid van eene aanvullingswet; vooral op het platteland kwam het dikwijls niet eens tot de samenstelling van een schoolboard, totdat eindelijk de *Education-Act* van 15 Augustus 1876 afdoende ingreep en den leerplicht van 6-13 jaar algemeen maakte. Zoo werkt de macht der feiten.

In de Vereenigde Staten met hunne eigenaardige toestan-

1) Dit is de omkeering van de positie ten onzent, waar het overheidsonderwijs primair is, maar waar zich na 1848 een bijzonder onderwijs heeft ontwikkeld, dat het eerste wel niet verdringen, maar toch gewenschte verbeteringen zeer bemoeilijken kan. De volgorde is dus verschillend, maar de gevolgen zijn gelijk.

den is voor ons minder te leeren. Het vaderland van den leerplicht is er Massachusetts, het land der vrome *Pilgrim Fathers*, waar reeds in het jaar 1642, en Connecticut, waar in 1650 boeten werden ingesteld, niet alleen voor de achtelooze ouders, maar ook voor de schuldige gemeenten, die hun plicht ten aanzien van het onderwijs der jeugd verzuimden. De toenemende immigratie deed die bepalingen later nog verscherpen. Het grootste gedeelte der overige Staten is intusschen eerst na den burgeroorlog in deze eeuw ook tot den maatregel overgegaan, maar het is een eenigszins zonderlinge leerplicht, die men er vindt. De schoolplichtigheid duurt gemeenlijk van 8-14 jaar, en de boeten zijn er streng: 10, 20, 50 dollars per overtreding, maar de verplichting geldt slechts voor een deel van het jaar: in de Staten Illinois, Kansas, Maine, New-Hampshire, New-Jersey, Ohio, Wisconsin 12 weken, in den Staat New-York 14, in Nevada 16, in Massachusetts 20 weken, in Vermont 3 en in Miehigan 4 maanden, in Californië ⅔ van het schooljaar, enz. Meestal komen er dan verder nog bepalingen bij omtrent een minimum van achtereenvolgend schoolbezoek gedurende den bepaalden tijd, benevens omtrent de gevallen, waarin een leerling als ‘vagebond’ wordt beschouwd en naar de *Truant-school* moet. Men dient hierbij te weten, dat in Amerika nog vrij algemeen geen klassikaal, maar eene soort van hoofdelijk onderwijs, - eigenlijk onderwijs aan kleine groepjes - bestaat: ieder leerling zijn eigen lessenaar en zijn eigen werk, en de meesters hun tijd over hen verdeelende.

Ook daar heerscht intusschen nog veel verschil van gevoelen over het beginsel.

Ziehier b.v. een tegenstander, the Hon. Edw. Searing, state superintendent of public instruction in Wisconsin:

> ‘There is in the principle of compulsory education something essentially opposed to the genius of our free institutions, - something essentially un-American.
> The idea that crime is the direct result of illiteracy is a fallacy, quite commonly accepted as a truth.’

Daartegenover kome echter ook even een enthousiast voor stander aan het woord, the Hon. H.D. McCarty, state superintendant of public instruction in Kansas:

- ‘Such a law would create a new crime.’ -
‘I reply, it ought to. To bring up a child in ignorance, is a crime, and should be treated as such.’
- ‘It interferes with te liberty of parents.’ -
‘I reply again, it ought to, when they are incapacitated.’
- ‘It arrogates new power by the government.’ -
‘So do all the quarantine and hygenic regulations and laws for the abatement of nuisances in time of pestilence. Now, ignorance is as noxious as the most offensive nuisance, and more destructive than bodily contagions. Self-protection is a fundamental law of society.’
- ‘It is un-American and unadepted to our free institutions.’ -
‘To put the question in the most offensive form, it may be asked: “Would you have a policeman drag your children to school?” I answer, yes, if it will prevent his dragging them to jail a few years hence.’

En zoo gaan de theorieën de wereld rond, maar de feiten en omstandigheden regeeren de practijk. Geen der lessen van de historie is zoo duidelijk als deze, dat nergens het *volks*-onderwijs een behoorlijk peil kan bereiken, dan waar het een voorwerp wordt van ernstig gemeende Staatsbemoeiing. Dat is geen verwijt of bewijs van miskenning. Ieder individu, iedere menschengroep, iedere instelling doet het zijne of hare, zoodra het moet en zoolang het mogelijk is, maar behoeft zich niet vernederd te gevoelen, als een mogender macht het werk moet overnemen of hun steun verleenen. In allerlei dingen moet het bijzonder initiatief den weg bereiden; maar het wordt hinderpaal, als het de deugd der resignatie mist, en, zich hardnekkig vastklampend aan eene taak, waarvoor het niet blijkt opgewassen, andere machten in den weg treedt die het beter zouden kunnen doen, of ja soms hulp tot zelf meer en beter doen versmaadt. De Staat is de eenige kring, waaraan niemand zich kan onttrekken, en waar ieder naar draagkracht *moet* deelen in de opgelegde lasten. Daarom kan hij doen, wat gezin noch Kerk hebben vermocht. En voor hen, die thans de leiding hebben in onzen Staat, is het oogenblik gekomen, om door de invoering van leerplicht, met den aankleve van dien, te toonen dat het hun ernst is met het volksonderwijs. In 1878 zijn ze daarvoor teruggedeinsd; eene tweede flauwmoedigheid zou eene abdicatie zijn. De vervorming van ons schoolstelsel in 1889 laat bovendien toe, tot de uiterste grenzen der billijkheid te gaan. Niet, dat wij voorstanders van het overheidsonderwijs iets beoogen, waarover we ons te schamen hebben en dat we moeten af-

koopen met wat goedwilligheid, maar wèl ligt het op den weg der gemeenschap, de bijzondere scholen, die zij als medewerksters in de vervulling harer onderwijstaak erkent, naar behoefte daarin te steunen. Willen de voorstanders van dat onderwijs vermeerdering van dien steun als eene *conditio sine qua non* stellen, dit moeten zij weten. Men kan alleen vermoeden, dat zij toch ook moeten begeeren, de leerlingen hunner scholen trouw te doen schoolkomen en hen niet voor het einde van den leertijd te zien wegloopen. Maar wij hebben hier alleen de wenschelijkste gedragslijn der voorstanders te bespreken. En dan is het een verblijdend feit, dat de Minister van Binnenlandsche Zaken (*Toel.* § 12) voorgaat met te verklaren, dat waar het Rijk zich zwaarder offers voor de gemeenten zal moeten getroosten, ‘de billijkheid medebrengt, ook de bijdragen voor het bijzonder onderwijs te verhoogen.’ Eene straks te opperen vraag zal het zijn, in hoever het bij dit vaag vooruitzicht blijven kan. Maar wanneer de voorstanders van leerplicht deze billijkheid ernstig inzien en bereid blijken om er naar te handelen, dan kunnen zij, als nog het verwijt van tirannie en revolutie blijft weerklinken, dat gerucht in alle kalmte laten wegsterven.

IV.

Het is intusschen van belang den leerplicht niet alleen in-, maar ook uit te voeren. Doode wetten ten aanzien van dit onderwerp, als die van Portugal, Spanje, Italië, Griekenland en Turkije, blijven beter achterwege. Noodig zal het zijn, met zeer veel beleid te werk te gaan en te bedenken, dat de menschen ook aan goede dingen moeten wennen. Dit geldt vooral hen, die den leerplicht niet anders kennen, dan uit de algemeene en overvragende formules der politieke programma's, en die zich geen rekenschap plegen te geven, wat er aan vast is, een maatregel als leerplicht in de volkszeden te doen doordringen. Ook kan men er niet op rekenen, dat in deze materie onmiddellijk de rechte middelen getroffen zullen worden; zelfs de schoolmannen in ons land zijn op dit punt meerendeels theoretici. Maar wel mag men verwachten, dat de gegevens, die uit de onderwijskringen omtrent het ont-

werp voor den dag zullen komen[1)], voor Regeering en Vertegenwoordiging het middel aan de hand zullen doen, om de praktijk van het wetsontwerp zoo deugdelijk mogelijk in te richten. Het is echter wenschelijk, dat ook de belangstellenden buiten die kringen aan deze bijzonderheden eenige aandacht schenken, opdat de algemeene medewerking, die de uitvoering eener wet als deze moet mogelijk maken, voorbereid worde door eene zich langzamerhand vormende communis opinio ten opzichte der details. Het volgende geeft daartoe een overzicht van de meer of minder belangrijke strijdvragen, die zich op dit gebied voordoen.

Duur van den leerplicht. Rümelin[2)], de rechtstheoreticus van den leerplicht, is van oordeel, dat de leerplicht moet ophouden, zoodra het minimum kennis, dat geëischt wordt, verkregen blijkt. Daartegenover staat het systeem van een verplicht aantal schooljaren, desnoods en indien de verwachting bestaat, dat het baten kan, met een of twee jaar te verlengen. Het laatste stelsel telt onder de paedagogen de meeste voorstanders. Het eerste legt te veel gewicht op de kennis, die wel eene voorwaarde van beschaving, maar nog niet de beschaving zelve is. Daartoe moet de schooltucht, d.i. de macht van goede gewoonten en verstandigen dwang, medewerken, en daarvoor wordt een rustige gang van het schoolleven vereischt.

Het eerste stelsel maakt een algemeen en telkens herhaald examineeren noodig. Nu deel ik volstrekt niet den overdreven afkeer van examens, die tegenwoordig aan de orde van den dag is. Zoodra er aanleiding bestaat, om voor een of ander doel vereischte bijzondere bekwaamheid of aanleg te constateeren, wordt grondig onderzoek noodzakelijk. Er zou heel wat geld bespaard en heel wat teleurstelling voorkomen worden, als men in dat opzicht wat nauwgezetter was. Maar het minimum van den leerplicht door een examen te doen constateeren, zou slechte gevolgen hebben. Dat zou de onderwijzers verlei-

1) Het *Nederlandsch Onderuijzers-genootschap* heeft het onderzoek van het ontwerp, met een doelmatig ingericht plan als leiddraad, in zijne afdeelingen aan de orde gesteld, en zal binnen een drietal maanden over een belangrijken voorraad gegevens kunnen beschikken.

2) Rümelin, *Das object des Schulzwangs* (in *Zeitschr. für die ges. Staatswissenschaft*, XXIV). Verder: *Reden und Aufsätze*, Neue folge, 1881, p. 473.

den, om naar schitterende resultaten te jagen, wat voor de zwakkeren het gevaar oplevert, dat zij onderweg blijven liggen. De glorie der lagere school moet in de eerste plaats zijn: een talrijk goed middelsoort en weinig achterlijken.

Aan te bevelen is daarom als regel een verplicht aantal schooljaren, met mogelijkheid om het ontslag een jaar uit te stellen, als een leerling niet alle leerkringen doorloopen heeft en van zijn verder blijven eenig goed gevolg te verwachten valt. Het advies behoort hier gegeven te worden door het hoofd en den onderwijzer, die den leerling gedurende het laatste jaar onder hunne leiding hebben gehad. De beslissing blijve aan den Schoolopziener; een beroep kan toegestaan worden op den Inspecteur bij het Lager onderwijs.

Het aantal schooljaren wordt door de Regeering van *zes* tot *dertien* jaar gesteld, d.i. van den aanvang van het zevende tot het einde van het dertiende jaar. Onder den invloed van de partij-programma's zal zeker menig politiek man voor zijn fatsoen al niet minder ver durven gaan. En toch moet m.i. voor het oogenblik een andere eisch gesteld worden: nl. *zes volle schooljaren, indien noodig en nuttig met een zevende te verlengen*. Ik hoop, dat vooral de theoretici en de arbeiders in dezen gedachtengang zullen kunnen komen. Wie op het gebied der schoolopvoeding niet anders weet te doen, dan op te bieden van 13 op 14, van 14 op 15 jaar, enz., heeft inderdaad zeer armoedige idealen. Het sociaal-paedagogisch ideaal is: ‘die Vollschule für Allen’, d.w.z. de compleete voorbereiding van iedereen voor de levenstaak, waarop zijn natuurlijke aanleg wijst, en die met geen dertien, maar ook met geen veertien jaar ophoudt. Het is intusschen thans de tijd en hier de plaats niet, om ons in de bespiegelingen der sociaal-paedagogiek te verdiepen, of ons het hoofd te breken met het dilemma: sociaal-democratische nivelleering of sociaal-aristocratische uitverkiezing. Voor het oogenblik is het hoofdzaak, dat er geen practische fout begaan worde, en dit zou het geval zijn, wanneer de leertijd van het lager onderwijs zonder meer met een jaar verlengd werd. De voornaamste argumenten daarvoor zijn de volgende:

1°. De leerstof der lagere school is thans algemeen over zes leerjaren verdeeld. Voor flinke leerlingen, die scholen bezoeken, waar de toestanden normaal zijn, d.w.z. waar de

klassenindeeling goed, het aantal leerkrachten voldoende en het schoolbezoek tamelijk geregeld is, blijkt die tijd niet te kort. Er zijn kinderen, die er zes, en andere, die er zeven jaar over doen, en de meeste leerlingen, die bestemd zijn, om voortgezet onderwijs te genieten, gaan dan ook gewoonlijk op het 12e of 13e jaar over. Men mag als een vermoedelijk eerste gevolg van leerplicht verwachten, dat dit resultaat voortaan in veel meer scholen dan tot dusver bereikt zal worden. Verlengt men den leertijd eenvoudig met een jaar, dan zal het regel worden, dezelfde stof over zeven jaren te verdeelen, waardoor de vluggeren over het programma een jaar langer gaan doen dan noodig is, en de minder vluggen, die te eeniger tijd eens een jaar moeten blijven overzitten, niet anders winnen, dan dat zij 6/7 in plaats van 5/6 van de leerstof doorloopen. In het algemeen is *n* verplichte jaren + 1 jaar facultatief èn voor de vluggeren èn voor de middelsoort te verkiezen boven *n* + 1 verplichte jaren voor allen. Het facultatieve jaar zoo-mogelijk te voorkomen, is vooral de taak van het voorbereidend onderwijs.

2°. In normale omstandigheden is het twaalfde of dertiende levensjaar een geschikt tijdstip om te beslissen, of een leerling geschikt is voor verder theoretisch onderwijs, dan of het wenschelijk is, hem den weg der practijk op te leiden. Voor zulke leerlingen is noodig: niet maar het bijbouwen van een zevende klasselokaal, maar het scheppen van ‘une transition entre l'école et l'atelier’, waarvoor men twee typen kan kiezen, hetzij: *l'école dans l'atelier*, dat op zijn minst een driejarigen, hetzij *l'atelier dans l'école*, dat minstgenomen een tweejarigen cursus eischt. De voorstander van practische politiek onder de arbeiders doen het verstandigst, dit zeer bereikbare nummer op hun strijdprogram voor de volgende vierjarige wetgevings-periode te plaatsen.

3°. Ofschoon de beide voorgaande argumenten de voornaamste zijn, komt er nog een derde bij. Het zal nl. toch al heel wat zorg en overleg kosten, om zonder noodlottig kunst- en vliegwerk het surplus van tusschen de 2 en 3 duizend onderwijzers en onderwijzeressen te kweeken, dat ruw geschat voor de invoering van zes verplichte leerjaren vereischt wordt. Dit getal nu reeds nog met een duizendtal of meer te gaan verhoogen, zou de vlugge invoering van den leerplicht eenvoudig

sterk bemoeilijken en tot een tijdperk van noodlottige onrust maken.

Om al deze redenen acht ik het dus gewenscht, den verplichten leertijd vooreerst op zes achtereenvolgende schooljaren te stellen, en dien alleen tot zeven jaar te verlengen, wanneer dit door den schoolopziener, na het hoofd der school en den laatsten onderwijzer van den leerling gehoord te hebben, noodig wordt geoordeeld.

Daartegenover moet echter aan de ouders en verzorgers, onder goedkeuring van den schoolopziener, ook het recht worden gewaarborgd, om hunne kinderen, indien het tot voltooiing hunner schoolopvoeding noodig en nuttig wordt geacht, nog een jaar langer school te laten gaan. Het moet niet mogelijk zijn, dat karige gemeentebesturen zulke kinderen uit zuinigheid wegzenden. Dàt is eene schending van het ouderrecht.

Intusschen in afwachting eener behoorlijke regeling van het vakonderwijs, kan en behoort er iets gedaan te worden, dat van voorloopigen goeden wil getuigt, n.l. het verplicht stellen van een of twee cursussen[1)] herhalingsonderwijs. Daarvoor zijn de lokalen en de onderwijzers voorhanden, en wanneer dan dit onderwijs maar behoorlijk van rijkswege wordt gesteund, terwijl in de arbeidswetgeving afdoende bepalingen worden gemaakt om de werkgevers tot het vrijlaten der noodige uren te verplichten, dan zal dit onderwijs, thans bijna overal mislukkende, ongetwijfeld uitmuntend slagen.

AANT.: In Pruisen duurt de leerplicht in het algemeen van 6-14 jaar. ‘Eine algemeine Anordnung, nach welcher Schulpflicht durchweg bis zu dem auf das vollendete 14 Lebensjahr folgenden Semesterschlufs ausgedehnt wird,’ is bij een ‘Erkenntnis des Kammergerichts’, van 23 Maart 1885 onwettig verklaard. In de overige staten van het Duitsche Rijk is de duur ook meest van 6-14 of 7-15 jaar; in Hamburg en Wurtemberg van 7-14 jaar. In Baden, Beieren, Hessen en Saksen kan de duur met een jaar verlengd worden. In verschillende staten is het herhalingsonderwijs, dikwijls in den vorm van Zondagschool, 2 of 3 jaar verplicht; in Wurtemberg zelfs tot het 18e jaar. Hier en daar komt eene ‘Entlassungsprüfung’ voor.

In Frankrijk duurt de verplichting van 6-14 jaar, met vervroeging van het ontslag voor zulke leerlingen, die *le certificat d'études primaires* verkregen hebben, wat vaak al op twaalfjarigen leeftijd geschiedt. In Engeland is de duur van 6-13, in Hongarije van 6-12, in sommige deelen van Oostenrijk van 6-12, in andere van 6-14 (met Entlassungsprüfung, die den tijd meest tot 6 jaar terug-

1) B.v. gedurende de maanden September tot einde April 3 × 2 of bij verspreide bevolking 2 × 3 uren 's weeks.

brengt) en in Noorwegen van 8-14 à 15 jaar (met mogelijkheid van ontslag op 13 jaar bij voldoende vorderingen). In Zwitserland hebben de kantons Zurich, Uri, Ob- und Nidwalden, Zug, Baselland, Appenzell-I. Rh. en Lucern een leerplicht van 6, Schwyz, Appenzell-A. Rh., St. Gallen, Neufchâtel en Genève van 7, en Baselstadt, Aargau, Tessin. Wallis, Freiburg, Solothurn, Graubünden, Thurgau, Bern en Waadt van 8 à 9 jaar.

Begin en einde van den leerplicht. Een licht te herstellen, maar toch eenigszins bedenkelijk gebrek van het wetsontwerp, is de bepaling van art. 1, dat de leerplichtigheid van verjaardag tot verjaardag duurt, nl. van den 6^{en} tot den 13^{en}. En in verband daarmede art. 3, luidende: ‘Aan alle lagere scholen bestaan jaarlijks ten minste twee tijdstippen voor toelating van leerlingen, met tusschenruimte van ten hoogste acht en ten minste vier maanden.’ Bovendien wordt aan deze bepaling zooveel gewicht gehecht, dat in art. 21 hoofden van bijzondere lagere scholen, die zich niet aan dit voorschrift houden, met eene geldboete van vijftig gulden bedreigd worden.

Dit is eerlijk gezegd eene onbegrijpelijke regeling. Volgens deze bepalingen zullen b.v. de beide modelscholen der *Schoolvereeniging* te Amsterdam jaarlijks elk met ƒ 50 beboet worden, omdat het Bestuur er stellig voor zal bedanken, tweemaal 's jaars leerlingen aan te nemen en zoo de klassenindeeling dezer scholen in de war te sturen. Natuurlijk heeft het niet zooveel bezwaar, wanneer tusschentijds leerlingen worden toegelaten, die zoover gevorderd zijn, dat zij in een der klassen plaats nemen en daar het onderwijs behoorlijk volgen kunnen; maar de bedoeling van art. 3 is juist, dat vooral de pasbeginnende leerlingen tweemaal 's jaars plaats zullen kunnen vinden.

Die bedoeling is op zich zelf voortreffelijk, nl. zesjarigen b.v. geen elf maanden te laten wachten, eer zij kunnen geplaatst worden, maar dit oogmerk mag nooit langs dezen weg worden bereikt. Een van de goede gevolgen der Wet van 1878 is geweest, dat art. 21 aan de hoofden der openbare scholen, onder goedkeuring van Burgemeester en Wethouders en den Districts-schoolopziener, de vaststelling van een leerplan en de indeeling der school in klassen opdroeg. Dat voorschrift bezorgde aan tal van scholen eene weldadige rust. Het bleek namelijk heel spoedig, dat er van eene goede klassenindeeling en een behoorlijk leerplan geen sprake kon zijn,

als het geen regel werd, slechts éénmaal per jaar eene nieuwe laagste klasse te vormen. Dan ontstaan er in eene school in den tijd van zes jaren zes klassen, en in dat geval is het nòg in scholen met minder dan zes onderwijzers noodzakelijk, om aan één onderwijzer twee of drie, of als hij alleen staat, alle zes de klassen op te dragen. Het spreekt vanzelf, dat in zulke gevallen van combinatie de kinderen feitelijk niet veel meer dan de helft, of een derde, of een zesde van den tijd behoorlijk onderwijs ontvangen. Het is waar, gedurende de oogenblikken, dat de meester met ééne klasse bezig is, maken de andere bergen schriftelijk werk, waarvan intusschen maar weinig correct kan worden nagezien. Men stelle zich echter voor, hoe het in zulke scholen vroeger gesteld was, toen er meestal tweemaal, en niet zelden viermaal per jaar nieuwe leerlingen werden aangenomen[1)]. En eene dergelijke onrust zou de Wet, die rust in de scholen moet brengen, weer in het leven roepen? Alleen in grootere scholen met veertien onderwijzers voor 14 klassen zouden twee plaatsingen per jaar bij zevenjarigen leerplicht mogelijk zijn. Waarlijk, de verzekering is niet overdreven, dat de overgroote meerderheid der onderwijzers liever geen leerplicht zullen zien invoeren, dan weer tot de tweemalige plaatsing 's jaars veroordeeld te worden. En hoe men een rechtsgrond zou kunnen vinden om aan het bijzonder onderderwijs die verderfelijke verplichting op te leggen, is een raadsel.

Doch gelijk ik reeds opmerkte, de fout is licht te herstellen. De ouders, voogden en verzorgers behooren verplicht te worden, hunne kinderen of pupillen gedurende *zes achtereenvolgende leerjaren* geregeld eene lagere school te doen bezoeken. Hierbij zou de bepaling te voegen zijn, dat kinderen, aan wier zesjarigen leeftijd bij het begin van een schooljaar uiterlijk drie maanden ontbreekt, indien zij geschikt blijken om het onderwijs te volgen, toch desverlangd toegelaten moeten worden. Als tegenstelling kan dan op verzoek ook door den schoolopziener vergund worden, dat ouders de leerplichtigheid hunner kinderen

1) Zelf heb ik indertijd - men vergeve mij de persoonlijke herinnering, - als hoofd eener dergelijke kleine school in de gemeente Haarlemmermeer, gedurende twee halve jaren (in 1871 en 1872), zonder bijstand van een onderwijzer voor een 80-tal leerlingen gestaan, terwijl elk kwartaal nieuwe werden toegelaten. Dit was geen onderwijs geven meer; dit werd kinderen bezighouden.

na het 7e jaar doen aanvangen, als de verjaardag van het kind in de eerste helft van het schooljaar valt. De duur der verplichting wordt daardoor echter niet verminderd, tenzij het blijkt, dat het kind dadelijk in het tweede leerjaar kan opgenomen worden.

> AANT. In Pruisen en in meer Duitsche Staten wordt tweemaal 's jaars geplaatst, met Paschen en met Michaëlis (29 Sept.). De klassenindeeling in de scholen dezer staten is intusschen, gelijk straks nog even besproken zal worden, verre van voorbeeldig. In sommige schoolwetgevingen zijn de termijnen nauwkeuriger met de schoolorganisatie in overeenstemming gebracht. In Baden begint de schoolplicht op den 23^{en} April na den 6^{en} verjaardag en eindigt op denzelfden datum na den 14^{en}. Hamburg ontslaat zonder uitzondering op den 31^{en} Maart na den 14^{en} verjaardag. In Lubeck duurt de leerplicht ‘von dem auf das vollendete 6. Jahr nächstoflgenden Oster- bezw. Miehaëlistermin. [bis zu dem auf das vollendete 14. Jahr. folgenden Ostern.’ In Hessen worden met Paschen ook de kinderen, die vóór 30 September 6 jaar zijn, opgenomen. In Saksen-Gotha en Saksen-Weimar-Eisenach wordt zonder uitzondering éénmaal per jaar geplaatst. In Saksen-Meiningen met Paschen, ook zij, die vóór 30 Juni zes jaar worden, enz.

De vrijstellingen. Onder deze zijn er enkele, die aanleiding tot eene opmerking geven.

1o. Het onderwijs van schipperskinderen en die van zwervende ouders in het algemeen is bijna niet te regelen. Toch zou art. 5 wel het een en ander meer kunnen bevatten, ten einde het gastwijze schoolbezoek van zulke kinderen te bevorderen. De zwervers b.v. behooren in het bezit te zijn van eene kaart, die naam en leeftijd hunner kinderen vermeldt; die aangeeft, binnen welken tijd en waar zij bij langer verblijf of overwintering zich hebben aan te melden, en waarop bij hun vertrek het bewijs, dat zij aan hunne verplichting voldaan hebben, kan afgeteekend worden. Aan de gemeentebesturen moet bovendien de plicht opgelegd worden, om voor deze schoolgasten eene, zij het altijd gebrekkige, dan toch zoo ordentelijk mogelijke regeling te treffen.

2o. Wanneer kinderen op geene enkele school binnen een afstand van 45 minuten gaans plaats kunnen vinden, moet men ze natuurlijk wel vrij stellen. Echter mag niet uit het oog verloren worden, *dat de leerplicht ook den overheidsplicht verscherpt*, en het Rijk verbonden is de noodige maatregelen te nemen, om overal voldoende schoolruimte te verschaffen. Dat in § 3 der toelichting van het wetsontwerp ‘plaats ge-

brek op de scholen' - welke reden in 1897 voor het wegblijven van 14560 kinderen gold, - onder de oorzaken wordt opgenoemd, 'die ook bij invoering van leerplicht tot vrijstelling zullen moeten leiden,' is eene verklaring, die eenige bezorgdheid mag wekken.

3o. De vrijstelling wegens 'overwegende bezwaren' heeft blijkens de statistiek, bij het wetsontwerp overgelegd, niet veel meer dan een theoretisch karakter: in 1897 werd slechts omtrent 13 kinderen opgegeven, dat zij wegens gemoedsbezwaren de school niet bezochten. Mocht er, niettegenstaande de voorzorgen in het wetsontwerp, misbruik van deze vrijstelling gemaakt worden, dan mag men verwachten, dat dit de tegenstanders van de openbare school niet minder ergeren zal dan de voorstanders, en alsdan niemand bezwaar zal hebben, op deze vrijstelling terug te komen.

Intusschen mag de behandeling van dit punt in het wetsontwerp sommigen, die steeds een groot woord voeren over Nederlandsche schooltirannie, weleens tot nadenken stemmen. Vergelijkt men daarmede den toestand in Pruisen, waar volgens het Algemeene Landrecht het 'Religionsunterricht' slechts voor die kinderen verplicht is. 'welche derselben Konfession angehören, wie der Lehrer,' maar waar meer dan één Ministerialerlafs verklaart: 'Können jedoch Dissidenten einen angemessenen Ersatz nicht nachweisen, so müssen ihre Kinder an dem Religionsunterrichte der Volksschale teilnehmen,' dan kan de tirannie hier nog al schikken.

De handhaving. Dit is natuurlijk de groote quaestie, waarmede de invoering van den leerplicht staat of valt. Iedereen zal wenschen, dat die handhaving zoo eenvoudig en gemakkelijk mogelijk geschiede, en de ervaring elders schijnt dan ook wel te leeren, dat wanneer de leerplicht eenmaal gewoonte is geworden, er weinig strengheid meer noodig is. Maar men kan er op rekenen, dat om die uitkomst te verkrijgen, het noodig zal zijn, eenige kwade jaren door te maken, waarin het organiseerend talent onzer schoolautoriteiten zeer op de proef zal worden gesteld. Noodig zal zijn eene niet te strenge, maar kalme en vaste toepassing van eenvoudige regelen, waarbij alle sentimenteele omhaal, maar ook alle bureaucratische bazigheid vermeden wordt. Ook behoort het er op aangelegd

te worden, het aantal persoonlijke beslissingen zoo weinig talrijk te doen blijven, als maar eenigszins mogelijk is. Voor dergelijke besluiten buigt niemand zich ooit zoo licht, als voor den regel, die allen zonder onderscheid treft.

Het komt mij voor, dat het wetsontwerp op het punt van de handhaving groote verbeteringen behoeft. De eerste fout is, dat de bestrijding van het absolute schoolverzuim met die van het betrekkelijke gelijkgesteld wordt. De tweede, dat bij de bestrijding van het relatieve verzuim de hoofden van scholen en onderwijzers te veel ontheven worden; dat verder aan de aarondissements-schoolopzieners een absoluut-onmogelijk te vervullen taak wordt opgelegd, en de Schoolcommissiën of de Dagelijksche besturen, in plaats van de het Rijk vertegenwoordigende Schoolopzieners, met de verantwoordelijkheid der aanklacht worden belast. Ik geloof bovendien niet, dat het invoeren van den leerplicht mogelijk zal zijn, zonder eene gelijktijdige afdoende regeling van het Rijks- en Plaatselijk schooltoezicht[1)].

Door het volgende overzicht wil ik intusschen beproeven, in hoofdtrekken de richting aan te geven, waarin m.i. gezocht moet worden, om tot eene betere regeling dan de voorgestelde te geraken. Ik beweer volstrekt niet den steen der wijzen in dit opzicht gevonden hebben, en twijfel niet, of ook anderen zullen zich tot het geven van proeven van gelijke strekking opgewekt voelen. Laat zoo ieder het zijne doen, om tot een bruikbaar resultaat te komen. De Regeering zal ongetwijfeld niet weigerachtig zijn, om van iedere goedbedoelde medewerking gebruik te maken, die het groote doel kan helpen bereiken.

I. Er moet natuurlijk allereerst aan ieder gemeentehuis een jaarlijks te hernieuwen en geregeld bij te houden alphabetische legger zijn van alle 6-13 (12)-jarigen in de gemeente. Art. 13 regelt dit belangrijke punt. Liefst echter moest iets

1) Daar ik mij geen leerplicht denken kan zonder schoolopzieners, die niet een eerepost bekleeden, maar Rijksambtenaren met behoorlijk omschreven plichten en bevoegdheden zijn, heb ik in het vervolg bij het gebruik van dezen term steeds zulke ambtenaren op het oog. Niet te vergeten is bovendien, dat deze ambtenaren niet in het contrôleeren van het schoolbezoek mogen opgaan. Zij hebben ook en vooral het schoolwerk te contrôleeren. Waarschijnlijk zal het ook noodig zijn, het aantal Inspecteurs eenigszins te vermeerderen.

duidelijker, dan het er staat, uitgedrukt worden[1)], dat deze legger niet maar eenmaal per jaar in de maand Januari in orde te brengen is, maar het geheele jaar door geregeld bijgehouden moet worden. Bovendien zou het niet ongewenscht zijn, eenig toezicht daarop te doen houden en dit b.v. aan de Provinciale besturen op te dragen.

Ook alle hoofden van openbare en bijzondere scholen moeten voorts alphabetische leggers van hunne leerlingen bijhouden. Dit wordt geregeld in art. 14.

Zoowel van dien grooten legger als van de kleine leggers nu krijgen de schoolopzieners op 14 en 8 Februari van elk jaar een nieuw afschrift en verder voor den 14^{en} en den 8^{en} van iedere maand van gemeentebestuur en schoolhoofden de gegevens, om deze leggers ook bij te houden. Bovendien geven de hoofden der scholen aan den schoolopziener de tijdstippen op, waarop volgens art. 3 aan hunne scholen leerlingen worden toegelaten.

Welnu, zelfs wanneer de 100 arrondissements-schoolopzieners van thans door even zoovele bezoldigde schoolopzieners vervangen werden, met wier ambt het bekleeden van andere betrekkingen onvereenigbaar zou zijn, dan mocht toch wel eens nagegaan worden, hoeveel tijd het bijhouden van den grooten en van ± 50 kleine leggers aan deze schoolopzieners kosten zal. Ook is het eene niet onbelangrijke vraag, welk soort van menschen dit klerkenwerk begeerlijk zullen vinden, en toch hoog genoeg zullen staan om de contrôle van den schoolarbeid waar te nemen.

Intusschen, als het noodig is, moet het gebeuren en kan men de schoolopzieners machtigen, zich de hulp van een schrijver te verzekeren. Maar de groote vraag is: *op welk tijdstip of op welke tijdstippen en door wien moet de vergelijking tusschen de schoolleggers en den gemeentelegger plaats hebben, om te constateeren, welke ouders van zesjarige kinderen in gebreke zijn gebleven*?

Mij dunkt, het ligt meer op den weg van Burgemeester en Wethouders dan op dien van den Schoolopziener deze vergelijking

1) Dit kan geschieden, door in de 3^{e} al. van art 13 *zijn komen wonen, hebben verlaten, zijn veranderd* en *zijn overleden* te veranderen in: *komen wonen, verlaten, veranderen*, en *overlijden*.

te maken. Maar wie er ook toe aangewezen worde, de taak is niet te vervullen, *als er geen termijn toe staat*, en dit is een tweede bewijs voor de minder gelukkige formuleering van art. 1 van het ontwerp, dat den leerplicht van verjaardag tot verjaardag rekent, benevens van art. 3, dat eene veelheid van plaatsingstijdstippen aanbeveelt. Eene wet op den leerplicht, die een rustigen gang van het onderwijs zal verzekeren, moet bij schooljaren rekenen, en *veronderstelt als regel één termijn als begin van het schooljaar voor het geheele land*[1]. Er is, dunkt mij, geenerlei bezwaar, dit in de Wet voor te schrijven; het begin van Mei zou daarvoor - de argumenten laat ik hier kortheidshalve achterwege, - m.i. de meest geschikte datum zijn.

Stel nu, dat een dergelijke termijn vastgesteld wordt, dan kan in de maand Februari overal bij publicatie en met aanplakking van den lijst dier kinderen, welke in het vorige jaar vijf jaar zijn geworden, tot alle ouders, voogden en verzorgers de aanmaning uitgaan, om voorzoover dit nog niet geschied is, hunne zesjarige kinderen in de maand Maart te laten inschrijven. In April roepen dan de hoofden van scholen hunne nieuwe leerlingen op, den 1^{en} Mei worden ze geplaatst, binnen 8 dagen kan daarvan bericht gezonden zijn aan het Gemeentebestuur, en begin Mei kan geconstateerd worden, welke zesjarigen niet zijn verschenen.

Door dien vasten aannemingstermijn wordt er ook een tijdstip aangewezen voor het binnenkomen der kennisgevingen van die ouders, welke in een of meer der negen gevallen van vrijstelling verkeeren, die in art. 4 omschreven zijn. In het wetsontwerp wordt slechts voor één geval (het sub 4 *b*. vermelde) een termijn bepaald.

In deze richting, die ik hier niet verder heb te detailleeren, ligt de mogelijkheid eener uitvoerbare regeling.

Nu is echter nog de vraag: wat moet er met de zesjarigen geschieden, wier ouders niets van zich doen hooren. Worden zij eenvoudig voor de openbare scholen ingeschreven en worden hunne ouders niet gemoeid, voordat einde Mei

1) Het zou geen bezwaar hebben, in gemeenten met meer scholen bij wijze van uitzondering aan sommige inrichtingen een begin van den cursus op 1 September toe te staan, - b.v. voor scholen, die bij H.B.S. of Gymnasium aansluiten, - maar regel moet zijn één uniforme aannemingstermijn.

het eerste maandrapport omtrent het schoolverzuim bij den schoolopziener is ingezonden? Gesteld eens, dat deze er binnen veertien dagen in slaagde, deze nalatige a-b-c-klanten in de school te brengen, wat moet de onderwijzer of onderwijzeres dan met hen beginnen, die al zes weken met de jongste klasse aan den gang is en nu opeens een kleiner of grooter aantal nieuwelingen krijgt?

Het wetsontwerp stelt in art. 15 dit *niet-bezoeken* der school geheel gelijk met het *ongeregeld-bezoeken*, wat ten eenenmale onvoldoende is. Bij dit systeem kan b.v. een schoolopziener in Februari ondekken, dat een leerling, die al in Mei van het vorige jaar schoolplichtig was, nòg geen school bezoekt. Dan volgt na eene maand de aanmaning, zes maanden later een bericht aan Burgemeester en Wethouders of de hen vervangende Commissie, in den loop der volgende maand de citatie, nog weer eene maand later de aanplakking en eindelijk na nieuwe zes maanden de aanklacht bij den kantonrechter. In dien tijd is de zesjarige waarschijnlijk een achtjarige geworden en gaat hij nog maar altijd niet op school. Deinst de Regeering er voor terug, hier de ‘zwangsweise Vorführung’ voor te stellen, als eene tijdige waarschuwing, enz. niet baat? Het is waar, we komen hier van het gebied van den leerplicht op dat der dwangopvoeding, maar in eene wet op leerplicht moeten toch ook de noodige bepalingen voorkomen, die onverschilligheid en sufheid en slordigheid afscheiden van bepaalden onwil. Daarom, meen ik, moeten de waarschuwingen reeds beginnen na den afloop der inschrijvingen, d.i. in den aanvang van April. Er blijft dan eene geheele maand ter beschikking, om de nalatigen nog zooveel mogelijk tot hun plicht te brengen[1)].

II. Wanneer de kinderen eenmaal op de schoollijsten staan, dan komt de tijd, dat men gemakkelijker het oog op hen houden kan en vangt de bestrijding van het betrekkelijk schoolverzuim aan. Op dit punt is het wetsontwerp tamelijk

1) In Frankrijk is de regel als volgt:
‘Chaque année, quinze jours au moins avant l'époque de la rentrée des classes, le père, le tuteur, la personne qui a la garde de l'enfant, doit faire savoir au maire de quelle façon il entend faire donner l'instruction à l'enfant.
En cas de non-déclaration, le maire inscrit d'office l'enfant dans une des écoles publiques’

uitvoerig en het systeem is in de dagbladen herhaaldelijk voldoende beschreven, om het hier bekend te mogen onderstellen.

Eene eerste opmerking, waartoe de voorgestelde regeling aanleiding geeft, is deze, dat, vermoedelijk tegen de bedoeling, te weinig van de medewerking der onderwijzers gevraagd wordt. In de toelichting van art. 14 staat: ‘De taak der schoolhoofden in dezen is tot het constateeren der afwezigheid beperkt. De redenen, welke tot het verzuim of het vertrek hebben geleid, worden wel ter vergemakkeling van verder onderzoek zooveel en zoo volledig mogelijk door hen vermeld, doch niet beoordeeld.’ Dit laatste schijnt gevaar voor misverstand op te leveren. De onderwijzers wenschen geen aanklagers te worden, maar het blijft ook onder eene wet op den leerplicht, een hunner voornaamste plichten, om evenals vroeger alle hun ten dienste staande middelen te bezigen, ten einde het schoolverzuim zooveel mogelijk te beperken. Zoo moeten b.v. voor kinderen van on- en minvermogenden de belooningen niet afgeschaft worden. Ook moeten de onderwijzers niet maar de eerste de beste reden, die opgegeven wordt, voor lief nemen, maar zooveel mogelijk de ware redenen op het spoor te zien komen. Alleen de noodzakelijkheid om tegen de ouders met de actie der wet te beginnen blijve buiten hunne beoordeeling.

Gelijk ik opmerkte, is dit waarschijnlijk wel ook de bedoeling van den ontwerper der wet, doch dan zou het op zich zelf al wenschelijk zijn, dit eenigszins duidelijker te doen uitkomen. Toch verlangt het ontwerp blijkbaar, dat in de eerste plaats de schoolopziener zich belasten zal met het onderzoek naar het al of niet schuldige karakter van het schoolverzuim. Hoe echter is het mogelijk, te denken dat een schoolopziener dit zou kunnen doen. Er zijn in ons land ± 650,000 schoolgaande kinderen, d.i. gemiddeld 6500 leerlingen per schoolopziener,[1)] wat bij een verzuim van gemiddeld 10 pCt., gedurende 40 schoolweken per jaar gerekend - wat alles veel te laag is, - 26000 verzuimen 's jaars geeft, waarnaar door één man onderzoek moet geschieden. Inderdaad dit stelsel is onmogelijk, al zou men het aantal schoolopzieners verdrievoudigen.

1) Er zijn er echter, in wier arrondissement er 2, 3 maal zooveel voorkomen.

De richting, waarin naar een practischer systeem tot bestrijding van het betrekkelijk schoolverzuim te zoeken is, komt mij voor de volgende te zijn.

Vooreerst is het noodig, de geldige redenen van tijdelijk schoolverzuim iets scherper te omschrijven; zoo b.v. de dagen, die de Katholieken en Israëlieten moeten verzuimen, omdat het feestdagen zijn, het aantal dagen, dat vóór de eerste Communie vrijgegeven moet worden, enz. Voorts moet m.i. *weer en wegen* en *armoede* als afzonderlijke rubrieken van geldig schoolverzuim ter beoordeeling door de schoolhoofden, onder eene straks te bespreken contrôle, in art. 9 opgenomen worden.

In de tweede plaats moet men aan de ouders de geheel vrije beschikking geven over *acht schooltijden 's jaars*, waarbij het hoofd der school, indien hij op verzoek der ouders daartoe redenen vindt, hoogstens *nog vier verzuimen* geoorloofd kan verklaren.

Wordt dit getal van 8-12 verzuimde schooltijden per jaar, buiten de verzuimen om geldige redenen en de volgens art. 10 door den schoolopziener te verleenen vergunningen overschreden, dan begint het ongeoorloofd schoolverzuim.

Het erkennen van de gebeurlijkheid, dat een kind per schooljaar een dozijn schooltijden kan verzuimen, zonder dat er aanleiding kan zijn, de ouders daarom van plichtverzuim te beschuldigen, zou inderdaad de zaak zeer vereenvoudigen. Tegelijk zou daarmede de grief weggenomen worden, dat vader en moeder op dit punt zoo heelemaal niets zouden in te brengen hebben. Het snijdt tegelijk de quaesties af omtrent verjaar- en andere huiselijke feesten, of nu en dan voorkomende uitgaansdagen; het ruimt bovendien allicht een paar dubieuze gevallen op, en het trekt eindelijk een redelijke grens voor de goedwilligheid van den onderwijzer, die hem in staat stelt, als het tot die grens gekomen is, er zich tegenover de ouders op te beroepen, dat hij ook al niet meer kan geven, dan hij heeft.

Ook is er nog iets anders in overweging te nemen. Laat de wet als regel stellen, dat aan elke school de ouders een tweetal vertegenwoordigers aanwijzen, die een paar keeren in de maand met het hoofd der school de twijfelachtige gevallen van verzuim bespreken, en de qualificatie er van helpen

vaststellen, na zoo noodig nog eens met de ouders gesproken hebben, die er in betrokken zijn, dan zou dat m.i. in den regel eene meer afdoende zekerheid omtrent de te maken onderscheidingen opleveren, dan het ijverigst en scherpzinnigst onderzoek van een schoolopziener vermag. Vooral geldt dit de rubrieken *ziekte, weer en wegen* en *armoede*. Ten overvloede kan men dan van deze beslissingen een beroep der ouders op den schoolopziener toelaten.

Komt daarbij nu eene afdoende regeling van den kinderarbeid, die het doen verrichten van arbeid door kinderen tot een uur na den afloop der schooltijden strafbaar stelt, - behalve op dagen, die binnen de vacantie of het in art. 10-12 geregelde vergunningstijdperk vallen, - onverschillig of het loonarbeid, arbeid voor vader of moeder, of quasi-vrijwillige arbeid is[1)], dan zal het strafbare schoolverzuim langs den aangewezen weg ongetwijfeld licht te herkennen zijn.

Maar dan is het verder wenschelijk, wat strenger op te treden. Als het twaalftal verzuimen, niet gedekt door geldige redenen, bereikt is, dan behoort het eerstvolgend paar ongeoorloofde verzuimen aanleiding te geven tot eene h e r i n n e r i n g der gevolgen, uitgaande van het hoofd der school en zijne adjuncten uit de ouders, en gecontrasigneerd door den schoolopziener; - het tweede paar tot eene o p r o e p i n g voor de schoolcommissie of een harer sub-commissies, waarbij de schuldige ouder, voogd of verzorger g e w a a r s c h u w d wordt voor de onvermijdelijk wordende aanklacht, - het derde paar eindelijk tot het p r o c e s - v e r b a a l en de a a n k l a c h t bij den bevoegden ambtenaar van het openbaar ministerie.

Wat ik alzoo zou willen weglaten is in de eerste plaats het als arme-zondaar behandelen van den delinquent bij de verschijning voor de schoolcommissie en daarbij het stellen van de irriteerende vraag (zie *art*. 17), of hij het niet weer doen zal. Het ontwerp voorziet eene weigering om te antwoorden, of wel een ontkennend antwoord. Ik zou het ook menschelijk en gebeurlijk vinden, als er een brutaal antwoord volgde. Het is de meest onpaedagogische vraag, die men aan kleine of groote menschen doen kan. Wie wat verdient, moet

1) Het komt nl. voor dat kinderen op verboden arbeid betrapt worden, en gedresseerd zijn om te antwoorden, dat zij het uit liefhebberij doen.

wat lijden, maar hooghartige of gemoedelijke vermaningen wekken niets dan verbittering. Verder is de aan het Fransche systeem ontleende ‘aanplakking’ m.i. evenmin een gelukkig denkbeeld. In de scholen is geen schandbord meer en de tepronkstelling op het schabelletje is uit de rechtspleging verdwenen. Laat men haar nu niet bij invoering van den leerplicht in een doelloozen en licht te ridiculiseeren vorm gaan herstellen. De ‘affichage’ is in den grond der zaak eene aanstellerij. Zij drukt zoo duidelijk uit: ‘ik wou wel straffen, maar ik durf niet.’

Straf moet dienen, om de individuën te leeren, zich in het noodzakelijke te schikken. Zij moet niet te vroeg komen, zij moet behoorlijk gemotiveerd zijn, maar dan worde kort en kalm aan het recht zijn loop gelaten. Het hoofd der school met zijne adjunct-adjuncten heeft de zorg voor de behoorlijke qualificatie van het verzuim. De verschijning voor de schoolcommissie diene vervolgens om de nalatigen in de gelegenheid te stellen, hunne redenen van verontschuldiging in het midden te brengen, en moet aanleiding kunnen wezen, om de strafbedreiging nog een keer uit te stellen. Valt er dan een goed en verstandig woord te plaatsen, dan behoeft dat niet nagelaten te worden, als het maar niet een ongeduld wekkend kapittelen wordt. Maar heeft de bedreiging plaats gehad, en baat zij niet, dan moet het uit zijn en is de schoolopziener, de vertegenwoordiger der Regeering, aangewezen, om tot de aanklacht over te gaan, en, zoo verder noodig, zonder langer tusschentermijnen dan eene week of veertien dagen, de gevallen van recidive te verbaliseeren. Anders wordt leerplicht een paskwil.

Het ontwerp bepaalt eindelijk in art. 20 de grens van de straffen, door den kantonrechter op te leggen: een maximum van zes dagen hechtenis of vijf en twintig gulden boete; bij recidive hoogstens 7 dagen hechtenis. Hier begint het gebied, waarop ik als leek enkel een paar leergierige vragen durf doen. Waarom wordt de hechtenis het eerst genoemd? Zij is immers substitutie van de boete en niet omgekeerd? Is het ook niet mogelijk, aan de eerste waarschuwingen, evenals bij de invordering der belastingen geschiedt, kosten te verbinden, om zoo de tusschenkomst van den kantonrechter nog wat uit te stellen en toch al een begin van straf te doen

intreden? Is het ook niet noodig te bepalen, dat recidive alleen in een zelfde schooljaar kan voorkomen en bij het begin van een nieuw aller rekening weer schoon wordt? Bij elke herhaling binnen één jaar na de laatste veroordeeling (art. 20, al. 3) steeds recidive aan te nemen, schijnt wel wat streng.

Maar vooral omtrent deze vraag behoort eene beslissing genomen te worden: moet niet de kantonrechter in uiterste gevallen kunnen bevelen, dat een kind naar school geleid worde door een politiedienaar of een ander daartoe aan te wijzen beambte?

AANTEEKENINGEN. Het is jammer, dat het wetsontwerp niet door wat bijzonderheden omtrent de inrichting en de werking van den leerplicht in het buitenland is begeleid. Het is voor particulieren moeilijk, anders dan zeer fragmentarisch daaromtrent het een en ander te weten te komen.
Het systeem van het ontwerp lijkt op dat in Frankrijk. De hoofden van scholen zenden maandelijks daar hunne absentlijsten in bij den Maire en bij den Inspecteur. De behandeling de zaak geschiedt hoofdzakelijk door de commissions scolaires (te Parijs één in elk der 20 arrondissementen). Ouders of voogden worden voor de commissie opgeroepen, wanneer *vier* ongerechtvaardigde verzuimen per maand zijn aangeteekend. Bij niet-verschijning volgt de ‘affichage,’ die anders een keer uit te stellen is. Bij nieuwe herhaling aanklacht bij den juge de paix, hetzij door de commissie, of als deze in gebreke blijft, door den Inspecteur.
In de jaren 1882-1888 werden in Parijs 48,097 ouders geconvoceerd, hadden 9,064 veroordeelingen tot aanplakking plaats en werden 615 gevallen voor den vrederechter gebracht.
Op het platteland werken de commissions scolaires niet goed; dikwijls ligt het aan apathie of kwaadwilligheid, maar ook wel aan overdreven ijver der leden. De bepaling bestaat, dat een lid na 3 verzuimde zittingen als ‘démissionnaire’ wordt beschouwd. Herhaaldelijk moet de maire de taak overnemen.
In Pruisen staat de beoordeeling van het al- of niet gerechtvaardigde van schoolverzuim geheel aan den Lokal-schulinspektor. Na ‘Ermahnung’ bij het eerste en ‘Verwarnung’ bij het tweede ongeoorloofde verzuim, wordt de zaak bij den Polizeirichter aangebracht. De straffen loopen in de verschillende deelen der monarchie uiteen: boeten van 1-15 Mk., hechtenis van 6 uur tot 3 dagen.
In verschillende Duitsche staten zijn ook disciplinaire straffen voor de kinderen vastgesteld. Voorts komt onthouding van ondersteuning aan arme ouders voor. In Hessen worden boeten opgelegd van 20 pf. en 40 pf., in Oldenburg van 12½ pf. per schooltijd. In Saksen gaat men tot 30, in Weimar tot 150 Mk.
Dwanggeleiding heeft tweeërlei karakter: zij kan plaats hebben op verzoek en op kosten van ouders, die hunne kinderen niet regeeren kunnen, maar ook als dwangmiddel tegen weerspannige ouders. Zij komt bij mijn weten voor in Pruisen, Saksen, Hessen, Meiningen, Hamburg, en ook in verschillende kantons van Zwitserland.
In Zürich volgt na het 4e verzuim de waarschuwing, na het 5e de boetebedreiging, na het 7e de oplegging der boete (maximum 15 fr.); eerst daarna wordt de zaak voor den rechter gebracht.

In Schwyz wordt van een leerling, die gedurende zijn geheelen leertijd 250 verzuimen maakt, de leerplicht met een jaar verlengd.
In Amerika vindt men, evenals in Australië, over het algemeen zware geldboeten aangeteekend, tot 200 dollars toe. In Ohio vindt men de niet-onaardige bepaling van 10-20 dollars boete voor den secretaris der schoolcommissie, wanneer hij gevallen van overtreding onvervolgd laat.

Bij deze opmerkingen, die alleen de groote lijnen der techniek van het wetsontwerp betreffen, kan het in deze bladzijden blijven. De kleinere details: de noodzakelijkheid van een grens voor de som der vacantiën in een schooljaar, de wenschelijkheid der uitreiking van een officieel ontslagsbewijs aan de vertrekkende leerlingen, het gelijkstellen van een zeker aantal malen te laat komen (b.v. in Baselland driemaal) met één ongeoorloofd verzuim, enz., zullen in de vakbladen voldoende behandeld worden. Ook behooren de overgangsbepalingen in nadere overweging te worden genomen, waartoe het gewenscht zou zijn, dat de Regeering bij de gemeentebesturen nauwkeurige opgave omtrent eventuëel onbezette schoolruimte opvroeg. In het algemeen echter is het te wenschen, dat allen, die het over het beginsel eens zijn, ijverig zoeken naar de aanbevelenswaardigste oplossingen, maar niet door een jagen naar het allerbeste het goede in den weg staan. Ook op het punt van leerplicht zal op den duur de eigen ervaring de beste leermeesteresse blijken.

V.

Toch is ten slotte niet te vergeten, dat leerplicht geen universeel heilmiddel is. Verplicht, maar ook goed onderwijs moet het doel van aller samenwerking zijn. Doch dan mogen degenen, die zich wellicht verbeelden, heel wat groots gedaan te hebben, als zij aan eene wet op den leerplicht hunne stem geven, zich aan geen struisvogelpolitiek schuldig maken, door voor de offers, die deze hervorming noodzakelijk maken zal, het oog te sluiten. Het is voor Regeering en Vertegenwoordiging al te gemakkelijk, grootsche beslissingen te nemen en hoofdzakelijk op de lagere besturen de zorgen der uitvoering te doen neerkomen.

De Minister heeft § 6 der Toelichting bij het wetsontwerp

aan de nieuwe uitgaven gewijd, die de maatregel vorderen zal, maar de daarin vervatte beschouwingen zijn inderdaad wel wat al te vaag en stellig te optimistisch. En nu zal ik mij niet aanmatigen, een oordeel uit te spreken over de vraag, of niet tegelijk met dit ontwerp eene regeling had moeten worden ingediend van de uitgaven, die de leerplicht noodig zal maken. Dit is eene quaestie van regeeringsbeleid, welke men van nabij moet kunnen nagaan, om er eene practische meening over te hebben. Maar dat het noodzakelijk is, zich van die uitgaven eene nauwkeuriger voorstelling te vormen, dan in vermelde § 6 geschiedt, lijdt niet den minsten twijfel. Wie de werkelijkheid niet in al hare naaktheid onder de oogen ziet, loopt gevaar van op een zandgrond te bouwen.

Voor nauwkeurige becijferingen ten aanzien van dit punt is het hier de plaats niet; die zullen elders wel gegeven worden[1]. Doch er is slechts een weinig nadenken voor noodig, om in te zien, dat de geruststellende verzekeringen der *Toelichting* omtrent de nieuwe schoolruimte, die noodig zal zijn, op geen heldere voorstelling van den waren toestand berusten. Volkomen juist is het, dat de verandering van slordig in geregeld schoolbezoek geen behoefte aan meer lokaliteit doet ontstaan; de banken voor deze gasten zijn er en ze zullen nu voortaan niet meer leeg staan. Maar al wat er verder bijkomt, eischt wel nieuwe ruimte.

In de eerste plaats is te verwachten, dat de leerplicht het te vroeg verlaten der school zal doen ophouden. Volgens § 3 der *Toelichting* waren er in 1896 11536 leerlingen, die in dat geval verkeerden. Als men echter Bijlage LL (groot 135 folio bladzijden) van het jongste Regeeringsverslag over 1895 nagaat, waren er in dat jaar 50316 leerlingen, die de school voor het 12^{e} jaar verlieten, waarvan 3383 wegens redenen, die door geen leerplicht te verhelpen zijn[2]. Stel intusschen om alle tegenspraak ten opzichte van deze andere wijze van tellen te voorkomen, dat het er slechts 30000 waren. Dan moet men verder wel bedenken, dat er uit *alle* klassen leerlingen te vroeg vertrekken, en wel volgens bedoeld verslag, naar de

1) Vgl. o.a. in het *Sociaal Weekblad* de becijferingen van den heer H.W.J.A. Schook, en de statistieken omtrent het te vroeg verlaten der school van denzelfde in de nummers 1-15 van *Het Schoolblad* (loopende jaargang).

2) Vgl. *Het Schoolblad* van 16 Nov. 1897.

zesklassige scholen (de beste) gerekend: 3% uit de 1° of laagste klasse, 4 % uit de 2^{e}, 10 % uit de 3^{e}, 20 % uit de 4^{e} en 30 % uit de 5e. Hieruit volgt, dat er een aantal leerlingen zullen zijn, die voortaan tot het laatst blijvende, voor twee of drie plaatsen zullen opkomen. De verhouding daarvan is moeilijk te schatten, maar het is zeker niet te hoog geraamd, als ik aanneem, dat 100 ontijdig heengaande leerlingen gemiddeld 125 plaatsen vertegenwoordigen, en de 30000 bovenvermelde deserteurs dus feitelijk 37500 plaatsen zouden bezetten, als zij tot het einde bleven. Rekent men nu 300 leerlingen per zesklassige school, dan maakt de groep der te vroeg de school verlatende leerlingen alleen reeds 125 scholen noodig[1)].

In de tweede plaats behoort leerplicht het mogelijk te maken, dat zesjarigen niet een of twee jaar moeten wachten, eer zij geplaatst kunnen worden. Volgens § 3 der *Toelichting* waren er 1 Januari 1897 14560 zesjarigen, die nog geplaatst moesten worden. Stel weer, dat slechts de helft daarvan wegens absoluut plaatsgebrek wachtte, dan maken 7200 zesjarigen ongeveer 144 laagste klassen. Hier is het noodig te bedenken, dat bij het opruimen van zoogenaamde restanten elke nieuwe laagste klasse eigenlijk eene school vertegenwoordigt, aangezien het leerlingen zijn, van wie bekend is, dat zij zes jaren achtereen plaats zullen vragen. Alzoo maken 144 van die klassen daarom 144 nieuwe scholen noodzakelijk.

Rekent men in de derde plaats op een verplicht zevende leerjaar, dan is de daarvoor noodige ruimte ook in ruwe trekken licht te berekenen. Er zijn thans ongeveer 650000 schoolgaande kinderen in ons land. Alle vermeerderingen buiten rekening gelaten, mag men dus voor een zevende leerjaar eene laag van 108,000 leerlingen stellen. Er zijn echter vermoedelijk reeds ongeveer twee derde van deze leerlingen tusschen 12 en 13 jaar op de scholen, zoodat er waarschijnlijk ± 36.000 leerlingen van deze categorie zouden bijkomen. Op 40 leerlingen gerekend per klasse, wat voor

1) Men mag niet aannemen, dat daarvoor ruimte aanwezig is, want in het algemeen is het bij de gemeentebesturen regel, dat zij door opschuiving de scholen steeds vol zien te houden en geen nieuwe scholen bouwen, vóór er dringend behoefte aan is. De mogelijke overtollige ruimte kan de Regeering intusschen, gelijk hiervoor is opgemerkt, doen opgeven.

een hoogste leerjaar inderdaad niet te hoog is, vordert dit alweer 900 klassen, of plm. 150 scholen.

De berekeningen zijn hiermede niet afgeloopen, maar het is, dunkt mij, voldoende, om te doen zien, hoe de verzekering der *Toelichting* (§ 6), dat 'het bezorgen van schoollokaliteit voor 15000 over het geheele land verspreide kinderen de uitgaven voor het onderwijs niet belangrijk zal doen stijgen,' inderdaad al te optimistisch is. Men stelt zich dan allicht voor, dat het om een 50 scholen, over alle gemeenten verdeeld, te doen zal zijn, terwijl het, gelijk uit bovenstaande berekeningen blijkt, - die, ik herhaal het, ruwe ramingen, maar buiten eenigen twijfel *te lage* ramingen zijn, - om de 400 scholen loopt.

Het zal den welwillenden lezer, die deze berekeningen heeft willen volgen, thans nog duidelijker zijn geworden, waarom ik straks den voorstanders van leerplicht, onverschillig van welke staatkundige richting ook, den raad heb gegeven, zich voorloopig tot een verplicht zestal schooljaren te bepalen. Niemand kan leerplicht begeeren, waarvan na een paar jaren moet blijken, dat zij niet uitvoerbaar is, en die aan ons onderwijs niet anders dan een valsch cachet van deugdelijkheid kan geven. Ook als deze verplichting tot het twaalfde jaar beperkt wordt, zijn er nog zeer krachtige en afdoende maatregelen noodig tot uitbreiding der schoolruimte en tot versterking van het onderwijzend personeel.

De *Toelichting* spreekt het laatste duidelijk genoeg uit en veel wil ik er bij deze gelegenheid niet van zeggen. Alleen dit, dat het eene onverantwoordelijke daad zou zijn, leerplicht in te voeren, en weer op de jarenlang gevolgde manier voort te gaan, met duizenden jonge mannen door eene kostelooze opleiding, eene zeer bedenkelijke toegevendheid bij het eerste acte-examen en een niet-onaardig begin-tractement te vangen voor een vak, dat slechts aan een zeker percent bevoorrechten eene redelijke toekomst belooft.

Welnu, als men het met leerplicht ernstig meent, dan moet men het ook met deze beide middelen: *scholenbouw* en *onderwijzersbezoldigingen* ernstig meenen. Daartoe is het niet voldoende wetten te maken, en dan de gemeentebesturen en de bijzondere schoolbesturen voor de lasten der uitvoering te laten zitten. Willen Regeering en Vertegenwoordiging dit

verwijt ontgaan, dan is het geen overdreven eisch, dat het Rijk beginne met minstens 50 pCt. van de groote kosten van het lager onderwijs: *gebouwen* en *personeel*, voor zijne rekening te nemen, om zoo de gemeenten in de vervulling hunner onderwijstaak naar behoefte te steunen, en tevens de beheerders van goed ingerichte bijzondere scholen naar billijkheid de diensten te vergoeden, die ook zij aan de gemeenschap bewijzen.

Want wil men weten, hoe een volksonderwijs uiterst onvoldoende kan blijven ook met jarenlange leerplicht, dan luistere men even naar een kundig en bezadigd sociaal-politieker als Dr. N. Brücker, den wetenschappelijken raadsman van het *Instituut für Gemeinwohl* te Frankfurt a/M.[1] waar hij de toestanden der Pruisische volksschool beschrijft:

> 'Die F ü r s o r g e für die öffentliche Volksschule hat der Staat im Wesentlichen d e n G e m e i n d e n a u f g e b ü r d e t, wenn er auch zur Zahlung der Lehrergehälter, sowie zu den Kosten der Schulbauten regelmäfsig gewisse Beiträge liefert. Infolge dieser Uebertragung an die Gemeinden ist aber das Schulwesen in den verschiedenen Teilen des Reichs aufserordentlich ungleich entwickelt. In Preufsen hat die neueste Volksschulstatistik vom Jahre 1891 zum Teil höchst beklagenswerte Zustände des öffentlichen Unterrichts ans Licht gezogen, und es mufs dringend verlangt werden, dafs hier möglichst bald durchgreifende Abhilfe geschieht; leider ist jedoch die wünschenswerte Energie weder bei den staatlichen noch bei den Gemeindebehörden vorhauden, um diesem Verlangen baldigst Rechuung zu tragen. Freilich ist Preufsen im Volksschulwesen hinter den deutschen Mittel- und Kleinstaaten sehr bedeutend zuruckgeblieben. Unter den Städten haben besonders die rheinisch-westfälischen Industrieorte, sowie die östlichen Grofsstädte, einschliefslich Berlins, ihr Schulwesen schwer vernachlässigt, und auf dem Lande sieht es womöglich überall noch schlimmer aus. Am besten zeigt sich das öffentliche Schulwesen in Baden, Württemberg und Sachsen, und zwar ragen gerade wieder die gröfseren Städte dieser Länder durch mustergiltige Gestaltung des Unterrichts hervor.
> Alles zusammengenommen hat die deutsche Volksschule, welche vor 20-25 Jahren wegen ihrer Tüchtigkeit berühmt war, keineswegs durchweg diejenigen Fortschritte gemacht, welche notwendig gewesen wären, um ihr jenen Ruhm zu erhalten, und das zu einer Zeit, wo andere Kulturstaaten wie Frankreich und England sich aufs eifrigste bemüht haben, ihren öffentlichen Unterricht zu verbessern. Die H a u p t m i f s t ä n d e, welche namhaft zu machen wären, sind die dürftige Ausstattung vieler ländlichen Gemeinden mit Schulgebäuden. Damit hängt der Mangel genügender Schulräume zusammen, der übrigens auch in den meisten gröfseren Städten vorliegt, und daran schliefst sich endlich die Ueberfülling der grofsen Mchrzahl der Schulklassen. Während mehr als 40-50 Schüler gleichzeitig kaum mit Erfolg zu unterrichten sind,

1) Dr. N. BRÜCKNER, *Erziehung und Unterricht vom standpunkt der Sazialpolitik*, Berlin, Siemenroth & Worms, 1895, p. 86.

dürfte die Mehrzahl unserer Schulklassen dieses Maximum überschreiten. Au kleineren Orten komt dazu dafs Kinder aus mehreren Jahrgängen zusammen unterrichtet werden und selbst gröfsere Städte begnügen sieh vielfach mit einer vier-, fünf- oder sechsstufigen Schule, statt den Jahrgängen entsprechend acht aufsteigenden Klassen eiuzuzichten. Diese rein äufseren Mängel erklären zur Genüge, warum die Leistungender Volksschule geringfügig sind.'[1)]

1) Dit strenge oordeel wordt o.a. gemotiveerd door eene opgaaf van het *gemiddeld* aantal leerlingen der schoolklassen in de 28 grootste steden van Pruisen (1891): Stettin 49, Charlottenburg 51, Frankfort a.O. 52, Frankfort a.M. 53, Kassel 54, Berlijn, Posen, Maagdenburg en Kiel 55, Halle 57, Erfurt en Breslau 58, Danzig en Hannover 60, Aken en Elberfeld 61, Liegnitz 62, Keulen, Krefeld en Koningsbergen 63, Altona, Barmen en Duisburg 67, Düsseldorf en Dortmund 68, Essen 75, Bochum 78 en Münster 82. Merkwaardig is ook de vergelijking van de schoolklassen in Berlijn met die van Hamburg eu Leipzig. In elk dezer steden kwamen in 1891 voor:

Berlijn	Hamburg	Leipzig	
1.4 %	3.19 %	4.0 %	klassen van 21-30 leerl.
8.3 %	19.88 %	38.6 %	klassen van 31-40 leerl.
28.0 %	47.63 %	45.9 %	klassen van 41-50 leerl.
35.8 %	28.76 %	11.1 %	klassen van 51-60 leerl.
36.5 %	0.54 %	0.4 %	klassen van 61-70 leerl.

Aan OSCAR MEY, *Die Schulen in Frankreich*, is nog ontleend de volgende vergelijking tusschen de allerslechtste toestanden in Frankrijk en in Pruisen:
In Frankrijk waren in 1890

8.7 %	klassen van 51-70 leerlingen
2.8 %	klassen van 61-70 leerlingen
1 %	klassen van 71-80 leerlingen
0.6 %	klassen van 81 en meer leerlingen

De aanhaling is ietwat uitvoerig, maar zij is leerzaam, aangezien zij terloops even het vaak herhaalde beroep op Pruisen tot zwijgen kan brengen, waar het, gelijk het dan heet, met 60 à 70 kinderen in eene klasse toch ook goed gaat, en omdat zij ongeveer formuleert, wat te onzent waarschijnlijk mede aan den dag zou komen, wanneer eens eene enquête naar den toestand van ons lager onderwijs werd ingesteld. Alleen moet erkend worden, dat hier de groote steden in den regel niet zoo nalatig geweest zijn, ofschoon zij toch aan de grens van hun kunnen geraken, juist omdat de kleine gemeenten zoo sterk te kort komen, en liefst zoowel hunne leerlingen als hunne onderwijzers de groote gemeenten op het dak schuiven. En even goed

In Pruisen zaten in 1890 van de 4,066,476 leerlingen der volksschool:

26.6 % in éénkl. sch. van 81-100 of in meerkl. sch. in klassen van 71-90 l.

6.6 % in éénkl. sch. van 101-150 of in meerkl. sch. in klassen van 91-120 l.

0.6 % in éénkl. sch. van 151en meer of in meerkl. sch. in klassen van 121en meer l.

als voor Pruisen geldt te onzent de conclusie: Vor allem wird es nötig sein, die Volksschule auf leistungsfähigere Schultern zu stellen[1)]. Ook hier kan men bijna overal waarnemen, dat 'alle Leistungen für die Schule erzwungen werden müssen.' Uit dat oogpunt beschouwd, is 'de helft der onderwijs-kosten voor het Rijk,' inderdaad een matige eisch[1)].

Men behoeft inderdaad niet te vreezen, dat op die wijze het aandeel der ouders en der gemeenten zelf in de kosten van het onderwijs te gering zal worden. Langzamerhand begint de schoolgeldheffing naar draagkracht ingang te vinden, maar ook daarmede wordt de andere helft der kosten, wegens de groote meerderheid, die niets betalen kan, op verre na niet gedekt. Er blijven dus nog altijd belangrijke offers door de gemeenten te brengen, evenals door de geestverwanten van die ouders, welke aan bijzonder onderwijs de voorkeur geven.

Doch er is meer. Er is onlangs met een schimpwoord van den dag aan het overheids-onderwijs verweten, dat het 'te intellectueel' is. Het verwijt à la Brunetière is al wat verouderd, en dezer dagen is gebleken, dat de 'intellectuels' in gevoelszaken nog niet zoo bepaald aan de verkeerde zijde staan. Maar dit daargelaten, kan men zich misschien voorstellen, hoe onderwijzers bij dit verwijt wel even moeten lachen, als zij aan de ondeugende of aardige of domme bengels hunner kennis denken, die nu ook al voor 'intellectueelen' worden gehouden. Waarlijk, men moest zulke argumenten versmaden. Ons onderwijs is jaren achtereen wat te boekachtig geweest, doch daar is al lang een frisschere geest voor in de plaats gekomen. Er wordt geijverd voor onderwijs in handenarbeid, voor spelen en gymnastiek, voor schoolwandelingen en schoolreisjes, voor schoolbaden, vacantie-koloniën, medicaal toezicht, en - waar de onderwijzers zoo dikwijls ervaren, dat 'ventre affamé n'a point d'oreilles,' - voor kindervoeding en kinderkleeding, zóó dat zelfs sommigen, die wel met dergelijke zaken sympathiseeren, doch de eenzijdigheid vreezen, nu en dan de herinnering niet overbodig vinden: denkt er om, dat

1) In Frankrijk betaalt het Rijk de volle grondsommen van alle jaarwedden, zoowel voor de Inspecteurs als voor de onderwijzers. Het departement voegt daaraan de '*indemnité de séjour*' (de schadeloosstelling wegens hoogeren levensstandaard in de steden) voor de Inspecteurs, en de gemeenten die voor de onderwijzers toe. De laatste zorgen ook voor de gebouwen en de leermiddelen.

1) In Frankrijk betaalt het Rijk de volle grondsommen van alle jaarwedden, zoowel voor de Inspecteurs als voor de onderwijzers. Het departement voegt daaraan de '*indemnité de séjour*' (de schadeloosstelling wegens hoogeren levensstandaard in de steden) voor de Inspecteurs, en de gemeenten die voor de onderwijzers toe. De laatste zorgen ook voor de gebouwen en de leermiddelen.

de kinderen ook in school komen, om wat te leeren. Maar mag men het er nu voor houden, dat zij, die zoo over het te intellectueel karakter van ons onderwijs klagen, voortaan niet meer zoo fel tegen schoolbaden en dergelijke dingen zullen zijn?

> Een dubb'len trek heeft al wat leeft:
> Trek naar beneden, trek naar boven.
> Die best gehoor aan beiden geeft,
> Is allermeest te loven.
> (BEETS.)

Want dit zal mede een der gewenschte gevolgen van den leerplicht wezen, dat de nooden der kinderen, die men nu meer onder het oog houdt, ook meer aan het volle licht zullen komen. En dan kan met des te grooter vrijmoedigheid daar het noodige en mogelijke aan gedaan worden, omdat als het Rijk doet, wat het behoort te doen, de particulieren, gesteund door de gemeenten, zich met vrijer hand aan dezen omloop van den leerplicht kunnen wijden. Iets, wat tevens op verheugende wijze door den Minister erkend en aangemoedigd wordt in deze aller aanneming waardige zinsnede uit zijne *Toelichting* (art. 9): 'Hier is voor particuliere vereenigingen eene schoone taak weggelegd, waarbij de meergegoeden ook door daden kunnen toonen, het doel van den wetgever te willen bevorderen. Ook gemeentebesturen, al kunnen zij volgens de bestaande wet niet gedwongen worden, zijn bevoegd hulp te verleenen.'

Inderdaad, er zal dus nog genoeg te doen blijven, waaraan warm kloppende harten zich geven kunnen. Laten dan onze volksvertegenwoordigers de politiek, die hun allen zonder onderscheid van richting op het hart gebonden is, de bescherming van de zwakken, eens mooi inzetten, door zich met liefde en verstand te wijden aan het overleg, waardoor het aanhangige ontwerp zijne voltooiing en volmaking moet bereiken, om het dan met een royaal hart tot wet te helpen verheffen. Het bezorgen van kinderwaardige schooljaren aan onze volksjeugd is een eerste nummer der sociaal-politiek, waaraan niemand de prioriteit kan of mag ontzeggen.

C.H. DEN HERTOG.

Idealisten.

John Ruskin.
I.

Het is geen afgerond beeld, dat ik mij voorstel te kunnen geven van dezen ontleder van het schoone; niet dat men niet zou kunnen geraken tot de innerlijke eenheid van den persoon en zijn veelomvattend werk, een eenheid, welke in hoofdzaak berust op die onwankelbare ethische basis, waarop elke gedachte, elk voelen, ieder woord van dezen vergeestelijker gegrond is; maar omdat, ondanks dit bewustzijn, het moeilijk is om altijd den draad vast te houden, om altijd door gestadig te luisteren en de kritiek te laten rusten tot dat men begrijpen kan; en het is eigenlijk alleen bij korte oogenblikken dat wij Ruskin rechtovereind voor ons zien staan, hem met zijn werken.

Het is er mede, als met die hooge kerktorens, welke men veraf, aan alle zijden der stad ziet, maar die we, naderbijkomend, telkens uit het oog verliezen, en eenmaal in de stad aangekomen zelfs niet meer vinden kunnen, - tot - eensklaps aan het eind eener straat de toren pal voor ons staat. Dan aldoor naar boven kijkend, kan het gebeuren dat we er onder langs loopen zonder het te bevroeden; of, onder aan den voet staande, niet in een oogopslag de geheele hoogte aanschouwen kunnen.

Ruskin op den voet te volgen, beteekent mee te loopen door dik en dun op tallooze zijwegen; het is een meetrekken door onbegaanbare kronkelingen en onderweg te zuchten over de vermoeienis zijner dikwijls eindelooze betoogen. Het is

evenwel allerminst geraden er daarom luchtigjes over heen te loopen; de zijne zijn schatten die gegraven willen worden, en men moet den arbeid niet duchten. Niet dat hij vervelend schrijft; men zal zelden zulke in zich zelve drooge onderwerpen met meer levendigheid behandeld vinden. Maar het absolute, het-willen-bewijzen datgene wat niet met woorden, zelfs door geen persoonlijke overtuiging te bewijzen valt; de heftigheid waarmede hij zijn doel wil bereiken, en die zijwegen waarvan het doel ons dikwijls ontsnapt en dat zelden leidt tot het beoogde resultaat, daarbij de vierkantheid zijner uitvallen tegenover de idealistische beschouwing in zijn slotsommen, maken dat de eene indruk voortdurend door den anderen verdrongen wordt. En dat niet slechts onder het lezen, maar lang daarna, als we praten over Ruskin of aan zijn persoonlijkheid denken, zijn deze eigenheden belemmeringen welke de eenheid van dezen denker aan ons oog onttrekken.

Toch kunnen deze symbolen, deze slotsommen waar hij, na het exposé van het voor hem positieve, de vleugels zijner fantaisie uitslaat, gevend zijn idealisme in schoonen vorm als een leering te aanschouwen, deze wat men noemt de mooie dingen welke hij gezegd heeft, die de oorzaak zijn van die vele uittreksels, aphorismen, bijschriften in catalogussen, Ruskiniana allen, die den aestheticus populariseeren en zijn uitspraken maken tot algemeen eigendom, nooit een beeld geven van Ruskin's analytischen en tegelijk elastischen geest, te uitsluitend als zij hem ons te zien geven van den idealistisch-moraliseerenden kant. Trouwens Ruskin zelf stelt een bewondering gegrond op die mooie passages, niet hoog; hij schrijft niet om mooi te zeggen maar om de waarheid te zeggen, en om nuttig te wezen. En dan, wat ons in Ruskin het diepst pleegt te treffen is juist de vermenging van harde en teêre eigenschappen, is juist in het ongelijke gelegen waardoor hij ons afstoot en aantrekt te gelijk. Deze harde eigenschappen te negeeren zou zijn de bekoring zijner groote teêrheid te verminderen.

Bij wijlen maakt hij ons kregel, wij springen op, smijten het boek weg, laten het liggen een dag, een jaar, desnoods twee jaar, maar,.... hij laat ons niet los, we nemen hem weer op, tot eindelijk wij onder de bekoring komen van een gedachte, van een bladzijde, en doorlezen deel na deel, altijd

meer willend.... De belooning blijft niet uit, want tusschen de betoogen, tusschen de dissertaties over schilderkunst, bouwkunst en maatschaps-leer, vinden wij een karakter, zien wij den mensch. En het vinden van den mensch in hem zijn de oogenblikken van begrijpen. Zijn boeken, d.i. theoriën, begrippen, analyses, zijn behalve een paar honderd bladzijden van de vijftig deelen, bladzijden die dan ook tegelijk het wezen van zijn eigen karakter teruggeven, - interessant, mooi, opwekkend, maar zij geven ons eerst genot als wij den persoon van Ruskin er in terugvinden.

In zijn eerste werk over het landschapschilderen, uiten zich deze felle en harde oordeelen het heftigst; maar ook in de latere, waar zijn verontwaardiging, evenals zijn enthousiasme wijder werden, waar de haat niet meer de enkelen, maar de geheele maatschappij gold, vereenigden deze eigenschappen zich meer tot een constant vergeestelijken, tot een constant bevechten van al wat materieel en zelfgenoegzaam is.

Altijd bleef zijn oordeel over kunst hetzelfde, zijn leuze werd nooit ‘L'art pour l'art’ maar steeds de hoogheid der gedachte vooropstellend. Zoo is hij in zijn lezingen als Oxfords Professor, zoo is hij in zijn brieven aan den werkman, zoo is hij in zijn verklaring van de architectuur, overal stellende het geestelijke deel als het leven wekkende. Het socialisme of liever de maatschapsleer waaraan hij zich in de latere jaren uitsluitend wijdde, was een zeer bizonder, onschoolsch ideaal en practisch tegelijk.

Met eenigen trots zegt hij dat hij even als zijn vader een heftige Tory uit de oude school is.

Men kon wanen dat dit de natuurlijke oorzaak van zijn doctrinair schoonheids-fanatisme was, en zijn bewondering begrensd was door zijn politieke overtuiging, als hij ons niet onmiddellijk geruststelde omtrent den aard van zijn Tory-ism. Hij leerde het uit Walter Scott's school en die van Homerus, de leermeesters door hem zelf gekozen, en in later leven bleef hij trouw aan deze overtuiging. ‘Ik hield van koningen,’ zegt hij in zijn Praeterita, een nog niet voltooide auto-biographie, ‘en had een hekel aan ieder die probeerde hun ongehoorzaam te wezen; maar bij Homerus en Walter Scott had ik vreemdsoortige denkbeelden opgedaan omtrent koningen, welke ik bevind dat nu in onbruik geraakt zijn; want ik bespeurde

dat èn de schrijver der Iliade èn die van Waverley, hun koningen of koning-lievende personen harder werk lieten verrichten dan iemand ook... en dat zij niet alleen meer deden, maar in verhouding tot hun daden minder ontvingen dan de anderen - neen, dat de besten van hen altijd gereed waren voor niets te regeeren, en het aan hun volgelingen overlieten de buit of de winst te verdeelen.' Later scheen het dat het begrip van een koning precies het tegenovergestelde hiervan geworden was, en dat over het algemeen, de plicht van hoogere personen geacht wordt minder te doen en meer te krijgen dan iemand anders.... 'Ik hield van koningen', zegt hij een ander maal, 'maar koningen die altijd kroon en hermelijn dragen....'

En zoo was hij in zijn jeugd-ideaal reeds de ethicus, maar ook de beminnaar van het schoone, - hier in volle romantiek.

De schommelingen der politiek lieten hem onverschillig, zoozeer dat hij nimmer naar de stembus ging, en aan het politieke leven volstrekt geen deel nam. Partij bestond dan ook voor hem niet. De wetten gegrond op Eerlijkheid, Gelijkheid en Rechtvaardigheid, de philosofie van alle levenswetten, voerde hij door met een buiten de maatschappelijke routine staande logika, verbijsterend hen die voortduwen het wiel zonder acht te geven dan op den voortgang.

Wel een vreemd socialisme het zijne, een revolutie van den geest tegen de stof, tegen den draak van het materialisme dat het Engeland zijner dagen beheerscht, een revolutie tegen alle lauwheid en lamlendigheid die leelijk maakt den mensch en de natuur, het is een revolutie tegen de stoom die de fabrieken deed worden waar de mensch tot machine ontaard wordt en arbeid verdriet wordt, en leelijkheid gewoonte, en slaafzijn-toestand; tegen de stoom die land en steden zwart maakt en leelijk, de dalen vol rook en damp, tegen de stoom die de spoorwegen in beweging zet en het reizen tot iets leelijks maakt, tegen de stoom die het vloeiende water vervuilt en nutteloos maakt, zóó dat de visch niet langer leven kan, zóó dat het dagelijksche leven tot een plaag wordt. Maar het is ook een revolutie tegen de doode letter, tegen den heerschenden smaak, tegen de zelfzucht en tegen de voldaanheid. Maar zóó, dat gelijkheid van standen

hem niet wenschelijk lijkt, maar zóó dat hij die standen (zijn eigen omgeving is hiervoor een bewijs), gevolg en niet oorzaak acht, maar zóó dat toen hij als kind een van de groote Engelsche landgoederen zag, hij in eens begreep dat hij bewonderen kon zonder begeeren, hoewel hij er al dadclijk het ethische geloof bijvoegde, dat men gelukkiger was om in een klein huis te wonen en Warwich-castle te hebben om verbaasd van te zijn, dan in Warwich-castle te wonen en niets te hebben om verbaasd over te wezen; maar dat het omverhalen van Warwich-castle in geen geval Brunswick Square (waar hij woonde) iets prettiger zou maken.

Neen, met den gewonen socialist heeft hij niets gemeen dan ontevredenheid te willen wekken om wakker te roepen; maar zijn wakker roepen is het roepen van den Profeet die klaagt over den val van zijn tijd, die den bliksem omlaag slingert om de blinden ziende te maken, zijn woorden volgend als mokerslagen het een op het ander. Kan hij hun dagelijksch leven niet beter maken, hij kan het domein van het oog uitbreiden, hij kan hun geest wakker maken, en hun schatten geven die niet door motten of roest verteerd worden.

Hij wilde de overtuiging wekken, dat elk werk zelfs het geringste met liefde gedaan voldoening geeft, hij zal wijzen op de plichten van den werkgever tegenover zijn werkman, maar ook op de plicht van den werkman tegenover zijn werkgever.

Zeker hij had utopiën: hij zoude den gang der tijden willen wenden, en de proeven van verwezenlijking kostten hem veel krachten, veel moed en nagenoeg zijn groot fortuin. Maar de vastheid zijner overtuiging welke hij ook in daden predikte, zijn heilig geloof in de kunst die den mensch veredelt, deed hem de kunst dragen tot in het hart der fabrieksstad, even goed als in Oxford; en het aan de werklieden van Sheffield aangeboden museum is een blijvend gedenkteeken van zijn voornaam willen.

Ruskin is zoo ook geen artist, toch een nauwgezet en dikwijls uiterst gevoelig teekenaar. Zelden is voor hem teekenen doel, het is meer een middel om zijn lessen te illustreeren met herinneringen van zijn reizen of tot staving zijner bewijsgronden. Toch bezitten zijn potloodteekingen, vooral

die uit Venetië en van Gothische architectuur, een zeer eigene charme. Trouwens op welk gebied deze ontleder zich begeeft, verdiept hij er zich zoodanig in dat er iets oorspronkelijks uit ontstaat, hetzij een wetenschappelijke verklaring, hetzij een vernieuwing van gedachte, hetzij een verhaal, hetzij een teekening.

Er wordt wel eens beweerd dat Ruskin's invloed in Engeland vermindert. Het valt moeielijkdit te beoordeelen. Zelfs de vele herdrukken zijn niet altijd een maatstaf. Maar, in elk geval, lang nadat een volk of een maatschappij opgehouden heeft actief te bewonderen en te volgen, werkt de invloed voort, en het is niet de meest directe welke altijd de duurzaamste is. Ook geloof ik niet dat zijn invloed ooit alles omverstootend zal geweest zijn. Moge zijn stem bijwijlen klinken als die eens profeets, toch wekken zijn groote, bijna onevenredig groote analytische gaven wel diepen eerbied maar zelden geestdrift. Een ander iets was dat Ruskins's artistieke geloofsbelijdenis een op Engelschen bodem wassende plant was, en deze Engelschen die evenmin als hij de kunst om de kunst lief hadden vonden in hem hun woordvoerder. De enkele anderen konden van hem houden ondanks die strenge geloofsbelijdenis van het schoone van zijn woord, de hoogheid van zijn idealen, de mooie gelijkenissen waarin hij het wezen van het vergeestelijkt schoon weet te formuleeren. De invloed dezer bewondering welke ons altijd weer den autoritairen Ruskin doet lief hebben, kan nooit geheel verdwijnen.

Men kan niet anders zeggen dan dat zijn jeugd, - geen zonnige voorzeker! - een welige grond was om de vele en velerlei indrukken te ontvangen en te verwerken. Eenzaam, dor en kil die jeugd; maar in die eenzelvigheid ontwikkelde zich, zooals hij zelf, veel later, zegt, zijn gewoonte alles wat zich aan zijn oogen of geest voordeed te verwerken, te analyseeren. Zijn jeugd, arm aan warmte, deed zijn verlangen en zijn voelen groeien, de kilheid wakkerde het enthousiasme voor wie het wist te wekken, en zijn eenzaamheid dreef hem om alle indrukken in hem zelf te

concentreeren, te ontleden en jaren later te gebruiken. Maar ook die kille kinderjaren, die vormelijke jongensjaren gaven een onplooibaarheid, een onafhankelijkheid aan zijn wezen, waaruit dikwijls die vierkantheid van uitvallen, die plompheid in critiek overbleef, die aan zijn wijze van denken en zeggen een ruwheid gaven, die hij nooit geheel overwon, en een schaduw wierpen op zijn leven, wier grauwheid nooit geheel door de lichtstralen verjaagd werd, zoozeer dat hij jaren later de radelooze woorden neerschreef als een kreet: 'Ik ben tot het uiterste gestrand en eenzaam zoo in mijn leven als in mijn gedachten!'

Die kreet na jaren lang arbeiden, na een wijden roem, die kreet van iemand die gaf alles wat hij kon geven, getuigt, ondanks zijn apodictisch woord, van weinig zelfvertrouwen.

In zijn *Praeterita*, een nog onvoltooide autobiografie, en later in zijne *Fors Clavigera*, brieven aan den werkman, vertelt Ruskin veel van zijn jeugd. Wij zien zijn omgeving voor ons, duidelijk, plastisch, even als alles wat hij beschrijft, maar zijn eigen persoon teekent hij in flauwe omtrekken, en we vinden hem alleen als een reflex van zijn omgeving.

En als we b.v. plotseling aan hem denken, in verband met Morris, die zich als een leerling van Ruskin beschouwde, dan doet de eerste ons aan als een aan alle zijden harmonisch ontwikkeld mensch, uit wiens kracht ons kracht zou toestroomen, wiens handdruk ons sterken zou, een wiens woord daad zou scheppen.

Bij Ruskin het omgekeerde.

Deze doet ons aan als met minder vitaliteit, minder openheid van hart; vroolijk wel, werkzaam wel, maar zonder die warmte-uitstralende levenskracht; een die aan den welvoorzienen disch van zijn oudershuis alles vond behalve warmte, een die als jongen van zich zelf zegt dat hij van weinig menschen houdt en verbaasd is dat er menschen zijn die wel van hem houden. Een die week is en hard bijwijlen, maar altijd eerlijk; de idealist die meende met zijn profetenstem het koude vernis der Engelsche maatschappij te kunnen ontdooien, deze Ruskin, van Schotsche origine ofschoon in Engeland geboren, die ons soms een reus en soms zoo klein

lijkt, die naast bewondering en verbazing, altijd weer ons medelijden wekt, maar die tegelijk een charme bezit, welke de opgewekter daadkrachtige mist, dat is, de bekoring van een glimlach op een ernstig gelaat.

Zijn Puriteinsche moeder, in haar groote plichtmatigheid, was het verkillende element in zijn omgeving, zij was het die zijn opvoeding leidde. Alle speelgoed achtte zij verkeerd, als klein kind behielp hij zich met een bos sleutels, wat later had hij een doos met blokken; maar dit principe was zoo sterk bij haar, dat hij zelfs geen geschonken speelgoed mocht behouden.

Voor deze nederige, maar zooals ik nog meen, geheel voldoende bezittingen, en door dat ik altijd slaag kreeg als ik huilde, of niet deed wat mij bevolen was, of struikelde op de trappen, verkreeg ik vroegtijdig een klare en zekere methode van leven en bewegen, en was in staat mijn dagen tevreden door te brengen met de vierkanten van mijn karpet te teekenen, en de kleuren te vergelijken....

Een ander deel der opvoeding bestond in het constante bijbellezen:

‘Mijn moeder dwong mij door vasten, dagelijkschen arbeid, om lange hoofdstukken uit den bijbel van buiten te leeren; alsook om elke lettergreep hardop, moeilijke namen en al, van Genesis tot de Openbaring, eens per jaar door te lezen; en aan deze tucht dank ik niet alleen kennis van het boek, dat ik dikwijls dienstig vind, maar meer nog mijn algemeene vermogen om moeite te doen, maar ook voor een groot deel mijn smaak voor literatuur.’

In de *Fors* vertelt hij, als een voorbeeld van de volharding zijner moeder, hoe zij drie weken lang kibbelden over den nadruk van een woordje in een vers, - hij, lettend alleen op het rijm, zij op de beteekenis. Het einde was dat hij toegaf. ‘Had ik dit niet gedaan’, voegt hij hieraan toe, ‘dan ben ik overtuigd dat mijn moeder drie jaren lang volgehouden zou hebben.’

Jaren later, hij was al een man van meer dan vijftig jaar, somt hij, terugziend op zijn eerste jeugd, de voor- en nadeelen dezer opvoeding op. Zijn woorden klinken na jaren nog dof en pathetisch, alsof nooit de vreugdeloosheid dier jeugd vergoed was. Eerst somt hij zijn zegeningen op. Als het

beste en waarachtigste begin aller zegeningen, leerde ik de volkomen beteekenis van het woord *Vrede*, zoowel in gedachte, daad en woord.

Geen enkel maal heb ik de stem mijns vaders, noch die mijner moeder, luider hooren klinken bij het bespreken van de een of andere zaak; noch zag ik ooit een glimp van geraaktheid of beleedigdheid in beider oogen. Nooit hoorde ik een dienstbode beknorren, evenmin met hartstocht of op strenge wijze een aanmerking maken. Nooit heb ik een oogenblik verwarring of wanorde in eenige huishoudelijke aangelegenheid bijgewoond; evenmin werd iets, wat ook, in haast gedaan, of op den gestelden tijd nagelaten. Ik had geen voorstelling van zulk een gevoel als vrees; mijn vaders toevallige ergernis in de namiddagen, als hij slechts een order voor twaalf vaten ontvangen had, nadat hij er een voor vijftien verwacht had, werden zooals ik juist constateerde nooit aan *mij* getoond; en het had alleen betrekking op de kwestie of zijn naam een trede hooger of lager op de jaarlijst der sherry-exporteurs zoude staan; hij gebruikte nooit meer dan de helft van zijn inkomen, en bevond zich daardoor weinig ontriefd door toevallige variaties in de som daarvan. Ik heb nooit met bewustzijn eenig kwaad bedreven, of het moest wezen dat ik soms de noodige dingen naliet om een wesp tegen een raam te zien opkruipen of een vogel in den kersenboom; noch heb ik ooit eenig verdriet bijgewoond.

Naast deze niet te schatten gave der Vrede, had ik een volkomen begrip ontvangen van het wezen van Gehoorzaamheid en Geloof. Ik gehoorzaamde een woord of opgeheven vinger, van vader en moeder, eenvoudig als een schip het stuur; niet alleen zonder weerstand, maar ontvangend het stuur als een deel van mijn eigen leven en kracht, een helpende wet, even noodig voor mij in elke zedelijke daad als de wet der zwaartekracht bij het springen. En mijn ervaring van het Geloof was spoedig volkomen: nooit werd mij iets beloofd dat niet gegeven werd; nooit werd ik met iets bedreigd dat niet toegepast werd, en nooit iets verteld wat niet waar was.

Vrede, gehoorzaamheid, geloof; deze drie voor hoogste goed; daarop volgend de gewoonte van gestadige aandacht zoowel van oogen als geest, - waarover ik nu niet verder

wil uitweiden, daar dit de voornaamste hoedanigheid was welke ik gedurende mijn leven in toepassing bracht, wat Mazzini van mij deed zeggen; in een authentiek overgebracht gesprek, een paar jaren voor zijn dood, dat ik ‘de meest analytische geest in Europa bezat.’ Een meening waarin ik, voor zoover als ik met Europa bekend ben, vanzins ben in te stemmen.

En eindelijk: mijn smaak werd zoowel als mijn andere zintuigen bijzonder ontwikkeld door de keurige toebereiding van alle voedsel dat mij verstrekt werd; maar dit ging gepaard aan een uiterst gering toedienen van koek, wijn en confituren, en van fruit, alleen in de allerkleinste hoeveelheid.

Deze beschouw ik als de voornaamste zegeningen mijner kindsheid; laat mij nu eveneens de voornaamste rampen opsommen.

In de eerste plaats, dat ik niets had om van te houden.

Mijn ouders waren eenigermate zichtbare natuurkrachten voor mij, niet meer geliefd dan de zon of de maan: alleen als het licht van een der twee uitgedoofd was, zou ik verdrietig en ontriefd geweest zijn, - (hoeveel te meer, nu beider licht verduisterd is!) - nog minder hield ik van God; niet dat ik mij tegen Hem kantte, of bevreesd voor Hem was, maar eenvoudig omdat ik datgene wat men Zijn dienst noemde, onaangenaam vond; en wat men vertelde dat Zijn boek was, niet boeiend. Evenmin had ik kameraden om mee te kibbelen; niemand om mij te helpen en niemand om dankbaar te zijn. Geen enkele dienstbode was het ooit vergund het geringste voor mij te doen, dan wat hun plicht was te doen; en waarom zou ik dankbaar wezen aan de keukenmeid om haar koken, of aan den tuinman voor zijn tuinieren, - als de een mij geen gebakken aardappelen durfde geven zonder verlof te vragen, en de andere mijn mierennesten niet met rust wilde laten, omdat zij de wandelingen in wanorde brachten? De kwade gevolgen van dit alles waren evenwel niet, zooals men verwacht kon hebben, dat ik egoïst of onhartelijk opgroeide; maar dat, toen genegenheid tot mij kwam, deze niet te beheerschen, en alles overweldigend was, ten minste voor mij, die nooit te voren iets te beheerschen gehad had.

De tweede of voornaamste ramp was dat ik niets te verduren had: gevaar of moeite van een of anderen aard kende ik niet: mijn kracht was nooit geoefend, mijn geduld nooit beproefd, en mijn moed nooit gesterkt. Niet dat ik bang was voor wat ook, - voor spoken, voor donder of voor beesten; de grootste lust tot verzet waartoe ik als kind in verzoeking kwam, was een hartstochtelijke poging tot vrijheid om met de leeuwen-welpen in de menagerie van Wombell te te spelen.

Ten derde. - Mij werd geen stiptheid, noch étiquette in manieren geleerd; (zijn moeder was, zooals hij ergens zegt, van klein-burgerlijke afkomst, en voelde in ontwikkeld gezelschap de gebreken van haar eigen vroegere opvoeding, - zij was te trotsch som dit geduldig te voelen, - en daarom, wat weer een noodlottig bewijs van zulk een gemis is, bezocht zij familiaar nooit iemand, welke zij niet op de een of andere wijze haar mindere voelde;) het was voldoende wanneer ik, in onzen kleinen kring, niet lastig was, en zonder verlegenheid een vraag kon beantwoorden: maar de schuchterheid kwam later, en groeide aan met het bewustzijn mijner plompheid, voortspruitend uit gemis aan omgang met menschen; en in mijn later leven bevond ik het onmogelijk om behendigheid in lichaamsoefeningen te verkrijgen of bedrevenheid in alle mogelijke kleine talenten, of gemakkelijkheid en tact in het dagelijksch verkeer.

Het laatste en voornaamste kwaad. - Mijn oordeel van goed en kwaad, mijn vermogen om onafhankelijk te handelen waren totaal onontwikkeld gelaten omdat de teugels en oogkleppen nooit van mij genomen werden....

‘En mijn eind-oordeel over het algemeen gehalte mijner opvoeding te dier tijde, is nu dat het tegelijk te vormelijk en te weelderig was, en dat mijn karakter in het belangrijkste tijdperk zijner vorming, onderdrukt werd maar niet gedisciplineerd; en alleen onschuldig was door bescherming, instede van deugdzaam door ervaring; mijn moeder zag dit in latere jaren zelf maar al te duidelijk in; en elken keer dat ik iets verkeerds, of doms, of hardvochtigs deed, - en ik heb veel dingen gedaan, die alle drie waren, - zeide zij: Het is omdat men u vroeger te veel toegegeven heeft.’

Een paar brieven later, sprekend over opvoeding, en over

zijn onmacht om zijn idealen en theoriën ten uitvoer te brengen, uit hij de melancholische klacht: - ‘Zoover ik onderscheiden kan sta ik alleen zoowel in overtuiging, in hoop, als in voornemen in de wildernis dezer maatschappij. Opgevoed in weelde, die ik nu zie als onrechtvaardig tegenover anderen, en ondermijnend voor mij zelf; heen en weer gedreven, dwaas, terwijl mijn geheele leven en zijn één jammerlijke mislukking was; hopeloos voortgezweept door stormen van passie; ik, een man, goed gekleed, een riet door elken wind bewogen, ik heb deze boodschap te brengen aan allen, die zich aan mij durven toevertrouwen: de bijl is gelegd aan den wortel.....’

En zoo gaat hij door weer willend wekken, weer hopend, weer willend en strevend.... Het teekent geheel Ruskin, die niet ontmoedigd werd door eigen leven, om anderen te willen helpen. Maar ook, het is wel een bitter oordeel over eigen jeugd, over zijn opvoeding. Doch het lijden door die eenzelvige jeugd, door die koude vormelijkheid, werd niet door de jaren uitgewischt; koud en eenzaam lag het op den bodem van zijn karakter, al groeide op dien bodem ook het intense verlangen naar warmte en liefde; maar er groeide ook welig dat sensitive, wat hem nooit gelukkig kon doen worden, en dat hem, schijnbaar zoo vol zelfvertrouwen, in wezenlijkheid alle geloof aan zich zelf ontnam, hem onhandig en ruw maakte bij wijlen, en de geestelijke eenzaamheid waartoe hij gedreven was, het terugdringen van alle expansie, het te vroeg onafhankelijk worden (op zijn zevende jaar leefde hij al een apart leven voor zich) kon niemand hem afnemen, dan misschien Carlyle, maar dien kende hij eerst intiem de laatste jaren van diens leven.

Zeker de plichtmatigheid was ook een deel van zijn karakter, maar zij kostte hem veel meer strijd dan aan de moeder, die zelf baar plicht tot een pantser gewrocht had. Het was een vreemde liefde de hare, willend kneden naar haar wil, en toch alles opgevend voor hem; behalve altijd die theoriën. Geen oogenblik liet zij hem los en zelfs volgde zij hem naar Oxford, om in zijn buurt te wezen, en zoo hij ziek mocht worden hem te kunnen verplegen.

Dit is zeker, in al zijn jeugdherinneringen, en ook later in beslissende oogenblikken, en als een draad loopen zij door

zijn *Fors* heen, voelt men de overheersching zijner moeder (zijn vader stelde te onbeperkt vertrouwen in haar om zich met die opvoeding te bemoeien) voor wie hij ondanks het klare eindoordeel een blijvende eerbied bezit.

Wanneer we van deze moeder eensklaps aan de zonnige figuur van Frau Rath denken, dan overzien we in het enorme verschil dezer beide moeders de wijde kloof welke Ruskin van Goethe scheidt, al hoort men door de veelomvattendheid van beide, dikwijls een vergelijking wagen. Welk een verschil van jeugd, welk een onderscheid in levensopvatting! -

Van zijn vader had Ruskin die bizondere en instinctieve liefde voor de natuur, en van de natuur uit, voor kunst. Veel van reizen hield zijn vader, veel van alles wat mooi is en wat het leven verfraait, maar die lust was onderdrukt door de practische wil zijner vrouw, en eerst lang, nadat hij fortuin gemaakt had, kon hij gelijk opgaand met zijn zoon, aan beider lust toegeven. Het is een aardige band, deze van vader en zoon, vrij, niet intiem als kind, maar vriendschappelijk als goede kameraden, die dezelfde genoegens kennen.

Reeds als jongen schonk zijn vader aan Ruskin teekeningen van Turner, of ging met hem naar naburige verzamelingen, of reisde met hem in Engeland of op het vaste land, genietend nu door zijn zoon, wat zoolang onderdrukt was.

Deze reizen, eerst in Engeland en Schotland, later in Zwitserland, in Italië maken in de auto-biografische mededeelingen zijn gelukkige bladzijden uit, en deze reizen waren voor hem altijd een genezing zoowel physiek als geestelijk, en bij zijn komst in Venetië schrijft hij in zijn dagboek: ‘Thank God I am here; it is the Paradise of cities.....’ en verder, ‘This, and Chamouni, are my two bournes of Earth.’ Maar, voegt hij er bij, toen kende ik noch Rouaan, noch Pisa, ofschoon ik beide gezien had.

Ruskins wijze van schrijven is niet overal gemakkelijk te volgen; niet omdat zijn taal moeilijk is als die van Carlyle, maar omdat zijn wijze van denken abrupt is, elastisch in hooge mate, waardoor zijn geest aldoor van 't een op 't andere springt, zonder ooit de rechte lijn uit het oog te verliezen; maar voor ons is het moeilijk die lijn te vinden, en vooral haar vast te houden. Hij wil dan ook niet schrijven zóó

dat iedereen er over heen kan loopen, om er zijn vooropgezette meening in weêr te vinden; hij wenscht evenmin aangenaam als onaangenaam te wezen; maar te tarten tot denken, den lezer te brengen tot nauwkeurig denken en hem deze nieuwe denkwijzen te geven. Hij spaart den lezer dan ook niets; geen uitweiding, geen omslachtigheid, geen meening, geen gevoel, niets. Hij kan ontzettend breedsprakig wezen; en hoewel hij dikwijls genoeg zegt hoe vreeselijk hij het schrijven zelf vindt, hoe akelig de drukproeven (gemeenlijk werd dit voor hem gedaan), zoo haast hij nooit naar het einde, maar bezit de rust om zijn overtuiging breed uit te spreken, om daar bewijzen voor te zoeken, en u dat zoeken te laten bijwonen. Hij is de vijand van alle concessie, en evenmin weegt hij zijn woorden op een goudschaaltje.

Ruskin tracht meer rechtvaardig te wezen dan dat hij goedhartig is, ten minste, hij heeft niets van die gemakkelijke goedhartigheid, een eigenschap dikwijls van gemakzuchtigen. Door niets laat hij zich zwak maken; een vijand van allen schijn, in alles, ook het geringste, het wezen der dingen aanschouwend, kon het wel niet anders of zijn critiek evenals zijn analyse remden zijn daadkracht. Hij had ook een bizonderen afkeer van wat men noemt fatsoenlijke armoede, hij oordeelde dat arbeid en handenarbeid niet verlaagt, en dat den schijn op te houden ten koste van een oprechter en gezonder leven, een maatschappelijk kwaad is. Van niets doen een vijand, trachtte hij het leven der werkenden aangenamer te maken, richtend het gilde van St. George op, waaraan veel verbonden was, veel wat den mensch belang kan schenken; hij gaf veel geld om boerderijen met land voor algemeen gebruik te geven, hij begon weer met spinnewielen en handweeftouwen om met de hand gemaakt linnen en laken (*home spun*) te verkrijgen, niet alleen om het betere gehalte, - hij had natuurlijk ook een diepe minachting voor al het prullige van dezen tijd, - maar ook omdat hij verantwoordelijken arbeid een zegen vond, waar hij een fabrieksarbeider een slaaf achtte, wiens leven niet gelukkig kon zijn. In de latere jaren hield het vraagstuk van rente en woeker hem bezig, een groot gedeelte van de *Fors* is hieraan gewijd. Ook hij werkte daaraan mede door de rente van zijn huizen in Londen, hem door zijn vader nagelaten, te besteden

aan het in orde houden daarvan en met de hoop, dat de huurder na eenige jaren eigenaar zoude worden, wat hij een vereischte van alle huur vond, hetzij land, hetzij huizen of kapitaal. Doch deze illusies moest hij òf opgeven òf aan anderen ter bestiering overlaten; zijn krachten noch zijn moed konden gelijken tred houden met de uitgebreidheid van zijn arbeidsveld; en het eenige, geloof ik, wat direct van zooveel arbeid overbleef zijn de museums, welke hij in de fabrieksplaatsen oprichtte.

Het idealisme van Ruskin gaat niet buiten het leven, niet buiten den mensch. Het groote levensraadsel bestond voor hem niet; hij aanvaardde het leven, zooals het was; de wereld achtte hij goed genoeg voor zich.

Met het motto: *Heden*, doet hij wat hem voor de hand komt, zeggend wat de dag hem te spreken opdrong. Hij generaliseert niet, - in alle opzichten veracht hij dit - maar hij begint bij het kleine, bouwend op de dagelijksche feiten, of een ander maal uit het verleden, de voorwaarden voor het *Morgen*.

'Wij hebben, zegt hij, het voorbeeld noodig van menschen die, het aan den Hemel overlatend om te beslissen of zij zullen vooruitkomen in de wereld, voor zich zelf beslissen dat zij gelukkig willen wezen hier, besloten als zij zijn om niet grooter rijkdom, maar eenvoudiger vermaak te zoeken, geen grooter fortuin, maar dieper geluk; in het verkrijgen van de voornaamste aller bezittingen: zelfbeheersching.....'

Een voluit merkwaardig man, ondanks zijn Schotsch origine, toch het product eener Engelsche beschaving; en toch weer oprijzend uit hun midden, om zich te kanten tegen het Engeland zijner dagen, als Israëls profeten tegen Israël.

Ik weet niet in hoever Ruskins naam bij ons bekend was, toen de mare van dat geruchtmakende proces: Whistler contra Ruskin, tot ons kwam.

De zaak was deze:

Whistler exposeerde in 1848 in de Grosvenor Gallery eenige nocturnes, welke hij in den catalogus eenvoudig noemde arrangement in zwart en goud, in blauw en zilver enz. De Engelsche criticussen vonden geen woorden voor hun

verachting en Ruskin was een der vinnigste. In een blaadje van de *Fors*, waarin Ruskin ook onderwerpen van den dag besprak, had hij gelegenheid gevonden om zijn bewondering voor ‘den jongste der oude meesters’ Burne - Jones te uiten, en tegelijk in één phrase Whistler een hoop beleedigingen naar zijn hoofd te gooien. Ruskin's vierkantheid van uitvallen, welke voor iemand, die met dagkritieken niets te maken had, d.w.z. niet gedwongen was zijn oordeel uit te spreken, gaven blijk van groote fanatiekheid in zake kunst; uitvallen welke hij op aandringen zijner vrienden ook in de herdrukken schrapte. Maar hij was een Oxfordsch professor in de aesthetika, en hij oordeelde het noodig den in zijn oog verderfelijken invloed van zulke kunst tegen te gaan.

Hij schreef dezen zin in zijn *Fors*:

- ‘Zoowel om Whistler's eigen belang als om den kooper te vrijwaren, had Sir Coutts Lindsay in deze galerij geen werken mogen toelaten waarin de schromelijke verwaandheid van den artist zoozeer nabij komt aan opzettelijke bedriegerij. Ik heb vóór dezen veel van ploerten (Cockney) onbeschaamdheid gezien; maar nooit verwacht dat ik beleven zou hoe een ingebeelde gek tweehonderd guinjes vraagt voor het smijten van een pot met verf in het aangezicht van het publiek.’ -

Ruskin was, na een maandenlang verblijf in Venetië[1)], in volle gemeenschap met de oude meesters, juist teruggekeerd toen de Grosvenor Gallery voor het eerst geopend werd. Hij vond er èn het resultaat van het Pre-Rafaëlitisme, waarvoor hij jaren lang gevochten had, èn stalen van de nieuwste Fransche kunst. Whistler was voor hem de boodschapper van het nieuwe Fransche evangelie van het impressionisme, dat voor Ruskin een van die halve waarheden was die de ergste ketterij zijn. Hoe het zij, Whistler klaagde den criticus aan wegens laster en eischte 1000 guinjes schadevergoeding; en men beleefde het voorbeeldelooze feit dat een jury uitspraak moest doen over de geldswaarde van een schilderij, - het was een nocturne in zwart en goud, het vuurwerk te Cremorne voorstellend, - waarvan geen harer leden verstand hadden; waar de rechter als de kat in een vreemd pakhuis rondsprong met vragen, die met vlij-

1) Collingwood. The life and works of John Ruskin.

mende ironie door Whistler beantwoord werden. Het getuigenverhoor was eveneens vermakelijk. Burne-Jones kwam er o.m. bij, en eindelijk na veel discussie kwam men er toe om een Titiaan tot maatstaf er bij te halen!

De slotsom van dit geval was als een andere rechtspraak van Salomo. Ruskin werd veroordeeld tot een boete van een halve cent en de rechtskosten, wegens de hatelijke uitdrukkingen van ‘cockney impudence’ en de ‘pot met verf’ - hiermee willend bewijzen dat dit een zaak was welke schilder en criticus samen moeten uitmaken. De vrienden van Ruskin, zeer verontwaardigd, betaalden de kosten voor het geding.

De détails dezer zaak hoorden we later door Whistler zelf. Onder de grootste moeilijkheden verscheen in 1890: *The gentle art of making ennemies*.

Het was, nadat wij een jaar te voren, op een stedelijke tentoonstelling te Amsterdam, in volle bewondering voor Whistler's vrouwen-portretten gestaan hadden, waarvan vooral dat sublieme portret zijner moeder, onze geestdrift en dankbaarheid wekkend, ons de voornaamheid van zijn penseel deed bewonderen, dat wij even durfden vergelijken met dat van Velasquez.

Toen wij daarop dàt boek, dat zeker uit geprikkelde ijdelheid zijn oorsprong vond, in handen kregen, met het geheele verloop van het proces waarbij Whistler als kantteekeningen de oordeelen van Ruskin en andere critici over Rembrandt, Titiaan, Claude, Corot e.a. gaf, willend hiermede bewijzen dat hij in zijn veroordeeling in goed gezelschap was, - zoo geviel het van zelf dat wij, die Whistler's werk zoozeer bewonderden, Ruskin uitlachten en zoo we er al toe kwamen hem te lezen, dit eer als een soort onsympathiek curiosum was.

Al lezend werd onze ergernis niet minder; de heftige en onberedeneerde uitvallen tegen onze 17de-eeuwsche schilders, de vierkante oordeelen, lijnrecht tegen den schilder in, de verwarring van moraal en kunst, de schijnbare zekerheid in zijn wijze van oordeelen wekten of onze verontwaardiging, of onze spotlust.

Veel daarvan in de eerste deelen der *Modern Painters* kan men op rekening zijner jeugd stellen, maar de uitval tegen Whistler was geheel onnoodig voor een die niet gedwongen was hierover te schrijven - het was van een man van

bijna zestig jaar, en al wilde hij als Oxford professor in de aesthetica voorlichter zijn in zake kunst, zoo was toch zulk een uitval in de Fors Clavigera, d.w.z. brieven aan den werkman, weinig stichtelijk. Maar men vergete niet dat de gedachte bij hem bovenaan staat. En de stelling dat die kunst de grootste is, welke de grootste ideën bevat, deed Whishter dan ook zeggen, dat Ruskin liever dominé had moeten worden, en in elk geval niet instaat is over kunst te oordeelen.

Ruskin zegt ergens dat hij tien jaren van zijn leven besteed heeft, alleen met het doel zich te bekwamen tot het juist beoordeelen van kunst, ernstig begeerend te bestelligen en in staat te zijn de waarheid omtrent kunst te onderwijzen, wetend dan ook dat deze waarheid door tijd en arbeid definitief vast te stellen is. In elk geval, het was haast niet mogelijk dat Ruskin anders over deze nocturne van Whistler oordeelde, ten minste hij kon het met zijn denkwijze niet genieten. Trouwens Whistler bevindt zich in goed gezelschap. Onze 17de-eeuwsche meesters veroordeelt hij, Rembrandt misschien uitgezonderd, als techniek zonder gedachte; wat hem ergens de boutade doet uiten, dat de grootste weldaad die een Maecenas der kunst bewijzen kon, was alle oud-Hollandsche meesters in één galerij te verzamelen en dan te verbranden. Maar toen was hij nog jong.

Men zal wèl doen met niet al te veel aan die losse gezegden te hechten; want den eenen keer zal hij u zeggen dat een schilder die niet tevens geoloog is nooit rotsen zal kunnen schilderen, hij zal die bewering met voorbeelden trachten te staven; en een andermaal zal hij beweren dat een geoloog, al studeerde hij ook tientallen van jaren, nog niet zooveel kan weten van de toppen der gletschers, als een schilder (d.i. Turner).

In de Introductie van zijn *Modern Painters* plaatst hij een rij van oude meesters op den index; eens voor al ze opnoemend, opdat wanneer hij in het vervolg deprecieerend over de oude meesters zal spreken men goed wete wie hij op het oog heeft.

- ‘Als ik van de oude meesters in 't algemeen spreek, dan verwijs ik alleen naar *Claude, Poussin, Salvator Rosa*,

Cuijp, Berchem, Both, Ruysdael, Hobbema, Teniers (in diens landschappen), *Paulus Potter, Canaletti* en de verschillende *Van* zoo en zoo, en *Back* zoo en zoo, en ben wel het slechtst te spreken over hen die zich aan de zee vergrepen.'

Hier wordt men nog minder door het eenzijdige oordeel getroffen als wel over de minachtende wijze van spreken, en over de luchtige manier waarmede hij door van de Velde een streep trekt en er zich met een aardigheid afmaakt.

Maar dan, na deze heftige critiek, trekt hij de verontschuldigende slotsom op, zóó bezield, zoo vol waarheid en verzoenend ons heel en al zeggend dat - 'als ik bij het toepassen dezer beginselen, in spijt van mijn pogen om onpartijdig te wezen, te veel licht laat vallen op mijn voelen en mijn voorliefde voor sommige uitingen van moderne kunst, zoo hoop ik dat men het zal aanzien als een rechtvaardig tegenwicht voor die bizondere vereering waarmede de lezer gewoon is het werk van oudere meesters aan te zien, en steeds groot of volmaakt te noemen. Ik zeg niet dat deze vereering verkeerd is, noch dat wij niet zouden hooren naar de woorden door den tijd herhaald: maar laten we niet vergeten, dat, zoo de eer voor den doode is, den levende alleen dankbaarheid getoond kan worden. Hij die eens naast het graf stond en terugzag op de gemeenschap, welke voor altijd voorbij is, voelend hoe machteloos daar de onstuimige liefde is, of de bittere smart om een oogenblik genot te geven aan het doode hart; of ook maar eenigszins goed te maken een onvriendelijk woord, wil nauwelijks meer die schuld bedrijven jegens het hart, welke alleen aan het stof kan afgedaan worden. Maar de les die de mensch persoonlijk ontvangt, leert hij niet als natie. Telkens en telkens zagen zij de edelsten in het graf dalen, het voldoende achtend om de grafzerk te tooien, waar zij het hoofd ongekroond lieten, en eer te bewijzen aan de asch welke zij aan den geest onthouden hadden; laat het hun niet mishagen dat zij geroepen worden, in het gewoel van hun drukke leven, om te hooren naar de enkele stemmen, door God verreind, noch om acht te geven op de weinige lampen, die God ontstak om ons te bekoren en te leiden, dat zij niet mogen leeren hun klaarheid door hun zwijgen, noch hun licht door hun ondergang.'

Weinigen voelden deze waarheid dieper, noch brachten die hun heele leven meer in toepassing. Deze verzachting op een hardheid geeft hij bij alles; zijn redenen, al zijn ze niet altijd aanneembaar, treffen toch omdat de dingen altijd van de niet-materiëele zijde gezien zijn en altijd weer de beste voelingen van den mensch wakker schudden; hij kan falen, maar zijn dwaling interesseert ons. In al zijn meeningen, in al zijn apodictische uitingen over kleur en lijn, over realisme en gedachte verwart hij ons, stoot ons af, herroept later zijn calvinisme, betreurt zijn heftigheid, met heftigheid toch weer beginnend te verdedigen zichzelf. Hij is de actievolle wiens oogen niet passief zijn, wiens wil hem bergen van anderer meeningen wil doen verzetten; - hij is de dweper wien passief-zijn zwakheid dunkt, die strijdt voor zijn zaak, voor zijn overtuiging, die een positieve is,..... tot hij, vermoeid van het discuteeren, van het beweren en betoogen, over zijn opdringen, machteloos uit vermoeidheid, een vermoeidheid voortkomend uit de erkenning van de grenzen zijner macht, neerzinkt, de handen in den schoot, en de rust over hem komt als een gave, en de vergeestelijking der dingen waarvoor hij zich te voren opwond, als een zachte regen zijn gespannen zenuwen ontlast om ons eindelijk in een breeden stroom van berusting mee te voeren tot het sublieme.

Nergens zijn wij sterker onder de bekoring van zijn veelomvattende eigenschappen, dan in zijn *Stones* of *Venice*, zijn analyze van het wezen der Gothiek is de blijde boodschap die ons in die ziel, de Noordsche ziel ontdekte als in een wederbron; dat boek is het sublieme in het vergankelijke, uitgedrukt in een taal, waarin de ontroering naklinkt als in harpsnaren; het is de ziel der historie, geopenbaard in haar bouwkunst, dit is de hoogste psychologie van de architectuur. Het is de edelste vergeestelijking, nergens getroebeld door moraal, het is de sleutel tot het wezen van Ruskin zelf.

Een onzer grootste meesters zeide eens: ‘Ruskin is een gek, maar..... zijn *Stones of Venice* is een prachtig boek!’

Niet deze kloof te dempen, - Ruskin is wel ver verwijderd van het gezichtspunt van den puren schilder, - maar, over deze kloof een brug te slaan, opdat men de oorzaak

van zoo tegenstrijdige meening, maar ook zóó dat men het verband, de eenheid vindt in Ruskin zelf, en dat aan deze losse aanteekeningen zouden kunnen dienen als introductie tot zijn werk, bovenal als opwekking om zelf hem te lezen, - om door te lezen ook daar waar hij ons niet direct sympathiek dunkt, om tot wezenlijke kennis te komen van dezen vergeestelijker der dingen, - dat is het wat ik zou wenschen te kunnen geven.

‘Modern Painters.’

Men kan Ruskin's Werken in drie opvolgende groepen verdeelen: de *Modern Painters*, de *Stones of Venice* en de *Fors Clavigera*, dat is Schilderkunst, Bouwkunst en de Kunst om te Leven; maar hoewel deze gedeelten een eenigszins chronologische volgorde bezitten, zoo zou men, indien men hierin drie periodes wilde ontdekken, tot valsche gevolgtrekkingen komen, want tusschen het tweede en derde deel der *Modern Painters* schreef hij zijn *Stones of Venice*, terwijl zich daaromheen lezingen en verhandelingen groepeeren, en eindelijk voegen zich naast de *Fors Clavigera*, de lezingen over maatschapsleer, en is hierin evenmin schilderkunst als bouwkunst buitengesloten. Deze indeeling heeft dan ook alleen betrekking op zijn werken; Ruskin's gedachtengang ontwikkelde zich in één rechte lijn.

Wanneer men, langen tijd nadat men de eerste deelen van dit merkwaardige boek gelezen en herlezen heeft, lang nadat men de laatste deelen en wat daartusschen ligt, dat bezonkene meesterstuk: de *Stones of Venice* en andere werken in zich had trachten op te nemen, trachtend de zoo velerlei en zoozeer verschillende indrukken vast te houden; - wanneer men dan, ver af van alles, eensklaps terugdenkt aan den verdediger van Turner, zien wij dezen jongen schrijver der Modern Painters niet meer voor ons als een apodictisch criticus, noch als den diepzinnigen analyticus, maar eer als een anderen Don Quichotte, uittrekkend om te verdedigen zijn held, begevend zich door allerlei eenzame en dorre wegen, door doornige bosschen, rondom zich doodend om hiermee den zijnen een eerezuil te stichten.

Geenszins dat deze held een waan zoude wezen. Noch dat de vijanden van dezen held windmolens bleken te zijn. Wanneer wij de biografiën van Turner lezen, jaren na diens dood geschreven, dan is noch de van binnen-uite vijandigheid, noch het kleine tegenover dezen grooten onmaatschappelijke verstomd, hoe ook ze nu den kunstenaar pogen te eeren. Maar de wijze waarop Ruskin deze verdediging aanvatte, had dit met Don Quichotte gemeen, dat hij de werkelijkheid transformeert in de idée, de idée in het ideaal en met dit ideaal als vaan, lostrekt op alles wat hem in den weg komt.

Niet dat bij Ruskin gedachte en daad één zijn, zooals bij den Spaanschen landedelman, - Ruskin zou heel lang philosopheeren over het wezen der kunst eer hij tot een resultaat kwam, - maar toen zijn werk gereed was, bleek het toch een strijd tegen windmolens, want Turner's werk vond toen bewondering, en de schilder zelf was dood.

Dat de verdediging laat kwam, dat lag er zoo toe.

Ruskin had als een jongen, half kind nog, een vurige bewondering voor Turner's werk. Ergens in zijn aanteekeningen vindt men: ‘Eindelijk gaf mijn vader mij een geschenk in mijn geest’, - dit was een aquarel van Turner, hij was toen veertien of vijftien jaar.

Toen hij zestien was las hij in Blackwood's Magazine een hatelijk stuk tegen Turner. Dit wekte zijn verontwaardiging zoodanig dat hij een brief schreef tegen het genoemde artikel; hij zond het aan Turner, om diens goedkeuring te verkrijgen, maar deze, als echt schilder, onverschillig voor alles, behalve voor zijn werk, stak het in den zak en vergat het.

Ruskin, die naar het idée zijner moeder dominé had moeten worden (hij had er niet veel lust in), studeerde in Oxford met het plan een of andere geregelde positie te verkrijgen, waarin het leven hem gemakkelijk zou wezen. Hij studeerde in geologie, veel philosophie ook, maar na zijn meerderjarigheid op het punt om zijn graad te halen, werd hij ziek; alle studie was gedaan, hij moest ter genezing zijner longen naar het Zuiden gaan.

En uit dit reizen, uit dit niets doen, doortintelde hem in Genève eindelijk een verlangen naar gezondheid, naar leven, naar werken: zijn krachten herleefden, zijn teekenen werd

ernst, zijn kunstliefde studie, en in Zwitserland vond hij het plan voor het boek, dat zijn levenslijn bepalen zou.

Is het aan den eenen kant door die verbazende stelligheid een naïf boek, aan den anderen kant is de *Modern Painters* een verwonderlijk doordacht werk voor een jongen man van ruim twintig jaar. Uit zijn bewondering voor Turner, uit zijn verontwaardiging over het niet erkend worden, of liever over het boven hem stellen van middelmatige kunstenaars, leerde hij al vroeg het oordeel der velen, evenals dat der traditie, wantrouwen. En niet tevreden met het formuleeren van een welgewogen bewondering, begint hij evenals da Vinci, Reynolds en zooveel anderen nog eens de schilderkunst te definieeren, te bepalen haar grenzen.

Hij geeft een definitie van de voortreffelijkheid in schilderen, een woord dat men alleen kan toepassen zoo er moeilijkheden overwonnen zijn, dat hoewel met nut of schoonheid niets te maken hebbende toch in zichzelf goed is. Verrassend van zekerheid voor een zoo jeugdige is de definitie van het verschil tusschen waarheid en nabootsen. Elk genoegen ontleend aan het laatste rekent hij van een min soort; nabootsen kan slechts onbelangrijke en minne voorwerpen tot onderwerp hebben, want het is onmogelijk om iets waarlijk groots na te bootsen, men kan een kat of viool schilderen, zoodat het er uit ziet of men ze op kan beuren, maar niet de Oceaan noch de Alpen.

Nabootsing en waarheid stelt hij dan ook lijnrecht tegenover elkaar.

Landschap moet zijn een combinatie van feiten en gedachte, de eerste eigenschap van schilderen moet waarheid wezen, en omdat de natuur zoo oneindig ver verheven is boven alles wat de menschelijke geest kan bevatten, is een decoratieve leugen zonde.

(In hoever hij hier den mensch buiten of onder de natuur zet, is weer een van zijn curieuse conclusies voortkomende uit die vurige vereering voor de natuur.)

Gebrek aan passie in een schilderij acht hij geen teeken van nauwkeurigheid; ware kracht en schitterende voordracht zijn geen teeken van brutaliteit, maar van kennis. En zoo gaat het maar door. Hij onderzoekt, hij formuleert, hij disserteert; hij peilt de drijfveeren zijner aandoeningen in kunst,

hoewel lang niet zoo direct, even diep als Spinoza die der hartstochten. En zijn stellingen treffen ons een enkele maal even sterk, al zet Ruskin zijn ethica als een positief voorop, gebruikend het als een toetssteen.

Hij trekt het onderscheid tusschen de macht van den geest en kennis van techniek, en hoe schilderen als zoodanig niet anders dan taal is, moeilijk achtend de grens te bepalen tusschen taal en gedachte. Nader bewijst hij dit door een parallel tusschen de Nederlandsche en Italiaansche schilderscholen:

- 'Het meerendeel der schilderijen uit de Nederlandsche school, altijd uitzonderend die van Rubens, van Dijk en Rembrandt, zijn praal-zuchtige étalages van de macht van uitdrukking van den artist, de luide en krachtige welsprekendheid van noodelooze en zinlooze woorden; waar de vroege pogingen van Cimabuë en Giotto de brandende boodschap der profeten zijn, gestameld door kinderlippen.'

Als definitie geeft hij eindelijk:

- 'Dat schilderij dat de edelste en meeste gedachten inhoudt, hoe onhandig uitgedrukt, is een beter en grootscher schilderij dan dat wat minder edele en minder talrijke gedachten bevat, hoe schoon ook uitgevoerd.'

Maar onder deze verwarring van schilderkunst en moraal, komt Ruskin tot resultaten, welke, mogen zij ook al niet van het standpunt van het schoone om zichzelfs wil uitgaan, toch het wezen van het genot dat kunst ons geven kan, weergeven.

Na een vergelijking tusschen een penteekening van Rafaël en het meest geacheveerde schilderij van Carlo Dolci zegt hij:

'Een af werk van een groot kunstenaar is alleen dan beter dan de schets daarvoor, zoo de bronnen van genot behoorend aan kleur en weergeven - waardevol op zich zelf - zoodanig toegepast zijn dat zij den indruk der gedachte vermeerderen. Maar zoo een atoom van gedachte verdwenen is, zijn alle kleur, alle afmaken, alle vaardigheid in uitvoering, alle decoratieve eigenschappen te duur gekocht.'

Nabootsen als laagste, voortreffelijkheid als goed, schoonheid goed, maar macht in uitvoering beter, maar Gedachte, maar Nadenkelijkheid, maar onderlinge verhouding en bovenal Waarheid en daarnaast Eenvoud zijn eigenschappen waar hij van uit zal gaan. En niet tevreden met het opwerpen dezer

theoriën, wilde hij ze bewijzen door voorbeelden zoowel van de schilders, Turners tijdgenooten, als van de oude landschapschilders. Hierdoor maakte hij zich veel vijanden, en in den eersten herdruk heeft Ruskin op aandringen zijner vrienden veel van die uitvallen geschrapt, maar in latere drukken is de oude vorm nagenoeg behouden.

In zijn schrijven is hij te veel schilder om ‘in's blaue’ te theoriseeren. Hij noemt zich zelf positief, iemand die niets gemeen heeft met de speculatieve eigenschappen der Engelschen.

En het is zoo, hij zegt niets of hij trekt een conslusie, hij werpt zijn meening niet aarzelend naar voren, maar hij gooit haar vierkant op de tafel en met slag op slag haalt hij er voorbeelden bij.

Datgene wat den Engelschman onderscheidt, een gemoedelijk idealisme, overslaan bijwijlen tot sentimentaliteit, op een fond van instinctieve practischheid, welke hem behoeden zal om zich aan eigen theorie op te offeren, zoodanig zelfbehoudsinstinct staat lijnrecht tegenover hem.

Toch is hij in zijn dooreenhaspelen van kunst en moraal een echt Engelschman, en geheel een product van tijd en omgeving. Het Engeland onzer dagen oordeelt op enkele uitzonderingen na, nog altijd hetzelfde. Maar ik vervolg zijn definitie.

De brillante schoonheid van het menschelijk lichaam acht hij ondergeschikt aan het karakter dat het bezielt. Het teekenen van het naakt leidt af van de geestelijke schoonheid, van de expressie, zegt hij later in een ander boek, sprekend over de grootste teekenaars met het stift: Mantegna, Sandro Botticelli, Dürer en Holbein.

‘Maar twee van hen, Mantegna en Dürer, waren zoozeer bedorven en verlamd door anatomische studiën, dat o.a. het beste werk van den eerste, de prachtige Allegorie van de Hoofdzonden in het Louvre, alle vrouwen en kinderen revolteert; terwijl Dürer nooit een mooi vrouwengelaat of vrouwenlichaam kon teekenen; en van zijn talrijke graveerwerken zijn er slechts vier, de Melancholia, St. Jeronimus in zijn studeerkamer, St. Hubertus en de Ridder en de Dood, tot eenig nut voor populair onderwijs, omdat hij, de figuren hier voluit gedrapeerd of in wapenrusting zijnde, in staat

was te denken en waar te voelen, nu hij bevrijd was van den ijselijken arbeid om beenderen te schetsen. Botticelli en Holbein bestudeerden het gelaat in de eerste plaats en de ledematen in de tweede; en de werken welke zij ons lieten zijn daarom zonder uitzondering kostelijk, hoewel donker en bedorven door den invloed welke hun lichamen teekenende tijdgenooten op hen uitoefenden; en eindelijk verduisterd door hun valsche roem.'

Hij zal vragen: wat is het dat de eene waarheid grooter maakt dan de andere; waardoor is de eene gedachte grooter dan de andere? En in deze beschouwing van den grootsten landschapschilder, wil hij ontdekken wie de edelste ideën van schoonheid en de diepste bronnen der gedachte aanroerde, en in hoever deze verbonden zijn met een zuiveren staat van moreel bewustzijn.

De voortreffelijkheid van een schilderij toetst hij aan de natuur; hij wil den schilder op den voet volgen, zóó, dat hij het punt vanwaar Turner zijn teekening van den St. Gothard genomen had wil zoeken. Turner vindt dit natuurlijk onnoodig en comiek, maar Collingwood, een leerling en biograaf van Ruskin, zegt trouwhartig, dat Turner er weinig lust in had, omdat hij dit stuk na een vluchtige krabbel gemaakt had, en misschien de vergelijking vreesde! Ruskin zelf zegt, dat Turner hem deze reis alleen afraadde om zijn ouders onrust te sparen. Tusschen twee haakjes, Ruskin ging en vond de plek.

Uit dit naïve bestudeeren, uit dat volgen, uit dat napluizen van Turner's werk, leerde Ruskin, geheel onbewust, de natuur eenigermate zien door des schilders oogen; zóó dat datgene wat hij in andere schilders veroordeelde bijwijlen een bewondering werd in dezen.

Hij heeft bv. een vreeselijken afkeer van alle generaliseeren, zoowel in maatschapsleer als in schilderkunst, en zal, sprekend over oude schilders, die op den voorgrond de planten of struiken tot een toon of repoussoir maakten, vragen hoe men er over zou denken om een paard, een koe en een schaap te generaliseeren, terwijl hij, om de lumineuse horizonnen van Turners schilderijen te beschrijven, zal zeggen dat de schilder zijn voorgrond weinig uitvoerig gaf om de aandacht gevestigd te houden op de vele plannen naar den horizon.

Turner is voor hem de eenige schilder die ooit de lucht gaf in haar vele vormen en verschijnselen; alle artisten vóór hem gaven dit onvolledig of als type; hij is de eenige schilder die ooit een berg kon teekenen, of een steen; geen ander leerde ooit hun organisatie of begreep de ziel daarvan, uitgezonderd misschien Tintoretti, maar nauwelijks voldoende om een uitzondering ten zijnen gunste te constateeren; hij is de eenige schilder die ooit de stam van een boom teekende; Titiaan kwam hem hierin het dichtst nabij in de gespierdheid van dikke stammen (hoewel deze in een slangachtige slapheid dikwijls het karakter van het hout verloor). Hij is de eenige schilder die ooit de vlakte van kalm of de kracht van fel bewogen water wist uit te drukken; die weergaf de effecten van ruimte op verre voorwerpen of de abstracte schoonheid van de kleur. ‘Deze beweringen,’ zegt hij later, ‘maak ik weloverdacht, na zorgvuldig wegen en overdenken, niet uit lust om iets op te werpen of uit oogenblikkelijken ijver; maar uit sterk en overtuigd voelen, en met het bewustzijn van in staat te zijn het te bewijzen.’

En dan gaat hij aan den gang, schilderijen uit elkaar pluizend, vergelijkend de détails met zijn eigen kennis der natuur, vergelijkend ze met de voortreffelijke natuurkennis van Turner en diens begrijpen van het wezen der dingen.

Zijn redeneering gaat b.v. zoo: Poussin schildert de bosschen en struikgewassen op den voorgrond eentoonig zwaar en saai, Claude Lorrain verveelt door zijn gemaakte détails op den voorgrond, o.a. met een man met een roode koffer die hij overal te pas brengt; Salvator Roza heeft geen begrip van afstanden, zijn heuvelen en bergen in 't verschiet met de ruwe blauwe plekken verf, zijn dood, en wat kleur betreft een leugen. (Dit alles met massa's voorbeelden.) Maar - en nu komt het doel van deze critische beweringen - in al de werken van Turner, in de latere zoowel als de vroegere, zult ge geen voorbeeld vinden waar datgene wat dicht bij genoeg is dat men détails kan zien, met ongemengd blauw geschilderd is. Waar Turner blauw geeft, daar geeft hij atmosfeer, het is lucht en geen voorwerp. Zijn zee maakt hij blauw; evenzoo doet de natuur; - blauw, zephirblauw maakt hij het verste verschiet; evenzoo doet de natuur; - blauw maakt hij de mistige schaduwen

en holten zijner heuvelen; evenzoo doet de natuur; maar blauw geeft hij *niet* waar détails en verlichte vlakken zichtbaar zijn; zoodra hij het licht zelf wil geven, zoo ontvouwt hij warmte en wisseling van tinten; en in geen zijner werken vindt men één toets koude kleur welke zonder reden, en niet juist in wezen en beteekenis bleek te zijn.

En verder - (Ruskin vindt ongemengde kleur verachtelijk, behalve in het aangeven als toon): - ‘Het is waar, dat er hier en daar in de schilderijen in de “Academy” brokstukken zijn waar Turner de ongrijpbare intensheid van een kleur of toon vertolkte in den bereikbaren toon van een hooger opgevoerde: het gouden groen bij voorbeeld van zonneschijn in groen, met ongemengd geel, omdat hij weet dat het onmogelijk is de groote lichtsterkte door menging weer te geven, en Turner wil altijd zijn licht en donker juist hebben zelfs ten koste der kleur.’

En dan gaat hij door te verdedigen, tartend zijn tegenstanders om zonnig gras anders uit te drukken; en weer met andere schilderijen te bewijzen hoe het onmogelijk is dat iemand twijfelt aan Turner's kennis van het landschap, aan zijn waarheid. Hij is onvermoeid in het aantoonen van de harmonie in Turner's kunst, beredeneerend even zoo enthousiast de fijnste nuances van diens coloriet of licht, als den aard der natuur zelve. En het naïve, dat in dit heele boek door treft, is het volkomen ter goeder trouw zijn, waarmede Ruskin, bladzijden op bladzijden theoriseert over kunst, waarop hij critiseert, waarop hij de natuur bekijkt en doordringt in de natuur, - allemaal door de oogen van Turner, wiens werken hem van zijn vroegste jeugd bekend en geliefd waren. Maar nog eens, dat alles is onbewust en argeloos. Hij zal bv. zeggen: ‘Ik geloof dat de eerste stap naar slecht coloriet van den een of anderen meester, hoofdzakelijk ontstaat door het overmatig gebruik van purper en de afwezigheid van geel.’ Dan, de natuur op zijn eigenaardige sentimenteele wijze personifieerend, gaat hij voort: - ‘Ik geloof dat de natuur in nagenoeg elk harer tinten geel mengt, zelden of nooit gebruikend rood zonder dit....’

De stelling van dit gedeelte is: ‘Zijn (Turner's) afkeer van purper en voorliefde voor de tegenstelling van zwart en geel. De begrippen der Natuur daaromtrent.’

Dit gaat bladzijden na bladzijden voort: over Turner's zelden gebruiken van pure kleur, over het fond van grijs onder al zijn kleur, over de verscheidenheid en rijpheid zelfs van zijn eenvoudigste tonen, over zijn volgen van de oneindige en onbenaderbare veelheid der natuur, over zijn kleur die in 't begin valsch was, en zijn teekeningen die altijd volmaakt zijn, over zijn ondergeschikt maken van de kleur aan licht en schaduw, een eigenschap welke de Italiaansche school geheel niet, de Nederlandsche half, en Turner heelemaal bezit. En dat alles bepraat, beweerd en bewezen in de onderdeelen met een eindelooze volharding en geloof in de kracht van zijn overtuiging.

Het geheele boek is niet zoozeer geschreven om tot bewondering van Turner's kunst te nopen, als wel om te bewijzen aan hen die aan Turner onnatuur verweten, hoe juist deze de natuur begreep en hoe getrouw hij die volgde. Voor de natuur d.w.z. het landschap: de bergen en de wolken, de boomen in zoover ze mooi zijn, de planten en het water, vereert hij boven alles; niet als het groote onaanroerbare, maar als de maker van het landschap, als de voorziener van al wat schoon is, als de openbaring van het goddelijke. Vooral de schilders, die het romantische van het vergane stelden boven den schoonen groei der natuur, acht hij dan ook laag, omdat ze niet verheffen. Niet door onderlinge vergelijking oordeelde hij zoozeer, als wel door onophoudelijke vergelijking met de natuur; en, met Zola's *L'art c'est la nature vue à travers d'un temperament* is hij het in zoover eens, dat voor hem het weergeven van de natuur de proef op de som is van het karakter van den artist. -

De natuur en Turner en Carlyle kan men als esthetischen oorsprong van Ruskin's denken noemen; - zijn schoonheidsgevoel, erfdeel van zijn vader, bij wien dit onderdrukt werd door zijn energieke vrouw, was één met de natuur, werd één met Turner. Carlyle's ‘Heroes’, zegt Collingwood, kan eenigszins als de beweegkracht van dit boek beschouwd worden. Turner was zijn held en zijn bewondering en zijn leer was die van oprechtheid en waarheid, zoekend het wezen, verachtend allen schijn.

Wanneer men de figuur van Turner als in gouden lichtglans ziet afstralen van dat fond van gedisserteer en gecritiseer,

dan is ook de *Modern Painters* een heldendicht; en bijwijlen betreurt men dat Ruskin zijn Turner niet directer gaf. Maar Ruskin, heel jong nog, kon zich geen verdediging voorstellen zonder een uiteenzetting te laten voorafgaan van wat hij van schilderkunst verlangde, evenmin zonder vergelijking met anderen. Ruskin is geweldig positief. Hij zal u uitleggen de consequenties van zulk of zulk een zonnestand, van zoo of zoo de wind, van de wolken, van de boomen en den groei, en 't wassen van den stam en het aanhechten der bladeren, van schaduw of geen schaduw op vlak water, en van spiegeling en wolkenperspectief, en van de wetten welke de wolken in evenwicht houden, of van den groei van rotsen en de vorming van den steen, of het aanpassen van de sneeuw aan de rotsvormen. Tot prettige en opmerkelijke conclusies geraakt hij, maar hij weet het dan ook, en wee den schilder wiens bladeren niet goed zitten aan de takjes, wiens sneeuwbergen, sneeuwhoopen zijn. Hij zal zeggen: zie eens hoe voortreffelijk de gletschers (van Turner) geteekend zijn, hoe uitmuntend de boombladeren, vergeleken bij de oppervlakkigheid van Claude en Hobbema. Hoe goed begreep hij de formatie der wolken! Ik heb getracht alles te zien zooals hij het zag, ik heb wolken geteekend, ik heb boombladeren geteekend, ik heb bergtoppen en berglanden geteekend, en ik geef ze u in mijn *Modern Painters*, sommige naar Turner, naar mijn eigen teekening - en een teekening zooals ze zijn (topografiisch). Zeventien jaar heb ik aan deze studie van de natuur en Turner gegeven.... Of hij toont ons waar Turner afweek van de natuur, maar alleen, zegt Ruskin, om de hoofdzaak intenser te kunnen geven. Voor hem bezit Turner al die eigenschappen welke hij onmisbaar acht voor den landschapschilder, het is, zegt Ruskin, of hij geoloog, botanicus is.... Maar men moet alweer niet denken dat het wel uitdrukken van de stof alleen hem voldoet, noch een mooie factuur, noch zelfs alleen de mooie verdeeling van licht en schaduw, hoewel hij dat wel heel hoog stelt; neen de gedachte, die ten grondslag licht aan het kunstwerk, de innerlijke waarheden die met de uiterlijke, den toeschouwer dieper kunnen doen indringen in het wezen der natuur, d.i. in de hoogste idee, blijft zijn ideaal.

Hij beklaagt zich in de voorrede van zijn derde deel *Mo-*

dern Painters over het door hen die veel belangstelling in kunst bezitten veelvuldig gekoesterd denkbeeld, dat er in schilderkunst geen wetten van goed of slecht zouden zijn, of dat de beste kunst die zou wezen welke het meest behaagt, en dat een stellige meening dogmatiek geacht wordt. Maar er zijn, zegt hij, wetten van waar en goed in schilderen, even zeer vastgesteld als die van harmonie in muziek, of van affiniteit in scheikunde. En die wetten zijn door studie te onderkennen.

Het arbeidsveld van den criticus die rechtvaardig poogt te zijn omvat dan ook meer velden dan één man kan beploegen. Hij heeft eenigszins kennis te nemen van vele natuurkundige wetenschappen; van gezichtskunde, meetkunde, geologie, botanie en anatomie; hij moet kennis maken met werk van alle groote artisten, en met het karakter en de geschiedenis der tijden waarin zij leefden; hij moet een goede metaphysicus zijn, en een zorgvuldig waarnemer der wisselingen van het landschap. Daarom is het niet mogelijk, bij zóó veelomvattend arbeidsveld, zich zelf voor misgrepen te behoeden. En, gaat hij voort, - alles wat ik verzekeren kan is juistheid in de hoofdzaken en de voornaamste doeleinden; want het is heel wel mogelijk om zich voor kleine dwalingen te behoeden en toch in de som van het werk in groote en volkomen dwaling te vervallen: terwijl, aan den anderen kant, het even mogelijk is om in veel kleine dwalingen te vervallen en toch aldoor goed en waar in wezen te zijn, en steeds in juiste richting voortgaande, aan het eind het ware te bereiken. In dit opzicht kan men enkele menschen vergelijken met nauwgezette reizigers, die nooit struikelen over steenen, noch uitglijden in modder, maar van den aanvang tot het eind van hun reis, den verkeerden weg kozen; en anderen bij degenen, die, hoe zij ook glijden en struikelen op zijpaden, toch, hun oogen gericht houdend op de ware poort en eindpaal (struikelend, misschien juist daardoor te meer), deze te zekerder zullen bereiken. Zulke zijn de veiliger gidsen: hij die ze volgt kan hun struikelen vermijden, en met hen het doel bereiken.

En het is waar, de aesthetica is door Ruskin op metafysisch gebied overgebracht, waar hij, onder dit, voor hem levend beginsel, de materieele waarheden met een scherpte onder-

kent, welke hem, zoo ook eenzijdig, ook al is zijn standpunt van den puren schilder ver verwijderd, geen onveilige gids zou doen wezen, tenminste niet voor hen die den geest weten te voelen onder de letter. Van alle middelmatigheid is hij afkeerig en geen zwakheid ontgaat hem, zelfs niet daar waar de gedachte nobel is. Ook bij Turner waardeerde hij bovenal de idée, het inmateriëele, dat toch grootelijks was gelegen in het nobele uitdrukken der dingen, in de visie van dezen kunstenaar. Het ethische, het moreele, wat hij bovenaan stelt, is dan ook stelliger in zijn theoretiseeren als daar waar hij een kunstwerk ontleedt. Dan werkt alles zamen tot de hoogste eenheid, zoowel de conceptie, als de uitvoering, zoowel de kleur als de gedachte.

Om het overzicht van dit merkwaardige deel te besluiten, één proeve uit de vele hoe Ruskin Turner's werk interpreteert, hoe hij doordringt in de conceptie, en hoe diep hij weet te bewonderen. Het is het slot eener analyse van eenige zeegezichten:

- ‘Ik geloof dat de nobelste zee, welke Turner ooit geschilderd heeft, en bij gevolg de nobelste ooit door den mensch geschilderd, die is van het *Slavenschip*. Het is een zonsondergang op den Atlantischen oceaan, na langdurigen storm; maar de storm is reeds eenigszins gestild, en de opengescheurde en stroomende regenwolken jagen in roode strepen, zich verliezend in 't holle van den nacht. Het geheele vlak der zee is in twee enorme deiningen verdeeld, niet hoog, niet plaatselijk, maar een lage, wijde zwelling van heel de zee, als het beuren van haar boezem door den diep opgehaalden adem na de marteling van den storm. Tusschen deze twee riggels valt het vuur van den zonsondergang vervend de vore met een schrikwekkend maar glorierijk licht, de diepe zengende pracht, brand van goud, bad van bloed. Langs deze vuur-vallei heffen de altijd bewegende golven, de zwelling der rustelooze zee, verdeelend zich in duistere, vage, fantastische vormen, sleepend elk een zwakke spookachtige schaduw over het lichtende schuim. Niet overal verheffen zij zich, drie of vier te gelijk, in wilde groepen, grillig en ziedend, al naar de kracht der zwelling, tusschen zich latend een verraderlijke ruimte van effen of rondzweepend water, groen verlicht of weerkaatsend het goud der zinkende zon, of dreigend gekleurd

door de vormelooze spiegeling der brandende wolken, die neervallen in strooken van carmijn en scharlaken, gevend aan de woeste golven de verhoogde beweging hunner vurige vlucht. Purper en blauw vallen de valsche schaduwen der holle brandingen op den mist van den nacht, die als de schaduw van den dood, koud en laag samentrekt, op het schuldige schip (het slavenschip dat haar slaven over boord werpt; men ziet de lijken op den voorgrond), dat zich voortwerkt te midden van het licht-glanzen der zee; haar tengere masten in lijnen van bloed geschreven op de lucht, gevonnist in die schrikbre verf die de lucht met afgrijzen merkt, haar vlammenden vloed met het zonlicht mengt, en ver weg langs het desolate zwellen der dood brengende golven, de vol bevolkte zee rood verft. - Ik geloof, dat zoo ik Turners onsterfelijkheid moest gronden op één werk, ik dit zoude kiezen. De stoute conceptie, ideaal in de hoogste zin van het woord, is gegrond op de zuiverste waarheid, en tot stand gebracht met het geconcentreerde weten van een heel leven; de kleur is absoluut volmaakt, niet één valsche of zwakke tint waar ook, doorwerkt zoodanig dat elke vierkante duim doek compleet is; de teekening is even nauwkeurig als stout; het schip drijvend, overhellend en vol beweging; de toon even waar als wonderrijk, en het heele schilderij, gewijd aan het verhevenste van alle onderwerpen of indrukken: - vervolmakend alzoo het begrip van alle waarheid, dat wij aangewezen hebben als in Turner's werk volbracht: - de macht, de majesteit en het dood-brengende van de open, diepe, eindelooze zee.’

En in zijn conclusie, overziend hoeveel Turner te zien gaf van de natuur, van God's werken, waardeerend ook daar waar hij hem inférieur aan zich zelf acht, omdat hij ook dan nog zooveel hooger staat dan anderen, besluit hij:

- ‘Men kan een gestadig voortschrijden in zijn gedachten waarnemen; hij was niet, als heel enkele artisten, zonder kindsheid; men kan de ontwikkeling van zijn talent in het vaste voorwaarts schrijden gemakkelijk volgen, en in de verschillende stadiums van den strijd werd soms naar de eene, dan weer naar een andere zijde der waarheid gestreefd. Maar van het begin tot aan de tegenwoordige hoogte van zijn loopbaan, heeft hij nooit een hoogere waarheid aan een mindere opgeofferd. Bij zijn

voorwaarts gaan werd zijn verkregen weten, wat hij vroeger bereikte, opgelost in wat volgde, en dan alleen opgegeven als het onbestaanbaar was, maar nooit terzijde gesteld zonder winst; en zijn werk van heden vertoont de som en de volkomenheid van zijn opgehoopte kennis, geuit met het ongeduld en de hartstocht van een die te veel voelt en te veel weet en te weinig tijd heeft om het te zeggen, om na te denken over expressie, of zijn lettergrepen te overwegen. In zijn werk is het duistere, maar de waarheid van het profetisme; de instinctieve en brandende taal, die minder zou uitdrukken zoo ze meer sprak, die verward is door volheid, en duister door haar rijken zin. Te bitter voelt hij nu, met de lang gekweekte bewegelijkheid en scherpte van gevoel, de onmacht der hand, het ijdele van de kleur, om ook maar een schaduw of een beeld der glorie te grijpen, welke God hem openbaarde. Hij woonde en leefde in de gemeenschap met de natuur al de dagen zijns levens; en kent haar te wel, nu, om zich te vermoeien met de materieele kleinheid van haar uiterlijke vormen; hij moet haar ziel geven, of hij heeft niets volbracht, en dit kan hij niet doen met het vlas, en de aarde, en de olie....'

Hij eindigt dit eerste deel met een beroep op de critici, smeekend hen het publiek te noopen tot bewondering en eerbied voor grootheid, om niet de krachten te verbeuzelen aan kleinheid, maar zich toe te leggen op die werken, die eeuwig zullen blijven als een leering voor de natie; en dat zij zouden volgen eigen gedachten, eigen hart, zonder eerbied voor eenig menschelijk gezag.

Dit boek verscheen in 1843 en om de oordeelen over Engelsche schilders en het hoog stellen van Turner, werd dit boek zeer verschillend ontvangen, maar in elk geval gaf het hem aanzien en wat beter was, het verschafte hem de kennismaking en de duurzame vriendschap van enkelen.

In 1851 voegde hij hier in een nieuwe uitgave een postcriptum bij. Turner was ziek, en werkte niet meer. En ook in den tijd van Ruskin's boek begon de pers en de publieke meening te keeren van haar 'schroomvallige vijandelijkheid in onintelligent prijzen'. En Ruskin zegt, naar aanleiding van de woorden in de *Times* van '51: 'Wij missen dat werk van inspiratie' .... (in de 'Academy') - 'Wij

missen! Wie mist?' - Engelands bevolking rolt voorbij om zich te vervelen in Kensingtons groote bazaar, weinig denkend dat er een dag zal komen wanneer deze gesluierde Vestaalsche en paradeerende amazones, en kostelijke koopwaar van precieuse steenen en goud vergeten zullen zijn, alsof ze nooit bestaan hadden, maar dat het licht dat doofde van de wanden der 'Academy' er een is dat geen millioen Koh-i-noors weer konden ontsteken, en dat het jaar 1851 in het vervolg minder herdacht zal worden voor wat het gaf, dan voor wat het nam.

Turner stierf aan het einde van dat jaar.

Het tweede deel is dan ook de theorie van het eerste, dat hij te fragmentarisch en alleen op uiterlijkheid gegrond achtte; in de drie laatste deelen, met zeventien jaar tusschenruimte verschenen, vat hij de draad weer op, om met de macht van zijn woord, met gegroeide bewustheid, met de rijkere taal, rijker naarmate zijn ideën wijder stichten, zijn eindindrukken over Turner en het landschap waarmee hij zijn *Modern Painters* begon, te geven.

De climax van Turner's apologie was bereikt; wat nu te doen bleef, was een bestelligen der voorwaarden, een theoretisch beredeneren der eigenschappen, op welke hij Turner's supérioriteit gegrond had. Een voorzetting van een verhandeling over de aandoeningen welke schilderkunst wekt en moet wekken, waarmee het eerste deel opende; maar hoewel nog de wijze van uiteenzetten en de vorm van Locke behouden is, tegelijk met zijn fond van Aristotelisme, is hierin toch een andere noot gekomen, door de primitieven, die in dezen tijd als een openbaring voor hem verschenen. Deze kunst gaf hem uitgebreidheid aan zijn denken, een erkenning van het Oud-Christelijk geloof, dus het Catholicisme dat hem langzamerhand bevrijdde van het Puriteinsche en kerkelijke geloof zijner jeugd; eer zijn idee zich kon ontplooien op dat wel toebereide denk-veld van Grieksche wijsbegeerte en uitgebreidde Bijbelkennis. Dit fond, hoe ook zijn denken zich steeds uitbreidde, bleef, het ideaal bleef, en ofschoon de aard van zijn werk veranderde, zoo was dit de eenheid waarop zijn analytisch denkvermogen berustte.

Een der eigenheden van Ruskin is, niet slechts elke zaak, ook de zuivere wetenschappelijke maar ook elke algemeen aanvaarde terminologie te ontleden, te toetsen. Zoo verwerpt hij het woord aesthetica omdat hij hierin voelt den zin van de zinnelijke waarneming van het uiterlijke. Hij ontkent dan ook geheel dat de indrukken der schoonheid eenigermate zinnelijk zijn, noch intellectueel, maar moreel en hij vindt deze beteekenis in het Grieksche woord Theoria.

Van uit deze theoria, deze bespiegeling overziet hij alle zijden der schoonheid: de oneindigheid of de type van Goddelijke ondoorgrondelijkheid, in Turner; - de Eenheid of de type van het goddelijk begrip, in den vorm en de cathedraal; Rust, of de type van goddelijken duur, in een graftombe van Quercia in de cathedraal te Lucca; - Symmetrie, als de type van goddelijke rechtvaardigheid, in een kruisiging van Tintoretti; - Puurheid, als de type van goddelijke kracht in de beschrijving van de Openbaring; - Maat, als de type van op wetten gegrond bestuur, als de gordel en de beschutter van alle andere. Het oneindige in een schilderij is voor hem een eerste voorwaarde; en van een ets van Rembrandt: De voorstelling van Christus in den tempel, waar, in de verte achter den hoogepriester het licht tusschen twee zuilen door valt, zegt hij dat deze ets zonder dit venster minder belangrijk zoude wezen; en zelf kan hij geen schilderij voortdurend genieten zonder verschiet daarin. Een schilderij met donker fond is volgens hem dan ook zelden bestaanbaar, uitgezonderd misschien bij Rembrandt.

De vitale schoonheid, den mensch, het gelaat, zooals het gestempeld is door de zedelijke eigenschappen die uit God zijn, niet zooals het werd door menschelijke hartstochten, het ideale in die schoonheid resumeert hij in deze gelukkig gevonden formule: ‘Elk kunstwerk dat, niet het stoffelijke voorwerp, maar de geestelijke conceptie daarvan voorstelt is in de oer-beteekenis van het woord ideaal; dat wil zeggen het stelt voor de idée en niet een voorwerp.’

Hij voert dit door in dieren en planten, besprekend hun verschillende ideaal-vormen, zooals zij natuurlijk groeien op den voor hen geschikten grond, en hoe hun weerstandsvermogen door aankweeking in weelderige aarde vermindert, en de verzorging, de afwering van natuurlijke vijanden de plant

verzwakt en haar moed, sterkte en geduld vernietigt. Bij den mensch is het ras verbasterd, en hoewel nog een vast type te onderkennen valt, zoo hebben de hartstochten het ideale type van het gelaat verwoest. Maar deze beschouwingen vermoeien den lezer, en Ruskin, die eindelijk des bewerens en bewijzens moede het laatste woord aan Spencer's:

> That beauty is not, as fond men misdeem
> An outward show of things, that only seem:

geeft, erkent zijn onmacht om te bewijzen, waar de kunstenaar het in enkele regels te aanschouwen geeft.

Het hoofdstuk over de Verbeelding is verrassend door zijn uiteenzetting van het verschil tusschen verbeelding en fantasie, het gemakkelijke van de laatste en het diepere, meer plastische van de eerste. De fantasie speelt gelijk een eekhoren in haar ronddraaienden kerker, en is gelukkig; de verbeeldingskracht is als een pelgrim op aarde met den hemel als woning. Verbeelding is doordringen, is begrijpen, is ook combineeren waardoor het nieuwe vormen schept: concepieeren; zij is bovenal intuitief. De verbeelding die doordringt, of begrijpt, die het verband ziet en die beschouwt, (de laatste niet als deel van de essence maar alleen één wijze der eigenschap), geeft hij in fragmenten van gedichten te zien: in Shakespeare en Shelley, die de aanschouwing geven, in Dante en in Turner's *Jason* en *Liber Studiorum* en ook in Michael Angelo en Tintoretti.

Hij eindigt met een verhandeling over *Het bovenmenschelijk Ideaal*, met de positieve stelling: ‘geen voorstelling van datgene wat meer dan schepsel is, is mogelijk’, en: ‘er zijn geen andere bronnen van schoonheids emotie dan die welke in zichtbare dingen gevonden zijn.’

Wel een curieuse stelling voor een die ook zinnelijke waarneming meent te moeten wantrouwen! De verbeeldingskracht, de oorsprong van alle conceptie, van elke expressie, van de ethische voeling, waardoor ons geestelijk oog met elke harteklop scherper wordt, die kracht is wel de kracht van Ruskin; en als hij over het verbeeldingsleven spreekt dan is het of hij zijn eigen levensweg voor ons ontrolt.

‘Wetend’, zegt hij, ‘wetend dat het verbeeldingsleven ge-

legen is in het ontdekken der waarheid, zoo volgt dat het geen eerbied voor gezegdes of meeningen hebben kan: wetend in haar zelf, wanneer het waarlijk vond - rusteloos en gejaagd, behalve als het weet; te overtuigd van haar slagen of mislukken om te worden ontroerd door prijs of blaam. Het verlangt sympathie - maar het kan zonder dit; het acht geen meeningen, niet uit trots, maar omdat het geen ijdelheid bezit, en bewust is van een vast doel en maatstaf waarin het zich niet vergissen kan; gedeeltelijk, ook uit louter energie om te handelen, en steeds meer uit te vinden, die niet gedoogt de zoetheid van lof te smaken - tenzij misschien even, den staf in de hand en zonder stil te staan. Recht door gaat het de heuvel op; geen roepstemmen kunnen het terug doen keeren, noch het afleiden van het doel.'

En het is zoo, niets kan Ruskin afleiden van zijn weg. Zonder aarzelen zegt hij het resultaat van zijn studie, maakt hij conclusies, niet achtend het oordeel der menschen, niet denkend of hij scherp is en onaangenaam, evenmin of hij enthousiast en vol teere bewondering is. Idealist is hij, d.i. zijn daad is overeenkomstig de idée; geen materieele, geen uiterlijke omstandigheden erkent hij als hinderpalen, de idée is zijn leidster waaraan hij nimmer ontrouw wordt. Ook het werk van andere tijdgenooten dan Turner critiseerde hij, en heftig bijwijlen; hij wilde het publiek de plaats wijzen die Turner behoorde in te nemen, en het publiek, als lichaam genomen, schenkend zijn voorkeur veelal aan den lauwen kant, gaf aan de middelmatigen wier namen wij niet meer kennen de plaats welke aan Turner toekwam.

Op aandrang van zijn vrienden liet hij tegen zijn zin deze uitvallen uit volgende drukken wegvallen, om toch later weer geheel de gevolgen te aanvaarden door ze opnieuw te doen drukken.

Critiek op zijn meeningen - op zijn geloof zou juister wezen - is zeer moeilijk. Niet dat men niet zou kunnen tegenwerpen dat kunst en moraal twee zijn of beweren dat zoo er moraal uit kunst te trekken valt, zij alleen uit de kunst zelve ontstaan kan, in zoover zij ons een genot schenkt, dat hoewel gelijk met onze zinnen als met onzen geest waargenomen, toch vreemd is aan alle stoffelijke, omdat het ons uit

ons zelve opheft in een pure bewondering, in een extase voor het groote mysterie dat kunst is, - en zoo samenvalt met de hoogste beuringen van het menschelijk heimwee. En zijn stelling dat die kunst de grootste is, die de grootste gedachte draagt, zou men met tallooze voorbeelden kunnen weerleggen; maar het is met Ruskin zoo gesteld, dat hoewel hij voor ons gevoel schilderkunst van den averechtschen kant aanpakt, hij toch op het eind door alle moraal heen het wezen der schilderkunst zoo zeer benadert, dat het bijwijlen in een verschil van woorden en vooropgezette meeningen verloopt.

Ruskin's leven was dat van bewonderen, en liefhebben - en de terugslag: verontwaardiging en haat. De uitbreiding van zijn kennis was een vermeerdering van bewondering, was een meer liefhebben. Het doel van Turner's apologie was onnoodig geworden; en nu vraagt hij gehoor voor een kunst geheel vergeten door een voorgeslacht, door de menschen die alleen in huizen en land, in voedsel en kleeding, door de utilariër, die heel het geslacht en hun zelf zouden willen veranderen in voedsel. Voor hem waren deze primitieven de wezenlijke oude meesters, in hun taal vond hij een weerklank van de zijne. In hun kunst vond hij zijn: ‘All true art is praise’. En in het geluk dat gevonden te hebben, zet hij deze christelijke kunst tegenover die van het Grieksche paganisme, en het épicurisme tegenover het Christelijk ideaal - gaande zoover in zijn bewondering voor eenvoud van hand, naïefheid van verbeelding in ornament, dat hij geen enkele lijn van Egyptische in rots gehouwen figuren met hun smalle starende oogen, noch een Romaansche façade met haar porphyren mozaïk van niet te benoemen monsters, en evenmin een Gothischen draagsteen met stijve heiligen en grijnzende duivels zou geven voor tien Parthenons. ‘Maar het is ijdel’, eindigt hij, ‘te beproeven de vergelijking door te voeren; deze twee wijzen van kunst hebben niets gemeen.’ En dan eindigt hij in een apotheose van de Christelijke kunst, de heilige martelaren van Fra Bartholomeo, de St. Catherina van Rafaël ‘in de dauw van het eeuwige dagen den hemel binnenziend’, - ‘de Madonna's van Francia en Pinturiccio, en de engelenkoren van Fra Angelico, in de pauze van een beurtzang, luisterend naar het klinken van het trompetgeschal en het antwoorden

van psalterium en cymbaal door het eindelooze ruim der bestarde hemeloevers'.

Ruskin is een dergenen aan wie men het in 't licht stellen dezer schilders, dezer primitieven, in museums en paleizen verborgen, te danken heeft.

Voor hem waren zij 'de heiligen prijzend God', maar ook die liefde, die eenvoud, dat ondergeschikt maken van alle knapheid aan de expressie, vereenigd met een ethischen grondslag, welke uit het onderwerp zelf voortkwam, en nog verhoogd werd door het geloovige realisme waardoor de entourage met dezelfde zorg en liefde werd weergegeven en waar het landschap de natuur trouw volgde. Maar hij vond de wetten der schoonheid, der moreele schoonheid, niet alleen in schilderkunst, maar in alle levensuitingen, en ook in dit deel raakt hij even aan datgene wat heel zijn leven het voorwerp van zijn zorgen was, het behoeden van de groote werken van het voorgeslacht, opkomend met al zijn kracht tegen het verhondschen van oude gebouwen, het leelijk maken van Engelands landschap door stoom; predikend als een ander boetprediker, hij die het schoon verleden van Engeland lief heeft, tegen dezen tijd van de ijzeren wegen die de oppervlakte van Europa opbreken en heel het landleven samentrekken in een kleine, enge, berekenende hoofdstad, een middelpunt van fabrieksproducten, wanneer er in alle steden van Europa geen monument is sprekend van vroeger tijden en van een machtig volk, of het is weggevaagd om er cafés en dobbelhuizen op te bouwen; wanneer Gods eer gedacht wordt te bestaan in de armoede van zijn tempel en de zuil verkort is en de pinakel verstrooid, de kleur ontzegd wordt aan de wanden en het marmer aan het altaar, terwijl de geldkisten uitgeput worden in de weelde van boudoirs, in de trots van receptie-vertrekken; wanneer wij zonder ophouden omverhalen al de liefelijkheid der schepping welke God heeft goedgevonden, en vernielen zonder één gedachte al den arbeid waaraan de menschen hun leven gaven, en de levens hunner zonen om het te volmaken, tot een nalatenschap aan hun soort; een nalatenschap van meer dan hun hartebloed, omdat het is het werk der ziel, dan is er nood, bittere nood om terug te brengen in 's menschen gedachtenis.....

En zoo gaat hij voort te roepen in de woestijn, die is de

moderne maatschappij, opsommend de verslorderde, de gerestaureerde, dat is dubbel verminkte bouwwerken van Europa, alles latend liggen om zieh te verdiepen in de historie van het in steen gehouwen Christelijk ideaal. -

(*Wordt vervolgd*.)

G.H. MARIUS.

Letterkundige kroniek.

Verzen door P.C. Boutens, met een voorwoord van L. van Deyssel. Den Haag, Maison Blok. 1898.

Uit den mond die bulderend tegen de halve wereld placht uit te varen, hoort men nu enkel woorden van liefelijke waardeering en blijde bewondering; de hand wie het een wellust scheen alles om zich heen kort en klein te slaan, ziet men thans zegenend zich uitstrekken over de hoofden van jongeren en ouderen en met gratieuse beweging nu dezen dan genen binnenleiden in de zalen der letteren. Lodewijk van Deyssel is, in de gunstige beteekenis van het woord, een ‘donneur d'eau bénite’ geworden en - die duivelsche kerel kan alles wat hij wil! - deze nieuwe functie gaat hem niet minder goed af dan de vorige. Men moge glimlachen wanneer hij zijn rol van letterkundigen Warwick zoo ernstig opneemt, dat hij met veel plechtigheid kroontjes zet op de hoofden van personen, die door anderen reeds voor jaar en dag erkend en gehuldigd werden - in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* van Maart wordt op die wijze Herman Heyermans gelauwerd om letterkundige eigenschappen, die hem reeds sedert 1892, het jaar van *'n Jodenstreek*, in ruimen kring hebben doen waardeeren -, maar men is Koningmaker of men is het niet, en Lodewijk van Deyssel doet niets half. Wanneer hij onze aandacht vraagt voor iets of voor iemand, loont het altijd de moeite naar hem te luisteren.

Zoo ook, nu hij een dichter met een nieuwen naam, P.C. Boutens, bij ons inleidt.

Allereerst danken wij aan die voorstelling eenige teere opmerkingen over Poëzie en over Weemoed.

'Wat is het toch?' vraagt de inleider. Wie zal ons ooit, in heldere scherpzinnigheid, zeggen wat het is: de gevoelige toets in de taal, de beweging van den klank; dat onbedriegelijke kenmerk waarbij het woord Poëzie mag worden uitgesproken?....

Wat is het toch? Aanschouwing der wereld, der natuur, met veel mooi vinden?....

En hij antwoordt:

'Poëzie is alleen dit: een aandoening in u zeer helder zien en die *als buiten u om* zich zelve in klankbeweging laten stellen op het papier....'

En verder:

'In Gedicht is Gevoel alles. Een Gedicht moet mij aandoen, moet actief en duidelijk in mij *indringen*, als plotselinge bloemengeur in reukeloos vertrek, als kaarsevlam in duistere ruimte.'

En dan tot den Weemoed komende, die zoo vaak door poëzie gewekte aandoening, vraagt hij:

Wat is weemoed? Hoe komt het, dat zoo dikwijls weemoed en poëzie ons toeschijnen twee benamingen voor hetzelfde te zijn? En dat, wat wij den klank, de melodie van een gedicht noemen, de tot muziek geworden weemoed lijkt te wezen?

Is het niet om dat het vermogen onze smart schoon te zien en er van te genieten, een bode is, welke alleen daalt van de hellingen, die tot het boven-menschelijke reiken?...

Weemoed is licht uit den Hemel de geheele levens-schemering door, waarin de Hemel zelve zoo zelden wordt gezien, hij is de stille milde lamp, die telkens schijnt als de avond daalt in het gemoed, hij is de trouwste helper, die zoo goed de plek kent, waar wij altijd heerlijk wondbaar zijn.

'Weemoed is de Trooster, die nimmer verlaat'...

Tot tweemaal toe springt in deze voorrede een naam naar voren, waaraan men bij het lezen der Verzen telkens herinnerd wordt: V e r l a i n e . En daar prijkt onder de gedichten een mooie vertaling van het bekende: 'Ecoutez la chanson bien douce':

> Ecoutez la chanson bien douce
> Qui ne pleure que pour vous plaire.
> Elle est discrète, elle est légère:
> Un frisson d'eau sur la mousse!

La voix vous fut connue (et chère?)
Mais à présent elle est voilée
Comme une veuve désolée,
Pourtant comme elle encore fière.

Et dans les longs plis de son voile
Qui palpite aux brises d'automne
Cache, et montre au coeur qui s'étonne
La vérité comme une étoile....

Dat zijn de eerste drie coupletten. De Nederlandsche dichter vertaalt:

Den wèl-lieven liede luistere,
Dat wil weenen maar ú te verblijden;
Het is zoo teêr, het is zoo bescheiden:
Watersprank op mos te huiveren.

Die stem was u bekend (en dierbaar?) -
Maar nu gaat ze stil te rouwen
Als een droef verlaten vrouwe, -
En toch hoe edel-fier haar

Gang in breede-plooiensluier,
Door najaarswind bewogen,
Telkens toont aan verwonderde oogen
Waarheid als blanke ster....

Dat hij zóó den dichter van *Sagesse* weet na te dichten behoeft niet te bevreemden in den man van wien wij verzen ontvangen waaruit - naar van Deyssel opmerkt - een ‘weemoeds-sentiment’ spreekt ‘even waardevol misschien als dat van Verlaine.’

Maar om dien weemoed zóó te kunnen voelen moet er een menschenleven, waarin veel ervaren is, achter liggen en om hem zóó te kunnen uiten moet er een ernstig kunstenaarsleven vol arbeid aan zijn voorafgegaan.

Het heeft gestormd in die ziel, en in het kunstwerk dat de ziel weerspiegelt voelen wij nog natrillen de aandoeningen die haar hebben bewogen. En deze dichter heeft gewerkt, gezocht naar den rechten vorm, vernietigend de verzen, de leesbare, misschien wel de mooie verzen, die waren zooals anderen ze ook maakten, zoolang totdat hij zijn eigen vorm gevonden had, de eigen kunst om zijn gevoel af te beelden op zijne wijs.

Niet dat anderen zonder invloed op hem zijn gebleven. Van zijn

tijdgenooten, heeft hij geleerd. Allereerst van Van Deyssel, van den Van Deyssel namelijk die ‘Tot een levensleer’ schreef,[1)] en daarin vermaande: ‘Verkeer met uwe ziel, leef in uwe ziel, in onuitsprekelijk geluk van haar te hebben gevonden, streef, van daar uit, naar de monumentale visie van het Leven’... Van hem heeft hij geleerd, ‘de verbeelding te maken tot werkelijkheid, den vasten stijl te geven aan zijn woeste natuur, de boomen te maken tot zuilen, de lucht tot een dakgewelf, de zonneplekken tot roode en gulden vensters, en al het vogelengekweel, het bladeren-ruischen, tot vaste rythmiesch bewegende muziek’.

Ook Gorter heeft hij bestudeerd en Van Eeden.

Gorters versvorm, zijn rythmiek en zijn melodie, het doorzichtige van zijn verzen, de teere schakeeringen van zijn dichterlijk voelen hebben een diepen indruk op hem gemaakt. Al is de aandoening zelf gevoeld en de afbeelding ervan zelf gevonden, er is van Gorter's timbre, van Gorter's melodievorming, van Gorter's rythmiek in verzen als bijvoorbeeld ‘Oostenwind deunt en tuit’ met deze strofen:

> Oostenwind deunt en tuit
> Zijn hoogen toon over 't lage land,
> Hij zit aan bosschigen kimmerand
> En geeuwt en rekt zich uit
> En raast en buit.
>
> En den morgenregen en de westerwolken
> Mocht hij niet lijden;
> Hij dreef ze als morgenvee gemolken
> Naar Westerzee te weiden....

of als:

> Een gouden stem is door mijn Ziel gegaan,
> Een nieuwe Dag is opgestaan:
> Hoog van den hemel is hij gekomen,
> Ik heb zijn gouden bazuinen vernomen,
> Zijn bazuinen vol helle, hoog-trillende lichtgeluiden.
> Hoor, hoe de morgenklokken luiden,
> Hoe ze luiden den nieuwen dageraad,
> Den Morgen, die gaat
> Als een lichtekind langs de bergekruinen,

1) Tweemaandelijksch Tijdschrift. Nov. 1895.

Als een goud-woordenlied door hooge tuinen...
En nu komt hij omlaag, tred voor tred,
In het koele valleienbed
Van de schemernacht,
Die weg-zijgt zacht
Als in dorstige aarde zoele regen....
O, en nu is hij allerwegen:
De dalen gaan als bloemegezichten
Open in 't lichten.

Of eindelijk in dit heerlijke, dat klinkt als een woord-zetting van Schumann's Abendlied:

De dag lag bleek neer op bleeke sponde.
De wateren lagen blank onder blanken avond,
De lucht was stil van sprakelooze monden,
De wolken waren droef van ingehouden tranen.

De windevloot, de schepen van de luchtezee,
Lagen alle stil voor anker aan de kimmereê,
Daar was geen zonnemond den avond rood te kussen;
Daar was geen teêr gerucht de stilte in slaap te sussen.

Onder effen wolketent ging Aarde slapen;
Stilte alleen was aan haar peluw wakker.
Niets scheen te leven op den donkerbreeden akker
Dan wat oude wenschen, lang begraven.

Toen roodde de zon even door sneeuwen voorhangen,
Gespannen windezeil streek langs ons wangen,
Een jong gerucht stond naast ons, zei een woord
Zacht in ons ooren en ging toen voort.

Ook het zacht droevig neuriën, het droomerig klagen, de *con sordino* vedelklanken van den dichter der ‘Nachtliedjes’ hebben weerklank bij dezen dichter gevonden. Van Van Eeden kon het zijn dat vers, waarin hij den ‘trek’ van zijn droomen beschrijft, van zijn droomen, die hij, wanneer hij straks zelf door het leven zal gaan dwalen, wel achterhalen zal, ‘d' één hier en d' ander dáar’:

En mocht er een niet komen,
Een van mijn lieve droomen,
Die achter bleef op reis,

Dan zal ik langs bergen en dalen
Mijn arm droef lam gaan halen
En brengen het veilig thuis.

In zijn voorrede zegt Van Deyssel van zijn dichter: ‘Hij maakt niet landschapsbeschrijvingen, objektief, en brengt daarin dan veel “gevoel”, zoodat het ons mooye landschap-stukjes lijken; maar hij maakt gevoelsbeschrijvingen, subjektief, en bezigt als materie daarvoor gegevens uit de natuur.’

Het volledigst voorbeeld van deze wijze van werken is wel dat gedicht, waartoe ik bij het lezen en herlezen van deze *Verzen* telkens weer terugkeerde: ‘Mijn bleeke denken’. Het hoofdmotief - de gedachten door den nacht dwalende schapen - is zuiver gehouden al de zestien regels door; elke regel voegt er een trek aan toe, vast van teekening; het beeld, waarvoor de ‘gegevens uit de natuur als materie’ dienen, groeit ongedwongen, natuurlijk op, tot het aan het eind voor ons staat, zuiver, strak van lijn, in de breede golving van zijn rythmiek, aangrijpend door zijn weemoedstoon en onvergetelijk.

Hier is het:

Mijn bleeke denken dwaalt tot u door diepe nachten
Als moede schapen naar haar eindelijken stal;
Zij maken wit den nacht met schemerblanke vachten,
Weidend de duisternis van 't welig donkre dal.

Ik troost wel iedren dag met zon en zachte praten
In eigen weide en kooi haar stomme droefenis,
Maar in den avond breekt haar leedgerekte blaten
Mijn deuren open naar de wijde duisternis.

En 'k zie haar angstig na, tot waar zij nader tijgen
Ten Leed, nu tusschen ons een breeden, dooden stroom;
Maar zie haar ongedeerd aan d' overoever stijgen
En ver verwaden in den waazgen kimmedroom.

En in den nanacht lig ik leed- en vreugdverlaten
En schuiflen de uren zacht als door ontvolkte stad,
Tot met de morgenzon haar ongetrooste blaten
Om toegang keert en schreit op 't dauwdoorweekte pad.

Zóó volledig uitgerust treedt de dichter van deze *Verzen* aan de hand van Lodewijk van Deyssel voor het licht, dat de gissing zich

een oogenblik naar voren dringt, of hij niet, als een andere Minerva, zoo uit het hoofd van dezen Jupiter zelf is voortgekomen.

Maar wie hij ook wezen moge de tot nu toe onbekende, die, ‘Zooals een koning’ - gelijk het in een der gedichten heet - knechten en dienaren, goud en banieren zendt onder het volk, zoo zijn woorden uitzendt op de levenspaden, hij verdient dat wij hem ontvangen met al den eerbied aan zijn hooge waardigheid verschuldigd, dat wij hem blijde tegemoet treden, hem toejuichen en meien strooien op zijn weg.

Muzikaal overzicht.

In de week, die aan het Paaschfeest voorafgaat, doet zich nog steeds de gelegenheid voor, om ook elders dan bij de godsdienstoefeningen in de kerk ‘gewijde’ muziek te hooren.

Evenwel nemen zulke uitvoeringen thans meestal een zeer bescheiden plaats in. Over het algemeen is er in de toonkunstwereld niet veel te bespeuren van een drang, om ook de buiten de kerk uit te voeren muziek in overeenstemming te brengen met de heiligheid en ernst dier dagen. Men musiceert er dan evengoed in alle richtingen op los als op andere tijden van het jaar; en worden we in den hierbedoelden tijd soms meer dan gewoonlijk bedeeld met uitvoeringen van gewijde muziek of van hetgeen daarvoor moet doorgaan, dan is dit, op enkele uitzonderingen na, meer het gevolg van toeval of berekening.

Men heeft dit bijv. kunnen zien aan hetgeen de hoofdstad van ons land onlangs op dit gebied heeft opgeleverd. De afdeeling Amsterdam van de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst gaf op Palmzondag een uitvoering van *Ein Deutsches Requiem* van Johannes Brahms, maar dit stond in verband met een gedachtenisviering van dien componist, die een jaar geleden overleed en wiens sterfdag thans toevallig samenviel met de Goede week. En dat de Italiaansche Opera in die week een concert gaf, waaraan men een min of meer religieuze stemming had trachten te geven en waarvoor als hoofdwerk Rossini's *Stabat Mater* gekozen was, zal stellig wel op niets anders berust hebben dan op de overweging, dat zich een gunstige gelegenheid voordeed om dit populaire werk van den Italiaanschen meester ten gehoore te brengen, en dat daarmede goede zaken waren te maken.

Geheel anders was het geval bij het kleine *a capella*-koor van den heer Averkamp, dat op Goeden Vrijdag in de Luthersche kerk gewijde muziek van de oude meesters uitvoerde. Bij zulke uitvoeringen gevoelt men, dat een bepaalde traditie gehandhaafd wordt en een overtuiging in het spel is. Daarbij komt, dat die muziek zich hier in haar zuiversten vorm vertoont, namelijk als zang zonder begeleiding van eenig instrument. Van uit de hoogte klinkt dit onzichtbare koor door de ruimte van het kerkgebouw en vervult de gemoederen der aandachtige toehoorders met eerbied voor de werken van beroemde meesters, als Palestrina, Vittoria, Josquin des Prés en Orlando di Lasso, en met bewondering voor de wijze, waarop zij ten gehoore worden gebracht.

Deze echte kerkmuziek wordt ook in andere landen beoefend, en om zich daarvan te overtuigen, behoeft men niet ver te gaan. In Parijs bijv. kan men in de Goede week, en ook op andere tijden van het jaar, uitstekende uitvoeringen in den trant als die van het genoemde a capella-koor bijwonen, en wel in de kerk *Saint-Gervais* onder leiding van den heer Charles Bordes. De belangstelling van het Parijsche publiek in die uitvoeringen van werkelijk religieuze muziek schijnt meer en meer toe te nemen, en zij verdienen dat ook, zoowel door het gehalte der uitgevoerde werken als door de uitstekende interpretatie. De Parijsche critici laten zich dan ook in zeer gunstigen zin daarover uit. Een hunner zegt, dat de heer Bordes, door werken als die van Palestrina, Vittoria, Josquin des Prés e.a. meer en meer bekend te maken, een zeer grooten dienst aan de kerk bewijst: door namelijk de hoop op te wekken, dat zij eenmaal de onbeteekenende en platte muziek zal vervangen, die ongelukkigerwijze in de kerken van Frankrijk maar al te veel aan de orde is. En van den anderen kant bewijst hij ook een dienst aan de kunst, doordat hij voortbrengselen van echte kerkmuziek in het leven terugroept, die een vergoeding schenken voor hetgeen men op de zoogenaamde *concerts spirituels* mist.

Want wat deze tegenwoordig in de stille week aan gewijde muziek geven, is al heel pover. De traditie, die wilde dat in deze dagen van kerkelijken rouw de programma's der voorname concerten meer in het bijzonder uit gewijde muziek zouden zijn samengesteld, gaat hoe langer hoe meer verloren. Die traditie had haar goede zijde. Eensdeels kwam zij te gemoet aan den wensch van de velen, die zich in dien tijd meer gestemd voelen om muziek

te hooren, die vrij van hartstochtelijkheid is, en ten anderen schonk zij de gelegenheid om telken jare het een of ander meesterstuk van gewijde muziek buiten den a capella-zang uit te voeren. En aan ruime keuze ontbreekt het daarbij waarlijk niet.

Er worden te Parijs in de Goede week nog altijd ‘concerts spirituels’ gegeven, maar zij zijn het meer in naam dan metterdaad.

Wat althans de heeren Colonne en Lamoureux in de laatste jaren daarvoor lieten doorgaan, leek er al heel weinig op, en soms kwam het zelfs voor, dat hun programma geheel in strijd was met den titel, dien zij aan hun concert gaven. Wat dunkt U bijv. van een Goede Vrijdag-concert, door Lamoureux gegeven, waarop o.a. een tenor-solo uit de *Damnation de Faust* van Berlioz, Walther's prijslied uit de *Meistersinger*, het ‘Waldweben’ uit *Siegfried* en de ‘Gralserzählung’ uit *Lohengrin* voorkwamen? Alles zeer interessant, maar toch zeker geen muziek, die op een zoogenaamd geestelijk concert behoort. En dat schijnt Lamoureux ingezien te hebben, want om aan zijn uitvoering toch een glimp van wijding te geven, liet hij daarna den ‘Charfreitagszauber’ uit Wagner's *Parsifal* spelen. Had hij het hierbij nu maar gelaten, dan zou men ten minste onder den indruk van een ‘weihvoll’ muziekstuk naar huis zijn gegaan. Maar neen; als om den indruk van dit stuk uit te wisschen, liet hij er tot besluit onmiddellijk den *Huldigungsmarsch* van den zelfden meester op volgen, een compositie, die niet de minste religieuze strekking heeft. Een meer onoordeelkundig en onlogisch programma is haast niet denkbaar.

De heer Colonne, ofschoon in de samenstelling zijner programma's een beter oordeel toonende dan zijn collega, gaat toch bij zijne geestelijke concerten eveneens wonderlijk te werk. Wat doen bijv stukken als de ouverture *Les Francs Juges* en een fragment uit *La prise de Troie* van Berlioz, alsook fragmenten uit *Tristan* en de *Meistersinger* op een ‘concert spirituel’? Zijn concert op Witten Donderdag ll., toen o.a. het *Stabat Mater* van Pergolèse, het *Ave Verum* van Mozart, een Paaschcantate van Bach en *Rebecca*, bijbelsch verhaal van César Franck werden uitgevoerd, was beter in de samenstelling, maar over het algemeen beschouwd blijkt bij die gelegenheid maar al te zeer, dat het er slechts om te doen is, op het programma een paar nummers van gewijde muziek, of iets wat daarop eenigszins lijkt, te plaatsen, ten einde het verwijt te ontgaan, dat men aan die soort van muziek in de heilige week niet offert.

Dan doet men echter toch beter met zulke uitvoeringen niet als ‘concerts spirituels’ aan te kondigen, want dit laat geheel iets anders verwachten! En althans beteekent zulk een aankondiging heelegaar niets, wanneer, zooals Colonne en Lamoureux in het voorjaar van 1897 deden, de programma's van die geestelijke concerten louter uit fragmenten van werken als Wagner's *Nibelungen, Fliegende Holländer, Tristan, Tannhäuser* - en nog wel het meest gepassioneerde daarvan - worden samengesteld. Indien men absoluut een ‘concert spirituel’ wil geven, moet men ook zorgen, dat het er werkelijk een is, en geen uitvoering daarvoor laten doorgaan, waarbij de gewijde muziek geheel ontbreekt.

Maar wat verstaat men nu eigenlijk onder ‘gewijde muziek’?

In den ruimsten zin genomen behoort daartoe iedere muziek van verheven aard, en aldus beschouwd, is bijv. een Adagio van Beethoven of het voorspel van Wagner's *Parsifal* evengoed gewijde muziek als een Mis van Palestrina of de Passie-muziek van Bach.

In dezen zin evenwel is men niet gewoon de benaming op te vatten; er wordt een meer beperkte beteekenis aan gegeven en daaronder begrepen de muziek, die met onderwerpen van godsdienstigen aard of met religieuze handelingen in verband staat. En dan bezigt men in plaats van ‘gewijde muziek’ meestal het woord *kerkmuziek*, welke benaming intusschen ook weer in meer dan één zin gebruikt wordt, daar men er eenerzijds de muziek door aanduidt, die voor de godsdienstoefening in de kerk geschreven is, en ten anderen de composities, welke, ofschoon niet voor den kerkelijken dienst vervaardigd, wegens het onderwerp en de muzikale behandeling alleen in een kerkgebouw een wezenlijken indruk maken.

Voorbeelden van de eerste soort kerkmuziek zijn: de muziek bij de Mis of andere plechtigheden in de katholieke kerk en het koraal voor de godsdienstoefening in de hervormde kerk. Tot de tweede soort behooren o.a. vele werken van Bach en het Requiem van Brahms.

Bij de muziek, die voor de ceremoniën in de katholieke kerk geschreven is, valt nog de bijzonderheid op te merken, dat veel daarvan bij de plechtigheden eigenlijk niet past. O.a. is dit het geval met de Missen van Haydn, Mozart, Hummel, Paër, Reissiger, het *Stabat Mater* van Rossini en andere dergelijke kerkmuziek, welke, ofschoon op liturgischen tekst gecomponeerd, door haar

wereldsch karakter niet strekt tot stichting der geloovigen. Evenmin zijn werken als de *Missa solemnis* van Beethoven, het Requiem van Berlioz, de Graner feestmis van Liszt voor den kerkdienst geschikt, maar om een andere reden. Bij deze composities ontbreekt het zeker niet aan verhevenheid, doch in plaats van muziek, die zich bescheiden aan den dienst aansluit, zijn het veeleer gewijde symphonieën met koren en soli; en vooral ook door de dramatische effekten, welke er in voorkomen, zijn zij aan den aard van het kerkgezang ten eenenmale vreemd.

Dat Beethoven in zijn groote Mis het dramatisch effekt niet versmaadde, blijkt o.a. uit dat gedeelte van het *Agnus Dei*, waarin onverwachts trompetgeschal en paukenroffel vernomen wordt, op het oogenblik dat het volk smeekt: *miserere nobis* - oorlogsgerucht dat den vrede verstoort.

En Berlioz? - Voor hem was de tekst van zijn Requiem hetzelfde wat die van de Missa solemnis voor Beethoven was. Instrumentaal componist bij uitnemendheid, evenals de groote meester, dien hij zich zoo gaarne tot voorbeeld stelde, was het hem vooral daarom te doen, met behulp van de rijke middelen der moderne instrumentatie den Latijnschen tekst de hoogste uitdrukking te verleenen, d.w.z. de stemming, waarin die woorden den toehoorder brengen, zoo duidelijk mogelijk weer te geven. En daarbij heeft hij elke gelegenheid tot toonschildering, die de tekst hem aanbood, met beide handen aangevat. Men denke o.a. aan het *Dies irae*, waarin de componist een toonschildering heeft willen geven van het Laatste Oordeel, zooals het in de oude kerkverhalen geprofeteerd wordt, en buitengewone en verbazende middelen heeft aangewend, die het stuk tot een *unicum* in de muzikale litteratuur maken.

Ook de feestmis van Liszt is vol van dramatische effekten. Daarvan getuigt bijv. de behandeling van het gedeelte uit het *Credo*, hetwelk betrekking heeft op de kruisiging van Christus. Bij het aanhooren van de toonschildering op de woorden: '*Crucifixus etiam sub Pontio Pilato, passus et sepultus est*' denkt men onwillekeurig aan de woorden van Matthaeus 27, 51: 'En zie, het voorhangsel in den tempel scheurde in tweeën, van boven tot beneden, en de aarde beefde, en de steenrotsen barstten, en de graven openden zich.....' Evenveel kracht gaat uit van het gedeelte, dat het Laatste Oordeel in herinnering brengt (bij de woorden: '*Et iterum*

venturus est cum gloria judicare vivos et mortuos'). Hier heeft de componist getracht, een soortgelijken indruk te weeg te brengen als Berlioz in het *Tuba mirum* van zijn Requiem, maar met eenvoudiger middelen. Twaalf maten lang weerklinkt in rhythmische figuren de toon *g* in alle hoorns, trompetten en bazuinen. Deze toon vormt een orgelpunt, waarop verschillende harmonieën zich afwisselend bewegen, en verpletterend en schrikverwekkend klinkt boven alles uit de koperen stem, die levenden en dooden voor het Godsgericht roept.

Men ziet, dat deze toonscheppingen eigenlijk geen bij de godsdienstoefening te gebruiken kerkmuziek zijn. Hoe verheven ook van aard ligt er te veel passie in en te veel wat naar het dramatische zweemt, dan dat zij met den eenvoud, die aan dien dienst past, zouden zijn overeen te brengen. Dit neemt echter niet weg, dat zulke muziek toch in een kerkgebouw beter tot haar recht komt dan in een concertzaal.

De zuiverste vorm voor 'kerkmuziek' (in de meest beperkte beteekenis van dit woord) is de *a capella*-zang.

Geruimen tijd is deze dan ook de heerschende in de kerk geweest. De primitieve zang der christelijke kerk (het Gregoriaansch) was éénstemmig, maar later is daaruit van lieverlede het polyphone gezang ontstaan, dat in de 15de en de 16de eeuw door de Nederlandsche meesters tot een hoogen trap van ontwikkeling gebracht is en bestond in een kunstig weefsel van vele stemmen, waarbij elke stem van de andere onderscheiden en geheel zelfstandig, en dus in zekeren zin eveneens melodie was.

Toch was er in dat stemmenweefsel altijd een melodie, die als hoofdzang werd aangemerkt en *cantus firmus* genoemd werd. Dit gezang, meestal in de tenorstem liggende, was voornamelijk ontleend aan de door de kerk gesanctioneerde melodieën van het Gregoriaansche gezang, en naar die gebezigde melodieën ontvingen dan de door de meesters gecomponeerde Missen (die in de Middeleeuwen steeds het middelpunt der geheele kunstmuziek bleven vormen) hun naam. Niettemin gebruikte men ook bijzonder geliefde volksliederen voor dien *cantus firmus*, waarvan één, *L'homme armé*, vermoedelijk uit Provence afkomstig, zoo in trek was, dat tal van componisten uit dien tijd met een Missa 'L'homme armé' voor den dag kwamen.

Door deze gewoonte drong echter langzamerhand het minder

fraaie de kerkelijke compositie binnen, en zulks des te meer, naar mate de contrapuntische verwikkelingen en kunststukken toenamen. Het werd een zoo groot gewar van stemmen, dat de *cantus firmus* of hoofdzang er als het ware geheel onder bedolven raakte; de woorden waren bijna niet meer te verstaan, en het gevolg daarvan was, dat men met betrekking tot den tekst hoe langer hoe minder kieskeurig werd. Dat men soms voor elke stem een verschillenden tekst gebruikte, was nog het minste, maar men ontzag zich ook niet, aanstootelijke liederen voor den hoofdzang te bezigen, en het kwam zelfs zoo ver, dat sommige van die Missen in vroolijke gezelschappen voor zang en dans dienst deden. In één woord de stand van zaken was zoo, dat een hervorming der kerkmuziek dringend noodzakelijk werd.

En zij kwam met de groote reformatie op kerkelijke gebied. Op het Concilie van Trente, dat zich ook met verbetering der toestanden van de oude kerk bezig hield, werd, na menigvuldige beraadslaging - waarbij ook het denkbeeld van een verwerping der geheele polyphonie en terugkeer tot den eenvoudigen Gregoriaanschen zang werd overwogen - in het algemeen bepaald, dat alle muziek uit de kerk moest worden verbannen, die maar eenigszins een schijn van wereldschgezindheid vertoonde. Bepalingen werden in dien geest opgemaakt en allereerst aan den Duitschen Keizer Ferdinand I overgelegd.

Deze drukte den wensch uit, dat het veelstemmige gezang niet zou worden opgeofferd, en aan dien wensch werd voldaan. Wat het besluit zelf betreft, de uitvoering daarvan werd aan de bisschoppen opgedragen. De beroemde Orlandus Lassus ondersteunde hierin de bisschoppen van Zuid-Duitschland. Hij zelf toch had zich reeds lang geërgerd over het onwaardige, dat in den veelstemmigen zang was binnengeslopen, en van de contrapuntiek een beter gebruik gemaakt.

Wat nu daar door Orlandus Lassus werd gedaan, deed Palestrina voor de muziek in Rome, en wel op zoo heerlijke wijze, dat men hem als reformator der katholieke kerkmuziek beschouwde en als *Princeps musicae* vereerde.

Paus Pius IV had namelijk ter uitvoering van het besluit van het Concilie een commissie benoemd, waarin ook kardinalen zitting hadden, en deze hadden aangeraden, Palestrina, die zich reeds door kerkelijke composities beroemd had gemaakt, het componeeren

van een Mis op te dragen, welke als type zou dienen van hetgeen de muziek bij de godsdienstoefening werkelijk moest zijn. De maëstro werd nu daartoe aangezocht en schiep een serie van drie Missen, welke hij aan een der bedoelde kardinalen zond. Ten huize van een van diens collega's uitgevoerd, verwierven de beide eerste van die Missen een uitbundigen lof, maar bij de derde, later bekend geworden als de *Missa Papae Marcelli*, gevoelden allen, dat de toekomstige stijl en bestemming der kerkmuziek voor goed was vastgesteld. De Paus beval daarop een speciale uitvoering van het werk in de Apostolische kapel; en het was na de uitvoering daar ter plaatse, dat de in verrukking gebrachte prelaat uitriep: ‘Dat zijn de hemelsche zangen, die de apostel van de Apocalypse door de engelscharen in het nieuwe Jerusalem hoorde zingen.’

In de werken van Palestrina bereikte de *a capella*-muziek, die zich aan de hand van het Gregoriaansche gezang gedurende eeuwen ontwikkeld had, haar hoogsten bloei. De stijl van Palestrina en de zijnen berust, evenals die der overige kerkcomponisten van vroeger tijd, op de oude kerktoonaarden en sluit derhalve het begrip ‘moderne harmonie’ uit. Het is dus in onze dagen niet mogelijk, dien stijl streng na te volgen, zonder de oude kerktoonaarden tot basis te nemen. Maar men kan daarom wel trachten, den *geest*, die uit zijne werken spreekt, na te volgen en dien voor onzen tijd, natuurlijk *mutatis mutandis*, te doen herleven. En op die wijze kunnen wij in dezen stijl nog heden een middel vinden om door louter menschen-stemmen het religieuze ideaal voor te stellen.

En hoe ging het nu verder met deze katholieke kerkmuziek, die door Palestrina tot een zoo groote hoogte was gebracht?

Na betrekkelijk korten tijd geraakte zij in verval of moest zij plaats maken voor een muziek, die voor het doel, waarvoor zij bestemd was, allerminst paste. Hooren wij wat Richard Wagner hieromtrent zegt:

‘De eerste stap tot verval der ware katholieke kerkmuziek was de invoering der orkestinstrumenten. Daardoor en door haar steeds vrijer en zelfstandiger gebruik, is de religieuze uitdrukking met een zinnelijk tooisel belast, dat haar een gevoelige schade heeft toegebracht en van zeer nadeeligen invloed op het gezang zelf is geworden. De virtuositeit van den instrumentalist heeft eindelijk den zanger tot gelijke virtuositeit uitgedaagd, en weldra drong de wereldsche

smaak voor opera's geheel in de kerk in. Eenige gedeelten van den heiligen tekst, zooals: *Christe eleison*, werden tot vaste teksten voor opera-achtige aria's gestempeld, en volgens den Italiaanschen operasmaak gevormde zangers tot voordracht daarvan in de kerk gehaald. Door het aanstellen van kostbare zangers, voornamelijk van castraten, werd den componisten de taak opgelegd, acht te geven op het exploiteeren van deze talenten, en de gezamenlijke kerkmuziek, die tegenwoordig (1851) nog de te gebruiken voorraad voor den muzikalen godsdienst uitmaakt, behoort tot op enkele, hier en daar en in de enkele deelen verspreide uitzonderingen, tot deze terecht als verwerpelijk en den gezonden religieuzen geest letterlijk bespottende richting.'

Zoo is het inderdaad gegaan. - Na den dood van Palestrina (1594) bewoog de Romeinsche school, waarvan hij het sieraad geweest was, zich nog een tijdlang in zijne richting, doch ten slotte loste zij zich op in de Napolitaansche school, waarvan Alessandro Scarlatti het hoofd was en waaruit een geheel andere geest zou voortkomen; namelijk een meer en meer wereldsche geest, die, met afwijking van de oude strenge vormen, het effekt, het dramatische meer op den voorgrond deed treden en waarbij alles meer op melodische schoonheid was gericht. Scarlatti stond nog half in de oude wereld der kerkmuziek, half in de nieuwe, maar reeds zijne leerlingen Leo en Durante (in de eerste helft der 18e eeuw) maken zich geheel van het oude los, en de wijding, die over het vroegere gezang lag, wordt bij de composities van den nieuweren tijd door het opera-achtige vervangen. Van veel invloed was daarbij de ontwikkeling der instrumentaalmuziek. Bij Scarlatti en Durante toch werkte reeds een volledig orkest in de kerk mede.

Op deze wijze ontaardde de katholieke kerkmuziek, en nog slechts hier en daar bleef zij bestaan in den zuiveren vorm, waarin Palestrina en zijne geestverwanten haar gegoten hadden. Dit was o.a. het geval bij het koor der Pauselijke kapel. De nieuwerwetsche kerkmuziek echter verspreidde zich al spoedig ook buiten de grenzen van Italië, en met name in Duitschland, waar de katholieke vorsten, in navolging van die der Romaansche landen, hun eigen kerkmuziek wilden hebben, evenals zij hun eigen opera hadden. Hunne hofkapelmeesters moesten dientengevolge Missen en andere religieuze muziek in den stijl van de toenmaals heerschende Italiaansche opera voor hen componeeren, en zoo ontstonden o.a. de Missen van

Haydn, Mozart, Hummel, Reissinger enz., waarop ik hierboven reeds gewezen heb en die niet zoozeer bij den dienst passende Missen waren als wel geestelijke Cantaten voor soli, koor en orkest, grootendeels bestaande uit sentimenteele zangen en Italiaansche bravour-aria's.

De Protestantsche kerkmuziek heeft zich van al die invloeden weten vrij te houden. De grondslag van die muziek was *het koraal*, en daarop bouwden de kunstenaars voort en richtten de meest grootsche gebouwen op, die wij onder de namen van *Motetten, Passiën, Geestelijke cantaten* enz. hebben leeren kennen en waaronder die van Johann Sebastian Bach de eerste plaats innemen.

Laat ik er evenwel aanstonds bijvoegen, dat er sinds het tijdstip, waarop Wagner de hierboven aangehaalde woorden schreef, met betrekking tot de katholieke kerkmuziek veel ten goede is veranderd.

In Italie zelf, waar op dit gebied een schier ongeloofelijke wansmaak heerschte, trad de hooge kerkelijke overheid meermalen vermanend op, waar het de verbetering dier muziek gold. Nog niet lang geleden (in het jaar 1894) vaardigde de Congregatie voor de gebruiken en ceremoniën in de kerk opnieuw een zoogenaamd *Regolamento* over dit onderwerp uit, waarin den hoogwaardigen Bisschoppen wordt aanbevolen, een bijzondere zorg te wijden aan de gewijde muziek, vermits deze een deel uitmaakt van de Liturgie, en haar tot voorwerp te nemen van passende voorschriften in hunne Diocesen, in overeenstemming met dit reglement. Verder zullen de Bisschoppen zorgen, dat de clerici nauwgezet den plicht vervullen om den Gregoriaanschen zang te bestudeeren, zooals deze bepaaldelijk in de door den Heiligen Stoel goedgekeurde boeken te vinden is, en eindelijk met alle zorg waken, dat hunne pastoors en kerkbestuurders geen muzikale uitvoeringen toestaan, welke strijden met de bepalingen van dit reglement

En deze bepalingen stellen ten opzichte der soort van muziek voorop, dat ‘iedere muzikale toonzetting het Huis Gods waardig is, die doordrongen is van den geest der heilige handeling, welke zij vergezelt, en die op vrome wijze beantwoordt aan de beteekenis van den ritus en van de woorden en zoodoende de geloovigen tot godsvrucht beweegt.’

Daarvan uitgaande wordt dan in de eerste plaats als zoodanig beschouwd de Gregoriaansche zang, welken de Kerk als wezenlijk den hare acht en die derhalve de eenige is, dien zij in de door

haar goedgekeurde liturgische boeken aanneemt. Maar ook de polyphone zang, gelijk ook de chromatische, kunnen bij de heilige dienstverrichtingen passen, mits zij de vooropgestelde eigenschappen bezitten. En in een vierde artikel wordt dan, wat den polyphonen zang betreft, nog de muziek van Palestrina en zijne goede navolgers aangemerkt als 'het Huis Gods *allerwaardigst*.'

In deze richting is sedert tal van jaren ook in andere landen naar verbetering van het katholieke kerkgezang gestreefd, en niet het minst in ons land, waar de St. Gregorius-vereeniging en het St. Gregorius-Blad ter bevordering van kerkelijke toonkunst van den aanvang af, en zonder daartoe door eenig reglement te worden aangezet, ijverig werkzaam waren. De soort van muziek, die in het Italiaansche *Regolamento* genoemd wordt - en dan liefst de veelstemmige, de aan den Palestrina-stijl ontleende - is zeker het meest passend voor de heilige handeling in de kerk. Jammer alleen, dat in onze katholieke kerken tegenwoordig het *Mulier taceat in ecclesia* (de vrouw moet in de kerk zwijgen) van den apostel Paulus geldt. Het oprichten en onderhouden van gemengde koren met jongensstemmen schijnt veel moeielijkheid op te leveren, en de grenzen, waarbinnen de enkele mannenzang zich kan bewegen, zijn te eng, dan dat er plaats zou zijn voor een zoo rijke harmonie als waarvan bijv. de composities van een Palestrina blijk geven.

Misschien ligt in de aangehaalde woorden van den apostel ook wel eenigszins de aanleiding, dat hier te lande door de geestelijkheid de muziekmissen voor gemengd koor en orkest zijn afgeschaft. Ook dit is in zeker opzicht te betreuren, want er zijn onder die Missen vele schoone werken, die nu onder het stof der bibliotheken begraven liggen en zelden of nooit meer ten gehoore worden gebracht. Voor de concertzalen zijn zij minder geschikt, maar toch zou het, dunkt mij, niet onmogelijk zijn, die werken in de kerk buiten de gewone godsdienstoefening te doen uitvoeren. Stuit dit evenwel op te veel bezwaren, waarom zou men er dan niet eens over denken een tempel op te richten, waarin de gelegenheid werd geschonken om de meesterwerken der gewijde muziek, welke niet of minder voor den kerkelijken dienst geschikt zijn, op waardige wijze te hooren vertolken?

Er wordt in onze dagen toch zooveel voor bijzondere doeleinden gebouwd. Dat ziet men o.a. op theatergebied; en dit gaat niet alleen uit van ondernemingen maar soms ook van componisten, die

‘â l'instar de Bayreuth’ theaters ter uitvoering van hunne werken oprichten, of althans met plannen daartoe omgaan.

Zulke plannenmakers zijn de componisten August Bungert en Alberto Franchetti. Evenals in nationaliteit verschillen zij in de wijze waarop zij met aardsche goederen gezegend zijn. Franchetti is rijk en kan zich dus de bedoelde luxe gemakkelijker permitteeren. Bungert daarentegen moet zich de middelen voor zijn doel zien te verschaffen en is sedert lang daarmede bezig. In den laatsten tijd hoort men er echter niet veel meer van.

Het plan van dezen Duitschen componist is, om in een daarvoor opzettelijk gebouwden schouwburg zijn tetralogie *Die Odyssee* te doen opvoeren, en, naar men zegt, heeft de gemeente Godesberg voor de oprichting van dat theater reeds een plek aan den Rijn ter beschikking gesteld. Voor den bouw en de verdere onkosten zal nu de componist een kapitaal in aandeelen van 500 Mk. trachten bijeen te brengen.

Als men de kans tot verwezenlijking daarvan afmeet naar het succes, dat enkele deelen van het bedoelde werk reeds in sommige plaatsen van Duitschland gehad hebben, dan is het niet onmogelijk, dat Bungert in zijne onderneming slaagt. Neemt men echter in aanmerking, wat de kunstcritici in het algemeen over de reeds uitgevoerde gedeelten gezegd hebben, dan is er geen reden om van die onderneming voor het heil der kunst iets van beteekenis te verwachten.

Het blijkt - en dat is ook mij bij de voorloopige kennismaking met de muziek van een der gedeelten dezer tetralogie opgevallen -, dat men hier te doen heeft met iets wat men zou kunnen noemen ‘een flink stuk werk’ maar wat noch beter noch slechter is dan de talrijke werken, die tegenwoordig in Duitschland op dramatisch-muzikaal gebied verschijnen, en waarover nu niet zooveel drukte behoeft gemaakt te worden. Bungert behoort tot die overtalrijke schare van componisten, die bij hunne toonscheppingen niet geleid worden door een innerlijken drang om uit te spreken wat er in hun gemoed omgaat, maar door de zucht naar een succes, dat zij zichzelven voorspiegelen. Hier is geen sprake van ‘moeten’ maar van ‘berekening,’ en, naar den bijval te oordeelen, die den dichtercomponist met de reeds uitgevoerde stukken van zijne tetralogie bij de menigte is ten deel gevallen, schijnt hij bij die berekening het juiste getroffen te hebben.

Het werk bestaat uit vier deelen, nml. 10. *Kirke* (met een voorspel ‘Polyphemos’); 20. *Nausikäa*; 30 *Odysseus Heimkehr*; 40. *Odysseus Tod*. Het hoftheater te Dresden heeft het recht der eerste opvoering van al die drama's gekocht en daarvan reeds no. 1 en no. 3 ter opvoering gebracht.

Het onderwerp - de lotgevallen van Ulysses na het beleg van Troje en zijn terugkeer bij zijne vrouw Penelope en zijn zoon Telemachos - is zeer bekend en ten deele ook niet ongeschikt voor dramatische behandeling. Bungert heeft van dat alles echter een mythologische pronkopera van vóór den tijd van Gluck gemaakt, maar ingericht voor de eischen van onzen tijd en rekening houdende met den praal, dien het tegenwoordige theater in staat is ten toon te spreiden, en in dat opzicht heeft hij getoond wel te weten wat effekt teweeg brengt. Bij de opvoering van het eerste drama *Kirke* te Dresden, nu een paar maanden geleden, is dit o.a. gebleken. De slotsom van de verschillende berichten over deze opvoering is, dat de *mise en scène* eigenlijk den meesten indruk gemaakt heeft. Wat dichter en componist betreft, die wegen in dit drama zoowat tegen elkander op. Dat niet alles dichterlijk is, kan blijken uit de volgende staaltjes:

Odysseus klaagt:

> Irrefahrt ist all meiu Leben,
> Doch ich zage nicht;
> Endlich muss der Rauch sich heben
> Vor der Sonne Licht!

De toovenares Kirke zucht:

> Die Sonnenstrahlen kreisen und kreisen;
> In ewig gleichen Eintouweisen
> Spielt sich der Tage Teppich ab, -
> O, hoher Vater, Erbarmen hab!

En wanneer Odysseus Kirke aan zijne lotgenooten herinnert, die zij in zwijnen heeft doen veranderen, antwoordt zij:

> Ich habe sie nicht in Schweine verwandelt,
> Sie haben als Schweine nur gehandelt!
> Es fehlte ihnen zu ihrer Natur
> Die äussere Gestalt des Schweines nur.

Over de voorstellingen in Dresden is veel goeds gezegd. De bij ons gunstig bekende zangeres Wittich in de rol van Kirke en de bariton Scheidemantel in die van Odysseus worden zeer geprezen om de voortreffelijke wijze, waarop zij hun zeer vermoeiende taak vervulden. Koren en orkest klonken uitstekend en de mise en scène was prachtig. De dichter-componist werd zeer gevierd en moest verscheidene malen voor het voetlicht komen. Hij kan tevreden zijn, dat twee zijner drama's reeds zoo goed ontvangen zijn, en nog wel op een voornaam theater als in Dresden, waar ook de spoedige opvoering der twee overige deelen in uitzicht schijnt gesteld te zijn.

Waarom dus nu die pretentie van een eigen gebouw er bij moet komen, is niet erg duidelijk. Bungert kan toch niet zeggen, dat de theaters zijn werken niet willen aannemen; het tegendeel is bewezen. Is het wellicht niet mogelijk zijn complex van drama's op een gewoon theater in kort tijdsbestek op te voeren en acht hij dit voor een juiste waardeering van zijn ‘Gesammtwerk’ toch noodig? - Het kan zijn dat hierin de reden ligt. En waarom ook niet? In Bayreuth worden evenzoo de verschillende deelen van den *Ring des Nibelungen* onmiddellijk na elkander opgevoerd, en wat bij Wagner geschiedt, kan immers ook bij Bungert geschieden?

De Italiaansche componist Franchetti heeft, zooals ik reeds zeide, eveneens het denkbeeld opgevat om een eigen theater te bouwen. ‘Wanneer het bericht waarheid bevat,’ voegt het bericht er aan toe, en dat is voorzichtig in een tijd als de onze, waarin zoo dikwerf in het openbaar mededeelingen worden gedaan, die later weder ingetrokken moeten worden. Doch laat ons aannemen, dat het bericht juist is en dat werkelijk de genoemde componist het voornemen heeft om in Rapallo (in de Riviera) een ‘Festspielhaus’ voor de opvoering zijner dramatische werken te stichten. Welke beteekenis zal dit voor de kunst hebben?

Franchetti, die niet tot het genre van Italiaansche opera-componisten als Mascagni en Leoncavallo behoort maar in Duitschland zijne muzikale opleiding gehad heeft en daar in het jaar 1886 voor het eerst is opgetreden met een symphonie, die veel verwachtingen van zijn talent voor de toekomst deed beloven, is daar later met twee romantische opera's (*Asraël* en *Columbus*), in den trant van die van Carl Goldmark, voor den dag gekomen, doch heeft daarin blijk gegeven van weinig frischheid en oorspronkelijkheid

en niet beantwoord aan de verwachtingen, die men aan zijn eerste werk geknoopt had.

Dat is zoowat alles wat er eigenlijk van hem bekend is. Zeker niet veel, en dat ongetwijfeld recht geeft om er verwondering over uit te spreken, dat zoo iemand een eigen theater gaat bouwen, om er zijn opera's te doen opvoeren. Maar de werken van Franchetti zullen wel het lot der meeste andere volgen, namelijk dat de theaterdirecteuren er niets van willen weten; en wanneer hij nu zoo gelukkig is van uit eigen beurs een schouwburg te kunnen stichten, waar die werken *wel* toegang hebben, waarom zal men hem dan dat pleizier niet gunnen? Wordt de kunst er niet door bevorderd, schade doet het haar ook niet, want van zulk een theater kan nimmer eenige invloed uitgaan, en dat kan ook niet van 's heeren Bungert's schouwburg.

Neen, dit zijn niets meer dan eigen liefhebberijen, die zoo'n vaart niet loopen en zich ook zoo dikwijls niet zullen voordoen. Trouwens, waar zou het heen moeten, als ieder opera-componist er eens een eigen theater op na ging houden! Er zou dan zeker in de wereld plaats te kort komen.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 April.

Hidalgos en Yankees.

Die verraderlijk lieve Aprilmaand doet het nu achtereenvolgens al voor de tweede maal. Het vorig jaar werd de vraag: Zullen ze of zullen ze niet? - gesteld tusschen Turken en Grieken; en toen werd de roode bessenstruik van den oorlog op de bruine rots van de onzekere toekomst geplukt door een schaar van Grieksche vrijwilligers. Thans hebben eindelijk de Klephten van den Amerikaanschen Senaat de hand naar de bloedige vrucht uitgestoken, en de onrijpe tros met geweld naar zich toegerukt en van den levensboom afgereten.

Zij mogen er nu hun pleizier van hebben....

Wat een hangen en bangen voordat die brutale greep de gebeurtenissen wrong en dwong!

Zoo vriendelijk opende de maand. -

Maart was erg buiïg geweest, en gedurende de laatste Maartdagen was het zelfs zoo rommelig aan de lucht dat men het voor niet anders houden mocht of een catastrophe was ophanden. Mac Kinley hield zijn boodschap aan het congres gereed, - hij had ze al ingediend, of op z'n allerlaatst zou hij haar ‘morgen’ aan de vergadering doen toekomen, en daarmede werd de beslissing uitgelokt.

Plotseling, een zonnestraal. De oude man van het Vaticaan, die nog iets meer is dan een president, had ook zijn boodschap gereed, en het was een verkondiging van vrede.

O welk een vroolijke eerste Zondag van April, toen het bericht kwam: De Paus neemt de bemiddeling op zich! Iets wat men voor onmogelijk gehouden had: een zedelijke macht die het woord vroeg en - nam!

Maar *nemen* is hier te veel gezegd. Een valsche vlaag rukte de luwte van de goede tijding weg. Nog was het vredewoord niet uitgesproken of onder den voorbarigen ophef werd het dadelijk al geknakt.

En weder stonden die twee tegenover elkaar: de president met de boodschap aan 't congres die nu zeker ‘morgen’ zou worden ingeleverd, en de Spaansche regeering met het uiterste van haar concessies: de bijeenroeping der wetgevende vergadering van Cuba tegen den 4^{en} Mei, en het toestaan van een wapenstilstand aan de Cubaansche opstandelingen.... wanneer ze er om vroegen.

Wij hebben vaster waarborg noodig voor de rust op het eiland, zei de Yankee. - Mijn trots gedoogt niet dat ik een vingerbreed meer toegeef, antwoordde de hidalgo, en zette een hooge borst op.

De verwachtingen en de fondsen daalden.

Maar de Europeesche mogendheden kwamen tusschen beide. Ze bewogen Mac Kinley dat hij het inzenden van zijn boodschap nog tot ‘morgen’, desnoods tot ‘overmorgen’ zou uitstellen, en bij Spanje drongen ze aan op het geven van een pand voor zijn goede bedoelingen jegens Cuba. De hidalgos lieten zich vinden. Ze hadden al een paar millioen pesetas toegestaan tot het verminderen van den nood onder de berooiden op het eiland, ze wilden zelfs hulp en leeftocht van de Amerikanen aanvaarden - mits niet op oorlogschepen aangebracht. Ja, toen de paus zijn aandrang voegde bij het verzoek der andere vorsten, stemden zij er in toe dat de wapenstilstand op Cuba zou worden afgekondigd van regeeringswege zonder dat de insurgenten noodig hadden er om te verzoeken.

En weder lichtte er een geniepig vredestraaltje.

Het had er alles van alsof de Yankees, handelaars in den echten zin van het woord, hun tegenpartij door lang kribbig aanhouden van zijd stuk wilden brengen, dat hij uit zenuwaehtigheid, het kibbelen en weerstaan moe, in eens alles zou opgeven.

Maar daar bereikte de van week tot week, van dag tot dag uitgestelde boodschap eindelijk het congres. Ze sprak van het ongerief dat de Vereenigde Staten door den oorlogstoestand op het naburige eiland geleden hadden en nog leden, van de menschelijkheid die tot interventie moest nopen, van het recht dat de Cubanen hadden om vrij te zijn van Spaansche overheersching, zonder dat het daarom nog raadzaam was de hoofden van den opstand als regeeringspersonen te erkennen. En ze vroeg aan het congres om de middelen te beramen dat het ongerief werd weggenomen, dat de menschelijkheid triomfeerde, en dat het recht erkend werd. In een mager postscriptum werd op het toestaan van den wapenstilstand gewezen als een feit dat de aandacht verdiende: niet meer. In den staart

van het staatsstuk school wel geen venijn, maar een geneesmiddel was er toch zeker ook niet uit te halen.

En het zonnestraaltje ging te loor, en met de zonnestraal doken de koersen van de beurs.

Dan kwam nog even een verraderlijke flikkering. De beide afdeelingen van het congres, het huis der Vertegenwoordigers en de Senaat, verschilden in hun opvatting. De Senaat wilde doordrijven en den president gelasten om de insurgenten te erkennen, en van de Spanjaarden te eischen dat zij het eiland direct geheel zouden verlaten; het huis der Vertegenwoordigers liet daarentegen aan den President meer ruimte en vrijheid van handelen. En het leek wel een oogenblik dat uit het conflict tusschen de twee deelen van het congres weder aan Mac Kinley de macht zou komen om naar eigen goeddunken met Spanje te onderhandelen.

Maar die onzekerheid hield spoedig op. In de hoofdzaak, het erkennen der noodzakelijkheid dat Spanje onmiddellijk al zijn rechten op Cuba zou prijsgeven, kwam er overeenstemming tusschen Senaat en Vertegenwoordigers.

Daarmee was het ultimatum gesteld.

Nog voordat het offlcieel beteekend was, brak Spanje de betrekkingen met de Vereenigde Staten af, en terwijl de Spaansche gezant te Washington zijn paspoort verzocht, kreeg de Amerikaansche gezant te Madrid den last om zich te verwijderen.

Oorlog!

De Amerikaansche Senaat heeft het zoo gewild.

Men is, naar mij dunkt, Mac Kinley te hard gevallen dat hij de uitbarsting niet heeft weten te verhinderen. Integendeel, ik geloof dat de brave man zoo verstandig gehandeld heeft als hij in 't gegeven geval kon doen. Hij is geen portuur geweest voor den Senaat, maar welk President kan 't, wat de buitenlandsche betrekkingen aangaat, tegen den Senaat volhouden die niet alleen, volgens de grondwet, de contrôle der diplomatieke aangelegenheden heeft, maar ook uitsluitend het recht bezit om de tractaten met vreemde mogendheden goed te keuren. En daarvoor zijn twee derden der stemmen van den Senaat noodig.

Hoe kan een President dan anders handelen dan deze gedaan heeft, toen hij, als antwoord op zijn boodschap, een zoo juist mogelijke omschrijving vroeg van het doel, in de verwikkelingen met Spanje te beoogen! Dat hij de zaken zoo lang heeft weten te

slepen na den onbescheiden brief van den Spaanschen gezant en na de explosie van de *Maine*, getuigt toch van cordaatheid of van een getrouw opvolgen van de wenken, hem door zijn raadslieden gegeven.

De Senaat is de schuldige aan den oorlog: de senatoren hebben hun meerderheid willen toonen; zij hebben jacht gemaakt op populariteit van slecht allooi; zij hebben de hervorming van het muntwezen willen dwarsboomen uit voorliefde voor de zilveraanmunting waartoe een oorlog de Vereenigde Staten misschien brengen kan; zij hebben gespeculeerd en hopen nog geld te winnen bij de verdere speculaties gedurende de beroering in alle zaken. Men kan niets slecht genoeg verzinnen wat niet van toepassing is op de meerderheid van den Senaat.

Zij zijn de schuldigen.

Hoe deftig en pathetisch daartegenover de houding der Spanjaards!

Een Koningin-Regentes die den troon voor haar kind heeft te handhaven, gelaten in 't gevaar, rustig en moedig; een volk dat voor zijn eer opkomt en besloten is stand te houden tot het laatste!

Het dadelijke, tastbare, het formeele recht is aan den kant van den Hidalgo.

Maar niet het recht van het verleden en het recht van de toekomst.

De Spanjaard heeft Cuba gemarteld en uitgezogen; en daarin is Amerika in 't gelijk dat het hem niet langer in zijn buurt duldt. Een jaar vroeger of een jaar later, de tijd van gaan voor het Hidalgobestuur op het eiland is aangebroken.

En voor de Vereenigde Staten komen de jaren waarop het goed is dat een volk buiten zijn grenzen reikt, en zich de tucht oplegt voor een grootere taak. Ieder Europeesch volk heeft zoo voor zijn groei een achtergrond en een reserve van koloniën noodig, en waarlijk de Europeanen maken van iedere gelegenheid gebruik. Nu de Vereenigde Staten niet mee knnnen grabbelen in Azië en Afrika, waarom zou men hun dan in Europa hun poginkje misgunnen om vooruit te komen? Ze blijven immers in hun eigen werelddeel.

Wat April nu begonnen is, moge op iets beters uitloopen dan op de Turksche-trom-historie van verleden jaar!

B*.

Vrijage.[1)]

Van dien eersten dag af, toen hij haar tusschen de dahlia's van haar vaders hof zag staan, had hij van de mooie Nelia gehouden. Maar hij zou nooit gewaagd hebben 't haar te bekennen: bij de gedachte alleen reeds sloeg de kleur hem in en uit, en zijn hart begon te bonzen of het breken zou.

Hij was een goede jongen, door en door goed, dóódgoed, gevoelig, onbeholpen en gemakkelijk overbluft, wèl bewust als hij zich was van lompe leden en een langzaam verstand - een van die weerloozen, die om hunne weerloosheid de baldadige douwt en knauwt, die de zelfzuchtige en zelfbewuste hardhandig uit den weg schuift, en die ook de goedhartigste niet zonder een glimlach kan aanzien.

Na allerlei getob, blokken, privaat-lessen en mislukte examens, probeeren hier en afgewezen worden daar, wachten en verdriet, was hij er eindelijk in geslaagd zich als surnumerair te doen aannemen door den directeur van het dorpspostkantoor, die vroeger zijn vader gekend had, ‘het uit oude betrekking met hem probeeren wilde’, en hem afsnauwde, elken keer dat hij de pijp uit den mond nam.

Tweemaal op een dag, op zijn gang tusschen het kostershuis, waar hij logies had gevonden, en het postkantoor, kwam Gerrit nu voorbij den hof van Meijnssen, tweemaal had hij kans de mooie Nelia te zien. Die beide oogenblikken maakten zijn dag.

Hij ging vroeg op weg, lang voor kantoortijd, om niet ingehaald, aangesproken en tegen wil en dank vergezeld te worden door een van de commiezen, die zien zou dat hij Nelia groette, en er gekheid over maken op het kantoor.

1) Een duitsche vertaling van deze novelle zal in *Die Romanwelt* verschijnen.

Op den hobbeligen straatweg waren alleen nog maar een paar arbeiders te zien, een voerman naast zijn knarsenden wagen, een troep joelende kinders, die ravotten vóór schooltijd: hij liep met lange passen. Na een eind weegs kwam hij aan een blok daglooners-huisjes, een grijs-rooden steenklomp onder een laag afhangend rieten dak; daarnaast groende een knollenveld, altijd glinsterend van dauw- en regendroppels op dicht frisch kruid; dan begon de boomgaard van Meijnssen.

Bij de hooge beukenhaag gekomen, begon Gerrit langzamer te gaan: hij probeerde door het gewirwar van twijgjes, waar de dorre, kroezelige bladers van het doode jaar nog in hingen, heen te gluren, te spieden tusschen de naakte stammen van den kersengaard. Zij was er niet: hij hoopte op den moestuin; of misschien zou zij voor het venster zitten, met haar naaiwerk! Inééns zag hij haar, vlak voor zich, in het open hek. Hij rukte zijn hoed af: zij knikte, éven hem aanziend met haar lachende oogen. Dan was hij den geheelen dag gelukkig.

Eens had hij voor den directeur, die in de kozijnen van het kantoor allerlei planten kweekte, een handvol moscovisch riet moeten vragen aan de warmoezerij. De baas was er niet; Nelia had 't hem gegeven. Bij het aannemen der opgetroste bruine slierten hadden zijn bevende vingers even haar palm aangeraakt. Hij sliep er niet van, dien nacht.

April was in 't land.

Tusschen het malsche jonge gras der bermen stonden blanke madelieven te stralen en zonnige paardebloemen. De afgekapte elzentronken aan den slootkant liepen uit met welige, glimmend-bruine loten. In de groengestippelde doornhagen tjilpten en tierden de musschen bij geheele zwermen.

Gerrit stapte naar zijn werk dien morgen, als ging hij naar zijn geluk. Zijn schreden klonken langs de straat. Hij keek op naar de kwetterende vogels, naar den goud-groenen gloor in de iepen-kruinen, naar de wijde, ijle, zacht-zonnige voorjaarslucht. De lente liep hem het hart in.

Hij ging den kersenboomgaard langs, trachtend door de dicht-spruitende loovertjes heen te turen, toen een stem, die hem bij den naam riep, hem deed stil staan, met een schok van blijden schrik.

De hovenier kwam aan 't hek, een bos zanderige radijzen in de eene hand, in de andere een brief, dien hij den commies verzocht mee te nemen naar dc post. Hij zag Gerrit aan, ondertusschen, met dien tegelijk wantrouwigen en heimelijk triomfeerenden blik, waarmee de boer een ‘kalen heer’ pleegt op te nemen.

De jonge man ontving als een kleinood het besmoezelde papier, dat uit Nelia's omgeving kwam. En op het kantoor legde hij het naast zich neder, om er telkens en telkens weer naar te kunnen kijken, zich voorstellende hoe Nelia er ook naar had gezien, en het misschien wel in handen gehad.

Het adres was onduidelijk, gevlekt en gesmeurd door den breeden zwartigen duim van den hovenier. En terwijl hij er weer naar tuurde, trof hem plotseling een gedachte die hem het gezicht in gloed zette.

‘Als ik eens terugging van middag, om te vragen?... Maar dat zou niet.... Zij moest eens... Waarom eigenlijk? 't Is toch heel gewoon, heel natuurlijk! Niemand kan dat adres lezen zóo.... Ik doe het!’

En hij voelde zulk een glans van hoop en vreugde opeens uit zijn oogen lichten, dat hij zich diep heenboog over den stapel brieven waarmee hij bezig was opdat de anderen het niet merken zouden.

Maar zij letten niet op hem - behalve om hem nu en dan een balletje papier tegen den neus te knippen, of een inktdruppel uit een spatterende pen zijn kant uit te doen vliegen. Het was gewoonte geworden onder de commiezen Gerrit, die zich nooit verweerde, te plagen, niet uit boosaardigheid - maar omdat zij jolig waren en hij stil: zij zelfbewust en hij bleu: uit kracht van de natuurwet, die overal den sterkere op den zwakkere aanhitst, die de verschoppelingen maakt in de kudde, en den verstootene in het huisgezin. Gerrit placht zich te houden of hij het niet merkte: ditmaal merkte hij het werkelijk niet.

Hij trachtte zich voor te stellen hoe hij Nelia aansprak - want het scheen hem zeker dat zij hem tegen zou treden, en niet de hovenier! Hoe zij iemand aanlachen kon! En hij vergat alles, tot hij opeens, als met een schrik bedacht:

‘Wat wou ik nu ook weer tegen haar zeggen?’

De schorre oude kantoorklok sloeg vier uur - zijn stonde

van vrijheid, dien dag. Hij sprong op, greep zijn hoed, en was de deur uit, zonder te hooren naar den directeur, die hem, kwaad, wat achterna schreeuwde.

Achter het meidoorn-boschje, op den hoek van den straatweg, bleef hij staan om zich het haar glad en de scheiding recht te kammen in een scherfje spiegel, dat hij sedert een paar dagen bij zich droeg. Hij wreef zijn laarzen af met een handvol gras en weegbree-blaren, en trok zelfs zijn jas uit, om zich te overtuigen, dat er nergens stof op zat. Toen ging hij, verlangend en bang, naar de warmoezerij.

Het tuintje aan de straat, kleurig van allerlei gebloeite, - oranje keizerskroon akeleien, wit en paars, rose hartjeskruid en scharlaken tulpen, lag ledig in den zonneschijn.

Gerrit schoorvoette op het gele klinkerpad, dat tusschen de met steekpalm afgezette perkjes op de voordeur aanliep.

Er was niemand achter de blinkende ruiten. Maar van uit den boomgaard klonken stemmen, en de vroolijke lach van Nelia. Met bonzend hart ging hij er op af, den brief stijf tusschen de vingers klemmend.

Een flauw, zuiver-zoet geurtje en een schitterglans als van zon op sneeuw kwamen hem te gemoet. De kersen stonden in bloei. Een vlokkige half doorzichtige bloesemwolk, witlichtend tegen het azuur der lentelucht, hing tusschen de lage stammen, her- en derwaarts gedreven langs de takken, en nevelig slierend over het gras, dat wemelde van madelieven en zonneplekken. Midden in het bloeiende licht stond Nelia, het rozige gezichtje opgeheven, de armen omhoog gestrekt, als om al die blankheid op te vangen.

Zij riep smeekend:

‘O, hou toch op! hou toch op! 't is nog zonde van de kersen!’

Een jolig gezicht, lachend onder een blinkende kepi, kwam even te voorschijn. En de omkranste twijgen, heen en weder geschud, lieten een regen van glanzige vlokken nederdwar relen om het meisje. In de zacht-paarse plooien van haar japon, op haar schouders, in heur donker krulhaar, overal hing kersenbloesem.

Op het geluid van Gerrits voetstappen liet de militair de fleurige twijgen los, dat zij met een sprong omhoogzwiepten. Maar een onbekende tegenover zich ziende, in plaats van den hovenier, richtte hij zich op, en vroeg, met soldateske beslistheid:

‘U wenscht?’

Gerrits oogen waren op Nelia - op het blosse gelaat in zijn krans van krulletjes in bloesemvlokken. Een doorzichtig ragfljn blaadje hing aan haar wimpers: ze pinkte even. Het ontroerde hem wonderlijk.

De wachtmeester kwam een stap nader, zich vlak voor het meisje plaatsend: en, den brief ziende, die Gerrit nog steeds krampachtig vasthield, strekte hij er de hand naar uit, met een beweging vol autoriteit.

Werktuigelijk liet Gerrit zich het papier afnemen, iets stamelend van ‘een onduidelijk adres.’

De militair wierp er een vluchtigen blik op, en beslist:

‘Er staat Janssen,’ zei hij.

Hij trok een potlood te voorschijn, duwde het tegen zijn tanden, kraste een paar dikke strepen langs de letters:

‘Zoo is het duidelijk.’

En den commies het papier toereikend, hief hij twee vingers naar zijn kepi op, en zei, kortaf:

‘Goeien middag.’

Overbluft greep Gerrit naar zijn hoed, en stotterde terug:

‘Goeien middag.’

Hij bleef staan, aarzelend, bedremmeld en ongelukkig, niet durvende blijven, niet kunnende besluiten tot gaan. Maar de ander had zich al omgedraaid, zonder plichtplegingen. En, met een snellen schuwen blik naar Nelia's afhangende hand, sloop Gerrit verslagen heen.

Eerst toen hij de deur van zijn zolderkamertje achter zich dichttrok, bemerkte hij dat hij den brief nog steeds in de vingers hield, geheel verkreukt. Hij keerde niet terug: er was iets dat hem weerhield voorbij de warmoezerij te loopen, nu.

Den volgenden ochtend, toen hij, bleek van den slapeloozen nacht, naar het kantoor ging, kwam hij den wachtmeester tegen, die, zijn knevel opstrijkend, met rinkinkende treden de dorpsstraat afstapte. Hij zag hem weder, dien middag, uit het hek der warmoezerij komend, en zich nog eens omwendend, met een lachend gezicht. En al spoedig wist Gerrit dat hij er nu dagelijks kwam, op alle uren, zooals 't hem goed dacht, blijkbaar zeker van een wellekom. Hij liep met opgeheven hoofd, de borst vooruit, de hand aan 't gevest van zijn flikkerenden sabel, kletterend met zijn sporen. Alles aan

hem glom en blonk, van zijn drieste oogen tot aan de gepoetste punten zijner laarzen. En eens kwam hij met de troep voorbij galoppeeren dat het dorp er van daverde, om hem heen een gedonder van hotsende kanonnen, een geschetter van trompetten, blinkend opgestoken, en wolken warrelend stof. Alles liep uit om naar hem te kijken. Voor het witte hek der warmoezerij scheen zijn paard te schrikken: het begon te steigeren, het trappelde, het danste. Maar hij zat vast. Zijn wit gehandschoende linker trok den teugel strak, dat het dier den glanzigen hals kromde: hij klopte het op de manen sussend:

'Tut, tut, tut, dan!'

Nelia stond achter de neteldoeksche gordijntjes: ze keek hem na, zoolang ze kon, haar wang aandrukkend tegen de ruiten, tot die galoppeerende figuur onduidelijk was geworden in het bruin en blauw van den wegwemelenden troep. Zij zag Gerrit niet eens, die vlak voor haar, bij de heg wachtte op haar oogen.

Hoe lomp, hoe leelijk, hoe linksch voelde hij zich, toen hij eindelijk wegsloop. Of hij bij den dag lomper en leelijker en linkscher werd. Hij at zich op van spijt en van verdriet.

Er was een nieuwe winkel in 't dorp gekomen, met spiegelruiten. Hij ging er langs, telkens en telkens, opzettelijk om zijn ergernis goed te voelen - over zijn schouder omglurend naar de weerkaatste verschijning in 't glas, - rond gerugd, de kin vooruit, uit alle kracht en evenmaat van leden gegroeid: hij had van wrevel wel een stomp kunnen geven op het bleeke, langneuzige gezicht dat hem aankeek met zulke flauwe oogen.

Hij kreeg een hekel aan zich zelven om alles waarin hij van den kranigen wachtmeester verschilde.

Op het kantoor, waar de directeur de couranten van den burgemeester en den notaris placht te lezen, voor hij ze, weer in den kruisband geschoven, aan de bestellers mee gaf, hoorde hij de laatste berichten uit Atjeh bespreken, marschen door den gevaarlijken nacht, overrompelde vesten, schitterende wapenfeiten en kameraden-trouw. Het waren de makkers van den wachtmeester die daar vochten. Voor Gerrits gedachte stond hij verheerlijkt in den afglans van hun roem.

Hij zag tot den krijgsman op in bewondering tegen wil en dank en hartstochtelijke afgunst, bijna verbaasd hem zoo gewoon weg voorbij te zien gaan, over het hobbelplaveisel der dagelijksche straat. Morgen, vandaag, kon hij het daverende veld binnendraven, dat schittert van bloedroode bloemen des roems! Maar hij zelf, hij moest hier blijven, een gevangene altijd tusschen de vier enge muren van een postkantoor, waar nooit in der eeuwigheid iets groots en moedigs geschieden kon. Eenige dagen lang dacht hij er over zijne ouders een afscheidsbrief te schrijven, en te teekenen voor koloniaal. Maar dan zou hij, in God weet hoe lang, Nelia niet meer zien! En nu begon hij te peinzen, zich suf en stomp er over te prakkizeeren, hoe hij eenige uitnemende en schitterende daad zou kunnen volvoeren, een stuk bestaan, waarover het geheele land gewagen zou, onder Nelia's oogen. Hij stelde zich voor hoe er op het dorp oproer losbrak, een woedend gevecht tusschen polderwerkers en de arbeiders der naburige suikerfabriek - en hoe hij den marechaussees te hulp vloog, op het oogenblik dat zij, overmand, zich al verloren gaven. Of, als er weder een watersnood kwam, als in den laatsten zomer, toen het vee in de weiden langs de rivier verdronk - hoe dan in een waggelend huisje te midden der wieling een kind huilde dat niemand meer durfde redden, - en hij zwom er heen en bracht het aan de moeder die jammerde aan den oever! En met voorliefde verbeeldde hij zich, hoe hij in het veld een dollen stier tot staan bracht, en de schreiende Nelia naar huis geleidde, arm in arm.

Maar er gebeurde niets.

En elken dag kwam de wachtmeester voorbij.

Eindelijk, op een avond toen hij, door bedroefd verlangen overmand, langs de gaard sloop, zag hij hoe de wachtmeester, alleen met het meisje, zich plotseling over haar heen boog, en den arm legde om haar leest.

Het was, of de bliksem voor zijn voeten neersloeg. Een oogenblik lang zag hij niets meer. En hij vluchtte, trillend over al zijn leden.

Een voetpaadje schemerde op naast den grooten weg, verholen onder donkerend elzenloover. Hij liep het in. Tusschen de akkers gekomen, liet hij zich neervallen aan den bloeienden rand van een korenveld. Zoo zat hij lang onbe-

wegelijk, terwijl om hem heen de krekels begonnen te tjirpen en het koren suizelde en ruischte in den avondwind. Hij gevoelde zich als vernietigd door een onverdragelijke pijn. Maar hij dacht aan volstrekt niets, niet aan Nelia, niet aan zijn medeminnaar, niet aan zichzelven, noch aan wat hem nu te doen stond, geheel verstompt, als wezenloos van ellende. Naast hem bloeide een groote gele leeuwebek. Hij staarde er naar, aangetrokken door die schitterende plek, die langzaam aan begon te tanen en te doven in de al dichter vallende duisternis.

Een geluid van voetstappen schrikte hem op.

Achter den elzensingel ginnen twee mannen voorbij: een schorre dronkemans stem gromde.

‘Ik zal Meijnssen wel vinden, dat beloof ik 'em. Hij zal nog eens aan me denken, den hond! Ik steek hem het dak boven zijn kop in brand!’

De ander mompelde iets terug.

En de beschonkene, koppig, herhaalde:

‘En 't kan me dan niet verdommen: al most ik er voor zitten, ik doei 'et! ik doei 'et!’

En de twee verdwenen in het donker veld.

Gerrit was opgesprongen. Wàt had die kerel gezegd? En de elzentakken op zij slaand, die hem in het gezicht zwiepten, rende hij het voetpad terug naar de warmoezerij.

De hovenier, de duimen in de armsgaten, stond te smoken voor zijn deur, tevreden opkijkend naar den rossigen hemel in 't westen, die hem alweer een mooien dag voorspelde voor zijne komkommers.

Gerrit smeet het hek open en geheel buiten adem: ‘Meijnssen,’ hijgde hij, ‘Meijnssen!’

De tuinman schoof zijn pijp in den linker mondhoek, en bedaard:

‘Nou, wat mot je?’

Gerrit stond voor hem, zonder hoed, een wit-opgeloopen striem over zijn wang: en stotterde:

‘Ze... ze... ze willen je huis in brand steken!’

De pijp viel Meijnssen uit den mond. Hij bukte zich naar de stukken, en weer overeind komend, vuurrood in 't gezicht:

‘Zeg dat nog eens,’ zei hij, met een zwaren vloek.

En Gerrit herhaalde:

‘Ze willen je huis in brand steken!’

En de tuinman, plotseling woedend, schreeuwde:

‘Ze! ze! ze! wie, ze? welke smeerlap....’

Hij stokte, ademloos van drift.

De vrouw kwam aangeloopen. Om den hoek van het huis verscheen Nelia, de wachtmeester achter haar aan. Allen tegelijk riepen zij, wat er was? Gerrit telkens in de rede gevallen moest driemaal overnieuw herhalen wat hij gehoord had.

‘Dat mot Aalbers zijn, baas, die je verleden week vortgejaagd hebt, den zuipert!’ jammerde de vrouw.

De tuinier dacht een oogenblik na:

‘Was het een kerel met rood haar, en een tand door zijn lip?’ vroeg hij.

Gerrit kon 't niet zeggen.

‘Maar je hebt 'em dan toch 'ezien, verdikkeme, toen hij daar zoo vlak langs je henen liep?’

Allen zagen Gerrit aan, en hij stamelde:

‘Hij was in een ommezien voorbij. En 't was al donker.’

De wachtmeester schraapte zijn keel:

‘Je bent hem toch nageloopen, om hem te kunnen herkennen naderhand?’

‘Daar heb ik niet aan gedacht,’ mompelde Gerrit.

En de ander zei, half-luid:

‘Ezel!’

Na lang redeneeren heen en weer, beraadslagingen en tegenspraak, de stem van den militair aftijd boven alles uit, terwijl Gerrit geen mond durfde opendoen, werd er besloten den burgemeester te gaan verwittigen van 't geval, dat hij hun hulp stuurde.

De koddebeier kwam. Hij zou dien nacht blijven waken.

Het gezicht van zijn blinkende knoopen en zijn dikken stok was op zich zelf al een geruststelling.

Gerrit, van wien, na den eersten schrik, niemand meer notitie genomen had, vroeg schuchter, ook te mogen blijven.

‘Voor mijn part,’ antwoordde Meijnssen. De veldwachter knikte.

‘Twee zien altijd meer dan één.’

Verheugd en volijverig liet hij zich op post zetten, bij den koestal. Hij voelde zich onuitsprekelijk gelukkig in het

gewicht zijner verantwoordelijkheid. De nacht ging om als een lichte droom.

Den volgenden morgen vernam de postdirecteur het geval.

Hij viel uit, driftig. En hij had al een nijdig verbod op de tong, Gerrits tijd en toewijding opeischend voor den dienst van 't land, toen hij nog juist bij tijds de noodzakelijkheid bedacht om den tuinier, met wien hij al sedert maanden aan 't loven en bieden was over een stukje aardappelland, te vriend te houden. Hij vergenoegde zich dus met binnensmonds wat te grommen, zelfs geen aanmerking makend toen hij Gerrit dien namiddag een paar maal zag knikkebollen boven zijn hoop ongesorteerde brieven: en overwon zich zelfs zóo zeer, dat hij den jongen man vrijstelling van de ochtenduren aanbood, opdat hij zou kunnen uitslapen.

Gerrit weigerde. Het scheen hem of een kwijtschelding van de verschuldigde de waarde der vrijwillige taak verkleinen zou. En dan, hij wilde volstrekt werken, hard werken, zich inspannen, zich vermoeien; hij had overal tegelijk willen zijn, alles tegelijk willen aangrijpen; hij wist niet wat hij doen zou van ijver en overbruisende geestkracht.

Des ochtends haastte hij zich naar 't kantoor. Hij trok zijn stoel met een ruk op zijn plaats, greep naar de brieven, het inktkussen, den stempel, hanteerde alles met voortvarendheid, met vlugge besliste bewegingen, alsof hij daarmee den dag eerder om kon krijgen. Dan, na een haastig eten, wierp hij zich op zijn bed, terstond inslapend, als op commando. Tegen negenen wekte de koster hem. Hij sprong op, schoot zijn kleeren aan, en liep naar de warmoezerij.

De baas en zijn vrouw zaten nog op de bank voor de deur. Nelia drentelde heen en weer tusschen de rozen, de door rupsen beknaagde en verschrompelde blaadjes van de twijg brekend. Zij zei hem ‘Goeden avond!’ met haar lieve stem.

De sterren stonden al aan de lucht. Maar het was nog niet donker. Gerrit zat op de bank naast den tuinman, die sprak over den prijs in stad voor de jonge groente, en over 't weer dat hij in de lucht voelde: ‘Er kwam storm aan uit Engeland.’ Hij vroeg:

‘Heb je ook temet op 't kantoor iets vernomen van Aalbers?

Het lijkt wel of hij onder den grond gekropen is. Maar we zullen een molleval voor hem zetten!'

Hij hoorde maar half, antwoordde luk-raak, zijn oogen en zijn gedachten op Nelia, die in haar lichte kleedje heen en weder bewoog tusschen het schemerige groen der rozestruiken. Soms kwam zij zoo dicht bij, dat haar japon langs hem heen streek, en dan liet hij zijn hand afhangen om het gladde katoen te streelen, even met behoedzame vingertoppen.....

Met den slag van tienen kwam de koddebeier aanstappen. Hij gooide het hek open, en riep:

'Goeien avond samen!'

De baas en zijn vrouw stonden op, Nelia volgde hen het huis in.

En de nachtwake begon.

De veldwachter bleef aan de voorzijde van het huis. Er stond daar een weesje dat op den straatweg uitzag. Hij ging op de bank zitten, haalde uit zijn mantelzak een flesch te voorschijn, die hij voor zich op tafel zette, en stopte zijn pijp.

Gerrit ging naar de hooischelven achter in den hof. En hij begon op en neer te schilderen tusschen het woonhuis en den stal.

De gaarde lag stil onder den stillen hemel, overvloten van maanlicht. Roerloos stond het blauwig beglansde gebladerte der pereboomen. De schaduwen doezelden op het mat- beschenen gras. Een vleermuis, ijl als een schaduw, gleed voorbij op haar onhoorbare wieken. In den moeshof bloeiden de tuinboonen: de zuivere, dunne geur doortrok den nacht. Het was zoo stil dat Gerrits afgemeten stappen echoden tegen het huis.

Hij zag uit over de maanblanke gaarde, het wazige haverveld verderop, en de weiden, wit van damp, tot aan de hooge populieren-rij in de verte wier sluimerig gesuizel fluisterde op de lucht. Dan keerde hij om: en hij had de hooischelven voor zich, en den stal, en, dáar, achter de pereboomen, het huis, met zijn groene luiken gesloten, en Nelia's venstertje daar boven, glinsterlicht tusschen omkransend wingerdloof. Daar ademde zij nu, in haar witte kamertje, stil op haar kussen, waar de maan haar bescheen. Zij was veilig. Hij waakte. De gedachte omgaf hem als met vloeden van geluk, glanzende wateren, die wiesen en stegen, een stille, sterke, snelle stroom, die hem, den zwemmende, omhoog droeg. Kracht en vreugdevol durven doortintelden hem. Hij voelde

zich man, den beschermer van wat hij liefhad. En met voldoening bedacht hij hoe de wachtmeester met zijn langen sabel en zijn rinkinkende sporen nu in de kazerne lag, aan handen en voeten gebonden door het consigne.

Tegen middernacht, als de fijne lucht koud begon te worden, hoorde hij den veldwachter aankomen over de knerpende kiezelsteentjes van den bloemhof. De man liep, in zijn mantel gewikkeld, met opgetrokken schouders te kuchen. Hij kwam nazien of alles wel veilig was in den stal, zei hij. Uit de zwarte kier der deur sloeg een warme wadem naar buiten, die rook naar het lichaam der slapende beesten, naar melk, en zoet hooi: hij verdween er in; en kwam niet weerom. En als Gerrit, na een wijle, naar binnen keek, zag hij hem languit op zijn rug, snorkend met open mond. Zachtjes duwde hij de deur weder dicht. Hij gevoelde een trotsche blijdschap bij dit alleen staan voor de verantwoordelijkheid en het gevaar.

Maar niets stoorde den vrede van den maanlichten nacht.

Drie, vier dagen waren voorbijgegaan. En de hovenier, geruster met elken morgen die over zijn gave hooischelven en ongerept staldak opging, begon over het geval te redeneeren.

‘De kerel hêt den koddebeier wel hier zien binnengaan, dat vât je, en nou begrijpt ie, als dat we 'em in de gaten hebben - nou zal ie 't wel uit zijn harsens laten!’

De buren, eerst danig beangst voor hun eigen gedoe, waren tot bedaren gekomen nu, gaven hem gelijk met hoofdknikken en ‘dat zeg de wèl.’ De wachtmeester verklaarde:

‘Een huis is veilig zoolang er een militair over den vloer komt.’

En de veldwachter, tegenover die algemeene gerustheid den schijn van dienstijver niet langer noodig oordeelend, verscheen des avonds met een deken over den arm, en spreidde zonder verderen omslag zijn leger in den stal, waar de koeienmeid hem met geen schreeuwen en schudden van kon doen opstaan, wanneer zij, tegen vieren, kwam met de melkemmers.

Maar Gerrit wachtte en waakte.

Heen en weer schilderend in den donkeren van dauw druipenden tuin, luisterde hij naar de stilte, met een spanning die bijna ongeduld was. Het éven tjilpen van een slaapdronken vogel, de beweging van een wezeltje door de ritselende struiken,

de nachts plof van een afvallenden appel in het gras, deden hem den adem stokken, en het hart opspringen tegen de ribben.

Het was niets.

En met het aanlichten van den ochtend verliet hij de vredige gaarde, mismoedig als na een verijdeld pogen, en een onbegrijpelijke teleurstelling.

Zijn kameraden op het postkantoor bemerkten die neerslachtigheid, te meer opvallend na zijn vlaag van vroolijken ijver. Een vroeg er gemaakt-meewarig naar de reden - een ander gaf, Gerrits stem nabootsend, een onnoozel antwoord, en allen vielen in koor in, met spotternijen en gelach. Zóó lang hadden zij hem reeds met vrede gelaten in half-onwillig respect voor zijn plotselinge energie - nu haalden zij hun schade in. De directeur, zich houdend of hij 't niet hoorde, meesmuilde.

Meer dan een week was nu verstreken sinds het alarm, en alles ging zijn gewonen gang.

De hovenier begon een kregelen toon tegen Gerrit aan te slaan. In zijn angst voor het dreigend verderf had hij, wien de waarborg-maatschappijen al twintig jaar lang te vergeefs prospectussen en agenten zonden, zijn boel tegen brandscha verzekerd, en dat voor eene som, bij de gedachte waaraan hem het koude zweet uitbrak: zoodat hij, om zich te troosten, den geheelen dag herhalen moest: ‘dat de gierigheid de wijsheid niet mag bedriegen.’

Maar, naarmate de geruste dagen kwamen en gingen, verminderde zijn vrees en vermeerderde zijn spijt, tot hij de ergenis over al dat weggesmeten geld niet meer kon verkroppen, en het gezicht van Gerrit op en neer gaande bij zijn noodelooze wake, hem de gal deed overloopen. Het scheelde weinig of hij beschouwde den voorbarigen waarschuwer als den eigenlijken kwaadwillige. En hij kon geen voorwendsels genoeg vinden, om in allerlei ruwe uitvallen en hatelijkheden zijn heimelijken wrevel te luchten.

Vond hij ergens in den moeshof een vertreden aardbei-pol of seldery-plant, hing er een geknakte rank uit den meloenbak of lag er een afgestooten perzik voor de schutting, dan haalde hij Gerrit er bij, als ware de schade zijn bedrijf. Hij toonde hem, grinnekend van kwaadheid, voetstappen tusschen de bessenstruiken, welker kralentrosjes rood en rijp begonnen te worden. En toen hij, op een regenachtigen morgen, den

jongen man met een sigaret tusschen de lippen zag weggaan, liep hij hem op den straatweg na, om hem uit te vloeken, zooals hij het geen roekeloozen boerenknecht, met de brandende pijp tusschen het hooi gevonden, had durven te doen.

Gerrit, tegenover den vader van Nelia nog schroomvalliger, durfde zich zelfs niet verweren. Hoewel de oorzaak van al dien wrevel niet vermoedend, voelde hij zich gedrukt er onder, als onder een welverdiende blaam. De nachten zonder slaap, de dagen zonder rust, en de ook geen oogenblik ophoudende spanning hadden hem geheel ontzenuwd.

En des nachts, alleen wakker en ongerust in den stil ademenden hof, voelde hij uit die stoorelooze kalmte een beklemming op zich afkomen, zóo ontzettend, dat, ten laatste, de uitlaaiende brand hem een verlossing geschenen had.

Maar de bedauwde nachten bleven stil.

Toen de tweede week voorbij was, begon het een relletje te worden in het dorp. De kwâjongens stonden voor het postkantoor. ‘Brand! brand!’ te schreeuwen, de holle handen om den mond. De klappeien kwamen in haar deur 's avonds om Gerrit te zien voorbijgaan op weg naar de warmoezerij, en hem na te gichelen, elkander aanstootend met de in de zij gezette armen. En de daglooners die hem in den vroegen ochtend grauwbleek en neerslachtig zagen terugkeeren, riepen hem aan om te weten, voor wanneer hij den brandstichter dan toch wel besteld had?

De koddebeier kreeg zijn deel van den spot. Het maakte hem doller dan een roode lap den stier. Daarbij had hij de hoop op een fooi van den hoe langer zoo nijdiger kijkenden hovenier al lang moeten opgeven. En ondertusschen haalden de kwajongens, hem vèr wetend, 's nachts de rijpende Meikersen van zijn boom, die de koopman in stad hem af zou nemen. Het was een scha van minstens drie gulden.

Zoodat eindelijk, op een drukkend-zwoelen nacht, terwijl hij op het stalstroo lag te woelen bij de onrustig snuivende en stommelende koebeesten, en aan al dien verloren tijd, die vergeefsche moeite en die verbeurde winst dacht, de lang bedwongen woede in éens als met een stormvlaag uitschoot.

Hij sprong op, alles van zich afsmijtend, gooide de staldeur open en schreeuwde:

‘Nou verdom ik het langer, versta je me!’

Gerrit kwam uit de duisternis te voorschijn, een bleek gezicht en holstaande oogen opheffend in het gelige schijnsel van den stal-lantaren. En de ander paars van woede, met uitpuilende oogen, en een kwaadaardig geflits van tanden onder de opgetrokken snor, brieschte:

‘Ik zeg je, dat ik het verdom hier nog langer te blauwbekken! Denk je soms dat ik je al niet lang in de gaten heb, jou vervloekte gluipert, hé, hè?’ Hij schudde zijn twee knoesten van vuisten in Gerrits gezicht.

‘Je hebt een aanbreng-premie van de Maatschappij gehad, hè, en nou nog een goeie fooi van Meijnssen ook, dat is gauw verdiend met je leugens over een dronkelap die de boel in brand wou steken!’

Doodsbleek was Gerrit een pas teruggedeinsd. Hij hief zijn hand op.

‘Ik zweer je!...’

De ander stiet een kwaadaardigen lach uit:

‘Welzeker, zweer jij maar, zweer jij maar, en zie dan eens wie je gelooft! Waar zie je me voor an, zeg? En ik zweer jou, ik, dat ik je zal aanklagen op het stadhuis, en dat je de gevangenis in zult, zoo zeker als ik hier sta! Het zal je heugen, dat je veldwachter Koenen hebt voorgelogen!’

Hij greep zijn koppel op, die half losgegespt, door zijn heftige gebaren op den grond gevallen was, sloeg de staldeur dreunend dicht, en verdween met groote stappen in de duisternis. De warmoezerij lag al een eindweegs achter hem toen hij nog, in zijn drift, hardop herhaalde. ‘Zoo'n verdomde gluipert! zoo'n smiecht! ik zal hem!’

Hij naderde zijn huis. Er was licht binnen. En nu zag hij zijn vrouw, met een lantaren in de hand, de deur uittreden.

‘De jongens in den kerseboom’ dacht hij.

En grimmig blij bij het vooruitzicht hen onverhoeds in den kraag te pakken, zette hij het op een draf, den stok al vast zwaaiend.

Zijn vrouw, hem herkennend, scheeuwde hem toe.

‘Ik heb den koster al gewaarschouw. Hij komt met de spuit.’

Midden in zijn vaart stond de koddebeier stil, verbijsterd. En de vrouw, op hem toe hijgend, riep:

‘Haast je dan toch, of de heele boel brandt af!’

Of iemand hem om de ooren geslagen had, tolde de veldwachter om. Een rood schijnsel hing achter de populieren.

‘Jezus Christus!’

Hij rende, zijn stok neergooiend, zijn gegalonneerde pet verliezend, in doodsschrik, beschuldiging, oordeel en vonnis al in de ooren. Op de dorpsstraat werden luiken en deuren opengestoten, stemmen riepen over en weer, een haastig gekleede troep draafde op de warmoezerij aan. De koddebeier sloeg in aller ijl een zijpaadje in, kwam achter 't huis om en kroop onbemerkt door de heg. Mèt stond hij midden in 't gewoel, met donderende stem orde te bevelen.

Niemand luisterde.

De hooischelf was een heuvel van vlammen: rook en vonken vlogen er af: in de hoogte wemelde een vurige wolk, die wegtrok tusschen de kruinen der vruchtboomen, waarin het loover en het sappige hout siste en smeulde, dan met een langen zwaai neersloeg op het rieten dak van den stal dat dadelijk begon te sprankelen, en opeens weer de lucht invloog het huis den hof en de opgeheven gezichten der menigte flikker-rood beschijnend. Bij de wijdopen staldeuren was het een dringen en een geschreeuw van verbijsterde mannen, die het angstig loeiende vee den stal uit trachtten te drijven. Een troep met vorken en rieken gewapende gedaanten warrelde in den rossen gloed der mijt, het brandende hooi uiteen rukkend. Gerrit weerde zich vooraan, zwart van rook, half naakt in verzengde kleederflarden. Als een waanzinnige rende hij dwars tegen de vlammen in. De anderen riepen hem toe, maar hij hoorde noch zag.

Eindelijk kwam de brandspuit er aan gehotst, de verschrikte koster draafde er naast, de slang op een onbeholpen manier vasthoudend.

De koddebeier schoot op hem toe.

‘Had je er niet wat gauwer bij gekund, jou slaapkop? Hier er mee!’

Hij rukte den stotterenden man de buis uit de handen, en, iedereen toebulderend uit den weg te gaan, richtte hij een straal op het overblijfsel van de omvergehaalde hooimijt, liet een slagregen neerkletteren tusschsn de boomkruinen, overstroomde het dak van den stal, bespoot den huisgevel

dat de stralen er af sloegen. De hof dreef als na een wolkbreuk, de regenbak liep leeg. Bij het aanbreken van den dag was het allerlaatste smeulende vonkje uitgesist in plassen water.

De veldwachter dweilde zich met zijn grooten rooden zakdoek het van zweet druipende gezicht af: en gewichtig begon hij proces-verbaal op te maken, schrijvend bij het blanke licht van den dageraad. Bij het opteekenen der namen riep hij naar Gerrit; hij kreeg geen antwoord.

Zij gingen hem zoeken.

En vonden hem eindelijk, voorover op zijn gezicht tusschen de struiken bewusteloos, met brandwonden overal over hem heen.

Den geheelen volgenden dag was het dorp in opschudding.

De warmoezerij liep niet leeg. Iedereen kwam de schade bezien, begrooten, bejammeren, en klagen dat de beurt nu ook wel aan hen kon komen, nu de brandstichter, ontsnapt, rondzwierf door de streek.

De veldwachter, hopend door buitengewoon vertoon van ijver de beschuldiging te voorkomen, die hij in zijn angstig geweten al hoorde weerklinken, liep zich, van den vroegen ochtend af al, het vuur uit de zolen. Hij was overal en nergens, barstte dagloonershuisjes binnen, hield veedrijvers en voerlui staande op den grooten weg, liep al de kroegen van den omtrek af met vragen naar Aalbers.

In zijn angst verzon hij onder 't loopen een omslachtig relaas om zijn afwezigheid op 't oogenblik dat de brand uitbrak te verklaren, te verdedigen, te rechtvaardigen.

Hij had een man langs den weg zien sluipen, naar de andere zij van den uitgestrekten hof, was hem nagegaan, voorzichtig, langzaam, tot tusschen de velden toe - toen hij zich omkeerde zag hij den brand! Hij vertelde het aan ieder dien hij tegenkwam, ging de huizen binnen om het te herhalen, telkens weer meer en nauwkeuriger bijzonderheden er aan toevoegend. Vóór den avond had hij het relaas meer dan vijftigmaal gedaan, herhaald, bevestigd, bezworen. En hij keerde terug in het dorp, zelf van de waarheid ervan overtuigd.

De menschen liepen hem tegemoet, zooals hij daar bèkaf, grijs van stof, en bezweet als een akkerpaard, aan kwam sjokken.

‘Hè-den 'em, koddebeier?’

En hij grauwde terug:

‘Hoe mòt ik 'em hebben, nou de kemies 'em eenmaal hêt laten loopen?’

Want, gerechtvaardigd, verhaalde hij nu zijn schrik, zijn angst en zijn kwaadheid op Gerrit.

Hij klaagde tegen den hovenier die, nadenkelijk, stond te kijken naar de natte zwarte hoopjes hooi op zijn hof:

‘Dat nou toch zoo'n onbenullig jong niet beter kon oppassen, een oogenblikkie dat ik aan de andere zij van den hof moest zijn!’

En Meijnssen, gelaten, in 't vooruitzicht van de ronde som die hij nu van de Maatschappij te goed had in plaats van hooi, dat al aan 't verzuren was geslagen, antwoordde, grootmoedig toegefelijk:

‘Ja, wat zal ik daar al van zeggen?! 'Et is een goeie mensch, de kemies, een goeie mensch, maar een sukkel dat is-ie ook. De vrouw hêt 'em nou sparzies gezonden en arebeien, die van de mart in stad terugkwamen: nou, daar wil ik ook niks van gezegd hebben, een mensch mot al es wat meer doen als recht toe. En hij hêt z'n eigen ook wel geschandalizeerd met 't helpen bij de hooimyt. 'T was anders allemaal verzekerd, zoó niet.’

Hij nam de pijp uit den mond, spoog, en hervatte:

‘Maar, zoo a'j daar net zeit, dat-ie den kerel niet bij z'n lurven 'epakt hêt, of, op z'n minst niet 'eskreeuwd hêt, as da-j 'em most kommen helpen, - 't is dan maar onbenullig!’

Gerrit lag op zijn zolderkamertje, alleen. De menschen waren te zeer vervuld van den doorgestanen schrik, van de bekommerdheid voor eigen have en goed, en van wraakzuchtig verlangen den brandstichter gevat te weten, dan dat ze ook nog aan hèm konden denken.

De dokter had, bij het verbinden van den verbranden arm, de wonde niet ernstig bevonden. Niettemin scheen hij zwaar te lijden. Hij lag met gesloten oogen en gefronst voorhoofd, van tijd tot tijd het hoofd heen en weer bewegend, en kreunend alsof hij de pijn niet langer uithouden kon.

De dokter had hem gezegd hoe de brandstichter ontsnapt was, en nu naar alle kanten gezocht werd.

De gedachte agiteerde hem vreeselijk: elken keer dat de brommige kostersvrouw binnen het bereik zijner stem kwam,

riep hij haar aan om naar Aalbers te vragen. En toen de veldwachter binnenstampte dien avond, schokte hij overeind van zijn kussen, zoó blijkbaar ontsteld, dat de ander, die, niet op zijn gemak ondanks allen bluf, gekomen was om zijn dreigen en doen van den vorigen nacht goed te praten, oogenblikkelijk zijn zelfvertrouwen herwon, en voor uitvluchten een beschuldiging koos.

‘Dat hebben we nou van jou lamzakkigheid! De kerel is er van door! Hij is zoo zeker as wat de grenzen over, in 't Belgische!’

Met een diepen zucht liet Gerrit zich weer op zijn kussen vallen.

Maar de koddebeier hoog en breed voor de benauwde bedstee staande, zag streng op hem neer.

‘Waarom heb je me niet geroepen? Je begrijpt, ik zee dat wel zoo, maar ik ben toch niet héne gegaan, ik was daar achter de bongerd, ik had daar zoo iets zien bewége. A-j nou geroepen had was ik er dadelijk bij geweest. Waarom heb-je niet 'eskreeuwd toe je hem zag kommen?’

Gerrit, zijn gezicht naar den muur gekeerd, antwoordde:

‘Ik heb niemand gezien.’

En de ander werd kwaad.

‘Hè-j dan geen oogen in je hoofd? of he-j geslápen? Want anders mòt j'em 'ezien hebben, dat is niet anders, dat is Godsonmogelijk dà j'em niet 'ezien zou hebben? Zóó stikke duuster was 't niet!’

‘Ik heb niemand gezien,’ herhaalde Gerrit.

De veldwachter keek eens naar den mageren arm die op de deken lei, naar de spitse knieën die zich teekenden onder het dek.

‘Je bent zoo'n scharreminkel’ zei hij misprijzend - ‘en dien Aalbers, dat is een manskerel! Ik 'eloof dat de wachtmeester 'et bij 'et rechte end hêt - hij zee, as da' j'em best gezien most hebben, maar da-j bang voor hem geweest was, en je lijf hadt geborgen - hij had je ook net zoo goed de harsens kunnen inslaan.’

Gerrit was zóó rood geworden dat de tranen hem in de oogen drongen, en zijn hand kleurde. Maar hij herhaalde stug:

‘Ik zeg je dat ik niemand gezien heb.’

En toen, den volgenden ochtend, de Officier van Justitie hem kwam ondervragen, antwoordde hij weder:

‘Ik heb niemand gezien.’

De ambtenaar, die zich reeds een meening gevormd had over het geval, zinspeelde, zoo behoedzaam mogelijk, om de ijdelheid van den jongen man te ontzien, op een mogelijke bedreiging, of zelfs feitelijke mishandeling van den verdachte, die als ruw en gewelddadig bekend stond.

Maar Gerrit ontkende te heftiger, herhaalde dat hij niemand had gezien, bezwoer het, wilde het bewijzen, sprak zichzelven tegen, stotterde, raakte in de war, zweeg bot af: en herhaalde, het klamme zweet op het voorhoofd -

‘Ik heb niemand gezien.’

Zoodat de ambtenaar zich eindelijk verwijderen moest, in afgemeten woorden zijn bevreemding uitdrukkend over den blijkbaren onwil van den getuige om de Justitie te gerieven, ‘een onwil,’ voegde hij er gestreng bij, ‘die, hoe algemeen dan ook helaas! onder de volksklasse, in een man van opvoeding en beschaving alleszins onverdedigbaar genoemd moest worden!’

Toen de dokter kwam, dien avond, vond hij zijn patient gloeiend van de koorts. Het verwonderde hem, want de wonde zag er goed uit. Maar Gerrit vroeg:

‘Hebben ze hem, dokter?’

En begrijpend, antwoordde hij:

‘Ze krijgen hem vandaag of morgen - natuurlijk - hij kan toch niet als een vogel de lucht in! Lig daar nu niet over te tobben, je maakt je ziek van onnoodige narigheid! Te deksel, kerel, je moest trotsch zijn - je hebt je kranig gehouden! 't Staat in de courant.’

En hij reikte den jongen man het Provinciaal en Stedelijk Dagblad toe, waarin het verslag van den brand anderhalve kolom vulde.

Gerrit greep naar 't blad, met een haastige beweging, zag naar de gedrukte woorden. Maar toen de dokter heen gegaan was, verborg hij het papier onder zijn matras, zonder het te hebben gelezen. Het was of hij zich schaamde over de daad, waarvan hij met zoo vaste verzekerdheid zijn trotsch geluk gehoopt had.

Hij wilde niet opstaan, ook den volgenden dag niet, noch zelfs den ochtend daarna. Languit op den rug, den gezonden arm onder 't hoofd gebogen, lag hij te staren, te staren zonder te zien, naar den blauwen Juni-hemel, schitterend binnen de

omlijsting van het zolderraampje. Een lindentak stak omhoog, wiegelend met groene harten van blaadjes, doorschijnend tegen 't licht: en nu en dan scheerden zwaluwen voorbij, een snelle zwarte veeg.

Hij sloot de oogen weer, en lag onbewegelijk, met op het bleeke gezicht een trek van zoo diepe neerslachtigheid, weerzin en algeheele uitputting, als hadde zijn gefaald pogen alle kracht van lijf en ziel hem afgevergd, hem ledig latend en dor, als een ondiepe beekbedding onder de Augustus-zon.

In den avond van den zesden dag hoorde hij weer den dreunenden stap van den veldwachter de trap opstommelen. Hij keek naar de deur, in lustelooze afwachting van de al zoo dikwijls gehoorde verwijten, en eeuwig dezelfde vraag, waarop hij altijd door het zelfde antwoord gaf.

Hij wist dat Aalbers nog altijd niet was gevat.

Maar de deur vloog open en de koddebeier liep naar binnen, glimmend van vreugde.

‘We hebben hem! En nou - tien jaar spinhuis! Dat zullen ik en jij hem bezorgen!’

En jolig, vergenoegd als over een buitenkansje, waarin hij een kameraad liet deelen, sloeg hij Gerrit op den arm.

De jonge man stiet een zonderling geluid uit, half snik, half kreet; en zijn gezicht werd witter dan het laken waarop hij lag.

De ander staarde hem aan met open mond.

‘Wel Jandorie, wat is dàt nou!’

Gerrit stamelde:

‘Je sloeg me op mijn zieken arm.’

En de koddebeier herhaalde:

‘Nou, sloèg, sloèg! ik vatte je an of je me grootmoeder was!’

En, oordeelend dat hij zich nu genoeg verontschuldigd had, reikte hij Gerrit een stuk, de oproeping om getuigenis te komen afleggen voor de arrondissements rechtbank, en weer officieel, gewichtig:

‘Morgen om tien uur,’ beval hij. ‘Je zult met Meijnssen meerijden. Het is afgesproken.’

En hij ging.

Gerrit staarde op het papier dat hij in zijn klamme vingers hield. De letters bewogen heen en weer voor zijn oogen.

Er kwam een stommelende tred de zoldertrap op - de kostersvrouw bracht hem zijn eten. Hij sprong de bedsteê uit,

wierp zich tegen de deur, draaide den sleutel om: en hij bleef staan, trillend, als had hij iets ontzettends buitengesloten.

Na een poos kloppen en schelden ging de vrouw weer heen, morrend.

Gerrit kroop in de bedsteê. Ineen gekromd met opgetrokken knieën, zijn gezicht in het kussen, kromp hij weg in den duistersten hoek, hij rilde, klappertandend, als in een aanval van koude koorts.

Toen het donker werd stond hij op, en begon zich aan te kleeden, voorzichtig bewegend, zonder een geluid te maken. En, zachtjes, zachtjes, draaide hij den sleutel der deur weer om. Maar op de trap bezon hij zich; stond stil, en keerde terug. En den geheelen nacht, den geheelen nacht, liep hij op en neer, op en neer, zonder ophouden, rusteloos, als een gevangen dier in zijn hok.

Eindelijk brak de dag aan: een stralende Juni-morgen.

In den hof van Meijnssen werd het Brabantsche karretje ingespannen. De witharige boerenlummel, die het tuig vastsjorde, zong uit volle keel:

> ‘Wij gaan naar den Bosch toe, zoete lieve Gerritje,
> Wij gaan naar den Bosch toe, zoete lieve meid!
> Brandewijn met suiker zullen wij daar drinken,
> Brandewijn met suiker, zoete lieve meid!’

De hovenier, zijn gezicht glimmend van groene zeep, zijn natte haren naar achter gestreken, met de streepen van de kam er nog in, zat in hemdsmouwen en op de kousevoeten voor zijn koffie. Zijn glanzende laarzen stonden klaar, zijn jas, dien hij altijd naar de kerk droeg, hing over een stoel buiten, in den zonneschijn, om er de kreukels te laten uittrekken.

De wachtmeester zat op een stoel tegen den muur aan, met zijn sabel tusschen de knieën. Hij praatte luid en met nadruk tegen den veldwachter. Nelia liep heen en weer: zij zag er bedrukt uit.

De hovenier, die met zijn beide ellebogen op tafel, en de rood-en-blauw gebloemde koffiekom tusschen de handen, de mik zat te kauwen, niet best te spreken, want de gang naar stad paste hem kwalijk dien ochtend, met de drukte van het erwten-plukken, trok zijn bol zilveren horloge te voorschijn, en vroeg, barsch:

‘Komt de kemies nou of komt-ie niet? As-ie denkt da-we op em wachten zullen hêt ie 't mis.’

Er werd iemand gestuurd om Gerrit te halen.

Hij kwam onverrichter zake terug.

‘De kemies was al voor een uur uitgegaan.’

‘Hij zal naar den barbier zijn om zijn baard wat te laten knippen,’ grinnikte de wachtmeester, en hij trok aan zijn zwaren knevel.

Nelia lachte flauwtjes.

Het liep naar achten.

De hovenier sloeg op de tafel dat het koffiegoed rinkelde. De vrouw, angstig, stuurde rechts en links boden uit, en ze goot de koffie, die ze voor Gerrit had ingeschonken, weer in den ketel om het koudworden.

De wachtmeester greep naar zijn kepi, en verklaarde:

‘Ik ga dat baasje eens halen.’

Opeens ging de deur open. Gerrit stond op den drempel.

De kleeren hingen hem om 't lijf, zijn schoenen waren neergetrapt en beslijkt alsof hij langs den drassigen oever der rivier had gezworven, en de oogen stonden strak in zijn vaalwit gezicht.

Hij deed een paar schreden vooruit, doelloos als een slaapwandelaar; en recht voor zich starend op den witten muur, trachtte hij te spreken. Eenige malen bewoog hij de lippen, maar er kwam geen geluid uit.

Allen zagen hem aan, stom van verbazing.

De jongen, die, op straat, met het karretje stond te wachten, liet de zweep knallen, ongeduldig.

En dadelijk, alsof hij aan een signaal gehoorzaamde, sprak Gerrit, met een stem waar alle klank uit verdwenen was:

‘Ik heb het zèlf gedaan.’

Het was doodstil om hem heen. Een vlieg bromde tegen het vensterglas.

Gerrit slikte krampachtig: de adamsappel sidderde in zijn mageren hals. En na een wijle, weer met diezelfde vreemde stem, de woorden een voor een uitstootend, als waren het klanken zonder slot of zin:

‘Ze wouden mij niet gelooven. Ik mocht niet meer komen waken. En ik wou...’

Hij stokte.

Toen, onwillekeurig, in een instinctieve beweging, zich met

het geheele lichaam naar Nelia wendend en haar aanziend met een blik van wanhoop, bracht hij er uit:

‘Ik wou alles voor je redden. Toen heb ik het gedaan.’

En hij bleef staan als om een vonnis af te wachten.

De vijf menschen voor hem zagen hem aan, of ze een krankzinnige voor zich hadden, verbijsterd.

Maar bij dat herhaalde woord:

‘Ik heb het gedaan,’ begreep de hovenier in éens. En òpspringend, dat zijn stoel tegen den grond sloeg, vloog hij op den vernieler van zijn goed aan.

De vrouw greep hem gillend bij den arm, de veldwachter wierp zich er tusschen.

Hij hijgde:

‘La me los! ik zal 'em krijgen, den smeerlap!’ En hij stiet en sloeg van zich af, dat het koffiegoed op den vloer kletterde in rinkinkende scherven en plassen bruin nat.

Gerrit voelde zich bij de hand genomen, naar buiten gebracht. Hij stond in den tuin, hij wist niet hoe. Door het open raam hoorde hij de stem van den wachtmeester:

‘Een ezel die vrijt, die schopt en die smijt.’

Langzaam ging hij weg.

De menschen, nieuwsgierig samengeloopen voor het hek, zagen hem aan. Maar niemand sprak: er was iets in zijn oogen dat hen op een afstand hield.

Hij ging de straat af, midden op den weg, voor ieder te zien, langzaam en alleen.

De deur van het kostershuis stond open.

Hij trad binnen, en ging bij de schouw zitten, wachtend. Die hem zocht zou hem vinden.

Er was een zonderlinge gewaarwording in zijn hoofd, iets of het daarbinnen leeg was. Doch hij gevoelde geen angst meer, noch berouw, noch bekommernis. Het scheen hem of niets hem ooit meer zou kunnen schelen. En hij had een onbestemden lust tot vechten.

Een lichte tred aarzelde op den drempel.

Hij keerde zich om, de tanden op elkaar geklemd.

Het was Nelia.

Zij hijgde alsof zij zich buiten adem geloopen had: haar lippen stonden een weinig open, boven haar hart beefde het strak gespannen katoen van het lijfje.

Gerrit was opgestaan: en hij zag haar aan, niet wetend wat te zeggen of te doen.

De donkere oogen stegen naar hem op, glanzend door tranen heen.

En, eensklaps, zoo rood als een roos, lei het meisje hare beide handen om zijn hals.

En had hem gezoend.

En was verdwenen.

AUGUSTA DE WIT.

(G.W. SYLVIUS.)

De ideeën van den heer Jean Izoulet.

I.

Op den 16^{den} December 1897 hield de ongeveer veertigjarige Jean Izoulet, als nieuw benoemd hoogleeraar, zijn intreêrede aan het Collège de France te Parijs. Er was met toestemming van de Kamers door den Minister van Onderwijs een nieuwe leerstoel dáár gevestigd, en wèl voor de bestudeering der sociale wetenschappen. De officieele naam zou zijn ‘chaire de philosophie sociale’. Het zou, in de bedoeling der stichters, wezen een laboratorium van een wetenschap, die nog in haar vormingsperiode was: een wetenschap, die niet in afgepaste lijnen kant en klaar aan leergierigen kon worden medegedeeld en overgedragen, maar die als 't ware nog in wordingstoestand zich bevond. Izoulet, van wien hooge verwachtingen werden gekoesterd, was uitgekozen, om als woordvoerder en leider van die wijsgeerige studie der maatschappij daar 't eerst op te treden. In tegenwoordigheid van allerlei officieele vertegenwoordigers sprak hij zijn eerste voordracht uit, over ‘de vier sociale vraagstukken’. Hij ontwikkelde in zijn rede ‘dat de Fransche groote Revolutie slechts één treffend gezichtspunt en één geweldige episode was der moderne Europeesche evolutie. Die evolutie, in haar breeden omvang en in haar diepte doorzien, streefde naar niets minder dan naar een algeheele vervorming der maatschappij, en bevatte eigenlijk vier speciale revoluties. In de algemeene maatschappij toch kon men onderscheiden: de godsdienstige, de staatkundige, de economische en de huiselijke maatschappij. Die vier maatschappijen waren vier verhoudingen, elke van twee termen: God en de natuur, den vorst en het volk, den patroon en den

werkman, den man en de vrouw in het huisgezin. Welnu, de onbewuste evolutie van het moderne Europa was niet anders dan een langzame en onder gedempt geruisch volvoerde transformatie van die vierledige verhouding.'

Izoulet ging nu in zijn rede na, in hoeverre men kon waarnemen, dat die vierderlei maatschappijen in haar wezen en vormen, onder onze oogen, zich wijzigden. Hij kwam tot de slotsom 'dat door de kracht der religieuse evolutie de natuur deel nam aan de Godheid: dat ten gevolge der politieke evolutie de naties deel kregen aan de souvereiniteit: dat ten gevolge der economische wenteling de onterfden zouden deelnemen aan het eigendom: .... dat eindelijk de positie der vrouw een andere zou worden, in zooverre een verhooging van het geweten bij de vrouw noodwendiger wijze een verhooging van haar recht zou medebrengen.' Hij resumeerde zijn slotsom aldus: 'dat de vier sociale contracten, die tot nu toe *unilateraal* waren, streefden om *bilateraal* te worden.' De stoot aan de groote beweging was, volgens Izoulet, door de Fransche Revolutie van 1789 gegeven. 'De evolutie zelve voltrok zich door de werking der zeden op de instellingen en door de reactic der instellingen op de zeden. Zeden en instellingen rustten op haar beurt op sentimenten en ideeën. Maar die sentimenten en ideeën waren in een toestand van eeuwige wording. Door een daad van elk oogenblik wijzigden de geleerden van elken rang als 't ware in het geheim onze plooi van *de wereld te begrijpen*: door een daad van elk oogenblik wijzigden de dichters van elken rang in het geheim onze manier van *het leven te voelen*. Vandaar een dof gedruisch van altijddurende vervorming van geesten en harten!' Die stille moleculaire beweging der hersens wenschte Izoulet nu met zijn leerlingen te doorzoeken en te doorgronden. 'Hij zou geen generalisaties geven, maar aanvangen met geduld-vorderende grondige monografieën. Daarvoor zou hij niet enkel op didactische, stelselmatige schrijvers wijzen, die het bekende hadden geclassificeerd, maar ook en vooral op geniale en intuïtieve geesten, op ontdekkers en openbaarders van het onbekende.' Hij zou daarvoor beginnen met Jean Jacques Rousseau: 'vooral ook omdat deze man het gewaagd had te raken aan de vier machtigste zaken hier beneden: de liefde, het geld, de wet en het geloof.'

Deze redevoering[1] van Izoulet, in eigenaardige puntige taal voorgedragen, werd met aandacht aangehoord. Doch toen in de daarop volgende dagen de eigenlijke lessen begonnen, werd zeker rumoer onder de studenten merkbaar. Dat rumoer werd mompelen, straks een in-de-rede-vallen, vermengd met lawaai, gegil en gefluit. Het bleek, dat door de breed openstaande vóórdeur van het Collège de France vele personen waren binnengegaan, wien het nu juist niet om het zoeken van de waarheid te doen was, maar om den persoon van den spreker. Allerlei opiniën over den nieuwen hoogleeraar bleken onder het publiek, dat voor sociale questies hart heeft, gangbaar. Een fractie der betoogers hield vol dat Izoulet een aristocraat in zijn hart was; een tweede deel der opposanten sprak van zijn miskenning van het socialisme; enkelen wezen op zijn verheerlijking van het egoïsme; weder anderen gewaagden van zijn bewondering voor Napoleon. Men zag in hem een vijand der vrijheid, een belager der gelijkheid, een aan de beginselen der revolutie tegenoverstaanden gladiator, die zich echter nog voorzichtigheidshalve met de plooien van een deftige sociale toga bemantelde. Hij werd een oogenblik allerwege in Parijs een onderwerp van allerlei gesprekken. De kranten bemoeiden er zich mede. In het 'Journal' van Zaterdag 1 Januari 1898 gaf Maurice Barrès een luidklinkend verdedigend artikel over hem. Andere bladen repliceerden daarop....

Nu het gedruisch nog niet is verstomd, en de lessen nog steeds tusschenkomst zelfs van politie vorderen, schijnt het niet oneigenaardig zijn denkbeelden eens te gaan preciseeren. Zij zijn vervat in een groot stevig boek 'La Cité Moderne, metaphysique de la sociologie,' dat reeds verscheiden drukken heeft beleefd[2]. Het is een fraai werk vol lichtgolving en schaduwspreiding.

1) De redevoering: 'Les quatre problèmes sociaux' werd het eerst uitgegeven in de 'Revue Bleue' van 8 Janvier 1898, pg. 39-46. Sinds is zij apart uitgekomen, Paris, Armand Colin et Co., éditeurs.

2) Wij gebruiken van 'La Cité Moderne, metaphysique de la Sociologie' den vierden druk, in 1897 bij Félix Alcan verschenen. Het is een stevig boekdeel van 691 bladzijden.

II.

De kern van het boek van Izoulet was een sociale leer, een leer der maatschappij, rustende op de ontdekkingen door de natuur-onderzoekers van onze eeuw gedaan in de wetenschap der biologie. In de verte, doch zeer in de verte, doet dan ook het boek van Izoulet denken aan de vier breede en uitvoerige deelen van Schäffle, die hij voor 't eerst in 1875 uitgaf, te weten ‘Bau and Leben des socialen Körpers, encyclopädischer Entwurf einer realen Anatomie, Physiologie und Psychologie der menschlichen Gesellschaft mit besonderer Rücksicht auf die Volkswirthschaft als socialen Stoffwechsel.’ Maar gelijk reeds de titels verschillen, blijkt er ook een groot onderscheid in de voordacht zelve van de twee geschriften. Zoo ruim, omvangrijk, veelzijdig, woordenrijk, onbeholpen, slecht geschreven als het boek van den Duitschen geleerde er uitziet: zoo knap, puntig en boeiend schijnt ons het meêgedeelde van den Franschman. Hij weet een boek te maken, dat, in weerwil van den niet altijd aantrekkelijken inhoud, zich licht en gemakkelijk laat lezen. Over de deelen van het Duitsche werk van Schäffle hebben wij indertijd dagen en nachten gezwoegd, en eerst met de grootste inspanning sloegen wij er ons door heên. Het boek van Izoulet tintelt soms als een kunstwerk.

Of al hetgeen Izoulet verhaalt van de wonderbare uitkomsten der natuurwetenschap, en in 't bijzonder van de wetenschap der biologie, de volle waarheid is, kunnen wij niet beoordeelen. Wij zijn daartoe ten éénemale onbevoegd. Wij staan er dom tegenover. Wij nemen dus alles voetstoots aan als beweringen die geen bewijs noodig hebben. Wij beginnen, terwijl wij als oningewijden in de natuurkunde Izoulets boek gaan lezen, met vast in Izoulet te gelooven. Hij gaat uit van de stelling, dat er (volgens de natuurkunde) eenvoudige dingen zijn - denk aan tot in 't oneindige gesplitste atomen en monaden - welke eenvoudige dingen de strekking hebben om zich te vereenigen. Dit is de wet der a s s o c i a t i e . Zulk een associatie veroorzaakt nu echter tegelijk iets geheel nieuws. Door de vereeniging van al die eenvoudige wezentjes komt er onder hen een geheel, een systeem, een drama, een wil. De associatie toch is iets geheel anders dan een simpele nevens-elkander-plaatsing. De wezentjes, die zich hebben

saâmgesteld tot een grooter iets, beginnen op elkander in te werken. De toenadering was in den aanvang misschien iets uitwendigs, doch allengs komt er samenhang en orde in de tot stand gebrachte samenstelling. Er is door de associatie een inwendig leven gewekt. Een creatie heeft daardoor plaats gehad. In de chemie was dit alles (volgens Izoulet) lang bekend. Bij elke chemische combinatie van stoffen ontstaat iets nieuws: niet slechts de vorm verandert, maar ook het wezen. Het is niet langer een mengsel, waar de eenvoudige stoffen haar aard en eigenschappen behouden: neen, de chemische synthese wijst telkens op geboorten van nieuwe dingen. - Die wording der associatie is nu (volgens Izoulet) door de biologie ook aangetoond in de dierlijke wereld. Hier is een gansche omkeer door de natuurwetenschap tot stand gebracht. De wetenschap heeft ontdekt de zeer kleine levende dierlijke wezentjes: de onmetelijke wereld der wemelende ‘protozoairen’, stof en gelei van wezentjes. Dat leeft, voedt zich, vloeit weg, beweegt zich ter nauwernood, heeft in den aanvang geen gespecialiseerde organen, is slechts vatbaar voor zekere indrukken, bezit prikkelbaarheid of irritabiliteit, doch nadert tot elkander, vereenigt zich, en komt, na eeuwen en nog eens eeuwen, door de associatie tot een zelfstandig individueel bestaan. Men noemt dat in de wetenschap de leer der cellen. De geïsoleerde cel voegt zich met andere samen tot een associatie van cellen. Elk dier, dat wij zien, is nu niet anders dan een overgroot aggregaat van cellen. Door de associatie wordt elke cel als 't ware gewijzigd en vervormd: die cel krijgt nieuwe geschiktheid, hooger en dieper leven. En dat gebeurt, omdat, tegelijk met de associatie, in dat groote aggregaat van cellen, een nieuwe kracht als van zelf ontwaakt, de kracht der a r b e i d s v e r d e e l i n g . De wet, die Adam Smith in den aanvang van zijn boek voor de staathuishoudkunde in het licht stelde, is tevens de regel der natuur. Of liever de natuur heeft steeds de arbeidsverdeeling toegepast, eeuwen en eeuwen lang, vóórdat de industrie daaraan dacht. Wat Adam Smith in zijn speldenfabriek opmerkte, is altijd-door de weg der natuur geweest. Als de cellen zich associeeren komt er tusschen de aangesloten cellen onderlinge afhankelijkheid (‘interdépendance’); er ontstaat solidariteit tusschen alle wezentjes die tot elkander naderen; allengs splitsen zich in

die samenstelling enkele cellen tot bepaalde groepen met een bepaalde werkzaamheid; er vertoont zich specialisatie van arbeid; in het agregaat der cellen worden enkele cellen als 't ware besturend, andere daarentegen worden bestuurd. Langzaam en langzaam vormen zich in het agregaat hersens of hoofd. De hersens zijn weldra op hun beurt een wereld van cellen, een groep van gespecialiseerde cellen in de functies van informatie, impulsie of directie. Maar de éénheid is nu in 't agregaat tot stand gebracht: al de cellen die zich hebben geassocieerd doen elk voortaan een deel van 't werk: daardoor is een verbazende werking en werkzaamheid in geheel het wezen gebracht: de associatie heeft werkelijk een *meer-leven* geschapen, een intelligentie, zij het dan ook een dierlijke intelligentie. En de ontwikkeling gaat steeds verder. Reeds teekenen zich lijnen van sociologie. Want onder enkele soorten van dieren zijn waarlijk reeds maatschappijen te onderscheiden. De mieren, de bijen, de bevers vormen een zeer eigenaardig gemeenebest, overeenkomstig regelen van samenhang, ondergeschiktheid en verdeeling van den arbeid. Een ware samenleving ontstaat.

De groote ontdekking der biologie is nu geweest den mensch te plaatsen in die groote voortgaande aanéénschakeling en ontwikkeling der levende wereld. Aan het einde toch der reeks van die door associatie der cellen geworden en gevormde dierlijke wezens staat de mensch. Hij staat niet tegenover het dier, zoo als de wetenschap vóór de negentiende eeuw meende, neen, in den mensch zelven ziet men het dier. De vroegere tegenstelling tusschen ons en de dierenwereld is door de moderne biologie opgeheven. Dat was een geweldige revolutie, een weergalooze omkeer in inzicht en gedachtenkring. De mensch werd in zijn rang geclasseerd, boven de dieren, maar toch slechts als een meer volkomen exemplaar. Zijn zintuigen, organen en vermogens zijn slechts meer gespecialiseerd[1)].

1) Verrassend is het hoe Izoulet hier nadert tot Charles Fourier. Wat heeft men gelachen om Fourier's zesde zintuig: ‘le sixième sens’! Hoe werd Victor Considérant altijd in alle caricaturen afgebeeld met een staart aan welks einde een oog zich bevond! Lees nu Izoulet pag. 103: ‘En effct, la substance vivante, le protoplasme primitif, le sarcode originel, sont irritables, c'est à dire sensibles à ces divers agents qu' on appelle les forces cosmiques, sensibles à la lumière, sensibles à l'électricité etc. Or, de cette diffuse et confuse sensibilité à la lumière est né un sens, l'oeil. Pourquoi de la sensibilité à l'électricité ne nâitrait-il par un autre sens?’

Mensch en dier kwamen elkander naderbij. Er was nu een hierarchie van drie trappen: de protozoairen, de dieren, de menschen. De middeleeuwsche beschouwing had ook van zulk een hierarchie gedroomd, en had gesproken van de drie op elkander volgende stijgende gelederen van dieren, menschen en engelen. Maar de moderne wetenschap veranderde de optiek: de engel werd tot het rijk der fantasie verwezen, en de mensch werd tot de dieren en protozoairen nêergebogen.

Maar er is meer bij optemerken. De wetenschap breidt zich uit. Vasthoudende aan den hefboom der associatie, die, door middel van de arbeidsverdeeling en de specialisatie, de levende wereld heeft gevormd en steeds vervormt, neemt nu de moderne beschouwing niet den afzonderlijken of geïsoleerden mensch als voorwerp van studie of ontleding, neen, zij kent alleen den mensch in de maatschappij. Men verkrijgt dan een structuur als 't ware van drie verdiepingen of verheffingen. Beneden zijn de cellen: dan komen de dieren, die elk voor zich een vereeniging van cellen zijn: en eindelijk de staten of steden der menschen, de door de vereeniging der menschen geworden gemeenten. Zulk een staat, stad, of gemeente drukt Izoulet uit door het woord ‘c i t é ’, dat uit de antieke wereld is overgeleverd. Wij zouden het door s t a a t kunnen weergeven, wanneer men slechts oplet dat elke politieke of maatschappelijke éénheid (stad, dorp, gemeente, enz.) er onder valt. Die politieke instelling is wel degelijk ook een biologische bouw of groei: een hoofdstuk van een geschiedenis der natuur, een fase der schepping die de natuur voor ons ontrolt. Aanvang was hier de troep, de ongeordende samenscholing of bijéénvoeging. Maar door de werking der arbeidsverdeeling - zooals een Plato die in zijn Republiek uitéénzette - kwam nu uit die wanordelijke hoop van samendringende individuën het schoone kunstwerk van den staat aan 't licht. Politieke geschiedenis is dus ook iets dat zich ontwikkelt: de creatie heeft ook daarin altijd-door plaats. Bij den mensch is het voortdurend ‘une cité qui se fait, une cité en train de se faire.’ In de natuur bij het dier ziet men een vereeniging van cellen die af is, ‘une cité faite’: een hond bijvoorbeeld is een overgroote tot stand gebrachte associatie van cellen, een uitgebreide vereeniging, een menigte cellen bediend door een gecompliceerde administratie die geheel volledig is. Bij der menschen vereeniging is nog

alles in wording en voortgang. Geschiedenis is de ontwikkeling der ‘cité’. De eerste lijnen van dien staat moet men zoeken bij de primitieve volken, dan bij de wilden, om langzamerhand te naderen tot de beschaafde naties. Het is een onafgebroken weefsel. De menschelijke beschaving is een hoofdstuk der natuurlijke geschiedenis, en deze een hoofdstuk der cosmische evolutie. Het spreekt van zelf, dat in dat groeiend weefsel niet alles evenredig in tijd of met een rechte lijn voortgaat. Neen, nergens is dit mathematisch afgepaste waar te nemen. Integendeel, het geheel doet zich aan ons vóór als een oerwoud: hooge en lage stammen rijzen op, struiken en heesters verdringen zich tusschen 't geboomte, aan den voet schuilen in het mos varen en kruiden van allerlei soort, en langs de stronken winden zich slingerplanten naar boven. Het is overal een dicht opschietende wassende wording.

Wil men nu het uitgangspunt weten van de onderscheiding tusschen de menschheid en het dier zijn, dan komt men tot een eenvoudig feit, waaruit alles moet worden verklaard. Dat feit is de omstandigheid, dat het dier van roof leeft, steeds de bezorgdheid met zich omdraagt om zich te voeden. Dit verpletterend noodlot, die ontzettende slavernij heeft het menschelijk wezen weten te bezweren. Terwijl het doel der gansche dierenwereld is te eten, is voor de menschheid dit doel geworden, of wordt het, tot een middel. Daardoor heeft de mensch vrijen tijd en gelegenheid gevonden, om te denken en te gevoelen, aan wetenschap en kunst zich te wijden. Het lichaam werd voor den mensch middel. Hij kende niet meer den materieelen honger, of mocht dien niet langer kennen, maar enkel den heerlijken geestelijken honger. Zóó ontwikkelde langzaam zich de mensch tot het contemplatieve leven. Zijn superioriteit boven het dier bevestigde zich. Beschaving van den geest is dochter van den vrijen tijd, die zoon is van den overvloed, wanneer werktuigen en machines den moeitevollen zwoegenden arbeid gaan verrichten, een toestand gewrocht door de wetenschap, die op haar beurt dochter is der arbeidsverdeeling, dat is van de associatie of van den staat der menschen. In dien staat doorloopt de mensch als 't ware een oneindig zich naar de hoogte verheffende spiraal; met den cirkelgang der dieren, die steeds zich voeden om te leven en leven om te eten, is het gedaan; de menschen

bevinden zich in een hierarchie van graden, een opklimming, die van tijd tot tijd nederdaling is, maar dan slechts zinkt om weder hooger zich te verheffen. Wij zijn nu, in dezen tijd, midden in het wentelen der spiraal. Nog altijd blijft er wanorde. De waarachtige staat, de 'cité', is nog niet geconstitueerd. Haar orgaan, de 'élite', is in zijn betrekkingen en verhoudingen niet goed afgebakend tegenover de groote menigte in dien staat, de 'foule'. Nog vele rondtastingen en proefnemingen blijken noodig. Veel vazen van den pottenbakker zullen nog breken. Wij bewegen ons thans in een richting, die de 'foule' van de 'élite' scheidt: en in dien zin rukken wij voort op een weg van ongelijkheid. De rede komt nog niet tot haar recht. De natuurlijke selectie of keuze heeft in den staat nog niet haar vaststaande en soliede organisatie gevonden. Slechts door blimsemstralen verlicht soms de rede: het vaste licht is er nog niet. Doch dat duurzame schoone licht moet de georganiseerde 'élite' van-morgen ons leveren in den modernen staat.

III.

Wij hopen en vertrouwen nu slechts, dat alles, hetgeen Izoulet ons van de leer der biologie verteld heeft, volkomen waar is. Hij gaat thans verder. Want hij onderneemt het die opvatting der evolutie van alles wat leeft en samenleeft - die biosociale hypothese, zooals hij ze noemt - thans overtebrengen eerst op het gebied der psychologie, waar hij het conflict van instinct en rede daarmede wil oplossen: daarna op het gebied der zedeleer, waar hij daarmede den strijd van macht en recht wil verzoenen.

Het p s y c h o l o g i s c h p r o b l e e m stelt ons voor het vraagstuk van mensch en dier. De vraag is: wat is de verhouding van de menschelijke soort tegenover de overige dierenwezens? Welke zijn de verhoudingen van de menschelijke en de dierlijke mentaliteit? Het wordt dus een vergelijking tusschen instinct en rede; altijd wanneer men die woorden breed opvat, want rede beteekent dan ook aspiratie, vrijheid en spraak, terwijl instinct dan tevens begeerte, impulsie en kreet in zich sluit. Ten opzichte van dat psychologisch probleem zijn er twee oplossingen, die van het materialisme en die van het spiritualisme. Voor het materialisme is de

mensch eenvoudig een dier: menschelijke en dierlijke mentaliteit zijn in die opvatting van dezelfde orde, al verschillen de graden: het is een monisme. Voor het spiritualisme is de mensch het tegenovergestelde van het dier: in het dier is volgens die leer slechts ééne natuur, de stoffelijke, in den mensch zijn twee domeinen, een stoffelijk en een onstoffelijk gebied, radicaal van elkander gescheiden: het is een dualisme. De stelling van het materialisme ziet in de gedachte van den mensch dezelfde werking van de hersens als bij 't dier; neemt slechts aan een verschil in graad bij de functie van het brein. Izoulet kan op dit punt niet met de materialisten medegaan: er zijn volgens hem wel degelijk tweederlei gedachten, lage of dierlijke en hoogere: voor de dierlijke is noodig geweest de constitutie der vele cellen tot één dierlijk lichaam: voor de hoogere menschelijke gedachte moet nog een andere oorzaak daarbij komen. De veréénzelving van de menschelijke en dierlijke mentaliteit is volgens hem niet juist, is een ongerechtvaardigde reductie van de rede tot het instinct, een ‘monisme d'en bas’. Is dan de stelling van het spiritualisme volgens Izoulet juist? Het spiritualisme zoekt de oorzaak der hoogere menschelijke gedachte in de ziel: crëeert zóó een dubbel mensch, een mensch met twee gescheiden naturen, met ziel en lichaam. Het spiritualisme ziet zeer goed in, dat het materialisme te veel identifieert, maar begaat (volgens Izoulet) nu de dwaling een abstractie te stellen en die abstractie als ziel aantekleeden. Het wemelt in die voorstelling van tegenstrijdigheden. Hoe komt de ziel in 't lichaam, hoe werkt de ziel daarop, hoe gaat zij er uit? Dit zijn slechts enkele vragen die dan een antwoord wachten. Izoulet verwerpt dus zoowel de oplossing van het spiritualisme als die van het materialisme.

Zoekende naar een andere solutie vraagt hij, waarom de vooruitgang van instinct tot rede niet gaan zou langs dezelfde methode, als vroeger de overgang van irritabiliteit tot instinct, namelijk door associatie en arbeidsverdeeling. Bij het dier vereenigden zich de cellen. De menschen zelven vereenigen zich tot een samenleving, een staat. In dit geval zou het instinct toeschijnen als het product van een associatie in den eersten graad, de rede als het product van een associatie in den tweeden graad. Het instinct is dan de mentaliteit van het

dierlijk organisme gecondenseerd in de hersens; de rede zou dan zijn de mentaliteit van het sociale organisme gecondenseerd in de ‘élite’. De gedachte (zoo zegt Izoulet) heeft niet altijd bestaan. De mensch is niet als denkend en sprekend wezen geboren. Neen, de primitieve mensch was werkelijk een dier. Men moet de traditie omkeeren: de mensch is niet een ‘dieu déchu’ maar een ‘animal arrivé’[1]. De mensch was in 't begin een anthropoïde; de gedachte is de late bloem der sociale evolutie. De mensch was waarlijk in 't begin geen Robinson Crusoë, met een vol hoofd en leêge handen; neen alles, hoofd en handen, moest zich nog bij hem ontwikkelen. De psychologische evolutie ging gelijktijdig en evenwijdig met de economische wenteling. In 't begin had de mensch noch producten, noch werktuigen. Hij moest nog zijn hersens ontwikkelen. Eerst zeer langzaam komt dan van binnen uit de gedachten de beschaving naar buiten. Hoe geschiedt dat? De psyche komt, volgens Izoulet, als de mensch niet langer geïsoleerd, maar gëassocieerd gaat leven. Associatie is de veer, die alles doet ontspringen. Door de associatie wordt de anthropoïde mensch. De ziel is de dochter der samenleving. ‘L'âme est fille de la cité.’ De materialistische en spiritualistische opvatting waren beiden éénzijdig. Men moet ze tot een synthese verbinden. Haar strijd was een misverstand; zij waren bezig te twisten over de kleuren van een vaandel, of die kleur rood dan wel wit was, en zij hadden er niet op gelet, dat het vaandel aan de ééne zijde rood aan de andere zijde wit was geverfd. De dierlijke gedachte staat tot het physieke lichaam of tot de hersens, als de menschelijke gedachte tot het politieke lichaam of den staat. Rede en vrijheid worden door Izoulet niet verklaard uit het lichaam of uit een abstractie: neen, hij verklaart ze door een hoogere realiteit, door een ruimer en hooger organisme, te weten: de menschelijke associatie, de burgerlijke maatschappij, de sociale samen-

1) Bij het schetsen der aarzeling, welke der twee opvattingen de ware is, haalt Izoulet pag. 146 de schoone formuleering van Lamartine over den mensch aan:

> Borné dans sa nature, infini dans ses voeux,
> L'homme est un dien tombé qui se souvient des cieux....
> Soit que, déshérité de son antique gloire,
> De ses destins perdus il garde la mómoire....
> Soit que de ses désirs l'immense profondeur.
> Lui présage de loin sa future grandeur.

leving, het politieke lichaam, de ‘élite’, den staat. De geschiedenis is de wording van den staat, en de wording van den staat is de wording van de ziel. ‘Ja, Psyché, kuische dochter van God, - zoo roept Izoulet uit - gij zijt het zelve die tot hooger bestaan u in 't leven roept, door den heiligen staat (“cité sainte”) te construeeren, dwars door dien ontzettenden baaierd van vuur en bloed, dien men geschiedenis noemt...’

De staat (‘la cité’) vervormt nu het individu. Wat de cellen zijn in het dier, zijn de menschelijke individuën voor den staat. En die staat bouwt zich nu op met materialen, die hij, o wonder, zelf transformeert tot waarachtige personen. Het individu begrijpt dat meestal niet: keert zich zelfs soms tegen zijn eigen moeder, de staatsgemeenschap: gelooft dat de beschaving iets uiterlijks voor hem is dat hij moet veroveren: - neen, juist de beschaving door de gemeenschap verkregen is zijn ziel; de mensch verliest alles wanneer hij de beschaving zou verliezen; de associatie der menschen creëerde waarlijk niet enkel de menschelijke industrie, maar in de eerste plaats de menschelijke ziel: met den val van den staat valt ook de ziel. Hoe nu de eerste overgang van instinct tot rede plaats had, is de groote vraag. De oudheid en de middeleeuwen hebben dit vraagstuk reeds doorpeinsd, maar te vergeefs. Eerst sinds de ontdekkingen van Lamarck is het begrip van overgang van instinct tot rede helderder geworden. Men heeft 't begrepen, dat geheel de levende wereld overlegt om te blijven leven, om in 't leven stand te houden. Voor de planten heeft men dit aangetoond. Door menigvuldige fijne proeven heeft men weten vast te stellen, dat elke plant zich adapteert naar zijn ‘milieu’[1]. Ook bij de dieren heeft men het waargenomen. Natuurlijk is alles bij 't dier reeds ingewikkelder. Doch in zijn zucht om te blijven leven, adapteert zich ook 't instinct van het dier naar de omstandigheden. Zijn instincten worden gewoonten, dat is verstandige besluiten om zich te schikken naar elke omgeving. Daar het dier nog slechts een klein getal handelingen verricht, zich als 't ware binnen een nauwen cirkel beweegt, worden zijn beperkte instinctieve daden steeds zekerder en vaster. Eerst bij den mensch wordt alles wijder

1) Aardig voor ons Hollanders is het, dat Izoulet hier wijst - pag. 173 - op de onderzoekingen en proeven van professor N.W.P. Rauwenhoff te Utrecht.

en breeder. Doch dat alles is langzamerhand, van lieverlede geworden. Eerst zeer langzaam is het instinct tot rede overgegaan: altijd voortbouwende op dien éénen grondslag, dat al wat leeft de strekking heeft om in het leven te volharden, dat het ‘zijn’ altijd-door wil blijven zijn. Te zijn beteekent nu te bestaan en te handelen. Daarvoor moet men dat bestaan verdedigen, daarvoor is noodig intelligentie. Die intelligentie is dus noodzakelijkerwijze even universeel als het instinct van behoud. Men kan slechts zijn onder zekere voorwaarden; ‘zijn’ en omgeving of ‘natuur’ staan tegenover elkander; elk wezen kijkt dus naar zijn behoud in die omgeving, richt zijn gedrag daarnaar in, en orienteert het gedrag naar zijn intelligentie. Die intelligentie is wel is waar universeel, maar ongelijk. Allen hebben ze, maar niet in dezelfde mate. Wat is nu intelligentie? vraagt Izoulet. Zit zij ergens plaatselijk in de hersens? Neen, het is een faculteit bij dier en mensch: bij dieren heet het instinct, bij menschen rede; het is de som, de *resultante* van alle beelden en voorstellingen ontsproten uit de waarneming der zinnen: het is de schat der ideeën. Schat beteekent echter ophooping, en zoo is ook die schat der ideeën steeds vermeerderend. Reeds de cel had iets, hoe zwak dan ook, daarvan: alle verdere trappen bij het wezen hebben dien schat slechts vergroot. De tijd was de groote factor dier ophooping. Van het oneindig kleine kwam men, door evolutie, tot het groote. Langs een hellend opgaand vlak kwam de dierlijke mentaliteit tot de menschelijke: het instinct tot de rede. Door de associatie der menschen kwam die rede tot haar recht en tot haar kracht.

In die intelligentie, in dien rijkdom der ideeën, gaat nu Izoulet verschillende schatten aanwijzen. Hij analyseert die elementen, en verplaatst de abstracte rede in de realiteit van het leven, in de sociale en historische teel-aarde. Daarvoor wijst hij achtereenvolgens op de wording van den socialen zin, van den wetenschappelijken zin, van den industrieelen zin en van den ideëelen zin. De hoofdstukken, waarin Izoulet achtereenvolgens die vier elementen der menschelijke intelligentie beschrijft, behooren tot de fraaiste van het boek. Wij moeten den lezer, die belang stelt in deze probleemen, daarnaar verwijzen. Wij kunnen dat alles in 't kort hier niet weergeven. Wij kunnen slechts enkele punten even aanstippen.

Bij de behandeling van het eerste punt, de wording van den socialen zin, wordt vooral nadruk er op gelegd, dat de staat (la cité) een levend gebouw is, dat in zich zelf draagt het beginsel van beweging en orde, noodig voor zijn oprijzen. Het is een constructie der natuur, en de kunst der natuur is de kunst die van binnen-uit werkt. Van tweeërlei kant wordt die bouw bezien. Uit 't oogpunt der nevens en onder elkander plaatsing. De samenvoeging is aanleiding om geheel de arbeidsvereeniging of arbeidsverdeeling en den ruilhandel te bespreken: de markt eener kleine stad[1)], de economische levenswijze van een dorp uit Quercy - de geboortestreek van Izoulet - te beschrijven. De subordinatie geeft een ongezochte gelegenheid om er op te wijzen, dat het zich stellen en voegen op een ondergeschikte plaats alléén daaruit kan voortvloeien, dat men het geheel steeds voor oogen heeft, zooals de Engelsche speler in het ‘football’-spel niet om zich zelf mag denken, maar om het geheel van zijn partij. Het zich zelf rangschikken in de groote solidariteit wordt dus de karaktertrek. Uit dat inzicht worden de begrippen van ‘politesse’ en van ‘civilité’ bekeken, en in 't algemeen de sociale deugden ontvouwd. De intelligentie is in dat opzicht steeds als in wording. Een keurbende wordt gevormd. De rede, opgevat als sociale zin, construeert den staat, en de staat construeert dan weder op zijn beurt hier de rede. De rede is dan tegelijk de moeder en de dochter van den staat.

Ontvouwende het tweede punt, de wording van den wetenschappelijken zin, staat Izoulet stil bij de vatbaarheid tot attentie: attentie, die de verstandelijke vermogens altijd-door

1) Geestig is - zie pag. 197 - Izoulet's teekening van de markt, bijv. te Stratford-on-Avon, de geboorteplaats van Shakspere: ‘Je me souviendrai toujours, à cet égard, de notre entrée dans cette petite ville du Warwieshire. Il y avait foire, ce jour là. Aussi, pendant qu' une théorie de cosmopolites en pélerinage défilait dans les deux maisons de Shakspeare, un tout autre courant circulait, celui des fermiers des envirous pour la foire. Je vois encore un bon gros fermier portant avec lui dans sa carriole découverte un cochon qu' il allait vendre. Je fus stupéfait. Quoi de plus simple pourtant? C'est que je pensais à Ophélie, à Desdémone, et surtout à Cordélia. Ce fermier et son cochon m'avaient surpris. Mais, à y réfléchir, il me parut que c'était bien. Le contraste même m'avait fait vivement saisir une vérité précieuse: c'est que si le philosophe doit s' intéresser au *rêve des poètes*, il ne pent pas se désintéresser du *trafic des éleveurs*, d'autant que ceci, au fond, à y bien regarder, est la condition de cela.’

doet strekken tot datgene wat men wenscht te kennen. Wilden en kinderen hebben die applicatie niet. Hun achtgeven gelijkt op een vluchtig fladderen. Maar de menschheid, wil zij wetenschappelijk vooruitkomen, moet zich daarin oefenen. Het is de voorwaarde van den wetenschappelijken zin. De groote menigte kan dat niet: maar de keurbende doet het. Geweldig is zoo de kracht der attentie geweest bij Napoleon, bij Goethe en Newton. ‘Hoe kwaamt ge tot uw ontdekking der zwaartekracht,’ vroeg men aan den laatste. ‘Door er altijd aan te denken,’ was het antwoord. Het verkrijgen van den wetenschappelijken zin sluit in zich het verkrijgen der ideeën: type, wet, vervorming en evolutie. Die ideeën zijn geen primitieve ideeën, ze zijn eerst moeitevol, zeer laat, als 't ware uit het duister veroverd. Uiterst opmerkelijk is al hetgeen Izoulet hier over die vier ideeën te berde brengt. Wij wijzen slechts op zijn tegenstelling van 't abstracte type tegenover het bloeiende leven - het type is volgens hem slechts een skelet - en zijn heênwijzen naar de realiteit van het leven als het doel der wetenschap. Wetenschap is nooit doel maar slechts middel. Het kennen van 't leven is 't doel, en in dat leven hangt alles aan alles. Kent men ééne zaak door en door, dan kent men alles[1)]. In die richting moet de geestes-ontwikkeling voortschrijden, moet de opvoeding der kinderen, moet vooral het onderwijs der menigte door de keurbende geschieden. - Naast het idee type wordt dan door Izoulet geplaatst het idee wet. Wet beteekent regelmaat, orde; het idee daarvan ontwikkelde zich bij den mensch, toen hij den loop des levens, den gang der jaargetijden, de beweging der natuur begon op te merken. De landman of boer, die altijd samen is met de natuur, is dan ook het meest doordrongen van dat begrip van wet. Een industrieel werkman maakt toch eigenlijk slechts doode zaken, een boer helpt altijd leven produceeren. De dichters, als Lamartine en Pierre Dupont, hebben dat 't best begrepen. - Overgaande tot de denkbeelden van universeele

1) Izoulet haalt hier aan de zes diepe versregels van Tennyson:

Flower, in the crannied wall,
I pluck you out of the crannies,
I hold you here, root and all, in my hand,
Little flower - but if I could understand
What you are, root and all, and all in all,
I should know what God and man is.

vormverandering en van evolutie, constateert Izoulet nog eens uitvoerig, dat niets geschapen wordt uit 't niet, maar ook niets vernietigd wordt. Ook onze daden en handelingen blijven niet op zich zelf staan. Zij hebben op ons en op anderen onberekenbare gevolgen. Wij worden in dien zin gevangenen van ons zelven: ons verleden ketent ons altijd. Er zijn er - Izoulet denkt hier aan Maeterlinck - die daardoor haast bang worden iets in beweging te brengen. Doch de ‘élite’, die de leer der algemeene transformatie begrijpt, zal het durven: zal bij de evolutie in aanmerking nemen den ingewikkelden bouw der dingen, de trage en langzame formatie. De beste onder ons beginnen te begrijpen dat eigenlijk niets eenvoudig is, en vooral dat alles niet snel in zijn werk gaat. De natuur gaat niet voort als een mathematisch voorstel. Zij die alles zoo glashelder willen zien, blijven te dikwijls aan de oppervlakte hangen. Fontenelle, die altijd helder was, was niet ‘lumineus’. Vooral in de politiek is dit op te merken. De politieke geometrie leidde in de Fransche revolutie tot de politieke guillotine. Tegen dien drang der menigte, om te willen verhaasten de naar haar inzicht te langzame ontwikkeling van den tijd, treedt de ‘élite’ op. Die ‘élite’ wil niets weten van revolutie of staatsgreep; zij begrijpt, dat in de staatkunde het verhitte brein van het volk noodig heeft de verkoeling der bio-sociale wetenschap.

Wat de wording betreft van den industrieelen zin, zoo toont zich ook hier, volgens Izoulet, de superioriteit van de menschelijke maatschappij boven de andere dierlijke maatschappijen, daarin, dat de menschheid heeft weten te vormen een ‘corps de savants’, een corporatie van zoekers, van specialisten. Daardoor kon de mensch, het dier dat het meest ‘s'ingénie et s'évertue’, vooruitgaan in de menschelijke industrie, ook waar hij niet altijd gedreven werd door de noodzakelijkheid. Kennen werd voor den mensch allengs gelijkbeteekenend met kunnen. Het keerpunt op dit gebied is voor den mensch geweest het toepassen van de stoomkracht door de machines. Vóór dien tijd leefde de menschheid op een ‘fonds’ van aloude nijverheid. Onbekende uitvinders hadden in de stilte der duistere tijden verbazingwekkende ontdekkingen gedaan. Zij hadden verstaan, om den tijd te meten: zij hadden bedacht om den dood te bedwingen, door het schrift. Zij hadden al het handwerk

en al de ambachten ontdekt en verder onderwezen. Stille weldoeners der menschheid, waren zij steeds in specialisatie van waarneming en kennis vooruit gegaan. Zij hadden begrepen, dat de bron van alle kwalen en van het kwaad bestaat in de luiheid van den geest, den slaap die slechts nu en dan verbroken wordt door geweldig ontwaken. Hun voorbeeld is nu gevolgd door de wetenschappelijke industrie van onze eeuw. De industrieele zin heeft de categorieën van stof en ruimte overwonnen. Hij heeft aan zich onderworpen de machines, de ontelbare en onvermoeid zwoegende ijzeren slaven. Het kwaad dat die ijzeren slaven doen - waarop de socialisten wijzen - is slechts tijdelijk, is slechts een aanhangsel van den overgangstijd. Inderdaad nemen die machines de plaats in der slaven van de oudheid: zij zijn - en hoeveel talrijker! - de ‘last-dienaren’ der wereld. Doch let op, dat hun wezen bedacht is door de verstandigste ondernemers en leiders. De industrie is wel degelijk ook een product der ‘élite.’ Meestal waren het de stillen in den lande die hier den stoot gaven.

In de vierde en laatste plaats bespreekt Izoulet de wording van den ideëelen zin. Hij gaat die ontwikkeling na onder drie gezichtspunten en behandelt achtereenvolgens den esthétischen, den contemplatieven en den religieusen zin. - Het eerste gezichtspunt, dat der esthetica, behandelt hij niet methodiek. Hij doet slechts grepen. Hij spreekt van ‘choses vues et senties.’ Allereerst wijst hij op den zin der kleuren: hoe 't oog van den schilder frischheid en fijnheid krijgt, en in telkens nieuwe visie nieuwe harmonie van kleuren - soms in één toon - weet te ontdekken. De rijke vibratie van zijn delicaat netvlies wordt steeds ontvankelijker voor de kleur: de colorist weet voortdurend nieuwe schakeeringen ons te openbaren. Maar let wel, wat hij ons laat zien is zijn eigen wezen: ‘le spectacle c'est le spectateur.’ Evenredig met dien zin voor kleuren ontwikkelt zich de zin der vormen. Izoulet scheidt hier de architectuur af van de sculptuur. Architectuur doet volgens hem denken aan geometrie van kristal, sculptuur aan iets dat leeft en zich beweegt. Bijzonder opmerkelijk is nu bij de menschen de ontplooiing en vooruitgang in de kunst van te bouwen. Welk een edele zaak - zoo roept hij uit - is een schoon gebouw, hetzij men aan

het Pantheon te Athene, aan de Alhambra te Grenada, of aan de Hradshin te Praag denkt. Uit welk een langzame ontwikkeling is dat alles ontstaan. Welk een voorafgaande opvoeding bij de menschheid onderstelt het bouwen van een Griekschen tempel, met zijn samenhang van zedelijke en geometrische verhoudingen: een tempel waar de begrippen van evenredigheid, orde en evenwicht parallel loopen met de ideeën van waarheid, recht en deugd.[1)] Alles wijst hier op zelfbewuste rust. De sculptuur daarentegen heeft de beweging op 't oog. Trouwens gratie vloeit voort uit beweging. Elk levend wezen is op zichzelf een gebouw van levenden. De vorm is nooit iets uiterlijks. Hij komt langzaam uit de wetten van het wezen en uit het binnenste der dingen. De vorm komt uit den inhoud. Maar daar het leven essentieel een adaptatie van het wezen aan het ‘milieu’ is, zoo moet, wanneer dat midden verandert, ook de functie, het orgaan en dus ook de vorm veranderen. Vandaar de overtalrijke rijkdom, verscheidenheid en afwisseling dier vormen. Het mysterie van het leven zelf moet dus bestudeerd worden om den vorm te begrijpen. De vorm is niet anders dan de waargenomen, betrapte en gefixeerde daad: de bekentenis der pogingen van het wezen dat wil wezen: hij is de projectie in de ruimte van het instinct van behoud. Men begrijpt dat de vorm dus ontstaat uit arbeidsverdeeling: - en voorts dat men altijd spreken moet van levende vormen. Vormen evolueeren met de tijdvakken. Grieksche tempels zijn een kalme glimlach: kathedralen zijn versteende zuchten. Dit geldt van de vormen der voorwerpen en wezens die men ziet; doch nog schooner dan de omtrekken der lichamen zijn de omtrekken der zielen. Izoulet ontvouwt dit in een paar rijke bladzijden over portretschilders, waar hij een meesterlijke studie levert over twee vrouwen-portretten van Herkomer: de vrouw in 't wit en de vrouw in 't zwart. Uit den blik der oogen poogt hij de bestemming van 't leven dier figuren te bepalen. Na den zin voor kleur en vormen bespreekt hij nog den zin van de

1) Deuk aan de verzen van Victor Hugo over den tempel van Ephesus. De tempel spreekt:

Ma symétrie auguste est soeur de la vertu....
Le peuple en me voyant comprend l'ordre et s'apaise....
Mon austère equilibre enseigne la justice; -
Je suis la vérité batie en marbre blanc.

passie. Pascal zeide dat er slechts twee groote hartstochten waren, liefde en eerzucht. Welnu, Izoulet poogt aan te toonen dat die twee hartstochten sociale producten zijn. Ook in de liefde is ontwikkeling. Die zeer hoog staan vinden moeilijk eene ziel om lief te hebben. Altijd-door zoeken zij zoo als Alfred de Musset zegt:

> .... la pâle fiancée
> Dont l'ange du désir est l'éteruel amant.
> N'est ce pas l'Idéal, cette amour insensée
> Qui sur tous les amours plane éternellement!

Samenvattend het esthetisch oogpunt meent Izoulet te kunnen constateeren, dat de zin voor 't ideaal zich van lieverlede ontplooit. Het is de ‘élite’ der kunstenaars die den weg wijst, de kunstenaars met hun diepe, sterke, volle liefde voor 't zijn. Maar ook zij moesten wachten op voorafgegane ontwikkeling. Om de ziel in de oogen te lezen, moet er eerst een ziel zijn. De gedachte moet op het bleeke voorhoofd zich hebben uitgespreid. De ‘cité’ moet er eerst bestaan. ‘L'art - zoo zegt Izoulet - c'est la fleur capiteuse de la cité.’

Bij 't oogpunt van de ontwikkeling van den contemplatieven zin, moeten wij opletten, dat Izoulet hiermede aanduidt de opperste geschiktheid, die de macht verleent (‘l'aptitude suprême qui confère le pouvoir’). Macht is het prerogatief van hen, die de missie hebben het menschdom te leiden. Macht splitst zich zoo in een geestelijke en wereldlijke macht. De geestelijke macht zijn de groote dichters en groote wijzen, of in één woord de filosofen: de tijdelijke of wereldlijke macht is in handen der groote wetgevers en der groote administrateurs, of in één woord in handen der politieken. Filosofen en politici vormen te zamen de sociale macht of de sociale hersens. De eersten staan het hoogst. De wijzen hebben den cosmischen zin: zij zien door de diepe perspectieven van tijd en ruimte het onmetelijke der eeuwigheid: zij zien voortdurend de nieuwe vormverwisselingen en nieuwe openbaringen: voor hen zijn al de telkens opkomende vormen sneeuwvlokken die onder 't vallen reeds smelten: zij zijn de vaders der melancholie. De dichters daarentegen zijn de vaders der dronkenschap: zij hebben den

goddelijken zin; in het onbepaalde van ruimte en tijd roepen zij op de oneindigheid der vrijheid en der liefde.[1)] Voegt men de werkzaamheid der wijzen en der dichters bijeen, dan kan men zeggen, dat filosofie de interpretatie is der hoogste wetenschap door de hoogste poëzie. De ware staatkundigen zijn ook contemplatieve geesten; zij wonen op de toppen van de menschheid: zij hebben - hoe eenzaam zij schijnen - de ziel van het volk in hun handen. Door hun wetten en decreeten verwerkelijken zij het ideaal der filosofen. Het abstracte woord macht beteekent dus een kleine groep van menschen: zij vormen een keurbende, zij zijn de organen der rede, die eerst tot stand komt als de ‘cité’ zich ontwikkelt. Zij moeten leiden. Stelt u een armen jood op straat voor, die den ganschen dag zijn chinaasappelen al gillend uitvent. Hoe wil de geest van dien man, die, alle dagen van 't jaar zijn kar met fruit duwend, slechts op appelen en centen heeft te letten, ooit de gedachte van een Hegel of van een Shelley vatten? Maar de schreeuwende zoon van Israël behoort ook niet tot de leidende ‘élite.’ Geen grootere dwaasheid of hersenschim dan de gelijkheid der intelligenties. Integendeel: de mentale ongelijkheden onder de menschen zijn nog belangrijker dan de ongelijkheid der spieren. Het massieve der hersenen van een Napoleon is slechts het voor recht van enkele uitverkorenen.

Eindelijk bespreekt Izoulet het oogpunt van den religieusen zin. Ook hier wil hij opmerken, dat het Gods-idee onder de menschen geen primitief idee is, maar zich met de eeuwen heeft ontwikkeld, te samen met de geestes-evolutie der menschheid. Inderdaad is, volgens Izoulet, de vorming van het begrip van God een zeer samengestelde werkzaamheid van de menschelijke intelligentie. Men is niet op eenvoudigen weg gekomen tot het begrip substantie, als eerste oorzaak en laatste doel. Het idee van God is een geweldige en steile mentale constructie, die op een onmetelijke evolutie der menschheid wijst. Denk slechts aan het anthropomorfisch idee van God. God is, naar die gewone voorstelling, een projectie van de menschelijke persoon, een verbreed ‘ik’: maar zelfs dat menschelijk ‘ik’ is nog altijd bezig zich te construeeren,

1) Izoulet citeert hier de fraaie uitspraak van Ravaisson: ‘l'indéfini nous épouvante, mais l'infini nous rassure.’

de mensch zelf is nog niet klaar en af in zijn ontwikkeling. De God zelf, die door den mensch naar zijn beeld wordt gemaakt - in tegenstelling van wat het eerste hoofdstuk van Genesis leerde - is dan ook nog niet een geheel afgeronde voorstelling. Trouwens de schrijvers, die een min of meer duidelijke uiteenzetting in die richting hebben willen geven van het bestuur der wereld door God, hebben telkens - zoo als Bossuet en Herder - iets zeer onvolledigs geleverd. Het hooge bestuur onderstelde een zeer ingewikkelde geavanceerde maatschappelijke organisatie, en juist die organisatie der wereld blijkt nog in haar eerste stadiën te zijn.

Zoo is dan volgens onzen schrijver, de rede in elk van deze vier aspecten - den socialen zin, den wetenschappelijken zin, den economischen zin, den ideëelen zin - telkens een sociaal product: een wordende vrucht der menschelijke aanéénsluiting tot een geheel: een gevolg van wat Izoulet noemt de ‘cité,’ dat is de staat of de gemeente.

Zeker, Izoulet loochent niet de beteekenis en de waarde van de liefde voor zich zelf. Het individu zoekt genot en geluk: genot in zooverre de mensch toch altijd een dier in zich sluit ‘en le dépassant’: geluk in zooverre de mensch moet leven overeenkomstig zijn supérieure natuur, ‘qui dépasse en l'enveloppant sa nature inférieure.’ Maar juist die welbegrepen liefde voor zich zelf drijft het individu tot associatie, tot samenleven. Is genot de bloem eener gezonde dierlijke activiteit, zoo is geluk de bloem eener gezonde sociale activiteit. De wereld is een oceaan van sympathieën: wij drinken er slechts eenige droppels van, terwijl wij er stroomen van konden genieten. Onze maatschappij van het heden gelijkt op een grove machine, die slechts één percent nuttige kracht geeft tegen negen en negentig percent krachtverlies. Eerst langzamerhand begint de mensch te begrijpen, dat de wezenlijke vrijheid van den mensch tot haar recht komt in de gemeenschap met anderen. De vrijheid wordt dan een functie der sociale evolutie. Want het groote doel, werwaarts wij allen stevenen, is de socialisatie van het idee van 't ik. Allerlei nieuwe studiën en inzichten hebben dat begrip van het ‘ik’ in onze eeuw reeds verdiept en verbreid. Eerst kwam de verrijking met de wereld van het onbewuste, door de duitsche wijsbegeerte geopend: toen kwam de ontvouwing

der biologische wetenschap met haar vasthechting van het zijn en bewustzijn aan het wordend leven: eindelijk kwam de studie en inrichting eener langs vaste methode voortschrijdende kennis der sociologie. Het ‘ik,’ dat al die schatten in zich opnam, voelde zich nu hoe langer hoe meer geworteld, deels in de natuur deels in de samenleving met anderen. Het ‘ik’ begreep, dat het 't product was van een gecombineerd spel der physieke en politieke organisatie: het resultaat van een tweeledige levensontwikkeling. En gelijk de politieke organisatie - de ‘cité’ - hooger staat dan het physieke leven, staat ook de ontwikkeling van het ‘ik’ in de gemeenschap hooger dan het natuurlijk leven voor zich zelf. Het ‘moi public’ moet overheerschen het ‘moi privé.’ Dit te begrijpen is de groote moeilijkheid voor onze eeuw. Wij zijn allen opgevoed in de individualistische theorie der economisten en liberalen. Wij zijn allen opgeleid in het denkbeeld, dat men slechts iets van beteekenis kan worden of volbrengen, wanneer men, goeden aanleg hebbende, geheel aan zich zelf, aan eigen kracht wordt overgelaten. In dat hooghartig besef hebben de besten van onzen tijd geleefd, vertrouwende op eigen energie en wils-vermogen. Maar er moet hierin verandering komen. En die wijziging van opvatting nadert reeds. De eenvoudige woorden: ‘*J'ai mal à votre poitrine*’, die Madame de Sévigné aan haar kranke dochter schreef, beginnen van lieverlede veler leus te worden. In de gemeenschap eerst leven en bewegen wij ons, zijn wij. De zuiver nominalistische opvatting van het staats-idee moet te niet gaan. De kleine letter ‘moi privé’ voedt zich slechts aan de groote letter ‘moi public.’ De staat is de substantie der natie. De staat is in waarheid de besturende groep, de dubbele macht, zoowel geestelijk als wereldlijk. En die staat is tegelijk een samenhang met het verleden. Door de toevloeiing der eeuwen is hij wat hij is. Naast elken ploegenden landbouwer wandelt onzichtbaar de schim van hem die den ploeg uitvond. De individueele ziel, die ziel op zich zelf, wordt zoo vervangen door de sociale groep, door de ‘élite’ of den staat. Het nivelleerende gelijkheidsbegrip van het individualisme zou ons dooden.

IV.

Na aldus zijn opvatting der evolutie van al wat leeft -

zijn bio-sociale stelling - op het gebied der psychologie te hebben ontvouwd, gaat Izoulet haar thans toetsen op het terrein der zedeleer.

Wij krijgen dus hier te doen met een b i o - s o c i a l e m o r a a l. Het zedelijk vraagstuk wordt nu in overweging genomen. Maar let wel, het probleem wordt niet individueel gesteld; wij krijgen niet te doen met de begrippen van individueele plicht, volmaaktheid of geluk: neen, de questie beweegt zich niet daarin om een edele eerzucht in het individu op te wekken: maar om van het ééne individu tot het andere, in plaats van gevoelens van antagonisme, betrekkingen van associatie en van vriendschap te vestigen. Vrede of oorlog onder de individuën, ziedaar de vraag. Breed opgevat is het dus het probleem der verhouding van recht en macht. Macht of kracht is, in die richting, de gedragslijn van het dier, recht moet worden de gedragslijn van den mensch. Macht loopt dan evenwijdig met instinct, recht met rede of intelligentie. De groote gangbare richtingen, over welke wij in onze voorgaande bladzijden hebben gesproken, het materialisme en het spiritualisme, hebben beiden over dat vraagstuk haar eigenaardige meening. Voor het materialisme is het recht een hersenschim, voor het spiritualisme is macht of kracht een nachtmerrie. Materialisme vereenzelvigt zich dan met de kracht die losgelaten wordt: spiritualisme kent slechts de kracht die men inhoudt. Beide richtingen - wij spreken natuurlijk enkel van het gangbare vulgaire gewone materialisme en spiritualisme - rusten dan op het denkbeeld, dat die elementen of begrippen van recht en macht aan elkander tegenstrijdig zijn. Het materialisme neemt als eerste levenswet, in het eeuwig worden der wezens, slechts aan de meedoogenlooze wet van den honger, waaraan het dan als tweede levenswet toevoegt de altijd durende worsteling, het ontzettend slagveld waar de selectie in den strijd haar weg baant. In geheel het leven van menschen en dieren woedt volgens dat materialisme de honger. Even als alle dieren wenscht de mensch voort te bestaan. Hij moet worstelen om te eten. Dit is zijn belang. De verhouding van dier tot dier, in dit opzicht, brengt de materialistische beschouwing over op den mensch, niet bedenkende, dat hier de aard van mensch en dier verschilt, wijl het dier slechts leeft van roof, terwijl de

mensch vatbaar is voor productie. Het gangbare spiritualisme protesteert dan ook tegen die ontkenning van het recht. Doch het zoekt nu het karakter van het recht te verklaren door een abstractie, door een dualisme. Tegenover het begrip van belang, zooals het materialisme dat voor de menschen teekent en beschrijft, stelt het spiritualisme bij de menschen het ideëele begrip van belangeloosheid en vestigt daarop de zedeleer. Neen, zegt Izoulet, ook die verklaring gaat niet op. Eigenliefde, eigenbelang, egoïsme is de spil van alles: de veiligheidshaak waaraan het heelal hangt. Alles in het heelal wil wezen en in zijn wezen standhouden. Een belangeloos wezen zou een wezen zijn, dat niet zou willen bestaan. Het willen zijn, en het willen voortduren in dat zijn, is de grondwet, waarop de schepping rust[1]. Izoulet verwerpt dus beide richtingen, zoekt naar de synthese, waarin op het gebied der moraal recht en macht te zamen kunnen worden toegelaten.

Hij vindt die synthese in de gegevens van zijn bio-sociale psychologie. Aldaar had hij aangetoond, dat de ziel een product, een toewas, een beneficie was, voortgekomen en te danken aan de associatie, de maatschappij, den staat, ‘la cité.’ De ziel was de functie van die ‘cité’. Maar het duurt langen tijd om die ‘cité’ te bouwen. Langen tijd duurt het dus ook om de ziel te constitueeren. Wat is het nu, dat die associatie of die ‘cité’ sticht? Het is een overeenkomst, hard-op of stilzwijgend aangegaan, met andere woorden een wederkeerigheid van rechten en plichten, een zin van rechtvaardigheid, dus een moraal. Een eerste schets van een moraal heeft reeds een schets van den staat gegeven, die op haar beurt een schets van een ziel heeft in 't leven geroepen. De geheele voltooide zedeleer zal eene volledige ‘cité’ geven, die een volledige ziel

1) Zie Izoulet ‘la Cité Moderne’ pag. 397: ‘Rien ne saurait prévaloir contre l'axiome spinosiste: tout être tend à persévérer dans sou être. Le vouloir être, en effet, est le fait fondamental sur lequel toute la création repose. Sans cet obstiné amour de l'existenee, quelle créature pourrait durer? La vie, disait Bichat, c'est l'ensemble des forces qui résistent à la mort. Otez l'égoïsme essentiel des individus et des espèces, tout croule. L'egoïsme n'est pas seulement le ressort de l'univers, il en est aussi le crau de sûreté. L'egoïsme, e'est l'uuiversel et éternel effort qui, seul, élance et soutient l'être au-dessus des gouffres du néant. Tout être veut être. L'existence implique la volonté de l'existence. Un être désintéressé, an contraire, c'est un être qui ne voudrait pas être. C'est un vouloir qui serait un non-vouloir. Tranchons le mot: c'est une conception contradictoire, une pure absurdité.’

zal brengen. De moraal is, anders uitgedrukt, de aspiratie naar de volmaakte ‘cité’. Zij die aan de rechtvaardigheid denken crëeeren haar. De moralisten zijn op hun beurt stichters van den staat. Inderdaad gaat dus de moraal vóóraf aan de psychologie. Vóór en na de associatie: dit is de demarcatie-lijn. Bij het physieke dier ontstaat de constructie van het dier uit de associatie van cellen; bij het politieke wezen (dat is het volk, de natie, de staat) is het een associatie telkens van menschen, die te zamen rechtvaardigheid willen. Neemt men dit alles in acht, dan verkrijgt men voor elk dezer twee organismen, het dier en de ‘cité’, een dubbele wet, een inwendige en een uitwendige. Binnen het dier in het samenstel van cellen, binnen de cité in de samenvoeging dergenen die zich hebben vereenigd, heerscht de wederkeerigheid van rechten en plichten, in één woord de rechtvaardigheid. Maar van dier tot dier, van staat tot staat, is oorlog aannemelijk. Binnen is de sfeer van het recht: naar buiten geldt kracht en macht. De fout van het gangbare materialisme is nu ook daarbinnen kracht en macht als regel te stellen; neen, de kring der worsteling (van het darwinisme zooals de populaire term luidt) moet naar buiten verplaatst worden. De dwaling van het spiritualisme was een geheele ontkenning van macht en kracht in de economie der schepping; integendeel, de rol van die kracht is groot - maar naar buiten. Men moet slechts de binnenlandsche en buitenlandsche politiek niet verwarren en dooréén haspelen. De Staat rust dus op recht van binnen en op macht naar buiten, onder voorbehoud van de questie, of niet eens, in de toekomst, alle menschen zullen kunnen gerangschikt worden en deel kunnen hebben aan ééne en dezelfde ‘cité’.

In 't algemeen moet men zich, volgens Izoulet, wachten voor de gangbare voorstelling die kracht wil veréénzelvigen met geweld, belang en egoïsme, en recht wil laten steunen op altruïsme en belangeloosheid. Maar, volgens Izoulet, is dat begrip van belangeloosheid, zoo als wij reeds boven zagen, een geheel tegenstrijdig begrip. Er is volgens hem geen belangeloosheid, er zijn slechts rechten en plichten. De verhouding van rechten en plichten is zeer eenvoudig: zij stemmen altijd samen. Recht en plicht is één zelfde zaak, slechts van een ander oogpunt bezien. Want de associatie der menschen is-

toch eigenlijk een contract, en een contract beteekent wederzijdschen eerbied. Een conflict tusschen plicht en belang is slechts schijnbaar. Het is *mijn* belang, dat ook het belang *der anderen* wordt gehandhaafd. Het is tegen mijn belang dat het belang van mijn buurman wordt geschonden. Het is mijn belang en mijn plicht het fortuin van dien buurman te eerbiedigen. Zeer zeker er is tweeërlei belang: het dierlijk belang en het sociaal belang. Leef ik een dierlijk leven, ja, dan heb ik er belang bij mijn mededingers, de andere individuen, geweld aan te doen. Maar leef ik het menschelijk leven, het voortbrengende en samenwerkende leven, dan heb ik er belang bij mijn ‘associés’ als zoodanig te erkennen en te achten. In de sfeer van het dierlijk antagonisme is het verzwakken van mijn mededingers het versterken van mij zelven in de sfeer der associatie is het verzwakken van mijn ‘associé’ het verzwakken van mijn eigen persoon. Wat men in het dagelijksch leven offer noemt, is dan ook een verward en verwarrend begrip. Welke beteekenis kan men er aan hechten, wanneer men het als plicht voorschrijft? Moet ieder zich dan voor een ander opofferen, ik voor u en gij voor mij? Dan zou het resultaat 't zelfde zijn, als wanneer ieder voor zich zelf zorgde. Neen, het schijnt een dwaasheid van plicht te maken een ontkennen van het belang. Zelfs het opofferen van een particulier belang aan een algemeen belang gaat, wanneer men diep doordenkt, niet op. Indien toch een deel der maatschappij lijdt, lijdt daardoor het geheele maatschappelijk lichaam. Er zijn slechts twee mogelijkheden: allereerst het opofferen van een schijnbaar belang aan een werkelijk belang: in de tweede plaats het opofferen van een minder belang aan een grooter belang: beide gevallen komen echter nêer op het volgen van een hooger belang. Het eerste gelijkt op het gedwongen langzaam, eenigszins traag stijgend voortstappen bij het beklimmen der bergen, waardoor men 't lang kan uithouden, of op het willig opbrengen van gelden voor wetenschappelijke doeleinden, die niet dadelijk een resultaat aantoonen. De vulgaire menigte, de ‘foule’ begrijpt dit niet, is altijd de speelbal van het schijnbaar belang, wil gezwind ras klimmen en geen geld geven als men niet een practisch nut ziet. Maar de besten, de keurbende, moeten hier voorgaan. Zij doorgronden ook het tweede geval, te weten dat het opofferen van een

kleiner belang voor een grooter toch altijd het volgen van belang is. Heroïsme is geen belangeloosheid. Integendeel. De heroën, zooals een Napoleon, volgen steeds hun belang, maar 't is een hooger belang, soms de hoogste graad van belang. Vreugdevol gaan zij er op in. Hun verdienste is daarom niet des te geringer. Belang en zelf-affirmatie, egoïsme zoo men dit woord wil gebruiken, is de drijfkracht van het universeele leven: belangeloosheid beteekent abdicatie, verval, ondergang en sterven.

Ziet men dit alles in, dan is er een oplossing gevonden voor den strijd, die men stelt tusschen belang en recht. Rechtvaardigheid is dan het accoord der belangen. De hoofdquestie tusschen de menschen was vroeger de tegenstelling tusschen ‘ik en gij’. De vraag was steeds, hoe staan wij tegenover elkander? Is er liefde of haat? Behoort mijn buurman tot de categorie der mij nuttige of mij schadelijke wezens? De associatie heeft dit vraagstuk echter geheel en al gewijzigd. De geïsoleerde mensch zou te niet gaan: door de associatie komt de psychologische en economische omwenteling: associatie beteekent nu allereerst wederzijdschen eerbied voor ieders leven, bezittingen en eer, en daarna een verdeeling van het werk en der producten van den arbeid onder elkander, overeenkomstig ieders capaciteit. Mijn plichten jegens den naaste zijn dus plichten jegens mij zelven. Plicht is waarlijk geen begrenzing. Er is identiteit tusschen rechtvaardigheid en belang. Rechtvaardigheid is het hoogste, het opperste belang. Door de associatie winnen alle partijen. Natuurlijk gebeurt dit slechts, wanneer alles loyaal in 't werk gaat. Anders ziet men weder opkomen het gebruiken van zijn medemensch, de exploitatie van anderen, straks de anarchie. Maar wordt alles goed opgevat, dan wint ieder en verliest niemand. Het geldt dan niet het vraagstuk om bestaande rijkdommen dom te verdeelen, maar om te samen niet bestaande en onbegrensde rijkdommen te verwerven.

Tegelijkertijd wordt dan veroordeeling uitgesproken over de oude theorie van de belooning der goeden en bestraffing der boozen. Is toch de maatschappij een associatie en een arbeidsverdeeling, dan worden de goeden niet alleen beloond in zooverre als het door hen gewrochte goed hun zelven ten voordeel komt, maar hun inspanning strekt ook tot nut der andere associés. En op hun beurt worden zij ook gestraft door den

onwil, den ondienst, de onwaardigheid van dengene, die illoyaal zijn samenwerking opvat of miskent. Er is hier altijd solidariteit. Men vaart te zamen wèl of men gaat te zamen te gronde. De uit de oudheid ons geprezen brave, die hooghartig in zijn deugd zich drapeerde, is een anachronisme. Ook de questie der chariteit wordt anders gesteld. Het wordt nu de vraag, of ik iemand kan laten omkomen, die mij met zichzelven in het verderf stort. De zedeleer verandert dus van spil. Het volks-instinct verheft zich: het ‘chacun pour soi’ der regeering van Louis Philippe wordt het ‘tous pour un et un pour tous’ der tijden van 1848. Men kan beweren, dat de kennis der biologie tot die positieve solidariteit de menschen heeft opgewekt. Het physieke lichaam is nu een moraal in actie, en het politieke lichaam een moraal in macht. De solidariteit der deelen is wel degelijk een moraal, de sociale moraal; het geheel heeft pijn aan zijn leden, als zij lijden[1)]. Die solidariteit is al dadelijk een solidariteit in den tijd. De arme Lodewijk XVI begreep waarlijk niet, waarom zijn persoon ter dood werd veroordeeld: maar de geschiedenis wijst aan, hoe de zonde der voorvaders in hem werd gestraft. Er is hier altijd samenhang. Niets wordt verloren. Het menschelijke geslacht schrijdt voort, beladen met de misdaden der voorgangers, maar ook verfrischt door hun deugden. Vervloekingen en zegeningen zijn steeds immanent bij een volk. Maar bovenal is die solidariteit er ééne in de ruimte. Ik meen een vrij man te zijn, onafhankelijk, op mij zelf staande en zelfstandig. Ach! ik hang van allen en alles af. In mijn kamer, stil peinzende en studeerende, word ik gehinderd door 't hamergeklop van mijn buurman. Een muschje wekte de verwondering van Luther, daar de kleine vogel rustig op een tak van den voor zijn ramen staanden boom ging slapen, te midden van een atmosfeer vol stormen en beroering. De vogel kon 't doen, want hij wist van niets af. Wij echter weten van alles af, voelen alles aankomen. Zijn wij kalm, het is een ‘calme anxieux.’ Individueele ongelukken hebben dan ook steeds een sociale strekking. Een leidekker valt van 't dak, en zijn arm gezin valt ons voor

1) Zie Izoulet ‘La Cité Moderne’, pag. 439. Als Franschman voegt hij er bij: ‘Ne peut-on dire que la France a parfois mal.... an pays minier, et toujours mal.... à la terre d' Alsace?’

onderhoud in den schoot. De dronken man is tot last en schade van ons allen. Dat begrip nu van samenhang en van solidariteit is de spil waarom de zedeleer draait. Blinddoeken wij daarvoor onze oogen, of nemen wij 't woord van solidariteit op de lippen en niet in 't hart, dan rijzen plotseling op bloedige dagen, waarin 't volk zich stelt tegenover een zelfbehagelijke en al te voldane burgerij....[1)]

Moraal hangt dus, volgens Izoulet, geheel en al samen met associatie. Zoo gij wilt gelukkig zijn, aldus redeneert hij, dan moet gij leven in de maatschappij, en wanneer gij in een maatschappij wilt leven moet gij de plichten waarnemen welke die samenleving u oplegt. Het individu wortelt in de ‘cité.’ Van een cathegorischen plicht voor 't individu, zoo als Kant dien leerde, wil Izoulet niets weten. Plicht is wat men moet doen om het geluk in de maatschappij te bereiken, en naar dat geluk jaagt alles. Het willen ontbreekt voor 't meerendeel niet, maar wel het kennen. Elke ondeugd is eigenlijk onwetendheid. Verlicht de lieden opdat zij niet in de modderkuilen van den hobbeligen weg van het leven vallen. Wel is waar kan ondeugd ook soms daaruit ontstaan, dat men den moed laat zinken, dat men de armen laat hangen, dat men onverschillig wordt. Maar daartegen moeten dan profeten en tribunen waken. Zij moeten de menschen wakker schudden: toornen en woeden tegen de lauwen en lafhartigen, aarzelenden en weifelenden. Voorts is dan de wet daarvoor noodig. De wet, die de voogdij der ‘élite’ op de ‘foule’ is. In 't algemeen vloeit uit dat alles voort de noodzakelijkheid der maatschappelijke opvoeding. Doch die opvoeding ga altijd uit van de stelling der identiteit van moraliteit en socialiteit. De oudheid begreep dat zoo goed, en vereenzelvigde den mensch met den burger. Doch het Christendom - en Izoulet acht dit als een groote fout - splitste weder mensch en burger, en nam dus als uitgangspunt van het menschelijk leven een zuiver dualisme. De mensch werd afgescheiden

1) Zie Izoulet ‘la Cité Moderne’, pag. 446: ‘La société humaine avec une élite dédaigneuse de la foule, c'est un animal gigantesque dont la tête se dirait: que m'importe que mes pieds, mes jambes et mon buste même croupissent et pourissent dans l'ordure? Moi, tête, ne suis-je pas hors du cloaque? Telle est la sagesse d'une partie de la bourgeoisie. Et l'on s'étonne du profond malaise social!’

van zijn omgeving. De ware Christen trilde van vreugde, wijl hij zich niet meer gebonden achtte aan de zaken, aan de menschen, aan de gebeurtenissen. Hij wilde - en dat is wellicht 't sterkst uitgedrukt in de Imitatio Christi - slechts te doen hebben met God zelven, rechtstreeks aangeroepen. Het individu stelde zich van aangezicht tot aangezicht alléén met God. Dit was de groote dwaling, waardoor nog altijd de ontwikkeling der menschheid schade lijdt. Het is de verkeerde optica, waardoor men de dingen scheef en verwrongen ziet. Het is de oorsprong van alle dualismen, van alle splitsingen. Het is de averechtsche plooi, die telkens oppositie werkt waar slechts hierarchie moest wezen, die het dier afscheidt van den mensch, die recht en macht tegenover elkander stelt. Neen: wij moeten, volgens Izoulet, hier weder den draad der antieke wereld opnemen. Wij moeten begrijpen, dat de mensch niet een geheel op zich zelf, maar slechts een deel is. Slechts de ‘cité’ is een geheel. Daarom moet er zijn een ‘culte de la cité’ of anders uitgedrukt een sociale religie. Wij moeten niet aandringen op een vereering van het vaderland, zooals Michelet wilde, of op een vereering der menschheid, zooals Auguste Comte leerde, maar op een vereering van den staat. Want de staat is in zijn essentie rechtvaardigheid. Dat nu moet de opvoeding in ons werken. Onderwijs is niet genoeg. Men moet het karakter, niet enkel het verstand, vormen. Wat helpt het, of men al goed verstandelijk onderwezen is, en men toch het ware inzicht in den samenhang der maatschappij mist? Lezen en schrijven zou men desnoods kunnen ontberen, maar het begrip der éénheid der belangen kan niet gemist worden. Geef mij desnoods - zoo zegt Izoulet - onwetende ‘associés’, maar nooit en nimmer déloyale ‘associés.’ Het is, volgens onzen schrijver, de groote fout der derde fransche republiek, dat zij, veel voor 't onderwijs doende, de opvoeding in de positieve theorie der solidariteit geheel heeft verwaarloosd. Handleidingen te over zijn voor lager en middelbaar onderwijs in Frankrijk geschreven, maar wat noodig was is achtergebleven. In de praktijk bleef dus de ontwikkeling van alles gebaseerd op een soort van worsteling onder elkander. In plaats van associatie, van het zich deel voelen van het geheel, ziet men nog steeds - en sinds Darwin's ontdekkingen schijnt dat een soort van geloof -

burger tegen burger wedijveren en kampen. De gemeenschapszin kan niet opkomen. Er is overal antagonisme, en tal van groot en klein kwaad. Men leeft in een atmosfeer van onrecht en bedrog.[1)] Daardoor echter gaat een natie te gronde. Een samenwerking met lieden die zich steeds tegen elkander verzetten levert niets op. De keurbende (‘élite’) die den toon moest geven, speelt een heroieke doch tragischlijdende rol.

Dit alles leidt tot den dood. Dood is decompositie. Voor den mensch is die dood een tweeledige zaak. Er is uitéénvalling als het physieke lichaam zijn cohesie heeft verloren: doch als de organisatie van het politieke lichaam, gecondenseerd in den staat, zijn kracht verliest, gaat een hoogere ziel voor 't oogenblik verloren. Wel is waar is er geen absoluut sterven. Alles in het groote heelal is onvernietigbaar. De ‘eenvoudige’ dingen stellen zich weder anders te samen, als zij uit elkander zijn geraakt. In dien zin kan men spreken van een fontein van eeuwige jeugd. Alles begint weder, bloeit weder op. Liefde en vrijheid zijn de leuzen der natuur. Van het verleden blijven over plooien en indrukken. Het doffe gedruisch dier herinneringen begeleidt het nieuwe leven[2)] en welgemoed gaat men weder vooruit.

1) Zie Izoulet ‘la Cité Moderne’ pag. 480/481: ‘Et' sans parler des grands cyniques, de ceux qui, ostensiblement, ne font rien, ne produisent rien, mais vont cherchant, quêtant, flairant les coups à tenter ou les pièges à tendre, et mènent au grand jour leur vie de proie: politiciens tarés, financiers louches, banqueroutiers franduleux, agioteurs, agents de chantage etc., croit on que la masse en général, moins forte et moins hardie eertes, par conséquent hypocrite et sournoise, croit-on que cette masse, démoralisée d'ailleurs quotidiennement par l'exemple des grands prédateurs, ne soit pas, elle aussi, toujours à l'affût de quelque prédation possible? Et ces milliards de menues fraudes quotidiennes, croit on qu'elles ne fassent pas autant et plus peut-être pour ruiner le pacte social que les vastes escroqueries intermittentes des larrons de haut vol 1 C'est par cette multitude de petites et grandes iniquités que la société, rongée et minée sans relâche, tonjours s'éboule et croule intérieurement.’

2) Zie de fraaie omschrijving bij Izoulet ‘la Cité Moderne,’ pag. 492/493: ‘Tout acte laisse un pli qui peut reparaître, qui tend à reparaître. Notre ûme fourmille sourdement de ces souvenirs, de ces habitudes contractées an cours des âges. Aux profondeurs de notre être ondoient en foule des “manières d'être” abolies, fantastiques survivances d'un passé insondable, nocturnes et dansants feux follets du cimetière intériear, phosphorescence de ce qui fat, fuyantes nappes d'éclairs an ciel orageux de l'âme, révélant la plénitude du vide et la terrible vie latente de ce qui paraît mort, pullulement de larves, “revue de minuit,” prestigieuse évocation de l'immense armée spectrale, échos de jadis, bruissements innombrables de l'autrefois, murmure infini de la forêt de l'être, rumeur lointaine et profonde de la conque marine où l'océan couvulsif a laissé l'éternel orage de ses soupirs et de ses sanglots....’

In den meest volstrekten zin is te veroordeelen het pessimisme. Trouwens dit pessimisme hangt geheel en al samen met het individualistisch standpunt. Wat beteekent toch eigenlijk de klacht van den zoogenaamd rechtvaardige, uitroepend: ‘ik heb mijn plicht gedaan, vind nergens mijn belooning en stel nu mijn hoop op een volgend leven.’ Kan men zeggen dat die klacht juist is? Neen, antwoordt Izoulet. Het feit is te betwisten. Wat weet hij, die zoo klaagt, er van? Is hij zeker er van altijd rechtvaardig te zijn geweest, was hij nooit traag in het doen van wat goed is? Maar er is meer: de questie mag op die individualistische wijze niet worden opgevat. De vraag is niet, of gij individu rechtvaardig waart, maar of geheel de associatie, de geheele gemeente, in goede orde was. De leus moet zijn ‘zijt rechtvaardig (in het meervoud) en gij (in het enkelvoud) zult gelukkig zijn.’ Al de deelen van de associatie moeten rechtvaardig wezen. Als de overige deelen niet deugen, dan draagt gij daarvan mede de schade Waarom? omdat gij profijt trekt uit hun deugd. Gij hebt deel aan het actief, dus ook aan het passief. Het is, als in de formuleering van een Engelsch huwelijk, een vereeniging ‘for better and worse’. Het individu is op aarde niet ‘solitaire’ maar ‘solidaire’. Wat deed dus die rechtvaardige met zijn klacht? Hij handelde alsof in een muziekkwartet de violoncel alleen speelde, en zeide: ik speelde mijn partij, maar heb toch het stuk niet gehoord. Neen, ieder moet zijn plicht doen, en daarom moeten wij ieder verlichten en onderwijzen. Te zeggen ‘ik heb mijn plicht gedaan: het is mogelijk dat ook de overigen den hunne deden, maar dit raakt mij niet: ik, ik vorder mijn belooning’: die houding is ten éénemale betreurenswaardig. Stel u een leger voor, waarin een soldaat zou zeggen: ‘ik heb mijn plicht gedaan, het kan zijn dat de anderen dien plicht verwaarloosden, dat het bevel onsamenhangend was, dat de intendanten zich hebben laten verrassen, en dat de “éclaircurs” onvoldoende inlichtingen hebben verschaft, dat de ponteniers hun booten niet stevig genoeg aan elkander hebben gelegd, dat de artillerie slecht bespannen was, enz.

enz.; dat alles raakt mij niet; van 't oogenblik, dat *ik, ik* mijn plicht heb gedaan, wil ik van de overwinning proeven!' O het zal tijd kosten de westerlingen zich te leeren indenken en inleven in een bio-sociale conceptie, volgens welke de volle expansie der energie, die de echte vreugde en het geluk uitmaakt, slechts aan de individuën gegeven wordt in en door de juiste associatie, in en door den waren staat, oorzaak en gevolg der beschaving, waarvan de geschiedenis en de vóórgeschiedenis de langzame en moeitevolle wording opteekenen. Het verbitterde egotisme, dat altijd en dadelijk zijn belooning eischt, zal tot kalmte moeten komen. Doch het zal tijd kosten. De menschen moeten hun theorie van geluk en vreugde veranderen. Geluk bestaat toch waarlijk niet in het verkrijgen van belooningen. De ware vreugde voor den mensch komt voort uit den overgang van een mindere volmaaktheid tot een hoogere. Zij bestaat dus in de poging, in de inspanning, in de energie, in de opklimming, in de daad der verovering. Het is zoo juist uitgedrukt in de regelen van Goethe's Faust:

> Das ist der Weisheit letzter Schluss:
> Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben,
> Der täglich sie erobern muss.

De regel voor het heelal is een bloedige opklimming ('l'ascension sanglante'), en uit dat zwoegen, uit die smart ontspruiten juist de vreugde en het geluk. Die wet is streng en hard. Maar de cosmische God is streng. Is Victor Hugo's woord juist: 'God is geen ziel maar een hart', dan kunnen wij er, volgens Izoulet, bijvoegen: een 'Leeuwenhart'.

Dwaas is het dus zich overtegeven aan een zoogenaamd aardsch pessimisme, en te meenen, dat er een wan-accoord is tusschen de stem van het geweten en het schouwspel der maatschappij. Neen, de fout ligt hier geheel aan ons zelven. Nog onzinniger is het, in den geest zich te verzetten niet alleen tegen de maatschappij, maar tegen het algeheele bestaan der natuur: als 't ware in opstand te komen tegen het heelal, omdat men er nergens belooning of 'sanctie' ziet. Voelt men dan niet, hoezeer dit universeele pessimisme een toppunt van belachelijkheid is? 'De mensch, een mier vastgehecht aan de schors van een planeet, die met zoovele andere planeten opgehangen is aan een zon, welke op haar beurt heênvaart naar

verre middelpunten van aantrekking, die weder verloren zijn in oneindige menigten van stergewemel: die mensch stelt zich aan om de volgende monoloog te houden: de wetten der natuur zijn verfoeilijk, maar ik, ik weet van een bewonderingswaardige en aanbiddelijke zedelijke wet.' Neen, het moet gedaan zijn met die antithese tusschen mensch en natuur. De dwaze monoloog moet een einde hebben. De tegenstelling tegen de natuur moet weder veranderen in een volgen der natuur. Want de natuur is de bron van alles. Al haar scheppingen, met haar wetten, stapelen en rangschikken zich in een oneindige hierarchie. Elk der wetten van die hierarchie is goed en zedelijk. Alles is op zijn plaats. Het dualisme, waaraan de menschen sinds het Christendom hebben toegegeven, moet weder plaats maken voor een absoluut monisme. De éénheid in het heelal moet begrepen worden. Geest en materie zijn slechts twee aspecten van dezelfde substantie. Wij moeten echter niet spreken van materie maar van materialen, die overeenkomstig een organisatorische wet van associatie zich samenvoegen. Alles is actief in dat wordend geheel, vindt de beginselen van beweging in zich zelf, komt zóó tot orde. 'Tout aspire et conspire.' Die leer der éénheid van het leven is de nieuwe leer, die ook de zedeleer vernieuwt. In het bewustzijn dier opvatting reikt, over de middeleeuwen heên, het Westen de hand aan de overlevering der oudheid.

V.

Of nu deze op zuiver naturalistischen weg verkregen evolutieleer van Izoulet allen of velen zal bevredigen, meen ik te mogen betwijfelen. Een ieder denkt daarvan het zijne. De biologisch-sociologische wetenschap komt ons nog niet zóóver gevorderd voor, als Izoulet ons wil beduiden. De stellingen van zijn sociale ethiek gelijken ons soms het tegenovergestelde van muurvastheid te bezitten. In het algemeen schijnen ons de metafysische grondslagen van vroeger haar waarde nog niet te hebben verloren. Zij, die de sociale wetten uit den gang der natuur pogen te verklaren, zijn maar al te zeer geneigd tot allerlei gissingen en min of meer willekeurige analogiën de toevlucht te nemen. Hun pogingen blijken, evenals soms die van Izoulet, meer curieus dan stevig beschouwbaar.

Hun denkbeelden geven verrassende en allermerkwaardigste perspectieven, spiegelingen en luchttrillingen: maar rustige helderheid is er nog niet. Hoe dit zij: mij trok in het fraai gestileerde boek eigenlijk hoofdzakelijk aan de constructie van het begrip der g e m e e n s c h a p . Zelden zag ik dat leerstuk zoo scherp geslepen, gewet en gepunt. Nergens werd zoo duidelijk voor mij uitéengezet, dat het niet enkel de individuën zijn die de maatschappij constitueeren, maar dat het de maatschappij is die de individuën constitueert. Door gemeenschapszin vormt zich onder de menschen de staat (‘la cité’), en die staat doordringt en vernieuwt dan de individuën, geeft hun de eigenlijke ziel, die de ziel van de gemeenschap is.

Inderdaad doet Izoulet hier niet anders, dan op zijn wijze een uitbreiding en gevolgtrekking geven aan de woorden uit het *Contrat social* van Jean Jacques Rousseau, die eens mijn meester Martinus des Amorie van der Hoeven zoozeer hadden getroffen[1)]. Laat mij die woorden van Rousseau, die Izoulet ook (op pag. 584 van zijn boek) overschrijft, hier nog eens aanhalen:

> ‘Le passage de l'état de nature à l'état civil produit dans l'homme un changement très remarquable, en substituant dans sa conduite la justice à l'instinct, et donnant à ses actions la moralité qui leur manquait auparavant. C'est alors seulement que, la voix du devoïr succédant à l'impulsion physique, et le droit à l'appétit, l'homme, qui jusque là n'avait regardé que lui-même, se voit forcé d'agir sur d'autres principes, et de consulter sa raison avant d'écouter ses penchans. Quoiqu' il se prive dans cet état de plusieurs avantages qu'il tient de la nature, il en regagne de si grands, ses facultés s'exercent et se développent, ses idées s'étendent, ses sentimens s'ennoblissent, *son âme tout entière s'élève* à un tel point que, si les abus de cette nouvelle condition ne le dégradaient souvent au dessous de celle dont il est sorti, il devrait bénir sans cesse l'instant heureux qui l'en arracha pour jamais, et qui d'un *animal* stupide et borné fit un être intelligent et un *homme*.’

1) Zie M. des Amorie van der Hoeven ‘Over het wezen der godsdienst’, 1854, pag. 29.

Al die gedachten, zeide Martinus van der Hoeven, hangen met den godsdienst nauwer te samen, dan men oppervlakkig zou meenen..... 'De heerlijkheid van het staatsleven wordt - zoo vervolgde Martinus - in onzen tijd slechts gebrekkig begrepen. Wij zijn gewoon den staat te beschouwen als een middel tot handhaving en bescherming van de belangen en rechten der individueele burgers. Die voorstelling is een uitvloeisel van het egoïsme en individualisme dat ons beheerscht, en van ons volslagen gebrek aan gemeenschaps-gevoel. De staat is geen middel maar doel. De staat is een van de weinige dingen, waarom het de moeite loont, op deze wereld te leven. Of wil men den staat een middel noemen, dan moet hij juist daartoe dienen, om ons zóó te leeren en te wennen, dat wij zullen ophouden, ons zelven te hebben en te bezitten als op zich zelf staande, van elkander afgezonderde, separatistische individuën. Het wezen van het politieke leven is hierin gelegen, dat wij, op staatkundig terrein, onzen eigen wil en onze eigen werkkracht vrijwillig opofferen, verliezen en ten beste geven: om die als éénen enkelen *factor* te doen wegzinken in het gemeenschappelijk *facit* van den algemeenen wil, de algemeene overtuiging, de ééne algemeene daad van het volk waarvan wij leden zijn'[1)].

In dienzelfden zin sprak Izoulet telkens in zijn boek van de ziel van den Staat. Juist dat opgaan in het gemeenschapsleven maakte nu echter, volgens Izoulet, den mensch krachtig. Men moet niet wanen, dat door dien toestand de zelfwerkzaamheid van den enkelen mensch, als drijfkracht in de maatschappij, zou verloren gaan. Integendeel. Juist de gemeenschap spant en zet onze krachten uit tot een vroeger

1) Martinus v.d.H. haalde hierbij aan deze uitspraak van Niebühr (uit zijn 'Geschichte des Zeitalters der Revolution'): 'Der Staat ist nothwendig um die Einzelnheit und die zeitliche Vergänglichkeit des Menschen aufzuheben, um eine menschliche Thätigkeit darzustellen, wozu weder das Vermögen des Einzelnen zureicht, noch die vorübergehende Verabredung mehrerer Stoff und Mittel besitzt. *Sein Zweck ist dass ein Volk dastehe wie ein. Mann, mit einem Willen und einem Gedanken.* Er ist nothwendig damit die Willkühr und der Eigenwille gezügelt und erstickt werden, damit Gesetzlichkeit und aufopfernde Liebe erweckt und gehegt werden; nothwendig durch das was er selbst gewährt und das was nur in ihm sich bilden und festsetzen kann. Sein Zweck ist Kraft, Geist, Weisheit, Tugend und Gerechtigkeit. Die Einheit in ihm ist das Herrschende, und dieses verhält sich zu den Bürgern wie die S e e l e zu dem Körper.'

niet gekende hoogte. Men verwarre slechts niet individualisme met individualiteit. De gemeenschap verzet zich tegen het individualisme, doch doet onze individualeit nog meer tot haar recht komen. Zij breekt niet het gevoel onzer sterkte, zij kortwiekt niet de vleugelen van onze vaart: het omgekeerde is waar: eerst dàn is onze hand vaardig, onze knie waarlijk krachtig, schiet onze geest wieken aan, wanneer wij weten dat wij arbeiden aan het werk der gemeenschap, gedragen als wij worden door die gemeenschap zelve. Het denkbeeld, dat men in den regel iets van beteekenis enkel kan volbrengen door een goeden aanleg, die nagenoeg geheel aan zich zelf wordt overgelaten, is een hooghartige fiere dwaling, maar een dwaling. De geesten, die daarop vertrouwden, gaan ten langen leste onder in zelfverbrijzeling of in scepticisme. Neen, het individueele werken van een ieder, de dagtaak die aan ieder is opgelegd, zal eerst dàn de geheel bevredigende uitkomst hebben, wanneer de arbeid zich uitstrekt in de richting der gemeenschap. Steeds moet het oog hierop gevestigd worden, dat dáár, waar de gemeenschap niet als zoodanig wordt geëerbiedigd, de maatschappelijke bodem onrein en slecht beploegd is, zoodat het onkruid welig opschiet en de tarwe verstikt. En waar dit zoo is, hebben de individuën hun geluk toch niet in eigen hand: hun zelfherziening wordt door de omstandigheden dan buitengewoon en geheel onnoodig bemoeielijkt.

Dit nu drukt Izoulet nit door zijn formule dat het ‘ik’ gesocialiseerd moet worden.

Op te merken is de geheel eigenaardige methode, die onze schrijver aanwendt bij zijn constructie der gemeenschap.

De meesten, die thans de communauteits-leer zijn toegedaan, hebben haar pogen te doen rusten op begrippen van zelfverloochening en van verzaking. In plaats van het zelf genieten, het eigen belang, wordt nadruk gelegd op het leven en werken voor het geluk van anderen. Men moet afstand weten te doen van eigen voordeel, offervaardigheid willen betrachten. De school van Aug. Comte had voor die richting ten bate van anderen aangenomen het woord ‘altruïsme,’ en op dat altruïsme werd nu door wijsgeerige koppen het gebouw der gemeenschap geconstrueerd. Izoulet, steunende op de lessen der biologie, wil hier echter niets van weten. Hij heeft

in de wording van het leven, in de worsteling en selectie der levenskiemen nergens dit idee van belangeloosheid of van verzaking ontdekt. Integendeel. Het egoïsme schijnt hem de spil van alles. Doch, ziedaar het groote onderscheid dat hem scheidt van de leer der economisten en liberalen, hij erkent, en wil ook voor de maatschappij, een egoïsme van ‘associés.’ Te samen, door samenwerken en op elkander te leunen, verkrijgt men voorspoed. Te samen gaat men te gronde, wanneer men elkander niet helpt. Het wordt dus bij hem een egoïsme uit solidariteit. Het individu gevoelt zich niet als een geheel, maar als deel van een geheel, en werkt nu om dat deel, dat hem is beschoren, tot den grootsten welstand te brengen. Daardoor vloeit de liefde voor zich zelf op natuurlijken weg samen met de liefde voor den naaste. Het is een synthese van twee uiterste polen. In de groote maatschappij werkt een ieder op zijn post, staande in een hierarchie, als een militair in een leger. Die soldaat werkt voor 't geheel, doch allereerst door voor zich zelven te zorgen.

Er is meer. Zij, die tot nu toe in theorie de leer der gemeenschap hebben uitéengezet en verdedigd, waren gewoon op den voorgrond te stellen het begrip der gelijkheid van alle menschen, het begrip, 't welk de Fransche Revolutie als tweede leus in de trits van vrijheid, gelijkheid en broederschap plaatste. Zonder nu zóóver te gaan als Chamfort, die dat begrip gelijkheid in die trias kenschetste, als een droom geplaatst tusschen twee leugens (‘songe entre deux mensonges’), wil echter ook Izoulet van een natuurlijke strooming der maatschappij in de richting der gelijkheid niet veel weten. Juist het omgekeerde wordt door hem uit de lessen der biologie afgeleid. Er is volgens hem overal een ontwikkeling in de richting der ongelijkheid. Luide spreekt hij 't uit, dat het egalitarisme, dat geen rekening houdt met de reëele toestanden der maatschappij, ons doodt. Er is een groote onloochenbare verscheidenheid onder de menschen. Niet allen kunnen zelfs in de verste verte de gedachte van een Hegel, of de naar 't oneindige zich opheffende kronkelende kringen van een droom van Shelley volgen. ‘Men zal mij zeggen (spreekt Izoulet in zijn boek op bldz. 298), door het idee der gelijkheid hopen wij het proletariaat te ontrukken aan de verlagende knelling van het schamele dagelijksch stuk brood, waarop niet eens altijd kan

gerekend worden: hopen wij de proletariërs het levensonderhoud wat gemakkelijker te doen verdienen, door den arbeidsdag te verkorten: hopen wij derhalve voor hen, tegelijk met een voldoend vast dagloon, een weinig vrijen tijd te veroveren, om hun geestes-eigenschappen wat te kunnen opvoeden, die tot nu toe vastgevroren en als verstijfd worden. Het zij zoo. Maar zoudt gij dan bij geval de illusie willen koesteren der gelijkheid van alle intelligenties? Zoudt gij willen gelooven, dat de geesten slechts verschillen door het feit, dat zij al of niet cultuur hebben verkregen? Ik heb zeer gecultiveerde lieden gekend, die soms vertrouwelijk aan hun vrienden de vraag waagden te stellen: maar wat is dan toch eigenlijk zoo merkwaardigs aan Shakspere? De waarheid is, dat de geestesongelijkheden onder de menschen nog veel belangrijker zijn dan de ongelijkheid der spieren. Er zijn rompen van een athleet. Maar er zijn ook en vooral hersens van een athleet. De hersen-massa van Napoleon was compacter en dichter, dan dat de armen van onze kermisworstelaars hard en knoestig zijn. Hoe zou het mogelijk wezen met de platte menigte op één lijn te stellen de machtige genieën, die de moderne opvatting van het heelal hebben opgebouwd, en die met stouten zwaai, ver achter onze effen horizont, het vóórportaal der cosmische gedachte hebben geopend!' - Juist, omdat hij dit gelijkheids-idee in zijn nivelleering bestrijdt, is Izoulet maar een matig bewonderaar van het socialisme. Zeer zeker: ook volgens hem moet men tegenover het standpunt van het economisme doen gelden de rechten der solidariteit. Trouwens, daar het eigendomsrecht voortvlocit uit het begrip van het 'ik,' en juist dat 'ik' niet uit de lucht is komen vallen maar een sociaal product is, moet tegelijk met den persoon ook de vermogensfeer, d.i. de rijkdom of het bezit van dien persoon, worden gesocialiseerd.[1)] De nieuwe theorie over de menschelijke persoonlijkheid houdt in zich en omvat een reorganisatie van de menschelijke werkplaats. Voor verschillende gevolgtrekkingen van het socialisme deinst dus Izoulet

1) Zijn formule over den eigendom, den 23sten April met instemming aangehaald door den Franschen minister van Binnenlandsche Zaken, den heer Barthou, in zijn rede vóór zijn kiezers - zie het dagblad 'Le Temps' van 25 April 1898 - zegt dan ook, dat hier het doel is: 'non à exproprier ceux qui possèdent, mais à approprier ceux qui ne possèdent pas.'

niet terug. Maar tegenover dat socialisme blijft hij verdedigen de gedachte der vrijheid van den persoon. Het absolute egalitarisme van het socialisme is, naar zijn inzicht, geheel verkeerd. De nivellements-strekking is tegenstrijdig aan de natuur, zoo als de wetenschap ons die heeft verklaard. In tegenoverstelling van die gelijkheidszucht zijn, als springveeren van den vooruitgang, juist noodig arbeidsverdeeling en hierarchie. Izoulet dringt dus aan op een vereeniging van solidariteit en vrijheid, en zou niet zoo ver afstaan van een richting die tot leus aannam: libertaire solidariteit.

Wat ons ten slotte, in de derde plaats, opvalt bij zijn constructie van het idee der gemeenschap, is de geringschatting, die hij daarbij laat blijken ten opzichte van het Christelijk idee. Zeker, ook hij begrijpt, dat een politieke wenteling der dingen noodig heeft en eischt een religieuse evolutie. Hij stevent zelfs naar een min of meer getransformeerd Spinozistisch pantheïsme. Hij neemt als beste definitie der menschelijke ziel de formuleering over van Lamartine:

> .....Une claire étincelle
> D'âme *distincte* au sein de l'âme universelle.

Hij ziet, op het einde der 19e eeuw, overal het Godsbegrip machtiger en sterker worden. Hij zegt het kort en bondig (pag. 635) ‘au lieu d'être décidément chassé de tout, Dieu décidément envahit tout.’ Maar het is niet de God der Christenen voor wien hij zijn knie buigt. De christen plaatste zich, volgens hem, in het leven telkens als buiten den staat, liet zich niet doordringen door de ziel van den staat, maar bleef staan in zijn ‘sécessionisme dolent.’ De mystieke dialoog, die in de Imitatio Christi de ziel hield met haar Schepper, is voor Izoulet de sleutel der christelijke levensbeschouwing. Dat gesprek onderstelde een individu, dat zich los voelde van de geheele wereld en van het zijn, en zich zalig prees als het alléén met zijn God kon wezen. De mensch in die sfeer deed, alsof hij niet op zijns gelijken behoefde te letten en slechts alleen met zijn God moest te doen hebben, God, op rechtstreeksche wijze door hem aangeroepen. De menschen zijn in die opvatting verticale draden, geïsoleerd van elkander, doch allen convergeerende naar één aanknoopingspunt, God. Er zijn geen horizontale draden: geen wezentlijke banden tusschen de

menschen onderling. Er zijn slechts verbindingen tusschen elken mensch op zich zelf en de Godheid. De individuën zijn los van elkander, onafhankelijk. Doch moraliteit, zegt Izoulet, beteekent juist socialiteit en onderlinge afhankelijkheid, is een netwerk van gekruiste horizontale draden, een soliede dooréén gevlochten koordenraam. Nog daargelaten, dat die individueele ziel in de Imitatio telkens van Christus haar mystieke belooning vraagt en wacht. Die belooning is daar niet een wijding (sanctie) der daad, die als vrucht van den boom zich afwikkelt, maar is een min of meer kunstmatig aangebrachte toewijzing, een ‘apport étranger.’ Inderdaad is in dat stelsel, in dien gedachte-kring der Imitatio, het Godsbegrip alles en de mensch niets. Het is het woord van den Schepper aan zijn schepsel: ‘Je te suis nécessaire, et tu m'es inutile....’ In zijn diepste wezen symboliseert zich het Christendom, volgens Izoulet, in den vorm van het offer. De mensch offert zich op aan de Godheid, stelt zich zelf tot een offerande. En dat begrip van offer wil de ware Christen overbrengen op geheel de plichtenleer tegenover de andere menschen. De mensch moet niet aan zich zelven, maar allereerst aan den medemensch denken. Dit nu is - Izoulet heeft het boven betoogd - een dwaasheid. De associatie, die hij als grondslag van alles aanneemt, vordert een andere gedragslijn. Izoulet meent ten slotte dat het Christendom de richting der dualiteit is. Het Christendom heeft de begrippen van geest en materie scherp tegenover elkander gezet. Het heeft later in de geschiedenis altijd die twee-heid bevorderd. Het heeft gesproken van ziel en lichaam, van God en den keizer, van kerk en staat, van het geestelijk en wereldlijk gezag, van troon en altaar, van den mensch en den burger, en heeft onder twintig en meer formules van 't zelfde allooi, gedurende nu bijna twee duizend jaren daarmede de Europeesche denkwijze en Europeesche politiek geheel bedorven. Wil men weder komen tot de gedachte der éénheid van het heelal en van God, tot de monisme, waarin een vaste richting is, en dat men dus ook kan aanduiden door het woord ‘finalisme’: wil men goed inzien dat materie en geest slechts de twee aspecten van hetzelfde zijn: wil men begrijpen dat het éénige onderscheid ligt in ons zelven, in zooverre de substantie aller dingen hetzij van buiten, hetzij van binnen kan worden waar-

genomen: dan heeft men slechts weder te luisteren naar de stem der antieke wereld en der antieke gedachte. De stem van Marcus Aurelius is voor Izoulet nog altijd van hooge beteekenis. Met diens klanken spelt hij zijn woord der gemeenschap....

Het is, zooals wij zeiden, zeer eigenaardig: maar wij zijn het in geen enkel opzicht met hem eens. Zoo sterk als wij het begrip der gemeenschap in onze tijden op den voorgrond willen plaatsen, tegenover het voortwoekerend individualisme, zoo innig gevoelen wij, dat voor 't wezen der gemeenschap geen dieper grond is te vinden, dan den inhoud der eenvoudige en verheven uitspraken in de evangeliën vervat. Al de kunstige en scherpzinnige betoogen van Izoulet over de associatie, al die met zooveel zorg uit de biologische wetenschap afgeleide denkbeelden over het vormen van groepen, geheel de uitéénzetting der transformatie van de verschillende impulsies van het leven, al die betoogen dat de individueele éénheid noodzakelijkerwijze vervangen moet worden door de sociale groep, staat of keurbende, geheel de gecompliceerde voorstelling der wisselwerking van allerlei natuurlijke motieven op elkander, wegen niet op tegen het eenvoudig en voor ieder begrijpelijk woord, dat Christus als regel en beginsel voor de samenleving uitsprak: ‘Ik ben in het midden van u als een die dient’ (Lucas 22 vers 27). Al de voorschriften die Izoulet wil putten uit de solidariteit der menschen, uit het eeuwige worden en uit de eeuwige inspanning van al wat leeft, al de lessen die hij ontleent aan de door hem waargenomen wederkeerigheid van rechten en plichten en uit de aspiratie naar den volmaakten staat, al de gevolgtrekkingen die hij doet voortvloeien uit den plicht der zelf-affirmatie van al wat leeft, al de exaltatie die hij verlangt van den in samenhang met het geheel levenden mensch, schijnen ons den flikkerglans van hêen en wêer tintelende electrische vonken te bezitten, verrassend, verblindend en verwarrend, wanneer wij ze vergelijken met de in haar stille verhevenheid zoo kalm en vast lichtende blanke sterre[1)] der ‘Bergrede’ van Christus.

1) Denk aan Potgieters vers over Da Costa:

Hem boeit voor der Bergrede lieflijke sterre
Der Apocalypsis verterende vuur!

VI.

Wat intusschen in het boek van Izoulet - hoe wij ook oordeelen over zijn constructie van het begrip der gemeenschap - het meest zal boeien is het stellen van het probleem der d e m o c r a t i e . Overgaande tot de studie van den staat of ‘cité,’ is het hem vooral te doen, om aan te toonen dat in den tegenwoordigen staat het begrip van arbeidsverdeeling tusschen hoogere en lagere organen toch eigenlijk niet behartigd wordt. Zoo komt hij tot het schoone hoofdstuk, dat hij als ‘inleiding’ voor geheel zijn werk geplaatst heeft, en waaraan hij tot titel heeft gegeven: de zelfmoord der democratiën.

Het is thans, volgens hem, een critisch uur in de geschiedenis. ‘Het groote sociale probleem bestaat toch daarin, om op juiste wijze binnen den staat in evenwicht te stellen de keurbende en de massa (“l'élite et la foule”). Het verleden heeft ons tot heden niet anders getoond dan de uitstooting der menigte door de keurbende. Wie weet of de toekomst, door een omgekeerd ostracisme, zich niet voorbereidt, om ons te toonen de uitwerping der keurbende door de massa? Alle reactiën zijn buitensporig en overdreven. Wat moet men dan niet duchten van een volks-reactie, sinds de christelijke berusting plaats heeft gemaakt voor het revolutionnair opeischen? Wat moet men niet vreezen van die ontzettende contra-oscillatie, komend uit de diepten van het verleden, en met zich rollend eeuwen van smart, grief en wrok? Wat mij betreft - zoo vervolgt Izoulet - ik kan mijn oogen bijna niet afwenden van die onrustbarende donkere streep, die den gezichtseinder begint af te sluiten, en die niet anders is dan de opkomende zwellende vloed der menigte, bekwaam om de keurbende te ontwortelen en de beschaving als een stroowisch mede te sleuren. De stervende Renan heeft ons deze plechtige waarschuwing gegeven: “er zijn voor Europa nieuwe eeuwen van barbaarschheid te duchten.” Ja, men kan een ontzettende verdelging en weêrwraak voorzien: er zijn termen om te verklaren, dat de staat in gevaar is. Maar bovenal er zijn termen om den weg van verbetering aan te toonen. Het is nu een oogenblik om er op te wijzen, hoe men, terwijl men volhardt bij de loyale en hartelijke opneming van de menigte in den staat, de misdaad der uitwerping van de keurbende kan bezweren.’ ‘De tijd,

waarin wij leven, schijnt, volgens Izoulet, met betrekking tot dat vraagstuk, van het ééne uiterste tot het andere over te slaan. Let, in de wijsbegeerte van Duitschland en Rusland, op Nietzsche en Tolstoï. Tolstoï werpt zich met open armen in de menigte. Nietzsche grijpt beslist en heftig naar den kant der keurbende. En diezelfde dobbering heeft men vroeger in de geschiedenis gezien. De antieke (Grieksch-Latijnsche) staat werd gesticht. Allengs vervalschten zich zijn grondslagen, en het resultaat was: de groote verhuizing naar binnen, de groote mystieke afscheiding, die men Christendom noemt. Daarna werd de moderne (Romaansch-Germaansche) staat gegrondvest. Ook die verslimmerde: en het resultaat was de groote terugeisching en terugvordering, welke men Revolutie heet. Intusschen is in beide deze gevallen de oorzaak van de ramp dezelfde geweest, al was het resultaat verschillend. In beide die gevallen had de keurbende min of meer de massa buiten de wet gesteld. En het misnoegen der massa deed dan den staat uit elkander vallen. In de antieke tijden zag de massa zich haar plaats in den staat ontzeggen door de keurbende. Het Christendom kwam op, en beloofde haar die plaats, maar.... in den hemelschen staat. In de moderne tijden ziet de menigte zich wederom haar plaats ontzeggen in den staat. De Revolutie barst nu uit, die haar die plaats belooft, maar ditmaal in den aardschen staat. In beide gevallen is het geneesmiddel anders, maar de kwaal dezelfde. Het was altijd het ostracisme voor de menigte. Heidendom en Ancien Régime beteekenen het recht der keurbende. Christendom en Revolutie beteekenen het recht der scharen.' - 'Mijn hart is voor die menigte,' zegt Izoulet. Men behoeft er niet aan te twijfelen: de menigte zal haar vrijmaking erlangen en wel door de wetenschap, die de materie, door middel der machines, dienstbaar aan den mensch heeft gesteld. Maar men zij voorzichtig. De menigte zal in 't eerst ruw te werk gaan. Het probleem moet zijn: de menigte in den staat te laten binnentreden zonder de 'élite' er uit te doen gaan.

Het doel is dus - zegt Izoulet - een vredelievende toelating der 'foule' in de 'cité.' De opneming wordt tot stand gebracht in tijdvakken die langs de eeuwen aanéengeschakeld zijn. Allereerst proclameerde het Christendom het zedelijk recht of idëeel recht der massa, terzelfder tijd echter de toepassing daarvan

verschuivende tot aan de andere zijde van het graf. Toen dit zedelijk recht behoorlijk erkend en bekrachtigd was door vijftig generaties, verklaarde in de tweede plaats de Revolutie dat recht plotseling geldend voor hier beneden: een gansch onverwachte omdraai en rechts-omkeerd, een beslissende crisis, voorbereid door een geruischlooze broeiing van achttien eeuwen, die nu het zedelijk recht vervormde tot stellig recht of met andere woorden tot politiek recht. Na dien stap, wordt de ontknooping verhaast. De twintigste eeuw zal uit het politiek recht de toepassing trekken die er in is besloten, te weten: het economisch recht.

Het middel om dit alles op vredelievende wijze te doen geschieden is - wij volgen nu slechts de redeneering van Izoulet - duidelijk. Opdat de massa (de ‘foule’) in dronken opgetogenheid over de volle verkrijging van zijn recht, - de reus zal wel wat lastig zijn, want hij is zoo langen, langen tijd geketend geweest - zich niet laat verleiden om het recht der keurbende (der ‘élite’) te ontkennen, moet één overtuiging worden gewekt. En wel deze, dat men voor ieders oogen, met een evidentie als van het zonnelicht, de wettigheid van het recht dier keurbende vast stelle. Met andere woorden, men moet enkele misverstanden wegnemen, die nog schuilen in het woord ‘gelijkheid.’ Zoowel het Christendom als de Revolutie zijn te ver gegaan, hebben, bij hun opkomst, het doel voorbijgestreefd. De democratische richting is soms demagogische dwaling geworden. Een nivellements-strekking werd opgewekt. Er is op het weten, op het bezit, op de burgerlijke en staatkundige organisatie, op de grooten en machtigen, door het Christendom een schaduw geworpen. En de Revolutie heeft miskend en geloochend het gouvernementeele prerogatief. Een beroep op rede en wetenschap is derhalve noodig. En, volgens Izoulet, zijn die rede en wetenschap essentieel conservatieve krachten, in den goeden wettigen zin van het woord, omdat zij, in plaats van het nivellement, ‘de hierarchie’ onderwijzen. De filosofie der 18e eeuw, die bij monde van Jean Jacques Rousseau erkende, dat de menigte blind is en leidslieden noodig heeft, gaf theoretische lessen over de waarde der keurbende. De verklaring der rechten van den mensch, in de Fransche Revolutie opgesteld, teekende (zie art. 6) voor de praktijk op het onderscheid der menschen

naar gelang van hun deugden en talenten. Allengs werd nu voelbaar de dubbelzinnigheid van den term ‘gelijkheid.’ Het werd duidelijk, dat dit begrip van gelijkheid beteekende gelijken eerbied voor ongelijke personen. Het leven van een man als Pasteur en het leven van den concierge vóór zijn wachtzaal zijn even eerbiedwaardig, maar hebben toch geen gelijke waarde. Het kwaad was geweest, dat tegen het einde der achttiende eeuw de regeerende klasse een valsche ‘élite’ bleek te zijn. De leidende groep bevatte slechts al te veel ‘non-valeurs’ en sloot vele ‘waardigen’ buiten. De selectie was verkeerd geschied. Toen kwam de opstand en de omwenteling, en zette een betere aristocratie op haar post. De revolutie trad op met de grondstelling, dat weder de sterken van geest en hart moesten leiden, en dat de zwakken en middelmatigen moesten geleid worden. Op die wijze kon weder een gezonde hierarchie zich vestigen. De waarachtig goede keuse der ‘waardigen’ kon weder geschieden. Napoleon deed dat op energieke wijze. Hij sprak het uit, dat de ‘carrière’ voortaan open stond voor de verdienste. Overal, waar de keizer zich vertoonde op zijn rustelooze rondreizen over zijn gebied, had de man, die werkelijk iets gedaan had, slechts door den kring van 's keizers gevolg zich hêen te dringen, om, de oogen van Napoleon treffend, zijn belooning te verkrijgen. Overal gistte het dus binnen de grenzen van het keizerrijk. ‘De minste apothekers-leerling - zoo zegt Stendhal - arbeidend in het achterkamertje van den winkel van zijn patroon, werd zenuwachtig door het denkbeeld, dat hij, zoo hij een chemische ontdekking deed, het eerekruis zou krijgen en graaf kon worden.’ Aldus werkte Napoleon op de menschen. Vergelijk dat eens met de regeeringstactiek van een Louis Philippe, den slimmen burger-koning, van wien men te recht of ten onrechte gezegd heeft: ‘qu'il était habile à user les supériorités sur les infériorités.’ De keizer gebruikte allen: de ander verbruikte de beste talenten.

Alles komt dus neer, niet op een nivelleerenden gelijkheidszin, maar op een erkenning van waarde. Deze groote waarheid is nu, volgens Izoulet, bevestigd door de natuurwetenschap. De leer der biologie heeft hier den grondslag geleverd voor de leer der sociologie. Auguste Comte, die deze sociologie vestigde, is even beslist als Napoleon, Mirabeau, de Revolutie

en het ‘Contrat-social’ opgekomen tegen de kunstmatige ongelijkheid, doch even vast vóór de natuurlijke en wettige hierarchie. De maatschappij is een organisme. In de ‘cité’ (den staat) is volmaakte solidariteit, maar ook hierarchie. De slotsom van alles is dus deze, dat de democratie de ‘élite’ moet kiezen, om door haar zich te laten leiden. Dit is niet alleen wenschelijk, maar voor die democratie het éénige behoud en heil. De groote menigte (de ‘foule’) is traag en blind: zij zou zelfs, als men haar liet begaan, de geheel vrije uiting der persoonlijkheid belemmeren. Voor de beweging der massa wordt dagelijks de doorslag meestal enkel gegeven door wat de lieden onbewust vereenigt, namelijk hun instinct en vulgair gevoel, niet door wat personen onderscheidt, de hoogere eigenschappen. En toch, doet juist het handvol zich onderscheidenden, de helderzienden en stoutmoedigen, de groote hoop vooruitgaan. De mannen van directie en impulsie zijn echter een kleine minderheid. Op die minderheid komt 't intusschen aan. Op de markt der waarden, zal de waarde van doorzicht (intelligentie) en energie altijd de kostbaarste en zeldzaamste wezen. Deze waarde zal het meest gezocht en het hoogst geschat worden. De overgroote menigten der toekomst zullen geleid worden door een scherpe ‘élite,’ door een handvol zwijgers met stalen hersens. Het enorme feit der beschaving wordt slechts opgehouden door het h e r o ï s m e van een keurbende, die van den leider der werklieden tot het staatshoofd zich uitstrekt. De oppervlakkigen van onzen tijd prevelen altijd de oude spreuk: het menschdom leeft *voor* een klein getal (‘paucis vivit humanum genus’). Dit aforisme moet aldus verstaan worden: *door* een klein cijfer van personen leeft de menschheid. Er is voor de democratie slechts heil in en door de ‘aristo's,’ de besten. ‘De menigte: - wat zou zij kunnen uitrichten en wat zou zij zijn zonder de waarachtige “élite,” zonder de genieën en heroën, zonder de mannen van ontdekking en initiatief, zonder de fijn ontwikkelde geesten of edelmoedige harten, zonder die vuurhaarden van warmte en geest, waar onze ijskoude duisternissen zich koesteren en verlichten? Genie en heroïsme zijn voor de menschheid wat de zon is voor de natuur, dat wil zeggen de bron van het leven. De vereering van de “élite” is dus geen beginsel van sociale néérwerping, beknelling of onderdrukking, maar, juist omgekeerd,

een beginsel van levenswekking en van exaltatie. Ongelukkigerwijze is de zin van al die woorden: aristocratie, autoriteit, hierarchie, leidende klasse enz. zoo afschuwelijk vervalscht en bedorven, dat men lang aarzelt vóór dat men zich van die termen bedient.' Toch komt er beterschap. Men begint de waarde dier termen beter te begrijpen. Izoulet doet opmerken, dat bijvoorbeeld het woord autoriteit afgeleid wordt van het latijnsche woord *auctor*, hetgeen beteekent: hij die vermeerdert. 'Zoo is de autoriteit die neêrdrukt een onwaar en verfoeilijk gezag. De natuurlijke autoriteit van een helderziend en energiek hoofdman, die vertrouwen en vuur aan de soldaten geeft, hun kracht verdriedubbelt en de overwinning bezorgt, ziedaar de eenige ware autoriteit. Nu zijn echter helderziendheid en energie niet minder een vereischte voor de politieke leidslieden, dan voor de militaire hoofden. Zij zijn zelfs voor de eersten nog meer noodig. Om de leiding te kunnen hebben der economische organisatie en der zedelijke richting van een natie, moet men misschien nog zeldzamer talenten hebben, dan die vereischt worden voor het aanvoeren der beschermwacht der legers. De commissie der begrooting, der in- en uitvoerende rechten, de raad van beheer van het openbaar onderwijs, die van de eeredienſten, niet minder dan de commissie van het leger: welke scherpziende geesten en energieke karakters moet men niet allernoodzakelijkst daarin roepen! Op het gebied van den godsdienst, als op het terrein der tarieven, is onverstand noodlottig, wat zeg ik, sleept eenvoudige middelmatigheid der chefs, zonder veel gedruisch doch onwêerstaanbaar, den zedelijke en geldelijken ondergang van het land met zich mede, levert den grond onverdedigd aan den indringenden vijand, en doet de natie schrappen van de kaart der staten. Een volk, dat zich aan middelmatige personen toevertrouwt, vermoordt zich zelf.'

VII.

Begrijpt thans de lezer, die tot nu toe goedgunstig mij gevolgd heeft, waarom er onrust is in de zaal, als Izoulet in het Collège de France zijn ideeën voordraagt?

De eigenlijke beoefenaars in Frankrijk der sociologie, die van de oprichting van dezen nieuwen leerstoel voor sociale wetenschappen, naast het professoraat van den orthodoxen

Comtiaan, Pierre Laffitte[1)], zeer veel meenden te mogen verwachten, zijn niet geheel tevreden gesteld, toen, door de keuze van twee overigens in de practische politiek zeer van elkander verschillende ministers, de heeren Bourgeois en Poincaré, Jean Izoulet, tot nu toe verbonden aan het middelbaar onderwijs, daarvoor werd benoemd. Zij, die voor de sociologie willen blijven hechten aan minutieuse geschiedkundige studiën van den vóórtijd, vinden Izoulet te veel idealist voor zulk een positief-wetenschappelijk instituut als het Collège de France. Doch de lawaaimakers op de lessen zijn natuurlijk niet de wetenschappelijke tegenstanders, neen, de aanval komt van een anderen kant. De obstructie gaat uit van de zijde der socialisten. Het zijn vooral de collectivisten, die recht meenen te hebben om zich te verzetten tegen Izoulet. Zij oordeelen dat Izoulet's benoeming en voordrachten meer bepaald tegen hen gericht zijn.

Zij dwalen grootelijks, wanneer zij aan opzet of toeleg denken. Slechts in één zaak hebben zij gelijk, dat Izoulet's denkbeelden niets te maken hebben met de alledaagsche partijleuzen en etiketten van hun socialistische scholen. Wat Izoulet voordraagt komt slechts zeer ter zijde in het voordeel van hun aspiraties. Dat intusschen de vulgaire *politieke* tinnegieters zich verbazen en ontstellen, wanneer zij soms hooren van de uitéénzettingen van Izoulet, dit kan ons in Frankrijk allerminst verwonderen. Wat beteekent het, zeggen zij, dat op het einde der negentiende eeuw, nadat op het voetspoor der groote Fransche Revolutie overal het begrip van gelijkheid zooveel mogelijk wordt doorgevoerd, dat dáár juist te Parijs, op den leerstoel van de eerste wetenschappelijke instelling, de ongelijkheid weder als dogma wordt geleerd, nog wel als uitvloeisel der studie van de natuur? Gaat het aan, meenen zij, tot dergelijk een splitsing overtehellen, als die Izoulet aanduidt door zijn indeeling van ‘foule’ en ‘élite’? Is het geen wonderlijke gevolgtekking, eerst de eigenlijke ziel van een volk te doen kweeken door de mystieke gemeenschap van den Staat, en dan door middel

1) Pierre Laffitte is in Januari 1892 professor geworden aan het Collège de France ‘à la chaire d'histoire générale des sciences’: den leerstoel, dien Guizot in 1833 aan Auguste Comte weigerde. Zie over Laffitte mijn derde deel van ‘de Socialisten’, pag. 474. Vergelijk ook in het nummer van 15 Januari 1898 der Revue des deux Mondes het artikel ‘le centenaire d'Auguste Comte.’

van een kunstige arbeidsverdeeling de directie van die ziel toe te vertrouwen aan een zeer kleine kern of keurbende? Bevordert men in het Frankrijk van het heden, dat een republiek heet, en dat consequente koppen willen vervormen tot een volledig sociale republiek, niet het opkomen van een gansch andere politieke richting, die, als de omstandigheden het veroorloven, weder zou kunnen leiden tot het in het leven roepen van een nieuwen keizer, van een anderen Napoleon?

Wat zullen wij tot dit alles zeggen?

Ja, inderdaad, wij zijn van oordeel, dat de misselijke resultaten der parlementen allerwege, in hun holheid en vooruitgangswaan ijverig gesteund door de toenemende vulgariteit der dagbladen - ach, hoevelen hunner redacteurs zijn geworden tafelschuimende dienknechten van financiers en mannen ‘van zaken’! - overal in allerlei breinen zekere geneigdheid doet opkomen, om aan het recht van bestaan van ‘superieure’ personen, van helden, te gaan gelooven, aan wie de leiding der menschheid liever moest worden overgelaten. Sinds Thomas Carlyle in 1840 zijn beroemde lezingen ‘on Heroes, hero-worship and the heroïc in history’ hield, heeft dit denkbeeld zeer vele geesten en harten bezig gehouden. Het erkennen van het goed recht der aristocratie, in de diepere beteekenis van het woord, gaat met zulk een heldenvereering samen, al wordt dan de eisch minder steil en scherp voorgedragen. Het zoo even verschenen opmerkelijke boek van W.H. Mallock ‘Aristocracy and evolution, a study of the rights, the origin, and the social functions of the wealthier classes’ is slechts weder een teeken van die richting der geesten. En Izoulet is niet geheel vreemd aan die strooming van den tijd.

Doch met dat groote voorbehoud: dat Izoulet de leiding in het werk der statenvorming en volksverheffing vooral geeft aan de filosofen en poëeten.

Zij, zij alleen, hebben, volgens hem, het vizioen van hetgeen werkelijk komen zal, of liever den blik in de wezenlijke realiteit. ‘Gelijk het nestje in profiel zich teekent in den droom van den vogel, vóórdat 't in de dichtheid der twijgen wordt saâmgevoegd: zóó, op dezelfde wijze, schetst zich de “cité” - zegt Izoulet - in de overpeinzing der dichters en wijzen, vóórdat zij opgebouwd wordt in de historie.’

‘Toch is de “conceptie” van dien staat nog altijd gebrekkig geweest, wijl de in praktijk brenging steeds is mislukt. De Republiek van Plato, de Politiek van Aristoteles, de Staat Gods van den heiligen Augustinus, de Zonnestaat van Campanella, de Leviathan van Hobbes, de Utopia van Thomas Morus, de Oceana van Harrington, het Salente van Fénélon, het “Contrat Social” van Jean Jacques Rousseau, de Icarie van Cabet, het Groote Wezen van Auguste Comte, het Hyperorganisme van Herbert Spencer enz. enz.: het zijn altemaal logische, mystieke, juridieke, biologische concepties, voorgesteld door de machtigste genieën aan de rondtasting der volken! Te-vergeefs. De pogingen der natiën en der rassen zijn niet tot een goed resultaat gekomen. En de “cité”, hoewel zij telkens weder wordt opgebouwd, valt telkens weder inéén. Het ligt daaraan, dat de “cité” altijd twee soorten van vijanden heeft, de delicaten en de brutalen, de mystieken die zich verwijderen en de cynieken die er op los storten.... Men moet dus de “cité” verdedigen tezelfdertijd tegen de partij der doleerend zich afscheidenden en tegen het bloedig antagonisme....’

De beste bondgenooten blijven intusschen, volgens Izoulet, voor de vorming der gemeenschap en van den waren staat, de denkers en dichters. Hij meent, dat de sociologie tot nu toe altijd hen heeft miskend. Een Plato en een Jean Jacques Rousseau zijn nog altijd niet op hun waarde geschat. Men achtte hen droomers, en zij gaven juist de stuwkracht tot daden. Vooral de dichters nemen de leiding, natuurlijk de poëeten van het licht, de werkelijke zieners. Het boek van Izoulet is vol van uitspraken dier dichters, edele munten die hij rondstrooit. Op twee onder hen pleegt hij vooral zich te beroepen, wanneer hij de constructie van den staat bespreekt. Vooreerst op Shelley, wiens ‘Prometheus unbound’ een profetie is van verre toekomst-idealen. Maar de hoogste plaats wordt toch gegeven aan Shakspere. Trouwens het gansche boek van Izoulet is niet anders dan een uitbreiding en wetenschappelijke verklaring der verzen, die Ulysses in het derde bedrijf van Shakspere's drama Troïlus en Cressida uitspreekt:

> There is a mystery (with whom relation
> Durst never meddle) in t h e s o u l o f S t a t e ,
> Which hath an operation more divine
> Than breath or pen can give expressure to.

H.P.G. QUACK.

De gilden en het regeeringstoezicht op handel en nijverheid in de Middeleeuwen.

J.C. Overvoorde en J.G.C. Joosting, De gilden van Utrecht tot 1528. 's Gravenhage, 1897. (*Vervolg en Slot*)[1].

Wij bespraken reeds de organisatie van de draperie als groot bedrijf; doch wij zagen haar (wellicht door verkeerde reglementeering) na een kortstondig bestaan weder te niet gaan, nog vóordat de 15de eeuw ten einde was. Maar toch, de oude tijd was voor de Utrechtsche gilden voorbij: één raadsbesluit geeft daarvan getuigenis. Het was in 1553, nog 2½ jaar voordat het Riemsnydersgild zijne nieuwe ordonnantie van het Oostenrijksche bestuur ontving, dat zich bij den raad aanmeldde een speldenmaker uit St. Oedenrode. Hij verklaarde zich te Utrecht te willen vestigen en was gaarne bereid aan alle gewone bepalingen te voldoen: hij wilde burgerschap en gild winnen, en de militaire dienstplicht zou geene moeielijkheid leveren. Maar hij had één bezwaar: indien hij zich moest onderwerpen aan alle beperkende bepalingen van het Riemsnydersgild op het uitoefenen van zijn bedrijf, dan zag hij geen kans om 'proufytelick ende oirbaerlijck' te werken. Hij had 20, 30 of meer personen noodig, die hij als meesters, knechts en leerjongens wenschte te werk te stellen; hij beloofde hun een redelijk loon en wilde hun bovendien het bedrijf leeren en hen in staat stellen om levenslang eerlijk den kost te verdienen. Ja hij opende zelfs het vooruitzicht, dat door de vestiging zijner

1) Zie *De Gids*, 1897, Dl. II, blz. 490 en 1898 Dl. II blz. 255.

fabriek het bedrijf van het speldenmaken te Utrecht eerlang zou gaan bloeien, zooals dit te Antwerpen, 's Hertogenbosch en elders het geval was. De raad stelde het verzoek in handen eener raadscommissie, die met de dekens van het Riemsnydersgild overlegde; het eind was, dat het verzoek van Roeloff Joesten werd toegestaan. Zóó was in beginsel de noodzakelijkheid erkend, om met het oude systeem van strenge reglementeering te breken, wilde men de industrie opvoeren tot hoogeren bloei en tot een hoogeren trap van ontwikkeling, dan mogelijk was gebleken onder het middeleeuwsche régime.

Ik heb u thans alles medegedeeld, wat mij bij het doorsnuffelen der gepubliceerde bronnen merkwaardig scheen voor de geschiedenis der industrie. Ik ga u thans nog verhalen wat die bronnen bevatten over de handelspolitiek van den Utrechtschen magistraat. Vooraf moet ik u inlichten over de houding, door dien magistraat aangenomen tegenover niet-burgers.

Men zou zich vergissen, indien men de niet-burgers uitsluitend zocht buiten de stad: ook binnen de muren was een talrijk leger gevestigd van personen, die der burgerij volkomen vreemd waren. Ik bedoel de geestelijkheid. Natuurlijk was deze van de gilden uitgesloten: alleen burgers mochten leden van een gild worden. Toch waren de geestelijke heeren niet ongeneigd om bij de inkomsten, die hunne beneficiën hun leverden, nu en dan eene kleinigheid te verdienen. En zij waren waarlijk niet te versmaden concurrenten, omdat zij vrijdom genoten van accijns en dus, als zij wilden knoeien, hunne koopwaar allicht goedkooper konden leveren dan de burgers. Reeds het oudste document in onzen bundel, eene oorkonde van 1234, is tegen deze ongelijke concurrentie van de geestelijkheid bij het wijntappen gericht. En de eeuwen door ging deze strijd onophoudelijk voort. De geestelijkheid gaf voortdurend reden tot klagen, de burgerij toonde zich nooit bereid iets door de vingers te zien. Twisten, scheidsgerechten, verdragen wisselden elkaar steeds af: paswas de vrede gesloten, of de oorlog begon op nieuw. Op de accijnsvrijheid der geestelijken was het gemunt, maar het gelukte niet voor den Oostenrijkschen tijd om in dit privilegie bres te schieten. Evenmin kon men den geestelijken verbieden te brouwen. Maar toch, de vrijheid daartoe kon

beperkt worden, en de raad deed dit (1429) door alleen de vrijheid van de vijf kapittelen en de oude kloosters te erkennen, zoodat de talrijke in de 15de eeuw oprijzende begijnhuizen van het recht om te brouwen verstoken bleven. Maar die begijnhuizen leverden weder een ander gevaar: de zusters hielden zich bezig met het linnenweven en *moesten* dit ook gedeeltelijk doen om in hun onderhoud te voorzien. Toch was de concurrentie niet geheel eerlijk, daar de begijntjes natuurlijk behalve hunne verdiensten allerlei inkomsten hadden uit legaten en schenkingen van vromen. Geen wonder dan ook, dat het Linnenweversgild, dat naar wij zagen toch niet veel te missen had, tegen deze concurrentie in verzet kwam. Het gelukte, om in 1442 en 1446 met de zustertjes van drie begijnhuizen overeenkomsten te treffen, waarbij dezen erkenden, dat het haar niet vrij stond op bestelling het garen van anderen te weven, en zelfs beloofden, om jaarlijks 1½ pond aan het Linnenweversgild te betalen voor de vergunning om haar zelfgesponnen garen te weven, hoewel zij protesteerden, dat dit haar eigenlijk vrij stond[1].

Dit waren spiegelgevechten, die den grooten slag voorafgingen. Die slag werd geslagen in 1452, toen de raad duidelijk en algemeen het beginsel uitsprak, dat de geestelijken niet met de burgers in handel of bedrijf mochten concurreeren. Ziehier de bepalingen der verordening: 1o. Wanneer een geestelijke waren in het groot in de stad invoert en ze in détail verkoopt, dan zal de stad daarover bij zijn kapittel of zijnen overste klagen; wordt aan de klacht geen gevolg gegeven, dan zal de schuldige uit de stad verbannen worden. Is de kooper burger of onderzaat der stad, dan zal hij beboet worden. 2o. Oefent een geestelijke een ambacht uit, dan zal evenzoo over hem geklaagd worden[2] en, als de klacht geen gevolg heeft, verbanning volgen. Den burgers is verboden, werk, waardoor een gild benadeeld wordt, te besteden in kloosters of aan geestelijken. 3o. Ook wanneer

1) Naar het schijnt, is het zelfs aan het Linnenweversgild gelukt, in het onrustige jaar 1526 van bisschop en gilden een privilegie te verkrijgen, waarb ij het weven in kloosters geheel verboden werd.

2) Zoo klaagde het Steenbickersgild dan ook in 1513 over de Karmelieten, die hunne kerk (de tegenwoordige kathedraal der R.C.) dekten, en het kwam daarover tot een proces.

een buitenman, die niet reeds vroeger in een klooster gewoond heeft, aldaar een ambacht uitoefent zelfs ten behoeve van het klooster zelf, dan mogen de oudermannen van het benadeelde gild hem buiten de immuniteit van het klooster afwachten en bebocten.

Eénmaal (in 1540) werd van den hier gestelden regel afgeweken ten behoeve van het Zadelaarsgild, waaronder de schilders behoorden. Maar het was ook een zeer buitengewoon geval. In dien tijd woonde te Utrecht een geestelijke, wiens concurrentie door de schilders terecht gevreesd werd: de beroemde Jan van Scorel, kanunnik van St. Marie. Waarschijnlijk was het om aan deze geduchte mededinging een einde te maken, dat de merkwaardige bepaling gemaakt werd, strijdig met de fundamenteele beginselen van het Utrechtsche gildenwezen, dat een geestelijke, die schilderijen vervaardigde en verkocht, lid van het Zadelaarsgild moest worden, alsof hij een wereldlijk persoon was.

Evenmin als de niet-burgers, die geestelijken waren, waren de niet-burgers, die van buiten kwamen, de zoogenaamde ‘gasten’, vrij in hunne deelneming aan handel en bedrijf. Toch nam de raad tegenover hen eene iets vriendelijker houding aan dan tegenover de geestelijken; terecht, want de concurrentie der vreemden was gelijker, eerlijker. De vreemde mocht (trouwens evenals de burger[1)] en de geestelijke) waren in de stad brengen en die in het groot verkoopen. Wij vinden dit beginsel het duidelijkst uitgesproken in de oude ordonnantie van het Marsliedengild, die den gasten vergunt goed, dat zij in de stad brengen, te verkoopen ‘in groten, als hijt brenct, dats te verstaan alheel ongescheiden’, of wel ‘zamenscoop, dat is te weten mit enen godspenninck’. Ook in enkele andere oude gilde-ordonnantiën vinden wij hetzelfde beginsel, hetzij openlijk of indirect, opgenomen, soms met de bijvoeging, dat het ingevoerde goed moet zijn ‘ongewrocht werc’, ruwe grondstof, terwijl dan de

1) Onze documenten vermelden die vrijheid van alle burgers natuurlijk niet: de gilden bemoeiden zich niet met groothandel. (De ordonnantie der Marslieden *schijnt* op dit beginsel eene onverklaarbare uitzondering te maken door den gildebroeders te vergunnen lood of tin in het groot te verkoopen, doch in verband met eene oudere verordening blijkt toch bedoeld te zijn eene hoeveelheid van hoogstens 10 ponden lood of tin.)

verkoop van bewerkte artikelen door vreemden tot de weekmarkt beperkt blijft. En onveranderd is het beginsel ook overgenomen in de ordonnantiën van het Oostenrijksche bestuur, bepaaldelijk in die der korenkoopers, die ‘den vreemden gast ofte coepman’ vergunt zijn koren ook in de week (dus buiten de weekmarkt) ‘tsamenscoops’ te verkoopen. Op tal van plaatsen in onze bronnen vinden wij dan ook de vreemden bezig met den invoer van laken, van ijzer, van graan, van visch en andere artikelen.

Tegenover deze vrijheid der vreemden in den groothandel staat echter het zeer bepaalde verbod, om het ingevoerde binnen de stad te verkoopen ‘by penwarden’, in detail. Natuurlijk, dit verbod volgde reeds uit het wezen der gilden. De gilden bezaten het monopolie van den kleinhandel; niemand dan een burger kon lid worden van een gild, derhalve: geen vreemde mocht kleinhandel drijven binnen Utrecht. Dit sprak destijds als van zelf, en wij vinden dan ook het verbod nergens in het algemeen uitgesproken; alleen wordt telkens de kleinhandel in bepaalde artikelen verboden, wanneer zich daartoe eene aanleiding voordoet.

Een ander beginsel vinden wij in het rechtsboek van Wijk bij Duurstede. Geen vreemde mocht daar ‘veyl hebben *dat men hierbinnen maecken can*, dan op ons mercktdach, hy en sal dat gilde hebben’: derhalve de detailhandel in artikelen, die men te Wijk *niet* fabriceerde, stond aan vreemden vrij. Schijnbaar is dit iets geheel anders, doch feitelijk wordt toch nagenoeg hetzelfde bedoeld als te Utrecht. Elk gild had in den regel het uitsluitende recht de door zijne leden vervaardigde artikelen in het klein te verkoopen; wanneer dus de gilden niet het geheele industriëele terrein innamen, was er nevens hen plaats voor den kleinhandel van vreemden, die dan daardoor niet ‘het gilde ruerden’, dus geen inbreuk maakten op den ‘Zunftzwang’. In groote steden was echter natuurlijk bijna nooit zulk eene gelegenheid te vinden. Bepaaldelijk vulde te Utrecht, naar het schijnt, het Marsliedengild, dat hoofdzakelijk geimporteerde artikelen verkocht, eene leemte aan, waar vreemden hadden kunnen binnendringen. Als b.v. de looiers sommige ledersoorten niet bereiden of niet bereiden kunnen, zijn het de kramers (marslieden), die van den magistraat verlof verkrijgen, zulk leder van buiten in te

voeren[1]. Geen wonder dan ook, dat wij juist in de ordonnantie van dit gild de beperking der vreemden tot den groothandel duidelijk geformuleerd vinden.

Toch schijnt ook te Utrecht voor vreemden nog *eenige* ruimte overgebleven te zijn om detailhandel te drijven. Wij hebben reeds gezien, dat de tappers geen 'Zunftzwang' bezaten; nergens vinden wij dan ook een verbod aan vreemden om tapperijen te houden. Nog meer: als de raad in 1397 het vermengen van rijnwijn met zuderschen wijn verbiedt, laat hij op dit algemeene verbod nog een afzonderlijk verbod aan de 'gasten' volgen; het eenige verschil is, dat de laatsten zwaarder gestraft worden dan de burgers. De conclusie moet dus zijn, dat *beiden* te Utrecht wijn getapt zullen hebben[2].

Het aangehaalde feit staat geheel op zich zelf[3]: geenszins mag men daaruit den regel afleiden, dat in *alle* vrije bedrijven de vreemde met den Utrechtschen burger vrijelijk mocht concurreeren. Zulk eene vrijzinnige handelwijze streed geheel met de begrippen der middeleeuwen. Wat men in een klein plaatsje als Wijk bij Duurstede uit nood toegaf, liet de machtige Utrechtsche regeering, die de vreemden niet bepaald noodig had, zich niet afdwingen. Tal van bepalingen, die de vreemden bepaaldelijk uitsluiten, bewijzen dit. Zoo de ordonnantie op den vischafslag van 1484: visschers, die het burgerrecht bezitten, mogen hunne waar vrij te Utrecht verkoopen, mits zij ze niet overdoen aan vischkoopers;

1) Niet altijd was het verlof van invoer beperkt tot voorwerpen, die te Utrecht niet gemaakt werden: reeds sedert 1410 mochten de marslieden vrij verkoopen elders gefabriceerde beelden (en bepaaldelijk niet alleen gebakken beeldjes, maar zelfs 'gesneden of gepinsiert werck'), hoewel zij daardoor in concurrentie kwamen met de leden van het Zadelaarsgild, die eigen gemaakte beelden verkochten. - Daarentegen wordt den hoedemakers verboden, elders gefabriceerde hoeden te verkoopen in concurrentie met het werk van gildebroeders.

2) Het is waar, dat den burgers verboden wordt een jaar 'neringe aen wiin te doen', terwijl de gasten verbanning treft, zoodat juist het quaestieuse feit, dat de gasten 'neringe doen', twijfelachtig blijft. Doch het verbod om verschillende soorten van wijn in één kelder te leggen en te vermengen, schijnt alleen zin te hebben voor tappers; immers de geheele maatregel diende gewis voor de contrôle van de betaling der sijs, die door de tappers verschuldigd was.

3) Daarnaast moet alleen vermeld worden (zooals nader blijken zal), dat sedert 1525 vreemde visschers hunne waar één dag lang mochten te koop aanbieden op een bepaald aangewezen gedeelte der vischmarkt.

maar vreemden moeten altijd komen aan den afslag (d.i. de markt). Sterker spreekt de ordonnantie op de vleeschhouwerij van 1481. Evenmin als de tappers, hadden de vleeschhouwers sedert de opheffing van het Vleeschhouwersgild in 1433 natuurlijk 'Zunftzwang': ieder burger kon dus vrij de vleeschhouwerij uitoefenen. Maar toch werden daarom de gasten niet toegelaten: in de aangehaalde ordonnantie wordt hunne toelating tot den vleeschverkoop door den raad integendeel als dreigement gebruikt, om de vleeschhouwers tot gehoorzaamheid te dwingen[1)].

Het spreekt van zelf, dat de raad grooten indruk moet gemaakt hebben, zoo dikwijls hij aldus niet alleen tegen de vleeschhouwers, die weigerden zich aan de opgelegde reglementen te onderwerpen, maar zelfs tegen de in een geprivilegiëerd gild vereenigde korenkoopers, die de graanprijzen poogden op te drijven, de bedreiging uitsprak, dat de vreemden zouden toegelaten worden tot den detailverkoop van vleesch en graan in de stad. Maar ernstig was het gevaar voor de Utrechtsche handelaars toch niet. 'Ghasten' en personen, 'die onse ghildebrueder nyet en zijn', mogen eene enkele maal (door de Riemsnyders) op eene lijn gesteld worden, de afkeer van de vreemden was te sterk, om ze voor goed toe te laten tot het uitoefenen der vrije bedrijven. En al kan in tijden van nood de raad bedoeld hebben zijne onderdanen tijdelijk in het nauw te drijven, op den duur was het geheel onaannemelijk, dat hij zou breken met de algemeen heerschende denkbeelden, en den vreemden dus gelijke rechten geven als aan Utrechtsche burgers. Integendeel, was men om de een of andere reden wel genoodzaakt de vreemde handelaars eene enkele maal in de stad te dulden, dan werd hun het verblijf zooveel mogelijk bemoeielijkt. Zoo den verkoopers van schilderijen, boeken en vliegende blaadjes, die langs de huizen ventten en zich bij voorkeur voor de kerkdeuren opsloegen, en die ten bate van het Zadelaarsgild met eene dagelijksche uitkeering belast werden. Zoo artsen en chirurgijns, die de stad tijdelijk bezochten 'om cueren aen

1) Eenmaal hooren wij den raad eene tijdelijke opheffing van den Zunftzwang uitspreken: in 1483, gedurende het beleg der stad door Maximiliaan, werd het brouwen *en verkoopen* van bier aan *alle* burgers toegelaten. Bedoeld werd toen echter zeker alleen voorziening in het tijdelijke gebrek aan bier.

te nemen oft water te besien', en verkoopers van 'eenige oly ofte salve', die gehouden waren verlof van het stadsbestuur te vragen of 20 stuivers te offeren voor het altaar der barbiers, van welke belasting alleen gepromoveerde 'doctoers' en verder 'tanttreckers en die mit wormcruyt omgaen' waren vrijgesteld. Zoo zelfs vreemde gezellen, die wekelijks een stuiver moesten betalen aan het gild of elders, waar ze zes weken vrij waren, na dien tijd het gild moesten winnen. Zelfs compagnieschap met de steeds gewantrouwde vreemden werd door sommige gilden verboden.

Dergelijke uitzonderingen op het geldende vreemdelingenrecht betroffen speciale gevallen en lieten den regel ongedeerd. Maar ééne uitzondering was van zéér algemeenen aard: wat 'in de weecke' verboden was, stond den vreemden vrij des Zaterdags 'opten weeckmerckt-dach'. Dan mocht de vreemde korenkooper zijn graan verkoopen bij het mud[1)], de vreemde bakker zijne broodjes invoeren. Op de weekmarkt was het eigenlijke terrein van den gast: de vrije markt was als een wig, ingedreven in het nauwsluitende pantser van het stedelijk exclusivisme.

Van eenigszins anderen aard was de concurrentie van de jaarmarkt op St. Pontiaansdag (14 Januari), die van heinde en verre de vreemden naar Utrecht lokte en de stad tot aan den dag van St. Agnes (21 Januari) eene week lang geregeld in rep en roer bracht, sedert bisschop Balderik in de 10e eeuw het gebeente van St. Pontiaan en St. Agnes uit Frankrijk daarheen had gevoerd. Deze concurrentie dreigde niet dikwijls, maar zij was zwaarder door het veel talrijker bezoek. En het kan ons dan ook niet verwonderen, dat wij in 1501 de gilden bij den raad daarover hooren klagen. Natuurlijk was deze aanstonds gereed, om te trachten hen 'staende te houden', en natuurlijk werd weder heil gezocht in meer gedetailleerde reglementeering, in scherper omschrijving van de grenzen der 'vryheyt' van de jaarmarkt. Trouwens het blijkt niet, dat de raadscommissie, die benoemd werd om dit reglement tot stand te brengen, ooit iets van zich heeft laten hooren, en ons is dus de gelegenheid benomen om na te gaan, hoe de raad zich redde in dit conflict tusschen de

1) Trouwens niet eens bij kleinere hoeveelheden: in dit opzicht bleef zelfs op de markt het Korenkoopersgild het monopolie behouden.

gilden en de markt: de twee zuilen, waarop zijn economisch systeem rustte.

Het is bijzonder nuttig ons de positie der vreemde handelaars te Utrecht duidelijk voor te stellen, omdat de stad bijna uitsluitend van hen afhankelijk schijnt geweest te zijn voor den aanvoer van vreemde producten. Immers groothandelaars, kooplieden, die zelven de waren uit den vreemde haalden en naar Utrecht ten verkoop brachten, vond men naar het schijnt onder de burgers van het middeleeuwsche Utrecht nagenoeg niet. Zij waren er wel geweest: in de eerste tijden van hare opkomst had Utrecht zelfs grooten naam als handelsstad, en wij vinden dan ook van de aanwezigheid van groothandelaars nog in onze bronnen althans één spoor. In 1234 bloeide te Utrecht eene hanse van Rijnvaarders, die handelden in wijn en die het artikel zelven te Keulen gingen inkoopen; het blijkt, dat die wijnhandelaars Utrechtsche burgers waren. Maar het verzanden van den Krommen Rijn sedert de 12e eeuw deed den handel verloopen en het graven der vaart van Utrecht naar Vreeswijk op het laatst der 13e eeuw hield dit verval niet tegen. Het Koopliedengild verdwijnt: het is gewis met de aristocratische regeeringspartij gevallen, toen de democratie in 1304 de overwinning behaalde. Toch noemt het oudste stedelijke wetboek van 1341 nog ‘zamencopers’ in wijn; en zelfs in 1357 schijnen de wijnmakelaars hunne tusschenkomst verleend te hebben bij transactiën tusschen Utrechtsche kooplieden en kleinhandelaars. Maar oorkonden van 1336, 1375 en 1432 brengen ons toch in kennis met wijnhandelaars uit Keulen en Duisburg, die de stad Utrecht bezoeken. En een raadsbesluit van 1445 geeft den zeer sterken indruk, dat destijds althans de wijn niet door Utrechtsche burgers gehaald, maar door vreemde kooplieden naar Utrecht gebracht werd. Geen burger zou wijn mogen koopen beneden Keulen dan te Vreeswijk; deed hij dit toch, dan moest hij aan andere burgers, zoodra hij te Vreeswijk kwam, de gelegenheid geven, om een gedeelte van den gekochten wijn tegen inkoopsprijs over te nemen. Een maatregel tegen den voorkoop: alle Utrechtsche tappers krijgen het recht van medekoop te Vreeswijk. Dáár was dus blijkbaar de plaats, waar de aangevoerde Rijnwijn verkocht werd en waar wij dan ook de wijnmakelaars gedurig werkzaam vinden.

Het is waar, dat de raad den burgers de gelegenheid openlaat, om zelven in de groote stapelplaats Keulen den wijn in te koopen; maar wij vernemen daarvan verder niets, en de indruk blijft bestaan, dat de Utrechtsche tappers zich geregeld te Vreeswijk bij de Duitsche importeurs van den noodigen voorraad voorzagen. Die indruk wordt versterkt door het feit, dat overal, waar in onze bronnen 'wijnlude' genoemd worden, geregeld tappers, geene wijnkoopers bedoeld blijken te zijn[1)].

Ook Utrechtsche kooplieden in andere artikelen ontmoeten wij niet: de vaart op het haringrijke Schonen, waaraan Utrecht nog in het midden der 13e eeuw deelnam, wordt gestaakt. In 1409 vinden wij melding gemaakt van een Utrechtsch burger, die Engelsche wol te Utrecht aanvoert; maar die Utrechtsche burger is een Engelschman. De aanvoer van Engelsche wol is in het midden der eeuw toegenomen, maar het zijn weder Engelschen, die de importeurs zijn[2)]. Wij vinden Utrechtsche burgers voortdurend op de Antwerpsche markt, zelfs op de Berger markt; maar wat zij er deden, blijft ons verborgen.

Groothandelaars treffen wij dus onder de Utrechtsche burgers niet aan. Het blijft mogelijk, dat zij er geweest zijn buiten de kringen der gilden, waar voor hen geene plaats was, maar zeer in het oogvallend is hunne positie in geen geval geweest. Doch hoe teleurstellend dit ook is voor ons, die iets wenschen te vernemen over de handelspolitiek van den raad, ook het bedrijf der gilden zelven, de detailhandel, kan ons daarover iets leeren. Uit het voorafgaande kunnen wij reeds opmaken, dat het systeem van den raad niet gegrond zal geweest zijn op de wenschelijkheid van vrij verkeer. Wij hebben gezien, dat de raad den prijs van verschillende artikelen en de winst der verkoopers vaststelde, en dat hij zelfs nu en dan het loon der arbeidslieden bepaalde. Ook de handel is dus allicht, mogen wij besluiten, door den

1) De naamsverwarring is trouwens begrijpelijk, omdat de scheiding der beide bedrijven destijds minder scherp was dan thans. Immers de middeleeuwsche tappers waren zelven tot zekere hoogte ook wijnkoopers; de tapperijen blijken steeds tegelijk slijterijen geweest te zijn, waar iedereen, ook de gezeten burger, wijn liet halen bij de flesch.

2) Alleen de waarschuwing van den raad van 1414, om geen Schotsch laken te brengen naar de Oostzeesteden, zou kunnen doen denken, dat er toen eenige handel op de Oostzee te Utrecht bestond. Ook schijnt de brouwerij-ordonnantie van 1495 aan te nemen, dat Utrechtsche burgers bier uitvoerden buiten het Sticht.

raad geheel gereglementeerd. En waarlijk, deze conclusie blijkt niet voorbarig. Het standpunt, dat de raad hierbij innam, wordt wellicht het best gekarakteriseerd door een besluit van 1481 met betrekking tot eene partij (zeker in een tijd van schaarschte) op stadskosten ingekocht graan. De raad vergunde aan alle burgers dit graan te koopen en het weder in het klein te verkoopen; doch hij bepaalde er bij, dat de verkooper van elk mud één ‘cromstaert’ winst zou mogen nemen en daarbij onder eede verklaren, wat de inkoopsprijs was geweest. Was het koren reeds gezolderd, dan zou men twee ‘cromstaerten’ winst mogen nemen. Overtreders van het gebod zouden gestraft worden volgens goedvinden van den raad. Zoo schijnt werkelijk het ideaal van den raad geweest te zijn: een ieder, gildebroeder of niet, zou vrijelijk mogen koopen en verkoopen wat hij wilde; maar de raad zou bepalen, hoeveel hij daarbij in billijkheid verdienen mocht.

Intusschen de raad gevoelde wel, dat het onmogelijk was, dit ideaal te bereiken door den prijs van elk artikel nauwkeurig vast te stellen; in dien verkoopsprijs toch was natuurlijk begrepen de inkoopsprijs van de grondstof en deze werd bepaald door de marktwaarde van het artikel. De raad erkende dan ook zijn onvermogen door bij het vaststellen der rijding telkens rekening te houden met het wisselen van den marktprijs. Maar al had hij dezen niet in zijne macht, tegen één gevaar kon hij waken: hij kon zorgen, dat de prijs, door de burgers op de markt betaald, was a fair price, een prijs niet door verkeerde praktijken en knoeierijen kunstmatig opgedreven. Wij komen hier aan de maatregelen tegen den zoogenaamden ‘voorkoop’, die in geen middeleeuwsch stedelijk wetboek ontbreken.

Gaan wij de bepalingen van onze oude rechtsboeken, die den voorkoop behandelen, na, dan vinden wij, dat zij dien allen afkeuren en strafbaar stellen. De voorkoop heeft dan ook bij onze mediaevisten eene slechte reputatie. Niet zonder verbazing vinden wij derhalve in onze bronnen op meer dan eene plaats bepaald, dat geene voorkoopers op de markt zullen koopen vóór een bepaald uur. Het verbod maakt op ons een even zonderlingen indruk, alsof eene hedendaagsche politieverordening heeren zakkenrollers zou uitnoodigen, hun bedrijf niet uit te oefenen na zonsondergang. Waarlijk, de zin, die

men gewoonlijk aan het woord *voorkoop* hecht, kan niet de juiste zijn; het is nauwelijks te gelooven, dat de voorkoop een misdrijf is. Ik ga u dan ook eene andere omschrijving geven.

Als ‘voorkooper’ duidden onze middeleeuwsche vaderen, naar het mij voorkomt, aan een persoon, dien wij *opkooper* zouden noemen. Het opkoopen van waren, het bedrijf van elken groothandelaar, is op zich zelf natuurlijk volstrekt niet berispelijk; slechts indien een speculant door het brengen van den geheelen voorraad van een bepaald artikel in zijne hand den een of anderen grooten ramp veroorzaakte, zouden wij zijn bedrijf schadelijk oordeelen, al zouden wij ook dan nog eenig bezwaar hebben het strafbaar te stellen. Trouwens wij behoeven zulke praktijken nauwelijks meer te vreezen, al wijst het ontstaan der trusts ons op de mogelijkheid eener herleving van de gevaren van den voorkoop. In de middeleeuwen met hun beperkt verkeer was het echter veel gemakkelijker dan thans, om schaarschte in een artikel te veroorzaken, en het gevaar daarvoor scheen veel minder denkbeeldig. En waar geenerlei overwegingen van theoretischen aard onze middeleeuwsche regeeringscolleges terughielden, mogen wij ons dus niet verwonderen, dat zij, den voorkoop op zich zelf toelatende, trachtten door strafbepalingen het gevaar, dat ik aanduidde, te keeren.

Ziehier hoe zij daarbij te werk gingen. Ik maakte reeds melding van het recht van medekoop, dat direct tegen den voorkoop gericht was. Maar de raad was daarmede niet tevreden. Het gevaar voor een algemeenen ramp was natuurlijk het grootst bij den graanhandel, en het is dan ook daar, dat wij de meeste bepalingen tegen den voorkoop aantreffen. In het algemeen verbood de raad op zware straffen alle handelingen, ‘daermede enich koorn oploip kryge(n) of meer gelde(n) mochte’. Maar nevens dit algemeene verbod stelde men vele speciale bepalingen vast. De raad trachtte het daarheen te leiden, dat de mogelijke schadelijke gevolgen van het opkoopen gekeerd werden, zonder den handel onnoodig te belemmeren door het absolute verbod ook van het onschuldige opkoopen van graan. Men had daartoe slechts te zorgen, dat iedereen dezelfde gelegenheid had als de opkooper, om zich van graan te voorzien.

Om dit doel te bereiken werd het koopen van koren des Vrijdagavonds en des Zaterdags morgens vóor 9 uur verboden, zoodat het aan de opkoopers onmogelijk was, den graanhandelaars, die naar Utrecht gekomen waren om hunne waar te verkoopen, die waar af te koopen voor de opening der Zaterdagsche markt, waar iedereen in de gelegenheid was de opkoopers te voorkomen. Teneinde aan het verbod nadruk bij te zetten, verbood de raad zelfs, dat wagens des Zaterdags voor twaalf uur verschijnen zouden op de Neude, waar de graanmarkt gehouden werd. En de maatregel werd aangevuld door het verbod, om den handelaars, die graan naar de Utrechtsche markt vervoerden, te gemoet te gaan, om hun hunne waar af te koopen; het is, meent de raad, behoorlijk ‘alle koorn siin marcte te laten versueken ende houden.’ In tijden van nood ging men nog verder en verbood den koop en verkoop van graan buiten de ‘vrye marct, dair men dat koorne ofte saet gemeenliken te vercopen pleecht,’ geheel.

Al deze bepalingen gelden den graanhandel. Maar ook over het koopen van andere eetwaren waren dergelijke bepalingen gemaakt. Het was verboden vee, dat naar de Utrechtsche markt gebracht werd, binnen een omtrek van twee mijlen om de stad te koopen. Het was den burgers verboden varkens, die naar de Utrechtsche markt gevoerd werden, tusschen St. Victor en St. Catharijne (10 October tot 20 November) te koopen, om ze levend weder te verkoopen. Het was den vischkoopers verboden visch uit de Lek binnen den omtrek van twee mijlen om de stad te koopen buiten de vischmarkt; visch, binnen deze twee mijlen gevangen, moest van 's morgens tot 's middags of van 's middags tot 's avonds voor een ieder te koop geboden worden. Het was verboden spiering te verkoopen aan voorkoopers. Het was verboden, op de markt op de Bakkerbrug plaatsen te bezetten, voordat de stadspoort open was en de landlieden dus gelegenheid hadden om binnen te komen en die plaatsen in te nemen; voorkoopers van beroep mochten zelfs die plaatsen niet bezetten voor 9 uur.

Intusschen het was gemakkelijk dergelijke bepalingen vast te stellen, maar niet zoo gemakkelijk de naleving daarvan te controleeren. Ter aanvulling stelde de raad dan ook, althans voor den graanhandel, die van het meeste belang was, andere

bepalingen vast. Hij verbood eenvoudig koren te koopen, als men reeds eene bepaalde hoeveelheid (b.v. 25 mud tarwe en 100 mud haver) bezat. Bakkers en brouwers mochten niet meer koopen dan zij binnen eene maand of binnen eene week verbruiken konden; partikulieren mochten in hun bezit hebben eene hoeveelheid koren, voldoende om zich een jaar te onderhouden, benevens 50 mudden haver voor elk rijpaard. Overtreders dezer bepalingen werden op eene zeer doeltreffende wijze tot de orde gebracht. Bakkers, die ‘gecoirnt’ waren boven eene zekere hoeveelheid, moesten elken marktdag 10 mudden ter markt brengen; een andermaal vinden wij bepaald, dat het koren, dat iemand bezat boven de vastgestelde hoeveelheid, eenvoudig aan de armen zou uitgedeeld worden.

Voor den graanhandel was zoodoende gezorgd. Maar het spreekt van zelf, dat een systeem, dat niet alleen ten doel had, om de koopers zooveel mogelijk voor schade en bedrog te bewaren, maar zich de geheele reglementeering van den handel als ideaal stelde, behoefte had aan uiterst strenge controle van elke transactie. De raad zag dit wel in en trachtte door zeer verschillende middelen zijn doel te bereiken. In de eerste plaats werden alle voorwerpen, die strekten om de verkochte artikelen te meten, aan een streng toezicht onderworpen. Alle biervaten werden van stadswege geijkt; verzending van bier in ongeijkte vaten was verboden. Tappers mochten zelfs geene ongeijkte Hamburger biervaten in hun bezit hebben; alleen aan burgers was dit geoorloofd. De grootte der wijnkannen werd door den raad bepaald; de stad bezat een model en bepaalde zelfs de dikte van den bodem. De stadsijker voorzag de kannen van het stadsteeken en de weegmeesters van het brood waren verplicht nu en dan rond te gaan, om alle wijnkannen te bezien, de slechte stuk te slaan en de bezitters te beboeten. De stad bezat ook eene ijzeren maat, die in drie exemplaren (op het Oudermannenhuis en op de Rodenburgeren Bakkerbruggen, waar de zakkendragers zich gewoonlijk verzamelden) ten toon hing en waarnaar de zakkendragers verplicht waren hunne turfzakken te laten maken; ook voor de turfschouwen hing eene ijzeren maat in het Oudermannenhuis. En de balans en de gewichten, waarmede de wantsnijder zijn laken verkocht, werden vooraf van stadswege geijkt. Nog

meer: het was de raad, die de maten liet maken voor het meten van de spiering en de mosselen en die dezen bij de vinders van de vischmarkt voor een ieder ten gebruike verkrijgbaar stelde.

Maar krachtiger dan deze maatregel waakte gewis voor de uitvoering der stedelijke verordeningen het leger van officiëele tusschenpersonen, dat de raad aanstelde en wier tusschenkomst hij beval bij elke transactie in te roepen. Bij den graanhandel waren het makelaars en meters: het was verboden andere makelaars te gebruiken, verboden graan te verkoopen, dat niet door de gezworen meters gemeten was. Ook de wijnhandel had zijne makelaars, die bij elken koop tegenwoordig moesten zijn. De bierhandel werd gecontroleerd door de gezworen dragers, de vischhandel door de gezworen tellers en door de dragers of vischgrommers. Ook de zakkendragers waren door de stad aangesteld. Het was dan ook geene zuivere menschlievendheid, die den raad drong den handel te vergemakkelijken en voor de eerlijkheid der overeenkomsten te waken door het aanwijzen van vertrouwbare tusschenpersonen; hij bedoelde daarmede iets anders en iets meer. De graanmakelaars traden tevens op als bezieners en vinders van het graan; de wijnmakelaars lichtten den raad in over den prijs van den wijn, die dienen moest voor het vaststellen der rijding; de bierdragers werden aangesteld door de sijsmeesters en controleerden de inning van de biersijs. En bovendien gelukte het zoodoende den raad, om bij elke transactie eene soort van officiëelen dwarskijker binnen te smokkelen, die overal een oog in het zeil hield en den raad alles verklapte, wat geschiedde in strijd met het ingewikkelde systeem van toezicht op den handel.

Wellicht het eenvoudigste en meest doeltreffende middel om den handel te controleeren was echter de vereeniging der verkoopers van elk artikel op ééne plaats. Het middel was trouwens in den tijd, die ons hoofdzakelijk bezighoudt (1350-1550), reeds eenigszins verouderd. Oudtijds waren bijna alle bedrijven in zoogenaamde hallen of groote verkooplokalen vereenigd geweest. Maar alleen de vleeschhal (later de twee vleeschhuizen) hield in deze periode nog stand. Het ‘wanthuys’ voor den lakenhandel wordt nog in de oudere stukken vermeld, maar schijnt later verlaten te zijn;

en de schoenmakers woonden nog wel bij hunne hal aan het Buurkerkhof, maar schijnen ze niet meer gebruikt te hebben. Het systeem was uit de mode: wij zagen reeds, dat toen de stad het oude raadhuis in de 16de eeuw tot verkoophal inrichtte, de plaatsen geen aftrek vonden. Toch trachtte de raad nog zooveel mogelijk aan het oude beginsel vast te houden en de bedrijven te localiseeren. Het gelukte gemakkelijk op de vischmarkt, waar de afslag het middelpunt van den vischhandel vormde. En ook elders bracht de raad op eenigszins andere wijze toch zooveel mogelijk hetzelfde denkbeeld in praktijk. Alle haring moest opgeslagen worden in het wed voor de stadswaag. Engelsche haring, 'Heylichlants' - haring en 'tyherinc' moesten bij voorkeur op het Buurkerkhof verkocht worden; de puike Schoonsche haring, die overal mocht verkocht worden, schijnt tusschen de Stadhuisbrug en de Bakkerbrug eene bevoorrechte plaats gehad te hebben. En het brood van buiten mocht alleen op een bepaald gedeelte der gracht te koop gesteld worden. Zelfs op de markt trachtte de raad door streng toezicht de plaatsen der verkoopers te regelen. De uitdragers stonden op de Zaterdagsche markt aan de Mariaplaats op de aan ieder hunner door den raad aangewezene plaats achter de kramen der wantsnijders. Op de Ganzenmarkt was het niet anders: de buitenlieden stonden op eene lange bank bij de Minrebroederstraat; de burgers huurden van de stad elk eene bank naar de zijde van de Oudegracht[1)].

Tot het vergemakkelijken der contrôle moest ook medewerken de strenge afscheiding der verschillende bedrijfstakken, die de raad overal trachtte door te voeren. Rijnwijn en westersche of zudersche wijn (d.i. Fransche, roode wijn) mochten niet door denzelfden persoon verkocht worden, veelmin te zamen in één kelder liggen, allerminst vermengd worden. Geen brouwer mocht twee soorten van bier brouwen, geen tapper twee biersoorten verkoopen. Het was niet geoorloofd, meer dan eene soort laken te koop te hebben of vleesch van meer dan een rund op dezelfde vleeschbank uit

1) In de verordening wordt gezegd, dat de burgers bij de banken 'hutten coepen', terwijl sommige buitenlieden (andere niet) 'hutten hueren.' De beteekenis daarvan ontgaat mij.

te stallen. Zelfs de vermenging van verschillende waren tot het vervaardigen van één artikel scheen bedenkelijk. Den bakkers was het streng verboden brood te verkoopen, gebakken uit tarwe en rogge of uit rogge en gerst. Men moest weten wat men at: tarwebrood dan wel roggebrood! Vermenging van de puike haring uit Schonen met mindere soorten was verboden. Ja, men mocht geene tasschen maken van twee verschillende ledersoorten. Ten overvloede behoorden de verkoopers het publiek te waarschuwen, welke waar zij te koop hadden. De verkooper van haring was verplicht, de verschillende soorten te kenmerken: den Engelschen haring door een rood vaantje[1)], den 'Heylichlants-herinc' door een wit vaantje op de ton. En bij de lakenkoopers moesten de kramen, die Engelsch laken te koop uitstalden, kenbaar zijn door het vertoonen van een Engelsch wapen.

Vele van deze bepalingen, wier bedoeling ons somtijds ontsnapt, hadden zonder twijfel alleen ten doel fraude bij de betaling van de sijs te voorkomen. Maar toch lang niet alle: de bepalingen over het brood b.v. staan in verband met de rijding en de biertapper werd aan banden gelegd, omdat gebleken was dat er soms kuit getapt werd voor Hamburger bier.

Tot nog toe was het de handel in het algemeen, die ons bezig hield; twee bedrijven kunnen ons echter nog iets meer leeren, daar zij ons een blik gunnen op de inrichting van het verkeer zelf. Onder de 21 gilden waren er vier, die geheel door den handel bestonden: de Marslieden, de Wantsnijders, de Vischkoopers en de Korenkoopers. De beide eerste gilden schijnen hun product uit het buitenland gekregen te hebben[2)], zoodat hun handel aan ons oog ontsnapt.

1) Een algemeen gebruik: ook te Kampen (evenals te Utrecht in 1404) werd alle haring, die niet uit Schonen kwam, althans sedert 1418 gekenmerkt door een rood vlaggetje. (Bijdr. v.d. gesch. v. Overijsel. II 1 p. 323.)

2) De wantsnijders voornamelijk uit Engeland, vroeger gewis meer uit Vlaanderen. Ook de Utrechtsche wantsnijders zullen grootendeels van den invoer door vreemden geleefd hebben, zonder zelven de waren uit het buitenland te halen. Immers al het aangevoerde laken moest gebracht worden in het wanthuis, waar het (denkelijk alleen in het groot, evenals in andere steden) verkocht werd aan de leden van het Wantsnydersgild, die het weder in het klein debiteerden. In 1465 was de aanvoer van Engelsch laken en Engelsche wol zelfs zoo belangrijk, dat de raad daarvoor op aandringen der te Utrecht gevestigde Engelsche kooplieden eene vrije markt instelde, die eene maand duren zou, - zeker niet zeer ten genoegen der wantsnijders.

Maar bij de beide andere, de Vischkoopers en de Korenkoopers, die hunne artikelen uit den omtrek der stad ontvingen, hebben wij de gelegenheid om een blik te slaan op hunne verhouding tot de producenten en op de wijze, waarop de raad deze verhouding beschouwde en trachtte te regelen.

Van een college als de Utrechtsche raad, gekozen door kleinhandelaars en voor zijne herkiezing van die kleinhandelaars afhankelijk, zou men allicht verwachten, dat het den detailhandel zooveel mogelijk bevoordeelde en voorthielp. Doch het tegendeel is waar: over het algemeen krijgen wij den indruk, dat de raad zooveel mogelijk den producent en den consument met elkander in directe aanraking trachtte te brengen, met voorbijgaan van den kleinhandelaar. De Utrechtenaars stelden als regel het ‘ambocht’ (d.i. de industrie) boven de ‘comanscap’ (d.i. den kleinhandel), en in overeenstemming daarmede is dan ook de houding van den raad, die blijkbaar de noodzakelijkheid van de tusschenkomst der tweede hand niet inziet en zich zelfs geneigd toont haar bedrijf te wantrouwen. Wij zagen van dat wantrouwen reeds een staaltje in de talrijke maatregelen tegen den voorkoop; wij zullen er thans meer van vernemen. Vooraf echter ééne opmerking. Met mijne conclusie schijnt in strijd eene bepaling van het oudste stedelijke wetboek over den wijnhandel. ‘Gheen zamencoper (d.i. groothandelaar, grossier) en sel coman (d.i. handelaar in detail, verg. onze comany's winkels) wesen van dien goede, daer hi zamencoper of is, voert te vercopen, bi enen coer van tween ponden, of hi verboerde een jaer sijn ambocht.’ Hetzelfde beginsel zien wij door den raad huldigen bij den bierhandel, als hij met groote hardnekkigheid den brouwers verbiedt te tappen. Men zou kunnen meenen, dat de raad hier juist het tegenovergestelde doet van wat ik zooeven zeide dat hij bedoelde, ja zelfs dat hij kunstmatig nog een tusschenpersoon tracht te scheppen tusschen den groothandelaar of den industriëel en de consumenten. Maar naar het mij voorkomt is dit slechts schijnbaar het geval. Wij hebben in de aangehaalde bepalingen niet te doen met toepassingen van een beginsel van handelspolitiek,

doch met maatregelen tegen het ontduiken van de sijs, die betaald werd door de tappers, terwijl ontduiking juist door het toezicht op het vervoer naar de tappers voorkomen werd. Over de handelspolitiek van den raad valt dus uit deze bepalingen niets af te leiden: immers wat ook wenschelijk of onwenschelijk werd geoordeeld in het belang der nering, de hoofdzaak schijnt altijd en voortdurend geacht te zijn, dat de sijs behoorlijk betaald werd. Doch ter zake: ik ga u nu bekend maken met den Utrechtschen vischhandel en graanhandel.

Reeds het oudste stedelijke wetboek bepaalde, dat te Utrecht geen visch mocht verkocht worden buiten de vischmarkt. Eene keur van 1392 geeft ons nadere inlichtingen over de wijze, waarop die verkoop plaats had. De visch, die binnen de twee mijlen van de stad gevangen was (de zoogenaamde levende visch) mocht niet door de vischkoopers gekocht worden, voordat hij eerst ‘zijn mael gehouden’ had, d.w.z. voordat de visschers zelven hem op de Utrechtsche markt te koop gesteld hadden gedurende een zoogenaamd maal of een halven dag; eerst daarna mocht de detailhandelaar met het opkoopen daarvan beginnen. Hoe het ging met den visch, die van verderaf kwam, uit de zee of uit de Lek, blijkt niet zoo duidelijk. De vreemde visschers, die niet zelven hunne waar in het klein te Utrecht mochten verkoopen, schijnen den zeevisch bij den invoer te Utrecht openlijk aan de vischkoopers verkocht te hebben. Van den visch uit de Lek blijkt het duidelijker, dat de vischkoopers hem kochten op de vischmarkt: het was verboden ze binnen het gebied van twee mijlen op te koopen.

Derhalve: de stad Utrecht, die in het politieke hare beschermende hand uitstrekte over het gebied dat eene mijl buiten hare muren lag[1)], ging in het industriëele nog verder en legde beslag op een dubbel zoo groot gebied, twee mijlen om de stad. Alle visch, die binnen dat gebied gevangen werd, moest zijn maal houden te Utrecht, d.i. te Utrecht op de markt gebracht worden[2)]; wie dit belette werd als voorkooper

1) Zie daarvoor mijne inleiding voor de middeleeuwsche rechtsbronnen van Utrecht. p. 297 vlg.
2) Eene geheel analoge bepaling vinden wij (1432) bij den houthandel. Hout, dat van buitenaf binnen de mijl gebracht werd, mocht door de vreemde handelaars 14 dagen te koop gesteld worden; maar het onverkochte moest dan zonder verzuim naar Utrecht gevoerd en daar verkocht worden. Voor Vreeswijk, dat iets verderaf lag, gold eene eenigszins andere regeling: de handelaars mochten daar verkoopen zoolang zij wilden, doch alleen in het groot: niet minder dan voor 25 Arnoldus-guldens te gelijk (‘te samen mit eenen godspenning’); voor verkoop aan Utrechtsche burgers werd eene uitzondering gemaakt. (De uitzondering is merkwaardig, omdat daaruit blijkt, dat de stad Utrecht zich veroorloofde, om ook transactiën tusschen vreemde kooplieden en vreemde koopers te bedillen op eene plaats, waar zij wel invloed bezat maar toch eigenlijk niets te zeggen had.)

beschouwd. Wanneer wij weten, dat de ‘mile’ buiten de stad zich uitstrekte tot Maarsen en het Gein (soms worden ook wel Vreeswijk en Zeist genoemd) dus ongeveer 1½ à 2 uur ver, dan begrijpen wij dat het gebied van twee mijlen nagenoeg het geheele Nedersticht omvatte.

De eeuwen brachten echter ook voor den vischhandel verandering. Wij vernamen reeds, dat de visch dikwijls in het openbar verkocht werd; tot betere controle daarvan stelde de raad in 1445 een eigen afslager aan. De afslag (sedert 1485 vervangen door het eenigszins gewijzigde ‘weertscap van den visch’) was aldus ingericht. Hij had plaats tweemaal daags: om 7 of 8 uur en om 2 uur; het ‘mael’ duurde dan van 8 tot 2 uur en van 2 uur tot s'avonds. De vischsoorten werden in eene bepaalde orde verkocht; buitenlieden en burgers, die hunnen visch in den afslag wilden brengen, lootten onderling om den voorrang. Sedert 1473 was het den vischkoopers geheel verboden visch te verkoopen, die niet in den afslag was geweest.

Natuurlijk bracht deze maatregel verandering: eene ordonnantie van 1484 geeft ons nu eenig inzicht in de inrichting van den vischhandel in die latere jaren. Burgers mochten levenden visch, gevangen op eene mijl afstands of verder van de stad, zelven ‘sliten’; maar zij mochten dien niet aan vischkoopers verhandelen om in het klein te verkoopen, dan in den openbaren afslag. Voor zeevisch, die aan detailverkoopers verkocht wordt, betaalt men den afslag; maar burgers, die dezen visch op een afstand van drie mijlen buiten de stad opkochten, betaalden alleen den afslag, als zij dien aan detailhandelaars verkochten[1)]. Derhalve: bij verkoop van visch aan detailhandelaars wordt altijd de afslag betaald. Bij verkoop aan personen, die geene detailhandelaars waren, waren burgers

1) Sedert 1529 moest de zeevisch *allijd* in den afslag komen.

vrij van den afslag (althans indien de zeevisch op drie mijlen afstand, de riviervisch op een mijl afstand gekocht was). De vreemden echter moesten altijd aan den afslag komen.

De afslag van den visch werd blijkbaar alweder ingevoerd, om de inning van de vischsijs te kunnen controleeren; maar het meest in het oog vallende doel was toch het weren van den voorkoop, zooals de raad zeide ‘voor nutscap ende profijt des ghemynen volex.’ De raad wenschte de burgers te vrijwaren tegen allerlei knoeierijen, door niet alleen alle vischkoopers tegelijk, maar ook de burgers zelven in de gelegenheid te stellen, zich van voorraad te voorzien. Tevens schonk men zoodoende den vreemden, die van den detailhandel te Utrecht waren uitgesloten, de gelegenheid om hunne waren aldaar van de hand te zetten. Voor den visch, die licht bedierf, was dus de afslag hetzelfde, wat de weekmarkt was voor andere artikelen.

Op het einde van onze periode zien wij met verwondering den raad, ter wille van de burgerij en om de detailhandelaars nog meer in de engte te drijven, eene grootere concessie doen: vreemde vischkoopers worden enkele malen te Utrecht toegelaten. In 1512 werd het te koop bieden van zoogenaamden karvisch of dooden visch (spiering, aal enz.) den vreemden vergund, mits zij (alweder een maatregel tegen den voorkoop!) geene groote hoeveelheden te gelijk voor 11 uur aan handelaars verkochten. Sedert 1525 (1535) mochten vreemden bovendien hunnen zelfgevangen levenden visch tweemaal's weeks op ‘Calis’ (een gedeelte van de vischmarkt) te koop stellen; het onverkochte moesten zij echter in den afslag brengen of denzelfden dag weder uitvoeren (dus niet aan detailhandelaars verkoopen). En reeds vier jaren vroeger was den vreemden toegelaten zoutevisch te verkoopen op de Plaats; ook zij echter mochten hun voorraad niet aan detailhandelaars overdoen, tenzij door middel van den afslag.

De graanhandel is gemakkelijker te kennen. De ordonnantie van het Korenkoopersgild van 1542 geeft ons eene nauwkeurige omschrijving van de werkzaamheid der graankoopers. Alle burgers, die koren verkoopen wilden bij het halve mud of minder en daartoe ‘een stall van koirn’ (d.i. eene uitstalling) voor hun huis plaatsten, moesten het Korenkoopersgild winnen; wilden zij het graan verkoopen per mud of minder

doch zonder ‘stall’, dan behoefden zij het gild niet te winnen, maar moesten daaraan jaarlijks slechts 4 stuivers betalen. Burgers, die (N.B. nog in 1542!) het boerenbedrijf uitoefenden, hadden het recht van graanverkoop in het klein ook zonder leden te worden van het gild; alleen als zij zich bij hun hoofdbedrijf bezighielden met de bebouwing van een gehuurd stuk land, moesten zij weder, als ‘aenworpen’ van het gild, 4 stuivers 's jaars betalen. Zij, die koren verkochten ‘int gross boven twaalf mudden tsamencoeps’, behoefden daarentegen het gild niet te winnen noch eene uitkeering te betalen. Vreemden mochten alleen koren verkoopen ‘tsamenscoops’; alleen op den weekmarktdag was het hun geoorloofd, het ook per mud te ‘slyten’.

Dit was het systeem, door het stedelijk bestuur in den tijd van Karel V gesanctioneerd. Er is reden om aan te nemen, dat vroegere raden evenzoo zullen geoordeeld hebben: immers het systeem is hetzelfde, dat ons reeds van vroeger bekend is. De vreemde producent, de landman, wordt uitsluitend tot den verkoop en gros binnen de stad toegelaten; eene uitzondering wordt alleen gemaakt voor den marktdag, en zelfs dan nog mag de buitenman niet verkoopen bij zóó kleine maat als de gildebroeder. Met den burger, die geen lid is van het gild, is het niet anders gesteld: zelfs het feit, dat de producent zijn eigen koren in het klein van de hand zet, schijnt niet geheel regelmatig en niet zonder eenig bezwaar toegelaten te kunnen worden.

Wij zijn in de gelegenheid, ons nog eenigszins nader te vergewissen van de gevoelens, die de stedelijke regeering tegenover den graanhandel koesterde, omdat de in de middeleeuwen dikwijls terugkeerende schaarsche en dure tijden het toezicht van den raad natuurlijk nu en dan verscherpten en hem noodzaakten, als het ware de duimschroeven wat meer aan te zetten. Zien wij, hoe hij daarbij te werk ging.

Bij elke schaarschte werd den korenkoopers verboden om koren, in het sticht Utrecht gegroeid (het ‘hierlants koern’), te koopen om het op te leggen, te verkoopen of uit te voeren. De handel in Stichtsch graan werd dus dan eenvoudig verboden en de consument werd genoodzaakt, het op de markt direct van de landlieden te koopen; in de latere jaren werd dit nog vergemakkelijkt door het aan de landlieden tijdelijk

verleende verlof, om hun graan (aanvankelijk zelfs buiten de markt) ook per schepel of halven schepel aan de burgers te verkoopen, - eene tijdelijke opheffing dus van de privilegiën van het Korenkoopersgild. De aankoop van *buitenlandsch* graan in Overijsel, in de Eem of buitenslands[1)] werd daarentegen (zelfs voor den opslag en den uitvoer) den korenkoopers uitdrukkelijk vergund. Bovendien werd ook de invoer van graan aangemoedigd door zelfs hen, die met de stad in veete leefden, uit te noodigen hun koren te Utrecht op de markt te brengen.

De laatste bepaling is alleen in tijden van nood geheel begrijpelijk. Maar toch staat hij geenszins op zich zelf: hij is eene der vele uitingen van een constant streven: de protectie van de Utrechtsche markt. Koop en verkoop van graan buiten de vrije markt werd nu en dan geheel verboden, en zeer duidelijk werd in 1437 (toen ook de bisschop zich met de zaak bemoeide) gezegd, dat de Utrechtsche markt de eenige voor den verkoop van al het Stichtsche graan zijn moest. In 1491 wordt dienovereenkomstig den Utrechtschen burgers verboden, in het Sticht graan te koopen buiten deze markt. En reeds in 1455 bepaalt men zelfs, om aan de Utrechtsche graanmarkt het monopolie te bezorgen, dat de burgers ook het in het buitenland gekochte koren op de Utrechtsche markt zullen moeten brengen; als premie wordt daaraan zeer karakteristiek toegevoegd, dat zij daar het graan zullen mogen verkoopen ‘so duer als sy connen.’

De bedoeling van al deze bepalingen is duidelijk dezelfde, die wij reeds bij den vischhandel opmerkten. Voor alle koren, in het Sticht gegroeid, voor alle visch, in het Sticht gevangen, moet Utrecht de markt zijn. De waar moet daar dan allereerst openlijk te koop gesteld worden, zoodat alle consumenten ze vrijelijk koopen kunnen. Eerst wanneer dezen van die gelegenheid geen gebruik willen maken of wanneer het hun niet schikt eene zekere hoeveelheid van het artikel tegelijk in te koopen, mogen de korenkoopers hunnen slag slaan; bij hen vindt dan de Utrechtsche burger later ten

1) Deze bepaling dagteekent van 1427 en 1437. In 1491 wordt daarentegen als plaats van inkoop van buitenlandsch graan Amsterdam genoemd. Een kenmerkende datum voor het bekende feit, dat Amsterdam de IJselsteden en de Hanse toen uit den handel van Nederland op de Oostzee had verdrongen.

allen tijde gelegenheid, om van het begeerde artikel eene zoo kleine hoeveelheid in te slaan als hij zelf verlangt.

De Utrechtsche markt moest dus, kon het zijn, de eenige worden in het Sticht of althans in een wijden omtrek om de stad[1]. *Geheel en al* kon dit doel natuurlijk niet bereikt worden, want de stad, hoe invloedrijk ook in hare omgeving en in het geheele Sticht, was geene meesteres van de kleine steden. Doch hoe zij zou gehandeld hebben, indien zij die allen naar hare hand had kunnen zetten, kunnen wij met volkomene zekerheid afleiden uit de houding, die zij aannam tegenover de bewoners der stadsvrijheid, het terrein buiten den stadsmuur, waar het stedelijk bestuur het hoog gezag had.

De positie der ambachtslieden in de stadsvrijheid was inderdaad niet zonder eenige reden den raad een doorn in het oog. Zij waren niet verplicht denzelfden militairen dienst te doen als de leden der gilden en schijnen ook in andere opzichten minder belast geweest te zijn dan dezen. En toch konden zij, als het hun lustte onder den rook der stad een winkeltje te openen, vrijelijk met hunne zwaarder belaste beroepsgenooten binnen de muren concurreeren. Geen wonder dus, dat menige ontevredene tot de vrijheid zijn toevlucht nam; geen wonder ook, dat de raad deed wat hij kon, om een einde te maken aan deze deloyale concurrentie. Wij begrijpen het dus, als de raad in 1392 beveelt, dat zij, die nu eenmaal een ambacht uitoefenden in de stadsvrijheid, leden zouden worden der gilden en voldoen aan de op de leden rustende verplichtingen. Wij begrijpen het ook, als hij daaraan toevoegt een verbod om in de stadsvrijheid een ambacht te doen aan hen, die daarheen trokken met de blijkbare bedoeling om zich te onttrekken aan de op iederen burger rustende verplichtingen of aan de betaling hunner schulden. Maar de raad ging verder: aan deze bepalingen voegde hij toe eene derde, waarbij het winnen van een gild voor hen, die zich voortaan in de stadsvrijheid vestigden en daar een

1) Utrecht stond in dit streven natuurlijk niet alleen. Dordrecht en Groningen hadden hunne stapelrechten. En Amsterdam eischte in 1555, dat de visch, door Utrechtenaars door de stad gevoerd, aldaar eerst zijn maal houden en den afslag betalen zon.

ambacht wilden beginnen, slechts mogelijk werd door de betaling van eene dubbele contributie aan het gild. Dit ging niet alleen verder, het ging naar onze begrippen wellicht *te* ver: niet tevreden met de opheffing van het onredelijke privilegie van de bewoners der stadsvrijheid, schiep de raad zoodoende een privilegie voor de stadsbewoners. En eenmaal op dien weg, werd het moeielijk stil te staan; wij mogen ons dan ook niet te zeer verbazen, als wij den raad in 1400 den tweeden stap zien doen en hem het absolute verbod hooren uitvaardigen, om ambachten te doen in de stadsvrijheid. Absoluut, met slechts twee uitzonderingen: den bakkers werd toegelaten buiten te blijven wonen (evenwel weder tegen betaling van dubbel gildegeld) en den snijders werd vergund, bij voortduring loonarbeid te verrichten 'opter lude deel'[1]. In 1412 werd het verbod uitdrukkelijk herhaald, en sedert vinden wij herhaaldelijk de bewijzen, dat het op den duur gehandhaafd bleef[2]. Nu en dan werd aan een barbier vergund, zijn ambacht in de stadsvrijheid uit te oefenen; eene enkele maal zien wij aan een kuiper verlof verleenen om levenslang in de Weerd te wonen. Maar daarbij bleef het en tegen hen, die weigerden zich te onderwerpen, trad de raad met kracht op. In 1500 werd een tapper, die zich buiten de poort gevestigd had, eenvoudig op hoog bevel geboycot: werd den man geen bier en brood verkocht, dan moest hij er wel toe komen uit gebrek aan provisie zijn bedrijf op te geven! Zoo werd de geheele stadsvrijheid van neringdoenden beroofd, en de bewoners waren genoodzaakt zich bij de verkoopers in de stad van het noodige te voorzien.

Indien men echter meent, dat de raad, tevreden over het behaalde succes, zich daarbij bepaalde, dan vergist men zich zeer: hij trachtte integendeel ook op het platteland buiten de vrijheid alle nijverheid zooveel mogelijk te dooden. Aan de Utrechtsche brouwers werd verboden, om den boeren mout te verkoopen of hen behulpzaam te zijn bij het brouwen, - aan de drapeniers, om garen te gebruiken, buiten de stadsvrijheid gesponnen, en om aldaar laken te doen weven,

1) Ook de molenaars hadden (zooals trouwens van zelf sprak) van ouds verlof, om buiten de stadsmuren bij hunne molens te wonen.
2) Het brouwen in de stadsvrijheid werd in 1495 nog uitdrukkelijk verboden.

vollen of verven. Om het Louwersgild te believen, werd het verkoopen van versche huiden aan vreemden (buiten de jaarmarkt) verboden; gelukte het den buitenlieden toch huiden te krijgen en ze te looien, dan vonden zij althans te Utrecht geen debiet, want geen schoenmaker mocht leder gebruiken (behalve 'wilde lederen'), dat niet te Utrecht gelooid was. Langzamerhand werd door zulke maatregelen de politiek voorbereid, die in de 17e eeuw met inspanning en ook met succes er naar streven zou, om elke industrie op het plaateland te verbieden, - eene neiging trouwens, die bijna elke groote middeleeuwsche stad[1)] niet alleen in het verborgen deelde, maar veelal openlijk toonde.

Zoo trachtte de stad Utrecht, die er naar streefde te heerschen over het platteland van het geheele Nedersticht, dit ook economisch te annexeeren en uit te zuigen. Als een groote spin in zijn web, zat de stad midden in het Sticht en misbruikte hare macht overal, waar haar belang dit medebracht. Het platteland moet daaronder veel geleden hebben: eerst als wij dit bedenken, wordt het ons volkomen duidelijk, waarom zoo menig groot heer zich haastte, zijne onderdanen met stadrecht te begiftigen. Ook thans nog trekt elke stad onwillekeurig vele (en niet de slechtste!) krachten van het platteland tot zich. Maar aan de heerschzucht der steden, aan het voorbedachtelijk en stelselmatig ruïneeren van den buitenman is tegenwoordig toch voor goed een einde gemaakt. En onbetwistbaar is dit een vooruitgang, - een vooruitgang, die toont dat wij althans iets zijn gevorderd in billijkheidsgevoel en in gemeenschapszin.

En nu, ik ben ten einde. Bevalt u de schets, die ik voor u ontwierp van het industriëele stelsel der middeleeuwen? Mij wil het voorkomen, dat wij aan deze toestanden, aan dit veelszins kleingeestig gereglementeer ontwassen zijn, - dat het niet mogelijk zou blijken, het reusachtige wereldverkeer der 19e eeuw in banden te slaan, zooals de middeleeuwen dit vermochten te doen met het veelszins op zich zelf staande,

1) Zelfs de kleine stad. Wijk bij Duurstede trachtte reeds vóor het midden der 16e eeuw het brouwen binnen eene mijl om de stad te doen verbieden.

beperkte verkeer eener stad. Misschien zou dit bij eene regelmatige ontwikkeling voor ons mogelijk geweest zijn. Op de stedelijke gilden zijn, althans bij ons te lande, de 17e eeuwsche handelscompagniën gevolgd, die niets anders waren dan nationale gilden. Wie weet, of wij, in deze richting voortgaande, niet eenmaal tot Europeesche gilden zouden opgeklommen zijn? Maar thans, nu het ontketende wereldverkeer zóó reusachtige verhoudingen heeft aangenomen, schijnt dit uit den aard der zaak vrij wat bezwaarlijker.

Intusschen, wie zal zeggen, wat de tijden ons zullen brengen? Zij brengen ons misschien zelfs weder de gilden. Maar dan toch zeker geheel gewijzigd. Want één ding kunnen de tijden naar mijne overtuiging *nooit* brengen: een terugkeer tot de middeleeuwsche beginselen en begrippen. De geschiedenis herhaalt zich niet, en het schijnt nauwelijks mogelijk, de natiën der 19e eeuw terug te voeren tot voorstellingen, die behooren bij eene geheel andere ontwikkelingsperiode der menschheid. *Geheel* onmogelijk is zulk eene verandering van inzichten niet: het Romeinsche recht heeft op het einde der middeleeuwen zijne triomfen voltooid en de renaissance verspreidde de denkbeelden van het oude Rome in nog veel ruimere kringen. Op kleinere schaal levert in onze dagen de invasie der westersche begrippen in Japan een voorbeeld, hoe eene natie zich in korten tijd in geheel vreemde denkbeelden kan inleven. Doch dergelijke revolutiën, altijd kunstmatig en onnatuurlijk, storend voor den gezonden ontwikkelingsgang van een volk, zijn alleen dán mogelijk, wanneer het geldt eene *hoogere* beschaving te accepteeren. Eene natie *terug* te dringen naar een standpunt, dat zij eenmaal verlaten heeft, moet even onmogelijk heeten als onvruchtbaar.

S. MULLER FZ.

Oude liederen.

Honderd Oude Vlaamsche liederen met woorden en zangwijzen verzameld en voor de eerste maal aan het licht gebracht door Jan Bols, Pastoor van Alsemberg. - Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1897.

I.

Eenige jaren geleden heeft men in tal van groote en kleine Nederlandsche dagbladen een oproep kunnen lezen, uitgaande van het Hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Die oproep gold het bijeenbrengen van alle minder bekende fraaie nationale liederen, die nog heden ten dage gezongen worden. Het Hoofdbestuur hoopte langs dezen weg tot de ontdekking van menig fraai lied te komen, dat hier en daar onder ons volk nog zweefde of fladderde, dat nog nooit door iemand gegrepen en in een papieren kooi gevangen was gezet.

Zeker, de geschiedenis van ons volkslied gaf niet veel reden om in dezen op een rijken oogst te hopen. Waren niet de beste sappen van het volkslied langzamerhand getrokken in de takken van het individueele lied, het kunstlied? Gaf de geschiedenis van het volkslied niet een tafereel van achteruitgang te zien? De fraaie oude liederen die getoond hadden, zulk een taaie levenskracht te bezitten, waren immers gaandeweg verdwenen uit de honderden volksliederboekjes die nog telken jare gedrukt worden! Dat was toch een bewijs voor den achteruitgang van den volkssmaak? En bovendien hadden wetenschappelijke mannen immers reeds gedurende meer dan eene halve eeuw hunne aandacht gevestigd op onze volksliederen en opgeteekend wat zij hier en daar hoorden en

eenigszins merkwaardig mochten achten! Hoe zouden er dan nog van die onbekende schatten te vinden zijn?

De uitkomst der door het Hoofdbestuur aangewende poging heeft deze verwachtingen en redeneeringen grootendeels bevestigd. Minder bekende nationale liederen werden bij menigte ingezonden, doch fraai waren zij slechts bij hooge uitzondering; het beste deel der honderden van ingezonden liederen werd gevormd door de overblijfselen van het oude volkslied en door liederen in den geest der oude volkslyriek gedicht door dichters, onbewust van die geestverwantschap. Toch is de moeite die het Hoofdbestuur zich gegeven heeft, niet onbeloond gebleven. Door dit onderzoek naar den toestand van ons volksgezang immers is aan het licht gekomen 1o. dat van den rijkdom aan mooie liederen dien ons volk vroeger bezeten heeft, vrij wat meer over is dan de kenners dieroude liederpoëzie wisten of vermoedden en dan men uit den inhoud der volksliederboekjes zou willen opmaken; 2o. dat er nog altijd nieuwe en vaak verdienstelijke variatie's worden gemaakt op thema's die telkens voorkomen in de oude en nieuwe liederpoëzie der meeste beschaafde volken; die daar telkens voorkomen, juist omdat zij iets algemeen menschelijks bevatten en daardoor blijvende bestanddeelen uitmaken van het gemoedsleven des volks.

Het bleek nu dat eeuwenoude liederen als dat van *de Twee Koningskinderen* en van *de drie Ruitertjes* nog in ons gansche land gezongen worden, al hoort men ze zelden of nooit meer in de steden, al hebben hunne teksten en soms ook hunne melodieën vrij wat wijziging en verandering ondergaan; dat tal van andere niet of niet veel minder oude liederen, min of meer gewijzigd voortleven langs de kusten der Noordzee, in Friesland, Drenthe, Brabant en elders. Tusschen Maas en Waal zingt het volk nog een onzer oudste kerkliederen:

> Nu zijt wellekome, Jesu, lieven Heer!
> Gij komt van alzoo hooge, van alzoo veer

Ook een Driekoningenlied aanvangend:

> Daar kwamen drie koningen uit verre landen

In Nieuwolda en Oosterhesselen (Drenthe) wordt deze

bewerking van het overoude motief: Christus de bruidegom, gezongen, die geheel in middeleeuwschen trant is, al zijn de woorden modern:

1.

Wien hoor ik hier in 't midden al van den nacht?
Het is mijn minnaar; ik had hem nog niet verwacht.
‘Och minnaar, laat mij er met rust,
Ik lig en ik slaap gerust,
Met u te paren heb ik geen lust.’

2.

Zoodra mijn minnaar van mij was weggegaan,
Ging ik hem zoeken en 'k trok er manskleêren aan;
'k Ging zoeken van straat tot straat,
'k Ging zoeken al waar hij gaat,
Hij is mijn troost en toeverlaat.

3.

Ach, lieve schildwacht, hebt gij hem nog niet gezien?
Zeer blank van wezen, en luistert eens naar mijn reên:
Twee oogjes als een kristal,
Twee lipjes als een koraal,
Zeer blank van wezen, zeer schoon van taal. enz.

Op Texel zingt men nog het fraaie oude lied van *de drie Koningsdochters*:

Daar blonken drie sterretjes aan de lucht,
De koning die had er drie dochtertjes in.

De eene stierf, 't was middernacht,
De tweede stierf, 't was lichtschoon dag.

....
... , ...
Zij gingen te zamen het hellepad langs
Tot dat zij er bij een deurtje kwam.

Ze roerde'r den klink en ze klopten er aan:
‘Ach, Heer, wat heeft mijn zieltje misdaan?’

Men kent en zingt nog ernstig gemeende opwekkingen om in het klooster de wereld te ontvluchten, evenals spotliedjes op nonnen en kwezeltjes. Het is zoowel:

Wie wil er meê naar 't klooster gaan
En worden eene non?

als:

Er was laatst een kwezeltje, wil mij verstaan,
Die zachtjes naar den hemel wilde gaan,
Op hare schoentjes,
Schoentjes zonder blokjes,
Maar onze lieve Heertje die alles voorziet,
Die wilde deze kwezels in den hemel niet.

Wij herkennen het waarschijnlijk zeer oude lied van Halewijn den toovenaar in dit Friesche lied van Jan Alberts:

Jan Alberts stond op en hij zong er een lied,
En die dat hoorden, verstonden het niet (*bis*).

Het lied van Jan Alberts vloog weg op den wind
En doen verhoorde het een koningskind. enz.

Oud is evenzoo een ander Friesch lied ‘van den Markgrave,’ dat gezongen wordt door vrouwen die in de boomkweekerijen werkzaam zijn of met den ‘bollenkorf’ loopen (met bollen te koop loopen). Tal van andere liederen, waarin ons een liefdesavontuur wordt verhaald, een verlegen vrijer of een al te veeleischend meisje wordt bespot, waarin molenaars, schippers, boeren in hunne eigenaardigheden voor ons optreden, zijn gedicht geheel in den trant der oude volksliederen: wij vinden er die onbezorgde dartele vroolijkheid, die niet zelden tot loszinnigheid overslaat en soms - maar minder vaak dan vroeger en in dezen bundel mergens - onbeschaamd wordt; die ongeveinsde en door haar oprechtheid treffende droefheid, dien springenden gang, die neiging tot refrein en het invoegen van onbeteekenende vaak onbegrijpelijke invoegsels die een deel der melodie moeten weergeven.

Bleek dus in ons land vrij wat te zijn overgebleven wat eens deel had uitgemaakt van het oude volkslied, bleek de samenhang tusschen oud en nieuw inniger dan de meesten

hadden gedacht - in Zuid-Nederland waren dezelfde verschijnselen waar te nemen in krachtiger openbaring. Niet moeilijk te verklaren voor wie iets weet van de geschiedenis onzer liederen.

In den bloeitijd van het Dietsche lied, de 15de eeuw, was in deze landen het Zuiden de meerdere van het Noorden in bijkans alle opzichten; ook in de kunst, in de muziek zoowel als in de poëzie. Men mag wel aannemen dat ook in Noord-Nederland gedurende deze en de volgende eeuw menig fraai lied gedicht is, doch evenzeer zich er van overtuigd houden dat in de liederproductie der middeneeuwen het Zuiden het leeuwendeel heeft gehad. Na de 16de eeuw gaan de wegen van Noord en Zuid uiteen. Het Noorden wordt onafhankelijk, al rijker en machtiger; beschaving, kunst en wetenschap nemen eene hooge vlucht; de klove tusschen hoogere en lagere standen verwijdt zich; het lied komt in de handen der ontwikkelde dichters; de beschaafden vervreemden van de oude liederpoëzie en gaan er op neêrzien; in psalmen en stichtelijke gezangen vinden de oude liederen geduchte mededingers. Het Zuiden blijft onder de vreemde heerschappij, eerst van Spanje, later van Oostenrijk; twistappel en slagveld tevens der groote mogendheden, gaat het meer en meer achteruit; onder de hoogere standen en langzamerhand ook onder den middenstand gaat het Fransch de moedertaal verdringen. Wat was er bij den aanvang der 19de eeuw geworden van dat fiere Vlaamsche volk dat eens den Sporenslag had gewonnen!

Een kostbaar kleinood had het toch weten te redden uit die schipbreuk van zijn volksbestaan: zijne moedertaal! En met dat zoetvloeiend Dietsch zoo menige heugenis aan een grootsch of liefelijk verleden.

Tot die heugenissen behoorden ook tal van liederen, rijk in verscheidenheid van inhoud, vorm en melodie, altemaal openbaringen van hetgeen in vroeger eeuwen was omgegaan in de ziel des volks, die diepe zee: de lichte rimpelingen van het oppervlak, als de wind er overheen strijkt, en kroeskopjes die met elkander schijnen te stoeien en hooge baren statig aanrollend en stille doorschijnende wateren peilloos als het azuur er boven.

Toen de Zuidelijke Nederlanden eindelijk, na eene kortstondige vereeniging met het Noorden, tot een zelfstandigen

staat waren verheven, ontwaakte in vele vaderlandslievende Vlamingen de overtuiging, dat het Vlaamsche volk zijne moedertaal weer moest leeren eerbiedigen als voorheen, zou het zijn eigen karakter bewaren en zich verder ontwikkelen in verband met zijn verleden. Met liefde zochten zij alles bijeen, wat in staat zou kunnen zijn het volk te verfrisschen en te versterken door een bad in de koele bronnen van het verleden. Ook de oude liederen werden met ijver en toewijding opgespoord en verzameld. Nu bleek eerst duidelijk hoe trouw het volk die liederen had bewaard, hoe geslacht op geslacht ze in eere had gehouden omdat het daarin iets van zijn innerlijkst wezen terugvond. Kostelijke liederverzamelingen zagen het licht door toedoen van Jan Frans Willems, Snellaert, De Coussemaker. Hoffmann von Fallersleben gaf het Antwerpsch Liederboek uit, de rijkste verzameling onzer oude liederen. Twintig jaar geleden verrasten Lootens en Feys ons met een allermerkwaardigsten bundel oude en nieuwe liederen, die zij vooral in Brugge hadden opgevangen. In Noord-Nederland werd door Le Jeune, Van Vloten, de gebroeders Alberdingk Thym en anderen vrij wat gedaan voor de meerdere kennis onzer oude liederen, al kon het in belangrijkheid niet vergeleken worden bij hetgeen door de Zuid-nederlanders in dezen verricht is.

II.

Wie meenen mocht dat de mijn van het volkslied nu welhaast moet zijn uitgeput, zou zich vergissen. In het vorig jaar heeft de pastoor van Alsemberg, de heer Jan Bols, weer honderd oude Vlaamsche liederen met hunne zangwijzen uitgegeven, door hem bijna alle uit den mond van het volk afgeluisterd. Gemakkelijk is dat afluisteren niet. Want het gaat met die liedjes als met de krekels: zoodra gij naderbij komt om ze beter te beluisteren en te bespieden, zwijgen zij of springen weg. Pastoor Bols heeft zich een ervaren liedjesjager betoond. Waar hij het spinnewiel van een oud moedertje hoorde snorren, waar de knechts bij den ratelenden graanmolen stonden, waar de meiden boter karnden of langs den groenen akker voorkrupiend het vlas wiedden, daar was hij met zijn notitieboekje bij de hand. In de huizen der armen waar zijn

priesterlijk werk hem bracht, in oude-mannenhuizen, onder de zusterkens der armen, bij professie-feestjes en het potverteren van boogschutters- of muziekgilden daar hield hij het oor gespitst. Waren zijne zangers of zangeressen wat verlegen, geen nood! hij moedigde hen aan, zong hun voor, wist de schuchtere liedjes aan hun mond te ontlokken of hij riep hen bij zich in huis, ging aan de piano zitten en hielp hen zoo op weg, volgens de tactiek die reeds meer dan twee eeuwen geleden door Starter werd gevolgd:

> Naeste ghebuurtje, voldoet ghy mijn eys:
> Heft op een liedtjen, men sal u geleyen!
> Zijt ghy beschaemd? Ey, houd doch u kleur!
> Meught ghy wat wachten? ich sing u wel veur;
> Soo niet - ick geef u de keur.

Wandelend op zulke wegen heeft pastoor Bols een belangrijken bundel bijeengebracht; slechts een negental 'geestelijke liederen zijn door hem aan een handschrift uit het laatst der vorige eeuw ontleend; ongeveer veertig liederen zijn afkomstig uit zijn geboortedorp Werchter, twee uren benoorden Leuven; de overige liederen zijn opgevangen te Mechelen, Diest, Antwerpen, Lier en andere steden of dorpen van Vlaanderen en Brabant.

De verzamelaar is zich het karakter van zijn werk wel bewust. ‘Mijne liederenverzameling’, zegt hij in zijne Inleiding, is niet te aanzien als eene bloemlezing met letterkundige meesterstukjes.... Volstrekt niet! Wat ik van onze Vlaamsche liederen vinden kon, heb ik eenvoudig bijeengegaard op de wijze der folkloristen, die niets minachtend ter zijde laten wat, hoe kunstloos ook, eene eeuw of een volk kenschetst en licht werpt op de beschaving van vroegere tijden. Ik handelde daarin nog als een zoon, die de gedenkenissen van zijne ouders - een boek hoe bevlekt en versleten, een kantwerk hoe verduurd en gescheurd, een antiek meubeltje hoe mank en vermemeld - eerbiedig bewaart, en ze met kinderlijke fierheid toonende, zegt: ‘Dat komt nog van mijnen vader, van mijne moeder!’

In menig hier opgenomen lied herkent men zonder moeite geest en trant der oude volksliederen: de soberheid, den

eenvoud, het recht op het doel afgaan; de tweeregelige coupletten, soms verbonden tot vierregelige, waarin elk vers zekere zelfstandigheid bezit; het plotseling optreden van sprekende personen. Zoo b.v. in dit *Drykoningenlied*:

Wij komen van 't Oost en wij komen van ver,
Wij zijn de drij Koningen met de ster.

'Gij sterre, gij moogt er zoo stille niet staan,
Gij moet er met ons naar Bethlehem gaan.'

Ook in dit lied *Op het laatste avondmaal*:

Heer Jezus die brak er het broodje
En Maria die schonk er den wijn.
'Wie zit er aan mijne tafel,
Die mijnen verrader zal zijn?'

Het vertellen door middel eener opeenvolging van vragen en antwoorden:

Heer Jezus was 's morgens vroeg opgestaan,
Om naar het hofken te gaan.
Wat vond hij op zijne wegen?
Eenen hoop met Joden staan.

'Gij Joden, gij valsche Joden,
Wat doet gij zoo vroeg op de baan?'
'"Wij zoeken den zoeten man Jezus!
't Is dezelfde mensch die hier staat!"'

Zoo ook in dit lied op *Jezus' lijden*:

Wat zetten ze onzen Lieven Heer op zijn hoot?[1)]
Kyrie eleison
Eene doornenkroon, wat pijne groot!
Gratia van plena[2)], ave sancta,
Geloofd zij Maria!

Wat geven ze onzen Lieven Heer in zijn hand?
Kyrie eleison
Een Koningsriet en dat was schand!
Gratia enz.

1) Hoofd.
2) Sic.

De naieveteit, die nog niet gewend is buiten zich zelf te treden, die nog geene poging doet zich in anderen te verplaatsen, die eigen aandoeningen en gevoelens vertolkt ook waar zij anderen moet uitbeelden. Duidelijk zien wij haar in een der boven aangehaalde coupletten, waar de dichter de Joden doet spreken van ‘den zoeten man Jezus’ en Jezus van ‘valsche Joden’ hoewel die uitdrukkingen niet passen bij de karakters der sprekers, gelijk de dichter zich die voorstelde.

Eindelijk dat kinderlijk zich overgeven aan het genot der beschouwing, dat onbevangen genieten van het aanschouwde, dat weergeven zonder zweem van zelfbewustheid of zelfbehagen, in een tafereeltje als dit:

Jezuken en Sint Janneken,
Die speelden met een lammeken
Al in dat groene klavereland
Met een papschotelken in de hand.

Jezukens witte voetjes die waren zoo bloot,
De lippekens als een koraal zoo rood,
De zoete lieve praterkens,
Die speelden aan de waterkens,
't Zonneken scheen daar al zoo heet,
Zij deden malkanderen met melksken bescheed.[1)]

Sommige der hierboven aangewezen karaktertrekken van het volkslied zijn ook in de hier opgenomen liederen van lateren tijd nog te zien. Zoo b.v. in het lied *Van de twee gezusters*:

En daar waren twee gezusters:
De een was arm en de andre was rijk.

En de arme ging bij de rijke
Om te vragen een stuk droog brood.

En dat wierd er haar geweigerd
En de vrouw ging weer naar huis.

Als de man kwam thuis uit de kerke
En hij meende te snijden van 't brood,

1) Bescheid doen = elkander toedrinken.
Eene volledige redactie van dit lied o.a. in *Horae Belgicae* II, n°. 197.

Hij en vond niets als harde steenen
En zijn mesken als bloed zoo rood.

'Vrouw, aan wie hebt ge uw broodje geweigerd?'
'"Aan mijn armste zuster Alijn."'
enz.

Of in dit moordverhaal:

Zij sprak: 'minnaar, laat ons nog wat rusten:
Ik en kan geenen voet meer gaan.'

En toen kreeg hij moordenaarslusten,
Randde haar gedurig aan.

Ook in later tijd voelde het vroom of beangst gemoed behoefte zich te verdiepen in het lijden der heiligen. Een enkel dier heiligenliederen herinnert uit de verte aan de vroegere van dien aard, zoo b.v. dat *op Maria Magdalena*:

Daar kwam een klein schippeken gerezen
En dat was er zoo wit als een zwaan,
En daar was Maria Magdalene
Die den weg van 't eeuwig leven wou gaan.

De meeste andere zijn onbeholpen van taal en stijl; men heeft soms moeite er eenige melodie in te hooren.

Het gezond verstand van het volk drijft den spot met een rijken boer en zijne dochter Katoken die de hoogte in willen maar bedrogen uitkomen, als een arme kapper die zich voor edelman uitgeeft om de hand van Katoken komt:

Dan kwam kozijn de perrukier
Met ons Kato verkeeren;
Hij was het kaalste pover dier
Dat niemand zou begeeren.
Hij toont zijn min
Aan dees boerin
Met Fransche gasconnaden,
Een spit[1)] op zij;
Kato was blij,
Zij ging monpeer te rade.

1) Braadspit, hier spotnaam voor *degen*.

Onbezorgde vroolijkheid vermaakt zich met opeenstapelingen van onsamenhangende woorden, zooals in het ook te onzent bekende lied van ‘de Poetsemscheer,’ of met het aankleeden van den boer die voortdurend ‘content’ blijft, terwijl zijn toilet wordt gemaakt, met variatie's op het oude thema van het leugenlied of met een scharenslijper die niet zonder eenigen galgenhumor den spot drijft met zich zelven als hij zijne toehoorders duidelijk maakt ‘uit wat edel bloed (hij) spruit’:

Mijn moeder heeft een appelkraam,
Zij kan oude kleeren lappen,
Opsasa, rideridera!
't Is een vrouw van goeden naam,
Zij laat niet op heur teenen trappen
Opsasa, rideridera!
Maar als 't naar heur zin niet draait,
Seffens heeft z' haar blokken[1)] uit!
Falla, rideridera,
Ut, re, mi, fa, solia!

Ik wees er boven reeds met een enkel woord op, dat onder de liederen van lateren tijd vrij wat is dat uit literair oogpunt niet hoog staat; doch ook waar dat het geval is, leveren de meeste dezer liederen ons bijdragen tot de kennis van het volksleven en het volksgemoed. Ook zulke liederen moeten beschouwd worden niet slechts uit een artistiek maar ook uit een sociaal oogpunt. Wie ze zóó beschouwt, zal voor een oogenblik de eischen der kunst op den achtergrond schuiven en het oog richten louter op den inhoud van het lied, op het gedachten- en gemoedsleven dat zich daar openbaart, op de omgeving waarin zulk een lied ontstaan is. Een tiental jaren geleden kwam een opgeschoten gymnasiast, een eerlijke enthousiaste jongen met een eigen kijk op de dingen, opgetogen bij mij met een volkslied dat blijkbaar een diepen indruk op hem had gemaakt. Het lied heette *de Loteling of Rekruut van* 1880 en moest gezongen worden ‘op een aangename wijs.’ Mijn gymnasi-enthousiast begon te lezen; het eerste couplet luidde als volgt:

1) Klompen.

Ik moet van huis, ik moet den koning dienen,
Mijn vaderland zit al weer in nood,
Mijn moeder doet niets anders dan grienen,
Geen hond of kat kwam nader aan haar schoot,
Ik was des morgens gestadig bij de koeien,
Ik molk de melk gestadig in een vat,
God weet hoe veel tranen dat er vloeien,
Als zij niet spoedig tijding van mij had.
Denk ik aan haar, ik stik in mijn stropdas,
Ik won dat ik bij mijn lieve moeder was. (bis.)

‘Vindt u dat niet prachtig?’ zei hij verrukt tegen mij. ‘Wat een zuiver, diep gevoel en wat een oprechte eenvoudige uitdrukking van dat gevoel!’ Toen ik eenigszins twijfelachtig keek, kreeg ik het tweede couplet te hooren:

Toen ik van huis ging, kreeg ik ook wat mede:
Wat spek en ham en een gerookte worst,
En van het gebakken brood ook een paar sneden,
Een kan met melk al voor de vele dorst.
Zij sprak: mijn zoon vertrek nu maar in Gods name
Doet altijd uw pligt en verlaat toch nooit uw post,
Al zijn er in den dienst ook nog zooveel gevaren,
Denkt altijd toch: het is voor vaderland en vorst.
Denk ik er aan, ik stik in mijn stropdas,
Ik wou dat ik bij mijn lieve moeder was. (bis.)

Vooral het refrein en in 't bijzonder die heimwee-plastiek van ‘ik stik in mijn stropdas’ werden door mijn gymnasiast bewonderd en het stelde hem wel wat teleur dat ik zijne bewondering niet ten volle kon deelen. Toch had hij naar ik meen in zooverre gelijk, dat hier oprecht zuiver gevoel zich uit in eenvoudigen - zij het ook kunsteloozen - vorm en dat men dat gevoel behoort te waardeeren. Het gansche lied, dat ik hier niet verder afschrijf, geeft ons bovendien een kijkje in het gemoedsleven van een boerenzoon, zooals ze ons niet dikwijls worden gegeven. Wie den boerenstand ook maar eenigszins van nabij heeft leeren kennen, weet wel, dat de ‘argelooze eenvoudige boerenjongens’ die door de Roomsch-Katholieke tegenstanders van persoonlijken dienstplicht van tijd tot tijd ‘in bataille’ worden gebracht, niet zoo argeloos en eenvoudig zijn als die tegenstanders het doen voorkomen; doch hij weet ook dat er desniettemin onder die boerenzoons

flinke brave trouwhartige jongens zijn, die voor u door een vuur zullen gaan, indien gij hen hebt weten te winnen. Onwaar of overdreven acht ik de teekening van dien rekruut niet. In den bundel van pastoor Bols vindt men rijkelijk gelegenheid het Vlaamsche volk in zijne eigenaardigheden te leeren kennen. Soms wordt men er voor vragen gesteld die niet gemakkelijk zijn op te lossen. Zoo lezen wij in een der bovenvermelde liederen, dat een minnaar met ‘moordenaarslusten’ zijne geliefde eerst het hoofd en daarna de handen afsnijdt, het lijk begraaft en zich verwijdert in de verwachting dat niemand de misdaad zal ontdekken.

Wij lezen dan verder:

Eenen heer die was aan 't jagen,
Zijnen hond die vond het graf.

Die den kop heeft medegedragen
En den schrik aan 't vollek gaf.

Dezen hond zonder mankeeren
Kwam met den kop aan tafel staan.

Zoo gaat het voort. Leest men nu onder het lied deze mededeeling van den verzamelaar: ‘Dit lied wordt heel traag gezongen bij de wieg der kleine kinderen,’ dan is men een oogenblik geneigd zich te verwonderen over deze keuze van wiegelied, ook al neemt men in aanmerking dat de inhoud van het lied op wiege-wichten wel niet veel indruk zal maken. Men zal hier wel vooral met de slepende melodie rekening moeten houden en voorts met het feit dat onze verfijndheid die behoefte heeft aan harmonie tusschen den inhoud van een lied en de omstandigheden waaronder het lied gezongen wordt, aan velen der minder ontwikkelden vreemd is.

Een ander lied dat stof tot denken geeft, is ontleend aan een Driekoningenspel, dat door pastoor Bols meer dan eens is bijgewoond in zijn geboortedorp Werchter, maar dat binnen kort schijnt te zullen uitsterven. Het eerste couplet van het aan dit spel voorafgaande lied luidt als volgt:

Wij komen van Oosten, wij komen van ver,
A la berdina kosteljon,
Wij zijn er drij koningen met een ster,

A la berdina kosteljon,
Van cher ami tot in de knie
Wij zijn drij koningskinderen
Sa, pater trok naar Venderloo, van cher ami.

Deze tekst met zijne zonderlinge onbegrijpelijke invoegsels ter wille van de melodie, past bij het barok karakter van het gansche spel. Wij zien daar o.a. Herodes als een soort van duivel voorgesteld met een ijzeren ketting om het lijf, waarmede een paar andere spelers Maximus en Minimus hem in bedwang houden. Verder zien wij Jonas den profeet in het purper met ‘de kruiskas[1)] van Maria-Theresia,’ de drie koningen in het wit en gesluierd; een personage dat den naam van Granpé draagt, die den uitleg der vertooning geeft in een ‘sermoon’ en anderen. Het sermoon begint aldus: ‘Beminde toehoorders! gij moet niet bevreesd of benauwd zijn van den wreeden koning Herodes: daarvoor heb ik medegebracht Maximus en Minimus, twee kloeke en straffe mannen (hard roepende:) geboren zonder vader ofte moeder, - Maximus gekapt uit eene steenrots, en Minimus uit een hollen wilg’. Op die wijze stelt hij alle personages van zijn gezelschap voor en deelt zijne toehoorders mede dat Herodes met den hoed zal rondgaan om het noodige geld in te zamelen. Wij hooren hem dan o.a. zeggen; ‘Ja, zeer beminde vrienden, ik hoop dat gij altemaal zult medewerken om hem weder weg te stieren naar het eiland van waar hij gekomen is. Want ik heb nu al vijf jaren met dezen wreeden tyran gevoyageerd, en moest ik hier nog drij jaren mee voyageeren, dan waren mijne voeten af tot aan mijne knieën.’

Dan komt er eenige actie. Granpé geeft Herodes zijn hoed; ‘Herodes speekt er in, en stampt met de lanse op den grond. Herodes krijgt weer slagen; maar hij is razend kwaad, steekt de lanse in den zolder - als dit zonder schade kan gebeuren - en springt weer naar Granpé toe, terwijl deze wandelend hem den rug keert, stoot hem omver en zet hem de knie op de borst,’ enz. Granpé staat na een hevige vechtpartij waaraan ook de overigen deel nemen eindelijk op, maar hij gaat mank en ‘zegt al hijgende met daverende stem: Maximus en Minimus houdt Herodes vast! Gij zoudt den ouden man

1) Soms de ‘krijgskas’ genoemd.

Granpé nog laten verpletteren! Ik geloof dat hij weer met honger zit, want ik heb met dezen wreeden tyran aan de kanten van Heist-ten-Berg gevoyageerd en toen had hij ook honger. Ik deed er eene schotel patatten voor gereed maken. Maar, zeer beminde tabaksmoorders, hij heeft de patatten den vloer op gesmeten, en de schotel opgeslokken.' Dan wordt Herodes weer kwaad en er volgt een nieuwe vechtpartij.

Op Noord-nederlanders zou deze vertooning zeker een gansch anderen indruk maken dan zij het op Vlamingen doet en niet licht zou men in ons land - althans boven de rivieren - een dergelijk spel vertoonen. Een Noord-nederlandsche boer zou het allicht spotten met het heilige achten, doch voor een Vlaming behoeft het dat niet te zijn. Onder hen vindt men nog die zekere vertrouwelijke gemeenzaamheid met bijbelsche personen en toestanden die in de middeleeuwen algemeen was en die men bij het beoordeelen van middeleeuwsche voorstellingen en beschouwingen niet buiten rekening mag laten. Ook in dit spel en dit lied vinden wij iets van het Vlaamsche volk, ook hier kan men het karakter van dat volk leeren kennen.

Het is te hopen dat menige Vlaming die tot de 'upper ten' behoort, met dezen bundel kennis zal maken en ook daardoor iets nader tot zijn volk gebracht worden; dat menigeen onder de jongeren die Vlaanderen en zijne toekomst lief hebben, zich door het voorbeeld van pastoor Bols opgewekt zal gevoelen, op zijne beurt onder het volk zal gaan en trachten een invloed ten goede op hen te oefenen, een dam te leggen door enkele der vele breede of smalle stroomen en stroompjes die de standen van elkander gescheiden houden. Is dat ijdel werk? Spel van kinderen aan het strand, verdiept in het bouwen van hunne zandkasteeltjes en die geene oogen hebben voor den aanzwellenden vloed die komen zal en alles wegslaan en overdekken? Zal men een maatschappelijke omwenteling dan tegenhouden met liedjes? Neen, zeker niet; doch, wat er ook gebeuren moge, in allen gevalle behoort men waardeering te hebben voor iedere poging om de eigen literatuur en het eigen volk beter te doen kennen. Tot die waardeering heb ik het mijne willen bijdragen.

G. KALFF.

Onze jongens.

Onze opgeschoten knapen hebben de eer in den laatsten tijd in dagbladen en tijdschriften het onderwerp te zijn van tal van opstellen. Of het een eer is? In de meeste dier stukken wordt hun geducht de les gelezen. ‘De neiging, die wij opmerkten bij de jeugd, om zich wanordelijk te gedragen, moet beteugeld worden.’[1] ‘De leerlingen worden van jongs af gewend met alles wat gezag is den draak te steken. Als het hun belieft te gehoorzamen, doen ze het, maar anders doen ze het niet....’[2] Aldus de heer Smid, die zegt, dat leeraren op wier les 't volmaakt goed is met de orde, uitzonderingen zijn. Een schrijver in De Telegraaf vindt de wijze, waarop de jongens tegenwoordig de leeraars afmaken, hemeltergend; hij wil liever tien leerlingen opofferen dan toelaten, dat één leeraar het veld ruime. De jongens hebben echter ook verdedigers en wel in de eerste plaats de ouders. Uitlatingen zoo sterk als van laatstgenoemden schrijver brengen hun de vraag op de lippen ‘of de leeraars er toch niet eerder voor de jongens dan de laatsten voor de eersten zijn.’ Een zevental Arnhemsche vaders vroeg den gemeenteraad bij adres om de wijze van straffen op de Hoogere Burgerschool te veranderen en nieuw aan te stellen leeraars eerst op proef te willen nemen. En vooral in den heer Tutein Nolthenius vonden de jongens een verdediger. Al gaat hij wel wat ver met de bewering, ‘dat ouders en commissiën van toezicht den scholieren dankbaar moeten zijn, dat zij niet stil zitten en als knikkers te water doen gaan of als ballen over het dak slaan, wie niet waardig is, hen

1) Vragen des Tijds. Jg. 24. Afl. 3.
2) T.a.p.

op te voeden'[1] - de uitvoerende macht is in andere handen beter vertrouwd - toch moeten wij ons verheugen, dat niet alleen van ééne zijde het licht ontstoken wordt.

Moeten wij met het oog op de bekende feiten erkennen, dat er aan de orde en tucht op de Hoogere Burgerscholen meer dan een kleinigheid ontbreekt, dan vragen wij onwillekeurig naar de oorzaak. Waarom zijn de jongens van onzen tijd zoo baloorig en losbandig? Hier laten alle schrijvers ons in den steek. Alleen de heer Smid spreekt 'van een grondig onderzoek naar de oorzaak van het kwaad, waarbij de vinger gelegd moet worden op een groote wonde plek in onze tegenwoordige maatschappij, nl. deze, dat men van tucht niet meer weten wil, dat de eerbied voor alles, wat gezag heet, langzamerhand verdwijnt.' Het is dus de geest des tijds, die doordringt tot de school. In onze dagen van sociale woelingen, waarin men tot beteugeling van de losbandigheid der straatjeugd kort en streng recht vraagt, klinkt zulk een meening aannemelijk. Toch is zij aan bedenking onderhevig. Onze jongens leven het streven en werken der groote maatschappij niet mede; het ligt nog buiten hun horizon. Van de dagbladen lezen zij slechts wat gewijd is aan sport en wedstrijden. Wat zij in huis van politiek vernemen gaat het ééne oor in het andere uit. En wij mogen toch ook niet aannemen, dat de onderwijzers de uitingen van het sociale en politieke leven in de school brengen?

Het feit kan echter niet geloochend worden. De blauwgekielden en hun oudere kornuiten loopen niet zoo gewillig meer in het gareel der school; zij studeeren met minder lust en ijver dan 't door de ouderen onder ons in hunne jeugd geschiedde. Er moet worden gedwongen, gedreven en gestraft; wij moeten het kwaad onder de oogen zien en de oorzaken er van trachten op te sporen.

I.

'Leeren,' zegt Dr. Ritter, 'is niet altijd even aangenaam... Goed, dat reeds vroeg geleerd wordt het vervelende aan te vatten en te overwinnen.'

1) De Gids, serie IV, Jg. 15, pag. 327.

Leeren vereischt inspanning. En inspanning is het schrikbeeld van den luie en onverschillige. In zooverre is de stelling onaantastbaar. Overigens ligt het in den aard van elk normaal ontwikkeld gezond orgaan, hetzij spieren of hersenen, om geregeld zijn functies te verrichten. Geschiedt dit zonder overspanning, dan ontstaat een gevoel van welbehagen. Waarom zou denken zonder overspanning onaangenaam zijn voor een wezen, dat op geestelijke werkzaamheid is aangelegd? Of zou het met den jongen mensch in doorsnede uit een zedelijk oogpunt zoo geschapen staan, dat hij, hoewel geesteswerkzaamheid hem niet tegenstaat, bij voorkeur wanorde in het leven roept; dat hij behoefte heeft, om zijn onderwijzer het leven te verbitteren?

Bij de groote meerderheid der leerlingen is dit zeker niet het geval. Waar de lust al moge opkomen, zijn er tal van voorstellingen en gedachten, die - als de gelegenheid niet te verlokkend is - ze onderdrukken. Bij den één gebrek aan moed, bij den ander genegenheid voor den onderwijzer, bij een derde het besef, dat het slagen voor de examens in het verschiet en in het latere leven voor een goed deel afhangt van het weten, hetwelk thans verworven wordt. Er blijven altijd enkelen die, volmaakt onverschillig of slecht van inborst of wanhopend aan elke kans van slagen, in wanorde het eenige element vinden, dat hun genot belooft; doch hun invloed is gering, waar de geest der klasse in 't algemeen goed is.

Een leeraar met liefde voor het vak van zijn keus en inzicht in den aard en de waarde van aanschouwelijk onderwijs, is aan den arbeid in een klasse van 13 à 14jarige scholieren. Verschillende exemplaren van dezelfde bloeiende plant zijn in handen van leerlingen en leeraar. De bloem wordt ontleed, de weggenomen deelen - zoo noodig met de loupe - bekeken, nagegaan in hun onderling verband en hun beteekenis voor het leven van de bloem. Vragend en vertellend is de leeraar de leider zonder zich op te dringen. Het schijnt een gemeenschappelijk onderzoek te zijn. Allengs - steeds scherper - ontwikkelt zich voor aller oogen het bouwplan van de bloem, dat ten slotte in formule en diagram beknopt wordt uitgedrukt. Onderwijl is een en ander medegedeeld van de merkwaardige betrekking tusschen deze bloem en bepaalde insecten. Weldra komen de vergelijking van

de ééne bloem met de andere en daarmede de beginselen van de leer der rangschikking aan de orde. Zagen de leerlingen het einde van het lesuur met verlangen te gemoet? Was van de zijde des leeraars sprake van opzettelijk orde houden, van waarschuwen en straffen? Tien tegen één, dat 't niet het geval was. Ook jonge, bekwame doch onervaren leeraars slagen met zulke lessen gemakkelijk. En waarom? Omdat leerstof, methode, leeftijd en behoeften van de leerlingen hier volkomen bij elkander passen. Het leeren was hier geen kwelling, maar een genot; het voldoen aan de natuurlijke nieuwsgierigheid en aan de begeerte van den jongen mensch, om wat meer te weten van die wonderlijke wereld van zijn aanschouwing, die hem als kind zoo vaak een ‘waarom’ op de lippen bracht. De belangstelling is gewekt. Er is aanknooping gevonden aan de vragen, die het kind op zijn wandelingen buiten aan ouderen placht te doen. De vragen en opmerkingen, de mededeeling van eigen bijzondere ervaring van de zijde der meest intelligente leerlingen op de les, de botaniseerbussen, die na de les voor den dag gehaald, de herbaria die aangelegd, de bloemen, die een volgenden keer medegebracht worden, bewijzen het ten overvloede.

Ook bij oudere leerlingen kan de belangstelling behouden blijven, als de leeraar het onderwijs allengs grondiger en dieper maakt. Hij brengt zijn leerlingen in onmiddellijke aanraking met de levende natuur; zijn leerstof is wat men vroeger natuurlijke wijsbegeerte noemde. Het belangwekkende is voor het grijpen. Als de leeraar hier na een proeftijd van voldoenden duur niet slaagt, zou het dan voor de school en vooral voor hem zelven niet het beste zijn, om zoo spoedig mogelijk een andere loopbaan te kiezen; liever dan door straffen en door het gezag van den directeur zich nog jaren lang staande te houden, totdat het te laat is, om op andere meer voor zijn persoonlijkheid passende wijze voor de maatschappij nuttig te zijn?

Het valt niet te ontkennen, dat de ééne leerstof in genoemd opzicht meer geeft dan de andere; of, juister gezegd, dat 't belangwekkende bij de ééne meer voor de hand ligt en in het oog valt dan bij de andere.

Elk vak heeft elementen, die aantrekken en boeien kunnen. Het is de kunst van het doceeren, die aan te vatten en op den voorgrond te brengen. Droger en saaier leerstof dan

zuivere grammatica schijnt bezwaarlijk denkbaar. En wat schreef Prof. A. Pierson van zijn leermeester Dr. Epkema: ‘De grammatische regels van Latijn en Grieksch zijn ons altijd een gemoedskwestie gebleven. Als wij ons aan die regels vergrepen, deden wij hem zeer. Dan kromp zijn gezicht samen als dat van iemand, die ergens pijn gevoelt. Wij schaamden ons niet over onze onkunde, maar verweten ons altijd gebrek aan kieschheid, aan hartelijkheid. Hoe hadden wij er toe kunnen komen dien man dat verdriet aan te doen! Epkema doceerde niet de grammatica; hij was de grammatica. Het is ons destijds nooit recht tot het bewustzijn gekomen, dat zij reeds vóór hem bestond. En met dat al was hij volstrekt geen droog geleerde.’ En elders ‘de jongelui van Epkema haalden geen farces uit en hadden er zelfs geen lust in.’[1)] En in denzelfden geest zijn de studiën in de Latijnsche en Grieksche grammatica onder Epkema door de Veer, Rogge en Dyserinck herdacht.

Merkwaardig is dat geen lust hebben in farces. Epkema's ernst en nauwgezetheid, zijn geestdrift, zijn liefde voor het vak, dat hij doceerde, hadden zich aan de leerlingen medegedeeld. Epkema zal niet over verslapping van het gezag geklaagd en naar straffe middelen gezocht hebben. En toch maakte Epkema de jongelui klaar voor een examen en dat wel voor het beruchte ‘staatsexamen’ en met goed gevolg.

En hebben de ouderen onder ons niet soortgelijke herinneringen bewaard van de Latijnsche scholen onder de oude bedeeling, die hen voorbereidden voor de hoogeschool? Moderne talen en aardrijkskunde waren er verschoppelingen. De beteekenis van het wiskundig onderwijs hing uitsluitend af van den docent. Meestal was het niet veel; maar hier en daar was een persoonlijkheid met dat onderwijs belast, die wiskundige kennis aan de eigenschappen van den goeden onderwijzer paarde; al was de eerste nog gering vergeleken bij die onzer tegenwoordige docenten. Daar rees het peil, daar werd met lust gewerkt. En menige kweekeling van de philosophische faculteit aan onze Universiteiten herdacht dankbaar zulk een onderwijzer, die hem gebracht had op den rechten weg. Maar de ziel van zulk een gymnasium of Latijnsche school was

1) Zie Allard Pierson, herdacht door S.A. Naber, bladz. 13 en 21 en Gids 1893. I. bladz. 413.

toch de rector. En onder de rectoren van dien tijd school menig Epkema.

Het was een eigenaardige type, die breed ontwikkelde smaakvolle mannen, ietwat vreemd aan het maatschappelijk leven; veel verkeerend in de studeerkamer, en toch in de stad hunner inwoning de aangewezen leiders van het geestelijk leven. Zij behoorden geheel aan het gymnasium en doceerden met lust en opgewektheid den geheelen dag; bereid en in staat om de wiskundige lessen tijdelijk te geven, doorkneed in grammatica en litteratuur van Latijn en Grieksch en niet minder in die der moderne talen en vaak uitmuntende kenners der historie. En al die kennis werd schier uitsluitend in dienst gesteld van de leerlingen der school; in ruimer kring werd weinig gepubliceerd. Het was een voorrecht in een gewoonlijk niet zeer groote klasse onder de leiding van zulk een man stukken van de klassieke schrijvers te lezen, als de grootste moeielijkheden met de taal overwonnen waren.

Ethische, godsdienstige, aesthetische, zelfs wijsgeerige vraagstukken komen in die geschriften telkens aan de orde en zij waren, althans in de hoogste klassen, dikwijls het onderwerp van bespreking; zonder een enkel toelichtend woord gingen zij nooit voorbij. Er ging wel eens meer over de hoofden heen dan de rector meende - de transcendente ideeën van Plato, *τό χαλὸν χ' ἄγαϑον*, dringen niet door in een jongenshoofd - en toch was het een eerste inleiden in een wereld van gedachten, die zulk een groote rol speelden in de geschiedenis van de geestelijke ontwikkeling der menschheid. Er werden zaden uitgestrooid, waarvan vele later kiemden. Het onderwijs in geschiedenis gaf in zulke handen weinig feitenkennis van het geheel, doch enkele tijdperken uit de vaderlandsche en algemeene historie werden als 't ware uitgebeeld; met het leven en werken van enkele groote mannen uit het verleden waren de leerlingen vertrouwd. Op het eindexamen van de Hoogere Burgerscholen zouden zij met het cijfer gering naar huis gezonden zijn; maar in later dagen namen zij geschriften als de ‘Historische schetsen’ van Prof. Jorissen gretig ter hand en onder het lezen verrees dan voor hun geest het beeld van den rector, zooals hij voor hen had gezeten in de uren van het historisch onderwijs.

Zulke jongelieden kwamen aan de hoogeschool arm in

positieve kennis - die van Latijn en Grieksch misschien uitgezonderd - doch rijk in belangstelling; overtuigd, dat er veel belangwekkends te weten viel en dat studeeren geen kwelling is des geestes. Hoevelen zijn er in den lande, die van hun Epkema's gaarne getuigen zouden, wat Pierson van den zijnen deed.

Het voorafgaande is natuurlijk geen pleidooi voor klassiek onderwijs, al bedoelt het in 't licht te stellen hoezeer ook met deze leerstof, die zoo geheel buiten het werkelijke leven ligt, belangstelling is te wekken.

Maar wiskunde dan, vraagt wellicht deze of gene? Is daarin iets, dat jongens aan kan trekken? Zeer zeker, luidt mijn antwoord. Het aantrekkelijke is gelegen in het logische element, dat zij bevat en in de bijzondere gelegenheid, die zij den jongen aanbiedt, om triomfen te behalen door eigen vindingrijkheid en nadenken.

Schrijver dezer regels heeft aan een kleine Hoogere Burgerschool een leeraar gekend, die reken- en meetkunde in de lagere klassen tot de lievelingsvakken van de meeste leerlingen wist te maken. Hij was goed mathematicus en als docent gevormd in de school van het lager onderwijs. Onder de leiding van Versluys was er bij ons te lande een nieuwe geest gebracht in de wiskundige vakken op de school, wier karakter was het streng logische er in op den voorgrond te plaatsen. Uit enkele streng doorgevoerde beginselen werden met behulp der aanschouwing de stellingen afgeleid. Geheel ongeschikt voor de jeugd, zoo luidde veler oordeel. Wie echter doordrongen was van den nieuwen geest, de leerstof geheel beheerschte en boven alles goed bekend was met de wijze, waarop jongens hersenen functioneeren, dacht anders En menige spontane uitroep ‘dat is aardig,’ of ‘dat is mooi’ uit jongens mond bewees, dat onze leeraar het goed gezien en in praktijk gebracht had. Zal een leerling met belangstelling blijven werken, dan moet hij slagen in de toepassingen, die hem in den vorm van opgaven en vraagstukken worden voorgelegd. Niets werkt meer verslappend op de energie dan het herhaaldelijk moeten afdeinzen, waar de veldheer een kleine vesting ter verovering had aangewezen. Een jongen heeft bij zijn arbeid dringend behoefte aan succes en de leeraar moet door de doelmatigheid van zijn vragen en opgaven dit succes,

althans van tijd tot tijd, verzekeren. Dan kunnen wiskundige stellingen en vraagstukken een aangenaam arbeidsveld zijn voor onze jongens, uitermate geschikt voor de terecht zoo hoog geroemde eigen zelfstandige werkzaamheid. Daar kan het zelfvertrouwen, het gevoel van te kunnen - die machtige prikkel voor elken arbeid - tot ontwikkeling komen.

'Kan werkelijk van het onderwijs worden verwacht, dat het de leerlingen allen en altijd zal boeien?'[1] Geenszins. Maar dat is ook niet noodig. Als het doorgaans boeit, zal er nu en dan aandacht gevraagd en verkregen kunnen worden voor droog memorie-werk, of voor het volgen van een op zich zelf zeer dorre redeneering. De afwisseling zal het smakelijke van de hoofdspijs des te meer op prijs doen stellen. De minder vluggen in de klasse, de achterblijvers, zullen zich vervelen. Het zij zoo. Storend zullen zij niet zijn, al was de wil er. Een poging ter verstoring van de orde slaagt slechts, als de geheele klasse er van gediend is.

Men verwarre belangwekkend pakkend onderwijs niet met het zoogenaamde 'prettig lesgeven', dat het amusante ontleent aan het debiteeren van aardigheden of van piquante op zich zelf soms nuttige mededeelingen, die echter met het onderwijs, dat aan de orde is, in geen verband staan.

Belangstelling van de zijde der leerlingen acht ik een noodzakelijke voorwaarde voor vruchtdragend onderwijs; al kan een krachtige persoonlijkheid, vast besloten in alles leider te zijn en meester, er niet bij gemist worden.

Belangwekkendheid is niet afhankelijk van den aard der leerstof. Helderheid en opgewektheid van de zijde van den leeraar; zelfwerkzaamheid van die der leerlingen zijn de hoofdfactoren er van. Het leeren gemakkelijk maken door wegsnijden van alle overtollige bijzonderheden, die 't voorname, waar het op aankomt, aan het oog onttrekken. Heldere voorstelling van het essentieele, dat is de taak des leeraars. Te veel geven is schadelijk bij het onderwijs. De leeraar zij als de Staat bij de oude leer van het laissez faire: de baan effenen, bezwaren wegnemen, om aan het individu gelegenheid te geven tot ontplooing van zijn krachten.

Kan er zonder belangstelling van welke zijde ook geen

1) Vragen des Tijds. Jg. 24. Afl. 4.

klassikaal onderwijs gegeven worden met volmaakte orde; zelfs zoo, dat later een examen met schitterenden uitslag volgt? Wie het ontkende zou onmiddellijk worden gelogenstraft door de ervaring. Ik ga echter een stap verder in de boven aangewezen richting met de bewering, dat kennis van de echte soort, die een deel uitmaakt van het geestelijk kapitaal van den jongen mensch, die waarde heeft voor het latere leven, alleen verkregen wordt door belangstellend streven met den lust en de begeerte om te weten. 't Is ongeloofelijk wat een jongen in korten tijd kan leeren, als de ernstige wil er is. Met het oog op zulke feiten denkt men wel eens hoe mager zijn de resultaten van de lange jaren van klassikaal onderwijs. 't Is eigenlijk toch maar spelen met de leerstof.

De leeraren van de wis- en natuurkundige groep bemerken op eens, dat een leerling, die weinig bij hen praesteerde, blijken van lust en ijver begint te geven en vooruitgaat. Wat blijkt het geval te zijn? Het besluit is thuis genomen, dat de jongen naar Delft zal gaan studeeren voor ingenieur.

In andere groepen soortgelijke verschijnselen. Wie merkte ze van tijd tot tijd niet op. Een jongen heeft met moeite eenige klassen der school doorloopen. De keuze van het toekomstig beroep is vastgesteld. Met privaat-onderwijs zal hij voor de eerste examens worden opgeleid. Met verwondering vraagt de onderwijzer na eenigen tijd aan den directeur der school: ‘is dat de jongen, die op uw school steeds bleef zitten in dezelfde klasse? ik ben uiterst tevreden over ijver en vorderingen.’ De belangstelling, het willen weten is thans in werking.

Een leeraar behandelt op de les de vogels. Een leerling, die gewoonlijk 't liefst naar buiten keek, wordt geheel aandacht. Voorkomen, gewoonten, levenswijze van inlandsche vogels zijn aan de orde. Weldra ontspint zich tusschen leeraar en leerling een reeks van vragen en antwoorden, totdat de leerling alleen aan het woord blijft. De jongen heeft veel gezworven in bosch en veld, heeft nesten uitgehaald - men vergeve het ter wille van het nut - en vogels opgevoed. Op dit terrein is hij zijn leeraar de baas en 't is hem een genot zijn kennis meê te deelen; een kennis zoo grondig, zoo geheel zijn eigendom als geen andere. De

vrije natuur was zijn school. Aansporing noch straf was noodig geweest, om zoo degelijk te leeren kennen. Van die kennis kan hij later als ambtenaar bij de boschcultuur in Indië meer voordeel hebben dan van veel, dat uit boeken werd geleerd.

Onze jongens verstaan de kunst van gehoorzamen niet meer! Ziet eens op het voetbalveld, of zij gehoorzamen aan de bevelen van even oude makkers. Het spel is genot. Men wil het goed doen en overwinnen bij de matches. Eenheid en samenspel is daarvoor noodig en er wordt gehoorzaamd vaak zonder tegenspraak. Het gezag, krachtig maar bovenal rechtvaardig uitgeoefend, wordt daar erkend en geëerbiedigd.

II.

Hoe staat het met dien belangstellenden ijver, met dien drang naar weten op onze scholen? De teekenen en feiten, in den aanhef van dit opstel genoemd, zeggen genoeg. En waar is de leeraar, die niet telkens bij proefwerk de droevige ervaring opdoet, dat bij vele der leerlingen de gewenschte en verwachte uitkomst niet is verkregen? Niet in het herhalen, in het weer anders wenden en keeren van hetgeen eens goed verklaard was ter wille van de achterblijvers ligt de schaduwzijde van het leeraarsambt, maar in de ontmoedigende en teleurstellende ervaring, dat moeite en toewijding in de resultaten vaak zulk een karige belooning vinden; in het feit, dat zonder dwingen, drijven en jagen in het algemeen niet veel te bereiken is. Want zoo zijn de toestanden in onze dagen. De diagnose van den heer Smid is zeker in hoofdzaak juist. Want de orde verstoren en geen belang stellen in het onderwijs zijn één. Ligt de schuld bij de leeraren? De Arnhemsche adressanten wijten de onordelijkheden op de les in de eerste plaats aan de mindere geschiktheid van sommige leeraars en meenen dat het niet aangaat de leerlingen daarvoor te doen boeten, gelijk thans geschiedt.

Zeker is de wensch der ouders begrijpelijk, dat slechts in uiterste gevallen worde overgegaan tot een zoo langdurige verwijdering van de school, dat de studie van het jonge mensch een ernstige stoornis ondervindt. Het maken van het strafwerk op een vrijen middag in het schoollokaal onder

toezicht van den leeraar, die het gaf, wat op verscheidene scholen plaats vindt, heeft zeker de goede zijde van het overmatig opgeven van strafwerk - hoeveel duizenden regels worden er voor straf geschreven - te beperken. Maar, waar zij niet verplicht is, zal de toepassing allicht achterwege blijven.

Op de toepasselijkheid van het spreekwoord ‘dat alle hout geen timmerhout is’ zullen overigens de leeraars wel geen uitzondering maken. En wie hunner durft verklaren, dat ten allen tijde het heilige vuur der echte paedagogen in hem gloeide; ‘de liefde, de toewijding,’ zooals Nolthenius het zoo treffend uitdrukt, ‘welke meer is dan wetenschap, meer is dan talent, die alleen in staat is die sympathische strooming op te wekken, welke in wisselwerking tusschen leeraar en scholier, dezen doet ontvangen, genen doet geven’.

Zeker er zijn er, die door veel strafwerk en door aanhoudend verwijderen van de les aanvullen wat hun aan gezag ontbreekt, zeer ten nadeele van de studie der delinquenten.

Er zijn er, die hun ambt beschouwen als een baantje - ontkennen zou niet baten, - die met klokslag het schoolstof afschudden en het eenvoudig naïef belachelijk vinden, als een collega dan nog over school en jongens met hen wilde praten; díe zich vroolijk maken met de naïveteit van wijlen Dr. Staring, die in de Rijksscholen gaarne een groote en gezellige leeraarskamer zag, omdat de leeraars in de vrije uren dan nog eens over de ervaringen op de les en over paedagogische onderwerpen van gedachten zouden wisselen; die glimlachend de schouders ophalen, als men hun vertelt, dat de leeraarskamers in scholen op kleinere plaatsen inderdaad dikwijls aan Starings bedoeling dienstbaar waren. Maar het corps leeraren bij het M.O. heeft in 't algemeen te goeden naam, dan dat men daarin de hoofdoorzaak zon mogen zoeken van de bovengenoemde ongunstige verschijnselen.

Buiten de school, in de maatschappij en het gezin ligt de hoofdbron van het kwaad. Zeker, de school maakt geschikt voor het maatschappelijk leven, maar zij doet het op hare wijze. De maatschappij behoort haar te eerbiedigen als een instelling met eigen leefregels en eigen wetten, die uitsluitend van paedagogischen aard zijn. Zij heeft haar niet bij monde van haar sociale en politieke woordvoerders het doel voor te schrijven, dat zij heeft na te jagen. Frankrijk wil vurige

vaderlandsliefde, - de school kweeke ze aan; het wil soldaten, - de bataillons scolaires moeten verrijzen. Men wil ten onzent het misbruik van alcohol bestrijden, - de lagere school beginne met dien strijd. De schooljeugd doet kattekwaad op straat, - den onderwijzer wordt aangeschreven dat kwaad te beteugelen. De lagere school zij praktisch, is de leuze, die buiten de school weerlinkt. Dit alles voorstellen en 't van de beslissing van erkende paedagogen afhankelijk maken, in hoeverre het bereiken van het hoofddoel van het lager onderwijs de uitvoering er van toelaat - dat is voortreffelijk; maar 't voorschrijven zonder meer, dat is bedenkelijk. 't Is er mede gelegen als met de wetenschap. Gebied haar niet uitvindingen te doen. Laat haar zelfstandig werken; de vruchten zullen van zelf der maatschappij in den schoot vallen.

De middelbare school ondervindt sterker dan de lagere den druk der maatschappij. De laatste stelt haar hoogere eischen en vergeet veel meer, dat zij als school in de eerste plaats te rekenen heeft met de voorwaarden en de wetten van den geestelijken wasdom van jonge menschen. Bij monde van den wetgever wordt haar aangezegd te zorgen voor het aanbrengen van ‘de kundigheden, die de hedendaagsche maatschappij in elk beschaafd mensch eischt,’ van ‘speciale voorbereiding door degelijke studie tot elk bedrijf of ambt,’ van ‘veelzijdige oefening van het verstand’.[1)] Dit vereischt een overladen schoolprogram, bevattend 20 vakken. 't Geldt slechts de hoofdzaken, voorzeker; maar alles grondig en degelijk en van alles de voornaamste toepassingen en geen gedeelte van een vak, maar steeds een overzicht van het geheel. Meer en meer is de middelbare school in verband gebracht met andere inrichtingen van onderwijs, met de Veeartsenijschool, de Cadettenschool, de Militaire Academie. Uitnemend - eenheid en samenhang op dit gebied ontbreekt ten onzent nog te zeer - als het een verband was als het van ouds tusschen Hoogere Burgerschool en Polytechnische school bestaande, waar het eind-examen van de ééne het admissie is van de andere. Maar aan den ingang van elke inrichting staat een examen-commissie, die - hoewel rekening houdend met de officieel gedecreteerde aansluiting aan 3de of 5de klasse -

1) Algemeen Reglement voor de eindexamens der Hoogere burgerscholen. Bijlage.

haar eigen eischen stelt. Elke leeraar aan de Hoogere Burgerschool heeft nu te zorgen, dat de leerling in zijn vak ook examen-kennis verkrijge. En men bedenke, wat dit zegt. Bekendheid met tal van kunstgrepen en bijzonderheden, die in staat stellen bij thema's, opstellen, vraagstukken zoo redelijk den goeden weg te vinden en aan de strikken en lagen van den examinator te ontkomen. Het vereischt een geheugen, vasthoudend - zij 't slechts voor korten tijd - een massa feiten, regels, wetten; min of meer geordend is wel gewenscht, maar boven alles voor het grijpen.

De examinandus zij slagvaardig en 't zij hem onverschillig uit welken hoek van het vak de examinator te voorschijn springt. Waarlijk een uitdragerswinkel is niet beter voorzien dan het hoofd van een candidaat aan wiens dressuur de laatste hand gelegd is.

Had de Hoogere Burgerschool ernstig gestreefd naar het voldoen aan al die eischen, zij ware reeds lang als een hors d'oeuvre opgeruimd. Maar zij heeft getransigeerd. Het eind-examen, zooals het feitelijk afgenomen wordt, is een transactie.[1)] Werd de hand gehouden aan de voorschriften van het reglement, geen enkele candidaat zou slagen.

Waar de Hoogere Burgerschool te kort schiet met het oog op de examens, daar komen de inrichtingen te hulp, die weder in groote getale zijn verrezen, hoewel men ze na Jan Holland's Keesje Putbus geen lang leven zou voorspeld hebben. Dit alles voorkomt het openbaar worden van den feitelijken toestand buiten de deskundige kringen. Het is een corrigeeren van de wet door de praktijk, gelijk ten onzent op zoo velerlei gebied geschiedt.

Gezond is de toestand daarmede echter niet. De correctie heeft uit den aard der zaak haar grenzen en zij betreft daarenboven meer de examens dan het onderwijs. Men laat wat vallen van de eischen en neemt hulp van anderen aan. Vakken geheel of slechts ten deele laten rusten, dat gaat niet.

1) Een candidaat, die bij het eind-examen in een belangrijke groep - wiskunde of talen - een onvoldoend cijfer verkregen heeft en in de andere niet meer dan voldoende, slaagt bijna zeker. Weet men waar dat op neerkomt? Op de toestemming aan een vijftal vakken weinig of niets te doen. De omvang der leerstof is nu waarlijk beperkt genoeg. Op het eind-examen in Overijsel in 1897 slaagde zelfs een candidaat, die voor de verschillende groepen de cijfers 5, 4, 5, 5, 5 verkregen had.

De praktijk of de examens zouden juist dat kunnen vragen, wat niet behandeld werd. Korte overzichten dus bij voorkeur. De leeraar is niet vrij in het kiezen en behandelen van zijn stof en 't geven van belangwekkend onderwijs wordt reeds bezwaarlijk. Hij kan zich zelf niet zijn en het persoonlijke element, de kracht der rectoren van den ouden stempel, wordt verzwakt. Boven alles komt hij tijd te kort. En overvloed van tijd - afwezigheid van alles, wat naar haasten of jachten zweemt - is wel de voornaamste voorwaarde voor pakkend vruchtdragend onderwijs. De leerstof moet van alle kanten bekeken, door woord en beeld, door aanschouwing en door proeven zoo mogelijk worden toegelicht, door veelzijdige toepassing en oefening geheel het geestelijk eigendom des leerlings worden.

Wat niet volkomen begrepen en verstaan is en toch gekend moet worden, dat wordt ten slotte een bron van ergernis en verveling. Is het wonder, dat het handhaven van de orde er met den tijd niet gemakkelijker op wordt; te meer niet, daar de klassen steeds in omvang toenemen? Leerlingen, die op de lessen met graagte opnemen en thuis uit eigen beweging het gehoorde trachten te verwerken, behooren tot de groote minderheid, zoo niet tot de uitzonderingen. Gestudeerd wordt er hoofdzakelijk voor die docenten, welke de jongens oprijden, met wie niet valt te spotten. Een vak, waarvoor geen werk mede naar huis gegeven wordt, ligt thuis ook braak. Zoo wordt er tijd gewonnen en schaadt de veelheid van vakken minder. De quaestie van de overlading, waarmede zoo geschermd wordt, ziet er in de praktijk geheel anders uit.

Een jongen - enkele met zwak gestel en geprikkelde eerzucht daargelaten - laat zich niet overladen. Hij kent de veiligheidsklep: niet opletten op de les, wat overleg bij het huiswerk en zoo mogelijk spieren bij de repetities. En het eind-examen dan! Nu, dat ligt nog in het verschiet en hij vernam reeds van voorgangers, dat het meevalt.

De leerling wordt als patient beklaagd, niet de leeraar, die tot eten dwingen moet, waar door de veelheid der niet lichte spijzen de eetlust is bedorven. Is het wonder, dat ook de laatste zich redden moet door onverbiddelijke gestrengheid en dat het militaire régime op onze scholen meer en meer voorstanders vindt?

Onze schoolkennis is grootendeels examen-kennis, voor het leven waardeloos. Hoeveel bijzondere feiten worden er gememoriseerd ten koste van den kostbaren tijd der jonge jaren; die telkens uit het geheugen verdwijnen en er weder worden ingepompt; om ten slotte, als de schooldeur voor goed gesloten is, te vervliegen zonder iets van beteekenis achter te laten; zonder zelfs iets gedaan te hebben voor oefening en versterking van het verstand? Hoeveel frissche lust tot weten wordt zoo onverschilligheid en tegenzin voor alles wat den arbeid van den geest betreft? En dit verlies is bijna onherstelbaar. Levenswijsheid en schoolgeleerdheid zullen wel altijd twee blijven. Geen nood. De school van het leven zal het bruikbare in de laatste wel vervormen tot de eerste, als slechts de drang tot weten niet verloren ging.

Een belangrijke factor voor het slagen van het schoolonderwijs is het gezin. Welke leeraar had niet telkens gelegenheid, om den invloed van het gezin ten goede of ten kwade op zijn leerlingen op te merken? Waar een geest van ernst en degelijkheid de grondtoon is van het huiselijk leven, waar de ouders steeds met liefdevolle zorg de ontwikkeling van hun kinderen gadeslaan en leiden, daar wordt de taak der school gemakkelijk. Hoe dikwijls vindt men het tegendeel.

Laten wij als uitzondering beschouwen de ouders, die hun eigen tekortkomen en dat der kinderen schier uitsluitend wijten aan en verhalen op de onderwijzers, wier eigenaardigheden in huis voor oud en jong de stof zijn voor vermaak; het meest doeltreffende middel voor het ondermijnen van het gezag. Bij hoevelen heet het: ‘ik heb geen tijd, om mij met de kinderen te bemoeien en daarenboven geen verstand van al die studiezaken. Is het niet genoeg, dat ik mijn kinderen naar de beste scholen zend; 't kost waarlijk geld genoeg. De onderwijzers hebben nu verder voor de ontwikkeling en voor een deel voor de opvoeding van mijn kind te zorgen.’ Geen tijd! Maar zijn er in elk beschaafd gezin niet dagelijks meerdere uren, waarin allen gemeenschappelijk samen zijn; is er dan geen gelegenheid te over, om te informeeren, te raden, te leiden, aan te moedigen? Heeft een veldheer, die dagelijks de beweging van zijn troepen volgt, zooveel tijd noodig, om te zien, waar telkens even ingrijpen en richting geven zijnerzijds geëischt wordt?

‘Maar, ik heb dan behoefte aan rust; mijn hoofd staat er niet naar.’ Is afwisseling van arbeid ook geen rust? De opvoeding van uw kinderen is evengoed een deel van uw levenstaak als het werk voor het dagelijksch brood. Wellicht zijt gij nog lid van de eene of andere philantropische vereeniging. Uitnemend, maar de kinderen gaan voor. Een man, zoo van uur tot uur met bezigheid bezet als A.C. Wertheim, wist nog tijd en kracht te vinden, om honderden te woord staan. En zoudt gij in uw eigen kring geen tijd kunnen vinden voor uw kinderen? Die tijd moet er komen. Eigenlijk berust de zorg voor de zedelijke en verstandelijke vorming der kinderen van nature geheel bij de ouders en mogen zij van de laatste alleen wegens gebrek aan kennis een gedeelte overdragen aan de onderwijzers. Het oppertoezicht en de leiding blijven echter bij de ouders. De zedelijke vorming, die van de school uitgaat, is onbeduidend vergeleken met die van het gezin uit de beschaafde en ontwikkelde kringen. Dit behoort althans zoo te zijn. Wat beteekenen de enkele schooluren en de onderwijzer, die steeds een vreemde blijft, tegenover het intiem verkeer van uur tot uur den ganschen dag, tegenover het ernstige woord van een vader en den liefdevollen aandrang van een moeder? De laatsten hebben feitelijk het gedrag van een jongen ook in de school in handen.

‘Maar wij vader en moeder hebben geen verstand van de geleerde zaken, die onze jongen op school behandelt en thuis medebrengt. Hoe kunnen wij de leiding nemen? Dit ging nog met de lagere school en de eerste klassen van de middelbare, maar dit was ook het uiterste.’ Deed men het maar zoo lang! Wellicht was de jongen dan reeds zoo vast geworden op het goede spoor, dat een woord van aanmoediging het in hoofdzaak verder afkon. Maar speciale kennis van al die vakken is niet noodig voor de leiding. Bepaalde hulp bij het huiswerk is zelfs niet eens gewenscht. De meerdere levenswijsheid, de praktische zin der ouderen en wat gezond verstand brengen hier zoo ver en in bepaalde gevallen is advies te verkrijgen bij deskundigen. Niet op hetgeen in huis gewerkt wordt komt het aan, maar op de wijze, waarop het plaats vindt. De methode van studeeren is alles. Het eerst dat aanpakken, hetwelk geen bezwaren heeft en snel kan afloopen. Bij de rest geen uren lang gebogen over het

boek, opzeggend, herhalend, memoriseerend - bij alles werkend op half stoom. 't Vermoeit niet erg, maar 't helpt ook niet; het dringt niet door. Maar dadelijk alle zeilen bijgezet, met inspanning getracht om door te dringen tot de kern der zaak; niet gerust, voordat volkomen is begrepen. Spoedig de boeken weg, om zich daarvan te vergewissen. En dat alles slechts korten tijd. Lang kan het niet, want het pakt aan. Dat brengt vooruit; 't wint daarenboven tijd en 't gaat hoe langer hoe minder moeite kosten. Den besten tijd bestemmen voor den arbeid en niet voor sport en zaken van ontspanning. De laatsten zijn noodzakelijk, doch de studie mag niet leven van de kruimkens, die van hun tafel vallen. Sport, in mate beoefend, is verfrisschend en versterkend en heeft paedagogische waarde. Gevaarlijk wordt zij, als zij de gedachten zoo in beslag neemt, dat zij nog meêspreekt in de uren van de studie. Waar wedstrijden aan de orde van den dag zijn, neemt de sport allicht dit alles en altijd overheerschende karakter aan. Daar vooral is krachtig en vroegtijdig ingrijpen noodzakelijk.

Niet minder dan het verkrijgen, is het bewaren, het kapitaliseeren van de kennis belangrijk. De laatste moet geen som zijn van los of in het geheel niet samenhangende elementen, maar een gebouw, welks deelen onderling in het nauwste verband staan. Een nieuw bestanddeel wordt slechts dan werkelijk opgenomen, als het op de juiste plaats in het bestaande gebouw gevoegd word; wat er van buiten wordt aangehangen, valt spoedig af. Daarvoor is noodig het verband in het oog te vatten, waarin het staat met het reeds aanwezige. Het is ongeloofelijk hoeveel goed geordende kennis een menschenhoofd bevatten kan en hoe weinig onsamenhangend weten reeds in staat is een chaotische verwarring te weeg te brengen. Dit is de wijsgeerige grond van den bekenden paedagogischen regel, om bij het doceeren van nieuwe zaken steeds uitgangspunt en aanknooping te zoeken bij hetgeen de leerling weet. Hoe dikwijls hoort men van kinderen en ook van ouderen de bewering, dat het geheugen hun ontbreekt. Zij hooren alles goed, begrijpen het volkomen, doch kunnen het later, als 't noodig is, niet terug vinden in hun geest. Zeker, er zijn incomplete menschen. Maar van de tien gevallen van dezen aard zijn er negen, waarbij van

zulk een geestelijk gebrek geen sprake is. Zij hebben het nieuwe eenvoudig geaddeerd bij het oude en niet het organisch ingevoegd in het geheel van hun weten. Geen wonder, dat het spoedig verloren is gegaan. Zij hebben het feitelijk nooit bezeten. Bij het belangrijke gedeelte der bovengenoemde geestelijke werkzaamheden bewijst de associatie der denkbeelden en voorstellingen onberekenbare diensten.

Waarlijk, kennis verwerven en kapitaliseeren is een kunst, die den eersten den besten niet gegeven is. Zij moet geleerd worden, zelfs door de buitengewoon begaafden naar den geest. Hier ligt wellicht het belangrijkste wat de kinderen ontvangen kunnen van intelligente ouders, die zooveel meer dan zij gedacht en ervaren hebben. Op eenvoudige wijze kan hun de groote kunst van het leeren door concrete voorbeelden geleidelijk getoond en toegelicht worden, totdat zij ze van zelf als een natuurlijken geestelijken leefregel in toepassing brengen bij alles wat zij doen.

De leiding van ouders kan zooveel beteekenen, niet slechts voor leerlingen der middelbare scholen maar ook voor studenten der Universiteit. En welk genot is het voor ouders, de verstandelijke ontwikkeling van hun kinderen te leiden, ze zedelijk rein te houden en zoo het geluk hunslevens te verzekeren. Waarom laten zoovelen zich dat genot ontrooven? Waarlijk, als de kinderen niet slagen, een goed deel van de schuld zoeke men bij de ouders en niet bij de onderwijzers. Ouders en onderwijzers, huis en school vormen één geheel, bestemd om elkander voor te lichten en te steunen; zij behooren niet tegenover elkaâr te staan naijverig op elkanders rechten, doch elkaâr de hand te reiken.

Er zijn misstanden bij het middelbaar onderwijs, die beletten, dat het de vruchten draagt, die men er van verwacht en die het geven kan. Dit komt meer en meer aan het licht, naarmate de bevolking der scholen toeneemt. Het openbaart zich in de wanorde, die zulk een algemeen verschijnsel op de Hoogere Burgerscholen geacht wordt en thans zooveel pennen in beweging brengt. Wat er aan te doen? In het gezegde liggen enkele gedachten opgesloten. Meer te geven zou de grenzen van dit opstel overschrijden. Bij de naderende herziening van de wet op het middelbaar onderwijs kan veel overwogen worden. Het eind-examen der

Hoogere Burgerschool, dat het onderwijs veroordeelt tot detailwerk, worde vervangen door een schoolexamen met gecommitteerden naar het voorbeeld der gymnasia. De leeraar wordt dan, onder toezicht, zelf examinator van zijn leerlingen en verkrijgt daardoor bij het onderwijs de zoo onmisbare vrijheid van beweging. Op de examens geen overzichten meer van elk vak, geen vraag naar kennis van honderden bijzonderheden. Het moet voldoende zijn, dat de candidaat in elk vak de blijken geve een belangrijk gedeelte er van goed te hebben behandeld en begrepen. Waar het, gelijk bij het M.O., algemeene studie geldt, daar komt het aan op oefening van het verstand, op helder inzicht in groote hoofdbeginselen, op het bezit van algemeene grondbegrippen van wetenschap en kunst, die in het verdere leven tot richtsnoer kunnen strekken, tot kernen, waarom de bijzondere kennis kristalliseeren kan.

De verminderde omvang van de leerstof op de school moet niet leiden tot breedere, diepere opvatting en behandeling. Die leerstof valle ten koste van meer tijd een meer paedagogische behandeling ten deel, waarbij de eigen werkzaamheid des leerlings meer op den voorgrond komt. Ontlasting van den leerling is evenmin het doel. Hij bestede buiten de school minstens een tweetal uren aan ingespannen arbeid; wat meer kracht en toewijding vereischt dan het viertal uren, dat er op de gewone wijze veelal voor bestemd wordt.

Enkele vakken zullen op het program der school wel geheel geschrapt kunnen worden. Evenwel, geen teerder punt dan dit. Menig vak is afgeschaft op een algemeene vergadering van leeraars, waar toevallig een vertegenwoordiger er van, die praten kon, ontbrak. Op een andere vergadering werd het dan weer in eer hersteld. Elk vak heeft zijn natuurlijke verdediger, die zoo noodig aan kan toonen, dat het een van de belangrijkste van het geheele programma is. Hier is ingrijpen van hooger hand noodzakelijk. Vele vakken zullen bij andere kunnen worden ingelijfd; aardkunde bij aardrijkskunde, mineralogie bij scheikunde, mechanica bij natuurkunde enz. Boven alles moet wat naar technisch onderwijs zweemt van de Hoogere Burgerschool verwijderd worden. Dit behoort op vakscholen thuis en in de fabriek. De kennis, die de Hoogere Burgerschool er van kan geven,

is van nul en geener waarde; de tijd er aan besteed, is weggeworpen.

Examens late men zooveel mogelijk vervallen.[1)] Het ein-dexamen van een school zij het admissie van vele andere. Het geheele stelsel van ons onderwijs zij een organisch geheel. Het hoofd van de lagere school bevordere het kind tot de laagste klasse der middelbare. De schriftelijke verklaring, dat de leerling kan overgaan tot de 4de klasse eener Hoogere Burgerschool geve toegang tot de 4de klasse van andere Hoogere Burgerscholen, tot de Cadettenschool en het Instituut voor de Marine. Slechts dan zij sprake van een zoo kort en eenvoudig mogelijk ingericht examen, als er meer adspiranten zijn dan plaatsen; als ook dan nog het verschil in de cijfers der schoolrapporten niet voldoende geacht kan worden voor het bepalen van de keus. Het bewijs van goed afgelegd eind-examen van de H. Burgerschool met 5jarigen cursus geve

1) Terwijl dit opstel in de portefeuille der Redactie berustte, werd een en ander gepubliceerd, dat in meerdere of mindere mate op ons onderwerp betrekking had. Bij het corrigeeren der proeven kan ik er nog even de aandacht op vestigen. Met genoegen wijs ik er op, dat de afdeeling Wageningen van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap voorstelde, om de Regeering te verzoeken het admissie-examen der H.B.S. facultatief te stellen, om dan een permanente Onderwijs-Commissie in te stellen in elke gemeente waar M.O. gegeven wordt, die op grond van schoolrapporten over het overgaan van leerlingen van de lagere school naar de middelbare beslissen zal. Dit punt zal op de Algemeene Vergadering van het Genootschap behandeld worden.
Ook in het rondschrijven van het Hoofdbestuur der Vereeniging van leeraren aan de Inrichtingen van M.O. wordt vrijstelling van het admissie der H.B.S. voorgesteld, als een voldoend getuigschrift van een alleszins vertrouwbare lagere school verkregen kan worden.
Van het eind-examen der voorgestelde H.B.S. met 4-jarigen cursus wordt gezegd, dat het schoolexamen kan zijn, behoudens de noodige waarborgen van Regeeringswege; het regelt de toelating tot de Cadettenschool, tot het Instituut van de Marine enz. Diploma A_2 van de H.B.S. met 2 j. cursus geeft toegang tot de Polyt, School, tot de K.M.A., enz.
Het hoofdbestuur der Mp. ter bevordering der Veeartsenijkunde richtte aan den Minister van Binnenlandsche Zaken een adres, waarin o.a. gevraagd werd om afschaffing van het admissie aan de Veeartsenijschool en toelating op het vertoon van een eind-diploma H.B.S. met 5 j. cursus.
Ook in het zoo goed geschreven opstel van den heer M.H. Spruyt in Afl. 2 van de Vragen van den Dag wordt vereenvoudiging en vermindering der examens bepleit. Waar over het straffen gehandeld wordt, spreekt echter meer de militair dan de paedagoog.
Ondertusschen blijkt het weder ‘que les idées marchent’. Een beweging zoo krachtig als die van het laatste jaar en zoo duidelijk van richting zag men niet sedert het in werking treden van de Wet op het M.O.

tot de Koninklijke Militaire Academie op dezelfde wijze toegang als thans tot de Polytechnische school en de Indische Inrichting.

En bij de vergelijkende examens, wellicht nog noodig, gelde hetzelfde beginsel. De examinator stelle zich tevreden met het bewijs, dat een bepaald gedeelte van een vak goed bestudeerd is; hij heeft geen recht, kennis te eischen van een willekeurig onderdeel naar zijn keuze.[1)]

Veel kan nog worden gedaan ter versiering van de kale naakte muren der meeste schoollokalen, veel ook voor doelmatige verwarming, verlichting en ventilatie. Dat zijn geen bijzaken. Geen gloeiende kachels en open ramen. De leskamer zij geen onvriendelijk hok, maar een gezellig, aangenaam verblijf. Leeren moet geen straf zijn maar een voorrecht. Aangenaam zij het leeren en het doceeren beide. Belangstelling van weerskanten is de voorname voorwaarde voor vruchtbaar onderwijs.

De sympathieke strooming, waarvan de heer Nolthenius spreekt, tusschen leerling en leeraar is noodzakelijk, ook voor

1) In het verslag van de Commissie voor het eind-examen in Zuid-Holland over 1897 leest men over de uitkomsten van het examen in de scheikunde het volgende: ‘Wel kwam het dikwijls voor, dat belangrijke onderdeelen der scheikunde nagenoeg geheel verwaarloosd waren; maar zulke leemten, in eene wetenschap zoo uitgebreid als de scheikunde licht te verwachten, werden den candidaten niet zwaar toegerekend, als zij van andere belangrijke onderdeelen voldoende op de hoogte bleken te zijn.’ Welk een uitnemend standpunt! Jammer, dat wat verder volgt, er zoo slecht mede te rijmen is. ‘In de organische scheikunde bleken over het algemeen vooral die lichamen behandeld te zijn, die voor de theorie en voor verder voort te zetten studiën van overwegend belang zijn, terwijl aan die stoffen (zooals b.v. onze spijzen en onze dranken), die in het dagelijksch leven van de grootste beteekenis zijn, nagenoeg niets was gedaan.’ Juist in den geest der commissie en volgens haar grondbeginsel zou men zeggen. Men vergist zich. ‘Van zulk een interessant proces als de bierbereiding hadden maar zeer enkelen eenig begrip. Toch zou voor de velen, die na het verlaten van de Hoogere Burgerschool voor goed ophouden de scheikunde te beoefenen, juist de scheikunde onzer voedingstoffen bijzonder nuttig zijn.’ De ééne commissie vindt de bierbereiding en de scheikunde der voedingsmiddelen bijzonder noodig, de andere heeft meer op met de zwavelzuurfabrikatie en de sodafabrieken en de candidaat kent die voorliefde niet vooraf. Hij heeft met alle mogelijkheden rekening te houden. En welke waarde heeft daarenboven kennis van technische processen, buiten verband met de fabriek bestudeerd, als zij uit een algemeen theoretisch oogpunt geen bijzondere beteekenis hebben? Als illustraties voor de theorie zijn sommige dier processen zeer geschikt; meer kunnen zij op een H. Burgerschool niet zijn.

den laatste. Het gaat hem als den spreker, die onmiddellijk gevoelt, wanneer zijn gehoor gaat denken op den rythmus van zijn gedachten en met hem één wordt en die daardoor alleen met genot, met gloed en overtuigend spreekt. Als door de herziene wet op het M.O. veel in genoemden geest veranderd en op den nieuwen grondslag een betere samenwerking tusschen ouders en onderwijzers verkregen is, dan zal het wellicht blijken, dat de militaire strengheid, waarom thans van alle zijden wordt gevraagd, niet meer zoo noodig is. In afwachting echter van dit alles dwinge men om in te gaan en straffe men de weerspannigen - want zonder orde is onderwijs onmogelijk - altijd evenwel bedenkend, dat de school een paedagogische inrichting en geen kazerne is.

Het middelbaar onderwijs was niettegenstaande zijn gebreken het volk ten zege. Moge het spoedig, gelouterd door een ervaring van meer dan vijfentwintig jaren, vernieuwd te voorschijn treden. Dan kan het eerst in volle mate toonen wat het vermag te geven.

J.E. ENKLAAR.

De positie van de leeraren bij het Middelbaar Onderwijs.

Het Middelbaar Onderwijs beleeft moeilijke dagen. In den laatsten tijd maakte het in dagbladen en tijdschriften herhaaldelijk een punt van bespreking uit. Vele en velerlei bezwaren werden ingebracht en de vorm, waarin deze vervat waren, scheen niet altijd van welwillende gezindheid te getuigen.

Toch komen de leerlingen van alle zijden toestroomen en moeten de inrichtingen uitgebreid of wel nieuwe scholen bijgebouwd worden. En in den grond zullen de bedoelingen der klagers ook zoo kwaad niet zijn; vermoedelijk was het hun eerder te doen om een opbouwende dan een afbrekende kritiek te leveren, want dat het Middelbaar Onderwijs veel goeds heeft tot stand gebracht en dat een onderwijs van den aard, zooals het op de Hoogere Burgerscholen gegeven wordt, in onze maatschappij onmisbaar is geworden, zal wel niemand ontkennen.

Evenwel ook zij, welke er dagelijks mede in aanraking komen, houden verbeteringen voor noodig en mogelijk. En dat ten slotte een ondervinding van 35 jaar leemten en gebreken aan het licht heeft gebracht, kan moeilijk als een grief worden aangevoerd tegen de wet van 1863, die een toenmaals geheel nieuwen tak van onderwijs schiep.

Terwijl intusschen de meeste der gewenschte verbeteringen zullen moeten wachten op een herziening van de wet op het M.O., die voorloopig niet aan de orde schijnt te komen, zijn er andere zaken, grootendeels bij Koninklijk Besluit of Ministerieele Beschikking geregeld, die niet minder dringend verandering behoeven en welker afdoening niet behoeft verschoven te worden.

Ik bedoel in de eerste plaats de positie en de opleiding der leeraren: een mijns inziens zeer belangrijke kwestie, daar de persoonlijkheid van een goed docent en in verband daarmede zijn invloed op de leerlingen van zoo overwegende beteekenis blijkt, dat menige minder goede wetsbepaling daardoor gemakkelijk kan worden geneutraliseerd. Hem wordt niet alleen gevraagd positieve kennis bij te brengen : het geldt veelmeer zijn methode van onderwijs, de ontwikkelende en opvoedende kracht, die van hem kan uitgaan, en het is dus van het meeste belang een goed corps leeraren te hebben en te behouden. Het behoeft wel geen betoog, dat hiermede in het nauwste verband staan de eischen, die men aan de benoeming stelt en de positie, welke men aan den leeraar verschaft.

In het begin van dit jaar kreeg ik aanleiding mij van deze dingen meer in 't bijzonder op de hoogte te stellen. Het Bestuur der ‘Vereeniging van Directeuren van Hoogere Burgerscholen met vijfjarigen cursus’ richtte tot mij het verzoek om gegevens te verzamelen betreffende de jaarwedden aan de Rijksscholen.

Uit de mij verstrekte inlichtingen kwam ik al spoedig tot de conclusie, dat de toestanden nog veel meer te wenschen overlaten, dan de groote meerderheid der belanghebbenden zelve wel denkt. De volledige statistieke inlichtingen, voor dit tijdschrift misschien te uitvoerig, zijn te vinden in de ‘Berichten en Mededeelingen der Ver. v. Leeraren aan Inr. van M.O.’; 8e reeks, n°. 6. Zij bewijzen ten duidelijkste, dat zeker bij geen klasse van ambtenaren de bezoldiging zoo willekeurig en stelselloos is. Noch bevoegdheid, noch lesuren, noch ancienniteit hebben een stelselmatigen invloed op het bedrag der jaarwedden. Een leidende gedachte is niet te vinden. Men mist hier het bij nagenoeg alle ambtenaarsbetrekkingen erkende beginsel van een geleidelijke promotie in verband met het aantal dienstjaren; men mist hier de zekerheid, dat buitengewone krachtsinspanning bijzonder beloond zal worden; men mist hier in één woord alles, wat een prikkel kan zijn voor de ambitie en een erkenning van bijzondere verdiensten. Enkele sprekende bewijzen zullen verder worden medegedeeld.

Waar men op dergelijke toestanden stuit, legt men zich natuurlijk de vraag voor op welke grondslagen een goede regeling zou moeten berusten. Om een punt van vergelijking te hebben, kwam ik er toe de organisatie van het ‘höhere-Schulwesen’ in Duitschland,

meer bijzonder in Pruisen, te bestudeeren. Ik vond daar in de eerste plaats een uitnemende regeling van de jaarwedden volgens vaste beginselen, vrij van elke willekeur; maar ik vond daarbij verder zooveel belangrijks, dat op de positie der leeraren in het algemeen betrekking had; zooveel, dat getuigde van de zorg der regeering om de belangen van het personeel te behartigen en van het streven om den leeraarsstand hoog te houden, dat ik een nuttig werk meen te doen met een kort overzicht daarvan te geven, voor ik terugkeer tot de toestanden in ons eigen land.

Ik stel daarbij voorop, dat ik mij zeer goed bewust ben van het verschil der omstandigheden in beide landen; het is ook niet mijn doel op te wekken tot een copieeren van de organisatie aldaar; maar ik geloof, dat wij kennis dienen te nemen van wat doelmatig en proefhoudend is gebleken, te meer omdat vele kwesties, welke hier nog steeds strijdvragen zijn, daar reeds hare oplossing vonden.

Het ‘höhere Schulwesen,’ waartoe gebracht worden zoowel de Gymnasiën als de ‘Realschulen’, ressorteert in Pruisen onder het ‘Ministerium der Geistlichen, Unterrichts- und Medicinal-Angelegenheiten’ en meer bepaald onder de eerste afdeeling: ‘Für die Unterrichts-Angelegenheiten’. Director hiervan is op het oogenblik Dr. Althoff, Wirkl. Geh. Ob. Reg. R.

Onder deze afdeeling is in elke provincie met het toezicht op onderwijszaken belast het ‘Provinzial-Schulkollegium’, waarin zitting hebben minstens twee ‘Schulräte’, wier werkkring het best te vergelijken schijnt met dien van onze Inspecteurs. Aan de ‘Schulkollegiën’ is vrij groote macht gegeven, zooals uit het volgende zal blijken.

De onderwijs-inrichtingen worden onderscheiden in ‘Staatliche’ en ‘nicht-staatliche Anstalten,’ de laatste dikwijls met rijkssubsidie. De ‘höhere Schulen’ zijn: Gymnasiën, Realgymnasiën (zonder Grieksch) en ‘Oberrealschulen’, alle met negenjarigen cursus; Progymnasiën, Realprogymnasiën en ‘Realschulen’ met zeven studiejaren en ‘Höhere Bürgerschulen’ met zes studiejaren. Alle inrichtingen zijn naar beneden uitgebreid met drie klassen, welke bij ons niet voorkomen. De diploma's van eenige lagere scholen geven zonder admissie-examen toelating tot de laagste klasse. In de hoogste zes klassen van de volledige inrichtingen wordt in hoofdzaak onderwijs gegeven over de leerstof, die bij ons behandeld

wordt op de Gymnasiën en op de Hoogere Burgerscholen met vijfjarigen cursus. Ik zeg in hoofdzaak, want om mij tot de ‘lateinlose Schulen’ te bepalen, blijkt het aantal vakken merkbaar geringer te zijn. Zoo ontbreken op de programma's der ‘Oberrealschulen’ als afzonderlijke leervakken: Mechanica, Staatswetenschappen, Cosmographie en Boekhouden. Het bij Wiskunde voorgeschevene verschilt in zoover, dat Beschrijvende Meetkunde niet genoemd is, daarentegen Spherische Trigonometrie en Analytische Meetkunde wel behandeld worden. Rechtlijnig teekenen is facultatief. Merkwaardig is zeker, dat het Godsdienst-onderwijs in alle klassen een zoo belangrijke plaats inneemt. Nog zijn algemeen verplicht 3 uren Gymnastiek in alle klassen en 2 uren zingen in de twee laagste klassen.

Om een vergelijking mogelijk te maken tusschen den werkkring van de leeraren in Duitschland en dien van de leeraren der Hoogere Burgerscholen ten onzent laat ik hier volgen het algemeene

Lehrplan der Oberrealschulen.

	VI	V	IV	U III	O III	U II	O II	U I	O I	Zusammen
Religion	3	2	2	2	2	2	2	2	2	19
Deutsch und Geschichtserzählungen	5	4	4	3	3	3	4	4	4	34
Französisch	6	6	6	6	6	5	4	4	4	47
English				5	4	4	4	4	4	25
Geschichte und Erdkunde	2	2	4	4	4	3	3	3	3	28
Rechnen und Mathematik	5	5	6	6	5	5	5	5	5	47
Naturbeschreibung	2	2	2	2	2	2				12
Physik					2	2	3	3	3	13
Chemie und Mineralogie						2	3	3	3	11
Schreiben	2	2	2							6
Freihandzeichnen		2	2	2	2	2	2	2	2	16
Zusammen	25	25	28	30	30	30	30	30	30	258

Het is hier tevens de plaats om met een enkel woord te sprekenvan de eindexamens. Als voorbeeld neem ik weer de ‘Ober realschule.’

De eindexamens zijn schoolexamens en hebben alleen het doel om te onderzoeken of de leerling zich het behandelde in de hoogste klassen heeft eigengemaakt.

De examencommissie bestaat uit een door het ‘Schulkollegium’ benoemden ‘Königlichen Kommissar’ als voorzitter, den directeur en de leeraren van de hoogste klasse. In den regel wordt tot ‘Kommissar’ benoemd de ‘Schulrat,’ die belast is met het toezicht op de school. In enkele gevallen kan als plaatsvervanger aangewezen worden de directeur van de inrichting.

Het schriftelijk gedeelte omvat een Duitsch opstel; een Fransch en een Engelsch opstel of wel een vertaling in deze talen; vier opgaven uit de Wiskunde (algebra, meetkunde, trigonometrie en analytische meetkunde); voor natuurwetenschappen een opgave uit Physica of uit Chemie.

Het mondeling gedeelte loopt over Godsdienst, Fransch, Engelsch, Geschiedenis, Wiskunde en alnaarmate het schriftelijk werk uit de Physica of uit de Chemie genomen was, komt in het eerste geval Chemie, in het tweede Physica er bij.

Voor elk schriftelijk werk wordt telkens drie stel door den betrokken leeraar aan den directeur overhandigd ter goedkeuring; deze zendt verder de opgaven aan den ‘Königlichen Kommissar,’ die hieruit een keuze kan doen, maar daartoe niet gehouden is.

Het mondeling examen geschiedt in de laatste zes weken van het tweede semester. Van dit examen wordt vrijstelling verleend, als de leerling goede getuigschriften kan overleggen en tevens voor al het schriftelijke werk het praedicaat ‘genügend’ heeft behaald. Gedeeltelijke vrijstelling wordt ook gegeven. Eindelijk vervalt het mondeling examen, als al het schriftelijk werk slecht was.

Wat de bevoegdheden betreft, welke men door dit examen verwerft, neem ik de volgende bepaling op, die met het oog op de bij ons hangende kwesties van belang geacht kan worden. ‘Das Reifezeugniss der Oberrealschule berechtigt zum Universitätsstudium der Mathematik und Naturwissenschaften, zum Studium auf technischen Hochschulen, Forst- und Bergakademiën und zu den Staatsprüfungen in diesen Fächern und in der höheren Postlaufbahn. Für weitere Studiën ist das Bestehen einer Ergänzungsprüfung im Lateinischen und bezw. Griechischen erförderlich.’

Eindelijk, omdat van den te langen duur der vacanties ook al een grief tegen onze Middelbare Scholen gemaakt is, deel ik nog

mede, dat in Duitschland vijf vacanties zijn: ‘Oster-, Pfingst-, Sommer-, Herbst- und Weinhnachtsferiën’ en dat b.v. het ‘Schulkollegium’ in 1896 in de prov. Sachsen (ik ontleen dit aan een verslag, dat toevallig tot mijn beschikking is) den duur zoodanig regelde, dat het totaal aantal vacantiedagen 88 was.

Deze korte mededeelingen mogen volstaan om eenigszins aan te geven het terrein, waarop onze collega's in Duitschland werkzaam zijn.

Over de voorbereiding tot de betrekking van leeraar het volgende.

De opleiding der ‘wissenschaftlichen Lehrer’ geschiedt aan de Universiteit, waar zij minstens drie jaren moeten doorbrengen; de aanstaande leeraren in de moderne talen moeten als bewijs van toelating het ‘Reifezeugniss’ van een Realgymnasium overleggen; na afloop hunner studiën zijn zij verplicht minstens 1½ jaar in Frankrijk en Engeland door te brengen. Door allen wordt afgelegd een staatsexamen: het algemeene gedeelte omvat logica, psychologie, geschiedenis van de philosophie en paedagogiek; bij het bijzondere gedeelte moet de kandidaat bewijs geven, dat hij minstens twee vakken in de hoogste en één in de middelste klassen onderwijzen kan. Zoo worden b.v. altijd gecombineerd: Latijn en Grieksch; Natuur- en Scheikunde; Fransch en Engelsch, enz.

Na dit examen komt de practische vorming, welke twee jaar in beslag neemt. Het ‘Seminarjahr’ wordt doorgebracht op één van de paedagogische seminariën of op één van de scholen met negenjarigen cursus, welke voor dit doel bijzonder zijn ingericht. ‘Es ist dazu bestimmt die Kandidaten mit den Aufgaben der Erziehungs- und Unterrichtslehre in ihrer Anwendung auf höhere Schulen und ins besondere mit der Methodik der einzelnen Unterrichtsgegenstände bekannt zu machen, sowie durch Darbietung vorbildlichen Unterrichts und durch Anleitung zu eigenen Unterrichtsversuchen zur Wirksamkeit als Lehrer zu befähigen.’

Het tweede jaar, proefjaar, dient voornamelijk om bewijs te geven van de in het vorige jaar verworven geschiktheid om te onderwijzen. Deze proef wordt in den regel aan die inrichtingen afgelegd, welke niet reeds voor de seminariaalvorming in beslag zijn genomen; ook de scholen met zeven- of zesjarigen cursus kunnen hiervoor dienst doen. Geeft de kandidaat bewijzen van goeden aanleg, dan wordt hem een getuigschrift uitgereikt: blijkt hij ongeschikt, dan kan het ‘Provinzial-Schulkollegium’ hem het recht om aangesteld

te worden ontzeggen. Den raad om van het beroep van leeraar af te zien kan hetzelfde college hem ook reeds aan het einde van het ‘Seminarjahr’ geven.

De leeraren, die bovengenoemde opleiding ontvingen, krijgen bij hun definitieve aanstelling den titel van ‘Oberlehrer’, in tegenstelling van de ‘Elementarlehrer’, welke de Universiteit niet bezochten en die alleen voor de lagere klassen bevoegd zijn.

Een derde van de ‘Oberlehrer’ voert den titel van professor. De benoeming heeft in 't algemeen plaats naar ancienniteit; zij geschiedt door den Minister van Onderwijs. Een beperkt aantal patenten blijft ter beschikking van den minister om beproefde schoolmannen te kunnen onderscheiden.

De ‘Oberlehrer’ behooren allen tot de rangklasse van ‘Räte fünfter Klasse’. Aan de helft van de professoren en aan de directeuren van de ‘Nicht-vollanstalten’ kan de Koning den rang van ‘Räte vierter Klasse’ verleenen: d.i. dezelfde rang, die toekomt aan de professoren der Universiteiten, de ‘Schulräte’ enz. De rangklasse bepaalt niet alleen de tarieven van reis- en verblijkosten, ‘Wohnungsgeldzuschuss’ enz., maar zij beslist ook over de plaats, welke men bij officieele gelegenheden inneemt.

Voor het maximum aantal lesuren (Pflichtstunden) bestaan de volgende bepalingen:

Voor den directeur of rector	14-16
Voor oudere ‘Oberlehrer’	20-22
Voor jongere ‘Oberlehrer’	22-24
Voor Elementarlehrer[1)]	26-28

In den regel moet aan de leeraren zooveel mogelijk het maximum aantal lesuren worden opgedragen: een regeling, die in Duitschland gemakkelijker uitvoerbaar is dan bij ons, omdat zij in het bezit van meer bevoegdheden zijn. Ook verdient hier vermelding, dat voor alle klassen van leeraren onder deze ‘Pflichtstunden’ kunnen voorkomen gymnastieklessen, evenwel tot geen grooter aantal dan zes. Vele leeraren hebben dus ook klaarblijkelijk de bevoegdheid voor gymnastiek verworven. ‘De Schulkollegiën’ kunnen ontheffing verleenen van een zeker aantal uren in verband met ouderdom of ziekelijkheid van den leeraar, of ook als de klassen sterk bezet zijn en daardoor het correctiewerk zeer toeneemt.

1) Deze geven meestal les aan de ‘Vorschule’ welke aan sommige inrichtingen verbonden is, en geven dus eigenlijk lager onderwijs.

Bijzondere vermelding verdient, dat voor alle klassen is aangewezen een ‘Ordinarius’, die meer bepaald belast is met het toezicht op den gang van zaken in die klasse. Deze heeft zijn bepaalde spreekuur om belanghebbenden voor schoolzaken te woord te staan. De laatsten kunnen bij den directeur in hooger beroep komen, als zij met de beslissing van den ‘Ordinarius’ geen genoegen nemen.

De bezoldiging is in Pruisen aan de ‘staatlichen Anstalten’ (Gymnasiën, Realschulen enz.) geregeld als volgt:

Directeuren van ‘Vollanstalten’ (negenj. cursus).

a) in Berlijn: 6000-7200 Mark. Het maximum wordt na 9 jaren bereikt.
b) in steden met meer dan 50,000 inwoners: 5100-7200 Mark. Maximum na 15 jaren.
c) in alle andere steden: 4800-6900 Mark. Maximum na 15 jaren.

Directeuren van ‘Nichtvollanstalten’ (alleen in kleine plaatsen): 4500-6000 Mark. Maximum na 15 jaren.

Bovendien voor allen ‘Mietsentschädigung’, die wisselt tusschen 1500 en 600 Mark al naar de ‘Servisklasse’. De ambtenaren zijn namelijk verdeeld in zes ‘Servisklassen’ in verband met de duurte van levenswijze in de verschillende steden, waar zij hun standplaats hebben. De tarieven in elk van deze klassen zijn voor hoogere ambtenaren natuurlijk anders dan voor lagere.

Voor de ‘Oberlehrer’ is de aanvangsjaarwedde 2700 Mark; deze stijgt om de drie jaar met 300 Mark tot een bedrag van 5100 Mark, dat dus in het 24e dienstjaar bereikt wordt. Zij, die in het bezit zijn van het volledige ‘Oberlehrerzeugniss’, worden in iedere provincie naar ancienniteit in een lijst ingeschreven, de bovenste helft krijgt onder den naam van ‘Funktionszulage’ een voor het pensioen meetellende verhooging van 900 Mark. In de prov. Brandenburg kan men hierop rekenen na 13 jaren. Bovendien wordt een ‘Wohnungsgeldzuschuss’ betaald, welke al naar de ‘Servisklasse’ wisselt tusschen 900 en 360 Mark. Zoo is de maximumjaarwedde na 24 dienstjaren in steden zooals Aken, Bonn, Dusseldorf enz.: 5100+900+660=6660 Mark; d.i. ongeveer ƒ 4000.

De ‘Dienstalterszulagen’ en de ‘Funktionszulagen’ worden op voorstel van het ‘Schulkollegium’ verleend aan die leeraren, welke daartoe naar ancienniteit en bevoegdheid in aanmerking komen; maar zij kunnen den leeraar onthouden worden, wanneer over zijn houding in of buiten dienst rechtmatige klachten bestaan.

Bij de groote meerderheid der stedelijke scholen van dezelfde soort is de genoemde regeling van kracht. Met 1 April van dit jaar zou zij algemeen worden. Slechts enkele gemeenten verzetten zich daartegen; diegenen, welke door de Regeering gesubsidieerd zijn, zullen evenwel tot het aannemen gedwongen worden door bedreiging van het inhouden der subsidie.

Recht op pensioen bij invaliditeit krijgt men eerst na het 10e dienstjaar. Het bedrag is dan 15/60 der jaarwedde; voor ieder dienstjaar meer komt er 1/60 bij tot een maximum van ¾ der jaarwedde. 'Wohnungszuschuss' telt bij deze berekening gedeeltelijk mede. Op den leeftijd van 65 jaren heeft men in elk geval recht op pensioen. Het weduwenpensioen is bepaald op 40/100 van het pensioen, dat de overledene op het oogenblik van zijn sterven verworven had; voor ieder kind beneden 18 jaar komt er 10/100 bij tot een maximum van 75/100 van het bedrag, hetwelk de grondslag voor de berekening was. Voor de stedelijke instellingen zullen weldra dezelfde bepalingen gelden.

Waar de toongevende staat in Duitschland zoo voorgaat, moeten de andere staten wel volgen. Het mag zijn, dat in enkele kleine landen de jaarwedden iets lager zijn, zij overschrijden toch aanzienlijk die van een leeraar in Nederland. Zoo bereikt in Oldenburg, waar het vermoedelijk wel goedkoop leven is, een 'Oberlehrer' na 24 jaar nog altijd een maximum van 5700 Mark. Daar komt bij, dat buiten Pruisen de toestanden ook soms aanmerkelijk gunstiger zijn. In Hamburg kent de wet van 8/24 Dec. 1894 voor de leeraren aan Gymnasiën en 'Realschulen' drie 'Gehaltsklassen,' waarin de jaarwedden met vierjaarlijksche verhoogingen klimmen als volgt:

In Klasse III van 3200-5000 Mark.

In Klasse II van 5200-7000 Mark

In Klasse I van 7200-9000 Mark

De overgang van de ééne klasse naar de andere vindt plaats naar keuze van de 'Oberschulbehörde' en is slechts gedeeltelijk aan ancienniteit gebonden. De Directeuren van de 'Vollanstalten' hebben 10,000 Mark en vrije woning of 1600 Mark 'Mietsentschädiging.'

Aan het slot van dit overzicht wensch ik enkele voor mijn betoog belangrijke punten te releveeren, waardoor de regeling in Pruisen zich onderscheidt van die van het Middelbaar Onderwijs hier te lande.

In de eerste plaats dan blijkt er te bestaan een meer in bijzonderheden afdalende regeling, waarbij de Regeering ernstig bewijst, dat zij haren ambtenaren een behoorlijke positie wil verzekeren en bij gebleken geschiktheid een goede toekomst wil waarborgen.

In de opleiding is meer uniformiteit, doordat de ‘wissenschaftlichen Lehrer’, die voor de hoogste klassen bevoegd zijn, allen minstens drie jaar de Universiteit hebben bezocht. Verder is voorgeschreven practische vorming en er bestaat een proefjaar. De inrichting van de examens is zoodanig, dat uitgebreidere bevoegdheden worden verkregen en dat zoo noodig in de lagere klassen twee of meer verwante vakken in één hand kunnen komen.

Er is meer éénheid, omdat alle scholen: Gymnasiën, Realgymnasiën en ‘Realschulen’ gemeenschappelijk staan onder het toezicht van de ‘Provinzial-Schulkollegiën’, die een uitgebreide macht bezitten.

Het is voor een leeraar bij het M.O. in Nederland een treurig genoegen om bij zijn buren door de ruiten glurende zich te vermeien in de toestanden, welke hij daar waarneemt, en het is een groote overgang voor hem t'huiskomende tot de vaderlandsche bedeeling terug te keeren.

Ik zal beginnen met enkele commentaren te geven op den toestand aan de Rijksscholen. Reeds een vluchtige inzage van de tabellen schenkt de overtuiging, dat er van een regeling geen sprake is. Wordt uit de jaarwedden de vergoeding per wekelijksch lesuur berekend, dan komt men tot het resultaat, dat deze varieert voor:

	Vijfj. cursus.	**Driej. cursus.**
Wis- en Natuurk. vakken	van ƒ 83-200;	van ƒ 85-200.
Letterk. vakken	van ƒ 78-189;	van ƒ 87-150.
Teekenen	van ƒ 70-125;	van ƒ 92-171
Gymnastiek	van ƒ 44,5-95;	van ƒ 62,5-117.

Bij deze berekening zijn niet opgenomen die leeraren, welke 1 of 2 uren lesgeven en die, soms uit andere plaatsen komende, in hun traktement ook vergoeding van reiskosten moeten vinden.

Met den invloed van andere factoren is het niet beter gesteld. Op de Rijksscholen is geen maximum aantal lesuren aangegeven, dat voor een bepaalde bezoldiging aan een leeraar kan worden opgedragen. Tengevolge hiervan worden verhoogingen bij vermeerdering van werkzaamheden zelden toegekend; in elk geval blijkt ook hier geen vaste maatstaf te bestaan.

Verhooging van de jaarwedden in verband met het aantal dienstjaren wordt bij de Rijksscholen niet verleend.

Voor de directeuren is schijnbaar nog een stelsel gevolgd. Aan de grootste drie scholen met vijfj. cursus zijn de jaarwedden ƒ 3500; voor de overige ƒ 3000; behalve aan één school, waar de directeur vrije woning heeft. De directeuren van de driejarige cursussen worden betaald met ƒ 2500, maar het aantal wekelijksche lesuren loopt uiteen van 7 tot 20. Op één plaats doet zich zelfs het eigenaardige verschijnsel voor, dat de directeur, die 19 lesuren heeft, meer belast is dan eenig leeraar aan zijn school. Wordt zijn jaarwedde *alleen* beschouwd als belooning voor het aantal lesuren, dan is hij met zijn 29 dienstjaren in nog slechter conditie dan verschillende der jongere leeraren.

Te Gouda zijn de traktementen over het algemeen zeer laag. Dit staat in verband met het feit, dat hier een Rijksschool is met gemeentelijke subsidie. Bij de oprichting van een volledig Gymnasium in 1890 zijn het Rijk en de Gemeente in overleg getreden om verschillende betrekkingen aan de beide scholeu te combineeren onder een vaste jaarwedde. Dit is een aanzienlijke bezuiniging gebleken. In deze cursus was het geheele bedrag van jaarwedden aan 13 leeraren met 173 wekelijksche lesuren ƒ 16,600; daarentegen te Roermond voor 11 leeraren met 167 wekelijksche lesuren ƒ 20,000 en te 's Hertogenbosch voor 12 leeraren met 163½ wekelijksche lesuren ƒ 21,200. In deze laatste plaats en op andere Rijksscholen kregen ook verschillende leeraren verlof om aan het Gymnasium les te geven, zonder dat dit bij hun bezoldiging aan de Hoogere Burgerschool werd in aanmerking genomen.

Ik geloof niet, dat het noodig is meer voorbeelden aan te halen om te bewijzen, dat een stelsel hier niet te vinden is.

Aan sommige gemeentescholen is de toestand in zooverre iets beter, dat daar een werkelijke regeling bestaat en er met ancienniteit rekening wordt gehouden.

Het is dus bij ons omgekeerd als in Pruisen, waar de ‘Staatlichen Anstalten’ voorgaan in de behoorlijke regeling der jaarwedden en waar de ‘nicht-staatlichen’ volgen, deels vrijwillig, deels onder directe of indirecte pressie van de Hooge Regeering.

Waar nu op grond van bovenstaande gegevens een vergelijking mogelijk is tusschen de toestanden in Duitschland en die in Nederland: een vergelijking, welke in verschillende opzichten voor ons

niet gunstig uitvalt, legt men zich natuurlijk de vraag voor op welke wijze verbetering het best mogelijk is. Het zij mij vergund mijne meening hierover te zeggen, voorzoover het gedeelte betreft, dat in dit opstel ter sprake komt: de positie der leeraren bij het M.O. en de opleiding tot deze betrekking.

Voor een verbetering van de positie is in de eerste plaats noodig een regeling en een verhooging van de jaarwedden. In verband met het voorafgaande geloof ik niet op tegenspraak te zullen stuiten, als ik het volgende vooropstel. De factoren, welke het bedrag der jaarwedden moeten bepalen, zijn:

1°. De meer of minder ruime bevoegheid en de aard der vakken, welke onderwezen worden.
2°. Het aantal lesuren.
3°. Het aantal dienstjaren bij M.O. of gelijkgestelde inrichtingen.
4°. De meerdere of mindere bevolking der school.
5°. De levensstandaard in de verschillende plaatsen.

Het gaat niet aan, hier in bijzonderheden op te geven, hoe een op deze beginselen steunende regeling zou worden. Ook geloof ik, dat de bepaling van den meer of minder grooten invloed van de genoemde factoren beter overgelaten wordt aan iemand, die geen partij in de zaak is. Maar wel spreek ik hier als mijn meening uit, dat de te bereiken maximum-jaarwedden ceteris paribus niet lager zullen moeten zijn dan in Duitschland. Het geldt hier geen mindere belangen dan daar en het is bovendien nog nooit gebleken, dat men zich in Duitschland te beklagen had over het geld, dat voor belangen van wetenschap en onderwijs was uitgegeven.

Ook wat de opleiding der leeraren betreft geloof ik om de reeds genoemde redenen, dat Duitschland ons voor is. Door de ruimere bevoegdheid wordt het ook mogelijk zelfs aan kleinere scholen de leeraren op het normale aantal uren te brengen en hun daardoor een behoorlijke jaarwedde te verzekeren.

Hoe is de toestand nu bij ons?

De doctoren in de Natuurwetenschappen hebben volgens de nieuwe wet op het H.O. voor de hoogste klassen der Hoogere Burgerscholen alleen bevoegdheid voor het vak of de vakken, waarin zij promoveerden. De examen-eischen voor de acte B van de moderne talen worden zoo hoog gesteld, dat zelfs het verkrijgen van één acte bovenmatige inspanning vereischt.

Een gevolg daarvan is: verdeeling der leerstof van de laagste

klassen af in verschillende handen en aan kleinere scholen betrekkingen met een gering aantal lesuren en daardoor slechte bezoldiging.

Wat is toch het doel van dit buitensporig opvoeren van de examens? Meent men werkelijk òf de wetenschap, òf het onderwijs daarmede een dienst te doen?[1)]

Als de opleiding op breederen grondslag begonnen werd, dan zoude men de bijzondere eischen wat kunnen matigen en den kandidaten ruimere bevoegdheid verleenen in de overtuiging, dat iemand met wetenschappelijken zin en lust voor de studie zich zal blijven ontwikkelen en voortdurend zal aanvullen wat hem ontbreekt. Zijn deze eigenschappen afwezig, dan is ook het moeilijkste examen geen waarborg voor latere geschiktheid.

En nu de practische opleiding der aanstaande leeraren. Zij bestaat hier te lande eenvoudig niet. Zelfs het examen in de theorie van onderwijs en opvoeding is niet eens meer een formaliteit: de zoogenaamde acte Q wordt zonder meer op den koop toegegeven, als men eenige acte M.O. heeft behaald.

Zoude het mogelijk zijn aan één van onze universiteiten een inrichting te verbinden in den geest van de paedagogische seminariën in Duitschland? Op het jongste philologen-congres werd van meer dan één bevoegde zijde het nut van deze instellingen betoogd. Tevens konden eenige van onze Rijks Hoogere Burgerscholen worden aangewezen, waar de kandidaten voor de leeraarsbetrekking onder leiding van hun aanstaande collega's enkele lessen 's weeks gaven en waar zij, hun voordeel doende met de ervaring van de ouderen, tegelijkertijd de gelegenheid hadden om bewijzen af te leggen van hunne geschiktheid voor de belangrijke betrekking, die zij ambiëeren.

Op het oogenblik is dit alles aan het toeval overgelaten. Personen van de meest verschillende opleiding worden als leeraar aangesteld. Ieder tracht zich zoo goed mogelijk een weg te vinden.

1) *Noot van een lid der Redactie*:
Dat ‘de examen-eischen voor de acte B voor de moderne talen’ hoog zijn, voor velen te hoog misschien, is niet te loochenen. Maar zij moeten dit wezen zoolang dit examen het eenige middel is om over de bekwaamheid en de ontwikkeling der candidaten te oordeelen, zoolang omtrent de aan hun vakstudie voorafgaande voorbereidende studiën geen enkele eisch wordt gesteld, geen enkele waarborg wordt gegeven, zoolang hunne opleiding voor een goed deel aan het toeval blijft overgelaten.
A.G.v.H.

Sommigen slagen meer of minder goed, anderen mislukken; maar van al deze proefnemingen zijn, vooral aan de kleinere scholen, de leerlingen voor korteren of langeren tijd de dupe en dit schaadt aan het prestige van den geheelen leeraarsstand.

Het feit verder, dat onder de overgangsbepalingen, die na 35 jaar nog van kracht zijn, personen van sommige andere beroepen zonder meer tot het Middelbaar onderwijs worden toegelaten, draagt er toe bij om een geringen dunk te geven van de eischen, welke aan een leeraar te stellen zijn. Men versta mij wel. Ik ontken niet, dat er onder de toegetredenen zijn, die zich krachtig aangrepen en die zeer goede, voor een deel zelfs uitmuntende krachten werden; maar het feit, dat bv. officieren van verschillende wapens geen aanvullings-examen hoegenaamd hebben te doen, wanneer zij om eenige reden hun betrekking met die van leeraar wenschen te verwisselen, terwijl omgekeerd een leeraar zonder examen zelfs geen ondergeschikten rang in het leger zou kunnen bekleeden, moet op het groote publiek wel den indruk maken, dat voor het geven van Middelbaar Onderwijs geen speciale voorbereiding noodig is.

Een wijze van bezoldiging voorts, die bij de Rijksscholen (afgezien van de soms groote verschillen, welke uit plaatselijke, toevallige omstandigheden zijn voortgekomen) onverbiddelijk oud en jong, ervaren en niet ervaren, ijverig en lui allen nivelleert en nagenoeg zonder uitzicht op promotie vaak afscheept met een minimum loon[1)] en de schaars voorkomende verhoogingen toestaat als een gunst, strekt niet om het aanzien te vermeerderen.

Vele leeraren zijn genoodzaakt door het geven van privaatlessen, het houden van kostleerlingen enz. het anders onvermijdelijke tekort in hunne financiën te dekken en in plaats van buiten de school hun geest te verfrisschen met het bijhouden en voortzetten van hun studie en het kennisnemen van andere dingen, die voor hen belangrijk zijn, zien zij zich gedwongen hun avonduren met allerlei eentonig werk te bezetten. Is het wonder, dat bij enkelen wel eens de opgewektheid verloren gaat, dat zij gedrukt door de eentonigheid van hun bestaan in een zekere sleur vervallen en hun

1) In dezen cursus was er nog aan een Rijksschool met vijfj. cursus een leeraar in de Natuurwetenschappen met 30 dienstjaren, die voor 24 wekelijksche lesuren ƒ 1800 ontving; een ander, Phil. nat. Dr. met 20 dienstjaren, geeft sedert lang 15½ uur 's weeks les voor een jaarwedde van ƒ 1600.

leerlingen niet meer weten te boeien? Moet men zich niet eerder verbazen, dat bij velen nog zooveel toewijding te vinden is bij zoo weinig erkenning? Want niet alleen de finantiëele, ook de maatschappelijke positie der leeraren laat dikwijls te wenschen over en de waardeering, die zij ondervinden, staat niet altijd in verhouding tot de gewichtige taak, welke hun is opgedragen, om een groot deel van de Nederlandsche jongelingschap in een belangrijk vormingstijdperk van hun leven, drie tot vijf jaren lang te onderwijzen, te ontwikkelen, te leiden. Worden ook niet dikwijls met onbillijke haastigheid alle moeilijkheden, die jonge leeraren op hun lessen ondervinden, eenig en alleen aan hen geweten? Aan hen, wien de gelegenheid tot practische voorbereiding meest onthouden was en wien het vinden van den goeden weg door onhandelbaarheid en onmeedoogendheid van de leerlingen wel verzwaard kan worden!

In waarheid, wil men zich voor de toekomst een goed leerarencorps verzekeren; men verbetere de opleiding, men verbetere de positie.

Zooals de vooruitzichten tegenwoordig zijn, kan de leeraarsbetrekking voor intelligente, begaafde jongelieden weinig aantrekkelijks hebben; de besten onder de jongeren zullen een carrière kiezen, waar meer kans op promotie is en waar zij betere belooning vinden voor hetgeen aan hun opleiding is te koste gelegd. De gevolgen doen zich reeds gevoelen. Voor Natuurlijke Historie en Hoogduitsch komen zich geen leeraren meer aanbieden, ook voor Wis- en Natuurkunde worden de sollicitanten schaarsch.

Ik eindig met de slotwoorden van het request, dat dezer dagen door de ‘Vereeniging van Directeuren van Hoogere Burgerscholen met vijfj. cursus’ aan Z.E. den Minister van Binnenlandsche Zaken is aangeboden.

‘Bij het onderwijs hangen misschien meer dan in eenigen anderen tak van dienst de resultaten af van de bekwaamheid, tact en toewijding van het personeel. Met de beste wetten en reglementen wordt weinig bereikt, als de personen niet in alle opzichten voor hun taak berekend zijn.

De Vereeniging van Directeuren is er zich dan ook van bewust, dat zij niet uitsluitend noch zelfs in de eerste plaats persoonlijke belangen bepleit, maar dat zij bovenal de belangen van het Middelbaar Onderwijs op het oog heeft, wanneer zij zich tot

Uwe Excellentie wendt met het eerbiedig verzoek om een betere regeling en een verhooging van de jaarwedden.’

En deze woorden wensch ik ook op dit opstel toe te passen, indien iemand mocht beweren, dat mijn betoog een oratio pro domo was.

J.W. DOYER Jzn.

Sonnetten.

Ixion.

I.

Ik lag op 't vlammenrad van aardsch begeeren.
Een wrong van slangen hield mij vastgebonden;
Rood spoot een vuurfontein uit al mijn wonden.
Zóó wreed een straf zou steen en tijger deren.

Ik wilde om God verlangende armen ronden;
'k Omhelsde een wolk. Aldus wou God mij leeren:
'k Mocht wel van verre, in deemoed, Hem vereeren,
Doch nooit, vermetel, 't wezen Gods doorgronden.

Honend die wolk van spot, die God-geloofde,
Wijl 'k nooit God zelf in liefde kón genaken,
Omarmde ik stof, die lager vreugd beloofde.

Toen voelde ik gloed en gif mijn leden blaken,
Omkringd van slangen - en geen smartvloed doofde
Mijn wentelende hel van vlammenspaken.

II.

Doch na een vagevuur van duizend jaren,
Hoorde ik een stem: - ‘Volbracht zijn thans de tijden.
Als goud gelouterd door uw vlammenlijden,
Zult ge, aan mijn hand, naar 't rijk van reinheid varen.’

En met een zilvren sikkel zag 'k doorsnijden
De slangen die mij strik en folter waren.
En in ijsblauwe halfgestolde baren
De vlammen sissend zinken en verglijden.

Verstramd, gestriemd, verschroeid, ál smart en wonden,
Dompelde ik, als in droomvol donzen kussen,
In 't meer mijn leden, die daar vrede vonden.

- ‘O blanke Dood! wil goedertieren blusschen
Mijn vlammenpijn met koele golvenmonden,
Zoo zacht na Levens schrijnende aardekussen!’

III.

Doch zwijgende angst verving mijn blij vertrouwen,
Toen marmren armen uit het IJsmeer togen
Mijn smartelijf en koud-turkooizen oogen
In 't strak gelaat, uit wreeden steen gehouwen,

Aanstaarden, klaar en zonder mededoogen,
Mijn teeder smeekgebaar, mijn handenvouwen,
Mijn wonden wijzen en 't verwonderd rouwen
Van de oogen, wijl zelfs 't woord van Dood bleek logen.

Hij gaf me een staf: een riet van de oeverranden,
Een zware haren pij voor 't lijf vol wonden,
Die, smachtend weer naar 't ijsbad, feller brandden.

En 'k werd door heet woestijnzand heengezonden
En 'k zwerf, voor eeuwig vreemd, in vreemde landen,
Gevloekt, en boetend de edelste aller zonden.

Vergelding.

Toornbleek, vertredend ketenen van zwijgen
Gesmeed door eeuwen, met geheven armen
Aanklagend de aardverdeelers, zie ik de Armen
En hoor hun kreet van leed ten hemel stijgen.

O 'k wilde ze alle' in liefde 's mantel warmen!
Als wrekers spreken ze, eischend recht, en dreigen
Met d' eigen zweep die hen deed nederzijgen,
De slechte rijken, arm aan zacht erbarmen.

O 'k zie alom verwoede vuisten ballen,
'k Hoor heeschen vloek uit smartverwrongen monden.
Van wanhoop wanklend, zie ik zwakken vallen.

Nog is 't geen leger, trouw in tucht verbonden.
Doch eens, gevolgd van honderdduizendtallen,
Zal Christus overwinnen, Godgezonden.

Geloof.

Een marmren grafbeeld lijkt mijn arm Geloof:
't Ligt lijkstil op een lijk; de uit steen gehouwen
Aanbiddingshanden blijven strak gevouwen;
Zijn lippen zwijgen en zijn oor is doof.

Nooit zien zijn oogen blij den voorhang blauwen,
Dien de Engel Gods vóór de eeuw'ge woning schoof.
Hij zaaide - en wacht de gouden korenschoof -
En slaapt zijn slaap in deemoedsvol vertrouwen.

O sluimer tot de Dag der dagen koom!
Gods Englen zien, Gods Vredeland betreden,
God zelf aanschouwen..... bleek Geloof, slaap vroom!

Hoont God uw hoop, als de aardeschepslen deden,
Mijn arm Geloof, uw droom was hemeldroom.
Voor eeuwig slaapt gij - of ontwaakt in Eden.

Gelijk een vogel.

Gelijk een vogel in een volle straat,
Waar tusschen dreigend donkre dubbelrij
Van zwarte huizen 't licht niet durft voorbij
Eu vunze walm uit krot en kelder slaat,

Zijn heldre stem verheft en zingt van Mei,
Van weide en veld en bosch dat bloeien gaat,
Hoog boven schor geschreeuw en druk gepraat
Van morsig volk, doch geen maakt lenteblij; -

Zoo zingt mijn Ziel hoog boven 't Leven uit,
Verdoolde vogel, ver van bosch en bron,
Al luistert geen naar 't hoopvol lentgeluid.

Zing niet te luid van lente-azuur en zon!
Gij vielt, o Ziel! cipier of beul ten buit,
Zoo 't volk begrijpen en u grijpen kon.

Amandelbloei.

Al blank in blauw, ál rein- en blijheidsverven,
Amandelbloei omfladderd van kapellen,
Wilt gij dit lichtschuw dichterhart vertellen
Een lentesprookje en 't weer voor 't leven werven?

Verblind dan niet door onmeedogend fellen
Witschitterglans mijn Droomen, zwak van 't zwerven.
Laat de arme vlinders drinken, eer zij sterven,
Roomblanke roosjes, uit uw honingcellen.

Al blank en blauw, zoo zal de Hemel wezen,
Waar zachte dichters eeuwig wonen mogen,
't Gezalfde hart van aardesmart genezen.

Amandelbloei! vul zóó met blank mijn oogen
Dat, blij, ze alom die heilbelofte lezen
In 't hemelblauw waarheen mijn Droomen vlogen.

Rozenolie.

Gelijk één druppel rozenolie vult
Een heel vertrek met zomerweelde-aroom,
Zóó dat gij, de oogen luikende, in een droom
Van rozentuinen u vermeien zult; -

Zoo vult mijn lied den dag, die anders loom
En slangelangzaam kruipt, met blij geduld.
De sombre kamer glimlacht, zonverguld;
Een roos maakt lente aan elken wegezoom.

O 'k bid dat lang de kostbare olie strekk',
Die 'k in fiool van onyx heb bereid
Van sprokenrozen, voor mijn droomvertrek.

Gelijk Sarepta's kruik gebenedijd,
Moog ze altijd schenken, tot God zelf mij wekk',
Gods rozenglimlach in mijn eenzaamheid.

Strijd om god.

Mijn strijd met God óm God is niet volstreden.
Wel zie ik wazen 't verre Vrederijk,
Doch hoe mij kracht begeve en moed bezwijk',
Streng waken de Englen: 'k mag niet binnentreden.

O God van liefde, aan Paradijzen rijk,
Zou 'k zijn, als reedloos vee, met de aard tevreden?
En 'k hoopte een hemel! Zijt ge een toornig-wreeden
Oosterschen koning - Abrams God - gelijk?

Welke is, o God! de grootste mijner zonden?
- Twijfel of menschvergoding of de waan
Dat 'k was Uw zangkind, trotsch, wijl Godgezonden?

'k Zocht U in alles; zie Uw zwervlinge aan.
't Is ál nog strijd, doch 'k heb U toch gevonden.
O God van liefde! leer me Uw wil verstaan.

Rozeschemer.

O Ziel in Noodlots enggesloten hand,
Gevangen vogel die zijn vleuglen stoot,
Klaag niet zóó droef! Uw kooi is wereldgroot,
Menigeen meent, 't is 't eenig levensland.

Doch morgenzon-belovend rozerood
Doorschemert al der vingren traliewand.
Straks vlamt al 't blauw in blijden purperbrand
En looft gij 't licht, hoog boven d' aardenood.

En toch, als Noodlots hand niet openging,
Maar, werktuig van Gods wil, onwetend-wreed
Zich balde... o Ziel! dat was vernietiging.

Vertrouw, hoewel God zelf u twijflen deed.
Langs lichte azuren wegen zonderling
Wandlen al de Englen: 'k zie hun rozekleed.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Letterkundige kroniek.

Benjamin's Vertellingen. Een gedicht door W.L. Penning Jr. Amsterdam, S.L. van Looy. 1898.

Toen Johan Heinrich Voss op het eind van de vorige eeuw zijne Homerus-vertalingen voltooid had, was hem de hexameter zoo gemeenzaam geworden, dat wat hij later als schepping van eigen brein te voorschijn zou brengen als vanzelf zich tot hexameter vormen en, evenmin als zijn Ilias en Odyssee, aan metrische correctheid iets te wenschen overlaten zou. Ongelukkig was Voss een nuchtere, laag-bij-den-grondsche schoolgeleerde die van Homerus weinig anders dan den vorm geleerd had, en die, toen hij, op zijne beurt een epos willende schrijven, op den inval kwam om zijn onderwerp aan het klein-duitsche leven van zijne dagen te ontleenen, in zijn *Luise* een langdradig, huisbakken product te voorschijn bracht. De gedachte om een greep te doen uit het leven om hem heen was voortreffelijk; maar de dichterlijke kijk op dat leven ontbrak Vos ten eenenmale. Wat hij geeft is weinig meer dan een breedsprakige beschrijving van het materieele leven van een duitsch burgergezin op het eind der achttiende eeuw, in zijn meest vulgaire en minst beteekenende bijzonderheden. Er wordt in dit gedicht, onder aanvoering van den ‘ehrwürdigen Pfarrer von Grünau’ - ‘langweiligen’ zou in het metrum even goed passen - zoo onnoemelijk veel koffie gedronken dat, klonk het niet al te oneerbiedig, men de *Luise* een ‘Kaffeeklatsch’ in hexameters zou kunnen noemen en als motto er boven zou willen schrijven het woord van de ‘gute, verständige Hausfrau’:

> Kinder, der Kaffee wird kalt; ihr prediget immer und ewig!

Eckermann voelde het wel dat, hoe verdienstelijk ook de lokaliteit en de uiterlijke toestanden der personen weergegeven waren, - het Sleeswijk-Holsteinsch landschap heeft Voss goed weten te teekenen -, het gedicht in zijn geheel hoogere waarde miste. In *Luise* staat alles op het peil 'einer beschränkten mittlern Cultur', meent Eckermann; 'trouwens' - vervolgt hij - 'dat is genoeg om een zekeren kring van lezers te bevredigen. Wat de verzen betreft komt het mij voor, dat de hexameter voor zulke beschränkte toestanden veel te pretentieus is.'[1] Zoo liet hij zich tegenover *Goethe* uit, en deze sprak het niet tegen.

Trouwens *Goethe* had, vier en dertig jaar vóór den datum van Eckermann's aanteekening, in zijn *Hermann und Dorothea* getoond wat een dichter van een dergelijk onderwerp vermag te maken. '*Hermann und Dorothea*' - zeide hij nog in 1825 tot Eckermann - 'is nagenoeg het eenige van mijn grootere gedichten waarin ik nog genoegen schep; ik kan het nooit zonder innige belangstelling lezen'[2].

De voorliefde welke Goethe voor zijn kunstwerk had, wordt door het nageslacht gedeeld. In *Hermann und Dorothea* vinden wij, evenals in *Luise*, den kleinen Duitschen burger uit een kleine Duitsche stad, hier den gezeten herbergier, den apotheker, den predikant, den rechter en, als hoofdonderwerp, een doodeenvoudige liefdesgeschiedenis. Maar terwijl in *Luise* alles prozaisch breedsprakig is, weet Goethe in zijn kleine wereld een poezie te leggen, die het gedicht tot een kunstwerk voor alle tijden maakt.

Het is alweer in een van de door Eckermann opgeteekende gesprekken dat wij Goethe over de poezie der werkelijkheid zich hooren uitspreken: 'Man sage nicht, das es der Wirklichkeit an poetischen Interesse fehle; denn eben darin bewährt sich ja der Dichter dass er geistreich genug sei, einem gewöhnlichen Gegenstande eine interessante Seite abzugewinnen. Die Wirklichkeit soll die Motive hergeben, die auszusprechenden Punkte, den eigentlichen Kern; aber ein schönes belebtes Ganzes daraus zu bilden, ist Sache des Dichters.' En die 'zaak' verstond Goethe in zijn *Hermann und Dorothea* in de volmaaktheid. Scherp gekarakteriseerd in hun eigenaardigheden, met hunne kleinere en grootere aspiraties, l e v e n al die menschen en menschjes voor ons. De poëzie waarmee

1) Eckermann. Gespräche mit Goethe. 9 Februari 1831.
2) Gespräehe. 18 Januari 1825.

de stof behandeld is ligt er niet buiten op, spreekt niet uit de woorden van den dichter, die zijn personages voor ons vertoont; het zijn de personen zelven die ze, elk op zijne wijze en naar zijn aard, doen uitschijnen in hunne handelingen en hunne gesprekken.

Dr. G.D.J. Schotel weet in zijn *Tollens en zijn tijd* ons van een Hollandsch gedicht te verhalen ''t welk bij geen der beroemde dichtwerken van gelijken aard, als de *Luise* van Voss en de *Hermann und Dorothea* van Goethe, in eenig opzicht behoeft achter te staan.' Het 'echt kunstjuweel', zooals Schotel het gedicht ook noemt, is de in 1825 verschenen *Gouden Bruiloft* van Willem Messchert. Tollens die van dit werk in 1848 een prachtuitgaaf bezorgde, meent dat 'niemand van een onbedorven gevoel en een onverbasterde smaak' de goede eigenschappen zal betwisten van het gedicht, dat hij 'natuurlijk' noemt 'zonder op te houden dichterlijk te wezen.' Van Vloten in zijn Bloemlezing (3e druk 1874) spreekt van Messchert's *Gouden Bruiloft* als van 'een kleinood dat niet ten onrechte naast de bekende beide Duitsche dichten de *Luise* en *Hermann und Dorothea* gesteld wordt,' en roemt van Messchert's 'Muze' den 'beminlijken eenvoud', den 'ongekunstelden' maar 'keurigen dichttrant.'

Zoo worden reputaties gemaakt. Maar wanneer men het ding ter hand neemt, dan staat men er verbaasd over wat Tollens natuurlijk en Van Vloten ongekunsteld en beminlijk eenvoudig durfde noemen. Men behoeft niet lang te lezen om staaltjes van Messchert's 'natuurlijkheid' te ontmoeten.

Van de oudere kinderen van het gouden echtpaar, die reeds lang getrouwd zijn, heet het reeds op de derde bladzijde, nog vrij onduidelijk bovendien:

> Ook hadden zij voorlang het ouderlijke dak
> Verlaten, toen de min huu huwelijkstoorts ontstak.

De 'onverbasterde smaak' die Tollens van den bewonderaar van dit gedicht eischt, is waarschijnlijk de smaak in overdadig eten en drinken. In dat opzicht is het waar wat Schotel beweert, dat *De Gouden Bruiloft* 'niet bij de *Luise* behoeft achter te staan.' Ook hier is het òf 'immer und ewig predigen', òf eten en drinken. En dan krijgt men bij de beschrijving van wat er op de bruiloftstafel te schransen valt, regels als de volgende, waarop Tollens moet

gedoeld hebben, toen hij zeide dat Messchert ‘den toon der waarheid wist te betrappen, zonder op te houden dichterlijk te wezen’:

Het goudgeel boterschaap, dat krenten heeft voor oogen,
Door 's leeraars jonge gâ van 't dorp ten disch gebracht
Als de eerste lentevrucht, gevoelt weldra de kracht
Van 't klievend lemmer in de netgevormde leden...

Wie met een grage maag, aan mannenkost gewoon,
Zich vlijden aan den disch, hun staat de kans hier schoon.
De bruingebraden harst steekt hen het meest in de oogen,
Of de opgesierde ham, veelkleurig overtogen
Met lijmig beendernat, gestold tot lillend glas....
Het blanke kieken schijnt door Saartje's zorg bestemd
Voor 't grijze Bruiloftspaar, wiens tandelooze kaken
De scherpgezouten ham en 't krachtig rundbraad wraken...
Een deftige pastei, die in haar holle wanden
't Gekruide veldhoen bergt, doet Groenhof watertanden.

Zoo gaat het etend en drinkend, bladzij aan bladzij, voort in dit gedicht, dat Tollens ‘vooral ook een dichtstuk voor beschaafde vrouwen’ durfde noemen. De gasten houden ondertusschen onbeteekenende praatjes, afgewisseld met zalvende toasten, alles in dien ‘keurigen dichttrant’ die van Vloten's bewondering wekte, en in een toon, dien Tollens alleen het ‘onbedorven gevoel’ en de ‘onverbasterde smaak’ in staat achtte te waardeeren.

En zulk werk - sopperig zou ik het met een Potgietersch epitheton willen noemen - werd nog opgehemeld nadat Potgieter en Beets, en later nog Busken Huet, het Nederlandsch publiek in kennis hadden gebracht met Nederland's ‘eersten en eenigen humoristischen dichter’ - zooals Potgieter hem noemt - met Staring. Ook Staring is verteller, is humoristisch verteller; hij is natuurlijk, maar niet op de wijs die door de bewonderaars van Messchert geprezen wordt. ‘Staring rekent op een denkend publiek,’ zegt Potgieter. Hij veronderstelt wat bij zijn lezers en hij vraagt, of liever hij eischt hunne oplettendheid. ‘Zijn verzen,’ zegt Beets, ‘zijn geen muziek om van 't blad te spelen.’ Hij zelf verdedigt zich tegen het verwijt van duisterheid met dit puntdicht:

Krijn las, en zei', zoo tusschen waken
En dutten in; ‘dat - kon - wel - klaarder zijn!’
Voor die half slapen, lieve Krijn,
Kan 't een, die droomt, slechts duidlijk maken.

Maar wil men met open oogen en een wakker hoofd zijn verzen lezen, wat valt er dan niet te genieten van dat oorspronkelijk, pittig, zinrijk Hollandsch, dat uit de school komt van de besten uit onzen besten tijd, van die snedigheid en die smedigheid welke aan de gedichten van den Heer van den Wildenborch hun sterk sprekend karakter geven.

Wie in onzen tijd met berijmde vertellingen denkende lezers nog wil boeien, kan zich geen beter voorbeeld kiezen dan Staring.

Dat heeft de dichter van *Benjamin's Vertellingen* begrepen.

'Potgieter, daar ben ik zeker van, zou in uw verzen smaak gevonden hebben,' schreef Huet den heer Penning, in antwoord op de toezending van zijn verzen in Juli 1879, en daarbij kan Huet gedacht hebben aan Potgieter's liefde voor Staring, maar ook dááraan dat de dichter van *De nalatenschap van den Landjonker* in Penning een discipel zou hebben begroet. Want er is van Staring en van Potgieter in deze Vertellingen. Van Staring afgekeken - ik denk o.a. aan Staring's *De twee bultenaars, De Verjongingskuur* - is het gemakkelijk afwinden van den draad van het verhaal, die, soms een oogenblik losgelaten, weer handig gegrepen wordt; het met twee trekken in enkele regels teekenen van een toestand, een stemming, een persoon; de losse en natuurlijke dialoog. Potgieter van *De nalatenschap van den Landjonker*, van de kostelijke berijmde vertellingen ons door Huet in zijn 'Persoonlijke Herinneringen' medegedeeld, Potgieter van wien Huet schreef: 'De menschen en de dingen uit den vóór- en natijd, hij *zag* ze letterlijk; en wat hij er van zag, was het blijvende en kenmerkende', Potgieter met zijn zinrijke epitheten, met het mozaïekwerk van zijn constructiën, komt ons bij de lezing van *Benjamin's Vertellingen* meer dan eens in de gedachte.

> Na-doen, na-praten en na-schrijven
> Maakt van den mensch een werktuig, zoo geen pop;
> Die leeft, dènkt na!....

De dichter van deze Vertellingen is dan ook geen naprater, al heeft hij in den draai van zijn geest, in zijn neiging en zijn smaak van zijn voorgangers. Hij is zich zelf. Het zijn de herinneringen van zijn eigen leven, de herinneringen ook van zijn voorvaderen zooals zij zich in zijn geest afspiegelden, zooals hij ze meende te

lezen uit vergeelde documenten, uit oude brieven en mondelinge overleveringen, die hij in verzen bracht, stuk voor stuk; telkens weer met kortere of langere tusschenpoos voortbordurende aan dat groot stramien tot het een rijk geschakeerd tapijtwerk werd, vast van lijn, frisch van kleur, waarin men bij herhaalde beschouwing telkens weer nieuwe geestig gevonden en knap bewerkte details ontdekt.

Hollandsch is de geest van deze vertellingen. Uit de vereering van huisgezin en huiselijk leven, uit het trotsch zijn op zijn voorgeslacht, uit de liefde voor de getrouwde vroegere dienstbode, de kuipersvrouw, wier burgergezin voor het kind ‘zoo goed als familie’ is, spreekt Hollandsche zin. En al die herinneringen, beelden en tafereelen staan daar frisch voor ons; de gemoedelijkheid ontaardde niet in sentimentaliteit, ook niet waar de toestanden, als het ‘heengaan’ van Oom Tom en het bezoek aan de sterfkamer van Grootmoeder, er aanleiding toe zouden kunnen geven; de humor is die van iemand,

> (Wien) nooit iets geestigs van de lippen vloeide,
> Dat niet vooraf den weg nam door 't gemoed.

Hollandsch is ook het landschap: het gezicht op de rivier voor de stad, het hoekje van het dorp waar Engel, de kuipersvrouw uit ‘Zoo goed als familie’, woont.

Uit den schat van mooie tafereeltjes, kies ik allereerst dit, waarin Benjamin zich zijn vroegste avondkerkgangen herinnert:

> Toen 'k - hoog door moeder of door vader opgetild
> In 't scheemrend voorportaal der plechtgewelven -
> De schare luistren zag in ademlooze stilt' -
> En (mooglijk pas beknord, inkeerend tot mijzelve
> Met al den ernst die d'onschuld eigen is)
> Mij afvroeg of 'k in deze of in die andre nis
> Te pronk zou moeten staan als in bewaarschoolhoeken -
> Zoo donderde om mijn hoofdje een heir van kanselvloeken!.....
>
> Maar toen in wilden toon iets r i j m e n d s was gelezen,
> Het orgel aanhief, ruischende opgerezen
> Aldra vol majesteit een Zang weerklonk,
> Toen was 't dat kleine Ben van groote vreugde blonk -
> Met de ééne hand naar 't licht dier rijk gekaarsde kronen,
> Met de andre naar dien toevloed greep van tonen -
> En mee wou blazen op zoo prachtig een trompet
> Als de orgel-engel zich aan 't mondje had gezet....

Nog hoor ik me in de handjes klappen na dien psalm;
Zie 't opstaan der gemeente, en voel bij 't zeegnend Amen
De tocht van buiten -
  Waar 'k straks opkijk naar de ramen
En naar 't gestarnte, en bij verwaaiende' orgelgalm
Flink uitnies van den stovenwalm.

Uit den bundel *Schakeering* (1886) kennen wij de vertelling van Grootmoeders sterven op den dag van 's Konings intocht, de vertelling ook van Benjamins ‘Kennismaking met den dood’, wanneer hij de verboden kamer binnensluipt waar het naar versch eikenhout en versch linnen riekt, waar door het klaverblad boven in het gesloten luik een bundel licht het kalm gelaat van Grootmoeder beschijnt, - en hij door de aansprekers betrapt wordt.

Hier vinden wij voor het eerst de eenvoudig roerende vertelling van een ander ‘heengaan,’ dat van Oom Tom, den vriendelijken ongehuwden oom, met den éénen arm, en de beschrijving van oom's sterfkamer, ook

  bij zijn onverwacht verscheiden
Volmaakt in orde en vriendelijk als altijd...
Zoo'n echt ou'vrijers kluisje der gezelligheid;

van die kamer met de

  kleine meerendeels verweerde ruiten,
Vertoonende elk in dof geelachtig miniatuur
Een deel der groote schilderij daar buiten -
De haven, met haar kaden, boomen, huizen, schuiten,
Gestaag verdubbeld in den spiegel zonder duur
Van 't immer door aantrekk'lijk, immer wijkend water,
Dat zelf - al vloeiende - in zijn afglans weergekaatst,
Zijn wemelbeeld op boeg en masten, later
Tot in ooms kamer wierp, en op ooms leger 't laatst.
Dat spel boeide oom nog in het uur van zijn verscheiden;
Mijn oogen volgden naar de kabb'ling juist zijn blik...
Toen 'k plotsling omkeek bij een zachten snik,
Lag oom daar roerloos, doch met trekken kalm en blijde.
Eerst als nu vaders hand ooms oog gesloten had,
En moeder 't raamgordijn liet zakken dat al minder
En minder, en toen n i e t s meer dóórliet van daarginder
Dien stralendans in 't levend nat -
Toen eerst begreep ik dat de Dood was ingetreden,
En 'k ging - en hoorde in 't gaan mijn hart éér dan mijn schreden.

En dan die grootere vertelling: ‘Zoo goed als familie’, het bezoek van Ben aan de oude meid, de kuipersvrouw, het stuk dat door de teekening, zoowel de karakterteekening als de teekening van het landschap, door het innig gemoedelijke en toch kerngezonde van de voorstelling een zoo volledig mogelijk specimen geeft van Penning's vertellingskunst.

Van dit gedicht, waaruit niet aan te halen valt - men moet er volkomen ‘in’ zijn en een fragment kan geen denkbeeld geven van het geheel - geldt, in nog meerdere mate dan van de overige vertellingen, wat Huet in het eerste deel van de *Litterarische Fantasiën* van Staring's vertellingen zeide: niet alleen dat het telkens fraaier wordt naarmate men het aandachtiger herleest, maar ook dat men er nog veel meer van zou genieten, indien men het met talent hoorde voordragen. Huet droomde zich een voordracht van Staring's vertellingen in den vorm van een dramatisch intermezzo: ‘Een winteravond op den Wildenborch’, waarbij de vader van het gezin, voorgesteld door ‘een comicus die geen hansworst, maar een kunstenaar en een fatsoenlijk man is’, aan vrouw en kinderen vertelt van Boudewijn en Suze (‘De Verloofden’) van Carlo en Izabel (‘De Vampyr’) en wat al niet meer. Iets dergelijks zou voor Penning's vertellingen mogelijk wezen, waarbij dan Benjamin door ‘den comicus met de goede manieren’ van Huet's droomen zou moeten worden voorgesteld.

Doch in welken vorm dan ook, tot het publiek moeten deze verzen doordringen en wanneer het zich verlustigd heeft in Benjamins verhalen, dan zal het den verteller vragen om meer herinneringen

> Van 't k i n d , dat nimmer in den m a n moog sterven.

En dan zal de dichter - wat hij nu terloops in het verschiet stelt - ook voor anderen het ‘verborgen leven’ doen bloeien van de

> Dorre schaal vol pit,
> Verbleekte letters op 't vergeelde wit,

waarvan als fragmenten uit ‘Ooms roman’ ons in *De Gids* van December 1893 reeds eenige mooie brokken werden geschonken, en dat tot definitieven titel schijnt te dragen *Tom's dagboek*.

De heer Penning onthoude het ons niet te lang.

Muzikaal overzicht.

W. Weissheimer. Erlebnisse mit Richard Wagner, Franz Liszt und vielen anderen Zeitgenossen. (Stuttgart und Leipzig. Deutsche Verlags-Anstalt. 1898.)

Boeken in den trant van het hierboven genoemde komen in de muziek-litteratuur veel voor, en vooral in onzen tijd is de lust om ze te schrijven bij de toonkunstenaars meer toe- dan afgenomen.

Dat de oorzaak van hun ontstaan niet altijd uitsluitend ligt in een verlangen om aan het publiek het een en ander mede te deelen omtrent de personen van beteekenis, met wie men verkeerd heeft, doch dikwijls ook in de zucht om over eigen leven en werken iets in het openbaar te zeggen, bewijzen de meeste van die boeken. Het blijkt ook nu weder uit dit litteraire product van den componist en muziekdirecteur Wendelin Weissheimer, die ons daarin, behalve onthullingen over anderen, tevens bijzonderheden uit zijn eigen leven vertelt.

Dit neemt intusschen niet weg, dat wij aan deze uitgave weder de kennismaking met menig belangrijk en tot nu toe onbekend feit uit de kunstenaarswereld te danken hebben, en, naar ik geloof, is er geen reden om aan de juistheid van die feiten te twijfelen. Op mij heeft de schrijver door zijn boek den indruk gemaakt, dat hij althans een waarheidlievend man is. Men behoeft het daarom nog niet altijd eens te zijn met de gevolgtrekkingen, die hij uit de feiten haalt, noch met het oordeel, dat hij zich over personen en zaken vormt, of met de beschouwingen, die hij hier en daar aan zijne mededeelingen over anderen vastknoopt.

Die mededeelingen hebben, zooals de schrijver in zijn voorbericht zelf zegt, hoofdzakelijk betrekking op Wagner en Liszt. Deze noemt hij *de hoofdpersonen*; van de overigen wordt slechts ter loops

melding gemaakt. Maar men zou nog verder kunnen gaan en Wagner kunnen beschouwen als *de hoofdpersoon* van het boek, want wat daarin over Liszt gezegd wordt is niet veel anders dan hetgeen wij reeds uit andere bronnen van hem weten.

De eerste kennismaking van Weissheimer met Liszt was in het jaar 1858 te Weimar. Toen nog leerling aan het Conservatorium te Leipzig zijnde, was hij, als jong aanhanger van de nieuwe richting in de muziek, met een paar gelijkgezinden onder zijne collega's naar de groothertogelijke residentie getogen, om er een opvoering van Wagner's *Lohengrin* bij te wonen. Hoewel deze om bijzondere redenen niet doorging, was de reis toch niet te vergeefs geweest, want door een gelukkig toeval werden de jonge kunstenaars geïntroduceerd op een der matinées, die Liszt in zijne woning (den zoogenaamden ‘Altenburg’ bij Weimar) placht te geven, en daar aan den meester voorgesteld, die, beminnelijk als altijd, de jongelui voor het gemis der Lohengrin-opvoering ten deele schadeloos stelde door het voordragen van een der laatste sonaten van Beethoven.

Een jaar later ontmoette Weissheimer den meester weder op de eerste Toonkunstenaarsbijeenkomst te Leipzig, waar door de mannen van den vooruitgang de grondslag werd gelegd voor de algemeene Duitsche toonkunstenaarsvereeniging, die later nog veel van zich zou doen spreken. Weissheimer genoot bij die gelegenheid de eer, eenige van zijne composities aan Liszt te mogen voorspelen, die er zich zeer gunstig over uitliet en den jongen componist, op diens verzoek, gaarne tot leerling aannam.

Driemaal in de week ontving hij onderricht; gewoonlijk samen met anderen. Eerst werden de proeven van compositie zorgvuldig nagegaan en besproken en daarna kwamen de pianisten aan de beurt. In het vertrek stonden twee vleugels. Aan een daarvan nam Liszt plaats, en elke passage, die op den door den leerling bespeelden vleugel niet tot tevredenheid van den meester werd uitgevoerd, werd door dezen aanstonds op voortreffelijke wijze nagespeeld. De leerling probeerde het dan na te doen. Gelukte dit, dan zweeg de andere vleugel; gelukte het niet, dan liet deze zich opnieuw hooren, en zoo gebeurde het wel, dat de passage twintigof dertigmaal werd overgedaan. Ergerde Liszt zich soms over het spel van een der leerlingen, dan liet hij hem in het geheel niet meer aan het woord komen maar speelde zelf het stuk ten einde. De aanwezigen waren daar natuurlijk niet rouwig om; op deze wijze

hoorden zij een groot deel der voortreffelijkste klavierstukken door Liszt zelf spelen, o.a. het concertstuk van Weber en de concerten en sonaten van Beethoven. In plaats van één uur werd het zoodoende dikwerf een les van drie of vier uren, en de leerlingen hadden daarbij dan nog het voorrecht, dat zij mochten rooken. Op een tafel stond een brandende kaars en daaromheen lagen sigaren van allerlei soort, waaronder ook Havana's van buitengewone lengte, de zoogenaamde Liszt-sigaren.

Ook Karl Tausig en de Bohemer Smetana, beiden toen nog jong, waren korten tijd bij Liszt en hadden hunne composities meegebracht. In de pianocompositie ‘Das Gespensterschiff’ van Tausig kwam een wonderlijke passage voor, die Liszt te vergeefs trachtte te spelen. Zij bestond uit een chromatische *glissando* van onderen naar boven, die met een schrillen toon op een der boventoetsen eindigde. Na vergeefsch probeeren zeide Liszt eindelijk tot Tausig: ‘Junge, wie machst du das?’ Tausig zette zich daarop vóór den vleugel, streek met den middelsten vinger der rechterhand over de witte toetsen en liet tegelijkertijd de vijf vingers van zijne linkerhand zoo behendig over de zwarte toetsen loopen, dat zeer duidelijk een chromatische schaal te hooren was, die bliksemsnel over het geheele klavier vloog. Nu ging Liszt weder aan het probeeren en na een keer of zes of acht bracht ook hij het kunststuk werkelijk ten uitvoer.

De min of meer teruggetrokken en sarcastische aard van Tausig contrasteerde met dien van zijn vriend Smetana. Deze was zeer mededeelzaam en van een opgewekt humeur; alleen kon hij het niet velen, wanneer men zijn naam verkeerd uitsprak. Weissheimer noemde hem eens Smetàna, waarop deze hem aanstonds de vier aanvangsmaten der Fidelio-ouverture voorzong op de woorden: ‘Smètana, Smètana, Smètana sprich aus!’ Duidelijker had hij hem zeker niet kunnen aantoonen, op welke lettergreep de klemtoon moest gelegd worden.

De schrijver van de hier besproken ‘Erlebnisse’ was intusschen druk aan het componeeren geweest, en wel tot groote tevredenheid van zijn meester. Eerst toonde hij een compositie van een lied van Goethe, die zeer geprezen werd en Liszt aanleiding gaf den jongen componist op te wekken om naar hooger te streven. De vrucht van dat streven was een soort van symphonie naar aanleiding van Schiller's ballade ‘Ritter Toggenburg’, waarvan hij een

vierhandig arrangement voor piano maakte, dat door Liszt en hem op een der matinées gespeeld werd en veel bijval verwierf.

Daar binnenkort de uitgave der partituur van Wagner's *Tristan und Isolde* te verwachten was, bestudeerde Weissheimer ijverig den tekst van dit drama, waarvan het instrumentale voorspel reeds bij gelegenheid der Toonkunstenaarsbijeenkomst te Leipzig was uitgevoerd. Bij het doorlezen bekroop hem de lust om de eerste tooneelen van dit drama in muziek te zetten. Natuurlijk als studie en niet om zich met het genie te meten, dat dezen tekst reeds in tonen had weergegeven. Dat was ook de meening van den componist Peter Cornelius, die hem zeide: ‘Gij in uwe jonge jaren kunt wel eens probeeren den Tristan te componeeren, ten minste daarvan eenige gedeelten in muziek over te brengen, om dan te vergelijken, hoe de meester zelf het heeft opgevat, hetgeen zeer belangrijk en leerrijk is’. Maar toen de proeven gereed waren, vonden èn Cornelius èn Liszt die zoo mooi en daarin zooveel dramatische kracht, dat zij den jongen man den raad gaven, het gecomponeerde naar Wagner te zenden; misschien gelukte het hem dan van den meester een operatekst te verkrijgen, want deze had zooveel in zijn hoofd, wat hij bij gebrek aan tijd niet kon uitvoeren, dat hij een gedeelte van die stof zeker wel aan anderen zou willen overlaten(!). Wagner was toen te Parijs en had daar met vele bezwaren te kampen, zoodat Weissheimer het thans niet het geschikte oogenblik achtte om den meester met zoo iets aan boord te komen. Inmiddels had hij ook gelegenheid gehad, van lieverlede met de muziek van Wagner's Tristan kennis te maken, en dat was voor hem genoeg om aan zijn eigen werk niet meer te denken. Hij toonde zich hierin dus verstandiger dan zijne raadgevers.

Ik heb deze mededeelingen omtrent de muzikale voortbrengselen van den schrijver ingelascht, niet omdat ik ze zoo bijzonder belangrijk vond, maar omdat men later zal zien, dat het hem in zijne hoedanigheid van componist bij Wagner anders ging, hetgeen op zijn oordeel over de twee beroemde toonkunstenaars zeker niet zonder invloed is gebleven. Wagner dacht over de componisten geheel anders dan Liszt, die de beminnelijkheid zelve was, en, wanneer het maar eenigszins kon, zijne lofspraken, of althans aanmoedigingen, niet terughield.

Weissheimer schijnt van laatstgenoemde altijd veel steun te hebben ondervonden. Op de muziekuitvoeringen der Toonkunstenaars-

vereeniging, waar Liszt de alvermogende man was, werden dikwijls composities van den jongen musicus ten gehoore gebracht, en ofschoon hij den meester zes jaren lang uit het oog verloor, toen deze in Rome verblijf hield, had dit geenerlei invloed op hunne betrekking tot elkander. Bij hun wederzien in 1867 op het Toonkunstenaarsfeest te Meiningen en het Wartburgfeest te Eisenach bleek het, dat Liszt voor hem nog dezelfde was. Met belangstelling informeerde hij naar Weissheimer's opera ‘Theodor Körner’ en liet zich gedeelten daaruit voortspelen. En toen de componist zijn voornemen te kennen gaf om het stuk aan de directie der opera te Berlijn ter opvoering aan te bieden, gaf Liszt hem een aanbevelingsbrief voor een aanzienlijk persoon aan het Berlijnsche Hof mede. Die steun kon echter niet bewerken, dat het tot een opvoering der opera kwam.

Gewichtiger dan de mededeelingen over Liszt zijn die over Wagner, en voornamelijk geldt dit van hetgeen de schrijver zegt ten aanzien van Wagner's verblijf in Mainz en Biebrich, over welke periode van 's meesters leven de biografen tot nu toe weinig hebben weten te vertellen.

In eerstgenoemde stad was Weissheimer sedert den herfst van 1861 tweede kapelmeester van het operatheater, en daar ontving hij op den 1sten December van dat jaar, toen hij bezig was een opera te dirigeeren, de tijding van Wagner's onverwachte komst. Zij waren geen vreemden voor elkander. Weissheimer had den meester in 1858 te Zürich leeren kennen en hem in den voorzomer van 1861 weder ontmoet op het Toonkunstenaarsfeest te Weimar. Wagner kwam thans uit Weenen, waar hij vruchtelooze pogingen had gedaan om zijn *Tristan und Isolde* ten tooneele te brengen, en zijne reis naar Mainz had ten doel, met den aldaar wonenden muziek-uitgever Schott te onderhandelen over de uitgave van de *Meistersinger*, waarvan de tekst reeds in ontwerp gereed was en met de compositie waarvan hij spoedig hoopte aan te vangen.

Ten huize van Schott hoorde Weissheimer den meester het proza-ontwerp van den tekst voorlezen en daarbij tooneel voor tooneel uiteenzetten. Wagner bleef overigens maar drie dagen in Mainz; hij wilde zijn gedicht in Parijs uitwerken, waar prins Metternich een stille woning in den tuin van het Oostenrijksche gezantschap te zijner beschikking had gesteld. Reeds spoedig was

het omvangrijke gedicht klaar. In het laatst van Januari 1862 keerde de meester naar Mainz terug, en nauwelijks was hij van de vermoeienissen der reis bekomen, of het gedicht werd ten huize van Schott in uitgebreiden kring voorgelezen.

Die dit bijwoonden - zegt Weissheimer - zullen het wel nooit vergeten hebben. De buigzaamheid van Wagner's stem was zoo groot, dat hij weldra niet meer noodig had, de namen der handelende personen een voor een te noemen. Ieder wist terstond: dat is Eva, Stolzing, Sachs of Pogner die spreken, en vooral bij David en Beckmesser was in den klank zijner stem elke verwisseling met anderen absoluut uitgesloten. Zelfs in het levendig door elkaar spreken van de meesterzangers onderscheidde zich ieder zoozeer van de anderen, dat men een formeel ensemble meende te hooren, hetwelk de toehoorders medesleepte en hun tot stormachtige uitingen aanleiding gaf. Meermalen moest hij wachten, totdat deze weder bedaard waren, eer hij in zijne rhetorische virtuozenvoordracht (want dat was het in de volle beteekenis van het woord) weder kon voortgaan. Niet te zeggen, hoe betooverend hij in het tweede bedrijf passages als: ‘Was duftet doch der Flieder’ of in het derde de toespeling van Sachs op *Tristan und Isolde* las en hoe innig hem de woorden van Eva in het quintet van de lippen vloeiden! Voor ieder der aanwezigen was het ten slotte duidelijk, dat hij aan de wieg van een machtige, opgang makende kunstschepping had gestaan, en stil vergenoegd lachte de uitgever Franz Schott, die er de bezitter van zou worden.

Den volgende dag schreef Wagner in het album van mevrouw Betty Schott het bekende albumblad (het tweede, in Es), hetwelk later in druk is verschenen.

Nu was het streven van den meester, een stil plekje te vinden waar hij, door de buitenwereld niet gestoord, aan de muzikale compositie van *Die Meistersinger* kon beginnen. Mainz was hem te druk en ook Wiesbaden met haar vele badgasten stond hem niet aan. Maar zeer beviel hem een klein huisje in Biebrich, dat vlak naast het hertogelijk slot aan den Rijn lag. Het bevatte slechts drie kamers op de eerste verdieping, waarvan de salon uitzicht had op den tuin en het slot, de beide andere kamers op den Rijn. Dit huurde hij, liet de vensters van gordijnen en de deuren met portières voorzien en wachtte, alvorens het te betrekken, de aankomst van zijne meubels en zijn Erard-vleugel af, die uit Parijs

moesten worden aangebracht. Tot zoolang hield hij verblijf in den ‘Europäischer Hof’ te Biebrich.

Eenmaal in zijne nieuwe woning geïnstalleerd, gingen er toch nog een paar dagen voorbij, eer hij met ernst aan den arbeid kon beginnen. Van de ‘Meistersinger’ schreef hij eerst het voorspel, en wel in den vorm van een nauwkeurige schets, die op een klavieruittreksel geleek, maar reeds alle verdubbelingen en vul-stemmen bevatte als bij een instrumentale bewerking. ‘Hoe nauwkeuriger de schets is, des te gemakkelijker en zekerder gaat het bij het instrumenteeren’, placht hij te zeggen.

Om nu een zooveel mogelijk nauwkeurige schets te verkrijgen, ging hij bij het maken daarvan te rade met het klavier; de werkelijke klank gaf bij hem den doorslag, niet de gedachte. Daarom bracht hij een akkoordverdubbeling of modulatie niet eerder op het papier, voordat hij zich overtuigd had, dat zij goed klonk. Hij moest dientengevolge bij het ontwerpen der schets zoo dicht mogelijk bij het instrument zitten, en ten einde zich dit gemakkelijk te maken, liet hij de bovenklep van den vleugel dicht, zoodat hij daarop schrijven kon, terwijl hij met de linkerhand de akkoorden aansloeg; of wel hij probeerde de gevonden tooncombinatie met beide handen op het klavier en schreef haar daarna aanstonds op, zonder dat hij behoefde op te staan en aan een tafel plaats te nemen.

Op die wijze vorderde de arbeid wel niet snel, maar wat eenmaal opgeschreven was stond er zoo vast en zeker op, dat hij er maar zeer zelden een verandering in bracht. En begon hij dan aan het instrumenteeren, dan ging hem dat des te gemakkelijker en sneller van de hand. Aan Weissheimer zeide Wagner, dat hij volgens deze methode in staat was, zonder veel inspanning dagelijks ongeveer zes bladzijden partituur af te maken.

Na het voorspel, dat hij in vijf dagen ontwierp, volgde de compositie van het eerste bedrijf. Het gesprek tusschen Eva, Magdalena en Walther von Stolzing vloeide hem snel uit de pen. Meer moeite kostte hem de scène tusschen Walther en David. Den monoloog van laatstgenoemde in tonen weer te geven, was niet gemakkelijk, maar Wagner's humor hielp hem over alle zwarigheden heen. Zeer veel schik had hij in de dansende leerknapen - zegt de schrijver van het hier besproken boek - en bijzonder amusant was het, hem op koddige wijze in de kamer te zien rondspringen en daarbij het gezang der knapen:

‘Das Blumenkränzlein aus Seiden fein
Wird das dem Herrn Ritter beschieden sein?’

te hooren nabootsen.

Te midden van dezen arbeid aan de Meistersinger ontving Wagner onverwachts bezoek van zijne vrouw. De ‘gute Minna’, zooals hij haar noemde (zij heette Wilhelmine Planer, was in haar jeugd tooneelspeelster en in 1836 met Wagner gehuwd), kwam uit Dresden, waar zij sedert eenigen tijd bij de familie Tichatschek woonde, en dacht met hare komst haar man een aangename verrassing te bereiden. Zoozeer de goed gemeende verrassing hem ook trof, kwam het bezoek hem in deze dagen, nu hij geheel opging in de compositie van een nieuw werk, toch erg ongelegen. Beider naturen liepen te veel uiteen. Mina Planer was een goede vrouw, die haar man in al de wederwaardigheden van zijn leven trouw had bijgestaan en vele zorgen met hem gedeeld had, maar tot een begrip van de hooge beteekenis van hem, die met haar verbonden was, heeft zij het nooit kunnen brengen. Daarom kon zij het zich ook niet verklaren, waarom Wagner zich indertijd in Dresden onmogelijk had gemaakt en een betrekking (die van hofkapelmeester) had prijs gegeven, die hem door menigeen benijd werd en die hun een zorgeloos bestaan verzekerde. Thans nog sprak zij met Weissheimer opgetogen over die schoone dagen in Dresden, toen voor het eerst de opera *Rienzi* werd opgevoerd, waaraan haar man de kapelmeesterplaats te danken had. Zij had het altijd betreurd, dat Richard niet nog een paar van zulke opera's had geschreven, waarop Richard antwoordde, dat de genoemde opera (zij hadden daarvan juist een voorstelling in Darmstadt bijgewoond) hem zoo vreemd was voorgekomen, als ware zij het werk van een ander.

Intusschen deed Wagner zijn best om ‘bonne mine à mauvais jeu’ te maken en was hij vol zorg voor zijne vrouw. Bij haar aankomst liet hij onmiddellijk een en ander uit het hôtel halen, bereidde zelf de thee en kookte eieren. Weissheimer moest mede-eten en daarna de voorlezing van het Meistersinger-gedicht bijwonen, dat zijne vrouw nog niet kende. Nadat de noodige preparatieven gemaakt waren, begon de voorlezing. Die van het eerste bedrijf ging zonder ongeval voorbij, ofschoon de toehoorster tusschenbeide eenige vragen deed, die den meester tot eigenlijk overtollige ophelderingen noodzaakten. Voordat hij nu aan de tweede akte begon, gaf hij

haar een beschrijving van het daarin voorkomende decoratief: ‘Rechts de woning van Hans Sachs, links het huis van Pogner, en naar achteren toe loopt een eenigszins kromme straat’ - ‘En hier zit het publiek’, voegde mevrouw Mina er aan toe, terwijl tegelijkertijd een door haar gedraaid broodballetje over Wagner's manuscript rolde. - Met de voorlezing was het uit en er ontstond een pijnlijke stilte, die Weissheimer gelukkig wist te verbreken door een onderwerp aan te roeren, waarvan hij wist dat het den meester interesseerde.

Twee bezoeken, die Wagner meer vreugde bereidden, waren die van den tenorzanger Schnorr von Carolsfeld en van Hans von Bülow, beiden met hunne echtgenooten.

Tijdens het verblijf van eerstgenoemd echtpaar werd er veel uit *Tristan* gezongen, waarbij Weissheimer op het klavier begeleidde. Het begon met het duet in de tweede akte, door Schnorr en zijne vrouw (een voortreffelijke zangeres) uitstekend voorgedragen. Wagner was er zeer door getroffen; te meer daar hij het zelf voor de eerste maal hoorde. Bewogen riep hij uit: ‘Thans vrees ik niet meer voor het lot van mijn Tristan, nu ik u beiden gehoord heb’.

Na een oogenblik rust werd het bedrijf verder tot aan het slot doorgemaakt, waarbij Wagner de partij van Koning Marke zong. Maar bij dit werk bleef het niet. Ook de *Walküre* en de twee bedrijven van *Siegfried* kwamen gedurende de aanwezigheid van het echtpaar Schnorr aan de beurt, ofschoon het tweede bedrijf van laatstgenoemd werk toenmaals grootendeels nog slechts in schets bestond. Bijzonder frisch klonken de ‘Schmiedelieder’, zooals Schnorr die zong, en Wagner vormde daarbij een scherpe tegenstelling door de humoristische wijze, waarop hij de partij van Mime voordroeg.

Ook de Bülow's brachten in dien tijd verscheidene dagen in Biebrich door, en het spreekt van zelf, dat er toen in Wagner's woning veel muziek gemaakt werd. Bülow en Weissheimer speelden samen een vierhandige bewerking van het Meistersinger-voorspel, door laatstgenoemde gemaakt, en de beroemde klaviervirtuoos vergastte de aanwezigen, en niet het minst den meester zelven, op een voortreffelijke voordracht der laatste sonaten van Beethoven.

Aan belangrijke gesprekken over kunst, meestal door Wagner zelf uitgelokt, ontbrak het evenmin. Bij een van die gelegenheden, toen de meester in een bijzonder mededeelzame stemming verkeerde,

kwam hij ook te spreken over hetgeen hij na de voltooiing van de *Meistersinger* en de *Nibelungen* nog van plan was te dichten en componeeren. Zeer uitvoerig ontwikkelde hij daarbij zijne denkbeelden over de schepping van een drama *Parsifal*. Verder sprak hij nog over een Indisch onderwerp, dat hem aantrok, doch geloofde niet, dat het tot een uitvoering daarvan zou komen; hij had er een voorgevoel van, dat Parsifal zijn laatste werk zou zijn. Met bewogen stem werd dit door hem gezegd en ook de aanwezigen waren er door aangedaan.

Weissheimer begaf zich naar het balkon der woning en daar voegde Hans von Bülow zich bij hem, die hem toefluisterde: ‘Zoo gering ook de hoop is en zoo weinig uitzicht er bestaat op de verwezenlijking zijner plannen, gij zult zien dat hij zijn doel bereikt en de *Parsifal* tot stand brengt’. - Profetische woorden, doch die in de omstandigheden, waarin Wagner toen verkeerde, aan anderen ijdel moesten toeschijnen!

Want de toestand begon er hoe langer hoe minder rooskleurig uit te zien. De periode der financieele ongelegenheden was op nieuw aangebroken. Wagner had door een beet van een hond een wond aan de hand gekregen, die hem belette aan het manuscript der *Meistersinger* (waarvan het eerste bedrijf bijna voltooid was) voort te werken. De uitgever Schott wilde niet verder betalen, voordat hij eerst door levering van manuscript schadeloos gesteld was voor de voorschotten, die hij reeds had gegeven, en zoo zat Wagner weder op het droge. De vrienden maakten plannen en deden ijverig pogingen om in dien geldnood te voorzien, en daaraan heeft Weissheimer, volgens zijne mededeeling, niet weinig medegewerkt, maar de uitkomst was luttel of niets. Zelfs het concert, dat zij in Leipzig, de geboortestad van Wagner, ten bate van den meester hadden weten te organiseeren en dat op 1 November 1862 plaats had, gaf niets. De zaal was bijna leeg, en dat niettegenstaande Hans von Bülow als solist optrad en Wagner, die zich na lange verbanning voor de eerste maal weder in Saksen bevond, zelf eenige van zijne composities dirigeerde. Geen hand verroerde zich, toen hij voor den lessenaar trad, en, hem ter eere, in het theater een van zijn opera's op te voeren, daaraan werd heelemaal niet gedacht.

Wagner ging daarop naar Weenen, om te trachten door het geven van concerten in zijn geldverlegenheid te voorzien, en op nieuw

pogingen te doen voor de opvoering van zijn *Tristan*. Dit laatste gelukte thans evenmin als vroeger en de financieele zorgen bleven bestaan. Dit blijkt o.a. uit een aan Weissheimer gerichten brief van den meester, gedagteekend 10 Juli 1863 en geschreven uit Penzing bij Weenen. Hij getuigt van groote moedeloosheid en geeft duidelijk aan, dat Wagner het leven zat was en dat het hem toen totaal aan lust ontbrak om zijn *Meistersinger* af te maken.

Deze treurige brief was voor Weissheimer een nieuwe spoorslag om iets voor Wagner te doen. Hij ging zelf naar Darmstadt, om te zien, of het mogelijk zou zijn, daar een groote uitvoering van 's meesters voornaamste werken in het theater tot stand te brengen, maar dit bleek op te veel bezwaren te stuiten. Tegelijkertijd kwam hij op het denkbeeld om aan zijn vriend Hermann Levi te schrijven, die toen kapelmeester aan de opera te Rotterdam was, en hem te polsen over concertuitvoeringen van Wagner's werken in die stad.

Toen hij het voornemen daartoe aan Wagner mededeelde, antwoordde deze hem: ‘Wat ge mij omtrent Rotterdam vertelt, bevalt mij zeer. Ik verzoek u, terstond aan uw vriend te schrijven en machtig u, door hem aan het theater-comité aldaar te laten voorslaan, mij voor een concert-uitvoering op groote schaal uit te noodigen. Iedere dag schikt mij, doch het liefst zou ik zien, dat de volgende maand (September 1863) voor die uitvoering werd gekozen. Het schoonste zou zeker zijn, wanneer de daar aanwezige vrienden mijner muziek zich vereenigden om een concert te organiseeren (zooals dit in Praag geschied is) en, na aftrek der kosten, de volle recette te mijner beschikking stelden. Zou het *zonder* de theater-directie niet gaan en ik het derhalve met de helft der ontvangst voor lief moeten nemen, dan zou ik ten minste een voldoende garantie moeten hebben om mij moeite voor de zaak te geven. Zonder 1000 gulden zuivere winst zou ik de zaak niet aannemelijk vinden; daarentegen stel ik mij voor twee concerten beschikbaar’. Aan het slot van zijn brief schreef hij dan nog, dat wanneer Weissheimer de zaak met Rotterdam in orde bracht, hij van zijn kant zijn best zou doen, hem de kapelmeesterplaats aldaar te verzekeren, die door de benoeming van Levi tot hofkapelmeester te Karlsruhe vacant werd. Noch van het concert noch van de benoeming van Weissheimer is echter iets gekomen.

Kapelmeester Levi, aan wien het voorstel van Wagner was overgebracht, schreef zijn vriend, dat het schouwburg-comité besloten

had, Wagner *niet* voor een concert uit te noodigen. De geldquestie speelde hierbij een groote rol. Daarentegen was Levi's voorstel om den meester uit te noodigen, te Rotterdam zijn *Lohengrin* te komen dirigeeren (natuurlijk tegen een honorarium), veel gunstiger opgenomen. ‘Een bepaald besluit - zeide Levi - is wel nog niet genomen, maar ik ben overtuigd, dat wanneer ge meent dat Wagner bereid is te komen, hem een zeer goed honorarium zal betaald worden. Misschien interesseert de Maatschappij tot bevordering der toonkunst zich dan ook wel voor de zaak en geeft zij bij die gelegenheid een concert. Gelooft gij, dat Wagner voor een honorarium van vijf- of zeshonderd gulden zijn *Lohengrin* zal dirigeeren? Schrijf den meester nog niets; binnen eenige dagen zult ge van mij een tweeden brief ontvangen met een bepaald voorstel. Dat mij persoonlijk de zaak zeer aan het hart ligt, kunt ge wel denken; reeds lang verlang ik er naar, Wagner te leeren kennen. Er is echter iets, dat mij eenigszins angstig maakt. Ik heb namelijk bij de opvoering van *Lohengrin* moeten roeien met de riemen, die men hier heeft. Ons theater is zeer klein; het orkest kon niet uitgebreid worden, driedubbele bezetting der houten blaasinstrumenten, vier trompetten enz. waren hier niet denkbaar; ik heb dus - *horribile dictu* - de geheele opera voor twee fluiten, twee hobo's (of hobo en engelsch hoorn), een clarinet en basclarinet en twee fagotten gëarrangeerd, de trompetten op het tooneel weggelaten of in het orkest laten blazen, heel veel uit het werk weggelaten enz. Wat zal Wagner daarvan zeggen? De orkestpartijen zijn uitgeschreven met de doorhalingen en volgens mijne bewerking. Wagner zou, indien hij hierheen kwam, met grooten jubel ontvangen worden; of hij echter door de opvoering van zijn *Lohengrin* bijzonder gesticht zou worden, betwijfel ik zeer’.

Het strekt Levi tot eer, dat hij huiverig was, Wagner getuige te doen zijn van een behandeling van zijn werk als destijds in Rotterdam geschiedde. Men moet echter bij de beoordeeling van die handelwijze in aanmerking nemen, dat hier van een tijdstip gesproken wordt, toen de Wagnersche kunst nog zeer weinig ingang bij ons publiek had gevonden en de middelen voor een behoorlijke uitvoering, zelfs voor veel geld, niet altijd te krijgen waren. Het feit is bijna 35 jaar geleden en in zulk een tijdruimte kan veel veranderen. Of nu alles ten goede veranderd is en of het nimmermeer voorkomt, dat de werken van dezen meester besnoeid, voor

bijzondere verhoudingen pasklaar gemaakt of met gebrekkige middelen opgevoerd worden, dat zal ik hier maar liever in het midden laten.

Daar van het concert van de Maatschappij tot bevordering der toonkunst niets kwam en Wagner er zeker niet toe te brengen zou geweest zijn om voor vijf- of zeshonderd gulden van Weenen naar Rotterdam te komen, bleef zijn bezoek aan Nederland achterwege. Ook de plannen der uitvoering in Darmstadt vielen in duigen, en zoo miste de meester weder verscheidene inkomsten, die hem misschien tijdelijk van zijne financieele zorgen hadden kunnen ontheffen.

Gelukkig was spoedig het uur daar, waarop hem een reddende hand werd toegestoken. Een half jaar na het zoo even verhaalde, toen hij op het punt stond aan zijn toestand te vertwijfelen, liet de jonge Koning van Beieren hem opzoeken en hem uitnoodigen in München te komen, waar hij den hoogsten rang in de kunstwereld zou innemen en zijne *Nibelungen* zou voltooien en opvoeren. Wat er van al de plannen geworden is, die tusschen Wagner en zijn koninklijken beschermer beraamd werden, weten wij: alleen de voltooiing van het genoemde werk; de rest stuitte af op kabalen van allerlei aard, op touw gezet door hen, die hunne belangen bedreigd waanden. Niettemin bleef de vorst zijne beschermende hand over den kunstenaar uitstrekken, en deze had, om zich van zorgen te bevrijden, niet meer noodig zijne toevlucht te nemen tot handelingen, die, in verband met de grootheid van zijn genie, voor hem vernederend waren.

Voor Weissheimer, die, zooals uit de uitvoerige mededeelingen in zijn boek blijkt, tot dusver Wagner in meer dan één opzicht tot steun was geweest, wordt de verhouding met den meester anders, sedert dat deze de bescherming van den jongen koning genoot. In 1864 tot kapelmeester te Augsburg benoemd, bezocht hij van daaruit Wagner in diens villa aan de Starnberger See en later te München, toen de meester zich daar gevestigd had. Het schijnt dat Weissheimer gehoopt had, door Wagner's invloed de een of andere positie in München te verkrijgen. Men zou dit althans opmaken uit een mededeeling aangaande zijn kort verblijf in München in April 1865. Men was daar toen reeds aan de voorbereiding voor de *Tristan*-opvoering, die in Juni zou plaats hebben, en Wagner noodigde ook hem uit, bij die voorstellingen tegenwoordig

te zijn. ‘Toen Wagner van mij hoorde - zegt de schrijver - dat dit tot mijn leedwezen niet mogelijk zou zijn, daar ik op mij genomen had gedurende de zomermaanden de voorstellingen in het Kroll-theater te Berlijn te leiden, beklaagde hij dit zeer en kwam daarop de volgende dagen telkens terug, zeggende hoe het hem speet, dat ik thans, nu de *Tristan* eindelijk tot opvoering kwam, dit niet kon bijwonen - ik, die het eerst over het werk had geschreven en zooveel had gedaan, toen het in Weenen in studie werd genomen. Die klacht kwam nu te laat. Hij had het in de hand gehad, het anders te kunnen maken; ik had thans evengoed als Peter Cornelius in München kunnen wonen, wanneer hij ter rechter tijd daarvoor maatregelen had getroffen, of die ten minste in uitzicht had gesteld.’

Weissheimer had al lang besloten, zich in zulke dingen niet op de hulp van Wagner maar alleen op zichzelven te verlaten. Niet-temin wendde hij zich toch een paar jaren later tot den meester over de opvoering van zijn opera ‘Theodor Körner’, waarvan ik hierboven bij de mededeelingen omtrent Liszt gesproken heb en die men in Berlijn nog maar altijd niet ten tooneele wilde brengen. Hij hoopte op Wagner's machtigen invloed op Koning Lodewijk, en om zijne zaak te bevorderen, reisde hij zelf naar München.

De indrukken, welke hij daar ontving (het was in Mei en Juni 1868), en hetgeen hij daar ondervond, ook met betrekking tot de zaak, die hem daarheen voerde, deelt hij mede in brieven aan zijne vrouw uit dien tijd. Er blijkt uit, dat hem allerlei teleurstellingen wachtten en dat Wagner te veel met andere dingen bezig was om zich met zijn opera te kunnen bemoeien.

Met den Intendant van het Hoftheater, baron von Perfall, kon Weissheimer het ten aanzien van zijn opera-aangelegenheid best vinden, maar dit was niet voldoende; in München had destijds in deze zaken de Koning de beslissende stem, en om de gewenschte autorisatie te verkrijgen was er een audiëntie bij Zijne Majesteit noodig, of wanneer dit niet ging, moest Wagner in den arm genomen worden. In dit geval mislukte zoowel het eene als het andere. De Koning was reeds eenigszins menschenschuw geworden en Wagner had het veel te druk met de voorbereidingen voor de opvoering van zijn *Meistersinger*. ‘Er is met hem niets aan te vangen - schrijft Weissheimer aan zijne vrouw -; ik zal daarom

zelf nog stappen bij den Koning zien te doen. Deze zal dan Wagner wel eens over de opera spreken, en het is dus beter dat ik maar zelf het initiatief neem. Hoe moeilijk de meester voor werken van anderen te interesseeren is, weet ge; hij is hierin volmaakt het tegenovergestelde van Liszt'.

Ook de vrouw van Bülow had hem den raad gegeven, zich direct tot den Koning te wenden. Zij gaf hem daarbij de verzekering, dat Wagner niets *tegen* zijn onderneming had, en dat was alles wat hij voorloopig van den meester verkrijgen kon. Men zou hem waarschuwen, wanneer het geschikte oogenblik gekomen was, en dan zou hij met zijne partituur naar Wagner toegaan en de zaak met hem bespreken.

Daarvan kwam echter evenmin iets. De componist van 'Theodor Körner' ontving een bericht, dat Wagner door de beslommeringen van die dagen te veel vermoeid was om zich met de vereischte aandacht aan andere dingen te kunnen wijden. Natuuurlijk was hij daardoor zeer ontstemd en aan klachten over den meester ontbreekt het dan ook niet in de bladzijden, die over deze aangelegenheid nog verder handelen. Zijn geduld was nu, zooals hij zegt, ten einde en van München wilde hij niets meer weten - hetgeen niet verhinderde dat hij den Koning een prachtexemplaar van zijn tekstboek zond en nog tot en met de eerste voorstelling der Meistersinger in de hoofdstad bleef. 'In vollen luister - zegt hij - zat Wagner tijdens die eerste voorstelling (21 Juni 1868) naast zijn koninklijken vriend in de groote koningsloge vlak over het tooneel en ontving daar de hulde van een geestdriftig publiek. En hier zag ik hem ook voor de laatste maal. Na het voorgevallene en met het oog op de verandering, die er in zijn wezen had plaats gehad, ontbrak mij de lust tot verdere persoonlijke ontmoetingen, die het schoone beeld, dat ik van mijn vroegeren omgang met hem had, licht nog meer hadden kunnen bederven.'

De klachten van den heer Weissheimer mogen van zijn standpunt verklaarbaar en verschoonbaar zijn, van een diep inzicht in het wezen der dingen getuigen zij m.i. niet. Men stelle zich den toestand voor, dat een man als Wagner, die zelfs nog in München, onder de beschermende hand eens Konings, moest ondervinden, hoe moeielijk zijn idealen te verwezenlijken waren, en zich daarom liever in de eenzaamheid terugtrok, met opera-composities achtervolgd wordt, wanneer hij eens voor een oogenblik die een-

zaamheid verlaat, om op de plaats van zijn vroegere werkzaamheid de opvoering van een zijner drama's te helpen voorbereiden, en daaraan al zijn tijd en zijne krachten wijdt! Is het wonder, dat die gewone opera's, die zoozeer afweken van de leerstellingen, welke hij in zijne geschriften en werken had verkondigd, hem geen belang inboezemden, zelfs al waren zij afkomstig van een vriend? Waar het kunstidealen betrof, was Wagner nimmer geneigd tot concessies, en in dat geval ontzag hij vriend noch vijand. En wanneer hij het nu ontweek om zich met de opera van Weissheimer in te laten, dan ligt hierin, naar het mij toeschijnt, het bewijs, dat hij geen hoogen dunk van diens compositie-talent had, maar dat hij, erkentelijk voor de vele diensten, die zijn vriend hem bewezen had, hem een ongunstig oordeel wilde besparen.

HENRI VIOTTA.

W.E. Gladstone.
1809-1898.

Ik vraag me wel eens af wat er te onzent van zulke menschen als Disraëli of Gladstone zou zijn terechtgekomen.... Dan moet men de flinkheid van Engeland bewonderen dat het aan de karakters van zijn groote mannen ruimte van ontwikkeling geeft. Ze kunnen in dien opwekkenden levenskring, door jaren en jaren te streven, tot hun uitersten wasdom geraken.

Het schijnt heel lief en mooi wanneer in een land uitsluitend de jongelieden de dragers zijn der levende gedachten van den tijd: is het toch niet eerder een bewijs voor de schraalheid van de natie die in vroege rijpheid een vergoeding zoekt voor het gemis aan degelijkheid? Maar rijker menschen in rijker eeuwen hebben langer noodig voor hun groei: zij kunnen tot den ouderdom wachten voor hun woord en werk de volle rijpe klank en kleur krijgt; zij behoeven zich niet te haasten; want ze staan in verbond met den tijd. En de tijd, die de illusie van de blozende jeugd gauw wegneemt, heeft er plezier in, waar kracht schuilt, langzamerhand en des noods met aanhoudenden dwang de innerlijke kracht van de heele gestalte der menschen naar buiten te brengen.

Hij hamert en beitelt en smeedt, de tijd, om het type van de karaktervolle mannen eener periode zuiver te voorschijn te doen komen, zoodat het geluid van hun taal en van hun daden zuiver klinkt. Ik zal niet zeggen dat die operatie ten genoegen is van de personen die haar ondergaan; maar dat is eenmaal de voorwaarde voor het leven van een man die iets beteekenen *wil*.

En laat ons den nadruk leggen op den *wil* van den man, want hoe zou de tijd, of het vormende leven, als ge die uitdrukking verkiest, iets vermogen wanneer de man niet met zijn vurigen aandrang op de slagen antwoordde: borst tegen borst met het leven.

Zoo was ook de man die er nu minder is in de wereld; en zoo blijft Gladstone voor onze verbeelding als hij in de laatste levensjaren was: weggevaagd de affectatie van het goedige, vrome, burgerlijke, artistiekerig-Italiaansche in het gezicht, - maar overgebleven, als door den tijd gegroefd en gelouterd, de arendsbek onder het rimpelig voorhoofd, de gloed van het diepe oog, de aandrift van de heerschende gestalte en het mat zilveren pathos van de stem waarmee de trillende ziel sprak.

Hij staat daar, scherp uitstekend tusschen de anderen, in het Huis der Gemeenten en besluit de redevoering waarmee hij zijn *home rule* wet voor Ierland bij het Parlement inleidt:

'Wat mij aangaat, ik kan en mag er geen deel aan hebben om het erfstuk van tweedracht tusschen Engeland en Ierland, dat door zeven eeuwen heen van geslacht tot geslacht is overgedragen, aan mijn land als een noodzakelijk kwaad na te laten.

Het zou voor mij meer dan een ellende wezen, wanneer ik in deze eindjaren van mijn leven eenig middel verzuimd had om de zaak te steunen en te bevorderen die ik niet houd voor de zaak van een partij of van een volkstam, maar van alle partijen en alle volkstammen in deze eilanden.

Laat ik u bidden, - en ware het met mijn laatsten ademtocht ik zou u bidden, - om de dooden hun dooden te laten begraven. Werpt van u iedere herinnering aan verleden onrecht, en hebt elkander lief en helpt elkander bij alle menschelijke wederwaardigheden in de tijden die aanstaande zijn.'

Woorden van een geestelijken leider, - een beroep op alle deugden en alle energie van zijn volk om een werk van verzoening aan te vatten; maar uit de hoogte gesproken en met nadruk aangedrongen door een die zich een machthebbend profeet voelde.

Och, een eenzame machthebber.

Sinds Gladstone in 1886, op zijn 77e jaar, zijn ziel gespannen had voor de taak om aan Ierland de Iersche zaken in eigen beheer te geven, is hij, door den hartstocht voor zijn werk, alleen geweest.

Hij wilde een bekeering van het Engelsche volk, en hij had om zich heen slechts politici die zijn naam noodig hadden voor

eigen plannen, - om niet te spreken van de politici die hem afvielen daar zij begrepen dat men met hartstocht de nering in de politiek niet drijft. - Ook wist Gladstone dat hij zijn doel nog niet zou bereiken.

Toen men hem den uitslag meldde van de verkiezingen voor het Parlement (1892), waarin hij zijn tweede Home-rule voorstel zou indienen, maakte een van de aanwezigen, bij de teleurstelling over het kleine cijfer van aanhangers in Engeland, de opmerking:

'Wel in allen geval hebben wij, de Iersche leden meegeteld, een meerderheid van veertig.'

'Te weinig, te weinig!' zeide de oude man op tragischen toon.

Maar hij hield zijn schaar van aanhangers als een gesloten troep bij elkander, en de 84-jarige man voerde ze met een weergaloozen ijver tot de overwinning in het Lagerhuis. Het huis der Lords verwierp de Home-rule wet, bracht wijzigingen in andere voorstellen door de regeering ingediend, scheen een conflict te willen. 'Deze staat van zaken kan naar mijn oordeel niet voortduren,' sprak Gladstone in de vergadering. 'Een enorm groot vraagstuk is dringend geworden door den tegenstand van de Pairs; de vraag eischt een beslissing en zal die beslissing krijgen door het hoogste gezag, het volk.'

Het was alsof hij door zijn woord in de natie een strooming wou te weeg brengen die de erfelijke macht vande Pairs zou meesleepen en het volksgemoed zou herscheppen dat het een zelfstandig Ierland zonder wantrouwen naast zich duldde. En, let wel, hij alleen.

Hij stond er nu voor om het Parlement te ontbinden en het volk door nieuwe verkiezingen zijn uitspraak te laten doen.

Zeker, had Gladstone het aangedurfd. In 1886 was Homerule een hopelooze zaak geweest; in 1893 had het bij eerste instantie gewonnen; nog een poging en den last berg-op getild!

Maar hij was alleen. De doctoren en de familie kwamen tusschen beide. Er was een operatie aan een der oogen van den ouden man noodzakelijk geworden. Die bedenkingen grepen plaats buiten kennis der wereld. Men vernam slechts dat Gladstone zijn Ministerschap had opgegeven. Zijn woord over 'the question enormously large, a question that has become profoundly acute, a question that will demand a settlement and must at an early date receive a settlement from the highest authority,'

dat woord was het laatste door hem in het Parlement gesproken.

Hij verliet het terrein... Maar kan men wel van een terrein verlaten spreken? Zijn vermogens waren nog onverzwakt, zijn welsprekendheid faalde niet, het had er zelfs iets van alsof hij tot het laatst toe zijn talenten wist te verjongen. Men merkte op dat zijn redevoeringen, in plaats van langdradig, meer gedrongen werden. Eens toen hij voor de eerste maal lid was van het ministerie van Sir Robert Peel - het was een halve eeuw geleden - had Gladstone aan zijn chef bij een discussie, tijdens de zitting van het Parlement, gevraagd: ‘Zal ik er met een kort en krachtig woord aan deelnemen?’ ‘Neen,’ antwoordde Sir Robert, ‘wees breed en gerekt.’ Zoo was de parlementaire manier, en Gladstone was de manierlijkste van alle redenaars geworden. Maar op zijn ouden dag, gedurende zijn laatste parlementaire jaar, hield hij zich in, en hij sprak binnen het uur. ‘Ik ga voort met leeren’, zij hij; het wondere woord van den Atheenschen wetgever over zijn leerzamen ouderdom werd in Gladstone bewaarheid. De tijd leek minder macht te hebben over hem dan hij over den tijd; en zijn gestalte, klaar uitkomend in een breede spatie van moreele eenzaamheid, blijft in de vergaderzaal van het Engelsche Parlement voor goed staan met het eindgezegde op de lippen: ‘In our judgment this state of things cannot continue.’ Maar ook met deze betuiging en deze getuigenis: ‘Cast behind you every recollection of bygone evils, and cherish, love, sustain one another through all the vicissitudes of human affairs in the times that are to come.’

Want geestelijk leider als hij was, bezat hij het temperament van een geestelijke; en hierin ligt Gladstone's beteekenis dat hij aan den jaren langen strijd bij den overgang van het aristocratische naar het democratische Engeland een zedelijk gehalte heeft kunnen geven en gegeven heeft.

Van daar de beschuldiging van huichelarij tegen hem ingebracht, omdat men waarlijk op deze wereld niet aan zedelijkheid kan doen zonder dat Tartufe als voorbeeld wordt aangehaald.

‘Ik houd Gladstone voor een door en door onoprecht man,’ zei eens een geestelijke in gezelschap van den deken der St. Paulskerk, R.W. Church, die, vroeger met den staatsman bevriend, van hem vervreemd was geraakt door de Home-rule agitatie.

Misschien dacht de man wel dat hij er Church genoegen mee deed zoo over zijn vroegeren vriend te oordeelen. Maar de deken, een bleek tenger mannetje, gewoonlijk schuchter in zichzelf gekeerd, stond in eens van zijn stoel op, en wit van aandoening, maar zijn toorn bedwingende: ‘Onoprecht, Mijnheer. Ik zeg u dat Mr. Gladstone, zoover ik weet, geen staatszaken behandelt dan nadat hij in 't gebed gemeenschap heeft gezocht met God.’

Er was een zeer sterke behoefte aan godsdienstig en kerkelijk leven in Gladstone's hart.

Zijn studenten tijd, te Oxford, viel samen met de eerste parlementaire beweging tot uitbreiding van het kiesrecht die aan Lord Grey's naam is vastgeknoopt en die in 1832 haar beslag kreeg.

De studenten, ademend in de kerksche universiteitsamosfeer waren heftig tegen de politieke hervorming gekant: zij zagen den ondergang van staat en godsdienst te gemoet. In de *debating* gezelschappen deden de sarcasmes de ronde over de leus der hervormingsgezinden: ‘De wet! (The Reform bill!) De heele wet! Niets dan de wet!’, en Gladstone behoorde tot de welsprekendste bestrijders.

Hij was de vriend van Newman, Pusey, Manning, de leiders van de aanstaande godsdienstige beweging. Zelf koesterde hij neiging om geestelijke te worden; maar de vader, Sir John, de practische Schot, de rijk geworden koopman, de steun der Torypartij in Liverpool, hield zijn zoon, die voor het Parlement en de regeering bestemd was, terug.

Kon hij dan niet dadelijk de kerk dienen, zoo beloofde de jonge man zich toch dat zijn staatkundige loopbaan haar tot eer zou strekken. Hij deelde met zijn vrienden het geloof aan de noodzakelijkheid om het godsdienstig en maatschappelijk leven nauwer aan elkaar te halen en tot een krachtige harmonie te brengen. Wat Newman en Pusey van hun kant in 't werk zouden stellen, dat zou Gladstone van zijn kant, van den staatskant, bevorderen.

Zoo gaf Oxford aan Gladstone een ideaal, in een band met gelijkgezinden. Maar het ideaal was wat vaag, en de band was niet geheel intiem. Noch Newman die in Oxford dagelijks met hem sprak, noch Manning die later geregeld met hem verkeerde, hebben ooit Gladstone in 't vertrouwen genomen van hun diepste geloofsleven.

Er bestond een scheiding.

Gladstone bezat alle uiterlijke gaven en alle deugden: hij was knap en mooi en rijk en goed en gelukkig; de wereld lag glad voor hem uit, het parlement bood hem een plaats, de regeering nam hem op, een schoone edele vrouw werd de zijne; hij kon reizen en zich beschaven. Maar zij, de vrienden, hadden de teleurstellingen van het leven en de bitterheid van het lot ondervonden; het waren geen gelijken met Gladstone; zij zagen in hun partijgenoot het zondagskind dat hen toch nooit geheel begrijpen zou omdat het de banaliteit van den voorspoed genoot. En Gladstone had ook zijn vrees om het innigste van zijn hart mee te deelen; het was de schroom van iemand die altoos door het leven zacht behandeld is geworden. Zoo'n gelukshelt kan zeer teergevoelig zijn. Gladstone liep zelfs gevaar om keutelig te worden. Hij leefde nog niet geheel...

Gelukkig kwam er een schok die hem tegen de werkelijkheid aan deed tuimelen. Sir Robert Peel, de leider van het ministerie, het hoofd der Tory-partij werd door de omstandigheden en door zijn beter inzicht gedwongen om aan de Engelsche aristocratie den tweeden grooten slag toe te brengen, na den eersten dien ze van Lord Grey's hervormingswet gekregen had: hij gaf den koreninvoer vrij en opende den weg tot de vrijhandels-politiek.

Gladstone ging met zijn chef mee. Niet zonder grooten strijd.

Hij heeft later dien omkeer van het jaar 1846 ‘zijn eersten dood’ zijn eerste ‘zielsverhuizing’ genoemd, en men dateert gewoonlijk van dat jaar het eind der eerste afdeeling van zijn staatkundig leven.

Maar laat ons de perioden wat ruimer nemen. De zelfstandige loopbaan van den echten Gladstone begint pas wanneer hij de veertig overschreden heeft. Wat hij tusschen de jaren 1840 en 1850 oudervindt: de ervaring van een nieuwe politieke omgeving, het uiteengaan van zijn vrienden door de bekeering tot het Roomsch-Catholiek geloof, eerst van Newman, daarna van Manning, de overtuiging dat hij èn zijn idee van den staat èn zijn idee van de kerk ruimer moet nemen als het levende denkbeelden wilden blijven, - dat zijn de rukken en stooten geweest, die hem van zijn vroegere grondvesten hebben losgeschud. Eerst heeft hij er toen weer aan gedacht om geestelijke te worden, - dat was altoos zijn toevlucht. Maar de indruk op zijn Napolitaausche reis ontvangen, dat hij de kampioen moest worden, tegen de tirannie, van

de vrijheid in Europa, en zijn lust om zich met Disraëli te meten toen deze in 1852 de leider der Torypartij in het Lagerhuis geworden was, die beide dingen brachten hem in 't veld.

Nu had het Leven hem beet. De strijd van de partijen in Engeland is niet minder dan een georganiseerde voortdurende burgeroorlog. Wie vooraan staat in het gevecht moet alle zenuwen spannen voor de overwinning. En Gladstone toonde zich een fameus strijder.

Zijn physionomie kwam los. De vrienden noemden hem vroeger een zedelijk en bezadigd mensch. Maar nu geraakte het Celtische bloed zijner moeder in zijn aard naar boven. De hartstocht dreef hem in 't debat, en het ontembare vuur deed hem vooruitslaan. Achteraan eerst naderde langzaam de berekening. Maar hij was er altijd, de terugslag: een inkeer, een behoefte om voor zichzelf den afgelegden weg te rechtvaardigen, een verootmoediging. Dan weer de oorlog, een breken van het oude partijverband, een zoeken naar nieuwe leuzen en naar een nieuwe taak.

Zoo steekt Gladstone's leven voortaan in hoog relief uit. Het waren bergen en dalen. Soms bracht de dag nà een ongeëvenaard succes al dadelijk een schuw terugwijken, dan weer volgde de tijd van vernedering in groote tusschenpoozen. In 1865 sprak hij van zijn ‘tweeden dood’, kort voordat hij de leider der Whigs in het Lagerhuis werd; in 1874, na het voeren van zijn eerste groote ministerie, trok hij zich dan geheel uit het politieke leven terug, en ging naar Oxford om raad te vragen of hij een geestelijk ambt zou aanvaarden, en legde zich op kerkelijke vraagstukken toe....

Totdat zijn gevoel voor de eer van Europa die in de Bulgaarsche bloedbaden dreigde onder te gaan, en zijn haat tegen Disraëli hem weer uit zijn afzondering te voorschijn riep. Opnieuw de strijd om de macht!

Het leven had hem nu eenmaal in zijn greep, en het dwong hem om zijn gansche kracht te geven; maar het verzoende ook, zooveel het mogelijk was, de tegenstrijdige bestanddeelen van zijn persoonlijkheid.

Zulk een uniek schouwspel van wilde kracht getemperd door het geloof aan den adel der menschheid biedt ons het laatste ministerie van Gladstone aan. Het is geen komedievertooning; maar het heeft zijn reden en zijn verklaring in den diepsten grond van zijn geloof. Hij zou 't wagen, die man, die eenzame, om de oude

vormen van Engelands constitutie en van de Engelsche partijen te breken, omdat hij een grooter Brittannië voor zijn verbeelding zag, met al zijn kinderen als zijn gelijken aan zijn zijde; en hij zou niet bang wezen dat de eenheid van het rijk te loor ging, omdat hij vertrouwde op het karakter van Engeland, als op de waarde van zijn eigen ziel.

Evenzoo had Sir Robert Peel de deur voor den vrijhandel opengezet met alle volken, omdat hij zeker was van Engelands triomf bij de mededinging met anderen.

Maar in dit geval, waarbij de zelfstandigheid aan Ierland zou worden geschonken, gold het een hooger beginsel, ook op de kerk van toepassing, daar hier sprake was van zedelijke vrijheid.

Vrijheid was voor Gladstone de eerste, eenige gaaf aan de menschheid, niet alleen omdat zij de menschen flink op hun beenen plaatst tegenover hun gelijken, maar vooral omdat zij het bewijs is van 't goede, van Gods tegenwoordigheid op aarde. Hij kon die termen: vrij en een kind Gods niet scheiden. Daarom was hem vrijheid de waarborg voor al het overige.

Het denkbeeld, gelijk ik al gezegd heb, wortelde in zijn geloof, en de spreuk der zedelijke vrijheid vereenigde de beide uitersten van zijn aard.

BYVANCK.

Bibliographie.

Analecta. V. Inleiding op Dichterstudie, door Dr. B., leeraar. - Utrecht, H. Honig 1898.

Wat Dr. B. met het allegaartje hier bijeengebracht voor heeft, is niet duidelijk, al tracht hij het in ‘Eenen-ander vooraf’ uit te leggen. Door de jongens in kennis te stellen met wat niet dichterlijk is, wil hij hen tot het inzicht brengen wat het Dichterlijke is.

Daarvoor maakt hij gebruik van humoristische schetsen, als het bekende ‘Iets uit den tijd toen ik nog een lief vers maakte’ van Lodewijk Mulder (en niet van den ouden Heer Smits, zooals de inhoud vermeldt) en van parodieën, zooals de vermaarde Braga-verzen. Daarnaast of daartegenover plaatst hij dan wat hij noemt ‘goed werk: in proza en poëzie’.

‘Van frazes, van dichterlijke frazes allereerst, moeten onze jongens vooral een afkeer krijgen’, vermaant Dr. B. En verder: ‘Met Dichtertaal moeten onze jongens kennis maken; niet om te leeren hoe ze dat nadoen moeten, maar om die te genieten!’ ... ‘(Zij) moeten nauwkeurig leeren waarnemen en juist leeren weergeven.... Daarin moeten ze zich zelf leeren oefenen. Ook daarom geve men onzen jongens realistische kunst, voor hun (lees: hen) geschikt’.

Drievijfde nu van het boek is gevuld met parodieën op poëzie. Het overig gedeelte, het opbouwende, waaruit de jongens dan zullen moeten leeren wat het Dichterlijke is, bevatdrie-en-dertig stukken proza en poëzie, en daarbij wordt de poëzie, behalve door twee tooneelen uit Breeroo's ‘Moortje’,uitsluitend vertegenwoordigd door Marie Boddaert met tien en J. Winkler Prins met negen gedichten. Het proza bestaat uit fragmenten van novellen van Emants, Robbers, Coenen, Roosdorp, Anna Ekker en Haverschmidt en twee opstellen van Jacob Geel.

En dat zal dan een inleiding tot Dichterstudie moeten zijn. Wat daarvan terecht zal moeten komen met deze stukken als leiddraad, is ons een raadsel. Deze poging om onze jongens te leeren wat al, wat niet dichterlijk is, zal hen, vreezen wij, geheel van de wijs brengen.

Parodieën zijn geen kinderkost. Litteraire kunst parodiëeren en van die parodieën genieten kan men eerst nadat men het gevoel voor echte kunst in zich heeft opgewekt en ontwikkeld en dus weet hoe het wèl moet wezen.

Laat men onze gymnasiasten, onze hoogere-burgerscholiers het eerst ‘het verhevene’ zien ‘met de beenen in de lucht’, dan is er alle kans dat zij het zich voortaan nooit anders dan in die houding zullen kunnen voorstellen.

Hoe zal men na zulk een voorstudie jongens er toe brengen om van de ouderen Vondel en Hooft, van de nieuweren Potgieter en Hélène Lapidoth-Swarth en Kloos te genieten? Zij ‘weten er immers alles van’, men ‘maakt hun niets meer wijs’ en met die ‘frazes’

behoeft men hun niet meer aan boord te komen!

Tien kansen tegen één dat een boek als dit, in plaats van tot dichterstudie in te leiden, er van afleidt. Heeft Dr. B. een andere ervaring, heeft hij inderdaad ‘zijn jongens’ langs dezen weg er toe gebracht gevoel en smaak te hebben voor groote kunst, te genieten van onze groote dichters in proza en poëzie, van Vondel tot Kloos toe, dan moge hij ons daar eens wat nader van vertellen. Op dit punt zijn wij Thomassen: wij gelooven niet voor dat wij gezien hebben.

Het Jongetje door Henri Borel. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Van dit boek moet men houden, - of het niet kunnen uitstaan. Een derde dunkt ons haast niet mogelijk. Men heeft het ziekelijke overgevoeligheid verweten en langdradigheid door de herhaling van dezelfde of soortgelijke toestanden. Geheel ten onrechte, naar ons voorkomt. Teêr is daarom niet ziekelijk, en het gevoelig Jongetje dat hier, in oprecht en waar werk, de ervaring van zijn kindsheid neerlegde is geen femelaartje. Wie over herhalingen klagen, hebben verzuimd op te merken, hoe de schrijver telkens de ontmoetingen van de twee kinderen op verschillende uren en op verschillende plaatsen, en dus in een ander kader en in een ander licht stelt.

Het moet Henri Borel heel wat inspanning gekost hebben, na zooveel jaren en geplaatst in een maatschappij als de Nederlandsch-Indische, zich in het kinderleven van het Haagsche jongetje terug te denken. Wij weten dat hij er twee jaar over gewerkt heeft, telkens voorzichtig wachtende tot hij weer die fijne en uiterst teêre dingen terug kon voelen, die zijn liefde voor het meisje vervulden. En dat hij er in geslaagd is van deze kinderliefde iets heel moois en iets heel ernstigs te maken, blijkt wel uit den grooten indruk, dien zoovelen er van ontvangen hebben, toen het in *De Gids* was verschenen. Thans afzonderlijk uitgegeven, in zijn ivoorkleurigen band met de versiering van Johan Thorn Prikker, zal het zeker nieuwe lezers vinden en menigeen nopen om nog eens dit diep gevoelde kleine drama van een eerste liefde mee te leven.

Spaansche indrukken.

Het lot heeft het zonderling gewild. Met geen land hebben we in nauwer politiek verband gestaan dan met Spanje; geen volk heeft zoo ingegrepen in onze nationale geschiedenis als de Spanjaarden; aan de worsteling tegen de Spaansche macht danken we het dat we zelfbewust en ons zelven geworden zijn. Maar dit alles verhindert niet dat voor ons tegenwoordig Spanje verder, veel verder schijnt af te liggen dan Italië, haast zoo ver als Turkije wel; en dat de Spanjaarden dezer tijden even veel of even weinig plaats beslaan in onze gedachten als... zeg bijvoorbeeld de Polen. Van tien Nederlanders die naar het Zuiden gaan, trekken er negen over de Alpen, een over de Pyreneën; wat onze grootste dagbladen zoo van tijd tot tijd, altijd sobertjes, over Spanje en Spaansche politiek te lezen geven is zonder uitzondering uit meest Fransche, anders Duitsche of Engelsche bronnen vertaald; een particuliere correspondentie uit Madrid of Barcelona kan niet lijden; zoo komt het dat de beschaafde Nederlander van tegenwoordig zich ten opzichte van Spanje pleegt te behelpen met twee of drie geijkte oordeelvellingen die van ouder op kind overgaan: de Spanjaarden zijn trotsch; ze zijn fanatiek; ze zijn wreed.

Het kan van waarde zijn eens na te gaan of, en zoo ja, in hoeverre deze vaste meeningen reden van bestaan hebben; na te gaan of daarbij en daarnaast geen andere dingen vergeten worden die zooal geen andere kleur, dan toch een andere nuance geven. En vooral kan het goed zijn de gedachtenis op te frisschen aan wat ons gewoonlijk ontsnapt bij ons oordeelen over Spanje, terra incognita als het langzamerhand

voor ons geworden is. Schrijver dezes heeft er lang genoeg vertoefd en genoeg verschillende deelen van het land gezien om zich de weelde te durven veroorloven van een eigen meening.

Als een vreemdeling die van het Zuiden uit ons land wou komen bezoeken, ons vroeg wat wel de beste weg zou wezen om dadelijk bij het overtrekken onzer grenzen te voelen dat hij in een apart land, in Nederland en nergens anders was binnengekomen, dan mochten we zeker niet de reis over Antwerpen-Breda-Rotterdam aanraden; hoe merkwaardig de Moerdijk het eigenaardig Hollandsche van ons land ook plotseling inleidt, zoo moest dan toch eerst Noordbraband doorsneden met zijn gemengd, half Vlaamsch, karakter. Alleen hij die de boot neemt van Antwerpen naar Rotterdam voelt onmiddellijk bij het eerste uit het water opdoemen der Zeeuwsche eilanden hoe hij een wonderlijk watergebied, het heusche Holland, binnentrekt. Mooi ook voor wie Italië het eerst wil binnengaan is de heenreis door Zwitserland; het stoomen door dit echt Noordelijke land, het zwoegend optrekken van de Gotthard-baan langs het sombere Vierwaldstaetter-meer, dan langs ravijnen en bruisend bergwater en donkere pijnbosschen al hooger en hooger tot waar de plantengroei schaarsch wordt en het land steenachtig en dor van durende kilte; dan, na al zooveel tunnels te zijn doorgeworsteld, het aarzelend halt houden van den trein voor het groote gat dat naar het Zuiden leidt; en dan, al stijgend nog, het gillend ingaan van die duistere holte om plotseling, terwijl men voelt dat men gaat dalen, te ontwaken in de zon van Italië, -

> Om huivrende in die rotsen te verdwijnen,
> Om juichende in dit Eden ze uit te gaan,

zooals Potgieter in een bezield oogenblik het gezegd heeft, - dit zijn van die kontrasten van gewaarwording die onvergetelijk blijven.

Zóó onvergetelijk ook zal mij wezen de wijze waarop ik jaren geleden den Spaanschen grond het eerst betrad. Niet langs den Westkant der Pyreneën waar men van Bordeaux en Biarritz de Baskische provinciën binnenkomt met hun allerminst typisch-Spaansche natuur; niet ook langs den oostkant der Pyreneën waar men van Marseille over Perpignan

Katalonië binnentrekt en Barcelona met omgeving het eerst leert kennen, Barcelona, dat veel meer een karakter draagt als Genua, met zijn handel, zijn bedrijvigheid, zijn bekorend-Zuidelijke ligging. Maar het was te Marseille dat ik mij inscheepte, en een dag en een nacht op zee was, en aan het eind van den tweeden nacht, 's morgens heel vroeg bij het lichtworden, plotseling bij het aan dek komen mij bevond tegenover een kustlijn van rauwe rotsen, naakt, onherbergzaam, dreigend; dicht scheerden wij daarlangs tot weldra in dezen zich vernauwden schoot van starre somberheid half-Oostersch Cartagena zich opdeed, een stad van fel wit en platte daken en vervallen havenmuren, maar met nieuwe forten rondom op de ruige steenrotsen. Hoe wonderlijk ook dat aan wal stappen; sigaretrookende vrouwmenschen op de kaden, hun diensten aanbiedend voor sjouwerwerk of wachtend op vischschuitjes; heen en weer slenterende tolkommiezen, in militaire dracht, 't geweer op schouder, de eigenaardige Spaansche lage sjako op het hoofd; toen het binnengaan van de stad zelve door een vervallen poort in een verwaarloosden stadsmuur; en nu weer dadelijk, maar veel sterker dat half-Oostersche gevoel bij al die lage witgekalkte huizen, die nauwe straten waar iedereen nog de schaduwzijde zoekt, die zwaarbeladen ezels en muilen gedreven over het plaveisel van hobbelige keien; de huizen met zwaar traliewerk voor alle vensters, uitziende als ijzeren baignoires van binnen door luiken gesloten; en ook het heele huis van buiten levenloos, met alleen in 't midden een poortingang, dieper in versperd door een deur, de eigenlijke huisdeur; van wat daar binnen leeft, ziet men niets; vestinkjes lijken het tegen warmte en vreemden. En dan, na de eenvoudig-gebouwde stad ten einde te zijn gegaan, ineens weer iets wonderlijks bij het uittreden van een stadspoort aan de landzijde: het voor zich zien van een heerlijke groenende weelderige vlakte, met jong wassend graan, scherp in het helle licht, waar hier en daar een kleine windmolen midden in staat, spookachtig schier, doch als van goede spoken die door wind het water zullen brengen op die groene willige uitgestrektheid; maar daar weer omheen toch, op wat verder afstand, een kring van eerst heuvelig dan steiler terrein, dor, ruig, naakt, en verschroeid. Zeker, dit is wel Spanje!

Maar ook verder nog in die eerste dagen. Wat wonderlijk die spoorreis van Cartagena naar Madrid. Eerst dat komen langs Murcia, de meer dan half-Oostersche, de heelemaal Oostersche stad, dicht in de palmen, allen grond zorgvuldig bevloeid, met de gouden chinaasappels - want het was Februari - hard in het donker glimmende groen der bladen, en de grijzende olijfbosschen - die ons Noorderlingen altijd doen denken aan wouden van zware kwotwilgen - zilverig in hun verre uitgebreidheid, met ouder zich bebouwden bruinen grond waar hier en daar nog zwarte gerimpelde olijfjes zijn blijven liggen van den vruchtoogst in December; de stad zelve meer dan Spaansch, met geen kerktorens, met minarets zou men zeggen; het landvolk in wonderlijk vreemde, half Moorsche dracht, overal op de wijde velden bezig met bevloeiing van akkers of werken in doorweekten grond. Maar dan, na al dat groen en die door zon gestoofde vruchten en die vochtige tierigheid, bij het verdergaan per spoor het binnentrekken van een woestenij van verdord, uitgevreten leem, uitgewasschen in de allergrilligste vormen door stortregens na brandende droogte; en nergens huis noch hof; de wilde eenzaamheid zoover het oog reikt, begroeid alleen, als men dat ten minste begroeid wil noemen, met het gele esparto-gras, iets als de helm onzer duinen, maar droger van kleur, schaarscher groeiend, hard en taai als staaldraad; daarbij het merken hoe men stijgt bij het doorgaan van deze uitgestrekte leemstreek, overgang als ze is van het kustland naar het dieper ingelegen binnenland, het hart van Spanje. En dan het opgaan van dit binnenland, aaneenschakeling van hoogvlakten door bergreeksen afgedeeld, waar het algemeen-Spaansche zich versterkt tot het echt-Kastieljaansche, en het heele tafelland in nog meerder mate dan aan de kust afhankelijk is van water, dat leven geeft of leven weigert; de Zuid-Afrikaansche karroe naar het Noorden verplant.

I.

Dor Spanje! Dorstig Spanje! Het hoogland Spanje! - Dit is wel het karakter van het land, en tegelijk het innerlijk wezen van zijn bevolking. -

Een goede vijftien jaar zal het geleden zijn, dat Taine in

zijn ‘Philosophie de l'art dans les Pays-Bas’ de verklaring heeft gezocht van dien meest naar voren tredenden karaktertrek onzer Hollandsche schilders: het koloriet, het kleurgevoel. En al heeft hij daarbij wel wat doorgedraafd, zooals Taine dat meer kon doen, de hoofdverklaring die hij toen zeide gevonden te hebben zal een hoofdzaak blijven voor ieder die antwoord wil op de vraag hoe, behalve in Venetië, alleen in de Nederlanden die machtige school van koloristen moest ontstaan. De groote vochtigheid van onzen dampkring, het karakter van ons land als waterland, de groote gevoeligheid van water voor elke kleurschakeering of tintwijziging, hebben onze schilders zooal niet gemaakt dan toch begaafd met hun meest in 't oog vallende eigenschap. Maar ook in verderen zin begrijpt men telkens het verband tusschen onze meer gewone nationale karaktertrekken en de kille eigenzinnigheid van ons gemiddeld klimaat, het weinig prikkelende van onze vochtige lage lucht, de vlakke eentonigheid van ons landschap waarvan de diepere bekoring alleen genoten kan worden door meer begaafden.

Hoe voelt men ook in Spanje het doorgaand verband tusschen het wezen van luchtkring en bodem en den blijvenden aard van het volk. Wat een hardheid van klimaat daarginds, wat een felheid daarnevens!

Met uitzondering toch van enkel de Noordwestkust die als smalle strook van Galicië over Asturië en het Santandersche loopt tot de drie kleine Baskische provinciën, en beheerscht wordt door de regenrijke Westewinden uit den Atlantischen Oceaan, is verder heel Spanje één machtig vasteland waarop de zee die het omringt verder geen invloed uitoefent. Het veel milder klimaat der Westkust valt aan Portugal ten deel, en geeft daar een natuur van Zuid-Europeesche weelde zooals Italië heeft; het Zuiden van Spanje ligt onder den invloed van het dorre lijf van Afrika; de Oostkust kan, zoo zuidelijk, uit haarzelve geen zeeklimaat hebben. Zoo wordt armoede aan regen de groote karaktertrek der weersgesteldheid; durende droogheid, met daarnaast felle seizoenswisselingen. Want op het uitgestrekte tafelland dat heel Oud- en Nieuw-Kastilië omvat met Leon en Estremadura, en waarbij het Ebro-gebied zich aansluit met heel Aragon en Navarre, - in dit aaneensluitend groote Spaansche binnenland, dat twee derden is

van 't geheel, is de winter fel, de zomer heet, Maar herfst en lente beide kort, kenteringstijden van geringen duur tusschen winter- en zomerseizoen. ‘Negen maanden winter, en drie maanden zomer,’ zoo heet het, zij het dan met overdrijving, van het klimaat van Madrid, het middelpunt zoowat van deze Spaansche hoogvlakte-massa. Een winter, wel ook van sneeuw, maar bovenal van dorren, drogen, snijdenden wind die meedoogenloos dagen achtereen over de breede tafellanden giert en in zijn gevolg stof meesleurt bij wolken; zooals wij soms in de maand April een Oostenwind krijgen, die alle vocht uit den bodem opzuigt en een groene Paschen onmogelijk maakt, zoo ligt het groote midden van Spanje wel zes lange wintermaanden in de macht van telkens opnieuw aanwaaiende koelten. Eerst als de luchtstroom stilt, komt er verademing en wordt de hoop levendig op datgene waarnaar de Spaansche bodem schier voortdurend snakt: regen. Het grauw worden van den hemel bij zich leggenden wind, het dan loodkleurig samenpakken van ongebroken regenwolken in zwijgende lucht, met den drooggewaaiden dorgeschenen grijswitten bodem onder die beklemmend wordende somberheid, is telkens in den Spaanschen wintertijd van diep tragisch effekt. Dit is wel de arme wanhopige aarde die lafenis afsmeekt aan den duisteren hemel. En nooit is dat tragischer dan in het jaargetijde waarin de grond het meest die lafenis noodig heeft, de lente. Zooals bij ons wel in April en Mei alles met half ontplooid blad uitziende blijft naar dat eene wat niet komen wil, warmte; zoo rekt zich de lente in Spanje en wordt kwijnende langer, niet omdat de zon al niet genoeg brandt over dag, of de nachtvorsten verder ontplooien verhinderen, maar omdat het water ontbreekt dat leven brengt. En waar bij ons dan een twee weken lauw weer alle sappen ten bodem uitperst en het jonge blonde groen aan de zwellende takken toovert, daar vervormt in Spanje een eindelijk doorkomende lenteregentijd binnen enkele dagen een onmachtig hunkerend voorjaar tot een juichend feest van spruitend groen en ontwikkelend blad en uitschietende bloemen, waarmee men binnen de maand in den vollen zomer is aangeland. Bij ons wordt de hartstochtelijkheid der lente geboren uit warmte; in Spanje uit vochtigheid.

Waar zoo dan is het groote midden met zijn hoog en droog vastelandsklimaat, ligt in het Zuiden en Oosten een gordel van Spaansche zon. Ook hier heerscht droogte oppermachtig, al is er, bij meerdere felheid, ook meer weelde mee gemengd. Want voor den winter van Centraal-Spanje komt hier van October tot April de heerlijke tijd die half herfst half lente is, met maar enkele dagen van overgang omtrent Nieuwjaar, de goede tijd waarin de regens vallen, de wijndruif gelezen wordt, de van groen tot blauwzwart gerijpte olijfbes afgeslagen van den in blad blijvenden boom, waarin het graan wordt uitgestrooid zoodra de eerste herfstbuien den grond murw hebben gemaakt, waarin straks met eind Januari bij winnende zon datzelfde graan als een groene weelderige zee een voet hoog zal zijn gerezen op het tierige veld, en in Februari alles in geur staat van de talrijke akkers met bloeiende tuinboonen, geliefd Spaansch eten als dit is. Zeker voor wie de droefheid van een somberen Noordschen winter ontvlieden wil, is zonnige blijheid te genieten in den rusteloozen herfst-lentetijd rondom Sevilla of Córdoba, Málaga of Alicante, Valencia of Barcelona. Is zoo dit heele Zuiden en Oosten van Spanje, dat de vlakten van Andalucië omvat, en Murcia, en Valencia, en Katalonië, een gezegende streek die van winter niet weet, - te feller valt er de zomer. Of dit is geen zomer meer volgens onze begrippen; dit is een Oostersch getij van snikhitte en kurkdroogte, meedoogenloos dag aan dag, met grijsbestoven wegen, en grauwwitte huizen, en onkenbaar wordend groen langs alles wat maar pad is, en een dikke stoffige atmosfeer tot hoog in den hemel, en aêmechtige menschen over dag die eerst na zonsondergang opleven. Als men weet hoe al op den hooggelegen grond van Centraal-Spanje, te Madrid, te Toledo, te Valladolid, gedurende den zomer alles zucht onder drie maanden voortdurende dorre warmte, dan kan men zich voorstellen hoe het moet zijn in de vlakten van Zuid- en Oostkust, vijf volle maanden lang, van Mei tot September. En het eenige wat daar verademing schenkt is vlak aan de kust-zelf de overdag opstekende zeewind, of dieper het land in waar die luchtstroom niet reikt, verheffing van bodem zoodat een bergklimaat zich kan doen voelen; zoo Granada waar de hoogte den zomer verkoelt, en de zuidelijkheid den winter buitenhoudt.

Gansch in dien geest nu is de aard van den Spanjaard. Met hardheid als ondergrond, dor en eenkleurig; met felheid waar hartstocht over hem komt; met wat Zuidelijke gratie alleen in Andalucië en Valencia.

Niets valt den vreemdeling die lang genoeg in Spanje is geweest meer blijvend op dan het diep verschil tusschen den Spanjaard en beiden Franschen en Italianen. Niets in hem van de vlugge rusteloosheid, de kwikzilverachtigheid van den Franschman; noch min van diens uiterlijke innemendheid, zoo geschikt voor maatschappelijke wellevendheid; noch van diens vlug begrip. Maar al even vreemd is hem de feitelijk hooger en vooral ook dieper dan bij den Franschman gaande intelligentie van den Italiaan, diens muzikale zin, diens zucht naar luidruchtige vroolijkheid. Bij hem, den Spanjaard, de statigheid van geijkte beleefdheidsvormen zonder verband met eenige innerlijke hartelijkheid; bij hem alleen expansie in drift; in het gewone leven een in-zichzelf-genoegzaamheid van deels sterk zelfbewustzijn, deels duistere rust.

Starheid, dit is het beste woord voor die meest kenmerkende eigenschap van den Spanjaard bij stilliggende kracht. Soms denkt een Hollander daarbij aan den Frieschen volksaard. Maar groot verschil blijft er; de Friesche stijfkoppigheid is maar al te vaak een gewild iets, een uiting onder Nederlanders met opzet opgeroepen om te laten blijken, dat men Fries is. De Spanjaard is star omdat hij niet anders zou kunnen.

Natuurlijk zijn er variëteiten. Om van de Galiciërs niet te spreken die door de eigen Spanjaarden half tot de Portugeezen worden gerekend en dan ook geregeld door hen belachen worden, de Galiciërs meer om hun domme boerschheid, de Portugeezen vooral om hun goedkoope grootspraak, - daar heeft men de Andaluciërs, met iets van den grappenmaker, wuft, weinig vertrouwbaar, hyperromantisch, met veel Moorsch bloed in zich, door Kastieljaan en Aragonees wat met den nek aangekeken als een slap deel der natie; maar tevens met een vlugheid van geest en een behoefte aan opgeruimdheid die hen van alle Spanjaarden het meest doen naderen tot de Italianen, vooral die van Napels; en van Sevilla, het eigenlijke hart van Andalucië, een stad maken die leeft in een voortdurenden feestroes. Dan de Valencianen en die van Murcia, meer nog naar het

uiterlijk naderend tot het Moorsche type, maar in hun hart naderstaande aan den Spanjaard, de meest wraakzuchtigen van het heele land, om hun verraderlijkheid van oudsher in een kwaad gerucht. Dan - de grootste afwijking wel - de Katalanen, een volkstype op zichzelf binnen Spanje, geboren kooplieden als ze zijn, vlijtige industrieelen, harde werkers overal waar maar geld te verdienen valt; die heel Spanje door hun handelsreizigers laten rondgaan om er de voortbrengsels van hun talrijke fabrieken aan den man te brengen; die met hun protectionistische gezindheid het hoogste woord voeren bij de handelspolitiek; die zoo zij eensdeels het land in hun macht willen houden, aan den anderen kant steeds opkomen voor hun gewestelijke voorrechten en belangen, met warmte hun rauwklinkend dialekt koesteren, en overal waar ze kunnen alles doen om de Spanjaarden bewust te doen blijven dat zij, Katalanen, wel politiek met hen samengaan maar tegelijk het eigen karakter van hun belangrijk gewest met hardnekkigheid willen bewaren; in hun koopmansgeest het internationale type vertoonend van de heele kuststrook om de Golfe du Lion, waar Genua en Marseille de beide andere groote koopsteden zijn, voortzetting nog wel van de oud-Grieksche handelskoloniën die weleer de kust daar bevolkten.

Hier eindigen in Spanje de belangrijkste afwijkingen van het algemeene type. Het groote binnenste van het land dat zoo overeenkomt in klimaat, toont niet minder overeenkomst in landaard. De verschillen der gewesten zijn wel merkbaar, maar sluiten onmiddellijk aaneen, als neventinten in een hoofdkleur. Die hoofdkleur is het Kastieljaansch karakter, ook in uitgebreidheid het machtigste, want het gaat van de Sierra Morena in het zuiden tot de Cantabrische zee in het noorden; Oud-Kastilië, Nieuw-Kastilië en sinds eeuwen al Leon, vormen één massief; Asturië, het nevelige bergland waar ten tijde van de inbraak der Mooren de kern der Gothische Spanjaarden zich onafhankelijk wist te houden en vanwaar dan de herovering van het land op de ingestroomde Mohammedanen begon, dit Spaansch Tirol is historisch door en door Kastieljaansch, geeft dan ook den titel aan den troonsopvolger, Prins van Asturië. Westelijk, Estremadura; land van steeneiken en varkenshoeders, van onafzienbare

struikwildernissen en bij tijden vernielende sprinkhaanzwermen; boerscher dan Kastilië maar harder haast, rauwer zeker, bakermat van Cortés en Pizarro, die groote mannen van wreede gedachtenis. In het oosten Aragon, dorrer van natuur dan Kastilië, somberder van volksaard ook, fanatieker, hardnekkiger; de stijfhoofdigheid der Aragoneezen is zelfs in heel Spanje berucht; eerlijk daarbij, en minder vol plichtpleging dan de Kastieljaan. Dan die van Navarre, ten halve Aragoneezen, ten halve Basken. En eindelijk de Basken zelf, een wereldje apart zou men zeggen, aeloude antiquiteit, levend raadsel, van hooger ouderdom dan Methusalem, van ondoorgrondelijker afkomst dan Etruskers of Ainos; ook hierin op het eerst gezicht sterk van Spanjaarden verschillend, analogie alleen toonend met de Katalanen; dat zij hard werken verstaan; zoodat ze met het noordelijk karakter van hun regenrijke provinciën vol bosschen en levend water, ook in hun schijnbaar koeler aard en berekenende bedrijvigheid het best voor Noordelingen konden gerekend worden. En toch - als er ooit iets kan pleiten voor de welbekende meening dat in voorhistorischen tijd de Basken over het grootste deel van Spanje verbreid waren en eerst later, toen Keltiberiërs binnenstroomden, naar het Noorden werden teruggedrongen, dan zou het zijn de hartstochtelijke hardnekkigheid die bij de Spaansche Basken onder dat oppervlak van praktische werkzaamheid sluimert. Trotsch op de onnaspeurlijke oudheid van zijn stam, rekent ieder Baskiër zich van adel; het bewustzijn dat ze tot den allerjongsten tijd bij machte zijn geweest een staatje te blijven vormen in den Spaanschen staat, en dat ze ook nu nog tal van privilegies bezitten die aan geen enkel ander gewest, zelfs Katalonië niet, zijn toegestaan, dit bewustzijn verlaat hen nooit; onder hen is het Carlisme, evenals onder de Katalanen, bij voorbaat zeker van aanhangers omdat het een meer federatieve staatsinrichting belooft; Zumalacárregui, de groote generaal uit den eersten opstand van Don Carlos, was een Bask; evenals de Katalanen, maken zij het vaak den Spanjaard voelbaar dat ze zich als apart deel rekenen door het schrijven en zeggen van een ‘daar bij jullie in Spanje....’ En toch, juist dóór die ijzeren taaiheid waarmee ze hun land, hun taal, hun volk onafhankelijk wisten te behouden hoe klein ze waren, echte Spanjaarden, neen meer

dan dat, de prototypen er van. Terwijl zij het zijn geweest die de Filipijnen voor Spanje veroverden, hebben ze het op geestelijk gebied die ultra-Spaansche verschijning geschonken: Loyola, den stichter der Jezuieten.

Maar zijn er zoo variaties - allen zonder onderscheid hebben in zich die duistere plek waar de bewustelooze weerstrevendheid begint. Allen, Katalanen incluis. Want leer soms Spanjaarden kennen bij wie ge een zeldzame helderheid ontmoet, een onpartijdigheid bij tal van dingen waar de anderen blindelings vuur op vatten; meen zoo dat ge nu eindelijk een uitzondering op den regel hebt gevonden; en hoe, waardoor, ge weet het niet,... maar op een goeden dag ontdekt ge plotseling dat ook dezen hun rasmerk bezitten. Grattez le Russe, et - enzoovoort. Leer den Spanjaard, welken ook en van waar ook, kennen en ge vindt dichter bij het oppervlak of dieper in het binnenste de sombere Spaansche starheid, den tegenstand die blind is.

II.

Blind door hartstochtelijkheid! Want hier ook begint de dorstigheid der Spaansche ziel! -

Wat tegenstellig een grazige Hollandsche polderweide, dat beste symbool van ons laagliggend land, met een Spaansche ‘vega’. Onvertaalbaar dit woord zoo goed als ‘polder’ in het Spaansch. Omschreven gaat het. ‘Vega’ dan heet ‘een bewaterde vlakte, niet al te uitgebreid, door bergterrein ingesloten, dienstbaar gemaakt aan den landbouw’.

Als bij hem die Spanje zag dit woord in beeld oprijst, worden tal van andere herinneringen tevens wakker.

Dan ziet hij ze weer, de wijde velden van Leon waar de dorpen van gedroogde klei zijn gebouwd, met hun aardkleur lijkend op groote korrelige molshoopen te midden van het leemig bouwland, waar rechts en links de ploegvoren voortloopen tot den gezichteinder, en het graan, zoo dicht bij Galicië, tierig staat zonder bewatering. Dan meer naar 't binnenland en dus droger tegelijk, de tafellanden van Nieuw-Kastilië, vooral dat zuidelijk deel dat ophoudt bij de Sierra Morena, de welbekende Mancha; waar op de effen, boomlooze, steenachtige vlakte tal van waterputten gegraven zijn

en geduldige ezels of muilen in cirkelgang het grondwater naar boven malen dat er den soberen wijnstok nog net bevredigt. Of zuidelijker nog, in Andalucië al, de golvende oneindigheden van bruingelen grond waar alles van regen afhankelijk is, zoodat enkel het harde Spaansche graan met zijn diepgaande wortels er in wisselbouw kan worden uitgezaaid, om de drie jaar terugkomend op de zelfde plek zoodat elk deel twee jaren rust heeft; een wonderlijk schaakbord zoo vormend over deze heuvelende terreinen, hier een brok bewassen met tarwe, er naast een braakliggend stuk dat al wild werd van onkruid, daarnaast weer een braakland dat al omgeploegd ligt om het volgend jaar tot bezaaiing te dienen. Dan, als kontrast, de ‘tuin van Valencia’, dusgenoemd, de zorgvuldig bevloeide laagvlakte aan zee, te kostbaar voor den landbouw, maar aan den vruchtenteelt gewijd; aaneengeschakelde gaarden van citroenboomen en chinaasappels, afgewisseld met palmboschjes waar de blankgele dadeltakken kunstmatig worden gekweekt die in alle kerken van Spanje wuivende dienst zullen doen bij de groote plechtigheid op Palmzondag; de groote tuin van Zuidvruchten voor noordelijk Europa; een streek vol Oostersche weelde zooals Palermo of de Riviera niet kent, maar eerst teruggevonden wordt in landen als Egypte. Of de lage oeverstreken langs de Guadalquivir bezuiden Sevilla, waar op de uitgestrekte weivlakten tallooze hooggehoornde kudden het gansche jaar in vrijheid zwerven, half verwilderd van staat.

Doch in de Spaansche ‘vega’ leven de tegenstellingen van vochtige weelde en dorstige dorheid naast elkaar.

Men moet ze zien die groenende vlakten tusschen de vaak nog wel bebouwde, maar in den zomer toch altijd doodgeschroeide heuvelklingen. Hier rijpt de oogst tweemaal 's jaars, eerst die in Juni al van gerst en tarwe, dan in September van tomaten en Spaansche pepers en meloenen of van watermeloenen met hun roode sapvleesch en zwarte pitten; en vaak wordt den grond dan geen rust gelaten maar komt er dadelijk het vloeiwater weer op om velden vol te zaaien met mais die nog in December geoogst kan. Doch daaromheen, aan weerskanten van dezen dalgrond vol rustelooze weelde, staan droog en hardvochtig de heuvel- en berghellingen die beneden zich het water dat de vega tot vega maakt voorbij

zagen gaan, maar zelf in hun armoede alleen beplant konden worden met den gauw tevreden olijfboom die olie zelfs maakt op rotssteen, of bezaaid met velden graan die overgeleverd zijn aan de genade van den regen; of met den ‘garbanzo’, dat alleen in Spanje te vinden gewas dat voort weet te brengen in hitte als het maar 's nachts door dauw bepareld wordt, en de geliefde groote geelbleeke erwt moet geven, onmisbaar bestanddeel van den dagelijkschen Spaanschen schotel, den ‘puchero’. Maar vaak is het nog anders, nog soberder; dan draagt het golvend terrein dat de vega omsluit niets wat verbouwd kan, maar is het een heuvelige heide van Spaansch karakter, waar de thijm tiert met zijn kleine blaadjes en sterk aromatischen geur, een echte wildzang die de eenzaamste streken nog levendig maakt; of waar de rosmarijn geurt naast den thijm, hooger, forscher, meer bergplant, op de Alpenroos lijkend, met kleverig hars op de taaie bladen, in Februari en Maart liefelijk bloeiend met blauwe lipbloem; waar de cistusstruik staat, opengaand in April met kloeke gulle bloemen als onze wilde roos maar in heerlijker en wisselende kleuren, blauwpaars of karmijnrood of spierwit met van binnen zwarte vlekken als groote oogen, en zóó struik aan struik dooreen dat er nauwelijks een juichender gezicht kan zijn dan een cistus-struweel in volle lente; en waar dan die andere lieflijkheden nog staan, de fijnriekende marjolein, de frischgeurende lavendel die als ze in bloei is met haar kleine paarsche kelkjes bedriegelijk veel op een afstand heeft van onze bloeiende heide; en ook die andere heesters, de stekelbrem, met gele vlinderbloemen tusschen scherpe dorens, of de gewone brem, zonder stekels, met lange takstengels die in Mei en Juni vol zitten van gouden bloem waar de schapen en geiten fel op zijn; want heel deze schoone wereld van wilde planten en ruige heesters is het vrijgebied van den herder. Toch is vaak ook zulk heideland nog te veel weelde als omkransing van een Spaansche vega; dan wordt de lage vlakte, waar natuurlijke bronnen gevonden zijn of het water doorvloeit van een van verre komend stroompje, omgeven door meedoogenloos dorre bergpartijen zooals men die nergens buiten Spanje zag: rossige grond, half verweerd en tot leem geworden, in kammen en ruige brokken wild opstaande, zonder schijn van struik, met tallooze kloven die al dieper

door regens uitgewasschen het verscheurd terrein doorgroeven, en alle grond heetgeel en verzengd van kleur als een gevloekte bodem dien een inwendige vulkanische brand doodgeschroeid en aan flarden uiteengereten had; soms zoo woest van vorm dat het lijkt op een stormende slijkzee die plotseling stolde, een warre wildernis van leemige rotskammen. En als dan te midden dezer onbarmhartige troosteloosheid liefelijk zich opendoet een groenende, lachende, kleine vega, dan ontsnapt ons een kreet van verlichting: ja, waarlijk, dit is de echte oase in de volle woestenij!

Zet hier dan naast onze onafzienbare Hollandsche weidevlakten, onze droogmakerijen waar de rijkdom slechts behouden blijft mits het te veel van water geweerd worde! Dan zal men beseffen hoe hemelsbreed de afstand moet zijn tusschen den Nederlandschen volksaanleg, geregeld bedreigd door de overmatige invloeden van drie groote landen om hem heen, en het Spaansche karakter dat opgroeit in eenzaamheid, alleenblijvend op zijn dorre hoogland, overgelaten aan cigen dorsten, en dat den Franschen invloed, den eenigen die er machtig kon zijn, tegentreedt met Spaanschen haat.

Spaansche haat! Geen uiting van 't innerlijk wezen treedt zoo heftig handelend op overal waar het Spaansche bloed overheerschend is. Het is de tot hartstocht gekomen starheid, kokend gehouden door die volbloedige taaiheid die het gestel van den Spanjaard dankt aan de berglucht van zijn hoogvlakten. Zuidelijke drift gedragen door een van nature rijk bloed.

O, 't is waar: de eerste algemeene indruk dien Spanje maakt is slapheid. In geen land ter wereld verstaat men zoo de kunst van mekaar het leven door morren geestdoodend te maken; zelfs het beruchte Indische mopperen is hier een kind bij. Natuurlijk de Regeering die steeds het mikpunt is. Dat ‘gobierno’, dat ‘gobierno’, dat weet wat in Spanje! Alle verval, alle achteruitgang, alle geldverspilling, alle slechte beheer, alles en alles wat er maar op en in Spanje aan te merken valt, heeft maar één vergiftigde bron: de Regeering. En of men dan vraagt hoe men het in Spanje zonder regeering zou kunnen stellen; of men zich verstout - met de noodige omzichtigheid natuurlijk - bescheiden op te merken dat al die Spaansche regeeringsmannen dan toch geboren Spanjaarden zijn; of men vraagt hoe het dan komt dat de

natie niets beters weet voort te brengen; - het troostelooze antwoord zal zijn: ‘altijd is de regeering in Spanje slecht geweest en zal altijd slecht blijven; wij kunnen niet administreeren zooals de Engelschen bijvoorbeeld; wij Spanjaarden zijn eenmaal zoo’. Bij niemand dan ook geloof dat het ooit beter zal gaan; met Oostersch fatalisme neemt men aan dat er een vloek rust op het land; het is het Fransche ‘Nous sommes trahis!’ maar somber en chronisch geworden.

Zie trouwens wat hij zelf doet, de Spanjaard, zoodra het er op aankomt die verfoeide Regeering niet met woorden maar met daden te verbeteren. Geen belachelijker komedie zal er wel zijn dan de Spaansche verkiezingen. Iedereen zegt u dat ook volmondig: ‘onze verkiezingen? maar dat is de meest volkomen onzin, het meest grove boerenbedrog; al sinds jaren doe ik daar dan ook niet aan mee’. Waar zoo de meest fatsoenlijken redeneeren, kan men begrijpen wat de belanghebbenden en de onzuiveren samen uitbroeien. Dooden worden ait hun graven tot stemmen opgeroepen; levenden voor vierentwintig uur in de gevangenis gezet als 't noodig is; een gekonkel en geknoei dat ongeloofelijk zou schijnen als het niet zoo bitter waar was. En op dezen grondslag van leugen weet iedere nieuw opgetreden regeering een meerderheid te krijgen in de Cortes en gemeenteraden, zich handhavend door gelijke middelen, totdat een storm in Madrid alles omwerpt en de tegenpartij aan 't roer komt die hetzelfde gaat doen met andere leus.

Daarom moeten ze zijn zooals ze zijn die ellenlange, telkens weer terugkeerende, telkens weer op niets uitloopende politieke gesprekken in Spanje. Droevig vermakelijk om ze bij te wonen, zooals ze vooral aan de avondtafel elken keer weer te voorschijn komen; eerst wat leuteren over de laatste gebeurtenissen, onwillekeurig beginnend, dan langzamerhand warmer loopend, soms met de verrassendste wendingen stijgend tot dramatische kracht als de eigenliefde van een der aanwezigen werd gekwetst, en dan toch alles, zij het onder onheilspellend gebulder, uitgaand op het gewone slot: een groote nul. En het allervermakelijkste een niet zeldzaam verloop als het volgende: -

Sagasta is over de tong gegaan, de hoofdman der liberalen; en Cánovas, de indertijd nog niet vermoorde aanvoerder der conservatieven; en Silvela, de scheurmaker, die een tusschen-

partij wil stichten en zoo over eenige jaren de regeering bemachtigen; en Castelar, de ijdele man, de orator te allen tijde, door veel Spanjaarden zelfs van frasenmaken beticht, maar toch altijd van veel invloed; en Gamazo, de wat conservatieve liberaal, kranig financieman, protectionist; en Moret, de wat radicale liberaal, vrijhandelaar; en Romero Robledo, de ultra-conservatief, hoofd van een kleine maar hem sterk aanhangende partij. En al de regeersystemen, waaraan Spanje in den loop der jaren, men mag wel zeggen, geleden heeft, zijn de revue gepasseerd: dat der liberalen en conservatieven die te zamen de monarchie schragen en om geen schele oogen te geven bij beurten de regeering in handen krijgen, waardoor ze, op de wijs der Vereenigde Staten, het recht ontvangen al de gouvernementeele betrekkingen afwisselend met hun hunkerende partijgangers te vervullen; dat der republikeinen, niet ontalrijke kudde maar kudde zonder hoofd sinds den dood van Zorrilla, en voor een groot deel ook hoofden zonder hersens, praters in de lucht, die tijdens hun kort bewind omtrent 1870 droevig bewijs leverden van hun ongeschiktheid tot handelen; en ten slotte, stevigst van al, dat der Carlisten, streng georganiseerd, fel Katholiek, met geestdrift in zich en offervaardigheid, de eenige partij voor wie al de andere *bang* zijn, en die enkel door de instinctmatige samenwerking van die allen tegen die eene uit de macht wordt gehouden, de meest typisch-Spaansche partij. En al de horoskopen zijn getrokken; of de conservatieven weer weldra aan het bewind zouden komen; of Sagasta met zijn gewone besluitelooze slimheid zijn partij van ingrijpend handelen zou terughouden of dat hij door de andere voormannen van zijn richting zal gedwongen worden tot doortasten; of er eens geen eind zou komen aan de jammerlijke verdeeldheid der republikeinen; of, ‘gesteld nu eens dat de Carlisten kwamen’, Pidal, de voorzitter der Cortes, streng-Katholiek maar niet-Carlist, met zijn aanhangers zou overgaan, en of er niet weldra, evenals in 1835 en '36, anti-clericale beroerten dan zouden komen met evenals toen kloosterplundering en vermoording van geestelijken. En al de koloniale oorlogen zijn herdacht waarmee het arme Spanje in de laatste jaren voortdurend te worstelen heeft gehad zonder er den moed bij te verliezen, eerst het voorspel te Melilla, toen de niet

eindigende vreeselijkheid op Cuba, daarna zoowaar nog de Filipijnen; en al of bijna al de generaals zijn daarbij te licht bevonden; Martinez Campos die het te Melilla suste maar het daarna in Cuba niet vermocht zooals hem in '78 er wèl gelukt was; en Weyler die befaamd is als slim en energiek en wreed, maar dien menigeen niet vertrouwt al was het maar omdat hij Joodsch bloed in zijn aderen moet hebben van Mallorca waar hij geboren is; en Blanco, die zijn grooten militairen naam, eerlijk vroeger gewonnen, verspeelde door slap optreden in 't begin van den laatsten opstand der Filipijnen, de vrijmetselaar naar men zegt, met grooten aanhang vooral onder de zelf vrijzinnige Katalanen; waarbij alleen Polavieja genade vond, de volbloed militair die nooit van politiek heeft willen weten, naar de Filipijnen gestuurd op aandrang van de Koningin-Regentes, maar na zijn eerste overwinningen al teruggeroepen door den ijverzuchtigen Cánovas. Al deze dingen zijn dan gezegd; voor de zooveelste maal hoorde men dezelfde beschouwingen, dezelfde argumenten, dezelfde partijtrekkerij; en men zat stil in zichzelf te lachen over al die werkelijke of voorgewende ingewijdheid in de geheimen der hooge politiek en der karakters van groote en kleine staatkundige goden, nog meer misschien om den noodeloozen hartstocht waarmee allengs het gesprek gevoerd werd, zoodat het waarlijk den schijn kreeg alsof men over het hoogste heil van het land te beslissen had. Doch ten slotte begonnen de aan tafel zittende liberalen en conservatieven het eens te worden dat het eigenlijk tegenwoordig een nare boel was in Spanje; en de ook nooit afwezige republikeinen vonden dit het juiste oogenblik om toe te geven dat het onder hun partij ook meer dan droevig stond; terwijl men uit één stem daaraan toevoegde dat het nog veel erger zou worden als de Carlisten eens kwamen, en dat het dan tijd zou worden maar uit het land te gaan; en - o daar kwam het mooie einde, het slotkoor waarmee men van tafel opstond die toch al zoolang geduurd had - ‘och, in Spanje is het een beroerde boel en zal het altijd een beroerde boel blijven. Daar zijn wij Spanjaarden voor!’

O, dit is vermakelijk, droevig-vermakelijk..... de eerste twintig, dertig keer dat men zoo iets bijwoont. Maar het wordt weerzinwekkend zoodra de ooren niet meer tuiten van

deze ‘cosas de España.’ Men krijgt dan zooiets van weeheid over al dit zinneloos gemor. ‘In dit zwijnig land’ hoorde ik eens een professor aan een universiteit zeggen. ‘Als de Amerikanen Cuba toch maar eens beheerden....,’ zei een lid der Provinciale Staten. ‘Och, Engeland moest ons maar komen inpalmen en administreeren,’ vond een Kastieljaan van positie. ‘Spanje heeft soldaten, maar geen generaals,’ knnt gij meermalen hooren.

Als men dan zelf van de avondtafel opstaat en buitenshuis komt in de heldere nachtlucht, dan dankt men God dat er zich over datzelfde Spanje een zoo heerlijke hemel welft, en de grond er zoo rijk is aan karaktervolle schoonheid, want anders.... onder de Spanjaarden ware het niet uit te houden. En nog meermalen komt er dat warse oordeel over de bewoners en die bekorende indruk van het land-zelf bij ons in botsing, zoodat men zich afvraagt of dat Spaansche spreekwoord dat alleen geldt van de provincie Murcia: ‘Aardeen hemel zijn er goed, maar het tusschenwezen is kwaad,’ - niet van toepassing is op heel Spanje zonder onderscheid.

Toch, als men langer blijft, begint men te voelen hoe die ongunstige meening over de bcvolking veel te eenzijdig is en ook te begrijpen waardoor men van het spoor is geleid. Vooral wie gelegenheid had die oogenblikken goed waar te nemen dat de Spanjaard niet maar in schijnbaren gloed komt door gesprekken die alleen dienen om den tijd te dooden, doch dat in werkelijkheid hartstocht hem aangrijpt omdat hijzelf daarbij gemoeid was, zijn verbeelding werd ontvlamd, zijn eergevoel beleedigd, zijn drift opgewekt, of zijn dorst naar extaze bevredigd, - weet dat hij ineens een ander wezen voor zich heeft dat vol is van taaie kracht en blinde volharding. En de fout in ons was dat we de Spanjaarden wilden beoordeelen naar andere Europeanen en niet wisten dat voor het volbloedig gestel van dit loome volk alleen de sprong bestaat van doove rust op hartstochtelijke felheid.

‘L'Afrique commence aux Pyrénées!’ O Fransche geestigheid, wat hebt ge al een Spaanschen haat wakker gemaakt. Dumas père moet het gezegd hebben in zijn reisverhaal van 1846 ‘De Paris à Cadix.’ Maar van hem of van een ander, de luchtig ten beste gegeven indruk was nauwelijks in Spanje opgemerkt of hij is er van mond tot mond gegaan en leeft er

nu het eeuwige leven. Niet de inval in 1808 onder Napoleon heeft de Franschen voor Spanjaarden zoo gehaat gemaakt, maar het toontje van minachtende meerderheid dat de meeste Franschen aanslaan als ze Spanje bezoeken. Het doet hen popelen. Nooit zult ge dit hooren bekennen; ik geloof zelfs niet dat Spanjaarden onder mekaar het ronduit zeggen; maar wie uit zijn oogen zag weet dat dit de groote geheime oorzaak is van den diepen haat in 't heele land tegen de ‘gabachos’ zooals zij de Franschen minachtend noemen, evenals wij wel Duitschers ‘moffen’. En van die Gallische aanmatiging was het woord van Dumas een der pijnlijkste uitingen. Bij al het foeteren op eigen land, zal dit den Spanjaard nooit over de lippen komen, hoewel ieder het kent. Want ook hem stak die doorn in het vleesch; het plaatste hem buiten Europa!

Tragisch is het hoe in 1814 bij den aanvang van het Weener Congres Spanje zich heeft uitgesloofd om óók erkend te worden als groote mogendheid, en beleefd naar huis is gestuurd. Tragisch hoe ieder Spanjaard in het diepst van zijn trotsche ziel hunkert naar het ten volle meedoen van zijn land met het heusche Europa, hunkert om zijn land weer groot te zien, groot.... zooals weleer.

Dorstig Spanje! Dorstend naar macht zooals het eens bezat, naar invloed die ontglipte, naar het geteld worden als groote staat in Europa zooals het eens geteld werd. En dan beladen met dien last van grootsche herinneringen, behandeld te worden als een land-van-verre dat niemand meer kent, dat niemand meer zoekt, een uithoek, een toevallig aanhangsel van Europa dat zijn eigen leven maar leven moet! Door de aardigheid van zoo'n ellendig Franschman het brandmerk te krijgen tot Afrika te behooren! En toch achttien millioen te tellen, en toch zoo'n dapper volk te zijn, en toch zoo taai te wezen van ingeboren levenskracht dat niemand Spanje ooit zou kunnen overweldigen, en toch zoo'n groot land te bewonen, zoo gunstig gelegen, en een taal te spreken die door uitbreiding over zee de derde is van heel Europa! - Dorstig Spanje!

Zoo moet de Spanjaard opgaan in dor en doodend zelfverwijt. Want wel is zijn land hetzelfde gebleven, maar daarbuiten zijn de volken en meer nog de tijden veranderd; het zwaartepunt der dingen waarvoor geleefd wordt is een ander tegenwoordig, en Spanje dat weleer midden in den

kring meedeed is zoetjes aan een buitenstaander geworden.

Voorbij zijn ze de eeuwen waarin de Spanjaard zijn hoogste eigenschappen, zoo lichamelijk als geestelijk, tegelijk voelde in spanning gebracht en als volle eenheid geven kon aan het voor hem meest geestdriftwekkend doel: strijden voor het geloof dat hij had, kampen dus, kampen voor het heiligste in zijn ziel.

Want in het diepst van zijn wezen, physiek, ook psychisch, is de Spanjaard een man van strijd. De Spanjaard is vechtaard. Zijn taaiste lichamelijke zoogoed als zijn hoogste geestelijke krachten ontplooit hij daar waar strijd hem heeft gewekt, en zijn volsappig loom gestel en zijn sombere ziel geprikkeld werden tot uitbarsten. Dan zet zijn zuidelijke hartstochtelijkheid alles in brand en veroorlooft zijn Spaansche volbloedigheid het uit te houden ver buiten de gewone grens.

Het is moeilijk een analogie te vinden voor deze typisch Spaansche geaardheid. Toch is er een, een zeer merkwaardige. De Spanjaard dan, heeft *de natuur van een stier*. En men denke hierbij niet aan onzen bul, dat wat forscher soms ook wat wilder beest dan de goedaardige Hollandsche koe, maar aan den Spaanschen stier, den vechtstier, langgestrekt van lenig lijf, machtig van donkergekroesden kop, met van bloed beloopen schitterende oogen, de zware hoornen breed naar voren uitstaande, vlijmscherp aan de spitsen, in den schedel geplant zóó dat ze tot gevecht gereed zijn.

Want alleen de stier, vooral de Spaansche stier, heeft diezelfde volsappige loomheid in tijden van rust, bij diezelfde schrikwekkende kracht in tijd van drift; diezelfde blinde hartstochtelijkheid ook; dat woestgeworden doorzetten tot het uiterste. En ook in het geestelijke zet zich dit type bij den Spanjaard voort: bij gemis aan teer gevoel en snelle bevatting, een duister onder het oppervlak sluimerend dorsten van ziel dat, mits opgezweept door vurige drift, uitbarst in wilden gloed en haast angstwekkende extatische kracht.

Onrechtvaardig daarom is het den Spanjaard te beoordeelen, en daarmee te veroordeelen, naar den eersten schijn en naar het gewone dagelijksche licht waaronder in den modernen tijd de echt-Europeesche staten zich vertoonen. De tijden van godsdienstoorlog zijn geweest; de tijden van geestdriftwekkende eenheid in het geloof evenzeer, zelfs in het van ouds zoo

katholieke Spanje. En tegelijk met de losmaking van dezen machtigen geestelijken band kwam vooral in deze eeuw de noodzakelijkheid tot noesten dagelijkschen arbeid voor allen.

Dit is den Spanjaard in de ziel getast. Zijn koers als natie is hij bijster, sinds buiten en ook binnen zijn land de verdraagzaamheid bij velen, de ongodsdienstigheid bij nog meerderen, zoo overwegend werd. Vooral in deze tijden. Want noch de 'voorzichtige onverdraagzaamheid' zijner katholieke kerk, noch de antipathie tegen de Franschen hebben verhinderd dat er sinds het begin dezer eeuw een geestelijke omwenteling in Spanje is begonnen waarvan de tegenwoordige gevolgen den vreemdeling verbaasd doen staan. Wat had hij zich niet al voorgesteld van dat fanatisme aan gene zijde der Pyreneën! Spaansch en blind-Katholiek waren voor hem woorden van eenerlei beteekenis. En in werkelijkheid?

De Spanjaarden zijn innig-Roomsch.... geweest; dit is de slotsom van hetgeen men het heele land door kan opmerken. Van den heerlijken tijd van godsdienstige geestdrift toen ieder op zijn wijs kon leven in en voor het eene en allen zaligmakend geloof, toen de nog steeds niet voltooide verdrijving der Mooren een vast doel gaf en een machtigen prikkel aan verbeeldingsleven en werkelijkheid, van dezen tijd van expansie der Spaansche ziel is oud-Spanje vol. De strijdzucht kon zich uiten naar hartelust; het gevoel dat men stond niet tegen overwonnenen maar tegen moedige en machtige Mohammedanen verbood het fanatisme zich te koelen aan weerloozen maar hield de ridderlijkheid levendig jegens de zelf ook fanatieke en ridderlijke Mauretaniërs. Een adem van romantieke grootheid gaat door dit heele lange epos der ontworsteling van Spanje aan de Moorsche macht. Pas toen Granada gevallen was (1492) en het nu oppermachtige en vereenigde Kastilië en Aragon de wet kon gaan stellen aan het gansche voor het Christendom teruggewonnen land, is het duister fanatisme begonnen dat aanviel op machtelooze Joden en overwonnen Islamieten, dat Spanje een en onverdeeld zou maken ook in het geloof, en het voorgoed in het gerucht heeft gebracht van wreedheid en blinden geloofsijver. Doch de Inkwisitie héέft haar werk goed verricht, dit moet erkend; Spanje is er meer Katholiek door geworden dan ooit te voren, meer ook dan eenig ander land; maar somberder

tegelijk, doffer, Spaansch van lager orde. Verdeeldheid echter bestond niet de heele zeventiende en achttiende eeuw, den tijd van langzaam verval en versteening der natie. Doch toen kwam de Fransche revolutie, de triomf der moderne denkbeelden omtrent staat en godsdienst, de inbraak der Fransche troepen. En deze schok is voor Spanje beslissend geweest; al wist het den vreemden indringer met Engeland's hulp uit te werpen en zoo den eersten stoot te geven tot den val van Napoleon, op geestelijk gebied waren de Fransche denkbeelden voorgoed het land binnen; de gisting was begonnen; de zucht naar een constitutioneele regeering, nog nooit sinds drie eeuwen, sinds Karel V, weer levend geweest kwam op; de Cortes, de oude Cortes zouden als weleer, nu in nieuweren vorm, den wil kenbaar maken van het volk zelve en niet alles overlaten aan een eigenmachtig koning en diens hof-camarilla. De Constitutie van 1812, te Cádiz door de daarheen geweken Spaansche leiders opgesteld, was de eerste proeve; het Tribunaal der Inkwisitie werd op 12 Febr. 1813 door diezelfde Cortes van Cádiz afgeschaft. Spanje zou niet meer zijn als twee en een halve eeuw lang, sinds Philips II, een land van afsluiting, maar het zou weer meedoen met Europa, sterk door zijn grootte, zijn taai rasvolk, zijn oud prestige, en nu verfrischt gewekt door den nieuwen geest, de bezieling van het staatkundig liberalisme. Al zijn de uitkomsten heel wat minder mooi gebleken dan men toenmaals zich voorspiegelde, de geestdrift is echt en eerlijk geweest. De beste Spanjaarden hebben er aan meegedaan. Maar het diepgeworteld absolutisme was zoo niet van de baan. De laf hartige en tirannieke Ferdinand VII, voornamelijk in zijn koningschap erkend als protest tegen den inval der gehate Franschen, had enkel ooren voor deze constitutioneele vrijheidsbegrippen zoolang hij zich nog niet vast voelde op zijn troon; maar weldra stelde hij de Inkwisitie weer in en hoewel hij, in 't nauw gebracht, ze op 9 Maart 1820 opnieuw en nu voorgoed moest afschaffen, zoo kwam vooral sinds 1823, toen Fransche troepen onder den hertog van Angoulême, zoon van den clericalen Karel X, hem waren komen steunen tegen de Spaansche liberalen, zijn eigenlijke aard boven. De reactie begon, met geestelijken als handlangers; een waar schrikbewind tien jaar lang. En toen hij dan eindelijk gestorven

was, September 1833, brak op 17 Juli '34 het volksoproer te Madrid los tegen geestelijken en kloosters, volgde in heel Spanje een furie tegen al wat frater en pater was, ook weldra de opheffing der geestelijke orden, de onteigening van de doode hand. Uit de politieke gisting was een godsdienstige gisting geboren. En als protest was alreeds tegen beide de eerste Carlisten-oorlog uitgebarsten, de eerste der burger-oorlogen die Spanje gevoerd heeft en nog te voeren zal hebben om den veranderden zin van een groot deel zijner bewoners.

Wel is zij duur geweest, de overwinning der moderne denkbeelden. In een Protestantsch land ging ze zoo geleidelijk, lag ze zoo voor de hand, was de consequentie eigenlijk van het godsdienstig uitgangspunt; maar in een Roomsch kon ze niet plaats vinden zonder revolutie en bloedstorten, noch in Frankrijk, noch in Italië, noch vooral in Spanje. Tegenwoordig is het gevoel van eenheid in het geloof er weg; minstens zooveel als in Italië zult ge er door ‘vrijzinnigen’ hooren afgeven op de ‘fijnen’, de ‘beatos’; het Carlisme is een schrikbeeld niet als staatkundige overtuiging - een machtig vorst bij meerder zelfbestuur voor de aloude gewesten, zooals de Carlisten beloven, lokt menigeen aan, vooral daar de verkiezingen voor de Cortes zoo'n droeve grap zijn - maar omdat men zeker weet dat dan de heeren geestelijken weer almachtig zullen worden; het krachtiger worden der clericalen sinds 1870 ook in Spanje, het zich weer uitbreiden der geestelijke orden, de Jezuieten voorop, wordt met zekere beklemdheid erkend; wie er zich republikein noemt, is perse ongodsdienstig, ja vijand der kerk; de liberalen.... zonderlinger mengelmoes van half-, kwart-, en weinig-geloovigen is niet te vinden, terwijl zich bij allen datzelfde voordoet wat men ook in andere van ouds Roomsche landen aantreft: besliste gehechtheid aan de Kerk, bij een zekeren algemeenen weerzin tegen de geestelijken; de couservatieven zijn vaster in de leer, omvatten de schakeeringen van half- tot heel-Katholiek, maar hebben in zooverre een vaste staatkundige meening als ook zij geen priesterregeering zouden willen dulden. Bij zulke toestanden hoort men zijn ooren vaak tuiten; wat? denkt men; Spanje een Roomsch land? bij ons zijn de Katholieken veel katholieker!

Maar dan - wat eigenlijk heeft Spanje tot op heden er

bij gewonnen? Vrijheid van geweten, maar ten koste der persoonlijke verzekerdheid en der nationale eenheid in het geestelijke; de machtige kerk- en kloostergoederen zijn sinds 1836 onteigend en van staatswege in gedeelten verkocht, maar evenals dat een dertig jaar later in Italië gebeurde, hoofdzakelijk in bezit geraakt van groot-grondeigenaars, kapitalisten, speculanten, terwijl slechts hier en daar de stand der gezeten landbouwers is uitgebreid; het harde regiment der Spaansche geestelijkheid regeert niet meer, maar in de plaats kwam het politiek gekonkel en geknoei waar het heele land van vol is, samenloopend te Madrid in de handen der invloedrijke lieden, gesteund overal in de provinciesteden en op het platteland door hun aanhangers, machtig door geld of grondbezit, de ‘cazieken’, zooals deze groote heeren van de provincies met een aardig Amerikaansch woord heeten.

En dan nu, waar wel verdeeldheid doch weinig geluk werd gebracht door dezen ommekeer, te moeten wedijveren met de moderne volken in noesten arbeid! Bij verminderde geestelijke kracht harder te moeten werken dan ooit te voren! Dit is van den Spaanschen aard te veel gevergd. Niet dat hij niet werken kàn; o, als het moet.... kraniger, krachtiger landvolk dan het Spaansche zal er wel niet wezen. Men moet ze zien, die Kastieljaansche en Aragoneesche typen met de zware stierennekken, het breede harde gezicht, verweerd van zon en ruwen wind, forsch geschouderd, met een rustige fierheid over zich en tegelijk een tinteling in de starre oogen dat men voelt niet maar met landlieden van krachtig ras te doen te hebben, doch met zelfbewuste mannen, die als ze straks aangegrepen worden door hartstocht van overtuiging, hun geweer zullen vatten en voor God en Koning vreemde indringers zullen weren of hun leven geven voor of tegen Don Carlos. En overal op het land vindt men diezelfde lichamelijke gehardheid bij mannelijke beslistheid. Wat een arbeiden! Gedrukt als zij worden door een belastingstelsel dat, om het crediet van Spanje niet meer nog te schokken, de kapitalen in geld niet durft bezwaren maar des te meer last legt op alle grondbezit, zijn zij het, de landlieden, die door hun taaie werkkracht den veeleischenden grond weten murw te maken en zijn stugheid omzetten in vruchtbaarheid. Als ze niet zoo hartstochtelijk gehecht waren

aan dien wel deugdelijken maar dorren bodem, als ze niet zoo hardnekkig waren in hun liefde voor hun velden, hun dorp, hun hemelstreek, dan hadden ze al lang Spanje voor Zuid-Amerika verlaten; want dat ze overmatig belast worden, vooral sinds de laatste jaren met de maar niet eindigende koloniale oorlogen, waarvoor zij hun zonen moesten geven en zelf zich afsloven, weten ze al te goed; het eerste wat de vreemdeling zoodra hij de stad uitkomt van welken landman ook hoort, is: ‘in het land van u zullen de belastingen wel anders wezen; hier maken ze ons dood’.

Zoo klaagt men op het land, doch houdt vol; geestelijke twijfel trouwens had daar nog geen vat; wel zal men er hooren afgeven op dezen pastoor of dien kapelaan, die een broodwinning maakt van zijn geestelijk ambt, maar het geloof zelf bleef onaangetast. De Moeder Gods is de Moeder der menschen tevens, tot wie men zich wendt in alle benauwdheid; de Gewijde Ouwel is het Allerheiligste, is God-zelf onder de gedaante van brood; en waar zoo Maria over hem waakt en Jezus bij de viering der heilige geheimen in het misoffer hem verschijnt, kan hij tot hen en de heiligen biddend zich blijven wenden om zijn voorspraak te zijn bij God den Vader. Zoo gansch doordrongen van Katholicisme is nog alle Spaansche dorpsleven dat de Kerk ten platten lande enkel vertegenwoordigers hoeft te hebben, die niet schraapzuchtig, niet haatdragend, niet politiseerend zijn, eerlijke, eenvoudige, welwillende dorpsgeestelijken dus, om er vast verzekerd te wezen van haar overwegenden invloed.

Maar in de steden is het anders. Hier waar de vrije energie zich moest toonen, het willen van den geest, schijnt alles met lamlendigheid geslagen. Merkwaardig dat uiterlijk onderscheid weer met Italië. Ginds een werkzame bevolking óók in de steden, een degelijk spoorwegstelsel, een voortreffelijk wegennet over het heele land, een modern postwezen en goede telegrafen, tot in de kleine provincieplaatsen een meeleven met den nieuwen geest; men moet ze zoeken de gedeelten waar men, als in Calabrië bijvoorbeeld of op Sicilië, de toestanden nog vindt als in Spanje. Want in Spanje is alles anders; de middelen van verkeer op den allerlaagsten trap; ellendige spoorwegen die zelfs voor grootere steden doen denken aan een versnelden diligence-dienst; een post-

wezen belachelijk van benepen inrichting en tragen gang; telegrafen die hun dienst weigeren zoodra de weldaad van regen op Spanje neerdaalt. Wegen - neen maar dit zijn geen wegen die men op het land vindt; want, een enkele heerbaan uitgezonderd die nu ook haar beteekenis verloor sinds de grootste plaatsen door spoorwegen verbonden werden, zij zijn niet gemaakt maar geworden. Dat schip der Spaansche woestenij, het muildier, heeft het spoor getrokken over hoogland en bergkammen, door dalgrond en leemwildernis, het overlatend aan de menschen of zij behoefte voelden dit rauwe pad nog te effenen voor zeldzame voetgangers. Zoo ontstonden de Spaansche wegen, uitgetreden door muildier en ezel; alleen in vlakland wordend tot effen banen waar de trage ossenkar langswentelt en de wat vlugger huifwagen overgaat getrokken door zes, zeven muilen op een rij achter elkaar en met een ezel voorop als spoorzoeker. Is het wonder dat de meeste Spaansche steden zijn zooals ze zijn? Grootere worden op enkele uren van den dag gegalvaniseerd bij aankomst van een trein; de kleinere liggen in stille rust, een dorpsleven levend met de pretentie van stad te zijn, slechts even in nieuwsgierige spanning rakend als de diligence op komst is of op vertrek staat, het oude middel van gemeenschap met de buitenwereld; alle verdere verkeer op den rug van een dier; men rijdt in Spanje, men gaat er niet; paard, muildier, ezel, ziedaar de drie categoriën van vervoer, gerangschikt naar wat men betalen kan; en wordt het terrein ruig zooals het in Spanje ruig kan worden dan is het paard van geen nut meer en de ezel te traag, dan blijft enkel het muilbeest, de onvermoeide, de weinigeischende, de zekertredende, de forsche bergklimmer. Armen en dwazen slechts gaan te voet.

Wat er nog bestaat aan nieuw verkeer, aan nijverheids-ondernemingen, is voor het grootste deel te danken aan vreemdelingen en blijft in hun handen. Met Fransch kapitaal en Fransche ingenieurs werden de allermeeste spoorwegen gelegd; alle gasfabrieken, veel suikerfabrieken, hooren Franschen toe; de mijnen, de zoo talrijke en winstgevende Spaansche mijnen, zijn hoofdzakelijk in Engelsche, dan ook Fransche handen. Veel Zwitsers, niet weinig Belgen, en in de laatste tijden veel Duitschers ook breiden er voortdurend hun werkkring uit, terwijl de Spanjaarden toezien. Een

schitterende uitzondering alleen maakt Katalonië dat met zijn fabrieken en handelsreizigers Spanje economisch beheerscht; en het land der Basken waar de meeste mijnen in eigen bezit zijn en de ondernemingszucht steeds aangroeit. Toch moet wat nieuw is eerst door vreemde kanalen komen; de fabrieken voor electrisch licht die steeds talrijker worden, zijn alle door buitenlanders opgericht.

'Wel soldaten, maar geen generaals,' denkt men vaak als men dat kontrast ziet tusschen de taai-arbeidende landbevolking en de doffe matheid der steden. Krachtige armen, maar trage hersens. Zoo komen er dan dingen in Spanje voor die ongelooflijk schijnen; is het mogelijk, vraagt men, dat in den tegenwoordigen tijd nog maar steeds die regeling blijft bestaan dat men zich door storting van 1500 pesetas in de Staatskas vrij kan koopen van militairen dienst? In tijd van vrede is zoo iets houdbaar, vooral in Spanje waar de berooide schatkist alle middelen goed genoeg moet achten; maar nu al vier, vijf jaar dat de niet-bemiddelden hun zonen moeten sturen naar Cuba om te vechten tegen den haat van mestiezen en negers in een doodelijk klimaat, terwijl de rijkeren rustig buiten schot blijven!

Toch is dit kontrast slechts schijn; integendeel, het is de noodzakelijke konsekwentie van den Spaanschen aard. Diezelfde landlieden blijken tot niets in staat zoodra hun persoonlijk belang op den achtergrond treedt, zoodra zij zouden moeten denken en zorgen voor anderen, voor iets als algemeen welzijn; diezelfde stadsmenschen wier samenleving zoo bedompt is, barsten uit in gloed en kracht zoodra zij of persoonlijk in hun eer worden getast of gezamenlijk door politieke spanning in hartstocht zijn gebracht. De starre, zelfgenoegzame, sombere Spanjaard moge Katholiek zijn ge weest als de beste, maar het Christelijk hoofdbeginsel van liefde tot anderen is aan hem gepredikt zonder in 't minste indruk op hem te maken; in zijn eigen oogen bestaat alleen hijzelf en dan nog degenen die door het bloed met hem verbonden zijn; zijn kinderen vooral heeft hij lief met de eenzijdigheid van een dierlijk instinct; de hartstochtelijkheid waarmee Spaansche moeders zich verbonden voelen aan hun kinderen, en deze weer hun ouders, vooral hun moeders aanhangen, kan niet nalaten den vreemdeling te treffen. Het

familieleven in Spanje moge anders zijn dan bij ons, het is minstens zoo innig, vaak inniger; er leeft meer gloed in. Maar wat buiten dien kring bestaat, laat den Spanjaard koud.

Machtiger echter dan de liefde is de haat. Tenminste bij zulke gestellen. Als men ooit wil overtuigd worden hoezeer het een frase is dat de mensch niet zou kunnen leven bij negatieve beginselen, dan ga men naar Spanje. Hier wordt alles zoo te zeggen beslist door de kracht waarmee men strijdt om dat wat men *niet* wil. Het liefhebben eischt zelfvergeten, en is bij den Spanjaard alleen dan mogelijk als hij overmand werd door waarachtige godsdienstigheid; sommige schitterende voorbeelden hebben zij er van gegeven; het edelste wel in Sinte Theresa, die vrouw vol vurige liefde en groote wilskracht. Maar voor den gewonen Spanjaard is haten het geluk van zijn wezen; het geeft hem extaze waar hij naar dorst, het geeft richting aan zijn daden tegenover de buitenwereld, het laat hem niet alleen, het is altijd bij hem, het bezielt hem. En zóó gansch wordt hij er door beheerscht, dat hij er zijn leven voor zal laten. De starheid, het verzet, dat visionair is geworden en tot daden komt.

III.

Een dusdanig volk zal geen lieflijke, zelden edele, maar wel grootsche dingen kunnen doen. Hooghartigheid, en gloed, en rauwheid van innerlijk wezen, - hier begint ook in 't geestelijke het hoogland van Spanje.

Toledo! - Geen plek die beter het karakter van land en volk als geheele verschijning openbaart. Nu een doode stad door de nabijheid van Madrid dat alle leven tot zich trok, maar weleer het hart van Spanje, de koningszetel. Doch welk volk buiten het Spaansche kan op de gedachte komen zijn hoofdstad te vestigen te midden van zulk een meedoogenlooze natuur? Een alleenstaande granietrots, gescheiden van een massieven steenwal daarachter door een spleet waar de kronkelende Taag zijn bed in heeft uitgeschuurd; een steile rotsheuvel zoo, meer dan half omringd door een diep, loodrecht ravijn waar de rivier in bruist; aan de andere zij afvallend in een effen vlakte, door die rots ten volle beheerscht; en hier in de lucht boven op deze schaars genaakbare plek de stad

gebouwd van Kastilië's hof, Spanje's koninklijk middelpunt. Naar welken kant men ook ziet, wreedheid van natuur; een vlakte slechts hier en daar begroeid, alleen aan de boorden van den Taag met wat tierigheid, verderop overgaande in heuvelig en dor terrein; aan den anderen kant, waar de granietwal als een urenlange hoogvlakte zich uitstrekt, een onafzienbare wildernis van stuggen steen, een rots-plateau van enkel starheid; te midden van deze woestenij van graniet van tijd tot tijd dreigend een oud kasteel, onvernielbaar op en uit rotsbrokken gebouwd; slechts hier en daar tusschen deze hardheid een bladarme abrikozenboom of wat amandels, die beiden vrucht zetten op steengrond. Maar boven op de afgezonderde rots als een juichend arendsnest de glorierijke stad, met haar reuzenkathedraal, zetel nog altijd van Spanje's Primaat, met haar tallooze kerken en kloosters, met de huizen der burgers en de paleizen der oud-Kastieljaansche geslachten al van steen, waar nauwe kronkelstraten tusschen loopen alsof ze er in uitgehouwen waren, beneden aan de rivier een paar zware bruggen, rond de landzijde een doorloopende granietwal met talrijke vestingtorens en enkele poorten, en boven op de kruin van alles, op den top van den rotsheuvel het kasteel van de stad, de koningsburcht, die stad en omtrek gebiedt. Het geheel één trotsche versteening van ridderdom en strijdhaftigheid; van onmeedoogendheid tevens; Spaansch in den meest wezenlijken zin, van de grondvesten tot de kanteelen.

Zulk een volk is eenig. Het is noch Europeesch noch Afrikaansch noch wat anders ook, maar bestaat in zichzelven en leidt een leven van vervreemding.

Heeft men dit eenmaal diep gevoeld, dan weet men hoe Spanje naar eerlijkheid beoordeeld moet. Afstand moet ge daan van alle neiging om er persoonlijke Sympathiën te vinden. Maar de bewondering voor wat zeldzaam is, het heerlijk ontzag voor de onuitputtelijkheid der natuur moet den weg wijzen tot juiste waardeering.

En dan - ja, als Spanje en de Spanjaarden er eens niet geweest waren, zouden enkele der merkwaardigste krachtsuitingen van het menschelijk wezen zich nooit geopenbaard hebben. Zelfs nu nog, hoezeer in verval, is Spanje een unicum; en ontaard is het Spaansch karakter allerminst; de kleur enkel is minder sprekend geworden.

Hoe innig ook hier het wezen van het land met het wezen van het volk vergroeid is, weet alleen hij die de romantische wildheid van Spanje's bergland heeft opgezocht, heeft genoten, en daarnaast in de oude steden geboeid is geworden door de stoute romantiek van den Spaanschen geest in zijn meest treffende uitingen.

Hoe weinigen die Spanje bezochten kennen de verrukkelijke wildheid der Spaansche natuur! Maar hoe diep blijft de indruk daarvan bij hem die de steden verliet, de spoorwegen van geen nut rekende, doch het binnenland inging beurt om beurt vertrouwend op een rammelende diligence, een forsch stappend muildier, een geduld vergenden ezel, beide op den voet gevolgd door den onvermijdelijken ‘arriero’, den drijver; of, best van al, op de kracht van eigen lijf bij eenzame zwerftochten door wildland en bergterrein. Hoe heerlijk is dat zelden betreden binnenland van Spanje! De eigen Spanjaard, voor zoover hij in de steden woont en geen jachtliefhebber is, kent het nauwelijks, wil het niet kennen; de enkele keeren dat hij naar het land gaat, meerendeels dan om de pacht van een of andere hoeve te innen, doen hem des te meer de gemakken van het stadsleven waardeeren: den goed toebereiden kost, de tegen warmte ingerichte woning, het geliefd koffiehuis, waar hij en zijn vrienden de politiek en de nieuwtjes bespreken, het dierbaar theater waar 's avonds korte komedies en operetten hem plegen op te vroolijken, en, niet te vergeten, de beschaduwde wandeldreef van de stad, de onmisbare ‘alameda’, drentel-allee in de namiddaguren voor alles wat tijd en goede kleeren heeft, paradeplaats voor de dames, plek van kritisch zinsgenot voor de heeren, kort begrip voor allen van buiten-zijn en frissche lucht. De vreemdelingen hebben gewoonlijk reeds te weinig tijd om maar het meest merkwaardige der steden te zien; hoe zouden ze het Spaansche landschap dan anders leeren kennen dan uit het raampje van hun spoorweg-coupé?

En toch, hoe verrukkelijk is het, dat Spaansche wildland; hoe geheel eenig, hoe Spaansch-buitengewoon! Voor hem die weet wat Geluk is onder Gods vrijen hemel, als de frissche berglucht wordt opgezogen door geprikkelde longen, de voet om beurten rustig stijgt of versneld daalt langs het wisselende pad, het eene vergezicht het andere verrast, alles doorgeurd

is van thijm, die verkwikking der eenzame heuvelen, - voor hem zijn de dagen van zwerven door het Spaansche berglandschap onvergeetlijk. Onvergeetlijk, immers nooit zoo doorleefd. Want anders in Italië, waar verteederende schoonheid den boventoon voert, de natuur altijd vol blijft van liefelijke levendigheid, wel stout wordt maar nooit wild, nooit eenzaam, altijd bestipt hier met een dorpje hoog in de lucht, daar met het klokketorentje van beêvaartsplek of abdij, stil even de gedachte aangevend van godsdienstigheid in deze wereld van loutere bekoring. Anders ook in het Zwitsersche bergland dat 's zomers alleen te genaken en te genieten is, waar het gletscherwater gudst en bruist in de bedding van rolsteenen en losgewoelde blokken, aan de kanten omgrensd door sombere, roerlooze dennen, en het grillig pad zich weg zoekt over rots en ruigheid, totdat straks opeens bij een keerpunt de triomf oprijst der Zwitsersche natuur: het sneeuwgezicht van berg aan berg in stralende blankheid; blinkende maar bovenmenschelijke, stilmakende majesteit. Gansch anders ook in de hoogtestreken van Java, waar nog altijd de plantengroei zich botviert, de rustelooze vermenigvuldiging, en het geloof aan blijvend menschelijk vermogen wegzinkt in 't gezicht van zulke bandelooze levenskracht; een natuur die men hoort groeien, die alles overweldigt in bewustelooze overdaad en meedoogenlooze almacht. Maar enkel in het Spaansche bergland leeft de eenzaamheid haar heerlijk leven, de stilte van een gansch verlaten natuur, onbekend of het moest zijn aan schaapherder en geitenhoeder, onbemind of het moest wezen door den zeldzame die dit alleen-zijn zoekt; doch, en juist dóór dit gemis aan alles wat van menschen spreekt, een natuur die ongerept haar wildheid, haar soberheid, haar eigenzinnige stoutheid heeft behouden, in zwijgend samenleven met de zon die haar koestert en den hemel die zich over haar welft. De waarachtigheid daardoor, de hoogheid tevens van Gods vrije schepping; niet neerdrukkend door overdaad, integendeel aangrijpend door eenvoud, den geest innig brengend tot wonderlijk droomen over de verhevenheid der dingen buiten den mensch en het geluk voor ons met hen alleen te zijn.

Nergens aangrijpender dan op een plaats als Granada met zijn gebenedijd klimaat en zijn niet minder gebenedijde omgeving waar men alles wat de merkwaardige natuur van

Spanje in haar meest kontrasteerende uitingen rijk is, zoo te zeggen bijeen vindt in kleiner kring. Naar het Zuidoosten een rauw bergland als de Sierra Nevada, volgens den tijd van het jaar besneeuwd tot op de lagere hellingen of in de lente allengs dat witte kleed verliezend, met de Hondsdagen een goede maand naakt staande, totdat de Septemberregens een nieuwe en ongebroken sneeuwketen te voorschijn tooveren; naar het Noordwesten de weelderige ‘Vega’ van Granada, de langgestrekte bewaterde landbouw-vallei die nooit moe valt van voortbrengen; naar het Oosten, onmiddellijk aansluitend aan de stad zelve die er deels op gebouwd is, een grillig heuvelland dat al eenzaam wordt even buiten de poorten; en tusschen dit en het machtiger bergstelsel van de Sierra Nevada een diep ingesneden dal waar de rivier langs komt aan wier oevers een ander deel der stad gebouwd is; naar het Westen, aan den anderen kant der Vega, weer heuvelterreinen en eenzame streken. Hier heeft de lust tot dolen keus. Beurt om beurt kan men er gaan door de weelde van een zuidelijke landdouw of de beklemming van een dorre woestenij, over de liefelijkheid van een wildbloeiend heuvelland of in de stille verlorenheid van vochtige dalgronden, langs glooiingen waar donkere steeneiken welkome schaduw spreiden of over 't steile pad de geweldigheid van het hooggebergte tegemoet.

Waar, of het moest zijn op ons Java en dan zoo heel anders toch, kan men uren lang gaan over het smalle weggetje aan den kant eener waterleiding die, hoog in de lucht, uitgehakt is in de flanken van een bergkam, al de grilligheden van diens beloop volgend? Hoog in de hoogte gaat men dan langs een elfen, nauwelijks rijzend paadje, met het murmelende water voortvlietend aan zijn zij, met den bergwand daarachter steil oprijzende, en met aan den anderen kant diep beneden zich het ingezonken dal waar een stroompje doorvloeit dat hoogerop ook de bron geweest is van deze kunstleiding; van tijd tot tijd op de schuine terrassen die aangelegd zijn op de lagere hellingen of op de vlakke gronden in de diepte een enkele landbouwer rustig bezig; maar op het eigen pad is het dood-eenzaam; als over een breed en zeker koord wandelt men tusschen hemel en aarde, door geurigheid van zuivere berglucht, langs vergezichten die bij elke kronkeling van de leiding nu van voren dan ter zijde

dan rugwaarts zich vernieuwend openen, de weelde genietend van den vogel die in vlucht alles achtereen in stilte beneden zich mag aanschouwen. En waar elders zal men dan zoo rauw verschil zien tusschen de twee strooken van den bergwand die de waterleiding daarin heeft uitgesneden, met als scheiding een luchtlijn van boomen die in den doorsiepelden grond aan den zoom van den greppel vroolijk staan te groenen als evene opeenvolging van opgeschoten toppen, waar beneden ook alles bebouwd kan omdat het water der leiding er heen afvloeien mag, maar waarboven omdat geen vocht het bereikt de ruigheid, de dorheid, de wildheid van eigenzinnigen berggrond onaangetast zich handhaaft? Of waar, als wonderlijk rustpunt in wegglijdende vergezichten, zal men, behalve in 't Zuiden van Spanje, dan op eenzame bergtoppen een steenen wachttoren zien rijzen, een ‘atalaya’, overblijfsel uit den tijd der worsteling tusschen Mooren en Christenen, waarop weleer in den nacht seinvuren werden gebrand of smokende houtstapels over dag, uitkijktorens tevens voor naderend onraad, en nu nog in hun verlatenheid machtig sprekend van wat er hartstochtelijks en moedigs en groots weleer op deze stille bergterreinen is omgegaan? Zoo gaat men dan al inniger voelen hoe het Spaansche wildland gansch eenig is van bekoring, hoe er een gelukkig zwerven mogelijk is, een samenzijn met de geheimenissen der goddelijke natuur zooals geen ander land den eenzamen zoeker nog geopenbaard had.

Als men weet wat het is, 's morgens vroeg te zijn uitgegaan om eerst 's avonds met donker weer te keeren, een sober maal bij zich hebbend om te gebruiken na langen tocht in de volle vrije natuur waar een toevallige boom of een schaduwrijke grot of de heerlijkheid van een ruim uitzichtspunt noodt tot het nemen van rusttijd, met de blinkende warme zon aan den hemel, met de droge heldere lucht vol reinen adem van thijm of rosmarijn, met dan hier dan daar vergezichten veelbelovend van oneindigheid, den bergstok als eenig gezel en trouwen vriend in de hand, met het gevoel van vrijheid en loutere opgewektheid in het hart, ja, dan komt men telkens in Spanje tot de erkentenis dat men te midden dier veelzeggende eenzaamheid en verrukkelijke wildheid heerlijke heilige uren doorleeft van onvergeetlijk geluk.

Onvergeetlijk die dag, begonnen met rustig opstijgen langs een door muildieren uitgetreden leempad waar de regens

plegen doorheen te gudsen en diepe voren groeven, steil omhoog door een woestenij van kloven en kammen en rillen, benauwend van dorre naaktheid, om zoo te komen op gelijker terrein waar men uitzicht krijgt en diep in de inzinkingen van den wild golvenden bodem hoeven verspreid ziet liggen tusschen ijle velden van koorn en blonde boomgaarden van olijven, terwijl aan den anderen kant ver weg de Sneeuwketen staat te blinken tegen staalblauwe lucht; uren lang zoo gaande over den rug van een bergkam langs ruw voetspoor, met aan beide zijden vergezichten van verhevenheid en starheid; totdat straks een schielijke daling begint naar een diepe vallei waar een stroompje het leven brengt en tusschen frisch groen en koele boomen een landhuis, een bouwhoeve, een watermolen, half zich verschuilen. Maar dan, bij het inslaan van een zijdal, het weer zijn in volstrekte verlatenheid, in droeve ruigheid tevens van armelijke struikjes en stekelig laag struweel, tot verderop de dalgrond zich verbreedt, de bodem vlakker wordt, en een kostelijke waterbrongewild heeft dat hier reuzen-steeneiken staan te prijken, donker van stam, zwaar van spreidende kruin, den grond beneden zich zegenend met weldaad van dicht lommer, waar de varkenshoeder neerschuilt met zijn op eikels gretige bende; om eindelijk, na met stillen eerbied heen te zijn gegaan onder de verkwikking dezer plechtige boomen, die in vervlogen tijden door rein natuurgevoel en onschuldige verbeelding met recht heilig zouden zijn geacht, en na een eindweegs van stuggen distelgrond, te merken dat men toch het leven weer nadert, want men ziet weer zoo iets als bouwvelden en plantingen van olmen of ander loofhout die hun blad moeten geven tot voedsel van geiten, en ja, men ziet weer een mensch, een landman bezig in zijn grond, - tot ineens bij een draai van de enge vallei een steile gelige leemberg voor het oog rijst waar boven op den top het dorpje staat waar men heen wilde, met drukke silhouetjes van lage kleine daken en een kerktorentje dat rustig de lucht ingaat.

Onvergeetlijk die andere tocht, zoo gansch verscheiden; verrukkelijk aangevangen met het vreugdevol gaan over een zachte heuvelkling in al de weelde der lente, als bergplant naast bergplant in bloei staat, en alles één juichen is van kleur, alles één feest van krachtige, prikkelende kruidenlucht, waar de herder zijn

geiten heeft heengebracht tot grasduinen, schilderachtig nu tusschen de blijdschap der struiken verstrooid, terwijl van tijd tot tijd een dartel jong zijn vroolijkheid lucht geeft in de wonderlijkste sprongen. In de verte daarbij de blanke bergketen der Sierra Nevada die het beloop harer lijnen scherp uitsnijdt tegen de tintelende kristallijnen lucht, en wat meer rechts en in de laagte het gansche panorama der ‘vega’ van Granada, van uit den heuvelrug waar men langs gaat weidsch overzien in al den rijkdom en al de wisseling van groene velden zwellend graan, zilvergrijze olijf bosschages, en bruinige stukken grond waar de wijnstok die er geplant is de kleur van den bodem niet vermag te bedekken; terwijl overal breede blanke plekken daartusschen liggen die men aan de hardheid van hun scherp dooreenloopende lijntjes en aan een nooit missend gedeeltetje dat loodrecht de lucht in steekt, nog ver in de verte blijft herkennen als de talrijke dorpen en kerkbuurten die leven van deze levenskrachtige laagvlakte. Dan af te dalen langs glooiend pad tot deze vallei zelve waar men opgenomen wordt midden tusschen akkers van forsche tarwe, nu groen nog en machtig wassend, maar die als de vruchtzetting heefft plaats gehad en de rijping begon, met hun zwarte, stugge baarden die als naalden naar boven staan er uitzien als vracht van gouden aren die hun overvloed nijdig willen verdedigen tegen wie hen aan zou raken; tusschen olijfgaarden, ijl van schaduw, waar hier en daar geiten staan te knabbelen, vol lenigheid op de achterpooten zich omhoog richtend naar de lage kronen, even zooveel saters schier die hunkerend opstaan en zich uitrekken om een verboden ding te plukken; terwijl rustig de korte knoestige stammen, met hun voet in den klontigen leembodem, breed naar terzij donkere takken uitspreiden die schuil gaan in zilverig groen van kleine blaadjes, een liefelijk waas om zich heen breidend van vrede en bescheiden weelde en eenvoudig geluk, als heilgevende boomen van de vredeschenkster, Pallas Athene. Zoo gaat men dan den ganschen schoonen dag door aaneenschakeling van welvaart, warm en zuidelijk van karakter, dolend naar hartelust langs zelfgevonden landpaadjes, over en langs waterleidinkjes, tusschen en naast bouwvelden, onder en door tuinen van olijfhout; van tijd tot tijd een ruime hoeve, helderwit gekalkt naar Spaanschen en oorspronkelijk

wel Arabischen trant, een felle witte plek zoo vormend die van verre al spreekt; van tijd tot tijd een landbouwer op het veld, met wien de mooie Spaansche groet ‘Ga met God!’ wordt gewisseld, of een gesprek begonnen dat telkens weer de overtuiging versterkt wat een flink menschenslag de Spaansche boeren toch zijn, krachtige werkers, mannelijke mannen, stoer in alles, trouwhartig en gastvrij; totdat men, langzamerhand aan terusgkeer denkend, den grooten weg gaat opzoeken, een van de verkeerbanen tusschen de talrijke dorpen van het vlakland, waar alles grijswit is van stof opgeworpen door het voortdurend langskomen van zware vrachtkarren met een juk breedgehorende langzaam zeulende stieren er voor of vijf zes achter elkaar in strengen loopende muildieren, van losse paarden en ezels en muilbeesten ook, zwaar op den rug en aan de zijden beladen, waar de landman bovenop zit een van de vele volksliedjes zingend op eentonigen klank, of loopend achter den staart van zijn dier, maar dan meest zwijgend, nu en dan alleen met een luidkeels ‘Arre!’ het aandrijvend tot meerder spoed. Stijve hooge aloës staan van tijd tot tijd langs den wegkant, meer dan iets anders de zuidelijkheid van het landschap kenschetsend; terwijl in de verte tegen de hellingen opgebouwd de wemelende stad ligt waarheen men terug gaat, blank en grijs, ook warmrood van daken, met overal klokketorens van kerken en kloosterkapeller die rijzigheid geven en teekening aan de breed oploopende vlek.

Onvergeeflijk ook die dag, doorgebracht in de eenzaamheid en de grootschheid van het hooggebergte, ingeleid door het volgen van een flauw voetspoor over rijzenden heuvelrug, steenachtig en stug, tot men komt aan den aanvang van een woest gebied van nijdige bergspitsen dat men huiverend binnengaat, onherbergzaam als het is in zijn dorre verwilderdheid, wreed gespleten tot diepe ravijnen, driftig opgeworpen in verwarde naalden, angstwekkend dat men zijn pad zal bijster worden in deze meedoogenlooze verlatenheid, natuur geschapen voor den wereldverachtenden heremiet, God zoekende in de schrikkelijkheid der woestenij. Zwijgen beheerscht alles. De zwakke maatklank der eigen stappen doet te dieper de stilte der beklemming waarnemen; en als men straks, na langdurig en scherp stijgen, eindelijk

komt aan milder terrein, dan eerst voelt men weer lust tot blijheid, tot een liedje, tot lachen, en schudt men de beangstiging van daareven dankbaar van zich af; want nu spreekt weer de natuur uit struikgewas, en leeft weer de mensch in een zichtbaar zich voortslingerend pad, en opent zich het verschiet in verruimend vergezicht. Wakker gaat men voort met sneller tred, licht en lenig; en allengs voelt men de pashoogte naderen, want zie, zoowaar, de uitzichten verwijden zich, een nieuwe wereld doemt verrassend op aan allen kant achter den bergkam wiens rug men beklimt, en driftiger zich dan reppend staat men in eens op de plek van waar men alles overziet: recht vooruit de hoogste toppen der Sierra Nevada als gevaarten die men van den voet tot de kruinen aanschouwt, als achtergrond tevens van de wijde bergvlakte die men bereikt heeft, het beloofde land voor dezen tocht, waar men nu den ganschen zonnigen dag zal blijven rondzwerven in tintelende atmosfeer, tusschen volheid van bloemen en geurende bergstruiken, onder weelde van vergezichten, in heerlijke eenzaamheid, den koning te rijk.

Zoo krijgt men. Spanje's natuur allengs zeer sterk lief. Een land als dit waar zóó scherp gescheiden en zóó dicht bijeen de verrukking der natuur in haar meest verschillenden rijkdom van uiting zich openbaart, beheerscht enkel door terreinsverheffing en al of niet aanwezigheid van water - nog nergens had men het ontmoet. Dieper dan waar ook leert men hier het geheim der vreugde van het dolen verstaan.

Wonderlijke indrukken neemt men ook mee van het volk van Spanje zoodra men heen ging zien over het vele prozaïsche, soms stuitende, dat het even als andere volken noodzakelijk bezit, en bij voorkeur aandacht wijdde aan al datgene waar hetzij het ongewone hetzij het betere van den Spaanschen geest aan den dag treedt.

Onder dat ongewone zijn dingen, zóó ultra Spaansch, dat men ze niet zonder huivering kan aanschouwen en toch tegelijk moet toestemmen dat er een zweem van het grootsche in ligt, Aan de betere dingen ontbreekt nooit het romantische, het fiere, het stoute, hier en daar stijgend tot waarachtige grootheid.

Het huiveringwekkende maar toch ten deele bewonderings-waardige is altijd in Spanje daar aanwezig waar de starheid tot hartstocht oversloeg en meedoogenloosheid met zich bracht.

Vooral deze kenmerken den Spaanschen geest in zijn afzonderlijkheid. Men moet het bijvoorbeeld gezien hebben om het te gelooven hoe daarginds, àls eenmaal de heete drift is opgebruist, de lieden met bliksemsnelheid een wapen trekken en in blinde woede op elkaar losgaan; dat is wat anders dan in Italië, waar alles zooveel meer dreigen blijft, schreeuwen, luid lawaaimaken, terwijl men toch tot niets komt; Spanje doet dit doffer, sneller, verschrikkelijker, grootsch van angstwekkendheid: eerst een korte niet overluidruchtige woordentwist die snel in spanning stijgt, uitbarsting meest van vroegeren wrok; dan een schrille kreet van ziedenden tocht; en dan ìs men elkaar al te lijf en tracht te dooden. De Spanjaard in drift is een schrik van hooger orde. En wie niet op zulke oogenblikken tot daden komt, die is ‘cobarde’, die is ‘lafaard’; dat vreeselijkste smaadwoord voor het Spaansche gevoel.

‘Matar’, d.i. dooden, doodmaken, - in welk ander land zal men een woord als dit telkens in de gesprekken opmerken; en toch dit is een feit; wees waar ge wilt in Spanje, zit er aan tafel, wandel op straat, reis in den trein, en om de haverklap treft u een ‘matar’ uit het spreken om u heen. En ‘valiente’, d.i. dapper, moedig, - waar als in Spanje zal men dit woord met zooveel bewondering telkens hooren zeggen?

Neen, dit is een volk van ijzer en staal zoodra het moet.

Ook die wreede schoonheid, de stierengevechten, waar buiten Spanje konden zij eeuwenlang nationaal genot zijn? Het is hier moeilijk onbevooroordeelde dingen te zeggen; voorop sta dat ze mijzelven tot weerzin zijn; maar ontkennen dat er sombere grootschheid is in dit schouwspel van doodelijken ernst, mag niet. En met dezelfde verlorenheid in schrikwekkende extaze blikt ieder Spanjaard toe, zooals hij het weleer moet gedaan hebben als een ketter verbrand werd. Dit meevoelen kan een niet-Spanjaard onmogelijk, dit navoelen slechts gedeeltelijk en zijns ondanks. Maar al voelt de vreemdeling bij het uitgaan van het stierenperk iets als walging over anderen en diepe ontevredenheid met zichzelven dat hem alles wat naar genieten zweemde belet heeft, zoo kan hij niet loochenen dat hij midden tusschen de bloedige verschrikkelijkheid dingen heeft zien schitteren van transcendente orde.

Het verhevenst van al, dat aangrijpend begin als de wilde stier, woest van kracht, te voorschijn rent uit de opengetrokken kooi aan den kant van het circus; wie dit kon zien als enkele beeldverschijning, onbefloersd door de bloedstorting die moet volgen, zou- indruk houden van onuitsprekelijke verrukking. Dat lenig reuzendier met felle hoornen zich werpend in het leeggebleven midden van den ruimen zandkring, trillend van vechtlust en verraste dierlijkheid bij het plotseling overgaan uit het donker hok in de lichtschittering van een nooit geziene omgeving; die stiervechters in wonderlijk romantieke dracht van kleurig, satijn met goud overstrooid, rond om den rand van het perk, enkelen van hen te paard met lange lans, vol spanning en zelfbeheersching tevens toeziende wat voor soort kampdier daar te voorschijn rent; de ademlooze stilte van den tot in nok met menschen gevulden circus; de eigen ontroering daar men weet hoe dit alles niet maar een grap doch vreeselijke ernst is; - dit eerste oogenblik is onvergeetlijk van huiveringwekkende schoonheid. Doch vaak ook een oogenblik maar; want nauwelijks bekomen van zijn verbaasdheid heeft de stier hier of of ginds al een doel in 't oog gekregen, en schiet nu met de volheid van zijn beestige kracht los op wat hem trok; wee als het is het arme paard van een der lansruiters; want dan gaat er een floers van afgrijzen over de ontdane oogen. Maar schoon blijft het als het inging op een der voetknechten die met lange zijden mantels, nu ze ontrollend uitwerpend dan weer snel ze intrekkend, den stier afwisselend tergen en uitlokken tot een heerlijk spel tusschen hartstochtelijke beestenkracht en volleerde menschelijke vlugheid. De vermetelijke uittarting, het wonderbaar ineengrijpen daarbij van doodsverachtenden moed en vliegensvlugge berekening en onbegrijpelijke lenigheid en stalen zelfbeheersching te midden van de opgewonden gespannenheid der toeschouwers, dit is wel de waarachtige hoogheid van de Kunst des Stierenspels; in vollen zin antiek-Romeinsch; mannelijk durven verheven tot rang van hooger verschijning.

Alleen de Spanjaarden als heel volk zijn in onze tijden nog in staat zulke zonen voort te brengen; en de vreemdeling voelt hier ten diepste na waarom dat woord ‘valiente’ in Spaanschen mond dien klank heeft van ontzag.

Maar dan - lang kan dit heerlijk schouwspel niet duren; de lansruiters moeten evengoed hun deel van den aanval hebben, en doet de stier dit niet vanzelf, dan wordt hij er toe genoopt. Zwijgen is hier best. De eigen Spanjaard praat er liefst overheen; de vreemdeling kan dit walgelijke waarbij de stier de weerlooze paarden te lijf gaat, niet bijwonen zonder trillenden weerzin. Is dit eerste bedrijf dan gedaan en de stier voldoende ‘gekastijd’ zooals het heet, zoo opent het tweede van verfijnde, valsche wreedheid; dit tweede gedeelte toch waarbij de besten der voetknechten in snellen aanloop schichten met venijnigen weerhaak moeten instooten in den hals van het dier, is meer dan walgingwekkend van kwaadaardige menschelijke berekening; het gezicht hoe de stier dan krimpend heen en weer springt om die meedoogenlooze vlijmhaken zich uit den nek te slaan is van een jammerlijkheid dien een niet-Spanjaard het hart breekt.

Maar dan opent goddank het derde en laatste, het doodsbedrijf; de stierendooder, de ‘matador’, zal als enkel zwaardvechter den bul tegentreden en hem doen sterven; en hier treedt grootheid weer op; want die eenzame man met in zijn linker een vuurrood doek, met in zijn rechter de smalle lange dagge die alleen mag dooden doch niet verdedigen, staande als enkel menschelijk wezen tegenover den wel al vermoeiden en minder woest geworden maar ondanks bloedverlies nog reuzensterken stier is weer aanschouwing van wilde verhevenheid; hier ziet de vreemdeling weer toe zonder verscheurde zinnen, te meer waar hij weet dat dit tooneel het laatste zal zijn en het eind van alle leed. En eerst spel nog, spel tusschen den stierendooder en den stier die sterven moet; levensgevaarlijk lokken en ontwijken; oogenblikken waarin de zwaardvechter weet dat hij zelf óók staat op den rand van den dood, en door zijn kunst alleen zich redt; maar dan de korte spanne van roerloos staan tegenover elkaar, de bul met neergebogen kop, stil, alsof hij loom een nieuwen aanval berekende, de zwaardvechter vlak voor hem, stilstaand ook, den besluiteloozen stier als 't ware betooverend; en nu onder het diepe zwijgen der menschenmassa, die weet dat het hoogste oogenblik nadert, het naar achteren brengen van den arm met recht op den bul gerichte dagge, het laatste berekenen van zijn doodelijke daad, - daar stort

hij los op den stier en stoot den degen hem van boven in den nek. Goddank als de moordende steek door meesterhand werd toegebracht, daar en zóó als de bloedige kunst van den ‘torero’ eischt; want, o, dan volgt een tooneel van tot heete tranen roerende ontzagwekkendheid: de stier, het wilde beest, dat lijf van dolle kracht nog een kwartier te voren, voelt hoe het leven hem gaat ontglippen; en grootsch van rust in deze laatste oogenblikken, hij, de woestaard, buigt hij met gelatenheid het loomwordend achterlijf, en legt zich van achter neer, en kromt dan even stil de nog lenige maar nu ook naar rust verlangende voorpooten, neerliggend gelijk een rund doet in weelde van grazige wei, met de pooten gebogen onder het lichaam, het lijf en den kop opgericht, vol verheven rust; en het zwaard steekt hem daarbij diep in den nek, zóó als in ouden tijd de stier bij den Mithras-dienst werd geofferd, terwijl voor hem staat, onbeweeglijk, de zwaardvechter met zijn harde Romeinsche tronie, neerschouwend op den doodsstrijd. Zoo blijft met opgeheven nek en kalmen kop, juist zóó als de Hindoes hun ‘nandi’, hun als god vereerden stier in steen verbeeldden, het nu waarachtig tot hooger wezen geworden dier den snellenden dood tegemoet wachten, en is die er, dan valt het lijf op zij, en het schouwspel van deernis en verhevenheid nam zijn einde.

Het is niet mogelijk van zulk een ding anders thuis te brengen dan de felst tegenstrijdige indrukken van bewonderen en gruwen. Maar zulke spelen te bezitten als nationaal genot, er naar te hunkeren als diepste bevrediging van den dorst naar extaze, - dit alleen vermag in onze eeuwen de Spanjaard, de loome, de sombere, de bloedrijke, de wild hartstochtelijke.

Dan wordt het duidelijk hoe daarginds de stierengevechten nooit zullen verdwijnen zoolang Spanje Spanje blijft, en hoe men er vaak door lieden die geenszins liefhebbers zijn het nut er van hoort bepleiten om alle inslapen van den krijgshaftigen aanleg des volks te verhinderen. De geschiktheid ten allen tijde voor de ‘guerrilla’, dat ding van Spaanschen aard, hangt er, zeggen zij, mee samen; het waarborgt in verband met de rauwheid van een goed deel des lands een onvernietigbare onafhankelijkheid. Heeft generaal Marbot in zijn voor eenige jaren uitgegeven Gedenkschriften van de veldtochten van Napoleon niet verklaard hoe Spanje een land

is dat niet veroverd kàn; heeft hij ook niet verhaald van dat geval van grootschen haat, van dien Spanjaard die een feestmaal gaf aan Flansche officieren en zelf voorging bij het nemen van een vergiftigden schotel? Welk ander land wordt zoo beheerscht door strijdzucht als Spanje, waar elke opstandsverklaring, elk 'pronunciamiento', zijn generaals vindt en zijn omwentelingsgezinden aanhang? Waar ook zijn strenger maatregelen tot het handhaven der orde? In tijden van oproer is fusilleeren aan de orde van den dag; het aantal generaals dat alleen in deze eeuw zoo het leven verloor, is legio; maar ook in gewonen tijd oefent het kranige korps der 'Guardia civil', de bereden en onbereden rijkspolitie, een regiment van strengheid uit zooals alleen in Spanje noodzakelijk is. De kwestie of daarbij in de gevangenissen pijniging nog wordt toegepast, is voor wie Spanje kent geen kwestie; iedereen kan u vertellen hoe de Guardia civil de lieden met den stok murw slaat als ze niet op willen biechten; en van meer nabij bij gevangenis-toezicht betrokkenen kan men bizonderheden hooren over een probaat middel waarbij een stoel te pas komt. Het is echter makkelijk praten als men in landen woont waar de menschen zooveel tammer zijn, de algemeene zeden zachter. Alleen het halve schrikbewind der in 1845 opgerichte Guardia civil is in staat geweest de rooverij op het land uit te roeien, zóó radicaal dat Spanje nu volkomen veilig is, veiliger dan menig deel van Italië; en waar de bevolking zelve zich niet verzet tegen het voortbestaan van doodstraf door wurging, daar zal de Spaansche hardvochtigheid zich evenmin verloochenen in de inrichting der politie. Dit eenmaal toegevend, ja dan moet men erkennen dat er in geen land een krachtiger korps te vinden is dan die eigen Guardia civil, die, deels te voet deels te paard maar steeds bij tweeën tegelijk, het land doorkruisen, zij alleen borg blijvend voor de rust onder de wilde lieden in dit wilde gebied.

Of wat denkt men van de taaiheid waarmee Spanje nu al jaren zijn koloniale oorlogen voert? Niet als wij in de Oost of de Engelschen in Britsch-Indië, die strijden met een koloniaal leger van vrijwilligers, maar als Frankrijk en Italië met de eigen lichtingen van den dienstplicht; niet ook als wij of Engeland op kosten van ongelijk, de koloniën latende betalen

wat er in die koloniën aan oorlog gevoerd moet ten bate van het oppergezag, maar ook als Frankrijk en Italië uit eigen schatkist. Het moet zoo zijn, tenminste bij Cuba waar het er om gaat of al dan niet het moederland meesteres zal blijven van het heele bezit; maar de last er door gelegd is loodzwaar; en dan toch hardnekkig vol te houden ondanks alles; bij een financiewezen dat al meer verachterd raakt; bij een dreigend conflict met het rijke Amerika dat den oorlog door heimelijke hulp gaande houdt en vol sluwheid wacht tot Spanje uitgeput zal zijn; - hierin ligt veel praktische dwaasheid, doch tegelijk ook geestelijke grootheid. Want de Vereenigde Staten met al hun geld zijn bang voor dit strijdhaftig Spanje; en het berooide Spanje, ook al weet het dat het zichzelf ten diepste vernielt, zal, als het moet, den kamp met den rijkaard aandurven vol blinde woede. En als wìj eens, jaar na jaar, van de nieuwe lotelingen het grootste deel naar Indië moesten sturen om er een leger voltallig te houden naar evenredigheid van de ruim tweehonderdduizend die Spanje in Cuba heeft, en ook òns dreigde daarbij een wanhopige botsing met een grooter buitenlandsche mogendheid, - wat zou Nederland ineenkrimpen, vrees ik!

Diep ergerlijk kan hetdan ook zijn, dat toontje van minachting dat zelfs onze eerste dagbladen over Spanje voeren. Daar is integendeel èn kracht èn hoogheid in den hardnekkigen trots waarmee daarginds het beste bloed willig wordt gegeven voor wat de eer des lands te na komt. Men krijgt zoo iets als eerbied, zoo'n gevoel van benijden wanneer men, vooral in deze laatste jaren, bij langer verblijf telkens in Spanje mocht zien hoe mooi moedig dit volk is. Want klagen over de politiek, de belastingen, liet slecht beheer, hieraan geen gebrek; maar klagen over het strijden nooit. Hoe gerechtvaardigd dat spottend glimlachen toen het in Spanje bekend werd dat het Italiaansche leger bij Adoea tot paniek was geraakt; die trots waarmee men daarentegen wees op den minister van oorlog, generaal Azcárraga, die meer dan eens legerafdeelingen van tienduizend man over zee zond; dat tintelen in aller oogen ook, toen het in December '96 bleek hoe de binnenlandsche leening van 250 millioen verre overteekend was en een Katalaan met recht aan tafel kon zeggen - ik hoor het nog! - ‘Spanje heeft nog bloed, en heeft nog geld!’ En dan die flinkheid te zien

waarmee telkens bij nieuwe lichting treinen vol recruten vertrokken uit het binnenland naar havens als Cádiz om ingescheept te worden voor de Antillen; wel hartstochtelijke ontroerdheid bij het afscheid nemen in de stations, maar geen spoor van aarzeling uit lafheid; of die mooie berusting waarmee men telkens op het land of in de derde klasse der treinen jonge mannen zag, teruggekeerd als invalieden, de geelzucht of de malaria op het vervallen wezen, maar die nooit morden over den krijg waarin haat van halfbloeden en negers en verraad van de zoogenaamd 'vredelievenden' en hulp van Amerikaansche vrijbuiters het overwinnen schier hopeloos maken, enkel klaagden over de ellende van het klimaat en de afmatting door het tropisch begroeide terrein. Dan voelt men hoe de woorden van een Spaansch admiraal indertijd bij het bombardement van El Callao in Peru: 'Spanje kiest eer zonder schepen boven schepen zonder eer!' geenszins een holle frase is, maar weergeeft dat zeker iets aan eerbiedwekkende dwaasheid wat elk Spanjaard, dank zij zijn starheid en zijn vuur, behoudt op den bodem van zijn ziel.

Geen zuiverder uiting van den echt-Spaanschen geest in zijn kracht en zijn gloed en zijn blind doorzetten, dan die gevreesde wereldmacht, de Jezuieten-orde. Alsof Spanje in den tijd dat het vreemd zou worden aan het verder Europa, nog éénmaal zijn kunnen samenvatte tot stichting van iets onsterfelijk nationaals dat de heele wereld pijnlijk zou blijven herinneren aan de spankracht van het Spaansche rasbloed, zoo heeft het kort vóór Philips II den troon besteeg en het politiek verval begon, als verwoede strijders voor de eenheid van het Katholiek geloof Loyola en zijn eerste ordeleden uit eigen schoot voortgebracht. Hij zelf een Spaansche Bask, oertype van den Spanjaard; Javier (Xaverius) een Navarrees, half Bask daardoor, halfstarhoofdig Aragonees; Láinez, uit oud-Kastilië; Salmerón, van Toledo; Bobadilla, uit Andalucië waarschijnlijk; daarnaast slechts één vreemdeling, een Savoyaard; en de na Loyola en Xaverius grootste heilige der Jezuieten, Franciscus van Borja, de derde orde-generaal na Loyola en Láinez, van prinselijken Spaanschen bloede. En laat het zijn dat in het uiterlijk optreden der Jezuieten van den beginne af de handigheid, de gladheid, het methodisch gescherpte talent van groot belang zijn geweest, eigenschappen die allerminst kenmerkend Spaansch

mogen heeten maar eerder sterk aan Italië herinneren; zoo had Loyola bij zijn zwerven buitenslands en zijn verblijf te Parijs het meer algemeene der menschen aanschouwd, gevoeld hoe de uiterlijke stugheid van den Spanjaard geen harten licht won, en doorzien hoe de wereld met haar eigen wereldsche wapenen bestreden moest. Het waren de onheilige middelen voor hem, die vurig smachtte naar een hem heilig doel. En dezen geest heeft Loyola zijn orde blijvend opgelegd. Want onder dat gladde uiterlijk der Jezuieten gloeit de Spaansche ziel. Al de raskenmerken van den louteren Spanjaard, zijn strijdzucht, zijn dorst naar blinde extaze, zijn onverzoenlijke eenzijdigheid, zijn tegelijk dorre en hartstochtelijke starheid, blijken onverzwakt in deze stichting van wilskrachtig godsdienstig dwepen overgegaan. De geestelijke oefeningen der Jezuieten die - naar prof. Blok in zijn fraai onpartijdige studie van '93 terecht herinnerd heeft - de groote kracht zijn in deze merkwaardige orde, dit systeem van voorbedachte ziels-overspanning kan alleen als zaligheid worden ingedronken door een Spanjaard of zijnsgelijke in ander land, vreemd aan teederheid, loom van natuurlijk gevoel, onbekend met schuchterheid voor het Heilige, maar verteerd door brandende wilskracht en heeten gloed. Zoo wordt bij die oefeningen de extaze bezworen, het Goddelijke als het ware gedwongen om neer te dalen. En uit deze dronkenschap van kunstmatige visioenen keert de Jezuiet gezaligd terug, zielsverkwikt, sterk tot fellen strijd. Nergens ligt het eigenlijke hart van Loyola en daarmee het blijvende hart van zijn wereldstichting duidelijker bloot dan in dien derden regel van het door hemzelf gedichte, met ‘Anima Christi, sanctifica me’ beginnende lievelings-gebedje; dien derden regel: ‘Sanguis Christi, inebria me’, ‘Bloed van Christus, maak mij dronken.’ Dat wilde dorsten naar dronkenschap door het Bloed van Christus, - Spaanscher kan het al wel niet!

Merkwaardig naast dien schier bandeloozen hartstocht die stalen tucht. Een militair regiment heerschend over de spanning van graag blind-visionairen en hun opleggend als heiligsten plicht willooze gehoorzaamheid, volstrekt als die van een lijk. Ook hier herkent men het ijzeren gestel van den Spanjaard, krijgsman vóór alles. Want alleen doortucht

die geweldig is kan zijn gloedrijke kracht toegewijd blijven aan een hooger doel. Niemand mag dan ook grootschheid ontzeggen aan deze Spaansche krijgsschaar, dit Vendel van den Roomschen Jezus. Doch de teederheid en het lieflijke zijn er zoek, en de adeldom in hoofdzaak ook. Wat de Jezuieten uit vrijen aandrang en in reinheid van kracht hebben trachten voort te brengen, is jammerlijk mislukt; wat zij in blinde eerzucht zoowaar hebben willen geven, een eigen bouwstijl, de beruchte Jezuieten-stijl, is één hinderlijke openbaring van opgeschroefde onmacht. De wil was wel aanwezig, maar de genade ontbrak. En ook verder hebben zij, daar waar zij overmachtig werden, weinig anders gebracht dan verdorring; hun gloed verschroeide; hun gewikstheid werd valsch; over het wantrouwen en zelfs den haat die hun in alle landen en alle tijden ten deel zijn gevallen kunnen zij, als ze de hand op het hart leggen, niet anders oordeelen dan met de woorden uit het misformulier: mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa. Ondanks alle beminnelijkheid, zijn ze weinig bemind geworden. Maar gevreesd des te meer; en met reden. Doch ook Spanje alleen was in staat zulk een stichtingvoort te brengen, waarbij het oordeel geslingerd blijft tusschen bewondering en weerzin.

Edeler dan zij zijn de Dominikanen, óók een Spaansche stichting. In den aanvang even ultra-fanatiek als later de Jezuieten, zij die de Albigenzen met hun prediking wisten uit te roeien; en ook eeuwen later de ketters te vuur en te zwaard vervolgende, aangewezen als zij waren tot grootinquisitoren der kerk. Met wellust hebben zij hierbij hun Spaanschen aard den teugel gevierd. Maar al na kort bestaan der orde werd hun het geluk beschoren een groot en diepzinnig heilige in Thomas Aquinas voort te brengen; ‘de geleerdste der heiligen, en de heiligste der geleerden’, zooals ik hem eens in Spanje mooi hoorde kenschetsen in een preek; en diens rijke Italiaansche geest heeft verheffend ingewerkt op de stichting van den oud-Kastieljaan, St. Dominicus. Naast het ketterjagen kwam het wijsgeerig denken. Vooral sinds de Jezuieten ontstonden die feller dan de Dominikanen het eene deel van dier taak overnamen, is de oudere Spaansche orde al meer veredeld tot een Italiaansche. Niet willig is dat geschied; overvleugeld te worden in zijn oorspronkelijke

roeping door een jongere, daarbij te zien hoe men de ver overde hegemonie van kerkelijken invloed moet gaan deelen met den nieuwen aankomeling - de Dominikanen hadden naast monniken geen menschen moeten zijn om zich niet diep gekrenkt te gevoelen. Vooral in Spanje zelf is de naijver verbitterd geweest; op denzelfden bodem ontstaan en uit in hoofdzaak denzelfden geest, beiden ook in verre landen invloedrijk door den bekeeringsarbeid der ordeleden, beiden graag in Europeesche staten biechtvaders leverend aan vorsten en potentaten, beiden met aanleg voor studie en onderwijs, hebben vooral in Spanje Dominikanen en Jezuieten elkaar gehaat met den haat van Spanjaarden. Maar de Jezuieten zett'en door, en bleven wat ze waren; terwijl, toen de Inkwisitie werd opgeheven, aan de Dominikanen ook de laatste prikkel tot Spaansch-zijn ontviel. Sedert kon de kracht hunner beste geesten geheel worden gewijd aan de samenvatting der Katholieke wijsbegeerte, den middeleeuwschen wonderarbeid van Sint Thomas, den Doctor Angelicus.

Eigenaardig; de Spaansche heilige, die het meest ons meegevoel en onze innigheid opwekt, is een vrouw, Sinte Theresa, groot van praktische wilskracht door haar stichting der Ongeschoeide Karmelieten, merkwaardig als geest door haar vurig mystieke geschriften. Voor de verschijning van den rouwen en strijdzuchtigen dweper Loyola blijven we staan als voor een menschelijk raadsel, mogelijk alleen in een Spanjaard; in het willen begrijpen van Domingo de Guzmán, St. Dominicus, komen we weinig verder, daar het meest legenden zijn die van hem bekend bleven; maar bij Teresa de Ahumada, St. Theresia, is naast den godsdienstigen gloed waarzonder geen heiligheid bestaan kan, een diepe innigheid en liefderijke menschelijkheid aanwezig die onmiddellijk doen terugdenken aan dien dichterlijksten aller heiligen, Sint Franciscus. Ook voor Protestantsch begrip is Sint Theresia ten gansche een mensch gewcest van hooger orde. Hier hoeven we niet enkel gaven te bewonderen van zeldzame kracht, hier kunnen we tegelijk liefhebben ook, en uit vrijen aandrang.

Zoo zijn er nog enkelen onder de Spaansche geesten die weldadig aandoen. Wie Salamanca bezocht en de oude universiteit daar, half kloosterschool nog in het benedengedeelte met zijn lage gewelven over de aula's en ruwe banken

daarin voor de toehoorders, hij kan de herinnering niet vergeten aan die eene leerzaal waar een der edelste Spanjaarden, Fray Luis de León, getuigenis heeft gegeven van zijn grootheid van ziel. Augustijner, professor in de theologie te Salamanca, mysticus van diepzinnigheid en klaarheid tevens, geeft hij wijsgeerige beschouwingen van hooge vlucht over het Hooglied van Salomo in 't licht; de Inkwisitie speurt onraad, gelijk vaak den domper gereedhoudend voor buitengewoonheid van geest; maar minder gelukkig dan Sinte Theresa bij wie het alleen tot gevaar voor gevangenis kwam, wordt hij gevat en vijf jaar in den kerker gesloten; intusschen heeft een lang en zwaarwichtig onderzoek aangetoond dat er toch moeilijk ketterij te speuren was in 's mans geschriften; men moet hem wel ongedeerd loslaten en toestaan zijn ouden werkkring te hervatten; lichamelijk verzwakt door de gevangenisstraf zal hij weer op zijn zelfden katheder na jaren de eerste voordracht houden; heel Salamanca verdringt zich in de zaal, in spanning over verwachte ontboezemingen van den zwaarbeproefde; en hij heft aan: ‘Zooals wij gisteren zeiden....’!

Dit zijn wel verkwikkingen tusschen den dorren gloed van den Spaanschen geestesaanleg. En gelukkig zijn er nog andere en even heerlijke, die bovendien bewijzen hoe de Spanjaard ook groot en edel kon zijn op ander dan godsdienstig gebied.

Allereerst moet dan herdacht de wonderlijk stoute romantiek uit den tijd van Spanje's groot verleden, zooals dat weer machtig sprekend wordt voor ieder die er de oude steden bezoekt. Zooals wie in ons land, zwervende door de doodschheid en vervallen grootheid van plaatsen als Middelburg of Hoorn of zooveel andere, telkens in een karaktervol geveltje een steen opmerkt waarop een scheepje is afgebeeld dat in eens zeggen doet van het leven en streven onzer voorouders, zoo kan men niet dwalen door welke doode stad van Spanje ook of tusschen een opvallend aantal kloosters en kerken treft telkens een zwaar gebouwde huizing met boven den poortingang in steen uitgehouwen het wapenschild van het adellijk geslacht aan wie weleer deze stins toehoorde. Bij ons in den goeden tijd de expansie van winzuchtigen ondernemingsgeest, in Spanje het epische van een strijdzuchtig ridderdom.

Bij beiden lagere hartstochten die door den moed en het verbeeldingsleven waaraan ze geboorte gaven, zich verheerlijkten tot een grootsche bestaansperiode der heele natie. Bij beiden ook de innige behoefte aan godsdienstigheid gedurende dit tijdperk van in spanning komen der volledige vermogens; godsdienstigheid die naast veel bekrompens en onzuivers ook veel van het echt waarachtige in zich had. Bij beiden ook die natuurlijke drang tot het voortbrengen van kunst midden tusschen dit krachtige leven, als verheffende schoonheid waaraan ieder behoefte had en waarvoor ieder als vanzelf ontvankelijk was. Voor beiden zoo de dichterlijke tijd waarin het heele volk als eenheid zich kon uiten, bezield als het werd door een zelfde halfbewuste aandrift.

Voor Spanje is de worsteling tegen de Mooren noodzakelijkerwijs de groote oorzaak geweest tot ontplooiing van aller kracht. Reeds door het strijden alleen kwam het Spaansche bloed in verrukking; de moed, de persoonlijke trots, de taaiheid, de dorst naar het geraken in wilde opwinding, al deze eigenschappen die voor en na Spaansch zijn geweest voelden zich tegelijk tot leven gewekt. Daarbij een vast en gloedrijk geloof, aanvurend tot volkomen zelfopoffering desnoods. En een duidelijk doel verder dat allen voor den geest kon staan: de verdrijving van den ongeloovigen vijand, den overweldiger van den eigen grond. Wonderlijk blijft het dan op het eerste gezicht dat het nog zóó lang geduurd heeft eer de Mooren voorgoed verdreven waren. Doch allerlei kleinere oorzaken hebben den strijd zoo gerekt. In de eerste plaats wel de overkokende strijdzucht zelf die de ongeloovigen tijdelijk vergat en op Christenen onderling in ging slaan; dan de ijdelheid, de eerzucht bij al die edelen die zichzelf meer bleef zoeken dan samen wou gaan tot edeler doel; vooral ook de uitsluitende aanhankelijkheid aan eigen gewest, zelfs nu nog allerminst in Spanje verdwenen, waardoor de Kastieljaan den Aragonees, en de Aragonees den Kastieljaan als een ander soort wezen placht te beschouwen. Zoo heeft het dan zeven lange eeuwen moeten wachten eer de Mooren, van plaats tot plaats verdreven, het land al verder inruimden aan de eigen Spanjaarden, en vóor Kastilië met Leon, Aragon met Katalonië elk tot eenheid waren versmolten, ook Andalucië en Valencia en Murcia veroverd waren en opgenomen in het

verbond der twee groote Christelijke Koninkrijken; totdat eindelijk dan door het huwen van Ferdinand van Aragom met Isabella van Kastilië de wezenlijke eenheid van Spanje voldongen werd en kort daarop ook de genadeslag werd toegebracht aan het overblijfsel der Moorsche macht. Een twintig jaar na het trouwfeest dezer Katholieke Koningen, zooals ze nog altijd met afzonderlijke eer in Spanje genoemd blijven, was Granada veroverd (1492) en had het land voorgoed zijn blijvende eenheid erlangd, even vroeg als of nog vroeger dan Frankrijk, eerder dan Groot-Brittanje, vier eeuwen bijna vóór Duitschland of Italië.

En met dezen langen tijd van prikkelend heldhaftig strijden viel zoowaar samen de bloeitijd van het Katholiek geloof en de bloeitijd der Middeleeuwsche kunst. Is het wonder dan dat oud-Spanje zoo heerlijk vol is van monumenten die getuigen van dit rijke leven van weleer? In schat van bouwkunst volgt Spanje onmiddellijk wel op Italië, wint het van Frankrijk. Gothische Kathedralen, waar vindt men ze in Frankrijk buitengewoner dan hier waar Eransche prelaten de Gothiek invoerden? De kathedraal van Leon, één zang van edel Middeleeuwsch geloof in teederheid van steen; de hoofdkerk te Sevilla, meer Germaansche Gothiek door het werken daaraan van veel Duitsche en Dietsche bouwmeesters en beeldhouwers, strenger daardoor dan de lichtere Fransche te Leon, minder juichend; de dom te Burgos, van binnen niet zoo nobel als die van Leon of Sevilla, van buiten echter aangrijpend door hooge eenheid; vooral de domkerk te Toledo, zetel van Spanje's primas, de meest Spaansche van stijl, de meest indrukwekkende tevens, die in haar reusachtigheid vol ernst en vol blijde warmte het mooist teruggeeft wat er reins en groots is geweest in het kunstvermogen van het Middeleeuwsche Spanje. En overal waar men komt, weer nieuwe uitingen van gelijken adel; te Granada de koninklijke grafkapel waar de Katholieke Koningen rusten, klein maar zuiver meesterwerk uit den laatsten tijd der Gothiek; te Salamanca de nieuwe dom, flamboyant, ook een der laatste scheppingen van den spitsboogstijl, broederlijk staande naast den sombermystieken Romaanschen ouden dom; terwijl kort daarvóór Torquemada, de beruchte ketterjagende Dominicaan, te Valladolid in den gevel der St. Pauluskerk het heerlijkste gewrocht

van flamboyant-stijl had doen scheppen wat in welk land ook de zinnen verrukken kan; zoo te A'vila, te Barcelona, te Oviedo, te Santiago de Compostela, te Palencia, kortom overal waar bisschoppen zetelden, een monument uit den tijd van eenswillend geloof en kunnende kunst. En ook daarvóór, toen óók Fransche prelaten den Romaanschen stijl in Spanje hadden ingeleid, wat een schat aan Romaansche kunstwerken die zoowel in 't Noorden, te Salamanca, Zamora, A'vila en Segovia, als in een deel van 't reeds veroverde Zuiden, te Córdoba en Sevilla, verrezen!

Laat het zijn dat beide bouwstijlen in Spanje ingevoerd zijn geworden, evenals vroeger de Mooren hun kunst van den Afrikaanschen overwal hadden meegebracht, en evenals tijdens Karel V de Italianen hun Renaissance zouden binnen brengen, zoodat de vinding van geen dezer vier aan Spanje ter eere komt; dan heefft dit toch in het schitterende navolgen bewezen wat een diepe en algemeene behoefte het had niet enkel aan godsdienst maar ook aan schoonheid. En naast het dichterlijke van het geloof waarvan de geestelijkheid vooral de behoedster was, het dichterlijke van ridderlijke daden, door alles wat zich edelman rekende gehuldigd als de eigenlijke roeping van zijn geslacht. Hebben zoo, naast de vorsten, de twee eerste standen voornamelijk den grooten tijd van Spanje bepaald, ook het volk heeft daarbij krachtig meegedaan. Het overtuigendste bewijs is wel dat tijdens deze zelfde Middeleeuwen in Spanje een romantische volkspoëzie is ontstaan die haar wedergade zoekt; in deze geheel uit eigen natuur opgewelde verheerlijking van krijgsmoed en riddertrouw en edelhartigheid heeft het ideale van den echt-Spaanschen geest zich zuiver en krachtig uitgedrukt. De Rijmkroniek, die de legendair geworden figuur van den Cid, dien strijdheld naar het hart der Spanjaarden, werkelijk poëtisch bezingt is zoo vroeg als het eind der twaalfde eeuw er het indrukwekkend begin van; de ontelbare romances waarin met improvisatorische gemakkelijkheid doch tevens met romantische dichterlijkheid de val van Granada, de laatste groote kamp dus tusschen Christenen en Mooren, bezongen wordt, sluiten tegen het begin der zestiende eeuw op schitterende wijze de rij. Daartusschen liggen de drie eeuwen van rijk en nationaal-Spaansch leven, waarin adel en geestelijkheid

den toon aangaven maar ook het gewone volk voelde en handelde in gelijken geest.

Na dezen romantischen tijd, tegelijk met den val van Granada, de ontdekking van Amerika! Een nieuw en ongedroomd veld voor den op strijd-avontuur belusten Spanjaard had zich als bij wonder opgedaan. Het ridderlijke vond zijn onverwachte voortzetting juist toen het met den kamp tegen Mooren gedaan was. En zeker meer dan vroeger nog heeft het mindere volk zijn deel gehad aan deze reeks van Spaansche veroveringen; zoowel Cortés als Pizarro waren varkenshoeders uit Estremadura; dat met hen tegelijk de rauwe wreedheid van het Spaansch karakter zich zoo fel openbaart is wel kenmerkend; naar mate de tegenstanders zwakker werden, zou de volksaard al meer dien noodlottigen weg opgaan, het ridderlijke versmorend.

Gelukkig daarom voor de eigenlijke edelen dat in Europazelf een nieuw veld van roem en eer zich voordeed toen Karel V, een vijf en twintig jaar na de ontdekking van Amerika, zijn Imperator-droomen begon te verwezenlijken met hoofdzakelijk Spaansche strijdkrachten. De Kastieljaansche adel, die toch ongraag over zee ging en Amerika liever overliet aan lager geboren avonturiers, werd opgeroepen tot de krijgstochten door Italië en tegen Frankrijk; een goede poos hebben de Spaansche regimenten toen Europa beheerscht, terwijl als wisselwerking Italië door de vele aanraking zijn Renaissance in Spanje kon verbreiden, en aanleiding gaf tot die blijde kunstperiode daar, waarvan elke oude stad nu nog in zijn gebouwen blijft spreken. En evenals Spanje vroeger zooal geen nieuwen stijl dan toch een merkwaardige en zuiver nationale wijziging van stijl had uitgevonden door in zijn Gothiek motieven op te nemen aan de Moorsche bouwkunst ontleend, zoo wist het nu ook een bekoorlijke eigenaardigheid uit te vindeu door Gothieke met Renaissance-motieven te versmelten en zoo een stijlwijziging voort te brengen die tegelijk volkomen gelukt en uitsluitend Spaansch is. Zoo bleek dan in alle opzicht de regeeringstijd van Karel V voor Spanje een wel korte maar grootsche slotperiode, waarin aller kracht nog vaardig was.

Doch met de komst van Philips II op den Spaanschen troon verandert alles, of het een droom was. De versteening

der natie begint; het onherroepelijk verval zou volgen. Het starre fanatisme van den vorst grijpt doodend om zich heen; de oud-Spaansche opgewektheid sterft af en zal alleen achterlaten dat hulsel van hartelooze statigheid waarvoor de Spaansche grandes, en niet ten onrechte, sedert befaamd zijn geworden. Geen kenschetsender gedenkteeken van dezen inwendigen dood dan dat beroemde of beruchte Escorial waarin Philips II zijn heele ziel heeft uitgesproken. Dit bouwwerk, zoo groot van lijn, zoo monumentaal van sobere uitvoering, en toch tegelijk zoo ijskoud, zoo akelig kil, zoo stom van sombere pracht, is wel degelijk èn in symbool èn in werkelijkheid de plechtige begrafenis van een groote natie.

Goddank voor Spanje dat toen het feitelijk verval reeds begonnen was en het land al meer vervreemd ging raken van het overig Europa, het in staat is geweest als laatste en edele krachtsinspanning twee geesten voort te brengen, die ten allen tijde en in alle landen gerekend zullen blijven tot het allerbeste waartoe Europeesch genie in staat is geweest: Cervantes en Velásquez.

Cervantes moet naar den tijd voorop, maar ook naar recht. Want alleen hij heeft na en naast Sinte Theresa een groote schuld van Spanje weggenomen: de schuld van hardvochtigheid. Er is toch iets in alle Spanjaarden zonder onderscheid, iets duisters, iets stars, iets blind-eenzijdigs, waardoor we per slot van rekening uitroepen: iets als liefde gevoelen voor dit volk is toch gods-onmogelijk. En zie ditzelfde volk, na eerst in een vrouw schitterend bewezen te hebben dat godsdienstige gloed toch óók in Spanje samen kon gaan met teederheid, brengt later een man voort die ieder ten eenenmale juist boeit door de zuiverheid van zijn volle, alles begrijpende en alles met een lach vergoelijkende menschelijkheid. Hoe door en door is Cervantes mensch geweest! Wat heeft hij het edele in ons begrepen, onzen wil ten goede; en wat heeft hij het geweten hoeveel onzuivers, hoeveel naar proza daar maar steeds noodzakelijkerwijs mee samengaat. En dan dien stillen eeuwigen strijd tusschen het hoogere en het lagere geheel te zien in zijn juiste verhoudingen zooals die in 't werkelijke leven evengoed in den enkelen persoon als tusschen de menschen onderling telkens aan het licht treedt, en al naar gelang bloot komt in dolle dwaasheid of belachelijke

bekrompenheid; dit dan af te beelden niet met de pen van een satiricus die zich verlustigt in bitterheid, noch van den pessimist die somberheid of van den comicus die zotheid zoekt, maar o zoo mooi vanzelf, zoo in-natuurlijk als een man die het leven ten volle heeft meegeleefd, het door en door kent in zijn zwaks en zijn moois, en het innig is blijven liefhebben zóó als het nu eenmaal blijkbaar moet zijn. Met wat een kieschen glimlach schetst hij de oorzaak der onzinnigheden waarin Don Quijote, van het spoor geraakt, achtereenvolgens vervalt; van tijd tot tijd dan hard lachend om die dwaze toestanden zelf, maar tegelijk vol warme sympathie voor zijn dolenden en verdoolden ridder; hoe mooi daarnaast de grove Sancho Panza, een man uit het volk zooals er duizenden zijn, mengelmoes van allerlei eigenschapjes, dom en slim tegelijk, goedig vaak maar dan weer licht oneerlijk, trouw aan zijn meester maar bang voor zijn hachje, graag op eten, graag op buit, graag op rijkdom, veel te goedgeloovig en toch weer vaak naast Don Quijote vol helder en gezond verstand. En even oorspronkelijk als de opzet is geweest van dezen lesten en besten ridderroman, even hoog bekoorlijk is de volle natuurlijkheid van de uitvoering, en tegelijk even echt-Spaansch de atmosfeer waarin zich dit alles beweegt. Dit boek kon alleen in Spanje geschreven worden, doch door een zeer superieuren Spanjaard. De eigenlijke aanleiding, het doel ook wat Cervantes er mee had, waren zuiver nationaal. De door allerlei opgeschroefde ridderromans verhitte breinen van zijn landslieden toen ter tijd heeft hij willen terugbrengen tot gezonde werkelijkheid door hen te doen schaterlachen over de ultra-romantische ridderdaden van een verdwaasden hidalgo. Waar buiten Spanje zou hiervoor grond zijn geweest? Alleen het land dat eeuwen lang zooveel tastbare romantiek had beleefd en waar, toen de riddertijd al afgesloten en voorbij was, de hoofden nog ijdel bleven doordroomen op fantasieën die hun bodem verloren hadden, kon reden geven aan een krachtigen geest om eens afrekening te houden met deze volksbegoocheling. Zijn nationaal doel heeft Cervantes afdoend bereikt; de vlijtige fabrikatie van ridderromans toenmaals is door hem doodgelachen. Maar terwijl zijn boek enkel daartoe en enkel voor binnen de grenzen van zijn land bedoeld was, is het meteen triomfantelijk naar

buiten bekend geworden en daar begroet als een geheel eenige, onvergelijkelijke afbeelding van de tragicomedie in het algemeen-menschelijk leven. Daarbij een boek voor allen; een kind heeft er pret in, de gewone mensch leest het met smaak, de diepervoelende vindt het telkens vol wetend doorzicht en verkwikkende menschelijkheid. Wat een volop beminnelijk man, die Cervantes! En voor hem die Spanje kent blijft het de vraag wat eigenlijk nog grooter wonder is: dat juist uit deze eenzijdig-hartstochtelijke natie een man moest voortkomen die het algemeene menschenleven met een zoo heerlijke helderheid doorschouwd heeft; of dat uit dit onbeminnelijk volk een man geboren werd dien we zoo oprecht en zoo geheel kunnen liefhebben; of dat uit een ras dat zoo weinig aard heeft voor humor, de man moest opstaan die verreweg den zoowel natuurlijksten als edelsten humor heeft bezeten.

Na en naast Cervantes, Velásquez. Want is Cervantes grooter door volledige oorspronkelijkheid, Velásquez heeft in zijn kunst hooger hoogte bereikt. Hoe groote bewondering men ook hebbe voor den Don Quijote als zonder weerga in alle letteren, men voelt ook hoe het nooit stijgt boven een bepaalde grens. De aandoening van het geheimzinnig leven achter de natuur en achter ons menschelijk bestaan, de openbaring van het bovenmenschelijke spreekt nergens uit het werk van Cervantes. Velásquez daarentegen betoovert met zijn kunst, omdat hij voortbracht uit verrukking. Die verrukking terug te geven met zoo ontzaglijke klaarheid, met zoo forsche kracht dat ieder die nog oogen en gevoel heeft vast gegrepen wordt door de waarheid waarmee's levens verschijningen zijn verbeeld in hun geheimzinnig hooger licht, is wel alleen voorbehouden aan een meester van den allereersten rang. Machtiger dan Cervantes door dieper bezieldheid, is echter Velásquez voortgekomen uit een vrij verdienstelijke school, heeft belangrijken invloed ondergaan van de groote Italianen, en staat in zijn land niet zoo gansch alleen daar die andere Spanjaard, Murillo, meer dan eens hem gelijk komt. Moeilijk is het de juiste verhouding tusschen deze beide geboren Sevillanen aan te geven. Murillo heeft enkele meesterstukken gemaakt die, uit gansch anderen aanleg voortgekomen, gesteld mogen worden naast het beste wat Velásquez schiep; het schoonste

wel dat schilderij in het gemeente-museum te Sevilla ‘Sint Antonius van Padua neerknielend voor het Christuskind’ wie zóó heiligheid van extaze wist weer te geven heeft zelf in heilige extaze schoonheid tot leven gebracht. Toch - in de meerderheid van zijn werk blijft Murillo te week, te vrouwelijk, te ongelijk ook; de klare kracht, de meesterlijke mannelijkheid van Vel/'asquez bleef hem vreemd. Murillo, zoo zou men mogen zeggen, is Andaluciër gebleven in zijn behoefte aan weekelijke zinsbekoring; Velásquez daarentegen heeft den Sevillaan, den Andaluciër in zich overwonnen, is Kastieljaan geworden en heeft zijn echt-Spaansche kracht geadeld onder den invloed der Italiaansche kunst. Wat een sterke kunst is die van Velásquez! Krijgshaftig haast en tegelijk toch zóó schoon, zóó nobel. Schooner en nobeler dan de kunst van den eenigen schilder die met Velásquez vergeleken kan worden, van Frans Hals. Bij beiden die bruisende kracht, maar daarnevens bij den Hollander grove levenslust, bij den Spanjaard ridderlijke fierheid. ‘Grandeza,’ met dit licht begrijpelijk en toch zoo moeilijk vertaalbaar Spaansche woord wordt het best het gansch buitengewone der kunst van Velásquez weergegeven. Hij vertegenwoordigt, hij het sprekendst van zijn heele land, het ideaal van het Spaansche type: ridderlijk, fier op het trotsche af, bezield door hoogen gloed, sterk tot groote daden. Is Cervantes de goede geest die aanvulde wat Spanje miste, Velásquez heeft heerlijk getoond wat de edele Spanjaard kàn zijn.

Den Haag,
eind Februari 1898.
G.P. ROUFFAER.

Gabriel Finne.

I.

Er ligt zeker geen overdreven systematiek in de bewering, dat de letterkunde, die een volk in een bepaald tijdvak voortbrengt, voor een gewichtig deel het product is van twee factoren, t.w. dat wat de onmiddellijk voorafgaande generatie van hetzelfde volk heeft tot stand gebracht en de internationale denkbeelden van den tijd zelf.

De invloed der onmiddellijk voorafgaande generatie zal zich in den regel het sterkst daar doen gevoelen, waar het deze gelukt is een kunstvorm te ontwikkelen, niet slechts van groote originaliteit, maar tevens van zekere volkomenheid, die oorzaak is, dat deze vorm, in plaats van na een gering aantal jaren te verouderen, nog na een menschenleeftijd zijn frischheid behouden heeft. De jongeren oefenen in zulk een geval hun kunst door te trachten zich den vorm der ouderen toe te eigenen, en zoolang zij dien niet meester zijn, zullen zij zelden in de verzoeking komen, op hun meesters neer te zien en nieuwe voorbeelden te zoeken. Gelukt het hun, hun voorbeeld in eenig opzicht te overtreffen, dan geschiedt dit licht ten koste hunner veelzijdigheid. Zij hebben aan ééne zijde van hun taak al hun krachten besteed.

Wat de gedachten betreft, waaraan men in kunstwerken uitdrukking geeft, is een jonger geslacht zelden, en misschien nooit ongestraft, in *die* mate afhankelijk van zijn voorgangers. Wel zijn de denkbeelden der ouderen dikwijls het uitgangspunt van jongere schrijvers, hetzij zij ze verder ontwikkelen en dus tot iets anders maken, hetzij zij van den beginne af

aan er tegen polemiseeren; maar een schrijver, die bij de gedachte van zijn meester blijft staan, is toch slechts een popularisator van vreemd eigendom; op zijn hoogst een predikant, geen kunstenaar, - allerminst een denker. In de verhouding van den schrijver tot de denkbeelden van het voorgeslacht spiegelt zich in de eerste plaats de geest van zijn tijd af; in de wijze, waarop deze zich in zijn werk openbaart, herkennen wij het individu.

Een der denkbeelden, die men tot de stokpaarden der moderne letterkunde kan rekenen, is kritiek der maatschappij. Maar het idee, om aan zijn bezwaren tegen de bestaande wereldorde uiting te geven in den vorm van litteratuur, die tot onderhouding heet te dienen, is thans zoo weinig nieuw meer, dat men heden ten dage een roman, wiens eenige aanbeveling hierien bestaat, dat hij dergelijke kritiek oefent, eer met het praedicaat ‘muf’ zal bestempelen. En dat men het zoo lang met genoemde kritiek als litterair motief heeft kunnen stellen, is uitsluitend te danken aan de groote rekbaarheid van het begrip. Men behoeft slechts Heine's uitvallen tegen den koning van Pruisen en een roman van Zola na elkander te lezen, en men bemerkt het verschil. En dit ligt in den aard der zaak. Immers, de toestand der maatschappij verandert aanhoudend, en iedere nieuwe toestand kan aanleiding geven tot nieuwe klachten. Doch ook dit wordt op den duur vermoeiend. Vandaar het streven der jongeren, om een nieuw element in de letterkunde te brengen. Echter, uit niets brengt men niets voort. Het nieuwe moet een uitgangspunt hebben, en dat uitgangspunt is het genoemde sceptische standpunt tegenover de inrichting van heelal, of maatschappij, of staat, of waaraan de schrijver gelieft zijn aandacht te wijdon. Er zijn er, die de kritiek beu worden; zij vluchten in de idylle of ook wel in de kerk. Dit deden o.a. reeds vele romantici, en ook in onze dagen zegt men, dat schoone geesten nog wel eens bij de alleenzaligmakende havenen. Anderen zoeken het ideaal, dat zij hier niet vinden, in de toekomst; zij worden mystiek; soms gaan zij profeteeren. Er zijn er ook, die er nuchter bij blijven, die hun phantasie niet gebruiken, om nieuwe werelden te scheppen, maar om de wereld hunner gedachten en warrneming onder beeld te brengen. Zij gaan slechts één stap verder dan de vroegere

generatie; zij beginnen te twijfelen aan de echtheid der mode geworden kritiek; zij leveren als 't ware kritiek tot de tweede macht.

De Noorweegsche schrijvers der jongste generatie bevinden zich in hooge mate in het aan het begin van dit opstel geschetste geval. De muze van hun vaderland, die reeds in de middeleeuwen door haar buitengewoon origineele kunst lauweren oogstte, heeft na eeuwen zwijgens in de laatste dertig jaar zulke triumfen gevierd, dat het werkelijk voor de jongeren een stoute onderneming was, met de mannen van het jaar '60 een wedloop te aanvaarden. Er heeft zich in dat land in ongelooflijk korten tijd een soort classiciteit gevormd, een proces, slechts geëvenaard door wat zes eeuwen geleden onder hun IJslandsche broeders geschied is. De kunstvorm, dien de groote meesters gebruikten, wordt de normale, en de beste onder de jongeren, - juist zij, die men niet van gebrek aan zelfstandigheid zal beschuldigen - gebruiken dezelfde vormen, die zij wel trachten te ontwikkelen en voor hun behoeften pasklaar te maken, maar die zij niet verwerpen, om - zooals in andere landen zoo veelvuldig geschiedt - naar iets te zoeken, dat volkomen nieuw is. Zij zijn in dit opzicht leerlingen.

Wat de romanschrijvers betreft, voorzoover zij van de officiëele schrijftaal gebruik maken, groepeeren zij zich om Lie en Kielland. De jeugdige schrijver dien ik den lezer wensch voor te stellen is een leerling van den laatstgenoemde; men behoeft niet lang zijne werken te bestudeeren, om het te bemerken. Bij Finne is veel, wat aan den meester herinnert: het heldere en distincte in den vorm; de meesterlijke caricatuurteekening, de onversaagdheid in de keuze en behandeling zijner stof, die echter bij den leerling soms tot ruwheid wordt, het zich verdiepen in het leven eener kleine plaats. Zelfs aan den inhoud der verhalen bemerkt men hier en daar duidelijk, in welk wagenspoor het karretje van dezen kunstenaar van den aanvang gereden heeft. Het maakt een eigenaardigen indruk, wanneer in de novelle ‘Bolette Ström’ de heldin in het voorbijgaan spreekt van de faillisementen onder de groote lui en de huichelarij der kleine burgers te Stavanger, alsof dat algemeen bekende zaken waren, toespelingen welke

alleen de lezer van Kielland's romans verstaat. Ook de ontwikkeling van Finne's kunstvorm is met die van den meester analoog: van de novelle tot den korten roman, die een novellistischen tint behoudt; van den roman tot het drama. Erkend moet worden, dat Finne op den duur getoond heeft, een veel grooter dramatisch talent te bezitten dan Kielland, ja dat het de vraag is, of niet ten slotte zijn toekomst blijken zal in deze richting te liggen. Maar voor zijn vroegste periode is de lectuur van Kielland's werken van de grootste beteekenis geweest. Het kan ons dan ook niet verwonderen dat hij zijn roman ‘Twee Dames’ aan zijn meester opdraagt; deze opdracht symboliseert het bewustzijn van erkentelijkheid. Evenals Kielland gaat Finne uit van oppositie tegen een bestaande conventie. Maar het is een andere conventie dan die, welke den schrijver uit Stavanger getroffen had. Was voor dezen de tegenstelling tusschen rijk en arm het eerste motief, dat zijn phantasie in beweging bracht, Finne schenkt het eerst zijn volkomen belangstelling aan hen die de wereld zondaars en onzedelijken noemt, en zooals te wachten was, hij kiest hun partij tegenover de ijverige wachters der traditioneele deugd. Hij vindt in hen een element van trots en diepte, dat bij de ‘fatsoenlijken’ ontbreekt, en naar de gewoonte van zeer jonge auteurs schrijft hij de deugd der laatstgenoemden uitsluitend toe, òf aan bangheid òf aan gebrek aan hartstocht, in geen geval aan zedelijke meerderheid. In de reeds genoemde novelle ‘Bolette Ström’ is de tegenstelling door het geheele verhaal volgehouden; een jong man, bekrompen van aanleg, van goede familie, niet onvermogend, en met brave principes knoopt een vriendschapsbetrekking aan met een vrouwelijke student, die tot de daemonische soort behoort. Hoewel hij steeds haar meerderheid gevoelt, kan hij zich daarvan toch geen rekenschap geven; telkens wanneer hij de rekening opmaakt, komt hij tot de conclusie, dat hij de beste partij van de twee is, en dat zij bij een huwelijk met hem slechts winnen kan. Als zij eindelijk in een hartstochelijke scène hem vertelt, dat zij reeds een ander heeft toebehoord, maar thans hèm liefheeft, is voor hem de verzoeking sterk, om te nemen wat hem geboden wordt; maar hij durft haar niet aanzien, uit vrees dat hij bij het avontuur zijn zielerust zal verliezen, en juist bijtijds weet hij zich nog uit de voeten te maken.

De vinding is niet onaardig en leent zich tot poëtische uitwerking. Maar zij leent zich ook uitstekend - evenals de tegenstelling tusschen arm en rijk - tot hobbelpaard. Wie er bij staan blijft, schildert ten slotte een wereld, louter bestaande uit ideale zondaars en philistreuze tugendhelden, een wereld, minstens even onwaar als die der conventie. Wij staan hier bij het punt, waar zich bij onzen schrijver andere invloeden, deels van aanleg, deels van zijn tijd, openbaren, en van waar hij zich in een voor hem zelf eigenaardige richting ontwikkelt.

Ik merkte hierboven op, dat schrijvers, die in het geval van Finne verkeeren, licht hun groote voortreffelijkheid in één richting koopen ten koste van hun veelzijdigheid. Nadat Finne eenmaal den ontuchtige tot voorwerp van studie heeft gekozen, laat hij hem zoo spoedig niet meer los; hij bekijkt hem steeds nader en stelt hem zijn lezers in een reeks geschriften voor oogen; een geheele bundel draagt den titel ‘Jonge Zondaars’ en van verscheidene volgende boeken kan men de intrigue Wedergeven in dit ééne woord: echtbreuk. Het gevolg is, dat de schrijver zijn stof goed meester wordt, maar tevens dat het gebied zijner waarneming tamelijk beperkt blijft. Finne zou niet in staat zijn - althans hij heeft tot nu toe nog niet getoond dat te zijn - een gezelschap levenslustige menschen, zonder boosheid of huichelarij te teekenen, evenmin zou het hem licht gelukken, de beschaving van ééne periode tegen den achtergrond eener voorbijgegane, of de zeden van één land in het licht der gewoonten van een ander land te schetsen, en zóódoende het betrekkelijke van iedere zienswijze te doen uitkomen; bij hem ontbreekt het bewustzijn, dat er een Europa is; de oude Consul Garman met zijne achttiende-eeuwsche beschaving staat hem even ver als de religieuse dweper Hans Nilsen Fennefos. Daarentegen bekijkt hij zijn zondaars onpartijdiger dan Kielland zijn armen, die al te dikwijls een ideaal tintje hebben. Men bemerkt dat reeds in de overige stukjes uit den bundel ‘Jonge Zondaars’, waar de held niet meer moet uitkomen door de tegenstelling met een bekrompen voorstander der deugd, maar waar de schrijver zich uitsluitend in de psychologie van den ontuchtige verdiept. In ‘Hansine’ is het nog de strenge vader, die door hardheid zijn dochter in de armen der prostitutie

terugdrijft; maar de liclite toon, die het geheele stukje door volgehouden is, doet maar al te goed begrijpen, dat Hansines warme bloed aan haar verlangen naar Kristiania geen geringer aandeel heeft dan de smaad, dien zij thuis ondervindt. De novelle ‘In den Schoot der Najade’ eindelijk bevat geen enkelen vertegenwoordiger der erkende moraal meer; wij luisteren slechts een gesprek af tusschen boeleerder en boeleerster, kijvende in hun vermoedheid, en toch eindigende zooals zij begonnen, in elkanders armen.

Er ligt in dit ophouden van alle polemiek een nieuw uitgangspunt. Men herkent daaraan Finne als lid van de generatie, die niet langer de letterkunde als vehikel harer sociale en politieke propaganda wenscht te gebruiken. Deze schrijver heeft zijn object zóó van nabij bezien, dat het opgehouden heeft, voor hem in een ideaal licht te staan, en van het nuchtere standpunt uit, dat hij zoodoende bereikt heeft, beschouwt hij de wereld. Hij heeft thans ontdekt, dat niet alleen in de oude moraal, maar ook in de nieuwe leer van de individueele vrijheid, in welken vorm die zich moge voordoen, een ontzaglijk element huichelarij is. En de vrucht is een evenredig cynisme. Daarmee heeft Finne voorloopig zijn muze gevonden.

II.

Inderdaad, men kan zeggen, dat cynisme de muze van dezen schrijver is. De invloed van de stof, waarmee zijn verbeelding zich het eerst bezig hield, strekt zich ver in de reeks zijner werken uit. Er is in al deze boeken een element van brutaliteit, dat bijna pijnlijk aandoet, een op den voorgrond stellen van ruwe trekken, alsof alleen het dierlijke in den mensch reëel was. Maar wie Finne's romans bestudeert, bemerkt toch, dat in deze behandeling der stof methode is, dat juist door de afwezigheid van sentimentaliteit de hoogste werking bereikt wordt, dat de kunst van den schrijver bestaat in de koelheid, waarmee hij zijn object beheerscht.

‘De Kinderen van Dokter Wang’, zoo heet Finne's eerste roman van eenigszins breederen opzet. Het is het verhaal van een gezin, waar de eenheid wordt vertegenwoordigd door het spaansche riet. Ontzettend lugubre is de onderlinge ver-

houding der familieleden geschetst, waarvan niet één aan een der anderen behoefte heeft, of ook maar ooit met broer of zuster een hartelijk woord wisselt, en waar slechts nu en dan een voorbijgaande sympathie gevoeld wordt, bestaande in gemeenschappelijke vrees voor of afschuw van den gemeenschappelijken tyran. Al naar de aanleg der kinderen is, ontwikkelt er zich één tot een slecht, een ander tot een karakterloos sujet; van de dochters laat er zich een met een verachtelijk individu in, om daarna te trouwen met een wezen, dat nog verachtelijker is; eene andere houdt haar kleinen strijd vol en leeft ten slotte in voortdurende openbare vijandschap met mama, een vijandschap die tot haat gepotenseerd wordt en zich uit in gevechten, waarbij tangen gebruikt en haarvlokken uitgetrokken worden; de derde alleen gelukt het de gunst der ouders, te verwerven, door de walglijke grutten, die dagelijks op tafel komt, te verslinden als ware het cabinetpodding, en voorts door de gangen der anderen te spionneeren. Dit laatste doet zij met bijzonder welgevallen, ‘want nooit vertoonde zich het leven aan kleine Sanne van pleizieriger zijde, nooit kreeg ze meer te genieten van de gunst der ouders, dan wanneer Petra en Hanseman de gevolgen hunner daden ondervonden.’

Het is moeilijk den indruk te schetsen, dien dit boekje bij den lezer nalaat. Het naast zou men dien indruk misschien kunnen karakteriseeren als een gevoel van onzekerheid of onveiligheid; het onderlinge wantrouwen, dat al deze personen bezielt, werkt als een smetstof op wie, zij het ook maar door lectuur, met ze in aanraking komt. Die sterke werking is verkregen door de waarheid der voorstelling, die te meer treft, naarmate de onwaarschijnlijkheid van een in *die* mate gedecentraliseerd familieleven den lezer van te voren grooter voorkomt. Maar de schrijver kent zijn sujetten, en geen neiging duikt er in hun ziel op, die hij niet weet te gebruiken, om het beeld getrouwer te maken, van de geheime zonden van den oudsten jongen, die drie dagen lang in eenzaamheid wordt opgesloten, tot hij eindelijk besluit zijn zakdoek in zijn keel te persen en zoodoende de tranen voort te brengen, die zijn berouw zullen bewijzen, tot den versleten glimlach der huismoeder, die haar een enkel maal op een portret uit haar jongemeisjesjaren doet gelijken, en dien

zij in gezelschap van vreemden soms nog vertoont, maar die den huisgenooten geaffecteerd voorkomt. Affectatie, dat is de indruk, dien op den duur iedere uiting eener zachtere stemming maakt; wanneer een der broers of zusters eens in een bijzonder geval tot een der overig en een woord van meegevoel wil richten, dan nog klinkt de stem hard; zoo is nu eenmaal de toon in de familie Wang. Meestal echter spreekt de een niet tot den ander; wanneer Petra en Hanseman samen uit school komen, gaan zij twintig pas van elkaar verwijderd. Wat zouden zij elkaar te zeggen hebben? En indien hen iets bezig hield, waarom zouden zij zich aan het gevaar blootstellen, dat hun geheim verklapt werd? Karakteristiek voor het talent van onzen schrijver is de omstandigheid, dat eene minder sombere levensopvatting slechts door bijpersonen wordt gerepresenteerd. Finne schijut de mogelijkheid aan te nemen, dat een familieleven een ander karakter draagt, maar hij heeft geen poging gedaan, zulk een familieleven te schetsen. De tevreden personen, die in deze vertelling voorkomen, worden niet levend; hun ontbreekt vleesch en bloed. Dit is natuurlijk in de eerste plaats een uitvloeisel van des schrijvers aanleg; voorts hangt het samen met de diepe opvatting van zijn stof en de betrekkelijke eenzijdigheid, die, zooals reeds werd aangeduid, daarvan het gevolg is.

III.

Weinig vroolijker is de stemming, die heerscht in Finne's volgenden roman ‘Twee Dames’. Hier verdiept de schrijver zich opnieuw in de verschrikkingen van een ziekelijk geslachtsleven. De heldin is een vrouw, die geen grooter angst kent dan moeder te worden en die het samenleven met haar man als een bezoedeling opvat, welke zij slechts noode duldt. De catastrophe, die daarvan het gevolg is, maakt de intrigue uit. Met groote kunst is de toenemende spanning in de ziel der echtelieden geschilderd; ieder overtuigd van zijn recht, ieder bereid om te vergeven en ongezind om vergeving aan te nemen, tot eindelijk het onweer losbarst in een scéne van de wildste soort. Wederzijdsche verwijten, schampere ironie, een meten van elkander met de oogen, eindelijk slagen en schoppen; het geheel een weerzinwekkend tooneel, maar van groote aanschouwelijkheid.

De pendant dezer al te kuische echtgenoote is haar nicht Mammy, ook zìj gehuwde vrouw, ook zìj langen tijd kuisch, maar tegen haar wensch. Helaas, haar heer gemaal bekommert zich meer om paedogogische theoriën en geleerde boeken dan om het smachtend verlangen zijner vele jaren jongere weder-helft. En als aan den hemel van het stadje een comeet opdoemt in de gedaante van een eenigszins afgeleefden tooneel-speler uit Kristiania, vindt hij een akker braak liggen, dien het hem slechts weinig moeite kost te beploegen. Maar nadat deze kunstenaar weer vertrokken en Mammy's hart ten gevolge dezer gebeurtenis bijna gebroken is, wordt zij gevaar-lijk voor jongelui en eindigt ongeveer als Potifars huisvrouw, met dit onderscheid, dat zij met geen Jozef te doen heeft, die op haar voorstellen met religieuse bezwaren antwoordt.

Mooi is hier: niet de vinding, - die is zoo oud als de belletrie, - evenmin het nieuwe licht, waarin een verhouding als die tusschen Mammy en den tooneelspeler Kramer gezien wordt, of de bijdrage, om menschen, die den heiligen band van Hymen breken, te verstaan en zoodoende zachter te beoordeelen, - eene Anna Karenin is tienmaal interessanter dan Mammy, - maar mooi is de meerderheid, waarmee Finne zijn poppen behandelt. Hij houdt ze zich van het lijf; het zijn zijn schepsels; ze moeten doen, wat hij ze laat doen, en niet wat zij zelf willen, of wat een publiek, verwend door romans, die naar recepten geschreven worden, van ze verlangt. De romanverslinder verlangt, dat de schrijver het met de deugdzame of met de erotische vrouw eens zal wezen, opdat het hem gemakkelijk valle, het boek te classificeeren, indien hij ouderwetsch in zijn smaak is, onder de goede of zedelooze boeken, indien hij door moderne denkbeelden aan-gestoken is, onder de bekrompen of vrijzinnige werken. De schrijver echter kiest de zijde van geen van beide vrouwen; hij vertoont ze zoo onbarmhartig, alsof zij geen menschen waren van gelijke beweging als hij. Wij herkennen hier den auteur, die op het standpunt aangekomen is, van waar zich de leer der individualiteit even belachelijk voordoet als die der conventioneele moraal. Wat hij hier aan medegevoel bij den schrijver van Anna Karenin te kort schiet, dat wint hij aan zelfstandigheid. Men leze, hoe hij Mammy's afscheid van Kramer beschrijft:

‘Ze zaten in “den Hout,” een tuin van oude machtige eikeboomen een paar minuten buiten de stadspoort, op een van de groene banken dáár zaten ze, waar anders alleen in 't donker soldaten met hun deernen en andere paartjes plachten te zitten. Zij klemde zich aan hem vast en huilde in ééne door, kuste hem dan wild en bedankte hem in alletoonsoorten voor de arme oogenblikken van ongehoopt geluk, die hij haar had gegeven. En nu moest haar stakker-van een sultan weer naar Kristiania, waar hij niet slapen, kon, en waar de dagen voor hem, den man zonder levensdoel, zoo triest voorbijkropen; en zijn Mammy zou achterblijven, en voor hem schreien en voor hem bidden, God smeeken om aan Gods existentie te mogen gelooven, dan kon ze hem aanroepen om zijn hand te houden over haar sta-a-kker van een vermoeiden edelen sultan. Och, hij moest zoo voorzichtig zijn, dat hij niet ziek werd, en werd hij ziek, dan kwam ze dadelijk over, om hem op te passen, absoluut zeker zou ze komen.....

.. Hij hield ze tegen zich aan. Hij zat recht voor zich te kijken met duistere opgetrokken wenkbrauwen, tegelijk met een uitdrukking van razende smart en toch geresigneerd als een keizerlijk grenadier tegenover de Tscherkessische boerenmeid, die de plicht hen gebiedt te verlaten. Dat was waarachtig zoo'n kleinigheid niet, van zoo'n blinde toewijding afscheid te nemen. Sedert Witten Donderdag hadden ze iederen avond het bittere uur des afscheids samen doorleefd, maar telkens had ze hem er toe gekregen, den volgenden dag over te blijven..... En hij klaagde, terwijl hij haar kuste: Neen, het is zoo makkelijk niet, het is zoo makkelijk niet!

Och, *mijn mijn mijn* Jacob! snikte ze opnieuw en wierp haar hoofd tegen hem aan als een ram, die stoot....’

Dat is de stijl van Finne; geen oogenblik met een zijner marionetten van rol verwisselend; steeds sarcastisch, steeds vertellende. Bijna *te* sterk doet hij het gebrek aan waarheid in eene liefde als deze uitkomen, en weinig scheelde het, of de lezer verloor zijn belangstelling in personen met zoo weinig diepte. Toch is er in deze wijze van vertellen iets episch; de schrijver zorgt er voor, dat wij goed op de hoogte zijn, welke bekoorlijkheden Mammy bezit, en wat in haar

den matador uit Kristiania aantrekt; maar van het daemonische, waarmee Bolette Ström nog in zulk een hooge mate bedeeld was, is hier geen spoor overgebleven.

Maar deze soort epiek heeft haar keerzijde. Vergelijken wij Finne op het punt, waar hij in ‘Twee Dames’ is aangekomen, met zijn meester uit Stavanger, dan valt de vergelijking niet in ieder opzicht ten gunste van den leerling uit. Het gemak van schrijven, dat bij Kielland zich tot lichte elegantie ontwikkelde, is hier geworden tot een lust in hyperbolische zegswijzen, die er zich weinig om bekommert, of hij den lezer schrik aanjaagt, indien het den schrijver slechts gelukt, de aardigheid die hem invalt te plaatsen. De zin voor werkelijkheid, die ginds in contrasten speelt, vermaakt zich hier in schreeuwende disharmonie. Het is op zich zelf genomen geen gebrek in een schrijver, indien hij er niet tegen opziet, bij zijn lezer voorstellingen te wekken, die hem misschien onaangenaam aandoen, mits dat geschiede met eene bedoeling. Wanneer ‘De Kinderen van Dokter Wang’ eindigt met een bezoek van Petra, die het ouderlijk huis in wanhoop verlaten heeft, aan hare zuster, wanneer deze bij haar twijfel wekt omtrent de mogelijkheid om haar besluit uit te voeren, en wanneer de lezer van Petra afscheid neemt, zonder te weten, wat er nu gebeuren zal, dan wijkt de indruk, dien men behoudt, sterk af van wat men gewoon is, maar hierin is toch bewuste kunst; de auteur wenscht, dat de lezer in dezelfde stemming van radeloosheid, die Petra bezielt, het boek uit de hand zal leggen. In hoeverre hier het doel der kunst wordt voorbijgestreefd, wier roeping volgens het zeggen van sommigen geenszins is, tweespalt in het gemoed der menschen te brengen, dat moge de geschiedenis uitmaken; een feit is, dat Finne van dit kunstmiddel een veel-vuldig gebruik maakt, en dat men het slechts op zijn waarde kan schatten, nadat men de uitwerking bij herhaling bij zich zelf heeft waargenomen. Niets anders is het, wanneer Mammy - in het laatste hoofdstuk van ‘Twee Dames’ door haar vroegere vriendin met minachting bejegend wordt en naar huis gaat, om haar echtgenoot af te wachten, die omtrent haar liefdesavonturen ingelicht is, of wanneer de held in ‘De Philosoof’ uitgaat, om een einde aan zijn leven te maken, maar onderweg weer aan het twijfelen raakt, zoodat

men jaren nadat het boek verschenen is nog niet weet, of de philosoof nu leeft of ter ziele is.

Maar welke bedoeling kan het hebben, naar aanleiding van een ongeluk, dat een arbeider overkomt, ons op de mededeeling te vergasten, dat de lever in een berketak hing en dat een stuk van een darm tegen een rots was geslingerd, dat de vrienden die stukken bijeen zochten en daarop besloten te schoften? Met de noodige onverschilligheid is het verteld, en een liefhebber van sterk gekruide verhalen kan zich met het bericht vermaken. Men moet ook zwakke zenuwen hebben, om zoo iets onder geen omstandigheden te kunnen lezen. Maar er is geen aanleiding te ontdekken, die den schrijver tot het aanbrengen dezer bijzonderheden kon nopen. De heer Kaggested, die zoo treurig aan zijn einde komt, heeft voor den roman niet de minste beteekenis, en ook als illustratie van het leven en streven der arbeiders kan de historie niet bedoeld zijn in een boek, waarin van de onderlinge verhouding der standen geen sprake is; de schrijver had even goed kunnen vertellen, dat Kaggested een erfenis had gekregen, of dat er hongersnood onder de Hottentotten heerschte. Blijkbaa heeft de auteur een ge-legenheid gezocht, om deze aardigheid onder te brengen; zóó zeer heeft ze hem behaagd, dat wij ook eenige bladzijden verder nog eens uit den mond van een der bijpersonen vernemen, dat Kaggested in atomen gesprongen is. Maar zulk een opzettelijk aanbrengen van wat men het publiek wil leeren verdragen is geen kunst maar een geloofsbelijdenis, die zich uit den leeftijd van den schrijver - hij telde destijds (1892) zes en twintig jaren - zeer goed laat verklaren. Zulk vuurwerk houdt bij voortgezetten arbeid van zelf op.

IV.

Wij zagen, hoe Finne zich langzamerhand van de personen, die hij schetst, op een afstand plaatst. Hij bereikt dat door een soort negatieve onpartijdigheid, een onpartijdigheid, die niet als gewoonlijk allen waardeert, maar allen veroordeelt. Nog een stap verder, en de schrijver, die tot nu toe in sarcastische opmerkingen van tijd tot tijd voor den dag kwam, eclipseert geheel. Reeds in de hierboven besproken romans

neemt de dialoog een belangrijke plaats in; thans levert Finne eene eerste proeve voor het tooneel. Het is de natuur-lijke consequentie van zijne ontwikkeling, die tot volkomen objectiveering moest voeren. De persoonlijkheid van den schrijver toont zich thans alleen nog maar in de keuze der stof en in het karakter der optredende personen.

Intusschen is het eerste tooneelstuk van Finne een poging, om de conflicten van het leven in een minder droevig licht te zien. ‘De Uil’ heet het stuk, en de inhoud is al weer - echtbreuk. Het is ditmaal de echtgenoot, die op een toertje naar de hoofdstad, waar hij - het zij tot zijn verontschuldiging gezegd - met eene satanische dame in aanraking gekomen is, te zwak is geweest en zijn jonge weder-helft inderdaad heeft kunnen vergeten. Nu plaagt hem het berouw, te meer daar de verleidster de echtgenoote van zijn vriend is. Dien vriend ziet hij des nachts voor zich in visioenen, die hem op den rand van den waanzin brengen, tot zijn vrouw een zijner gesprekken met het phantoom aan-hoort en binnenstormt, om hem van een zelfmoord te redden. ¡Men kan zien, dat het stuk een eersteling is; de compositie s zwak; aan de spookscène kost het moeite te gelooven.

Maar behalve als vooroefening voor lateren tooneelarbeid heeft het stuk zijn beteekenis voor de geschiedenis van Finne's denkbeelden, het toont, dat hij na het schrijven der twee voorafgaande romans niet van plan was, in een onvruchtbaar pessimisme te blijven steken, maar onzeker tastende was, om den weg tot een of ander idealisme te vinden.

Van dat nieuwe idealisme vinden wij overigens nog geen spoor in het tweede tooneelstuk van Finne, ongetwijfeld het merkwaardigste werk, dat hij tot nu toe geschreven heeft. Als tooneelarbeid staat ‘Konny’ oneindig boven ‘De Uil’; wat de denkbeelden betreft, is dit drama de meest klassieke uitdrukking van de levensbeschouwing, die ook aan ‘De Kinderen van Dokter Wang’ en ‘Twee Dames’ het aanzijn gaf.

Konny is een koopmansdochter uit een kleine plaats, die twee jaar naar de hoofdstad geweest is, om te studeeren. Zij heeft daar het gezelschap genoten van moderne hervormers van allerlei slag en keert nu huiswaarts met een sterk gevoel van haar eigen waardigheid en van de gebreken der

maatschappij, waarin zij leeft, vooral voor de bewoners van kleine steden en voor onontwikkelde vrouwen eene diepe minachting koesterende. Een dubbel doel heeft zij met hare reis voor oogen. Vooreerst zal zij den Augiasstal daar thuis eens opruimen, haar ouders eens leeren, wat hun plichten zijn, en bewerken, dat haar oudere zusters ook eens naar de stad gezonden worden, om daar evenveel te leeren als zìj geleerd heeft, en met de menschen om te gaan, waarmee zìj omgegaan heeft. Voorts - en dit is de hoofdbedoeling van haar thuiskomst - wil zij haar aanstaande, den heer Thams, aan haar familie voorstellen en trachten geld los te krijgen, waarmee deze veelbelovende jonge man, die helaas een failliet achter den rug heeft, in staat zal gesteld worden, den strijd met het leven opnieuw te aanvaarden. Maar de ontvangst beantwoordt niet in allen deele aan de verwachting. De zusters hebben volstrekt geen behoefte om zich door Konny te laten opvoeden en zijn veeleer van meening dat zij bescheidenheid dient te leeren en wèl zal doen met eens iets ernstigs onder handen te nemen en het leegloopen te staken; de vader, in plaats van met de noodige som gelds voor den dag te komen, maakt aanmerking op de rekeningen van modewinkels, die hetzelfde schip, waarop Konny aankwam, heeft meegebracht, en hij laat zich sarcastisch uit over de mooie kleeren van den heer Thams, waaruit hij concludeert, dat deze zeker een man *in bonis* is. Alleen mama stelt van het eerste oogenblik af een onbeperkt vertrouwen in Thams en wil doen wat zij kan, opdat het huwelijk tot stand kome.

Intusschen maakt Konny het haar verloofde meer dan lastig. 's Mans fort is levenswijsheid en ondervinding. Hij heeft niet voor het eerst lief en hij imponeert Konny, door zich zelf een karkas en een ouden zondaar te noemen. Maar als er nu een wel niet zeer jeugdige maar vermogende dame op het tooneel verschijnt, die Thams vroeger ontmoet, en met wie hij destijds eenige hartelijke woorden gewisseld heeft, verliest Konny het restje zelf beheersching, dat zij in de omgeving van haar familieleden toch al moeite heeft te bewaren, en vervolgt hem met verwijten over de slapheid van zijn karakter. En Thams geeft toe. Hij heeft bemerkt, dat er op financieelen steun van Konny's familie niet te reke-

nen valt, en hij ziet nu in, dat hij inderdaad een slap karakter heeft, niet in staat om met een vrouw van zoo harfcstoehtelijken aard samen te leven. Zij is te goed voor hem; jammer maar, dat hij dat niet eerder heeft ingezien. Hij zal zich tevreden stellen met Marie, de zuster van den hotelhouder, zijn oude kennis, die hem in vriendelijke herinnering gehouden heeft. En zóó wel weet Thams zich in de veranderde omstandigheden te schikken, dat hij bij het afscheid aan Konny nog een mooi lesje in wijsheid geeft. Als zij bemerkt, dat haar jalousie niet oorzaak maar slechts aanleiding geweest is tot het verbreken der verloving, en hem nu in harde woorden zijn 'sjofelheid' verwijt, wordt Thams evenmin boos als vroeger maar hij spreekt aldus:

'Een dief alleen in het bosch heeft het kwaad, mijn kind, maar honderd dieven samen in een dorp hebben het machtig gezellig, één voor één. Heeft men maar een goed inkomen, en gevoelt men behoeften in overeenstemming met zijn inkomen, dan is men in waarheid gelukkig. De achting der menschen is het groote doel. Ik zal in deze maatschappij meer geacht wezen, wanneer ik, gehuwd met mejuffrouw Barstad, een salon kan houden in Kristiania, dan wanneer ik, met jou gehuwd, met moeite weinige duizenden aan een agentschap verdien. Ja zelfs als ze allemaal onder elkaar fluisteren over de sjofelheid om een dame om haar geld te trouwen, zij zullen mij toch *achten*. (*Konny ligt gebogen over de tafel met het hoofd tusschen de armen verborgen; men hoort een hikkend, snikkend geluid*.) Konny mijn, Konny mijn. Geloof mij. Als wij nu trouwden en het inkomen te klein werd, dan konden wij nergens zekerder op rekenen dan op de brutaalste minachting: waarom trouwen zij, als zij geen soliede papieren hadden? Doen ze zulke domheden, dan moeten ze ook de gevolgen dragen. En jij en ik, we zouden allebei de gevolgen te voelen krijgen. De gemeenste opmerkingen zouden je in het gezicht gesmeten worden, jij trotsch heerlijk meisje. Je zou uitteren en je frissche jeugd verliezen onder al die bandieten. (*De stoom-bootbel klinkt*.) Ja, ja, er is nog maar een kwartier over, en ik heb nog een en ander met den waard af te rekenen. Ik moet gaan Konny. (*Zij geeft geen teeken van leven*.) Het is nu heel onpleizierig voor je heen te gaan. Blijf

maar hier in de kamer, tot het voor den derden keer luidt. Dan zijn al de menschen buiten op de brug en de passage tusschen de huizen is vrij. (*Hij buigt zich over haar en kust haar op het hoofd*). Vaarwel dan Konny en vergeef mij. (*Konny sluit de armen om hem en drukt hem vast tegen zick aan; zij snikt zacht. Thams maakt zich een oogenblik later voorzichtig los en kust haar weer op het hoofd.*) Vaarwel, mijn rein, prachtig kind.'

Met die woorden verdwijnt de heer Thams en sluit het stuk. Het merkwaardige in deze persoonlijkheid is, dat hij werkelijk meent, wat hij zegt. Ook zijn gevoel voor Konny is oprecht; hij is niet uitsluitend op het geld afgekomen, dat zij meende hem te kunnen verschaffen, maar ook haar naïveteit en de heelheid van haar karakter hebben hem getroffen. 'God weet, dat je mooi was in je indignatie en je kortzichtigheid', zegt hij tot haar. En op een andere plaats, waar zij zich zelf verwijt, dat zij eigengerechtig was, antwoordt Thams: 'Grenzeloos eigengerechtig, Konny. En hard. Maar dat is juist het piquante aan je.' In dat licht heeft hij Konny gezien, en hij heeft gedacht, aan die vastheid van haar karakter een moreelen steun te zullen vinden. Maar de geringste teleurstelling maakt aan die laatste opflikkering van jeugdig enthousiasme een einde, en de egoïst ontpopt zich. Ook daarvoor komt hij rond uit. Thams' eerlijkheid is die van de onbeschaamdheid; hij behoort tot die menschen die openlijk zich zelf de leelijkste namen geven, en daaruit het recht afleiden, om laag te handelen en zich zelf toch nog altijd oneindig beter te vinden dan die velen, die even laag handelende een ideale taal voeren. Dat is een echt modern type, en om dat type goed te vatten, was een zorgvuldige studie van de verworpenen en uitgestootenen, om het levend te maken een groote objectieve kunst noodig.

Thams komt mij voor van alle gestalten, die Finne heeft geschapen, de interessantste te zijn. Hij is niet als Minerva gewapend uit Jupiters hoofd te voorschijn gekomen. Aangeduid is hij reeds in den lichtmis, die de oudste dochter van doktor Wang verleidt. Ook deze houdt er eene philosophie van het egoïsme op na. Tot dezelfde soort behoort Mammy's edele sultan. Maar eerst in Konny's verloofde wordt de

figuur volkomen levend en vergunt ons de diepte van zijn zieleleven te peilen.

Daarnaast verdient ook Konny onze aandacht. Trouwens niemand kan haar beter karakteriseeren, dan Thams zelf het doet, waar hij haar grenzeloos eigengerechtig en hard noemt of elders: jong en hard, sterk en schoon, of waar hij spreekt van haar allerliefste rechtermine. Zonder ondervinding eens-klaps uit een achterhoek naar een moderne stad verplaatst, aldaar aan zich zelf overgelaten, neemt zij alles wat zij verneemt zonder een zweem van kritiek op. Zij hoort daar spreken van vrouwen zonder vooroordeelen, die actief deel-nemen aan wat er in de maatschappij omgaat, en onmiddellijk is zij gereed om op haar vroegere omgeving neer te zien. Zij stelt eischen aan anderen, en eischen aan het leven, en het komt niet in haar op, dat de voorwaarde voor elken eisch, die men met billijkheid stellen kan, het vervullen van een plicht is. Zij noemt haar vader ‘sjofel’, die haar niet in staat stelt, ruimer te leven, en die, ook indien hij daartoe bereid was, geen vermogen zou hebben, om de zusters dezelfde vrijheid te geven, die zij geniet, zonder daarvoor iets dan hoogmoedige verachting terug te geven, en geen oogenblik denkt zij er aan, dat ze misschien verstandiger zou handelen, met haar vrijbeid te verzekeren door in de eerste plaats te zorgen, dat zij zich zelf onderhield. Zelfs ziet zij er niet tegen op, wanneer zij vreest voor meer moeilijkheden naar aanleiding van de rekeningen die nog komen moeten, Thams te verzoeken, geld van Marie Barstad te leenen, de gehate mededingster, voor wie zij geen groet over heeft. Het is alsof de eenige uitwerking der beschaving op Konny het verlies der bescheidenheid is. Maar in haar verhouding tot Thams is zij geheel vrouw. Men gevoelt, dat deze liefde haar diep gaat en daarom kans zou gehad hebben, een blijvenden invloed op haar karakter te oefenen. Hoe natuurlijk is haar ergernis, wanneer Thams op al haar ten deele zeer onbillijke verwijten slechts met een uitlegging antwoordt, in plaats van met een uitbarsting van toorn, die diepte van gevoel zou verraden. In den grond zijn al haar harde woorden slechts pogingen om in hem den hartstocht te wekken. Maar als zij hem zoodoende van zich vervreemd heeft, dan komt het berouw, dan wil zij hem volgen als een

slaaf, als een hond indien zij maar bij hem mag wezen-tòt zij bemerkt, dat hij slechts een voorwendsel zocht om zich van haar af te maken. Dan keert haar heftigheid een oogenblik terug en uit zich in de hardste verwijten, tot zij ten slotte de woorden vindt die ieder ander dan Thams zonden vernietigd hebben: ‘Het leven zou de moeite niet waard wezen, als dat, wat je daar zegt, steek hield. Je moet niet gelooven, dat menschen het later in het leven goed krijgen, als ze eerst hun eigen idealen verloochend hebben. Het zijn eenvoudig ellendelingen’. - En toch, op het laatste oogenblik wint de liefde het op de verontwaardiging en kan zij Thams niet loslaten. Dat is de tragedie van Konny's leven: het zelfstandige meisje, krampachtig zich vastklemmend aan een man met gebroken karakter, die haar liefde niet durft beantwoorden en zich langzaam uit haar omarming losmaakt, om eene vrouw in zijn armen te nemen, die hij niet bemint, maar die geld heeft.

De overige personen vormen een waardigen achtergrond voor deze gruwelijke tragedie. Een echte familie voor Finne, de meeste gelijkenis toonende met de familie Wang. Waarlijk men begrijpt, dat eene afwezigheid van twee jaar iemand van zulke huisgenooten kan vervreemden, en dat de uitwerking van het weerzien dégoût is. Daar is een horizont, zoo eng als maar in eenig Noorweegsch kustplaatsje mogelijk is, en daar-bij een zelfgenoegzaamheid, zooals die zich ontwikkelen kan op plaatsen, waar men nooit iets te zien krijgt, dat van de dagelijksche omgeving afwijkt, en die alleen door Konny's eigengerechtigheid geëvenaard wordt. In dit opzicht is Konny een echt kind van hare omgeving. Maar niet alleen is men *en bloc* met zich zelf tevreden, ook ieder der leden van het gezin vindt zich zelf volmaakt en ziet op de overigen neer. Men uit die stemming door een toon van meerderheid, dien ieder zich aanmatigt, de broer tegen de zuster, de zuster tegen den broer, de kinderen tegen de ouders, allen tegen allen. Het is duidelijk, dat Konny heel wat ergernis geeft, en allen krieuwen om het hevigst met haar; maar als er een het waagt, in tegenwoordigheid van een der anderen een aanmerking op Konny te maken, - onmiddellijk neemt de ander het voor de teruggekeerde zuster op,-niet uit sympathie voor deze, maar om dengene, die het eerst sprak

te ergeren. Als een staaltje deel ik mee, in welke bewoor-dingen Plato, de zoon des huizes, in het tweede bedrijf zijn ouders en zusters de oorzaken van de slapeloosheid der jongste zuster uitlegt:

‘Dat wil ik wel gelooven, dat ze gephantaseerd heeft! Maar waarover? Over de kleine welverdiende aanmerking, die ze van papa heeft gekregen? Ik denk van neen, mijn meiske. De zaak is deze: Haar aanstaande is een van die bonvivants, die in de salons van Kristiania loopen te neuzen naar dames, die moeten erven. Nu is hij-jammer genoeg-bij Konny gehavend, en ze heeft-ja, dat is net iets voor haar-het individu een aanwijzing gegeven op papa's geld, op hetzelfde geld, dat ons aller gemeenschappelijk eigendom is, dat we om kort te gaan eenmaal op een oogenblik, dat naar we hopen nog ver is, zullen deelen. Ja ha, zoo is het: Op haar ouders heeft ze aanwijzing gegeven, d.w.z.op jou geld, Louise, en op mijn geld en op dat van Malle dààr. En daar ze vermoedelijk gisteren een kleine afkoeling heeft gekregen en in twijfel is geraakt, of dat geld ook wel zoo gemakkelijk te krijgen is, heeft het slechte humeur ze te pakken gekregen. Als er nu bijkomt, dat een zekere dame, vermogend genoeg, vriendin van den huize, gisteren avond laat zich presenteerde met oude rechten op mijnheer Thams en hem vlak voor Konny's oogen heeft mee-genomen, dan zal men begrijpen, dat de beker harer smart overliep en een slapeloozen nacht veroorzaakte. Daar heb je het drama, lieve zuster!’

Plato wordt natuurlijk door zijn zusters voor een schurk en een leugenaar uitgemaakt, wat niet wegneemt, dat die-zelfde zusters weinige minuten later met Konny in een hevigen twist gewikkeld zijn.

‘Konny’ is in zeker opzicht de tragedie der emancipatie. Niet van die emancipatie, die in het banier van sommige vrouwenvereenigingen geschreven is, maar van iedere vrij-making, die slechts uiterlijk is. Menschen met een bekrompen inzicht, als Konny, of met een slaafsche denkwijze, als haar zusters en broeder, zijn gelukkiger, waar zij gehoorzamen, dan waar zij willen herschen. De vrijmaking der individuen is dan alleen waarachtig, als zij van binnen begint. Daarom maakt ook Konny's moeder, die van haar man heel wat

te verduren heeft, in al haar ouderwetschheid toch meer dan een der overigen den indruk van een vrij mensch, wanneer zij haar dochter die haar aanspoort tot verzet tegen haar echtgenoot, ten antwoord geeft: ‘Hoe jong, hoe jong je nog bent, mijn Konny.’

Deze moeder en dochter vertegenwoordigen twee polaire wereldbeschouwingen: voor de èène bestaat waardigheid in het kennen van plicht, voor de andere is plicht het op den voorgrond stellen van eigen waardigheid.

V.

Maar indien hij die de conventie huldigt en hij die haar hoont in gelijke mate liegen, waar is dan waarheid in het leven van den mensch? Die vraag stelde Finne zich reeds, toen hij zijn eerste tooneelstuk ‘De Uil’ schreef, en de op-lossing, die hij daar gaf, was deze: ‘waarheid is daar, waar een ernstig streven is.’ Dààr voor het eerst toont hij voor zijn held een sympathie, die niet alleen beschouwend is, en deze heeft haar grond in de eerlijke poging, om zich uit een scheve positie te bevrijden. De hoofdpersoon is aan zijn vrouw ontrouw geweest, maar het gebeurde laat hem geen rust, en dat is zijn bevrijding. Zijn vergissing maakt hem evenmin interessant als dorre deugd dat zou gedaan hebben, maar het belangrijke in hem is het psychisch proces, dat onder invloed van het zelfverwijt met hem plaats heeft.

Reeds werd opgemerkt, dat ‘De Uil’ slechts een zeer onvolkomen proeve is, die ons alleen belang inboezemt, omdat zij toont, dat in den schrijver iets nieuws werd voorbereid. Het vraagstuk verdiende wel een uitvoeriger en vooral een duidelijker behandeling, en thans neemt Finne het in den roman ‘Rachel’ weer op. Het is wederom de huwelijkstrouw, die hem de stof levert, maar de crisis in het leven van den held is ons begrijpelijker geworden. Terwijl de lezer van ‘De Uil’ maar niet verstaan kan, hoe voor den heer Arthur Höier een reisje met de stoomboot genoeg kan wezen, om de vrouw, die zijne geheele phantasie inneemt, plotseling te vergeten, wordt in Enevold, den held van ‘Rachel’, het proces geschilderd van een wordend gevoel van verantwoor-delijkheid. Enevold heeft zich als student in verschillende

liaisons begeven, maar ééne daarvan heeft voor hem een dieper beteekenis gekregen, en hij is geëindigd met de vrouw, die hem in plaats van een voorbijgaande neiging, haar geheele hart geschonken heeft, te huwen. Dit huwelijk, uit een lossere verbinding voortgekomen, behoudt voor Enevold een tijd lang het karakter van zijn oorsprong en zoo komt het, dat hij zich van de dames, wier gunsten hij vroeger aannam, niet door een onoverbrugbare kloof gescheiden gevoelt en weldra met znlk eene oude kennis een nieuwe betrekking aanknoopt. Maar het bewustzijn van het leed, dat hij zoodoende Rachel veroorzaakt, werkt thans als het louterend vuur. Eene oeco-nomische crisis, die zijn vrouw en kind op den rand van den ondergang brengt, verhaast het proces, en Enevold eindigt als de meest teedere echtgenoot, wiens eenige zorg is, onheil van het geliefde hoofd af te weren.

Men ziet, dat de ontwikkeling van Enevold geheel analoog is aan die van Höier, met dit èène onderscheid, dat bij Enevold volkomen natuurlijk is, wat bij Höier als een plotse-linge verbijstering moet worden opgevat. Maar eenmaal in de dubbelzinnige verhouding geraakt tegenover de persoon, met wie hun geheele denken en gevoelen samengeweven is, werken beide zich op tot een ethische beschouwing van het leven, d.w.z. tot bewustzijn van plicht.

Voor de geschiedenis van den schrijver beteekenen deze twee boekjes, dat hij zijn absoluut cynisch standpunt heeft verlaten, dat hij dus niet cynisch door karakter maar door theorie is, dat cynisme een stadium in zijn ontwikkeling was. Hij stond op dat standpunt toen hij zijn stijl vormde, en hij heeft daaraan zijn objectiviteit te danken; het spreekt dus van zelf, dat hem veel zal bijblijven, wat aan die levensbeschouwing herinnert; maar zijn gedachte groeit er boven uit. Nadat hij tabula rasa gemaakt heeft, eerst met de oude moraal waar-voor hij geen vriendelijk woord over heeft, daarna met de moraal der individueele willekeur, groepeeren zich de menschen voor hem naar een nieuw gezichtspunt: de doelloozen en de strevenden. De doelloozen zijn niet alleen zij, die hun dag verslenteren, maar ook allen, die hun leven laten regelen door wat anderen vinden en denken: de strevenden zijn degenen, die een vast doel voor oogen hebben, waarvoor zij het de moeite waard vinden te leven.

Daamee opent zich nu voor Finne een wijde, wijde wereld! En voorzeker, als hij zich daarin thuis zal gevoelen, zal deze nieuwe ideënstroom ongetwijfeld zijn kunst ten goede komen. Maar voorloopig is de uitwerking decentraliseerend. En dat ligt voor de hand. Tot nog toe heeft Finne bijna uitsluitend de ongelukkigen bestudeerd; zijn nieuwe wereldbeschouwing dwingt hem nu ook aan een ander soort menschen een deel zijner aandacht te schenken. Maar zij willen nog zoo gemakkelijk niet uitvallen. ‘Rachel’ bevat vele kiemen, vele motieven, die zich tot uitvoerige behandeling leenen zouden, maar het boek is weinig uitgewerkt. Het best gelukt is Enevold, zooals te verwachten was; immers hij verpersoonlijkt de ontwikkeling van des schrijvers eigen gedachte,[1)] maar reeds Rachel schiet te kort; wij hooren veel over haar uiterlijk en haar karakter, maar wij zien haar zelden handelend en sprekend; de beide malen, wanneer zij door de ontdekking van het jegens haar gepleegde verraad in de hevigste gemoedsbeweging is, zoekt zij de eenzaamheid en ligt te snikken op haar bed of te bevriezen in de sneeuw; men heeft medelijden met haar, meer om wat er met haar gebeurt, dan om de eigenaardige wijze, waarop zij op de gebeurtenissen reageert. Evenzoo is het met de bijpersonen. Goed uitgevallen is Elias Eliasen, de dronkaard, met weinige trekken zijn duidelijk geteekend het nare tehuis, waaruit Rachel is voortgekomen, de student die met zijn familie in onvrede leeft, een van Finne's staande typen, waarom ook de geheele vertelling ‘De Philosoof’ draait. Maar de vriend, de deus ex machina, die ten slotte Enevold van een faillissement redt? Om hem aan het slot te kunnen aanbrengen, laat Finne hem al eens vroeger te gast komen, en op luiden toon verzekeren, dat Enevold de beste vrouw ter wereld heeft, en dat hij aan niets mag denken dan aan haar. En op dien grond leent hij later geld. In het verhaal ingeweven is hij niet. Van zijn karakter blijkt alleen, dat hij

1) Het verdient opmerking, dat tegelijk met het ethische moment ook de sentimentaliteit intrede doet in Finne's romans. En dat is begrijpelijk. Voor Enevold gevoelt de schrijver sympathie, maar juist daardoor houdt hij hem niet op zulk een afstand als zijn vroegere helden. Die sympathie kan aanleiding worden tot een dieper opvatting, maar natuurlijk ligt hier ook het gevaar, dat de vertelling in lyriek ontaardt. Het nieuwe gezichtspunt van den auteur stelt hem voor nieuwe moeilijkheden, die door nieuwe krachtsinspanning overwonnen moeten worden.

met Rachel opheeft, en dat hij goedgeefsch is. Bijna durf ik: het vermoeden opperen, dat de prototype van vriend Bjarke in een roman van Lie te zoeken is, die den titel draagt: ‘Een Samenleven’. Maar dan staat de copie ver bij het voor-beeld achter. Ook bij Lie redt de vriend den held uit financieele moeielijkheden, maar dat is niet de oplossing der intrigue, waarmee ieder het zijne krijgt en tevreden naar huis gaat, maar een gebeurtenis, die de spanning tusschen de echtelieden nog verhoogt, daar de vrouw, onbewust van de ware oorzaak, de uitbundige vreugde van haar man aan blijdschap over het weerzien van den vriend toeschrijft, en door haar jalousie de verwijdering grooter maakt. Het ingrijpen van den vriend in het huwelijksleven is dààrom bij Lie zoo mooi, omdat het onbewust is; hier is de vriend er bij de haren bijgesleept.

Ik geloof niet, dat men het recht heeft, Finne de gebreken van zijn laatsten roman te verwijten. Men zal telkens hetzelfde zien gebeuren, wanneer een schrijver zich van een nieuw gebied tracht meester te maken. Een zich bij herhaling verdiepen in dezelfde stof brengt den kunstvorm tot rijpheid maar is ook de oorzaak van routine; het zoeken van nieuwe wegen maakt de gedachten rijker maar verzwakt-althans tijdelijk-den vorm. Lang genoeg heeft Finne zich in gelijksoortige verschijnselen verdiept, en hij heeft daarmee een kunstvorm gevonden, die schittert in Konny. Thans gevoelt hij blijkbaar behoefte, menschen in hun ontwikkeling te vertoonen. Laat ons niet angstvallig dezen schrijver toeroepen: blijf bij je ongelukkigen en je zondaars! Integendeel: laat Finne zich maar gerust verdiepen in de wereld, die voor hem opgegaan is; den vorm zal hij wel vinden-daarvoor behoeven wij bij een schrijver als dezen het minst bang te wezen. En dat hij die nieuwe wereld steeds beter leert verstaan, dat bewijst de afstand, die er is tusschen ‘De Uil’ en ‘Rachel.’

Resumeeren wij de indrukken, die Finne's werken bij ons achterlieten, tot eene samenhangende voorstelling van den auteur, zooals hij zich ontwikkeld heeft, dan doet zich aan onze oogen het volgende beeld voor: Een schrijver, die uitgaande van Kielland begint met het op te nemen voor die lieden, welke de maatschappij veroordeelt, met name de ontuchtigen. Bij nader kennismaking vallen dezen hem niet

mee en verliezen het heiligenschijntje, dat zich in zijn phantasie om hun hoofd gevormd heeft. Hij toont ze thans in al hun naaktheid. Maar de schrijver is teleurgesteld en wordt cynisch gestemd. Hij geeft nu schetsen van het leven, waaraan alle idealiteit ontbreekt; de wereld is hem een kampplaats om voedsel, waarin de menschen door elkaar wemelen, sommigen van deugd pratende, anderen brutaal voor hun ondeugd uitkomende, allen slechts bezield door hebzucht en eigenbaat. In ‘De Kinderen van Dokter Wang’ is misschien nog een restje van de oude vijandschap tegen maatschappelijke instellingen merkbaar in de omstandigheid, dat aan een slechte opvoeding alle ellende geweten wordt, die over deze familie komt, maar in de wijze van vertellen is niets tendentieus meer. In ‘Twee Dames’ geeselt de schrijver met zijn zweep rechts en links, wat de wereld ondeugd noemt en wat zij deugd noemt. Eindelijk trekt hij zich uit die wereld geheel terug en geeft van haar met een spottenden glimlach nog slechts een beeld te zien, dat hij ver van zich afhoudt, om te beter het gele licht van zijn sarcasme er over te laten vallen. Intusschen is uit al die negatie als een lelie uit den zwarten bodem een jong idealisme opgeschoten. Tusschen al die onwaarheid is de schrijver gaan zoeken naar den oprechten mensch. En hij meent dien gevonden te hebben, waar uit het inzicht van eigen ellendigheid de behoefte ontstaat aan hooger levensvormen. Zulke menschen zijn dus de zedelijken, en hun ontwikkeling keurt hij zijn aandacht waardig. Maar is het bestaan van zulke menschen een mogelijkheid, dan is ook de wereld niet zoo zwart als ze een oogenblik geleden scheen, dan moet dus de duistere opvatting van het leven het gevolg zijn van gebrekkig inzicht, van halve kennis. En daarna begeeft zich Finne tot hernieuwde studie van de menschheid. Welke zijn conclusiën zullen zijn, dat zullen wij moeten afwachten. Laat ons hopen, dat, mocht zijn nieuw idealisme hem ooit te ver de blauwe lucht in voeren-waarvoor voorloopig weinig vrees schijnt te bestaan, - het hem gelukken moge de aarde weer te vinden, gelijk hij nu den hemel wedervond.

R.C. BOER.

François Caron

Eene gelukkige aanvulling van de wapenfeiten der hollandsche zeehelden zijn die van de strijdbare gouverneursgeneraal der oudere linie geweest: Gerard Reynst, Jan Pietersz. Koen, Rijklof van Goens, Cornelis Speelman; maar de historische goede trouw vordert de erkentenis dat, schouder aan schouder met deze, andere mannen van beteekenis hebben gestaau die, hetzij door hun militair talent, hetzij door hun staatsmansof koopmansbeleid, pilaren van de Geoctroyeerde O.I. Comp. mochten heeten.

Zonder een drom van kordate ‘voortrekkers,’ voortgesproten veelal uit de zonen des volks; van wegbereiders die in het verre Oosten de prinselijke leus: *tandem fit surculus arbor* (eens wordt de spruit een boom)[1] in hun vlag voerden, ware het hollandsche gemeenebest nimmer tot dien trap van handelsgrootheid opgeklommen welke tegelijk de vereering van den vaderlander, de bewondering van den tijdgenoot en de afgunst van den mededinger zou gaande maken. De een met het zwaard des krijgsmans om de heup, de ander met den bezem van Tromp in de mast, gene met de geloofsbrieven des afgezants of de ‘neurenborgery’ des koopmans in zijn mars, kwamen zij in den lande van overzee en hechtten langs de verbrokkelde stranden van het groote werelddeel dat snoer van factoryen, waarvan zoovele de bolwerken zouden worden van eene steeds klimmende suprematie.

‘Etranges épiciers,’ roept in bewonderend aandenken een fransch admiraal uit, ‘destinés à devenir, presque à leur insu

1) Devies van prins Maurits.

et en quelque sorte malgré eux, les conquérants d'un monde!’

Een van die ‘épiciers’ uit de dagen van de opkomst der Comp. is de koksmaat François Caron geweest, naarstig bevorderaar van de nederlandsche belangen in het Oosten en timmerman van zijn eigen fortuin. Ook zijne tegenstanders - en hij had er niet weinige - hebben van den gewezen bordenwasscher, die zich tot directeur generaal in Indië wist op te werken, erkend dat hij was een buitengewoon man en een ‘doordringende geest.’

Zelfs Van Kampen, die hem met omwegen een landverrader noemt, geeft hem die eer; tevens betreurende dat zooveel kennis van indische zaken, zooveel verdienste als koopman-regent, zooveel beleid als gouverneur en zooveel doorzicht als raadslid ten slotte werden dienstbaar gemaakt aan de belangen eener concurreerende, eener fransche maatschappij. *Quantum mutatus ab illo!* - hoe kon uit een zoo treffelijk dienaar der Comp. een zoo felle tegenstander groeien van Neerlands ‘mogendheyt’ in Azië! Welk een klove tusschen den bestierder van den handel in het Kasteel van Batavia, en den man die met een fransche vloot de factoryen der Edele Maatschappij in Voor-Indië kwam bedreigen!

Brusselaar van geboorte trad Caron in het jaar 1619 bij de O.I. Comp. in dienst. Hij was toen een jongmaatje van 18 of 19 jaren; zijne bekwaamheden reikten niet verder dan om hem een plaats te verschaffen in de kombuis van een Comp.schip, in de vaart gebracht op Japan. De Nederlandsche vestiging op Desima bestond toen nog niet, maar Jacques Specx had van de regeering der Shoguns oorlof bekomen tot oprichting der handelsloge op Firando en de rijkdom des lands aan thee en zijde, aan vernissen, kamfer, goud, zilver, maar vooral koper zonde de regeering te Batavia en Heeren Meesters in 't vaderland spoedig ‘alle devoir’ doen aanwenden opdat men op dezen veelbelovenden grond voet mocht houden.

De reden waarom Caron tot een ‘verstekeling’ werd en heimelijk van zijn schip in de loge te Firando achterbleef, wordt door sommigen verklaard uit de mishandelingen van zijn kapitein; en het gehalte der toenmalige oostinjevaarders in aanmerking genomen heeft men geen moeite het te gelooven. Doch had ook niet deze uitlegging eenig recht van bestaan: dat hem die eervolle koorts des wetens bezielde, *the glorious:*

fever, the desire to know, welke later een Kaempfer en Von Siebold herwaarts zou voeren? Of - want de wetenschap zou van zijn twintigjarig verblijf in *Dai Nippon*[1] slechts luttel profijt hebben - voor 't minst die zucht om vreemde landen en volken te zien, welke even goed kan ontwaken in de borst van een scheepskok als van een adellijken ‘globetrotter.’

Dit was de clandestiene intrede tot zijn indische loopbaan, en ze besliste over zijn lot. Het rad van fortuin had hem op de juiste plek geslingerd. In gewone omstandigheden, al varende, zou hij van zijne spaarpenningen wellicht eenmaal een gaarkeuken of zeemanskroeg opgezet hebben; sedert bouwde hij zich van zijn indische fortuin een heerenhuis te 's-Gravenhage.

Zooveel leden telde de kleine kolonie op Firando niet of de jonge fortuinzoeker, zijn schip eenmaal in zee zijnde, heette een aanwinst; vooral toen hij even goed de pen als de schuimspaan bleek te hanteeren. Men behield hem onder het personeel en gaandeweg geraakte hij van de nederige ambten tot de hoogere. Het eerst leerde hij zich bedienen van de bijkans onmisbare, maar tevens zoo moeilijk aan te leeren landstaal. Er is reden aan te nemen dat de japansche huishoudster hem daarbij tot een ‘krachtig instrument’ was, dat ze hem al spelend over de struikelblokken van een onverduwelijk idioom heen hielp en tevens met de aangeboren lieftalligheid der japansche vrouw het *täglich Einerlei* in dezen uithoek verzoette. Althans, wij vinden hem eerlang gehuwd, gepaard voor 't minst, en vader van een vijftal kinderern.

Zijne ‘gauwe pen’ echter en zijne natuurlijke schranderheid brachten hem het meest verder. De kansen op bevordering stonden op dit buitencomptoir en in de hoogere rangen niet slecht, want de inschuiving van bataviaasche *greenhorns* ware te nadeelig geweest aan de zaken van negotie; nl. in een land waar bekendheid met taal en volk eene eerste voorwaarde mocht heeten om profijt te behalen. Er blies destijds een gunstige wind voor den handel en de Comp. stelde er allicht prijs op ambtenaren te behouden, onder wier administratie aanzienlijke voordeelen werden verkregen.

In 1611 had Specx de loge te Firando gevestigd, en eerst

1) Groot Japan.

in 1641 volgde de overplaatsing naar Desima, waar de handel besnoeid, de afsluiting verscherpt, de Comp. dienaar zelf gekweld werd met al de streken, al de arglistigheden en fiskale belemmeringen van aziatische willekeur. Die dertig jaren echter waren voor de Comp. de gulden tijd. De Engelschen waren op dit jachtveld nog niet verschenen. De Spanjaarden waren er van verdreven geworden. De Portugeezen bezaten de oudste brieven, maar hadden zich door hun bekeeringsijver verdacht gemaakt en werden eerlang ‘uitgeboend.’ De Chineezen van den overwal beschikten over geene europeesche handelsrelaties en dreven slechts een weinig beteekenenden ruilhandel. De Nederlanders hadden deze markt voor zich; de jaarlijksche uitvoer aan verschillende producten bedroeg gemiddeld zes millioen, aan zilver 1200 tot 1400 kisten, ter waarde van bijna vijf millioen. In het laatste jaar van den handel te Firando maakte de Comp. van hare goederen nog acht millioen gulden, behalve het zilver. De uitkomsten op dezen handelspost deden denken aan de voordeeligste jaren van den molukschen specerijhandel; 't scheen als hadden de speurhonden der Edele Maatschappij hier eindelijk dat Land van het Gouden Vlies gevonden, waaraan het volksgeloof in het Westen zich zoolang hechtte en waarvan Heeren Meesters zich thans het voortdurend en uitsluitend bezit voorspiegelden.

Een enkel keizerlijk dekreet veranderde dit alles.

Sedert de uitdrijving der Portugeezen en de felle christenvervolging hunner japansche proselieten hadden bestuurders der Comp. alles gedaan om deze ‘moedige, superbe en precise natie’ te believen. Zij hadden, en willig, de hand geleend tot de verdrijving van den Lusitaniër en de uitroeiing van zijn geloof. Zij hadden den man, dien zij den wereldlijken keizer noemden, al die ‘gentillessen ende frayigheden’ gezonden, welke eene grillige oostersche verbeelding voor zich uitdacht. Zij hadden de grijpgrage handen gevuld van gouverneurs, wijkmeesters, banjoosten en *compradores*,[1)] allen uitgestoken naar de secreete fondsen der Comp. Op het verzoek, juister het gebod van een ijverzuchtig en meedoogenloos bestuur hadden de salvo's van nederlandsch scheepsgeschut

1) Tolken en leveranciers.

meegeholpen om het laatste bolwerk te verwoesten der vervolgde japansche christenen. Simabara was gevallen, hare bevolking prijsgegeven aan een der meest huiveringwekkende slachtingen waarvan de jaarboeken der menschheid gewagen, en dat met de hulp van een volk, 't welk zijn eigen geloof tegen den spaanschen kettermeester zoo duur verdedigd had.[1)]

O shame! where is thy blush?

Het was op deze verloochening van Christus voor Mammon dat de dichter doelde, toen hij de aanslagen der Portugeezen onder den dekmantel der godsdienst, en de gansche in bloed gesmoorde beweging herdacht:

> Maar gij, gelukkig Land, dat nimmer wierd besprongen,
> Van vreemde Koningen en altoos onbedwongen
> Uw vrijheid in den zwaay der eeuwen hebt bewaart,
> O Wijdberoemd Japan, dat zooveel schatten baart,
> En ons Batavië met koper moet verrijken!
> Gij doet de Maatschappij een dubbel voordeel strijken,
> Vergast haar onderdaan op vruchten van uw grond:
> U heugt, toen Staatzucht naar uw hoogen zetel stond,
> En onder 't heilig kleed op 's Lands berooving doelde,
> Hoe uw inboreling den ramp daar van gevoelde;
> Daar hij, om 't Christendom, door de allerwreedste straf
> Gemarteld, aan Europe een heerlijk voorbeeld gaf;
> Volstandig blijvende in het barnen der gevaren,
> Daar hij gekneld, gekruist, onthalsd, of in de baren
> Gesmoord, of door den gloed geroosterd, of gezengd,
> Zijn bloed om 't wangedrag der Priestren zag geplengd;
> Waardoor de Christenheid een smet wierd aangewreven,
> Die haar bij 't Heidendom voor eeuwig aan zal kleven.[2)]

Al de tegemoetkomingen der Comp. troffen echter slechts ten halve doel, en de onstaatkundige handeling van een harer vertegenwoordigers bracht den wagen nog verder uit het spoor.

Het Japansche regeeringsbeleid duldde niet dat eenige buitenlandsche kramers zich zouden groot maken in het land van de Rijzende Zon en het scheen als wilde het opperhoofd der Comp. hier dezelfde procedure aanvangen, in zooveel

1) Refutatie door O.Z.v. Haren. ‘Van Japan met betrekking tot de Hollandse Natie.’
2) I. de Marre, Batavia.

andere aziatische contreien met voordeel uitgevoerd. Eerst een pakhuis en een handelstraktaat, daarna een fort, een garnizoen, een vloot, een *coup de main*....

Het viel den Japanschen rijksraad tevens in dat deze kooplieden uit de *Olanda Koeni* (het landschap Holland) met de verdreven Portugeezen één God vereerden, al wilde het verschil tusschen beider godsdienstige beginselen hun niet klaar voor den geest komen. Kon het geloof dezer ‘westersche barbaren’ mettertijd niet evenzeer *staatsgefährlich* worden als dat van de ‘slechte sekte’, het katholicisme?

De omkeering in de houding van 's lands regeering tegenover de hollandsche Comp. geschiedde tijdens Caron's verblijf te Firando. Hij had zich daar voorlang eene positie verworven; en wel eene vooruitspringende. Hij had zich genoeg kennis van land en volk eigen gemaakt om de gegevens te verzamelen tot een werk, later in druk verschenen onder den titel ‘Beschryvinghe van het machtigh koninckrijk Japan, enz.’ Bij zijne Japansche vrouw had hij een aantal kinderen gewonnen, welke sedert door hem zouden worden gelegitimeerd en waarvan twee zoons, Daniel en François, later in geestelijke bediening te Batavia kwamen. Hij had met den vertegenwoordiger der Comp. de jaarlijksche hofreis naar Jeddo gemaakt en er den Shogun gezien onder de zijden behangsels van zijn troon, omstuwd door *daimios* en *hatamotos* in fantastische pleeggewaden, door de magnaten van een hoovaardig en krijgshaftig volk. Hij was langs de muren van de heilige stad Kioto gevoerd, waar in het binnenste van den *Gosho* de Japansche paus, de Mikado, als een levend afgodsbeeld verborgen werd gehouden voor de blikken der menigte. Hij had ook den weergalm gehoord van het hollandsche geschut, losgebrand tegen de veege wallen van Simabara, en van het terugkeerend scheepsvolk het ontzettend verhaal vernomen der keizerlijke wraakoefening: zeventienduizend hoofden op staken gestoken, kruisiging met het hoofd omlaag, langzame verbranding, plettering van de rotsen van Nagasaki! Eene geheele episode uit de geschiedenis van Japan had hij doorleefd onder de nederige houten daken van Firando, en zijne diensten aan de Comp. waren van dien aard geweest, dat ze hem voorbestemden tot het bestier van den handel op dezen verren post. Na het vertrek van den president Koekebakker,

dezelfde die den Shogun tegen de opstandelingen van Arimā ter wille was geweest, volgde hij in het jaar 1639 dezen op in het bestuur over de factory.

Hetzij dat zijne bevordering hem het hoofd deed draaien, hetzij dat hij zich verzekerd achtte, na Koekebakkers hulpbetoon, van de goede gezindheid van het japansche hof, aanstonds liet hij de houten loods afbreken waar reeds zooveel schats was doorgevoerd, en een steenen gebouw in de plaats zetten. Het was tegelijk woonhuis, magazijn, verkooplokaal, scheepskantoor. Kon er mettertijd niet een sterkte uit groeien? vroegen argwanende rijksgrooten zich af.

Blijf bij den grond, dan valt gij niet! waarschuwden bevriende inboorlingen, maar waarschuwden te vergeefs. De bouw werd voortgezet; het heette een pakhuis, het geleek een kasteel. Ten genoege van zijne vrouw - wil men Onno Zwier van Haren gelooven, ‘die eene Japanse zijnde in de oogen van hare Landgenooten wilde uitblinken,’ - liet Caron de receptiezaal inrichten met zóóveel staatsie als bedenkelijk moest voorkomen aan inlandsche grooten, wier lage woningen van hout, wier huiselijke versieringen oorspronkelijk en karakteristiek, maar sober waren. In het jaar 1640 bracht hij de nieuwe loge der Comp. onder de kap en weldra bralde dat jaarcijfer in onbegrijpelijke karakters in den gevel en voor de oogen van den verbaasden inboorling.

Het was een jaartal na Christus' geboorte, en de japansche regeering haatte met bijna komischen haat al wat aan Christus en het Christendom herinnerde. Hoe was de loge niet doorsnuffeld geworden, of er zich ook roomsche kerksieraden bevonden. Wat was er niet te doen geweest over eenige grove houtsneden, aangezien voor roomsche heiligenprentjes. Over een hollandsch dubbeltje, gevonden in een jonk, waarin men portugeesch geld meende te herkennen en dat de gansche bemanning achter de tralies en in levensgevaar bracht. Over eenige kralen, te voorschijn gebracht uit de zakken van een scheepsgezel: ongetwijfeld de kralen van een roomschen paternoster! Had de man niet kunnen wijzen op dezelfde kralen, als knoopen aan zijn kamizool gezet, zijn hoofd ware er mee gemoeid geweest.

Er was meer dan dat christelijk jaartal, in den gevel van een steenen gebouw. ‘Mij is in 't geheim gezegt’

- verhaalt Engelbert Kaempfer - ‘door een geloofwaardig Japonees, dat terwijl de Hollanders bezig waren met het lossen van een hunner schepen, om de goederen op te leggen in de nieuw gebouwde Pakhuyzen, het gebeurt is dat een groote kist, losraakende, in plaats van Koopmans Goederen daaruyt viel een koopere Mortier.’

Daran erkenn' ich meine Pappenheimer! - kunnen de japansche ambtenaren met een analogon in *hun* taal uitgeroepen hebben, toen zij de vreemdsoortige handelswaar aanschouwden.

Aanstonds ging het bericht naar Jeddo. Caron had reeds vroeger tegenover de inlandsche autoriteiten eene houding aangenomen, een zelf bewustzijn getoond, geenszins strookende met de japansche begrippen over den handelsstand, door de natie aangezien ‘in den vierden en geringsten graad van 't menschdom.’ De opperrechter te Miako, destijds met het bestier der buitenlandsche zaken belast, had hem geen gehoor willen verleenen, noch de geschenken der Comp. uit zijn hand aanvaarden. De bouw van de steenen loge gaf den doorslag. Er kwam een keizerlijk commissaris te Firando, den last brengende het pas voltooide gebouw terstond en tot den grond toe af te breken. Eveneens huizen en getimmerten met jaarcijfers of christelijke embleemen in den gevel - zoo was de wil des Shoguns.

De *considerans* van het bevelschrift mocht als proeve gelden van japansche redeneering en kanselarijstijl:

‘De Keizerlijke Majesteit is in het zekere onderrigt dat gij allen, evenals de Portugeezen, Christenen zijt. Gij onderhoudt den Zondag. Gij schrijft de dagteekening van Christus' geboorte boven op den top en gevels uwer huizen, in 't gezigt en voor de oogen van ons geheele Volk. Gij hebt de Tien Geboden, het Onze Vader, het Geloof, den Doop, de deeling van het Brood, Bijbel, Testament, Mozes, Profeten en Apostelen. Kortom één werk. Het hoofdzakelijke blijkt daaruit. De verschillen tusschen beiden achten wij klein. Dat gij Christenen zijt is reeds voor lang geweten, doch wij hebben gemeend dat het een andere Christus was; weshalve voorgemelde Z.M.u door mij gelast, enz.’

De voorlezing was geschied, en gestreng blikte de kommissaris op den nederlandschen president en zijn gevolg.

‘Wij zullen stiptelijk de bevelen van den Shogun gehoorzamen,’ deed Caron bescheid.

Dit antwoord redde hem het leven. Want twintig inboorlingen, met de treffelijke japansche sabels gewapend, stonden gereed hem op het minste vertoog in stukken te houwen. Uit den fulpen handschoen van japansche vormelijkheid en hoffelijkheid was plotseling de ijzeren klauw van het gezag te voorschijn gekomen. En zoozeer had men hem en de zijnen den voet op den nek, zoo scherp hield men de handelingen der Hollanders in het oog dat, ofschoon reeds na het eindigen van de audientie met af breken begonnen was, de kommissaris liet dreigen eenige Hollanders het hoofd voor de voeten te zullen leggen, kwam er niet meer schot in de zaak.

Caron hield het zich voor gezegd. Hij kende de cynische onverbiddelijkheid van japansche gezaghebbers; hij wist hoe de leden van het laatste portugeesche gezantschap, in weerwil van des Shoguns verbod aan den wal gekomen, ten getale van een-en-zestig op het strand van Nagasaki waren onthoofd geworden. Tweehonderd man werden van de schepen ter reede gelicht, daarbij gevoegd al de inlandsche arbeiders die men voor geld in dienst kon krijgen en des anderen morgens was een gebouw verdwenen, dat een nieuw bolwerk voor den invloed der Comp. in het Oosten had kunnen worden.

Het *Dagh-Register van het Casteel Batavia* geeft er de uitlegging van:

‘Dit werck (nac d'onse wierden geinformeert) was d'Comp. alleen door die van Naugasacqui berockent, dewelcke voor den Keyzer hadden geremonstreert hoe dat wij en de Portugesen al eene Christen syn, hebbende in voortijden onder eenen Coninck gestaen; d'Engelsen en de Spangiaerden waren voor desen mede met den ander in oorlogh geweest ende nu weder vrunden, 't welck met ons oock soude connen geschieden; men mochte geene Christenen vertrouwen, ende diergelycke meer; dat daeromme sorghvuldigh op onsen handel ende bedrijff gelet most werden ende alle gelegentheyt van yets te connen attenteren uyt den wegh genomen, opdat de tragedie, onlanghs in Arima geschiet, niet weder gespeelt en wierde, welcke feminime leugenachtige consideratien bij den Keyzer sooveel uytgewrocht hadden, dat denselve als

een inwendigen schrick van de Christenen gecregen ende 't gene voorts, gemelte commissaris (sonder kennisse van yemant sijner groote) met eygen monde te verrichten bevolen had.'

Deze lezing zou Caron en zijn aandeel in de zaak ontschuldigen, ware 't niet zijn eigen lezing, naar Batavia overgebriefd en in het officieele dagregister der regeering geboekstaafd. Slechts handelsnaijver en geloofshaat, niet zijne eigene 'comportementen' zouden hier in het spel zijn geweest, maar na zijn vertrek kwam de zaak voor een deel in ander licht.

Overigens was het maar al te waar dat de Shogun een 'inwendigen schrick' van de christenen en hun leer had behouden. In gruwzaamheid en felheid behoefde de christenvervolging in Japan onder de opvolgers van den Shogun Ijejas niet onder te doen voor die onder een Nero of een Diocletianus. Ook na den val van Simabara en de ongehoorde slachting onder de christenen van Arima bleef de regeering scherpelijk toezien op de heimelijke belijders van het katholicisme, en hoe men met hen handelde leert de volgende aanteekening in het *Dagh-register* van het jaar 1640:

'Soo was oock seecker roomsch priester, synde een Japander, gegrepen ende tot sterven gesententieert, synde het lichaem met bamboese netten omvlochten ende met cley ofte leem, een hant dick, overstreecken (hooft, handen ende voeten alleene bloot gelaten) met de voeten omhooge aen een staeck geset ende also van langhsamerhant gebraden, levende bijcans een geheelen dagh in voors. pynen, eer aen syn doot quam.'

Zelfs de vaderen van het Heilig Officie, wanneer zij den ketter tot de pijnbank en daarna ten vure doemden; zelfs romeinsche imperators, wanneer zij het bevel:'de Christenen voor de leeuwen!' uitspraken, hadden dergelijke straffen niet verzonnen. Straffen die ook den Hollanders tot een waarschuwend voorbeeld moesten dienen, mochten zij ooit op den gewijden grond van *Dai Nippon* den gereformeerden predikant brengen, gelijk de Portugees het den roomschen *padre* had gedaan.

Bij 't afbreken der steenen loge bleef het niet.

De 'westersche barbaren' zouden zich voorṭaan van de Zondagviering te onthouden hebben, desgelijks van alle uitwendig godsdienstbetoon als overluid bidden en psalmzingen,

van het slachten van vee (een gruwel in het oog van den geloovigen buddhist), de opperhoofden der Comp. moesten jaarlijks verwisseld worden, men weigerde in den aanvang zelfs aan de dooden zes voet japansche aarde. De zee was voor hen goed genoeg.

Eindelijk volgde het bevel de loge te Firando op te breken en te verhuizen naar het kleine Desima, onder den rook van Nagasaki. Het was de voormalige gevangenis der Portugeezen, het zou voor de Hollanders niet veel anders worden.

‘Sedert,’ zegt Kaempfer, ‘wierd het Guide Vlies, dat wij jaarlijks van dit Colchis gehaalt hadden, in een zeer gering en gemeen verandert.’

En ook voor Caron zelf was hier de bot vergald. Door zijn zelfgevoel, grenzend aan overmoed, door zijne ostentatie tegenover 's lands grooten, door zijn *blunder* met een vermomd kasteel van steen in dit land der houten woningen, door zijn vertoon met de teekenen van een vervolgd geloof had hij zich als een verdacht, zoo niet als een gevaarlijk persoon doen beschouwen. Aan hemzelf werd het eerst het keizerlijk bevel voltrokken omtrent de jaarlijksche verwisseling van opperhoofd en omstreeks het jaar 1641 vertrok hij naar Batavia.

Valentijn geeft hem den lof:

‘Onder alle de vorige Opperhoofden is er geen geweest, die in de grondige kennis van Japan en in 't voortzetten van den handel alhier bij hem te vergelijken was, gelijk ook de Japanders zelfs altijd, 't zij bij zijn aanwezen, 't zij bij zijn vertrek, met veel agting van hem gewoon waren te spreken, en dat met reden, alzoo hij een zeer fijn, doorslepen man, van een zeer net oordeel over allerlei zaaken, en zeer naauwkeurig was in alles wat hem voorquam.’

Zoo zijn pogen den hollandschen invloed in Japan te versterken hem door de regeering der Shoguns als een vergrijp was. aangerekend, zijne eigene regeering schatte het als een verdienste. Door zijne verslagen, zijne *Beschryvinghe van Japan* en den lof zijner principalen had hij de aandacht van Heeren Zeventienen op zich gevestigd. Daarbij, de cijfers getuigden vóór hem, cijfers van aanzienlijke winst, en kort nadat de ongenade des Shoguns hem trof werd hij van opperkoopman benoemd tot buitengewoon lid in den Raad van Indië. De Voormalige koksmaat was een Edele Heer geworden.

Een jaar later klom hij nog een sport hooger op de ambtelijke ladder; van buitengewoon werd hij tot gewoon, lid in den Raad, met een besluitende, instede van eene adviseerende stem en ƒ 150 's maands meer gage.

De leden van het hoogste indische staatslichaam vormden destijds nog geen huiszittend college, na jaren meedravens in het administratief gareel bestemd den gouverneur generaal te dienen van consideratie en advies; geen groep, van *gros bonnets*, welke in het Kasteel van Batavia hun stem in 't kapittel uitbrachten over de huishouding van staat en in dit ambt eene *retraite* vonden, die hun in 't vaderland een hooger pensioen moest verschaffen. Zij waren veelal personen die, als koopman, regent, gezant, vlootvoogd of krijgsman het handelsgebied der Comp. tot in de verste buitenkantoren ‘doorkropen’ hadden; even obskuur van afkomst als zooveel landvoogden, maar weerbaar, beproefd en, voor zoover er bij hunne benoeming geene hollandsche familie-invloeden in 't spel waren gekomen, hun traktement waard. Zij konden een politiek verslag en ook eene handelsbalans opmaken, zij konden een pakhuis en ook een vesting bouwen, zij konden de pen van den administrateur voeren en ook het harnas van den bevelhebber aanschieten.

Dit aanpassingsvermogen tot uiteenloopende kwaliteiten, deze geschiktheid tot het vereenigen van een half dozijn functiën waarvoor heden ten dage een half dozijn titularissen worden aangewezen, was mede het deel van François Carou. In zijn twintigjarigen diensttijd in Japan, steeds zich moeiende met de besognes van den handel, had hij kwalijk het ‘kunstje van den oorlog’ kunnen leeren; niettemin werd hij in 1643 aangewezen als bevelhebber op Ceylon, waar de Comp. toenmaals bezig was den Portugees zijn jarenlang gevestigd gezag, daar en in Hindustan, afhandig te maken. Het pleit voor zijn inzicht en beleid, dat een novice-krijgsman als hij er in slaagde de vesting Negombo stormenderhand in te nemen. De portugeesche bevelhebber Mascarenhas trachtte wel den verloren post te herwinnen, maar de aanval werd afgeslagen en zijn leger naar Colombo teruggedreven.

Negombo was een belangrijk punt voor den kaneelhandel, de diplomatie in Europa zocht te herkrijgen hetgeen de militaire taktiek op Ceylon niet had weten te behouden. Maar

de Comp. was niet gewoon haren greep te ontspannen op de bezittingen des mededingers. Zij volgde tegenover den Portugees geen andere staatkunde dan welke later door den Brit tegenover de Comp. voorgestaan zou worden; de staatkunde van den *good old rule:*

> That they should take who have the power,
> And they should keep who can.

In antwoord op de missives uit het vaderland schreef de indische regeering:

'Wij connen ons niet imagineren, dat men in Europa de saecke zoude anders begrijpen als dat de landen ende forteresse Negombo onder rechtvaerdigen titul vercregen syn; den Portugees heeft ons geforceert oorloge te voeren, mits geen ' ruymingh wilde doen van de landen onder Gale[1] sorteerende, Saffragan ende andere coninghen van Candia's[2] landen onder ons verhypothequeert, sij hebben getracht ons te frustreren van onse landen omtrent Gale, daer geweldelyck hun crijghsvolck hielden, wij hebben ons moeten deffenderen, sijn zij ongeluckich geweest, ende wij victorieus, hebben 't niemant als hun eygen onverstant te wijten.'

Doch toen deze brief werd geschreven was Caron reeds weder van. Ceylon vertrokken en tot gouverneur van Tayouwan (Formosa) benoemd.

In dit-tijdperk viel zijn tweede huwelijk. Zijne japansche vrouw was in 1642 overleden. Hare kinderen waren, althans ten deele, door den vader waarschijnlijk meegenomen geworden toen hij in de jaren 1642 en '43, voor den tijd van een jaar ongeveer, Nederland bezocht en er zijn oudsten zoon op studie legde. Te Leiden woonde zijn broeder Pieter, die in 1629 het poortersrecht der stad verkreeg, en ook zijne zuster Maria, welke er in het jaar 1637 een huwelijk aanging met François Coedyck, secretaris van Justinus van Nassau.[3] Beiden waren evenals hijzelf te Brussel geboren, beiden hadden hun fortuin in Noord Nederland gezocht en het vermoeden is aannemelijk dat Caron hunne aanwezigheid op prijs stelde voor de opvoeding zijner japansche kindertjes.

1) Point de Galle.
2) De inlundsche hoofdstad Kandy.
3) Nsv. III. 142.

In den Haag had hij destijds eene minnelijke juffer, Constantia Boudaen, ontmoet. Een paar maal slechts; doch de indruk was een blijvende geweest. Zij woonde er met hare zuster en hare moeder, weduwe van Balthazar Boudaen, raadsheer in den Raad van Brabant; zij was een levenslustig meisje van achttien zomers, hij reeds aan den verkeerden kant van de veertig - zijn aanzoek was niet uitlokkend. Te minder dewijl het schriftelijk uit Formosa gedaan werd en eene verplaatsing uit de levendige residentiestad naar een onbekend en afgelegen eiland aan de zaak vastzat.

Caron was bij de familie Boudaen weinig of niet bekend, maar zooveel wist men dat hij bij de 'Japoneezen' een huwelijk over den puthaak had gesloten; dat hij vader van vijf kinderen was en de oudste daarvan, de leidsche student in de theologie, twee jaren leeftijd meer telde dan de stiefmoeder *in spe*. Doch er stond eene goede positie, een nog beter vooruitzicht tegenover: de echtgenoote te worden van een raad van Indië, een om zijne bekwaamheden bekend man, gouverneur van een belangrijk 'conquest' der Edele Maatschappij en voor wien de kansen op de hoogste waardigheid in Ned. Indië gansch niet kwaad stonden.

Bedenkingen als deze gaven den doorslag. Niet alleen schonk Constantia haar jawoord aan de gemachtigden van den afwezigen huwelijkskandidaat, maar ook hare 22-jarige zuster Suzanna liet zich meetroonen, of besloot zelve den sprong te wagen. Er moest daar ginds, in Jacatra *olim*, eene betere huwelijksmarkt bestaan dan in Den Haag en met een voordeelig uiterlijk als het hare - 'la belle Susanne' werd zij in brieven van tijdgenooten geheeten - met een raad van Indië tot schoonbroeder en bij de schaarste aan volbloed-Hollandsche vrouwen in Indië moesten de vooruitzichten niet slecht wezen.

Het kan tot het besluit der zusters bijgedragen hebben, dat zij zich bewust waren niet tot de onbesprokenen van de 'sexie' te behooren[1)]. Anders zouden zij zoo licht niet een uitweg gekozen hebben, welke destijds voor eene fatsoenlijke Nederlandsche vrouw uit den deftigen stand als een *coup de désespoir* mocht aangemerkt worden, in een tijd waarin een

1) Aanteekeuingen van prof. Fruin op C. Droste's 'Overblijfsels van Geheugehenis.'

oostinje-reis van acht tot twaalf maanden kon duren en waarin de uitdrukking: ‘hij is voor Java’ de beteekenis had: hij is verloren!

De namen der gezusters waren er niet van gevrijwaard geweest; ‘bij de lüyden over de tong te rijden.’ Over Constantia schreef een van Carons vrienden aan Huygens: ‘je crains qu'on regrettera un jour de ne luy avoir donné une sage gouvernante’; over Suzanna als eene geëmancipeerde jonge dame, ‘laquelle de naguerres se trouvant à Leyden à voulu *grassaten-gaen*, et faire l'enragée contre les pierres avec l'éspée nue parmi des escoliers. Considerez s'il n'est plus que temps qu'on les envoye aux Indes’.

't Moest beteekenen dat de wilde rabas van 'n meid, in gezelschap van haren te Leiden studeerenden broeder en vandiens kornuiten, waarschijnlijk in manskleeren gestoken, het gebod-van Heeren Staten had helpen overtreden, waarbij den jongrelieden verboden werd ‘by doncker langs de straten te gaen, met getrocken swaerden in de liant ofte met geladen roers ende andere ongewoonlicke geweren, vechtende tegen de straten, breeckende der goeden luyden glasen ende aenrechtende andere onbehoorlickheden met kryten ende roepen.’

Inderdaad, het werd tijd voor haar van het tooneel te treden. Hollandsch slecht, Oostindisch goed!

Constantia's huwelijk werd per procuratie in de kerk te Voorburg gesloten. Nog vóór het uitzeilen van het schip *De Walvisch* had Suzanna eene liaison met den opperkoopman Overschie, die het bevel voerde over de naar Batavia vertrekkende oostinjevaarders en van wien de Wilhem (een van Caron's gemachtigden) schreef:

‘Il a desia festiné sa maistresse ces jours passez. Il importe que les gens se comportent plus modestement en leur voyage... afin que quelque desordre ne s'en suive.’

In Juni 1645 kwam het zusterpaar te Batavia. Suzanna zag zich in hare verwachtingen niet bedrogen; zij behoefde hier geenszins het liedje van verlangen te zingen:

> Wie lang' bleibt doch der Freiersmann,
> Ich kann es kaum erwarten.

De toenmalige maatschappij te Batavia was eene wijvelooze maatschappij, waar het getal hollandsche vrouwen als 't ware

verdween tegenover het getal portugeesch sprekende, betel kauwende en strootjes rookende slavendochters; waar voornamelijk de afstammelingen van ‘Comp.-dochters’, Koen's *gebradene peerkens*, dorsten roemen op het bloed ‘van vreemde smetten vrij’, en van welke de schrijver van de *Oosi-Indise Spiegel*, Nicolaus de Graaff, hoofdschuddend in dezer voege gewaagde:

‘Wij sullen maar in stilheid voorbij gaan, dat, schoon in Holland een bord of twe uit deselve gevallen is, sij egter voor rein en zuiver in Oost-Indiën worden aangenomen, en dikwils tot een goed huwelijk geraken; dog dese saken zijn voor desen geschied, en is den armen bloed onwetende dat zijn vrouwtjes Compas so veel streken miswijzing heeft, en haar uurwerk so dikwils versteld is; en schoon hij't ook mogt weten, 't schijnt de mode’.

In zulk eene samenleving kon eene haagsehe joffer als Suzanna Boudaen, welopgevoed wat hare aangeleerde kundigheden betrof, jong en schoon, alleszins opgeld doen. Zij had den voet slechts van boord te zetten om een goed huwelijk te sluiten. In Juni was haar schip aangekomen en reeds in Juli d.a.v. schreef Cornelis Weylant uit Batavia aan een vriend te Suratte:

‘De huysvrouw van d' Heer Caron, genaemt Constantia Boudaen, welcke door d' Heer Couckebacker in den Haech voor dien Heers recquening getrout is, is alhier met het schip *De Walvisch* wel verschenen, en den 20stendito (denkelijk Juni) naar Tayouwan vertrocken. 't Is een zeer soete ende schoone juffrouw, oock van treffelick geslachte. Haer Suster, die om haer 't accompagneren mede herwaerts gecomen is, heeft haer in den huwelycken staet begeven met Monsieur Coyet. D' Heer Carons huysvrouwe is oudt 19 ende de Suster 23 jaren; beyde droegen se lockiens, comprides!’

't Was dezelfde Frederik Coyet, die onder Caron's opvolgers in het bestuur over Formosa behoorde, na de tragedie van Antonius Hambroek de vesting *Zeelandia* aan Coxinga's troepen moest prijsgeven en daarvoor in levenslange ballingschap naar de Banda-eilanden gezonden werd, nadat hem op het bataviaasch schavot het zwaard over 't hoofd gezwaaid was.

Doch ‘la belle Susanne’ behoefde die oneer en dat ban-

nissement niet te beleven; zij zou, dezelfde koers der jongere zuster volgende, Java's hoofdstad niet wederzien.

Tijdens de jonge mevrouw Caron naar Tayoewan vertrok om er een echtgenoot te ontmoeten, dien zij nauw van aanzien kende, was er nog geen onweer aan de lucht. Formosa, het ‘schoone eiland’ der Portugeezen, was eene bloeiende en eene hoopvolle bezitting der Edele Maatschappij; schakel tusschen den handelspost in Japan en het bataviaasch Kasteel; een koloniaal observatiepunt, van waar men tegelijk op het portugeesche Macao en op den handel met China begeerlijke blikken hield gevestigd; een land van belofte vooral voor de niitbreiding der Kercke Christi, wier dienaren hier ieverig aan de bekeering der blinde heidenen arbeidden en zegen op 't werk hadden. Alleen, de overgang uit een brandpunt van vaderlandsche gezelligheid naar een koloniale buitenpost, ergens in de grenslanden der beschaving, was een hard gelag. Het moest een jonge en bevallige vrouw, het hoofd vol haagsche heugenissèn, niet weinig teleurstellen zich domicilie te zien aanwijzen binnen de muren van een formosaansch fort, met een inlandsch dorp tot naasten horizon. Het moest haar verdrieten de honneurs waar te nemen bij leden van een politieken raad, in de woning haars echtgenoots ter receptie genoodigd, wanneer zij redekavelden over den oorlog in China, de laatste officieele tijdingen uit Batavia of die van het kantoor op Desima, even afgezonderd als het hunne. Zij kon kwalijk behagen scheppen in de discoursen van kommiezen en erwtentellers aangaande ‘hennepe lywaaden en Tayouwansche hartevellen, poeder-zuyker en radix Tsjina’. Evenmin in de formulier-vroomheid van rechtzinnige predikanten, koekkoek-één-zang de belangen der zending of hunne eigene besprekende. De typen van europeesche soudeniers en hunne inlandsche bijzitten, van formosaansche schoolmeesters en negory-hoofden, van pakhuismeesters en ziekentroosters moesten eene poovere vergoeding wezen voor de figuren van de stadhouderlijke residentie, of zelfs van de te vroeg geprezen ‘koningin van het Oosten’. Wilde de echtgenoot liever de eerste in een kleine plaats dan de tweede in Home wezen, *zij* verkoos Rome.

Welnu, de ballingschap behoefde niet lang te duren. Ruim twee jaren na hare komst werd Caron van zijn post op

Batavia teruggeroepen en eerlang tot directeur-generaal aangesteld.

Thans werd voor het ongelijke paar het leven dragelijker. Inzonderheid voor de vrouw, welke, na de echtgenoote des ‘generaels’, de eerste in de kolonie was. Hern scheidde nog slechts een enkele schrede van het landvoogdsgestoelte. Zijne betrekking was invloedrijk, in die mate dat vele burgers de gunst van dezen secunde in het bewind verkozen boven die. van den gouverneur-generaal. Maar tevens was zij alles behalve eene sinecure, integendeel eene bediening vol moeite en beslommering, waarover Valentijn recht had te schrijven:

‘Geen lastiger ambt kenne ik in gansch Indien dan dit, dewijl op dezen Heer de gansche handel van Indien rust. Men kan niet het allerminste uit de pakhuizen dan op een ordonnantie-brieffjen, door zijn Edelheid ondertekend, bekomen. Alle de voorraad voor alle Landvoogdijen en buitencomptoiren moeten door zijn Ed. bezorging derwaards werden afgezonden, waartoe ook papieren behooren die nauwkeurig nazien vereischen. Alle morgen ten 8 of 9 uuren staat het vol volk voor zijn huis, van Schippers, Assistenten, Onderkooplieden, Kooplieden, enz. om ordonnantiën te laten tekenen, of om zijn Ed. te spreken, waar mede de voormiddag henen loopt, zoo dat die Heer dikwils van alle die bezigheden als verzuft werd, waarbij dan nog komt het bijwoonen der gemeene en buitengemeene vergaderingen van haar Edellieden, om alles tot het verzenden van de schepen na de comptoiren, en 't nazien zoo van de beschrijvingen der bijzondere Landvoogdijen als van de brieven, daartoe behoorende en daar heen geschikt, behoorlijk te verzorgen, dat op zichzelven een zeer zwaar werk is en in den drukken tijd (vooral als de Yaderlandze schepen vertrekken zullen) wel tot diep in de nagt duurt, zonder dat daarom de zwaarwigtige zaken van dezen Heer een oogenblik mogen stilstaan.’

Arme directeur generaal! zou rnen wanen. Moest, met het diensttableau van een bureau-ezel en duivelstoejager, de tropische zon het hem onder zijn fluweelen rok en vaderlandsche allonge-pruik niet dubbel warm maken? Maar zoo ‘zwaarwigtig’ waren die besognes, zoo ‘verzuft’ was hij zelf niet, of Caron wist wel den tijd te vinden noodig om op zijn eigen voordeel te passen. Reeds zijn langdurig verblijf

in Japan, tijdens de handel daar zijn bloeitijd beleefde, had hem aanzienlijke voordeelen aangebracht. Een diensttijd op een afgelegen post als Formosa, hoe doodend ook voor den geest, was voor de beurs profytelijk; men kon er weinig verteren en veel sparen. Te Batavia echter, in eene betrekking als de zijne, kon hij nog zooveel beter op het vinketouw zitten. In eene remonstrantie van de bataviaasche burgerij aan het opperbestuur, gedagteekend van het jaar 1650, werd de klacht geuit dat, ‘naardien de arme burger niet anders had om van te leven dan de landbouw, de timmering van huizen en het stellen van penningen a deposito, zij daarin werd belemmerd door de mededinging van de dienaren der Comp., vermits deze dit werk zoo groot en grof ondernamen, niet alleen tot schade van den burger, maar ook tot groot nadeel van de Comp., dat bijna de halve stad en de meeste landen rondom Batavia in eigendom of bezit waren van die ambtenaren der Comp., zoodat de grootste voordeelen en winsten den burger aan alle zijden zeer beklagelijk werden onttrokken.’

En onder de grootste grondbezitters van dien tijd werd door Yan Dam, den advokaat der Comp., genoemd de eerste raad en directeur generaal François Caron.

Wellicht was 't een gevolg van deze klacht, die een aanklacht was; en ook van de beschuldiging dat de directeur generaal zelf den particulieren handel dreef, dien hij aan anderen moest beletten, dat hij in het jaar 1650 door heeren Zeventienen werd geschorst en teruggeroepen.

Te samen met hem viel zijn vriend en beschermer de gouverneur generaal Cornelis van der Lyn. Heeren Meesters hadden verschillende grieven tegen diens regeeringsbeleid en riepen hem naar 't vaderland, op zijn verzoek naar 't heette. Volgens Valentyn zon van der Lyn de zaak van Caron tot de zijne gemaakt, en zich uitgelaten hebben: ‘ontbieden de Heeren dezen man op, die een van de bequaamste van gansch Indiën is, en die veel meer dan ik verdient heeft, zij zouden dat met veel meer reden dan ook my konnen doen, om hetwelke niet af te wagten ik het beter keure mynen dienst nu met eenen neder te leggen, en met dien Heer, mynen zoo zeer mishandelden vriend, maar mede naar 't Vaderland te gaan.’

Met hetzelfde schip, de *Princes Royaal*, vertrokken beiden in 1651 naar Nederland. Van der Lyn had zijne vrouw Levyntje Poleth aan boord; Caron de zijne, de schoone Constantia, maar die niet ongestraft onder de palmen had gewandeld; en beide dames getroostten zich waarschijnlijk de gedwongen ambteloosheid hunner echtgenooten in 't vooruitzicht de vaderlandsche beemden, de vaderlandsche vriendinnen en ‘dames-societyten’ welhaast te zullen weerzien.

Van der Lyn werd sedert burgemeester in zijn geboorteplaats Alkmaar. Afgaande op eene schenking van ƒ 2000 in eens en op de vergunning een juweel te behouden, dat hem door de Chineezen van Batavia tot eene ‘vereeringhe’ was geschonken, schijnt hij zich spoedig over zijn bestuur verantwoord te hebben.

Met Caron duurde dit langer; er viel eene omslachtige administratie na te pluizen en hij had wel iets op zijn kerfstok. In 't eind echter gaf men hem zijn eervol ontslag en deed ook uitbetaling der penningen, welke hij van de Comp. te goed had. Van de Kamer Amsterdam alleen ontving hij ƒ 61,200.

Doch al stond hij te boek als rijk geworden indisch gast, rijk geworden ‘met vijf vingers en één greep’[1)] naar de lieden mompelden; al kon zijne vrouw bij de haagsche vrienden den staat eener châtelaine voeren, hij was er niet minder om in zijne loopbaan gestuit. Tegelijk met zijn acquit en décharge had hij zijn ontslag uit Comp. dienst bekomen - en hij had nog slechts een enkelen stap te doen gehad naar de burgerlijke kroon eens gouverneurs generaal! Was dit, in zijn geval en in zekeren zin, niet de schrede geweest tusschen het Kapitool en de Tarpejische rots?

Wel is waar, hij was nog geen bedorven man. Bewindhebbers raadpleegden nog dikwijls iemand van zoo rijke ervaring over de indische zaken, over het japansche kantoor, over het verloren gegaan Formosa, maar bij die twijfelachtige onderscheiding bleef het. Men scheen den vijftiger voor den staatsdienst als *homme fini* te beschouwen, en toch, de rol van gedesoeuvreerd indischgast bruide hem niet. Reeds vroeger, in 1648, was er op zijn naam eene ‘Beschryvinghe

1) Niet eerlijk.

van het machtigh koninckryk Japan' in het licht gegeven, naar 't schijnt door misbruik van vertrouwen; thans, in 1661, bezorgde hij zelf eene nieuwe, verbeterde uitgaaf en had de voldoening die in drie vreemde talen te zien overgezet. Het was eene verpoozing in zijn ambteloos leven, een arbeid van de studeercel - en zijn gemoed dorstte naar actie. Een geest zoo werkzaam als de zijne behoefde andere bevrediging.

Het kwam aan die aspiraties tegemoet dat Colbert, de eminente minister van Lodewijk XIV, zich beijverde de plannen van Richelieu weder op te vatten en voor Frankrijk ene nieuwe Compagnie des Indes Orientales te stichten.

De 'ijsbrekers' daarvoor rekende hij te zullen vinden eonder de ervaren dienaren van het bloeiende hollandsche handelslichaam; *old hands*, die gemeenzaam waren geworden met de hefboomen en de hulpbronnen van den handel in het Oosten. Caron was door zijne agenten spoedig 'ontdekt.' Maar ook bewindhebbers hadden hem in het oog gehouden en, vreezende voor 't geen de voormalige directeur generaal wellicht te doen stond, nog vóór het jaar (1664), waarin de fransche compagnie tot stand kwam, hem eene herplaatsing bij de nederlandsche aangeboden.

Dat aanbod echter kwam te laat. Caron had zich verontschuldigd met zijne klimmende jaren, vast vierenzestig; met zijn gezin van zeven jonge kinderen, in tweeden echt gewonnen; met den tegenzin zijner echtgenoote in zake een nieuw verblijf onder de tropen.

't Bleken altemaal 'blauwe excuysen' te zijn; in 1664 vertrok hij eensklaps naar Parijs en stelde zich ter beschikking van Colbert.

Zijne vroegere principalen, de heeren van Amsterdam inzonderheid, beten zich de lippen. Dit was meer dan eene frontverandering ten bate van eene nieuw opgerichte, buitenlandsche handelmaatschappij; het was een vergrijp tegen de wet van 't land. De vigeerende plakkaten bedreigden met verbeurte van lijf en goed den gewezen Comp. dienaar, die in dienst eener vreemde mogendheid den handel op Indië zou gaan drijven. Bij een uit het vendel geloopen schipper of kommies had men 't wellicht 'laten sleuren'; bij een man als Caron, gemeenzaam met het raderwerk van het in-

dische bestuur, ervaren in de zaken van oorlog en negotie, bekend met de kanalen waarlangs de Edele Maatschappij zich hare grove winsten toevoerde, was het feit van beteekenis. Wat zou hij niet, met Frankrijks hulpbronnen achter zich, in het Oosten tot stand kunnen brengen; wat zou hij niet uit de school kunnen klappen!

De verbolgen amsterdamsche bewindhebbers drongen bij de Staten aan op gestrenge toepassing der plakkaten tegen den ‘overlooper.’ Zoo men vooreerst geen vat had op zijn persoon, dan toch op de goederen, roerende en onroerende, welke hij had moeten achterlaten. De fransche gezant d'Estrades moest tusschen beide komen om dit beslag te verhinderen. Het was Caron's geluk dat de Republiek, bij 't gevaar dat van den kant van Munster en Engeland dreigde, de goede gezindheid van het fransche hof behoefde, en zoo kon hij zijn huis in den Haag, zijn meubilair en verdere goederen onverlet te gelde maken. De man, die geen geboren en getogen Nederlander was, had nu voor altijd met zijn aangenomen vaderland gebroken en diende een machtiger staat. Men kon hem niet meer dan eene verwensching en een vonnis van bannissement nazenden, hem en de zijnen. Zijn gezin moest den Haag ontruimen, een besluit waarover hij zich geen grijze veeren maakte.

En nog minder zijne vrouw, de levenslustig gebleven Constantia. Voor haar was de ruil een goede; in den loop van het jaar 1666- kwam zij zich met hare kinderen blijmoediglijk in het schitterende Parijs vestigen. Zij dacht er niet aan, toen de echtgenoot in 't zelfde jaar nog naar Madagascar vertrok, hem derwaarts te vergezellen. Zou zij wederom eene indische ballingschap aanvaarden waarvan zij de ongeneuchten, de geestelijke ontberingen van nabij had leeren kennen; waaraan zij zulke droeve herinneringen had? Was niet ‘la belle Susanne’ aan Formosa's heete stranden in een ontijdig graf gezonken, haar schoonbroeder te Batavia aan den schandpaal gezet, haar echtgenoot van een hoogen zetel gebonsd en smadelijk teruggeroepen?

Haar bekoorden de onstuimige levensdrang en het volle menschenleven in Erankrijks hoofdstad, de veelheid en de verscheidenheid der vermaken, het vernuft en de fijne vroolijkheid in de gezelschappen, *le bon rire gaulois* welke in deze

wufte, maar geestvolle en schitterende samenleving voortdurend opging, de eeredienst van vorm en kleur in de geboorteplaats der mode, bovenal de glans die afstraalde van de hofhouding van den Roi Soleil.

Daarbij, zij kon te Parijs op ruimen voet leven: de indische dukaten waren er goed voor. Haar gastvrij huis werd tot een verzamelplaats van talrijke vrienden en bekenden uit Holland, die zich kwamen verpoozen in een stad zooveel grooter dan Amsterdam, zooveel vroolijker dan den Haag. Hier legde op zijn uitstapje naar Frankrijk Coenraet Droste aan, de jonge kapitein der zeesoldaten en vrijde er naar de schoone dochter des huizes. Pas een aankomend meisje, en reeds met de ‘lockjens’, de streekjes der moeder; en reeds vier pretendenten naar hare hand! Zelfs de groote koning had een wijle *en connaisseur* stilgestaan voor hare jeugdige schoonheid, voor deze *tender bud* uit Hollands dreven, toen hij zich onder het gehoor van den prediker Mascaron naar de hofkapel begaf en zijn hart had behooren af te trekken van aardsche schoonheden. In de dagen zijner grijsheid, toen Droste zijne *Overblijfsels van geheugchenis* bijeenrijmelde, zou hij zich die liefde zijner jeugd nog gaarne herinneren, die lustige maaltijden in het huis der nog knappe moeder, en vooral:

> Haer Dogters aengesigt, verruckend soo myn geest,
> Dat op myn teder hart sy won soo groot vermogen,
> Dat ik haer liever heb gekregen als myne oogen.
> Noyt heb ik aen een disch soo veel vermaek gehad,
> Als toen ik aen haer syde aen dese taeffel sat.
> In tnynen heb ik haer en schoone wandelingen
> Vaek naderhand geleyd, daer wy spanceeren gingen:
> Ook in de kerremis somtyts van Sint Germain,
> Daer veel geselschap komt van menschen groot of kleyn.
> Nog heb ik in een koets des nagts met haer gevaeren
> Na plaetsen, daer men wist dat maskers welkom waeren.
> Hoe dat sy was vermomt, ik had haer wel gekent,
> Al hadt een ongeluck my van haer afgewendt:
> Myn hert sou my genoeg haer hebben aangewesen,
> Ik had geen twyffeling in dat geval te vreesen.
> O aengenaemen tyt! wat is 't herdencken soet!

Mag men Huygens in zijn *Journaal* gelooven, dan ver-

zoette de achtergeblevene echtgenoote van François Caron zich haren staat van stroo-weduwe niet enkel met goede sier maken, met de genoegens van het gezellige leven en het liedje van *Roger Bontemps* te zingen; dan behield zij ondanks hare klimmende jaren recht op den naam van galante dame. En de dochter, die later den heer La Ferté, normandisch edelman, huwde, maar daarom den gezant der Republiek van Sterrenburg hare *bonnes graces* niet weigerde, aardde naar de moeder.

Welnu, op zulke wateren vangt men zulke visschen.

Caron was intusschen met zijne twee oudste zoons op Madagascar gekomen, den zetel en het uitgangspunt van de Compagnie des Indes Orientales.

Met zijne omvangrijke kennis van den indischen handel, zijne gemeenzaamheid met het oostersche karakter en de oostersche toestanden, zijn eigen wilskracht en schranderheid hoopte hij hier welhaast de bakens te verzetten en den grondslag te leggen tot eene veelbelovende handelsvennootschap. Indien Frankrijk hem steunde met de hulpmiddelen van een groot en machtig rijk, indien Colbert aan het roer bleef en Lodewijks voortdurende oorlogen de koloniale zaak niet te zeer naar den achtergrond drongen, dan kon op dit afrikaansche strand een hecht gebouw van staat verrijzen, een koloniaal emporium met een groote toekomst, een bolwerk tegelijk voor Frankrijks handelsgrootheid en Frankrijks zending in de heidenwereld van het Oosten.

Doch reeds stond de ijdelheid van dat pogen en zijn eigen noodlot in de sterren geschreven.

Hij vergat dat hier dezelfde voorwaarden niet bestonden, waaronder de Geoctroyeerde O.I. Comp. in Nederland haar fortuin had kunnen opbouwen; dat de Franschen niet in die mate als Hollanders en Engelsehen ‘l'esprit colonisateur’ hadden; dat de onderlinge verdeeldheid van indische machthebbers hier niet beheerscht werd door den souvereinen wil en den handelsgeest van een volk, waarvan door een fransch schrijver onzer dagen getuigd zou worden:

‘Nul peuple n'a su montrer une plus persévérante énergie, un plus sûr instinct du métier de la mer que cette race de pêcheurs de harengs, d'où sont sortis Tromp et Ruyter.’[1)]

1) Jurien de la Gravière.

Gelijk bij de hollandsche, gelijk bij de engelsche O.I. Comp. werd ook hier de kolonie gemaakt tot een wijkplaats voor adellijke fortninzoekers en een noodhaven voor de schipbreukelingen der europeesche samenleving. Maar bovendien beging Colbert de fout van twee en zelfs meer schippers op hetzelfde schip te zetten, en door gestadige verwisseling van bestuurders in eene toch reeds op stootgaren liggende maatschappij het algemeen belang in 't achterschip te brengen.

De fransche hoofdbeambten zagen Caron met geen goede oogen aan. Hij was niet alleen een creatuur van den minister, hij was een hun opgedrongen buitenlandsche instructeur met opdracht hen te leeren *how to manage a colony*. In een brief van de raden van Indië Maatsuycker en Van Alphen aan bewindhebbers was eens in dezer voege over Caron, destijds gouverneur van Formosa, gesproken geworden:

'Dewijl present geen meer als twee ordinarisraden op Batavia sijn ende Hr. Gouverneur Generaal sal. (Antonie van Diemen) ons op sijn dootbedde, daer sijn huysvrou present was, om verscheyde redenen gerecommandeert heeft den Hr. Caron in Tayouan te laten, daer beter dienst can doen dan hier, *daer een vreemdeling is*, enz.'

Doch bij dit fransche handelslichaam stond hij nog veel meer als 'vreemdeling' te boek; als indringer en vreemde eend in de bijt.

In den aanvang deed de Staat der nieuwe maatschappij ampel handreiking. Zij bekwam bij koninklijk besluit verzekerde handvesten en privilegiën, een octrooi voor vijftig jaren, een renteloos voorschot van zes millioen francs voor den tijd van tien jaren. Het gansche bestek was geknipt naar hollandsch model. Er was een koloniale raad van tien bewindhebbers, met eenige notabele reeders en kooplieden als adviseurs; er waren verschillende 'kamers,' de voornaamste koopsteden des lands vertegenwoordigende. Een kapitaal van vijftien millioen werd bijeengebracht, waarin bewindhebbers, om hun belang aan het belang der maatschappij te verbinden, met actiën van veertig- en twintigduizend francs moesten, deelen. Parijs zou het hoofdkwartier wezen, Brest de algemeene 'loopplaats' der schepen.

Er waren betrekkingen aangeknoopt met den Schah van Perzië en den Grooten Mogol, destijds nog in heerlijkheid

op zijn ‘Pauwentroon’ gezeten; bekwame kooplieden, reizigers en zeevaarders aan den dienst der Comp. verbonden, suppletietroepen aangeworven en schepen uitgerust. Toen Caron met zijne zoons naar het fort Dauphin op Madagascar vertrok, was de zaak reeds een paar jaar op gang. Men had hem tot directeur van den handel benoemd, maar tegelijk met hem en in dezelfde kwaliteit den heer de Faye, waarbij nog de bepaling was gemaakt dat de Franschman den voorrang zou hebben boven den ‘vreemdeling.’ Aan 't hoofd des bestuurs stond messire François de Lopis, markies de Mondevergue, met den titel van gouverneur generaal - fraai uithangbord voor een winkel waarin nog zoo weinig te koop was!

Hetzij dat Caron zich aan de valsche verhoudingen te Port Dauphin wenschte te onttrekken, hetzij dat het belang der Maatschappij het meebracht, hij vertrok eerlang naar het fransche kantoor te Suratte, voor den inkoop van goederen voor de retourvloot. Op Madagascar had hij de krakeelen in den kolonialen raad bijgewoond, te Suratte was het niet beter, en het schijnt dat 's mans heftig naturel weinig tot de pacificatie bijdroeg. Hij had er een perzisch koopman, Macara genaamd en eveneens in dienst der Cornp., van ontrouw beschuldigd, doen vonnissen en de voeten in kluisters naar Fort Dauphin gezonden. De Groote Raad vernietigde het vonnis en verklaarde den beklaagde onschuldig. Caron had te Suratte opruiming gehouden van eenige onnutte sujetten der Maatschappij: de Baad op Madagascar had ze weer in hun ambt hersteld.

Vandaar heftige klachten van de zijde des directeurs toen zijn ambtgenoot de Faye mede op Suratte verscheen. De ander deed koelweg bescheid: ‘dat men hem(zelf) verdagt hield en dat hij sig van deese Luuden ontsloeg omdat men te minder ingeligt soude sijn in den handel van sijn bediening, die hij alleen naa sijn bysonder voordeel draaide; dat hij niet veel goets te verwagten had wanneer men in Vrankrijk de reeden, waarom hij haar afgeset had, soude ondersoeken.’ De beklaagden waren met de Faye's schip teruggevoerd en Caron was zoo goed niet of hij moest, zijn spijt verkroppende, gedoogen dat zijne voormalige gevangenen hem in de kajuit van het schip *Marie* werden voorgesteld. Hij was blijde - zoo-

ver werd hem de nagel in het vleesch gedreven! - dat zij op Madagascar onschuldig waren bevonden en hoopte thans alles goeds van hunne verdere diensten aan de Comp.

De spanning tusschen beide directeuren kon in de fransche loge kwalijk verborgen blijven. Caron, met zijne gewone werkzaamheid en voortvarendheid, dirigeerde de zaken van negotie; de ander had meer het uitwendig vertoon, maar liet niet na den ambtgenoot te doen gevoelen: indien men van zijne proceduren en praktijken eens een ‘net bericht’ naar Frankrijk zond, er zou daar gincls een heete pot voor hem te vuur staan. En wellicht zou 't tusschen deze twee tot een openlijke breuk zijn gekomen, ware de Faye niet aan de roode loop bezweken.

Aanstonds werd er in de loge gemompeld dat de overleden directeur vergiftigd was, dat de teekenen daarvan aan het lichaam te bespeuren waren en dat de dader of de aanstoker niet ver te zoeken was. Caron verzette zich tegen eene lijkopening. Er had eene statieuse begrafenis plaats en de booze geruchten stierven langzamerhand weg.

Doch men lette op zijn handel, en vooral op dien van den makelaar Sarnson, Caron's rechterhand in de zaken der negotie. Leenspreuken deden de ronde gelijk ze ook aan de dienaren der hollandische Comp. gemeenzaam waren: over kraaien, waarvan de een den ander de oogen niet zou uitpikken; of: de een houdt den zak op en de ander doet hem vol. Waren er tegen dezen directeur in zijn hollandschen diensttijd niet reeds beschuldigingen van dien aard gerezen; was hij ginds niet ter zake van particulieren handel en particulier grondbezit op eene onaangename wijze uit den dienst geraakt en kwam hij thans hier de affaire voortzetten?

Immers, op oud ijs vriest het licht.

De overste der Capucynen, vader Ambroise, diende den malcontenten tot mondstuk in hunne grieven tegen een gezaghebber, die niet alleen geen Franschman, maar ook geen zoon van de Alleenzaligmakende Kerk was. En zoo hoog liep de woordenwisseling, dat Caron dreigde: hij zou den eerwaarden vader met de voeten in de ijzers naar Frankrijk zenden.

Reeds vroeger, in het jaar 1665, had hij een uitvoerig schema voor den handel in Azië ontworpen en aan bewindhebbers te Parijs voorgelegd. Er was bij deze kwijnende

fransche maatschappij alleszins plaats voor een kolonialen hervormer, voor eene krachtige persoonlijkheid aan welke men den naam van ‘Hersteller’ zon mogen geven, zonder dat de spotzieke tijdgenoot dien in ‘Versteller’ behoeft te veranderen[1]. Caron had zijn plan tot in de bijzonderheden ontwikkeld. De geschenken aan vreemde vorsten, de belangen van den specerij- en den lijnwaadhandel, de verdeeling der ambtenaren over de verschillende factorijen, de aanwijzing der voor den handel belangrijkste kusten en eilanden, de vaststelling der scheepvaart-monvementen, de verhouding tusschen moederland en koloniën, de waardij der onderscheidene producten, de plaatsing van forten en garnizoenen, de eischen van de geldcirculatie en zooveel andere onderwerpen waren in zijn plan met klaarheid en met zaakkennis behandeld. Hij bracht de theorie aan, Heeren Meesters hadden nu voor de praktijk te zorgen.

In zoover was 't eene *oratio pro domo*, dat mede de wenschelijkheid was betoogd om aan beide directeuren van handel. een titel, b.v. dien van ridder van St. Michel te verleenen, opdat zij daarmee hun aanzien tegenover oostersche potentaten konden verhoogen. Den aan uiterlijkheden gehechten Aziaat imponeerde allicht een ridder-lint, een eere-kruis, een staatsiedegen....

En inderdaad, de benoeming volgde. Waarschijnlijk kostte het Colbert weinig moeite een zoo onkostbaar bewijs te verkrijgen van de koninklijke belangstelling in de zaken en de dienaren der Comp.

Bij de fransclie gemeente te Suratte echter bracht zijne ridderorde hem niet verder. Hij bleef er een gewantrouwd man en een gehaat meester. Yalentyn schrijft dat hij ten jare 1667 van Madagascar naar Voor-Indië was vertrokken om de zaken van den handel te behartigen, ‘'t geen hij daar alleen in dier voegen deed, dat hij volgens zijnen eigenzinnigen aart al 't geheime van den handel voor zich, en de Franschen in alles zoo blind als mollen hield. Hij was een zeer eerzugtig man, en 't is zeker dat, indien den koning van Vrankrijk hem met het opperbewind naar Indien gezonden had, de zaaken, die hij nu veeltijts maar haaren loop gunde,

1) Gelijk ten aanzien van den gouv.-generaal Van Imhoff.

opdat ze voor reekening van die men boven hem gestelt had niet al te gelukkig mogten uitvallen, een geheel anderen keer ten voordeele van Frankrijk en tot nadeel der Hollanders zouden genomen hebben.'

Dit nadeel dreigde inderdaad, toen de fransche regeering in 1671 eene vloot van dertien schepen uitzond onder Jacques de la Haye Ventelay.

Hij kwam den markies de Mondevergue als gouverneurgeneraal vervangen. Zijne instructie luidde: den franschen handel in het Oosten op betere grondslagen te vestigen en den Nederlanders, tegen wie de oorlog besloten, maar nog niet verklaard was, alle afbreuk te doen. Zoodra hem de oorlogsverklaring van Lodewijk XIV aan de Republiek bekend zou zijn, mocht hij de geschutpoorten openen en de bloedvlag in top hijschen.

De fransche admiraal waphtte die tijding echter niet af. In Maart 1672 nam hij bezit van een paar verlaten hollandsche forten aan de baai van Trinconomale, op de oostkust van Ceylon. De hollandsche gouverneur te Colombo, Rijklof van Goens, wist evenmin van een vredebreuk in Europa, maar hij zag het grondgebied der Comp. aangerand en dit was hem genoeg. Fluks tastte hij de fransche schepen aan, veroverde een viertal, dreef de overigen op de vlucht, bestookte daarna de forten en dwong de bezetting tot de overgave. In 1674 voltooide hij de militaire operatie door ook St. Thomé in het koninkrijk Golconda te veroveren. De dertien schepen waren toen alle te gronde gegaan door oorlogsmolest, door storm en door houtworm; van de 2000 fransche zeesoldaten waren er nauwelijks 900 over, de krijgsgevangen bezetting van St. Thomé moest met twee *hollandsche* vaartuigen (ingevolge de capitulatie) naar Frankrijk worden overgevoerd.

Op deze rampspoedige vloot had zich François Caron bevonden. Hij begaf er zich mee naar het veld van vroegere glorie - kon hij de Statenvlag, die hij eenmaal op de muren van het veroverde Negombo had doen hijschen, niet in het stof doen zinken en haar vervangen door Frankrijks lelievaan? De Jonge en Yan Kampen beide zijn het hierover eens, 'dat hij kwam om zijn vaderland te verraden.' Caron begreep het waarschijnlijk anders. *Zijn* vaderland was niet de Republiek der

Geünieerde Provinciën, en zoo deze hem niettemin had groot gemaakt, zij had hem ook ten val gebracht. Wie had nog recht hem een Coriolanus te noemen, de hand opheffende tegen zijn vaderstad?

Doch de onderneming van De la Haye was thans in de geboorte gesmoord, het visioen van Frankrijks rijzende gelukster verzwonden; hem restte niet anders dan naar Suratte terug te keeren, waar de grieven en de krakeelen der ‘Coloniers’ hem weer wachtten. Van het hoofdkwartier op Madagascar had hij luttel steun te verwachten; ook daar heerschte verdeeldheid onder bestuurders, van welke slechts weinigen hunne bijzondere belangen aan het algemeene wisten ten offer te brengen Feitelijk verkeerde de kolonie er in een toestand van ontbinding.

De ontevredenheid klom zoo hoog, dat reeds in 1670 de misnoegden te Suratte besloten een gemachtigde, zekeren Joubert, naar Parijs te zenden ten einde dáár hunne grieven tegen Caron's bestuur in te brengen. De Faye was niet vervangen geworden, de protestant en vreemdeling zat op 't kussen zonder dwarskijker neven zich, de gemeente werd *gemassregelt*, het moest nu buigen of barsten.

Vergeefs trachtte Garon de leiders der beweging met schijn van recht in handen te krijgen; vergeefs, door brieven aan den gouverneur-generaal, Joubert's reis naar Frankrijk te stuiten. Hij zorgde althans dat op hetzelfde schip een zijner vertrouwden, de Hollander Venloot, met brieven aan den Minister en bewindhebbers aanwezig was. Ook had hij zijne maatregelen genomen opdat, bij aankomst in Frankrijk, Joubert als vertegenwoordiger der doleerenden een poos aan boord teruggehouden zou worden. Zijn mijn moest springen vóór de hunne.

Er waren echter meerdere beschuldigers dan deze eene. Achter Joubert stond de koopman Macara, man van invloed, met wien de oude tweespalt na De Faye's overlijden weder was opgevlamd. En vader Ambroise, die aan zijne bediening en een langdurig verblijf in deze streek het recht ontleende als geestelijk opperhoofd op te treden; ofschoon hij wist dat de directeur ‘om geen waarom’ iemand neven zich duldde, laat staan boven zich. Hunne klachten stonden mede te Parijs in het *cahier noir*. Het werd Garon ook als een

tekortkoming aangerekend dat hij noch op Madagascar, noch op Trinconomale bij machte was geweest nieuwe factorijen op te richten, en het eind was dat hij werd teruggeroepen.

Derhalve voor de tweede maal gevallen grootheid....

In zoover werd de schijn bewaard dat bewindhebbers voorgaven: men had zijne rijpe ervaring, zijne voorlichting omtrent den stand van zaken te Parijs van noode. (*Le seigneur Jupiter sait dorer la pilule*.) Caron had kunnen bevroeden uit wiens koker de pijl kwam; wellicht echter maakten vleiende officieele bewoordingen en zijn vertrouwen op de gunst, van Colbert hem het spoor bijster. Eerst toen zijn schip in 1673 ter hoogte van straat Gibraltar kwam en er een fransch vaartuig praaide, vernam hij dat er een onweer broeide.

Dit deed hem een andere reisroute kiezen. Wellicht was hij zich bewust van zekere onregelmatigheden in zijn bestuur, wellicht achtte hij lijf en goed niet zeker in eene hoofdstad waar, onder de openbare gebouwen, de Bastille eene zoo voorname plaats bekleedde. Ook had hij genoeg ervaren van de wijze waarop in Frankrijk de koloniale zaak behandeld werd, om niet de mogelijkheid te overwegen dat hijzelf eens tot *souffre-douleur* mocht dienen voor een reeks ministeriëele teleurstellingen. Al kon hij dan ook niet vermoeden hoe, na hem, de voortrekkers der koloniale beweging, de kampioenen voor Erankrijks belangen in het Oosten hunne diensten met meer ondank nog vergolden zouden zien: Labourdonnais in de Bastille geworpen, Dupleix vernederd en tot armoede gebracht, Lally met een prop in den mond naar het schavot gesleept!

Aanstonds liet hij den steven wenden naar de portugeesche kust en zette koers naar Lissabon.

Was hij wellicht van zins, na Holland, na Frankrijk gediend te hebben, thans aan het zinkend gezag van Portugal zijn fortuin te verbinden?

Doch plotseling trad de dood hem in den weg en maakte een eind aan dit bewogen leven. Bij het binnenloopen van de Taag stiet zijn schip op een klip en ging te gronde. Slechts zijn zoon, die zich mede ingescheept had, behoorde tot de geredden, Garon zelf tot de slachtoffers. En met hem verzonk het fortuin, dat hij zich wederom ‘bijeengeschrapeld’ had, ‘al zijn meegebragte schatten’ - verhaalt Yalentijn -

‘waeronder men wil dat een snoer paerlen van 15000 gld. yder paerl, voor de koningin, en een stuk amber van 18 oncen was.’

't Was een zware slag voor het gezin (dat zich misschien het verlies van zijn hoofd wel getroost zou hebben, gelooft prof. Pruin).[1] Er waren vijf kinderen uit het eerste, zeven uit het tweede huwelijk; de middelen van Constantia Boudaen en de haren waren door het lustige parijsche leventje reeds danig in de wiek geschoten en hier ging eene indische fortuin te gronde! Parelen van Golconda gelijk ze flonkerden in de kroon des Grooten Mogols, en amber de gris dat tegen goud werd opgewogen, en de pistoletten welke een bedachtzaam huisvader zich in een tijdvak van acht jaren dienst in de kolonieën had overgewonnen, alles was in de golven verdwenen.

De geredde zoon verhaalde aan den secretaris Rhurnpf ‘dat hij in die geleden schipbreuck niets van al hadde konnen salveeren, genoeg te doen hebbende gehad van sijn leven te redden. Dat oock sijn oudste broeder uyt Oostindiën over lant jongst aengecomen, het groote ongeluck hadde gehadt van door d'Arabiers geheilycken gespolieert geweest te sijn, alsoo uyt onvoorsichticheyt de caravane om tyt te winnen gequitteert hebbende, alleen hadde getracht door te raeken. Beclaechde sich verder, dat deu Coninck ende d'Oostindische Pransche Compagnie sich al vry ondanckbaer aenstelden tegen hen ende haer vrouw moeder omtrent het beloofde erkennen van syn vaeders gepresteerde diensten.’

Sedert de dood van den bekwamen man, die meer dan haar kostwinner was geweest, geraakte de familie Caron in verminderde geldelijke omstandigheden. Ook de staatkundige gebeurtenissen wierpen een schaduw over dit dak, waarop zoolang de speelman had gezeten. Het gezin was protestantsch gelijk de vader geweest was, en de herroeping van het Edict van Nantes dreef de protestanten bij honderden uit den lande. De weduwe van François Caron, matrone geworden en nooddruftig, zij die nimmer het gebrek had gekend, moest nog op haren ouden dag van geloof veranderen en de roomsche religie aannemen, wilde zij zich niet uit haar huis en over

1) Aanteekeningen op C. Droste.

de grenzen gedreven zien door de *dragonades* van den zeer christelijken koning. Doch de band van een gemeenschappelijk geloof welke, te samen met den band des bloeds, de leden van het gezin had behooren bijeen te houden bleek zwak, te zwak om de uiteenspatting te voorkomen. De een zwoer bij Rome, de ander bleef bij Genève, als om Yondels versregel in herinnering te brengen:

> Men vont noit huis, of 't schortte aen kinders of aen ouders.

Een der dochters was uit haars moeders huis gevlucht naar een klooster. Andere kinderen, het geloof des vaders getrouw blijvende, weken naar Holland uit. De gehuwde dochter, mevrouw La Ferté, zocht met hare vier kinderen een schuilplaats in Engeland, waar zij zich zoo van alles ontbloot vond dat zij van de protestantsche gemeente te Londen vijf pond sterling moest leenen. Arm en verlaten was zij nu, de eenmaal gevierde, de door vier minnaars begeerde vrouw; zij mocht zich gelukkig rekenen in den Haag een blijvend onderkomen te vinden.

Daar echter, in ‘de rondom groene Buert, het rondom steenen Hout,’ schijnt zij haren levenslust spoedig herwonnen te hebben, en met dien levenslust den trek naar galante avonturen. Amoureus van complexie gelijk hare moeder Constantia, gelijk hare tante Suzanna geweest was, zette zij er de traditiën van beiden voort. Althans, in het *Journaal* van Constantijn Huygens komt de aanteekening voor:

‘Had een brief van myn vrouw. Schreef dat Broer (Christiaan) wederom mad. la Ferté buyten (op Hofwijck) bij hem hadde, en syn hart met haer wel soude konnen ophalen, want dat men seyde dat sy niet seer cruelle en was.’

Zij was het niet geweest voor Coenraet Droste, en evenmin voor den gezant van Sterrenburg, waarom zou zij 't voor Christiaan Huygens wezen? Aan de vruchten kent men den boom. Den Haag ‘der doornen haegh’ mocht in mindere mate dan Parijs een oefenschool voor de zedeloosheid heeten, een Brantôme had er ruimschoots de stof gevonden voor eene voortzetting van zijne *Vies des dames galantes*. Yan Busken Huet is deze regel afkomstig, nadat hij van ettelijke lichtvaardige dames van het tijdvak de doopcêel gelicht heeft:

‘Mogt ik uit deze *chronique scandaleuse* eene keus doen, zij zou zich vestigen op de avonturen der dames Caron, moeder, zuster, en spruiten.’[1)]

En voor *toute cette marmaille* (zou Rousseau zeggen) had de man en vader in het verre land gespaard, gezwoegd, geslaafd; daarvoor had hij zijne integriteit, of 't geen daarvan nog overig was, prijsgegeven en den wrok getrotseerd van eene factory vol misnoegde ‘coloniers’; daarvoor, bij 't passeeren van de linie, zijn geweten er aan opgehangen, en gegraven naar de schatten van het Oosten!

Had deze man zooveel karakter en rechtschapenheid bezeten als schranderheid en koopmansgeest, hij had rang kunnen nemen onder de *representative men* van het koloniale Nederland en als het historisch standmodel mogen aangemerkt worden van den verdienstelijken indischgast der 17de eeuw. Hij had, zijne persoonlijke grieven op zij zettende, in het vaderland zijner vrouw en kinderen eene eervolle grijsheid tegemoet kunnen gaan, er de vraagbaak blijvende voor de bewindhebbers van een machtig handelslichaam, menigen verderfelijken maatregel ontradende, menige heilzame resolutie in de pen gevende. Hij had, van Frankrijks ongewisse fortuin zich afwendende, over die van een talrijk gezin kunnen waken, zich tevreden stellende met den gouden regen dien de Comp. hem bereids in den schoot had geschud, met den dienst der fraaie letteren en met de geneuchten van een ambteloos, maar onbekommerd leven.

Maar aan hem zou het klassieke woord vervuld worden dat:

‘De Fortuin geeft menigeen teveel, aan niemand genoeg.’

S. KALFF.

1) Land van Rembrand.

Kerkhofstudie.

Eene ruigte van zwarte cypressen en brokkelig muurwerk, tegen de lachende zonnigheid van de groene heuvelflank als aangesmeten. Van licht overstelpt, blaken vlak en wijd de akkers. Hel de hemel, blank de aarde; lenteluchtjes blazend, lentevogels tierelierend in het tintelende blauw. Doch hier binnen, tusschen de daklooze ruïnen der vervallen kapel, onder de donkerte van het starre, stekelige, dicht opeengedrongen naaldhout, is het kil en klam. Veil en eiloof kruipen er woekerend langs het gesteente, in welks spleten en holten nachtgedierte zich verschuilt. De bodem week van molm en mos. Een vochtige uitslag nimmer opdrogend aan de zerken.

En daar buiten, in den fellen zonnegloed, strekken zich de straten van het doodendorp: heldere kiezelpaden, recht en dwars doorsnijdend den bonten wirwar van hekjes en bloembeddekens, en kransen en kruisen, en zuiltjes en medaljons, en weenende en biddende poppekens. Kinderen, eerbiedig stil, besproeien met gietertjes de dorstige bloemen, wier geuren, geilig zoet, zich mengen met het kwalijk riekende aroom der buksboompjes tot een prikkelenden wasem van ontbinding. Er is in de loom trillende middagstilte een aanhoudend gonzen, zwellend en dalend, van dwarrelende insecten, die azen van kelk op kelk. En van alle zijden kaatsen lichte dingen elkander schelheid toe. De witte engelenbeeldjes blinken, de vergulde letters der inschriften flonkeren, de glazen deksels der grafkransen schieten stralen uit, de glad gewreven marmerplaten spiegelen zich in elkaar. Verbijsterd zoekt het oog in de verte wat rustig, stemmig groen, beduizeld door het harde, roerlooze gewemel, het zwijgend schreeuwende

kakelbont van deze speelgoedkraam vol goede bedoelingen en slechten smaak, van deze kermismarkt der liefde, der droefenis, der onnoozelheid en - der ijdelheid.

Hier in het rond, om den ruig begroeiden bouwval heen, als burgerhuisjes om sterke slotveste of hooge kathedraal, zijn de graven der dorpelingen, de graven van gisteren en van heden; en indien een menschengeslacht in zijne waarde geschat mag worden naar de wijze waarop het zijne dooden toedekt en gedenkt - hoe hol van hoofd en arm aan gedachten, hoe nietig en smakeloos moet dan de generatie wel wezen, tusschen wier versch geoogste beenderen men hier wandelt. Wat is het alles pronkerig en prullig, en popperig en voddig, berekend op goedkoopen praal totdat het hout der kist vergaan zal zijn, om dan ineen te zakken tot roest en scherven! Welk eene tentoonstelling van steenen en metalen knutselarij! Welk eene kakophonie van opgeprikte leelijkheden, wedijverend in gebrek aan toon en ernst tegenover de groote majesteit des Doods! - Den rijk geworden confiseur heeft zijne treurende weduwe een monument doen bouwen, gebeiteld naar het model van zijn eigen suikerbakkersmeesterstuk; en Klasientje, het vierjarig wichtje van den schoenlapper, moest van uit haar grafje nog hare ouders in schuld brengen bij den beeldhouwer, wegens een klompje graniet in den vorm van eene slecht gerezen pastei, met een marsepeinen kruis met rozen. En voor beiden - den opkomeling, die stierf in de zonden zijner weelde, en het schuldelooze kind, dat nog geen kruis te dragen en nog geen kruisteeken vannoode had, - voor beiden dezelfde zinledige afscheidsgalm, dien beitelaars onophoudelijk te beitelen hebben in marmers van diverse couleur, en die dag aan dag de slotnoot vormt van zichtbaar aangedane kerkhofredenaren:

RUST IN VREDE!

Zie - dit is onder het moderne op het stuk van grafversiering en doodenvereering het allernieuwste.

De tombe van een jongeling. Binnen een hekje met vergulde spitsjes eene zerk ter dikte van stevig bordpapier. Aan het hoofdeinde daarvan eene ijzeren doos of trommel

met een glazen deksel. In die trommel een krans van blikken lauweren en vergeetmijnieten, allernatuurlijkst nagebootst, en - niet waar? - zoo practisch tot het doel, zoo onverwelkelijk, zoo in het geheel geen zorg of naloopen of kosten meer vereischende - eene uitgave voor ééns maar. In dezen krans, als omlijsting, het photografisch portret van den ontslapene, en daar onder een wit satijnen lint, gratielijk gestrikt, met het opschrift: *Rust in vrede, lieve Lodewijk*.

De lieve Lodewijk moet, blijkens het konterfeitsel zijner gelaatstrekken, bij zijn leven een niet onknappe jonkman zijn geweest, met eene licht vergeeflijke neiging, misschien, tot fattigheid. Hij droeg, gelijk men hier aanschouwt, zijn haar met eene scheiding in het midden. Van zijn aankomend snorretje maakte hij veel zaaks, daarbij niet versmadende - het laat zich vermoeden - een bescheiden gebruik van kosmetiek of waspomade. Zorg besteedde hij ongetwijfeld ook aan zijne fijn gepenseelde wenkbrauwbogen. Zijn staande halsboord met omgebogen tipjes was van aanzienlijke hoogte; en bij de keus van dasjes schijnt hij zich te hebben laten, leiden door eene voorliefde voor eene tamelijk breede slip, zeer licht met donkere moesjes, en daarop een speldeknop van het een of ander edel gesteente, welks aard en echtheid de kunst van den photograaf helaas niet toetsen laat.

Arme Lodewijk! Wie draagt er nu zijne kraagjes en slipdassen, en zijne wit gesteven slabbetjes? Wie scheert er zich met zijne scheermessen? Wie verfraait er zich het aangezicht met zijne haarborstels en pomadepotjes? - Arme, te vroeg gestorven Lodewijk, wiens kleine, onschadelijke ijdelheidjens, die de Dood u kwijtschold en van welke de wade n louterde, aldus boven uw rottend vleesch moesten te pronk gesteld en in kabinet-formaat vereeuwigd worden!..... Een beste jongen, waarschijnlijk - hoewel misschien niet juist een genie. Waarom mochten zijne aardsche wisjewasjes niet mèt hem worden ter aarde besteld?

En wat moet hij daar nu doen, de lieve Lodewijk?..... Rusten in vrede, zegt de satijnen strik. Rusten in vrede.

Geeft men zich rekenschap van deze woorden, die men eeuw in eeuw uit elkander nadreunt? - Zijn het woorden van geloof, of woorden van ongeloof? - Rusten? Rusten in vrede? - Wat kan er in vrede rusten daar omlaag, in dien

kuil vol wriemelend ongedierte en in gisting zich. spannende gassen? - Immers nòch de materie, het bezinksel der hopeloozen - nòch de psyche der opwaarts blikkenden, die ijlings het afgelegde hulsel ontvliedt. Rusten? - Hoe kan er rust des vredes wezen zonder bewustheid van voortbestaan? Hoe rust des vredes voor eene stofmassa onder een ras zich afwikkelend chemisch proces? Hoe rust des vredes, daar tusschen zes planken en wat zand, voor eene ontslagen ziel, die hunkerend naar hooger de boeien van het gebeente loosde? --

Geloof en ongeloof beiden schudden voor die gravenspreuk het hoofd, zeggende, jubileerend of bitter: voor mij niet, voor mij niet, deze woorden. Maar twijfel vond ze uit en speelt met den sussenden klank er van. Twijfel, onzekerheid, een onvermogen om zich waarachtig in te denken in het een of in het ander: in het doemvonnis der stofleer, of in het evangelie der wederopstanding. Verheerlijking, of vernietiging, - wat zal het zijn? - Als eene adder schuifelt de vraag tusschen de gelikte kruisjes en de gepolijste zerkjes, met schichtige blikken opziende naar bijbeltekst en vroom gerijmel. Wat zal het zijn? Wat zal het zijn? --

In afwachting wil men den dooden de goede kans niet bemoeilijken door eene overbodig zware bedekking. Dat de versiering dus niet te massief worde, de steen vooral niet te zwaar. En ondertusschen, lieve Lodewijk, teeder bedacht met uw tuil van blikken bloemen en uw welgelijkend portret, - rust in vrede!

In het duister onder de cypressen dringt geen middagstraal. Een hommel, die onvoorziens door de gapende leegte eener nis naar binnen bromde, haast zich terug in den koesterenden zonneschijn. De nachtschaduwen hebben hare wijkplaats hier van den fellen gloor des dageraads. Bij het morgenrijzen trekken zij er zich terug; bij het avonddalen sluipen zij er uit te voorschijn. En de lenteluchtjes, aanzwierend door het blauw, schijnen voor de grimmig starre ruigte uit te wijken, om hunne dartelheid niet te wonden aan die stekeligheid van zwart en grauw. Stormen alleen, wild geboren, schuwen niet deze huiverige plek, om bij het loeiend rijden door den nacht een tak te scheuren van het sombere loover, een steenbrok neer te ploffen van den eertijds gewijden muur.

Daar binnen, slechts één graf. Een rotsgevaarte lijkt het, zóó plomp en breed en stoer. Eeuwen geleden werd een man er in gelegd, die sterk en groot was in zijnen tijd, een man van macht en ijzer. Geen kruis of krans, geen beeld of bede, geen tranendrup of troostgefemel. Het wapenschild onkenbaar, de naam onleesbaar geworden in het verweerd graniet. Eén enkel woord slechts, diep gegrift, konden regen, sneeuw en mos en stof niet uitwisschen. Het bijt in, het puilt uit, onverderfelijk:

RESURGO!

Of centenaars mijne asch beknellen, of een berg mijn gebeente drukt, - ik zal het alles van mij afwentelen als eene linnen wade. I k h e r r ijs !

C. VAN NIEVELT.

Tollens.
Documenten uit de jaren 1807-1831.

Inleiding.

Uit een paar honderd, en meer, brieven en briefjes door Tollens aan zijn uitgever Immerzeel geschreven, zijn hier enkele uittreksels bijeengebracht die tot illustratie kunnen dienen van den man en zijn tijd. De briefwisseling tusschen de tweė is nooit intiem geweest, en hun betuigingen tegenover elkander behoeft men niet geheel naar de letter op te nemen; maar de verhouding van Tollens tot Immerzeel heeft over een groote reeks van jaren bestaan en daardoor is er veel te sprake gebracht, en heeft het karakter ook gelegenheid gehad zich in zijn ontwikkeling naar verschillende kanten te toonen.

Toch brengt dat alles ons niet veel verder dan maar tot de oppervlakte van het leven. Alleen een ding moet ons daarbij troosten: zelfs al had Tollens zich in zijn brieven wat meer ontboezemd, wij zouden hem toch niet veel nader zijn gekomen. In 1807, het jaar waarmee de brieven beginnen, lag zijn opbruisende jeugd al lang achter zijn rug - Tollens is vroeg gerijpt en vroeg ook bezadigd geworden: op zijn vijf en twintigst jaar. Zijn wilde verzen, zijn rammelend weemoedig proza, zijn eerste onvertoonbare drama's, al de ondeugendheden van den jongenstijd waren, bij het begin van 1807, in den vergeethoek geduwd. Hij had zijn houding tegenover de maatschappij gefixeerd. De *zahen* gingen bij hem voor.

Toen hij den handel in verfwaren en penseelen van zijn vader had overgenomen, begreep hij in de eerste plaats voor zijn bestaan en voor het welzijn van zijn huisgezin te moeten zorgen; daarna kwam pas het verzenmaken. Een goed poëet was in zijn oog een braaf huísvader en een oppassend burger die in zijn leege oogen-

blikken rijmen vond. Dat zou men de oud-Romeinsche levensopvatting kunnen noemen. De eerste plicht van den mensch bestond in het bebouwen van zijn akker. Staatszaken en oorlog waren een *hors d'oeuvre*. Maar de ploeg gaf waardigheid aan het leven; en de schotel met dampende knollen op den familiedisch opgebracht was een waarborg tegen de verleiding en een zinnebeeld van de soliditeit.

Zoo vertoont zich Tollens in het jaar 1807: een klassiek burgerlijk man.

Er viel toen aan oorlogen en aan politiseeren voor een burger van ons land niet meer te denken. Met den staat en de staatkunde is het bij ons uit, schreef Helmers eens in dien tijd aan Tollens, alleen de letterkunde blijft over. En wie een Romein wou wezen ging verzenmaken. De rijmen gaven wijding aan het leven. Zij waren het teeken van de beschaving, en moesten meewerken tot de volksbeschaving.

Want een poëet stond niet op zichzelf. ‘Nederland is het land van Vereenigingen en Maatschappijen’, heeft een redenaar gezegd, die met de overleveringen van het begin der eeuw was gevoed[1]. ‘De pijlbundel is een treffend zinnebeeld van ons volkskarakter. Onze voorouders streden en stierven om vrij te zijn; zij leefden in vereenigingen’.

De vereenigingen leefden door hen, en zij leefden door de vereenigingen. Een vers dat te Rotterdam in de Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunde was voorgedragen bleef niet langer een ijle fantazie maar werd een ding om te tasten en te voelen. Het verheerlijkte de huiselijke Deugden, of kweekte Verdraagzaamheid, of bevorderde Verlichting, of wekte den Volksgeest op; en het werd genoten, geprezen en beantwoord met andere verzen:

> Uw geestdrift, groote man,
> Wien 'k nimmer volgen kan,
> Verrukt, vervoert mijn zinnen, enz.

Een man als Tollens, die al gauw van gewoon lid tot secretaris, bestuurder, voorzitter van zulk een genootschap als de Bataafsche Maatschappij benoemd werd, die zelfs, in 1809, lid werd van het. Koninklijk Nederlandsch Instituut te Amsterdam, - zoo'n man had een heele verantwoordelijkheid te dragen tegenover zichzelf en zijn volk. Hij durfde niet goed meer uitkomen voor de prulminneversjes,

1) W.S. van Reesema. Redevoering over dicht- en letterkundige genootschappen in ons vaderland. Leiden, 1850. p. 8.

die dagteekenden uit den tijd dat zijn kantoorboeken hem een gruwel en Westerman en Barbaz - goede menschen maar zonder vaste principes - zijn modellen waren. De wereld moest liever niet weten dat hij verliefd en wanhopig was geweest, en dat hij aan zelfmoord had gedacht toen zijn meisje een ander koos. Het was beter zoo men het er voor hield dat zijn getrouwe echtgenoot, Catharina Rivier, altoos het eenige voorwerp van zijn genegenheid was geweest; ook had niemand er mee te maken dat de knappe Catharina een dochter was van Rivier, den komiek van de komediantentroep onder de directie van Andries Snoek. Dat alles paste niet juist bij de degelijkheid van het geslacht Tollens[1)] en een mensch heeft immers het recht zich en zijn positie te vernieuwen.

Er is wat *pose* in die houding van den verwkoopman-poëet; maar daarom behoeft men er nog geen onoprechtheid achter te zoeken. Tollens *was* wel de man die hij leek te wezen, in zijn zaken even goed als in zijn verzen.

Hij geloofde, met de anderen, dat er onder de regeering van Lodewijk Napoleon een groote periode voor de Nederlandsche letteren was aangebroken, waarvan hijzelf een der dragers moest zijn. ‘Onze vaderlandsche dichtkunst,’ schreef hem Helmers in 1809, ‘staat thans op eene hoogte, waarop zij nog nimmer is geweest. Onze naburen overtreffen wij op dit oogenblik zeker.’

Waarlijk, het was niet zonder ernstige overtuiging dat Tollens zijn poëtentaak vervulde, - (want hij hield het voor een taak) - al behoorde 't bij zijn levensopvatting dat zij een bijzaak moest blijven in vergelijking van zijn ander werk. Hij ging voort met zich te ontwikkelen; en van den man die Cornelis Loots in den prijsverzenkamp had overwonnen, van ‘sieraad der Rottestad,’ groeide hij tot den nationalen zanger dien ons volk een tijd lang voor het type van den volksdichter zou houden[2)]. Door eerlijken arbeid aan zijn verzen beproefde hij de gezwollenheid te overwinnen waartoe zijn middelmatig talent neiging had, en door zijn gehoor te oefenen probeerde hij aan zijn maten alle lenigheid te geven die zij verdroegen. Hij wilde den lof verdienen van een ‘keurig’

1) Eerst, gelijk algemeen bekend is, hield Tollens zich voor een afstammeling van Alva's zoon, en zijn naam verbasterd uit Toledo, later vond Prudens van Duyse hem voorouders in de burggraven van Aalst, en daarbij is het dan gebleven.

2) Hoe groot de kring van Tollens' publiek was, blijkt uit het feit dat de 4e druk zijner gedichten uit een oplaag van 10,000 exemplaren bestond, en na enkele jaren in 1831 was een vijfde druk noodig. Men zal misschien zeggen dat ons land toen door de vereeniging met Belgie een aanzienlijker getal inwoners had, maar Immerzeel, de uitgever, verzekert dat van de tienduizend alleen 150 exemplaren naar de Zuidelijke Nederlanden zijn gegaan.

verzenmaker te zijn. Keurigheid en degelijkheid was zijn devies. Daartoe vijlde hij zijn regels en verschikte hij zijn woorden. Dikwijls onnoodig, zouden wij zeggen. Maar de behoefte om aanhoudend te leeren en met anderen samen te werken is toch eerbiedwaardig; en in dezen samenhang dient nog éen ding genoteerd te worden: Tollens liet zijn ‘Gedichten’, eer ze gedrukt werden, door Siegenbeek nazien voor de spelling. Tollens en Siegenbeek zijn de grootheden van den tijd. Het doet ons goed ze samen te zien.

Arbeiden voor succes, en succes op den arbeid, zal men zeggen, is nog geen bewijs van oprechtheid. Dit dient toegegeven. De waarheid van een menschenleven wordt niet alleen getoetst aan het uiterlijk resultaat, maar ook door den tegenstand dien men moest overwinnen, en door den strijd dien men te voeren heeft gehad.

Vooral door den strijd tegen zichzelf.

Heeft Tollens dien vorm van strijd gekend? - Uit zijn brieven aan Immerzeel zou men het niet opmaken. Daarin keert hij zijn pseudo-oud Romeinsche façade naar den vriend toe; en als hij er gevoeligheid toont, dan is het om gekwetsten trots - (wil men een minder Romeinsch woord, dan zegt men gerust: ijdelheid) - over een onaangename kritiek op zijn verzen. Maar omtrent het belangrijkste wat hem aangaat zwijgt hij tegen Immerzeel.

In de brieven vindt men geen woord dat betrekking heeft op zijn overgang van de Moederkerk tot de Remonstrantsche gemeente, in 1827. Nu heeft men 't wel zoo opgevat alsof Tollens' bekeering van weinig beteekenis in zijn leven is geweest, omdat hij nooit geloovig Katholiek was en ten slotte een vaag gemoedelijk Christen bleek te zijn. Maar wel degelijk is de stap dien hij in 1827 ondernam een gevolg geweest van innerlijken strijd en individueele ontwikkeling.

Gedurende de jaren tusschen 1825 en 1830 is Tollens gaan twijfelen aan de waarde van zijn burgerlijk klassiek ideaal. Er was een nieuwe gang in de denkbeelden van den tijd gekomen, en die strooming druischte in tegen het dichtgenootschappelijk beschavingsgeknoei, en drong de menschen tot verinnerlijking en verpersoonlijking van hun gevoelens. Rotterdam had sinds kort in Abraham des Amorie van der Hoeven een predikant gekregen wien het frissche vuur der bezieling uit de welsprekende lippen ontsproot. Onder zijn vrienden en hoorders was Tollens; en de man kreeg behoefte om zijn ideeën samen te grijpen en een persoon te worden.

Wat er om hem heen en met hem zelf gebeurde moest hem in zijn nieuwe richting bevestigen. De tijd van de maatschappijen en

vereenigingen was voorbij; het getimmerte van hun samenstel week uit de voegen. En door de reten kwam het rauwe daglicht kijken op de gezichten van menschen, die gewoon waren geraakt om elkander met een zoet lijntje van beschaving en verlichting plechtstatig op te hemelen.

De dood van Nierstrasz in 1828 was een waarschuwing, dat het ten einde liep met de Genootschappen. Nierstrasz had een gedicht gemaakt in den trant van Tollens' Nova Zembla; het was bij de voordracht op de leesavonden der maatschappijen toegejuicht, maar bij de publicatie in druk viel het geweldig tegen, en er kwam een vernietigende kritiek, die mogelijk Nierstrasz' dood - hij leed aan een kwaal - heeft verhaast.

Tollens heeft niet meegedaan met de menschen, die het overlijden van den ziekelijken poeët uitsluitend aan den invloed van een scherpe recensie toeschreven; maar hij heeft de les wel ter harte genomen. Hij begreep heel goed wat 'n ongezonde atmosfeer de genootschappen waren gaan kweeken. Vooral toen hij zelf door het jongere geslacht van auteurs, door Jacob van Lennep en Adriaan van der Hoop Jr., begon aangevallen te worden.

Was zijn eigen tijd misschien ook voorbij?

Daar was een strijd in Tollens' geest. Door zijn bekeering naderde hij de nieuwe ideeën, en door zijn gevoeligheid voor de kritiek der jongeren werd hij weder teruggeschrikt, en toch ook geprikkeld om zijn oude posities te verlaten.

Als men tegen hem klopt dan komt er wel klank uit dien Tollens; maar men moet weten, waar hem te pakken. Hij heeft zijn oprechtheid, de man, omdat hij zijn soort ontwikkeling heeft.

Laat ons er dadelijk bijvoegen, dat dit begin van ontwikkeling zonder resultaat verliep. De omstandigheden waren er tegen.

Het jaar 1830, dat ons iets nieuws zou opleveren, bracht voor Nederland den Belgischen opstand die in verschillende opzichten zeker niet nadeelig op de Noordelijke provincies heeft gewerkt, maar even zeker onze geestelijke ontwikkeling 'n tien jaren heeft achteruitgeduwd.

Hoe mager kwam onder dien invloed de nieuwe bloei maar op! Daarentegen verlangde men met geestdrift naar den ouden ‘volksdichter.’ Het ‘Wien Neerlandsch bloed’ van Tollens, vroeger maar half erkend, werd na 1830 het volkslied. Nationale poëzie was gevraagd, en hier was de poeët die haar geven kon, in geluk en ongeluk, bij overstroomingen en bij bedelpartijen. Van oprechtheid en onoprechtheid is daar geen sprake meer. Wij waren toen allemaal, in geestelijke dingen, op een verkeerd pad gekomen.

Onze documenten brengen ons maar even over den drempel van

het jaar 1830. Wij hebben dus met dien lateren tijd ons niet bezig te houden, en wij kunnen volstaan met even op het toekomende te wijzen.

Voor het gemakkelijker overzicht zijn de stukken in drie groepen verdeeld en onder drie hoofdstukken ondergebracht.

Het eerste hoofdstuk bevat de brieven uit den tijd van het Koninkrijk Holland, onder Lodewijk Napoleon, bij de eerste herleving der letteren. Tollens is dan de voornaamste dichter der Rotterdamsche genootschappen, en hij krijgt naam door het geheele land.

Het tweede hoofdstuk loopt over de jaren 1818-21, toen Immerzeel de poëeten van Nederland in zijn *Muzenalmanak* een vereenigingspunt aanbood, en Tollens, die al de directie van dien almanak op zich genomen had, zelfstandig door zijn *Tafereel van de overwintering der Hollanders op Nova Zembla* zijn plaats onder de eersten van het Koninkrijk der Nederlanden veroverde.

Het derde hoofdstuk omvat, zoover het Tollens' brieven aan Immerzeel betreft, alleen de jaren 1829-1832 en zou heel onvolledig die periode van den man hebben vertegenwoordigd, zoo niet de welwillendheid der familie de Clercq ons in staat had gesteld om de leemten aan te vullen van de andere documenten,[1)] door ons de beschikking te geven over de onuitgegeven gedeelten van het dagboek van Willem de Clercq en over de eveneens onuitgegeven brieven van Willem Messchert.

Willem de Clercq heeft bij gelegenheid van een uitstapje naar Rotterdam, in 1824, eenige trekken van de Rotterdamsche poëeten genoteerd met wie hij door zijn gaaf van improvisatie in kennis was gekomen. Die opteekening geeft ons een beeld van het leven in de stad. Willem Messchert, zijn correspondent uit Rotterdam, jongere tijdgenoot van Tollens, zal ons inlichten omtrent de crisis in Tollens' leven, waarvan zijn bekeering een uitvloeisel was. Maar ook het eigen leven van Messchert heeft voor ons belang, omdat hij een soort miniatuur Tollens is die in de richting is doorgegaan en heeft volhard, welke de oudere aarzelde in te slaan. Messchert maakte bierazijn en *De Gouden Bruiloft*, zooals de andere in verwwaren handelde en de verzen van de *Overwintering* schreef. Het was een huiselijk dichtsel, *de Bruiloft*, en hing in de verbeelding van onze grootouders, als een medaillon onder de schilderij van zijn grooteren kunstbroeder. Maar bij Messchert was al dadelijk de overtuiging opgekomen van de leegte der kunstuitingen, en van de behoefte aan een krachtiger steun voor het gemoed. Daarom

1) Ontleend aan de collectie Tollens op de Koninklijke Bibliotheek.

verklaart hij ons een zijde van Tollens die wat duister is gebleven, en die misschien voor den Nova-Zembla-rijmer zelf altoos duister is geweest. Met andere woorden het beeld van Messchert geeft iets van zijn eigen oprechtheid aan het beeld van Tollens.

Nu is het echter tijd dat de documenten gaan spreken.

I. 1807-1809.

Immerzeel, even knap dichter, teekenaar, graveur als uitgever, was nog niet lang geleden in den boekhandel gekomen, te 's-Gravenhage. Hij zocht betrekkingen met de geliefde poëeten van den dag: Tollens, Loots, Helmers, en noodigde hen uit tot meewerking aan zijn tijdschrift: *De Schouwburg*. Ook vroeg hij hun werken te mogen drukken. Aan Tollens deed hij dat o.a. op de volgende manier: 'Nu, lieve Tollens! als gij wat ter uitgave hebt, je vous prie de ne pas m'oublier. Vooral hoop ik, dit jaar (1806), op een werkje van smaak met houterige vignetten.' Op een dergelijken brief komt dan het volgende antwoord van Tollens als nieuwjaarsbrief:

Rotterdam, 5 January 1807.

Beste vriend Immerzeel!

Geluk en eer, roem en vergenoegen wenscht mijn ongeveinsde vriendschap u hartelijk toe, niet alleen gedurende den loop van dit jaar, maar gedurende den geheelen loop uws levens.

God dank! dezen nacht is mijne hartelijk geliefde vrouw allervoorspoedigst van een dochter verlost. Alles is wenschelijk en wel, en er is een zwaar pak van mijn hart getild.....

Ja, zeker zult gij voor mij drukken, en niemand anders dan gij, maar mijn voorraad is nog te gering om er aan te beginnen. In de aanstaande maand, als ik in den Haag kom, spreken wij elkander dienaangaande nader....

Over de uitgaaf van het 1e deel der 'Gedichten' die Immerzeel verhaasten wou, terwijl Tollens nog niet gereed was, schrijft deze ter verklaring:

Rotterdam, 17 Juli 1807.

De pedante vergadering van Kunstliefde[1] duurde gisteren te lang om aan mijn belofte van u een nadere visite te geven te kunnen voldoen; ondertusschen is daardoor onze zaak onafgedaan gebleven, en ik die van mijn kant den minsten schijn van reden wil vermijden, waardoor ik eenigszins het ernstig gezigt, dat gij tegen mij zette, zou kunnen verdienen, haast mij dan om tot besluit te komen ter beslissing van het proces tusschen mijn kunsteer en uw belang aanwezig.

Nog eens derhalve: de bundel dit jaar gereed te krijgen, is eene onmogelijkheid.... Het doet mij hartelijk leed dat uw voortvarende ijver mij eenigszins den schijn van misleiding ten uwen opzigte, aantijgt: ik toch ben het voorzeker niet die u heeft aangespoord tot het zoo spoedig teekenen en snijden van den tytel, tot koopen van papier voor de verzen, die nog grootendeels moesten worden gemaakt, en, hoe vleijend voor mijne eerzucht ook uwe verpligtende aanspooringen en een eenigszins zonderlingen haast, in dit geval, mogen geweest zijn, ik heb nimmer dezelven dan met achterhouding, dan met uitstellende vertraging, beantwoord, en nooit althans kan ik het voornemen getoond noch gehad hebben om u te dupeeren. Wat wilt gij nu? dat ik mijne voorgenomen keurigheid opoffer aan uw interest en spoedig een slonzigen bundel verzen bijeen flantse, en waarlijk, daardoor, zoowel mijne kunsteere als uw interest bedriege. Laat mij toch in 's hemels naam het kinderachtig genoegen van bezorgd te zijn voor de bevestiging van mijnen nog veel te wankelbaren roem en bereken mij het verloren jaar interest op de gemaakte onkosten.....

Rotterdam, 21 Juli 1807.

Eerstdaags zullen wij beginnen, en ik denk u in de eerste week der volgende maand de twee eerste bladen copy persoonlijk te komen brengen....

Ik had van den *Conservateur* hooren spreken, en ik was verheugd dien zoo spoedig van u te ontvangen[2]. Billijk

1) Het Haagsche Genootschap: Kunstliefde spaart geen vlijt.
2) In den voorgaanden brief had T. aan Immerzeel gevraagd hem de uitgekomen nummers van het Fransche maandwerk *Le Conservateur* te bezorgen waarin brieven over de Nederl. letterkunde waren verschenen.

hebben mij die rampzalige *Lettres* verbaasd, maar toch ook slechts zoo lang als ik naar den schrijver giste. Toen hij mij was gebleken, en wel zoo stellig gebleken, dat ik er openlijk voor uit kome, dat het Barbaz[1] is, verwonderden mij de botste domheden niet langer en er bleef mij niets over dan mij te beklagen en mij te schamen over de verkeerde en elendige complimenten die hij aan mij verkwist.

Indien gij er tegen schrijft of doet schrijven, gelijk ik hoop, zeg dan gerust en openlijk en uit mijnen naam, dat ik gebloosd heb over den lof, mij door den weetniet gegeven, dat hij mijne eerzucht onmeedoogend heeft gekrenkt en dat ik geen dieper schande, geen gevoeliger vernedering, voor de verdienste, die ik dan moog bezitten, kenne dan de goedkeuring van diergelijke ongeletterde kunst-ezels weg te dragen.....

Rotterdam, 15 August. 1807.

Ik heb mij verpijnd om de fameuse *Lettres* in den *Conservateur* te herlezen, ten einde mijn antwoord, in navolging van Barbaz, volgens afspraak, op te stellen; doch het komt mij, bij nader overleg, voor dat men zich niet moet vernederen om diergelijk krabbelschrift in hetzelfde journaal te wederleggen.... Men moet dus, naar mijn oordeel, in ééns en dadelijk op hooger doel toeleggen en, zonder voorafgaande kibbelarijen, oogenblikkelijk in den *Moniteur* of den *Mercure* met een juiste beoordeeling der Nederlandsche dichters op de proppen komen en daarin ter loops en zijdelings de *Lettres* uit den *Conservateur* en den daarin geprezen knoeyer[2] in het allerbelagchelijkst daglicht stellen, en hem, den eerstgenoemden in den *Conservateur*, den laatsten in den laagsten in onze beoordeeling maken... Wij moeten zoowel door diepe verachting en tentoonstelling, als door bondige overtuiging en juiste beoordeeling, den weetniet in zijn moeras

1) Barbaz, 'n tien jaar ouder dan Tollens, beschouwde zich nog van vroeger als beschermer van den Rotterdamschen poëet. Hij had in 1807 zijn reputatie al lang overleefd en gold als broodschrijver. Zelfs het biographisch woordenboek van Van der Aa noemt hem een dichter van den tweeden rang, en de Hemel weet hoe laag men moet staan om daar een tweede plaats te krijgen.

2) nl. Barbaz zelf.

neerbliksemen, zoodanig, dat hij het nimmer meer waagt met zijn gebroken schoften er uit op te klauteren....

Tollens, als candidaat voor het lidmaatschap van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten door Lodewijk Napoleon in 1808 opgericht.

Rotterdam, 8 Juli 1808.

Vriend Immerzeel! Noch Helmers, noch Kinker, noch Vereul, noch Arntzenius, noch gij, noch ik zijn leden van het Instituut geworden. Helmers, die met mij op de nominatie stond, is dadelijk afgekeurd, de reden er van gaat boven mijn begrip. Ik alleen heb de eer gehad van gekozen te worden met van Hall en Kantelaar, doch dewijl er maar twee dichters te kiezen waren en ik met Kantelaar gelijke stemmen had, heeft de zotste regter beslischt die immer de schaal in handen had, het lot namelijk. Van Hall en Kantelaar, beiden luiaards in de kunst, en toch van zulke alles overtreffende talenten niet, dat zij zulk een uitzondering verdienen, zijn dan Academisten geworden; en al wat yver, lust en bekwaamheid heeft, is van den prikkel verstoken, die hen zou hebben doen uitmunten. Helmers is woedend kwaad. Loots[1)], die mij het schrijft, is niet minder gram, en wenschte zich van zijne eer ontslagen. Ik voor mijzelven, die zoo nabij de bejaagde glorie genaderd was, vloek op de Joodsche hand van den Israëlitischen secretaris[2)] die verkeerd getrokken heeft. Enfin, geduld! er zijn er die meer reden hebben om boos te wezen dan ik. Nu betreffende eene zaak van meer gewigt: ik wist wel dat de heeren boekverkoopers juist niet de braafste lieden van het Koninkrijk waren, doch dat zij de parapluies, hoe oud en slecht dan ook, bij hunne vrienden de deur uitdragen en mede naar huis nemen, is iets dat ik niet van hen kon vermoeden. - Maar dit is nog niet alles, wat mij bedroeft: aanstaanden Donderdag moet ik naar Breda om er Vrijdags op eene comparitie te zijn: hoe blikslager! kom ik dan Zaterdags bij Ruisch? Kan ons partijtje niet een week worden uitgesteld of op een anderen dag bepaald? Het spijt mij danig! ik ben deze week ongelukkig: op het

1) Cornelis Loots was bij de oprichting reeds tot lid benoemd.
2) Jonas Daniel Meyer.

oogenblik heb ik een inktspeet op een nieuwe Nankinsbroek laten vallen, ik denk dat mijn vrouw duchtig zal knorren. Knor gij ten minste niet. Ik beveel mij in uwe gebeden!

De verongelukte academist,
TOLLENS.

Het was voor Tollens maar uitstel, in 1809 werd hij tot lid van het Instituut gekozen.

Rotteraam, 9 Mei 1809.

Gelijk altijd, ontving ik heden uwen waarden brief met blijdschap, die ik gaarne en reeds dadelijk beantwoorde om daarin almede verstrooijing, voor mijnen felgeschokten geest te zoeken. Op één naar mijn jongste kindje, de troeteling van mijne afgetobde vrouw zoowel als van mij, is, voor een paar dagen, na het deerlijk uitstaan van de verschrikkelijkste stuipen jammerlijk gestorven aan de gevolgen van eene bezetting op de borst. Ik kan mij het akelig denkbeeld daaraan niet uit de zinnen verdrijven. De ziekte van het kindje, zoowel als de daarop gevolgde dood, hebben mij allen lust tot eenige letteroefening benomen, gij had anders reeds voorlang het tweede blad van de *Minnedichtjes*[1] ontvangen. Ook zit ik met de proeven van mijn prijsvers op *Egmond en Hoorne*, bij de Holl. Maatschappij, thans zeer bezet: men schrijft er mij dagelijks om, maar ik kan 'er niet aan beginnen. Ik moet eerst en voor alles, bij zoo vele vaderlijke tranen, een dichterlijken traan op het graf van mijn dierbaar en smartelijk verloren kind storten, waartoe mijn te hevige aandoening tot heden een onoverkomelijk beletsel gestrekt heeft.[2] Ik ben diep bedroefd....

's Gravenweert ken ik uit de vertalingen van een paar nieuwe Fransche treurspellen, hij is misschien evengoed als Barbaz, schoon deze zegt dat 's Gravenweert nog veel moet leeren eer hij met hem gelijk staat. Hoe het zij, ik geloof niet dat hij een waardig vertolker van Racine zijn kan.... Het oordeel van Professor Bilderdijk is juist niet onveranderlijk het mijne. Ik heb de verregaande vrijheid genomen hem zulks voor eenigen tijd onder het oog te brengen, opzigtelijk zijn

1) Zij werden nog in 1809 door Immerzeel uitgegeven.
2) Uitgegeven in het tweede deel der ‘Gedichten’.

rapport[1] en opgegeven repertoire wegens en voor de openbare Tooneelen.

... In de volgende maand kom ik u, hoop ik bezoeken, om de openbare vergadering van het Instituut bij te wonen....

Spoedig zal ik u het tweede blad van de *Minnedichtjes* toezenden. Met de volgende bladen zal het radder gaan. Helmers is al weder niet gekozen, schoon er twee vacatures vervuld zijn. Wanneer komt zijn bundel?...

Rotterdam, 31 Mei 1839.

Ik ontving heden een proef van bl. B. der *Minnedichtjes*. Het eenige stukje van dit blad, 't welk stof voor een vignetje oplevert, is het nevensgaande.[2] Mag ik u in 't algemeen aanmerken dat het mij verkieslijkst voorkomt, wanneer de vignetjes zelven, schoon toepasselijk op den inhoud der stukjes, eene eigendommelijke vinding bevatten, en niet bloot in teekening opleveren wat in verzen verteld wordt. Het is daarom, onder uw welnemen, dat mij de twee kussende gelieven voor het eerste blad, wat de vinding betreft, veel minder behaagd hebben dan de klapwiekende Kupido, die met den verwaarloosden herderstaf wegvliegt. Het laatste heeft zijne eigen vinding, die echter volkomen toepasselijk is op het stukje waartoe het behoort. Zonder uw eigen idé te willen vooruit loopen, zou misschen bij dit nevensgaande stukje eene Minnegoodje op een' wereldkloot, of met een scepter, of met een zinnebeeld van de geheele natuur, indien 'er dat is, best passen.[3] Vergeef mij een en andere reflexie en handel niet te min naar uw goeddunken....

Waarom doet ge mijn Bundel in den *Schouwburg* niet eens hekelen? 't Is jammer dat gij 'er mede schijnt uit te scheiden om er beoordeelingen van dichtwerken in te plaatsen.

1) Als lid van de commissie voor dichtkunde van het Instituut.
2) Nl. *Veldwandeling* op pag. 28.
3) Ter illustratie van de regels:

> Alles, Mirta, strand en streeken,
> Buurt en beemd en bosch en beken
> Zijn een spiegel van de min.

Immerzeel teekende er dan een Kupidootje bij met een pijldoorschoten kegelbal in de hand.

Na de recensie in den '*Schouwburg*' van het 1e deel der 'Gedichten' van Tollens schrijft deze het volgende:

Rotterdam, 2 Juli 1809.

Mijne goede vrienden alhier hebben zich ter mijner gunste hevig uitgelaten tegen de zeer scherpe recensie over mijnen bundel in den *Schouwburg*. Ik heb mij een oogenblik bedacht of ik er u iets over schrijven wilde of niet, en ik zou om verscheiden redenen verkozen hebber 'er over te zwijgen, ware niet dat zulks mij de gelegenheid zou hebben benomen van u het zeer billijk en welverdiend verwijt te doen, dat ik van uwe vriendschappelijke betrekking te mijwaarts nimmer had verwacht dat ge mij zoo dringend, zoo ijverig en zooveel herhaalde keeren tot de uitgave van eenen bundel gedichten zoude hebben aangespoord, opdat ge in een bij u zelf uitgegegeven journaal mij deswegens vinnig zoudt doen hekelen en mij ten toon stellen bij ieder die zich in dit opzicht aan de uitspraak van den opgeworpen kunstregter moet houden. Die mij de eer niet doet van te gelooven dat billijke en leerzame aanmerkingen mij even lief zijn als welverdiende lof die heeft de eer niet mij te kennen; maar noch het een noch het ander vindt ik in de bedoelde recensie. Het spijt mij danig daar ik de schrijver derzelve toch dadelijk herkende, dat zijn character en zijn hart bij mij geweldig hebben verloren - verloren omdat ik hem van vroegere veinzerij of van tegenwoordige kunstnijd over de mij aangedane ongezochte eer, duchtig heb te beschuldigen - van veinzerij, omdat hij, bij mijne voorlezing, zekere stukjes uitbundig heeft geprezen, die hij thans verwerpt - van kunstnijd omdat hij heden verwerpt, wat hij te voren uitbundig heeft geprezen. - Ik herinner mij echter van vorige jaren nog een dergelijk staaltje van zijn dubbelzinnigheid. Voor het overige valt het even gemakkelijk mijne verzen Swanenburgers,[1)] als de blinkende schoonheid van Antonides bombast te noemen. 't Spijt mij echter dat mij juist dien dichttrant wordt ten laste gelegd waarvan niemand meer walg en afschrik heeft dan ik. Maar,

1) Swanenburg die op het eind der 17e eeuw rijmde werd door Witsen Geysbeek genoemd: 'de ergste poëtische windbreker die welligt ooit op den Nederlandschen zangberg verscheen.'

wat zijn, vraag ik dan, de weinige zwellende verzen van Bilderdijk? wat alle de verzen van Helmers, de bijzondere vriend van den beoordeelaar?[1] Swanenburg schreef dichterlijken onzin, maar de recensent heeft mij dien nergens aangewezen.....

Zonderling echter is het dat de recensent ook inzonderheid de *Uitboezeming, Jan van Schaffelaar* en de *Hertenjacht* tot de minste stukjes rangschikt, daar gij zelf, in overeenstemming met zooveel andere, bij het toezenden der proef bladen mij schreeft, dat het meesterstukjes waren;.... zonderling is het dat hij den *Willem den eersten*, ter gunste van mijn dichtstuk op *Egmond en Hoorne*[2] vernedert en verkleint, daar integendeel het laatste stuk, waarvan ik heden de proef bladen corrigeer, winderig en klaterend is, vol valsch vernuft en klinkende uitroepen, die ik niet in staat ben genoegzaam, naar mijn verlangen, te veranderen en te verbeteren. Slecht is het dat hij mij van letterdieverij beschuldigt zonder ze te bewijzen,....

Doch tegen mijn oogmerk wordt ik warmer, ik wil er dus liefst niet meer van zeggen, hoeveel er mij nog te zeggen overblijft...

Zoo verre wat mij zelven betreft. Wat u aangaat, mijn vriend! die voorzeker met den beoordeelaar moet instemmen zonder hetwelk gij mij aan zijne oordeelvelling in uw journaal niet zoudt gewaagd hebben, voor u kan het niet dan zeer ongeraden zijn immer een tweede deel van mijne Swanenburgsche zangen uit te geven, waartoe ik anders voornemens was spoedige aanstalte te maken. Met de uitgave van dergelijke windbrekerijen legt gij voorzeker weinig eer in, want ik bezweer het u! het betert er gantsch niet op, en het tweede deel zou al dadelijk met een Ode beginnen, hoedanige er geene in het eerste deel wordt gevonden! Stout en Swanenburgs van voren tot achter; dit is zoo mijne bijzondere lief hebberij!

1) Helmers schreef 18 Juli 1809 aan T. - (en denkelijk had Immerzeel hem aangespoord een woordje over de recensie naar Rotterdam te sturen): 'Het spijt mij dit stuk in den *Schouwburg* gevonden te hebben. Ik smeek u hij al de goden van den Olympus laat u deze recensie niet afschrikken. Ons staatkundig aanwezen hehhen wy hollanders verloren, laten wij, bij Jupiter, ons letterkundig aanzijn staande houden. Wie kan dat beter dan gij?'
2) In 1805 door Tollens gemaakt in den wedstrijd uitgeschreven door de Bataafsche Maatschappij.

De geraaktheaid was spoedig over. In1810 zond Tollens aan Immerzeel de eerste bladzijden voor het tweede deel zijner ‘Gedichten’.

II. 1813-1821

Immerzeel, nu te Rotterdam gevestigd, had het voornemen opgevat tegen het jaar 1819 een dichterlijk jaarboekje met gravures en muziek uittegeven, waartoe hij de hulp van Tollens inriep. Deze antwoordt hem daarop:

Rotterdam, 1 Januari 1818.

Amice! Ik acht een fraaien poëtischen almanak een zoo heel beuzelachtig ding niet. Meermalen en vooral bij het doorbladeren van de Duitsche Muzenalmanakken, waarvan Bürger redacteur was, is de wensch bij mij opgenomen dat wij ook iets dergelijks konden toonen. De Dolliaansche[1)] en andere van dit soort walgen mij sinds lang... Ik keur, om al het gezegde, uw plan in 't algemeen dus bij uitstek goed.

De opgegeven dichters, die gij wilt uitnoodigen, komen mij allen geschikt voor ter bereiking van het oogmerk: de gebroeders Klijn nogthans ver het minst. Westerman verdient de eere toch beter! Onder onze stadgenooten zal, behalve den uitgever zelven, ook nog wel iets te vinden zijn: Messchert, Nierstrasz....

Pieneman voor de platen, Wilms voor de muziek, onverbeterlijk!

Nu het mij onmiddellijker betreffende. De directie over de verzen wil ik gaarne, gemeenschappelijk met u, op mij nemen, zonder dat ik daarvoor meer dan een mager bedankje en zelfs dat bedinge; maar ook ik sta u niet alles toe wat gij begeert. Dat ik als eigenlijk gezegde verzamelaar en zifter van het in te zendene zou optreden, is vooral hier te onnoodiger daar niemand den uitgever zelven als onbevoegd daartoe zal erkennen. Wilt gij in uwen rond te zenden brief aan de u dienstige dichters vermelden dat ik u mijne

1) Bij Juffrouw Doll uitgekomen.

medewerking heb toegezegd, en, als inwoonder, van de stad, waar de uitgave geschiedt, het oog daarover wil laten gaan: ik heb er niets tegen; maar al wat gij meer met mijnen naam zoudt willen aanvangen, vind ik, ten zachte uitgedrukt, overbodig.

Een Prospectus zou ik dan eerst nuttig oordeelen als gij de toezegging van de andere vrienden hadt en het vernielden van hunne namen daarin zou ik niet onvoegzaam keuren. Het verkondigen van mijnen naam alleen komt mij ongepast voor. Met teekenaa en graveur is zulks iets anders: zij doen hun werk alleen, ik alleen zal uwen almanak niet schrijven.

Rotterdam, 14 Jan. 1818.

Amice! Ik twijfel nog of het beter is een dikken bundel van mijne *Romancen, Balladen en Legenden* uittegeven en er dus nog eenigen tijd mede te wachten totdat mijn voorraad wat grooter is of wel er twee dunne stukjes van te maken en dadelijk of spoedig met de uitgave van het eerste aan te vangen.... Op den titel moet, dunkt mij, een muziekmakende troubadour staan, dien gij des goedvindende, netjes kunt laten teekenen.[1)] Gij keurt voorzeker dat idée goed: voor een verzameling van naïve volkssprookjes is er niets eigenaardiger... Van Loots heb ik heden een brief gehad. Hij vreest geen tijd te hebben om iets te kunnen maken [voor den Muzenalmanak], maar ik verzeker u intusschen dat zijn poëzie en zijn naam in uwen almanak staan zullen.

Rotterdam, 18 Juni 1818.

... Met uw billet van heden, ontvang ik een aantal poëetenbrieven wegens den Almanak. Ik vind de meesten verpligtend en heusch. Dien van Feith hou ik terug, omdat ik hem zelv' van daag of morgen wil schrijven: *hij* althans moét deel in uwe onderneming hebben. Ik zal zorgen dat zulks geschiede. Dien van Westerman hou ik

1) Een kostelijk gezicht, die troubadour, zooals hij voorkomt op den titel van de *Romancen* die in 1818 en 1819, in twee deelen uitkwamen! Zoo moet men in dien tijd een troubadour op de planken gezien hebben.

almede achter: hem moet ik duchtig castigeeren, en tot boete voor zijn zot geschrijf, moet hij u knielende iets ter plaatsing aanbieden. Die van B. Klijn is een heerlijk staaltje van hoogmoed en eigenwaan! Wat verbeeldt zich de worm wel? Vergelijk eens den brief van den *grooten* Feith met dien van den dwerg![1)] De arme hals! hij weet niet dat er in Rotterdam een halfdozijn dichters zijn te vinden (behalve wij beide, die toch te veel eigenliefde hebben zullen om ons met zulk een scharminkel te meten) die hem verre in waarachtig poëtisch gevoel overtreffen. Volgt gij mijn raad, dan maakt gij van dien kwast geen gebruik. Zulke zotten moet men de eer niet aandoen van zich er mede te bemoeijen. Zie eens aan! 'Wij kunnen op voortbrengselen roemen, meer waardig dan alle prachtalmanakken van vroegere en tegenwoordige tijden!' Waarom ook niet van toekomende? Immers de man zelf heeft een bundel gedichten uitgegeven... waarvan ik het eerste blad heb opgesneden.

Te veel van dien gek. Nu wegens het naamlijstje... Voor Loots sta ik in, en moeten de namen gedrukt worden, dan voegt gij er den zijnen bij. Maar Schouten!...[2)] Lieve hemel! Ik heb dezer dagen toevallig iets gezien dat voor zijn *eigen* werk werd opgegeven, en nog lach ik als ik er aan denk. Die man is toch immers ook geheel onbekend als dichter. Ik voel wel dat misschien ee-nige betrekking tot hem u half tegen dank genoopt heeft zijnen naam bij. de andere op te schrijven, maar ik twijfel aan het voldoende dier motieve. Ik zeg deswegens geen woord meer. Maar kunt gij ook de namen uit het Prospectus weglaten? Kunt gij niet volstaan met te zeggen dat alle de beroemdste dichters van het land deel in uwe onderneming zullen nemen,

1) Feith excuseerde zich wegens zijn slechte gezondheid. Er kwam in zijn schrijven een compliment voor over 'de zachte en bevallige versen van den Heer Tollens.'

2) Schouten uit Dordrecht is de man die ter eere van de Vrijmetselarij heeft gezongen en in de Muzenalmanak een bulderend gedicht van een vader tegen zijn zoon heeft bijgedragen. Hij achtte Tollens, bezat een mooie bibliotheek en is het type van den *bourgeois* dier dagen. Het loont de moeite om het artikel aan hem gewijd in het Biographish woordenboek van van der Aa te doorlezen. Er bestaat een weldoorvoed portret van Schouten in maconniek kostuum met het onderschrift:

> Door tegenspoed gedrukt met 't oog op God geslagen
> Wacht 'k met gelatenheid en kalm de toekomst af... enz.

of iets dergelijks? Hiermede sloot gij diegenen in, die gij niet bepaald *kunt* - en diegenen uit, die gij niet bepaald *moest* noemen....

Rotterdam, 21 Jan. 1818.

Amice! Ik heb te vergeefs naar een versje [voor den Muzenalmanak] in mijn zeer geringen voorraad omgezocht, dat geschikt is voor een plaatje... Maar ik heb een onderwerp in het hoofd dat zich voor een plaatje zeer goed zal leenen. Het is historieel. Als ik tijd heb, zal ik trachten op te zoeken in welke eeuw het tooneel is, dat ik thans niet meer weet en u dan het geval opgeven, om een teekening naar te doen maken.

Dirk Willemsz, een doopsgezinde, onderging in 1569 de vervolging der Roomschgezinden. Uit zijn kerker ontvlugt en zich over eene toegevrozene gragt reddende, werd hij door een' dienaar zijner vijanden nageijld, die achter hem neer door het ijs in de gragt stortte. Dirk Willemsz, zonder aan eigen veiligheid te denken, bezeft alleen het gevaar van zijnen medemensch, keert terug en helpt den zinkenden uit het water. Tot loon voor zijne menschlievendheid werd hij door dezen medegesleept en in handen zijner vervolgers geleverd, die hem met marteling afmaakten.

Amice!

Bovenstaande anecdote vind ik in een allerzotst boek, vol gekke oorkonden en legenden. Het onderwerp leent zich nogtans bij uitstek voor eene Romance, die ik er van maken wil en in den almanak plaatsen, omdat gij een stukje, voor een plaatje geschikt, van mij verlangt. Gij weet er nu zooveel van (als) ik; en ik laat, wat mij betreft, aan den teekenaar alle de vrijheid, die ik voor mij zelven, als dichter, vordere.[1)]

Rotterdam, 27 April 1818.

Amice! Ik zou meerder nedrigheid huichelen dan ik bezit, indien ik u niet gaarne bekende, dat het mij gekitteld heeft

1) Zie Ned. Muzenalmanak voor 1819 p. 57, vv.

uit uw billet te zien, dat gij een' 3e druk van mijne Gedichten moet opleggen. Dit heeft mijn gevoel eenigzins gewroken wegens zekere recentie van het 3e deel, voor een paar maanden in een der Tijdschriften geplaatst, waarin men mij, onder het mom van loftuitingen, listig verguisd heeft, en juist dat gebrek verweten, dat het ondragelijkst en onverschoonlijkst is, en dat door geen andere verdiensten kan opgewogen worden, stijfheid namelijk. Ik ben los van alle aandoening, die, hetzij lof of smaad van recensenten, zoo gereedelijk in het eerste vuur der eerzucht bij ons opwekt, maar de stijl van de bedoelde recentie, die den schrijver daarvan zoo duidelijk en buiten kijf heeft doen kennen, de afgunst die er de spoorslag van moet geweest zijn, heeft mij gehinderd en een onaangenaam gevoel in mij opgewekt, door de daaruit op nieuw gestaafde ondervinding, dat de menschen minder opregt en ongeveinsd zijn, dan ik wel eens gedroomd heb. Heerlijk derhalve wordt door het voortdurend debiet van mijne verzen deze blaam gelogenstraft, want geen gedichten walgen meerder en worden minder gelezen dan die stijf zijn. Keurigheid, zult gij mij toestemmen is geheel iets anders.....

Doch geduld! Ik zou u anders ook nog kunnen vertellen dat mijn onschuldig en zonder eenig hatelijk doel vervaardigd dichtstukje, de *Vadernaam*, in het 3e deel, de geesel van diezelfde hand niet heeft mogen ontgaan. Dit stukje, waarvan mij het fonds uit Scheltema's Weekblaadje, *het Vaderland en de Franschen*, is aangewaaid; dat, zoo ik voorzien had, dat iemand ter wereld zich daaraan zou stooten, om de wille van een groot gedeelte mijner eigen familie zou achtergehouden geweest zijn; maar dat, integendeel, *om het fonds* in verscheiden zeer aanzienlijke kringen is toegejuicht geworden, en dat mij daarenboven de zegepraal heeft aangebracht, dat drie onderscheiden gezinnen van rang, in deze stad alleen, voor zooveel er tot mijne kennis gekomen is, het *Papa* en *Mama* met *Vader* en *Moeder* hebben verwisseld - dit stukje, zeg ik, heeft mij achter den rug voorgelezen paskwillen en hatelijke uitdrukkingen van allerei aard op den hals gehaald van iemand, dien ik nooit willens heb benadeeld of beleedigd; in wiens roem en welvaart ik mij meermalen verheugd heb, en van wien ik, toen althans, niet wist of mij niet herin-

nerde hoe hij zich door zijne kinderen verkoos te laten noemen. Doch dit alles legt eenig tegenwicht in onze schaal, opdat de ijdelheid niet te veel zou overwegen, en leert ons daarenboven omzigtig zijn in het wegschenken van vertrouwen en het kiezen van vrienden....

Rotterdam, 3 Junij 1818.

.... Wat zegt gij van het oordeel van den vriend J. de Vries over de *Romances en Balladen*, in de *Letteroefeningen?* Lieve Hemel! Het spijt den man dat ik met Duitsche poëzie op heb. Dat is erbarmelijk dom! Hij kent ze niet, dat spreekt van zelve; maar hoe dan zoo stout te oordeelen over iets, dat men niet kent? Schiller, Burger, Claudius en dergelijke aanbiddelijk-gevoelige dichters zoo maar met een pennetrek te brandmerken!.... Het is te grof! Had ik zooveel tijd als lust, ik zou die zotte uitspraak eens in 't breede refuteeren.

Rotterdam, 9 Junij 1818.

Amice! Ik heb een oude en bestoven viool, waarop ik in mijne jeugd heb leeren krassen en die ik nooit voor den dag haal, dan wanneer een mijner kinderen jarig is, en ik er de melodie van Jan koop mij een kermis op aanheffe: deze viool heb ik nu echter opgezocht en er de muziek van Wilms op gespeeld[1]. Na aftrek van mijn schriklijk valsche tonen scheen mij het deuntje zeer aardig en het sentiment van het stukje goed uit te drukken, voor zooveel mijn anti-musicaal gevoel hierover oordeelen kan. Mij betreffende heb ik dus niets op de compositie te reflecteeren....

Het volgende toont den *driftigen* Tollens.

Rotterdam, 8 Nov. 1818.

De brieven van Bilderdijk en Yntema gaan hiernevens terug: de eerste heeft mij doen lagchen; de laatste heeft mij verheugd. Ik hou van driftige menschen, misschien omdat ik het zelf ben; maar wrokkende haatdragers bevallen mij niet: het verblijdt mij uit uw billet te zien dat gij er ook niet toe behoort.

1) Wilms had de Romance *Blandine* van Tollens in muziek gebracht voor den Ned. Muzenalmanak 1819. (p. 112.)

Yntema, die boos was geweest, verzoende zich thans met I.; en Bilderdijk had aan Immerzeel geschreven dat deze zich haasten moest als hij hem een teekenaar wilde sturen om zijn portret te maken voor den volgenden almanak, omdat hij 63 jaar oud was: en 63 was het *moord* jaar.

De eerste jaargang van den Muzenalmanak prijkte met het portret van Feith voor den titel. Die Zwolsche potentaat dien men ontzag, omdat hij in bijzonder goeden doen was - een Nederlandsch poëet en millionair - verklaarde zich zeer tevreden over den inhoud van den Almanak. Alleen kon hij het versje: *Bij een onweder* niet goed zetten.

Hij vond dit oneerbiedig en onzedelijk:

> Het dondert! - Vrienden! leegt uw glazen;
> Drinkt lustig! laat de orkanen razen!
>
> Drinkt leeg - hij [Jnpijn] bliksemt langs de wateren,
> Hij bliksemt in zijn nectar niet.

'Voor een welgesteld hart,' schreef Feith, 'is het onweder altijd iets zeer achtingswaardigs.'

De volgende brief van Tollens doet ons Immerzeel kennen als zijn poëtischen raadsman bij het beschaven van het *Tafereel der Overwintering op Nova Zembla*. Green wonder dat Tollens hem in vertrouwen nam, want zijn vriend en uitgever had hem dikwijls aangespoord om eens een 'uitvoerig dichtstuk te vervaardigen' en daartoe 'eenige stof uit de Vaderlandsche Geschiedenis uit te knippen.' 'Ik ben zeker dat gij daarin volmaakt slagen zoudt en dat zulk een dichtstuk epoque maken zou,' schreef hij hem (1 Maart 1817). -

Rotterdam, 3 April 1819.

Amice! Ik heb nu ook uwen wederkeerigen dienst noodig, om eens mijne poezij te kastigeeren. Voor zeer korten tijd de geschiedenis der Nederlandsche zeetogten lezende, trof bijzonder mijne aandacht de mislukte reize van Heemskerk, langs de Noordkaap om, naar het Oosten, en ik herinnerde mij daarbij dat op de laatste vergadering der Holl. Maatschappij de Overwintering der Hollanders op Nova Zembla, het gevolg dier mislukte reize, als prijsstof voot een dichtstuk was uitgeschreven. Ik weet niet welk een daemon mij den lust inblies, om nog eens op mijn' ouden dag in den

kampstrijd te treden; misschien verlokte het mij, dat het onderwerp zich tot de beschrijvende poezy, waarvan wij zoo weinig in onze taal bezitten, préteerde, (schilderende poezy zou het genoemd geweest zijn, indien de dooper der dichtsoorten geen prozaïsche theorist geweest was). Het stuk is nu cenmaal klaar, en ik wil het dus inzenden. Maar het is vlugger dan ik gewend ben afgerijmd, en het is mij nog niet vreemd genoeg geworden, om het met onpartijdige oogen te kunnen corrigeeren. Ook zien er vier meer dan twee. Doe mij dus het plaisier van het te lezen, met de pen in de hand en een stukje papier naast u, waarop gij het in het oogloopend gebrekkige aanteekent, en, zoo u te gelijk eene verbetering invalt, die er bij schrijft. - Het spreekt van zelve dat het onder ons moet blijven.

Rotterdam, October 1819.

De wedstrijd om den eereprijs der Maatschappij was ditmaal niet moeyelijk. Ik had slechts eenen mededinger (Withuys) en wel zoodanige, dien men met een knip voor de neus kon in 't zand gooijen....

Wij nemen hier de gelegenheid te baat om het oordeel van Borger als prijsrechter, dat naar wij meenen nooit gepubliceerd is, ofschoon het dikwijls vermeldt wordt, textueel in te voegen. Het luidt aldus:

Het vers in folio, beginnende met de aanroeping van Helmers ‘ten stoel des luchts gezeten’[1)], is wind in folio. Bij de spreuk, waarmede het stuk onderteekend is, *dat ook het poogen grootsch is*, dachten wij onwillekeurig aan Icarus, die aan het *poogen* gecrepeerd is. De Schrijver heeft met volle teugen uit de zwijmelkelk van het Verhevene gedronken. Bij het lezen van dit vers gierde ons de wind van Nova Zembla door het haar, en wij rilden van de koude. Het is al weder een blijk dat men met de uiterste armoede aan vernuft, verheven kan zijn.

Van een geheel ander alooi is het vers in quarto [van Tollens]. Voortreffelijke poezy in de daad! Wij moeten echter twee aanmerkingen maken. Vooreerst komt het ons voor, dat het vers er bij zou gewonnen hebben, zoo er wat meer variatie in de cesuur, en

1) De aanroep in 't gedicht van Withuys is:

O Helmers! thans omhoog ten stoel van licht gezeten.

wat minder Beeren in waren. Onze tweede aanmerking is slechts voorwaardelijk. Was het de wil der Maatschappij, dat de dichter zich strengelijk aan de waarheid zou houden, zoodat er voor hem, als dichter, niets te doen stond dan alleen het factum dichterlijk uitdrukken, dan is er, naar ons oordeel, aan dien eisch, in alle opzigten, voldaan. Maar liet de Maatschappij, bij het uitschrijven dezer vraag, speling over voor fictie en episoden, dan wenschten wij gaarne dat de Schrijver wat meer van deze vergunning gebruik had gemaakt, en zich aan den trant van Van Haren en zijne Geuzen had gehouden. Maar de Maatschappij heeft zich daaromtrent niet verklaard, en kan derhalve om deze reden aan den dichter de gouden eerepenning niet ontzegd worden, dien wij hem gaarne toewijzen.

BORGER.

Na de meening van Borger over T's versificatie gehoord te hebben zal men ook het oordeel van da Costa willen vernemen. Deze schrijft (27 Sept. 1820) aan zijn vriend W. van Hogendorp:

‘Het vers van Tollens is in vele opzichten voortreffelijk. Doch ik voor mij houde niet veel van het louter *descriptive genre*, en daartoe behoort dan toch dit dichtstuk. De versificatie is schoon, en in een voornaam punt, (namelijk het verdeelen van het vers in drie deelen, die door de natuurlijke caesuur hier en daar tegen aan spelen) heeft hij het ware principe op het spoor van Bilderdijk wel ingezien. Maar het *enjambeeren*, hetwelk eeniglijk deze schoonheid kan doen uitkomen, en de monotonie (de groote klip der meeste Hollandsche en Fransche dichters) doen vermijden, schijnt er bij hem nog niet recht in te willen.’

Rotterdam, 3 December 1819.

Amice! Dat uw aanbod wegens eene zoodanige uitgave van een zoodanig dichtstuk tegen zoodanig een honorarium mij zeer vleijend is, beken ik u openhartig. Mijne gevleide eigenliefde trekt er voor zich zeer gunstige en vereerende opmerkingen uit, maar (ik heb u misschien dat meer gezegd) ik kan mij tot geen verzen maken verbinden. Mijne talrijke en Goddank! niet verminderende beroeps-bezigheden houden, mij van ochtend tot avond aan den kantoorlessenaar, en ik heb het onherroepelijk besluit genomen en tot heden volgehouden, om ten gunste van mijne liefhebberij, geen stuiver in mijne zaken te verzuimen. Ik heb tot nog toe, bij mijne

meer of mindere dichterlijke eer, ook die van punctueel, nauwkeurig en ijverig in mijne broodwinning te zijn, en daardoor alleen heb ik het zoo verre gebragt, dat ik alle mijne concurrenten hier ter stede thans op een werkelijken afstand achterlaat. Deze eer is mij bijna nog liever dan de dichterlijke, en misschien wordt de laatste door de eerste merkelijk verhoogt. Het verzenmaken is voor mij niets, volstrekt niets anders, dan uitspanning, en ook alle mijne uitspanningsuren kan ik er op verre na niet aan wijden. Behalve menigvuldige betrekkingen, die mij alle opoffering van tijd kosten, ben ik ook, als ieder ander, aan mijn huisgezin den zoeten pligt der verkeering schuldig, en het hindert mij dikwijls genoeg, dat, als ik 's avonds wat later mijn kantoor sluit, mijne vrouw mij verbiedt de drie jongsten reeds slapende kleinen wakker te maken, om nog eens met hen over den grond te buitelen. Ik laat u zelf beslissen hoe ik er aan zou kunnen denken om een werk van eenigen omvang te ondernemen, en zoo ik zulks deed, welk een onbepaalde en niet vooraf te berekenen tijd er zou omgaan, eerik daarmede gereed zou komen. Wat het aangeboden honorarium betreft, het zou eene zeer genereuze belooning zijn, maar daarvoor ook alweder, lieve vriend, kan ik geen verzen maken.... Expresselijk voor belooning verzen te gaan zitten maken! Ik heb er mij, ja, eenmaal door Allart toe laten overhalen, maar zoo iets, dan zou juist deze dwaasheid mij van eene tweede dergelijke afschrikken. Al hetgeen waartoe ik mij verbinden kan... is dat ik, buiten omstandigheden, die mij zulks zouden kunnen verbieden, ten allen tijde u bij voorkeur met de uitgave van mijne gedichten wil blijven belasten....

Zie hier u opregtelijk en openhartig geantwoord wat ik u op eene zoo vereerende propositie antwoorden kan. Waarom kunt gij Schenk[1)] eenen dergelijken voordeeligen voorslag niet doen? Ik weet wel waarom niet! Niet omdat zijne talenten u daartoe niet geschikt voorkomen, maar omdat hij een luiaard is. Die man moest jaarlijks zijn huisgezin met ƒ 1000.- copiegeld bevoordeelen, dat kon hij, en dan behoefde hij niet... maar dit is tot daaraan toe.

Uw dichtstuk aan een bedrogen meisje is, dat weet ik nog

1) Schenk, de dichter-teekenaar, de vertaler van Young's Nachtgedachten.

zeer wel, uitmuntend fraai en roerend; maar dat weet ik zoo juist niet meer, of het hier en daar niet wat naakt geteekend is, om het in tegenwoordigheid van vrouwen, vooral van meisjes, voor te lezen.

Rotterdam, Nov. 1820.

De Ode van Bilderdijk [in den Muzenalmanak] vond ik meesterlijk, de Romance tamelijk[1]. Wij leeren daaruit dat het geslacht der Teisterbanden van Koninklijken bloede is, en Bilderdijk gevolglijk een Koninklijke achterneef. Hoe kan toch een verstandig man zoo zot zijn! Waren de Toledoos hier te lande niet in zulk een slechten reuk, ik zou ook eens een lied van hertog Alva met toepassing op mijnen stamboom aanheffen. Nu blijft deze parentagie onder ons.

De derde jaargang van den Muzenalmanak, die voor 1821, had, te zamen, de portretten van Tollens en Loots gebracht. ‘Ik wil,’ schreef Loots, ‘met mijn' vriend Tollens liever een wedstrijd van troniën dan van gedichten hebben.’ De vierde jaargang gaf, aarzelend, als uit het volgend schrijven blijkt, de beeltenis van Spandaw.

Rotterdam, 8 Jan. 1821.

Amice! Ik heb gedacht over uwe vraag wie der Poeeten gij voor den volgenden Almanak gevoegelijkst plaatsen zoudt. Mij dunkt, zoo er eenigen rang gevolgd wordt, dat Spandaw wel aan de beurt ligt. Uzelven wilt gij misschien, bescheidenheidshalve, niet bij uzelven uitgeven. De Kruyff heeft insgelijks ook billijke aanspraak; ook Schenk, die beter dicht dan betaalt; in het oog van sommigen zeker ook de gebroeders Klijn. Maar allen kunnen niet op eens. Mij dunkt dat gij voor ditmaal maar tusschen Spandaw en de Kruyff moest kiezen, en zoo gij meer vertrouwen op het leven van den stevigen Friesch dan op dat van den bouwvalligen Leydenaar stelt, dat ge dan maar de laatste moest laten voorgaan.

Rotterdam, 1 Maart (1821).

Wat is er veel moois en eigenaardigs in de poezy van Staring! De voordragt, ja, is overal niet even helder en

1) De ode: *Saffo en Alcéus;* de Romance: *Het wiel van Heusden*.

duidelijk, maar de verzen zijn stevig en vol van merg. - Het *Vogelschieten*. hou ik voor een meesterstukje van schildering en naïveteit. Er is vast in onze taal niets uitmuntenders van dien aard: Roosje van Bellamy haalt er niet bij.

In 't begin van 1821 wilden vereerders van Tollens een buste van den poëet laten maken. Welke gevoelens dit plan, alleen door toeval hem bekend, bij Tollens opwekte vernemen wij uit de volgende brieven:

Rotterdam, 10 Maart (1821).

.... Ik dacht aan een medaille of zoo iets. Nu weet ik echter alles: het is niet minder dan een marmeren buste. God beware ons! Wil men dan dat anderen, die zich minder door ijver en achting te mijwaarts laten verblinden, mij uitlagchen zullen en dat nijdigaards aan alle kanten zullen opdagen om mij te beschimpen en verguizen? Er zal en moet niets van komen. Ik zal er mij tegen verzetten zooveel ik kan, en gij moet mij bijstaan om de menschen van die overdrevenheid te detourneeren. Reeds heb ik aan iemand dien ik als mede-aanlegger suspecteer, een ernstigen brief deswegen geschreven. Ik ben niet koud voor eer; gansch niet: maar zoo blind en vooringenomen ten mijnen aanzien ben ik niet, om niet ten volle overtuigd te zijn van het ongepaste eener dergelijke ongewoone, uitbundige en alle grenzen van welvoeglijkheid overschrijdende hulde. Niemand dan Bilderdijk zou ik eene dergelijke vereering waard achten, daar kom ik voor uit; en elk ander, die zich iets zoodanig liet welgevallen, zou ik bespotten, zooals ik bespotting verdienen zou, indien ik mij niet met kracht tegen het oogmerk verzette. Ter goeder trouw, het moet en mag niet gebeuren. Ik hen verwkooper, en maak, terwijl een ander zijn kaartje speelt, nu en dan 's avonds een versje voor uitspanning. Dat is mijne betrekking en mijn beroep; daarin zou mij, - al ware het ding voor het overige niet zoo overdreven, dat ik er geen naam voor weet, - daarin zou mij een marmeren buste geweldig hinderlijk zijn.

Rotterdam (14 Maart 1821.)

Het is noch vriend noch vijand, die mij de buste-historie verraden heeft. Gij moogt niemand suspecteeren. De eerste

presumptie van iets, dat ik niet raden kon, kreeg ik door een mijner kinderen, die van een vriendinnetje, dat ten huize alweder van een ander vriendinnetje iets gehoord had, naar zekere mij aan te doene eer gevraagd werd. Maar verleden Donderdag werd mijne vrouw, op eene kraamvisite, met onbewimpelde woorden door de aldaar resideerende baker, terr aanhooren van alle de aanwezigen, gevraagd of het reeds bepaald ware, waar het borstbeeld zon worden geplaatst? Toen haalde het eene woord het andere voor den dag, want Mevrouw A wist dat Mijnheer B had geteekend, en Mevrouw C wist dat Mijnheer D het geweigerd had. Voor den avond wist ik met genoegzame zekerheid de historie zonder dat ik er van vriend of van vijand een enkel woord van had vernomen.

Men heeft mij een copie der inteekeninglijst bezorgd; deze is mij dierbaarder dan een metalen standbeeld.

Rotterdam, 24 Maart (1821.)

Amice! Nu verzoek ik dan toch een dergelijken brief als aan de Hr. Inteekenaren op de Buste is rondgezonden.... Deze vraag behoeft gij niet geheim te houden: ieder mag het weten dat ik hooge waarde stel in de mij toegedachte eer, en gaarne bezit en bewaar wat daartoe betrekking heeft.

Als aanhangsel op dit hoofdstuk komt het volgend schrijven van Tollens:

Rotterdam, 21 Januari 1828.

Geachte vriend! Ik beef nog van de sensatie, die mij daar straks als koud water over 't lijf liep. Mijn huis uitgaande, zie ik reeds op verren afstand, aan de eerste brug de beste, een important groot-vels billet aangeplakt, waarop met even importante letters staat te lezen dat bij Jacob & Co. ingeteekent wordt op de *Romancen, Balladen en Legenden van H. Tollens Cz. Ridder van enz., Lid van enz. enz. enz.* - Zoo erg ben ik nog nooit geprostitueerd! De kunsten van een kermiskwakzalver kunnen niet opzigtelijker geafficeerd worden. Ik liet mijn boodschap of visite in den steek, want ik schaamde mij, zoodanig ten toon gesteld, over straat te gaan, maar ik vervoegde mij dadelijk bij Jacob & Co., na nog een paar

keeren het schandaal aan de Beurs en elders aangeplakt gevonden te hebben. Ik heb hem aangezegd, dat hij zonder een oogenblik uitstel die schandelijke aanplakbrieven zal hebben te doen afscheuren of dat ik er hem geregtelijk toe insinueeren zal. Heeft men dan geen het minste gevoel van welgevoegelijkheid, en moet men altijd mijn berouw nog vermeerderen van immer een boek uitgegeven te hebben? Ik wil aan geen kaden en bruggen ten toon gesteld staan naast de gecondemneerden van het geregtshof. Ik geloof en hou mij overtuigd, dat gij van die schaamtelooze manoeuvre niets weet, maar ik verzoek u evenwel dringend van te verhoeden, dat zij niet andermaal plaats hebbe.

Ik kom mijn huis niet weer uit voor ik de zekerheid hebbe dat de verguizing heeft opgehouden te bestaan.

In vliegenden haast.

III 1824-1831
Rotterdam in 1824.

Particuliere aanteekeningen van W. de Clercq: Rotterdam, het foyer van het Remonstrantisme. Staat van laauwheid waarin alles verzonken was, onder Ds. Stolleker, Weyland en Goede. *Van der Hoeven* discipel van Weyland vindt alles zoo flaauw dat hij besluit indien er geen hoogere waarheid is dan deze van het leeraarsampt af te zien, en lang in worsteling ziet eindelijk licht. Toen van der Hoeven het eerst in Rotterdam preekte besloten er velen dat deze hun leeraar zijn moest. Met oneindig veel moeite werd het bewerkt dat Van der Hoeven beroepen en Goede emeritus werd. Menschen van alle gezindheden die bij hem komen, die tot hem in bezwaren toevlucht nemen. Anonyme brieven die hij ontvangt. Ik las een anonym gedicht aan hem gezonden. Hij predikt krachtig. Arminius hangt in zijn kamer. Hij wordt door verscheiden families misprezen, is nu en dan neerslagtig, wordt door zijn vrouw heerlijk opgewekt. Hij stelt spoedig doch zit dikwijls heele dagen over zijn plan; memoriseert; spreekt soms over korte texten: *Waakt*. - *Beginnende van Jerusalem*; kort geleden over Johannes den Dooper, hoe wij alle zulk een roeper hebben.

Pruys van der Hoeven een zeer bescheiden man, misschien te veel studeerende, doch dien men hartelijk liefkrijgt.

Tollens. Wij vonden hem bezig met zestalven te tellen. Dit vindt men toch alleen in Holland. Hij is nu zeer wel tegen mij, klopte mij op het diner bij Bogaers op de schouder en zeide: *je bent toch een rare vent*, waarop men den *raren vent* dronk. - In het Godsdienstige schijnt hij te zweven zoo tusschen beide, gelijk ook de geest in zijn Romance *Te Deum laudamus*, dien hij voorlas, ademt.- Vaniteit heeft hij sterk; hij wilde volstrekt nà, niet vòor het improviseeren, lezen. Over het algemeen moet T. zeer stil zijn Op den avond bij Bogaers was hij zeer levendig. Ik zag de Voorrede voor de eerste stukken van Tollens, meest vertalingen, op een verwaanden toon geschreven. Vijftien jaar oud maakte hij *Constantijn*, burger treurspel; naderhand *de dood van Caesar* en eenige andere, maakte ook blijspelen die niet gegeven werden. De Recensenten noemden dezelve ongerijmd, hierop verheugde hij zich als op een Eeretytel. In dien tijd waren Barbaz en Westerman zijn kunstregters, circa 22 jaar geleden.

Nierstrasz schijnt mij een man van een open en eerbiedwaardig character, uitmuntend huisvader.

van Limburg Brouwer. Scherpzinnig, in den school der ouden gevoed.

W. Messchert. Algemeen vereerd als kundig, knap; allerliefst in zijn familie, gesuspecteerd van da Costianismus. Hij is uiterlijk zeer wel met Tollens, doch ik geloof niet zoo intiem als voorheen. Hij is aan zijn *Gouden Bruiloft* bezig; wil zoo hij zegt, alleen *bierbrouwer* wezen, is naar mijn inziens een zeer eerbiedwaardig man.

Reesema als prosaist en redenaar aan de Balie zeer vereerd, van een scherp verstand, heeft het eerst het improviseeren tegen Tollens verdedigd, wil misschien ook wat de eerste zijn; wel wat satyriek tegen de dichters.

Ds. Sharp, de groote man uit *Verscheidenheid en Overeenstemming*, die aldaar alle de redenaars bedankt, moet toch een merkwaardig man zijn. Predikt dikwijls in *jeux de mots* bv.: Nu, mijn toehoorders, zouden wij over het onderscheid tusschen den geopenbaarden en den verborgen wil van God moeten spreken, doch er is in den *geopenbaarden* wil nog zooveel *verborgen*, en over den *verborgen* wil is zoo veel onchristelijks *geopenbaard* dat ik maar verder zal gaan.

Men ziet te Rotterdam veel op de details der dichtkunst.

A. Bogaers behoort tot een meer hoogen kring in Rotterdam, wordt ondertusschen bij de anderen geacht, en zijn fattigheid die men hem verwijt, geloof ik, is geheel uiterlijk. Hij heeft, zoo het schijnt, sedert (zijn eerste proeven) zich niet verder in de poezy gelanceerd.

Om Willem Messchert, die ons weer naar Tollens zal terugbrengen, te doen kennen, worden hier een paar uittreksels uit zijn brieven bijeengeplaatst.

Hij schrijft aan W. de Clercq (28 Maart 1824):

‘Bilderdijk heeft reeds voor eenige jaren gezegd, dat hetgeen thans voor Poëzy gaat, eene dichterlijke oratorie is: en voorzeker hij heeft wel gezien. Op anderen mag ik niet laag vallen, maar dit mag ik zeggen dat hetgeen de menschen *mijn* dichterlijk talent heten, weinig poëtisch heeft. Ja, ik heb de gaaf om, met veel moeite, mijn denkbeelden in schijnbaar gemakkelijke versen te brengen waaraan de poëtische uitdrukking niet ontbreekt.... Maar ik ben niet zot of hoovaardig genoeg om mij daarom te laten voorstaan, dat ik dichter zou mogen heeten. Bilderdijk zegt dat alles wat in het gebied van het schoone geen scheppen (voortbrengen in ons) is, knoeien moet heeten. Hij heeft al weder gelijk. Maar wij leven in de eeuw der knoeiers.’

Wat later (17 July 1824):

‘Als ik mijzelf vraag: heeft *de Gouden Bruiloft* nu waarde genoeg om het groot aantal boeken te helpen vermeerderen? dan aarzel ik. Het is goed van versificatie; het is van de zedelijke zijde beschouwd, niet zonder waarde. Maar is het dichterlijk? Ik begin te gelooven dat ik mij bedrogen heb, door een al te dagelijksch onderwerp, en vooral al te dagelijksche karakters te kiezen. Ik vertel de zaken al te veel zooals zij zijn. In één woord, 't is zooals Schiller van de drama's Van Iffland zegt: men vindt het te huis beter. - Gij hebt één zang gelezen: maar dat is de beste; de anderen slepen meer.’

21 Augustus 1824:

‘Het voorbeeld van anderen die niet beter rijmen dan ik, en er zich geweldig op laten voorstaan, maakt mij voorzichtig en misschien soms wat kregelig.... Mijn verzen zijn een kunstige namaak van poezy.’

Bij een terugblik op zijn leven in 1828:

‘Zonderling is het toch, dat ik pretentie gemaakt heb om dichter te willen heeten, en dan ook een zekere reputatie heb gekregen. Mijn geheele aanleg is toch meer redeneerend. - Geestdrift is mij een zeldzaam gevoel. Van het poëtische heb ik alleen het gevoel van eenheid.’

Maar dit alles is slechts inleiding. Thans volgt de groep van brieven die op Tollens betrekking hebben.

‘Waarde Vriend,’ schrijft Messchert, 14 Jnni 1827, aan Willem de Clercq. ‘Ik moet u eens *schrijven* wat mij gisteren is overgekomen: ik heb hier niemand wien ik het *vertellen* kan... Gisteren kreeg ik een brief met een inclosa voor Tollens. Ik moest juist op een buiten nabij het zijne gaan dineeren, en achtte het een geschikte gelegenheid hem een visite te maken. Ik dacht weinig over ernstige zaken te zullen spreken, doch nauwelijks zat ik bij Tollens (wij waren onder vier oogen) of hij begon mij te zeggen, hoe zijn geweten bezwaard was, daar twee zijner kinderen binnen kort de communie moesten doen. Hij kon dat niet meer toelaten, en zijn kinderen onthouden, wat hij hun meer wist te geven. Zijne vrouw dacht eenstemming met hem: doch menschenvrees hield hem terug zich te verklaren: “en welke menschen vrees ik?” voegde hij er bij: “zoodanigen wier oordeel niets beteekent.” - Hij had met van der Hoeven over de zaak gesproken: zijne onrust was blijkbaar groot. - Ik was ontzet toen ik Tollens zich zoo jegens mij hoorde uiten; doch raakte aan het praten. En waarlijk, ik meen te mogen zeggen, dat er bij Tollens iets meer werkt dan afkeer van Roomsche plechtigheden. - Gevoel van schuld, behoefte aan genade, verklaarde hij met ronde woorden in zijn binnenste te ontdekken. Hij las sedert eenigen tijd den Bijbel, en besefte daarvan de nuttigheid. Veel zeide hij mij dat mij innig roerde. Goddank, ik mocht met eenige vrijmoedigheid spreken, hem verhalen van den strijd dien ik gehad heb, en hem doen opmerken, dat men in die oogenblikken van strijd leert inzien, dat alleen Gods genade ons kan staande houden, *hetgecn hij mij volmondig toestemde*.’

Rotterdam, 28 Juny 1827.

Het is wonderlijk zooals ik mij teruggehouden voelde om na het eerste gesprek Tollens weder op te zoeken.... Maar T. had verlangd dat ik weder eens zou aankomen. Ik had het vroeger moeten doen, Ik vond T. stellig besloten om de Roomsche kerk te verlaten. Binnen veertien dagen wordt het publiek.

Dit besluit is het gevolg eener bekeering des harten, die God reeds vijf jaren geleden in hem gewrocht heeft. Ik zei iets over de langzame ontwikkeling der bekeering bij de meesten, al was het dat somtijds de bekeering plotseling en als in een oogenblik geschiedde. - Datzelfde heb ik ondervonden, antwoordde hij, ik weet het oogenblik waarin ik een geheel ander mensch ben geworden’....

‘De overgang van een man als Tollens zal niet verborgen blijen,’ zegt Messchert in zijn enthousiasme. ‘Zijn levendig, zijn hartstochtelijk gestel doet hem krachtiger gevoelen dan anderen. Heeft hij eens vastheid des geloofs, wij mogen een kracht van werken verwachten, die de wereld verbazen en ergeren zal.’

Messchert zag heel duidelijk het verval op literarisch gebied. ‘De Muzenalmanak [voor 1828],’ schreef hij, ‘is merkwaardig door zijn onbeduidendheid. - In tien jaren is er in de letterkundige wereld veel veranderd. Het schijnbare iets is bijna tot niets geworden. - Hoe zal het er uitzien, als wij weder tien jaren verder zijn? Nog onbeduidender en verwarder, - tenzij de beginnende godsdienstige opwekking voortwerke en ook dichters doorgloeie, en een school vorme, zooals Holland nog niet gezien heeft (20 Dec. 1827).’

Had hij gehoopt dat Tollens nog die dichter kon worden, van krachtige bezieling doorstroomd? - hoe moest hij zich dan telkens teleurgesteld gevoelen, wanneer hij bemerkte, dat maar zoo zelden de innerlijke aandrift, die er toch bij hem bestond, kon doorbreken. Er was iets in de geestelijke atmosfeer dat de echte gezindheid der menschen verstijfde. Tollens was de vriend van Abraham des Amorie van der Hoeven, en hoezeer was van der Hoeven zelf al veranderd gedurende den tijd van zijn leeraarschap in Rotterdam! Maar laat ons Messcherts ontboezeming in zijn eigen woorden hooren.

Hij schreef aan Willem de Clercq, 29 October 1827:

‘Ds. van der Hoeven heeft gister-avond zijn afscheid gepreekt[1)]. Wat zal ik er van zeggen? Tusschen beiden sprak het hart, en ik werd geroerd. In het algemeen was de preek te kunstig, te welsprekend. Hoe anders was het voor zeven of acht jaar, toen hij zijn eerste preek over den Verloren Zoon deed. Ik vergeet niet licht, hoe bij het slot van de preek, toen hij de Gemeente tot het gebed opriep met de woorden: Laat ons opstaan en tot den Vader gaan! alle mannen als in een oogenblik van hunne zitplaatsen opstonden, en het oog naar boven sloegen. Dat heb ik twee reizen opgemerkt, te Rotterdam en in den Haag. Ja het was iets anders dan het gewone opstaan der Vergadering om te bidden. Niemand, zelfs niet de minachters der Openbaring (ik had juist zulk eenen in het oog) kon blijven zitten. En nu bij de afscheidspreek! Van der Hoeven zou gaarne ten afscheid nog eens met de gemeente hebben gebeden: doch zijne aandoening was te groot! Hij eindigde

1) Toen hij zijn professoraat in Amsterdam ging aanvaarden.

met de woorden van zijn text plechtig uitgesproken: Heilige Vader bewaar ze in Uwen naam! Zonder nagebed eindigde de Godsdienstoefening. -

Die eerste preek van van der Hoeven vergeet ik niet licht. Het was mogelijk de eerste, die mij roerde en schokte. Althands van dien tijd af heb ik onrust in mijn hart gevoeld, die ik te voren wist te paaien. Ik weet nog zeer wel, hoe ik mij altijd tevreden stelde met de gedachte: geen mensch is volmaakt, ik ben nog al de ergste niet. - Die bedenking moest van der Hoeven oplossen. Mij heugt nog met wat een angstige nieuwsgierigheid ik zijn oplossing verwachtte, en hoe mijn eigenwaan, en mijn valsche gerustheid wegzonk, toen van der Hoeven mij op het vlekkeloos voorbeeld van den Zaligmaker wees! - Toen kwam er onrust in mijn hart. Hoeveel heeft er nog moeten gebeuren, eer ik tot rust kwam!' -

Bij Tollens kwam er aldra, in plaats van de behoefte aan gemoedsuitstorting, een soort van terughouding. Messchert was er de man niet na om zich in te dringen. Hij ging Tollens op zijn kantoor gelukwenschen met zijn overgang tot de Remontrantsche gemeente. Een paar koude woorden werden gewisseld. Daarmee liep voor Messchert een dag af, waarvan hij zich eens een heerlijkheid had voorgesteld.

Toch werkte de kiem in 't hart van Tollens. Er was iets anders bij hem geworden. Onverwachts naderde hij soms Messchert, deelde hem den twijfel van zijn hart mee en sprak over zijn wil om te gelooven. Toen hij door den dood van Nierstrasz (1828) een schok gekregen had, zocht hij Messchert op, en hun gesprek liep over de hoogste belangen van het leven. 'Elk wie godsdienst heeft,' zeide hij toen, 'moet onrust hebben.' (Brief van 7 Aug. 1828).

Met dat woord gaf Tollens aan zijn burgerlijk klassiek ideaal een stoot, dat het wankelde en 'onrustig' werd.

Ook bij de tegenwerking, die hij en zijn verzen van het jonge geslacht moesten ondervinden, vond Tollens troost bij Messchert. (Brief van 9 Mei 1829).

Een volledig overzicht van dien strijd tegen Tollens ondernomen zou misplaatst wezen; enkele losse opmerkingen worden hier maar gemaakt.

J. van Lennep en A. van der Hoop Jr. leidden het gevecht: van der Hoop van Rotterdam, een bolle goede jongen, maar die niet erg vast nog op zijn beenen stond, viel Tollens min of meer bedekt in zijn lezingen aan en vertelde zijn hoorders, dat de man zonder zijn Duitsche modellen niet veel te beteekenen had; van Lennep, die het eerst bij da Costa had gezocht, toen zich bij van

der Hoeven had aangesloten, en nu niet precies wist waar hij heen wilde, pakte Tollens aan in zijn weekblad *De Nederlandsche Mercurius*. De recensies waren meestal juist, en moest dit al Tollens hinderen, het persoonlijke element in de kritiek raakte hem nog dieper. Daar verschenen *entrefilets* in dezen trant, 'De tijd is wel voorbij, waarin men den Heer Tollens eene *buste* wilde oprichten, en waarvan hij thands *alleen* in den verledenen tijd kan zeggen:

J'étais géant alors et grand de cent eoudées.

Vooral werd de ophemeling der vrienden en der kleine huiselijke zaken in Tollens' gedichten belachelijk gemaakt; zooals wij thans zouden zeggen: de *snob* in den verzenmaker werd gehekeld. En daarbij moest Tollens wel opbruisen.

Eindelijk verscheen in 1830 een uitgebreide beoordeeling van Tollens' dichttrant in de *Onpartijdige beschouwing van het tweede deel der Nieuwe Gedichten van dan Heer H. Tollens, Czn.*, door van der Hoop geschreven. Die '*beschouwing*' woog de verzen van Tollens tegenover de gedichten van Bilderdijk en Staring en verwees ze naar hun rechte plaats in het oordeel der menschen.....

Maar nu mogen de laatste brieven van Tollens aan Immerzeel volgen. In hun door-elkander: geraaktheid over kritieken, ervaringen op Maatschappij-vergaderingen, aandoeningen bij den Belgischen opstand, vaderlandslievende, gezindheid en zanglust geven zij een welgelijkend beeld van Tollens' geest in de jaren 1829-1831.

Zoo schrijft dan Tollens aan Immerzeel:

Rotterdam, 2 Juni 1829.

Niemand dan de kwasterige v(an) d(er) H(oop) is de recensieschrijver in den Mercurius.[1)] De hemel beware mij voor de ijdelheid van mijne verzen boven gegronde aanmerkingen verheven te achten, maar voor dergelijke zoutelooze reflecties hou ik ze te goed. Ook verstaat de man niet, wat hij leest. Hij noemt het, bij voorb. naïf, dat ik het paradijs bij uitsluiting aan de kooplieden toeken, dewijl ik daarentegen vrij duidelijk, dunkt mij, zeg, dat het voor de kooplieden, of

1) Het was J. van Lennep. Van Beyerman wordt in de recensie gezegd: Het Gedicht aan Mr. Hugo Beyerman bezit zeer weinig waarde, en Lad gerust uit den bundel kunnen blijven. De heer B. is een knap advocaat, die bij *weinig* praktijk, *veel* theorie bezit, enz.... hij bewoont niet het *hoog en heertijk Rederoord*, maar leeft een buitentje tot *domicilium*, hetwelk de Boehhorst heet enz.

liever in 't algemeen voor hen die hun leven met steedsche bezigheden verslijten, *verloren* is. Niemand stoort zich minder aan dergelijke onbekookte borrelpraat dan ik, maar dàt hindert mij geweldig dat hij mijn gedichtje aan Beijerman verdraait, als noemde ik hem een genie bij uitnemendheid en de eigenaar van Reederoord, alleen om daaruit aanleiding te nemen om dien waardigen en voortreffelijken man, die met mijne gedichten overigens niets gemeen heeft, in 't publiek te persifleeren. Daarvoor verdiende de jongen klappen.

Rotterdam, 28 Nov. 1829.

De blaadjes van v.d.H. en consorten doen mij weinig verdriet. Zij zijn, dunkt mij, beneden de opmerking van een fatsoenlijk mensch. 't Is borrelpraat. De af gunst kijkt iederen regel de oogen uit. Een der vermoedelijke redacteurs of schrijvers is een man, dien ik eens geld geleend heb, dat ik niet op den tijd terugkreeg, waarom ik het hem een tweeden maal weigerde. Ik meen ondertusschen met zekerheid te weten dat de jonge van Lennip zich niet meer met die kroegblaadjes inlaat. Hij heeft ook te veel wezenlijke en ongewone talenten om zich op den duur te verlagen tot het afbreken van den roem eens anderen. Wijzer en beter doet hij door zijnen eigenen op te bouwen. Maar dat is ieder niet gegeven.

Rotterdam, 29 Oct. 1830.

De omstandigheden drukken mijn geest te diep neer dan dat ik mijn gevoel thans in verzen zou kunnen uitstorten. Men plundert, men brandt, men vermoordt, men verwoest door geheel België heen, en er is bijna geen plaats waar ik niet heb te verliezen. Nu slaan de vlammen weer uit in Antwerpen, waarheen ik nog de vorige maand vrij wat verzonden heb. Waar moet het, in Gods naam, heen, en waar zal het eindigen?

Drie uwer zonen zijn uit hun bestemming verwijderd: zoo is het met twee der mijnen. Ben die voor een paar maanden van de Luiksche naar de Leidsche Akademie is overgegaan, is vrijwillig jager bij het studentencorps. Een ander, die op de Militaire Akademie te Breda tot Ingenieur werd opgeleid, is met onbepaald verlof te huis, omdat hij nog te jong is om bij de Armée geplaatst te worden. Hoe worden alle raderen

uiteengerukt, alle plannen verijdeld, alle uitzigten teleurgesteld en de zorgen, die aan talrijke gezinnen verbonden zijn met dubbele zwaarte op een gestapeld! Lieve God, en waardoor en waarvoor?

Rotterdam, 1 Nov. 1830.

Hiernevens, mijn vriend! het studentenliedje. Het mag niet worden gelezen, want dan beduidt het luttel; men moet het zingende en geaccompagneerd beoordeelen: ik heb het neurende en niet schrijvende gemaakt. Ik dacht dat ieder de melodie kende, die ik mij nog van mijn vroege jeugd herinnerde, doch de uitkomst bewees, dat de wijs vergeten was. - Plattner had er nog eenige geheugenis van, toen ik ze hem op mijn manier voordreunde, en eindelijk, na zoeken en herzoeken, is de muziek in het liederenboek gevonden. Welk een treurige ondervinding, dat het goede en schoone zoo ras kan vergeten raken!

Rotterdam, 7 Juli 1831.

Eergisteren, mijn vriend! heb ik de reünie van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Lisse bijgewoond. Andere dan letterkundige belangen hadden mij derwaarts gelokt: ik wilde er curatoren en Professoren der Leidsche Akademie spreken. Onder de menigte oudere en jongere bekenden, die ik er aantrof, zag ik er Adam Simons, die, werkelijk verouderd is, sinds hij boos op mij is geworden, omdat ik een slechte regel in een zijner verzen heb verbeterd. Ik ging op hem af, en liet mij door de bitterste verwijtingen van hem overstroomen. Toen hij uitgebulderd had, stak ik hem meesmuilende de hand toe en verweet hem dat zijne haatdragendheid nog grooter was dan mijne aanmatiging. Daarmede was de storm overgewaaid en hij onderwierp zich aan de boete, die ik hem oplegde en aan mijne vordering van bewijzen voor zijn berouw. Deze bestonden in niets anders dan dat hij u voor het aanstaande deeltje van den Muzen-almanak eene bijdrage zou toezenden, waaraan niemand iets zou vermogen te veranderen.

Wees nu zoo goed en schrijf hem hoe eer hoe liever (maar toch vooral in termen die hem niet op nieuw boos maken) dat ik u de verzoening heb medegedeeld en zijne

belofte heb overgebragt: gij zult daarop een bijdrage van; hem ontvangen.

Zeg hem niet, dat ik u tevens heb overgebriefd dat ik het schande genoemd heb, zijn portret nog niet in den Muzenalmanak te hebben gevonden; dat hij zich daarop zediglijk gebogen heeft, doch dat ik verzekerd ben, dat gij geen weigering zult ontvangen, indien gij hem bij de eerstvolgende gelegenheid daartoe uitnoodigt.

Een andere poëet, die ook al boos op mij geweest is, mijn stadgenoot van Someren, wenkte mij ter zijde, en vroeg of hij mij de vriendenhand mogt toereiken: ik stak hem beide de mijne toe. Ik meen dat deze mij ook over u en den Muzenalmanak heeft gesproken, doch ik duizel nog van al de wijze en gekke praat, die ik regts en ter linker gehoord heb, en wil dus daar niet in behaald wezen. Misschien vloeit het droombeeld dat mij deswegens voor den geest zweeft, alleen daaruit voort, dat ik van Someren geen onwaardig pendant van Simons in den Muzenalmanak zou achten.

De volgende brief, van December 1831, is hier voor de anderen van Mei en Augustus geplaatst omdat zoo de literarische zaken bijeenblijven.

Rotterdam, 1831.

Ik geloof waarlijk, mijn vriend! dat het de verstandigste kenze zal zijn, om de zotternij met stilzwijgen voorbij te gaan. Misschien zou het koren op den molen van onzen winderigen woelgeest zijn, indien men gerucht van de zaak maakte. Hij is ondertusschen een hatelijke rekel, die zijn loon wel eens thuis mocht krijgen. Nog niet heel lang geleden, heb ik een conferentie bijgewoond, waar hij tegenwoordig was: ik wenschte dat gij zaagt met welke strijkaadjes hij mij alsdan te gemoet snelt en hoe hij zich uitput om mij wat zoets te zeggen. Zoo was ook toen het geval: hij kon niet zwijgen van mijn *Avondbede*, die hij door of bij u gezien had. Over den absenten van Someren spoog hij gift en gal uit, zoodat ik nog eenigermate de verdediging van mijn nieuwe confrère op mij nam. Wat wil toch die roffiaan? In mijn bijzijn zon hij mij het stof van mijn zolen lekken; hij zet motto's uit mijne verzen voor zijn gelegenheidsblaadjes; haalt mij met distinctie in voorberigten aan, en achter mijn

rug bespuwt hij mij en schendt mij in namelooze geschriften. Maar de loeris is mij het boos worden niet waard. Bewijs mij den dienst, van uwen brief, hoe vereerend ook voor mij, niet te laten plaatsen.[1)]

Rotterdam, 29 Mei 1831.

Het gebruik van mijn *Jagersliedje* is zeer tot uw dienst, maar voor de lezing hoeft dat stukje, weinig waarde. Hoort men het echter door de Leidsche studentencompagnie, met accompagnement van hun veldmuziek, in de open lucht zingen, dan.... ik zon daar haast gezegd hebben, dan vind ik er melodie en gloed in. Maar zoo is het met de meeste verzen, die door de muziek begeleid worden: dichtkunst en toonkunst gaan, over het algemeen, veel te weinig hand aan hand.

Hebt gij dan (zult gij vragen) de studentencompagnie hooren zingen? Ja! ik heb de vestingen en de grenzen bezocht en mijn zoon te Helmond wezen zien. Dat reisje was mij, in meer dan één opzicht, allerinteressantst. Die ontzettend versterkte vestingen, die krachtige Meyerijsche natuur, die duizenden verdedigers van den vaderlandschen bodem, de kern, de bloera en de hoop des lands, aan belangen en betrekkingen ontweken, om met een staal geduld en een onwrikbaren moed den geboortegrond tegen roof en moord te beschermen!... ja, dat alles, en vele bijzonderheden daarenboven, hebben een onbeschrijfelijken indruk op mij gemaakt. Ik was dertig jaren jonger en zou zoo gaarne den jagersrok aangetrokken hebben!

Meer echter dan dat *Jagersliedje* kan ik u niet leenen. Een *Avondbede in December* 1830 zal ik u voor den Muzenalmanak geven, zoo haast gij die hebben wilt.

.... Gij hebt (zegt gij) importante schade door de omstandigheden. En ik dan? Ik moet maar niet oprekenen. Maar duizenden deelen dat lot met ons en zijn er even onschuldig aan als wij.

Rotterdam, 26 Aug. 1831.

... Hiernevens een volksliedje met de daarbij behoorende muziek. Ik heb het heerlijk hooren uitvoeren.

Zijn uwe zonen allen behouden van den Belgischen grond

1) Tollens, zooals uit Messcherts brieven blijkt, was vooral bang voor de npologien en de verdediging zijner vrienden.

teruggekeerd?... Mijn student wachten wij, na des Konings inspectie, dadelijk te huis. Sedert 13 November is hij van ons af, zonder ééns verlof te hebben kunnen bekomen. Als men in eenige bijzonderheden verneemt, aan welke gevaren zijn corps is blootgesteld geweest, dan is het verbazend dat er maar één hunner gesneuveld en vijf gekwetst zijn geworden. Eenmaal heeft de tegenwoordigheid van geest des prinsen van Oranje misschien het halve corps van een gewis verderf gered.

Verzen.[1)]

I.

Sneeuw.

Wat losse vlokjes vlos als duivedons,
Vol rust van dauwe en maanglans, dauweblank,
In veel blank wittig licht.... al meer en meer....
Elk vlokje een vleugje rust uit Groote Rust;
Elk vlokje een vleugje glans uit Woon van Droom.

S t r o o m van wit licht nu... witte vleugeltjes,
Sneeuwdragertjes in haastig liefblij komen;
Alles gedempt, onwerklijk bij dat kuisch
En kinderlijk gekoom in glansgestroom;
Een teeder nederzweven lichtestil....
Een toegedek van klank met handjes blank.
't Zwarte en te luide schuile, dat het Reine
Een wijle op aarde in sneeuweluister wijle.
Een verre wijken van wat Leven scheen....
- Luister van 't O n g e r e p t e R e i n e alleen.

1) Uit een bundel, binnenkort te verschijnen bij den Uitgever H. Honig te Utrecht.

II.

Kinderoogen.

Lente-oogen, waar 't lentzonnetje in gaat schijnen,
Zoodra de wimpervenstertjes ontsluiten;
Spiegeltjes klaar die geen menschwereld buiten,
Maar 't eigen lentezieltje doen weerschijnen,

Zoo rustig rein dat ze in hun kristallijnen
Glanstooverkring al 't duistre buitensluiten;
Boodschappertjes van heil die zachtkens stuiten
Verbitterd woord van wie in treurnis kwijnen;

Wijsgeertjes onbewust, die in één enklen
Opslag zoo helder leeren wat het leven
Zou zijn als lust en ijdelheid niet waren;

Sproke-oogen, die nog 't aangezicht der englen
Aanschouwe' en tegenlachen, en ons even
De macht van 't Reine en Lieflijke openbaren!

III.

Lente-Boomgaard.

Hier is jonge aaide één wijde bloesemhalle.
Boomen en boompjes, zoover de oogen reiken,
Doen takske aan takske in gulle blankheid prijken
Van bloesemsneeuw, sneeuwigste sneeuw van alle.

Is 't niet of uit zonhemel neer kwam strijken
Een vlncht van vlindertjes, zóó neergevallen
In droomerig verpoozen? Duizendtallen
Van vlerkjes fijn, die vleugelbloempjes blijken.

Al mondjes 't leven drinkend in de lucht,
Gretig, intens; en 't goudlicht neergezegen
Liefkoost en koestert ze. - Ritsling van vlucht

Van klemen vogel even.... Dan bewegen
Noch ritslen meer.... Ál stilte, àl teerheid: zacht
Om ons van 't leven mysterieuze macht.

IV.

Woud bij nacht.

Luister.... tusschen de stammen van het woud
Gaan zachte schreden... zacht en zachter: 't Leven
Dat wegtrekt en zich neervlijt. Alle dreven
Zijn leeg nu van geluid; de Stilte houdt
Haar intree en de Schemering, gedreven
Door haren broeder Nacht, bluscht snel het goud
En alle purperglansjes, die op 't hout
En op de verre wolken zijn verhieven.

De stammen witten òp een wijle in 't dicht
Neervallend vaal als bleek gebeeide zuilen
Van droometempel zwijmend voor 't gezicht.

Dan wèg - als lichaamloos - zuilen en tuilen
Van slapend loof; wèg in 't aldonkrend zijgen
De ruimte in 't rond.... Zwarter het zware zwijgen.

MARIE BODDAERT.

Aanteekeningen en opmerkingen.

uit de gesohiedenis van ons onderwijs.[1)]

- Een paar jaren geleden werd mij eens door een ouden Noordhollandschen boer betoogd, hoe onzinnig het is, den landbouw te willen leeren op een school. ‘Weet-je wat ze daar doen?’ zei hij; ‘dat zal *ik* je nou ereis zeggen: daar leeren ze uit..... *boeken!* Nou, wat hei-je nou an 'n *boek!*' Dat karakteristieke gezegde komt mij voor den geest, nu ik denk aan het groote nut dat onze leeraressen en leeraren bij lager, middelbaar en hooger onderwijs zouden kunnen trekken uit eene degelijke Geschiedenis van Ohvoeding en Onderwijs hier te lande, een werk namelijk dat op de hoogte zou staan der hedendaagsche wetenschap. Wat zou menig onderwijzer zich beter bewust kunnen worden van den aard en de eischen zijner taak; hoeveel dieper doordrongen van het besef dat zijn beroep, hoe nederig ook, de beste krachten van een man of eene vrouw, de toewijding van een gansch leven waard is. Wat zou het den blik van menigeen onder hen kunnen verruimen en scherpen, zijne ervaring verrijken. Hoe zouden zij zich van tijd tot tijd kunnen sterken en stichten door de heugenis van voortreffelijke voorgangers! En zou er niet menige leerzame vergelijking te maken zijn tusschen de ‘miseriae paedagogorum’ der 16de eeuw waarover Melanchthon heeft gehandeld en het hedendaagsche ‘Meesters Verdriet’? Zou ook daaruit niet blijken dat jongens altijd jongens zijn geweest

1) Die Schule von Zwolle von ihren Anfängen bis zur Einführung der Reformation I. Teil von Dr. Michael Schoengen, Freiburg (Schweiz) 1898.
Geschiedenis van het Gymnasium te Gouda door Dr. L.A. Kesper, Eerste Gedeelte. De Parochie- of Groote School. Gouda G.B. van Goor Zonen.

en schoolmeesters van welken rang ook, altijd *maar* menschen? Menschen, zwak of sterk, door lichaams- en geestesgaven minder of meer geschikt voor hunne even zware als schoone taak, voor wie onderwijs en opvoeding een gedurig zelfonderricht en zelfopvoeding moeten blijven?

Van zulk een boek zou men het traditioneele ‘in een behoefte voorzien’ nu eens met recht mogen bezigen. Maar hoeveel moet er gebeuren, eer die wensch werkelijkheid kan worden! De beide - voorzoover ik weet, eenige - werken waarin een deel of een voornaam deel der hier genoemde stof is behandeld: Cramer's *Geschichte der Erziehung und des Unterrichts in den Niederlanden während des Mittelalters* en Buddingh's *Geschiedenis van Opvoeding en Onderwijs*, zijn meer dan 50 jaren oud. Hoeveel goeds vooral dat eerste werk ook moge hebben - voor onze behoefte zijn beide boeken te eenenmale onvoldoende. De wetenschap heeft sedert het midden dezer eeuw ook op dit veld van onderzoek veel aan den dag gebracht. Verscheidene Latijnsche scholen hebben een geschiedschrijver gevonden. Ik denk aan de geschriften van Ekker over de Utrechtsche Hieronymus-school, van Schotel over de Illustrs school te Dordrecht, Kan over het Erasmiaansch gymnasium, Voegler over de Latijnsche school te Middelburg, Boot over het Gymnasium te Leeuwarden, De Gelder over de school te Alkmaar. In tal van tijdschriften (die voor historische theologie niet te vergeten) en genootechapswerken vindt men bijdragen tot de geschiedenis van ons onderwijs. De tentoonstelling van onderwijs en opvoeding te Amsterdam van het jaar 1860 bracht allerlei nieuws. De steeds voortgezette uitgave van stedelijke en andere rekeningen levert vaak kostelijke bouwstof. Ook voor de geschiedenis van het onderwijs gedurende de middeleeuwen, een deel onzer kennis dat begrijpelijkerwijze vele leemten vertoont. Moll wijdde in zijne *Kerkgeschiedenis* een paar voortreffelijke en rijke hoofdstukken aan het middeleeuwsch onderwijs;[1)] de geschriften zijner leerlingen Acquoy en Wybrands, evenals het werk van Delprat (over de Broederschap van Geert Groote) vulden het door Moll medegedeelde in menig opzicht aan - maar toch, hoeveel is ons hier nog duister!

1) I, 350 vlgg.; II^2, 228 vlgg.

Ieder die belang stelt in de geschiedenis van ons onderwijs, heeft dus reden zich te verheugen over het feit dat wij onlangs weer een paar boeken rijker zijn geworden die met eere genoemd mogen worden onder de historische onderwijsliteratuur. Dr. Schoengen gaf ons het eerste deel eener Geschiedenis der School van Zwolle; Dr. Kesper dat eener Geschiedenis van het Gymnasium te Gouda. Het verschil van karakter tusschen beide boeken laat zich eenigermate verklaren uit het verschil tusschen de auteurs der boeken zelve - voorzoover ik bij eene eerste proeve-over dat auteurschap mag oordeelen - en het verschil tusschen de bronnen waarover elk hunner had te beschikken.

Voor Schoengen vloeiden de bronnen rijkelijker dan voor Kesper, die vaak na veel inspanning en zoeken slechts tot een gering resultaat kon komen. De eerste schrijver heeft ons bovendien met behulp van boeken als die van Acquoy, Delprat, Gerretsen (over Florens Radewynsz) meer in den geest dier tijden verplaatst; daardoor heeft hij aan zijn boek een achtergrond en een perspectief gegeven, die wij in het boek van Kesper missen. Daartegenover staat dat de historicus van Ter Gouw zich minder dan zijn Duitsche collega waagt op het gebied van onderstelling en gissing en weinig anders geeft dan wat als zeker mag worden beschouwd. Doch wat hiervan ook moge zijn, zeker is dat wij uit beider geschriften veel goeds en vrij wat nicuws kunnen leeren.

Duidelijk heeft Schoengen in het licht gesteld, dat het streven van Geert de Groote (zooals zijn naam eigenlijk schijnt te luiden) voornamelijk gericht was op eene hervorming der geestelijkheid door middel van onderwijs en opvoeding en daarmede al dadelijk het wezen geschetst van het middeleeuwsch onderwijs dat immers ten nauwste samenhing met godsdienst en Kerk. Goed is hij er in geslaagd ons een beeld te geven van dien eerbiedwaardigen rector der Zwolsche school, Johannes Cele, wiens karakter en talenten de leerlingen van alle kanten deden toestroomen, van Keulen, Trier, Luik, uit Brabant, Vlaanderen, Holland en Friesland, zoodat er soms tusschen de 800 en 1000 vereenigd waren. Het doel van Cele's onderwijs was: zijne leerlingen door eene zedelijk-godsdienstige opvoeding toe te rusten voor hunne taak in dit leven, opdat zij later zelf zich zouden kunnen voorbereiden voor een beter leven. Op dat doel hield hij het oog steeds gericht en ontzag geene

moeielijkheden die hij op zijn weg daarheen vond. Streng was zijne tucht: leerlingen die liever het jonkertje uithingen dan dat zij hunne plichten als scholier nakwamen, hadden het vaak Spaansch bij hem; deze spreuk aan de schoolpoort kon hen trouwens gewaarschuwd hebben:

> Qui domicellari[1)] vult, nec par esse scolari,
> Ille domi maneat et domicellus eat.

Zag hij dat het gedrag van een leerling onder de godsdienstoefening te wenschen overliet, dan kwam hij van het koor op den schuldige af, berispte hem openlijk en eiachte onmiddellijke gehoorzaamheid. De roede werd er dikwijls en met kracht gezwaaid, maar - ook dat kenschetst Cele - de rector zelf diende de kastijding slechts zelden toe; eene kastijding van zijne hand was eene eer die hij slechts de beste scholieren waardig keurde.

Ook over den gewonen gang van het onderwijs, dat gewoonlijk te zes uur 's morgens begon, over de inrichting der school, de hulpmiddelen bij het onderwijs, leeren wij veel zoowel van Schoengen als van Kesper. Hoe kenschetst deze mededeeling van den laatste ons een deel der toestanden van het onderwijs dier dagen: ‘Zoo zagen wij reeds, dat gedurende de kermis de school als standplaats voor kramen dienst deed. En toen de Hertog van Saksen zich in 1499 met zijne troepen te Gouda bevond, werden zijne paarden in de school gestald’.[2)]

Hier en daar vullen beide boeken elkander aan. Zoo vindt men in het geschrift van Dr. Kesper (p. 10) gewag gemaakt van zekeren ‘Meester Kerstkijn’ die tusschen de jaren 1407-1413 als rector de Goudsche school heeft bestuurd. Onder de rectoren die na Cele's dood (1417) aan het hoofd der Zwolsche school hebben gestaan, noemt Schoengen eveneens een ‘Meester Kerstken’, die 10 Oct. 1425 werd aangesteld. Hebben wij hier aan denzelfden persoon te denken? Op p. 63 van Kesper's boek lezen wij: ‘Dat dit vak (logica) ook op heilige dagen, na het lezen der brieven van Paulus, onderwezen werd, wijst wellicht op eene disputatie naar aanleiding van het gelezene.’ Dit vermoeden krijgt meer zekerheid voor wie in het boek van Schoengen ziet uiteengezet,

1) Het jonkertjc spelen.
2) T.a.p. bl. 38.

hoe een groot deel van het middeleeuwsch onderwijs bestond in ‘lectio’ en disputatio; door de ‘lectio’ werd den leerlingen de leerstof medegedeeld, door de ‘disputatio’ moesten zij die leeren verwerken en beheerschen.

Zoo blijkt ook uit deze twee boeken, hoe gemeenschappelijke arbeid op een zelfde veld van wetenschap onze kennis kan vermeerderen. Met de verkregen uitkomsten kan men ook vroegere, minder juiste, voorstellingen weerleggen. Dr. Kan zou in den aanvang van zijn aardig boekje over het Erasmiaansch Gymnasium zeker anders geschreven hebben over de belangstelling der Graven van Holland in de scholen en over de beteekenis van ‘de gift der schoole’ aan sommige steden, indien hij toen ter tijd reeds kennis had kunnen nemen van de verhouding tusschen Scholaster en Rector, die door Dr. Kesper op de eerste bladzijde van zijn boek, in aansluiting bij eene scherpzinnige opmerking van Moll, helder is uiteengezet.

Van harte hoop ik, dat het aan beide auteurs gegeven moge zijn hun arbeid tot een goed eind te brengen; evenzeer dat hun voorbeeld anderen moge opwekken, hunne krachten in te spannen om nieuwe bouwstof te verzamelen of te bewerken. Doch er is iets dat nog meer noodig is.

Voorzichtig en langzaam als een slang kruipt de wetenschap voort, evenals zij beurtelings zich samentrekkend en dan weer met nieuwe kracht voortglijdend. Sedert Cramer's boek is de geschiedenis van ons middeleeuwsch onderwijs aldoor langzaam voortgeschoven; het wordt tijd dat weer eens alle beschikbare kracht worde samengetrokken in een hoogtepunt. Welk een hoognoodig en nuttig, aantrekkelijk doch zwaar werk zou iemand verrichten, die wilde beproeven een geheel te maken van al wat tot dusver over ons onderwijs in de middeleeuwen geschreven is, vermeerderd met hetgeen hij door eigen onderzoek, door combinatie van verspreide gegevens, door gevolgtrekking uit overeenkomsten en verschillen, daarbij zou kunen voegen! Hadden wij zoo een hechten grondslag van wetenschap gelegd, dan zouden wij in staat zijn tot verder bouwen. Dan eerst zouden anderen ons kunnen toonen, welke gewichtige veranderingen ook hier door de Renaissance zijn teweeggebracht; de toestand van ons onderwijs tijdens de Republiek zou de stof leveren voor een tweede deel, even gewichtig en veelomvattend

als het eerste. Van de wet op het Lager Onderwijs van 1805 en die op het Hooger Onderwijs van 1814 zou de aanvang van een nieuw tijdperk dagteekenen; de geschiedenis van het onderwijs in deze eeuw zou de stof uitmaken van een derde deel van dat groote werk, welks mogelijken invloed ik hierboven heb getracht aan te wijzen.

Doch daarvoor zou hard en goed gewerkt moeten worden, en gewerkt in overleg met elkander of ten minste volgens een zeker plan. Wij spreken wel eens glimlachend over de Duitsche discipline, die zich doet gevoelen zelfs tot in dat leger van Duitsche geleerden, werkend onder aanvoerders in bepaalde richtingen en volgens voorgeschreven methodes. Naar ik meen, zouden wij onze glimlachjes voor betere gelegenheden kunnen bewaren en gerust iets van dat methodisch gedisciplineerd werken overnemen, zonder bang behoeven te zijn dat wij onze zelfstandigheid daarbij zouden inschieten. Bij ons gaat te vaak ieder zijn eigen gang, zoo er ten minste nog gang in hem is, zonder zich te bekommeren om hetgeen anderen doen of zich af te vragen, waaraan op een bepaald veld van wetenschap behoefte is.

Indien maar alvast iemand eens begon ons een repertorium te geven van de onderwijsliteratuur, dan zouden wij een eind op weg zijn. Misschien zouden dan eenige beoefenaars der wetenschap zich opgewekt gevoelen een deel van dat repertorium te gaan bewerken. Zou het misschien op den weg van het pas verschenen Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding liggen, mede te werken tot desamenstelling van een dergelijk werk?

G.K.

VONDEL 'UP TO DATE'.[1)] - Vondel is nog altijd de Prins onzer Dichteren. Jammer, dat 'de meerderheid des volks', 'ondanks al wat door het Middelbaar Onderwijs tot de letterkundige ontwikkeling der natie gedaan is' - het is de heer J.A. Verkuyl, leerear aan de Cadettenschool te Alkmaar, die dit laatste verzekert - nog steeds zoo 'lauw' is ten aanzien van den dichter van *Gysbrecht*

1) Boon's Letterkundige Bibliotheek. n°. 1. Joost van den Vondel. Gysbrecht van Amstel. Bewerkt door J.A. Verlkuyl, leeraar aan de Cadettenschool te Alkmaar. Amsterdam, N.J. Boon (1898).

van Amstel. Jammer, maar toch geen wonder. De redenen liggen voor 't grijpen. Daar hebt ge vooreerst Vondel's ‘verouderde spelling’. En was het nog maar alleen de spelling, dat zou gemakkelijk te verhelpen zijn. Veel erger is Vondel's ‘verouderde woordenkeus en woordschikking’. De ‘keus van woorden’, dat schijnt Vondel's zwakke punt te wezen. En dan die ‘verouderde’ woorden nog ‘verouderd’ geschikt, dat brengt alles in de war.

Neem maar eens Vondel's meest hekend treurspel *Gysbrecht van Amstel*. Al dadelijk in den aanhef, de alleenspraak van den hoofdpersoon, lezen wij:

> Het hemelsche gerecht heeft zich ten langen leste
> *Erbarremd* over mij en mijn benauwde veste.

Wie spreekt er nu van ‘erbarremen’, en welk een voorbeeld voor een Alkmaarschen cadet, wien men met moeite zonder al te grove fouten Hollandsch heeft leeren schrijven! De heer Verkuyl maakt er *ontfermd* van; dat gaat wel niet best in het rhytmus, maar dat is van minder zorg, de taal is dan althans gered. Twee regels verder maakt Vondel het nog erger. Staat daar niet:

> De vijand, zonder dat wij nitkomst durfden hopen,
> Is, zonder slag of stoot, *van zelf het veld verloopen*.

‘Van zelf het veld verloopen’, dat verstaat geen mensch meer. Veel duidelijker, en in den mond van een ruw heer als de Heer van Amstel toch eigenlijk veel natuurlijker, laat de heer Verkuyl hem zeggen: *van zelven afgedropen*.

Men verhaalt dat een snugger cadet het zijn leeraar heeft willen verbeteren en hem deze variant aan de hand heeft gedaan:

> De vijand, die zoo lang voor onze poorten leê,
> Ging, zonder slag of stoot, heel stiekem ervan dé!

Maar de heer Verkuyl heeft anderer hulp niet van noode; hij schudt de varianten uit de mouw.

De bekende woorden van den Bisschop tot Witte van Haemstede (in het verhaal van den Bode) luiden bij den Alkmaarder dichter:

> ‘Uw vader lei de band wel eerloos aan een vrouw,
> Maar zoop nooit vrouwenbloed; *noch werd hem zulks verweten*;
> Dus blijkt, *dat gij terecht een basterd wordt geñeeten*’.

Wanneer Vondel Vosmeer van zich zelven laat zeggen:

> 'k Heb menig stuk verzierd, en 't lijf daar na gezet,
> Om door een brave daad of aanslag op te raken;

en van het noodlot:

> En of ons brein iet bouwt, dit stoot het al om verre,
> Met eenen dartlen voet. -

dan maakt de taalzuiveraar ervan:

> 'k Heb menig stuk bedacht, en 't steeds er op gezet
> Om door een dapp're daad er boven op te raken.
>
> En wat ons brein verzint, dat stoot het al om verre
> En gaat een andren gang.

En zoo gaat het voort: wat Vondel's brein bouwde stoot de heer Verkuyl om met eenen dartlen voet, en gaat een andren gang.

Of hij daarbij het oorspronkelijke verwatert en verknoeit, met het metrum in botsing komt, schijnt hem van minder belang. Dat hij er de lauwheid ten opzichte van Vondel in geestdrift door zal veranderen, meen ik echter te mogen betwijfelen.

Ons middelbaar onderwijs zal nòg wat meer voor de letterkundige ontwikkeling van de natie behooren te doen, na al wat het - volgens den heer Verkuyl - daarvoor reeds gedaan heeft. Misschien beleven wij dan den tijd nog dat er voor een uitgaaf als deze geen uitgever meer te vinden is.

J.N.v.H.

Letterkundige kroniek.

Alfred Hegenscheidt. *Starkadd*, drama in vijf bedrijven. Antwerpen, De Nederlandsche boekhandel. 1898.

Al de letterkundige congressen waarop Vlamingen en Hollanders broederlijke heildronken wisselden, al wat mannen als Pol de Mont, Rooses, Fredericq en anderen deden om de vriendschap gaande en ons op de hoogte te houden van wat in Vlaamsch sprekend België op het gebied der letterkunde verschijnt, - het heeft weinig geholpen. De groote meerderheid van beschaafde Nederlanders, ook van hen die het intellectueel en literair leven van hun eigen land meeleven, staat nog altijd tegenover de Vlaamsche letterkunde dézer dagen als tegenover een half vreemde, als tegenover verre familie, van wie men wel heeft hooren spreken, die men, wanneer men ze ontmoet, ook wel gaarne als verwanten wil erkennen, maar van wie men toch te weinig weet, met wie men toch te weinig punten van aanraking heeft om zich spoedig vertrouwd met haar te gevoelen.

Dat moge hard klinken in de ooren van onze Vlaamsche vrienden, - wie zich niet door frazes laat begoochelen, maar de zaken zien wil zooals zij zijn, zal moeten erkennen dat het zoo is en niet anders. Maar tegelijkertijd zal wie het goed meent met de ontwikkeling van de taal en de letterkunde van den Nederlandschen stam, wenschen dat het anders worde. Er moet meer belangstelling komen, meer lust om kennis te nemen van hetgeen door de taalgenooten in Vlaamsch België gedacht en gedicht wordt.

De vraag rijst echter, of de Vlamingen zelven niet mede schuld

zijn, dat men hun werk zoo weinig telt, en of de weg dien zij inslaan om de voortbrengselen hunner letterkunde bekend te maken wel de rechte is.

Het is nog niet lang geleden dat Pol de Mont in een bloemlezing, *Sedert Potgieter's dood* getiteld, beweerde ons een ‘keuze uit de beste dichters’ van 1875 tot 1897 te geven en daarbij van enkele zijner landgenooten staaltjes poëzie voorlegde, het papier waarop zij gedrukt werden niet waard. En Pol de Mont staat niet alleen. Aan zulk kritiekloos ophemelen van de producten hunner letterkunde maken de Vlaamsche publicisten zich bij herhaling schuldig.

Een ander feit. Er verschijnt in Vlaanderen een nieuw drama, - het stuk, waarvan de titel hierboven staat. Het is na het veelgeprezen *Gudrun* van Albert Rodenbach, dat zestien jaar geleden verscheen, het eerste drama dat als werk van beteekenis de aandacht verdient. En nu leidt een ernstig letterkundige, August Vermeylen, zijne bespreking van dit werk[1)] aldus in:

‘Is 't geen belofte voor onze letteren, dat sinds eenigen tijd de dramatische kunst zooveel Vlaamsche dichters aanlokt? De jongeren betreden het tooneel, verlaten zelfbespiegeling voor daad, voor buiten hen beschouwde beelding, op ruimeren achtergrond, van menigvuldiger leven.’

Klinkt dat niet alsof er in de laatste jaren in Vlaanderen rechts en links dramatische dichters zijn verrezen, naar wie het de moeite loont te luisteren? En toch weet Vermeylen zelf naast *Starkadd* geen ander groot werk dan *Gudrun* te noemen, en spreekt hij op een andere plaats van zijn stuk, op het Vlaamsche drama doelend, van ‘al ons gewone Vlaamsch geknoei.’

Er is voor die zelfbegoocheling zeker wel een verklaring te vinden, die tegelijk als verontschuldiging gelden kan. De Vlaamsche letteren verkeeren onder de ongunstigste levensomstandigheden; zij hebben een zwaren strijd voor hun bestaan te voeren gehad en nog te voeren, en het is te begrijpen dat, in dien stand van zaken, elk teeken van leven, elk sprankje vernuft, elk spruitje talent als een belofte begroet en, in de hoop dat zoodoende het knopje tot vrucht zal rijpen, in het zonnetje gezet wordt, beschut

1) In *Van Nu en Straks* van Mei j.l.

tegen elken aanval van een kritiek, die het teere plantje zou kunnen schaden.

Dat mag de verklaring wezen. Maar het gevolg van deze tactiek is niet in het belang van dat wat men meende te beschermen. Wie meer dan eens tot de ontdekking moest komen dat wat met zooveel ophef werd aangeprezen minder was dan zijn roep, wordt wantrouwend tegenover elk nieuw, als meesterstuk uitgekreten werk,

en zweert, zij 't ook wat laat: zoo vangt men mij niet meer!

Zal het zoo ook gaan met *Starkadd*, het nieuwe drama van den 32-jarigen dichter Alfred Hegenscheidt?

Met uitbundige lofspraak is ook deze Vlaamsche schepping begroet. Pol de Mont in het Tijdschrift van het Willemsfonds van Mei vindt geen woorden om zijn vreugde uit te jubelen en in zijn opgewondenheid neemt hij tot de gewaagdste vergelijkingen zijn toevlucht. De verschijning van *Starkadd* noemt hij eene ‘gebeurtenis zoo zeldzaam, dat men er zeer vaak, nauwelijks ééns om de vijftig jaar de weerga van mag aantreffen, en zoo groot tevens dat zij - kom, laat het mij nu zoo maar eens zeggen, - in beteekenis met de opkomst of den val van een koning gelijk staat.’

Wanneer nu iemand het werk van Hegenscheidt ter hand neemt, dan mag hij verwachten, op grond van de Mont's verzekering, getroffen te zullen worden door iets van geheel oorspronkelijke vinding, van overweldigende dramatische kracht, van de zuiverste schoonheid van vorm, als dichtwerk en als drama even hoog, dat wil zeggen zoo hoog mogelijk, staande. Vindt hij er dat niet in, dan kan de reactie van de te hoog gespannen verwachting niet uitblijven en dan is het alweer de schuld van den ‘ophemelaar,’ wanneer de teleurstelling zich wreekt in miskenning.

De oude Deensche koning Froth is *de* bekende goede oude koning uit sagen, balladen en treurspelen, dien men ook in verscheidene van Maeterlinck's drama's aantreft. Zijn rechterhand is Starkadd, de Skald, die, naar Denemarken gekomen om hem zijne diensten aan te bieden, reeds menig vijand met geluk bestreed en nu op het punt staat, de sterke Friezen te gaan bevechten. Met groote praalvertooning wordt de held uitgeleide gedaan. De koning

herdenkt nog eens met innige dankbaarheid al wat hij voor het rijk gedaan heeft en wanneer Starkadd op zijn beurt Froth verheerlijkt en dankt, ziet men den ouden vorst en zijn dienaar elkander in diepe ontroering omarmen.

Twee zijn er, wie dit schouwspel met ergernis vervult: 's konings zoon Ingel en Saemund, de kamerheer des konings. Saemund vergeeft Sarkadd niet de hooge plaats die hij zich in het rijk heeft veroverd, een plaats die de kamerheer meent dat hèm toekomt en die hij zeker ook bekleeden zal, zoodra maar zijn beschermeling Ingel den troon bestijgt. Dat oogenblik moet verhaast worden en dat kan geschieden wanneer Ingel slechts wil. Maar heeft Ingel, de zwakke Ingel, een eigen wil? Hoe dikwijls heeft Saemund hem niet reeds gewaarschuwd, dat Starkadd die zoo hoog in 's konings gunst staat - beweert men niet dat 's konings dochter, Helga, bestemd is zijn vrouw te worden? - een gevaarlijk mededinger is naar den troon. Keert hij nog bij het leven van den koning als overwinnaar terug, dan is het te voorzien dat, na 's konings dood, Starkadd, de sterke, moedige Starkadd, zich de kroon op het hoofd zal zetten, en dan kan Ingel, die te zwak bleek om die kroon voor zich te veroveren, zijn nederige dienaar zijn!

Zoo, steeds op 's konings dood doelend, sart Saemund den zwakkeling en windt hem op, tot hij, wanneer na het tooneel der omarming Starkadd op hem toetreedt en hem vriendelijk toespreekt, uitbarst in machtelooze woede - de woede van een zwakke - hem beschuldigt van naar de kroon te staan en hem verraderscheldt. De uitbarsting dient slechts om het oogenblik te verhaasten waarop Froth de hand van zijne dochter Helga in die van den op nieuwe zegetochten uitgaanden Starkadd legt. Maar nu heeft Saemund nieuwe reden om Ingel aan te sporen tot de daad diehem, eer Starkadd met roem en buit beladen weerkeert, tot koning zal maken.

In het tweede bedrijf zal de daad volbracht worden. Saemund heeft Ingel tot aan den drempel van zijns vaders slaapvertrek gebracht en dringt hem thans ‘het groote werk’ te voltooien, dat hij met den uitval tegen Starkadd ‘zoo manlijk heeft begonnen.’ Hij geeft hem den dolk in de hand en drukt hem zacht naar binnen, maar Ingel keert na eenige oogenblikken, bleek en bevend, terug: zijn arm weigert den vredig slapende te doorsteken. Ein-

delijk sleept Saemund hem de kamer in. Terstond daarop komt Ingel met den dolk nog in de hand weer naar buiten, en achter hem verschijnt in de deur de getroffen koning. Met een gil laat Ingel den dolk vallen en ijlt weg. De koning sleept zich naar een leunstoel, en daar, stervend, zich inspannend tot denken, komt hij tot het besef dat zijn zoon zijn moordenaar geweest is, dat die dolk daar hem zal verraden, tenzij.... en nu schrijdt hij wankelend op den dolk toe, neemt hem op, tracht hem zich in de borst te stooten, - en op datzelfde oogenblik stort hij voorover dood neer.

Voor de wereld heeft alzoo de oude Froth, in een aanval van zwaarmoedigheid misschien, zichzelven den dood gegeven. Ingel is na zijn dood koning geworden en sedert zijn troonsbestijging is het dag aan dag feest op den hofburcht. In een voortdurenden roes tracht de jonge koning de herinnering aan den verschrikkelijken nacht te verstikken, maar een eeuwige angst vervolgt hem; steeds weer ziethij Froth zooals hij hem het laatst verscheen in de deur van zijn slaapvertrek. Over den raadselachtigen dood van Froth loopen allerlei geruchten: men fluistert van moord. Onder het volk heeft men verspreid, dat Starkadd met zijn schip in zee is omgekomen, en Saemund tracht Ingel er toe te bewegen Sarkadd's bruid Helga aan hem tot vrouw te geven.

Daar opeens hoort men den kreet: een zeil in 't zicht! En als het schip nader komt blijkt het Starkadd te zijn, die zegevierend van zijn tocht tegen de Friezen terugkeert. De held komt onder het gejuich van de menigte aan land, en zijn eerste vraag is naar Froth, wien hij de blijde tijding van zijne overwinning wil verkondigen. Uit den mond van Saemund verneemt hij een verhaal van Froth's dood, waaruit moet worden afgeleid dat smart over de vijandschap tusschen Starkadd en Ingel den ouden vorst den dood heeft doen zoeken. In diepe ontroering, zich zelf verwijtend dat ook hij dus schuld heeft aan 's konings dood, hoort Starkadd de droeve mare.

Zijn koning, koning Froth is dus dood - en toch wordt heir feest gevierd! En de menschen zien vreemd en schuw, en ontwijken zijn blik. Niemand meer hier, voor wien hij zijn hart kan uitstorten. Droevig mijmerend staart hij van het terras naar de zee, naar haar die hem steeds gesteund en geleid heeft waar hij ging en nu weder zijn troosteres moge zijn. Daar ziet hij, als de avond reeds is ge-

vallen, Helga, aan wie Froth hem op den dag van zijn vertrek verloofd heeft, zijn bruid, met sieraden getooid, in gezelschap van Saemund, die haar lieve woorden toespreekt.

Vertoornd opspringend wil Starkadd Saemund met zijn zwaard te lijf, maar Helga vlijt zich aan zijn borst en houdt hem tegen. Starkadd echter stoot Helga van zich af, en op hare vraag of zij hem aanstonds bij de feestvierenden in de hal mag verwachten, antwoordt hij niet.

Starkadd de Skald, Starkadd de held is door het leed dat hem verteert gebroken. Zijn harp geeft hem geen liederen meer, zijn eens zoo sterke hand hangt slap. Helga kan hem niet begrijpen. Uit den mond van dit kind dat zijn zee, zijn zon, zijn alles was, dat hij hartstochtelijk zon willen prangen aan zijn hart en met kussen overladen, moet hij hooren dat zij hem lief wil hebben - als een zuster.

En dan eerst, wanneer hij zich eenzamer voelt dan ooit en zijn leven doelloos, dan eerst zal hij vernemen wat er eigenlijk omgaat aan het hof, wat er is geschied sedert zijn vertrek. Wolf, een zijner mannen, dien hij heeft achtergelaten om te waken over Helga, zal het hem zeggen: den moord op koning Froth door Ingel en Saemund, en hoe wèl voor allen het vermoeden van die gruweldaad tot zekerheid geworden is, maar ook aan allen de moed heeft ontbroken om dien moord op hun koning te wreken.

Dus staat Starkadd alleen om dit werk der gerechtigheid te volvoeren. Maar nu voelt hij ook zijn geest weer ontwaken, de kracht in zich wassen. Hij voelt zich weer gewijd tot den dienst van zijn koning, en zijner waardig.

Op het feest in den burcht zal hij de wraak voltrekken. Allen zijn er bijeen, en terwijl de muziek klinkt, de bekers rondgaan en de stemming steeds luidruchtiger wordt, klaagt Helga haar leed aan hare zuster Hilde, Ingels vrouw, en zij vertelt haar van de zonderlinge woorden die Starkadd tegen haar heeft gesproken en die zij niet begrepen heeft. Hilde beklaagt haar arme zuster, boven wier hoofd de liefde gezweefd heeft, maar die geen vleugelen had om haar te volgen; en zij begrijpt dat zóó de liefde zich moet uiten van een man als Starkadd, een liefde zooals die waarvan zij (Hilde) gedroomd heeft, maar in Ingel niet heeft gevonden. En wanneer zij verneemt dat Starkadd die eerst geweigerd heeft op het

feest te verschijnen, nu door Wolf heeft laten melden dat hij komen zal, dan voelt zij dat er een onheil nadert.

Daar opent zich de groote deur op den achtergrond. Starkadd treedt langzaam binnen en zet zich aan het uiterste einde van de tafel. Op dat oogenblik stelt Saemund met luider stem een heildronk in op den koning; maar als Helga ook Starkadd een gevulden beker reikt, stoot hij dien terug met den uitroep: ‘De wijn is bloed in 't huis van koning Froth.’ Bitter is zijn bescheid op Ingel's uitnoodiging aan den skald om een lied aan te heffen, zooals hij bij zijns vaders leven zoo vaak placht te doen. En nu hij zich niet wil laten hooren, verschijnt er, op Saemund's bevel, een ander zanger, en kweelt voor de opgetogen hoorders een zoetelijk minnelied. Met hoonenden spot valt Starkadd uit tegen den zanger en tegen hen die in zulk een gekweel genot vinden. Men hale thans zijn harp, die zoo lang zweeg en nu weer spreken moge en dienen zijn heiligen haat.

En nu barst hij los en zingt, terwijl buiten de donder woedt en al nader en nader komt, den zang van den dood van Froth. Wanneer hij de laatste strofen geëindigd heeft, waarin hij Ingel, ‘den onzaligen zoon zonder ziel,’ den moordenaar noemt van zijn koning, springt Saemund met getrokken zwaard op hem af, maar Starkadd ontwijkt hem en slaat hem zoo geweldig met zijn harp op het hoofd, dat hij neervalt. Tegelijkertijd wil Ingel Starkadd aanvallen, Wolf echter wendt den slag af en doorsteekt hem.

Saemund heeft zich nog half weten op te richten en de armen uitstrekkend naar het hoofd van Ingel tracht hij de kroon te grijpen, maar op het oogenblik dat hij de kroon bereiken zal neemt Helga haar van Ingel's hoofd en biedt ze Starkadd aan.

Starkadd echter laat zich niet verblinden door haar glans: hij vloekt de kroon, die met denzelfden luister straalt op het hoofd van den held en van den zwakkeling, de kroon wier macht, een vloek voor wie ze begeert zoowel als voor wie ze draagt, hij voor altijd zou willen breken. Hij breekt bij die woorden de kroon en smijt de stukken op den grond. Saemund richt zich nog eens op, doet een beweging alsof hij Starkadd wil terughouden en valt dan met een kreet voorover, de handen krampachtig uitstrekkend naar het goud.

Buiten woedt de storm al heviger en heviger. Daar is het de zee

die Starkadd roept. Helga smeekt hem haar mee te nemen en met zijn kracht haar te steunen, haar, zijn bruid, die zijn steun zoo noodig heeft. Maar met den uitroep: ‘O, Helga 't kwam te laat!’ rukt Starkadd zich van haar los, hij springt naax de deur en dan:

> Gij roept, o zee,
> Mijn bruid, ik kom! O stormig hart der zee,
> Uw liefde waait me schier den adem uit!
> Ik kom, ik kom mijn lief!

Helga wil hem achterna snellen. Maar een hevige bliksem treft haar en met een half verstikten kreet ‘Starkadd!’ stort zij achterover op den drempel neer.

Ik heb, zonder andere aanhaling dan van de allerlaatste regels, den hoofdinhond van Hegenscheidt's drama verteld.

Zal het bij de vertooning meer dan een voorbijgaand effect hebben? Ik weet het niet. Voor de honderdste maal zij het hier gezegd: over de opvoerbaarheid van een drama beslist de opvoering, - niet de eerste, maar de herhaalde opvoering. Intusschen kan men nu al wel voorspellen dat de daad van den ouden koning, die, om zijn zoon die zijn moordenaar werd te redden, den schijn op zich laadt van zich zelf den dood gegeven te hebben, als een grootsch moment in het drama diepen indruk zal maken. Succes, schoon van eenigszins minder allooi, is ook te wachten van het spannende, romantisch-melodramatisch tooneel, met begeleiding van donder en bliksem, en waarin drie dooden vallen, dat het slot van het drama vormt. Maar, is wat tusschen die beide tooneelen voorvalt, belangrijk genoeg, van inhoud zoowel als van vorm, om de aandacht voortdurend te boeien? Die vraag raakt niet enkel de dramatische, maar evenzeer de letterkundige waarde van het stuk.

Wat heeft de dichter voor gehad met den held, naar wien hij zijn drama noemde, en wat heeft hij van hem gemaakt?

Starkadd wordt door hem voorgesteld als een krijgsheld en een zanger, als een man van de daad, van de moedige, onbaatzuchtigedaad, die met het zwaard in de hand de rechten der zwakken weet te verdedigen, en tegelijk als een man van het diepvoelende, hartstochtelijke gemoed, die van een innige liefde droomt, en ook

door zijn lied vol geestdrift de harten weet op te wekken en de wonden te balsemen: een krachtig en, in al zijn forschheid, een sympathiek man.

Het is te begrijpen dat de oude koning Froth, die weet dat zijn eenige zoon Ingel de kracht mist die noodig is om koning te zijn en het verzwakte rijk te verdedigen, zich tot dien Starkadd voelt aangetrokken en, wanneer hij hem in den vollen adel van zijn gemoed heeft leeren waardeeren, niet verzwijgt wat hij voor hem gevoelt. En te begrijpen is het ook dat, wanneer Starkadd, als overwinnaar terugkeerend, zijn koning, die hem bij het afscheid, ten aanhoore van allen, zijn vriend en zijn zoon genoemd heeft, niet meer onder de levenden vindt, door diepe wanhoop geslagen, zijn leven als gebroken rekent, en dan, op het vernemen van den moord op zijn koning gepleegd, geen ander doel meer heeft dan dien moord te wreken.

Maar nu heeft de dichter gemeend, ook aan de liefde, of wat daarvoor doorgaat, een plaats te moeten geven in zijn drama. Wanneer Froth aan Starkadd wil toonen hoe hoog hij hem schat, en hem de beleediging, door Ingel Starkadd aangedaan, wil vergoeden, dan schenkt hij hem zijn dochter Helga tot bruid. En terwijl hij beider handen in elkander legt, zegt hij tot Starkadd:

> 'k Heb in haar oog en in haar hart gelezen
> En, wat wellicht zij zelf niet weet, 't hoort u.

Starkadd spreekt daarop in geestdrift Helga aan als:

> Gij heilig beeld dat ik zoo innig minde
> Maar dat ik slechts in stilte dorst aanbidden....

Waarop Helga niet anders weet te antwoorden dan:

> Wel vriend, wat praat ge zonderling
> En ook uw oogen zien als in zich zelf,
> Gij zijt alsof ge zingen wondt....

Dat Starkadd niet aanstonds door die woorden ontnuchterd wordt, tracht de dichter waarschijnlijk te maken door den skald, als had hij niets gehoord, in vervoering door te laten spreken, alles vergetend ‘in dien zoo milden liefdedroom.’ Maar indien in Starkadd de liefde voor Helga iets even wezenlijks is als zijne vereering voor Froth, hoe komt het dan dat, wanneer hij, terugge-

keerd, den dood van Froth verneemt, hij niet aanstonds zijn troost zoekt bij Helga, maar dat, wanneer hij in droefheid droomend in zee staart en zijn leed klaagt, de naam van Helga slechts eens over zijn lippen komt:

> Wat zijn de menschen Mer zoo vreemd geworden!
> In vriend- en vijandsoog een zelfde schuwheid;
> *Helga is weg* en de voratin ontwijkt me...

Heeft de dichter, die niet vrij is van Ibsen's invloed, misschien willen zeggen, dat er in een zeeheld als Starkadd, een man van de moedige daad, geen plaats kon zijn voor een gewone liefde waarvan een zwakke, sterfelijke vronw het voorwerp is, maar dat zulkeen enkel hartstocht kan gevoelen voor de geweldige, met wie hij in dagelijksche worsteling is, die hem vermag te steunen en te dragen en te koesteren aan haar stormig hart, - voor de zee?

Indien dit zoo is, dan had het duidelijker moeten uitschijnen en dan ware het niet noodig geweest, Starkadd tot bruid te geven een zoo schaapachtig wezentje als Helga, wier gewilde naieveteit waarlijk soms aan het onnoozele grenst.

Er is voor mijn gevoel een zekere matheid in het drama, een slepen, een vertragen van de handeling, tusschen het oogenblik van Starkadd's terugkeer en dat waarop hij zijn wraak volvoert. Mij dunkt het lag in de reden dat de ‘vreemdheid’ van de menschen rondom hem, die Starkadd zoo treft, al aanstonds een vaag vermoeden in hem moest doen opkomen; dat hij daarover in de eerste plaats zijn bruid ondervragen zou, waarna zijn vermoeden tot argwaan, zijn argwaan tot zekerheid zou klimmen, zoodat Wolf's mededeeling van den moord, in plaats van, zooals thans, hem als een donderslag in de ooren te klinken, hem volkomen voorbereid en zijn wraakplan gerijpt zou vinden. Zoo zou er een voortdurende stijging geweest zijn, zoo al niet in de uiterlijke handeling dan toch in het zieledrama van den held, en zulk een opvatting zou volkomen gepast hebben bij het Hamlet-achtige in het karakter van Starkadd, bij den dichter-droomer in hem. Veel wat thans als vulsel dienst moet doen - waartoe ik reken het lange gesprek tusschen Saemund en Helga in het derde bedrijf - zou hebben kunnen vervallen en de figuur van den held, zoo krachtig door den dichter opgezet, zou er door gewonnen hebben.

Een drania, zoo breed van vlucht, van het begin tot het eind op de hoogte te houden, de stemming niet te laten glippen, nooit uit den toon te slaan, kan alleen het werk zijn van een volleerd kunstenaar, die het breed ontworpen plan zonder eenige aarzeling en zonder dat de scheppingskracht een oogenblik hem in den steek laat of zelfs maar verflauwt, als uit één stuk weet te voltooien; een, die zijn instrument volkomen beheerscht en in wiens handen de taal is als leem in de hand van den pottebakker.

De dichter - Alfred Hegenscheidt bezit groote eigenschappen: hij weet, met een belangrijk motief tot grondslag, een drama te ontwerpen, fraai en vast van lijn; hij heeft gevoel voor het krachtige en muzikale van de taal; hij weet vaak met geluk een beeld te kiezen en er dien voorsprong aan te geven die het, op de plaats waar hij het gebruiken wil, noodig heeft. Er komen in dit drama gedeelten voor van groote schoonheid, waarin de toestand den dichter gedragen heeft en hij het dichterlijk woord aan zijn dienst heeft weten te onderwerpen. Zoo Forths verheerlijking van de liefde als bron van wijsheid van den man, de alleenspraak van Saemund bij Forth's lijk, Starkadd's klacht over 's konings verscheiden, zijn sarcastische uitval tegen den minnezanger in de feesthal, en menig ander.

Maar daarnaast staan ook gedeelten, waarin niet enkel, zooals ik hierboven aanwees, de handeling verzwakt, maar waarin de teekening van het karakter onvast, wordt, de toon zakt, het beeld niet stemt, de taal onzuiver klinkt.

Hoe rijmt men bijvoorbeeld met het hyper-onnoozele in het gansche karakter van Helga, wanneer zij van Starkadd zegt:

> Ik dacht dat ik nu eindelijk den held
> Gevonden had, dien ik in Ingel lang
> Reeds had gemist.

Wat beteekent eene uitdrukking, als in de slotregels van het drama door Starkadd tot de zee gericht:

> Uw liefde waait mij schier den adem uit!

En hoe is het mogelijk dat een dichter als Hegenscheidt genoegen neemt met een beeld als voorkomt in de volgende woorden van Starkadd tot Helga:

> Spreek nog Helga,
> Dat leed van anderen met uwe stem
> Valt als een roes op mijn geblinddoekt wee

Hoe de toon van het dichterwoord soms daalt tot het versletene en banale, bleek reeds in mijn aanhaling uit het tooneel waarin koning Forth zijn dochter aan Starkadd schenkt, en waarin op het ''k Heb in haar oog en in haar hart gelezen' Starkadd een 'Gij heilig beeld dat ik zoo innig minde' laat volgen. Op meer dan ééne plaats is de dialoog niet meer dan in jamben verknipt proza.

Als onzuiverheid van taal - om ook deze opmerking nog te rechtvaardigen - haal ik aan: (iemand) '*voor steeds* vernielen', 'aandoenlijk was 't *om zien*'.

Ik heb met de belangstelling, die een zoo ernstig werk verdient, het drama van den Vlaamschen dichter gelezen, en mijn indruk er van medegedeeld.

Het valt zeer gemakkelijk, het in hoogdravende bewoordingen te idealiseeren, het grootsch bedoelen van den dichter als in alle bijzonderheden bereikt voor te stellen, het werk te roemen als een vlekkeloos, in verhevene harmonie tot de grootste volkomenheid gebracht kunstproduct, waarin 'geen enkel woord dat valsch klinkt, geen enkel beeld dat misplaatst is'[1] en dat u voert 'tot over de afgronden der menschelijke ziel waar geen menschelijke woorden meer te hooren zijn, om u daarna op te torschen tot een hoogte vanwaar men het geheele leven overschouwt als had men het nooit gezien.'[1]

Mij lijkt dit intusschen niet de rechte weg om de waardeering van dit drama te bevorderen. Al vestigde ik gaarne er de aandacht op als op een degelijk stuk arbeid, breed en nobel van opvatting, in zijn hoofdlijnen dramatisch van bouw, krachtig van taal en zich door al die eigenschappen verheffend boven het gros onzer oorspronkelijke drama's en melodrama's, door de zwakheden van het werk te verzwijgen, zou ik er maar toe hebben bijgedragen om velen die teleurstelling te bereiden, op wier onvermijdelijke gevolgen ik in den aanvang van deze kroniek wees.

Wat Alfred Hegenscheidt in *Starkadd* reeds bereikte, blijve zijn kostelijk eigendom. Het volle meesterschap van den volkomen kunstenaar mogen zijn groote natuurlijke gaven en zijn ernstig streven hem verschaffen.

1) August Vermeylen in *Van Nu en Straks*.

1) August Vermeylen in *Van Nu en Straks*.

Muzikaal overzicht.

Jacob Wilhelm Lustig, componist en organist te Groningen (geb. 1705, gest.1790), zegt in zijn ‘Samenspraken over muzikale beginselen’, dat de eerste bewoner des aardrijks ook de eerste zanger is geweest.

In de eigenaardige taal van zijn tijd verklaart hij ons, dat Adam, op het tooneel des aardrijks tredende, begaafd was met vermogens en krachten tot het voortbrengen van spraak- en zanggeluid, met oortuigen, gehoor, vinding en smaak. Dus konde hij verschillende geluiden verwekken en over de aandoeningen, die hij daardoor ontving, oordeelen.

Wat wonder dan, dat hij in zijn blijdschap en verrukking al dadelijk van de zangstem gebruik maakte en zich daarin verlustigde, gestadig meer toonvallen uitvond en dus binnenkort ordentelijker zingen leerde; vooral sedert hem in Eva een hulpe was toegevoegd.

Verschillende zingbare tonen van 't spraakgeluid, over de beteekenis van dewelke zij, echtgenooten, het vermoedelijk ras met elkander eens wierden, waren de eerste middelen tot onderlinge bekendmaking der gedachten en hartstochten. En de ingeschapen neiging tot orde en evenredigheid moest, als een uitwerksel van de redelijkheid, hun noodzakelijk maatzang boven wildzang voortreffelijk doen achten, en de aangeboren trek tot nieuwsgierigheid deed hun gestadig op meer aardige toonzwieren bedacht wezen. Hiertoe waren verder geen regels noodig, behalve die, welke degoede smaak, door het wezenlijk goede te laten goedkeuren en 't kwade te doen verwerpen, van zelve aan de hand geeft. Hunne zangen konden melodisch en ordentelijk wezen, zonder dat zij het

wisten en er reden van te weten behoefden. De natuurlijke zangkonst deed zekerlijk aanstonds naar een soort van poëzy uitzien; des besluite men niet onbillijk, dat de beide eerste zangers teffens de eerste dichters waren. Ten minste, er was nu kans tot Solos en tot Duetten; tot Duetten, die slechts octavenwijze den zin der zangwoorden versterken, en tot eigenlijk zoogenaamde Dialogen, alwaar de een vraagt en de andere antwoord geeft; zelfs tot een soort van harmonie, uit dubbele tertsen en sexten, met kwinten en octaven ondermengd, bestaande. Adam's hulpe konde hem ook in het muzikale behulpzaam wezen; en nademaal alle daartoe vereischte middelen er ongetwijfeld in gereedheid waren, zoo konnen wij niet anders vermoeden, of de groote Schepper hebbe hun, bewoneren van het paradijs, ook dit treffelijke middel tot den lof zijner Majesteit en tot hunne eigen verlustiging, van hoe langen of korten duur die vreugde ook moge geweest zijn, beschoren en genadelijk verleend.

Toen kwam de zondenval. Het aangeboren muziekinstrument en de reeds verkregen hebbelijkheid in de zangkonst wierden hun echter niet ontnomen; ja, tot verder aankweeking konden zelfs de ongeneuglijke hartstochten, die er sedert dien rampzaligen tijd zich meer en meer ontdekten, tot krachtige hulpmiddelen verstrekken. Zongen ze te voren enkel *Allegro* en *Vivace*, de nood leerde hun nu het *Adagio* en *Lamentabile*. Wilde het in de dampige luchtstreken, buiten Eden, op verre na zoo liefelijk niet klinken als zij het vóór dezen gewoon waren, genoeg dat de liefderijke Schepper hun het geschenk der zangstemmen tot een lafenis in, en tot verzachting van haren kommerlijken staat liet behouden.

Aldus de heer Lustig. - Indien hij nog iets langer geleefd had, zou hij in Haydn's oratorium *Die Schöpfung* Adam en Eva een wezenlijk duet volgens de regelen der kunst hebben kunnen hooren zingen en daarin in zekere mate een voldoening hebben kunnen vinden voor de moeite, die hij zich had gegeven, om zijn verbeeldingskracht te laten werken.

Wij behoeven hem in zijn phantaseeren niet na te volgen en het niet zoo hoog op te halen als hij in zijne samenspraken gedaan heeft, maar kunnen volstaan met eenvoudig te zeggen: ‘dat het oudste, het echtste, het schoonste orgaan der muziek, het orgaan waaraan onze muziek alleen haar bestaan te danken heeft, de

menschelijke stem is.' Aan de gegrondheid dezer uitspraak van een groot componist onzer eeuw zal wel door niemand getwijfeld worden, evenmin als aan diens bewering, dat de menschelijke stem de poëtische grondslag is van alle muziek en dat verwaarloozing van den zang zich niet alleen op de zangers wreekt maar ook op de instrumentalisten, en vooral op de componisten. Daarom moeten wij hulde brengen aan hen, die niet alleen door het uitmuntende van hun zang een heilzamen invloed op instrumentalisten en componisten uitoefenen, maar ook door hun degelijk onderricht in den zang er voor waken, dat die edele kunst niet verloren gaat.

Een van die voortreffelijken is Julius Stockhausen, die eenige weken geleden het voorrecht had zijn vijftigjarig kunst-jubilé te vieren.

Stockhausen begon zijn loopbaan als *zanger*. Hoewel voor de dramatische kunst opgeleid, is hij toch hoofdzakelijk als oratorium - en liederenzanger beroemd geworden. Jaren lang was er nauwelijks iemand, die op dat gebied met hem gelijk gesteld kon worden, en was het vooral *zijn* medewerking, welke aan concerten en muziekfeesten groote aantrekkelijkheid verleende.

Maar beroemder nog was Stockhausen als *zangonderwijzer*. Langen tijd heeft hij in Duitschland als de hoogste autoriteit in den zang gegolden, en tot zijn leerlingen te hebben behoord was steeds een aanbeveling, voor wie een engagement bij concertondernemers zochten of zich als leeraar in den zang vestigden. Geen wonder, dat tal van zanglustigen zich beijverden, zijn onderwijs deelachtig te worden, en ofschoon zeker niet alle geroepenen uitverkorenen waren, zoo heeft hij van velen toch groote voldoening gehad. Wat onze landgenooten betreft, hebben o.a. Johan Messchaert en Anton van Rooy de voortreffelijkheid van zijn onderwijs bewezen; eerstgenoemde meer bepaald als oratorium- en liederenzanger, laatstgenoemde als dramatisch zanger.

De methode van Stockhausen, die vele jaren als de beste voor den Duitschen zang werd gevolgd, heeft hare verdienste vooral hierin, dat zij de schoonheid van toon, het punt van uitgang der Italiaansche zangschool, in overeenstemming heeft weten te brengen met de eischen van de Duitsche taal. En dat is geen kleine verdienste. De Italiaansche taal, met haar lange, open vocalen, is bij uitstek geschikt voor een kunst, waarbij schoonheid van toon

de eerste vereischte is. In de Germaansche taal daarentegen, met haar korte, tusschen tal van medeklinkers samengedrongen vocalen, is de beoefening van den zang buitengewoon moeielijk en vereischt vooral het vormen van een schoonen gedragen toon buitengewoon veel zorg. Het is daarom, dat de zangonderwijzer in Duitschland en in de landen, waarin de Germaansche talen heerschen, zijn aandacht voornamelijk op de uitspraak der gezongen woorden vestigen en de toonvorming daarnaar richten moet. Dit nu heeft Stockhausen op uitnemende wijze in het oog gehouden, en dat is merkbaar bij de voordracht van de voortreffelijke zangers, die uit zijn school zijn voortgekomen, evenals het duidelijk sprak uit zijn eigen zangvoordrachten.

De solozang is als kunst betrekkelijk niet oud. Wel is er van oudsher onderwijs in het zingen geweest en waren er na de invoering van het Christendom reeds scholen voor zang, maar deze onderrichtingen bestonden meestal in niets anders dan aanwijzingen omtrent de theorie van het eenstemmige kerkgezang (notenschrift, maatgezang, intervallenleer) en slechts een enkele maal hield men zich ook bezig met de wijze van voordracht.

Het daarop volgende veelstemmige gezang, dat tot zijn hoogste ontwikkeling kwam in het tijdperk, hetwelk als dat der Nederlanders bekend is, was zeker allerminst geschikt om een kunst van. zingen aan te kweeken. Bij dat gewar van stemmen kon er in den daaronder bedolven *cantus firmus* (of *melodie* zooals wij dat tegenwoordig zouden noemen) natuurlijk geen uitdrukking gelegd worden, en zelfs in de muziek van Palestrina, waarin elke stem, en niet alleen de cantus firmus, een melodischen gang heeft en de stemmen onderling toch zoo harmonisch samensmelten en een schoon klinkende harmonie vormen, kan van een individueele uitdrukking, gelijk wij die in den lateren solozang aantreffen, geen sprake zijn, al bemerken wij er ook uit, dat er toenmaals zangers moeten geweest zijn, die in hooge mate de kunst van het aanzwellen van den toon bezaten, alsook van den zachten overgang van toon tot toon.

Eerst tegen het einde der 16e eeuw, toen het eenstemmige gezang, maar nu in een andere richting, in Italië weder begon op te leven, ontstond er langzamerhand een hoogeren zin voor uitdrukking van persoonlijke gevoelens in den zang.

Tot nu toe had de polyphone muziek de heerschappij gevoerd

en werd de eenstemmige, als volksmuziek en als niet geleerd, gering geacht. Maar de herleving van het antieke (de Grieksche kunst) in beeld en woord in het tijdvak der Renaissance had van lieverlede ook ten opzichte der Muziek den wensch doen ontstaan, om naast de ingewikkelde polyphone kunst der Kerk weder de eenvoudige melodie te vernemen, die aan den zin der woorden zooveel mogelijk uitdrukking tracht te geven en op het gevoel werkt. Meer en meer vestigde zich de overtuiging, dat men in de muziek een taal miste, die in staat was, individueele gevoelens uit te drukken, en dat het contrapunt, met zijn zuiver elementair en onpersoonlijk karakter, in strijd was met het natuurlijke wezen van den mensch, alle kracht der woorduitdrukking verlamde en alle poëzie vernietigde. Men trachtte daarom een nieuwe muzikale kunstsoort te scheppen, die in staat zou zijn, met de voortreffelijke voortbrengselen op het gebied der bouwkunst, schilderkunst en beeldhouwkunst te wedijveren.

Voornamelijk zweefde den kring van kunstlievende personen, die zich van het jaar 1580 af in de woning van graaf Giovanni Bardi te Florence placht te verzamelen, het ideaal van een zoodanige kunst voor. Hier was het, dat Vincenzo Galileï, de vader van den beroemden astronoom, in een geschrift (*Dialogo*) een krachtig woord voor de herleving der antieke (Grieksche) muziek liet hooren en van de componisten verlangde, dat zij acht zouden geven op een innig verband van woord en toon. En om tevens zijn bedoeling door een voorbeeld duidelijk te maken, componeerde hij met behulp van zijn vriend Bardi een scène uit Dante's *Inferno* en voorts eenige gedeelten uit de klaagliederen van Jeremias.

Deze stukken, door een enkel snarenspeeltuig begeleid, waren de eerste proeven van den vrijen eenstemmigen konstzang. Zij zijn niet bekend geworden, maar uit een in het jaar 1602 gedrukt werk: *Nuove Musiche* (nieuwe muziekstukken) van een zanger en luitspeler van groot talent, genaamd Caccini, is af te leiden, dat zij het karakter van muzikale declamatie zullen gehad hebben. Caccini toch, wiens muziekstukken in dezen vorm waren, behoorde tot den zoo even genoemden kring en had de nieuwe manier van Galileï vlijtig bestudeerd.

Behalve in Florence vertoonden zich nu ook in andere steden van Italië sporen van een gelijk streven, waaruit duidelijk blijkt, hoe de zin voor uitdrukking van het individueele in de muziek

zich meer en meer ontwikkelt en men overal zijn best doet, het gezongen woord van den contrapuntischen dwang te bevrijden. Het gevolg daarvan is, dat zich bij den solozang nu ook teekenen beginnen te vertoonen van een bepaalde *zangkunst* en langzamerhand ook van een *zangmethode*.

Niet lang na de proeven, waarvan hierboven gewaagd is, heeft men het vrije eenstemmige gezang ook op het *Drama* aangewend, en ook dit is het eerst door de Florentijnen geschied. Het kunstgenre ontstond, dat men aanvankelijk *Dramma per musica*, of ook wel tragedie, melodrama of tragi-comedie, noemde en waaraan later de naam van *Opera* is gegeven. In den eersten tijd heeft die Opera zich zuiver volgens het beginsel der Florentijnen ontwikkeld, wier streven eenig en alleen gericht was op een juiste uitdrukking van het woord door den zang, in dier voege dat woord en toon gelijken tred hielden en niet de een heerschappij over den ander voerde. Hetzelfde dus, wat Richard Wagner, *mutatis mutandis*, twee en een halve eeuw later gedaan heeft.

Met het eenvoudige en primitieve van de muzikale declamatie der Florentijnen was men al spoedig niet meer tevreden; men wenschte een meer gepassioneerde uitdrukking in den zang. En nu was het Venetië, dat zich aan de spits der muzikale beweging stelde. Claudio Monteverde, van 1613 tot 1643 kapelmeester aan de St. Marcus-kerk, gaf het voorbeeld tot die uitbreiding. Trots al het onbeholpene, dat zijn declamatie nog had, wist hij toch aan den dramatischen zang voor het eerst een uitdrukking van werkelijken hartstocht te geven. Zijn pathos was dikwijls van aangrijpende uitwerking, getuige het door de overlevering medegedeelde feit, dat in zijn opera *Ariadne* de klacht van de hoofdpersoon over het verlies van haar Theseus de toehoorders tot tranen toe bewoog.

Monteverde en zijn onmiddellijke opvolger in Venetië, Francesco Cavalli (gest. ongeveer 1674), kunnen in zekeren zin beschouwd worden als de laatste voorname vertegenwoordigers van het muziekdrama in den geest der Florentijnen. Met Cavalli, die in macht van hartstocht en diepte van uitdrukking Monteverde nog overtrof en op enkele plaatsen aan Gluck deed denken, begint reeds de Muziek in de Opera bescheiden maar beslist haar eigen weg te bewandelen. Uit de Arioso worden kleine Aria's gevormd, en in de plaats van de vrije rede, gelijk de Florentijnen die verlangden,

treedt een bepaalde academische vorm (recitatief en aria), die jaren lang een zoo groote rol in de dramatisch-muzikale kunst zou spelen.

En die vorm werd niet alleen op het tooneel aangewend. Ook buiten het theater begon hij zich te vertoonen en drong later zelfs tot in de Kerk door, waar hij zich een plaats veroverde naast de gewilde zangen van een Palestrina. Thans is het de beurt aan Rome om den luister van een nieuwen muzikalen stijl te verbreiden. De kerkcomponist Carissimi, wiens voornaamste werkzaamheid tusschen de jaren 1635 en 1670 valt, schiep de *Cantate*, een soort van dramatische scène met solo - en ensemblestukken. De afwezigheid van tooneel en tooneelmatigen toestel deed hier natuurlijk de muziek des te meer op den voorgrond treden, en daar er van deze muziekstukken van Carissimi een groote bekoring uitging, is het niet te verwonderen, dat zij zoowel in Italië als daarbuiten grooten opgang maakten en vele componisten tot navolging op wekten.

Dat dit alles niet zonder invloed bleef op de Opera, is begrijpelijk. Het drama verliest langzamerhand zijn beteekenis, recitatief en aria regeeren onbeperkt en van het *bel canto* wordt meer en meer werk gemaakt. Steeds sterker treedt het verlangen naar zinnelijke schoonheid van klank op den voorgrond en daaruit spruit natuurlijk voort, dat ook de zangkunst, of beter gezegd de kunst van den solozang, zich voortdurend ontwikkelt en zich weldra oplost in de *zangvirtuositeit*.

Tot een hoogen trap van bloei is deze virtuositeit gebracht door de Napolitaansche school, waarvan Alessandro Scarlatti (1649-1725) de stichter is geweest. Tot diep in de 18de eeuw is deze school, die een bijzonder groot aandeel in de ontwikkeling van den. kunstzang heeft gehad, van beteekenis geweest, niet alleen in Italië maar ook in andere landen van Europa. In Duitschland vooral was zij zeer in tel. De componisten Hasse en Graun hadden haar stijl in Italië zelf bestudeerd en die in hun vaderland ingevoerd. Ook Händel en Gluck schreven, vóórdat zij hunne zelfstandige werken schiepen, tal van opera's in den geest der Napolitaansche school voor Italië (Händel ook voor Engeland), en toen eindelijk Gluck en Mozart in Duitschland met dramatische werken voor den dag kwamen, die een veel hoogere beteekenis hadden en het drama weder in eere herstelden, had die Italiaansche opera-

stijl daar zoo vast wortel geschoten, dat zij bij het publiek, zooal niet op tegenkanting, dan toch op onverschilligheid stieten.

Uit de Napolitaansche school, en ook uit de overige beroemde scholen van Italië, zijn vele componisten van naam, maar nog veel meer groote zangers voortgekomen, en laatstbedoelden hebben de 18e eeuw, maar vooral de eerste helft daarvan, met hun roem vervuld. Het tijdperk van 1700 tot 1760 ongeveer was een schitterend tijdperk in de geschiedenis der Italiaansche zangkunst. Onderwijzers als Bernacchi en Porpora, zangeressen als Cuzzoni, Faustina Hasse en Mingotti - om slechts eenige der meest bekenden te noemen - zijn de sterren, die aan den Italiaanschen zanghemel van dien tijd schitterden. En vooral moeten de Castraten niet vergeten worden, die wel het grootste aandeel hadden in de ontwikkeling van den zang, en, zooals bijv. een Senesino, een Caffarelli, een Farinelli, als zangkunstenaars ten volle de bewondering verdienden, die hen van alle zijden ten deel viel, hoe onnatuurlijk ons hun zang thans ook moge voorkomen.

Nog beheerschte de Italiaansche zang de geheele muzikale wereld, toen er een dramatisch-muzikale kunst ontstond, die een geheel anderen stijl van zang vorderde.

De componist Gluck, die, zooals wij zagen, tal van opera's in Italiaanschen geest had geschreven, was door verschillende omstandigheden, waaronder ook de kennismaking met Handel's *oratoria* in Engeland, tot de overtuiging gekomen, dat de Opera meer moest en ook kon geven dan louter muziek, die de zinnen streelt, en dat de *bravour-aria*, die tot dusver daarin onbeperkt geheerscht had, plaats moest maken voor een gezang, waarbij waarheid van uitdrukking het uitgangspunt is. Wat hij bedoelde, heeft hij later in de voorrede zijner opera *Alceste* omschreven. ‘Je cherchai - zoo schrijft hij - à réduire la musique à sa véritable fonction, celle de seconder la poésie pour fortifier l'expression des sentiments et l'intérêt des situations, sans interrompre l'action et la refroidir par des ornements superflus; je crus que la musique devait ajouter ce qu'ajoutent à un dessein correct et bien composé la vivacité des couleurs et l'accord heureux des lumières et des ombres, qui servent à animer les figures sans en altérer les contours.’ Daarom heeft hij er zich voor gewacht, een acteur in het vuur van den dialoog te storen en hem een vervelend ritornel van het orkest te

doen afwachten of plotseling midden in een phrase bij een gunstige vocaal te doen ophouden, opdat hij òf in een lange passage de beweeglijkheid zijner schoone stem zou kunnen toonen, òf wachten dat het orkest hem tijd liet om adem te scheppen voor een lange fermate.

Kortom, het wezen der Opera onaangeroerd latende, heeft Gluck beoogd, paal en perk te stellen aan de willekeur der zangers, die hunne partij door roulades en coloratuur ontsierden, en tevens in de muziek weder de waarheid van uitdrukking te brengen, die onder de heerschappij der *bravour-aria* verloren was gegaan. Hij heeft dit voor het eerst in praktijk gebracht in zijn *Orpheus*, aan welk werk hij, in overeenstemming niet de daarin gehuldigde beginselen, niet den gebruikelijken naam van *Opera seria* maar dien van *Dramma per musica* gaf.

Deze opera, en ook de reeds genoemde *Alceste*, werden het eerst te Weenen opgevoerd, doch vonden daar bij het publiek meer *ver*wondering dan *be*wondering of sympathie; zij weken te veel af van hetgeen men van de Italianen gewoon was. Teleurgesteld door het onthaal, dat aan zijn nieuwe werken zoowel in Italië als in Duitschland ten deel viel, richtte Gluck toen den blik naar Frankrijk. Het land van Lully en Rameau, van Corneille en Racine scheen hem meer geschikt toe, om zijn ideeën in zich op te nemen dan zijn vaderland of Italië. Inderdaad was dit in zeker opzicht juist en kon men met eenige reden zeggen, dat de geest zijner nieuwe scheppingen kans had in Frankrijk beter begrepen te worden. Moest op de theaters van Italië de dramatische waarheid voor de virtuositeit der zangers terugtreden, in Parijs was in zekere kringen een kunstopvatting ontstaan, die de Muziek slechts als een hulpmiddel van den dramatischen pathos beschouwde en aan het rhetorische element den voorrang boven het muzikale wilde toekennen. Het is daarom begrijpelijk, dat de grondbeginselen van Gluck hier aanhangers vonden, en evenzoo dat de meester, toen hem de gelegenheid werd gegeven, voor Parijs een opera te componeeren, daarvan gretig gebruik maakte. Het werk, waarmede hij in Parijs zijn entree deed, was *Iphigénie en Aulide*, waarvan het libretto aan het drama van Racine ontleend was. Daarna volgden de voor het Fransche tooneel op nieuw bewerkte *Orpheus* en *Alceste* en verder nog *Armide* en *Iphigénie en Tauride*.

Het is betend, dat de werken van Gluck in de hoofdstad van Frankrijk volstrekt geen onverdeelde sympathie vonden, en dat zij zelfs aanleiding gaven tot een vinnigen strijd, waarbij zich drie partijen deden gelden: de voorstanders der oude Fransche opera, die geen andere goden wilde erkennen dan Lully en Rameau; die der Italiaansche muziek, en eindelijk de aanhangers van Gluck en zijn systeem. Nog verbitterder werd de strijd, toen de aanhangers der Italiaansche mauziek den beroemden componist Piccini uit Italië lieten komen om hem tegenover Gluck te stellen. Ofschoon de Italiaan met zijn opera *Roland* een schitterende overwinning behaalde, kon hij toch op den duur tegen het genie van zijn mededinger niet op, en evenmin stond hij met dezen gelijk, waar het den invloed van zijne werken op de Fransche muziek van lateren tijd betrof. Toen de stormen der revolutie waren voorbijgegaan, was er in de werken der Fransche componisten niets te bespeuren van een muziek, die aan een Piccini deed denken. Daarentegen kon men er den invloed van Gluck duidelijk uit erkennen. Ten bewijze daarvan behoef ik slechts aan Méhul, Cherubini en Spontini te herinneren.

Met Gluck en zijn navolgers is men eenigermate tot het standpunt der Florentijnen teruggekeerd. Het belangrijk onderscheid is echter, dat de muzikale expressie zoo oneindig grooter en van zooveel meer beteekenis is geworden. Van nu af aan krijgt de manier van zingen een geheel ander verloop. In de plaats van het uiterlijk effect en de tot de uiterste hoogte opgevoerde kunstvaardigheid treedt nu een gezang, waaruit gevoel en karakter spreken, en alles wijst op een streven om het verband tusschen woord en toon zoo innig mogelijk te maken.

Dit alles is natuurlijk niet opeens geschied. Er is lange tijd voor noodig geweest om de overtuiging goed te doen doordringen, dat de menschelijke stem nog voor iets beters geschikt is dan om louter als instrument behandeld te worden, en eerst in onze dagen kan men zeggen, dat dit inzicht zoo goed als algemeen is geworden.

Het komt er nu maar op aan te zorgen, dat men hierbij niet in een ander uiterste vervalt en aan den ijver om het verband tusschen woord en toon en het poëtische van den tekst zoo goed mogelijk te doen uitkomen, niet de welluidendheid opoffert, die ten allen tijde het essentieele van den zang moet blijven.

In het algemeen stelt de tegenwoordige zangmuziek geheel andere eischen aan het orgaan van den zanger dan honderd jaar geleden. Er is thans geen sprake meer van de teedere cantilene, die met fijne fiorituren opgesierd wordt, noch van de aria, die een zoo fijne begeleiding verlangt, dat de zang kan domineeren; neen, de moderne muziek met haar rijkdom van modulatiën en meer dramatisch dan lyrisch karakter verlangt een grootere intensiteit van den toon en bijzonder veel zorg voor de uitspraak der woorden, en daarop heeft men bij het onderwijs in den zang te letten.

In de tweede plaats behoort men daarbij zijn aandacht ook te schenken aan het onderscheid tusschen de Germaansche en de Romaansche talen, die elk een verschillende toonvorming vereischen. Drie en dertig jaar geleden heeft Richard Wagner er reeds op gewezen, hoe de fout van het onderwijs in Duitschland was, dat met dit verschil geen rekening werd gehouden en de zangers gevormd werden volgens een methode - de Italiaansche - die in volkomen tegenspraak was met Duitsch wezen en Duitsche kunst.

De opleiding in de zangkunst - zeide hij - is bij ons Duitschers bijzonder moeilijk, veel moeilijker dan bij de Italianen, of zelfs bij de Franschen. De reden hiervan ligt niet slechts in de invloeden van het klimaat op de stemorganen maar ook in de eigenaardigheden van de taal. De Duitsche taal kan, wat welluidendheid betreft, met de Romaansche niet wedijveren. Een taal met meest korte, tusschen tal van medeklinkers geperste vocalen moet tot den zang noodwendig in andere verhouding staan dan een taal, die, zooals de Italiaansche, door haar lange, open vocalen de schoonheid van toon uitnemend in de hand werkt. Daarom is het model van den Italiaanschen zang op de Duitsche taal niet aan te wenden; de taal zou daardoor evengoed bedorven worden als de zang. Dat wil intusschen niet zeggen, dat de Duitschers zich zouden moeten onthouden van de beoefening van het Italiaansche *bel canto*. Integendeel; in een goede Duitsche zangschool moet ook die welluidende zang tot een voorwerp van studie gemaakt worden, maar dan onvermijdelijk met gebruikmaking van de Italiaansche taal. Voor een juiste ontwikkeling van het gezang, waarbij de Duitsche taal tot grondslag dient, is een andere methode noodig, en daarbij de goede richting te volgen, is lang niet gemakkelijk. Wagner doelt hier meer in het bijzonder op de dramatische kunst,

maar wat hij er van zegt, is ook toepasselijk op andere soorten van solozang, evenzeer als van alle andere Germaansche talen geldt, wat hier alleen omtrent de Duitsche taal is opgemerkt.

In den aanvang van dit overzicht heb ik gewezen op het talent, waarmede de zanger Stockhausen in zijn methode de schijnbare tegenstrijdigheden: schoonheid van toon en juiste uitspraak der Duitsche taal harmonisch heeft weten te verbinden. In hoogere mate nog heeft Julius Hey, wiens *Deutsche Gesangsunterricht* zoowel hier te lande als in Duitschland vele beoefenaars heeft gevonden, en die in het bijzonder van den dramatischen zang veel werk heeft gemaakt, bij zijn zangonderwijs op de eischen der Duitsche taal gelet.

Aanknoopende aan de geschriften van Wagner, en met name aan hetgeen de meester in zijn ‘Bericht über eine in München zu errichtende Musikschule’ en in zijn ‘Ueber Schauspieler und Sänger’ over Duitschen zang had gezegd, trachtte hij in zijn methode den zang met de eigenaardigheden der Duitsche taal in juiste verhouding te brengen. De oefeningen betreffende de uitspraak, die niet alleen voor zangers, maar ook voor redenaars en tooneelspelers van het grootste gewicht zijn, worden bij hem zoo volledig behandeld, als nog in geen enkele zangmethode het geval was geweest, en voor de uitvoering der moderne dramatische muziek geeft hij studiën, die door geen andere op dat gebied geëvenaard worden.

In onze dagen is het onderwijs in de zangkunst nog steeds - om een term uit de Grondwet te bezigen - een voorwerp van aanhoudende zorg, en dat is gelukkig, want zoodoende worden de jonge krachten gevormd, die in staat zijn de oudere te vervangen, wanneer deze zich verplicht gevoelen, langzamerhand van het tooneel hunner werkzaamheid af te treden.

Tot deze ouderen behoort de beroemde zangeres Therese Malten, die onlangs aan de Hofopera te Dresden haar vijf en twintig-jarig jubilaeum gevierd heeft.

Malten heeft niet dat veelbewogen leven geleid, dat wij bij zoo menigeen van haar kunstzusteren hebben kunnen en nog kunnen waarnemen. In 1873 aan het theater te Dresden verbonden, is zij daar tot heden toe gebleven. Hare gastvoorstellingen bepaalden zich bijna geheel tot Duitschland; buitenslands is zij alleen opgetreden te Londen en te Amsterdam (in de Wagnervereeniging). Allen, die een van de beide malen, dat zij zich in Neêrlands

hoofdstad deed hooren, tegenwoordig waren, zullen zich haar voortreffelijken zang nog wel herinneren. Den eersten keer (8 Mei 1885) zong zij, met den tenor Gudehus, een groot gedeelte der tweede akte van *Tristan und Isolde* en het slot der eerste akte van *Die Walküre*. Den tweeden keer (29 April 1887), weder met Gudehus, muntte zij uit in de *Erweckungsscene* (3e akte) uit *Siegfried* en in het slot van *Götterdümmerung*.

Therese Malten werd den 21sten Juni 1855 te Insterburg in Oost-Pruisen geboren. De jaren harer kindsheid bracht zij te Dantzig door, waarheen haar vader een militair ambtenaar, kort na haar geboorte verplaatst werd.

Reeds vroegtijdig openbaarde zich haar aanleg voor de muziek. Niet meer dan vier jaar oud, zong zij alle aria's en liederen na, die zij van hare moeder, een dilettant-zangeres, hoorde. En evenals in den zang, schepte zij behagen in het pianospel, waarin zij op zeer jeugdigen leeftijd het eerste onderricht ontving.

Toen hare ouders zich te Berlijn vestigden, nam zij op aanraden van den destijds zeer gevierden zanger Woworsky, die haar toevallig in een gezelschap hoorde, zangles bij Gustav Engel, leeraar aan de ‘Hochschule’. Vóór dien tijd had zij geen onderricht genoten.

Na een veeljarige studie bij Engel en, wat het acteeren betreft, bij den tooneelspeler Kahle, betrad zij in 1873 te Dresden voor het eerst de planken, en wel als Pamina in de *Zauberflöte*; voorts debuteerde zij nog als Agathe in *Der Freischützz* en Elsa in *Lohengrin* en behaalde een zoo groot succes, dat zij onmiddellijk voor de ‘jeugdig-dramatische rollen’ aan het Hoftheater geëngageerd werd. De partijen van Elsa, Elisabeth, Senta, Eva, Margarethe en Iphigenia werden haar terstond toevertrouwd en in den loop der jaren volgden nog Rezia (*Oberon*), Fidelio, Armida, Viviane (*Merlin*), Isolde, Fricka (*Rheingold*), Brünnhilde en Kundry.

Tot belooning harer groote verdiensten benoemde de koning van Saksen haar in 1880 tot kamerzangeres. Zij was reeds toen de eerste zangeres van het Hoftheater. Haar stem had met de jaren aan kracht en glans gewonnen, haar spel was doordacht, en geen andere kunstenares der Dresdener Opera kon zich met haar meten.

Natuurlijk vestigde zich op haar ook de aandacht van het buitenland; zoo ontving zij in 1881 de uitnoodiging om te Londen te

komen, waar zij bij de toenmalige Hoogduitsche Opera in *Fidelio* en in eenige Wagner-rollen optrad.

Het is vooral als vertolkster van Wagner's heldinnen, dat Therese Malten grooten roem heeft behaald. De meester had van haar gehoord, en toen hij in 1881 Dresden bezocht, was hij zoozeer opgetogen over hare interpretatie van de Senta-partij in den *Fliegenden Höllander*, dat hij haar nitnoodigde, het volgend jaar in de eerste voorstellingen van *Parsifal*, de rol van Kundry te vervullen.

De medewerking van Malten te Bayreuth, waar zij in 1882 en volgende jaren afwisselend als Kundry, Isolde en Eva optrad, heeft niet weinig haar roem verhoogd. Over gebrek aan onderscheidingen behoeft zij evenmin te klagen. Zij is Saksische en Beijersche kamerzangeres en heeft verscheiden orden verworven, zooals de koninklijk-Saksische gouden medaille *virtuti et ingenio* aan het lint van de Albrechtsorde, de Oldenburgsche medaille voor Kunst en Wetenschap, het Meininger kruis van verdienste, de Altenburgsche medaille voor Wetenschap en Kunst en de Beijersche Lodewijksmedaille.

Het oogenblik van scheiden - want dit zal vermoedelijk wel voor Malten aan haar jubilaeum verbonden zijn - moet voor de begaafde kunstenares een moeilijk oogenblik wezen. Beteekent toch reeds in het algemeen het scheiden voor een zanger of zangeres iets anders dan voor een scheppenden kunstenaar, daar deze voortleeft in zijne werken doch de herinnering aan zangers al spoedig verloren gaat, nadat zij van het tooneel zijn verdwenen, voor Malten komt er nog het pijnlijke gevoel bij, dat hare krachten niet meer toelaten te geven, wat zij zoo gaarne zou willen geven.

Geheel anders was dit het geval met haar kunstzuster Amalia Materna, die verleden jaar omstreeks dezen tijd te Weenen afscheid nam van de muzikale wereld, waarin zij zoo vele jaren geschitterd had. Aan niets kon men toen bemerken, dat voor deze kunstenares het heengaan noodzakelijk was. Heerlijk klonk nog haar stem, en haar gezang was nog met dezelfde dramatische kracht vervuld, die men altijd bewonderd had. Maar zij gevoelde, dat het beter is, te moeten hooren: ‘Jammer, dat zij voor ons verloren is’ dan: ‘Het wordt tijd, dat zij heengaat.’

Amalia Materna is een van de grootste dramatische zangeressen geweest, die onze tijd heeft opgeleverd. Haar machtige stem, haar

bijzonder geaccentueerde zang, haar voorbeeldelooze voordracht maakten haar in alle opzichten voor het drama geschikt, en wil men vergelijkingen maken, dan zou men kunnen zeggen, dat Materna voor de tweede helft onzer eeuw was, wat Wilhelmine Schröder-Devrient in de eerste helft op het gebied van het drama geweest is. Wat laatstgenoemde als Fidelio moet geweest zijn, dat was Materna als Bründhilde en Kundry.

Wie met Wagner's *Gesammelte Schriften* vertrouwd is, weet, hoe hoog de meester de zangeres Schröder-Devrient schatte. Zij was zijn eerste Adriano (in *Rienzi*), zijn eerste Senta (in *Der fliegende Holländer*), zijn eerste Venus (in *Tannhäuser*). Maar reeds lang voordat Wagner zijn eerste schreden op het pad der dramatische muziek had gezet, was zij de vertolkster der toonscheppingen van twee andere groote meesters: Beethoven en Weber, met wie zij persoonlijk bekend was.

Aangaande Wilhelmine's optreden in *Fidelio*, op zeventienjarigen leeftijd, heeft Claire von Glümer in hare *Erinnerungen an Wilhelmine Schröder-Devrient* het volgende medegedeeld:

Beethoven, die aanvankelijk zijn ontevredenheid moet hebben te kennen gegeven, dat men de rol van Leonore aan zulk een ‘kind’ had toevertrouwd, had eerst de opera zelf willen dirigeeren maar op de repetitie bleek het, dat dit wegens zijn doofheid niet ging, en hij moest de leiding aan andere handen overlaten.

Zoo zat hij dan op den avond der opvoering in het orkest achter den kapelmeester en had zich zoo diep in zijn mantel gehuld, dat alleen zijn glociende oogen daaruit te voorschijn kwamen. Wilhelmine was bang voor die oogen en de angst bekroop haar. Maar nauwelijks had zij de eerste woorden gesproken, of zij voelde een wonderbare kracht in zich opkomen. Beethoven en het geheele publiek verdween voor hare oogen; het was geen bestudeerde rol meer, die zij voordroeg, maar zij was zelf Leonore en van tooneel tot tooneel leefde zij met de heldin van het stuk mede.

Tot aan het tooneel in den kerker bleef zij die illusie behouden, maar hier verlamde hare kracht. Zij gevoelde, dat hare middelen voor hetgeen nu volgen moest te kort schoten. De stijgende angst bleek uit hare houding, hare gelaatstrekken, hare bewegingen, maar dit alles paste zoo bij de situatie, dat het op het publiek grooten indruk maakte en een ademlooze stilte te weeg bracht.

Leonore verzamelt nu al haar moed en werpt zich tusschen haar gade en den dolk van den moordenaar Pizarro. Het gevreesde oogenblik is daar - de instrumenten zwijgen, maar de kracht der vertwijfeling is over haar gekomen, krachtig en duidelijk, meer schreeuwend dan zingend, laat zij het hartverscheurende ‘Tödt'erst sein Weib!’ hooren. Nog eenmaal wil Pizarro haar terugslingeren, maar nu haalt zij een pistool te voorschijn en houdt dit den moordenaar voor. Hij wijkt terug en zij blijft onbewegelijk en dreigend vóór hem staan. Maar nu klinkt de trompet, die de aankomst van den redder meldt, en nu wijkt ook de spanning die de jonge kunstenares zoo lang staande heeft gehouden. Ternauwernood is zij nog bij machte om den misdadiger met het voorgehouden pistool naar den uitgang van den kerker te drijven, maar dan ontzinkt het wapen aan hare hand - doodmoede van de groote inspanning en met knikkende knieën leunt zij tegen de trap, die naar den uitgang van den kerker voert, en toen uitte zij onwillekeurig den onmuzikalen kreet, die latere vertolksters der Fidelio zoo ongelukkig hebben nagebootst. Bij Wilhelmine was het werkelijk een angstkreet, die de toehoorders door de ziel sneed. Eerst toen Leonore na Florestan's klacht ‘Mein Weib, was hast du um mich erduldet!’ met de half weenend half jubelend uitgestooten woorden ‘Nichts, nichts, nichts!’ in de armen van haar gade viel, brak de betoovering, die het publiek gevangen hield, en een storm van bijval brak los, die geen einde wilde nemen.

Ook Beethoven had gevoeld, dat dit zijn Leonore was. De toon van haar stem drong niet tot hem door, maar de ziel van haar gezang openbaarde zich in eiken trek van haar gelaat, in haar geheele verschijning. Na de voorstelling ging hij naar haar toe, tikte haar lachend op de beide wangen, dankte haar voor de Fidelio en beloofde een nieuwe opera voor haar te schrijven: een belofte die helaas niet zon vervuld worden. -

Ook Richard Wagner heeft van de groote mimische en dramatische kracht van deze kunstenares gewaagd, en wel in zijn brochure *Ueber Schauspieler und Sänger*, die hij aan hare nagedachtenis heeft gewijd. Nadat hij met grooten lof gesproken heeft over hetgeen zij in die hoedanigheden presteerde als Emmeline in de opera *Die Schweizer familie* en als Agathe in *Der Freischütz*, besluit hij met de volgende opmerkelijke woorden:

‘Ten aanzien van deze hoog begaafde vrouw werd telkens de vraag tot mij gericht, of dan, wijl ik haar als zangeres zoo roemde, haar *stem* inderdaad zoo bijzonder was - waaronder alles scheen verstaan te worden waarop het in dit geval aankwam. Het verdroot mij steeds, deze vraag te beantwoorden, daar ik verontwaardigd wns, dat men deze groote treurspeelster op één lijn stelde met de vrouwelijke castraten van onze Opera. Wie mij thans nog die vraag zon willen doen, dien zou ik ongeveer antwoorden: Neen, zij had in het geheel geen “stem”; maar zij wist zoo schoon met haar adem om te gaan en in haar zang zooveel ziel te leggen, dat men daarbij noch aan zingen noch aan stem dacht!’

HENRI VIOTTA.

Naar aanleiding van J.M. Acket, over de Navolging Christi.

Het moet in dien tijd zijn geweest dat ik het boekje van Thomas à Kempis bijzonder heb liefgehad.

Er liep een jaagpad, aan den voet van den dijk, langs de vaart; maar de vaart was heel stil tegen het vallen van den avond, en het voetpad werd bijna niet gebruikt. Aan den eenen kant was de helling van den dijk; naar den anderen kant heen zag het oog, over het water van de vaart, het half verdronken veenland aan de overzij. Sloten doortrokken het, waarin vergeten en vermolmde turf bootjes tegen den borsteligen en klonterigen oever aan sliepen, hun ondergang te gemoet; en groote zwijgende plassen braken ook de ruimte met plompe knotwilgen aan hun rand die de waaiertakken aanhielden tegen de melkig-grijze lucht.

Zoo klaar stond die vochte lucht, zoo zilverig was z'n doorschijnendheid dat die verlaten landarmoê niet dorst te treuren, maar rustte in een vroom geluk van eenzaamheid, zooals de wereld het niet kent, door de omhelzing van de lucht.

Soms vertoonden zich strepen van weerkaatst licht aan het melkwit van den horizon, en ik heb ook wel gezien dat hij van een rozenblos gloeide als in reine herinnering aan verleden hartstochtelijk verlangen: de spiegel van de plassen nam die tinten over, en ook de tippen van de wilgentakken doopten zich in het teêre roode waas. Dan beefde die wildernis van een innige schoonheid, de schoonheid van een vrouw, die even lacht wanneer ze alleen is en denkt aan haar man, ver weg in vreemde landen, en

het was een schoonheidstooien in heimwee. - Hoe gauw verbleekte de gloed, dat er niets over het landschap bleef hangen dan de herinnering aan een herinnering van hartstocht! Even die blos maar, en dan weer de fijn grijze zilverige stilte in de effen gelatenheid van de lucht.

Het moet in dien tijd zijn geweest dat ik de *Imitatio* van Thomas à Kempis al zeer bijzonder heb liefgehad.

Want nooit heeft het gaan op dien weg langs de vaart mij teleurgesteld. Er was een mat-gelukkige rust in mijn hart die het avondgeluk van het verlaten waterland tot zich nam om het te koesteren en om er van gekoesterd te worden. Het gevoel dier eenzaamheid van sloten en plassen vereenigde zich met mijn gevoel, en wij lieten ons doordrenken door de helderheid van de heilige lucht.

Vraag mij niet hoeveel dagen, hoeveel avonden, ik dien weg gezien heb, - is het wel tienmaal, is het wel driemaal geweest? - zoo dikwijls zijn mijn gedachten later dat vaartpad opgegaan in herinnering aan het eerste volle bewustworden en volle schouwen van de heerlijkheid der armoê en vergetelheid - bij het zien van den onmitsprekelijken en weergaloozen glans die afstraalt van wat veracht is, in de teêre eenzaamheid der lucht.

Het moet in dien tijd zijn geweest dat ik Thomas heb liefgehad.

Waarom is er nooit iemand onder ons opgestaan die, gebruik makende van het werk der geleerden, van de Moll's en Acquoy's, voor de geschiedenis van het godsdienstig leven in Nederland heeft gedaan, wat Sainte Beuve voor den kring van Port Royal geprobeerd heeft te doen? Wij zijn, in ons hart, altoos geweest een land van kleine gemeenten en van kleinsteedsche innige vroomheid. Dat is zoo gebleven tot den dag van vandaag; en het zou een groot en goed werk zijn dat de man op zich nam die ons de ongebrokenheid van de kern van ons godsdienstig leven door de eeuwen heen aantoonde, den samenhang van de kleine gemeenten van thans met die van vijf eeuwen geleden.

Want Thomas behoort nog wel tot de universeele kerk der Middeneeuwen, maar hij staat toch al op den overgang, waar het universeele leven van den geest zich splitst in particuliere en nationale gezindheid. Hij is, voor ons land, aan de bron van het

leven in kleine broedergemeenten; hij heeft reeds het kleinsteedsche en klein-burgerlijke, en ook het aparte, en het behoefte-achtige om iets van zijn tijd en van zijn ziel voor zich te houden, gepaard met den deemoed van den man die zich gering voelt, en in zijn geringheid aangenomen is bij God.

Men heeft Thomas daarom wel eens onder de voorloopers van de Hervorming geteld; maar niemand is ooit minder een wegbereider van revolutie geweest dan hij. Het monnikje van den St. Agnietenberg bij Zwol behoort tot het doorloopende en ongebroken leven van ons land, hij is van de conservatieve, stil bouwende, krachten.

De waarheid is dat Thomas à Kempis niet een revolutie vóór zich had, maar hij had een revolutie achter zich, de groote revolutie van de 14e eeuw; en wanneer het gloeit in zijn boek over de navolging van Christus, dan is dat de weerschijn van den hartebrand der eeuw van Mr. Eckhart en van Tauler, de eeuw der groote mystieken.

De 14e eeuw is de tijd van het bankroet der middeneeuwsche wetenschap, - van de theologie. Wat Thomas van Aquino, in de 13e eeuw, door zijn theologische wetenschap had beproefd: de verzoening van de menschelijke rede met het Goddelijk bestuur, dat lag al in het begin der 14e voor den grond. Het verstand, de zedelijkheid, de heele aarde was ontgoddelijkt: een niet-bestaande oor God. Dat wordt uitgesproken in den zin van Occam: zoo God wil, kan wat heilig en recht is tot onrecht worden.

Toen heeft het menschenhart in stormenden aandrang zich God terugveroverd, door een uitstorting van zijn diepste gevoel. De mystiek van de 13e eeuw heeft het liefelijke van den morgen; maar de mystiek van de 14e trekt op als een leger om te overweldigen, en ze dringt door met een vaart tot de uiterste schuilhoeken van den hemel, en zij, de intieme kracht van het schepsel, schept God opnieuw.

De revolutie van den geest ging vergezeld met de revolutie op den beganen grond van het leven, ja met de revolutie in de natuur: strijd tusschen kerk en staat, het losrukken van den staat uit den band van de kerkhiërarchie, scheuring in de kerk, burgeroorlogen, sociale opstanden, en de zwarte pest.

Maar Thomas à Kempis behoort tot het tijdvak der restauratie

in de 15e eeuw. De wonden werden weer hersteld; uit de wonden bloeide een nieuw, fijn, misschien wat pijnlijk leven, en de mystiek der 14e eeuw die op de golven van den Rijn was komen aanrollen verloor zich tusschen de knotwilgen, in de plassen van de lage landen aan zee, haar heimwee koesterend in de lieve verlatenheid van de vochtige doorschijnende lucht.

Ik heb het boekje van den heer Mathijs Acket *Over de navolging Christi* opgenomen in het denkbeeld nog eens, in dezen krachtiger tijd, nader gebracht te worden tot den man dien ik zoozeer heb liefgehad. Maar het is een teleurstelling geweest, meestal; de heer Acket komt met onvoldoende kennis van zichzelf tot den man dien hij, niet voldoende heeft leeren kennen, en hij spreekt, naar de mode van den dag, over dingen waarvan men niet spreekt in het bijzijn van iemand dien men lief heeft, zooals men Thomas moet lief hebben om hem te kennen.

BYVANCK.

Buitenlandsch overzicht.

28 Juni.

op het oorlogspad.

De beroemde schrijver van de geheimen der cabinetten van Europa heeft ons meêgedeeld dat de groote kunst der tegenwoordige diplomatie daarin bestaat: om de eerste te zijn bij het uitspreken van een verlangen of het stellen van een eisch. Daar iedere mogendheid bang is om een oorlog te beginnen, heeft men niet anders te doen dan op zijn ingenomen standpunt te volharden en zijn tanden te laten zien. De anderen moeten dan wel toegeven.

Zoo sprak de Europeesche Machiavelli een jaar geleden. En aan den anderen kant van den Atlantischen Oceaan heeft men van de les geprofiteerd. De Vereenigde Staten hebben Spanje behandeld als of 't een soort China was, en tegelijkertijd hebben zij een houding tegenover de andere mogendheden van Europa aangenomen als rekenden ze hen niet veel hooger dan Chineezen. Maar de Spanjaarden, de zwakken, aanvaardden den oorlog tegen alle voorschriften van de diplomatie in; de sterke machten daarentegen hebben de regels gevolgd en des te vriendelijker gekeken, hoe meer Amerika een zuur gezicht trok.

Tot nog toe, ten minste, hebben ze zoo gedaan.

Rusland heeft een oorlogschip naar de Amerikaansche wateren gestuurd waarvan de commandant strijkaadjes ging maken voor de autoriteiten; Frankrijk, van sympathie verdacht voor Spanje, heeft zich gehaast zijn liefde te betuigen voor de Staten die het in de

vorige eeuw aan hun onafhankelijkheid hielp; Duitschland heeft zijn vriendschap verklaard voor het rijk waar zooveel Duitschers een tweede vaderland hebben gevonden; en Engeland!... Engeland is teeder geworden.

Zoodra het eerste kanonschot van den Amerikaanschen kruiser bulderde, die een Spaansch handelsvaartuig deed bijdraaien, hebben de Engelschen gevoeld: die menschen, die Yankees, zijn van ons geslacht.

Geen wonder dat de Amerikanen lust krijgen om toe te grijpen.

Deze oorlog, die om der wille van eenige duizenden Creolen op Cuba begonnen is, en die zoo makkelijk vermeden had kunnen worden, laat al op uitgebreid gebied zijn invloed gelden.

In de Vereenigde Staten zelf gaat het groote vraagstuk omtrent het al of niet in bezit nemen van posten buiten de vastlandsgrenzen de partijschappen in beweging brengen, of liever: een nieuwen inhoud schenken aan de oude partijprogramma's.

De Senaat heeft den oorlog gewild, en in den Senaat hebben de democraten de overhand; maar het lijkt waarschijnlijk dat de Republikeinen, de partij van Mac Kinley, voor het voortzetten van den krijg en voor de vergrooting van het territoor der Unie zullen wezen, om daarmede die kaart uit het spel van hun tegenpartij over te nemen.

Daarvoor zijn twee redenen: ten eerste is de oorlog, nu hij eenmaal wordt gevoerd, een populaire zaak geworden, en de bovendrijvende partij, die het bij de presidentsverkiezingen gewonnen heeft, moet van die strooming van populariteit gebruik maken om haar overwicht ook voor de volgende presidentskeus te bevestigen. De Republikeinen hebben daarenboven de geestdrift voor den krijg noodig om een republikeinsche meerderheid in den Senaat te verkrijgen.

De tweede reden is deze: het is de Republikeinsche partij die 't meeste het verkeer aanhoudt met Europa, omdat het de geldwereld is die bij de Republikeinen domineert; en terwijl het samengaan met Engeland noodig is voor de uitbreiding van het gebied zijn de Republikeinen de aangewezen partij om die verstandhouding met Engeland te verzekeren.

Men leert deze ontwikkeling der gebeurtenissen kennen uit het feit dat Bryan, de candidaat der democratische partij, zich thans tegen de uitzetting der grenzen verklaard heeft, hij die eerst, door aan zijn vroegeren mededinger, den president; een commando in het leger te vragen, had getoond dat hij niet ongevoelig was voor den luister die het militairisme aan een politieke partij bijzet.

Het is een chassé-croisé tusschen Republikeinen en Democraten geworden; of liever, er *kan* een plaatsverwisseling van de twee partijen geschieden; want deze dingen zijn nog in wording. En van hoeveel omstandigheden hangt hier de ontwikkeling van de beginnende zaken niet af! Fouten in de leiding van den krijg, of zelfs mislukte oogsten kunnen een wijziging van de populaire opinie teweeg brengen, en de Republikeinen van front doen veranderen.

Van weinig minder gewicht zal de Spaansch-Amerikaansche oorlog blijken voor de verhouding tusschen de Europeesche mogendheden.

Tot aan dit jaar toe heeft de Unie zich in Europa alleen doen kennen als een economische macht. Thans is zij een politieke macht geworden.

Voor het geïsoleerde Engeland was de oorlogsverklaring een boodschap uit den hemel. Want zonder den moreelen steun van Engeland, de grootste zeemogendheid, zouden de Vereenigde Staten allerlei bezwaren in hun zeekrijg ondervinden; en ter wille van dien steun zouden zij zich nauw aan Engeland sluiten, zoo dat zij met hun beiden overal in de wereld als broedernaties voor den dag zouden kunnen komen. Handelsvoordeelen in het economische verkeer, politieke voordeelen bij de internationale verwikkelingen! Zoo bemerkt men dat Engeland de Unie overal voortschuift en de Amerikaansche nederzetting op de Philippijnen bevordert, omdat het daardoor een bondgenoot krijgt in de zeeën langs Azië's Oostkust, wiens koloniaal bezit van zijn welwillendheid af hangt: een bondgenoot dus en tegelijkertijd een cliënt.

Frankrijk heeft in deze aangelegenheid geen flink aangegeven gedragslijn; het moet uit den aard der zaak weifelen tusschen Spanje dat een soort bloedverwant is, en Amerika dat niet mag vervreemd worden. Evenals in zooveel andere opzichten wacht Frankrijk ook hierin een wenk en een duw van Rusland, en Rusland behoort tot die stillen in den lande die ook niet de

minste aanduiding over hun spel geven voordat ze hun slag hebben geslagen. Heel vriendelijk en onpeilbaar tot dien tijd toe.

Heeft de Keizer van Duitschland, die zich altoos naast Rusland en in den weg van Engeland wist te plaatsen, misschien den wensch van Rusland voorkomen door zijn vloot voor Manilla ter observatie te zenden?

Het schijnt wel dat de Keizer daarbij een politiek plan volgt, al heet de verklaring dat de Duitsche schepen alleen bij de Philippijnen verschenen zijn om Duitsche belangen te beschermen. De laatste reserve van de Spaansche vloot stevent thans naar de Philippijnen. Dat wijst op een zeker overleg tusschen Spanje en Duitschland.

In Oost-Azië wil het Duitsche rijk, na zijn vestiging op Kiaotchiao, thans zijn woord meespreken. Het komt moedig met zijn vier of vijf kruisers *acte de présence* maken waar nieuwe indringers in de Aziatische wereld verschijnen. Daàr laat Keizer Wilhelm niet toe dat de zaken alleen door Amerika in verbond met Engeland worden beslist. En al is zijn macht ter zee niet groot, de Keizer weet dat, volgens de moderne regels van het diplomatisch beleid, wie het eerste er bij is om zijn eisch te stellen, zijn wil kan doorzetten.

Bij de Philippijnen zal zich nu denkelijk het eerst den invloed toonen van het Amerikaansche oorlogvoeren op de betrekkingen tusschen de Europeesche mogendheden.

B*.

Bibliographie.

Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding, onder Redactie van Dr.A. van Berkum, G.J. Buys, J. van Dam, Dr. J.A.A. Frantzen, Dr.J.H. Gunning Wzn., Dr.H.F. Jonkman, Dr.G.H. Kernkamp, G. Meijer, Mr. H. Smeenge, F. Wesseling. Ie Jaarg., 1898, Ie Afl. Amsterdam, W. Versluys, 1898.

Van al wat op het groene titelblad van dit nieuwe tijdschrift te lezen staat, hebben wij alleen de ‘titulos et honores’ weggelaten die achter de namen van elk der tien redacteuren vermeld staan. Ook zonder dit deftig toevoegsel zullen onze lezers wel weten, of althans spoedig begrijpen, dat de leiding van dit nieuwe ‘tweemaandelijksche’ (zes afleveringen, elk à vier vel druks, worden den abonné's jaarlijks toegezegd) aan voortreffelijke handen - zooals men zegt - is toevertrouwd. De namen der redacteuren zijn aan ieder die belang stelt in het onder wijs onzer Nederlandsche gymnasia en hoogere burgerscholen sints lang met eere bekend. De mannen die ze dragen hebben op het gebied der praktijk van het onderwijs, de meesten ook op dat der wetenschap, zich reeds een tweeden, ‘een goeden naam’ verworven. De heer Smeenge, de bekende afgevaardigde, zal den onmisbaren band vormen tusschen de wenschen der onderwijsmannen en de vervulling dier wenschen door de leiders der politiek. Het pleit voor den scherpen blik van hem die aan de oprichting van dit tijdschrift den eersten stoot gaf, dat hij zich, door een Kamerlid in de redactie op te nemen, reeds dadelijk een goeden steun op het Binnenhof heeft verzekerd. Deze handel- en stapelplaats van wetsontwerpen en redevoeringen heeft dus nog al kans een goede haven voor de hervormingsplannen onzer leeraren en hoogleeraren te worden, in plaats van de zandbank waarop reeds zooveel wenschen en plannen schipbreuk hebben geleden. Vermoedelijk is aan Mr. Smeenge de bijzondere taak opgedragen om in de Tweede Kamer een groep van deskundige en belangstellende collega's tot een soort van ‘Unterrichts-ausschusz’ om zich te vereenigen. Zoolang wij in Nederland geen afzonderlijken Minister van Onderwijs hebben, kan zulk een speciale groep, die het bestudeeren van onderwijs-quaesties bijzonder ter harte neemt, een voortreffelijken steun voor de Afdeeling Onderwijs aan Binnenlandsche Zaken worden.

De Gids heeft meer dan één reden om zich in het verschijnen van dit nieuwe tijdschrift bijzonder te verheugen. Want, zoo zijne belangstelling in quaesties van gymnasiaal en middelbaar onderwijs altijd groot is geweest, niet minder groot was dikwijls de verlegenheid zijner redactie wanneer, van alle kanten

behalve de enkele opstellen waarom gevraagd was, allerlei bijdragen betreffende die vraagstukken van den dag de schrijftafel van den redacteur-secretaris kwamen overstroomen. De groote stroom zal, nu dit nieuwe débouché open-staat, van zelf wel een andere richting nemen. En mochten er nog te veel van dergelijke opstellen bij *de Gids* inkomen, dan kan de redactie aan hare afwijzing ‘wegens plaatsgebrek’, of op grond van het ‘te speciaal’ of ‘te technisch’ karakter der toegezonden artikelen, den hoffelijken vorm geven van een verwijzing naar de ‘groene revue’. Indien, wat ook voorkomt, de voornaamste grond voor weigering door de *Gids*-redactie gelegen mocht zijn in de compositie en den te weinig verzorgden stijl, dan loopt onze redactie toch geen gevaar, door die verwijzing naar haar nieuwe buur, aan middelmatig geschreven stukken nog een kansje op publicatie te geven. Want, - 't is voor een letterkundig tijdschrift een waar genoegen dit te constateeren - de aantrekkelijke vorm van het nieuwe tijdschrift, door den naam des uitgevers, trouwens, reeds van te voren gewaarborgd, bestaat niet alleen in het keurig omslag, het mooie papier, de duidelijke en fijne letter, de vervanging van het cursieve schrift door de gespatiëerde zetting, de aanwezigheid van een volledigen ‘titre courant’, en meer uiterlijkheden, maar vooral ook in de heldere, boeiende wijze waarop de medewerkers dezer eerste aflevering hunne denkbeelden hebben voorgedragen.

Daarom begroet *de Gids* het nieuwe *Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding* niet alleen als een goede buur, maar tevens als een wakkeren bondgenoot in het waken voor zuiverheid van stijl, in het bevorderen van de eer en het aanzien der moedertaal.

De heer Dr. A. van Berkum deed een goed werk met reeds aanstonds een uitvoerig artikel te schrijven over ‘Het eindexamen op de Duitsche Gymnasia’. Niets is, meenen wij, meer bevordelijk voor een flinke ontwikkeling van hervormingsplannen in Nederland dan het vergelijken van onze nationale toestanden met buitenlandsche modellen. 't Is verbazend hoe weinig, bij de voorbereiding onzer tegenwoordige Wet op het Hooger Onderwijs, bij voorbeeld, rekening gehouden is met wat in het buitenland reeds was tot stand gekomen of door bevoegde autoriteiten aldaar gewenscht werd. Niet minder dank verdient de eerste redacteur voor het voortreffelijke resumé door hem gegeven van Dr. Hecker's Tijdspiegel-artikel ‘Gymnasiale hervormingen in het Grieksch’. Daar ook Dr. Edw. Koster (een naam aan de Gidslezers welbekend) een artikel schreef over ‘Het onderwijs in de oude taal’, hebben de klassieke studiën niet te klagen over het aandeel hun in dit eerste optreden van het tijdschrift gegegeven. Dat intusschen het woord ‘opvoeding’ niet voor niets op het titelblad geschreven staat, wordt, behalve door het toetreden van Dr. Gunning, onzen eersten privaatdocent voor paedagogiek, tot de redactie, bewezen door het artikel van Dr. Jonkman ‘De paedagogie op nieuwe banen’, waarmede - als met een leuze - deze eerste aflevering wordt geopend; de groote quaestie van het ‘surmenage’ wordt daar, naar aanleiding van onvoldoende experimenten in Frankrijk genomen, met kalme critiek behandeld; met veel belangstelling zien wij het vervolg dezer studie te gemoet. Meer van technischen aard, maar voor de leeraren en de leerlingen onzer hoogere burgerscholen daarom niet minder belangrijk, zijn de beschouwingen van den heer G.J. Buys over veranderingen in de wijze van afneming der eind-examens van de leerlingen der H.B.scholen met vijf-jarigen cursus. 't Was geen kleinigheid voor den zetter om voor den vijf-en-twintigwoorden-langen titel van dit opstel een netten vorm te vinden en er

in den ‘titre courant’ een plaats voor in te ruimen. Ons welgemeend kompliment aan dien artiest.

Aan ‘Kleine bijdragen’, boekaankondigingen, mededeelingen, inhoud van tijdschriften is een zeer behoorlijke plaatsruimte gegeven. De Fransche tijdschriften wier inhoud de redactie resumeert, zijn enkel en alleen vertegenwoordigd door de *Revue internationale de l' Enseignement*. De *Revue universitaire* (‘université’ heeft hier den zin van gymnasium en middelbare school) mag, dunkt ons, niet ontbreken; ook in Buisson's *Revue pédagogique* staan soms uitnemende artikelen. Misschien zal in de volgende aflevering ook de zeer curieuse conférence van Jules Lemaitre, een zijner merkwaardige ‘Opinions à répandre’, besproken, of althans vermeld worden.

't Zij een goed voorteeken dat van de vier hoofdartikelen dezer aflevering er drie eindigen met een ‘wordt vervolgd’. Mogen de afleveringen van het nieuwe tijdschrift vele jaren lang op elkaar volgen en zich bij elkaar aansluiten, telkens iets zeer goeds gevend, telkens iets even goeds, of beters nog, als 't noodig is, voor de naaste toekomst belovend.

A.G.V.H.

De drie Paleizen.

I.

Een roemrijk koning aan zijn sterfbed had
Een slanke dochter en een kracht'gen zoon.
De zoon erfde al zijn landen en zijn kroon;
De dochter, drie paleizen in één stad.

De koene koning stapelde om zijn troon
In krijg en handel blijverworven schat.
In de ééne stad, die zij alleen bezat,
Verbleef de Jonkvrouw zonder praalvertoon.

Veel ridders loofden 't lieflijk koningskind,
Als bijen 't bloempje, om minne-honigloon.
Doch 't smeekend vleien bleef zij koelgezind.

Liever doorzwierf zij, ver van eerbetoon,
Haar lelietuin vol melodie van wind
En weefde er droomen tot balladen schoon.

II.

Doch, zwaneblank van moordrood oorlogsveld,
Als Michaël de Aartsengel, tot haar kwam
De schoone Held van edelvreemden stam,
Die zijn triomf in droom haar had voorspeld.

De wachters weken zonder wonde of schram;
De vrouwen bogen voor den blonden Held.
En trotsch betrad hij, zonder krijgsgeweld,
Den lelietuin, waar blaatte een eenzaam lam.

Zijn harde handen lekte 't lam gedwee;
Zijn zilvren helm omzwermde een duivenvlucht
En vóór zijn voeten graasde een jonge ree.

En gouden honig, wijn en purpervrucht,
Bracht vlug een page, maal van liefde en vrêe,
In lindenschaduw zwaar van lelielucht.

III.

De Jonkvrouw stond in vol vorstinne-ornaat,
Een zilvren lelie in de rechterhand,
Om 't stralend haar een klare paerelband,
Stijf van robijnen, 't kleed van blank brokaat.

Haar mantel, slepende over zode en zand,
Was week fluweel, van verve als dageraad
Of roode rozen, innig incarnaat
En breed omzoomd van sneeuwigdonzen rand.

En aan haar zijde, in zij-azuren kleed,
Droeg wie zij 't liefst van àl haar vrouwen had,
De hartsvertrouwde in vreugde en vreeze en leed,

Den diamanten sleutel van de Stad,
Wier marmren muur, in reuze-omarming breed,
De drie paleizen veilig hield omvat.

IV.

Hij nam den sleutel, dien de Jonkvrouw bood,
Van 't fulpen kussen blauw als lentelucht,
De zilvren lelie en de purpervrucht,
Den gouden honig en den wijn bloedrood.

Theorbe en vedel, dempend stemgerucht,
En zachte harp en teedre keel ontvlood
Een heerlijk lied van liefde als de aarde groot
En hoog en rein als ziele-hemelzucht.

De trouwe in 't blauw beroofde een rozenboog
En vlocht een kroon van rozen rood en blank
Voor d'overwinnaar, die wel even boog,

Wijl boven allen, als een toren slank
Boven een stad, zijn edel hoofd stond hoog; -
Doch sprak de Held geen enkel woord van dank.

V.

Hij stak den sleutel in de marmerpoort.
En maagd en page maakten waar hij trad
Een triomfantlijk palm- en leliepad.
Doch, kalm hooghartig, schreed hij statig voort;

Als waar der Jonkvrouw wonderschoone stad
Zijn rijk bestemd bij recht van eerstgeboort.
En, vorst aanvaardend wat hem toebehoort,
Nam hij d' ivoren toren zwaar van schat.

Al d' oude goude' en zilvren munt, die droeg
Der koon'gen stempel nam hij in bezit.
En heel de stapel edelsteenen loech,

Met schitteroogen zeegroen, leliewit,
Vlamrood, saffraangeel, hemelblauw, genoeg
Voor duizend vrouwen; - 't leek zijn eenig wit.

VI.

In 't blank paleis, omhelzend, koepelrond,
Als moederarmen hondend licht den last
Van 't oudste kindje - en 't kindje een kleiner - vast,
De andre paleizen beide in liefdebond,

Zag hij een beeld op altaar van albast,
Een edel beeld dat heel gesluierd stond.
In goud gegrift op 't zilvren voetstuk vond
Hij dit geschreven en, hoonlachend, las 't:

- '*Der goden God, de Onnoembare is mijn naam*'.
Hij toornde en zwaaide 't blinkend zwaard en reet
Den sluier stout in tweeën, tot kromp saam

De Jonkvrouw, huivrend van onuitbaar leed.
- 'Ik ben uw god, ik deel met geen mijn faam!'
Sprak trotsch de Held, die 't beeld van 't voetstuk smeet.

VII.

Alleen bereikbaar door 't paleis der Ziel,
- Het eerste en grootste - omringd van rozenhof
En myrthenbosch vol vogel-liefdelof,
Praalde 't paleis dat hem het meest beviel.

Hier stond èn troon èn disch; hier hield hij hof,
Zwelgde in festijn en wellust, tot hij viel
In zware zwijm of schijndood hem geviel.
En dit geschiedde in 't rood paleis der Stof.

Bang sloeg den blauwen mantel voor 't gelaat
De trouwe raadsvrouw der verschrikte bruid.
- ‘O geef, doch draal niet lang, 't is licht te laat,

Den diamanten sleutel, dat ik sluit'
De derde poort, eer 't uur der wrake slaat
En heel ons volk den vijand valt ten buit!’

VIII.

Doch 't wàs te laat. Met ruwe ruk ontsloot
De prins de poort, die klagende opensprong.
Alleen - 't gevolg bleef, bleek en zwijgend - drong
Hij in 't paleis van Leven en van Dood.

In zwarte marmerzaal, waar menschetong
Noch stap ooit de echo wekte, in slaap als lood,
Lag op een praalbed zwaar scharlakenrood
Het tweelingpaar dat Zij te slapen dwong.

Een brooze roze- en paerelketen hield
Leven en Dood verbonden; met één houw
Doorkliefde 't zwaard dien band. De één zonk ontzield.

Dat was het Leven. Doch de Dood sprak: - ‘Trouw
Wil ik u volgen, wijl alzoo geviel 't:
Ge ontbondt den Dood, geketend door een vrouw.’

IX.

Klapwiekend vloden, bij Doods nadering,
Smaragde' en blauwsatijnen pauwen bang.
En uit den vijver klaagde zwanezang:
Zoo zong alleen de zwaan die sterven ging.

Het lam lei 't kopjen aan der Jonkvrouw wang.
De blanke duiven zwermden, zilverkring
Op 't grauwe floers dat zomerblauw verving.
De Jonkvrouw beefde in vreeze en levensdrang.

En waar zijn tred hij zette, zengde 't gras.
En waar zijn mantel, somberrood als droop
Zijn kleed van bloed, sleepte over bloemgewas,

Verwelkten blad en kelk, en angstig kroop
Onschuldig weerloos wild in boschje of plas.
En waar zijn blik viel, stierf in 't hart de hoop.

X.

De trotsche pauwen trof met pijlen wreed,
De zuivre duiven tuim'lend neer, doorschoot
De tot hun vloek ontboeide daemon Dood,
Die fellen wellust vindt in stervensleed.

Hij slachtte 't blanke lam, dat blatend vlood,
Bezoedlend met zijn bloed haar maagdekleed.
Hij maakte een lijk van elken zwaan die gleed:
Van zwanebloed was 't reine water rood.

En aldus klonk der zwanen weedomslied:
- 'Wee de arme Jonkvrouw, die bevriend geluk
Om vreemde vreugde onwetend van zich stiet!

Wee d' engelschijnende, op verdelging tuk,
Dien ze in de roze- en leliehoven liet!
Hij nam de Stad en sloeg het godsbeeld stuk'.

XI.

En toen de Dood veel lieflijks had geveld,
Doorboorde 't hart der teedere edelvrouw
Een pijl die snood de Jonkvrouw wonden wou.
De trouwe viel en mét haar viel de Held.

Viole-omkroond, lag ze in haar mantel blauw,
Azuren hemelplekje op 't moordenveld.
Hij lag bij 't godsbeeld, voor 't gepleegd geweld
Gerechte wraak. De Jonkvrouw stierf van rouw.

Zóó hevig weende ze om wie 't leven veil
Voor háár had, en wel 't meest om Hem die kon
Niets brengen dan verdelging van haar heil,

Dat, blind door 't borrlen van haar tranenbron,
Zij niet zag komen d' onvermijdbren pijl,
Doch met hún dood háár stervensstrijd begon.

XII.

Rood vloeide 't bloed van mensch en dier als wijn,
Door mannen woest verspild bij drinkgelag.
En in den leegen lelie-lusthof lag
De schat vertreden, paerel en robijn.

Van elken toren woei een zwarte vlag.
Uit poort en venster gloorde vlammenschijn.
De alarmklok luidde en, blij met angst en pijn,
Gaf de Dood antwoord met een schaterlach.

Wild loeide een storm, hoog laaide een vlammenhel
En heel de Stad verging in asch en puin.
En waar de Maagd stierf, rees een tranenwel.

O Jonkvrouw droomenblond of passiebruin,
Die 't sprookje leest, bewaak uw zielpoort wel
En wandel eenzaam in uw lelietuin!

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH

Catherine.[1)]

I. De Schacht.

Dit is een verhaal ergens uit een steenkloppers-gehucht in het hoogland van de Ardennen.

Daar, van rondom, liggen de logge heuvelgevaarten, met de rotsgroeven als gapende wonden in de wild bewassen helling en gutst het waterlawaai van een fel bergstroompje door de dal-engte. Die heuvels, in zware opschuiving en verdringing van elkaar, staan plomp, breed omhoog gestooten in de lucht, - of zij wijken wijd uiteen, liggen in lange lijnen, reikend naar de verte van den horizon, als een jacht rennende dieren, die met gestrekte lijven draven, den buik op den grond.

Op zoo'n hoogte ergens, het gehucht, armoedig en grijsbegruizeld en verloren in de eenzame ruimten van het bergland.

Beneden, langs den heirweg, opgroote afstanden van elkaar, een huis of tien, meest herbergen, de achtergevels tegen de helling gebouwd: op den weg is altijd, van ver of nabij, het paardegerinkel van de vrachtkarren, die de steenen rijden van de groef naar het naaste station.

Daarboven, op de indeuking van een heuvelkop, van beneden af niet te zien, het eigenlijk gehucht: een samenpakking van kleurlooze krotten van huizen, aan en in elkaar gebouwd op de engte van het klein plateau; een klomp van huizen, als zoo te samen in één opwassing van armoede en vuil uit den berg omhoog gegroeid.

1) Eerste hoofdstukken van een roman, die in dit of het volgend jaar het licht zal zien.

Verderop, hier en daar, nog een alleenig woninkje, hangend tegen de hoogte, met een tuintje, en een weivlakje met vruchtboomen.

En dan, van rondom, overal, de onstuimige groei van al het groen uit de bergflanken; donker, woest groen, dat als een dreiging van breede blader-baren langs de hoogten néérstroomt; bataillons van groen, geweldig, die van onder af de heuvels òpstormen; monsterkronen van groen op de toppen; mantels van groen, lang afslepend in het dal, ééne overweldigende uitbarsting van violent, sterk leven uit den ongerepten grond.

Daartusschen, de steenschachten, verscheidene, rechts en links; groeven van roodig-grijze rots; - wijde groeven, als warm-bloedige wonden in jong vleesch bij 't late licht van een kleurigen avond; vaal-doode lupusplekken in 't lijf van den berg bij somber weer; en in de helle zon, hardsteenen holen met steil-schilferende wanden, waar, langs de scherpe kanten, het licht kaatst als een witte brand.

Aan den ingang van zóó'n groef, wachtende wagens, met het dubbelspan forsch geschofte paarden, soms drie vóór elkaar, hangend half te slapen in het zwaar tuig; van tijd tot tijd, een knersing van ijzer-beslagen leer tegen de dissel-boomen, een paardekop breed schuddend omhoog gaand; - dan een veeg rechts en links naar het jeuk-rillend lijf, en het getinkel van de haambellen stijgt als een metalen geluidzwerm tusschen de wegvluchtende vliegen in de lucht.

Soms, ongeduldig, begint een paard te trappelen, kuilen slaand door het rotsgruizel heen tot op den zwarten ondergrond.

Verderop in de groef, zware handkarren, volgeladen heen en leeg terugrijdend over een spoor van zwiepende planken, één man er voor, één man er achter, trekkend en duwend met strakke spierspanning van hun geweldige werklijven: verweerde, brute kerels, met barstig rood vel over een beenig gezicht, de boezeroens wijd open op de harige, zweetnatte borst. Zij rijden de steenvrachten uit de vernauwing van de schacht naar den uitgang, naar de wachtende wagens: een volgestapelde kar heen, dadelijk een klaarstaande andere leeg terug, dat honderd malen op een dag, heen en terug, heen en terug.... Soms, bij het wegrijden, springt een van de jonge kerels, met een plotselinge uitgilling van balddadig

pleizier, in de leege kar; gebogen houdt hij zich staande, de beide handen steunend op de zijplanken, en de ander, met een langgerekten joel ook, rijdt hem in ren tot achter in de schacht.

Aan den ingang van de groef laadt men de steenen uit de kar in de groote wagens: dat is een heen en weer gereik van grofharige handen, een gezwaai van armen, bloot uit opgestroopte kielmouwen, een ketsend gerol van keien op en over elkaar in de holte van den wagenromp.

Dan, als de wagen vol is, komt er een voerman te voorschijn, etend, de open, tinnen bierkruik in de hand: een rood-verbrand gezicht boven een gespannen kiel over het kolossaal vleeschlijf. Een laatste teug, het hoofd achterover op de uitbollende nekplooien, drinkend met ingetrokken zuigwangen en hard keelgeklok; dan, de kruik dichtgedraaid, neergesmeten vóór op den wagen, boven op toegevouwen paardendek en voermansjas, - zweepgeklak, schreeuwen, hai! hu! hai! schrap zetten van paardepooten, trekkend doorbuigen van paardelijven in 't gareel; knerpend en krakend een halve wenteling van de zware wielen, - en met een plotseling gedaver rolt het wagengevaarte over den hobbeligen grond heen de groef uit.

Dieper de schacht in staan de rijen strootenten, lage dingen, als gehurkt op den grond: twee stroo-gevlochten wanden, in een driehoeksfiguur uitstaand tegen elkaar, één opening tegen den rotswand, de andere vrij, van zon en wind af. Daarin, mannen, kruisbeens zittend, die de ruwe keibrokken afbikken in vierkanten vorm.

Nog meer naar achter, opstapeling van planken en wagens, die niet in gebruik zijn; daartusschen, gereedschappen en de kleerbundels en de drankfiesschen van 't werkvolk; dan afbengelend touw langs de wanden, het donkere ruitwerk van de opstaande ladders, en eindelijk, hangend tegen de steilte van den rotsmuur, op de van boven neergelaten zitbankjes, de steenhouwers, heel klein lijkend op den afstand van beneden, en die, daar van hoog uit, met het regelmatig kort gezwaai van hun dwergarmen, den omtrek vol maken met het droog, hard gebik van hun houweelen op het steen.

En al naar het grilig scheuren van de wanden teekenen zich daar in de rood-grijze rots vaaglijke menschenbeelden

- vrouweprofielen in evene lijning van neus en kin, mannekoppen met oude rimpeltrekken en lange baarden - soms ook woeste sproken van vluchtende meisjes, het fladderend haar in den wind, - of processie's van monniken in lange gewaden, stil achtereen, - dan weer dierengedrochten, scherpgetande muilen, koppen met geweldige kammen erop, uitgestoken klauwen met monsterlijk gewette nagels, zwierende manen en staartpluimen....

's Avonds, van beneden af door het groen heen gezien, lijkt dat rotsrood vaak luchtgehard, spier-stevig menschenvleesch, de naakte romp van een reuzenjager, die bewegeloos achter hoog larixgroen op zijn wild loert.

* * *

De grootste van die vele verspreide steenschachten om het Ardennengehucht, die, welke de arbeiders zelf ‘la Gueule’, hadden gedoopt, lag het verst af - meer dan drie kwartier rijdens wel langs den grintweg voor de vrachtkarren.

De schacht lag hoog in de helling van een der wildst begroeide heuvels. Beneden, aan den voet van de hoogte, holderde met luid watergeplas het riviertje over de kwartsblokken, strijkelings langs een dubbel-dam van dicht braamgewas.

Niemand kwam daar ooit beneden, behalve de visschers, die van steenplaat op steenplaat stappend, midden door het water heen, het stroompje afhengelden.

Voorjaars ontloken daar de braamslingers in monsterbouquetten van wit en teer rood; later in den zomer was alles er scharlaken-hel gesterreld door de duizenden ronde vrucht-oogjes, die de zon dan rijp blakerde, blinkend gitzwart of dof wazig-blauw; in gansche oogsten vielen ze ten leste te rotten op den donker vochten grond, of het water spoelde ze mee, moesde ze fijn in zijn golfgejaag over de keiïge bedding. En ieder jaar lengden de ranken, slingerden nog wilder dooreen, schoten op, zwiepten neer, sleepten in den stroom, wiessen in steeds nieuwen groei uit den zelf-gevoeden bodem tot een ondoordringbare wildernis van stekelig getakte en hard-donker blauwig groen. Soms knapte de felle golfgang een badende rank af, die dan langzaam mee voortslierde, als een groenkrans op het blond watergekuif.

En boven dien braam-chaos, in teugelloosheid van óverleven, holden de woeste horden van het geboomte tegen de berghelling omhoog.

Dichte gelederen van recht-stammige beuken en berken; eiken in storm-marsch, met den geweldigen groei van ineengedrongen tronken en het dreunend gestap van de opknoestende wortels; zwaaiende pijnen, als razend van oorlogszuclit; - en de lijfwacht van de sparren, in statie-gewaad, deftig schrijdend die, langzaam en voornaam, door de zwaarslepende golving van hun eerekleuren.

En tusschen die allen, de verminkten en doodmoeden: boomen, strompelend op krukken, de gevallenen tegen de anderen aan, steun zoekend met smeekende blader-armen, de loom hangende larixen, als achterblijvers in die felle vaart.

Een enkele, alleenige berk, met langen, lenigen stam, rende, even voorover-gebogen, ademloos, de anderen voorbij....

En het benauwde heestergroen tusschen de boomen was overal als onder den voet geraakt; het worstelde om overeind te komen, hulpzoekend met stuiptrekkende kronkeltakken, het klemde zich vast aan de beenen van geweldigen naast zich, liet zich meesleuren, lang uitgestrekt over den grond, geluideloos roepend in doodsangst met de bevende bladermonden.

Lage bosschen van akkerhout hurkten in massa op den grond, klaar om zoo op te vliegen; of ze lagen plat voorover op den buik, in hinderlaag, de wapens in den arm.

En voorbij ze heen stormde weer ander groen naar boven, de schachtwanden langs, in triomf van bijna boven zijn, de halzen rekkend om over den bergrand heen te zien.

Van alle kanten drong het belegerend gebladerte de steengroeve binnen. Aan den ingang schoot het elzenhakhout op, en de vlierstruiken en het acacia-groen; van weerszijden liep een vlugvoetig, jong berkenbosch, en een duizelige lijsterbes, die zich te dicht bij de steilte had gewaagd, was voorover geslagen, hield zich krampachtig nog vast, het bloedrood gereten lijf schurend langs de mes-scherpe rotspunten. Van boven loerden de hazelaars over den schachtboord; daar klauterde ook het eiloof naar omlaag, stappend met de blinkende voetjes langs de zelf-gespannen touwladders. Uitgegraven, zware knoestwortels staken er naar voren, als angstverwrongen ledematen van levend begravenen.

En midden in de brigades van dat dol-balddadig groen, - dat geel-groen, en bruingroen en blauwgroen, hel, licht, en zwaardonker - daar tusschen in lag de schacht als de diep-doode uitkuiling van een geweldig gebarsten bom midden onder de belegeraars.

La Gnenle was een van de warmste groeven uit de streek. Zij lag op het Zuid-Oosten.

's Zomers, als de zon tegen den middag al hoog stond aan de strak-blanwe lucht, dan was de schacht inderdaad als een wijd open bek van den berg, die met iederen ademtocht tusschen zijn gulzige lippen de hette deed toevloeien, inzoog en opslorpte. Dan werd het daar binnen de drie rotswanden, als een reservoir van verblindend licht en blakerende atmosfeer.

Van den eenen kant der schacht naar den anderen zag men de gulpen heete lucht tegen de steen-steilte opgolven, afstooten en weer vergaan in zich zelf. De hellende dakjes van de strootenten op den grond blikkerden als baar goud; de rotshelling was als een muur van wit-zengend metaal; overal sprong het licht van de schilferkanten terug in een stekeling van flit sende zilvernaalden; de stofscherf jes van 't gebikte steen dwarrelden met ertsglimmingen door de gloeiende lucht.

De mannen hunkerden naar 't schaftuur, begonnen te loomen met hun werk. Met ver ontbloote bovenlijven zochten zij de schaarsche schaduwplekken.

In de schacht werd het een walgelijke broeiïng van hette en menschenlucht; uitwaseming van zweet-natte lichamen en benauwing van goorheid en stof.

Steenkloppers, van boven, van hun hooge zitbankjes, schreeuwden naar de voerlui aan den ingang:

‘Ben je mijn wijf nog niet tegengekomen? Hoe laat is het? Scheieu wij nog niet haast uit?’

Een ander riep tegen den ploegbaas, dat hij levend hing te braden, dat hij naar beneden wou....

De sjouwers voor de handkarren bleven talmend staan uitblazen na iederen rit.

Dan, één voor één, uit de schaduw van het boschweggetje, of langs den wit-warmen grintweg, kwamen de vrouwen opdagen; zij brachten kannen of flesschen met drinken en etenschalen in bonte doeken geknoopt, bengelend gedragen

bij de saamgestrikte punten. 't Waren meest havelooze, vroeg oud-gewerkte wijven, blootsvoets en zonverbrand, met een strakke gelatenheid over zich van armelijke afsloving, en van weinig woorden zoo lang ze niet keven onder elkaar of met haar mans.

Enkele jonge vrouwen waren er ook bij; die lachten met nog frissche tanden in een al verflenst gezicht.

Op vaste plaatsen, in de schaduw der struiken, legden de meesten het gebrachte neer, schreeuwden, tot ze antwoord kregen, twee- driemaal den naam van den man, voor wien 't bestemd was, en gingen dan heen. Anderen bleven, met hun pakje aan den arm, staan wachten.

Voor de schacht was het nu een dwarrelend geloop door elkaar, een gekleur in de felle zon van vrouwenrokken en lijven, paars, rood en bruin, en een geslier van wijd-bollende, blauwe schorten.

Dan, één voor één, dadelijk na elkander, als een echooïng van stilte, zwegen de bikkende houweelen; - de laatste hamerde nog even alleen door, met een schriel wegklinkend getik uit de hoogte. Het keigerol en het wagengeratel hadden al eerder opgehouden.

Slofloopend en met verhitte gezichten, weinig spraaks ook, kwamen de mannen bij drieën en vieren naar buiten.

Ieder ging op de gewoonlijke plek zijn maal halen, zocht zich een hoekje in de schaduw, waar hij kon zitten leunen, zette dan de schaal op de omhoog getrokken knieën en begon Enkelen lieten zich het eten aanreiken door de vrouw, die was blijven wachten, vloekten soms over het kooksel, dat hun niet aanstond.

Twee vrachtrijders maakten gekheid met een jonge deern, die het eerst zelf had uitgelokt, en dan, nijdig tusschen haar lachen in, zich verweerde met het gestomp van haar stevig-harde werkarmen.

Nog een paar vrouwen, met rood-glimmende zweetgezichten, kwamen het pad af, hijgend van het loopen op een drafje, omdat ze zoo laat waren.

Alle mannen zaten nu te eten; niemand sprak zoowat.

‘Is Catherine er nog niet geweest?’ vroeg dan opeens een van de wachtende vrouwen, ‘wordt haar oom vandaag weer eens overgeslagen?’

Maar zij kreeg geen antwoord; wat zij zei ging verloren tusschen het luidop-smakkend gekauw en het geslok van al de hongerige monden.

‘Is de Bult er niet?’ vroeg ze dan nog eens, ‘is hij vandaag niet op 't werk?’

Een paar mannen keken toen op; een begon te roepen:

‘Hé! Bult! Jan Bult! waar zitje?’

En heel van achteren uit de schacht klonk het antwoord: een grove, dikke stotterstem, moeilijk en langzaam sprekend met een niet mee-willen van trage, slappe vleeschlippen:

‘Zanik maar niet! Houdt jullie mond! 't Nest is er toch nog niet. Ik eet wel, als jullie klaar bent!’

De vrouwen lachten schel op; het zeverig tonggebroddel van die oude-mannenstem maakte ze altijd vroolijk.

Een van ze ging onder de struiken kijken, of het kind soms de schaal er al neer had gezet, maar knikte van neen.

Uit de groef klonk nog, geheel onverstaanbaar dan, het gehakkel van nijdige woorden, die wegzonken, als dikke geluidmassa's, in de weekheid van hun eigen natten klank.

‘Laten wij hem eens kwaad maken!’ zei de jonge deern, en, naar de schacht loopend, begon ze te roepen:

‘Toe, kom maar, Jan Bult! kom maar! Catherine is er al lang! Ze staat op je te wachten! Een lekkcre volle schaal! kom gauw!’

Met een hongerige haast hoorde men den man door de schacht komen aanstrompelen, praat-brommend nog zoowat in zijn stottertaal, maar van pleizierigheid nu, omdat hij ook kon gaan eten...

Dan kwam hij te voorschijn tusschen de vlierstruiken aan den ingang.

't Was een van de oudsten onder de keibikkers, een man van een zestig jaar; een groot waggelgaand lichaam, met langzaam-onzekere, tast-schrijdende voeten, en een grijs, stoppelharig hoofd, kolossaal in zijn breedte van kaken en zijn uitronding van achterschedel en slapen. Dat hoofd, weekvleezig, dook zwaar neer in de uitkuiling tusschen de hooge schouders. Zijn rug was vrijwel recht, maar het was de wegzakking van dat groote, ruig-behaarde hoofd in den breeden romp, die hem den naam van de Bult had bezorgd.

Buiten, bij de anderen gekomen, draaide hij zich met een

moeilijk bewegen van zijn stuurlooze spieren van rechts naar links, pijnlijk blikker-starend uit de kleine, roodbeloopen oogen.

In lange rijen, of in dichte kringgroepen, al naar den vorm van de schaduwplekken op den grond, zaten de mannen, gehurkt en geleund, te eten: overal het op- en neergaan van den haastige vorken, het breed-uit gekauw van de dikgespannen wangen, het rondschrapend tin-gekras van delepels over den bodem der schalen. In de windlooze warmte onder de boomen hing de lucht zwaar van den danrp van vet eten en van de weëe geur van lauw bier.

En daar tusschen in stond de oude strompelaar, gulzig snuivend als een uitgevast beest dat voedsel ruikt, zoekend met het honger-gekijk van zijn gebrekkige oogen naar zíjn volle schaal, die men geroepen had dat er stond.

Toen, eensklaps uitbarstend, de handen op de lach-schuddentle heupen, schaterden de vrouwen het uit; een paar mannen ook begonnen te plaaglachen, roepend tusschen hun eet-geslok door.

En de keibikker, met een plotselinge helderheid in zijn doffe hersens, begreep, dat ze hem voor den gek hadden, begon schreeuwend te schelden in oplaaiend en drift, met een breed dubbelslaan van zijn slappe tong tasschen de dikke hanglippen in den borstelbaard.

En hoe harder hij aanging, des te harder gierden de vrouwen het uit van pleizer.

Toen, eindelijk, zei er een:

‘'t Is toch niet mooi van die meid! Zij laat hem altijd wachten! Als 't van haar afhing, kreeg hij niet veel! Zij loopt maar rond en doet niets! Ik zou wel eens willen weten, waar ze altijd uithangt!’

En de keibikker, voelend dat men hem beklaagde, draaide dadelijk weer bij, begon nu zelf ook te lamenteeren: was het geen gemeene behandeling? ze moesten het allemaal maar eens zeggen! Zoo'n vervloekte, kwade meid! Hij werkte toch ook niet voor niets? Hij deed zijn werk zoo goed als de anderen. En nooit kon hij met iedereen meeeten. De helft van de keeren was ze toch wel te laat. Altijd moest hij wachten, achter in de schacht, omdat hij de lucht van een andermans eten niet verdragen kon, als hij zelf honger had!.... Gestut in den rug door den schachtwand, stond

hij daar, gebaren makend om zijn zeverig tong-gestamel te doen begrijpen; - bruuske, half-wezenlooze armwijzingen en gezichtstrekkingen, onverwachte beweeg-hoekingen, alsof hij zelf geen stuur had in het werken van zijn spieren.

De vrouwen bleven nog zoowat lachen, elkaar met den elleboog aanstootend - maar ze gaven hem toch gelijk: ‘'t was een kwaad nest! een kwaje meid!’

‘Je zoudt ze.... je zoudt ze...’ stotterde de man, en zijn twee vuisten, kramp-gebald, gingen met dreiging door de lucht.

De andere werklui letten al niet langer op wat cr gebeurde. Ze waren wel aan zulke uitbarstingen gewend. - Wie klaar was met eten ging zijn schaal weer onder de struiken zetten, waar hij ze vandaan had gehaald, of hij reikte ze over aan de vrouw, die er op stond te wachten. Dan strekte hij zich rechtuit over den grond, het hoofd in de pet of op de ineengerolde jas, en ging slapen. Sommigen kropen tusschen de wielen door onder een kar, waar schaduw was of legden zich er boven in. De meeste vrouwen gingen nu weg, het schaduw-laantje weer in, lachend even omkijkend nog naar den keibikker, die halfluid bleef schelden voor zich heen. Honger-starend keek hij iedere leege schaal na, die weer in den doek werd geknoopt en meegenomen.

Een paar vrouwen talmden nog met het opbergen van het etens-gerei, nieuwsgierig hoe het zou afloopen, als Catherine eindelijk kwam.

Op dat moment kwam er, den grintweg langs, een van de groote steenwagens leeg naar de schacht gereden. De voerman liep vooruit, een jonge, knappe kerel, breed en lenig van bewegen in zijn wijde, losgeknoopte kiel.

Zoodra de keibikker hem in de verte zag aankomen, begon hij weer heftig, luid-uit te schelden op het kind, dat er niet was, - zijn dikke stamelstem steeds rauwer uitzettend om toch over het aldoor harder wagengeratel heen verstaan te worden.

't Voorste paard bij den teugel grijpend, liet de voerman, met een krachtigen aanruk, zijn driespan het laatste eind van de helling opdraven.

't Was nog een jongen eigenlijk, hoogstens achttien, negentien jaar; het kort, zwart haar groeide hem laag op 't voorhoofd en ver over de slapen; donker bruin-rood lag de

zonnebrand hem over 't gezicht en rond den bovenhals, scherp afgeteekend daar boven het frisch, rozig vleesch er onder.

Dan, in breede zwenking, met fel gekners van strakgespannen kettingtuig, draaide de wagen de schacht in en stond stil; de paarden, in draf, steigerden even, plantten diep de hoeven in den grond, stuitten met het schrap staan van hun pooten en met het tegenhouden van hun sterke dijen den gang van den rollenden wagen....

''t Is een duivelskind! een duivelskind!' schreeuwde de keibikker, 'een beroerde kwaje meid!'

'Is Catherine weer te laat?' vroeg de voerman aan de vrouwen. Die gichelden onder elkaar.

'Ze is immers nooit op tijd! jij praat wel altijd met haar heen, maar je weet het ook wel. Je zult er later nog pleizier van hebben!'

Zonder meer te vragen ging de jongen naar zijn wagen, haalde van onder een plank op den bok een deel van zijn eigen maal voor den avond: dikke sneden grof brood met worst er tusschen. Die duwde hij den keibikker in de hand.

'Hier, pak aan, begin nou maar vast. Dat is altijd wat, als je honger hebt. Eet het maar op, ik heb toch genoeg. Maar houd je dan ook stil, als Catherine zoo meteen komt, laat haar met rust.... Ik heb nog bier over ook. Wil je bier hebben?'

'Dat heeft hij zelf genoeg,' zei een van de vrouwen, 'dat brengt hij altijd 's morgens mee voor den heelen dag.'

De keibikker was dadelijk aan het eten gegaan; met zijn al vratig volgepropten mond kon hij niets zeggen, maar hij maakte met zijn hoofd en zijn handen begeerlijke bewegingen van neen, heftig ontkennend uit angst dat hij het gebodene niet krijgen zou. En de al brokkig uitgebeten broodsneden voor zich heen zwaaiend, er nog afetend ouder het gaan, waggel-strompelde hij weg, weer de schacht in, om zijn kruik te gaan halen. Men hoorde zijn plomp schuifel-loopen, tot hij achter in de groef was; toen bleef het een heelen tijd stil; en als hij eindelijk terug kwam, liep een natte bierstraal hem recht over zijn kiel en zat het bierschuim hem nog wit-geel vlokkerig in zijn borstelbaard, door 't gulzig drinken.

'Heelemaal leeg,' stotterde hij, de kruik ten onderste boven

houdend, ‘heelemaal leeg. Er was van morgen geen bier meer in huis. Catherine zou het meebrengen....’

De voerman zag wel, dat hij loog; maar hij nam toch de gedeukt tinnen fiesch, vulde haar meer dan half met het drinken uit de zijne.

‘Hier,’ zei hij nog eens, met een ruw-goedig toeduwen, ‘hier, pak maar aan. En als Catherine komt vloek je niet tegen haar. Jullie, met je eeuwige gescheld en gevloek, je maakt haar hoe langer hoe balooriger. 't Is jullie eigen schuld....’

Een tergend plaag-gelach van de vrouwen deed hem, plotseling vuurrood, weer stil houden.

‘Hoor hem nou eens! hoor hem nou eens met zijn Catherine....’

De keibikker hurkte nu op den grond, de kruik krampgedrukt tusschen de tril-knieën, met beide handen zijn brood houdend, en kijkend bij iederen hap naar het vleesch, dat tusschen de sneden uitstak.

Een van de slapende mannen werd toen even wakker, beurde het hoofd op van zijn pet en zag zijn vrouw staan; gedempt-nijdig begon hij dan te vloeken: het mensch, terugscheldend, nam toch haar pak op en ging weg.

Twee bleven er nu nog maar wachten.

De voerman zag het tuig van zijn paarden na, bergde zijn brood en zijn bierkruik weer weg onder de plauk en de paardedeken op den bok.

‘Je lijkt wel gek,’ zei een van de vrouwen dan stil goedmeenend, tegen hem, ‘de meid is het niet waard.... later heb je er spijt van....’

De voerman, driftig, met een scheldwoord op de lippen, keerde zich om; - toen, plotseling, klonk van boven, luiduit, het schelle joedelgezang van een hooge meisjesstem, in dof-holle echo terugklinkend uit de gaping van de groef, en op de hoogte-kentering, waar het pad daalde naar ze toe, maar van den anderen kant dan men wist, dat ze komen moest, - stond, tegen de lucht, de silhouet van het kind, stil midden op den weg tusschen de boomen, als een jonge boom zelf, zóó sterk en recht opgeschoten uit stevige planting van haar bloote voeten op den grond....

Allen zagen naar haar op, even uit verwondering niet vin-

dend wat te zeggen, in afwachting. Alleen de keibikker, gansch denkeloos-beestig voldaan nu door zijn eindelijk wat te eten hebben, had haar niet hooren naderen; tusschen zijn broodgekauw door zoog hij, na iederen hap, met hikkend keel-geklok het bier uit de nauw-halzige tin-flesch.

En het kind, nog zoowat neuriënd voor zich heen, in de felle zon-helderte donker-duidelijk tegen de lucht, wiegde daar, op het stilstaan van de breedgespreide, forsche voeten, het kloek, smal lijf, als in willen-tergen van de menschen, die haar wachtten. Even spotkijkend lachten haar oogen naar beneden. Zij stond daar, boven, zoo natuurlijk, zoo gezond, zoo wild leven tusschen al de wild groeiende boomen rondom, als zelf een kloeke plant, een bloem, een rozig-bruin vleezen bloem in den donder-kleurigen kelk van de kleeren.

Dan begonnen de vrouwen te roepen, dat ze veel te laat was, dat ze wel voort mocht maken; de voerman zei ook al: ‘toe, kom, Catherine...’ - als plotseling, de laatste broodhomp in zijn mond gewerkt, de keibikker haar zag staan. Heftig stotter-scheldend, met zijn stuurloos armgezwaai, begon hij te commandeeren; zij zou hem het eten geven, dadelijk.... zij zou komen zoo gauw als het haar geleerd was.... Maar het kind liet hem stil razen. Toen wou hij opstaan, zelf naar boven loopen. De bierkruik gleed hem, tusschen de opwaggelende knieën uit, op den grond; achter zich schuurden zijn handpalmen, steunzoekend, tegen den schachtmuur. Zoo kwam hij overeind, deed drie, vier zwaai-passen in de richting van het pad.

‘Vervloekt! vervloekt!’ stotterde hij.

Al het bier, dat hij in zijn leege maag had gezwolgen, was hem naar het hoofd gegaan; hij zwierde even, struikelde over een steen, viel tegen een van de vrouwen aan. 't Schuimspuug stond hem in de hoeken van zijn hangmond.

Maar het kind, nog zoowat lachend en zingend, bleef stil boven staan. De etensschaal had ze in de hand. Men zag de cirkeluitpuiling van het bord door de schort heen, die er rond was geknoopt. Dan ging ze bedaard zitten op een steenhooging aan den wegkant.

‘Hier! hier! hier!’ gilde de keibikker.

Hij stond nu weer rechtop, zette zich nog eens tot loopen; maar weer struikelden zijn onvaste voeten, en met een plof-

fenden val van zijn log lijf, lag hij voorover op de knieën, de handen op den grond, zich bloedschrammend over de scherp-puntige rotsschilfers.

In plotselingen schrik dacht niemand er aan hem te helpen. Even, als een blok, bleef hij liggen, kijkend in wezenlooze verbluffing naar zijn rood-sijpelende, opengereten vingers.

Een steen lag vlak bij hem, binnen zijn arm-bereik. In een eensklaps opkomende, zware dronkenmans-beneveling, tastte hij er naar, klemde zijn bebloede haar-handen er rond heen en voor iemand zag, wat er gebeuren ging, slingerde hij het keiblok, met een krampachtigen kracht-zwaai, boven zijn hoofd uit, het pad op.

Gillend vlogen de vrouwen achter de struiken.

'Hij wordt gek! hij wordt gek!' schreeuwden ze.

De meeste mannen waren nu ook wakker, maar zij bleven toch bedaard liggen, toekijkend met slaap-lachende gezichten.

En het kind, boven, ook zitten blijvend, schaterde met uitdagend, schel geluid van haar jonge keel.

De steen was op een paar passen afstands van haar neergekomen, rolde kantelend nu weer de steilte af met een gekletter van meeglijdend rotsgruizel en grint.

De keibikker, in nog zinneloozer opvlamming van zijn dronkenmans-woede, sleepte zich kleerscheurend over den grond, knie-kroop met zijn zwaar vleeschlijf over de steensplinters naar een even verderen keien-hoop toe, greep er een....

Maar toen, vliegenssnel, schoot de voerman op hem af, rukte den steen uit de kramp-geknelde klauw-vingers, schopte de anderen, die vlak bij hem lagen, weg, duwde hem zelf overzij, den tegenovergestelden kant uit, en holde dan het pad op naar het kind toe.

'Kerels! houdt hem vast als hij nog gooien wil,' schreeuwde hij tegen de mannen; en boven, tegen Catherine, bevelend:

'Geef die schaal hier! Geef hier! Je zoudt hem een ongeluk laten begaan!'

Het kind, even bleeker geworden, had hem toch, met haar spotkijkende oogen, bedaard zien komen; zij liet hem nu ook stil begaan, reikte hem vastgebonden nog, het pak over, zoodat hij zelf de schort moest losknoopen van rond de etensschaal.

‘Dacht je nou,’ vroeg ze, ‘dat ik beneden zou komen als jullie hem eerst dronken maakt?’

De voerman gaf geen antwoord, liep op een drafje met de schaal naar de groef toe, en hielp daar den keibikker om op te staan. Deze, zoodra hij het eten had zien komen, was gedwee-stil geworden, liet zich nu, met een huilerig klein-kindergeteem bij de gehavende handen optrekken, zich tegen een kar aanzetten, de schaal op zijn knieën. Dadelijk begon hij dan de aardappel-schijven aan zijn vork te steken; men hoorde het gulzig-gauw geprik van de stalen tanden neerkrassen op den bodem van het bord.

Toen het kind zag, dat de oude bedaard was en te eten zat, stond ze zelf ook op en kwam een eindweegs het pad af. Zij had een eigenaardigen gang: een evene omgooiing naar rechts en links van haar lenig, forsch lijf bij iederen stap, dien ze deed, - heel sterk nu bij het schokkend afgaan van de hobbelige helling. 't Was of er aldoor een sterke wind om haar heen woei, die de rokken fladder-plooide, in en uit, rond de dubbel-kolom van de stevige beenen en om het schommelend gedein van de nauwelijksche heupronding.

Ze was zeker niet ouder dan een vijftien jaar.

Uit de opening van het laag, los jak, rondde de lange, nog wat teer-schriele hals, als een recht vleeschzuiltje, waarop het bewegelijk achterover gebogen hoofd, lachend met wijd open, rooden mond in de zonverbrande ronding der wangen.

Even voor de schacht bleef ze tegen een boom staan leunen, onverschillig rondkijkend met het donker pupille-geflikker van onder de halfgeloken oogleden.

De keibikker zat schrokkend te eten, het hoofd laag over zijn schaal, de oogen er niet van opslaand, luid smakkend met de dikke vet-lippen en de breede stoppelkaken. 't Was of alles aan hem at; zijn heele hoofd: de kauwende mond, de oogen telkens bijna dicht door het opgaan van de bolgepropte wangen; de slapen, werkend in en uit door 't malen van de kiezen; - en dan ook zijn slobberende, slokkende keel, de gansche romp, hikkend en rillend bij zijn vratig gezwelg; en de groote, hongerige handen, gauw op en neer, bij beurten, in haast om zich vol te laden.

De twee vrouwen vonden het vermakelijk, stonden er

lachend naar te kijken, Catherine ook, maar meer spottend, en in walg als voor een vies dier.

De voerman kreeg toen medelijden.

‘Waarom laat je hem ook altijd zoo lang wachten?’ vroeg hij, ‘'t is niet aardig van je. Je kon er net zoo goed een half uur eerder zijn.’

De vrouwen vonden dat ook. Ze begonnen met haar beiden gelijk tegen het kind uit te varen: ze moest zich schamen, 't was toch haar eigen familie; en hij kon niet helpen, dat hij half idioot was. Als haar vader nog leefde, was hij misschien net zoo. 't Was een schande, zoo lui als ze was. En ze dacht ook nooit aan een ander.....

Het meisje liet ze stil kijven. Ze stond nu, tegen denzelfden boom nog geleund, naar haar bloote armen te kijken, streek met den vinger de liggende haartjes overeind, had er pleizier in, hoe die, door de zon beschenen, glansden als een fijn weefsel van gouddraadjes over haar bruin-verbrand vel heen.

Dan, met een bedaard-brtale stem, zei ze:

‘Dat gaat jullie toch niet aan? Je hoeft je met mij niet te bemoeien. Kan het mij wat schelen, als jullie je afbeult voor je bonken van kerels?’

‘Toe... Catherine...’ zei de voerman, goedig-sussend.

De mannen onder de struiken lachten, het kind aanhitsend nog door hun geroep tegen elkaar.

‘Laat ze maar,’ zei een van de vrouwen, ‘'t is een ondeugend nest.’

Het kind schaterde erom, zoo schel-uit, dat de keibikker, opkijkend, weer ging broddel-schelden tusschen zijn eten door.

‘Jullie denkt altijd aan je kinders en aan je kerels en, aan je smerige huizen,’ zei Catherine, ‘en jullie werkt tot je oud bent en leelijk. Ik zou je bedanken. Met mij moeten ze zoo niet beginnen!’

‘Toe, kom... Catherine,’ zei de voerman nog eens.

Maar de vrouwen stoven op.

‘Hoor nou eens, hoor nou eens,’ schreeuwden ze tegen hem, ‘nou kun je eens hooren, hoe of ze is!’

‘En jullie laat je slaan door je mannen. Ik zóu toch de mijne, als hij begon.... Ik zóu hem... !’

Een van de twee vrouwen lachte toen, heimelijk, als

een verschoppeling, die denkt, dat een van zijn soort er boven op zal komen; maar de andere praatte nijdig tegen:

‘Ik zou maar zoo'n groot woord niet hebben. Zoo zal wel geen mensch van je gediend zijn. Hij zal je zoo ook wel laten loopen.’

Het kind keek naar den voerman.

‘Bah!’ zei ze, ‘mij laten loopen? Hij heeft mij nog niet. 't Is nog niet zoover.’

De jongen kleurde karmozijn onder zijn bruin, zon-verschroeid vel; driftig snauwde hij de vrouwen af:

‘Houdt toch jullie mond! Laat haar met vreê. Je laat haar dingen zeggen, die ze niet meent. Dat komt alleen van jullie gezanik.’

't Schaftuur was toen bijna om. De mannen kwamen een voor een overeind. Een jonge vent stuurde nu ook met een paar ruwe woorden zijn vrouw naar huis. Zij nam dadelijk haar pak op, droop af met de andere.

Het uitlachen van het kind klonk ze achterna op den weg.

De keibikker had nu zijn schaal ook zoo goed als leeg.

‘'t Is niet aardig van je,’ zei de voerman, naar het meisje gaand, ‘je maakt, dat iedereen kwaad van je zegt.’

‘Kom, zeur niet,’ zei 't kind, en lijdelijk liet ze zich door hem kussen, hem dan afwerend.

‘Ga zijn. schaal maar liever voor mij halen,’ zei ze, ‘ik moet hem nou vooreerst uit zijn vingers blijven.’

De keibikker begon al te roepen: ‘hier! pak aan! pak aan! hier!’

En gewillig ging de voerman het bord aannemen; hij raapte ook de gevallen vork op, knoopte zelf de bonte schort weer om alles heen, en reikte dan het pak aan het kind over.

‘Ga nou maar gauw naar huis,’ zei hij, ‘anders begint daar het leven ook weer.’

***

Als een baan koele schaduw liep het zandweggetje onder de boomen. Links ging de heuvelhelling omhoog- rechts daalde zij af naar het riviertje toe, waarvan het kabbel-geplas gedempt tusschen het groen door omhoog klonk.

Aan dien kant, langs den zoom van 't pad, en verder om-

laag, stonden jonge, hooge berken met de wit-glanzende schilferstammetjes boven het kreupelhout uit. Dat leken, op zoo'n helderen zomerdag, teer-zilveren boompjes met schaduwen van groen. Zij lieten als cascaden van loover neerzijgen boven den weg. 't Zonnelicht lag er over als watergeglinster van pas gevallen regen.

Links, omhoog de heuvelverheffing, velerlei wildheid van uitbottend groen: omlaag, op den grond, het sterrelend, smaragdhelle of pluizig teer-grijze mos, de uitmatting van de wilde-aardbeipollen en het lange stengelgeslinger van de akkerwinde tusschen gras. Daarboven, de reigersbek met zijn scharlaken-bloempjes en zijn snavelvruchtjes, de wit vilten ganzerik en het gele speenkruid. Dan kwamen de forsche malva's in hun purper-bloei, de paarse akelei en de hel blauwe bernage. Daar bengelde ook het campanula-geklok in lichte, violette bouquetten bijeen; daar stonden de warrelplokken van de brandnetels en de waaierbladen van het varengewas. Hooger weer rezen de bremstruiken, hel-goud vlinderend in de zon, de dikke acacia-bossen, de frambozenheesters en de sleedoorns en de hulsteboompjes. Nog hooger, het kreupelgewas van de esschen en de elzen en de eiken, de hazelaars en de vlierstruiken en de lijsterbessen. En eindelijk, de boomen, de berken en beuken en popels en lorken; - en boven die alle uit, wiegend hoog tegen de lucht, het naaldengeglinster van een eenlijke dennekruin, vaal grijsgroen boven het roze en roestbruin van de hooge harsmast.

Tusschen al dat groen door nog het grillige bladgeslinger van de klimplanten. In de struiken de vogelwikke met haar blauw-gevlagde bloemtrossen, en de convolvulus in sneeuwwitten beker-bloei; dan het geitenblad vol rood-geribde room-kelken, uitgeurend op de windluwte. Rond de boomen rekte zich het klimveil langs de schorsruigte en kringelde den kop omhoog, die van boven af weer de groen-geschubde kegels in dikke proppen liet neerbengelen over het pad.

En te midden van al de weelderigheid van dat groenleven liep het kind, schommel-slenterend in de stevige rechtheid van haar jong-lenig lijf.

Zij keek niet naar de bloemen en de bladeren, dacht niet, dat de wind koel en de zon warm was, maar onbewust leefde

ze er in op, zooals een plant in een bosch, die groeit van het eigen leven en van het leven om zich heen.

Zij liet zich de armen en den hals lekker bruin branden in de zon, als een hagedis, die bij instinct de zomerheete muren zoekt; zij waadde de warme zandvoeten in een plas aan den weg, zooals een lischplant haar wortels laat lengen naar den kant van de beek; zij bleef staan op de schaduwplekken onder de dichtste lommerboomen, zooals een varenpol zijn bladerveeren op een koelen bodem spreidt.

De weg was breed genoeg, maar 't kind liep toch rakelings langs de struikkanten, slierend met haar hand door 't groen: de uitspringende loten streken haar langs hals en gezicht, haakten haar vaak in 't haar. En al gaand riste zij de blader-rijtjes van de acacia-twijgen, strooide die als een groenen regen rond zich heen over 't pad, of zij rukte de hooge kamillen bij den wiegenden steel uit het gras en. sloeg er mee in de struiken, dat rondom de witte lint-blaadjeswegfladderden in de lucht, en alleen de goudhartjes bleven aan. den gekneusden stengel.

Uit een elzenbosch brak zij zich een tak, droeg daaraan, over den schouder bengelend, het in den doek gebonden etensgerei. Bij iederen stap rammelde de vork tegen de tinnen schaal.

Dan zat ze neer op den grasberm aan den wegkant, plukte de rondstaande, wit-gerimpelde doovenetels en zoog den honing uit de bloemlippen. Zij raadde in een chaos van groen den aardbeipol, die nog een laatste bezie onder zijn bladeren verstak, en den frambozestruik, waarvan de eerste rijpe korrelvrucht al rood-zwaar afhing aan den slappen steel. In. elken hazelaar, dien ze zag, gingen haar rappe vingers te zoek en. alle, maar even bruin getinte nootjes kraakten tusschen haar tanden, of gleden als voorraad in haar zak.

Toen, bij een bocht van het pad, lei ze haar vrachtje met den elzenstok schuil achtcr een boom, kroop door het groen heen, den heuvelrug op, langs een even zichtbaar spoor van platgetreden gras en geknakte heestertwijgen, tot ze half boven, aan een openere plek kwam, waar tusschen wijd-uit wiegende jonge beuken, de grond groen glanzend zag van de myrtillen. Daar, midden in het stekelige gewriemel van het groen-veld, viel zij op de knieën, tastend met haar vingers tusschen de struikjes; en bij ieder takje, dat opging, kwamen de bosch-

bessen te voorschijn, als een sterreling van plat-ronde, donkerwazige purperbolletjes.

Eerst zette zij zich langzaam aan 't plukken, besje voor besje, proevend met een pleizierig gesmak van haar dorstdrogen mond. Maar hoe meer ze at van de water-rijpe, ftauw-zure vruchtjes, hoe grooter haar lust werd, en hoe rapper de vingers zochten tusschen de dichtheid van het groen.

Dan riste zij de bessen bij vijven en zessen tegelijk van den steel, propte ze met bolle-handenvol in eens in den mond, en bij het gulzige plukken barstte vaak het dunne vruchtvel, sijpelde haar het rood bessebloed langs de vingers en langs het gezicht.

Toen zij een kring rond zich heen had leeggestroopt, liet zij zich op den rug zakken, rechtuit achterover, rustend haar heele lijf in 't veerkrachtig getakte van 't myrtillenbed; en rechts en links, met de naar weerszij uitgestrekte handen, plukte ze nog op den tast. Soms rukte zij de struikjes met wortel en al uit den grond, hield ze boven haar opkijkend hoofd en at er zoo de bessen uit, lachend om de kriebeling van het groen in haar gezicht. Als een rood-paarse diepte telkens ging haar mond open; haar lippen, haar tong en haar tanden ware eenerlei purper gekleurd.

Dan, in ongedurigheid, gooide zij zich voorover op den buik, begon met omhoog gebogen armen te snuffelen in de bosjes boven zich. Soms begroef ze het heele haar- warrelhoofd in het groen-gewarrel op den grond, hapte er zoo maar in rond naar het zwart-geglinster onder de glim-blaadjes. Als ze, hooger, een vol struikje zag, waar ze niet bij kon, dan schoof ze, steunend op de ellebogen en met de voetpunten zich afzettend van den grond, langs de helling omhoog. De magere, bloote beenen schuurden over het stekelgroen, de armen ook, rood en hard van vel.

Rond haar heen brandde de zon in middaggloed; een enkele ijle iep wierp zijn trilschaduw over haar hoofd en haar halve bovenlijf.

Onder haar liep als een muur van massief heestergroen, waarlangs, ritselend, hagedissen schoven en witte vlinders in speling samen omhoog vlogen.

Boven was het besseveld afgegrensd door een beukenbosch, tusschen de stammen door zag men den opperrand van den heuvel, met even den weg, die daar langs liep.

En midden op dat open, hellende zonneveld lag het kind, met de donker-rood verbrande blootheid van haar armen en beenen, het glinsterend gewarrel van haar rossige vlasharen, en 't schelle kleurgeschetter van haar bonte kleeren. Die haren waren als een weefsel van lichtdraden rond haar hoofd; het rood sergen jakje vlamde haar rond het lijf en de bruine rok lag als een groote plek opbollend roestmos tusschen het groen.

En al loonier en loomer gingen de plukkende vingers van den bodem naar den mond.

Als ze ten leste geen bessen meer eten kon, begon ze er mee te spelen. Kijkend met half-dichte dommeloogen, mikte ze naar een spin, die tusschen struikjes opklom, of ze bouwde een barricadetje over den weg, dien de mieren gingen; en dan lag ze, met droomerige attentie toe te zien, hoe de dieren met hun spinnelijfjes en hun kleine kriebelpootjes tegen de glad-glanzige vrnchtjes óp wilden, langzaam probeerend of met haastige aanloopjes, en aldoor weer terugvielen. Voorzichtig, met een stokje, rolde ze één bes weg uit de rij, maakte een poortje voor het mierenvolk, dat dadelijk, in zijn bedrijvig gezoek, den weg er door heen vond.

Plotseling ook, denkend weer aan de woede van den ouden steenbikker daareven, begon ze te lachen, al harder en harder, het hoofd, in uitbundig geschok van pleizier, voorover op de gekruiste armen. Haar op den grond gedrukte buik deed in lachschudding het heele lichaam op en neer gaan. Als een golf liep het lachen haar over het lijf, over den hals en den rug en verstierf in 't getril van haar bloote zandvoeten.

Een opgetrokken been kwam tot den enkel onder den rokzoom uit, het andere, tot de knie naakt, sloeg zachtjes op en neer in 't gestekel van de bessebosjes.

Dan, moe, stil zoo liggend op het blakerende zonneveld tusschen de boomen, viel ze in slaap.

II. De Kapel.

Catherine, een uur later, was nog op weg naar huis....

Als een lichtland schel in de opening van een lange boogtunnel, zóó, op het eind van de laag overschaduwde boschlaan, in felle zonnegloeiïng, een stuk lucht, strak blauw, en een streep van den snijdenden karweg, met zijn geel, poeder-heet flikkerzand. Uit de verte leek dat, door de ronde, donkere takkenpoort heen, als een uitkijk op bare, blauwe zee, en hellen, lichten rand van duinen.

Toen het kind al dicht bij den uitgang was, verdonkerde er even iets in de lichtstraling van het zandgegloei; een man kwam den karweg langs, het vlak van de laan-opening voorbij geschoven.

‘Daar heb je die zelfde vent weer,’ zei Catherine bij zich. zelf; en zij, nieuwsgierig om te zien wat hij toch bij hen doen kwam, zette dadelijk haar drentelende voeten in draf.

't Luide gerommel van de schokkende tin-dingen in den doek had even den man op zij doen zien, het wegje in, maar meteen was hij ook al voorbij geweest, uit het gezichtsveld verdwenen van het kind.

Zij begon toen nog harder te loopen; haar bloote voeten zoolden beurteling groot, rood omhoog onder den zoom uit van den mee opslierenden rok.

Een oogenblik later stond ze zelf in den zonnebrand op de kale zandbaan.

De weg ging eerst rechtuit omlaag; dan, met een draai, hoekte hij een heuvel op, steil omhoog glooiend naar het huizengehok van het dorp, boven. In de laagte, bij de wegwending, stond een klein hout-gebouwtje, met een open plank-timmering als een torentje er boven op. Voor de deur leunde de man naar binnen te kijken.

‘'t Is dezelfde vent,’ zei Catherine nog eens, en zij draafde weer verder, wadend nu door het fijn-opstuivend pulverzand, waar, glijdend bij iederen stap, de voeten geluidloos tot de enkels toe in onderdoken.

Vlak bijgekomen, hield ze stil, bleef den man van den kant van den weg af staan aanstaren.

Het gebouwtje was een bidkapel: een planken huisje, wit gekalkt, nog geen drie meter in 't vierkant, met een afhangend pannen-dakje, en kleine tralie-boogvenstertjes aan weerskanten. Aan de voorzij was een lattendeur tot manshoogte, en tusschen de houtspijlen door stond de vreemde naar binnen te gluren: een jonge man, met een kort, luster iasje aan waarboven een blauw en wit geruite halsboord oprondde; uit de even optrekkende, donkergrijze broekspijpen kwamen gestreepte wollen kousen te zien in lage schoenen; hij had zijn hoed in de hand, op den rug; zijn dik, zwart haar krulde aan weerszij van een preciese kapperscheiding, midden over de heele breedte van 't hoofd.

Catherine begon het eerst te praten.

‘Dat's al de tweedekeer, dat je naar de kapel komt kijken....’ zei ze.

De man even verschrikt, keerde zich naar haar om.

‘Nou,’ vroeg hij, ‘en wat zou dat?’

‘'t Zou niks,’ zei het kind, ‘'k wou alleen maar zeggen, dat ik je verleden week ook al gezien heb. Vindt je de kapel zoo mooi?’

De man had zich weer naar de latten-deur gekeerd.

‘Kan dat vervloekte ding niet open?’ vroeg hij, de hand tusschen een staketsel-opening gewrongen, en tastend aan den binnenkant naar een klink of een grendel.

‘Misschien, als je hard trekt,’ zei het kind, ‘probeer het maar eens!’

De ander voelde, dat hij voor den gek gehouden werd, ging weer, onder zijn hand uit, door de reten staan turen.

In de kapel, tegen de muurzijde over de deur, was een altaartje opgeslagen, met een bidbank ervoor. Op dat altaartje was papier gespreid, wit, maar gelig al van 't lang liggen, met vlek-kringetjes van regendruppels erop en afhangend in een met oogjes uitgeknipten schulprand. Erop, in de midden, een zwart houten kruis zonder Christusbeeld, met verlepte bloemkransjes aan de beide leeg-uitstaande armen; een grootere krans lag aan den voet. Aan weerszijden van het kruis glom een gekleurd steenbeeldje in schel gebakken blauw en rood: een moeder Gods met een bloedend hart, en. een Sint-Josef. Dan stonden er nog een paar mat-glazen bekertjes met dorre grasbouquetten, een centenschoteltje en

een wijwaterbak met vleugel-poppetjes van wit plateel. Op de bidplank lag een in groote mazen open-gebreid kleedje over een dun, donker kussen.

En verder op, aan den schemerigen achterwand, bij het evene licht van de zijraampjes, ging een bont kleuren-gekladder omboog het hout; maar wat dat was viel van buitenaf niet te onderscheiden.

Daar stond de man naar te turen.

Catherine, rustend op den eenen, in 't gras geplanten voet, wreef zich, met de zool van den anderen, de kuit langs tot den enkel, en weer omhoog; de roode blootheid van de teenen verdween telkens tot de nagelspitsen onder den rand van den rok. Zij begon het vervelend te vinden, dat die man niet op haar letten wou.

‘Pas maar op, dat mijn grootmoeder je niet ziet,’ zei ze dan; ‘die houdt er niet van, dat vreemd volk zoo naar de kapel komt kijken.’

‘Je grootmoeder gaat mij toch niet aan,’ snauwde de man.

‘Die kapel is anders van ons,’ zei het kind, ‘mijn grootmoeder heeft ze zelf laten bouwen; en ze koopt er ieder jaar nog wat voor, en dat kleed heeft ze ook zelf gebreid, Wij hebben er twee; als 't vuil is leggen wij weer een schoon, en dan wasschen wij dit uit.’

‘Zoo,’ zei de man, veel vriendelijker op eens, ‘is die kapel van jullie? Is die niet te zien van binnen? Kun je de sleutel niet eens halen?’

‘Als je mijn grootmoeder wat geeft, dan laat ze je der in,’ zei Catherine.

‘Hoeveel geven, bijvoorbeeld?’ vroeg de man, ‘zijn jullie zoo arm?’

‘Of wij arm zijn gaat je niet aan. Maar als je mijn grootmoeder wat geeft, dan laat ze je der in. Je kunt wel meegaan. Wij wonen hier vlak bij.’

De man rukte nog een paar mnaal aan het deur-staketsel, dat niet verwrikte, zette dan zijn hoed op en volgde Catherine, die, het pak weer over haar schouder bengelend, de steilte opklom naar het gehucht.

‘'t Is vervloekt heet,’ zei hij, ‘moet ik nog ver loopen?’

Catherine lachte hem in zijn gezicht uit.

‘Je hoeft niet mee. Je mag gerust terug. Ik zal 't alleen wel vinden.’

En ze spot-keek over haar schouder naar hem, want ze begreep, dat hij, - ze wist niet waarom, - met al zijn gesnauw, nog wel een uur lang zou willen klimmen, als hij de kapel maar mocht zien. Ze vond het heel pleizierig. Ze was trotsch op de kapel. 't Was het eenige, waar ze wat om gaf in den armoedigen rommel van haar heele omgeving. Ze had telkens het woord kapel gezegd met een nadrukkelijken stemklank van groote bewondering. Ze vond het ook pleizierig, om met iemand te loopen, die er uitzag als een mijnlieer, die een hoed op had en een zij-glimmige jas aan. Ze moest telkens naar hem op zij kijken. Hij had geen barstig bruin vel als de steenbikkers en de voerlui, en zijn haar kringelde in kleine vet-krulletjes langs de rondte van zijn hals. Zijn eene hand, diep in den broekzak, rammelde met los geld; aan. de andere stond de pink stijf-recht van de vingers af door de dikte van een gouden ring met rooden steen.

De man praatte niet tegen haar, keek haar ook niet aan. Hij was wat dik-lijvig als door veel zitten, en klom, dood op zijn gemak, in onverschillig geloop, of 't hem eigenlijk alles te veel was.

Catherine regelde haar. gang naar den. zijne.

Toen zij bijna boven waren, zei het kind op eens, in een plotseling, voor haar, vreemde verwardheid van vaag beschaamd zijn:

‘Je mag wel oppassen, zoo meteen, dat je niet lacht! 't is. een rare boel bij ons thuis,.... een kale boel....’

Dan, wijzend, op zij:

‘Daar, vlak voor je, waar we het eerst aankomen....’

Met een insprong van den weg af stond er een vuil, bruingrijs, tamelijk groot, maar als naar alle kanten uiteen-hangend huis, breed neergehurkt onder zijn laag glooi-dak van verweerde en verwaaide rietstoppels en met kleine, donker uitkijkende raampjes in een ruigen leemmuur.

Dat huis stond daar zoo schooierig tusschen zijn twee halfdoode hagen van stekelgroen, dat het wel als te bedelen leek bij een ieder, die langs kwam. Alles aan het huis bedelde: de grond ervoor, met de armelijke bessestruiken, waartusschen kippen rondpikten en een gehavende haan; het

gelapte linnengoed, blauw-gestreept of goor wit, drogend over touwlijnen langs het huis; het verveloos houtwerk en de groenig bewasemde raamruitjes; de lage, tusschen scheefgezakte houtbinten hangende klink-deur; tot de twee afgebrokkelde, roetzwart opstekende schoorsteenen toe.

Op zij van het huis was nog een veldje, een mesthoop; met ook kippen, die erin rondsnavelden, - weer een haag en een schuurtje, - dan begon de steegstraat van het gehucht. Een eindje kon men den bochtig-nauwen doorgang tusschen de krot-huizen inzien; de zon scheen zengend recht neer boven het vuil van ramen en muren en ongeplaveiden kuilen-grond, waar troepen kleine kinders speelden.

En van rondom, hoog uit boven het klein plateau, dat het gehucht droeg, rezen de heuvels met steile of glooiende hellingen; en bijna alle, ergens in hun krachtige woudflanken, legden de wonde-gaping open van een steenschacht tusschen het groen. Van enkele hoogten waren de toppen gansch omgewerkt tot een rechtlijnigen grintstapel; die stond dan, niet zijn fel kiezel-geschitter, licht en zwaar-breed uit tegen de strak blauwe lucht.

Voor het huis waar Catherine moest zijn, zat een oud man buiten op een bank. De bank was tot het uiteinde van den huismuur getrokken, waar, in smalle streping van licht tegen schaduw, de zonnegloed nog schuin over het dak heen scheen. Bewegeloos ineen gedoken hing de man tegen den muurhoek, zijn twee handen op zijn knieën, om ze te blaker-warmen in de middag-hitte.

‘Dat is mijn grootvader,’ zei Catherine tegen den vreemde, ‘hij zit altijd zoo; - als hij niet hoeft te eten, sleept hij zijn bank in de zon, of als 't leelijk weer is, voor 't vuur. Hij kan niet goed meer loopen, omdat hij een beroerte gehad heeft, en hij praat ook nooit.’

Zij staken toen samen het lapje tuin over, langs een paadje recht op het huis af.

Kakelend vlogen kippen van onder bessestruiken vandaan, met een verbijsterd geloop van lomp-gauwe pooten onder een schommel-dik veerenlijf; een paar stoven er regelrecht het huis in. Daar toen plotseling een heftig gescheld, een rondgeklots op klompen, - de dieren weer de deur uit, angstig fladderloopend, en een oud wijf er achteraan, naar buiten....

‘En dat is mijn grootmoeder,’ zei Catherine.

De man, als in plotselinge verbluftheid, bleef midden op het pad staan.

‘God beware me,’ zei hij dan, en hij begon te grinniklachen.

Zoodra het wijf Catherine had gezien, was ze, in een radheid van vuil-ruwe scheldwoorden, gaan uitvaren over haar lang wegblijven, aldoor nog aanjagend achter de kippen, die met een genepen nood-gekakel voor 't huis heen en weer stoven, van de deur onder de bank en van onder de bank weer naar de deur, in een totale verbijstering van hun kleine, hersenlooze koppen.

‘Houd toch je mond,’ schreeuwde Catherine eindelijk boven het lawaai uit: ‘hier is een man, die je wat geven wil, als je hem de kapel laat zien....’

En als onder een plotselinge beroering van miraculeuze woorden, bleef de grootmoeder staan, - keerde zich om naar de komenden....

Het was een klein, mager, kaarsrecht iets, dat op een mensch leek, met een verwildering van kleurlooze haren rond een kleurloos gezicht, iets vaal-vuils dat, als zoo uit den grond opgekomen, was gaan leven. Niets aan haar heele lijf was van een noembare kleur; haar grauw groezelgezicht was als dood, van leer of van leem; haar armen, stokkig uit de jaksmouwen, lieten niet zien waar de wol-rafel eindigde en het vleesch begon; haar hals, diepgroevig, als een bundel bijeen gedraaide spierkoorden, leek wel de voortzetting van het plooi-gefrommel van haar sjokkig lijfgoed. Het was een smerig, verweerd, vaal-vies pak scheurige kleeren, dat liep en gebaren maakte als een bezetene.

Maar zoodra het kind dat woord ‘kapel’ had gezegd, was er plotseling iets gaan leven op het uitgevaagde vlak van haar verdroogd mummie-gezicht; twee schelle, diep-uit opbrandende vuuroogjes, flikkerend en lichtlaaiend als een paar knetter-vlammetjes, waar de wind in blaast....

‘O! de kapel!’ zei ze. ‘Wou hij de kapel zien?’

De kippen kwamen weer tot bedaren, konden haar schommellijven gaan bergen in de struiken.... 't Was of de man op de bank ook even het hoofd had gewend, opgekeken had..... Toen kwam, als een stormvloed van vragen en ver-

halen, 't gepraat van het oude mensch tegen den vreemde:

‘Zoo! dus hij kwam de kapel zien? Was hij daarom expres gekomen? Hij kwam zeker uit de stad? Wisten ze daar ook al van haar kapel? Hij moest maar niet naar hun huis zien; dat was maar een armoedige boel. Maar de kapel, dat was heel wat anders. En ze hadden alles zelf betaald. Geen mensch van haar buren had er een cent voor gegeven. Ze hadden wel gewild. Ze hadden wel honderd keer gevraagd, om er ook eens wat voor te doen, maar ze had ze hartelijk bedankt. Dat was alleen, omdat ze der ook wat over te zeggsen wouën hebben; ze zouën wel willen, dat het hun kapel mee was, van allemaal. Maar daar zou zij ze bijzetten; zie je, als hij nou wat geven wou; zoo een van buiten, die direct weer afmarcheerde, dat was wat anders; maar voor de rest was die kapel heelemaal en alleen van hen. Ze hadden zich er vroeger het brood voor uit den mond gespaard, ze waren altijd arm geweest, ze waren het nog, maar ze zouën hier namaals hun loon wel krijgen. Als ze dat ook niet wist, dan hield ze 't niet uit; want hij moest niet denken, dat het een hapje was, om met zoo'n man opgescheept te zitten, als zij had; zoo'n man, die niks meer kon dan eten; die geen beenen meer had om te loopen; dat had hij uit zijn tweede beroerte gehouën. Hij was ook al een end in de tachtig. En twee jongens had ze gehad. De een had nog zoo wat gedeugd, maar die was al lang dood. Daar had ze nou alleen dat luie brok van een deern nog van over. En die der moeder was ook al dood. En haar andere jongen, dat was nou zelf al een ouwe vent en daar was ook niet veel aan. Die werkte in de steenschacht en hij verdiende nog geen vijf gulden in de week. Hij was ook maar half snik. Zie je, als zij vroeger niet een beetje had overgehouën, en als ze nou met haar ouwe handen niet meer meewerkte, dan konden ze zich de keel wel vastbinden....’

Het mensch relde maar door; de bezoeker kon er geen woord tusschen krijgen. In haar opwinding niet stil kunnend staan op de schuifel-voeten, draaide ze, met haar vooruit gestoken hoofd en haar armgezwaai, al maar vlak voor den man heen. Op haar uitgedroogd schilfergezicht was bijna geen beweeg dan het vlammerig heen en weer gedans van de felle brandoogjes, die als twee vuurvliegen, binnen in het

hoofd, voorbij de holten joegen om er uit te komen; haar wangen en kin en haar ingetrokken rimpelmond, als van hard, verweerd leer, stonden stram, stijf-stil; en het woorden-geholder kwam ergens uit de diepte van haar hoofd, zonder dat het eigenlijk te zien was hóé.

Catherine, in den deurpost geleund, keek met vermaak naar den man, benieuwd, hoe lang hij het nog uit zou houden Háár oogen ook, tintellachend van pleizierige nieuwsgierigheid, waren niet van den vreemde af.

‘Wat twee verduivelde heksen,’ dacht die, ‘en wat weergasche oogen hebben ze in haar hoofd!’

Dan, in stijgend ongeduld, luid-op rammelend met het los geld in zijn broekzak, keerde hij zich om, kijkend in de richting van de kapel.

't Was ook al niet, dat die kapel hem in 't bizonder wat schelen kon. Hij kwam voor zijn zaken. In de stad, naast den Dom, had hij een winkel van kerksieraden. Den verleden zondag, na de mis, waren er steenbikkers bij hem gekomen uit een ander dorp, dichtbij waar hij nu was. Die hadden hem het eerst van de kapel verteld. Het ding leek ze wel vierkant in het hoofd geslagen. Ze hadden er hem van opgehemeld of het wel 't grootste wonder was van Onze-LievenHeer zijn land. Maar dat ging hem niet aan. Hij had ze stil laten praten. Hij had dadelijk wel geroken, dat er wat te verdienen viel. Toen waren ze, al gauw ook, ermee voor den dag gekomen. Ze wouën ook zoo'n kapel hebben in hun dorp. Net zoo een, maar nog mooier. En ze zagen niet op een beetje geld. Ze waren wel veertig, die eraan mee wouën doen. Maar het moest precies eender worden, wat kostelijker, maar anders precies eender. En vooral van binnen. En toen hadden ze hem een verhaal gehouden over een geschilderde heilige maagd in een steenschacht, waar hij geen touw aan had kannen vastmaken. Hij had dan maar zoowat meegepraat, er een slag in geslagen bij 't bepalen van den prijs. De kerels hadden eerst wel verbluft gestaan, zich op eens weer heel arm gehouden, willen afdingen, smoezelend onder elkaar. Maar op 't laatst waren ze het toch zoowat eens geworden, hij zou eerst eens gaan kijken, het ding taxeeren.... Op een middag was hij toen naar 't gehucht gegaan - eerst met den trein en dan nog

een uur loopen - en had hij de kapel van buiten gezien. Dadelijk had hij begrepen, dat er een verdrorumeld voordeelig zaakje voor hem aanzat, zelfs al kreeg hij maar de helft van het bedongen geld. Nou was het alleen nog de vraag: hoe het er van binnen uitzag, maar dat zou ook wel niet veel bizonders zijn, meende hij, want het leek zoo'n eervergeten armoedige rommel bij die lui. Alleen, je kon het niet weten.... Als die feeks nou maar eens op wou houden met haar geschreeuw.... En hij moest nog oppassen ook. De werklui hadden hem gewaarschuwd....

't Was een rare troep, het zoodje, waar die kapel aan hoorde; als ze de lucht kregen, van wat hij kwam doen, dat hij het ding na wou maken, dan kreeg hij het nooit te zien. Hij had eerst ook nog gedacht, dat hij er wel stil eens in zou kunnen kijken, dat hij de deur wel eens open zou vinden.... Maar dit was nou al de tweede keer dat hij kwam - hij bleef nou in Godsnaam, maar eerst met een vriendelijk gezicht staan luisteren naar het geschreeuw van die tang van een grootmoeder.....

En het mensch rammelde maar door, in één adem, over ‘haar kapel’ en huilklaagde over zoo'n lastpost van een man, en zoo'n zoon, waar ze niks aan had, en zoo'n jonge deern, die te lui was om wat uit te voeren.

In de stijgende agitatie van tegen een mijnheer te praten, was haar oude, gebroken beefstem allengs opgesnerpt tot een, hoog-uit gillend krijschgeluid.

Aan den ingang van de straat bleven vrouwen staan kijken; een troep kinders gluurden al over en door de haag; anderen kwamen nog aangeloopen, gauw klomp-klatsend, om er toch ook bij te zijn.

‘Nou, jawel, jawel,’ zei de man uit de stad ten laatste, met kwalijk verborgen nijdigheid door ongeduld; ‘maar als je anders den sleutel eens ging halen.’ -

Het oude wijf hoorde niet eens dat hij wat zei.

Toeschietend opeens naar het slap tegen de bankleuning ineen-hangend oud-mannelijf, haar vuil warhaar-hoofd vlak bij het lang grijs warhaar van den ander, begon ze den kindische in het oor te gillen:

‘Daar is er een, die de kapel wil zien, een uit de stad. Vertel nou eens! vertel nou eens!’.

En tegen den bezoeker:

‘Hij is al wel meer dan voor driekwart dood, maar van die kapel, dat weet hij toch nog, dat zul je eens hooren....’

‘God,’ dacht de winkelman, ‘wat zal er nou nog moeten gebeuren,’ maar hij dorst toch niets te zeggen.

En de grootmoeder, hijgend, zweet-heet van inspanning, aan 't werk: trekken, bij den krachteloos af bengelenden arm, den slaap-zwaren manneromp van tegen de bankleuning naar voren, hem dan weer terug laten bonsen met een schokje tegen het hout, of hem beet grijpen, plotseling, bij de schouderkleeren, hem dooreen schudden, ruw pijn doend om hem bij zinnen te krijgen, en aldoor krijschend in zijn oor:

‘Vertel nou van de kapel! Vertel nou van de kapel!’

‘Je zult er nog van moeten lusten,’ spotte Catherine tegen den vreemde.

Zij had dat verhaal al zoo vaak gehoord! Zij stond daar, met haar eenen tegen het licht geheven arm, waarlangs de andere hand de warreling der huid-haartjes omhoog streek, die opspitsten, even als fijne pijltjes in de zon, en dan weer opzij vielen, over elkaar, als een goudig dun dons boven het rood-bruine vel. - Dat was zoo haar gewoon manuaal, als er iets anders was, waar ze niet naar zien wou. - Zij schaamde zich nu, flauwtjes, voor dien stadsman over het geschreeuw van haar grootmoeder, over het gesol met haar kindschen grootvader, dat beginnen ging....

Twee vrouwen waren de straat uitgeloopen, kwamen over de haag staan leunen; 't waren dezelfde van dien middag bij de schacht.

‘Gaat hij vertellen?’ vroegen ze, ‘gaat hij vertellen?’ Het oude mensch knikte van ja. Ze moesten maar even gedu-ld hebben, hij zou zoo wel beginnen, zei ze.

De vrouwen bleven, staan, in afwachting, met iets van stille devotie over baar gezicht. Anderen kwamen nog aangeloopen.

De man op de bank werd nog aldoor getrokken, geschud, weerstandsloos in zijn hangromp, weer tegen den muur gebonsd, met een harde bots nu van zijn magere bottenrug itegen het steen.

‘Begin dan! begin dan!’ commandeerde het wijf.

En plotseling, als een waterrimpeling over een doodliggend

moeras, gleed er even een glimp van bewustzijn over het masker-gezicht van den kindschen man; even een tegenweer in zijn flask ledelijf, dat niet weer terugviel naar de bankleuning, overeind bleef hangen; even ook een opslaan van twee, als met vliezen overtrokken, gebroken blauw-bruinige oogen, wezenloos voor zich heen kijkend zonder te zien.

‘Luister nou! luister nou! hij begint! hij begint!’

Zij dans-draaide al om hem heen, het oogengevlam in haar vooruitgestoken hoofd strak-recht naar hem toe, als om hem te biologeeren, trekkend aan zijn lijfskleeren, stompend met haar knieën tegen zijn hangbeenen, met een vuistbons onder zijn kin, het zwaar-zakkend hoofd weer opduwend....

‘Toe, mensch, laat dien ouwen bloed nou maar met rust!’ zei de winkelman, in een plotselingen walg voor wat hij zag.

Maar de vrouwen over den haag schreeuwden terug:

‘Houd je mond! houd toch je mond! Anders wil hij niet!’..... En in godsvruchtigen aandacht zij, stil staand tewachten, met haar zessen nu op een rij, een paar met kleinekleuters op den arm, die niet over de haag konden zien.

En het oude wijf, dreigend, vleiend, snauwend:

‘Begin dan!.... begin dan!.... begin dan.... 't Is al twintig jaar geleden.... 't Is al twintig jaar geleden...’

Weer, even, die glimp van bewustzijn over het vaal gezichtsvlak van den man, en dan, opeens, een dof-dooie dreunstem herhalend, in een bijna niet te verstaan gezeg van alleen de klinkers:

‘'t Is al twintig jaar geleden, twintig jaar, wat ik je nou vertellen ga.....’

En toen begon het verhaal, hakkelend en haperend, in het niet meer mee willen van verstramd oude kaakspieren, - een klankloos stemgezeul, glijdend, uitdrukking-loos, van 't eene woord op het andere, van den eenen zin in den anderen, met plotselinge rustpunten ergens midden in, en dan maar verder drenzend in evene stemverheffing door het pas adem. scheppen; met een maniak, altijd hetzelfde gebaar ook van de eene tanige knokelhand, die ópging, rechtuit aan den zwaar-stijven arm, moeilijk-langzaam, half de lucht in wijzend naar niets, en dan terugvallend weer, zwaar schielijk, met een dof, lam bonsje op de bottenknie - even liggend daar, dan wéér op: wijzend in wezenlooze langzaamheid, ergens recht

voor zich uit in de lucnt en weer in krachtelooze neerploffing terug naar de mee wegglijdende, slappe wiebelbeenen....

Voorovergebogen naar hem toe, stond het wijf in bewegingloosstrakke luistering; over haar eigen dorre mondvlak gleden geluideloos alle woorden, die de andere zeggen moest: 't was of zij syllabe voor syllabe al die woorden van haar hersens in de zijne moest overbrengen. Bij iederen nieuwen zin lag de begin-klank al klaar in de plooien van haar open mond, om hem te helpen, dadelijk, als hij eens stokken mocht; haar eigen goor-magere handen zelfs maakten, in evene beweging, het wijs-gebaar mee, vooruit soms reeds, als wist ze precies bij welk woord of het hoorde.

Zoo vertelde, de man, hoe hij op een morgen met zijn derde vracht -steenen uit de schacht wou rijden, toen de kameraads hem nariepen, dat zijn wagen niet in orde was, dat het achterwiel kraakte, dat hij er spul mee zou krijgen onderweg; maar dat hij ze had laten praten, gelachen had hij, omdat hij zijn wagen beter kende dan zij - en hij was toch weggereden.

‘Toen, in het bosch..... in het bosch....’

Op eens was hij den klus kwijt. - Hij scheen zelf niet te weten, dat hij niet langer sprak, want zijn hand, in wezenlooze mime, ging wijzend nog weer naar boven. Maar dadelijk schoot het wijf op hem af, gillend vlak aan zijn oor: ‘bij de eerste kuil, waar wij aankomen.... bij de eerste kuil... Toe dan!.... toe dan....’

En langzaam, hakkelend, woord-sleepte de vertel-stem weer voort. De heele boel was toen op eens gaan knarsen en piepen; en hij had drommels goed begrepen, dat het niet van de droogte kwam.... hij had toen ook gezien dat de twee achterwielen niet vast stonden....

Soms sloeg hij een zinnetje over, een nietigheidje van: ik dacht bij mij zêlf, of ik zei tegen mij zelf..... en het wijf vooruitspringend dan weer, hem stuitend met haar gilstem, het vóórschreeuwen... en hij even stil, van daar af opnieuw beginnend, zijn wijsgebaar in de war met steunverloren getast blijvend opzweven in den lucht.

Hij had toen wel geweten, dat de boel verkouwen was; alles kon zoo in elkaar donderen. Hij had de paarden bij den teugel gegrepen, dat ze voorzichtiger zouden gaan. Als

hij maar eerst het bosch uit was, had hij gedacht.... kantelde hij daar, dan ging alles den berg af, de kar en de paarden mischien ook, zoo smal was de weg... en dan waren zijn beesten misschien ook kapot..... Gelukkig was hij toch nog vlak bij den bosch-uitgang gekomen, waar hij draaien moest.... Maar dan, plotseling weer zijn schrik, als hij zijn vrouw zag staan, die aan den hoek van den weg op hem wachtte....

'Ik, ik, ik,' gilde het wijf er als een bezetene tusschen door, met haar twee vuisten zich op de borst beukend.

En dan het eind van 't verhaal, altijd met hetzelfde zeurteemende stem-gebibber: hoe hij geroepen had dat ze uit den weg zou gaan, dat zij 't niet gehoord had, door 't lawaai dat de kar maakte. Hoe hij in Godsnaam dan had moeten draaien; hoe alles toen was beginnen te donderen... hoe hij gedacht had, dat zijn eigen hersens uit elkaar zouden vliegen...; zijn vrouw zag hij nog opzij springen; hij bij de paarden.... het eene beest toen tegen den grond.... het anderen steigerend; de wagen in kanteling....

'Jezus, Maria!' had hij maar geroepen, 'Jezus, Maria!'

En toen hebben mijn vrouw en ik het alle twee gezien...

'Het is Onze Lieve Vrouw geweest, Onze Lieve Vrouw zelf, die de kar tegenhield, dat zij niet van den berg kantelde, en de paarden, dat ze staan bleven, en de steenen dat ze opden weg rolden; omdat mijn vrouw en ik op de knieën waren gevallen, en geroepen hadden: "Maria help ons! Maria help ons!" En zoo heeft de Moeder Gods, met haar eigen heilige handen, ons gered uit het groot gevaar, en geholpen, dat wij geen scha leden, dan wat ik zelf weer maken kon.... En daarom hebben mijn vrouw en ik diekapel laten bouwen, uit altijddurende dankbaarheid, en totglorie voor Maria, ons eeuwig heil, amen....'

En de zwakke, vleeschlooze beefhand, in uiterste krachtspoging, weifelde naar het voorhoofd omhoog, dwarreldeeven over het gezicht in vage zij-wijzing naar de wangen, zakte dan, langs de borst glijdend, weer omlaag; - en de grootmoeder, in plotselinge furie van vroomheid, met vliegenssnel vingergestreep zij, zegende zich in kruisteeken na kruisteeken, en haar stram lijf in heftig geschok, maakte aldoor

begin-beweging van knieval, in half-dol wég-zijn van razende opwinding.

De vrouwen achter de haag sloegen ook kruisjes; evenzoo een paar mannen, later er bij gekomen, maar die, half beschaamd voor den stadsman, met een vloek er over heen, dadelijk weggaand dan, nog zoo iets mompelend, van dathet heel mooi was geweest....

De winkelier zei niets, knipoogde eens tegen Catherine, en. het kind, schel oplachend dan, in stijgende, verlegenheid, met een zich groot willen houden tegenover den vreemde, vroeg smalender dan ze het meende:

‘Hij vertelt mooi hé?.... een mooi verhaal?....’

En dadelijk de vrouwen aan 't krakeelen tegen haar, met groote armgebaren schreeuwend over haar slechtheid, haar goddeloosheid.....

Dat bracht de grootmoeder tot bezinning; zij zag naar den. stadsman.... op eens was zij nuchter-bedaard van teleurstelling.

‘Vertellen kan hij ook al niet meer,’ zeide ze, met een nijdigen stomp tegen de bank, ‘'t is een doodeter...’

Dan, om toch iets belangstelling te toonen, vroeg de winkelhouder:

‘Zoo, dus die kapel is nu al twintig jaar oud?

En het wijf op hem afschietend, weer: Twintig jaar! dat leek er niet naar. Bijna dertig! Dertig jaar! Maar die man van haar.... van af zijn tweede beroerte had hij den tel niet meer kunnen bijhouden. De eerste keer was het hem alleen in zijn beenen geschoten, toen waren zijn hersens nog wel in orde geweest, en dan had hij 't altijd zelf veranderd, achttien jaar.... negentien jaar....

Verder dan twintig hadden ze hem niet kunnen krijgen. 't Hielp niets, hoe vaak je 't hem voorzei. En daar zat ze nou al tien jaar mee opgescheept, tien jaar dat zij er den kost voor verdiende....’

Catherine was naar binnen gegaan, kwam met den sleutel in de hand terug:

‘Hier, pak nou maar aan,’ zei ze tegen haar grootmoeder, ‘hij komt immers om de kapel te zien, dat gezeur kan hem nietsschelen, kom nou!’

‘Ja, kom,’ zei de man, ‘laten wij nou maar gaan!’

Op de bank, naast het weer in levenloozen dommel gezonken hanglijf, lei hij een twee-frankstuk neer; de kinders achter de haag riepen ‘hê!’ in lange rekking van verbaasde bewondering; er ging ook even een beving door de rij vrouwen en 't leek of de man op de bank de hand wou uitstrekken, wou tastzoeken naar op-zij van zich, maar de grootmoeder was hem te rap af, greep het geldstuk en deed het wegglijden, men zag niet waar, ergens tusschen het vuile geplooi van haar kleurlooze kleeren.

Toen gingen ze op weg.

‘Jij kunt wel thuis blijven!’ snauwde het oude mensch nog tegen Catherine; maar die, met haar evene schouderophaling van totale onverschilligheid, vroeg alleen, ‘waarom?’ en bleef tóch meeloopen.

De grootmoeder sjouwde vooruit, den tuin uit en den zandweg op, met haar stijf-recht lijf in grotesk geschok boven het onvast loopen van de voeten, omlaag de zanderige helling.

Achter haar aan, zich niet haastend, de man, met Catherine vlak naast zich; hij, slof-slenterend, zijn twee handen in zijn broekzakken, geldrammelend, nijdig nog, dat het zoo beroerd lang geduurd had, maar toch wat pleizierig ook, omdat hij nu zijn zin kreeg en dat hij dat dom, vuil volk met zijn twee franks er zoo lekker in liet vliegen. Stil voor zich heen moest hij ook lachen om dat zotte gedraaf van die grootmoeder, die zich nu aamechtig liep om hem een minuut eerder haar kapel te laten zien! Lachen ook om het bloo-brutaal, aldoor op-zij geoog van dat wildemanskind, dat hem wel scheen te willen opeten uit pure nieuwsgierigheid.

Hij begon nu, voor 't eerst eigenlijk, op haar te letten, zag den evenen schommelgang van haar tenger, rond lijf, de bedonsde stevigheid van haar marmerig-roode, bloote armen, met de twee schaduwige vleeschdeukjes aan den elleboog, en haar schriel-lenige, zonverbrande hals, waar ook het dunne donshaar laag in afgroeide, van den nekkuil in twee rondingen omhoog naar het teerder licht-rood achter het oor, en óp ook langs het gezicht, over de onderkaak, tot het bruin uitspitsend wangpuntje aan den oor-ingang.

‘Wat een smakelijke leelijkerd!’ dacht de man, en hij bleef haar loopen aankijken, met een vrijpostig gestaar van oogen, waaraan niets ontging.

Catherine wàs leelijk, leelijk althans van gezicht, in zijn breedheid van plompe kaken, met de zware, roode lippen, die de tanden bijna nooit ontdekten, en met den kleinen, platvleugeligen stompneus, die breed-uit wegzonk in de dikte van het wangvleesch. Boven het geflikker van de bruin en groen gestreepte pupillen liepen, dungeplant en gelig blond de wenkbrauwen stomp uit op de bolling der forsche slapen; het voorhoofd was in 't midden ver weg onder het puntig neergroeiende haar, dat weer diep inschoot aan de hoofdhoeken, en waarin van vuil-bruin tot vlasgeel alle tinten van blond dooreen kleurden.

'Wat een leelijkerd!' dacht dan de man weer, maar hij kon toch zijn oogen niet van haar afhouden: in haar loopen, in haar kijken, in iedere bruuske beweging van haar sterke leden, was zulk een uitbreking van vol-gezond jeugdleven, zulk een uitbarstende overmaat van kern-kracht, zoo iets overbluffend jong-warm animaals, dat de stadsman, bedremmeld een moment, de plotselinge beklemming voelde van één, die weken lang in kamerluwte gezeten heeft en dan eensklaps komen zou in strakke, volle, felle buitenlucht.

Een oogenblik ook maar, die overweldiging, dan, dadelijk iets pleizierig-vulgairs in zijn oogen, een lonkerig gekijk met uitgezette, flikker-trillende pupillen onder half geloken oogleden, en als in proeving, zijn mond vooruit, lachend dan weer met even tongesmak. Hij begon nu ook met haar te praten, in wat plat-schuine taal, vragend of ze daar nu maar altijd met die twee oude menschen leefde, en hoeveel jongens er al om haar geweest waren....

Catherine probeerde te lachen, een grap ervan te maken, zei zoo iets van dat het hem niet aanging, maar durfde toch niet meer opzij kijken, voelend zijn gretig-fel oogengebrand op haar.

'Kom!' zei de man, grinnekend even, 'we maggen toch samen wel eens praten.... je hoeft niet bang voor mij te zijn..'

En Catherine, met een schokje van weerstand door haar leden zich herstellend, en haar gewone, radheid van tong dadelijk terug:

'O! bang!.... dacht je, dat ik bang voor je was? Ik ben voor geen mensch bang. En ik kan zooveel jongens krijgen, als ik wil, maar ik wil ze niet!'

‘Daar zie je nog al naar uit,’ zei de man, met zijn lonkerig oogen-geblikker weer.

Het kind werd kwaad, boven haar hoe langer hoe onbehagelijker verlegen-zijn uit.

‘Je hoeft het niet te gelooven, maar 't is toch zoo. Ik wil geen jongen van bij ons hebben, 't zijn allemaal sukkels, die je nog slaan op den koop toe....’

De man schaterlachte luid-op.

‘Ja zeker! ja zeker!’ zei hij, ‘je bent een veel te knappe meid, je moet maar naar de stad komen!’

‘Hoe, naar de stad?’ vroeg Catherine.

Ze waren toen vlak bij de kapel. De grootmoeder, stilstaand al bij het lattenhek, keerde zich naar hen om, roepwenkend met haar stram armgezwaai en tusschen het reutelgehijg door van haar buiten-adem geloopen keel, schreeuwend nog: ‘Kom nou! kom nou! kom nou!’

Toen, Catherine ziend, begon ze weer te razen.

‘Naar huis! naar huis! Maak dat je weg komt!’ gilde ze.

De man liep nu stijf recht door, zich afwendend van het meisje zonder te antwoorden: hij moest de grootmoeder nog te vriend houden. En het kind, plotseling vuurrood kleurend van driftige schaamte, bleef alleen midden op den weg staan, in aarzeling half naar hun huis gekeerd, maar toch de oogen niet af van de kapel en van de twee, die er binnen gingen....

Toen ze verdwenen waren achter de donkerte van de lage deuropening, sloop Catherine naderbij, het gebouwtje van achteren om, en bleef door een hoekje van 't zij-tralieraam naar binnen gluren.

Er was niet veel ruimte in de kapel. De grootmoeder, klein weggedoken, tegen den muur gedrukt, liet al de plaats voor het altaartje aan den man, die tuurde onder de twee boven de oogen gebogen handen, 't Eerste moment, verblind alshij was door den schitterschijn van de zon op 't gele weggezand, had hij, in dien half-donker niets kunnen onderscheiden dan de witheid van 't altaarpapier en lichtglirnmertjes op de porseleinpoppen; dan helderden ook de andere dingen op uit den schemer: het kruis en de bloemen en de grasbouquetten in de steen-vazen; maar van dat schilderwerk op den achtergrond kon hij nog niets zien.

Van uit haar hoekje, in rilling van ongeduld, puntte het oude wijf de dingen voor hem uit, met een vaag gewijs van haar bevende, kromme vingers:

‘Zie je wel, dáár, daar staat de wagen, en daar hooger, in de midden, Onze Lieve-Vrouw met een kroon op, en daar in den hoek, daar liggen wij, op de knieën, te bidden.... Wij met ons tweeën, ik en mijn man. Zie je 't niet? Zie je 't niet?’

De man begon nu te onderscheiden, knikte toestemmend.

‘Jawel, jawel!’ zei hij. ‘'t is heel mooi hoor! heel mooi!’ maar bij zich zelf moest hij toch pleizierig lachen, denkend wat een verdienste hij zou kunnen maken nu het niets was dan dát!

Het oude mensch stond te grinniken en te hoest-lachen van groot genot.

‘Is het niet mooi?’ riep ze maar, ‘zie je 't wel goed? zie je 't wel goed? Is het niet mooi?’

Een meter in 't vierkant zoowat stond het daar tegen de donkere muurhooging boven het altaartje geverfd: een Lieve-Vrouwe-figuur, zweefhangend in de lucht, met de vormelooze voetblokjes rustend op een kringelend gekladder van grijswattige wolken, de kobaltblauwe tunica en het vlakroode overkleed met een paar zwaar-houterige plooien afhangend over iets vreemd gevormds er onder, dat een menschenromp moest verbeelden. De twee langgerekte armen wezen naar een wagen, waarvan de romp scheef overhing boven vier rechtstaande wielen en naar twee wonderlijk mismaakte paarden, mak steigerend, als afgerichte honden, die op de achterpooten kunnen staan. Beneden tegen den grond, ook in blauwe en roode kleedjes, twee poppetjes op de knieën, netjes naast elkaar, met biddend geheven armpjes opkijkend naar het angstigend gevaarte van de Maria-kolossus boven ze.

‘Daar zie ik ook nog wel kans voor,’ dacht de man, ‘maar ik zal toch eens moeten meten, hoe groot of de boel is,’ en heel vriendelijk dan tegen het mensch: ‘Nou, moeder, je hoeft hier niet op me te blijven wachten. Ik zal je zoo meteen de sleutel wel weer terug brengen. Ik moet het eerst eens op mijn gemak bekijken; 't is heel mooi, hoor! heel mooi!’

Maar het wijf, al rondwrijvend met haar vale rimpelhanden

over haar vaal lijfgoed, en hoest-lachend nog van pleizier, bleef halsstarrig in haar hoek tegen den muur gedrukt staan; ‘ze had al den tijd,’ zei ze; ‘ze liet de lui nooit alleen in de kapel, en vreemd volk heelemaal niet; ze zou wel wachten.... 't was háár kapel....’

De man, voorover leunend nu op de altaarplank, trachtte zich de dingen in 't geheugen te prenten: zoo, schuin, de Lieve-Vrouw; hoe groot zoowat? een halve meter? en dan zóó, de lijn van haar Kleed, drie plooien gelijk naast elkaar....

Telkens deed hij de oogen dicht, en ging na of het hem duidelijk in de gedachten stond; dan leerde hij weer een ander stuk van buiten.

Onderwijl praatte de grootmoeder met haar kraakstem maar door; hoeveel of die kapel ze wel gekost had, hoe lang het geduurd had, voor alles klaar was, waar ze het kruis en de rozen had gekocht, en wie of dat schilderwerk had gemaakt; ook, dat er na het bouwen nooit meer een ongeluk in de schacht was gebeurd, en dat de lui uit den omtrek dáár kwamen bidden, als er een gevaarlijk blok moest uitgehouwen worden en dat het altijd hielp. En tusschen haar vertellen door telkens geprevel van brokstukken van gebeden, zeur-zingend, dof opklinkend in 't kleine kapelhok....

De man was toen eindelijk met zijn gekijk klaar; hij had Catherine zien staan gluren door het tralieraampje; háár moest hij hebben; met dat wijf had hij nu niets meer te maken; die wou hem toch niet alleen laten, om dat kladderwerk te bezien.... En zonder goeden dag te zeggen, liep hij de kapel uit, maakte teekens tegen het kind, dat zij wachten zou tot haar grootmoeder weg was, en slenterde zelf dan maar vast den weg op naar het bosch toe, of hij heen ging.

't Duurde nog lang eer het mensch zelf ook uit de kapel kwam, en hij het knarsen hoorde van den omgaanden sleutel in het slot: met haar stijf-recht schok-geloop sjouwde ze de helling weer op naar haar huis toe. Hij keerde toen ook om, ging naar Catherine toe, die achter de kapel gedwee op hem stond te wachten.

‘Wat, naar de stad gaan? Wat bedoelde je?’ was 't eerste wat ze weer vroeg.

‘Toe, zeur niet!’ snauwde de man; dan, zich bedenkend,

vriendelijk: ‘dat kan ik je nou niet vertellen; een volgende keer, als jij ook wat voor mij doet.’

‘Wat, doen?’ vroeg het kind.

‘Je moet me den sleutel van die kapel nog eens brengen. Je grootmoeder is een ouwe heks; als zij er bij staat te raaskallen kan ik niets zien. Ik wil het nog eens op mijn gemak bekijken, een kwartiertje maar; jij mag er wel bij blijven....’

‘Ik zou je danken,’ zei Catherine, ‘als ze 't merken, slaan ze me lam!’ -

‘Kom,’ lachte de ander, ‘je bent er zelf ook nog bij, en je bent pootig genoeg!’

‘Jawel,’ zei 't kind, ‘maar der zijn er zooveel, mijn grootmoeder, en mijn oom en 't heele dorp. Ze zijn allemaal zot op die kapel, daar heb je geen begrip van!’

‘Nou ja, goed, maar zeg non maar, wanneer?’

Catherine, wat schuw, half overwonnen, bleef hem staan aankijken.

‘Zondagmorgen?’ vroeg de man weer, ‘als de anderen naar de mis zijn, om een uur of acht?’

Zij knikte dan flauw van ja, met bloo-weifelende, angstige vraag-oogen.

‘Maar je geeft dadelijk den sleutel terug, als ik 't zeg.... dadelijk.... Je zegt het aan geen mensch!....’ En strak, uitvorschend, haar bang oogengekijk aldoor nog recht in zíjn oogen....

De man voelde even een pleizierigen triomf van overheersching, en Catherine, heftig schrikkend, zag hem op zich afkomen, weer met die flikkering van vergroote pupillen onder de lonkend geloken oogleden en met het witte tandengelach in zijn knappen knevelmond.

De handen vooruit, belust kwam hij naar haar toe....

‘God! hij wil mij kussen! hij wil mij kussen!’ dacht het kind, en een dolle angst schoot haar op eens door de beenen; iets als een schicht, zoo fel door haar lijf heen, dat zij, wankelend tegen den kapelwand, en onderdrukt gillend, het gebouwtje omvluchtte, naar den weg toe.

De man spot-lachte haar even achterna, trok dan zijn schouders op.

‘Vergeet het maar niet, aanstaanden Zondag!’ riep hij nog.

Dan, zouder meer om te kijken ging hij heen, den zandweg langs, het bosch in.

En als hij al lang uit het gezicht verdwenen was, stond Catherine daar nog, midden op den weg, turend naar het punt, waar ze hem uit het oog had verloren, geheel ontdaan, schrik-bevend over al haar leden, en met plotselinge zenuwtranen, haar kroppend in de keel.

Dien avond, toen zij voor 't huis liep, kwam, naar gewoonte, de jonge vrachtrijder met zijn kar er stilhouden. Catherine had al uit de verte gezien, dat hij kwaad was;.... om 't spektakel, dien middag aan de schacht nog, dacht ze.

‘Begin maar niet tegen mij te zeuren,’ zei ze, ‘ik zal nou verder van de week wel op mijn tijd passen.’

Maar dat was het niet; de jongen had wat anders.

‘Met wien heb je vandaag bij de kapel staan praten?’ vroeg hij.

Catherine schrok even; ze dacht, dat hij haar had zien wegloopen, toen die man haar kussen wou....

‘Waarmee? te praten?’ vroeg ze.

‘Dat weet je wel,’ zei de voerman nijdig. ‘Je bent niet direct van de schacht naar huis gegaan. Je hebt nog wel een paar nur in 't bosch geslierd, en toen stond er bij de kapel een op je te wachten...!’

‘O!’ dacht Catherine, ‘hij praat over den eersten keer,’ en met strakke oogen hem aankijkend, zei ze:

‘Ik weet niet, wie het was. Hij wou de kapel zien. Hij is mee naar huis gegaan en hij heeft twee franks aan mijn grootmoeder gegeven. Vraag het maar binnen!’

‘Ik geloof je wel,’ zei de voerman, al vriendelijker; ‘maar je past op, Catherine, je legt het met geen vreemd volk aan. Tegen je oom zal ik je helpen, al is 't je eigen schuld, al die ruzie's, maar andere jongens, die blijf je uit den weg!’

Het kind, de banden op de heupen, een spot-geschommel door heel haar lenig lijf, bleef hem brutaal uitdagend staan aankijken.

‘Je hebt niks over mij te zeggen,’ zei ze dan, ‘heelemaal niks,’ en met het tergend schelle geschater van haar stem, lachte ze hem impertinent vlak in zijn gezicht uit en liep naar huis.

III. Catherine.

In steeds stijgende agitatie bracht Catherine de dagen door die de week nog vol moesten maken tot den komenden Zondag.

Eerst was het aldoor een verward-vaag geroes in haar hoofd over dat gaan naar de stad: wat die man toch bedoeld had; hoe ze er komen kon; wat ze er doen moest....

Maar het bleef bij de verbijsterende warreling van vreemde, aan niets zich vastknoopende verzinningen, en de plotseling, door een paar woorden van een vreemde in haar leege verbeelding opgeroepen verlokking, de Stad, - de groote onbekende; - verwaasde ook aldra weer in de nevelen van eigene geheimenis.

En in het denken van het kind bleef dan alleen, met een halsstarrig altijd terugkeeren, het eene, reëel gebeurde: de man, die naar hun Lieve- Vrouw was komen kijken, die ze mee naar huis had genomen, en die haar toen had willen kussen achter de kapel.

Het laatste kwam altijd het klaarst in haar herinnering terug; dat was een obsessie, waar ze niet van los kon komen.

Zóó: eerst een dof egaal gesoes over het staan kijken van den man voor de dichte kapeldeur, toen zij uit het bosch kwam; hun gaan, samen, naar boven in de warmte, waar hij over gevloekt had, het vertellen van haar grootvader, en het weer terugloopen naast elkaar de helling af, achter haar grootmoeder aan; dat alles, mat, kleurloos en onbelangrijk als al heel lang geleden dingen; - maar dan op eens, bliksemend helder, het moment, dat zij daar alleen stond, onder het zij-tralieraampje, en dat hij op haar af was gekomen met zijn halfgenepen, felle flikkeroogen en zijn begeerigen lachmond, rood open om het wit tandengeblink; - en altijd weer dezelfde heftige sensatie ook, de plotselinge angstschok, de schrik als een schicht haar door 't lijf flitsend, en de gedachteloos-duizelende verwarring in het hoofd, die haar gillend had doen vluchten, wankelloopend op haar bevende beenen, den weg op naar huis....

Het terugdenken daaraan werd haar een heimelijke, ál

aangroeiende lust. Zij zocht met opzet stille plekjes om alleen te zitten, achter hun huis, of op een berm aan den wegkant, en dan, tien, twintig keer achtereen, maakte zij verbeeldingerwij s het gebeurde weer door, in haar staan daar, het zien komen van den man, haar vlucht.... en dan weer van voren aan, weer het komen van dien man op haar af, heel schielijk soins, en dan weer langzaam, om precies tezien hóé hij kwam, hóé hij was, zijn oogen, zijn mond, hóé hij lachte - en dat zóó vaak achtereen, tot ten laatste die snijdingen van schrik in haar leden zich afstompten, tot een vaag-behagelijk gevoel van innerlijke lichaams-ontroering. Dan, weg in droomerigheid, de oogen dicht, zocht ze te denken over de grenzen van het gebeurde heen... als ze niet was weggeloopen, hoe hij dan bij haar gekomen.zou zijn, haar aangepakt zou hebben.....

En als zij dan, opgeschrikt door een geluid in haar nabijheid, eindelijk opstond en verder wou gaan, dan was haar zulk een zwaar-moeie, warmerige loomheid in de beenen en in den rug gezakt, dat zij, in verbazing over zich zelf, en wat bang ook, zich afvroeg, wat ze toch had, of ze ziek was, of die man haar behekst had.

Al slenterend kwam ze dan aan huis, durfde daar niemand onder de oogen komen, sloop weg uit de nabijheid van haar grootmoeder; want zij voelde in een plotselinge opwelling van schaamte twee rood-gloeiende wangvlekken vlak onder haar oogen en een stekelig drogen brand in haar heete pupillen.

Ze zou wel de koorts hebben, dacht ze dan, en als niemand het zag, lei ze de beide klam-heete handen vlak uit op het koud, blauw leisteen van den vensterbank-rand, koelde zich met de even opgefrischte palm-holte de gloei-bonzende slapen; - en dof, in donkerder waseming, stonden, op het geribb elde steenvlak, de nattige afdruksels van twee handen, met wijd uitgespreide vingerleden.

Zelfs 's avonds, als ze met hun allen te eten zaten, en er luid-rumoerig over tafel heen werd gepraat door de kostgangers, die ze hielden, - dan was het kind in haar gedachten nog achter de kapel, zag den man naar zich toe komen, schokte op in schrik, met een luid gerinkel van haar lepel tegen het bord.

‘Wat mankeert je?’ snauwde dan haar grootmoeder. ‘Wat heb je? Wat zie je er raar uit?’

En Catherine, vuurrood, het hoofd laag over haar eten, stotterde iets waar niemand op lette, of grauwde bits van zich af, als men toch bleef kijken. En het eerst van allen. was ze klaar met haar maal, hield zich verder den heelen avond schroomachtig bij ieder uit de voeten.

Dan weer had zij allerlei angstbedenkingen over het moeten wegnemen van dien sleutel; telkens nieuwe veronderstelling van dingen, die het haar zouden beletten, allerlei list-beramingen, hoe ze 't zou aanleggen; - een plotseling gevoel van niet-durven ook, als zij meende, dat men haar betrappen zou; ijselijke verbeeldingen over de woede van haar grootmoeder, over het geschreeuw van al de vrouwen in 't dorp, die haar niet lijden mochten, over het wraak-nemen van haar oom, dien ze zoo vaak op zijn eten liet wachten.....

In den schemeravond, als de vrachtrijder voor het huis open neer liep te wachten of ze niet naar buiten kwam, dan hield ze zich halsstarrig schuil in het achterhuis, en als ze er toch uit werd gestuurd voor een boodschap in 't gehucht, dan sloop ze achterom, het veld over, loerend om hem te ontloopen. Eens had hij het gemerkt, was haar achterna gegaan.... Toen, plotseling, als hij vlak bij haar was, had zij zich naar hem omgedraaid, en haar twee armen om hem heen, had ze hem gekust in een wild gepers van haar mond op den zijne.

‘God! Catherine! Catherine! houd je dan toch van mij?’ had de voerman gestotterd.

Maar 't kind, schel-uit lachend, had hem van zich afgeduwd, was weggevlogen, naar huis rennend, waar ze de deur dichtsmakte, in angst dat hij haar nog na zou komen.

Den Zondagmorgen eindelijk, lang voor het uur dat de winkelman komen moest, zat Catharine wachtend al achter de kapel gehurkt, den sleutel onder haar schort verstoken.

Het had den ganschen Zaterdag geplasregend, en het kind, in machtelooze verwoedheid tegen het weer, had voorzien dat er geen mensch uit 't gehucht naar de kerk zou gaan, die drie kwartier loopens ver lag, haar grootmoeder zeker niet.

Tegen den avond was het onverwacht opgeklaard; de nacht, helder zoel-winderig, had in weinig uren de modderwegen

bijna droog-gedampt, en 's morgens was de zon, aan transparant klare lucht, boven de heuvels gestegen.

Toen had ieder in der haast zich nog klaar gemaakt; Catherine, zeggend dat zij zich ziek voelde, had dat tot voorwendsel genomen om thuis te blijven, en haar grootmoeder had het geloofd, omdat zij er naar uitzag.

Eindelijk was iedereen op weg gegaan, en het kind, als een dievegge door huis spiedend waar de grootvader nog in bed lag, had den sleutel genomen.

Op zoo'n Zondag-kerkmorgen was 't heele boven-gehucht bijna menschenleeg; alle vrouwen naar de mis, veel mannen ook; de anderen in herbergen beneden aan den straatweg; in de huizen alleen de enkele zieken met de heele kleine kleuters en de verkindschte grootvader later, buiten op zijn bank in de zon....

Catherine vond er iets vaag-angstigs in, om daar zoo moederziel alleen weggekropen te zitten achter de kapel, alle menschen ver weg, het gehucht doodstil boven zich, en zij wachtend als in een droom, op dien vreemdeling uit de stad.

De verlaten woninkjes, klein bij elkaar, lagen in roerloos zwijgen tusschen de hooge, wilde heuvels: een vuil, grauwsteenen menschennest, dood en desolaat en zoo luttel in de rondom er boven uithoogende, heftig musculeus groene hellingen. In de frischte na den pas rijkelijk gevallen regen laaide de zon met triomfschijn van een glorie-zomerdag. De rotsgroeven lagen in de hoogten, licht-flikkerend, wijd open, als schitter-grotten tusschen het glansloof. Van groenen heuveltop tot groenen heuveltop welfde wolkeloos, klaar blauw, de vol licht, diepe luchtboog. Als een egaal, geluideloos geruisch klonk van ver weg tusschen de boomen, het watergeglij van de stroomgolfjes over de kwartsblokken. In de laagte slingerde het zandwegje, heel smal, met onnoozele wendinkjes onder den wijden hemelkom; bloemen, als evene kleurpuntjes, lichtten vlak bij op uit al het forsch groen van rondom. De kapel ook was niet meer dan een klein grijswit vlakje tusschen de kolossen der heuvels, en daar, benauwd stil, met heftige hart-popeling, tegen den zijwand weggedoken, zat het kind, met dat geheim van den verborgen sleutel onder haar schort.

Zij, bewegeloos zoo zittend, scherp-luisterend uit angst, voelde het zware zwijgen van heuvels en lucht en grond, van

boomen en rotsen, als een adem-stokkende benauwing over zich heen komen. In de volslagen stilte hoorde zij het eigen bloedgeruisch langs de ooren als ver weg schuifelen van menschenvoeten door zand.... Dan, verschrikt, den vinger tusschen de tanden, het hoofd voorover, in nog spannender luistering glurend soms om den kapelhoek heen: maar altijd de wegrijzing, stil, zandschitterend en verlaten in de zon.

‘Als er maar geen mensch komt! Als zij mij maar niet zien!’ dacht het kind.

De vrachtrijder, - haar jongen, zooals iedereen zei, - die van Muit zijn herberg de grootmoeder alleen naar de kerk had zien gaan, zou kunnen komen; haar oom ook, die iederen Zondag nog, uit sleur, naar de schacht strompelde, of een andere keibikker die zijn geld al vroeg had verdronken en nog niet naar huis wou.... Zij luisterde ook, of haar grootvader niet schreeuwde, want die, soms, als hij zijn bank niet over een steenhobbeltje heen kon krijgen, zette het in eens op een stotter-gegil, dat men 't zes huizen ver hoorde.... Maar het bleef stil van rondom, doodstil.

In den al warm wordenden vroeg-morgen vlogen groote vogels, heel hoog, met scherp, zwart-lijnig gewiek tegen fel-blauw, geluideloos, in één egale vleugel-roeiïng soms langs de gansche luchtbreedte tusschen de heuvelen.

‘Hoe laat zou 't zijn?’ dacht Catherine dan, ‘komt hij nog niet?.... hij moet nou toch komen!’

Soms doezelde ze even weg, denkend, hoe zij, op dezelfde plek waar ze nu zat, gestaan had, zóó, en hoe hij toen op haar af kwam.... dan heftig flitste weer die schrik haar door de beenen, - zij, plotseling wakker uit haar even-gedroom, schrikte nog heviger, omdat zij vergeten had te luisteren, te zien of hij niet kwam, of er geen ander aankwam.....

Zij verbeeldde zich al wel een uur, al wel langer, gewacht te hebben; haar beenen deden zeer van 't hurken op den grond.

Dan zat ze weer te denken, hoe hij er uit zou zien, nu, op zijn Zondagsch. Ze had maar een heel flauwe voorstelling hoe dat zou kunnen zijn, vage gedachtetjes van een hooge zijden pet en een roode das, en iets glimmends, van zilver of van goud....

Met het weeke, wegzinkende gevoel in zich, dat ze nu

veel had, vroeg zij zich ook af, of hij haar weer zou willen kussen, en als ze niet wegliep, wat er dan gebeuren zou.

Wat later kwam er werkelijk iemand van 't gehucht af naar beneden, een keibikker, een kameraad van haar oom, maar die háár heel weinig kende. Catherine, zonder gerucht te maken, schuifelde achteruit, hopend dat de man wel niet op zij zou zien. Hij keek wel, maar vroeg alleen in 't voorbij gaan: ‘Wat voer jij daar uit? A Wacht je op je jongen?’ en ging dan door.

En 't kind, schouderophalend, zoo onverschillig weg maar wat zeggend, doch met bloedbonzingen van angst in haar keel, deed alsof ze naar huis wou gaan; - drentelde alleen de kapel rond en kwam dan op 't zelfde plekje weer leunen tegen den wand.

Even had ze een aanvechting om den man nog na te loopen en te vragen, hoe laat het was, maar dat, wijselijk, liet ze toch.

Dan weer, angst dat de keibikker den bovenweg insloeg, waar de ander langs moest komen, dat hij hem ontmoeten zou, uit nieuwsgierigheid hem achterna zou gaan....

Maar de man, met zijn massief-plomp en drentelgang van Zondags-vrij-zijn, breed-donker langs de zon-blonde weggestreep, kuierde bedaard op tot het boschpad naar de schacht, sloeg daar links in....

Van af de plek waar Catherine zat, zou ze den stadsman heel uit de verte al kunnen zien aankomen.

Een eind voorbij het boschlaantje boog de weg achter een heuvel om, klom onzichtbaar, aan de achterzijde van de hoogte naar den top, en liep daar dan, aan den voorrand weer van den heuvelkam, een lang eind rechtuit, hoog langs de lucht, boven de schacht voorbij, tot hij weer omboog en daalde, uit het gezicht, andere heuvelen op en af; bij dat daal-punt stond een alleenige spar hoog, breed-uit donkerend tegen de lucht.

Van dat punt hield Catherine aldoor in 't oog; daar zou ze hem het eerst kunnen zien komen. En onwillekeurig begon het te zeur-zingen in haar hoofd: ‘bij die spar zal ik hem zien, bij die spar zal ik hem zien....!’

Dan, met moe-tranende oogen van dat opstaren in een strak-blauwe zomerlucht, ging ze allerlei dingen bedenken

om zich het kijken voor een oogenblik te beletten: ze zou niet weer zien, voor dié zwarte vogel voorbij dié boomen was gevlogen; niet weer zien, vóór een van de hanen uit het gehucht nog drie keer gekraaid had; - maar als dan de vogel, met loomer gedein van de wieken, bleef kring-zwenken in de lucht, of het hanegekraai, plots onderbroken, nog eenmaal opschetterde en zweeg, - dan zat daar het kind, bevend van spanning om toch weer te kijken, het niet uithoudend langer, opturend plotseling weer met scherp oogengevorsch, - en als ze dan nóg niets daar boven kon ontdekken dan de strakte van 't luchteblauw boven de groen-helling, dan maakte zij zich wijs, dat hij in den tusschentijd al voorbij was gekomen, dat hij nu al lang achter den berg liep, dat hij meteen beneden op den zandweg zou te voorschijn komen.

En met dubbele attentie staaroogde ze dan naar de twee punten tegelijk.

Maar hij kwam niet....

Zij voelde ook telkens naar den sleutel, of ze dien nog wel onder haar schort had liggen, of hij niet gevallen was.... keek ook soms naar 't gehucht op, plotseling meenend, dat het al heel laat was, dat de menschen terug kwamen uit de mis. Maar dood-stil, heet-blakerend, als een verlaten rommelophooping van steen, lagen de huizen, klein, plat-uit tusschen de roerloos hooge woestheid der bergen.

Catherine, de hitte nu voelend, het wel lekker vindend, zij, moest toch even bij zich zelf heen lachen om het paf-zweetend er niet tegen kunnen van den stadsman; gek, lui-slenterend zou hij zeker daar nu langs den weg loopen, vloekend om die hette in de barre zon... daarom kwam hij zeker zoo laat... En even fleurde zij wat op, pleizierig in haar gevoel van physieke meerderheid.

Dan dacht ze weer, of ze daar zoo van boven af, hem dadelijk herkennen zou....

Vaak, achter de kapel in 't gras liggend, had zij zich vermaakt over het dwaas lijkend geloop van menschen op den bergrug: net schaduwpoppetjes, die langs de lucht gleden. Bij helder weer zag men het stappen van de mannebeenen als een stijf voor elkaar heen geschuif van donkere streepjes, met telkens een kiertje blauwe lucht er tuschen in; de vrouwen schoven voorbij, in de bolling van haar rokken, als op

wieltjes voortrollende menschenfiguurtjes. Bij slecht weer waren het donkere, vaag omrande gedaanten, klein soms, en dan weer groot, al naar het vallen van 't licht; en als het regende, zag men alleen schimmige vlekken, als wegwattend in het laag wolkengedrijf boven de heuvelhoogte.

‘Je zoudt hem nou goed kunnen zien,’ dacht Catherine, ‘de lucht is zoo helder....’

Moe dan ten laatste van dat lang gehurkt stil zitten, met een pijnlijke stramheid in haar beenen, lei ze zich op den buik rechtuit in 't gras, het hoofd opwaarts steunend in de geheven handen, strak tuur-kijkend nog naar den weg boven en beneden, maar met een zwak doorschemerend vermoeden al, dat het tevergeefs zou zijn. Zachtjes aan dan dat vermoeden in haar aangroeiend, met een sluipend komen van ontnuchtering die ze nog wegdenken wou. En plotseling dan een groote helderheid in haar hoofd, een als opschrikken uit een raren droom tot nuchtere werkelijkheid: een klaar begrip, dat het zoowat tien uur zou zijn, dat ze naar huis moest, dat die man niet meer kwam.

Helder wakker op eens haar hoofd aan 't denken:

‘Hij komt niet weerom. 't Was alles maar gekheid. Hij heeft mij voor den gek gehad. Wat zou hem die kapel ook kunnen schelen. Zot, dat ze het niet dadelijk begrepen had. In de stad kon hij immers zooveel kerken zien, als hij wou, mooie kerken met groote, gouden beelden. Hij zou wat lachen om die kapel van hen. Het altaar in de dorpskerk was immers al mooier.... en dan iemand, die uit de stad kwam.... Wat was ze er zot ingeloopen.... Wat zou hij haar uitlachen, als hij 't wist....’

Het kind stond op. Een gevoel van groote ellende was eensklaps op haar neergedonkerd.

‘Wat was het eigenlijk ook, die kapel? Had ze daar nou zooveel om gegeven? 't Was toch maar een armoedig ding. Alles was immers even armoedig bij hen! Zoo'n vuil, oud huis, en haar grootmoeder altijd zoo smerig en dan haar oom en haar grootvader.... en zij was toch ook maar een leelijke, vuile meid..... Wat had zij zich toch in haar hoofd gehaald.... Hij zou haar niet eens hebben willen kussen, dat had zij zich maar verbeeld; hij zou wel vies van haar

zijn, zulk oud, gescheurd goed als ze altijd aan had.... en dan haar rooie, verbrande gezicht....'

Toen, op haar lippen bijtend omdat ze niet huilen wou, omkijkend tóch nog den weg op, en boven naar den heuvelkam, - met een schop in 't voorbijgaan tegen de kapelwand, dat het hout scheur-piepte, klom zij langzaam de hoogte weer op naar haar huis, - en daar de achterdeur insluipend, ging zij stil den sleutel ophaken achter den schoorsteen, aan het spijkertje, waar hij hoorde te hangen.

M. ANTINK.

Idealisten.

John Ruskin.
II[1].

Hoewel Ruskin's schrijven over schilderkunst en bouwkunst een indirect gevolg is van het gedwongen opgeven van zijn academische loopbaan, zoo was het toch een natuurlijk en gestadig voortgaan op datgene wat hem van jongs af bezig gehouden had. Het kwam als van zelf, aansluitend bij zijn jongensjaren, zijn vóór-academischen tijd. Jong nog dacht en schreef hij over Turner, over architectuur, maakte hij gedichten waarin hij de natuur verheerlijkte. In verschillende ‘Magazines’ schreef hij opmerkelijke en doordachte stukken over villa's en hutten, vergelijkend de bouworde van Schotland en Zwitserland, van Engeland met die van Frankrijk en Italië; later zijn deze onder den titel van *The Poetry of Architecture* gezamenlijk uitgegeven. Al dadelijk vond hij in de architectuur het menschelijke; gevend de reflex van het gedachten- en gemoedsleven, evenals die van het geloof; en reeds vroeg kwam hij, ofschoon meer van binnen uit beginnend dan Taine, tot dezelfde resultaten van noodzakelijkheid door milieu. Maar waar Taine de oorzaken tot een wetenschappelijke formule herleidde, daar bouwde Ruskin, al begon hij zijn analyse ook even wetenschappelijk, zijn bespiegelingen op die onveranderlijke ethische bazis waarop het diepere leven van den mensch gegrondvest is. Daardoor kent Taine, met

1) *Zie De Gids* van Mei jl.

zijn generaliseeren, ook nauwelijks sympathie of antipathie; en als van een leien dakje prepareert zich zijn milieu voor het genie, waar hij echter toch nooit goed weg mee weet; terwijl Ruskin met zijn hevig haten en loyaal geuite voorkeur, het mysterie in het genie erkennend, zijn conclusie nooit bewust veralgemeenend, zijn analyses voor ons uitspreidt, en ons nog het genoegen geeft onze intelligentie in te spannen om met hem te ontleden de roerselen van het geestelijk leven zooals het zich in de schilderkunst, zooals het ons bovenal in de Gothische architectuur geopenbaard is.

Ruskin accepteert nooit onvoorwaardelijk, op gezag. Voor zijn analyse der bouwkunst begint hij van onderop, kijkend, beschouwend, denkend en vergelijkend, lezend ja, om er kennis van te nemen, maar meer lezend de steenen, stuk voor stuk, zuil bij zuil, kapiteel bij kapiteel, elk ornament, elk détail, - en de boeken die hij raadpleegt zijn oude kronieken, is de geschiedenis.

In zijn voorrede van *The Seven Lamps of Architecture* motiveert hij waarom hij schrijft over een kunst die hij nooit beoefend heeft. ‘Maar,’ zegt hij, ‘er zijn gevallen waarin men te sterk voelt om te zwijgen, en misschien te sterk om ongelijk te hebben; ik werd gedwongen tot deze aanmatiging; ik heb te veel geleden van het vernielen en verwaarloozen van die architectuur die mij het liefste is, en van het verheffen van datgene waarvan ik niet kan houden, om bescheidenlijk te gewagen van de oppositie mijner beginselen die de verachting van den een opwekten, en het ontwerp van den ander bestuurden.’

De technische eigenschappen en die van verbeeldingskracht, acht hij in de bouwkunst op dezelfde wijze vereenigd als het lichaam en de ziel bij den mensch, en hij is er zeker van dat er algemeene en onomstootelijke wetten zijn van goed, gebaseerd op het onveranderlijk wezen van den mensch en niet op zijn kennis.

‘Hoe min of onbelangrijk de daad ook zij, er is in het goed volbrengen daarvan iets, dat verwantschap bezit met de edelste vormen der deugd; en waarheid, vastheid en matigheid, die wij eerbiedig beschouwen als de eervolle voorwaarden van het geestelijk zijn, vinden hun vertegenwoordiging in het werk der handen, in de bewegingen van het lichaam, en

in de beweeglijkheid van het verstand.' Dit gezegde is wel als de sluitsteen van Ruskin's overtuiging te beschouwen.

Met een door overtuiging sterk geworden hand werpt hij dan ook de geheele architectuur, brokje voor brokje, in dien. 'vergeestelijkenden' smeltkroes, waaruit de geest van den tijd te voorschijn komt, en ons de ziel der Gothiek ontdekt.

Hij ziet er dan ook volstrekt niet tegen op om een zuiver theologische beschouwing, te geven, die, hoewel schijnbaar slechts met een los draadje aan de, aesthetische verbonden, toch alweer een eigenschap der Grothiek te zien geeft. Zoo beredeneert hij in het begin der *Seven Lamps of Architecture*, het offer, of de offerande, d.w.z., het bij voorkeur geven van het kostbaarste en het werkzaamste, niet uit noodzakelijkheid, maar alleen om het overvloedige te geven, - God als zoodanig welgevallig is of niet. En of de God van het Oude Testament dezelfde is als die van het Nieuwe; en hoe de aard van het Nieuw-Testamentisch offer is. Uit deze questie zien wij den overvloed in de christelijke bouwkunst dagen, waar de lust tot offeren uit liefde, niet om te vermurwen uit vrees, maar om te danken, en te geven het schoonste wat te verkrijgen is, het allerbeste wat van iets te maken is, zoozeer verschillend is van die onzer dagen, waar voor zóóveel geld, zóóveel gegeven wordt, en dat dan niet zoo *goed* mogelijk, maar met zooveel vertoon mogelijk. Men moet bewonderen hoe Ruskin met dit theologische of ook al weer ethische als uitgangspunt te nemen, het begrip dezer architectuur recht op zijn beenen zet, en met dat veegje tegen zijn tijd nog verscherpt.

Die zeven lampen, de lamp der *Offering*, der *Waarheid*, der *Macht* en der *Schoonheid*, de Lamp des *Levens* en die van *Herinnering* en *Gehoorzaamheid*, zijn de geestelijke symbolen der materie; zonder de practische wetten, die de uitwendige schoonheid beheerschen, te ontkennen. Gehoorzaamheid aan natuurlijke wetten, Macht om uitdrukking te geven aan de gedachte, Waarheid, zoo in beginsel als in het te gebruiken materiaal, Herinnering in den eerbied en vooral in het verband aan vroeger kunstwerken, die van het Leven, dat is de instinctieve kracht, en de lamp der Schoonheid, die in de natuur gevonden wordt.

Het misbruiken van ornament acht hij dan ook een mis-

bruiken van het verstand Fn van dat verkeerd toepasson geeft hij een paar treffende voorbeelden, welke, mogen zij ook wat rationalistisch zijn, toch een groote waarheid behelzen.

'Een algemeene wet, van bizonder belang in onze dagen, een wet eenvoudig van gezond verstand, is, niet die dingen te versieren die tot een haastig en bezig leven behooren. Waar men rust kan vinden, versier daar; waar rust verboden is, daar is schoonheid het evenzeer. Men moet geen versiering met zaken vermengen, evenmin als spel. Werk eerst, en rust dan. Werk eerst en beschouw dan, maar gebruik geen gouden ploegijzer, noch bind grootboeken in émail. Dorsch niet met gebeeldhouwde dorschvlegels, noch beitel bas-reliefs in een molensteen. Hoe! zal men vragen, doen wij zooiets? Ja, altijd en overal. De meest gewone plaats voor Grieksch ornament is in deze dagen op de gevels en winkels. Geen uithangbord, noch plank, noch toonbank in al de straten onzer steden, welke geen ornament draagt, dat verzonnen was om tempels en konings-paleizen te versieren en mooi te maken. Zooals zij toegepast zijn, beduiden zij niets. Volstrekt waardeloos, zonder de macht om genoegen te geven, verzadigen zij slechs het oog, en banaliseeren hun eigen vormen. Veel van deze zijn in zich zelven uitstekende copiën van mooie dingen, welke dingen wij bijgevolg nooit meer genieten zullen'

'Een andere curieuse en slechte richting onzer dagen is het, een spoorwegstation te willen versieren. Nu, zoo er een plaats in de wereld bestaat waar de mensch beroofd is van die gemoedsgesteldheid noodig voor de contemplatie der schoonheid, dan is het hier. Het is de eigenlijke tempel van het ongeriefelijke, en de eenige menschlievendheid waarover de bouwmeester beschikken kan is om zoo direct mogelijk aan te geven, hoe men er het snelst vandaan kan komen. Het geheele systeem van het reizen met den spoortrein is berekend op menschen die haast hebben en daarom in dat tijdsverloop ongelukkig zijn. Niemand zou op deze wijze willen reizen, zoo hij anders kon, zoo hij tijd had om op zijn gemak over heuvelen en tusschen heggen te wandelen in plaats van door tunnels en tusschen hellingen: ten minste, het schoonheidsgevoel van hen die dit niet verkozen, is niet sterk genoeg dat wij het aan een station in aanmerking be-

hoeven te nemen. De spoortrein is op alle manieren een zaak van gewichtige drukte, waardoor men zoo gauw mogelijk heen moet. Het transformeert een reiziger in een levend paket.'.... En dan, verderop: 'Zal een reiziger gezind zijn een hooger tarief op de *South-Western* te betalen, omdat de colommen van het eindstation bedekt zijn met ornament uit Nineveh? Hij zal alleen minder belang stellen in de Ninevesche ivoren in het British museum. Of op de *North Western*, omdat het dak van het station te Crew een oud Engelschen vorm heeft? Hij zal alleen minder vermaak scheppen in het oorspronkelijke Crewe House.'

Ze stevig te maken, goed te betalen de noodige arbeiders en beambten, en verder niets uit te geven dan voor veiligheid en spoed - is het eenige vereischte, zegt Ruskin. Het is nu bijna vijftig jaar geleden dat hij dit schreef, en de waarheid zijner woorden heeft nog niets aan scherpte verloren; maar het is of niemand naar zijn woorden geluisterd heeft. Niemand, ja een enkele - misschien....

De ijzer-constructie, die hij in architectuur verfoeit, is volgens zijn raad uitmuntend voor stations en fabrieken. 'De tijd is nabij,' zegt hij ergens, 'dat zich een nieuw systeem van bouwkundige wetten ontwikkelen zal, aangepast aan de metalen constructie.'

Dit is wel een zeer mooie eigenschap van Ruskin, dat zijn haat van een richting, van een denkwijze, van een stelsel hem zelden verhindert op zijn oordeel terug te komen, en voorwaardelijk te apprecieeren waar hij eerst verfoeide. Zijn groote analytische gaven beheerschten dikwijls zijn idée, en daardoor is Ruskin veel minder autoritair en eenzijdig dan men oppervlakkig meenen zoude. En dat ondergeschikt maken van zijn persoon aan de idée, die vaste overtuiging die gegroeid is uit het bewustzijn van de eenheid aller dingen, maakten dat zijn analyses nooit dor of verkillend zijn. Dat altijd door onderzoeken van zich zelf, schuurt de stijlheid van zijn beweringen af, en maakt zijn werk nooit tot tendenzkunst, en is oorzaak dat zijn woorden, na jaren, nog even levend, even raak zijn, als toen hij ze veertig of vijftig jaar geleden neerschreef.

De studies voor dit boek maakte hij grootendeels op zijn huwelijksreis. Het vele zitten in de kille Engelsche kerken,

zegt Ruskin, joeg hem een ongesteldheid op den hals, ten gevolge waarvan hij verdere studie van de Engelsche kerken moest opgeven, en dit boek niet zoo compleet werd als hij wel gewild had.

Ruskin's huwelijk was één groote ontgoocheling.

Men noemde hem vrij van alle zelfzucht. Maar evenmin laat hij zich beheerschen door een gemakkelijke goedheid. Elk zijner daden is beredeneerd, behalve wanneer het de gehoorzaamheid aan zijn ouders betreft; dan geeft hij alle redeneeren op, en volgt zonder omzien. Zoodanig was ook zijn huwelijk. Zonder protest trouwde hij de keus zijner ouders, en ook het meisje trouwde de keus harer ouders, die gelukkig waren haar een rijk man te kunnen geven.

Dat huwelijk was niet een onverwacht feit. Het was het complementeeren van zijn opvoeding, en tegelijk een einde maken aan de voorkeur, aan de affecties welke Ruskin zelf gekoesterd had. Een er van was een jongensliefde, hoewel hij te vroeg rijp was dan dat men bij hem zuiver van jongensliefde zou kunnen spreken. Hij was zeventien, zij veertien, en een Spaansche, de dochter van zijns vaders compagnon. Zijn moeder was ontzet over het denkbeeld van een katholieke schoondochter, en het meisje... lachte hem uit om zijn onhandigheid, om zijn gebrek aan manieren. Later, even vóór zijn huwelijk, werd zijn verbeelding getroffen door een kleindochter van Walter Scott, maar hiertegen had zijn vader bezwaar en hij was een te gehoorzame zoon om, tegen zijn vaders wil, de zijne door te drijven. ‘Was het niet om haar eigenschappen,’ zegt Collingwood naïef, ‘zoo zou hij toch van haar gehouden hebben omdat zij de kleindochter was van een man dien hij zoozeer eerde.’ Als dat waar is, moet men blij wezen voor die Miss Lockhart dat de zaak zoo geloopen is. In ieder geval, in het begin van het jaar 1848 trouwde hij de andere, en hoewel Collingwood alweer zegt, dat hij aan zijn ouders alles beloofde voor *so fair a prize*, schrijft Ruskin een paar dagen na zijn huwelijk aan zijn trouwe vriendin, miss Mitford:

‘I begin to feel that all the work I have been doing, and all the loves I have been cherishing, are ineffective and frivolous, - that these are not times for watching cloudsor dreaming over quiet waters; that more serious work is to

be done; and that the time for endurance has come rather than for meditation, and for hope rather than for happiness. Happy those whose hope, without this severe and tearful rending away of all the props and stability of earthly enjoyments, has been fixed “where the wicked cease from troubling.” Mine was not; it was based on “those pillars of the earth” which are “astonished at His reproof.” I have however passed this week very happily here. We have a good clergyman, mr. Myers; and I am recovering trust and tranquility. I had been wiser to have come to your English pastures and flowering meadows, rather than to these moorlands, for they make me feel too painfully the splendour, not to be in any wise resembled or replaced, of those mighty scenes which I can reach no more - at least for a time. I am thinking, however, of a tour among our English Abbeys.’

De koude zijner kinderjaren, het plichtmatige van zijn leven, de ombrageuse figuur der moeder, het actie-volle dat hem verhinderde ooit door een oogenblikkelijke emotie geïmpressioneerd te worden, juist wijl dat onophoudelijke werken, die nooit verslapte actie, hem geen rust gaven om het positieve oogenblik te genieten, de idée die hem overheerschte, waardoor hij zijn daden ondergeschikt kon maken aan den wil zijner ouders, levend voor de idée.... maakten hem weinig geschikt voor het maatschappelijke leven.

Een gehoorzame zoon. Vrouwen wantrouwen dikwijls instinctief te gehoorzame zonen.

Een onzelfzuchtig man, dat wil zeggen hier, iemand die veel toegeeft, als zijn idée maar intact blijft, een idealist, die zijn ideeën boven alles stelt en volgt ‘quand même’, en toegeeft aan het eene, om het ander te kunnen behouden; onzelfzuchtig, dat wil zeggen, iemand die zich zelf niet genoeg bewust is van zijn wenschen, die wenscht zonder begeeren, zonder alles omver te stooten voor zich zelf.

Een bloeiende, levenslustige vrouw. En een man die alles voor haar over had, die ‘ridderlijk’ was voor haar, en haar verwennen wilde wel, - maar niets van zijn gedachtenleven, niets van zijn werken kon opgeven.

Daarboven zijn moeder....

Collingwood vertelt hoe zij allen na de voltooiing der *Seven Lamps* op reis gingen. ‘The new Mrs. John replacing

Cousin Mary.' (Een nichtje van Mrs. Ruskin die daar altijd aan huis geweest was.)

Geen enkelen smaak hadden zij gemeen, en hoewel hij behoefte aan vriendschap had zijn heele leven, en gastvrij was, kon hij zijn vrouw niet die mondaine genoegens aanbieden, waaraan zij behoefte had.

En de menschen die meenden in hem een dier meest bevoorrechte stervelingen te zien, iemand die alle uiterlijke omstandigheden voor had, die door het pleidooi van Turner zijn naam gevestigd had, wiens pleidooi voor de Primitieven een omkeer in den smaak gebracht had, zoowel als in de Musea, - iemand, die door zijns vaders fortuin vrij was om alles te doen waar zijn zinnen op gericht waren, en zijn fantaisiën kon volgen, die daarenboven een mooie jonge vrouw had.... die menschen stonden verbaasd.

Laster ontbrak niet; en de zelfbeheersching waarmee hij, om den vriend en kunstenaar te verschoonen, zich onthield van elke verdediging, verbitterden zijn leven, en het duurde lang eer hij zich zelf terug vond.

Ruskin uit herhaaldelijk de klacht over zijn eenzaamheid, over zijn verlangen naar liefde, zijn behoefte aan een stil geluk, zijn heimwee naar sympathie. Maar die treurige opvoeding, die systematische onderdrukking van elke natuurlijke opwelling, maakte hem onmachtig tot de overgave van zijn geheele persoon.

Deze eigenschap openbaart zich overal. Zelfs in de bewondering voor Turner, of voor een kathedraal, of voor een landschap, overal verhindert zijn actief analyzeeren, zijn ontledende bewondering hem om passief te ontvangen de bekoring der goudene luchten, of te ondergaan de mysterieuse macht van de kathedraal, of sprakeloos de glorie van het trillende licht, dat leeft over het zonnige land, te aanschouwen.

Stones of Venice.

Ik weet geen bladzijde waarin Ruskin zoozeer aan de grandeur van Israëls profeten nabijkomt, waarin het woord zoo nobel verklankt is, en de toon zoo gedragen is als den aanhef zijner '*Stones of Venice*.' Vrij van alle sentimentaliteit, zonder eenig zedelijk doeleinde, zonder betoogen plaatst hij

twee van 's werelds wondersteden op een voetstuk, metendals een andere Ezechiël - hare grootheid om daaraan dediepte van haren val te kunnen peilen.

De volzinnen, dikwijls te breed opgezet, te wijd uitgedijd, zijn hier gesynthetiseerd in een in graniet gehouwen grafschrift, waarin nog de emotie natrilt. Onvertaald volge hier de aanhef:

- Since the first dominion of men was asserted over the ocean, three thrones, of mark beyond all others, have been set upon its sands: the thrones of Tyre, Venice, and England. Of the First of these great powers only the memory remains; of the Second, the ruin; the Third, which inherits their greatness, if it forgets their example, may be led through prouder eminence to less pitied destruction.

The exaltation, the sin, and the punishment of Tyre have been recorded for us in perhaps the most touching words ever uttered by the Prophets of Israel against the cities of the stranger. But we read them as a lovely song; and close our ears to the sternness of their warning: for the very depth of the Fall of Tyre has blinded us to its reality, and we forget, as we watch the bleaching of the rocks between de sunshine and the sea, that they were once ‘as in Eden, the garden of God.’

‘Her successor, like her in perfection of beauty, though less in endurance of dominion, is still left for our beholding in the final period of her decline: a ghost upon the sands of the sea, so weak - so quiet, - so bereft of all but her loveliness, that we might well doubt, as we watched her faint reflection in the mirage of the lagoon, which was the City, and which the Shadow.’

Weemoediger de klank dan:

- ‘I would endeavour to trace the lines of this image before it be for ever lost, and to record, as far as I may, the warning which seems to me to be uttered by every one of the fastgaining waves, that beat, like passing bells, against the *Stones of Venice*.’

De Geschiedenis van de steenen van Venetië, de omtrekken van haar paleizen, van haar kerken, dat is de weerklank van de gedachten en daden van een volk, - Ruskin ontvouwt ze voor onzen geest, zoodanig dat wij uit de positieve analyse

harer monumenten de politieke geschiedenis van Venetië zien opdagen. De psychologische geschiedenis van haar opkomst bleef bewaard in de Byzantijnsche San Marco; die van haar bloei in het Doge-Paleis; en haar val viel zamen met de Renaissance.

Het eerste hoofdstuk: ‘The quarry’ geeft in enkele bladzijden de historie van haar roem als van haar val, zij geeft de laatste te zien in het karakter van den tyran die, de beginselen van haar roemrijk bestaan negerend, een voorbereider, van haar val werd. Hij geeft het te zien in de vroomheid harer schilders: in Gentile Bellini.

Hij doet het voelen in de architectuur: in het feit dat het voornaamste Gothische bouwwerk niet is een Kathedraal maar een Paleis.

Een stuk Tragiek, deze geschiedenis van Venetië, de opkomst, de bloei en de ondergang van een volk, en meer nog, want men kon dit hoofdstuk als een grafzang op het einde van een tijdvak aanmerken, waarin in het grootste deel van Westelijk Europa, wat vroeger of wat later, het evenwicht van het maatschappelijk leven verstoord werd.

Het is, zegt Ruskin, de geschiedenis van een volk hoogelijk in harmonie met zichzelf, afstammelingen uit het Romeinsche ras, lange jaren in tucht gehouden door tegenspoed, en door zijn stelling gedwongen hetzij edel te leven, hetzij onder te gaan: - duizend jaar vochten zij om hun leven; een andere driehonderd jaar tartten zij den dood: hun strijd werd beloond, en hun roepen verhoord.

‘Door Venetië's gansche loopbaan waren de overwinningen en, in vele momenten daarvan, haar veiligheid gekocht door persoonlijken heldenmoed; en de man die zich verhief of haar redde was meesttijds haar koning, bijwijlen een edele, soms een burger. Dit kwam er voor hem niet opaan, noch voor haar. De wezenlijke vraag was niet zoozeer welke hunne namen waren, en welke macht hun toevertrouwd was, als hoe zij waren opgevoed, hoe zij geleerd hadden zich zelf meester te wezen, van hun land de dienaren, geduldig in tegenspoed, maar nimmer duldend oneer; en wat wel de reden was van het verschil tusschen den tijd toen zij redders kon vinden onder hen die zij in den kerker geworpen had, en dien, toen de stemmen harer eigen kinderen haar bevalen een verdrag met den Dood te teekenen.’

Ruskin vraagt den lezer aandacht te schenken aan dit punt; want van deze moreele en staatkundige geschiedenis van Venetië is de kunst een afspiegeling; en de politieke val van Venetië - hij stelt die feitelijk op 1418 - viel samen met die van haar intieme en individueele godsdienst. Want nooit was de godsdienst in Venetië erkend geworden in het openbaar beheer; zij leefde eerst in de intèrieurs.

Te midden van het enthousiasme, de ridderlijkheid of de dweepzucht der andere staten van Europa, staat Venetië, van het eerst tot het laatst, als een gemaskerd beeld; ondoordringbaar koud, haar daadkracht eerst gewekt door het aanraken van een geheime veer. Deze springveer was haar commercieel belang, - dit de eenige beweegkracht van al haar belangrijke staatkundige handelingen, of van het verdragen van nationale vijandelijkheden. Beleedigingen aan haar eer kon zij vergeven, maar nimmer naijver op haar handel; de roem harer veroveringen berekende zij bij hun geldswaarde, en hun recht schatte zij naar eigen gemak.

'De eenige stad van Europa - typiseert hij verder - die ik ken, waarvan de kathedraal niet de voornaamste wezenstrek was. Maar de hoofdkerk van Venetie was de kapel verbonden aan het paleis van haar vorst.'

Nadat hij haar staatkundige geschiedenis heeft afgeleid uit haar zedelijk gehalte, komt hij tot dezelfde conclusie uit de getuigenis van haar schilders: 'Bellini, geb. 1423, die met zijn broeder Gentile de lijn der religieuse schilders van Venetië sluit, en Titiaan (1480) in wiens werk geen zweem van het religieuse aanwezig is. En dit verschil was minder omdat Bellini een godsdienstig man was en Titiaan niet, maar omdat beide de opvoeding van den tijd ontvingen en Bellini opgevoed was in geloof en Titiaan in formalisme. Tusschen de jaren van beider geboorte, was het levende geloof van Venetië dood gegaan. De personificeering van het Geloof door Titiaan in een van zijn meest bevallige vrouwelijke modellen, bewees dat het Geloof vleeschelijk geworden was. Het oog wordt het eerst getroffen door het licht op de wapenrusting van den Doge. Het hart van Venetië leefde in haar oorlogen, nie in haar eeredienst.'

Nu gaat Ruskin over tot de analyse harer bouwkunst, de eerste invloeden van Griekenland, van Rome, en Egypte,

en daarop van de stroomingen van de Arabiërs en de Lombardiërs.

Het werk der Lombardiërs was kracht en vastheid te geven aan het ontzenuwde lichaam en den verwijfden geest van het Christendom; dat van de Arabieren was de afgoderij te straffen en het geestelijke der aanbidding te verkondigen. De Lombardiër bedekte elke kerk die hij bouwde met de gebeeldhouwde voorstellingen van lichaamsoefeningen:- jagen en oorlogvoeren. De Arabier verbande van zijn tempels alle voorstellingen van den vorm van levende schepselen, en verkondigde van haar minaretten: 'Er is geen God dan God.' Tegenovergesteld in karakter en zending, èèn in hun grootheid van energie, vielen zij van het Noorden en Zuiden, ijs-stroom en lava-vloed, te samen op het wrak van het Romeinsche rijk; en het wezenlijke middelpunt van hun strijd, het punt waar beide ophielden, het doode water der tegenovergestelde maalstroomen, bezwangerd met daarin verzeilde brokstukken van het Romeinsche wrak, is *Venetië*.

'Het Doge-paleis bevat de drie grondeigenschappen in precies gelijke hoeveelheden, het Romeinsch, Lombardisch, en Arabisch. Het is het centrale bouwwerk der wereld. De ijs-golf der Lombardiërs, en de daarop volgende der Noormannen, lieten waar zij gevloeid waren hun verspreide brokstukken achter, maar ik meen zonder invloed te hebben uitgeoefend op de Zuidelijke naties verder dan de sfeer hunner eigen tegenwoordigheid. Maar de lava-stroom der Arabieren verwarmde, zelfs nadat zij had opgehouden te vloeien, de geheele Noordsche lucht; en de geschiedenis der Gothische architectuur is de geschiedenis van de verfijning en van de vergeestelijking van Noordsch werk onder haren invloed.'

Het verval dezer bouwkunst, ondergegaan in de uitbundigheid van ornament, correspondeerde met de ontaarding van de Roomsche godsdienst in bijgeloof en slechte zeden. Deze toestand bracht de hervorming d.i. de zuivermaking der godsdienst, in Duitschland en Engeland; en het Rationalisme of de vernieling der Godsdienst in Frankrijk en Italië. De Rationalist behield de kunsten en wierp de Godsdienst terzijde.

'Deze rationalistische kunst wordt de Renaissance genoemd.'

Scherper nog trekt Ruskin deze tegenstelling in twee grafmonumenten. Die van den Doge Tomaso Mocenegi, na wiens dood het verval van Venetië zichtbaar was.

Het graf van dien Doge is door een Florentijner gemaakt; maar het is van hetzelfde algemeene karakter en voeling als alle Venetiaansche monumenten uit denzelfden tijd, en het is een van de laatste die dit behielden. Het klassieke beginsel is duidelijk in zijn dètails te zien, maar het sentiment van het geheel is onaangetast. Het is even als de fraaie graf-tomben van Venetië en Verona, een sarcophaag met een liggend figuur, en dit figuur is een getrouw, maar liefdevol portret, van den doge zooals hij dood lag, doorgevoerd zoover als mogelijk is, zonder pijnlijk te worden. Hij draagt zijn hertogelijk kleed en muts - het hoofd is lichtelijk zijwaarts gelegd op de peluw - de handen eenvoudig gekruist zooals zij plegen. Het gelaat is bloedeloos, de gelaatstrekken groot, maar zoo zuiver en verheven gebeiteld, dat zij zelfs bij hun leven als in marmer gehouwen moeten geschenen hebben. Uitgeteerd door denken en dood, de aderen aan de slapen vertakt en bovenop liggend, de huid in scherpe vouwen saamgetrokken; het voorhoofd hoog gewelfd en de oogappel superbe, de gebogen lijn der lippen aan de zijden even beschaduwd door den kleinen knevel, de baard kort, dubbel en scherp gepunt: alles edel en rustig; en even sterk als het licht, teekent de witte stof de scherpe hoeken van wang en voorhoofd. - Dit was in 1424 gebeeldhouwd. -

In het koor derzelfde kerk, St. Giovanni en Paolo, is een andere graftombe, die van den doge Andrea Vendramin. Deze doge stierf in 1478, na een regeering van twee der noodlottigste jaren in de annalen van Venetië. Hij stierf aan de pest die de verwoesting der Turken gebracht had tot aan de oevers der Lagunen. Hij stierf, Venetië achterlatend onteerd op zee en land, met den rook van de vijandelijke verwoesting oprijzend in het blauwe verschiet van Friuli; en hem was de kostbaarste tombe gewijd ooit aan haar monarchen toebedeeld....

De groote onhandigheid en het gemis aan gevoel trof mij het eerst in het keeren der hand naar den toeschouwer, want zij is afgekeerd van het midden van het lichaam. Om de schoonheid waarmee zij gebeiteld is te toonen, zijn de aderen op de hand van de Mocenigo, strak en stijf in haar scharnieren, mooi geteekend; de beeldhouwer begreep dat de teerheid der aderen tegelijk waardigheid en

ouderdom en adel uitdrukt. De hand van de Vendramin is veel uitvoeriger gebeiteld, maar haar onhandige en plompe contour doet ons dadelijk voelen dat al die arbeid weggegooid is; en dat mag ook wel, want het is alleen gebruikt om jichtige rimpels op de gewrichten te beitelen. Zoo was de èène hand, ik zag om naar haar kameraad. Eerst dacht ik dat deze er afgebroken was, maar toen ik de stof wegveegde, zag ik dat deze ongelukkige beeldtenis slechts *een* hand bezat, en aan de binnenkant een blok was. Het gelaat, zwaar en onaangenaam in zijn trekken, is monsterlijk geworden door zijn half gebeeldhouwd zijn. De eene zijde van het voorhoofd is uitvoerig gerimpeld, de andere is glad gelaten; een kant van de muts is geciseleerd; een wang alleen is geacheveerd, en de andere ruw gehouwen - en verwrongen daarbij; en eindelijk, het hermelijnen kleed, dat aan den eenen kant in het overdreven nagebootst is in elke lok van haar en fond van haar, is aan de andere alleen in vlakken aangeduid: voor het geheele werk is verondersteld dat het slechts van beneden en van een zijde gezien zoude worden.

In waarheid is het nagenoeg door ieder op die wijze te zien; en ik heb geen blaam - ik zou integendeel prijzen - indien de beeldhouwer zijn behandeling naar de plaats geregeld had; zoo die behandeling niet, ten eerste, oneerlijkheid in gehouden had, gevend alleen het halve gezicht, een monsterlijk masker, waar wij het wezenlijke portret van den doode vroegen; en, ten tweede, zulk een volmaakte kou van voelen, als alleen bestaanbaar was met een uiterste van verstandelijken en zedelijken val. Wie, met een hart in de borst, kon zijn hand tot staan gebracht hebben als hij de zwakke lijnen teekende van het aangezicht van den ouden man, - onmajestueus eens, maar ten laatste geheiligd door de plechtigheid van den dood, - kon zijn hand tot staan gebracht hebben, als hij aan de ronding van het grijze voorhoofd kwam, en de laatste aderen uitmat à zooveel de zecchin?

Ik geloof niet dat de lezer, zoo hij gevoel heeft, verwachten zal dat er veel talent aan het overige van dit werk besteed is door den beeldhouwer van deze lage en zinledige leugen. Het geheele monument is een vervelende opeenhooping van die soort van ornamenteel praalvertoon welke,

zoo ze met een pen gedaan is, schoonschrijf-kunst genoemd wordt, en met een beitel, beitelmanskunst heeten moet; het onderwerp daarvan zijn in hoofdzaak dik gelede jongens paradeerend op dolfijnen, dolfijnen die niet in staat zijn om te zwemmen, en door de zee getrokken worden aan uitgetrokken zakdoeken.

'Maar nu, lezer, komt de eigenlijke hoofdzaak. Dit leugenachtige monument van een onteerden Doge, dit toppunt van trots der Venetiaansche Renaissance, is, zoo ook in niets anders, ten minste waar in zijn getuigenis van het karakter van zijn beeldhouwer.*Hij werd, in* 1487, *wegens vervalsching uit Venetie verbannen*.'

In dat eerste hoofdstuk: *The Quarrie*, geeft Ruskin de synthese zijner uitvoerige onderzoekingen in de *Stones of Venice*. En de verdere deelen door doet hij ons de analyze bijwonen, zoodanig dat we onwillekeurig meewerken. Onze belangstelling is gewekt door het resultaat dat hij ons eerst te zien gaf; geen oogenblik vermoeit het ons de analyze te volgen, omdat wij den draad vasthouden en actief mee kunnen doen.

Er is nog iets anders; wij durven meedoen omdat hij ons leert ons gevoel te raadplegen of liever ons door ons gevoel te laten leiden. Hij kent geen critiek zonder dat. Van letters, noch namen, noch systemen weet hij. Zijn gevoel volgend komt hij tot verwonderlijk scherpe ontdekkingen, en dikwijls zijn de historiefeiten de proef op de som. Wanneer men de vergelijking der hierboven aangehaalde beschrijvingen van de twee monumenten der doges leest, en ziet hoe Ruskin constateert dat de beeldhouwer van het tweede wegens vervalsching verbannen is, dan voelen wij de blijdschap welke Ruskin bij het vinden van dit feit ondervonden moet hebben.

Bij hem is het een eeuwige wisselwerking van de kunst welke de geschiedenis der stad vastzet, van de godsdienst in nauw verband met beide, en van den val van Venetie samentreffend met het verval van beide. Men waant een bouwkundig betoog voor zich te hebben, en men ziet de historie van een volk; men verdiept zich in beide en de geschiedenis van Westelijk Europa vertoont zich aan onzen geest. Het verschil der Noordelijke en Latijnsche rassen doet hij ons zien in de energie van het Noorden, de energie die opwaarts

streeft, de hooge boomgroepen der Germanen, de pijnboomen, aan welker eindelooze pinnakels men zoodanig gewend is, dat de herhaling van dergelijke vormen het oog niet spoedig beleedigt, maar het evenmin terstond getroffen is door den eenvoud der vlakke en massale omtrekken der zuidelijke bouwkunst. De zuidelijke bovenkant, dat is de langueur uitgedrukt in liggende lijnen, dat is het passieve nederliggen op een zonnigen heuvel waar de noordelijke tegen een sneeuwstorm moet opwerken.

Het eerste deel geeft ons, in de staatkundige geschiedenis van Venetië, den omtrek van alle bouwkunsten.

Het tweede deel opent met de beschrijving van het aspect van het tegenwoordig Venetië en, daarmee verbonden, van de stroomingen en grondgesteldheden welke hare wording bepaalden, en geeft ons de uitgebreide analyse der Byzantijnsche en Gothische bouworden. Klinkt zijn stem in de *Quarrie* als die eens rechters die de geschiedenis van dit volk in de weegschaal woog en richtte; zoo geeft hij in dit tweede deel den weemoed van het vergane te aanschouwen in den aanblik van het Venetië dezer eeuw - trillend de stem bij het aanschouwen van haar ruïne. Deze beschrijving doet denken aan het Venetië van Turner, even magisch laat hij haar uit de zee oprijzen. Hij vergelijkt haar verval bij een uitgemergeld menschelijk lichaam, welks krankte haar oorzaak in het hart vindt, maar die zich uitwendig het eerst aan de uiteinden openbaart. ‘In het middelpunt der stad vindt men nog enkele resten van leven, en met de oogen vergeefelijk te sluiten voor die verschijnselen van verval, die zich ook daar openbaren, kan de vreemdeling nog een oogenblik er in slagen zich het aspect van het vroegere Venetië voor te stellen. Maar deze polsslag bezit geen voldoende kracht om door te dringen in de voorsteden en buitengedeelten der stad; de koude van den dood heeft haar onherroepelijk aangegrepen, en die aanraking van doodelijke krankte wordt dagelijks te boek gesteld door de wassende breedte van haar gordel van ruïnes.’

In de *Seven Lamps of Architecture* geeft Ruskin eenige redenen op waarom kerken rijk versierd behooren te wezen: zij zijn de eenige plaatsen waar aan de begeerte om God een deel der kostelijke dingen te offeren behoorlijk voldaan kan

worden. Maar de vraag of de kerk, omdat het een kerk is, versiering noodig heeft, of dat zij geschikt voor haar bestemming zou wezen zoo zij deze niet bezat, beantwoordt hij op een verrassende wijze in het hoofdstuk, aan de kerk van St. Marcus gewijd, in het tweede deel der *Stones of Venice*.

Het voornaamste bezwaar in het beslissen dezer vraag is, dat zij ons altijd in een verkeerden vorm gedaan is. Men vraagt ons, of wij vragen ons zelf, of de gewaarwording, die wij nu gevoelen, zoo wij ons van ons modern woonhuis door een pas gebouwde straat in een dertiende eeuwsche kathedraal begeven, geëigend of begeerlijk is als voorbereiding voor den openbaren eeredienst. Maar wij vragen nooit of die gewaarwording wel berekend was door de bouwmeesters van de kathedraal. Nu wil ik niet zeggen dat het contrast van de oude met de nieuwe gebouwen en de vreemdheid waarmede de vroegere bouwkunstige vormen onze oogen treffen, in onze dagen niet ongunstig zijn, maar ik zeg dat hun effect, wat het ook mag wezen, door de bouwmeesters daarop volstrekt niet berekend was. Hij trachtte zijn werk mooi te maken, maar verwachtte nimmer dat het vreemdsoortig wezen zoude. En wij stellen ons zelf buiten staat om eerlijk over haar bedoeling te oordeelen, zoo wij vergeten dat, toen de kathedraal gebouwd werd, zij uit het midden van andere even verbeeldingsrijke en schoone bouwwerken oprees; dat ieder woonhuis in de middeleeuwen overladen was met hetzelfde ornament en eigenaardig was door dezelfde groteske versieringen die de portalen met licht en schaduw overtrekken, of de dakgoten van de kathedraal verlevendigen; datgene wat wij nu met twijfel en vol verwondering zoowel als met verrukking beschouwen, was in dien tijd de natuurlijke voortzetting van de voornaamste gebouwen der stad, van een stijl welke door alle straten en stegen, aan ieders oog gemeenzaam was; en de architect dacht dikwijls niet meer aan het te voorschijn roepen van een, in het bizonder, devotie-vollen indruk en het meest bewerkelijke snijwerk dan de bouwmeester van een modern vergaderlokaal met zijn wit-gekalkte muren en vierkante venster-openingen.

Laat de lezer dit belangrijk feit goed onthouden, en dan de belangwekkende consequenties volgen. In onze dagen kennen wij een soort van gewijdheid toe aan spitsboog

en kruisgewelven omdat, terwijl wij gewoon zijn uit vierkante ramen te kijken en onder vlakke zolderingen te wonen, ons oog de schoone vormen in de ruïnes onzer abdijen ontmoet; maar toen deze abdijen gebouwd werden, werd de spitsboog boven elke winkeldeur, zoowel als voor die van het klooster gebruikt, en de feudale baron en de vrijbuiter hielden festijnen onder dezelfde gewelfde zolderingen als waaronder de monnik zong, niet omdat het gewelf in 't bizonder geëigend was voor zwelgpartij of psalm, maar omdat dit toen de vorm was waarin een sterk dak het gemakkelijkst gebouwd werd. De bevallige architectuur van onze steden hebben wij vernield; wij hebben er een, geheel zonder schoonheid of zin, voor in de plaats gesteld; en dan redeneeren wij over het zonderling effect dat de brokstukken, die gelukkig nog overbleven in onze kerken, op onzen geest maken, alsof deze kerken altijd bestemd waren om door hun vreemdsoortigheid op te vallen tusschen de hen omringende gebouwen, alsof de Gothische architectuur altijd geweest is wat zij nu is: een religieuse taal, evenals het monniken-latijn. De meeste lezers weten, zoo zij hun kennis wilden gebruiken, dat dit niet het geval is; maar zonder zich de moeite te getroosten om deze zaken te overwegen, laten zij zich dommelig drijven op den indruk dat de Gothiek een eigenaardig kerkelijke stijl is, en bijwijlen zelfs, dat rijkdom in kerk-ornament een voorwaarde is tot bevordering van den Katholieken godsdienst. Zeker, het is in de moderne tijden zoo geworden; want daar er in onze hedendaagsche architectuur geen schoonheid is, en wel veel in de overblijfselen van de vroegere, die bijna uitsluitend kerkelijk zijn, zoo hebben de *High Church* en de *Katholieke* partijen niet geaarzeld voordeel te doen met de natuurlijke neigingen, die, behalve uit deze bron, van alle voedsel beroofd waren; en gewillig hebben zij de theorie verspreid, dat, wijl al de goede architectuur die ons bleef de uitdrukking is van *High Church* of *Katholieke* leerstellingen, daarom alle goede bouwkunst eeuwig zoo geweest is en zoo moet blijven, - een ongerijmdheid waarvan naar ik hoop, hoewel hier en daar een buiten-dominé dit onschuldiglijk gelooven wil, het gezond verstand der natie zich zal bevrijden.

‘Er is niet veel onderzoek in den geest van het verleden noodig om datgene vast te stellen, wat ik dus vooral zou

wenschen duidelijk en krachtig te verdedigen, dat waar ooit de christelijke kerkarchitectuur goed en mooi was, deze dit grootendeels geworden is uit de vervolmaakte ontwikkeling van de architectuur van het gewone woonhuis van het tijdperk; dat, toen de spitsboog in de straten ingevoerd werd, zij: in de kerk gebruikelijk werd; toen de rondboog in de straten ingevoerd werd, zoo ook in de kerk; toen de pinnakel boven het zoldervenster geplaatst werd, toen eveneens op den klokketoren, toen de vlakke zoldering voor het woonvertrek gebruikt werd, toen dan ook voor het schip der kerk. Er is geen heiligheid in rondbogen, noch in spitsbogen; geen in pinnakels, noch in schraagpijlers; geen in zuilen, noch in traceeringen. Kerken waren grooter dan de meeste andere gebouwen, omdat zij meer menschen bevatten moesten; zij waren rijker versierd, dan de meeste andere gebouwen, omdat zij meer beveiligd voor geweld waren, en de gepaste plaatsen van aanbiddende offering; maar zij waren nooit in een of ander afzonderlijken, mystieken en religieusen stijl gebouwd; zij waren gebouwd op de wijze aan ieder in dien tijd gemeenzaam. De traceeringen van den flamboyanten stijl, die de façade van de Kathedraal van Rouaan versierden, vonden eens hun gelijke in elk venster van elk huis op de markt; de beeldhouwwerken die de voorportalen van de S. Marco versierden, vinden hun weerga in de muren van elk paleis op het Canale Grande, en het eenige verschil tusschen kerk en woonhuis was dat er een symbolische zin was in de verdeeling van de onderdeelen aan alle gebouwen die voor den godsdienst bedoeld waren, en dat het schilderwerk of beeldhouwwerk in het eene geval minder vaak profaan was dan het andere. Een strenger onderscheid valt er niet te trekken: want de profane geschiedenis werd onophoudelijk in de kerk-architectuur binnengeleid; even zoo goed als de gewijde geschiedenis of wat daarop zinspeelde gewoonlijk de halve versiering vormde van het woonhuis. En hoewel - zegt Ruskin verderop - niet ieder huis in de middeleeuwen rijk versierd of mooi was, zoo had toch elk de trekken gemeen, die hoewel dikwijls van eenvoudiger materiaal, toch uit één geest waren. En onze oogen, onontwikkeld gelaten door het leelijke, worden door de grilligheid der Gothiek getroffen, òf hechten er een beteekenis aan die onwaar is.’

Deze gevolgtrekking treft door haar juistheid. Geen spitsbogen, noch kruisgewelven, noch traceeringen geven heiligheid; en niet het zich verwonderen over de vreemde schoonheid eener kerk is het bewijs van een Gothischen geest, het is eer een bewijs hoe dood de godsdienst is dat wij die zoo onderscheiden van onzen gemeenzamen huizenbouw willen hebben. De eenvoudige roomsche dorpskerkjes, met rieten dak gedekt, even als de armelijke woningen daar omheen, maar waar zich op den kerkhofsmuur het kruisbeeld verheft hooger dan het kerkje, wekt vromer aandoeningen, dan die kolossale nieuwe kerken, zooals wij ze in Limburg zien staan, als trotsche vreemdelingen hoog boven de kleine huisjes en hutten uitstekende, zonder verband hun grootheid met de kleinheid en armoede der huizen, verstorend de evenmaat, en te armer makende het dorpje.

Maar men moet de détails van dit boek zelf lezen; ze te lezen is genot; telkens wekken zij ons slapend bewustzijn door een blik in het verleden, die een openbaring is. Met Ruskin behoeven wij ons gevoel niet als een gevaarlijken stuurman op zijde te zetten; neen bij hem zijn gevoel en gezond verstand de voorwaarden voor waarlijker kennis.

Maar zijn hoofdstuk over het wezen der Gothiek is zóó verrassend, overtuigt ons zoodanig, dat ik de verzoeking niet weerstaan kan, eenige bladzijden van het begin te geven; het is zoo eenvoudig, dat ieder de diepe waarheid daarin kan voelen; het leert ons niet een bouwstijl, maar openbaart ons de voorwaarden van een menschwaardig leven.

Het wezen der Gothiek.

Ik zal trachten den lezer van dit hoofdstuk een uitgebreid en tegelijk stellig denkbeeld te geven van het wezen der architectuur, die de Gothische geheeten is; niet alleen van die van Venetië, maar ook van de Gothiek der geheele wereld; want het nagaan in hoever de Venetiaansche architectuur het universeele of volmaakte type der Gothiek nabij komt, en in hoever zij òf daarin te kort schoot, òf vreemde en onafhankelijke vormen aannam, - zal een der belangrijkste gedeelten van ons volgend onderzoek wezen.

De voornaamste moeilijkheid hiervan komt voort uit het

feit dat ieder bouwwerk uit het Gothische tijdperk in een of ander belangrijk opzicht van een ander verschilt, en vele behelzen wezenstrekken, die volstrekt niet als Gothiek aangemerkt zouden worden, zoo men ze in andere gebouwen aantrof; zoodat alles waar wij rekening mee hebben te houden niet veel meer is dan, als ik het zoo mag zeggen, een grootere of kleinere graad van *Gothischheid* in ieder gebouw dat wij onderzoeken. En het is van deze Gothischheid dat ik het karakter, al naar dat men het meer of minder in een gebouw aantreft, wil verklaren; en dit doende ondervind ik dezelfde soort van bezwaren welke hij ontmoeten zou die het, bijvoorbeeld, ondernam het wezen der Roodheid te willen verklaren zonder wezenlijk rood voorwerp om op te wijzen, maar slechts over oranje en purperen voorwerpen beschikken kon. Veronderstel dat hij slechts een takje heide of een verdord eikenblad had. Hij kon zeggen de kleur welke met geel gemengd is in dit eikenblad, en met blauw in deze heide, zou rood wezen zoo gij ze afzonderlijk zoudt hebben. Maar het zou toch zeer moeilijk wezen om deze abstractie volkomen duidelijk te maken: en zoo is het nog veel moeilijker om de abstractie van het Gothische karakter verstaanbaar te maken, omdat haar wezen gevormd is uit een mengsel van denkbeelden en alleen levensvatbaarheid bezit als deze vereenigd zijn. Dat wil zeggen: spitsbogen maken geen Gothiek, en evenmin gewelfde daken, noch luchtbogen, noch groteske beeldhouwwerken; maar alle of sommige van deze dingen, en vele andere met hen, als zij zoodanig te samen komen dat zij levensvatbaarheid bezitten.

Ik zal dus in de voorgestelde omschrijving allen het denkbeeld trachten te ontleden dat zeker reeds in den geest des lezers aanwezig is. Wij hebben allen een zekere voorstelling, de meesten van ons een zeer bepaalde, van de beteekenis van het woord Gothiek; doch ik weet dat velen deze voorstelling hebben zonder in staat te zijn daarvan een verklaring te geven: dat wil zeggen: in het algemeen begrijpen zij dat *Westminster Abbey* Gothiek is en *St. Pauls* niet, dat de Straatsburger dom Gothisch is en St. Peter niet, en niettegenstaande dit hebben zij toch geen heldere voorstelling van wat het is dat zij herkennen in de eene, en missen in de andere; zoodat zij niet in staat zouden wezen te oordeelen in hoe-

verre het werk in den Westminster of den Straatsburger dom goed en zuiver is in zijn soort, laatstaan nog om te bepalen hoeveel zuiver Gothische elementen er in niet beschreven gebouwen als St. James-palace of Windsor-castle aanwezig zijn en hoeveel daaraan ontbreekt. En ik geloof dat dit een prettig en leerrijk onderwerp is; en dat, bij het opsporen van dit grijze, sombere beeld van de Gothiek, dat wij in ons omdragen, iets meer dan gewoon belangwekkends gevonden zal worden in het onderkennen van de gemeenschap die er is tusschen haar en onze Noordsche harten. En zoo ik, in een of ander deel van dit onderzoek, met enkele van te voren gevormde opvattingen der lezers in botsing mocht geraken, en de term ‘Gothisch’ gebruik in een beteekenis welke hij daaraan niet gaarne wilde toekennen, zoo vraag ik hem niet om die te aanvaarden, maar alleen om mijn verklaring te willen onderzoeken en te begrijpen, zoover als noodig is voor de verstaanbaarheid van wat in het verdere van dit werk volgt.

Wij hebben het Gothische karakter op dezelfde wijze aan onze analyse onderworpen, als de scheikundige een ruw mineraal, dat vermengd is met allerlei vreemde bestanddeelen, misschien nergens zuiver, of ooit langer dan een oogenblik in haar volle zuiverheid te zien of te verkrijgen, maar evenwel, hoe ook schijnbaar onuitwarbaar, een zaak van bepaalde en afgescheiden aard. De scheikundige bepaalt het mineraal bij twee verschillende karakters, het eene uiterlijk: kristalvorm, hardheid, glans, enz.; het andere innerlijk: de verhoudingen en den aard van zijn bestanddeelen. Juist op dezelfde wijze onderscheiden wij in de Gothische architectuur uiterlijke vormen en innerlijke elementen. Haar grondbestanddeelen zijn de geestelijke neigingen van die haar bouwden, verstaanbaar daarin uitgedrukt; zooals fantasie, liefde voor verscheidenheid, liefde voor rijkheid, en zoo meer. Haar uitwendige vormen zijn spitsbogen, gewelfde daken, enz. En, tenzij èn die bestanddeelen èn die vormen aanwezig zijn, hebben wij geen recht om een bouwstijl Gothisch te noemen. Want het is niet voldoende, dat hij den vorm heeft zoo hij niet tegelijk de macht en het leven bezit. Het is niet genoeg zoo hij de macht heeft, indien hij niet den vorm bezit. Daarom moeten wij elk dezer wezenstrekken achtereenvolgens onder-

zoeken; en eerst vaststellen wat de Geestelijke Expressie, en ten tweede, wat de materieele vorm der zoo genoemde Gothische architectuur is.

I. Geestelijk Vermogen of Expressie. Wij hebben te ontdekken welke wezenstrekken de Gothische bouwers, in onderscheiding met alle andere bouwmeesters, liefhebben of onbewust in hun werk uitdrukken?

Laat ons voor een oogenblik naar onze chemie terugkeeren, en opmerken dat, bij het bepalen van het mineraal naar zijn samenstellende deelen, het niet uit één van deze, maar uit de vereeniging van alle bestaat, bijvoorbeeld: de vorming van het krijt is noch in houtskool noch in zuurstof, noch in kalk, elk op zich zelf, maar wel uit de vermenging van deze drie in bepaalde maten; en zij worden alle in van krijt zeer verschillende dingen gevonden, en men vindt niets dat lijkt op krijt, in houtskool of zuurstof, maar niet te min zijn zij noodzakelijk tot zijn bestaan.

Evenzoo is het met de geestelijke krachten, die te zamen de ziel der Gothiek uitmaken. Het is noch het een, noch het ander dat het teweegbrengt, maar hun verbinding in verschillende maten. Men vindt ieder van deze in veel andere bouworden als de Gothische, maar deze is niet waar zij ontbreken of, ten minste, waar hun plaats niet op de een of andere wijze vervangen is. Maar er is dit groote onderscheid tusschen de samenstelling van het mineraal en van den Gothischen stijl, dat, zoo wij aan de steen een zijner grondsoorten ontnemen, de vorm geheel verandert en het bestaan als mineraal vernietigd is; terwijl, zoo wij aan den Gothischen stijl een zijner geestelijke elementen ontnemen, hij slechts iets minder Gothisch is dan te voren, en de verbinding van twee of drie harer grondbestanddeelen is reeds voldoende om het een zekere Gothischheid van karakter te verleenen, die in kracht wint, zoo wij de anderen er bijvoegen, en verliest wanneer wij ze weer onttrekken.

Ik geloof dat de karakteristieke of geestelijke bestanddeelen der Gothiek de volgende zijn, naar de orde hunner belangrijkheid gerangschikt.

Ruwheid.	Grilligheid.
Veranderlijkheid.	Strengheid.
Naturalisme.	Overtolligheid.

Deze karaktertrekken zijn hier uitgedrukt als behoorende tot het gebouw; indien zij behoorden aan den bouwmeester zouden zij wildheid of ruwheid, liefde voor veranderlijkheid, liefde voor de natuur, uit den band geslagen verbeeldingskracht, stijfhoofdigheid en edelmoedigheid, heeten. En ik herhaal het, dat het wegnemen van een of twee dezer niet in eens het Gothische karakter van een gebouw vernielen zal, maar wel het verwijderen van de meeste dezer zal voortgaan ze naar hun rangschikking te ontleden.

Ruwheid. Ik ben niet zeker wanneer het woord ‘Gothisch’ het eerst algemeen toegepast werd op de architectuur van het Noorden; maar ik vermoed dat, welke ook de datum van zijn oorspronkelijk gebruik moge wezen, dit bestemd was als een verwijt, en om het barbaarsche karakter uit te drukken van de naties, in wier midden deze bouwstijl ontstond. Nooit hield dit in dat zij letterlijk van Gothische afkomst waren, nog minder dat hun architectuur oorspronkelijk door de Gothen uitgevonden was; maar het gaf te kennen dat zij en hun gebouwen samen een graad van stugheid en ruwheid tentoonspreidden, welke, in tegenstelling met het karakter van Zuidelijke en Oostersche volken, als een eeuwige reflectie verschijnen van het contrast tusschen den Goth en den Romein bij hun eerste ontmoeting. En zoo het gevallen Rome in de uiterste onmacht van zijn weelderigheid, en de schaamteloosheid van zijn schuld, het voorbeeld werd ter navolging voor beschaafd Europa; zoo werd aan het einde der zoogenoemde duistere eeuwen, het woord Gothiek een term van ongetemperde verachting, niet ongemengd met tegenzin. De minachting voor de Gothische bouwkunst is door het streven der antiquaren en architekten dezer eeuw voldoende weerlegd; en misschien mochten enkelen onder ons, in onze bewondering van de grootsche wetenschap harer structuur en heiligheid harer expressie, wenschen dat de term van vroegere verachting teruggetrokken en een andere, meer eervolle, in zijne plaats gesteld mocht worden. Er is geen kans, evenmin als noodzakelijkheid voor zulk een in de plaats stelling. Zoover als de betiteling smalend gebruikt was, was zij valsch toegepast; maar, goed verstaan, is er geen verwijt in het woord; in tegendeel, er is een diepe waarheid in, welke het instinct der menschheid bijna onbewust herkent. Het is waarheid, groote

en diepe waarheid, dat de architectuur van het Noorden ruw is en woest; maar het is niet waar, dat wij haar daarom veroordeelen of verachten mogen. Ter van daar. Ik geloof dat zij juist in dit eigen karakter onzen diepsten eerbied verdient.

De door de moderne wetenschap opgeteekende kaarten hebben in een klein bestek een groot bedrag van kennis weergegeven, maar nooit zag ik er een teekenachtig genoeg om den toeschouwer een voorstelling te geven van het soort contrast in het physieke karakter van de Noordelijke en Zuidelijke landen. Wij kennen het onderscheid in de details, maar wij hebben niet dat wijde overzicht en begrip, die ons in staat konden stellen het ten volle te voelen. Wij weten dat er gentianen groeien op de Alpen, en olijven op de Apennijnen; maar wij hebben voor ons zelven niet genoeg het begrip van dat verschillende mozäiek van de oppervlakte der wereld dat een vogel in zijn landverhuizing ziet, dat verschil tusschen de landstreek van de Gentiaan en de olijf dat de ooievaar en de zwaluw van verre zien, drijvend op den Sirocco. Laat ons voor een oogenblik trachten ons even hoog als zij te verheffen, en trachten ons de Middellandsche Zee voor te stellen als een beneden ons liggend, onregelmatig meer, en al haar vooruitstekende kusten slapend in de zon: hier en daar een toornend onweersvlak, een grijze stormplek, zich voortbewegend over het blakerende veld, en hier en daar een pluim van witten vulkaanrook door haar cirkel van asch omgeven, maar meerendeels een vredige volheid van licht; Syrie en Griekenland, Italië en Spanje, als stukken van een gouden plaveisel in het zeeblauw gelegd. Als wij lager komen, zien wij bergketenen welke zich daarop verheffen, en het zachte gloeien van glooiende tuinen, en bloemen zwaar van wierook, vermengd met laurierbosschen en oranje en vederige palm, die met hun grijsgroene schaduwen het branden der marmeren rotsen afkoelen, en van de porphyren trappen die onder het glinsterende zand verdwijnen. Laat ons dan verder op gaan naar het Noorden, tot wij de Oostersche kleuren graadsgewijze zien veranderen in een breeden gordel van vochtig groen, waar zich de weilanden van Zwitserland, en de met populieren beplante valleien van Frankrijk, en de donkere wouden van Donau en Carpathen strekken van de monden der Loire tot die der Wolga,

gezien door kloven en grijze jachten van regenwolken en vlokkige sluiers van de mist van beeken, laag over de weilanden hangend. En dan, verder op naar het Noorden, om de aarde te zien liggen onder de machtige opeenhooping van looden rotsen, en heidevelden, zoomend met een wijden overvloed van donker purper dien gordel van veld en bosch, en stuk springend in onregelmatige en onoogelijke eilanden in de Noordelijke zeeën, door storm geslagen en bevroren door ijsstroomingen, gefolterd door de woedende polsslagen van het getij, tot dat de wortels der laatste bosschen ontbreken in de ravijnen der heuvelen, en de honger van den Noordewind hun toppen kaal vreet; en eindelijk, die muur van ijs, duurzaam als ijzer, die, gelijk aan den dood, zijn witte tanden tegen ons aangrijnst van uit het schemerlicht van de pool. En, eens in gedachten de trapsgewijze opvolging van de gegordelde iris der aarde in al zijn stoffelijke uitgebreidheid doorkruisend, laat ons nu dichterbij komen en de gelijktijdige verandering in den cirkel van dierlijk leven bezien, de menigte van vlugge en schitterende schepselen die in lucht en zee glanzen of de zanden van het zuidelijk halfrond betreden; gestreepte zebra's en gevlekte luipaarden, schuifelende slangen, en vogels uitgedoscht in purper en scharlaken. Laat ons hun teerheid en schittering van kleur, hun vrijheid van beweging vergelijken met de door vorst verstijfde kracht, en de poovere bedekking, den stoffigen vederdos der noordelijke rassen, tegenover elkaar stellen, het Arabische paard met het Shetlandsche, tijger en luipaard met wolf en beer, antiloop met eland, en paradijsvogel met den vischdief; en wanneer we ook moedig erkennen de grootsche wetten waarnaar de aarde met alles wat er op is naar zijn aard bestuurd wordt, laat ons dan niet veroordeelen, maar ons verheugen in hetgeen de mensch onbewust heeft uitgedrukt onder dezelfde wetten die het land vormden. Laat ons hem met eerbied gadeslaan, als hij de glinsterende steenen naast elkaar zet, en met zacht beeldhouwwerk de zuilen van jaspis glad maakt, die een eeuwigen zonneschijn weerspiegelen en oprijzen in een wolkenloozen hemel; maar laat ons niet met minder eerbied tot hem opzien, die, met ruwe kracht en haastigen stoot, een wild en vreemd leven uit de rotsen te voorschijn roept die hij van onder het mos der heidevelden getrokken heeft, en hoog, in de donker

geworden lucht, den stapel van ijzeren beeren en ruwe muren doet oprijzen; een uit het hart opwellend werk, van een verbeeldingskracht, even wild en wonderlijk als de noordelijke zee; scheppingen van onbehouwen vorm en starre geledingen, maar vol van instinctief leven; fel als de geeselende winden, en veranderlijk als de wolken die hen beschaduwen.

Er is, ik herhaal het, geen vernedering, geen verwijt hierin, het is alles waardigheid en eerbaarheid; en wij zouden droeviglijk dwalen indien wij weigerden, òf het als een wezenlijk karakter van de bestaande architectuur van het Noorden te erkennen, òf om deze wildheid van gedachten en ruwheid van werk als een begeerlijk karakter voor wat nog komen kan, toe te laten; deze blik van bergbroederschap tusschen de Kathedraal en den Alp; deze grootheid van onverzettelijke macht alleen met te meer energie voortgebracht, omdat de fijne toets van den vinger bevroren was door den ijzigen wind en het oog verduisterd door de moeras-damp, of verblind door hagel; deze uiting van den sterken geest van menschen wien het niet vergund is overvloedig vruchten van de aarde te plukken, noch te blakeren in de droomerige weelde der zonneschijn, maar die de rots breken voor hun brood, en het hout kloven om vuur, en zelfs in wat zij voor hun vermaak doen iets toonen van die harde gewoonten van arm en hart die in hen wassen, als zij den bijl zwaaien of de ploeg sturen. Indien echter de ruwheid der Gothieke architectuur als de uitdrukking van haar oorsprong in de noordsche volken beschouwd kan worden, zoo bezit zij nog hooger adel, wanneer men haar als een bewijs, niet van klimaat, maar van godsdienstig beginsel beschouwt.

In de 13e en 14e paragraaf van hoofdstuk XXI, van het eerste deel van dit werk, is gezegd dat de systemen van het zoogenaamd bouwkundig ornament in drieën verdeeld konden worden: - 1. slaafsch ornament, waarin de uitvoering of macht van den minderen werkman geheel ondergeschikt is aan het verstand van den hoogeren: - 2. constitutioneel ornament, waarin de uitvoerende geringere macht tot een zeker punt vrij en onafhankelijk is, een eigen wil hebbend, en toch haar minderheid belijdend in het bewijzen van gehoorzaamheid aan hooger machten; - en 3. revolutionair ornament, waarin geen uitvoerende inferioriteit toegelaten is. Hier moet ik den aard dezer indeelingen wat uitvoeriger uitleggen.

Van het slaafsche of serviele ornament zijn de Grieksche, de Armenische en Egyptische scholen de voornaamste; maar hun slaafschheid is van onderscheiden aard. De Grieksche werkbaas was in kennis en macht den Assyriër of Egyptenaar ver vooruit. Noch hij, noch zij voor wie hij werkte konden den schijn van onvolmaaktheid verdragen; en daarom was elk ornament dat hij aanwees om uitgevoerd te worden door hen die onder hem stonden, saamgesteld uit geometrische vormen, ballen, riggels, en volmaakt symetrisch gebladerte, - welke met volstrekte nauwkeurigheid met lijn en liniaal uitgevoerd konden worden, en die voltooid op hun wijze even volmaakt waren als zijn eigen gebeeldhouwde figuren. Daarentegen eischten de Assyriër en Egyptenaar minder den nauwgezetten vorm, tevreden met het overlaten van hun figuren aan ondergeschikte beeldhouwers, en verlaagden zij de methode van behandeling tot een standaard waaraan iedere werkman reiken kon, en oefenden hem dan in statige tucht, dat er geen kans was dat hij beneden den aangewezen standaard zou vallen. De Grieken gaven den minder bekwamen werkman geen onderwerp dat hij niet volmaakt kon uitvoeren. De Assyriër gaf hem onderwerpen die hij alleen onvolkomen kon uitdrukken, maar stelden een wettige standaard vast voor deze onvolmaaktheid. In beide gevallen was de werkman een slaaf.

Het derde soort van ornament, de Renaissance, is die waarin het ondergeschikt détail hoofdzaak wordt, daar de uitvoerder van elk klein deel verwacht wordt bekwaamheid ten toon te spreiden en kennis te bezitten even groot als die waarover de meester van het ontwerp beschikt; en in de poging om hem met handigheid en kennis te begiftigen, wordt zijn eigen oorspronkelijke macht onderdrukt, en het heele gebouw wordt een vervelend ten toon spreiden van welopgevoede stomheid.

Maar in het middeleeuwsche, of in 't bijzonder Christelijke ornament-systeem heeft deze slavernij geheel afgedaan; het Christendom erkende zoowel in kleine dingen als in groote de persoonlijke waarde van iedere ziel. Maar het erkent niet slechts haar waarde; - het belijdt haar onvolmaaktheid door het verleenen van eerbied in de erkenning van onwaarde. Dat aanvaarden van verloren macht en verlaagde natuur, dat den Griek of Nineveër als uiterst pijnlijk aandeed, en dat dezen afweer-

den zooveel zij konden, geschiedt dagelijks bij den Christen, die het feit zonder vrees aanschouwt, omdat het, op het einde, medewerkt tot Gods grooter eer. Daarom is de vermaning waarmee het Christendom iederen geest tot zijn dienst roept: Doet wat gij kunt, en belijdt openlijk waartoe gij onbekwaam zijt; laat uw pogen noch verkort worden uit vrees van niet slagen, noch uw belijdenis tot zwijgen gebracht uit vrees voor schande! En misschien is het de voornaamste bewonderenswaardigheid der Gothische bouwscholen, dat zij aanvaard hebben den arbeid van de eenvoudigen van geest; en uit de fragmenten vol van onvolmaaktheid, en die deze onvolmaaktheid in ieder onderdeel verraden, een statig en onaantastbaar geheel doen verrijzen. Maar de Engelsche geest onzer dagen heeft dit gemeen met den Griek, dat hij in alle dingen vurig begeert de uiterste compleetheid of volmaaktheid welke met haar aard vereenigbaar is. Abstract genomen is dit een edel karakter, maar het wordt onedel als het ons beweegt de onderlinge waardigheid der natuur zelf te vergeten, en de volmaaktheid van een lager natuur te. verkiezen boven de onvolkomenheid van een hooger; niet in aanmerking nemend dat, volgens dezen regel beoordeeld, al de redelooze dieren verkieselijk zouden wezen boven den mensch, omdat zij volmaakter in hun functies en soort zijn, al worden zij als aan den mensch ondergeschikt beschouwd. Zoo is het ook met de werken der menschen: die welke in hun soort volmaakter zijn, zijn altijd inférieur aan degene die naar hun natuur voor meer fouten en tekortkomingen vatbaar zijn. Want hoe fijner, teerder een natuur is, des te meer onvolkomenheden zullen door hare klaarheid te zien zijn, en het is een wet van het heelal dat de beste dingen het zeldenst in hun besten vorm gezien worden.

Het wilde gras groeit goed en sterk het eene jaar als het andere; maar de tarwe is naar gelang van de grootere voornaamheid harer natuur onderhevig aan het verderfelijke woekergewas. En daarom, terwijl wij in alle dingen die wij zien volmaaktheid wenschen en daarnaar streven, behoeven wij niet het geringere in zijn begrensde volkomenheid te verkiezen boven het edeler in zijn machtig streven; noch een gepolijste beuzeling te verkiezen boven vervallen majesteit, noch de overwinning

boven de eervolle nederlaag; niet te verlagen het peil van ons doel, om de behagelijkheid van het succes te zekerder te genieten. Maar bovenal hebben wij, in onzen omgang met de zielen van anderen, acht te geven hoe wij door strenge eischen of kleinzielige voorzichtigheid, dic pogingen welke anders tot een verheven uitslag zouden leiden, belemmeren mochten; en, nog meer, hoe wij onze bewondering onthouden aan grootheid, wijl zij vermengd is met grove tekortkomingen. Nu zijn er in het maaksel en de natuur van iederen mensch, hoe onbeschaafd of eenvoudig, dien wij tot handenarbeid gebruiken, enkele krachten voor beter dingen; op zijn minst wat trage verbeeldingskracht, onbewuste vatbaarheid voor aandoening, wankelende gedachten-gangen, en het is meestal onze eigen schuld dat zij traag of werkeloos zijn. Maar deze kunnen niet in sterkte groeien, tenzij wij genoegen nemen om hen in hun zwakheid te gebruiken, en tenzij wij hen prijzen en eeren in hun onvolkomenheid boven de beste en volmaaktste bedrevenheid van de hand. En dit behooren wij met alle arbeiders te doen: te zoeken naar het denkende deel in hen, en dat te voorschijn te roepen, wat wij er ook door verliezen, welke tekortkomingen of dwalingen wij ook genoodzaakt zijn op den koop toe te nemen. Want het beste wat in hen is kan zich niet openbaren dan vergezeld van veel dwaling. En dit moet gij begrijpen: Gij kunt een man leeren een rechte lijn te teekenen en uit te houwen; vlug een gebogen lijn te te treffen en die uit te beitelen; een aantal van voorgeschreven lijnen en vormen te copieeren met bewonderenswaardigen spoed en volkomen nauwkeurigheid; en gij vindt zijn werk volmaakt in zijn soort: maar zoo gij hem vraagt over enkele dezer vormen na te denken, te overwegen of hij geen betere in zijn hoofd heeft, houdt hij op; zijn uitvoering wordt aarzelend; hij denkt, en tien tegen een, denkt verkeerd; tien tegen een, dat hij een fout maakt bij den eersten keer dat hij als een denkend wezen de hand aan het werk slaat. Maar niettegenstaande dat, hebt gij een man van hem gemaakt. Hij was te voren slechts een machine, een levend werktuig. En weet het wel, ge zijt voor een ernstige keus geplaatst. Of ge moet een werktuig van het schepsel maken, of een mensch. Beide kan niet. De mensch was niet bestemd om met de stiptheid van een werktuig te arbeiden,

en nauwkeurig en volmaakt in al zijn handelingen te wezen. Zoo ge die nauwkeurig van hen verlangt, en hun vingers graden laat meten als de tanden van een wiel, en hun armen gebogen lijnen laat trekken als compassen, dan moet gij hen ontmenschen. Al de daadkracht van hun geest moet geofferd worden in het maken van tandraden en compassen. Al hun aandacht en kracht moet ondergaan in de vervulling van die machinale beweging. Het oog der ziel moet op de punt der vingers gebogen worden, en de kracht der ziel moet al de onzichtbare zenuwen vullen die haar tien uren op een dag besturen, opdat zij niet moge afdwalen van die stalen stiptheid, en daardoor de ziel en het gezicht verbruikt worden, en het geheele menschelijk wezen ten laatste verloren gaat - een hoop zaagmeel, zoover zijn verstandelijk werk dezer wereld aanbelangt: gered alleen door zijn Hart, dat niet onder kan gaan in het formeeren van tandraden en compassen, maar nadat de tien uren voorbij zijn, zijn menschelijkheid herneemt in het hoekje van den haard. Zoo gij, aan den anderen kant, een mensch wilt maken van het werkende schepsel, zoo kunt gij geen werktuig maken. Laat hem slechts beginnen met te ver-beelden, te denken, te beproeven iets te doen dat waard is gedaan te worden; en de machinaal-gedraaide preciesheid is eensklaps verloren. Al zijn ruwheid, domheid en onbekwaamheid komen voor den dag; dwaling op dwaling, misslag op misslag, weifeling na weifeling, maar ook heel zijn majesteit komt te voorschijn en wij beseffen de hoogte daarvan eerst, als wij de wolken zien die haar nog beschaduwen. En of de wolken licht of donker zijn, er zal evolutie wezen achter en in hem.

En nu, lezer, kijk rond in deze Engelsche kamer van u, waarop gij u zoo dikwijls verhoovaardigd hebt omdat het werk er goed en sterk en de ornamenten afgewerkt zijn. Onderzoek op nieuw al de nauwkeurige modelleering en volmaakte polijsting, en het onfeilbare pasmaken aan het droge hout en geharde staal. Veel malen hebt gij over deze gejuicht, en gedacht hoe groot Engeland was omdat haar geringste werk zoo volkomen gedaan wordt. Helaas! goed verstaan zijn alle volmaaktheden de teekenen van een slavernij in ons Engeland, duizendmalen bitterder en verlagender dan die van het verschroeide Afrika, of slaafsch Grieken-

land. De mensch moge worden geslagen, geketend, gemarteld, onder het juk gezet als vee, of verslagen als zomervliegen, en toch in één opzicht, in de beste beteekenis vrij blijven. Maar hun zielen in hen te verstikken, de sappige takken van hun menschelijk intellect te verderven en af te houwen als rotte boomstammen, om het vleesch en de huid, die, na dat de wormen er aan geknaagd hebben, God zullen zien, tot leeren riemen te maken die de machine drijven: dat is in waarheid slavenmeesters wezen; en er zou meer vrijheid kunnen zijn in Engeland, al ware het dat een licht gesproken woord hunner feodale baronnen beschikken kon over menschenlevens of het bloed van den geplaagden landbouwer in de voren hunner velden druppelde, dan er is waar de ziel van Engeland's menigten als brandstof gebruikt wordt om de rook der fabrieksschoorsteenen te voeden, en dagelijks hun kracht verkwist wordt in de fijnheid van een web, of op de pijnbank gestrekt wordt voor de nauwkeurigheid van een lijn.

En aan den anderen kant, ga door met de voorzijde der oude kathedraal te bekijken waar gij zoo vaak geglimlacht hebt over de fantastische onwetendheid der oude beeldhouwers; onderzoek nog eens die leelijke duiveltjes, die vormlooze monsters, die stramme beelden, stijf en zonder anatomie: maar bespot ze niet, want zij zijn de teekenen van het leven en de vrijheid van iederen steenhouwer; een vrijheid van denken, een rang in de schaal van het bestaan, zoodanig als geen wetten, noch privilegiën, nog liefdedaden kunnen verzekeren; maar dat de eerste eisch van Europa moet zijn om haar kinderen in onze dagen op nieuw te verschaffen.

Denk niet dat ik in het wild en bij overdrijving spreek. Waarlijk deze verlaging van den werkende tot een machine drijft meer dan eenig ander kwaad de massa's van dezen tijd, uit alle volkeren, naar een ijdelen, onsamenhangenden en vernielenden strijd voor een vrijheid waarvan zij den aard zelf niet bevroeden kunnen. Hun algemeene kreet tegen rijkdom, en tegen den adel, is niet uit een van hen gedrongen door den druk van honger of de stekende pijn van vernederden trots. Deze doen veel, en deden veel in alle eeuwen; maar de grondslagen der maatschappij zijn nimmer zoo geschokt als in onze dagen. Niet dat de menschen slecht gevoed zijn, maar omdat het werk, waarmee zij hun brood verdienen, hun geen

genoegen geeft, en zij daarom naar rijkdom zien als het eenige middel tot vermaak. Het is niet, dat zij gegriefd zijn door de verachting der hoogste klassen, maar omdat zij hun zelfverachting niet verdragen kunnen; voelend dat het soort van arbeid waartoe zij veroordeeld zijn verlagend is, en tot minder dan menschen hen maakt. Nooit hadden de bovenste rangen zooveel sympathie voor de mindere, of zooveel liefdadigheid als zij in onze dagen hebben, en toch waren zij nooit dieper gehaat; want, van ouds, was de scheiding tusschen den adel en de armen meer een door de wet opgetrokken muur; nu is het een waarachtig verschil van het peil waarop zij staan, een afgrond tusschen de hoogere en lagere gronden in het veld der menschheid, en op den bodem daarvan is de lucht verpest. Ik weet niet of er een dag zal komen waarin de aard van feitelijke vrijheid ooit begrepen zal worden, wanneer de mensch zal zien dat een anderen man te gehoorzamen, voor hem te werken, hem of zijn rang eerbied te bewijzen, geen slavernij is. Bijwijlen is het de beste soort van vrijheid, vrij te zijn van zorg. De man, die tot den een zegt: Ga, en hij gaat, en tot den anderen: Kom, en hij komt, heeft in de meeste gevallen meer besef van zelf bedwang in het overwinnen van moeilijkheden, dan hij die hem gehoorzaamt. De bewegingen van den een zijn belemmerd door den last op zijnschouder, die van den ander door den toom op zijn lippen: er is geen uitweg om den last te verminderen; maar wij behoeven niet te lijden van den toom zoo wij er niet op bijten. Eerbied te bewijzen aan een ander, ons en onze levens ter beschikking te geven is niet slaafsch; dikwijls is het de edelste toestand waarin een mensch in deze wereld leven kan. Inderdaad, er is een eerbied die slaafsch is, dat is te zeggen, onredelijk of zelfzuchtig: maar er is ook edele eerbied, dat is te zeggen, redelijk en liefdevol; en een mensch is nooit edeler dan wanneer hij eerbiedig is op deze wijze; neen, zelfs zoo het gevoel de grenzen van de rede overschrijdt, zoodat het liefhebben wordt, dan verheft het den mensch. Wie had, feitelijk, het meeste van een slavennatuur in zich - de Iersche pachter die gisteren in hinderlaag lag te wachten op zijn landheer, zijn geweerloop door de doornige heg gestoken; of die oude dienstknecht in de bergen, die, twee honderd jaar geleden, te Inverkeithing, zijn

eigen leven en de levens zijner zeven zonen offerde aan zijn opperhoofd, en toen al die zonen vielen, zijn broeder, met een: ‘Een ander in Hector's plaats!’ in den dood riep? Daarom is in alle eeuwen en alle landen eerbied bewezen en offering gedaan door de menschen aan elkaar, niet alleen zonder een klacht, maar vreugdevol; en hongersnood, en gevaar, en zwaard, en alle kwaad en alle schande, zijn willig gedragen in de zaak van hun meesters of koningen; want al deze gaven van het hart veredelden de menschen, zij die gaven niet minder dan zij die ontvingen, en de natuur dreef hen aan en God beloonde hun opoffering. Maar te voelen hoe hun zielen in hen wegkwijnen zonder dank; te vinden hoe hun geheele wezen in een onherkenbaren afgrond zonk, meegeteld te worden in een hoop machineriën, opgeteld bij wielen en gewogen bij hamerslagen; - deze natuur eischt niets,- deze God zegent niet, - deze menschheid is niet in staat jaren lang te dulden.

Wij hebben in de laatste tijden veel gestudeerd in, en veel vervolmaakt de groote uitvinding der beschaving: de verdeeling van arbeid; alleen geven wij het een verkeerden naam. In waarheid is het niet de arbeid die verdeeld wordt, maar de menschen: - verdeeld in louter segmenten van menschen - gebroken in kleine brokken en kruimels leven; zoo dat al het kleine stukje verstand dat den mensch gelaten is, niet genoeg is om een speld te maken, noch een spijker, maar zich uitput in het maken van de punt van een speld, of den kop van een spijker. Nu is het waarlijk een goed en begeerlijk ding om veel spelden op een dag te maken; maar zoo wij slechts konden zien met wat voor kristalzand hun punten gepolijst worden,- zand van een menschenziel, dat veel vergroot moet worden eer wij kunnen onderscheiden wat het is, - dan zouden wij meenen dat er ook eenig verlies in mocht wezen. En de kreet die oprijst uit al onze fabrieksteden, luider dan die hunner hoog-ovens, is feitelijk hierom: dat wij daar alles fabriceeren behalve menschen; wij maken het katoen wit, en harden het staal, en raffineeren de suiker, en vormen het aardewerk, - maar een levende ziel blij te maken, krachtiger te maken en te veredelen, dit komt nimmer op in onze begrooting der voordeelen. Aan al dit kwaad dat die kreet uit onze miriaden dwingt, kan slechts op

één wijze tegemoetgekomen worden: niet met onderwijzen, noch met preeken, - want hen te onderwijzen is hen hun ellende te leeren, en tot hen te preeken, zoo wij niets meer doen dan preeken, is de gek met hen te steken, - slechts door een juist begrip van alle klassen kan hierin tegemoet gekomen worden, slechts als ieder zal begrijpen welke soort van arbeid goed is voor den mensch, welke arbeid hem gelukkig kan maken, en hem op kan heffen; - als ieder de plicht zal begrijpen om met overtuiging zich al zulke comfort, of schoonheid, of goedkoppte te ontzeggen als alleen uit de verlaging van den arbeid te verkrijgen is; en door even overtuigde vraag naar de voortbrengselen en het resultaat van gezonden en veredelenden arbeid.

En hoe, zal men vragen, kan men deze producten herkennen, en hoe moet deze vraag worden ingericht? Eenvoudig door het acht geven op deze drie groote en eenvoudige regels:

I. Geef nooit uw aanmoediging tot het vervaardigen van eenig artikel, dat niet volstrekt noodzakelijk is, en aan welks voortbrengen verbeelding geen deel heeft.

II. Verlang nooit een nauwkeurig afwerken om zich zelfs wil, maar alleen voor een of andere practisch of edel doeleinde.

III. Moedig nimmer aan nabootsing of copieeren van wat ook, tenzij terwille van het bewaren van een herinnering van grootsche werken.

Het tweede dezer beginselen is het eenige dat lijnrecht oprijst uit de overweging van ons onmiddellijk onderwerp; maar ik wil in het kort uitleggen de beteekenis en strekking ook van het eerste, bewarend de bekrachtiging van het ander voor een andere plaats.

Geef nooit uw aanmoediging tot het vervaardigen van eenig artikel, dat niet volstrekt noodzakelijk is, en aan het voortbrengen van iets waaraan verbeelding geen deel heeft.

Bijvoorbeeld. Glazen kralen zijn volstrekt onnoodig, aan hun fabriceeren is noch teekening, noch gedachte besteed. Zij worden geformeerd door het glas uit te trekken tot staven; deze staven worden afgehakt in stukjes van de groote van kralen door de menschelijke hand, en de stukjes worden dan in den oven rondgemaakt. De menschen, die de staven hakken zitten den geheelen dag aan hun werk, de bevende

handen verlamd door een onophoudelijk en als door een uurwerk geregelde neerdalende slagen, terwijl de kralen als hagelsteenen neerdruppelen onder de trilling hunner handen. Noch zij, noch de menschen die de staven uithalen, of de stukken smelten, hebben de geringste gelegenheid voor het gebruiken eener enkele menschelijke hoedanigheid; en daarom werkt iedere jonge dame, die glazen kralen koopt, mee aan den slavenhandel en aan een veel wreederen dan die wij zoo lang getracht hebben te onderdrukken.

Maar glazen kelken en vaatwerk kunnen het voorwerp van de zuiverste verbeelding zijn; en zoo wij deze koopen, betalend voor de vinding, dat wil zeggen voor den mooien vorm, of kleur, of versiering, en niet uitsluitend voor volkomenheid in uitvoering, doen wij goed aan de menschheid.

Zoo vereischt ook alweer het slijpen van kostbare steenen, in gewone gevallen, weinig werkzaamheid van den geest; wat handigheid en oordeel in het vermijden van onvolkomenheden, enzoovoorts, maar niets om de eigenschappen van den geest in werking te stellen.

Daarom is ieder, die voornamelijk om de wille van hun waarde, juweelen draagt, een slavendrijver.

Maar het werk van den goudsmid, en de verschillende teekeningen van bij elkaar gegroepeerde edelgesteenten en émail, kan het voorwerp worden van het edelste menschelijke intellect. Daarom komt alle geld, besteed in het koopen van goed ontworpen zilver, of kostbaar gegraveerde bekers, cameën of émails, ten goede aan de menschheid; in zulk een arbeid kunnen juweelen gebracht worden om haar pracht te verhoogen; en hun slijpen is dan de prijs betaald voor het bereiken van een nobel einde, en dus volkomen verdedigbaar.

Misschien zal ik deze wet elders verder doorvoeren, maar onze onmiddellijke aangelegenheid ligt voornamelijk in het tweede, namelijk nimmer volstrekte voltooiing te eischen, zoo het niet voert tot een edel doel. Want ik heb alleen stilgestaan bij het bewonderenswaardige van de ruwheid der Gothiek, of een of andere soort van onvolkomenheid, waar het onmogelijk is ontwerp of gedachte zonder deze te verkrijgen. Indien gij de gedachte van een ruw en niet onderwezen man wilt hebben, moet ge haar aanvaarden in een ruwe en ongeleerde wijze; maar van een beschaafd man,

die zonder moeite zijn gedachten op een beschaafde wijze kan uitdrukken, acepteer daar de bevallige uitdrukking, en wees dankbaar. Alleen tracht de gedachte te verkrijgen, en leg niet het zwijgen op aan den boer omdat hij zijn spraakkunst niet goed kent, tenzij gij hem deze spraakkunst onderwezen hebt. Spraakkunst en fijne beschaving zijn beide goede dingen, zoo gij eerst verzekerd zijt van het beste. En zoo is het ook met kunst; een delicaat afwerken is begeerlijk van de grootste meesters, en wordt door hen steeds gegeven. Somwijlen vervolmaakten Michaël Angelo, da Vinci, Phidias, Perugino en Turner met de meeste zorg hun werk; en die vervolmaking voert altijd tot het volmaakter bereiken van hun voornaam willen. Maar minderen dan dezen kunnen niet voltooien, want het vereischt een volkomen kennis volkomen af te maken, en in dit geval moeten wij hun gedachte nemen, zoover als zij die konden geven. De regel is eenvoudig: zie altijd het eerst naar de conceptie, en daarna naar de uitvoering die de vindingrijkheid zal helpen, zoodanig als hij die het verzon in staat is, zonder te pijnlijk pogen, te geven en *niet meer*. Boven alles, vraag geen verfijning in uitvoering waar geen gedachte is, want dat is niet te herstellen slavenwerk. Kies liever ruw werk dan glad, zoo slechts het practische doel beantwoord wordt, en verbeeld u nooit dat er reden tot verhoovaardiging is in iets wat door geduld en schuurpapier gedaan kan worden.

Ik wil slechts een voorbeeld geven uit het fabriceeren van glas, waarop ik reeds zinspeelde, maar dat evenwel den lezer zal toonen wat ik bedoel.

‘Ons hedendaagsch glas is bizonder helder in zijn substantie, zuiver van vorm, nauwgezet geslepen. Wij zijn er trotsch op. Wij moesten ons er over schamen. Het oude Venetiaansche glas was drabbig, onnauwkeurig van vorm, en onhandig geslepen, zoo het al geslepen was. En de oude Venetiaan was er rechtmatig trotsch op. Want er is dit verschil tusschen den Engelschen en Venetiaanschen werkman, dat de eerste alleen denkt aan het nauwkeurig aan elkaar passen van zijn patronen, en aan het volkomen zuiver maken van zijn gebogen lijnen, en het volmaakt scherpe van zijn randen, zoodat hij een gewone machine wordt, om lijnen rond te maken en de randen scherp te slijpen, terwijl de oude Venetiër zich g e e n z i e r b e k o m m e r d e , of de randen geslepen

waren of niet, maar hij bedacht een nieuwe teekening voor elk glas dat hij maakte, en vormde nooit een handvat of een rand zonder een nieuw bedenksel. En daarom, ofschoon somwijlen het Venetiaansche glas leelijk en grof genoeg is, als het door onhandige en verbeeldinglooze arbeiders gemaakt is, zijn andere Venetiaansche glazen zoo mooi in hun vormen dat geen prijs daarvoor te hoog is; en wij zien er nooit tweemaal denzelfden vorm in. Nu kunt ge niet tegelijk volkomenheid en afwisseling in den vorm hebben. Als de werkman over zijn randen denkt, kan hij niet aan zijn teekening denken; als hij aan zijn teekening denkt kan hij niet aan zijn randen denken. Kies tusschen den mooien vorm of het volmaakte afwerken, en kies tegelijk of ge van den werkman een mensch of een slijpsteen maken wilt.'

'Maar de lezer valt mij in de rede: Indien de werkman mooi kan teekenen, dan zoude ik hem niet voor den oven willen hebben. Laat hem gaan op dat hij een heer worde, en een atelier hebbe en zijn glas daar kan teekenen, en ik zal het door mijn gewone werklui laten blazen en slijpen, dan heb ik èn den vorm, èn nauwkeurig afgewerkt glas.'

'Alle denkbeelden van deze soort zijn gegrond op twee verkeerd begrepen veronderstellingen: ten eerste, dat de gedachten van een man door de handen van een anderen man uitgevoerd kunnen of behooren te worden; ten tweede, dat handenarbeid verlaagt wanneer hij door het verstand bestuurd wordt.'

'Alles lijdt aan die onvolkomenheid, zij is de essence van alles dat wij van het leven kennen', zegt hij verder, en brengt hiermee het vraagstuk direct op het leven over.

Het is hier niet de zaak om alle treffende conclusies over te schrijven, nog minder om een geregelde vertaling te geven. Maar alleen om de aandacht erop te vestigen, niet slechts om dat het diep gevoelde fraai gezegd is, maar ook omdat het - hoewel Ruskin zelf deze werken als van gering nut acht - toch de basis van die latere werken is, die, mogen zij meer direct tot zijn hoorders en tot het volk gericht zijn, omdat zij het onderwerp van den dag meer als uitgangspunt nemen, en de leer om gelukkig te leven als doel, toch allen eeni-

germate hetzelfde betoogen. Deze overtuiging is de grondslag waarop heel zijn arbeid berust.

En als wij hem hooren spreken over het Engeland zijner dagen, als hij vol gevoel spreekt over het oude Venetië evenals over het oude Rouaan, stavend zijn bewondering, zijn enthousiasme met voorbeelden en vertellingen bijwijlen in den vorm van gelijkenissen, met een veelheid gelijk aan dien overvloed welken hij als een der elementen van de Gothiek aanmerkt, de veelheid ook van die fijngesmede pantserhemden der middeleeuwen, welker arbeid Ruskin herhaaldelijk bewondert, dan geeft hij ons het beeld van zijn eigen reuzenwerk; - want moge al niet elke zijner gedachten met dezelfde nauwkeurigheid geslepen zijn, zoo sluiten zij toch even precies als deze schakels in elkaar, en men zou er, evenmin als uit die stalen schakelreeksen een enkele schakel uit kunnen nemen, zonder dien doorwrochten arbeid te verstoren.

Maar verderop in eene verklaring van den aard der Gothiek, geeft hij na de expositie der eerste bladzijden, nog zulke diepzinnige verklaringen, dat ik niet kan nalaten nog een enkele over te schrijven.

‘Het levende beginsel (der Gothiek) is niet liefde voor *kennis*, maar liefde voor *afwisseling*. Het is de vreemde onrust van den Gothischen geest, die haar grootheid uitmaakt; die rusteloosheid van de droomende ziel, die tusschen en om de nissen waait, en koortsig flikkert om haar spitsen, en naar voren springt en verdwijnt in labyrinthische kluwens, en in schaduwen langs muur en dak, en toch niet voldaan is, noch dit ooit zal worden. De Griek kon rusten in de groeven van zijn triglyph, en tevreden zijn; maar het werk van het Gothische gemoed blijft vol bewegelijkheid, en het kan noch berusten, noch uitrusten van zijnen arbeid, maar moet voortgaan, zonder slapen, tot dat zijn liefde voor afwisseling voor altijd tot rust gebracht zal wezen in die verandering die voor allen gelijk komt, voor hen die waken en voor hen die slapen.’ -

En verder over de nederigheid sprekend, eveneens een der grondbestanddeelen der Gothiek, de ootmoed die overvloed geeft bij gebrek aan volmaaktheid zegt hij:

Deze ongekunstelde liefde voor decoratieve opeenhooping raakt evenwel edeler belangen: een grootsch enthousiasme, dat voelt als of het nooit genoeg kon doen om de volheid

van zijn ideaal te bereiken; een onzelfzuchtige lust tot opoffering, die eerder haar vruchteloozen arbeid voor het altaar wou nederleggen dan ledig tusschen de menigte staan; en, ten laatste, een diepe sympathie met de volheid en den rijkdom van het stoffelijk heelal, voortkomend uit die natuurliefde, waarvan wij de werking reeds getracht hebben te verklaren.

'De beeldhouwer, die zijn modellen in de bladeren van het bosch zocht, moest wel gauw de diepe waarheid onderkennen dat overladenheid nog geen gemis aan bevalligheid behoefde in te sluiten, noch weelderigheid dat van rust; en ieder uur dat hij doorbracht in de studie van het fijne en zoozeer verschillende werk der natuur, deed hem te krachtiger gevoelen de armoede van het beste in den mensch; evenmin is het te verwonderen dat, als hij haar volmaakte scheppingen zag voortkomen met een overvloed, die geen verbeelding kon grijpen, noch berekenen, - hij zou meenen dat hij niet karig mocht wezen met zijn eigen ongekunsteld handenwerk; of dat hij, bij het aanschouwen der ongemeten ruimten van kleurige velden en bloeiende bergen, getooid met volmaakte schoonheid, zijn eigen armen en onvolmaakten arbeid, besteed aan de enkele steenen die hij opeengestapeld had tot woonplaats of gedenkteeken, zoude minachten. De jaren van zijn leven gingen voorbij voordat zijn taak volbracht was; maar geslacht op geslacht volgden elkaar met onvermoeid enthousiasme, en de facade der kathedraal was ten laatste verloren in het weefsel van haar traceeringen, gelijk de rots onder de kreupelbosschen en grasvelden van de lente.'

Aan het einde van dit hoofdstuk zegt Ruskin dat na deze verklaring, de lezer er zich toe zetten moet om de architectuur zelf te lezen. 'Dan zal men, van meet aan, de critiek van een bouwwerk naar precies dezelfde beginselen kunnen uit oefenen als die van een boek; en het zal zoowel van de kennis als van het gevoel, en niet weinig ook van de vlijt en volharding van den lezer af hangen of hij kan lezen hun grootte, of voelen waarin het is dat zij ons treffen.'

En het is waar, Ruskin leest de steenen, leest ze naar den geest en naar de letter, en tusschen de regels leest hij de harten van die ze bouwden.

In het Doge-paleis gaat zijn analyze van zuil tot zuil, van kapiteel tot kapiteel, teekenened met een uitvoerigheid die in haar wezen even nauwkeurig is als een architectonische teekening; maar van deze wint hij het door het picturale van licht en schaduw, door het vage en weekere van het vergane. Zijn gezegde, dat een architect niet in lijnen maar in licht en schaduw moet denken, vindt men in de kleinste teekeningen terug. Zegt hij ergens, sprekend over de schaduwmassa's der Gothische architectuur, hoe zij, vooral die der noordelijke, de melancholieke grootheid dezer noodlottige wereld, zoowel in haar ellende als in haar mysterie, weergeven, maar hoe hij toch de klaardere zuidelijke Gothiek hooger acht, dan geeft hij in zijn teekeningen heiden met dezelfde liefdevolle toewijding terug, al bespeurt men een zweem van voorkeur voor die soberder détails, voor die doordachter wijze van impressie, welke men in het Doge-paleis aantreft. En als wij de zoo zorgvuldig geteekende en gegraveerde voorbeelden van dit hoofdstuk doorbladeren, ontvouwen zich voor onze oogen venster na venster, balcon na balcon, boog na boog, détail na détail, en wij zien het Doge-paleis voor ons oprijzen, in zijn wondere bevalligheid.

Het is onmogelijk iets te geven uit deze onderzoekingen. Door de onvermoeide volharding, waarmee hij elk deel bekeken, bewonderd, vergeleken heeft, critisch zeker, maar met zijn gevoel als richtsnoer, geraakt hij, op zijn instinctieve bewondering doorgaand, tot verrassende critische conclusiën. En op het eind sprekend over de schilderijen en muurschilderingen, enkele half vergaan, andere nauwelijks gaaf meer, kenschetst hij tegenover de liefde voor het mooie, in die tijden, in eenige regels den tegenwoordigen bezitter van schilderijen, als iemand meestal zonder wezenlijke belangstelling, zonder eigenlijke kennis, die zijn schat als iets wat buiten hem zelf gelegen is, beschouwt; een toestand die het gehalte onzer beschaving karakteriseert; - en komt zoo weer op zijn uitgangspunt terug, dat de geschiedenis van het verleden een waarschuwing voor onzen tijd is.

In al zijn boeken vindt men zelden cijfers en jaartallen, en zoo deze gebruikt zijn, is het alleen om een positief bewijs te vinden voor een zedelijk verval, of voor de geestelijke glorie, zooals deze geopenbaard is in de stoffelijke.

Groote fragmenten historie doemen op uit den steen, maatschapsleer lezen wij uit die steenen, en bovenal die eenheid, waarin de verschillende doeleinden en belangen slechts wisselwerkingen zijn, vastgezet door haar kunstenaars.

Het derde deel, dat de Renaissance behandelt, is een uitvoerige beschouwing van de graftombes welke wij hierboven aangehaald hebben; voor hem was het het opschrijven van Venetiës val, was het de sluiting van het tijdperk der Gothiek, en daarmede het begin van het langdurige verval. -

In 1858 verscheen het eerste deel dat zeer gunstig ontvangen werd door enkele couranten en tijdschriften, maar waar toch over het algemeen de draak mee gestoken werd, vooral door de volgelingen van Pugin; er werden spotverzen op gemaakt, men verweet hem onbegrijpelijkheid van taal en stijl, en zelfs noemde men het boek anti-nationaal. Deze verheerlijking van het leven en de kunst der middeleeuwen, welker grootheid voor hem in de eenheid van het geloof lag, viel dan ook curieus genoeg midden in die apothéose van handel en nijverheid: de groote tentoonstelling van 1851; en deze *Sermon of Stones*, zooals Carlyle dit boek noemde, vormde wel een sterke tegenstelling met dezen triomf van den vooruitgang, die een hulde aan Prins Albert en de Engelsche natie genoemd werd. Dit boek is dan ook de revolutie van den geest tegen de brallende zoogenaamde vooruitgang en beschaving, een revolutie die een waarheid te onderkennen geeft waarvoor de gevestigde maatschappij graag haar ooren wil sluiten. Ruskin gaf het als waarschuwing, maar slechts weinigen luisterden.

Hoewel afzonderlijk uitgegeven, zoo was deze *Seven Lamps of Architecture* eigenlijk begonnen als een zijwegje van zijn *Modern Painters*, maar men zou deze *Stones of Venice* evengoed als de completeering van het tweede deel daarvan kunnen beschouwen. De Christelijke kunst uit het laatste gedeelte van het tweede deel vindt haar voortzetting in de Christelijke bouwkunst, en in het laatste deel daarvan komt hij op de schilders terug en sluit zich dus direct bij zijn eerste werk aan.

Trouwens mogen Ruskin's boeken ook in deelen gescheiden zijn, zij behooren allen tot den zelfden gedachtengang die

als een draad is, waarlangs men hem altijd weer terug vind. En de chronologische rangschikking zijner werken zou een aandachtig lezer gemakkelijk zelf kunnen maken, in de grootere uitgebreidheid van zijn denken, in een langzaam wegvallen van plaatselijke en tijdelijke gedachtengrenzen.

G.H. MARIUS.

(*Wordt vervolgd.*)

School op voetjes.

The comic side of schoollife; very original English. H.J. Barker. London, 1898, Jarrold & Sons (one shilling).

Huh, wat een poenige zelf-aanprijzing, dat: very original. Iets zoo als: houd op, of ik zou mij ziek lachen! En - ik moet u waarschuwen - nog poeniger dan de titel is de voorrede, welke toezegt een boek ‘boordevol grappig’! Maar wel 't poenigst van al is - in het eerste hoofdstuk - de uitnoodiging van dien ‘Schoolmaster’ om met hem in te gaan ten einde - ja, dat zal men niet licht raden! - ten einde zich te vermaken *ten koste* van de kinderen ‘with the specific intention of poking fun at *them*’!

Zich te vermaken ten koste van kinderen! Alsof dat niet ware zich zelven uitreiken een brevet van volslagen onbekwaamheid! Spot, indien gij spotten moet, met gansch het heden en verleden; prik, steek, ransel mijnentwege koningen en keizers, bakers en dominé's, schutterofficieren en ministers; schud totdat neerkletsen zooals meikevers, al wie zit, staat of kloutert op den maatschappelijken ladder; maar spaar de toekomst, al ware het enkel om uwer eigen wil. Want wat die toekomst worden zal, staat te uwer verantwoording; dáár ligt *uw* taak!

Hield trouwens het boekske in wat de schrijver zoo driest belooft, dan zoude ik zeker de pen niet opnemen om er de aandacht op te vestigen. Want wat doet meer het bloed verstijven, en kilte slaan om 't hart, dan te worden aangeklampt door wie, met den mond openberstend van pret, schokkend van lachen, ons toehijgt: dat wij het zullen afleggen van pleizier?

Maar met den besten wil ter wereld is het den schrijver niet gelukt grappig te zijn. Hoe ware dat ook mogelijk? Want in hoofdzaak vergast hij ons op schoolopstellen; opstellen geschreven wel is waar in tamelijk fantastisch engelsch, maar dan ook van heel arme kinderen, meerendeels van die armste der arme kinderen: Londensche kinderen; van wezentjes dus voor wie de enkele vierkante kilometers aardbol waarop zich hun klein leventje afspeelt, niet bekleed zijn met de bloemen des velds, maar met stinkenden modder en glibberige plavuizen; voor wie de Hemelen - zij, die Gods eere verkondigen!- aantrekken een groezelig, rookerig mistkleed; in wier woningen de zonnestraal zéér zelden, de deurwaarder daarentegen zeer dikwijls binnensluipt. Zoo niet nog erger! Arme Tommy, die in een opstel, getiteld ‘Onze Straat,’ van den vroeg uit zijne oogen verdwenen vader niets weet te vertellen ‘dan dat hij aan hem denkende, steeds voor zich ziet een man met waggelenden gang. Lize Ann zegt: zij denkt dat is misschien, omdat hij altijd dronken was; maar moeder zegt: dat verbeeld ik mij maar.’ Stil! laat den jongen in dien waan: want de schoolmeester kwam te weten hoe Tom's vader al waggelend, eindelijk waggelde... naar het schavot!

En waar de vader van zijn eenen scholier eindigde, zal hoogstwaarschijnlijk zijn andere veelbelovende leerling zelf van het leven afscheid nemen; althans het laatste wat de Heer Barker van dezen hoorde, was dat hij op 21-jarigen leeftijd wegens oplichting tot zeven jaren dwangarbeid was veroordeeld. Zóó ver had dien jongeling reeds zijn verdienstelijk opstel over ‘Volharding’ gebracht!

Erg komisch is dus niet dat schoolleven, bezien van den grappigen kant. Zelfs rijst er een flauw vermoeden dat de schrijver dit wel weet, en dat hij dien laffen titel alléén verzon, omdat in dezen tijd van reclame, al wie niet schreeuwt op de markt, voorbij wordt gegaan. Gevoel, medegevoel mag hem althans niet ontzegd worden; daarvan getuigen de korte inleidingen tot elk opstel, waaruit blijkt dat hij niet enkel zijne scholieren gadeslaat *in* de klasse, maar ook daarbuiten; hen trouw volgt, ook wanneer zij reeds lang de schoolbanken zijn ontwassen. En waar hij - bewust van hooger te staan dan een gewoon school*leeraar*, - zich zelf

noemt school*meester*, daar zal zeker niemand hem dien eeretitel durven betwisten.

Maar toch, héél fijngevoelig is deze meester ter schole niet. Anders zou hij 'to poke fun at them' niet zoovele opstellen weergeven ontleend aan de Bijbelsche geschiedenis (zooals men weet, staat op de openbare Engelsche school - zoo ook in Duitschland - onze Lieve Heer niet zoo geheel op zolder als bij ons); ook zoude hij dan niet reeds als tweede opstel kiezen dat van een twaalfjarige, die onbestemd gevoelde dat terwijl hij zijn hart uitstortte, alreede naar hem greep die geheimzinnige hand, die

> Spaert noch zoete jeught,
> Noch gemelijcken ouderdom.

Immers juist één week - dag voor dag - nadat het jongetje de pen neerlegde, werd hij weggenomen door eene hersenontsteking. Die arme, arme hersentjes, die reeds zoo pijn deden, toen het opstel werd geschreven, en die zoo bang waren voor de Politie!

De laatste maal dat Harry Sharman - zoo heette de kleine patient - een schoolopstel moest maken, liet de meester toevallig de jongens vrij in de keuze van het onderwerp. Harry - is het te verwonderen? - koos: De Dokter. Want hij was erg met den dokter vervuld! Aldus schrijft hij:

> Dokter te zijn is een heel goed ambacht. Dokters loopen nooit dan van hun rijtuig naar de huisdeur. De dokter kwam drie maal naar mij kijken, omdat ik hoofdpijn heb. Mijn moeder kijkt mij aan en huilt als hij is weggegaan. Ik vertel moeder nooit van mijn hoofdpijnen, alleen als het erg zeer doet. Ik houd veel van mijn moeder. Ik wou dat mijn hoofd was als dat van andere jongens. Gisteren vroeg ik Webster of hij ooit duizelig was, en hij zeide neen. Alle jongens, die ik vraag, zeggen neen. Wat de Dokter mij geeft, maakt mij zoo akelig. Maar moeder heeft graag dat ik het neem, en daarom doe ik het.... Ik ben niet zoo bang voor dokters als voor perlicie. Als ik in bed lig kan ik soms niet inslapen. Ik kan mijn tafel van vermenigvuldiging het best opzeggen in bed. Eens droomde ik dat de Dokter boven kwam in de nacht en mij uit bed nam en aan de perlicie gaf om te begraven. Maar ik werd juist wakker voor hij mij begroef en mijn moeder was bezig mij te zoenen en huilde zoo.

> Moeder zegt dat dokters bijna alles kunnen genezen en dat het goede menschen zijn. Hoofdpijnen zijn niet gevaarlijk.

Hoofdpijnen zijn niet gevaarlijk! Met dat kleine zinnetje eindigt Harry's laatste opstel. Is het niet alsof een angstig voorgevoel hem drijft zichzelf op die wijze te sussen? Flauwtjes zijn die hersentjes zich reeds bewust dat die hoofdpijnen niet zullen genezen, en terwijl zij Dokter en Politie zien sollen met het lichaam, wenkt reeds van verre de groote Medicijnmeester, die de kinderen tot zich laat komen....

Maar zoo voortgaande, zoude ik even ontrouw worden aan het opschrift van dit opstel, als de heer Barker aan het zijne; want het doel waarmede ik dit Engelsch werkje voor u opensla, is niet zoozeer om u een kijkje te gunnen - zij het ook door een heel kleinen kier - op het zieleleven van kinderen in het algemeen, maar om te wijzen op een tweetal opstellen, die bijzondere onderwerpen behandelen. Een daarvan is geschreven door dienzelfden Tom, wiens vader - om het eens heel netjes uit te drukken - het leven verloor in eene Rijksinrichting. Heel netjes wil ik dit uitdrukken omdat Tom niet alleen een goed scholier was, maar een brave zoon voor zijne moeder is gebleven, en wederom het bewijs levert dat zoo ook de zonden der vaderen geboet worden tot in het derde geslacht, niet minder duurzaam zijn de zegeningen van de opofferende liefde der moeders.

Tom nu had met zijne moeder den Londenschen dierentuin bezocht, en op den dag van het opstel ter vrije keuze pende hij aldus zijne bevindingen neer in slecht gespeld en goed gemeend Engelsch:

> Van alle beesten op deze aarde is de Dierentuin het meest. Men gaat door een poort naar binnen, en als men een eindje geloopen heeft, heeft men ze allemaal rondom zich. Daarbij vergeleken, moet Amerika niets zijn! Zij kunnen niet rondloopen en kwaad doen, want over allemaal is een kooi gezet. Zij kijken zoo boos omdat men alles zien kan wat zij doen en ze van alle kanten kan bekijken. En zij kijken steeds in alle hoeken om te zien of zij geen struiken of andere dingen kunnen vinden om zich er achter te verstoppen.
> De leeuw, die de koning is van alle dieren, die er ooit bestonden, was zoo klein, dat ik niet zou geweten hebben

> dat hij het was, als ik geen prenten had gezien, en mijn moeder zeide: kijk Tom, nu kan je zeggen dat je een leeuw hebt gezien. Wel, hij is nog niet het kwart van een olifant en hij heeft geen snuit! Ik denk dat de olifant hem wel de baas zou zijn als hij wilde, maar die dikke sul wil geen moeite doen en heeft geen behoefte om koning te zijn. De leeuw is geel, maar niet zoo geel als in het prenteboek, dat de schoolcommissie mij gaf. Hij kijkt mij aan door de tralies alsof hij zeggen wil: Jij kijkt zoo brutaal, he! ventje, omdat, je weet dat ik niet bij je kan komen door die lamme kooi. Als ik er mij maar kon doorwringen, dan zou ik je opeten en je moeder ook. Ik zeide tegen mijn moeder: Ik zou de leeuw zoo graag hooren brullen. Wel, zeide zij, hij brulde zoo even toen zijn oppasser naar hem kwam kijken. Toen huilde ik bijna, ik was zoo nijdig, want het had niets van donder en bliksem. Het opende den mond net zoo wijd als de mannen die Zondagsnamiddags zitten te gapen voor hun deur, en het bulkte niet harder dan de appelsinenman.

Was dat geen nuttige wandel-les? Hoe vele valsche voorstellingen, door boek en prent gevormd, werden zoo in één oogwenk uit Tom's hersenkas weggevaagd! Wel, hoe groot moet die jongen zich niet hebben voorgesteld dat beest, dat wij dwingen om, als een tweeden staart, eeuwig en altijd den titel van ‘koning der dieren’ achter zich aan te sleepen! En dan het brullen als ‘donder en bliksem!’ En die huid zoo geel als guttegom! Die eene wandeling heeft Tom een juister blik op wilde dieren gegeven dan een half jaar natuurlijke geschiedenis op de banken, en hem daarenboven nog een prettigen dag bezorgd, want het opstel eindigt met ons een aardig kijkje te geven op Tom's zorgende moeder, die zich nu en dan op een afgelegen plekje bukt om hem te zoenen, hem vraagt of hij altijd van haar houden zal, en die niets geen lust heeft om weer met de omnibus naar huis te gaan: ‘want het gras en de boomen zijn zoo heerlijk, is het niet, Tommy?’

Na Tommy, George Lee, zoontje van een schamelen klerk ter griffie, die 's avonds menigmaal te moe is om met zijn jongetje te hoezeboezen of zelfs om wat met hem te babbelen. George's opstel draagt tot opschrift:

EEN DAG BUITEN.

> Ik moet een dag buiten beschrijven. O, buiten is het zoo heerlijk. Je zou het niet kunnen gelooven! Ik ben er vijf of zes maal geweest. Het is net een groote groene zee. Je zou het niet kunnen gelooven! Ik zie het maar eenmaal in het jaar als onze President de kinderen van de Zondagschool voor niets mee neemt en ons thee geeft en allerlei heerlijke dingen. Deze keer gingen wij naar Ashstead. Wij wandelden allen van onze Zondagschool, die dicht bij de Olifant is, naar station Vauxhall, terwijl de President langs ons heen en weer liep en ons hand aan hand deed gaan. Toen gingen wij allen te Vauxhall in den trein. Hoe heerlijk is het je hoofd uit het raampje te steken en te zwaaien met een zakdoek, en te zien hoe de menschen langs den spoorweg hoera roepen! Je zou het niet kunnen gelooven! Zij denken dat wij hen hoera kunnen hooren roepen, maar wij kunnen het niet, want de wielen maken zoo'n lekker lawaai. Toen wij voorbij Wimbledon kwamen, zooals de President ons zeide, was waarheen wij ook keken, alles groen, één groen, één groen. Je wordt er hongerig van, vooral als de wind in de keel schiet. Je zou het niet kunnen gelooven! Toen wij te Ashstead kwamen, zou je niet kunnen gelooven wat een heerlijke plaats dat is, het is groen rondom, tot aan de lucht, en overal vingerhoedskruid, en rozen, en kamillen. Daar zijn geen wegen en geen schuttingen, en geen borden met verboden toegang (welk Nederlander zou dàt kunnen gelooven!) en daar wonen geen politieagenten. Die hebben dat nog niet ontdekt. Toen wij gegeten hadden, speelde de President spelletjes met de kleine jongens. De President is een aardige dikke man, met wit haar, altijd lachende, en een dikke ketting in zijn vestzak.

En dan trekt de President zijn jas uit om de kinderen over hem heen te laten springen, en de jongens staan verbaasd over zijn hemd ‘zoo wit als sneeuw’, en dan krijgen zij thee ‘voor niets!’ en gaan ten slotte allen om den dikken man in een kring staan ‘terwijl de groote roode zon bijna de aarde raakt. Je zou het niet kunnen gelooven! Ik zou wel eens willen weten of de Hemel zoo is’ en met het zingen van een geestelijk lied wordt besloten: ‘Dit is de dat buiten, en het was zoo heerlijk!’

Eene schoolwandeling was dus ook George's uitgang eigen-

lijk niet. Wel de wandeling van eene school, maar dan toch niet een wandelende school. En evenwel heeft kleine George op dien tocht veel geleerd wat zijn hersenskas kan verruimen: dat er niet overal schuttingen zijn; en niet overal politieagenten (die agenten spelen een heele rol in die Engelsche kinderwereld!); dat men ook wel eens iets krijgt ‘voor niets’; dat er inderdaad landen zijn, die groen zien, en evenzeer hemden ‘wit als sneeuw’; - en dit laatste vooral zouden die Georgey's indien hun gezichtskring niet veel verder reikte dan hen zelven en respectieve familieleden, wel eens kunnen betwijfelen.

Er is een tijd geweest - of moeten wij nog den praesens gebruiken? - waarin, met evenveel reden als de sergeantinstructeur op de vraag: waartoe dient bij den soldaat het hoofd? het antwoord eischte: opdat de stropdas niet omhoog schiete, wij bij kinderen verwachten mochten op de vraag: waartoe dient bij de scholieren het lichaam? de treurige verzuchting: om hun hoofd naar en van school te brengen. Eerst langzamerhand beginnen gezaghebbenden te beseffen dat ten bate van het jongenshoofd nog op andere wijze van het jongenslichaam partij kan worden getrokken[1)]. Heel fonkelnieuw is deze ontdekking niet. Reeds meer dan een eeuw geleden heeft zeker Geneefsche wijsgeer diezelfde ontdekking gedaan: ‘N'exercez donc pas seulement les forces; exercez tous les sens, qui les dirigent; tirez de chacun d'eux tout le parti possible, puis vérifiez l'impression de l'un par l'autre. Mesurez, comptez, pesez, comparez..... J'entends dire qu'il convient d'occuper les enfants à des études où il ne faille que des yeux, cela pourrait être s'il y avait quelque étude ou il ne fallût que des yeux, mais je n'en connais pas de telle..... En quelqu' étude que ce puisse être, sans l'idée des choses représentées les signes représentants sont rien’..... En ten slotte deze merkwaardig juiste uitspraak: ‘Si au lieu de l'égarer sans cesse en d'autres lieux, en d'autres climats, en d'autres siècles, aux extrémités de la terre et jusque dans les cieux, vous vous appliquez à

1) Over gymnastiek, vrije en orde oefeningen spreek ik hier niet. Deze dienen, althans zoover mijne kennis der praktijk reikt, alleen ten einde te voldoen aan de eischen der wet.

le tenir toujours en lui-même et attentif à ce qui le touche immédiatement, alors vous le trouverez capable de perception, de mémoire, et même de raisonnement; c'est l'ordre de la nature'.

Gij herinnert u vermoedelijk wel wie zoo spreekt: het is de man, die, naar men zegt, zijn stempel heeft gedrukt op de negentiende eeuw, wat echter wel niet juist zal zijn, aangezien het anders niet tot bijna in de twintigste zoude geduurd hebben vóórdat men naar zijne voorschriften luistert. En wat Jean Jacques Rousseau aldus noodig oordeelde voor zijn Emile, geldt zeker in veel hoogere mate voor onze misdeelde Tommy's en Georgey's. Den leerling te leeren rondzien door hem te brengen buiten de schoolwanden: de school op voetjes, (want voorloopig wil ik niet van andere lichaamsdeelen gewagen) ziedaar dus wat dringend noodig is. 'Naar buiten - aldus roept de heer Holtzappel zijne medeonderwijzers toe[1] - naar buiten, ook al kunt gij uw stof in de klasse brengen; naar buiten vooral, indien het zaken betreft, waarvan slechts de naam de school kan bereiken; de naam, hoogstens een afbeelding of model. Maar zulk een afbeelding is onvolkomen; zulk een model verkleind, genomen uit zijn omgeving. Kunt gij niet anders, begroet ze als welkome hulpmiddelen; hebt gij evenwel gelegenheid de zaken zelf te gaan bekijken, laat ze een wijle staan en gebruik ze eerst na uw wandeling. *Na* uw wandeling; want een uitstapje met de kinderen is niet geëindigd als de school weder bereikt is; in de klasse moet de stof worden verwerkt; buiten kan dit door het groot getal leerlingen slechts onvolkomen geschieden.'

En waarlijk, hoeveel meer zouden niet Tom en George hebben opgemerkt en geleerd, indien zij in plaats van meteen zoenende moeder en een President, die over zich heen laat springen, uitgetogen waren onder methodische leiding; indien de wandeling (niet eene ééns per jaar!) ware voorbereid op school, zich aansluitende aan de leerstof; indien de kiemen opgenomen in de vrije lucht, later in het glazen schoolhuis tot rijpheid waren gekweekt?

Maar is het wel noodig dergelijke wandelingen aan te

1 J.C. Holtzappel in het 'Vaktijdschrift voor onderwijzers.' Eerste jaargang-Amsterdam, v. Looy. 1898.

prijzen? Helaas, ja; nu de dagbladen nog zoo onlangs verslag konden doen van eene vergadering der plaatselijke schoolcommissie voor lager onderwijs in een zeer groote stad van Nederland - laten wij zeggen: beginnende met een A. - waarin ter tafel gebracht werd een praeadvies over schoolwandelingen, gespekt met ‘maren’; en nu uit de gedachtewisseling over dat advies bleek, hoe zelfs sommige schoolhoofden (zeker hoofden zonder beenen!) geen heil in dergelijke wandelingen zien; hoe zelfs één der commissieleden, het dreigend spook der wettigheid zwaaiend, als eerste bezwaar oppert: dat zoodoende de kennis der natuur een der hoofdvakken zoude worden; *secundo* dat zij het toezicht op het lager onderwijs onmogelijk maken, omdat men niet kan nagaan of de onderwijzer zich op die wandeling aan het leerplan houdt; *tertio* de schoolwandelingen brandmerkt als eene miskenning van de rechten der ouders; want wanneer de ouders hunne kinderen willen bereiken, moeten zij die kunnen vinden *in* school[1)].

Ach, de vrees dat zoodoende de natuur te zeer ontsluierd zal worden, is zóó voorbarig! Daargelaten dat toch eigenlijk al ons leeren en al ons ploeteren - in en buiten school, ons heele leven lang - enkel en alleen ten doel heeft om aan die natuur hare geheimen af te troggelen, ten einde die ten eigen bate aan te wenden, is het met die kennis der natuur nog zoo bitter treurig gesteld!

‘Menigeen’ - zoo klaagt een bevoegd opmerker - ‘blijft het antwoord schuldig, als hem de verklaring van eenvoudige, dagelijks voorkomende verschijnselen aan den hemel gevraagd wordt.’ Een ander niet minder bevoegde zucht: ‘Het is alsof de loop der zon in de verschillende jaargetijden, en die van de maan in de verschillende phases niet waard zijn bekeken te worden. Toch zal ieder toegeven dat het werken met de globe een ijdel spel is, wanneer het niet leidt tot de kennis der werkelijkheid.’

‘Er zijn er niet weinige - aldus schrijft nummer drie - die met de voorname verkeerwegen in ons land bijna geheel onbekend zijn.’

‘Van de eenvoudigste verschijnselen, zooals het ontstaan der jaargetijden, het lengen en korten der dagen, de zons- en

1) Algemeen. Handelsblad van 8 Juni 1898 (avondblad, 1e blad).

de maansverduisteringen kunnen maar enkele eene eenigszins voldoende verklaring geven.' Aldus kreunt nummer vier.

En - nog een oogenblik geduld lezer! - nummer vijf bevestigt: 'dat zij geheele rijen van namen kennen, maar het antwoord schuldig blijven, als hun gevraagd wordt een duidelijke voorstelling te geven van een bepaald deel van een land. Zelfs laten enkelen den Rijn nog nabij Katwijk in zee stroomen!'

En nummer zes - staak dan toch uwe aanhalingen, roept gij, lezer, maar wees niet bevreesd, met dezen zesden deskundige wordt de kring gesloten - nummer zes dan verklaart: 'Planten uit de naaste omgeving, dieren die overal voorkomen, de eenvoudigste natuurverschijnselen, men had ze geen van allen met eenige oplettendheid gadegeslagen.'

Welnu, wat zegt gij van deze zes vonnissen? Nu ja - zult gij mij tegenwerpen - maar tegenover deze zes zijn er gemakkelijk zestig anderen te stellen, die alles rooskleurig zien. Helaas, lezer, dat is niet mogelijk, want deze zes hebben ons *heele* land onder elkander verdeeld, zoodat geen duim breed schoolgrond ondoorzocht is gebleven; het zijn de zes examen-commissies ter verkrijging van akten van bekwaamheid als hoofdonderwijzer of hoofdonderwijzeres, in de volgorde der aanhalingen, zetelend te Haarlem, Arnhem, Breda, Utrecht, Zwolle en Groningen[1)], en wat zij verklaren heeft betrekking op de candidaten voor die *hoofd*akte, derhalve op onderwijzers die werkzaam zijn *in* de school.... En als dàt van de *onderwijzers* te zeggen valt, wat zoude er dan wel te vertellen zijn van de *leerlingen!!!*

Had dan Jean Jacques zich niet krachtig genoeg doen hooren, toen hij waarschuwde: 'Si au lieu de l'égarer sans cesse en d'autres lieux, en d'autres climats, en d'autres siècles, aux extrémités de la terre et jusque dans les cieux, vous vous appliquez à le tenir toujours en lui-même et attentif à ce qui le touche immédiatement, alors vous le trouverez capable de perception, de mémoire et même de raisonnement.' En bewijzen bovenstaande misstanden niet voldoende hoe noodig, broodnoodig die school op voetjes is.... en zulks niet enkel voor de *kinderen?*

1) De aanhalingen zijn ontleend aan het in 1897 verschenen Verslag over den staat van het Hooger-, Middelbaar- en Lager-onderwijs.

De schoolwandelingen bevorderen trouwens nog veel meer dan de kennis der natuur. Gelijk onlangs Mejufvrouw Heyermans in ditzelfde tijdschrift uitdrukkelijk aanwees, wordt ook de taalkennis van het kind er door verrijkt; het *zien* zal hem leeren *schrijven*. ‘Hij komt - zoo herinnert zij ons - in aanraking met zaken en toestanden, die hem nieuw zijn; de som zijner voorstellingen en begrippen wordt vermeerderd, zijne woordenschat neemt toe..... men zal dan iets opwekken in het zieleleven van het kind, dat zich openbaren zal door middel van het gesproken en het geschreven woord.’

Ja, waarlijk, sprak daar geen ziel uit die opstellen, welke ik straks uit het Engelsch vertaalde? Baadt gij u niet - als gij de oogen sluit - met George in die groote zee van groen, één groen, één groen, die tot aan de lucht reikt? Hebt gij ook niet met Tommy verwacht een gebrul als ‘donder en bliksem?’ 't Is waar, taalkundig zuiver zijn die opstellen niet, en zelfs heb ik, waar de kleine schrijvers zich zulke vrijheden veroorloofden, er eenige tegenover hen moeten nemen, maar - is het niet? - daar tintelde iets in die oogen, daar trilde iets in die ooren, daar kookten en bruisten denkbeelden in die hersenen, en - ook dit zult gij niet durven ontkennen - die schrijvers-eerstelingen zijn *leesbaar*.

En juist daarom heb ik die Engelsche opstellen uitgekozen. Want ik had u ook wel voortbrengselen van eigen bodem kunnen voorzetten, maar ik vrees dat gij die zóó huisbakken zoudt hebben gevonden, dat gij mij dan reeds na de eerste bladzijde alleen hadt laten zitten.

Immers wat geeft zulk eene bekoring aan die Engelsche opstellen? Dat die Engelsche kinderen ‘schrijven hun eigen taal’ - mejuffrouw Heijermans' wensch -. En dat die kleine Engelschen zoo schrijven, zal u wel niet verwonderen als gij hoort dat hun meester, niettegenstaande hij den grammaticalenwaarborggevenden titel voert van ‘lecturer on English language and literature to pupil-teachers under the London Schoolboard,’ boudweg verklaart zich niemendal te verbazen dat het intelligente deel van het publiek vraagt: ‘wat nut heeft het toch dat de dorre regelen der taalkunde zoo punteleurig op de openbare school worden onderwezen?’

En helaas, al kortwieken ook niet met voordacht de Hollandsche meesters de verbeelding hunner kweekelingen,

aan de toch reeds door kleibonken zoo zware schoeisels dezer wurmpjes hechten zij zoo vele kilogrammen taalregels, dat het geenszins te verwonderen is dat hun scheppingsvermogen maar enkele decimeters boven A.P. kan rondfladderen en dadelijk weder in den modder der alledaagschheid verzinkt.

Zoo spartelen op mijn boekentafel een tiental opstellen omtrent schoolwandelingen, welke de heer Holtzappel als lokvinken bij zijne geestdriftige aansporing voegde. Van één - gelukkig heel korte - bekoort ten minste de titel; en nog geheel onder den indruk van Tommy's één groen, één groen; je zou het niet kunnen gelooven! - doet nu die titel ‘Lentewandeling’ den inhoud vergeven, welke hieronder volgt:

> Om kwart over tienen waren we aan de kettingboot. Deze bracht ons naar den overkant van het IJ. Toen zagen we de sluizen Willem I en Willem II in het Noord-Hollandsche Kanaal. De waterstand in het IJ was 40 cM. onder A.P. en in het Kanaal 130 cM. We liepen over een dijk naar Nieuwendam. Links zagen we het torentje van Buiksloot, voor ons Nieuwendam en achter ons het Koninginnedok en de stad. Aan den voet van den dijk was de weg van de stoomtram naar Purmerend. We liepen voorbij de schietbaan en zingend kwamen wij om half tien in Nieuwendam.

Er staat: *zingend*. Waarlijk het staat er! Gij dacht zeker dat er stond: gapend; althans andere sympathische gevoelens kan dit proces-verbaal moeielijk bij u opwekken. Dankbaar althans zult gij zijn dat die kettingboot niet u om kwart over tienen overbracht, en zeker zult gij u voornemen om, waarheen uwe voeten zich ooit wenden mogen, nooit te betreden den dijk naar Nieuwendam. En toch zult gij zoodoende veel missen. En zulks verklaar ik u plechtig, niettegenstaande menigen dag daar doorgebracht in de brandende zon, gekluisterd aan een waterpasinstrument! Neen, Baedeker in den dop! daar is op - of liever langs dien dijk - op een lentedag nog heel wat meer op te merken dan peilschaalstanden boven en beneden A.P. Rembrandt - gij hebt toch wel eens gehoord van dien man, die bruggetjes, en slootjes en hutjes krabbelde? - en Van de Velde, die den bollen wind joeg door de zeilen onzer zeekasteelen, mogen hier mijne getuigen zijn!

Doch één bewijs is geen bewijs, en misschien schaaft de

heer Holtzappel aan zeer weerbarstig materiaal. Maar óók ligt voor mij het achtste der jaarverslagen (1897) van de gemengde commissie voor onderwijsbelangen vanwege de Maatschappij ‘tot Nut van 't Algemeen’ en ‘Volksonderwijs’; en aangezien die Commissie blijkbaar met welgevallen herberging verleent aan een tweetal opstellen van leerlingen der school te 's-Gravezande, die een schoolreisje naar Frederiksoord maakten, zullen die dan toch zeker wèl den toets der kritiek kunnen weerstaan.

Zie hier den aanhef van nummer één: ‘Het reeds lang beraamde plan om een reisje naar de Kolonie van Weldadigheid te maken, kwam den 25sten en 26sten Augustus ten uitvoer.’ - Deuk er aan dat hier de jongen en niet de meester de pen voert; - ‘Wij troffen prachtig weder en...’ Doch waarom verder overgeschreven? Gij zoudt toch niet verder medegaan. Want om hooggeboorde en witgedaste zinnen te genieten als: ‘Nu nam de spoorreis een aanvang’ of: ‘Prachtige landerijen, weiden en vette koeien en bosschen elkander afwisselend, bekoorden ons oog,’ of ‘Een paar uren daarna waren wij in diepen slaap gedompeld,’ daarvoor wilt gij waarlijk niet reizen heel van 't zuidelijkst puntje van Zuid-Holland tot in het hooge Noorden; daartoe zijn ons allen tijd en geld en humeur te lief; en wij zullen dus maar uitstappen op het eerste station na 's-Gravezande, terwijl die geestdriftvolle jongelingen voortrollen naar ‘het diné, dat ons in het hôtel wachtte.’

En - in alle bescheidenheid zij het gezegd - aan die reizende jongens en onderwijzers, 16 in getal, had óók wel diezelfde raad mogen gegeven worden. Want er is zóó veel in Zuid-Holland te zien, te genieten en op te merken, dat een bezoek aan Drente - hoe mooi ook die provincie is - gerust tot die zekere *calendas* kan uitgesteld worden, waarop zoo vele vrome wenschen vervallen. Daarenboven ben ik zeer bevreesd dat zulke noodeloos kostbare school*reizen*, de kostelooze en noodige school*wandelingen* in kwaden doen zullen brengen, evenals dat gemors met hardsteen aan de gevels der lagere scholen, aan het lager onderwijs zelve zoo bijzonder veel kwaad heeft gedaan. Elk kort bestek bevat zóó zeer het kort begrip der natuur, dat het rondvliegen door ons land zonder bezwaar bewaard kan blijven tot den

wielrijders-leeftijd. Daarenboven: si au lieu de l'égarer sans cesse en d'autres lieux.... doch ach, daar betrap ik mij reeds ten derde male op die aanhaling! Doch gij wilt mij dat wel vergeven, niet waar? en zulks te eerder, omdat ik overtuigd ben dat, indien gij hadde gedaan, wat ik deed, u hetzelfde zou gebeuren. Want enkel en alleen nl. ter wille van de wetenschap heb ik gelezen en doorgewerkt èn Herbart, èn Ziller, Preyer en Wundt, Bouman en Geluk, Spencer en al die anderen, die op het gebied van opvoedkunde en onderwijs naam maakten, maken of zullen maken, en toen... toen heb ik heel alleen voor mijn eigen pleizier, in een heel ouden druk nogmaals herlezen: Emile ou de l'éducation. En nu ik dat boek weder sluit, hoor ik de vogelen zoo innig kwinkeleeren, zie ik even als George - die ook maar éénmaal per jaar uitging - zulk een heerlijke zee van groen, dat ik niet kan nalaten in de vreugde mijns harten telkens en telkens te herhalen de goudgewiekte woorden van dien armen zwerveling, die zeker heel wat minder wist dan de minste van de hierboven genoemde, die zelf den lezer waarschuwt dat hij liever is ‘homme à paradoxes, qu' homme à préjugés,’ maar die met dat al, wiskundig zeker, geheel alleen staat tot de som dier geleerden: als genie staat tot talent!

Wil men de school op voetjes doen wèlslagen, dan is ook hier - gelijk bij elken tak van onderwijs, - zelfbeperking de eerste eisch. Geen schoolreizen dus, waar met schoolwandelingen kan worden volstaan; al moet men ook hier weten te geven en te nemen. Want niet alle plaatsen zijn zóó bevoorrecht als bijv. Haarlem, waar niet alleen de omgeving een staalkaart is der natuur, maar waar reeds eene wandeling binnen de wallen der stad voldoende bouwstoffen levert voor de Vaderlandsche geschiedenis; zooals dan ook inderdaad op eene ‘bijzondere’ school - laat ik er bewonderend bijvoegen een ‘heel’ bijzondere school - die Haarlemsche stadgeschiedenis tot zoodanige kern dient. Maar ook in min begunstigde oorden zal, wie zich dwingt te roeien met de riemen die hij heeft, na eenige oefening verbaasd staan, te bemerken hoe ver hij het zonder andere hulp kan sturen[1)].

1) Hoe zelfs op een dorp in de heide de schoolwandeling aanknoopingspunten levert voor de behandeling der geschiedenis, wordt door Dr. C. te Lintum aangetoond in het ‘Tijdschrift voor Onderwijs en Hundenarbeid’, 1896.

Nog één tegenwerping is te verwachten: Nu ja, zal men zeggen, als een zeer goed onderwijzer met de school wandelt, kan dit voor de kinderen nuttig zijn; maar even als in elk vak en ambt, is het gros middelmatig en minder dan middelmatig; en hoe bij dezen? Hierop is te antwoorden dat juist in die omstandigheden de wandelingen niet enkel gewenscht, maar bepaald zéér noodig zijn; want een slecht meester is nog beter *buiten* de school dan er *in*. In de school staat hij geheel alleen voor - of juister gezegd tegen - de klasse, daarbuiten ondersteunen hem èn het kind, dat van zelve dáár graag luistert - èn de beste der leermeesteressen. Want naast den meester, neen, boven hem, en om hem heen staat daar: Moeder natuur, die zorgzame moeder welke zoo vele millioenen kinderen, die op geen andere school gingen dan de hare, heeft groot gebracht en wijs gemaakt!

En nu wil ik tot slot nog iets verhalen van eene schoolwandeling, waartegen zelfs de strengste wettenman geen bezwaar kan opperen; want die is reeds afgeloopen vóór het tijdstip waarop ZEd. het bed verlaat. Hebt gij, lezer, wel eens de zon zien opgaan? Of zijt gij gelijk aan dien ‘Alcide C, homme de quarante ans’, aan wien Léon Bloy in ‘Le Mendiant ingrat’ aldus een dagaanteekening wijdt: ‘nous a dit qu'il n'a jamais vu l'aube qu'une seule fois, en chemin de fer. Ce triste aveu nous donne un certain mépris, mêlé d'un peu d'épouvanté.’

Maar hoe het zij, ik zal u thans doen aanschouwen hoe de zon opging op den 22sten Maart dezes jaars. Waarom op den 22sten Maart? Vraag dat uw zoontje maar, en ik hoop van harte dat uw vadertrots ongedeerd uit het oordeel te voorschijn zal treden; maar ik vrees wel een weinig, dat als hij maar een boekenwurmpje is, hij niet anders zal kunnen verklaren dan - batig saldo van ons meeste leeren! - dat hij zulks te zijner tijd wel heeft geweten, maar het nu vergeten is.

Jammer dat de opstellen over deze schoolwandeling slechts in handschrift voor mij liggen, want nu kan ik er u niet naar verwijzen; en te meer betreur ik dit omdat in het meerendeel heel aardige schetsjes, plattegronden, terreinopmetingen enz. voorkomen; in één zelfs eene met krijtjes

gekleurde zon, welke niet misplaatst zoude zijn in een landschap van Turner.

De hoogste klasse namelijk - jongens en meisjes - eener openbare school in een Twentsche fabriekstad is op dien morgen heel vroeg, onder geleide - neen, laat ik juister zeggen: in gezelschap - van het hoofd der school op een zeer dicht nabij gelegen heuvel geklommen om de zon te zien opgaan. Op dien morgen dus... doch ik zoude de schrijvertjes en schrijfstertjes onrecht aandoen van aldus aan te vangen. Want alle beginnen met den vorigen avond! Er waren dan ook zoovele toebereidselen te maken! Enkele moesten nog hunne schoenen halen van den schoenmaker, waar zij op de helling stonden - want het is een school van klompenkinderen; klompen zijn de gewone dracht, óók in school, en schoenen zijn daar Zondagsche tooi. Ook moest moeder boterhammen klaarleggen en wat melk gereed zetten.

Nu wordt het nacht. Het eene kind slaapt den geheelen nacht onrustig omdat het te veel aan den morgen denkt; een ander meisje wordt om half twee wakker en vraagt toen haar zusje of het nog geen half vijf is, en een uur later bereidt zij haren vader het zelfde genoegen. Natuurlijk valt zij ten slotte vast in slaap, en is een der laatsten op het terrein.

De jongens zijn minder zenuwachtig en slapen volgens hun eigen getuigenis ‘heel gewoon’. Een, zeker beter bij kas dan de anderen, vertrouwt op zijn wekkerklok. Maar van een ander slapen moeder en vader niet, omdat zij bang zijn dat hun kind zich zal verslapen en zoo de wandeling missen. Eindelijk is het uur van vertrek daar. Nog is het nacht; de sterren schitteren. Een meisje is bang in het donker, en vader moet haar dus naar het schoolhek brengen, waar de aantrede wordt gehouden. Van lieverlede schemeren gestalten aan; zij worden herkend en begroet. Een jongen, die zich verlaat heeft, snelt dwars door het bouwland zijne makkers tegen, in jongensvreugd vriendelijk goeden dag roepend tegen een daar staand onbekende. ‘Maar hoe geheel anders dan wij gedacht hadden beantwoordde hij dien groet. Hij zei: Jao, dat is 't laatste maol as ei hier ower gaot.’[1)]

1) Zooveel mogelijk zijn hier en later de zinnen ontleend aan de schoolopstellen. Alleen is *we* in: zij, en de verleden tijd in den tegenwoordigen veranderd.

Zoo gaan zij twee aan twee voort, al zingende. ‘Heel krachtig zongen zij niet, daar de meeste menschen nog sliepen’. Hier en daar zijn nog lampen aan. Enkele menschen kijken uit de ramen en weten niet wat er te doen is. De eerste brug waarover zij gaan, is wit, want het heeft dien nacht gevroren. Toen zij bij de tweede brug kwamen, die niet meer zoo wit is, omdat zij al was beloopen, kunnen zij de toren en kerk van Gronau zien, doch huizen kunnen zij nog niet onderscheiden; daartoe is het te nevelig. Eensklaps hooren zij een krijschend geschreeuw, en naar boven kijkend, zien zij een troep kraaien vliegen. Dit herinnert aan Ibycus, en zij zingen het liedje van ‘de wandelaar rap van leden’.

Toen zij weer naar beneden kijken, zien zij het water heel anders dan bij de eerste brug. Daar was het water blank; hier is het rood gekleurd. Zoo kondigt zich de naderende zonsopkomst aan.

Hoe ‘drupjes’ worden rondgedeeld; hoe een meisje een steentje krijgt in haar schoen en niet naar den walkant durft te gaan om het er uit te doen, alvorens het gevraagd te hebben; hoe een ander nog in stad aan een zinken pijp, die een beetje stuk is, haar mantel scheurt - gelaten merkt ze op dat zij deze toch voor het laatste jaar draagt - hoe de meisjes het hoofd der school ‘zuurtjes’ in den zak stoppen, en een jongen met diens wandelstok mag loopen, onder voorwaarde dat hij dien hanteere als een volwassen man - wat hij niet lang kan volhouden, maar hem toch niet van het voorrecht berooft; - dat alles, vaders en moeders, zoo gij zelf kinderen zijt geweest, behoef ik niet uit die opstellen over te nemen, die aan elkander geregen, een levendigen indruk geven van een vroolijk wandelend kindertroepje, vertrouwelijk omgaand met den *meester* - want waarlijk ook deze leider der kinderen schaamt zich, blijkens de opstellen, den meestertitel niet!

Maar - wij weten het - deze kinderen trokken niet enkel uit om te wandelen, doch ook om te leeren. Zoo wordt dan ook de wandelkaart voor den dag gehaald; deze georiënteerd; de richting besproken. Later schatten zij breedte van weg en slooten; worden er opmerkzaam op gemaakt hoe uit de richting van het stroomend water de helling van het terrein is af te leiden. ‘Toen zei de Meester, dat goed te zien was dat Enschede (de plaats hunner inwoning) in een

dal ligt. Geen een van ons wist dat; en daarom riepen we allen verwonderd: Ja, meester, is dat waar?'

Verwonder u over die verwondering, gij die schoolwandelingen overbodig acht! Hier hebt gij voor u plattelandskinderen - want de Twentsche steden zijn geen steden. Zij spelen den ganschen dag buiten; de heuvel ligt vlak bij hunne woning; van bergen en dalen hebben zij natuurlijk op school alles gehoord: geen hunner is ooit op de gedachte gekomen het geleerde op de eigen omgeving toe te passen! De Amsterdamsche jongen die - naar hetgeen de bladen omtrent Amsterdamsche schoolwandelingen mededeelden - nooit den Dam had gezien, is dus gewroken; of liever Rousseau, want voor Amsterdammer en Twentenaar geldt: Si au lieu.... doch daar betrap ik mij op die aanhaling al ten vierde male!

En nu wil ik u het merkwaardigste gedeelte van een der meisjes-opstellen overschrijven:

> De weg waarover wij gingen, was met kolengruis bestrooid tot aan den Hoogen Boekel (zoo heet de heuvel bij Enschede, welke de kinderen zouden beklimmen), want op de hoogte boven was alleen klei. Ik dacht dan ook, toen we een eindje verder dan de duiker waren: Wat zal het daar verschrikkelijk hoog zijn, hoe zullen daar toch wel paarden met een wagen over heen kunnen gaan? Ik kon daar geen begrip van krijgen, en daarom vroeg ik meester of daar wel paarden met wagens over heen gingen. Deze antwoordde: ja zeker, zoo gij op den Hoogen Boekel bent en omkijkt, zult gij zien, dat het daar op den hoek, waar de berk staat, weer veel hooger is dan op den Hoogen Boekel. Wij liepen nog een eindje verder en toen we op den Hoogen Boekel waren en omkeken, zagen we, dat het precies was zooals meester ons gezegd had.

Wat vindt gij hiervan? Is het niet om een brandstapel te maken van alle kaarten en boeken, en om met Rousseau te zuchten: 'la lecture est le fléau des enfants'? Welk een averechtsch denkbeeld heeft dit plattelandskind uit de hoogste klasse der lagere school van de steilte van den Nederlandschen molshoop, die voor den drempel van hare woning ligt? En dit kind is niet dom; haar opstel is goed geschreven en daaruit blijkt duidelijk dat zij zich rekenschap geeft van hetgeen zij ziet. En dat hoofd der school bewonder ik van

ganscher harte, zelfs hoop ik later de gelegenheid te hebben om hem in den kring der lezers van dit tijdschrift in te leiden als mede-uitvinder en bevorderaar van eene leerwijze, welke mij voorkomt de eenige ware te zijn. Doch deze leerwijze werd eerst ingevoerd toen dit kind haar was ontgroeid; hier hebben wij dus enkel en alleen voor ons een goed gewassen product van de hedendaagsche school, gekweekt in gunstige omgeving en door een geniaal tuinman.... en met dat al kan het zich zonder hulp nog niet omhoog werken langs de zóó flauwe helling van een Nederlandschen heuvel!

Doch wij moeten een beetje vlug aanloopen om daarboven de zon te zien opgaan. Zie, hoe de tinten zich wijzigen! ‘Eerst werd de lucht geel, daarna kreeg zij een oranjekleur, toen werd zij lichtrood en daarna kwam de zon te voorschijn’. oo schrijft de eene. Een ander - ook een meisje, want deze zijn het uitvoerigst, - verhaalt: ‘De lucht kleurde zich al sterker. Eerst had de lucht in het Oosten een rose kleur, die eindelijk donkerrood werd, toen werd ze lichtgeel, daarna sterkgeel en ten laatste hardgeel’. Nog sterker wordt het netvlies getroffen van den schrijver - want deze denk ik, is een jongen - van het eenige opstel dat zich nu en dan geheel buiten schoolbanen beweegt: want het gewaagt van ‘rankende’ kamperfoelie, en geeft een nieuwe beteekenis aan een werkwoord: ‘Zoo verkleinde (bij het afscheidnemen) onze troep langzamerhand’. Deze schrijft nl.: ‘De lucht kleurde zich al sterker en sterker. Eerst was het lichtrood, langzamerhand werd het donkerrood, ook lichtgeel en donkergeel, *en zoo van alle kleuren dooreen*, tot op het laatst de zon boven de kim kwam’.

En nu verwacht gij zeker van wie zoo juist eene visie had, eene geestdriftvolle ontboezeming? O, wat kent gij onze kleine schrijvers en schrijfstertjes slecht, als gij zulks verwacht! Onmiddellijk volgt op die kleurenschittering: ‘Toen hebben wij een smulpartij gehouden, want wij hadden een boterham medegenomen’.

En niet alleen bij hem, maar bij allen vormt de boterham de eindpunt dezer periode. Doch als gij den Emile hadt gelezen, zoudt gij dit verwacht hebben; want - maar nu wil ik niet aanhalen, gij kunt het verhaal zóó gemakkelijk terugvinden in den aanvang van het 3e boek - ook Rousseau heeft met

zijn leerling de zon zien opgaan, en beter menschkundige, toont hij dadelijk aan waarom dat schouwspel bij den jongeling geen dier gevoelens kan opwekken, welke het gemoed van den leermeester ontvlammen.

Neen, dank zij den Enschedéschen leermeester, zijn ook die Twentsche kinderen natuurlijk gebleven. Natuurlijk zijn hunne opmerkingen. Natuurlijk is ook hunne taal. Slechts één enkele verstout zich haren dorst ‘te lessehen’, en slechts ééne is zoo onhandig van haar ‘kleed’ te scheuren. Het eenige schoolsche Nederlandsch is dat der liedjes, die ze al wandelend zingen, en die door de meisjes - onvermoeide woord-breistertjes - geheel worden uitgeschreven! Ach, die kinderpoëzy! Toen Plato de dichters uit zijne republiek bande, behoefde hij waarlijk de schooldeuren niet te grendelen; door die zouden zij toch zeker niet terug komen! Zelfs is het eene verademing als een der jongens op de terugreis aanheft het niet zeer galante: ‘Alle boerenvrouwen kosten maar een daalder!’ En toch is dat zoo jammer, want niet alleen is zonder dicht geen zang mogelijk - en op de meeste scholen wordt nog te weinig aan zingen gedaan[1)] - maar ook alleen het metrum, dwingend tot verheven kortheid, kan als met gouden hameren diep indrijven in de jeugdige hersenen datgene wat daar nimmer meer mag uitgaan. Zwerf in den voorzomer met uwe kinderen den langen Zaterdagnamiddag door het Geldersch akkerland, omzoomd met eiken bladkrans; onder het hooge loofhout; langs de overschaduwde landwegen; zwijg dan als 's avonds het lichaam vermoeid hijgt naar rust. Doch den volgenden morgen, als alle ledematen zachtkens doorstroomt dat welbehagelijke gevoel hetwelk nachtrust alleen geeft nà beweging in zon en lucht; als de honger gestild is, en - zeldzaam oogenblik! - lichaam en geest zich houden in evenwicht; verzamel dan uwe kinderen om u heen, open eerbiedig het boek der boeken, en terwijl nog naglanst

1) Hoevele scholen zouden er zijn, zooals zekere doopsgezinde, waar, toen een lid der Commissie van toezicht vroeg de kinderen te laten zingen uit den nieuwen bundel, en de kinderen dezen niet kennende, het hoofd der school de wijze zachtkens voorneuriede; zij dit opteekenden in cijferschrift, en nadat de maatverdeeling was aangebracht en de woorden waren voorgezegd, op staanden voet het gezang uit volle borst werd aangeheven!

op het netvlies het weeldevol tafereel van den vorigen dag, fluister dan toe dat innige gezang:

> Wat zijt gij groot, wat zijt gij goed!
> Zoo heffen we aan met blij gemoed,
> Mild zeegnend Opperwezen!

Zal dan niet aan dat tafereel onwrikbaar verbonden blijven dat lied?

En thans nemen wij afscheid van die schoolopstellen (gelukkig alle in steilschrift geschreven!). Hoe de jongens nauwkeurig het terrein boven op den heuvel opmeten en in teekening brengen, terwijl de meisjes krijgertje spelen; hoe later daarentegen de meisjes achterblijven, omdat zij plantjes zoeken; hoe in triomf een dennenboompje wordt medegedragen en in de schooltuin geplant; terwijl een larikstak in een bak met water in de vensterbank van een der schoolramen zal prijken; hoe een kind onder de wandeling zich afvraagt wat nu broertjes en zusjes thuis wel zouden doen; en hoe een ander het ongeluk dat, juist toen hij thuis kwam, buurman's kat had getroffen te zeer vervult dan dat zijn opstel er over zou kunnen zwijgen; al dat kleine kinderleven zal ik u sparen, of - dit hangt af van uwe stemming - moet ik u onthouden. Slechts van één opstel, een heel kort opstel - en zulks met reden - moet ik nog enkele regels aanhalen. Het is het opstel van het meisje dat niet mede mocht: ‘Den avond te voren vroeg ik moeder nog eens op nieuw, doch zij was niet van haar besluit af te brengen. Eindelijk begaf ik mij naar bed. Weldra sliep ik in, maar toen ik ongeveer tot vier uur in den morgen had geslapen, werd ik wakker. Ik beproefde weer in te slapen, doch dat was vruchteloos, want ieder oogenblik meende ik dat meester met de jongens en meisjes voorbij ons huis ging. Eindelijk viel ik in slaap. Toen ik wakker werd, zag ik dat de zon heerlijk scheen en daarom dacht ik, dat meester met de kinderen haar wel hadden zien opgaan.’

Arme kleine, ik hoop van harte dat hare moeder andere redenen voor die weigering had, dan het staan op haar grondwettig recht om het kind *in* school te vinden! Maar

nu er - zooals uit een der opstellen blijkt - prijzen zijn toegekend voor de beste verhalen - zoude ik er haar wel gaarne een zien uitgereikt voor haar niet-morren en hartelijk deelen in het geluk harer kameraadjes.

Vaarwel, kleine schrijvers en schrijfstertjes! Ik heb, dank zij u en uw leermeester, een prettigen dag buiten doorgebracht; meer nog: ik heb een zon zien opgaan, niet enkel over heuvels en bosschen, maar ook over de school. Dat hare koesterende stralen die mogen doordringen; opwekken tot krachtiger leven; voetjes geven aan de school!

Ook deden die opstellen weer beseffen, welk verschil er bestaat tusschen meisjes en jongens; reeds op dien jeugdigen leeftijd, en zelfs waar zij - zooals hier - op gelijken voet worden behandeld. Ook de schrijver van ‘the comic side of schoollife’ merkt dit op. ‘In den regel - zoo deelt hij mede - zijn de meisjes-opstellen niet zoo oorspronkelijk als die der jongens. Maar meer meisjesopstellen dan jongensopstellen kenmerken zich door zekere volharding; er straalt in door een aantrekkelijk medegevoelen, dat gepaard gaat aan nuchter praktisch opmerken. En deze eigenaardigheden treft men steeds aan in meerdere of mindere mate, welke ook de leeftijd en de stand der kleine schrijfstertjes zij.’

Ook de Enschedésche opstellen bevestigen dit oordeel. Maar vooral zijn de meisjesopstellen... zeer lang! De jongens doen hun taak in vier, vijf bladzijden af, de meisjes eischen er minstens twaalf, en één is zelfs dan, als haar verder papier wordt onthouden, nog maar halverwege!

Doch zoo voortschrijvende zoude ik de meisjes in lengte voorbij streven, en ook in dezen wil ik liever de eer aan de dames laten. Daarenboven is van verder schrijven toch geen sprake meer, want open barst de kamerdeur, en in stormt mijn veertienjarige gymnasiast met: ‘morgen middag ('t is dan Zaterdag, dus vreest niets, curatoren!) morgen middag heeft Mijnheer * (een geliefd leeraar) de tweede en derde klasse gevraagd om met hem uit te gaan van eenen tot zevenen! Mag ik mee?’

Of hij mee mag?... Zie, daar had ik in dit lange opstel waarlijk nog een hoofdpunt vergeten! Wij weten, helaas, hoe er leeraren zijn - ongetwijfeld menschen met gekluisterden geest, want men wil anderen beelden naar zich zelven

- grimmige leeraren, die als eenig probaat middel voor orde houden aanprijzen het bouwen van nieuwe lokalen aan school: kleine strafgevangenissen. Daar willen zij de jongens korter of langer tijd opsluiten, terwijl zij zelf voor cipier spelen. Dat alles zoude echter zeer duur en zeer dom zijn. Neen, wilt gij uwe leerlingen aan u verbinden, zoek dan niet naar *stalen* ketenen, integendeel ontkluister de voeten, trek met de jongens de wijde wereld in, want daar ligt niet alleen de weg naar de kennis, maar ook die naar het hart!

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Sentimenteele anecdote uit de 18e eeuw.

Liefdesbrieven van Gerard Meerman.[1] (1749.)

Wat we van het gewone menschenleven in de 18e eeuw weten, hebben we uit Spectator-verhandelingen en uit romans: dat is maar afgeleide en soms heel oppervlakkige kennis. Directe gegevens bestaan er bijna niet.

Hoe weinig liefdesbrieven kwamen er tot ons!

Liefde is wel een-elementair gevoel, en het instinct van de liefde verschilt niet in verschillende tijden; maar de comedie van de liefde, - dat spelletje, zelfgemaakt, waarin men, ééns voor zijn leven, de heldenrol speelt en de grimassen snijdt, - die comedie van de liefde brengt, met veel wat modisch is, tegelijk ook het persoonlijkste wat we in ons hebben op de planken van het levenstooneel. Vertel me hoe in een historisch tijdperk de liefde zich uit, en ik ben een eind op weg om het intieme karakter van een tijd te zien: want de vereeniging van het modische en het persoonlijke is het juist waarom 't te doen is en welke we vóór ons moeten hebben.

Maar laten wij nu niet gaan overdrijven. Geef me een paar liefdeswoorden, en ik zal u het geheim van den tijd verklaren. Zoo eenvoudig zijn de wereldsche dingen niet. Om den zin van de comedie der liefde te kunnen voelen en vatten, moet

1) De documenten voor deze anecdote berusten gedeeltelijk in de HS. nalatenschap van Gerard Meerman op het Museum Meermanno-Westreenianum te 's-Gravenhage en voor een ander gedeelte in de papieren van den archivaris van Wijn ter Koninklijke Bibliotheek.

men niet alleen het stuk hebben gezien, maar moet men ook den acteur hebben leeren kennen. En dan nog...

Aan enkele eischen voor zulke briefmeedeelingen voldoet wat ik hier van plan ben te geven.

Gerard Meerman draagt zijn naam met recht. Hij staat wel niet op den eersten of den tweeden rang in onze geschiedenis, maar hij behoort toch ook niet tot de minderen. Zijn geslacht is bekend in de locale historie van Delft en Leiden, en neemt op zijn tijd deel aan de algemeene historie onzer republiek.

Het was oorspronkelijk een van die brouwersfamilies die de kracht van Delft uitmaakten in den tijd toen het Delftsche bier beroemd was in Noord-Europaa. Vóór den opstand tegen Spanje zaten de Meermans al in de regeering van hun stad, en als Karel V de nering van de groote brouwers, die een soort *ring* vormden, door zijn placcaten wou gaan reglementeeren, vertrok Frans Dirk Govertse (Meerman), brouwer van Delft, als afgevaardigde van Burgemeesteren naar Rotterdam om met de Rotterdamsche vroedschap middelen te beramen tot relaxatie van het Keizerlijk placcaat. Wat bedoelde hij met *relaxatie?* was de vraag. En vierkant kwam het er uit: 'Om het placcaat geheel af te maken.'[1] Voorzeker geen makkelijke menschen die Meermans, en vaststaand als een paal voor hun belangen!

De zoon van Frans Dirk was Gerrit Fransse, de schout waarvan men hoort in Bosboom Toussaint's *De Delftsche Wonderdokter*.[2] Zijn bijnaam: 'de duivel van Delft' onderstreept zijn karakter.

Na hem heet de familie voor goed Meerman (de zestiende eeuwsche gewoonte om zich naar vóornaam en vadersnaam te noemen wordt afgelegd), - ze gaat uitstralen over verschillende steden en landen, en de type van het geslacht zet zich in harde trekken. Het zijn tegenstrevers en egoïsten. De wereld begint voor hen bij Meerman en eindigt bij henzelf. Daarom bereiken ze ook nooit het hoogste, want ze kunnen geen afstand doen van hun eigenzin.

1) Resolutien van de Vroedschap der stad Rotterdam 22 en 23 Augustus 1550. Over de placcaten van Karel V en de Delftsche oppositie: v. Bleyswyck. Beschrijvinge der Stadt Delft 710-716; over de Meermans als regeeringsfamilie, zie (van Rijn) Beschrijving van Delft, uitgegeven d. Boitet p. 121 vv.

2) Burgemeester van Delft in 1580, v. Rijn, p. 132; schout van 1584-1609, zijn sterfjaar, v. Rijn, pg. 7 vv.

Die het 't verst gebracht heeft, onder hen allen, is Johan Meerman, de burgemeester van Leiden, achter-kleinzoon van schout Gerrit Fransse van Delft.

Hij leefde in de zeventiende eeuw, toen de menschenplant bij ons het best is gedijd. De kracht van zijn tijd bezielde hem, maar kon hem niet groot maken. Een vriend en creatuur van Johan de Witt, was hij tot de aanzienlijkste waardigheden geroepen, en hij is tweemaal ambassadeur van de Staten naar Engeland geweest; toch maakt hij geen flink figuur in onze geschiedenis. Bij al den burgemeestertrots en het stuursche stoicisme, die hij gedurende zijn ambassades ten toon spreidde[1)], bij al de koele gestrengheid die hij voor huiselijk gebruik in zijn vaderstad bewaarde lag er op den grond van zijn ambitie berekening en geldzucht en een zekere ziekelijke wrevel tegen de menschheid. Hij gaf zich niet. Zijn partij heeft nooit geheel op hem kunnen rekenen[2)], en toen de Witt viel draaide hij in 1672 met majestueuze behendigheid naar den kant van den Prins. - *Tiberius Meerman* luidt zijn bijnaam in een schotschrift van 1666. Het was zijn wreede eerzucht waarop gedoeld werd; maar er is ook iets Romeinsch Keizerlijks in de benaming, en dat mag niet geheel weggerekend worden in Johan Meerman, *Recte faciendo neminem timeas:* Wie recht doet heeft niemand te vreezen, heet zijn devies. Hij was niet voor niets van de 17e eeuw.

Gerard Meerman, de schrijver der liefdesbrieven, is de achterkleinzoon van dien Johan Meerman, en hij maakt er aanspraak op, evenals zijn overgrootvader, voor een opluiste-

1) De Wicquefort, Mémoires touchant les ambassadeurs, ed. 1676 en '77, p. 296: ‘son humeur stoïque, et son austérité affectée.’ De passage over Meerman komt in de 3e uitgaaf niet meer voor.

2) Vgl. zijn houding toen hem het Thesoriergeneraalschap der Unie werd aangeboden, in 1665. Daarover Dr. R. Fruin in *Bijdragen Hist. Gen.* XVIII p. 424. Inderdaad had J. Meerman verschillende redenen om te weigeren; niet alleen wou hij een plaats in de Leidsche Vroedschap niet missen, maar ook vond hij het tracrement van ƒ 4000.- te gering (Aant. v. zijn kleinzoon Joh. Meerman). G. Meerman in zijn Latijnsch opstel over de Mcermans schrijft zijn weigering toe ‘quia probe noverat quam invidiosum hoc munus esset.’ Zelfde manier van handelen bij Joh. Meerman toen hij van den Prins het ambt van Raad en Rekenmeester van de Graaflijkheidsdomeinen had weten te verkrijgen; toen heeft hij er ook op gerekend lid van de vroedschap van Leiden te blijven en schijnt daaromtrent een halve belofte van den Prins te hebben gehad (Sylvius. I. p. 443); maar de haat van het ‘gemeen’ heeft hem tot bedanken genoopt.

ring van zijn geslacht te gelden. Hij heeft zijn weg gezocht in de magistratuur, hij heeft deelgenomen aan een ambassade naar Engeland (in 1759)..... maar daarin bestaat de overeenkomst niet. Wanneer twee hetzelfde doen moet ieder van hen de zaak anders aanvatten.

In Gerard Meerman herkent men den aard van de achttiende eeuw. Hij behoorde tot een kosmopolietischen tijd, en hij heeft geprobeerd een Europeeschen naam te verkrijgen door een Hollandsch patriciër te zijn die de geleerdheíd beschermde, die de geleerden van geheel Europa ten dienste stond met de schatten van zijn bibliotheek, en die zichzelf den eerenaam van een geleerde mocht toeleggen. Gerard Meerman, de verzamelaar en uitgever van de geschriften der juristen, de schrijver van twee indrukwekkende kwartijnen over den oorsprong der boekdrukkunst, de bezitter van een der voornaamste boekerijen, voelde zich een macht in de wereld, erkend en geëerbiedigd door de andere wereldsche machten. Bij hem aangekomen, mondde het geslacht Meerman, dat van een municipaal tot een Nederlandsch geslacht was geworden, in de wateren van het Europeesche geestesleven.

Ik neem nog eens de drie rustpunten in den geschiedstroom der familie voor me: den Delftschen brouwer of den schout, dan Johan Meerman van Leiden, den vriend van de Witt en van zichzelf, achterkleinzoon van den schout, en ten slotte Gerard Meerman, den Maecenas-geleerde, achterkleinzoon van Johan. Het heeft er allen schijn van dat ze door een oploopende lijn worden verbonden; maar inderdaad maakt die lijn een bocht en in plaats van vooruitgang is er verval: de lijn loopt naar de hoogte tot aan Johan Meerman, en dan begint ze te dalen. De zoon van Johan (Gerard 1650-1710) stelt het Hollandsche regentengeslacht voor, op den overgang van de 17e tot de 18e eeuw, dat nog wel wat uiterlijk figuur maakte, maar toch niet anders deed dan teren op den ouden roem en verteren; en de kleinzoon van Johan (Johan Meerman 1687-1746) is van het type der onbeduidendheden uit het tweede stadhouderloos tijdvak.

Een poovere persoon, die vader van onzen Gerard Meerman, den liefdesbrievenschrijver. Hij gaat heelemaal op in die allerkleingeestigste stadskibbelarijen van de eerste helft der achttiende eeuw. En altoos komt hij achteraan. Zijn vader

stierf juist op 't oogenblik dat hij hem aan een post zou hebben geholpen, en daarop sloot hij zich bij de factie aan die de onderliggende partij bleek te wezen, zoodat hij uit de ambten geweerd werd[1)]; hij trouwde een rijke vrouw, van de familie de la Court, maar leefde in onmin met zijn verwanten en heeft alleen kort van zijn vermogen genoten; hij kreeg een rijke erfenis, maar moest daarover procedeeren, ofschoon het recht volkomen aan zijn zijde was, en dat proces sleepte zoo lang dat het bij zijn dood nog niet was geëindigd.

De man, die zich voor de buitenwereld nog wel goed wist te houden, werd in huis onverdragelijk van wrevel humeur. Er was geen straaltje van vroolijkheid meer in hem over, en zijn kinderen moesten onder zijn streng toezicht arbeiden en knap worden.

Het was een ziekelijk kroost. De anderen zijn òf vroeg gestorven òf hebben een ongelukkig leven gehad, maar in den oudst overgebleven zoon, Gerard (hij was in 1722 geboren), is de kracht bewaard, wat er dan nog voor kracht bij de familie restte. Hij had van zijn kinderdagen af gezien hoe zijn vader zich ophield door zijn trots op den naam Meerman en door zijn verwachting van aanstaande rijkdommen. Die zucht zat hem al in 't bloed, en nu werd ze nog van buiten bij hem aangevoerd. Hij doorzocht met zijn vader oude papieren en documenten om te zien of het geslacht Meerman niet nog een paar generaties hooger kon worden opgevoerd en hij bestudeerde met hem den gang van het proces dat zij moesten winnen, maar waarvan de beslissing altoos werd uitgesteld. Onder de hand prentte hij zich al de familieverhalen in 't hoofd. Zoo kwam die familie Meerman als een massief gevaarte voor zijn verbeelding, hij zag zich zelf daarvan als een deel, hij dacht dat de wereld niet

1) Het doet komiek aan die ambtengeschiedenis in de Aanteekeningen van Gerard Meerman over zijn vader te lezen: ‘Hij had moeten schepen worden en vervolgens verder opklimmen. Dog daar raakte alsdoen partijschap in de Regeering, en Meerman hong aan de partij van Mr. Pieter van Leyden, Heer van Vlaardingen, die hem dupeerde en wijs maakte, dat hij 't meester was, daar 't egter verre van af was. Dit maakte, dat Meerman in de onderliggende cabale geraakte, daar hij tot zijn dood toe in gebleven is, alsoo de zaken eeist een jaar daarna van gedaante veranderde. Hij hadde (behalve dat hij een rijke vrouw hadde betrouwd.....) veel tegenspoed.....’, enz.

kon wezen zonder Meermans en dat de Meermans hoe langer hoe meer noodzakelijk moesten worden voor de wereld.

Dat idee prikkelde den jongen Gerard tot den arbeid, zijn vader zette hem daarbij aan door den dwang van zijn korzeligen heftigen wil. Waar bleef de moeder? - Zij schijnt zich in huis apart te hebben gehouden, bedrogen in haar illusies, ontstemd in de lichtlooze woning.

Zie hem daar werken, den knaap. Op zijn twaalfde jaar was hij al ingeschreven als student aan de Hoogeschool, op zijn negentiende was hij gepromoveerd in de rechten en zette hij zijn studies in alle mogelijke richtingen voort; hij begon Latijnsche verhandelingen uit te geven, zoowel op juridisch als op mathematisch gebied, - ik zou denken dat hij een tweede Hugo de Groot wou worden. En toch had hij noch eigenlijke gaaf, noch in den arbeid het ware pleizier. ‘Hoofdpijn en melancolie, dat is al wat ik er van over heb gehouden,’ zegt hij eens in een voorbijgaande bui van oprechtheid, veel later, toen hij op dezen tijd terugzag.

Maar de ‘imperieuze’ wil van zijn vader hield hem er aan, en de ‘imperieuze’ stem in zijn binnenste van familietrots en eerzucht klonk mee.

Na den dood van den ouden Meerman, in 1746, liet zich een nieuwe invloed gelden. Gerard Meerman was toen in zijn 24e jaar, en zijn eigen meester. Een reis naar Frankrijk, waar hij bijna een heel jaar bleef, bracht hem in aanraking met al wat Parijs voor beschaafds en verleidelijks had, en hield hem lang gevangen in de weelderige, gezellige kringen van de Fransche provincies. De vrouwen, - ik meen dames van zekeren leeftijd, - vertroetelden hem om den lieven, naïeven ernst van zijn gezicht en coquetteerden met hem of verklaarden hem hun liefde. Want hij reisde als een groot heer, en er was toen nog niets van het strenge burgemeestersair van den ouden Johan Meerman in zijn uiterlijk; de dorre kern verschool zich onder weeke aanvallige trekken. Een man van hartstocht kon men hem toch niet noemen, maar hij had neiging voor wellust. Dat ligt in zijn oogen en zijn handen. Hij was handtastelijk en verdorven. Zoo openbaarde hem zijn ervaring in Frankrijk aan zichzelf.

Het pensionarisschap der stad Rotterdam kwam open, kort nadat Gerard Meerman in Holland was teruggekeerd. Zijn

vrienden sloegen hem daartoe voor; maar Meerman moest de betrekking met een ander deelen die de gunst van den stadhouder, Prins Willem IV, door zijn diensten had verworven, en hij werd aangesteld tot tweeden pensionaris (27 Augustus 1748). De post was eervol, en op eervolle wijs verkregen: ‘als zijnde deese (Meerman) een Heer van veel lecture en studie, en ervaren in rechten.’ Daarmee had hij zijn voet op de ladder, en kon zich vestigen en zou nu naar een vrouw omzien.

Hier hebben wij eindelijk Gerard Meerman op het tijdstip gebracht waarop wij hem als schrijver der liefdesbrieven zullen leeren kennen. Maar tegelijkertijd is, naar ik meen, uit het voorgaande verhaal duidelijk geworden dat we in dezen Meerman niet te doen hebben met een krachtige spruit van den ouden stam; neen, we vinden in hem een decadent aan 't eind van een rij decadenten.

Hoe dan zijn succes in de wereld te verklaren? - want, al was 't maar schijn, - wat de wereld succes noemt, heeft hij toch gehad.

De reden ligt in den tijd. Evenals iemand die zijn voorvaderlijk vermogen in landbezit heeft maar de energie mist om het vruchtbaar te maken, kan profiteeren van de ontdekking, door anderen, eener nieuwe bron van winst, zoo heeft Gerard Meerman wiens eigen kapitaal aart geestkracht slonk zijn voordeel gehad van een nieuwe strooming in den tijd.

Met het midden van de 18e eeuw breekt een nieuw leven door, en opent zich ook voor ons land een nieuw tijdvak. Het is de periode van den triumf van Voltaire en van de Encyclopedisten, van het vrijworden van wetenschap en kunst uit banden van conventie, kerkelijkheid en universitairen dwang. Daarmee ging gepaard het opkomen en vooropdringen van een anderen stand in de maatschappij die van het ruimere, vrij gemaakte leven wou genieten. - In 1750 begint bij ons de gisting. Geen grootsch leven bereidde zich voor, - maar ze was toch heel wat anders dan het doodsche geharrewar van de eerste helft der eeuw, die breede burgerbeweging van de tweede helft.

Gerard Meerman behoorde tot de regenten-families die de plaats moesten gaan ruimen voor andere machten, maar hij

heeft gebruik gemaakt van de vrije baan door Voltaire geopend, en hij is voor ons land een vertegenwoordiger geworden van de zelfstandigheid van den geleerde in de Europeesche geestesrepubliek, waar de Koning de gelijke was van zijn confrater, den wijsgeer. Jammer maar dat Gerard Meerman die, wanneer hij heusche kracht had gehad, een middelaar zou hebben kunnen wezen tusschen de Europeesche beschaving en ons volksleven, niet meer was dan een geleerde, wiens geleerdheid hemzelf verveelde, en wiens gevoel voor onafhankelijkheid wortelde in baren familietrots, - de kunstenaar heeft vour adel zijn geloof in de menschheid.

Daardoor is Meermans werk niets dan schijn gebleven....

Naast Voltaire beheerschte Rousseau dit deel van de 18e eeuw; maar nu wij de liefdesbrieven naderen, mogen wij niet vergeten dat het, in 1749, nog meer dan tien jaar moest duren, eer Rousseau in zijn *Nouvelle Héloise* een vorm zou dichten voor de liefdesbehoefte van den komenden stand. Hij heeft het leven gebaad in de zuivere vlam der passie dat het één hartstocht werd. Voor Meerman daarentegen was de liefde niet meer dan een bepaald afdeelinkje van het bestaan, en hij kon nooit uit zijn gedachte wegschuiven dat hij een man van conditie was.....

'Mais moi, Julie, hélas errant, sans famille, je n'ai que vous sur la terre, et l'amour seul me tient lieu de tout,' zegt de minnaar van de *Nouvelle Héloise*, en dat is de toon die doorklinkt in het groote sentimenteele leven dat van Rousseau zijn bezieling kreeg. Hoe ver zijn we daarbij van Meerman af, den man van conditie! En toch is het, hier en daar, in zijn brieven alsof de nieuwe, komende tijd wordt aangekondigd. Liefde grijpt heel diep, en laat uit de diepte spreken. Een decadent als Meerman kan, met al zijn trots, fijngevoelig en vooruitgevoelig wezen.

Hij moest een vrouw uit den Haag hebben. Een voornaam huwelijk was voor Meerman een tweede stap op de ladder. Was, door het verkrijgen van den pensionarispost, de eerste stap gelukt met behulp van de vrienden, hier zou hij persoonlijk voor den dag moeten komen. Het werd een toets voor de waarde van zijn karakter. Hij verwachtte geen nederlaag in de liefde, en hij zou ze niet kunnen dulden. Toch

moest hij onderdoen. Voor het instinctieve oordeel van de vroolijk richtende vrouw werd Meerman met zijn zwaren familietrots te licht bevonden.

Zij was de jongste dochter van den Heer S., een geestig mooi bekje en een lachebekje, alleen in huis achtergebleven na het huwelijk van hare zusters; zonder moeder, gewoon haar zin te doen. Met humeurtjes en kuurtjes en vapeurtjes; maar allerhartveroverendst wanneer ze met haar gepoederde haar en het laag uitgesneden lijfje dat de frissche ronding van haar borstjens toonde, en met het gebloemde kleed over haar hoepelrok, de balzaal van het erfstadhouderlijk hof bin nenkwam, coquet en vrij en nooit op haar mondje gevallen tegenover al te onbescheiden vrijers. Zij had haar eigen kleine hofhouding van hovelingen. Daar was K. die een losbol was, en voor wien ze een zwak voelde hoewel ze wist dat haar vader nooit zijn toestemming tot een huwelijk zou geven, en zij hem zelf ook maar half vertrouwde; dan was daar B. het type van den galant, en haar neef S. Ook de vriendinnen verdienen een vermelding, omdat ze haar de gelegenheid gaven te beter uit te komen: de goedhartige vroolijke juffrouw Beaufort, en haar nichtje, de stemmige Maria Catharina Buys.

Gerard Meerman die gedurig door zijn betrekking en ook voor zijn pleizier in den Haag moest wezen, stond op intiemen voet met de familie, omdat een der zwagers van de juffrouw tot zijn beste vrienden behoorde. Kort na zijn aanstelling tot pensionaris, in October of November 1748, vroeg hij den Heer S. om acces bij zijn dochter en deze zag de verbintenis graag. De familie vond Meerman een geschikte partij. Zoo hing alles van het jawoord van de juffrouw af.

Zij ontving haar nieuwen galant vriendelijk, en toen hij haar op Nieuwjaarsdag zijn wenschen en een almanakje aanbood nam ze die beide met een lief gezicht aan.

De bloedverwanten drongen nu op de verbintenis aan, maar de juffrouw liet zich heel scherp ontvallen: ‘Ik kan toch niet naar Rotterdam gaan.’ Als Meerman zijn aanzoek deed, gaf zij hem finaal refuus; de man was zoo ontsteld dat hij 's avonds gelaten moest worden[1].

1) Dit alles en 't volgende in overeenstemming met het dagverhaal dat G.M. over zijn ‘funeste vrijagie’ heeft opgemaakt.

De familie van weerskanten was er niet minder van geschrokken, de ooms kwamen over uit Leiden en Amsterdam, de zwagers te Delft werden geconsulteerd, en de juffrouw werd bekapitteld: Nu, zij wou zich nog bedenken, en ze zou vriendelijk zijn tegen Meerman.

Maar ze was nog veel vriendelijker voor den slecht befaamden meisjesgek K. Op een soirée aan 't hof, waar ze naast hem aan een speeltafeltje zat, dreef ze de familiariteit zoo ver dat er praatjes over begonnen te loopen. En Meerman moest het bij haar ontgelden; ze gaf hem de schuld dat ze van haar vader de laag had gekregen. Maar het onweer dreef over.

In dien tijd, op den overgang van Februari en Maart 1749, kreeg Meerman bericht dat het langdurige proces over de aanzienlijke erfenis in zijn voordeel was beslist. Dat maakte iedereen hem genegen, en *zij* ook ‘was extra vriendelijk.’ Mama Meerman kwam uit Leiden naar den Haag om de kennis aan te knoopen. De zaak scheen op dreef te geraken. Toen schreef Meerman haar zijn eersten brief (23 Maart 1749).

Het zijn woorden van een galant die door zijn hartstocht de geliefde wil overweldigen, een lesje in Frankrijk geleerd; zoo wat geslagen schuim van passie.

> ‘Mademoiselle.
>
> Plus longtemps je me trouvé absent de vous, et plus je languis de vous revoir me trouvant non seulement inquiet et rêveur lorsque je n'ai pas l'honneur de jouir de votre chère présence, mais ce qui pis est, maintefois délirant, et dans des transports où je ne possède pas moi-même. Aussi je m'aperçois, que ces effets, que l'Amour produit ne font qu'augmenter de jour en jour, de sorte que je dois tenir pour présage, que les coups dont Cupidon me blesse deviendront mortels si vous...’ enz.
>
> ‘Ne pouvant encore oublier le triste rendez vous, que j'eus il y a deux mois et demi[1)], je me mets souvent en tête des idées pareilles d'une future funeste rencontre,

1) Toen M. het finale refuus kreeg.

> lesquelles autant autant que j'espère qu'elles soient chimériques, autant elles changeroient mon inquiétude en fureur et en rage, si elles eussent la moindre apparence de vérité. Soyez donc, adorable objet, enfin vivement pénétrée de ma tristesse et de mes inquiétudes, que je ne ressens que trop en ce moment où je me trouve en solitude, et au lieu de m'alarmer davantage, comme vous fites l'autre fois, flattez moi à notre première rencontre du plus heureux évènement futur de posséder votre chère personne....'

En bij de eerstvolgende ontmoeting? 'Sij deedt mij huilen' - noteerde Meerman in het dagverhaal van zijn vrijaadje. Misschien was 't wel verdiend na zoo'n brief.

Hier is nu de tweede brief, en hij is als het tweede bedrijf.[1)] Meerman geeft zich gewonnen, hij treedt uit den burcht van zijn egoïsme en vraagt nu eens niet alleen naar zijn eigen wenschen, maar wil die van het meisje toegeven (20 April 1749):

> 'Mademoiselle.
>
> Il y a longtemps que vous avez du être persuadée combien je vous aime, tant par des aveux perpétuels de ma tendresse, que je vous ai répétés mainte et mainte fois, que parce que mes yeux et mon coeur en sont autant de témoins. Cependant pour mes malheurs vous ne m'avez voulu faire encore aucune ouverture de votre coeur, ni me flatter de la moindre espérance.... Ainsi ne me trouvant pas avancé d'un pas... ai-je autant de tort quand je me trouve souvent dans de grandes inquiétudes, soins et soupçons, étant absolument incertain, quel pourra être le succès de l'évènement de mes entreprises? Je sais, Mademoiselle, que vous vous figurez toujours le même obstacle, qui vous retient peut être encore à me confier, ce que votre coeur à ce que j'espère vous dicte (*nl. het verblijf moeten houden in Rotterdam*).

1) Inderdaad is deze brief de derde, maar ik kies uit de acht brieven die Meerman aan S. geschreven heeft alleen de karakteristieke.

> Mais je puis vous assurer, qu'ayant bien réfléchi sur ceci je ne trouve aucun empéchement pourquoi nous ne puissions être d'accord ensemble.’ (Hij legt haar dan uit hoe zij, ondanks zijn pensionarispost, in den Haag zullen kunnen wonen.)
> ‘Je suis bien aise, Mademoiselle, de vous marquer tout ceci si amplement par écrit, en premier lieu, puisque ayant l'honneur de vous parler souvent vous ne m'écoutez guère, et même traitez quelque fois ces choses en badinant... Et en second lieu, afin que vous puissiez d'autant mieux réfléchir là dessus... et me faire une ouverture généreuse, de ce que vous m'avez caché jusqu'à présent.’

Het is wel nog een geven om der wille van een teruggeven, en dat ‘opening doen’ van zaken is al heel burgerlijkkoopmanachtig, maar er is roering in 't hart: de minnaar speelt voor zichzelf de rol van edelmoedige, en wil haar ook voor zijn geliefde spelen.

Hoe was 't antwoord van de juffrouw?

‘Ik had mij gevleid,’ zegt hij haar in een volgenden (27 April 1749), ‘dat de laatste brief dien ik de eer had u verleden week te schrijven, en waarin ik getracht heb u algeheele opening te doen van mijn gevoelens jegens u, en van de wijs waarop ik uw wenschen voldoen kon,- u een voordeelige opinie van mijn persoon zou hebben gegeven, en u tot een bekentenis zou hebben gebracht die overeenkwam met de liefde, welke ik u al zoo lang heb bewezen, en die alleen met mijn leven zal ophouden. Maar ik zie tot overmaat van smart dat hoe meer de tijd aankomt, waarop ik een gunstig antwoord moest wachten, hoe verder ik er in werkelijkheid van verwijderd ben. En een zoo koele en teruggetrokken houding, als gij mij dikwijls toont, en vooral verleden Vrijdag, doet mij vermoeden dat gij geen of maar zeer middelmatige genegenheid voor mij hebt. Toch weet ge, Mejuffrouw, dat ik een dergelijk loon in 't geheel niet heb verdiend....’

Maar al die redeneering hielp niet, het ging bij de juffrouw niet met loven en bieden. Meerman moest 'n vier of vijf maanden wachten voor dat zij haar woord zou kunnen geven. Aan trouwen was toch nog geen denken eer het volgende

voorjaar in 't land was. Waarom zoo lang vooruit zich te binden! Ze liet zich tot niet meer overhalen, en hij kwam niet verder.

Men behoeft niet te zeer medelijden met Meerman te hebben. Brieven geven maar zoo weinig den indruk van de levende dagelijksche persoonlijkheid. Hij was niet gemakkelijk in den omgang en het ‘imperieuze’ van de Meermans toonde zich in allerlei kleinigheden; en hij ook kon ‘plagen’ en tegenstreven; maar vooral, hij wist zijn handen niet thuis te houden. ‘Je moest me niet altoos zoo aanraken,’ snibde de juffrouw tegen hem, en hij draaide maar om haar heen, voelde haar aan haar wangen of aan haar halsje of wilde haar oplichten in zijn armen. Een enkele maal lachte ze wel om zulke spelletjes, maar meestal draaide zij hem haar rug toe, ‘more solito’ als in het dagverhaal van Meerman staat, want daaruit zijn deze kleine bijzonderheden genomen.

Hij gevoelde 't wel, Meerman, dat hij zich onaangenaam maakte, en dat ook hij schuld had, maar hij was zich bewust van innerlijk meer waard te zijn dan eenig galant die aan zijn ‘maitresse’ het hof maakte. Waarom kende zij hem ook niet beter? Kon zij maar de degelijkheid van zijn hart en zijn geest raden! Hoe kort waren altoos de gesprekken waartoe zij hem gelegenheid gaf! Dan was het gewoonlijk: ‘lachen, den gek steken, kibbelen en den rug toedraaien more solito’.

Maar hij rekende op de kermisweek in Mei. Met de kermis, en de vrijheid die zij gaf, zou hij gelegenheid hebben dag aan dag met zijn geliefde te wandelen, haar beleefdheid te bewijzen, met haar te spreken. Zij zou zijn hart en zijn geest zien....

Mei kwam in 't land, en hier mogen een paar opteekeningen uit Gerard Meermans dagverhaal hun plaats vinden.

> ‘*Dingsdag* 6 *Mey* eet ik bij mijnheer en de jufvrouw met de kermisweek. Ik vereer haar 't goude doosje. Zij was redelijk, dog ook niet meer. *'s Avonds te voren had zij met K. gewandelt*.
> *Woensdag* 7 *Mey* was ik 's avonds in de Nieuwe Kerk. Zij hield en passant of zij mij niet en kende.
> *Vrijdag* 9 *Mey*. 's Morgens te kerk. 's Avonds bij

juffrouw Buys. Toen was zij 't beste van de heele kermisweek. Want anders de heele week, schoon dagelijks met haar wandelde, was zij zeer froide en impertinent.'

Daarmee gaan we over tot het derde bedrijf van de liefdes-comedie. In derde bedrijven, zooals men weet, is de spanning het hoogst. Hier is 't het tooneel van de jaloezie, van het vernederende verdriet, van den liefdeshartstocht. Ja waarlijk, van den liefdeshartstocht.

Meerman schrijft (14 Mei 1749):

'Wanneer ik ooit reden had om bedroefd en verdrietig te wezen, dan kan ik u wel verzekeren dat het op 't oogenblik is. Ik had er op gerekend groote vordering in uw hart te maken, verleden week, daar ik in de gelegenheid was om u dag aan dag mijn hof te maken, en u dagelijks de bewijzen van mijn liefde en teederheid te geven. Maar helaas, toen ik u Maandag verliet, was ik niet alleen niets gevorderd, maar ik heb u ook uiterst koel gevonden, zoodat ik niet weet wat ik er van denken moet. Sommige menschen hebben me willen verzekeren dat uw hart elders neigt dan naar uw trouwsten minnaar; maar werkelijk, ik kan het niet gelooven. Want ik kan me niet voorstellen dat het u af zou gaan om te vergeten met hoeveel trouw en liefde en toewijding en gloed ik u mijn hof heb gemaakt gedurende zes maanden en een halve, terwijl gijzelf mij dikwijls hebt verklaard niets tegen mijn persoon te hebben, maar alleen tegen de stad Rotterdam.... En nu het oor te gaan leenen aan een of anderen dwaas die aardige praatjes weet te vertellen, zooals hij al tegen vijftig anderen heeft gemaakt, zonder dat hij ooit heusch om een van hen gedacht heeft! iemand die u nooit met echte liefde zou beminnen, en die al was hij handig genoeg om uw hart te veroveren toch nooit de toestemming van uw vader of van uw familie zou krijgen, en die aanleiding zou geven dat gij u den rechtmatigen toorn van uw bloedverwanten op den hals zoudt halen, de waardige menschen waarvoor gij geleerd hebt eerbied te gevoelen! (*De schout van Delft uit de* 16*e eeuw wordt hier in Meermans bloed wakker*.) Maar waar ga ik heen, Mejuffrouw, en welke stoutheid drijft me om u over dingen te onderhouden die niet waar kunnen wezen zonder ten zeerste berispelijk te zijn!.. Ik zou zelf schuldig zijn, wanneer ik

aan die beschuldigingen geloof sloeg die niet anders dan onwaar en onbillijk kunnen zijn. Want, Mejuffrouw, ik weet toch dat gij te edel zijt, om zelfs in 't minst zoo veranderlijk te wezen. Omdat gij alloos te zeer de lessen van een vader gevolgd hebt, een man zoo deftig, zoo wijs, zoo verstandig, die nooit anders dan uw welzijn en uw belang op 't oog heeft gehad, die mij de eer heeft toegestaan van u mijn hof te mogen maken (zelf zijt gij 't eens geweest met dat verlof), en wien ik oneindig verplicht ben, omdat hij mij een aandeel heeft willen toestaan in zijn vriendschap. (*Hier spreekt de jurist in Meerman over de patria potestas*.) Daarenboven hebt ge altijd zoo goed de plichten der menschlievendheid weten te betrachten die de natuurwet ons ingeeft en welke het goddelijk gebod ons beveelt. Te meer, en in de-eerste plaats (*Meerman maakt zich boos, zijn geheim zal te voorschijn komen*) daar het in 't geheel niet past om gedurende zes maanden en een halve den gek te steken met een man van conditie (*ik had dien'man van conditie' al lang gewacht, hier hebben we hem eindelijk*) en hem dan terug te stooten of refuus te geven; en in de tweede plaats daar niets u meer verhindert uw jawoord te geven, omdat ik mij verbonden heb met u in den Haag te blijven wonen..... Denk toch niet dat deze klachten uit eenige mindere achting voor uw lieve persoon voortkomen, integendeel, mijn oprechte liefde is er de oorzaak van... ik bid u heel onderworpen, twijfel toch niet aan mijn liefde of aan mijn oprechtheid...'

Het is een soort staatsstuk dat Meerman met dit schrijven heeft opgemaakt; hij heeft zijn meening gezegd, hij heeft zijn hart geopenbaard: nu wacht hij antwoord. En onder het wachten overvalt hem de angst, komt bij hem 'de liefde in nederigheid' binnen. Hij geeft zich, Meerman, de trotsaard. Zoo schrijft hij (18 Mei 1749):

> 'Mademoiselle.
>
> Quoique j'aye en l'honneur de vous écrire il y a trois ou quatre jours sans avoir de vos nouvelles, cependant je ne puis m'empêcher de vous faire souvenir de moi en vous envoyant celle-ci, quoique je craigne fort que la lettre que je prens la liberté de vous écrire présente-

ment, n'aye d'autre sort à attendre que mes précédentes, c'est à dire, d'être lue sans réponse. Mais en tout cas, si cela ne se peut autrement, je me consoleroi, si la lecture vous fasse penser à moi et penser favorablement.... Mais jamais je ne saurois gagner d'avantage sur vous, Mademoiselle, que si vous étiez convaincue de la sincérité de mon coeur; et s'il m'etoit possible de vous en faire une véritable ouverture (à quoi je sens que toutes mes expressions et façons de m'énoncer sont incapables) vous le trouveriez intègre, zèlé, et tout passionné et uniquement fait pour vous. Et en me mettant à l'épreuve, de quelque façon que vous jugerez à propos, je suis sur que vous l'avouerez et me rendrez justice. Ayez donc à la fin, ma chère Demoiselle, pitié d'un tendre amant, qui vous adore, qui sent qu'il ne peut vivre sans vous, et à qui le plus grand mal, qui lui peut arriver, est celui d'être séparé de vous.
.... Je pense que j'ai pu avoir tort d'attribuer la cause de votre couroux à quelque cruauté de votre part, et que peut-être moi-même j'y avois donné occasion par des fautes, que j'ai pu commettre sans le savoir. Ainsi je vous en demande mille et mille excuses; soit pour le passé, soit à l'avenir.... Mademoiselle, soyez persuadée, que je ne passe un moment sans penser à vous, votre image me suit partout.'

Hij heeft zich gegeven. De haak is in zijn hart doorgedrongen.

Maar na de overmaat van gevoel keerde de bezinning terug. Hij zag op de afgeloopen rij van dagen: dat was altoos: *koel* en *impertinent* geweest wat hij van haar had te noteeren. Zelfs na zijn hartstochtelijken brief kon hij alleen voor resultaat opteekenen: *lachen en geksieken*. Hij wou en hij durfde niet meer naar den Haag gaan. 'Om daar een quaeden bek te halen!'

Zijn plannen opgeven was hem evenzeer onmogelijk, maar hij nam zichzelf weer. En langzamerhand komt 'de man van conditie' op nieuw in hem boven. 'D'avoir donc des principes généreux, dignes d'un homme de condition, c'est

de quoi je me fais une gloire,' schreef hij aan de juffrouw-Jawel!

Daarmee zijn we in het vierde bedrijf van het blijspel aangeland. Het stelt de pauze voor in den gang der gebeurtenissen.

Gebeurtenissen! Er waren er niet veel. De juffrouw vierdehaar verjaardag en Meerman zond haar een half komisch en. half bedroefd vers. Ja, om zijn eer op te houden ging deminnaar geestig worden.

'Hoe verplichtend en beleefd uw ontvangst verleden Maandag, op uw verjaardag, ook was,' schrijft hij haar 5 Juni, 'dezelfde redenen blijven toch nog altoos voor mij bestaan om uw eindbeslissing op het voornaamste punt in questie aan u te vragen. Ik bevind me in dezelfde omstandigheden als eens een client ondervond die uren lang in de antichambre van zijn advocaat op zijn consult wachtte...'

Maar die geestigheden van Meerman zijn te taai en te veel uitgesponnen om er zich bij op te houden.

Het logge scherzo van de 4e acte gaat zoo voorbij, en de finale staat voor de deur.

Geen brieven meer in dat vijfde bedrijf.

Een verward geruisch van stemmen dringt alleen uit het dagverhaal naar onze ooren, en die stemmen willen zich nog gewicht geven, terwijl ze toch overtuigd zijn dat het eind nadert.

We vinden in het dagboek achtereenvolgens op de verschillende dagen van Juni en van 't begin van Juli:

'De juffrouw is maar lala.' 'Zij is fier.' 'Zij is van een insupportabel humeur.' 'Wij kregen woorden. Zij zeide, zij mij niet voor den gek hield, dog ik mijn tijd moest afwachten, zoo als alle galanten.'

Ook dit lezen we:

'We reden met de Juffrouw naar de vergadering (de partij). Zij was in 't begin wel wat froide, dog naderhand wierd weer wel en obligeant tegen mij, zij bragt ons 's nachts met de koets weder thuijs en ik greep haar toen bij haar bloote borstgens.'[1)]

1) 'Habui tune apud nudas mamillas,' heeft Gerard Meerman in macaronisch latijn boven deze doorschapte passage van het journaal geschreven.

Dat moest hij er toch van hebben! zoo daalt de stemming.

Eindelijk: ‘Ik resolveer van 't er op te zetten.’

‘*Woensdag* 16 *Juli*. Nadat ik 's morgens mijn knecht vooruit hadde gezonden, word ik afgewagt van de Juffrouw alleen. Zij geeft mij refus, en zegt geen inclinatie voor mij te hebben nog te zullen krijgen. Zij was zoo verhard als een steen. Daarna neem ik afscheid van de vader.

En dit is 't eynde van deese funeste vryagie!’

Zoo funest nog niet! Ten minste als te leven is: te gevoelen. Dan moeten we dankbaar zijn aan wie de grootste wisseling van gevoelens bij ons weet op te roepen, en aan wie geluid van hartstocht in ons wakker maakt dat boven de stem van ons gewoon karakter uitklinkt.

Maar Gerard Meerman, nadat de zomermaand hem als een teleurgestelden minnaar had aanschouwd, vroeg in den herfst van het jaar aan den Heer Abraham Buys verlof tot acces bij zijn eenige dochter, xijk aan deugden en rijk aan wereldsche goederen. En den 27 October 1750 trouwde hij met de stemmige Maria Catharina Buys.

BYVANCK.

Over ongevallen-verzekering.

De Duitsche Ongevallen-verzekering in de praktijk, door R.P.J. Tutein Nolthenius, ingenieur. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

In de laatste twintig jaren heeft zich de algemeene rechtsovertuiging ontwikkeld, dat ongevallen die de werklieden treffen in de uitoefening van eenig bedrijf, óók bij afwezigheid van schuld van den patroon, niet te hunnen laste behooren te komen, maar veeleer ten laste van het bedrijf zelf waarin zij werkzaam zijn. Deze overtuiging heeft niet alleen geleid tot verschillende wetten waarbij aan den patroon, den ondernemer van het bedrijf, de verplichting wordt opgelegd aan den werkman, die door een ongeval wordt getroffen, bepaalde geldelijke uitkeeringen te doen, maar ook, in verband met het voor zoovele vruchtbare toepassingen vatbare beginsel der verzekering, waarvan de negentiende eeuw den merkwaardigen opbloei heeft aanschouwd, tot de verplichte verzekering tegen bedrijfsongevallen, hetzij in verband met en als waarborg van des werkgevers evengemelde verplichting, hetzij als tredend in de plaats daarvan.

Hare traditie op het stuk van wetgeving getrouw, is de Nederlandsche regeering een van de laatsten geweest om dit onderwerp ter hand te nemen. Vandaar dat thans een omvangrijk materiaal van buitenlandsche wetten en documenten ligt opgestapeld voor hen, die geroepen zijn het aanhangige wetsontwerp te beoordeelen. Maar ongelijk grootere waarde dan wetten en documenten heeft de ondervinding - bij de behandeling van de Workmen's Compensation bill in het Engelsche Parlement verkondigde de minister Balfour zelfs de stelling: one pennyworth of experience is worth

a thousand pounds of theory - en juist deze kan het buitenland ons nog slechts in zeer beperkte mate leveren. Alleen in Duitschland en in Oostenrijk zijn de betrekkelijke wetten lang genoeg in werking dat men van eenige ondervinding omtrent hare toepassing kan spreken.

Op de uitkomsten in beide rijken verkregen hoort men herhaaldelijk een beroep doen, tot schraging vaak van zeer tegenstrijdige betoogen. Wat al te veel ontbreekt is nauwkeurige kennis van den feitelijken toestand, een goed inzicht in de beteekenis der statistische gegevens, een juist begrip van de waarde der cijfers, waaraan men gevolgtrekkingen meent te mogen vastknoopen. De heer Nolthenius heeft dit ingezien niet alleen, maar tevens de nobele ambitie gehad ons in staat te stellen, althans wat Duitschland betreft, te oordeelen met kennis van zaken. Trouwens hij had in zekeren zin een schuld af te doen.

In de Algemeene vergadering van de Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland, verleden jaar te Tiel gehouden, had hij, als slotsom van eene uitvoerige en belangwekkende inleiding over het wetsontwerp betreffende de ongevallen-verzekering van de vorige regeering, verklaard, dat hij het niet geraden achtte, dat van dat ontwerp meer overbleef dan het papier, waarop het werd geschreven. Aan wie zoo spreekt, mag rekenschap worden gevraagd van zijn oordeel, en waar dit oordeel steunde op de overtuiging van de voortreffelijkheid der Duitsche regeling, mocht van hem eene uiteenzetting en eene toelichting van die regeling en van hare werking worden verwacht.

Het gebouw der Duitsche ongevallen-verzekering is zeer samengesteld, omdat, de schrijver wijst er met nadruk op, o n s l e v e n ingewikkeld is, en wat zich aan het leven moet aanpassen, niet eenvoudig k a n zijn. Wij denken er dan ook niet aan, het Duitsche stelsel zijne ingewikkeldheid tot een grief te maken, maar het moge toch verklaren dat wij den schrijver, die als een goed gids niets onopgemerkt laat voorbijgaan en alles wat hij toont uitlegt en opheldert, hier niet op den voet volgen. In stede daarvan zij het gezegd: Wie belang stelt in het werk onzer naburen, vertrouwe zich aan de leiding van dezen gids toe.

In een slotwoord geeft de heer Nolthenius aan, hoe de ongevallen-verzekering ten onzent behoort te worden geregeld. Is het

wonder, dat hij, opgetogen als hij is over hetgeen Duitschland te aanschouwen geeft, navolging van het daar tot stand gebrachte aan den wetgever aanbeveelt? ‘Slechts op enkele punten zal’, naar zijn oordeel, ‘voor Nederland wijziging of uitbreiding van de Duitsche wetten noodig zijn.’ Over die navolging nog een enkel woord, in verband met het inmiddels door de tegenwoordige regeering aanhangig gemaakte wetsontwerp, dat in alle hoofdzaken overeenstemt met het ontwerp van 1897, en dus, evenals dit, door den heer Nolthenius, op het papier, na waarop het is geschreven, voor het gebruik ongeschikt zal worden geacht.

Is het Duitsche stelsel inderdaad in die mate het goedkoopste en het beste, dat daarmede geen ander in mededinging kan treden? Wij zijn daarvan, juist ten opzichte van enkele hoofdpunten, nog niet overtuigd. Deze punten betreffen de organisatie, de berekening der bijdragen en den wachttijd.

De organisatie. - Ten aanzien van de verplichte verzekering tegen bedrijfsongevallen kan men twee stelsels onderscheiden. Het eerste legt den patroon de verplichting op zijne werklieden tegen bedrijfsongevallen te verzekeren, terwijl het hem in meerdere of mindere mate vrijlaat in de nakoming van die verplichting, in de keuze dus van de wijze van verzekering. Als voorbeeld kan die nen de Italiaansche wet van 20 Maart 1898 en - hoewel het stelsel hier niet consequent is doorgevoerd - de Finsche wet van 5 December 1895.

Het andere stelsel maakt de verzekering der werklieden rechtstreeks tot een tak van staatszorg of liever van staatsdienst, waarvan de inrichting geheel door de wet wordt vastgesteld en de kosten over de patroons worden omgeslagen. Voorbeelden van deze regeling zijn de Duitsche, Oostenrijksche en Noorsche wetten en het Nederlandsche wetsontwerp. Er is dan niet meer of niet allèèn verplichte verzekering, maar veeleer s t a a t sverzekering.

De inrichting van dezen tak van staatsdienst kan zeer verschillend zijn. Bij de Duitsche en Oostenrijksche wetten berust zij op eene indeeling der patroons in vereenigingen, waaraan in zekere mate, in Duitschland in ruime mate, zelfbestuur is toegekend.

In Noorwegen is daarentegen voor het geheele land één staatsverzekeringsbank in 't leven geroepen, een voorbeeld dat onze regeering wenscht te volgen.

De heer Nolthenius beveelt voor ons land de Duitsche organisatie warm aan; te Tiel noemde hij eene regeling, zooals die in het aanhangige wetsontwerp voorkomt, geheel af te keuren. Wij zouden niet zoo ver durven gaan, en een onderscheid willen maken tusschen de geldelijke aangelegenheden en de beslissing over feiten en rechten:

Welk voordeel het stelsel der p a t r o o n svereenigingen (welke naam beter het karakter der Duitsche vereenigingen aanduidt, dan de uitdrukking v a kvereenigingen) oplevert voor het beheer der geldmiddelen, de inning der bijdragen, de belegging, de vaststelling van het bedrag der bijdragen en der renten, met al het daaraan verbonden rekenwerk, is ons niet duidelijk; integendeel schijnen door centralisatie van allen daaraan verbonden arbeid bij één bank grootere waarborgen voor deugdelijkheid, eenvoudigheid en zuinigheid in het beheer te worden verkregen. Iets anders is het vaststellen der gevarenpercenten, in verband ook met het aanwenden of verwaarloozen van veiligheidsmaatregelen, het vaststellen der aanspraken op uitkeering, de schatting der invaliditeit, de verwijzing naar een ziekenhuis, de beoordeeling of de omstandigheden sedert de toekenning of weigering der rente zijn veranderd enz., alles wat wij zooeven samenvatten onder beslissing over feiten en rechten. Te dien opzichte kan de regeling van het ontwerp, die, bureaucratisch als zij is, de belanghebbenden in niets kent, en alles buiten dezen om laat beslissen door het bestuur der bank en door Ons, inderdaad niet gelukkig heeten.

In het Duitsche stelsel van zelfbestuur ligt, wij geven dit den heer Nolthenius gaarne toe, een opvoedende kracht, die een centrale verzekeringsbank te eenenmale mist. Zelfstandigheid en gemeenschapsgevoel zal zij niet helpen aankweeken. Wij zouden dus, binnen de aangegeven grenzen, aan de Duitsche wet het denkbeeld van medewerking der belanghebbenden aan de uitvoering der wet willen ontleenen, des noodig door hunne indeeling in vereenigingen, die echter niet zouden moeten wezen, zooals de *Berufsgenossenschaften*, p a t r o o n svereenigingen, maar vereenigingen van patroons en werklieden, in wier bestuur beiden waren vertegenwoor- digd. Daarnevens kon dan de Rijksverzekeringsbank als de gemeenschappelijke kassier en bankier dier vereenigingen optreden.

Aldus zouden de voordeelen van de Duitsche organisatie worden

behouden zonder die, verbonden aan een centrale bank, prijs te geven.

De berekening der bijdragen. - Voor de bepaling der bijdragen of premies wordt in Duitschland het *Umlagever fahren* (omslag jaarlijks van hetgeen er in het jaar moet worden uitgekeerd), in Oostenrijk het *Kapitaldeckungsver fahren* (omslag jaarlijks van de kapitaalswaarde der in het jaar ontstane renten) gevolgd*). Het ontwerp stelt het laatste voor, de heer Nolthenius ijvert voor het eerste.

Het groote voordeel van het rentestelsel, het Umlageverfahren, is, in zijn oog, dat het de belangrijke kapitalen, waarvan het kapitaalstelsel, het Kapitaldeckungsverfahren, de oplegging vordert, in handen laat der industrie. ‘De industrie’ wendt dit kapitaal vruchtbaar aan, maakt er rente op rente van en wordt dientengevolge niet gedeerd door het feit, dat het rentestelsel in de toekomst belangrijk grootere jaarlijksche offers zal vorderen dan het kapitaalstelsel. Wij zouden echter willen vragen, wie is ‘de industrie’, die dit alles doet? Eene verzameling van grootere en kleinere patroons, thans en in de toekomst, die men niet als één persoon kan beschouwen, zonder van de werkelijkheid te abstraheeren.

Voor de toekomstige patroons zal het wel degelijk voelbaar zijn, of het eene of het andere stelsel is aangenomen. In ieder geval worden de productiekosten bezwaard met de premie voor de ongevallen-verzekering, en het is niet te loochenen, dat bij het rentestelsel die belasting in de toekomst voortdurend hooger zal wezen dan bij het kapitaalstelsel.

Nadat de evenwichtstoestand is aangebroken, en ook reeds eerder, zal, wie een klein bedrijf heeft of wil oprichten, door die belasting niet minder zwaar worden gedrukt, omdat ‘de industrie’ in het voorafgaande tijdsverloop zoovele millioenen heeft opgespaard en in nieuwe zaken gestoken. En bij de groote ondernemingen, een naamlooze vennootschap bijv., zal de stijging der productiekosten niet nalaten het bedrijf te drukken, omdat het rentestelsel veroorloofde in vorige jaren hoogere dividenden uit te keeren, afgezien nog daarvan dat alle nieuwe ondernemingen het bedrijf onder on-

*) Door deze tegenstelling wordt het principieel verschil tusschen het Duitsche en het Oostenrijksche stelsel aangewezen. Dat het Oostenrijksche stelsel bovendien vaste premies heeft, is bij de verzekering tegen ongevallen van ondergeschikt belang.

gunstiger voorwaarden moeten aanvangen. Inderdaad, het feit is niet weg te redeneeren, dat de patroons der toekomst door het rentestelsel worden genoodzaakt onder meer bezwarende voorwaarden te produceeren, dan bij aanneming van het kapitaalstelsel, dat niet de toekomst belast ter wille van het heden.

Uit dien hoofde is aanneming van het rentestelsel alleen dan gerechtvaardigd, indien er gegronde reden is om te duchten, dat de onder de Staatsverzekeringsbank berustende kapitalen te eeniger tijd aan hunne bestemming zullen worden onttrokken. ‘Inderdaad’, zegt de heer Nolthenius, ‘onze vaderlandsche geschiedenis heeft te veel kapitaal uit de doode hand tegen wil en dank zien overgaan in levende handen, dan dat het niet geraden zijn zoude elke noodelooze opeenhooping van kapitaal te vermijden....’. - ‘De industrie is derhalve door niets er tegen gewaarborgd, dat niet te eeniger tijd, als de fondsen verbruikt zijn, weder opnieuw om offers zal worden aangeklopt’ (bl. 83).

Niet alleen het kapitaalstelsel bij de verplichte ongevallen-verzekering, maar de geheele levensverzekering, ja ook de Rijkspostspaarbank wordt door dit pessimisme veroordeeld. Het roept schrikbeelden op, die zoozeer behooren tot de onvoorziene omstandigheden, dat daaraan geen beslissende invloed op de te ontwerpen regeling mag worden toegekend.

De zoogenaamde wachttijd. - Naar de Duitsche wet wordt krachtens de ongevallen-verzekering geen uitkeering gedaan vóór de 14de week nà het ongeval, terwijl het Nederlandsche ontwerp de uitkeering laat ingaan met den aanvang van de vierde week. De heer Nolthenius adviseert, dat ook in dezen aan de bepaling der Duitsche wet onwrikbaar moet worden vastgehouden (bl. 161).

Voor Duitschland met zijne ziekteverzekering, die den door eenig bedrijfsongeval getroffene gedurende den wachttijd niet onverzorgd laat, bestaat misschien voldoende reden de geldende bepaling te handhaven, al wordt over hare wenschelijkheid verschillend gedacht ook in de kringen der onmiddellijk belanghebbenden. Voor ons land, waar de ongevallen-verzekering voorshands alleen staat te worden ingevoerd, kan de wachttijd niet te kort worden genomen en is geen wachttijd het na te streven ideaal[*)].

*) De Italiaansche wet nadert dit ideaal; zij kent slechts een wachttijd van vijf dagen.

Dat de verzekering als sociaal-politieke maatregel haar doel grootendeels zou missen, als de wachttijd met het ontwerp der vorige regeering werd bepaald op zes weken, laat staan dan op dertien weken zooals de Duitsche wet doet, is door den heer Verstijnen, in zijne *Beschouwingen* over dat ontwerp, voldingend aangetoond. Hoe de heer Nolthenius, die zulk een open oog heeft voor de groote beteekenis der ongevallen-verzekering, die haar een s c h u l d noemt welke op onze natie rust (bl. VIII), en spreekt van een door de verzekering weg te nemen o n r e c h t, duizenden, ja honderdduizenden landgenooten aangedaan (bl. 163), eene regeling kan aanprijzen, waardoor naar de schatting des heeren Verstijnen slechts 7 %, volgens de ervaring in Duitschland opgedaan niet meer dan 14 % van hen, die door een bedrijfsongeval worden getroffen, zouden worden gebaat, is ons een raadsel. Indien men onrecht gaat wegnemen, is het een dure plicht het zóó te doen, dat het voor allen, althans voor zoo velen mogelijk, wordt weggenomen, niet alleen voor enkelen!

MOLENGRAAFF.

Aanteekeningen en opmerkingen.

HET GOED RECHT VAN DEN VONDEL-'VERTALER' VERKUYL. -

> Nooit kraaide een haan als hem de kam was afgebeten;
> Een dog en baste nooit, maar droop, als hij 't verloor,
> Met ingetrokken staart en hangende ooren door.

Ik citeer uit de Vondel-uitgaaf van Alberdingk Thijm, voortgezet door Penon en Unger. Die vermelding is noodig omdat ik, door het raadplegen van die uitgaaf alleen, mij tegenover den heer Verkuyl, den 'bewerker' van Vondel's *Gijsbrecht*, aan een onjuistheid heb schuldig gemaakt, waarvoor ik hem voldoening schuldig ben. Hier sta dan de verklaring, dat de woorden 'en gaat een andren gang', die ik voor een variant van 's heeren Verkuyl's vinding aanzag, voorkomen in een uitgaaf van 1659 door Vondel zelf 'vermeerdert en verbetert'. Hetzelfde is het geval met de verandering van 'erbarremt' in 'ontferremt', waarvan de heer Verkuyl, die zich om de versmaat niet bekommert, 'ontfermt' maakt.

Dus

> zoo ik schuldig hen, en heeft het mij gemist,
> 't Is uit onnoozelheid, en zonder arg of list.

Wie echter niet 'zonder arg', zij 't dan ook vrij van list, mag heeten, is de heer Verkuyl. Hij kraait niet, noch bast, maar 'afdruipen' doet hij evenmin. Met een onverstoorbare kalmte bepleit hij, in het Weekblad *De Amsterdammer* (van 10 en 17 Juli) en in een elftal stellingen die hij mij toezond, het goed recht van zijne verhanseling van den *Gysbrecht*.

Onze nationale dichters, die door het volk in het oorspronkelijke niet verstaan worden, - zoo redeneert hij - moeten voor dat volk

worden v e r t a a l d . Met een beroep op Prof. Cosijn, die in een opstel over ‘de voorstellen der Vereeniging tot vereenvoudiging onzer schrijftaal’ sprak over het steken van de litteratuur van het voorgeslacht in een nieuw gewaad, meent de bewerker zijn woordveranderingen en zinverdraaiingen te kunnen rechtvaardigen. Hij vergeet één ding; Prof. Cosijn had het over *spelling*, en niet over *woordenkeus* of *woordschikking*.

De heer Verkuyl meent het goed. Hij wilde geven: een vlotleesbaren *Gysbrecht*, voor weinig geld, in een aantrekkelijk uiterlijk. En hij is er vast van overtuigd, daarin geslaagd te zijn. Het ongeluk heeft gewild - klaagt hij, - dat hij, voor een Letterkundige Bibliotheek de uitgaaf van een treurspel van Vondel bezorgend, in handen is gevallen van ‘kunstcritici’ en niet van ‘minder letterkundig-ontwikkelden of schoolmannen’. ‘Waar dit laatste het geval is geweest’ - gaat hij voort - ‘daar is het doel begrepen geworden en luidde de beoordeeling gunstig. Maar School en Kunst zijn zeer verscheiden zaken.’

Inderdaad men moet maar ongelukkig wezen!

De heer Verkuyl zij echter gerust. Zijn beminnelijke openhartigheid moet zelfs den strijdlustigste en strijdvaardigste ontwapenen. Van het oogenblik af, dat School en letterkundige Kunst ‘zeer verscheiden zaken’ zijn, houdt alles op, laat ik den Vondel-bewerker naar hartelust morsen en de beoordeeling van zijn werk gaarne over aan hen die hij zelf daarvoor het meest bevoegd acht: ‘minder letterkundig ontwikkelden of schoolmannen’.

J.N.v.H.

Letterkundige kroniek.

Geluk. Verzen van G.C. van 't Hoog. Amsterdam, S.L. van Looy. 1898.

In een brief aan Léon Bruys d' Ouilly, die dienst doet als voorrede voor zijne *Recueillements poétiques*, geeft Lamartine, toen (in 1838) lid van de Kamer van Afgevaardigden, waar hij reeds als politiek redenaar zich een grooten naam had gemaakt, antwoord op de vraag, hoe hij, ondanks zijn studiën, zijn reizen, zijn deelnemen aan het politiek leven steeds over die frischheid en vrijheid van geest wist te beschikken, noodig voor de ‘poésie de l'âme’, welke alleen in de stilte en de eenzaamheid spreekt. ‘Gij zoudt - zegt hij - evengoed aan den soldaat, aan den matroos kunnen vragen of zij in het leven van het kamp of bij het woelen van de zee nog een oogenblik tijd kunnen vinden om te denken aan wie zij liefhebben of om te bidden. Ieder mensch bezit de wondere gaaf van beurtelings zich te kunnen geven aan de wereld en zich te kunnen verdiepen in zich zelf.... Wil ik u mijn geheim vertellen? Het is de verdeeling van den tijd: elk ding op zijn tijd, dan is er tijd voor alles.’ En verder: ‘Wanneer het politiek jaar geëindigd is, wanneer de zittingen van de Kamer, van de departementale Staten, van den dorpsgemeenteraad, wanneer de verkiezingen, de oogst, de zaaitijd mij twee maanden vrij en alleen laten, dan begint mijn dichterleven weer voor eenige dagen. Gij weet dat dit leven nooit meer dan ten hoogste een twaalfde deel van mijn werkelijk leven heeft uitgemaakt.... De poëzie is voor mij enkel wat het gebed is: de mooiste en innigste van de handelingen der gedachte, maar tevens de kortste en die welke den minsten tijd aan het dagwerk ontrooft.’

Dat klinkt misschien wel wat ontnuchterend voor wie Lamartine steeds beschouwd hebben als de incarnatie van de poëzie - ‘Lamartine est plus qu'un poète, c'est la poésie pure,’ zei Jules Lemaître - en die zich een Dichter liefst plegen voor te stellen gezeten op een rots met een lier in de hand, zijn lokken aan den wind en zijn ziel aan de inspiratie overgevende, van den ochtend tot den avond. ‘La poésie,’ zegt Lamartine in den brief dien ik aanhaalde, ‘c'est le chant intérieur’, en hij laat er onmiddellijk op volgen: ‘Que penseriez vous d'un homme qui chanterait du matin au soir?’

Dat iemand een bescheiden dagtaak kan verrichten met ernst en opgewektheid, deel kan nemen aan het publieke leven, daaraan zijn volle belangstelling gevend, en toch een deel van zijn bestaan, zij het ook niet meer dan dat ‘ten hoogste een twaalfde’ waarvan Lamartine spreekt, kan wijden aan de poëzie, daarvan leveren, buiten den dichter der *Méditations poétiques*, vele anderen het bewijs.

Onder hen de jonge dichter van *Geluk*. Men zou het zijn bundel niet aanzeggen dat ze het werk is van het hoofd eener openbare lagere school der 1e klasse (voor on- en minvermogenden) te Amsterdam. Het kind - of het moet 's dichters eigen jongske zijn, voor wien hij een ‘Avondliedje’ zingt - heeft deze gedichten niet bezield, en op den werkkring die 's heeren Van 't Hoog's dag in beslag neemt, vindt men ook niet de geringste toespeling. Deze jonge man bezit de gaaf, waarvan Lamartine gewaagt: beurtelings zich te kunnen geven aan de wereld - hier: zijn school - en zich te kunnen verdiepen in zich zelf.

De eerste indruk echter dien men bij het opslaan van dezen bundel ontvangt, is dat de heer Van 't Hoog, zijn wereld met hare prozaisohe beslommeringen ontvluchtend, zijn vlucht te hoog genomen heeft en verdwaald is geraakt in sferen, waarin voor den dichter het leven moeielijk, zoo niet onmogelijk wordt. In het wijsgeerig gedicht toch, dat zijn naam aan de verzameling gegeven heeft, verliest hij zich in duister gephilosofeer. Het gaat nog redelijk goed, zoolang hij in de eerste zangen het geluk in de dichterlijke vergelijking van den helderen waterstroom tracht uit te beelden, over de onbestendigheid van het bestaande uitweidt of de afwisseling van dag en nacht behandelt, waarin eenige fraaie regels de opkomst van het licht schilderen. Maar waar de stof

van het gedicht allengs meer abstract en bespiegelend wordt, worden de lijnen van het betoog hoe langer hoe vager. Het wordt een vruchteloos werken en zwoegen om in den moeielijken terzine-vorm verstaanbare gedachten te uiten, een arbeid waarbij de dichter, en de lezer met hem, de adem kwijt raakt. Hetgeen de dichter van een ander *Geluk* - Sully Prudhomme in *Le bonheur* - niet vermocht: wijsgeerige stelsels op volkomen bevattelijke en toch dichterlijke wijze in verzen te formuleeren - wat den Franschen dichter de bekentenis ontlokte

> Mon rêve de sa lutte avec les mots rebelles
> Ne sort jamais vainqueur -

blijkt voor den zooveel zwakkeren en minder ervaren Nederlandschen poëet onbereikbaar. Dan krijgt men gedeelten, zooals de vijfde zang, dien ik om niet het verwijt te verdienen de verzen uit hun verband te rukken, in zijn geheel aanhaal.

> In 't levend lichaam, is een golvend vlieten
> Elkander immer stuwende gedachten,
>
> Die als beweegkracht van één punt uitschieten,
> En 't heimlijk radertuig in werking stellen
> Tot zwaren arbeid en stof-licht gemeten:
>
> 'n Onzichtb're stroom uit onbekende welle,
> Waar niet hij vloeit, heerscht stomme, starre dood,
> En 't Levend mensch zinkt weg in donkere delling,
>
> Waaruit nog nooit een neergelegde ontvlood!
> Met lesten ademtocht vergaat het Leven...
> Deez *spiritus* is dns de Werker groot,
>
> ‘Die Veerkracht kan aan logge Stoffe geven,’
> Zoo sprak de mensch: en noemde dit den *Geest*,
> De *Ziel* - de springveer van elk werkend streven,
>
> Die woonsteê had zoo goed in 't woest tempeest,
> Dan dondrend over zuchtende aard kwam tieren,
> Als in het Licht, dat in de Wolken feest,
>
> En juuh'lend hemelsferen gaat doorzwieren...
> Zóó werd natuur een levend, zielvol rijk,
> Dat eigen lot en 't menschlijk zou bestieren:

Al 't werkends, dat er was - of 't kroop in 't slijk,
- Of als een Vuur-oog stond in 't blauw te staren,
Kreeg *ziel* en werd daarin den mensch gelijk...

Maar - *'t niel begrijpen* bleef *zijn* ziel vervaren
En 't voelen klein zicb in de Oneindigheid!...
En wat zij zelf bezielde in breede scharen,
Dat hebben ze als hun G o ô n gebenedijd!

Minder stroef van versificatie, kunstiger van vorm dan dit groote openingsgedicht is het groote slotgedicht, de sonnettenkrana door den dichter aan zijn vrouw opgedragen, waarbij elke laatste versregel van de veertien sonnetten weer eerste versregel is van het volgend sonnet, terwijl dan uit de veertien aanvangsregels het laatste, vijftiende, sonnet is samengesteld. Moge zij, wie deze hulde geldt, gevleid zijn door de groote zorg waarmee deze tempel der liefde te harer eer is opgebouwd, steentje voor steentje, de lezer die bij het gekunsteld gebouwtje de ‘Absicht’ al te duidelijk merkt, raakt ‘verstimmt’, op gevaar af van geen oog meer te hebben voor hetgeen er van oprechte kunst in te waardeeren moge vallen.

Tusschen deze twee groote gedichten waarbij de arbeid die er aan ten koste werd gelegd niet evenredig is aan de bereikte uitkomst, ligt het eigenlijke werk van den heer Van 't Hoog; dat waarnaar hij verdient beoordeeld te worden, waarnaar ik althans hem het liefst beoordeel.

Het zijn de verzen, waarin hij zich dichter toont, dat is: niet de man die, zooals de bekende Dr. B. van ‘Inleiding tot Dichterstudie’ het wil, de taal van den opmerker het nauwkeurigst, het duidelijkst spreekt, niet de geleerde die de formulen van den wijsgeer het kunstigst in verzen weet weer te geven, maar de man, die het diepst voelt en de taal der verbeelding, die een taal op zich zelf is, het volkomenst in zijn macht heeft.

Hier ook is de kunst niet zonder arbeid verkregen, de moeten van het werk zijn vaak nog al te duidelijk zichtbaar, maar de arbeid heeft de kunst niet verstikt.

Het is nog niet alles louter schoonheid. Te vaak nog heeft de dichter het woord van den tooneeldirecteur uit den Faustproloog in den wind geslagen:

Gebt Ihr euch einmal für Poeten,
So kommandirt die Poesie;

nog menige gewrongen constructie, menig gezocht woord, enkel door het rijm gelokt, bederft den goeden indruk door een fraaien aanhef gemaakt. (Er zijn veel mooie begin-regels en aanvangsstrofen in deze verzen.) Maar waar de dichter zich rustig aan zijn stemming overgeeft en die weet vast te houden, of een gezien tafereeltje met liefde en zorg tot een dichterlijk beeld om te scheppen, geeft hij kunst, en van de goede soort.

Ik kies, om te toonen wat de heer Van 't Hoog in zijn beste ogenblikken kan geven hot volgend drietal sonnetten.

Stemming.

Ik houd mijn Leven bevend in mijn handen;
Een groote mooie bloem, de kelkeblaren
Gesloten, wit, alsof twee vrouwenhanden
In zwijgend bidden saâmgevouweu waren!

EN roud mij gaan de winden langs de landen,
Die daar de zangen vol van treurnis garen!
De wolken dragen hermelijnen runden:
't Zijn oude riddders, die ten strijde vareu!

Maar ik sta stil... en staar mijn Leveu aan;
Ik wou 't zoo gaarne diep in 't harte turen,
Mij laven aan den wellust van zijn roke,

En als een bij wegkruipen in de blaêu,
Om 't zoetste zoet uit kelkendiept te puren,
Te zwijmlen van gelnk, onuitgesproken!

Sprokkel-vrouwtje.

Arm vrouwtje in 't bosch zaamt stil de dorre takken,
Die storm van 't levend hout heeft weggesleurd,
Om hen als dooden in de diept' te smakken;
In 't gansche bosch geen twijg ook om hen treurt.

Zij bukt zich om de sprokkels saâm te pakken,
En als zij dan den dorren bundel beurt,
Voelt zij hoe stram ze al is en oud, en 't snakken
Naar aêm, van de ingezonken borst, zaagzeurt.

't Geluk, dat zij ooit vond in 't levenswoud,
Het waren sprokkels, als die thans in de armen
Zij draagt.... het was zoo'n takkenbos!... En koud

Doorhuivert haar een vlaag van zelf-erbarmen,

Maar *thuis* zal toch de vlam van 't sprokkelhout,
En 't denken aan 't gesprokt Geluk, haar warmen.

Ceramiek

Als smijdig leem op pottebakkers-schijf
Ligt 's menschen ziel - en 't Lot is als boetseerder
Er vóór gezeten- kneedt de klei: formeerder
Van al 't veelvormig vaatwerk. Tot gerijf

Der maatschap met haar velerlei bedrijf,
Zijn deez' - en die tot sier, door kunst met meerder
Talent behandeld en van lijn veel teerder,
Dat porselein wordt en soms eeuwen blijft.

En 't Leven neemt de weeke vormen alle,
En stelt ze bloot aan hitte van zijn gloed,
Waar vast ze in worde en glanzend van glazuur,

Maar 't langst en boven 't heftigst vlammenbrallen
Staat steeds, die 't schoonste worden moet:
Voor fijnste vaas brandt ook het heetste vuur!

***Enkele Verzen*, geschreven door Frederik van Eeden 1880-1898. Amsterdam, W. Versluys. 1898.**

Wie, als de dichter van *Geluk*, voor het eerst met een verzameling verzen voor het licht treedt, pleegt veel te geven, rijp en groen, en aan de critiek en den tijd de zorg van het schiften over te laten.

Wie zijn naam reeds gemaakt heeft kan het met minder stellen. Hij heeft de schifting voor zijn rekening genomen en behoeft het oordeel van de critiek over zijn werk niet af te wachten om te weten wat de moeite van het bewaren waard is.

Zoo is het begrijpelijk, dat Frederilc van Eeden van de kleinere verzen, door hem tusschen 1880 en nu geschreven, ruim een dertigtal bijeenzocht en die als *Enkele verzen* het publiek ter lezing aanbiedt.

Eenige ervan kenden wij reeds uit de eerste jaargangen van *De Nieuwe Gids*. Ik herinner mij hoe gedichten als ‘Yoor de Liefste’ en ‘De eigen uitvaart’ - dat toen ‘Fnis’ heette - als proeven van mooie, gedragene, muzikale poëzie, poëzie die door

een ieder begrepen en gevoeld kon worden, grooten indruk maakten.

Sedert zijn er voor den dichter jaren voorbij gegaan, jaren van studie, jaren ook van bittere levenservaring, waarin de ‘vele lichtzilveren melodiën’, waarvan hij in ‘Wandeling’ spreekt, overstemd dreigden te worden. Van die ervaring en die studie vindt men in de latere gedichten den weerklank. Het allerduidelijkst in de twaalf sonnetten, die het bundeltje besluiten.

Sprekend tot haar die hij noemt

> Trouwe gezellin, die den hangen tocht
> met mij bestaat, over de grauwe heuvelen
> van 't neevlig leven - die in zwartste krocht
> mijn hand niet loslaat,

herinnert hij haar dat ‘de weg ter heiliging lang is’ en, denkende aan den smaad waaraan hij heeft blootgestaan van de zijde van wie eertijds zijn vrienden heetten:

> Toen ze hun bittren haat blindweg gespogen
> hebben in blankste kaam'ren van mijn hart -
> ik voelde 't gif als rot bloed, stinkend, zwart,
> kond-bijtend druipe' op handen, hoofd en oogen,
>
> toen waart gij troost.....

Nog duidelijker sprekend voor wie niet enkel de Nederlandsche letterkundige geschiedenis, maar ook de geschiedenis der Nederlandsche letterkundigen van de latere jaren gevolgd heeft, is dit:

> Wel schijnt met zijn klein-rustige genuchten,
> voor kinderoog het onze een kalm bestaan,
> daar wij zoo veilig onder menschen gaan
> en onze woningen in de gehuchten
>
> als goê gehuren tusschen de andren staan -

en wat daar meer volgt.

‘.... Ik ben niet geschikt om voor een boek te gaan zitten, alleenlijk kijkend naar het bewegen der figuurtjes, zonder te vragen wie aan de touwtjes trekt. Ik kijk dadelijk om den hoek. Ik wil niet de kunst maar de Mensch.... Ik lees boeken om te begrijpen wie ze geschreven heeft. Hoe eerder ik dit begrijp, hoe beter ik 't vind als kunst. En dan zoek ik naar mooi, mooi, mooi -

in den mensch, niet alleen in 't boek, maar in den mensch, diep diep in den mensch.'

Dat heeft Frederik van Eeden geschreven in een opstel over 'Nieuw Engelsch Proza.' En wie nu ook zoo tegenover zijn boek met verzen gaat zitten, heeft niet lang noodig om den mensch voor zich te zien die ze geschreven heeft, hoeft niet lang te zoeken naar het mooi, niet alleen in de verzen, maar in den mensch, diep in den mensch. En het zal hem een genot zijn te luisteren naar wie tot hem spreekt uit deze 'Enkele Verzen.'

Muzikaal overzicht.

Tot de ondernemingen, die in deze dagen de belangstelling verdienen van allen, wien de verbetering van maatschappelijke toestanden ter harte gaat, behoort ongetwijfeld de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid te 's Gravenhage en hetgeen daaraan verder verbonden is.

Gelijk bekend is, gaat zij uit van een vrouwen-vereeniging, die zich ten doel stelt, de uitbreiding van den werkkring der vrouwen in Nederland en zijne koloniën te bevorderen. Geen gelijkstelling met den man, geen zoogenaamde ‘vrouwenbeweging’ staat op haar programma; zij beoogt alleen, een zoo getrouw mogelijk beeld te geven van hetgeen de vrouwen tot stand brachten, zoowel op het gebied van nijverheid, wetenschap en kunst als op dat van maatschappelijk werk, doch daarnevens ook aan te toonen de gebreken in de opleiding der vrouw voor vakken, waarin zij een bestaan zou kunnen vinden.

In verband met dat doel zijn allerlei vakken op die tentoonstelling vertegenwoordigd, zooals handel en nijverheid, land- en tuinbouw, onderwijs, ziekenverpleging, philantropie, kunsten en wetenschappen e.m.a.

Dat onder de schoone kunsten de Muziek niet zou ontbreken, was te verwachten. Hierin toch hebben de vrouwen zich zeker niet onbetuigd gelaten, en het is daarom begrijpelijk, dat men heeft willen aantoonen, hoe ver zij het ook bij ons daarin gebracht hebben.

De klacht over ondegelijke opleiding, ja zelfs over gemis aan opleiding der vrouw in vakken, die voor haar een bestaan zouden

kunnen opleveren, kan op de Muziek niet toepasselijk zijn. Zij, die deze kunst wilden beoefenen om daarvan haar beroep te maken, hebben boren hare vrouwelijke natuurgenooten in vele andere vakken steeds het voorrecht gehad, even degelijk onderricht te kunnen ontvangen als de mannen. Muziekscholen en Conservatoria (om van privaat-onderwijs nu niet eens te spreken) stonden ook voor haar open, en eenmaal hare studiën volbracht hebbende, hadden de vrouwen evenveel vrijheid om zich door de Muziek een bestaan te verschaffen.

Van die vrijheid hebben zij ruimschoots gebruik gemaakt, en wel in de eerste plaats waar het de kunst van uitvoering betrof.

Men denke maar eens aan den *zang*. Van het oogenblik af, dat deze een werkelijke kunst werd, hebben tal van vrouwen daarin een bestaan gevonden. Zij waren op dit gebied volkomen de gelijke van den man en hebben daarop niet minder roem en materieele voordeelen behaald. Ja, als men wilde gaan vergelijken, zou men wellicht tot het resultaat komen, dat de vrouwen hier de mannen over het algemeen nog overtroffen. Er is althans in de dramatisch-muzikale kunst meer dan een tijdperk geweest, waarin de *prima donna* bij het publiek in hooger aanzien stond dan de *primo uomo*, zoodat zij niet alleen meer lauweren oogstte, maar tegenover theaterdirecteuren en concertondernemers ook hoogere materieele eischen kon stellen.

In het bespelen van instrumenten heeft de vrouw zich niet minder laten gelden. Werd deze kunst in den tijd, toen de beoefening daarvan als vak nog in haar kindsheid was, door de vrouwen meer als liefhebberij behandeld (ofschoon er volgens verschillende getuigenissen toen al vrouwen waren, die bijv. door haar luitspel, harpspel, cytherspel of vioolspel een zekeren naam verworven hadden), later werden zij ook op dit terrein de mededingsters van den man en lieten zij zich in het openbaar als solisten op de harp, het klavier en de viool hooren.

De harp, vroeger een zeer geliefd solo-instrument, geraakte later als zoodanig op den achtergrond, en eerst met de moderne muziek van de tweede helft onzer eeuw is zij, maar nu als een deel van het orkest, weder meer in gebruik gekomen. Voor een groot deel zijn het ook hier weder vrouwen, die haar tot vak-instrument gekozen hebben.

Het klavier daarentegen heeft zich ten allen tijde in de bijzondere belangstelling der dames mogen verheugen. Het aantal vrouwelijke pianisten is verbazend groot, en wanneer men nagaat, hoevelen er jaarlijks de onderwijs-inrichtingen met een diploma verlaten, dan komt men er wel eens toe zich af te vragen, wat het lot van al die gediplomeerden zal zijn. Voorzeker zijn er onder, die de Muziek alleen als dilettante zullen blijven beoefenen, maar het ligt toch in de bedoeling der zeer groote meerderheid, het geleerde aan te wenden als middel van bestaan, en hetzij de vrouw nu de virtuozen-loopbaan of wel die van onderwijzeres kieze, in beide gevallen is reeds onder de vrouwen alleen de concurrentie van dien aard, dat het niet gemakkelijk is, zich een goede plaats te veroveren.

De vrouwelijke violisten zijn lang niet zoo groot in aantal, doch ook hier is steeds vermeerdering te bespeuren.

Maar de schoone sekse heeft het bij zang, harp, piano en viool niet gelaten; ook de violoncel is er bij gekomen, de fluit, de clarinet, ja alle orkestinstrumenten tot de contrabas toe. En zoo kon men langzamerhand formeele orkesten uitsluitend uit vrouwen samenstellen, orkesten die in onze dagen meer en meer in de mode komen, evenals de vrouwelijke orkestdirecteuren.

De dames-orkesten zijn vooral uit Weenen afkomstig, hoewel ze ook elders te vinden zijn, bijv. in Engeland. Niet lang geleden las ik van een daar bestaande orkestvereeniging van zekere Mrs. Hunt. Deze dame trad aanvankelijk als pianiste in particuliere gezelschappen op, en bij die gelegenheden had men haar dikwijls gevraagd, of zij niet in staat zou zijn twee of meer andere instrumentalisten mede te brengen voor het maken van ensemble-muziek. Dit bracht haar op het denkbeeld om een klein vrouwen-orkest samen te stellen, en werkelijk gelukte het haar spoedig een elftal bijeen te brengen, waarmede de oefeningen werden aangevangen. Het kleine corps was weldra in verscheiden kringen gunstig bekend en mocht zich ook in de belangstelling van enkele voorname Engelsche musici verheugen. Kort na zijn eerste optreden speelde het ook voor de prinses van Wales op Marlborough-House, voor den hertog en de hertogin van Connaught en voor den groothertog en de groothertogin van Mecklenburg-Schwerin.

De dames, die dit orkest vormen, zijn bekleed met een nette,

militairachtige uniform, eenigszins gelijkende, vooral wat het hoofdtooisel betreft, op de kleederdracht der militairen uit de tweede helft der 18de eeuw. De getalsterkte heeft zich van lieverlede uitgebreid tot dertig, doch bij optreden op particuliere soirées is het aantal minder. Het orkest bestaat uit strijk- en blaasinstrumenten. Voor de zware koperen instrumenten moeten, wanneer die bij openbare uitvoeringen noodig zijn, mannelijke spelers gebezigd worden, maar de directrice hoopt het zoo ver te brengen, dat die partijen ook door vrouwen zullen kunnen bezet worden.

Na veelvuldig optreden in Londen heeft Mrs. Hunt met haar orkest een kunstreis in Engeland, Schotland en Ierland ondernomen en is daarna naar het vasteland overgestoken, waar de muzikale verrichtingen der dames veel succes hebben gehad, o.a. op de laatst gehouden tentoonstelling te Parijs. De bekwaamheden van Mrs. Hunt als orkest-directrice zijn door eminente musici herhaaldelijk erkend en hare meisjes schijnen zeer veel schik te hebben in dit betrekkelijk gemakkelijk beroep.

Ook met betrekking tot deze dames-kapellen en hunne vrouwelijke leiders zou men kunnen zeggen, dat er niets nieuws onder de zon is. Bij een vroegere gelegenheid heb ik er op gewezen, dat er in de 16de eeuw een hertogin van Ferrara was, die er een orkest op na hield, dat uitsluitend uit vrouwen was samengesteld. Zij was er de directrice van en wist een merkwaardige discipline onder die vrouwelijke executanten te bewaren. Misschien levert de muziekgeschiedenis nog meer voorbeelden van dien aard op doch in elk geval waren het oudtijds slechts enkele uitzonderingen. In onze dagen is er een neiging om de vrouwelijke orkesten meer en meer uit te breiden. Nog onlangs kwam in de muzikale bladen een bericht voor omtrent het vormen van een vrouwen-orkest te Berlijn, onder leiding van Mary Wurm en bestaande uit 11 violen, 2 alten, 3 violoncellen en 2 harpen. Op een groote hoogte staan zulke orkesten tegenwoordig nog niet; zoo moest men bij de uitvoering der cantate ter gelegenheid van de opening der tentoonstelling te 's Gravenhage nog zijn toevlucht nemen tot een mannelijk orkest. Maar wat niet is kan nog worden, en niemand kan vooruit zeggen, in hoeverre de vrouwen-orkesten nog voor ontwikkeling vatbaar zijn en in welke mate zij - vooral met het oog op de sterke toeneming der vrouwenbeweging - con-

currenten van de uit mannen bestaande orkesten kunnen worden.

Zoo ziet men, dat reeds lang de Muziek als kunst van uitvoering een ruim arbeidsveld der vrouw is. Ook de Nederlandsche vrouw heeft getoond, dat het haar in dit opzicht niet aan talent ontbreekt, en mocht men er nog aan twijfelen, dan zal het bijwonen der muziekuitvoeringen op de Haagsche tentoonstelling dien twijfel zeker wel wegnemen. Hier toch wordt een schoone getuigenis gegeven van het muzikale streven der Nederlandsche vrouwen, en het succes, dat zij behalen, is volkomen verdiend.

Veel is er al gegeven en veel zal er nog volgen. Solozang en solo-voordrachten op de piano, de viool, de violoncel, de harp, uitvoeringen op de *piano-double*, kwartetten en duetten voor vrouwenstemmen, kinderkoren, vrouwenkoren en kinder-operetten onder leiding van dames, dat alles wordt hier vertegenwoordigd op een wijze, die een hoogen dunk geeft van het talent onzer vrouwelijke musici.

Maar niet alleen in de muzikale uitvoering toonen onze vrouwelijke landgenooten hier waartoe zij in staat zijn, ook op productief gebied, in de muzikale compositie namelijk, doen zij zich gelden.

Dit deel der toonkunst is trouwens in het algemeen een vak, dat de dames meer en meer aantrekt. Het verschijnsel, dat de vrouwen zich ook hierop toeleggen, is anders al zeer oud. De muziekgeschiedenis heeft ons reeds menig voorbeeld van vrouwelijke componisten gegeven, die met meerder of minder geluk tot vermeerdering van het aantal toonwerken hebben bijgedragen.

Niet het minst vindt men haar onder de aanzienlijke dames.

Anna Amalia bijv., de zuster van Frederik den Groote, was, volgens de verklaring van tijdgenooten, een hoogst verdienstelijke componiste en bezat daarnevens ook een groote vaardigheid in het bespelen van het klavier. Vele van de door haar gecomponeerde koralen zijn in ruimeren kring bekend geworden. In het beoordeelen der kunstenaars van haar tijd was de hooggeplaatste dame nog al streng, en zelfs verstoutte zij zich om, onbevredigd door de compositie ‘Der Tod Jesu’ van den destijds beroemden Graun, deze cantate op haar manier nog eens op muziek te zetten.

Van meer beteekenis was de prinses Maria Antonia Walpurgis, de oudste dochter van den keurvorst van Beieren, later keizer

Karel VII, en gehuwd met den keurprins Friedrich Christian van Saksen. Zij was een groot liefhebster van muziek, dicht- en schilderkunst en toonde dit door als beschermster van verscheiden grootheden in die kunsten op te treden. Zij dichtte in de Fransche en de Italiaansche taal en maakte zelf den tekst van de door haar gecomponeerde opera's, waarbij zij den dichter Metastasio en den componist Hasse tot voorbeeld nam. Haar beide hoofdwerken, de opera's *Talestri. Regina delle Amazzone* en *Il Trionfo della fedeltà*, werden door de deskundigen van toenmaals zeer geprezen en verschenen zelfs in de jaren 1756 en 1765 te Leipzig in druk.

Het waren ook deze opera's die haar de vriendschap van Frederik den Groote verwierven, met wien zij voortdurend in briefwisseling stond. ‘Protégez-les toujours, Madame - schreef hij haar eens over de kunsten -; la gloire, que ces arts donnent, est préférable à la plus illustre naissance, comme au plus haut degré de l'élévation, ou les hommes puissent monter. Les aimer, les protéger et les cultiver comme Votre Altesse Royale - c'est avoir acquis un mérite personnel, le seul que l'on estime et que l'on révère dans les princes.’

Ook Anna Amalia, hertogin van Saksen-Weimar, de moeder van Goethe's hoogen beschermer en vriend Karl August, bezat een zeer groot muzikaal talent. O.a. heeft zij de muziek gecomponeerd voor de operette *Eluin und Elmire* van Groethe.

Haar kleindochter Augusta Maria, gemalin van koning Wilhelm I van Pruisen, den eersten Keizer van het Duitsche rijk, heeft zich eveneens als componiste onderscheiden. In Berlijn had zij degelijke studiën doorgemaakt in theorie en compositie, en de vruchten daarvan waren o.a. een ouverture, muziek voor een ballet en marschen, waarvan er één, die zeer karakteristiek en melodieus is, bij het leger in gebruik is gekomen.

Onder de gravinnen, markiezinnen, baronessen en andere adellijke dames is, volgens de daaromtrent bestaande opgaven, de lust tot componeeren insgelijks zeer groot geweest, en dan volgt de lijst der vrouwelijke componisten, welke niet tot de zooeven genoemde categorieën behooren; een lijst, die naar verhouding natuurlijk nog zooveel grooter is.

Tot hetgeen door vrouwen gecomponeerd is behoort van alles. Zoowel kerkmuziek als opera's, en verder concerten, sonaten of

andere stukken voor klavier, muziek voor harp of viool, liederen en balladen; kortom in elk genre van muziek hebben zij blijk willen geven van haar talent.

En dit talent was dikwerf niet gering, al is er dan ook tot heden toe nog geen Händel of Beethoven onder de vrouwen opgestaan.

Of dit ooit zou kunnen gebeuren? Er is ook met betrekking tot de muziek veel geredeneerd over de waarde, die in het algemeen moet worden toegekend aan hetgeen de vrouwen produceeren; of liever over de vraag, of zij op dit gebied de gelijke van den man kunnen geacht worden. En gewoonlijk komt het dan neer op de meer of minder apodictisch uitgesproken verzekering, dat de vrouw wel geniaal in de uitvoering maar geen scheppend genie kan zijn.

Het eerste wordt zelden betwijfeld, en in dat opzicht wordt de vrouw dikwijls hooger gesteld dan de man. Mozart's vader sprak eens met grooten lof over een buitengewoon begaafde violiste en knoopte daaraan de verklaring vast, dat, naar zijn gevoelen, een vrouw, die talent heeft, met meer uitdrukking speelt dan een manspersoon. Ook Hans von Bülow heeft herhaaldelijk erkend, dat waar het de uitvoering van muziek betreft, bij de vrouw evengoed genialiteit aanwezig kan zijn als bij den man. Over Clara Schumann heeft hij meer dan eens met groote waardeering geschreven en over de violiste Norman-Neruda, die hij de Clara Schumann der viool noemde, zelfs met extase. ‘Die Geigenfee’ is de naam, die hij haar geeft, in tegenstelling van ‘die Clavierhexe’, welke hij in zijn loopbaan maar al te dikwijls had ontmoet, en met bewondering spreekt hij over de muzikale eigenschappen dezer vrouw. ‘Haar techniek te prijzen - zegt hij - zou belachelijk zijn. Wie spreekt er bijv. van Joachim's mechanisme? De geest, de ziel, het leven, de warmte, de adel, de stijl, het zich innig verdiepen in het kunstwerk en het geheel daarvan doordrongen worden - daarin ligt het geheim van de macht, die deze toovenares over de harten van haar toehoorders uitoefent. Daarin is zij zoo groot als Joachim, daarin is zij *eenig* evenals hij. Dat is het wat te weeg brengt, dat men haar meer dan *talent hors ligne*, dat men haar *genie*. d.i. *talent in de hoogste macht* moet toekennen.’

Maar bij dien lof voor het reproductief genie der vrouw blijft

het. ‘Productives Genie ist dem schönen Geschlecht unbedingt abzuerkennen - schrijft hij in een zijner brieven aan de Leipziger *Signale* - Die spärlichen Ausnahmen in der französischen und englischen Litteratur: George Sand en Elliot, können kein Präcedenz für die Musik bieten. Eine *Componistin* wird es niemals geben, nur etwa eine ver-druckte *Copistin*.’

En toegevende aan zijn neiging tot humor, geeft hij, ter bevestiging van zijn meening, dan nog een anecdote ten beste van een bezoek, dat hij eens van zijn vriend Jaëll, den ook bij ons welbekenden pianist, ontving. De zeer corpulente Jaëll trad op een dag bij hem binnen met een groot pak muziek en buiten adem, welk laatste Bülow meer toeschreef aan de zwaarte der muziek dan wel aan de omstandigheid, dat hij drie trappen hoog woonde. Het pak bevatte composities in manuscript van de vrouw van Jaëll, en deze verzocht hem, die werken eens 1e willen inzien en doorspelen. Waarop Bülow hem antwoordde: ‘Die Botschaft hör ich wohl, doch fehlt mir der Glaube. Ich glaube nicht an das Femininum des Begriffs *Schöpfer*. Lassen sie mich also einstweilen unbeglückt mit den Hallucinationen Ihrer schöneren Hälfte. Dahingegen verspreche ich Ihnen feierlichst: am *lendemain* desjenigen Tages, an welchen sie mir Ihre (eigene) glückliche Entbindung von einem gesunden Baby angezeigt haben werden - da will ich den ersten ernsthaften Versuch anstellen, mich zum Glauben an den Beruf des weiblichen Geschlechtes zur musikalischen Production zu bekehren.’

Zooals Bülow dachten en denken er nog velen. Nog niet lang geleden gaf een van de jongere musici, Felix Weingartner namelijk, zijn meening over de zaak te kennen en beweerde in het algemeen, dat een vrouw nooit in staat is tot een geniale productie; dat zij een aardig lyrisch stuk, een vrij goed schilderij kan maken, en dat haar artistieke werkzaamheid zich overigens beperkt tot *navolging*, vooral tot een dikwerf hoogst opmerkelijke volmaaktheid in het bespelen van een of ander instrument, in het zingen, in het weergeven of vertolken van een rol.

Dit zijn nu al te gader maar subjectieve meeningen, die zoo los daarheen geworpen worden en waarbij men op de vraag naar de gronden der beweringen in de meeste gevallen waarschijnlijk wel geen antwoord, of althans geen beslist, zal bekomen. Ik kan

trouwens het nut van zulke uitspraken niet inzien. De vraag is, dunkt mij, maar, of de vrouw in staat is, op het gebied der compositie met den man te concurreeren; en het is meer dan eens bewezen, dat zij dit kan.

De lust in het componeeren is in de laatste jaren bij de vrouwen zeer toegenomen, maar gelukkig paart zich daaraan het verschijnsel, dat de vruchten van hun arbeid blijk geven van veel degelijker studie dan vroeger. De vrouwen streven in deze kunst telkens naar hooger, en er zijn onder hen ook reeds enkelen, die daarin een voornaam standpunt hebben weten in te nemen.

Een voorbeeld hiervan is de Fransche componiste Auguste Holmès, die omstreeks 1850 te Parijs geboren werd uit een Ierschen vader en een Schotsche moeder en daar in 1874 is genaturaliseerd.

Haar ouders wilden van een muzikale loopbaan niets weten maar lieten haar les geven in teekenen en schilderen, en dat kwam haar, zooals zij in een *interview* verklaarde, later goed te pas, daar het haar in staat stelde, volgens eigen idee de schetsen aan te geven voor de costumes en het decoratief van haar dramatische werken. Niettemin was het de muziek, die haar aantrok. Zij ging door voor een muzikaal wonderkind en hield zich al vroeg met de compositie bezig. Op een concert, door baron Haussmann op het Stadhuis gegeven, werd een *Chanson de la Caravane* met koor van haar uitgevoerd, welke compositie Pasdeloup aanleiding gaf te zeggen: ‘dat meisje zal het ver brengen.’

Toen zij veertien jaar oud was, werd haar eerste werk gepubliceerd, namelijk een lied *La Chanson du chamelier*. Dit en het vorige waren de eenige werken, waarvan zij de woorden niet zelf geschreven had. Van nu af vervaardigde zij zelf den tekst van haar composities, en het wonderlijke was, dat bij haar elke compositie uit een gedicht ontstond. Het is vreemd om het te vertellen - zeide zij - maar ik heb geen muzikaal idee, tenzij ik op deze manier handel. Als ik een gedicht maak, zweeft mij de muziek voor, die ik er naderhand op zet, en wat mijne melodieën betreft, zoo zing ik die en de woorden plaatsen zich tegelijkertijd daaronder. Dit was ook de methode van de oude Barden, die misschien op mij overgegaan is door een van mijn voorzaten, den bard Henry of Huntingdon. Buitendien is het vers steeds de grondslag van mijn werk. Bijv. voor mijn compositie *Pays bleu*, een zuiver sym-

phonisch werk, schreef ik een gedicht, uitsluitend om mij in de compositie te helpen en volstrekt niet om het uit te geven.

Een bijzondere manier van componeeren dus. Anderen lezen veelal gedichten van groote meesters, om zich daardoor te laten inspireeren, Auguste Holmès maakt ze zelf.

Wat nu verder haar muzikalen arbeid betreft, zoo nam zij, na de compositie van een paar symphonische werken, aan een concours deel, dat door de stad Parìjs was uitgeschreven, en componeerde daarvoor een ‘symphonie dramatique’ onder den titel van *Les Argonautes*. Zij verkreeg 9 stemmen tegen 11, welke aan *La Tempête* van Alphonse Duvernoy ten deel vielen, en de tweede prijs kreeg Guiraud met zijn *Le Paradis perdu*, met wien zij slechts één stem verschilde. Zij troostte zich echter met de gedachte, dat musici als César Franck, Benjamin Godard, Saint Saëns, Lamoureux, Colonne e.a. te haren gunste hadden gevoteerd.

Gelukkig ook vond zij onverwacht een uitgever voor haar werk, die het gedaan wist te krijgen, dat het den 24sten April 1881 op een concert van Pasdeloup werd uitgevoerd, bij welke gelegenheid de beroemde zangeres Hose Caron een der vertolksters was. De compositie had toen, en ook later, veel succes.

Auguste Holmès componeerde daarna nog verscheidene werken (opera's, stukken van symphonischen aard, veel liederen enz.), waarvan o.a. de *Ode triomphale*, die bij gelegenheid der feesten op een der verjaardagen van de Fransche revolutie van 1789 in het Nij verheidspaleis viermaal achtereen werd uitgevoerd, met een orkest van 300 personen en meer dan 900 koristen, en zeer veel opgang maakte.

Haar leermeester in de muziek was eerst Henri Lambert, organist aan een der kerken van haar woonplaats Versailles, doch het voornaamste heeft zij geleerd van César Franck, over wien zij met grooten lof spreekt en dien zij eenig noemt in het geven van onderricht. Hij drong zijn manier niet aan de leerlingen op, maar na voor hen den weg gebaand te hebben, liet hij hen aan hun eigen initiatief over. Vandaar komt het, dat zij, die zijn lessen volgden, geen bijzonder merkteeken daarvan dragen, hoewel zij in ruime mate voordeel trokken van zijn onderwijs.

Over haar loopbaan sprekende, zeide mej. Holmès, dat zij als componiste en als vrouw heeft moeten tobben om er te komen.

Wie zou meenen, dat de artistieke loopbaan voor een vrouw gemakkelijk toegankelijk is, zou zich deerlijk vergissen. De stappen, die hier gedaan moeten worden, zijn oneindig moeilijker, en van de goede kameraadschap, die zoo menig artist tot steun strekt, is de vrouw meestal uitgesloten.

In eenigszins gelijken zin spreekt ook mej. Cornélie van Oosterzee, van wie een Cantate werd uitgevoerd bij gelegenheid van de opening der Haagsche tentoonstelling van vrouwenarbeid, en die in zooverre overeenkomst heeft met Auguste Holmès, dat zij zich eveneens in het hoogere genre van muziek beweegt.

Gewagende van hetgeen door haar werd ondervonden, toen zij naar Berlijn was getogen om bij een der voorname musici aldaar les te nemen in de compositie, zegt zij in haar autobiographie: ‘Verschillende malen klopte ik te vergeefs aan. Herzogenberg bleek te ziekelijk te zijn om nieuwe leerlingen aan te nemen, en zoozwierf ik van hem naar de *Hochschule* - geen plaats; naar prof. Spitta - geen tijd; naar Bargiel - geen lust. 't Was een angstige, moeilijke, neerdrukkende tijd, en ik heb toen geweten wat heimwee was! Er hoorde energie toe, om niet al die kunst-aspiraties aan den kapstok te hangen, en uit die koude, vreemde wereld, waar ik mij zóó eenzaam voelde, niet weer terug naar 't warme huiselijke nestje te vluchten. Dat “vrouw-zijn” heeft al wat wantrouwen en koele afwijzing gewekt, hoevele steenen me niet op den weg gelegd!’

Eindelijk kwam zij op het Sternsche Conservatorium terecht en studeerde er piano bij Max van de Sandt en compositie bij prof. Radecke. Maar toen zij zich aanmeldde als leerling voor de *Meisterschule* van prof. Heinrich Urban, bij wien zij zich voornamelijk op de instrumentatie wilde toeleggen, had zij weder met dezelfde moeilijkheden te kampen.

Ook daarvan spreekt zij in haar autobiographie. ‘De meester ontving mij vriendelijk maar verklaarde al spoedig op zijn gewone “derbe” manier, dat hij geen vrouwen aannam: die lieten 't toch altijd varen wanneer zij op zekere hoogte waren; hij had laatst weer eens, op dringende voorspraak van zijn vriend Moszkowski, het met een geprobeerd - te vergeefs, en nu gaf hij er den brui van en liep er niet weer in. Koel en rustig stond ik op, weer een bittere ervaring rijker, en wilde heengaan, toen de stokpaardjes berijdende professor wat zachter gestemd scheen te worden, van zijn.

ros afsteeg, en tot mijn groote verbazing, na mij wat meer uitgehoord te hebben, mij toestond nog eens terug te komen en wat meê te brengen. Het *Tannhäuserlied* en een Strijkquintet-Satz wonnen spoedig het pleit.'

Het is niet te verwonderen, dat de professor van zijn meening terug kwam, want, inderdaad, hetgeen mej. van Oosterzee tot nu toe gewrocht heeft, getuigt van een veel meer dan gewoon talent en zij heeft herhaaldelijk getoond, gerust met de mannen te kunnen concurreeren.

Behalve de reeds genoemde composities heeft zij verscheidene liederen geschreven en een Cis-moll piano-quartet, dat te Amsterdam door de heeren Röntgen, Cramer, Hofmeester en Bosmans ten gehoore is gebracht. Verder een werk voor blaasinstrumenten *Arabisches*, dat te Berlijn een succes van beteekenis had, en toen de muziek bij het drama *Yolante*, die in September 1894 bij de openingsvoorstelling van den nieuwen Stadsschouwburg te Amsterdam is uitgevoerd.

Na een *Nordische Fantasie* voor orkest, die ook in ons land ten gehoore werd gebracht, volgde een soort van symphonisch gedicht, getiteld *Königs Idyllen*, vier orkeststukken naar aanleiding van Tennyson's 'Idyls of the King', en wel: *Fürst Graint's Brautfahrt, Merlin und Viviane, Elaine's Traum, Tod und Leichenfahrt* en *Guinever's Flucht und Erlösung*. Yan dit werk zijn in 1896 twee gedeelten door het Philharmonische orkest te Berlijn ten gehoore gebracht en het geheel is in October van dat jaar te Utrecht onder leiding van de componiste uitgevoerd, waarbij het aan bijvalsbetuigingen niet ontbrak.

Ook de Cantate bij de opening der Haagsche tentoonstelling werd door de componiste zelf gedirigeerd, en die taak zal ook hier voor haar een hoogst aangename geweest zijn, daar zij de leiding had over een uitstekend geoefend koor en het gunstig bekende Utrechtsche orkest.

In dit werk heeft mej. Van Oosterzee weder getoond, dat zij een componiste van groot talent is. Het is een interessant, boeiend muziekstuk, dat van groote kennis in de behandeling van koor en orkest getuigt en blijk geeft van groote begaafdheid om voor alles den juisten toon te treffen.

In niet zulke hooge *regionen* als mej. Van Oosterzee verkeeren

de beide andere vrouwelijke componisten, die met haar het voorrecht hadden, eigen werk onder eigen leiding op de Haagsche tentoonstelling ten gehoore te brengen. Maar de vruchten van hun arbeid zijn er niet minder om.

De dames Van Rennes en Van Tussenbroek bewegen zich voornamelijk op het terrein van het lied, in het bijzonder van het kinderlied, en laatstgenoemde tevens op dat der dramatische muziek, evenzeer voor kinderen bestemd.

Catharina van Rennes betrad met vasten stap den weg, dien zij overtuigd was dat haar talent haar aanwees, componeerde liederen voor vrouwenstemmen, zoowel voor kinderen als voor volwassenen, maar bij voorkeur voor kinderen, richtte een zangschool op en maakte de jeugd vertrouwd met de werken, niet alleen van *haar* geest, maar ook van anderen, die op het gebied van zang-compositie uitblinken.

Zij is een van de velen, die er naar streven, om ook het tegenwoordig en toekomstig geslacht van goede, nationale liederen te voorzien. En hoe goed ook zij den juisten toon weet te treffen, dat heeft zij in menig kinderlied, in menig kinderkoor bewezen. De *Miniatuurtjes* o.a., zes liedjes voor meisjesstemmen, zijn zoo gezond en daarbij zoo fijn, teeder, gracieus, naïef en onweerstaanbaar komiek, dat het een lust is ze aan te hooren, vooral wanneer zij door de leerlingen van mej. Van Rennes en onder haar leiding worden voorgedragen. Want haar talent om kinderen te doceeren is herhaaldelijk gebleken groot te zijn, en niet minder haar directie, die zich door een duidelijkheid en oorspronkelijkheid onderscheidt, welke aan de voordracht der uitgevoerde stukken in hooge mate ten goede komt.

Men heeft er zich bij de tentoonstellingsuitvoering op den 14^{den} der vorige maand opnieuw van kunnen overtuigen. Wie zou niet onder de bekoring geraken van die kinderkoren (vooral bij de reeds genoemde *Miniatuurtjes*, die zoozeer uitmunten in de wedergave van fijne trekjes, van schalkschheid en geest, teweeggebracht door scherpen rhythmus, nuances tot in de kleinste onderdeeltjes, duidelijke uitspraak, zoodat men een tekstboek eigenlijk niet noodig heeft.

In de volgende maand zal men bij de muziekuitvoeringen de gelegenheid hebben een andere zijde van het talent van mej. Van

Rennes te bewonderen, namelijk bij de voordracht van haar vertelling aan het klavier, genaamd: *In de Muizenwereld*.

Die vertelling is geschreven, zooals de componiste in het voorbericht van dit werk zegt, in het belang van haar jeugdige vriendjes en vriendinnetjes, die zij, als tegenwicht voor al het hedendaagsche *rekenen*, zoo graag wat poëzie in hun leven gunt, maar dan... smakelijk voorgediend. Dat wil zeggen: de verstelster moet geheel op de hoogte van haar taak zijn, het geheele sprookje hardop voor zichzelve hebben gelezen en de piano-figuren poëtisch, sprookjesachtig weten te spelen. Mej. Van Rennes bezit die gave van vertellen in hooge mate en weet haar gehoor, bestaande uit grooteen kleine kinderen, te boeien. Men geraakt bij haar onder den indruk van het gehoorde, en die indruk is te sterker, naarmate het medegedeelde min of meer karakteristiek door een of ander muzikaal motief als het ware onderstreept wordt. Dan leeft het oude en jonge auditorium mede met Jozientje en haar broertje Willy, wanneer deze door dien donkeren gang van overmatige drieklanken in het rijk der muizen aankomen, en het maakt al de lotgevallen in die wereld mede, van het mastklimmen af tot de begrafenis van den jager toe.

Alleraardigst is o.a. de beschrijving van het concert in de muizenwereld.

‘Er was veel beweging onder de muizen, want dezen avond zou de beroemde zangeres, mej. Nachtegaal, optreden, die zich nog nooit in de Muizenwereld had laten hooren.

Eindelijk verscheen mejuffrouw Nachtegaal.

De muizen applaudisseerden door op den grond te trippelen.

Mejuffrouw Nachtegaal had, als eenige versiering, een rood mutsje op haar kopje.

Hoe eenvoudig en smaakvol! - riep een muizenmoeder.

Hoe snoezig! - zei een jonge dame-muis, die zelf ook zoo'n rood mutsje droeg.

Juffrouw Nachtegaal boog bevallig *(muziek)*... en begon te zingen *(muziek)*.

Toen ze gedaan had, was er weer een hevig getrippel als applaus.

Ze zong nóg eens, waarna ze tweemaal teruggeroepen werd. Het was bepaald een groot succes!

Daarna zou een muizenjongeling optreden als zanger.

Deze jongeling had zich drie tonen eigen gemaakt en dat was heel bijzonder, want een muis kan gewoonlijk maar op één toon zingen.

Mijnheer Koekkoek, die twee tonen zingen kon, zou hem helpen. Ze traden samen op *(muziek)*.

Dat liedje ken ik ook! - riep Jozientje verrast uit.

Ze sprong van haar plaats en zong: “Al-de eendjes zwemmen in het water!”

De muizen applaudisseerden haar uit al hun macht en fluisterden elkaar toe: “Dat is een menschenkind! die kunnen altijd zoo goed zingen”.

Ken je nog niet een liedje? - vroeg een muis op de voorste rei.

Jawel, zei Jozientje... van Poesjemauw kom eens gauw!

Maar nauwelijks had zij deze woorden gesproken, of er ontstond een hevige beweging onder de muizen. Ze sprongen verschrikt op en keken angstig naar de deur *(muziek)*.’ -

De derde der voorname vertegenwoordigsters van het genre ‘vrouwelijke componisten’ in ons land is Hendrika van Tussenbroek, een leerlinge van Richard Hol.

Zooals ik reeds opmerkte, beweegt ook zij zich hoofdzakelijk op het terrein van het kinderlied, doch heeft zij zich daarbij ook in het dramatische begeven. Haar kinderoperette *De drie Kaboutertjes*, die reeds in 1896 te Utrecht voor het voetlicht kwam, is thans ook te 's-Gravenhage als voorfeest der tentoonstelling tweemaal in den Koninklijken Hollandschen Schouwburg opgevoerd, en in September zal zij voor de derde maal nog eens worden vertoond.

Het is een allerliefst werk, dat eenvoudig en ongekunsteld en toch boeiend is. De componiste weet, wat de jeugd aantrekt, wat zij begrijpen kan, wat voor haar geschikt is. Gedicht en muziek zijn bij haar in volkomen overeenstemming en bijna altijd weet zij den juisten toon te treffen. Daarin staat deze operette hooger dan *Hänsel und Gretel* van Humperdinck, waarvan de muziek, met het oog op den kinderlijken tekst, veel te geleerd en te rumoerig is. Verder zijn zoowel de koren als de soli van *De drie Kaboutertjes* buitengewoon frisch en uitmuntend door juistheid van uitdrukking, en waar de muziek tot begeleiding der pantomime dient of beschrijvend wordt, is zij vaak zeer aardig aangebracht. Dit een en ander gevoegd bij het belangwekkende van den tekst, die aan een

sprookje van Grimm ontleend is, maakt van deze kinderoperette een geheel, dat indruk maakt op den toeschouwer en hoorder, en de uitstekende uitvoering heeft daartoe zeker niet weinig bijgedragen.

Summa summarum hebben deze drie Nederlandsche dames ook bij deze gelegenheid de eer van haar geslacht op het gebied der muzikale compositie weder bijzonder hoog gehouden, en verwonderen zou het mij niet, wanneer dit voorbeeld nog meer dan vroeger de vrouwen opwekte om zich ook in dit vak verdienstelijk te maken.

Hopen we dan echter, dat alles zoo degelijk zal zijn als hetgeen wij op de muziekuitvoeringen van deze nationale tentoonstelling reeds gehoord hebben.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 Juli.

Vrede in 't zicht.

Ik ben blij om twee diugen: dat er vredesonderhandelingen tusschen Spanje en de Vereenigde Staten zijn begonnen, en dat Frankrijk de bemiddeling op zich genomen heeft.

Oorlog is een afschuwelijk-mooi ding; zoo mooi en zoo afschuwelijk dat men er aan twijfelen mag of Staten, door en door op den oorlog voorbereid, zich ooit de weelde van een werkelijken en gevaarlijken krijg zullen veroorloven. Het moet een opstand of een opwelling zijn die er toe leidt. Een met overleg bedoelde botsing tusschen twee mogendheden die tegen elkander opgewassen zijn is bijna uitgesloten. Zoo hebben we de Grieken tegen de Turken het gevecht zien beginnen, en het was een opbruising; zoo hebben we nu Amerika Spanje tot het duel zien noodzaken, en het was een uiting van toorn en een behoefte om te kastijden wie niet leeren wou.

De les is flink aangekomen, maar het strafuurtje is ook met waardigheid doorstaan. In zekeren zin waren Amerikanen en Spanjaards gelijken: geen van beiden was tot den grooten krijg uitgerust. Daarom is de oorlog op avontuur gevoerd. Hij is van den kant der Yankees, in den beginne, georganiseerd als een pretje, en van den kant der Spanjaarden vertoond als een tragedie. Maar de eenen hebben stoutweg hun leven ingezet, zoodra en zoo dikwijls het spel ernst werd, en de anderen hebben hun tooneelmoed te midden van het scherpste vuur en van de verbijsterendste omstandigheden doen uitblinken als een ingeboren karaktertrek.

Dat is wel het voornaamste wat aan den dag is gekomen. Van een kaijgsplan, van strategie, - geen spoor. Het object van den oorlog is voor de Amerikanen telkens veranderd. Eerst was het Havana, dan werd het Porto-Rico, toen is het Santiago geworden

omdat admiraal Cervera met zijn vloot in de baai van Santiago de wijk had genomen. Telkens hebben zij gemeend iets grootsch te zullen verrichten, maar wat zij tot stand brachten hing toch iedermaal af, niet van hun eigen berekening maar van de bewegingen van de Spanjaarden. Was admiraal Cervera niet met zijn vloot de baai uitgekomen, waarschijnlijk zou Santiago nog niet door het Amerikaansche leger bezet zijn geworden. En wat richtte hun expeditie naar de Filippijnen uit, nadat de eerste vlootverdelgende slag bij Cavite geslagen was? Het lijkt wel dat de Yankees daar op hun lauweren zijn ingeslapen.

De Spanjaarden hebben 't niet beter gemaakt, want ze hebben nooit van de weinige kansen die zich opdeden kunnen profiteeren. Waarom hun admiraal na zijn kranigen tocht over den Atlantischen Oceaan zich vrijwillig is gaan opsluiten bij Santiago, en even vrijwillig zijn schejien is gaan blootstellen aan het brakende en raak treffende geschut der vijanden, is een raadsel waarvan de oplossing alleen gevonden kan worden in de ingeschapen domheid der wereldsche dingen; - terwijl voor den onnoozelen tocht van het Spaansche reserve-eskader, over de Middellandsche Zee naar het kanaal van Suez, en van het kanaal van Suez over de Middellandsche Zee naar Spanje terug, zelfs geen qualificatie te bedenken is.

Ze hebben gevochten: dat is al wat er van dezen oorlog tusschen Amerikanen en Spanjaarden te zeggen valt. En waar ze gevochten hebben, zoo dikwijls als 't er heusch om te doen was, ging 't mooi toe. De vernietiging van de Spaansche schepen hier, en daar, bij de Filippijnen en bij Cuba, is geheel en règle gegaan, -naar alle regels die men aan een klassieken zeeslag stelt: afloop binnen een kleine tijdruimte, en algeheele beslissing - (dat is voor de aesthetische voldoening) - brand der schepen, wapperen van de vlag tot het laatste toe, redding der eer - (dat is voor de emotie). Mooi, en het kan niet mooier! Evenals men niet anders zal zeggen dan: dapper en het kan niet dapperder, van Hobson's gedrag bij het laten zinken van de Merrimac, en van het élan der Yankees bij de belegering van Santiago.

Maar afschuwelijks is er ook genoeg gebeurd. Een schip in vlammen mag een indrukwekkend gezicht wezen, maar er zijn onderdeksche schepelingen die bij de gelegenheid levend gebraden worden; en bij iedere belegering is er niet alleen ellende van de

noodlijdenden binnen de stad, maar ook de belegeraars hebben te kampen met ontbering, met afmatting, met ziekte. Onnoodig op de akeligheden dieper in te gaan.

Het is goed dat een oorlog als deze, die met horten en stooten gevoerd wordt, niet te lang duurt. Wanneer er een vast plan bestond, - in 's hemels naam dan zou de toeleg voltooid moeten worden, maar nu is 't beter dat er hoe eerder hoe liever een bevredigend eind komt; want anders is er geen eind aan de zaak te voorzien.

Dat Frankrijk de bemiddeling op zich neemt geeft goeden moed. Frankrijk kan pressie uitoefenen op Spanje door zijn nabuurschap, en het kan aan 't Spaansche gouvernement goede diensten bewijzen, zoo er sprake mocht wezen van bewegingen onder de Carlisten, omdat het bolwerk der Carlistenpartij in de nabijheid is van de Fransche grens. En zijn dan de Franschen niet bij uitstek geschikte onderhandelaars voor de détails van een vergelijk? Wanneer er gedongen moet worden geeft de Franschman niet gemakkelijk toe en krijgt gewoonlijk zijn zin. Spanje zal zijn gebied in de Amerikaansche wateren moeten opgeven; daarvoor heeft 't gevochten en in dat gevecht is 't de mindere geweest; maar de wijze waarop het zich uit Amerika terugtrekt, en allerlei bijbepalingen, daarom zal het te doen zijn. In die quaesties van vorm zijn de Franschen meester.

Met Keizer Wilhelm, als intermediair, zou men gevaar loopen dat hij de Amerikanen behandelde alsof ze regenten van het vorstendom Lippe waren, en dat hij hun eenvoudig zou telegrafeeren: Den Yankees was den Yankees gebührt, weiter nichts. Ook heeft een Duitscher geen poids tegenover een Angelsakser.

En Frankrijk heeft Rusland achter zich.

De Russische diplomatie heeft zich in dit tijdsgewricht weer doen kennen als een meesterlijk georganiseerde machine. Dadelijk bij het begin van den Spaansch-Amerikaanschen oorlog is baron Cassini als Russisch gezant naar Washington gestuurd om tegenwicht te maken tegen den Engelschen invloed. Yankees en Russen verstaan elkaar. Rusland kan aan de Vereenigde Staten ontzaggelijke voordeelen geven in Azië. Nu Siberië door de groote transcontinentale spoorlijn openkomt, ia daar voor Amerikaansch kapitaal op het gebied van mijnwezen en industrie een allerruimst

veld, en een handelsverdrag met Rusland zou voor de Vereenigde Staten den prikkel wegnemen tot een verbond met Engeland.

Engelands belang daarentegen - n.l., wanneer Engeland een actieve politiek wou voeren - zou het wezen om de Vereenigde Staten tegen de Europeesche mogendheden op te zetten, en ik meen dat een man als Chamberlain het geen onwelkome gebeurtenis zou vinden, wanneer de Amerikaansche vloot in de Spaansche wateren verscheen, omdat Amerika dan zeker Engeland tot bondgenoot zou moeten nemen voor het dekken van zijn rug. Maar de kans voor de verschijning dier Amerikaansche schepen lijkt nu zeer verwijderd; terwijl het evenzeer is uitgemaakt dat Chamberlain in dit. Tory-kabinet van Lord Salisbury geen invloed op de buitenlandsche zaken zal uitoefenen.

Op deze wijze komt het mij voor dat de toestand op het oogenblik geschapen is:

Na een kleine poos van weifeling wie de leiding der diplomatie van de Europeesche mogendheden in de zaak van Spanje op zich zou nemen, heeft Rusland 't van Keizer Wilhelm gewonnen. Eerst heeft het toen door toe te geven aan de wenschen van Engeland in Oost-Azië de positie van Lord Salisbury versterkt, zoodat van Engeland uit er geen groote tegemoetkoming getoond is aan het Amerikaansche plan om de vloot naar Europa te sturen en den oorlog te bestendigen. Tegelijkertijd heeft Rusland zijn invloed doen gelden in de Vereenigde Staten en aan het gouvernement van Washington getoond dat een bezadigde handelwijs aan de Amerikanen veel goedkooper en veel voordeeliger zou uitkomen dan een politiek van avonturen waarbij ze door Engeland op sleeptouw zouden worden genomen. En die taal van een diplomatie, die een vast plan volgt en die een geboren strateeg is, heeft een regeering gepakt die geen andere strategie heeft dan het laten waaien van de vlag met de sterren en de strepen - iederen dag in een andere richting, als naarmate de wint blaast.

In deze omstandigheden ligt, naar me dunkt, wel een waarborg dat het ernst is met de vredesonderhandelingen.

Maar hoe gelukkig is dat Rusland, dat het altoos Frankrijk kan voorschuiven om zijn bewegingen tegelijk te dekken en uittevoeren!

Bibliographie.

‘Het Zonde-kind’ door H.J. Schimmel. Schiedam, H.A.M. Roelants. 1898.

Dat Hendrik Jan Schimmel den 30^{en} Juni 1823 s'est donné la peine de naître en den 30^{en} Juni 1898 zich de moeite gegeven heeft vijf-enzeventig jaar oud te worden - wat enkele leden der Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, die hem als ‘een goed merk’ waardeeren, aanleiding gaf tot een buitengewoon huldebetoon - is zeker minder merkwaardig dan dat de grijze romanschrijver, die pas twee jaar geleden in *Jan Willem's Levensboek* ons van eenige belangrijke herinneringen uit zijn leven de boeiende beschrijving gaf, nog op zijn hoogen leeftijd lust en kracht heeft gevonden tot het schrijven van een uitvoerigen roman als *Het Zonde-kind*.

Het is de geschiedenis van een onechten knaap, kind van een verloren zoon uit het oud adellijk geslacht der Van Boekenrodes, of liever, niet in de voornaamste plaats de geschiedenis van dat kind - al wordt ons ook zijne ontwikkeling van Hein den haveloozen verwaarloosden vondeling tot Henri den knappen, ontwikkelden, eleganten jonkman van goeden huize in alle bijzonderheden geschetst - maar veeleer die van de freule Van Boekenrode; de geschiedenis van de ‘IJsfreule,’ zooals zij in de wandeling genoemd wordt, en van hare langzame ontdooiing.

Maak aanmerking, als ge er lust toe gevoelt, op het ouderwetsch romantische van het punt van uituitgang: de havelooze knaap die op een kouden mistigen winteravond, met een papier op de borst gespeld, aan de hoofddeur van Boekenrode komt aanschellen; erger u - gij hebt er alle reden toe - over het gewild modern wetenschappelijke van sommige bespiegelingen en gesprekken, als die over selectie, evolutie, degeneratie, te pas en te onpas aangebracht, en die ons zelfs op de laatste bladzijde, wanneer de freule Van Boekenrode stervende ligt, niet gespaard worden; meesmuil, zoo ge wilt, over zekere conventioneele taal, over ‘bloesemkronen door het zacht oostenwindje *rythmisch* bewogen,’ over ‘jong eikenloof 't bruin rood *parend* aan 't teederst geel’ en over nog veel meer onnatuurlijke en opgeschroefde uitdrukkingen, waaraan wij ontgroeid zijn; - mits ge tevens erkent dat het karakter van de hoofdpersoon, de freule Van Boekenrode, met meesterschap is geteekend.

Reeds in het eerste hoofdstuk staat zij voor ons in hare ongenaakbaarheid, met het masker van schrielheid, harteloosheid en trots, alleen met haar leed en met haar geheim; de ‘rijke’ freule, maar die al het geld, door hare voorzaten

bijeengegaard, heeft moeten offeren om de eer te redden van haar geslacht en haren broeder te houden uit de handen van het gerecht; de ‘ijskoude’ freule, maar die, om dat familiegeheim ongeschonden te bewaren, aan haar hart het zwijgen heeft moeten opleggen en de hand heeft moeten weigeren van den man, dien zij innig liefhad. Wij zien haar zich in haar ongenaakbaarheid handhaven, totdat de vondeling, ‘het zonde-kind’ dat zij van zich verwijderd heeft willen houden, eerst nu en dan met groote tusschenpoozen op haar weg treedt, allengs een grooter plaats in haar denken en gevoelen inneemt, en eindelijk den ijskorst geheel doet smelten... Op het oogenblik dat dit hart zich gansch voor hem ontsluiten zal, staat het stil en voor goed.

Wat de jongeren van dezen veteraan niet moeten overnemen, daarvoor behoeven zij niet gewaarschuwd te worden. Maar een karakter in bijzonderheden uit te beelden met zulk een soberheid en ingehouden kracht als Schimmel het dat van de freule Van Boekenrode deed, dat is een kunst die zij gerust mogen trachten van hem af te zien.

Pro Patria.

Waar ooit, o vaderlandsche vlag!
In volle zee, op vreemde reede,
Mijn blik uw banen wapp'ren zag,
Daar bragt gij zoete droomen mede,
Daar werd een droeve een blijde dag!
Wanneer uw drietal frissche kleuren
Ten boog zich welfde op 't wolkengraauw.

POTGIETER.

I.

Op het Haarlemsch stadhuis in het oudheden-kamertje bewaart men eenige overblijfselen van den bloedigen strijd in 1573: breede tweehandszwaarden, verroeste dolken, harnassen en hellebaarden, zware kogels, een ontzaglijke walbuks. In een der hoeken staat een groot vaandel. Waarlijk geen parade-vaandel! Verkleurd en in flarden aan zijn stok hangend, schijnt het te getuigen van menigen strijd. Naar luid eener oude overlevering heeft het toebehoord aan den dapperen vaandrig Pieter Dirksz. Hasselaar, den neef van

Kenau onversaeght
Heldin die hopmans hart in vrouwenboezem draeght - zooals Hooft haar kenschetste.

Niet alleen aan de belangstelling van achterwaarts ziende latere eeuwen heeft men het behoud van dit vaandel te danken; ook in de 16de eeuw reeds gevoelde men, wat er schuilt in zulk een lap doek beschilderd met vroolijke kleuren en wapens. Of wat dreef die geuzenvaandrigs die bij eene

mislukte poging tot ontzet van Haarlem, toen alles om hen heen op de vlucht sloeg, zich in hunne vaandels wikkelden en den eeredood stierven voor hun plicht en den heer dien zij dienden?[1] Wat dien anderen vaandrig van wien Hooft ons verhaalt: 'De vendrigh Otho Klant, te fors om leevendigh van zyn vendel te scheiden, weigherde zich gevangen te geeven, en starf gewonden daar in.'[2]

Door lange eeuwen onzer volksgeschiedenis heen zien wij de beteekenis van vlaggen en dergelijke symbolen erkend en gehuldigd: Kennemer poorters en boeren, samengestroomd om de banier met den rooden leeuw van Holland die Witte van Haemstede op het Haarlemsch duin geplant had, hebben die beteekenis beseft, gelijk vijf eeuwen later die Haagsche burgers wien de oranje-kokardes op de hoeden van Van Hogendorp en Van Limburg Stirum tegenflikkerden als vlammetjes van hoop.

En wie die geacht kan worden iets voor zijn geboorteland te gevoelen, heeft nooit een oogenblik gekend dat de heldere kleuren onzer vlag, afstroomend van een zwiependen vlaggestok, zijn hart sneller deden kloppen?

Wat is die aandoening?

Wat bewoog een Tan Speyk tot opoffering van eigen en anderer leven om de vlag van zijn volk te redden?

'Louter opgewondenheid van een oogenblik' - zegt schouderophalend de een.

'Zelfbewust gevoel van eigenwaarde, trots, het niet willen opgeven' - beweert een ander.

'Trouw, toewijding, liefde tot zijn land en volk!' - zal een derde uitroepen.

Ik geloof dat al deze beweegredenen kunnen medewerken om eene dergelijke daad ten uitvoer te brengen, doch er zijn nog zooveel meer bestanddeelen op te merken in dat wonderbaar samengestelde gevoel dat men - hoe arm is de taal! - met het eene woord: *nationaliteitsgevoel* of *vaderlandsliefde* tracht uit te drukken.

Wat zijn de voorname bestanddeelen van dat nationaliteitsgevoel, die vaderlandsliefde?

Nationaliteitsgevoel in een volk staat misschien gelijk met

1) P.C. Hoofts *Nederlandsche Historiën* (ed. 1677) VII, 297.
2) T.a.p. XXIV, 1058.

gevoel van eigenwaarde in een persoon, maar vaderlandsliefde daarom niet met zelfzucht. Het nationaliteitsgevoel vindt zijn diepsten grond in zelfgevoel, doch wie het zou willen omschrijven als coöperatief egoïsme, zou een onjuiste en onbillijke omschrijving geven. Wij zullen bezwaarlijk tot eene eenigszins heldere voorstelling van nationaliteitsgevoel kunnen komen, indien wij niet vooraf hebben getracht duidelijk te maken wat men te verstaan heeft onder het begrip natie of volk.

Een volk of eene natie ontstaat langzamerhand uit de geleidelijke verbinding en vereeniging van gewoonlijk verwante, soms verschillende, stammen, wier geestelijke eenheid zich openbaart in ‘een eigen volkskarakter dat ook in de vormen van de politieke samenleving zijne uitdrukking heeft gevonden.’[1)] Eenheid van grondbezit, van bestuur, van taal, van zeden en gewoonten, vormen banden die hen bijeenhouden. Gaandeweg en hoe langer hoe meer krijgt het besef van een gemeenschappelijk verleden invloed op de samengroeiing der onderscheiden deelen, terwijl eene gemeenschappelijke toekomst, waarin allen belang stellen, er toe bijdraagt het besef van eenheid te versterken.

Nationaliteitsgevoel zou men dus kunnen omschrijven als eene soort van gemeenschapsgevoel: het gevoel en het besef van te behooren tot zekere gemeenschap die gemeenschappelijke belangen heeft, welke kunnen samengaan, doch vaak strijdig zijn met het eigenbelang. Daarmede is lang niet alles gezegd! Want er is behalve het bovenvermelde zelfgevoel, de begeerte van het individu om ‘iemand te zijn,’[2)] die wij eveneens bij een volk waarnemen, ook de algemeene belangstelling in al wat een volk raakt, in zijn welvaart en zijn tegenspoed, het welbehagen in zijn roem, de vreugde over daden van recht en goedheid onder dat volk verricht, de ontevredenheid met zooveel wat verbetering noodig heeft, de droefheid over het zinken en de vernedering van zijn volk, het verlangen van den enkeling om voor zoover hij kan iets bij te dragen tot het belang der gemeenschap, de neiging

1) Ik ontleen dezen laatsten trek aan eene redevoering van wijlen Prof. M.S. Pols, door hem uitgesproken in eene Algemeene Vergadering van het Prov. Utr. Genootschap in 1879.
2) Euripides' *Io* vs. 596.

en het streven om ter wille der gemeenschap het zwijgen op te leggen aan de stemmen van eigenbelang en gemakzucht. Eindelijk ook dat geheimzinnig gevoel van gehechtheid, ontstaan uit gewoonte en langdurig samenleven.

Wat hebt gij in dit land al niet gezien en doorleefd!

Duizende en duizende herinneringen dwarrelen op uit de schuilhoeken van uw geheugen, als dorre bladeren wanneer de wind er doorheen ruischt, en spreken met fluisterstemmen van al dat met bloedverwanten, vrienden en kennissen saamgeleefde leven in uw land, onder uw volk. Daar zijn de rivieren de vaarten de plassen de meren, waar gij hebt gezwommen gezeild geroeid; de onafzienbare sappig-groene weilanden door het blauw des hemels overkoepeld, waar gij hebt rondgezworven zoekend naar hagedis en donderpad, naar kievitsei en klavervier; de smalle paadjes tusschen de korenvelden waar gij hebt gewandeld met uwe lieve moeder op heerlijke lange warme zomermiddagen, als telkens eene klaproos weer schitterender rood, een korenbloem weer dieper blauw dan de vorige, de hand tot plukken verlokte; daar zijn de geurige dennebosschen waar gij en uwe kameraden als Bois-Rosé of de Zwarte Eland placht doorheen te wippen ‘met den veerkrachtigen pas van den woudlooper,’ waar gij uwe geheime bergplaatsen hadt en ‘met bedrieglijke juistheid het geschreeuw van den whippoorwill nabootstet.’ Daar zijn de heerlijke buitenpartijen, het te gast gaan op kersen en zuren room, het wantspringen, het roovertje spelen, het bestormen der in vestingen herschapen binnenduinen en 's avonds het bijeengaren van al het zand in de schoenen medegedragen. Al die nationale feesten: Oud- en Nieuwjaar, Palmpaschen met zijne palmstokken waarop een kleine broodzwaan met krentenoogjes prijkte, Paschen met zijne prachtige blanke krentenbrooden door kinderoogen bewonderd en zijne in wingerdblâren gekleurde eieren, de kermis, Sinterklaas met al zijne geheimzinnigheid. School en kerk, kazerne en academie. En de liefde langzaam ontwakend als de linden zoo bedwelmend geurden, en het geloof verloren en herwonnen, en het gestadig groeien van wetenschap en kunst. Zoovelen wier omgang en invloed gij dankbaar herdenkt, die hier nog met u vertoeven; zoovelen die u na aan 't hart lagen, aan wier graf gij hier hebt gestaan. Al

uw reizen en trekken door dit stil-vertrouwelijke innige land met zijne gedistingeerde zachte tinten in harmonieuze kleurenwisseling: zachtblauw water en luchten welker zachtgrijs vaak zoo wonderbaar schoon wordt gebroken door roze en zilver, goud en teeder smaragd; bleekgroene distels in het blonde duinzand, zilverblanke berken tusschen dofgroene dennen en de purperpaarse gloed der uitgestrekte heide.

Al die indrukken, aandoeningen, ervaringen, overtuigingen opgedaan hier en daar, in stad en dorp, in huis en op straat, waardoor gij uw volk weer iets beter hebt leeren kennen, weer iets vaster aan uw volk zijt verbonden - het al steeds meer overheerscht door het in kracht wassend besef, dat uw bestaan slechts dan eenige waarde heeft, indien en voorzoover het ten goede komt aan de gemeenschap waartoe gij in de eerste plaats behoort: uw volk. Vaderlandsliefde, metterdaad betoond, is een der beste deelen van het meer omvattend nationaliteitsgevoel.

Evenals er in het leven van een volk krachten zijn die verbinden en samenhouden, zoo zijn er ook die verdeelen en uiteenhouden. Verschil van belangen, verschil van geloof, van inzichten op staatkundig en maatschappelijk gebied, kan de ontwikkeling van het nationaliteitsgevoel belemmeren.

Die verbindende en verdeelende krachten zijn gestadig aan het werk, staan in telkens wisselende verhouding tegenover elkander. Vandaar dat ook het nationaliteitsgevoel niet iets bestendigs is, doch met het gansche volksleven op en neer gaat, dat zijne kracht en zijne beteekenis zich wijzigen met den algemeenen volksgeest waarvan het eene openbaring is.

Al de hier genoemde en nog zoovele andere bestanddeelen van het nationaliteitsgevoel onder ons volk in hun wezen en beteekenis onderscheiden, al die gevoelens aanwijzen in hunne kiemen, volgen in hun ontluiken en hun groei, aanwijzen welke krachten hunne ontwikkeling bevorderden, welke haar belemmerden of verhinderden, het nationaliteitsgevoel in de geschiedenis van ons volk toonen in zijn ebbe en vloed, zijn aanzwellen en wegslinken - dat zou een hopeloos beginnen zijn zelfs voor hen die de geschiedenis van ons volk zooveel beter kennen dan schrijver dezes.

Doch op eenige punten dezer ontwikkeling de aandacht vestigen, iets laten zien van den weg dien ons nationaliteits

gevoel in den loop der eeuwen is gevolgd - daartoe mogen wij althans eene poging wagen. Misschien gelukt het ons, langs dien weg te komen tot een standpunt van waar wij het oog kunnen richten op hedendaagsche toestanden.

II.

> Dees langsaemheit past groote zaecken.
> Een eick die met zyn hooft vol blaen
> En bladige armen zal beslaen
> Veel gronts, veel luchts, en winterbuicn
> Van oosten, westen, noorden, zuien
> En blixemstrael en donderkloot
> Verduuren, wort allengskens groot.
> VONDEL.

Dat wij in den aanvang melding hebben gemaakt van vaandels en vaandrigs uit den geuzentijd, had eene deugdelijke reden: de 16de eeuw mag in meer dan een opzicht de geboorte-eeuw van ons Noordnederlandsch volk heeten. Tellen dan de voorafgaande eeuwen niet mede? Dat zij verre! De geschiedenis dier eeuwen, al is zij ons op nog zoo menig punt duister, geeft voldoende gelegenheid iets van de voorgeschiedenis van ons nationaliteitsgevoel te toonen, van de eerste stappen door de bewoners dezer landen gezet op den weg die tot volkseenheid zou leiden. De krachten die scheiden en verdeeld houden, zullen ons sterker blijken dan degene die samenbrengen en blijvend verbinden; hier en daar zullen wij kiemen van nationaliteit onderscheiden, enkele er van zien opschieten tot loten, krachtig wel - doch die te ver uiteenstonden om te kunnen samengroeien tot één sterken stam.

In het eerste tiental eeuwen onzer jaartelling is van één volk nog geen sprake. De machtige stam der Friezen had het land grootendeels ingenomen; ten oosten paalde hun gebied aan dat der Saksen, ten zuiden aan dat der Franken. Langzaam maar aldoor en onweerstaanbaar als de vloed komen de Franken opzetten; hardnekkig verdedigen de Friezen hunne haardsteden en altaren; fel woedt de strijd bijwijlen om Wijk-bij-Duurstede en Utrecht, zetels van handel en godsdienst.

Tegen Karel den Groote en zijne opvolgers blijken de beide andere Germaansche stammen niet bestand, noch Friesche heldenmoed noch taaie Saksenkracht. De Frankers, dragers van Christendom en Romeinsche beschaving, worden heerschers, maar lang blijft felle haat gloeien onder de asch! Haat van Heidenen tegen Christenen, van onvervalschte tegenover geromaniseerde Germanen.

Niet minder is de verdeeldheid nadat in de 10de eeuw en later allerlei kleine staatkundige eenheden hier te lande zijn ontstaan, graafschappen en hertogdommen: Vlaanderen, Brabant, Limburg, Holland, Gelre, inderdaad of in schijn afhankelijk in het wereldlijke van Frankrijk of Duitschland, in het geestelijke van Munster, Utrecht of Luik. Wij zien Vlaanderen zich kanten tegen Brabant en Holland, Holland tegen Gelre, het Sticht en Friesland; de halfwilde Drenthen tegen den bisschop van Utrecht die hen tracht te onderwerpen; steden tegen steden, stedelijke aristocratieën tegen de handwerkslieden en geslachten tegen geslachten.

Een Hollandsch kroniekschrijver, Melis Stoke, is vol minachting voor de Friezen, maar even afkeerig van Vlamingen, Zeeuwen en Henegouwers. Als de ‘Clerc uten lagen landen’ het sneuvelen van Graaf Willem II heeft verhaald, voegt hij er aan toe: ‘Dese Vriesche honden en wisten niet dattet coninc Willem, die edel man, was..... ende liepen over hoop daeromme staen als beesten.’

Naarmate zich in het Zuiden, vooral in Vlaanderen en Brabant, met de opkomst der steden, de beschaving begint te ontwikkelen, openbaart zich bij de Vlamingen en later ook bij de Hollanders een gevoel van meerderheid tegenover de zooveel onbeschaafder Friezen en Saksen. Reeds in de tweede helft der 13de eeuw hooren wij Maerlant dat gevoel onbewimpeld uiten. ‘Een wilden Saks’ en een ‘ruwen Fries’ scheert hij over een kam; beiden zijn halve barbaren voor hem. Als hij zijn ons onbekenden vriend Martijn in eene even vernuftige als belangrijke tweespraak over de liefde eene dwaze bewering hoort uiten, zegt hij:

> Du spreecs recht alse een Vriese ruut
> Die noch noyt en minde.[1)]

1) Van Jacob ende van Martine I, 665.

Dierlijke drift moge een ruwe Fries kennen - de ‘edele minne’ is voor hem te hoog!

In zijn groot geschiedwerk *Spieghel Historiael* laat Maerlant zich even minachtend over de Friezen uit naar aanleiding van een vermeend privilege van vrijdom: ‘eene dergelijke grove klucht moet wel door een Frieschen Grobiaan bedacht zijn’, heet het daar.[1] ‘Dommer dan een Saks’, is eene eeuw later bij den Hollandschen spreker Willem van Hillegaertsberch eene gebruikelijke uitdrukking.[2]

Tegenover al die verdeeldheid zien wij wel streven naar eenheid, doch slechts naar eenheid op kleine schaal. Waar pogingen gedaan worden tot eenheid die alle of vele deelen dezer landen en volken zal omvatten, daar slagen zij slechts ten deele.

Wanneer de gevreesde kromstevens der Wikingen zich vertoonden, dan voelden de bedreigde Friezen zich één, de Hollanders en Vlamingen op hunne beurt evenzoo; doch zulk een indruk was slechts tijdelijk. De Vlamingen voelden zich één, waar het gold de Franschen uit het land te jagen; de Sporenslag was een triomf ook voor het Vlaamsche nationaliteitsgevoel. De Hollanders voelden zich één, toen zij de Vlamingen bij het Manpad terugsloegen en de Brabanders toen zij bij Woeringen de Gelderschen overwonnen. Wanneer een graaf van Holland met een leger Friesland binnentrok, vergaten de Friezen hunne onderlinge verdeeldheid om gezamenlijk de gehate Hollanders te keeren. Doch in al deze gevallen is nog slechts stamverwantschap en stamgevoel te bespeuren.

Op grooter schaal waren de verbindende krachten werkzaam die wij in de Romeinsche beschaving en het Christendom erkennen. Goedschiks kwaadschiks namen de bewoners dezer landen vele zelfde dingen van de Romeinen over, werden zij allen leerlingen van dat zooveel beschaafder volk. Toonden de Franken zich ook gewilliger en bevattelijker leerlingen dan Friezen en Saksen, en deed de invloed der Romeinen zich minder gelden naarmate men uit het Zuiden komend het Noorden dieper introk - een element van een-

1) Sp. Historiael III[8], 93, 185.
2) Gedichten p. 3, 180; p. 125, 174.

heid is toch door de Romeinen onder deze volken gebracht.

Wijder was de omvademing, vaster de greep, waarin het Christendom de bewoners dezer landen omvatte. Eerst zien wij overal Angelsaksische en Frankische predikers rondtrekken, vrome mannen, onversaagd zich wagend onder dat halfwilde volk, afgodsbeelden neerwerpend, kapellen stichtend, overal verkondigend het woord des geloofs, soms met een martelaarsdood hun levenswerk bekronend.

Dan beginnen de kloosters te verrijzen van Zuid tot Noord en Oost tot West, kweekplaatsen van stoffelijke welvaart en geestesbeschaving; van daar gaan honderde monniken uit, half kolonisten half geloofspredikers, leerend en stichtend de ruwe en onbeschaafde bewoners, onvermoeid in hun strijd tegen al die ruige menschelijkheid. Zeker, de hand der geestelijke heeren was niet altijd zacht, en vaak was het: ‘dwingt ze om in te gaan’, desnoods met zwaard en speer. Doch wie zal beweren, dat men dien strijd had kunnen winnen, louter met de wapenrusting Gods gedekt, louter met de wapenen des geloofs in de hand?

Er zijn oogenblikken geweest dat de bewoners dezer landen zich onder den invloed van het Christendom één hebben gevoeld; het was toen de kreet ‘God wil het’ weergalmde door al deze landen en overal vurigen geloofsijver deed ont-gloeien die zich openbaarde in het grootsche verschijnsel der tochten naar het land van overzee. Spoedig bekoelde die ijver, men kocht zijn christelijken dienstplicht liever met geld af - maar desniettemin zijn later de kruistochten terecht gekenschetst als ‘de intocht van ons volk in de Christelijke kerk’ (Moll).

Als eene derde verbindende kracht moet naast Romeinsche beschaving en Christendom het leenwezen genoemd worden, dat met zijn stelsel van scherp omschreven rechten en verplichtingen, met zijn eisch van trouw aan het gegeven woord, zijn beroep op hulpvaardigheid en zelfverloochening een band legde tusschen hoogere en lagere standen. Het ridderwezen verbond de hoogere standen onderling tot een geheel dat eer internationaal dan nationaal moet heeten, doch de midden-stand had kiemen van nationale eenheid in zijn gilden, in zijne boogschuttersvereenigingen en geestelijke broederschappen, later in zijne rederijkerskamers.

Hier en daar zien wij in kleine centra van staatkundige eenheid zaadjes van nationaliteitsgevoel ontkiemen en opschieten, als krokusjes vroolijk geel of stemmig paars en benge-lende blanke sneeuwklokjes nog voordat de lente gekomen is. Hooren wij de aandoening niet trillen in de stem van den jongen Maerlant, als hij opgewekt door eenige Latijnsche verzen der *Alexandreïs* aan de liefde voor zijn land lucht geeft in verzen die geheel van hem zelven zijn:

> O wi, here god, hoe macht sijn,
> Dat elken mensce int herte sijn
> So soete dunct syns selves lant?
> Die Brabantsoen prijst Brabant,
> Ende die Fransois Vrankerike,
> Die Duutsce dat keyserrike,
> Die Baertoene[1] prisen Baertanien,
> Die Tsampanoise Tsampanien;
> Also mint die vogel dwout,
> Daer hi in hevet grote ghewout;[2]
> Al dademene in een waerme mute,[3]
> Mach hi,[4] hi vlieghet ute.

Wordt de stem van het zelfgevoel niet vernomen in den eisch, reeds in 1290 door de Vlamingen aan koning Philips den Stoute gesteld en door dezen toegestaan: dat alle rechtsgedingen binnen Vlaanderen in het Vlaamsch zouden worden gehouden?[5]

In de Brabanders kan het besef gewekt zijn dat zij niet van gisteren waren, toen een ons onbekend dichter hun in zijn verhaal van den Grimbergschen oorlog verzekerd had, dat zij van de Trojanen afstamden.[6]. En het was ook toen reeds: ‘Erysk bloed, tsjoch op!’ (stuif op!) bij de parochianen van Bolsward die in 1327 weigerden een hun uit Utrecht

1) Bretagners.
2) Vrijheid van doen en laten.
3) Al deed men hem in een warme kooi.
4) Kan hij.
5) Zie Belgisch Museum II, 387.
6) I, 59-62. De Friezen beweerden dat twee eeuwen later bij monde van Sicke Benninge; zie zijne Kroniek (Werken v.h. Histor. Genootschap) p. 3, 8.

gezonden rector der Kerk te erkennen, omdat hij geen Fries was.[1)]

Naarmate gedurende de 14de eeuw de steden in rijkdom en macht toenemen en het zelfgevoel der poorters sterker wordt, zien wij in de rekeningen van Cameraars en andere dergelijke ambtenaren het Latijn wijken voor het Dietsch, hun eigen taal, waarin immers reeds eene aaLzienlijke literatuur bestond, eene literatuur die meer en meer uit de burgerij zou voortkomen en naar mate daarvan sterker invloed oefenen op die burgerij zelve. De invloed en de kracht van den adel nemen in de 15de eeuw gaandeweg af, die der burgerijen nemen toe. Ook nu vinden wij de Vlamingen op hun post waar het geldt te waken voor de rechten hunner taal, palladium hunner zelfstandigheid. Bij de inhuldiging van Jan zonder Vrees willen zij den eed van trouw niet afleggen, voordat de Graaf verscheidene hunner verlangens heeft ingewilligd; zij wenschten o.a. dat het den Graaf behagen mocht voortaan ‘sine audiencie te doen houden in Vlaemscher tonghen, ghelijc dat van ouden tijden ghecostumeert was,’ en ‘ghelievede hem camere (vergadering over staatsaangelegenheden) te houden, dat hij die houden sal in Vlaenderen, daer men Vlaemsch spreect, ende in Vlaemscher tonghen.’ Een dergelijken eisch stelden zij op het eind der 15de eeuw aan Maria van Bourgondië.[2)]

In Vlaanderen ten minste had zich hetgeen wij nu nationaliteit noemen, ontwikkeld tot een krachtige plant. Ook in Holland vormde zich onder den invloed van het Gravenhuis dat vier eeuwen lang het land heeft beheerscht, eene eigen nationaliteit die mettertijd de kern zou worden van een zelfstandig Noord-Nederland.[3)] Elders in deze landen waren zulke nationaliteits-planten te zien van minder grootte en bloei. Doch zouden zij zich verder ontwikkelen en samengroeien, dan moest het veld waarop zij stonden worden afgeschut en beschermd tegen ruwe vlagen en storm van buiten: uiterlijke eenheid was noodig zoo goed als innerlijke. Het

1) Vgl. De Registers en Rekeningen van het Bisdom Utrecht 1325-1336 mitgegeven door Mr. S. Muller Fz. I, 165.
2) Zie Belg. Museum I, 83; II, 391.
3) Zie het artikel van Prof. P.L. Muller in *de Gids* van 1885 (IV) *Middeleeuwsch Nederland* p. 41.

scheen dat het Bourgondische Huis ons die uiterlijke eenheid zou geven. Inderdaad hebben de Bourgondische vorsten door hunne centraliseerende politiek zeker vrij wat gedaan om het besef van eenheid in deze landen te wekken of te versterken. In het laatst der 15de eeuw zien wij op eene groote Staten-vergadering afgevaardigden van Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Namen, Luik, Utrecht en Zeeland vereenigd. Daar is men begonnen het belang van samenwerking ten algemeenen nutte te begrijpen.[1)]

Maar toch, niet door een antinationaal vorstenhuis, bedacht slechts op uitbreiding van eigen invloed en gezag, kon ons gegeven worden wat wij in de eerste plaats zelf ons moesten verwerven. Dat zou de 16de eeuw leeren.

De band, door Karel V om de zeventien Nederlandsche gewesten geslagen, kon niet duurzaam zijn; daarvoor bestond er te veel verschil van geaardheid tusschen de bewoners der Noordelijke en die der Zuidelijke gewesten. Zou zich uit de volken, hier te lande onder Karels scepter vereenigd, eene afzonderlijke nationaliteit ontwikkelen, dan moest eerst eene scheiding plaats hebben tusschen de Germaansche en de Romaansche bestand-deelen dezer volken, tusschen ‘Duytschen’ en ‘Walen,’ zooals zij ook in de 16de eeuw met een waarschijnlijk wel bewuste tegenstelling telkens genoemd worden. De opstand tegen Spanje bracht die scheiding en daarmede de stichting van een zelfstandigen Nederlandschen staat; zij het ook, dat een deel der Germaansche gewesten, Vlaanderen, Brabant, Limburg, voor dien staat verloren gingen. Doch veel moest gebeuren, eer het zoover kwam.

De talrijke bevolking dezer landen, jong en frisch van hart, bedrijvig, rijk en weelderig, die het leven genoot in volle mate, werd in al hare lagen op allerlei wijze beproefd, aangegrepen, geschokt, gelouterd ook en ontwikkeld. De Renaissance ontwikkelde de geesten in den middenstand en de hoogere standen, de Hervorming vooral de gemoederen der lagere standen eerst, welhaast ook die der overige. Bij den strijd met Spanje waren allen betrokken, doch niet in

1) Geschiedeuis van het Nederlandsche Volk door P.J. Blok II, 300-301.

gelijke mate noch om dezelfde beweegreden. Er waren algemeene en bijzondere grieven: zucht naar macht, naar geld, vrijheids- en geloofsliefde, gehechtheid aan de oude privileges, nationale af keer. Nooit heeft ons volk meer geleden dan toen, nooit bitterder leed maar ook nooit hooger verrukking gekend, nooit meer geestkracht, volharding en heldenmoed getoond.

Het luchtige, dartele, prachtlievende Zuiden, begaafder dan het Noorden doch met minder taaie kracht en volharding, hield den strijd tegen Spanje niet vol. Meer en meer werden de Noordelijke gewesten het bolwerk onzer onafhan-kelijkheid; daarheen stroomden uit het Zuiden duizenden die met hart en ziel de zaak van den opstand waren toegedaan of die zich in het Noorden veiliger rekenden. Zoo vloeiden de verwante elementen in deze streken samen en kristalli-zeerden er tot eene nieuwe eenheid: de Republiek der Zeven Provinciën. Verwonderlijk is het niet, dat men eerst nu, in de tweede helft der zestiende eeuw, het woord *Vaderland* uit het Latijn overneemt en in zwang brengt; verwonderlijk evenmin, dat we eerst nu bewuste pogingen zien aanwenden om uit de onderscheiden tongvallen hier te lande ééne gemeenschappelijke taal te vormen, die als algemeene taal der ontwikkelden boven die tongvallen zpu staan.[1)]

En welk Nederlander wien het ‘Wilhelmus van Nassouwe’ in het hart en op de lippen ligt, weet niet dat ook in dezen tijd de band is gelegd tusschen ons volk en dat doorluchtig geslacht, waaraan wij ons bestaan als onaf hankelijk volk voor een deel te danken hebben? De dankbaarheid voor hetgeen Oranje had gedaan en geleden voor de zaak der vrijheid moet al spoedig wortel hebben geschoten in de harten der Geuzenpartij; Cornelis Pieterszoon Hooft, burgemeester van Amsterdam, vader van den dichter, zal wel niet de eenige zijn geweest, die ‘de nakomelingen van zijnen Heere den Prinse, Hooghloflyker Gedachtenisse, niet aanschouwen kon, zonder dat hem de vernieuwing van 't geen wylen zyn Vorste-lyke Doorluchtigheit voor deeze Landen gedaan en geleeden

1) Wat in vroeger tijd o.a. door Maerlant en Ruusbroec moge gedaan zijn voor de vorming cener algemeene schrijftaal kan niet in vergelijking treden met hetgeen in de 16de eeuw daarvoor gedaan is.

had, tot weenens beweeghde.'[1] Zoo bleef een dankbaar volk de herinnering aan Oranje bewaren; zoo werd die gemeenschappelijke herinnering zelve meer en meer een band van eenheid voor een volk, dat, na meer dan drie eeuwen van niet zelden verstoord samenleven met Oranje, toch nog altijd boven zijne driekleur den Oranje-wimpel laat waaien, nog altijd in gemeenschappelijke liefde en eerbied voor het Huis van Oranje een der steunsels zijner nationaliteit erkent en waardeert.

Heeft derhalve de 16de eeuw om al wat toen verricht is voor de vorming onzer nationaliteit wel recht op den naam: geboorte-eeuw van ons volk - zij heeft ook krachten doen ontstaan of tot ontwikkeling gebracht in welker aard het lag verdeeldheid te brengen en het nationaliteitsgevoel te verzwakken.

De Hervorming was ook te onzent slechts een der open-baringen van het alom mondig-worden der burgerijen, van de wassende begeerte naar zelfstandigheid en vrijheid in denken en gelooven, die op hare beurt onder den invloed van het Humanisme ontstaan was. Door Hervorming en Renaissance werd de ontwikkeling van het individualisme in hooge mate begunstigd. Men bedenke eens wat de 16de eeuw in dezen te zien geeft reeds alleen op godsdienstig gebied: tegenover de ééne Roomsch-Katholieke kerk van vroeger, alle Christelijke bewoners dezer landen omvattend in banden die zij losjes liet hangen of straf aantrok of deed knellen ten bloede toe, naar dat de gelegenheid het vereischte - een aantal onderling verdeelde secten: Kalvinisten die zich niet zelden waardige opvolgers toonen van de door hen bestreden Roomsch-Katholieken en alle andersdenkenden verketteren, zóó zelfs dat zij van 'Paepsche, Doopersche en andere vervoerische secten' spreken; tegenover hen andere protestantsche secten wier gezindheid zich uitte onder andere in deze woorden: 'liever de Spaensche Inquisitie dan de Geneefsche disciplijne;' Doopsgezinden die 'Luthers ghebroet' in één adem noemen 'met alle antechristen' en zelf onderling zoo verdeeld zijn dat zij alle gemeenzaamheid met andersdenkenden vermijden, ook al waren deze bloedverwanten

1) Uit de Opdracht der *Nederlandsche Historiën*.

of echtgenooten. Een geestdrijver dier dagen, Hendrik Niclaes, stichter eener secte die hij 'het Huis der Liefde' genoemd had, achtte zich zelven boven Mozes en Jezus. Een zijner tijdgenooten, een doopsgezind leeraar, deed alleoverige leeraars in den ban; alleen hij en zijne huisvrouw hadden de rechte leer.[1)]

Al die felle strijd van overtuigingen, die verkettering van andersdenkenden, die geestdrijverij deed als terugslag bij anderen afkeer van sectegeest en van partijstrijd ontstaan, zooals b.v. bij den dichter Spieghel; streven naar onaf hankelijkheid van gevoelen, gelooven en denken buiten eenig kerkverband, zooals wij het bij Coornhert aantreffen; scepticisme, waarvan zich een zweem vertoont in een ongenoemden dichter van het jaar 1600, die met een glimlachje van meerderheid spreekt over al die rnenschen die zich zoo zeker van hunne zaak wanen, die Katholieken, die 'Lutrianen', die Gereformeerden, die Doopsgezinden, allen overtuigd dat zij de waarheid hebben.[2)]

Bedreigt individualisme een volk met verdeeldheid, scepticisme met onaandoenlijkheid, ook de invloed van vreemde volken kan een gevaar worden voor de ontwikkeling van een krachtig nationaliteitsgevoel.

In de middeleeuwen waren de bewoners dezer landen wel niet buiten aanraking met andere volken gebleven, maar toch, eerst in de 16de eeuw treden zij op het wereldtooneel, gaan zij bij menigte uit tot andere volken, zien zij talrijke vertegenwoordigers van andere natiën op hunnen bodem. Dewereldhandel die zich verplaatst had van de Middellandsche zee naar de Noordzee, van Venetië, Genua, later Lissabon, naar Antwerpen, Londen en later Amsterdam, bracht hier tal van vreemdelingen. In de dagen der troebelen wemelen hier allerlei nationaliteiten dooreen: Spanjaarden, Italianen, Franschen, Engelschen, Duitschers. Hen vond de Neder-lander strijdend aan zijne zijde tegen vreemde onderdrukkers, of tegenover zich in de raadzaal en op het slagveld. Hier was overvloedig gelegenheid voor een krachtig jong volk om

1) Brandt, Historie der Reformatie I, 726, 739, 424, 187, 595 en Een nien Liedenboeek.... Ghedruct int Jaer ons Heeren 1562, fo. 313.
2) Vgl. mijne Gesch. der Ned. Lett. in de 16de eeuw II, 101.

zich te meten met tegenstanders die in menig opzicht zijne meerderen waren.

Talrijk waren in middenstand en hoogere standen de jongelieden die om kunst, wetenschap, levenswijsheid en beschaving op te doen, reizen deden door Duitschland, Frankrijk, Italië, soms ook zich naar Spanje en Engeland begaven.

Ongetwijfeld heeft ons volk veel nut getrokken vooral uit den omgang met de zuidelijke volken: het heeft onzen blik verruimd, onze uiterlijke en innerlijke beschaving verhoogd, de bewegelijkheid van onzen geest bevorderd; doch wij mogen niet vergeten dat in die nadere aanraking met het Zuiden voor een Germaansch volk een kiem van gevaar school en schuilt. Naar het mij voorkomt, is dat gevaar beseft door een scherpziend man als Coornhert, toen hij waarschuwde tegen den verkeerden invloed van de toen ter tijd zoo geliefde Amadis-romans; ook door den schilder-dichter Van Mander die spreekt van ‘ydel, onreyn dichten’ als ‘Amadys en ander sulck papier.’ Noch Coornhert noch Van Mander waren bekrompen, integendeel, doch beiden vreesden blijk-baar dat door *deze* kunst de ziel van ons volk schade zou lijden. Vandaar dat zij alarm riepen en in de bres sprongen voor onze wordende nationaliteit, al waren zij misschien niet bewust van den *ganschen* omvang hunner protesten.

In hoever individualisme, scepticisme en invloed van vreemde volken de ontwikkeling van een krachtig nationaliteitsgevoel onder ons volk zouden belemmeren of tegengaan, moest de toekomst nog leeren. In den tijd waarvan wij nu spreken, waren deze dingen nog slechts in kiem aanwezig en zijn zij waarschijnlijk niet of slechts door enkelen opgemerkt.

Toen na eene hardnekkige worsteling de krijgskans zich in de laatste jaren der 16de eeuw ten gunste der Zeven Provinciën had gekeerd, mocht ons volk met rechtmatige fier-heid om zich heen en vol blijde hoop de toekomst te gemoet zien. Vast overtuigd dat zij een goeden strijd streden, dat zij ‘God den Heere, der hoochster Majesteyt’ moesten gehoorzamen meer dan hun souverein op deze wereld, voelden zij zich sterk in het besef dat zij, als weleer het volk Israëls, onder Gods onmiddellijke bescherming stonden. In het verkeer en de wrijving met machtige Europeesche volken had dit volk der lage landen zich zelf leeren kennen, was het

zich bewust geworden van zijne kracht, ‘gelijk een jonge leeuw voor 't eerst ten strijd getogen’ zooals Helmers later zon zeggen. Er is iets naïefs, iets van eene blijde verrastheid in de bewondering en opgetogenheid, waarmede Cornelis Plancius in 1597 van Amsterdam spreekt: ‘Wie is er, dien de groote macht, de menichvuldige scheepsvaert en de geweldige coophandel van de Venetianen, Castilianen ende Portugesen onbekent is? Wie is er nochtans so verkeert int oordeel, die dese machtige ende wijt beroemde coopstadt niet boven alle andere setten sal? De Venetianen onthouden hen meest in de Mahometische landen, de Castilianen in 't Westen, de Portugesen in 't Oosten, maer Aemstelredamme en heeft geen palen. Haer vaerten sijn Oost, West, Suidt ende Noordt; so wijt haer de werelt streckt ende de zee haer wateren heeft, so wijt en breedt streckt oock hare coophandel. Sij sendt hare schepen in alle hoecken des werelts; in alle havenen, in alle zeestranden, in Oost- ende West-Indiën, door de straet van Magellanen, in Europa, Asia, Africa ende America, ja sij soeckt een wech door 't midden des Noordens, door de afgrijselijcke IJszee, om d'Oostersche landen van Asia in corten tijt te beseilen.’[1)]

Uit dat verhoogd zelf bewustzijn, dat sterk gevoel van eigenwaarde, kon mettertijd en onder gunstige omstandigheden een krachtig nationaliteitsgevoel geboren worden.

III.

Opgaan, blinken,
En verzinken,
Is het lot van ieder dag:
En wij allen
Moeten vallen,
Wie zijn licht bestralen mag.
Of de kronen
Luister toonen,
Volken, Staten bloeiend staan,
Langer stonde
Daurt hun roade,
Maar hun avond spoedt toch aan.
BILDERDIJK.

Die gunstige omstandigheden heeft de Republiek ons niet gebracht.

1) Vgl. Aemstels Oudheid door Dr. P. Scheltema II, 9-10.

Gedurende de twee eeuwen van haar bestaan, onder de gebrekkige staatsregeling die de 16de eeuw in der haast en voorloopig had ontworpen, heeft zij uit ons volk en onzen staat geen hecht geheel weten te scheppen - hoe krachtig zij zich bij wijlen tegenover het buitenland wist te doen gelden - en is zij ten slotte roemloos ondergegaan.

Ten opzichte der ontwikkeling van ons nationaliteitsgevoel is er tusschen die beide eeuwen veel verschil op te merken tegenover veel gedeeltelijke overeenkomst.

In de 17e eeuw zulk een volheid van leven dat er behoefte ontstaat aan uitstorting; als bijen zwermt het nijvere krachtige volk uit naar Indië, Amerika, Afrika, China, Japan. Ons volk gaat zich thuis voelen in de wereld. Hooft vertolkte dat ontwakend cosmopolitisme; toen hij in een zijner vroegste stukken zijn Theseus na eene lofrede op het vaderland het oog ook buiten die enge grenzen deed slaan:

> Daerom een oprecht man, bescheijden van verstant,
> Acht al de werelt ruim syn lustich vaderlant.

En Huygens stemde met den Drossaart in, toen hij een twintig jaar later aan het slot van zijn *Voor-hout* schreef:

> Twaer te wijvelgcken sorgher,
> Die niet allen werelts-grondt
> - Aller menschen medeborgher -
> Vaderlants-gelyck en vondt.

De kleine Republiek dwingt een overmachtigen tegenstander tot een roemrijken vrede, meet zich ter zee met Engeland en Frankrijk, wordt nog in het laatst der eeuw onder den invloed van Willem III voorvechtster van het Protestantisme tegen den Roomsch-Katholieken Lodewijk XIV.

Een rijkdom van genie en talent, een ‘lente wier bloesem-pracht geen plaatse liet voor blaên’, openbaart zich in de kunst, zichtbaar tot in de onuitputtelijke verscheidenheid der losse vroolijke figuurtjes waarmede de muurtegeltjes gesierd werden.

De houding der Republiek tegenover het buitenland was meestal krachtig, al wist De Witt ook wel van schipperen. Lachten Vlamingen en Brabanders vroeger om de ‘botte’

Hollanders, nu brengen de Hollandsche kluchtspeldichters kaal-royale Brabanders ten tooneele en met hen Luikerwalen en Moffen, om zich te vermaken met hun krom Nederlandsch en hunne volkseigenaardigheden; soms vinden wij een Span-jaard, een Franschman, een Engelschman op de planken.

In de l8e eeuw daarentegen, ten deele als gevolg van voorafgaande overspanning, overal verslapping, een terugwijken over de gansche linie. Verscheidene der vroeger uitgezette posten worden ingetrokken, meer en meer trekt de Republiek zich terug en wordt zij alleen gelaten. De goederenhandel, her- en derwaarts vliegend op vlugge schepen die in geval van nood ook zelve zich wisten te verdedigen, moet langzamerhand plaats maken voor den geldhandel die thuis coupons knipt. De inlandsche nijverheid gaat achteruit, buiten-landsche manufacturen worden meer en meer gebruikt. De kunst neemt af, het genie verdwijnt, alleen het talent blijft ons nog. Slechts de wetenschap, begunstigd door rijkdom en rust in den lande, stijgt hoog. Nog altijd trekken Neder-landers naar den vreemde om andere landen en volken te leeren kennen, doch, naar 't mij voorkomt, nemen die reizen af in vergelijking van vroeger en blijven de reizigers liever binnen de grenzen van ons land. Nog altijd komen vreemde-lingen te onzent om kennis te maken met ons volk, zijn leven en zijne instellingen; Czaar Peter is niet de minst belangrijke dier bezoekers. Doch wie scherp zagen, zoo als de Engelsche dichter Goldsmith die in het midden der 18e eeuw hier vertoefde, bemerkte wel dat zelfs op die hoogge-roemde vrijheid vrij wat viel af te dingen, al was zijn zweep-slag in *the Traveller*: ‘A land of tyrants and a den of slaves’ zeker onverdiend.

In de 17e eeuw was men over 't algemeen niet bang voor invloed van vreemden. Huygens mocht in zijn *Voor-hout* al eens glimlachen als hij op een avondwandeling in het Haagsche bosch hoorde fluisteren:

> Mijn soulas, mijn vreuchden-voetsel,
> Ah! quitteert U.E. la Court!
>
> Wilt mijn flames obligeeren
> Met een expedit retour.

en Hooft mocht wat ver gaan in zijn strijd voor zuiver Nederlandsch - ernstige waarschuwingen als die van Anto-nides tegen Frankrijks ‘lichtvaerdigheit en wispelturigheên’ vindt men eerst in het laatst dpzer eeuw; eerst nu ook klachten als die van denzelfden dichter over onze afhankelijkheid, besloten met een moedeloos ‘Waartoe vervalt ons leven!’ Diezelfde klachten, gepaard met ergernis, vinden wij in de volgende eeuw meer dan eens van Joan de Haes en Justus van Effen af tot in het voorbericht van *Sara Burgerhart* (1782) toe. In die klachten zijn zekere angst en wrevel niet te miskennen, angst en wrevel van een zwakke die zijns ondanks een weg gaat dien hij liever zou hebben verlaten.

Vertoont de 18de eeuw ons dus in deze opzichten een ander beeld dan de 17de, er is maar al te veel overeenkomst voor wie let op de jammerlijke verdeeldheid die beide tijdperken te zien geven.

Op godsdienstig gebied had de kerk die heerschte sedert de synode van Dordt, weliswaar eenheid gebracht, maar ten koste van de uitsluiting der dissenters; een groot aantal Nederlanders, vooral Roomsch-Kathplieken, werd geweerd uit de meeste gewichtige staatsbetrekkingen.[1)] Zoolang deze toestand duurde, kon in een aanzienlijk deel der bevolking het besef van eenheid met de overige deelen des volks bezwaarlijk doordringen. Nog gezwegen van het gevaar voor verzwakking des geheels, dat deze toestand met zich bracht. De Franschen zouden er in 1672 waarschijnlijk niet zoo gemakkelijk in geslaagd zijn, ons land binnen te dringen en zich in Utrecht te nestelen, indien de Roomsch-gezinde bevolking in het Oosten des lands en in Utrecht zelf hun pogen niet begunstigd of oogluikend toegelaten had.[2)]

Ook kon de heerschende kerk niet verhinderen dat er velerlei verdeeldheid bleef bestaan tusschen partijen in haar, als Coccejanen en Voetianen, en de kerkgenootschappen bleven onderling zóó ver van elkander staan, dat nog in het laatst der 18de eeuw, indien wij Wolf en Deken mogen ge-

1) Dat er in de 17de eeuw toch vrij wat Roomsch-Katholieke ambtenaren waren, vooral ten platten lande, zelfs in Holland, Zaeland en Utrecht, is aangetoond door Dr. W.P.C. Knuttel in zijn werk *De toesland der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek* o.a. I, 103, 265, 280, 319.

2) Over de houding der Roomsch-katholieken ook Knuttel t.a.p. I, 319.

looven, een rechtzinnig Lutheraan niet weinig bezwaar had tegen een huwelijk tusschen zijn zoon en een Gereformeerd meisje.[1)] Maar ruimer en waarlijk vrijzinnige begrippen van geloof en godsdienst waren in die dagen toch ook in aantocht.

Op staatkundig gebied scheen in den beginne blijvende eenheid te zullen bestaan ten minste onder dat deel der Nederlanders, die den strijd voor onze onafhankelijkheid deels reeds hadden gewonnen, deels nog bleven voeren. De meeste Nederlanders, ook zij die werkeloos waren gebleven in den strijd, moeten zich gelukkig hebben gevoeld in het besef hunner grootendeels reeds verworven vrijheid, zooals een krachtige jonge man wanneer hij voor het eerst op eigen beenen komt te staan, gaat waarheen hem lust en doet wat hij wil. ‘Vereenigd vrijgevochten volk,’ heet het in 1626 in Valerius' *Gedenkklank*, ‘maeckt Spanjen d'oorlog moe!’ Doch hoe losjes was het snoer om den pijlbundel geslagen!

Bij afwezigheid van een sterk centraal gezag, kon het provincialisme zich met kracht doen gelden. Hier was het vooral een strijd van belangen tusschen heikant en zeekant, een strijd ook om de oppermacht in den staat tusschen de Oranjes en Holland, tusschen Oranje en Amsterdam. Wel tooiden de Amsterdammers zich met oranje-pluimen en oranje-strikken, als een prins of prinses van Oranje hunne stad bezocht - maar toen er een eene poging deed hen te dwingen, sloten zij hunne poorten, de burgerij kwam onder de wapenen, sleepte het geschut naar de wallen, bouwde blokhuizen in den Amstel om zich een volgenden keer beter te kunnen weren. Willem III zet de regenten naar zijne hand, doch niet zoo spoedig is hij gestorven of de regenten hernemen hunne macht. Is of schijnt het land in gevaar, zooals in 1672 en 1747, dan daagt uit de diepten der volksherin-nering het beeld op van Oranje als redder in den nood, dan wordt aan een prins van Oranje weer de leiding der zaken toevertrouwd, doch zoodra de regenten hunne kans schoon zien, hernemen zij hunne vroegere stelling.

Naarmate de regenten door onderlinge overeenkomsten de regeering meer en meer binnen een kleinen kring beperken

1) *Historie van Mejuffrouw Sara Bargerhart* (ed. 1879) p. 284 en vooral de 149ste Brief.

en anderen buiten dien kring houden, wordt de kloof tusschen hen en de lagere klassen wijder. Uitgesloten van deelneming aan het bestuur, niet op de hoogte van wat er voorvalt, daardoor steeds ongerust en argwanend, zijn de lagere klassen bij politieke moeilijkheden licht geneigd aan oneerlijkheid en verraad der regeerders te denken, te hoop te loopen, en hunne blinde woede te koelen aan wie hun in den weg komt. De gruwelijke moord op de De Witten, de oploop voor het huis van een vlekkeloos man als De Ruyter, later het verbranden van pachtershuisjes en het plunderen van pachterswoningen zijn slechts eenige uitingen dezer vijandige gezindheid.

Zoo blijven deze strijdige machten worstelen, totdat de Patriotten het de Oranjes te bang maken, Oranje-linten en Oranje-kokardes niet meer mogen worden gedragen, een Pruisisch leger den Stadhouder te hulp moet komen, totdat de ééne en ondeelbare Republiek op de punten der Fransche bajonetten binnengedragen en Willem V gedwongen wordt deze landen te verlaten en in ballingschap te gaan, zooals Willem I vóór hem, maar onder hoe verschillende omstandigheden!

Was er dus ook in de 18de eeuw aan tweedracht geen gebrek, in zóóverre heeft zij toch iets voor op de I7de eeuw, dat wij in haar ten minste op eenige verschijnselen kunnen wijzen die men beschouwen mag als voorboden van een beteren tijd. In 1717 werd eene Algemeene Vergadering der Staten-Generaal gehouden, om te pogen een hechter grondslag voor ons Staatsgebouw te leggen; doch de meeningen bleven verdeeld en er werd niets gedaan. De raadpensionaris Slingeland toonde hooger te staan dan vele zijner tijdgenooten, toen hij het denkbeeld vormde van een Regeeringsraad die boven de provinciale belangen zou staan; doch zijn denkbeeld bleef onuitgevoerd. Willem IV, bekleed met meer macht dan een zijner voorgangers en zoo goed als Souverein vorst - al voerde hij dien titel niet, doordrongen van zijne verplichtingen als vorst tegenover het volk en zijne eerzucht stellend in ‘de liefde en hoogachting van een vrij volk,’[1] gaf reeds als eene voorafschaduwing van het koning-

1) Groen van Prinsterer, Handboek der Geschiedenis van het Vaderland, p. 505.

schap dat zooveel kan bijdragen tot versterking der nationale eenheid. In het laatst der 18de eeuw is onder de burgerij ten minste een streven naar gelijkheid van rechten te bespeuren.[1)]

Overeenkomst, soms naast verschil, tusschen beide eeuwen vinden wij ook, indien wij het oog richten op de taal, op de verhouding tusschen eigenbelang en algemeen belang, op het gevoel van eigenwaarde en belangstelling in het gemeenschappelijk verleden.

De dichters en taalkundigen der 17de en I8de eeuw hebben het werk der zestiend'eeuwsche voortgezet; de invloed van de groote dichters der zeventiende eeuw heeft niet weinig bijgedragen tot bevestiging der eenheid onzer taal. Niet minder is dat gedaan door den Staten-Bijbel, schoone vrucht van den gemeenschappelijken arbeid van Nederlanders uit Zuid en Noord, van Vlamingen als van Friezen en Hollanders, zelfs van Nederduitschers dit zich onze taal hadden eigen gemaakt. In de I8de eeuw gaat de taal op den weg der eenheid voort. Vondel zegt in 1650 dat onze ‘moeder-lycke tale,’ door hem ook nog Nederduitsch genoemd, ‘allervolmaecktst gesproken wordt by lieden van goede opvoedinge’ te Amsterdam en in Den Haag; op de overige deelen des lands schijnt hij minder te letten. Tusschen de taal van den Zeeuw Cats en die van gelijktijdige schrijvers uit andere provinciën is vrij wat verschil op te merken; Frieslands voornaamste dichter in de 17de eeuw, Gysbert Japix, dicht bij voorkeur in het Friesch. In de 18de eeuw daarentegen bedienen Friezen als de Van Harens zich als auteurs van het Nederlandsch en is, ten minste in de geschreven taal, in de onderscheiden deelen der Republiek meer gelijkheid op te merken.

Ten opzichte der verhouding tusschen eigenbelang en algemeen belang had Hooft zijn volk een ideaal voorgehouden, toen hij een der Reyen in zijn *Gerard van Velzen* deed zeggen:

> De lofkrans groenens nimmer moe,
> Die comt het hayr der sulcken toe,
> Die 't al voor 't alghemeene waeghen.

1) Dr. H.T. Colenbrander, De Patriottentijd I, 286-287.

En Vondel had dat gedaan met de woorden van den oudburgemeester van Amsterdam, Cornelis Pieterszoon Hooft tot zijne zonen: ‘Indien 't gemeen[1] u roept, besorgt het als uw eygen.’ Ver van dat ideaal bleven die Nederlandsche kooplieden welke zich niet ontzagen, aan vijanden des lands uit winzucht krijgsbehoeften te leveren; die Nederlandsche regenten en beambten bij wie men met een volle beurs steeds terecht kon; die Nederlandsche zeekapiteins, die soms eene smadelijke vlucht verkozen boven het vervullen van een eervollen hoewel gevaarlijken plicht. Doch tegenover dezen kunnen vooral in de 17de eeuw voorbeelden van zelfopoffering en plichtsbetrachting gesteld worden: een thesaurier-generaal als Joris de Bie van wien Vondel getuigde ‘dat hij noyt honigh soogh uyt ander lieden hof,’ een onkreukbaar eerlijk raadpensionaris als De Witt, staatslieden als Fagel en Slingelandt, mannen als Reinier Claessen en Hambroek, en al die dappaere vlootvoogden, vaak rond en ruw, doch die zich kweten van hun plicht voortreffelijk en zonder eenigen ophef.

Dat het gevoel van eigen kracht en eigen waarde, zoo sterk reeds bij den aanvang der 17c eeuw, gedurende die eeuw minder zou worden, was niet te verwachten. Het spreekt luid in de verzen van Hooft en Vondel, in den trots waar-mede de laatste gewaagt van de ‘om des weerelds ommeloop wydberoemde koopstad Amstelredam’, in gedenkpenningen met fiere Latijnsche opschriften en praalgraven van gesneuvelde admiraals. In het laatst der 17de eeuw zien wij dat begrijpelijk gevoel van eigenwaarde langzamerhand overgaan tot eigendunk; de onvoorwaardelijke ingenomenheid met zich zelf komt te voorschijn tegelijk met de ‘deftigheid’ en de allonge-pruiken. Reeds bij Antonides vertoont het zich even en gedurende de 18de eeuw nam de zelfverheffing toe naarmate er minder reden voor was. ‘Om myn landgenooten zonder vleiery hunnen behoorlyken lof te geeven,’ zegt Claas Bruin in 1730, ‘men moet bekennen dat hun deugd, geschiktheid en goede zeeden, hoewel vry wat verbasterd, alle andere Europische volken overtreft.’[2] In Engeland vindt Claas

1) D.i. het algemeen (welzijn.)
2) Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia (Opdracht).

slechts: ‘ongevoeligheid, weerbarstigheid en wispeltuurigheid;’ in Frankrijk: ‘heethoofdigheid, dertelheid en hoofsche zwier.’ Kenschetsend is dat halve besef dat er toch wel iets hapert aan onze voortreffelijkheid: ‘vry wat verbastert’; nu ja, wij zijn niet meer wat wij geweest zijn, maar.... gaan wij eens aan het vergelijken, dan kunnen de anderen welbeschouwd toch niet bij ons halen. Van Effen wijdt een gansch hoofdstuk van zijn *Spectator* aan eene uiteenzetting onzer kloek-moedigheid.[1)] Een ander staaltje van zelfverheffing vinden wij in het welbehagen waarmede in den achtsten druk der *Batavische Arcadia* wordt gesnoefd op ‘die braave en vryheidt lievende Batavieren die die Alleenheerschers der wereldt, ik meen de Romeynen, meer als eenmaal hebben doen beeven.’ Willem van Haren mocht in zijn *Leonidas* de Nederlandsche vlag hoog houden, zijn broeder Onno die in zijne *Nationaal zedelijke Leerredenen* (1779) zich richt tot ‘de jeugd van Neder-land’, ziet er geen been in, de fouten van ons volk oprekening van andere volken te schuiven: ‘van de Franschen heeft de ruwe Nederlander, niet wel onderscheidende in de opvoeding de valschheid in plaats van de politesse’, overge-nomen ‘de lage vleierij in plaats van de voorzichtige meêgaandheid’; Engelschen en Duitschers kwamen hier te lande, ‘en de Nederlander zich weder vergissende, nam over van de Engelschen de buitensporige weelde en wellust van dat volk.... van de Duitschers de kruipende onderwerping van 't gemeen en den windbuiligen hoogmoed der Pruisen.’[2)]

Die sukkel van een Nederlander, aldoor aan het overnemen, maar altijd grijpende wat hij juist niet hebben moest, moge een komischen indruk maken - wij mogen niet voorbijzien dat er ook droevige waarheid schuilt in die voorstelling. Hadden goede vrienden hem toen maar eens bij den kraag genomen en hem in de goede richting gebracht, hij ware mischien niet zoo ver afgedwaald, maar ook hier was het: ‘zachte heelmeesters maken stinkende wonden!’

In de jaren tusschen 1780-1790 ontwikkelt zich deze opgeschroefde volkstrots tot chauvinisme dat veel over ‘laatste droppels bloed’ sprak, doch gewoonlijk reeds bij den eersten

1) VIUe Vertoog.
2) Leven en Werken vnn W. en O.Z. van Haren.... door Dr. J. van Vloten, p. 515-516.

droppel vervloog. Verzen van Tyrtëus-Feith als: ‘Wie zijt gij die den Belg durft dreigen?’ ‘Natuur brult: Aterling verga!’ en dergelijke vormden eene passende begeleiding voor de daden der patriotsche vrijscharen. Hier was geen ontzagwekkende uitbarsting van vrijheidsliefde, doch slechts een overkoken van vrijheidszucht. Zoodra de wind die uit den Oosten woei, ging liggen, zonk de waterspiegel beneden het gewone peil.

Valt hier bij eene vergelijking tusschen beide bovengenoemde tijdperken eer achteruitgang dan vooruitgang te bespeuren, de belangstelling in en liefde voor het gemeenschappelijk volksverleden werden in de 18de eeuw ongetwijfeld sterker. In de 16de en 17de eeuw reeds was ons volk onder den invloed der Renaissance belang gaan stellen in zijn verleden; doch die belangstelling had zich gericht in de eerste plaats op den grootschen strijd met Spanje, die in Hooft een waardigen beschrijver vond; de middeleeuwen bleven op den achtergrond en bovendien liet men een groot deel van ons volksleven in vroegere tijden buiten beschouwing. Dat werd anders in de 18de eeuw, eeuw van wetenschap geboren uit liefhebberij die in rust en rijkdom zich onbelemmerd kon ontwikkelen. Het gansche verleden van ons volk, niet alleen zijne staatkundige geschiedenis, maar ook zijn maatschappelijk en huiselijk leven werd onderzocht door tal van geleerden zelfstandig werkend of vereenigd in de talrijke Genootschappen of Maatschappijen welke de tweede helft der 18de eeuw zag ontstaan. Het spreekt van zelf dat de geschiedenis van ons volk een verschillenden indruk maakte op verschillende onderzoekers, op Bilderdijk een anderen dan op Wagenaar en Kluit, doch de uitkomsten van hun gemeenschappelijk onderzoek, voorgedragen in boeken en verhandelingen van allerlei aard, hadden ten gevolge: dat ons volk den band met zijn verleden levendiger ging beseffen; dat het zich zelf in den spiegel van het verleden beter leerde kennen; dat het uit de al rijkelijker vloeiende bronnen van het verleden van tijd tot tijd bezieling ging putten en kracht - die het wel noodig had, toen donkere dagen kwamen.

IV.

Doch de dampen
Dezer rampen,
Doch, de nevels dezer nacht
Zullen, breken
Bij 't ontsteken
Van den dag waarop zij wacht.
BILDERDIJK.

De oude Republiek met hare revolutionaire comité's en vrijheidsboomen, hare wisseling van constitutiën en getwist tusschen Unitarissen en Federalisten, hare vruchtelooze pogingen om zelve al de nieuwe denkbeelden van vrijheid, gelijkheid en broederschap te verwerken tot een nieuw geheel, was na het kortstondig koningschap van Lodewijk Napoleon bij Frankrijk ingelijfd.

'Ons was gerechtigheid geschied,' zeide later Potgieter terecht, rijkdom had weelde en weelde karakterloosheid geteeld;[1] wij waren niet neergeworpen, maar gevallen omdat wij de kracht niet meer hadden te blijven staan. Doch bovendien zijn die drie jaren van ontbering en verdriet ons volk in menig opzicht ten goede gekomen. 'De inlijving,' schreef Thorbecke, 'deed ons op eenmaal een stelsel van wetgeving deelachtig worden, dat ons over menig beletsel heen voor goed op den weg der algemeene hedendaagsche ontwikkeling heeft geplaatst.' Het is niet streelend voor onze eigenliefde wat hij er op laat volgen: 'hadden wij ééne algemeene wetgeving.... zelfstandig uit eigene bronmen moeten ophalen, wanneer en hoe waren wij klaar gekomen?' [2] - doch wij wonnen aan zelfkennis die beter is dan eigenliefde.

Met dat stelsel van wetgeving is niet alles genoemd. Nu eerst, nu men zijn onafhankelijk volksbestaan verloren had, ging men de waarde daarvan ten volle beseffen. De droefheid en weemoed over het verlies onzer onafhankelijkheid, zooals zij zich uitten in de verzen van Helmers en Loots, moge ons sentimenteel en chauvinistisch schijnen, Helmers vooral moge onze zelfbeheersching soms op eene zware proef stellen, als hij de citer van den wand grijpt en losbarst - men

1) Potgieter's Poëzy I, 167-177 (*Ter Gedachlenisse* 1813-1863.) Historische Schetsen, p. 152.

mag niet vergeten dat deze mannen wachters bij een heilig vuur zijn geweest; dat er in hunne smart, al neemt zij soms groteske vormen aan, iets eerbiedwekkends is. Wie op een hedendaagsch kerkhof komt, kan bezwaarlijk de oogen sluiten voor de smakeloosheid der banketbakkersdoozen met glazen deksels en de zonderlinge gezwollenheid van vele opschriften waarin zoo menig bedroefd menschenhart zich lucht geeft, doch zal hij daarom beweren dat daar geen echt gevoel spreekt?

Het in deze jaren samen gedragen leed heeft de innerlijke eenheid van ons volk zeker niet minder bevorderd dan de samen gedeelde vreugde, toen in 1813 Oranje terugkeerde, geroepen door het volk; toen de driekleur met den Oranjewimpel weer mocht waaien van het Paleis op den Dam; toen aan den Prins van Oranje de souvereiniteit werd opgedragen onder waarborging eener vrije constitutie.[1)]

Indien wij de eeuw die nu welhaast achter ons zal liggen trachten te overzien, dan zien wij vooral: verdeeldheid langzaam wijkend voor eenheid en het nationaliteitsgevoel toenemend in kracht en zuiverheid. De grondwet van 1814 en de herziening van 1848 brachten ons vrijheid van godsdienst, gelijkheid van allen voor de wet, de verdwijning der standen uit den staatsvorm. Het volk kreeg meer invloed op de samenstelling der Regeering; de kloof tusschen regeerders en burgerij werd smaller; niet langer stond Oranje tegenover Holland, Amsterdam en de regenten. Het is waar, het einde der regeering van koning Willem den Eerste beantwoordde geenszins aan dat blijde begin; met ‘hosanna!’ was hij ontvangen, onverschillig zag men hem heengaan.

Doch bij al wat men te recht of te onrechte heeft gelaakt in Willem I en zijne opvolgers - wie die *iets* gevoelt voor ons koningshuis, heeft nooit een oogenblik van weemoed gekend om al die prinsen van Oranje, van ons weggenomen in zoo korten tijd? Om dien eenen vooral wiens beeld ik nimmer kan vergeten, sinds ik hem eens zag, slank en bleek in zijne huzaren-uniform; sinds ik later op Noorthey met

1) Men leze hoe Willem de Clercq ia zijn Dagboek (I, 55) spreekt over den indruk op hem gemaakt door het gezicht van de ‘Statenvlag met een Oranje-lint’ (‘het ophijschen dier zoo geliefde vlag die cens op het schip van de Ruyter waaide’).

eerbied stilstond voor zijn portret als leerling dier school en in gedachten den afstand mat, de klove die daar lag tusschen dien innemenden rijzigen knaap met dat bloeiend gelaat, met die open oogen - en dien vermoeid uitzienden koningszoon in den vreemde, eenzaam gestorven ver van zoovelen die hunne hoop op hem gevestigd hadden!

Het provincialisme, door de hervormingen in onze staatsregeling gefnuikt, nam nog meer af door de verbetering en vermenigvuldiging der verkeersmiddelen.

Werd door al deze dingen het nationaliteitsgevoel onder ons volk versterkt, gelouterd werd het ook door meer zelfkennis dan vroeger ons deel was geweest. Over het algemeen was er na het herstel onzer onaf hankelijkheid te onzent een geest van zelfingenomenheid en zelfverheerlijking. Dat het oude chauvinisme nog leefde, bleek duidelijk na 1830

> bij 't wederzien der dappren
> Wier moed den kleumschen Gal zoo lang deed tandeklappren.

Ook vroeger treft men het aan, b.v. bij Van der Palm waar hij gewaagt van Kemper en ‘de overige Helden dier onvergetelijke dagen,’ van den voortreffelijken ‘aanleg van geest en gemoed, als den Nederlanderen meer nog dan aan anderen volken eigen is;’ waar hij de Fransche bezettingstroepen kenschetst als ‘dat heirleger van verachtelijke wezens dat met gretige inhaligheid op alle (onze) inkomsten loerde.... en slechts voor de eerloosheid het uitzigt op winst en voordeel open liet.’[1] Doch ook een zooveel eenvoudiger man als Jacob Vosmaer roemt in een zijner verhandelingen ons land als een ‘pronkstuk van het menschelijk vernuft,’ een ‘heerlijk tooneel van 's menschen verhevene grootheid.’[2]

Tegen deze overdrijving was reactie wenschelijk en noodig; zij liet niet lang op zich wachten. Van Bilderdijk ging zij uit. Lang stond hij alleen, de ‘oude met de stroefgeplooide trekken,’ de fiolen van zijn toorn uitgietend over zijne tijdgenooten, voortdurend gedichten en strijdschriften slingerend als banbliksems, uitvarend tegen den modernen geest, overal

1) Oratorische Werken I-III, 106, 135, 151; IV-V, 132.
2) Nagelaten en Verspreide Letter-arbeid II, 174.

achteruitgang speurend waar hij heden en verleden vergeleek, waarschuwend tegen den dag des verderfs dien hij nabij achtte. Nog bij zijn leven schaarden zich jongeren om hem: Da Costa, de beide Van Hogendorpen, Carbasius, later ook Willem de Clercq. Toen Da Costa in zijne *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823) op het voetspoor van zijn meester den tijdgeest veroordeelde, beweerde dat ons volk achteruitgegaan was in zedelijkheid, verdraagzaamheid, menschelijkheid, in kunst, wetenschap, onderwijs, vrijheidszin, toen als antwoord op deze beschuldiging 'een vlaag van verwenschingen door het land woei' en men van alle kanten den vermetelen rustverstoorder te keer ging, toen klonk het 'Teisterbant à la rescousse!' en Bilderdijk kwam zijn volgeling te hulp met een lijvige 'Toelichting.'[1)]

Ook Da Costa's vriend Willem de Clercq kwam op tegen de zelfingenomenheid zijner tijdgenooten. In 1828 schrijft hij in zijn Dagboek: 'Hoe schoon ware ik geschikt geweest tot een bazuin der publieke opinie, maar het gaat mij als Bileam: ik moet anders profeteeren als ik naar den loop mijner kennissen en betrekkingen zou hebben moeten doen.'[3)] Groen van Prinsterer kwam als vaandeldrager van Teisterbant, de Tweede Kamer binnen, bracht den beginselstrijd over op het veld der staatkunde en werd stichter eener partij die in Bilderdijks geest voortwerkt. Onder de Roomsch-Katholieken roemde Alberdingk Thijm in Bilderdijk zijn meester en zijn Gids.

De mannen van het Réveil waren niet de eenigen wier oogen geopend bleken voor het verkeerde onzer nationale zelfverheffing, voor de fouten die ons volkskarakter mochten ontsieren, voor de gebreken en misstanden die te onzent vielen op te merken. Reeds in 1815 klaagde de scherpe en scherpziende Kinker over het gemis aan volksgeest. 'Er zijn', schreef hij, 'Engelsche, Fransche, Duitsche en andere Nederlanders; maar Nederlandsche Nederlanders zijn er niet.' Ockerse kenschetste zijne landgenooten als 'veelal licht kwalijknemend, kieskeurig op beuzelingen, tot argwaan en wangunstigheid geneigd.' Thorbecke zeide zijn volk op nadrukkelijke wijze de waarheid over het breed uitmeten van inheemsche

1) Byvanck heeft dat alles voortreffelijk geschetst in zijn *Jeugd van Isaüc da Costa* II, 270-284, 306, 312.

3) II, 78.

voortreffelijkheid en de angstvalligheid bij het oefenen van onderlinge critiek. Op haar sterkst vertoonde zich deze reactie in het derde kwart dezer eeuw. Bilderdijk, Da Costa en hunne vrienden oefenden invloed voorloopig slechts binnen kleine kringen onder ons volk; hen kon men uitmaken voor dompers en duisterlingen en hun te keer gaan veilig in het besef dat men de groote meerderheid der ontwikkelde Nederlanders achter zich had. Anders was het toen Busken Huet, Van Vloten en Multatuli optraden, de beide eersten zelf uit de toongevende liberale kringen afkomstig, de laatste als een nieuw man onbevangen komend tegenover de Nederlandsche samenleving die hij slechts van hooren zeggen kende.

Evenals Van Vloten werd Huet opgeleid voor predikant; beiden verlieten de kerk, de een vroeger de ander later, voor wetenschap en literaire kunst; evenals Multatuli kreeg Huet na zijn verblijf in Indië een nieuwen kijk op de Nederlandsche maatschappij en het Nederlandsche volk. Voor Van Vloten heeft men indertijd dit Nieuwjaarsrijmpje gedicht:

> Gelukzalig Nieuwjaar!
> Trek den hond bij het haar,
> Trek de kat bij den start,
> Dan heb-je allemaal wat!

Zulk een rijmpje zegt natuurlijk lang niet alles omtrent een man als hij, maar het geeft toch een denkbeeld van de verhouding tusschen hem een groot deel der ontwikkelden onder ons volk: hij kwam meer en meer alleen te staan.

Huet en Multatuli zijn beiden geëindigd met zich te vestigen in het buitenland, het vaderland werd hun te eng; doch uit den vreemde bleven zij aan al wat daar gebeurde hunne aandacht schenken, bleven zij invloed oefenen op het geestelijk leven van ons volk. Alle drie zijn vertegenwoordigers van een door Bilderdijk geschapen type in de ontwikkeling onzer nationaliteit: het individu tegenover het volk, kracht zoekend in zijn isolement.

De tijd waarin Van Vloten zijn goedendag zwaaide, Huet zijn sierlijken matadors-degen hanteerde, Multatuli zijne klewangaanvallen deed, ligt nog te kort achter ons dan dat wij nu reeds een afdoend oordeel zouden kunnen vellen over de beteekenis

hunner werkzaamheid onder ons volk; daarbij, alle drie hebben hun aandeel gehad in de vorming van een jonger geslacht en een boom wil gekend worden aan zijne vruchten; ook wenschen wij hier slechts het oog te richten op hunne beteekenis voor de ontwikkeling van ons nationaliteitsgevoel. Doch zóóveel mogen wij, naar ik meen, reeds nu vaststellen, dat zij er toe hebben bijgedragen, ons zelfgevoel tot bescheidener afmetingen terug te brengen; dat zij onze oogen geopend hebben voor veel wat verbetering noodig had en heeft; dat zij onze waarheidsliefde hebben versterkt en onder ons die heilige ontevredenheid gewekt of aangewakkerd, waarzonder geen krachtig streven naar het betere denkbaar is.

In de hier aangewezen richting zien wij ook niet zelden de vaderlandsche wetenschap zich bewegen, waar zij liefde wekkend voor ons verleden, dat verleden beter deed kennen en billijker beoordeelen, zonder rekening te houden met nationale eigenliefde en nationale vooroordeelen. Ik denk hier aan het werk van Fruin die reeds bij zijne intreê-rede het woord van Spinoza deed hooren: ‘niet bewonderen, niet beschimpen, maar begrijpen’ en 34 jaren later in zijne afscheidsrede dit woord van hem zelven: ‘Maar ik kan nu eens de zon niet waarnemen of ook haar vlekken trekken mijne aandacht, en schijnen mij uit een wetenschappelijk oogpunt even opmerkelijk als haar licht’; aan Moll's geschriften die een brug sloegen over de kloof tusschen het Protestantsche Nederland en zijn middeleeuwsch verleden; aan den omkeer door Jonckbloet teweeggebracht in de bebeschouwing onzer letterkunde die opgehemeld werd zonder oordeel des onderscheids.

Valt er dus genoeg te noemen waaruit blijkt dat ons nationaliteitsgevoel gedurende deze eeuw aan kracht en gehalte gewonnen heeft - wij mogen het oog niet sluiten voor de keerzijde van den penning, voor hetgeen dreigt ons volk te verdeelen en ons nationaliteitsgevoel te verzwakken. De volksvertegenwoordiging van 1813 had ‘geen wortel in het volk’ (Thorbecke) en in dien toestand zou eerst heel langzaam eenige verbetering komen. De edele mannelijke Falck toonde zich dan ook in 1815 alles behalve ingenomen met den stand van zaken, vooral niet met de ‘zwijgende Staten-Generaal’ die hij zou willen vervangen zien door ‘menschen die het

volk kennen en van hetzelve gekend worden.'[1] Politieke zin en politieke overtuiging ontwikkelden zich vooreerst nog niet. Door de deelneming van een zooveel grooter deel des volks aan de regeering konden kerkelijke partijen meer invloed verkrijgen en oefenen, en moest men gaan vreezen voor die kerkelijken welke aan de belangen hunner kerk alles ondergeschikt zouden maken. Het standsonderscheid neemt toe; al breeder wordt de kloof die den vierden stand scheidt van de overige deelen des volks; het wassend individualisme draagt er toe bij de grenslijnen tusschen standen en partijen hier en daar uit te wisschen, den strijd der verschillende belangen al samengestelder te maken, al moeilijker te overzien en te beheerschen.

De reactie tegen nationale zelfverheffing bracht ook nadeelen met zich: Bilderdijk en de zijnen hadden ons land en ons volk lief, ook Van Vloten nog; men hoort dat als ondertoon in hunne uitvallen en strafpredikaties, hoeveel persoonlijks en minder edels daarin vooral bij Van Vloten zich vertoonde. Of Huet en Multatuli liefde gevoelden voor ons land en volk? Voelden zij zich niet eer der gansche beschaafde menschheid dan leden der Nederlandsche maatschappij? In allen gevalle hebben Huets boutades en spot, Multatuli's sarcasmen, karikaturen en charges waarschijnlijk menig vonkje van nationaliteitsgevoel uitgedoofd bij tal hunner bewonderaars die geen kracht genoeg bezaten om zichzelf te blijven; en dat te meer, doordat de grootste populariteit van beide auteurs, vooral die van Multatuli, samenvalt met de heerschappij van het materialisme te onzent. Elke groene jongen die kon grinneken om

> Vaderland, koek en amandelen,
> Ik ga in den maneschijn wandelen

of

> Toen hebben de Heeren Staten
> Hem aangesteld als held,

achtte zich nu gerechtigd, den spot te drijven met vaderland, vaderlandsliefde, nationale helden en nationalen roem. Wie Multatuli's *Ideeën* en Huet's *Nationale Vertoogen* hadden bewonderd en genoten, deden in 't vervolg lustig mede aan

1) Historische Schetsen, p. 180.

spot en sarcasme op hun manier: potappels die waanden te zwemmen in den stroom waarop zij dobberden! Docli de tijd zou komen dat men niet langer waande alles gezegd te hebben, indien men vaderlandsliefde een ‘groot woord’ noemde. En bovendien waren er ook bij de mannen van wie deze reactie uitging, andere verschijnselen op te merken die hoop gaven voor de toekomst.

Wij zien een vleugje van de oude spankracht in de blijdschap over de vereeniging van. Nederland en België in 1815; Falck droomde zelfs van een Nederland dat zich tot de Moezel zou uitstrekken. Het gevoel van stamverwantschap met die deelen van ons volk welke elders nog bestonden werd gewekt. Willem de Clercq toont in 1842 hartelijke belangstelling in de Transvalers: ‘Mijn nationaal gevoel’-schrijft hij - werd bij die mededeeling (de terugkomst van den Heer Snellekamp) geheel levendig en ik voelde groote liefde voor die menschen die nog zooveel waarde in den Hollandschen naam stellen. Ook Potgieter ‘voelde er wel iets voor,’ voegt hij er aan toe.[1] Thorbecke laat zijne gedacbten gaan over den aard en de toekomst onzer nationaliteit: ‘Wij hebben onzen stand tusschen Duitschland en Engeland in 't midden,’ schrijft hij in 1837 en hij beseft levendig dat wij, al zijn wij Nederlanders en geen Duitschers, onze individualiteit moeten ontwikkelen in verband met den Duitschen volksgeest.[2)] Ten opzichte der verhouding tusschen ons volk en andere volken zien wij Alberdingk Thijm reeds in 1855 het juiste standpunt innemen: ‘geen verafgodeering van het buitenland maar een streven om naburige volken in hun innigst wezen te leeren kennen, om daarna ook in ons eigen wezen dieper af te dalen en dat uit zich zelf te ontwikkelen.’[3)]

1 T.a.p. II, 299-330.
2) T.a.p. bl. 21-22.
3) Dietschc Warande (Iste Jaargang; naar ik meen, in het Woord tot de Lezers).

V.

Land in t]ie realms of God to be a realm unto thyself,
Under the rule of God to be a rule unto thyself.

Lo, where arise three pearless stars,
To be thy natal stars ray country: Ensemble, Evolution,
Freedom,
Set in the sky of law.

WALT WHITMAN.

Slechts vernieuwing kan behouden.

POTGIETER.

Dat ons volk in het laatste vierdedeel dezer eeuw een nieuw tijdperk van ontwikkeling is binnengetreden, zal door weinigen geloochend worden, al ziet menig oudere die ontwikkeling met leede oogen aan. Overal kan het oog nieuwe uitspruitsels zien of nieuwe kiemen vermoeden. Ik zie ze in de meerdere zorg voor het behouden of verkrijgen van een gezond, krachtig lichaam, in het langzaam wijken der gymnastiek voor spel in de ojien lucht, in de overwinningen binnen en buiten onze grenzen behaald door onze roeiers, onze zwemmers, onze schaatsenrijders. Op nieuw, zij het op kleiner schaal dan in de 17de eeuw, zwermen de Nederlanders uit. Waar vindt men ze niet in den vreemde gevestigd, zelf hun weg zoekend en banend, alleen of in clubs vereenigd? Binnen onze grenzen zien wij, dank zij een uitgebreider kiesrecht, een grooter deel van het volk in staat gesteld om invloed te oefenen op den gang van zaken en men mag verwachten dat wij op dezen weg verder zullen gaan. De Roomsch-katholieke Nederlanders, twee vijfde onzer bevolking, tot dusver op den achtergrond gebleven, schuiven langzamerhand naar voren; overal ziet men hunne kerken en gestichten verrijzen; het voorbereidend hooger onderwijs hebben zij in navolging der Kalvinisten zelf ter hand genomen, in hope van eene eigen universiteit waar zij mettertijd hunne toekomstige leiders zullen kunnen vormen, naar het voorbeeld dat de Vrije Universiteit. te Amsterdam hun geeft.

Meer en meer gaat men de waarde, de rechten, de eischen van het gemoed erkennen tegenover die van het verstand; in te zien dat ontwikkeling van het verstand slechts dan der gemeenschap ten goede komt, indien zij gepaard gaat met

de ontwikkeling van zedelijkheid en karakter. In overeenstemming hiermede schijnt mij het wijken van het materialisme voor idealisme, het toenemen van geloof en godsdienstzin. Ook het naar voren komen der mystiek; in 1874 kon Dr. van Otterloo het nog gepast achten een stelling te formuleeren van dezen inhoud: ‘ten onrechte wordt door sommigen beweerd dat de Mystiek haar beteekenia voor onzen tijd zou. hebben verloren’;[1)] in onzen tijd zullen de meeste jonge doctoren in de theologie over mystiek zeker gansch andere stellingen te berde brengen. In literatuur, schilderkunst, muziek, bouwkunst, staathuishoudkunde, onderwijs en opvoeding zien wij nieuwe wegen banen of nieuwe paden betreden.

Zal, bij al dat nieuwe, vaderlandsliefde mettertijd niet een pover ideaal worden geacht? Zal het niet moeten wijken voor dat der algemeene menschenliefde, die geacht wordt zooveel hooger te staan? Is dat gansche onaf hankelijk volksbestaan wel zooveel waard? Zou het niet wenschelijk zijn voor ons volk, te worden opgenomen in een grooter volk en had Huet wel zoo geheel ongelijk toen hij ons den raad gaf onze taal op te geven en het voorbeeld der Fransch-sprekende Belgen te volgen?

Dat een rijkbegaafd Nederlander wiens temperament, aanleg, levensbeschouwing, denk- en zienswijze in menig opzicht afwijken van die der meerderheid zijner ontwikkelde landgenooten, van tijd tot tijd in een mismoedig oogenblik wenscht tot een grooter volk te behooren, waar hij tot een grooter publiek zou kunnen spreken en misschien meer sympathie vinden - wien zal het bevreemden? Ook al is men niet rijkbegaafd, ook al maakt men geen aanspraak op grooter publiek of meer sympathie, dan nog kan het denkbeeld: tot een groot volk behooren, soms veel aantrekkelijks hebben: het leven is er op grootscher schaal ingericht, de horizon is er ruimer, er gebeuren meer dingen die uwe aandacht en belangstelling in beslag nemen en houden, men is minder af hankelijk van andere volken, voelt zich lid eener gemeenschap die zich overal weet te doen eerbiedigen.

Doch tusschen het erkennen van al deze dingen en het opgeven zijner taal of zijner nationaliteit ligt een wijde kloof.

1) Achter zijne dissertatie over Johannes Ruysbroack.

Men zou kunnen zeggen dat de vele Nederlanders die zich indertijd geërgerd hebben aan Huets raad, hunne ergernis hadden kunnen sparen, omdat die raad - boutade of niet - immers niet ernstig opgenomen kan worden: men trekt zijne nationaliteit toch niet uit als een overjas en gooit zijne taal niet weg als een paar oude schoenen? Doch de wensch kan vader worden van de daad en daarom heeft men terecht geprotesteerd. En daarom is het ook de moeite waard even stil te staan bij dit punt en na te gaan of, en zoo ja, in hoever wij reden hebben om te berusten in ons bestaan van onafhankelijk klein volk.

Wat zien wij om ons heen? Ondanks alle uitbreiding en verbetering der verkeersmiddelen, het levendiger verkeer der beschaafde volken onderling - 'teekenen zich de verschillen tusschen de Europeesche volken al scherper af.'[1)] In wijkend verschiet schemeren de glanzende tinnen en torens van Cosmopolis, fata morgana als wereldvrede en algemeene menschenliefde! Dit overal verlevendigd volksgevoel zien wij ook bij de kleine nationaliteiten: bij Polen, Czechen, Rumenen, Ieren, Noren, Vlamingen. Vroeger hoorde men niet zelden beweren: de kleine volken hebben uitgediend; vroeger of later moeten zij verdwijnen in de maag van een of anderen grooten slokop. Met het oog op hetgeen wij tegenwoordig zien gebeuren, mag men er met recht aan twijfelen of deze bewering op goeden grond rust.

Met meer recht nog mag men betwijfelen of ons volk, versmolten met een grooter volksgeheel, baat vinden zou bij deze vernietiging van zijn zelfstandig bestaan. Oude boomen laten zich niet verplanten. Of meent men dat ons volk er bij winnen zou, indien het niet langer baas was in eigen huis, indien het verband met zijn gansche lange verleden verbroken werd, indien het geregeerd werd door wetten noch door noch voor hen gemaakt, indien het zijne taal, zijne vrijheid van denken en spreken moest opgeven, indien het zijne vlag moest oprollen en met zijn wapenschild in een museum van oudheden bergen?

Nog heb ik gezwegen van het nut dat kleine landen kunnen doen als neutraal gebied tusschen de groote landen, kleine

1) Dr. M. Treub in *de Gids* vnn 1887 (IV, 336-348).

volken als middelaars ook in het geestelijk verkeer. Neen, de kleine volken hebben nog niet uitgediend!

Wij zijn er lang geweest, wij zijn er nog en wij willen er blijven!

Doch indien wij dat willen, dan moeten wij ook zorgen, ons volk lichamelijk, geestelijk., zedelijk zoo krachtig mogelijk te maken, dan moeten wij onze nationaliteit in waarde houden, haar hoeden tegen wat haar zou kunnen verzwakken of bedreigen, haar bevorderen waar ons dat mogelijk is. Is dit protectionisme verkeerd? Moet men het nationaliteitsgevoel niet liever zijn eigen leven laten leven? Moet de vaderlandsliefde niet van zelf komen? Maar wat voor goeds en groots komt bij ons, arme zwakke menschen, van zelf? Moet gij geene moeite doen en bewuste pogingen aanwenden om u zelven in de eene of andere richting te sturen of te drijven, waar het geldt de vele plichten te vervullen die gezin, familie, vriendschap, ambtsbezigheid u opleggen? Blijft de liefde tot God, tot hen die u 't naast aan het hart liggen, van zelf komen? Of moet gij u ook daar geen moeite geven om dit te doen, dat te laten? Mij dunkt, dat er geene reden bestaat in dit opzicht juist voor de vaderlandsliefde eene uitzondering te maken. Ook hier valt voor de meesten onzer wel iets te doen tot opbouwing van zichzelve.

Het nationaliteitsgevoel en de vaderlandsliefde vertoonen zich heden ten dage onder ons volk natuurlijk niet in één vorm: zij geven allerlei schakeeringen van omvang en gehalte te zien, die voor een deel af hankelijk zijn van levensbeschouwing, geloof, stand, beroep, leeftijd, temperament. Men zal ze natuurlijk tevergeefs zoeken bij hen die in het land hunner geboorte een leven moeten leiden dat nauwelijks leven heeten mag, bij hen die vijandig staan tegenover eene samenleving die hun onthoudt waarop zij recht meenen te hebben, bij hen die vaderlandsliefde een luxe-begrip achten of er op neerzien. Doch vinden zal men ze bij de groote meerderheid van ons volk, rijk en arm, oud en jong; bij de minder gegoeden en ontwikkelden als een halfbewust gevoel dat vooral het stamhuis van Oranje geldt en zich overigens openbaart in gehechtheid aan straat, buurt, dorp, stad, provincie, land, in afkeer van vreemde nationaliteiten; bij de gegoeden en ont-

wikkelden, als een uiterst samengesteld weefsel van herinneringen en aandoeningen, bewust of onbewust.

Groote, ons gansche volk betreffende gebeurtenissen zijn niet dikwijls voorgekomen gedurende den langen tijd van bijna ongestoorde rust die achter ons ligt; daardoor is het gevoel van bijeen te hooren van tijd tot tijd ingesluimerd. Ons volk heeft zich één gevoeld, toen de Koning in 1830 ‘te wapen’ riep, bij gebeurtenissen als de komst der Transvalers hier te lande, de nederlaag op Lombok, den rooftocht van Jameson.

En zelden is er in onze volksgeschiedenis een tijdstip geweest dat inniger eenheid van stemming te zien geeft dan nu, nu voor het eerst eene vorstin uit het Huis van Oranje den troon dezer landen zal innemen, nu bekoorlijke jeugd omstraald door vorstenglans draagster wordt van zooveel roemrijke herinneringen, wekt wat er aan ridderlijken eerbied en trouw leeft in de harten van Nederlandsche mannen, van den aanvang af zich de liefde en bewondering der Neder landsche vrouwen en meisjes heeft verworven en aan het Nederlandsche volk recht geeft tot blijde verwachtingen omtrent de toekomst van een leven, de ontwikkeling van een karakter, voorbereid als dit door eene voortreffelijke opvoeding.

Over het algemeen is ons nationaliteitsgevoel, naar 't mij voorkomt, vrij levendig, al ontbreekt het noch aan chauvinisme, noch aan lauwheid en onverschilligheid, noch aan miskenning en bespotting onzer nationaliteit. Nog niet lang geleden en ook nu nog wel, werd alle vaderlandsliefde, alle krachtig nationaliteitsgevoel met den naam *chauvinisme* gebrandmerkt; wie wenschte door te gaan voor ‘op de hoogte van zijn tijd’, hoedde zich zelfs voor woorden als *vaderland* en *vaderlandsliefde* - men mocht eens voor achterlijk of ouderwetsch worden aangezien! Gelukkig zien wij hier een terugkeer tot waarheid en oprechtheid en durft men hier en daar openlijk opkomen voor zijn land en Volk, waar men dat noodig acht. Het chauvinisme houdt zich gewoonlijk schuil en er is geen reden het uit zijn hoek te halen, evenmin echter er tegen te waarschuwen, zooals eenigen tijd geleden in onze Tweede Kamer geschiedde; indien wij in dit opzicht iets moeten vreezen, dan is het eer een te weinig dan een te veel. Bovendien is de

rol van ‘vriend die mij mijn feilen toont’ bij genoeg Nederlanders in trek: daar is de Indischgast wien na zijn terugkeer ‘in patria’ alles zoo tegenvalt; de jeugdige geurmaker, handelsman, gestudeerde of manusje-van-alles, die een jaar of wat in den vreemde heeft vertoefd en nu, in de naieve overtuiging dat vóór hem geen landgenoot ooit in het buitenland is geweest, voor alles hier te lande den neus optrekt; de ouderen van dagen lijdend aan ‘maladie du pouvoir perdu’; Jantje Dwars en Jantje Contrarie die in de contramine dartelen als vischjes in het water; velen eindelijk die, verbitterd of cynisch, elke gelegenheid aangrijpen om een wrevel te luchten die eigenlijk gansch andere dingen geldt. Daar zijn ook de mannen die met leedwezen of ten minste zonder zelfbehagen op fouten wijzen, uit belangstelling of genegenheid of liefde voor hun volk. Critiek kunnen wij evenmin missen als welk ander beschaafd volk ook, wij zullen verstandig handelen door er ons voordeel mede te doen en gelukkig mag ieder vrij zijne meening uiten over zaken van algemeen belang; doch het blijkt gewoonlijk al spoedig of de critiek al dan niet zuiver van allooi is.

Buiten critiek kunnen wij niet, buiten partijen en partijstrijd evenmin; scherpe afscheiding der partijen zal voor een krachtig en gezond volksleven zeker eer bevorderlijk dan nadeelig zijn. Doch gevaarlijk voor het bestaan eener nationaliteit wordt partijstrijd, indien partijzucht gaat overheerschen, indien het wachtwoord steeds ‘pro domo’ blijft, ook waar het ‘pro patria’ moest luiden. Aan standsverschil en individualisme is niet te ontkomen; beide nemen steeds toe, al moge de groepeering van standen en individuen zich wijzigen. Maar juist daarom is het noodig, dat de standen die tot dusver het heft in handen hebben, bijtijds aan de overige het hun toekomend deel in de regeling der zaken geven; niet uit vrees doch uit rechtsgevoel en plichtsbesef. Noodig ook dat ieder die geroepen wordt in samenwerking met anderen te regelen of te besturen, van tijd tot tijd eigen meening wete op te geven om der wille van de goede zaak; dat hij zich niet dadelijk inbeelde dat zijne eer er mede gemoeid is, indien zijn haantje geen koning kraait of dat hij, indien *zijn* voorstel wordt verworpen, zich moet onttrekken aan de zaak en ‘Achillesje in de tent’ spelen.

Buiten aanraking met het buitenland kunnen wij niet ‘Slechts dat organisme blijft flink en levenskrachtig, dat zich geheel naar de nieuwe levensvoorwaarden weet te voegen’[1] en die nieuwe levensvoorwaarden zullen wij, klein volk, vaak moeten leeren kennen uit proefnemingen bij de groote volken. Daarom blijve men in levendig verkeer met het buitenland Geen kleinmoedige vrees voor eene Alliance française! In onzen besten tijd zijn wij nooit bang geweest voor vreemden en alleen de zwakke is zoo bang ‘er onder’ te komen. Doch eer bewondering navolging worde, vrage men of het uitheemsche ons past. Is University-Extension te onzent, waar zoo veel en velerlei gelegenheid bestaat om kennis op te doen, niet veel minder noodig dan in Engeland? Bestaat er niet een groot verschil tuschen Nederlanders en Franschen ten opzichte van beider zinnelijk temperament en daarmede samenhangende opvatting van zedelijkheid? En vloeit daaruit niet voort dat de vertooning van tooneelstukken en het lezen van boeken die een Fransch publiek weinig schaden, op een Nederlandsch publiek een slechten invloed kunnen hebben? Zou de tegenwoordige inrichting onzer Hoogere Burgerscholen en Gymnasia wel zoovecl tegenstanders hebben, indien men indertijd minder verblind ware geweest door den schitterglans van Duitsche programma's?

Slechts dat overgenomen wat niet in strijd is met ons karakter als Germaansch volk, of het uitheemsche met fijngevoeligen takt zóó gewijzigd, dat het zich laat versmelten met het inheemsche en iets oorspronkelijks te voorschijn roepe. Geen regenbak maar een fontein!

Ja, ik weet het wel, men kan beter en grooter dingen voor zijn volk doen dan peroraties houden over nationaliteitsgevoel en vaderlandsliefde, doch ieder roeit met de riemen die hij heeft, en ook - niemand behoeft daarbij te blijven staan. Velen onzer kunnen in hun kring, op hunne wijze, er toe bijdragen ons volk iets levendiger en krachtiger te maken.

Ouders en onderwijzers vooral vermogen hier veel, want. bij kinderen, bij knapen en meisjes - zoolang die verwenschte valsche schaamte nog geen macht over hen heeft - openbaart zich het nationaliteitsgevoel dikwijls op naieve en krachtige

1) Dr. M. Treub t.a.p.

wijze in den vorm van zelfgevoel. ‘Is 't niet, papa,’ hoorde ik onlangs een acht-jarig ventje zeggen, ‘wij zijn klein maar dapper?’ En wat kostelijke gelegenheden ter ontwikkeling van een krachtig en gezond nationaliteitsgevoel biedt niet het onderwijs in de moedertaal en de geschiedenis van ons volk aan die onderwijzeressen en onderwijzers die wachters onzer nationaliteit willen zijn; die in het besef hunner schoone roeping zich inspannen om de eigen taal, de eigen geschiedenis al beter te leeren kennen, om met behulp van die verworven kennis invloed te oefenen op de ontwikkeling hunner leerlingen. Niet om kleine chauvinisten te kweeken, maar om knapen en meisjes langzamerhand hun land en hun volk te leeren kennen en liefhebben, zoodat zij, mannen en vrouwen geworden, blijken zullen krachtig genoeg te zijn om hun eigen koers te volgen, niet mee te drijven met elke antinationale strooming, zich niet te laten overbluffen door het uitheemsche, dat voor menigeen reeds door zich zelf voortreffelijk is; zoodat zij menschen en dingen in hun land zullen blijven beschouwen met eigen oog, maar met het oog eener scherpziende liefde. Geen chauvinisme! Maar veel minder nog dat bekrompen smalen op eigen land en volk; dat ontzenuwend uitweiden over eigen zwakheid; die weerzinwekkende dankbaarheid ‘voor beentjes en wat brood’, indien men in den vreemde iets goeds van ons zegt.

Ook de literatuur, de poëzie vooral, zou hier veel kunnen doen; doch dan zou zij zich opnieuw in rechtstreeksche betrekking moeten stellen tot het maatschappelijk leven waarvan zij zich in den laatsten tijd heeft afgewend. Er zijn teekenen des tijds ook te onzent, die zulk eene verandering van koers schijnen aan te kondigen. Doch het is niet genoeg dat één dichter eene oplossing komt voorstellen van het sociale vraagstuk, noch dat een ander bij de socialisten ter school gaat - uit het volk zelf moet hij komen, de dichter, de profeet, die harde harten zal treffen en roeren, die spreken zal niet tot eene kleine schare van bewonderaars, maar tot zijn gansche volk!

Zal hij komen? En indien hij komt, zal men hem gelooven? Doch niet op deze en dergelijke vragen komt het in de eerste plaats aan. Waar het opaankomt, is: dat, in afwachting van de dingen die komen zullen, ieder die beweert prijs te

stellen op zijn vaderland en de onafhankelijkheid van ons volk, dat ook door. daden toone; dat hij naar vermogen en op zijne wijze er toe bijdrage onze nationaliteit te versterken; dat hij bereid blijke iets van het zijne, geld, tijd, gaven en krachten, te geven, wanneer zijn vaderland dat vraagt.

Van dat ideaal zijn wij nog ver, bijna zoo ver als van die sterren: Ensemble, Evolution, Freedom, die de Amerikaansche dichter aan zijn hemel zet. Hoeveel moet er nog gebeuren, eer ons volk een geheel vormt, niet alleen tegenover het buitenland maar ook innig samenhangend in al zijne deelen; een geheel dat zich geleidelijk en als bij instinct wijzigt naar de steeds wisselende levensvoorwaarden; dat bestaat nit vrije menschen, vrij in de eerste plaats van zooveel laags en leelijks dat de meesten onzer nu nog gevangen houdt!

G. KALFF.

Handenarbeid op de lagere school.[1)]

Het is ongeveer drie jaar geleden dat, na breede toelichting in een der sectiën door het Nationaal Congres omtrent het vakonderwijs en de vakopleiding voor toekomstige werklieden, deze twee conclusiën, als eerste eener breede rij, werden genomen:

'1°. Het tegenwoordig Lager Onderwijs beantwoordt niet aan de eischen eener voorbereiding voor den aanstaanden werkkring van de leerlingen, en dus in 't bijzonder ook niet van hen, die geen andere school zullen bezoeken.

De hedendaagsche school is te veel gericht op het *aan*brengen van "kundigheden", vaak van totaal overbodige "kennis", terwijl door de wijze, waarop die kennis wordt aangebracht (als gevolg eener niet algemeene toepassing van het beginsel van "zelf-doen" door de leerlingen) de geestelijke vermogens der leerlingen niet voldoende worden geoefend, en - als noodzakelijk, algemeen gevolg daarvan - de oefening van oog en hand, in één woord van alle lichamelijke vermogens, in bedenkelijke mate wordt verwaarloosd.

2°. Tot de algemeene toepassing van het beginsel van "zelf-doen" door de leerlingen is de invoering van handenarbeid onontbeerlijk, en wel in de allereerste plaats als opvoedingsmiddel.'

1) Door het bestuur van het Onderwijscongres der Nationale tentoonstelling van Vrouwenarbeid, van 10 tot 13 Augustus jl. te 's-Gravenhage gehouden, werd o.a. de vraag gesteld:
'Is ons huidig lager onderwijs zoo ingericht dat het doel cener goede opvoeding er door kan worden bereikt?'
Het hier volgende diende, eenigszins gewijzigd in vorm, als inleiding tot de bespreking van dit vraagpunt.

De hier aangehaalde besluiten werden geenszins lichtvaardig genomen, wat anders op congressen wel eens met besluiten het geval is. Ampel was de bespreking in de sectie-vergadering, en zéér bevoegd waren zij die deze besluiten dáár namen en later voorlegden aan de Algemeene Vergadering. Zie hier wat de heer Goeman Borgesius, als voorzitter der betroffen sectie, uitdrukkelijk verklaart in die Algemeene Vergadering, naar aanleiding van dáár geopperde bezwaren:

‘Er waren in die sectie ruim honderd leden aanwezig, en ik geloof dat ik de minderheid nog te veel eer aandoe, indien ik beweer, dat er nog geen tien (ik hoor zeggen zes) leden tegen de conclusie hebben gestemd. Nu is het zeer wel mogelijk dat de meerderheid ongelijk en de minderheid gelijk heeft gehad: Maar - en dit wensch ik op den voorgrond te stellen - als men die vergadering had bijgewoond - dan was het voor niemand aan te nemen dat de meerderheid bestond nit personen, die de lagere school verdacht willen maken. Ook toen is beweerd geworden, dat het om verdachtmaking te doen was. Maar van alle kanten stonden mannen op om te zeggen: Wij zijn juist voor die conclusie, omdat wij onze volksschool zoo lief hebben.’

En zijne rede vervolgende, wijst de Heer Goeman Borgesius er op: ‘Dit is zeker: dat in de sectie-vergadering de zaak zeer uitvoerig en in détails is behandeld, en de beslissing niet genomen is dan nadat tal van hoofden van scholen zelf erkenden dat de methode van onderwijs in vele scholen te wenschen overliet.’

Die eerste conclusie der sectie-vergadering, waarin rondweg eikend wordt, dat op de lagere school de oefening van alle lichamelijke vermogens in bedenkelijke mate wordt verwaarloosd en dat het tegenwoordig Lager Onderwijs niet beantwoordt aan de eischen eener voorbereiding voor den aanstaanden werkkring van de leerlingen, werd door de Algemeene Vergadering met niet minder groote meerderheid dan in de sectie (129 stemmen vóór, 19 tegen) bekrachtigd. De tweede conclusie: dat de handenarbeid onontbeerlijk is, in de allereerste plaats als opvoedingsmiddel, werd op de Algemeene Vergadering door genoegzaam alle aanwezigen beaamd.....

Hebben nu deze conclusies, op bijzonderen aandrang van den heer Goeman Borgesius, den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche Zaken, door die Algemeene Vergadering aangenomen, een ommekeer te weeg gebracht in den toestand van ons Lager Onderwijs?

Of moeten wij niet eerder, nu na drie jaren, opnieuw vragen, wat in de sectie-vergadering gevraagd werd door den bekenden paedagoog, Dr. J.H. Gunning, thans oud-rector van het Gymnasium te Zwolle:

'Waarom is de voortgang der goede zaak niet sneller?'

En gelden nog niet als oorzaken de drie, welke hij, zichzelf beantwoordende, opgaf:

1°. het conservatisme, dat misschien nergens zoo taai is als op het gebied van het onderwijs.

2°. de incompetentie van de onderwijzers, die niet voorbereid zijn tot het geven van onderwijs in de nieuwere richting.

3°. gebrek aan drang van buiten.

Over den behoudszin waag ik niet te oordeelen, daartoe ben ik niet voldoende schoolman. Hoogstens is te verklaren, dat conservatisme op school zoo al niet prijselijk, dan toch verschoonbaar is, daar de te bewerken stof: het kind, van een zoo teederen aard is; terwijl het niet voldoende is te zorgen voor het *algemeen* welzijn en voor *latere* geslachten, maar voor ieder individu afzonderlijk, voor het *thans* school- gaande kind; zoodat de school allerminst mag dienen als proefveld. Slechts haast ik mij er bij te voegen dat voor den handenarbeid het tijdperk van proefneming voorbij is; hier dus die aarzeling geen reden meer heeft.

Doch de beide andere oorzaken vereischen een nadere uiteenzetting. Allermeest de laatste: de weinige drang van buiten.

Ik weet niet in hoeverre voor lezers van *De Gids* het spreekwoord: Onbekend maakt onbemind, geldt voor datgene wat - zij het ook niet geheel juist - genoemd wordt 'handenarbeid op school.' Maar als ik bedenk, hoe op de sectie-vergadering van het Vakcongres een belangstellende - nog wel een schoolopziener - zich blijkbaar dien handenarbeid niet kon voorstellen; hoe op de algemeene vergadering van datzelfde congres het woord 'handenarbeid' gevaarlijk werd geoordeeld, omdat slechts weinigen dat kunnen begrijpen, dan meen ik niet onvoorzichtig te handelen met

alvorens verder te gaan, in enkele woorden te schetsen wat onder handenarbeid op school is te verstaan.

Eigenlijk zoude ik om van handenarbeid een juist begrip te geven, geheel anders moeten te werk gaan. Want indien éénig onderwerp zich niet leent tot eene beschrijving met woorden, dan is het zeker handenarbeid.

En niet enkel leent handenarbeid zich niet tot eene beschrijving met woorden, maar evenmin is die aanschouwelijk te maken met behulp van de voorwerpen, vervaardigd door den arbeid der handen. Reeds op de sectievergadering van het genoemde vakcongres werd dit door een der warme voorstanders en beoefenaren, de heer Swart uit Haarlem, erkend: ‘Vestigt men 't oog slechts op de resultaten van den handenarbeid’ - aldus verklaarde hij - ‘dan schijnt het resultaat zeer mager; men aanschouwt slechts wat regelmatige figuren; doosjes, mutsjes, scheepjes, enz.’ En toen ik toevalliger wijze in dit voorjaar in oogenschouw nam de tentoonstelling der op diens school in den loop van het schooljaar vervaardigde voorwerpen, werd dan ook niets mij zóó duidelijk, als dat inderdaad van die doode voorwerpen geen levende kracht, geen overtuiging *kan* uitgaan.

Neen, rondgaan op eene tentoonstelling van door handenarbeid op school vervaardigde voorwerpen, is als rond te waren door een knekelhuis. Gij kunt u dan niet voorstellen de vlugge vingertjes, welke vorm geven aan de klei; die glinsterende oogen, welke met zulk een welgevallen rusten op het geschapene der handen; die kleine, frissche kinderlichaampjes, niet afgezakt hangend in banken, maar frank en vrij recht opstaande, bedrijvig zich wendend en buigend, één en al levende trilling!

Evenmin als eene tentoonstelling van voorwerpen, zoude eene proefles een juist denkbeeld kunnen geven van dien handenarbeid. Want aan een dergelijke proefles zoude ontbreken juist datgene wat de kracht is van dat onderwijs, en wat er zulk eene bekoring aan verleend: het oorspronkelijke, het zich vrij geven van het kind, het zich geheel geven van den onderwijzer.

Op zulk eene proefles zoudt gij niet hooren, wat ik nooit te voren op eenige school had gehoord - en deze was nog wel een school voor deftige Haagsche kinderen. Toen ik hier

met het hoofd der school binnentrad, en aan de onderwijzeres te mijner eere verzocht werd om - alhoewel het dien dag niet op den rooster was voorzien - ‘vouwwerk’ te laten verrichten, riepen alle kinderen eenstemmig bij het vernemen van die mare: ‘o, een heerlijke dag!’

Zoo op eene andere school - een school voor arme kinderen te Haarlem - waar eveneens tegen den rooster in, in de derde klasse ‘kleiwerk’ werd opgegeven, kwam uit het diepste der kinderzielen een langgerekt: ah! van blijde verrassing; voor hem die het hoorde, om nooit te vergeten!

Neen, wilt gij handenarbeid begrijpen, dan is er maar één, maar dan ook een zéér afdoend middel. Ga, waar dit wordt onderwezen: in de school; leef eenige uren, - zoo gij kunt eenige dagen, - in die opwekkende, vroolijke kinderatmosfeer. Leer daar wat handelend aanschouwen is!

Niet dat deze arbeid zoo ingewikkeld is! Waarlijk niet. Want waren die werkzaamheden zoo moeilijk te begrijpen, dan zouden de kinderen der eene school zeker niet hebben geroepen ‘o! een heerlijke dag!’ die der andere zeker evenmin zoo ongedwongen hunne voldoening hebben kenbaar gemaakt, en allerminst zoude gebeurd zijn, wat op laatstbedoelde school gebeurde toen een zeer hooggeplaatst schoolautoriteit op inspectie, - vermoedelijk in de hoop van met goed fatsoen een heenkomen te vinden - de kinderen de keuze gaf tusschen les in aardrijkskunde en, vroeger naar huis gaan, en hij uit aller mond tot antwoord kreeg: ‘aardrijkskunde!’ Tracht eens, daar waar aardsrijkskunde *niet* met behulp van handenarbeid onderwezen wordt, zulk een antwoord uit te lokken!

Maar er is nog eene zeer bijzondere reden waarom ik hem, die zich eenig begrip vormen wil van die soort handenarbeid, moet verwijzen naar de school zelf. Het is bekend hoe bij het kind onderwijs alleen vruchtbaar kan zijn, hetwelk aanknoopt aan de reeds door het kind opgedane ervaring; indien de woorden, welke de meester spreekt, niet slechts klanken blijven voor het kind, maar inderdaad gedachten opwekken. En wat voor het kind geldt, geldt voor een ieder; ook voor den volwassene. Welnu, bij hoevele intellectueelen kan inderdaad het woord ‘handenarbeid’ juiste gedachten opwekken? Hoevelen onder ons zijn er voor wie de hand iets

anders is dan een penhouder, houder van schrijfpen of breipen?

En dit nu maakt juist zulk een groot onderscheid tusschen schrijver dezes: den ingenieur, en de meeste lezers van *De Gids*. Wij, technici, hebben geleerd onze handen te gebruiken; *wij* zien dagelijks wat handen doen; al ons denken moet omgezet worden in werk van handen. Wij leven niet enkel dóór, maar ook *voor* handenarbeid. Maar wat is voor de meeste andere beschaafden de hand? En hiermede bedoel ik natuurlijk niet enkel het vijfvingerig lichaamsdeel, maar ook het oog dat dit lichaamsdeel bestuurt; óók de verbinding van oog en hand met de hersenen. Anders denken hersenen die kennen den arbeid der handen. Scherper en anders geven zij zich rekenschap van de waarneembare feiten. Wil men een voorbeeld? Nog onlangs werd op eene vergadering der vereeniging van Burgerlijke ingenieurs in herinnering gebracht hoe een tiental jaren geleden, een langdurig en kostbaar proces werd gevoerd tusschen een openbaar bestuur en een aannemer. Drie jaren lang werd er geprocedeerd en nogmaals geprocedeerd; de meest scherpzinnige juristen plozen de zaak haarfijn uit. Maar men kwam niet verder. Eindelijk opperde men het denkbeeld om deskundigen in den arm te nemen. En wat bleek dezen deskundigen dadelijk uit de gewisselde stukken? Dat terwijl er drie jaren lang gevochten was over de te hooge ligging van een sluisdrempel, die drempel niet te hoog lag, maar te laag!

Mij blijft slechts over u een soortgelijken raad te geven als de heer Gunning aan zijne medeleden van het voormalig vakcongres, en u dus voor te stellen hetzij in den Haag te bezoeken de bijzondere school van de heeren van Gemert & van der Meulen, hetzij te Haarlem: de school der doopsgezinde gemeente staande onder leiding van den heer Swart, hetzij de leerschool der Rijks Kweekschool aldaar, onder den heer Sevenhuijzen.

En wie oostelijker woont, kan in de tweede openbare school te Enschede een niet minder voortreffelijk voorbeeld vinden. Want de heer Kl. de Vries Szn., hoofd dier school, is in alle opzichten een man naar mijn hart, aangezien hij niet alleen wil *goed* onderwijs, maar ook *goedkoop* onderwijs, en het hem inderdaad gelukt is aan beide eischen gelijkelijk te voldoen. Zijne school beschikt slechts over geringe geld-

middelen, en er wordt dus ook geen slöjd beoefend; het is eene school voor arme kinderen - vele zelfs gaan er kosteloos - en toch, wat zeker wel hoogst kenmerkend is voor den handenarbeid: dit hoofd van eene openbare - haast armenschool - welke aan geen voortgezet onderwijs aansluit, kan zóózeer samenwerken met het hoofd eener deftige, bijzondere school, welke opleidt voor Hoogere Burgerschool en Gymnasium, dat zij gezamenlijk een leiddraad konden opstellen voor hun onderwijs met en door handenarbeid. Hun boek zoude ik dan ook zoo gaarne onder uw aller oogen zien[1)], niet slechts omdat het zoo bevattelijk en juist is geschreven, maar bovenal omdat het bewijst, hoezeer de door hen voorgestane handenarbeid past voor alle standen der maatschappij, voor rijken en armen, voor de meest beschaafden en voor de minst ontwikkelden.

Dat onderwijs door en met handenarbeid, bij minder dressuur, behalve zooveel wat de gewone school der kinderen onthoudt, óók geeft clie door ouders zoo gewaardeerde - eigenlijk alléén gewaardeerde - dorre examenvaardigheid wordt niet enkel bewezen door scholen, welke gelijk die der heeren van Gemert en van der Meulen opleiden voor gymnasiaal en middelbaar onderwijs, maar ook door de uitkomsten der volksschool. Zoo wordt aan de lagere scholen te Haarlem jaarlijks een algemeen schriftelijk examen afgenomen, terwijl de antwoorden niet naar de scholen, maar alphabetisch onder de examinatoren verdeeld worden; deze derhalve niet bekend zijn met den herkomst der schrifturen; de beoordeeling dus strikt onpartijdig is. En zie hier de uitkomsten van het jongst gehouden examen, voor zooveel betreft de leerschool aldaar welke school, zooals reeds werd medegedeeld, den handenarbeid heeft ingevoerd.

Van de 19 geëxamineerde kinderen der hoogste klasse konden schrijven: zeer goed 11, goed 8; rekenen: uitmuntend 3, zeer goed 11, goed 5; terwijl het onderzoek naar de bedrevenheid in de Nederlandsche taal tot uitkomst gaf: zeer goed 14, goed 5. Meer kan men toch waarlijk niet verlangen!

1) P.T. van der Meulen te 's Gravenhage, en Kl. de Vries Szn. te Enschede: Haudenarbeid op de lagere school; Groningen 1896; J.B. Wolters.

En deze leerschool betrekt natuurlijk haar kinder-materiaal uit de laagste klassen der maatschappij; en door bijzonder treurige omstandigheden heeft bovendien de stuwende kracht er langen tijd ontbroken, terwijl, al is dat tijdperk voorbij, de gevolgen er zich nog doen gevoelen.

Doch niet enkel voor minder bedeelden, óók voor zéér misdeelden is deze leerwijze eene uitkomst. Zoo werd elders mijne aandacht gevestigd op een kind met zeer beperkte geestvermogens, een dier ongelukkigen, die wij in het dagelijkscn leven, zij het ook ten onrechte, idioot noemen. Welnu, zijn onderwijzer erkende verbaasd te zijn, hoe dit kind, hem als hopeloos toevertrouwd, van lieverlede door dien handenarbeid als opgewekt werd uit den geestelijken slaap. Zoo ook te Deventer, op de school van den Heer Stuitje, werd mij op dat ontdooien der denkvermogens gewezen. En onwillekeurig kwamen mij toen de woorden voor den geest, door Spencer in zijne ‘Opvoeding’[1)] neergeschreven:

‘Waarlijk, wie kan dat voortdurend waarnemen, onderzoeken en besluiten, gelijk de geest des kinds het doet, gadeslaan; wie kan naar zijne scherpzinnige opmerkingen over dingen, gelijk de ontwikkelingsgang zijner vermogens ze medebrengt, luisteren, zonder te beseffen, dat deze zich openbarende krachten, indien men ze systematisch op de binnen haar bereik liggende leerstoffen richtte, deze gemakkelijk en zonder hulp zouden bemachtigen?..... Wij trekken het van de dingen af, die het aanlokken en die het onophoudelijk tracht te leeren kennen..... Terwijl wij het zoo de kennis onthouden, die het verlangt, maar het daarentegen volproppen met eene, die het niet verteeren kan, brengen wij een ziekelijken toestand zijner vermogens en daarmede afkeer van kennis in 't algemeen teweeg’.... En ook deze woorden, worden den lezer ter overweging aanbevolen: ‘Nadat wij door onze methode hulpeloosheid hebben gekweekt, maken wij uit de hulpeloosheid een grond voor onze methode. Het is dus klaar als de dag, dat de ondervinding van opvoedkundigen billijkerwijze niet tege het doorn ons verdedigde systeem kan worden aangevoerd.’

1) Spencer's Opvoeding, vertaald door J.A. Leopold. Groningen 1878, Wolters, blz. 89.

Voordat verder worde gegaan, nog een paar bewijzen hoezeer inderdaad het onderwijs door handenarbeid voldoet aan de ingeschapen behoeften van het kind.

Bij een bezoek aan de Haarlemsche leerschool deelde de Directeur der Rijkskweekschool, de heer Van der Ley, mede dat vroeger, als hij binnentrad, ieder omkeek, niemand meer oplette, maar ieder hem brutaal aanstaarde. Doch hoe geheel anders is dit nu! Ieder kind heeft het te druk met zijn eigen arbeid om op het binnentreden te letten; en ziet een hunner toevallig naar den binnentredende op, dan is het met vroolijken, opgeruimden blik!

Lezer, kent gij ze nog, die verveling van de gewone Lagere School, welke onoplettendheid kweekt en brutaal maakt uit wanhoop? Zijt gij ze vergeten, volg dan mijn voorbeeld, en zoek gelegenheid om de persoonlijke indrukken uwer jeugd te ververschen. Dank zij de voorkomendheid van het hoofd eener school, die in de stad mijner inwoning een zéér uitnemenden roep geniet, heb ik onlangs weder eenige dagen kunnen doorbrengen in de schoolbanken. Weer heb ik kunnen bewonderen die der negentiende eeuw voorzienende bedachtzaamheid welke aan Harol*d D*orestad toebedeelde, omdat zijn naam eindigde met den beginletter van zijn erfdeel, en aan Rori*k K*ennemerland, om dezelfde grondige reden; weer stond ik diep beschaamd - gelijk ik het zoo dikwijls stond tegenover mijn zoon, als hij ten einde raad, mij hulp kwam vragen - bij het beredeneerd oplossen van eenvoudige vraagstukken; een hersenmarteling, welke de heer van der Ley (gij zullt het met zoo veel genoegen vernemen uit den herdruk zijner ‘Levenlooze natuur’) eene stijloefening noemt van de ellendigste soort. Doch toen ten slotte gelezen werd in een natuurkundig leesboek, en ons werd ingeprent dat de dampkring negen geographische mijlen hoog is - verbindt zich, lezer, bij u eenig begrip aan dit bloote cijfer? - toen heb ik mij zelf weer betrapt op steelswijze door het raam te kijken naar die blauwe lucht, en daarna naar een minder ver verwijderde vlieg, die, onbewust van al die vervaarlijke, geleerdheid in zijne onmiddellijke nabijheid, doodbedaard rondwandelde. En toen, ja toen.... wanneer ik niet al mijne geestkracht hadde ingespannen, mij al mijne waardigheid hadde herinnerd, dan zoude ik weer even als voor

veertig jaar mijn voorbuur mijne aanwezigheid kenbaar hebben gemaakt door de punt van mijn pen in aanraking te brengen met dat deel van zijn lichaam, dat nooit bestemd werd om beschreven te worden, doch welks bekleede bolrondheid eene zoo juiste voorstelling gaf van dien met dampkring omgeven aardbol.

Hoeveel nagels zag ik niet af bijten! hoevele monden niet geeuwen! Welk een onderscheid tusschen dit gehypnotiseerd inslikken van schoolsche wijsheid, al deden ook talentvolle onderwijzers hun best om de slaap uit de oogen te doen houden - en het wèlbewust frissche zelfdoen op de scholen met handenarbeid!

Handenarbeid dus *op* de school. Niet enkel als afzonderlijk vak, doch gelijk het vakcongres dit verlangde, dóórdringende de verschillende leervakken. Niet slechts om te oefenen oog en hand, al is dit van hooge waarde, maar ook om zoodoende te brengen tot het stellen, tot het lezen, inzicht te geven in rekenen, aardrijkskunde, en teekenen.

Welk een hooge waarde aan dit zelf handelen door het kind is toe te kennen, heeft de heer J. Stam in het Tijdschrift voor Onderwijs en Handenarbeid[1)] duidelijk uiteengezet. ‘Zelfs bij het best geregeld aanschouwingsonderwijs’ - zegt hij - loopt men nog het gevaar, dat de aandacht der leerlingen niet geheel gevestigd is op datgene wat men wil laten zien; dat dus andere gewaarwordingen ontstaan, dan die welke men wil opwekken. De beste analyse in het aanschouwen, waartoe de onderwijzer het kind wil dwingen, faalt wel eens, omdat inderdaad niet altijd het kind den onderwijzer in de analyse volgt. En daarenboven, zelfs het eenvoudigste voorwerp biedt soms zulk een verscheidenheid van verschijnselen aan, dat onder de les in het aanschouwen vele dingen worden vergeten of aan de aandacht ontsnappen.

Dit nu is bij die soort van aanschouwing, welke zich in de handeling omzet, onmogelijk. Immers een kind dat een of ander voorwerp in klei moet namaken, is verplicht tot *vol-*

1) Uitgegeven bij Kluwer, Deventer, 1897; le jaargang, bl. 248.

ledige analyse. Hij kan het voorwerp niet met één slag tot stand brengen; hij is verplicht daartoe achtereenvolgens zich rekenschap te geven van alle bijzonderheden, zal zijne nabootsing juist zijn.

En dat onderzoek moet in eene bepaalde volgorde geschieden, zal inderdaad het voorwerp tot stand komen, en juist die noodzakelijkheid maakt de voorstelling klaar. Tevens wordt - omdat telkens het onderzoek afgebroken wordt door den arbeid, - elk onderdeel krachtiger in den geest geprent. Want een bepaalde groep van verschijnselen kan alléén een krachtigen indruk maken indien zij afzonderlijk wordt gehouden.

'Het modelleeren is dus bij uitstek een middel om methode in het aanschouwen te brengen; het is de meest krachtige oefening van het oog, dat op deze wijze gewend wordt aan het nauwkeurig analyseeren der verschijnselen, terwijl het tevens den onderwijzer een tastbaar middel aan de hand doet om zich te overtuigen of het kind werkelijk goed heeft waargenomen.'

Hoe nu handarbeid onderdeel van de verschillende vakken kan en moet zijn, dit uiteen te zetten ligt buiten mijn bestek. Trouwens, ik herhaal het, er is slechts één afdoend middel: gij moet zelf de kinderen volgen in hunne verrichtingen op school, liefst - teneinde niet te zeer wegvreemd te zijn - na te hebben doorlezen de 'uitgewerkte lessen', medegedeeld in het reeds aangehaalde werk der heeren van der Meulen en de Vries[1)].

Niet licht zal ik den dag vergeten op de school van laatstgenoemde te Enschede doorgebracht. In de eerste klasse - er waren daar ruim een veertigtal jongens en meisjes te samen - werden, dwars over de bankrijen, vier lange zwarte planken of borden gelegd, waaraan de kinderen staande zouden arbeiden, aldus vormende vier goed te overziene gelederen. Daarop werd klei uitgedeeld, en het eene kwart der scholieren vormde te mijner eere een kube, een ander kwart een prisma, een derde een pyramide, het vierde kwart een cylinder. Met welk een liefde toonde mij niet een zesà zevenjarige dreumes zijn spitse, kerktorenachtige pyramide,

1) Blz. 138 en volg.

scherp van kant, onverbeterlijk van vorm; met de toppen zijner vingers liefkoozende de driehoekige vlakken, met dat breede, losse, edele handgebaar, waarmede slechts liefkoozen kan wie geoefend is in het beelden, en leeft voor het werk zijner handen. Hoe anders was deze handbeweging dan het onbeholpen, beverig tasten van den gewonen schooljongen!

Toen werd stilte geklopt - want er heerschte een blijde lach, en ook nu en dan werd in ijver een enkel woord gehoord. De kinderen moesten toen aanwijzen welke voorwerpen in de kamer evenzeer rolrond waren als de cylinder, welke de meester in de hand hield; daarna verklaren in welk opzicht die voorwerpen verschilden van Meester's cylinder. Zoo knoopte zich ongemerkt aan het keiwerk vast de spreekoefening; later het schrijven en stellen.

Vervolgens - het was slechts eene korte proefles - werden de klei-borden weder langs den wand gezet en te vouwen papieren uitgedeeld. Hoe strak werden niet de vouwen gelegd! Hoe recht trok niet een meisje, voor het bord geroepen, de diagonaal; en toen deze een weinig bezijden het eene hoekpunt aanlandde, wat riepen niet allen om het zeerst! Toen werden de hoeken en zijden der vouwbladen geteld, en daarna cijfers gesteld in de door de vouwen gevormde vakjes. Zoo werd het vouwen tot tellen, tot vermenigvuldigen.

In de derde klasse (elke klasse is er daar eene van 9 maanden) maakten de kinderen op de reeds beschreven borden plattegronden van de school, met behulp van stokjes van verschillende lengten, samengehouden door kleine kogeltjes van klei. En in die aldus gevormde omtrekken werden de kachels door cylinders, de kasten en tafels door prisma's aangeduid. Hoe juist wist ieder zijn vertrek en zijne plaats in dat vertrek te localiseeren! Daarna werd de omtrek met krijt omgetrokken, en deze vervolgens overgeteekend in een schrift. Zoo is de aanvang; later wordt dezelfde omtrek op maat geteekend; elke kamer opgemeten. En zóózeer wekt dergelijk werk den ijver op, dat elders op eene school, welke ik juist na afloop der vacantie bezocht, een meisje triomfantelijk kwam aandragen met een zeer ingewikkelden plattegrond: die van het huis harer grootmoeder, waar zij haren vrijen tijd had doorgebracht!

Want dit juist is wat aan dien handenarbeid eene zóó

hooge waarde geeft: als een olievlek breidt zich zijne werking uit, van school tot huis en, - gelijk het zooeven aangehaalde feit getuigde - ook over de vacantie. Die handenarbeid *vloeit uit*, in tegenstelling dus met de muffe schoolwijsheid, welke, wat wij ook verzinnen - den Hemel zij dank! - *ver*vloeit. O! die klacht over het vervloeien van het geleerde, welke de leeraren steeds als een verwijt keeren tegenover het kind, waarom keeren zij die niet liever tegen zichzelven en tegen hunne leerstof? Want die klacht is niet nieuw. Reeds in het eerste kwartaal dezer eeuw werd daaromtrent een prijsvraag uitgeschreven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, en in 1823 gaf deze het 267 bladzijden dikke bekroonde antwoord uit, door den Heer W.H. Suringar te Leeuwarden opgesteld, en getiteld: ‘Onderzoek naar de oorzaken van het vervloeien van aangeleerde kundigheden bij jongelieden na het verlaten der scholen, met aanwijzing van gepaste middelen tot voorkoming daarvan.’ En hoeveel goeds ook zijne beschouwingen mogen behelzen, jammer is het, dat de schrijver - wat de hoofdzaak betreft - niet het paard vóór den wagen, maar den wagen vóór het paard spande. Men oordeele slechts:

‘Eindelijk’ - aldus schrijft hij[1] - ‘is het eene gewone fout in de huiselijke opvoeding dat het den kinderen *buiten de schooluren* aan bezigheid ontbreekt. Niet alsof zij *altijd* zouden moeten *leeren*, maar zij moeten altijd bezig zijn. Niets is schadelijker voor een kind, dan dat rondslenteren zonder bepaald doel of werk, want het maakt traag en vadzig. Eene onafgebroken werkzaamheid, een lustig spel, houdt de vermogens van lichaam en geest gaande of heldert hetzelve op. Wordt de huiselijke oefening nu en dan in verband gebracht tot het schoolonderwijs, dan is zij niet alleen een geschikt middel om het verzamelen en bewaren van het goede gemakkelijk te maken, maar zij brengt tevens te weeg dat het kind, van de school vertrokken zijnde, aan eigen oefening gewend is, en min of meer den slag heeft om zich zelf voort te helpen.’

Wat dunkt u van deze ontboezeming? Is zij niet vol-

1) blz. 27.

komen juist... mits men haar omkeere? Want lees slechts overal voor huis: *school*, en voor school *huis*, en gij weet het geheim van dat jammerlijk vervloeien, dat de prijsvraag der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen al even min heeft kunnen verhinderen als het vonnis over Galilei geveld, het omwentelen der aarde. Want de heer Suringar had niet moeten schrijven: ‘Het is eene gewone fout in de *huiselijke* opvoeding dat het den kinderen buiten de schooluren aan bezigheid ontbreekt;’ hij had moeten verklaren: ‘Het is een gewone fout in de *school*opvoeding, dat het den kinderen buiten de schooluren aan bezigheid ontbreekt.’

Hoe veel juister legt niet de heer van der Ley in 1895 den vinger op die kwetsbare plek onzer opvoeding! ‘Er wordt dikwijls geklaagd’ - aldus schrijft hij in zijne voorrede tot den herdruk van zijn Allereerst onderwijs in de kennis der levenlooze natuur - ‘over het snel vervliegen van de kennis, die op school is opgedaan. Voor een groot deel is de oorzaak hiervan te zoeken in de omstandigheid dat er te weinig verband is tusschen de school en het leven, en dit is zeer zeker in het nadeel van het onderwijs. Waren de planten en dieren uit de omgeving, de huizen, bruggen, kanalen en werkplaatsen, de natuurwerkingen, die onder ieders waarneming vallen, en de bedrijven der menschen meer dan tot heden het geval is, de onderwerpen, die de leerstof vormen op de lagere school, dan zou de studie, die in de schooluren begonnen is, worden voortgezet ook buiten de school. Zij zou worden volgehouden, nadat de school reeds is verlaten, en de jongens en de meisjes zijn opgegroeid tot jongelingen en jonge maagden, of wel tot mannen en vrouwen.

‘De belangstelling in de school en het schoolonderwijs zou toenemen bij jong en oud.’

Ziedaar, wat naar mij voorkomt, juister klinkt dan Suringar's klacht van 1823. De school heeft zich gesteld buiten de wereld, en hoewel het verre van mij is de hedendaagsche school niet hooger te rekenen dan die uit den aanvang dezer eeuw, toch is nog ons geheele schoolwezen te zeer doortrokken van boekenstudie, dan dat de school geacht kan worden te voldoen aan de eischen der samenleving. Ja, bijna is het alsof die boekenstudie de meest natuurlijke studie is,

zóózeer geeft zich de mensch daaraan over, zóózeer keert hij daartoe terug als een oogenblik de waakzaamheid faalt. En inderdaad zóózeer is het product der 19e eeuwsche beschaving een papieren product, dat zelfs wie zich bewust is van het eenzijdige en afstompende van de eindelooze boekenstudie, slechts met de uiterste krachtsinspanning zich daaraan kan onttrekken. Want die boekenstudie is zoo verleidelijk! Zij is - betrekkelijk althans - zoo gemakkelijk en zoo goedkoop! Voor luttele guldens kunt gij de geheele wijsheid der wereld in een boekenkast zetten, en al is uwe omgeving nog zoo dor, al zijt gij nog zoo armzalig behuisd, wie slechts een tafel bezit om er het boek op te leggen, - ja, desnoods is de knie voldoende, - kan opzuigen, inzwelgen al wat menschen hebben gedacht. Vandaar dan ook bij zoovelen voorliefde voor die wetenschappen, welke geen ervaring, geen ronddoolen langs straten en velden eischen, geen handvaardigheid, niets dan taai geduld en niet al te zeer misdeelde hersenen!

Doch hoezeer is niet eenzijdigheid het gevolg van die gemakzucht - laat ik er bijvoegen: óók het gevolg van gebrek aan geldmiddelen (want dit is niet minder bij velen reden tot zuivere boekenstudie). Hoe blind maakt dit inpompen voor datgeene wat waarlijk waarde geeft aan de wetenschap! In mijn opstel ‘School op voetjes’ waren uit de verslagen der Examen-Commissiën voor de Hoofdakte voorbeelden te over aan te halen van de volslagen ongevoeligheid der onderwijzers voor de verschijnselen uit de eigen omgeving. En wat voor de kennis geldt der natuur, geldt ook voor de andere examen-vakken; voor het rekenen, waarvan getuigd wordt: dat het bleek dat vele candidaten de in leerboeken gegeven bewijzen van buiten leeren, waardoorzij bij de toepassing van genoemde zaken schipbreuk leiden; voor de spraakkunst: welke veel van buiten geleerd wordt, terwijl de toepassing van de geleerde regels en definitiën te wenschen overlaat; voor de geschiedenis: waarvan wordt medegedeeld dat de meesten uit een handboek vele feiten hadden opgenomen, maar blijkbaar verzuimd hadden de stof te verwerken; voor handteekenen: waaromtrent wordt geklaaagd dat velen geen helder inzicht hadden in de eenvoudigste perspectivische verschijnselen; terwijl van het examen in paedagogiek wordt verklaard: dikwerf werd een naam gebezigd zonder dat men iets wist van de zaak;

menig candidaat wist voorname opvoedkundigen en invloedrijke onderwijzers te noemen, zonder in het minst iets van hunnen arbeid en streven te kunnen mededeelen.

En is het zóó gesteld met de mannen der Lagere School; in de hoogere schoolwereld is het niet beter. Zoo kent het gymnasium geen teekenonderwijs - het eenige wat, daar natuurkunde en scheikunde er toch reeds zoo stiefmoederlijk bedeeld zijn, nog oog en hand zoude kunnen oefenen. Het gevolg hiervan is dan ook dat aan vele der leerlingen van de hoogere klassen het voorstellingsvermogen ontbreekt, noodig om wiskunde in de ruimte te kunnen begrijpen. Zoo roepen de leeraren met akten voor wis- en natuurkunde middelbaar onderwijs ach en wee over de bevoegdheid der ingenieurs en genie-officieren tot het geven van onderwijs in die vakken, en achten alleen zichzelven, die niets dan boekenstudie kennen, geschikt tot het geven van een onderricht, dat dan toch zeer zeker eene geheel andere bedoeling heeft dan boekengeleerden te maken, derhalve eerder uitsluitend moest worden toevertrouwd aan hen, die een veelzijdige opvoeding, een praktische vorming hebben ontvangen.

Ja zelfs op de Polytechnische School was - wellicht is nog - maar zeker *was* de boekenstudie te zeer schering en inslag, en terecht heeft de hoogleeraar Huet er op gewezen hoe zelfs jarenlang een der meest noodige vakken: de grafostatica daar in den hoek werd gehouden door een (thans overleden) directeur dier inrichting. Inderdaad kende deze verdienstelijke wiskundige doch zuiver boekengeleerde blijkbaar niet de hier zóó toepasselijke satire van Swift, die de bewoners van het magnetische zweef-eiland zich de kleeren laat aanmeten, van uit de verte, met behulp van den sextant, met het begrijpelijke gevolg dat wegens noodzakelijke kleine rekenfoutennergens zoo slecht passende gewaden werden gedragen.

Dat die boekenduivel niemand spaart, mogen ten slotte bewijzen de examens der Vereeniging tot bevordering van het onderwijs in handenarbeid; examens dus waar men van de zich geheel vrijwillig aan de proef onderwerpende candidaten zeker een open oog voor de praktijk mocht verwachten. En wat getuigt de Commissie voor 1897? ‘Men schijnt zich - wat de aanschouwelijke meetkunde betreft - tevreden te stellen met het van buiten leeren van enkele, eenvoudige

meetkundige stellingen, en niet de meetkundige lichamen, inzonderheid de regelmatige ter hand te nemen, te bezien en te maken.' En van de kennis van grondstoffen heet het: 'dat bij het mondeling onderzoek de indruk verkregen werd als zeiden de candidaten een van buiten geleerd lesje op.'

Ja, zelfs de Meesters in handenarbeid zijn niet vrij van smet en blaam; hoe anders zoude in het voorafgaand jaar die Commissie nog hebben kunnen beraadslagen over de vraag: of *zeer* onvoldoende arbeid kan worden goedgemaakt door een goed *theoretisch* examen!

Inderdaad, waar een euvel zoo algemeen verbreid, zóó diep geworteld is, had ik daar wel ongelijk, toen ik - al scheen dit onheusch - beweerde dat de afstand welke zoovelen scheidt van den ingenieur, van den man der praktijk, eigenlijk te groot is om hun te doen beseffen hoe noodig, broodnoodig het is, dat men in dezen kome tot inkeer, aan de hand hergeve de plaats in de opvoeding, welke haar toekomt? Doch wellicht gelooft men eerder den schoolopziener in het district Arnhem, die in een verslag aan de Staten, van Gelderland schrijft: 'Geen vijftig ten honderd van het bestede geld beantwoordt aan het daarmede beoogde doel: volksontwikkeling en volksbeschaving. Domheid, onbevattelijkheid, gemis der allereenvoudigste eischen van kunstsmaak voor bijna elk ambacht noodzakelijk, en van lust tot lectuur, worden ook nu nog, trots velen, als het gevolg beschouwd van den weinig praktischen geest, die ons lager onderwijs aankleeft.'

En dit overwegende, mag dan als een nadeel worden beschouwd, wat diezelfde schoolopziener getuigt: 'Reeds vóór het bereiken van het 18^{e} levensjaar is bij het overwegend deel van mannen en vrouwen tot den breeden zoom der volksklasse behoorend, de half- of slecht geleerde schoolkennis vervlogen'? Neen, geen nadeel is zulk vervloeien, dankbaar integendeel mag die breede zoom der volksklasse zijn dat die kennis vervloeit; even als wij, meer geletterden, zoo dankbaar zijn voor het vervloeien van zooveel ballast, waarmede de school ons tot zinkens toe bezwaarde.

Is het wonder dan ook dat die ouders er niets kwaads in vinden dat hun kind de school verzuimt; dat zij de kinderen vóór het einde van den cursus van school weg nemen?

Eerlijk opgebiecht, laten wij - meer bevoorrechten - de kinderen zóó lang zitten op de banken der lagere school omdat wij de daar verworven kundigheden onmisbaar achten, of wel omdat die kundigheden alleen openen de examenpoort; zoodat wie zijne kinderen voortgezet onderwijs wil doen genieten, hen aan die dressuur niet kan doen ontkomen; en wij slechts dankbaar mogen zijn dat de Staat onzen kinderen niet dwingt koord te dansen of vuur te eten, want hoewel protesteerende van verre, zouden wij ook dát onzen kinderen niet durven onthouden. Zie slechts wat de ondervinding leert omtrent de herhalingscholen: Zij loopen leeg, zij gaan ten gronde, tenzij men teekenonderwijs voegt bij de leervakken, of ander de plaatselijke behoeften bevredigend praktisch onderricht. Zóózeer hijgt ons volk naar de praktische kennis, welke een met boekenkennis gepantserde autoriteit het onthoudt. En zóózeer vreest men zelfs voor die natuurlijke neiging, dat - in eene mij wel bekende stad, - het reglement op eene avondschool de barbaarschheid heeft de kinderen den toegang te ontzeggen tot de teekenlokalen, zoo zij niet tevens de theoretische lessen volgen, - en dus hen, die reeds den geheelen dag moeten arbeiden voor hun levensonderhoud, dwingt 's avonds in plaats van twee uren, drie uren van hunne rust te offeren.

Doch liever ons afgekeerd van dien jammerlijken toestand, on nog een enkel oogenblik verwijld bij deze praktische vragen: in hoeverre eischt de handenarbeid tijd? in hoeverre eischt zij geld?

Wat den tijd betreft, merkt de heer van der Ley zoo terecht op in zijne reeds aangehaalde voorrede: ‘Laat niemand zeggen dat wij voor al de genoemde dingen op school geen tijd hebben. Ik meen te mogen zeggen dat gebrek aan tijd ons niet behoeft tegen te houden. De behandeling van de aangeduide onderwerpen doet tijd op andere onderwerpen uitwinnen’.

Doch nog beter kunnen cijfers dit uitwijzen. Daarom zijn in ommestaande tabel met elkander vergeleken twee volksscholen, de eene zonder handenarbeid, de andere de

nieuwe leer wijze ten volle huldigend; alsmede twee scholen, welker onderwijs aansluit aan dat van Hoogere Burgerschool en Gymnasium, doch eveneens onderscheiden door leerwijze. De beide gewone - laat ik die liever betitelen ouderwetsche scholen - zijn openbare scholen in de stad mijner inwoning, beide zich verheugende in uitstekenden roep en goede leiding; de gekozen volksschool met handenarbeid is de Haarlemsche leerschool; de andere school met handenarbeid die van de heeren van Gemert en van der Meulen te 's Gravenhage. Voor alle vier scholen is aangegeven hoevele uren per week - over de zes jaren te samen genomen - aan de verschillende vakken wordt besteed.

Aantal uren per week in de zes jaren.	**Volksschool**		**School aansluitende aan voortgezet onderwijs.**	
	Haarlem	**Zutphen**	**Den Haag**	**Zutphen**
Ilontarbeid	4	0	15	0
Papier, Karton, Klei	20	0	19	0
Teekenen	11	6	8	6
Spelen, Zing., Gymn., Tain	23¼	9	17½	6½
Omgeving, Kennis der Bedrijven, Natuurkunde.	19¾	3	5	3
Ned. Taal en Schrijven	47¼	96	45	74
Rekenen	27¼	31½	31½	34
Aardrijksk. en Geschied.	15½	6½	15½	12½
Fransch	0	0	16½	15½
Te samen	168	152	173	151½
Na aftr. Spel., Zingen enz.	144¾	143	154½	145

Blijkt uit bovenstaande tabel niet hoezeer het Zutphensche volkskind den Haarlemiet moet benijden? Deze wordt in slechts 47 uren taalwijs gemaakt, terwijl de Geldersman er bijna het dubbele voor noodig heeft. Want in Haarlem wordt die pil omwikkeld in papier, karton en klei; de dorre taalkennis omgezet in kennis der

omgeving, en in kennis der bedrijven. Wel is het verre van mij te beweren dat ook op de gewone school de lessen niet meer kenniskwekend zijn dan voorheen; neen, dit ware die gewone school onrecht aandoen, en gaarne breng ik hulde aan zoovele schrijvers voor de

jeugd; zelfs erken ik volmondig dat alleen door hetgeen de gewone onderwijzers voorbereidden, aan het onderwijs in handenarbeid den waarlijk vruchtbaren grondslag is gegeven. Maar het is geen ondankbaarheid indien een kind den vader over het hoofd groeit en hem in de schaduw stelt; integendeel dif is het beste bewijs dat de opvoeding vrucht, heeft gedragen.

Nog grooter dan het verschil in wijze van opvoeding tusschen den Haarlemiet en het Zutphensche volkskind, is dat tusschen den deftigen Hagenaar en den toekomstigen Zutphenschen gymnasiast of hoogere-burgerscholier. Wel is de schooltijd te 's Hage, ook na aftrek van spelen, zingen, enz., iets langer, maar hoeveel uren worden van dien tijd niet doorgebracht met opwekkende lichaamsbeweging, betere dan het drentelen langs straat kan geven? Er is het dan niet wat waard dat zoodoende uw kind om dezelfde dosis taal, rekenen, aardrijkskunde en geschiedenis te verorberen, op de Haagsche manier slechts 92 uren noodig heeft, tegen 120½ op de Zutphensche? Is het dan ook te verwonderen dat die Haagsche school zóózeer sezocht wordt door hen, die uit eigen ondervinding handenarbeid op waarde weten te schatten, hetzij die strekke tot oefening, hetzij tot sterking van het lichaam? Meer dan elders vindt men daar kinderen van doktoren en van ingenieurs!

En nu nog de kosten!

Deze hangen geheel af van de mate der gevuldheid uwer beurs. Hebt gij geen geld, dan kan het voor niets, of zoo goed als niets; hebt gij iets, dan kost het meer; zijn uwe middelen voldoende, dan kunt gij overgaan tot het invoeren van slöjd; doch difc laatste is niet strikt noodig, althans niet paedagogisch: want slöjd is dat deel van den handenarbeid hetwelk niet vormt een *onderdeel* van de overige leervakken.(In plaats van, zooals de overige handenarbeid, de verschillende leervakken te doordringen, staat slöjd dan ook daarnaast, als afzonderlijk leervak, en komt als zoodanig eerst in de tweede plaats in aanmerking.) Wil men precies weten hoe handenarbeid voor zoo goed als niets kan worden ingevoerd, men trekke naar Enschede, en vrage den zoo bereidwilligen heer de Vries zijne recepten om hazepeper te maken zonder haas. Doch neen, er behoort ‘iets’ toe, en wel een zeer belangrijk

‘iets’, dat al kost liet geen geld, van zoo hooge waarde is: toewijding, algeheele toewijding aan de taak.

Die toewijding echter komt van zelf. Want wie aarzelt handenarbeid in te voeren omdat hij zich of zijn personeel onbevoegd oordeelt, miskent zich zelf. Op alle scholen welke ik bezocht, verzekerden zij die de nieuwe leerwijze invoerden, dat zelfs rnet minder goed personeel, zelfs met in den aanvang min of meer tegenstribbelend personeel het onderwijs in handenarbeid slaagde, zelfs beter dan het gewone. Want een slecht onderwijzer wordt *geholpen* door den handenarbeid, immers het gewone onderwijs, meer bewuste inspanning vorderend van het kind, eischt óók meer van den onderwijzer. En inderdaad zoude het al zéér pleiten tegen de - wat ik nu noemen wil: ouderwetsche methode van les geven, indien wie daarin doorkneed is, zelfs nog niet tot balletjes maken en doosjes plakken in staat zoude zijn, en daarbij de kinderen niet wat zoude kunnen vertellen, hen daardoor leeren spreken, stellen en rekenen.

Want dit is juist het eigenaardige van den handenarbeid als noodwendig (integreerend) deel der verschillende leervakken, dat het den onderwijzer vrijlaat. Zij, die dezen arbeid aanbevelen, dringen dan ook geen uitgewerkte lessen op; zij geven enkel eene schets, een leiddraad; zelf scheppe de leeraar zich als het ware de leerstof.

En nu moge ten slotte nog een oogenblik de technicus aan het woord zijn. Wij weten allen hoezeer er geklaagd wordt over de ongestadigheid der jeugdige werklieden, over onze ambachtsleerlingen. De heer Heldt, inleider tot de bespreking der eerste vraag van het vakcongres, liet zich hieromtrent aldus uit: ‘De jongens, die de lagere school verlaten, weten wel inet welk handwerk zij beginnen, maar niet met welke bezigheden zij zullen eindigen, bij welke bezigheden zij, na eene reeks van teleurstellingen, eindelijk blijven sleuren, als hun geen keuze meer rest, en alleen nog gedacht kan worden aan de zorg voor het onontbeerlijk levensonderhoud.’

Welnu, zoude deze ongestadigheid wel in zoodanige mate worden waargenomen, indien de soort algemeene ontwikkeling, welke de Lagere School geeft, inderdaad ware eene voorbe-

reiding tot het maatschappelijk leven? Thans staan niet enkel bij het verlaten der school, jongen en meisje de handen verkeerd, weten zij evenmin hun eigen krachten te meten, als te beoordeelen aan welke soort van arbeid die aanpassen, maar - en dit is nog wel het ergste - zij hebben niet geleerd hoe zich eigen te maken wat hun het leven aanbiedt tot vermeerdering van kennis en ontwikkeling; en alleen schade en schande maken hen wijs; een onderwijs dat der maatschappij duurder komt te staan, dan de duurste scholen.

Verbetering van het Lager Onderwijs kan dus m.i. niet verkregen worden door enkel wijzigen van de leer*stof* (in welke richting - het worde dankbaar erkend -reeds velen werkzaam zijn) maar in de eerste plaats is het noodig *de* leer*wijze* te veranderen, - iets wat tot nu toe, niettegenstaande de uitspraak van het nationaal-vakcongres, nog slechts door zéér enkelen is geschied.[1)]

Voor het doen-aanschouwen door den leerling dient zooveel mogelijk in de plaats te treden het *zelf*-doen, het zelf-*vinden* van den leerling. Leerstof en ieerwijze dienen zoodanig hersenen, oog en hand te oefenen, dat deze ook *buiten* de schooluren werkzaam blijven in eenzelfde richting, al spelend als het ware voortzetten het leeren.

De algemeene ontwikkeling - hoofddoel van het Lager Onderwijs - zal zoodoende één geheel vormen met de ontwikkeling van het kind buiten de school, en tevens - zonder in vakopleiding te ontaarden - de school maken tot eenen geleidelijken overgang tot de werkplaats. Met voordacht schrijf ik hier neder: tot de werkplaats, omdat, hoe groot ook de invloed van de ambachtsschool moge zijn.... en worden, toch voor verreweg het grootste deel der leerlingen van de lagere school de werkplaats de eenige vakschool is en zal blijven.

1) Men zoude cchter onrecht doen door te veronderstellen dat de handenarbeid als onderdeel der verschillende leervakken enkelis ingevoerd op de scholen der weinige in dit opstel met name genoemde hoofden. De Vereeniging tot bevordering van het onderwijs in handenarbeid telt reeds twee á driehonderd leden, en weldra zal, dank zij de Rijkskweekschool te Haarlem, waar handenarbeid aan de toekomstige leeraren wordt onderwezen, het goede zaad weliger opschieten, maar toch is in verhouding tot ons reusachtig schoolleger, de keurbende nog uiterst klein.

Het is op grond van bovenstaande overwegingen dat ontkennend is te beantwoorden de vraag gesteld door de commissie voor het Onderwijs-congres: 'Is ons huidig Lager Onderwijs zoo ingericht dat het doel eener goede opvoeding er door kan worden bereikt?' Integendeel wordt om het Lager Onderwijs te verbeteren mijns inziens vereischt hetgeen in de navolgende stellingen is samengevat:

1°. dat in de lagere klassen het zelf-beelden (klei-, papier- staaf-, cartonarbeid) een noodwendig (integreerend) deel uitmake van het samenhangend (geconcentreerd) onderwijs in spreken, lezen, schrijven, rekenen, teekenen en aardrijkskunde[1].

Zulks zal den onderwijzer tevens geleidelijk er toe brengen de stof der oefeningen bij het reken-, taal- en stel-onderwijs te ontleenen, niet aan boeken, maar aan de eigen ervaring der leerlingen en aan de doode en levende omgeving[2];

2°. dat in de hoogere klassen, voor zooveel de geldmiddelen het veroorloven, de oefening van oog en hand worde voortgezet door middel van den hout-arbeid;

3°. dat schooltuinen voor alle klassen worden ingericht en school*wandelingen* worden gehouden (slechts in bijzondere gevallen uit te breiden tot school*reizen*).

Is na al het reeds medegedeelde, aan deze stellingen nog iets toe te voegen? Helaas, ja; de tegenwoordige omstandigheden dwingen er toe, al wordt niet dan aarzelend hetgeen volgen zal neergeschreven. Want wie thans zegt: *school*, weet dat hij eigenlijk meent: wespennest. Wederom toch geniet de school de bedenkelijke eer van te moeten dienen tot politieken

1) Men zoude kunnen vragen waarom niet den leerkring gesloten, en hier ook geschiedenis en natuurkunde genoend? Doch ook voor handenarbeid gelde het: *surtout pas de zèle*; en geschiedenis - al mogen niet alle voorstanders zoo denken - heeft m.i. het zelfbeelden niet van noode; terwijl voor den leerling wiens voorstellingsvermogen door liet zelf-doen in andere leervakken genoegzaam is ontwikkeld, dit zelf-doen bij natuurkunde overbodig is.

2) Vooral op den invloed welke de handenarbeid-methode zal uitoefenen op den *leeraar* is te wijzen, wie vraagt of inderdaad handenarbeid alleen ons Lager Onderswys in een geheel andere richting zal leiden. Men mag zelfs verder gaan en verklaren dat alleen op dit betere fundament een stevig middelbaar- en gymnasiaal-onderwijsgebouw kan worden opgetrokken. Want al dit onderwijs gaat aan een zelfde euvel mank.

stormram. Alsof er dan werkelijk niet genoeg aan die school te verbeteren ware in stilte, dan dat men weder de krijgsbazuin moet steken!

Van harte is eene strijdlustigheid te betreuren, te minder begrijpelijk nu het de heer Goeman Borgesius was die, als voorzitter der eerste sectie van het Vakcongres, zoo welsprekend pleitte voor het omverhalen van de oude school. Hoe nu, drie jaar later, terwijl hij zijn ideaal kan verwezenlijken, wil hij in plaats van te sloopen, een hoogere verdieping zetten op dat afgekeurde gebouw? Onwillekeurig brengt dit pogen de naïeve klacht te binnen, door den heer Van Gilse, in de ‘Vragen des Tijds’ van 1895, geslaakt: ‘Het is onloochenbaar - aldus schrijft deze -’ dat de wijziging der wet tot regeling van het lager onderwijs, in 1889 door het Ministerie Mackay tot stand gebracht, van den ouden schoolstrijd de scherpste kanten heeft afgenomen..... Maar naast het gunstig gevolg dier wet: den wapenstilstand op het terrein van den politieken schoolstrijd, staat het nadeel dat dientengevolge de belangstelling voor het lager onderwijs onder het groote publiek en in de staatkundige kringen onmiskenbaar is verflauwd..... Het lijdt althans m.i. geen twijfel of beheerschte de schoolstrijd nog onzen staatkundigen toestand, herstel der onbetwistbare grieven tegen de bestaande onderwijsregeling ware reeds lang onder de *desiderata* eener politieke partij opgenomen.’

Ik ben zoo vrij het ganschelijk niet eens te zijn met den geëerden schrijver. Er is genoeg gevochten, en de onverschilligheid der ouders - ik meen zulks voldoende te hebben uiteengezet - berust op betere gronden. Het onderwijs moet *anders* worden, zal het zich in eene weldadige, eene werkdadige belangstelling van de zijde der ouders en leerlingen verheugen. Door schooldwang, door leerplicht moge men trachten dat feit te verbloemen; wat mij betreft, ik zou die veiligheidsklep niet willen sluiten: maak eerst het onderwijs wat dit behoort te zijn! En wilt gij grootere offers vragen, vraag die dan èn voor het nog zoo misdeelde ambachtsonderwijs, èn in de eerste plaats voor de *verbetering* van de lagere school; voor houtslöjd (want deze kost geld), voor schooltuinen, voor opleiding en betere bezoldiging der onderwijzers. Breng zoodoende eerst de lagere school tot de

maatschappij, dan zal die maatschappij van zelf komen tot de school!

Wie rondgaat door de afdeeling der Tentoonstelling van Vrouwenarbeid gewijd aan het onderwijs, zal getroffen worden door het opschrift op een der nooddeuren: Geen nood, zoolang ons Lager Onderwijs voeling houdt met de buitenwereld. Zij die dit opschrift ontwierp, bedoelde het zeker goed, maar is zich blijkbaar niet bewust geweest van de ironie, welke schuilt in die uitspraak, dáár geplaatst. Immers een nooddeur is niet de deur van het dagelijksch verkeer; eerst als geen andere uitkomst overblijft, wordt zij door radeloozen opengetrapt. Hoe armzalig is zulk eene voeling met de buitenwereld!

Neen, niet door eene nooddeur moet ons Lager Onderwijs voeling houden met de buitenwereld; niet in een hoekje verscholen, niet gehangen aan door onbruik roestige scharnieren zij de deur, welke leidt van en naar de menschenmaatschappij. Dagelijks, voortdurend, worde in- en uitgegaan, zoodat ieder vertrouwd zij met den doorgang; zoodat school en leven één worden.

Beter nog: aan alle kanten sta de toegang tot de school vrij. Naar alle zijden kunne zich de blik onbelemmerd wenden. Te zeer nog heerscht de neiging alleen den blik der kinderen te richten naar die zijde van het leven, waar met groote gouden letteren, op reusachtige reclame-borden, op alle wél in zicht zijnde heuvelen, door al te ijverige handen is aangebracht de spreuk: Kennis is macht. Want eenige waarheid moge die spreuk bevatten, de gansche waarheid bevat zij zeer zeker niet.

En niet enkel leere men de kinderen zien om zich henen, maar óók naar binnen (*zelf*kennis is macht!) en ook, vóóral: naar boven! Want anders wierd te zeer tot beeld van al ons werken en kunnen die onderarm, zich loswoelend uit de aarde, met de vuist krampachtig omklemmend een ijzeren moker, welke - enkele jaren geleden - op alle aanplakborden aankondigde het hoogtij, dat de nijverheid vieren zoude te Berlijn. Beeld der industrie, tastend in den blinde, uitdagend gestrekt naar den hemel, die het met hare

korte lengte meent te kunnen bereiken! Neen, liever dan dit symbool zij ons de kinder-legende, welke nestelt in het gothische kantwerk der Moederkerk. Bar-Abbas, de latere moordenaar - aldus luidt een der lezingen - vormt van leem duiven, onbeholpen van gestalte. Trotsch op het maaksel zijner handen daagt hij het kindeke Jezus - dat voorbij komt - uit tot een wedstrijd in het nabootsen. En het kindeke Jezus, zwijgend de klei knedende tot een vorm van duiven, opent de handen; en zie, vroolijk klapwiekend snellen de leemen vormsels, bezield, het luchtruim in, verdwijnen in den aether. Zóó worde de klei bezield, welke ik wensch in de handen onzer kleinen; ontleend aan de aarde, verschaffe zij niet enkel vaardigheid aan de vingeren, scherpte aan het oog, maar leere tevens op te zien naar die ruimte, welke geen wetenschap kan peilen, doch die voor de Liefde geen verborgenheden heeft.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Een blik op het Indisch tooneel.

Het leemen wagentje. Indisch tooneelspel uit Sanskrt en Prâkrt in het Nederlandsch vertaald door J. Ph. Vogel. Amsterdam, Scheltema & Holkema's Boekhandel. 1897.

Weinig meer dan een eeuw is het geleden, dat de Europeesche wereld in staat gesteld werd kennis te maken met de letterkunde der oude Indiërs. Het eerste kunstgewrocht waarmede men bekend werd was een tooneelstuk, de Çakuntalâ van Kâlidâsa, die in de smaakvolle vertolking van William Jones op de lezers in ons Westen eene machtige bekoring uitoefende, eene bekoring zooals een liefhebber van bloemen gevoelt bij de ontdekking van een sierlijk exotisch gewas, maar gemengd met verrassing, dat die vreemde plant door ‘ik en weet niet wat’ herinnerde aan voortbrengselen van eigen bodem.

Ontegenzeggelijk is de belangstelling die men tegen het einde der vorige eeuw in Europa voor de Oudindische taal en letterkunde begon te gevoelen, gewekt door een werk dat tot het gebied der fraaie letteren behoort, maar toen die belangstelling eenmaal ontwaakt was, duurde het niet lang of het aantal weetgierigen nam toe, en naarmate de kring van onderzoek werd uitgebreid, naarmate men dieper in de ontgonnen mijn groef, ontwaarde men met stijgende geestdrift, dat er schatten van allerlei aard aan 't licht kwamen. Het bleek dat de Indiërs in hunne fabelen en vertellingen eene onuitputtelijke verbeeldingskracht ten toon spreidden; dat hun spreukenwijsheid gerust de vergelijking met die van eenig ander volk der oudheid en der nieuwere tijden kon doorstaan; dat hun heldendichten grootsche scheppingen waren; dat zij in sommige vakken van kennis, als reken-

kunst, algebra en spraakkunst eene bewonderenswaardige hoogte bereikt hadden; en bovenal, dat hunne gewijde oorkonden en hunne wijsgeerige bespiegelingen èn wegens den eerbiedwaardigen ouderdom èn wegens de vaak diepzinnige denkbeelden, daarin vervat, geacht mogen worden te behooren tot de merkwaardigste voortbrengselen van den menschelijken geest. Geen wonder dat er in Europa mannen waren als Friedrich Schlegel, die met romantischen gloed de wijsheid der Brahmanen verheerlijkten, en als Schopenhauer, die verklaarde geen stichtelijker lectuur te kennen dan de Upanishads.

Het spreekt van zelf, dat bij het toenemend aantal der beoefenaars van 't Sanskrit en de Indische letterkunde, verschillende stroomingen en richtingen ontstonden. De eenen voelden zich meer aangetrokken tot de studie der fraaie literatuur; de anderen stelden meer belang in 't oudheidkundig onderzoek; weêr anderen verdiepten zich bij voorkeur in de oudste godsdienstige oorkonden der Brahmanen, de Weda's, terwijl eindelijk, vooral in de laatste helft dezer eeuw, de gewijde schriften der Buddhisten zich in eene bijzondere belangstelling mochten verheugen.

Het is een onvermijdelijk gevolg van de steeds toenemende te bewerken stof en de daarmeê gepaard gaande splitsing van arbeid, dat het gansche veld der Indische studiën moeilijk meer te overzien is, en daarom zal men in onzen tijd zeker weinig geleerden kunnen aanwijzen, die zich in elk tijdperk der Indische letterkunde even gemakkelijk bewegen. Desniettegenstaande ontbreekt het over 't algemeen zelfs dengenen die een onderdeel van het geheel tot een onderwerp van voortgezet onderzoek uitgekozen hebben, niet aan belangstelling in en waardeering van hetgeen hun vakgenooten, al is het in een ander gedeelte van het gebied verrichten. Bij slot van rekening bestaat er verband tusschen alle uitingen van den Indischen geest, en wie volkomen verwaarloost zijn blik te richten op die uitingen in eenig tijdperk van ontwikkeling van het Indische leven, zal ondervinden dat hij zulks niet ongestraft kan doen.

Tot de voortbrengselen der Indische letterkunde die wel geschikt zijn om bij het Europeesche publiek geen ongunstigen indruk te weeg te brengen, omdat ze weinig bevatten wat met onzen smaak strijdt, behooren de tooneelstukken.

I.

De beginselen van 't Indisch tooneel - gelijk trouwens van elk ander - zijn in duisternis gehuld. Het laat zich zelfs niet bij benadering vaststellen omstreeks welken tijd het drama in Indië als een literarische kunstvorm erkend is geworden. Uit de voor tooneelspel en tooneelstuk gebruikelijke namen, te weten *nâtya nâtaka*, blijkt echter wel zóóveel dat het drama ginds zich ontwikkeld heeft uit volksschouwspelen, waarbij mimische dansen de hoofdrol spelen, en ook, dat het zijn ontstaan niet aan uitheemschen invloed te danken heeft. Beide zooeven genoemde termen toch zijn uit een volkstongval in 't Sanskrit opgenomen, hoewel woorden van denzelfden stam en wel in ouderen, onverbasterden vorm in 't Sanskrit voorkomen, als *nrtta, nartaka, nrtya*. De twee eerste termen beteekenen evenwel ‘dans, danser’ in 't algemeen, *nrtya* ‘pantomime’, terwijl dezelfde uitdrukkingen naar de uitspraak der volksklassen meer bepaald op mimische dansen werden toegepast. De mimische dans der Indiërs bestond - en bestaat nu nog onder den welbekenden naam *nâtsj*, de hedendaagsche uitsjraak van *nâtya* - daarin, dat door lichaamsbewegingen en gebaren uitdrukking wordt gegeven aan zekere gemoedsaandoeningen en stemmingen. Die mimische dans wordt begeleid door muziek, waarvan de melodie in overeenstemming is met hetgeen door den dans moet uitgedrukt worden, en waarvan de rhythmus de uitingen van hartstocht, om zoo te zeggen dwingt, de maat van 't schoone niet te overschrijden. Gedurende de vertooning wordt door den danser of de danseres ook gesproken en gezongen. Nu behoeven wij ons slechts voor te stellen dat twee mimen tegenover elkander, volgens de regelen hunner kunst, lucht geven aan hunne gevoelens of gewaarwordingen ten aanzien van eene zaak die beiden aangaat, en wij zullen ons dan licht kunnen verklaren hoe zich daaruit de dramatische dialoog ontwikkeld heeft. Aan dramatische stoffen ontbrak het in Indië niet: men kon kiezen uit een onuitputtelijken voorraad van mythen, sagen en legenden, die alle een min of meer gewijd karakter hadden, zoodat eene aanschouwelijke voorstelling er van eer als verdienstelijk en den volke nuttig dan het tegendeel werd beschouwd. Voor vertooningen uit

lager sfeer, uit het dagelijksch leven kon men de toevlucht nemen tot de fabelen en vertellingen die zoo niet iets verheveners, dan toch lessen van niet te versmaden levenswijsheid bevatten.

Wat de Indiërs zelven fabelen over den oorsprong van hun tooneel, zou geen aandacht verdienen, ware het niet dat er in hun theorie twee zeer kenmerkende trekken voorkomen. Zij schrijven de uitvinding van het drama - theoretisch eene verbinding van dans, mimiek en rede - toe aan den mythischen Wijze Bharata. De eerste vertooning van een tooneelstuk had plaats in den hemel, waar de Gandharwas of hemelsche zangers en de Apvarasen of Nymfen, door Bharata als regisseur gedrild, de rollen vervulden. Het is duidelijk dat deze theorie verzonnen is in een tijd toen het drama reeds ten volle ontwikkeld was, en in zooverre heeft ze niet de minste waarde, maar men leert er uit dat het drama in de meening der Hindoes een verheven oorspronghad en een godsdienstig karakter droeg. Men weet, dat ook bij andere volken dramatische vertooningen in nauw verband stonden met godsdienstige feesten.

Er bestaan gegevens waaruit men moet opmaken dat dramatische vertooningen reeds in de vierde eeuw vóór onze jaartelling bij de Indiërs niet ongewoon waren, doch daaruit volgt nog niet, dat er naar de regelen der kunst vervaardigde tooneelstukken werden opgevoerd. In allen gevalle is er van zulke teksten uit dien tijd geen spoor meer overgebleven en dagteekenen de oudste ons bekende tooneelstukken uit een veel later tijd. Anderzijds moet opgemerkt worden, dat deze laatste in al hun eigenaardigheden het kenmerk dragen van eene kunst die eene lange ontwikkelingsgeschiedenis achter zich heeft. In de eerste plaats treft ons het groote aantal van personen dat in laatstbedoelde drama's optreedt, en ten andere de vaste regel volgens welke de handelende personen zich van 't Sanskrit of van verschillende gewestelijke talen zgn. Prâkrits bedienen, al naarmate van den rang dien zij in de maatschappij innemen. Let men op den vorm waarin zich die gewestelijke talen vertoonen, dan bespeurt men dat die een anderen toestand vertegenwoordigt dan die waarin zulk een taal zich bevond in den tijd bijv. van Kâlidâsa. Dit geldt ten minste van de meeste tong-

vallen. Daaruit volgt dat de oudste ons bekende tooneelschrijvers zich niet alleen ten opzichte van het Sanskrit - want dit spreekt van zelf -, maar ook bij 't gebruik van de soorten van Prâkrit, die zij hun personen in den mond legden, hielden aan van ouds overgeleverde voorbeelden. Met andere woorden, het door hen gebezigde Prâkrit was, in de meeste gevallen althans, in hun tijd reeds verouderd. Zoo iets laat zich toch moeilijk anders verklaren, dan door aan te nemen dat de dichters, in overeenstemming met den Indischen eerbied voor de overlevering, oudere toonbeelden, ten minste in uiterlijkheden, navolgden.

Het kan niet missen of drama's van zulk eene samenstelling konden alleen begrepen en genoten worden door personen van groote literarische ontwikkeling. Het gebruik van de hooge taal, het Sanskrit, leverde nog de minste zwarigheden op, want te allen tijde is het aantal dergenen die Sanskrit kennen in Indië legio geweest, en nog heden ten dage verstaat elk wezenlijk beschaafd Indiër de heilige taal,[1)] maar met de verouderde. Prâkrits is dat niet het geval. Het is waar, al die Prâkrits zijn onderling verwant en de Hindoes zijn van oudsher gewend om zich in 't gebruik van meer dan ééne taal te oefenen; daarbij zijn zij zeldzaam vlug van bevatting, maar met dat al is en blijft het verstaan van een geheel Indisch drama een kunstgenot dat alleen voor een uitgelezen publiek toegankelijk is.

Een natuurlijk gevolg der verfijning van 't Indisch drama was, dat het ophield een volksschouwspel te wezen, zooals het toch oorspronkelijk moet geweest zijn. Alleen kluchten van de laagste soort konden voor het groote publiek eenige aantrekkelijkheid behouden, en zulke stukken worden ook tegenwoordig hier en daar vertoond, maar ze missen alle kunstwaarde. De hoogere vormen van tooneelkunst, die eenmaal zeer talrijk vertegenwoordigd waren, zijn in onbruik geraakt, en wanneer nu en dan een drama, zooals de Çakuntalâ, in onzen tijd voor een Indisch publiek wordt opgevoerd, dan is het de galvaniseering van een dood lichaam, onder Europeeschen invloed.

De vertooning van een drama placht te geschieden bij

1) Tot de wezenlijk beschaafde ‘Hindoes’ rekene men niet de Engelsen sprekende, met een vernis van Europeesche beschaving of wat daarvoor doorgaat bestreken, beef-etende en whisky-drinkende Baboes van Bengalen.

plechtige gelegenheden, als daar zijn: het lentefeest, of een anderen aan deze of gene godheid gewijden dag; de kroning van een vorst; de inwijding van eene woning of eene stad; een huwelijk; de geboorte van een zoon; eene kermis. Van sommige stukken vernemen wij in het voorspel voor en bij welke bijzondere plechtige gelegenheid het vervaardigd en vertoond werd, en als daarbij een vorst of ander persoon met name genoemd wordt, van wien ons de datum van elders bekend is, kunnen wij ook vaststellen in of om welken tijd het stuk vervaardigd is, doch dit behoort tot de uitzonderingen.

Men mag veronderstellen dat de auteurs van een tooneelspel niet altoos op eene bijzondere gelegenheid gewacht hebben, alvorens hun gewrocht in 't licht te zenden. Ten bewijze hiervan mogen wij ons beroepen op het voorbeeld van de Mrcchakaṭikâ of Het Leemen Wagentje, het door Dr. Vogel vertaalde tooneelspel. Immers daarvan zegt de regisseur in het voorspel, dat het geschreven is door Koning Çûdraka, die blijkens hetgeen tot diens lof gezegd wordt, niet meer in het rijk der levenden behoort. Gesteld eens dat deze uitermate apocriefe vorstelijke dichter werkelijk bestaan heeft, en dat hij op honderdjarigen leeftijd vrijwillig den brandstapel beklom, dan wordt er toch niet bijgevoegd dat Çûdraka zijn werk voor eene bijzondere gelegenheid bestemd had. De geheele manier waarop van den beroemden - maar volkomen onbekenden - Koning Çûdraka gesproken wordt, maakt den indruk dat de werkelijke dichter zijn eigen naam verzwijgt. Dit zal menigeen bevreemden; hier in Europa zijn er die meer tot eigen behagen dan tot dat van het publiek, meer tot eigen verheerlijking dan tot die van de kunst schrijven en de persen doen zweeten, maar in Indië zijn de oudere en meest grootsche gewrochten, met weinig uitzonderingen, òf anoniem òf pseudoniem. Wie de gewoonten en eigenaardigheden der Indiërs in de oudere tijdperken hunner beschaving kent, zal in de handelwijze van den man, dien wij voor den waren auteur van Het Leemen Wagentje houden, niets ongehoords zien, zelfs niets vreemds vinden.

II.

Dr. Vogel heeft met zijne Nederlandsche vertaling van de Mrcchakaṭikâ een goed werk verricht. Uit de Inleiding des

vertalers kan ieder, die het nog niet wist, zien hoe er reeds ettelijke vertolkingen elders verschenen zijn. De eerste Europeesche vertaling werd nu ruim zeventig jaren geleden door den Engelschen Sanskritist H.H. Wilson geleverd. Wilson 's werk werd door Langlois in 't Fransch, en door Wolff in het Hoogduitsch overgezet. Niet vóór 1860 verscheen de eerste rechtstreeksche Fransche vertaling door Fauche, in 1876 gevolgd door die van Regnaud. Van de Hoogduitsche vertolkingen is de eerste die van Böhtlingk in 1876; daarop volgden die van Fritze en Kellner. In 't Deensch werd de Mrcchaka*ti*kâ overgezet door E. Brandes; in het Italiaansch door Kerbaker; in 't Russisch door Kossowitsj. Over de verschillende z.g. tooneelbewerkingen, o.a. de in Amsterdam opgevoerde Wasantasenâ, behoeven wij niet uit te weiden; de medegedeelde lijst is, hoe dan ook, toch welsprekend: ze levert het bewijs dat wij hier tc lande, zooals gewoonlijk, wederom achteraan komen. Trouwens in welk opzicht zijn wij niet achterlijk in vergelijking, ik wil niet eens zeggen met grootere landen, maar met het wakkere kleine Denemarken?

De Mrcchaka*ti*kâ, wordt, zooals Dr. Vogel opmerkt, vrij algemeen voor het oudste der bewaard gebleven Indische tooneelstukken gehouden; o.i. te recht. De techniek is zóó onbeholpen, vergeleken met die van alle overige stukken, dat men zich moeilijk kan voorstellen hoe een dichter zich daarmeê kon tevreden stellen, indien hij bij voorgangers of tijdgenooten iets beters gevonden had. De stijl heeft, bij alle stoutheid in sommige beelden, een waas van eenvoudigheid en mindere gepolijstheid dan die van Kâlidâsa, om van de gemaniereerde taal van een Da*nd*in, een Subandhu, een Bâ*n*a, een Bhawabhûti te zwijgen. De eigenaardigheid dat het stuk in den proloog wordt toegeschreven aan een dichter die vroeger heet geleefd te hebben, versterkt ons in het vermoeden dat het drama valt in een tijdperk toen het nog mode was het vaderschap van een geschrift aan een mythische, of oudere historische of wel zuiver verdichte persoonlijkheid toe te kennen. Van een ander gedeelte der letterkunde, de astronomisch-astrologische werken, zijn *alle* - en 't aantal is niet gering - pseudoniem, tot in den tijd van Aryabha*t*a, einde der 5de eeuw. Na Aryabha*t*a zijn *alle* werken in hetzelfde vak uitgegeven onder den naam van de werkelijke schrijvers.

Bij de behandeling van dit vraagstuk is het niet overbodig na te gaan wat men van den reeds meermalen genoemden Koning Çûdraka te denken heeft. ‘Algemeen is men van oordeel’, zegt Dr. Vogel, ‘dat, zooals in Indië niet ongebruikelijk was, het stuk door den vervaardiger is gesteld op naam van zijn vorstelijken beschermer.’ Voorzeker, van het bedoelde gebruik zijn er voorbeelden bekend, maar wat heeft dat te maken met den heuschen of verdichten Koning Çûdraka? Deze wordt voorgesteld als geleefd te hebben in een tijd dien de régisseur en zijn geslacht niet heeft bijgewoond. Dit wordt duidelijk genoeg te kennen gegeven door het eenvoudige woordje *babhûwa* in de derde strofe en blijkt ten overvloede uit het nog kleiner, maar veelbeteekenend woordje *kila*. Nu kan iemand die reeds overleden is, toch moeielijk de patroon wezen van iemand die jaren, misschien eeuwen daarna geboren is. Wat men van dat algemeen gevoelen dus te denken heeft, blijve aan 't oordeel van den lezer overgelaten.

De tijd der vervaardiging van de Mrcchuka*ti*kâ is onzeker, en wat geleerden daarover geschreven hebben, kunnen wij met stilzwijgen voorbijgaan, daar zij de eenige bruikbare gegevens, welke eenigermate strekken kunnen om ten ruwe dien tijd te bepalen, buiten beschouwing hebben gelaten. Het eerste gegeven is de vermelding van het betelgebruik met kamfer[1)]. In de oudere literatuur komt de gewoonte van het betelkauwen niet voor, en de kamfer evenmin; het woord voor ‘kamfer’ is zelfs vreemd en blijkbaar aan een Indonesische taal, hetzij rechtstreeks of middellijk, ontleend. Ook het betelkauwen is vermoedelijk van den Indischen Archipel uit ingevoerd, want het heeft in die gewesten eene beteekenis, terwijl het in Voor-Indië dat niet heeft. Ten tijde van het oudste, door Caraka bewerkte leerboek der Geneeskunde wordt, bij de behandeling van genotmiddelen, van betel en kamfer niet gerept, doch in het latere standaardwerk over hetzelfde vak, toegeschreven aan den verdichten wijze Suçruta, vindt men in het overeenkomstige hoofdstuk het gebruik vermeld. Dat dit in de zesde eeuw algemeen reeds in zwang was, weten wij met volle zekerheid. Nu leeren we uit

1) In den tekst van Stenzler op bl. 71, 6; bij Vogel op blz. 65, r. 2 v.o.

Buddhistische bronnen dat Caraka lijfarts was van den Çaka-vorst Kanishka, waaruit volgt dat Caraka leefde in de eerste eeuw onzer jaartelling. De invoering van de kamfer en van het betelgebruik moet dus geschied zijn in het tijdperk dat er verloopen is tusschen Caraka en Suçruta. Nu weten wij wel is waar niet wanneer het leerboek van Suçruta verschenen is, maar van elders zoools reeds gezegd, is ons bekend dat in de 6de eeuw het betelgebruik algemeen in zwang was. Verder mogen we op inwendige gronden Suçruta vóór 500 na Chr. stellen. De Mrcchaka*ṭ*ikâ kan dus in geen geval ouder zijn dan de 2^{dc} eeuw onzer jaartelling en voorloopig mag men den datum er van iets later stellen.

Het tweede gegeven is eene plaats waaruit bekendheid blijkt met de Grieksche astrologie,[1)] en wel niet enkel bij geleerden, maar bij weinig beschaafde lieden. De Grieksche astrologie, in den vorm waarin wij die bij de Indisch schrijvers aantreffen, kan kwalijk vóór 300 na Chr. ingevoerd zijn en is natuurlijk eerst later tot het volk doorgedrongen. Alles in aanmerking genomen, zouden wij op uit- en inwendige gronden meenen, dat de datum van de Mrcchaka*ṭ*ikâ ten ruwe kan gesteld worden op 400 na Chr.

Het is, ook voor den gewonen lezer, van eenig belang dat eenigermate de grenzen worden vastgesteld van het tijdvak, waarbinnen de vervaardiging van een tooneelstuk als Het Leemen Wagentje valt. Want in geen enkel ander Indisch drama ziet men zulk een levendig en veelzijdig tafereel van het Indische leven ontrold als in dit merkwaardige voortbrengsel der Indische letterkunde. In Europa is men gewoon te spreken van het ‘onveranderlijke Oosten’, doch die uitdrukking moet niet al te letterlijk genomen worden en past niet bijzonder goed voor Indië. Er hebben in de meer dan drie duizend jaar, dat wij de uitingen van den Indischen geest, de zeden en gebruiken, en tot op zekere hoogte de staatkundige geschiedenis kunnen nagaan, zeer belangrijke veranderingen plaats gegrepen. Tegenover eenige blijvende karaktertrekken en neigingen die men bij de Indiërs in alle tijdperken kan ontdekken, staan onmiskenbare verschillen van ingrijpenden aard. Indië heeft tijden van bloei en van

1) Bij Stenzler blz. 100, 6-10; bij Vogel 91, 13 v.o.

verval gekend, evenals andere landen, ook in Europa; tijdperken van weelde en van armoede hebben ook dáár elkaar afgewisseld.

De maatschappij die ons in Het Leemen Wagentje geschilderd wordt, vertoont al de licht- en schaduwzijden van het Indische volkskarakter in een tijd van verfijnde, hoezeer niet in alle opzichten gezonde beschaving, en van groote weelde, ondanks het wanbestuur van een onwaardig vorst, die dan ook door eene omwenteling kroon en leven verliest. Aan literarische beschaving ontbrak het in het bloeiende Ujjayinî - waar de handeling voorvalt - niet, zoodat de zwager des konings, een onwetende woesteling, die uit de heffe des volks gesproten, zijn rijkdom aan willekeurig gunstbetoon te danken had, zich in ieders oogen belachelijk en verachtelijk maakte door zijne mislukte pogingen om te toonen dat ook hij de hoofdfiguren der nationale heldendichten kende. De heldin van het stuk, de hetaere Wasantasenâ, had zulk eene zorgvuldige opvoeding genoten dat zij zuiver en sierlijk Sanskrit sprak.

Het is den dichter niet te doen geweest een tafereel ten toon te stellen waarop de personen alleen als stoffage, als in kostuum van den tijd gekleede figuranten dienst doen. De personen die hij laat optreden zijn handelende personen, wier sterk sprekende individualiteit zich openbaart in omstandigheden die van hun wil onaf hankelijk te zijn. Die omstandigheden zijn niet hun werk, maar de wijze waarop zij zich gedragen, is het wel.

In de groote verscheidenheid van karakters, welke hier en daar met te scherpe kleuren geschilderd zijn, ontmoeten wij slechts twee personen die als staande typen van 't Indische tooneel mogen beschouwd worden; de eerste is de Widûshaka of koddige figuur, de tegenhanger van den Gracioso in het Spaansche drama en den clown bij Shakespear; de andere is de Wi*ṭ*a, of losbol. Maar hoe eigenaardig, hoe individueel zijn ook deze twee in de Mrcchaka*ṭ*ikâ, en hoe heeft de dichter deze conventioneele personages dienstbaar weten te maken aan de ontwikkeling der gebeurtenissen. In 't algemeen dragen alle *dramatis personae* bij tot de ontknooping, evenals schijnbaar de onbeduidendste voorvallen schakels vormen van het geheel. De korte inhoud van het stuk moge hier in verhalenden vorm volgen.

Te Ujjayinî, de weelderige hoofdstad van Awanti, leefde

zekere hetaere, Wasantasenâ, beeldschoon, rijk, fijn beschaafd en, wat bij vrouwen van hare klasse eene uitzondering is, vrij van alle baatzucht. Op zekeren dag had zij in een der stadsparken den brahmaanschen gildemeester Cârudatta ontmoet, een man die in den bloei der jaren staande, ten gevolge van overgroote mildheid tot armoede vervallen was. Deze omstandigheid, wel verre van haar af te schrikken, verhief hem in hare oogen, zoodat zij in haar hart den wensch voelde opkomen aan hem alleen toe te behooren en alle aanzoeken van anderen afwees. Onder hare talrijke aanbidders behoorde ook de zwager des konings, met name Samsthânaka, een verachtelijk wezen, zonder opvoeding, kwaadaardig, nietig, laf, trotsch op zijn rijkdom, kortom de type van een *parvenu* van de gemeenste soort. Eens van Cârudatta's deugden hoorende gewagen, zeide hij: ‘Wat kunnen dat wel voor deugden zijn als men bij hem aan huis niet eens wat te eten kan krijgen?’ Daarbij was hij een woesteling. Reeds lang had hij om de gunst van de schoone hetaere gedongen zonder te slagen, toen het toeval hem scheen te willen begunstigen. Eens tegen den avond zag hij Wasantasenâ op straat en in gezelschap van een Wi*t*a, achtervolgde hij haar, om haar lastig te vallen met zijn onbeschaamd aanzoek. Met verachting wijst Wasantasenâ hem af, ondanks het gevaar dat haar van den kant des voor niets terugdeinzenden ellendelings bedreigde. Gelukkig dat zij deels door den Wi*t*a, deels door de invallende duisternis geholpen, kon ontsnappen en de wijk nemen in een nabijgelegen huis, dat, zooals zij nu eerst door eene uiting van Samsthânaka te weten kwam, door Cârudatta bewoond werd. Zelfs tot in huis werd zij vervolgd, doch zij had de voorzorg genomen het licht uit te doen, zoodat de indringer, door de duisternis misleid, het dienstmeisje van Cârudatta bij de haren grijpt. Door de tegenwoordigheid van Maitreya, den Widûshaka, wordt de vergissing ontdekt, en teleurgesteld druipt de koningszwager af. Intusschen komt Cârudatta binnen, die, niet wetende dat Wasantasenâ bij hem de wijk heeft genomen, in de duisternis haar voor zijne dienstmaagd aanziet en haar een mantel, het geschenk van een vriend, reikt, opdat zij zijn zoontje daarmede tegen de koele avondlucht beschermen zou. Door Maitreya uit den droom geholpen, vraagt hij Wasantasenâ om verschooning, terwijl zij op hare beurt hare verontschuldiging

voor hare driestheid aanbiedt, en, uit zijn hoffelijk antwoord opmakende, dat hij haar niet ongenegen is, bedenkt zij een middel dat de gelegenheid kan openen de wederzijdsche kennismaking voort te zetten. Veinzende dat de booswichten haar om hare sieraden vervolgen, verzoekt zij die hem in bewaring te mogen geven, hetgeen Cârudatta na eenig tegenstribbelen bewilligt. Daarop vergezelden Cârudatta en Maitreya haar door de nachtelijke straat naar hare woning. Bij hunne terugkomst, werd de bewaking van het gouden sieraadkistje door den gildemeester aan den Widûshaka toevertrouwd.

Sedert dien avond voelde Wasantasenâ een onuitbluschbaren liefdegloed in haren boezem, maar hoe zou zij den geliefden man weder te zien krijgen? Uit eigen beweging hem opzoeken? Dat zou een onberaden stap wezen, want hij zou in 't besef, haar geen wederdienst te kunnen bewijzen, te fier zijn een tweede ontmoeting met haar te hebben. Zij had dit reeds op den bewusten avond begrepen en daarom het juweelenkistje achtergelaten. Terwijl zij in een vertrouwelijk gesprek met haar kamermeisje Madanikâ heur hart uitstortte, had er in de nabijheid van hare woning een heftig tooneel plaats. Een ongelukkig speler, van beroep een wrijfmeester, werd door den speelbaas en een medespeler vervolgd omdat hij niet in staat was zijne schuld te betalen; hij werd achterhaald en voortgesleurd, doch door een anderen speler, Darduraka, die medelijden met den sukkel had, uit de handen zijner vervolgers bevrijd en in de gelegenheid gesteld in de woning der hetaere een toevlucht te vinden. Wasantasenâ ontving hem met hare gewone minzaamheid en toen zij uit zijnen mond vernam dat hij vroeger bij Cârudatta in dienst was geweest, was zij zóó verrukt, dat zij haar gouden armband door haar dienstmeisje aan de tierende schuldeischers liet toekomen. Dankbaar jegens zijne weldoenster, verwijderde zich de wrijfmeester, na zijn vast besluit kenbaar gemaakt te hebben om uit berouw over zijn zondig leven een Buddhistische monnik te worden. Het scheen dat de arme zondaar, nauwelijks aan het eene gevaar ontsnapt, bestemd was om een ander, veel grooter gevaar in den muil te loopen. Want een razende olifant was losgebroken, alles op straat vernielende wat hem te gemoet kwam. Reeds had het woedende dier den gewezen wrijfmeester tusschen de tanden opgenomen, toen een moedig

jonkman met een in der haast opgeraapten ijzeren staaf den olifant een slag toebracht, en zoodoende den Buddhist uit diens benarden toestand redde. Die stoutmoedige jonkman was Karnapûraka, een der bedienden van Wasantasenâ. Zijn stoute daad was begrijpelijkerwijs door de aanschouwers met toejuichingen begroet; een onbekende uit het publiek had hem ter belooning een overkleed toegeworpen dat Karnapûraka met rechtmatigen trots aan zijn meesteres vertoonde. Bij 't beschouwen van het kleedingstuk zag Wasantasenâ dat het gemerkt was met den naam van Cârudatta. In blijde verrassing hulde zij heur leden in het kleedingstuk. ‘Vindt ge dat het Mejuffrouw goedstaat?’ vroeg het kamermeisje aan Karnapûraka. ‘Ja’, was het antwoord, ‘het staat Mejuffrouw goed’. Toen hij nu van zijne meesteres een goede fooi kreeg, kon hij niet nalaten te verklaren: ‘Nu staat het Mejuffrouw bijzonder goed’.

Korten tijd na deze gebeurtenissen gebeurde het, dat Cârudatta met zijn onafscheidelijken Maitreya 's avonds laat thuis kwam van een concert. Nadat de huisknecht beiden de voeten gewasschen en het kistje met sieraden, dat hij zelf over dag in bewaring houdt, aan Maitreya overgegeven heeft, leggen de twee vrienden zich te slapen. Toen alles in diepe rust was, werd er ingebroken door zekeren Çarwilaka, een jongen brahmaan van goeden huize, maar loszinnig en zóó diep gevallen, dat hij zich niet schaamt diefstal te plegen, in de hoop met het gestolen goed zijne beminde Madanikâ, die wij als kamermeisje van Wasantasenâ hebben leeren kennen, vrij te koopen. Het lot begunstigde dien nacht zijne onderneming: door eenige woorden die Maitreya in den slaap uitbrengt, wordt de dief opmerkzaam op het gouden kistje. Hij aarzelt eenen armen drommel, die evenals hij zelf van goeden huize is, te berooven, doch bij het hooren van wat de slapende in zijn droom verder uit, paait hij zijn geweten, maakt zich van het kistje meester en verlaat het huis op het oogenblik dat de dienstmeid, die bespeurd heeft dat er ingebroken is, ontsteld aan komt loopen om den Widûshaka wakker te maken. Het geheele gezin geraakt nu in rep en roer; men komt tot de ontdekking dat het kistje gestolen is. Welk een schande, een toevertrouwd pand niet te kunnen teruggeven en verdacht te worden van oneerlijkheid!

De brave huisvrouw van Cârudatta, die besefte dat men ten minste niet mocht verzuimen elke verdenking van oneerlijkheid af te wenden, wist op de meest kiesche wijze haren man te bewegen een kostbaar parelsnoer, haar eigendom,[1] aan te nemen, opdat dit als vergoeding aan de eigenares van de sieraden zou kunnen aangeboden worden. Aan Maitreya werd de taak opgedragen - het was intusschen en ochtend geworden - het parelsnoer over te brengen en met de noodige toelichtingen aan te bieden.

Terwijl de Widûshaka op weg was naar 't verblijf van Wasantasenâ, viel daar 't een en ander voor, dat van beslissenden invloed zou zijn op den verderen loop der gebeurtenissen. De in verliefd gepeins verzonkene hetaere ontving van hare moeder, die de idealistische neigingen harer dochter geenszins deelde, de boodschap dat de zwager des konings een dichten wagen gezonden had, en daarbij een geschenk in juweelen van groote waarde, weshalve zij hare dochter verzocht den invloedrijken rijkaard ter wille te zijn. Hevig vertoornd en verontwaardigd gaf Wasantasenâ tot bescheid dat zij hare moeder verzocht haar nooit meer met zulk een voorstel lastig te vallen, indien het leven harer dochter haar lief was. Ongeveer te zelfder tijd kwam Çarwilaka zijn beminde Madanikâ vertellen, welk misdrijf hij uit liefde voor haar bedreven had. Tot zijne niet geringe teleurstelling, moest hij van het meisje, in plaats van goedkeuring, bittere verwijten hooren over zijn gedrag, en toen het in den loop van de woordenwisseling die er volgde uitkwam, dat hij de bewuste sieraden in het huis van Cârudatta gestolen had, liet Madanika haar uit het veld geslagen minnaar, die ten einde raad was, de keuze tusschen twee dingen: òf het gestolene aan den edelen Heer terugbezorgen, òf nog liever de sieraden - die zij herkend had - aan hare meesteres ter hand stellen, als had hij daartoe van Cârudatta een opdracht gekregen. Zoo gezegd, zoo gedaan. De dief wordt toegelaten in de tegenwoordigheid van Wasantasenâ - die intusschen het geheele gesprek tusschen de gelieven had afgeluisterd. Hij doet, eenigszins verlegen, zijn looze boodschap, waarop Wasantasenâ tot zijne groote ver-

1) Volgens Indisch recht is het particulier eigendom der vrouw onaantastbaar door den echtgenoot; in dit opzicht vooruit bij de wetgeving in de meeste Europeesche landen.

bazing en vreugde Madanikâ vrij verklaart en hem tot vrouw geeft. Veiligheidshalve raadt zij Çarwilaka, met zijne bruid den gereedstaanden wagen te bestijgen, om alle nasporingen van den gepleegden diefstal te ontgaan. Na een eerbiedig afscheid van de edelmoedige meesteres, bestijgt het paar den wagen, doch nauwelijks is het voertuig in beweging of men hoort eene bekendmaking, dat de koning Pâlaka eenen jongen herder, Aryaka geheeten, van wien voorspeld was, dat hij eenmaal koning zou worden, in de gevangenis heeft laten werpen. Çarwilaka ontstelde, want Aryaka was zijn vriend; over wat hem in deze omstandigheden te doen stond, aarzelde hij geen oogenblik: hij nam het kloek besluit, om pogingen aan te wenden zijnen vriend te verlossen en beval den wagenjongen, Madanikâ naar het huis van den aanzienlijken gildemeester Rebhila te brengen.

Middelerwijl had Maitreya de poort van de statige woning der hetaere bereikt en liet zich aandienen. Op bevel van Wasantasenâ hem toe te laten, werd hij door eene reeks van binnenpleinen, over wien pracht en luister hij letterlijk verbluft stond, tot in hare tegenwoordigheid geleid. Eerbiedig door haar ontvangen, bracht hij, in 't minst niet verlegen, de looze boodschap over, dat zijn geëerde vriend het gouden kistje bij het spel verloren had en, geen kans ziende het terug te krijgen, ter vergoeding het parelsnoer dat hij, Maitreya, overbracht, aanbood. Wasantasenâ wist wel beter, maar wachtte zich wel hem uit den droom te helpen, want nu deed zich ongezocht eene geschikte gelegenheid voor om Cârudatta een bezoek te brengen. Zij nam dus het parelsnoer aan en verzocht Maitreya zijnen geëerden vriend te willen melden dat zij voornemens was tegen den avond hem te bezoeken. De Widûshaka beloofde de boodschap over te brengen en vertrok, terwijl Wasantasenâ, ondanks het dreigende onweêr dat op kwam zetten, zich gereed maakte naar den geliefde haars harten te snellen.

Reeds was de lucht met dicht saamgepakte, grauwe wolken bedekt en begonnen regendroppels te vallen, toen Maitreya weder tehuis kwam en verslag gaf van den uitslag zijner zending. Hij was verdrietig, en gaf zijne ontevredenheid te kennen dat Cârudatta zich aan eene hetaere verslingerde, hetgeen hem eene zwakheid scheen, en te recht, maar hij

dwaalde met die handelwijze van Wasantasenâ aan vuige baatzucht toe te schrijven. Terwijl hij zijn vriend van dien dwazen hartstocht poogde te genezen, kwam een knecht van Wasantasenâ de aanstaande komst van zijn meesteres aankondigen. Inderdaad, zij had zich, na zich getooid te hebben als eene minnares die haren geliefde komt bezoeken, op weg begeven en snelde, alleen door een schermdraagster begeleid en den galanten losbol vervolgd, in het steeds heviger wordende onweder naar de woning van Cârudatta. Zij werd, het behoeft niet gezegd, met blijdschap ontvangen; er volgden gesprekken waarbij de schijnbaar zoo geheimzinnige geschiedenis van het sieraadkistje, voor zoover als noodig, werd opgehelderd; Cârudatta kreeg een zachte berisping dat hij haar door 't zenden van het parelsnoer als 't ware op de proef had willen stellen. Doch in den grond van haar hart begreep zij zijne beweegredenen, en toen hij, na eene verontschuldiging gestameld te hebben, daaraan woorden toevoegde die zijne genegenheid voor haar verrieden, kon zij zich niet langer weerhouden; van aandoening overmeesterd wierp zij zich aan zijne borst, en met verrukking sloot hij haar in zijne armen. Het onweêr was voorbij; mischend viel de regen neder, en aan terugkeer naar huis werd niet gedacht.

Den volgenden morgen bij het ontwaken vernam Wasantasenâ van hare dienares, dat de huisheer reeds vroeg naar 't oude. park Pushpakara*nd*aka gegaan was, na aan den huisknecht de order achtergelaten te hebben den wagen in te spannen, opdat hare meesteres naar dat oord zou kunnen rijden. Wasantasenâ voelde zich niet op haar gemak, want zij vreesde dat hare aanwezigheid door de huisgenooten met leede oogen werd aangezien. In de hoop de gunst van Cârudatta's echtgenoote te winnen, en niet wetende dat het bewuste parelsnoer eigenlijk van deze afkomstig was, liet zij het halssieraad met de nederigste betuigingen van onderdanigheid de eerwaarde dame ten geschenke aanbieden. Doch deze weigerde het aangebodene aan te nemen, ‘want’, liet zij zeggen, ‘het is niet voegzaam dat ik ontvang wat mijn gemaal u vereerd heeft; weet dat mijn schoonste sieraad mijn gemaal zelf is.’ Nauwelijks had zij deze boodschap gehoord, of de dienstmaagd des huizes, Radanikâ, kwam binnen met een knaapje, het zoontje van Cârudatta. Het

jongske was niet tevreden met het speelgoed dat Radanikâ voor hem gemaakt had, een wagentje van leem; hij wilde volstrekt een gouden wagentje hebben, zooals het zoontje van den buurman er een had en waarmede hij een tijdlang gespeeld had, totdat zijn speelnoot het weêr medegenomen had. De goedige Radanikâ trachtte te vergeefs het kind te troosten, terwijl Wasantasenâ, diep ontroerd door het tooneel dat zij bijwoonde, het knaapje vriendelijk toesprak, hare sieraden afdeed en ze in het leemen wagentje legde, met de woorden: ‘zoontje, laat een gouden wagen maken’.

Inmiddels was het rijtuig ingespannen, zooals een knecht kwam melden. Wasantasenâ veizocht een oogenblik te wachten totdat zij zich gereed gemaakt had, en in den tusschentijd besloot de voerman, omdat de trekossen onrustig werden, een weinig heen en weêr te rijden. Nu wilde het toeval dat een andere soortgelijke wagen, die, volgens order van den zwager des konings, ook naar bovenvermeld park Pushpakara*nd*aka moest rijden, bij de tuindeur van Cârudatta's huis stil moest houden, omdat de voerman, Sthâwaraka geheeten, zag dat de weg versperd was door dorpskarren. Aan een dier karren was het rad in 't ongereede geraakt, zoodat Sthâwaraka verzocht werd een handje te helpen, ten einde de kar weêr in beweging te krijgen. Sthâwaraka vond het eigenlijk wel beneden zijne waardigheid zulk boerenvolk te helpen, maar toch, hij gaf aan de roepstem gehoor en liet een poosje zijn wagen alleen staan. Hij was nog niet terug, toen Wasantasenâ, naar buiten gekomen, het rijtuig zag en ondanks een ongunstig voorteeken, eene trilling aan haar rechteroog, in haar haast om weg te komen, in den wagen stapte. Sthâwaraka kwam terug, vond het vreemd dat het voertuig bezwaard scheen, maar dat schreef hij aan zinsbedrog tengevolge van vermoeienis toe, en reed voort, en wel zoo snel als hij kon, bij 't hooren van een luid geschreeuw dat de jonge herder Aryaka zijne boeien verbroken, den gevangenbewaarder gedood en uit den kerker gevlucht was. Terwijl de stad in groote opschudding is, komt de voortvluchtige Aryaka, wiens bevrijding uit het kerkerhol aan de kracht en behendigheid van Çarwilaka te danken was, angstig rondziende en eene schuilplaats zoekende. Daar hoort hij dat een wagen aankomt - het is de wagen van Cârudatta, die voor Wasantasenâ be-

stemd was, maar door een ongelukkig toeval, zooals wij weten, niet door haar bestegen. Hij hoort den voerman roepen: ‘Radanikâ, Radanikâ! meld Mejuffrouw Wasantasenâ, dat de wagen gereed staat; laat Mejuffrouw instappen om naar het park Pushpakara*nd*aka te rijden’. Bliksemsnel begrijpt Aryaka wat hem te doen staat: hij stapt aan de achterzijde in het rijtuig, en de voerman, merkende dat het bezwaard is, wil wegrijden. Doch hij wordt tegengehouden door politiedienaars die den voortvluchtige zoeken. Een van hen, Wîraka, beveelt den voerman stil te houden en vraagt van wien de wagen is en wie er in zit. Op het antwoord dat de wagen van den Heer Cârudatta is en dat daarin Mejuffrouw Wasantasenâ zit, wil Candanaka, de andere politiebeambte, het rijtuig ongevisiteerd laten doorrijden, daar Cârudatta en Wasantasenâ beide in de geheele stad allergunstigst bekend staan. Wîraka verklaart beide personen heel goed te kennen, maar dat hij, waar het een bevel des konings geldt, zelfs zijn eigen vader niet kent. Er moest volstrekt gevisiteerd worden, en Candanaka bestijgt den wagen. Daar hoort hij uit Aryaka's mond: ‘Ik stel mij onder uwe bescherming’. Plechtig, d.i. in 't Sanskrit, antwoordt Candanaka: ‘Veilig is wie zich onder mijne bescherming stelt’. Om deze plotselinge verandering te verklaren, is het noodig te weten, dat volgens de Indische wetboeken ieder die zich in den oorlog onder de bescherming van zijn vijand stelt, onschendbaar is.

Candanaka hield zijn woord, ook toen hij door een gezegde van Aryaka te weten kwam, wien hij voor zich had. Hij steeg af en verklaarde dat Mejuffrouw Wasantasenâ zich in den wagen bevond, doch hij haperde een oogenblik. Hierdoor werd de achterdocht van Wîraka opgewekt, die nu zelf wilde onderzoeken. Het gevolg was een twist tusschen de twee beambten, die zóó hoog liep, dat Candanaka den ander bij de haren pakte, op den grond wierp en verachtelijk met den voet schopte. Woedend stond Wîraka op en ijlde weg met de bedreiging, dat hij de zaak bij den strafrechter ging aangeven. Fluks gaf Candanaka aan den voerman bevel door te rijden, tevens zijn zwaard reikende aan Aryaka, met de woorden: ‘Mevrouw Wasantasenâ, dit geef ik U als kenteeken’. Zoodoende bleef de voerman onkundig van de ware

toedracht. Aryaka reed, dankbaar jegens zijnen weldoener, weg en Candanaka ging zijns weegs, besloten zich met al zijn verwanten aan te sluiten bij de opstandelingen.

Zonder verdere wederwaardigheden bereikte Aryaka het park, waar Cârudatta in gezelschap van Maitreya verwijlde, niet weinig ongerust dat de wagen zoolang uitbleef. Eindelijk kwam het rijtuig ter plaatse, maar welk eene teleurstelling, toen het bleek dat niet Wasantasenâ, maar een man met een boei aan de voeten in het rijtuig zat. De vluchteling maakt zich bekend en verklaart hoe hij er toe gekomen was redding te zoeken in den ledigen wagen. Zijn vertrouwen op de edelmoedigheid van Cârudatta wordt niet beschaamd, want hoe pijnlijk ook teleurgesteld, aarzelt deze geen oogenblik om den in gevaar verkeerenden man op alle wijze te helpen en haalt hem over om met den wagen verder te gaan. Aan welk gevaar bij zich zelf blootstelde door een vijand des konings behulpzaam te zijn, daarvan was Cârudatta zich ten volle bewust. Daarbij maakte een angstig voorgevoel zich van hem meester, nu hij niet wist waar de geliefde kon wezen; ongunstige voorteekens deden zijne beklemdheid toenemen, en toen hij in de verte een Buddhistischen monnik zag aankomen - wat als een bijzonder ongunstig voorteeken beschouwd wordt - haastte hij zich om met den trouwen Widûshaka een ander pad in te slaan.

De monnik, die geen ander was dan onze oude vriend de wrijfmeester, stapte bedaard voorwaarts, vrome spreuken opdreunende, en afgaande op een vijver, waar hij zijn monnikspij wilde uitspoelen. Hij werd opgemerkt door een paar wandelaars; de eene was de zwager des konings, de ander de losbol. De eerste die het niet op monniken had, naderde en schepte er behagen in den armen sukkel uit te schelden en te slaan; misschien zou hij hem nog erger mishandeld hebben, had de goedhartige losbol hem niet met een zoet lijntje daarvan teruggehouden. De monnik begreep dat het niet raadzaam was in de nabijheid te blijven en maakte zich uit de voeten. Niet lang daarna kwam de door Samsthânaka bestelde wagen aanrollen. Toen de opgeblazen ellendeling, niet wetende dat er iemand in het rijtuig zat, het besteeg en eene vrouwelijke gedaante zag, deinsde hij van schrik achteruit en droeg aan den losbol, die hem gerust stelde, op, de ver-

dachte zaak nader te onderzoeken. Zoo geschiedde, en de losbol ontdekte tot zijne groote ontsteltenis dat die vrouwelijke gedaante niemand anders was dan Wasantasenâ, die intusschen duizend angsten uitstond. Zij begreep nu dat zij in een verkeerd rijtuig gestapt was en smeekte den losbol om zijne bescherming, en deze, die bij al zijn gebreken het hart op de rechte plaats had en een hoog eergevoel bezat, beproefde nu alle middelen waarover zijn vindingrijke geest beschikte om de vrouw die hij bewonderde te redden. Doch hij faalde en wist ten slotte geen ander redmiddel dan te openbaren dat de persoon, in den wagen gezeten, Wasantasenâ was, het doende voorkomen - om den woesteling zacht te stemmen - dat zij gekomen was om hem, Samsthânaka, te ontmoeten. Het verblijdde dezen uitermate zulks te hooren en in zijn opgetogenheid viel hij haar zelfs te voet. Maar zij stiet hem verachtelijk met den voet. De gevolgen waren te voorzien: de trotsaard was woedend en in zijn wraakgierig hart kwam het voornemen op haar te dooden. Hij wilde haar uit den wagen sleuren, en toen hij door den losbol daarin verhinderd was, had hij de onbeschaamdheid eerst den losbol, en daarna den knecht Sthâwaraka allerlei aanbiedingen te doen, zoo zij de hetaere wilden dooden, maar beiden weigeren met afschuw een misdaad te plegen. Daarop zendt hij den knecht weg en maakt aanstalten om zelf den moord te plegen, doch de losbol grijpt hem bij de keel, waarna de ellendeling berouw huichelt en met zekere sluwheid opmerkt dat Wasantasenâ hem wel ter wille zou wezen als er niemand bij was. De losbol weifelt en laat zich onbegrijpelijkerwijze door die opmerking verblinden; Wasantasenâ bezweert hem niet heen te gaan, maar in zijne verblinding kan hij niet gelooven dat de onverlaat zulk eene monsterachtige daad zou kunnen begaan. Hij laat hem beloven Wasantasenâ als een heilig pand, hem toevertrouwd, te beschouwen. De arglistige booswicht tooit zich met bloemen en spreekt vriendelijk woordjes tot haar, zoodat de losbol, gerustgesteld, zich verwijdert, met het plan na eene poos weer terug te keeren Nogmaals tracht Samsthânaka zijn doel te bereiken door aanbieding van geld en door vleitaal, doch zij blijft onverzettelijk, totdat zijn geduld ten einde is. De onverlaat snoert haar den hals toe, en zij valt, met den naam van Cârudatta

op de lippen, geworgd ter aarde. Met onverholen zelfvoldoening staat de booswicht zich zelven en zijne daad te prijzen totdat de losbol, die toch niet recht gerust was, met den voerman zich weder ter plaatse vertoont. Met ontzetting vernemen zij uit den eigen mond van den moordenaar wat er gebeurd is. De losbol barst bij de aanschouwing van de op den grond uitgestrekte vrouw in tranen uit, en vindt het geraden van daar te gaan, daar hij den schurk er toe in staat acht dat deze hem van de misdaad zal gaan betichten. Inderdaad laat Samsthânaka zich in dien zin uit en tracht den losbol terug te houden, doch deze trekt zijn zwaard, waarop de lafaard wegloopt, en de ander zich ijlings verwijdert om zich bij de partij der opstandelingen te voegen. Samsthânaka, na ook zijn knecht weggezonden te hebben, overlegde wat hem te doen stond om zijn misdaad te verbergen, bedekte zijn slachtoffer met een hoop dorre bladeren en vatte het helsche plan op om Cârudatta als bedrijver van den moord bij 't gerecht aan te geven. In de verte den monnik ontwarende, ijlde hij verschrikt weg met dubbelen spoed.

De monnik naderde onder 't opzeggen van Buddhistische spreuken de plek. Het scheen hem toe dat hij van onder een hoop bladeren zuchten hoorde; een oogenblik later zag hij eene vrouwenhand met sieraden getooid uitsteken; hij meende die hand te herkennen; hij bedacht zich; er was geen twijfel mogelijk, het was dezelfde hand, die hem den vluchtenden, ongelukkigen speler, eenmaal uit den nood gered had. Allengskens komt Wasantasenâ weder tot zich zelve; de monnik geeft haar te drinken, richt haar op, en betoont haar op allerlei wijze zijne dankbaarheid. Ziende hoe zwak en ontdaan de ‘vereerster van Buddha’ is - zooals hij *honoris causa* haar betitelde - geleidde hij haar naar een naburig Buddhistisch nonnenklooster, waar zij verzekerd kon wezen van eene liefderijke verpleging.

De zwager des konings draalde niet met zijn plan uit te voeren. Hij begaf zich naar het gerechtshof, na tehuis een pronkgewaad te hebben aangedaan. Trotsch treedt hij voor den rechter die, gezeten tusschen den assessor en den griffier, hem verlof geeft zijne zaak voor te dragen. Na allerlei onnoodige snoeverijen legde Samsthânaka in hoofdzaak de volgende verklaring af: dat hij in t' park Pushpakara*nd*aka

wandelende een lijk vond, dat hij herkende als dat van de gevierde hetaere Wasantasenâ, om haar geld geworgd ‘niet door mij’. Deze laatste woorden wekten argwaan bij den rechter, die daarom tot den griffier zeide: ‘Schrijf op, die woorden: niet door mij’. Maar de booswicht herstelde zijn misslag en verklaarde te hebben willen zeggen: ‘niet door mij gezien’. ‘Hoe weet gij dan dat zij geworgd is en wel om haar geld?’ hernam de rechter. ‘Wel’, antwoordde de onmensch, ‘omdat haar hals gezwollen en het lichaam van sieraden ontbloot was.’ Dat klonk niet geheel onaannemelijk. Het gerechtshof begreep nu getuigen te moeten hooren. Als eerste getuige werd opgeroepen de moeder van Wasantasenâ. Toen deze voor de rechters verscheen, werd haar gevraagd waar haar dochter zich ophield. De oude vrouw, met de zaak verlegen, veroorloofde zich te kennen te geven dat dit eene persoonlijke zaak[1)] was die den rechters niet aanging, doch de rechter voegde haar toe: ‘Laat alle schaamte varen: het gerecht ondervraagt u.’ Daarop legde zij de verklaring af, dat haar dochter ten huize van den Edelen Heer Cârudatta vertoefde. Dientengevolge moest het hof dezen laten ontbieden.

Na eenigen tijd verscheen Cârudatta, door den bode vergezeld, ter terechtzitting. Met een bang voorgevoel, nog vermeerderd door de onheilspellende voorteekens die hij op zijn weg ontmoette, maar toch met opgerichten hoofde trad hij voor de rechters, hen eerbiedig groetende. OP de vraag van den voorzitter of hij met de hetaere, wier moeder aanwezig was, bevriend was, gaf hij beschaamd eerst een ontwijkend antwoord, doch toen de zwager des konings hem als den moordenaar aanklaagde en de rechter hem nadrukkelijk verzocht onomwonden de waarheid te zeggen, erkende hij met haar bevriend te zijn. Bij de verdere ondervraging bleek dat hij omtrent haar doen en laten geen inlichtingen kon verstrekken, daar hij dienaangaande zelf in 't onzekere verkeerde. Het verhoor werd afgebroken door de verschijning van Wîraka, den politiebeambte, die bij navraag verklaarde gekomen te zijn om zich te beklagen over de mishandeling die hij ondergaan had bij gelegenheid dat hij volgens plicht een rijtuig wilde onderzoeken. Op de vraag van wien dat rijtuig was,

1) In den tekst is het woord *pucchanîo* en onhandig inlapsel.

antwoordde Wîraka dat het, volgens 't zeggen van den voerman, de wagen van den Heer Cârudatta was, waarin Wasantasenâ zat om naar het park Pushapakara*nd*aka te rijden. Daar Wîraka in genoemd park het lijk van eene vrouw beweerde gezien te hebben, begon de zaak voor Cârudatta een bedenkelijk aanzien te krijgen. De zwager des konings herhaalt zijne aantijging; Cârudatta vreest het ergste, denkt aan gade en kroost, en ook aan Maitreya, dien hij uitgezonden had om bericht van Wasantasenâ in te winnen en haar de sieraden die zij in het leemen wagentje geworpen had terug te geven Op dat pas kwam Maitreya in de rechtszaal, Cârudatta zoekende. Hij had namelijk op weg zijnde vernomen dat zijn vriend voor 't gerecht gedaagd was en zijn boodschap daarom in den steek gelaten. ‘Waar is mijn waarde vriend?’ riep hij uit. Men wees hem Cârudatta op de plaats der beschuldigden. Belangstellend vroeg de Widûshaka zijnen vriend waarom hij er zoo ontsteld uitzag en waarom hij gedaagd was. Toen Cârudatta hem te verstaan had gegeven van welke misdaad hij beticht werd en door wien, ontstak Maitreya dermate in toorn, dat hij Samsthânaka uitschold en met den stok dreigde. De boosdoener betaalde hem nijdig met dezelfde munt en gaf hem een slag; er volgde een kloppartij, waarbij uit den gordel van den Widûshaka de bewuste sieraden op den grond vielen. ‘Ziet, Edele Heeren!’ sprak Samsthânaka, ‘dit zijn de sieraden waarom zij is omgebracht.’ Het verhoor werd onder steeds meer bezwarende omstandigheden voor Cârudatta voortgezet: hij kon niet ontkennen dat het de sieraden waren die uit zijn huis gekomen waren, en toen hij opnieuw als de moordenaar werd aangewezen, liet hij zich dit aanleunen, want nu hij van Wasantasenâ gescheiden wns, had het leven voor hem geen waarde meer. De rechter sprak het vonnis uit en veroordeelde hem tot ballingschap, daar hij als brahmaan niet ter dood mocht gebracht worden. Maar op uitdrukkelijk bevel van den dwingeland Pâlaka moest in dit bijzonder geval de misdadiger smadelijk gespiest worden. De veroordeelde had een hartroerend kort onderhoud met den trouwen Maitreya, wien hij gade en kroost aanbeval, met verzoek tevens zijn zoontje vóór de terechtstelling te mogen aanschouwen. Maitreya werd op last van den rechter verwijderd en zijn ongelukkige vriend volgde

met loome schreden den bode van het gerecht, om den beulsknechten te gemoet te gaan.

In Indië wordt het werk van den scherprechter verricht door Câudâla's, of zooals de Europeanen gewoonlijk zeggen: Paria's, lieden van de allerlaagste klasse, die beschouwd worden buiten de maatschappij te staan. Door twee van deze menschen begeleid trad Cârudatta naar de gerechtsplaats, onder de algemeene deelneming der bevolking. Ook de Câ*nd*âla's waren begaan met het lot van den man, van wien zij wisten dat zijn gansche leven besteed was geworden aan weldoen. Dit toonden zij, toen Cârudatta, in de verte de stem van Maitreya en zijn zoontje hoorende, als gunst van hen verzocht zijnen zoon voor 't laatst te mogen aanschouwen. Zijn verzoek wordt gereedelijk toegestaan en de kleine jongen rent met Maitreya OP zijn vader toe. Diep bedroefd ziet deze beiden aan, en niets anders bezittende om den knaap tot aandenken te schenken dan het offerkoord, hetwelk hij als brahmaan draagt, ontdoet hij zich daarvan en geeft het hem. Het kind begrijpt niet waar zijn vader heengevoerd wordt, en als het hoort dat hij ter dood zal gebracht worden, roept het uit: ‘Doodt mij en laat mijn vaderlief vrij’. Ook de Widûshaka doet hetzelfde verzoek, doch natuurlijk te vergeefs. Nogmaals maken de Câ*nd*âla's het vonnis den volke bekend. De woorden der afkondiging dringen door tot Sthâwaraka, den knecht, die tengevolge der vroeger vermelde vergissing, Wasantasenâ naar het park bracht en weet dat zijn meester, des konings zwager, den moord begaan heeft. Wanhopig laat hij zich van den toren, waarin hij op last zijns meesters geboeid was, nedervallen. Zonder letsel op den grond te recht gekomen, terwijl zijn boei door den val brak, liep hij de Câ*nd*âla's achterna, hun toeschreeuwende dat zijn meester, niet Cârudatta, de moordenaar was. Doch weldra komt Samsthânaka zelf op het tooneel, waar hij door zijnen knecht openlijk als de moodenaar wordt aangewezen. Allen zijn overtuigd dat Sthâwaraka de zuivere waarheid spreekt, maar toch weet zijn meester door sluwheid hem bij de Câ*nd*âla's verdacht te maken, en voegt hij, de uitwerking van zijn list ziende, den scherprechters toe: ‘Nu, wat talmt gij, brengt dezen man ter dood!’ ‘Als jij zoo'n haast hebt, breng jij hem dan zelf ter dood’, klonk het norsche antwoord der Câ*nd*âla's. Voor de

derde maal werd de trom geroerd en het vonnis den volke verkondigd, waarna des konings zwager, bespeurende dat de burgers ongeloovig het hoofd schudden, de onbeschaamdheid had van Cârudatta te eischen, dat deze met eigen tong zou bekennen de hetaere te hebben omgebracht. De houding van Cârudatta was dezelfde als in het gerechtshof: hij liet zich de euveldaad aanleunen. Nu konden de Câ*nd*âla's niet anders denken dan dat het vonnis terecht geveld was; toch bleef hun hart vervuld van medelijden en geen van beiden wilde de eerste wezen om het vonnis te voltrekken. ‘Laten we nog een oogenblikje wachten’, zei de een. ‘Waarom?’, vroeg de ander. ‘Wel, mijn vader zaliger zei toen hij stierf tot mij: Mijn zoon, als het eens uwe beurt is om een straf te voltrekken, moet gij den veroordeelde niet overhaast ter dood brengen.’ - ‘Waarom dat?’ - ‘Misschien zal een of ander goed mensch den veroordeelde met geld loskoopen. Misschien wordt den koning een zoon geboren en dan worden alle veroordeelden vrijgelaten. Misschien breekt een olifant los en dan komt door de algemeene verwarring de veroordeelde vrij. Misschien wordt een koning door een ander van den troon gestooten en dan raken alle veroordeelden vrij.’ Intusschen bleef Samsthânaka, dien de laatste veronderstelde mogelijkheid van eene omwenteling onaangenaam aandeed, tot spoed aandringen, en tegen wil en dank moesten de Câ*nd*âla's Cârudatta, met verontschuldiging, vermanen, zich voor 't uiterste voor te bereiden. Voor de vierde maal klonk de afkondiging van het vonnis; en kort daarop voor de vijfde en laatste maal. De Câ*nd*âla's maken zich gereed om de taak, die hun thans zoo hard viel, te volbrengen, toen twee personen door de menigte dringende ter plaatse kwamen. Het waren Wasantasenâ en de Buddhistische monnik, die het laatste trommelgeschal en de bekendmaking gehoord hadden en hevig verschrikt toe kwamen loopen. ‘Houdt op, houdt op! hier ben ik, de rampzalige om wie deze wordt ter dood gebracht’, riep Wasantasenâ, en een oogenblik later lag zij aan Cârudatta's borst, terwijl de monnik hem te voet viel. Bedeesd naderende riep een der Câ*nd*âla's uit: ‘Zoo, dat is Wasantasenâ! hoe goed dat wij hem niet ter dood hebben gebracht’, waaraan de ander toevoegde: ‘Hij leve honderd jaar!’

Onmiddellijk gingen de scherprechters heen om den koning,

die zich op een naburig offerterrein bevond, den stand van zaken te melden, en Samsthânaka, begrijpende welk gevaar hem boven 't hoofd hing, nam ijlings de vlucht.

Terwijl Cârudatta, die nauwelijks zijn oogen kan gelooven, belcomt van den staat van verdooving waarin hij verkeerde en door de mededeelingen van Wasantasenâ en den monnik met den loop der gebeurtenissen bekend wordt gemaakt, stijgt een luid rumoer in de stad op. De lang verwachte omwenteling was uitgebroken, het oproer had gezegevierd, koning Pâlaka was verslagen en door Aryaka geveld. Een der helden van den opstand was Çarwilaka, de jonge man die zich uit liefde voor Madanikâ aan diefstal ten huize van Cârudatta had schuldig gemaakt. Hij had gehoord dat de man door wien de voortvluchtige Aryaka in het park zoo grootmoedig behandeld was, in levensgevaar was en hij kon zich daarom niet weerhouden met alle macht naar de gerechtsplaats te spoeden, om zoo mogelijk den veroordeelde van een wissen dood te redden. Tot zijn overgroote blijdschap vond hij Cârudatta, met Wasantasenâ aan zijne zijde, nog in leven, en kon hij de tijding overbrengen dat Aryaka, nu koning van Ujjayinî, hem, cârudatta, de heerschappij over de stad Kuccâwatî had toegedacht.

Het was Samsthânaka niet gelukt zich door de vlucht te redden. Door de politiebeambten van den nieuwen vorst gegrepen, werd hij gekneveld naar de gerechtsplaats gesleept. In zijne hulpeloosheid angstig in de rondte blikkende, ontwaarde hij Cârudatta, en geen andere uitkomst ziende, viel hij dezen te voet met de woorden: ‘Edele Heer Cârudatta, red mij, red mij!’ Allerwege gingen er van de verbitterde menigte kreten op om den gehaten gunsteling van den dwingeland Pâlaka te dooden. Ook Çarwilaka wil den ellendeling laten wegvoeren om hem den gruwelijksten dood te doen sterven; zelfs Wasantasenâ is zóò verbitterd, dat zij den doodskrans van Cârudatta's hals neemt en den booswicht omwerpt, doch Cârudatta liet geen gevoel van wraak in zich opkomen en op de herhaalde vraag van Çarwilaka wat met den booswicht te doen, antwoordde hij: ‘laat hem loopen’.

Behalve de blijde tijding die Çarwilaka voor Cârudatta gebracht had, deelde hij Wasantasenâ mede, dat koning Aryaka haar vergunde den titel van wettig gehuwde vrouw

te voeren.[1] Daarmede was haar hoogste wensch vervuld. Ook de monnik kreeg zijne belooning. Toen Cârudatta hem vroeg wat hij op prijs stelde, antwoordde hij, het monniksleven dubbel op prijs te stellen, nu hij de wisselvalligheid van al 't aardsche gezien had 'Welnu', zeide Cârudatta tot Çarwilaka, 'laat hem tot superintendent van alle kloosters in den lande aangesteld worden'. Çarwilaka beloofde dat het zou geschieden, en de monnik verklaarde zich tevreden. Ook de brave Sthâwaraka, de barmhartige Câ*nd*âla's en de flinke Candanaka, werden niet vergeten: de eerste werd uit de slavernij ontslagen; de Câ*nd*âla's werden aangesteld als hoofden aller Câ*nd*âla's, en Candanaka werd benoemd als hoofd der politiemacht van 't gansche land. Aan Samsthânaka werd vergeven wat hij misdaan had, alles op voorspraak van Cârudatta, die, zelf rampspoed en beproevingen te boven, meer dan tevreden was met hetgeen hij herkregen en met hetgeen hij nieuw verworven had.

III.

De Mrcchaka*ti*kâ is een Prakara*n*a, d.i. een tooneelstuk waarvan 't onderwerp van 's dichters eigen vinding is. Hij is dus vrijer in de keuze en schildering der karakters dan men is in het heldendrama, waar de hoofdpersonen zóó moeten geteekend worden, dat zij niet te veel van de overgeleverde type afwijken.

De personen welke onze dichter laat optreden, zijn over 't algemeen forsch, soms al te forsch geteekend. Met éénc uitzondering, den ellendeling Samsthânaka, zijn het menschen die een mengsel van goed en kwaad in verschillenden graad vertoonen; verscheiden figuren hebben iets ridderlijks; sommigen mogen ridders zonder vrees heeten, maar geenszins zonder blaam. Het hoogste staat Wasantasenâ, gelijk trouwens èn in de heldendichten èn in de tooneelspelen de vrouwen niet zelden hooger staan dan de mannen; merkwaardig genoeg, als men leest hoe in de fabelboeken en de spreukenverzamelingen de vrouw op de vinnigste wijze als een wezen vol

1) De hetaeren staan in Indie onder het oppertoezicht van den vorst en worden dus als onvrij beschouwd.

loosheid en bedrog, als wulpsch en onmeedoogend van aard wordt voorgesteld. De hetaere herinnert aan Marguérite in de *Dame aux Camélias*; zij is even fier, even onbaatzuchtig, en misschien meer ontwikkeld. Zij is de ware heldin van het stuk, terwijl Cârudatta, hoe edelaardig en beminnelijk ook, te zwak van karakter is om ons groote belangstelling in te boezemen. De vlegelachtige Widûshaka, die oppervlakkig zich voordoet als een leeglooper en te veel denkende aan lekker eten, is het toonbeeld van een trouw vriend en veel meer een man dan Cârudatta. De jonge brahmaan Çarwilaka, die eene goede opvoeding ontvangen heeft - hij spreekt niets dan Sanskrit - die zich tot eene oneervolle daad laat verleiden uit eene loffelijke beweegreden, toont èn door zijn oprecht berouw èn door zijn kloek gedrag later, dat hij een man van karakter is. Een ander berouwvol zondaar is de dobbelaar, die in 't gevoel van zijn onnut en zondig leven heul zoekt en vindt in het monniksleveu. Meesterlijk heeft de dichter dezen goedmoedigen, ietwat stumperigen Buddhist, die liever dan zich verder aan den strijd des levens te wagen de wereld met al haar verleiding ontvliedt geteekend, in tegenstelling tot Çarwilaka, die den drang voelt om door moedige daden de smet die op zijn verleden kleeft uit te wisschen.

De personen die minder op den voorgrond komen zijn ook met de noodige zorg geschetst. De echtgeuoote van Cârudatta is door en door eene waardige vrouw; haar man zegt ergens van haar, dat zij van zeer goeden huize is, en zij toont door haar geheele optreden dat zij haar edele afkomst waardig is. De moeder van Wasantasenâ behoort tot een alles behalve achtbaren stand, maar heeft natuurlijk menschelijk gevoel, zoodat wij tot op zeker hoogte onze achting haar niet kunnen onthouden, hoe alledaagsch het mensch anders ook zijn moge.

De losbol vertegenwoordigt een type en tevens een individu. Hij behoort tot eene klasse der vroegere Indische maatschappij welke men vergeleken heeft met de parasieten in Griekenland en Rome. De *wi̇ta* of losbol heeft echter meer van den Spaanschen *galan*: hij is beschaafd, welopgevoed, heeft fijne manieren en is steeds er op uit, veroveringen te maken bij het schoone geslacht. Daar hij, schoon van fatsoenlijke geboorte, geen middelen heeft, sluit hij zich aan bij een of

ander rijkaard, die in zijn onderhoudend gezelschap behagen schept en in hem zelven een makker vindt bij 't najagen, van genoegens. De Wi*t*a van ons stuk verdient in zijn woorden en daden den naam van een fatsoenlijk man.

De twee politiedienaren Candanaka en Wîraka vormen een goed volgehouden contrast. Het karakter der Câ*nd*âla's, is niet alleen aantrekkelijk, maar ook fijn geteekend, en het denkbeeld om beulsknechten zóó te laten spreken, is oorspronkelijk, ja grootsch. En dat meer dan tien eeuwen vóór Bernardin de St. Pierre zijn 'Chaumière indienne' schreef!

In het geheele werk straalt de geest door van een man die zich weet te verheffen boven alledaagsche vooroordeelen en wien het een lust is te doen uitkomen, hoe in 't gemoed van lieden uit alle standen, de laagste niet uitgezonderd, een warm menschelijk gevoel kan huizen en hoe een zondig verleden kan goedgemaakt worden door daden van goedheid en zelfopoffering. Men zou kunnen zeggen dat de dichter in zijn drama een denkbeeld belichaamt hetwelk in eene Indische spreuk aldus wordt uitgedrukt: Ook de edele kan vallen, maar hij valt gelijk een bal die den grond rakende veerkrachtig weder opspringt; de onedele ploft gelijk een leemklomp neêr.

Een tooneelstuk dat ons vergunt zulk een blik te slaan in 't leven en 't gemoed der Indiërs van den ouden tijd, en ons een aanschouwelijk beeld geeft van zeden die niet de onze zijn, maar niet ergerlijk door grove onkieschheid of door cynische verheerlijking van rechtsverkrachting; zulk een stuk verdiende, daargelaten nog de letterkundige waarde, ten volle eene Nederlandsche vertaling, en daarom zijn wij. Dr. Vogel dankbaar voor hetgeen hij geleverd heeft.

Wat nu de hoedanigheid van de voor ons liggende vertaling betreft, kan men den bewerker den lof niet onthouden, dat hij zijn uiterste best gedaan heeft om het oorspronkelijke zoo getrouw en nauwkeurig als hem mogelijk was weêr te geven. Voor de zorg waarmede hij getracht heeft zelfs in de verzen elk woord te behouden, mag hij geprezen worden. Het is echter de vraag, of door dat angstvallig vasthouden aan de woorden en zinswendingen die de Indische dichter stellig door andere zou vervangen hebben, indien hij in 't Nederlandsch gedicht had, de stijl van 't oorspronkelijke, die

zeer vrij en los, soms zelfs slordig, het tegendeel van stijf en gewrongen is, niet geleden heeft. Op deze vraag zouden wij aarzelen een ontkennend antwoord te geven.

Het spreekt van zelf dat er op de Nederlandsche vertaling, evenals op de overige Europeesche vertolkingen, aanmerkingen te maken zijn, zelfs vele. Een der aanmerkingen die wij niet nalaten kunnen te maken, betreft de wijze waarop Dr. Vogel met zuiver conventioneele titels te werk gaat. Hij toont eene kennelijke geneigheid om titels naar hun etymologische of gewaande etymologische waarde te vertalen. Wat zou men wel zeggen, wanneer iemand het Fransche *Monsieur* vertolkte met ‘Mijn oudere’, omdat *sieur* uit het Latijnsch *senior* gesproken is? Denzelfden indruk maakt het, als men den brahmaan Maitreya eene slavin ziet aanspreken met *bhotî*, en hiervoor in 't Hollandsch terugvindt ‘Geachte’. Het ergste is dat het woord *bhotî* zelfs etymologisch niets met ‘geacht’ gemeen heeft. Even averechtsch, en om dezelfde reden, is het als Cârudatta, die uit zuivere burgerlijke beleefdheid den aterling Samsthânaka met *bhawat* toespreekt, wordt voorgesteld als te zeggen ‘Geachte’, ofschoon onmiddellijk voorafgaat: ‘Gij met uw ongerijmde taal!’

In niet weinig gevallen zijn de onnauwkeurige vertolkingen te wijten aan de woordenboeken, die met alle goede eigenschappen aan hetzelfde euvel mank gaan, dat zij te veel blijven hangen aan de zoogenaamd etymologische beteekenis der woorden, en te weinig de fijnere sehakeei'ing der begrippen kennen, weinig ook aan het spraakgebruik recht laten wedervaren. Het ware in de hoogste mate onredelijk en onbillijk aan een jongmensch, die zijn eerste schreden op een moeielijk pad gezet heeft, te verwijten dat hij zich vastklemt aan niet overal betrouwbare steunsels, doch eene waarschuwing is geen verwijt. Intusschen mogen we, om niet onrechtvaardig tegenover de woordenboeken te wezen, niet verzwijgen, dat ze volkomen onschuldig zijn aan ettelijke onjuistheden in de Nederlandsche vertaling. Tot deze soort behoort de vertaling van *switgatam*, d.i. welkom! met ‘welvaart’, op blz. 80; *çrî*, met ‘heilvol’, op blz. 87. Onvoldoende bekendheid met syntaxis en spraakgebruik beide verraadt eene vertaling als wij aantreffen op blz. 83: ‘Kom, genoeg U al te zeer bedroefd’. De schrijver zou, indien hij Hollandsch gesproken had, gezegd

hebben: ‘Maak U niet al te bedroefd’. De vertaler heeft niet eens gemerkt dat *santappida* in den tekst als onzijdig substantief gebruikt wordt, zoodat het zelfs als letterlijke vertaling verkeerd is.

Het zou onedelmoedig jegens den vertaler en onbescheiden tegenover het lezend publiek wezen, indien wij eene doorloopende taalkundige kritiek gingen leveren. Die is in dit tijdschrift ten eenenmale misplaatst. Liever willen wij onze beschouwingen besluiten met te herhalen wat wij boven reeds gezegd hebben, dat Dr. Vogel met zijne vertaling van een zoo merkwaardig voortbrengsel der Indische letterkunde een goed, een verdienstelijk werk verricht heeft.

H.KERN.

Het poëzie-album van Louise de Coligny.

Verscholen in een der kasten van de deftige en stille zalen der Koninklijke Bibliotheek van den Haag, ligt, sints vele jaren, een klein folio-handschrift van ruim negentig bladen, waarvan de zes eerste ongepagineerd en wit zijn gebleven, terwijl de andere nagenoeg alle aan weerszijden beschreven zijn met Fransche verzen, hoofdzakelijk Sonnetten, ‘Chansons’ en ‘Complaintes’, met een enkel gedicht van grooter omvang er tusschen in. Van heel gewoon papier zijn de bladen; eenvoudig is de kalfslederen rug waarop, niet heel correct, ‘Receui des poezi’ in gulden letters te lezen staat; bepaald leelijk is het geel gespikkeld papier dat, in de vorige eeuw, om den kartonnen omslag is heengeplakt.

Door den tegenwoordigen Bibliothecaris, Dr. Byvanck, is dit oude handschrift voor den dag gehaald en met zorg, met piëteit zelfs, nedergelegd tusschen de merkwaardigheden der Oranje-tentoonstelling, waarmeê deze bestierder der Haagsche ‘provincie’ in het rijk der boeken, prenten en schrifturen, op bescheiden, maar voorname wijze, zijn hulde zal brengen aan de troonsbestijging van Koningin Wilhelmina der Nederlanden.[1)]

Deze kleine foliant is een poëzie-album uit de tweede helft der zestiende eeuw, het. Album van Louise de Coligny, de laatste en meest beroemde der vier gemalinnen van Prins Willem den Eerste.

Een korte aanteekening met potlood op het schutblad,

1) Deze Oranje-tentoonstelling, georganisseerd door Dr. Byvanck en door den Directeur van het Penningkabinet, Dr. de Dompierre de Chaufenié, zal 15 September in een der lokalen van de Koninklijke Bibliotheek worden geopend. Een uitvoerige catalogus is in bewerking.

van de hand van wijlen Dr. Campbell, vermeldt Louise als ‘de vroegere eigenares van dezen Chansonnier’ en wijst aan welke bladzijden (fo. 68^{b} tot 73^{a}) door de prinses zelve zijn beschreven en op welke bladen nog enkele woorden van hare hand voorkomen. Het laatste gedicht van den bundel (fo. 83-90), getiteld ‘La Pascience’ en opgedragen ‘A Madame Madame La Princesse d'Orange Comtesse de Nassau etc.’ is afgedrukt geworden, eerst fragmentarisch door den heer Paul Marchegay in den ‘Annuaire de la Société d'émulation de la Vendée’ van 1885, later, in zijn geheel, door den heer Jules Bonnet in het ‘Bulletin du Protestantisme français’ van 15 Januari 1886. Bij de uitgave van dit gedicht, dat door de heeren Marchegay en Bonnet ten onrechte aan Anne de Rohan is toegeschreven,[1)] werd omtrent den bundel zelven nog opgemerkt dat ‘le poéte protestant Maysonfleur en avait commencé la compilation pour la princesse d'Orange.’ Welke grond er voor die mededeeling bestaan heeft, is mij niet duidelijk. De enkele initialen waarachter de afschrijver der eerste drie-en-dertig bladzijden zijne identiteit verbergt, geven tot die onderstelling geen voldoende aanleiding,[2)]

1) De heer Jules Bonnet heeft, nadat het auteurschap van Anne de Rohan, door den heer H. Bordier op goede gronden bestreden was, zijn vroegere meening opgegeven (zie *Bulletin du Protestantisme français* 1886, p. 279). Het is niet twijfelachtig dat het gedicht, waarin de Prinses om haar bewonderenswaardig geduld geprezen wordt, niet van een vrouw, maar van een man afkomstig is. De taalkundige vormen spreken, in dit opzicht, duidelijk genoeg. Maar de eerste uitgever was zoo zeker dat Anne de Rohan het gedicht had gemaakt, dat hij liet drukken ‘M'estant teue’, terwijl iu het handschrift duidelijk te lezen staat ‘M'estaiit teu’. Bij het afschrijven zijn, overigens, ook andere niet onbelangrijke bijzonderheden voorbijgezien. Zoo wordt ‘Pascience’ door den dichter aangesproken als ‘O vierge chasse-deuil, domte-mal charmepeines’. De afschrijver plaatste ten onrechte achter ‘vierge’ een komma en liet de verbindingsteekens in ‘chassc-deuil’ enz. weg, deze merkwaardige, echt Ronsardiaansche composita op die manier tot twee woorden makend; zoo verloor het gedicht een mooien trek van zijn zestiende-eeuwsch karakter.

2) Op f° 1 teekent de afschrijver zijne opdracht en op f ^{o} 2 zijn ‘Aux lecteurs’ met de letters F.A.:.D.M., op f° 20b een gedichtje van hemzelf met F.A. of F.V.A., (eigenlijk bestaat die A uit een omgekcerde V (A) waardoor een gewonc V is heengeschreven, zoodat de letter in twee posities een A kan voorstellen of voor V A kan staan). Dit laatste teeken, zonder de F, komt ook nog voor f ^{o} 29^{a} onder een sonnet van denzelfde. Mij komt het dus waarschijnlijker voor dat achter de letters F.A. zich de naam verbergt van den samensteller van den bundel. Het is waar dat D.M. kan beteekenen ‘de Maysonfleur’. Maar dan zouden F.A. zijn voornamen moeten aangeven; en de ‘poéte prostestant’ heettc ESTIENNE.

terwijl het bovendien wel wat vreemd kan schijnen dat de dichter van een bundel ‘Cantiques’ (als zoodanig alleen is Maysonfleur in de geschiedenis der letterkunde bekend)[1] voor Louise de Coligny een verzameling minneliedjes - want het eerste gedeelte bevat niets anders - zou hebben aangelegd.[2]

Al is zij ook opgegroeid te midden van godsdiensttwisten en burgeroorlogen, toch is Louise de Coligny in haar meisjesjaren vast niet vreemd gebleven aan het letterkundig leven van haar land. En al was in den huiselijken kring van den Admiraal de godsdienstige lectuur het dagelijksch voedsel van het gansche gezin, toch zijn de verzen van haar tijdgenooten en hun onmiddellijke voorgangers, de wakkere dichters der Fransche Pléïade, vast wel doorgedrongen in het kasteel van Châtillon of aan het kleine hof van la Rochelle. De naam van Ronsard was er ongetwijfeld in eere. Had niet deze dichter in Louise's oom, Odet de Coligny, kardinaal van Châtillon, zijn grooteu Maecenas begroet, den man aan wiens invloed hij de zilveren Minerva dankte door hem, bij de ‘jeux floraux’ van Toulouse, als belooning verworven[3], en wien hij in een zijner gedichten toeroept:

Mais vous, mon support gracieux,
Mon appui, mon prélat que j'aime

1) Omtrent dezen dichter heb ik tot dusverre niets anders kunnen, vinden dan de simpele opgave in de *Bibliothèque françoise* van Lacroix du Maine en Du Verdicr, dat Estienne de Maisonfleur, ‘gentilhomme françois’, de schrijver is geweest van een bundel *Cantiques*, die na zijn dood, in 1580, te Antwerpen zijn uitgegeven. De heer Gédéon Huet, te Parijs, schreef mij dat de Bibliothèque Nationale een exemplaar dezer *Cantiques* bezit van 1581, die door een vriend van den overleden dichter, blijkbaar overeenkomstig het verlangen van dezen, zijn opgedragen aan Charlotte de Bourbon, de derde gemalin van Prins Willem. In het Poëzie-album von Louise de Coligny komt hij voor op f ^{o} 76, met een ‘Cantique faict par Mons. de Maison fleur Après le Masscre de Paris fait a la saint Bertelomy 1572’, terwyl f ^{o} 40 een gedichtje bevat waarin de lof van de oogen der dames wordt bezongen, waarboven Louise de Coligny eigenhandig den naam heeft geschreven van ‘Mayson fleur’.
2) Dit argument verliest wel iets van zijn kracht door de vermelding van Maysonfleur's bijdrage op f° 40 van den bundel.
3) Odet de Coligny was destijds aartsbisschop van Toulouse. Herhaaldelijk heeft Ronsard den Cardinal de Chastillon gevierd om zijn heldendeugd, zijn kunstzin en de trouw van zijn karakter (zie *OEuvres* ćd Elzév. II, 238, V, 168 VI, 156 etc.)

Mille fois plus ny que moy mesme
Ny que mon coeur ny que mes yeux....?

Zelfs nadat Odet de Coligny, op het voetspoor van zijn broeder Gaspard, tot het protestantisme was overgaan, kon Ronsard de oude relatie niet geheel vergeten. Terwijl hij in zijn 'Discours des misères de ce temps,' den Admiraal zelven aan een smadelijken dood overgaf,[1] schreef hij, in dit zelfde gedicht, van den kardinaal:[2]

Je n'aime son erreur, mais haïr je ne puis
Un si digne prélat dont serviteur je suis,
Qui benin m' a servi (quand fortune prospère
Le tenoit près des Roys) de seigneur et de pere!

Ook aan den Admiraal zelven, 'nostre françois Neptune', had Ronsard een zijner *Hymnes*, getiteld 'De Pollux et de Castor', gewijd en, een rijmwoord zoekend op den naam van dien held, van hem getuigd:

..... Gaspart,
Qui des Muses s'est fait la gloire et le rempart.

Men zou zoo meenen dat Louise de Coligny, toen zij er toe kwam om een Poëzie-album aan te leggen, in de allereerste plaats daarin een paar mooie sonnetten zou hebben opgenomen van Ronsard, of een van die frissche liedjes van den betreurden Du Bellay[3] waarin zij haar eigen zin voor natuurindrukken moest terugvinden[4], of althans een en ander van den gevierden Philippe Desportes, wiens roem dien van Ronsard begon te overvleugelen en die, totdat Malherbe hem in zijn 'Commentaire' zou afmaken, juist gedurende het leven der prinses, de mode-poëet van Frankrijk geweest is[5].

Maar men had reeds voor haar gekozen. Een dichter, beter gezegd, een rijmelaar, uit hare omgeving, bood haar drie-en-dertig blaadjes aan, volgeschreven met een 'Discours

1) *Ronsard OEucres* t.a.p. VII, 80.
2) Ibid. p. 29.
3) Du Bellay was reeds gestorven in 1560, toen Louise pas vijf jaar oud was.
4) 'Bijna in al hare brieven treft men dat blij gevoel van het buitenlevern aan, die fijne trekjes..... van liefde voor de natuur, die doen denken aan het sonnet van Du Belluy.....' (*Louise de Coligny*, in *De gemalinken vaıт Prins Wiliem I*van M.L. Camus-Buffet, Arntem 1894, blz. 163.)
5) Intusschen is de eerste uitgave van Desportes' gedienten niet ouder dan 1573.

tragique,' eenige 'Rimes tierces' een paar oorspronkelijke en uit het Spaansch vertaalde 'Chansons,' 'Odelettes,' 'Stances,' een 'Complainte' en - als pièce de résistance - drie-en-twintig Sonnetten, bijeengevoegd onder den gemeenschappelijken titel 'Sonnets des Morts, des Peines et des Larmes.'

Deze verzameling, met een zeer nette hand keurig geschreven, werd aangeboden 'A tresillustre et tresvertueuse Dame, Madame de Telligny', met een achtregelig versje 'pour la transciption de ce livre':

> Madame, les présents ne prennent leur valeur
> Que de la volonté qui nous demeure au coeur:
> L'oeuvre donc maintenant que vostre je vous donne,
> Estimée sera par ma volonté bonne.
> Or, escrivant ces vers qui parlent de l'amour,
> D'un amour très ardent je desiroys le jour
> Ou je puisse monstrer par un meilleur office
> Le grand amour que j'ay de vous faire service.

Demoedig en vriendelijk was de onderteekening: 'Par celuy qui vous sera toute sa vie treshumble et tresobeissant serviteur.'

De opdracht wordt gevolgd door een Sonnet 'Aux lecteurs sur le subject de ce livre,' dat door zijn titel, 'Aan de lezers,' de opvatting schijnt te wettigen dat we hier de copie vòòr ons hebben van een bundel verzen die òf reeds waren uitgegeven òf eerstdaags uitgegeven zouden worden, met een opdracht aan de dochter van den Admiraal, Madame de Telligny. Maar het komt mij voor dat we hier slechts een fictie van den afschrijver vóór ons hebben, ontleend aan de mode van dien tijd[1)], en dat met 'de lezers' enkel en alléén Louise de Coligny zelve bedoeld wordt. Ik meen zelfs uit een regel van het sonnet te mogen opmaken, dat deze collectie

1) Vóór mij ligt een bundeltje verzen *Nouveau Receueil des plus beaux vers de ce temps*, te Parijs verschenen in 1609, eveneens opgedragen 'A tres-illustre etvertueuse dame' (Charlotte des Ursins) en na die opdracht gevolgd door een woord 'Aux lecteurs.' Het bevat eene verzameling verzen, waaronder van Du Perron en Bertaut, zelfs van Malherbe, geheel in den trant van onze Album-verzameling. Ik kom op dit bundeltje, waarvan een exemplaar op de Koninklijke Bibliotheek in den Haag aanwezig is, nog terug.

aan Louise is aangeboden bij gelegenheid van haar eerste huwelijk, met Charles de Telligny.

Ziehier het Sonnet:

J'ay pensé maintes fois que tous ces beaux discours
Des malheureux amantz n'estoyent rien qu'une fable,
Et que souvent le faux nous semble veritable:
Mais certes maintenant je croy tout au rebours.

Lisant de cest autheur les constantes amours,
Tout ravy j'ay cognu, qu'un esprit honnorable
Ne vouldroit jamais estre estimé misérable,
S'il n'avoit vrayenient affaire de secours.

Pourtant vous qui aymez l'amoureuse leçon,
En quictant le sourcil du sévère Caton,
Lisez ces beaux escrits: Et sans faire la preuve

(Preuve bien dangereuse a qui n'a pas bon coeur)
Vous verrez soubs l'espoir de vie et de douceur,
Que l'amer et la mort dedans l'amour se treuve.

De afschrijver heeft blijkbaar kennis gemaakt met de ‘poésie amoureuse’ van een door hem hoog gewaardeerd dichter en daaruit voor het eerst begrepen en gevoeld - hij is er verrukt van! - dat de poëtische liefdeklachten, die hij vroeger altijd voor humbug heeft gehouden, echt kunnen zijn, dat een achtenswaardig schrijver niet voor ongelukkig wil doorgaan als hij niet wezenlijk ongelukkig is. Uit de verzen die hun hier worden aangeboden kunnen de lezers, zij ‘qui ayment l'amoureuse leçon,’ dus opmaken hoeveel leed en bitterheid in de liefde opgesloten is, ook al blijft - en dit is de wensch die het geschenk vergezelt - de ervaring dier ellende hun vreemd. En nu leze men eens aandachtig het eerste tercet, vooral den tweeden regel ‘En quictant le sourcil du sévère Caton’ en bedenke dat de Admiraal de Coligny door zijn omgeving dikwijls met Cato vergeleken werd[1)]. Is het te gewaagd hier een toespeling te vinden op

1) Zijn tweede vrouw, Jacqueline d'Entremonte, zeide ‘qu'elle voulait estre la Marcia de ce Caton,’ en d'Aubigné, in zijn *Tragiques* (Ed. Elzév, p. 235), noemt Coligny ‘nostre Caton.’

den strengen smaak van Louise's vader en een wenk om, nu zij getrouwd is en buiten de vaderlijke tucht staat, zich maar eens, aan de hand van dezen dichter, in ‘l'amoureuse leçon’ te gaan verdiepen?

Het is mij tot dusverre niet gelukt den dichter te ontdekken wiens werk, zoo fraai overgeschreven, door een geestverwant aan Louise de Coligny is aangeboden. Tot de beroemdheden van dien tijd heeft hij zeker niet behoord. Noch bij Desportes, noch in den *Printemps* van d'Aubigné, veel minder bij Ronsard of Du Bellay, heb ik van deze ‘Stances’ of Sonnetten een spoor kunnen terugvinden. Wel zijn de genres en de versvormen die hier vertegenwoordigd zijn, geheel en al in den trant van Desportes[1]; de dichter behoort tot ‘het staartje der Pléïade’; maar hij vertegenwoordigt die school in haar grootste middelmatigheid. De minst goede verzen van Desportes komen mij voor beter te zijn dan deze proefjes van conventioneele en spitsvondige liefdespoëzie. Op haar, al is ze iets ouder, past volkomen wat een uitnemend kenner der Fransche poëzie van 1585 tot 1600 van deze laatste schreef[2]: ‘La poésie amoureuse, dépourvue de force vitale, parce qu'elle n'a plus la sincérité d'émotion, traîne en de longues séries de sonnets fastidieux sa désastreuse décadence.’

Indien de afschrijver al niet met den dichter identisch is,- zoodat het alleen bescheidenheid was die hem zijn eigen rijmelarij van die van ‘cest Autheur’ deed onderscheiden -, dan is hij toch volkomen doorgedrongen in den geest van zijn origineel. Wanneer hij een enkele maal zelf het woord neemt, is hij al even gekunsteld en geaffecteerd als de man dien hij als een groot dichter vereert. Zoo, bij voorbeeld, wanneer hij een sonnet waarin de ontrouw der mannen gehekeld wordt, niet met zwarte, maar met roode inkt overschrijft en aan die copie (f°. 28_{a}) deze beide regels toevoegt:

> Sonnet, je te voulois de couleur noire escrire.
> Qui donq te faict rougir? La honte de mesdire.

1) Alle versvormen van dezen bundel, ook de zoogenaamdc ‘tierces rimcs’ die geen cchte ‘terze rime’ zijn (aba cbc etc.) worden bij Desportes aangetroffen.
2) Gustave Allais, *Malherbe et la poésic française de la [problem]n du XVIe siécle*, Paris '1891; p. 15.

Of wanneer hij (f^0 17^b) twaalf ‘Stances’ heeft overgeschreven ‘contre les fenimes’, waarin betoogd wordt dat de liefde der meisjes verre te verkiezen is boven die der vrouwen, en dan zelf de tegenovergestelde stelling gaat bepleiten, in een gelijk aantal Stances, ‘pour les femmes’, met het opschrift: ‘Responce aux stances qui ont précédé, vers pour vers, faicte per celuy qui a transcrit cest' oeuvre’ en een slotstrofe waarin hij de meisjes excuus vraagt voor zijn onzinnig pleidooi, en die aldus eindigt:

> Bien; vous me pardonnez: aussi toutes vos flammes
> Tendent à ce seul but que vous deveniez femmes.

In geen enkel dezer gedichten verraadt zich, voor zoover ik zien kan, de persoon van den dichter, of het moest wezen in de ‘Complainte aux Eaux chaudes des Monts Pyrénées’ en in de enkele sonnetten waarin gesproken wordt van gevaarlijke tochten in de Pyreneesche bergen, waar beren, zelfs leeuwen den dichter bedreigd hebben! Zou hij misschien uit die streken afkomstig zijn en tot de kleine hofhouding behoord hebben van Jeanne d'Albret en Henri de Navarre, die, zooals bekend is, te la Rochelle gernimen tijd met de familie de Coligny hebben samengewoond? Maar even goed kan men aannemen dat wij in die berg-sonnetten, gelijk in alle andere, met louter gemeenplaatsen te doen hebben: de bergen zijn hoog, hoog is mijn liefde; sneeuw en ijs liggen op de toppen; zoo schuilt ook gloed onder mijn koude manieren, ‘ma glace nourrist des flammes incroyables,’ en zoo verder[1)].

Het schijnt wel dat Louise de Coligny ook in later jaren nu en dan in dezen ouden bundel heeft gebladerd. Boven een der ‘Stances’, waarin gezegd wordt hoe de afwezigheid

1) Mij trof sterk de overeenkomst tusschen het sonnet van Louise's album waaruit ik daar even een paar metafers citeerde en een sonnet uit den boven aangehaalden bundel van 1609, dat tot titel draagt ‘Rapport da Mont Cenis à l'estre d'un amant’ (t.a.p. blz. 519). 't Is ongeveer dezelfde beeldspraak. Alleen is de stijl der verzen die aan Louise zijn aangeboden veel minder hartstochtelijk; de dichter, zou men zeggen, staat deftiger, afgemetener, tegenover het hooge voorwerp zijner liefde.

der geliefde het liefdevuur aanwakkert, schreef zij eigenhandig den titel: ‘de Lapsence’.

Maar met welk een meewarigen glimlach moet de zwaar beproefde vrouw, van wie Du Maurier getuigde: ‘à dater de la saint Barthélemy sa vie n'a été qu'un tissu d'afflictions continuelles’, en die zelve eenmaal schreef, dat zij haren vader en haar beide mannen voor hare oogen had zien vermoorden, later dien klinkenden titel der sonnettenreeks van haar Album herlezen hebben: ‘Des Morts, des Peines et des Larmes!’ Welk een geheel anderen zin hadden die woorden voor haar gekregen!

Het is niet meer geheel en al dezelfde geest van subtiele en gekunstelde poëzie die uit het tweede gedeelte[1)] van Louise's Album den lezer tegemoet komt. Wel ontbreken ook hier niet de ‘fastidieuse’ sonnetten, de puntige woordspelingen en gewrongen declaraties. Maar het is niet. alles uit dezelfde fabriek voortgekomen; er is verscheidenheid van stof, van handschrift, van gevoel en talent. Ongelukkig brengt geen enkele datum, geen enkele naam u op het spoor van de dichters die deze verzen hebben gemaakt, van de omstandigheden waaronder ze zijn gedicht of in het Album neêrgeschreven. Maar de toespelingen op Louise's persoon en op haar omgeving ontbreken niet geheel.

Een mooi sonnet, met forsche hand geschreven, en dat Tasso schijnt nagevolgd, opent waardig de rij dezer nieuwe albumblaadjes,[2)] Het schijnt wel dat de dichter zelf de pen op het papier heeft gezet. Uit de vormen zijner letters, niet minder dan

1) Dit tweede gedeclte omvat de folios 34 tot 59.

2) Bovenaan, links, staat ‘Du Tasse’. Een oogenblik heb ik vermoed dat Tasso zelf, die juist in het najaar van. 1570 het Frnnsche hof heeft bezocht, dit sonnet voor Louise's Album gemaakt en het er zelf in geschreven zou hebben. Maar eene vergelijking met de facsimile's van Tasso's handschrift (in Solerti's *Vita dl Torquafo Tasso*) heeft mij dit vcrmoeden doen opgeven. Van welk sonnet cchter is dit Fransche eene bcwerkiug? Onder de ruim vierhonderd ‘Rime amorose’ van den Italiaanschen dichter heb ik er geen kunnen vinden dat aan het Fransche gedicht beantwoordt. Het is zeer goed mogelijk dat dit sonnet niet uit denzelfden tijd dagteekent als de volgende gedichten; want het is geschreven op de laatste bladzijde van den eersten bundel en kan dus zeer goed later geschreven zijn op een blad dat langen tijd onbeschreven was gebleven.

uit den stijl van zijn gedicht, spreekt hartstocht; hij, de hooghartige, die tegen alle aanvallen van nijd en laster zijn gemoed had gepantserd, is onverwachts bedrogen geworden door de vrouw die hij liefhad en die zijn gansche ziel vervulde:

Quand celle qui logeoit toutte dedans mon sein,
Seul Asyle asseuré de mon âme assaillie,
La garde de mon coeur, s'arma contre ma vie.
Ciel! et tu l'as peu voir et luy tenir les mains!

Foy sainte, o Amour saint, saintes lois mesprisées,
Ha! je quitte le champ! que parmy ses trophées
Elle entasse mon coeur trahy avecques vous!

Trahy, las! j'ayme encor[1] son desloyal courage.
Non! non! c'est l'outrageant que je plains, non l'outrage.
Les faultea d'ung amy blessent plus que ses coups.

Men zou het geheim willen kennen dat achter deze hartstochtelijke verwijtingen verborgen ligt. Hoe komen ze in het Album van Louise de Coligny? Heeft de dochter van den Admiraal wellicht, alvorens, volgens den wensch van haren vader, de Telligny tot man te nemen, aan anderen hoop gegeven of zelfs beloften gedaan? Het klinkt vreemd, daar ze nog pas zestien jaren oud was toen ze trouwde.

Toch komt er nog een ander sonnet in den bundel voor dat, ofschoon veel kalmer gesteld, een soortgelijke vraag ons op de lippen brengt. Louise's huwelijk[2] wordt daarin een ‘onrechtvaardig huwelijk’ (un injuste himéné), genoemd en de dichter beweert zelfs dat hij van kinds af aan tot haar echtgenoot bestemd is geweest. (‘Madame à qui je fus en naissant destiné.’) Hij berust echter in het onvermijdelijke en troost zich met de gedachte, dat hij haar ziel, haar onvergankelijke en eeuwige schoonheid, zal mogen bezitten, terwijl alleen het vergankelijke deel aan een ander zal toebehooren:

1) Eerst stond er ‘*sans hayr* son desloyal courage’; de schrijver, die door deze correctie misschien toont ook de dichter te zijn, schrapte die woorden door en verving ze door *j'ayme encor*.
2) Ik ga uit van de onderstelling dat dit sonnet niet een van elders overgeschreven versje is, maar voor de eigenares van het Album gemaakt.

Cette-cy sera mienne et l'autre aura la feinte.
Aussi bien mon amour pure, éternelle et sainte
D'un salaire mortel payer ne se pouvoit.

Wie is die vrome en kuische minnaar, die, al neemt Louise een ander tot man, toch recht meent te hebben op het voortdurend bezit van haar ziel en door deze gave zijn ‘heilige’ liefde waardig beloond acht? Moeten we hem zoeken onder de jonge prinsen die met haar zijn opgegroeid, een Henri de Condé, den zoon van Eléonore de Roye, of een Henri de Navarre, den zoon van Jeanne d'Albret, die beide één of twee jaren ouder waren dan zij? Maar welk een zonderlinge gevoelens voor een jongmensch van zeventien jaar! En zoo men den dichter gaat. zoeken onder de minderen in rang, voor wie de ‘reine liefde’ de eenig mogelijke was, wat beteekent dan ‘Madame à qui je fus en naissant destiné’?

Nog geheimzinniger misschien zijn twee andere sonnetten, die blijkbaar uit een latere periode dpgteekenen en die in het laatste gedeelte van het Album (f^0 69) een plaats gevonden hebben. Ze zijn door Louise de Coligny zelve opgeschreven en dragen een vreemde onderteekening, het Grieksche woord 'Εαύτοντιμωρούμενος, ‘de zelf kweller.’ Bevat die naam misschien een koude spotternij van haar die de verzen overschreef op haren ongelukkigen minnaar?

Reeds twee malen, klaagt deze, hebben de goden hem zijn eenige hoop ontnomen. Waarom hebben ze hem niet in zijn ‘libre ignorance’ gelaten, waarom hem dien ‘soleil de beauté’ laten wederzien, zoo hij toch veroordeeld was haar glans dadelijk weer te verliezen?

Zeer duister is het slot van het eerste gedicht: ‘Hoe kunt ge twijfelen, o goden!’ roept de dichter uit, ‘of ik hevig bemin? Herinnert gij u niet dat gij, in weerwil van den dood, het vuur mijner liefde op de wateren van den Styx gezien hebt? Wat zou nu de Oceaan kunnen doen, bij die vreeselijke dingen (‘ceste horreur’) vergeleken? Ik wil dat hij zal opdrogen door de hitte van mijn gloed; laat hij een andermaal zich met de liefde meten!’[1)]

1) Ik stel mij voor nog elders het Album van Louise de Coligny te bespreken en zal dan van dit en andere gedichten de volledige aanhaling in het oorspronkelijke geven.

Zou het geoorloofd zijn achter die woorden een minnaar te zoeken die reeds naar Louise's hand gedongen heeft vóór haar eerste huwelijk, die later, in den vreeselijken Bartholomëusnacht, den dood getrotseerd heeft om haar te redden, die haar, na lange scheiding, in 1583 terug ziet, doch tegelijkertijd verneemt dat zij de zee zal oversteken om in Nederland de echtgenoot te worden van Willem van Oranje, en die na verzekert dat die zee toch zijn liefde niet zal kunnen vernietigen? Aarzelend doe ik die vraag. Maar een andere oplossing vind ik voor het oogenblik niet.

In het tweede sonnet, blijkbaar van denzelfden minnaar afkomstig, spreekt de dichter de mythologische helden toe die Proserpina hebben willen schaken en verliefd hebben durven worden op Juno. ‘Men zegt mij’, zoo besluit hij zijn gedicht, ‘dat gij in de onderwereld geweldige folteringen ondergaat, omdat gij naar godinnen de hand hebt durven uitsteken. Welnu, zegt aan uwe folteraars dat ze voor mij nieuwe martelingen mogen uitdenken, want ik zal nog meer moeten ondernemen dan gij.’

> Mais dittes à ceux-là qui vous font tourmenter,
> Qu'ils peuvent bien pour moy des tourmens inventer,
> Car plus que vous encor il me fault entreprendre.

Wordt, hier door een onverschrokken minnaar een aanslag aangekondigd op de eer der Prinses van Oranje?

Raadselachtige sonnetten en die, - zonderling genoeg! - op de keerzijde van het blad, gevolgd worden door een dood simpel sonnetje, geheel in den stijl dier dagen, ‘sur une bague de verre noir,’ op een zwarten ring, een geschenk van zijn geliefde, waarin de dichter - met verandering der kleur, want zijn trouw is blank - het zinnebeeld ziet van zijn standvastige liefde.

Doch keeren wij nog even terug tot de verzen van het t w e e d e gedeelte[1]. Er zijn daaronder een paar lieve ‘chan-

1) Uit deze groep zou nog wel het een en ander mcer te vermelden zijn, bij voorbeeld. (f° 50a) een sonnet waarvan de veertien regels beginnen met de letters van den naam ‘Louise de Colini’ en dat das zonder eenigen twijfel voor haar is geschreven. De inhoud van dit versje is echter niet bijzonder lelangrijk.

sons', waarin Louise's bekoorlijkheid, blijkbaar op het oogenblik dat haar eerste huwelijk aanstaande is, frisch en luchtig wordt bezongen:

> Quant vostre oeil et votre face
> Seront éloignez d'icy,
> La court pourra dire ainsy:
> 'Ou est mon lustre et ma grace?'[1)]

en die beide met deze vriendelijke strofe eindigen:

> Adieu, Vierge, qui redore
> Nostre siècle tout noircy,
> Adieu soleil esclaircy,
> Que le firmament adore.[2)]

Meer ouder den indruk der omgeving van het kasteel van Châtillon-sur-Loing schijnt het volgende afscheidsversje geschreven, (f' 50a), dat tot de gelukkigste proefjes van den ganschen bundel behoort: het subtiele van den vorm, de zorg waarmee de woorden geschikt en de rijmen gekozen zijn doen geen af breuk aan de zuiverheid van het gevoel. Het is een goed stukje 'pétrarquisrne', of, om een modernen naam te noemen, iets in den trant der sonnetten van Joséphin Soulary:

> Madame, les ruisseaux, les tailliz et la prée
> Murmurons, ombraigeux, et d'émail verdissans,
> Se taisent, sont seichez et s'en vont jaunissans,
> Pour vous veoir[3)] d'enlour d'eux si soudain retirée.

1) Men deukt hierbij aan wat Brantôme van haar schrecf, zes jaren later, na haar terugkeer uit Zwitserland; zie *Louise de Colligny* door Jhr. Mr. J.K.J . de Jonge, bl. 17.

2) Het woord 'Vierge' bewijst, dunkt mij, duidelijk dat wij hier niet verplaatst worden in den tijd toen de weduwe de Telligny gereed stond om Frankrijk te verlaten ten einde den Prins van Oranje te huwen, maar in dien vóór haar eerste huwelijk. Waarschijnlijk wordt met 'la court', in de eerste strofe, het kleine Ilugenootsche hof van la Rochclle bedoeld, waar CoTigny, die zelf pas hertrouwd was, juist in die dagen vrij rustig met zijn gezin en eenige vorstelijke verwanten woonde. (Zie *Louise de Coligny* van den graaf Delaborde I, 24.) Geheel in overeenstemming met het tijdstip waarop Louise's huwelijk met Telligny gesloten is (26 Mei 1571) luidt het in de tweede chanson:

> La paix nous est une guerre
> Et ce priutems un yver,
> Puisque tu nous veux priver
> Du bonheur qui nous enserre.

3) D.i. 'en vous voyant.'

Tousjours des ruisselets l'onde sera troublée,
Les prez ne seront plus par leur émail plaisans,
Les tailliz jauniront jusques au deré[1] temps
Que viendrez de rechef honorer leur contrée.

Mon oeil, comme les eaux, toujours trouble sera,
Comme le pré fauché mon front se flétrira
Et comme un taillis mort j'aurai face enfumée.

A mon oeil, à mon front, à mon visage aussi,
Aux ruisseaux, prez, tailliz, en retournant icy,
Donnez le gasoilliz, l'émail et la ramée.

Nog even moet ik, in dit gedeelte, den berijmden ‘Dialogue’ vermelden tusschen den dichter Volusian[2] en de Muze Calliope. Volusian roept den bijstand der Muze in om op zijn ‘luth, d'ivoire’ de liefde en den roem te bezingen van ‘een aardsche godin’, de dochter van ‘Achille-Nestor’, den Admiraal de Coligny. De Muze kent dit geslacht, dat niet alleen krijgshelden heeft opgeleverd, maar ook ‘l'appuy du saint Parnasse’ mag heeten. Was haar oom niet een Odet,[3] wiens roem door Ronsard, ‘de nous le mieux appris’, over de geheele wereld verbreid is geworden? De dichter weidt uit in lof over Louise. Nauw had zij het levenslicht aanschouwd, of al de Muzen namen haar beurtelings in de armen en prezen om strijd haar ‘bel entendement’; Minerva heeft haar rijk begiftigd en haar beschaafd gemoed, ‘son estomac polly’,

1) Misschien te lezen: ‘jusqu'au desiré temps.’
2) Welke naam verschuilt zich achter dezen Latijnschen pseudoniem, die misschien aan Catullus, bij wien *Volusius* voorkomt als de naam van een slecht episch dichter (*Carm.* 37), ontleend is? In de gedichten van Agrippa. d'Aubigné staat twee malen de naam Volusien (of *l'homme Volussien*; zie in de ed. Lemerre III, bl. 136 en 316). Volusien blijkt daar een ‘gentilhomme’, voorts een niet al te ijverige confrère, en tegelijk een neef en contubernaal vau d'Aubigné te zijn; hij schreef een quatrain vóór diens *Vers funèbres* ter eere van Estienne Jodelle, in 1574, en was dus een tijdgenoot van Louise de Coligny. Het is waarschijnlijk dezelfde die hier aan het woord is. Maarwie is hij?
3) ‘Un Odet fut son oncle, à qui je fis la grâce Qu'en honneur et vertu il emporta le pris.’ Het woordje *fut*, dat van den oom gebezigd wordt, toont aan dat dit gedicht na dieus dood, maar vóór dien van den Admiraal, is vervaardigd; Odet de Coligny overleed 21 Maart 1571, twee maanden vóór het huwelijk van Louise.

heeft reeds in haar prilste jeugd, ‘het water van Helicon’ gretig gedronken.

Uit al den lof die verder aan Louise's schoonheid en haar talenten gebracht wordt, haal ik nog deze beide regels aan van Volusian:

> Tant seulement le miel de sa langue faconde
> Est un digne sujet pour employer mes vers.

Herinneren ze niet levendig aan wat Du Maurier van haar getuigde: ‘Elle gagnoit d'abord l'amour et le coeur d'un chacun par une parole douce et charmante’?

Intusschen schijnen niet al de sonnetten van dit tweede gedeelte tot de eerste periode van Louise's leven te behooren. Zoo wordt in één dier gedichten de lof der oranjekleur bezongen, als zijnde de eigenlijke kleur der zon, zoodat wie niet van oranje houdt, een vijand is van het licht en zijn oogen maar moet sluiten. Deze voorliefde van den dichter schijnt slechts verklaarbaar in een tijd toen Louise de Goligny prinses van Oranje was geworden[1)]. Intusschen staat drie folio's verder een sonnet dat, blijkens den aanhef, dagteekent uit een tijd toen de weduwe de Telligny nog niet aan een tweede huwelijk dacht. Van haar vader en haar man wordt gesproken als van gestorvenen:

> Fille d'un amyral, de ce grand chef d'armée
> Qui, saige et courageux, n'eut jamais son premier;
> Femme d'un Telligny, qui, généreux guerrier,
> Borna du monde entier l'heur de sa renommée,

maar van haar zelve wordt alleen gezegd dat, zoo het lot haar vijandig is geworden, zij zich moge troosten met de gedachte, dat de besten niet altijd de gunst des hemels ontvangen:

> Car tousjours les meilleurs n'ont la faveur des cieux,
> Prenant l'éternité pour but de leur victoire.

1) Ik moet er echler bijvoegen, dat het volgende sonnet tot titel draagt: ‘Autre sur le violet’, zoodat het althans mogelijk is dat de oranjekleur hier slechts toevallig geprezen wordt.

Dit gedeelte van het Album wordt besloten met een meer dan acht bladzijden lange ‘Pastorale’., waarin, geheel in den stijl der herdersliederen van dier tijd, de dood betreurd wordt van ‘Odet, l'honneur des bois, la seurté[1] des troupeaux’.

De beelden en uitdrukkingen dezer eindelooze herdersklacht zijn zoo algemeen en banaal, dat men geneigd zou kunnen zijn om den betreurden Odet voor Louise's oom, den beroemden Cardinal de Chastillon te houden. Maar aangezien deze beide regels in het gedicht voorkomen:

> Et la mortelle faux, qui les mortels moissonne.
> A fauché mon Odet au vert de son printems.

is er toch meer aanleiding om te denken aan haar tweeden broeder, die, in 1580, onverwacht te Nîmes overleed.[2] Hier zijn we dus reeds een geheelen tijd verder. De Bartholomëusnacht met zijn gruwelen, de vlucht naar Savoye en Zwitserland, het vierjarig verblijf te Bern en te Basel, de terugkeer naar Frankrijk, in 1576, het rustig leven op haar buitengoed Lierville scheiden dit gedicht van de meeste die er, in het tweede gedeelte van den bundel, aan voorafgaan.

Het laatste gedeelte van het Album (f°. 62-90) bevat gedichten van zeer verschillenden aard en uit verschillende tijden. Het wordt geopend met een zeer middelmatig sonnet ‘Sur la mort de Monsieur l'Admiral.’ Maar op dezelfde bladzijde volgt een ander, ‘Sur la mort de Monsieur de Chastillon.’ Met dien laatste is hier waarschijnlijk niet bedoeld François de Chastillon, Louise's oudste broeder, die in October 1591, na een langdurig ziekbed, aan de gevolgen zijner wonden overleed, maar diens zoon Henri de Chastillon, die in 1601, hij het beleg van Ostende, pas achttien jaar oud,

1) Sûreté.
2) Zie Delaborde *Louise de Coligny*, p. 92. Deze broeder, meer bekend onder den naam van d'Andelot (de Admiraal had bepaald dat zijn oudste zoon Chastillon, de tweede d'Audelot zou heeten) had, inderdaad, bij zijn geboorte den naam van Odet ontvangen. Na den dood echter von een zeer jong over leden broertje, Gaspard, was de naam van dezen door den vader op hcm overgedragen. Maar vermoedelijk is hij in den familiekring en onder zijne vrienden nog wel bekend gebleven als Odet.

onverhoeds door een Spaanschen kanonskogel gedood werd, terwijl hij, op het affuit van een kanon gezeten, bezig was aan zijne krijgsmakkers het plan uit te leggen van den uitval dien hij de belegerden wilde laten ondernemen.[1)] Het komt mij voor dat sommige regels een vrij doorzichtige toespeling bevatten op het noodlottig en roemrijk uiteinde van den jongen held, onder anderen de volgende:

> La Victoire, craignant qu'un autre n'eust l'honneur
> De triomfer un jour de ce tousjours vaincqueur,
> Tout verd le consuma d'une chaleur ardente.
>
> Ce jeune Hercule adoncq s'élança dans les cieux
> Pour sa trop grand vertu bruslé en ses propres feux[2)]
> Et d'elle mesme il fist la palme triomphante.

Is die meening gegrond, dan staan hier dus, vlak onder elkaar, twee gedichten, waarvan het eerste kort na 1572 zal zijn vervaardigd, terwijl het andere niet ouder kan zijn dan 1601.

Verder bevat dit laatste gedeelte van den bundel nog twee ‘Paraphrases’ van psalmen, een van Du Perron en een van Bertaut,[3)] dertien dorre en ingewikkelde ‘Stances,’ eveneens van Bertaut, op de oogen van ‘madame,’ die geen andere zijn dan de oogen van den liefdegod zelven, in haar voor-

1) Men zie in Delaborde's *Louise de Coligny* II, p. 33, 34 en, uitvoeriger, de monografie van denzelfden schrijver *Henri de Coligny Seigneur de Chastillon*, Paris 1887.

2) In dit vers is een syllabe te veel; misschien maakte de dichter, op zijn Italiaansch, de é van *bruslé* met *en* tot ééne syllabe.

3) Louise de Coligny heeft met eigen band de namen dier beide dichters boven hun verzen geschreven. Over Davy du Perron en Bertaut, die, iets jonger dan Desportes, met dezen den dichterroem die er overbleef na Ronsard's dood gedceld hebben, en wier poëzie den overgang vormt tusschen de ‘queue’ der Pléïade en de hervorming van Malherbe, zie men, behalve Saintc Beuve's bekend *Tableau historique de la poësie du XVI siècle* (de verbeterde uitgave van 1842) het boven aangehaalde werk van Gustave Allais *Malherbe et la poësic française à la fin du XVIe siècle*. Aangezien de eerste uitgave van Bertaut's *OEuvres poéliques* niet hooger opklimt dan 1620 (het sterfjaar van Louise de Coligny), zoo zijn de verzen van dien dichter die in haar Album voorkomen, uit een handschrift of uit een bundeltje in den trant van het blz. 501 genoemde daarin overgeschreven.

hoofd overgeplant,[1] eenige kleine, meest amoureuse gedichtjes, voorts het reeds vermelde 'Cantique' van Maisonfleur op de gruwelen van den Bartholomëusnacht[2] en, eindelijk (f°. 68-73) de verzen door Louise de Coligny zelve overgeschreven, waarvan ik reeds twee sonnetten heb vermeld. De geheele reeks wordt dan door het lange gedicht *La Pascience*[3], waarin aan Louise's vrome berusting een geestdriftige hulde wordt gebracht, op waardige wijze besloten.

Op de twee merkwaardige sonnetten van den woest verliefden, onversaagden 'zelfkweller' heb ik reeds gewezen. De andere verzen die haar eigen hand in het Album schreef, zijn minder hartstochtelijk; een er van 'Sur une devise Feu sans fumée' behoort eerder tot de luchtige, vlug gerijmde poëzie. Maar onopgemerkt mag het niet blijven, dat de afschrijfster op het witte blad dat aan de bladzijde der sonnetten voorafgaat, een Latijnsch distichon nederschreef, waardoor zij blijkbaar de verwondering wil wegnemen die de aanwezigheid van zulke hartstochtelijke poëzie uit vroeger dagen in het Album eener treurende weduwe wekken kon[4].

Zoo zien wij dus nog even, op de laatste bladen van dit

1) Deze 'Stances' zijn slordig overgeschreven; er komen schrijffouten in voor (*fusse* voor *fust-ce, santfuil* etc.)
2) Zie boven, bl. 499 nt. 1.
3) Zie boven bl. 498.
4) Zoo althana meen ik het distichon te mocten verklaren op f_o. 68b onderaan:

Ignea quid mixtis mirum fluit unda favillis?
Haec lachrimis ardet mixta favilla meis.

waarbij zij den laatsten regel nog eens met een kleine opzettelijke wijziging herhaalt:

Arserat haec lachrimis mixta favilla meis.

Het laatste sonnet, door haar eigen hand geschreven, en dat aldus aanvangt:

Race des Ducs Gaulois, Princesse dont la gloire
Sera le saint émail qui dorera mes vers,

deel ik voorloopig niet in zijn geheel mede, omdat het eerst dan belangrijk wordt wanneer, met behulp der kleine aanwijzing die de dichter zelf geeft, uitgemaakt kan worden wie hij is die zich tot taak heeft gesteld 'le soleil de (son) aage' in zijn zangen te verheerlijken, gelijk zijn vader 'Ce vieux Caton françois de qui j'ai pris naissance', in vroeger tijd 'la perle de la France' door duizend geschriften heeft geëerd. Omtrent dit punt heb ik mijn onderzoek nog niet kunnen afsluiten.

Poëzie-Album, het bekende en ook onder ons vereerde beeld oprijzen van de treurende vrome Prinses, wier leven met zulk een gewichtig en droevig stuk geschiedenis van ons vaderland en van het Huis van Oranje is saamgeweven.

Maar meestal is het een andere Louise die dit Album ons ie zien geeft: de zestienjarige bruid, die uit de handen van een mododichter een bundel verzen ontvangt, waaruit zij 'l'amoureuse leçon' zal moeten leeren; het jonge meisje, wier 'tresses blondes' wreede liefdekoorden zijn geworden, de jonge vrouw, wier schitterende oogen, wier koele blik, wier betooverende manieren echte en voorgewende passie hebben doen ontvlammen in de harten van hartstochtelijke of geraffineerde minnaars en in de verbeelding van gezwollen of spitsvondige poëeten.

Is deze zijde van haar karakter, deze bladzijde uit haar levensgeschiedenis, door de biografen van Louise de Coligny tot dusverre nagenoeg niet opgemerkt of slechts vluchtig besproken geworden, - het Poëzie-Album kan die leemte eenigszins aanvullen, ook al mag de inhoud niet dan met veel omzichtigheid voor dit doel worden gebezigd; want wat is er waar in al die aanbidding en in al die verwijten?

Ongeoorloofd zal het wel zijn omtrent den letterkundigen smaak der Prinses conclusies te trekken uit de verzenverzameling van dit Album, althans uit het eerste gedeelte, het gelegenheidsgeschenk van een middelmatig rijmelaar en de aangeboden 'Per Nozze' van zoogenaamd dichterlijke vrienden. Alleen het laatste gedeelte van den bundel kan hier en daar omtrent dien smaak iets doen vermoeden, en dan blijkt dat Louise de Coligny den letterkundigen stroom van haar tijd heeft gevolgd, dat de in haar dagen meest gevierde dichters van haar land[1] geen onbekenden voor haar waren, dat zij, 'en fait de poësie', dacht en voelde als de meeste harer tijdgenooten... met de nuance die haar godsdienstige zin en haar calvinistische opvoeding aan dat denken en voelen onvermijdelijk hebben moeten geven.[2]

1) Ik bedoel du Perron en Bertaut.
2) Het kan vreemd schijuen dat van den eigenlijken dichter der Hugenoten, deu 'protestantschen Rousard,' Du Bartas, niets in den bundel voorkomt. Maar voor Album-poëzie was het forache gedicht *La Semaine* niet geschikt en in zijn kleinere gedichten was du Bartas ongepolijst en ouderwetsch.

De laatste jaren der zestiende eeuw waren voor de Fransche poëzie een tijd van achteruitgang en tevens een tijd van zoeken en tasten. De vermetele navolgers van Pindarus hadden plaats gemaakt voor de nabootsers van Petrarca en de vereerders van het Spaansche ‘gongorisme’, dat in ijdel woordenspel en gezochte metafers het geheim van de poëzie der Liefde meende gevonden te hebben.[1)] Malherbe moest nog ‘komen’, en zelfs als deze hervormer van rijm en versbouw zou gekomen zijn, zou het nog lang duren voordat de echte poëzie haar eereplaats in de Fransche letterkunde weder zou kunnen innemen. Geen enkele kring, ook niet die der Hugenoten, stond buiten den invloed van wansmaak en valsch vernuft. Voor het aanleggen van een Poëzie-Album heeft deze ‘Vorstin uit het Huis van Oranje’ het waarlijk niet gelukkig getroffen.

Koningin Wilhelmina treft het beter. Haar eigen vaderland bezit wel geen overvloed van dichters, maar is toch rijk aan echte, mooie, poëzie. En zoo de jeugdige Vorstin, aan de traditie der Oranjes getrouw, ook de Muze van Frankrijk in hare paleizen wil ontvangen, dan kan zij ook uit dat artistieke land verzen hooren van zuiver poëtischen klank en hooge inspiratie.

Alleen neme Hare Majesteit zich in acht voor gelegenheidsgedichten en met opdrachten fraai versierde versbundels. Heden reeds, bij Hare inhuldiging, zij Hare Majesteit voorzichtig; en meer nog, later, als de tijd der ‘Per Nozze’ voor Haar zal zijn aangebroken.

Niet alleen in haar levenslot moge onze jonge Vorstin uit het Huis van Oranje door andere schutsengelen omgeven zijn dan haar edele, maar jammerlijk beproefde voorgangster. Ook andere Muzen mogen Hare Koninklijke schreden begeleiden.

Het Poëzie-Album van Koningin Wilhelmina moet er anders uitzien dan dat van Louise de Coligny.

A.G. VAN HAMEL.

1) Zie Gustave Allais t.a.p. de *Introduction*. Kort en duidelijk heet het daar bl. 7: ‘On avait tout d'abord pindarisé, puis pétrarquisé; enfin on gongorise.’

De laatste regeeringsjaren van Willem III. (1698-1702)

I.

De vrede van Rijswijk was gesloten (1697). Hij beduidt meer een pauze in den strijd tusschen de Europeesche machten, - de alliantie van Keizer en Rijk, Spaansche monarchie, en Westelijke zeemogendheden aan den eenen kant, en Lodewijk XIV aan een anderen, - dan een verzoening der tegenstrijdige belangen, een oplossing der vraagstukken, een resultaat. Er komen, in het samenleven der volken, van die oogenblikken voor waarop de tegenstanders het gebied van hun krachten en hun wenschen willen overzien, waarop ze adem verlangen te scheppen en de mogelijkheid van nieuwe wegen voor hun eerzucht in 't oog nemen. Zoo'n moment was de vrede van Ruijswijk.[1)]

Nog beheerschte de politiek van Lodewijk XIV den toestand.

Het was een politiek van overheersching, niet van verovering. De Koning had zijn bedoeling met Frankrijk. Hij wilde aan het land zijn juiste gestalte geven, dat het, sterk door zijn samenhang, door zijn natuurlijke grenzen, door zijn reeks van vestingen, in Europa als een bolwerk zou opsteken,

1) Ranke, Englische Geschichte. VII (S.W. XX 152). V. Noorden, Europäirche Geschichte im 18ten Jahrn. I 102.

met uitspringende voorposten daarbij, tot ontzag der naburen.[1] Voor dien idealen vorm van zijn land heeft Lodewijk XIV zijn oorlogen gevoerd. Hij was van zijn eeuw, de eerste, en moest zijn koninklijk werk afleveren klaar en klassiek.

Maar de droom van de wereldheerschappij hield hem ook gevangen. De Fransche naam straalde ver uit buiten het gebied van Frankrijk; het Fransche koningsgeslacht kon zich den opvolger van Charlemagne rekenen; Fransche prinsen waren koningen geweest in het zuiden en oosten van Europa; en wie waren de Habsburgers anders dan de erfgenamen van de macht en de plannen der Bourgondische hertogen, uit het bloed van Frankrijk?

Geen vorst onder Lodewijks voorgangers, wanneer hij iets beteekende, of hij had naar de keizerskroon gestreefd, en daarvoor zijn verbindingen in het Rijk en de omliggende landen onderhouden. Europa was verdeeld tusschen Fransch en Habsburgsch: aan wie van beiden zou de macht komen? Onder dat teeken had Willem de Zwijger de dingen van deze wereld aangezien, en op die 'maxime' berustte zijn hoop om den strijd tegen Spanje tot een goed eind te voeren.[2] De menschen leefden immers nog in de gedachte van de 'monarchie', de éenheid der heerschappij, alsof de Christelijke beschaving vertegenwoordigd moest zijn in één hoofd die de familie der vorsten leidde.

Wat men het protestantsche beginsel noemt heeft, in de zeventiende eeuw, het denkbeeld van de Europeesche 'monarchie' doorbroken, - want het is de afval van de eenheid, - maar niet opgeheven. Integendeel, de Fransche politiek stelde zich tot regel om de nieuw opkomende of tot nieuwe macht gerakende protestantsche landen aan de 'Fransche' richting vast te knoopen en tot opbouwing van de 'Fransche' monarchie te doen dienen. Zoo was de republiek der Vereenigde Nederlanden, zoo was Zweden, 'Fransch' geworden, en door het tractaat van 1655 werd de weg gebaand om Engeland, het Engeland van Cromwell, aan de Fransche belangen ondergeschikt te maken.[3]

1) Ranke, Französische Geschichte III (S.W.X. 329).
2) 'Weil in der gantzer Christenheit nit mehr als zwey pottentaten die sich umb die Monarchie möchten ahnnehmen.' Archives VIII 461.
3) (Davcuant). An Essay upon the Ballance of Power. London, 1701, p. 15

Lodewijk XIV, erfgenaam van die politiek, heeft langen tijd de keizerskroon, het zinnebeeld der ‘monarchie’, tot zijn doelwit gehad. Aan zijn verdragen met de Duitsche vorsten, - met den Keurvorst van Brandenburg, en met den Keurvorst van Saksen, - lag dat keizer-plan duidelijk uitgesproken ten grondslag.[1)] Het geeft eenheid aan den wijdgestrekten kring van zijn bemoeiingen - het Oosten van Europa ingesloten, het verklaart zijn wensch om als redder der Christenheid den Turken het hoofd te bieden, het is een van de redenen geweest waarom, hij ten voordeele van het Catholicisme de Protestanten in Frankrijk heeft gekweld en vervolgd.

‘Eén monarchie, een algemeene religie’, zoo heette Lodewijks wachtwoord te zijn.

Is daarmee zijn gedragslijn zuiver omschreven?

Wij menschen moeten om tot stand te brengen wat wij kunnen doen de bezieling hebben van den droom dien wij nooit kunnen verwezenlijken. De aandrift is altoos oneindig grooter dan de daad. Om zijn nationaal klassiek werk in allen deele te verrichten had Lodewijk XIV het begrip noodig van het koningschap en van ‘den koning’ zonder nadere bepaling van eenig gebied of van ‘allerchristelijkst’. De type-koning. Hij wilde zijn ‘le roi’. Zelfstandig, onafhankelijk, de hoogste. Hoe dicht lag bij dat idee van ‘koning’ de voorstelling van een wereldheerscher, van een keizer! En Lodewijk XIV heeft zijn geest dikwijls ver laten vliegen en is de maat te buiten gegaan.

Nooit straffeloos.

Want de droom van onze bestemming, die grootere fantastische verwachting, hindert ons lot even dikwijls als hij ons steunt en voorthelpt. Dat is de tragedie van het leven: het conflict tusschen onze plannen en ons werk.

Bij den vrede van Rijswijk heeft Lodewijk XIV moeten voelen hoezeer hij teruggedrongen was. Geen van de protestantsche mogendheden behoorde meer tot zijn cliënteel. Onze Republiek, die hij eens gemeend had te kunnen dwingen,

1) Nog altoos blijft Ranke's verhandeling ‘Dic grossen Mächte’ lezenswaard (S.W. XXIV). Van de nieuweren H. Vast. Les tentatives de Louis XIV pour arriver a l'Empire (Revue Historique, 1897).

was zijn triomfeerende tegenstander geworden; de leiding van Engeland had hij zien overgaan in de handen van zijn aartsvijand, Willem III, en hij had dien ‘overweldiger’ als koning moeten erkennen; Brandenburg was vervreemd en Saksen afvallig. Alleen Zweden dat hij beleedigd had was weer op zijn hand gebracht door een vergoeding en door het eerbewijs dat hij het als middelaar bij den vrede van Rijswijk wilde beschouwen, - een magere eer in dit geval - maar ook een twijfelachtige cliënt.

Evenzoo had hij de voorgeschoven posten moeten opgeven voor wier verdediging de krijg ondernomen was; Straatsburg, rechtens afgestaan, behield hij alleen door een diplomatischen streek.

De tegenpartij was aan 't opkomen. Aan het hoofd, vervuld van zijne keizerlijke waardigheid, Leopold I, de *Leopoldus Magnus* der historie van dien tijd, een deftige kleine man die, als opvolger der Romeinsche imperatoren, liefst in klassiek Latijn sprak en schreef.

De wereld stond voor zijn geest als iets heel ouds en blijvends, en hij vertegenwoordigde, verpersoonlijkte, in die wereld de heilige majesteit van het Recht. Met de zalvende langzaamheid van een priester (hij was voor den geestelijken stand opgeleid) bewoog hij zich daarin. Hij wist, de tijd was zijn bondgenoot. Dat denkbeeld troostte in tegenspoed en bij moeilijkheden. Wel voelde zijn geweten zich soms bezwaard, wanneer hij genoopt werd om een verbond met protestantsche mogendheden aan te gaan -*foedus cum calvinistis et inimicis dei;* - maar voor het hoogere doel, den triumf van het Recht en den vrede, moesten zulke bedenkingen wijken.

De tijd hielp hem waarlijk. Er waren oogenblikken geweest waarop Leopolds macht bijna samengeschrompeld was tot een idee, als de Turken voor Weenen stonden en Lodewijk XIV naar willekeur handelde in het Rijk. Maar de keer kwam. De Turken waren door het krijgsbeleid van Eugenius van Savoye uit de landen der Hongaarsche kroon teruggeslagen en een vrede stond voor de deur zoo eervol als de Habsburgers hem nog nooit met de Porte hadden gesloten. Dan was de Fransche invloed in het kiesrijk Polen gedaald door de keus van Augustus van Saksen tot koning... Maar vooral, de Spaansche successie moest spoedig openvallen om de zieke-

lijkheid van Karel II, den koning. Een geheim artikel van het tractaat in 1689 door den keizer met de kroon van Engeland en de Staten-Generaal onzer Republiek gesloten bepaalde dat zij zijn keizerlijke Majesteit of Haar erfgenamen bij zouden staan om de erfenis te verkrijgen die wettig het Habsburgsche huis toekwam, zoo noodig met de wapenen wanneer de Franschen[1)] die successie wilden verhinderen. Dat was het loon voor keizer Leopold's samenwerking met de Westelijke zeemogendheden in de crisis van het jaar 1689, en hij bezat daarin den rechtsgrond om van hen de verdediging zijner rechten te vorderen.

Zoo leek een groote toekomst voor de Habsburgers van de Hofburg te Weenen weggelegd als prijs voor het geduld in de vernedering getoond.

Waaruit bestond echter het fundament waarop die verwachting was gebouwd? - Een verouderde, doodlangzaam werkende staatsmachine; een Rijk, in zich zelf verdeeld, en waarin iedereen aanspraken maakte, geen enkel hulp verleende; heterogene erflanden wier middelen moeilijk bijeen waren te brengen en onmogelijk naar één doel konden worden gericht; rechten, door derden gewaarborgd, door ‘calvinisten en vijanden Gods’ wier bijstand in te roepen streed met het heilige katholieke rechtsbeginsel van het keizerlijk gezag.

Hoe krachtig modern staat tegenover dat vage vrome personage van den ‘Keizer’ de eigenmachtige gestalte van den ‘Koning’! Lodewijk XIV had, in dezen tijd, de groote ministers van het begin zijner regeering overleefd. Zijn ordelijke werkzaamheid en zijn beslistheid van blik stelden hem in staat om persoonlijk zijn politiek tot in bijzonderheden uittedenken, en, ik had bijna gezegd, ook persoonlijk uittevoeren. Hij is de man van zijn rijk; hij staat voor alles, en hij staat voor alles in. ‘Wonderlijke smaak, hij houdt er jonge ministers op na en een oude maitres,’ zeî van hem Willem III die toch op dat laatste chapitre ook niet erg keurig was. Ja, de tijd van de eerzuchtige ministers en van de jonge maitressen was voorbij, maar op dit tijdstip van vrede nu de Koning nog in 't bezit was van zijn geheele energie zie ik niet wat er

1) ‘Galli’, zoo is de algemeene term in de oorspronkelijk Latijnsche overcenkomst.

beter voor hem te wenschen was. Hij beschikte over de hulpmiddelen van zijn land, en zijn land liet in hem harmonisch zijn invloed naar buiten gelden. Dat gaf aan Lodewijk. XIV zijn overwicht in Europa, dat maakte dat hij met juistheid en elegance, eervol, ‘ten behoeve van den vrede in Europa,’ bij de onderhandelingen van 1697 uit zijn vroeger ingenomen posities kon retireeren zonder zijn prestige te loor te laten gaan.

Een bewijs in welke mate hij de Europeesche politiek beheerschte is het feit dat de vraag die alle gedachten bezig hield, de successie in Spanje, gedurende het vredescongres te Rijswijk op den achtergrond werd geschoven.

Het is onnoodig hier anders dan in de meest algemeene termen te spreken over de belangen die alle Europeesche mogendheden bij de regeling van de erfopvolging in Spanje hadden. Voor den Keizer en Frankrijk, om de andere pretendenten buiten besprek te laten, was het in de eerste plaats een quaestie van territoriale macht, en voor de zeemogendheden zou het uitsluitend een zaak van internationale verhouding en van handel (om den invoer in Spanje, en om het verkeer in de West-Indische wateren en in de Middellandsche zee) zijn geweest, als niet het lot van de Spaansche Nederlanden zoo nauw met hun lot in verbinding had gestaan.

Want het Spaansche rijk lag wijd verspreid buiten Spanje, in Italië (Napels en Sicilië, het Milaneesche, kustplaatsen van Toscane en Sardinië), in de Nederlanden, in Azië, op de kust van Afrika, in Zuid-, Midden- en Noord-Amerika, en zijn toekomst raakte aan alle belangen van de toekomst.

Ja, de beschikking over die successie is het grootste politieke vraagstuk geweest. Met het stellen van die vraag begint, kan men wel zeggen, de moderne politieke geschiedenis.

Zij werd nog nauwelijks aangeroerd bij de definitieve vredesonderhandelingen van 1697. Het geheim artikel van het tractaat tusschen de zeemogendheden en den Keizer maakte een nader overleg noodig, de handelwijs van Lodewijk XIV tegenover Spanje toonde hoe Frankrijk zijn maatregelen nam voor het aanvaarden van de erfenis[1)], de mogelijkheid

1) Ik bedoel hiermee het opgeven van zijn veroveringen in Catalonië na de inneming van Barcelona, de teruggaaf van Luxemburg enz. Een toonen van zijn macht en van zijn vriendelijkheid.

van een plotseling overlijden van Karel II moest tot een oplossing dringen, - dat alles waren redenen om de zaak ter hand te nemen, maar er werd bijna niet over gerept.

Lodewijk XIV hield haar voor zich.

De koning was vooral een gevaarlijk man wanneer hij zoo pas den vrede gesloten had, want hij wist gebruik te maken van de moeheid zijner tegenstanders en van de verkoeling die een langdurige maatschap onder bondgenooten te weeg brengt.

Hij naderde Willem III, zijn aartsvijand.

Er was een betrekking ontstaan tusschen den Franschen maarschalk de Boufflers en Bentinck, graaf van Portland, den vertrouwde van den Engelschen Koning, bij gelegenheid der negotiaties; bij monde van die twee hadden Lodewijk XIV en Willem III een gesprek met elkander gehouden. Dat was het punt van aanknooping met Willem III.

Zijn naam komt hier pas voor in dit opstel dat aan zijn laatste regeeringsjaren gewijd is. Ik heb eerst de beide machten, den Keizer en den Koning, willen aanduiden waar hij in dien tijd tusschen is geplaatst.

Wie is hij, Willem III?

Hij is een van de veldheeren van het Protestantsche beginsel in de Europeesche politiek, kapitein-generaal van een idee. Tweemaal, binnen een tijdsverloop van honderd jaar, heeft het Leven de Oranjes tot zijn eigenste werktuigen genomen om op het hachelijke tijdstip met hun hardnekkig genie de vrijheid te verdedigen. Zij hebben beide, om als protestanten gekenteekend te zijn, het rebellenmerk in de wereldgeschiedenis meegekregen, zoowel de groote Zwijger als zijn achterkleinzoon: voor hun doel moesten ze de maatschappelijke wet breken en hebben ze de majesteit van het koninklijk recht gewond. Willem III sluit het werk van zijn voorganger af en levert het aan den nieuwen tijd over.

De Oranjes zijn strijders en voorbereiders. Vorsten, al noemden ze zich zoo, kan men hen niet noemen. Evenals Willem de Zwijger, toen hij den grondslag legde voor onze Republiek, zoo heeft ook Willem III, toen hij de krachten van den Staat uitputte, niet geweten en niet bedoeld wat hij verrichtte. Zij hebben Holland gebruikt, zij waren er niet één mede. Maar Holland heeft hen liefgehad met zijn tee-

derste en krachtigste liefde, sinds vader Willem in het uur van angst was gekomen om Hollands ondergang, als 't moest, kloekmoedig te deelen. En wanneer Willem III riep, antwoordde Holland met trouwe stem.

Maar zijn erfenis heeft het niet gekregen. De erfgenamen van zijn daad waren Engeland en Pruisen, de twee groote Protestantsche machten van de 18^{e} eeuw. Voor Holland alleen de schaduw van zijn naam. En hij verdwijnt uit Hollands historie als een scheepje weggaat in een kleinen kring van grijs licht aan den bewolkten horizon om niet terug te keeren.

Kent men hem?

Hij was een groot man met een poover gestel. Bij zijn geniale eigenschappen en zijn moed had hij het wantrouwende en geslotene van een vreesachtig karakter. Het was de schuld van zijn geboorte, van zijn opvoeding, van zijn omgeving; want hij, de laatste van zijn stamtak, groeide op in een schrale atmosfeer. Alles had hem teruggedrongen en hem verteld dat hij onnut was.

Maar zijn hartstochtelijke energie brak de belemmernissen, toonde zich, wist zich te doen erkennen. In zijn oog brandde een licht. Hij ging op zijn doel af, onverzettelijk door de passie van zijn verstand en van zijn wil. Alleen, wat hij miste kou hij niet aanvullen. Hij had geleerd, in de harde discipline van zijn leven, om zich te beheerschen; en hij kon veinzen, maar hij kon de ongelijkheid van zijn aard niet bedekken. Het was vol strijds bij hem van binnen. Hij had behoefte aan vertrouwen en aanhankelijkheid, en hij wilde zich niet uitspreken, niet overgeven. In hem was iets dat zich verzette, een schroom, een onmacht, een boosaardigheid. Hij moest op zijn gemak zijn tegenover minderen om naar zijn hart te spreken, of in toorn; anders verborg hij zich. De kwijning van eerzucht en bedrijvigheid in zijn gemoed bedroog hij door het heftig vermaak van de jacht en de opwekking van het gevecht, maar het was geen bezigheid, veel eerder een ontvluchten van bezigheid en van menschen. Hij haatte ordelijk werk, al onderwierp hij er zich dikwijls aan. Daarom is hij geen ‘koning’; de bezigheid van het koningschap liet hij liefst aan anderen over. Hij voelde alle dingen te persoonlijk, ofschoon hij dat nooit zou hebben

erkend. Over zich zelf vastgesloten lippen; een enkele maal in 't diepst vertrouwen een klacht, en dan iets geheimzinnigs.

Twee eigenschappen maken hem groot: zijn geduld en zijn staatsmansblik. Zijn geduld, dat is het vertrouwen op zijn werk en op zijn eigen grootere persoonlijkheid, onder de bescherming van den Machtige; zijn blik, dat is zijn vermogen om de dingen te vatten en het standpunt voor zich juist te bepalen dat hij er niet van behoefde te wijken; want in zijn verstand lag zijn eerlijkheid.

Om waarlijk een groot man te zijn, daartoe mankeerde het hem aan volle gezondheid en ontwikkeling. Hij is te schielijk gegroeid op een ondankbaren grond, en heeft duistere, rauwe plekken. Den rijkdom van het leven en zijn beschaving heeft hij niet genoten. Er blijft hem altoos iets ontevredens en iets gejaagds bij. Hij was een bloedelooze, een kind dat moederliefde heeft gemist, een jongeling die achteruit is gezet, iemand die bij het leven niet geheel is aangesloten, een eenzame.

In 1697 was hij op het toppunt. Hij keerde, tegen 't eind van het jaar, naar Engeland terug, niet langer een overweldiger, maar een koning, erkend door alle vorsten van Europa, ook door ‘den koning’ die den toon aangaf. Er lag een schaduw over zijn trotsche zelfvoldoening. In de nabijheid van Versailles leefde nog een koning van Engeland, als een geëerd gast van Lodewijk XIV, de Jacobus II dien hij van den troon had gestooten. Willem III vergaf dien man niet.

In 't begin van 1696 was er een campagne beraamd tusschen de Jacobiten in Frankrijk en die van Engeland om het land in oproer te brengen; de Fransche vloot zou bij een aanval op de kust het landingsleger overbrengen, en tegelijkertijd bestond een samenzwering tegen het leven of de vrijheid van Willem III. Die plannen hielden met elkaar verband; zoo al niet Jacobus II zelf, dan toch zijn naaste kring was met den aanslag bekend. Maar het complot werd tijdig ontdekt en de geheele onderneming verliep.

Willem III had geen spoor van vrees getoond in de kritieke omstandigheden. Het eenige waaraan hij dadelijk dacht, toen hem de berichten in hun samenhang voorlagen,

was dat de Engelsche vloot de Flansche schepen op de tegenoverliggende kust bijeen zou vinden, en er gelegenheid zou wezen tot een tweeden zeeslag van kaap La Hogue[1]. Alleen het ergerde hem dat een bende van moordaanleggers in Frankrijk over zijn leven en de rust van Engeland beschikte.

Het heele jaar, en ook nog het volgende, 1697, werd hij aldoor aan de samenzwering herinnerd door nieuwe bekentenissen en aangiften van deelgenooten. Ook van zijn eigen ministers werden als medeweters genoemd; en al kon de koning de gedachte van zich afzetten dat de schuldigen zoo dicht in zijn nabijheid waren, hij moest toch van nieuws voelen hoe weinig hij zelfs op zijn eigen partijgenooten staat kon maken. Uit Weenen[2] kreeg hij de bewijzen dat machtige personen aan het hof in den aanslag waren ingewijd geweest. Dat waren de bondgenooten voor wie hij den strijd voerde, zoo lieten ze zich door hun katholiek geloof leiden: tegen ketters was alles geoorloofd!

O de domme slechtheid van de menschen!

De gedachte zette zich bij Willem III vast dat Jacobus door Lodewijk XIV uit het Fransche grondgebied verwijderd moest worden. Eerder kon men niet aan den vrede denken.

In de samenkomsten tusschen Bentinck-Portland en den maarschalk de Boufflers die den definitieven vrede van Rijswijk voorafgingen, liet Willem dezen eisch stellen. Het was zijn toets of de Fransche Koning 't eerlijk meende. Lodewijk XIV weigerde: hoe kon een man van eer zijn gast, in 't ongeluk, het land verbieden; toch bevatte dat weigerend antwoord ook een toenadering omdat de Koning een belofte om geen van Willems vijanden, *zonder uitzondering*, te ondersteunen, in de artikels van den vrede wilde opnemen.[3]

Dat is het eerste duidelijke woord tusschen de twee vorsten gewisseld. Zij hebben er elkander door leeren waardeeren: de een de oprechtheid, de ander het beslist overleg van zijn vijand.

Welk een verschil, voor Willem III, met de langzaamheid en duisterheid der redeneeringen van zijn bondgenoot, Keizer

1) Willem III aan Heinsius, 21 Februari 1696 (Ranke. S.W. XXII, 187)
2) Ranke. Zwölf Bücher preussischer Geschickte. Dl. II (S.W. XXVI, 427).
3) De beteekenis van dit onderhoud is uiteengezet door Ranke. Englische Geschichte VII (S.W. XX, 141).

Leopold! Wanneer hij nu over Lodewijk XIV spreekt dan is het met bewondering en een zekere subordinatie.[1] Daarbij kwam dat er nog wel verder sprake is geweest van de zaak die Willem aan 't hart lag. Bentinck, die heelemaal met zijn meester meeging, kreeg uit de woorden van Boufflers den indruk dat Lodewijk XIV er nog wel toe zou overgaan om aan Jacobus een wenk te geven.[2]

Over de groote zaak van de successie in Spanje viel geen woord; maar er zijn dingen die men bij stilzwijgende afspraak voor later bewaart om ze in hun geheel te houden. Daartoe behoorde die quaestie.[3]

Welke was de positie van Willem III?

Hij rekende zich nog officieel gebonden door het geheim artikel van het tractaat van 1689, waarbij de erfenis aan Keizer Leopold of zijn erfgenamen werd gewaarborgd.[4] Maar in zijn hart had hij met het hof van Weenen gebroken, omdat hij het overwicht van de katholieke partij vreesde. Hij vertrouwde de menschen in Weenen niet meer: zij zouden het gevoelen. Dit alleen tegenover zichzelf.[5] Want in Holland was men keizerlijk gezind, en de noodzakelijke man in Holland, de Raadpensionaris Heinsius, ging met die stemming mee. Het liefst zou Willem de Spaansche monarchie aan den Keurprins van Beieren (kleinzoon van Leopold I) toegewezen zien, onder voogdij van zijn vader, den Keurvorst, gouverneur van de Spaansche Nederlanden. Dat was de meest bevredigende oplossing - zoo ze mogelijk was, en de Keizer zich niet met wapengeweld verzette...

Maar waren de Habsburgers niet te dwingen?

Met vasten tact heeft de Fransche diplomatie, geleid door haar ongeëvenaarden meester, in dien tijd kort voor en na den vrede van Rijswijk, de Oostenrijkers weten te vernederen,

1) Denkelijk werd bij de besprekingen ook door den maarschalk Boufflers een verklaring gedaan dat Lodewijk XIV niet in den aanslag tegen Willem betrokken was geweest en dat l et plan der landing van Jacobus was uitgegaan - een verklaring in den trant van Bonrepaus' latere verklaring aan Heinsius. (Heinsius aan Willem III: 7 Maart 1698.)
2) Vgl behalve de bekende passages en Burnets verhaal ook het bericht van Auersperg van 22 Oct. 1697 bij Klopp. Der Fall des Hauses Stuart. VIII, 3.
3) Vgl. de project-nota bij Legrelle. La Succesion d'Espagne. II, 259.
4) Gaedeke. Die Politik Oesterreichs etc. I 125.
5) Uitingen: aan Heinsius 4 Dec. 1696; 31 Octob. 1697.

te isoleeren en, om het ware woord te zeggen, belachelijk te maken, terwijl haar woorden van bewondering moesten dienen om het zelfgevoel van Willem III te versterken.

Het denkbeeld om met Frankrijk een overeenkomst aan te gaan moest bij hem opkomen.

De Koning wantrouwde wel de vleitaal van de Franschen, en hield zich koel, maar al wat er geniaals in hem was moest toch aangetrokken worden door het geniale spel van Frankrijk. Kon een man van doordringend klaar verstand als Heinsius, - in menig opzicht de meerdere van dien hij diende, - zichzelf geheel meester blijven, een hartstochtelijk karakter als dat van Willem had de aandrift om zich te geven. En hij was trotsch, een absoluut man, bewust van zijn koninklijke waardigheid, de Koning van Engeland. In overeenstemming met Lodewijk XIV zou hij de middelaar kunnen wezen van de Europeesche mogendheden, de beschikker over de Spaansche monarchie, - want hij dacht aan een ‘partage’, - en hij zou de vlek kunnen wegmaken van zijn eigen onwettig koningschap wanneer, tegenover het monarchale erfrecht, het beginsel van het koningschap bij tractaat, in de bepalingen over Spanje, door Lodewijk zelf werd erkend.

Maar daartoe moest Jacobus II uit Frankrijk verwijderd. Een overeenkomst met Lodewijk XIV kon alleen op die voorwaarde zeker zijn.

Een vaag plan[1)], waarvan mogelijk niets zou komen; - maar Willem III nam toch de voorbereidende maatregelen. Nog voor zijn vertrek naar Engeland bepaalde hij dat zijn vriend Bentinck, de graaf van Portland, als gezant naar het Fransche hof zou gaan met de opdracht om de vriendschappelijke betrekkingen tusschen de beide hoven in te leiden. Dan maakte hij zich gereed om naar het land te gaan, waar hij zich niet thuis voelde, ‘het ellendige land.’[2)]

Hij werd er met geestdrift ontvangen. ‘Met groote acclamatie van 't volk.’ ‘Ik weet niet dat ik ooit zooveel men-

1) Misschien heeft W. III er toch iets van laten verluiden aan Heinsius, op het Loo in October 1697. Vgl. de allusie in W.'s brief van '18 Maart 1698 in verband met Heinsius' schrijven van 20 Dec. 1697.

2) Willem III aan Portland, Windsor 1 April 1698, hij Grimblot. I, 327.

schen van fatsoen bij (elkander) heb gezien,' schreef de Koning aan Heinsius. 'Het is ongelooflijk de vreugde die er hier is wegens de vreede.' En over het punt dat hem om zijn macht 't meest interesseerde: 'Ik kan wel zien, dat generalijk de opiniën daarheen zullen loopen, om een armee gedurende de vreede te onderhouden, maar het zal voornamentlijk op het getal van de Troupes aankomen, de hoogste spreken van 30.000 man en de minste van 20.000.'[1)]

Een leger van 30.000 man in vredestijd! Dat zou voor den Koning een krachtige steun zijn om zijn wenschen aan het Fransche hof door te zetten, omdat het een bewijs was van de offervaardigheid van het Parlement.

Men kan zich hier al de vraag stellen of Willem III inderdaad goed gezien heeft. Hij stond, zonder kinderen, alleen op de wereld; het dynastieke belang kon dus niet bij hem wegen. Was er dan geen andere uitkomst dan de keus tusschen den Keizer en den Koning van Frankrijk? Als voorstrijder van het protestantsch beginsel, waarom heeft hij niet gedacht aan een verbond tusschen de protestantsche mogendheden, Engeland, den Staat, Brandenburg, Denemarken en Zweden? Door hun landleger, maar vooral door hun vloot zouden zij op de plaatsen waar het noodig was de wet hebben kunnen stellen, in de Spaansche Nederlanden, in West-Indië, in de Middellandsche Zee.

Daar waren groote moeilijkheden. In de eerste plaats de onderlinge rivaliteit van Brandenburg, Denemarken en Zweden![2)] Maar de mogelijkheid van zoo'n verbond is toch in dien tijd gesteld geworden, door Lodewijk XIV met het voornemen om het te verhinderen,[3)] door Heinsius om het tot stand te brengen. Integendeel bemerkt men niet dat de eigen plannen van Willem III dien kant uitgaan. Een van de bezwaren lag zeker voor hern in de onvoldoende diplomatieke vertegenwoordiging.

Hoe armoedig was die dienst aan onzen kant georgani-

1) W. aan Heinsius, 16 en 19 November 1697.
2) In Brandenburg had daarenboven juist de minister Danckelmann zijn ontslag gekregen die de partij van Willem III voorstond, een reactie was gevolgd en Danckelmann gevangen genomen.
3) Instructie aan Tallard 2 Maart, 1698 (Grimblot I, 275) en de Fransche bemoeiingen in Denemarken en Zweden. (Geffroy, Instructions Suède 1707 etc.)

seerd, en hoe volledig was hij daarentegen door Lodewijk XIV ingericht! Ieder gezant van een uitvoerige instructie voorzien, geregeld op de hoogte gehouden van de bedoelingen van den Koning, zich bewust van de taak die hij in 't groote geheel te vervullen had, zelfstandig toch en met het gevoel van verantwoordelijkheid voor persoonlijke inzichten. Zoo kon de Koning naar alle kanten heen werken, zijn plan combineeren, of een dubbel spoor volgen, en zijn politiek al naar de omstandigheden wijzigen, zonder haar in de war te brengen.

Dat bewegelijk en toch gesuiveerde spel zijner handelingen komt vooral aan den dag in zijn diplomatiek beleid vóór het openvallen der Spaansche successie.

Verschillende plannen stonden voor den geest van den Koning.

De familie der Bourbons rekende zich, door het huwelijk van Lodewijk XIV, erfgenaam der monarchie, hetzij er een testament in hun voordeel was of niet. Maar het was duidelijk dat zij zich niet in het bezit der erfenis zouden kunnen stellen zonder oorlog te voeren met den Keizer en de bondgenooten die hij zich had verschaft; en het was twijfelachtig of het wijd en zijd verspreide Spaansche rijk een element van kracht of van zwakheid zou wezen als aanhangsel van Frankrijk. Zelfs aarzelde de klassiek gevormde geest van Lodewijk XIV of hij er niet beter aan deed zijn eigen monarchie af te zonden en te versterken dan Spanje als zelfstandig rijk in zijn geheel aan een van zijn kleinzoons te doen toekomen.

De hoofdzaak voor hem was om door een overeenkomst met Engeland en den Staat de alliantie van de beiden met Oostenrijk te verbreken, en Oostenrijk alleen te doen staan.

Want hij wilde den vrede in Europa bewaren en den Habsburger door overmacht tot toegeven dwingen; maar het middel waardoor hij pressie uitoefende op Engeland en den Staat was vrees voor den oorlog.

Eind Januari van 1698 kwam de Graaf van Portland als ambassadeur van den koning van Engeland in de hoofdstad van Frankrijk aan.

Het was op zichzelf al een feit van beteekenis dat een gezant van Willem III eerbiedig in dat Parijs werd ontvangen waar kort geleden zijn naam bij hoog en laag in vervloeking stond; dat het zijn vertrouwdste vriend, zijn andere

ik, was, dien de Koning er heen had gezonden, deed het schijnen alsof hij in persoon bij Lodewijk XIV ten bezoek ging.

Hoe zou de ontmoeting afloopen?

De Koning van Frankrijk wees kort en goed het verzoek om uitzetting van Jacobus II van de hand. Wat de groote vraag van de successie betreft, hij wachtte totdat de Graaf van Portland voor den dag kwam. En deze had alleen orders om te hooren wat Lodewijk XIV of zijn ministers hem zouden meedeelen. Het onthaal en de behandeling van den Engelschen gezant waren vriendelijk en voorkomend, hoewel er aan het hof toch zekere grenzen werden in acht genomen.

Van beide kanten kwam men niet verder dan die vriendelijkheid.

Willem III weifelde. Zijn brieven aan Portland uit dezen tijd zijn vol tegenspraak en onbeslistheid. Men voelt dat er bij hem iets aan schortte.

Ja, hij was al dadelijk na zijn terugkomst in Engeland van zijn hoogte getuimeld. De koning had tegenwerking bij zijn ministerie gevonden en hij had den Graaf van Sunderland moeten ontslaan, den man die hem het werken en den omgang met menschen gemakkelijk maakte. Overal daagden hem vijanden op, en het Parlement krenkte hem in zijn gevoeligste plek, toen het hem niet meer gelden toestond dan voor een leger van 10.000 man. Daarmee was hem zijn kracht ontnomen. En ook de troost ontbrak die hij anders in den kring zijner intieme vrienden had gevonden. Daar heerschte jaloezie tegen zijn gunsteling Joost van Keppel, den graaf van Albemarle, die de anderen had overvleugeld. Portland was misnoegd naar Frankrijk heengegaan en andere onaangenaamheden zouden volgen. Zijn onverschillig stuursch gezicht toonde de Koning aan de hovelingen, maar hij kwijnde van een verterend verdriet. ‘Ik wil u niet verbergen,’ schreef hij aan Portland, onderaan een brief, ‘dat ik nooit zoo bedroefd ben geweest in mijn heele leven als nu.’[1)]

En de zaken schoten niet op.

Daar kreeg Willem III een waarschuwing uit Holland van Heinsius die zeker (en terecht) ontstemd was over de geheimenis van het werk zonder voortgang in Parijs (14 Maart

1) 12 Maart 1698. Grimblot I, 219.

1698). De Raadpensionaris beschreef den toestand, hoe 't alles in 't voordeel van Frankrijk zich wendde dat bij de eerste gelegenheid zijn slag zou slaan, en vervolgde dan:

‘Men moet die occasie (dat de Koning van Spanje nog leeft) ook niet verzuimen, maar den tijd waarnemen om te zien of men een remedie uitvinden kan, daar is geen als dat ieder alomme zijn best doe, en uwe Majesteit en de Staat de beweging make.’ Om een voorbeeld te geven deelde hij het gesprek mee dat hij met den gezant van Denemarken had gevoerd. Daarin had hij dezen aangemaand dat Denemarken vrede met Zweden zou houden, ‘want dat in zulken gevalle de magten ter zee buiten Frankrijk genoegzaam de magt zouden hebben, geheel Europa in rust te houden.’

Al dringender werden Heinsius' brieven, daar er bericht gekomen was van een ernstige ziekte van den Koning van Spanje. ‘Wij zullen noodzakelijk moeten opwaaken of, zoo de Koning sterft, zijn wij verloren.’ En nog meer indringend in het geweten van den Koning die zich vertroetelt in zijn verdriet en naar hulp omziet van den kant van waar het gevaar dreigt, deze woorden (28 Maart 1698):

‘Ik moet bekennen, Sire! dat alhoewel het zoude wezen het ongelukkigste geval dat Europa immer overgekomen is, en bijna als desperaat zoude moeten worden gehouden, dat ik zoude meenen, dat men aanstonds evenwel met de uiterste promptitude en cordaatheid zoude moeten opwaken en zich publiekelijk tegen de ondernemingen van Frankrijk stellen, en zoo al in Engeland en elders het mogte deficieeren, dat de Staat, al was die alleen, zonde moeten beginnen onder het goed beleid van Uwe Majesteit. Ik twijfel niet of al die *lenteurs*, die men alom ziet, zouden door die cordaatheid haast veranderen; de een of de ander moet beginnen, en na mijn oordeel kan en moet het niemand eer doen, als deze Staat... Na mijn humeur en de gronden en fondamenten die ik gesteld hebbe omtrent de Buitenlandsche zaken met relatie tot onze republiek, zoo volge ik gewoonlijk de voorzichtigste en zekerste weg, maar in dit schielijk geval, zoo moet ik verklaren, dat ik niet kan zien, dat, om behouden te blijven, iets anders te doen zal zijn als aanstonds zonder hesitatie alles op te zetten en te wagen jegens de intreprises van Frankrijk....’

Maar Willem III was al te ver gegaan om, bij zijn gedrukte stemming, nog aan den bedekten raad gehoor te geven. Want ondertusschen had Lodewijk XIV, zoodra hij vernam dat de Koning van Spanje voor ditmaal van zijn ziekte hersteld was, niet langer getalmd, maar de eerste stappen gedaan om zijn geneigdheid te toonen tot een regeling van het successie-vraagstuk.

Wat de Koning aanvatte deed hij goed. Hij zond den graaf Tallard als zijn ambassadeur naar het hof van Willem III, en in den tijd van een maand was het moeilijke werk zoo ver gevorderd dat men het over den grondslag der onderhandelingen eens was. Portland en Heinsius werden er bij betrokken, de een om hem niet te kwetsen, de ander als Raadpensionaris en omdat zijn raad niet kon gemist worden, ondanks en om zijn wantrouwen.

Men kan niet zeggen dat aan de wenschen van de zeemogendheden geen gevolg werd gegeven. Lodewijk XIV stemde toe in een ‘partage’ van het rijk, waarbij aan den keurprins van Beieren, den candidaat van Willem III, de eigenlijk gezegde Spaansche monarchie in bezit werd gegeven, en de Koning van Frankrijk behalve een deel van Italië een uitbreiding van Fransch gebied verkreeg. Maar één ding, en het was voor Willem III 't belangrijkste, moest de Koning van Engeland opgeven: het denkbeeld om médiateur te wezen en een geheel zelfstandige macht voor te stellen. Het was een verbond dat hij uitsluitend met Frankrijk aanging, al bestond ook de mogelijkheid dat later de Keizer de bepalingen van het verdrag aan zou nemen.

In 't geheim verliet de Koning de alliantie der Habsburgs om tot de Fransche alliantie over te gaan. Dat was zijn bedoeling niet geweest toen hij het eerst er aan dacht om met Frankrijk aan te knoopen. Maar de teleurstelling en het verdriet hadden voor 't oogenblik de veerkracht van zijn geest geknakt. Hij stond op het punt om ‘Fransch’ te worden.

Gedurende een van de definitieve besprekingen[1)] met Tallard liet Willem III zich gaan, want de Fransche onderhandelaar had den slag om woorden uit te lokken.

1) Tallard aan Lod. XIV, 8 Mei 1698. Grimblot I, 456, vgl. 493, 506.

De Koning maakte de opmerking dat hij gewoon was meer openhartig te handelen en dat hij zich bezwaard gevoelde, daar hij den Keizer de onderhandelingen niet had meegedeeld. Hij kon nu geen staat meer maken op het huis van Oostenrijk, zeide hij, en werd afhankelijk van de alliantie met den Koning van Frankrijk. Daarom verwachtte hij dat Lodewijk XIV aan zijn verlangen zou voldoen om Jacobus II uit Frankrijk....

Tallard viel hem in de rede.

'Maar ge ziet toch wel,' vervolgde Willem III, 'wat er voor te zeggen valt en dat en me faisant français, car je le deviens....'

Hier hield de Koning op.

Toen Tallard hem eenigen tijd later aan dit gesprek herinnerde begon de Koning te lachen, en zeide: Ja, ik zal nog 'Fransch' worden, en hij is het bijna geweest.

Maar een volgend hoofdstuk zal melden hoe hij zichzelf heeft teruggevonden.

BYVANCK.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Inhuldiging van de Koningin.

In elken regeeringsvorm zijn voorbeelden to vinden voor de juistheid van het welbekende adagium: tout pouvoir cherche à s'étendre. Dit pleegt nooit te geschieden dan ten koste van anderen. Men tracht elkander dan voorbij te streven, in invloed, macht, beteekenis en wat niet al. Het noodige en heilzame evenwicht in den Staat wordt dan verstoord. De huishouding van Staat blijft alleen in orde wanneer ieder de plaats inneemt die hem toekomt, zich niet van zijne plaats late afdringen, niets meer doe dan zijn plicht en ook niets minder.

Dat de Koning het Hoofd is van den Staat, daaruit volgt niet dat hofceremoniën mogen gaan boven regeeringsdaden; de Staten-Generaal zouden mogen doen wat der Regeering is, of omgekeerd. Elke staatsmacht - zij het ook niet van gelijke beteekenis - behoort zelfstandig te werken als hebbende eigen recht van bestaan. Het Hoofd van den Staat kan nooit gebaat zijn door onverstandige overschrijding van de grenzen waarbinnen de invloed van de regeering, van de volksvertegenwoordiging, van het hof, ieder op zijn gebied, zich behoort te beperken; en evenmin door nalatigheid in hetgeen ieder hunner tot plicht is gesteld.

Deze waarheden verdienen dubbele aanbeveling wanneer eene zeer jeugdige Vorstin, met bijzondere talenten toegerust, wèl voorbereid tot de hoogstmoeilijke taak die Haar reeds in de dagen Harer jeugd op de schouders wordt gelegd - doch in staatsmanswijsheid nog niet toegerust met de ervaring die eerst later Haar

deel zal zijn, - recht heeft op de voorlichting van allen die daartoe geroepen werden en wier plicht meebrengt Haar bij te staan met strenge inachtneming hunner bevoegdheid, ieder met handhaving zijner rechten en naleving zijner verplichtingen. Zóó alleen behoort Zij in trouwe, ons Vaderland ten zegen, ten allen tijde te worden gediend.

Tegen nalatigheid in het naleven van schuldigen plicht, niet minder dan tegen overschrijding van Hof-of Kamer-of Regeermacht kan, bij en na de troonsbeklimming van Koningin Wilhelmina der Nederlanden, in Haar en in 's Lands belang, niet genoeg gewaakt worden.

I. De plechtige inhuldiging van den Koning der Nederlanden heeft, behalve als geschiedkundig feit, ook eene bijzondere constitutioneele beteekenis. Hij wordt niet Koning door de inhuldiging; omdat Hij Koning *is* wordt Hij ingehuldigd. Dit nu geschiedt door hen die in den Staat het geheele Nederlandsche volk vertegenwoordigen. Nadat en zoodra de Koning in eene Vereenigde Vergadering van de Staten-Generaal den eed, allereerst dat Hij de grondwet steeds zal onderhouden en handhaven, heeft afgelegd.

Wie deze Vereenigde Vergadering bijeenroept, dit wordt in de grondwet niet gezegd. Zoolang de gewone zitting van de Staten-Generaal niet gesloten is zijn de Kamers bijeen. Is het in 's Lands belang noodig dat gedurende dit tijdperk eene Vereenigde Vergadering bijeenkome, dan kan van eene ‘bijeenroeping’ door de Regeering geene sprake zijn. Immers men roept niet bijeen wie bijeen is. Het tweede lid van art. 48 van de grondwet leert hoe de grondwetgever zich het bijeenkomen der Vereenigde Vergadering gedacht heeft, wanneer de zitting der Kamer niet gesloten is, en wie haar bijeenroept.

Bovendien, de Staten-Generaal vormen eene zelfstandige macht in den Staat, niet tegenover doch naast de Kroon; niet gelijk deze Hoofd van den Staat, maar wel gelijk zij van *niemand* afhankelijk. Doet zich nu het geval voor dat volgens de grondwet de Vereenigde Vergadering moet bijeenkomen, dan is uit den aard der zaak en wel wegens die onafhankelijkheid, niemand bevoegd haar bijeen te roepen dan de voorzitter van de Eerste Kamer. Hij, niemand anders belegt de Vergadering, ‘zoo dikwijls hij het noodig oordeelt’. Dien plicht legt het reglement van orde van de Ver-

eenigde Vergadering der Staten-Generaal hem in art. 8 met even zoovele woorden op. Hij heeft daarvoor te zorgen; hij waakt dat dit geschiede wanneer het noodig is, opdat 's Lands belang geen schade lijde en de grondwet worde nageleefd. Met het bijeenroepen van die Vergadering heeft dus de Regeering, vooral zoolang de gewone zitting van de Staten-Generaal geopend en nog niet gesloten is, niet van doen.

Zijn de Kamers in geopende zitting bijeen, dan vordert de eerbied aan het Hoofd van den Staat verschuldigd, dat de voorzitter van de Eerste Kamer, wanneer in eene Vereenigde Vergadering de tegenwoordigheid des Konings onmisbaar is, het welmeenen des Konings inwinne wanneer het H.D. zal behagen in die Vergadering tegenwoordig te zijn, en zich bij de bijeenroeping, die van hem als voorzitter moet uitgaan, naar dat welbehagen te gedragen.

Zijn de Kamers niet bijeen, dat is wanneer de zitting door den Koning gesloten is, dan alleen kan er sprake zijn van eene bijeenroeping van regeeringswege tot eene ‘buitengewone zitting’ bedoeld in het laatste lid van art. 100 van de Grondwet. Het eerste lid van art. 102 erkent en huldigt nadrukkelijk de zelfstandigheid en onafhankelijkheid van de Staten-Generaal.

In strijd met deze beginselen van ons staatsrecht werden onder verantwoordelijkheid van den Minister van Binnenlandsche zaken, bij Kon. Besl. van 5 Aug. 1898, - dat in het Staatsblad zal worden geplaatst, doch ditmaal, met afwijking van de steeds gevolgde gewoonte, zonder vermelding van het nommer van het Staatsblad waarin het te vinden is of wezen zal, in de Ned. Staatscourant van 9 Augustus d.a.v. verscheen - de beide Kamers der Staten-Generaal ‘tot eene openbare en vereenigde vergadering’ bijeengeroepen op 6 September 1898.

De voorzitter van de Eerste Kamer, van wien de oproeping tot die vergadering moest uitgaan, heeft thans te volgen; te gehoorzamen met de leden van de beide hooge Staatslichamen; de Vereenigde Vergadering der Staten-Generaal met haren voorzitter zal eenvoudig doen wat de Regeering heeft goedgevonden haar te bevelen. De voorzitter moge officieuselijk in de zaak gekend zijn, dit is zeer mogelijk, maar dit kan niet meer wegnemen noch goedmaken dat de uitsluitend aan hem toevertrouwde leiding der zaak

hem uit de hand is geglipt of genomen. Datgene waartoe hij en niemand anders dan hij geroepen is, heeft niet hij maar een ander gedaan.

II. En - zooals het meer gaat wanneer in buitengewone gevallen iemand iets verricht waartoe een ander geroepen is, - zoo zijn ook bij de afkondiging van even vermeld Koninlijk Besluit wettelijke regelen over het hoofd gezien en niet nageleefd. Al laat men de ietwat netelige vraag rusten, of dat Kon. Besl. al dan niet moet beschouwd worden als een algemeene maatregel van bestuur en of daarover, ter voldoening aan art. 75 van de grondwet, al dan niet de Raad van State moest gehoord zijn, zeer zeker is het besluit een zoodanig als bedoeld is bij de artt. 1, 2 en 3 van den algemeenen maatregel van bestuur te vinden in het Kon. Besl. van 22 December 1863 (Staatsbl. n°. 149). Art. 4 van dit besluit beveelt niet alleen dat alle algemeene maatregelen van bestuur in het Staatsblad moeten opgenomen worden, maar bovendien ook die Koninklijke Besluiten waarvan, hoewel ‘geene algemeene maatregelen van inwendig bestuur van den Staat zijnde’, de plaatsing in het Staatsblad door den Koning bevolen is. Dit laatste is nu het geval ten aanzien van het Kon. Besl. van 5 Aug. 1898. Uit dien hoofde is, krachtens het besluit van 1863, zooals de considerans zegt: ter rigtige afkondiging van wetten en door Ons geno ‘nomen besluiten’, de Minister van Justitie met die plaatsing belast en daarvoor verantwoordelijk. De Minister die een in het Staatsblad te plaatsen Koninklijk Besluit heeft gecontrasigneerd, is verplicht het te zenden aan den Minister van Justitie; daarna voorziet deze het besluit van een voorgeschreven onderschrift met onderteekening, en moet voor ‘de onmiddellijke plaatsing’ in het Staatsblad zorg dragen.

Merkwaardigerwijze - te merkwaardiger omdat het Kon. Besl. van 5 Aug. 1898 eene bij uitstek solemneele plechtigheid betreftontbreekt in de Nederl. Staatscourant van 9 Aug. de verklaring van den Minister van Justitie, op welken datum hij de uitgifte in den voorgeschreven vorm heeft verordend en onderteekend.

III. De Minister van Binnenl. Zaken heeft bij het verleenen van zijn contraseign aan het Kon. Besl. van 5 Aug, 1898 - (bij

gebreke van eenig nummer, hetzij van het besluit zelve, hetzij van het Staatsblad waarin het voorkomt, is eene nadere aanduiding dan die der bovenvermelde Staatscourant niet mogelijk) - niet ingezien dat het bijeenroepen der Staten-Generaal die *bijeen zijn*, eenige overeenkomst heeft met het openzetten eener dubbel openstaande portebrisédeur. En evenmin dat de regeering van H.M. de Koningin-Weduwe, Regentes van het Koningrijk, uit den aard der zaak nooit eene regeeringsdaad *kan* betreffen die niet *kan* geschieden gedurende het Regentschap, en dus daarvan is uitgesloten.

Neemt men aan dat de Regeering de Vereenigde Vergadering der Staten-Generaal moest bijeenroepen tegen 6 Sept. e.k., dan loopt het Kon. Besl. van 5 Aug. 1.1. vooruit op wat volgens de grondwet niet vroeger en door niemand anders kan bepaald worden dan na meerderjarigheid des Konings en uitsluitend door H.D. omdat de minderjarigheid die daad niet toeliet, en derhalve gedurende dien minderjarigen staat ook niet in zijnen naam *kon* gedaan worden.

Neemt men aan dat de bijeenroeping van de Vereenigde Vergadering wèl tijdens het Regentschap kon geschieden (desneen), dan zeilde Z. Exc. een baken voorbij, dat allerminst mag geacht worden onder water te zijn geraakt: het baken der bescheidenheid, meebrengende dat de hoogstgeplaatste, naar welgevallen benoemde Staatdienaars, die als hoofden der departementen van algemeen bestuur opgetreden, zoodra des Konings gezag niet meer wordt ‘waargenomen,’ maar Hij zelf de teugels der regeering in handen neemt, in den regel naar bevestiging verlangen hunner schoone roeping door het geëerbiedigd Hoofd van den Staat zonder wiens medewerking zij voortaan niets vermogen te doen, en dat die bevestiging tot dusver ontbreekt.

De Minister van Binnenlandsche Zaken - wiens goede trouw boven elke verdenking verheven is, omdat hij als minister geene aberratie in ons Staatsbestuur kan verontschuldigen of goed maken - blijft, s.m., verantwoordelijk voor eene noodelooze bijeenroeping, die uitsluitend den voorzitter der Eerste Kamer toekwam te doen; verantwoordelijk voor zijne medewerking aan eene regeeringsdaad gedurende het regentschap, vreemd aan dat regentschap en daartoe niet behoorende. *Dit* machtsbetoon van de Kroon toch is niet voor ‘waarneming’ vatbaar of geschikt; *deze* waarneming van het Koningschap is even onmogelijk en onge-

rijmd als het geboren worden of zijn natuurlijken dood sterven - bij waarneming.

IV. Toegegeven, alles toegegeven, Hoor ik zeggen - maar cui bono hierop de aandacht te vestigen? - M.a.w., waar is eenige schade geleden door wat gij loodzwaar op de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Justitie wilt doen drukken, alsof de gouvernementeele voorbereiding der inhuldiging van H.M. Wilhelmina, zooals zij geschied is, een staatsmisdaad ware? - Is dit alles niet eene onbeteekenende kleinigheid tegenover de heuchelijke troonsbeklimming van onze Koningin, die allerwege met vreugd begroet wordt?

Reeds waren er stemmen die aldus spraken on m.i. juist daarmede hebben bewezen dat zij van den ernst en de beteekenis dezer gebeurtenis niet doordrongen, daarvan niet geheel op de hoogte zijn.

Het Koningschap, de monarchie, is niet maar alleen een bezit des Konings. Inhaerent aan zijn persoon is die monarchie tevens een rechts-instituut, dat behoort te worden gevrijwaard tegen elken smet, elk vergrijp, van welke zijde ook. Aan den Koning mag niet ontnomen worden wat Hem toekomt. Zijne macht beware men onbevlekt en onschendbaar. Voor Hem late men niet verrichten, noch in Zijnen naam, wat Hij alleen, Hij persoonlijk, niemand anders dan Hij, doen kan, mag, wil.

De persoonlijke macht des Konings is omschreven bij de grondwet; wie daaraan iets zou willen toe- of afdoen, zou daardoor de kracht van het instituut dat ons ten zegen is, was en blijve, aanzienlijk verminderen. En nu bloeit die monarchie het krachtigst wanneer zij die met de uitvoering onzer grondwet en onzer wetten belast zijn, steeds worden aangetroffen ter plaatse waar zij tot handelen geroepen zijn; en nimmer daar te vinden zijn waar zij niet van doen hebben.

Wordt iemand geroepen, als drager eener staatsmacht, het bestuur te voeren, met eene lading van 150 staatslieden aan boord, om deze manschappen te leiden en den koers te bepalen waarheen de bodem den steven wenden zal, dan ontbreke die stuurman gedurende de vaart geen oogenblik.

Wordt iemand geroepen de Kroon te dekken, zonder ophouden, in alles wat de regeering des lands betreft, te dekken met wijs beleid en goeden raad ten bate van het gemeene best, dan kan die

taak niet zwaar genoeg opgevat, noch ernstig en nauwkeurig genoeg opgenomen worden. Zij behoort zich te openbaren door trouwhartige naleving, zonder eenige nevenconsideratie, van alles wat de wetten voorschrijven.

Wie in de vervulling van zulke staatsplichten spreken mocht van kleinigheden waarop het niet aankomt, wil de roerpen uit handen gegeven zien van wie geroepen is die te hanteeren; hij springt lichtzinnig om met de hoogste belangen van Vorst en Vaderland.

Het gevolg is wel niet altijd, en niet aanstonds, dat wij onze onafhankelijkheid verliezen en als natie geheel te gronde gaan. Maar het gevolg van de veronachtzaming dier zoogenaamde kleinigheden, door dezen in het besturen, door genen in het te licht achten zijner verantwoordelijkheid, opent aan anderen, die bloot vormelijk naast den Troon geplaatst den luister der Regeering nimmer kunnen verhoogen, maar al te zeer de gelegenheid tot het geldend maken van toeleg en invloed die aan ons Staatsbestuur vreemd behooren te blijven en waartegen onze geëerbiedigde Koningin - lang zal zij leven! - inzonderheid onder de levensomstandigheden van dezen tijd, moet beschermd worden door allen die het goed meenen met Haar en met de toekomst van ons Vaderland.

14 Aug. 1898.
P.F.H.

Dramatisch overzicht.

Het Nederlandsch Tooneel: De Vrek van Molière, vertaald door Taco H. de Beer.

Er zijn menschen, die dat een voldoening zouden noemen.....

Toen ik acht volle jaren geleden, na den brand van den schouwburg op het Leidsche plein, in mijn Dramatisch Overzicht wenschen uitend en wenken gevend voor hetgeen een nieuw te bouwen Stadsschouwburg zou behooren te zijn, het waagde over een noodige en mogelijke verrijking van het repertoire te spreken, wees ik ook op *De Vrek* van Molière, waarvoor Het Nederlandsch Tooneel een Harpagon en, op dat oogenblik, in mevrouw Stoetz een Frosine bezat.

Zes jaar later, in November 1896, heb ik nog eens de vrijheid genomen er op aan te dringen dat men toch niet mocht voortgaan met Molière te ignoreeren, en de meening uitgesproken dat men, als men het wilde, van blijspelen als *Les femmes savantes, Tartuffe, L'avare* - waarin Harpagon een prachtige rol voor Louis Bouwmeester zou zijn - repertoirestukken voor ons tooneel zou kunnen maken.

En nu eindelijk, in den zomer van 1898, waagt de Koninklijke Vereeniging de proef en kondigt eene vertooning aan van *De Vrek* met Bouwmeester in de titelrol.

Er zijn menschen die dat een voldoening zouden noemen. En ik zou ook zeer geneigd zijn, mij voldaan te betoonen, wanneer Het Nederlandsch Tooneel, na zoo lang wachtens, ons eene vertooning van Molière's blijspel had geschonken, die door zorgvuldige

voorbereiding, door getrouwheid, door stijl getuigde van hare piëteit tegenover den grooten blijspeldichter.

De Koninklijke Vereeniging was er toe in staat gesteld. Zij heeft de beschikking gehad over de authentieke mise en scène van het Théâtre Français, over de brochure waarin al de traditioneele tooneelschikkingen en tooneelaanwijzingen tot in de kleinste bijzonderheden zijn aangeteekend, aanwijzingen en schikkingen die men slechts heeft te volgen om eene althans uiterlijk correcte vertooning van het beroemde blijspel te verkrijgen. Nu dit kostbaar document hen tot een bijzonder verzorgde vertooning in staat stelde, hadden bestuurders van Het Nederlandsch Tooneel tot de opvoering niet eerder vergunning behooren te geven, dan nadat hun gebleken was dat, bij een behoorlijke rolverdeeling, de verschillende typen goed waren begrepen, de tekst werd geëerbiedigd en de spelenden tot in de buitensporigheden van het stuk iets van den stijl wisten te leggen, waardoor een blijspel van Molière zich behoort te onderscheiden van een klucht van Bisson of Valabrègue.

Het heeft alweder niet zoo mogen zijn.

De heer Louis Bouwmeester heeft alles wat hem geschikt maakt voor een rol als Harpagon, een rol zoo geheel *en dehors*, zoo speelbaar en waarbij een schrander en geroutineerd karakterspeler, als hij is, zich maar heeft te laten gaan om er iets zeer treffends van te maken. Bovendien hebben onze Nederlandsche acteurs in dergelijke klassieke stukken dit voor, dat zij ze niet, of misschien slechts een enkele maal, door anderen hebben zien spelen, dat zij niet blootgesteld staan aan het oordeel en vooroordeel van een publiek, dat aan een bepaalde opvatting gewend of tot het maken van vergelijkingen in staat is. Zij kunnen, met eerbiediging natuurlijk van het algemeene, door tekst en handeling bepaalde karakter der rol, hunne eigene opvatting volgen, iets frisch en oorspronkelijks geven aan de oude rol.

Maar verder gaat hunne vrijheid ook niet. Waar zij het zouden wagen het karakter van een rol te schenden, zich wijzigingen in den tekst te veroorloven ten einde een of ander goedkoop effect te bereiken, of, erger nog, in het verloop van de handeling verandering te brengen, daar heeft een tooneelbestuur hen tot de orde te roepen en de verstoorde orde - de valsche voorstelling, den veranderden tekst, de gewijzigde ontknooping - te herstellen.

De Duitschers hebben zich vaak aan zonderlinge vrijheden ten opzichte van Molière schuldig gemaakt. Bij gelegenheid van Possart's optreden als Molière-vertolker heb ik daarvan al iets meegedeeld.[1)] Franz von Dingelstedt, schrijver en dichter, achtereenvolgens te Munchen, Weimar en Weenen intendant en directeur van Hofschouwburgen, heeft een bewerking van Molière's *Avare* geleverd, waarin heel wat srnakelooze vrijheden voorkomen. Heinrich Zschokke gaf van hetzelfde blijspel een nog veel ergerlijker verhanseling, die, in eene vertaling van Van Esveldt Holtrop, in de eerste helft van deze eeuw op ons tooneelrepertoire heeft gestaan en waarin Rozenveldt, in latere jaren Albregt, de hoofdrol (Vegezak) vervulden. Beide bewerkers, Dingelstedt en Zschokke, hebben gemeend het slot van *De Vrek* te moeten wijzigen.

Bij Molière is dit slot zóó.Wanneer, na de heuchelijke mededeeling van Cléanthe dat de cassette terecht is, Harpagon nog van Anselme heeft weten te verkrijgen, dat deze met zijn geld het huwelijk van Cléanthe en Marianne mogelijk maakt, en bovendien de kosten van het huwelijk en den politiecommissaris voor zijne rekening neemt, zegt Anselme:

Allons vite faire part de notre joie a votre mère;

waarop Harpagon, wanneer allen weg zijn, uitroept:

Et moi, voir ma chère cassette.

Dat eenvoudig slot kon Dingelstedt niet voldoen. Hij laat in het laatste tooneel Cléanthe's knecht de cassette terugbrengen, Harpagon er op aanvliegen, ze met zijn armen omklemmen, en dan aan het slot van het tooneel den vertrekkenden toeroepen:

Ihr Alle könnt mir gestohlen werden!

en tot de cassette:

Nur du nicht wieder.

(Hij sluit de cassette open en grabbelt in het goud. Onderwijl valt langzaam het scherm.)

Iets dergelijks heeft Zschokke. Het tijdschrift *De Tooneelkijker* van 1817, een vertooning van *De Vrek* besprekende, geeft deze beschrijving van het slot:

De cassette wordt den Vrek gebracht. Anselmus vertrekt met zijne kinderen om zijne vrouw te begroeten en Vegezak alleen zijnde roept uit:

1) *De Gids* 1891, I 195.

‘Gaat maar, gaat! Verlaat mij allemaal! Indien gij mij slechts tronw blijft. (*Terwijl hij de cassette vurig omhelst.)*Dan ben ik toch geborgen. Geen lot zal ons weder scheiden, de dood zelf zal ons niet van elkander scheuren!’

Reeds de criticus van 1817 wraakte in naam van den goeden smaak deze wijziging. Maar thans, in 1898, heeft de Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel zich niet ontzien het Duitsche voorbeeld te volgen en Molière te leeren hoe men aan een stuk een effectvol slot maakt.

Waarschijnlijk heeft de heer Bouwmeester, die misschien wel in een vroeger tijdperk van zijn acteursloopbaan den Vegezak van Zschokke gespeeld heeft, zich het succes van dit slottooneel niet willende laten ontgaan, der Koninklijke Vereeniging hier de wet voorgeschreven; dezelfde heer Bouwmeester die in andere tooneelen laag-komische zetten inlascht: zooals in het traditioneele tooneel met de kaarsen, het paardjerijden op Maître Jacques, dien hij ‘Jaakie’ noemt.

Bij de bespreking van de vertooning in 1817 zegt *De Tooneelkijker:* ‘Is *De Vrek* van Molière een kluchtspel (*farce*)? of een karakterstuk (*pièce à caractère*)? Wij gelooven het laatste, en hebben al de kunstregters, die ooit dit stuk beoordeeld hebben, voor ons. Rozenveldt gelooft het tegendeel... Tot het bespottelijke heeft hij zijn rol overdreven; naar willekeur daarbij gevoegd en afgelaten: in één woord, kleeding, masker, stem en gebaren waren die van een karikatuur... Wie heeft hem gezegd, dat een vrek snoof?...’

Na een en tachtig jaar kan men, over de voorstelling van Augustus 1898, woordelijk dezelfde opmerkingen maken, met die betreffende het snuiven incluis. Bouwmeester maakt van den Harpagon, wien hij het masker geeft van een viezen, uitgehongerden, half waanzinnigen bedelaar, een karikatuur. Hij verlaagt, vergrooft daardoor de rol op ergerlijke wijze.

Ik spreek hier niet van de andere rollen dan enkel om te vermelden dat mevrouw Rössing, aan wie onbegrijpelijkerwijs de rol van Frosine was toebedeeld, van het canailleuse van deze ‘femme d'intrigue’, zooals Molière haar noemt, van het sluwe, intrigeerende weinig of niets terecht bracht.

Harpagon vult het geheele stuk en met de titelrol staat of valt de vertooning.

Waar de geschiedenis van het tooneel de groote Avare-vertolkers noemt, daar spreekt zij van de fijnheid van geest, de natuurlijkheid en de waarheid die zij in de rol legden. Een van hen in wien men die eigenschappen roemt is de Fransche tooneelspeler Grandmesnil, die in 1790 aan het Théâtre Français kwam en in 1816 overleed. In den foyer van het Théâtre Français heeft men een portret van hem in de rol van Harpagon, in de groote wanhoop-scène aan het slot van het vierde bedrijf, op het oogenblik dat hij, denkend den dief gepakt te hebben, zijn eigen arm heeft vastgegrepen. Grandmesnil schijnt dus van dat moment van hallucinatie iets zeer moois gemaakt te hebben. Bouwmeester, die voor het overige in dit tooneel- het kan wel niet anders - groot effect maakt, maakt van dat oogenblik een malligheid, door met het ‘o neen, ik ben het zelf!’ geheel uit den toon te slaan.

Het is toch waarlijk geen kermisklucht, die *Vrek* waarvan Goethe, die elk jaar eenige stukken van Molière placht te lezen, tot Eckermann zei: ‘Sein *Geiziger* ist besonders grosz und in hohem Sinne tragisch’ - men vatte dat ‘tragische’ in het blijspel zoo breed op als men wil.

De heer Bouwmeester schijnt dat niet te voelen. Hem is het blijkbaar in de eerste plaats om een persoonlijk succes te doen. Zijn leus schijnt te zijn:

Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo;

hetwelk men voor deze gelegenheid zou kunnen vertolken:

Willen de stalles mij niet, dan zal ik voor 't schellinkje spelen.

Maar waar blijft bij dit alles de directie van Het Nederlandsch Tooneel? Heeft zij het roer niet meer in handen? Is het de heer Bouwmeester die op het Leidsche plein de lakens uitdeelt, dan kon daaronder wel eens het lijklaken zijn van het hoogere blijspel.

J.N. VAN HALL.

Letterkundige kroniek.

De letterkunde naast den troon.

De laatste dagen van Augustus; nog slechts door enkele etmalen gescheiden van de plechtigheden van vijf en zes September: den intocht van Koningin Wilhelmina in de hoofdstad en hare plechtige beëediging en inhuldiging in de Nieuwe Kerk, naar het voorschrift van de Grondwet ‘in eene openbare en vereenigde vergadering der Staten-Generaal’.

Heel Nederland in de weer, de groote stad zoo goed als het kleinste dorp. Straks staan de eerepoorten overeind in al haar meer of minder smaakvollen rijkdom, straks waaien de vlaggen en klinken de zangen, en geven duizenden en nog eens duizenden, elk op zijn wijs, lucht aan wat hen in deze dagen vervult, de een aan zijne uitsluitend oranje gekleurde, de ander aan zijne vooral rood-wit-en-blauw getinte feeststemming, een derde aan een feeststemming zonder adjectief: de pret om de pret, - maar allen gereed om voor een poos arbeid en zorgen, groote en kleine twisten, op zij te zetten en zich te laten leiden en af te leiden door den grooten vreugdestroom.

Nog enkele weken later en de eerebogen zijn afgebroken, de vlaggen ingehaald, de verflenste kransen en verdorde bloemenslingers weggeworpen, en alleen de herinnering blijft achter aan een indrukwekkende plechtigheid en - laat ons hopen - aan gelukkig geslaagde feestvieringen.

Voor de jonge Vrouwe, die van dit alles het middelpunt geweest is, beginnen dan de dagen, waarin zij voor ernstige vraagstukken geplaatst, tot veeleischende plichten geroepen, eerst recht het gewicht zal voelen van dien plechtigen eed, dien zij aflegde, den eed van niet enkel de onafhankelijkheid van het rijk te zullen verdedigen, maar ook ‘de algemeene en bijzondere vrijheid en de rechten van alle (Hare) onderdanen (te zullen) beschermen, en tot instandhouding en bevordering van de algemeene en bijzondere welvaart die middelen (te zullen) aanwenden, welke de wetten te (Harer) beschikking stellen’....

Zij werd er toe voorbereid, onze jonge Koningin, lang en ernstig. Geleerden van naam hebben haar mogen inwijden in de geschiedenis der volken en in die van het land waarover zij geroepen is te regeeren, in de kennis der staatsinstellingen en van de bestuurstaak die zij te samen met hare ministers zal hebben uit te oefenen. En in nog veel meer hebben de mannen die met het vertrouwen der Koningin-Regentes vereerd werden, de aanstaande Koningin een blik doen slaan; daaronder in de geschiedenis der kunst, de wereldletterkunde en de letterkunde van Nederland.

De Grondwet echter vraagt aan den koning of de koningin naast de verdediging van 's lands onafhankelijkheid en de bescherming van de vrijheid, het recht en de welvaart, geen bescherming van de wetenschap, de letterkunde en de kunst van haar land, en Koningin Wilhelmina zal, getrouw aan haren eed, een onberispelijke vorstin kunnen zijn ook zonder dat zij persoonlijk en uitdrukkelijk van hare belangstelling in de kunst, de letterkunde of de wetenschap doe blijken.

Hoe staat het met zulk een koninklijke bescherming van kunst en letteren? Welk een invloed kan een vorst, kan een regeering oefenen op de letterkunde van een land?

Er zijn daaromtrent voorstellingen in omloop, die, hoe dikwijls ook weerlegd, een taai leven blijken te hebben.

Zoo spreekt men van ‘de eeuw van Lodewijk XIV’ en doet het voorkomen alsof de Roi-Soleil heeft meegewerkt tot den letterkundigen roem van de zeventiende eeuw in Frankrijk. Daargelaten nog dat de koning, naar wien men de eeuw wenscht te noemen, eerst in 1661 zelfstandig is begonnen te regeeren; dat Corneille,

dien men als een glorie van de eeuw van Lodewijk den Veertiende beschouwt, op dat tijdstip reeds lang al zijn meesterwerken had geschreven; dat Pascal, een andere glorie van die eeuw, vijf jaren te voren zijn *Provinciales* het licht had doen zien, is het vrij wel uitgemaakt dat de Frausche koning de letterkundigen van genie, die tijdens zijne regeering leefden, niet vermocht te waardeeren. Hij liet zich door Molière amuseeren, maar keek verbaasd op, toen Boileau hem op zijn vraag naar den merkwaardigsten schrijver van zijn tijd dienzelfden Molière noemde. Lafontaine werd in de zeventiende eeuw door niemand op zijn waarde geschat; maar Bossuet staat, naar veler oordeel, hooger in zijne preeken, die van vóór Lodewijk's regeering dagteekenen, dan in de lijkredenen waarin hij officieele waarheden in min of meer conventioneele taal moest verkondigen.

Heeft wellicht, in een tijd toen men de voordeelen van het schrijversrecht nog niet kende, Lodewijk XIV door zijne geldelijke ondersteuningen (pensions) de letterkunde van zijn tijd bevorderd? Op een lijst van pensionnaires, in 1663 door Chapelain opgemaakt, vindt men Chapelain zelf met het hoogste cijfer van 3000 livres ‘comme au plus grand poète qui ait jamais été’; Corneille, toen 57 jaar, komt er op voor met 2000, Molière met niet meer dan 1000 livres, en twee-en-twintig andere schrijvers, wier namen voor het meerendeel hun tijd niet overleefd hebben, zijn beter bedacht dan Molière. Alleen van Racine, die mede op de lijst staat en in 1663 nog niet meer dan enkele gelegenheidsverzen geschreven had, kan men zeggen dat hij door den koning met een geldelijke ondersteuning werd aangemoedigd.

> Qu'un Auguste aisément peut faire des Virgiles, -

wat dan hoofdzakelijk zou moeten geschieden door de Virgiliusssen in den dop van geld te voorzien - is door de geschiedenis voldoende weersproken.

Napoleon I wilde niets liever dan de glorie van zijn naam en van zijne regeering ook daardoor te verhoogen dat er onder zijn protectoraat eene letterkunde verrees, welke voor die der zeventiende eeuw niet behoefde onder te doen. In een brief van 1806 aan zijn minister de Champigny schrijft hij: ‘La littérature a besoin d'encouragements, vous en êtes le ministre. Proposez-moi

quelques moyens pour donner une secousse à toutes les différentes branches de belles-lettres, qui ont de tout temps illustré la nation'. Men weet wat er van de Fransche letterkunde onder Napoleon is terechtgekomen. De groote namen dier dagen, Chateaubriand, madame de Staël, Joseph de Maistre, zijn de namen van hen die niet voor den Meester het hoofd gebogen hebben. Toen 'het schudden aan de takken der fraaie letteren', Champigny als taak opgedragen, geen vruchten afwierp, beproefde Napoleon het met het besnoeien van de takken: een decreet van 5 Februari 1810 stelde de censuur in, - met geen beter gevolg.

Lodewijk XVIII en Karel X waren op dat punt verstandiger. Van den laatste is het woord, waarmeê hij zijn oordeel over de tooneel-censuur uitsprak: 'Au théâtre je n'ai que ma place au parterre, comme tout le monde.' En de letteren, aldus aan zichzelven overgelaten, voeren er niet minder wel bij: het begin van de romantische school met Hugo en Lamartine staat in de dagen van de Restauratie.

In datzelfde paleis op den Dam, waar thans Koningin Wilhelmina voor het eerst na hare inhuldiging als koningin haren intrek zal nemen, werd in 1864 dit onderwerp op het bekende congres der internationale *Association pour le progrès des sciences sociales* behandeld. Van die gelegenheid werd gebruik gemaakt, het uitvoerigst en het welsprekendst door den naar Brussel uitgeweken republikein, den grijzen Madier-Montjau, om de tijden van despotisme van Lodewijk XIV, van Napoleon I en - al werd, als bij onderlinge afspraak, de voor velen der aanwezigen zoo gehate naam niet genoemd - van Napoleon III, als noodlottig voor kunst en letteren af te schilderen en, met verwijzing naar de zestiende eeuw, den tijd van Renaissance en Hervorming, en naar de achttiende eeuw, de eeuw van Montesquieu, van Rousseau, van Voltaire, voor den bloei van letteren en kunst een régime van volstrekte vrijheid te eischen.

De nadeelen van een, nòg zoo welgemeende, bescherming springen in het oog. Het is of de kunstenaar zijn spontaneïteit, de vrije beschikking over zijn beste eigenschappen verliest zoodra hij, zij het nòg zoo zacht, de beschermende hand of den beschermenden blik op zich voelt rusten. Zie het maar aan de gedichten, waaraan de groote gebeurtenis van den dag het aanzijn heeft gegeven. Ik weersta de verleiding om uit de verzameling een bloemlezing te

geven van bombast, valsch vernuft en smakelooze vleierij, en bepaal mij er toe te constateeren hoe eens te meer gebleken is dat, wàt de gelegenheid ook make, zij slechts hoogst zelden dichters maakt.

Kunst en letteren groeien van onder op: het is genoeg dat de plant gaaf, de bodem geschikt, de atmosfeer zuiver zij. Den zegen van boven, in den vorm van kunstmatige bescherming, moeten zij kunnen ontberen.[1)]

Verlange men dus voor de letterkunde geen koninklijke protectie, iets anders is het, wanneer een vorstin, zonder rechtstreeks als beschermster op te treden, toont te beseffen hoeveel wetenschap, kunst en letteren kunnen bijdragen tot verhooging van het beschavingspeil van haar land; wanneer zij hen die als mannen of vrouwen der wetenschap, als letterkundigen en kunstenaars hoog staan, weet te onderscheiden, en hen althans geen mindere plaats waardig keurt dan de hoogwaardigheidsbekleeders, tot het leger of de vloot behoorende, of de overige vrouwelijke en mannelijke leden der hofhouding, die *ex officio* haren troon omstuwen.

Hier mag herinnerd worden aan eene Koningin der Nederlanden die, met minder macht dan weldra Koningin Wilhelmina bekleed omdat zij niet was regeerende vorstin, hare hooge positie niet te hoog achtte om geleerden, dichters, kunstenaars aan haar tafel en in hare salons te ontvangen, noch ook om zelve hare gedachten over een belangrijk onderwerp publiek te maken. De schrijfster van ‘Les derniers Stuarts, Impressions d'une Reine’ in de Revue des deux mondes van 1 Juni 1875, de hooge gastvrouw van het Huis ten Bosch heeft aanspraak op onze dankbare herinnering,

1) Het is bekend dat de Vereeniging het Nederlandsch Tooneel door de haar verleende koninklijke subsidie zich steeds heeft weerhouden gezien om Multatuli's *Vorstenschool* op haar, toch niet aan oorspronkelijke stukken zoo overrijk, repertoire te brengen. Toch had de schrijver reeds in het voorbericht voor de eerste uitgaaf van zijn drama (zie ook in Multatuli's Brieven van 1870 tot 1875 p. 187) ondubbelzinnig genoeg zich verweerd tegen hen die het origineel van koning George meenden te kunnen aanwijzen. En wat kan er voor bezwaar tegen zijn om eene ‘draagster van het ideale’ als koningin Louise ten tooneele te brengen?
Maar tot zulke kleinzieligheid vervalt men, wanneer men zich van bescherming afhankelijk stelt.

omdat zij, op zulk een wijze, den Nederlandschen naam geëerd deed zijn bij de besten van haren tijd.

‘Wij vrouwen’- zeide Dr. Catharine van Tussen broek, in hare frisch gedachte rede op de Tentoonstelling van Vrouwenarbeid - ‘wij vrouwen zijn de draagsters van het ideale en zullen dat zijn, onverschillig of wij den bezem, het ontleedmes of het roer van den staat hanteeren.’

Blijkt ook de jonge Vorstin, die gereed staat aan ‘het roer van staat’ hare plaats in te nemen, zulk een ‘draagster van het ideale’ te zijn, dan mag verwacht worden dat zij zich niet zal vergenoegen met belang te stellen in hetgeen hare onmiddellijke omgeving belangstelling inboezemt, maar dat zij, door op hare wijze te genieten van die bloem der beschaving, welke kunst en letteren heet, naast de taak door de Grondwet der Vorstin voorgeschreven, ook die andere zal vervullen, die de Natuur aan de Vrouw heeft aangewezen.

Muzikaal overzicht.

Beethoven et Wagner. Essais d'histoire et de critique musicales, par Teodor de Wyzewa. Paris, Librairie académique Perrin et Cie. 1898.

Beethoven en Wagner.

Uit de samenvoeging van deze namen op het titelblad zou men opmaken, dat het hierboven aangehaalde boek beschouwingen bevat over de kunst van den grooten symphonist en die van den hervormer van het toondrama, of wel over het verband tusschen die beide toonkunstenaars.

Noch het een noch het ander is echter het geval. De schrijver - ook ten onzent bekend door zijn opstellen over muziek en litteratuur in de *Revue des deux mondes* en als medewerker aan de voormalige *Revue Wagnérienne* - geeft hier in bevalligen vorm eenige losse schetsen omtrent het een en ander wat op die beroemde musici betrekking heeft, en voegt er dan ten slotte nog een drietal korte stukjes onder den titel van *Trois profils de musiciens* aan toe, die Händel, Mozart en Schubert tot onderwerp hebben.

Over Beethoven, die in dit boek het eerst aan de beurt komt, is reeds heel wat geschreven. Met hem hebben zich vele biografen en navorschers bemoeid. Zijn tijdgenooten en vrienden Wegeler en Schindler o.a. hebben naar hun beste weten zijn uiterlijk leven verteld; Marx, Lenz en Oulibischeff hebben zijn muziek trachten te ontleden; Ludwig Nohl heeft alles verzameld wat hij van zijn correspondentie heeft kunnen vinden; Nottebohm heeft na een nauwkeurige studie zijner schetsboeken de geschiedenis van het ontstaan zijner werken trachten te schrijven. Een Amerikaan,

W.A. Thayer, is in Duitschland gaan wonen alleen met het doel om de gegevens te verzamelen voor een volledige en vertrouwbare levensbeschrijving, waarvan tot aan zijn dood (1897) om de tien of vijftien jaren een deel verscheen. Eindelijk heeft de bekende musicograaf Wasielewski in 1889 een werk in het licht gegeven, waarin alle vroeger verschenen boeken over Beethoven geresumeerd worden.

Aan lectuur dus geen gebrek. Maar eensdeels zijn het mededeelingen omtrent het uiterlijk leven van den grooten meester, anderdeels ontledingen van zijn werken of aanduidingen ten aanzien van de wijze, waarop zij ontstonden. Over het verband tusschen het leven en de werken van dezen toonheros vindt men daarin zoo goed als niets.

Men is geneigd te vragen, wat zulk een psychologische biographie (om haar zoo eens te noemen) eigenlijk ook zou geven. Wanneer wij alle maar eenigszins mogelijke gegevens omtrent het verband tusschen de gebeurtenissen van Beethoven's leven en zijn werken met microscopische duidelijkheid bezaten - zegt Wagner in zijn beroemd geschrift over den meester - dan zouden zij niets stelligers opleveren dan het bekende feit, dat de meester de *Eroïca*-symphonie aanvankelijk als een hulde aan den jongen generaal Buonaparte ontworpen en met diens naam op het titelblad van zijn partituur had aangeduid doch dezen naam later doorhaalde, toen hij vernam, dat Buonaparte zich tot keizer had gemaakt. Nooit heeft een Duitsche dichter de strekking van een zijner meest beteekenende werken zoo duidelijk aangegeven. En wat geeft ons nu die aanteekening van Beethoven op het titelblad van zijn *Eroïca*-symphonie? Kunnen wij ons daaruit ook maar één maat der partituur verklaren? Moet het ons niet ongerijmd voorkomen, zelfs maar een poging tot zulk een verklaring ernstig te wagen?

De schrijver van het hier besproken boek schijnt er anders over te denken. Hij vindt althans, dat het de moeite waard zou zijn, met behulp van de bekende feiten de samenstelling van zulk een psychologische biographie te beproeven. Niettegenstaande men daarbij dikwerf het gebied der onderstellingen zou moeten betreden, gelooft hij toch, dat een studie van dezen aard de meest leerrijke der critieken zou zijn. Aan zoo iets heeft hij zich echter vooreerst nog niet willen wagen. Er zijn nog te veel duistere punten in het leven van Beethoven, en vooral in dat zijner laatste jaren. Vele brieven

zijn nog onuitgegeven; Thayer is gestorven zonder zijn belangrijk werk te hebben kunnen afmaken, en het zou dus bedenkelijk zijn, een arbeid te ondernemen, waarvan den een of anderen dag de waarde zou verkleind worden ten gevolge van nieuwe ontdekkingen.

Daarom heeft hij er zich vooralsnog toe bepaald, een psychologische schets te geven van een periode uit 's meesters leven ten aanzien waarvan overvloedige gegevens voorhanden zijn, namelijk het tijdperk der jeugd van Beethoven tot aan het tijdstip (1792) waarop hij zijn geboorteplaats Bonn verliet om zich voor goed in Weenen te gaan vestigen. Wel is dit niet de periode, waarin hij zijn schoonste werken heeft gecomponeerd, doch daarentegen die waarin zich bij den kunstenaar de hoedanigheden van hart en geest gevormd hebben en de kiem is gelegd voor de grondbeginselen en de gevoelens, welke van toen af steeds het richtsnoer van zijn leven zijn geweest.

In hoeverre heeft Beethoven die hoedanigheden geërfd van de personen, van wie hij afstamde?

Ziedaar de eerste vraag, waarmede de schrijver ons bezig houdt.

Van zijn vader had de groote meester der toonkunst niets. Johann van Beethoven, die het nooit verder bracht dan tot een zeer bescheiden plaats als zanger in de keurvorstelijke kapel te Bonn, was even onbeduidend van geest als van karakter, had een hekel aan werken, stelde in niets belang en bracht den tijd, dien zijn ambt hem vrijliet, hoofdzakelijk in de kroeg door. Geen enkele trek van zijn karakter is op zijn zoon overgegaan.

Daarentegen is de overeenkomst tusschen den beroemden componist en zijn grootvader onmiskenbaar. Louis van Beethoven, Vlaming van geboorte en die als jonge musicus in Bonn was gekomen, waar hij in dienst trad van den aartsbisschop-keurvorst en het tot directeur der keurvorstelijke kapel bracht, was een zeer bekwaam toonkunstenaar, die zich door de nauwgezetheid, ijver en autoriteit, waarmede hij zijn ambt waarnam, in de stad, waar hij arm en onbekend was aangeland, de algemeene achting wist te verwerven.

De eigenschappen van dezen in alle opzichten uitstekenden man vindt men in hooge mate bij zijn kleinzoon Ludwig terug. Uiterlijk de korte maar krachtige gestalte, de scherp geteekende trekken, den helderen en zeer levendigen blik, en, wat het innerlijke betreft,

groote energie, een zeer ontwikkeld gevoel van plicht en een gezond verstand.

Beethoven's grootvader stierf in 1773, drie jaar na de geboorte van zijn kleinzoon Ludwig, die zijn lieveling was en voor wiens opvoeding hij zich voorgenomen had zelf te zorgen. Maar de herinnering aan hem werd in het gemoed van den knaap levendig gehouden door zijn moeder, die de eenige was welke onmiddellijken invloed op de opvoeding van haar zoon heeft gehad, en van wie hij zeide, dat zij voor hem een goede en beminnelijke moeder en zijn beste vriendin is geweest. Van deze vrome vrouw erfde hij de teederheid van gemoed, die uit zijn werken spreekt en die des te meer bij hem ontwikkeld werd doordat in de eerste jaren van zijn leven uitsluitend zij het was, die zich met den knaap bezig hield. De vader bemoeide zich niet met het huisgezin. Hij had de muzikale begaafdheid van zijn zoon ontdekt en wilde van hem een musicus maken, opdat hij later geld voor hem zou kunnen verdienen. Met dat doel voor oogen begon hij hem reeds op vijfjarigen leeftijd onderricht te geven in piano en viool en liet hem later les nemen bij Tobias Pfeiffer en den organist van der Eeden.

Het was een treurige tijd voor den knaap. Sedert zijn zevende jaar bezocht hij de school, en wanneer hij daar zijn taak verricht had, werd hij, thuis komende, onmiddellijk aan zijn muzikale studiën gezet, die hem veel verdriet baarden en den omgang tusschen vader en zoon niet aangenamer maakten.

Des te inniger hechtte de jonge Beethoven zich aan zijn moeder. In de vele uren, die zij met haar lieveling doorbracht, sprak zij met hem over den treurigen toestand en de geldelijke verlegenheid, waarin het huishouden verkeerde; en bemerkende, hoe weinig haar man zich aan de huishoudelijke zorgen liet gelegen liggen, gewende zij haar kleinen Ludwig er al vroeg aan, zich als het toekomstig hoofd der familie te beschouwen. Zoodoende ontwikkelde zich bij hem dat gevoel van verantwoordelijkheid hetwelk hem niet meer zou verlaten, en waarvan zijn jongere broeders later in Weenen zoo dikwijls profijt zouden trekken, toen zij zijn beroemdheid te hunnen voordeele trachtten te exploiteeren.

Maar tevens ontstond daardoor bij den knaap een voor zijn leeftijd ongewone ernst. Hij hield zich teruggetrokken en nam aan de spelen zijner schoolmakkers geen deel. De omstandigheden,

waarin hij verkeerde, de plichten, die hij op zich voelde rusten, en wellicht ook de aangeboren fierheid, die het hem later mogelijk maakte, zich in de aristocratische kringen te Weenen terstond op zijn gemak te gevoelen en zijn zelfstandigheid te bewaren, maakten hem zoo; het was geenszins het uitvloeisel van een somber en droefgeestig karakter, want toen de tijd kwam dat hij (nauwelijks veertien jaar oud zijnde) geld begon te verdienen en hij daardoor verlost werd van het drukkend gevoel, dat hij het huisgezin niet kon helpen, was hij weder zoo opgewekt als kinderen van dien leeftijd doorgaans zijn. Daarentegen hebben deze jaren van kommer een voortdurende behoefte aan onafhankelijkheid en ongedwongenheid in hem gewekt, waarvan hij later menig blijk zou geven, en evenzoo een blijvend gevoel van gehechtheid aan zijn familie en het bewustzijn, dat hij de zijnen op hun weg door het leven zoo mogelijk en noodig tot steun moest strekken.

De eerste gelegenheid om zijn familie geldelijk te ondersteunen werd hem verschaft door zijn nieuwen leermeester, den organist Christian Neefe, die hem in 1781 gratis onderricht in piano, orgel, harmonie en contrapunt begon te geven. Neefe wist hem drie jaar later te doen benoemen tot assistent-organist en tot pianistaccompagnateur aan het theater en van den Keurvorst een salaris van 150 gulden voor zijn leerling te verkrijgen. Ook bezorgde deze edelmoedige man hem eenige lessen, waardoor de knaap nog meer kon bijdragen in het onderhoud van het gezin.

Onder de leiding van Neefe ontwikkelde het muzikale talent van Beethoven zich in hooge mate, doch waarin dit onderricht vooral een heilzamen en duurzamen invloed op hem uitoefende, was dat het hem een helder denkbeeld gaf van het wezen en het doel zijner kunst.

In een zijner geschriften bekent Neefe, dat hij boven de louter technische en formeele kunstwerken steeds *die* werken stelde, welke op een psychischen grondslag rustten. Ook zeide hij, dat het genie nimmer door de regels onderdrukt mag worden, vooral wanneer het schept uit de bron van innerlijke emotie. En eindelijk beroemde hij er zich op, nimmer een gedicht op muziek te zetten, voordat hij den zin daarvan goed had gevat, het van buiten kende en het zorgvuldig had gedeclameerd. Die beginselen prentte hij zijn leerling in, en zij vielen bij dezen in goede aarde, daar diens neigingen

daarmede volkomen overeenstemden. Beethoven werd door Neefe versterkt in zijn aangeboren neiging om expressieve muziek te componeeren, die de diepste aandoeningen van het gemoed weergeeft.

En die zucht om zooveel mogelijk uitdrukking in de muziek te leggen, werd bij hem nog bovendien ontwikkeld door de toonwerken, die hij in den tijd van het onderwijs van Neefe leerde kennen. Het *Wohltemperirte Klavier* van Sebastian Bach, de toonstukken van Philip Emmanuel Bach en die van Haydn brachten in meerdere of mindere mate daartoe bij, maar vooral was het theater in dit opzicht de plaats zijner muzikale opvoeding. Daar hoorde hij de zoo expressieve meesterstukken van een Gluck en Mozart en die van de oude Fransche Opéra-comique.

Met den dood van zijn geliefde moeder, die in Juli van het jaar 1787 overleed, werd de taak van den jongen Beethoven zwaarder. Al de zorg voor het huishouden drukte thans op hem. Zijn vader, verschrikt door het denkbeeld, dat hij nu alleen voor alles stond, en teleurgesteld in de verwachting, dat hij van den Keurvorst eenige ondersteuning zou bekomen, wist niets anders te doen dan dag en nacht zijn tijd in de herberg door te brengen en liet aan zijn oudsten zoon het bestier van het huishouden over.

Gelukkig duurde deze toestand niet lang. Tegen het einde van het jaar kwam er plotseling verandering ten goede. Van alle kanten ontving de jonge Beethoven moreelen en materieelen steun, en door zijn connectie met de familie von Breuning, waar hij muziekonderwijs gaf, kreeg hij een groot aantal lessen, welke financieele verbetering hem in staat stelde, de zorg voor het gezin zijns vaders aan een huishoudster op te dragen.

De vijf jaren, die hij van nu af nog in Bonn doorbracht, heeft Beethoven tot de gelukkigste van zijn leven gerekend. Ook voor hemzelven leverde de omgang met een beschaafde familie als die van Breuning een groot voordeel op. Hij leerde zich bewegen in gezelschappen, waar een goede toon heerscht, en gewende zich aan het idee, dat er in de wereld nog andere dingen zijn dan de Muziek. De bijna dagelijksche omgang met een beschaafd meisje als de dochter des huizes, Eleonore von Breuning, die hem als een broeder behandelde, de uitstapjes, die hij met de familie herhaaldelijk in de omstreken van Bonn maakte, de gesprekken over verschillende onderwerpen met den jongen Dr. Wegeler, die later

de echtgenoot van Eleonore werd, en met haar ooms, voorname leden van de geestelijkheid in Bonn - dit alles schonk hem het gelukkig gevoel van in een vriendenkring te leven, waarin hij geacht en gewaardeerd werd; het maakte dat hij zich niet langer alleen gevoelde en gaf hem opnieuw vertrouwen in de toekomst.

Ook leerde hij hier voor het eerst de Duitsche dichters van zijn tijd kennen, en de gesprekken, die over de dichtkunst in het algemeen werden gehouden, wekten bij hem het verlangen op om de *Iliade* en de *Odyssee* van Homerus, de drama's van Shakespeare, het *Verloren Paradijs* van Milton te lezen. Kortom, hier ontstond bij Beethoven de smaak voor litteratuur van verheven aard, die hem tot aan zijn dood is bijgebleven en ongetwijfeld van grooten invloed is geweest bij het scheppen van zijn werken.

In het laatst van 1792 besloot Beethoven naar Weenen te gaan, om daar onderricht te nemen bij Haydn, met wien hij kort te voren in Bonn kennis had gemaakt, en tevens in de hoop van zijn talent als pianist en componist in ruimer kring te kunnen doen gelden dan in den kleinen vriendenkring in zijn geboortestad. Hij deed dit op aanraden van graaf Waldstein, een groot lief hebber en kenner van muziek, die een voorname plaats aan het Hof te Bonn bekleedde en den jongen musicus zeer genegen was. In November van voormeld jaar verliet Beethoven Bonn, om er nimmer weder terug te keeren. ‘Hij liet er welmeenende raadgevers en oprechte vrienden achter - zegt de schrijver van het hier besproken boek -, van wie hij wellicht beter gedaan had zich niet te scheiden.’ Persoonlijk misschien wel, maar ook in het belang der kunst? *Per aspera ad astra*. Door lijden moest Beethoven tot het hoogste komen; de onsterfelijke werken, die hij ons heeft nagelaten, konden niet in een sfeer van kalmte en enkel zonneschijn ontstaan.

Over Beethoven bevat het boek voorts nog een aardige episode uit zijn laatste jaren, namelijk zijn kennismaking met de jonge zangeressen Caroline Unger en Henriette Sontag, die bij de eerste uitvoering der Negende Symphonie medewerkten, waaraan dan nog eenige beschouwingen omtrent 's meesters verhouding tot de vrouwen worden vastgeknoopt. Verder een brief van den heer de Wyzewa aan den directeur der *Art moderne* te Brussel naar aanleiding van een opvoering der opera *Fidelio* in die stad in 1889,

en in de derde plaats de vertaling van twee brieven van Beethoven aan Goethe, welke door den Beethoven-onderzoeker Theodor Frimmel in zijn *Neue Beethoveniana* zijn medegedeeld.

Dat de groote meester in het rijk der tonen een diepe vereering koesterde voor den dichtervorst, blijkt uit de vele door hem gecomponeerde liederen op tekst van Goethe, uit zijn *Egmont*- muziek en uit zijn *Meeresstille und Glückliche Fahrt*. Ook is het bekend, dat hij zijn geheele leven lang met het plan omging om den *Faust* tot onderwerp eener muzikale compositie te maken, welk plan echter nimmer tot uitvoering is gekomen. Maar niet minder getuigen van die vereering de hierbedoelde brieven, waarin hij aan Goethe de bewondering niet onthoudt, die deze door zijn werken bij hem heeft opgewekt.

Van de andere zijde bestond een dergelijke sympathie niet. Dat Goethe echter, zooals de heer Wyzewa beweert, voor de werken van Beethoven en voor diens persoon een diepe verachting had, is minder juist. Dat bij hun persoonlijke ontmoeting in Teplitz een verschijning als Beethoven, met wien het bovendien wegens zijn doofheid zoo goed als onmogelijk was een geregeld gesprek te voeren, op een man als Goethe geen aangenamen indruk maakte, is begrijpelijk, doch daarom behoefde dit nog niet tot verachting te leiden. En wat de muziek van Beethoven betreft, hoezeer ook het demonische daarvan te veel in strijd was met de olympische rust van den dichter, dan dat zij hem zou hebben aangetrokken, en een muziek als die van Haydn en Mozart hem veel meer aansprak, zoo gevoelde hij toch - en meer dan eens heeft hij dit uitgesproken - dat in Beethoven een genie stak, dat hem persoonlijk wel niet sympathiek was doch waarvoor men zich, als voor een goddelijke openbaring, met eerbied te buigen had.

De denkbeelden, die Goethe over muziek had, blijken nergens beter uit dan uit hetgeen hij eens in een zijner brieven op zijn reis in Italië schreef; dus in een tijd toen Beethoven als zeventienjarige jongeling in Bonn woonde en buiten zijn geboortestad nog volstrekt niet van zich had doen spreken. Goethe zegt daar: ‘Nun will ich gerade nicht behaupten, dass mir jene sehnsüchtigen Töne, die man im Adagio und Largo hinzuziehen pflegt, jemals seien zuwider gewesen, doch aber liebt' ich in der Musik immer mehr das Aufregende, da unsere eigenen Gefühle, unser Nach-

denken über Verlust und Misslingen uns nur allzuoft herabzuziehen und zu überwältigen drohen.' Voor iemand, die zóó sprak, moesten de Adagio's van Beethoven wel te tragisch zijn.

De opstellen in het boek van den heer de Wyzewa over Richard Wagner zijn eveneens zeer lezenswaardig, al bevatten zij ook voor hem, die met de litteratuur op dat gebied vertrouwd is, niets nieuws, met uitzondering alleen van de wijze waarop de schrijver kennis maakt met Houston Stuart Chamberlain, die later een zoo hooge plaats zou innemen onder de commentatoren van Wagner en zijn werken.

Die kennismaking werd aangeknoopt bij een uitvoering van Beethoven's Missa solemnis in de Thomaskerk te Leipzig en voortgezet in Auerbach's Keller, het wijnlokaal dat zijn beroemdheid te danken heeft aan de *Faust*-legende. 'Incomparable réclame - zegt de schrijver, - qui va permettre à ce cabaret des siècles de mauvais vin et de saucisses frelatées.' Chamberlain was in die dagen nog niet de beroemde Wagner-biograaf, zooals wij hem thans kennen; hij hield zich bij voorkeur met de natuurwetenschappen bezig; eerst later kwam hij onder den invloed van den 'nécromant de Bayreuth', zooals de heer de Wyzewa het uitdrukt. Die invloed blijkt o.a. uit de twee voornaamste werken van Chamberlain: *Le drame wagnérien* en het prachtwerk *Richard Wagner* (München 1895), waarover zijn vriend in het hier besproken boek het een en ander zegt.

Daarna en na een bespreking van de *Erinnerungen an Richard Wagner* van Hans von Wolzogen en van het beruchte boek *Wagner wie ich ihn kannte* van Ferdinand Praeger geeft de schrijver een overzicht van de geschiedenis der vriendschap tusschen Wagner en Friedrich Nietzsche, en zulks naar aanleiding van het in 1897 verschenen tweede deel van *Das Leben Friedrich Nietzsche's*, geschreven door diens zuster, mevrouw Elisabeth Förster.

Het is een curieuze geschiedenis, die vriendschap tusschen den hervormer van het toondrama en den auteur van *Zarathustra*, destijds professor in de Letteren aan de hoogeschool te Basel. Zij is niet anders dan een voortdurend en wederzijdsch misverstand.

In het tweede deel van haar boek zegt mevrouw Förster, dat toen haar broeder zich op zekeren dag met een zijner leerlingen

onderhield over de nieuwe richtingen in de litteratuur en hem verklaarde niet te begrijpen, waarom de romanschrijvers steeds uitsluitend de liefde tot onderwerp hunner verhalen namen - een thema dat toch zoo afgezaagd was -, dit jongemensch hem antwoordde met de vraag, of het niet daarvandaan kwam, dat de liefde de eenige passie is, die aanleiding geeft tot zoo vele en zoo tragische conflicten. Waarop Nietzsche met levendigheid uitriep: Welk een dwaling! De vriendschap bijv. brengt in de gemoederen dezelfde conflicten teweeg, en in nog veel hoogere mate. Eerst komt de wederkeerige aantrekking, berustende op geestverwantschap, en dan het geluk van te weten, dat men elkander toebehoort, en van weerskanten bewondering en vereering. Maar dan volgt eenerzijds wantrouwen en van de andere zijde toenemende twijfel aangaande de beteekenis van den vriend; men heeft de zekerheid, dat het tot een scheiding moet komen, maar vreest tevens dat men die scheiding niet zal kunnen verdragen.

Aldus beschouwde Nietzsche later de geschiedenis van de vriendschap, die hem gedurende zeven jaren (van 1869 tot 1876) aan Wagner verbond, en zoo tracht ook zijn zuster haar voor te stellen. Volgens haar werden Nietzsche en Wagner tot elkander aangetrokken door de illusie van geestverwantschap en volgt daarop van weerszijden bewondering en vereering. Doch dan ontstaat er bij Wagner wantrouwen en bij den anderen vriend steeds toenemende twijfel over de waarde van de denkbeelden, de gevoelens en zelfs van het werk van hem, wien hij nog kort te voren bewondering en vereering toedroeg, totdat zij eindelijk beiden begrijpen, dat de scheiding onvermijdelijk is, en daarin berusten, doch tegelijkertijd zich afvragende, of zij wel de kracht zullen hebben, haar te kunnen doorstaan.

Zoo wordt het voorgesteld, maar het is niets anders dan een roman. De werkelijke historie van de betrekking tusschen Wagner en Nietzsche, zooals die blijkt uit de verschillende feiten en documenten, welke in het boek van mevrouw Förster worden medegedeeld, is geheel anders. Het is, zooals reeds werd opgemerkt, de geschiedenis van een wederzijdsch misverstand, dat van jaar tot jaar grooter en pijnlijker wordt. Geen der beide vrienden heeft er zich zelfs maar een enkele maal rekenschap van trachten te geven, wat de ander was of meende te zijn; geen hunner heeft duidelijk

begrepen, welke opinie zijn vriend zich van hem vormde. En zoo zijn zij gedurende zeven jaren eigenlijk vreemdelingen voor elkander gebleven. Alles leidde daartoe: hun verschil in leeftijd, hun opvoeding, hun karakter, en zelfs de omstandigheden waaronder zij elkander ontmoet hebben.

Toen Wagner den 15^{den} Mei 1869 in zijn villa te Triebschen het eerste bezoek van Friedrich Nietzsche ontving, was hij zeven en vijftig jaar oud. Hij had *Tristan* en de *Meistersinger* en het grootste gedeelte van den *Ring des Nibelungen* geschreven en stond nog wel niet op het toppunt van zijn roem maar had toch reeds door zijn genie de geheele wereld met bewondering vervuld en zich tal van aanhangers weten te verwerven. Wat hem alleen nog ter harte ging, was de verwezenlijking van zijn droombeeld om een theater te stichten, waar hij zijn grootsche werk geheel overeenkomstig zijn wenschen kon doen opvoeren, en langs practischen weg aan de wereld te toonen, wat hij onder dramatisch-muzikale kunst verstond. En wat hij over de theorie zijner kunst wilde zeggen, had hij al lang in zijn geschriften nedergelegd.

Hoe kan men nu onderstellen, dat Wagner zich onder die omstandigheden instinctmatig tot den jongen philoloog voelde aangetrokken, of meer nog, dat geestverwantschap hiervan de oorzaak was? Hoe kon er tusschen den beroemden man van reeds vergevorderden leeftijd en dien jongen professor sprake zijn van wederkeerige bewondering en - vereering? Wagner gevoelde zich gevleid door de geestdrift van den jongen man en was ook getroffen door zijn kunde, zijn verstand en zijn groote vertrouwdheid met de Grieksche dichters. Hij ontving hem zeer voorkomend en drong er op aan, dat hij zijn bezoek zou herhalen.

Twee jaren later (in December 1871) gaf Nietzsche een lijvig boek nit onder den titel van *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, waarin hij, onder voorwendsel van een verklaring te geven omtrent het wezen van het Grieksche drama, de nieuwe kunst van Richard Wagner verheerlijkte. Dit boek, dat hij aan den meester had opgedragen en waarmede hij een grooten dienst aan de Wagnerzaak bewees, vond bij Wagner zeer veel waardeering. Deze besprak het uitvoerig in een artikel in de *Norddeutsche Zeitung* van 23 Juni 1872 en behandelde den jongen auteur met groote onderscheiding, toen hij in het volgende jaar in Bayreuth

kwam ter gelegenheid der eerste steen-legging van het *Festspielhaus*. En onophoudelijk schreef Wagner aan zijn vriend, toonde bezorgdheid over diens gezondheid en noodigde hem uit, zijn vacantietijd in Bayreuth te komen doorbrengen, terwijl hij hem tevens op de hoogte hield van alles wat de voorbereidingen der opvoeringen aldaar betrof.

Nietzsche zond hem te midden van al de beslommeringen, die deze voorbereidingen medebrachten, en waarbij de meester dan nog de instrumentatie van zijn *Götterdämmerung* moest voltooien, meer dan één van zijn pennevruchten, en Wagner antwoordde daarop met een kort woord van waardeering en met de verzekering, dat hij Nietzsche beschouwde als den eenigen man, die wist wat zijn vriend wilde. Hij liet er echter onderdoorschemeren, dat men hem in die drukke dagen met boeken overstelpte.

In dat alles was geen spoor te vinden van het ‘wantrouwen’, waarover Nietzsche zich van Wagner's zijde beklaagde. De meester was hem erkentelijk voor zijn bewondering; men hield hem voor een trouw aanhanger en rekende op_ hem bij den aanstaanden grooten veldslag op kunstgebied. Op zijn hoogst begon Wagner zekere zonderlingheden bij zijn vriend op te merken, die juist *zijn* wantrouwen hadden kunnen opwekken, wanneer hij maar eenigszins minder toegevend was geweest of andere zorgen hem in mindere mate hadden beziggehouden. Plotseling gebeurde het namelijk dat Nietzsche elke uitnoodiging om naar Bayreuth te komen afsloeg. Hij wendde voor, dat hij te veel werk had, dat de staat zijner gezondheid het niet toeliet, en bepaalde zich tot korte en verlegen antwoorden, waarbij men veel tusschen de regels lezen kon. Op zekeren dag in de maand Augustus van 1874 kwam hij toch, maar hij bracht een partituur van Brahms mede en wilde met alle geweld dat Wagner dit werk zou inzien. De meester deelde dit geval zelf aan de zuster van Nietzsche mede. Uw broeder - zeide hij - had die partituur in rooden band op de piano neergelegd, en telkens als ik in de kamer kwam, viel mij dat roode voorwerp het eerst in het oog, Het trok mij aan evenals de roode doek den stier. Ik bemerkte wel, dat vriend Nietzsche mij wilde zeggen: ‘Zie eens, die daar heeft ook veel goeds!’ en op zekeren avond barstte ik los. En hoe! Ik moet echter erkennen, dat uw broeder zich daarbij waardig gedragen heeft.

De toorn van den meester duurde echter niet lang. Drie maanden later schrijft hij aan zijn vriend: ‘Uw brief heeft ons ongerust gemaakt... Ik ben van meening dat ge moet trouwen of een opera componeeren. Die beide zouden dezelfde voordeelen en dezelfde zwarigheden voor je opleveren; evenwel geloof ik, dat een huwelijk beter zou zijn. Wilt ge ondertusschen een palliatief, kom dan in den aanstaanden zomer hier. Aan bezigheid zult ge geen gebrek hebben. Ik houd *revue* over al de zangers, die in mijn werk zullen optreden; de decorateur is bezig aan het schilderen, de machinist brengt het tooneel in orde enz. Maar... wij kennen het wonderlijk humeur van vriend Nietzsche! Ik zal u niets meer zeggen; dat is verloren moeite. Mijn God! trouw toch, en met een rijke vrouw! En ga dan reizen en gewen je aan de ondervinding, die ge zoo benijdenswaardig vindt. Dus: den volgenden zomer de repetities in Bayreuth met orkest, en in 1876... Ik neem alle dagen baden. Doe dat ook! En eet vleesch! En geloof mij steeds met geheel mijn hart uw trouwe vriend Richard Wagner’.

Niettegenstaande er in dezen brief vol humor niet het minste wantrouwen doorstraalt, liet Nietzsche zich toch den volgenden zomer niet in Bayreuth zien. Wagner had echter zooveel te doen, dat hij zijn afwezigheid niet eens scheen te bemerken. Zijn vreugde was daarentegen groot, toen hij in 1876, aan den vooravond der opvoeringen van den *Ring*, een nieuw boek van zijn vriend ontving, dat geheel aan de Bayreuther zaak gewijd was en den titel droeg van *Wagner in Bayreuth*. Hij vindt het een buitengewoon boek, dat duidelijk doet uitkomen, hoe goed de schrijver hem kende. En dan volgt opnieuw een uitnoodiging om de repetities te komen bijwonen.

Nietzsche kwam nu ook werkelijk, maar in plaats van er zich met Wagner over te verheugen (gelijk de meester verwacht had), dat na jaren van lijden en zorgen nu eindelijk het groote doel was bereikt, was zijn humeur nog wonderlijker en ongezelliger dan het ooit geweest was. Droefgeestig liep hij te midden van de luidruchtige blijdschap der overige Wagnerianen rond, en plotseling vernam men op zekeren dag, dat hij vertrokken was. Waarom, wist niemand, en niemand bekommerde zich trouwens om de reden, evenmin als het een der feestgenooten schelen kon, dat hij

later nog eens terugkwam, om zich gelijk een schim tusschen de feestvierende schare te bewegen.

Nog eenmaal zouden de vrienden, of liever de voormalige vrienden, elkander ontmoeten, en wel in den winter 1876-77 te Sorrente, waarheen Wagner zich had begeven om van de vermoeienissen van den vorigen zomer uit te rusten. Maar het gezelschap, dat Nietzsche had meegebracht, was den meester niet aangenaam, en daardoor hadden de gesprekken niet veel te beduiden. Men was beleefd tegenover elkander maar meer niet. En Wagner bemerkte wel - misschien thans voor de eerste maal - dat Nietzsche niet meer zoo aan hem gehecht was als vroeger. Nog duidelijker werd hem dit, toen hij van zijn vroegeren vriend enige maanden later een nieuw boek ontving, getiteld *Menschliches, Allzumenschliches, ein Buch für freie Geister*, waarin deze openlijk zijn vroegere meeningen afzwoer, de ijdelheid van alle idealen in het licht stelde en met groote heftigheid te keer ging tegen de lafheid van het Medelijden (in *Parsifal* zoo schoon verheerlijkt) en de laagheid der meest verheven gevoelens.

Geheel anders is de historie, wanneer men haar van het standpunt van Nietzsche beziet.

De jonge philoloog en philosoof vergeleek zich zelven en Wagner bij twee schepen, die elk hun doel en weg hebben. Zij konden elkander kruisen en gemeenschappelijk een feest vieren, doch daarna moest de groote kracht van de taak, die zij ieder voor zich te vervullen hadden, hen op noodlottige wijze van elkander verwijderen. M.a.w. hij hield zich zelven voor een schip, dat in grootte en beteekenis op zijn minst genomen gelijk was aan het schip (Wagner), dat hij toevallig op zijn weg was tegengekomen!

Het is mogelijk, dat deze gedachte aanvankelijk niet bij hem bestond en dat het alleen bewondering voor het genie van Wagner was waardoor hij zich in 1869 tot den componist van *Tristan* en de *Meistersinger* voelde aangetrokken. Maar het boek van mevrouw Förster toont duidelijk aan, dat, van het tweede jaar zijner kennismaking met Wagner af, Nietzsche met zijn aanhankelijkheid voor de Wagnerzaak iets anders bedoelde dan eenvoudig een ijveraar te zijn. In een brief van 1872 aan een vriend spreekt hij over een ‘bondgenootschap’ dat hij met Wagner gesloten heeft, en zegt hij, dat diens plan en het zijne elkander zeer nabij komen. Hij had

een eigen plan, en dat diende hij door den Bayreuther meester te verheerlijken. Van die *Geburt der Tragödie*, waarin iedereen een Wagneriaansche geloofsbelijdenis zag, had hij integendeel een Nietzscheaansche geloofsbelijdenis willen maken; en het speet hem, daarin den naam van Wagner te hebben moeten mengen, het groote Grieksche problema te hebben moeten bederven door er moderne dingen aan vast te knoopen. ‘Men zal zich nooit kunnen voorstellen - schreef hij later - wat dit boek mij kost, wat ik daarin heb opgeofferd aan mijn betrekking tot Richard Wagner’.

Een bondgenootschap van twee geniale mannen, die hunne krachten vereenigen om beter te kunnen arbeiden voor de verwezenlijking van een dubbel plan - ziedaar wat Nietzsche zich voorstelde van de verhouding, waarin hij tot Wagner stond. Het is dus niet te verwonderen, dat de vriendelijke onverschilligheid, die deze ‘bondgenoot’ voor zijn plan toonde, hem hoe langer hoe meer krenkte en verdrietig maakte. Zijn idee was: samenwerking met Wagner, en deze zag in het boek van zijn vriend niets anders dan een pleidooi voor de Bayreuther zaak. Het misverstand bleef voortbestaan en drukte hoe langer hoe meer op den ongelukkigen Nietzsche.

Het bereikte zijn toppunt in 1876, toen Nietzsche na de uitgave van zijn boek *Wagner in Bayreuth* de repetities voor den *Ring des Nibelungen* kwam bijwonen. Dit boek, waarvan Wagner eigenlijk niet veel anders zeide dan dat hij het present-exemplaar in dank had ontvangen was, naar de meening van den auteur, een werk van enorme beteekenis, dat op zichzelf meer waard was voor de *Festspiele* dan de toejuichingen der menigte en de gunst der vorsten. Nietzsche had daarin, zooals hij het uitdrukte, ‘de klok geluid’ voor Wagner, en nu moest hij bekennen, dat de meester zelf haar nauwelijks gehoord had.

Wat een kwelling moeten onder die omstandigheid de repetities te Bayreuth voor hem geweest zijn! Wagner had nogal gehoopt, dat zij aan zijn vriend een belooning zouden geschonken hebben voor zijn trouwe aanhankelijkheid! Wel schreef Nietzsche op den dag na zijn aankomst aan zijn zuster, dat de koning van Beieren hem in een telegram betuigd had, hoe de lectuur van het boek hem in verrukking had gebracht, maar behalve Ludwig II, wiens betuiging waarschijnlijk niets meer dan een phrase was, bekom-

merde niemand zich om het boek noch om den schrijver daarvan. Aller gedachten waren met één man, met één werk vervuld.

Niet dat de bittere ontgoocheling bij Nietzsche voortkwam uit de weinige aandacht, die men aan zijn werk schonk. Hij wilde meer. Hij wilde dat Wagner en de Wagnerwereld erkenden, welk aandeel hem, volgens zijn meening, in de Bayreuther onderneming toekwam. Hij was overtuigd met Wagner te hebben samengewerkt, door deze theatrale onderneming om zoo te zeggen te verheffen tot een aesthetische en philosophische hervorming. En de opvoering van den *Ring des Nibelungen* was in zijn oogen niets meer dan een eerste stap in de richting van dat hoogere. Nietzsche had zich opgeofferd voor het plan van Wagner en hoopte nu, dat deze zich op zijn beurt voor het zijne zou opofferen. Maar Wagner gaf niet het minst blijk, dat hij daaraan dacht. Hij genoot van zijn triomf en de ongelukkige Nietzsche moest bekennen, dat zijn 'bondgenoot' zijn verwachting bedrogen had. Zijn teleurstelling was verschrikkelijk en tot aan het oogenblik waarop hem het ongeluk trof dat hij in zijn verstandelijke vermogens gekrenkt werd, heeft hij er onder geleden.

Zooals de heer de Wyzewa terecht opmerkt, ligt er zeer veel tragisch in de ontgoocheling van den armen Nietzsche, en wel in dien zin, dat de illusie, die hij zich schiep, niet zonder reden van bestaan was. Niet dat Wagner hem ooit eenige belofte heeft gedaan of dat hij er ooit aan gedacht zou hebben, gezamenlijk met Nietzsche iets tot stand te brengen, in vergelijking waarvan de Bayreuther onderneming weinig beteekende, maar Nietzsche was zich bewust, het ideaal, waarvan hij droomde, duidelijk in zijn boeken te hebben uiteengezet, en Wagner had daarin niets anders gezien dan een lofspraak op zijn genie. Dat Nietzsche zich niet vergiste, toen hij later verzekerde, dat het Grieksche drama, voor de wederopstanding waarvan hij geijverd had, duizendmaal hooger stond dan wat hij de 'Wagnersche opera' noemde, zou ik echter niet gaarne onderschrijven.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

Bismarck en de ideeën van zijn tijd.

Augustus.

Neen, het komt niet in me op een verhandeling te gaan schrijven over de ideeën die Bismarck zich gemaakt had van de ideeën zijner eeuw, met aardige titels van hoofdstukjes: Bismarck en het Liberalisme, Bismarck en het Socialisme, Bismarck en de Kerk, Bismarck en enz. Ik zou veel meer of iets minder over die zaken moeten hebben nagedacht, dan het geval is, om zoo'n onderwerp te durven aanvatten. Mijn bedoeling is eenvoudig iets in 't midden te brengen over de houding van Bismarck tegenover de gedachten en beginsels van zijn wereld; en dat is met een enkel woord uit te leggen: hij hield er niet van.

Het woord *beginsels* was hem een gruwel. Bernhardi vertelt in zijn mémoires dat hij Birmarck rapport kwam brengen over den toestand van Italië (in 1866). ‘Ik heb geen tijd. Vertel me hoe 't er nu mee staat; geen geschiedenis van het verleden,’ zei hem Bismarck. De ander, een heel precies en waardig man, vertelde hem dat hij alleen zooveel van de geschiedenis zou meedeelen als noodig was om het tegenwoordige te begrijpen en legde aan Bismarck uit dat er twee partijen waren, de nationaal Italiaansche en de particularistisch Piemonteesche. ‘De menschen van het Piemonteesche principe...’ ging hij voort.

Maar Bismarck viel hem in de rede: ‘Met principes heb ik niets te maken, daar kan ik niet op ingaan.’

En de voordracht van Bernhardi was bedorven. Had ik maar

een ander woord gebruikt, dacht de goede man toen hij op de trap was. *Partij, belang*, had evengoed mijn denkbeeld uitgedrukt, Maar wat is de minister haastig in zijn oordeel, en hoe licht maakt hij zich vijanden door zijn bitsheid....!

Bernhardi heeft hem toch vergeven.

Een karakteristiek verhaal is wat Busch, - of een ander, maar ik geloof dat het Busch is, - heeft opgeteekend over de samen-komst te Versailles tusschen Jules Favre en de kanselier bij de voorloopige besprekingen over den vrede. Jules Favre kon er maar niet over heen komen dat hij zijn beroemde woord gezegd had: *Pas une pierre de nos forteresses, pas un pouce de notre territoire*, en dat hij nu over een vrede onderhandelde waarbij een paar heele provincies aan Duitschland werden afgestaan. Daarom hield Bismarck hem tot troost een klein preekje hoe men wel eens vergeten moet, als staatsman, wat men gezegd heeft en zijn Vaderland naar de omstandigheden dienen moet. ‘Toen ik 't eerst aan politiek deed, als jongman,’ zeide hij, ‘had ik een heel ander inzicht en een heel ander doel dan nu. Maar ik heb mijn wenschen opgeofferd en geschikt naar den eisch van den dag, als het noodig bleek te wezen. Men moet het Vaderland niet zijn eigen verlangens opdringen, *la patrie veut étre servie, non dominée*.’

- ‘C'est bien juste, Monsieur le Comte, c'est profond,’ zei Jules Favre, naïef bewonderend en neerslachtig beleefd; maar, na een oogenblik peinzens: ‘Toch is het ook een mooi ding om te zien, *een man die nooit van beginsels is veranderd*. Het genie mag zijn individualiteit niet opgeven, het bukt niet voor de meerderheid, want het heeft zijn recht even goed als die meerderheid.’

‘Het heeft in de allereerste plaats zijn plichten,’ antwoordde Bismarck, ‘en zijn verantwoordelijkheid tegenover God.’

In de allereerste plaats, om met Bismarck te spreken, ligt er een comische tint over dit gesprek tusschen den armen hals die zijn mooie moedige woorden moet inslikken, en den amputeerenden geneesheer die aan zijn patient een moreel doekje voor het bloeden toereikt. Maar dan komt er toch ook duidelijk het verschil in uit van levensopvatting. Aan den eenen kant, de Franschman die de dingen graag net geordend voor zich heeft naar een idee; aan

den anderen, de Duitsche realist die het aan God overlaat om harmonie in de wereld te brengen. Want hij ziet het voor een pretentie in de menschen aan als zij zelf zich te veel bekommeren om die harmonie en aan onzen Lieven Heer het werk uit de handen willen nemen.

Bismarck is een humorist, - bijtend, mephistophelisch genre. Wanneer hij niet in de hooge politiek was gegaan, zou hij de geestigste en gevaarlijkste journalist zijn geworden. Zijn artikels in de Kreuzzeitung van omstreeks 1850 prikkelen nog van 't zout waarin ze zijn gedoopt, en zijn zoo geniaal-comisch dat ze de menschen en de omstandigheden van dien vergeten tijd weer voor onze verbeelding scheppen, zonder dat een commentaar er bij noodig is. Wie een comicus is van die kracht, is een conservatief in zijn hart, zooals alle groote comici, - Aristophanes, Swift, - en haat ‘de ideeën.’

Daarbij komt dat de ideeën en beginselen in het Pruisen van 1850, voor de menschen die er zich op beroemden ze te hebben, een vergoêlijking waren voor hun gebrek aan energie. Waar de daad ontbrak daar nam, alsof het afgesproken was, een idee of een beginsel de plaats van de daad in. Een man als Bismarck moest het woord ‘idée’ daarom wel gelijk leeren stellen met zwakheid.

Wanneer de voorstanders van het Duitsche nationaliteitsprincipe Oostenrijk niet wilden laten varen omdat het ook een Duitsche bevolking had, en ze daardoor tot machteloosheid werden veroor-deeld; wanneer de liberalen de vormen van het Engelsch partijleven op den Pruisischen staat wilden toepassen en niet vooruit konden komen omdat de twee nu eenmaal niet op elkander pasten; wanneer de legitimisten uit vrees voor het Frankrijk van Napoleon III zich bij Oostenrijk aansloten en daardoor de kroon van Pruisen, welke zij wilden verdedigen, tot vernedering brachten, dan moest Bismarck, die de dingen waarnam zooals ze werkelijk waren, de menschen met principes wel gaan beschouwen als personen die, om heel zuiver te zien, zich een blinddoek hadden voorgebonden.

Hij vergeleek hen met schaakspelers die vrijwillig een aantal vakken van het schaakbord niet gebruikten bij het spel.

Maar het heele schaakbord staat immers den spelers ten dienste!

Bismarcks kracht, toen hij eenmaal zijn oogen voor de politiek open deed, lag daarin dat hij zonder principes zag. Hij had het

gevoel voor Pruisens bestemming dat het de leiding van Duitsch-land op zich zou nemen. Oostenrijk zou dat willen verhinderen, dus was Oostenrijk de vijand, dus zou men met Oostenrijk vechten om het uit Duitschland te dringen. De principes kwamen achteraan, of bleven weg.

Eenvoudig zijn oogen open te houden, te bepalen wat men vermeesteren wil en tegen welken vijand men daarbij te strijden heeft, - dan alle middelen aan te wenden om in het gevecht over-winnaar te wezen, dat was de staatsmanswijsheid van Bismarck.

Hij zag zijn plannen als dingen die veroverd moesten worden. De ontwikkeling der gebeurtenissen was voor hem een voortdurende strijd die telkens een bepaald object had.

Toen hij later, na de stichting van het Duitsche Rijk, te doen kreeg met ideeën die een werkelijke macht vertegenwoordigden, zooals het idee van de Algemeene Kerk en van de Socialistische Maatschappij, heeft hij ze behandeld als vijandelijke mogendheden, in den geest alsof ze een Oostenrijk of een Frankrijk waren, met wie hij vocht om de hegemonie in Duitschland of in Europa. Zoo streed hij met de nieuwe machten om de hegemonie in den Staat.

Gevaarlijker vijanden misschien dan de vorige! Maar hij had een bondgenoot tegenover hen in zijn eigen individualiteit die, met de scheppinsgaaf van het genie bezield, het vermogen bezat om tot een type en model te strekken voor andere individualiteiten.

In den tijd toen hij jong was heette het: *Deutschland ist Hamlet*, en het werd door Duitschers als een soort van eer beschouwd dat zij in de wereld het zwakwillig en ideeënrijk personaadje van Shakespeare's drama voorstelden. Maar daarna heeft het geheeten: *Deutschland ist Bismarck* en die naam is een geweldige ‘ideën’ verdrijver.

Het is de nalatenschap aan zijn volk bij de materieele macht die hij hun heeft geschonken. Laat ze die veilig bewaren, want nauwlijks is de machtige persoonlijkheid heengegaan of de ‘ideeën’ stijgen weer op. Hier komt Rusland aan met het algemeene ont-wapeningsidee! En nu kan Keizer Wilhelm zeker ook niet niet zijn idee achterblijven. Wat zal 't wezen.... nu Bismarck dood is!

B*.

Bibliographie.

Eene halve eeuw. 1848-1898. Historisch gedenkboek uitgegeven door *Het Nieuws van den Dag* bij de inhuldiging van Koningin Wilhelmina. 2 dln. Amsterdam, J.L. Beijers en J. Funke.

Het goede denkbeeld om bij de troonsbestijging van Koningin Wilhelmina een blik terug te slaan op de halve eeuw die ons van 1848 scheidt en een geschiedenis te geven van die vijftig jaar op het gebied van staat en maatschappij, van wetenschap, kunst en godsdienst, is in deze twee omvangrijke deelen op eene in menig opzicht gelukkige wijze verwezenlijkt.

Voor zulk een werk, uit het betrekkelijk kleine aantal van hen die het weten en tevens wat zij weten ook zeggen kunnen, de hand te mogen leggen op de rechte personen en die personen zóó vast te houden dat zij niet op het laatste oogenblik met een ‘faux bond’ u ontsnappen, is een taak waarvoor zoowel beleid als geluk noodig is. Men mag hen die voor het verrichten van den niet gemakkelijken arbeid zich wel beschikbaar hebben gesteld, niet te veel aan banden leggen, niet den censor spelen en hun de leidende hand niet te veel laten gevoelen.

Toch ware tegenover deze en gene de herinnering aan het ‘In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister’ lang niet overbodig geweest, en had voorkomen moeten worden dat de eene medewerker strooptochten ondernam op het gebied van den ander, zooals o.a. Prof. te Winkel doet op dat van den zooveel beter ingelichten J.H. Rössing.

Is Prof. te Winkel over *De Gids* niet goed te spreken en begaat deze Polyhistor in zijn studie ‘Letteren en Taal’ de voor hem onvergefelijke nalatigheid, van de dooden den begaafden J.H. Hooyer en van de levenden een essayist als Quack te ignoreeren, een ander Hoogleeraar aan de Amsterdamsche Universiteit, Chantepie de la Saussaye, weet aan hen die hij op zich nam in te lichten omtrent de ‘geestelijke stroomingen’ van de laatste vijftig jaar, van *De Gids* alleen te vertellen, dat hij ‘z o o g a a r n e w a t m e e z o u d o e n z o n d e r d a t h e t r e c h t l u k k e n w i l.’ (De heer Gebhard heeft verzuimd de blad-zijde waarop deze merkwaardige uitspraak voorkomt - II 425 - in zijn ‘Zaakregister’ aan te halen.)

Gelukkig deelen wij met anderen de ‘inundation of mistempered humour’ van dezen geleerde. Van Huet toch schrijft hij: ‘Zijn vaak roekelooze, ook dikwijls schromelijk oppervlakkige litteraire kritieken hebben den gezichtskring van velen ruimer gemaakt, maar vermochten niet aan den geest heilzame leiding te geven.’ En van Multatuli: ‘Den

breedsfcen kring van vereerders heeft Douwes Dekker (Multatuli) gehad, vooral onder de onrijpe jeugd en half-beschaafden, die hij wist te boeien door den rijkdom van zijn vernuft, het opzichtige van zijn stijl die voor natuurlijk doorgaat en toch zoo rhetorisch is, en niet het minst door de vulgariteit van zijn gevoel.'

Meesmuilend over de 'verteedering der harten,' waarvan Pierson sprak, en over het feit dat Quack's groot werk over de socialisten eindigt met een 'kreet voor de gemeenschap,' ontziet de heer de la Saussaye zich niet ook nog het volgende van zijn hoog gestoelte te verkondigen:

'*Gemeenschapszin* is het mode-woord van onzen tijd. Het schijnt dat die deugd nieuw ontdekt, het schijnt ook dat het woord voor velen verstaanbaar is. Met vader-landsliefde schijnt die "zin" weinig te maken te hebben; ook niet met christelijke barmhartigheid, meer met progressieve belastingen en landnationalisatie. De plaats van den "gemeenschapszin" in rede-voeringen en courantartikelen is nog wel voor een poos verzekerd; zijn wortelen in de menschelijke natuur zijn echter evenmin blootgelegd als zijn vruchten in de samen-leving gebleken.'

Zoo schrijft iemand die Huet van schromelijke oppervlakkigheid en Multatuli van vulgariteit van gevoel durft beschuldigen!

Met alle waardeering van het vele lezenswaardige voorkomende in dit Gedenkboek - waaraan wij gaarne zijn welverdiend succes gunnen - dit hoofdstuk, dat beweert te geven een 'algemeene karakteristiek van het leven, denken en gevoelen in het Nederland der jongste halve eeuw', had niet mogen worden toevertrouwd aan een man, zoo nurksch, zoo partijdig, zoo weinig van zijn tijd en daardoor zoo weinig met zijn tijd medevoelende, als deze Amsterdamsche hoogleeraar blijkt te zijn.

Urk.

Urk lag eenzaam en zalig in zee te turen.

Urk lag zooals altijd, languit opgebeurd uit zee, gesteund op de ellebogen, 't hoofd in de handpalmen, de rugromp langzaam dalende, en de voeten weer half in 't water, opgebeurd op de ellebogen, in zee.

De zee was één bewegende vlakte van wit-gloeiend metaal. Gestrekte gordijnen van goud- en zilvergaas stonden schuin op tegen den hemel, die middagwit was, bloemenwit, blauw uitgestukt hier en daar.

Onder 't knipoogen tegen de zon, die kokend licht in je oogen droop, lag Urk te turen, zalig en eenzaam te turen. Links, even een visscherman gezien, die zijn natte netten over de steenen borstwering bij den Vuurtoren ging drogen; rechts, schuin op zij, even een tjalk van de friesche kust opgemerkt, maar eigenlijk alleen gezien, knipoogerid getuùrd naar de wentelende vervloeiingen van wit-gloeiend metaal, waarop: op den voorgrond, twee botters aan het kuilen, een tweelingbotter, al-'t-zelfde zeil op, met al-dezelfde gebaren, koolzwart op 't gloeiend wit, regelmatig galoppeerend en steigerend, ingetoomd door de netten, en parallel deinend; - verderop, niets dan 't geblikker van de zilverflikkerende zee, en dáár, den kant van Enkhuizen op, één cordon van masten aan den horizon, allemaal zijn jongens, allemaal Urkers, die met den[1)] ansjovis, geld en onbezorgdheid, levenslust en werkschik ophaalden uit de zee, die aan ansjovis àlles ophaalden

1) Ze zeggen allen dat ansjovis vrouwelijk is, maar hoewel ik hem dat ernstig onder 't oog heb gebracht, blijft Urk praten van *den* ansjovis. *Noot van den zetter.*

uit de zee! Hè, je snoof den ansjovis in de lucht, je proefde hem in den wind, den ansjovis, dat prachtexemplaar van de zee, net zoo blank en zoo blauw, zoo groen en zoo gauw, zoo dartel en zoo vet als de zee-zelve, en zoo alom-ontelbaar als het zout in de zee-zelve; ja, ja, 't was alles ansjovis, en rijkdom, alom met den ansjovis...!

‘Ting-ting-tingeling!’

Urk keek even naar binnen, wat dat was! O ja, oud geknoei, dol gedoe! ‘Ting-ting-tingeling!’ Maar zijn Urkers zouden zich toch wel weten te respecteeren! Anders, al dat ansjovisgeld, al dat ansjovisgeld kon ze wel eens gek maken! ‘Ting-ting-tingeling!’ Maar kom, niet zuur gekeken, voor je 't zuur slikt: en, als de Urkers geen zelfrespect meer hadden!.. In allen gevalle, om dat dolle geknoei en gedoe om en aan je, moest je niet toelaten, dat je je zaligheid ontstolen werd, je zaligheid van het turen, turen... hé, door die zon, die je kokend licht in de oogen droop, kon je niet eens zien, wat voor twee daar aan het kuilen waren, of het niet Rinse Jelles en Hendrik de Jong waren, en of daar geen Bunschoters bij waren, daar heel in de verte, bij dat cordon van masten aan den horizon!

Blinde Harm, verweerd en afgevreten als een vergeten schoeiing in zee, versleten als zijn dubbel-wijde pofbroek, waaruit de spillebeenen wegkropen in de zwarte pantoffels, Blinde Harm was nu in de Achterbuurt met zijn bel ting-ting-tingeling! Den rug hoog, den nek getrokken in de schouders, 't lijf naar binnen gebogen en de knieën diep-doorknikkende liet hij zich voorttrekken door een kardoes van zeer kromme afkomst, door Kees, die, nu hij toch eenmaal in ballingschap was tusschen die menschen, die altijd naar visch stonken, zich nu maar aan de philanthropie gewijd had, en dan ook deftig, met vroom-op-en-neerslaande oogen aan een dikken ijzeren ketting Blinden Harm voorttrok, als een wijze alle populariteit verachtende, die hij wist waard te zijn. Want hij behoefde zich met Blinden Harm slechts te laten zien, of heel Urk stond steil overeind. Die straten van zand, waarin zelfs de voetstappen niet gehoord werden, die steegjes, die onvermijdelijk moesten doodloopen tegen een geteerde schutting aan, waarlangs dan weer een kijkje werd geopend

in de masten van de vloot, die egale urksche straatjes, voor goed ingedommeld bij het ruischen van de zee, opieens schrokken ze wakker op het bekende ting-ting-tingeling. Blinde Harm zaaide nieuwsgierigheid uit zijn handschel, en Kees riep òp de huldeaanbiedingen der ronde Urkertjes in de wambuisjes met marken voor knoopen, in de pofbroekjes met guldens voor gespen, riep òp de verbazingen der Urkerinnetjes in de kleurige lijfjes en waaiende rokjes, de huldeaanbiedingen van die doorluchtigheidjes en prinsesjes van de zee aan hem, Kees, den philanthroop, *den* hond van Urk.

'Verkooping... notaris de Vreede... hôtel Janssen... zes huizen!' klonk de stem van Blinden Harm, helder en bevend, de stem hard en week tegelijk, als de zeewind-zelf zoo hard en week tegelijk, door de luisterende straatjes en steegjes. En opeens uit de rood-bepande huisjes met de groen-houten voorschoten, de vrouwen: 't gladde witte mutsje met gouden spelden vastgezet aan de zilveren hoofdplaten, de roode armen bloot, 't bovenlijf, van òver den schouder af, tot onder de armen, gewelfd in een veelkleurig keurslijf, in een kuras van blankheid en kleur en bloemen; de groote vrouwen, krachtig vierkant op een vierkant van rokken, waaronder de brutaal breede voet; de reuzinnen van de donkere schoonheid opeens naar buiten, met het waschgoed en den bezem in de hand, luisterend met de onbehouwenheid van ongegeneerde verbazing.

Blinde Harm ging verder met zijn handschel: ting-ting-tingeling, of liever, Kees trok hem voort, met de volharding van een philanthroop, geen oogenblik verlegen voor de hulde der Urkertjes, die voor hem hun klompenscheepjes op het strand hadden verlaten, of der Urkerinnetjes, die met grootoogige verbazing opzij afhielden. Maar bij het wegsterven van Blinden Harms stem, spatte de gespannen nieuwsgierigheid der vrouwen uiteen in een chaos van ratelende vragen en scherpkantige roepen. Of dat die huizen waren van Klaas de Groot en Weduwe Hendersen en Lubbert Gerrits? Natuurlijk wat voor anders; de huizen kwamen toch niet uit het eiland op, als de spiering uit de zee?? Maar dat kon niet, want weduwe Hendersen had haar zelve gezegd, dat ze de schuld had afgedaan!! Waàrvan zou weduwe Hendersen haar schuld afgedaan hebben, waàrvan? Ja, als der jongen niet

bij de haringvisscherij gebleven was, maar nu, waàrvan zou zij haar schuld afbetaald hebben? Dat de notaris 't maar niet zou wagen, Klaas de Groot zijn huis te verkoopen! Maar moest dan de geldschieter niet ook aan zijn geld komen? Die gemeene kerel - neen, niet de geldschieter, maar die andere - die gemeene kerel, die ze der zoo had laten inloopen, die moest niet wagen op het eiland te komen, of ze zouden 'm, ze zouden 'm!! Maar moest het recht dan niet zijn loop hebben, al zou 't geheele eiland er aan moeten, het recht zou zijn loop hebbeu?! 't Heele eiland er aan moeten, 't was schande voor een Urker, schande voor een ouderling, dat Krijn zóó sprak, en 't leek wel, of hij geen tjalk meer van een botter kon onderscheiden, dat hij zulke domme praat ging uitslaan!! Een tjalk van een botter, en een geepe van een vette paling, en een goed wijf van een praatmachine kon Krijn nog zonder bril onderscheiden, maar ze wisten allemaal niet hoe de wind stond. Recht was recht, en vrouwenpraatjes waren vrouwenpraatjes, en desnoods liever nog eens onder 't onrecht zuchten, dat 't recht wel eens bij ongeluk deed, dan af te sturen op vrouwenpraatjes. Maar lawaaiend kwamen de antwoorden af op Krijn, den smid in 't wambuis, de pofbroek en 't viltje op 't grijze hoofd, en heelemaal zwart besmookt, die, toen hij even had opgeluisterd, 't wit zijner oogen liet zien, en zich terugtrok, pruttelend, dat je nooit moet willen redeneeren met vrouwen en met een schip onder volle zeilen: je moet ze òf overzeilen, en dat doe-je niet licht, òf naar huis gaan en je netten gaan diogen. Toen hij weg was, trokken de vrouwen ook af, hoofdschuddend, en met de armen in de heupen zich wiegend over den ondergang van Urk.

Heel in de verte, den kant van de school op, klonk nog het ting-ting-tingeling, maar de zandstraatjes waren weer teruggekeerd tot hun stilte.

Hoog uit de haven hieven de masten zich in de middagblijdschap van de lucht, en ongeduldig wapperden de wimpeltjes nàar de deinende zee, flapperend zich uitstrekkend naar de trekkende zee.

Op de havendammen stond een oude, oude visscher te turen naar de botters ginds. Stond hij afscheid te nemen van die botters, waarvan er hem waren geweest meer dan

een zoon of dochter? Zocht hij ze nog op die vrienden, die hem waren geweest, als een stuk van zijn eigen lichaam? Naast hem de kleutertjes, ook al aan het turen naar de botters, die hun vrienden zouden worden, waarmee ze zouden zinden op zee, waarmee ze misschien blijven zouden op zee...

Krelis de Boer klopte zijn klompen af tegen de hekkenpost van hôtel Janssen, heel bedaard, want 't was nog wel een half uur vóór de verkooping, en heel loom, want de oude man was moede van boosheid en bitterheid over die verkooping, zulk een verkooping op Urk! Langs het lijntje gekeken, had hij 't zich niet zoo aan te trekken, want van huis uit was bij geen Urker, ‘neen van Voll'nhoo!’ riep hij, er naar gevraagd, vroolijk zijn ouden rug in 't gelid zettend. Daarom bleef hij in de blauwe kiel en pilotbroek - niet alleen, omdat zijne vrouw de urker-dracht te duur vond. Toch had hij wel hart voor Urk. Want als je zoo, jaar in jaar uit, de palen-omheining om 't eiland gezet hebt, en dan, bij je weten, nooit één spijker hebt ingeslagen, als er twee behoorden te zitten, zoodat de inspectie van den ingenieur je mooiste dag van 't heele jaar is, dan krijg je lust aan zoo'n land, al ben je van Voll'nhoo!

Bedachtzaam bleef hij zijn klompen afkloppen, met zijn kleine oogjes langs den enormen vleeschen neus starend op den grond, met trekkingen om den ingezonken mond. Ja, 't was om je gek te denken, hoe zoo'n ineen-verdraaide gemeenheid over zee den weg gevonden had naar Urk. En net, nu de ‘Soopes’ de menschen hier weelderig gemaakt had! Fokke Groot had vorige week met één trek dertig duizend stuks opgehaald, en dat was drie honderd gulden in één nacht. Vrouwen zelfs en kinderen verdienden een mansdaggeld met het zouten en ankeren van ‘Soopes’, en dan, nu de rijksdaalders als korsten oud brood in de latafel lagen, zoo'n verkooping houden! Eerst ze rijk maken, zóó rijk, dat ze hun oude schuld konden afbetalen - en dat zei heel wat op Urk! - en dan ze zoo'n lokaas voorhouden, daar zat de duivel achter! Anders was 't niets geweest! Een maand geleden zaten de Urkers nog zoo vast, als een steen in de kalk, maar nu ze zóó vrij-man waren, dat ze der ooren schudden, dat ze klapten, nu was er weer zoo'n duiveltje

van Amsterdam afgedwaald naar Urk. En was het nu maar zooals gewoonlijk een snoepduiveltje geweest, dat met een lading kraakamandelen was komen aanzetten, waaraan die kinderen, van Urkers - want dàt bleven ze! - zich in goede dagen diverteerden nà de gedroogde scholletjes! Allah, dat had een bedorven maag gegeven, en daar was hongerlijden goed voor; maar nu, nu daar zoo'n grootschheidsduiveltje was gekomen, om de Urkers, die met de rijksdaalders in de zakken rammelden te zetten voor zoo'n lekkeren hap: een eigen huis op 't eiland te hebben, bah, nu kon dat bedorven harten geven! En bedachtzaam bonkte hij hoofdschuddend naar binnen. Zoo, er was nog niemand dan de kastelein. Jawel, die kon hem wel een glas bier geven, en of die veel volk verwachtte? Niet? Nu, dan waren ze zeker al aan het droogmalen van de zee gegaan, want waar wat leelijks was uit te voeren, had-je altijd candidaten genoeg. En voortbrommende plantte hij zich met zijn fleschje bier in een veiligen hoek.

Daar schoof Kleine Piet naar binnen, streken makende en overleunende bij 't loopen, als reed hij schaatsen, en streek neer op een stoel. Kleine Piet had een goedig geitengezicht, en daarboven stond een peuterig net petje van glimmend laken, en Kleine Piet liet zijn bruine oogen zóó de zaal rondflikkeren, alsof het waar was, wat Lange Lobbes altijd in de haven zei, als Kleine Piet de grootste vangsten aan wal bracht: dat dit kwam, omdat Kleine Piet de visschen zóó bang maakte met zijn oogen, dat ze uit pure benauwdheid in de netten kropen. Anders mans genoeg om Groote Piet te heeten, want toen er onlangs een tientje in 't zakje gevonden was, had 't heele eiland er hem op aangezien. En goedig, goedig als een kerk, en zoo royaal in 't onderhouden van zijn arme zusters, dat men hem zijn vangsten niet al te hard misgunde. Alleen je kwam nooit geheel met hem klaar. Rekende je op zijn goedig geitengezicht, dan bliksemde het uit die bruine oogen, blauw, groen licht, en kraakte het achter die dunne lippen; kwam je met alle tuig op, vast in je want als een driedekker, tegen hem aan, dan was hij je grootste vriend, die precies van de Oost was teruggekomen, en die net op weg was te gaan doen, wat je hem kwam vragen. Kleine Piet op de verkooping - nu kon de Koning met alle Kamers er bij komen, dan wisten ze net zoo precies hoe de verkooping zou

afloopen, als dat je voor de kerk áán is, weet, waarover de dominee het zal hebben. Om zijn angst mee in te slikken, nam Krelis de Boer een slok bier, schuin 't oog op Kleinen Piet. Hoor, wat deze den kastelein antwoordt, die hem vraagt of hij ook komt koopen: dat hij ‘wel 'n wonigge neudig hadde veur zien zusters’ maar dat het precies deze woningen niet behoefden te zijn! Jawel, Kleine Piet!

Weduwe Hendersen kwam binnen, heel stil. De rouwbol in de witte muts, en de zwarte rouw in de plooien van het bleeke gezicht, en de doodstrijd van haar eenige, haar Rinse die gebleven was bij de haringvisscherij, nog in de oogen. Want die oogen schrikten nog steeds voor dat martelende gezicht: in den nacht een wilde wind; hij, half over boord aan de netten; en o wee.. daar schoot de kluiverboom uit.. en de kluiverboom had hem ineens overboord geworpen in het kokende water.. en 't schip in gang, alle zeilen op, niet te sturen als een paard.. en Rinse aan 't werken, zich boveu houden, zich bovenhouden, o zoo lang.. en het touw niet kunnen grijpen.. en schreeuwen zoo hard.! in 't donker zagen ze hem lichten op het water, een krans van licht om hem op 't water.. en toen hebben ze hem nog hooren roepen: ‘ik kan 't niet meer houden’ en toen zagen ze hem zinken in een krans van licht onder water.... en dat martelend gezicht blikt nog uit haar verschrikte oogen, nu ze om den notaris vraagt, en geduldig gaat zitten, naast haar zwager, die wel achter haar aankomt, maar ook al geen uitweg weet.

Daar was de notaris met zijn zwarten baard en toeknikkende oogen, en eerbiedig stond hij te luisteren naar haar vertellen: hoe zij haar huis, zonder den grond, al jaren geleden gekocht had van baas Rastert, duur genoeg, maar dan behoefde zij den grond niet te betalen, en alleen grondpacht op te brengen; hoe baas Rastert was weggegaan, dood gegaan, zooals ze allemaal zeiden; hoe toen jaren lang geen grondpacht was gevraagd, maar toen opeens de deurwaarder was gekomen, om al die verloopen pachten; en hoe zij, op aanraden van de menschen, niet betaald had, maar dat ze hier nu toch het geld had, vast wàt, zevenenvijftig gulden, als haar huis dan maar niet zou verkocht worden! Dàt viel erg uit de hand, dat de notaris 't geld niet had aangenomen! Krelis de Boer die hevig geknikt had, toen ze 't couvert met geld onder

de schort uithaalde, begreep er nog net van, dat je altijd moest blijven uit de handen van de heeren van 't gerecht, want al waren ze zoo goed als de notaris, in dienst van een hard heer moet je hard doen. Ja, de notaris had goed lachen: dat, nu de verkoop mòest doorgaan, de Urkers maar nìet moesten bieden! Dat had Krelis wel eens gelezen in de courant: dat niet bieden bij een gerechtelijke verkooping om de belasting of zoo, maar hier? Hier, koopen op een verkooping hoor, en vooral nu met al dat ansjovisgeld, ja hier deden ze 't wel zonder geld!

De zwager van Weduwe Hendersen had uit verlegenheid gebrutaliseerd, dat het een gemeene boel was, en toen de notaris was heengegaan naar zijn tafel, achter in de zaal, en de zwager nijdig 't raam uit was gaan kijken, was Weduwe Hendersen, 't couvert in de hand, 't relaas van haar lijden aan nieuwe komers gaan vertellen. Want 't begon al vol teloopen, ditmaal zelfs tot ergernis van den kastelein, die met een boos gezicht den bezoekers 't verlangde voorzette. Den veldwachter had hij al verklaard, dat de notaris vond, dat geen Urker geld mocht bieden, waarop de veldwachter met de oogen geknipt had.

Er waren er anders genoeg, echte Urkers. 't Ronde viltje op 't rondgeknipte bossige haar, en de zwarte naden in 't bruine gezicht, zat daar de kolos Kobus van Houten, met zijn bourbonlip; een geweldige rondheid in zijn nog nieuwe kleeren, en koket de fijne dunne enkel in 't schoentje met zilveren gesp. Naast hem een grijzend visschertje, bij wien de rheumatiek al op de komst was, maar vandaag in zijn schik, over de vangst van vannacht: twintig duizend, dat is: tweehonderd gulden; en naast hem Jan van Wieringen, baloorig de karpoets op een oor, in zijn blauw baai en oliebroek zóó weggeloopen van de schuit, die was aangekomen, zonder vangst, zonder netten - zoek geraakt in zee: twee honderd gulden schade! - Rondom den kolos Kobus met zijn lobbesachtige leden, een zwerm jonger goedje, ook al kolossaal, maar van een spichtige kolossaalheid, grappig goedje, dat ging spelen met kogelfleschjes frambozen-limonade, dat zoo mooi schuimde.

‘Twee fijne sigaren!’ riep Kleine Piet, en Krelis de Boer schrikte schuin op.

Wat verder op, naar den notaris toe zat van Dalen, of meneer van Dalen, - als je meneer over hebt voor een overhemdje en een grijs jasje - die met zijn winkel half Urk in de vingers had, tenminste als ze zich lieten vastleggen door oude schulden, wat ze al even zelden deden, als een schooljongen zijn vacantie bederft met vacantiewerk. Van Dalen zat, met geniepige lachoogjes en een kop zoo hard als een knorhaan, een buurman uit te leggen, dat geld geld was, en recht recht, en dat het veel beter was, dat een fatsoenlijk Urker de huizen kocht, dan dat een vreemde ze kaapte, en dat je in zaken geen hart moet hebben, maar alleen een goed gezicht. Weduwe Hendersen hoorde hem, en zuchtte met neergeslagen oogen, en schudde het hoofd, en zuchtte, maar Lubbert Gerrits - die alleen nog maar leefde, omdat hij zóó door het zeewater was ingezouten, dat geen ziekte vat op hem kon krijgen, en omdat hij de rheumatiek, die de zee altijd zoo geniepig afstuurt op hen, die ze niet kon houden, nog altijd kon wegblazen met zijn pijp - oude Lubbert Gerrits gooide met zware bonken woede, en onbehouwen brokken gebrom naar van Dalen, die zich te parmantiger in de stoel zette, en redeneerde als een courant, dat zaken, zaken waren.

Niemand bijna lette op dat van Dalen'sch geschreeuw; ze kenden hem. Alleen Kleine Piet had zijn ooren in den wind. De veldwachter knipoogde dit over aan Klaas de Boer die terugknikte. Ja, Kleine Piet had de oogen op zijn zee, hoewel hij zijn geitengezicht goedig toehield aan Jan van Wieringen, die hem zat te besmoezelen en te bevuilen met zijn klachten: over die stoombooten, die leefden van netten vernielen, en die nog niet goed genoeg waren voor zeepolitie, die anders wel hoog noodig was voor die gemeene menschen, waar je tegenwoordig tusschen moest leven; en hij spuwde op den grond, den kant uit van de deur, waarin het begon te deinen van armen, te nieuwsgierig om buiten te blijven, en te bescheiden om binnen te komen. Jawel, Kleine Piet zat zoo zuinig te kijken, als had hij den wind op 't zeil, maar wie wist, of hij ondertusschen niet met bezeilden wind de haven inliep, door van Dalen geopend! Klaas de Boer zat te draaien, waarom de notaris dan niet begon? 't Was al voller geloopen dan op een gewone verkoo-

ping, en zag hij dan niet dat Kleine Piet en van Dalen...?

Puuh, daar begon dan de notaris! Eerst een gelees, waaruit ieder Urker 't zijne hoorde: Klaas de Boer, dat Rastert een vileine vent was, om dien grond, die hem eigenlijk niet meer behoorde, sinds hij de huizen die er op stonden verkocht had, toch te verkoopen; weduwe Hendersen, dat de deurwaarder werkelijk aan haar huis was geweest, en dat al haar krabben, om aan dat geld te komen, nu toch niets geholpen had; van Dalen, dat 't een heele slomp was, achttien procent onkosten, dat nam hij nog niet altijd, achttien procent; en Kobus, dat hem al dat gelees niets aanging, en dat 't aardig was, dat je hier niet eens behoefde te doen, of je wel luisterde, zooals in de kerk wèl. En zoo maakte hij een grapje tegen 't grijze visschertje, dat nog glunder keek van de twintigduizend van vannacht, en liet toen zijn reuzehand wegplonsen in de pofbroek, haalde een tabaksdoos op, griebelde daarin angstvallig rond en - vischte een sigaartje op. Voorzichtig het sigaartje in de knodsehand, voorzichtig om 't niet te vermorzelen, 't gelegd in de gleuf der bourbonlip, raar gelachen, toen die lucifer niet mocht uit-geademd worden, en daar zat hij met 't sigaartje weer in den knoestigen klauw, voorzichtig of...

Zoo, nu was 't mooi geweest met den notaris! Nauwelijks had hij met eenige onderstrepingen zijn laatsten zin gelezen, of er steeg rumoer op. In 't klompje jongeren werd gelachen, dat ze nog liever kokje op een blazer, neen bood een ander, nog liever schoenpoetser aan wal zouden zijn, dan zoo je heele leven te moeten voorlezen, en achter je adem aanloopen, en op een drafje, hoor!

Pang! Daar knalden fleschjes en flap! daar gingen lucifers aan.

Kleine Piet zat zoet te zuigen aan zijn sigaar, en Krelis de Boer hield hem in de loer.

De veldwachter aan het biljart stond ook niet op zijn gemak, 't werd ook al zoo donker en in 't donker durven de menschen heel wat, in 't gemeene altijd! Gelukkig wilde de notaris licht hebben. Nu hìj kreeg licht, hij alleen, en 't gordijn voor zijn tafel werd neergelaten, maar door 't voorste deel der zaal zeefden vale schemeringen neer van 't plafond.

Midden in 't gouden petroleumlicht zat de notaris, en er fonkelden gouden sprankeltjes op zijn baard en in zijn oogen.

toen hij over 't vel papier, dat schuin-op uit zijn beide handen beefde, de toeschouwers aanzag: Weduwe Hendersen, bleek, 't hoofd op zijde, de handen met 't couvert in den schoot; Lubbert Gerrits, woede neerbonkend in ondergrondsch gebrom, en verachting spuwend uit zijn harde, oude oogen over de mogelijkheid, dat ze hem zijn eigen huis zouden ontkoopen; van Dalen, die met een lachje fijne knepen zag aankomen; Kobus met de lobbesachtige rust van een royalen vent, die geen knepen zelfs begrijpt; om hem, 't klompje visschers, die er morgen precies zoo zouden zitten, als er een verkooping van manufacturen was; in den schemer de veldwachter, die ondoorgrondelijk trachtte te doen; dan een troepje, dat lachte om de grappen van een commis-voyageur; uit den donker de schitteroogen van Kleinen Piet, en tegenover hem de witte angst-oogappels van Klaas de Boer; en in 't duister 't gestommel van nieuwsgierigen in de deur; en nu, nu er genoeg gespannen aandacht is:

‘We zullen overgaan tot den vèrkoop van perceel één, bewoond door de Weduwe Hendersen, kadastraal bekend onder Sectie B, numero drie en dertig, groot vier en veertig centiaren.’

Naast den notaris, rechtop een heer, met een papier voor zich, een potlood in de hand, en aan den anderen kant van den notaris, zijn klerk aan 't schrijven.

‘Wie biedt voor perceel één vijfduizend gulden? Vier duizend? Drie duizend? Twee duizend? Duizend? Negen honderd? Acht honderd?’

De ruischende stilte is daar midden in de zaal opeens verbroken! O, 't was maar Kobus, wiens knodsehand 't sigaartje toch heeft vermorzeld, zoodat het, vuur zaaiend, op den grond rolt. Even een gewoel van broeken afslaan, en vonken uittrappen, en de stem uit 't licht gaat voort:

‘We waren gebleven bij achthonderd. Zevenhonderd? Zeshonderd? Vijfhonderd? Vierhonderd? Driehonderd? Tweehonderd? Eénhonderd-en-negentig? Tachtig? Zeventig? Zestig? Vijftig? Veertig? Dertig? Twintig? Tien? Eénhonderd?’

‘Mijn!’ en de heer met 't potloodje naast den notaris voegt er aan toe ‘Zwank!’

‘Dat is de tegenwoordige eigenaar van den grond!’ roept een hoeraatje uit den donker, van den kant van Klaas de

Boer, waarop de veldwachter genadig knikt dat hij 't wel had zien aankomen, dat meneer Zwank de huisjes zou koopen voor den prijs der verloopen pachten, om ze voor dat geld aan de eigenaars weer over te doen. Van Dalen knipt hevig-begrijpend met de oogen: nu ja, dat is de Weduwe, maar die anderen! Weduwe Hendersen staat op, naar den notaris toe, die haar teruswenkt en doorgaat:

‘Honderdgulden geboden voor perceel één. Niemand meer? Eenmaal, andermaal, derdemaal! Mijnheer Zwank is de kooper van perceel één!’

Plots ontspant zich de aandacht in rondvliegend rumoer. De hoofden in de vilthoedjes en karpoetsen buigen bijeen, en de commis-voyageur schraapt zich de keel, want hij krijgt bevliegingen van spijt, dat hij op 't geld loopt, en 't niet opraapt, maar troost zich met 't debiteeren van de aardigheid, dat hij nog voor geen honderd gulden toe, hier zou geschilderd willen zitten, en dat het dus nog tweehonderd gulden te duur is.

‘We zullen overgaan tot vèrkoop van perceel twéé!’ - en weer telt de notaris in dezelfde stilte af, af, nu zelfs tot tachtig gulden, waarop 't weer wordt gemijnd door dienzelfden heer.

En perceel drie, precies zoo, voor honderd-twintig gulden toegewezen aan den heer Zwank.

En Klaas de Boer grinnikt en bromt van genoegen, als de kastelein, die thee gebracht heeft aan dien heer naast den notaris, hem vertelt, dat dit precies de sommen zijn, die de eigenaars nog voor den grond schuldig waren, en dat Rastert er zóó netjes tusschen uit is.

Maar wat is dat? Kleine Piet heeft een tweede fleschje bier - voor de eerste keer van zijn leven een tweede fleschje bier! - en met 't fijne sigaar in het hoofd, schuift hij naar voren, goedig, met zijn schuinsche streken naar voren, heel sekuur hoor! En daar zit hij vlak aan de notaristafel en..

Perceel vier is opgehangen - en weer voor meneer Zwank!

Perceel vijf is opgehangen. - en, zoo waar, daar is het: een andere stem mijnt op: Honderd gulden! Zoo waar, Kleine Piet! De heele zaal houdt den adem in, nu Kleine Piet is gaan staan aan het huis van Lubbert Gerrits. Lubbert Gerrits, die zooeven nog rustig zat te paffen, legt pardoes de pijp op tafel, en zet zich vierkant tegen Kleinen Piet,

alsof hij hem in 't Val van Urk wil boren met zijn harde, oude oogen.

‘Honderd gulden geboden!’ roept de notaris Kleinen Piet even opnemend. Van uit den schemer duiken òp de viltjes op de ronde koppen, over 't biljart heen, en vliegen er donkere grommen naar Kleinen Piet, die zijn gelatenste geitengezicht voor zijn glas bier zet, en niets hoort.

‘Maar we willen er meer voor hebben. Wie biedt er meer voor?’ sust de notaris.

‘Nog eens!’

Hoerah, dat was weer Zwank!

‘Honderd en tien geboden!’

‘Nog eens!’

Owee, dat is Kleine Piet!

‘Honderd en twintig geboden!’

‘Nog eens!’

‘Honderd en dertig geboden!’

Dat was niet de stem van Kleinen Piet, nu moet hij, als hij tenminste....

‘Honderd en dertig, eenmaal, andermaal, ten derde male: meneer Zwank!’

En de ronde koppen trekken zich terug in den donker, en Kleine. Piet steekt zijn tweede fijne sigaar op, en heeft een parmantig pleizier, dat hij alleen wist, dat Lubbert Gerrits honderd-dertig gulden nog schuldig was.

Het laatste perceel is gemijnd door - meneer Zwank en Lubbert Gerrits paft zijn pijp weer aan, en groet den notaris. Stommelend tegen de bolderende stoelen, en op de fijne enkels breed overzwenkend, verdwijnen de Urkers met hun hollebolle rondheid in den schemerenden avond.

Als hij ze groetend heeft zien defileeren, moet Klaas de Boer nog even den notaris groeten en zeggen: ‘Dat was een potsige verkooping meneer de netarius, 'n mooie verkooping, al bin-joe der niet riekke deur 'eworden’ en als deze vriendelijk geknikt heeft, bonkt hij vroolijk met zijn klompen de gelagkamer uit, tegen den veldwachter lachende: ‘'t Is toch 'n nuttig ding, dat er schurken binne, die nêugen de goeien nog eens voor 't front te komen. Die Kleine Piet is toch 'n aeltjen! Jae, een nuttig ding, dat er schurken binnen, alleenig nie op Urk - en wat zeg-ie?’

Urk lag eenzaam, de oogen op zee, en tranen in de oogen.

Urk lag zooals altijd, languit opgebeurd uit zee, de ellebogen in den grond geplant bij den Vuurtoren en de Kerk, 't hoofd in de handpalmen, 't gezicht naar den Enkhuizer kant, te verzinken in zaligheid, in zee.

Het was blak, en de zee, door geen wind gejaagd, zong den zang der eeuwigheid: van 't gestadige voortgaan in gestadige rust; van het zachte ruischen des levens in ongemeten sterkte.

De maan glorieerde aan den blauw-zwarten, zwaar-violetten hemel, en wierp witte gezangen over de zee, en hulde witte glorie over heel, heel Urk.

Zilver was de zee; enkel blankheid van leliën, die als lofliederen dreven boven den zwarten akker; enkel witte waterleliën, die op de donkere diepten stil lagen te deinen, door geen vrees gedeerd; enkel zachte schittering van klaarheid tot in de witte nevelverte.

Er was een streving van de maan naar de zee. De maan kwam van uit den nacht, uit de landen van blauw-zwart en zwaar-violet, dwars door een voorbijvliegend wolkje henen, met klaarheid van blijdschap tot de zee.

Ook was er een zich opheffen van de zee tot de maan, een zich kleeden in haar kleuren, een zich toebereiden haar te ontmoeten.

En - profetie van die ontmoeting - de lucht vol jubel, van dien gespannen jubel, die er is in de verwachting, als de liefste de snaren harer harp spant, en het lied zal gehoord worden, dat zalig maakt, een oogenblik. Want geweven van engelengewaden was de doorklaarde lucht, van gewaden van engelen, die boodschapten die verwachting, die kwamen aandragen dien jubel, die vernomen wordt, als de liefste de snaren harer harp spant.

En al wat leefde luisterde naar den jubel, en al wat luisterde ontving een nimbus, een nimbus van het licht waarvan de lucht vol was.

Nimbus stond in den klaren nacht om Urk, en nimbus stond om elk deel van Urk, en nimbus deinde om gindsche botters, die bij het uitzetten der netten, het oude

liedje zongen, dat zalige Urk glimlachend neuriede mêe:

Jan van Urk ging òp naar zee,
Moeder moet niet bangen. -
Jan van Urk bleef, bleef op zee;
Moeder mag verlangen. -
Zoute zee, zoete zee!
Wat visch is, wordt gevangen.

G.F. HASPELS.

A.C. Wertheim.
1832-1897.

I.

Terwijl ik mij neêrzet om enkele herinneringen aan A.C. Wertheim tot een soort van geheel te saâm te rijgen, is het mij alsof ik zijn vluggen, haastigen, zich zelf voorbijloopenden tred door de gang en op de trap van mijn huis hoor, en zie ik hem weder mijn studeerkamer binnentreden. Hij is nog in vollen levenslust en gezondheid. Zijn kleine lenige bewegelijke gestalte is in voortdurende actie. Zijn stem klinkt doordringend, opwekkend, sympathiek. Scherp teekenende gebaren begeleiden en verduidelijken de toespraak. Het intelligent vriendelijk gelaat, mengeling van scherpzinnigheid en van gemoed, ziet mij vast aan. Ik geraak van-zelf onder de bekooring van dien bijzonderen glans der oogen, een gloed, zooals ik die bij niemand uit mijn omgeving heb waargenomen. In mijn verbeelding heb ik wederom met hem een lang gesprek, lang, ofschoon het onderwerp, waarover hij mij kwam spreken, zeer spoedig is afgedaan. Maar van onze stoelen opgerezen houdt hij mij vast. Over al wat er in de laatste week is gebeurd moet hij zijn meening nog zeggen. Op al dat voorgevallene laat hij de pijlen van zijn vernuft flikkeren. Hij overdrijft, toomt zich weder in, schiet los in verontwaardiging, verontschuldigt dan weder een zwakheid van wien hij lief heeft, werpt een lachende vroolijke straal van humor over sommiger onhandigheid en geeft allerlei ondeugende zetten ten beste. Anecdote en citaat wisselen elkander af. ‘Men

loopt, 't is goed, de waarheid achterna (zoo hoor ik hem Voltaire aanhalen) maar geloof mij, beste vriend, de dwaling heeft ook haar waarde!' Doch de lichte scherts wordt toch langs onmerkbaren overgang weldra diepe ernst. Ik hoor hem uitvaren tegen lafheid en leugenfatsoen. De eigenlijke beheerscheres der samenleving - zegt hij - blijft de vrees: wij mijden alles wat opzien wekt en doordringen ons niet genoeg van het gevoel, dat moed, en nog eens moed noodig is. Straks kentert weder het gesprek tot liefelijker toon. Een oude geestdrift wordt even in 't voorbijgaan herdacht. Hij zucht over het niet verwezenlijken van een ideaal, dat hij toch innig had gekoesterd. Van alle liefde, hoor ik hem zeggen, blijft toch nog altijd de niet-gerealiseerde de trouwste. Zóó schijnen wij door te praten. Ach, het is slechts een droom. Ik zie hem slechts in den geest. Hij is er niet meer. Het is stil bij mij op de kamer. Inderdaad, het is iets stiller en leêger in geheel Amsterdam, nu die man van de daad en van het hart er niet meer ontmoet wordt. Er was geen samenspreking, geen vergadering van eenig belang in onze stad, of hij was er bij, en liet zijn eigenaardig opwindend woord hooren, dat meestal een woord van oplossing was: want wat hij boven ons allen vooruit had, was dit, dat hij het nieuwe reeds vóór zich zag in vast uitgebeelde voorstelling. Doch het dagelijksch leven in Amsterdam gaat natuurlijk weder zijn gewonen gang, thans - zonder A.C. Wertheim. Wij echter, die hem gekend en gewaardeerd hebben, hebben den plicht den jongeren geslachten er op te wijzen, welk een edele stuwende kracht hij in zijn tijdvak was.

II.

Het beeld van A.C. Wertheim pakte altijd dadelijk de aandacht van die 't zag. Zijn gelaat sprak. Enkele vaste lijnen waren daarop gegrift. Men zag den Joodschen omtrek van het profiel, den fijnen berekenenden eenigszins slimmen trek die den bankier kenmerkt, en de volle zachte hartelijk innemende uitdrukking van den menschenvriend. De breede en scherpe plooien dier drie levensvormen - waarlijk niet luchtig gewasschen of uitgewischt, maar stevig telkens aangegeven - smolten bij hem in krachtig realisme tot een bewegelijk geheel te samen.

Hij was Jood: zoon van het volk van Israël. Dit vas de alles beheerschende trek van zijn wezen. En dat Jood-zijn was voor een goed deel zijn trots. Of hij al of niet den religieusen vormendienst van zijn mede-Israëlieten volkomen streng opvolgde, laten wij voor 't oogenblik in het midden: maar de hoofdzaak was, dat hij behoorde tot het Oostersche geslacht, 'twelk zwervend in alle staten van Europa zijn tenten heeft opgeslagen, dat hij de belijdenis van dit volk als zijn eigen gedachte aannam, en dat hij vast geloofde in een taak die het Joodsche volk in onze samenleving te vervullen heeft. Volgens hem was - en hij volgde hierin zijn geloofsgenoot James Darmesteter - de moderne beschaving het werk van twee rassen, de Grieksch Romeinsche opvatting en die van het Joodsche ras. De Grieksch Romeinsche traditie heeft het rationeele humanisme gecrëeerd. Onze wetenschap, onze kunst, onze letterkunde, onze wijsbegeerte, onze jurisprudentie komen uit die bron. Maar deze overlevering had een ontzettende leemte: zij minachtte de kleine lieden, de nederigen, zij voelde niet sterk de behoefte aan een rechtvaardig rechtsprekend wereldbestuur: het idee van een universeelen godsdienst doordrong haar niet. Het vurig genie van een kleinen stam, weleer ergens in een verloren hoek van Syrië gevestigd, kwam nu aan dat gebrek tegemoet. Israël schiep het recht van den zwakke, en boog het hoofd voor den ijverigen scherpzienden éénigen God, die de rechtvaardigheid op aarde zou doen heerschen. Voor Wertheim beteekende dus het Jodendom: goddelijke éénheid der wet in de wereld, en aardsche zegepraal der rechtvaardigheid onder de menschheid. Aan die twee leerstellingen verpandde hij zijn leven. Dacht hij daaraan, dat het toch eigenlijk de Joodsche stam was, die de drager was van deze twee hooge beginselen, dan voelde hij zijn hart zwellen van een gevoel van blijdschap, dat hij tot dit volk behoorde. Wat deerde het hem, of de meerderheid van dat volk in armoê zwoegend de leden bijna verrekte, de keel zich schor schreeuwde, om het dagelijksch brood te verdienen in de landen der vreemdelingschap? Hij kon zelfs met een vredigen glimlach den blik slaan in die woelige drukke smalle straten der Amstelwijk onzer stad, waar, uit smerige kamertjes ontvlucht. Joden, mannen en vrouwen, ellendig gekleed, op straat krioelden, dravend, ventend, altijd rede-

twistend, altijd vol lawaai. Zij waren zijn broeders en zusters. Hij heeft ze nooit, nooit verloochend, nimmer op hen nêergezien, want zij waren het volk Gods. Stel dat een ademtocht uit hooge gewesten over die armelijke groepen had kunnen blazen, dan had men, volgens Wertheim, kunnen zien, dat al het min-aangename, dat hen aankleeft, slechts toevallige bijkomstigheden waren, die de edele kern van hun wezen omhulden en verduisterden. En voor die kern nam hij, als vrome Joodsche zoon, het altijd op. Hij vroeg geen voorrecht voor de Joden, maar recht, enkel recht.

In zijn dagelijkschen werkkring was hij bankier: handelend op de Amsterdamsche geld-beurs. Hij was op dat gebied der financiën een der eersten van ons land. Van de achttiende eeuw af is Amsterdam een groote geldmarkt geweest, een operatie-terrein voor geldbeleggingen, geldomzettingen en geldspeculatiën. Zeer veel huizen van den eersten rang nemen met afwisselend geluk aan die bankiers-werkzaamheden deel. Trouwens de negentiende eeuw heeft dat werken met geld zoozeer verdriedubbeld, dat de geld-manipulatie in 't groot bijna het signatuur der eeuw is geworden. De omvangrijke geldleeningen van staten en steden dreven in die richting. De aanbouw van spoorwegen, het leggen van vaste scheepvaartlijnen, de ontwikkeling van door stoom gedreven industrie, vorderden geweldige voorschotten om straks honderdvoudige winst op te brengen. Het bleek een noodzakelijkheid, om telkens op een gegeven oogenblik schatten op één punt te kunnen concentreeren, van waar dan straks langs allerlei wegen welvaartskanalen konden worden afgeleid en afgevoerd. Geheel de inrichting, samenstelling en organisatie der naamlooze vennootschappen kwam als voortreffelijk hulpmiddel aan dit streven te gemoet. Doch veel berustte op de leiding van hem, die voor de oogenblikkelijke vraag naar kapitaal de geldvoorraad wist saam te brengen, zij 't ook voor korten tijd. De rol en taak van de bankiers werd dus in 't midden der 19e eeuw hoe langer hoe meer van beteekenis. Zij werden de voortdrijvende raderen der materieele beweging. Allerlei verwijten konden, en te recht, hun worden voorgeworpen. Men mocht zeggen, dat de heeren financiers, in ruil der diensten die zij bewezen, een veel te groot deel van het ‘provenu’ onderschepten, vóórdat het kwam in de handen

voor wie het bestemd was. Doch wat hiervan waar bleek, de belangrijkheid der diensten van de bankiers viel niet te loochenen. Met fijn beleid tegen elkander opspelende wisten zij dan verder het deel, waarop zij recht meenden te hebben, telkens te vergrooten. Zoo geschiedde het ook in Amsterdam. Eigenaardig vooral was het, even als elders, ook dáár, hoezeer de Israëlitische geest vatbaar scheen voor die financieele bemoeiing. Naast de oude door Christenen gedreven huizen traden tal van Joodsche bankiers-firma's op het terrein der Amsterdamsche beurs. Omstreeks de jaren 1850-1860 zijn zij in onze hoofstad ijverig bezig. Wij bezitten daarover een bij uitstek teekenachtige schets in een brief, dien Karl Marx den 4^{den} Januari 1856 richtte aan de New-York Tribune[1)]. Hij beschrijft dáár de positie van de Amsterdamsche beurs bij gelegenheid der leening, die Rusland in 1855 sloot voor den Krim-oorlog, welke leening onder de auspiciën van het huis Stieglitz toen werd uitgegeven. Nadat hij over de Hope's breed had uitgeweid, zegt Marx, dat de voor Hope door Stieglitz beschikbaar gestelde millioenen voor een goed deel ook door de Amsterdamsche Joden-kantoren werden samengebracht. Hij beschrijft nu enkele dier Joodsche kantoren. Hij vestigt de aandacht vooral op de huizen van Hollander en Lehren, op de Raphaels, bespreekt de personen van Stern, Sichel, Bischoffsheim en Goldschmidt, en noemt vooral het huis Konigswärter. Oudere Amsterdammers zullen met belangstelling al die eigenaardige figuren nog eens voor hun gedachten willen laten voorbijgaan. Wij wijzen vooral op Marx's schildering van Hollander en Lehren, het orthodoxe Joodsche huis, dat met groote devotie de oude godsdienstige gebruiken van Israël in acht nam. Marx beschrijft hun kantoor aan den Amstel, waar tal van geloofsgenooten uit het Oosten, uit de Levant en uit Polen, soms met allerlei rabbijnen samenkwamen: ‘een geur verspreidend die niet altijd van de meest uitgezochte soort was’. Naast Hollander en Lehren vermeldt Marx dan als Joodsch huis van groote beteekenis dat van de Königswärters. Zij kwamen - zegt hij - uit Furth bij Neurenberg,

1) Zie ‘The Eastern Question, a reprint of letters written 1853-1856 dealing with the events of the Crimcan war by Karl Marx, edited by Eleanor Marx and Edward Aveling’, London 1897, pag. 600-606. Vergelijk ons vierde deel der Socialisten, pag. 456.

hadden nu (in 1856) huizen in Parijs, Weenen, Frankfort en Amsterdam, en deden al die huizen samengaan bij groote operatiën, zooals de Ruussische leening van Stieglitz en Hope. Marx weidt dan verder uit over het internationale karakter der Joodsche bankiershuizen en poogt te bewijzen, dat die Joodsche organisatie der leening-syndicaten voor het volk even verderfelijk is als de aristocratische organisatie der grondbezitters. ‘De fortuinen, door die leiders van emissiën bijeen vergaard, worden onmetelijk, maar de ellende en het lijden daardoor aan de massa van het volk overgebracht en de aanmoediging aldus aan de onderdrukkers van dat volk geschonken wachten nog op een beschrijver.’ Wij laten dit laatste voor rekening van den socialist. Ons was het slechts te doen, even een blik te slaan op den kring der Amsterdamsche Joodsche bankiers, in het tijdvak tusschen 1850 en 1860., in wier groep de naam van de Wertheims nog niet als van beteekenis voorkomt. Als men een zevental jaren verder telde zou het anders zijn. Tegen het naderen van 1870 zou onder de vele Amsterdamsche bankiershuizen, het huis, waartoe A.C. Wertheim behoorde, een voorname plaats gaan innemen. Minder op het gebied der staatsleeningen, dan wel op het terrein der Amerikaansche spoorwegleeningen en der Europeesche industrie zou het telkens zijn slag pogen te slaan. A.C. Wertheim werd een bankier bij uitnemendheid. Men omringde hem op de beurs en dong om zijn hulp. Hij was niet zoo zeer de man van het lang aangehouden, vroeg beraamde, in de onderdeelen correct uitgevoerde, zorgvuldig uitgewerkte bedrijf, als wel de man van het juiste oogenblik, van den stouten zet, den vluggen ‘coup’, de handige beweging. Zijn combinatie-geest was in zaken onovertroffen. Zijn concentratie-vermogen éénig. Op zijn groot, druk kantoor, tusschen een onafgebroken ‘va-et-vient’ van bezoekergj die hem over ‘zaken’ kwamen spreken, te midden van tal van schrijvende en rekenende kantoorbedienden, dwars door telefoongeschel en het aanhoudend aanbrengen van telegrammen uit binnen- en buitenland, omgeven door wisselmakelaars die koersen aanboden en verlangden, buigend begroet door kleine effecten-commissionairs die orders afvroegen, in een voortdurende spanning over het al of niet gelukken van eenige op touw gezette transacties, bleef hij, al was zijn be-

drijvige levendige figuur in volle actie, wat zijn geest betreft, rustig en kalm, de zaken goed en scherp uit elkaar houdende, en midden onder allerlei afleiding een moeielijke boekhoudersquestie snel beslissende of een ingewikkelde koersberekening in een oogwenk fixeerende. Hij kende al de geheimen van zijn ‘métier’. Hij was en bleef man van het kantoor.

Op 't breed open gelaat, in den vriendelijken oogopslag, was echter nog iets anders te lezen dan het gedoe van zaken. Hij was een dier naturen die geen leed kon zien zonder den drang tot helpen in zich te gevoelen. Die drijfveer was voor hem een macht-waaraan hij moest gehoorzamen. Van zijn jeugd af kende hij die behoefte. Hij troostte den ongelukkige en hielp waar hij kon. Toen hij allengs ouder en een man van vermogen werd, vervormde zich die zachte drang tot een zeer ernstigen plicht. Hij aanvaardde het ‘rijk’ zijn, maar slechts onder de voorwaarde, dat men de verplichting van die positie aannam. Het was, meende hij, de vloek der plutocratie van de negentiende eeuw, dat zij een stand vormde zonder verantwoordelijkheid. Welnu, hij zou anders handelen, altijd de lijn volgen, die hij van-jongs-af was begonnen in te slaan, altijd in het belang van den naaste geld en tijd besteden. Ontelbaar velen kwamen aanspraak maken op zijn mildheid en zijn hulp. Hij zond niemand weg zonder raad of steun. Hij bleef onder allerlei omstandigheden getrouw aan de opwelling van het hart. Een menigte brieven viel, vooral in den winter, dagelijks in zijn huis. Niet één bleef ongelezen of onbeantwoord. Hoe dikwijls zijn huisgenoten hem ook vroegen, die briefwisseling, zoo eentonig en afmattend, aan andere handen toe te vertrouwen, Wertheim was daartoe niet te bewegen. Wel vroeg hij over die brieven, als hij ongesteld of uitstedig was, van tijd tot tijd voorlichting. Het omvangrijke der correspondentie kan men opmaken uit een enkele mededeeling van den heer J.A. Tours, wien zulk een advies eens was gevraagd. ‘Schrijver dezes - zoo zegt de heer Tours - ontving vóór enkele jaren een pak, bevattende meer dan vijftig brieven, gedurende den tijd van ééne week, door stad- en landgenooten aan den heer Wertheim geschreven met verzoek om geldelijken steun voor de meest uitéénloopeude doeleinden’. Mij dunkt: dat teekent. Het was de oogst van een week. En geheel het jaar ging zoo voort.

De ééne maand verliep na de andere. Steeds werden al de vragen en smeekbeden gelezen en beantwoord en voor 't grootste deel toegestaan. Hij deed dat alles kalm, zonder eenige ophef of drukte, alsof hij, de rusteloos werkende bankier, niets anders te doen had. Daar zijn in Amsterdam nog enkelen, die in alle stilte, hetzelfde deden of doen: maar Wertheim behoudt onder hen zijn eigen plaats. Ook vooral om deze bijzonderheid. Elken morgen toch, jaren en jaren lang, elken ochtend van 8 tot 9 uur, was hij op zijn kantoor voor ieder te spreken. Den tijd aan de ontbijttafel kon hij uitsparen en gaf hij nu, vóórdat de drukke rosmolen der zaken begon te draaien, aan de stille armoede, die hem wenschte te raadplegen. Daar is naast het ruime werkvertrek, waar de chefs der firma Wertheim en Gompertz zitten, een klein kamertje ter zijde. Elken ochtend kwam daar binnen, schoorvoetend of dringend, de telkens afgebroken reeks der vragenden, der smeekenden, der ware poveren, der armen in zwarte kaalgedragen jas: de man die 't niet meeliep in 't leven, de proletariër van den geest, de door 't leven gebroken halve artiest, de behoeftige weduw en de verlaten wees. Hij weerde niemand af: stond ze allen te woord. Hij vroeg niet naar geloof of gezindheid. Individueel hielp hij: terwijl zijn linkerhand niet wilde weten, wat de rechterhand deed. Daar was iets zeer verhevens in dezen eenvoud van doen. Een straal uit de Hoogte moet van tijd tot tijd op de ontmoetingen in dit kleine kamertje hebben gelicht. Wij omstanders, die er na zijn dood van hoorden, buigen eerbiedig het hoofd. Doch Wertheim bleef niet staan bij dat met bescheiden kieschheid helpen van hem of haar die dadelijk hulp noodig had. Hij voegde daarbij meer en meer de bemoeiing met groote werken van barmhartigheid. Wij zullen straks zijn arbeid in die richting iets meer aanstippen. Vermelden wij thans slechts, hoe hij in al die instellingen van chariteit de stuwende en bij elkander houdende kracht bleek. En zeer treffend was, dat hij, die de belangen van zooveel vereenigingen met al haar vergaderingen en nasleep te behartigen had, toch telkens voor elk dier maatschappijen in 't bijzonder degelijk werk deed. In al de verschillende belangen dier vereenigingen was hij met geheel zijn hart als gevangen. Zijn gemoed was wel schielijk aangedaan, maar

bleef de ontroering behouden. Uit zijn oogen straalde, bij het bespreken dezer aangelegenheden, onafgebroken zachte glans.

III.

Letten wij thans op zijn eerste levensjaren en ontwikkeling. Hij was - Abraham Carel waren zijn voornamen - te Amsterdam den 12^{den} December 1832 geboren. Zijn ouders hadden het verre van ruim. Zijn vader, Carel Wertheim, had een winkel in antiquiteiten gehad, was later handelaar in goud en zilverwerken, en reisde de Zaan en de provincie af, om zijn negotie te doen. Hij ging met zijn goud- en zilverkast ‘den boer op’, zooals men dit noemt. De vader was een handige, geestige man, die tot Februari 1864 heeft geleefd. Ofschoon van nature eenigszins droefgeestig was hij soms vol luimige zetten. Hij wordt ons geschetst als spraakzaam, vooral als iemand die met zijn klanten gaarne politiseerde. Daar zat in dien vader dus iets, wat later zoo volop in den zoon teruggevonden werd: belangstelling in de publieke zaak en talent van spreken. Maar de beste trekken heeft onze Wertheim misschien van zijn moeder geërfd. Zij heette Dinah van Minden en was uit Wageningen af komstig. Haar altijd blijmoedig, energiek en voortvarend karakter heeft den grootsten invloed op zijn vorming uitgeoefend. Toen de vader gestorven was, was de zoon haar steun, en tot op haar dood in Juni 1884 is hij voor die moeder - zij was allengs gebrekkig geworden - alles geweest. Persoonlijk had ik in de jaren na 1880 veel avondvergaderingen met mijn vriend te Utrecht, waar de zaken der Staatsspoorwegen al onze aandacht vorderden. Al was het hoofd warm van de debatten, al was het avond-uur zeer laat waarop wij terugkwamen, nooit verzuimde Wertheim, als hij van het Weesperstation naar zijn huis op de Heerengracht ging, eerst in de Sarphati-straat zijn oude moeder goeden-nacht te kussen. Voor die moeder boog hij altijd eerbiedig het hoofd. De ouders hadden hem vroeg op school gedaan bij den onderwijzer I.S. Speyer, den vader van den tegenwoordigen Groningschen hoogleeraar. Die school werd uitsluitend door Joodsche kinderen bezocht; er werd ook godsdienstig onderwijs dáár gegeven, ofschoon dat niet de hoofdzaak er uit-

maakte. Meester Speyer was een goed wiskundige en heeft 't aangeboren talent van rekenen zeker bij zijn leerling uitstekend ontwikkeld, doch overigens beantwoordde het onderwijs geenszins aan de menigvuldige eischen die men thans aan een school zou stellen. Maar een betere keuze hadden zijn ouders niet. Van gemeente-wege werd in die dagen te Amsterdam slechts onderwijs gegeven in de zoogenaamde armen- en tusschenscholen. Het meer uitgebreid lager onderwijs werd enkel op de bijzondere, zoogenaamde fransche scholen verstrekt: en deze scholen waren in den regel niet toegankelijk voor Joodsche kinderen uit de burgerklasse. Op een school als die van meester Speyer werd met de behoeften der hygiëne nog nagenoeg geen rekening gehouden. Toch ontwikkelde zich de jongen tot een levendigen opgewekten knaap, die wat er te leeren viel op de school met graagte opnam, en wiens vroolijk vernuft uit zijn kijkers schitterde. Door privaatlessen zou hij onderwijs in de talen krijgen en zou dus zijn opvoeding worden voltooid.

Zóó werd de jonge Abraham dertien jaren. Ik stipte reeds aan dat de ouders zuinig moesten leven. De vader werkte hard om voor zijn kinderen - drie zoons en drie dochters - het brood te verdienen. Abraham moest dus reeds de maatschappij in, al zat er in zijn mars niet meer dan wat het lager onderwijs had opgeleverd. Doch er was een gelegenheid om op een kantoor te komen. De jongste broeder van zijn vader had een rijk, voornaam huwelijk gedaan met mejuffrouw Roosenik uit Wageningen, en had zich met den heer B.L. Gompertz gëassocieerd tot een effectenzaak, de later zoo bekende firma Wertheim en Gompertz. Het was toen ter tijde - in het jaar 1845 - nog een zeer bescheiden huis, eigenlijk niet veel meer dan wat wij tegenwoordig een couponnen-kantoor noemen, eerst op den Achterburgwal later in het woonhuis van een der firmanten op de Keizersgracht. Maar de jonge neef van den éénen patroon zou hier het bedrijf leeren. Voorts oefende hij zich dan in de talen door privaat-lessen. Het voornaamste deel der lessen werd hem gegeven door een beminnelijke figuur uit het Amsterdam van vóór vijftig jaren, namelijk door den Joodschen instituteur I.M. Calisch, den bekenden lexicograaf en beëedigden translateur, die op oudejaarsdag 1884 op 78-jarigen

leeftijd is overleden. De heer Calisch was een letterkundige, zij het van den tweeden of derden rang, en wist in zijn jongen leerling het assimilatie-vermogen en het onderscheidingstalent op te wekken en eenigermate te leiden. Wertheim heeft altijd aan den ouden Calisch voor die literarische opleiding diepe erkentelijkheid getoond. Hij begon de dichters en vooral de fransche dichters te lezen en te verstaan. En geholpen door de min of meer vage aanwijzingen van Calisch durfde de allengs ouder wordende knaap op allerlei gebied van kennis weldra zijn voetstappen te zetten. Wat hij aan wetenschap zóó veroverde werd vooral verkregen door het ‘help u zelf’. In waarheid was zijn vorming, zijn kennisneming van de ingewikkelde en vlammende onderwerpen van staat en maatschappij, die van een autodidact. Te-hooi en te-gras moest hij plukken, wat onder zijn bereik kwam. Er was hier geen sprake van het dóórdringen in oen enkelen tak van het menschelijk weten, geen concentreeren van den geest binnen een bepaald vast getrokken cirkel van waarneming of bespiegeling, neen, hij mocht slechts opnemen wat hij als 't ware toevallig zag of waarop hij met stouten zet onverwachts de hand kon leggen. Door de omstandigheden van zijn leven, door den aard van zijn omgeving, moest hij grijpen in velerlei richtingen tegelijk, werd hij van zelf encyclopedisch ontwikkeld. Van het verrijken van wetenschap door studiën van beteekenis zou dan ook later zelfs in de verte geen sprake kunnen zijn. Doch hij zou op zijn wijze, geholpen door een voortreffelijken aanleg, worden een man van veelzijdige beschaving, die de waarde besefte van elken tak van kennis of kunst. Nooit zou hij beproeven later op economisch, staatkundig of op min of meer geletterd terrein iets nieuws of origineels te vertellen of uit één te zetten, maar altijd zou hij geven gloedvolle opwekkingen, krachtige vertoogen, passende inleidingen tot allerlei goede dingen. Hij voelde zich, door zijn levens-ervaring gedreven, aangetrokken tot een veelheid en verscheidenheid van geestelijke belangen en zou telkens van zijn liefde voor die ideëele belangen gaan getuigen. Let wel: men zou dit eerst zien op later leeftijd. Voorshands - wij zijn nog in de twee of drie onmiddellijk aan het jaar 1848 vóórafgaande jaren - draafde de jonge bediende van Wertheim en Gompertz met de wissels van het kantoor

door de stad, of zat hij op de kantoorkruk coupons te tellen en te classeeren. In zijn werkuren op het kantoor was hij zoo stipt mogelijk, de eerste 's ochtends op het appèl, de laatste op zijn post. Hij maakte zich het ‘boekhouden’ eigen en voorts alles wat op het kantoorleven te pas kwam. De vlugge arme neef werd door zijn rijkeren oom meer en meer op prijs gesteld.

Juist daarom begreep die oom, dat de jongen, ten einde later misschien grootere diensten te kunnen bewijzen, op een kantoor van wat ruimer vlucht moest gaan werken. Wij hebben reeds vroeger onder de groote Joodsche bankiershuizen van het Amsterdam dier dagen gewezen op het kantoor van Julius Königswärter, dat op de Keizersgracht schuins over het Molenpad werd gehouden. De firmanten van dat kantoor waren toen de heeren Henri Königswärter en A.I. Machiels. Dit was een echt bankiershuis. Het had vaste relatiën met filialen in de groote Europeesche steden. Vooral de zaken met Parijs stonden er op den voorgrond: Parijs, waar één der Königswärters, de baron Louis, een tijdlang een leerling van de Amsterdamsche professoren Den Tex en Van Hall, nu onder Napoleon III, als lid van het Corps Législatif zekere rol speelde. Men hoorde dus dáár op het kantoor der Keizersgracht over het Molenpad nog van andere transacties dan waartoe een eenvoudig bescheiden effectenkantoor aanleiding gaf. Hier was vrij wat meer te doen dan coupons te tellen. Er was iets internationaals in den dampkring van dat huis. Buitenlandsche bezoekers werden telkens afgewacht, en de beeld-mooie mevrouw Königswärter zorgde, dat, als er artistieke talenten in Amsterdam kwamen - ik denk aan de Italiaansche opera met Gardoni, Tamburini en Mevrouw Persiani - deze artiesten en zangers haar salon opluisterden. Op het kantoor nu van dat huis werd, door de zorgen van den oom, onze jonge Wertheim op zeventienjarigen leeftijd gebracht. Hij werd er geplaatst in samenwerking van een bediende, die ongeveer van denzelfden leeftijd was als hij zelf, namelijk den heer I.H. Spaink, den tegenwoordigen directeur van de Amsterdamsche Bank. De beide jongelieden instrueerden elkander zeer ten genoege van hun patroons. Volgens Wertheim was de heer Spaink voor hem een best leermeester en gids, niet altijd even gemakkelijk en toe-

schietelijk, veel eischend van anderen doch allereerst van zich zelven, en in zijn geslotenheid en oprechtheid een hart van goud. Aan diens wenken heeft de jonge Wertheim - naar zijn eigen bekentenis - voor het bankiersvak zeer veel te danken gehad. Hij leerde van hem de fijnere techniek van het boekhouden, een kunst die Wertheim later met recht in den grond meende te verstaan, en scherpte zijn aangeboren talent van rekenen in het vlug opzetten en oplossen van arbitrage-sommen. Er werd op het kantoor veel fransche en duitsche correspondentie gevoerd, en Wertheim moest zich dus daarin wel oefenen.

Van tijd tot tijd werd de jonge bediende ontvangen in de salons van Mevrouw Königswärter. De gesprekken, dáár opgevangen, spoorden hem slechts te meer aan, om, in zijn vrije uren, zich te wijden aan de letterkunde. Hij was nu in zijn besten jongelingsleeftijd. Een jonkman van ongeveer achttien jaren, met al het idealisme dat aan dien leeftijd eigen is, al was het bij hem verbonden aan eene weergalooze vatbaarheid om geldzaken te begrijpen. Toch domineerde veelal de idëeele trek. Men ziet hem dan ook in die jaren werkend lid van verschillende literarische gezelschappen, waaraan de stad Amsterdam in het midden der negentiende eeuw zoo rijk was. Wij treffen hem aan als vast lid van het letteroefenend genootschap ‘tot Nut en Beschaving’, waar de voornaamste leden van de beide Joodsche gemeenten (de Portugeesche en Duitsche afdeeling) bijeenkwamen, en waar ook meermalen sprekers van andere gezindten optraden. Voorts hield hij geregeld veertiendaagsche bijeenkomsten met twee jonge vrienden, den zeer begaafden en artistiek ontwikkelden de la Mar (weldra geneesheer) en B.J. Stokvis, den lateren hoogleeraar, die zijn schoonbroeder zou worden; de drie jonge boezemvrienden oefenden zich te zamen in de studie der Engelsche, Italiaansche en Spaansche literatuur: vooral Shakspere werd door hen gelezen. Iets later zien wij hem lid van de rederijkerskamer Vondel, dien aardigen kring vooral van jonge kunstenaars, voor 't meerendeel kweekelingen der Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten: waar aankomende graveurs als Rennefeld en C.J. van Kesteren, jeugdige schilders als Louis Koopman en A.F. Zurcher, studenten als August Zimmerman en de reeds genoemde Stokvis,

vroolijk en opgewonden in een lokaal van de Warmoesstraat samen kwamen, om de verzen van Vondel's treurspelen en die der latere dichters schoon, harmonieus en gloedvol te laten klinken. Er was veel rhetoriek en frase in de verzen of in het proza, dat men in die dagen in zulk een genootschap deed hooren. Men fixeerde niet goed eigen emotie. Men gaf het persoonlijk gevoel niet in persoonlijke taal weder. Men werkte veel te veel met beelden, die anderen tot uiting van hun gevoel hadden gebruikt, in plaats van zelfgevoelde beelden te nemen. De conventie gaf te dikwijls den toon aan. Maar toch was er bij al de jongelieden, die in zulke kringen verkeerden, groote zin voor taalmuziek en sterke ontroering wanneer schoonheid en poëzie tot hen naderden. Zij die in hun vroege jeugd tot de rederijkerskamer Vondel behoord hebben - et in Arcadia ego! - zullen die avonden nooit vergeten; zij zullen zich altijd Rennefeld blijven herinneren, zooals hij de reien van den ‘Lucifer’ melodieus haast voorzong, zooals hij den regel uit den ‘Jozeph in Dothan’ met lichten zwaai in de hoogte wist te werpen:

> Wie kan gebeteren, dat hij van starren droomt!

Wertheim's aandoening trilde mede in die atmosfeer. Hij hield zelf in die dagen voordrachten in zulke kringen. Voor mij ligt op tafel een mij door een zijner zoons ter hand gestelde lezingj den 9^{den} November 1854 gehouden in het genootschap tot Nut en Beschaving, over de lyrische poezie van Victor Hugo, een stapeltje geel geworden beschreven vellen. Het opstel is bloemrijk geschreven, vol hartstocht en pathos, doch ook vol pronk van geleende metaforen, vol onjuiste beelden, vol gedruisch van woorden en wemeling van schelle kleuren. Duidelijk was het, dat de autodidact geen strenge leider hier had gehad, en dat de vingerwijzingen van Calisch op het gebied van smaak vaag en onvolledig waren geweest. Met 't oog op zulk een opstel begrijpt men, dat Wertheim later weemoedig kon klagen over het nadeel dat alle klassieke vorming hem ontbrak. Toch troffen mij in dat zelfde opstel twee trekken, die in den jongeling den lateren man reeds teekenden. Vooreerst: de eisch aan den dichter gesteld om doordrongen te zijn van het godsdienstig beginsel, met de echt Israëlitische opvatting van

de Godheid als zinnebeeld van ‘Rechtvaardigheid’ en van volmaaktheid: ten andere de plooi die zelfs in de sfeer der poezie den man van zaken en wel van bankiers-zaken aan 't woord liet komen. De hooge bewondering toch voor Victor Hugo verflauwt bij den bediende van Königswärter, wanneer hij op 't einde van zijn opstel ook de ‘Châtiments’ gaat behandelen. Dan speelt de waardeering, die Napoleon III ondervond van de zijde der bankiers, hem parten en zegt hij, ‘dat de strekking en de geest, die “les Châtiments” beheerscht, onwaardig is aan de “Feuilles d'automne”.... en dat die schriften, uit hartstocht en teleurstelling geboren, als zoodanig niet langer zullen duren dan de feiten waaruit zij ontstonden: het zijn treurige gedenkteekenen van den haat en de partijzucht van den verontwaardigden vrijheidstribuun, maar die hun schaduwen niet zoover kunnen werpen dat zij de eerzuil des dichters kunnen bereiken.’ Wij oordeelen thans anders over de Châtiments, en denken o.a. aan het gedicht aan Pauline Roland gewijd.

Letterkunde was echter voor den jongen Wertheim waarlijk niet alles in alles. Hij concentreerde zijn geest niet op één punt. Hij verdeelde zijn kracht. Literatuur, tooneel, muziek waren en werden voor hem slechts middelen om den geest te rijpen: middel, geen doel. En in die werkzame jongelingsjaren, die hij doorbracht arbeidende in de bankierszaak der Königswärters, werd dan ook een veelzijdige ontplooing van allerlei onderscheidene geestesgaven bij hem waargenomen. Hij had geestdrift en dan weder snel en koel overleg: hij kon met vuur spreken en dadelijk daarop een heldere en klare uitéénzetting over financieele belangen op 't papier zetten: hij kon met aan liefde grenzende waardeering personen herdenken, om met den snelsten overgang luimig en schertsend tegenstanders in een lachwekkend licht voor te stellen. Hij werd, un hij allengs over de twintig jaren oud was geworden, op zijn manier een compleete man. Man van de daad en van 't woord: vol aspiratiën en tegelijk vatbaar voor veel berekening: bezielend en toch scherp ontledend: met stoute projecten vervuld en toch rustig en eenvoudig: geslepen en gevat en toch vol vertrouwen: de meerdere van velen en toch liefst zich zettend op den tweeden rang: van alles op de hoogte, hij die op dertienjarigen leeftijd reeds van de lagere school was

genomen: - thans, nu hij de school van 't leven bewust had doorloopen, vol doorzicht en vatbaarheid om alles wat in de wereld te koop is op de juiste waarde te taxeeren, en toch nog steeds in staat om zich te laten drijven op indrukken van het gevoel.

Toen de oom, die hem naar 't kantoor der Königswärters had gebracht, de veelzijdige ontwikkeling van den neef bespeurde, begreep hij, dat de jonge Abraham Carel een groote werkkracht voor zijn eigen effectenkantoor kon zijn. Hij wikkelde dus de betrekking af, die onze Wertheim aan het huis van Julius Königswärter verbond, en nam hem op 21-jarigen leeftijd - men schreef 1853 - in zijn eigen kantoor. Weldra gaf hij hem, in overleg met zijn compagnon, de procuratie van Wertheim en Gompertz. Zoo liep alles voor onzen aankomenden bankier thans als langs zijden draden. De jaren van beproeving en van armoede waren voorbij. Hij had het standpunt verkregen, van waaruit hij voortaan werken zou. Hij zou de firma, die hem nu een plaats inruimde geëvenredigd aan zijn talenten, tot groote uitbreiding gaan brengen, weldra tot een der eerste huizen in zijn stad maken. Hij zag zijn toekomst duidelijk vóór zich en richtte zijn leven daarnaar in. Hij gaf zich geen rust. Hij ging geheel en al op in de zaken, doch bleef bij de behandeling van al de questies optimist, eenigszins idealist. De pessimisten schuddeden 't hoofd over zijn optreden en uitingen, doch hij liet ze praten: hij schreed zijn weg en volgde zijn ster. En zijn bestaan werd voor eigen hart rustiger en kalmer toen de oom, die hem in alles nu had geholpen, hem zijn eenige dochter in Mei 1858 ten huwelijk gaf.

IV.

Wertheim was dus gekomen in de positie, waarin hij te Amsterdam voortaan bekend zou zijn, hij werd mede-chef der firma Wertheim en Gompertz. Hij ging al de kennis en ervaring, die hij had opgedaan, aanwenden om breeder vlucht aan de zaken van dat huis te geven. Hij was jong - nog geen dertig jaren - en kon de krachten van zijn veelzijdigen geest in die richting tot groote spanning uitzetten. De kleinere commissie-zaken van het kantoor werden niet verwaarloosd, doch de bankier werd in hem wakker, en hij

combineerde reeds de hulpbronnen, waarover hij beschikking kon hebben, om weldra deel te nemen in leeningen, om te participeeren in consortia, om in grootere syndicaten op te treden. Het werd een rusteloos cijferen en denken, een peinzen en speuren. Geniale berekeningen gingen door dat jonge brein, en enkele welberaamde speculatiën werden op de beurs reeds tot stand gebracht. Het geld verdienen begon een groote factor in zijn leven te worden. Niet dadelijk echter kon hij in gelijken rang met de oude gëaccrediteerde huizen zich voelen of meten. Er was een soort van leerlingschap, een zeker bescheiden terugtreden in den beginne noodig. Het leven en bedrijf moest zóó worden ingericht, dat men allengs den scherpzinnigen jongen geldman als van-zelf inriep. De wijze van kampen van een Caesar, ‘ik kwam, ik zag, ik overwon,’ is voor de heeren financiers niet altijd de beste methode, in allen geval nooit de methode die het langst duurt. De arbeid van Wertheim was in die eerste jaren een arbeid, die meer geleidelijk de aandacht op den jongen aankomenden bankier vestigde.

Mij heugt nog goed het jaar 1861, toen ik als secretaris der Kamer van koophandel te Amsterdam optrad. Wertheim nam toen nog aan de beurs geen in 't oog vallende plaats in, maar zijn naam werd door kundige handelaars en geldmannen reeds telkens en telkens genoemd. Joh. C. Zimmerman, met wien ik toen veel omging en die zelf een goede carrière op de beurs doorliep, maakte mij op hem opmerkzaam, en toonde mij, haast met benijdenden blik, in 't voorbijgaan zijn bewegelijk vlugge figuur. Doch Wertheim's raad of medewerking werd in de ‘haute-finance’ dier dagen te Amsterdam nog niet in de eerste plaats ingeroepen. De opkomende groote man was toen A. Mendel, ook een Israëliet. Deze ging te-werk op de manier van een Julius Caesar. In de jaren 1862 en 1863 vestigde hij - die tot nu toe als eerste bediende en man van vertrouwen bij Goll & Co. had gewerkt - met veel ‘éclat’ in Amsterdam de groote maatschappij van ‘Handel en Nijverheid,’ die, ingericht naar den trant der fransche groote instellingen tijdens de regeering van. Napoleon III, de Crédits Mobiliers en soortgelijke combinaties, op min of meer reusachtige schaal, in verband met de kapitaalkrachten van het buitenland, den

stoot zou geven aan nieuwe groote financieele lichamen. Aldus werden door dat ‘Handel en Nijverheid’ in 1863 opgericht de Nederlandsch-Indische Handelsbank, de Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij en (voor de helft) de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, en werd het publiek opgeroepen om in die drie nieuwe zaken zich te interesseeren. Het publiek echter nam nog niet grif de aandeelen in die drie nieuwe ondernemingen. Geen nood. Mendel deed door zijn ‘Handel en Nijverheid’ de emissie der aandeelen garandeeren en zette alles in gang. Het was een geweldige beweging van fondsen die aldus ontstond: een suizen van allerlei wind: een wild machtig raderend leven: en tegelijkertijd werd baan en werkkring geopend voor allerlei jonge mannen, die nog moesten toonen wat zij waard waren. Wertheim's naam kwam onder die groep van jongere commissarissen of directeuren niet voor.

Toch werden in het begin van het jaar 1863 statuten gepubliceerd van een soortgelijke Bank, waarbij Wertheim wel als directeur optrad. Het was de Crediet- en Deposito-bank. Het artikel 2 der den 14^{en} April 1863 vastgestelde statuten omschreef het doel dier bank aldus: ‘De werkkring dezer bank is: handel en geldbelegging in pandbrieven, aandeelen en obligatiën van op goede grondslagen gevestigde en wettig erkende banken of maatschappijen, alsmede in die, welke door gewestelijke en waterschapsbesturen worden uitgegeven: - het openstellen van geldleeningen en het behulpzaam zijn in het verkrijgen van kapitaal en crediet voor ondernemingen van algemeen nut, voor groote openbare werken, en het uitbreiden der nationale volksvlijt waar dit met voldoende zekerheid geschieden kan: - en het ontvangen van geld in deposito.’ Het kapitaal der onderneming werd aanvankelijk gesteld op tien millioen gulden. Onder de commissarissen kwamen voor als presidentcommissaris dr. Sarphati, die toen president der directie van de. Nationale Hypotheekbank was, verder de heeren Bachiene, Heshuysen, Berg van Dussen Muilkerk, Bosch van Drakenstein, mr. M.H. s' Jacob, Santhagens en voorts van buitenlanders de heeren L.R. Bisschoffsheim, Hentsch en Pinard van het. Comptoir d'Escompte, allen te Parijs. Als directeur, bijgestaan door den secretaris mr. M.C. van Hall, trad op

A.C. Wertheim. Hij heeft die betrekking van directeur waargenomen tot in het begin van het jaar 1865. Toen werd hij commissaris. Doch in 1872 nam hij voor goed zijn ontslag uit de betrekking aan deze bank, waarschijnlijk wegens onvereenigbaarheid met het gelijktijdig leiden zijner eigen bankierszaak. Zoo als men weet heeft de Crediet- en Deposito-bank zich in 1872 vervormd en opgelost in de ‘Succursale’ der ‘Banque de Paris et des Pays Bas’ hier ter stede.

Hoofdwerkkring voor A.C. Wertheim bleef echter zijn aandeel in de firma Wertheim en Gompertz. Dit was zijn bedrijf bij uitnemendheid. Hij was nu allengs een man van meer beteekenis in Amsterdam geworden. Hij ging - na gedurende de eerste vier jaren van zijn huwelijk in de Doelenstraat gewoond te hebben - verhuizen naar een deftiger huis op de Keizersgracht bij de Spiegelstraat, achter welk huis, in de Kerkstraat, het kantoor zijner firma werd gevestigd. Hij bewoog zich financieel thans zeer gemakkelijk. Tot zelfs in kleine vormen zag men dat hij aanzien kreeg. Amsterdamsche Israëlitische bankiers beminden in die dagen titels en ridderorden, zoo het heette voor de buitenlandsche relatiën. De Duitsche hoven, grootere en kleinere, waren van ouds gewoon aan die levendig gevoelde behoefte te voorzien. Ook A.C. Wertheim kreeg op zijn beurt enkele dier onderscheidingen. Het was vooral zijn oude patroon Machiels die hem hieraan hielp. De heer A.J. Machiels toch, langzamerhand éénig overgebleven chef der firma Julius Königswärter, besloot in 1862, daar hij zeer vermogend was, zijn zaak te Amsterdam te liquideeren, en zelf naar Parijs te verhuizen, waar hij nog steeds leeft. Hij bleef, toen de jonge Wertheim van zijn kantoor ging, zijn vroegeren bediende altijd een goed hart toedragen. Nu hij zelf Amsterdam verliet en zijn consulaten (hij was natuurlijk consul) in die stad moest laten varen - hij bekleedde voor zijn deel de consulaten van Baden en van Saksen-Coburg - dacht hij Wertheim een genoegen te doen, door hem als ziju opvolger aan te bevelen. Ten aanzien van Saksen-Coburg gelukte dit, niet wat betreft Baden. Bij zijn vertrek naar Parijs had de heer Machiels echter aan zijn jongen vriend alvast de wapenschilden en vlaggen van de twee Duitsche staatjes ter hand gesteld. De Badensche vlag met het schild moest nu aan een ander worden gegeven. Onze A.C. Wertheim was

intusschen nog niet thuis in de fijne onderscheidingen dier insignia en gaf bij ongeluk de Saksische tooisels af. Zoo gebeurde het, dat, tot groot vermaak van het in die dingen belangstellend publiek, bij den eersten den besten verjaardag van een lid van het koninklijk huis, A.C. Wertheim de Badensche, en zijn mede-begunstigde Amsterdammer de Saksische vlag uitstak. Zulk een consulaat gaf trouwens niet veel werk: de arbeid bestond in het ontvangen af en toe van enkele bedelaars en het legaliseeren, eens of twee-malen per jaar, van een handteekening. Toen A.C. Wertheim eenigen tijd op die wijze met lof de Saksen-Coburgsche belangen had waargenomen, werd hij vereerd met de toekenning van een tweede consulaat, dat van Nassau, dat hij echter in 1866 na de annexatie van Nassau door. Pruisen weder verloor. Zulke consulaten brachten dan mede het verkrijgen van ridderorden van de door den consul vertegenwoordigde staten.

Dat alles betrof slechts het uiterlijk: een plaats of rang op de ijdelheidsmarkt. De wezenlijke plaats in de stad werd natuurlijk bepaald door de innerlijke gehalte van den persoon. En afgescheiden of zelfs in weerwil van dien opschik bleek die gehalte van het beste allooi. Onder de financiers werd zijn naam allengs genoemd als een der zeer ondernemende. Zijn firma begon op zijn aansporing langzamerhand zich ook te bewegen in de richting der Noord-Amerikaansche spoorweg-emissiën. Kregen niet altijd alle opnemers van zulke door Wertheim en Gompertz uitgegeven waarden de gehoopte winsten, het kantoor zelf steeg in invloed en aanzien. Een administratie-kantoor van Amerikaansche spoorwegwaarden werd later door zijn huis in vereeniging met den heer F.W. Oewel en de firma Westendorp & Co. opgericht. In den gang en stroom dezer Amerikaansche fondsen-beweging was hij omstreeks het tijdvak van het jaar 1870 in ons land een groote drijfkracht, en zijn firma werd meer en meer op dit terrein bekend. Het is waar: het eigen geld verdienen stond hier op den voorgrond. Het geld was de bruid waar men om danste. Bij enkele omstanders en toeschouwers dier Amerikaansche zaken gleden wel eens de woorden van de lippen: het is zoo als het is, maar niet altijd zoo als 't behoort. Doch in de vaart der mededinging gelden niet immer de regelen van zuivere onbaat-

zuchtigheid of van zelfopoffering. Die voordeel wil hebben, moet voordeel doen, luidt de spreuk op het terrein der beurs. Streeft gij niet zoo hebt gij niet: klinkt het dáár. Zoolang het mijn en dijn onder de menschen heerschen, zal altijd 't goud een eigen verlokkende spraak tot hen spreken. De Hollandsche taal kent het weinig vleiende spreekwoord: een ieder is een dief in zijn nering. En onze bijbel wijst er telkens op, dat zij die rijk willen worden in verzoeking vallen. Wij willen niet beoordeelen of Wertheim aanvankelijk in die Amerikaansche spoorwegzaken te-veel op den stroom zich heeft laten glijden. Wij constateeren eenvoudig, dat zijn naam op de beurs zonder ophouden altijd-door geëerd bleef: wat waarlijk niet van al zijn concurrenten van die dagen gezegd kan worden. Hij werd bij het bloeien zijner firma een man van beteekenis op de geldmarkt. Langzamerhand werd hij bij uitnemendheid de man dien men inriep, wanneer nieuwe groote handels- en vervoer-ondernemingen werden op touw gezet.

Toen in het jaar 1870 de stoomvaart-maatschappij Nederland werd opgericht, die ons land in de meest vaste en geregelde verbinding moest brengen met het Oosten, was hij het vooral, die den heer Jan Boissevain, den waren schepper dier vaart, ondersteunde en schraagde. Hoe hij bij dien arbeid gewaardeerd werd, heeft de heer Boissevain zelf, na Wertheim's dood, in het Handelsblad verhaald. Het begin van de Nederland - aldus schreef deze - was niet voorspoedig. Het eerste schip verbrand, kleine averijen bij de andere, dreigende processen, een zeer hooge rentestand, met zeer geringe kans om nieuw kapitaal te plaatsen: ziedaar wat men ondervond. Toch voelde het bestuur dat men verder moest, dat de vloot moest worden versterkt, dat het werkprogramma moest worden uitgevoerd. Verschillende leden van het bestuur vonden het echter roekeloos dit met geleend geld te doen, en de eere-voorzitter der Maatschappij, Prins Hendrik, die vooruit wilde, rekende vooral op den heer Wertheim om deze bezwaren te weerleggen. Maar ziet, op den dag der vergadering is de heer Wertheim ziek en heeft huis-arrest. Geen nood. De prins laat vragen of de vergadering bij de heer Wertheim aan huis kan worden gehouden. Dáár heeft zij dan ook plaats, niet aan de groene tafel, maar met den eere-

voorzitter in een monumentalen fauteuil, den patient op de canapé en de leden van het bestuur op salon-stoelen er om heên gegroepeerd. En toen ging de patient aan 't betoogen, met volkomen erkenning en waardeering van de bezwaren der oppositie, maar met zóó heldere uiteenzetting van de wijze, waarop die bezwaren waren te ontmoeten, dat zelfs de tegenstanders moesten erkennen: ja, zoo kan het. En zoo kon het ook. De uitslag leerde het.[1)].

De karaktertrek, waardoor hij zich bij het in het leven roepen en uitbreiden van al dergelijke ondernemingen onderscheidde, was onveranderlijk die van een verstandig optimist. Hij bleek zeer bekwaam, vooral in opbouwende richting. Zelfs wanneer er ongelukken waren voorgevallen, liet hij de harde kritiek veelal aan anderen over. Hij zag natuurlijk dat verkeerde even zoo goed als een ander: maar het scherp veroordeelen kwam niet van zijn lippen. Hij wilde van het oude altijd nog het goede behouden. Een helpende hand ging er in zulke financieele aangelegenheden steeds van hem uit. Zijn antagonisten, hem op vergaderingen ziende verschijnen, mompelden zoo iets van de reddingboot. En zeer zeker, hij was uiterst scherpzinnig, maar liefst in concilieerende richting. Breken deed hij zelden. Constructief, niet destructief, ging hij te werk. Omdat hij liefst dat wat bestond niet wegwierp, en men hem voortdurend bezig zag met bijwerken en opknappen, werd in bankierskringen wel eens de opmerking gehoord, dat hij in die sfeer eigenlijk niet de ware oorspronkelijke denkbeelden had, dat zijn kracht vooral bestond in het levensvatbaar en smakelijk maken van de conceptiën van anderen, Dit was in den vorm, waarin het gezegd werd, overdrijving: maar toch lag er een kern van waarheid in die beoordeeling zijner werkzaamheid. Hij had de fouten en gebreken van zijn groote qualiteiten: zichtbaar soms in het rekken van den levensduur van ondernemingen, die niet geheel meer levensvatbaar waren: al moet er in één adem bijgevoegd worden, dat bij hem het werkmansbelang, het in 't werk houden van veel werklieden, dikwijls den doorslag gaf. Zijn wezen was altijd tegemoetkoming. Hij was ook

1) A.C. Wertheim heeft later in een klein voor vrienden gedrukt geschrift van 1895 ‘Het zilveren feest der Maatschappij Nederland’ op de hem eigen geestige wijze Prins Hendrik met betrekking tot die Maatschappij geteekend.

tegenover hen, wier meening hij niet deelde, de hulpvaardigheid en vriendelijkheid zelve. Zeer schrander en beleidvol, wist hij telkens met zijn sympathieke stem, met de glanzende flikkering van 't oog, met zijn geestig opgewekten betoogtrant, met zijn edelmoedige opvatting, met zijn opwellingen van 't hart, met zijn door anecdoten gekruide causerie, met zijn pikante zetten, allen mede te sleepen, de vrienden om wat aan de tegenpartij toetegeven, de vijanden om voor 't oogenblik de wapenen neder te leggen. Hij scheen nooit te wanhopen. Als alles dreigde te barsten had hij nog een reserve-voorstel, dat de op touw gezette onderhandeling toch deed gelukken. Men sprak van Wertheim's volgkoetsen, als hij aan sommige belangen toch nog een kans of kansje wilden verzekeren, indien de geheele zaak, die hij trachtte te beredderen, winst zou opleveren. Hij was op dergelijke financieele conferenties en vergaderingen een ‘charmeur.’ En door de bekoring, die hij over alles wist te gieten, werden de overigens drooge becijferingen onder zijn handen levende bewegelijke groepen. De transactie, waarheen hij stevende, werd een boeiend drama, met emoties en aandoeningen, die ook de stugste dwarskop in zekere mate onderging. Goed gehumeurd gingen zelfs de ‘enfants terribles’ der oppositie, die meestal door hem met het kluitje in 't riet waren gestuurd, hun weg naar huis. Hun bedreigingen losten zich ten slotte op in een verbazing over Wertheim's ‘weergasche’ handigheid.

Men kwam dus van-zelf tot hem, als hulp voor zulke financieele instellingen noodig was. Aardig was het, dat de scheppingen van Mendel, die hem in 1863 nog ter zijde hadden gelaten, de één voor de ander na, zijn steun later gingen inroepen. - Het eerst was dit het geval bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. Het bleek toch al spoedig, dat die maatschappij - daargelaten de misslagen die zij bij de oprichting bedreef: het leunen op den heer Mendel voor garantie der storting op de aandeelen en het sluiten der Luik-Limburgsche overeenkomsten - slachtoffer zou worden van een groote fout, die door de Regeering in 1863, bij het vaststellen der concessie, was gemaakt: te weten, dat die maatschappij, bij uitbreiding der exploitatie, wel klimmende uitgaven moest doen, maar telkens van den staat onevenredig minder aandeel in de bruto-ontvang-

sten voor de exploitatie-kosten verkreeg. De schaal van artikel 53 der concessie van het jaar 1863 ondermijnde sluipend die onderneming. De heer A.C. Wertheim was in die dagen eenvoudig aandeelhouder. Met de beeren M.H. Insinger, J.W. Bake, mr. A.S. van Nierop en mr. E.N. Rahusen deed hij nu 30 Mei 1868 het voorstel, dat tot reorganisatie van die maatschappij leidde. Toen die reorganisatie tot stand was gekomen, werd hem een zitting aangeboden in den raad van commissarissen, en sinds dien tijd hebben de Staatsspoorwegen geen warmer vriend gekend dan Wertheim, die al de ressources van zijn buigzaam talent, al de elasticiteit van zijn geest aanwendde, om die maatschappij onder allerlei schokken en gevaren in het goede spoor te houden en voorwaarts te doen rijden. - Ook de Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij, die in 't begin van haar loopbaan vrij wat financieele beslommeringen en zorgen had, nam weldra in 1869 A.C. Wertheim als commissaris in haar midden op, en schonk hem een vooruitstekende plaats: hij gaf dáár immer zijn krachtige bijstand aan de maatregelen, die de maatschappij tot haar tegenwoordigen gunstigen toestand hebben gebracht. - Doch de grootste taak moest hij volvoeren bij de Nederlandsch-Indische Handelsbank. Het was in het jaar 1884. De Indische zaken verkeerden in een dreigende crisis. Indische crediet- en handels-instellingen, die tot nu toe algemeen vertrouwen hadden genoten, werden, door een zwaren val in de prijzen der producten, bedreigd met staking van betaling, daar het crediet haar van alle zijden ontviel. De Nederlandsch-Indische Handelsbank vooral - die daarenboven veel te veel toegegeven had aan al de gemakkelijke wisseltrekkingen - wankelde op haar grondslagen. Goede raad was duur. Toch begreep men, dat nog een poging moest worden aangewend om het dreigend gevaar te bezweren. Ten kantore van den bij uitstek wakkeren handelaar J.B. Zeverijn kwamen eenige kooplieden en financiers bijeen, zoo als men elkander aan de Beurs vond, zonder voorafgaand overleg[1]. Wel scheen de taak moeilijk, toen men de behoeften had overzien. Want wilde men den val voorkomen, dan waren voor de Indische Handelsbank noodig

1) Wij volgen hier een voorstelling van den heer J. Boissevain.

negen millioen gulden. Wertheim opperde toen het stoute denkbeeld, die millioenen te vinden in obligatiën van eene op te richten maatschappij, welke een aantal waarden van de bedreigde bank zou overnemen. Het succès scheen echter bijkans ondenkbaar, want men had slechts vijf dagen tijds. Bergen van bezwaren deden zich op: ook en vooral van juridieken aard. Nu was echter Amsterdam in die dagen een advocaat rijk, August Philips, die met 't veerkrachtigste, onvermoeibaarste, lenigste, subtielste en schijnbaar eenvoudigste talent bijna alle moeielijkheid in rechten wist te overkomen. Het geniale plan, door Wertheim geopperd en door de vrienden beaamd, kreeg den volgenden dag, na een debat met den rechtsgeleerde, vaste gestalte. In ongeloofelijk korten tijd werden door hen beiden statuten en contracten opgesteld. Het was een intellectueel genot - zegt de heer J. Boissevain - deze twee eminente mannen, Wertheim en Philips, die elkander zoo dikwijls in groote zaken, nu eens in verbond dan weder tegenover elkander, mochten ontmoeten, thans zulk een herrijzende zaak te-zamen te zien opzetten. De bijeenkomst duurde tot laat in den avond. Dien eigen nacht was Wertheim aan de drukkerij, om het prospectus te laten zetten, dat 's morgens alom werd verspreid. En toen werd al de ervaring, al den invloed van den in binnen- en buitenland geëerden bankier gebruikt, om de emissie te doen gelukken. Het beleid van Wertheim bleek toen meesterlijk. Eenige uren vóórdat de inschrijving sloot, was het nog onzeker of zij vol zou komen. Maar de schepen waren verbrand. De vrienden, die bij Zeverijn waren samengekomen, hadden zich op eerewoord verbonden, om de inschrijvingen terug te geven, als de volle negen millioen niet werden genomen: - en toen de laatste klokslag klonk had de veldheer zijn slag gewonnen. In de kleine bovenkamer van het Nutsgebouw achter het Paleis, waar op den namiddag van dien dag de uitslag werd verkondigd, werd door al de aanwezigen - er waren een dertigtal in het zaaltje bijeen - een warme en innige handdruk aan Wertheim gegeven. Hier had hij geheel onbaatzuchtig al de hulpmiddelen van zijn vindingrijken geest, al de kracht waarover hij beschikte, voor een groot handelsbelang ten offer gebracht.

Wertheim was nu een vocaal geworden in financieele zaken.

Van-zelf vond hij zijn plaats aangewezen in het bestuur der Vereeniging voor den Effectenhandel. Aan de oprichting der Amsterdamsche Bank in 1870 nam hij een werkzaam deel, van welke instelling hij geruimen tijd commissaris bleef. Het commissariaat van allerlei gewichtige vennootschappen - wij noemen bijv. het Gemeente-crediet en de Nederlandsche Trust-Maatschappij - werd hem opgedragen. De twee eerste financieele instellingen van het land, beide te Amsterdam gevestigd, de Nederlandsche Handelmaatschappij en de Nederlandsche Bank meenden het een voorrecht te heeten A.C. Wertheim in den raad harer commissarissen op te nemen. Het was in zekeren zin een bekrooning van geheel zijn bankiersleven. Want bankier bleef hij met hart en ziel. Deze werkzaamheid kwam overeen met den aanleg van zijn natuur. Hij had een te bedrijvigen geest om lang zijn krachten te concentreeren op één onderwerp. Elke nieuwe uiting in de verkeerswereld trok hem aan. En daarbij kwam dan de leus, die hij zich altijd gesteld had, om alles wat hem voor de hand kwam onmiddellijk af te doen. Welnu, op zijn kantoor, te midden van zijn bedienden, in dien suizenden bijenkorf, was er gelegenheid van allerlei kennis te nemen en velerlei besluiten dadelijk te nemen. Het groote werd groot, het kleine klein behandeld. De schommeling van winst en verlies gaf prikkel bij elke berekening. Hij was thuis in al die becijferingen, in al die combinaties en verplaatsingen der kapitalen van den ééne hoofdstad naar de andere. Hij ontwierp nog altijd tot op het laatst van zijn leven groote plannen, getuige de Zuiderzee-Maatschappij, die tot doel had een nieuwe provincie aan ons rijk toetevoegen. En verliet hij in den middag zijn groot en ruim kantoor, gedurende de laatste twintig jaren in de Amstelstraat gevestigd, dan werd hij met achting allerwege op de Beurs ontvangen. Men wees hem den buitenlandschen bezoekers aan. Naast de coryfeën der geldmarkt uit zijn eigen kring - wij noemen bij voorbeeld den heer Rosenthal en den heer F.S. van Nierop - handhaafde hij zijn eigenaardige en goede plaats.

V.

Bij alles wat hij in die velerlei richtingen met en door

zijn kantoor werkte, en ondernam stond intusschen altijd op den achtergrond de groote liefde voor Amsterdam. De joden dragen Amsterdam voor 't meerendeel op de handen. Potgieters verzen aan Amsterdam van Mei 1860 (in zijn gedicht over Isaäc da Costa) zijn uit hun hart geschreven, wijl die regelen als in één trek samenvoegen de verstandige gastvrijheid van het Hervormde Amsterdam der Republiek en de dankbare vergelding die Israël aan Amsterdam wijdde:

> Al 't voordeel waardeerend van vlijtigen wandel
> Weest ge ijlings hun plaats in der poorteren rij,
> 't Verlaten Lisbóa riep wee om zijn handel.
> De korlen des Taags werden staven aan 't IJ.

Inderdaad is Amsterdam niet denkbaar zonder dat bewegelijk, veerkrachtig en buigzaam Israëlitisch element, dat, altijd met de andere stedelingen medewerkend, toch niet volkomen samensmelt met die andere bestanddeelen der stad, maar steeds, bij de grootste toewijding voor de belangen der plaatselijke gemeenschap, terecht een eigen zelfstandigheid liefst blijft behouden. Wat Amsterdam op allerlei gebied aan die zonen van het huis Jacobs verplicht is, staat in de inwendige geschiedenis van het Amsterdam der laatste drie eeuwen schier op elke bladzijde gegrift. Toen A.C. Wertheim van jongeling tot man opwies, was er een vaag verlangen dat 't hart der beste Amsterdammers deed kloppen, namelijk de begeerte om de beëngende banden, die het oude Amsterdam omknelden, te breken, de stad uit te breiden, licht, lucht en nieuwe woningen aan de armeren, nieuwe wijken aan de burgerklassen te geven. En dat verlangen verpersoonlijkte zich in een zoon van het volk Israëls, in dr. Sarphati.

Aan dien man ging A.C. Wertheim zich hechten met al de kracht van zijn ziel.

Sarphati, in het jaar 1813 uit oud-Portugeesche maar verarmde Joden gesproten, had, na een studietijd aan de Leidsche academie, in 1838 als geneesheer zich in zijn geboortestad Amsterdam neêrgezet. Maar zijn rustelooze geest, de behoefte aan werkzaamheid op groote schaal, kon niet bevredigd worden met de zelfs aanzienlijke praktijk, die hij zich door zijn talent

en menschenkennis had verworven. Voor hem was middel wat voor zoovelen doel zou zijn geweest. Ongevoelig voor materieele voordeelen, gesteund in zijn zienswijze door zijn edele, bescheidene, geestelijk zeer ontwikkelde vrouw, Abigaïl Mendes de Leon, die hij zich ondanks den tegenstand eener aristocratische omgeving tot echtgenoote had verworven, onverschillig voor hetgeen in den regel de genieting des levens wordt genoemd, matig en ingetogen van natuur, maar door eerzucht in den besten zin des woords geprikkeld, zocht hij naar een werkkring in verband met veel-omvattende plannen ter verbetering en ontwikkeling van Amsterdam. Eerst vestigde hij de Maatschappij tot bevordering van landbouw en landontginning, een poging om de treurige en kostbare wijze, waarop asch en vuilnis in Amsterdam werden afgevoerd, te vervormen. Daarna stichtte hij de eerste Handelsschool hier ter stede, waar hij zelf als docent der scheikunde optrad. Na het bezoeken der wereldtentoonstelling van Londen in 1851 rijpte bij hem het plan tot het oprichten der vereeniging van Volksvlijt, welke zich oploste in de stichting van het Paleis voor Volksvlijt, een gedachte waarbij hij voortdurend zich liet leiden door mr. J.A. van Eyk en dr. W.C.H. Staring. Beter en goedkooper brood voor het volk was de leuze, waaronder door hem de maatschappij der Meel- en Broodfabriek werd in 't leven geroepen, de voorgangster van zoovele soortgelijke instellingen hier te lande. Toen gaf hij, voorgelicht door den jongen mr. I.T. Buys, den stoot tot het oprichten der Nationale Hypotheekbank, de eerste en nog altijd de bloeiendste van al die vele banken, die kapitaal en landbezit zoeken samen te brengen. In 1862 grondvestte hij - zooals wij reeds vroeger gezegd hebben - de Nederlandsche Crediet- en Deposito-bank, welke vereeniging van kapitaal beoogde tot het voeden en in gang houden van al de door hem beraamde en ook door anderen gevestigde en te vestigen instellingen. In 1864 richtte hij de Nederlandsche Bouw-maatschappij op, die de kostbare terrein- en bouwconcessie ging exploiteeren door hem van den gemeenteraad verkregen, en die de bakermat werd van het nieuwe Amsterdam, dat zich om het Paleis voor Volksvlijt in beide richtingen ontwikkeld heeft. In Maart 1866 werd de eerste steen door hem gelegd voor het

Amstel-Hotel, dat een sieraad zou zijn van de nieuwe buurten, den vreemdeling toeroepend dat Amsterdam volgens Potgieters woorden ‘het kijkjen waard was.’ Toen dat alles was gedaan, toen de straat zich teekende, die eerlang naar zijn naam zou worden genoemd, toen de eerste tentoonstelling van nijverheid in het hoog zich welvend Paleis voor Volksvlijt werd geopend, bezweek Sarphati den 23^{en} Juni 1866, op drie-envijftig-jarigen leeftijd.

Niet als overwinnaar stierf hij. Integendeel: diep ongelukkig. Hij had als baanbreker en worstelaar moeten werken, zwoegend onder den last der constructies, die hij op elkander stapelde, en hij had uit den aard der zaak, terwijl hij schatten der toekomst voorspiegelde, in het tegenwoordige geen dadelijk tastbare voordeelen kunnen aanwijzen. Zijn uiterlijk droeg van die gedruktheid de sporen.[1)] Zijn gemoedsleven, diep geschokt door het verlies zijner echtgenoote, was meer en meer gebogen onder de overweldigende zorgen van geldelijken aard, die zijn ondernemingsgeest had bezworen. Alte vertrouwende vrienden hadden, onder den invloed van zijn geestdrift en van zijn zelfgenoegzaamheid, zich bij hem aangesloten, zonder met wijze voorzichtigheid hem te temperen, zonder rekening te houden met de eischen, die de weerbarstige werkelijkheid stelt aan de stoutmoedige gedachte. En tegenover dat onbegrensde vertrouwen zijner vrienden stond de stelselmatige tegenstand, die behoudende traagheid en cynieke onwil boden aan zijn krachtige scheppingskracht: een strijk van elken dag, een marteling van striemende slagen straks afgewisseld met een foltering van speldenprikken, die de werkzaamheid bij hem tot hartstocht aanbliezen en van een heilzamen prikkel een koorts van ongedurigheid maakten.

1) In de rede van A.C. Wertheim van 15 Juli 1886 wordt hij (pag. 11) aldus geteekend: ‘Op den eersten blik had zijn uiterlijk iets schier terugstootends. Zijn gelaat met die sterk uitstekende voorhoofdsbeenderen zou bijna aan armoede van geest of ongevoeligheid hebben doen denken. Maar wacht slechts. Ziet ge dat lichtend oog uit die breede kassen te voorschijn komen? Ziet ge den weerglans van het ernstig zwaarmoedig overdenken de gelantstrekken veredelen? Bemerkt gij die afwezigheid van elke neiging tot zinnelijk genieten in de teruggetrokken houding? Hoort gij die stem, eerst schor, dan helder, dan bezield, tolk zijner grootsche denkbeelden? Weest gerust: daar gaat een zielvol denker, een zoon der studie, een geloovige op het gebied van menschenmin en van vooruitgang.’

Ach, welk een tragedie werd dáár geleden! Tegenover het frisch verjongend Amsterdam, dat aan den Amstel opgloorde, lag stervend gebroken de man, die den nieuwen geest had ontketend.....

Niemand heeft dit lijden smartelijker gevoeld dan Wertheim. In een rede van November 1875 in het door Sarphati gestichte Volkspaleis gehouden - een rede waarvan wij in het bovengestelde over Sarphati reeds eenige zinsneden ontleenden - teekende hij op de volgende wijze dat bitter lijden, veroorzaakt vooral door het op zich nemen van allerlei financieele verplichtingen ter wille zijner schepping van het herboren Amsterdam:

‘Stel u den man voor, die zijn leven gewijd heeft aan stoutmoedige en veelomvattende plannen, die de overtuiging hunner uitvoerbaarheid, op geniale opvatting en rijpe studie gegrondvest, vast in zich omdraagt, die den strijd voor die denkbeelden *moet* volhouden, omdat alléén het welgelukken de ontwerpen kan rechtvaardigen, die de vaart en knelling der omstandigheden steeds machtiger op zich ziet inwerken naarmate hij ze minder kan beheerschen: en geef u eens rekenschap van den gemoedsstrijd, van de worsteling tusschen geloof en twijfel, tusschen wanhoop en geestdrift, die in hem kookte en woedde, die hem inwendig feller moest teisteren waar hij ze uitwendig beter wist te verbergen. Belangeloos, en toch het vermogen van anderen met het zijne in den maalstroom zijner ondernemingen medesleepend: bezield door het bewustzijn dat hij zou zegevieren, en toch telkens afgemat opstaande uit den kamp om het hoognoodige te vinden: zijn geheele leven wijdend aan het welzijn zijner medeburgers, en toch gebukt onder het zelfverwijt, dat het mislukken van dat bestaan voor hèm smaad en miskenning, voor zijne partijgangers geldverlies en teleurstelling zou worden: bezweek hij, zonder dat zijn oog het morgenrood mocht aanschouwen van den nieuwen dag die opging over het door hem verjongde Amsterdam. Ware mij een gelijkenis gegund, dan zou ik hem schilderen als den kunstenaar der legende, die het meesterstuk door hem gewrocht gaat gieten in het metalen kleed dat het straks zal vereeuwigen. Ziet het kokend brons stroomt in breede golving in de diepte, borrelend en bruischend vult zich de vorm allengskens: het werk zal zijn meester loonen: doch, jammerlijk oogenblik..... de metaalvoorraad blijkt ontoereikend, de berekening heeft de behoefte miskend, het werk zal onvoltooid blijven, de werkelijkheid zal de gedachte vernederen en logenstraffen! Daar grijpt de kunstenaar om zich heên. Al wat hij smeltbaars bezit,

zijne kostbaarheden, zijne sieraden en zijne kleinodiën, slingert hij in den ziedenden gloed. Toch blijkt de poging onvolledig - en hooger klimt de behoefte en nader wenkt het doel. Nu werpt de kunstenaar, die weet dat straks het voltooide werk hem rechtvaardigen zal, alles in den smeltkroes wat hij bereikbaar onder zijne handen vindt, wat hij zich gerechtigd acht het zijne te mogen noemen. Het doel is bereikt. Statig en majestueus onthult zich het beeld uit den broozen vorm en verkondigt der verbaasde menigte de gedachte van den kunstenaar. Maar hij zelf is bezweken aan de grenspaal van het beloofde land: de overspanning van den geest heeft het uitgeputte lichaam ten val gebracht: de kunstenaar zelf kan het gegeven woord niet inlossen: de lofrede is een lijkzang geworden.'

De dood van Sarphati had Wertheim zeer aangegrepen: een deel van zijn werkzaamheid besteedde hij om de verwarde nalatenschap, die de stoutmoedige levensopwekker naliet, in orde te brengen, zoodat zooveel mogelijk en doenlijk een ieder die bijgedragen had tot het verwezelijken der plannen schadeloos werd gesteld. Maar Wertheim ging nog verder. Hij eischte nu voor dien man, die bijna alléén het werk op zijn schouders had genomen, dat een gansche gemeente had moeten doen, rechtvaardigheid. Die rechtvaardigheid moest een vrijspraak zijn van onvermijdelijk door Sarphati begane te-kort-komingen, en tevens - zijn Israëlistische geest eischte dit - een roemen van Sarphati's naam in het tegenwoordige. De uitbreiding van Amsterdam aan de Amstel-zijde moest voor alle tijden de signatuur dragen van Sarphati. Hij dicteerde aan den gemeenteraad den naam van de Sarphati-straat. Straks eischte hij het Sarphati-park op, waar, naar zijn bedoeling, het gedenkteeken zou verrijzen, dat voor volgende generatiën Sarphati's naam zou doen gedenken. Het tot standkomen van dit Sarphati-monument is voor Wertheim een daad van de edelste piëteit geweest. Die hem hierin, al was 't nog zoo weinig, hielpen, zijn voor altijd als vrienden door hem aangemerkt. De groote aanhankelijkheid, die hij aan mr. J.G. Gleichman betoonde, heeft daarin voor een goed deel zijn verklaring. Toen een verloting moest worden bepaald, om door de geldelijke uitkomsten daarvan de voor het monument bijeengebrachte fondsen te stijven, en de minister Gleichman - niettegenstaande het afkeurend praeadvies van de stedelijke

en provinciale autoriteiten - toch het vergunningsbesluit bevorderde, met de schriftelijke opmerking, dat hij gedurende zijn ministerieele werkzaamheid nooit met meer innerlijke bevrediging den koning een besluit had aangeboden dan dit: - was het voor Wertheim een daad die hij nooit vergat. Hij sprak er dikwijls over. ‘Het gebeurt zoo zeldzaam, dat de staatkunde het recht heeft humaan te zijn - zoo sprak hij dan - dat de vermelding, ons dankbaren, wel vergund zij.’ Eindelijk, eindelijk, op 15 Juli 1886 brak de dag aan, waarop de eisch om recht, dien Wertheim voor Sarphati had gevorderd, werd gewezen. De onthulling van het Sarphatimonument had op dien zomerdag plaats. Wertheim zelf hield in het nieuwe naar zijn vriend genoemde park de toespraak. Die rede, een zeer opmerkelijk stuk welsprekendheid, behelsde een doorloopende vereering van Amsterdam. Alléén in de liefde voor Amsterdam vond wat Sarphati had gewrocht zijn verdediging en thans zijn verheerlijking. In die stemming, die op hare wijze het krachtigst toekomst-signaal was, sloot Wertheim zijn rede met deze schoone woorden:

‘Dit gedenkteeken behoort aan Amsterdam niet slechts door de bestemming der gevers, maar door de beteekenis der zaak. Amsterdam bewoog zich in het keurslijf eener nog eng begrensde bebouwing. Slechts de noordzijde was, met den aanleg der dokken, sinds 1828 uitgebreid: en de verdere vergrooting, steeds verwacht steeds uitgesteld, werd eerst aangevangen, grootendeels zoo niet geheel, door het geniaal initiatief van den nuttigen en waardigen burger dien wij vieren. Een nieuw Amsterdam is verrezen naast en in overeenstemming met het oude. Dáár werd gelegenheid geboden tot opschuiving en verplaatsing: dáár werden weilanden herschapen in nieuwe buurten: dáár werden muffe kelderwoningen verlaten voor frisscher en behaaglijker omgeving: dáár werden straten en grachten getrokken: dáár werden parken aangelegd, voor velen voor allen bestemd: dáár verrezen inrichtingen gewijd aan kunst en wetenschap op de nieuwe terreinen: eene algemeene beweging, een nieuw krachtig leven ontstond, dat den vreemdeling met verbazing en eerbied en den stadgenoot met fierheid vervulde. En zoo onze naburen nog niet onze broeders zijn, wat nood! - over de kunstmatige grensscheiding heên reiken wij elkaar zoo dikwijls de hand, dat die lijn eenmaal moet wegvallen tot gemeenschappelijke bevrediging. Amsterdam draagt niet de keizerskroon om veroveraar te zijn: maar om mede te kronen, wie leven wil van

het leven der hoofdstad. De stroom, die de vlietende beek in zich opneemt, is geen overweldiger maar een geleider.

Zóó ontvange dit gedenkteeken, naast de hulde aan dr. Sarphati, deze beteekenis, dat het de in steen en brons geschreven oorkonde is van de uitbreiding, van de ontwikkeling, van h e t v e r j o n g d l e v e n v a n A m s t e r d a m. Het spreke tot de ouderen van dagen van hetgeen onder hun oogen voorviel, van eene krachtige manifestatie die zij zagen gebeuren of waartoe zij medewerkten: het verhale den jongeren, wanneer en door wien in de eerste plaats dat grootsche werk geschiedde, opdat zij door het voorbeeld en de hulde beiden worden aangespoord tot gelijke werkkracht, tot gelijken moed, tot gelijke zelfverloochening en volharding. Zoo als eens de redenaar in de Fransche Nationale Vergadering die een oneerlijk minister van Justitie toeriep: “ik veroordeel u bij het heengaan het standbeeld van l'Hôpital te aanschouwen”: zou ik allen die weifelen, die vreezen, die in zelfzuchtige éénzelvigheid slechts eigen belangen gedenken en daardoor de algemeene verzaken, willen toeroepen: ik bezweer u het gedenkteeken van Sarphati te aanschouwen, opdat de onverschilligheid, de vreeze, de aarzeling, de zelfzucht wegvallen, en gij u schaart in de rijen van hen die hun land en hun stad liever hebben dan zich zelf. Het gaat met grootsche en verheffende denkbeelden als met de zaadkorrel, die de wind met schijnbare toevalligheid voortdraagt. Ze valt neêr op den vruchtbaren bodem, en een heerlijke plantengroei verrijst, waarvan de oorzaak schier onnaspeurbaar, maar het voortbestaan verzekerd is. Dit gedenkteeken spreke van een heerlijke victorie, bevochten op de halfslachtigheid en de angstvalligheid door de stoutmoedigheid van het genie, en door den doortastenden ijver zijner navolgers.’

Op mannelijk leven voor Amsterdam werd dus door Wertheim de klem gelegd. Hij meende, dat in het verleden van Amsterdam al de waarborgen te vinden waren voor duurzamen bloei in de toekomst. Hij was overtuigd, dat zoo er een stad was, waar besef van waardigheid steeds tot nu toe had geheerscht, waar zin voor stipte plichtvervulling werd gevonden, waar de inwoners bij wakkerheid rechtschapenheid, bij voortgang bezadigdheid, bij fierheid eenvoudigheid paarden, waar het burgerlijk leven in degelijke eerzaamheid zich steeds ontplooide, Amsterdam die stad was. Hij wilde dat in die stad slechts wat sterker de elementen van mogelijken voor spoed werden geprikkeld. De vele handelskrachten en het

uitgebreide handelsmateriaal moesten fikscher worden vereenigd: de kapitaalmarkt leniger worden georganiseerd: de verkeerswegen beter aangelegd. Amsterdam moest meer dan ooit zijn een levend lid van den Staat, een uitgangspunt van nieuwe werkzaamheid, een kracht van voortbrenging, een onuitputtelijke welvaartsgroeve voor gansch Nederland.

Er was in den tijd van Wertheim's krachtigste levensjaren een burgemeester van Amsterdam, die al deze wenschen voor de hoofdstad ook in het brein en in 't hart droeg, wij noemen burgemeester den Tex. Een deel van het leven van Wertheim ging nu op in het helpen en schragen der werkzaamheid van den Tex. Het tijdvak van diens burgemeesterschap van de jaren 1868 tot 1879 is voor Wertheim een volle bevrediging geweest van wat hij voor Amsterdam in dat tijdsgewricht verlangde. Hier was een man die het ambt maakte tot wat het was, niet iemand die aan zijn ambt zijn kracht ontleende. Het persoonlijk karakter van den burgemeester, die vooruit wilde, stond nu op den vóórgrond. De voortreffelijke eigenschappen van den Tex, zijn wilskracht, zijn allesomvattende werklust, zijn kennis van gemeentelijke aangelegenheden, zijn onkreukbare waarheidsliefde en eerlijkheid, kwamen bij de nieuwe ontwikkeling, die de stad onderging, volledig tot haar recht. Wat beteekende de min of meer onparlementaire wijze waarop den Tex het voorzitterschap in den Raad waarnam? Wat beduidde een enkele lang niet malsche weigering of een vierkante te-rechtwijzing hetzij in particulier gehoor hetzij in 't openbaar aan dezen en genen toegeduwd? Wat gold dit alles in vergelijking met de wezenlijke voortreffelijkheid van dezen burgemeester? Men wist in alle kringen van Amsterdam maar al te goed, dat den Tex zóó sprak als hij het meende. Hij was dikwijls ondeftig, barok ook in de uiting van zijn meening, maar men wist waar hij heên wilde. Wat hij weigerde was voor goed afgewezen: wat hij gelastte werd niet mis verstaan of ongedaan gelaten, maar uitgevoerd: wat hij beloofde, 't was misschien niet veel, maar men kon er staat op maken dat 't zou gebeuren. De overtuiging vestigde zich allengs in de gansche stad, dat burgemeester den Tex alles over had voor de belangen dier stad, dat hij die belangen kende, dat hij ongelooflijk veel werk kon afdoen, dat men op

hem aan kon. In één woord, men vertrouwde hem[1)]. Hij kon leiden: men volgde hem en zag tot hem op. Wertheim in de eerste plaats. Daarbij kwam, dat den Tex lief had het scheeprijk Amsterdam, 't welk hij als plaats van zeevaart wilde doen herleven: en dat hij een passic gevoelde voor de groote industrie. Als men veel met den Tex heeft omgegaan, dan weet men hoe zijn gelaat vroolijk opklaarde, als hij te midden van fabrieken en spoorwegen zich bewoog. Waar de stoomhamers dreunden en stampten, waar de ijzeren reuzenarmen werkten, waar de vuren gloeiden, dáár was hij thuis. Trouwens met zijn hooge gestalte scheen hij zelf als ijzer zoo sterk, zoo hard als het blanke staal. Hij wilde het vaderland, en Amsterdam in de eerste plaats, aan het machtige door stoom gedreven verkeer doen deelnemen. Hij was zeer rijk, kon dus, als hij wilde, kapitaal voor dat alles beschikbaar stellen. Hij deed dat: want hij deed wat hij dacht. Man der praktijk stond hij vlak tegenover de mannen der bleeke gedachte. Eenzijdig: 't kan zijn: maar waar zoovelen peinsden, critiseerden en aarzelden, deed hij 't werk, eenvoudig-weg, rustig, kalm, goed gehumeurd, anderen *fair-play* gevend, onbevangen, zelfstandig en toch trouwhartig met anderen werkend, steeds zijn opwekkend ‘vooruit’ hun doende kooren. Op allerlei dergelijk terrein ontmoette nu Wertheim den Tex. Waar Wertheim zoo even den burgemeester had geraadpleegd en gesteund, daar werkte hij straks mede met den voorzitter-commissaris van de ‘Nederland’, stoombooten uitzendend naar Indië, met den president-commissaris der Koninklijke Fabriek van stoom- en andere werktuigen, met den leider der commissarissen van de Staatsspoorwegen-maatschappij. In die dagen had Amsterdam veel geld noodig, wijl veel moest worden ingehaald: de bankier Wertheim gaf telkens zijn raad aan den burgemeester, die op 't terrein der financiën zelf streng toezag en tot in kleinigheden alles nacijferde. Het was een zeer gelukkig samenwerken, dat nimmer door verdachtmaking is gestoord. Gaarne getroostte Wertheim zich onder den Tex een plaatsing op den tweeden of derden rang, mits slechts Amsterdam werd gebaat.

1) Wij gebruiken hier woorden van nar. J.A. Sillem uit zijn boeiend opstel over Burgemeester den Tex in ‘Eigen Haard’ van 1883 (No. 10), pag. 120 en volgende.

Het aftreden van Den Tex veranderde natuurlijk niets in dat werken van Wertheim voor Amsterdam. Bij het organiseeren van de internationale tentoonstelling te Amsterdam in het jaar 1883 is Wertheim de eigenlijke leider, straks de lijder in financieelen zin. Bij den herbouw der Stads-schouwburg op het Leidscheplein, bij het vestigen der groote overdekte zwem- en bad-inrichting op den Heiligenweg, staat hij te midden der ondernemers op den vóórgrond. Bij al zulke plannen voor Amsterdam was hij de man die nooit weifelde: die altijd den moed er in hield, wanneer zoovelen zich terugtrokken. - Op een der zuidelijke uithoeken van Amsterdam woonde een man, die zich in dat opzicht met hem liet vergelijken. Wij bedoelen Westerman, den stichter van den Amsterdamschen dieren- en plantentuin. Het moge waar zijn, dat deze man den kring van zijn denkbeelden meer beperkte, toch volgde hij ook even als Wertheim met gespannen aandacht de beweging der stad op maatschappelijk, letterkundig, wetenschappelijk en staatkundig gebied. En daarbij had hij het groote geluk in zijn mannelijken leeftijd, door de vestiging van Natura Artis Magistra, een droom van zijn jongelingschap te kunnen realiseeren. Hij schiep dat ‘Artis’, hoewel geen duim gronds der vereeniging werd geschonken. Maar bij zijn werk stond op den voorgond de liefde voor zijn stad. Zelfs het plaatselijk Amsterdam had geen beter vriend. Hij kende al de boomen langs grachten en kaden, en menig schaduwrijk plekje bleef op zijn wenk gespaard door de mannen van het stadhuis, die niet altijd oog voor een schilderachtig hoekje hadden. Vijand van ijdele vertooning, van breede woorden, maar altijd voet bij stuk houdend, wist hij de knapsten telkens te overtuigen. Wertheim werd niet moede hem te vereeren, hem ‘den opgewekten kalmen bezadigden man met die sprekende, fijn geteekende trekken, dien geestig besneden mond, dat breede voorhoofd, den vriendelijken glimlach, toegelicht door levendige schier guitig tintelende oogen.’ En toen Westerman den 9^{den} Mei 1890 oud van dagen voor goed rustig insliep, teekende Wertheim in Juli 1891 zijn beeld ‘in Memoriam’: want Westerman's aan Amsterdam gewijd leven was, naar Wertheim's inzicht ‘een leerschool voor de jeugd der gemeente en een prikkel tot de drie-éénheid der menschelijke plichtsvervulling: werkkracht, volharding en humaniteit.’

VI.

Toegerust met al de financieele hulpmiddelen die hij zich had verworven, met de intellectueele vermogens die hij zich had veroverd, met al de gaven van het hart die hem van nature eigen waren, stond nu A.C. Wertheim, gedurende een twintig jaren - stel het tijdvak tusschen de jaren 1874 en 1894 - min of meer aan het hoofd der breede burgerij van Amsterdam.

Hij was een compleete man: een individualiteit op wie Goethe het woord ‘geheel’ zou hebben toegepast, waar de dichter het doel van het streven der menschen aldus aangaf:

> Uns vom Halben zu entwöhnen
> Und im GANZEN, Guten, Schönen
> Resolut zu leben.

Het geheele samenstel van het staatkundig en maatschappelijk geheel der groote gemeente werd dus steeds door Wertheim in al zijn roerselen, schakeeringen en onderdeelen in 't oog gehouden. Hij wilde de elementen, die hij in staat en maatschappij vóór zich zag, zooveel mogelijk in breeden liberalen zin organiseeren, en dat wel door het middel der verzoening. Op het tegenstrijdige der verschillende bestanddeelen onzer samenleving werd nooit door hem de nadruk gelegd. Integendeel. Uit zijn idealisme ontleende hij de geneigdheid, om al de scherp onderscheiden kleuren der vele politieke of sociale kringen als nuances te beschouwen van een nu eens verflauwend dan weder sterker wordend licht van vooruitgang. Aan dit idealisme, dat hem aldus de personen en zaken deed zien, dankte hij dan zijn moed en volharding om bezielend steeds vóór te gaan. En bij dat vóórgaan gaf hij in de eerste plaats zichzelf. Nog vóórdat men zijn fijn ontledend verstand kon waardeeren, had men zijn hart hooren kloppen. Sterker nog dan zijn opwekkende vriendelijke overredingskracht, of dringender nog dan zijn niet ophoudende bescheiden aandrang van het woord, werkte telkens op zijn medeburgers de invloed van zijn gemoed. - Wij willen dit nog verduidelijken, door achtereenvolgens een blik te werpen op zijn bemoeiingen met de politiek, met de kunst, en met den socialen kring der chariteit.

Jaren lang is hij de ziel geweest der kiesvereeniging ‘Burgerplicht’, die de *staatkundige aangelegenheden* voor de Amsterdammers bezorgde. Hij trad dáár op als leider der liberalen, die als hefboom van hun richting de onderwijs-wet van het jaar 1857, met de bevestiging der neutrale school, aannamen. Aan het hoofd der burgerklasse te Amsterdam werkte hij door dat Burgerplicht militant tegen de kerkelijke partijen, die niet ophielden de wet van het jaar 1857 aan te klagen en te veroordeelen. Zij waren immers op weg, naar zijn opvatting, de éénheid van ons volksbestaan te verbreken, en juist voor die éénheid nam hij het in Burgerplicht op. Hij zou getrouw aan zijn beginsel doen gelden wat de lieden vereenigt, niet wat hen scheidt. De onzijdigheid der schoolwet scheen hem het terrein, waarop alle kinderen des lands te samen konden opgroeien. Daarvoor riep hij de kiezers naar de stembus: in dit opzicht een ‘roeper’ van beteekenis, omdat hij de Israëlieten, als gesloten phalanx, die als het op stemmen aankwam den doorslag gaf, achter zich had. Op de vergaderingen zelven van Burgerplicht sprak hij voor een zeer gemengd gehoor van liberale kiezers. Zijn altoos vaardig woord, zijn door scherts gekruide rede, verlevendigd telkens door Oostersche beeldspraak, zijn schalksche kwinkslag, misten zelden de uitwerking. Zijn moedig initiatief, zijn flink doorzetten bekoorde allen. Hij sprak voor zijn hoorders misschien wel eens wat veel: want er is altijd bij ons volk een wantrouwen tegen het veel spreken, al doet men het nog zoo goed: maar toch altijd werd de nu en dan indommelende aandacht zelfs eener kiesvereeniging geheel wakker als hij aan 't woord kwam. De samensmelting van kracht en zachtmoedigheid in zijn persoon was niet te weêrstaan. Voor zijn gezellig en klemmend betoog streken dan de anderen de vlag. Daarbij toonde hij zich in zijn leiding altijd goed-gehumeurd en genereus. En voor de kleinere lieden van zijn gehoor was hij steeds verstaanbaar en begrijpelijk. Zeer fijne en kieschkeurige hoorders waren het wel eens met zichzelven onééns, of het beeld, dat Wertheim improviseerend gebruikte, wel het juiste was: maar het bleek een feit, dat al die beelden van Wertheim, al of niet goed gekozen, 't hart der minderen pakten. Naar huis gaande wisten de ter vergadering opgekomen burgerlieden de teekening van hun leider - houts-

kool of caricatuur - uitnemend te onthouden. Zij waren in 't algemeen door Wertheim eenigszins in hun eigen oog opgeheven. Wertheim waarschuwde voortdurend tegen kleingeestigheid en minachting van anderen. Welnu, zij begonnen ook te meenen dat zij niet exclusief meer waren, natuurlijk binnen den eens getrokken omtrek van hun liberalen cirkel. Toch was Burgerplicht - 't moet erkend worden - in 't algemeen, trots den invloed van Wertheim, nog al doctrinair. Mannen van dagelijksch bedrijf in een handelstad, die gewoon zijn hard te sloven, hebben trouwens, wanneer zij er toe gebracht zijn zich met de politiek in te laten, noodig een vast gareel, een hoûvast voor hun beginselen. Zij vragen loketten voor etiketten en leuzen, waarin zij hun eigen meeningen en stellingen steeds kunnen rangschikken en terugvinden. Ook hierin kwam Wertheim hun te gemoet. Er was na den tijd van Thorbecke een staatsman, uitnemend boven anderen, die verwarrend op het brein van vele liberalen werkte. Hij was zonder tegenspraak de knapste van allen, maar zijn flikkerend talent, zijn tintelend vernuft was niet geheel geëvenredigd aan wat de Hollandsche burgerklasse verdragen kan. Het was Kappeyne. Kappeyne had veel voor Amsterdam gedaan, had meer dan de andere staatslieden begrepen, dat men in het belang van den ganschen staat de krachten in Amsterdam moest concentreeren en versterken: en een goed gedeelte van Amsterdam volgde hem om straks hem te stemmen. Den Tex en zijn vrienden weifelden niet in hun drang om kleur vóór Kappeyne te bekennen, toen hij als minister gevallen was, naar aanleiding der verwerping van de wet, waarbij aan Amsterdam een goed kanaal naar den Rijn zou worden bezorgd. Maar Kappeyne sprak woorden die niet in het woordenboek der toenmalige partij pasten: hij eischte zelfs een herziening der door alle liberalen toen heilig geprezen grondwet van het jaar 1848: - en Wertheim deed aan het hoofd van Burgerplicht Kappeyne vallen. Ook Tak, de vader der kanalenwet, werd door Wertheim in 't begin nog in reserve gehouden... voor later. In dien zin meenen wij, dat Wertheim, gedurende het achttal jaren dat de grondwetsherziening van 1887 voorafging, niet altijd tot de kloekste politieke daden heeft aangeraden. Hij droeg voor zijn deel bij tot het feit, dat volk en burgerij zich bleven vermoeien in een niet eindigend ge-

kibbel over de schoolwet, en dat er in werkelijkheid geen enkele questie tot eenige oplossing kwam. Wertheim liet het tijdvak, toen slechts de administrateurs en behendigen een rol konden spelen - wij denken aan de heeren Heemskerk en van Lynden - al te geduldig (dunkt ons) voorbijgaan. In dat anonieme tijdvak der politiek scheen hij te berusten, niet genoeg bedenkend dat de beste krachten van ons volk door stilstand bederven. Hij schudde zich zelf eerst geheel wakker, toen, bij de eerste verkiezingen na de grondwetsherziening van 1887, de kerkelijke partijen een ministerie konden vormen.

Hij was intusschen door de Provinciale Staten van Noord-Holland, van welk college hij lid was, op den 7^{den} Juli 1886 tot lid der Eerste Kamer der Staten-Generaal gekozen. Hij kreeg dus een uitnemende tribune, waarin hij zich ten overstaan van het gansche land over de wegen der politiek kon uitlaten. In die Eerste Kamer, het parlementaire huis onzer aanzienlijken, had hij eerst zeker terrein te veroveren. De herinnering aan den weggeloopen Pincoffs hinderde hem in 't begin, hem den tweeden Israëliet, die in den hoogen kring thans zitting kwam nemen. Doch weldra werd hij als geheel gelijke door allen begroet. Zijn kennis van het te behandelen onderwerp in de bijzonderheden, zijn tact, zijn gevatheid in de discussie, zijn vastheid van beginsel bij hoffelijkheid en urbauteit van vormen, zijn eerlijke betrouwbaarheid, maakte hem tot een door allen gewaardeerd en geliefd lid. Hij was weldra in die Eerste Kamer geheel op zijn plaats. Wat meer zegt: hij kreeg zelf ruimer inzicht in de politiek. De niet meer zoo vaste verbinding en aanraking met de coterie van Burgerplicht maakte, dat hij een anderen blik kreeg op gemoedsbezwaren en behoeften zelfs van de clericale partij, die hij vroeger zoo fel had bestreden. Het bleek vooral, toen de minister Mackay het wetsontwerp inbracht, dat pacificatie bedoelde in de onderwijs-questie van Nederland. De traditie van hen, die tot de oude garde van Burgerplicht behoorden, verzette zich sterk tegen die poging; maar Wertheim, gedachtig aan het beginsel van verzoening, waaraan hij onder alle omstandigheden gehoorzaamde, bepleitte een andere wending, en door zijn rede van Woensdag 4 December 1889, in de Eerste Kamer gehouden, werkte hij mede om Mackay's poging te doen gelukken. Het einde van die rede, een klein

meesterstuk van parlementaire tactiek, behelsde een wenk aan zijn eigen vrienden, een wenk die Wertheim eigenaardig in zijn staatkundige houding karakteriseerde. Die raadgeving luidde aldus:

‘En nu ten slotte een enkel woord. Onder een spreuk, ontleend aan den eeredienst in de Catholieke kerk, *sursum corda*, is een wapenkreet aangeheven door een begaafd redenaar en stout denker in het land, tegen deze wet. Ik zou mijn geestverwanten van mijn kant met alle bescheidenheid willen zeggen: *verhef uw hart*, opdat gij, met terzijdestelling van zooveel dat u dierbaar is, met zelfverloochening en toewijding, met wijziging van lang gevierde denkbeelden, een deel afstaat van het u dierbaarste, ter wille van het algemeen belang: want wij zijn alléén goed en waardig door de offers die wij weten te brengen. En als men dat wat kinderlijk naïef of gemoedelijk dichterlijk zou noemen, dan zou ik er voor mijn geestverwanten willen bijvoegen het woord, dat Cromwell aan zijn volgelingen zeide: bidt (in dit geval v e r z o e n t) maar houdt uw kruit droog.’

Men ziet hier de wending bij Wertheim in de richting der verzoening. Hij, de strijder bij uitnemendheid voor de openbare school, begreep toch behulpzaam te moeten zijn bij het verkrijgen van meer billijkheid tegenover het bijzonder onderwijs. Later in een gemeenzaam gesprek van het jaar 1897 - zie het ‘interview’ in Elsevier's tijdschrift van 1897 - liet hij zich over dit vraagstuk aldus nog uit: ‘Ik acht de openbare school niet bedreigd door de subsidieering der bijzondere scholen, omdat de openbaxe school wordt gevorderd door de behoefte aan een waarborg van neutraliteit. Maar boven dit alles stel ik goed onderwijs en dat heeft er mij toe geleid te zeggen: verlies ik wat zieltjes door de bijzondere school sterker te maken, dan win ik toch even zooveel ontwikkelde Nederlanders. En dat is de eerste plicht die op den wetgever rust’. ‘Ik ben - zoo uitte hij zich in datzelfde gesprek van 1897 - volstrekt niet anti-clericaal. Ik begrijp, dat het clericalisme een element vormt, dat in de sociale samenleving, in het ethische en in het politieke leven onmisbaar is, omdat het een uitvloeisel is van godsdienst en van historie, en dus van het gevoelsleven in de wereldgebeurtenissen, maar ik wil de kerk in de kerk en niet in den Staat. Ik sta dus ten opzichte van het clericalisme met het geweer bij den

voet, maar het is een geladen geweer. De grief, die ik tegen de anti-clericalen heb, is, dat hun staatkundige beschouwingen rusten op een negatieve politiek: wat in de wereld tot ontwikkeling komt moet zijn kracht ontleenen aan een positieve opvatting, niet aan een negatieve.'

Even opmerkelijk was zijn geleidelijk overhellen in den laatsten tijd tot wat wij sociale politiek noemen. Ik herinner mij zeer goed dat hij bedenkelijk het hoofd schudde, toen ik in den zomer van 1886, bij de naderende grondwetsherziening, de leus ging ontwikkelen van 'sociale rechtvaardigheid'. Het was slechts een principiëele stelling geweest, die ik, afgescheiden van het drijven der verschillende politieke partijen, als iets dat allen konden behartigen, zuiver in theorie had durven formuleeren. Het bedoelde een aanmaning om den weg der sociale politiek in te slaan. Wertheim was, aan het hoofd van Burgerplicht, huiverig deze kleur te bekennen. Met jongere elementen van Burgerplicht had hij in dit opzicht reeds moeten worstelen. Het was een motie-Wertheim, die later in Januari 1888 vooruitstrevende Burgerplicht-leden zich deed afscheiden van de moeder-vereeniging en hen noopte een eigen radicale kiesvereeniging Amsterdam te vormen. Wertheim waarschuwde van zijn kant tegen overijling. Hij meende dat de groep van die radicalen of radicaalgezinden veel te wild te werk ging. Hij achtte overwinningen alleen werkelijk behaald, wanneer ze ook goed beveiligd waren. 'Ik beschouw - zoo zeide hij in 1897 - het niet als een overwinning, als een wilde tot het einddoel door-te-loopen en dáár een vaandel te plaatsen, maar wel om stap voor stap voort te gaan zonder iets op te geven van het reeds bereikte. Daarom zegen ik de energie die door de radicalen is opgewekt, maar ik ga niet met hen mede in de onstuimige wijze waarop zij hun doel willen bereiken. Het is in de politiek als in de natuur: goede planten hebben een lange ontwikkeling noodig en goede vruchten moeten lang rijpen.' 'Een daad van vandaag - zoo sprak hij verder - mag niet eenvoudig-weg enkel als een introductie voor de daad van morgen worden beschouwd: men moet er rekening mede houden, dat zelfs de verstandigste daad een oogenblik van consolidatie noodig heeft.' Het uitstooten van de meer conservatiefliberalen door de gëavanceerd-liberalen werd door hem als

een groote fout beschouwd. Hij scheen dus eenigszins het spel te spelen der doctrinaire conservatieven. Doch ‘verzoening’ lag ook hier voor hem in het verschiet. En toen de minister Tak door een breed gebaseerde kieswet allen, die de vrijheid waarachtig voorstaan, poogde te doen samengaan, ondersteunde hij met al zijn kracht dien minister, in de overtuiging, dat aldus het ruime terrein kon worden verkregen, waarop de mededinging van alle politieke groepen tot edelen wedijver kon worden vervormd. Hij zette zich nogmaals aan het hoofd van Burgerplicht om de liberalen in zijn stad in die richting te leiden en desnoods voort te jagen. Hij meende, dat door dit ruim voor bijna allen geopend kiesrecht de baan ook werd geopend voor de latere sociale hervorming. Hij had niet gerekend met de kracht der inertie der conservatiefliberale elementen, ook in Amsterdam. Hij had de angstvalligheid der bezittenden te licht geteld. Toen de Kamerontbinding in het jaar 1894 plaats had en Wertheim Tak's leuze deed weerklinken, had het omgekeerde plaats van wat hij de jongeren vroeger had verweten. Ditmaal stieten de conservatief-liberalen de gëavanceerden buiten. Wertheim verloor in Amsterdam het pleit. Sinds dat oogenblik onttrok Wertheim zich aan de militante politiek. Hij nam zijn ontslag als voorzitter van Burgerplicht. Het is voor hem in zijn gemoedsleven een oogenblik van grievend leed geweest. Hij hoorde dat voor hem 't woord klonk: ‘klokkeluider af.’ ‘Ik wil u wel zeggen - zoo zeide hij later in het interview van 1897 - dat ik gemeend heb van de militante politiek 't eerst te moeten scheiden. Vooral de gebeurtenissen van het jaar 1894 hebben teleurstelling bij mij gewekt, omdat toen de oude vriendschapsbanden niet sterk genoeg bleken, en men hooger deed gelden wat ons scheidt dan wat ons vereent.’ ‘Het heeft mij veel illusies gekost...: het heeft mij een blik doen werpen op toestanden en menschen.’ ‘Ik heb mij dus sinds 1894 niet vervreemd van het politiek leven, maar ik sta er nu meer als toeschouwer bij dan als medewerker....’

Aan de bemoeiing met de politiek voegde hij verzorging van het tooneel. Dit was als het ware een gevolg, een doorgetrokken lijn van wat in zijn jongelingsjaren door hem was

geleerd in de letterkundige genootschappen en vooral in de rederijkerskamer Vondel. Zoo iemand, dan begreep hij de macht van het tooneel op het volk. En toch - hij kon 't zich niet ontveinzen - had het tooneel juist in ons land met grooter moeielijkheden dan wellicht elders te kampen. Onze eigenaardigheden, deugden en gebreken, staan aan de ontwikkeling der dramatische kunst in den weg. De huiselijkheid der deftige burgerklasse maakt - al is zij aan het afnemen - dat het bezoek van den schouwburg toch nog altijd in onze rijkere kringen een uitzondering, een feestelijke ‘uitgang’ blijft. De familie, die eens in de veertien dagen de comedie bezoekt, geldt onder de getrouwe comparanten. Voorts was en is er nog altijd een vrij groote klove tusschen de taal onzer tooneelspelers en die der beschaafde kringen die het schouwburgbezoek moesten stijven. Onze tooneelspelers komen meestal uit lageren stand even als in de naburige landen. Maar in het buitenland is het vernis van beschaving, noodzakelijk voor een acteur of actrice, gemakkelijker te verkrijgen dan bij ons. De jongens en meisjes weten zich dadelijk gemakkelijker te bewegen, smaakvoller te kleeden, beter zich uit te drukken, dan bij ons het geval is. En zij hebben niet te worstelen met de spraak waarin zij zijn opgevoed. Ach onze keel- en neusklanken, de stadsdialecten, waaronder dat van Amsterdam wel de kroon spant! Het was nu het vaste streven van Wertheim, om aan die laatste bezwaren tegemoet te komen. Aan de proef met de in 1874 opgerichte Tooneelschool nam hij ijverig deel. Trouwens de begaafde Rennefeld, de vriend uit de dagen van Vondel's opvoeringen, stond aan het hoofd dier school. En ook mevrouw Kleine-Gartman, wier talent door Wertheim ten hoogste werd gewaardeerd, schonk, door het geven van dramatische lessen, aan de instelling den besten steun. Het is waar, Rennefeld stierf reeds in December 1877, mevrouw Kleine overleed in October 1885, doch de school werd vrij stevig gevestigd. Zij bleef, al moest er wegens het onzekere van de geldelijke inkomsten zeer zuinig worden huisgehouden, in de goede richting zich bewegen, en vervormde door les en voorbeeld de leelijke stemmen tot dragelijker organen, terwijl zij houding en beweging der jonge zonen en dochters van concierges, bakkers en kleine winkeliers iets van

haar linkschheid en onbeholpenheid deed verliezen. Wertheim, geholpen door zijn jongeren broeder, den dichterlijken schrijver Jacob L. Wertheim, werd niet moede die tooneelschool te steunen. Maar hij deed meer. Hij nam deel aan de stichting van een vereeniging, die nu niet voor het onderwijs van leerlingen maar voor het opheffen van geheel den stand der tooneelspelers zou zorgen. Er zou een keurbende in onze hoofdstad gevormd worden van onze beste acteurs en actrices, en deze zou zich moeten laten inlijven in een vereeniging onder den naam van ‘het Nederlandsch Tooneel’. Dat Nederlandsch Tooneel zou den Amsterdamschen Stadsschouwburg trachten te verwerven als plaats van haar opvoeringen. Niet meer gebogen en geslingerd door financieele beslommeringen zou dan ‘het Nederlandsch Tooneel’ uitsluitend voor de dramatische kunst moeten leven, en door den glans van zijn optreden vele kringen tot het schouwburgbezoek dringen. Inderdaad is voor een deel dat pogen gelukt. Tot welke aanmerkingen ook de questie van ‘het Nederlandsch Tooneel’ soms aanleiding moge hebben gegeven, het peil der tooneelvertooningen is sinds het tot stand komen dier vereeniging gerezen, de zin voor dramatische kunst is opmerkelijk hier en daar gewekt. Wertheim heeft ongeloofelijk veel moeite zich getroost om dat doel te bereiken. Van de stichting der vereeniging af was hij met H.J. Schimmel lid van den Raad van Beheer van ‘het Nederlandsch Tooneel’. Aan al de financieele zorgen van die vereeniging bood hij het hoofd. De grootste inspanning trouwens was in den beginne niette veel, al was het enkel om telkens te behouden wat na al de moeite was verkregen. Zonder A.C. Wertheim zou de vereeniging reeds drie jaren na haar bestaan ontbonden zijn. Doch woord en daad van Wertheim hielden haar in stand. En zijn groote kennis van de tooneel-literatuur was voortdurend van invloed op het handhaven van een deugdelijk repertoire. Aan hem zijn bij voorbeeld voornamelijk de Shakspere-opvoeringen te danken naar de vertaling van dr. L.A.J. Burgersdijk. Groote artiesten uit het buitenland zocht hij voor gastvoorstellingen hier te lokken, om de eigen Hollandsche acteurs tot voorbeeld te zijn. En als die buitenlandsche kunstenaars hier kwamen - ik denk aan Ernst Possart, aan Ludwig Barnay, aan Marie Seebach en anderen -

dan ontving Wertheim hen in zijn huis, aan zijn tafel, woonde hun voorstelling bij en schonk hun kransen en bloemen. Doch zijn eigenlijke liefde gold de Hollandsche artiesten. Trouwens, als zij in moeielijke gevallen tot hem kwamen, konden zij zeker zijn, nooit ongetroost, niet met goeden raad alleen, heên te gaan. Wanneer in de tooneelwereld onvrede heerschte, wist Wertheim het onweêr te verdrijven. En de artiesten vergolden 't hem. Hij was in Amsterdam, toen hij ouder werd, hun aller vaderlijke vriend: de verpersoonlijking voor hen van Lessings ‘Nathan der Weise.’ ‘Als soms (zegt de heer J.H. Rössing) de grootere artiesten, boos gehumeurd - een artiest is ook maar een mensch - slecht en slobberig speelden, de boêl er bij neêrleiën, en.... Wertheim kwam in de zaal, veranderde, zoodra men hem ontwaarde, het spel en werd verder alles ernstig en sympathiek gespeeld’. Een onvergetelijk oogenblik in de tooneelwereld is geweest de brand van den Amsterdamschen Stads-schouwburg in 1890. Toen in den nacht van 19 op 20 Februari 1890 het gebouw in vlammen opging, scheen het alsof ook de vereeniging ‘het Nederlandsch Tooneel’ zou vergaan. De directeur W. Stumpff was dadelijk in 't ochtend-uur naar Wertheim gevlogen en vroeg: ‘Wat nu?’ - ‘Doorgaan Stumpff! Meer dan ooit doorgaan!’ was het antwoord. Ten elf ure in den morgen was er in den huize Stroucken vergadering van den voltalligen Raad van Beheer met al de artiesten der vereeniging. Men wist reeds, dat Wertheim aan den directeur een riem onder 't hart had gestoken, en toen A.C. Wertheim de zaal binnenkwam, hadden al die uitbundige nerveuse acteurs en actrices hem wel te voet willen vallen. Een dankbare verluchting ging op, toen nu ook de gansche Raad van Beheer, op Wertheims voorstel, het ‘doorgaan’ uitsprak. Voor een honderdtal gezinnen was het bestaan nu verder gewaarborgd. Aan het stichten en bouwen van een nieuwen Stads-schouwburg nam Wertheim ijverig deel. Eerst bij de opening van het nieuwe gebouw trad hij af als bestuurder van ‘het Nederlandsch Tooneel’. Toen scheen de toekomst der vereeniging weder in den eersten tijd verzekerd.

Wertheim beperkte zijn liefde voor kunst en letteren niet uitsluitend tot het tooneel. Nooit onttrok hij zich, wanneer

voor arme kunstenaars van pen, penseel of muziek, eenige geldelijke ondersteuning werd gevraagd. Ik mag daarvan niet uitvoerig spreken, al heb ik herinneringen voor 't grijpen. Op een bovenkamer in de Plantage - aldus schreef ook de heer M.G.L. van Loghem in den Amsterdammer van 5 December 1897 - werd aan heel wat jonge veelbelovende kunstenaars en kunstenaressen door een der mannen, op wier smaak en inzicht Wertheim vertrouwde, een examen afgenomen, waarvan de uitslag voor hun geheele leven van belang is geweest. Hoe vaak het bleek dat deze gunsten, steeds met een beminnelijk optimisme verleend, aan onwaardigen besteed waren, zal niemand ooit te weten komen; een diepen blik in deze teleurstellingen, in al dezen ondank, geven zeker deze woorden, naar aanleiding van een schandelijk pamflet, dat tegen hem was uitgekomen: ‘Vreemd, ik herinner me toch niet, ooit dien schrijver een dienst te hebben bewezen.’ Voorts wijs ik er op, dat Wertheim groote letterkundige werken soms met alle kracht schraagde. Het levendigste voorbeeld daarvan is zijn bemoeiing met het woordenboek van professor M. de Vries. Toen in September 1887 op het Letterkundig Congres besloten werd tot het instellen van een Commissie van Bijstand van dat Woordenboek, nam hij den 13^{den} November 1887, ten huize van prof. de Vries te Leiden, bij gelegenheid der constitutie dier commissie, het penningmeesterschap daarvan op zich, en tot aan zijn dood heeft hij die taak volgehouden. Voor hem was dat Woordenboek der Nederlandsche Taal in zijn kwistigen rijkdom een bewijs onzer oorspronkelijkheid als zelfstandig volk, en tevens een bevordering van den samenhang der Dietsche stammen. Aan Vlaanderen en Zuid-Afrika reikte hij in dezen arbeid de hand. Nooit was het hem te veel voor het in stand honden en verrijken van dat taalmuséum te zorgen.

In de werken der barmhartigheid van het Amsterdam der laatste vijf-en-twintig jaren stond hij in onze stad vóóraan. Wij mogen hier op dit gebied de grens der bescheidenheid niet overschrijden: wij kunnen slechts op enkele grootere vereenigingen wijzen, die hij òf zelf oprichtte, òf wier krachtigste steun hij was. Toen de heer dr. A.W.C. Berns in 1878

overging tot het in 't leven roepen van het Burgerziekenhuis, verkreeg hij dadelijk tot bondgenoot van zijn poging onzen Wertheim. Sinds de oprichting lid van het bestuur en sinds 1887 voorzitter dier instelling, was hij hier de man van wien groot beleid en fiksche leiding uitging. Het Burgerziekenhuis had behoefte aan die krachtige figuur, daar de vereeniging steeds met aanzienlijke geldelijke moeielijkheden te kampen had. Maar Wertheim bepaalde zijn zorg niet enkel tot de financiën: zijn belangstelling begeleidde de verpleegsters, drong door tot den inwendigen gang van zaken, en verspreidde zich tot over de zieken, die in het gebouw werden verzorgd. Hij was volkomen gelukkig, als hij voor arme bedroefde zieken, in het Burgerziekenhuis terecht gekomen, op de hem eigene kiesche en fijngevoelige wijze, smart kon lenigen en lijden kon verzachten. - Éénzelfde blijde opgewektheid vervulde hem, wanneer hij zich bezighield met de belangen der vereeniging voor Kindervoeding. Meermalen hebben wij hem tegenwoordig gezien, wanneer in een der volkskoffiehuizen aan de kleinen gezond en warm voedsel werd gegeven. Hoe druk hij 't soms in zijn bankierszaken had, hij verzuimde niet de gelegenheid om zich te overtuigen, dat aan de jonge kinderen der armen en ellendigen een bete broods of kleine versnapering werd aangeboden. Voor grooteren last, die hij zich oplegde, putte hij kracht uit de vriendelijke blikken dier kinderen, die hem eerst nieuwsgierig weldra vertrouwend aanzagen. Hij was de hechtste steun dier instelling. - Dit echter zijn slechts voorbeelden. Wij kunnen de lange lijst van liefdadige inrichtingen, waarbij Wertheim behalve zijn geld altijd zijn persoon verpandde, niet op deze wijze uitwerken. Zijn vriendelijke blik zou het ons verbieden. Wij gaan dus voorbij langs zijn arbeid aan ‘Toevlucht voor Behoeftigen’, aan ‘de Vereeniging tot verbetering van het lot der Blinden in Nederland en zijne Koloniën’, aan de stichting ‘het Aangroeiend Fonds tot verbetering der Volkshuisvesting’, enz. enz. Vermelden wij nog slechts twee stichtingen die door hem persoonlijk zijn opgericht. Allereerst de Prins-Alexander-Stichting voor blinde kinderen op Midden-Eng te Bennekom, en in de tweede plaats de Prins-Hendrik-Stichting te Egmond voor de arme oude zeelieden. De laatste instelling ging hem zeer bijzonder ter harte. Hij heeft zelf daarover in ‘Eigen

Haard' van het jaar 1893 (no. 48) een vriendelijk opstel geschreven, versierd met illustraties, naar teekeningen van E.S. Witkamp. Hij brengt ons dáár in het visschersdorp aan zee en toont ons het gebouw, waarvan den 2^{den} Maart 1874 Prins Hendrik zelf den eersten steen legde. Het huisvestte in 1893 reeds een 110-tal verpleegden, oude stramme visschers en zeelieden, die naast den steeds bulderenden oceaan, waarop zij in hun jeugd en mannelijken leeftijd ploegden, kalm in de ruime woning hun laatste dagen kunnen slijten.

De kring van Wertheims bemoeiing met werken der chariteit wordt in zekeren zin afgerond door de opteekening van zijn medewerking aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De stichting van de Nieuwenhuijzens der achttiende eeuw, met haar sociale gedachte, had al zijn sympathie. Het uitgangspunt dier maatschappij: 'het teeder medelijden over den staat des genieenen mans in het vaderland' - om de eigen woorden der stichters te gebruiken - was inderdaad ook het zijne. Het geheele vaderland was, naar die opvatting, één gemeenschap, en wanneer leden van die gemeenschap kwijnden, of niet tot hun recht kwamen, was de gansche gemeenschap ongezond. Het Nut poogde dus het geheele volksleven te doordringen en het op te heffen: op vele punten tegelijk. Wertheim kwam aan dat Nut als van-zelf hier te gemoet. Toen sinds 1880 een nieuwere bezielende geest het wel wat verouderde lichaam van dit Nut begon te doortintelen, werd Wertheim weldra - hij was de eerste Israëliet wien dit te beurt viel - lid van het hoofdbestuur. Hij heeft in dat hoofdbestuur al zijn talenten ten toon gespreid. De verschillende onderdeelen der taak, die het Nut in de jaren van zijn bestuur ondernam, hadden al zijn sympathie. Hij heeft met den grootsten ijver medegewerkt tot het mogelijk maken en tot stand komen van plaatselijke volks-credietbanken, bij voorkeur op coöperatieven grondslag. De leiddraad voor de inrichting van die volksbanken, opgesteld door een commissie uit het hoofdbestuur, draagt naast de onderteekening der heeren Goeman Borgesius en Dijkmans die van A.C. Wertheim. Hij heeft de pogingen van het Nut in het belang van arbeiderswoningen, ten voordeele van het onderwijs in handenarbeid, in de richting van

persoonlijke bemoeiing van meer ontwikkelden ten bate van minder ontwikkelden (Toynbee-werk), met warmte ondersteund en geholpen. Zijn adviezen over de werking der ziekenfondsen en begrafenisfondsen, over het vraagstuk der werkloosheid, over de questie der armenverzorging en der volkshuisvesting, zijn bemoeiing met den toestand der opleiding van het onderwijzend personeel van bewaarscholen, en met geheel het probleem en de verzorging der verwaarloosde kinderen, werden in den boezem van het hoofdbestuur ten zeerste gewaardeerd. Volksvrienden vergeten niet de geestdrift die hem vervulde, toen het Nut zich aangordde om het treffelijk Nederlandsche volksliederenboek te doen samenstellen. In de algemeene vergadering der departementen werd zijn woord met gejuich ontvangen. Zijn leiding dier algemeene vergadering als voorzitter is voor hem, den eersten Israëlitischen hoofdbestuurder, een ovatie geweest. In een warme redevoering, toen, den 23sten Mei 1888, voor de afgevaardigden der departementen als voorzitter uitgesproken, heeft hij geheel zijn levensopvatting in de sociale richting nader nog gepreciseerd. Hij zette uitéén, dat één begrip de grondtoon van alle besprekingen op deze vergadering moest uitmaken, en dat begrip was: verzoening. Die verzoening beteekende maatschappelijke toenadering en wederzijdsche steun: rechtvaardigheid van allen tegenover allen. Het vraagstuk voor het Nut was geen ander dan te onderzoeken, hoe het practisch mogelijk was de maatschappelijke verzoening voor te bereiden en tot zekere hoogte althans tot stand te brengen. ‘Tot zekere hoogte: - zeide Wertheim - want het samenstel van vraagstukken op maatschappelijk, op ethisch, op economisch terrein, dat wij de sociale questie noemen, zal wel nimmer voor een volledige oplossing vatbaar zijn.’ Maar naar die oplossing moet toch gestreefd worden. Wij kunnen niet toelaten dat het pessimisme ontmoedigend op ons werkt. Voor die verzoening mogen wij nu niet enkel en alléén vertrouwen op den collectieven arbeid. Neen, volgens Wertheim, is het initiatief in eigen kring en werkkring de ware poging tot verzoening. De collectiviteit heeft haar eigen taak: maar ieder onzer moet in eigen omgeving de verzoening bevorderen tusschen de deelen en klassen der groote menschelijke maatschappij. ‘Van hen, die tot uitge-

breiden werkkring geroepen zijn, tot hen, die in bescheiden sfeeren zich bewegen, is er geen enkele die zijn aandeel niet behoort aan te brengen tot het groote liefdewerk der toenadering.' In een schitterende peroratie wekt Wertheim al de verschillende dragers van bedieningen of uitvoerders van bedrijven op, om in die richting mede te werken. Vooral de toespraak tot de mannen der nijverheid trilde in den kring, waar zij uitgesproken werd, hoorbaar na. Zeker, ook in deze zijn redevoering, neemt Wertheim niet geheel en al de positie der voorstanders van de sociale politiek. Hij aanvaart hun stelling slechts onder zeker beneficie: gelijk hij o.a. op het stuk der pensionneering van oude werklieden het staats-socialisme sterk bleef bestrijden. Maar op zijn wijze werkende reikte, hij gëavanceerden altijd de hand. Waar anderen altijd overlegden en raad gaven handelde hij al vast. Toor al zijn liefdadige doeleinden en instellingen werd hij niet moede zelf offers te geven, en voorts met altijd vindingrijken geest den gegoeden en weigestelden van Amsterdam een aanleiding, een verzoeking vóór te tooveren, om ook van hunne zijde iets te doen. Het zal voor onze nakomelingen een raadsel zijn, dat op zulke pogingen door principieele doctrinaire leden van een politiek radicalisme wel eens werd neêrgezien. O ironie van datgene wat men beginsel noemt! Zij die, bijvoorbeeld, op het stuk van armverzorging alle heil verwachtten van overheidsbemoeiing, zagen in Wertheim, met zijn goedgeefschheid, met zijn vertrouwen in particuliere liefdadigheid, haast soms een.... tegenstander.

VII.

Hij woonde in de laatste twintig jaren van zijn leven in het weidsche huis op de Heerengracht bij den Amstel, achter welke woning in de Amstelstraat een met breeden gevel voorzien ruim kantoor van zijn firma was gebouwd. Hij was een type geworden van den voornamen rijken Israëliet. Hij was - ofschoon voor zich zelf liberaal in kerkelijk opzicht - gehecht aan de tradition van zijn kerkgenootschap. Jaren lang was hij lid van den kerkeraad. Na het aftreden van mr. C.D. Asser als voorzitter van dit college, werd hij - nadat de heer L.P. Jacobs een tijdlang die betrekking had

vervuld - president van den kerkeraad. Hij eerbiedigde als zoodanig volkomen de meeningen der meer orthodoxe Joden. Dit bleek vooral bij het beroepen van den laatsten opper-rabbijn. Het streng orthodoxe element, aan het hoofd waarvan destijds de heer A. Lehren stond, had het oog gevestigd op den heer dr. J.H. Dunner, rector van het Nederlandsch Israëlitisch seminarium. Wertheim, die in zijn betrekking van curator van dit seminarium den heer Dunner had leeren waardeeren, ondersteunde dit voorstel ten sterkste en wist te maken dat de heer Dunner tot opper-rabbijn werd aangesteld. Wertheim's invloed bij alle kerkelijke partijen van zijn genootschap werd met den tijd steeds grooter, zoodat in den boezem der Joodsche gemeente te Amsterdam niets kon plaats hebben, zonder dat vooraf zijn goedvinden was gevraagd. Zoo werd hij door allen geëerd. Zijn levenswijze bleef echter eenvoudig. In zijn huis kende hij geen hooger en ander genot, dan zich omringd te zien door zijn zachte teedere echtgenoote en zijn bloeiend gezin. Eens in November 1868 werd zijn vaderhart diep getroffen door 't sterven van twee jeugdige kinderen, onder wie de jonge zoon, die voor de toekomst in geestesgaven het evenbeeld van zijn vader beloofde te zijn: later bleef hij (behoudens een enkele uitzondering) voor zulke verliezen gespaard. Het was zulk een gelukkig familie-leven bij hem in het statige huis. Zij die veel in de wereld van zaken, in de politiek of elders werken, worden wel eens onaandoenlijker voor kleine huiselijke genoegens of zorgen. Hij nooit. Met 't grootste geduld, met de grootste zachtmoedigheid zat hij de kleine zorgen voor elk huiselijk feest te bepraten, en 's avonds dichtte hij de verzen voor ieders verjaringof herdenking. Het familieleven, de edelste openbaring van het Iraëlitisch bestaan, stond bij hem zeer hoog, op de eerste plaats. In huis was hij - tot op de laatste twee levensjaren, toen benauwdheden hem plaagden, en de teêrvertakte aderen aan en boven de slapen rimpelend zich begonnen saâmtetrekken - altijd frisch en vroolijk op de hoogte van alles. Geen breede rei van feestgenooten werd in zijn huis toegelaten Slechts zeer uitverkorenen mochten den drempel van zijn huiskamer overschrijden. Eens - den 12^{den} December 1892 - scheen het anders. Toen stroomde daar in het middag-uur al wat van eenige beteekenis in Amsterdam

woont in het huis op de Heerengracht bij den Amstel samen. Wertheim was zestig jaren oud geworden en geheel Amsterdam wilde in dit feest deelen en bracht hem hulde. De man, die tot éénige leus had ‘heb lief, en nog eens heb lief’, kreeg toen den handdruk van vertegenwoordigers der gansche burgerij. Overigens was er in zijn huis een stille bescheiden toon. Dat sommige Israëlieten, bij groote welvaart, bovenmate soms aan vertoon gingen hechten, was hem een voortdurende ergernis. Hij en zijn huis zouden eenvoudig blijven. In zijn herinnering zag hij zich zelf, jonge zoon van 't joodsche volk, haastig draven door de straten van Amsterdam, om den kost te verdienen: hij wilde niet, dat er zoo zichtbare kloof zou wezen tusschen 't rijk worden en 't arm zijn. Het was misschien, volgens zijn inzicht, de fout der Joden van onzen tijd, dat zij, als zij rijk werden, den Christenen die hen omgaven als in de oogen staken.

Over die fout van zijn rasgenooten, samenhangende met zekeren trek van zelfverheffing, en over geheel het verschijnsel van het opkomend anti-semitisme heeft hij veel nagedacht in zijn ouderdom. Zijn denkbeelden daarover zijn eenigszins als de kern van den gedachtenkring zijner laatste jaren te beschouwen. Hij heeft die gedachten nedergelegd in een rede, die hij in de algemeene vergadering der Nederlandsche afdeeling van het Algemeen Israëlitisch Verbond, te 's Hage, op Zondag 18 Juni 1893 heeft gehouden. Tan die rede - die als een testament aan zijn Hollandsche geloofsgenooten is aan te merken - middelpunt van zijn gedachten en overpeinzingen, willen wij enkele fragmenten hier mededeelen. Wij nemen misschien iets te-veel daarvan over, maar de adel van den inhoud zal onze verontschuldiging zijn.

Nadat Wertheim in dichterlijke bewoordigingen het verleden der Joden had geschetst, vervolgde hij zijn rede aldus:

‘De vraag is: wat is de toestand van den Jood in de nieuwe maatschappij, wat zijn zijne rechten en plichten?

Dat ik mij liet medesleepen, een grootsch verleden in korte trekken te schilderen, het geschiedde omdat ik, ditmaal opzettelijk, de font beging, die aan onze Joodsche opvatting kleeft.

Die fout is het geloof aan, het op den voorgrond stellen van onze voortreffelijkheid.

En inderdaad, als men ziet, wat er werd van een hoopje verachte, vertrapte bannelingen, links en rechts uitéénгejaagd, dan; ontstaat onwillekeurig de meening, dat iets grootsch voor ons is weggelegd, en dat wij nog een andere, hoogere bestemming hebben dan die van eerlijke en trouwe burgers te zijn van den staat waarin wij leven.

Dat geloof in onze voortreffelijkheid is ons een, gevaar in subjectneven en objectieven ein.

Het valt niet te ontkennen dat de omstandigheid, dat gemengde huwelijken nog zeldzaam zijn en de kerk althans ze uitsluit, in physieken zin bij ons het semitisch ras bewaard heeft, al moesten ook, onvermijdelijk, luchtstreek en omgeving daarop invloed uitoefenen.

Wij hebben, althans in overdraohtelijken zin, bruisender bloed en een meer sanguien temperament dan onze andersdenkende medeburgers: onze neigingen, begeerten, hartstochten en eigenschappen zijn daardoor scherper geteekend en nemen meer duidelijk omlijste vormen aan: onze verbeeldingskracht laat zich sneller medesleepen en ons gevoel schijnt intiemer in de wijze van miting.

Onze trekken dragen veelal het kenmerk van onze afkomst en zijn bijna een herkenniingsteeken.

De herinnering aan geleden ontbering wordt een prikkel tot bezit, de herinnering aan geleden vernedering wordt een drijfveer tot verheffing, de reactie van geleden verdrukking wordt een streven naar onafhankelijkheid, de eens onderdrukte eerzucht drijft tot machtsuitoefening en heerschzucht.

Eigenschappen en gebreken, die zich verkondigen in groote bewegelijkheid, in een snel tempo van denken, spreken en handelen, in een behoefte aan glans en tooi, in weidsche grootspraak bij sommigen, in gemis aan ingetogenheid bij anderen.

En zóó worden wij, waar wij overwinnaars zijn in den strijd voor vrijheid en zelfstandigheid op staatkundig en maatschappelijk gebied, onwillekeurig medegesleept door de herinnering aan een verleden, dat ons wreed en onrechtvaardig werd opgedrongen: en, waar onze zege samengaat met den gang der beschaving, ontleenen wij aan de doorgemaakte worsteling de schrille klanken en uitingen van genoegdoening over de behaalde overwinning.

Zóó dringen wij ons soms onnoodigerwijze op den vóórgrond, en schijnen de ‘parvenus’ van de nieuwe orde van zaken, waar wij het recht hebben ons als de mede-grondleggers te beschouwen.

Zóó vertoonen wij gebreken die slechts de oppervlakte raken, en verbergen de eigenschappen die het geheele zieleleven omvatten.

Daarvan nu maakt geslepen en behendig het anti-semitisme gebruik. Het heeft nieuwe vormen aangenomen, maar het vooroordeel, de

rassenhaat blijven voortwoekeren als een giftige plant, die voortkomt uit de moerassen van bijgeloof van het verleden en uit den poel van nijd van het heden.'

Wat moeten wij, Joden, daartegen doen, vraagt Wertheim zich af. Het antwoord dat hij geeft is geen ander dan deze les: 'uit het grootsch verleden van Israel moeten wij zielenadel leeren'. Dan zal zelf bewustzijn, plichtbesef, toewijding stroomen in het ziele-leven van ieder Israëliet, en zal men den moeielijken strijd van het bestaan edel kunnen voeren. Wertheim gaat aldus voort:

'Wel moeilijk is die strijd.

Het vooroordeel, ook bij de niet moedwillig en voorbedachtelijk vóóringenomenen, bestaat nu eenmaal, en die het wil wegcijferen onder ons, verwart bijzondere ervaringen met algemeene toestanden.

De uitzonderingen bewijzen den regel: en de regel is, dat in het maatschappelijke samenzijn den Israëliet, maar al te dikwijls, een geïsoleerd standpunt is aangewezen.

Zijn daar niet, zelfs onder da meest ontwikkelden, klingen voor hem gesloten, en is de toelating niet soms een werk van welwillendheid waarop de ontwerper fier is?

Wordt niet de bijbeltekst aan een grootsch en zelfopofferend hervormer toegeschreven, 'zie! waarlijk een Israëliet in welken geen bedrog is,' maar al te dikwijls uitgelegd als een blaam op de velen, in plaats van als een lofrede op den man die er mede is bedoeld?

Wordt niet de verheffing van een Israëliet tot een hooger staatsambt zelfs door de meest verdraagzamen met zekere verbazingverkondigd?

Wordt niet een gemengd huwelijk van voorwaarden omgeven, die de rechten der godsdienstige meerderheid ten goede komen tegenover de onderwerping der minderheid, en zijn zulke huwelijken niet dikwijls eene berekening in plaats van een zielenverbond?

Wordt niet dikwijls bij het vervullen van betrekkingen bij stad en land in zorgvuldige nauwlettendheid rekening gehouden met de bepaling-en van het zielental? Of wel, onwillekeurige vernedering, als *voorrecht* gegund, waar slechts van *recht* sprake mag zijn?

Dat alles is echter niet slechts het gevolg van onverdraagzaamheid en kleinzieligheid van anderen, wij z e l v e n zijn er dikwijls de onbewuste oorzaken van.

En ziet, daar komen wij op het gevaar, waarop ik u straks wees:

het geloof aan onze voortreffelijkheid en de rechten, die wij meenen daaraan te moeten ontleenen.

Ik spreek hier niet van den minderen man. Voor hem is het leven zóó hard, de strijd zóó bitter, de rust zóó schaarsch, de gelegenheid tot vorming van geest en verstand zóó zeldzaam, dat hem geen verwijt mag gelden, als hij vormen vertoont, waarvan Heine in zijn 'Princessin Sabbath' zoo geestig en gevoelig getuigt, maar die toch de poëzie hebben van de liefde voor het gezin en der eerbiediging en verheffing van den alouden godsdienst.

Maar mijn woord geldt hen allen, aan wie opvoeding en omgeving plichten oplegt in het *maatschappelijk* samenzijn.

Treden wij dáár allen op met de kalmte en ingetogenheid van den musicus die zich bewust is, dat hij een bescheiden, hoewel integreerend deel uitmaakt van het orkest?

Of gevoelen velen zich niet geroepen solist te worden en de aandacht bij uitnemendheid op *zich* te vestigen, desnoods ten koste hunner medespelers?

Zijn de vormen, waarin wij ons uiten, geheel in harmonie met onze omgeving? Of is niet in die uiting dikwijls iets, dat er op aangelegd is om de aandacht te trekken, nog wel op het gevaar af dat ze een tegenstelling vormt met den algemeenen klank-rhytmus?

Is er niet dikwijls zeker vertoon in de wijze, waarop wij het goede doen, en willen wij niet vaak weten en doen weten, dat wij zoo handelen?

Bestaat er bij ons niet eene overgevoeligheid, die zelfs aan sommige, der onnadenkendheid ontsnapte, uitdrukkingen eene kwetsende beteekenis toedicht, en een grief maakt van onwillekeurige aanwendingvan verouderde termen?

Gebruiken wij niet wel eens den toestand van minderheid, waarin wij op godsdienstig gebied verkeeren, als een middel om onze eerzucht, misschien wel onze eigenliefde of ijdelheid te bevredigen?

Zijn wij, onder de ervaring van 't geen onverdraagzaamheid doet dulden en lijden, altijd verdraagzaam tegenover andersdenkenden?

En zien wij in eiken medemensch, hoe hij zijn geloof, zijn aarzeling of zijn ontkenning moge uiten, steeds een broeder?

Of speelt niet de wrok van het verledene, de geprikkeldheid van het heden, ons dikwijls parten, en verleidt het ons niet tot wantrouwen in woord en daad?

Uit zich bij sommigen het godsdienstig gevoel niet in een krampachtig vasthouden aan de vormen en in de strenge eerbiediging van den ritus met miskenning van den hoogeren zin?

En is de godsdienst bij ons altijd een dienst van God?

Of wordt bij eenigen diezelfde eeredienst niet slechts ter zijde

geschoven, maar gesmaad en belachelijk gemankt, als ware die daad van minachting een daad van zelfstandigheid? En wordt niet de schoone en verheven symboliek, in die vormen opgesloten, moedwillig miskend?

Zijn wij altijd toenaderend en welwillend tegenover onze minder ontwikkelde, karig bedeelde geloofsgenooten? Heffen wij hen op tot meer beschaving en geven wij hun rekenschap van de plichten die op hen rusten?

Of zijn er niet onder ons, die zich der arme broederen schamen, en het vooroordeel, dat ginds ons zelven treft, hier in eigen boezem toepassen?

Zijn er niet onder ons, die terecht beleedigd zijn, als men hen ‘vreemdelingen’ noemt, maar die in werkelijkheid vreemdeling zijn in het kennen en doorgronden van het zieleleven hunner geloofsgenooten?

Hebben wij altijd denzelfden moed, om ons als Israëlieten te handhaven en daardoor te doen eerbiedigen? Zijn er niet, die met de diplomatie van den struisvogel meenen, dat zij niet gezien worden, als zij zelf niet zien?

Zijn er niet, die, als Jood geboren, zich inspannen om zich van dien oorsprong te vervreemden en zich aftezonderen van hunne geloofsgenooten, in de illusie, dat men den overgang niet zal opletten, daarbij miskennend, dat reeds het enkel feit, dat zij tot eene minderheid behooren, hen tegenover die eigen minderheid heilige plichten van solidariteit oplegt?

Zich verhoovaardigen Jood te zijn, is eene dwaasheid, want het toeval heeft daarover beslist. Zich te schamen het te zijn is eene kleinzieligheid: het vaandel verlaten is hier, als overal, eene lafhartigheid.’

Aldus de grieven eu te-kortkomingen zijner rasgenooten schetsende, wekt Wertheim hen op, om, met behoud van hun traditie en waardigheid, zich te veréénzelvigen met het land hunner geboorte.

De wensch, dien wij bij den ingang van het Paaschfeest uitspreken:

> ‘Dit jaar hier, het volgend in het land Israëls,’
> ‘Dit jaar zijn wij dienstbaar, het volgend jaar vrije lieden,’

blijve de dichterlijke uiting van het godsdienstig ideaal, maar in de werkelijkheid gevoele zich ieder tehuis in het land, dat hem eens gastvrij heeft ontvangen en dat hem als staatsburger in de gemeenschap heeft opgenomen.

Vrije burgers in den vrijen staat moeten wij zijn.

Waar het woord ‘vreemdeling’ in den mond van zekere godsdienstige partijen kwetst en grieft, zorgen wij, ook niet den schijn aan te nemen alsof wij vreemdelingen waren.

In de kerk Israëlieten, moeten wij daarbuiten in den vollen, onverdeelden, onsplistbaren zin van het woord medeburgers zijn.

Ons vaderland is niet aan de oevers van den Jordaan, het is dáár, waar onze ouders en onze kinderen zijn geboren, waar gemeenschappelijke, zedelijke en materieele belangen ons binden, waar wij liefhebben en haten, strijden en bestreden worden, waar wij menschen zijn in de volle beteekenis des woords en waar niets wat menschelijk is ons vreemd mag blijven.

En als wij dat medeburgerschap goed begrijpen, als wij die solidariteit erkennen en waardeeren, dan moeten wij daaraan ook alle onze krachten en vermogens wijden.

Ik eisch van mijne geloofsgenooten toewijding aan de openbare zaak, strenge rechtschapenheid in handel en wandel, zedelijkheid in het openbaar en bijzonder leven, toewijding aan den huiselijken haard, verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden, ernstig zoeken naar het ware en goede, liefde tot den evenmensch, onbevangenheid van oordeel, vergevensgezindheid tegenover anderer feiten en onverbiddelijke gestrengheid tegenover eigen tekortkomingen, fierheid zonder hoogmoed, nederigheid zonder serviliteit, gevoel van eigenwaarde tegenover meerderen, vriendelijke toenadering tegenover gelijken, opheffende welwillendheid tegenover minderen, de instandhouding van het ideaal dat in ons leeft, maar tevens het verantwoordelijkheidsgevoel tegenover de werkelijkheid.

In één woord: bewustzijn van plichten, handhaving van rechten, geestdrift voor het hoogere.

Men zegge niet, dat ik onze geloofsgenooten eene te zware taak opleg. Ik vorder van hen, dat zij hun afkomst, hun geschiedenis waardig blijven. Ik vorder, dat de lijdenskelk, waaruit zij gedronken hebben en nog drinken, voor hen een versterkend en verheffend geneesmiddel bevatte, dat de miskenning voor hen eene loutering zij.....

En als een teeken des verbonds, als symbool der godsdienstige éénheid, te midden van de verscheidenheid in het maatschappelijk bestaan, als een uiting van ongeschokt en onwankelbaar vertrouwen, weerklinke het ten morgen en ten avond uit den mond van hen die gelooven eerbiedigen en liefhebben:

HOOR ISRAËL! DE EEUWIGE, UW GOD, IS EEN EENIG, EEUWIG WEZEN.

VIII.

Wij begroeven hem te Overveen, het dorp bij Haarlem, een uur westwaarts van Amsterdam. Daar midden in de duinen, op een klein kerkhof, waar in 't begin der negentiende eeuw een deel der Nederlandsch Israëlitische gemeente een eigen begraafplaats had ingericht, legden wij hem neder. Het was een heerlijke zonnige winterdag. Van uit Amsterdam was een overtalrijke stoet van vrienden en bekenden, die als een zwarte streep over den rijzenden en dalenden geel getinten weg naar den dooden-akker zich bewoog, overgekomen, om de laatste eer aan den gestorven medeburger te brengen. Die menschen spraken stil, met gedempte stem, over den beminden vriend. Dicht-bij lag als vloeibaar grijs zilver de zee. Haar golven ruischten en dreunden zacht. Van tijd tot tijd ritselde de wind door de dorre helmbiezen. De lijkwagen kwam raderend aan, en op Joodsche wijze werd eenigszins ruw de uit ongeschaafde planken saamgevoegde kist in de groeve gelaten. Toen sprak de rabbijn ernstig en waardig, spreuken en gezegden ontleenend aan het Oude Testament, aan de geschiedenis van Abraham den aartsvader. Daarna stonden veel vrienden op om te getuigen van het hart van dien man. Frisch streek een bries over de afgeschoten plek in de zandige duinen. Diezelfde wind bewoog zeker ook het gras, dat op een ander (in de zeventiende eeuw aangelegd) Joodsch kerkhof wast, een uur oostwaarts van Amsterdam, te Ouwerkerk aan den Amstel. Daarginds, aan die andere zijde der stad, rust te midden van rijk gebeeldhouwde steenen dr. Sarpliati, de streng orthodoxe Jood, afstammeling van de aristocratische Portugeesche Israëlieten. Het was als of de wind de laatste groeten dier twee Israëlieten aan elkander overbracht. De twee Joodsche mannen van vuur, die verteerd werden door gloed van ijver voor Amsterdam, die voor Amsterdam gedroomd en gewerkt hebben zoolang de dag voor hen opging, liggen thans onbewegelijk en koud ter neder, afwachtend het eind oordeel.....

H.P.G. QUACK.

Schoonheid uit Indië.

Facts and Fancies about Java by Miss Augusta de Wit. Singapore, ‘Straits Times’ Press. 1898.

Ik hield niet van Indië, en ik houd er nog stéédsniet van.

Ik hield niet van Indië omdat de gevoelens en ideeën van het overgroote deel der menschen daar de vijandige contrasten zijn van mijn gevoelens en ideeën. De geheele inrichting der maatschappij, zoowel de particuliere als de ambtelijke, stond er mij al dadelijk tegen, en ergerde mij zoo diep, dat ik er waarlijk jaren lang door verhinderd ben, het mooie van Indië te zien. En dat is er toch heúsch, al had ik het nooit gedacht.

Verbeeldt u, een vrij mensch, zoo'n beetje droomende van recht en gelijkheid, opgegroeid in het idee, dat de adel van den geest de eenig mogelijke is, dat de superioriteit van een mensch bestemd wordt door de ontwikkeling van zijn geest, de nobiliteit van zijn gevoelens, en die dit nu eenmaal even zeker wáár weet als tweemaal twee is vier, - verbeeldt u zoo iemand, inéén s, zonder erg, verplaatst in de indische maatschappij! De indische maatschappij, de maatschappij van het gouden kalf, van visites makende, homberende, intrigueerende, ultra materialistische, cancanneerende menschen; een maatschappij, waarin de superioriteit der individuën enkel en alleen wordt afgemeten naar de grootheid van hun inkomen, zóó dat b.v. iemand die ƒ 400 per maand int er meer is dan een die er maar ƒ 350 krijgt - een glorie, waarin Godbetert zijn vrouw deelt, die vóór die van ƒ 350 gaat, - en waarin elk rangstapje hooger den bezitter niet alleen als

ambtenaar maar óók als mensch, eenige eindeloosheden méér in de hoogte heft; een bureaucratische maatschappij, waarvan de duffe, vunze adem al het teedere, jonge, frissche, ideale verstikt, dat wagen wil, daar tóch, zij het eenzaam, te blijven bloeien! Een maatschappij, die - op enkele, eminente uitzonderingen na - nooit groote mannen heeft voortgebracht die iets behoorlijks leverden van kunst, muziek, of literatuur, hetgeen ongeveer zeggen wil, dat er in die maatschappij niet intens en nobel geleefd kan worden zóó, dat de innigste essence van dat leven zich in onsterfelijke schoonheid openbaart. De negatie van het ideale, de triomf van het bruut materialistische, waaronder vooral ook behoort de ontreinigingvan het idee vrouw tot femelle, de stupide aanbidding van het gouden kalf, en het ignobele geïntrigueer om hooger en hooger te komen, met totale verwaarloozing van het moreele, ethische en wijze, - dit zijn de dingen, die den argeloozen nieuweling er zóó overdonderen en neêr slaan, dat hij jaren noodig heeft om er weêr eenigszins van bovenop te komen.

Nooit is er - na Multatuli - een groot kunstwerk in Indië gemaakt, iets dat heel apart en bizonder staat als *de* indische kunst bij uitnemendheid, zooals er b.v. is duitsche muziek en vlaamsche schilderschool en fransche litteratuur. En geen wonder. Alle levensomstandigheden, het klimaat in de eerste plaats, zijn er nadeelig en vijandig voor de ontwikkeling van hoogere geestelijke krachten. Behalve die van Maurits, die, hoewel geen hooge kunst, toch goede dingen zijn, worden er in Indië geen boeken van beteekernis geschreven. De pogingen van auteurs als J.H. de Veer, en Delila, en Thérèse Hoven, en zoovelen meer, zijn even zooveel teleurstellingen. En het succes dat zulke oppervlakkige, niets beduidende, schoon wel eens wat lollige en joviaal geschreven boeken in Indië hebben, is een treurig bewijs van het lage peil, waarop de literaire ontwikkeling nog staat in dit door zoo vele schrijvers als bij uitstek poëtisch geroemde Insulinde. Ik dacht vroeger altijd dat dit aan Indië zelf lag, dat het geen land was om mooie dingen te zien, en daar vreugdevol van te schrijven, in mooie rythmen. De zoo hooggeroemde tropische pracht, schitterend als zij is, lijkt er zielloos en laat koud, en het licht - het heilige licht van Rembrandt! - is er fel en bruut, en verblindt. -

En aan goeden wil ontbrak het mij niet. Hoe graag zou ik, evenals in China, dat heerlijk wonderland, ook in Indië de wijsheid en de schoonheid hebben gezien! Maar het was de omgeving, de maatschappij met dien verstikkenden, duffen adem van bureaucratie en materialisme, die mij zóó benauwde en versufte, dat ik dood was een tijd voor het mooi.

Totdat ik, nu gisteren, - een evenement! - dat heerlijke, weldadige, mooie, o! zoo mooie boekje in handen kreeg van Miss Augusta de Wit, ‘Pacts and Fancies about Java.’

In 't engelsch, in 't engelsch, bij Jove, en niet in het hollandsch moest dus eindelijk weêr het eerste fatsoenlijke boek worden geschreven over Indië. Wij zelf, - ik ook helaas! - zijn er te beroerd voor geweest! Wij hebben geleuterd en gewauwelkonsd over de waringins en de palmen, en de schitterende, oostersche kleurenpracht, en de zon die onderdook in de zee, en den smachtenden Wongso en de zedige Sarinah, maar het was kletsen, kletsen, er was niets van aan, wij voelden er niets van, en wat er gemaakt werd was wit papier met zwarte letters er op, meer niets, géén rythmen van heerlijk geluid, die de ziel verheugen! - Bah! als ik er nu nog aan denk, aan al die boeken over Indië die ik las, soms met bangkloppend hart beginnende, of het dan nu eindelijk, eindelijk komen zou, dat mooi, dat ik maar niet òm me kan vinden, nu al jaren lang!

Maar nu *is* het gekomen! Gelukkig!

Ja, het kón ook eigenlijk niet anders, het mooi wás er, heusch het was er, en ik heb het niet gezien, uil die ik was. Ik ben er vlak langs gegaan, precies zooals zooveel menschen langs China gaan, en ik heb er niets, niets van gezien.

Er is eerst een meisje noodig geweest, een meisje met een blanke ziel, waarin het schoone zich dádelijk weerspiegelt, en die moest het zeggen in reine rythmen, vóór ik het zag. En nu zie ik het óók. Dank u wèl, juffrouw de Wit, u hebt mij heel gelukkig er me^e gemaakt!

Er is weinig over haar mooie boekje geschreven. Wel zoo hier en daar, in de voornaamste bladen een courantenartikel, meestal enkel een entrefilet, maar men sprak daarin uitsluitend van haar oordeel over Indië, en de meer- of

mindere juistheid daarvan, niet over het werk als kunst, als levend schoon van klank en rythme. En dat is toch de hoofdzaak.

Wat wás ik blij met dit boek! Want daar had ik nu eindelijk iets heel verwants gevonden in dit onverwante land! Wat ik namelijk getracht heb te zien in China, dat heeft Augusta de Wit gegeven in haar 'Facts and Fancies.' Zij heeft niet gemaakt de dorre opsomming van allerlei in Indië geziene menschen en dingen, maar zij heeft ons geschonken hare emotie, door welke zij de essence, de schoonheid dier menschen en dingen mocht aanschouwen. '*Ik houd van warm, van liefdevol, van innig*' heb ik eens in een voorwoord gezegd. '*Ik houd van emotie. De geleerdheid kan mij geen ziertje schelen dan alleen als hulpmiddel om de schoonheid te leeren begrijpen, en als uit haar geen emotie wordt, is zij mij niets waard*.' - Ja, ik ben blij dat ik ook gezegd heb dat men van de dingen, die ik schrijf, niet kan zeggen dat ze niet zoo zouden kunnen zijn. '*Ik heb ze zoo gevoeld en daarom zijn ze zoo*.'[1)]

Want daar komt Augusta de Wit het waarachtig bevestigen door hare emotie van de geziene dingen in klank en rythme te bestendigen, en dan, aan het eind van haar boek nog eens te verklaren, dat die emoties keusch éven waar zijn als wat men wel eens droog realiteit noemt.

Als ik zoo later eens kalm terug ga denken als een verstandig mensch, zegt zij ongeveer, over hoe Java al zoo is, en ik denk over het gemakkelijke, luxueuze maar uiterst monotone leven, en de witte, stoffige steden, over de irrigatie, en de administratie enz. enz., dan zal ik die solide, harde feiten in 't geheel niet meer kunnen doen samengaan met '*the airy fancies, the legends and the dreams, which must still, as with the splendour of zodiacal skies, illumine my thoughts of that beautiful island*.'

En nu komt er iets heel moois, waar ik een innig genoegen in heb, omdat ik het zoo gaarne zag toegepast op mijn eigen werk over China, - dat China, dat zooveel schrijvers een vies, vuns land vinden met een verachtelijk volk, en dat ík zoo'n heerlijk wonderland weet met zoo'n malgré tout hoogst

1) Voorwoord van 'Kwun Yin. Een boek van de Goden en de Hel.' Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

sympathieke bevolking. - Als zij zoo denkt over die solide, harde feiten aan den eenen, en haar droomen aan den anderen kant zegt Miss de Witt zoo treffend: '*It seems impossible that both should be true. And, yet, I know that the fancies are every whit as real and living as the facts, that the poetry and the romance are as faithful representations of things as they are, as the highest praise could be*.'

Het is dan toch waar, hoé vernederend het ook voor me is, het mooi was er wel in Indië, maar ik was zelf niet mooi genoeg om het te zien.

En omdat de ziel van Augusta de Wit zoo blank en transparant was, heeft zij het wèl gezien, want zij ving het zuivere beeld op van het schoone, in onbevlekten staat.

Beschamend, maar aan den anderen kant toch ook verheugend, om te lezen, hoe deze schrijfster langs zooveel dingen ging, waar ik niets in zag, maar waar zij ál maar de schoonheid van voelde, om die later te uiten in vreugdevolle rythmen! -

Ja, het is een vreugdevol boek. Hoe gretig en dankbaar ziet de schrijfster alle mooie dingen om haar heen - het leelijke ziet zij bijna niethoe naïef blij is ze met alles, en hoe heerlijk bewogen ruischen de rythmen van haar taal, waar zij het uitzegt, hoe mooi het wel was.

Zij begint met dat, waarmede iedereen die in Indië komt begint, het Hôtel. Het indische hôtel, abominatie der indische abominaties, n'en déplaise Van Maurik, die het er zoo heerlijk vindt! Een eenigszins fijngevoelig mensch voelt iets van het beste hem verlaten als hij in de misère van een indisch hotel komt. De ongulle, naakte, vunze kamers, de brutale gore snoeten der bedienden, het ongegeneerde van sommige logés, die, bijna naakt, je voorbij sjokken naar de badkamers en je zouden beruiken van nieuwsgierigheid om maar te weten wie je bent, het walgelijke, vieze tooneel van de bergen gore, heete dingen die aan de rijsttafel in als beesten vretende menschen worden gepropt, het vunze van vuile hemden en broeken, die vlak voor uw neus worden te drogen gehangen; het walgelijke van volle potten en inodores, die men brutaal langs u heen sjouwt, waar gij uw thee zit te drinken in het ignobele stukje zoogenaamde voor.... galerij(!) voor uw slaaphok in de bijgebouwen,.... maar de

misère is niet op te noemen, zij is als die van zeeziekte, en men moet haar ondervonden hebben om er een idee van te hebben....

Maar nu Miss de Wit. Die ziet dat leelijke bijna niet. Ze is er te veel op uit om het mooie alleen te zien. Zij ziet de zon, die de witte gebouwen schroeit, die den tuin in vlam zet, met bevende, heete lucht er boven, zij ziet roode en oranje bloesems als smeulende asch, en vlamt zelve op van zooveel licht. Zij ziet elke nuance er van elk uur anders, en zóó gevoelig is ze voor alles, dat ze in den lateren middag het vage, weifelende schemerroze óp ziet droom en uit het felle wit der brandende muren, dat wonderteêre roze van den indischen, vroegen avond, dat dan óók zoo zachtkuisch opbloeit in vage, veêren wolken, hoog in de lucht. En dat jammerlijke misèreleven van 't hôtel wordt voor háár een mooi beweeg van licht, dat vreugde geeft.

Ik moet absoluut even een voorbeeld geven van haar stijl, want ik wil dat haar boek gelezen wordt, en ik moet er nieuwsgierig naar maken. Dan zal ook uit dat fragment blijken, hoe mooi ze altijd het licht ziet, vooal 's avonds, tegen het sombere woudendonker er om heen:

'*Shortly after my arrival I was invited to a ball at the palace*[1)]. *I was at the time staying with friends in het Salemba quarter; and we had a drive of nearly an hour through avenues of tall waringin trees. There was no wind, not the faintest breath of air, all that world of leaves stood unstirred; summits broad as hiltops, and cascades of massive foliage, making a blackness against skies all limpid with diffused starlight. Between the vaguely discerned stems, little lights would now and then flare up, and, a reddish arm be revealed, the portion of a face, and some fruits in a basket. Once, too, we saw the shining of a fire with some native watchmen crouching around it, their faces strangely distorted in the ever-writhing and shifting light. One of them shouted out a hoarse 'who goes?' That was the only sound I heard all the time. Silence and darkness all around, and overhead*

1) Het paleis van den Gouverneur-Generaal op het Koningsplein te Weltevreden.

sinuous course of the sky, like a pale river between shores of blackness flowing betweeen the dense summits of the waringintrees. We might have been in the heart of a woodland, miles away from the populous city, when suddenly the horses turned a corner, and there burst upon us the great white blaze of the palace, shining beyond intervening darknesses. It seemed like a low-hanging lightning-cloud, with myriads of little fames, like sparks of Saint-Elmo's fire hovering around, above, and underneath. Those aloft hung immovable, the steadfast stars, lower down, immovable too, a wide-swung circle of seemingly larger luminaries, defining a tract of darkness; within that flamebound space, trembling hither and thither, fitful will-o-the-wisps, and, without the shining boundary, rushing lights that darted by and suddenly stood, and then with jerks and stops drew ever nearer to the great effulgent cloud. The lights of stars, lanterns, oil-wicks, and carriage-lamps seemed all to have been scattered from that central glow. As we drew nearer, its cloudlike aspect changed to the semblance of an alabaster grotto, the fire in its white core streaked with lines of black, and these lines broadened and lengthened until they grew into solid shafts: when the columns of the loggia stood revealed, rising from the height of a marble terrace.

I ascended the white steps. I was in the very heart of the light. The pillars, the floor, the walls, and the ceiling seemed, to be made of light. And, suddenly, I had a sense of homecoming. Why, I knew all this very well! I had known it for years, for ever so long, ever since the time when I listened to fairy tales, and in that beautifully bound book - I must not touch it and I kept my hands behind my back to withstand the temptation - was shown the picture of the castle where the Sleeping Beauty lived. As night, lying wide awake up to quite nine o'clock, I saw it as plain as could be, growing up around the lamp, with the ground-glass shade for a cupola. Later on, when I could read myself, and also climb trees as the boys in the village had taught me, sitting al through the drowsy summer afternoons in the forked branch of an old, crooked pear-tree, with Hans Andersens tales on my knees, I rebuilt the Castle on a bolder scale for the Little Mermaiden. Alas! she was never to live there! Until, at last, when Romeo crossed the threshold, and Juliet turned und stood

at gaze, a burst of music flooded the widening halls, entwined couples moved like flowers that sway in the evening wind, and between the tall columns, 'I caught a glimpse of the sky and 'all the little stars'. Now, I had entered, the palace myself. The great La France roses, and the Maréchal Niel that fell in showers of gold over the edge of the marble urns, had budded in my dream garden. The music played: and, in the vast hall I knew so well, the polonaise begon to unwind its slow coils, with a flash of gold-lace und of diamonds, a gleaming of bare shoulders, and a wavy movement of silken trains, whose hues enriched, the pale marble underfoot....'

Dit is mooi, dit is fijn geöbserveerd, dit is sierlijk, gracieus en intiem, en dit is allerliefst beminnelijk. Hoe bewonder ik de schrijfster, zóó iets liefs en moois te voelen, in dat milieu! Mij heeft de omgeving altijd zoo gedrukt dat ik het lieve niet zag, en de voelhoorns voor het mooie waren diep in mij weggekropen, drie jaren lang, zoolang ik in Indië was.

Natuurlijk kwam later ook voor Augusta de Wit de ontgoocheling. Al heel gauw voelt zij het ìn-leelijke van ons maatschappelijke leven in Indië, en vooral dat ééne, verfoeilijke, wat alles hier bederft en tegelijk zoo wanhopig ridicuul maakt: '*the official character of social life in the best circles. It seems as if discipline regulated matters of pleasure as strictly as matters of business. A man will go to his chiefs party as he would, to his office of a morning*.'

En nu toont de auteur ineens, dat zij met al haar open gevoel voor mooi, toch ook verstandig genoeg is om het foei-leelijke te zien, en eerlijk genoeg om het naakt aan de kaak te stellen. Het is, zegt zij heel juist, of de menschen in Indië nooit the struggle for existence kunnen vergeten, en of ze een diner of een bal beschouwen als een slag met den vijand, en elk ding dat voor de hand ligt wordt goed genoeg geacht om er mee te vechten. Het beste is, zegt ze, om een of ander speciaal talent te hebben, want met intellect alleen kom je er niet. En de schijnbaar futiele dingen van het sociale leven *zijn hier hoofdzaken,* zegt ze terecht; de zoogenaamde menschen van de wereld alleen krijgen de goede plaatsen. Vandaar, dat sociale verdiensten, d.w.z. leistungen in de salons, vóór alles gaan, en voorál, voegt ze er schalksch

maar volkomen juist aan toe, pas op dat je goed kaart speelt! Want ‘all elderly gentlemen like cards: all chiefs of department like cards.’ Nu is dat stellig overdreven, maar heelemaal onwaar is het toch ook niet. En zóó zegt ze, drie heeren met een heel hoogen ambtenaar aan de ombertafel ziende van die drie: ‘*Though, to the superficial observer, they were taking their pleasures laboriously, they took better things than their pleasure: a chance of preferment. They had heard ballads being sung and said about the man who stormed high places with his chair for a steed and a pack of cards for shield and spear, and utterly defeated and drove out the garrison of quill-armed men*.’

Maar het behoeft niet absoluut kaarten te zijn, zegt zij verder. Alle wegen leiden naar Rome. Je mag ook dansen kiezen, of lekker eten. Men is vrij den weg te kiezen om hooger te komen, en als je liever niet ombert dan doe je 't maar met walsen.

Zeker, dit is weer overdreven. Maar bitter als het is, geheel onwaar is 't óók al weer niet. De kanker van het bureaucratisch officieele vreet al het frissche en reine uit de samenleving weg. Men is er niet ambtenaar op de kantooruren, aan het ambtelijk werk, men is er ambtenaar als men slaapt, als men theedrinkt, als men zijn kinderen kust, ja tot in de meest intieme levensverrichtingen toe. Men is geen mensch, maar ambtenaar en, Godbetert, de vrouwen zijn ook geen echtgenooten en moeders, maar altijd door vrouwen van ambtenaren. Dit belet vrijen, gezelligen omgang, dit creëert scheeve verhoudingen, onoprechtheid, vleierij. En, het ergste van alles, dit veroorzaakt geestelijken stilstand; men denkt dat men als mensch superieur is, en geen geestelijke, hoogere ontwikkeling noodig heeft, als men in zekere ambtelijke sfeer van werken een kraan, of, wat niet altijd hetzelfde wil zeggen, een hooggeplaatst persoon is. Daaruit weer volgt, dat de lager geplaatsten, meenende dat rang het allerkostbaarste is in het leven, de ontwikkeling hunner ziel, dus die van hun reinste en goddelijkste moreele principes van geen waarde achten en zelfs met opzet negeeren, om hun levensdoel te maken van hooger en hooger klimmen op den ambtelijken ladder.

Men begrijpe mij toch asjeblieft niet verkeerd! Ik zeg niet

dat een ambtenaar geen respect moet hebben voor zijn meerderen. Vooral in een land als Indië is eerbied voor het gezag, gehoorzaamheid aan de hooger gestelde machten *een eerste vereischte*. Maar er is onderscheid tusschen gezonden eerbied, gepaste gehoorzaamheid aan den eenen, en vleierij, likkerij en intrigue aan den anderen kant, en het is de vloek der indische maatschappij, dat men er dit onderscheid zoo weinig kent. Ware eerbied is te eerbiedig om zich op zulke ignobele manieren te uiten.

Die degeneratie van den eerbied is misschien ook de reden van de degeneratie der hoffelijkheid. Hoor maar wat Miss de Wit zegt over een receptie bij een hoog personage ergens in Indië.

Precies om zeven uur gaat zij het erf van de gastvrouw binnen. De gastvrouw staat even op, strekt de hand uit, verzoekt haar te gaan zitten, '*and resumes a languid conversation with the great lady at her right. Unless, indeed, a new arrival be a greater lady, in which case the former occupant will cede to her the place of honour, and content herself with the next.*' Langzamerhand komen de gasten en gaan om een groote marmeren tafel zitten, ééne helft van den cirkel voor de dames, de andere voor de heeren, en die twee semicirkels even streng gescheiden als ééns de schapen en de geiten zullen zijn, op den dag des Oordeels. En dit duurt tot plotseling, om acht uur, boem! het avondschot valt. Iedereen neemt dan zijn horloge uit den zak en zet het gelijk. De hoogste, allerverhevenste dame van alle uit den kring (haar man met het hoogste tractement) staat oppas op als een mindere het doet! en geeft het sein tot vertrek. Het is of de gasten officieel naar huis worden gebulderd met dat schot. Niet meer dan twee of drie van de gasten, zegt Miss de Wit, heeft een paar andere woorden met gastheer en gastvrouw gewisseld behalve het welcome en good bye bij komen en gaan. Als men niet toevallig bij zijn eigen côterie is komen te zitten - en de indische maatschappij is één eindelooze rij van côterieën - dan heeft men het geheele bezoek, door vrijwel stommetje gespeeld. Maar dat is niets, de vereischte acte de présence is gemaakt. '*This is, indeed, a triumph of the bureaucratic principle,*' roept de schrijfster uit.

En toch - dit vind ik nu juist zoo beminnelijk in haar -

ziet zij in al die koude deftigheid nog aardige, charmante dingen. Want, is het niet lief geöbserveerd in zoo'n stijf milieu, als die schapen en geiten zoo in halve cirkels om die tafel zitten zegt ze: '*Soon, around, the big, marble topped table, the circle is drawn, one half of it shining like the rainbowed sky, the other black as innermost darkness*'. En, als een paar zwart gejaste mannen zoo van tijd tot tijd eens zwijgendstatig opstaan, om even achter in een hoek van de voorgalerij samen te staan uitblazen, ziet ze daar toch al weer iets mooi's in. - Zij staan dan, zegt ze, '*unhappily together in the farthest corner of the verandah, and with cigars and cigarettes, make little clouds to hide themselves from the children of the light shining far off*'.

Wat aardig, niet waar, dit '*children of the light*' hier ineens!

En wat lief - om nu van de leelijke dingen voor goed afscheid te nemen -, wat lief zooals zij 's nachts uitloopt om op het Koningsplein de witte, wuivende mistnevels te zien, die rijzen en dalen in het vage manelicht, rollende hun luchtige golven tegen de kust van duisternis! En hoe mooi, datzelfde Plein, vanwaar men héél ver de hergen van de Preanger kan zien in het Zuiden, als tegen den avond een rozige glans speelt over daken en muren, en een lange, karmozijnen wolk zeilende hoog omhoog! Zij ziet het 'als een apocalyptische hemel en een getransfigureerde aarde - een brand van het firmament - erupties van scharakenroode vlammen door incarnate wolken, beken van vuur schietende dwars over het smeltende goud en het door schijnende groen van den horizon; heuveltoppen veranderd in kraters, en hooge boomen in fonteinen van rozig licht!'

Zij is bizonder gevoelig voor licht. Als zij 's ochtends vroeg in Weltevreden wandelt op Tanah Abang, om de inlanders te zien baden in de Kali, ziet zij het vroege zonlicht van een klaar, koel geel, met een schittering als van topazen er in, dat het gedempte groen van de asam-boomen langs de rivier verheldert, en het korte, natte gras doet glinsteren. Het bruine water van de Klali-Batavi glanst goud tusscheu de wijkende strepen schaduw, en zij ziet de lichamen van de baders glanzen als bronzen statueën. Zij ziet twee kleine meisjes met hun baadjes, die, nat als zij zijn, de vormen

Van hun ranke lichaampjes heerlijk doen uitkomen, en een kleinen jongen, met het haar druipend over de oogen, als een jonge riviergod.

Maar het mooiste uit haar boek vind ik haar bezoek aan het strand in Petit-Trouville, bij Tandjong Priok. Zij is daar een geheelen dag geweest, van 's ochtends tot 's avonds, om toch van heel nabij het léven van de zee te zien, hoe de kleuren elk uur verdroomen in anderen, en hoe het landschap achter het strand verandert met het wisselende licht van den dag. 's Ochtends komt zij aan. Dan hangen nog witte reepen mist tusschen de stammen der boomen, en omzwachtelen het struikgewas. Het gras onder de voeten is dan nog wit van den dauw, en schittert in de opkomende zon.

De breedgebochte bananabladen, en de vêerachtige kuiven van de palmboomen boven onze hoofden beginnen transparant te worden, staande in lichtgroen uit tegen de blinkende witheid van de lucht. Er was een onuitsprekelijke vitaliteit en vroolijkheid in alle dingen, in de fijne, pure lucht, koel als bronwater, in de schittering van het dauwverlichte gras, in de struiken met lange, ronde droppen bevende op ieder blad, in den scherpen geur van de lantana die aan alle zijden haar trossen licht mauve en oranje roode bloesems ten toon spreidde. Het deed goed, je heelemaal nat te voelen op den zwerftocht door het kreupelhout, om het bloed te voelen, tintelend in de vingertoppen, de longen vol snel bewegende lucht, en de zonneschijn recht in je oogen. '*It was good to be alive*'.

Wat staat dat daar weer ineens lief, dat zinnetje! Wat een mooie, gezonde levenslust van zoo'n meisje, en dat in Indië! En het is, zonder voorbedachten rade, zóó inééns, in de gulheid des harten nêergeschreven. Dat spontane, door en door gevoelde, maakt het gehééle boek zoo beminnelijk, en vormt onbewust zulke mooie zinnen als b.v. deze, als zij aan het strand komt '*Calm and clear, the sea lay under the calm clear sky, a silvery splendour suffused in places with the faintest blue*'. - De charme ligt hier in de herhaalde woorden calm en clear, maar men voelt direct dat het zóó spontaan is neêrgeschreven, zonder opzet. - De geheele beschrijving verder van haar toeven aan zee is één en al poëzie. Hoe fijn, hoe ingevoelig, met wat heerlijke teerheid van

perceptie voelt zij de weifelende schoonheid van elk moment, het transparante kleurenspel op de zee, en iedere lichte, kleine verandering spiegelt zich in haar ziel, als in een rustig, blank meer. Hoe fijn haar gezicht, haar gehoor, haar reuk. Bijvoorbeeld het zien van de zee, in de morgenuren: '*The sea that morning passed through a succession of chromatic changes. The silvery smoothness of an hour ago had been broken by a ripple that came and went in dashes of ruffled ultramarine. Then, here and, there, purplish patches appeared, which presently began to spread until they touched, and flowed together, and the sea, all along the shore, seemed turned to muddy wine whilst, out in the open, it sparkled in a rich blue-green, rippling and flickering. At noon, the purplish brown had disappeared, and, the emarald-like tints had faded and changed to an uncertain olive-green. The sky as yet retained its morning aspect, cloudless and shimmering with a white brilliancy as if the stars of the Milkey Way had been dissolved in it*'.

Of wel, het mooie zien van eilandjes in de verte van de de zee, zooals je ziet bij het naderen van Tandjong Priok, alsof je in een wonder tooverland kwam (helaas! dat valt later zoo tegen!). Het is in den heel vroegen morgen: '*In the eastern distance, a group of islands, ethereal as cloudlets, hung where the stars of the sky and the shimmer of the sky flowed together into one tremulons splendour, dazzling and colourless*'. -

En hier het mooie van zachte geuren, droomende in den ochtend aan het strand:

'*The morning was still, without a breath of air; and, all around, the foliage hung motionless. Yet, as we walked over the fine grey sand, which already felt hot under foot, there came drifting down to us, now and again, whiffs of a sweet subtle fragrance, as of March violets; and transparent blossoms, fluttering down, whitened the shell-strewn beach. The njamploengs were in flower*'. -

Is het wonder, dat ik door dat melodieuse geluid bekeerd ben? De eerste lieve, muzikale stem die ik weer hoorde van schoonheid spreken, in dit onverschillig land vol harde, grove geluiden en schel lawaai! Zij heeft mij geleerd, mooie dingen

te zien waar ik die niet zag, zij heeft mij geleerd, dat ook in een land, waar materialisme en zinnelijkheid overheerschen, en waar een duffe bureaucratengeest het leven verstikt, toch altijd schoonheid óveral òm en bìj u is, en liefelijk troostend lacht. Als maar het gemoed onbedorven blijft, en de oogen, niet beneveld door den walm van al het leelijks, daar bovenuit met vrijen, puren blik dat schoone blijven zien! Nietwaar, het zou toch eigenlijk te gek zijn, om zich het mooie in Indië te laten bederven door al dat leelijks, dat zoo hopeloos inferieur, en vooral zoo hopeloos ridicuul is. - En dat heeft Miss de Wit, zonder het er expres bij te zeggen, zoo duidelijk aangetoond. Ik denk hier aan de tegenstelling van de receptie van zwijgende, akelig deftige individuën, en de machtige majesteit van de zee, met haar eindeloosheid van licht. - Zij schreef het eene na het andere, en geen oogenblik heeft het ridicule dier pseudogrootheid het sublieme van 't ware groote voor haar bedorven. - Het leelijke kan op haar ziel geen schaduw werpen, die de zuivere weêrspiegeling van het mooie in haar kon verduisteren. -

O! als er nog eens een paar schrijvers opstonden als Augusta de Wit, dan zou er eindelijk eens hoop ontstaan een nederlandschindische litteratuur te krijgen, die door haar verfrisschenden, verreinenden invloed het leven hier kon zuiveren van materialisme en geldzucht. - Dan zou de maatschappij van al maar naar geld of eer jagende stakkers eindelijk gaan inzien, dat één ding van waarachtig schoon meer genot geeft en hooger verheft dan duizend aandeelen in goudmijnen of duizend welgeslaagde intrigues en operaties. - En - want van reinheid der ziel, leert Confucius, hangt toch ten slotte de geheele toestand van het rijk af - dan zouden na eenige jaren van loutering door het schoone, een menigte van de groote indische vraagstukken, waar mú zoo vergeefs mede getobd wordt, door de zuiverheid des harten, de reinheid des gemoeds, misschien opeens wel een oplossing vinden, die voor de hand lag. -

Ik zeg niet dat Augusta de Wit's boekje dit zou kunnen. Dáár is het niet groot genoeg voor. Ik zeg alleen dat haar boek het eerste boek is van een werkelijk artiest en poëet, dat in lange jaren over Indië verschenen is, en dat het mij

een zoete hoop geeft voor de toekomst[1]. - En als zij ons allen een groot geluk wil bezorgen, dat ons o! schande! nog nooit is geschonken, dan hoop ik, dat zij nog eens de Boroboedoer moge gaan zien, en ons daarvan verhalen in dezelfde mooie, rythmiesche klanken, en nog intenser, als nu reeds uit haar eerste boek hebben geklonken.

Want nog altijd onverheerlijkt door anderen, onbezongen, zwijgend in eigen glorie, staat dat machtig monument van goddelijke kunst in het land, waar de geldzucht en het materialisme met zijne majesteit van wijsheid en devotie spotten. -

Dat Augusta de Wit's boekje, bescheiden als het is, ons dus leere, toch overal en in alles het mooie te zien, en het zóó te genieten, dat het lagere er door gelouterd wordt! Als de indische schrijvers zich toch asjeblieft maar wat afwendden van de nog zoo leelijke maatschappij, en zich één maakten met de natuur, en haar aanzagen met zulk een zuiver gemoed, en intiem met haar omgingen met zulk een gul zichhéélemaalgeven als van juffrouw de Wit, dan zouden wij, in plaats van slechte romans over onverkwikkelijke menschen en toestanden, eens in Indië eindelijk een echte literatuur van waarachtige schoonheid krijgen. En dan zou de maatschappij later vanzelf wel goed worden. De litteratuur heeft tan allen tijde de maatschappijen vervormd, - omdat zij eerst de menschen vervormde door haar schoonheid.

HENRI BOREL.

1) Ik bedenk me daar inééns: het pretentielooze, eenvoudige boekje ‘In en om Soeka Sepi’ van Crensesol mag er óók wezen! -

De afstamming van buitenechtelijke kinderen.

Singuliere stukken: het wetsontwerp met de daarbij behoorende Memorie van Toelichting, bij Koninklijke Boodschap van den 7^{den} Juli j.l. aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal ter overweging aangeboden, volgens de officiëele omschrijving strekkende ‘tot wijziging en aanvulling van de bepalingen in het Burgerlijk Wetboek betreffende de erkenning en wettiging van natuurlijke kinderen en daarmede samenhangende artikelen, alsmede van eenige bepalingen betreffende het vaderschap en de afstamming van wettige kinderen.’ Singuliere stukken, om het verschil tusschen opzet en uitwerking; de eerste breed en principiëel, de tweede vaak angstvallig en benauwd. Welk een afstand tusschen de beschouwingen in de Memorie van Toelichting en de soms magere resultaten, in het ontwerp neergelegd! Een ontwerper groot in betoogen, maar niet altijd groot óók in daden!

Verlangt gij het doel van het ontwerp te kennen? De Memorie wijst het u aan: ‘Uit naam der gerechtigheid en uit naam der zedelijkheid heeft men gevraagd recht ook voor het onechte kind. Het doel van het wetsontwerp is geen ander, dan aan die vraag naar Techt te voldoen. Het strekt uitsluitend om het onwettige kind de rechtspositie te verschaffen, die in overeenstemming is met ons zedelijk bewustzijn, dat eenerzijds de ouders als de natuurlijke verzorgers hunner kinderen aanwijst, anderzijds verlangt dat iedereen verantwoordelijk zij voor zijne daden en hare gevolgen’ (Mem. v. Toel. bl. 1).

Wilt ge weten hoe aan dien rechtseisch zal worden vol-

daan? De Memorie antwoordt U, dat ‘de onwettige vader vele rechten zal missen, welke het huwelijk aan den wettigen vader verschaft, daarentegen verplichtingen op hem zullen lusten, nagenoeg even omvangrijk als die waarmede de wettige is belast’(Mem. v. Toel. bl. 2).

‘Grondslag’, lezen wij elders in de Memorie, ‘eener nieuwe regeling behoort te wezen, dat de afstamming zelve rechtsbetrekkingen tusschen de ouders en het onwettige kind in het leven roept, omdat zij is de natuurlijke bron dier betrekkingen’ (Mem. v. Toel. bl. 4). En waar de verplichting van den onechten vader nader zal worden gepreciseerd, heet het: ‘aan den eenen kant bedenke men dat de verplichting, den onechten vader opgelegd, niet ten doel heeft het kind een aalmoes toe te werpen, noch om het bloot in het leven te houden, maar dat zij veeleer het gevolg aangeeft, dat naar ethischen en naar rechtseisch het onechte vaderschap voor den betrokken persoon moet hebben’ (Mem. v. Toel. bl. 13).

Aldus de omschrijving van doel en strekking van het ontwerp. Gaan wij thans na in welke daden deze beginselen zijn omgezet.

Om te komen tot eene juiste waardeering, is het noodig den bestaanden toestand te vergelijken met den door het ontwerp voorgestelden.

Naar geldend recht heeft men drie categorieën van kinderen te onderscheiden: de n a t u u r l ijk e kinderen, de n a t u u r l ijk e e r k e n d e en de w e t t i g e kinderen.

De eersten, de buiten echt geboren of buitenechtelijke kinderen[1)],hebben noch vader noch moeder; zij zijn tegenover hunne feitelijke ouders volkomen rechteloos. De afstamming heeft voor hen geenerlei rechtsgevolgen, roept voor hunne ouders geenerlei verplichtingen in het leven. Dezen behoeven zich niet om hen te bekreunen; noch voor hun

1) Van verschillende zijden is de opmerking gemaakt, dat de uitdrukking *natuurlijke* zoowel als die van *onechte* kinderen al zeer weinig passend is, en voorgesteld liever te spreken van *buiten echt geboren of buitenechtelijke* kinderen. De juistheid dezer opmerking erkennende, hezigen wij hij voorkeur den term *buitenechtelijke* kinderen.

onderhoud, noch voor hunne opvoeding zijn zij verplicht te zorgen. Evenmin wijst de wet anderen aan, die dit wèl zouden moeten doen.

Eerst wanneer een bepaalde man of viouw op vormelijkewijze heeft verklaard, dat het natuurlijke kind zijn of haar kind is, o n t s t a a n door die v e r k l a r i n g, de zoogen, erkenning, ‘burgerlijke betrekkingen’, d.w.z. rechtsbetrekkingen, tusschen dit kind en dien man of die vrouw. Bovendien is het onderzoek naar hot moederschap steeds, dat naar het vaderschap bij hooge uitzondering geoorloofd. Laat de moeder de erkenning na, dan kan het kind te allen tijde een vonnisvan den rechter uitlokken, dat voor hare erkenning in de plaats komt, immers de verklaring inhoudt, dat zij de moeder is van het kind. Daarentegen is het aan het kind ontzegdop deze wijze tegen den vader op te treden, behoudens enkele zelden voorkomende gevallen van een tegen de moedergepleegd misdrijf; ‘het onderzoek naar het vaderschap is verboden’, luidt het beruchte eerste lid van art. 342 Burg. Wetboek.

Geheel van het goedvinden van den vader hangt het mitsdien af, of het kind tot de eerste of tot de tweede categorie, tot de natuurlijke of tot de natuurlijke erkende kinderen behoort.

De erkenning of het daarvoor in de plaats tredende rechterlijke vonnis heeft ten gevolge, dat het kind komt te staan onder de ouderlijke macht of onder de voogdij van zijn vader of moeder (artt. 361 en 408 Burg. Wetb.).

Ten aanzien van de verplichting der ouders, liunne minderjarige kinderen te onderhouden en op te voeden, staan erkende kinderen met wettige gelijk. Door het huwelijk van hunne door de erkenning of het rechterlijk vonnis aangewezen ouders worden zij gewettigd. Bovendien hebben zij een beperkt erfrecht, wat de nalatenschap van hunne ouders, niet ook van de bloedverwanten van dezen, aangaat.

Van sommige kinderen: die welke in overspel of in bloed schande zijn verwekt, is de erkenning verboden. Hechten tegen hunne ouders kunnen déze kinderen nooit verkrijgen.

De rechtspositie van de kinderen, welke de derde categorie uitmaken, de w e t t i g e kinderen, mag als bekend worden

verondersteld. Eene nadere uiteenzetting kan dus achterwege blijven.

Het wetsontwerp heeft de drieledige onderscheiding van het geldende recht behouden, wat den vader betreft; door een tweeledige vervangen, wat de moeder aangaat. Ten aanzien van den vader onderscheidt het o n e c h t e kinderen, o n e c h t e e r k e n d e kinderen en w e t t i g e kinderen; ten aanzien van de moeder, alleen o n e c h t e kinderen en w e t t i g e kinderen.

In de eerste plaats worde de rechtspositie der kinderen tegenover hun vader beschouwd. De vroeger *natuurlijke* thans *onechte* geheeten kinderen zullen niet langer geheel rechteloos zijn. Zij ontleenen aan hunne afstamming tegenover hunnen vader het recht op eene bijdrage, gedurende hunne minderjarigheid, tot hun onderhoud en hunne opvoeding overeenkomstig den stand hunner moeder. Bij het overlijden van hunnen vader behouden zij deze aanspraak tegen de nalatenschap, na aftrek van het deel waarover door den erflater niet mocht worden beschikt. Méér rechten geeft de afstamming op zich vzelve niet.

Evenals naar geldend recht is de vormelijke erkenning de bron van uitgebreider rechten. Wel zegt artikel 344c (nieuw)[1)], dat van de g e b o o r t e van het kind af burgerlijke betrekkingen b e s t a a n tusschen het kind en den vader die het erkend heeft, maar deze betrekkingen o n t s t a a n toch eerst door de erkenning, welke terugwerkt tot den dag der geboorte.

De erkenning heeft ten gevolge, dat het kind den geslachtsnaam draagt van den vader. Het onderhoud en de opvoeding, waartoe de vader heeft bij te dragen, worden niet langer afgemeten naar den stand der moeder. Het kind verkrijgt een beperkt erfrecht.

Het goedvinden van den vader beslist over de erkenning; in geen geval kan een rechterlijk vonnis daarvoor in de plaats treden, óók niet in de gevallen waarin dit thans mogelijk is. Wèl is de erkenning in sommige gevallen verboden. Artikelen 344*h* en 344*i* (nieuw) bepalen, dat geene erkenning

1) Waar artikels worden aangehaald met de toevoeging (*nieuw*), worden de in het wetsontwerp ter vervanging van bestaande artikels voorgestelde nieuwe artikels van het Burgerlijk Wetboek bedoeld.

mag geschieden door den vader, die van den 299sten tot den 181sten dag vóór de geboorte van het kind gehuwd was, zoolang dit huwelijk niet is ontbonden, tenzij de moeder van het in overspel verwekt kind is overleden, en dat geene erkenning mag geschieden door den vader van een in bloedschande verwekt kind, indien het huwelijk van den vader met de moeder op grond van de bepaling van artikel 87 Burg. Wetb. (huwelijk tusschen nabestaanden in de opagaande en de nederdalende linie en tusschen broeder en zuster) is verboden.

In betrekking tot de moeder wordt door het ontwerp de erkenning geheel afgeschaft. Voortaan zal z o n d e r e r k e n n i n g , op grond van het enkele feit der afstamming, het buitenechtelijke kind tegenover de moeder in dezelfde rechtspositie komen als thans door de erkenning, in dezelfde positie welke tegenover den vader, óók nog volgens het ontwerp, alleen door de erkenning kan worden verkregen. Het recht op onderhoud en opvoeding en een beperkt erfrecht zijn daarbij van de meeste beteekenis.

De afschaffing der erkenning door de moeder wordt door het ontwerp verborgen achter de zonderlinge fictie, in art. 344*b* (nieuw) tweede lid uitgesproken, dat ‘de moeder wordt geacht haar onecht kind, alsmede het onechte waarvan zij zwanger is, te hebben erkend,’ alsof toch eigenlijk de afstamming niet voldoende, maar daarnaast nog eene erkenning, zij 't dan eene stilzwijgende of fictieve, noodig ware! De fictie hangt samen met het behoud van de erkenning door den vader en heeft geen ander doel dan in verschillende wetsbepalingen ten aanzien van beide ouders te kunnen spreken van ‘onechte wettiglijk erkende kinderen.’ Zij is een kunstje van wetstijl of wetsredactie, zonder eenige materieel e beteekenis.

In verband met de verschillende rechtspositie; die het buitenechtelijke kind tegenover den vader en tegenover de moeder inneemt, vordert het ontwerp voor de wettiging van het kind door het huwelijk tusschen zijnen vader en zijne moeder de erkenning door den vader vóór het huwelijk of bij het aangaan daarvan of daarna. De wettiging wordt derhalve geheel afhankelijk gesteld van den wil van den vader.

Dit overzicht toont den aandachtigen lezer, dat door het

ontwerp aan de buitenechtelijke kinderen de kleinst denkbare hoeveelheid recht wordt toebedeeld; dat van het opleggen van verplichtingen aan den vader, ‘nagenoeg even omvangrijk als die waarmede de wettige vader is belast’ (zie boven bl. 91), geen sprake is; dat geenszins heeft voorgezeten het streven in vollen omvang de gevolgen te bepalen, welke naar ethischen en naar rechtseisch het onechte vaderschap behoort te hebben, maar dat veeleer de zorg voor de beurs van den vader, voor diens geldelijke belangen overwegend is geweest.

Zeker, wij erkennen gaarne en volmondig de groote beteekenis van het ontwerp voor wat aangaat de beginselen: wij beseffen ten volle welke afstand er ligt tusschen het standpunt van het Burgerlijk Wetboek: buitenechtelijke afstamming geen bron van rechten noch van verplichtingen, en dat van het ontwerp: buitenechtelijke afstamming wèl bron van rechten en van verplichtingen. Maar wij betreuren, dat de Minister de consequenties van het door hem aanvaarde beginsel niet heeft aangedurfd, dat hij aan het kind, in stede van het te geven wat dit beginsel vorderde, feitelijk slechts een aalmoes toewerpt.

Het ontwerp doet eigenlijk niet veel anders, wat de verhouding tegenover den vader betreft, dan de categorie der rechtelooze kinderen te maken tot eene categorie van minimum-lijders, althans van minimum-rechthebbenden. Overigens blijft alles vrijwel zooals het is.

Het recht van het kind wordt beknibbeld ter wille van de beurs van den vader. Dit komt uit in de eerste plaats in het voorschrift, dat de bijdrage tot het onderhoud en de opvoeding van het kind, welke de vader verplicht is te geven, wordt bepaald, ‘in verband met het inkomen des vaders, door het belang en de behoeften van het kind, *welke beoordeeld zullen worden overeenkomstig den stand zijner moeder*,’ (artikel 332 nieuw, eerste lid), in tegenstelling met de bijdrage in de kosten van onderhoud en opvoeding, welke de moeder heeft te geven, als zij het kind niet persoonlijk verzorgt en opleidt, welke bijdrage wordt bepaald, ‘in verband met het inkomen en den stand der moeder, door het belangen de behoeften van het kind, ’ zonder meer (artikel 331 nieuw, tweede lid), in tegenstelling ook met hetgeen rechtens

is nà de erkenning door den vader, daar de beoordeeling van het belang en de behoeften van het kind overeenkomstig den stand van de moeder alleen is voorgeschreven, ‘zoolang de vader het niet heeft erkend.’

Klaarblijkelijk is de bedoeling, den vader zoo min mogelijk te laten bijdragen. Aan dit geldelijk belang wordt het recht van het kind ten offer gebracht. Behoort de moeder tot de volstrekt onbemiddelden, het onderhoud en de opvoeding van het kind zullen zich niet mogen verheffen boven het peil, dat in die klasse van personen kan worden bereikt. Leeft de moeder in armoede, het kind zal in armoede moeten worden opgevoed, de bijdrage des vaders het bedrag van een aalmoes niet mogen overschrijden.

Is dat, mag gevraagd worden, het voldoen aan den ethischen en den rechtseisch?

‘De positie van het kind,’ zegt de Memorie bij de toelichting van de artikelen 331 en 332, ‘(kan) niet losgemaakt worden van de omgeving waarin het wordt groot gebracht. Het zoude zeker niet in het b e 1 a n g zijn van het kind, wanneer de moeder, die het in haren kring, naar hare inzichten opvoedt, daarvoor middelen ter beschikking had, die, onevenredig groot, tot misbruik zouden kunnen leiden. Het doel der uitkeering ware dan miskend, het nut der wetsbepaling zoude dan verloren gaan.’ Aangenomen de geheele juistheid van het hier gezegde, wat anders wordt daarmede betoogd, dan dat het waarachtig belang van het kind vordert, dat met alle omstandigheden, waarin het verkeert, worde te rade gegaan en dat de bijdrage zoo hoog worde gesteld, maar ook niet hooger, dat daarvan de meest nuttige aanwending ten behoeve van het kind mag worden verwacht. De vrijheid van beoordeeling en van waardeering, die de rechter daartoe behoeft, ligt reeds ten volle opgesloten in de woorden: ‘Deze bijdrage wordt, in verband met het inkomen des vaders, bepaald door het b e l a n g en de behoeften van het kind.’ De toevoeging van de woorden: ‘welke beoordeeld zullen worden overeenkomstig den stand zijner moeder,’ kan geen andere strekking hebben dan de bijdrage des vaders tot het laagst mogelijke peil naar beneden te drukken.

Door art. 331 (nieuw) wordt den rechter, bij de bepaling

van de bijdrage van de moeder, vrijheid gegeven het belang en de behoeften van het kind te waardeeren naar eigen inzicht. Welnu, gelijke vrijheid worde hem geschonken ook wanneer het geldt de geldelijke verplichtingen des vaders vast te stellen. Van nieten met twee maten, naar gelang er sprake is van de bijdrage der moeder dan wel van die des vaders, had het ontwerp zich behooren te onthouden.

Moet worden afgekeurd, dat de onderhoudsplicht des vaders tot het uitreiken van niet veel meer dan een aalmoes is ingekrompen, erger verdient art. 338 (nieuw), waarin het niet-nakomen van die beperkte verplichting wordt in bescherming genomen en aangemoedigd. Wij lezen in dit fraaie artikel: ‘de uitkeering kan niet voor het verleden worden gevorderd,’ m.a.w. de niet-nakoming der wettelijke verplichting werkt bevrijdend, ontheft van de verplichting zelve.

Men zou geneigd zijn te denken van een drukfout en aan te nemen, dat er moet worden gelezen: ‘De uitkeering kan óók voor het verleden worden gevorderd,’ evenals § 1711 van het Duitsche Burgerlijk Wetboek luidt: ‘Der Unterhalt kann auch für die Vergangenheit verlangt werden.’ Uit de Memorie van Toelichting blijkt echter, dat inderdaad bedoeld is, dat hier niet-nakoming der verplichtingen voor den schuldenaar bevrijdend zou werken, en wel op grond van zuiver plutocratische overwegingen, waaruit teedere zorg voor de beurs van den onechten vader spreekt. ‘Ware het anders,’ zegt de Memorie, ‘de vader zou na verloop van vele jaren kunnen worden genoodzaakt een hem zeer bezwarende som in eens op te brengen voor onderhoud, dat niet verschaft en voor eene opvoeding die niet genoten is.’

Aan deze redeneering moet alle reden van bestaan worden ontzegd. In het stelsel van het ontwerp: omdat de vader volgens het ontwerp slechts heeft bij te dragen tot het onderhoud en de opvoeding overeenkomstig den stand van de moeder, en d i t onderhoud aan het kind,dat in den regel door de moeder wordt groot gebracht, wel steeds verschaft, d e z e opvoeding door het kind steeds genoten zal zijn. De vader, betalende voor het verleden, kan niet m e e r betalen dan werkelijk verschaft en genoten is.

In het stelsel van een niet tot een minimum beperkte onderhoudsplicht: omdat het motief, in de Memorie vermeld,

nooit tau leiden tot ontzegging van iedere vordering voor het verleden, maar slechts tot beperking dier vordering tot de kosten van het daadwerkelijk aan het kind verschafte onderhond en de daadwerkelijk door hem genoten opvoeding.

Ware het den Minister er om te doen geweest den onechten vader aan te sporen, toch vooral niet vrijwillig aan zijne verplichtingen te voldoen, maar liever een proces af te wachten, hij had zijne bepaling niet anders kunnen doen luiden. Immers, weigering om te voldoen aan zijne wettelijke verplichtingen is gemaakt tot winst voor den vader. Als eene bittere ironie klinken naast dit artikel 338 (nieuw) de woorden, voorkomende in de Algemeene Beschouwingen van de Memorie van Toelichting: ‘Voet mag niet worden gegeven aan de meening, dat de ouders hunne plichten zouden mogen verwaarloozen, zoolang ze niet bij een rechterlijk vonnis tot nakoming daarvan zijn veroordeeld.’ Meer is niet noodig om het artikel te veroordeelen, dat, onwaardige vaders de hand reikende, een premie stelt op plichtverzaking en wetsminachting.

In rechtstreeksch verband met het verbod van het onderzoek naar het vaderschap staat de e r k e n n i n g . Beide zijn uitvloeisels van het uit den Code civil in ons Burgerlijk Wetboek overgenomen beginsel, dat niet het feit der afstamming maar uitsluitend het goedvinden van den onechten vader rechtsbetrekkingen tusschen dezen en zijn kind in het leven roept, dat m.a.w. het buitenechtelijk kind in een toestand van rechteloosheid behoort te verkeeren, zoolang het zijnen vader niet behaagt hem rechten toe te kennen. Hoe overtuigend in de Algemeene Beschouwingen van de Memorie van Toelichting tot het ontwerp dit beginsel ook worde bestreden en aangetoond, dat de afstamming zelve de eenige natuurlijke bron is van de betrekkingen tusschen vader en kind, de Minister is inconsequent genoeg geweest de door hem voorgestelde bepalingen grootendeels op het door hem zoozeer afgekeurde beginsel te doen steunen. De oude zuurdeesem werkt bij hem nog door, en doet hem ook de verhouding tot den vader geheel anders beoordeelen dan die tot de moeder.

In het ontwerp blijft het welbehagen van den vader overwegenden invloed oefenen op de rechtspositie der kinderen. Méér dan de boven besproken minimale rechten kunnen de

kinderen slechts deelachtig worden door de erkenning van de zijde van den vader, die, aan lastige formaliteiten gebonden, door de voorgestelde bepalingen zelve tot iets exceptioneels wordt gestempeld, tot iets waartoe een onechte vader slechts bij uitzondering overgaat.

Het behoeft geen betoog, dat de erkenning als bron van rechten geheel behoort te verdwijnen, op grond van hetgeen wij in de Memorie van Toelichting lezen en hierboven reeds gedeeltelijk aanhaalden: ‘Grondslag eener nieuwe regeling behoort te wezen, dat de afstamming zelve rechtsbetrekkingen tusschen de ouders en het onwettige kind in het leven roept, omdat zij is de natuurlijke bron dier betrekkingen. Noch erkenning, noch eene verklaring des rechters mag daarvoor in de plaats treden. Erkenning niet, omdat de rechtsgevolgen der afstamming behooren in te treden onafhankelijk van den wil der partijen, terwijl de erkenning ze laat afhangen van het goedvinden der ouders. Eene verklaring des rechters niet, omdat eene rechterlijke uitspraak wel ingeroepen moet kunnen worden als het recht wordt betwist, maar niet een vereischte moet wezen voor het ontstaan van het recht, wat tot onnoodige processen dwingt. Evenals de wettige afstamming is de onwettige afstamming een feit, dat buiten de wet om bestaat, onafhankelijk van de erkenningen en verklaringen van wien ook.’

Tegenover de moeder neemt het ontwerp dit standpunt consequent in. Van erkenning harerzijds is geen sprake, of, zooals het ontwerp het uitdrukt: zij wordt geacht haar kind erkend te hebben.

Hoe nu laat 't zich verklaren, dat de betrekking van het kind tot zijn vader zoo geheel anders wordt opgevat, dat van het vooropgestelde beginsel zóó geheel wordt afgeweken, waar het den vader geldt? Uitsluitend alweder uit zorg voor de beurs van den vader. Uit financieele overwegingen.

Het is het recht op een behoorlijk onderhoud, het is ook het erfrecht, dat de ontwerper niet aan de afstamming heeft willen verbinden, maar afhankelijk stellen van het goedvinden van den vader, gelijk thans. Zeker, daarnaast kan men nog wijzen op het dragen van den naam des vaders, de toestemming tot het huwelijk en de voogdij. Men bedenke echter, dat het eerste van ondergeschikte beteekenis is, daar het

dragen van den naam geenerlei rechtsgevolgen heeft, en voorts, dat de omtrent de voogdij voorgestelde bepalingen zelve aantoonen, dat voor eene juiste regeling daarvan, en wij voegen er bij, ook van de toestemming tot het huwelijk, de erkenning niet noodig is. Blijkens art. 408 (nieuw) derde lid wordt onder de daar genoemde omstandigheden van rechtswege voogd, niet alleen de vader die het kind heeft erkend, maar evenzeer, ‘zoo het kind door den vader niet erkend is, degene die als vader tot het onderhoud en de opvoeding van het kind bijdraagt of die zijn onecht kind persoonlijk verzorgt en opleidt.’

Daarmede is een alleszins bruikbaar criterium aangegeven voor het toekennen van familierechten, als het geven van toestemming tot het huwelijk of het waarnemen der voogdij. Tasschen het kind en den vader, die zijne verplichtingen als zoodanig nakomt, althans tusschen het kind en den vader die het persoonlijk verzorgt en opleidt, bestaat de zedelijke band, waarop het recht van meespreken in de zaken van het kind behoort te berusten, ook al heeft eene formaliteit als de erkenning niet plaats gehad.

In werkelijkheid zijn het dus de rechten van het kind op een behoorlijk onderhoud en op een deel der nalatenschap, ter wille waarvan het ontwerp aan de erkenning heeft vastgehouden, in strijd met zijn uitgangspunt. Duidelijk blijkt hier de halfslachtigheid welke het gansche ontwerp kenmerkt; in woorden, in beginsel, is de Minister steeds bereid het kind alle recht te laten wedervaren, in de uitwerking, in de toepassing daarentegen is hij er op uit zorg te dragen, dat het toch vooral den vader niet veel geld zal kosten. Dientengevolge geeft zijn ontwerp, in stede van de hervorming die wij noodig hebben, een compromis tusschen de eischen van recht en moraal en de bestaande voor den vader gemakkelijke en zijn beurs ontziende vooroordeelen.

In de Memorie van Toelichting wordt ter verdediging van de erkenning aangevoerd: ‘Eerst wanneer door eene uitdrukkelijke erkenning van het kind, door den vrijen wil van den vader de familieverhouding wordt bevestigd, zullen die ruimere rechten behooren te worden toegekend, en zal bij de bepaling van de verplichting tot onderhoud en opvoeding die anders grootendeels beheerscht wordt door den stand der moeder,

de stand en het vermogen van den vader een veel meer overwegenden invloed moeten uitoefenen. Door de erkenning wordt niet alleen de band die vader en kind vereenigt inniger en ondubbelzinniger, maar is ook, hoezeer a posteriori, diezelfde vrije wilsverklaring gebleken die de voornaamste voorwaarde is van het huwelijk en van het daarop gegrondveste familieverband.'

Opmerkelijk dat 'diezelfde vrije wilsverklaring, die de voornaamste voorwaarde is van het huwelijk en van het daarop gegrondveste famielieverband', bij de moeder niet in aanmerking wordt genomen, dat het kind zonder die verklaring tegenover haar dezelfde rechten heeft, die het tegenover den vader eerst door die verklaring verkrijgt. Tweeërlei moraal, het is uw verderfelijke invloed die zich hier doet gelden!

Door de erkenning worden niet alleen de rechten van het kind afhankelijk gesteld van den wil van den vader, bedenkelijker nog is het, dat daardoor aan den vader ook de macht wordt gegeven zich zelf rechten, fmancieele voordeelen, te verschaffen. Immers, evenals door de erkenning het buitenechtelijke kind een beperkt erfrecht verkrijgt ten aanzien van de nalatenschap van zijn vader, wordt door den vader erfrecht verkregen ten aanzien van de nalatenschap van zijn buitenechtelijk kind, terwijl ook het erkende kind aan zijn vader onderhoud is verschuldigd. Alzoo is het te voorzien, dat de categorie der onechte e r k e n d e kinderen voor het meerendeel zal bestaan uit die kinderen, welke iets bezitten of geacht worden iets te zullen nalaten.

De Memorie van Toelichting noemt de erkenning de openbaring van een uit genegenheid of hooger zedelijke gevoelens voortgekomen wil. Zal deze uitspraak meer zijn dan eene phrase van zeer twijfelachtige waarde, dan verbinde men aan de erkenning uitsluitend rechten voor het kind, niet óók voor den vader, dan schaffe men het erfrecht van den vader, het wettelijk vruchtgenot van den erkend hebbenden vadervoogd (art. 374 nieuw) af. Deze zedelijke zijde van het vraagstuk der erkenning schijnt door den ontwerper voorbijgezien te zijn, geheel als hij zich heeft laten leiden door de zucht, de rechten van het buitenechtelijke kind binnen de engste grenzen te beperken. En toch, een gevaar voor de zedelijkheid ligt niet en kan niet liggen in het toekennen

van rechten aan het kind, wèl in het toekennen van rechten aan den vader en in het wegnemen van diens verplichtingen.

'Erkenning dezelfde vrije wilsverklaring die de voornaamste voorwaarde is van het huwelijk en van het daarop gegrondveste familieverband'; had deze beschouwing niet moeten leiden tot gelijkstelling van de erkende met de wettige kinderen? Als w e t t i g i n g van buitenechtelijke kinderen komt de erkenning, onder den naam van. *Ehelichkeitserklärung*, in het Duitsche Burgerlijk Wetboek voor. Alleen als zoodanig is zij te verdedigen en kan haar als rechtsfeit naast de afstamming reden van bestaan worden toegekend. Geregeld, zooals in het ontwerp, roept zij daarentegen een niet te verdedigen soort half-echte kinderen in het leven, een tusschengroep van slechts enkelen, producten van de vrees aan de onechte kinderen te veel rechten te geven eenerzijds en aan de erkenning de volheid van rechten te verbinden anderzijds.

Wat wij dan wel zouden wenschen? Dat geen onderscheid werd gemaakt tusschen den vader en de moeder, dat aan het kind tegen beide ouders dezelfde rechten werden toegekend, de rechten die thans en ook naar het ontwerp eerst een gevolg zijn van de erkenning. De erkenning zou dan geheel kunnen vervallen, tenzij men haar zou willen behouden als middel tot w e t t i g i n g van buitenechtelijke kinderen.

Wettiging heeft volgens het ontwerp (artikel 344 *p* nieuw) alleen plaats door het huwelijk van de ouders van het kind, mits 'de vader het vóór of bij het aangaan des huwelijks heeft erkend of daarna nog erkent'. Het wil ons voorkomen, dat het ontwerp door het stellen van deze voorwaarde lijnrecht ingaat tegen de volksovertuiging, waarop elders in de Memorie van Toelichting een beroep wordt gedaan. Dat het huwelijk van de ouders niet voldoende is voor de wettiging der kinderen, maar dat daarvoor nog bovendien noodig is eene uitdrukkelijke, formeele, eenzijdige verklaring van den vader, zal voor het volk even onverstaanbaar blijven, als thans het vereischte van erkenning door de moeder voor het ontstaan van betrekkingen tusschen haar en haar kind.

Het is inderdaad stuitend in hooge mate, dat, wanneer de ouders hunne verhouding tot elkander door een huwelijk regelen, het van het goedvinden van den vader of van diens plichtsbetrachting en nauwgezetheid zal afhangen, of dit

huwelijk ook aan de kinderen ten goede zal komen, nog veel stuitender dat de vader in dezen zijne kinderen zelfs verschillend mag behandelen.

Hoe onoprecht klinken naast deze bepaling de hierboven reeds aangehaalde woorden van de Memorie van Toelichting: ‘Grondslag eener nieuwe regeling behoort te wezen, dat de afstamming zelve rechtsbetrekkingen tusschen de ouders en het onwettige kind in het leven roept, omdat zij is de natuurlijke bron dier betrekkingen. Noch erkenning, noch eene verklaring des rechters mag daarvoor in de plaats treden. Erkenning niet, omdat de rechtsgevolgen der afstamming behooren in te treden onafhankelijk van den wil der partijen, terwijl de erkenning ze laat afhangen van het goedvinden der ouders’.

De Minister, die deze woorden tot de zijne heeft gemaakt, stelt voor om over de hoogste rechten van het kind, niet, in verband met het huwelijk der ouders, de afstamming te laten beslissen, maar het goedvinden, niet eens van de ouders, maar van den vader alleen! Mogen wij hem, die toch de sympathieke verklaring aflegde, aan het buitenechtelijke kind de rechtspositie te willen verschaffen, die in overeenstemming is met ons zedelijk bewustzijn, ook wat dit punt betreft, verwijzen naar het Duitsche Burgerlijk Wetboek, dat te dezen onzen wetgever tot een navolgenswaardig voorbeeld kan strekken? ‘Ein uneheliches Kind,’ zegt § 1719 van dit wetboek, ‘erlangt dadurch, class sich der Vater mit der Mutter verheiratet, mit der Eheschliessung die rechtliche Stellung eines ehelichen Kindes’. Erkenning door den vader wordt niet gevorderd; zij heeft alleen beteekenis voor het bewijs van het vaderschap.

Nevens de omschrijving van de verplichtingen, welke uit de afstamming voortvloeien, verdienen de bepalingen omtrent het b e w ijs van dit feit onze aandacht.

In de Memorie van Toelichting wordt terecht gesteld, dat eene billijke verdeeling van den bewijslast medebrengt, dat het eischende kind alleen heeft te bewijzen gemeenschap van den beweerden vader met de moeder gedurende het conceptie-tijdperk[1)], terwijl de gedaagde te zijner bevrijding heeft

1) Onder het conceptie-tijdperk verstaat het ontwerp den termnijn vnn den driehonderdsten tot den honderd tachtigsten dag, beideingesloten, vóór de geboorte.

aan te toonen, dat de moeder van het kind gedurende dien conceptie-termijn nog met een of meer anderen buiten den beweerden vader gemeenschap heeft gehad. Terecht wordt voorts betoogd, dat het feit der gemeenschap in den regel slechts op indirecte wijze, door vermoedens, kan worden bewezen, maar ook dat er niet de minste reden is dit bewijs uit te sluiten.

Opmerkelijk is daarnevens de aarzelende toepassing en uitwerking dier zoo juiste beginselen, waardoor men den indruk verkrijgt, alsof de Minister is teruggeschrikt voor het denk-beeld, dat nu ook werkelijk vorderingen, gegrond op de buitenechtelijke afstamming, zullen worden toegewezen, en daarom heeft getracht de toewijzing te bemoeilijken. De consequenties van zijn standpunt durft hij ook hier niet aan.

Reeds dadelijk wordt in artikel 328 (nieuw) het in de Memorie van Toelichting omtrent de verdeeling van den bewijslast gezegde verloochend.

'Hij,' lezen wij in dit artikel, 'die met de moeder van het onechte kind gemeenschap heeft gehad nà den drie honderd en eersten en vóór den honderd negen en zeventigsten dag vóór de geboorte, wordt v e r m o e d de vader van het kind te zijn, tenzij blijkt dat de moeder binnen dien termijn ook met een of meer anderen gemeenschap heeft gehad, of dat zij zoowel vóór als nà dien termijn een ontuchtig leven heeft geleid. - Tegen het v e r m o e d e n in het voorgaand lid bedoeld, is t e g e n b e w ijs toegelaten.'

Er wordt hier gesproken van een vermoeden, alsof het feit der gemeenschap binnen den conceptie-termijn het bewijs, en wel een indirect bewijs, van het vaderschap ware, terwijl in de Memorie van Toelichting juist wordt betoogd, dat het feit der gemeenschap den feitelijken grondslag van het vaderschap - eene betrekking tusschen twee personen en als zoodanig van onstoffelijken aard - uitmaakt, zoodat hij, te wiens opzichte dit feit is vastgesteld, in rechte als vader van het kind moet worden beschouwd, - zoolang niet daartegenover wordt aangetoond, dat de moeder binnen dien termijn ook met een of meer anderen gemeenschap heeft gehad. Van een eigenlijk tegenbewijs kan dan ook geen sprake zijn, evenmin als men bijv. kan zeggen, dat een gedaagde, die, tot nako

ming eener overeenkomst aangesproken wordende, zich op krankzinnigheid, minderjarigheid of verjaring beroept, daarmede tegenbewijs levert. De gemeenschap met een of meer anderen gedurende den conceptie-termijn is geen onderwerp van tegenbewijs maar een zelfstandig feit, waardoor het rechtsgevolg van het door den eischer bewezen feit in zijn ontstaan wordt verhinderd, niet het niet-bestaan van dit feit zelf wordt aangetoond.

Het artikel had daarom behooren te luiden: ‘Hij, die met de moeder van het onechte kind gemeenschap heeft gehad na den driehonderd en eersten en vóór den honderd negen-en-zeventigsten dag vóór de geboorte, wordt g e a c h t (of: wordt in rechte beschouwd) de vader van het kind te zijn, tenzij,’ enz., met weglating van het tweede lid over het tegenbewijs. De Duitsche wetgever heeft dit ingezien. § 1717 van het Duitsche Burgerl. Wetb. bepaalt: ‘Als Vater des unehelichen Kindes... gilt, wer der Mutter innerhalb der Empfängniszeit beigewohnt hat, es sei denn’, enz. Van het tegenbewijs wordt geen melding gemaakt.

In strijd met de in de Memorie van Toelichting vooropgestelde beginselen is ook de gelijkstelling van het ontuchtig leven van de moeder v ó ó r en n à den conceptie-termijn met het feit der gemeenschap met een of meer anderen g e d u r e n d e dat tijdperk. Afgezien daarvan, dat een ‘ontuchtig leven’ geen vaststaand begrip is (al omschrijft de Memorie van Toelichting het zich-aan-ontucht-overgeven als het gemeenschap-hebben-met-verschillende-mannen), is ‘een ontuchtig leven v ó ó r en n à den conceptie-termijn’ niet meer dan een vermoeden voor datgene waarop het aankomt: de gemeenschap ook met anderen dan den beweerden vader g e d u r e n d e dien termijn. Aan den rechter behoorde dus te worden overgelaten, de waarde van dàt feit in verband met alle andere in het proces gebleken omstandigheden vastte stellen. Thans wordt hij gedwongen daaraan eene beteekenis toe te kennen, welke allicht naar zijne overtuiging in een bepaald geval daaraan niet toekomt.

Ook voor deze fout heeft de Duitsche wetgever zich gewacht. Het zoo even aangehaalde artikel 1717 bepaalt: ‘Als Vater des unehelichen Kindes... gilt, wer der Mutter innerhalb der Empfängniszeit beigewohnt hat, es sei denn,

dass auch ein Anderer ihr innerhalb dieser Zeit beigewohnt hat'[1].

Van eene exceptie wegens een ontuchtig leven vóór en nà den conceptie-termijn is daarbij geen sprake. Alleen wordt in het tweede lid gelezen: 'Eine Beiwohnung bleibt jedoch ausser Betracht, wenn es den Umständen nach offenbar unmöglich ist, dass die Mutter das Kind aus dieser Beiwohnung empfangen hat.' Ook hier geldt het geen tegenbewijs, geen ontzenuwing van het door den eischer geleverde bewijs, zooals in de toelichting van het tweede lid van art. 328 (nieuw) ten onrechte wordt aangenomen, maar de nadere preciseering van den feitelijken grondslag van het beweerde vaderschap. In plaats van het voorgestelde tweede lid van art. 328 zouden wij dan ook willen lezen: 'Buiten beschouwing blijft een feit van gemeenschap, indien de omstandigheden aantoonen, dat het kind onmogelijk de vrucht dier gemeenschap kan wezen.'

Ongelijk strenger eischen worden door het ontwerp gesteld ten aanzien van het bewijs t e n v o o r d e e l e van het kind. Artikel 329 (nieuw) noemt een zestal feiten[2], die in hooge mate waarschijnlijk maken, dat de beweerde vader met de moeder van het kind binnen den conceptie-termijn gemeenschap heeft gehad. Het zou rationeel zijn geweest en in overeenstemming met de beginselen van ons bewijsrecht, deze feiten te stempelen tot wettelijke vermoedens, waartegen dan naar den regel, in art. 1958 tweede lid Burg. Wetb. meer verondersteld dan uitgesproken, tegenbewijs zou openstaan. In plaats daarvan zegt de aanhef van art. 329 (nieuw): 'als b e w ijs der gemeenschap met de moeder van het onechte

1) Opmerking verdient, dat het Duitsche Burgerlijk Wetboek de exceptie van gemeenschap met een ander niet toelaat ter bestrijding van het vaderschap van den met de moeder gehuwden man. Volgens § 1720 wordt hij, die met de moeder is gehuwd, in rechte als de vader van hut kind beschouwd, indien hij gedurende het conceptie-tijdperk met haar gemeenschap heeft ge-had. Het kind is zijn door wettiging echt kind.

2) Deze feiten zijn, dat 'de man: 1°. het kind als zijn kind heeft aangegeven bij den burgerlijken stand; 2°. het kind ala zijn kind heeft behandeld; 3°. in brieven of geschriften heeft verklaard de vader van het kind te zijn; 4°. binnen den termijn, in artikel 328 genoemd, met de moeder heeft geleefd als man en vrouw; 5°. binnen dien termijn de moeder als bijzit heeft onderhouden; 6°. gedurende dien geheelen termijn met de moeder als verloofde op zeer vertrouwelijken voet heeft omgegaan.'

kind binnen den termijn in artikel 328 genoemd, zal onder meer k u n n e n w o r d e n a a n g e n o m e n , dat', enz., eene vage, niets beslissende redactie, die aan het artikel alle beteekenis en alle pit ontneemt. Dergelijke redacties worden als pis-aller geboren, wanneer men de groote bewijzende kracht der vermelde feiten niet kan ontkennen, maar ze toch niet tot wettelijke vermoedens wil verheffen. Voor deze terug-houding bestond te minder reden, omdat in ons burgerlijk procesrecht niet, gelijk in het Duitsche, de vrije bewijstheorie wordt gehuldigd, m.a.w. omdat ons Burgerl. Wetb. den rechter niet vrijlaat zich van de waarheid van de in het geding ter sprake gebrachte feiten te overtuigen door de middelen en op de wijze, die hem daartoe dienstig voorkomen. Waar de wet het bewijs zoozeer bemoeilijkt, door den rechter tot plicht te, stellen, uitsluitend van de hem door de wet aangewezen middelen van bewijs gebruik te maken en alle andere bronnen van informatie te versmaden, kunnen ter verzekering eener behoorlijke rechtspraak wettelijke vermoedens niet worden gemist.

Een ander voorbeeld van de tot onbillijkheid voerende vrees, het bewijs voor het kind te gemakkelijk te maken, levert art. 330 (nieuw). In § 1718 van het Duitsche Burgerl. Wetb. leest men: 'Wer seine Vaterschaft nach der Geburt des Kindes in einer öffentlichen Urkunde anerkennt, kann sich nicht darauf berufen, dass ein Anderer der Mutter innerhalb der Empfängniszeit beigewohnt habe'. De reden, waarom dit beroep is verwerkt, ligt voor de hand. Zij wordt in de Memorie van Toelichting tot ons ontwerp in de volgende woorden met juistheid aangegeven: 'Uit het optreden als vader bij de geboorte-akte [art. 330 (nieuw) stelt, naast de erkenning van het vaderschap bij een authentieke akte, het geval dat de man het kind als zijn kind heeft aangegeven bij den burgerlijken stand] en uit de erkenning van het vaderschap bij authentieke akte spreekt duidelijk de overtuiging van den handelenden persoon, dat hij de vader is en niemand anders.' De Duitsche wetgever heeft uit deze overweging de rationeele conclusie getrokken, dat dan ook het beroep op gemeenschap met anderen niet meer te pas komt, onze ontwerper daarentegen is weer schroomvallig. Hij be-paalt, dat het bedoelde feit in aanmerking zal komen 'als

vermoeden, waaraan de rechter zoodanige bewijskracht zal toekennen als hij zal vermeenen te behooren,' aldus rijke pleitstof aanvoerende.

Wat hier werd gezegd van het beroep op de gemeenschapniet anderen, geldt in hooger mate nog van het beroep ophet ontuchtig leven der moeder vóór en nà den conceptietermijn. Ergerlijk verdient het te worden genoemd, dat het ontwerp in art. 330 (nienw) tweede lid dit beroep zelfs dan toelaat, als de beweerde man met de moeder heeft geleefd als man en vrouw, haar als bijzit heeft onderhouden of met haar als verloofde op zeer vertrouwelijken voet heeft omgegaan; - verhoudingen, die zóó krachtig pleiten voor het vaderschap, dat daartegenover aan het ontuchtig leven der vrouw vóór of nà den conceptie-termijn geenerlei beteekenis mag worden toegekend. Het ontwerp dwingt den rechter ook dan nog dat levensgedrag in aanmerking te nemen als vermoeden tegen het vaderschap, 'waaraan hij zoodanige bewijskracht zal toekennen als hij zal vermeenen te behooren.'

Artikel 330 (nieuw) zou naar onze opvatting behooren te luiden: 'De man, die het kind als zijn kind heeft aangegeven bij den burgerlijken stand of na de geboorte van het kindin eene authentieke akte heeft erkend de vader van het kind te zijn, kan zich niet erop beroepen, dat de moeder binnen den termijn, in artikel 328 genoemd, ook met een ander gemeenschap heeft gehad.'

Zeer vèr gaat het ontwerp in de beperking van het g e t u i g e n b e w ijs , nog veel verder dan reeds volgt uit de algemeene bepalingen omtrent dit middel van bewijs. In art. 344*a* (nieuw) derde lid wordt bepaald: 'Getuigenbewijs wordt, in de bij het voorgaand lid bedoelde gedingen (d.w.z. gedingen tot vaststelling van de onwettige afstamming), slechts toegelaten ter aanvulling van reeds aangevoerde bewijsgronden, welke door den rechter op zich zelve gewichtig genoeg worden geoordeeld om door getuigenverklaring tot volkomenheid gebracht te kunnen worden. Het is echter zonder deze beperking toegelaten, wanneer het strekken moet om het bewijs te leveren van het bestaan der gevallen, vermeld in artikel 329, alsmede wanneer, bij het onderzoek naar de afstamming van het onechte kind van eene bepaalde vrouw

als moeder, geboorte-akte of onafgebroken bezit van staat ontbreken, doch één van beide aanwezig is.'

Het getuigenbewijs wordt door deze bepaling in het algemeen in gedingen betreffende de buitenechtelijke afstamming uitgesloten, blijkens de Memorie van Toelichting omdat het gevaar van samenspanning of van vergissing en het daardoor uitlokken van een onjuist gewezen vonnis niet geheel is uitgesloten. Op grond van dit onderstelde, trouwens in alle gedingen mogelijke, gevaar, aarzelt de Minister geen oogenblik het buitenechtelijke kind in de handhaving van zijn recht te bemoeilijken, den rechter in de uitoefening van zijne taak, immers in het recht-spreken, te belemmeren en hem de vrijheid van zijn oordeel te ontnemen.

Wel zonderling de wegen, die soms worden ingeslagen om eenig doel te bereiken! De heer Cort van der Linden tracht ons diets te maken, dat de triomf van de waarheid wordt bevorderd door het onderzoek naar de waarheid 'aan banden te leggen.' Hij houde ons ten goede, dat wij weigeren hem te gelooven.

Als een roode draad loopt door al deze bepalingen over het bewijs een zeker wantrouwen jegens de buitenechtelijke kinderen, de beduchtheid dat juist zij van het aasje recht, hun toegekend, een verkeerd gebruik zullen maken. Een merkwaardig bewijs van deze gezindheid levert artikel 341 (nieuw) eerste lid, luidende: 'De vordering, enkel strekkende om het bestaan der o n w e t t i g e afstamming te doen uitspreken, kan bij de arrondissements-rechtbank van de woonplaats van den verweerder, of, indien deze binnen het Rijk in Europa geene bekende woonplaats heeft, bij de arrondissements-rechtbank van de woonplaats van den eischer slechts worden ingesteld door het kind of, na diens overlijden, door ieder zijner afstammelingen e n n i e t d a n v o o r z o o v e r r e h i j o f z i j d a a r b i j t o t s t a v i n g v a n e e n i g r e c h t b l i j k e n b e l a n g t e h e b b e n ,' welke bepaling men vergelijke met het voorgestelde nieuwe artikel 324 Burg. Wetb. (artikel V van het ontwerp): 'De vordering, enkel strekkende om het bestaan der w e t t i g e afstamming te doen uitspreken, kan bij de arrondissements-rechtbank van de woonplaats van den verweerder, of, indien deze binnen het Rijk in Europa geene bekende woonplaats heeft, bij de arrondissements-rechtbank

van de woonplaats van den eischer, worden ingesteld door het kind en na diens overlijden door ieder zijner wettige afstammelingen.'

Tot toelichting van art. 341 wordt gezegd: 'Dat echter altijd een rechtsbelang bij het instellen der vordering moet zijn betrokken, volgt reeds uit algemeene rechtsbeginselen; het artikel herinnert daaraan met zoovele woorden, waar uitdrukkelijk wordt gesteld dat de vordering slechts kan worden ingesteld, voor zoover de eischer daarbij tot staving van eenig recht blijkt belang te hebben.'

Waarom deze herinnering hier, waar het de vordering geldt tot vaststelling der onwettige afstamming wèl noodig is, daarentegen niet in art. 324, waar de vordering tot vaststelling der wettige afstamming, wordt behandeld, heldert de Memorie niet op. Bestaat er vrees dat de rechter, oordeelende over onwettige afstamming, de algemeene rechtsbeginselen zal uit het oog verliezen, en is dus de herinnering voor hem bestemd? of moeten de buitenechtelijke kinderen geacht worden eene bijzondere waarschuwing noodig te hebben? of is misschien de bedoeling, den rechter een wenk te geven om in de toewijzing der vordering aan buitenechtelijke kinderen te difficulteeren? Hoe het zij, in elk geval is de toevoeging teekenend voor den geest van aanzien des persoons, waarvan verschillende bepalingen van het ontwerp blijk geven, en waartegenover wij, óók voor het buitenechtelijke kind, óók in zijne verhouding tot zijnen vader, met klem vragen, dat recht worde gedaan zonder aanzien des persoons.

Wie ons betoog tot hier heeft gevolgd, zal het duidelijk zijn, dat wij ons met de beginselen waarvan het ontwerp uitgaat, geheel kunnen vereenigen. Onze bezwaren betreffen de uitwerking dier beginselen in de verschillende artikelen. Wij zouden die uitwerking consequenter en minder schroomvallig, minder benepen wenschen. Wat wij trachten te leveren is een opbouwende critiek; onze voorstellen passen geheel in het kader van het ontwerp.

Door de indiening heeft de Minister Cort van der Linden een goede, en letten wij op de bergen van vooroordeelen, die hier liggen opgestapeld, op de karrevrachten van bezwaren die van alle kanten worden aangebracht, op den tegenstand

die valt te overwinnen, ook een groote daad verricht. Uit sympathie voor de door hem ingeleide hervorming werd het vorenstaande geschreven; moge het ertoe bijdragen, dat eene regeling tot stand komt, die aan ‘de vraag naar recht voor het onechte kind’ op de meest bevredigende wijze voldoet. ‘Ik aarzel niet,’ dus besloten wij den 29sten Juli jl. onze beschouwingen over dit onderwerp in de driedaagsche samenkomst tot bevordering der openbare zedelijkheid in de Congreszaal der Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, en het zij ons vergund daarmede ook nu weer te besluiten, ‘ik aarzel niet den wensch uit te spreken, dat het ontwerp, op verschillende punten verruimd en verbeterd, weldra tot wet moge worden verheven. Bleef die wensch onvervuld, werd het ontwerp door de Kamers der Staten-Generaal verworpen of verminkt, onze volksvertegenwoordiging zou zich bij het scheiden van de negentiende eeuw een schandzuil oprichten, die voor eeuwig zou getuigen van hare gevoelloosheid op zedelijk gebied en van hare onbekwaamheid om aan het Nederlandsche volk de wetten te geven, die het behoeft. De mogelijkheid daarvan wordt door mij niet aangenomen.’

MOLENGRAAFF.

De laatste regeeringsjaren van Willem III. (1698-1702)

II.

Willem III aan 't werk.

Het was zijn eigenste plan geweest.

Willem III had in verbond met den koning van Frankrijk de internationale zaak der Spaansche successie willen regelen. Een stoute onderneming: twee mannen, ieder met het gevoel bezield van hun verantwoordelijkheid voor het lot van Europa, maar door hun aard en hun stelling elkaârs tegenstanders, zouden gaan samenwerken als gelijken aan één werk. En het hachelijke van de onderneming was dat zij niet gelijk stonden. De koning van Engeland, de vorst bij genade der revolutie, zou door de voltooiing van het werk, als het hem naar zijn zin was gelukt, de gelijke van Lodewijk XIV zijn geworden, maar hij was het nog niet.

Al het voordeel was aan den kant van Frankrijk. De koning van Frankrijk had de beschikking over zijn legers, en hij masseerde ze aan de grenzen om op alle mogelijkheid voorbereid te wezen; hij was meester van zichzelf en van zijn diplomatieke verbindingen aan de Europeesche hoven, en hij deed zijn zetten, terwijl hij het geheele spel kalm overzag; hij moest, omdat hij als vertegenwoordiger der aanspraken van zijn zoon, den dauphin, optrad, in alle geval uit de onderhandelingen over de erfenis een versterking van zijn macht behalen, en hij dacht vooreerst aan een overheersching van Zuid-Europa. Dan had hij Jacobus II, den wettigen koning van Engeland, in de nabijheid van zijn hof; die kans zou hij niet van de hand doen.

Hoe kon Willem III hopen het nadeel aan zijn zijde te vereffenen?

Alles liep hem tegen. Hij hield alleen door fraude jegens het Parlementsbesluit een aantal troepen op de been dat niet belachelijk onvoldoende was, - maar dit kon hem den eersten besten dag duur te staan komen; hij vervreemdde zich Engeland door het toelaten van de grofste misbruiken en het verkeerd plaatsen van zijn gunst, - een uitbarsting was den een of anderen tijd te voorzien; hij verteerde zich in verdriet om de jaloerschheden tusschen zijn naaste vrienden, en hij bleef geen heer over zijn humeur.

Waardoor zou hij dan zijn standpunt goed maken?

Door zijn diplomatie?

Maar zij werd aan het Fransche hof vertegenwoordigd door Bentinck, den graaf van Portland, die niet begaafd was en die tegen zijn meester mokte; elders waar het er op aankwam, in Weenen en Madrid, bestond de diplomatieke betrekking niet of nauwelijks.

Door zijn recht? Maar Willem III kon geen andere aanspraken doen gelden dan het algemeen belang van Europa.

Wat had hij dan voor?

Den hartstocht van zijn wil. Als vijand was hij gevaarlijk en onverzoenbaar. Door de tradities van zijn huis en door zijn politieke verbindingen, door zijn talent en door zijn ervaring, door zijn overwicht in de Republiek, stelde hij een macht voor; door de passie van zijn wil was hij een persoon, onverwinnelijk.

Maar dien zelfden hartstocht van zijn energie had hij ook tegen zich. Iedere passie maakt onberekenbaar en isoleert. Willem III had dat soort van broedend karakter waarin de ideeën en plannen een diepe gleuf maken. Zulke menschen zien één ding goed, maar ze zien slechts één ding. Ze kunnen hun voorliefde verborgen houden en weifelen uit gepassioneerdheid zelf, maar ze toonen dan de kracht van hun hartstocht door het terugstooten van al wat niet met hun idee samenhangt. Zoo sprak Willem III het hart van zijn plan tegen niemand uit, maar hij verwaarloosde alle stappen in andere richting. Zijn positie in Engeland brak hij af door zijn zorgeloosheid en zijn wrevel; en van die Oostenrijksche monarchie waarmee hij toch nog in alliantie verkeerde, -

verbonden door het geheim artikel van het verdrag tegen de ‘Franschen’, - heette het: ‘Het is zeker dat de Keizer niet te bewegen zal zijn om aan te nemen (wat wij hem zullen aanbieden), *zoodot het hem zal moeten worden overdrongen*’[1)].

In dat harde, grove woord van *overdringen* wat hem in den weg stond, sprak zijn intieme meening; daarentegen had hij voor Frankrijk, omdat het hem tegemoet kwam, de lieve taal: ‘Ja, ik zal nog “Fransch” worden.’

Wij hebben het uit zijn mond gehoord, en hij heeft het gemeend, toen hij het lachend zeide, want die lach stond voor de bijvoeging, in gedachte: als Frankrijk mijn wensch volgt.

Willem III was een man van aandrift, niet van berekening; de berekening en het overleg kwamen eerst later. Hij hield van wagen, zijn geest ging dadelijk op het uiterste af; de menschen van zijne omgeving hielden dan hun hart vast en complotteerden wel om hem in te toomen. Daarop kwamen bij hem lange pauzen van verdriet en weifeling, waarover zijn vrienden het hoofd schudden; en plotseling weer, bij schokken, de snelle, gejaagde handeling.

Hij hield nu aan zijn idee om met Lodewijk XIV den toestand van Europa te ordenen, hoezeer hij ook gevoelde dat de omstandigheden hem de ondergeschikte rol oplegden. Waarop hij vertrouwde, ondanks de nederlaag die hij al voor het begin der onderhandelingen had geleden, - wie zal het zessen!

Het is een prikkelend schouwspel dat pogen van de twee machtigen om samen te gaan. De vorst van het nevelland gevoelt toenadering tot den zonnekoning, den monarch met de klassieke stralenkrans om 't hoofd. Heeft het er niet iets van alsof hij zich wil warmen aan den gloed, de vreugdelooze, eenzame nevelprins? Zoo laag hangt de lucht over het triestig landschap van zijn ziel! O, een lichtvlaag!

Tegen het begin van den zomer van 1698 waren de besprekingen over de eventueele successie der Spaansche monarchie al zoo ver gevorderd dat de plannen gestalte

1) Aan Heinsius, 25 April 1698.

kregen. De onderhandelende mogendheden konden bemerken waar het heen zou gaan. Voor de beide westelijke zeemachten kon Willem III geen noemenswaardige voordeelen van handel of neerzetting bedingen. Zij zouden er tevreden mee moeten zijn dat Spanje met zijn koloniën en de Zuidelijke Nederlanden aan het Keurprinsje van Beieren, een der wettige erfgenamen, zou komen, onder voogdij van zijn vader, den Keurvorst: d.w.z. dat het land in zijn toestand van zwakheid en verval zou blijven. En voor Lodewijk XIV waren de aanwinsten van grondgebied op de Spaansche grens en in Italië over 't algemeen bepaald; alleen bleef voor hem de vraag of het niet mogelijk zou wezen dat het heele toegevoegde gebied compact om Frankrijk zou liggen. Het Keizerlijk huis zou dan voor zijn portie de rest krijgen om 't even of die rest wat verder af lag van de massa der Habsburgsche monarchie.

De eindbeslissing over deze vragen zou niet in Engeland, maar in de Republiek vallen. Daar moest het tractaat, zoo het er tot een kwam, gesloten worden. Want het was noodig dat het geheim van de onderhandelingen en van het verbond strikt bewaard bleven, en dat kon beter geschieden in de eenzaamheid van het Geldersche jachtverblijf dan midden tusschen de nieuwsgierigen aan het hof van Whitehall.

Ook verlangde de Koning met hart en ziel naar de Hollandsche lucht. Er waren nog wichtige zaken aanhangig in het Engelsche Parlement, maar ze konden zijn belangstelling niet gaande houden. Hij telde de weken dat de vergadering zitting had, en zoo spoedig mogelijk verdaagde hij de zitting van het Parlement met een redevoering (15 Juli): ‘Ik kan van zoo 'n goed Parlement niet scheiden zonder openlijk mijn erkentelijkheid te hebben uitgesproken voor wat ge verricht hebt ten behoeve van mijn eer en de veiligheid van mijn land...’[1]. En nog grooter lof volgde, want Willem III wou hun niet toonen hoezeer ze zijn plannen hadden gehinderd.

Tegenover zijn Engelsch ministerie was de Koning even-

1) Zelfde manier van handelen van Willem III ook tegenover particulieren, vgl. het Verbaal van Witsen over 1689: ‘De Koning veinst zeer. Hij prees mijne conduites in het afscheid neemen.’ Gebhard. Mr. N.C. Witsen. I 383.

eens gesloten. Eerst op 't allerlaatst deelde liij zijn ministers de genomen maatregelen voor zijn afwezigheid mede.

Lord Marlborough werd lid van den regentschapsraad. Hij had den Koning verraden en beleedigd, maar deze zag èn het verraad èn de grievende persoonlijke beleediging over hel hoofd omdat hij de Engelschen alleen als werktuigen achtte. Lord Sunderland en Godolphin waren vroeger zijn vertrouwden geweest, toonbeelden van politieke immoraliteit; Marborough, die met hen altoos in verbinding had gestaan en den band nog nauwer zou aanhalen[1)], kwam in de plaats van Sunderland, die zich onmogelijk had gemaakt, een verbruikt instrument. Wat karakter betreft waren de twee elkander waard, en Marlborough had daarenboven ongeëvenaarde talenten. Men ziet, dunkt mij, den cynischen blik waarmee Willem III den genialen schelm bij zijn benoeming complimenteerde.

Maar de Koning was op weg naar Holland; Portland vergezelde hem naar het Loo, en zoo 'n haast maakten ze beide om het verdrag met Lodewijk XIV te sluiten dat, nog geen week na de aankomst, aan Frankrijk werd toegestaan wat Lodewijk zelf niet gedacht had te zullen verkrijgen, nl. het bezit van Milaan. Het Milaneesche gebied was de sleutel van Italië, en het was de waarborg van Willem III 's volstrekte breuk met de Habsburgsche monarchie, omdat Milaan, een rijksleen, nooit door den Keizer zou worden opgegeven.

Gelukkig voor den staatsmansnaam van den koning-stadhouder dat de raadpensionaris Heinsius nog tijdig genoeg op het Loo verscheen om aan de onderhandelingen deel te nemen. Hij wist de voortvarendheid te temperen, en in het ontwerp-verdrag bleef Milaan voor den Keizer bestemd.[2)]

Het sluiten van het definitief tractaat ging niet zonder een volmacht onder het groot-zegel van Engeland en zonder de medewerking van de Staten-Generaal der Republiek. Willem III

1) Marlborough 's dochter huwde in 1700 met den zoon van Sunderland, maar de onderhandelingen over het huwelijk hadden anderhalf jaar geduurd, en dat brengt, het begin er van terug tot het midden vau 1698. Vgl. Cone 's Marlborough. Deel I.

2) Vgl. Gaedeke. Die Politik Oesterreichs etc. I. 234,die op deze episode der onderhandelingen het eerst de aandacht heeft gevestigd, eu Heinsius aan Willem III, 7 April 1699.

moest daartoe zijn Engelsche ministers in 't vertrouwen nemen, en de heele samengestelde machine van de Republiek, waarbij in 't laatste ressort een stadsbestuur kon tegenhouden, moest in beweging worden gebracht. Het was een politieke comedie die met geweldig entrain door de leiders werd afgeroffeld. De Engelsche kanselier Lord Somers, door Willem III zelf behandeld, zond aarzelend de gevraagde volmacht met de opmerking dat hij de buitenlandsche aangelegenheden aan het wijs beleid van den koning overliet. En door het krachtig overleg van Heinsius gaven de autoriteiten der Republiek hun toestemming, zonder zich veel te bedenken waarom 't te doen was.[1)]

Het tractaat, in al zijn bijzonderheden, bleef een geheim tusschen weinigen. Het beduidt een moment van gewicht in de staatkundige geschiedenis van het nieuwe Europa, want hier kwamen geen machthebbers bijeen om een plan van overval te maken of om een buit te verdeelen, maar er werden schikkingen getroffen, uit vrije beweging, tot bewaring der balans van Europa. Hier was de kern van een Europeesch concert. Zoo heeft Willem III het beschouwd. Een koele kop als Heinsius zag het verdrag denkelijk voor niet meer aan dan voor een assurantie tegen dadelijk oorlogsgevaar bij het mogelijk plotseling overlijden van den Spaanschen Koning; Lodewijk XIV, die voor 't oogenblik oprecht de bepalingen aannam, hield het alleen voor een grondslag waarop hij zijn verdere plannen kon bouwen; voor Willem III daarentegen was het 't begin van een triomf voor zijn idee.

Een heel onvolledige triomf nog!

Toen hij op nieuw bij Lodewijk XIV met zijn wensch voor den dag kwam naar de verwijdering van Jacobus II, moest hij de bekende droog-vriendelijke weigering vernemen. Een echte overeenstemming was dus met Frankrijk nog niet getroffen. En meer. Hij moest gevoelen dat het gesloten verbond hem zou isoleeren in Europa, zoolang zijn bepalingen geheim bleven. Met den Keizer was de alliantie onmogelijk, en wie van de andere mogendheden zou met Engeland

1) Eerst later kwamen summigen tot de bedenking dat zij het toch niet eens waren geweest met den ondernomen stap, vgl. de brieven van van Heinsins November 1699.

of den Staat een vast verdrag willen aangaan wanneer men wist dat ze in 't geheim zich bij Frankrijk hadden aangesloten (want dit zou toch wel geweten worden), en wanneer men de artikels van het verdrag niet kende! Maar ook van Engeland en van den Staat zelf was hij verwijderd door deze aansluiting bij Frankrijk.

Ze was ter sluiks en in 't geniep geschied zonder een stellig voordeel voor de zeemogendheden. Hoe zou dit anders door hen verklaard worden dan uit Franschgezindheid en uit vergetelheid voor de belangen der onderdanen? Nu al begon men er aan 't hof van te spreken dat hij zich door Portland op sleeptouw had laten nemen, toen deze door de ‘caresses’ van Lodewijk XIV gewonnen was.[1)]

De weg voor Willem III was hoogst gevaarlijk, - laat staan dan nog dat de meeste Europeesche concerten, in plaats van tot harmonie, de deelhebbers tot oorlog hebben gevoerd. Hij kon leiden tot vassalschap tegenover Lodewijk XIV en een uitbreiding van Lodewijks macht over Noord-Europa.[2)] Maar is er niet iets in Willems aard dat dezen uitslag weerspreekt? Hij wist het van zichzelf: de mindere kon hij wezen; niet ondergeschikt. Dat bewustzijn gaf hem vertrouwen.

Den herfst van 1698, nadat het essentieele werk aan het tractaat was verricht, bracht de Koning in Celle door bij den hertog van Brunswijk-Luneburg.[3)] Zij waren beide groote jagers voor den Heer en intieme vrienden. ‘Als de Koning van Engeland met iemand hertrouwt,’ zei men, ‘dan zal het met den ouden hertog van Luneburg wezen.’

Er werd daar onder de vrienden, in de tusschenpoozen van de jacht, waarschijnlijk minder gesproken over een nieuw huwelijk dan wel over de erfopvolging in Engeland, die rechtens slecht verzekerd was door de zwakke gezondheid van Willems neef, den zoon van zijn schoonzuster prinses Anna. De oude Keurvorstin van Hannover, de naaste protestantsche

1) Gesprek van Albemarle bij Gaedeke I 243.
2) Over het isolement van Willem III vgl. het latere oordeel van Heiusius, over Lodewijks bedoelingen hem aan zijn politieke leiding te onderwerpen vgl. Grimblot, Letters etc. passim b.v. II 30, 205.
3) Zie Onno Klopp, Der Fall des Hauses Staart VIII 234 v.v., maar vergelijk ook: Bodemann, Briefe der Kurfürstin Sophie an die Raugräfinnen: Inleiding en p. 182, 183.

verwante van de Stuarts, kwam met haar zoon in Celle logeeren om den Koning te spreken; en het waren goede dagen die men daar als oude kennissen beleefde; de tijd van vroeger, in den Haag doorgebracht, werd weder opgehaald; men sprak Hollandsch met elkaar[1]; men lachte.

Toch werd het ceremonieel in 't oog gehouden; het hof van den Koning van Engeland droeg het hoofd hoog.[2] De Keurvorstin en de Keurvorst dineerden op hun kamers omdat de étiquette hun niet meer dan een tabouret aan de koninklijke tafel toestond. Het was het voorbeeld van Versailles dat in die jaren den doorslag gaf, en een algemeen vooruitdringen om toch niet achter te blijven in de eerbewijzen waarop men aanspraak maakte was het gevolg. De gewone vorsten, zooals die van Hannover, joegen naar den titel van Keurvorst; de Keurvorsten, als die van Brandenburg, Saksen, Beieren, verlangden naar het Koningschap; en de Koningen wilden ‘Koning’ wezen.[3]

Willem III keerde zoo laat mogelijk, eerst in December, van het vaste land naar zijn Koninkrijk terug. Wat kon 't hem schelen, of hij de Engelschen hinderde? Maar het nieuwgekozen Parlement dat op zijn komst had moeten wachten zette hem die minachting betaald: de regimenten die de Koning aan wou houden werden geschrapt en een onderzoek dreigde naar de beschikking over landerijen en geldmiddelen die Willem III ten behoeve van zijn gunstelingen had gemaakt.

De raadpensionaris Heinsius schreef hem wel uit Holland of de Koning van Frankrijk die vijandige stemming niet bevorderde door omkooping van parlementsleden. Neen, was het antwoord - want Willem III meende de bewijzen te hebben van de eerlijke samenwerking van Frankrijk - de menschen hier zijn al van zelf verkeerd genoeg van zin om alle goede plannen te hinderen.

De Koning miste den slag, door zijn hardnekkig humeur, om menschen te behandelen. Ook in zijn naaste omgeving,

1) Het Hollandsch dat de Keurvorstin soms in haar brieven gebruikt, lijkt voel op de spreekwoordelijke uitdrukkingen van Willem III. Zie p. 224: ‘zal de teit leeren’, en W. III aan Heinsius, 27 Nov. 1699.
2) Ook Jaucourt in zijn H.S. mémoires maakt deze opmerking.
3) Zie de uitbreiding van Erdmannsdörffer, Deutsche Geschichte 1648-1740. II 102.

onder zijn vrienden, heerschte onderlinge vijandschap. Keppel-Albemarle kon Bentinck-Portland niet langer uitstaan. Er was nu daarenboven politieke naijver tusschen hen. Portland wist van geen toegeven, en Keppel had heftige uitbarstingen van toorn.

Op wien kon Willem III nog staat maken? Hij verdacht zijn ministers van hem achter zijn rug tegen te werken, en zijn vrienden verweet hij dat ze hem het leven onmogelijk maakten. Het verblijf in Engeland gaf hem niets dan verdriet. Al somberder en somberder werd de atmosfeer aan zijn hof.

De zware grief die hij in zijn hart tegen het leven had, kwam boven, nam beslag van zijn heele ziel. Hij wou uit Engeland weg. Niet voor zijn genoegen was hij overgekomen, maar om een werk te verrichten. Het was onmogelijk gebleken.

Nu, hij gaf het Koningschap op. De zaken mochten zich zelf regelen. Wanneer men zijn hulp weer noodig had, dan - zou hij zien.

Het was, bij den Koning, niet een krachtig besluit maar een angstkreet van den man die zich door zijn hartstochtelijken aard van de menschen waarmee hij moest samenwerken had gescheiden, - van den man die voelde alleen te staan. De ministers - Lord-Kanselier Somers in hun naam - bezwoeren den Koning van zijn voornemen af te zien. Hij bleef onverzettelijk. Nog den 16^{en} Januari 1699 schreef Willem III aan Heinsius, in een van die postscriptums zijner brieven waar eensklaps onder de officieele termen de eigen aard te voorschijn kwam: ‘De zaken staan hier in 't Parlement desperaat, zoodat ik in 't kort iets zal moeten doen dat in de wereld groot éclat zal maken’..... Dan plotseling, het doorbreken van de hangende stormlucht, de omkeer, de berusting, het bewustzijn op post te staan, het vertrouwen op de eigen persoonlijkheid. De Koning gaf aan het Parlement toe, en spxak als zijn overtuiging uit dat de argwaan van beide zijden uit den weg moest geruimd.

Den 1^{en} Februari had Willem III deze rede in het Huis der Lords gehouden - vier dagen later, te Brussel, in het paleis van den langvoogd der Spaansche Nederlanden, van den Keurvorst Maximiliaan Emmanuel van Beieren, zat een vader voor het bed van zijn zieke zoontje en wilde het kind nog opvroolijken met het toonen van allerlei

snuisterijen. Het was 't sterfbed van den Keurprins van Beieren, den erfgenaam van den Spaanschen troon. ‘De Keurvorst’ schreef men uit Brussel, ‘had toen de Prins stierf eene groote flaauwte, en een uur of anderhalf daarna, een tweede.’ De vader moest, met zijn zoontje, zijn groote eerzucht begraven om het bestuur over de Spaansche landen te voeren.

Aan het hof van den Keizer zag men het sterfgeval als een bijzonder gunstige beschikking van den hemel aan, men herleefde in het geloof van het geluk der Habsburgsche familie. Maar voor de zeemogendheden moest de weg der moeitevolle onderhandelingen op nieuw worden begaan.

Toen het doodsbericht in den Haag kwam, en de vreemde gezanten de meening van Heinsius wilden vernemen, liet de Raadpensionaris zich verontschuldigen en hield zijn deur gesloten.

Willem III daarentegen ontving de diplomaten aan het hof, hij hield cercle, en sprak een voor een de afgevaardigden aan, - maar over den dood van den Keurprins geen woord.

Een zwijgen, hier en daar. De Koning en de Raadpensionaris wisten wat zij aan elkander hadden.

De minister Heinsius.

Een tijd lang hield Willem III aan de gedachte vast dat de dood van den Keurprins van Beieren geen verandering in het tractaat met Frankrijk behoefde te brengen. Want een geheim artikel bepaalde dat de Keurvorst erfgenaam van zijn zoon zou wezen, voor de Spaansche monarchie, wanneer hij kinderloos kwam te sterven.

Maar dit gold toch natuurlijk alleen voor het geval dat de jonge vorst reeds als Koning van Spanje erkend en gehuldigd was. Men had bij het opmaken van het artikel niet kunnen voorzien dat de ziekelijke Koning van Spanje het Keurprinsje zou overleven.

Lodewijk XIV wou van geen rechten van den Keurvorst weten; en als een goed rekenaar, in zijn eigen belang, stelde hij als regel dat, nu de derde pretendent op de erfenis uit het spel was, de porties van de twee overgebleven pretendenten vergroot moesten worden. Hij verlangde voor den

dauphin, als toevoegsel tot zijn deel, het bezit van het Milaneesche, - het stuk grondgebied dat hem door de waakzaamheid van Heinsius was ontgaan. De rest van de Spaansche monarchie, - dus Spanje, de Spaansche Nederlanden en de Koloniën, alles uitgezonderd de bezittingen in Italië en Guipuzcoa met San Sebastiaan; - mocht aan den Oostenrijkschen aartshertog, den zoon van den Keizer, komen.

Een koninklijk, edelmoedig aanbod, in schijn. Inderdaad werd de macht der Habsburgs door die toebedeeling in tweeën gescheiden, en werd ze door de Fransche oppermacht beheerscht die zich den weg tot het Spaansche schiereiland openhield en Oostenrijk uit Italië buitensloot.

Willem III was in verlegenheid.

Hij had gehoopt door de dreiging van zijn vertrek uit Engeland indruk te zullen maken op zijn ministers, en misschien ook op de stemming van het Parlement als zijn voornemen bekend was geworden. Maar de strijd met de meerderheid van het Lagerhuis was pas in 't begin. De tegenstand werd aldoor heftiger. Men verklaarde zich tegen het aanhouden van een staand leger door den Koning, tegen de giften in landerijen aan de gunstelingen verleend, tegen de vreemdelingen in den staatsdienst opgenomen, tegen de ministers als zij de regeering niet wilden dwarsboomen.

Koppig bij verkeerde opvattingen volhardende, en zonder gevoel voor de Engelsche vooroordeelen, wist de Koning geen uitweg uit de moeilijkheden te vinden en werkte hij er zich hoe langer hoe meer in. Portland verliet hem en gaf zijn betrekkingen aan het hof op. Alleen, omdat hij eenmaal in de geheimen was ingewijd, bleef hem zijn aandeel in de onderhandelingen met Frankrijk.

De Koning had in zijn onmacht geen keus dan aan Lodewijk XIV toe te geven, wanneer deze zijn eisch volhield.

Hier kwam Heinsius te hulp. Holland, met al zijn egoïsme en koopmansgeest, is in het laatste, moeilijke regeeringsjaar van Willem III voor den Koning-Stadhouder een rugsteun geweest; maar Heinsius is in dezen tijd voorgegaan.

Hij is het type van een minister. Oorspronkelijk was hij 't niet eens met Willem III, hij is 't, denkelijk, in den grond van zijn hart maar zelden met den ander eens geweest; maar hij nam zijn werk over en wist het een gestalte te

geven beter dan zijn meester het zou hebben kunnen doen.

Een blozend regelmatig knap gezicht, zeer vriendelijk wanneer het pas gaf, afgemeten koel als de gelegenheid het vorderde. Harmonisch van verstand, in volkomen evenwicht van geest, met een reserve van kracht als de nood aan den man kwam.

Van ongelooflijke werkzaamheid en orde.

Misschien wat pedant, berekenend, spitsvondig en vulgair, want hij kon niet heelemaal zijn afkomst verloochenen uit een land waar de beschaving gerepresenteerd wordt door kooplui, advocaten en professoren; maar overigens een diplomaat in grooten stijl. Hij kon zwijgen en zich achteraf houden, hij wist te spreken en kort te zijn.

Niets ontging hem. Den gezant die hem in 't grootste vertrouwen een geheime dépêche van zijn meester kwam voorlezen, kon hij controleeren omdat hij het ontcijferde bericht reeds van te voren door zijn agenten ontvangen had. Den Brandenburgschen envoyé, die hem kwam bezweren dat zijn Keurvorst aan geen intrigues tegen Zweden had deelgenomen en die het met overtuiging deed omdat zijn regeering hem onkundig had gelaten, hoorde hij aan met zijn innemendsten glimlach. ‘Ik weet het vast,’ zei de man. ‘Ik liet hem in zijn weet,’ merkte Heinsius op bij de mededeeling van het onderhoud.

Immoreel, tot het naïeve toe, voor zoover het de middelen betreft om zijn doel te bereiken. ‘Wij moeten den rechten weg houden, omdat het ons interest is.’ Zulke woorden ontvallen hem van zelf.

Maar zijn doel is het algemeen belang. ‘Waarom gunt ge ons het Milaneesche niet?’ zei hem geraakt de Fransche gezant bij de onderhandelingen in 1699. ‘Gij wilt ook nooit relâcheeren; zonder uw tusschenkomst hadden wij 't het vorige jaar al gekregen.’ ‘Als ik voor het gemeene interest spreek,’ was het antwoord, ‘mag ik het met ijver doen. Gij zult het niet hebben; neen.’

Daarom is hij ook een politicus van den eersten rang. Hij ziet de dingen zooals ze zijn, hij houdt van de werkelijkheid. ‘Recht en onrecht’, zegt hij, ‘worden in particuliere zaken naar regels door de rechtbanken geoordeeld en beslist, maar in staatszaken wordt het reeht gemeten naar de macht.’

Met het oog op die werkelijkheid maakt hij zijn plannen.

Hij is een opportunist. Niet dadelijk treft hij het beste, maar hij komt er toch. Want hij is een gewoon menschenkindj geen genie. Ik geloof zelfs dat hij wat ironisch gestemd is tegenover het genie. Het is voor hem te 'schielijk,' het wil zaken en menschen winnen door ze te 'overdringen'[1]en het vliegt soms den verkeerde om den hals. Maar hij is ook een gewoon mensch omdat hij niet houdt van 'ophalen' en van vertoon van 'goedheid.' Hij doet eenvoudig zijn plicht, leuk, onverzettelijk en demoedig. En hij overziet met zijn gewoon verstand al de menschelijke dingen van zijn tijd de daden van Koningen, krijgslui en staatslieden., hij overziet ze heel hoog en heel menschelijk; een echte burgerman, niets minder.

In den nood van zijn donkerste jaren heeft Willem III eigenlijk pas goed leeren kennen wat hij in Heinsius bezat. De Hollander kwam het Oranje-genie te hulp.....

BYVANCK.

1) Zie hoe Heinsius Willem III zijn 'overdringen' betaald zet in zijn brief aan den Koning van 16 Maart 1699.

Verzen.

I.

Het pinksterkleed.

Heel het hoveke is blauw van vergeetmijniet. -
O wat zingen de wilgen in 't zilvren verschiet?

Als een plek van den hemel is 't hoveken blauw. -
Daar zit bij haar kind een gebogen vrouw.

Wat naait toch de naald in haar vingren gezwind?
- Een Pinksterenkleed voor haar eenig kind.

- ‘O moederken! maak toch wat haast met uw werk!
Ik moet morgen al vroeg met mijn kleed naar de kerk.’

O zij rept zich, zij rept zich, de bevende vrouw.
Als 't gewaad van een engel is 't kleedeken blauw.

En 't zal kleuren zoo mooi bij die wangetjes blank.
Maar hoe zal ze ter kerk gaan? - ze is stervenskrank.

Geen wonder dat soms zich de naald vergist:
Heel de wereld wordt donker door tranenmist.

Haar zeven knapen tenger en blond
Die slapen onder den kerkhofgrond.

En het laatste zei haar beminde man:
- ''k Ga, waar ik de kinderen vinden kan.'

En dit dochterken jong, dat nu sterven zal,
Dat was haar ooilam, haar kleinood, haar al.

- 'O mijn harteken lief, o mijn bloemeken zoet,
Zeg wat moeder voor Pinkster je geven moet.'

- 'O moeder, dan maak mij een kleedje zoo blauw
Dat een engeltje wel met mij ruilen wou.'

O wat zingen, op 't kerkhof, in 't ver verschiet,
De zilveren wilgen voor weemoedslied?

- 'O moederkeen, moederken, naai toch gauw!
'k Verlang zoo te dragen mijn kleedje blauw.'

Droef is 't refrein van het wilgenlied:
- 'Vergeet ons niet!Vergeet ons niet!'

O daar komen ze, al zingend hun zacht refrein,
Als spoken, geschoven in 't hoveken klein.

En ze omringen het kindje en ze zingen: 'Kom mee!'
En het kindje is niet bang, maar strekt de armen gedwee.

- O laat los toch, laat los toch mijn dochterken mooi!
Ik gaf u al achtmaal mijn lieven ten prooi.

- 'O laat los toch, laat los toch! neem mij dan voor
haar!
Maar eerst toch mijn taak nog.... haar kleedje is niet
klaar.'

Maar grijnzend en grijs, met hun tronken geknot,
Lachen de wilgen en 't klinkt als spot:

- 'O moeder, o vrouw, en herkent gij ons niet?
Wij waren uw vreugde en uw zielsverdriet:

Uw zeven zonen tenger en blond,
Bij wier lijdensbed gij te weenen stondt;

Uw blijde bruigom, uw minnende man,
Wiens liefde de dood niet verminderen kan.

't Is beter dat een kindeken sterv'
Dan dat een maagd op aarde verderv.'

Toen slaakte de moeder een woesten kreet,
Terwijl het kleed op de bloemen gleed.

Het kindeken zat nu opgericht.
Verengeld straalde haar aangezicht.

Ha'ar rechter strekte zij omhoog
En diep en vreemd was haar brekend oog.

De wilgen weken, instêe van die
Kwamen eerst twee en dan tweemaal drie

Engelen blond als rijpend graan
Rondom haar kleine rustbank staan.

- 'O vader!o broêrtjes!hoe blij ge ziet!
En uw kleed is zoo blauw als vergeetmijniet.

O moeder, nu doe mij mijn kleedjen aan,
Dan zal ik met hen naar den hemel gaan.'

- 'O kindeken, nog een steekje of wat,
Dan is het gereed voor mijn bleeken schat.'

Toen knielde de moeder, van tranen blind.
Zoo knielde Maria voor 't Zalig Kind.

En boven het hoofd van haar lieve lam
Zag de moeder- branden een blanke vlam.

- ‘En laat ge dan moeder alleen met haar wee?
O lieveken, lieveken, neem mij mee!’

***

Toen trad nit haar kluisje Moedertje-Groot,
Vond zij haar laatste kleinkind dood.

Lang lag de moeder als levenloos,
Maar toch bleef ze in het leven, - ze leeft nog altoos,

Tot ze onder de wilgen mag slapen gaan.
- En het kind heeft haar Pinksterenkleedjen aan.

II.

Wiegelied.

Wat is er dan toch gebeurd,
Dat mijn Hart zoo hartstochtelijk trenrt?
't Geeft me enkel maar last en nood....
Och! was 't maar dood!

Ik zat toch zoo vroom in mijn hoek,
Tevreê met een roze en een boek.
Mijn Hart, in één wieg met mijn Wil,
Dat sliep zoo stil.

O kindeken, schrei zoo niet!
't Is zeker om klein verdriet.
Je droomde zoo bang, nietwaar?
Dat was het maar?

Of ween je van honger en dorst?
Leg je mondeken aan mijn borst
En luister naar 't lied van het wond,
Mijn lieveken stout.

In 't bosch wordt Prins Mei verwacht.
O zie hoe elk twijgje vlagt
Met vaantjes van groene zij,
Die doen zoo blij.

En ween je dan toch maar voort?
Is er niets dat je nog bekoort?
Wat had je voor moois verwacht,
   Dat je nooit meer lacht?

Nu heb je ook mijn Wil gewekt,
Die lag al zoo stil gestrekt.
Die rent nu zijn voetjes stuk,
   Om zoet geluk.

Hij grijpt maar naar gou'en schijn,
Niets vindt hij dan koû en pijn.
O was hij al veilig weerom
   In mijn heiligdom!

Als 'k dan ze te slapen lei,
- Ik was van hun klagen vrij!-
Met een gifdrank als vredewijn?
   - 't Zou beter zijn!

III.

Uren.

Als blonde kindren hupplen de Seconden
De poort des Morgens uit, vol lichtgeluk.
Als kreunende ouden, steunende op hun kruk,
Strompelen traag de zware Middagstonden.

Hoofdschuddend, zuchtend, droef-eentonig druk,
Toonen zij bloot de nooitgenezen wonden,
Teekenen rood op schouderen geschonden
Door 't eens zoo trotsch getorste levensjuk.

Dan komen vroom, in slepende gewaden,
De zingende Avonduren zilverblank,
Wandelend zacht langs bruine schaduwpaden.

Maar hoe zal ik, van middagklachten krank,
Beängst en moe van droomen als van daden,
Weer vrede vinden in hún stemmenklank?

IV.

Troost.

Ik kwam tot u, Poëten en Profeten,
Jong hoopvol kind, geluk en waarheid zoeken.
Doch dit alleen vond ik in ál uw boeken:
Al wat ik weet is dat ik nooit zal weten.

Zal ik nu 't Leven zeegnen of vervloeken
Dat, Maja's sluier van 't gelaat gereten,
Vlood, toen ik, droomende aan uw schoot gezeten,
Niet zag tijds'droefheid loerende in de hoeken?

Moge u geen Zijn-ontraadseling gelukken,
O zachte Zangers!'k wil op u niet toornen,
Al slaapt mijn doode Jeugd, die nooit mocht plukken

Haar vreugderozen, onder wanhoopsdoornen.
De paradijsbloem van *mijn* zielsverrukken
Bloeide in uw hoven, Schoonheids Uitverkoornen!

V.

Ommegang.

Als een banale kamer, vlak aan straat,
Vóór de enge venstren plechtig stelt ten toon
Vazen en beeldjes, wen langs de arme woon,
Omsneeuwd van lelieblaadren, statig gaat,
Wierook-omwolkt, in kleurig kleederschoon,
De Ommegang, - op de tafel - 't altaar - staat
Een bloemenschat, een rij van kaarsen laat
Haar vlammen rijzen, niets gelijkt gewoon; -

Zoo tooit zich vroom mijn áldagswoonvertrek
Met aandachtsbloemen vlamrood, blank en paarsch.
En 't Zondags-altaarkleed is zonder vlek.

Heilige beelden, tusschen kaars en kaars,
Glimlachen zacht, rein geurt een leliestek.
O dag van wijding, kom niet ál te schaarsch!

VI.

Wijding.
1.

'k Ben teel mijn jeugd een pooplend kind geweest,
Dat hoopvol slapen gaat, tevreden zachtjes
Zichzelf vertellend: - ‘Nu nog zeven nachtjes...’
En telkens aftelt: - ‘Morgen vier ik feest!’

Vol was mijn droom van wolkwitte englenwachtjes,
Mij bloemen brengend, vreemde blauwe meest,
Zooals m'er geen uit aardegaarden leest,
Azuren vuur in teedre vleugelschachtjes.

Doch toen de feestdag kwam, zoo lang beloofd,
Sloeg 't Leven ruw geen acht op kinderklachtjes
En zelfs mijn droomen werden mij ontroofd.

En 't recht der sterken op mijn tengre krachtjes
Oefenend streng, sloeg mijn gebogen hoofd
Met vloek het Leven. - En ik weende zachtjes.

2.

Toen zag 'k een bliksemvlam die schril doorsneed
Mijn hemelzwart en 'k hoorde als verre donder:
- Niet zwak en zwijgend zult gij gaan ten onder
In zee van tranen over eigen leed!

‘Aanvaard het waardig, zie, geen zijn is zonder.
't Brengt eens u verder, hooger dan gij weet,
En maakt van 't leven in zijn wijdingskleed,
Een diep mysterie en een tragisch wonder.’

En sedert, voor de menschen, hoog en luid,
Getroost zoo 'k troost, in medelijden teeder,
Zingt trouw mijn ziel haar innigst wezen uit.

Ik vraag geen vreugde, ik verg mijn jeugd niet weder.
Om ál wat lijdt te omhelzen, breid ik uit
Als vleugelen mijn armen áltijd breeder.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Verzen.

I.

Aan HENRI BOREL.[1)]

Stil lees 'k dit wit-groen boek in schemering
Voor m' open venster, waar na lenteregen
In d' avond wuift seringen-geur me tegen...
Der zoele lucht stil-zuiv're suizeling

Ruizelt buite' even, strijkt m'n venster in...
O, huivert niet ontroering, líchte zegen
Over mijn hoofd, zoo droeviglijk genegen
In lichtend-groener Reinheid still' wijding...

Smárt'lijke Dóód dier Reinheid, die weéning
Gaan deed mijn ziel door in dit avond-uur
- Licht-groene scheem'ring is nu droeve nacht -

O!niet voor niet werd Gij geleden... Ging
Niet in mij schijnen 'n Lichten wonder-puur,
Der Reinheid zilv're daag'raad na zièls-nacht?

1) Naar aanleiding van Borel's boek ‘Het Jongetje’.

II.

Nacht.

Voor G. HEUVELMAN.

In den àl-stillen nacht
- De kamer staat droomend in schemeren schijn -
Bewegeloos-rein
Samen-zijn...

O!in dit lichten zacht
't Wond're ontbloeien van de
Stil-ademlooze aanbidding!

De handen, de blanke handen
In de schemering...
O! ik ben nu zoo stil... beweging
Zou weg-scheuren handen-zegening....

De oogen, stil-open, open-licht
In 't gezicht...

O, nu dun-blank dicht-
-geloken in sluimering...

Kon ik, geruischloos opgericht,
Nu stil, stil, heel dicht
Op het warm-blanke
Mijn lippen zacht-drukken in huivering....

O, zoo zacht-in liggen de oogen
Gesloten tusschen de edel-ranke
Lijning van het gelaat, met 't hóoge
Voorhoofd in bleeke lichting....

Het zacht-ademende slanke
Lichaam, het heilige
Het stil-veilige
Rein-lichtende in den nacht
.....

O!dat nu onverwacht
Dit aangebeden, áángebeden
Oogenblik
Moet, moèt verléden
Worden - dat weg, wèg-gaan
Alles moèt *onherroepelijk* -!

CAREL SCHARTEN.

Letterkundige kroniek.

Stéphane Mallarmé.

Toen Verlaine gestorven was, dien de jongere Fansche dichter-school als haar hoofdman vereerde, - het schijnt dat potën zich nooit zóó onafhankelijk voelen of zij hebben behoefte aan een hoofdman - werd Stéphane Mallarmé tot haar chef geproclameerd, de man dien Verlaine genoemd had ‘ce pur poète qui restera tant qu'il y aura une langue française pour témoigner de son effort gigantesque.’

Waarin bestond die ‘effort gigantesque’ van den dichter, die, voor weinige weken, in het begin van September, zesenvijftig jaar oud, onverwacht gestorven is?

Wat Verlaine niet nader verklaarde hebben anderen trachten uit te leggen. Wie hem het vroegst gekend heeft en hem het eerst in wijder kring bekend heeft gemaakt is Catulle Mendès, de geschiedschrijver van den ‘Parnasse Contemporain,’ *cujus pars maqna fuit*. Want Mallarmé, zoo goed als Verlaine, begon als Parnassien, als lid van de groep jonge dichters, die omstreeks 1865 zich ten doel stelde voor de dichtertaal den zuiversten, kunstigsten vorm te smeden, haar beurtelings den schoonsten en teersten klank te geven, en die daarin zóó goed slaagde dat van haar een verrijking zoowel van den dichterlijken woordenschat als van het timbre der Fransche poëzie uitging, welke als een blijvende winst verdient te worden beschouwd.

Uiterst fijn voelend, zich vermeidend in de wat gekunstelde

uitingen van zijn droomleven, geeft Mallarmé in zijn eerste gedichten aan het dichterlijk beeld den bekoorlijksten muzikalen vorm. Uit dien tijd stamt een gedicht als *Les fleurs*, dat de schepping der bloemen tot onderwerp heeft, en waarin deze strofe:

> Et tu fis la blancheur sanglotante des lys,
> Qui, roulant sur la mer de soupirs qu'elle effleure,
> A travers l'encens bleu des horizons palis,
> Monte rêveusement vers la lune qui pleure!

Tot die eerste gedichten behoort ook het bekoorlijke

Apparition.

> La lune s'attristait. Des séraphins en pleurs
> Rêvant, l'archet aux doigts, dans le calme des fleurs
> Vaporeuses, tiraient de monrantes violes
> De blancs sanglots glissant sur l'azur des corolles.
> - C'était le jour béni de ton premier baiser.
> Ma songerie aimant à me martyriser
> S'enivrant savamment du parfum, de tristesse
> Que même sans regret et sans déboire laisse
> La cueillaison d'un Rêve an coeur qui l'a cueilli.
> J'errais donc, l'oeil rivé sur le pavé vieilli,
> Quand, avec du soleil aux cheveux, dans la, rue
> Et dans le soir, tu m'es en riant apparue
> Et j'ai cru voir la fée au chapeau de clarté
> Qui jadis sur mes beaux sommeils d'enfant gâté
> Passait, laissant toujours de ses mains mal fermées
> Neiger de blancs bouquets d'étoiles parfumées.

En van toen dagteekent ook het gedicht *Guignon* dat, vreemd genoeg, niet voorkomt in de door Mallarmé zelf bezorgde bloemlezing, die in 1893 het licht zag[1)]; het gedicht zoo schoon van klank en breed van teekening, met dezen fieren aanhef:

> Au dessus du bétail écoeurant des humains
> Bondissaient par instants les sauvages crinières
> Des mendieurs d'azur perdus dans nos chemins.
> ---
> La tête dans l'orage ils défiaient l'Enfer,
> Ils voyageaient sans pains, sans bâtons et sans urnes
> Mordant au citron d'or de l'Idéal amer.

1) Vers et prose. Morceaux choisis. Paris, Perrin et Cie. 1893.

La plupart ont râlé dans des ravins nocturnes,
S'enivrant du plaisir de voir couler son sang.
La mort fut un baiser sur ces fronts taciturnes.

S'ils sout vaincus, c'est par un ange très puissant
Qui rougit l'horizon des éulairs de son glaive.
L'orgeuil fait éclater leur coeur reconnaissant.
.....

Ik ben zoo kwistig met aanhalingen, omdat de gedichten nit dezen tijd een Mallarmé te genieten geven, dien men in een latere periode van zijn dichterleven niet terugvindt.

Op deze eerste gedichten volgt de ‘églogue’ *L'après-midi d'un faune*, waarin de dichter zich reeds een ‘lastig schrijver’ toont, ‘un antenr difficile,’ zooals Mendès hem noemt met een uitdrukking die aan de schoolbanken herinnert.

Het hoofdmotief van dit gedicht is het volgende:

Te vergeefs tracht de boschgod bekoorlijke nimfen te achterhalen. Zij zijn hem ontvlucht; maar hare lichte gestalten zweven nog in de lucht van den achter-middag. Of heeft hij wellicht een droom liefgehad? Is het slechts het verlangen van zijn zinnen dat hij najaagt? Is alles niet gezichtsdroom?... En nu roept hij weer in zijn gedachten de visie van daareven terug: hare schoone vormen, de kussen van hare lippen genoten, - hij meent ze weer te omvatten.. maar wanneer zij hem andermaal ontsnappen, dan zal hij, begeerig naar genot, ze andermaal in zijn gezichtsdroom terugroepen en weer het genot smaken, dat hem ontvlucht scheen:

Moi, de ma rumeur fier, je vais parler longtemps
Des déesscs; et par d'idolâtres peintures,
A leur ombre enlever encore des ceintures:
Ainsi, quand des raisins j'ai sucé le clarté,
Pour bannir un regret par ma feinte écarté,
Rieur, j'élèvc au ciel d'été la grappe vide
Et, soufflant dans ses peaux lumineuses, avide
D'ivresse, jusqu'au soir je regarde au travers.

Zoo, of nagenoeg zoo, kan men den inhoud van *L'après-midi d'un faune* omschrijven, en eerst wanneer men het hoofdmotief goed vasthoudt kan men met eenige inspanning het gedicht in zijn ongewone modulaties, zinwendingen, woordenkeus ten naastebij volgen.

Maar de constructiën, de uitdrukkingen, de beelden en symbolen

worden in de volgende gedicnten steeds ingewikkelder, zonderlinger. Ik zeg niet: gezoclhter; want het is zeer goed aan te nemen, dat Mallarmé niet gezocht heeft, maar dat het voor ons bizarre beeld dat zijn gedachten moet verdichterlijken zich van zelf aan hem heeft opgedrongen. De betrekkingen tnsschen de zienlijke en de onzienlijke dingen, tnsschen de wereld om hem en de wereld in hem kunnen hem zóó voor den geest hebben gestaan dat hij ze terstond door dat en geen ander symbool moest weergeven. Dat voor anderen dit beeld die betrekking niet, of niet terstond, zou vertolken, is waarschijnlijk niet bij Mallarmé opgekomen.

En zoo gaat hij dan kalm voort - kalm, omdat hij voor zichzelven overtuigd en zichzelven genoeg is - met te spreken in een taal, voor velen onverstaanbaar, en die slechts enkelen, door spitsvondige ontleding, door moeizame constructie, door omschrijving, op de wijze zooala men het werk van een moeielijk auteur omschrijft, construeert, ontleedt, eenigszins begrijpelijk kunnen maken.

Zulk een verklarenden arbeid heeft Téodor de Wyzewa zich getroost in twee van de opstellen aan dezen ‘Meester’ gewijd, voorkomende in den bundel *Nos Maitres*.[1] Het allereerst geeft hij de omschrijving van een gedicht, dat, jaren geleden, mij heel wat hoofdbrekens heeft gekost, toen ik trachtte het te vertalen ‘om Damas genoegen te doen.’[2]

Het is het sonnet ‘Aan Richard Wagner,’ dat aldus luidt

Le silence déja funèbre d'une moire
Dispose plus qu'un pli seul sur le mobilier
Que doit un tassement du principal pilier
Précipiter avec le manque de mémoire.

Notre si vicil ébat triomphal de grimoire,
Hiéroglyphes dont s'exalte le millier
A propager de l'aile un frisson familier,
Enfouissez-le-moi plutôt dans une armoire!

Du souriant fracas originel haï
Entre elles de clartés maîtresses a jailli
Jusque vers un parvis né pour leur simulacre.

1) Paris. Perrin et Cie. 1895.
2) Zie *Haagsche Omtrekken* 1886/1887, n°. 38 van 21 Mei 1887.

Trompettes tout haut d'or pamé sur lus vélins,
Le dieu Richard Wagner, irradiant un sacre
Mal tu par l'encre même eu sanglots sibyllins.

Waarvan mijn proeve van vertaling luidde:

Het doodsche zwijgen van gewaterd zijden stof
Ziet men op 't meubilair meer dan één rimpel schikken
Dat, nu de hoofdpilaar al deinende gaat zwikken,
Meê nedervalt, terwijl het heugnismangel trof.

En 't hieroglyphenboek, begraven onder 't stof,
Het roemrijk tooverspel, waaruit ze toekomst wikken,
Wiektrillend klapt het. Ai, onttrek het aan mijn blikken,
Berg 't liever in een kast, verstop het in den hof!

Door 't lachendc geraas met afgunst overgoten,
Is plotsling schittrend licht in hellen glans ontsproten
Tot aan den voorhof waar haar beeltenis eens praalt.

Loof dan - en laat het goud op wit velijnen blikken -
God Richard Wagner, uit wiens hoofd een wijding straalt.
Waarvan zelfs de iukt niet zwijgt in sibyllijnsche snikken!

Maar nu geeft de Wyzewa van het merkwaardig sonnet deze omschrijving in proza, die ik eenigszins bekort:

‘Het eeuwenoud meubilair, dat de dichters voor den eersten nieuw aankomende onder hen (le prochain advenu) bestemd hadden, is omhangen met zware gemoireerde rouwplooien; reeds staat het huis op vallen; het meubilair zal vernield en met het doodskleed der vergetelheid bedekt worden.

Het eeuwenoud meubilair der tooverkunsten (letterkunde en poëzie), dat zoo vroolijk zich voor aller oogen ontplooide, wordt nu weggeborgen.

Want daar verrijst - uit het gekleineerde gebied der muziek - met een triomfale ontplooiing van licht, tot bij den voorhof van het paleis voor het beeld van den dichter bestemd - aangekondigd door blijd klokgelui - een god, Richard Wagner, souverein op het tooneel dat voor anderen bereid was; en de dichter zelf begroet, verblind, den overweldiger van den tempel, dien hij voor zich had gedroomd.’

Heel duidelijk is ook dit alles nog wel niet, en het kost eenige moeite de omschrijving van de Wyzewa aan te passen aan het

oorspronkelijke, - maar wat blijft er over van mijn werk, door Damas nog wel genoemd ‘eene vertaling welke liet onverklaarbare verklaart’! En van dit gedicht zegt de Wyzewa, niet alleen dat men den bijzonderen vorm van Mallarmé er geheel in vindt, maar dat het onderwerp er duidelijk in aangewezen wordt. En ik heb er niets van begrepen! En dat wil over Fransche poëzie meêpraten!

Op dezelfde wijs als het sonnet aan Wagner heeft de schrijver Tan *Nos Maîtres* nog drie of vier sonnetten van Mallarmé trachten te verklaren en omschrijven.

Maar nu komt het merkwaardige. In een derde, veel later geschreven studie, aan Mallarmé gewijd, bekent de Wyzewa dat hij, die, nog zeer jong, de verzen van zijn dichter terstond begreep en, hoe duister ze voor anderen mochten wezen, woord voor woord wist te verklaren, thans niet meer zoo zeker van zijn zaak is. Hij zou er niet voor durven instaan dat de verklaring die hij destijds gaf de juiste is, en er geen andere even gewettigde naast zou kunnen staan. Hij vat volkomen de algemeene beteekenis van de gedichten, telkens ziet hij détails die hem in verrukking brengen, maar daarnaast staan andere, waarvan hij de uitlegging niet meer voor zijn rekening zou durven nemen. Hij moet er voor uitkomen: de poëzie van Mallarmé lijkt hem niet meer zoo duidelijk verklaarbaar als vroeger, maar - voegt hij er bij - nooit daarentegen leek zij mij nog zóó schoon, nooit trof zij mij zóó diep.

En dan geeft de Wyzewa deze verklaring:

Indien Mallarmé in zijne latere gedichten niet duidelijk meer is, dan is dit omdat hij met de poëzie een hooger doel heeft dan vroeger. Hij wil een poëzie waarin de meest verschillende aandoeningen en gedachten harmonisch samengesmolten zijn. Elke versregel - zoo is zijne bedoeling - behoort tegelijkertijd te bevatten een plastisch beeld, de uitdrukking van een gedachte, de uiting van een gevoel en een wijsgeerig symbool; bovendien moet de versregel een melodie zijn en tevens een fragment van de geheele melodie van het gedicht; dat alles onderworpen aan de meest stricte' regels van de prosodie, - zoodat het een volmaakt geheel vormt als het ware de artistieke transfiguratie van een volledigen zieletoestand.

Zoo opgevat krijgt de poëzie, volgens de Wyzewa, een hoogere

wijding, een hoogere roeping, en indien onder zooveel schakeeringen, de beteekenis van meer dan één schakeering ons ontsnapt, de bekoorlijkheid, de fijne geur, de grootheid van het geheel kunnen wij zeker genieten.

Maar daartoe is het noodig, dat wij niet een zoo uitsluitend gewicht hechten aan het intellectueel element in de poëzie. Die verwenschte behoefte om te begrijpen - het is altijd nog de Wyzewa die spreekt - bederft onze ware genietingen in den grond. Door de gedichten van Mallarmé te willen verklaren, verlaagde ik ze tot een soort van raadsels. Haar waarde staat hooger: zij zijn geen letterkundige, maar kunstwerken. Zij richten zich tot ons gevoel, over ons verstand heen, en wij hebben ze te nemen zooals zij zich aan ons voordoen en ons door hen te laten bekoren. Want hun poëzie ia vóór alles muziek.

Er ligt, wanneer men ze als algemeene opmerking en waarschuwing gelden laat, in deze woorden van de Wyzewa veel waarheid. In elke kunst is een element dat tot het onbegrijpelijke behoort, omdat elke kunst uiting tracht te geven aan hetgeen men ‘het onuitsprekelijke’ genoemd heeft. De dichter die zijn diepste aandoeningen, die de geheimzinnige betrekkingen tusschen de zienlijke en onzienlijke dingen tracht te vertolken, moet dat vaak doen met middelen, door beelden, symbolen, die misschien voor hèm alleen die mysterieuse betrekkingen, die innige emoties met volkomen duidelijkheid weergeven. Dat onbegrepene intusschen is het dikwijls wat aan het kunstwerk zijn eigenaardige bekoorlijkheid geeft, het aantrekkelijke van het *au delà;* en wie daarvoor geen zintuig bezit, late gerust negen tienden van de geschreven poëzie ongelezen.

Dat is het wat de Wyzewa deed waarschuwen tegen het uitsluitend gewicht hechten aan het intellectueel element in de poëzie en hem den uitval in de pen gaf tegen ‘die verwenschte behoefte om te begrijpen.’

Maar, men onderscheide wel. De dichter die zich niet tevreden stelt met zijn poëzie ongeschreven in zijn binnenste te bewaren en er alléén van te genieten als van geheimzinnige muziek, maar die haar onder woorden brengt, en ook die woorden weer niet enkel voor zichzelven houdt, maar ze het licht laat zien, heeft rekening te houden met den eigen aard van zijn kunst.

Poëzie nu is niet enkel klankexpressie, poëzie is niet ‘vóór alles muziek.’ Met louter klankwiegeling om de klankwiegeling, al wordt dit verkregen door, uiterst kunstig, ‘substantieven en andere woorden te verbinden met vreemde bruggen van werkwoorden, bruggen die veelal hangen over afgronden, waarin geen licht ooit zal schijnen, zoolang de menschelijke intelligentie in het tegenwoordige stadium blijft’[1], schept men geen poëzie. En het gaat niet aan, de mogelijkheid om van Mallarmé's verzen te genieten te verschuiven tot den tijd dat de menschelijke intelligentie een ander stadium - welk? - zal zijn ingetreden.

Het sonnet op Richard Wagner blijft het specimen, waarnaar men Mallarmé's latere dichtkunst mag beoordeelen. De ‘oneindige melodie’ die Wagner, met de eigen middelen van zijn kunst, in de muziek op zijne wijze kon verwezenlijken, voerde in Mallarmé's poëzie tot een, voor anderen dan den dichter zelf, en twee of drie ingewijden misschien, onverstaanbaar en ongenietbaar Durcheinander. Groote woorden als dat hij zal blijven ‘la parfaite incarnation du Poète idéal,’ dat hij is ‘le dernier poète,’ omdat hij tot hun uiterste consequenties doorzette de beginselen van de groote Fransche dichters sedert de Renaissance, kunnen dit niet goed praten.

Als dichter is Mallarmé dan ook, gelijk zijn grootste bewonderaars bekennen, met het zeer klein aantal gedichten, waarvan hij anderen deelgenoot meende te mogen maken, alleen blijven staan. Hij heeft geen school, geen leerlingen gevormd, en dit ook niet willen doen. Hij heeft alleen vrienden achtergelaten, die hij wist te imponeeren door iets hoogs en tegelijk aan te trekken door groote beminnelijkheid en onbaatzuchtigheid.

Met Mallarmé is een van nature rijk begaafd dichter gestorven die, na in zijn eerste gedichten zuivere poëzie gegeven te hebben, ten slotte door in dien ‘gigantesque effort’, waarvan Verlaine sprak, van de poëzie te eischen wat zij niet geven kon, grootendeels onvruchtbaar werk heeft verricht.

1) Mr. F. Erens, over Mallarmé in het weekblad ‘De Amsterdammer’ van 18 Sept.

Dramatisch overzicht.

Nederlandsche Tooneelvereeniging: De Spaanscle Brabander, van Gerbrand Adriaansz. Bredero.

Aan Dr. Jan ten Brink, Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Leiden, zal veel vergeven worden, omdat hij Bredero zoo lief heeft gehad. En wanneer bij eene eventueele ontmoeting in het letterkundig Walhalla Balzac, George Sand of Augier hem mochten, ter verantwoording roepen over de oppervlakkige courantenartikeltjes die hij week aan week in courantenstijl aan hen gewijd heeft in het dagblad 'De Telegraaf', en later, onder den weidschen titel van *Fransche Studiën*[1)], in twee boekdeeltjes vereenigd zijn landgenooten heeft durven voorzetten, dan zal zeker uit een hoek van het heilig oord Gerbrand Adriaanszoon Bredero te voorschijn schieten en dien Franschen heeren en dames eens zonder omwegen vertellen wie en wat de ware Jan ten Brink is en wat hij voor hem en zijn roem gedaan heeft. 'Kom hem niet te na' - hoor ik Bredero roepen - want

> voor de eer van Jan ten Brink zou ik al vrij wat doen!'

En Bredero zou gelijk hebben. Want wat anderen ook meê mogen hebben geholpen om de letterkundige beteekenis van dezen blijspeldichter en zijne plaats in de geschiedenis der Nederlandsche letteren in het licht te stellen, Bredero bekend gemaakt te hebben, hem schetsend zooals hij leefde en werkte in zijn kort maar lustig leven, den dichter van *Boerengezelschap*, van *Het Moortje*

1) Amersfoort, G.J. Slothouwer (1898).

en *De Spaansche Brabander* te hebben gepopulariseerd, is Ten Brink's onbetwistbare roem.

En zoo mag dan ook zeker voor een goed deel aan zijn invloed worden dank geweten dat *De Spaansche Brabander* met groote - haast overgroote - piëteit in een Nederlandschen schouwburg is ten tooneele gebracht.

Was nu de directie van de 'Nederlandsche Tooneel-Vereeniging' van meening dat Bredero's blijspel in staat zou blijken het publiek van onze dagen blijvend te boeien en misschien wel een repertoirestuk te worden, en heeft zij daarom zooveel studie en inspanning aan de voorbereiding van dit werk ten koste gelegd?

Het is moeielijk aan te nemen.

De taal van het stuk, de zeden die het schildert, de dramatische vorm van het blijspel staan, elk op zichzelf, zóó ver van ons af, dat een vertooning van het volledige 'spel', letterlijk zooals het door Bredero geschreven werd, uit den aard der zaak alleen door een zeer beperkt publiek van geletterden, oudheidkenners, die dan nog met de zeventiende-eeuwsche volkstaal vertrouwd zijn of voor deze gelegenheid door het lezen van een uitgaaf met aanteekeningen zich voorbereid hebben, ten volle genoten kan worden, terwijl voor vele anderen alleen de karakteristieke tooneeltjes, met wat zij van den tekst kunnen snappen, curieus en pikant kunnen zijn.

Men behoeft niets af te dingen op de bewondering die door Bakhuizen van den Brink en met hem door Verwijs en Ten Brink gevraagd worden voor wat Bakhuizen noemde 'de onbeteugelde kracht van luim' van onze oud-Hollandsche blijspeldichters, en met name van Bredero; men kan hoogelijk waardeeren den scherpen kijk op de dwaasheden en eigenaardigheden van het volk van zijn tijd, waarvan Bredero in zijn blijspelen blijk geeft, den zwier waarmeê de volksschilder zijn penseel behandelt, de rijke kleuren van zijn palet, - en toch van meening zijn dat de vertooning van een Brederoosch blijspel in zijn geheel op ons tooneel in hoofdzaak weinig meer dan een historisch-litteraire belangstelling wekken of tot een voorbijgaand amusement strekken kan.

Reeds de vorm van het stuk, dat trots de eindelooze verwisseling van tooneel, geen eigenlijke handeling heeft, geen intrige, maar grootendeels onsamenhangende of zeer los aan elkander geregen

tafereeltjes, vaak in den vorm van alleenspraken, te zien geeft van wat er om, voor en in Jerolimo's woning voorvalt, en daarnevens de verschillende maar zich herhalende tooneeltjes van Jerolimo's armoede, contrasteerende met zijn pogingen om voor een groot heer te blijven doorgaan, maakt - afgescheiden nog van den afstand waardoor het van ons verwijderd blijft tengevolge van de verouderde taal en het zeventiende-eeuwsche argot dat Bredero zijn personen spreken laat - dat het aan de eischen, die een hedendaagsch publiek aan een boeiend, goed geschreven tooneelspel heeft leeren stellen, nict kan voldoen.

Wordt dat misschien vergoed doordat wij in de plaats van één groote, goed gecomponeerde schilderij, een reeks van aantrekkelijke paneeltjes te genieten krijgen? Voor een deel zeker. Bredero geeft in zijn *Spaansche Brabander*, buiten de tooneelen tusschen Jerolimo en zijn knecht den bedelknaap Robbeknol, de kostelijkste, vermakelijkste tafereeltjes, waarin allerlei volkstypen, vaak met ‘onbeteugelde’, en daardoor op hol slaande, ‘kracht van luim,’ maar steeds met ongemeene meesterschap en vaste hand scherp geteekend, aan ons voorbij trekken. Het zijn, onder meer, de knikkerende jongens, de ‘hontslager van de kerck’, Byateris de uitdraagster en koppelaarster, Trijn Jans en Bleeke An, vooral in haar samentreffen met Jerolimo, en bovenal Gierige Geraert de huisheer, in wiens alleenspraak een aantal kleine trekken van gierigheid zoo voortreffelijk zijn aangegeven, dat indien den dichter de gelegenheid ware gelaten ze tot een blijspelfiguur uit te werken - Bredero stierf in Augustus 1618 ruim een jaar na de voltooiing van zijn stuk - onze letterkunde allicht een Nederlandschen Harpagon rijk zou zijn geworden van ongemeene waarde.

Een andere reden intusschen waarom voor een hedendaagsch - niet uitsluitend geletterd - publiek een Brederoosch blijspel, en met name *De Spaansche Brabander*, geheel onverkort, moeielijk meer vertoonbaar is, ligt niet in de ruwe taal welke de dichter zijn volkje in den mond legt, maar in de schromelijk onkiesche uitweidingen, die èn Robbeknol, èn Bleeke An èn Byateris zich op verschillende plaatsen veroorloven. Bakhuizen die het in zijn beroemd opstel over De Vries' uitgaaf van *Hooft's Warenar*[1] voor ons oude blij-

1) *De Gids*, October 1843 en *Studiën en Schetsen* III.

spel opneemt en de onkieschheid ervan verklaart en verontschuldigt, schrijft daarin o.a.: ‘Ondanks al het door De Vries beweerde, ondanks al hetgeen wij toegaven, vertoont zich in die narratiën [Bakhuizen doelt op de talrijke in het blijspel ingevlochten verhalen], als in de verzamelplaatsen van het voortreffelijkste der oude blijspelkunst, een begin van kieschheid, welke, met wezenlijk aesthetisch talent, deed vermoeden wat men niet wilde zeggen. Twee ligtekooien vertellen elkander bij Bredero hoe zij, volgens hare uitdrukking, ‘in 't groote gild’ zijn geraakt. *La cosa è scabrosa;* maar niemand heeft uit schaamvalligheid het boek toe te slaan, als ik het verhaal van Trijn mededeel’. En dan citeert de schrijver het verhaal van Trijn Jans uit *De Spaansche Brabander*. Maar Bakhuizen wacht zich wel het onmiddellijk aan Trijn Jans' verhaal voorafgaand relaas van Bleeke An aan te halen, waarin geen ‘begin van kieschheid’ laat ‘vermoeden wat men niet wilde zeggen,’ maar datgene wat Trijn Jans omsluierde in alle bijzonderheden wordt blootgelegd. Hier, en op andere soortgelijke plaatsen, is geen onbeteugelde kracht van luim meer, maar ergerlijke schaamteloosheid.

De ‘Nederlandsche Tooneelvereeniging’ moet gevoeld hebben, dat om al deze redenen aan *De Spaansche Brabander*, hoe goed ook voorbereid, geen lange reeks van opvoeringen kon worden voorspeld. Maar daarom te meer kunnen niet genoeg gewaardeerd worden de gewetensvolle stndie, de reusachtige inspanning die zij zich getroost heeft en waarvan de geheele vertooning de duidelijkste blijken gaf, Reeds het enkele van-buiten-leeren van de ongewone taal veronderstelt een mate van geduldigen, taalen arbeid, die eerbied afdwingt; maar de voortreffelijke typeering van nagenoeg alle rollen, het uitmuntend samenspel maakten dezen arbeid tot artistiek werk, dat van het kennen en kunnen van deze vereeniging, onder de ijverige leiding van den regisseur van Kuyk, een sprekend getuigenis geeft.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

De koninklijke muziekkapel te Dresden heeft den 22sten der vorige maand haar 350-jarig bestaan gevierd.

Voorwaar een zeldzaam feit; en zelfs geloof ik niet, dat de muziekgeschiedenis een tweede voorbeeld heeft aan te wijzen van een vorstelijke kapel, die zulk een hoogen ouderdom bereikte en zich daarbij tevens op een zoo schitterend verleden kon beroemen.

Het is voorzeker een groot voorrecht voor de genoemde instelling geweest - en daarin is ongetwijfeld ook wel de voornaamste oorzaak van haar langdurig en onafgebroken bestaan gelegen -, dat bijna alle vorsten, die over Saksen geregeerd hebben, zich zeer ijverig de belangen der kapel aantrokken en voor haar instandhouding waakten. Zoowel onder de keurvorsten als onder de koningen heeft het Saksische hof groote bewijzen van zijn liefde voor de toonkunst gegeven; bijna alle prinsen genoten een zorgvuldige muzikale opvoeding en onder hen zijn zelfs enkele geweest, die zich in deze kunst zeer onderscheidden.

Gelijk het met alle aardsche dingen gaat, heeft ook de Dresdener kapel tijden van voorspoed en van tegenspoed gekend. Meestal verkeerde zij in bloeienden toestand, doch er waren ook momenten dat het minder goed met haar ging en door de uitputting, waarin het land (meestal ten gevolge van oorlogen) verkeerde, bezuinigingen moesten worden aangewend, welke niet alleen ten nadeele van de instelling waren doch soms ook haar voortbestaan in gevaar brachten. Zoo is er o.a. in het jaar 1813, na den slag bij Leipzig, een ogenblik geweest dat er ernstig over gedacht werd de kapel voor goed op te heffen. Intusschen waren die minder gunstige oogen-

blikken gemeenlijk maar van korten duur en had men al spoedig weder de middelen bij de hand om het gevaar af te wenden en de kapel tot haar vorigen toestand terug te brengen.

Hoogst gewichtige gebeurtenissen, zoowel voor de toonkunst in het algemeen als voor haar ontwikkeling in Saksen in het bijzonder, heeft de kapel gedurende haar veeljarig bestaan meegemaakt. Zij verleende haar medewerking, toen in het begin der 17e eeuw haar leider Heinrich Schütz in vereeniging met den dichter Opitz een poging deed om, naar het voorbeeld van Italië, de Opera in Duitschland in te voeren, en later bewees zij hare diensten, toen de Italiaansche opera zelf vasten voet kreeg in de hoofdstad van Saksen, om er meer dan een eeuw lang de heerschappij uit te oefenen en alle andere uitingen van muzikale kunst zooal niet te onderdrukken dan toch in de schaduw te stellen. Verder beleefde zij het schitterend tijdperk onder de regeering van keurvorst Friedrich August II (1733-'63), toen de beroemde Adolph Hasse de muzikale leider der Italiaansche opera te Dresden was en tal van uitstekende zangeressen en zangers die instelling tot een der eerste, zoo niet de eerste, van Europa maakten, maar ook was zij getuige van de toenemende belangstelling in de Duitsche opera, die met Carl Maria von Weber haar eerste triomfen op het tooneel der Elbestad vierde en na diens dood op nieuw een glansrijk tijdperk doorleefde, toen Richard daar kapelmeester was.

En op welk een groot aantal voortreffelijke kunstenaars heeft de Dresdener kapel zich steeds kunnen beroemen! Mannen als Schütz, Hasse, Naumann, Paër, Weber, Wagner hebben aan haar hoofd gestaan. De beroemde fluitist Quanz, de leermeester van Frederik den Groote, is uit de kapel voortgekomen. Violisten als Lipinski, Lauterbach, Rappoldi en onze landgenoot Petri hebben er de betrekking van concertmeester vervuld, en nog tal van andere musici zijn sieraden der instelling geweest. Wil men eenige namen, dan noem ik uit onze eeuw en als de meest bekende: de fluitisten Fürstenau (vader en zoon) en de Violoncellisten Dotzauer, Kummer en Grützmacher.

Was de kapel in muzikaal opzicht van groote beteekenis voor Dresden, niet minder was zij het voor het geheele land. Zij was langen tijd de eenige kweekschool voor muziek in Saksen en eerst met het begin der 18de eeuw vertoont zich ook in de overige

deelen des lands (vooral in Leipzig) een meer opgewekt muzikaal leven.

De Dresdener kapel is niet van den aanvang af een zuiver instrumentale instelling geweest; eerst langzamerhand is zij dit geworden. Zij werd in het jaar 1548 door keurvorst Moritz gesticht, in een tijd toen bijna alle Duitsche vorsten van aanzien er een kapel op na hielden, welke *Cantorei* genoemd werd, daar de vocale muziek er het hoofdbestanddeel van was. Niettemin behoorden tot zulke kapellen ook eenige bespelers van instrumenten, ofschoon de instrumentale kunst destijds nog weinig te beteekenen had en als begeleiding bijna uitsluitend diende tot versterking der stemmen.

In de eerste honderd jaren na de stichting treedt dan ook het instrumentale element in de Dresdener kapel nog weinig op den voorgrond. Waarin de instrumentisten toen met de zangers gelijk stonden, was dat zij evenals dezen hun deel hadden in de rampen, die nu en dan de kapel troffen. O.a. was dit het geval tijdens den dertigjarigen oorlog, toen de krijgsverrichtingen op Saksisch gebied werden overgebracht en natuurlijk ook de muzikale instellingen van dien tijd den terugslag voelden van de financieele uitputting des lands die daarvan het gevolg was. Wij vinden dan ook uit die periode een klacht van een der leden van de kapel, dat hij wegens staking van de betalingen een paar dagen niet te eten had gehad.

Onder de regeering van Johann Georg II (1660-1680), die veel zin voor muziek had en zelfs componeerde, werden op voorstel van Heinrich Schütz groote verbeteringen in de muzikale instellingen van Dresden gebracht. Wat de kapel betreft, werd het instrumentale gedeelte daarvan zelfstandiger en bestond dit in het jaar 1666 reeds in een afzonderlijk corps van 21 leden, onder wie wij voor het eerst een concertmeester aantreffen. Schütz was opperkapelmeester en had vier Italiaansche kapelmeesters onder zich. Het merkwaardige hierbij was, dat deze vier, ofschoon lager in rang dan Schütz, financieel boven hem bevoorrecht werden, want terwijl hij maar 800 thaler ontving, genoten de Italianen elk een tractement van 1200 thaler. Deze bevoorrechting van de Italianen boven de Duitschers is aan het Saksische hof trouwens altijd mode geweest en is zelfs nog waar te nemen, nadat de Duitsche opera het van haar Italiaansche mededingster reeds lang gewonnen had.

In het algemeen heeft zich onder genoemden keurvorst het muzikale leven in Dresden bijzonder ontwikkeld, en niet weinig droeg daartoe bij, dat sedert 1667 de theatervoorstellingen niet meer in het kern-vorstelijk slot plaats hadden maar in een afzonderlijk gebouw. Wel behielden de voorstellingen op dramatisch gebied voorshands nog het karakter van hoffeesten met uitnoodigingen en was er van entrée tegen betaling geen sprake, maar door de gunst van het Hofmaarschalkambt werd toch ook aan de burgerij ten deele de gelegenheid geschonken om die feesten bij te wonen. En daar nu de muziek een groot aandeel in die voorstellingen had, spreekt het van zelf, dat ook haar invloed zich langzamerhand in ruimeren kring deed gevoelen.

De kapel, die bij de operavoorstellingen dienst moest doen en wier taak zich overigens tot de tafelmuziek en medewerking bij de hofconcerten bepaalde, was reeds destijds zeer gunstig bekend, doch veel hooger nog steeg haar roem tijdens de regeering van de keurvorsten Friedrich August I en Friedrich August II (1694-1763).

In het begin der regeering van eerstgenoemde had de kapel het echter weer hard te verantwoorden en beleefde zij een herhaling van hetgeen haar in den dertigjarigen oorlog overkomen was. Dat de keurvorst de kroon van Polen had aangenomen, was op zich zelf reeds van slechten invloed, want daar hij zijn residentie nu afwisselend in Warschau en in Dresden hield, bekommerde hij zich niet veel meer om de kunsttoestanden in laatstgenoemde plaats. Maar van meer gewicht was de krijg, waarin hij door zijn verheffing tot koning van Polen gewikkeld werd en die voor hem een ongelukkigen afloop had. Het land werd hierdoor weder geheel uitgeput en de kapel moest er mede de gevolgen van dragen. In 1707 staakten de betalingen, doch kort daarop werden de kapelleden toch weder in dienst gesteld. Het achterstallige loon werd echter eerst in 1715 geheel uitgekeerd.

Intusschen was de kapel met nieuwe krachten aangevuld, onder wie de Fransche fluitist Pierre Gabriel Buffardin, de leermeester van Quanz. Ook was haar samenstelling langzamerhand in overeenstemming gebracht met de vorderingen, die de muziek gemaakt had. Het strijkkwartet vormde nu de kern en bij de blaasinstrumenten was rekening gehouden met de verbeteringen, die deze in den loop van den tijd hadden ondergaan. Tevens was het klavier

bij het orkest ingevoerd en vervulde een gewichtige rol bij de theatervoorstellingen.

Toen de vrede gesloten was, volgde er een meer schitterend tijdvak in het muziekleven van de keurvorstelijke hoofdstad en in de eerste plaats was dit te danken aan het initiatief van den kroonprins. Deze wist zijn vader, die eigenlijk meer van Fransche kunst hield, te bewegen, op nieuw een Italiaanschen operatroep in Dresden te laten optreden, en schroomde niet, voor de engagementen van beroemde zangeressen en zangers hooge sommen te besteden. Ook aan de kapel wijdde hij zijn zorg en wist daarvoor uitstekende krachten te winnen. In het jaar 1718 vinden wij in de kapel, behalve de instrumenten toenmaals nog in gebruik doch later uit het orkest verdwenen, reeds 7 violisten, 6 altisten, 5 violoncellisten en 3 contrabassisten, en verder 2 fluitisten, 3 hoboïsten, 2 waldhoornisten en 3 fagottisten.

Al moge er nu ook, van een hedendaagsch standpunt beschouwd, misschien wel wat af te dingen geweest zijn op het muzikaaldramatische wat toenmaals aan het Hof te Dresden den kunstliefhebbers werd aangeboden, zoo is het toch een feit, dat destijds kenners, tevens betrouwbare personen, zich met groote geestdrift over de kunsttoestanden aan het Saksische hof uitlieten en dat musici van naam, zooals Graun en Adam Hiller, aldaar hun eerste kunstindrukken hebben ontvangen. Zelfs Händel en de beroemde organist en componist Telemann voelden zich tot de Saksische residentie aangetrokken door den grooten roep, die toenmaals van de aldaar bestaande kapel en opera uitging.

Zoodra de kroonprins als Friedrich August II den troon beklom (1733), verdween de Fransche invloed aan het Hof en werd de Italiaansche opera wederom alleenheerscheres. Bijna onmiddellijk na het aanvaarden der regeering stelde de keurvorst en koningden toen reeds beroemden componist Johann Adolph Hasse (die onder den vorigen keurvorst reeds een paar jaren de leiding der Italiaansche opera had gehad) aan de spits van kapel en opera.

Deze benoeming bezorgde aan de muzikaal-dramatische kunst in Dresden een gouden tijdperk maar heeft ook de schaduwzijde gehad, dat gedurende zeer langen tijd aldaar een eenzijdige kunstsmaak heerschte. Hooge glans werd aan de opera verleend door tal van beroemde zangeressen en zangers die er in medewerkten, en onder

wie in de eerste plaats de echtgenoote van Hasse, de voortreffelijke Faustina Bordoni moet genoemd worden. Daarbij wist Hasse de kapel steeds op een voorname hoogte te houden, zoodat de samenwerking van die beide factoren de toenmalige opera te Dresden tot een der beste van Europa verhief. Van den anderen kant was het echter voor Dresden nadeelig, dat de kapelmeester geen rekening hield met de vorderingen, die de nationale muziek in Duitschland maakte, en die muziek van het repertoire der Dresdener theatervoorstellingen onverbiddelijk uitsloot. En niet alleen dat hij zich bij de Italiaansche opera's bepaalde, maar van deze waren het bijna uitsluitend zijn eigen werken welke opgevoerd werden. Slechts zeer tijdelijk was er in Dresden naast de Hofopera een theateronderneming onder leiding van Pietro Mingotti, welke ook andere opera's dan die van Hasse opvoerde, en zelfs werd gedurende een jaar of vier Hasse op zijn eigen tooneel concurrentie aangedaan door den componist Nicolo Porpora, maar overigens was de geschiedenis der Italiaansche opera in Dresden toen weinig meer dan een geschiedenis der opera van Hasse.

Die eenzijdige kunstrichting belette intusschen niet, dat, zooals ik reeds zeide, kapel en opera in dien tijd in een allergunstigsten toestand verkeerden. De groote bekwaamheid en de innemende persoonlijkheid van Hasse waren daarop van veel invloed. Doch over welke uitstekende krachten had hij ook niet te beschikken! Wat de kapel betreft, die thans uit 50 leden bestond, zij gold op dit oogenblik voor de eerste in Europa en werd om haar correctheid in de uitvoering algemeen bewonderd. Ook Frederik de Groote liet zich bijzonder gunstig over haar uit. Toen hij den 18den December van het jaar 1745 na den slag bij Kesselsdorf als overwinnaar Dresden binnentrok, gaf hij bevel, dat op den avond van den volgenden dag de nieuwe opera *Arminio* van Hasse met het daarbij behoorend ballet zou opgevoerd worden. De uitvoering droeg niet alleen 's Konings hoogste goedkeuring weg maar verraste hem ook. De voordracht van het orkest vond hij onvergelijkelijk. In het bijzonder werd hij getroffen door den indruk, dien hij van het begin der ouverture ontving, hetgeen hij zich eerst maar niet kon verklaren, totdat men hem er opmerkzaam op maakte, dat dit het gevolg was van een door Hasse in zijn orkest ingevoerden maatregel. Het was namelijk aan de leden der kapel verboden,

hunne instrumenten ten aanhoore van het publiek te stemmen en dit moest in een afzonderlijk daarvoor aangewezen kamer geschieden. Het oor van den toehoorder werd derhalve niet van te voren afgemat door het hinderlijke preludeeren en des te meer verrassing verschaften dus de eerste toonen van het orkest bij het aanheffen der ouverture. Koning Frederik vond dien maatregel zoo doeltreffend, dat hij last gaf, hem ook bij de kapel te Berlijn in te voeren.

In de geschiedenis van theater en muziek aan het Saksische hof vinden wij na elk glansrijk maar kostbaar tijdperk een oogenblik, waarop een geest van bezuiniging over de regenten des lands vaardig wordt. Ook na den dood van keurvorst Friedrich August II (1763) was dit weder het geval. Het budget der kapel werd aanstonds belangrijk verminderd en later nog meer verlaagd tijdens het regentschap over den minderjarigen keurvorst Friedrich August III. Het bedroeg toen 25,102 thaler voor 63 personen. Bij de meerderjarigheid van dezen keurvorst (1763), wiens bijna zestigjarige regeering rijk is geweest aan gewichtige gebeurtenissen op muzikaal gebied, leefde alles weder op en werd de begrooting der kapel in eens verhoogd tot 59,123 thaler.

Met de Italiaansche Opera was het inmiddels een tijd lang uit geweest, maar lang kon men er toch niet buiten. Voorshands liet men echter het denkbeeld van een eigen opera varen en werden er onderhandelingen aangeknoopt met den impressario van een operagezelschap in Praag, zekeren Bustelli, met wien een contract werd afgesloten voor het speelseizoen 1765-06, dat vervolgens van jaar tot jaar zou verlengd worden. Behalve een subsidie van 100 thaler voor elke voorstelling, kreeg deze impressario ook de beschikking over de keurvorstelijke kapel en de decoraties en costumes van het Hoftheater. Daarentegen moest hij de verplichting op zich nemen om zijn zangerspersoneel zelf' te betalen, alle verdere onkosten uit eigen middelen te bestrijden, driemaal 's weeks voorstellingen te geven en een bepaald aantal loges en plaatsen kosteloos ter beschikking van het Hof te stellen.

Deze wijze van exploitatie der Opera werd door keurvorst Friedrich August III overgenomen, toen hij in 1768 aan de regeering kwam, en bleef bestaan tot in het jaar 1815. De voorstellingen van die gesubsidieerde gezelschappen bestonden in hoofdzaak in Italiaansche

opera's, en wel voornamelijk de *Opera buffa*, voor welk genre de keurvorst een groote voorliefde bezat. De *Opera seria* was minder in tel en van Duitsche kunst was op het Hoftheater niets te bespeuren. De eenzijdigheid, die men in Hasse had gelaakt, kon met evenveel recht worden verweten aan hen, die thans met de muzikale leiding der Opera belast waren, en sommige van hen maakten te veel van hun ambt gebruik om eigen werken op den voorgrond te stellen.

Onder dit alles handhaafde de kapel, die in dezen tijd eerst onder directie van den voortreffelijken Johann Gottlieb Naumann stond, haar ouden roem, ofschoon natuurlijk de eenzijdigheid, die op muzikaal-dramatisch gebied heerschte, haar verdere ontwikkeling eenigermate belemmerde, wat in berichten uit dien tijd, waarin overigens met grooten lof over hare verrichtingen gesproken wordt, trouwens niet verheeld werd.

Toen Naumann in 1801 stierf, werd hij opgevolgd door den Italiaan Ferdinand Paër, die aan het hoofd der kapel bleef tot 1810, in welk jaar hij in dienst van Napoleon overging. Het was onder zijn directeurschap dat het keurvorstelijk theater in een koninklijk theater, de keurvorstelijke kapel in een koninklijke kapel veranderde, als gevolg van het feit dat Napoleon Saksen in den Rijnbond had opgenomen en daardoor de titel van koning voor dien van keurvorst in de plaats was getreden.

Na het vertrek van Paër verbeterden de muzikale toestanden er niet op. De tijd was er dan ook alles behalve gunstig voor. De oorlogen, waarin Napoleon zijn bondgenoot sleepte, hadden het land in financieel opzicht van lieverlede tot groote uitputting gebracht, zoodat het na het einde van den strijd, na den slag bij Leipzig, tot plicht werd, zooveel mogelijk bezuiniging toe te passen. De Kussische vorst Repnin, die door de overwinnaars in den genoemden slag tijdelijk tot gouverneur-generaal over Saksen was aangesteld, gaf dan ook dienovereenkomstig zijn bevelen en natuurlijk moesten theater en kapel mede daaronder lijden. Zelfs werd toen de vraag overwogen, of het maar niet beter zou zijn beide op te doeken. Gelukkig echter sprongen zij, die toen aan het hoofd van theater en kapel stonden, krachtig in de bres voor het behoud hunner instellingen en was vorst Repnin een beschaafd en kunstlievend man. Niet alleen werd daardoor het gevaar afge-

wend maar er werden zelfs plannen tot verbetering op touw gezet.

Een commissie werd benoemd om na te gaan, of het niet wenschelijk en voordeeliger zou zijn indien *de Staat* het bestuur dezer instellingen op zich nam en een Intendant daarvoor aanstelde. De commissie beantwoordde die vraag bevestigend en op haar voordracht werd toen besloten, de Italiaansche opera en het Duitsche tooneelspel tot een gemeenschappelijke staatsinstelling te maken. Nadat dit besluit den 26sten September 1814 ter algemeene kennis was gebracht; bleef de commissie eenigen tijd het bestuur over deze instelling uitoefenen en droeg het daarna over aan graaf Vitzthum von Eckstadt, die bij koninklijk decreet van 2 Augustus 1815 (de koning was een paar maanden te voren weder vrij in zijn hoofdstad teruggekeerd) tot Intendant was benoemd.

Niet lang echter bleven theater en kapel een staatsinstelling. Reeds van 1 Januari 1817 af geschiedde de exploitatie niet meer voor rekening van den Staat maar voor rekening des Konings. Het Staatstheater werd weder Koninklijk hoftheater, de Staatskapel Koninklijke hofkapel.

Tegelijkertijd met al die veranderingen kwam er ook een andere geest in den aard der theatervoorstellingen. Nog stond de Italiaansche muziek bij de Koninklijke familie en de aanzienlijken het hoogst aangeschreven, maar toch was de belangstelling voor de meer en meer opkomende Duitsche opera niet geheel uitgesloten. In theaters van minderen rang te Dresden hadden sinds lang nu en dan opvoeringen van Duitsche opera's plaats gehad, welke, zoo gebrekkig als zij soms waren, door het publiek zeer op prijs werden gesteld.

De Intendant, graaf Vitzthum, zag in die opera de dramatische kunst der toekomst en trachtte alles aan te wenden om haar te bevorderen. Met scherpen blik had hij in Carl Maria von Weber den aangewezen man gezien voor de uitvoering van zijn plan om op het tooneel van het Koninklijk hoftheater naast de Italiaansche opera aan de Duitsche kunst een plaats in te ruimen, en daarom bood hij hem het directeurschap der Duitsche opera aan, voorloopig voor een jaar en op een tractement van 1500 thaler.

Ofschoon Weber dit contract niet erg aanlokkelijk toescheen, daar het hem weinig zekerheid gaf en het hem bijna onmogelijk voorkwam, in zulk een kort tijdsbestek iets voortreffelijks tot stand te brengen,

zoo had hij toch genoeg vertrouwen in het karakter en de kunstliefde van zijn nieuwen chef om het aanbod niet te verwerpen. Den 21sten December 1816 volgde daarop zijn aanstelling als kapelmeester doch tot zijn groote teleurstelling moest hij bij zijn komst te Dresden ervaren, dat dit meer een aanstelling in naam dan in de daad was, want men plaatste hem in den rang van 'Musikdirector', waarschijnlijk tengevolge van kuiperijen van den kapelmeester der Italiaansche opera Morlacchi, die Paër was opgevolgd, sedert vier jaar geen mededinger aan het hoofd der kapel had gehad en zijn best deed om het plan tot stichting van een Duitsche opera zooveel mogelijk tegen te werken Weber was natuurlijk zeer ontstemd, en met moeite kon men hem bewegen te blijven en af te wachten dat er een andere 'Musikdirector' gevonden was of zijn gelijkstellingmet Morlacchi was verkregen.

Dat die gelijkstelling op bezwaren stuitte, was, behalve wellicht aan het intrigeeren van Morlacchi, ook daaraan te wijten, dat, zooals reeds gezegd is, verreweg het grootste gedeelte van het beschaafde publiek nog aan de zijde der Italiaansche opera stond. Bovendien lagen de roem en de populariteit van Weber (Hij had toen nog geen *Freischütz* gecomponeerd,) niet zoozeer op het gebied der Opera als wel in zijn vrijheidsliederen, die toenmaals in Dresden, en vooral aan het Koninklijk Hof, nu juist niet op instemming en waardeering rekenen konden, gelijk in het overige Duitschland. Toch kreeg Vitzthum het ten slotte gedaan dat aan Weber niet alleen de titel van kapelmeester verleend werd maar hij ook bij koninklijk besluit van 13 September 1817 een *levenslange* aanstelling tot Hofkapelmeester ontving onder toekenning van een jaarlijksch verlof van twee maanden.

Wat Weber in Dresden voor de Duitsche kunst gedaan heeft, is bekend, evenals de moeielijke omstandigheden waaronder hij zijn taak begon. Aan het zangpersoneel werd weinig ten koste gelegd; dat moest grootendeels gerecruteerd worden uit de leden van het Duitsche tooneelgezelschap, voor zoover deze stem hadden en van zang iets wisten, of uit jonge zangeressen en zangers die nog niet het minste idee van tooneelspelen hadden. Het spreekt van zelf, dat zulk een personeel tegenover de voortreffelijke zangers der Italiaansche opera een treurig figuur maakte. Niettemin wist Weber door zijn tact, ijver en gestrengheid te zorgen, dat ten minste het ensemble en de

koren goed waren, en gelukkig kreeg hij later ook betere krachten te zijner beschikking.

Met het orkest was de taak gemakkelijker. De kapel was nog altijd goed samengesteld, en daar zij nu ook bij de voorstellingen der Duitsche opera moest medewerken, had zij op voordracht van den Intendant versterking ondergaan. De discipline was echter allengs minder geworden, en daarom meende Weber ook hier met strengheid te moeten optreden. Rechtvaardig maar krachtig wilde hij de teugels van het bewind voeren; en dit voornemen straalde duidelijk door in de rede, die hij bij het aanvaarden zijner betrekking hield. Aan het slot daarvan richtte hij namelijk tot de leden der kapel de volgende woorden: ‘Dagegen erwarte ich aber auch, als Ihr Vorgesetzter, Ihren unbedingten Gehorsam. Ich werde gerecht, aber auch ohne Ansehen der Person gegen Jeden, am meisten gegen mich selbst, unerbittlich sein.’

En hij hield woord. Hij duldde geen nalatigheid en geen willekeurige handelingen van welken aard ook, en in alles wat betrekking had op de voorbereiding der operavoorstellingen voerde hij een regelmaat en orde in, die iedereen ten voorbeeld konden gesteld worden. De uitwerking daarvan op de kapel kon niet anders dan gunstig zijn, en algemeen werd dan ook erkend, dat onder zijn helaas kort bestuur de uitvoeringen dezer muzikale instelling aan energie en karakteristiek van uitdrukking buitengewoon, hadden gewonnen.

Na Weber's dood (1826) kwam echter onder leiding van Reissiger langzamerhand een geest van slof heid in de voordrachten der kapel. Zij sliep in op hare lauweren.

Dit bemerkte o.a. Richard Wagner, toen hij in het najaar van 1842 te Dresden kwam, om er zijn opera *Rienzi* te doen opvoeren. De kapel, bestaande uit ongeveer 70 man, bezat toen uitstekende krachten. Aan de spits der violen stond de concertmeester Lipinski, aan die der violoncellen de voortreffelijke Dotzauer. Moritz Fürstenau en diens vader waren de fluitisten en, evenals de eerste hoboïst Hebendahl, de trompetter Queisser en de hoornist Lewy, onovertroffen meesters op hun instrument. Toch was Wagner niet tevreden over den algemeenen toestand der kapel en dit was de reden waarom hij weigerde een aanstelling tot kapelmeester op proef aan te nemen, toen men hem die na den dood van Morlacchi aanbood. Aan den

Intendant schreef hij daaromtrent: ‘Openhartig gesproken moet ik verklaren, dat ik de artistieke discipline der kapel in een volstrekt niet bevredigenden toestand gevonden heb.’ En verder zegt hij dan, dat hij door kennismaking met de voornaamste orkesten te Parijs een zoo hoog idee heeft gekregen van hetgeen zulke uitstekende krachten als die der Dresdener kapel tot stand kunnen brengen, dat hij het bij eventueele aanneming van het kapelmeesterschap onmogelijk zou kunnen nalaten, zijn ervaring bij die kapel tot daad te maken. Doch dat zou hem bij den tegenwoordigen toestand dezer instelling niet door bloote mededeeling zijner bedoelingen gelukken maar alleen door diep ingrijpende maatregelen. Om die echter door te zetten waren autoriteit en vertrouwen noodig en deze zouden hem, naar zijne meening, ten deele ontbreken, wanneer hij slechts op proef en voor één jaar werd benoemd.

Of het klemmende van dit betoog door den toenmaligen Intendant van het Hoftheater werd gevoeld, zegt de geschiedenis niet. Hoe dit echter ook zij, Wagner was in dit opzicht gelukkiger dan Weberen werd, met ingang op 1 Februari 1843, aanstonds definitief tot kapelmeester aangesteld, en wel op het zelfde tractement dat zijn voorganger Morlacchi genoten had.

Hij kon nu met zijn reorganiseeren beginnen, en werkelijk was er in dit opzicht veel te doen, zoowel in de kapel als in de geheele instelling der Opera. Niet aan de voorhanden krachten lag dit - deze waren over het algemeen uitstekend - maar de geest, die het instituut beheerschte, was lang niet meer dezelfde als in Weber's tijd, en er was een jonge, krachtige en geniale persoonlijkheid noodig om dit te verhelpen.

Van Reissiger was hierbij geen hulp te verwachten. Hij toch was eigenlijk de oorzaak van den artistieken achteruitgang van kapel en opera. Met Wagner vormde hij de grootst mogelijke tegenstelling. Zoo bezielend en vol ijver de dertigjarige Wagner was, zoo phlegmatisch was de vijf-en-veertig-jarige Reissiger, wiens gemakzucht met de jaren steeg en eindelijk zoo openlijk voor den dag taad, dat de critiek der locale bladen daarover eens een woordje meende te moeten zeggen.

Dat Wagner bij zijne pogingen tot hervorming op tegenstand zou stuiten, was te verwachten. Ook in de kapel had hij zijne antagonisten, en dat waren natuurlijk zij, die zich behagelijk

gevoeld hadden onder de slappe tucht van een Reissiger en nu onaangenaam wakker geschud werden door de krachtige hand van den jongen kapelmeester. Een hunner was de concertmeester Lipinski, een sieraad der kapel door zijn groote virtuositeit en het bezielende in zijn voordracht. Bij de eerste repetitiën der opera *Rienzi* was hij vol geestdrift voor dit nieuwe werk en vond geen woorden genoeg om die uit te drukken. Sedert Wagner echter leider der kapel werd, was die geestdrift sterk afgekoeld. Bij gelegenheid eener opvoering van Weber's *Euryanthe* kwam het tasschen hen beiden tot een botsing. Wagner, die grooten eerbied voor Weber koesterde, had met leedwezen gezien, hoezeer de traditie der uitvoering van diens werken op de plaats, waar ze onder 's meesters eigen leiding ten gehoore waren gebracht, verloren was geraakt, en bij de repetitiën voor deze Euryanthe-opvoering beijverde hij zich daarom, de verkeerdheden, die in de vertolking van het orkestrale gedeelte waren binnengeslopen, daaruit te verbannen.

Dit schijnt Lipinski, die gewoon was onder Reissiger ook nog in anderen zin de eerste viool te spelen, niet van den nieuwen directeur te hebben kunnen velen; althans hij leverde dienaangaande zijn beklag in bij den Intendant. Wagner, die dit vernam, wendde zich nu ook op zijn beurt tot de directie van het Hoftheater, en wel per brief, waarin hij o.a. zeide: De concertmeester Lipinski betwist mij het recht en de bevoegdheid tot het maken van veranderingen in de tot nu toe gevolgde voordracht der Euryanthe. Welnu, daarop zal ik alleen dit antwoorden: Toen mij door Uwe Excellentie was opgedragen, genoemd werk te dirigeeren, liet de weduwe van den componist mij om een onderhoud verzoeken, waarin zij mij bezwoer, toch eindelijk deze muziek weder zoo voor het publiek ten gehoore te brengen als Weber dit verlangd had.

En die erkenning van 's meesters weduwe, dat de tot na toe gevolgde voordracht volstrekt niet in overeenstemming was met de intentiën van den componist, heeft beteekenis, wanneer wij in aanmerking nemen, hoezeer Caroline von Weber in die intentiën was doorgedrongen en welk aandeel zij heeft genomen in de scheppingen van haar man.

Met dat beklag en het antwoord daarop was dit incident afgeloopen. Na dien tijd kwam niet licht meer oppositie in de kapel

voor; zij verplaatste zich naar de critiek in de locale bladen en werd daar gedurende langen tijd met groote vinnigheid gevoerd. Daarbij werd Wagner meermalen verrast door het verschijnsel dat uitlatingen, die hij op de repetities had gedaan, in die bladen aan de groote klok werden gehangen en zoo weergegeven, dat zij tot verkeerde beoordeelingen moesten leiden.

Beleefde Wagner dus bij zijne ondergeschikten niet altijd genoegen van zijne pogingen tot hervorming, bij hen die in de hiërarchie boven hem stonden, was hij daarmede nog minder gelukkig.

In een memorandum van 1 Maart 1846, aan de directie van het Hoftheater gericht, drong hij aan op verbetering en verruiming van den werkkring der kapel. Slechts een phlegmatisch man als Reissiger - zoo dacht hij - had het zoo lang rustig kunnen aanzien, hoe de uitstekende krachten der kapel jaar op jaar uitsluitend gebruikt werden voor den theaterdienst en voor operauitvoeringen van luttele waarde. Een hoogere taak moest haar opgelegd worden, en die zou hierin bestaan, dat zij jaarlijks in het winterseizoen concerten gaf, waarin de meesterwerken der Duitsche instrumentaalmuziek ten gehoore werden gebracht. Voor Dresden zou zulk een concertinstituut van de grootste beteekenis zijn en de leden der kapel zouden daardoor een ruimer veld vinden om zich te onderscheiden.

Zóó beschouwd mocht Wagner verwachten, dat men niet zou aarzelen op zijne voorstellen in te gaan. Maar de Intendant von Lüttichau dacht er anders over en hield de zaak slepende. En zij was nog hangende toen Wagner twee jaren later met een ontwerp voor den dag kwam, waarvan het plan tot hervorming van de kapel de voorlooper kon genoemd worden en dat een volkomen reorganisatie van het Dresdener Hoftheater beoogde. Dit ontwerp, ofschoon nimmer uitgevoerd, is niet alleen belangrijk wegens zijn inhoud (Men vindt het in de ‘Gesammelte Schriften’, deel II.) maar heeft ook groote beteekenis gehad in het leven van Wagner, daar het lot, dat aan dit stuk te beurt viel, eigenlijk de aanleiding is geweest dat hij in den maalstroom der revolutionnaire beweging geraakte.

Afgewezen toch door zijn onmiddellijken chef zocht hij naar een hoogere autoriteit, aan wie hij zijne plannen zou kunnen mededeelen, en meende die te vinden in den Minister van Binnenlandsche

zaken Oberländer, die om zijn rechtschapenheid in het land zeer gezien was. Hij verkreeg de gevraagde audiëntie, maar de Mïnister het daarbij blijken, dat Wagner van het Hof niets moest verwachten, en raadde hem aan, voor zijn zaak een der radicale afgevaardigden in den arm te nemen.

Het gevolg van den wenk, door den Minister gegeven, was dat Wagner aanraking zocht met de volkspartij en aan de vergaderingen van de 'Vaterlands-Verein' deelnam, waarvan trouwens zijn vriend, de muziekdirecteur Röckel, reeds lang een ijverig lid was. Het was niet de politiek maar de zuiver menschelijke kern, die hij in de nationale beweging van die dagen zocht, en van dat standpunt ging hij ook uit bij zijn opstel over de vraag: 'Wie verhalten sich die republikanischen Bestrebungen dem Königthume gegenüber?', dat den 14^{den} Juni 1848 in den 'Dresdener Anzeiger' verscheen en waarin hij een soort van verzoening tusschen de omwentelingspartij en het Saksische koningshuis trachtte te bewerken. Daags na het verschijnen van dit opstel hield hij in de genoemde vereenigingeen geïmproviseerde redevoering, waaarin hij, volgens zijn eigen verklaring, 'een zeer prozaïsch geleide menigte een poëtisch beeld voorhield van de wijze waarop hij over het Koningschap dacht.'

Wagner kwam door een en ander natuurlijk zeer in spanning met de Hofpartij en met den Intendant. De gevolgen bleven niet uit. Men trachttte o.a. de kapel tegen hem op te zetten en haar te bewegen een verzoek te doen om hem te ontslaan. De meerderheid der kapelleden echter was Wagner welgezind en meende zelfs een deputatie aan den Intendant te moeten zenden om hem van het voorgevallene kennis te geven. Toch was er een andere, kleinere partij, die bij den Intendant op het ontslag van den kapelmeester aandrong doch afgescheept werd met de mededeeling, dat de Koning wel zelf zou weten te beoordeelen, of en wanneer het zaak zou zijn, den bedoelden persoon uit zijn ambt te ontzetten.

Verkwikkelijker dan dit alles is het na te gaan, hoe door het groote dirigeertalent van Wagner de toonkunst in Dresden menigen triomf vierde, waarvan de luister op de kapel terugstraalde. In de eerste plaats moeten hier de uitstekende opvoeringen der opera's van Gluck genoemd worden. *Armide* en *Iphigenia in Aulis, Alceste* en *Iphigenia in Tauris* kwamen achtereenvolgens en met medewerking van de beroemde zangeres Schröder-Devrient en den niet minder

beroemden tenor Tichatscheck tot opvoering en maakten grooten indruk op het publiek, zoowel wegens haar inhoud als door de wijze waarop zij ten gehoore werden gebracht.

Niet minder belangrijk echter waren de uitvoeringen van Beethoven's Negende Symphonie, waarvan de eerste plaats had op Palmzondag van het jaar 1846 bij gelegenheid van het jaarlijksche concert ten behoeve van het fonds voor nagelaten betrekkingen van leden der kapel. Met groote zorg voorbereid, was de uitvoering van deze symphonie, die destijds in Dresden zoo goed als onbekend was, in alle opzichten schitterend; en had Wagner daardoor gelegenheid zijn talent als directeur te toonen en te doen blijken, hoezeer hij in den geest der grootsche schepping van Beethoven was doorgedrongen, de kapel vierde een niet minder schoonen triomf door de wijze waarop zij de moeielijkheden der uitvoering had weten te overwinnen.

In het verder verloop der tijden, onder orkestdirecteuren van verschillend talent, heeft de kapel zich staande weten te houden op de groote hoogte, waarop Weber en Wagner haar gebracht hadden. Een schitterende rol als in de 18de eeuw onder Hasse, toen zij boven alle orkesten van Duitschland uitblonk, heeft zij niet meer gespeeld, maar - wat beter is - zij heeft zich steeds doen kennen als een degelijke en goed georganiseerde instelling, die er zich ook tegenwoordig nog op beroemen kan, tot de beste instrumentaal-vereenigingen van het Duitsche rijk te behooren.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

September.

‘Soirée de St. Pétersbourg.’

‘Muraview!’
- ‘Sire!’ -
‘Is er nieuws?’
- ‘Bij voortduring wordt het grootsche idée van de 19e eeuw door de Staten van Europa met uitbundige geestdrift aangenomen. Eindelijk heeft ook de regeering van Holland zich verklaard en aan het Parlement...’
‘Holland! Wat is Holland?’
- ‘Holland, dat is Zaandam, Sire.’ -
‘O ja, ik herinner me. Is 't een militair volk?’
- ‘Uitsluitend. Het rapport, door een onzer eerste chefs van de buitenlandsche politie opgemaakt, meldt dat reeds in de middeneeuwen, - wat men zou kunnen noemen de kindsheid der natie, Sire, - een eeuwenlange binnenlandsche krijg woedde, waaraan alleen de ontdekking van Amerika een eind kon maken. De mannelijke jaren van het volk hebben, helaas, de belofte van de eerste jeugd vervuld; van alle Europeesche naties voerden zij de langdurigste oorlogen, tachtig jaren tegen Spanje...’
‘Arm Spanje; ook dat nog!’
- ‘Een oneindig aantal jaren tegen Atjeh. En de nationale militiewet werd er nog onlangs verscherpt. Uwer Majesteits vredeboodschap zal een straal van troost in de bedrukte gemoederen van dat volk hebben geworpen.’ -

‘Muraview!’

- ‘Sire!’ -

‘Spreek mij van vroolijker, verheffender onderwerpen. Ik kan aan de ellende van den krijg niet denken. Welk nieuws van Frankrijk?’

- ‘Hoe blij ben ik aan Uwer Majesteits wensch te kunnen voldoen. Frankrijk, om geheel met het grootsche idee der eeuw mee te kunnen gaan, denkt niet langer aan oorlog. Men zou het kunnen slaan, en die gevoeligste aller naties zou op 't oogenblik nauwlijks opkijken, zoo hangt ze met hart en ziel aan de lippen van den generalen staf van het leger, om naar den roman te luisteren die haar wordt voorgedragen. Welk een vooruitgang sinds de Napoleontische legende! Geen militaire verhalen, maar de echte boeiende volksroman van gesluierde dames en geheime stukken. En met zoo'n levendigheid wordt dat drama opgevoerd. - want de roman is een drama geworden nu het volk uit pure belangstelling in den roman meê is gaan spelen - dat iederen dag bijna een nieuwe episode wordt opgevoerd, nu eens om de handeling te versnellen, dan weer om haar, savant en spannend tevens, terug te doen gaan. Wie is de verrader? wie is de deugdzame held? ze acteeren allemaal mee, de Franschen, en niemand vermoedt nog den afloop. Het is de triomf van den roman-feuilleton met spionnen en boeven, belasterde onschuld en ontmaskerde misdaad. De bestemming van het leger is gevonden, en de bezigheid van het volk, wanneer het groote idee tot werkelijkheid is geworden.’ -

‘Muraview! Er is toch daarbij geen sprake van wapens, niet waar?’

- ‘Neen, Sire, ten hoogste van een scheermes.’ -

‘Dat stelt me gerust. Vertel me van het onvergetelijke Zwitserland en de oevers van het meer van Genève.’

- ‘Ze ademen vrede, Sire, te midden van de majesteit die uw grootheid nabij komt, - de majesteit der Natuur. Een idyllische geschiedenis is daar voorgevallen. De geheiligde Majesteit der Keizerin van Oostenrijk heeft daar haar bevrijding gevonden. Het was die schoone plek die uitgekozen is geworden om getuige te zijn van haar opvaart. - Haar wensch is uitgekomen. Zij had hem uitgesproken toen ze, in den wondertuin van haar jeugd,

plotseling gewond was geworden in het hart, door en door, - toen ze door het verraad van de liefde en de valschheid van de vriendschap op eenmaal van alle heerlijkheid van het leven was beroofd: O, geeft mij, eeuwige machten, dat mijn heengaan van de aarde onverwacht en zonder smart zij, en dat niemand mijn zwakheid en mijn lijden zie. Dat woord ten minste is voor haar bewaarheid geworden. De dood is even langs haar gestreken, en heeft haar geveld in het schoone landschap, bijna zonder wond.'

'Bijna!... Er was toch geen wapen?'

- 'Er is niets dan een vijl gevonden, Sire.'

'Een vijl! waarvoor?'

- 'Om te vijlen, Sire. Wat de natuur levert is dikwijls zoo ruw, dat het gevijld en gepolijst moet worden. De vijl is een werktuig der kunst.'

'Er is toch geen sprake, Muravieuw, van een an...?'

- 'Ja zeker, Sire, er is hier zelfs alleen sprake van een a n - g e l of d e a t h, 'zooals uw grootmoeder zegt.'

'Vertel me, hoe gaat het de waardige Victoria?'

- 'Zij is gelukkig, Sire, in het groote succes der beschaving dat in den Soedan, in het hart van Afrika, verkregen is. Waar Gordon alleen, of bijna alleen, was heengetrokken, en waar hij het hoofd heeft verloren...'

'Het hoofd verloren?'

- 'Uwe Majesteit vergeve mij de voor Uw rechtmatige gevoeligheid ongepaste beeldspraak. Maar wat zal iemand anders doen, wanneer hij alleen in die brandende woestijn gaat, dan zijn hoofd kwijt raken. Het eerste, beste accident, een zonnesteek b.v....'

'De tijd zal eens komen, wanneer wij ook de accidenten uit de natuur zullen wegruimen.'

- 'Waar Gordon alleen was gegaan, daar is thans een leger gemarcheerd...'

'Een leger!'

- 'Een leger der beschaving, Sire. Het heeft de barbaarschheid overwonnen.'

'Met wapenen?'

- 'Met de wapenen der beschaving.' -

'En geen accidenten?'

- 'Nauwelijks een paar... voor de Engelschen.'

‘Hebt ge nog meer goede dingen mij te vertellen? Want ik gevoel me vanavond zoo opgeruimd in den triomf van mijn idee.’

- ‘Het is als een dageraad op de aarde van een gouden toekomst. De vrede heerscht. Mij dunkt: geen aandoenlijker symbool van die toenemende zachtheid der zeden dan de overgave der regeering door den Keizer van China aan zijn moeder. De tijd van het teêre element der menschheid is gekomen, en een bedaagde lieve vrouw neemt de teugels over van het groote rijk, gesteund door een vromen ouden man, den Li-hung-tchang, die de wijsheid heeft gehad om in ons Rusland raad te gaan halen.’

‘Ja, het zijn alles uitstekende voorteekens. Helaas, dat er een zwarte stip aan den horizon moet wezen. Holland verontrust mij nog.’

- ‘Ik hond het in 't oog, Sire, en volg de berichten uit het land. Ze waren niet bemoedigend. Men spreekt zelfs van trappelend paardenvolk dat de orde heeft moeten handhaven in de residentie, en van militairen met wapenen.’ -

‘De regeering, voorgelicht door mijn idee, zal daar een zware taak hebben. Zend hun ter versterking in hun plannen een nieuwe uitgaaf van mijn manifest, en laat daar uw mooie woord invloeien dat den toestand aan het eind onzer eeuw zoo juist karakteriseert!’

- ‘Welk woord gelieft Uw Majesteit zoo'n onderscheiding waard te keuren?’ -

‘Het woord over de wapenen der beschaving.’

B*.

Kunst en toekomst.[1)]

Wij, Hollanders, schijnen op den duur het denkbeeld van een kunst zonder strekking maar niet te kunnen vasthouden. Vinden schrijvers, die van een tendenz niets willen weten, al eens bewondering voor hun werk, wat beduidt hun sukses naast de luidruchtige bijval, die regelmatig wordt geschonken aan hoogst middelmatige kunstprodukten, waaraan duidelik ten doel ligt het in-'t-zonnetje-willen-zetten van een opvatting of een streven van de tijd?

Ook de ergernis door geschriften verwekt, waarin de lezer een levensopvatting aantreft of vermoedt, die dat leven niet voorstelt als vrengden-rijk of smarten-waard, ontspruit uit onze behoefte aan een strekking, die het aards bestaan, *ons* bestaan, het bestaan waarvan wij nu eenmaal niet gemakkelik afstand doen, aanprijst en verheerlikt.

Een onderzoek naar de min of meerdere juistheid van zulk een levensopvatting ligt aan die ergernis dan ook nagenoeg nooit ten grondslag.[2)]

1) Naar aanleiding van Herman Gorters ‘Kritiek op de litteraire beweging van 1880 in Holland’ Tweede stuk. De nieuwe tijd van Juni 1898.

2) Een pessiemist heet per se gek of ziekelik, omdat men het pessiemisme nu eenmaal niet wil, en weinig mensen zien in, dat zij door deze veroordeelmetode zich op één lijn stellen met de zuiplap, die zijn dokter een ezel noemt van 't ogenblik af, dat deze hem het drinken verbiedt. In de Vragen van den dag (Juni 1898) noemt Dr Sinia Schopenhauer een van de grootste denkers, die ooit geleefd hebben, *trots zijn pessiemistiese neigingen*. Ten eerste stant neigingen hier zeker foutief voor levensopvatting. Van iemand als Dr Sinia is 't altans niet te verwachten, dat hij een pessiemist gelijkstelt met een mopperaar. Ten tweede doet zich hier de vraag voor: zou Dr Sinia, indien Schopenhauer een optiemist was geweest ook geschreven hebben: Schopenhauer is een van de grootste denkers, die ooit geleefd hebben, trots zijn optiemistiese neigingen? Waarschijnlik niet. Dus cok Dr Sinia veroordeelt een pessiemist niet omdat hij onjuist denkt, maar omdat hij pessiemist is. - Alle hulde overigens aan het opstel.

Of een en ander getuigt voor ons fijn kunstgevoel, ons juist kunstbegrip, onze helderheid van denken en de verdraagzaamheid, waarmee wij nog al eens te koop lopen, is een algemene vraag, die ik voor het ogenblik terzijde wil laten, om mij te beperken tot enige beschouwingen naar aanleiding van de nieuwste vorm, waarin de tendenz-neiging zich onlangs heeft geopenbaard.

Misschien heeft deze neiging zich nooit te voren zo innemend, zo verleidelik, zo eerbiedwaardig en zo artistiek zelfs voorgedaan.

Ja, bij het lezen van Herman Gorters opstel kan men aanvankelik wanen, dat de schrijver nog in 't geheel geen strekking verlangt, zo kunstvaardig en fijn heeft hij voor de lezer - en denkelik wel ook voor zich zelf, - het willen van een tendenz, het dienstbaar maken van de kunst, ineen gevlochten met al 't geen een artiest willen moet ook naar de opvatting van hem, die begeert vrije zuivere kunst, kunst alleen om der wille van de kunst.

En 't valt haast zwaar tegen deze nieuwe tendenz-neiging protest te moeten aantekenen, als men simpatie gevoelt voor het iedeale streven, in welks dienst Gorters nieuwe kunst zal moeten strijden, zij 't dan ook, dat die simpatie gepaard gaat met het vermoeden van de bedriegelikheid van het iedeaal, waarop het streven gericht is en van de ontzaglike teleurstelling, waarop elke pogen om dit iedeaal te verwezenliken, ten slotte moet uitlopen.

Bezwaarlik kan 't evenwel een aandachtig lezer ontgaan, dat van deze, het sosialisme dienende, gemeenschapskunst al dadelik beweerd kan worden, wat reeds zo vaak gezegd is van de sosiaal-demokratiese toekomst-maatschappij: hoe tieranniek zal ie zijn, als ie inderdaad eens tot stand komt.

En reeds daarom alleen moet het protesteren gewettigd zijn, want op kunstgebied is elke dwangoefening een aansporing tot naäperij en oneerlikheid, ergo een poging tot moord. -

Heeft Gorter 't uitsluitend over poëzie of over de letterkundige kunst in 't algemeen?

Die vraag dringt zich aanstonds bij het lezen van zijn artiekel op, maar blijft onbeantwoord. Nu eens denkt men 't een, dan weer het ander.

Een handigheid hierin te willen zien zou gelijkstaan met een schrijver als Herman Gorter onrecht aan te doen; maar toch

kan men 't betreuren, dat hij in dit opzicht niet duideliker en volledіger is geweest. Het woord strekking verandert van betekenis al naar gelang men 't toepast op een lyries gedicht of een romanties verhaal en de bezwaren er tegen komen in de laatste toepassing veel scherper uit dan in de eerste. Ja, in de eerste vallen ze zelfs voor een deel weg.

Kennelik heeft Gorter 't alleen over de lyriek, waar hij schrijft:

'*Poëzie woordt geboren uit dat innige gevoel, dat men zoo vol is, dat men zich uiten moet. Poëzie is als de bloem, die barst; poëzie ontstaat wanneer het lichaam zoo ontroerd is, dat de ontroering zich oplost in, een uitweg zoekt door de spraak. Maar poëzie richt zich ook tot hoorders, zij ontstaat ook door de behoefte aan mededeeling, zij wil anderen doen lijden wat zij zelf geleden heeft*.'[1)]

'*Poëzie is het beeld van het gevoelsleven van een tijd, zooals het in een aantal menschen is*.'[2)]

Van deze lyriek zal 't zeker wel waar wezen, dat '*de beste poëzie*' (zal) '*zijn, die met de grootste kracht het leven van den tijd geroelt en uit*.'[3)]

Trouwens, dat men het leven van een geheel verleden en afgesloten tijdvak ook maar zou kunnen meegevoelen, laat staan uiten, lijkt mij weinig anders dan het zelfbedrog van hen, die geen verschil waarnemen tussen het weten wat eenmaal is geweest en het meegevoelen hoe de mens eertijds door die dingen is aangedaan geworden. Zowel het menselik denken, als het menselik gevoelen verandert onophoudelik en hoe geslachten van veel vroeger gevoeld hebben kan men soms bij benadering nog wel begrijpen, maar zeker niet meer mede-gevoelen.

Wie nu het krachtigst het leven van zijn tijd in zijn indievіedueel gevoelen en denken medeleeft zal, indien hij '*zoo georganiseerd is, dat zijn gevoelsleven wordt tot geluid in zijn opren en tot spraak op zijn tong*'.[4)] ongetwijfeld de dichter zijn, die zijn tijd- en rasgenoten het krachtigst kan aandoen en

1) De nieuwe tijd (Juni) bladz. 370
2) De nieuwe tijd (Juni) bladz. 371
3) De nieuwe tijd (Juni) bladz. 371
4) De nieuwe tijd (Juni) bladz. 371. Ik zou er bij willen voegen: en zijn gedachten tot teelden in zijn fantazie.

ontroeren. Maar waarom op kunstgebied dit '*leven van zijn tijd*' beperkt tot het leven van hen, in wie de opvattingen en denkbeelden ontstaan en gisten, waardoor de toekomst zal worden gevormd?

Is - altijd op kunstgebied - het leven van hen, die het heden, ja zelfs nog het onmiddellik-verledene vertegenwoordigen dan minder belangrijk?

Vormen die laatsten niet de behoudende kracht, waardoor de zich-immer-vervormende maatschappij belet wordt elk ogenblik uiteen te spatten onder de gestadig ondermijnende werking van hen, die voorbereiden wat komen gaat?

Dat Gorter zelf, doordrongen van de juistheid der sosiaaldemokratiese leer, in zijn lyriese uitingen van zijn opvattingen, van zijn streven, van zijn veranderde gevoelens, van zijn iedealen doet blijken, is niet alleen zijn recht, maar kan zelfs zijn plicht worden genoemd. Deed hij anders, hij zou oneerlik zijn. Dat hij evenwel ook anderen wil dwingen voor die leer propaganda te maken, wijl zij hem dunkt de leer van de toekomst te zijn, is een tierannie, die - op kunstgebied - niet kan worden geduld.

'*Wat moet dus de poëzie doen*' zegt Gorter '*in een tijd als de onze .....?*'[1)]

Ik zou hierop willen antwoorden: in een tijd als de onze moet de dichter nog altijd even als vroeger eerlik en oprecht weergeven wat er in hem omgaat, wat hij denkt, wat hij gevoelt, wat hij waarneemt, en dat moet hij doen zonder zich af te vragen of datgene, wat hij uiten of weergeven wil, bestemd is om in de toekomst te overwinnen of overwonnen te worden.

Als Gorter schrijft:

'*De dichter moet zich begeven te midden van de wereld, die nu is, hij moet haar leeren*[2)] *haar bewegingen zien, hij moet zien hoe zij vroeger was, om te begrijpen hoe zij nu zoo komt. Hij moet haar begrijpen. Hij moet zich als het ware naakt te midden van haar begeven en al haar krachten op zich laten inwerken. Hij moet haar stroom over zijn rug en schouders voelen,*

1) De nieuwe tijd (Juni) bladz. 371.
2) Is hier 'kennen' uitgevallen?

hij moet haar licht in zijn oogen zien. Hij moet haar menschen aanzien en het leven, dat in hun oogen speelt in zijn zien vangen'[1]).... dan kunnen wij geredelik met hem instemmen, ook al dringt hij die dichters op zij, welke uitsluitend uit zich zelf schijnen te putten. Immers, waar deze steeds hun blik naar binnen gericht houden, daar ontkomen zij toch niet aan het leven van hun tijd, dat ook in hun harten klopt, in hun zenuwen trilt en dat zich - zij 't uit de verte - ook in hen weerspiegelt.

Maar deze '*wereld, die nu is*' bestaat tans niet en heeft nooit bestaan uitsluitend uit dragers van de zich ontwikkelende ideeën. Ten allen tijde hebben samengeleefd mensen van gisteren, mensen van heden, mensen van morgen. Wie slechts een der drie soorten in het oog vat, beschouwt het maatschappelik leven door de bril der eenzijdigheid en kan misschien mooie, krachtige lyriese gedichten maken; maar zal nooit in staat zijn het leven goed genoeg te begrijpen en juist genoeg uit te beelden om andere kunstwerken te kunnen scheppen. Dat iemand aan de drie maniefestasies gelijkelik recht zou kunnen doen weervaren, is naturlik ondenkbaar. Daarvoor zou hij het leven volkomen goed moeten kennen en toch er buiten staan, terwijl integendeel de meest omvattende ziener, de diepst doordringende denker, de ruimst meevoelende artiest ten slotte altijd vertegenwoordiger van één der drie mensensoorten en dus partijdige beoordelaar van de beide anderen blijft.

Wil hij echter niet volkomen onjuist, onrechtvaardig, ja onmenselik worden, dan zal hij zeker niet bewust en met opzet voor het streven naar een algemeen medeleven en algemeen begrijpen in de plaats moeten stellen het fanaties partijtrekken en meestrijden, dat onvermijdelik verblind maakt en tot eenzijdigheid dwingt.

Het voorschrijven aan de dichter: huldig de opvattingen van de tijd, die gaat komen of uw kunst is dood, kan opgevat worden als het geven van een praktiese les aan hen, die streven naar veel sukses, hoe dan ook verkregen; maar 't is ook een duldeloze dwingelandij oefenen, waardoor tal van kunstenaars, die schone en merkwaardige werken zouden

1) De nieuwe tijd (Juni) bl. 371.

kunnen scheppen, tot onvruchtbaarheid of huichelarij worden gedoemd.[1)]

Gorters uitspraak, dat elke poëzie verloren is, die het gedachteleven der ondergaande burgerlike maatschappij behoudt en alle poëzie gered is, die het leven der toekomst, der winnende machten in zich opneemt, strijdt tegen wat de geschiedenis en de waarneming van het heden in dit opzicht kunnen leren.

Al kan 't worden toegegeven, dat de kunstenaar van de toekomst-ideeën kans loopt veel naam te maken, omdat hij met iets nieuws aankomt: nieuwe denkbeelden, nieuwe opvattingen, nieuwe vormen, nieuwe onderwerpen, er zijn ten allen tijde artiesten der reaksie, zangers van het verleden, uitbeelders van het wegstervende geweest, die voortreffelike werken hebben gewrocht, die genot hebben gegeven en die bijval hebben geoogst.

De maatschappij maakt de mens, meent Gorter en in zo verre alle dingen in wisselwerking met elkander staan, ligt er waarheid in deze woorden; maar meer nog dan door het getijktijdige wordt het zijnde bepaald door het voorafgegane en dus de hedendaagse mens door zijn voorouders, door 't geen zijn voorgangers zijn geweest, hebben gevoeld en hebben gedaan. Daarom zal dan ook het begrijpen van 't geen komen gaat, het als-'t-ware-naakt-zich-onderdompelen-in-de-stroom-des levens volstrekt niet voor ieder gelijkelik ten gevolge hebben, dat hij daardoor wordt tot iemand, die de toekomst wil, tot een apostel van 't geen in aantocht is. Integendeel zullen velen zich des te beslister van het toekomende afwenden, naarmate zij het beter leren begrijpen. In hen werkt het verledene te krachtig na, dat zij het toekomstige zouden kunnen willen. Wat de een voelt als iets begerenswaards, dat voelt de ander als iets terugstotends, en dit kan zelfs gepaard gaan met de verstandelike mening, dat wat hem

1) Trouwens Gorter zelf schrijft over het '*gevaar dat de kunstenaar die uit zijn aard aan het uiterlijk der dingen hangt, zich met geweld hangt aan zijn theorie, en uit haar een kunst maalct die het warme leven der wereld niet in zich heeft.*' De nieuwe tijd (Juni) b1. 374.
Als hij dit '*warme leven*' nu maar niet beperkte tot het leven van hen, die het toekomstig leven voorgevoelen en willen, dan zou hij wel inzien, hoe hij zelf juist dat gevaar groter en verleideliker maakt.

persoonlik afschrikt, aanbeveling verdient voor de mensheid in 't algemeen. Of nu die ander een groot kunstenaar zal zijn, hangt slechts af van zijn kracht van gevoelen, waarnemen en doordenken, van zijn talent om dat gevoel te uiten, die waarnemingen en gedachten in beeld te brengen en van zijn zuiverheid in de openbaring. Dat hij noodzakelik dode of zelfs niet oorspronkelike kunst zou moeten leveren, kan onmogelik worden toegegeven. Integendeel dient ook zijn recht erkend om even goed als zij, die de toekomst begeren en voorstaan, aanspraak te maken op de naam van man van zijn tijd, mits hij van die tijd (des noods beperkt tot één enkel verschijnsel er uit) maar hebbe: zijn zelfstandige opvatting, die weerklank vindt, zij 't in weinigen, en zijn zelfstandige wijze van weergeven, waarin men zich kan verplaatsen.

Dat een artiest - ter wille van zijn kunst - in de strijd des levens per se aan de zijde van de overwinnende partij zou moeten staan, is een bewering, die op niets berust, die onedel sukses-bejagend klinkt en die men van een kunstenaar als Herman Gorter niet zou verwachten. Trouwens, als de artiest Gorter de mening deelt, dat '*de beste dichter is hij, die het sterkst, dat is het fijnst, dit is het individueelst gevoel het zuiverst weet te uiten*'[1] dan wordt deze artiest door de sosialist Gorter verloochend, waar de laatste met de woorden: '*de dichter moet zich van de oude maatschappij afwenden en tot haar vijanden overloopen om haar te bekampen*'[2] aan de eerste wil voorschrijven van welken aard zijn gevoel behoort te zijn.

Wie om der wille van zulk een voorschrift beproefde zijn gevoel te veranderen, zou niets anders verkrijgen en niets anders kunnen uiten dan vals gevoel. En daarvan hebben wij op kunstgebied al meer dan genoeg; daartegen waarschuwt Gorter zelf[3].

Een waar kunstenaar kan en zal alleen dan het nieuwe, het wordende bezingen, uiten, opnemen in zijn werk, als hij door zijn natuurlike, zelfstandige ontwikkeling een belijder van de nieuwe opvattingen, een voorgevoeler van de nieuwe

1) De nieuwe tijd (Juni) blz. 370
2) De nieuwe tijd (Juni) blz. 372
3) De nieuwe tijd (Juni) blz. 374

tijd, een weerspiegelaar van het nieuwe leven is geworden. Waar Gorter schrijft:

'*Daaraan*' (nl. aan de wording van nieuwe sosiaal-demokratiese maatschappij) '*moet de dichter, die een goed en groot dichter worden wil, meewerken en hij kan dit alleen door die nieuwe wording volkomen te voelen*'[1], ziet hij dus voorbij: ten eerste, dat men een goed en groot dichter kan worden zonder deze sosiaal-demokratiese toekomst-maatschappij te willen, ten tweede, dat hij, die deze toekomst-maatschappij zal willen alleen ten einde een goed en groot dichter te worden, geen eerlik en dus ook geen groot artiest ooit zal kunnen zijn.

Kenschetsend voor Gorters verlangen om de poëzie in de dienst te stellen van het maatschappelik leven is de vergelijking, waarmee hij het noodzakelik samen-veranderen van kunst en maatschappij inleidt.

'*Gelijk in den bloei der burgerlijke maatschappij een koopman, een industriëel, die alleen eigen macht en voordeel wilde, een machtig man werd naarmate hij zelf kracht had, zoo werd toen ook de kunstenaar die alleen zich zelf, zijn eigen zieleleven zocht, als van een afzonderlijk persoon buiten alle anderen, een groot kunstenaar. Maar evenals de koopman, de industriëel, de arbeider nu, die zich niet vereenigt met anderen, een zwak, een arm, een dwaas man wordt, zoo wordt ook de kunstenaar nu die niet voor alles de werkelike wereld en het leven der menschen zoekt en het leven der menschen in zich voelt, een arm en zwak kunstenaar*'[2].

Hoe is 't mogelik, dat een schrijver als Gorter het mankgaan van deze vergelijking niet gevoelt?

Bij de koopman legt hij de noodzakelikheid van het nietmeer-alleen zijn in het onderwerp, in hem die handelt; bij de kunstenaar daarentegen in het voorwerp, in 't geen behandeld wordt.

Als voortaan de koopman, die zijn voordeel wil en die dat vroeger door eigen kracht alleen bereiken kon, gedwongen zal worden tot vereniging met anderen, dan moest immers hiertegenover staan, dat voortaan de artiest, die een groot

1) De nieuwe tijd (Juni) bladz. 372
2) De nieuwe tijd (Juni) bladz. 373

kunstenaar wil worden, en die dat vroeger door alleenstaan kon bereiken, eveneens met anderen zal moeten samenwerken. En dit is iets heel anders dan dat hij gemeenschapskunst zal moeten willen en geven. Dit wijst veeleer naar het oprichten van coöperatieve dichtgenootschappen of van een soort artiesten-gilden.

De koopman, die tegenwoordig genoodzaakt is zich met anderen te vereenigen, doet zulks nog altijd ter wille van eigen macht en voordeel. Hij wil niet arm worden en dwaas lijken; maar rijk zijn en verstandig heten. Met het getij verzet hij dus de bakens. Hij is zelf niet veranderd en ook zijn doel is niet veranderd. Gewijzigd is alleen zijn middel om dit doel te bereiken, 't Is echter duidelik, dat Gorter van de kunstenaar wel een verandering verlangt, daar de kunstenaar, die buiten zich zelf treedt, een geheel anders aangelegd mens moet zijn, die geheel ander werk kan leveren, dan hij, die zichzelf beschouwt en behandelt.

Maar die twee soorten van artiesten hebben immers altijd bestaan en voor hem, die buiten zich zelf treedt, is 't immers altijd waar geweest, dat hij de werkelike wereld en het leven der mensen moet zoeken en trachten te gevoelen. Er bestaat dan ook volstrekt geen reden om hem zo aanstonds te begroeten als de artiest, die Gorters sosiale iedealen zal helpen verwezenliken. Dit laatste zal pas gebeuren, als hij van zelf de burgerlike gevoelens verloren heeft, of ze verwerpt '*ook al verloren ze niet van zelf in hem hun kracht, de gevoelens van den dienst van zijn eigen ik alleen*'[1] en als hij daarenboven het belang van zijn kunst ondergeschikt maakt aan het heil der mensheid. Pas dan zal die man een voorvechter van de nieuwe tijd, een belijder van het nieuwe iedeaal, een bereider van de nieuwe bodem mogen heten, '*waarop nieuwe mensen met nieuwe gevoelens zullen leven*'.[2]

Maar dan houdt de vergelijking met de koopman - die zijn eigen voordeel blijft zoeken - ook op en dan is 't met de zuivere artiest gedaan.

Meer vrede kunnen wij hebben met de verklaring, dat een

1) De nieuwe tijd (Juni) bl. 382
2) De nieuwe tijd (Juni) bl. 382

kunstenaar een wetenschappelik mens moet zijn en dat er geen vijandschap bestaat tussen wetenschap en kunst.

Dat juist een dichter door de mannen van '80 zo hoog geprezen deze verklaring neerschrijft, is een heugelik feit na de vele pogingen, die op elk kunstgebied zijn aangewend om de medewerking van het verstand af te wijzen en naïeveteit voor te schrijven[1] als enig middel om te verkrijgen of te behouden zuiverheid, kracht en frisheid van gevoel.

'*In kennis zoo wijs mogelijk, zoo sterk als onze krachten het ons toelaten te worden en midden in de wereld, in de verandering te leven. Een zoo groot mogelijk abstracte kennis te hebben en de enkele dingen te gevoelen*'.[2]

In dit dubbele voorschrift ligt, volgens Gorter, voor de dichter de redding van het gevaar dode of valse kunst te geven. De leer is ongetwijfeld behartigenswaard; maar heeft ook deze niet voor alle tijden gegolden?

Wie de medewerking van het verstand op kunstgebied zoal niet veroordeeld dan toch geringgeschat hebben, gingen uit van de meningen, dat de ontwikkeling van het intellekt afbreuk doet aan de ontwikkeling van het gevoel en dat het intuïtief vattende gevoel beter in staat is het wezen van het leven te grijpen dan het ontledende verstand. Voor beide stellingen is veel te zeggen; maar toch is 't geraden voorzichtig te zijn met de terugzetting van het intellekt.

Wat toch kan dit terugdringen baten, indien de ontwikkeling van al wat leeft in hoofdzaak is een ontwikkeling van het verstand? Terwijl we volstrekt niet weten of onze ontwikkeling koers zet naar een einddoel, kunnen we niet ontkennen, dat die ontwikkeling zich openbaart als een ontwikkeling in kennis, in leren doorgronden en dientengevolge leren beheersen van de natuur. Wie het leven wil kennen om 't te kunnen uitbeelden, zal wel doen hiermee rekening te houden. Een achterstelling van het verstand moet op den duur leiden tot een achterblijven van de kunst.

Hier komt bij, dat we het verstand nodig hebben om het innerlik aanschouwen, horen, gevoelen om te zetten in

1) Alsof in voorgeschreven naieveteit niet een tegenspraak lag
2) De nieuwe tijd (Juni) bl. 374.

een taal (spreek-tonen-lijnen-kleurentaal) die overeenkomstige beelden, klanken, gevoelens opwekt in onze medemensen. Waar dit allengs uit het oog wordt verloren, zien we, dat de kunst, na misschien een paar buitengewone gevoelswerken te hebben voortgebracht - waarin het verstand zich onwillekeurig nog genoeg deed gelden - met produkten aankomt, die alleen genietbaar zijn voor hun maker en wellicht voor een kringetje van bewonderaars quand-même.

Nu is Gorter de mening toegedaan, dat de mens eerst tegenwoordig de ware kennis heeft verkregen of bezig is te verkrijgen. Eerst tans wordt, volgens hem, helder doorzien hoe de maatschappij '*tussen den mensch en de nabuur staat, hoe haar vorm de verbinding van mensch tot natuur maakt*'.[1)]

Wij zagen tot nog toe de menselike verhoudingen door een sluier.

'*Die sluier valt nu weg, de menschen komen tot elkaar en de natuur in klare eenvoudige verhoudingen*'.[2)]

Als wij bovendien lezen, dat Gorter de nieuwe beginselen voor onwankelbaar, de nieuwe teorie voor zeker houdt[3)], dat hij het doel, waarheen de mensheid streeft, niet alleen duidelik voor zich meent te zien, maar tevens bereikbaar acht en de middelen om het te bereiken voorhanden[4)], dan moeten wij wel tot de slotsom komen, dat hij een aardse iedeaal-toestand betrekkelik nabij[5)] acht en dan kan 't ons niet verwonderen, dat hij alle middelen in het werk wil stellen om die toestand zo gauw mogelik te verwezenliken.

Maar hebben vóór Gorter niet reeds tal van profeten hun tijdsiedeaal nabijgezien, de vreedzame of geweldadigo middelen om 't te bereiken aangewezen, alles - ook de kunst - in het werk trachten te stellen om 't te bereiken en heeft ooit een ommekeer in de maatschappelike verhoudingen de heerlikheid gebracht, die er van verwacht werd?

Moesten geschiedenis en wetenschap een man als Gorter niet reeds lang tot het inzicht hebben gebracht, dat geen

1) De nieuwe tijd (Juni) bl. 377
2) De nieuwe tijd (Juni) bl. 376
3) De nieuwe tijd (Juni) bl. 374
4) Het gedachteleven der toekomst is bewust, schrijft Gorter (bl. 377). Wat is echter een onbewust gedachteleven?
5) Hiertegen doet het niets af, dat ook Gorter de maatschappij van de toekomst niet voor onveranderlik houdt (bl. 381).

beginsel onwankelbaar, geen teorie, waarop wij bouwen, zeker is, dat geen toekomst, waarin wij geloven, komt?[1)]

Een verandering is in aantocht; o, ja!

Maar de ontwikkeling van het leven geschiedt behalve in een zeer flauw merkbare, laten we maar zeggen: voorwaartse richting, tegelijkertijd in een duidelik waarneembare, voortdurend heen en weer schommelende. Wij zijn dan ook meestal in de war en wanen vooruit te gaan, terwijl we ons eenvoudig op weg bevinden naar een hoogtepunt rechts of links.

Als de slinger in het opstijgen naar rechts zijn kracht heeft opgebruikt, dan valt hij terug en rijst hij door de reaksie naar links omhoog. Zo zweven wij onophoudelik heen en weer tussen optiemisme en pessiemisme, tussen realisme en iedealisme, tussen nuchter verstandswerk en gevoels-mystiek, tussen egoïsme en altruïsme enz. Van daar dan ook, dat de krachtigste ijveraar in de een of andere richting eens - tenzij hij vóór die tijd sterft - tot zijn verbazing moet bemerken, dat hij gearbeid heeft voor presies de tegenovergestelde beweging. En in die slingerbeweging schijnt telkens hij de grote man, die aan de spits van de beweging meegaat, terwijl diezelfde man misschien heel klein zou lijken als zijn natuur hem dwong tegen die beweging in te streven. Grootheid en kleinheid bestaan dan ook doorgaans meer in schijn dan in wezen.

De ophanden, ja reeds in wording zijnde verandering kan zeker wel meebrengen, dat de gevoelens van de mensen meer altruïsties worden, wijl de gevoelens van het geslacht van morgen sterk onder de invloed staan van de gedachten van het geslacht van heden. Veel van 't geen wij in ons waarnemen als ons gevoelsleven is bezinksel van verstandelik verwerkte ervaring.

Maar juist daarom bestaat er nog geen reden om te onderstellen, dat het nieuwe altruïsme sterk verschillen zal van 't geen men vroeger noemde welbegrepen eigenbelang.[2)]

1) De nieuwe tijd (Juni) bl. 374.
2) Op het Congres van dienstboden (Augustus, den Haag) zei de sosialist van Kol, dat de dienstboden de opneming in het huisgezin niet moesten aannemen als een gunst, maar afdwingen als een recht. Het middel daartoe was vereniging. Als nu de meesteressen zich insgelijks verenigen ten eindeniet gedwongen te kunnen worden, dan kan de botsing van die twee verenigingen een eigenaardige inleiding vormen tot de zegeningen van een meer al truïsties tijdperk.

Hoe uitgebreider de gelijkstelling der mensen zal worden, des te meer zullen de sferen van indievieduele machts-oefening en behoeften-bevrediging voor grote gedeelten op elkander vallen en dus aanleiding geven tot het ontstaan van nijd, haat en strijd. Al neemt men het bestaande, in-geld-om-tezetten prievaat-bezit weg, dan zullen verschil in talenten, in schoonheid, in gezondheid en dus in de genietingen, die men zich daarmee verschaffen kan, evengoed de jaloersheid en de wederzijdse bekamping in het leven houden, als tans het bezit doet van huizen, landerijen en brandkasten vol goud en bankpapier. En waar elk ander objekt zou ontbreken, daar zal ten slotte het altruïsties zorgen van A en B voor C, het strijden om C's genegenheid ten gevolge hebben, dat A en B elkander presies even welgezind worden als zij nu zijn in hun dagelikse wedloop naar winst of eer of macht.[1)]

Met het oog op vroegere ommekeren is 't niet erg gewaagd te voorspellen, dat de toekomst, tot werkelikheid geworden, er anders uit zal zien dan ie zich nu uit de verte voordoet.

Het leven zal een nieuwe vorm aannemen en die nieuwe vorm zal denkelik teleurstellen gelijk alle vorigen hebben teleurgesteld.

Dat tot nog toe het menselik geluk in zijn geheel doorde opeenvolgende levenshervormingen toegenomen zou zijn... waaruit blijkt het?

Zeker is van menige begeerbe de bevrediging gemakkeliker, ja voor velen van onmogelik mogelik geworden; maar zijn de begeerten zelven niet tegelijkertijd en in onrustbarende mate vermeerderd? Neemt ook de gevoeligheid voor smart niet toe[2)] en wel 't meest, waar de zegeningen van de voortschrijdende beschaving het duidelikst aan het licht treden?

En onze VOORUITgang....

1) Terwijl 't altijd de vraag blijft, of elke C er nu zo biezonder mee ingenomen zal zijn, dat hetzij A, hetzij B, hetzij de gemeenschap zich meer dan tegenwoordig met ziju zaken bemoeit. Zeker is het egoïsme niet aan te bevelen; maar ook het altruïsme zal het geluk niet brengen, dat men er van verwacht en kon ten slotte wel eens blijken het leed te hebben vermeerderd.

2) Het aantal zelfmoorden wordt overal groter.

Aanhoudend zien wij bredere mensenlagen uit de diepte omhoog rijzen en hun deel eisen in de voorrechten, die in hun ogen het geluk uitmaakten van de kleinere, hoger staande kringen; maar daargelaten de vraag of het aardse geluk niet een vaste kwantieteit is, waarin ieders aandeel op die manier hoe langer hoe onbeduidender wordt, valt 't toch niet te loochenen, dat van buiten af beschouwd het gehele peil van de mensheid daardoor telkens wat zinken moet door het te-loor-gaan van mooie, uitblinkende hoedanigheden, die zich door een heredieteit van relatief grotere vrijheid, relatief grotere welvaart en relatief grotere macht bij de besten der hoger staanden in de loop der eeuwen hadden ontwikkeld?[1)]

En wie aanneemt dat de mens een kracht is, welke zich bot moet vieren, een wezen, dat macht-oefenen wil, moet hij niet erkennen, dat juist dit macht-oefenen hoe langer hoe meer bekoorlikheid verliest, naar mate 't door meer indievieduën - zij 't dan ook beurtelings - kan bereikt worden?

Ten slotte zal Gorters uitspraak '*het wordt nu slecht om alleen te zijn*' hoogstens tijdelik waar kunnen blijken.

Brengt de nieuwe vorm ook al een verhoogd gemeenschapsleven, omdat de mens heeft leren inzien en zal gaan gevoelen, dat samenwerking nut oplevert voor het indieviedu, dan zal toch uit de nieuwe vorm zich weer een andere ontwikkelen en dan zal ook die volgende weer ingeleid worden door eenzame voorlopers met nieuwe iedealen, voorlopers, die wel eenzaam moeten zijn, omdat zij nog geen medestanders kunnen hebben, voorlopers, voor wie het weer goed zal wezen '*eenling te zijn, eenzaam met zijn ziel onder de blauwe oneindigheid*.'[2)]

Nu spreekt het wel van zelf, dat geen maatschappelik strever zich door deze bedenkingen tegen de nieuwe iedealen

1) Er is al meer verloren gegaan en er schijnt nog meer te moeten volgen. Op het Congres van dienstboden (Aug: den Haag) zei freule Cornelie Huygens, dat voorheen alles in het huisgezin door middel van handenarbeid (spinnen, weven) werd gemaakt, terwijl meer en meer de dingen buiten het huis en door middel van werktuigen werden vervaardigd. Zij stelde in uitzicht, dat ook ons eten toebereid zou worden buitenshuis in grote inrichtingen. Wij hebben nu al verloren deugdelik mooie stoffen en goede smaak daarvoor. Nu zullen wij dus ook nog gaan derven zorgvuldig toebereid eten en dientengevolge ook een goede smaak op dit gebied.

2) De Nieuwe Tijd (Juni) bl. 370.

zal of zelfs mag laten weerhouden voor deze iedealen te blijven strijden. Moeten ze ons echter niet beletten ook de kunstenaars deel te doen nemen in die strijd, ja hen te dwingen post te vatten aan één zijde, zelfs als hun natuurlik ontwikkeld gevoel hen zou drijven naar de tegenovergestelde kant?

Zou 't niet meer in het belang van de kunst zijn de artiest maar vrij te laten zijn iedeaal te plaatsen waar hij 't meent te zien, hetzij in het verleden, hetzij in het tegenwoordige, hetzij in de toekomst, ja, desnoods het nergens te plaatsen om dan te vertolken het leed van altijd de onigoocheling reeds te gevoelen eer de begoocheling nog is begonnen, van het moeten strijden zonder hoop, van het zich geketend voelen aan het leven, zonder de kracht en dikwijls zelfs zonder de begeerte te bezitten die ketenen te verbreken?

Zelfs al nemen wij aan, dat kunstenaars iets bij moeten dragen tot het menselik geluk, gaat het dan aan hun voor te schrijven van welken aard dat geluk zal moeten zijn, hun het zwijgen op te leggen, als zij onze opvattingen niet delen, qui vivent ce que vivent les roses?

'*De zedelike grondslag*', schrijft Gorter, '*maakt de waarde en den eigenlijken inhoud van alle kunst*'... '*De mensch weet zeer goed, wanneer het hem voor oogen wordt gesteld, wat in een of andere tijd, of in een zeer, zeer langen tijd, goed of kwaad voor hem is en voelt dit het scherpst. Want goed en kwaad voor den mensch is wat hem nuttig of onnuttig is, wat hem sterker of zwakker maakt en van dit bewustzijn hangt duszijn heil of verderf af*.'[1)]

Al aanvaarden wij deze algemeen gestelde regels - wat ik voor mij zeker niet doe - is dan echter niet altijd het goede voor de een kwaad voor de ander? Voelt op dit ogenblik de rijke niet even scherp, dat de toekomststaat voor hem nadelig zal wezen, als de arme voelt, dat hij er bij winnen zal? En zal in het leven - zolang 't nog waarlik leven zijn zal - niet onophoudelik de zedelike grondslag van heden ondermijnd worden door de zedelike grondslag van morgen, terwijl de kunstenaar - wil hij eerlik blijven - toch vrij moet zijn in zijn keuze tussen die twee?

1) De Nieuwe Tijd bl. 378.

Aan een dergelike waardemeter voor de kunst hebben wij niets; maar zo'n waardemeter meet dan ook de werkelike waarde van de kunst in 't geheel niet af en is volmaakt overbodig voor hen, die de kunst niet in dienst willen stellen van polietiek, sosiaal-ekonomie, zedelikheid, godvruchtigheid of welk ander doel ook.

Laat toch ieder dichter vrij zingen, zoals zijn gemoed hem ingeeft; laat ieder schrijver vrij het leven reflekteren naar den aard van zijn spiegelende fantazie en verg alleen volkomen oprechtheid,[1] veroordeel alleen het streven naar welke schijn ook.[2]

Zodoende zullen zowel de ware artiesten gebaat zijn, wien 't immers te doen is om vrij te kunnen uiten wat in hen woelt en gist, vrij te kunnen weergeven wat hen getroffen heeft en in een nieuwe gedaante weer naar buiten wil, als ook de niet-artiesten, de kunst-genietenden, waarvan de een zijn geluk vond in 't geen gisteren was, de ander dat geluk vindt in 't geen nu is, de derde het geluk verwacht van 't geen morgen worden zal en de vierde berust in 't besef, dat het geluk nooit en nergens kan komen. En laat dan ten slotte de waarde van de kunst hierin bestaan, dat men de kunstenaar, door zijn werk heen leert kennen, dat men zich zelf leert begrijpen en ontwikkelt door zich aan des kunstenaars-opvattingen, viezie, gevoelens te toetsen[3] en dat men genot vindt in 't begrijpen, meegevoelen en bewonderen.

Is 't nog nodig hierbij te voegen, dat voor *die* kunst volkomen eerlikheid en oprechtheid in het vertolken en weergeven een eerste vereiste zijn, terwijl zij geen groter vijand kent dan de strekking, waarvoor het ogenblikkelik veroordeelde gevoel moet worden gesmoord, waarvoor de tijdelik

1) Reeds om de zeldzaamheid moest die oprechtheid meer op prijs worden gesteld. Hoe weinig mensen kunnen oprecht zijn. De een vermag 't niet om redenen in hem, de ander om redenen buiten hem.
2) De kunstwaarde wordt hier natuurlik buiten rekening gelaten om de zaak niet nodeloos ingewikkeld te maken.
3) Ook daarvoor zou ik Gorters woorden willen overnemen en zeggen: hij die genieten wil van een kunstwerk, moet er zich als 't ware naakt in begeven en al de krachten van het werk op zich laten inwerken. Wie echter van een kunstwerk een strekking, met andere woorden een steun voor zijn eigen opvattingen verlangt, is daartoe al niet meer in staat.

ongangbare opvatting wordt vervalst en waarvoor de zuivere ervaring wordt verwrongen?

Dus - zal men vragen - zou bij gelijke artistieke waarde de eerlike biecht van een volkomen zedeloos mens[1)] hoger komen te staan dan het op-een-erkend-mooi-doel-toegespitste verhaal?

Dat is nu - op kunstgebied - presies mijn iedee.

MARCELLUS EMANTS.

1) Oneerlikheid in kunst lijkt me slechter dan alle andere oneerlikheid, omdat elke andere oneerlikbeid haast altijd (niets is altijd waar) gepleegd wordt om te kunnen leven, zij 't om gemakkeliker en weelderiger te kunnen leven dan anderen, terwijl oneerlikheid in kuust ten doel heeft bevrediging van ijdelheid, zij 't de ijdelheid van de mensheid iets verder te kunnen brengen (waarheen?). Sukses te hebben, d.i. de bijval te genieten van een onvermijdelik domme meerderheid, is al niet veel waard; sukses te zoeken is... min.

Organizatie van ons onderwijs.[1)]

I.

Met opzet kozen wij dezen titel. Want hoewel hier sprake is van diepingrijpende hervormingen in de inrichting van ons geheele onderwijs, zoo was 't mij onmogelijk van een *reorganizatie* te spreken, omdat bij mij vaststaat, dat een *organizatie* van ons onderwijs niet bestaat. *Organizatie* is een handeling of inrichting waardoor een toestand ontstaat die zich met een *organisme* vergelijken laat. Doch iets dat meteen organisme vergeleken wil worden, moet althans eenige der wezenlijkste kenmerken van een organisme vertoonen. Van de beide wezenlijkste kenmerken van een organisme nu: eenheid van 't geheel en harmonisch samenwerken der deelen, vertoont de regeling van ons onderwijs er geen één.

Wel kan men zeggen, dat ons lager, ons middelbaar, en ons hooger onderwijs ieder afzonderlijk, zij 't dan ook veelal op hoogst onbevredigende wijze, georganizeerd zijn. Maar juist in dat afzonderlijke ligt de kwaal: deze van elkander zoo goed als geheel onafhankelijke organizaties (indien men dan zulke afzonderlijke regelingen met dien naam mag bestempelen) kunnen toch te zamen nimmer een geheel vormen, dat ook maar eenigszins op een organisme gelijkt, tenzij men dan het beroemde wangedrocht, dat Horatius

1) Dezen zomer zijn aan een aantal belangstellenden circulaires toegezonden, waarbij instemming gevraagd werd met een daarin kort aangegeven plan tot een grondige hervorming van ons onderwijs. De redactie van de Gids, hiervan vernomen hebbende, deed mij, een der onderteekenaren, de eer aan, mij te verzoeken, dit plan in haar tijdschrift toe te lichten. Deze toelichting blijft natuurlijk geheel voor mijn persoonlijke verantwoording.

in den aanhef zijner Ars Poetica teekent, een organisme zou willen noemen.

Ons lager onderwijs is geregeld bij de drie wetten van 1857, 1878 en 1889, waarvan de beide laatsten echter in den grond slechts wijzigingen der eerste zijn.

Deze wetten kennen voorbereidend of bewaarschool-, gewoon lager, en meer uitgebreid lager onderwijs. Met het bewaar-school-onderwijs laat de wet zich echter niet verder in, dan dat zij een enkele maal (Art. 15 c in verband met artt. 5 en 73) toont het bestaan van bewaarscholen te kennen.

Toch is het onvermijdelijk, dat de bewaarschool in haar hoogere klassen menigmaal lager onderwijs, de lagere school in haar lagere klassen bewaarschoolonderwijs geeft. Maar terwijl het laatste onderworpen is aan heel het ingewikkeld samenstel van toezicht, door de wetten van 1857 en 1878 in 't leven geroepen, hebben de inspecteurs, schoolopzieners, commissies van toezicht *e tutti quanti* in de bewaarschool niets te zeggen; en wanneer hier of daar een verstandig inspecteur een beetje aansluiting en samenwerking wil beproeven en b.v. trachten de lagere school te bewegen een gedeelte van haar onderwijs en van haar kinderen aan de bewaarschool af te staan, waar beiden 't veel beter hebben, dan mag hij zijn overredingsgave beproeven, eenige macht ontwikkelen kan hij niet.

Wat nu het zoogenaamd meer uitgebreid lager onderwijs betreft, dat vroeger in 't geheel van ons onderwijs zulk een voorname en meestal zegenrijke rol speelde, in de wetten over 't lager onderwijs moest het eigenlijk niet voorkomen en 't wordt er als stiefkind behandeld. Volkomen logisch stelde de minister van Reenen in 1854 een gelijktijdige regeling van het lager en het middelbaar onderwijs voor, en even logisch was het in 1857 van den minister van der Brugghen om uitsluitend het lager onderwijs bij de wet te willen regelen. Evenwel bracht de Kamer er bij amendement[1] de onderscheiding tusschen gewoon lager en m.n.1. onderwijs weder in, en de wet van 1878 heeft ze slechts schijnbaar

1) Het is even merkwaardig als bedroevend te zien, hoe de meest storende fouten in de regeling van ons onderwijs te danken zijn aan de ongebreidelde amendeerzucht onzer Kamerleden en de betreurenswaardige toegeeflijkheid onzer Ministers daartegenover.

er weder uit gelicht[1)], in werkelijkheid gehandhaafd. Dit m.u.1.o. grijpt echter op velerlei manieren in op het gebied van het zoogenaamd middelbaar onderwijs. Niet slechts vele particuliere instituten, maar ook openbare lagere scholen voor m.u.1.o., met name voor meisjes, verschaffen feitelijk middelbaar onderwijs en houden hun leerlingen niet zelden tot het zestiende of zeventiende levensjaar. Dit onder-wijs wordt echter gegeven door personen met akten voor 1.o. en de inspecteurs van het m.o. hebben er niets over te zeggen.

Bovendien kent de wet zelf herhalingsonderwijs en rang-schikt het uitdrukkelijk onder m.u.1.o. in Art. 17, waar het heet: ‘het herhalingsonderwijs kan zich uitstrekken tot een of meer der vakken vermeld in Art. 2 onder 1-t, al zijn die vakken niet begrepen geweest in het genoten gewoon schoolonderwijs.’ Nu wete men, dat de vakken 1-t o.m. bevatten de drie moderne talen, algemeene geschiedenis en wiskunde, een programma dus voor een burgerschool of een h.b.s. met 3-jarigen cursus.

Daarentegen wordt gewoonlijk een echt elementair onder-wijs gegeven aan ambachtsscholen en aan burgeravond-scholen. Het wordt hier gegeven door onderwijzers met akte 1.o. maar het toezicht behoort bij den inspecteur van het m.o.. Dr. Bos heeft aangetoond[2)] hoe reeds hierdoor de door Thorbecke gewilde aansluiting der burgerscholen aan de lagere school door hemzelf verijdeld is. Onlangs heeft zich in een stad van ons vaderland het volgende koddige geval voorgedaan. Aan een pas geopende nieuwe ambachts-school presenteerden zich op een goeden dag de inspecteur, de districts-schoolopziener en de arrondissements-schoolopziener q.q. en wilden hun rechten doen gelden, aangezien er in het gebouw lager onderwijs gegeven werd. De directeur ontving hen heel beleefd, vergunde hun gaarne een kijkje in de school, weersprak ook hun bewering niet, maar weigerde beslist hen in kwaliteit te ontvangen; want, het onderwijs moge lager zijn, de ambachtsscholen staan niet in de wet op 't lager onderwijs. Met dit bescheid konden de heeren vertrekken. Het is geen onwellevendheid van het ambachts-

1) Zie Bos. Onze Volksopleiding, pg. 8-10.
2) t.a. pl. pg. 30.

onderwijs wanneer het aldus de inspectie van het 1.o. buiten de deur zet, maar legitime zelfverdediging: want, daargelaten nog dat het ambachtsonderwijs om zich werkelijk naar zijn aard te kunnen ontwikkelen vrijheid van beweging behoeft: als middelbaar onderwijs mag het door de gemeente en de provincie gesubsidieerd worden, wanneer het van particulieren uitgaat, als lager onderwijs niet.

De ambachtsscholen zelf, dat zeer integreerend deel onzer volksopleiding, zijn uit particulier initiatief ontstaan en hebben tot nog toe niet de aandacht van den wetgever getrokken. Daar de Regeering echter tegenwoordig de meeste dezer inrichtingen vrij krachtig subsidieert, heeft zij zich bij het toekennen dier subsidiën meestal een zekeren invloed op den gang van zaken verzekerd. Thuisgebracht onder een bepaalde rubriek zijn deze scholen evenwel niet.

In 1863 kwam de wet op het m.o. en schoof de h.b. scholen midden tusschen de bestaande inrichtingen in. In 1876 gaf de wet op het h.o. ons de tegenwoordige gymnasia. Het landbouwkundig, veeartsenijkundig en militair onderwijs hebben weder afzonderlijke regelingen ontvangen. Over de artsenwet, die van allen de meeste verwarring gesticht heeft, zal nog te spreken zijn.

Al dit onderwijs heeft betrekking op jongelieden van 12 tot 20 jaar: de verschillende onderdeelen hebben dus nood-wendig in de praktijk allerlei aanrakingspunten met elkaar. Maar wettelijk zijn zij door velerlei staketsels, muren en grachten van elkander gescheiden.

Het chaotische van den daaruit geboren toestand open-haart zich het duidelijkst in het toezicht en in de bevoegdheden van het leerarenpersoneel.

Het middelbaar onderwijs staat onder 2, of, wanneer men er den afzonderlijk staanden inspecteur van het land-bouwkundig onderwijs bijtelt, 3 inspecteurs. Deze ressorteeren onmiddellijk onder den Minister, en daar zij permanent zijn, wat de ministers, gelijk men weet, niet zijn, is hun macht en invloed aanzienlijk, vooral omdat een groot gedeelte der instellingen van m.o. staatsinstellingen zijn. Wel bestaan er ook plaatselijke commissies van toezicht, maar die hebben wettelijk en feitelijk niets in te brengen: bij benoemingen worden zij niet eens gehoord.

Dit staatstoezicht strekt zich ook uit over de particuliere inrichtingen van middelbaar onderwijs. De gymnasia daarentegen behooren tot het ‘hooger’ onderwijs en het hooger onderwijs is ‘vrij’. Mitsdien zijn particuliere gymnasia aan geen enkel staatstoezicht onderworpen, en ik heb mijn inrichting slechts gymnasium te doopen om in de keuze van mijn personeel enz. geheel vrij te zijn. Wel is waar hebben alle bestaande particuliere gymnasia zich min of meer naar het staatsmodel gemodelleerd, maar dat geschiedde vrijwillig.

De openbare gymnasia staan onder het toezicht van één enkelen inspecteur. Daar zij allen gemeente-instellingen zijn, heeft deze uit den aard der zaak in zijn ressort minder in te brengen dan zijn ambtgenooten van het middelbaar onderwijs in het hunne. Hij heeft in alle zaken een bloot adviseerende stem. Zijn eigenlijke macht beperkt zich tot de voordracht ter benoeming der gecommitteerden bij de gymnasiale eindexamens en van de leden der commissie voor het staatsexamen, in welke aangelegenheid men hem de vrije hand schijnt te laten. Op het onderwijs zelf oefent hij geen den minsten invloed uit.

Ook de gymnasia hebben hunne plaatselijke commissies van toezicht, hier colleges van curatoren genaamd. In tegenstelling met de commissies voor 't m.o. hebben deze colleges echter nog al heel wat in te brengen. Zij vormen een vrij zelf-standige macht tusschen 't leerarenpersoneel en de gemeentebesturen in, en weten vaak hun gezag, waarop zij zeer naijverig zijn, zoowel naar boven als naar beneden te doen gevoelen. 't Is waar dat, waar een der partijen zich schrap zet, zij gewoonlijk aan het kortste eind trekken, omdat hun gezag grootendeels berust op de traditie en op den eerbied, dien een Latijnsche titel inboezemt. Intusschen, alle voor-drachten *moeten* door hun handen gaan.

Het militair onderwijs heeft zijn eigen inspecteur.

Wat de bevoegdheden betreft, die zijn door de wet op 't m.o. voor hare scholen geregeld. Deze wet heeft, zooals men weet, een geheel stel akten in het leven geroepen. Deze akten hebben allen dit kenmerkende, dat zij voor elk vak afzonderlijk kunnen verworven worden en dat de staat zich in het minst niet bekommert om de wijze, waarop de candidaat zich zijn kundigheden verwerft, zoodat de ellendigste

exarnen-dressuur voldoende is om eeu zoo gewichtige bevoegdheid als die van onderwijs te geven aan middelbare scholen te verwerven.

Bovendien echter heeft de wet voor de voornaamste vakken, uitgezonderd de nieuwe talen, de hulp ingeroepen van het hooger onderwijs. Candidaten en doctoren in de Nederlandsche (en klassieke?) letteren, in de wis- en natuurkunde en doctoren in de faculteit der rechtsgeleerdheid zijn bevoegd tot het geven van onderwijs aan middelbare scholen. Aldus worden mannen van akademische vorming gelijk gesteld met degenen, die, God weet hoe, hun examen-wetenschap voor één vak bij elkaar hebben gekregen: ginds hangt de bevoegdheid af van den graad (doctor of candidaat), hier de graad (Iee-raar) van de bevoegdheid.

Alsof dit nog niet genoeg ware, is dezelfde bevoegdheid ten slotte ook nog verleend aan ingenieurs en leeraren aan militaire inrichtingen van onderwijs, wier opleiding wederom een geheel andere is geweest.

Onder al die categorieën is er geen enkele die ook maar de geringste vakopleiding voor 't beroep van leeraar als zoodanig heeft ontvangen. Art. 78, wet m.o., is een wassen neus gebleven.

Omgekeerd kunnen de gymnasia het niet stellen zonder de hulp van het middelbaar onderwijs. Aan deze inrichtingen, waar (‘omnium consensu’, mag men thans wel zeggen) alleen akademisch gevormde mannen op hun plaats zijn, worden niet alleen voor de moderne talen, die de wet op 't h.o. moedwillig ignoreert en waar dus de nood dwong, maar ook voor zoo gewichtige vakken als Nederlandsche taal en geschiedenis (om van anderen te zwijgen) de mannen met akten m.o. op den voet van volkomen gelijkheid toegelaten met de alumni der universiteit.

Onderricht door universiteitsprofessoren gegeven aan gymnasia komt bij ons niet voor dan alleen soms en in zeer beperkte mate te Amsterdam, de eenige Universiteit in ons land, die nog buitengewone professoren heeft. Ofschoon dus de gymnasia en de Universiteiten in één wet staan, is hun verband zeer los: alle contact bepaalt zich tot de eindexamens, waarover veel te zeggen zou zijn. Wij bepalen ons hier tot de opmerking, dat de regelingen der eindex-

amens aan de gymnasia en aan de h.b. scholen hemelsbreed verschillen en van gansch andere beginselen uitgaan.

En aldus vertoont de inrichting hier te lande van het onderwijs voor kinderen tusschen 12 en 20 jaar een beeld, dat nergens zoo veel op lijkt als op dat in een kaleidoscoop - zonder het χαλδν evenwel.

II.

Het was noodzakelijk dezen anorganischen toestand van ons onderwijs eerst helder in het licht te stellen, omdat eerst zóó de volle waarheid kan gevoeld worden van wat dr. Bos zoo schoon zegt in de voorrede van zijn reeds aangehaald werk (welks lezing en herlezing niet genoeg kan worden aanbevolen) '*wie op onderwijsgebied niet volkomen duidelijk zijn weg voor zich ziet, laat zich verleiden tot allerlei, op het oog, kleine wijzigingen, die evenwel bij den verderen groei der maatschappij tot voorheen ongedachte uitkomst voeren. De verschillende deelen van de volksopleiding toch staan met elkaar in nauw verband en geen enkele wijziging wordt in het eene gedeelte aangebracht of de invloed doet zich langzamerhand overal gevoelen. Partieele herzieningen hebben dikwijls geen ander gevolg dan de grondgedachte van den wetgever te verminken zonder een andere er voor in de plaats te stellen. Een goed inzicht in den samenhang der verschillende deelen is daarom voor ieder noodig, die in de opleiding van het volk belang stelt*.' Gulden woorden! Jammer maar, dat zij onzen wetgevers zóó weinig voor den geest hebben gestaan, dat zij 't onderwijs in stukken en brokken geregeld, en daarmede een toestand in het leven geroepen hebben, die hervormingsgezinden wanhopig zou kunnen maken.

Het was noodzakelijk deze dingen eerst helder in het licht te stellen, omdat eerst zóó de bron der tegenwoordige klachten kon worden blootgelegd. Nadat men eerst aan de h.b. scholen, die oorspronkelijk een geheel nieuw, enkwalijk passend element vormden in onze volksopleiding, den noodigen tijd had gelaten om zich vast te nestelen, zich onmisbaar te maken en zich met een stevigen muur van behoudzucht[1)] en zelfingenomenheid te omschansen, is men

1) Dit woord drukt niet precies uit, wat ik zeggen wil. Ik bedoel, dat niets zich meer verzet tegen ingrijpende hervormingen, dan scholen met een verleden, een traditie. Men heeft aan onze h.b. scholen den tijd gelaten om zich zulk eer verleden en traditie te verwerven, eer men de hand sloeg aan ie reorganisatie der gymnasia.

de gymnasia bij een andere wet, die zich aanstelt alsof zij van geen h.b. scholen weet, gaan hervormen of misvormenop een wijze, die er een mislukte copy van de h.b.s. van moest maken. Op die wijze kon 't gymnasium natuur-lijk niet meer aan zijn roeping beantwoorden: het wist eigenlijk zelf niet goed meer, waar het voor diende. Van die omstandigheid maakte zijn jeugdige concurrent handig gebruik om zich, gedragen door den stroom des tijds, in den volksgeest naar voren te dringen en zich rechten van eerstgeboorte aan te matigen. Inmiddels ontdekte men op een goeden dag, dat Nederland gebrek aan artsen had. Fluks werd een soort van viervoudige fabricage in 't werk gesteld: men zou, alsvroeger, arts kunnen worden uitsluitend langs den akade-mischen weg, maar, terwijl tot nog toe de universiteit slechts voor ééne categorie had opengestaan, zouden nu de toekomstige artsen haar langs vier verschillende wegen mogen bereiken: 1e langsden onden weg vià gymnasium of akademisch admissie-examen, 2e vià de h.b. school, 3e vià 't zgd. mathematisch-litterarisch examen, 4e viá 't progymnasium, resp. van de 4e klas van een: gymnasium. Men kan gemakkelijk nagaan welk een allerzonderlingste toestand daaruit moest geboren-worden. De 3e en de 4e weg bleken eindelijk zóó onbruikbaar, dat men ze nolens- volens heeft moeten sluiten. Inmiddelshad de artsennood voor overvloed plaats gemaakt en 't logische en natuurlijke ware dus geweest, ook den tweeden weg wederom te sluiten. Alsdan ware de universiteit tot haar historischen en normalen toestand teruggekeerd en ware het tijd geweest, om rustig de herziening der wet op 't h.o. ter hand te nemen. Maar daar kwam de h.b.s. tegen in verzet, en daar het niet te loochenen valt, dat zij zeer goedeburgers aan de universiteit heeft geschonken, zoo nam men overeenkomstig haar verlangen dit onloochenbaar feit als een bewijs aan, dat ook zij een geschikte voorbereidingsplaats-Vormt voor de universiteit. En daar tegelijkertijd de klachten over 't gymnasium legio waren, zoo leende men haar een-gunstig oor, toen zij om geheele gelijkstelling vroeg.

En zoo staan thans het jus promovendi der h.b. scholieren en de facultatiefstelling van het Grieksch, alias de definitieve desorganisatie van het gymnasium, op de dagorde, en maken de hoofden warm en veroorzaken een rumoer, waarin de stemmen, die prediken, dat met deze wijzigingen toch de hoofdkwalen van ons onderwijs niet zouden weggenomen zijn en in sommige opzichten slechts zouden verergeren, geheel dreigen verloren te gaan.

En toch hebben die stemmen gelijk en komen vragen als de hier genoemden slechts in de tweede of derde plaats aan de orde, wanneer eerst in de hoofdfout van de regeling van ons onderwijs zal zijn voorzien.

Het is thans onze taak die hoofdfout op te sporen en aan te wijzen.

III.

Het voorafgaande is reeds voldoende om begrijpelijk te maken, dat de tegenwoordig zoo luid klinkende klachten allereerst het gymnasium en de h.b. school gelden[1)], en dat wij dus de hoofdfout waarschijnlijk daar hebben te zoeken. Immers de chaotische toestand, door de verschillende alleen-staande onderwijswetten in het leven geroepen, heerscht vooral op het gebied, dat tusschen het lager en het hooger onderwijs in ligt. Daarvoor bestaat intusschen nog een dieperliggende oorzaak. De genoemde scholen zijn, wanneer wij van het lager onderwijs afzien, de eenigen, die hun kweekelingen niet rechtstreeks tot hun bestemming voeren. En nu is het betrekkelijk gemakkelijk een onderwijsregeling in het leven te roepen, wanneer men alleen te doen heeft met een welomschreven categorie van leerlingen, die een welomschreven doel najagen. En daarom zijn ook onze vakscholen (ambachtsscholen, fabrieks-, machinisten-, land- en boschbouwscholen en derg.) in hun soort nog zoo kwaad niet, ja ook onze universiteiten niet, want, hoeveel gerechtvaardigde grieven men ook tegen haar moge kunnen inbrengen, niemand zal beweren, dat zij, in 't

1) Wel is waar tegenwoordig veel meer de gymnasia dan de h.h.s. (en ook dat heeft zijn reden, zooals verder zal blijken) maar eenige jaren geleden was 't juist andersom en er zijn teekencn, dat, als men alles maar op zijn beloop laat, 't over eenige jaren weder precies andersom zal zijn.

algemeen gesproken, geen bruikbare rechtsgeleerden, theologen, geneesheeren, enz. aan de maatschappij afleveren. De klachten over die inrichtingen zijn dan ook van anderen aard, dan die over gymnasium en h.b.s.; die eigenaardige tegenzin, die vele ouders van laatstgenoemde inrichtingen alleen gebruik laat maken bij wijze van *pis aller*, vindt men elders niet.

Het is dan ook uitermate moeilijk een regeling te treffen voor leerlingen, die hun eigenlijke vakopleiding eerst vijf à zes jaar later zullen aanvangen. De eenige oplossing der moeilijkheid schijnt op 't eerste gezicht deze te zijn, die voorloopige opleiding voor allen gelijk te maken, en haar te beperken tot wat men noemt algemeen ontwikkelend onderwijs. Maar behalve dat het uiterst moeilijk is, het vage begrip van algemeene ontwikkeling in daden om te zetten, gelijk reeds bij het lager onderwijs gebleken is, zoo zijn de eischen die de hoogere beroepen stellen, zoo uiteenloopend, dat het in onzen tijd eenvoudig niet meer doenlijk is alle specializeering uit te stellen tot het tijdstip, waarop voor hen de eigenlijke beroeps-opleiding begint, d.i. tot achttien à twintig-jarigen leeftijd. Dit stelt ons voor de vraag: waar moet die specializeering beginnen en hoe ver moet zij gaan?

Het antwoord mag niet aan eenige holle theorie, ook niet aan sleur of traditie, maar uitsluitend aan de natuur gevraagd worden. Doet men dit niet, dan ontneemt men zichzelf van te voren de mogelijkheid om een rationeele regeling te treffen, en dat is de diepste grond, waarom de wetgever bij zijn pogingen om 't onderwijs voor dien tusschenleeftijd te organizeeren, zoo jammerlijk gefaald heeft.

Want de natuur geeft op die vraag, althans op het eerste en cardinale gedeelte daarvan, een antwoord, dat aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat, doch dat door de moderne wetgevers, gehypnotizeerd als zij waren door historisch geworden toestanden, ten eenenmale miskend is.

Er zijn namelijk in de ontwikkeling van hetmenschelijk individu drie duidelijk gekenmerkte insnijdingen of halten. De eerste daarvan is het moeilijkst te omschrijven, omdat zij, voor-zoover ik als leek zien kan, niet aan eenige physiologische verandering in 't lichaam beantwoordt (of 't moest zijn het tandenwdsselen). Maar toch vrees ik voor niemand onduidelijk te zijn als ik zeg, dat de behoefte aan en de vatbaarheid

voor 't opnemen van de eerste kunstmatige leerstof[1] zich tusschen 't vijfde en achtste levensjaar ontwikkelt. De beide andere insnijdingen daarentegen zijn door krachtige en bekende physiologische veranderingen gekenmerkt: ik bedoel natuurlijk de puberteit en den volwassen leeftijd, de eersten gekenmerkt door het begin van 't functiouneeren der geslachts-organen, de tweede door de voleinding van den groei van het beenderenstelsel.

Een rationeele regeling van het onderwijs nu kan alleen een zoodanige genoemd worden, die met deze door de natuur-zelve geschapen indeelingen rekening houdt.

Toetsen wij ons onderwijs aan dezen eisch, dan zien wij, dat het eerste en het derde overgangstijdperk tamelijk wel in acht zijn genomen. Immers de aanvang van het lager onderwijs valt gewoonlijk op ongeveer zes-, het einde van het hooger onderwijs op ongeveer vier-en-twintig-jarigen leeftijd.

Daarentegen zien wij dat met den middelsten terminus hoegenaamd geen rekening gehouden is. Het tijdperk van ± 6 tot ± 24 jaar is niet in twee hoofdafdeelingen verdeeld maar in drieën gesneden, in dier voege, dat twee kunstmatige insnijdingen vallen aan weersijden van de natuurlijke, en deze laatste precies valt in het midden van het kunstmatige middengedeelte, alwaar zij geheel onzichtbaar gemaakt wordt.

Dit treft te meer omdat deze verandering, de ontwikkelingder puberteit, physisch en moreel, een beteekenis heeft zóó groot, dat die van de beide andere veranderingen in het organisme daarbij geheel in 't niet verzinkt. Inderdaad, wat is de onmerkbare geleidelijkheid waarmede de baby in het kind, de jongeling in den volwassen man overgaat, vergeleken bij den schok, dien 't geheele organisme ondervindt, wanneer uit den knaap, de jongeling, uit het meisje de jonkvrouw zich begint te ontwikkelen?

Men zoekt vergeefs naar een reden die een voldoende verklaring geeft van het feit, dat bij de regeling van het onderwijs in alle beschaafde landen gehandeld is en wordt, als had nooit iemand van deze geweldige crisis in den ontwikkelings-

1) Kunstmatig noem ik haar in denzelfden zin als waarin onze geheele; samenleving, in tegenstelling met den ‘natuurstaat’ der wilden, een kunstmatige mag genoemd worden.

gang van den mensch gehoord. Ofschoon, neen toch, laat mij niet onbillijk zijn, haast had ik het vergeten: bij het zangonderwijs wordt deze periode, alhier genaamd de periode der stemvorming, zorgvuldig in acht genomen.

Maar daarbuiten?

Het kan toch niet de conventioneele preutschheid zijn, die in onze moderne samenleving ten opzichte van alles wat het geslachtsleven aangaat een volstrekt ignoreeren voorschrijft, die onze wetgevers en paedagogen tot zoo schromelijke miskenning gebracht heeft? In elk geval is thans de tijd voor die conventioneele preutschheid (gelukkig!) voorbij.

Maar helaas niet voorbij en vooreerst nog niet hersteld, zelfs nog niet genoegzaam erkend, is de onnoemlijke schade door deze miskenning der natuur aangericht.

Het is toch een eigenaardig ding met den mensch. Hij is het eenige wezen dat zijn eigen natuur vermag te verkrachten. Men kan, als men juist met een optimistisch betoog bezig is, dit aanhalen als een bewijs, dat er in den mensch dan toch iets hoogers steekt, dat hij niet bloot natuurproduct is. Immers bij de minst ontwikkelde zooge-naamde natuurvolken vinden wij 'gebruiken en modes, die niet anders dan als verkrachting der natuur kunnen bestempeld worden. Geen kinderachtiger dwaling, dan dat onnatuur alleen bij den cultuurmensch wordt aangetroffen; zij neemt hij hem slechts andere vormen aan. Jaren en eeuwen lang laat de menschelijke natuur zich door haar heer en meester verminken en verkrachten als een geduldige slavin, maar ongewroken nooit. Ten slotte moet toch de beul zelf de kosten betalen.

De lezer vergeve mij deze kleine uitweiding. Ik wilde maar zeggen: men kan wel door wetgeving of maatschappelijken dwang een regeling van 't onderwijs in het leven roepen, die de jaren vóór en nà de puberteit als gelijksoortig behandelt, maar men kan nimmer maken, al laat men zulk een regeling ook eeuwen lang bestaan, dat zij niet schadelijk werkt.

IV.

Welke zijn nu de schadelijke gevolgen van deze miskenning der natuur?

Het eerste en grootste nadeel is, dat zij de beroepskeuze plaatst op een leeftijd, die daarvoor ten eenenmale onrijp is.

Er is beroepskeuze in ruinieren zin en beroeps-keuze in engeren zin. De beroepskeuze in den aller-engsten zin, de definitieve beroepskeuze, kan ik uitstellen tot na mijn promotie[1)], immers ook al ben ik in een der vijf faculteiten gepromoveerd, dan staan mij in de meeste gevallen nog verschillende beroepen of variëteiten van hetzelfde beroep ter keuze open. Maar aan die definitieve keus moeten verscheidene anderen zijn voorafgegaan, die breeder worden naarmate ik terugga. Het speciale vak mijner studie behoef ik eerst te kiezen na mijn doctoraal-, de faculteit waarin ik studeeren wil eerst na mijn eindexamen, en of ik de litterarische of de mathematisch-natuurkundige richting op wil, behoef ik eerst te beslissen als ik de vier eerste klassen van 't gymnasium heb afgeloopen. Maar of ik wil studeeren of niet, dat moet ik beslissen op het oogenblik dat ik de lagere school verlaat.

Nu ziet ieder, dat telkens de voorafgaande ruimere keus prejudicieert op de volgende. De eerste is dus de meest beslissende, en in dien zin mogen wij zeggen, dat de beroepskeuze in Nederland moet worden gedaan bij of streng genomen zelfs nog vóór het verlaten der lagere school, dus op elf-, twaalf-jarigen leeftijd.

Het is voldoende dit uit te spreken om het onzinnige ervan te doen gevoelen.

Nu kan men wel zeggen: ‘dat behoort al mede tot die dingen, die in de werkelijkheid lang zoo schrikverwekkend niet zijn als in de verhitte verbeelding van iemand die zijn hervormingsplannen aan de markt wil brengen en er daarom belang bij heeft den bestaanden toestand zoo zwart mogelijk af te schilderen.’

Zoo kan men wel spreken, maar daarom is het nog niet waar.

Dat er in de praktijk nog wel overgangen te vinden zijn van den eenen weg naar den andere, bewijst niets, want deze overgangen zijn en blijven uitzonderingen. Zij dragen

1) 't Is natuurlijk alleen gemakshalve dat ik hier als voorbeeld de akademische carrière neem.

altijd het karakter van iets kunstmatigs, iets geforceerds, iets-dat tegen de bestaande orde indruischt, en kunnen daarom ook alleen door de krachtiger en begaafder naturen uitgevoerd worden. Zij worden altijd aangemerkt als onge-wenscht, als een *pis-aller*.

Toch doet zich de behoefte aan die overgangen zoo gebiedend gevoelen, gelijk dat ook niet anders kon, dat reeds plannen voorgesteld zijn, om den overgang van gymnasium tot h.b. school en vice-versa, althans in de lagere klassen gemakkelijker te maken, ja in zekeren zin te normaliseeren.[1)]

Het is te hopen, dat deze plannen nooit werkelijkheid zullen worden, want dat zou eerst recht zijn, het abnormale bestendigen. Een meer symptomatische behandeling van een ziektetoestand is nauwlijks denkbaar. Eerst schept men een regeling, die de beroepskeuze op twaalf-jarigen leeftijd plaatst. Het noodwendig gevolg daarvan is, dat die keuze meestal slechts in den blinde gedaan wordt en menigmaal verkeerd uitvalt. Nu men dit, door de feiten geleerd, begint in te zien, ware natuurlijk 't eenige rationeele de beroeps-keuze naar een hoogeren leeftijd te verleggen, die meer waarborgen aanbiedt voor een richtige keuze. In plaats daarvan wil men den tegenwoordigen toestand met al zijn kwalen bestendigen en alleen aan de betrekkelijk weinigen, die, *'t zij uit beter inzicht, 't zij uit wispelturigheid*, halverweg willen-overstappen, daartoe officieel de gelegenheid geven. Ja men wil tegelijk den bestaanden toestand nog verergeren.

Wij hebben hier op 't oog de voorgestelde facultatiefstel-ling van het Grieksch. Wat is daarover al veel geredeneerd en-heen en weer gedisputeerd, tot verzadigings, ja tot overver-zadigings toe! Zooals 't altijd gaat, stelt men ook hier bewering tegenover bewering zonder den tegenstander te over-tuigen. Men kan dan ook strikt genomen niets bewijzen, evenmin dat het vaderland zal te gronde gaan als dat het zal gered worden met het Grieksch. Wij willen dus aannemen, dat beide evengoed mogelijk is; maar dan blijft toch één ding vaststaan, dat wel degelijk bewijsbaar is, dit n.l.: de keuze van den leerling, die bij den aanvang van den gym-

1) Zie artikelen in het Weekblad van het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde, 9, 16 en 21 April 1898.

nasialen cursus gekozen heeft *tegen* het Grieksch, is practisch onherroepelijk. Met andere woorden, die tweede, meer engere beroepskeuze, waarvan wij boven zagen, dat zij thans nog tot het eind der 4e, resp. der 6e klas kan worden uitgesteld, zij zal voor een groot gedeelte der leerlingen verlegd worden naar het eind der eerste klas. Indien men nu, in plaats van elkander in 't haar te vliegen over de meerdere of mindere verdiensten van het Grieksch, eens eenvoudig dit nuchtere feit in 't oog wilde vatten, dan zou men immers terstond zien, dat de voorgestelde maatregel, hoeveel goeds hij wellicht ook in ander opzicht zou aanbrengen, alleen reeds om die reden absoluut verwerpelijk is. Om eenige ondergeschikte nadeelen, die hij (*wellicht!*) zou opruimen, zou hij (*zeer zeker!*) de bestaande hoofdkwaal slechts verergeren.[1)]

Doch dit in het voorbijgaan. Het cardinale punt is dat de bestaande regeling strijdt met de natuur, en juist omdat dit tot nog toe zoo weinig erkend is, moeten wij er telkens en telkens weer op wijzen en het van verschillende kanten toelichten.

Dat een kind van elf, twaalf jaar onmogelijk kan weten wat het wil en in welke richting zijn natuurlijke gaven liggen (uitzonderingen daargelaten die, gelijk steeds, den regel bevestigen) dat behoeft geen nader betoog. Het spreekt dan ook vanzelf dat de ouders beslissen voor het kind.

Maar ook de ouders missen de gegevens om een werkelijk rationeele keuze te doen. Het is helaas! maar al te waar, dat verreweg de meeste ouders zich daarover het hoofd niet breken. De keuze: gymnasium òf h.b. school of opleiding op een ‘drilschool’ voor leger, marine, belastingen enz., zij wordt in de overgroote meerderheid der gevallen bepaald door de meest onpaedagogische motieven, die er zijn, als financieele overwegingen, familietradities, ijdelheid, vooringe-nomenheid of vooroordeel, en niet zelden bij volslagen onzekerheid, door de nietigste beuzelingen, als een raad, door een vriendiu aan mama op een namiddagvisite gegeven. Het

1) Dit geldt niet, althans niet in dczulfile mate, van het plan door dr. J.H. Smit ontwikkeld in zijn brochure: In zake Grieksch. Amsterdam, Y. Rogge, 1898. Tengevolge van mijn vertrek naar het buitenland heb ik niet tijdig genoeg van deze brochure kennis kunnen nemen om haar in dit opstel de aandacht te wijden, die zij verdient

is niet aangenaam, zulke harde dingen te moeten zeggen aan het adres der ouders, maar ieder ingewijde weet, dat ik geen woord te veel zeg.

Of wij nu over deze ouders een hard oordeel moeten vellen, of dat de christelijke liefde ons gebiedt, diep medelijden met hen te koesteren, behoeven wij hier niet uit te maken: voor ons doel volstaat, het feit te constateeren, dat, indien de keuze verlegd werd tot na de puberteit, de ouders, die met kennis van zaken *willen* kiezen wat werkelijk in 't belang is van hun kinderen, behoorlijke gegevens zouden hebben, terwijl die kinderen wier ouders niet willen of niet in staat zijn te kiezen, bekwaam zouden zijn om zelf een keuze te doen, in welk geval de meeste ouders in Nederland, dat moet ik tot hun eer zeggen, zich gaarne daarnaar zouden schikken, zoover hunne middelen 't maar eenigszins zouden toelaten.

Trouwens ik weet, en ook dit strekt tot bevestiging mijner redeneering, dat vele ouders slechts daarom de hoogere burgerschool verkiezen, omdat zij, niet geheel ten onrechte, meenen, dat het overstappen, indien dit later wenschelijk mocht blijken, van daaruit gemakkelijker kan geschieden dan van het gymnasium. Voor zulke ouders zou een jus promovendi, aan de oud-hoogere-burger-scholieren verleend, een ware uitkomst zijn, maar de rationeele wijze, om de bestaande moeilijkheden op te lossen, zou het niet zijn. En er staat ook tegenover dat andere ouders redeneeren: ‘wat mijn zoon ook later worden moge, hij is op 't gymnasium toch altijd nog beter dan op de hoogere burgerschool,’ en ook deze ouders kunnen zeer geldige redenen voor hun meening aanvoeren. In elk geval, beide categoriën slaan zich door de moeilijk-heid heen door den knoop taliter qualiter door te hakken.

Maar waarlijk innig medelijden moet men hebben met die ouders, die oprecht begeeren geen andere keuze te doen, dan die zij voor hun geweten verantwoorden kunnen. Want die ouders zien zich eenvoudig in de onmogelijkheid geplaatst om zulks te doen; tenzij zij gefortuneerd genoeg zijn om aan hun kinderen een huis-onderwijs te doen geven naar zelf gekozen model, wat hen evenwel dwingt, 't huisonderwijs te kiezen ook al zouden zij aan schoolonderwijs verreweg de voorkeur geven.

Maar, zal iemand vragen, zou nu werkelijk een verschuiving van de beroepskeuze van een drietal jaren zooveel verbetering brengen? Waar gij zelf toegeeft, dat zij niet geheel tot 't 18de jaar kan worden uitgesteld, is het daar toch eigenlijk niet slechts een kwestie van wat meer of minder, mitsdien niet belangrijk genoeg om zulk een ingrijpende verandering in ons geheele onderwijswezen te motiveeren?

Deze tegenwerping laat zich wel hooren, maar zij die zoo spreken, vergeten wederom de ingrijpende beteekenis der puberteit. Deze is zoo groot, dat men gerust zeggen mag, dat alle waarnemingen, aan 't kind gedaan vóór dien leeftijd, slechts voorloopige waarde hebben en dus niet als grondslag voor een beroepskeuze kunnen dienen. Het is *mogelijk,* dat 't kind zich ongeveer tot dat zal ontwikkelen wat hij nu in aanleg schijnt te zijn, het is mijnentwegen zelfs eenigermate waarschijnlijk, maar *zeker* is het niet. Vraagt rond bij ervaren schoolmannen van alle landen, zij allen zullen u zeggen, dat menigmaal de verandering, die in 't karakter en de physiek van het kind plaats grijpt, verwonderlijk groot is. Dreumissen worden slanke jongens, levendigen worden stillen, blooden worden overmoedigen, neerslachtigen worden luidruch-tigen, vluggen worden tragen, en omgekeerd. En al moge 't waar zijn, dat deze gevallen geen regel zijn - *ofschoon zij veel menigvuldiger voorkomen, dan menschen die deze dingen niet hebben waargenomen, kunnen vermoeden* - volstrekt geen zeldzaamheid is het, dat smaken en neigingen geheel en al van aard veranderen, en dat zijn al mee van de voornaamste gegevens, voor de keuze eener levensbestemming. En zoo er iets is, dat daarvoor nog gewichtiger is, dan is het wel de gezindheid, de denkwijze, de opvatting van leven en menschen en zaken; en zie, hierin is in ieder geval de verandering *altijd* zeer groot, ja eigenlijk kan men van deze dingen bij een impubes nog in 't geheel niet spreken. Dit is immers iets, wat ieder van ons, die zich van zijn ontwikkelingsgeschiedenis nog iets herinnert, uit eigen ervaring bevestigen kan. En daarom ligt er geen de minste overdrijving in te beweren, dat voox een beroepskeuze de gewichtigste gegevens vóór de puberteit ontbreken, en de anderen ten eenenmale onbetrouwbaar zijn.

Er behoort waarlijk niet veel verbeeldingskracht of denk-

vermogen toe, om in te zien, hoe heilloos de gevolgen van dezen toestand moeten zijn en dat menig jong, hoopvol leven daardoor verwoest is.[1)] Er zijn natuurlijk altijd eenige melk-en-water-naturen, voor wie iedere keus indifferent is, maar het is niet in 't belang van onzen volksstam, hun aantal te vermeerderen. Voor elk jeugdig individu echter, waar werkelijk iets individueels in zit, is het een schrikbarend gevaar, in een richting geleid te worden, die niet met zijn individueelen aanleg strookt, dus, om niet 'terecht te komen' zooals de gemeenzame en treffende term luidt. Het hart bloedt bij de gedachte, dat dit ongeluk waarschijnlijk had kunnen vermeden worden en dat eigenlijk niemand, allerminst de jongeling zelf, daarvoor aansprakelijk mag gesteld worden, maar alleen de kunstmatig in 't leven geroepen, met de natuur strijdige, regeling van het onderwijs.

Is de verkeerde keus eenmaal gedaan, dan is het in de meeste gevallen te laat. Het 'beter ten halve gekeerd dan ten heele gedwaald' is hier slechts in zeer beperkte mate toepasselijk.

In zeer vele gevallen komt de verkeerde keuze heelemaal niet aan 't licht, omdat de leerlingen, dank zij hun intellectueele vermogens, op school zeer goed meekunnen. Soms openbaart zij zich alsdan alleen in een zekere ongedurigheid of gebrek aan belangstelling, een gegeven, te zwak om daarop te bouwen. De meeste dezer leerlingen zullen wel niet geheel mislukken (ofschoon ook daarvan treffende voorbeelden bestaan) maar zij zullen nimmer geheel presteeren wat zij hadden kunnen presteeren, een schadepost dus voor de maatschappij en een derving van levensvreugd voor henzelven.

Bij niet weinig leerlingen kweekt het feit, dat zij niet zelf gekozen hebben maar dat er voor hen gekozen is, een zekere apathie, een lusteloosheid, die soms ten onrechte voor geblaseerdheid wordt aangezien. Wanneer met en in de puberteit hun zelfstandigheid zich begint te ontwikkelen dan krijgen zij een duister gevoel, dat hun eigen keus wellicht anders zou zijn uitgevallen. Zij hebben echter geen overwegende reden om hun ouders den eisch van revisie te stellen,

1) Indien sommige mijner lezers daarvan geen voorbeelden weten uit eigen ondervinding, ik wel.

en laten de zaken daarom maar gaan zooals zij gaan. Maar zij treden 't leven in zonder rechte roeping voor hun ambt, dus ook zonder vreugde, zonder geestdrift. Sommigen dezer vinden nog wel eens op later leeftijd door 't een of ander gelnkkig toeval een werkkring die hun past, velen niet. Dezulken zijn diep te beklagen, want er zijn onder hen innig goede menschen en begaafde natnren. Diep te beklagen is ook de maatschappij, voor wie zooveel goeds en edels verloren gaat als een beek, die in het zand verloopt.

Ook al wordt de beroepskeuze tot na de puberteit verschoven, dan blijft zij toch nog een uiterst netelige zaak, waarbij de kansen om niet het rechte te treffen velen zijn. Maar dat is geen argument tegen die verschuiving, juist omgekeerd. Want waar men in deze buitenge-woon ongewisse materie althans eenigen houvast vinden kan, daar grijpt men dien dankbaar aan en gaat niet moedwillig op een afstand staan op een plaats, waar heelemaal geen houvast te vinden is.

V.

Wij hebben in het voorgaande de nadeelen uiteengezet, daaruit voortkomende, dat de wettelijke regeling van ons onderwijs de beroepskeuze plaatst op een leeftijd waarop zij onmogelijk is. Wij zullen thans een ander schadelijk gevolg van die regeling leeren kennen, dat het onderwijs zelf drukt.

De wetgever, die voor kinderen van 12 tot 18 jaar één doorloopenden cursus bestemde, dacht er natuurlijk ook niet, aan, voor de verschillende jaren van dien cursus een verschillend onderwijs vast te stellen. Hij kende alleen lager onderwijs (gewoon en meer uitgebreid), middelbaar en voor-bereidend hooger of gymnasiaal onderwijs èn hooger onderwijs. Een en hetzelfde soort van onderwijs dus voor al de 5, 6 jaren van den gymnasialen of h.b. schoolcursus. Wat hier met de uitdrukking ‘soort van onderwijs’ bedoeld wordt, is gemakkelijk in hoofdtrekken duidelijk te maken. Het lager onderwijs kenmerkt zich doordat het, op onbeteekenende uitzonderingen na, door klassenonderwijzers gegeven wordt. Het

hooger onderwijs wordt gegeven door specialiteiten in den vorm van voordrachten, zonder dat de leeraar den leerlingen pensum opgeeft of eenige verplichting heeft om te onderzoeken, in hoeverre de leerstof door de leerlingen begrepen en in zich opgenomen is; daarentegen heeft hij het recht te rekenen op omvattende aanvullende eigen studie van de zijde zijner hoorders. Het daartusschen in liggende onderwijs heeft met het hooger onderwijs gemeen het stelsel van specialiteiten, die zich alleen met hun eigen vak bemoeien en 't vinden van eenigen samenhang met andere vakken aan hun leerlingen overlaten; maar het heeft met het lager onderwijs gemeen, dat de leeraar niet voordrachten houdt, maar huiswerk en lessen opgeeft, corrigeert en overhoort, proefwerk laat maken - in één woord, verplicht is zich te vergewissen of en in hoe-verre de leerlingen zich het geleerde hebben toegeëigend. Daarentegen heeft hij alle vrijwillige studie van de zijde zijner leerlingen als toegift te beschouwen.

Den oppervlakkigen beschouwer moge het toeschijnen alsof dit middelbaar onderwijs meer gemeen heeft met het lager dan met het hooger, in werkelijkheid is het juist anders-om. Het stelsel van vakspecialiteiten brengt een veel grooter onderscheid met zich mede dan de wijze van voordracht, vooral am de onafscheidelijk daarmede verbonden bonte afwisseling van ‘vakken,’ die de leerling in den loop van één schooldag te genieten krijgt. Een rechte groepeering van vakken rondom eenige centrale punten is bij dit stelsel niet uitvoerbaar.

De overgang van de lagere school tot de middelbare[1)] is dan ook veel grooter, veel plotselinger, veel gevaarlijker, dan van daar tot de hoogere school. De tempering, die de wijze van voordracht en de aansprakelijkheid van den leeraar in het akademische systeem aanbrengen, is juist voldoende voor de laatste jaren der middelbare scholen. Met het oog daarop is dan ook voor die scholen dit systeem gekozen, immers de ontwerpers hadden vooral 't oog op de hoogere scholen, waar-voor zij de leerlingen der middelbare scholen wilden opleiden.

Maar alweer, toen zij ditzelfde soort van onderwijs ook vaststelden voor de lagere klassen der middelbare school, ver-

1) Onder dezen term begrijp ik hier en verder ook 't gymnasium. Meerhier-Over later.

gaten zij dat tusschen begin en einde dier school de puberteit inligt, en dat dus à priori als zeker kan worden aangenomen, dat een soort van onderwijs dat voor de hoogere klassen dient, niet bruikbaar is voor de lagere klassen.

Wat deze laatsten noodig hebben is niet *een getemperd, akademisch onderwijs, maar een getemperd lager onderwijs;* een onderwijs waarin langzamerhand, voetje voor voetje, het specialiteitensysteem optreedt, maar dat toch in hoofdzaak nog door klassenonderwijzers gegeven wordt, bij wie de kinderen nog grootendeels dat samenleven, die vertrouwelijkheid, die vaderlijke bescherming en dat overzicht over 't geheel van hun onderricht kunnen vinden, waaraan zij van hun ‘meester’ op de lagere school gewoon zijn: een onderwijs, dat, ook waar de klassenonderwijzer langzamerhand zijn taak en beteekenis ziet inkrimpen, daarom toch nog niet op eens in een aantal onsamenhangende atomen vervalt, maar waarin zich complexen vormen, waarin kleine tekortkomingen in eenig onderdeel door kleine overschotten in een ander onderdeel kunnen worden goed gemaakt. Maar zulk een onderwijs bestaat in Nederland niet, tenzij dan op eenige particuliere kostscholen, en wat erger is, geen rector of directeur is bij machte het in te voeren, vastgeklonken als hij zit in de boeien der wetten en der koninklijke besluiten.

Wat ik hier betoogd heb, n.l. dat de kinderen van 12 tot 15 jaar bij ons een soort van onderwijs krijgen, dat niet voor hen deugt, dat is voorwaar niets nieuws: dit is reeds menig-maal en op allerlei wijze aangetoond. Ik heb 't slechts op een nieuwe wijze gededuceerd en ook deze fout doen kennen als rechtstreeksch uitvloeisel van de grondfout, de miskenning der puberteit.

Het groote nadeel is, dat dit soort van onderwijs van de kinderen physiek en intellectueel veel te groote inspanning-vordert. In de bovenbedoelde circulaire leest men daarom-trent: De geestelijke arbeid, dien men aan kinderen vóór de puberteitsjaren opdraagt, moet licht en gemakkelijk zijn. Studie, waarbij alleen de grootst mogelijke concentratie van de aandacht, waarbij alleen diep en ernstig nadenken tot ‘begrijpen’ leiden kan, is voor den leeftijd beneden de puberteitsjaren, zoowel uit een paedagogisch als uit een medisch oogpunt, ten eenenmale af te keuren.

Door Prof. Nolen werd medegedeeld, dat een ruime ervaring, vooral in de laatste jaren door zijn consultatieve praktijk als hoogleeraar nog belangrijk verrijkt, hem tot de overtuiging heeft gebracht, dat, bij de tegenwoordige inrichting van het onderwijs, van de kinderen in de eerste klassen der gymnasia en ook, doch in veel mindere mate, der h.b.s. te veel geestelijke inspanning wordt geëischt. Van den 12-tot 15 à l6jarigen leeftijd verkeert het lichaam van het kind in een stadium van levendigen groei en ontwikkeling. In dat tijdperk vooral is hygienisch leven voor lichaam en geest van onberekenbaar groot belang, en evenmin als men van het lichaam van het kind de krachtsinspanning kan eischen van den man zonder dat men het kind in zijn groei belemmert en in zijn gezondheid knakt, evenmin kan men van jeugdige, nog in groei verkeerende hersenen den arbeid vorderen, dien men aan het tot vollen materieelen wasdom gekomen psychisch orgaan kan opleggen, zonder dat men het verstand in zijn wording en vorming tegenhoudt, den geest verstompt of misschien zelfs voor goed krenkt. De nadeelige invloed der, fabrieken op de ontwikkeling van het lichaam is zichtbaar aan de lichaamslengten der miliciens, de nadeelige invloed van den te zwaren geestelijken arbeid door onze kinderen verricht, spiegelt zich af in het steeds toenemend aantal jeugdige zenuwlijders.

Aldus zou dat, wat op grond van theoretische overwegingen à priori voor ieder duidelijk is, door de waarneming van den geneesheer worden bevestigd.

‘Door de aanwezige leeraren werden verscheidene voor-beelden aangehaald van kinderen, die in de eerste klassen der bedoelde scholen voortreffelijk met het onderwijs mede konden, doch op de derde klasse reeds onmiskenbare teekenen van uitputting vertoonden en dan achterlijk werden, en daartegenover van jongens, die zich weinig inspanden en daardoor in de eerste klassen tot de slechtste leerlingen werden gerekend, maar later de anderen voorbijstreefden en tot de besten gingen behooren.’[1)]

Tot zoover de circulaire: ik wil er slechts aan toevoegen,

1) Jammer genoeg, komt 't laatate veel minder voor dan het eerste. De redenen liggen voor de hand.

dat de geschetste nadeelen nog belangrijk worden versterkt door het feit, waarop ik reeds wees, dat de overgang van de lagere tot de middelbare school zoo groot is, veel grooter dan van de middelbare tot de hoogere. Zonder dat iemand hnn den ruwen weg een weinig effent, zien de kinderen, die aan de eenigszins vaderlijke en huiselijke behandeling van den klassenonderwijzer gewend zijn, met wien zij den ganschen dag op en neer gaan, zich plotseling geplaatst tegenover een gansche groep zeer geleerde mannen, die ieder slechts een uur in de klas blijven, 't werk voor 't volgend uur opgeven, liefst met de noodige bedreigingen er bij voor 't geval de resultaten onbevredigend mochten zijn, en dan heengaan om onmiddellijk plaats te maken voor een ander, die, een geheel ander man zijnde en een geheel ander vak doceerende, de kinderen weder op een gansch andere wijze aanvat en travailleert. En zoo gaat 't door van uur tot uur. Een mensch went aan alles, zegt men, en vooral bij kinderen is 't assimilatievermogen groot, maar toch is voor menig kind de tijdruimte van een geheel jaar niet voldoende om zich aan dat nieuwe régime te gewennen. De eerste klasse is dan ook voor de daarin les gevende leeraren een ware kwelling. 't Is een soort van molen, waarin 't zeer verschillend menschelijk materiaal met geweld wordt rondgedraaid zoolang, totdat het een zekere eenvormigheid heeft gekregen, een hoogst pijnlijke operatie zoowel voor degenen, die ze ondergaan als voor hen, die ze verrichten.

Het groote verschil tusschen het lager en het middelbaar onderwijs heeft ook dit nadeel dat de lagere school geen de minste waarborgen kan geven voor het welslagen harer leer-lingen op de middelbare. Inderdaad wie kan er voor instaan, dat het kind, dat op 't ééne régime gunstig reageerde, dit ook bij een geheel veranderd régime zal doen, en vooral, dat het de gevaarlijke proef van den brutalen overgang gelukkig zal kunnen doorstaan?

Onze conclusie is dus, dat het niet voldoende is, de be-Toepskeuze tot na de puberteit te verschuiven, wanneer niet tegelijkertijd aan de voorafgaande jaren een onderwijs verzekerd wordt, dat aan dien leeftijd geadapteerd is.

VI.

In de aangehaalde passage uit de circulaire wordt gezegd, dat de geschetste bezwaren de lagere klassen der h.b.s. minder drukken dan die van het gymnasium. Dit is volkomen juist. De reden kan natuurlijk alleen liggen in datgene, wat beide inrichtingen onderscheidt, m.a.w. in de oude talen.

Wij zijn hier aangeland bij het moeilijkste en gevaarlijkste gedeelte van ons betoog. Volledig laat zich dit deel alleen voor vakgenooten behandelen; echter is het een onmisbare schakel in onze bewijsvoering. Bovendien is het 't meest saillante punt in onze hervormingsvoorstellen en dat dus de meeste tegenspraak zal uitlokken.

Er is over die arme oude talen al heel wat te doen geweest. Aan zoo menigen aanval hebben zij reeds bloot gestaan, en zij die meenen dat de tegenwoordig tegen hen ingebrachte bezwaren nieuw zijn, kennen de litteratuur van het onderwerp niet. Trouwens de argumenten hunner verdedigers kunnen evenmin op eenige nieuwheid aanspraak maken.

Wat echter èn aanvallers èn verdedigers, maar vooral delaatsten, naar het mij voorkomt, in hun polemiek telkens vergeten, dat is, dat die oude talen onmogelijk in het geheel van het' onderwijs tegenwoordig meer dezelfde plaats kunnen innemen als vroeger.

De tijden, waarin het Latijn om practische redenen aanspraak had op eene plaats en wel een zeer breede, in de opleiding der hooger ontwikkelden, omdat deze taal het geoctroyeerde voertuig was der wetenschappelijke gedachtenwisseling (en zelfs der diplomatieke correspondentie) die tijden zijn onherroepelijk voorbij.

En daarom van tweeën een: of de oude talen hebben voor 't tegenwoordig levend geslacht geen beteekenis meer en danmoeten zij ook geheel uit het voorbereidend onderwijs verdwijnen (maar dan ook 't Latijn even goed als 't Grieksch) en moeten zij volkomen gelijk gesteld worden met Hebreeuwsch en Gothisch: òf hun beteekenis moet elders gezocht wordendan in het direkt praktisch nut.[1)]

1) Slcchter dienst kan men hun niet bewijzen, dan door hum nut te bepleiten met een verwijzing naar de botanische en andere wetenschappelijkekunsttermen.

En nu komt het mij voor, dat hun beteekenis voor het thans levend geslacht alleen en uitsluitend moet gezocht worden in hun vormende kracht, zoowel voor de aesthetische als voor de speculatieve vorming. M.a.w. als voorbereiding voor de wetenschappelijke loopbaan acht ik deze studie moeilijk door iets beters te vervangen.

Het nader bewijs hiervan kan te dezer plaatse niet gegeven worden: de lezer herinnert zich evenwel nog het meesterlijk betoog van dr. Ovink in het laatste Maartnummer van dit tijdschrift.[1] Van mijne zijde heb ik alleen 't volgende op te merken.

Ik ben volstrekt geen jingo der antieke talen. Dat zij onmisbaar zouden zijn voor hoogere opleiding acht ik een bewering, die de feiten in 't aangezicht slaat. Wanneer dr. Bos in zijn meer aangehaald werk[2] betoogt, dat ook de opleiding der aanstaande medici en natuurkundigen iets kenmerkends moet hebben, n.l. een tintje philosophie, dat hen voorbereidt voor hun latere wetenschappelijke studie, maar dat onderwijs in de oude talen daarvoor geenszins noodig is, en dat 't essentieele ligt in de methode volgens welke het onderwijs gegeven wordt, dan ben ik dit in theorie geheel met den geachten schrijver eens. Maar het wil mij voorkomen, dat, al *kunnen* alle vakken gegeven worden op een wijs, die den wetenschappelijken zin in den leerling ontwikkelt, daarom toch niet alle vakken zich even goed daartoe leenen. Ja, wanneer alle leeraren iets geniaals hadden, maar dit is een onmogelijke eisch. Wanneer men daarom de vraag zoo stelt, als zij zich in de praktijk werkelijk voordoet: ziehier een aantal jongelingen, van redelijk goeden aanleg, die verklaren dat zij voor wetenschappelijke studie wenschen te worden opgeleid en daartegenover een stel redelijk bekwame docenten: vrage, met welke leer stof kan ik in de gegeven omstandigheden het verlangde resultaat het snelst en het zekerst bereiken? dan weet ik

1) Nog opzettelijker over de waarde der oude talen als wetenschappelijke propaedeusis handelt dr. H.G.A. Legnes Bakhoven: Eenige beschouwingen over de Propaedensis onzer Gymnasiasten. Deventer 1898. Deze fijngestileerde hrochure behoort tot het beste, wat over het orderwerp geschreven is.

2) Bl. 180 eu vgl. Men leze en overwege het geheele XIIe hoofdstuk.

voor mij geen ander antwoord dan: met oude talen en mathesis. Een onderscheid tusschen de verschillende faculteiten behoeft daarbij niet gemaakt te worden: niet de op leiding voor een bepaalde faculteit (al ware 't de juridische!) maar voor wetenschappelijke studie aan de Uuiversiteit is aan de orde, en 't eenige, wat de Universiteit redelijkerwijze van de voorbereidende school kan eischen, is, dat deze bij haar leerlingen de vatbaarheid ontwikkele om het universitaire onderricht te volgen, dat zij bij hen aankweeke den echt wetenschappelijken zin, waarvan het eerste ingredient is belangeloosheid, d.w.z. liefde voor het onderzoek om zichzelfs wil en eerbied voor de methode; voorts dat zij hun de eerste voorloopige oefeningen verstrekke in het hanteeren dier methode, en *last not least,* dat zij in hen die aesthetisch-ethische vorming, dat echte humane, die geestelijke welgemanierdheicl en kieskeurigheid ontwikkele, die de maatschappij het recht heeft van hare voorgangers te vorderen en zonder welke de grootste geleerde persoonlijk een dood element in de samenleving blijft.

Daarop dus moet de voor de universiteit opleidende school ingericht zijn, op de ontwikkeling van die faculteiten, op die eigenaardige *training* van den geest; en zonder in abstracto do mogelijkheid te loochenen, dat dit met elke leerstof kan bereikt worden, meenen wij toch op theoretische en nog meer op empirische gronden te mogen volhouden, dat die school het best aan die vereischten beantwoorden zal, waarop aan de beide oude talen het leeuwendeel wordt toegekend.

Maar wanneer wij dan aldus vastgesteld hebben, dat de oude talen, indien hun ook tegenwoordig nog een eigen plaats in het geheel der volksopleiding moet worden toegekend, deze plaats alleen kunnen behouden als propaedeutisch middel voor de Universiteit, dan is daarmede meteen uitgesproken, dat zij niet meer gelijk vroeger als een element van hoogere opvoeding in 't algemeen kunnen worden beschouwd, maar moeten gereserveerd blijven voor en beperkt tot diegenen, van wie het vaststaat, dat zij de universitaire loopbaan zullen kiezen; voorts, dat dit onderwijs niet eerder moet beginnen, voordat die loopbaan gekozen is, en eindelijk, dat dit onderwijs ook geheel het karakter moet dragen van voorbereiding tot de universitaire studiën.

Het behoeft nauwelijks gezegd te worden dat de hier gepostuleerde school allerminst teruggevonden wordt in onze tegenwoordige gymnasia.

‘De droevige waarheid is,’ zegt dr. W.A.A. Hecker in zijn lezenswaardig opstel, getiteld: Gymnasiale Hervormingen en het Grieksch,[1)] dat het gymnasium slechts een herhaaldelijk gemoderniseerde, stuksgewijze bijgewerkte en opgelapte ‘Latijnsche school’ is, niet ongelijk aan een gebouw in statig ouden stijl, dat, ongeschikt voor zijn nieuwe bestemming, door gebrek aan licht en lucht, zijn gevel aan alle kanten zag verbroken en verbouwd; dat, toch nog altijd niet aan het doel beantwoordende, waarvoor het niet is gesticht, onophoudelijk weer vertimmerd, ten slotte nòch oud nòch nieuw nòch hecht nòch schoon meer is, maar in alle deelen onbruikbaar en verknoeid.

‘Hoeveel verkieslijker dan niet het uit zijn eigen tijd opgetrokken gebouw, gelijk de Burgerschool, dat, hoe rammelig ook hier en daar, ten minste van oorsprong is, wat het wezen zou en waartoe het dienen moest.’

Inderdaad, het jammerlijk bijgewerkte, opgelapte, kwalijk gemoderniseerde, vertimmerde en verknoeide gymnasiale gebouw stamt in zijn hoofdbestanddeelen, die al die vertimmeringen niet hebben kunnen wegnemen, uit den tijd, die onherroepelijk achter ons ligt, toen het Latijn om zijn practische beteekenis een onmisbaar bestandeel was van de opvoeding derhoogere standen, ja, de basis en 't hoofdelement daarvan. Het stamt feitelijk uit de jaren toen de jonge reformatie en het reeds iets oudere humanisme benoorden de Alpen een bondgenootschap sloten, dat nooit heel innig is geweest.. Ja zelfs, daar de door de reformatie teweeggebrachte veranderingen ook op dit gebied niet zoo doortastend zijn geweest als gewoonlijk wordt aangenomen, zoo reikt zijn stamboomeigenlijk nog tot in den laatsten tijd der middeneeuwen terug.

Die eerbiedwaaadige ouderdom mag ons niet voor een ingrijpende hervorming doen terugdeinzen; integendeel. Gaarne zouden wij onze bedoeling verduidelijken door een vluchtige schets van de geschiedenis van 't gymnasium, want dan zou

1) Tijdspiegel. 1898, IV.

blijken, dat zulk een hervorming nog nooit heeft plaats gehad, zoo min in ons land als daarbuiten. Bepalen wij ons tot een kort betoog, dat de tijden thans daarvoor rijp zijn.

Het oude humanisme, dat sedert de reformatie onbetwist de Latijnsche school beheerscht heeft, ging met al zijn dwepen voor de oude letteren toch mank aan een innerlijk gebrek aan wezenlijke kennis van de oudheid. 't Was hem alleen te doen om de formeele vorming, ja eigenlijk alleen om de rhetorische. Sints ruim een eeuw echter heeft het nieuw-humanisme, waaraan de namen van Herder en Wolf verbonden zijn, ons een geheel gewijzigde opvatting van de studie der oude talen gebracht. Niet die talen zelf werden nu 't object van wetenschap voor den klassieken philoloog (behalve natuurlijk voor de eigenlijke specialiteiten) maar de geheele oudheid in al hare levensuitingen. In plaats van den vorm trad nu de inhoud van de antieke schrijvers op den voorgrond en deed hare rechten gelden op de eerste en hoogste belangstelling: de philologie werd oudheidswetenschap (Alterthumswissenschaft). Deze gewijzigde opvatting is eerstthans bezig op 't gymnasium door te dringen[1]. Daarbij zit haar echter de verouderde inrichting der gymnasia in den weg, en vandaar dat 't zoo langzaam gaat. Intusschen is zij 't, en zij alleen, gelijk ook de leek kan begrijpen, die het onderwijs in de oude letteren bij uitstek geschikt maakt om op 't ontvankelijk gemoed van den ephebe[2] dien invloed uitte oefenen, dien wij boven als de taak omschreven hebben, die in onzen tijd nog van de oude talen mag en moet worden gevergd.

Nu merke men echter op: in dezelfde mate als de nieuw-humanistische behandeling der oude schrijvers deze leerstof meer geschikt maakt voor wetenschappelijke propaedeuse, in diezelfde mate maakt zij haar minder geschikt voor de lagere klassen. Nu men absoluut gebroken heeft met alle accommodatie en vermenging van antiek en modern, nu men geen colloquia puerilia, maar alleen de onvervalschte antieke auteurs zelve op 't gymnasium dulden wil, nu heeft men dat onder-

1) Hierover handelt een opstel getiteld: Grammatica en Lectuur, in 't Tijdschrift voor Onderwijs en Opvocding:, I 2 en 3.

2) Het is niet zondcr reden, dat dr. Leignes Bakhoven telkens dezen term bezigt.

wijs gerukt buiten den geestelijken gezichtseinder van de leerlingen der lagere klasse. Men kan die knapen wel latijnsche en grieksche zinnen laten vertalen, maar men kan hen niet de schrijvers werkelijk doen begrijpen, want daartoe zouden zij zich in de antieke wereld moeten verplaatsen, zich in moeten denken in het gedachtenleven van den schrijver en in de sociale, ethische en religieuze toestanden en opvattingen van het publiek, waarvoor hij schreef, en dat kunnen zij niet, dat zouden zij ook dan niet kunnen, wanneer hun materieele kennis der oudheid reeds omvangrijk genoeg was, waaraan veel ontbreekt. En kon men nu maar het onderwijs in die lagere klassen zóó inrichten, dat 't een goede voorbereiding vormde voor de hoogere, maar ook dat is onmogelijk, en ziedaar de ergste wondeplek. Een groot gedeelte van den arbeid, dien de docent, die in de hoogere klassen zijn leerlingen werkelijk de oude schrijvers wil doen begrijpen op de wijze zooals de nieuwe methode dat eischt en mogelijk maakt, te verrichten heeft, bestaat in 't ontdoen van 't geen zij zich op de lagere klassen hebben eigen gemaakt. En dat is niet de schuld der docenten, dat ligt aan onveranderlijke natunrtoestanden. Van geen enkel werkwoord, van geen enkel abstract substantivum der onde talen kan men een behoorlijke uitlegging geven zonder in vrij uitvoerige uiteenzettingen te vervallen van ‘culturgeschichtlichen’ aard, die ten eenenmale boven de bevatting der leerlingen van de laagste klassen gaan. Daar 't evenwel onmogelijk is hun lectuur te geven zonder werkwoorden en zonder abstracte substantiven, zoo behelpt men zich met *voorloopige* hoogst approximative vertalingen, waarmede men van den nood een deugd maakt, en die alleen en uitsluitend dienen en dienen kunnen om den leerling de vertaling van vandaag mogelijk te maken[1)]. Maar men zegt hem er niet bij, dat dit slechts

1) Hoe waar dit is, is gemakkelijk tc bewijzen, In binnen- en buitenland zal men moeilijk voortreffelijker lecrboeken vindcn dan de Latijnschc Grammatica en bijbehoorende Oefeningen van prof. Woltjer. Welnu, uit deze boeken zijn zulke voorloopige, tot allerlei misvattingen aanleiding gevende, vertalingen bij handen vol op te scheppen. Men bedenke ook, dat men hoegenaamd geen meester is over de ideeënassociaties van den leerling, tengevolge waarvan hij zoo licht aan de vooroopige vertaling een ander begrip substitueert, dat bij ons daar vlak naast, maar in de oude taal mijlen ver er vandaan ligt.

voorloopige vertalingen zijn, die op verre na geen juist denkbeeld geven van de beteekenis van 't woord, en al deed men 't, het zou niet baten, want hij zou u niet begrijpen. Intusschen zetten zich die voorloopige vertalingen in den geest van den leerling vast; hij waant daarin de beteekenis te hebben van het woord, hij vermoedt niet, dat een abstractum in de eene taal een abstractum in de andere taal nooit ofte nimmer geheel kan dekken; hij vermoedt ook niet, dat, zelfs al ware dit bij moderne talen onderling approximatief mogelijk, 't toch in ieder geval à priori ondenkbaar is tusschen een oude en een nieuwe taal; en in zooverre als hij van deze dingen nog iets bespeurt, zet zich dit bij hem om in de waanvoorstelling, dat één en 't zelfde woord verschillende ‘beteekenissen’ kan hebben b.v. *vindicare* wreken, straffen, ‘aanspraak maken op, bevrijden enz. Wanneer men hem in de hoogere klassen deze hebbelijkheden af wil leeren, en hem aan zijn verstand wil brengen, dat hij zijn moderne denkbeelden niet maar zonder meer aan den antieken schrijver mag toedichten[1)], dan stuit men op ontzaglijke moeilijkheden want die uit de lagere klassen meegebrachte waanvoorstellingen hebben een leven even taal als dat van de influenzabaccil. Omgekeerd, wanneer iemand de methode, die voor de hoogere klassen deugt, in de lagere wilde invoeren, dan zou hij over de hoofden zijner leerlingen heenspreken. Daarom blijft voor die lagere klassen alleen over de instudeering der grammatica en vertalen zonder begrijpen. Dit laatste is niet te kras uitgedrukt. Bij elke vreemde taal is de overwinning der mechanische moeilijkheden in den aanvang zóó krachtroovend, dat de geest geen energie overhoudt om zich van den inhoud der woorden behoorlijk rekeuschap te geven en dien in zich op te nemen. Wanneer dat van elke taal en elk individu waar is, hoeveel te meer dan bij kleine kinderen, die een taal moeten aanleeren waaraan hun letterlijk alles vreemd is, een taal, die van hen de ontzettende en geheel

1) Wat onzc leerlingen met de oudc schrijvers doen, dat doen de meeste geloovige protestanten met hun bijbel. Zij wanen dat de voorstelling, die zij aan eenig woord uit den bijbel verbinden, identisch is met die welke de schrijver aan 't origincele woord, of ook wel de statenvertalers aan de door hen gekozen vertaling, verbonden. Gelijk men weet is noch 't een noch 't ander altijd 't geval, en vandaar zoovele wonderbaarlijke aanwendingen van bijbelwoorden, waarvan hun schrijvers nooit gcdroomd hadden.

nieuwe inspanning vergt om zich *eerst* rekenschap te geven van de syntactische waarde der woorden zooals die uit de *uilgangen* blijkt, en dan eerst te gaan vertalen! Oscar Jäger drukt dit zoo uit[1]: vieles (muss) erst vorausgellen, ehe an ein sachliches Interesse... gedacht werden kann... Stoffe Inhalt, Sachliches (wenn man sich diese unzulänglichen Bezeichnungen gefallen lassen will) wird dem Sextaner im Deutschen, dem Religions-, dem naturgeschichtlichen Unterricht, der Geographie u.s.w. genug dargebracht: beim Lateinischen handelt es sich zunächst um die Bewältisuns einer fremden *Form* und der Inhalt, ohne den ja keine Form denkbar ist, ein sehr ausreichender Inhalt, besteht eben in der Arbeit selbst.' M.a.w. de eigenlijke inhoud van 't gelezene komt niet tot 't bewustzijn van 't kind.[2] Nu kan men dien geestesarbeid, noodig tot de 'Bewältigung der Form', gelijk ook Oscar Jäger doet, zelf voor het ééne noodige houden en hiermede zouden wij aanlanden bij den befaamden 'formalen Bildungswert des Lateinischen'. Men kan echter ook, en dat zal wel meer instemming vinden, van meening zijn, dat die tijd nuttiger had kunnen besteed worden; en in ieder geval is die geestesarbeid in verband met de vele andere eischen, die aan 't moderne kind gesteld worden, voor den pas van de lagere school bevorderden knaap te zwaar, en dat is dus de reden, waarom de lagere klassen der gymnasia in veel hoogere mate dan die der h.b.s. gebukt gaan onder 't bezwaar, dat 't onderwijs dier klassen niet past bij den leeftijd harer leerlingen.

En nu zegge men niet: vroeger kon men het toch wel. Want dat is niet waar. Ten eerste nam men er vroeger meer tijd voor, zoowel in de lengte, want men begon vroeger, als in de breedte, want men deed minder andere zaken daarnevens. Ten tweede had 't onderwijs veel meer reminiscenties bewaard aan de directe methode, en ging 't veel mechanischer, veel onbewuster, veel minder wetenschappelijk en ook veel minder diep. Er werd veel meer gedrild, wat men juist thans, en terecht, niet wil. Ten derde werd 't gesteund door 't bewustzijn bij de leerlingen, dat hij dit onderwijs voor zijn verder leven

1) Lehrkunst und Lehrhandwerk pg. 25.
2) Ik heb zelf hieromtrent treffende en leerrijke ervaringen opgedaan.

absoluut noodig had en planeerde toen nog boven de oude talen de aureool van onberispelijke voortreffelijkheid, die voor 't historisch inzicht onzer eeuw onherroepelijk heeft moeten vergaan.

Zooals thans 't onderwijs in de oude talen in de lagere klassen gegeven wordt en alleen gegeven kan worden, dient 't nergens zoozeer toe als om de leerlingen voor datzelfde onderwijs, zooals 't in de hoogere klassen als wetenschappelijke propaedeuse behoort gegeven te worden, minder geschikt te maken en hun den smaak voor de oude talen te ontnemen juist tegen den tijd, dat zij daarin nut en genoegen zouden kunnen gaan vinden. Want niets ontstemt een leerling meer dan een onderwijs, waarvan hij niet in zijn binnenste voelt, dat 't hem werkelijk verder brengt.

Zoo voert ons een afzonderlijke beschouwing der oude talen tot dezelfde conclusie, als het inzicht in de noodzakelijkheid om de beroepskeuze uit te stellen, n.l. dat de aanvang van het onderwijs in de oude talen moet worden verschoven tot na de puberteit en alleen gegeven aan hen, die zich voorbereiden tot de akademische studiën. Deze overeenstemmig in de resultaten is ons geen geringe waarborg voor de juistheid onzer gevolgtrekkingen.

Wat wij hier verdedigen is ook allerminst een zoogenaamd conciliant voorstel, dat zou moeten dienen om de hongerige wolven, die het klassieke onderwijs achtervolgen, tevreden te stellen door de helft der jaren aan hun verslindingswoede prijs te geven. Ik weet veel te goed, dat dit niet baten zou. Indien het klassieke onderwijs een fel bestookte vesting is, dan moet men haar op alle punten verdedigen, want een vesting, die haar buitenste bolwerken voor den vijand ruimt, is der overgave nabij. Voor ons echter zijn de klassieke talen geen hoofd -, maar bijzaak: onze eenige drijfveer is het belang onzer schoolkinderen, aan wie wij een opleiding willen verzekeren, die meer met de natuur en met de eischen van den modernen tijd strookt. Indien dat belang de opoffering der oude talen mocht vorderen, zoo zullen wij dat offer getroost brengen; maar omgekeerd, indien dat belang eischt, dit onderwijs voor een bepaald deel van hen te handhaven, dan willen wij 't niet verknoeien en verminken, maar dan

willen wij het handhaven niet in een uit geheel andere cultuurtoestanden overgeleverden vorm, maar in den eenigen vorm, die bij de veranderde tijdsomstandigheden past en met zijne ware roeping strookt.

Voor wij verder gaan, willen wij nog even stilstaan, om den nadruk te leggen op het feit, dat de handhaving der klassieke opleiding alleen voor een bepaald gedeelte der schoolgaande jeugd gevraagd wordt. Dit is iets dat vanzelf spreekt en wat iedereen weet; desniettemin moet men zich eerst 't stof uit de oogen wrijven, dat de discussies over de oude talen plegen te doen opwaaien, om het eenvoudige feit duidelijk te zien. Want in al de betoogingen pro et contra klinkt het steeds alsof het gold de geheele natie met den oud-klassieken zuurdeesem te doortrekken of daarvan te berooven, terwijl toch iedereen weet, dat 't slechts de opleiding van eenige duizenden geldt. Dit in 't oog te houden draagt belangrijk bij tot vereenvoudiging en kalmeering der discussies.

Nog zou ik wenschen van te voren een misverstand uit den weg te ruimen, waartoe de door mij in het bovenstaande gebruikte termen allicht aanleiding zouden geven. Omdat ik telkens spreek van wetenschappelijke propaedeuse, wetenschappelijke loopbaan enz. zou men kunnen denken, dat ik de universiteit en haar voorschool, 't gymnasium, alleen beschouw als kweekplaatsen voor geleerden. Dit is echter geenszins zoo. Ik gebruikte die termen slechts kortheidshalve, zonder ooit uit het oog te verliezen, wat Dr. Leignes Bakhoven zoo schoon uitdrukt[1)]: ‘onze gymnasia[2)] moeten niet alleen voorzien in datgene, wat voor toekomstige geleerden onontbeerlijk is bij hun verdere vakstudie, maar zij zijn of moeten althans zijn de kweekplaats voor hen, die de hoogste laag zullen uitmaken onzer samenleving.... Van onze gymnasia verwachten wij slechts voor een gering gedeelte mannen van wetenschap, veel meer de voorgangers, voorlichters, toongevers der maatschappij.’ Maar juist wanneer onze universiteiten ons die maatschappelijke toongevers zullen afleveren, dan juist moet de propaedeuse aan het gymnasium zóó zijn, als wij haar willen en Dr. Leignes Bakhoven haar

1) T.a.p. pg. 6, 7.
2) Ik zou liever zeggen: ‘onze universitei, en dus ook onze gymnasia’. G.

schetst, en als zij op de lagere klassen niet is en niet zijn kan.

Het is een geheel secondaire kwestie of het aantal leerlingen, door onze gymnasia jaarlijks aan de universiteit af te leveren, door den voorgestelden maatregel zal inkrimpen of toenemen. Maar toch wil ik er op wijzen, dat 't laatste zeker 't geval zal zijn, wanneer eindelijk eens die dringende hervorming zal tot stand gekomen zijn, waarvan prof. Syrnons zegt[1] dat hij sinds omstreeks 20 jaar te vergeefs de wettelijke regeling tracht te verkrijgen van een onderwerp, waarover de publieke opinie het reeds lang in hoofdzaak eens is. Wij bedoelen natuurlijk de opleiding der leeraren voor 't middelbaar onderwijs en wel niet alleen van die der nieuwe talen maar ook van de leeraren in geschiedenis, aardrijkskunde en natuurlijke historie. Naar onze meening moet de opleiding van alle leeraren voor alle onderwijs dat boven het lager onderwijs uitgaat, uitsluitend geschieden aan de universiteit.[2] Ook zij behooren toch tot die ‘voorgangers’ waarvan dr. Leignes Bakhoven spreekt en kunnen hun zware en gewichtige taak onmogelijk naar behooren vervullen, wanneer niet door een breedere opleiding hun gezichtseinder verruimd, hun menschenkennis verrijkt, hun smaak veredeld, hun denkvermogen gewet is. Ziehier een waarachtig en groot en ingrijpend *nationaal belang*, veel meer dan de opleiding der juristen. Zeker, een groot aantal der maatschappelijke voorgangers en toongevers zullen uit de juristen voortkomen, maar een veel grooter deel der juristen zal nimmer tot die keurbende behooren en streeft ook volstrekt niet daarnaar. Daarentegen moeten alle predikanten, alle leeraren en alle artsen krachtens hun ambt en in dat ambt voorgangers en leidslieden zijn. Daarom is het zoo door en door verkeerd den toegang tot de universiteit wijd open te zetten voor de juristen en te sluiten voor het grootste gedeelte der leeraren. Maar zoo mogelijk nog verkeerder is het, bij de inrichting van universiteit en gymnasium altijd naar den kant der juristen

1) Museum VI, 5, 161.
2) In Duitschland eischt men tegenwoordig zelfs voor de lagere onderwijzers, althans voor de toekomstige schoolhoofden, een, zij 't ook gedeeltelijke, akademische opleiding; de Saksische regeering stelt hare Universiteiten op sommige voorwaarden voor hen open; hier te Jena doen de akademische professoren 't vrijwillig.

uit te zien en aan hun materiëele belangen al het andere ondergeschikt te maken. Wanneer men dat echter niet doet, dan zal men ook alles doen om den geheelen stroom der aanstaande leeraren voor m.o. naar de gymnasia en langs dien weg naar de universiteit te leiden. En dan wil ik er in dit verband op wijzen, dat de hier voorgestelde regeling aan dit streven tegemoet komt en de bezwaren vermindert, zoo niet opheft, die tegen een verplicht gymnasiumbezoek der hier bedoelde personen zouden kunnen worden ingebracht, gelijk in 't vervolg nog duidelijker zal blijken.

VIII.

Nu heb ik nog op een gewichtige tegenwerping te antwoorden, die voor de hand ligt en zeker door menig lezer al in stilte zal zijn gemaakt, n.l. of het wel mogelijk zal zijn in drie jaren de leerlingen even ver te brengen in Latijn en Grieksch, als thans in zes; of dat de eischen van 't eindexamen moeten worden ingekrompen? Van het laatste zou ik geen voorstander willen heeten. In mijn oog zijn die eischen een minimum, altijd vooronderstellende, dat het examen op verstandige wijze wordt afgenomen en behoudens noodzakelijke technische verbeteringen[1)]. Alleen bij herstel der akademische propaedeutische examens, waarvoor veel te zeggen is, maar waarop weinig kans bestaat, zouden die eischen belangrijk kunnen worden ingekort.

Men herinnert zich echter, hoe vóór de wet van 1876 verscheidene gymnasia een vierjarigen cursus hadden, o.a. in den Haag. Ben ik wel ingelicht, dan was 't daar destijds gewoonte eerst een paar klassen van de h.b.s. af te loopen. Die toestand verschilde dus al niet zoo heel veel van wat wij thans voorstellen; en, mocht het in de praktijk noodig blijken, dan zou men altijd nog den gymnasialen cursus van drie op vier jaar kunnen brengen. Dergelijke verzachtende middelen (maar minder onschuldig) zouden er nog wel meer te noemen zijn, maar ik geloof niet, dat men ze noodig zal hebben.

Dat men in langer tijd meer arbeid kan verrichten, dan

1) Zie over dezen de artikelen van dr. A. van Berkum in het Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding I, 1 en 2, getiteld: Het eindexameu op de Duitsche gymnasia.

in korter tijd, is een stelling, die in de praktijk niet opgaat. De ondervinding, aan zoo menige fabriek met den verkorten arbeidsdag opgedaan, is in dit opzicht beslissend. En natuurlijk is zij dit vooral voor zuiveren geestesarbeid; immers juist het geestelijke element, dat ook in den mechanischen handenarbeid nooit geheel ontbreekt, maakt, dat de verhouding tusschen arbeidsduur en geleverden arbeid geen constante is. Juist op 't gebied van den geestelijken arbeid zal men in korter tijd meer arbeid kunnen verrichten dan in langer tijd, wanneer de geest frisscher is. Maar vooral geldt die, wanneer de geest bij den arbeid geïnteresseerd is; op gebied van 't onderwijs dus, wanneer de leerstof past bij den leeftijd. Dat men, om iets goed te leeren, er zoo vroeg mogelijk mee moet beginnen, is alleen dan waar, wanneer men ‘zoo vroeg mogelijk’ vertolkt als: ‘op 't juiste tijdstip’. Voor ieder soort van onderwijs is er een periode van rijpheid; daar vóór te beginnen is tijdvermorsen. Heeds boven is kortelijk aangeduid, dat en waarom 't onderwijs in de oude talen op de drie laagste klassen weinig vruchtdragend kan zijn. Dat men grondiger leert wanneer men vroeg begint, dat de zaken er dan beter ‘inkomen’, is ook een bijgeloof, dat geen steun vindt in de ervaring. Zeker, sommige zaken die wij in onze prille jeugd geleerd hebben, zitten er voor 't geheele leven muurvast in, maar een veel grooter aantal is bijna spoorloos verdwenen, terwijl daarentegen vele dingen, die wij eerst veel later hebben geleerd, geheel ons geestelijk eigendom zijn geworden. Wie zichzelf op dit punt onderzoekt, zal gemakkelijk ontwaren, dat hij op eiken leeftijd slechts dat voorgoed in zich opnam, wat aan dien leeftijd geadapteerd was of wat hij dagelijks noodig had. Daarom kan men, wanneer men den juisten leeftijd voor een vak afwacht, daarin terstond veel sneller vooruitkomen, zonder aan grondigheid iets te verliezen. Van geen onderwijs geldt dit meer dan van het wetenschappelijke, incluis het voorbereidend wetenschappelijke. Den ephebe, die reeds met eigen oogen in de wereld begint rond te zien, die bovendien de meest elementaire kennis van de oudheid al op de een of andere wijze heeft opgedaan, zoodat hij Odysseus, Socrates en Hannibal als oude kennissen begroet, kan men terstond in de oudheid binnenvoeren, waar hij met levendige belangstelling zal rond-

gluren, omdat hij reeds in staat is, vergelijkingen te maken met de tegenwoordige wereld. Hij zal den grammaticalen rijstebrijberg, die ook waarlijk zoo erg dik niet is, gaarne en spoedig doorworstelen, omdat hij zelf inziet, dat en waartoe dit noodig is. Met zulke leerlingen kan men reeds na een half jaar dezelfde schrijvers lezen, die thans in de derde klasse gelezen worden, en met veel meer persoonlijke deelneming, van de zijde der leerlingen, dan thans in de vierde. Zeker, niet alle grammaticale finesses zullen zij op commando kunnen opdreunen, maar zijn de tegenwoordigen daartoe bekwaam? En is dat gewenscht? Die vastheid in de vormen, die de leerlingen werkelijk noodig hebben, namelijk die voldoende is om bij de lectuur de grammaticale vormen te herkennen, die zal de leerling van het nieuwe gymnasium zich evengoed verwerven als onze tegenwoordige gymnasiasten, want hij zal ze op dezelfde manier verwerven, n.l. door voortgezette lectuur. Men late zich niet wijsmaken, dat dit tegenwoordig niet meer bereikt wordt; wat niet bereikt wordt, en ook niet behoeft bereikt te worden, is, dat de leerling de grammaticale regels op ieder gegeven oogenblik buiten verband met de werkelijke taal kan opzeggen, en dat hij zich in de *kunstmatige*[1] toepassing daarvan niet vergist. Of dit vroeger wèl bereikt werd, daarover kunnen wij niet oordeelen, maar ik heb meer dan een reden om te vermoeden, dat 't met het gros destijds niets beter gesteld was dan tegenwoordig. Men vergeet altijd, dat alleen het betere, het uitstekende, zijn tijd overleeft. Maar dit kannen wij daarlaten; voor ons is het genoeg te constateeren, dat door de verplaatsing van den aanvang der klassieke studiën tot na de puberteit deze studiën veel zouden winnen zonder er iets wezenlijks bij te verliezen.

En dit zijn geen uit de lucht gegrepen beweringen, de ervaring is daar om ze te bevestigen. Want niet zoo heel zeldzaam zijn de gevallen, dat jongelui zich eerst op lateren leeftijd tot de studie der klassieke talen begeven en ieder weet, dat zij in veel korter tijd even ver komen als onze gymnasiasten. Bijna geen leeraar in de oude talen, of hij

1) Ieder, die er de proef van heeft genomen, heeft de merkwaardige ondervinding opgedaan, dat de leerlingen in een vrij Latijnsch opstel veel minder grammaticale fouten maken, dan in een thema.

heeft op privaatlessen wel eens die ondervinding opgedaan. Het is waar dat zulke leerlingen er gewoonlijk meer tijd aan besteden kunnen[1] d.w.z. dat zij zich meer op die vakken concentreeren kunnen, maar ziet, dat is juist ook een der grootste voordeelen, die wij door onze hervormingen trachten te bereiken. Sints lang zijn de deskundigen het er over eens, dat het gymnasium vooral lijdt aan de fout van velerlei vakken tegelijk. ‘Zie ik goed, schreef prof. Polak seeds in 1885, dan bestaat de klacht van overlading niet daarin, dat de gymnasiast te veel, maar dat hij te velerlei te werken en te verwerken heeft.’ ‘Op 't gymnasium worden vele vakken over een 6 jarigen cursus uitgerekt, wat o.i. niet oordeelkundig is’ schrijft dr. Bos,[2] en hij voegt er aan toe: ‘Gewoonlijk toch is het beter gedurende weinige jaren aan enkele vakken veel, dan gedurende vele jaren weinige uren te geven.’ Dat is de cardo quaestionis. Wanneer wij het onderwijs in de oude talen uitstellen tot na de puberteit, dan kunnen wij het onderwijs in die jaren ontlasten van alles, wat niet bepaald tot de wetenschappelijke propaedeuse dienstig is, door dat te verplaatsen naar de lagere klassen.

Hiertoe behooren in de eerste en voornaamste plaats de drie moderne vreemde talen. Het aanleeren daarvan is voor de kinderen onzer hoogere standen een noodzakelijkheid: dit onderwijs is mitsdien een element van algemeene hoogere opvoeding. Zij worden met een practisch doel aangeleerd en moeten en kunnen ook zooveel mogelijk practisch geleerd worden; het doel is niet wetenschappelijke *training* maar vaardigheid in 't verstaan en 't gebruiken der taal. Zij kunnen vrijwel volgens de direkte methode aangeleerd worden, wat met doode talen een onmogelijkheid is. Vergeleken met de oude talen zijn de verschillen tusschen hen en de moedertaal gering te noemen: de inspanning, die zij van de leerlingen vorderen is noch wat hun vorm, noch wat den inhoud der lectuur betreft te groot voor 't twaalf- tot vijftien-jarig kind. Om al deze redenen zijn zij de aangewezen leerstof

1) Waar evenwel weer tegenover stoat, dat zij gewoonlijk geen 7 of 8 nur Intijn en grieksch in de week hebben zooala onze gymnasiusten.
2) T.a.p. pag. 181.

om met mathesis, algemeene geschiedenis en elementaire natuurkennis de hoofdschotel te vormen voor de gemeenschappelijke tusschenschool. Ik kan mij niet weerhouden hier over te schrijven wat prof. Krämer dienaangaande zegt in zijn brochure Over het Gymnasiaal Onderwijs,[1] waarin hij als 't ware onbewust onze hervormingsplannen bepleit. Aldaar lezen wij pg. I7 en vlg:

'Er zou ook geeuerlei bezwaar zijn het gymnasiaal onderwijs eerst op 14 (lees 15 à 16. G.) jarigen leeftijd te doen aanvangen, indien de voorbereidende school meer geven kon, indien zij kon geven, wat de vroegere fransche scholen gaven. En dit kan zij niet (maar de door ons geprojecteerde tusschenschool des te beter. G.) Want, wilde men het gymnasium werkelijk aan zijn doel doen beantwoorden, men moest het voorbereidend onderwijs[2] in de 3 Nieuwe Talen verbannen uit het leerplan: de gymnasiast behoorde van deze vakken zooveel te kennen, dat de leeraar zich op 't gymnasium kon bepalen tot lectuur zonder van zijn leerling het maken van oefeningen het leeren van woordjes eu dergelijken arbeid te vergen te hebben. (Naar onze meening moet het onderwijs in de nieuwe talen aan het hervormde gymnasium zich bepalen tot een Cours littéraire, 't aanmoedigen van eigen lectuur en 't bespreken met de leerlingen van gelezen boeken, en 't lezen van populair wetenschappelijke werken in die talen over verschillende deelen der oudheidkunde. G.).... Men behoeft geen vereerder van het oude te zijn om tot de overtuiging te komen, dat het in dit opzicht vóór de wet op het H.O. beter gesteld was. (Inderdaad is het merkwaardig op te merken, hoeveel beter de oudere generatie in 't publieke leven de vreemde talen hanteert. Dit aan 't adres van hen, die 't heil zoeken in vermeerdering van de uren voor nieuwe talen, ook in de hoogere klassen. G.) Vóór een dertigtal jaren las een leerling van de tweede klasse met den leeraar, zonder eenige voorbereiding thuis, de Macbeth van

1) Groningen. Wolters 1898.
2) Deze term is te bescheiden en kan licht tot verkeerde opvattingen voeren. Bij behoorlijke concentratie en goede direkte leermethode kan en moet een Nederlandsche jongeling van middelmatigen aanleg de 3 moderne talen vóór zijn 16e jaar zoover bemand hebben, als dit ook maar door schoolonderwijs bereikt worden kan.

Shakespeare, den Zaire van Voltaíre, den Wallenstein van Schiller, om zoo allengs van Racine, Molière, Boileau, Shakespeare, Byron, Moore, Lessing e.a. een aantal stukken door te werken, die tegenwoordig den abiturient zelfs bij naam niet bekend zijn. Voorzeker zal dit niet overal zoo zijn gebeurd, maar het kwam voor, en de voorbereiding op de vóór-school en de tijd er toe ontbraken niet. Zoodoende was het ook mogelijk, dat er tijd overbleef - ik doel op hetzelfde gymnasium - om, buiten het schoolonderwijs om, voor liefhebberij de geheele Odyssea van Homerus door te lezen, waarbij dan nog op 't gymnasium twaalf of dertien boeken van de Ilias kwamen, zonder dat de leerlingen zich hunne genoegens van zwemmen, gymnastiek of billardspel ontzeiden... Op het gymnasium behooren de Nieuwe Talen alleen gebruikt te worden om gemakkelijkheid te geven in het lezen van buitenlandsche geschriften en om literarischen smaak en litterarische kennis te verkrijgen: voor het taalonderwijs als zoodanig geven de oude Talen ruimschoots genoeg, en meer dan de nieuwe ooit geven kunnen. (Voeg bij: het taalonderwijs in de nieuwe talen zelve, waarbij deze object van wetenschap zijn, behoort, gelijk wij boven uitlegden, aan de Universiteit tehuis, maar kan dan ook omnium consensu de propaedeuse der oude talen niet ontberen. G.) Maar dan moet ook het elementaire[1)] onderwijs in de Nieuwe Talen gegeven zijn vóór de leerling het gymnasium betrede.... Op die wijze zou de gymnasiast bevrijd worden van een belangrijke hoeveelheid lustdoodenden en weinig productieven arbeid, zijn werken aan zijn hoofdvakken zou grondiger, beter en rustiger zijn, het oordeel over zijn kennis zou niet meer afhangen van een zeker aantal cijfertjes, zonder eenig onderling verband toegekend.'

Zooals men ziet, komt de geheele hervorming neer op een andere groepeering der hoofdvakken, waarbij zij niet meer over de volle zes jaren worden 'uitgerekt,' maar allen worden beperkt tot die jaren, waarin zij de voor den leerling meest gewenschte leerstof vormen. Vanzelf vallen daardoor de nieuwe en de oude talen aan verschillende zijden der door de puberteit gemerkte grenslijn; vanzelf wordt daardoor

1) Zie vorige noot.

het leerplan der gymnasia en der h.b. scholen in de drie onderste klassen gelijk. En zoo zien wij al de door ons getrokken lijnen op de natuurlijkste wijze tot één middenpunt convergeeren.

Dit is dus de inhoud van ons hervormingsplan: het leerplan van de drie eerste leerjaren van gymnasium en h.b. school worde volkomen gelijk gemaakt, en 't overwicht daarin toegekend aan de drie nieuwe talen. De meeste onderteekenaars der circulaire hebben het gronddenkbeeld van dit plan reeds vroeger, sommigen reeds jaren geleden, in 't openbaar in woord en geschrift bepleit. Het is dus niet uit de tegenwoordige strubbelingen geboren; wel hebben deze aanleiding gegeven, er mede voor 't groote publiek te treden. Wij willen eindelijk tot daden overgaan.

VIII.

Of nu clk der beide inrichtigingen hare eigene voorbereidende klassen behouden, of een van beiden hen verliezen, of een afzonderlijke tusschenschool oprichtza1 moeten worden, is volmaakt onverschillig en kan geheel naar plaatselijke omstandigheden worden beslist, waarbij de financieele draagkracht der gemeente evenals nu een woordje hebben m**e te spreken, maar zonder als nu tot schade van het onderwijs. Want men zal dan niet meer noodig hebben die voor de regeling van 't onderwijs zoo hinderlijke en voor de leeraren zoo vernederende combinaties, waarbij, uit pure zuinigheid, de leeraar aan de eene inrichting om enkele honderd guldens verhooging van zijn tractement de lessen in hetzelfde vak aan de andere inrichting op zich neemt, wat thans in alle kleine steden regel is. Gemeenten, die geen geld hebben, om zich de weelde van twee compleete inrichtingen te veroorloven, zullen de drie eerste leerjaren eenvoudig in elkander schuiven. Vele dier gemeenten bezitten Rijks hoogere burgerscholen; zij zullen dus slechts een driejarig gymnasium hebben te onderhouden om volledig uitgerust te zijn. In grootere steden zullen de rectoren en direkteuren liever aan hun eigen school hun eigen voorschool hebben, al zijn ook de leerplannen gelijk; ik zou hun dat althans aanraden. En kleine gemeenten, die thans met een inspanning, die feitelijk hun krachten te boven gaat, slechts een van beide inrichtingen

onderhouden en daardoor onvermijdelijk een gedeelte hunner burgerij ontstemmen, zouden wèl doen met zich te beperken tot de tusschenschool, die allen gelijkelijk gerieft, en die dus niet het lot zou te duchten hebben van het progymnasium, dat doodgeboren kind der wet van 1876.

Het zou kunnen schijnen, alsof dus met een eenvoudige wijziging der leerplannen, die bij K.B. kan geschieden, alles gevonden ware. Maar zulks is niet het geval: want het is absoluut noodzakelijk, dat al deze scholen aan hetzelfde régime van toezicht onderworpen worden. Juist om dit te doen gevoelen schreven wij onze inleiding, die dus blijkt geenszins een hors d'oeuvre te zijn.

Wij zouden daarom wenschen één nieuwe wet op de middelbare scholen, die èn de gymnasia èn de hoogere burgerscholen èn hunne voorscholen omvatte en 't toezicht daarop regelde. Dit is ook met 't oog op de toekomst, die wie weet welke nieuwe eischen zal brengen, onvoorwaardelijk noodig. Wil men eenigen waarborg, dat gymnasium en h.b. school elkander niet telkens in de wielen rijden, maar gemeenschappelijk en eendrachtelijk elk voor zijn deel zullen bijdragen tot de volksopvoeding, dan moet het geheele gymnasiale onderwijs gelicht worden uit de wet op het h.o. en overgebracht naar de (nieuw te ontwerpen) wet op het m.o. Ook wegens de regeling der bevoegdheden van de leeraren aan die inrichtingen is dat gebiedend noodzakelijk. Dat het gymnasiaal onderwijs onder ‘hooger’ onderwijs ressorteert, is zeer streelend voor de ijdelheid van zijn personeel, maar toch eigenlijk een anomalie en een onwaarheid, want het gymnasium is in den gezonden zin des woords een middelbare school. Dat het zijn karakter als voorbereidend hooger onderwijs niet zal inboeten bij do voorgestelde hervorming, al verliest het dat glorierijke praedicaat, dat zal toch na al wat boven over zijn propaedeutisch karakter gezegd is, wel van zelf duidelijk zijn. Zelfs zal dit karakter nog veel duidelijker uitkomen, vooral wanneer eindelijk onze wensch wordt vervuld en alle onderwijs aan die school uitsluitend door akademisch gevormde mannen zal worden gegeven. De verlangde wetsherziening die gelijkelijk middelbaar en hooger onderwijs zal moeten omvatten, is de aangewezen gelegenheid om ook deze zaak te regelen.

Bij diezelfde wetsherziening, waarbij het gymnasiaal onderwijs uit de wet op het h.o. gelicht wordt, moet m.i. de polytechnische school er in gebracht worden. Het wordt tijd ons Polytechnicum in zijn rang en waarde als hooger onderwijs te erkennen, die in Duitschland en Zwitserland daaraan worden toegekend. Zoowel om het karakter van dat onderwijs als om de uitnemende diensten, die de maatschappij van ingenieurs en technologen geniet, wier gemiddelde waarlijk niet minder is dan die der juristen, is dit niet meer dan een daad van billijkheid. Men zal dan tevens kunnen overwegen, of 't niet wenschelijk is, het Polytechnicum naar een Universiteitsstad over te brengen, of zelfs min of meer met de philosophische faculteit te versmelten, in welk geval men tevens gelegenheid zou hebben, om voor zijn kweekelingen een doctorstitel verkrijgbaar te stellen. De h.b.s. zou even als thans opleiden voor de polytechnische school; langs dien weg zou dus de h.b.s. evengoed als 't gymnasium voor hooger onderwijs opleiden, slechts voor een ander hooger onderwijs. Daarmede zou vanzelf het dwaze denkbeeld verdwijnen, alsof de h.b.s. van minder aanzien ware dan het gymnasium, een denkbeeld, dat evenwel, zoo ik mij niet vergis, ten grondslag ligt aan den wensch om voor hare scholieren de poorten der Universiteit geopend te krijgen. Het is uit het bovenstaande reeds gebleken, dat ik geen voorstander ben van 't inwilligen van dien wensch, en 't komt mij voor, dat die grootendeels voortspruit uit de thans bestaande scheeve en wanordelijke toestanden en de zucht om als gelijke van 't gymnasium erkend te worden. Ik geloof daarom, dat nà de voorgestelde organizatie elke reden om dien wensch in te willigen zou zijn vervallen. Wanneer wij een afzonderlijke school hebben, die tot de universiteit opleidt, wier cursus eerst aanvangt als iedereen met bewustziju een goede keuze kan doen, dan zie ik geen enkele reden om dan nog ook aan een andere school het jus promovendi ad studia academica te verleenen.[1)]Daarentegen zou ik alles willen doen en toestaan, wat kan strekken om de h.b.s., ook in de schatting van het publiek, tot de volkomen gelijke in rang van het gymnasium te maken.

1) Over een mogelijke uitzondering straits.

Dat ligt dan ook geheel in de richting van onze voorstellen: daartoe strekt de gelijke benaming - middelbaar onderwijs - de behandeling in één en dezelfde wet, hetzelfde schooltoezicht, hetzelfde soort van leerarenpersoneel, n.l. gepromoveerde mannen, en daar moet nog bijkomen even lange cursus en gelijk schoolgeld. Over den duur van den cursus aan de h.b.s. heb ik hier met opzet niet gesproken, omdat ik dat voor een gymnasiaal man niet voegzaam vond; ingewijden weten echter, dat geheel onafhankelijk van de hier ontwikkelde voorstellen, reeds sedert eenigen tijd in den boezem van 't Genootschap van Leeraren aan inrichtingen van m.o. 't denkbeeld bepleit werd om den cursus van de h.b.s. tot een zesjarigen te maken. Ik verwacht dus van die zijde geen tegenstand en alle onderteekenaars onzer circulaire, die tot het m.o. behoorden, waren daar ook terstond mede tevreden. De gelijkstelling van het schoolgeld is in 't voordeel der gymnasia, die thans aan een wettig maximum gebonden zijn, dat in de praktijk tot een wettig minimum geworden is. De invoering van rijksgymnasia zou hier kunnen helpen; in ieder geval mogen financieele redenen niet langer een motief zijn voor de ouders om de eene school boven de andere te verkiezen. Wanneer nu ook nog de polytechnische school gedeeltelijk aan de Universiteit wordt verbonden en aan hare leerlingen een doctorstitel kan verschaffen, dan vervalt de laatste zweem, alsof de h.b.s. van minder rang en stand ware dan het gymnasium.

Overigens mogen wij, wat de voorloopige opleiding der aanstaande medici betreft, verwijzen naar de brochure van een deskundige, prof. W. Nolen te Leiden: ‘De klassieke opleiding in gevaar.’[1)] Ka dit meesterlijk, met feiten gestaafd, betoog kan de bewering, dat het gymnasium als opleidingsschool voor artsen achterstaat bij de h.b.s. niet meer staande gehouden worden. En let wel, hier wordt gesproken van het tegenwoordige, ontredderde gymnasium. Wat zal 't dan zijn, wanneer het eerst overeenkomstig de eischen van natuur en rede zal zijn hervormd!

Maar misschien vreest iemand, dat juist aan het nieuwe gymnasium uit den aard der zaak het overwicht der oude talen zóó groot

1) Leiden, v. Doesburg 1898.

zal zijn, dat deze inrichting daardoor inderdaad onbruikbaar zal worden voor aanstaande medici en natuurphilosophen. Onze bedoeling is dit niet. In de circulaire heet het: ‘de beoefening der elementen van natuur- en scheikunde (moet) voor de algemeene ontwikkeling van aanstaande literatoren theologen en juristen noodzakelijk genoemd worden. In onzen tijd waarin de Natuurwetenschap op allerlei gebied reusachtigen vooruitgang brengt, en waarin de natuurwetenschappelijke gedachte op de geheele wetenschap haren stempel drukt, mag en kan geen man van wetenschap onkundig zijn van de grondslagen en elementen der natuur- en scheikunde. En daar ook het gymnasium alleen als een voorbereidingsschool voor het hooger onderwijs is te beschouwen en niet als een vakschool, is er evenmin reden om aan litteratoren en theologen meer van latijn en grieksch te leeren dan aan aanstaande medici en philosophen, als er grond is om den laatsten meer natuuren scheikunde te geven dan den eersten.’ Daarom wenschen de onderteekenaars dan ook geen gesplitst gymnasium, maar achten anderzijds een op bovengeschetste wijze ingericht gymnasium een voldoende opleiding, ook voor medici en philosophen, daar ‘immers de bedoeling van het onderwijs in natuur- en scheikunde op het gymnasium niet (is) geweest en ook niet zijn (mag) de propaedeutische studiën in die vakken van de universiteit naar het gymnasium over te brengen.’[1)]

En dan zal het de taak der tusschenschool zijn, door een behoorlijke voorbereiding het werk van het gymnasium zóó te verlichten, dat het zonder te groote inspanning aan het natuurkundig onderwijs zijn vollen eisch kan geven. Want dit onderwijs mag niet worden uitgesteld tot het gymnasium: als element van algemeene hoogere ontwikkeling behoort het in elementairen vorm reeds op de tusschenschool thuis. Deze nu zal die taak m.i. het best vervullen, wanneer zij voor dat onderwijs den handenarbeid in dienst neemt, waardoor het mogelijk wordt het onderwijs in stereometric, mechanica, physica, geographie en kosmographie veel bevattelijker, interessanter en vruchtbaarder te maken. Hoogst belangwekkende proefnemingen in die richting (waarvan ik er onlangs sommigen mocht zien) worden tegenwoordig in

1) Vgl. verder de brochure van prof. Nolen, pag. 17.

Duitschland en Amerika genomen. Op zulk een onderwijs voortbouwende kan het gymnasium ongetwijfeld in zes à acht wekelijksche uren een voldoend voorbereidend wetenschappelijk onderwijs in de wis- en natuurkundige vakken geven. Wenschelijk is natuurlijk, dat eerst op de lagere school de handenarbeid worde ingevoerd, doch dit kan immers niet lang meer uitblijven? Zooals men ziet, ligt hier de stof opgehoopt voor een uitgebreide afzonderlijke verhandeling: ik stip dit onderwerp hier slechts aan, om te doen zien, hoe op 't gebied van 't onderwijs ‘tout se tient.’

Overigens - hoezeer ook vaststaande in eigen overtuiging dat de h.b.s. niet moet opleiden voor de Universiteit, ik zal hiervan geen casus belli maken, en de onderteekening onzer circulaire bewijst, dat verschil van meening omtrent dit punt samenwerking omtrent de hoofdzaak niet uitsluit. Die hoofdzaak is het instellen der beroepskeuze tot na de puberteit door gelijkmaking van de drie eerste jaren der beide middelbare scholen. Komt die hoofdzaak tot stand, dan zijn in onze oogen de voordeelen zóó groot, dat wij 't ons getroosten zullen, als wij op andere punten onze wenschen niet vervuld, onze overtuiging niet gehuldigd zien. En zoo zeg ik ook van mijn kant: wil men dan nog aan de kweekelingen der h.b.s. 't jus promovendi in een of meer faculteiten toestaan, fiat; mits men dan slechts tusschen h.b.s. en gymnasium een volkomen eerlijke concurrentie opene door den duur van den cursus en het schoolgeld gelijk te stellen en ze in dezelfde verhouding tot het rijk en het schooltoezicht te plaatsen.

Over dat schooltoezicht nog een enkel woord. De nieuwe wet zal niet alleen de anomaliën moeten wegnemen, die wij in § 1 hebben aangewezen en door een ‘einheitliche’ regeling vervangen; zij zal ons ook moeten schenken, wat wij zoo dringend en dringend noodig hebben, een *schoolraad* met zeer uitgebreide bevoegdheden en waarin het deskundig element het overwicht heeft. Want niet alleen dat is een fout van ons schooltoezicht, dat het voor de verschillende scholen op zoo verschillende wijzen geregeld is, maar vooral niet minder groot is de fout, dat het deskundig element er heelemaal niet tot zijn recht komt, een opmerking, die ook op het lager onderwijs slaat. In dit opzicht kunnen wij ontzaglijk veel

leeren zoowel van Duitschland als van Frankrijk. Wat wij wenschen is iets als de *Conseil supérieur de l'enseignement publique*, een schoolraad, waarvan de minister van binnenlandsche zaken ex officio president,[1] een afzonderlijk daartoe aangesteld ambtenaar, die evenals in Pruisen, noodzakelijk een oud-schoolman zou moeten zijn, vice-president, en waarvan een zeker aantal rektoren en direktenren, door de regeering te benoemen of, gelijk in Frankrijk, door de scholen zelf af te vaardigen, permanente leden zouden zijn. Verder zouden daartoe moeten behooren bezoldigde inspecteurs, één voor ieder district: of men daarvoor de provinciën wil nemen of het land opzettelijk in schooldistricten verdeelen, is van later zorg. Ook deze inspecteurs moeten, gelijk de Pruisische 'Schulräte', zooveel mogelijk gekozen worden uit ervaren schoolmannen en erkende paedagogen. Zij moeten tevens ieder in zijn district ex officio voorzitter zijn der daar bestaande plaatselijke commissies en in alle eind-examen-commissiën q.q. zitting hebben.

Aan dezen schoolraad moeten uitgebreide bevoegdheden worden toegekend: bij alle wetswijzigingen moet zijn praeadvies worden ingewonnen en aan de Ivamer overgelegd. De programma's van het onderwijs moeten door hem worden uitgevaardigd en in de wijziging daarvan moet hij tot op zekere hoogte de vrije hand hebben,[2] ten einde daaraan die plooibaarheid te kunnen geven, die de wisselende plaatselijke en tijdsomstandigheden telkens noodig maken. Zoo moet hij ook de macht hebben om van sommige examens te dispenseeren, een bevoegdheid, die gelijk men weet, vroeger den minister toekwam en waarvan dikwijls een gelukkig gebruik is gemaakt.

Aldus zou er niet alleen eenheid en harmonie, maar, wat minstens even gewichtig is, lenigheid in onze schoolinrichtingen komen, en zou hun een gestadige, met den tijd meegaande, ontwikkeling althans eenigermate gewaarborgd zijn.

Het spreekt van zelf dat *alle* inrichtingen van middelbaar onderwijs gelijkelijk aan het toezicht van dien raad zouden

1) Desgevorderd met recht van veto.
2) Om die reden (en nog om eenige andere) heb ik mij onthouden van 't ontwerpen van roosters. Mocielijk is het werk niet-, schadelijk ook niet; maar evenmin van eenig practisch nut.

moeten onderworpen zijn en allen in dezelfde verhouding tot hem staan.

Tot die inrichtingen zullen natuurlijk ook behooren ambachtsscholen, technische scholen, handelsscholen, liefst ook, zoo het Departement van Oorlog het kon toestaan, de scholen van voorbereidend militair onderwijs.

Omtrent de aansluiting van al deze scholen aan 't lager onderwijs en aan de nieuwe tusschenschool zal dezelfde wet bepalingen moeten bevatten. Een zegenrijke hervorming zou het zijn, wanneer zij, na 't jus promovendi dier verschillende scholen nauwkeurig te hebben omschreven, alle admissie-examens verbood.[1)]

Omtrent de oprichting van nieuwe scholen zou de schoolraad moeten gehoord worden.

Diezelfde wet zou natuurlijk ook de bevoegdheden der verschillende leeraren op harmonieuze wijze regelen. Zij zou wel doen, wanneer zij voor hen normaal-scholen in het leven riep, mits zij die normaalscholen in nauw verband bracht met de Universiteiten. Want wij hebben reeds gezegd, dat naar onze meening alle middelbare scholen, althans van de niet technische vakken, hun onderwijzend personeel moeten krijgen van de Universiteit. Alleen dan heeft men eenigen waarborg dat die leeraren de noodige humanitaire vorming en wetenschappelijkheid zullen bezitten. Maar het noodzakelijk complement dier akademische opleiding moet zijn een paedagogische beroepsopleiding. Op de eenvoudigste wijze ware deze te regelen door de bevoegdheid tot onderwijsgeven niet meer uitsluitend te verbinden aan een akademischen graad of een akte, maar daarnevens te eischen een getuigschrift van een onder leiding van een hoogleeraar in de paedagogiek staande normaalschool of seminarie.

IX.

Ziehier dus in korte trekken de gewenschte hervorming geschetst. Meer in bizonderheden te treden is evenmin noodig als wenschelijk; détailvragen, die natuurlijk nog in grooten getale overblijven, kan men veilig aan den schoolraad ter beslissing overlaten.

1) Vgl. het artikel van den heer Enklaar in het laatste Juninummer, bl. 546.

Dat de hervorming zeer ingrijpend zal zijn, is duidelijk, evenzeer als dat met de eenvoudige gelijkmaking der programma's van de drie eerste leerjaren van gymnasium en h.b.s. niet genoeg gedaan is. Wel is dit de hoofdzaak, de kern der gansche hervorming, maar zij sleept noodwendig, wil zij niet avorteeren, andere wijzigingen mede, die zonder een nieuwe wet op het middelbaar en een omwerking der wet op het hooger onderwijs niet haar beslag kunnen krijgen. Aan den anderen kant is de onmiddellijke wijziging in de praktijk niet zoo groot, dat men voor groote verwarringen in het overgangstijdperk bevreesd behoeft te zijn. Zij is lang zoo groot niet als destijds de invoering der h.b. scholen en de overbrenging der akademische propaedeusis naar 't gymnasium.

Overigens, om een ingrijpende hervorming is het ons te doen, overtuigd als wij zijn, dat lapmiddeltjes niets helpen en dat alle andere gebreken, die men ons onderwijs kan ten laste leggen niet halen in beteekenis bij die grondfout, die wij aangewezen hebben: de miskenning der door de natuur gestelde leeftijdsgrenzen.

Iets nieuws behelzen onze denkbeelden niet. Uit buitenen binnenlandsche litteratuur zouden gemakkelijk vele instemmende getuigenissen kunnen worden aangehaald. Bepaaldelijk het denkbeeld, dat de beoefening der oude talen tot een later leeftijd moet worden uitgesteld, is ook in 't buitenland reeds menigmaal geopperd en hier en daar in praktijk gebracht[1)].

Trouwens ook heftig bestreden. En bestrijding zullen onze denkbeelden ook vinden. Wij schromen die niet, maar willen van te voren op één punt opmerkzaam maken. Het zal niet moeilijk zijn in de voorgestelde hervormingen eenige nadeelen aan te wijzen. Ik zelf ben mij volkomen bewust, dat zij niet louter zuivere winst zullen brengen. Maar dat

1) In Duitschland, waar de gymnasiale cursus voor jongens 9 jaar duurt, hadden reeds de eerste gymnasia voor meisjes zich tot een 6jarigen cursus beperkt. Deze staan dus geheel op 't zelfde standpunt als het zoogenaamde ‘Reformgymnasium’. Doch de heide jongste gymnasia voor meisjes, die te Berlijn en te Leipzig, hebben slechts een cursus van 3 1/2 à 4 jaar bij 18-24 schooluren in de week, maar laten dan ook geen leerlingen toe heneden de 16 jaar, liefst nog ouder. Van 't gymnasium te Leipzig zijn dezer dagen alle candidaten, 5 in getal, voor het eindexamen te Dresden geslaagd.

kan niet anders. Er is geen enkele toestand in de maatschappij, die naast haar schadelijke ook niet een goede zijde heeft. Slechts zelden, zoo ooit, gelukt het bij een hervorming ook die goede zijde geheel ongedeerd te laten. Na eenigen tijd doet zich dit verlies gevoelen, en vandaar dat altijd regelmatig na eenige hervorming een groot gepruttel verneembaar wordt en een geweeklaag over de verloren voordeelen van den vorigen toestand. Bepaaldelijk op het gebied van onderwijs is dit waar, en misschien is dit een der redenen, waarom het conservatisme nergens zoo harnekkig is als hier. Maar ook dit is een conservatisme, dat niets conserveert. Daarom, wie tegen eenig verlies opziet, kan nooit tot eenige hervorming komen, evenals hij, die tegen de pijn van het trekken opziet nimmer de kwade kies kan kwijtraken, die hem veel meer pijn veroorzaakt. Het is geheel een kwestie van meer of minder; en daarom wie in de voorgestelde hervormingen eenige nadeelen heeft aangewezen, die heeft niets gedaan, zoolang hij niet kan aantoonen, dat die nadeelen grooter zijn dan de voordeelen.

Om echter die na- en voordeelen goed tegen elkander te kunnen afwegen, daartoe behoort een zekere ruimte van blik en een zekere penetrantie van oordeel. De nadeelen van den tegenwoordigen toestand, die wij geschetst hebben, doen zich gewoonlijk niet zoo onmiddellijk gevoelen, zijn niet met zooveel nauwkeurigheid aan te wijzen, als b.v. sommige gebreken in een leerplan of in een examens-regeling. Maar daarvoor zijn zij ook zooveel te grooter en gevaarlijker.

Maar wat vooral daartoe behoort, dat is echte vaderlands- en kinderliefde, dat wat Uhland noemt: ‘für unser Volk ein Herz.’ Daarvoor moet men zich warm weten te maken, en het ware een schoon naspel op de heerlijke inhuldigingsfeesten, wanneer al de gloed, waarover het Nederlandsche volk getoond heeft te beschikken, zich onder de Eegeering onzer jonge Koningin spoedig wist om te zetten in daden, waarbij aan de verdrukten en misdeelden onzes volks recht en gerechtigheid gedaan werd.

Tot die verdrukten en misdeelden behoort, waarlijk men geloove mij, ook de schooljeugd onzer middelbare scholen. Voor haar een beteren toestand te scheppen is in eminenten zin een volksbelang en ware een eerekroon voor eiken minister.

Zal onze tegenwoordige minister van binnenlandsche zaken

naar die eerekroon begeerig zijn? Zeker heeft hij voor het volksonderwijs een warm hart. Maar Z.Exc. bedenke toch, dat 't zeer gevaarlijk is, in het onderwijs in te grijpen zonder veelzijdige voorlichting van deskundigen. Het ingediende ontwerp op den leerplicht, hoe verdienstelijk ook, geeft voldoende aanleiding om deze opmerking niet achter te houden.

En daarom ten besluite dit verzoek. Het Nederland van de tweede helft der 19e eeuw kenmerkt zich o.a. door een rijken overvloed van Staatscommissies. Daaronder zijn, bij mijn weten, nimmer commissies geweest voor de herziening van onderwijswetten; de laatste was van 1849. Zou het niet tijd worden, nu toch van alle kanten op zulk een herziening wordt aangedrongen, tot voorbereiding van dat werk een staatscommissie in het leven te roepen en daarin ditmaal, gelijk immers ook in andere staatscommissies geschiedt, aan 't deskundig element, aan mannen van paedagogische kennis en ervaring, een behoorlijk overwicht te verzekeren?

Jena.
J.H. GUNNING Wz.

Frohnleichnam.

Van uit de verte schalt muziek - breed glanzig, eene blijde majesteit, het doffe straatgegons doorbrekend, gelijk een zonnestraal uit blauw verschiet een troebel wolkenwoelen. Het gonzen zwelt nog aan, om ijlings te verstommen. Het gedwarrel laat af, terwijl al die hoofden, naar ééne zijde gewend, stil worden in strakke verwachting.

Daar komen ze.

Het crucifix voorop. Dan koorknapen, wierook zwaaiend. Dan eene schaar van witgejurkte maagden, boersch bedeesd elkander op de hielen tredend. Dan mannen in 't zwart - eene eerewacht -, met neergetrokken mondhoeken en stroeve gezichten, grimmig van zelfbewuste vromigheid. Banieren dragen zij, en afbeeldselen van schutspatronen. Dan een vrouwentroep, schuchter zingende. Nogmaals een zilveren Heiland aan een kruis. Dan, onder den waggelenden baldakijn, de grijze celebrant, moede van den ongewonen gang, op de armen houdend het Hoogwaardige. Priesters er voor en priesters er achter, in hoogtijgewaad. En wederom koorknapen met wierookgewalm. En nogmaals zwartgerokte burgermannen met vaandels en heilige insigniën. Dan eindelijk, onafzienbaar lang, de trits der onschuldigen - meisjes, jongens - jongens, meisjes - de hoop des Vaderlands, de toekomst der Kerk -, blatend met onrijp geluid, sommigen schel en valsch, de meesten schroomvallig, of met schuwe lipjes slechts meeneuriënd in den dreun:

Kommt her, ibr Creaturen all',
Die Gottes Macht erschuf!
Kommt her und jubelt allzumal
Mit heil'gem Freudenruf!

Voll Liebe hat sich Gattes Sohn
Erkoren seinen Gnadenthron
Im höchsten Sakrament;
Dies lobet ohne End'!

En waar het voorbijtrekt, door de met vlaggen en berkengroen getooide straten, midden door de zondagsch aangedane menigte, over wier gedrang en gemompel stilte komt bij het naderen, daar ontbloot zich alles het hoofd, of buigt de knie - verrukt, ontroerd, prevelend en oogverdraaiend, of, minstens, zwijgende onder den druk van een ontzag, dat onverschilligheid den nek doet neigen, en tegenwil in toom houdt.

Muziek alweder, zwaar van metaal. Hoe vliegen de klokketonen, met statig gebrom en gillend gebeier, hoog door de lucht, wild door elkander, als bezeten van eene heilige razernij, eene ten hemel schreeuwende extase! Hoe stoeit de zomerwind, aangestreken als een sterke adem van blijdschap, jubelend dartel en melodisch breed, met de wapperende wimpels en de zich bollende banieren, met stolen en soutanen, met het groen der rijzen, het blank der maagdekleedjes, het kakelbont der sjerpen en veêren en pluimen! Hoe stort de Juni-zon, als een God vol welgevallen, zeeën van kleur en glorie uit over het al, - over het wuivende loover en het golvende doek, over de blakende roode daken en den wriemelenden menschendrom, over het goud en paarsch en blauw en zilver in den feeststoet zonder eind, die daar langzaam voortschuifelt tusschen het dringende, hijgende, starende volk, terwijl open afgaat het bloode kindergezang, stormachtig door het hartstochtelijk klokketrillen overstemd:

Ihr Fisch im Meer, ihr Thier' im Feld,
Und was in Lüften, schwebt,
Lohsinget Dem in aller Welt,
Durch den ihr Alle lebt!
Hier ist er selbst: dies ist kein Brot;
Es ist der Herr, der wahre Gott;
Den lohet ohne End'
In diesem Sakrament!

***

Maar valsch kan in Juni het zonneblinken zijn; - stralende genade verkeert plots in grollende verbolgenheid.

Donderkoppen doemen op, als stieren gehorend. De zon verduisterd; de wind een vlegel geworden, die met het fraais niet meer dartelt, maar ruw er aan rukt. Een flits, een ratelen - ha! De regen neergekletterd, het volk uiteengespat, de processie haar einde naderend, druipstaartend en met versnelden pas. De weinige wijzen, die mee in haar opgingen, vertrouwden den mooien morgen niet, maar voorzagen zich van paraplus. Ach, de vele, vele dwazen echter, die hun geloof bedroog! De verfomfaaide jurken, de uitgewrongen rokspanden - - -

Stil! - Geen tijd tot jammeren laat hun de hemel, die de booze wolken naar elders zweept; noch de aarde, die het gevallen water grif verzwelgt; noch de Moederkerk, de goede, die wil dat heden hare kinderen vroolijk zullen zijn, na bidden spelen zullen. Fluks de kleederen verwisseld, het noenmaal naar binnen geslagen - het kruis aan kant en - óp naar de kermis, die, van ongeduld nauwelijks den afloop der heilige handeling kunnende verbeiden, de vingers kromt naar haren oogst. Nauw heeft het klokkebrons zich wat afgekoeld van den woesten dans der klepels, nauw is van den bedezangde laatste galm -

Gib uns an dem letzten End'
Das hochheil'ge Sakrament,
Und nimm gnädig unsre Seelen
Auf in Deine Hiind' -

nauw is die galm van deemoed en bange smeeking weggevloeid in de ijlte, of daar breekt, bulkend en schetterend, het misbaar van de biertuinconcerten, de draaimolens en de Russische schommels los - en hetzelfde volk, dat zooeven pas tusschen hemelverlangen en helle-angst een voetval deed voor het gewijde, ja misschien al prevelend en psalmodieerend mee voortslofte achter het Hoogwaardige, maakt zich nu met eene innigheid van pret en overmoed gereed tot een wilden sprong in bier, rumoer en uitgelatenheid.

* * *

Hierheen? Hierheen? - - -

Indien de stroom der plezierzoekers u niet meesleepte enb het gebalk der draaiorgels u niet aanriep, zoudt gij het met

eenige bevreemding kunnen vragen; want dit is immers van uit de stad de we naar de begraafplaats, waar de stille dooden liggen, voor wie het geheimnis van het lichaam dat brood werd en van het brood dat weer lichaam wordt reeds moet zijn opgeklaard. Maar gij kent toch, niet waar, den overouden samenhang tusschen Klerk en Kermis, de raadselachtige koppeling tusschen Dood en Dans, de duistere wisselwerking tusschen agonie en brooddronkenheid, den lijkwagen en den mallemolen?.....Morgen sterven wij: dus willen wij heden nog eten en drinken en vroolijk zijn!..... Zou dat het wezen? - Of is het de ingeboren, dorst van het volk, dien plompen artist, naar scherpe tegenstellingen, knarsende contrasten, in kleur en smaak en toon en stemming.?.....Wat het dan zij, het volk bouwt zijne kerkhoven en zijne speeltuinen naast elkander, en beiden bezoekt het op één en denzelfden gang, springende, als van koek op kaas, van tranenweelde op lachgenot, van zelfkwelling op zelfvergeten, van den weemoed dat men morǵen sterven zal op den jubel dat men héden nog leeft - van de lange belofte der eeuwigheid op de korte grijpbaarheid van het uur.

Zie - hier is rechts, en dáár is links. Rechts de stille dooden onder hunne kruizen en zerken - links de tetterende muziekanten, de dravende biermeiden, de snorrende caroussels, de bonkende trommen, de rood verhitte koppen, de schuifelende wals, het vedelgekras en de snetterende trompetten, de stuivende dansvloer, het zweet, de lust, de dwarreling, het getier. Rechts - links - - over den weg is het maar een stapje.

Men profiteert dan ook niet weinig van deze zoo aangename welgelegenheid. Vaders en moeders, zeulend met kinderwagens, gaan éérst even een traan afwisschen en een neus snuiten bij het grafje van een te vroeg ontslapen lieveling, thans dartelend in de zwermen der cherubijnen. Levende familie bezoekt doode familie, gestorven deugden herdenkend, of begraven grieven oprakelend. Winkeljufjes in vollen opdril, drie aan drie gearmd, verdrijven zich een half uurtje met het lezen van grafschriften, en kapen zich handig eene kerkhofroos, met welke zij hare boezems tooien tot vleeschlijke verlokking, alvorens een toertje te gaan maken in den draaimolen. Maar allen verzwelgt ten slotte de kermisjool, wier

verwarde gedruisch door het tusschenliggende geboomte heendringt in dit schimmenrijk, - tromgebom, bekkengerinkel, het kwetteren eener drieste trompet, het grimmen der orchestrions, stemmengegons, - heel de vooze klankenchaos van een verwijderd lollenden menschenhoop. Leven, l e v e n nog! L e v e n nog, hier links - zoolang men nog niet daar rechts is neergelegd! Voor de mannen bier en sigaren, voor de vrouwen koek en kletspraat, voor de kinderen een fluitje en een luchtballon, voor de jongelieden een grinniken en een dans, - voor allen tesamen de verhitting van een bont gedwarrel en een helsch geraas. Al luider de stemmen, al glimmender de gezichten, al brutaler de muziek. Dan - opeens - - -

***

Van uit het westen gromt het weder. Een dreunen, donker, dof, rolt aan van over de bergen - rolt en verliest zich over de stad.

Men kijkt omhoog, men mompelt, roept, men doet onthutst. Nukkige Juni - dondermaand! - Moeders garen hare kuikens om zich heen; vaders maken zich gereed tot opbreken; deernen gedenken hare zomerplunje.

Rrrrrr - - - geweldige stemme, nu al dreigend dichter van nabij. Het is de stemme van den hemel, die grolt over zóóveel narrerij; en van de aarde, die, getergd door al het morsen, meê hunkert naar een avonddronk; en van de Moederkerk, de goede, die vindt dat het voor hare kinderen nu spelens genoeg is geweest. En kort na de waarschuwing volgt de slag. Heeds ploffen in de omgewoelde grind de eerste regendroppen neder. Men vlucht, vlucht, vlucht, - als gedreven door den windstoot, die, de bui voorop, met toornig bruisen door de boomen vaart.

***

Stadwaarts aan den weg, onder eene linde, van loover zwaar zit een blinde Hereman, en draait uit zijn kastje, al maar door, al maar door, den schaduwdans uit *Le Pardon de Ploërmel*:

Ombre légère,
Qui suit mes pas,
Ne t'en va pas!
Non, non, non! - -

Het muziekje - want zelfs onder draaiorgels treft men temet nog bescheidenheid - het muziekje zoo zacht en zoo klein, als een trallerend meisjesstemmetje. De melodie zoo dartel. En de liereman zelf zoo droef en bleek, zoo haveloos vervallen, zoo strak de lichtlooze oogen gevestigd in het niet.

Hij draait door, àl maar door, zoolang hij nog voetstappen hoort naderen en voorbij hem gaan, hopende dat er nog een nikkeltje zal vallen in het erbarmelijke overschot van zijn hoedje. Maar de schreden gaan haastig - alles vlucht. Toch draait hij voort, àl maar voort, tegen den ritselenden regen, den bruisenden wind, den rollenden donder in, zijn klein muziekje van dartele, dansende melodie:

Fée ou chimère,
Qui m'est si chère,
Ne t'en va pas!
Non, non, non! - -

***

Geen voetstap nu meer. Slechts een zwaar geruisch van nedersrutsend water..... Door het loover begint het te lekken. De blindeman huivert. Zou men hem vergeten hier onder den boom?..... Geen nood. Zoo men hèm al vergat - toch niet zijne nikkels. Hij telt ze in zijn hoedje na - en in zijne vale trekken teekent zich iets van leven. Hij denkt aan hetgeen hij te avond eten zal, en aan de pijp tabak.

De regen klettert op de zerken der dooden, op de witte paarden en de gapende leeuwen der caroussels, op de glazen en brokken en flarden in den leeggevaagden biertuin, - gelijkelijk. Geplas van nat, gezucht van wind - - in het grijs der regenwolken mengt zich langzaam aan het grauwen van den nacht. Lichten ontvonken. Waard en knechts en spellevolk draven af en aan, bergend en wegdragend, vloekend en stommelend, het onweêr verwenschende, dat hun de winst van de napret afsneed. En stadwaarts ploeteren de feestgan-

gers door plassen en slik - naar huis, om zich moê en gemelijk te ontdoen van de verslonsde zondagsplunje - of de kwalmend heete kroegen in, om nog ná te zitten te zwetsen, te zweeten, - de koppen zwaar, de beurzen licht de tongen brutaal, de knuisten vaardig. Dat schatert en schreeuwt, dat waggelt en blaft zich aan, dat lolt en malt en kijft nog eene wijle, tot het door de modder trappelt naar het late leger.

***

Maar in den Dom, zoo hol en stil - in het hooge duister, waarin het wit van marmerbeelden schemert - in de doode lucht, van menschenadem en wierookwalm nog vuns - waakt, wakensmoede, en toch nooit geloken, over het Sacrament, dat sluimert in den schrijn, het roode oogelijn der Eeuwige Lampe.

G. VAN NIEVELT.

Het symbolisch karakter onzer kennis.[1)]

I.

Het gebeurt niet dikwijls, dat in ons land door een benoeming de hartstochten zoo sterk in beweging wolden, gebracht als geschied is door die van den heer Bolland tot hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de rijksuniversiteit te Leiden.

Aan den eenen kant de Roomsche clericalen.

Ze konden geen woorden genoeg vinden om hun hartstochtelijke verontwaardiging te uiten. Dat tot die betrekking was benoemd een voormalig Roomsche, die van zijn afval van de alleenzaligmakende kerk geen geheim maakte; dieniet trachtte door bescheiden zwijgen het feit van dien afval te doen vergeten, maar openlijk getuigenis aflegde van den gemoedstoestand, die hem daartoe had gedreven; die daarbij zijn vroegere kerk aanviel met een heftigheid, zooals men deze alleen van een renegaat kan verwachten en kan verontschuldigen; dit bracht alles in beweging - en het is niet weinig - wat er bij de Roomschen aan hartstochtelijkheid gevonden wordt.

Aan den anderen kant de Protestantsche clericalen.

Dat de wijsbegeerte voortaan te Leiden zou worden onderwezen door iemand, die met nadruk verklaarde een Protestantte zijn; die, in tegenstelling met de traditioneele ongeloovigheid van philosophen, het geloof tot den grondslag van zijn weten wilde maken; die als een geboren theoloog sprak

1) Naar aanleiding van: Het Wereldraadsel. Wijsgeerige verhandelingen van G.J.P.J. Bolland. Leiden 1896.

van de Godheid, van Voorzienigheid en van Verlossing al gaf hij dan ook aan die woorden gedeeltelijk een andere beteekenis dan geloovige Protestanten -; die in de Vrije Gemeente een toespraak had gehouden, welke in terminologie en vorm aan een preek deed denken; dit wekte hun vreugde als een bewijs van de herleving van het geloof in den loop der laatste jaren. Voeg daarbij den smaad, waarraede de heer Bolland door de Roomschen werd overladen. Deze maakte niet alleen al hun anti-papistische driften wakker, maar vervulde hen ook als wellevende en beschaafde menschen met onvermengde verontwaardiging. Genoeg, dunkt mij, om de ingenomenheid te verklaren, waarmede de benoeming van den heer Bolland van dien kant werd vernomen.

Dat eindelijk zijn optreden met genoegen werd gezien door zijn meer onmiddellijke geestverwanten, door de moderne theologen, dit is een zaak zóó natuurlijk, dat het onnoodig is haar verder te motiveeren.

Door al deze omstandigheden kreeg het optreden van den heer Bolland een relief, dat het anders niet zou hebben gehad. Het werd een gebeurtenis, waarvan ieder in den lande met meer of minder belangstelling kennis nam en die werd besproken in kringen anders vreemd aan alles, wat op de wijsbegeerte betrekking heeft.

Het is niet te verwonderen, dat de heer Bolland ten gevolge hiervan behoefte gevoelde zijn benoeming te rechtvaardigen; dat hij het publiek, het wijsgeerig ontwikkelde publiek ten minste, in staat wilde stellen over zijn wijsgeerige geschriften te oordeelen. En het middel daartoe was de vereeniging in één boek - *Het Wereldraadsel* - van alle wijsgeerige verhandelingen, welke tot het tijdstip zijner benoeming toe door hem waren geschreven en in verschillende tijdschriften gepubliceerd. Slechts z'n twee eerstelingen zijn niet in dit boekwerk van ruim 600 bladzijden opgenomen; de eerste niet, volgens verklaring van den schrijver, omdat ze ‘voor zijn huidig besef noch rijp, noch actueel genoeg meer is’; de andere niet, omdat ze ‘eveneens in vergelijking met de nieuwste betrokkene literatuur te ver ten achter geraakt is en buitendien naast de in het Duitsch gestelde verhandeling over de “*Levensverschijnselen*” gevoegelijk gemist konde worden.’

‘Men heeft hier nu in samenhang voor oogen, wat ik op wijsgeerig gebied vóór de aanvaarding van mijn huidig ambt geschreven heb.’ Met deze woorden duidt hij in de voorrede het doel aan van de verschijning van *Het Wereldraadsel*, alsof hij wilde zeggen: Gij allen, die dit boek in handen krijgt, leest, en oordeelt, of ik heb verdiend al den smaad, die over mij is uitgestort.

Thans nu de hartstochten, opgewekt door Bolland's benoeming, een weinig bedaard zijn, schijnt het mogelijk over zijn boek te spreken met de kans om met eenige kalmte te worden aangehoord. Zoo kwam het mij althans voor. Het is echter mijn plan niet het geheele boek te behandelen. Een werk van dien omvang, bestaande uit een aantal zelfstandige verhandelingen, die slechts voor een deel met elkaar samenhangen en waarin een groot aantal moeielijke en soms zeer ingewikkelde vraagstukken worden ter sprake gebracht; zulk een werk kan in een paar tijdschrift-artikelen niet volledig beoordeeld worden. Ik zal mij dus bepalen tot de bespreking van enkele der daarin uitgesproken denkbeelden. Is het mij gelukt de meest fundamenteele uit te kiezen, dan mag men misschien naar analogie over het overige oordeelen.

II.

Voor ik tot die bespreking overga, zij het mij echter geoorloofd een paar opmerkingen te maken over den vorm, waarin Bolland zijn denkbeelden neerschrijft.

Men is misschien van oordeel, dat dit in wijsgeerige geschriften een zaak van weinig belang is. Zoo oordeelende vergeet men echter twee dingen. Ten eerste, dat de stijl dikwijls in staat stelt tot een oordeel over de intellectueele eigenschappen van den schrijver, zooals hij dit, naar ik meen, bij Bolland doet. Maar ook afgezien hiervan, is volgens mijne meening juist in wijsgeerige geschriften de wijze van schrijven en voorstellen van bizonder groot belang. Immers dergelijke geschriften vorderen door den aard zelf van het behandelde onderwerp van den lezer reeds meer inspanning dan die over eenig ander onderwerp. Die voor hun begrijpen noodzakelijke inspanning onnoodig nòg grooter te maken door de wijze van schrijven, schijnt mij daarom

zeer afkeurenswaardig, vooral wanneer men - zooals Bolland - niet schrijft voor ‘den engen kring van philosophische vakgeleerden, maar (voor) den ontwikkelden en geletterden landgenoot zonder uitzondering.’ Zoo spreekt hij in de voorrede van *Het Wereldraadsel*, en in de verhandeling over de lichamelijke verschijnselen[1)] had hij reeds geschreven: ‘Daarom ook moet een betoog als het onderhavige op hem, die reeds beter ingelicht *is*, op den deskundige met andere woorden, den indruk maken eerier voortdurende herhaling - van gemeenplaatsen. Zoo komt het mijzelven voor. Doch ook de didaxis (onderwijs) heeft hare eischen, en ik hoop, dat de methodologische rechtvaardiging van bovenstaande betoogwijze zal gevonden worden in het feit, dat zelfs de onwijsgeerigste lezer thans zien moet, welk antwoord hij te geven heeft op de vraag, wat soort van wereld er wel kan bedoeld worden, waarvan men b.v. beweert, dat een God niet bestaat, en het Al bestaat uit de stof en hare krachten.’

Ik twijfel er sterk aan, of die onwijsgeerigste lezer, na de lezing van Bollands verhandeling, dadelijk gereed zal zijn met een antwoord op die vraag. Maar het blijkt, - en daarom was het mij hier te doen, - dat Bolland ook heeft willen schrijven voor zeer onwijsgeerige lezers. Er moeten dus aan zijn geschriften hooge eischen worden gesteld van duidelijkheid en helderheid, van gemakkelijkheid van begrijpen en van eenvoud. En aan die eischen voldoen ze niet. Alleen reeds hierom niet, omdat ze overladen zijn metvreemde, voor den gewonen beschaafden lezer onverstaanbare woorden en met aanhalingen uit allerlei talen, zelfs uit het Grieksch.

De voormalige Amsterdamsche hoogleeraar Loman heeft indertijd in dit tijdschrift de intreerede van Bolland als hoogleeraar te Leiden, besproken en daarbij een loopje genomen met diens hartstocht voor vreemde woorden en aanhalingen. Ik kan daarover dus verder zwijgen; alleen wil ik constateeren, dat die hartstocht Bolland belet heeft het doel te bereiken, dat hij zich gesteld had, nl. zóó te schrijven, dat iedere geletterde en ontwikkelde landgenoot zijn geschriften kon lezen en daaruit zijn tekort aan wijsgeerige ontwikkeling kon aanvullen.

1) het Wereldraadsel, pag. 161.

Een ander bezwaar, dat ik heb tegen de wijze van schrijven van Bolland, is gericht tegen, zijn beeldspraak. Het is ongetwijfeld waar, dat goede beelden in een wijsgeerig geschrift de bedoeling van den schrijver dikwijls beter doen begrijpen. Van dien aard is echter de beeldspraak van den heer Bolland niet. Men oordeele:

'Diepzinnige, *zich boven den tredmolen des alledaagschen levens* verheffende levensbeschouwingen.'[1)]

'Op de pyramide der wijsgeerige theorieën *beklecdt het* (bedoeld wordt het dualisme van Descartes) eene bereids *hooge*, zij het ook *thans niet meer houdbare plaats*'[2).]

'Reeds deze overweging alleen moet *de waarschijnlijkheid* van substantieele veelheid of atheïstisch pluralisme *tot eene te verwaarloozen grootheid*, doen *wegslinken*'[3)].

En zoo voort. Het aantal voorbeelden van dezen aard kan bijna tot in hetoneindige vermeerderd worden.

Ieder, die eenig gevoel heeft voor beeldspraak, krijgt een koude rilling, als hij dergelijke dingen leest. Moest men ze ernstig opvatten en niet beschouwen als een bewijs van de onnadenkendheid, waarmede Bolland zijn zinnen neerschrijft, dan zou men er uit moeten concludeeren tot groote verwardheid van denkbeelden in zijn geest. Immers het eerste der genoemde voorbeelden is volkomen onzin. In het tweede zijn niet minder dan drie beelden, op de allerzonderlingste wijze met elkaar vermengd nl. het beeld van de wijsgeerige theorieën opgestapeld tot een pyramide, de alledaagsche beeldspraak van een hooge plaats (d.i. een hoog ambt), die bekleed wordt en de militaire beeldspraak van het houden van een plaats d.w.z. het verdedigen van een post of een vesting tegen den vijand. Het eigenaardige is, dat ieder van de drie, op zich zelf beschouwd, slechte beeldspraak is. Daaruit kan men opmaken, wat de kwaliteit van het mengsel moet zijn. In het derde voorbeeld eindelijk begint hij met de directe wijze van zeggen en eindigt met twee beelden: met dat van een stuk ijs, dat slinkt door de warmte en met dat van een grootheid in een algebraischen vorm zóó klein, dat ze voor een volgende berekening verwaarloosd kan worden.

1) t.a.p. pag. 45.
2). t.a.p. pag. 89.
3) t.a.p. pag. 354.

Het schijnt, dat de heer Bolland een eenigszins hartstochtelijk man is, die bij het schrijven zijner artikelen in een soort van geestvervoering geraakt en dan begint te spreken in beelden. Hij heeft echter niet genoeg phantasie om in juiste beelden te spreken en niet genoeg nadenkendheid en zelfkritiek om de begane fouten achteraf te herstellen. Van daar dat hij werk voortbrengt, dat uit letterkundig oogpunt beschouwd broddelwerk verdient te heeten.

Ik heb nog een vierde bezwaar tegen Bolland's wijze van schrijven. Het is dit, dat hij aan alles, wat hij schrijft, een rhetorische kleur geeft. Ook hiertoe wordt hij door zijn hartstochtelijkheid verleid. Wanneer een denkbeeld zijn sympathie of antipathie heeft, kan hij het niet nalaten om bij de verdediging of bestrijding daarvan den vrijen loop te laten aan zijn gemoedsaandoeningen. Dit geeft aanleiding tot uitweidingen, die met het betoog niets te maken hebben, en die dus in een wijsgeerige verhandeling niet, in een rhetorische declamatie wèl op haar plaats zijn. Dikwijls ook heeft het den schijn, dat hij niet op het verstand, maar op het gemoed zijner lezers wil werken; dat hij hen niet wil overtuigen, maar overreden; dat hij dus rhetorica geeft, waar men het recht had argumenten te verwachten. Ja zelfs hij gaat meermalen zoover, dat hij met bewustheid zijn gemoedsaandoeningen wil laten gelden voor argumenten in een vraag, waarop alleen door verstandelijke overwegingen een antwoord kan gegeven worden.

Zeer antipathisch is hem b.v. het metaphysisch materialisme. Als hij daarover spreekt, kan hij zich maar zelden beperken tot de mededeeling, dat, en de opgave der redenen, waarom hij van een ander gevoelen is. Men leze b.v. den volgenden zin[1)]: ‘Dat natuurverloop wordt dan nog menigmaal in vollen geloovigen ernst geconstrueerd uit de *willooze* function, van *blinde* en *doode, harde, starre* en *trage* stofjes, de eenige echte ‘dingen’, de eenige zaken, welke, in tegenstelling met iets zoo ontastbaars als de gedachten en begeerten der zelfbewuste en afmetinglooze ziel, ware en eeuwige zelfstandigheden mogen heeten.’

Dat is nog zeer onschuldige rhetorica. Erger maakt hij het reeds in de volgende passage:

1) t.a.p. pag. 103.

‘Allengs is deze blind- en doodverklaring van het wezen der dingen[1)] verder en verder onder het proletariaat der Europeesche menschheid doorgedrongen, en de ruwe massa, wier instincten beginselvaster dan hare theorieën zijn, is sinds lang begonnen in plompen ernst de praktische *gevolgen te trekken*, die voort moeten *vloeien* uit de *wegstooting* van alle geloof aan een hoogere of bovenzinnelijke beteekenis der feiten. Het spreekt van zelf, dat zoo iets aan den anderen kant de verstandelijke ontwikkeling onder de achterlijke aanhangers der overgeleverde en veronderde godsdienstvormen door zijne afschrikkende werking slechts tegen kan helpen honden.’

Wat geeft Bolland het recht tot gelijkstelling van metaphysisch, en zedelijk materialisme? Is er één enkele reden waarom de zedelijke neigingen en aandriften van een metaphysisch materialist zwakker zouden zijn dan die van een geloovig Christen of dan die van een metaphysicns van een andere school, van de school b.v., waartoe Bolland behoort? Ongetwijfeld; voor zulk een materialist zijn de zedelijke neigingen en aandriften een stoffelijke beweging in de cellen der hersenschors. Maar zijn ze daardoor iets minder werkelijk of wordt haar motiveerende kracht daardoor in één enkel opzicht verzwakt? De heer Bolland weet beter. Hij moest een dergelijke wijze van argumenteeren overlaten aan ‘de achterlijke aanhangers der overgeleverde en verouderde godsdienstvormen,’ die, zooals hem niet onbekend is, van hem en de zijnen - en dat met evenveel recht - precies hetzelfde zeggen, als hij van de materialisten. Maar hij is niet in staat zijn antipathie op zij te zetten, en toegevende aan die gemoedsaandoening komt hij er in zijn onnadenkendheid toe de phrasen neer te schrijven, die ik boven heb aangehaald.

Dikwijls echter komt het nog duidelijker aan den dag, hoe hij zijn eigen gemoedsaandoeningen voor argumenten

1) t.a.p. pag. 47. Bedoeld wordt met ‘deze blind- en doodverklaring van het wezen der dingen’ het metaphysisch materialisme, de leer, dat wij het wezen der dingen moeten zoeken in de stof. Daarnaast spreekt men van zedelijk materialisme en bedoelt daarmede een levensopvatting, volgens welke alleen stoffelijk bezit en stoffelijke genietingen een waardig doel zijn voor het streven der menschen.

houdt en tracht zijn lezers te overtuigen door over deze uit te weiden.

'Het godsdienstig bewustzijn[1)] der menschheid haakt in den een of anderen vorm naar *verlossing*; ziedaar een zielkundig *feit*, waarmede eene veelzijdige en waarlijk wetenschappelijke wereldbeschouwing heeft rekening te houden als met een subjectieven of inwendigen weerschijn van het krachtenconflict der werkelijkheid. Met het oog hierop is het goed en richtig dat men den tijd beschouwe als iets wezenlijks in God; de onderstelling van het illusorisch charakter van den tijd, of algemeenen denkvorm van verandering, ware een hoon aan het leed der lijdende en strevende Natuur, een bespotting van den maar al te vaak zoo benauwden droom der hongerende en verscheurde en gepijnigde wezens in den algemeenen strijd om het bestaan; het ware de vernietiging der hope op teleologische bereiking van het absoluut logische, van eindelijke en algemeene verlossing uit al wat onzedelijk en boos is, de opheffing m.a.w. der idealen van verstand en gemoed. De menschelijke behoefte aan verlossing met hare ontplooing van (voorloopige of) concrete en (definitieve of schematisch) abstracte idealen vordert een werkelijken tijd, en wel in eersten aanleg een naar voren genomen *eindigen* tijd, wat dan van zelf een oneindigen tijd naar achteren genomen buitensluit.'

Ik vraag den lezer verschooning voor deze lange aanhaling, waarvan hij de bedoeling misschien slechts gedeeltelijk begrepen heeft. Twee dingen zullen hem echter duidelijk zijn; en daarop komt het hier aan.

Ten eerste: dat wij den tijd niet voor iets denkbeeldigs, maar voor iets werkelijks moeten houden, dat niet oneindig is, maar eindig zoowel naar achteren als naar voren genomen, omdat de denkbeeldigheid van den tijd voor het gevoel van Bolland 'een hoon ware aan het leed der lijdende en strevende Natuur enz.'; en ten tweede de omslachtige en rhetorische wijze, waarop Bolland van deze zijne gemoedsaandoening een argument wil maken om den lezer te overtuigen.

Door dergelijke rhetorica nu, die op bijna iedere bladzijde der geschriften van Bolland te vinden is, krijgen deze den

1) t.a.p. pag. 378.

schijn van een populariteit, die ze in werkelijkheid niet bezitten. Zijn ze aan den eenen kant voor den gewonen beschaafden lezer ten gevolge van hun rijkdom aan aanhalingen moeilijk, en ten gevolge der talrijke onnoodige en ongewone vreemde woorden *niet* te verstaan aan den anderen kant doen zij door hun valsche beeldspraak en hun rhetorische kleur, door het voortdurende beroep, dat ze doen, op de gemoedsaandoeningen van den lezer, vooral bij half-ontwikkelden en halfgeleerden, een schijn van begrijpen ontstaan, die voor de werkelijke populariseering van wijsgeerige denkbeelden niet anders dan een gevaar kan zijn.

Dit was in hoofdzaak, wat ik over den vorm der wijsgeerige geschriften van Bolland wilde zeggen. Ik voeg er den wensch aan toe, dat hij, als hij nog eens een proef wil nemen met het populair-wijsgeerige genre, moge streven naar die soberheid, welke een der eerste eischen is, waaraan dergelijke geschriften moeten voldoen, en wier ontbreken in zijne tot nu toe verschenen verhandelingen zoo onaangenaam aandoet.

III.

Wat nu de denkbeelden van Bolland betreft; deze zijn ongetwijfeld tot zekere hoogte en in zeker opzicht niet onbelangrijk. Want hij is de meest op den voorgrond tredende Nederlandsche vertegenwoordiger van een richting, die in den laatsten tijd, vooral onder de jongeren, zeer populair is geworden.

We zijn nl. in de laatste jaren getuigen van een reactie tegen alle wetenschap en vooral tegen de natuurwetenschap, waarvan Brunetière's bekend schrijven in de Revue des deux mondes de meest geruchtmakende uiting is geweest. Deze sprak zelfs van een *bankroet* der wetenschap, alsof zij werkelijk al die verplichtingen op zich had genomen, wier nietvervulling Brunetière haar tot een verwijt maakt. En van alle kanten vond hij instemming. Ook de geschriften van Bolland getuigen daarvan; ze behooren met dit schrijven van Brunetière tot dezelfde groep verschijnselen. Ze vinden hun grond in diezelfde behoefte aan godsdienstig geloof, welke noch door de natuurwetenschap noch door de

historische en letterkundige wetenschappen vervuld kan worden en wier vervulling door deze nooit is beloofd. Het onderscheid tusschen beide mannen is slechts dit, dat Brunetière het tegenwicht tegen de natuurwetenschap rechtstreeks zoekt in den godsdienst, terwijl Bolland den omweg neemt over de metaphysica. De eerste onttrekt zich daardoor aan alle verstandelijke kritiek, terwijl de laatste - omdat immers ook de metaphysics vóór alles redelijk en met zich zelf overeenstemmend wil zijn - er in moet berusten, dat al zijn stellingen en beweringen aan een zoodanige kritiek worden onderworpen.

'Zonder mij te laten afschrikken'[1], zoo zegt hij in zijn eigenaardige taal, 'door het alledaagsche gesmaal op de 'droomerijen der bespiegelende wijsbegeerte,' vraag ik thans ronduit, *als metaphysicus in confesso*, aan welke zijde in waarheid de droomen en begoochelingen zijn, aan den kant van den realistischen Jan Alleman of aan dien van den idealistischen denker?'

We kunnen dus verwachten bij Bolland een behoorlijke hoeveelheid metaphysica te vinden. Dit is op zich zelf geen bezwaar; het komt er maar op aan, van welke soort die metaphysica is. Mij schijnt het zelfs toe, dat een zekere hoeveelheid metaphysica niet alleen geoorloofd, maar ook noodzakelijk is. Er is m.i. geen diep inzicht toe noodig om te erkennen, dat iedere wetenschap en dus ook de natuurwetenschap, dat ieder mensch, die wil blijven leven, en dus ook de meest consequente empirist, feitelijk uitgaat en niet anders kan doen dan uitgaan van enkele metaphysische onderstellingen. En ik geloof niet, dat er veel empiristen zijn, die dit ontkennen. Het geschil loopt dan ook niet over de vraag, óf er eenige metaphysica noodig is voor het optrekken van het gebouw onzer kennis, maar hierover, hoeveel metaphysica daartoe noodig is. Bolland ziet dit zeer goed in en spreekt dit inzicht in zijn hartstochtelijken en beeldrijken stijl uit op de volgende wijze[2]: 'Het smalen op de metaphysica kan in den grond der zaak nimmer van *qualitatieven*, maar slechts van *quantitatieven* aard zijn.'

Dit is een volkomen juiste gedachte, wanneer men slechts

1) t.a.p. pag. 172.
2) t.a.p. pag. 74.

de metaphysica op bepaalde wijze definieeren wil. Wanneermen nl. metaphysisch wil noemen al die overtuigingen, wier juistheid ons niet door de ervaring gewaarborgd wordt. Maar dan moet men m.i. onmiddellijk een stap verder gaan en de metaphysica verdeelen in twee soorten. De eene soort zou men instinctmatige metaphysica kunnen noemen. Het is die, waarvan ik boven reeds met een enkel woord sprak. Ze is de onmisbare voorwaarde van alle wijsbegeerte en van alle wetenschap, ja zelfs van alle bewuste regeling van het menschelijk leven. Ze bevat nl. een zeker aantal grondstellingen, die bij alle leven en bij alle denken stilzwijgend of uitdrukkelijk worden aangenomen en welke voor ons een zekerheid hebben grooter dan die van eenige waarheid, waartoe we door ervaring komen. De overtuiging, van de waarheid dier grondstellingen is een instinctmatige, waarvan we ons op geen enkele wijze kunnen ontdoen. Ze is tegelijk gegeven met de ervaring en gaat aan iedere verwerking daarvan vooraf.

De metaphysica der tweede soort daarentegen is eene geheel andere. Ze gaat niet aan de verwerking der ervaring vooraf, maar volgt op haar. Wanne'er nl. blijkt, dat onze kennis, die steunt op de ervaring en haar verwerking, steeds zeer onvolledig moet blijven; dat ze van nature eigenschappen heeft, die haar verhinderen een kennis te zijn van de wereld, zooals die is onafhankelijk van den waarnemer; en dat ze ook die dingen, welke door hun aard binnen haar gebied vallen, slechts onvolledig kan leeren kennen; dan doet de begeerte naar volkomene en volledige kennis zich gelden. Het gevolg is, dat men zijn toevlucht neemt tot onderstellingen en Stellingen, die niet alleen op zich zelf niet de minste zekerheid voor ons hebben, maar die ook ongeschikt zijn om, zooals de onderstellingen en stellingen der natuurwetenschap en van andere wetenschappen, door de ervaring of het daaruit afgeleide te worden gecontroleerd. Ze kunnen dus voor menschen nooit eenige zekerheid krijgen; tenzij men als waarborg van zekerheid mocht willen beschouwen de voldoening, die zij geven aan de onbestemde begeerte naar volkomen kennis en aan andere begeerten, waaraan ze haar ontstaan verschuldigd zijn. Ze blijven dus altijd behooren tot het gebied der phantasie en kunnen wel is waar nooit weerlegd worden, maar, zooals ik reeds opmerkte,

evenmin bewezen of zelfs waarschijnlijk gemaakt. Daarom en omdat ze haar ontstaan danken aan begeerten, aan wat men met een mooi woord behoeften des gemoeds noemt, is alle discussie over haar nutteloos.

De metaphysica van Bolland of liever die van Eduard von Hartmann bestaat uit beide soorten. Na hetgeen ik zoo even gezegd heb, zal men begrijpen, dat het niet mijn voornemen is uitvoerig te spreken over dat gedeelte dier metaphysica, hetwelk tot de tweede soort behoort. Een enkele opmerking in het voorbijgaan, wanneer de samenhang aanleiding daartoe geeft; ziedaar alles, wat ik mij zal veroorloven. Met het gedeelte echter, dat tot de eerste soort behoort, staat het anders. Dit laat wèl discussie toe, omdat het niet steunt op subjectieve, bij verschillende menschen dikwijls zeer verschillende, gemoedsaandoeningen, maar op algemeen menschelijke overtuigingen. Daar is dus een grondslag aanwezig, waarvan men bij de discussie kan uitgaan. En mijn voornemen om daarover het een en ander te zeggen wordt nog versterkt door de omstandigheid, dat Bolland bij de behandeling van dit gedeelte begint met het op den voorgrond stellen van een denkbeeld, dat ik altijd als zeer belangrijk heb beschouwd voor de wijsbegeerte. Ik doel op hetgeen hij zegt over het symbolisch karakter en de symbolische vertrouwbaarheid onzer kennis. Hij blijft wel niet aan dat denkbeeld getrouw, maar hij spreekt het toch herhaaldelijk met groote beslistheid uit; en dat is in ieder geval iets.

Waarom dit denkbeeld volgens mijne meening zoo ge-wichtig is voor de wijsbegeerte? Laat ik trachten dit met enkele woorden duidelijk te maken.

Er bestaat sedert de dagen van Kant een onmiskenbare en zeer noodlottige tweespalt tusschen het dagelijksche en wetenschappelijke denken en handelen aan den eenen en het wijsgeerige denken aan den anderen kant. De wijsbegeerte wordt daardoor tot een theorie, waaraan de praktijk van het dagelijksch leven en van de wetenschap zich niet stoort. Die praktijk - men begrijpt, dat ik het woord hier in zeer uitgebreide beteekenis gebruik - gaat haar gang, en krijgt daarbij groote minachting voor de theorie, die blijkt voor toepassing ongeschikt te zijn. En dat zeer te recht. Want de eenige waarborg voor de juistheid eener theorie is niet

haar werkelijke of schijnbare logische consequentie, maar haar toepasselijkheid in de praktijk. Door zoo te theoretiseeren verwaarloosde de wijsbegeerte de taak, die haar, zooals ik het elders[1)] heb uitgedrukt, primair is opgelegd, de taak om te zijn de algemeene wetenschap, die de grondslag is van alle bizondere wetenschappen; om te zijn volkomen-tot-ééngemaakte kennis.

Laat ik trachten dit door één enkel voorbeeld op te helderen.

Volgens Kant behoort de causaliteit tot de kategorieën, tot de stambegrippen van ons denken, die niet aan de ervaring zijn ontleend, maar door den geest uit eigen middelen zijn voortgebracht. Daarom is zij van toepassing op de voorwerpen onzer waarneming, op de verschijnselen, die door den geest volgens de door die kategorieën gestelde regels uit de gewaarwordingen worden opgebouwd, maar niet op de dingen, zooals ze onafhankelijk van den waarnemer bestaan. Zoo is de theorie.

En nu de praktijk. Het dagelijksche en het wetenschappelijke denken - ik spreek volstrekt niet alleen over de natuurwetenschap - zoowel als het dagelijksche en wetenschappelijke handelen onderstelt met groote beslistheid, dat er alleen causaliteit bestaat tusschen de dingen, zooals ze zijn onafhankelijk van den waarnemer. Van een causaliteit tusschen onze voorstellingen van die dingen, welke voorstellingen dan als voorwerpen van waarneming buiten ons geplaatst worden, wil het òf niets hooren òf alleen in geheel anderen zin. Daarop opmerkzaam gemaakt, wil het gaarne onderscheid maken tusschen onze cansale verwachtingen en de vervulling daarvan in de werkelijkheid en tusschen de beide daaraan beantwoordende problemen, het psychologische en het philosophische causaliteitsprobleem; maar het blijft bij zijn bewering, dat de causaliteit, waarover het zelf spreekt, is een causaliteit tusschen de dingen onafhankelijk van den waarnemer. En het maakt telkens en telkens weer de opmerking, dat zijn resultaten des te belangrijker zijn, naarmate het zich strenger en vollediger houdt aan die opvatting der causaliteit.

1) Phychologie en Philosophie. Toespraak bij de opening mijner lessen als privaat-docent in de psychologie.

Dit is een strijd tusschen theorie en praktijk zoo volkomen, als men zich die maar kan voorstellen. En het gevolg is, dat de theorie d.w.z. de philosophie, die zoo geheel tegenstrijdig is aan een goede resultaten gevende praktijk, bij de tot oordeelen bevoegden in voortdurend grooter minachting komt tot groote schade èn van de philosophie èn van de geheele geestelijke ontwikkeling der menschheid.

En zooals het in dit ééne geval is, zoo is het in andere d.w.z. men vindt ditzelfde verschijnsel bij den eenen philosoof in het eene bij den ander in een ander opzicht.

Daarom is het van zoo groot belang voor de philosophie en bijgevolg ook voor de bizondere wetenschappen, dat die tegenstrijdigheid wordt weggenomen.

Aan den anderen kant echter zijp er ook eenige waarheden, die de philosophen na langdurige inspanning en veelvuldig dwalen hebben leeren inzien en die zij niet kunnen opgeven zonder op te houden philosophen te zijn. Ze moeten er dus voor zorgen, dat bij het wegnemen der bedoelde tegenstrijdigheid dit inzicht en de erkenning van deze waarheden onverzwakt blijft bestaan en onverminderd tot zijn recht komt.

Dit nu kan naar mijne meening geschieden door de symbolische opvatting van den aard onzer kennis en de overtuiging van haar symbolische vertrouwbaarheid, waarover Bolland aanvankelijk met zooveel nadruk spreekt, maar waaraan hij later weder zoo geheel ontrouw wordt.

Om de belangrijkheid dus van dit denkbeeld, heb ik vooral de bespreking daarvan uitgekozen bij mijn kritiek van Bolland's boek.

Voor ik daartoe overga, komt het mij echter wenschelijk voor in hoofdtrekken uiteen te zetten, welke de gevolgen moeten zijn van die opvatting en die overtuiging en welke metaphysica we daardoor moeten aannemen. Het spreekt van zelf, dat ik daarbij genoodzaakt zal zijn veel ongemotiveerd, ja zelfs onbesproken te laten, dat motiveering en bespreking noodig heeft. Ik hoop echter in staat te zijn den lezer in hoofdzaak een denkbeeld van die gevolgen en van die metaphysica te geven. Bij de kritiek van Bolland zal dan dikwijls een verwijzing naar het voorgaande voldoende zijn om het gezegde te motiveeren.

IV.

Direct bewust zijn we ons slechts van de toestanden in onzen eigen geest. Dit is een zoo eenvoudige en zoozeer van-zelf-sprekende stelling, dat het voldoende moest zijn haar uit te spreken om ieder van haar juistheid te overtuigen. Ze is echter zoo geheel in strijd met de gewone dagelijksche opvatting van de wereld, dat het velen groote moeite kost haar juistheid in te zien en haar waarheid te erkennen. We zijn gewoon aan een geheel andere beschouwingswijze; onze kennis - zoo denken wij - is er niet eene van eigen geestestoestanden, maar van voorwerpen buiten ons, die onafhankelijk van onzen geest bestaan,[1)]

Hoewel dus de stelling, die ik boven neerschreef, geen betoog noodig heeft en ook geen betoog toelaat, omdat ze niets anders is dan het constateeren van het meest fundamenteele feit van al onze ervaring, komt het ons toch voor dat ze wèl betoog noodig heeft.

Nu is een zoodanig betoog, zooals ik reeds opmerkte, onmogelijk. Het eenige, wat mogelijk is, is dit: we kunnen uitgaan van de meening, dat die stelling onjuist is; dat we dus wèl kennis hebben van voorwerpen buiten ons; en we kunnen laten zien, dat zelfs dàn nog de zaak dezelfde blijft, dat we zelfs dán nog moeten concludeeren niets anders te kennen dan onze eigren toestanden.

Beschouwen we de zaak een oogenblik uit dit gezichtspunt.

Dan leert ons de zenuwphysiologie, dat onze hersenen het orgaan zijn, waardoor wij kennis krijgen van de buitenwereld; dat daarin bewegingen worden opgewekt door de van de zintuigen komende zenuwstroomen - het zij mij geoorloofd dit woord voor het gemak te gebruiken; - dat deze zenuwstroomen worden veroorzaakt door bewegingen in de zenuwuiteinden, welke daaraan worden medegedeeld door andere bewegingen, die, voortgeplant door een middenstof, ten slotte

1) Ter voorkoming van misverstand is het misschien nuttig eens voor al te zeggen, dat ik, sprekende van wereld of voorwerpen buiten ons, van buitenwereld of van werkelijkheid, bedoel de wereld, de voorwerpen of de werkelijkheid onafhankelijk van den waarnemer. Het schijnt mij niet doelmatig hierin van het gewone spraakgebruik af te wijken. Bedoel ik de wereld of de voorwerpen van onze voorstellingen, dan wordt dit uitdrukkelijk gezegd.

komen van de voorwerpen buiten en onafhankelijk van ons, die wij zeggen waar te nemen. De bewegingen in de hersenen zijn dan òf het onmiddellijk antecedent òf het correlaat van onze bewustzijnstoestanden.

Wat we dus, volgens hetgeen die wetenschap leert, kennen, dat zijn niet de voorwerpen buiten ons; óók niet de bewegingen, welke van die voorwerpen uitgaan; evenmin de daardoor veroorzaakte bewegingen in de zenuwuiteinden, in de geleidende zenuwen of in de hersenen; maar is alleen de inwendige geestestoestand, die òf het gevolg òf het correlaat is van de bewegingen in de hersenen.

Wanneer dit zoo is; wanneer we, zelfs als we uitgaan van het onderstelde bestaan van een buitenwereld, die door middel van onze zintuigen en ons zenuwstelsel op ons werkt, moeten toegeven, dat we van niets anders kennis krijgen dan van eigen toestanden, dan zijn we misschien meer geneigd de waarheid van bovengenoemde stelling te erkennen.

Doen we dit, dan staan we onmiddellijk voor de vraag, of we ten gevolge daarvan het bestaan van zulk een buitenwereld en van een zoodanige werking moeten ontkennen of dat we de *waarheid* der onderstelling van dat bestaan en die werkingkunnen blijven aannemen.

En op die vraag kunnen we geen antwoord geven, voor we weten, wat waarheid is d.w.z. wat *door ons* waarheid genoemd wordt.

Eerst echter wensch ik uit het voorgaande deze, naar het mij voorkomt onweerlegbare, conclusie te trekken: Zelfs indien er tusschen onze kennis en een wereld buiten en onafhankelijk van ons een betrekking van den eenen of anderen aard bestaat, zelfs dàn nog is datgene, wat wij kennen, iets van geheel anderen aard dan die buitenwereld. M.a.w.: Het voorwerp onzer kennis is van een geheel andere soort dan de wereld buiten en onafhankelijk van ons; het kan niet anders zijn dan een symbool van die wereld, zooals b.v. het gesproken woord een symbool is van de gedachte, of het geschreven woord een symbool van het gesprokene. We zullen zien, dat dit een conclusie is van het grootste gewicht.

Maar eerst moesten we weten, wat we waarheid noemen; wat m.a.w. waarheid *voor ons* is.

Ik wil daarover hier niet uitvoerig spreken, maar slechts het

resultaat vermelden, waartoe m.i. een uitvoerige bespreking zou leiden. Dit zou zijn, dat we waarheid noemen een oordeel waarvan we zoo vast overtuigd zijn, dat we die overtuiging door geen der middelen tot controle, die ons ten dienste staan, uit onzen geest kunnen verdrijven. Heeft die overtuiging betrekking op het bestaan van een voorwerp, dan kennen we aan dat voorwerp werkelijkheid toe. Waarheid en werkelijkheid onderscheiden zich dus daardoor van elkaar, dat de eerste betrekking heeft op onze oordeelen, de tweede op de voorwerpen daarvan.

Nu is het natuurlijk zeer goed mogelijk, dat voor wezens anders georganiseerd dan wij, die overtuigingen, waarvan ze zich op geen wijze kunnen ontdoen, geheel andere zijn dan voor ons. Maar over die mogelijkheid kunnen we niet denken en niet spreken, omdat we ons niet los kunnen maken van onze geestelijke organisatie. We kunnen haar alleen in abstracto constateeren en moeten er verder over zwijgen, als we ten minste geen woorden zonder zin willen spreken.

Onder die overtuigingen nu, waarvan we ons niet los kunnen maken, zijn er twee, die op den voorgrond treden; twee, die zich van alle andere onderscheiden door de grootere zekerheid, die ze voor ons hebben. We kunnen beiden den vorm geven van een redeneering. De eene is het beginsel van Descartes: *Cogito ergo sum, ik heb gewaarwordingen, dus ik besta*. De andere is het daarmee correspondeerende: *ik werk, ik ondervind weerstand en andere invloeden, dus er zijn andere wezens, er is een niet-Ik, waarop ik werk, dat mij weerstaat en andere invloeden op mij uitoefent*. En vraagt men, aan welke van die twee overtuigingen we grooter zekerheid toekennen, dan zou ik inderdaad niet weten, wat te antwoorden. Zóó groote vastheid hebben beide, en zóó gelijk schijnt mij die vastheid te zijn.

We moeten dus volgens de boven gegeven definities van waarheid en werkelijkheid aan de oordeelen: *Ik besta* en *Een wereld onafhankelijk van mij bestaat* waarheid toekennen en aan de voorwerpen van die oordeelen *Ik* en *De wereld, onafhankelijk van mij* werkelijkheid.

Willen we dat niet doen, dan moeten we niet meer van waarheid spreken en in geen geval langer philosopheeren d.w.z. zoeken naar waarheid *voor ons*.

Beide deze waarheden echter zijn van metaphysischen aard, omdat ze, zooals men gewoon is in slechte beeldspraak te zeggen, de ervaring overschrijden, omdat ze m.a.w. ons niet met de ervaring gegeven zijn, - die ons immers niets anders leert kennen dan eigen geestestoestanden, - maar betrekking- hebben op iets, dat onafhankelijk van alle ervaring bestaat. Deze metaphysica is echter noodzakelijk; noodzakelijk zoowel voor den man van het dagelijksch leven, als voor den beoefenaar der natuurwetenschap en voor den philosoof. Het is dan ook een merkwaardig verschijnsel, dat niemand, zelfs niet de meest idealistische philosoof, zich ooit anders dan in woorden tegen haar verzet heeft.

We moeten dus Bolland in zoo verre gelijk geven, dat we crkennen, dat het geschil tusschen empiristen of idealisten en metaphysici nooit heeft geloopen over de vraag, òf er metaphysica noodig was, maar altijd slechts over de vraag, hoe veel metaphysica noodig was, of om met Bolland te spreken: ‘dat het smalen op de metaphysica in den grond der zaak nimmer van qualitatieven, maar slechts van quantitatieven aard kan zijn.’

Wanneer we nu nog eens onze aandacht vestigen op de tweede der bovengenoemde waarheden, dan zien we, dat ze niet betrekking heeft op een buitenwereld in het algemeen, maar op de afzonderlijke bestanddeelen van een zoodanige wereld. We ondervinden een aantal verschillende gevoelingen van weerstand en concludeeren tot een overeenkomstig aantal verschillende bestanddeelen der buitenwereld, welke ons die gevoelingen verschaffen. In het voorbijgaan merk ik op, dat hierin ligt opgesloten de overtuiging, dat ons bewustzijn een bevoegd beoordeelaar is van verschil en gelijkheid tusschen onze gevoelingen, een overtuiging, zonder welke we geen enkele poging tot het verkrijgen of vermeerderen van kennis kunnen doen.

Hierbij blijven we evenwel niet staan.

Eenmaal overtuigd hiervan, dat die bestanddeelen van de buitenwereld ons gevoelingen van weerstand verschaffen, dat ze m.a.w. op ons werken en de oorzaak zijn van gevoelingen, die verschillen, naarmate ze zelf verschillen, gaan we een stap verder. We ondervinden ook een aantal andere invloeden; hebben m.a.w. nog andere soorten van gewaarwordingen behalve tastgewaarwordingen.

Ook aan deze beantwoordt, naar wij meenen, een overeenkomstig bestanddeel der werkelijkheid. We zijn daarvan wel niet zoo vast overtuigd, als we dat waren bij de tastgewaarwordingen, zoodat we het niet onmogelijk vinden, dat we ons bedriegen; maar door controle met den tastzin kunnen we de ontbrekende zekerheid aanvullen. Men begrijpt, dat ik vooral het oog heb op onze gezichtsgewaarwordingen. Ook deze worden ten gevolge van die controle door den tastzin voor ons de vertegenwoordigers van een werkelijkheid onafhankelijk van ons, van wier bestaan we even vast overtuigd zijn als van dat der werkelijkheid, die beantwoordt aan onze tastgewaarwordingen. Diezelfde controle door den tastzin doet ons verder de voorwaarden kennen, waaraan voldaan moet worden, opdat de gezichtsgewaarwordingen ons niet bedriegen, zoodat we ons op haar met even groote zekerheid kunnen verlaten als op de tastgewaarwordingen. Zoo worden ook de gezichtsgewaarwordingen, welke voldoen aan die voorwaarden, voor ons de vertegenwoordigers van een werkelijkheid onafhankelijk van ons, wier bestaan voor ons even zeker is als dat van de werkelijkheid beantwoordende aan onze tastgewaarwordingen.

Met de gewaarwordingen, die onze andere zintuigen geven, heeft hetzelfde plaats, maar in veel mindere mate, omdat ze veel minder belangrijk voor ons zijn, en om andere redenen, waarover ik hier niet spreek.

Het is, dunkt me, onnoodig hierbij te voegen, dat datgene, wat hier ter wille der redeneering als gescheiden is voorgesteld, feitelijk vereenigd is. Het resultaat van de gebeurtenissen, die ik met een enkel woord aanwees, is dus niet de overtuiging van het bestaan van vele werelden, ieder beantwoordende aan de gewaarwordingen van één zintuig, maarde overtuiging van het bestaan van één wereld beantwoordende aan de gewaarwordingen van alle zintuigen. En deze overtuiging heeft voor ons zóó groote zekerheid, dat we er ons op geen enkele wijze van kunnen ontdoen, m.a.w. dat ze *voor ons* waarheid is.

We hebben dus een wereld onaf hankelijk van ons, bestaande uit een zeker aantal bestanddeelen *a, b, c* enz., die - in de onderstelling, dat we de voor ons verkrijgbare kennis van die wereld bezitten - ieder afzonderlijk beantwoorden aan

gewaarwordingen - of groepen van gewaarwordingen - in onzen geest a_1, b_1, c_1, enz. Bovendien hebben we de vaste overtuiging, dat niet slechts éénmaal, maar telkenmale, wanneer in onzen geest a_1 gevonden wordt, daaraan in de buitenwereld beantwoordt *a*, dat telkenmale aan b_1 in onzen geest beantwoordt *b* in de buitenwereld, enz. Dit is een overtuiging omtrent de standvastigheid der werkingswijze van onzen geest en omtrent de standvastigheid der werkingswijze van de buitenwereld, waarvan we door de ervaring òf in het geheel niet, òf slechts onvolkomen zeker kunnen zijn. Het is dus wederom een metaphysische onderstelling, maar een onderstelling, die voor ons zoo groote zekerheid heeft, dat we ook haar een waarheid noemen.

Nu staan die verschillende bestanddeelen in onzen geest niet los naast elkaar, maar verbinden zich onderling op allerlei wijzen of, om het nog algemeener te zeggen, ze staan tot elkaar in allerhande betrekkingen. De vraag is, of ook deze betrekkingen, even als de bestanddeelen zelf, beantwoorden aan overeenkomstige betrekkingen in de buitenwereld; of b.v. indien in mijn bewustzijn a_1 regelmatig volgt op b_1, ook in de buitenwereld *a* regelmatig zal volgen op *b*; of als c_1 regelmatig samengaat met d_1, ook *c* regelmatig samen zal gaan met *d* en zoo voort. We behoeven ook hier tusschen de betrekkingen in geest en buitenwereld geen indentiteit te onderstellen, evenmin als boven tusschen de bestanddeelen van beide. De vraag is slechts, of na behoorlijke controle een zelfde betrekking in onzen geest *ae* altijd aan een zelfde betrekking *y* in de buitenwereld beantwoordt.

Het zou meer ruimte vorderen dan waarover ik hier beschikken kan om deze vraag ook maar oppervlakkig te bespreken. Daarom wil ik er alleen dit van zeggen, dat volgens mijne meening de betrekkingen tusschen de verschillende bestanddeelen van onzen geest voor een gedeelte zeer zeker van zuiver subjectieven aard zijn d.w.z. *niet* beantwoorden aan betrekkingen in de buitenwereld, maar voor een ander gedeelte even zeker wèl aan dergelijke betrekkingen beantwoorden. Dit laatste zullen wij naar mijne meening vooreen groot gedeelte uit de ervaring kunnen aantoonen, en voor zoo verre we dat niet kunnen, zullen we met grond kunnen hopen, dat het ons eenmaal zal gelukken het daaraan

ontbrekende aan te vullen, indien we daarbij uit willen gaan van twee metaphysische onderstellingen. Even als we nl. boven de standvastigheid onderstelden der betrekkingen tusschen *a* en a_1, *b* en b_1, enz., zullen we voor dit betoog moeten onderstellen de standvastigheid der betrekkingen tusschen *a, b, c* enz. en tusschen a_1, b_1, c_1 enz. onderling.

Dit zijn daarom metaphysische onderstellingen, omdat de ervaring ons ten hoogste kan leeren, dat die betrekkingen in het *verleden* altijd standvastig *geweest* zijn, terwijl we voor het verkrijgen van kennis moeten weten, dat ze ook in de *toekomst* standvastig *zullen* zijn. En dit kan de ervaring ons nooit leeren.

Over deze onderstellingen heb ik elders iets uitvoeriger gesproken. Ik bepaal me dus hier tot een verwijzing naar het daar gezegde.[1)]

Eerst wanneer men al deze onderstellingen aanneemt, zooals ik meen, dat men ze moet aannemen, heeft men het recht te beweren, dat de kennis, welke wij van een wereld-onafhan-kelijk-van-ons meenen te bezitten, is een wetenschappelijk symbool van die wereld, of als men dat liever wil: is de kennis van een dergelijk symbool. Immers een symbool moet om dien naam te verdienen, om nauwkeurig te zijn, niet alleen op de eene of andere onbepaalde wijze als geheel, maar ook in al zijne onderdeelen en in al de betrekkingen, welke tusschen de onderdeelen bestaan, beantwoorden aan alle onderdeelen en aan alle betrekkingen bestaande tusschen de onderdeelen van datgene, waarvan het een symbool is.

We komen dan tot een systeem, dat in hoofdzaak overeenstemt met het beredeneerde realisme van Lewes[2)], maar nog meer met het symbolische realisme van Helmholtz - als ik ten minste dien schrijver goed begrijp - en het getransformeerde realisme van Spencer; tot een systeem, dat ook zeer veel overeenkomst heeft met het transcendentale realisme van von Hartmann, waarmede men zou verwachten, dat Bolland het eens was. Daarover echter later.

1) Men zie de verhandeling over ‘Causaliteit’, opgenomen in den bundel ‘Wijsgeerige Strijdschriften’ en de reeds genoemde redevoering ‘Psychologie en Philosophie.’

2) Lewes heeft dit systeem ontwikkeld en verdedigd in zijn hoofdwerk ‘Problems of life and mind’, dut echter veel minder bekend is dan zijn ‘Geschiedenis der philosophie’ of zijn ‘Laven van Goethe.’

Laten we eerst zien, wat er uit het tot nu toe besprokene volgt ten opzichte van den aard van onze kennis; van de wijze, waarop we haar verkrijgen, en kunnen vermeerderen; en van de grenzen, welke aan die verkrijging en vermeerdering gesteld zijn.

Dat die kennis nooit iets anders kan zijn dan de kennis van een symbool der werkelijkheid buiten ons, omdat haar voorwerp met die werkelijkheid volkomen ongelijksoortig is, dit is de grondgedachte van alles, wat in het bovenstaande gezegd is. Alle ontologie, alle metaphysica in den zin van kennis van het wezen der dingen, zooals het onafhankelijk van den waarnemer bestaat, is dus van den beginne af uitgesloten. Immers deze onderstelt een gelijkheid tusschen het symbool en het gesymboliseerde, waardoor het eerste zou ophouden een symbool te zijn.

Voor praktische en ook voor wetenschappelijke doeleinden echter maakt dit geen verschil.

Wanneer *a* en *b* twee regelmatig met elkaar verbonden eigenschappen zijn in een voorwerp buiten ons, waarvan *a* in ons doet ontstaan een onverschillige bewustzijnstoestand a_1 en *b* een onaangename bewustzijnstoestand b_1, die beantwoordt aan het een of ander lichamelijk letsel; dan is alles wat we voor de regeling van ons gedrag noodig hebben dit: dat wanneer door *a* in onzen geest a_1 is ontstaan, dit ten gevolge heeft, dat de verwachting van b_1 bij ons wordt opgewekt, zoodat al die bewegingen worden te voorschijn geroepen, waardoor we aan de gevolgen van *b* kunnen ontkomen[1)].

En met de doeleinden der wetenschap, ook der natuurwetenschap, is het niet anders. Immers deze heeft in de eerste plaats ten doel het constateeren van regelmatig samengaan en regelmatige opeenvolging. En door de aanwezigheid daarvan in het symbool wordt volgens het voorgaande hun bestaan in de gesymboliseerde werkelijkheid bewezen. Wat men de verklaringen der natuurwetenschap noemt, - en in de andere wetenschappen is het even zoo - bestaat òf in het aanwijzen van dit geregeld samengaan of opeenvolgen òf in het terugbrengen van het samengaan of opeenvolgen van symbolen

1) Men zie hierover Spencer, First Principles.

van de eene soort tot dat van symbolen van een andere, meer algemeene of beter bekende soort. Het einddoel is daarbij altijd om symbolen, die alleen qualitatieve bepaling toelaten, te vervangen door symbolen, die ook quantitatief bepaald kunnen worden.

Laat ik dit duidelijk trachten te maken door een voorbeeld, dat ik ontleen aan de ‘First Principles’ van Spencer.

‘Als gij door het veld wandelend op enkele ellen afstand vóór u een geritsel hoort, en ziende naar den greppelkant, vanwaar het komt, opmerkt, dat het gras zich beweegt, dan zult ge waarschijnlijk naar die plaats toegaan om te zien, waardoor dat geluid en die beweging worden veroorzaakt. Wanneer gij dicht bij komt, ziet ge, dat er in de greppel een patrijs fladdert. Als ge dit ziet, is uw nieuwsgierigheid voldaan - ge hebt wat ge noemt een *verklaring* van de verschijnselen. Deze verklaring komt hierop neer: gij hebt gedurende uw leven tallooze ondervindingen gehad van bewegingen van kleine stil liggende lichamen volgende op de beweging van andere lichamen daar tusschen door; ge hebt de betrekking tusschen beide soorten van bewegingen gegeneraliseerd en beschouwt nu deze bizondere beweging als verklaard, omdat ge vindt, dat het een bizonder geval is van diezelfde algemeene betrekking. - Veronderstel nu, dat gij de patrijs vangt. Ge wenscht te weten, waarom ze niet wegvloog, onderzoekt haar en vindt een bijna onzichtbaar spoor van bloed op haar veeren. Gij *begrijpt* nu, zooals ge zegt, wat de patrijs belet heeft weg te vliegen. Ze is gewond door een jager, en is dus een nieuw voorbeeld, van hetgeen ge zoo dikwijls gezien en gehoord hebt nl., dat vogels gewond of gedood werden door het schot uit een geweer. En uw *begrijpen* bestaat in het samen rangschikken van dit geval met de overige; in het terugbrengen van deze bizondere opeenvolging tot een meer algemeene. - Maar nu doet zich bij nauwkeuriger waarneming een moeielijkheid voor. Slechts één enkele hagelkorrel heeft de patrijs getroffen en dat niet op een gevaarlijke plaats; de vleugelszijn onbeschadigd en evenzoo de spieren, die ze bewegen; en de vogel toont door haar verzet, dat ze kracht in overvloed heeft. Waarom, zoo vraagt gij u af, vliegt ze dan niet? Gij stelt de vraag aan een anatoom en deze geeft u

een *verklaring*. Hij laat u zien, dat deze enkele hagelkorrel gegaan is dicht langs de plaats, waar de zenuw, die de vleugelspieren innerveert, zich afscheidt van het ruggemerg; en dat een kleine beschadiging van deze zenuw, zelfs het breken van enkele draden, het vermogen om te vliegen kan opheffen door de volkomen coordinatie van de werking van beide vleugels onmogelijk te maken. Gij zijt niet langer verwonderd. Maar wat is er gebeurd? Wat heeft uw toestand van verwondering veranderd in een toestand van begrijpen? Alleen de ontdekking van een voorafbekende klasse van gevallen, waaronder ge dit geval kunt rangschikken. De betrekking tusschen beschadigingen van het zenuwstelsel en verlamming van ledematen is reeds meermalen onder uw aandacht gebracht; en ge vindt hier een betrekking van oorzaak en gevolg, die daaronder valt; ge hebt het bizondere geval van opeenvolging teruggebracht tot een algemeen geval.'

Hoe ver men nu ook met verklaren doorgaat, men zal altijd niets anders doen dan bizondere waarheden terugbrengen tot algemeene en minder algemeene tot meer algemeene. De onderstelling, dat dit een proces is zonder einde impliceert, dat we met de verklaring nooit gereed komen; en de onderstelling, dat het is een eindig proces, impliceert, dat de meest algemeene waarheid, waartoe we de voorafgaande hebben teruggebracht, geen verdere verklaring toelaat. In beide gevallen - en het zijn de twee eenige, die mogelijk zijn - blijft onze verklaring steeds onvolledig.

Bovendien zijn al deze waarheden in de rangorde van haar algemeenheid niets anders dan de uitdrukking van betrekkingen bestaande tusschen toestanden van onzen geest; betrekkingen, die beantwoorden aan betrekkingen tusschen de dingen in de buitenwereld, welke door die geestestoestanden worden gesymboliseerd. Hieruit volgt voor den aard onzer kennis tweeërlei:

Ten eerste: dat haar symbolisch karakter van het begin tot het einde bewaard blijft; dat ze nooit iets anders kan zijn dan een kennis van symbolen en betrekkingen tasschen symbolen.

En ten tweede: dat ze ook als kennis van een symbool altijd onvolledig moet blijven; dat ze niet meer kan zijn dan een benadering (om het zoo te noemen) van een volledig symbool.

En wat de middelen betreft, waardoor wij kennis kunnen krijgen en onze kennis kunnen vermeerderen, volgt er, dunkt mij, het volgende uit. De bouwstoffen, waaruit wij het gebouw van onze kennis der buitenwereld opbouwen, zijn de gewaarwordingen, welke door de werking dier buitenwereld *op* ons *in* ons worden opgewekt. Deze bouwstoffen worden door ons, om het gebouw op te trekken, saamgevoegd in bepaalde verbindingen met en in bepaalde betrekkingen tot elkaar. Deze betrekkingen beantwoorden, volgens het door ons aangenomen systeem, aan dergelijke betrekkingen in de buitenwereld, omdat ze afgeleid zijn uit de ervaring d.w.z. uit de indrukken door de buitenwereld op onzen geest gemaakt. Hieruit volgt, dat het gebouw, *als* het voltooid is, een volledig symbool zal zijn van de buitenwereld en dat het op geen enkele andere wijze een volledig symbool daarvan kan worden. En nu moge het waar zijn, dat we alle reden hebben om te meenen, dat het nooit voltooid zal worden. Maar dat doet er niet toe. Waarop het hier aankomt is dit, dat ons voor dat bouwen geen andere middelen ten dienste staan dan die, welke ons door de ervaring worden gegeven, omdat zoowel de bouwstof als de wijze van haar verbinding door ons aan de ervaring wordt ontleend. Daarbij laten we buiten beschouwing de metaphysische onderstellingen, die ik boven heb trachten te formuleeren. Deze zijn de onmisbare grondslag voor alle bouwen, onmisbaar zoowel voor ieder levend als voor ieder denkend mensch, zoowel voor iederen beoefenaar der natuurwetenschap als voor iederen philosoof.

De natuurwetenschap, die zich ten doel stelt ons kennis van de buitenwereld te verschaffen, d.w.z. een volledig symbool van die buitenwereld te maken in onzen geest, is dus volkomen in haar recht, wanneer ze ontkent, dat ons voor het verkrijgen van die kennis eenig ander middel ten dienste staat behalve de ervaring. En ze is bovendien volkomen in haar recht, wanneer ze zich bij het vervullen harer taak niet bekommert om het symbolisch karakter onzer kennis en geen oogenblik aarzelt om de symbolen te zetten in plaats van de realiteiten, die er door gesymboliseerd worden. Immers tengevolge van de onveranderlijke betrekkingen, die er tusschen symbool en werkelijkheid bestaan, zal zij niet het minste

gevaar loopen daardoor verkeerde gevolgtrekkingen te maken. Haar beoefenaar zal echter moeten erkennen, dat zijn resultaten slechts de beteekenis hebben van symbolen eener werkelijkheid, die in haar wezen, zooals dit is onafhankelijk van onze waarneming, volkomen onkenbaar voor ons is en steeds volkomen onkenbaar voor ons zal blijven. Ik geloof niet, dat eenig natuuronderzoeker of eenig beoefenaar van een andere wetenschap, die weet, hoe wij onze gewaarwordingen krijgen, daartegen bezwaar zal maken, en dat dus op deze wijze de tweespalt tusschen de philosophie en de overige wetenschappen, waarop ik in het vorige hoofdstuk opmerkzaam maakte, wordt weggenomen.

Ik heb in het bovenstaande slechts gesproken van de tweede der fundamenteele waarheden, die grooter zekerheid voor ons hebben dan alle andere; van de waarheid: Ik werk, ik ondervind weerstand en andere invloeden, dus er is een niet-Ik, waarop ik werk, dat mij weerstaat en andere invloeden op mij uitoefent. En ik heb duidelijk trachten te maken, dat we van dat niet-Ik slechts een symbolische kennis kunnen krijgen. Over de eerste dier waarheden: ‘Ik heb gewaarwordingen, dus ik besta,’ en over de kennis, die we van dat Ik kunnen hebben, heb ik tot nu toe gezwegen. En dat wel om twee redenen, die nauw met elkaar samenhangen.

Ten eerste omdat de bespreking daarvan voor de kritiek, die ik op de denkbeelden van Bolland wil uitoefenen, van minder belang is; en ten tweede omdat een dergelijke bespreking veel ruimte zou vorderen zonder tot een bepaald resultaat te leiden. Ik zal mij daarom bepalen tot een paar opmerkingen om te doen zien, dat die kennis waarschijnlijk van denzelfden aard is als onze kennis van de buitenwereld en evenmin als deze een directe kennis van het wezen der dingen kan zijn.

Wat kennen wij van dat Ik?

Een lange rij van gewaarwordingen, voorstellingen, begrippen en niet zeer breede oordeelen en redeneeringen, van gevoelingen van genot en smart, gemoedsaandoeningen en willingen. Het meest op den voorgrond tredende kenmerk van die rij is haar veranderlijkheid. Men heeft haar daarom een stroom genoemd waarvan ieder volgend gedeelte uit andere bestanddeelen bestaat dan het voorgaande. Zou nu onze ken-

nis van dien stroom, van dat beeld van verandering, een kennis zijn van het blijvende of in ieder geval betrekkelijk blijvende, dat wij meenen ons Ik te zijn? Het komt mij niet waarschijnlijk voor.

Maar er is meer.

Wanneer de bovenstaande beschouwingen juist zijn; wanneer we m.a.w. recht hebben tot dat symbolisch realisme, dat ik in de voorgaande bladzijden aannemelijk heb trachten te maken, dan zijn al de bestanddeelen van dien voortdurend veranderenden stroom reacties - onmiddellijke en middel lijke - van ons Ik op de werkingen van die buitenwereld, wier bestaan wij meenden te moeten aannemen. Dat dit even goed geldt voor onze gevoelingen van genot en smart, gemoedsaandoeningen en willingen als voor onze gewaarwordingen, oordeelen, redeneeringen enz., neem ik hierbij aan zonder het verder te motiveeren. Al deze geestestoestanden symboliseeren dus aan den eenen kant de buitenwereld en aan den anderen kant ons Ik. Bij gevolg is de kennis van het Ik even goed als die van de buitenwereld de kennis van een symbool. En ook dit symbool kunnen we nooit volledig maken om dezelfde redenen, waarom ons symbool van de buitenwereld altijd onvolledig moet blijven en om nog andere, waarover ik hier niet spreek.

Nu heeft echter onze gedachtenstroom een eigenschap, die reeds thans voor haar kennis van eenig belang is en in de toekomst voor die kennis van zeer groot belang kan worden. Zijn achtereenvolgende deelen nl. beantwoorden - zooals men met vrij groote waarschijnlijkheid kan beweren - aan de opeenvolgende toestanden van ons centrale zenuwstelsel, meer in het bizonder van de schors der groote hersenen. Wanneer men dit mag aannemen, dan staat men voor de volgende vraag: Is datgene, wat in de wereld onafhankelijk van den waarnemer beantwoordt aan het centrale zenuwstelsel, hetzelfde als datgene, wat in die wereld beantwoordt aan den gedachtenstroom; hetzelfde dus als ons Ik; of is het iets anders; is het niet meer dan een middel, waarvan het Ik zich bedient om op de buitenwereld te werken? M.a.w.: moeten wij de voorkeur geven aan een monistische of aan een dualistische theorie van de natuur der menschen? Het komt mij voor, dat het niet mogelijk is die vraag niet be-

slistheid te beantwoorden. Men kan het eene antwoord voor waarschijnlijker houden dan het andere; men kan meer sympathie gevoelen voor het eene antwoord dan voor het andere; maar beweren, dat het eene antwoord ongetwijfeld juist en het andere ongetwijfeld onjuist is; dat kan men, dunkt mij, niet. Een zoodanige bewering onderstelt een kennis van de wereld-onaf hankelijk-van-ons, die wij niet bezitten en, volgens het voorgaande, ook nooit *zullen* bezitten. Maar al was dit anders; al moest men - zooals tegenwoordig de meest bekende metaphysici en psychologen doen en zooals bij den tegenwoordigen stand onzer kennis ook het meest waarschijnlijk schijnt - al moest men onvoorwaardelijk de voorkeur geven aan de monistische theorie; ook dan nog zou men van een kennis van het wezen van ons Ik nog altijd even ver verwijderd zijn; ook dan nog zou onze kennis daarvan zijn de kennis van een bij benadering juist symbool van het deel der werkelijkheid beantwoordende aan het centrale zenuwstelsel en te gelijk aan onzen gedachtenstroom en geenszins een kennis van het wezen zelf van ons Ik.

Ziedaar de enkele opmerkingen, waarmede ik aan het slot van dit hoofdstuk de meening waarschijnlijk wilde maken, dat we ook van ons Ik slechts symbolische kennis bezitten.

D.G. JELGERSMA.

(*Slot volgt.*)

De Siboga-expeditie.

In het jaar 1898 zijn er in Nederland twee nieuwe oorlogsvaartuigen van stapel geloopen en in 's lands dienst gesteld, wier namen in veel wijderen kring, dan gewoonlijk het geval is, genoemd worden en bekend zijn. Edoch om verschillende redenen. De eerst gereed-gekomene van die beide zusterschepen is de Koetei, het flotille-vaartuig dat deeer genoot tijdens de vlootrevue in September een persoonlijken afscheidsgroet van Hare Majesteit te ontvangen en dat rechtstreeks van het Hollandsch Diep naar Indië koers zette.

De tweede is de Siboga, eveneens gebouwd te Amsterdam. Zij werd in October 1898 in dienst gesteld en onderneemt in November onder bevel van den luitenant ter zee 1^{e} klasse Tydeman de reis naar den Indischen Archipel.

Zoodra zij daar zal zijn aangekomen, zullen de eerste diensten, die van haar gevergd worden, geen oorlogszuchtig maar een zeer vreedzaam karakter dragen. Met ruimen blik hebben de hoogste gezaghebbenden van ons koloniaal bestuur en van onze zeemacht ingezien dat onder zekere omstandig-heden een oorlogsvaartnig, tijdelijk in dienst der wetenschap gesteld, veel kan bijdragen om - een koninklijk woord heeft het nu onlangs zoo bemoedigend en zoo juist uitgedrukt - datgene te helpen tot stand brengen ‘waarin ook een klein land groot kan zijn.’

Bedenken wij dat het ‘kleine land’ aan deze zijde van den evenaar reeds sedert eeuwen een zeer groot gebied op den aequator en aan gene zijde daarvan met zeer gunstig gevolg beheerscht en tot ontwikkeling brengt. Maar dat in die landen en zeeën behalve de materieele vruchten op het

gebied van landbouw, nijverheid en mijnwezen, een onnoemelijk groot veld ter bearbeiding open ligt, waarop de inenschelijke geest voor de vooruitgang onzer kennis en voor de uitbreiding der wetenschap werkzaam kan zijn. Op dit gebied wordt daarginds geenszins stilgezeten, ja zelfs aan grootere koloniale rijken een voorbeeld gesteld, zooals dit o.a. de vlucht bewijst die in de laatste vijftien jaren 's Lands Plantentuin te Buitenzorg genomen heeft. Onder leiding van Dr. M. Treub is niet alleen de beteekenis van die inrichting voor de Indische cultuurgewassen zeer toegenomen, maar hij heeft haar weten te maken tot een internationaal wetenschappelijk instituut van den eersten rang, werwaarts geleerden uit alle deelen van Europa en uit Amerika heenreizen om te midden van - den weelderigen tropischen plantengroei onderzoekingen te verrichten, die allen helpen verkondigen hoe Nederlanders er op deze plek reeds in geslaagdzijn de leiding in handen te nemen van een intellectueel streven, dat tot den blijvenden roem van een klein land medewerkt.

Niet te vergeten in dezen gedachtengang zijn de met zoo schitterend resultaat bekroonde veeljarige opgravingen van Dr. E. Dubois die ons o.a. den Pithecanthropus van Javahebben leeren kennen. Noch ook de zwerftochten, in het hart van Centraal-Borneo, voor weinige jaren ondernomen door Molengraaff, Büttikofer en Nieuwenlmis, gevolgd door de zoo uitstekend geslaagde dwarse doorkruising van dat geheimzinnige eiland die Nieuwenhuis in Juni laatstleden, na een vermoeienden en gevaarvolle tocht van elf maanden, volbracht heeft. Zij leverden eene schat van wetenswaardige en onbekende bijzonderheden over de geologische gesteldheid en over land en volk van dit grootste der Soenda eilanden Die resultaten zullen in den loop van 1899 in omvangrijke boekwerken voor een grooten kring van belangstellenden toegankelijk worden gesteld. Dat naast de wetenschappelijkevruchten die dit onderzoek van Centraal-Borneo heeft afgeworpen ook gunstige uitkomsten, voor de bevestiging van het Nederlandsch gezag aldaar, verwacht worden door hen die het best in staat zijn dit te beoordeelen, bewijst het feit dat de Gouverneur Generaal zich gehaast heeft aan Dr. Nieuwenhuis, wien na zijn terugkeer door H.M. het ridderkruis van

den Nederlandschen Leeuw werd toegekend, een nieuwe opdracht te verleenen om zich met de verschillende door hem voor het eerst bezochte Dajakstarnmen in persoonlijke aanraking te stellen, voor welke thans meer politieke dan wetenschappelijke reis een bedrag van ruim vijftig duizend gulden niet te hoog werd geacht.

Ook van de Siboga-exjoeditie, waarvan wij het doel hier nader wenschen te omschrijven, zijn, naast de zuiver wetenschappelijke uitkomsten, resultaten te verwachten die voor dadelijke praktische toepassing van wege de koloniale regeering schijnen vatbaar te zullen zijn. Immers bij de zich snel uitbreidende begeerte van Nederlandsche kapitalisten om mijnbouwkundige ondernemingen in den Archipel op touw te zetten is het oog wel degelijk gevestigd op de talrijke in hunne ligging nog niet altijd voldoend bekende en in kaart gebrachte kleinere eilanden, die zich oostelijk tusschen Celebes en Nieuw-Guinea bevinden. Voor het verleenen van concessies is echter juist een zeer nauwkeurige kennis te dier zake noodig. En wie zou beter bevoegd zijn om ons die kennis te verschaffen dan de luitenant ter zee Tydeman en zijn staf, die gedurende langen tijd voortreffelijk werk van hydrografischen aard verricht heeft en vele jaren als kommandant van een der met de hydrografische opname belaste zeilschoeners Blommendal en Melvill van Carnbee in verschillende gedeelten van den Archipel werkzaam, was? De Commandant der zeemacht in NederlandsckIndië toch schreef ook reeds te dezer zake aan den Gou-verneur-Generaal als volgt: ‘met drie zeeofficieren, waaronder geroutineerde opnemers, zal voorzeker door de (Siboga)expeditie een belangrijke hydrographische arbeid kunnen geleverd worden, zoodat de resultaten niet alleen voor de wetenschap van nut zullen zijn, doch reeds dadelijk handel en scheepvaart in den vorm van verbeterde zeekaarten daarvan praktisch voordeel zullen genieten.’

De vraagstukken van wetenschappelijken aard die aan prof. Weber voor den geest stonden toen hij de taak op zich nam als leider dezer expeditie op te treden, geven in veel mindere mate uitzicht op toepassingen van praktischen aard. Zij zijn uitvloeisels van die eigenaardige weetgierigheid die zich onver-

mijdelijk meester maakt van hen die door den aard hunner studiën meermalen tot aan de grenzen doordringen van het bekende en die daardoor een open oog hebben voor de leemten in ons weten welke in de eerste plaats aanvulling behoeven.

In de afgeloopen vijf-en-twintig jaren is onze kennis omtrent de verspreiding der diervormen over den aardbodem en omtrent de wetten die haar beheerschen zeer belangrijk toegenomen. Maar terwijl de dierlijke bewoners van het vaste land en van het luchtruim, in de eerste plaats C1e zoogdieren en vogels, door een groot aantal jagers en verzamelaars konden worden nagespoord en in alle werelddeelen de voorstellingen die wij ons omtrent zoögeographische problemen te vormen hebben werden uitgebreid en afgerond, zoo was uit den aard der zaak de bevolking van de oceanen, meer in 't bijzonder die van de diepere en daardoor zooveel minder toegankelijke gedeelten, een gesloten boek. Was het omtrent het midden dezer eeuw de Berlijnsche physioloog Johannes Muller geweest die, met het mikroskoop gewapend, voor zoölogisch onderzoek aan de zeekust enthousiasme had weten te wekken, een enthousiasme dat, in volle kracht voortlevende, gaandeweg talrijke zoölogische stations te Napels, Roscolf, Plymouth, den Helder, Helgoland, Wood's Holl enz. in het leven heeft helpen roepen, zoo waren het meer in 't bijzonder Engelscke natuuronderzoekers die het leven op grootere diepten van den zeebodem begonnen na te speuren, vooral nadat enkelen hunner de mogelijkheid van het bestaan van levende organismen op die groote diepten beslist hadden tegengesproken.

Aan Carpenter en Wyville Thomson komt de eer toe hier de eerste belangrijke stappen te hebben gezet. En nadat de Engelsche Challenger-expeditie van 1873-'76 de wereld omzeild had, nadat de Eransche verzamelaars met den Travailleur en den Talisman de diepe golf van Biscaye doorzocht hadden, Agassiz de golf van Mexico doorvorscht had en andere natiën - waaronder ook Nederland met de Willem. Barents - in de poolzeeën, in de Middellandsche en Indische zeeën soortgelijke onderzoekingen op kleinere schaal hadden tot stand gebracht, bleek het onomstootelijk dat die groote diejsten door zeer eigenaardige, zoogenaamd abyssicole vormen bewoond worden. Deze bezitten ongetwijfeld verwan-

ten onder de in ondieper water of langs de kusten levende zeedieren, maar onderscheiden zich daarvan door eigenaardige bijzonderheden, die allen op speciale pasklaarmaking voor die duistere diepten, vaar zij onder een zoo hoogen waterdruk in het leven kunnen blijven, wijzen.

Het spreekt van zelf dat de aldus verkregen voorloopige kennis van de abyssicole dierenwereld in zeer veel opzichten nog eerst fragmentarisch is. Wel weet men dat er diepzeevormen zijn, die een zeer ver verspreidingsgebied bezitten, andere die uitsluitend op veel beperkter terrein zijn aangetroffen, maar de telkens weer te voorschijn gebrachte nieuwe vondsten, tot welke in de laatste vijftien jaren ook de vorst van Monaco met zijn stoomjacht veel heeft bijgedragen, toonen voldoende aan dat men eerst in het begin is en- dat nog veel talrijker vormen op ontdekking wachten, waarvan sommige van de hoogste wetenschappelijke beteekenis kunnen zijn. Reeds meer dan eens heeft men in het diejazee gebied diervormen levend aangetroffen die men sedert lang uitgestorven, waande en die men alleen door fossiele overblijfselen uit vroegere geologische tijdvakken kende.

Er is ééne bijzonderheid die ons Nederlanders, wanneer er van toekomstig diepzee-onderzoek sprake was, reeds sinds jaren het oog naar de wateren van den Indischen Archipel, heeft doen richten (zie de Gids van October 1889, p. 157) en wel deze, dat daar in de Molukken, in de zeeën die begrensd worden door de Philippijnsche eilanden ten Noorden, door Borneo en Celebes ten Westen, Lombok tot Aroe ten Zuiden en N-Guinea en Halmahera ten Oosten, zeer diepe bekkens van verschillende uitgebreidheid gevonden worden, die op meer of minder afdoende wijze van het diepe water van den Indischen Oceaan en van de stille Zuidzee zijn afgesloten. Die afsluiting is uit den aard der zaak geen volledige, de bedoelde bekkens zijn geen afgesloten binnenmeeren, maar doordien de nauwe toegangswegen meestal belangrijk veel ondieper zijn dan de bekkens zelve, is vrije doortocht van abyssicole dieren, wier lichaamsbouw en organisatie hen aanbepaalde voorwaarden van druk, verlichting en temperatuur kluistert, in veel gevallen zoo goed als onmogelijk te achten.

In welke mate heeft deze bijzonderheid op het maaksel van de dierlijke bewoners daar ter plaatse invloed gehad? Zie

daar een vraag, die al reeds velen die over de zaak nadachten zich gesteld hebben, ziedaar ook een van de eerste vragen met welke de deelnemers aan Siboga-expeditie zich zullen bezighouden.

Een blik op het bijgevoegde kaartje geeft van de uitbreiding van een aantal dezer grootere en kleinere bekkens eene duidelijke voorstelling: ook van de ruimere of nauwere, diepere of ondiepere toegangswegen tot deze.

Vroegere diepzee-expedities, met name de Challenger, hebben in dit gebied wel zeer enkele dreggingen gedaan, maar allerminst deze streken voldoende doorvorscht. Wij mogen ons daarmede gelukwenschen, omdat de Siboga-expeditie hier een zoo goed als onontgonnen en toch ongetwijfeld uiterst belangrijk arbeidsveld vóór zich zal zien. De zwarte lijn op de kaart geeft aan hoe de hoogleeraar Weber met zijn tochtgenooten zijn koers over het vermelde terrein denkt te nemen.

Uitgaande van Soerabaja wordt zigzagsgewijs tusschen de kleine Soenda-eilanden heen en weder gekruist, om Soemba heen naar Timor koers gezet, van daar naar de Banda-zee en van hier weder zuid- en oostwaarts naar de Tenimber- en Aroe-eilauden gevaren. Dan wordt de richting weder westelijk, de Ivey-eilanden, Banda en Amboina worden aangedaan en van daar gaat het, tusschen Ceram en Boeroe door, naar de oostkust van Halmahera; dit eiland wordt vervolgens zuidelijk en westelijk omzeild, om na een eindweegs den Pacifischen Oceaan te zijn ingestoomd het onderzoek van het bekken tusschen Celebes, Borneo en de Philippijnen voort te zetten. Misschien kan er dan ook nog wel een kleine noordwaartsche ‘Abstecher’ aan worden toegevoegd, - niet op het kaartje aangegeven! - om het waarschijnlijk zoozeer belangrijke bekken dat daar tusschen de Philijppijnen en Borneo zoo geheel ingesloten ligt niet ondoorzocht te laten (l.c.p. 163). Daarna keert de expeditie langs de Westkust van Celebes weder naar Makassar en van daar naar de Javazee terug.

Hoe wordt nu gedurende dit geheele traject gewerkt en wat wenscht men nog meer te weten te komen behalve het maken van een zoo uitgebreid mogelijke verzameling van de dierlijke bewoners?

In de eerste plaats wenscht prof. Weber het volle voor-deel te trekken uit de gunstige omstandigheid dat gedurende dezen kruistocht het vaartuig zoo herhaaldelijk op zeer korten afstand (soms van een enkelen graad) uit diep water van ± 4000 M. tot ondiep water van 40-100 M. overgaat. Dus over steile onderzeesche hellingen heenvaart, die ten opzichte van de groote zeestroomingen en waarschijnlijk ook ten opzichte van temperatuur en zoutgehalte zich onderling onder zeer verschillende omstandigheden bevinden. En evenals men in hooge gebergten een zeer kenbaar onderscheid opnierkt naarmate men hooger stijgt en de karakterverschillen van de fauna en flora gelijken tred houden met die hoogteverschillen, evenzeer mag men vermoeden op deze onderzeesche hellingen overgangstoestanden aan te treffen tusschen de dierenwereld der kusten en de abyssicole fauna. In elk geval zijn seriënwaarnemingen op die verschillende punten van hooge wetenschappelijke waarde, seriënwaarnemingen waarbij niet alleen specimina der dierlijke bewoners van die hellingen worden bijeengebracht, maar waarbij tevens op de overeenkomstige diepte met nauwkeurigheid de temperatuur en het zoutgehalte van het zeewater wordt vastgesteld om den mogelijken invloed daarvan op de verschillen die de bewoners kunnen vertoonen, mede in de vergelijkende beschouwingen te kunnen opnemen.

Voor het aflezen van die temperatuur en voor het bepalen van dat zoutgehalte dienen bijzonder ingerichte thermometers en waters cheppers, waar door kunstige handgrepen de mogelijkheid wordt buitengesloten, dat men de temperatuur afleest of water schept uit eene andere laag dan juist diegene waarom het te doen is. Zoo dienen bijv. voor het waterscheppen cylinders, waar het water tijdens de daling vrij doorheen stroomt, maar die, zoodra zij tot de gewenschte diepte gedaald zijn en weder ingehaald worden, juist door die opstijging een stelsel van schroefvleugels in werking gebracht zien, die den cylinder met zijn inhoud hermetisch afsluiten. Aan boord wordt dan van het opgehaalde water samenstelling en zoutgehalte bepaald.

Ook kan het van veel gewicht zijn met netten te visschen van welke men de zekerheid wenscht te hebben, dat zij alleen uit een bepaalde waterlaag op vooruit vastgestelde diepte

voorwerpen mede naar boven brengen. Men moet dan dus een middel bezitten om te verhinderen dat die netten ook op andere diepten ‘goedvangsch’ zijn. Daartoe zijn door Duitsche, Engelsche en Amerikaansche geleerden talrijke vernuftige vondsten voorgesteld. Veel vertrouwen schijnt een onlangs in Engeland gebruikt net te verdienen, dat gesloten wordt neergelaten. Op de verlangde diepte aangekomen wordt langs de lijn een gewicht naar beneden gezonden, dat het net opent. Daarna wordt een tijd lang gevischt en een tweede gewicht, het eerste achterna gezonden, sluit het net weder volledig, zoodat de vangst, die het daarna aan de oppervlakte brengt, van geen andere diepte dan de verlangde kan afkomstig zijn.

Dit visschen op bepaalde diepte betreft uit den aard derzaak minder de bodembewonende dieren, die door de bekende dreg of kor naar boven gebracht worden, noch ook de visschen waarvan er wel velen uitsluitend in zeer diep water, andere bij voorkeur meer aan de oppervlakte voorkomen, maar betreft vooral die groote groep van organismen die men sedert eenige jaren met den naam van P l a n k t o n heeft aangeduid.

Plankton bestaat uit zwevende, veelal in scholen samenlevende, maar ook dikwijls meer individueel verspreide diersoorten van meest geringe grootte en behoorende tot zeer verschillende afdeelingen en klassen van het dierenrijk. Over de verspreidingswijze van dit plankton in het oceanische water is voor eenige jaren een zeer felle strijd geleverd tusschen Hensen uit Kiel en Haeckel te Jena. De een betoogde het bestaan van eene meer gelijkmatige verdeeling van het plankton door den geheelen oceaan, de ander wilde slechts tijdelijke opeenhoopingen daarvan erkennen, die voornamelijk door zeestroomingen enz. worden veroorzaakt. Tegenwoordig trekt het plankton ook vooral daarom in rijzende mate de aandacht, omdat men heeft leeren inzien, dat door zijne af- of aanwezigheid de voedselrijkdom van bepaalde gedeelten van de zee wisselt en deze factor dus bij de zwerftochten van groote vischscholen - voor hen die het visschersbedrijf uitoefenen een punt van zoo hoog gewicht - mede helpen vaststellen. Op de Siboga-expeditie zal voortdurend aan dit plankton de aandacht gewijd zijn, meer bepaaldelijk nog wanneer zij in

de straat van Makassar kruist, waar de vischrijkdom in bijzondere mate geroemd wordt, en waar het plankton aan de oppervlakte der zee bijzondere opmerkzaamheid verdient en misschien gevolgtrekkingen niet zijn buitengesloten, die onder gunstige omstandigheden beteekenis zouden erlangen, daar waar men het visschersbedrijf zou willen te hulp komen.

Een andere vraag die door de expeditie meer in het bijzonder zal worden nagegaan en die ons door eene voorloopig onverklaarbare eigenaardigheid in de verspreiding van zekere diersoorten wordt voorsrelegd, betreft de rifkoralen in den Indischen Archipel.

Prof. Weber schreef dienaangaande als volgt: ‘Zoover onze kennis thans gaat, schijnen in de zeeën tusschen de eilanden van den Indischen Archipel echte rifvormende koralen slechts voor te komen ten noorden en westen van eene lijn die tusschen Pontianak en Riouw en ten oosten van een lijn die langs de oostkust van Borneo van Kaap Kamiangan naar de zuidspits van Celebes loopt en van hier Bima. In het tusschenliggende gebied schijnen eigenlijke rif koralen te ontbreken, ook in opgeheven staat als rotsen, zooals zij een zoo groote rol spelen in het oostelijk gedeelte van den Archipel. In elk geval treden zij zeer op den achtergrond. Deze ook geologisch belangrijke kwestie staat wellicht in verband met lokale verschillen in hoeveelheid en aard der in zee drijvende mikroskopische dierlijke en plantaardige organismen, die den koralen tot voedsel moeten strekken.’

De wijze waarop het plankton aan boord al dadelijk nader gesorteerd wordt is ook door de ervaring aan de hand gedaan en komt neder op een zeefproces. Hetgeen zich in het blinde einde verzamelt wordt daar door uiterst fijn gaas tegengehouden. Dit is de zoogenaamde ‘emmer’ van het planktonnet. Deze wordt uitgespoeld in gelijksoortige vrije zeven, die loodrecht op glasplaten geplaatst zijn en waardoox ten slotte de geheele gezuiverde vangst (mikroskopische wezens inclusive) op deze glasplaat bijeenligt.

Trouwens wanneer de grootere sleepnetten en dreggen, sommige in grootte en vorm overeenkomende niet de netten die onze kustvisschers in zooveel ondieper water gebruiken voor de vangst van tong en tarbot, uit die groote diepte aan dek worden gehaald en hun inhoud moet onderzocht worden

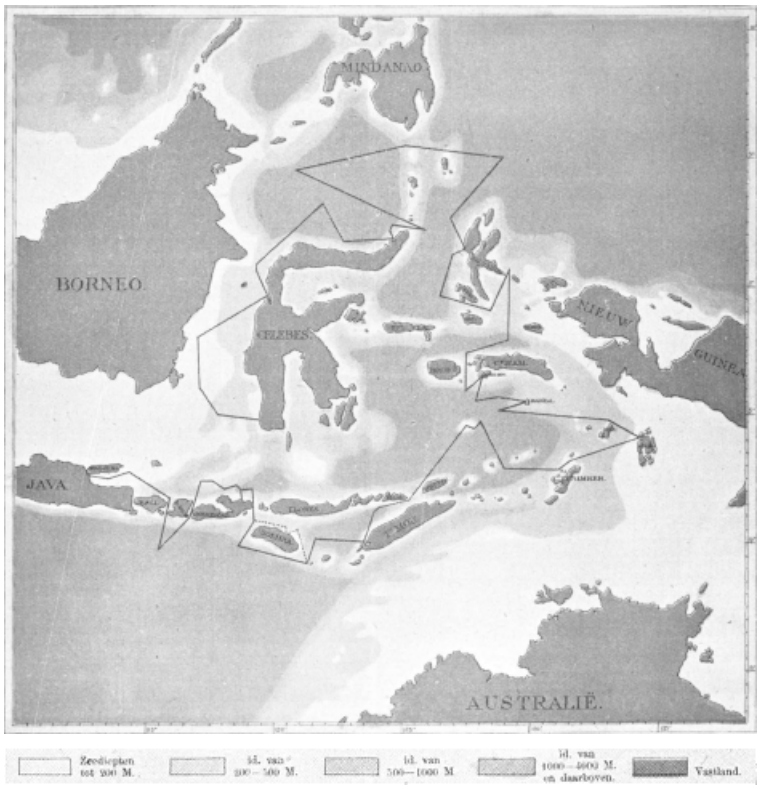

Ontwerp-reisplan van de Siboga, in den Molukschen Archipel. 1899.

zoo stort men deze al dadelijk over een groot en stevig houten raam uit, waaronder zich een viertal vlakke metalen zeven met naar onderen toe afnemende grootte van openingen bevinden. Wordt daarover heen nu rijkelijk water gespoeld, dan worden slib en zanddeeltjes verwijderd en de dierlijke vangst reeds dadelijk overeenkomstig vier grootte-typen over die vier bakken verdeeld.

Voor zorgvuldige conservatie met verschillende daarvoor geschikt gebleken middelen, die in de laatste twintig jaren zoo belangrijk verbeterd zijn door de ervaring te dier zake in het Zoölogische Station te Napels opgedaan, bevindt zich al het noodige aan boord. En men mag voorspellen dat wanneer de medegebrachte vanerat later tusschen de daarvoor aan te wijzen deskundigen ter nadere onderzoeking en bestemming zal verdeeld worden, de conservatie ook voor mikroskopisch onderzoek van inwendige organen voortreffelijk zal blijken te zijn voorbereid. Photografische apparaten bevinden zich alsmede aan boord om desverlangd rechtstreeksche afbeeldingen van den geheel versch opgehaalden buit voor latere vergelijking te kunnen vervaardigen.

Ook het reeds voor jaren door den vorst van Monaco gebruikte staande net, dat in den vorm van een vierkante afgesloten ruimte op den zeebodem van het diepe water geplaatst wordt en waarin kleinere soortgelijke fuiken ter splitsing van de grootere en kleinere vischsoorten (die elkander anders verzwelgen of beschadigen) zijn opgehangen, bevindt zich aan boord: de mogelijkheid om door electrische verlichting van het inwendige een aantal diepzee-bewoners daarbinnen te lokken is gegeven, omdat de daarvoor noodige installatie van elektrische geleidingen enz. zich aan boord bevindt.

De netten en het kostbare diepzeeloodingstoestel, waarmede men allerwege de werkelijke diepte met groote nauwkeurigheid zal kunnen bepalen en dat naderhand van de Siboga wordt overgebracht op het nieuwe opnemingsvaartuig voor de hydrographie, de van Gogh, worden eveneens door middel van staaltros en elektromotor opgehaald.

Behalve de commandant van het vaartuig de heer Tydenian, de leider der expeditie Prof. weber en mevrouw Weber-van Bosse die, zelf voortreffelijke naturaliste, in het bijeenbrengen en bestudeeren van bepaalde zeewieren een eigen arbeidstaak

vindt, bestaat het gezelschap aan boord nog uit een staf van drie zoölogen en twee zeeofficieren, de heeren Boldingh en Hoorens van Heyningen.

De drie zoölogen zijn de heeren Dr. J. Versluys, die reeds vroeger dregtochten in de West-Indische zee heeft medegemaakt, H.F. Nierstrasz en Dr. A.H. Schmidt, welke beide laatsten aan het Station te Napels vertoefd en gearbeid hebben. Het arts-diploma van Dr. Schmidt en zijne meerjarige praktische ervaring zal hem in staat stellen tijdens de expeditie medische en chirurgische hulp, zoo deze noodig mocht blijken, te verleenen.

Terwijl de Nederlandsche expeditie daar in de Molluksche zeeën zal werkzaam zijn, is een op veel grooteren schaal uitgeruste Duitsche expeditie in den Indischen Oceaan aan den arbeid. Deze staat onder leiding van den Leipziger hoogleeraar in de zoölogie, C. Chun, de opvolger van Leuckart, en telt ook een veel uitgebreider staf. De uitkomsten, die aan boord van dit vaartuig, de Valdivia, zullen verkregen worden, zullen met die van de Siboga in zeer gewenscht en zeer belangrijk verband kunnen gebracht worden. Ook die welke van Engelsch-Indische zijde met het schip de Investigator in de golf van Bengalen worden nagestreefd en gedeeltelijk reeds verkregen zijn, vormen eene welkome aanvulling van het aldus van drie zijden aan te vangen onderzoek.

Dat de Nederlandsche expeditie in dien vreedzanien wedstrijd, ook al is zij minder kostbaar toegerust, zeer voortreffelijk werk zal leveren mag, nu men weet aan welke twee mannen de leiding en het bestuur van het vaartuig is toevertrouwd, onbetwijfelbaar worden genoemd.

En wij zien in onze gedachten hunne uitkomsten over weinige jaren reeds nedergelegd in goed geïllustreerde boekdeelen, die het blijvende monument van de expeditie, welkezelve ongeveer een jaar duurt, zullen vormen.

Hoeveel kosten zoodanige publicatie nog na zich sleept kan men beoordeelen, wanneer men bedenkt dat nu onlangs in Duitschland een bedras; van 100000 Mark is toegestaanuitsluitend voor het in het licht geven van wat de Valdiviaexpeditie zal hebben verricht, eene vrijgevigheid die niet meer clan het strikt noodige beoogt.

Deze post is bij de Nedeiiandsche expeditie nog niet ge-

dekt, hoewel, dank zij de geldelijke medewerking van Hare Majesteiten de Koninginnen, van particulieren en van genootschappen (het Natuur- en Geneeskundig Congres., het Utrechtsch Genootschap), de Maatschappij ter bevordering van het Natuurkundig onderzoek der Nederlandsche Koloniën de uitrusting dex expeditie op zich heeft durven nemen, verzekerd als zij was dat ook de krachtige steun van de Regeering niet zou ontbreken.

De goede geest, die de uitrusting heeft mogelijk gemaakt, zal ook in Nederland niet sluimeren wanneer de resultaten van den tocht in het licht moeten worden gegeven. Men zal zich daarbij het koninklijk woord herinneren dat hierboven reeds werd aangehaald. Een klein land kan groot zijn in de kunst, het kan groot zijn in de wetenschap, het kan groot zijn in gemeenschaps- en in weldadigheidszin. In alle deze heeft Nederland reeds een zeer eervolle plaats ingenomen. En het ligt in ons volkskarakter dat een zekere schuchterheid, eene moeilijk te laken natuurlijke bescheidenheid vermogende landgenooten zoo dikwijls weerhoudt om, hetzij bij hun leven, hetzij bij uiterste wilsbeschikking, groote geldsommen voor andere dan liefdadige doeleinden af te staan. Men ziet hierin - zeer ten onrechte - het maken van onnoodigen ophef en men vergeet zich te vergewissen dat bijv. in Engeland en in de Vereenigde Staten het hoog er onderwijs en de wetenschappelijke instellingen bijna uitsluitend door vermogende schenkers en erflaters tot grooten bloei gekomen zijn. Toch zijn verblijdende teekenen van een gedeeltelijke verbetering ook in Nederland niet te miskennen. Reeds bereikten de Haarlemsche Maatschappij en Teylers Genootschap een eerwaardigen leeftijd en daarnaast kwam voor een tiental jaren de Maatschappij die zich de bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederlandsche Koloniën ten doel stelt tot stand. Ook verrezen hier en daar fondsen waardoor physische en natuurhistorische onderzoekingen worden vergemakkelijkt en gesteund.

Maar bij voorkeur geschiedt zulks in samenwerking, waarbij het individu zich op den achtergrond kan houden. Moge het voorbeeld van hem wiens naam aan Ons Huis te Amsterdam en aan een grootsche onderneming in Friesland (eveneens van humanitairen aard) voor altijd verbonden zal

zijn, in de twintigste eeuw ten onzent navolging vinden en wel ten opzichte der natuurwetenschappen. Dan zal blijken dat het woord van Koningin Wilhelmina in tweeërlei richting een open oor heeft gevonden.

A.A.W. HUBRECHT.

De laatste regeeringsjaren van Willem III. (1698-1702)

III.

Het nieuwe verdeelingstractaat.

Niets lijkt zulk onvruchtbaar werk als zich bezig te houden, op 't oogenblik nog, met de onderhandelingen over een tractaat dat al een paar honderd jaar geleden dood geboren was. Moet het een verdriet voor de staatsmannen van dien tijd geweest zijn om, nauwlijks na het ontwerpen van de eerste partage, door den dood van den Keurprina van Beieren gedwongen te worden tot besprekingen over een nieuw verdrag, voor ons moet het wel een verveling wezen hen op den moeielijken weg te volgen, nu hij op 't eind bleek dood te loopen. Maar het wordt een andere zaak wanneer onder en door die oude dingen die nooit recht levend waren de levende physionomie te voorschijn komt van mannen als Lodewijk XIV en Willem III, en ook van een man als Heinsius, den raadsman van Willem III.

Toont het eerste tractaat, van 1698, de hartstochtelijke ambitie vau Willem III, in haar vaart gebroken en toch niet wijkend, op het tweede rust de stempel van Heinsius, den bedachtzame.

De raadpensionaris heeft - maar altoos op zijn voorzichtige manier-zijn kritiek op dat eerste tractaat niet verborgen gehouden. Het was hem alles te vlug in 't werk gegaan, en daardoor miste de transactie de preciesheid diemen bij een koop en verkoop mocht verwachten. De Hollander vond dat Lodewijk XIV te groote voordeelen had bedongen.

Maar Heinsius' eigenlijk bezwaar bestond hierin dat men zich door de geheimhouding van het verdrag te uitsluitend had overgeleverd in de handen van den Eranschen Koning. Hij zelf had daartoe het zijne ook wel bijgedragen; des te meer nioest men er dan nu op bedacht zijn het kwaad te vermijden. Nu was er tijd. In 't begin van het jaar 1699 gaf de gezondheid van den Koning van Spanje geen aanleiding tot dadelijke vrees, en de dingen konden hun ordelijken gang nemen.

Daarom stelde hij dit beginsel aan Willem III-voor oogen - aan den Willem III die moe en ziek was van den onhandig gevoerden strijd in Engeland - dat Engeland en de Staat zonder zich aan den een of den ander te hechten zoo veel mogelijk bemiddelaars moesten zijn tusschen de Eransche en Oostenrijksche monarchie, en dat zij daartoe een Europeesche overeenkomst moesten sluiten aangaande de Spaansche successie, gewaarborgd door alle vorsten van Europa. Want Heinsius wilde het bondgenootschap van Oostenrijk niet zoo maar opgeven en de gemaakte beschikking aan Oostenrijk ‘overdringen’; meteen begreep hij dat Lodewijk XIV, als hij er zijn ‘interest’ in zag, uit alle bepalingen van het verdrag ‘uit zou springen’, en dat hij er dus door een overmacht bij gehouden moest worden.

De werkelijke verhouding lag er niet toe, natuurlijk, dat zoo'n programma geheel kon worden uitgevoerd. Zoo verheven was de macht noch van Engeland noch van den Staat, dat zij als scheidsrechters hun wil konden doordrijven. Maar wat er verhandeld werd bewoog zich toch in die lijnen, en tegenover den Keizer werd tenminste de schijn bewaard.

Zoodra de eerste verhandelingen tusschen frankrijk en Engeland waren afgeloopen en Lodewijk XIV, bij het voor-loopig tractaat van Juni 1699, zijn keus had bepaald, begonnen de onderhandelingen met Keizer Leopold I. Men wilde hem er ongemerkt toe leiden om voor zijn tweeden zoon de portie aan te nemen, aan de Habsbnrgsche familie uit de erfenis bestemd, en zoo tot deelneming nopen aan het sluiten van het definitieve verdrag.

De Keizer sloeg de gestelde voorwaarden af. Wat er ook -aanlokkelijks lag in het aanbod voor zijn zoon van het Koninkrijk Spanje met de Indiën en de Zuidelijke Nederlanden,

hij kon het Milaneesche niet opgeven en niet toezien dat de Franschen heer werden in Italië en zich aan de Spaansche grens versterkten. Hij weigerde de hand te leenen aan zulk een verdeeling der successie die aan Frankrijk alleen het wezenlijke gaf. Maar Willem III - en het was in 't nauwste overleg met Heinsius dat hij handelde - wilde niettemin het toetreden van den Keizer ook na het sluiten van het definitieve verdrag nog mogelijk maken, en een geheim artikel van het eindverdrag met Lodewijk XIV zou zelfs bepalen dat een tijd van twee maanden na het sterven van den Koning van Spanje daartoe aan Oostenrijk was gegund.

Dit alles ten behoeve van den Keizer, en om de rol van het middelaarschap aan Engeland en den Staat toe te kennen. Voor het Europeesche concert zorgde een ander artikel (Art. 13 van het voorloopig tractaat en Art. 12 van het definitieve). Ieder van de verbondenen kreeg daarbij het recht om de koningen en vorsten van Europa uit te noodigen de over-eenkomst te teekenen en te waarborgen. Wanneer dit geschiedde werd het een Europeesch verdrag, en de beide Westersche zeemogendheden hadden een onafhankelijke stelling, zoo niet tegenover, dan toch naast Lodewijk XIV. Men kwam in 't openbaar voor zijn plannen uit, en die plannen mochten het licht zien.

Maar op dit oogenblik, in het midden van 't jaar 1699, waren de onderhandelende vorsten nog zoo ver niet gevorderd. Willem III was naar Holland overgekomen om, naar zijn gewoonte, buiten de bemoeiing zijner Engelsche ministers de hand aan het definitieve werk te leggen. Nog werd ‘de groote zaak’ met de uiterste geheimhouding over en weer gedreven. Alleen geruchten deden de ronde.

Daar gaf Spanje een teeken van leven.

De Spaansche monarchie en het Spaansche nationaliteits-. gevoel waren de groote vergetenen en afwezigen bij de verhandelde overeenkomst. ‘Het recht wordt naar den maatstaf van de macht gemeten,’ heette 't bij Heinsius, en Spanje behoorde tot de zwakken.

Niets teekent zoozeer, in vergelijking met Lodewijks beleid, het tweedehandsche karakter der Hollandsch-Engelsche diplomatie als de geringschatting van Spanje. Terwijl Frankrijk in Madrid een gezant had, bekwaam om de stemming van

hof- en hoofdstad waar te nemen en te leiden, was er van den kant der Republiek alleen een agent aangesteld; die, van Joodsche afkomst, te scherp zijn in wol handelende staragenooten, de Belniontes en anderen, beschermde om met de Spaansohe regeering op goeden voet te blijven. Willem III handhaafde den in Schonenberg verdoopten Belmonte toch op zijn agentspost. ‘Hij is wat fougueus’, zoo sprak Heinsius zijn meening uit; Willem III vond hem goed genoeg voor Spanje.

Maar Spanje werd baloorig onder de geruchten dat men over zijn lot beschikte. De gezanten in Parijs en Londen en bij de Republiek kregen opdracht om protest in te dienen. Voor Lodewijk XIV, tegen wien men niet goed durfde, viel 't gemakkelijk om dien kleinen storm te bezweren; maar in Engeland kwam het tot een uitbarsting.

De markies Canales, de Spaansche gezant, was een colerisch man, een verbitterde Don Quichot, arm en hoog en eigenzinnig als de edelman van La Mancha. Bij de afwezigheid van den Koning stelde hij zijn bezwaarschrift in handen van den Regentscharpsraad met een beroep op het Parlement, zoodra het weder bijeen zou komen. Hij negeerde den Koning, evenals de Koning Spanje over 't hoofd zag.

Willem III gaf, op de tijding, van het Loo uit dadelijk bevel den markies zijn paspoort te overhandigen met order om binnen achttien dagen uit Engeland te vertrekken en in den tusschentijd zijn woning niet te verlaten. ‘Hoe jammer,’ zei de Spanjaard tegen den minister die hem de boodschap van den Koning kwam brengen, ‘dat ik 't gisteren al niet geweten heb!’ - ‘Waarom?’ - ‘Wel, ik had zeker beter geslapen dan ik nu gedaan heb. T e D e u m l a u d a m u s dat ik dit land met eer verlaten kan. Ik mag er zeker wel op rekenen dat zoo ik 't een of ander voor mijn vertrek noodig heb (- hij stak diep in schulden -) het mij door uw goedheid verstrekt zal worden.’ Daarop liet hij chocolaad en ververschingen binnen brengen en deed vroolijk tegen den Secretaris van Staat, die met zijn figuur verlegen stond.

In de Republiek ging de kennisgeving deftiger toe...

Willem III had wel den lenken humor om over dit komieke intermezzo te lachen; maar hij voelde toch den prik in zijn licht wondbaren trots. ‘De Koning van Frankrijk mag blij zijn,’ zei hij in een brief aan Portland na het voorval,

‘want des te eerder zal ik nu het tractaat definitiefsluiten.’ En aan Heinsius schreef hij - men voelt zijn geraaktheid onder zijn korte woorden, - ‘De Graaf van Portland zal aan UEd. communiceeren het impertinent en seditietis geschrift, dat den ambassadeur van Spanje in Engeland heeft overgeleverd. Ik heb niet minder kunnen doen, als te ordonneeren dat hij in veertien [hij bedoelt: achttien] dagen uit het Rijk zoude vertrekken.... Deze demarche zal mij met Spanje ten eenemaal brouilleeren, maar ik en kan het nu niet eviteeren, en vervolgens zal er bij mij minder scrupule moeten zijn om met Frankrijk het tractaat te sluiten.’ (29 September 1699.)

Zoo heel eenvoudig en dadelijk ging de onderteekening van het verdrag toch niet, al wou de Koning, geprikkeld door Spanje en genoopt door Frankrijk, er nú, na de weigering van den Keizer, een eind aan maken. De Republiek was er nog. Men noemde Willem III wel eens Koning van Holland en Stadhouder van Engeland om het verschil van zijn macht in beide landen aan te duiden. Maar de waarheid is dat hij tegenover de Engelachen zijn Koningschap sterk voelde, en er, wat de Republiek betreft, altoos aan moest denken dat hij in de Staten vertegenwoordigers der Souvereiniteit tegen-over zieh zag. De verantwoordelijkheid om voor Engeland verdragen te sluiten wilde hij met niemand deelen, maar in de Republiek waren 't de Staten die de tractaten maakten, en het bleek dat men in Holland tegen deze nieuwe partage van de Spaansche erfenis opkwam.

De oppositie ging van Amsterdam uit; andere steden van Holland en de zes overige provinciën moesten toegeven aan het overwicht van den Stadhouder-Koning en zijn raadslieden; maar het was te vreezen dat het verzet van de machtige stad op den duur aanstekelijk zou werken, en dan zou de groote zaak op de lange baan worden geschoven. Mysterie en spoed, dat was het geheim om het veelhoofdig monster der Republiek tot eendrachtig handelen te brengen; door deliberatie gingen de zaken te loor. En Amsterdam delibereerde. De gedeputeerden van de stad ter zitting in den Haag reisden heen en terug om met de Burgemeesters van Amsterdam bespreking te houden en aan den raadpensionaris verslag te geven. Heinsius wendde zich met al zijn overredingskracht

tot hen. Maar 't mocht niet baten. Amsterdam, wees het tractaat van de hand.

De raadpensionaris riep toen de hulp in van Nicolaas Witsen, den oud-burgemeester, die door zijn welwillenden aard bijzonder voor bemiddelaar geschikt was.

‘UEd. placht wel wat goeds te doen,’ zei hem Heinsius, ‘en zoude het nog wel kunnen doen.’

Witsen was gevoelig voor dat beroep en begon naar gewoonte op te halen van zijn verrichtingen. Hij zou ook nu de zaak van 't begin af misschien anders hebben kunnen leiden, had de Koning hem maar wat meer gepresseerd toen hij hem de laatste maal sprak. ‘Want die is niet gewoon zoo stil te wezen, als hij toen was, wanneer hij een zaak desireert.’ Hij, Witsen, had met de anderen -meegestemd toen de vroed-schap van Amsterdam, in de hoop op die manier het werk in 't riet te schuiven, de overeenkomst nu laatst had afgestemd. ‘Want ik ben gemakkelijk,’ voegde hij er bij.

‘Dat wil zeggen,’ merkte Heinsius op, ‘dat als de anderen maar van een ander sentiment waren geweest, UEd. ook was meegegaan. Gij moet nu, evenals vroeger, weer de man wezen,’ ging de raadpensionaris voort, ‘en mij raad geven. Niemand zal daarvan hooren.’

‘Er is nu niets te doen,’ was het antwoord, ‘zoolang Bas het presidium heeft van Burgemeesters. Hij blijft op zijn stuk. Eerst moet er eenige verandering komen in het werk, dat het op nieuw kan voorgebracht worden.’

‘Maar wat heeft men er dan tegen?’ vroeg Heinsius.

‘Zooals ik 't inzie,’ antwoordde Witsen, ‘is het verdrag tegen de groote alliantie (van 1689). Men verlaat zijn oude vrinden, en men disponeert over een anders goed. Daarenboven, hoe wil men op Frankrijk staat maken!’

‘Dat was toch alles verleden jaar hetzelfde,’ zei de raad-pensionaris.

‘Heeft men verleden jaar kwalijk gedaan, 't is geen reden dat men weer kwaad doet. Dan heeft Frankrijk ons toch ook verbitterd cloor de regeling van het tarief.’

Het is alsof ik den markies van Canales hoor, dacht Heinsius bij die vermelding van het besehikken over andermans goed. Maar hij vergenoegde zich met de bedenkingte uiten dat Amsterdam altoos singulier wou wezen. ‘Maken

de Heeren van Amsterdam dan niet de reflexie,' vroeg hij, 'dat zij de eenigen in Holland zijn met hun bezwaren?'

'Is dat zoo vreemd?' vroeg Witsen terug. 'Daar wordt men nu toch al aan gewend. Alle steden volgen in alles simpelijk de Ridderschap, om niet te zeggen den Raadpensionaris; Amsterdam is genoegzaam de eenigste, die het werk ter dege examineert.'

Maar hij toonde zich 'gemakkelijk', en beloofde zijn steun nu hij overtuigd was van den ernstigen wil van den Koning-stadhouder.

Dat hij aan de gezindheid van Willem III had getwijfeld kwam van het vertrouwen van den Koning op de leiding van Heinsius, en van zijn voortdurende waarschuwing: niet te schielijk. Ook bestond er een oppositie aan het hof. Keppel, Lord Albemarle, en zijn vriend Lord Jersey, de Secretaris van Staat, waren anti-Franschgezind - (met zijn gewone menschenverachting heeft Willem III hem daarom uitgekozen om de definitieve overeenkomst te teekenen, en Jersey heeft met al de onverschilligheid van den cynischen débauché die hij was, aan de order gehoorzaamd) - en de man die naast Heinsius het hoogst bij den Koning stond aangeschreven, de president van de Staten van Utrecht, de Heer Weede van Dijkvelt werkte, in 't geheim, eerder tegen dan mee. Er ontbrak de overtuiging dat de Koning met al zijn energie, zelfs gesteund door de omzichtigheid van Heinsius, de lastige taak kon bestaan om Frankrijk in 't goede spoor te houden. Die politiek had te veel van een avontuur.

Maar Amsterdam, afgescheiden van voorliefde of inzicht, bezat een geldige reden waarom 't het tractaat 'decimeerde'. Het 14^{e} artikel regelde den waarborg van de overeenkomst en sprak van de land- en zeemacht, door ieder der bondgenooten tot uitvoering van het bepaalde te stellen. Daarin lag de mogelijkheid van een oorlog opgesloten; en was het voor de republiek wel doenlijk om verder aan de groote Europeesche politiek actief deel te nemen? Men had aan den Stadhouder-koning reeds te veel toegestaan bij het over-nemen van troepen die in Engeland waren ontslagen. Holland moest gaan bezuinigen.

Toen men in dezen tijd ter vergadering van Gecommitteerde Raden van Holland over de middelen van het volgend jaar

handelde, bleek het dat de lasten voor het jaar 1700 het inkomen met 4 millioen zouden overtreffen. Te midden van den vrede, in gewone omstandigheden kon men zich dus al niet staande houden, en dit was het groote gevaar; dit eischte alle aandacht. Had Heinsius niet met voortvarendheid gehandeld - en ook met de ‘secretesse’ die onze Republiek tot het Venetië van het Noorden maakt, de stemming van Amsterdam zou zeker tot de andere gewesten zijn overge-slagen. Nu daarentegen was het, bij 't eind van 1699, al voor zeker aan te nemen dat de stad geheel alleen zou staan, en dan zou ze het hoofd er wel bij neerleggen, - ten minste als ze een nieuwen presideerenden burgemeester had, want Bas veranderde niet licht van sentiment.

Intusschen, Lodewijk XIV drong aan op sluiten, zijn gezant in Londen, Tallard, kreeg bevel om niet langer dan tot midden Januari (1700) te wachten, en Willem III werd ongeduldig. Heinsius nam daarop zijn toevlucht tot het krachtigste middel om pressie te oefenen; hij bracht de zaak, met het begin van Januari, toen Bas zijn presidium had neergelegd, in de geheime vergadering der Ed. Groot Mogenden, en sterk door den steun van de Ridderschap en allle steden buiten Amsterdam, voerde hij de gedeputeerden van de stad tegemoet dat hun verzet onverstandig was, want men zou later nooit zulke gunstige voorwaarden van Frankrijk meer kunnen bedingen. Dit was een koopmansargument; maar daarbij hield hij hun hunne veranderlijkheid voor oogen, daar zij strijdig handelden met hun doen omtrent het vorig tractaat.

De gedeputeerden konden tegen die advocatenlogica niet, zij moesten erkennen er vroeger wat schielijk over heen geloopen te hebben; maar nu waren zij wijzer geworden....

Eerst te schielijk en nu te langzaam. Er ging een gemurmel door de vergadering. Heinsius mocht merken dat hij in 't argumenteeren de baas was geweest. De Amsterdammers verlieten hun bank en spraken met elkâar. Zij verklaarden aan hun principalen het gehoorde te zullen rapporteeren, en zouden daartoe een keer naar huis doen.

Men begreep dat de zaak gewonnen was. Den 14^{en} Januari kwamen de Amsterdammers ter vergadering met het besluit van de vroedschap dat de stad niet singulier wou

blijven, en schoon onveranderd in sentiment, de groote zaak niet langer zou stuiten, maar haar aanzien als een gevolgvan het gehandelde in 1698. Alleen waren er nog enkele remarques....

Het tractaat werd gesloten, 3 Maart 1700 in Londen, 25 Maart in den Haag; meer dan een jaar na het begin der onderhandelingen. Niet schielijk!

Het verdeelingstractaat en de Europeeschë mogendheden.

Aldoor had Heinsius er op aangedrongen, toen hij zeker was van de aanneming van het verdrag, dat men dadelijk kennis moest geven aan de vorsten van Europa en hun waarborg vragen. Hij wilde dat Engeland en de Republiek daartoe gezamenlijk niet Frankrijk stappen zouden doen, zonder nog hun eigen initiatief op te geven. Zijn oogmerk was daarbij ten eerste op Zweden gericht.

In Zweden kruisten elkander de plannen van Frankrijk en de Westersche zeemogendheden. Het was nog de groote militaire macht van Noord-Europa; door zijn gebied op het vastland en zijn stelling aan de Oostzee, in aanraking met Denemarken, Rusland, Polen, Brandenburg, en de kleinere vorsten van Noord-Duitschland, kon het over een heelen kring van landen zijn invloed doen gelden. Frankrijk zocht daarom zijn bondgenootschap met Zweden te hernieuwen, de Republiek en Engeland van hun kant wenschten de medewerking van de Zweedsche macht om in het Noorden een tegenwicht te hebben tegen de Katholieke vorsten van midden-Europa.

Gedurende het geheele verloop van de onderhandelingen over het partage-tractaat hadden er in den Haag besprekingen plaats gehad over een defensief verbond tusschen Zweden Engeland en den Staat. Heinsius, de voorstander van een concert tusschen Noordsche en Westersche zeemogendheden, was de ziel van die negotiatie geweest, en zij leidde tot een verdrag, bijna op denzelfden datum gesloten als waarop het tractaat met Lodewijk XIV zijn defiinitieven vorm kreeg. Het kwam er nu op aan om die overeenkomst tot iets actiefs in den goeden zin te maken.

Maar de voorteekenen waren slecht. Het lijkt wel alsof alles moest meewerken om die partage-overeenkomst, zooals Willem III haar bedoeld had en Heinsius haar had helpen tot stand brengen., tot een teleurstelling en een mislukking te maken. De Hemel wilde haar blijkbaar niet.

Daar in 't Noorden was ook een partage beraamd; maar thans op het levende lijf van een jongen Koning van Zweden. Heel in stilte ging het toe, door persoonlijke afspraken tusschen Czar Peter van Rusland, die een toegang naar de zee voor zijn rijk noodig had., en Augustus, Koning in Polen en Keurvorst van Saksen, die aan de Oostzee gebied wenschte tot versterking van zijn macht in de Republiek Polen. Brandenburg was half gewonnen door het uitzicht op Zweedsch Pommeren, en Denemarken leende met geestdrift de hand tot het plan, uit wraakzucht tegen den hertog van Holstein-Gottorp, den bloedverwant en bondgenoot van Karel XII van Zweden.

Het was een complot gevormd door het brutale genie van Peter den Groote en de wellustige eerzuchtsverbeelding van Augustus den Sterke. De Brandenburger, Frederik III, slim, ijdel en fatsoenlijk, aarzelde en keek rond, altoos denkend om zijn aanspraken op een koningskroon die hij kon verliezen, maar moest winnen; de Deen daarentegen. Koning Frederik IV, vurig en geestig, beschouwde den aanstaanden oorlog tegen Holstein en Zweden als een levensvraag voor zijn land. Wel waren Engeland en de Republiek volgens het verdrag van Altona garanten voor den hertog van Holstein; maar wat zou Holland doen zonder Engeland? En de Koning van Engeland werd, in 't begin van 1700, immers te veel bezig gehouden door zijn strijd met het Parlement om aan de zaken van het buitenland te denken. ‘Wat zal Willem III nu nog kunnen uitrichten, sinds hij met het Lagerhuis overhoop ligt?’ had de jonge Koning van Denemarken eens luid aan tafel opgemerkt,[1)]

Een geweldige oorlog dreigde in het Noorden; terwijl Willem III zijn best deed om in verbond met Lodewijk XIV

1) Dit bekende verhaal bij Ralph, p. 863 en Lnmberty, I p. 63 voorkomend, en van daar bij de Deensche historici overgenomen, wordt bevestigd door de opinie, meêgedeeld bij Heinsius aan Willem III, 16 Maart 1700.

de handhaving van den Europeeschen vrede te beproeven en een Europeesch concert te vormen, werden daarginds de ambities ontketend en de helsche krijgshonden losgekoppeld. Hoe zou Oostenrijk er ooit toe komen om te bukken voor het gezag der bondgenooten, wanneer de ontbranding van den Noordschen oorlog in staat was om de verstandhouding tusschen Frankrijk en de Westersche zeemogendheden op te heffen.

En Willem III was door zijn twist met het Parlement te zwak om tusschenbeide te komen en de uitbarsting te verhinderen, - zoo zeide de Koning van Denemarken, en zoo leek het. De garantie van het Altonaer verdrag en de bepalingen van het pasgesloten Zweedsche verdrag zouden in rook vervliegen: een mooi voorbeeld voor andere garanties en andere verdragen!

Het was waar dat de toestand in Engeland ondragelijk werd.

Willem III had wel van zijn kant tegemoetkoming willen toonen en was op 't eind van 1699 vroeger dan gewoonlijk van het vaste land teruggekeerd; hij had zijn hof wat vroolijker willen inrichten, en op zijn verjaardag werd een feest-banket gegeven; hij deed zelfs zijn voornemen kennen om, naar het model van Versailles, eenmaal in de week apartement te houden van 7 tot 10 uren 's avonds. Zoo moesten de menschen gewonnen worden, en Willem III zou als een zon op de manier van Lodewijk XIV voor hen schijnen. Maar bij de eerste gelegenheid dat de Koning aan het Parlement vroeg om het onderling vertrouwen te herstellen, bleek het volstrekte gemis aan overeenstemming. Willem III verstond de kunst niet om met zijn ministers of met de partijen in het Parlement om te gaan, en zijn oude zonden van roekeloosheid en onverschilligheid braken hem op.

De Koning had een verdorven regime in handen ontvangen, en hij had het ook nieuw voedsel gegeven. Zijn ministers en zijn ambtenaren verrijkten zich, zijn gunstelingen en zijn oude maitres waren met overgroote giften in land en in geld beschonken. Portland, een arme landjonker, zonder iets buitengewoons aan zich, had het door zijn schraapzucht zoover gebracht dat hij voor een van de vermogendste mannen van Europa gold; Albemarle, door weinig meer onderscheiden dan

door zijn knap gezicht en zijn eigenzinnigheid, was goed op weg om het even ver te brengen. De tegenstanders van den Koning in het Parlement waren geen haar beter: maar naar die zelfkennis wordt in de politiek niet gevraagd, alleen of er aanleiding tot oppositie en aanval bestaat, en die aanval tegen de landschenkingen van den Koning aan zijn gunstelingen ging tot over het onbeschaamde toe. De strijd omtrent deze en andere zaken hield gedurende de eerste helft van het jaar 1700 aan, hij liep uit op een volledige desorganisatie van het bestuur. Willem III liet er zich toe brengen om zijn bekwaamsten minister, den lord-kanselier Soniers te ontslaan; met hem verdween alle samenhang van de regeering. In de massa van het volk heerschte nog een onbestemd gevoel voor den protestantschen vorst, maar in alle tusschenlagen tusschen de massa en het hof, neen, tusschen de massa en den troon werd alleen eigenbelang de drijfveer.

Kort na zijn komst in Engeland, bij de opening van het Parlement, had de Ivoning aan Heinsius geschreven (27 Nov. 1699): ‘Ik zoude reden hebben van te hopen dat het eene gemakkelijke sessie behoorde te zijn, maar dat heb ik van 't humeur van deze menschen niet te verwachten, de opiniën zijn verscheiden op hetgene passeeren zal... men moet hier altijd zeggen gelijk den courantier, den tijd zal het leeren.’

Daaruit spreekt nog ietwat hoop.

Maar bij het uiteengaan van het Parlement heet het in in een brief aan Heinsius (23 April 1700):

‘Ik heb gisteren eindelijk het Parlement geprorogeerd. Het is de kwaadste sessie die ik ooit heb gehad; dezelve is in groote confusie en na vele gedane extravaganties geschied. 't Is onbegrijpelijk voor iemand die niet present is geweest haar intrigues te kunnen begrijpen; het is ook niet te beschrijven.’

Het was gedurende dezen tijd dat de aandacht van den Koning op de zaken van het Noorden werd gevestigd.

Al op 't eind van 1699 bereikten hem geruchten over een beraamden aanslag tegen Zweden, en Heinsius, bij het vernemen der Deensche toebereidselen tegen Holstein, merkte op dat zoo'n kleine mogendheid als Denemarken niet ‘zoo hoog tilde zonder rug.’ Het moest nog een paar maanden duren eer men in den Haag en in Londen zekerheid kreeg

van het gezamenlijk overleg der vorsten tegen Zweden. Maar de raadpensionaris had de ware toedracht al vooruit door combinatie van gegevens geraden, en al dadelijk, als door een voorgevoel gedreven, had hij aan Willem III de noodzakelijkheid betoogd om gezamenlijk met Frankrijk, of, zoo dit onwillig was, door een Hollandsch-Engelsche vloot alleen, den oorlog in het Noorden te voorkomen en den vrede te bewaren.

De Koning wilde in 't eerst daar nog niet van hooren; kleinmoedig geworden door den twist met het Parlement schreef hij (23 Februari 1700): ‘Ik ben nog zeer bekommerd voor een oorlog in 't Noorden, want ik tegenwoordig alhier gantsch in geen staat ben, om secoursen aan den geattaqueerde te geven.’ Heinsius echter op zijn bescheiden wijs hield aan; en het is een treffend bewijs hoe hij den Koning wist te leiden, dat deze, op denzelfden dag (5 Maart 1700) aan den raadpensionaris zijn voornemen schreef om een eskader tot bedwang van Denemarken te sturen, juist toen Heinsins bezig was zijn plan aan den Koning voor te stellen.

De aandrang en de voortvarendheid in deze zaak zijn aan den kant van Heinsius. Hij vreesde blijkbaar dat de Koning nog te veel wilde overlaten aan de negotiaties van Frank-rijk in het Noorden, en wanneer hij aan Willem III mee-deelt met welke argumenten hij de gedeputeerden van Amsterdam en anderen wakker heeft geschud, dan is dat voor een deel ook aan het adres van den Koning.

‘Ik voorzie,’ schrijft hij, ‘zoo men in deze slappelijk handelt, dat men de zaak zal kwijt zijn, en wij in den oorlog ingewikkeld worden, als het te laat is. In allen geval zullen wij al ons crediet bij alle onze vrienden verliezen, en Frankrijk zelfs zal ons niet achten, maar zich meester maken van alle negotiation en dinerenten, die in Europa zullen voorvallen: dat na mijn oordeel in geenen deele moet worden toegestaan. Wij moeten niets doen als dat regt en reedelijk is, en tendeert tot rust en vreede, en op die gronden gaande, ons noch door Frankrijk, noch door niemand daar-van doen afleiden.’

De Koning daarentegen moet wel de een of andere maal aan Heinsius melden:

‘Ik heb UEd. met de voorleden post niet geschreven, zijnde zeer geoccupeerd met de zaken in het Parlement, die in zeer groote confusie staan. Men kan nog niet oordeelen wat uitslag dezelve nemen zullen, maar het kan gcen goede zijn, en ik ben niet weinig bekommerd. Het is ongelooflijk met wat menschen ik hier te doen hebbe.’

De Hollandsch-Engelsche expeditie naar den Sond werd uitgerust, en 't was de raadpensionaris die den meesten invloed had op haar programma. Hij wilde dat zij zou ‘handelen’ (brief van 21 Mei 1700) als vertegenwoordigster der garanten van het Altonaer tractaat; maar zij moest *handelen*, niet negotieeren. En toen Rooke, de commandeerende admiraal geroemd werd om zijn fiksche honding, was 't de instructie van Heinsius die hij uitvoerde. Niet alles liep precies zoo af als men gehoopt had: er moest nog wat flinker toegetast dan men voornemens was geweest, om de fierheid van den Deenschen Koning te overwinnen; maar een volledig succes werd behaald. Bedncht voor zijn hoofdstad, moest Frederik IV, onder bemiddeling van de Engelsche en Hollandsche bevelvoerders, den vrede sluiten met Karel XII en den hertog van Holstein-Gottorp (18 Augustus 1700).

Een goede les; ‘de Koning van Denemarken heeft dan toch gezien dat een Koning van Engeland nog iets vermag,’ zeide Willem III. Hij was echter niet volkomen gerust. Iets hinderde hem in de reeks dier gebeurtenissen. De afloop was beslist door de landing van Karel XII op het eiland Seeland, de eerste krijgsdaad van den achttienjarigen koning. Willem III vond dat een overbodig geval. Het is alsof hij de heldenpassie van den jongen vorst voorzag en zijn onstuimigheid vreesde. Hij begreep misschien dat het vuur, in de borst van Karel XII opgewekt, aldoor voort zou gaan vernielend te branden, totdat het zichzelf had verteerd.

Ik weet niet wat voor pijnlijke gewaarwording men ondervindt bij het eerste ingrijpen van Karel XII in de voorvallen die Willem III ter harte gingen. Den naam van den Zweedschen Koning treft men tot nog toe bijna niet aan in Willems correspondentie. Daar wordt bijna altoos onpersoonlijk gesproken over Zweden: het zijn onderhandelingen die men voert met *Zweden*, het is de Fransche invloed, waarvoor men op zijn hoede is, in *Zweden*. Wat zou men.

zich ook gemoeid hebben met het karakter van den jongeling die, bij den dood van zijn vader, op zijn vijftiende jaar, het koninklijk gezag in handen had gekregen en er onbesuisd grillig op los leefde in wilde jachtvermaken!

Maar dat kind, nauwelijks achttien jaar, toonde zich in den Deenschen oorlog eensklaps een held van het oude Noordsche heldengeslacht. Het onrecht hem aangedaan door den verraderlijken aanval van zijn machtige naburen zou hij met geweld op hun hoofden wreken. Hij verliet zijn hoofdstad, voor goed, en trad in dienst van den krijgsgod.

Er omgeeft hem op zijn eersten tocht zulk een waas van vroolijken moed en degelijke vroomheid dat men zich laat meesleepen tot de vraag aan het lot: waarom het de uitbundige kracht van den koningszoon niet in den dienst heeft gesteld van de West-Europeesche beschaving. Waarom heeft het hem terzijde van het vruchtbare leven te niet laten loopen in de steppen van het Oosten? Waarom is Karel XII niet de erfgenaam geworden van Willem III?

Het antwoord luidt heel eenvoudig, hoewel het wat raadselachtig lijkt: omdat hij in aard te veel met den Oranjeprins overeenkwam. Willem III is de laatste vertegenwoordiger van het Protestantsche idee in de politiek, hij is de strijder, de strijder tegen de ‘monarchie’ omdat zij het zinnebeeld is van de verdrukking. En hij is de laatste, niet alleen omdat hij zijn Europeesch werk tot stand heeft gebracht en voor een ander geen plaats meer liet, maar ook omdat hij een nieuwen toestand van Europa heeft voorzien en heeft ingeleid waarin de harmonie zou berusten op het samengaan van in karakter verschillende en toch gelijke machten. Op dit oogenblik, in het midden van 1700, leefde de Koning van Engeland nog in de hoop dat hij dit toekomst-denkbeeld zou mogen verwezenlijken; als dan op nieuw de strijd hem werd opgelegd, streed hij dien voor goed, en hij bleef de laatste protestant, en een laatste van zijn geslacht.

Maar Karel XII is een allerlaatste. In de aanleglijnen van zijn persoonlijkheid heeft hij veel van den andere. Daar is bij hem ook de passie van geestkracht, en dan de lange pauze na den sprong van de energie; hij heeft de roekeloosheid, de bittere ernst van den ander, zijn hardheid en

zijn hardnekkigheid. Maar dit alles open, toomeloos en in groote afmetingen; de pauzes tusschen zijn werk houden soms weken, maanden, jaren aan; zijn hardheid wordt wreedheid, en wanneer hij iets wil bijt zijn eigenzinnigheid zich vast, weet niet meer van loslaten. Hij is de protestantsche held geworden in het fantastische, soms in caricatuur. Een allerlaatste in een tijd die andere typen wilde en voortbracht.

Wij zien die nieuwe menschen vooropdringen, als in het midden van 1700 de bondgenooten, Frankrijk aan den eenen kant, Engeland en de Staat aan den anderen, hun verdrag, tot bewaring van den Europeeschen vrede bij het openvallen der Spaansche successie, aan de vorsten van Europa gingen meedeelen met uitnoodiging tot garantie. Daar kwam iets los in den algemeenen toestaud. De politieke atmosfeer was vervuld met allerlei plannen, en de groote en kleine ambities werden wakker.

Kan men de achttiende eeuw de eeuw der sociale, politieke en intellectueele avonturiers noemen, zoo zijn de eerste jaren bij de opening dier eeuw het tooneel waarop de vorstelijke avonturiers iets en veel voor zich en hun geslacht zoeken te verdienen. Men kan ze misschien in twee soorten onderscheiden: de onrustige, intrigante vorsten met een geërfd gebied te klein voor hun talenten, en overal heen uitziend met steelsche blikken hoe hun macht en waardigheid te vergrooten, zooals Victor Amadeus II, hertog van Savoye; en de vorsten naar het model van Augustus, den Keurvorst van Saksen, prachtlievend, wellustig, in grootsche droomen hun geest wiegend, niet zonder bekwaamheden, maar dikwijls zonder de energie van hun bekwaamheid. Tot de laatsten behoorde Max Emmanuel, de Keurvorst van Beieren en gouverneur van de Spaansche Nederlanden.

Er scheen hun een toekomst weggelegd, omdat Lodewijk XIV niet van plan was de landen aan de Bourbons bij de partage toebedeeld onder het Fransche gezag te behouden; maar hij wilde ze liever gebruiken tot een ruil om op die wijs de grenzen van Frankrijk af te ronden en ze te versterken. Napels en Sicilië, die van zijn portie waren, lagen hem te ver van het centrum zijner macht; hij had meer aan een samenhangend gebied in Noord-Italië; ook had de Koning

altoos nog het oog op Luxemburg en gedeelten der Spaansche Nederlanden.

Voor Victor Amadeus viel op die manier, als een vergoeding tegen den afstand van zijn stamland, een koninkrijk open in Napels of een hertogdom in het Milaneesche, en de Keurvorst van Reieren zou zeker ook niet onbegiftigd blijven. En de vacature van den troon van Spanje kwam daar nog bij, zoo Oostenrijk definitief weigerde tot het partage-verdrag toe te treden.

Meer nog: den 6^{en} Augustus van 1700 was de hertog van Glocester, zoon van Willems schoonzuster, prinses Anna van Denemarken, en erfgenaam van den Engelschen troon, plotseling in Windsor gestorven. Die dood maakte de verwachting op een nieuwe successie gaande, want bij Willem III hadden zich al de eerste sporen van een doodelijke kwaal vertoond, en het gestel van zijn zuster Anna was zwak. Frederik III van Brandenburg rekende, behalve op een koningskroon, ook op het stadhouderschap in de Republiek na het overlijden van zijn neef Willem III; hij heeft er zelfs aan gedacht dat de Engelsche kroon aan den Keurprins van Brandenburg kon toevallen....

En die plannen en intrigues werden hier en daar opgenomen in stroomingen van vage gedachten als stond de wereld op 't punt vernieuwd te worden door een verzoening der verschillende geloofsbelijdenissen in den schoot der Katholieke Kerk. Terwijl de gedachten der menschen zich juist in de 18^{e} eeuw scherp van de Kerk zouden gaan scheiden, scheen het voorspel op den rand van die eeuw naar een hereeniging te wijzen; en fantastische voornemens stonden voor de verbeelding der vorsten.

Zoo moet men zich de tweede helft van het jaar 1700 voorstellen: een tijd van onzekerheid en van spanning.

Lodewijk XIV toonde zich ‘sinceer’ aan zijn bondgenooten, Eugeland en den Staat. Dat de toetreding der Europeesche vorsten tot het verdrag niet goed opschoot was buiten zijn schuld; het lag aan de algemeene omstandigheden. De voorstellen over ruil van grondgebied onderwierp hij trouw aan Willem III; maar ook drong hij er op aan dat de Koning, ter voldoening aan het tractaat, een aantal schepen en troepen in gereedheid zou brengen om bij het aanstaand overlijden

van den Koning van Spanje de uitvoering van het verdrag te verzekeren.

Het was geen pleizierige tijding voor Willem III, evenmin als voor Heinsius; zij hoopten beide nog altoos dat de Keizer op 't laatste oogenblik zou toegeven, en dat het tractaat daardoor van zelf in werking zou komen; maar op de mogelijkheid van een oorlog, of op de noodzakelijkheid van een krijgsbeweging moest gerekend worden.

Hoe zou dan de stemming zijn, in de Republiek? in Engeland?

In Engeland was het tractaat, zoodra het bekend was geworden, zeer impopulair. Men hoorde van geschriften die er tegen zouden verschijnen. De Tories maakten zich tot den aanval gereed.

Alles hing af van de houding van den Keizer.

Zoo er ten minste geen andere mogelijkheid in het spel tusschenbeide kwam.

Lodewijk XIV breekt het verdrag.

Ondertusschen leefde Karel II, de Koning van Spanje, het restje van zijn ellendig leven uit. Hij was ook een laatste; maar zijn geslacht ging met hem onder in de weeë akeligheid van een langdurig ziekbed, zonder een spoor van luister of een straal van licht. Spanje scheen met hem weg te sterven, en een buit van berekeningen en verdeelingen te wezen tusschen vreemde potentaten. Maar er was toch nog een heel ander leven in de natie dan in het levende lijk van zijn vorst. Het volk hield zich staande aan zijn trots, het wilde niet verdeeld zijn naar den wil van anderen.

Men heeft het er dikwijls voor gehouden dat het testament van 2 October 1700, als *in extremis* met de hand van Karel II geteekend, door Fransche intrigues en Fransch goud verkregen is geworden, omdat het den tweeden kleinzoon van Lodewijk XIV, Philips, hertog van Anjou, tot erfgenaam van de geheele Spaansche monarchie instelde. Maar, werkelijk, is het een uiting van de invloedrijkste mannen in den Raad van

Castilië ten voordeele van de eenheid van het uitgestrekte rijk. Het prestige van Lodewijk XIV en de erkentenis dat men alleen door zijn steun de Spaansche bezittingen kon bijeenhouden, heeft tot het testament ten voordeele der Bourbons aanleiding gegeven, niet direct is 't het werk van Lodewijk XIV geweest.

Karel II mocht nu zijn dood voleinden. De 1e November verloste hem uit lijden. Den 9en kwam het bericht van zijn dood en van de beschikking ten gunste van den hertog van Anjou bij den koning te Fontainebleau aan.

Lodewijk XIV wist (zooals de meeste hoven van Europa en onze Republiek) sinds een paar weken van het testament, maar hij had, natuurlijk, zoolang de Koning van Spanje leefde geen zekerheid. Zonder nog daarom te kort te willen doen aan de trouw jegens zijn bondgenooten waren zijn gedachten dikwijls bezig geweest met de mogelijkheid dat hij het geheele complex der Spaansche monarchie aan zijn geslacht zou brengen. Als ervaren staatsman had hij altoos voor een opening naar dien kant gezorgd. Het was een erkende noodzakelijkheid in het politieke leven, de Koning van een land als Frankrijk mocht zich niet aan den wil, aan den veranderlijken wil van derden overleveren.

Nu moest de beslissing vallen. Hij had de keus tusschen het houden van zijn woord aan zijn verbondenen, en de verplichting, hem door het woord van den katholieken Koning opgelegd, jegens zijn zoon den dauphin en zijn kleinzoon.

Wilde hij de stemming van zijn hof volgen dan was de keus dadelijk beslist. Het grootsche dwingt de opinies der menschen, en voor hem, den Koning, had het voor alle anderen zijn aantrekkingskracht. Toch heeft hij een dag, een halven dag misschien, geaarzeld. Wat hem gewonnen heeft voor de partij die hij ten slotte koos, is geweest het denkbeeld van den vrede.

Lodewijk XIV aan wien Europa zooveel oorlogen te danken heeft, koesterde altoos het idee van vrede, maar van een vrede verbonden met macht en majesteit. Zoo had het romeinsche keizerschap tot leus: *Pax*. Aan het verbond met Willem III lag ook het denkbeeld van den Europeeschen vrede ten grondslag; maar het was een ongestadige verbintenis die door een toeval verbroken kon worden; en de orde in Europa,

als zij steunde op liet verdrag tusschen den protestantschen vorst en den allerchristelijksten Koning, was een broos ding.

Wanneer ze echter de familieverbinding van twee machtige gelijksoortige rijkeu ten grondslag had, wie kon dan aan haar hechtheid twijfelen. Het was het *Imperium* van een geslacht, en dat *Imperium* beduidde: *Pax*.

Maar zou bij de vijandschap van den Keizer, en den onwil der Westelijke zeemogendheden het doel wel zonder oorlog bereikt kunnen worden.

Wanneer de Koning den toestand in Europa overzag, de langzaamheid en zwakheid van den Keizer, de verdeeldheid in Engeland en de Republiek, de tegenstrijdige ambities der kleine vorsten, dan meende hij, ten minste zonder algerneenen oorlog, de zaken tob een duurzamen vrede te kunnen brengen.

Hij, de Koning, bleef waarborg voor den vrede. En onder het teeken van den vrede zond hij aan de Europeesche hoven, zond hij aan zijn bondgenoot Wilhelm III de kennisgeving dat hij voor zijn kleinzoon de Spaansche successie in haar geheel aanvaardde.

Ter bewaring van den vrede in Europa!

Willem III was pas eenige dagen geleden van het vaste land naar Engeland teruggekeerd, en al dadelijk had hij den algemeenen tegenstand tegen het gepubliceerde tractaat gevoeld.

Door zijn Engelschen gezant te Parijs kreeg hij de tijding van de woordbreuk van Lodewijk XIV (15 November 1700). Hij nam ze op niet alleen als een bedreiging van alle machtsverhouding in Europa, maar ook als een persoonlijk affront. De Koning van Frankrijk had hem behandeld als een minder man, en het werk van drie jaren waar al zijn hartstocht, zijn angst en zijn ijver aan hing was in een oogwenk omgestooten. ‘Wij moeten bekennen dat wij de dupe zijn,’ zoo sprak zijn toorn, ‘maar als men geen trouw noch woord wil houden kan men ligt iemand bedriegen; en wie kon gelooven dat men zoo een solemneel tractaat in het aanzien van de geheele wereld zou willen breken.’ Maar hij was machteloos. Híj stond geblameerd in de oogen van de menschen, omdat hij, de bestrijder van Frankrijk, de verbintenis met dat land had vertrouwd en zich had laten bedriegen. En wie van de stupide Engelschen zou inzien dat het te doen was om het behoud

van Europa? Zij hielden zich veilig in hun eiland en zonden hem in zijn oneer laten.

Zijn passie dreef hem om aan alle hoven rond te zenden en het alarmgeroep te doen hooren, maar hoe kon hij op eenige uitkomst rekenen, nu hij zelf, de Koning van het machtige Engeland, niet met een goed exempel kon voorgaan. Hij stond vernederd, verslagen; de ruïne voor oogen: alleen.

En toch werd hij in zijn eenzaamheid, ik weet niet door welke macht gedragen. Te midden van de wanhoop bleef zijn geest sterk. Hij durfde den kamp opnemen, den strijd tegen zijn eigen volk van Engeland en tegen den Koning van Frankrijk, hij, door ieder verlaten. Hij waagde het met het bewustzijn dat hij winnen zou.

En hij deed het.

BYVANCK.

Een inleiding tot Rembrandt.

> Wir läugneten die Möglichkeit nicht solche Verdienste näher zu erkennen, sie zu begreifen, mit Einsicht zu beurtheilen; aber diess behielten wir uns für spätere Epochen vor: gegenwärtig wollten wir nur frendig theilnehmen... und, bei so grossem Genuss, an dem Manne, der ihn uns gab, nicht forschen und mäkeln, vielmehr that es uns wohl, ihn unbedingt zn verehren.
> *Wahrheit und Dichtung*.

Ter gelegenheid van het vierhonderdjarig herinneringsfeest van Hans Holbeins geboorte, had men verleden jaar te Bazel een hem geheel gewijde tentoonstelling ingericht, welke ongetwijfeld de moeite eener reize derwaarts loonde. Wanneer er de Holbeins welke men ook op gewone tijden in het Bazeler museum zien kan, en daaronder vooral het Lijk van Christus en het Portretstuk van 's meesters vrouw en kinderen, al het schoonste van de tentoonstelling bleven uitmaken, zoo vond men er toch ook naast eenige van buitenaf gekomen, meer en min belangwekkende schilderwerken en teekeningen, een groote verzameling reproducties van bijna zijn geheele oeuvre, en bood dusdoende het geheel den bezoeker een zeldzame gelegenheid, zich met de geaardheid van den perfekten portrettist van nabij vertrouwd te maken. Indien men er van zijn schoonste in de openbare musea van de gansche wereld verspreide portretten ook weinig onmiddelijk te zien kreeg, zoo voelde men zich toch na het bestudeeren dier expositie, tot later genieten dier werken beter voorbereid. Het was als een inleiding tot Holbein.

Wanneer men nu met de belangrijkheid dier evpositie de beteekenis vergelijkt van de tentoonstelling welke Amsterdam in de laatste weken tot een aantrekkingspunt voor het gansche kunsteerende Europa heeft gemaakt, dan wint de in onze hoofdstad bijeengebrachte verzameling het van de andere in alle opzichten wel zeer opvallend. Om nu nog het verschil van dracht der twee groote figuren buiten vergelijk te laten, was er ter Bazelsche tentoonstelling van vreemden slechts een tiental schilderijen verkregen, hetgeen samen met de in het museum aldaar geplaatste stukken van zeer ongelijk gehalte een goede dertig maakte, terwijl het Amsterdamsche Comité, vooral zeker door de zeer gunstig werkende omstandigheden die aanleiding tot deze expositie waren, van heinde en ver niet minder dan honderdvierentwintig schilderwerken voor zijn doel bijeenkreeg.

Zulk een verzameling zag men van geen der oude meesters nog ooit te saamgebracht, en ook al mocht men er nog een grooteren of kleineren zelfkant, als slechts onder alle reserve aan Rembrandt toe te schrijven werken, willen afrekenen, zoo bleef er bij zulk een omvangrijke collectie toch altijd nog genoeg schoons en Rembrandt teekenends over. Zeker, onder de dus voor de kennis van zijne ontwikkeling interessante stukken, waren er een aantal die men nu voor het hoogst genieten van den waren Rembrandt zeker niet noodig had of op zichzelf misschien zelfs beter missen zou, maar het is de vraag of niet dat vergelijken en schiften waartoe deze uitgebreide collectie bij herhaald zien, zoo natuurlijk gelegenheid gaf, den beschouwer toch nader bracht tot het zich rekenschap geven van het eigenlijkste in deze rijke kunst, en of men zoodoende niet alleen juist de uitgezochte schilderijen nog voller te verstaan kwam, maar daarbij vooral zich tot het genieten van later tegen te komen Rembrandts en het vormen van een dan allengs volledige wordend totaalbeeld voortreffelijk voorbereidde. Dus, en niettegenstaande haar rijkdom en het vele schoons dat zij inhield was de in het Suassomuseum saamgebrachte verzameling toch ook vooral als een inleiding, zij het dan als een zeer breedopgezette, doorwerkte inleiding tot Rembrandt te beschouwen.

Inderdaad, hij zou zich deerlijk vergissen die meende dat men hier een geheel representatieve keurverzameling van

Rembrandts schilderijen bijeen gezien had. Van eene kompleetheid, gelijk de rijke afdeeling teekeningen die in haar kader oneindig meer nabij kwam, en gelijk men die, wat betreft het etswerk, in de tentoonstelling van een zoo groot aantal der prachtigste drukken in het Prentenkabinet inderdaad te genieten kreeg, was wat de schilderijen aangaat geen sprake. Uit staatsmusea kunstwerken los te krijgen is iets waartoe zelfs de opwinding der kroningsfeesten geen middel aan de hand kon geven. Die groote openbare collecties waar ook de schoonste Rembrandts langzamerhand meest allen een vaste plaats in vinden, schijnen het antecedent niet te kunnen stellen, zij het ook voor een nog zoo bizondere gelegenheid, iets van hare schatten voor een tentoonstelling uit te leenen. Zelfs het Rijk der Nederlanden, dat toch wel nader dan eenig ander stond tot de feesten waarvan de tentoonstelling gerekend werd een onderdeel uit te maken, heeft de hem behoorende Rembrandts niet ter beschikking van het Comité gesteld. Onder zulke naar het schijnt onwrikbare omstandigheden bleef het vanzelf onmogelijk den Meester hier in de volle breedte zijner glorie te aanschouwen te krijgen. Houdt de schilderijen uit de musea van Berlijn, Cassel en Dresden, uit de National Galery en het Louvre en de Ermitage, om alleen de voor-naamste collecties te noemen, geheel van zijn oeuvre af, en alle kans om tot een overlegd representatieve bloemlezing uit zijn schilderijen te komen is buitengesloten.

En toch, dit in aanmerking genomen bevatte de ter Rembrandttentoonstelling bijeengebrachte verzameling waarlijk nog verrassend veel verscheidenheid van het beste.

Men denke, om er maar eenige te noemen, b.v. aan dat kostelijk schilderijtje van Christus in Emmaüs, een schepping nog uit den tijd zijner jeugd, maar waarin hij al zou stout naar het hoogste van zijn bereiken in verhevenheid van ex-pressie wijst, - aan zijn studie naar den kop van zijn vader uit de collectie Fleischmann te Londen, waar felheid en reserve, gelijk zijn leerling Van Hoogstraten het genoemd zou hebben, zoo eenwezig in samentreffen, - aan die als een helle openbaring hevig opdoemende fantasmagorie van het landschap met den Samaritaan, dat zoo rijk georkestreerd van dramatische uitdrukking is, - aan die ongekend-intiem dichterlijke Bijbelillustratie van de ontmoeting van Maria en

Elisabeth, - aan de Dame met den waaier uit Buckingham Palace, die met zulke onzegbaar waardige liefelijkheid zich tot u over neigt, - aan de verzadigde effenheid van voor-dracht in het portret dier Dame naar rechts wijzend, dat aan dienzelfden Lord Iveagh behoort die ook dat overdonderende zelfportret van hem inzond, - aan den vol rijpe distinctie stralend doorschilderden Heer met den valk, aan den bij het venster lezenden man in die van fulpen mijmerij zoo kleurrijk doorwademde kamer, - aan den onder zijn zwarten hoed in zoo bizonderen schaduwval wegschemerenden weemoed van den jeugdigen schilder met papier en teekenpen, die als gereed zit op dat papier al 's werelds droefheid op te teekenen. Men herinnere zich den trotsch-feestenden Man in Armour, het blank-sonore Tobias met den Engel, den prinselijken Titus van den Heer Kann en den eveneens Titus betitelden jongemanskop van Captain Holford, die aan den Bruyningh in Cassel doet denken, den ontstellenden Poolschen ruiter of het Velasquez-achtige jongenskopje van den Earl of Spencer. Men roepe zich de volkomenheid te binnen van Tholinx, het aangrijpende van David en Saul, de gestoofde rijpheid van de Gee-seling uit Darmstadt, of de heerlijkheid van Lord Wantages oude-Dames-portret.

Maar dan mochten toch tusschen al deze uit het buiten-land hergezonden schilderijen, de aan de stad Amsterdam toebehoorende stukken het gehalte het best verheffen. Zonder deze inzending ware, niettegenstaande de zonder twijfel aan-wezige stalen van bijna-het-beste, de verzameling over het algemeen toch al te zeer van een tweede-rangs-niveau gebleven. Doch hoe men ook in ander opzicht over de berooidheid van Nederland moge te klagen hebben, waar het op de allerhoogste uitingen van Rembrandts kunst aankomt, kan in het bizonder de stad Amsterdam zich nog gelukkig prijzen, deze door een goeden genius voor zich bewaard te hebben gevonden. En het feit dan ook dat het Stadsbestuur der hoofdstad de haar toebehoorende Rembrandts ter dispositie van het Comité stelde heeft aan de tentoonstelling eerst recht de kroon opgezet.

En al kenden, althans wij Hollanders, het lijk van Dr. Deyman, het Jodenbruidje, de Nachtwacht en de Staalmeesters nu al lang en van nabij, het was een dubbel genot deze

magistraalste van 's Meesters werken, thans ook eens te aanschouwen te krijgen in de omgeving van zooveel verschei-denheid van Rembrandts eigen schilderijen.

De omstandigheid dat wij vooral de Nachtwacht op deze tentoonstelling voor het eerst na dertien jaren opsluiting in het Rijksmuseum weer als een levend kunstwerk voor ons mochten zien, heeft buitendien aan het grootsch festijn een niet geringen luister bijgezet.

En wanneer thans, na het sluiten der tentoonstelling, al deze werken weder tot hun eigenaars zullen zijn teruggekeerd, zal ons dan ook van het aanschouwen van de Nacht-wacht slechts weder de herinnering blijven? Of zal ook wat dit betreft de veelbezochte tentoonstelling blijken een waar-achtige inleiding tot Rembrandt, een levende aanleiding tot beter verstand van zijn kunst te zijn geweest?

Want dat de eereplaats welke men Rembrandt in de groote zaal van het Rijksmuseum heeft willen bereiden, op recht verstaan van zijnen aard gebaseerd was, er zijn er niet velen die het thans nog gelooven.

Van den beginne af aan heeft de Heer Cuypers Rembrandt als grootmeester willen huldigen zonder eerst genoegzaam te vragen wie hij was. Ware het, dien indruk krijgt men, om een receptie van Rubens te doen geweest, de architekt zou het niet anders aangelegd hebben dan nu. En evenals het bouwen van die zaal om Rembrandt een uit zijn aard trekken van den schilder bleek, evenzoo werden later alle pogingen om de Rembrandtzaal geschikter voor de Nachtwacht te maken een uit zijn verband halen van het karakter dier weidsche hal, waarbinnen dan ook oorspronkelijk het schilderij in nog veel oneigenlijker plaatsing gedacht was. Een Nederlandsch schilder herinnert zich, zóó goed dat hij er mij een kleine teekening van verschafte, omtrent 1882, toen het Museum al in vollen bouw was, er een perspectivische doorsneê van gezien te hebben, vervaardigd door den Heer Snikkers, natuurlijk volgens aanduiding van den Heer Cuypers, en waarop de Nachtwacht in de zoogenaamde Rembrandtzaal twee meter boven den grond gehangen was, in een pompeuze eikenhouten lijst, genre-Vredeman de Vries, of zooals men in de atlas-

sen van Blaeu wel soorten van schilden vindt, - en dat dan omgeven door een groote troonhemelachtige draperie van groen fluweel....

Met zulk een misgreep is de bouwmeester begonnen en al liet hij het idee dier plaatsing vallen, het gansche karakter der zaal bleef in gelijken geest, en met al dat jarenlang proefnemen en vereenvoudigen en verstellen en licht door-breken, is het wanneer men aan den geest van Rembrandt denkt in hoofdzaak toch altoos bij misbegrijpen gebleven.

Het denkbeeld van den Heer Cuypers om den heelen museumbouw, vleugels en eerezaal te laten saamloopen in een soort van apotheose voor de Nachtwacht, moge architektoniesch een schoone conceptie zijn geweest, het resultaat heeft maar al te goed bewezen, dat de uitvoering niet de rechte wijze trof om dezen koning een troon te bereiden. Rembrandt ontvangt men niet in een paleisachtige holle zaal, tusschen pilaren en onder gouden opschriften, - om dezen in zichzelf gekeerden grooten peinzer heen past geenerlei luidruchtig vertoon. Wat hij in de eerste plaats vraagt is ongestoord aan het woord te worden gelaten en dat juist heeft men hem niet toegestaan.

De vraag hoe het licht op het schilderij zou behooren te vallen heeft meer nog dan de overwegingen omtrent een passende sfeer, de pennen in beweging gebracht. Er is veel over getheoriseerd en veel in gebeunhaasd en ook hierbij is Rembrandt zelf te veel uit het oog verloren. De voorstanders van hoog licht lieten niet na met berekeningen aan te komen die het onmisbare van deze methode moesten doen uitkomen. En inderdaad, wanneer de opgaaf is in een beperkte ruimte een zoo groot mogelijk aantal schilderijen gelijkelijk licht te verschaffen, dan kan men zich geen practischer dan van boven vallend licht denken. Daarom is dan ook voor de wel eens met bazaars vergeleken periodieke uitstallingen van schilderijen, waar het op economie van plaats en op gelijk recht vooral aankomt, ongeveer overal hoog licht aangebracht, ja voor zulk doel gebouwde zalen kan men zich al niet anders dan zoo meer denken. Maar dat diergelijke gelegenheden allerminst iets te maken hebben met een door niets afleidend en rustig stemmend eerevertrek, waar men een geheimzinnig schilderij van Rembrandt het

best tot zijn recht doet konten, werd zoozeer miskend dat een der ijverigste berekenaars van de gewenschte lichtkracht er toe komen kon, terloops te zeggen dat het ideaal natuurlijk zijn zou wanneer men het schilderij in de open lucht kon zien. Ongeveer zoo kon men er ook toe komen te verklaren dat een piano het best moet klinken aan het zee-strand. Maar tot diergelijke enormiteiten geraakt men immers, wanneer men in aangelegenheden van kunst van iets anders dan van het begrijpen van die kunst zelve uitgaat.

Intusschen, en hoe wanhopig het, zoolang de Nachtwacht in het Rijksmusenm stond opgesteld, ook somtijds scheen de gemoederen wakker te krijgen, de Rembrandttentoonstelling heeft met een slag bereikt wat geen campagne ter wereld dus had kunnen uitwerken. Hoe gebrekkig uitteraard een plaatsing als die in het fluks ingerichte lokaal van het Museum-Suasso ook nog zij, in hoofdzaak had zij de groote deugd het schilderij geheel voor zichzelf te doen spreken.

En ineens was nu bij kunstenaar en leek het pleit ge-wonnen. Er werd niet meer gemeten maar er werd een machtige werking gevoeld. Men betoogde niet langer, maar aanschouwde de heerlijkheid. Nu herinnerden zich ouderen ook weer de zonnige namiddagen van het Trippenhuis, en jongeren bekenden dat zij eigenlijk het schilderij nooit heel mooi hadden kunnen vinden en zij thans overrompeld stonden. Nooit werd een kunstwerk van twee-en-eenhalve eeuw oud opeens uitbundiger en algemeener bewonderd, - men hoorde van niet anders: de Nachtwacht was wedergeboren.

Onder den aandrang van deze eenstemmige publieke opinie in binnen- en buitenland gaf de Regeering den architect der Rijksmuseum-gebouwen last een proef-localiteit naar het model van het tentoonstellingsvertrek te bouwen, om zoodoende een eindelijke oplossing van de Nachwachtkwestie voor te bereiden. Dit schijnt op het eerste gezicht ontzachlijk veel gewonnen, en nochthans komt het ons raadzaam voor niet al te vast op het welslagen dezer maatregelen te verwachten. Veel liever ware ons geweest wanneer de stad, de bezitster van het schilderij zelve de zaak in handen had kunnen nemen. De zaak zal thans tusschen Dr. Cuypers en Jhr. de Stuers aan de eene zijde en de gedelegeerden van de Commissie

voor de Amsterdamsche schilderijen aan den anderen kant worden afgepoeierd, en deze Heeren te samen zijn nu juist casueel ongeveer de eenigen in den lande die niet van het hoogst noodige eener radikale verandering overtuigd zijn. In elk geval is het onder deze omstandigheden te hopen dat de zoo oordeelkundig gebleken Commissie voor de Rembrandttentoonstelling geconstitueerd blijve, en dat het Stadsbestuur dat zich zoo warm voor deze zaak geïnteresseerd heeft een middel vinde het heft in handen te houden. Er wordt nu eindelijk afdoening van zaken gevraagd, de weg is aangewezen en geen onwil of gelijkhebberij of misverstaan mogen nu nog als beletselen worden geduld. Laat men de oogen goed open, en de handen gereed houden. Het bevoorrecht Amsterdam is het in het aangezicht der beschaafde wereld verplicht jegens den grootsten kunstenaar dien het ooit heeft gehuisvest, jegens den grootsten schilder dien de nieuwere tijden opgeleverd hebben.

Doch laat ons, nu wij over Rembrandt spreken, ook nog eens iets verder in zijn werk mogen zien.

Wisten wij eigenlijk wat wij zeiden toen wij hem daareven een zoo zeer groot schilder noemden? Leeren wij dezen vrijgeest dan uit zijn schilderijen altijd als zoodanig kennen? Toont hij zich meer dan anderen zeker van zichzelf en zijn métier, en is hij gelijk de bepaaldste meesters steeds vaardiger om met weinig woorden welsprekend te zeggen waar het op aankomt?

Denkt men aan Velasquez, aan Frans Hals, die het geleidelijk tot een volmaakte uitvoering brachten, dan zou men soms geneigd zijn te zeggen dat Rembrandt zijn vak niet verstond. Zijn verf-behandeling was altijd een geëmbrouilleerde geweest, en als hij er toe komt zijn formule, zijn palet, zijn hand te beheerschen, laat hij schilderijen van het zeldzaamst kunnen volgen door nieuwe bewijzen van de grootste moeite in zuivere zeggingskracht. Kan men daarbij een groot schilder zijn?

Toch wel, zou hierop het antwoord moeten luiden, en een zeer groot, een buitengewoon groot schilder inderdaad. De zaak is, dat waar anderen zich op een afgebakende traditie bazeeren, en het nieuw verworven kapitaal altijd op renten

zettend, gestadig naderen tot het van meet af aan gestelde doel, dit genie als een ketter in de schilderkunst begonnen, zich bovendien altoos aan het onbereikbare waagt, zijn vleugels telkens stouter uitslaat, en als een eigen heil vergetend wereldontdekker voortdurend reikhalst naar wijder horizon. Wat hij heden bereikt heeft schijnt hem morgen tot wrevel te stemmen, want zijn geest wil altoos meer omvademen. Daarom had hij niets van zoo een wijs schilder van schilderijen die er zich bovenal toe zetten kan zich met klare zekerheid nit te spreken. Er kookte een vizioen enzee in hem en het liep gedurig over naar alle kanten. Het gedane was immers gedaan en als er morgen weder wat nieuws op den ezel kwam, stond zijn hoofd er niet naar te overleggen hoe het verkregene ook zou worden toegepast. Eenmaal de tanden ergens in kon hij geducht aanhouden, maar zoo haastig zoeken soms zijn invallen het papier dat hij bewaard gebleven krabbels op begrafenisbriefjes neergooit. Zou zulke geestesgesteldheid hem rust hebben gegund bovenal zeker van zijn voordracht te zijn? Men heeft de techniek van zijn krabbels wonderbaarlijk genoemd. Het eigene er van is, meen ik, dat zij buiten alle techniek staan. Zij zijn niet geteekend maar uitgestort. Zeker, en wij zeiden het reeds: voor wat hem juist bezighoudt toont hij vaak het onbegrijpelijkste geduld, en niemand die zwaarder gewroet heeft en geploeterd dan deze onvermoeide goudzoeker, - de ets van Jan Six dat onverklaard mirakel van de allerzorgzaamste doorvoering is er een bewijs uit vele van. Maar wanneer hij een ander nogwel bij contract toezegt zijn portret juist zoo als die plaat voor hem uit te voeren, komt er nooit iets van dat vrome plan. Zich herhalen was hem, en de geschiedenis van de geëtste kruisafneming doet het eveneens vermoeden, een gruwel, en liever dan te blijven staan waar hij was, gooide hij, zijn gansene heerschappij ondersteboven. Het beroemde portret van de Vrouw met den waaier en zijn zich te Brussel bevindende tegenhanger zijn schilderijen die kunstenaars en publiek aan zijn voeten brengen, maar hij antwoordt met dien koortsachtigsten droom die ooit eenig portretschilder dorst uitvoeren en vervreemdt met de Nachtwacht allen van zich. De rijkdom van de in hem broeiende stof is trouwens zoo overweldigend dat hij van sommige Bijbelsche momenten wel

een dozijn compositiën ontwierp, allen onderling dermate verschillend dat zij van even zoo veel verschillende kunstenaars konden zijn. Een dier sujetten, de Vlucht naar Egypte, spookte hem zoo onder telkens nieuwe aspekten door het hoofd, dat het hem niet volstaat het tallooze malen op nieuw te behandelen, maar dat hij zelfs niet kon laten een plaat van een ander uit te slijpen, om er onder nieuw décor het heilige gezin met den ezel in te bijten.

Wij weten hoe hij zich maatschappelijk ruïneert door de onbedaarlijke begeerte voor die koninklijke verbeelding altoos weer nieuw voedsel te garen. Nooit heeft een kunstenaar wonderlijker verzameling kostbaarheden saamgebracht. Zijn liefde voor overdaad scheen, waar tijdgenooten overigens van zijn sobere levenswijze gewagen, in dit opzicht mateloos. Zijn bekende zin tot ongemeenheid van optooisel verlokte hem tot het aanschaffen van de kostbaarste sieraden. Tijdens Saskia's leven bezat hij voor het minst behalve eenige groote paarlen, een dubbel snoer en een ring met diamanten, terwijl de gouden ketens die hij zijn mansmodellen omhing zich voordoen als van het beste allooi. Maar bovenal ook in het vreemde van wapens en costumen verzadigde hij gaarne zijn oogendorst. Een tijdgenoot gewaagt er van hoe hij

> Op Nieuwe- en Noordermarkt zeer ijvrig op ging zoeken
> Harnassen, Moriljons, Japansche Ponjerts, bont
> En rafelkragen die hij schilderachtig vond,

en in zijn boedel vindt men van dien aard de grootste variëteit. De merkwaardige inventaris spreekt van assegaaien, bogen, schilden, kurassen, zwaarden, helmetten, hellebaarden, antieke lappen, Spaansche stoelen en zoo meer. Gaat men na wat in dat kunstvolle huis al opgepropt was, dan krijgt men den indruk dat al wat natuur en kunst maar opleverde hem begeerlijk werd, en hij, gelijk een andere Doctor Faustus zijn rust verkocht om zijn blik in alle schatten der aarde te mogen vermeien. Terecht getuigt dezelfde rijmer van daar-even dat

> .....hij tot zijn voordeel nam,
> Wat ooit uit 's werelds vier gedeelten herwaarts kwam.

De kunstenaar, die omgaat met mannen van wereldsch aan-

zien en geleerden, zoowel als met geuzen en slampampers en zijn heil zoowel bij Doopsgezinden als orthodoxen of ook rabbijnen zoekt, is in zijn kunstsmaak eveneens van de grootste onbekrompenheid, van het zeldzaamst eclectisme. Zijn wanden waren bedekt met schilderijen van Carracci, Giorgione, Bassano, Rafaël, Palma Vecchio, evenzeer als met stukken van Brouwer, den jongen Hals, Lievens, Hercules Seghers, Lastman, Pinas, Porcellis, Simon de Vlieger, terwijl hij intusschen als verzamelaar ook Lucas van Leijden en zelfs van Eyck in eere hield. In ziju tallooze portefeuilles vindt men behalve massa's teekeningen van groote meesters, om zoo te zeggen, al wat het burijn maar had voortgebracht, verzameld. Prenten van of naar Goltzius, Heemskerk, Lucas, Bloemaert,. Mantegna, Rafaël, Michel Angelo, Tempesta, Titiaan. Maar ook Israël van Meckenen, Schongauer, Dürer en Holbein, en evenzeer Breughel, van Dijck, Rubens, Jordaens, Mierevelt, Callot, vindt ge zoo volledig mogelijk aanwezig. Tuk op alle voorstellingen van het uitheemsche, verzameld hij afbeeldingen van Tiroolsche landschappen, van Turksche en Romeinsche gebouwen en van oorlogscenes. Hij moet herthorens en dierenhuiden hebben, ja zelfs opgezette beesten, en naast aardkloten, een harp en blaasinstrumenten, ook medailles en waaiers, mineralen, schelpen, koralen en wat niet al. Buiten marmeren beeldhouwwerk, bezit hij tallooze antieken in gips, en bovendien pleisterafgietsels van slapende kinderen, en van allerlei handen en koppen, waaronder die van een moor en van Prins Maurits vermeld worden. Zoo zien wij hem al het ongemeenste, het verrassendste, het meest verborgene, het schitterendste naar zich toehalen, hem aldoor van den hak op den tak springen, hem alles doorsnuffelen, hem grijpen naar het meest fantastische en naar het meest natuurlijke beide, en hem ten slot in al wat voor het oog waarneembaar is voedsel zoeken voor zijn ontzachlijke levenssynthese.

Hoe wordt dan ook, alleen al in die vaak misverstane geschilderde landschappen de stoute onstuimigheid van onwaarschijnlijke verbeelding, toch gevoed door het diepstwortelend gevoel voor het organische. Laat hij zich bedienen van een ordonnantie-stijl van italianizeerende vrinden en van

motieven uit vreemde prenten, al is het aspect der natuurwaarheid ook nog zoo ondergeschikt gehouden aan den heroïeken zwaai, aan de ontroerende allure, het is de levende kosmos die hem leerde er dien adem aan bij te zetten. En die hem eigen zin voor het grandioos ademende, is het welke hem dan tot een stijl van landschapschilderen dringt, waarin het in groote beweging en vermetele akkoorden orkestreeren van lijn en toon hem stem doet geven aan luchten en landen en gewassen en heuvelrijen, die als tot vrijelijk gedramatizeerde natuurkrachten worden teruggebracht.

Hoe hij overigens, wanneer zijn hoofd daarnaar staat, al het levende terdege op den voet weet te volgen, indien zijn geteekende en geëtste landschappen er niet waren, zouden nog zijn beestenstudies het mogen bewijzen. Niet alleen worden honden, koeien, varkens, paarden door hem in makelij en beweging herhaald bespied, hij heeft tot zelfs kans gevonden de eigenheden van beren, leeuwen, olifanten, dromedarissen in het bizonder na te gaan. Herhaalde malen ook schildert hij met ontstellende kracht van greep een openge-spalkte koe op de leer, als wilde hij tot in de nog lillende ingewanden van het doode lichaam den wortel des levens najagen. Een schilderij met doode pauwen is een ander sprekend voorbeeld, hoe hij, door het aanblazen van wat voor anderen bloot stilleven zou blijven, het geschapene ver-heerlijkt. Hij schildert daar niet maar het oppervlak, niet de uiterlijke landkaart van het fraaie gevederte, maar geeft het zelfs in den dood nog machtig gepende, het huiverig kostbaar volgepluimde, den veerkrachtigen wrong van die verhangen gedierten weer in een rhytmus die op u aanvaart met furiekracht. En het naakt, dat den besten meest aanleiding bleef tot het bootsen van uiterlijk vormenschoon, hoe weet hij ook dat in zijn wezenskern te naderen, te door-dringen, te verslinden voor zijn penceel. Zijner is het in beweging en specie levend bespiede, kunsteloos ontkleede menschenlichaam in zijn volle rondingen en stroeve strekkinggen en gladde glooiingen en omzwelde knepen, in het bloeiende, warmte uitstralende, tot koestering lokkende van zijn levend, lichtend vleesch.

En intusschen is zijn weergeven van mensehen zoo weinig louter zinnelijk, dat men hem als portretschilder een vol-

ledig spiritualist heeft mogen noemen. Zijn conterfeitsels van meest vergeten burgers hebben iets zoo fascineerends over zich, dat de overlevering niet kon nalaten, die als zoo beteekenisvol uitziende lieden ten minste de namen van beroemdheden te leenen. De Connétable de Bourbon, Prins Willem III, Sobiesky, Turenne, Vondel., Grotius, Jansenius en Tromp, al hebben ze geen van allen voor hem gepoxeerd, zij werden hem, als om het bizondere in de uitdrukking dier portretten een weinig te verklaren, door de nakome-lingschap onwillekeurig als modellen opgedrongen. En die man vol van de bontste tegenstrijdigheden, die onderwindal-geest van het ongebreideldste sans-gêne, die wildebras van het pittoreske, die worstelaar met het onmogelijke heeft in zijn bijbelillustraties een verdieptheid in het vrome, een zachtmoedigheid en vaak een gewijde schoonheid gelegd, die aan het pathos van een geloofsheld zouden doen denken.

Keeren wij nu in gedachte nog een oogenblik rustig tot de Rembrandttentoonstelling weder om er een der schilderijen nog eens aandachtig te bezien. Men trad de eerste zaal binnen en het was het eerste stuk waar men kwam voor te staan. Ik zeg niet dat het zoo ras de oogen een weldadig feest bereidde. Een schilderij, als met teer besmeerd, gelijk dat aan die stukken van hem, die al jaren lang in Engeland thuis leien, meer eigen is. Komt het door den smook van fabrieksteden die er jaar in jaar uit zich tegen aanvreet, en om welke te weren men velen achter die gruwelijke glasruiten heeft geborgen; is het vanwege die saus die men er naar een wonderlijke opvatting van 's meesters eigendomme-lijkheid dikwijls duchtig overheen heeft gesmeerd om de schilderijen dusgezegd rembrandtieker te maken; of is het de werking van die soort van notenolie, waar men aan gene zijde van het Kanaal de onde schilderijen zoo herhaaldelijk mee schijnt te hebben opgehaald, en die telkens rosbruiner opdrogend zoo jammerlijk meewerkte tot het misverstaan van Rembrandts kunst? Hoe dit zij, het is waarachtig niet de mooie verzadigde blondheid van dat andere stoute zelfportret waarop hij, palet en borstels in de hand, in volle breedte zoo majestueus achteloos voor u staat, het is niets van zulke grijs en ros uitgespreide fijnheid dat u in het

halfvernielde schilderij dat ik op het oog heb komt bekoren. Maar gij hebt u evenwel aan dat afstootende dikke bruin spoedig gewend, gij hebt er ten slotte doorheen gekeken, en het heeft u getroffen hoe zeldzaam de uitdrukking was van dien bizarren kop: Rembrandts kop, maar in wat zij hier zegt welsprekender misschien dan hij zichzelf ooit schilderde.

Nietwaar, het noodlot heeft in dat vreemd misvormde gelaat hevig gewroet en geploegd, het heeft er builen en groeven en himpkampen in gerameid, het schroeide er zijn brand op en zijn groote stormen joegen er omheen. Maar het lot moge nog zoozeer hem geslagen hebben, het heeft dezen wijzen duisterling allerminst gebroken. De gerezigneerde zwijgmond staat sidderend teruggezogen achter de trekkende wangzakken, de tot speurneus uitgewassen mop reikt er vurig vragend over heen, en onder het evenzoo angstig naar voren gedrongen voorhoofd, turen twee kolenvuursoogen u als uit de kassen van een nachtwandelaar donker gloeiend aan. Doch wanneer het achter die opgesperde kijkers al kookt en spookt, hij houdt de woedende koorts naar binnen opgesloten. Die man loert brandend op het leven, maar hij slaat er niet vuurspattend op in. Hij kijkt schier onheimelijk vorschend door de verschijningen der wereld heen, en haalt het in zulke onafgebroken ontdekkingstochten gegaarde goed gretig naar zich toe. Die zonderling, met den ontembaren slok-op-kop, die gulzige doorvorscher, die ruige kerel met zoo fijn geslepen kanten, die halstarrige eenzame toovenaar, doorschouwt het zijn tot in de ongekendste krasheid van zijn wilde roerselen, grijpt zich uit tastbaren vorm en vluchtende schaduw het eene noodige dat vervaart en ont-roert, peilt als den wortel van het bestaan achter de diepte van zijn wee en den glans van zijn heerlijkheden, en stil in zijn werkplaats zet hij het uit die voorbijzwemende wereld in die titanenhersens saamgetrokken beeld naar buiten van een onder den smeulenden glans der oneindigheid louter naar het innerlijke verheerlijkt leven.

Dat gelaat in die uitdrukking, wanneer wij er ons een-maal door voelden aangesproken verklaart veel.

Zoo denkt men zich den geconcentreerdenkolos die in de Staal-meesters zijn schitterliefde tot het geringste had teruggevoerd: de geborduurde randen van een paar handschoenen, het gloeiend

rood op den zijkant van het naar voren stuwend tafelkleed, een paar doffe schamplichten nog op den gebeeldhouwden eikenhouten schoorsteen; wat franje misschien aan een der stoelen, en verder al ingetogenheid in een daverend stoute schepping, groot, sober, diep en rijk door hel inwendig branden.

Zoo denkt men zich den schilder van dien neergesmakten halven kop op het Lijk bij Deyman, die in enkele tonen aangezet, zonder kleur, zonder blik der oogen, zonder adem zelfs, meer dan misschien een zijner levende aangezichten uit den douloureuzen afgrond van het bodemlooze openbaart.

Zoo denkt men zich den maker van het overheerlijke Portret der oude dame dat aan Lord Wantage behoort, en dat enkel in grijs, ros en zwart, men zou zeggen zonder middelen, heel in het kader teruggetrokken geschilderd, het suizelend onbewuste oog in oog weerspiegelt.

Zoo was Rembrandt, toen uiterlijke praal hem niet meer verlokte, en hij de pracht der levensuitingen eindelijk het meest in haar stoute verborgenheden zelve had gevonden. Zoo was de wezenlijke Rembrandt toen men hem zijn geluk, zijn speelgoed, zijn eer, zijn roem had afgenomen, toen hij door onspoed gehard, door ontgoocheling nog heldhaftiger geworden was, toen hij alles gekend, alles gezien, van alles geproefd had, en hij àl meer inkeerend tot de kameren van eigen gemoed, steeds dieper zag in dat onzienlijke dat in den grond altoos zijn eigenst erfdeel was geweest.

JAN VETH.

Aanteekeningen en opmerkingen.

TOONEELSPELERSBELANGEN. - De Heeren en dames tooneelisten hadden het zaakje onder elkander kunnen opknappen, maar of zij ook hier niet buiten ‘den bijval van het geëerd publiek’ konden, of wat anders de reden moge geweest zijn, zij hebben er de voorkeur aan gegeven den 9en October te Amsterdam hunne belangen op een congres van tooneelspelers en tooneelvrienden in behandeling te brengen, daarbij zelven met ongewone bescheiden-heid op den achtergrond te treden en hoofdzakelijk niet-too-neelspelers voor hen het woord te laten voeren. Sommigen hebben de bescheidenheid zelfs zoo ver gedreven van geheel achter de schermen te blijven en zich aan de gansche geschiedenis niets te laten gelegen liggen. Het moest opvallen, dat noch van de Koninklijke Vereeniging, noch van het gezelschap Le Gras & Haspels de meest bekende leden - met een enkele uitzondering misschien - het ‘eerste tooneelkundig congres’ met hunne tegen-woordigheid vereerden.

Het tooneelvolkje behoort tot het meest conservatieve kunstenaars-volkje van de wereld - kan het ook zijn omdat zij in hun kunst meer reproduceeren dan zelf scheppen? - en wanneer zoovelen tegenover den Tooneelistenbond in het algemeen, en tegenover dit congres in het bijzonder, zich onverschillig betoonden, zal dit wel wezen omdat zij van zulke nieuwigheid niet gediend zijn, van de verlangde samenwerking voor zich zelven geen heil verwachten en van ‘gemeenschapszin’ weinig begrijpen of gevoelen.

De tooneelspelers die zich met de beweging niet wenschen in

te laten, zijn waarschijnlijk mannen en vrouwen die het òf te goed, òf te slecht hebben: aan de eene zijde de *acteurs satisfaits*, die, met hunne positie tevreden, zich niet druk wenschen te maken voor anderer belangen, aan de andere zijde de arme sukkels die, lam geslagen door het lot, geen kracht in zich voelen om op te staan en op te komen voor hun recht.

Tusschen die beide uitersten staat - en van deze categorie bleek dit congres uit te gaan - de tooneelspeler, die voor zijn kunst, voor zijn brood hard moet werken, maar die de energie, de kracht van initiatief bezit om te trachten voor zich en zijne lotgenooten, door een bespreking van gemeenschappelijke belangen en een krachtige organisatie, tot verbetering van positie te komen.

Het is nu twee-en-dertig jaar geleden dat ik voor het eerst een blik mocht slaan in tooneelspelers-contracten. Ik heb daarvan toen het een en ander verteld in een paar opstellen, die onder den algemeenen titel: ‘Tooneelstudien en schetsen’ in den *Nederlandschen Spectator* van 22 en 29 September 1866 verschenen.

Toen verbond zich de tooneelspeler te Rotterdam in artikel 1 van zijn contract om ‘alle voorkomende rollen als acteur te vervullen’. In een afzonderlijk reglement was dit nog nader omschreven: ‘De leden zijn verplicht in Treur- of Blijspelen, Drama's, Melodrama's, Balletten enz. alsmede in het zwijgende pak mede te werken wanneer de uitvoering in de voorstelling dit vereischt’. Zij moeten dat doen ‘op alle plaatsen en tooneelen, die hen daartoe zullen worden aangewezen’. Art. 2 van het Rotterdamsch contract luidde: ‘De ondergeteeken de verbindt zich om steeds in den tijd van vijf dagen een stuk van eene acte, in den tijd van acht dagen een stuk van drie acten en in den tijd van tien dagen een stuk van vier of vijf acten te zullen opvoeren?’

Sedert 1866 is er in onze tooneelwereld nog al het een en ander veranderd, ook ten goede. Maar al hoort men de tooneel-spelers niet luide klagen over de tirannie van hunne directiën, zij die van de thans geldende contracten hebben kennis genomen weten u te vertellen, dat althans de geest van die stukken nog weinig van dien van toen verschilt. De tooneelspeler behoort nog tot de minst vrije onder de uitvoerende kunstenaars; van hem wordt in den regel nog steeds meer gevorderd dan

van een die zijn kunst ernstig opvat gevorderd mag worden.

Het moge waar zijn, dat om dit nerveuse, onrustige en licht uit den band springende volkje in den band te houden, een strenge discipline onmisbaar is, zeker is het dat tegenover de plichten, tot wier stipte vervulling men meent de tooneelspelers te moeten dwingen, hunne rechten meestal niet voldoende gewaar-borgd zijn.

En nu zegge men niet - gelijk gezegd is - dat de tooneelist geen opperman is en de kunstbeoefening geen gewoon bedrijf. Gewoon of niet gewoon, ook het meest verheven kunstberoep is een bedrijf, en wanneer men voor den tooneelspeler een afzonderlijk, minder waardig recht zou willen scheppen of in het levenhouden, een recht waarbij het met de rechtvaardigheid zoo nauw niet genomen behoeft te worden, dan zou de kunstenaar, die zijn Shakes-peare kent, met variëering van den beroemden uitval van Shylock kunnen vragen: ‘Waarom? Wordt een tooneelspeler niet gevoed met hetzelfde voedsel, verwond door dezelfde wapens als een niettooneelspeler? Als gij ons vergiftigt, sterven wij dan niet? En als gij ons beleedigt, zullen wij dan geen wraak nemen?’

Dat vele van de op dit congres bijeengekomen tooneelspelers vreemd opkeken en er weinig van begrepen toen de heer Jolles sprak van werkstaking, van het boycotten van onwillige tooneel-directiën, is niet te verwonderen. Ook georganiseerd, zullen zij met zulke uiterste, middelen in den eersten tijd weinig kunnen uitrichten, en, vingen zij hunne werkzaamheid als georganiseerde partij er mede aan, dan zou hunne organisatie zeker gevaar loopen spoedig uiteen te vallen.

Maar dat het in hun belang is, dat eene organisatie tot stand kome, dunkt mij moeilijk betwistbaar.

Een in vakorganisatie doorkneed man, die tegelijk op de hoogte is van tooneelzaken, moge de tooneelisten daarbij met zijn raad bijstaan, het groote werk zullen zij zelf ter hand behooren te nemen; met elkander zullen zij zich hebben te verstaan, elkander met hun nooden, grieven, wenschen in kennis hebben te stellen.

En dan behoeft men niet bevreesd te zijn dat de zorg voor zijn stoffelijke belangen, voor zijn recht den tooneelspeler-die iets beteekent, wel te verstaan - de belangen van de kunst uit het oog zal doen verliezen. Integendeel. Naarmate hij zich

veiliger weet, zal hij zich meer onverdeeld aan zijn kunst kunnen geven. Als Antaeus die nieuwe kracht ontving, zoo dikwijls hij zijne moeder, de Aarde, had aangeraakt, zal ook deze worstelaar, zoodra hij grond onder zijne voeten voelt, krachtiger staan tegen-over het groote werk van zijn leven.

J.N.v.H.

Letterkundige kroniek.

Vincent Haman door W.A. Paap. Amsterdam, W. Versluys. 1898.

Wat heeft de heer Paap met dezen roman voor?

Is het zijn doel om eens te vertellen hoe de jonge mannen, met wie hij in 1885 het orgaan van de nieuwe letterkundige beweging stichtte maar van wie hij zich later scheidde, hebben geleefd en gewerkt; hoe de groote verwachtingen die zij van zichzelven en anderen van hen koesterden, niet verwezenlijkt zijn, en heeft hij dit in het licht willen stellen door het letterkundig en maatschappelijk leven van een hunner in zijn groote lijnen te volgen en er een roman van te maken? Men zou het kunnen beweren, wanneer men hem van Vincent Haman den Woordkunstenaar hoort vertellen, van den jongen man met grooten aanleg, maar die, als ‘gedegenereerd menschje’ geboren, slecht opgevoed, een van die ‘eenzijdig begaafden’ wordt, ‘die doordat hun ziel weinig inhoud heeft en den drang mist inhoud te zoeken; doordat zij niet afgeleid worden door enthousiasme voor iets anders dan één klein ding, op zeer jongen leeftijd al hun vermogens op dat ééne kleine concentreeren en op dien jongen leeftijd in hun kleine soort volmaakte dingen maken’, maar die al gauw uitgepraat raken en bij wie dan ook ‘een spoedig bankroet’ volgt. De hoofdpersoon van Paap's roman, de Woordkunstenaar, die zijden onderkleederen draagt en, ook in zijn benardsten tijd, uiterlijk een dandy blijft; de man die begint met te dwepen met Zola, dan zijn kracht zoekt in geestig, hartstochtelijk schelden op de oudere schrijvers en dichters; die zich een eigen taal fabriceert door de werkwoorden te schrijven

in den infinitivum, de hulpwerkwoorden weg te laten, nieuwe woorden te smeden, honderdvoudig te groot voor de zaak, adjectieven te strooien over de pagina dat ze mistig grijs wordt, gelijk een rad vol kleuren dat je ronddraait; de man, die de dertig jaar nauw voorbij, op een leeftijd dat anderen in het volle van hun werkkracht zijn, uitgepraat en uitgeput is, en reeds, als een grijsaard, enkel reminiscens schrijft uit zijn werk van vroeger en spreekt van den tijd ‘toen wij nog jong waren’ - die hoofdpersoon lijkt wel een portret, zij het dan ook een eenzijdig opgevat portret, waarbij haast al het licht valt op het minst fraaie van het origineel, en het beste wat er van te zeggen valt in de schaduw blijft.

Of was des schrijvers plan grootscher? Wilde hij in den romanvorm een satire geven op de Nederlandsche letterkundigen van de laatste halve eeuw, op wat hem leek een machteloos gewurm van klein en groot, van ouderen en jongeren? De opzet van het werk zou het doen vermoeden.

Van het denkbeeld om het geslacht der Hamans met zijn talrijke vertakkingen voor te stellen als ééne groote letterkundige familie, wier leden, allen met één sop overgoten, allen ‘beboekt’ en ‘verboekt’ uit boeken boeken maken; te schetsen hoe aan die letterkundige generatie van tusschen 1830 en 1840 geborenen de jongeren vermaagschapt zijn, al stellen zij zich met hunne behoefte aan nieuwe vormen; aan nieuwe woordkunst lijnrecht tegenover hunne oudere familieleden; hoe de ouderen van de kunst der jongeren weten voordeel te trekken, maar de meeste jongeren al spoedig uitgepraat en uitgeput raken, waarna eene verbroedering en samensmelting van de twee generatiën volgt, straks waarschijnlijk weer gevolgd door een nieuwe afscheiding van de allerjongsten, die op hunne beurt aan nieuwe vormen behoefte gevoelen; - van dit denkbeeld ware iets te maken geweest, en op de eerste bladzijden van dezen roman laat het zich aanzien, alsof de heer Paap er inderdaad iets van maken zal. Maar al spoedig blijkt dat hem de ruime en scherpe blik, de breedte van opvatting, dat inzicht en dat overzicht ontbreken, die voor het volvoeren van een zoo grootsch plan onmisbaar zijn.

In plaats van breed gepenseelde portretten of scherp omlijnde karikaturen te geven, waarin wat de grootere of kleinere letterkundige personage, op wie de schrijver doelt, eigenaardigs of

belachelijks heeft, duidelijk naar voren treedt: de ijdelheid van deze, de oppervlakkigheid van gene, de intrigeerzucht en indringerigheid van dien ander, de rhetorische bombast van een vierde, vergenoegt de heer Paap zich, voor dit deel van zijn werk, met de bloote vermelding van kleine, meest met een of andere hatelijkheid aangedikte, persoonlijkheden, van heele of half bekende letterkundige voorvallen, met toespelingen op namen, welke den in de letterkundige wereld niet onbekenden lezer het genot van meer dan één herkenning moeten verschaffen.

Dan vernemen wij van Godevaert Hainan, den hooggebouwde, den breedgeschouderde, met de zwarte oogen, de zwarte bakkebaarden en zwarte wenkbrauwbogen, met Hellas in zijn zak en Vondel op zijn rug, zittende op Goethe en Schiller en Lessing, die na gestudeerd te hebben in de theologie en predikant te zijn geweest, zijn materieele belangen ten offer brengende aan zijne overtuiging, van zijn renten ging leven te Amsterdam en daarna tot hoogleeraar in de aesthetica werd benoemd. De aanwijzingen zijn duidelijk genoeg en de uitweidingen over dezen geleerde, die in den roman als de vader van den hoofdpersoon wordt voorgesteld, zijn zoo talrijk, dat het den schijn heeft alsof deze Godevaert een groote rol in het verhaal zal vervullen. Die verwachting wordt echter teleurgesteld. Enkel als een voorbeeld van boekengeleerdheid en als een onhandig en onverstandig opvoeder komt Godevaert in de eerste hoofdstukken voor. Later vernemen wij niets meer van hem.

Naast Godevaert Haman wordt ons genoemd zijn vriend Professor Luzac, ‘die van het Grieksch met de glasoogjes,’ van wien wij verder vernemen: ‘... In zijn jeugd had professor Grieksch geleerd, in zijn mannelijken leeftijd leerde hij Grieksch, in zijn nadagen was Grieksch leeren zijn bezigheid. In zijn Grieksche boeken las hij de woorden... Over die woorden las hij boeken; over die woorden zat hij met zijn peuterig verstandje te piekeren of ze goed waren; daarover gaf hij zich raadseltjes op die hij conjecturen noemde en die hij zich veroorloofde op te lossen, ofschoon hij in zijn eigen taal geen behoorlijken volzin kon schrijven’.

Verder lezen wij van de broeders professoren Gabriel Ambrosius en Ambrosius Gabriel Haman, van Jan de Wilde, hoogleeraar in de letterkunde, den ‘vollen kerel met bakkebaarden die stapels

boeken en kilometers artikels had geschreven', van Mr. Joris Haman, 'bekend door zijn vertalingen van Francois Coppée, in den stijl van kranten-petroleumbrandjes, dezelfde die later als redacteur van het tijdschrift De Revue zich door zijn mederedacteuren de stelten van letterkundig criticus aan liet meten,' en van nog eenige anderen meer.

Dat is nu alles heel aardig, of liever: dat zal zeker aardig gevonden worden door menschen die hatelijkheden en geestelooze personaliteiten niet van fijne satire weten te onderscheiden en die er schik in hebben al die Jorissen en Jan's zoo zonder inspanning te kunnen herkennen; maar voor den roman is het van geen belang. In het leven van Vincent Haman spelen deze heeren geene of een zeer onbeteekenende rol en het is al te duidelijk dat de schrijver, toen hij ze eens genoemd had als de leden van de groote Hamansfamilie en ze op zijne wijze had gesignaleerd, geen weg meer met hen geweten heeft.

Wanneer de eigenlijke geschiedenis van Vincent Haman begint, zijn zij van het tooneel verdwenen, en eerst aan het slot, bij de vertooning van de verbroedering tusschen ouderen en jongeren, ziet men enkelen hunner nog weer even verschijnen.

Blijft dus wat de auteur over Vincent Harnan te vertellen heeft. Is het geschiedenis of roman, historische roman of romantische geschiedenis? Het doet er weinig toe, zoo slechts tegen den achtergrond van letterknndig leven een persoonlijkheid naar voren springt, een karakter geteekend wordt, niet enkel een relaas van uiterlijkheden en avonturen.

Maar in dat opzicht juist staat het werk niet hoog. Een jaar of tien geleden zou het misschien, behalve een succés de scandale, een klein succes als roman hebben kunnen genieten, omdat er een type in geschetst werd, het type van een einde-eeuwschen jongen Nederlander zooals wij dien in verschillende variaties meer dan eens hebben kunnen waarnemen. Maar sedert hebben Couperus, Coenen, Sobbers en anderen dat type met zooveel liefde zooveel ernst en zooveel kunst voor ons doen leven, dat er een even groote oorspronkelijkheid en diepte van opvatting, een even frissche kijk op de dingen, een even groot schrijvers-talent als waarover deze auteurs te beschikken hebben noodig ware geweest om voor Vincent Haman groote belangstelling te wekken.

Het is niet aangenaam voor een schrijver om zoo achteraan te komen en zijn voedsel te moeten zoeken op een afgegraasd veld.

Ruim zestien jaar geleden - in dezen aan de nagedachtenis van Multatuli gewijden roman dringt de herinnering hieraan zich als van zelf op - had de heer Paap, toen nog een zeer jong man en student in de letteren, het voorrecht met Multatuli in briefwisseling te mogen treden. Hij schreef toen critiek, o.a. in den Spectator, en Multatuli gaf hem den raad, twintig jaar te zwijgen en, met ter zijde stelling van allen lust, zich bezig te houden ‘met de studie van iets exacts.’ En toen zijn jonge vriend in 1882 in de rechten was overgegaan, schreef hij hem: ‘Alzoo voortaan: jur. stud! Ik ben zeer blij, dat ge het besluit genomen hebt niet “de letteren” als vak te kiezen. Het is geen vak! Om in letterkunde iets degelijks te leveren moet men er niet in doen. Om iets uit de sloot te visschen moet men niet in de sloot gaan liggen, men moet met behoorlijk gereedschap er naast staan. Dat gereedschap bestaat in kennis en als zóódanig dient elk vak nagenoeg op gelijke wijs nl. door de oefening in onderzoeken en opmerken.’ Later in 1884 prees Multatuli Paap's satrisch geschrift: *De Bombono's*, waarin de letterkunde en de letterkundigen dier dagen onder handen werden genomen.

Multatuli's raad is door den heer Paap in zooverre ter harte genomen, dat hij, na zijn korte verschijning als mederedactenr van *De Nieuwe Gids*, jaren lang gezwegen heeft. Maar, ook na dien tijd blijkt hij als auteur nog niet veel verder gekomen dan toen hij *Da Bombono's* schreef.

Op de meest karakteristieke bladzijden van *Vincent Haman*, op die waar de auteur niet, bewust of onbewust, in anderer voetspoor loopt, is de satiricus aan het woord, dien wij reeds in den aanvang van het boek in de beschrijving van het geslacht der Hamans aantroffen, de satiricus met zijn onmeedoogenden kijk op dingen en menschen, met zijn geniepige knepen op gevoelige plekken. Ook hierin zijn anderen hem wel voorgegaan, en met meer virtuositeit, met genialer brutaliteit - onder hen de man zelf dien men in den titelheld meent te herkennen - maar letterkundige satiren in romanvorm behooren in onze nieuwere letterkunde tot de zeldzaamheden. En daar er altijd menschen zijn die gaarne een ander onder handen zien genomen, al heeft die ander hun geen stroo-

breed in den weg gelegd, zullen velen er zich in vermeiden den heer Paap, in een vaak onderhoaidende vertelling, met veelvuldige toespelingen op bekende feiten en herinneringen aan bekende uitspraken, het bijtend vocht van zijne ironie te zien druppelen op de kwetsbare plekken van dien letterkundigen tobber met den gemalen aanleg, dien hij Vincent Haman heeft gedoopt.

Muzikaal overzicht.

Den 15den Mei 1899 zal het honderd jaar geleden zijn, dat Adolph Bernhard Marx, een der degelijkste theoretici en aesthetici op muzikaal gebied, in Halle werd geboren.

Met het oog daarop heeft een zijner leerlingen, de muziekdirecteur Gustav F. Selle te Freienwalde a/Oder, reeds nu een Gedenkblad uitgegeven[1)], waarin aan de belangstellenden een bloemlezing van uitspraken en beschouwingen over kunst wordt aangeboden (‘aphoristische gedachte-uitdrukkingen’ worden ze genoemd), die de schrijver in de litteraire nalatenschap van zijn meester, hem door diens weduwe toevertrouwd, heeft gevonden.

Het blijkt, dat Marx het voornemen had opgevat een *Musikwissenschaft* en een *Musikgeschichte* te schrijven, en dat de hierbedoelde aanteekeningen - de vrucht van een meer dan dertigjarige studie over die onderwerpen - de basis moesten vormen voor het uitwerken van een plan, dat hij als de hoogste taak zijner wetenschappelijke loopbaan beschouwde doch waarvan ziekte en dood de uitvoering onmogelijk hebben gemaakt.

Deze aanteekeningen bevatten menige sententie, die voor tegenspraak vatbaar is, doch daarnaast ook vele beschouwingen, welke al aanstonds door haar juistheid treffen. Evenwel zijn het altijd maar losse opmerkingen, en practische waarde zouden zij eerst dan hebben, wanneer Marx zijne plannen ten uitvoer had kunnen brengen en de bijeengebrachte stof in de boeken, die hij wilde schrijven, had kunnen verwerken.

Al ligt het tijdperk, waarin Marx leefde en werkte, reeds bijna een halve eeuw achter ons, zoo verdient hij toch nu nog de aandacht en de waardeering van hen, die belangstellen in de toonkunst

1) *Aus Adolph Bernhard Marx' litterarischem Nachlass*. Berlin 1898. Verlag von Otto Janke.

en in alles wat ook in vroeger jaren heeft kunnen strekken om die kunst te bevorderen.

Van ongeveer het jaar 1826 af tot aan zijn dood (1866) heeft hij werkelijk een groot gezag gehad in de muziekwereld. Het verschijnen van een nieuw boek van zijn hand werd door alle partijen steeds als een gewichtige gebeurtenis beschouwd en met groote belangstelling begroet. Maar ook voor het tegenwoordige geslacht hebben sommige zijner werken op theoretisch en aesthetisch gebied hunne beteekenis nog volstrekt niet verloren. Het blijkt ten duidelijkste daaruit, dat daarvan zelfs in onze dagen nog nieuwe uitgaven verschijnen. Is zijn Compositieleer, die vroeger een noodzakelijk iets was voor den muziek-studiosus, door soortgelijke werken van lateren tijd wellicht eenigszins verdrongen, zijn *Anleitung zum Vortrage Beethoven'scher Klavierwerke* beleefde in dit jaar een derden druk en tegelijkertijd verscheen bij den zelfden uitgever (Otto Janke te Berlijn) een vierde druk van zijn beroemd werk *Ludwig van Beethoven. Leben und Schaffen*.

Wat in de geschriften van Marx vooral een aangenamen indruk maakt, is dat hij zich ten aanzien van zaken en richtingen waarmede hij het niet of niet geheel eens is, steeds onthoudt van de heftigheid, die de geschriften van velen zijner collega's uit die veelbewogen muziek-periode ontsieren.

Meer in het bijzonder heb ik hier het oog op de nieuwe richting, die Liszt en Wagner aan de Muziek gegeven hebben en waarvan Marx het licht niet alleen heeft zien dagen maar ook tot vollen luister komen.

In Haydn, Mozart en Beethoven opgevoed, was hij nog te veel man van zijn tijd dan dat hij een beslist aanhanger van die nieuwe richting had kunnen zijn, maar dit nam niet weg dat hij toch een open oor had voor elke vooruitstrevende poging in de kunst, waarvan hem bleek dat ze op ernst en overtuiging gegrond was. In een der aanteekeningen, welke de heer Selle in zijn boek heeft opgenomen, heeft hij dit zelfs zeer sterk uitgesproken. ‘Gerechtigkeit! - zoo roept hij daar uit. - Was sollen wir denn machen? Ewig Beethoven spielen und hören? Ewig à la Beethoven komponieren? - Vorwärts dringt alles, und alles wil *auch* leben; also muss ein Leben dem andern weichen, Platz machen. Also Neues! Also weiter!’ -

Die overtuiging, dat ook in de kunst stilstand achteruitgang is, was oorzaak, dat hij ook de zooeven genoemde richting in de Muziek tot een voorwerp van nauwlettende studie maakte. Het blijkt uit de in zijn nalatenschap gevonden uittreksels uit Wagner's werken, waarmede hij in 1852 is begonnen, en uit zijne critische opmerkingen daarover, waaraan hij eens toevoegt: ‘bei aller Achtug vor seinem (R. Wagners) Standpunkt und seinem dichterischen Begabung’. Mede blijkt het uit zijne beschouwingen in het hoofdstuk ‘Zukunft’ van zijn *Musik des 19ten Jahrhunderts und ihre Pflege* (1855), waar wij in de groote strooming der muzikale beweging eens een rustig objectieve stern vernemen. En in de derde plaats getuigt daarvan de waardeerende wijze, waarop hij in zijn aangehaald boek over Beethoven ten aanzien van Wagner spreekt en, ofschoon niet geheel deelende in diens opvatting van het wezen der Eroïca-symphonie, toch doet uitkomen, hoeveel treffends daarin gelegen is.

De uitgave van dit boek over Beethoven's leven en werken was indertijd een daad van groote beteekenis.

Er was wel reeds veel over den grooten meester geschreven maar voornamelijk bestond dit uit biographische mededeelingen, zooals die van Dr. Wegeier, Ries, Schindler e.a. Degelijke werken over den inhoud van Beethoven's toonscheppingen bezat men, althans in Duitschland, nog niet. Wat het buitenland betreft, had de bekende geschiedvorscher Fétis in zijn *Biographie universelle des musiciens* daaromtrent het een en ander medegedeeld doch met miskenning van 's meesters werken uit zijn laatste scheppingsperiode. Meer geestdrift en beter begrip vindt men in de geschriften van den dilettant Wilhelm von Lenz, staatsraad in Russischen dienst te Petersburg, die daarin althans ver overtreft zijn landgenoot Onlibicheff, in wiens biographie van den door hem hoogvereerden Mozart, dien hij als den sluitsteen van de ontwikkeling der Muziek beschouwt, met geringschatting en blijkbaar gebrek aan kennis over Beethoven gesproken werd, en die in een later werk (*Beethoven, seine Kritiker und Ausleger*) aan zijne lezers trachtte wijs te maken, dat slechts *die* werken van Beethoven voor kunstwerken konden gelden, welke zich nauw aan Haydn en Mozart aansluiten. De toonscheppingen der tweede periode verraden, naar zijn meening, reeds een afnemen van scheppende kracht en die

der derde zijn voor hem niets anders dan ouoplosbare raadsels.

Zoo kan dus Marx - althans in Duitschland - beschouwd worden als de eerste die een degelijk werk schreef over Beethoven's kunst in haar geheelen omvang.

Op vijf en twintig-jarigen leeftijd had hij in Berlijn een tijdschrift onder den naam van ‘Berliner Musikzeitung’ gesticht en als redacteur daarvan toonde hij toen reeds, hoe diep hij in het wezen zijner kunst was doorgedrongen en hoe hij begreep, dat daarin meer lag dan een louter tonenspel. Merkwaardig is het, dat het o.a. Beethoven was, die met scherpen blik de groote verdiensten van den nog jongen man in dit opzicht ontdekte en waardeerde. Er bestaat daarvan een getuigenis in een brief, dien Beethoven den 15den Juli 1825 aan Moritz Schlesinger, den uitgever van genoemd tijdschrift, schreef en waarin hij o.a. zegt: ‘Durch Zufall geriethen mir einige Blätter der Berliner Musikzeitung in die Hände, worin ich den geistreichen Hr. Redakteur Marx sogleich erkannte, und wünsche dass er fortfahre, das höhere und wahre Gebiet der Kunst immer mehr auf zu decken.’

Nu, dat heeft Marx ook gedaan; zijne geschriften getuigen het, en niet het minst zijn beroemd werk over den meester zelf.

Een der groote verdiensten van dit boek is m.i., dat hierin voor de eerste maal nadrukkelijk wordt gewezen op de poëtische kern, die in het meerendeel der toonscheppmgen van Beethoven ligt. Hier is meer dan een spel met muzikale vormen. Uitgaande van het bezielde maar onbepaalde tonenspel van een Mozart bijv., verheft de meester zich tot de uitdrukking van bepaalde gevoelens, als het ware geschiedenissen uit het gemoedsleven, soms door het werkelijke leven opgewekt; en hoe duidelijker het bewustzijn daarvan bij den toondichter is, des te duidelijker is dit aan den bouw zijner toonscheppingen te bemerken.

Zoo vindt Marx de eerste sonate op. 2 in F-moll daarom zoo merkwaardig, omdat daarin voor de eerste maal een opeenvolging van gemoedsstemmingen, die met elkander in verband staan en als het ware één geheel vormen, zoo duidelijk is uitgedrukt. Of de toondichter dit vooraf zoo bedoeld heeft; of hij zich eerst onder het componeeren of later daarvan zoo duidelijk bewust is geweest, dat hij het in woorden zou hebben kunnen weergeven, acht Marx volkomen onverschillig en zelfs, waar het Beethoven

betreft, den man die zoo karig was in het mededeelen van de beteekenis zijner werken, zeer onwaarschijnlijk. Maar een feit is het, dat door dit geheele instrumentale stuk in vier deelen een bepaalde idee loopt. Mathematisch laat zich dit natuurlijk niet bewijzen, maar men kan het met het volste recht opmaken uit de verwantschap en de ontwikkeling der motieven, die in de vier verschillende deelen voorkomen.

Op zulk een standpunt heeft Marx zich geplaatst bij de uitlegging, die hij in zijn aangehaald boek omtrent verscheidene toonscheppingen van Beethoven geeft. Uitlegging in anderen dan technischen zin is bij instrumentale werken, die geen programma hebben of waarbij men ook door andere aanduidingen niet weet, van welke gedachte de componist is uitgegaan, zeker niet aan te bevelen, doch op de wijze zooals Marx dit in zijn boek gedaan heeft, kan men er vrede mede hebben. Hij zegt niet: zoo of zoo moet men deze sonate of deze symphonie naar mijn meening opvatten, maar hij geeft aan, welken indruk zij op hem maken en wat men er uit zou *kunnen* afleiden. En dit geschiedt bij hem dikwerf in treffende bewoordingen en met gebruikmaking van treffende beelden.

Het boek van Marx heeft, onder andere verdiensten, ook nog deze, dat er de dwalingen in bestreden worden, die, zelfs door personen van wie men het niet zou verwachten, over Beethoven en zijne werken verkondigd werden.

Dit geschiedt o.a. wanneer er sprake is van Beethoven's doofheid. Deze kwaal, die zich reeds omstreeks het jaar 1800 bij den meester begon te openbaren en langzamerhand in hevigheid toenam, stoorde hem in de practische uitoefening der muziek, namelijk in het pianospel en in het dirigeeren. Het stoorde hem echter niet in het componeeren, wat Fétis en Oulibicheff daarvan ook mogen zeggen. Zij beweerden, dat Beethoven door zijn doofheid van lieverlede de duidelijke herinnering en voorstelling van de toonverbindingen eu tooneffecten had verloren en daardoor gekomen was tot al die zonden tegen de muzikale grammatica, welke de Rus zelfs durft te bestempelen als ‘miaulement odieux, discordance à déchirer l'oreille la moins sensible’.

Terecht keurt Marx het af, dat men hier niet alleen een kunstenaar als Beethoven beoordeelt naar den smaak, dien men zich door aanhooren en bestudeeren der werken van Mozart en de Italianen

gevormd heeft (Oulibicheff), of naar de regelen der oude school (Fétis), maar tevens voorbij ziet, dat bij den waren kunstenaar het bewustzijn der toonwereld voortleeft, al sluit zich ook het oor geheel of ten deele voor toonindrnkken van buiten. De toondichter Beethoven heeft zich van den eersten tijd zijner ontwikkeling af geheel vertrouwd gemaakt met die toonwereld, en wel zoo, dat hij het uiterlijke oor niet meer noodig had voor zijn muzikale scheppingen. Hij hoorde innerlijk, evenals de beeldende kunstenaar innerlijk ziet.

Toch heeft, maar in anderen zin, die doofheid invloed uitgeoefend op de scheppingen van Beethoven, namelijk op den aard daarvan. De sporen zijn reeds te bemerken in de composities uit den tijd waarin de eerste verschijnselen der kwaal zichvertoonden. Daar is bijv. de uit het jaar 1799 afkomstige sonate op. 10 in F-dnr, die over het algemeen een liefelijk en opgewekt karakter heeft doch in het tweede gedeelte (oneigenlijk ‘Allegretto’ genoemd) een geheel anderen toon aanslaat.

Vroolijkheid en teederheid - zegt Marx - schijnen de grondtrekken dezer sonate te zijn. Zoo althans klinkt het eerste gedeelte. Maar nu komt het tweede gedeelte (het zooeven bedoelde Allegretto). Een heimelijke zorg spreekt daaruit; wat er het voorwerp van is, weten wij niet. Het is een ongewone toestand; overal wordt naar troost, naar verlichting verlangd; het blijkt uit de veranderingen van modulatie, uit de bewerking van het thema. En die troost, die verlichting treden werkelijk voor een poos te voorschijn (in het Trio, Des-dur, pp.); Beethoven drukt dit hier voor de eerste maal uit op een wijze die men in vele van zijn latere composities terug vindt: een eenvoudige harmonie, zonder merkbare melodie, een muzikale bewerking die op onvergelijkelijke wijze kalmte en rust aanduidt. Het thema van het Allegretto keert nu echter weder terug, met eenige wijziging in de bewerking; het besef van het naderend onheil komt op nieuw bij den toondicliter op, maar hij weet de stormen te bezweren en een opgewekt Prestissimo, dat meer in overeenstemming is met het eerste deel, besluit deze sonate.

Ook het *Largo* uit de D-dur sonate van dit zelfde opus doet vermoeden, dat Beethoven bij het componeeren van dit toonstuk onder den druk van zijn noodlot was. Diepe melancholie is de grondtoon van dit verheven Largo in D-moll (6/8). Zeer treffend

zegt Marx daarvan: ‘Der Trauernde schleicht mit langsamem weilendem Schritte dahin; aber auch seine Sprache, seine Melodie - die er singt oder die ihn singt - schleicht; denn die Last des Leids drückt und hemmt ihn. Wie schleicht diese Weise *(d cis d f cis d)!* Wie sinkt das tiefgebeugte Wesen, das hier klagt, bei den vollen Accorden des ersten Achtels in jedem Takte unter der Last dahin!’

Betreft het hierboven aangehaalde een bestrijding van meer algemeene opmerkingen, ook waar er aanvallen op het een of ander werk van Beethoven in het bijzonder gedaan worden, vinden wij Marx strijdvaardig. Het is alleen maar jammer, dat wij den heer Oulibicheff daarbij zoo dikwijls tegenkomen. Eigenlijk verdienden de opmerkingen van dezen Russischen schrijver over muziek, die meestal kant noch wal raken, de eer van zulk een bestrijding niet. Het schijnt echter, dat Oulibicheff, vooral door zijn werk over Mozart, toenmaals in Duitschland voor een man van groote beteekenis werd gehouden, en waarschijnlijk ligt daarin de reden, dat Marx het noodig oordeelde, diens dwalingen ten opzichte van Beethoven in het juiste licht te stellen.

In beter gezelschap is Marx, waar hij meent het te moeten betreuren, dat ook Ludwig Spohr zich aansloot bij het oordeel van hen, die over het algemeen geen vrede konden hebben met de toonscheppingen waarin Beethoven de wegen van zijn beroemde voorgangers verlaat en nieuwe banen betreedt.

In zijn autobiographie komt Spohr er eerlijk voor uit, dat hij niet behoort tot hen, die Beethoven's latere werken stellen boven zijn vroegere, en dat het hem zelfs niet gelukt is, voor de eerstbedoelde veel te gevoelen. Van de vijfde symphonie zegt hij, dat deze, niettegenstaande de vele schoonheden, die er in voorkomen, toch geen klassiek geheel vormt. Zoo miste, naar zijn gevoel, reeds het thema van het eerste Allegro de waardigheid die het begin van een symphonie noodwendig moet hebben, Het Adagio in As-dur vond hij gedeeltelijk zeer schoon, maar hier worden de zelfde gangen en modulatiën, ofschoon met steeds rijker figuratiën, te veel herhaald en worden zij daardoor ten slotte vermoeiend voor het gehoor. Verder noemt hij het Scherzo hoogst origineel; daarentegen het Trio met de rumoerige violoncellen en contrabassen barok en het laatste Allegro, behoudens de gelukkige gedachte

om daarin nog eens het Scherzo te doen hooren, het minst van alles.

En wat de veelbewonderde negende symphonie betreft, deze kon hem in het algemeen evenmin bekoren. De eerste drie deelen vond hij, trots enkele geniale gedachten, slechter dan al de acht vroegere symphonieën, het laatste deel echter zoo smakeloos en in de opvatting van Schiller's Ode zoo triviaal, dat hij zich niet kon voorstellen, hoe een genie als Beethoven zoo iets had kunnen neerschrijven.

Nog beslister in zijn oordeel, ofschoon niet zoo streng in zijne uitdrukkingen, was Mendelssohn. Deze ontkende vóór alles, dat er sprake kon zijn van ‘nieuwe wegen.’ Nooit - zegt hij - heeft een kunstenaar een nieuwe baan betreden. In het beste geval deed hij het iets beter dan zijn onmiddellijke voorgangers. Gevoelen wij, als kunstenaars, werkelijk een hooger genot bij Beethoven's negende symphonie dan bij de meeste van zijn andere symphonieën? Wat mij betreft, zeg ik eerlijk: neen! -

Terecht merkt Marx hierbij op, dat wanneer het alleen aankomt op het ‘genot,’ dat kunstwerken verschaffen, alles zich dan in één brei oplost, waarin men naar ‘nieuwe wegen’ niet behoeft te zoeken. Men moet echter niet vergeten, dat het hierbedoelde werk in hooge mate afwijkt van het begrip, dat men destijds van den vorm en het wezen der symphonie had, en het is dus wel verklaarbaar, dat zelfs kunstenaars als Spohr en Mendelssohn zulk een toonschepping niet wisten te waardeeren.

Wat zou Marx echter wel gezegd hebben, wanneer men hem had voorspeld, dat er een halve eeuw later, nadat de ontwikkeling der muziek met reuzenstappen was vooruitgegaan en wij aan geheel andere werken dan de negende symphonie gewoon zijn geraakt, nog stemmen opgaan, die zich in af keurenden zin over dit meesterstuk van Beethoven uitlaten?

Dit is toch werkelijk zoo. Nog onlangs las ik, hoe een muzikale (?) recensent van een Duitsch blad ons wil wijs maken, dat elk eerste Allegro der acht symphonieën van Beethoven helderder en door contrast der motieven belangwekkender is dan het eerste Allegro der negende. Het Scherzo van elk der acht is oneindig beter dan het vervelende (!) Scherzo der negende, en het gedeelte met koor in laatstgenoemde symphonie is aan de overige deelen ‘aangelapt.’

Zooals ik reeds opmerkte, heeft Marx ook een *Anleitung zum Vortrage Beethoven' scher Klavierwerke* geschreven. De eerste uitgave van dit werk geschiedde in 1863 en onlangs verscheen daarvan een derde druk.

Uit dit laatste feit kan men opmaken, dat genoemd boek zelfs thans nog goede diensten doet bij het onderricht in de muziek. Het heeft dan ook groote verdiensten, waarover o.a. Hans von Bülow zich heeft uitgelaten in zijn critische en instructieve uitgave van Beethoven's Klavierwerken. Zoo zegt deze bij de bespreking der sonate op. 90 in E-moll (4de deel, blz. 173 der tweede uitgave): 'Der un technische Aufklärung über den Meister, wie kein anderer Deutscher hochverdiente A.B. Marx hat in seiner Arbeit "Anleitung zum Vortrag Beethoven'scher Klavierwerke", ein Büchlein, das in jedes tüchtigen Musikers Hand oder vielmehr Kopf sein sollte, diesen Punkt (nl. over het spelen der eerste periode van acht maten in deze sonate) näher erläutert, worauf wir verweisen, da wir nichts Besseres thun könnten, als Marx eben abzuschreiben.'

Als men daarbij in het oog houdt, dat Bülow zijn commentaar van Beethoven's klavierwerken uit dankbaarheid aan zijn leermeester Franz Liszt en als vrucht van diens onderwijs heeft opgedragen, beseft men des te meer de waarde van den lof, die hier door Bülow aan Marx wordt toegezwaaid. Natuurlijk beschouwt hij Liszt als Hongaar; anders zouden de woorden 'kein anderer Deutscher' hier geen zin hebben.

Liszt is het inderdaad geweest, die het eerst een voortreffelijke uitgave met commentaar van de sonaten en de overige kamermuziek van den grooten meester geleverd heeft, en daaraan heeft hij verscheidene jaren van zijn kunstenaarsleven besteed. Vooral de revisie der sonaten heeft een ver strekkende beteekenis gehad. Met de grootste nauwgezetheid werden daarbij de verschillende perioden, figuren en pasages ontleed en in het belang van het onderricht de verschillende deelen, waaruit een 'Satz' (Allegro, Andante enz.) bestaat, door letters aangeduid, om de analyse gemakkelijk te maken; een voorbeeld dat o.a. door Bülow in zijn hierboven genoemd werk is gevolgd.

Liszt heeft met die verschillende uitgaven een niet genoeg te waardeeren werk gedaan. Maar hij deed ten opzichte van Beethoven nog meer; hij bewerkte diens symphoniën voor klavier en gaf

daardoor aan de liefhebbers van muziek de gelegenheid om ook buiten de concertzaal met deze verheven toonscheppingen op degelijke wijze kennis te maken.

De kunst om een muziekstuk over te zetten voor een ander instrument dan waarvoor het gedacht is, werd door hem het eerst beoefend bij de transcriptie der *Capricci* voor viool-solo van Paganini voor piano. Hierbij was zijn punt van uitgang de gedachte, om datgene, wat deze viool-virtuoos voor zijn instrument had gedaan, ook voor het klavier mogelijk te maken, en bij zijne pogingen om de vreemde sprongen, loopen en *arpeggi* dezer studiën op het klavier na, te bootsen, kwam hij tot de ontdekking, dat door ontwikkeling van de spanning en van het springvermogen der hand het mogelijk was, behalve de akkoorden in enge ligging - de eenige die de klassieke pianomuziek kende - ook akkoorden en grepen in wijde ligging aan te wenden en daardoor de schoonheid en draagkracht van den klank der piano aanmerkelijk te verhoogen. Hiermede was het punt van uitgang eener nieuwe pianoschool gevonden. Maar ook voor de muziek-litteratuur der piano begon een nieuw tijdperk. Toen Liszt namelijk Paganini's studiën voor piano overzette, werd het hem duidelijk, dat hij niet kon volstaan met het noot voor noot wedergeven dier stukken; daardoor zou hun karakter verloren zijn gegaan; want de pianotechniek heeft geheel andere eischen dan de viooltechniek. Hij schiep een nieuwe wijze van arrangeeren. Terwijl de vioolcompositie, zooals hij ze van Paganini had gehoord, in zijn voorstelling leefde, herschiep hij ze in dier voege, dat zij zich als van zelf in een klaviercompositie veranderde, zonder haar karakter te verliezen, en zonder dat aan de natuur van het klavier geweld werd aangedaan.

Zoo heeft Liszt ook gedaan bij zijne klavierbewerkingen van Berlioz' *Symphonie fantastique* en van Beethoven's symphonieën.

Overzettingen van orkestwerken voor klavier waren ook vóór hem geschied, maar in den regel hadden die geen hooge artistieke beteekenis. Niet alleen waren zij weinig in overeenstemming met den aard van het instrument maar nog veel meer leed de geest van het kunstwerk onder de behandeling. Liszt bracht daarin een gunstige verandering en verstond het, zooals ik zeide, het karakter van het muziekstuk, dat hij voor klavier overzette, bij die bewerking volkomen te behouden.

Zijn eerste werk van dien aard betrof de *Symphonie fantastique*. Hier bewees hij voor de eerste maal, door welke tot nu toe ongekende effecten het klavier in staat was een geheel orkest met zijn volheid van klank en zijn talrijke klankcombinatiën te vervangen.

Deze transcriptie, die toenmaals door geen ander kunstenaar dan Liszt voldoende kon worden voorgedragen, wekte niet alleen de bewondering van alle pianisten maar ook van de toonkunstenaars in het algemeen. Schumann o.a. zeide, dat deze kunst van voordracht, deze veelvoudige wijze van aanslag en pedaalgebruik, het duidelijk in elkander vlechten der stemmen, de kennis van de middelen en de vele geheimen, die het klavier in zich bevat, slechts zaak van een meester en genie in de voordracht als Liszt kon zijn.

Doch dit alles doelde meer op de technische uitbreiding, die Liszt aan zijn geliefd instrument had weten te geven. Van hoogere beteekenis is het, dat de meester hier een orkestwerk op het klavier heeft weergegeven, zonder dat het daarbij iets van zijn karakter heeft moeten verliezen. Het klavier is hier van soloinstrument tot orkest verheven. Met recht kon daarom Liszt aan zijn bewerking den naam van *Partition de Piano* geven, waarmede hij, volgens zijn eigen bekentenis, zeggen wilde, dat het zijn bedoeling was, het orkest stap voor stap te volgen en aan dit toonlichaam slechts het voordeel van het massale effect en de groote verscheidenheid der klanken over te laten.

Men moet hierbij bedenken, dat toen voor Liszt het klavier nog *alles* was. Van alle zijden drongen zijne vrienden er bij hem op aan, toch aan de wereld te toonen, dat haar beweren, als zou hij niet kunnen componeeren, ten eenenmale onjuist was, en dit door composities voor orkest te staven, doch hij bleef liever bij zijn klavier, wetende dat hij op dit gebied nog zoo veel ten goede zou kunnen verrichten.

Daarover liet hij zich uit in een zeer merkwaardigen brief van het jaar 1837 in de *Gazette musicale*.

Aan een vriend, die er zich over verwonderd had dat hij zich, wat de compositie betreft, uitsluitend bij het klavier bepaalde en niet ook het gebied van het drama en de symphonie betrad, schrijft hij, dat deze daar een teeder punt aanraakt. Hem aan te moedigen, het klavier op zij te zetten, staat gelijk met hem van het licht te berooven. Want ziet-ge (zoo vervolgt hij): mijn klavier

is voor mij wat voor den zeeman zijn fregat voor den Arabier zijn paard is, ja meer nog! Het is de bewaarder van alles wat mijn binnenste in mijn stormachtige jeugd ontroerd heeft; hem vertrouw ik al mijne wenschen, mijne droomen, mijn vreugde en leed toe. En zou ik het nu verlaten om het succes van theater- en orkestmuziek na te jagen? Neen! Zelfs aangenomen, dat ik daarvoor reeds rijp genoeg ben, dan blijft het toch mijn vaste voornemen om de studie en de ontwikkeling van het klavierspel eerst dan op te geven, wanneer ik in dit opzicht alles zal gedaan hebben wat maar eenigszins mogelijk is.

Groot is, naar de meening van Liszt, de macht van het klavier. Hij wijst er op, welke vorderingen het reeds gemaakt heeft. Men ontlokt er gebroken akkoorden aan, als aan de harp, lang uitgehouden tonen, als aan de blaasinstrumenten, *staccati* en duizenderlei passages, die vroeger alleen op dit of dat instrument te voorschijn schenen te kunnen gebracht worden. En door de in het zicht zijnde verbeteringen in den bouw van het klavier zullen wij in elk geval de verscheidenheid van klank verkrijgen, die ons thans nog ontbreekt. Niettegenstaande dit voorloopig gemis echter is het toch reeds gelukt, bevredigende symphonische effecten op het klavier voort te brengen, waarvan onze voorvaderen nog geen begrip hadden, want de arrangementen, die tot dusver van groote instrumentaal- en vocaalcomposities gemaakt werden, bewijzen door hun armoede en eentonigheid maar al te zeer het geringe vertrouwen in de hulpmiddelen van dit instrument.

Dat was dan ook de reden, waarom Liszt de taak ondernam om belangrijke werken voor orkest op het klavier weer te geven. Volgens zijn bekentenis was het daarbij zijn streven, niet alleen het uiterlijke maar ook het innerlijke van die werken in de pianopartituur tot zijn recht te laten komen. Hij hoopte, daardoor een beteren weg te hebben gebaand en voor het vervolg arrangementen van meesterwerken te voorkomen, die men beter deed *dérangements* te noemen.

Liszt begon, zooals wij zagen, met de symphonie van Berlioz en daarna ondernam hij de bewerking van Beethoven's symphonieën.

En wie zou dit beter hebben kunnen doen dan de man, die herhaaldelijk getoond heeft, zoo diep in het wezen van 's meesters werken te zijn doorgedrongen, en van wien Wagner zeide: ‘Ik

vraag het aan allen, die door Liszt in vertrouwden kring bijv. de twee groote sonaten in B en C (op. 106 en 111) hoorden spelen, wat zij te voren van deze toonscheppingen wisten en wat zij daarentegen nu daarvan vernamen?'

Tijdens zijn verblijf te Genève (1835-1836) zette Liszt zich aan den arbeid en begon met de Pastoral-symphonie. Deze werd voltooid te Nohant, waar hij, met de gravin d'Agoult, de gast was van George Sand. Daar werden ook de klavierbewerkingen der eerste, tweede en vijfde symphonie geschreven; die der derde, vierde, zevende, achtste en negende op zijne reizen in Noord-Italië en gedurende zijn verblijf in Weenen en Rome (1837-1840). In laatstgenoemde stad legde hij de laatste hand aan die klavierpartituren. Zij werden echter niet van hier uit en ook niet alle tegelijk uitgegeven. Eerst in 1865 verscheen een editie van al de symphonieën gezamenlijk (bij Breitkopf en Härtel). Later maakte Liszt nog een bewerking der Negende voor twee piano's.

In den hierboven aangehaalden brief van het jaar 1837 zegt Liszt, dat hij na de voltooiing der klavierbewerkingen van Beethoven's symphonieën allen arbeid van dien aard ter zijde zal leggen, daar het volgens hem slechts noodig is, dat iemand op nauwgezette wijze het voorbeeld geeft. Anderen - voegt hij er met bescheidenheid aan toe - zullen het voortaan even goed, ja veel beter dan ik voortzetten.

Anderen zijn hem ook inderdaad gevolgd, maar dit neemt niet weg, dat de klavierbewerkingen van Liszt nog altijd de kroon spannen boven die van zijne navolgers.

Hij zelf heeft het ook niet bij die enkele symphonieën van Beethoven gelaten. Buitendien bezitten wij nog tal van andere transcripties van zijn hand, die alle blijk geven van zijn diep doordringen in den geest der composities van de groote meesters en van zijn enorme kennis van het instrument, waarvoor hij die stukken bewerkte.

De groote vruchten van zijn diepe en ernstige studie van Beethoven's toonscheppingen zijn echter zijn oorspronkelijke instrumentale werken, zooals bijv. de 'Symphonische Dichtungen,' de Faust - en Dantesymphonieën, die, jammer genoeg, zoo zelden worden uitgevoerd.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 October.

Quousque tandem...

Ik moet erkennen: de Duitsche Keizer is een groot man, en hij vertegenwoordigt op uitstekende wijs de aspiratiën van een krachtig groeiend volk dat zich in de wereld zoo flink en zoo ruim mogelijk wil doen gelden. Waar de natie geen tijd voor heeft, in haar gebondenheid aan plicht en werk: de plannen, de avonturen, de fantaisiën, het ideale, dat neemt de Keizer voor zijn rekening. En het geschiedt altoos op zoo'n verrassende, charmante manier. Wanneer het noodig blijkt dat Duitschland wat enthousiasme krijgt voor de uitbreiding van zijn vloot, dan is hij de enthousiast, en teekent de schepen van de vloot der toekomst, en neemt het stokje ter hand om aan de geïnviteerde rijksdagleden zijn teekening te demonstreeren; is het van belang dat de Duitsche macht zich in China doet eerbiedigen, hij stuurt zij eenigen broeder naar de Chineesche wateren om er te toonen wat een Duitscher vermag wanneer hij met zijn gemaliede vuist aan de poort van een barbaarsch rijk klopt; en is de tijd daar dat het jonge Rijk de overleveringen van vervlogen eeuwen moet hernieuwen door zijn naam in het Oosten bij de wieg van het Christendom te verbreiden, dan gaat hijzelf als een vroom Kruisvaarder van huis om aan de Sarracenen van het Heilige Land den zilveren adelaar van zijn helm te toonen en op de gewijde plekken vol aandacht zijn gebed te verrichten - zonder daarbij te vergeten onderweg den braven Turk in zijn hoofdstad de hand te gaan drukken.

Is zoo'n houding niet mooi!... zou ik willen vragen; maar ik

durf die vraag zelfs niet uitspreken, omdat al wat er tegenw oordig voorvalt of schittert, overstemd en verdoofd wordt door het eenige wat de belangstelling wekt:

En Dreyfusz?

De Dreyfuszzaak slokt de andere gebeurtenissen op.

Werd er niet, als ik me wel herinner, onlangs oorlog gevoerd tusschen Spanje en de Vereenigde Staten? De vrede is immers nog niet gesloten? Welken invloed zullen de November-verkiezingen in Amerika uitoefenen op de inzichten en eischen der over-winnaars?

Lieve Hemel, breek ons hoofd niet met zulke vergetenswaardige dingen! En Dreyfusz?

Daar heeft toch nog al iets plaats gehad in den laatsten tijd, en er gaat veel voort met plaats te hebben: de vernietiging der troepen van den Mahdi, de twist over Fachoda, de verijdelde anarchistenaanslag tegen het leven van Keizer Wilhelm. En al wat van gisteren dateert: de sterfgevallen van vorstinnen en de geboorte van het czarenkindje - ik bedoel het ontwapeningsvoorstel dat op 't oogenblik in zijn papieren wiegje niet weet of het tegen de wereld huilen of lachen zal; - de val van het Rhodes-ministerie in de Kaap-kolonie en de dreigende conflicten in Zuid-Amerika...

Het schijnt zelfs wel, bij die opeenstapeling van treffende gevallen en belangwekkende nieuwigheden als of er een groot anti-Dreyfuszsyndicaat in de wereld bestaat dat er met alle geweld op uit is om de Dreyfuszzaak te overschreeuwen. Maar het lukt niet. En Dreyfusz?

Eindelijk is de pest naar Weenen gestuurd, de gevaarlijkste, boosaardigste pest die men bedenken kon, met allerlei heldenmoed en doktorenopofferingsgeest als garneersel van den vergiftigen schotel.... Het mocht wat. Iedereen gaat over tot de orde van den dag: En Dreyfusz?

Men zal zich later, veel later, verwonderen, wanneer al dit gedoe voorbij is gegaan....

Maar zal het heengaan? verdwijnen? Ik kan het niet gelooven. De Dreyfuszzaak is ons dagelijksch voedsel geworden. Geeft ons heden, o groote Goden, onzen dagelijkschen voorraad van Dreyfusznieuws!

Het is een onuitputtelijke zak, en wij staan eerst aan 't begin. Wij hebben pas de ontdekking van één valsch stuk gehad, en wat heeft het ons niet voor emotie gebracht: den scheermesdood van Henry, den val van drie ministers van oorlog, een complot van militairen, een herleving van de patriotten-liga, het aftreden van een geheel ministerie!

De ontdekking van het tweede valschc stuk moet ons nu ten minste een opstand in de hoofdstad, een paar bloedbaden van Joden, en een oorlog tusschen Frankrijk en Engeland verschaffen. Minder gaat het niet.

En er zijn duizend valsche stukken.

Cavaignac zelf heeft het verteld; hij kan het weten, want hij heeft ze in handen gehad. Het zal wezen: En Dreyfusz? in infinitum.

Onderwijl doet de vrome Keizer zijn bedevaart.

De Sultan heeft hem in Constantinopel ontvangen om hem goede reis te kunnen wensohen. Heeft de beste man daarvoor niet de halve maan boven zijn paleizen nieuw laten vergulden en oppoetsen? heeft hij niet zijn kamers, naar den laatsten smaak gemeubileerd en zijn soldaten in gloedversche uniformen gestoken? heeft hij niet zand in de straten van, zijn hoofdstad laten strooien om de bloedsporen van de vermoorde Armeniërs te bedekken - (de Armeniërs, - wat is daar ook weer mee gebeurd?) - en de straathonden in hokken doen opsluiten, dat hun gejank den slaap van zijn verheven gast niet zou storen?

Wie taalt er na?

En de Keizer, na hartelijke handschudding, trekt van Constantinopel over zee naar Jaffa, - het Jaffa, van de oude kruisvaarders en van Napoleon, - herinnert ge u wel? Wat komt er al niet voor onze verbeelding bij dien naam Jaffa! Dan gaat de tocht langs plaatsen die met brandend schrift in onze harten staan, naar het heilige oord Jeruzalem! Jeruzalem! Hoort ge het geroep, de klacht, de zucht, de heimweekreet der eeuwen!

En Dreyfusz?

B*.

Bibliographie.

Het land van Rembrand. Studiën over de Noord-Nederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw, door Cd. Busken Huet. Derde druk, geïllustreerd onder toezicht van J.H.W. Unger. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1898.

In hoc signo vinces! Nooit luider dan in de laatste maanden werd het ons door landgenoot en vreemdeling toegeroepen, dat een Rembrandt voortgebracht te hebben, het land van Rembrandt te mogen heeten steeds onze grootste en onvergankelijke roem zal wezen.

In het rijke boek, dat in breed gepenseeld tafreel aan tafreel de Nederlandsche zeventiende-eeuwsche beschaving en hare voorbereiding schildert, komt Huet tot de slotsom, dat wij ‘tegenover Europa (geen) ander wapenheraut (hebben te verlangen) dan dien landgenoot, die met zign trouwhartig gezicht, zijn baret op één oor, de mantel over de schouders, er zoo gedistingeerd uitziet.’

In een derden druk ligt thans het meesterlijk werk voor ons, ditmaal in nog aantrekkelijker vorm dan vroeger, geïllustreerd met portretten, reproducties van prenten, photogravures, die door te aanschouwen te geven vrat in het bijzonder over de architectuur en de beeldende kunsten in deze landen gezegd wordt (o.a. in het gedeelte dat Lucas van Leiden tot opschrift draagt), voor hen die deze hoofdstukken uit de beschavingsgeschiedenis bestudeeren willen, van groot nut zijn.

En zoo komt dit boek, waarin de veelzijdigheid en de diepte van Huet's eruditie uitblinken, in deze nieuwe uitgaaf, onder het teeken van den grooten kunstenaar, die door de onvergelijkelijke tentoonstelling zijner werken zooveel nader tot ons gebracht is, op den rechten tijd ons herinneren waar wij de adelbrieven van ons geslacht hebben te zoeken, hoe - naar Huet verklaart te willen aantoonen - ‘ons volk meer dan eens met zijn geheele ziel aan iets goeds en edels zich overgegeven, voor een hooger doel geleefd, voor het veroveren van ware beschaving zich offers getroost heeft.’

Van Dichterleven. Verzen van Richard de Cneudt. Gent, Ad. Hoste. 1898.

Richard de Cneudt die, toen hij honderd gedichten geschreven had, het noodig vond ze te laten drukken, en nu zeer verlangend blijkt om het oordeel van de critiek over zijn werk te hooren, is den 24sten September van dit jaar een-entwintig jaar geworden. Dat komen wij te weten, doordat hij, toen hij twintig jaar werd, dit oogenblik gewichtig genoeg heeft gevonden

om er een vers op te maken, waarin hij ons meedeelt dat zijn leven ‘één lied van melodrj’ was, ‘met zonneschijn en duisternis doorweven’, dat hij geleden heeft als geen ander en dat hij tegenover het leven dat nog komen zal ‘slagvaardig’ is en (wat vrijwel op hetzelfde neerkomt) ‘ten kamp gereed.’

Alles wat door dezen dichterlijken jongeling geschreven is, is als die mededeeling van zijne twintig jaren erg jong en erg ‘gewichtig’; zelfs is er in die ‘gewichtigheid’ vaak iets, waarover men, naar keus, zich ergeren of vroolijk maken kan, bijvoorbeeld wanneer men hem zijn Smart (met een hoofdletter) hoort vergelijken bij het lijden van Jezus.

Bladen vol schrijft de jeugdige de Cneudt met Heiniaanties, met verzen vloeiend en goed klinkend, getuigend van een teer gevoel, een muzikaal gehoor en een vroeg ontwikkelde technische vaardigheid, zoowel als van bekendheid met de beste Nederlandsche dichters van zijn tijd, met Kloos, Hélène Lapidoth. Pol de Mont e.a., maar waarin men vergeefs zoekt naar een eigen toon, naar dat ik-weet-niet-wat, dat nit duizenden den dichter doet onderkennen, van wien men het recht heeft meer te verwachten.

Waar blijven de knapp e kinderen? vroeg Multatuli. Waar blijven de knappe verzenmakers? zou men ook kunnen vragen. Spreekt uit die vraag tegenover den auteur van *Van Dichterleven* eenig wantrouwen, - aan Richard de Cneudt om dat wantrouwen te schande te maken.

De legale weg.

Meneer en mevrouw Adaraps waren niet jong meer; maar de weinigen, die hen kenden, durfden beweren, dat zij stokoud zouden worden, zó kalm waren zij tegen de lage helling van hun leven opgesukkeld en gleden zij die nu weer af. Famielie of zeer intieme vrienden bezaten ze niet; geldzorgen en moeilik-te-stillen begeerten waren hun onbekend. Hun beetje werklust konden zij dus besteden aan de deugdelike inrichting van de huishoud-mekaniek, waardoor dag aan dag, stipt op tijd in hun bescheiden stoffelike behoeften werd voorzien. Wat er daarna aan belangstellingsliefhebberij in hen overschoot wijdden zij zeer uit de verte aan 't geen er voorviel op het grote wereldtoneel en meer van nabij aan hun eigen spiegelgevechten met twee buren op het groene laken van een speeltafeitje.

Hoe vervelend hun sleurleven anderen mocht lijken, Adamps en zijn vrouw verveelden zich nooit. Als hij 's morgens zijn krantje gelezen, zijn kwietansies geschreven, zijn koepons geknipt, zijn boek bijgewerkt, zijn korrespondensie gevoerd had, als zij in proviezie en kelder suiker, tee, boter, wijn, enz., uitgegeven, de boekjes gekrontroleerd, het schoonmaakplan ontworpen, de was gerekt had, dan hielden zij juist tijd genoeg over om met de heerlike zelfvoldoening van een welbestede voormiddag in hun gemoederen en het prettige vooruitzicht van een genoegelike avond in hun hoofden - weer of geen weer - arm in arm in de frisse lucht de beweging te nemen, die zij nodig oordeelden voor de instandhouding van hun dierbare gezondheid.

Dat ze 's zomers presies om drie nur, 's winters presies om half drie de deur achter zich toetrokken, wist ieder in de omtrek; meer aandacht keurde men hen evenwel niet waard, omdat zij er toch altijd 't zelfde uitzagen: hij met deftige zwarte bakkebaardjes, naar weerszijden schuin uitstekend boven een dieto deftige zwarte jas en onder een effen glanzende hoge hoed, die rechts overhelde in de richting van zijn leunen op een dikke wandelstok; zij even deftig zwart ommanteld met breed gestrikte hoedlinten onder de teruggetrokken kin en; eveneens rechts overbuigend door het hangen aan Adampslinker arm.

Gegroet werden zij haast uitsluitend door leveransiers; tegenover anderen hadden zij zich altijd op een afstand gehouden. Met hun twee buren echter waren zij steeds op een voet van vertrouwelikheid geweest, die op straat het groeten haast overbodig, maar het praatje nagenoeg verplichtend stelde.

Het bezit van zo'n paar buurvrienden was voor het echtpaar een onmisbaarheid. Op het ogenblik heette dit tweetal Bieteno, advokaat en Kramers, rentenier; voorheen, hadden twee gepensioneerde - tans overleden - kolonels dezelfde rollen vervuld. Adamps en zijn vrouw waren 't er samen volkomen over eens, dat zij in de morgen-uren niemand nodig hadden.... zelfs elkander niet. Daarentegen kon 's avonds geen van beiden buiten een afleiding, hetzij in de vorm van een toneelvoorstelling, hetzij in die van een partijtje Short-Whist, en om aan die behoefte te kunnen voldoen, zouden zij het onaangenaamste gezelschap hebben geduld, de lelikste voorstelling bezocht.

Met Rieteno en Kramers, die beiden veel van kaartspelen hielden, hadden de Adampsen 't zeer gelukkig getroffen. Zij spraken over die twee vrienden dan ook op dezelfde toon als over hun dienstboden en vonden 't prettig nu en dan eens te kunnen uitroepen:

'Wij zijn tegenwoordig toch maar wat goed ingespannen.'

Met elkander konden Bieteno en Kramers veel minder goed overweg.

Rieteno, man van zacht gekozen uitdrukkingen en voorzichtig; optreden, nauwgezet en kalm werker met een middelmatige praktijk, kon in 't algemeen nietsdoeners met hoge woorden over iedereen en schetterlachj es over alles niet uitstaan.

Kramers, doorgaans slordig gekleed, slecht geschoren, bewegelik van trekken, verafschuwde elk handelen volgens vaste regels, stak de draak met boekengeleerdheid, minachtte halfslachtige, zoetsappige kwaliefiekasies en voelde zich al kregelig worden, als hij Rieteno's strak, gladgeschoren gelaat, spiegelende brilleglazen en immer toegeknoopte lakenjas maar in het oog kreeg.

Toch konden Bieteno en Kramers offiesiëel op goede voet blijven door elkander alleen bij Adamps te ontmoeten en dan terstond al hun aandacht te wijden aan het spel. -

Adamps' huis - dat hij een poos geleden gekocht had van een onverwachte erfenis - stond in een zeer deftige buurt, maar toch aan de buitenzoom van de stad. Zijn tuintje was door een heining afgescheiden van het dichte bos, waarin het oude Huis ter Zee geheimzinnig schuil ging. Voor een natuurvriend als hij maakte de kijk op dat hoge geboomte, waarin merels en nachtegalen huisden, ja, waarin hij eens een eekhorentje had ontwaard, de grootste aantrekkelikheid uit van zijn eenvoudige, maar keurig ingerichte en wel voorziene woning.

Wanneer de majestueuze beuken en eiken met sneeuw beladen zilver-wit glansden tegen de blauwe lucht of op een loodgrijs zwerk rossig gloeiden onder het scheidende zonnelicht, dan kon die aanblik Adamps zodanig boeien, dat hij, starogend door zijn grote spiegelruiten, geheel en al de kaarten vergat, die hij tegen de avond wilde klaar leggen en de wijnfles, die tijdig moest gebracht worden op kamertemperatuur. Hij kende nauwkeurig de toppen, welke 't eerst in het voorjaar begonnen te groenen of 't laatst in de herfst hun bladerentooi behielden en hij wist zelfs nog altijd aan te wijzen waar eens de kruin van de machtige beuk zich had gezond, die door een najaarsstorm was ontworteld.

‘t Is, of ik zelf op het buiten woon,’ luidde een van zijn geliefkoosde uitdrukkingen en soms was 't hem te moede, of hij door zijn langdurig bewonderend kijken er inderdaad een recht op had verkregen.

‘Ach,’ zei mevrouw Adamps, ‘de eigenaar heeft er toch ook niet meer dan het gezicht van.’ -

Nu gebeurde 't, dat de melkboer op een zomerse morgen leukweg aan de keukenmeid vertelde:

‘De oude vrek van het Huis ter Zee is om zeep, hoor. Van nacht uitgeknepen. Geen tikkie; maar een tik.’

De keukenmeid bracht het bericht het dezelfde woorden een uur later aan Mevrouw over en Da - zo heette mevrouw Adamps in de wandeling - vertelde 't nog iets later aan Koos - zo noemde zij haar man.

Adamps ontving de tijding met vrij grote onverschilligheid. De gevolgen van een zaak overzag hij nooit heel gauw. Naarrnate hij echter meer over deze nadacht, maakte zijn onverschilligheid allengs voor onrust plaats. Hij deed die morgen niet de helft af van 't geen hij zich had voorgenomen en aan het tweede ontbijt kwam hij met een ongewoon ernstig gezicht op de kwestie terug.

‘Weet je wel, Da, dat de beroerte van die oude van Bingerwaard nog wel eens beroerde gevolgen voor ons zou knnnen hebben.’

Da vond de woordspeling ongepast en zag de mogelikheid van die.... minder aangename gevolgen niet in.

‘Wat hebben wij met die gierigaard ooit te maken gehad?’

‘Dierekt niemendal; maar zijn vrouw is al lang dood en hij heeft ook geen kinderen meer. Vergis ik me niet, dan erft zijn neef, die in Parijs woont. Als die de plaats verkoopt - wat me niets zou verwonderen - dan zal je zien, dat het goed in de handen van een aannemer komt, die er bouwterrein van maakt, de bomen omhakt en ons uitzicht bederft.’

Da haalde haar schouders op.

‘Wie dan leeft, dan zorgt, hoor.’

Het antwoord had iets geruststellends en Adamps moest toegeven, dat hij - altans voor het ogenblik - aan het geval niets veranderen kon; maar dit belette niet, dat de onzekerheid hem toch al dadelik zijn genoegen in de mooie bomen vergalde. Zijn vrouw vond dit dwaas en hij erkende, dat zij 't dwaas mocht noemen. Hij voegde er evenwel bij:

‘Zo ben ik nu eenmaal; er is niets wat me meer van streek maakt dan onzekerheid.’

Dit was voor Da nu wel geen nieuwtje; maar toch iets, dat zij zelden gelegenheid had op te merken.

Maanden gingen voorbij, zonder dat Adamps uit zijn

onzekerheid werd verlost. Wel liet hij de melkboer polsen en hoorde hij zelf zijn barbier uit; maar geen van beiden kon hem inlichtingen geven aangaande de toekomst van het Huis ter Zee. Ook Rieteno en Kramers vernamen niets met zekerheid; maar onderwijl deed het hem onaangenaam aan, dat Kramers' overtuiging desondanks niet wankelde.

Deze zei:

‘Het buiten is een sieraad van de stad en voor al de bewoners van onze straat is 't een genot er op te kunnen kijken. Wordt het gesloopt, dan is 't voor ons een groot verlies en dan krijgt de stad er een lelike straat voor in de plaats. Dat is ellendig, niewaar? Nu.... juist daarom zal 't gebeuren.’

Da noemde dit een gekke redenering en Rieteno gaf haar knipogend gelijk; maar Adamps knorde:

‘Gek of niet.... wat die duivelse kerel voorspelt, komt haast altoos uit.’

En ja wel, op een goede dag werd 't in de stad bekend: Het Huis ter Zee wordt gesloopt en op de grond zal een nieuwe wijk verrijzen.

Toen was Adamps dus uit zijn onzekerheid verlost; maar toch had hij nog geen zekerheid genoeg.

Zouden er nu villa's komen, die hem nog aardige doorkijkjes konden overlaten, of kwam er een eenvormige huizenreeks, die hem onthalen zou op een permanente tentoonstelling van al de narigheden van het keukenleven, het kamergeschoonmaak, het kindergeravot en het meiden-getwist?

‘Natuurlik komt er een straat,’ verklaarde de zwartgallige Kramers, ‘al was 't maar alleen, omdat het jou onaangenaam zou zijn. D'r komt een lange, saaie, bedonderde pijpenla tussen armzalige, onogelike huizen en jij krijgt het uitzicht op misselike tuintjes, waarin halfdode heesters staan te verkwijnen, op reeksen vensters, waar 's morgens het beddegoed uitpuilt, dat gelucht moet worden en op grauwe daken bezet met rokende schoorstenen en onzindelike duiven.’

En de duivelse kerel had al weer gelijk.

Toen de bomen -tot Adamps' bitter verdriet-allen waren geveld, werd op de zwart omgespitte bodem een breed bord geplaatst met gele strepen tussen rode en groene vierkantjes beschilderd en bleek 't onmiskenbaar duidelik, dat Adamps

vlak achter zijn schutting een misselik tuintje zou krijgen, behorende bij een armzalig huisje, waarvan de voorgevel zou staan in een lange, saaie, bedonderde straat.

Nu had hij volle zekerheid; maar die zekerheid voldeed hem allesbehalve. Hij was er zodanig van overstuur, dat hij 's avonds aan de Whist-tafel een ruiten heer aftroefde, terwijl hij ruiten aas in handen had en dat hij de volgende morgen al vóór twaalven de straat opging om de zaak nog eens van de andere kant te bezien en 't met zich zelf eens te worden over 't geen hem te doen stond. Want dat hij iets doen moest, stond dadelik bij hem vast. Wat echter?

Het heugde hem niet een tweestrijd te hebben gekend, die bij deze was te vergelijken.

Allereerst moest hij de vraag beantwoorden: blijven in dit huis of er uit gaan?

Voor verhuizen was heel veel te zeggen; maar waarheen; en zou hij zijn woning zonder verlies kunnen verkopen?

En dan doemde de vraag op: als hij eens zelf de grond achter zijn schutting kocht, om op die manier meester te blijven van de toestand?

Van dit laatste plan ging terstond een geheimzinnige bekoring voor hem uit.

Hoe angstig voorzichtig ook in geldzaken, hoe bang ook om een beetje opzien te baren, hoe afwerend ook gestemd tegen nieuwe belastingen.... de lust om op eens alle bezwaren te boven te komen, een slag te slaan, die de buren hem zouden benijden, zijn heerlike gerustheid voor immer terug te krijgen doortrilde hem met een ongekend nerveus genot. Het werd hem te moede gelijk lang geleden na het gebruik van een paar glazen Champagne. Hij voelde zich dapper worden, geneigd tot het doen van een grootse daad. Zijn denkbeeld sleepte hem zodanig mede, dat hij er zelfs toe kwam het op straat hardop met zich zelf te bepraten en zodra hij weer t'huis was, sprak hij er zijn vrouw over aan.

'Da....ik heb een plan.'

Het goede mens scheen te denken, dat hij haar voor de gek ging houden. Zij wilde ten minste zonder een lettergreep te antwoorden de kamer uitlopen; maar Adamps hield haar terug.

'Loop nu niet heen! Het huishouden kan wel even wach-

ten. Ik kan die onzekerheid niet langer dragen. Wij moeten een besluit nemen.'

'Maar, mijn hemel, Koos, waarover dan toch?'

'Over die grond.... die grond achter het huis.'

'Daar kan jij toch niets aan veranderen. Me dunkt...'

'Laat me nu asjeblieft even kalm uitspreken... Als daar een huis komt zo vlak op ons lijf, clan houd ik 't hier niet uit en dan vermindert de waarde van ons eigen pand zeker met een vijfduizend gulden.'

'Je spreekt er van, of die huizen zo maar in één nacht uit de grond oprijzen.'

'Dat niet; maar wie weet, of de grond nu al niet is verkocht.'

'Nu.... als ie verkocht is, dan....'

'Wat ik je bidden mag, Da, laat me uitspreken. Jij hebt geen fantazie. Voor mij is 't, of het huis er al staat en ik ben zeker: is 't ex, dan klaag jij steen en been.'

'Nu ja.... dan....'

'Wat dan? Moeten we wachten tot het te laat is? Hemelse goedheid, wat zijn vrouwen toch vonderbaarlike wezens!'

Da werd boos, in ernst boos.

'Hoor eens. Koos, omdat jij op het ogenblik één en al opwinding bent, daarom ben ik nog zo wonderbaarlik niet. Ik ga aan mijn werk, hoor. Doe jij met je plannen, waar je lust in hebt!'

Toen zijn verontwaardigde vrouw met deze woorden werkelik de kamer had verlaten, werd 't Adamps duidelik, dat hij nu niet alleen het recht om naar eigen goedvinden te handelen verkregen had, maar dat hij ook wèl zou doen van dat recht aanstonds gebruik te maken. Ergo ging hij er op uit en kocht hij het perseel bouwgrond groot 500 vierkante meter, dat aan zijn tuin grensde, voor de somma van ƒ 10000.

Erg verluchtigd voelde hij zich, nadat op een morgen de som was betaald en het eigendomsrecht op hem overgegaan.

Het verwonderde hem wel, dat 't zo was.... tienduizend guldens waren toch geen gekheid.... maar het feit viel niet te loochenen en toen hij 's middags aan zijn venster staande het lapje grond overblikte en dacht: dat is nu van

mij, daar raag ik op bouwen, op wandelen, op rijden, opzitten, op planten, al wat ik maar wil en daar mag zonder mijn toestemming geen sterveling een voet op zetten.... toen voelde hij zich niet alleen trots, maar ook weer even heerlik, onaantastbaar zeker, als hij vóór de sloping van het buiten was geweest.

En 't aardigst was, dat zijn beide buren hem groot gelijk gaven, wat hij niet naliet op waardige wijze zijn vrouw eventjes onder de neus te wrijven.

't Is waar, dat Kramers er bij voegde:

''t Zal je nog heel wat aan onderhoud kosten, als je 't ten minste mooi wilt hebben en jij wilt 't natuurlik heel moon hebben.'

Maar Rieteno merkte schokschouderend op, dat die onkosten in het niet verdwenen tegenover de jaarliks stijgende waarde van de grond, gevolg van de uitbreiding der stad in deze richting.

Het nieuwe stuk grond werd omheind en in de heiningwerd aan de straatzijde een deur gemaakt. Van de tuin bleef 't voorlopig door de oude schutting afgescheiden tot tijd en wijle Adamps 't met zich zelf eens kon worden, of hij al dan niet de beide perselen zou verenigen tot één park.

Zijn tuinman ried dit sterk aan; maar vroeg tegelijkertijd veertig gulden meer voor het onderhoud; daar kwamen zeker nog een vijftig gulden bij voor bloemen, mest, stro, stokken, latten enz. Zo'n uitgaaf schrikte Adamps af. Was 't misschien niet verstandiger het andere stuk maar braak te laten liggen en door vier heiningen wel niet geheel, maar tochenigermate te onttrekken aan het oog?

Deze kleine onzekerheid hinderde hem nog; maar toch niet erg meer, nu de grote uit de weg was geruimd. En zie: op een morgen ontving hij de schriftelike aanvraag van een bloemist om hetterrein te mogen huren en met sierplanten bezetten.

Dat was een ongedachte oplossing van de moeilikheid en een voordelige bovendien. Hij liet er dus geen gras over groeien en ging nog diezelfde dag met de bloemist spreken.

De man heette Verstagen, hield een goed voorziene winkel en was uitermate beleefd.

‘Kijk, meneer, als ik maar van 1 Mei tot 1 Oktober over de grond mag beschikken. Je zult er geen berouw van hebben. Laat dat nu eens aan mij over. De hele zomer zal je kijken op de mooiste bloemen, 't Zal een lust zijn. Probeer 't maar eens voor één zomer. Daar kan je toch geen kwaad van krijgen.’

Adamps was in zijn binnenste al besloten.

‘En wat wou je me daarvoor betalen?’

‘Nou... een vijftig, zestig gulden is 't me wel waard.’

‘Zestig gulden dus.’

‘U neemt ook dadelik het meeste.’

‘Zestig gulden is niet te veel. Daarvoor krijg je 't dan van 1 Mei tot 1 Oktober.’

‘Juist.’

‘Maar.... als ik de grond nu eens in die maanden heel voordelig zou kunnen verkopen? Ik heb er wel geen plan op; maar 't is toch beter op alles bedacht te zijn.’

‘Weinou, meneer, dan schenkt u ons voor dat lopende jaar de huur kwijt en dan haal ik er mijn planten af. Is dat goed?’

Adamps vond 't uitstekend; maar gaf toch uit voorzichtigheid niet terstond zijn toestemming. Hij beweerde er zich nog eens op te willen beslapen en beloofde schriftelik antwoord.

Dit laatste deed hij uit slimheid. De mensen waren zo raar. Kramers noemde ze zelfs in 't algemeen smeerlapkes. Die Verstagen, al maakte hij ook een zeer gunstige indruk, kon later wel eens beweren, dat zij heel wat anders hadden afgesproken en viel hem - Adamps - nog iets in, dan zou de bloemist daar wel geen bezwaar tegen maken, indien hij de bepaling zwart op wit, zo te zeggen à prendre ou à laisser, onder de ogen kreeg.

De volgende morgen nam Adamps dus een velletje post-papier en schreef daarop, dat hij Verstagens voorslag aannam. Voor alle zekerheid liet hij de gemaakte overeenkomst nog eens volgen met verzoek ze hem terug te zenden voorzien van het getekende onderschrift:

Met bovenstaande voorwaarden verklaar ik genoegen te nemen.

Deze voorwaarden hielden in, dat de heer Adanrps aan de

heer Verstagen zijn terrein om daarop sierplanten te kweken in huur afstond van 1 Mei tot 1 Oktober,

dat de heer Verstagen daarvoor jaarliks zestig gulden betalen moest, te weten dertig gulden in de loop van de maand Junie en dertig in September,

dat de heer Adamps elk jaar op 1 Oktober de sleutel van de deur terug moest hebben,

dat alle reparasies aan tuindeur of heining voor rekening kwamen van de heer Verstagen,

dat de heer Adamps ten allen tijde de huur kon opzeggen; maar, dat hij afstand deed van de huurpenningen voor het lopende jaar in geval de huur zijnerzijds opgezegd werd tussen 1 Mei en 1 Oktober,

dat de heer Verstagen elk jaar vóór 1 April de huur moest opzeggen, zullende hij anders gehouden zijn voor dat jaar, ook in geval hij geen sierplanten op het terrein kweekte, toch te betalen. -

De brief kwam terug met de ondertekening: Verstagen. Adamps was dus weer uitermate in zijn schik en kon 's avonds aan de speeltafel de verleiding niet weerstaan zich een beetje te beroemen op het voordeeltje, dat hij uit zijn terrein had geklopt.

Hij deed 't op zijn eigenaardige bescheiden manier door alleen met een zegevierend glimlachje te zeggen:

‘Nu dachten jelui, dat ik mijn grond òf braak zou moeten laten òf tamelik duur door mijn tuinman doen onderhouden. Niewaar? Je hebt 't mis, hoor, helemaal mis. Er komt een lusthof van bloemen op en in plaats van te betalen, steek ik er nog jaarliks zestig gulden van in mijn zak.’

Da vond 't alleraardigst en zei, dat 't toch al weer zestig gulden waren, waarop ze niet hadden gerekend. Ook Rieteno gaf Adamps gelijk, hoewel hij de huurprijs wat laag vond. Kramers alleen zei:

‘Tot je dienst, als je een behoorlik kontrakt hebt. En dan nog... Wie is je huurder? D'r zijn tegenwoordig zoveel smeerlapkes in de wereld.’

Een onbekende zo maar dadelik voor smeerlap uit te maken; dat ging Adamps te ver.

‘Verstagen maakt in 't minst niet de indruk van een oplichter te zijn. 't Is een eenvoudige, beleefde, welgestelde burgerman.’

Kramers grinnikte.

‘Burgerman, burgerman... Dacht jij, dat er alleen onder de adel smeerlapkes waren? Je hebt ze in soorten. Ik zal je mijn lijst eens laten zien. Ik houd er aantekening van met het smeerlapperijtje achter ieders naam. Verstagen.... Verstagen.... 't Is net, of ik die naam al heb. Ik zal eens kijken en anders informeren.’

Adamps behield zijn zegevierend glimlachje.

‘Informeer jij maar. Ik heb mijn maatregelen genomen.’

‘Heb je dan een kontrakt?’

‘Zeker en.... in Junie moet hij de eerste helft betalen. Blijft hij in gebreke, dan kan ik er hem af laten zetten, terwijl zijn planten juist in bloei staan. Dat riskeert hij natuurlik niet. Wat dus gevaar loopt is alleen miju tweede dertig gulden; maar betaalt hij die niet op tijd, dan begrijp je, dat ik hem tegen het volgend jaar opzeg.’

Kramers zei niets meer; Rieten o merkte op dat schoppen troef was en weldra had het Whist-spel aller aandacht in beslag genomen.

De Meimaand ging voorbij, zonder dat er in het huis Adamps iets biezonders voorviel. Elke dag stond Koos weer een poosje aan het venster om te kijken naar het terrein, dat achter zijn tuinschutting lag en meestal zag hij daar dan iemand aan het werk. Van bloemen viel evenwel nog niets te bespeuren.

Pas in de eerste Junie-dagen vertoonden zich witte en rode puntjes, waaraan uit de verte nog wel moeilik namen konden worden gegeven; maar die als voorboden van al het schoons, dat de volgende maanden zouden brengen, het oog toch al aangenaam streelden. Adamps verzuimde dan ook niet er 's avonds aan de whisttafel melding van te maken, verklarend dat het er al lief begon uit te zien, waarlik heel lief.

Een paar maal bleef die mededeling onbeantwoord; maar op een goede avond zei Da, die zelden meer naar het terrein keek: ‘des te beter’ en vroeg Kramers leukweg:

‘Heb je je eerste dertig gulden al beet?’

‘Neen.... maar Junie is ook nog niet om. Ik heb immers betaling geëist in de loop van de maand.’

‘Ja, wel; maar.... je mag toch wel voorzichtig zijn. Ik heb informasies genomen en die zijn, net als ik verwachtte.... allesbehalve mooi.’

Adamps schrok een beetje en Rieteno keek van zijn kaarten op, met omhoog rimpelend voorhoofd.

‘Wat heb je dan gehoord?’

Kramers had 't onaangezocht ook wel verteld; hij liet zich dus niet bidden.

‘Ik weet niet, of je Koenen kent. Niet? Dat is jammer genoeg, want hij behoort tot de weinige eerlike mensen, die Nederland bezit. Wat hij vertelt is waar; daar blijf ik borg voor. Nu.... Koenen heeft eens aan. Verstagen duizend gulden voor een jaar geleend. Hij kreeg een schuldbekentenis, die hij voor in orde hield, omdat er onder stond Verstagen; maar toen hij anderhalf jaar later het geld terugvroeg, weigerde de bloemist - je eenvoudige, beleefde, welgestelde burgerman - te betalen onder voorgeven, dat het papier getekend was door zijn minderjarige broer. Verstagen is dus een echt.... smeerlapke. Hij staat al op mijn lijst.’

Ook onder Adamps' voorwaarden stond eenvoudig Verstagen zonder voorletter.

De schrik sloeg de man dus om het hart. Hij voelde duidelik hoe dit tere lichaamsdeel werd omkneld en gedrukt.

Da kwam hem te hulp.

‘Wat zou dat?... In het ergste geval schiet je er dertig gulden bij in en laat je de vent met Julie er af zetten. Dan heeft hij er toch ook geen voordeel bij.’

Rieteno fronsde even de wenkbrauwen.

‘Afzetten.... afzetten! Mevrouw, mevrouw! Dat gaat maar zo niet in een vloek en een zucht. Verstagen zal nog menig bloemetje kunnen snijden en verkopen, eer n hem er af heeft.’

‘Maar sakkerloot,’ riep Adamps uit, ‘'t is toch mijn grond! Wat Taadt jij me dan te doen?’

‘Beginnen met te wachten tot de maand Junie om is en dan.... Heb je het kontrakt bij de hand?’

‘Kontrakt!.... Er is geen kontrakt. Ik heb onze afspraak voor alle zekerheid op papier gezet en dat heeft Verstagen ondertekend; maar....’

‘Jammer genoeg; maar ik wil dat stuk toch wel eens zien-Wie weet wat we nog kunnen doen.’

Kramers schudde het hoofd.

‘Natuurlik niemendal. Adamps, wacht jij maar niet, tot mevrouw Justiesia je te hulp komt. Dan is 't zeker winter en heeft Verstagen al zijn bloemen verkocht.’

‘Dan kunnen we toch schadevergoeding eisen,’ lijsde de advokaat.

Kramers schaterde 't uit van de pret.

‘Eisen?... Jawel, eisen kan je! Eis jij maar raak! Verstagen bezit toch niets dan schulden. Wou je daar soms beslag op leggen?’

Adamps was geheel verbouwereerd. Hij voelde zich een dwaas fieguur maken en daar kon hij niet tegen, vooral niet in tegenwoordigheid van zijn vrouw.

‘Wil ik je eens wat zeggen,’ ging Kramers voort. ‘Als je verstandig bent, dan verschaf je je zelf recht. Dat is het enige middel om 't op tijd te krijgen. Het spreekt van zelf, dat je 30 Junie wacht. Heeft op die datum de kerel niet betaald, dan laat je een paar bestellers met schoppen komen. Die geef je order al de planten op het terrein uit te graven en op een wagen te laden. Met dit vrachtje laat je ze naar Verstagen rijden en hem zijn eigendom aanbieden. Verkiest hij 't niet aan te nemen, dan brengen zij 't naar de asstaal.’

‘Juist,’ zei Da; maar Rieteno had bezwaren.

‘Adamps moet zelf weten wat hij doet; mijn advies luidt anders.’

‘Hoe dan?’

‘In geen geval eigen richting. Geef mij bij gelegenheid.... er is geen haast bij.... je papier maar eens. Dan zal ik zien wat er gedaan kan worden langs de legale weg.’

Adamps was een bezadigd mens. Hij gaf dus geen acht op Kramers' spotachtig gemeesmuil, dat tot zijn ergernis bij Da weerklank scheen te vinden en beloofde het verlangde papier op de volgende bijeenkomst mee te zullen brengen.

Rieteno had het stuk t'huis op zijn gemak ingezien en vond de zaak zwak, zeer zwak; maar - Kramers meesmuilde weer - niet hopeloos.

‘Voor een deurwaarder zijn zulke lui gewoonlik nog al bang. Als Verstagen niet vóór 1 Julie betaalt, stuur hem

dan eerst een schriftelike aanmaning per aangetekende brief. Betaalt hij daarna nog niet, dan zullen we hem. Veldman eens zenden. Die is handig en zal hem misschien wel tot reden weten te brengen.'

Julie verscheen en Verstaaren had niet betaald. De aangetekende brief werd dus afgestuurd en Adamps, meer gewoon aan het ontvangen dan aan het verzenden van aangetekende brieven, dacht bij het krijgen van het ontvangbewijs: nu dwingt zo'n kerel je toch vijftien senten voor hem uitte geven.

Doch ook de angetekende brief werkte niets uit en 't ergerde Adamps - die meer dan ooit aan zijn venster stond - niet weinig, dat ondertussen de bloemist met zijn knechts op het terrein zijn planten verzorgen bleef, even onbezorgd, als had hij aan al zijn verplichtingen voldaan.

'Wat een brutale vent toch!' klaagde hij tot zijn vrouw; maar mevrouw Adamps haalde haar schouders op en trok zich het geval weinig aan.

Toen zat er dus niets anders op dan deurwaarder Veldman in den arm te nemen en deze bezorgde binnen een paar dagen de dertig gulden, verminderd echter met tien persent voor zijn bemoeingen.

'Ben je tevreden?' vroeg Rieteno, die het geld bracht.

'Zeker, zeker; maar is 't geen schande, dat ik nu toch al drie gulden vijftien aan die vent ten koste heb moeten leggen?'

'Ik heb je wel gewaarschuwd,' riep Kramers uit, ''tis een echt smeerlapke... en... we zijn er nog niet.'

Rieteno glimlachte fijn.

'Hij heeft in elk geval nu de huur erkend. Dat is voor de toekomst veel waard.'

'En,' voegde Da er bij, 'wie dan leeft dan zorgt. Laten we van avond nu eens flink doorspelen en niet meer praten over die ellendige bloemist. Ik zit vóór en speel Harten Heer.'

Julie ging voorbij en Adamps kreeg hoe langer hoe meeï schik in zijn terrein. Met zijn vakken vol rozen en anjelieren, gevat in het diepe groen van opschietende dalia's, dat weer omlijst werd door de gele dotten van hoog opgerezen zonnebloemen, leek 't uit de verte een fonkelnieuw tapijt van zijige wol getint met zeldzaam gloeiende verven.

‘Ik heb toch nog gelijk gehad,’ verklaarde hij aan zijn vrouw, ‘en ik begrijp niet, dat jij zo zelden naar die mooie bloemen kijkt.’

‘Ik heb wel wat anders te doen,’ was het antwoord en bedrijvig als altijd behartigde Da de belangen van haar huishouding.

In Augustus bleef de grond een lust voor de ogen; ja de kleurenrijkdom werd nog groter, toen uit het groen van de dalia-struiken de fluwelig bruine, hel gele en fel rode bloemen te voorschijn kwamen.

‘Zou je niet zeggen, dat het Ghrysanten waren,’ bromde Adamps bewonderend. ‘'t Is toch een mooie kunst, die tegenwoordige bloementeelt.’

De dalia's bloeiden in September door; maar Adamps' bewondering ving aan te verflauwen door de langzame ondermijning van zijn herlevende ongerustheid.

Zou Verstagen de tweede termijn uit eigen beweging betalen?

Of zou Veldman weer in den arm genomen moeten worden?

Het gevraag begon Da te vervelen en op een goede dag trok zij zelf zich de zaak aan.

‘Jelui mannen met je wet en je deurwaarders en je recht.... jelui doet niets anders dan zeuren of standjes maken uit onhandigheid. Al dat geschrijf is verkeerd. Ik ben overtuigd, dat die Verstagen dadelik betalen zal, als je hem maar eens vriendelik toespreekt. De man heeft zelf het geld aangeboden; waarom zou hij 't niet willen geven? Laat dit nu eens aan mij over.’

Adamps had er niets tegen en die namiddag sloegen man en vrouw, zodra zij de deur uit waren, verschillende richtingen in.

De uitslag was echter een geheel andere dan zij zich hadden voorgesteld.

Toen Adamps t' huis kwam vond hij Da al lang teruggekeerd, maar nog altijd buiten zich zelf van drift.

Ze wachtte hem in een leuningstoel af met een glas water naast zich op tafel en een doek gedrenkt in Eau de Cologne om haar nek.

Tijd om te vragen wat haar scheelde liet zij hem niet.

‘Dat is een mooie geschiedenis! Is dat een manier van

me er in te laten vliegen! Kon je me niet waarschuwen, dat die vent de brutaalste vlegel is, die op twee benen rondloopt? Moest je me zo maar laten gaan?'

Adamps begreep er niets van.

'Wat is er dan toch gebenrd?'

'Wat er gebeurd is? Die kerel, die Verstagen heeft me afgesnauwd, alsof ik een bedelaarster was! Nog nooit in mijn leven ben ik zo toegesproken geworden. Is die vent gek? En dat, terwijl ik niets anders deed dan hem met de meeste vriendelikheid verzoeken een van deze dagen eens te komen betalen! Van zo iets grofs, zo iets onbeschofts heb ik nog nooit gehoord of gelezen! Wat doe jij met zulke mensen aan te leggen? Moest het niet beneden je waardigheid zijn?'

Adamps kon 't zich niet ontveinzen, dat hij een beetje schik had in 't geen Da was overkomen. Hij hield dan ook niet met vragen op, eer zij hem presies had gebiecht wat er was voorgevallen.

'Luister dan maar. Ik zal 't je vertellen. Ik had nog niet uitgesproken, of hij begon al. Wie ben je, mens? - Verbeeld je: tegen mij! Je en mens! - Ik heb je nog nooit gezien. Ben ik je geld schuldig? Laat me dan je bewijzen maar kijken. Denk je, dat ik zo maar dertig gulden betaal aan de eerste, de beste, die er om komt vragen? Ik kan mijn geld beter gebruiken, hoor! Het groeit mij niet op mijn rug; geloof dat maar vast.'

Da kon maar niet tot bedaren komen. Toen ze eindelik eens een slok water nam, maakte Adamps van de gelegenheid gebruik om een slotopmerking te plaatsen.

'Zie je nu wel, dat ik gelijk had de zaak aan Rieteno en zijn deurwaarder in handen te geven. Met mensen als zo'n Verstagen trekken fatsoenlike lui als wij toch aan het kortste eind. Ik zal nog een paar dagen wachten. Dan is de maand om en moet die Veldman er maar Weer op uit.'

Da had er niets meer tegen en Rieteno, die voor alle zekerheid het papier met de voorwaarden nog eens had ingekeken, nam Veldman weer in den arm.

En zo verkreeg Adamps ook zijn tweede termijn, wederom verminderd echter met drie gulden.

'Je bent er nog goed afgekomen,' zei de advokaat. 'Met

die ondertekening zonder voorletters was ik niet op mijn gemak.'

'Goed afgekomen?' riep de nu verontwaardigde Da uit. 'Noem je dat: goed afgekomen? Hebben we dan niet zes gulden aan een deurwaarder en nog drie stuivers voor een aangetekende brief moeten betalen om niets anders te krijgen dan ons recht?'

Kramers grinnikte weer.

'Dat komt er van, als je aanlegt met smeerlapkes.'

'Jij hadt 't bij het rechte eind, Kramers. We hadden die kerel al in Julie met al zijn planten en bloemen er af moeten smijten. Ik wed, dat hij ons nog uitlacht op de koop toe.'

Kramers vond 't blijkbaar erg prettig, dat hij gelijk kreeg. Hij wreef zich in de handen en riep met zijn hoogste fausset uit:

'Ik zeg altijd maar: eigen recht! Ander recht bestaat er nu eenmaal niet. Met onze gekke wet kan je van zo'n smeerlapke nooit iets anders krijgen clan schadevergoeding en als de kerel geen sent bezit, dan kan je ook daarnaar fluiten. Op die manier doet de wet aan smeerapkes, die niets hebben, het middel aan de hand om fatsoenlike mensen, die wel iets hebben, de gemeenste kolen te stoven. En de smeerlapkes weten 't wel! Ik verzeker je, dat ze er een ruim gebruik van maken.'

Rieteno haalde met een zuur gezicht zijn schouders op en Adaurps vond 't onnodig het debat te verlengen over een kwestie, die nu immers afgelopen was. Hij kon evenwel niet nalaten even aan te geven op welke wijze hij meende toch nog zijn schadevergoeding aan een niets-bezittende te kunnen ontfutselen.

'Als die Verstagen 't volgend jaar de grond weer hebben wil - wat me niets zou verwonderen, omdat hij er aardig wat duiten mee heeft verdiend - dan laat ik hem de hele huurprijs vooruit betalen en niet zestig gulden, maar honderd.'

'Als ik in jou plaats was,' zei Da, 'dan zou ik hem niet eens meer te woord willen staan. Zo'n schavuit, zo'n pummel! Moet jij hem in de gelegenheid stellen zich onbeschoft tegen mij te gedragen? Maar..... jij moet weten wat je doet.'

Adamps vond dit laatste zeer juist; maar zweeg, omdat hij

in casu nog lang niet zeker wist wat hij doen zou. Hij meende evenwel tijd in overvloed te hebben om er over te denken en deed dus voorlopig.... niemendal.

De kortere en donkerdere herfstdagen onttrokken het terrein allengs geheel aan Adamps' aandacht.

Aan het venster stond hij zelden meer en neergedoken in een leuningstoel bij zijn open haard vergat hij Verstagen en 't geen hij met die man voorhad in het volgend jaar. -

Sint Nikolaas ging voorbij en Kerstmis daagde op in het verschiet.

Toen gebeurde 't, dat Da, ondanks haar grote bedrijvigheid, een ogenblik tijd vond om ook eens door het vensterraam te kijken naar het weer.

Een kreet van woede, schrik en afgrijzen ontsnapte aan haar mond en deed Koos ontsteld opspringen.

‘Da, wat scheelt je?’

‘Neen maar, neen maar, neen maar! - Kom eens kijken!’

Koos, die volstrekt niet vermoedde waarover zij 't had, spoedde zich naar het venster.

En wat zag hij?

De straatdeur van het terrein stond open en achter de opening was een kar zichtbaar hoog beladen met groene bomen, waarvan de wortels met mandewerk leken omwoeld. Adamps hield 't voor dennen.

Deze bomen werden afgeladen door de twee gebroeders. Verstagen en binnen de omheining neergelegd op de grond.

Koos zei niets. Hij kon niets zeggen, zo groot was zijn verbouwereerdheid.

Dit stilzwijgen verhoogde echter Da's opwinding.

‘Begrijp jij hoe zo'n kerel 't waagt?... Zie je nu wel, dat hij net met je doet wat 'm goeddunkt... dat hij lacht om je deurwaarder en om de wet.... dat hij denkt: die vent durft me toch niet aan?’

Adamps bleef zwijgen.

‘Mijn God, zeg toch eens wat! Zal je dit nu ook maar lijdzaam toelaten? Moeten we nu voor de derde maal een deurwaarder betalen om ons recht te krijgen?’

Eindelik voelde Kooszich weer in staat een paar woorden teuiten.

‘Da, wat ik je bidden mag, maak zo'n drukte niet. Wat wil die man? 't Is nu toch geen tijd om sierplanten te kweken. Ik vat niet....’

‘Zie je dan niet, dat hij dennen op zijn wagen heeft?’

‘Zeker zie ik dat; maar wil hij dan een bos op mijn grond aanleggen? Welk voordeel kan hem dat opleveren?’

Een ogenblik zwegen beiden stil. Ze zagen juist, dat de jongste van de Verstagens een gat in de grond groef, dat de oudste een boom ontdeed van het mandewerk om de wortels en ze begrepen, dat de oplossing van het raadsel nabij was.

Da kreeg die oplossing het eerst in het viezier.

Het viel haar op, dat de wortels van een boom zeer kort waren, dat een tweede boom er in 't geheel geen had en als een bliksemstraal flitste.'t door haar brein: kerstbomen!

‘Weet je wat het zijn? Kerstbomen en anders niets. Hij zet ze ook maar los in de grond. - Zie je 't? Zie je nu? Zo 'n brutale kerel!’

Adamps zag 't, vond het feit insgelijks ongehoord brutaal, vroeg zich af hoe die mensen nu - in de winter - op het terrein waren gekomen en herinnerde zich eensklaps met schrik, dat hij verzuimd had de sleutel van de deur terug te eisen.

‘Maar, mijn hemel, Koos, zeg toch wat! 't Is waarachtig, of de hele zaak je niet aangaat. Ben je nu van plan die onbeleefde bok maar weer kalm z'n gang te laten gaan?’

‘Neen, zeker niet.’

‘Wat zal je dan doen?’

‘Wat ik zal doen? - Ja.... wat kan ik doen? - Van avond met Rieteno er eens over spreken. Dat is al wat ik weet.’

‘En dan weer die deurwaarder laten komen? Je lijkt heus wel gek!’

‘Och, Da, wind je nu toch zo niet op! Vroeger kon de grond je niets schelen. Waarom....?’

De aanmerking maakte mevrouw Adamps nog maar driftiger.

‘Jou kan 't niets schelen, dat zo 'n onbeschofte lummel mij de grofste beledigingen naar het hoofd gooit. Dat weet ik al lang. Ik heb zulk vissebloed niet. Ik zou die vent met plezier zien hangen. Als 't mijn zaak was, dan ging ik op staande voet naar de eerste, de beste agent en dan zou ik zeggen: meneer, die grond is van mij; wees zo goed

en smijt die kerels met hun bomen, hun karren en hun hele rommel er ogenblikkelik af.'

'Maar Da, dat kan je wel vragen; maar dat doet die agent immers niet.'

'Waar dient hij dan voor, als 't niet is om het eigendom van een mens te beschermen?'

'Hoe kan hij weten wie in zijn recht is: ik of Verstagen?'

'Wel nu nog mooier! Twijfel jij er misschien zelf aan wie in zijn recht is?'

'Zeker niet; maar....'

Da liet hem weer niet uitspreken.

'En als die agent je niet helpen wil, dan is de Kristelike Volksbond er nog! Loop er heen, neem vier kerels.... zes, tien als je wilt en geef order die twee sinjeurs met hun hele santekraam onmiddellik de straat op te gooien. Denk je, dat ze 't niet doen zullen, als jij er goed voor betaalt?'

Adamps begreep, dat het ogenblik gekomen was om met vastberadenheid zijn gezag te handhaven.

'Ik doe er niets van. Voorzichtigheid is de moeder van de porseleinkast. Rieteno kent de wet. Rieteno alleen kan zeggen wat me te doen staat.'

Da vond de houding van haar man allererbarmelikst.

'Wel zeker! Luister jij maar naar Rieteno. Dat is er ook zo een, die zich uit angst voor de wet kalm op zijn gezicht zou laten slaan! Maar vergeet niet, dat Kramers... die een ferme vent is en toch ook een beetje ondervinding bezit.... vergeet niet, dat Kramers gezegd heeft: als je je recht wilt hebben, neem 't dan; anders krijg je 't nooit of wanneer het te laat is. Doe je wat Rieteno je aanraadt, dan verkoopt die Verstagen onderwijl al zijn bomen en wanneer jij met Kerstmis de rekening van de deurwaarder krijgt, dan lacht Verstagen je nog harder uit, dan hij 't tot nog toe al gedaan heeft.'

Adamps had al zijn zelfbeheersing nodig om Da nog bedaard te kunnen antwoorden; maar het lukte hem toch.

''t Is best mogelik, vrouw; maar ik verkies niet in moeilikheden te geraken. Dat is de hele Verstagen me niet waard. Van avond komt Bieteno. Vóór die tijd doe ik niets en verkies ik zelfs over de zaak geen woord meer te spreken.'

Nog nooit had Koos met zijn vrouw zulk een scherpe woordenwisseling gehad. Hij verwenste het ogenblik, waarop

hij met die ellendige bloemist had aangelegd. In plaats van voordeel zou hij er ten slotte nog nadeel bij hebben; zijn huiselike rust was naar de maan; in zijn binnenste werd 't zo oproerig, dat hij niet meer kon eten en zeker van nacht niet zou slapen.... de toestand was allerberoerdst.

Die namiddag stelde hij Da voor eens een langere wandeling te ondernemen dan gewoonlik; doch zij verklaarde botweg in 't geheel niet uit te willen gaan.

Toen Adamps dus alleen de nieuwe straat doorliep, die zijn terrein aan de andere zij begrensde, zag hij, dat er op de tuindeur met grote letters te lezen stond: kerstbomen te koop; hier te bezichtigen en te bevragen in de Molstraat bij Gebroeders Verstagen. En toen de deur voor hem openging om een der Gebroeders door te laten - die nota bene niet eens groette - ontwaarde hij door de opening heen zijn vrouw aan het venster, turend door een toneelkijker naar 't geen er op de grond plaats greep.

Lang bleef hij uit; maar nauweliks was hij in zijn gang teruggekeerd, of Da's schelle, verbolgen stem riep hem over de trapleuning toe:

‘Kom eens kijken, 't Lijkt nu wel een oerwoud!’

Da had toch heus wel fantazie.

En terwijl Adamps zwijgend zijn terrein in ogenschouw nam, dat met het dicht groene dennebos in de uitgestrekte grauwe kaalte van al de bouwgrond rondom, er nu liefelik uitzag als een oase in de woestijn, raasde zijn vrouw voort:

‘Heb jij dan karnemelk in je aderen, dat je zo kalm die kerels hun gang kunt laten gaan? Hoe is 't Gods ter wereld mogelik? Wat ben jij voor een vent? O, als ik een man was!’

Nog lukte 't Adamps uiterlik altans zijn bedaardheid te bewaren door in 't geheel geen antwoord te geven; maar hij voelde toch wel, dat het allengs ook in zijn eigen binnenste al te onstuimig werd. Indien Rieteno hem nu niet flink wist te helpen, dan zou hij.... dan zou hij.... verdomme.... ja, wat zou hij? Hij wist er niets van; maar in alle geval zou hij liever kans lopen zelf met de justiesie in aanraking te komen, dan die vervloekte bloemist nog langer heer en meester te laten spelen op zijn duur betaalde grond.

En toch vond hij zelf, dat die grond er nu werkelik aardig uitzag.

Rieteno had zijn eerste kopje tee nog niet uitgedronken, als Adamps de zaak al te berde bracht. Niet dat hij zelf zo ongeduldig was.... ach neen. Voor het ogenblik had hij veel liever kaartgespeeld en de hele kwestie op zij gezet. Maar de blikken van Da hadden hem reeds te dikwijls toegevoegd: komt. 't haast?

Hij verhaalde dus de toedracht en vroeg om advies.

‘Je begrijpt, Rieteno,’ viel Da uit, ‘dat er hier nu eens dadelik en krachtig gehandeld moet worden.’

‘Ik begrijp er alles van,’ was het antwoord; ‘maar....’

‘Wat maar? Wat nu weer? Is de grond van ons of niet? Mag die kerel er zelfs maar een voet op zetten zonder onze toestemming?’

Kramers kon zich niet langer bedwingen.

‘Smijt hem er dan af! Smijt hem er zelf af en zie wat er van komt. Als je wachten wilt op de bijstand van de heren van de justiesie, dan heeft Verstagen zijn bomen al lang met winst verkocht en om een proses lacht hij.’

‘Geef jij nu advies. Kramers, of zal ik 't doen?’

‘Juist,’ viel Adamps in, ‘laat Rieteno nu zeggen wat we kunnen doen volgens de wet.’

Kramers lachte honend.

‘Volgens de wet? Volgens de wet kan je niets doen als je opgelicht wordt, alles als je zelf een oplichter bent.’

't Werd Rieteno te machtig.

‘Draaf nu toch asjeblieft niet zo door! Ik zeg je, dat wij hier staan voor een zeer lastige kwestie.’

Da sloeg de handen in elkaar en de ogen ten hemel.

‘Een lastige kwestie? Wel, heer in den....! Heb ik clan het recht niet zo'n indringer van mijn eigen grond af te bonzjoeren?’

‘Neen, mevrouw, zeker niet.’

‘Wel nn nog mooier! Wel allemachtig! Ik geloof zo waar, dat de studie van het recht jelui mannehersens helemaal in de war brengt! Als je van avond in je gang een piano vindt staan, die je de weg verspert en die daar neer is gezet door de een of andere leveransier onder voorgeven dat je het ding gekocht hebt, ga je dan soms de nacht in een hotel doorbrengen?’

‘Natuurlik!’ schaterde Kramers.

Rieteno was ook al op het punt zijn bedaardheid te verliezen.

‘Beste mevrouw, de gevallen staan niet gelijk. Hoe is Verstagen op uw grond gekomen?’

‘Wel, door de deur.’

‘Juist; maar die deur heeft hij geopend met de sleutel, die uw man verzuimd heeft in Oktober van hem terug te vorderen.’

Adamps vond het zijdelingse verwijt alleronaangenaamst en zou het liefst maar aan het spelen zijn gegaan, om de zaak dan later eens onder vier ogen met Rieteno te behandelen. Da was voor zo'n kleinigheidje echter minder vervaard.

‘Als dat alles is, dan laten we morgen ochtend het slot veranderen. Maar al had hij nu ook tien sleutels, in het kontrakt staat heel duidelik, dat Verstagen gehuurd heeft van 1 Mei tot 1 Oktober.’

Voor de derde maal verzocht Eieteno het stukje papier, dat mevrouw Adamps bestempelde met de wijdse naam van kontrakt, nog eens te mogen inzien.

Terwijl Adamps 't haalde, vroeg Kramers:

‘Heeft uw man een tweede sleutel?’

‘Zeker; maar wat zou dat?’

‘Ik maak me sterk jelui morgen tegen negen uur vier flinke kerels te bezorgen, die met plezier het bos van meneer Verstagen op een paar karren zullen laden en naar zijn huis rijden. Zal ik er mee komen? U kan u toch niet zo ongestraft voor de gek laten houden!’

Da vond het plan uitmuntend en voegde er bij, dat zijn kerels die brutale Verstagen gerust op zijn gezicht mochten slaan als hij tegenweer zou bieden.

Rieteno echter waarschuwde ernstig voor de gevolgen en Adamps, die ondertussen terug was gekeerd, verklaarde tot grote ergernis van zijn vrouw:

‘Ik geef die tweede sleutel niet af.’

‘t Zou ook wel jammer zijn, als aan die meneer Verstagen een haar werd gekrenkt.’

‘Vrouw, ik heb je al gezegd, dat ik niet in moeilikheden wil komen! Begrijp je niet, dat Verstagen dan nog harder zon lachen?’

Een kruisvuur van tergende uitroepen, zenuwachtig kalme

verklaringen en sarkastiese tusschenwerpsels volgde en onderwijl liet Rieteno, die zijn bril omhoog had geduwd, nogmaalsop zijn gemak het velletje papier, waarop Adamps zijn voorwaarden had neergeschreven, dicht onder zijn neus herhaal - delik van rechts naar links voorbijschuiven.

Eindelik scheen de advokaat te willen spreken.

Hij lei het stuk ten minste neer en schoof dieper in zijnstoel terug. Drie paar ogen wendden zich naar hen toe en het stemmengeschetter verdoofde.

Maar niet dadelik gaf Rieteno geluid, en hierin vond. Dareden om te zeggen:

‘Zie je wel, dat die vent geen enkel recht meer heeft oponze grond? 't Is een inbreker! Kunnen wij hem niet alseen inbreker, laten oppakken?’

Nu trok Eieteno zijn wenkbrauwen hoog op en schudde bedenkelik het hoofd.

‘Zo eenvoudig is de zaak volstrekt niet. Dat u de grond maar verhuurd heeft van 1 Mei tot 1 Oktober, dat staat vast.’

‘Welnu?’

‘Welnu,.... welnu.... Er staat ook, dat Verstagen jaarliks....let wel: jaarliks....betalen moet zestig gulden en dus zal hij waarschijnlik zich op dit woord jaarliks gronden om te beweren, dat de huur nog voortduurt. Daar komt dan bij, dat hij de sleutel....’

Hij kon niet voortgaan. Adamps, zijn vrouw en Kramers vielen hem tegelijk in de rede. Een ogenblik was 't, of zij met hun drieën de advokaat te lijf zouden gaan. Gelukkig verloor deze zijn zelf bedwang niet. Kalm, doch met een stentorstem riep hij boven het lawaai uit:

‘Als je nu mijn advies wilt weten, luistert dan ten minste!’

‘Ja, luistert!’ schreeuwde Adamps.

Kramers en Da zwegen.

‘Als je de grond verhuurd hebt, dan mag je er niet opkomen.’

‘Maar we hebben 'm maar tot 1 Oktober verhuurd.’

‘Quod est demonstrandum. Er staat: jaarliks.’

‘En je zegt zelf....’

‘Je hebt geen behoorlik kontrakt.’

‘Wel hemelse goedheid!’

‘Verstagen heeft ook geen kontrakt.’

‘Je moet toch maar advokaat zijn!’

‘En,’ ging Eieteno voort, ‘als je die bomen beschadigt, dan vergrijp je je aan andermans eigendom. Verstagen zou je dus kunnen aanspreken voor schadevergoeding.’

Da raakte buiten zich zelf van woede en verontwaardiging. Adamps had haar nog nooit zo rood gezien en met zulke stralen-schietende ogen.

‘Wel zeker; wel zeker! Aan ons hoort de grond en toch mogen wij er niet op komen; maar meneer Verstagen wèl. Zwart op wit heeft Verstagen erkend, dat hij na 1 Oktober geen aanspraak meer op de huur kan doen gelden. Toch mogen wij 'm niet in Desember met zijn rommel laten verwijderen. Hij spit onze grond om, zonder zich aan enig recht te storen en wij moeten schadevergoeding betalen als wij maar raken aan zijn boompjes! Heet dat nu recht in Nederland?’

‘Neen, mevrouw, neen; dat heet geen recht in Nederland; maar als u uw recht wil krijgen, dan moet u de legale weg....’

Adamps viel hem in de rede.

‘Kijk eens. Als twee mensen recht beweren te hebben opeen zelfde zaak, dan zou ik zo zeggen, dat die zaak net zo lang, totdat 't uitgemaakt is wie het meeste recht er opheeft, aan beiden moest worden onttrokken. Kunnen wij nu niet gedaan krijgen, dat er een agent voor de tuindeur wordtgeplaatst, die even goed aan mij als aan Verstagen tot na Kerstmis de toegang verbiedt?’

Dit plan vond Da allervernuftigst bedacht.

‘Recht is 't niet; maar 't is ten minste iets.’

‘Het kan,’ zei Rieteno, ‘als je er het geld voor over hebt.’

‘Moet ik dat betalen?’

‘Dat spreekt van zelf. Overdag kan je voor twintig senten per uur en 's nachts voor vijf en twintig senten per uur een agent vierde klasse krijgen. Dat kost je dus zowat vijf gulden twintig per dag, of tot Kerstmis een dikke veertig gulden; maar.... dan kan Verstagen je dagvaarden om hem, ingevolge overeenkomst, het rustig genot te laten van de grond en dan is 't nog de vraag hoe die nieuwe zaak zal aflopen.’

De laatste bijvoeging maakte Da's drift weer in hevige mate gaande.

‘Maar hemelse goedheid, als Verstagen zo gauw recht kan krijgen, waarom wij dan niet? Begrijp je nu zo iets? Neen, zeg jij nu eens: Kramers, begrijp je zo iets?’

‘Begrijpen? Ik... de wet en het recht begrijpen? Hoe komt u er bij? Onzin is 't... aanmoediging voor de schurkerij... zoveel begrijp ik er van; maar voor de rest.... Ik zeg nog eens: smijt de vent er af; dat is het enige middel.’

Adamps voelde zich hoe langer hoe zenuwachtiger worden; maar zijn angst voor de onaangename gevolgen hield hem toch nog mak.

‘Luister eens, Rieteno. Als ik nu eens doe wat Kramers aanraadt....’

‘Ja, ja,’ schreeuwde Da.

‘Bedaar- toch, kind!...Wat kan me dat dan kosten?’

‘Je meent, wanneer Verstagen je aanspreekt voor schadevergoeding.’

‘Presies.’

‘Nu....die bomen schat ik gemiddeld op twee gulden vijftig per stuk. Mevrouw zegt, dat er zes en dertig op staan. Dat maakt dus negentig gulden. De kosten van het proses voor de kantonrechter zullen ongeveer zestig gulden bedragen. Gaat Verstagen in appèl, dan komt daar nog het nodige bij. Te zamen kan 't je dus wel....’

‘En dan heb je je advokaat nog gratis,’ viel Kramers hem in de rede.

Adamps was de vertwijfeling nabij.

‘Maar mijn God! Bestaat er dan geen middel om recht te krijgen tegen een schavuit, die ik toch waarlik niet getart heb, zonder dat het me zo'n bom duiten kost? Heb je in ons land dan maar de keus tussen betalen aan de schoeljes of te betalen aan de rechters?’

‘'t Is toch wat te zeggen,’ zuchte Da, terwijl Kramers weer zelfvoldaan grinnikte.

‘Betalen moet je,’ verklaarde Rieteno, ‘maar niet zoveel als je, gelijk ik zei, de legale weg wilt gaan.’

‘Hoe dan?’

‘Door eerst morgen de bloemist behoorlik en volgens de usance te laten aanzeggen, dat hij binnen tweemaal vier en twintig uren het terrein moet ontruimen.’

‘En dan...?’

‘Dan zullen wij....als hij niet ontruimt....aan de kantonrechter verlof vragen om op korte termijn te mogen dagvaarden.’

‘En wanneer kan de vent er dan afgezet worden?’

‘Nu....van daag is 't Woensdag, 17 Desember. Morgen sommeert Veldman hem om vóór Zaterdag avond te ontruimen. Ik zal trachten van de kantonrechter gedaan te krijgen, dat wij Maandag 22 dagvaarden van uur op uur en dan kunnen Maandag-namiddag de bomen van meneer Verstagen des noods met behulp van de sterke arm worden verwijderd.’

Vijf dagen wachten kwam Da veel te lang voor en Kramers was 't geheel met haar eens. Een nieuwe heftige woordenstrijd ontbrandde over de meer of mindere doelmatigheid van ieders plannen. Kramers bleef bij eigen recht; Da ging met hem mee en stond subsidair de plaatsing van een agent voor; Rieteno hield zich aan de legale weg en Adamps ging nu eens met de een en dan weer met de ander mee, om ten slotte uit voorzichtigheid toch altijd weer bij Rieteno te belanden.

Toen 't eindelik tien uur sloeg, schrok ieder over het ongewoon snelle voorbijgaan van de tijd en schonk Adamps nog gauw een glas wijn in, wat hij in al het geharrewar had vergeten. Aan een spiegelgevecht met kaarten viel voor van avond niet meer te denken; 't was te laat en men was ook te ernstig boos op elkander geworden. Rieteno had zich meer dan genoeg geërgerd over Kramers' aanhoudend hakken op wet en recht; Kramers was nijdig, dat zijn advies niet werd gevolgd en kon 't niet zetten, dat zo'n advokaat tegen beter weten in onze rechtsbedeling nog verdedigde; Da vond de gedachte onuitstaanbaar, dat die Verstagen, de vent, die haar gebrutaliezeerd had, de baas speelde op haar grond en Adamps maakte er in zijn binnenste Da een verwijt van, dat zij, om haar gramschap te koelen, bereid was hem in allerlei moeielikheden te wikkelen.

Het afscheid was dus allesbehalve hartelik en het echtpaar Adamps doorleefde een onrustige nacht.

De volgende morgen stond Da al vroeg aan het venster om door haar toneelkijker te zien wat er nu weer op het

terrein zou gebeuren. Tegen haar gewoonte daalde zij niet naar de keuken af; maar moest de keukenmeid tot haar omhoog stijgen, wat nu ook de keukenmeid ontstemde en aanleiding gaf tot veel geschreeuw van boven naar beneden en van beneden naar boven.

Ondertussen had de heftige Westewind 's nachts wel tien boompjes omgeworpen, 't geen Da natuurlik veel genoegen deed. Toen Verstagen echter tegen elf uur op het terrein verscheen en in Da flauw de hoop optrilde, dat hij gekomen was om te ontruimen, moest zij tot haar grote ergernis ontwaren, dat de man driest genoeg de omgevallenen eenvoudig weer oprichtte en vaster in de grond duwde dan zij tot nu toe hadden gestaan. En alsof dit nog niet voldoende was, mocht zij 't tevens aanzien, dat hij drie bomen tegen kontante betaling verkocht.

't Was voor Da om waanzinnig te worden van woede, dat zij dit alles machteloos moest laten gebeuren. Zij prevelde tussen haar tanden, dat zij die Verstagen zou kunnen radbraken en toen zij tegen vier uur aan Adamps bij zijn t' huiskomst vertellen kon, dat Verstagen aan geen ontruimen dacht, maar integendeel uitstekende zaken had gedaan op hun grond, flikkerde er zulk een boosaardigheid uit haar ogen en klonk haar toon zo dreigend, dat Koos uit voorzichtigheid maar in geheel geen antwoord gaf.

Vier en twintig uur later deelde zij hem op dezelfdemanier mede, dat Verstagen wederom bomen had verkocht en nu niet drie, maar tien. Zij had hem ze eerst zien aanwijzen en toen veel zilver er voor in ontvangst nemen.

Nogmaals bewaarde Adamps het stilzwijgen, ofschoon 't ook in zijn binnenste kookte en schuimde.

's Avonds verschenen de buurvrienden om te kaarten en was Kramers' eerste vraag:

‘Wel, wat heeft Verstagen gedaan?’

‘Beste zaken gemaakt!’ riep Da schamper uit, ‘en niet ontruimd.’

‘Zo'n smeerlapke! Zie je nu wel, dat de vent lacht om de justiesie? Zie je 't, Rieteno?’

‘Ja, ik moet zeggen,’ voegde Adamps er bij, ‘je maatregelen, Rieteno, werken niet veel uit.’

Rieteno trok zijn wenkbrauwen maar weer eens op.

‘Het spijt me; maar ik kan 't niet helpen. Wat mogelik is wordt gedaan. Ik heb de wet niet gemaakt en als meneer Kramers denkt, dat zulke lastige prulzaken me amuzeren, dan heeft hij 't glad mis.’

Da kon 't niet langer uithouden.

‘Hoor eens, Rieteno, beledigen wil ik je niet; maar 't gaat er bij mij niet in, dat wij op ons eigen terrein de eerste, de beste indringer maar de baas moeten laten spelen en zelf er niet eens een voet op mogen zetten. *Hij* heeft recht of *wij* hebben recht en als *wij* 't hebben, dan moeten wij hem er ook af kunnen gooien!’

‘Akkoord van Putten!’ kraaide Kramers; Rieteno knikte.

‘Dat zal ook wel gebeuren, mevrouw, als u maar tot Maandag wachten wil.’

Zaterdag, 20 Desember verkocht Verstagen tegen kontante betaling zes bomen.

Zondag, 21 Desember verkocht Verstagen tegen kontante betaling negen bomen.

‘Is 't niet God geklaagd,’ riep Da uit, ‘nu resten er nog maar acht!’

‘Altijd nog wel een twintig gulden schade, als hij morgen moet ontruimen,’ gromde Adamps, die bleek zag van zenuwachtigheid.

Da lachte honend.

‘Twintig gulden scha. Ja wel; maar minstens zeventig gulden winst! En dat moet nu recht heten! Dat noemt Rieteno nu de legale weg! Is 't geen paskwil?’

't Werd Maandag morgen tien uur.

Da en Koos stonden ieder aan een venster, nieuwsgierig naar 't geen Rieteno genoemd had: een ontruiming des noods met behulp van de sterke arm.

Na een uur wachtens zagen zij de tuindeur opengaan en twee mannen verschijnen, die hun onbekend waren. Hen volgde Verstagen.

Zou 't nu gebeuren? - De vraag drong zich aan beiden op; maar noch de een, noch de ander durfde 'm uitspreken.

En al gauw bleek het, dat er van een ontruiming met of zonder sterke arm weer geen sprake was, want Verstagen haalde

nogmaals drie bomen uit de grond en ontving nogmaals geld.

‘Mijn God,’ schreeuwde Da zo luid, dat de keukenmeid 't beneden hoorde, ‘nu zijn er waarachtig nog maar vijf.’

Adamps stond op spelden. Nergens vond hij meer rust of duur. Onophoudelik draafde hij van boven naar beneden en strompelde hij van beneden naar boven, zonder te weten wat hij wilde of wat hij zocht.

Juist sloeg 't twaalf, als Rieteno werd aangediend.

‘Kom boven, vriend, kom boven. Is er iets biezonders aan de hand, dat je op dit ongewone uur....?’

‘De kantonrechter heeft het verlof gegeven.’

‘A, Goddank! Hoor je 't, Da? Hoor je 't? De kantonrechter heeft het verlof gegeven.’

‘Ja, maar.... pas tegen Woensdag. Hij vond, dat de zaak geen haast had.’

Da, die een ogenblik een zachtere uitdrukking op haar gelaat had gekregen, werd op eens weer purperrood van woede.

‘Natuurlik, natuurlik! Geen haast? Neen, voor hem geen haast. Dat wil ik geloven! Heb je nu ooit zo'n luie vlegel gezien! Geen haast! Zeg je nu nog, dat Kramers geen gelijk heeft als hij beweert, dat je hele rechterlike macht een suffe pruikenboel is? Waarom hebben we ook niet gedaan wat Kramers zei? Eigen recht! Anders krijg je in 't geheel geen recht. Dat is de waarheid. We hadden die vent met zijn bomen al lang op straat moeten gooien! Had ik mijn eigen zin maar gevolgd! Een mens moest altijd zijn eigen zin volgen. Van niets heb je meer berouw in je leven dan van het luisteren naar raad.’

En nu werd de zaak ook Adamps te machtig; zijn bleekheid maakte plaats voor een fel rode gloed.

‘Ja, hoor eens, Rieteno, aan alle dingen komt een eind, ook aan mijn geduld. Ik houd 't niet langer uit. Neen, ik houd 't niet langer uit! Dat wordt me nu te gek. Woensdag is 't al de vier en twintigste en heeft die kerel natuurlik al zijn kerstbomen met winst verkocht. Nu kan je zeggen watje wilt en nu kunnen ze me een proses aandoen en me veroordelen.... 't kan me allemaal niets meer schelen! Ik gadadelik naar de poliesie en binnen een uur staat er een agent in de straat, die niemand meer op mijn terrein mag toelaten, Versta je? Niemand.’

‘Eindelik!’ riep Da.

‘Jij moet 't weten.’

‘O, wees gerust; ik zal me op jou niet beroepen. Maar, dat zeg ik je: als ze mij voor het gerecht brengen, dan zal ik die oude suffers van rechters toch eens de waarheid zeggen.’

Da triomfeerde.

‘Groot gelijk!’

En aangemoedigd door die uitroep wierp Koos zich in zijn deftige zwarte jas, zette hij zijn hoge hoed op en stapte hij, recht toe, recht aan, naar het Kommissariaat van poliesie.

Daar kreeg hij terstond de belofte, dat er over een uur een vaste post bij zijn tuindeur zou staan en dat die vaste post niemand meer op het terrein zou toelaten.

Toen hij echter een uur later poolshoogte ging nemen, was er om en bij het terrein nog geen mens te zien.

In plaats van te wachten liep hij een vierkantje rond; maar bij zijn terugkeer vond hij zijn tuindeur nog even onbewaakt.

Nu besloot hij ten tweede male naar het Kommissariaat te gaan en vernam hij aldaar, dat het niet gemakkelik was geweest een geschikte persoon te vinden; maar dat die geschikte persoon - een kerel met knuisten aan zijn lijf - op dit ogenblik ongetwijfeld zijn post had betrokken.

Weer stapte Adamps dus naar de straat achter zijn huis en werkelik liep er nu een zwart gehelmde man langs de schutting heen en weer.

‘Agent, je staat hier voor meneer Adamps, niewaar?’

‘Om u te dienen, meneer.’

‘Nu, dat ben ik.’

De agent heft even de rechterhand naar zijn helm op.

‘Als je goed zorgt, dat hier niemand, versta je: niemand binnengaat of binnenklimt, dan krijg je behalve je geld nog een goede fooi van me. Begrepen?’

‘Best, meneer. Ik heb knuisten aan mijn lijf; maar.....'t is jammer, dat meneer niet een minuutje vroeger is gekomen.’

Adamps schrok.

‘Waarom?’

‘Wel, toen is hier die bloemist Verstagen uit de Molstraat geweest en die heeft vier bomen uit de grond gehaald en op een kar geladen.’

‘Kerel, beu je gek?’

‘Neen, meneer. Ik heb 't duidelik gezien. Ik zei nog tegen hem: hoor 's, ik geloof, asdat ik je niet je gang mag laten gaan; maar hij zei: niet m'n gang gaan op mijn eigen grond? 't Zou me waarachtig wat moois zijn!’

Adamps was verslagen. Nog maar één boom dus op hel terrein en om die éne boom te doen bewaken zou hij ƒ 5.20 per dag betalen?

't Was immers al te dol!

Maar die man weer te laten inrukken was ook zo mal. In 's hemelsnaam zou hij de kerel met zijn knuisten nu maar tot overmorgen op zijn post laten staan. -

Tweemaal vier en twintig uren stond de agent dus op wacht; dat wil zeggen over dag stond hij er zelf en's nachts werd hij door een kameraad vervangen.

En al die tijd gebeurde er niemendal.

Woensdagmorgen stelden Koos en Da, met toneelkijkers gewapend, zich weer ieder aan een venster op. Nu zouden zij toch eens zien, wat of was een ontruiming des noods met behulp van de sterke arm.

Het terrein lag ledig voor hen en maakte in zijn kaalleid onder de grijze winterhemel een diep melankolieke indruk. Midden in de vierkante grauwe vlakte verhief zich eenzaam, schriel en treurig een dof groene, half dode denneboom. Stof lag op zijn lover en nu en dan huiverde een windvlaag door zijn stervende takken heen. 't Was niet een van de grootste, maar evenmin een van de kleinste bomen; Da dacht: die is nog wel een rijksdaalder waard.

De morgen verstreek en geen sterveling vertoonde zich op Adamps' grond.

De denneboom hield dus onbewegelik in de ledige vlakte stand, terwijl ook Koos en Da niet weken van hun post. Met lange tusschenpozen wisselden man en vrouw een enkel woord, net als zeelui, die op den uitkijk staan in een gevaarvolle nacht.

Als de pendule langzaam en statig twaalf slagen had doen horen, spoedden zij zich naar beneden om haastig wat te eten. Boven hield onderwijl de keukenmeid het terrein in 't oog.

't Werd één uur.... half twee.... twee uur.

Toen galmde de huisbel door de gang en hoorden zij Rieteno's stem.

‘Kom boven, Rieteno, kom boven.’

Rieteno kwam.

‘Nu....hoe is 't er mee?’

‘In orde. Meteen zal de deurwaarder wel opdagen.’

‘Dus toch een ontruiming met de sterke arm?’

‘Juist: een ontruiming des noods met behulp van de sterke arm.’

Deze mededeling deed Koos en Da genoegen. Ze konden zich niet weren er nog iets als een overwinning in te zien.

Maar ondertussen was ook Sieteno het venster genaderd en nu slaakte hij eensklaps een ongewone uitroep van schrik.

‘Hè?.... Maar één boom?’

‘Natuurlik’, zei Da, die dadelik weer driftig werd, ‘denk je, dat Verstagen op je zeurige kantonrechter gewacht heeft?’

Juist toen zij deze woorden sprak, ging in de verte de deur van het terrein open.

‘Daar zal je ze hebben’ sprak Rieteno.

Hij had 't echter mis, want 't was Verstagen, die de deur weer achter zich toetrok en doodsbedaard naar de overkant stapte, waar hij gewoon was zijn gereedschappen onder een afdakje te bewaren.

‘Je zult zien,’ fluisterde Da, ‘dat hij ook de laatste boom er nog af haalt.’

Maar nu ging de deur nogmaals open en verscheen in de opening een deftig heer met lange grauwe baard, gedekt met een hoge zwarte hoed, gehuld in een fluweelgekraagde zwarte jas en dragende een zilver geknopte stok in de met bont gehandschoende hand.

Hem volgden zes mannen gewapend met schoppen, bijlen en touwen. Achter de mannen werd zichtbaar de op-poststaande agent en achter de agent vertoonde zich een grote kar.

Veldman.... Rieteno had gezegd: dat is nu Veldman....trad op Verstagen toe en vertoonde hem een stuk papier.

Tot grote spijt van Da scheen Verstagen aan geen verzet te denken. Het papier ter nauwernood met een blik verwaardigend duwde hij zijn schop kalm schuin voor zich uit in

de grond om er tegen te leunen, alsof hij bij het drama de meest onverschillige toeschouwer zou zijn.

‘Wat een brutale verst toch!’ bromde Da in zich zelf. En tot overmaat van ergernis ging nu Veldman, in plaats van tegenover Verstagen., vlak naast hem staan; ja, een ogenblik scheen 't, dat zij heel vriendschappelik met elkander begonnen te praten. Da meende zelfs te zien, dat Verstagen.... lachte.

Maar eindelik strekte Veldman toch zijn stok uit en wees naar de boom. Daarop grepen drie kerels tegelijk de dofgroene, half dode, huiverende den aan, terwijl drie anderen met krachtige schopstoten de bodem onder zijn wortels losmaakten.

't Was een akelig schouwspel van ruwe geweldpleging.

In een oogwenk was het stervende ding uit de aarde gescheurd, voortgesleurd en geladen op de kar, die stond aan de deur.

De agent met knuisten zag 't vastberaden aan.

Toen verlieten ook Veldman en Verstagen samen pratend het terrein en bleef de grond weer ledig, met het donkere gat in het midden melankolieker dan ooit in zijn absolute kaalheid onder de grijze winterhemel.

‘Zie zo,’ zei Koos.

Hij had zich de vertoning indrukwekkender voorgesteld en even dacht hij: hoeveel zal me dat nu weer kosten? maar toch was hij blij, dat zijn onzekerheid een einde had genomen.

Da echter wendde zich met een zuur gezicht naar Rieteno en duwde hern toe:

‘Nu heeft Verstagen helemaal zijn zin en wordt de laatste boom hem nog t' huis gebracht. Daar zal hij zeker morgen zelf Kerstmis mee vieren. Wie weet, of je kantonrechter ergeen presentje aan hangt.’

MARCELLUS EMANTS.

Herinnering aan Marnix van Sint Aldegonde.

Den 15en dezer maand December zal het drie honderd jaren geleden zijn, dat de man, dien allen kennen en velen onzer hoogachten en vereeren, de vriend bij uitnemendheid van Prins Willem I, de rust ging zoeken in een ander leven, die hij aan deze zijde van het graf noch verwacht noch gewenscht had. E e p o s a i l l e u r s was zijn zinspreuk niet slechts, maar de richtsnoer van zijn leven geweest.

Het is naar aanleiding van dien herinneringsdag, dat ik een bericht, hem betreffende, hetwelk mij dezer dagen onder de oogen kwam, wil bekend maken, waardoor het beeld, dat wij ons van hem vormen, wordt verlevendigd en eenigermate zelfs gewijzigd. Ik vond het in het D i a r i u m van Arnold Buchel of beter gezegd in het afschrift, dat Dr. L.A. van Langeraad er van genomen heeft en dat hij mij welwillend toestond nu reeds te gebruiken, voordat hij het persklaar heeft gemaakt en in de Werken van het Historisch Genootschap het licht laat zien.

Buchel is een tijdgenoot van Marnix, en van een heel wat mindere beteekenis dan deze, maar toch ook iemand van verdienste: een Utrechtsch geleerde, die veel wetenswaardigs geschreven en gedeeltelijk ook uitgegeven heeft, en die veel merkwaardige en thans zeldzaam voorkomende boeken en boekjes heeft verzameld en aan de bibliotheek van zijn vaderstad vermaakt. In zijn jeugd, voordat hij in 1593 den graad van Licentiaat in de Rechten aan de Universiteit van Leiden

haalde, heeft hij veel gereisd en een zwervend leven geleid, en is onder andere gedurende een jaar (van 27 Juni 1590 tot 15 Maart 1591) in dienst geweest van Heer Walraven van Brederode, die kort te voren de familiegoederen had geërfd, en als Eerste Edele van Holland in het eerste lid der Staten, de Ridderschap, had plaats genomen. Welke betrekking Buchel daar eigenlijk bekleedde, blijkt niet, ongetwijfeld echter een vrij aanzienlijke: hij zat aan met de familie aan den middagdisch en ontmoette daar dus de voorname gasten, die van tijd tot tijd zijn meester bij zich ontving. Zoo raakte hij al spoedig, in Augustus 1590, in kennis met den Heer van Sint Aldegonde.

Het was een merkwaardig tijdpunt in het leven van Marnix, waarop dit bezoek aan den Heer van Brederode plaats greep. Zoo even was hij van een zending naar Engeland en naar Frankrijk teruggekeerd, waarmee hem de Staten vereerd hadden, ten blijke dat de onwaardige achterdocht, die zij een poos tegen hem hadden gekoesterd, en de ongenade, waarin hij toen bij hen vervallen was, voor goed waren geëindigd. Het was niet geheel zonder aanleiding, zoo al zonder geldige reden, dat die argwaan in den herfst van 1585 tegen hem was opgerezen. Tijdens den dood van zijn meester, den Prins van Oranje, was hij, naar diens verlangen, in hoedanigheid van burgemeester, met de verdediging van het door Parma belegerde Antwerpen belast geweest, en, moedeloos geworden door 's Prinsen dood, had hij niet slechts de stad opgegeven voordat men het nog verwachtte, maar zich ook met den sluwen vijand ingelaten over een algemeene bevrediging van het land. Hij was geen zelfstandig karakter: een voortreffelijk ondergeschikt medewerker, mits hij aan een krachtiger geest dan de zijne steun en leiding vond, maar geen onverschrokken leidsman van anderen te midden van groote gevaren. Nu de Prins er niet meer was, aan zich zelf overgelaten, beving hem de vrees, dat de voortgang der Spaansche wapenen niet te stuiten zou zijn, en dat de eene stad na de andere zich onvoorwaardelijk zou moeten overgeven, indien men zich niet haastte nog bij tijds het gezamenlijke land op de beste voorwaarden, die te bedingen zouden zijn, te onderwerpen. Er liet zich voor die meening en voor die handelwijs op dat oogenblik ook werkelijk veel zeggen.

Maar de uitkomst heeft tegen haar beslist, en den moedigen - overmoedigen, naar het scheen - in het gelijk gesteld, die het uiterste wilden wagen liever dan de wapenen voorzichtig neer te leggen. In de oogen van dezen moest de kleinmoedige wel een misdadiger, een verrader der vrijheid schijnen. Een oogenblik werd hem dan ook door de landsregeering het verblijf in Zeeland, waar zijn huis stond en waarheen hij zich met zijn familie begaf, ontzegd; doch toen hij desniettegenstaande er zijn verblijf nam, werd hij er toch toegelaten, en binnen enkele weken - lang kon het onzinnig verdenken van zulk een man met zulk een verleden niet duren - werd hem ook veroorloofd te gaan waarheen hij mocht goedvinden.

Zoo bleef hij in zijn heerlijkheid en op zijn huis, buiten alle landsbetrekking. Hij had ook, zoolang de oorlog reeds duurde, geen andere bekleed, dan die hem door den Prins werd opgedragen. Nu deze hem ontvallen was, dacht niemand er aan den mistrouwden staatsman opnieuw te beproeven. Leicester, die weldra aan het hoofd der zaken optrad en twee jaren lang bleef regeeren, toonde hem geen ongenade, maar liet den vriend van Oranje eenvoudig aan zijn lot over. Eerst van de Staten-regeering, die den Engelschen landvoogd verving, en van haar wijzen Advocaat inzonderheid, kon hij op gunstiger behandeling hopen, te meer omdat Prins Maurits, die thans nog op den besten voet met de Staten van Holland stond, den ouden vriend zijns vaders van harte genegen was. Gelukkig deed zich ook spoedig een gelegenheid voor, om van zijn bijzonder talent gebruik te maken. In den loop van het jaar '89 werden brieven, gedeeltelijk in cijfer, van den Koning aan Parma onderschept; in het ontcijferen nu evenaarde niemand in het gansche land den balling van Westsouburg; de Staten stelden dan ook de brieven in zijn handen, en waarlijk zijn scherpzinnigheid ontdekte al spoedig den sleutel en ontsloot daarmee den geheimen zin der gewichtige passages. Zoo duidelijk bleek daaruit de vijandige gezindheid en voornemens van Spanje tegen Frankrijk en tegen Hendrik IV, dat men besloot de brieven aan dezen, alsmede aan de Engelsche regeering, zijn bondgenoote, door een vertrouwd persoon te laten voorleggen. En wie kwam hiervoor zelfs in aanmerking buiten den ontcijferaar zelven,

die van ouds aan beide buitenlandsche regeeringen als een vertrouwde van wijlen den Prins van Oranje bekend stond en hoog werd geacht? In het begin van Maart 1590 reisde hij eerst naar Engeland, en, na een kort verblijf aldaar aan het hof, naar den Franschen Koning, dien hij drie maanden lang op zijn veldtocht om en voor Parijs bijbleef. Den 9^{en} Juli vinden wij hem weer te Dieppe, op zijn terugreis, die hij over Engeland dacht te nemen[1)]. Wanneer precies hij in Den Haag aankwam, om aan de Staten en aan Prins Maurits verslag van zijn zending te doen, weten wij niet. Maar bij deze gelegenheid zullen wij toch het bezoek wel mogen stellen, dal, hij in Augustus bij den Eersten Edele van Holland aflegde, in het bijzijn van Buchel, tot wiens Dagboek wij langs dezen omweg terugkeeren. Ziehier wat hij er in opteekende over den, ook bij hem, vermaarden man. Hij deed het in het Latijn, met een Fransche zinsnede er tusschen; ik zet het gemakshalve over in de moedertaal.

> Een van die dagen middagmaalde bij den Heer van Brederode, mijn meester, Philips van Marnix, Heer van Sint Aldegonde; een man van kleine of althans middelmatige gestalte, *noir, et aiant une tache bien prez la ioue gauche, de coeur dispost et allegre*. Hij was wegens zijn inborst steeds zeer geliefd bij Prins Willem van Nassau en diens bestendige metgezel geweest. Ook stond hij bekend voor den schrijver van de B i ë n c o r f , waarin hij zijn guitigen en luimigen aard aan den dag had gelegd. Hij had veel te vertellen en, begaafd als hij was met een zeldzame welbespraaktheid, weidde hij met groote beweeglijkheid uit over allerlei onderwerpen, en vertelde o.a., dat hij gewoon was al de liefhebberijen der menschen ketterijen te noemen, omdat zij wezenlijk ziekten en kwellingen van den geest zijn. En dat hij zelf aanvankelijk de ketterij had gehad om boeken in menigte te koopen en te verzamelen, en dat hij, zoolang dit duurde, ook niets anders had gedaan. Dat hij daarop in de ketterij van

1) Den juisten tijd van zijn afreis weten wij uit Bor III blz. 525-6; dien van zijn vertoef te Dieppe uit een brief van hem zelf, bij Van Toorenenbergen, Geschriften van Marnix, Aanhangsel, blz. 89.

> schilderijen vervallen was. En daarop weer met het kweeken en onderzoeken van bloemen en vruchten zich lang had bezig gehouden, al naardat hij voor deze of gene soort voorkeur gevoelde. Dat hij thans vooral in den tuinbouw behagen schepte en in het landleven, en dat hij kweeën van buitengewone grootte en smakelijkheid teelde, en in zijn tuin te Souburg dit jaar (beet-) wortels van wel twintig pond had staan en pompoenen van wel vijftig; maar dat hij bij zijn buurman in den tuin er een had gezien van wel zestig. Hij voegde er bij, dat droge en zandige grond moest gemest worden met een zwaren en vetten mest, zooals koemest, een kleigrond daarentegen met een lichteren, met paardenmest bijvoorbeeld.

Ik weet niet, hoe het mijn lezers gaan zal, maar mij heeft bij het eerste lezen dat keuvelen van den ernstigen christenstaatsman aan de tafel van den libertijnschen Eersten Edele van Holland bijzonder getroffen. Wie zou ooit hebben gedacht, dat die hooggestemde, zwaar beproefde, sombere figuur, zooals hem ons de geschiedenis vertoont, in het dagelijksche leven op een eenvoudigen getuige als Buchel den indruk zou gemaakt hebben van een bewegelijk en spraakzaam oud heertje, die over alles meepraat en zijn *petit mot pour rire* heeft, en zelfs vermakelijk den spot drijft met zijn eigen zwakheden en stokpaardjes. Het is waar, zoo wij hadden doorgedacht zouden wij begrepen hebben, dat niemands boog steeds gespannen kan staan, en dat ook de ernstigste natuur zijn vroolijke lustige buiën heeft, die dikwerf te vroolijker zijn naarmate de doorgaande stemming neerslachtiger is. Doch de aard van 's mans ketterijen, zooals hij zelf ze noemt, verraadt een belangstelling in zuiver wereldsche zaken, die wij zeker niet bij iemand van zijn karaker zouden hebben verwacht. *Aller planter ses choux* is een spreekwoordelijke uitdrukking geworden voor zijn staatsambt neerleggen en stilletjes gaan leven. Maar dit is iets geheel anders dan in het kweeken van bloemen en vruchten zijn vermaak te vinden in die mate dat het in scherts een ketterij mag worden genoemd. Van diergelijke ketterijen hadden wij den aartsketter in de godgeleerdheid althans vrij gedacht.

Dan ware het eerder te onderstellen, dat een geleerde van zijn stempel, dorstende naar wetenschap en niet rustende voordat hij die in de zuiverste bronnen had opgespoord, hunkeren zou naar een uitgebreide kostelijke bibliotheek, en dat hij dien hartstocht zou koesteren totdat hij in ketterij ontaardde. Wat ons in dezen slechts kan verwonderen is, dat hij er van spreekt als van iets dat geweestis, en waarvan hij zich thans vrij gevoelt; want dat hij boeken verzameld heeft tot aan zijn dood toe, bewijst ons de catalogus van zijn rijke bibliotheek. Opmerkelijk is het inderdaad, dat de oudste auctie-catalogus, waarvan een exemplaar tot ons is gekomen, - een eenig exemplaar, berustende in de boekerij van de Koninklijke Akademie te Amsterdam, doch waarvan wij aan professor Van Toorenenbergen een herdruk te danken hebben in honderden van exemplaren - dat deze juist de catalogus van de bibliotheek van Marnix is. Om een denkbeeld te geven van haar uitgebreidheid is het genoeg te zeggen, dat de zeer in het kort gestelde titels zes en vijftig vrij compres gedrukte bladzijden in den herdruk beslaan. En dat de lust in het verzamelen tot aan den dood van den eigenaar heeft voortgeleefd, getuigen de late jaren waarin niet weinige van die boeken gedrukt zijn. Inderdaad, een zoo gestadige liefhebberij mag haast een ketterij gaan heeten. En dat zij ook bij Marnix soms aanleiding gaf tot kettersche verkeerdheden, tot onkieschheden, gelijk wij die nog tegenwoordig maar al te vaak bij bibliomanen aantreffen, daarvan is juist in het vorige jaar een merkwaardig voorbeeld aan den dag gekomen.

Een boekenliefhebber, evenals hij, was Dr. Joachim Hoppers, toen ter tijd Nederlandsche Raad van Koning Philips van Spanje, en deze had, toen hij niet lang te voren naar Madrid vertrekken moest, zijn geliefde verzameling onder de hoede van zijn schoonzoon, Van der Mijle, te Gouda achtergelaten. Zoodra nu in 1572 Holland in opstand kwam en Gouda in de macht der geuzen geraakte, sidderde Dr. Joachim voor het gevaar dat dien schat bedreigde, en verheugde zich uit dien hoofde dubbel toen Alva, in het eind van het jaar, de bovenhand nam en op het punt scheen van ook de steden van Holland te heroveren. Als Gouda herwonnen wordt, schreef hij toen aan zijn vriend Viglius te Brussel, verzuim dan niet er dadelijk iemand heen te zenden

om mijn achtergelaten goed in bewaring te nemen en daar onder mijn bibliotheek; waarin zich eenige verboden boeken bevinden, die met zorg uitgeschoten en terstond verbrand moeten worden. De brave man was namelijk niet altijd zoo kieskeurig op zijn theologie en op zijn lectuur geweest als thans, nu de kerk en de koning er zich aan gelegen lieten liggen. Maar zijn voorzorg bleek weldra voorbarig te zijn geweest; voor Haarlem stieten de Spanjaarden het hoofd, en Gouda bleef voor de geuzen behouden, met al de bezittingen van Hoppers die er zich in bevonden, zijn boekerij daaronder begrepen. Zooveel wisten wij reeds sedert lang uit de briefwisseling tusschen de twee vrienden te Madrid en te Brussel, doch wat er verder van den boekenschat geworden mocht zijn, wisten wij toen nog niet.

Maar wij weten het nu: uit een oud register is een ordonnantie van Prins Willem te voorschijn gekomen, gedagteekend van 11 April 1573 en hoofdzakelijk van dezen inhoud: ‘Alzoo tot kennisse van zijn Exc. gekomen is, dat doctor Joachim Hoppers, Raad des Konings van Spanje, binnen Ter Goude staande heeft een bibliotheka, en dat die naar rechten confiskabel is: zoo wordt hiermede de Heer Van Sint Aldegonde begenadigd.’[1)]

Wij vernemen dit, dunkt mij, ongaarne: zeker niet omdat wij medelijden zouden gevoelen met den man over wiens goed dus werd beschikt, want wij weten dat hij terzelfdertijd zich door den Koning een som van 6000 pond uit de geconfiskeerde goederen van zijn kettersche landgenooten had laten toewijzen en dat hij zich veel moeite gaf om dat bedrag uit de handen van Alva te bekomen. Die kaatst moet den bal verwachten; en dat hij thans van de opstandelingen met gelijke munt werd betaald, was niet meer dan zijn verdiend loon. Evenmin zullen wij aan Marnix de gift van den Prins misgunnen. Het was slechts een geringe vergoeding voor de veel rijker bezittingen, die de Spaansche regeering op hem verbeurd had verklaard. Maar met dat al, wij hadden toch liever gezien, dat hij voor zulk een geschenk bedankt, en de waarde ervan aan de krijgskas gelaten had, die dringend versterking behoefde. Waren

1) Gedrukt in de Navorscher van 1897 blz. 388.

het ook maar geen boeken geweest! wij mogen ons vleien, dat dan noch de Prins aangeboden, noch zijn begunstigde vriend aangenomen zouden hebben. Doch heeft deze waarlijk aangenomen? Dat is niet meer dan een gissing, en zou nog eerst bewezen moeten worden; want er bestaat waarlijk eenige aanleiding om het te betwijfelen. Immers, wij bezitten, zoo als ik zeide, den catalogus der boeken, bij zijn overlijden in zijn bezit: ik heb dien met opmerkzaamheid doorgezien en naar de zoodanige gezocht, die uit de verzameling van een man als Hoppers afkomstig schenen te zijn, maar nagenoeg niets gevonden: aan geen rubriek is de catalogus minder rijk dan juist aan juridica. Maar toch op dit feit alleen wil ik geen vrijspraak bouwen, die mij overigens niet waarschijnlijk dunkt. Want op den dag, waarvan de gift dateert, was Marnix denkelijk te Delft bij den Prins. Had hij niet gewild, de gift zou dan wellicht aangeboden maar toch zeker niet officieel toegewezen zijn.

Maar wij zijn ongevoelig afgedwaald - keeren wij terug tot den maaltijd bij Brederode, en slaan wij nog eens het onbezorgde, lachende gelaat van Marnix gade. Hij is blijkbaar op zijn dreef; bestaat daarvoor ook bijzondere reden? Misschien wel. Na de langdurige gedwongen afzondering te Westsouburg, te midden van zijn beetwortels en zijn pompoenen, en na zijn volstrekte uitsluiting buiten de staatszaken, waaraan zijn vroeger leven gewijd was geweest, moesten thans de vereerende zending naar buiten 's lands en de goedgunstige ontvangst bij zijn tehuiskomst, als een herstel van eer en de aanvang wellicht van een nieuwe politieke loopbaan, zijn hart verkwikken en verheffen. En dat niet alleen, maar ook voor het vaderland en voor de kerk, die hem niet minder na aan het hart lagen dan zijn eigen fortuin, liet zich de toekomst thans heel anders aanzien dan toen hij zich genoodzaakt zag om Antwerpen aan den vijand over te geven. Toen had hij gewaand dat alles verloren was, bij gemis aan eendracht en beleid, en dat geen andere kans meer overschoot dan tusschen vrijwillige overgave, onder niet volstrekt onaannemelijke voorwaarden, en voortzetting van den wanhopigen krijg totdat die weldra op onvoorwaardelijke onderwerping moest uitloopen. Thans zag hij het landsbestuur aan kloeke hoofden en aan krachtige handen overgegaan, en het ver-

trouwen op hun beleid bij het volk al vaster en vaster gevestigd. Ook bij hem waren het vertrouwen en de hoop teruggekeerd. Juist toen hij zich naar Engeland inscheepte, een half jaar geleden, had zich de blijde mare door het land verbreid, dat Breda bij verrassing door Prins Maurits genomen was; en dat feit scheen een eerste blijk van de hem als aangeboren veldheerstalenten van den jongen Prins, zoowel als een voorteeken van den terugkeerenden voorspoed. Hoe zeer hij, Marnix, zelf moed had gevat: op zijn reis had hij aan den voorvechter van Hugenooten en Geuzen, den Heer de la Noue, die zich aanbood om in Nederland aan den oorlog te komen deelnemen, den raad gegeven om liever te blijven waar hij was, 'luy disant (ik wil liefst zijn eigen woorden aanhalen) qu'à present S. Exc. et aultres jeunes Seigneurs ses parens commençoyent à bien entendre le fait de la guerre et s'y exercer tellement, qu'il pensoit que sa présence (de tegenwoordigheid van La Noue) n'estoit pas tant requise qu'en France.'[1)]

In zulk een opgeruimde, hoopvolle stemming stel ik mij Marnix voor op den dag toen Buchel met hem aanzat bij den Heer van Brederode, en van zijn persoon en gemoed den indruk opdeed, dien hij ons in zijn dagboek heeft beschreven. En deze stemming kan, dunkt mij, niet voorbijgaande zijn geweest. Zoo zij geen stand had gehouden, zou dat althans niet aan de omstandigheden hebben gelegen. Want wat hij nu hopen mocht heeft hij van stonde af meer en meer verwezenlijkt gezien. Die jonge veldheeren en staatslieden hebben de verwachting, die zij thans wekten, meer dan vervuld; binnen enkele jaren hebben zij het land boven de rivieren op den vijand herwonnen, en de welvaart, die uit de overheerde gewesten week, binnen de door hen beveiligde grenzen van Noord-Nederland gelokt en daar gevestigd. De bange dagen, die Marnix eertijds beleefd had, waren voor goed voorbij.

En hij zelf genoot mede van den algemeenen voorspoed. Hij mocht zich voortdurend verheugen in de waardeering en in de gunst der nieuwe regeering, die zijn diensten van tijd tot tijd inriep, en ten slotte op een harer en zijner waardige

1) Archives, 2e Série, I p. 151.

wijze vergold. Toen hij eens, in Augustus 1594, na zich opnieuw van een van hem gevergden dienst naar genoegen gekweten te hebben, de vrijheid nam om zijn langdurig en veelvuldig dienstbetoon sedert het jaar 1566 bescheidenlijk bij de Staten in herinnering te brengen en aan hun overweging de vraag voor te houden, of hij voor dit alles 'naarverdiensten en naar vroegere beloftenissen onthaald en getracteerd was geworden, en nu tegenwoordiglijk nog onthaald en getracteerd werd', besloten zij onmiddellijk - zijn brief was van den 1^{en} der maand en hun besluit is van den 15^{en} - 'met hem te spreken over de overzetting van den Bijbel in onze gewone Duitsche sprake, om hem daarin te ge- bruiken en derhalve in pensioen te houden.' Nog een maand later en de overeenkomst was getroffen: hij zou te Leiden komen wonen en den arbeid aanvaarden, en daarvoor genieten 'een jaarlijksch tractement van 2400 pond, en daarenboven nog 200 gulden eens, tot de onkosten van zijn verhuizen, en 300 jaarlijks, tot huishuur.' Een buitengewoon hoog salaris voorwaar, de toenmalige behoeften en de traktementen van andere ambtenaren in aanmerking genomen. Maar een salaris was het ook eigenlijk niet: na zijn overlijden en toen er over het kiezen van een ander in zijn plaats bij de Staten werd gehandeld, herinnerde Oldenbarneveldt, dat de hooge som, die Marnix getrokken had, 'hem was toegeleid niet eigenlijk ten aanzien van de translatie, maar voornamelijk ten aanzien van zijn diensten den lande gedaan en nog verder te doen.' Op geen kiescher wijze derhalve had hem zijn ruim pensioen toegewezen kunnen zijn. Hij erkent dit dan ook zelf, in het laatste geschrift, dat hij een jaar voor zijn dood in het licht gaf[1)]; hij roemt dat de Staten hem naar Leiden geroepen hebben 'pour rn'enrployer en une vocation d'estudes sacrés, auxquels tous mes familiers veoient que j'avoie mes esprits bandés'; en hij betuigt meteen, 'que j'aie tresgrande occason de me tenir infiniement obligé à la liberalité de Messieurs les Estats.' 2) Responce Apologeticque etc., à Leyden 1598 (herdrukt in Oeuvres de Marnix, Correspondance et Mélanges, Bruxelles 1860. Zie bepaaldelijk p. 435 en 419-'50.)

1) Vgl. mijn opstel in de Handel. v.d. Maatsch. d. Ned Letterk. 1867, blz. 3: De aanstelling van Marnix van St. Aldegoude tot bijbelvertaler.

Zoo gewenscht, zoo onbezorgd, zoo eervolwas de late avond van dat leven, in 's lands dienst besteed met zoo veel zorg en moeite en gevaar. Slechts enkelen onder onze groote Staatsdienaars, wier verdiensten nog voor hun dood zoo dankbaar erkend en beloond zijn geworden! Nu wij ons dat alles bij den driehonderdsten gedenkdag van Marnix' overlijden opnieuw voor den geest roepen, is het ons goed te bedenken, dat aldus de groote ‘Christen-Staatsman’ vereerd en welgedaan is geworden door de libertijnsche Staten van Holland met Oldenbarnevelt aan hun hoofd.

R. FRUIN.

Worstelend Zeeland.

F. Müller. Das Wasserwesen der Niederländischen Provinz Zeeland. Berlin, 1898; W. Ernst & Sohn.
J.A. Schorer. De geschiedenis der calamiteuse polders in Zeeland tot 1791. (Acad. proefschrift.) Leiden, 1897; E. Ydo.

Met de azuren klauwen.

Ongetwijfeld zal wie in later tijd begeert te kennen het bedrijf der Nederlandsche technici in de tweede helft der negentiende eeuw, allereerst grijpen naar het zwaarwichtige en niet minder zwaarwegende Gedenkboek, waarmede het Instituut van Ingenieurs een jaar geleden de ommestanders en zich zelf verraste. Moge echter de nazaat zich bewust blijven dat die meer dan honderd opstellen, gevloeid uit meer dan honderd pennen, geen volledig beeld vormen van dat werken en streven! Want hoe merkwaardig ook wegens den inhoud, misschien nog merkwaardiger is dit Gedenkboek vanwege de leemten; en zelfs zwijgt het dieper dan diep over een onderdeel onzer waterbouwkunde, dat niet slechts dwingt tot de uiterste krachtsinspanning, tot nooit eindigende waakzaamheid, tot ongehoorde geldelijke offers, maar dat daarenboven zóózeer eigen is aan Nederland, dat wellicht nergens op den ganschen aardbodem iets daarmede overeenkomende wordt aangetroffen.

En te minder was er reden tot zwijgen, omdat te spreken als het ware één triomfkreet zoude zijn geweest; want dank zij de wapenen, welke een oordeelkundiger techniek in de

tweede helft dezer eeuw verschafte, heeft die sints menschenheugenis gestreden waterstrijd een ander karakter aangenomen; en waar eertijds enkel heil werd gezocht in vluchtend kampen, kan thans een: tot hiertoe en niet verder, worden toegeroepen aan den waterwolf, die zoovele hectaren vruchtbaarst land, en zoo vele dorpen en steden heeft verslonden.

Zóó stilzwijgend, geeft het Gedenkboek een averechtsch denkbeeld van die eilandenreeks, welke - naar verluidt - tot peter heeft den volksstam der Sueven, doch die in later tijden zóó menigwerf te zilten doop werd geheven, dat wij het slechts erkennen als land van de zee. Het weinige toch dat het Gedenkboek van Zeeland weet te vertellen, onderscheidt dit geenszins van de andere lage landen der kust. Want de West-Kapelsche zeedijk - hoe flauw ook van beloop - vindt een volkomen tegenhanger in de Noord-Hollandsche waterkeering ter Hondbossche; en al mogen de kanalen door Walcheren en Zuid-Beveland merkwaardig zijn wegens hooge kosten en lage opbrengst, door sluizen waarvan sommige al te ondicht, en andere al te dicht zijn - men denke slechts aan de afgedamde Vlissingsche marinesluis, klagelijk legaat van den aanleg van Staatsspoorwegen! - deze en dergelijke merkwaardigheden hebben die kanalen met zoovele gemeen, dat wat dit betreft, zij evengoed bij onze tegenvoeters als hier te lande hadden kunnen zijn uitgedacht en uitgevoerd!

Maar Zeeland zij gerust! Werd haar geen plaats toegekend harer waardig in de Nederlandsche Opperzaal der techniek, thans is, enkel en alleen haar ter eere, een monument opgericht, niet minder grootsch en heerlijk! En - dit komt haren roem zeer ten goede - het hier bedoelde werk is niet geschreven noch in de sprake van het volk, dat hoe ook eenmaal in alle werelddeelen heerschend, toch zijn taal niet tot wereldtaal wist te stempelen, noch in de ci-devant wereldtaal: het Fransch; neen, die Zeeuwsche worstelstrijd is geboekstaafd in den tongval van de toekomst, van bijna het heden: in het dietsch der hooge landen, het dietsch onzer broeders ten Oosten: het Hoogduitsch!

Aldus ligt voor mij in dien teer-blauwen omslag van het Berlijnsche huis Ernst - allen technici wèl bekend - met fraaien druk en op zwaar papier - niet minder kenmerken

dier firma - het door vele afbeeldingen en kaarten verluchte, meer dan zeshonderd bladzijden tellend kwartijn van den Königlichen Regierungs-Baumeister F. Müller; een monument van belezenheid en vlijt.

Van Duitsche belezenheid en vlijt; want *more Germanorum* is de Zeeuwsche waterstaat beschreven... en men weet immers wat dit zeggen wil? Gelukkig dan ook voor den lezer dat de getuigenis van Zeeland's bodem niet dieper daalt dan het tertiaire, en dat Zeeland's annalen slechts terugreiken tot Caesar, want anders!..... Maar neen, wij doen den schrijver onrecht met hem te verwijten ons terug te voeren tot dat grijs verleden; want niet enkel zijn de oorzaken der huidige moeielijkheden dáár te vinden, maar ook dáár ligt hare oplossing. En al ware zulks niet het geval, mogen wij het dan den vreemdeling euvel duiden dat hij ons land zóó lief heeft gekregen, dat hij is geworden als een zoon van den grond, die het schijnbaar onbeduidende, door den oningewijde achteloos met den voet weggestootene, opheft met teere vingeren, en gaarne met zijne gedachten verwijlt in een verleden, zóó groot, zóó roemrijk, dat het zelfs door vergelijking met het heden, pijn doet en schrijnt?

Wel verre dan ook van te meesmuilen als hij (blz. 211) eene afbeelding van het weggeslagen Westkapelle in houtsneê doet weergeven, omdat zincografie niet bij machte is al die huisjes en paadjes en dijkjes van de oorspronkelijke prent zuiver en duidelijk af te beelden, drukken wij hem wegens zulk een zorg hartelijk de hand, en herkennen hem daarin als een onzer, als meer dan vriend: als bloedverwant. Gaarne dan ook en vol vertrouwen nemen wij zijne leiding aan; waden getroost aan zijne hand door Latijnsche citaten, waaruit blijkt dat voor den verfijnden Romein onze voorvaderen waren als Eskimo's en Lappen; kronkelen dan met hem door alle stroomen, stroompjes, kreken en kreekjes van het waterrijk; onderzoeken hoe voormaals de oever werd verdedigd, hoe thans; met welke bouwstoffen en hoe aangewend. Dan - eindelijk moegedobberd - trekt onze gids het land in ‘und wandert mit bedächtiger Schnelle’ door de doolhoven eener administratie, welke den dijken niet minder noodlottig was dan de zee. Ten slotte - neen dat ware verre van juist - in den vroegen namiddag (want nog

slechts twee derde van den langen tocht is afgelegd) wordt op Duitschen trant het middagmaal genoten. En welk een middagmaal! Een maal dat Brillat Savarin als aan een braadspit omwentelen doet in zijn keukengraf! Stapelen, hoog als duinen, van de keurigste aller keurige oesters: Zeeuwsche! Vier en veertig kwarto's door - en met genoegen - tafelen wij met den schrijver. Niet enkel tot genoegen, maar ook tot leering, want uit zijn helder overzicht blijkt niet enkel hoe de oester-cultuur, opgekomen sedert den jare 1868, uitsluitend gedreven wordt door en met Hollandsch bloed (want ook de oesters, indien zij het konden gapen, zouden doen hooren het: van vreemde smetten vrij!); hoe de Zeeuwsche vischboer jaarlijks verre boven het millioen kilogram schaaldieren weet te oogsten uit het te water gegane markiezaat van Bergen op. Zoom en de verdronken Zuid-Bevelandsche gronden, maar treffend manen ons wederom de lotgevallen dier oesterplantage, dat de Hollandsche bandeloosheid - valschelijk geroemd als vrijheid - geen gewin geeft, en welvaart eerst hare intrede doet, als vermeende rechten oordeelkundig beperkt worden.

Gesterkt hervatten wij dan den langen tocht; dwalen over oude plattegronden; snellen op in vogelvlucht om te zweven boven sterk ommuurde steden, half verscholen achter een wimpelend mastbosch, om dan in duizelingwekkende vaart neer te storten ‘vom Himmel, durch die Welt, zur Hölle’. Want, ach, wie spreekt van Zeeland's opkomst en bloei, kan van Zeeland's ondergang niet zwijgen. Niet enkel Veere's princenbeker toch is gevuld met alsem!

Doch meer nog doet het volgen wee, als de schrijver ten slotte rondspeurend naar de Zeeuwsche scheepvaart, op de stroomen, welke eenmaal De Ruiters en Evertsen droegen ten zege, thans enkel dobberen ziet een provinciale veerstoomboot of beurtvaarders, welke snel Duitsche reizigers voeren naar Engeland, eu wèl vele loodskotters, maar die uitheemsche bodems, Vlissingen voorbij, den weg wijzen naar de Scheldestad, die zoo gretig de bloedroode hand uitstrekt naar zee...

Arm, arm Zeeland!.... Neen, toch niet: rijk Zeeland! Rijk, niet enkel aan herinneringen, maar rijk ook aan die beste onzer vaderlandsche eigenschappen: taal geduld en overleg, moed en volharding; aan het behoud van het innerlijke òòk wetend te paren eerbied, meer nog: liefde voor den

uiterlijken staat van ons voorgeslacht, voor die landsdracht welke het hoofd der vrouwen omhuift met wat meer is dan een diadeem, hare gestalte statiger omhult dan met kroningsornaat. Wijs mij een land waar de bodem zóó rijk, waar de vrouwen zóó schoon; waar de zeewind wegvagend en uitziltend al het vunzige en lage, omhoog draagt in klaarder kristal van het uitspansel zulk een mengeling van geuren, zulk een flikkering van licht; waar grootscher harmonie dan snaar en koper scheppen kunnen, omhoogstijgt uit den zeegalm, als de toornende wateren opstuiven den schubbigen dijksvoet, bruisend zich wringen door de hoog houten staketsels, of donderend omhoog spuiten in schuimende samentrekking, waar logge steenklompen stuiten durven de duizelende vaart. Zie de waterhoos - als verdoofd door den eigen slag - een oogenblik weifelend zweven, hoog in de lucht,.... en dan, in machtelooze samenvalling neerploffen op de daverende steenglooiing, om dáár - geplet door den val - uit te schieten in duizende waterkronkels, die sissend terugschuifelen in het kokende diep.....

Zóó danst de zee den krijgsdans op de druipende wallen der dijksvesting, om straks, als haar de wind niet meer zal tergen, zoetelijk te liefkoozen dien steenen gordel der Zeeuwsche meerminne. Droomerig luistert zij dan naar den loomen slag van de golf in de verte, die langzaam omkrullende tegen den zoom eener zandplaat, in aanzwellenden en afdeinzenden toon toewuift als een groet van onzichtbare dennentoppen...

Rijk Zeeland dus. Maar óók, bovenal: worstelend Zeeland! Worstelend met den oorsprong van haar bestaan: de zee! Doch wie, die niet Zeeuw is, kent dien kamp! Slechts een kleine kring van technici volgt den worstelstrijd met onverdeelde aandacht; doch een kring liefst zwijgend zwoegend en weinig bespraakt; niet wel voorbeschikt om den roep dier heldendaden te verbreiden. Mogen ook lezers vinden ‘de Dijksbouw en Zeeweringkunde’ van den eersten der Calands (1833); des tweeden Conrad's ‘Waterbouwkundige aanteekeningen’ (1874); P.J. Neyt's in den volkstoon gestelde, maar zeer te waardeeren ‘Sprokkelingen op waterstaatkundig gebied’ (1885); geen dezer werken geeft een volledig beeld van de moeielijkheden, welke de Zeeuwsche waterbouwkundige moet overwinnen; en genoegzaam geheel ongelezen buiten de

deinende grenzen der Provincie (.... en daarbinnen?) bleven de lijvige kwartijnen, welke eenig en alleen den grootschen strijd doen kennen. Bedoeld wordt ‘de Oeververdediging in Zeeland,’ welke sedert 1884, in ongeregelde tusschenpoozen, eilandsgewijze het licht ziet; dat reuzenwerk van den eersten - nog tegenwoordigen - Hoofdingenieur van den Provincialen Waterstaat, M.B.G. Hogerwaard.

Met onverwoestbaar geduld, en niet zonder offers van tijd.... en eigen geld, wordt door dezen technicus de ingewikkelde geschiedenis der Zeeuwsche kustverdediging ontward, en wel met eene zorg, welke slechts kan bevreemden wie niet weet hoe juist eene volledige kennis gebiedend vereischt wordt om latere geldverspilling te voorkomen[1)]. Daarom vóóral begroeten wij het werk van den heer F. Müller met zulk een vreugde, omdat het - grootendeels glans ontleenend aan die studiën - de bron voor den vreemdeling ontsluit; en zelfs zullen niet-Zeeuwsche landgenooten vruchts genoeg trekken uit den Duitschen arbeid, indien deze er hen toe brengt meer aandacht te wijden aan het streven van dien Provincialen ingenieur, dien eenmaal het corps van den Rijkswaterstaat tellen mocht in zijne gelederen. Waarom ‘eenmaal?’ Helaas, ook thans nog zoude die eer ons deel zijn, indien niet - ik weet niet meer welk een gril van welk Minister, of het gestook van een bureelambtenaar, - dien Rijksingenieur hadde doen weigeren wat in landen met minder enge grenzen en minder enge hoofden nooit wordt ontzegd: zoodat zelfs een Carnot, bekleedend den Presidialen zetel, nog kon verrijken den ranglijst van het Fransche Waterstaatscorps als ingenieur der eerste klasse met verlof....

Hoe vermetel het pogen ook zij, toch wil ik trachten in de enge omlijsting van een tweetal Gidsartikels te dringen een kort begrip van dien machtigen strijd, met steen en rijshout, maar - gelijk de belangrijke studie van Jhr. J.A. Schorer leert - niet minder met de pen, daar gevoerd in het westelijkst deel van ons land.

1) Alleen reeds het deel betreffende de oeververdediging van Walcheren houdt 30 groote kaarten in. Thans zijn acht stukken verschenen; waarvan het laatste (Schouwen en Duiveland), jammer genoeg, nog niet door den heer Müller kon geraadpleegd worden. Behalve deze monografiën, is in 1893 nog door den heer Hogerwaard in het licht gezonden eene ‘Memorie over de verdediging van de Zeenwsche oevers.’

I.

Op de eerste plaat van den atlas gevoegd bij het werk van den heer Müller, wordt Zeeland op kleine schaal afgebeeld. In tegenstelling met gewone landkaarten, zijn hier getint door fijne waterpasse streepen de breede stroomen, welke de eilanden scheiden. Die eilanden zelve zijn daarentegen blank gelaten. Maar niet geheel en al: want hier en daar, langs den rand der stroomen, is de oever over meerdere of mindere breedte zwarter getint dan het water, door schuins getrokken lijntjes. Zoo in Staats-Vlaanderen bijna de geheele waterzoom, westelijk van het verdronken land van Saeftingen (aan den mond der nog onverdeelde Schelde); loopende van daar langs Ter Neuzen en Breskens tot dicht aan de Sluische grens. Zoo aan de overzijde der Westerschelde: de top van den diep ingeschaarden bocht bij Eversdijk (zuidoostwaarts van Goes) alsmede de langgerekte kust tegenover Neuzen (Everdinge, Ellewoutsdijk en Borsele), welke dient tot buikvin aan het zeemonster, uit Walcheren, Noord- en Zuid-Beveland samengesteld. Zwart ook zijn getint: van Noord-Beveland, de zuidoostpunt en eenige deelen van den noordelijken oever; aan het Tolensche Scheldevlak: Goreshoek en Stavenisse; aan het Schouwensche de zeepunt bij Burgh. Eindelijk, in den hoek gevormd door Zijpe en Grevelingen: Bruinisse op Duiveland.

Zoo gestreept, als vormden zij een overgang tusschen land en water, zijn inderdaad die oeverpolders cijnsplichtig aan de zee; de helft, eenige jaren zelfs gansch hun opbrengst offerend als zoen voor hun bestaan. Dat die zwarte tinten slechts zulke smalle strooken vormen, is een gevolg van den historischen toestand: voet voor voet is in vroegeren tijd de zee weggedrongen; en niet ver achter den tegenwoordigen landgordel ligt dan ook een tweede zeewering, daarachter een derde, somwijlen nog meerdere; zoodoende polderkringen vormende wier dijken ‘slapen’, doch geheel gewapend slapen opdat de zee hen niet verrasse. Evenwel, moge al in Zeeland geen polder volkomen veilig zijn, slechts een twintigtal, onmiddellijk aan een der stroomen gelegene, verkeert in dien toestand, welke met het woord ‘calamiteus’ wordt aangeduid; een woord Hollandsch geworden door eeuwen

lang gebruik, doch dat eene beperkte administratieve beteekenis heeft, want enkel die polders zijn calamiteus welke een ondergang dreigt, die na korter of langer tijd gevolgd zoude worden door den ondergang der achterliggende; wier gevaar dus niet enkel plaatselijk is, maar òòk een gevaar is voor de gemeenschap.

Niet de geheele oeverzoom verkeert natuurlijk in dien toestand, en dus slechts hier en daar draagt deze op de kaart des heeren Müller die gestreepte tint, waarmede hij calamiteuse polders aanduidt. Tracht men nu uit die kaart af te leiden waarom deze polder wèl, gene niet is getint - waarom dus hier gevaar dreigt, elders niet - dan geeft dit onderzoek geen uitsluitsel. Blijkbaar hangt het gevaar niet samen met de richting van de dijken ten opzichte van de stormstreek. Want wel zijn er calamiteuse polders wier dijken gekeerd zijn naar het westen; maar evenzeer zijn polders calamiteus welke in de luwte liggen, d.i. in Zeeland enkel blootgesteld zijn aan winden, welke waaien uit dat deel der kompasroos, hetgeen zich van het zuiden, door het oosten uitstrekt tot het noordoosten.

En evenmin is het gevaar af te leiden uit de algemeene oeverstrekking. Want de bij rivieren geldende regel: dat de holle oever inschaart, de bolle zijde van de bocht daarentegen aanwint - een regel zóó algemeen dat men bijna blindelings de bedreigde deelen kan aanwijzen - geldt niet voor de Zeeuwsche stroomen, die dan ook welbeschouwd, eigenlijk inhammen zijn der zee. Hier toch zijn de landoevers geen stroomleiders, maar enkel begrenzing van de watervlakte; en meer dan één geul kronkelt door de breede monding, zóó grillig zich richtende, dat slechts hier en daar de bocht van het diep één is met de buiging van den kustzoom.

Een landkaart van Zeeland kan derhalve geen antwoord geven op de vraag: waar schuilt gevaar? Kan een zeekaart dit dan beter? De zeekaart, waarop - zooals men weet - de oevers vlak worden gehouden, maar die daarentegen elke daling en elke verheffing van het zeedal opteekent. Een dergelijke kaart doet dus zien, wààr de stroom, volgend de eigen gegraven geul, den oever bedreigt en afschuurt.

Doch ook deze vingerwijzing is onvoldoende. Zeeland kent polders waar niet ver uit den wal het dieplood 35

meter diepte aanwijst, - veel meer zelfs: 60 meter - zonder dat met meer dan gewone bezorgdheid de opzichter, gezeten in de peilboot, volgt met het oog hoe kronkel na kronkel van de lijn, waaraan het gewicht is bevestigd, peilsnel zich afwint en als door een geheimzinnige macht meegetrokken, verdwijnt over boord. En elders, waar de onderzeesche oever flauwer glooit en in de stroomgeul niet meer dan een tiental meter diepte wordt gevonden, vreest hij wellicht het ergste!

Hieruit volgt nu wel niet dat een zeer steile oever, met naderende diepe stroomgeul, geen gevaar oplevert; maar dit soort gevaar is er een van lagere orde. Die aanval is te voorzien, en bijtijds en van lieverlede kan men dus tot verdediging overgaan. Die toestand is dan ook niet eigenaardig Zeeuwsch. Ook te Helder staat de zeewering zòò steil dat op tien meter uit den laagwaterrand een diepte van zestien meter wordt gepeild, welke op slechts den dubbelen afstand tot dertig meter aangroeit, zoodat die onderzeesche oever steiler staat dan een steile dijksglooing, en dan ook geheel gestoken is in een pantser van basalt.

Maar het echt Zeeuwsche gevaar is een geheel ander gevaar. Het komt aansluipen, onhoorbaar, als een dief in den nacht; men kan het wèl vermoeden, niet nawijzen. Dit gevaar heet: de *dijkval;* die door niets zich aankondigende plotselinge inzinking van den grond, welke ook in gedaante zóó geheel verschilt van gewone aardverschuivingen.

Zie hier hoe nog in de eerste dagen van Maart 1864 de toestand was vóór den Vlietepolder - een polder ongeveer gelegen in 't midden van de noordkust van Noord-Beveland. Terwijl de zee bij vloed den dijksteen bespoelde, trok zij zich bij eb - het dagelijksch waterverschil bedraagt hier ongeveer drie meter - terug tot op 140 meter uit dien voet. Het strand helde dus tamelijk flauw; slechts weinig flauwer de onderzeesche oever, want eerst op 60 meter uit de laagwaterlijn werd 5 meter diepte gepeild. Verder uit den wal daalde de zeebodem sneller, doch nog niet meer dan de helling welke aan de buitenglooiingen onzer sterkste rivierdijken wordt gegeven (5 : 1). En waar de diepte van 15 meter werd gepeild, verflauwde zelfs wederom de daling (7 : 1), zoodat men de grootste diepte in de stroomgeul - 35 meter

- eerst aantrof op twee honderd en vijftig meter uit den wal.

Wie slechts de Hollandsche kusten kent, mogen deze hellingen steil schijnen - te Scheveningen wordt bijv. de diepte van 15 meter eerst op zes kilometer uit den wal gevonden, dus op meer dan veertig maal grooteren afstand - inderdaad zijn zij weinig onrustbarend. Zij zijn niet steiler dan die welke de Veluwsche heide aanwijst; en gelijk een Geldersche heuvel steeg dus de Zeeuwsche polder met zachte glooiingen op uit den zilten vloed.

Alleen de laagwaterrand was dan ook tegen den voortdurenden golfslag verdedigd; en enkel ten einde verdieping door verdere stroomschuring te voorkomen, was de onderzeesche oever op twee - doch ver uit elkander gelegen punten (600 meter afstand) - ter breedte van een twintigtal meters bedekt met zinkwerk, dat tot tamelijk groote diepte reikte. Maar gelijk uit de bovenstaande beschrijving volgt, de toestand was inderdaad oogenschijnlijk zeer gunstig: een groot vóórland voor den dijk, een flauwe - althans betrekkelijk flauwe - zeeoever.

Nog in den avond van den 9^{en} Maart 1864 had de in de nabijheid wonende werkbaas van den Vlietepolder die zoo even genoemde steenbezetting langs den laagwaterrand onderzocht. Niets verdachts werd bespeurd; maar toen hij zich den volgenden morgen te half zes ure, nog in den schemer, naar buiten begaf, bleek niet enkel het gansche voorland verdwenen - 140 meter breed, meer dan vier bunders groot! - maar was de buitenglooiing van den dijk al bijna tot aan de dijkskruin weggezonken. En zóó gluiperig was de zee te werk gegaan, dat geen der huisgenooten van den werkbaas er iets van had bemerkt. Alleen meende later een hunner, tegen half tien in den avond, en ook later in den nacht geluiden te hebben gehoord alsof groote aardmassa's in het water stortten. In den morgen breidde zich de val nog eenigszins ter weerszijde uit; aardklompen van 5 tot 25 teerlingmeter inhoud scheurden af en storten wentelend in de diepte, doch reeds om negen uur 's morgens was de dijkval volkomen.

Toen werd in den voormaligen laagwaterrand twaalf meter diepte gepeild! Het woord ‘val’ drukt dus wèl uit het

verschijnsel, letterlijk zelfs indien wij nagaan den vorm van het onderzeesche dal, hetwelk de plaats innam van het vasteland. Want niet enkel was de laagwaterrand 12 M. diep verzonken, doch over zestig meter strekking - gemeten naar den voormaligen dijksteen toe - was het voorland bijna waterpas tot dat peil gedaald, en meer landwaarts steeg de nieuwe bodem zóó weinig, dat nog ter plaatse van de vroegere dijksvoeting zeven meter water werd gepeild. Het geheele voorland was dus tot een bijna horizontalen zeebodem geworden. En de eigenlijke zeebodem was niet minder veranderd. Ook deze was afgevlakt, maar tevens waren de grootere diepten weggenomen, zoodat nergens meer dan 21 meter diepte werd gepeild.

Uit dit alles volgt dus dat de grondmassa's niet als over een hellend vlak zeewaarts waren afgeschoten, maar afgevloeid zooals een brij of pap; en ook de gedaante van het door den dijkval gevormde zeedal wijst hierop. Op den waterspiegel gezien, heeft de nieuwe zee-inham een zeer eigenaardigen vorm. Over betrekkelijk korte strekking is de vroeger in ongestoord rechte richting doorloopende laagwaterrand weggenomen; ter weerszijde van het weggenomen deel krommen zich, steeds verder van elkander afwijkend, de nieuwe oeverranden in sierlijken boogvorm, totdat zij zich dieper landwaarts in, vereenigen met flauw gebogen belijning. De begrenzing van den inham doet dus denken aan een Jacobsschelp, waarvan het lid ligt in de richting van den voormaligen oever.

Reeds op den waterspiegel gezien onderscheidt zich dus de dijkval van de gewone, een ieder bekende afschuivingen en afkalvingen, die zich bij eiken ondermijnden rivieroever, ja bij eiken slootkant voordoen, en - het breedst bij den oeverrand, landwaarts snel afnemend - den sikkelvorm vertoonen. Doch ook onder water is het verschil tusschen dijkval en afschuiving niet minder kenmerkend. Het beloop van sikkelvormige afkalvingen is vrij steil, en komt ongeveer overeen met de natuurlijke helling van den grond onder water; de dijkval daarentegen - welke op den waterspiegel min of meer het voorkomen heeft van een ellips, wiens rand ten deele door de zee is uitgewischt - heeft onder water een trechterof kegelvorm, en doet denken aan den ingezonken krater van een vuurspuwenden berg. Die trechter staat echter niet te

lood, maar helt achterover, polderwaarts, zoodanig dat de flaauwste helling van het zeedal juist ligt tegenover de plaats waar de zee door den trechterrand is heengebroken. En het is deze flauwe, zich ver stroomwaarts uitstrekkende helling waarvan straks eene beschrijving werd gegeven, want de ter weerszijde gevormde hellingen van het trechterdal staan - gelijk bij een liggenden trechter natuurlijk is - veel steiler.

Zoo geeft het geheele voorval den indruk alsof in de diepte, onder het vaste land, de aarde plotseling ware geworden tot een vloeibare massa, welke - de wetten volgend der vloeistoffen - allerwege: naar boven, naar beneden, naar alle zijden heenpersend, eindelijk uitbreekt naar dien kant waar de minste weerstand wordt geboden: eenig zwak punt dus van den onderzeeschen oever. Dan uitspuitende in zware, dikke aardstralen, wordt in den grond een holte achtergelaten, waarin zich van bovenaf de hoogere, vastere aardlagen, als in een trechter afstorten. Doch deze lagen bekleeden de wanden van het dal met hunne vastere zware materie, en versperren aldus den brijachtigen ondergrond den verderen uittocht. De val komt dus tot stilstand, en deze stilstand is zelfs zóó beslist, dat in Zeeland de uitspraak geldt: dat in een val zich geen nieuwe val voordoet.

Vanwaar echter de brijvorming? Gansch Nederland is immers op zand gevest, en hoe dan enkel aan de Zeeuwsche kust dit gevreesde verschijnsel? Voordat hierop antwoord kan worden gegeven, is met enkele woorden te schetsen op welke wijze Zeeland uit de golven is ontstaan, en hoe deze daarna op nieuw een zóó groot deel van hun voormalig gebied hebben veroverd.

II.

Keeren wij hiertoe in gedachte terug tot het tijdperk, dat geologisch herinnert aan vóór den zondvloed: het tertiaire tijdvak. Toen bestond Zeeland nog niet. Diep, zeer diep onder den waterspiegel arbeidden Schelde, Maas en Rijn onverpoosd aan de ophooging van den zeebodem. Daar waar zij uitmondden in de oneindige vlakte, bezonk door het langzamer vlieten van den stroom de tot leem verweerde leisteen, welke zij fijnverdeeld aanvoerden uit het bergland

van haren oorsprong. Zoo ontstonden nabij den voorwereldlijken kustzoom, waaiersgewijze zich uitspreidende, onderzeesche kleilagen, zeer flauw hellende naar de open zee toe. En terwijl die rivieren steeds dieper voren ploegden in de gebergten welke zij doorstroomden, verlengde zich rugwaarts haar loop; gelijk bij ebbe de mui zich dieper en dieper ingraaft in den droogvallenden bank vóór het strand, en daardoor tevens verder achteruit zich voortzet in het zwin. Eindelijk, steeds landwaarts indringend, doorbrak de Schelde de wanden van uitgestrekte, hoog boven den zeespiegel gelegen bergmeeren, op wier bodem zich in dikke laag had gelegerd groenkleurig zand, afkomstig van omliggende hellingen. En terwijl die rivier nu afvoerde het water dier bergkommen, bracht zij tevens naar zee dat zand, en spreidde het uit over de vroeger gevormde leemkegels.

Gaanderwege hoogde zich de zandafzetting op, en op dezen bodem, in het niet meer met kleideelen bezwangerde zeewater konden zich nu schelpdieren welig ontwikkelen, die op hunne beurt het zand bedekten met een min of meer dikke schicht kalken omhulsels.

Zóó vulde zich - langzaam maar gestadig - Zeeland's waterdal in het vóór-diluviale tijdperk. Maar toen barstten plotseling los die geweldige beroeringen, welke nog natrillen in het Oude Testament. Onmetelijke meren, bergenhoog aangezwollen door eindelooze regenstroomen, klimmen tot boven den oeverrand, graven dezen diep uit door de kracht van het overstortende water, en zoo plotseling zich leegend in de te nauwe rivierbeddingen van Maas en Rijn, snellen zij zeewaarts als watervloeden, die in hunne draaikolken geweldige zandmassa's opzuigen en deze uitspreiden in een laag van tientallen meters dikte - zoo geweldig was de Zondvloed! - over het rustige kleine schelpenleven heen, dat zich ontwikkeld had op den bodem der zee.

Toen dan eindelijk de wateren wegdroogden, was het vroegere zeedal - Zeeland's bodem - geworden tot een ondiepe vlakte; een soort Zuiderzee. Nu konden de golven van den Oceaan het zand opjagen tot banken; de wind dreef de droogvallende platen op tot duinen, en in de half-zilte, half-zoete kom daarachter, ontwikkelde zich op de dunne sliblaag, door de thans weder rustig stroomende rivieren aan-

gevoerd, een welig plantenleven. Steeds afstervend en voortgroeiend werd zoo in den loop der tijden een veenlaag gevormd, ter dikte van een tot twee meter, welke gedeeltelijk boven, gedeeltelijk beneden den tegenwoordigen ebbestand is gelegen. Eindelijk, toen Zeeland's bodem tot dit hooger peil gerezen was, nam de slib, welke voorheen door de plantenstengels moest worden vastgehouden en voor wegslaan behoed, zelfstandig - als zijnde nu voldoende door het ondiepe tegen den golfslag beveiligd - de verdere ophooging op zich en vormde den vetten poldergrond. Zoo had dus eerst, als eene zuinige Hollandsche huismoeder, de natuur tot grondslag van het eilandenrijk enkel waardeloos zand verwerkt, om daarover als een tafelkleed uit te spreiden de kostelijke schicht vruchtbare aarde.[1)].

Mag echter ‘land’ genoemd worden, wat zóó eindelijk opdook uit de golven? Hoogstens was het een water-wildernis, noode een schuilplaats - erger dan de dood - verschaffend aan het van vasteren grond opgejaagd menschenwild. Huiverend schrijft Plinius: ‘Tweewerf per etmaal, aanvloeiende van alomme, woelen de golven over de onmetelijke vlakte, tweespalt stichtend in de eeuwige orde der natuur: mengende land en zee. Dáár, op hooge heuvelen en op terpen, tot boven vloedpeil aangedragen, huist een ellendig volk. Als het water het land overdekt, schijnen de hutten te dobberen op den vloed; als deze zich terug trekt, zijn zij als gestrand. Op de visschen welke wegvluchten met de wateren, wordt

1) Niet verheeld mag worden dat het zeer te betwijfelen is of het hierboven geschetste verloop, zoo aantrekkelijk door grootschen eenvoud, wel in allen deele waar zij. *Voll Müh' und citel Stückwerck* geldt niet enkel voor wat de mensch maar ook voor hetgeen de natuur wrocht. En de nieuwere wetenschap over meer materiaal en meer hulpmiddelen beschikkende, in daardoor tevens voorzichtiger geworden in hare uitspraken. Ongelukkigerwijze, terwijl de geschiedenis van het diluvium en het alluvium in meer noordelijke deelen van Nederland ijverig wordt nagespoord, is Zeeland nog niet met zulk eene belangstelling begunstigd; en Dr. Seelheim's onderzoekingen, - de meest nieuwe - zijn helaas, zooals de heer Beekman aantoonde, minder betrouwbaar. Mogen weldra nieuwe boringen op meer wetenschappelijke wijze onderzocht, en oudere, op nieuw onderzocht, meerdere zekerheid verschaffen! Hoewel slechts ten deele op Zeeland betrekking hebhende, worde de belangstellende lezer verwezen naar de opstellen van Dr. Lorié omtrent de binnenduineu (Archives Teyler, 1890), en de gedaanteverwisseling der Schelde en der Maas (Tijdschrift Aardrijksk. Genootsch. 1894).

rondom die hutten jacht gemaakt. Dit volk kent geen vee; kan zich niet voeden met melk, zooals de naburen; kent zelfs niet den strijd tegen wilde dieren: want tot verreweg zijn de vlakten ontbloot van struweel. Met banden uit zeegras en biezen gevormd, vlechten zij vischnetten. Met slik, gedolven met handen en meer door den wind dan door de zon gedroogd, koken zij hunne spijzen en verwarmen zij hun door den noordewind verkleumd ingewand. Geen andere drank dan het regenwater der putten onder den afdrup hunner woningen. En zulke diep ellendigen zouden zich achten te zijn vervallen in slavernij, indien hen de hedendaagsche Romein bestuurde? Waarlijk Fortuna spaart velen slechts tot hun eigen straf.'

Of de vluchtheuvels waarvan Walcheren er nog niet lang geleden zelfs een zestigtal telde, en die van betrekkelijk kleinen omvang zijn, nog aan deze tijden herinneren, valt bezwaarlijk uit te maken. De heer Müller geeft de afbeelding van een hunner: die te Koudekerke bij Middelburg. Dezehoogte is met gras begroeid, en het eenigszins ovaalvormig bovenvlak van 14 meter doorsnede ligt een achttal meters boven het omringend land. Brokstukken van aarden vaatwerk, koperen, bronzen en ijzeren voorwerpen - zooals hoefijzers en peilspitsen - gevonden in den grondslag der heuvels, wijzen er althans op dat zij, die deze hoogten opwierpen, niet geheel onbeschaafd waren. Ook blijkt uit de verschillende aardlagen, dat die terpen niet op eenmaal op de tegenwoordige hoogte zijn gebracht.

Welke echter de juiste beteekenis dezer heuvelen zij, de terpbewoners, wier vrij leven Plinius lager stelde dan Romeinsche slavernij, zijn de stichters van Zeeland. Voet voor voet drongen zij de zee uit de vlakte, telkens nieuwe water-ringen schakelend aan het oud-bedijkte land. Zoo groeiden de eilanden tot dat zij eindelijk elkander aanraakten, en samensmolten tot de huidige gestalten, wier omtrek eenvoudig is van lijn, doch wier vlak overal nog draagt de teekenen der samenvoeging, als zoovele niet weggestoken gietnaden van een uit den vorm genomen gipsbeeld.

Nog in den aanvang der twaafde eeuw was Zeeland grootendeels onbedijkt; en daarenboven behoefde zich de zeevloed maar weinig in te spannen om de betrekkelijk zwakke

aarden keeringen te overheeren. Doch na elke nederlaag herrees de dijk in zwaarder gestalte, en de landgrage inzaat hield niet op schor na schor watervrij te maken. En toen veranderde de strijd van karakter. Want nu de loop der vloedwateren - welke ten tijde van Plinius vrijelijk aanen afstroomden - door die dijken was afgepaald, schuurden zij zich beddingen, welke steeds dieper en dieper werden; immers naarmate de geul zich uitgraaft verzwakt de weerstand van den bodem steeds minder en minder de levende kracht der steeds aangroeiende watermassa's.

Zoo altoos winnend in kracht en toenemend in massa vormden die stroomen de zeegaten van thans, met hunne geweldige waterbeweging. Doch ongetwijfeld zouden zij niet zóó machtig zijn geworden, indien niet omtrent de Zeeuwsche kust de halfdagelijksche rijzing en daling der open zee zoo aanzienlijk ware. Immers terwijl langs den vasten Hollandschen wal het verschil tusschen hoogwater en laagwater weinig meer bedraagt dan anderhalven meter, groeit dit snel aan naar de engte toe tusschen Frankrijk en Engeland, en klimt te West-Kapelle reeds tot 3 meter. Toch draagt de beperking van het vloedbed zeker wel het meest bij tot de graafkracht der stroomen, want terwijl in zee de doorgaande diepte van 15 meter tamelijk ver verwijderd blijft van de Zeeuwsche kust - verder zelfs dan van de Hollandsche - wijzen de Schelde-mondingen daarentegen geulen aan waar meer dan vier maal die diepte gepeild wordt; en meer dan dubbel zoo snel als in open zee stroomt dan ook de vloed door die engten. En zulk een kracht ontwikkelt die waterbeweging, dat zich op de Westerschelde een verschijnsel voordoet, hetwelk alleen in dergelijke buitengewone omstandigheden bestaanbaar is. Terwijl nl. te Vlissingen de ebbe gewoonlijk niet valt beneden het peil van 1.88 meter ÷ N.A.P., daalt in het meest landwaartsche deel der Westerschelde (Hansweert-Bath) het laagwater een derde meter lager; gelijk dan ook de vloed, welke te Vlissingen slechts klimt tot 1.79 M. + N.A.P., te Waarde tot 2.04 M. + N.A.P. stijgt. Zóó aanzienlijk is dus de watermassa - en dientengevolge zóó groot haar vermogen - dat eenmaal in beweging gebracht door het stijgen of dalen van den zeespiegel, zij niet meer gehoorzaamt aan de wetten der zwaartekracht, maar stroomt tegen het verhang in, oploopt tegen de helling; even als een

golf, brekend tegen den zeeoever, het strand opsnelt en terug vloeiend, door een nieuwe golf gekeerd in haar vaart, tegen deze omhoog steigert.

Dieper en dieper holden de stroomen de diluviale zandlaag uit. Deze is in het zuiden van Zeeland omtrent 20 meter dik, schiet noordwaarts steeds dieper, en wordt daar aangetroffen tot op 40 meter of meer. Helt de onderkant dier schicht vrij regelmatig, voor den bovenkant is geen vast peil aan te wijzen. Zoo verheft zich op sommige plaatsen dit diluviale zand boven laagwaterpeil, hoewel het op de meeste eerst eenige meters dieper wordt aangetroffen. En dat men zelfs niet aan het bovenvlak een plaatselijk peil kan toekennen, blijkt bv. nit de boringen langs den rand van den reeds genoemden Vlietepolder. Op het eene punt werd het diluvium op zes meter beneden het maaiveld aangetoond; acht minuten gaans verder eerst op elf meter diepte; terwijl nogmaals acht minuten verder de bovenkant van dit zand reeds op vier meter diepte beneden de oppervlakte werd gevonden.

Dit diluviale zand, waarop de polderklei rust - al dan niet daarvan door een dunne veenlaag gescheiden - is de oorzaak van den zoo bijzonder hachelijken toestand der Zeeuwsche oevers. Dit zand heeft geen samenhang; kleeft door geen slibdeeltjes samen, gelijk het zand van jongere dagteekening: het alluviale zand; maar gedraagt zich - met water vermengd - bijna als water. Als bij een zeef laten de holten tusschen de zandkorrels het water door, en dientengevolge wisselt de waterdruk in den bodem, nabij de kust, met de hoogte van het voorbijstroomend water. Duidelijk blijkt dit uit eene reeks waarnemingen verricht door den heer Hogerwaard, en op kleinere schaal uit diens ‘Memorie’ ten deele overgenomen in den atlas van den heer Müller. Op 150 en 200 M. landwaarts van den laagwaterrand werden n.l. in het noorden en in het oosten van Noord-Beveland ijzeren buizen geslagen. Deze reikten tot een tiental meters beneden het maaiveld, en waren van onderen open, zoodat het water uit den ondergrond daarin vrijelijk kon opstijgen.

En toen bleek dat de waterbeweging in de buis getrouwelijk de halfdagelijksche verheffing en daling van den zeespiegel nabootste, doch deze verkleind tot op één vijfde. Verder werd opgemerkt dat die verkleinde getijlijn niet schommelde

om een stand ter hoogte van het halftij daarbuiten op stroom (de waterstand halverwege hoogwater en laagwater) maar om een stand, welke een paar decimeters hooger ligt. Vergelijkt men nu de gelijktijdige waterstanden in de buis en op den stroom, dan blijkt de waterstand in de buis één enkel oogenblik gelijk aan die daarbuiten; vervolgens neemt het verschil steeds toe, zoodat enkele uren later de waterstand in de buis aanmerkelijk lager is - soms tot twee meter - beneden den zeestand. Dan neemt het verschil weder af, totdat de getijlijnen in de buis en op zee elkander kruisen. Vervolgens staat het water in de buis hooger dan in zee, welk verschil wederom eerst toe- dan afneemt, en eindelijk te niet gaat, om vervolgens weder in tegengestelden zin op te treden. Hierbij valt nog op te merken dat de tijdstippen van hoogwater en laagwater in de buis een tot twee uren later vallen dan op stroom.

Welke beteekenis is echter toe te kennen aan de waterhoogte in de buis? Die waterstand geeft *niet* aan het peil van het grondwater in den polder. Want somwijlen rijst in de buis het water tot bijna maaiveldshoogte, zonder dat echter de polder dras komt te staan. De waterhoogte in de buis geeft dan ook slechts aan welke *waterdruk* er heerscht in die grondlaag van den polder, waartoe de onderkant reikt van de ijzeren buis. En uit de schommelingen in waterhoogte volgt dat die druk voortdurend afneemt en toeneemt, en nu eens grooter, enkele uren later wederom kleiner is dan de druk, welke de zee uitoefent op den onderzeeschen oever.

Waar de druk van het grondwater zóó veranderlijk is, kan ook de grondlaag niet in rust zijn. Voortdurend verandert hare spanning, en van een vast evenwicht is geen sprake. En gelijk somwijlen het van de rots afspringend steentje een sneeuwlawine veroorzaakt, welke gansche dorpen overstelpt, zoo kan eene kleine wijziging in de evenwichtsvoorwaarde - zóó onbeteekenend dat zij aan de aandacht ontsnapt - reden zijn dat het met water verzadigde diluviale zand uitvloeit, en zoo de dijkval ontstaat.

Wel heeft men opgemerkt dat vele vallen plaats vinden kort na groote getij-verschillen - na hoogen vloed of zeer lage ebbe - wanneer dus een zoo groot mogelijk verschil ontstaat tusschen de waterspanning in de zandschicht

onder de polderklei en den tegendruk van de zee, doch een nog grooter aantal vallen vindt plaats zonder dat men kan nagaan waarom zij niet eerder of later zich voordeden. Wellicht is het voldoende dat een enkel brok van den onderzeeschen oever door stroomschuring of golfslag steiler staande dan het natuurlijk beloop, plotseling afschiet in de diepte, om de sluimerende krachten los te binden en de zandmassa's op te wekken uit haar schijnbare rust.

Geen wonder dus dat zóó zelden iemand getuige is van een verschijnsel dat zich dan toch in het 23-jarig tijdvak 1860-1893 twee honderd zeven en dertig keeren voordeed. Een der weinige dijkvallen, door geloofwaardige ooggetuigen bijgewoond, is die welke in 1889 teisterde den Vlietepolder - vijf en twintig jaren derhalve na den straks beschreven val; drie jaren na den daarop volgende. Spits u echter niet op een woesten strijd tusschen verbolgen natuurkrachten; stel u geen hevig beroerde zee voor; geen aardklompen welke trillend zich storten in de kokende diepte, terwijl de polderdijk davert op zijne grondvesten. Zie hier al wat te vermelden valt: De voorzitter en de waterbouwkundige van het dijkbestuur bemerkten bij hunne wandeling langs den oever, aan den waterkant een steil kantje, enkele decimeters hoog; vervolgens zagen zij hoe 2 tot 4 meter landwaarts scheurtjes ontstonden van 10 tot 20 meter lengte. Daarna zonk de grond tot aan die scheurtjes weg; waarna achterwaarts nieuwe scheurtjes ontstonden, en opnieuw de grond wegkalfde. Geleidelijk breidde zich aldus gedurende een viertal uren het grondverlies uit; toen waren bijna zes bunder van het boven laagwaterpeil liggend strand verdwenen; was de zeewering over 260 meter lengte beschadigd, en de zee tot 235 M. landwaarts ingedrongen.....

Vormt men zich eenig denkbeeld van de grootte der aardmassa welke aldus in vier uren tijds, zonder het water in beroering te brengen, afzonk in de diepte? Meer dan negen maal honderdduizend kubiek meter! Doch dit cijfer spreekt niet tot de verbeelding, en daarom wil ik trachten u op andere wijze eenig begrip te geven van dit grondverzet. In datzelfde jaar werd met kracht gearbeid aan het vormen der Bergsche Maas - de nieuwe mond van de Bovenmaas; - in de nabijheid van Dussen. Van zéér vroeg in den morgen

tot zéér laat in den avond waren vijf excavatoren werkzaam tot het uitgraven van de bedding, terwijl een tweehonderdtal spoorwagens, getrokken door een elftal locomotieven, noodig waren om dien grond te vervoeren. Daarenboven waren als grondwerkers, spoorverleggers, machinisten en smeden nog werkzaam een kleine zeshonderd man. Welnu dat arbeidsleger heeft meer dan vier maanden tijds noodig gehad om evenveel grond te verzetten als de dijkval in vier uren tijds van datzelfde jaar verschoof! En de verhouding zoude nog veel ongunstiger zijn geweest indien niet dat arbeidsleger zich over eenige kilometers lengte had kunnen verspreiden. Want hoe beperkter het arbeidsveld, hoe kleiner het grondverzet wordt.

Zoozeer overtreft de natuur den mensch in kracht!.....

Niet enkel langs den kustzoorn verzinkt somwijlen zóó plotseling de grond, ook langs den rand der platen en zandbanken in de Zeeuwsche stroomen vinden somwijlen vallen plaats; doch slechts zelden worden deze opgemerkt. Een, zéér groote werd toevallig kort na de vorming ontdekt. Den 4^{en} Februari 1876 maakte de dijksbaas van het district Flauwers (ten westen van Zierikzee) een aanvang met de gewone voorjaarspeilingen, welke vanaf de kust strekken tot in het diepe der stroomgeul. De gevonden diepten waren gelijk aan die van het vorige jaar. Doch toen hij een tiental dagen daarna zijne wegens ruw weer gestaakte taak hervatte, wees de volgende peilraai eene zoo groote verondieping aan, dat herhaling der vorige peilingen geraden scheen. En nu bleek dat in dit korte tijdsverloop de 49 rneter diepe geul aangezand was *twintig* meter hoog! En deze verzanding strekte zich uit over meer dan een halven kilometer! Naaralle waarschijnlijkheid was die ontzachelijke grondmassa toegevloeid uit een val in de plaat tegenover de Schouwensche kust gelegen; althans bleek bij nader onderzoek, dat zich dáár een nieuwe geul had geschuurd.

Hoe weinig in zéér groote diepte alléén aanleiding schuilt voor een val, werd ook ditmaal bevestigd. Immers allicht zoude men denken dat door eene dergelijke aanzanding van den onderzeeschen oever de Schouwensche dijk in gunstiger toestand ware gekomen. En toch, nauwelijks waren drie maanden verloopen, of hier had wederom - doch nu aan de kustzijde - een groote val plaats; en niettegenstaande ook

deze bijbracht tot verondieping van den stroom, zonk enkele maanden later, vlak daarnaast, nogmaals de oever weg[1)].

Alzoo is zelfs nu, na zoovele eeuwen en eeuwen, nog niet in Zeeland de natuur hersteld van de ontzettende beroering waarin haar eenmaal bracht het diluviale tijdperk. Gelijk een jonge maagd ontroofd aan de moeder, wel eindelijk neerzinkt en slaapt, maar niet den sterkenden vasten slaap der jeugd, doch zich wentelt en keert, terwijl snikken krampachtig doortrillen het lichaam, en zij straks opschrikt met een schreeuw, zoo ook zijn die Zeeuwsche zandkorrels, gewonnen in zonnebrand en hemeldauw op de berghellingen van Midden-Europa, weggesleurd door een zondvloed en neergeploft in het kille, sombere diep, niet gekomen tot rust, maar trillion nog na, breed uitvloeiend als eenige schok hen opjaagt uit den schijnbaren eeuwslaap. Aldus maant de natuur den mensch, die zoo gaarne vergeet, telkens weer aan den oorsprong van het leven.

III

Lang duurde het echter vóór dat men in Zeeland zelve zich een juiste voorstelling vormde van de oorzaak der vallen. Zoo schrijft bijv. Nebbens (1771) deze verschijnselen nog toe aan de werking van ondergrondsche water-aderen: de onderaardsche holen, ontstaan door het wegstroomen van lossere gronddeeltjes, zijn overwelfd met vaster aardlagen, welke eindelijk instorten.

Trouwens er was weinig reden om naar de oorzaak te zoeken, zoolang men toch geen middelen beraamde om het gevaar te keeren. De eenige taktiek was: vluchten. Naderde de stroomgeul te dicht den dijk of had er een val plaats in het voorland, dan werd plaatselijk - zoo dicht mogelijk achter het bedreigde gedeelte - een kade opgeworpen, en zoodoende een kleine kuip gevormd, opdat bij het later wegslaan of inzinken van den zeedijk, deze alléén instroomde, en de overige polder gespaard bleef. Was eenmaal de dijk verzonken, dan werd die kade verhoogd en verzwaard, en zelf tot zeewering.

1) Mededeeling van Ing. van Nes van Meerkerk, *Notulen* Ing. v. Ing. Nov. 1881.

Zulke inlaagdijken of ‘inseten’ kende reeds de dertiende eeuw. Doch menigwerf keerden zij slechts korten tijd de steeds voortwoekerende zee. Zoo leefden er in 1644 mannen, die in hunne jonkheid vertellen hoorden door oude dijkers, hoe zij achtereenvolgens gewerkt hadden aan drie inlaagdijken, alle gelegen vóór den toenmaligen dijk, en dus in één menschenleven prijsgegeven. Trouwens al terugtrekkende is Schouwen zoo van lieverlede tot op de helft verkleind. Want wel kan men door een slaperdijk tot waterkeering te verheffen tijdelijk de zee buitenhouden, doch terecht maande het oude rijmpje - als zoodanig in eene memorie der Regenten van Schouwen in 1758 aangehaald:

> Wie voor mij vreest en van mij vliedt
> Verteert zich zelf en komt tot niet;
> Door slapers slapen zij en worden zoo verslonden.

Maar.... de gansche bedreigde kust van Zeeland te verdedigen, wie dorst toen, wie zelfs durft nu daaraan denken?

Niet dat men - zelfs in de vroegste tijden - geheel werkeloos bleef tegenover den stroom, waar deze aanviel op den oever; integendeel menigvuldig zijn de overblijfselen van hoofden en dammen, welke poogden de zee uit den wal te houden, doch die daarentegen de diepten aan den voet deden toenemen, en opwekten neeringen en woelingen, welke èn aantastten het onbeschutte deel der oevers ter zijde van die kribwerken, èn die werken zelven ondermijnden en deden verzinken.

Zóó schadelijk zelfs was gebleken de werking van dammen en paalhoofden op den eigen oever, tegen welke zij ter bescherming waren aangelegd, dat gewillig geluisterd werd naar den aannemer Leendert Milborn (1756) die - in plaats van *op* de bedreigde krist - dergelijke werken wilde uitbrengen op de zandplaat aan de *overzijde* van de stroomgeul ‘omdat het getij dan meer op die zijde zonde inschieten; wijl de ervaring leert dat dit meest inboort, waar het den “grootsten tegenstand vindt”.’ En toch was dit voorstel niet minder onzinnig dan zonde geweest zijn het voorstel van een kribbaas om den inscharenden hollen oever eener rivier te beveiligen door kribben uit te brengen aan den overleggen den bollen oever! Maar dat zulk een middel te goeder trouw aan de hand kon worden gedaan door een

ervaren persoon; opnieuw zelfs nog in het midden dezer eeuw door den opzichter der 1e klasse van den Rijkswaterstaat Magielse kon worden aanbevolen (1865), niettegenstaande het leergeld in de vorige eeuw betaald; dat nogmaals in 1869 een Dijksbestuur bereid werd gevonden om het denkbeeld in toepassing te brengen - met schrikkelijken uitslag[1] - bewijst wel dat voormaals dammen en hoofden inderdaad samengesteld werden volgens regelen, die hen - evenals speelgoedkanonnen - meer gevaarlijk maakten voor den bezitter dan voor den vijand.

Te meer is het noodig op die gebrekkige samenstelling der oudere werken te wijzen, omdat in den jongsten tijd - gelijk later zal worden uiteengezet - juist weder in het aanbrengen van een soort hoofden *op* den bedreigden oever terecht het middel wordt gezocht dat Zeeland voor ondergang moet behoeden. Doch die hoofden van thans staan dan ook tot die hoofden van toen als het gepantserde Engelsche slagschip van nu tot het middeneeuwsche Spaansche karveel; en hunne rangschikking, uitgebreidheid en vorm zijn dusdanige, dat gevolgen, als Milborn en Magielse brachten tot hun wanhopig besluit, niet meer te vreezen zijn.

Intusschen werden - zij het ook eerst laat en zeldzaam - de aangevallen oevers in stede van door de ouderwetsche gevaarlijke vooruitstekende hoofden, verdedigd door eene vlakke doorgaande bekleeding met zinkstukken. Deze zijn den lezer welbekend: het zijn die rijshouten tapijten van hoogstens een halven meter dikte, en soms tot het vijfde deel eener hectare groot, welke zich buigzaam voegen naar alle ongelijkheden van de oeverglooiing. Met steen bezwaard, dekken zij den grond duurzamer, maar niet minder kostbaar dan een Brusselsch kleed.

Doch deze zinkstukken, welke thans den roem uitmaken van het waterbouwkundig Nederland, in alle werelddeelen worden nagebootst, en tegenwoordig hier te lande jaarlijks bij tientallen van bunders te water gaan, waren voorheen schaarsch. Zoo vermeldt de Schouwensche memorie (1758) als

1) De Elizabethpolder langs den mond van den Brakman; weldra geteisterd door vele vallen. Zie de ‘Waterbouwkundige aanteekeningen’ van J.F.W. Conrad.

eene bijzonderheid ‘dat men *sedert eenige jaren* heeft gepractiseerd het leggen van considerabele en zeer kostbare zinkwerken,’ al had men dan ook reeds vroeger (1725) ter verdediging van Walcheren ‘de diepten gedurig trachten op te hoogen met rijs- en steenvakken, die men tusschen schepen op touwen boven 't water moest maken, en - wèl door malkander gewerkt en verbonden - naar den grond laten zinken.’ Uit de hier beschreven onbeholpen werkwijze blijkt tevens dat de tegenwoordige zinkstukken eene betrekkelijk jonge uitvinding zijn; trouwens zij zijn vrij kostbaar, en wanneer men bedenkt hoe moeielijk het was in vroeger tijd groote sommen los te krijgen voor waterbouwkundige doeleinden, dan kan het niet verwonderen zoo eene memorie van 1851 verklaart ‘dat eigenlijk vóór 1818 in Zeeland de strand- en oeververdediging zoo goed als onbekend was.’

Dat eene afdoende doorgaande verdediging van den onderzeeschen oever geldelijk dan ook onuitvoerbaar is, wijst de heer Hogerwaard uit door een voorbeeld, dat tevens in zijne eenvoud duidelijk maakt, welke ontzettende afmetingen technische vraagstukken aannemen op Zeeuwsche stroomen.

Gesteld. - zoo zegt hij - dat een onderzeesche oever afgeschuurd wordt door den stroom over een kilometer lengte; en dat slechts een zóó kleine strook voorland den laagwaterrand scheidt van den dijksteen, dat onverwijld is over te gaan tot bekleeding van het beloop onder water, zal der zeewering geen gevaar dreigen. Dan moet - om geheel veilig te zijn - die bekleeding reiken tot aan den bodem der stroomgeul; tot de grootste diepte derhalve - wijl anders ondermijning van die bezinking is te vreezen. Doch wellicht bedraagt die grootste diepte 40 meter, en bevindt zij zich nog op honderde meters - bijv. 300 M. afstand - uit den laagwaterrand, als reeds wegens die voortdurende afschuring van de onderzeesche glooiing, tot verdediging is te besluiten. Welk eene uitgebreidheid zal dus te bekleeden zijn! Zeewaarts gemeten, moet zij ruim 300 Meter breed worden; hetgeen bij de veronderstelde oeverlengte van ongeveer een kwartier uur gaans, vorderen zal eene uitgave van anderhalf millioen!

Tot zulk eene uitgave besluit niemand! Trouwens het onderzeesch beloop heeft dan nog eene helling van gemiddeld 7 /12 op 1; en bij zóó flauwe glooiing zijn afschui-

vingen noch vallen te vreezen. Voorhands bepaalt men zich dus tot het bezinken van het bovendeel van dien onderzeeschen oever, ten einde althans den laagwaterrand voor verdere invreting te behoeden. Schuurt dan van lieverlede het lagere, onverdedigde deel van den onderzeeschen oever af door den niet eindigenden aanval van den stroom, totdat dáár het beloop eene helling verkrijgt van 3 op 1, zelfs 2 op 1, dan wordt overgegaan tot het doortrekken der verdediging tot op de grootste diepte. Dat dergelijk wachten veel voordeeliger is dan dadelijk handelen, blijkt hieruit dat nu - door het steiler worden van den oever - de breedte der bekleeding (vanaf den waterspiegel tot het diepst der geul) tot een honderdtal meters is verminderd, en dus de uitgaven tot een derde deel van het straks geraamd bedrag zijn beperkt, derhalve tot vijf ton gouds.

Maar.... niets waarborgt dat er inderdaad is bezuinigd. Want men heeft gewaagd.... en dus wellicht verloren. Meermalen toch gebeurt het dat inmidddels het vroeger bekleede bovenbeloop in de diepte is verdwenen, omdat de stroomschuring daar beneden plotseling den oever steil uitgroef, en dit een val veroorzaakte, welke meesleepte èn de verdedigingswerken èn zelfs een deel van den dijk. Ook kunnen juist ter zijde van het verdedigd gedeelte zulke vallen ontstaan, uitgelokt door eene plaatselijke verdieping, teweeggebracht door het overstorten van den stroom over dat bekleede deel.

Zoo geeft dus - niettegenstaande de kostbaarheid - dit stelsel der aaneengesloten oeververdediging niet den waarborg van volkomen veiligheid, en het is derhalve niet te verwonderen dat toen een twintigtal jaren geleden was over te gaan tot het bevestigen van uitgestrekte kustgedeelten, op middelen werd gezonnen om te ontkomen aan dit door den Raad van Waterstaat (1861) aangeprezen al te dure stelsel, dat intusschen zooveel doenlijk was toegepast. En inderdaad is eene andere verdedigingswijze mogelijk, Reeds in 1833 had A. Caland in zijn bekend werk over dijksbouw en zeeweringkunde een denkbeeld aan de hand gedaan, dat hoewel hij het zelf nimmer toepaste, zeer rationeel scheen. Want wat men op krijgskundig gebied beoogt met het bouwen van enkele zwaar verdedigde forten, op zoodanigen onderlingen afstand gelegen

dat zij elkander bestrijken, wilde deze ingenieur voor de waterbouwkundige kustverdediging bereiken door het enkel bevestigen van bepaalde punten der oevers.

Een dergelijke bevestiging kan echter niet verkregen worden door die kribben of hoofden, welke wij uit den rivierbouw kennen. Want waar de diepten zóó ontzachelijk zijn als in Zeeland, zouden zulke ver vooruitstekende werken meer tonnen gouds verslinden dan de toch reeds te dure aaneengesloten oeververdediging. Die vaste punten zijn dus enkel gepantserde oeverknobbels, zoodanig gekozen dat aan den aanval van den stroom op het daartusschen gelegen, nu geheel onbeschermd gelaten kustvlak, perken zijn gesteld.[1)]

Keeren wij - om zulks door een voorbeeld te verduidelijken - terug tot de noordkust van Noord-Beveland, ons reeds door den Vlietepolder bekend. Over eene kustlengte van ruim zeven kilometer liggen daar een zevental vaste punten verspreid. Deze beveiligen evenzoovele zeepolders. Zij zijn echter niet op gelijken onderlingen afstand aangebracht. Hunne plaatsing hangt n.l. af van de gesteldheid der kust, doch niet minder van administratieve bijomstandigheden. Vóór den Vlietepolder liggen er bijv. een drietal, betrekkelijk dicht bij elkander. De onderlinge afstand der beide oostelijkste bedraagt drie kwart kilometer. Het derde, westelijkste punt is daarentegen slechts half zoo ver van het rniddenste verwijderd. Maar - tot voor zéér korten tijd - moest men vervolgens *drie duizend* meter verder westwaarts gaan vóór dat weder een vast punt werd gevonden; het laatste aan die zijde.[2)]

1) Toch weet ieder die Domburg bezocht, dat Zeeland ook het soort strandhoofden kent, dat bij Scheveningen en elders langs de Hollandsche kust wordt gevonden. Doch deze Zeeuwsche hoofden dienen enkel om verlaging van het strand te voorkomen, en reiken niet veel dieper dan de laagwaterlijn. In Zeeland, waar zoo groote diepten worden gevonden, is wel te onderscheiden tusschen de verdediging van het *slrand* en die van den (onderzeeschen) *oever*.

2) Eerst onlangs is die groote afstand tusschen de verdedigingen ingekort door het vormen van een nieuw vaat punt (nog niet op de kaarten van den heer Muller aangewezen). Dit nieuwe vaste punt ligt ongeveer tegenover den westelijken hoek van den Sophiapolder; een polder nog voorkomende op de kaart van Noord-Beveland in het werk van den heer Hogerwaard (1884), doch welke de heer Muller in zijn atlas, helaas, reeds als verdronken moest aanteekenen. Trouwens reeds in 1884 was die polder ten doode opgeschreven, gelijk de geheimzinnige cirkelbogen uitwijzen door den heer Hoogerwaard op

Dat meermalen vaste punten dicht bij elkander liggen - hetgeen de kosten onnoodig verhoogt - is een legaat van het tijdperk dat de consequente doorvoering van het stelsel der vaste punten voorafging. Nog niet zoo langen tijd geleden toch meende men - zij het ook met groote geldelijke opofferingen - te moeten behouden al die punten van den oever, welke ver vóór andere deelen van de kust uitstekende, als waren het kribben den stroom afwijzen; een stelsel bij gewone rivieren deugdelijk bevonden, doch hier, bij de machtige Zeeuwsche stroomen, wier loop en richting niet door 's menschen hand bepaald kan worden, zonder zin. Dit heeft men eindelijk ingezien, en uitgaande van het denkbeeld van den ingenieur A. Galand - voor het eerst desbewust toegepast door den ingenieur H.E. de Bruijn (de tegenwoordige Hoofdingenieur van den Waterstaat in Algemeenen Dienst) - heeft de heer Hogerwaard zooveel mogelijk een stelsel doorgevoerd, waarbij dergelijke bevestigingswerken over de bedreigde kuststreek dusdanig verdeeld worden dat èn de uitgaven zoo gering mogelijk blijven, èn men geen meerderen grond prijsgeeft dan met het oog op de kosten der verdediging onvermijdelijk is.

Dit eischt natuurlijk eene volkomen bekendheid met de plaatselijke omstandigheden en eene virtuositeit, welke enkel door voortdurende oefening wordt verkregen. En niet ten onrechte had nog in 1869 de Staatscommissie in zake de calamiteuse polders er waarschuwend op gewezen hoe noodlottig voor eenheid van inzicht was ‘de gedurige afwisseling der ambtenaren van den Waterstaat, die veelal spoedig na hunne intreding in het corps, en slechts voor korten tijd in Zeeland dienst deden, en die verplaatsing naar elders als eene bevordering beschouwden.’ Eerst in 1881 is door den Provincialen Waterstaatsdienst geheel van den Rijksdienst te scheiden - zij het ook noode - een einde gemaakt aan een toestand, welke bij meerder organiseerend talent en minder ambtenaarshoogheid niet zóó ondragelijk ware geworden; althans te vervangen ware geweest door eene regeling èn voor het Rijk èn voor de Provincie beter en voordeeliger dan de tegen-

woordige.... Doch hoe dit zij, in alle geval wordt thans in vasten koers gestuurd; en is de strijd tusschen de doorgaande oeververdediging en den aanleg van vaste punten, ten voordeele der laatstgenoemde werkwijze beslist.

Thans worde kortelijk geschetst hoe men bij het bepalen der plaatsen van de vaste punten nagaat, welke de mogelijke gevolgen voor de tusschenliggende onverdedigde oeverstrekking kannen zijn. Aangenomen wordt - eenigszins in afwijking van de maat door den ingenieur A. Caland voorgesteld - dat de inscharing zich landwaarts niet verder zal uitstrekken dan de cirkelboog, getrokken met een straal gelijk aan de breedte van de stroomgeul ter plaatse van het oevervak en gaande door de beide ter weerszijden ontworpen vaste punten. (Aangezien de geulen veelal zeer breed zijn - twee kilometer en meer - zijn dus die cirkelbogen betrekkelijk zeer flauw gekromd). De reden waarom deze stralen aldus worden gekozen, moge theoretisch niet geheel voldoende zijn, de praktijk heeft althans bewezen dat de aldus voor de inscharing gestelde grens inderdaad niet wordt overschreden.

Doch die grens van inscharing geeft geenszins aan het uiterste landverlies. Want is eenmaal de onverdedigde oever tot die bocht uitgeschuurd, dan kunnen ook daarin nog de gevreesde vallen ontstaan, die zooveel dieper landwaarts reiken. In de ongunstigste omstandigheden - aldus wordt aangenomen - zullen eerst op 300 meter polderwaarts van den cirkelboog de dijken tegen vallen beveiligd zijn. Al wat zich dichter bij zee bevindt is dus - uit een waterbouwkundig oogpunt - als verloren te beschouwen, en inlaagdijken mogen dan ook op geen kleineren afstand uit den oever worden aangelegd.

Niet overal echter - het werd reeds gezegd - zijn vallen te vreezen. Uit boringen, verricht in 1873-1877 en geologisch onderzocht door nu wijlen Dr. Seelheim, schijnt men in verband met hetgeen de geschiedenis der vallen leert, het volgende te mogen afleiden:

1°. In de ongeroerde[1)] diluviale zandgronden verkrijgen de vallen den grootsten omvang.

1) Ongeroerd; nl. nog niet door de zich telkens verleggende stroomgeulen elders neergezet. Deze voortdurende veranderingen van den oorspronkelijken toestand dwingen er trouwens toe uiterst voorzichtig te zijn met het maken van gevolgtrekkingen uit boringen.

2°. In alluviale zandgronden (het zand van den lateren tijd) zijn de vallen over het algemeen van minder omvang, hetgeen is toe te schrijven aan eene geringe bijmenging van kleiachtige stoffen, welke de samenhang vermeerdert en de doordringbaarheid voor water doet afnemen.

3°. In de onder het diluvium gelegen tertiaire zandlagen (die der oudste Zeeuwsche formatie) worden tot nu toe geen vallen waargenomen.

4°. Naarmate de stroomdiepte vóór den oever aanzienlijker is, zijn ook de vallen grooter, zonder dat tusschen diepte en grootte een bepaald verband bestaat.

5°. In een val doet zich geen nieuwe val voor, integendeel zetten zich in de dieper landwaarts indringende vallen spoedig slibhoudende stoffen neer, welke deze aanvullen en beschermen; en eerst als de stroomgeul langs den oever zich zoozeer heeft uitgegraven dat in de diepere, nog ongeroerde en nu onbedekte zandlaag een nieuwe val kan ontstaan, omvat mogelijkerwijze die nieuwe grootere val den ouden val.[1)] Dat echter alles waardoor de zandlaag minder doordringbaar wordt, beveiligend werkt, bewijst het feit dat vallen meermalen hun grens vinden in een strandhoofd, dijk of zate van een voormaligen dijk; overal dus waar door het gewicht van opgebrachten steen of aarde de grondslag samengedrukt en minder waterhoudend is geworden.

Doch de keuze der vaste punten kan niet altijd zoodanig bepaald worden als het meest wenschelijke zoude zijn voor tusschengelegen oevers. Somwijlen toch zijn nog plaatselijke verdedigingen van vroeger aanwezig, en deze kan men niet aan haar lot overlaten, omdat zij alsdan bij dijkval of wegschuring van het omliggende, achterloops zouden worden; als hompels in zee, een voor de kust noodlottigen invloed zouden uitoefenen op de richting der stroomgeulen; deze landwaarts zouden doen ombuigen. Dit maakt tevens duidelijk waarom de heer Hogerwaard zoo ijverig naspeurt uit de polderarchieven, welke gedeelten van den onderzeeschen oever

1) Nog in de eerste helft dezer eeuw was het feit: dat zich in een val geen nieuwe val voordoet, niet voldoende bekend. Zoo beveelt nog Caland's Dijksbouw en Zeeweringkunde het verdedigen van het beloop der vallen aan; iets wat later, toen het bleek dat die verdedigingen bedolven werden onder nieuwe nederzettingen, natuurlijk is nagelaten.

in vroeger tijden zijn bestort; wáár zich dus wellicht onbekende vaste punten bevinden. Vanwege de groote diepten en hevige waterbeweging toch is het onderzoek door duikers uiterst bezwaarlijk, en kan dikwijls slechts vruchtbaar zijn wanneer eenig document een vingerwijzing geeft waar en wat te zoeken is.

En na de technische, komen de administratieve bezwaren. Bij de eigenaardige, reeds vroeger verklaarde verdeeling van Zeeland in zeer kleine polders, kan het voorkomen dat eenige polder zóó gelegen, dat dáár uit een theoretisch oogpunt het verdedigingswerk zoude zijn aan te brengen, niet zelf in dusdanig onmiddellijk gevaar verkeert, dat tot calamiteusverklaring kan worden overgegaan. En aangezien enkel aan calamiteuse polders Rijks- en Provinciale subsidiën worden toegekend, en slechts die subsidiën de uitvoering van zoo kostbare werken mogelijk maken, volgt dus hieruit dat in zulk geval het vaste punt wordt gelegd, niet waar dit uit een waterloopkundig oogpunt gewenscht, maar waar dit uit een a d -m i -n i s -t r a -t i e f oogpunt mogelijk is.[1)]

Zijn vaste punten als het ware schering en inslag geworden van de Zeeuwsche oeververdediging, toch is men ook hier indachtig gebleven Boileau's ‘Aimez vous la muscade? On en a mis partout’; of - het de moderner beschaving nader staande: ‘Faut d'la vertu, pas trop n'en faut.’ Immers ook de doorgaande oeververdediging wordt in sommige gevallen toegepast. Zoo bijv. waar de geul vóór de bedreigde kust betrekkelijk smal is. Want daar zouden de vaste punten, uit inscharingscirkels af te leiden, zóó dicht bij elkander komen, dat feitelijk toch een doorgaande oeververdediging zoude ontstaan. Ook wordt de oever doorgaande bevestigd, waar bijv. reeds de dijksvoet over groote lengte verdedigd is; diebekleeding bezwaarlijk is te verwijderen, en bij verwaarloozing van vriend

1) Een enkele maal weet men zich uit den brand te helpen door grensverschuiving. Zoo teekent de heer Hogerwaard o.a. aan in zijn onlangs verschenen 8ste stuk (blz. 13) dat bij besluit der Staten van Zeeland in 1883 genomen, de grens tusschen de werken van den calamiteusen polder Burgh en Westland en die van den Westeren Ban eenigszins noordwaarts is opgeschoven om in de gelegenheid te zijn de waterkeering van Burgh en Westland te beveiligen tegen ongevallen, die uit de verwaarloozing van strand en duinen van den Westeven Ban zouden kunnen voortvloeien.

tot vijand zoude worden. Zoo ook waar de stroomgeul zich zeer geleidelijk verplaatsende, steeds iets verder - volgens kuststrekking gemeten - op den dijk aanvalt, zoodat men volstaan kan met telkenmale de verdediging in die richting te verlengen. Vooral Schouwen vormt een ware staalkaart van de verschillende wijzen van kustbevestiging, en het is daarom te betreuren dat dit deel van de beschrijving der Zeeuwsche oeververdediging niet meer door den heer Müller kon geraadpleegd worden. Vooral ook omdat dergelijke wapenschouwing over alle middelen tot oeverbevestiging, het zich rekenschap geven der redenen welke er toe leidden hier deze, elders gene wijze van verdediging toe te passen, den schrijver vanzelf er toe gebracht zoude hebben meer tot het wezen der zaak door te dringen. Want het is niet te ontkennen: een zelfstandig, alles overziend en samenvattend oordeel wordt te vergeefs in dit lijvige Duitsche werk gezocht. Men moge een en al verbazing zijn over zulk een rijken oogst van feiten en documenten als de heer Müller voor ons samengaarde, onwillekeurig zullen onze Germaansche broeders bij het doorlezen wel eens hunne welbekende verzuchting loozen: dat te vele boomen beletten het bosch zelve te zien... Doch waarom van een vreemdeling, die ons meer brengt dan zelfs menig landgenoot, geëischt wat men tot nu toe van geen. Nederlander heeft gevergd?[1)]

IV.

Bezien wij daarom liever ten slotte - un met al onze kennis gewapend - nogmaals de keurige kaart waarop de heer Müller de noordkust van Noord-Beveland afbeeldt volgens de jongste gegevens. Doch neen; Zeeland is dichtebij, het

1) Toch is er op te wijzen dat de heer Müller niet dan ter loops gewag maakt van de uit een waterbouwkundig oogpnnt zoo merkwaardige afdamming van het Sloe en de uit een internationaal oogpunt belangrijke afdamming der Ooster-Schelde. Te meer bevreemdt dit omdat het Instituut van Ingenieurs van eerstgeuoemd werk een uitvoerige beschrijving gaf. Zoo ook - en hiermede sluit ik mijne aanmerkingen - kan men zich afvragen waarom een werk hetwelk volgens den titel den geheelen Waterstaat van Zeeland behandelt, zoo weinig mededeelt omtrent het gewichtige onderdeel: de afwatering.

rijwiel spaart tijd en geld: waarom niet met eigen oogen den toestand opgenomen? En als wegwijzer verkiezen wij in dit geval de topografische kaart (stafkaart) welke, het laatst herzien in 1888, ons des te beter doet beseffen in hoe korten tijd de plaatselijke gesteldheid kan veranderen. Op den dag van volle maan, een weinig vroeger dan gewoonlijk, te Middelburg ten bedde uit - die mêedoogenloos hamerende Lange Jan verbiedt toch het luieren - kan men tijdig de noordkust van Noord-Beveland bereiken; dat wil zeggen: omtrent het tijdstip van laagwater, want alleen dan is de aanblik leerrijk!

Langs hooge hakhoutheggen glijden wij in een twintigtal minuten naar Veere, langs het eenzame kerkgevaarte, het kokette stadhuis, over de stille kade naar den loggen Campertoren, waar een roeiboot ons overzet naar een langen smallen dam, aangelegd tot voetpad over de slikken, welke liggen vóór den Bevelandschen wal. Vroeger 800 meter lang, is die dam nu reeds tot 200 Meter ingekort - een gevolg van de wijzigingen in den stroomloop. Weder in 't zadel, houden wij den grintweg naar Wissekerke, tot waar die dicht bij dat plaatsje den dijk verlaat, en slaan dan den zandigen landweg te linker in, welke ons weldra brengt aan den voet van den noordelijken dijk van den Mariapolder. Welk een steile en hooge binnenglooiing! En boven gekomen, wat een smalle kruin! ter nauwernood een voetpad! Welk een verschil met de breede kunstwegen over onze rivierdijken! Maar daarentegen is het buitenbeloop zooveel te flauwer.

Doch thans geen verdere aandacht voor die verschillen, welke er op duiden dat de zeedijken heviger aanvallen hebben te verduren, doch die te kort aanhouden om het dijkslichaam te verweeken; terwijl daarentegen de rivierdijk een langzaam aangroeienden, langer aanhoudenden vijand heeft te weerstaan. Nu is onze blik gericht noordwaarts, waar - op de kaart gezien - een vijfhonderdtal meters van ons af een tweede dijk: de zeedijk van den voor ons liggenden Sophiapolder het oog moest stuiten. Maar daar is geen dijk! wij zien over het gestrekte blanke strand tot in de flets-blauwe zee! En toch: voor ons liggen fel groene akkers, regelmatig doorsneden door slooten; weideland dus. Hel groen, saprijk;

eene weldadige tegenstelling met de dorre weiden der vorige polders, doodgebrand door de niet eindigende herfstdroogte... Maar neen, scherper bezien: dat is geen gras! die regelmatige akkers, schijnbaar zoo zorgvuldig opgemaakt, dragen slechts onkruid; zoo vroolijk van kleur omdat het zilte water telkens nieuw leven doet toevloeien... Evenzoo kan wat toeschijnt - een weinig verder weg - versch geploegd land, slechts zijn blootgewoelde grond, misschien veen... En daar, langs dien dijk, die burgermans kooltuin, half leeggeplukt: slechts hoog-stelig zeekruid is het, in toevallige regelmaat opgeschoten uit de naakte slib! Doode houtstronken, die zijn als bladerlooze besseboompjes, versterkten het schijnbeeld. En dichter aan zee, waar volgens de kaart de boerderij ligt: slechts wat boomstompen, struiken en.... iets zwarts, alsof alles tot den grond toe door moordbranders werd verwoest. Zoo moet na den dertigjarigen krijg menig deel van Duitschland er hebben uitgezien! Want onwillekeurig doet aan oorlog denken gindsche aardwal, eenig overblijfsel van den vroegeren zeedijk, met steile binnenglooiing als bij het banket van een fort, en vele bressen, steeds breeder en dieper gapende tot waar de aardhoop eindelijk afvlakt tot zeestrand. Die bressen heeft de zee geslagen; en dat deze verderop den ganschen dijk zóó geheel kon wegnemen, dat zelfs geen spoor der oude zate overbleef, is toe te schrijven aan de omstandigheid dat hier de poldergrond slechts gevormd wordt door een op zand rustende kleischilfer. - Trouwens ons rijwiel ondervond dat straks reeds op den landweg! - Is eenmaal de kleilaag opgebroken, dan heeft dus de golfslag vrij spel; en zoo komt het dat van dien vasten dijk, reeds een drietal jaren na den inbraak van den Sophiapolder, daar slechts sporen overig zijn, waar de nabijheid van andere dijken eenige luwte geeft.

Een benauwende stilte heerscht in die doodsvallei, nog voor zóó weinige jaren een bloeiende polder, doch te klein om door inlaagdijken gedeeltelijk gered te worden. Derhalve waren dus die in 1775 veroverde vijf en negentig Hectaren, te vergeefs ontwoekerd aan de zee! Slechts op het strand heerscht eenige levendigheid: vlaggetjes aan hooge staken flapperen vroolijk in de heldere najaarslucht, alsof zij het terrein voor een wedloop afbakenden. Maar er heerscht

geen feestgewoel; slechts enkele mannengestalten in zware kleeding, zich moeielijk voortbewegende over twee onvormelijke grauwe massa's - tweelingzusters, die even opduiken uit het spiegelend watervlak - een peilboot, een zwaar geladen steenschip rustig op stroom ten anker, duiden op werkzaamheden welke nog voor de komende winterstormen verricht moeten worden ter bevestiging van het jongstgeborene, zevende vaste punt van de Noord-Bevelandsche kust.

Zoo rondziende, zijn wij westwaarts opgegaan, tot waarop de stafkaart, dwars door den Anna Frisopolder een dijk is getrokken. Een inlaagdijk? Overbodige vraag: van den daarvóór geteekenden zeedijk is geen spoor over! Het vroegere polderland tusschen beide dijken is nu een zandige strandvlakte, en de dijksglooiing is zelfs als een duin bestoven met het opgewaaide zand. Iets verderop, aan alle zijden als een fortres omringd door dijkwallen, steekt het dijkshuis in zee; en aan de punt, nauwelijks boven water, de schubbige rug van een breede korte basalten krib, met bruinig zeewier doorgroeid. Aan den kop der krib iets dat aan een dwarskrib doet denken.

Moet deze krib den stroom keeren? Slechts een leek durft dadelijk na oogenschouw oordeelen; wij, voorzichtiger, ondervragen eerst den onderzeeschen oever, en daarom worde nu wederom de atlas van den heer Müller opgeslagen. En dan blijkt dat wij hier, onbewust, staan voor een der groote werken aan den Noord-Bevelandschen oever, voor het laatste, meest westelijke vaste punt, dat diep onder water ligt en door die krib - het eenige zichtbare deel - verbonden is met den vasten wal.

Die kaart leert tevens dat aan het woord ‘punt’ allerminst de beteekenis is te hechten, welke er in het dagelijksch leven aan wordt toegekend. Verre van een nietig stipje te zijn, is het een uitgebreid vlak; een langwerpig vierkant, breed - in de kustrichting - ongeveer vijfhonderd meter, loodrecht daarop een tweehonderdtal meters; een onderzeesche glooiende akker dus, zorgvuldig aaneengesloten met steen bezaaid; groot tien bunder, en ettelijke tonnen gouds waard!

Deze hellende steenakker, welks voet ligt op dertig meter diepte, was eenmaal veel kleiner, en sloot aan tegen het strand. Want toen men besloot tot bevestiging van dit deel

der kust (1878) en daartoe den Anna Frisopolder calamiteus verklaarde, lag hier nog voor den dijk een strand van meer dan honderd meter breedte, en werd voorloopig eene bezinking van 200 meter lengte voldoende geacht. Door *drie* strandkribben - twee ter weerszijden waar de bezinking eindigde, één in het midden - werd die onderzeesche oeverbekleeding gehecht aan den dijksvoet. Welk een overvloed van kribben, zal men uitroepen! Doch zoowel links als rechts van het verdedigde zeevlak was een val te vreezen; en vallen - behoeft het nog herinnerd te worden? - breiden zich landwaarts waaiervormig uit, trekken dus om de verdediging heen, tasten die aan in den rug. Zulk een val zoude dus, zich om het zinkwerk krommend, de aanhechtingskrib mede kunnen sleuren; en ware er dan geen reservekrib aanwezig, dan zoude de stroom vrij spel krijgen tusschen het onderzeesche steenen vlak en den dijk, dáár een geul kunnen graven, welke - zeewaarts door die bezinking belemmerd - zich enkel landwaarts kunnende uitbreiden, den dijk zou ondermijnen en wegnemen. Zorgvuldig is dus hiervoor te waken; en de loop der gebeurtenissen heeft bewezen dat het drietal kribben ternauwernood voldoende was. Want in 1888 nam een val de linksche krib, het volgend jaar een val aan de andere zijde de rechtsche krib weg; beide vallen bijna medesleurend de middenste krib, de thans alleen overgeblevene, welke nu natuurlijk geen gevaar meer te duchten heeft.

Doch nu weder terug, oostwaarts, en ditmaal vlugger! In 't zadel, voorthobbelend over de stroomat op den hoogen buitenberm, welke bovenwaarts afsluit den sterk verdedigden dijksteen: een gladde, grauwe, glooiende strook van zorgvuldig in elkaar gevoegde bazaltzuilen, hoogerop overgaande in een breedere strook brokkelig witten steen, opgesloten tusschen zongebleekte paalreien. Heftig kan dus die, nu zoo ver weg, stil terug getrokken, onschuldig zich wiegende zee dien dijksvoet bedreigen? Doch weg-geëbd, ligt thans wijlen de Sophiapolder droog; en het stijfvertakte zeekruid dat de akkers bedekt, doet zich van uit de hoogte voor als een uitgestrekt dennenwoud, gezien van een verren bergtop; en als in een rotslandschap ruischen watervalletjes over de rillen der dijksputten, samenvloeiend tot een beekje, dat zeewaarts kronkelt met vettig glanzende, steile kanten...

Daar noemt de dijk een scherpen zwaai zeewaarts. Zijn wij hier aan den Thoorn-polder? De glooiing op, om van af de kruin het terrein te verkennen! Maar... hier liggen twee dijken, en de stafkaart geeft er slecht één aan! Zie echter, de eene binnenwaartsche, niet op de kaart geteekende, is boogsgewijze gekromd, en sluit verderop wederom aan tegen den andere. Vreemde vorm!.... Doch nu schieten ons die cirkelbogen te binnen, welke op de kaart van den ingenieur Hogerwaard aanduiden de grens van mogelijke inscharing. Die gekromde dijk is dus een inlaagdijk, juist zoover landwaarts getrokken, dat hem geen vallen kunnen deren. En dat die vallen aanstaande zijn, bewijst zijne hoogte; want dit is geen kade meer, maar een reeds volledig tot zeewering opgetrokken gevaarte; zelfs ligt de kruin hooger dan die van den vóórliggenden - nog stand houdenden - zeedijk. Blijkbaar moet dus de versch opgeworpen grond nog inklinken. Geen wonder dat om zóóveel specie, te verschaffen, de kuip - de ruimte tusschen beide dijken - geheel is vergraven. Reeds nu is dus alles geofferd, wat te offeren valt; laat de zee vrij komen! Zij zal geen nieuwen buit wegslepen als zij straks begeerig openbreekt de kuip, en de oude zeedijk huiverend afglijdt in de diepte.

Somber zweeft stilte over dien door hooge aarden dammen veilig aan alle zijden afgeschutten rietplas, nu dommelende in laatste rust. Want weldra zal dit zijn een bar wit strand, waarover alle winden gieren zullen in eeuwigheid.... Uitgestooten is reeds uit de gemeenschap als een schurftig schaap, wat nog zóó kort geleden was lustig bouwland en huiserf, en deel van den bedrijvigen grooten polder. Plotseling scheurt als met een schaterlachen een jolig vogeltroepje dit zwijgen der wanhoop. Onbekommerd over des landmans schade, wiegt het zich twetterend in de struiken, welke daar beneden, aan den binnenteen van den ouden zeedijk, omringen een voormalig huiserf; terwijl daar buiten - over den zilten gors - alsof hij reeds het erfdeel komt opvragen, klagend, met loomen slag aan komt strijken een eenzame zeemeeuw....

Nu naderen wij de drie, vóór den Vlietepolder gelegen vaste punten! Onder water strekken zij zich ter weerszijden zóó ver uit, dat zij eene bijna aaneengesloten verdediging vormen. Doch boven water zijn zij slechts kenbaar aan eenige

smalle, ver van elkander gelegen krib-Tuggen. Dus stijgen wij maar niet af, en snellen voort; steeds verder en verder; nu eens over dijkskruinen, smal als bergkammen; dan - als de tegenwind te krachtig blaast - over den hoogen buitenberm; met, steeds links van ons, tusschen strand en dijk, een breeden glooienden steenzoom, en eindelooze paalrijen, door de zon gebleekt en door het water uitgeloogd totdat het hout als gestorven is: een palenkerkhof zonder einde.

En zoo voortjagend, beklemt meer en meer die doodsche eenzaamheid: die fletse zee met wegnevelenden horizon, golveloos, zonder eenig zeil; die dijken - geen verkeerswegen en als uitgestorven; daar binnen: de polders, stoppelbloot, zonder boomen, zonder huizingen. En over alles heen een onzekere troebele hemel.... Dit is niet die menschwarme stilte welke ons omwasemt en doordringt in den zoelen zomeravond, als de natuur vredig uitrust van den gestadigen daggroei. Dit is het koud in zich zelf gekeerd zijn van een grimmigen herfst-winter, die straks uitschiet als een nijdige hofhond uit zijn hok, nu loerend op de ontbloote weerlooze aarde, om daarover te woeden in regenvlagen, storm en ijzige koude, maanden, maanden lang....

Nog eenmaal volgt het oog het wijkend dijkpad; dwaalt even nog over het draderig gerimpeld dof blauw-grijze watervlak, dat groen wegdeinst tot waar opnevelt, stil, een teer paarse lucht. Eenzelvig, steunend op een lange grauwe kustlijn, staat daartegenuit de silhouet van een torenstomp: Zierikzee.

Nog eenmaal rust de blik op dat bruine zeewier, hier en daar groen geplekt, vredig drijvend voor de strandlooze dijkvoeting, opkruipend tegen de glooiing, waar het rosharig overkapt de onderste paalrij, bruin vlekt het wit der steenen. Knie-hoog steken uit die room-blanke bekleeding lange zongebleekte rijen palen, door tegenstelling paars uitkomend tegen dat fijne wit daar beneden en het felle groen van de grasbegroeide dijkshelling daar boven.

En dan ontvluchtend die stilte, en ontspanning zoekend door kamp met eigen kracht, wordt het rijwiel zuidwaarts gericht, jagen wij dwars door het eiland, over eenzelvige wegen, door doode polders, Colijnsplaat voorbij, het ledige Cortgene binnen, dáár ons nauwelijks den tijd gunnend om

te worden overgezet naar Zuid-Beveland. Want altijd en steeds heviger vervolgt ons een zeevisioen; borrelt op uit dat loodgladde watervlak de kop van den Midgardslang, Thor's doodsvijand, rook uitwasemend uit den platten muil, ons aanstarend met doode verslindende oogen; den langen hals zoekend buigende boven over den dijk. Gestadig zich hooger, hooger opheffend, zakt eindelijk het logge zwevende lijf langzaam door tot op den polderweg, en golft in hooge deiningen - onzichtbaar maar vreeselijk - steeds dichterbij, achter ons aan. Ook tegen den anderen oever slingert het op, en zoo achtervolgt, jagen wij Oostkerke door, 's Heer Arendskerke voorbij... Dáár wijzigt zich het landschap; er komt leven en kleur; over den breeden dijkweg welven hoog slanke boomen; vreedzaam dommelt voor ons uit Goes, in een breeden bladkrans als een Hollandsche stad. Langzamerhand vermindert de vaart; rustiger wordt het gemoed; meer en meer werkt het landschap op ons in. En als daar - niet ver van Kloetinge - uitsteekt uit het hooge lommer de steenen helm van de kerk van Kapelle, is het alsof ons allerlei jeugd-herinneringen te gemoet komen, half Hollandsche, half Geldersche; zonnig vredige herinneringen, die tegenhouden het zeevisioen. Wij stijgen af; de zon stralende door het ijler gebladerte, wuift zoo warm heen en weer over den hoog-bruinen baksteenwand der kerk, schittert zoo vroolijk in die kleine groene ruiten, dat het uitlokt tot binnentreden, daar waar het altijd zoo wèl doet binnen te zijn. Zorgzaam opgesteld langs den tempelwand, verrijzen daar op reeksen zwarte, kunstig gebeitelde grafzerken: priesters in lang neervallende gewaden en grimmig geharnaste ridders, liefelijke jonkvrouwen, biddend afwachtend het Oordeel, omgevende met een waas van eeuwen de levende gemeente, dag en nacht vervullende het kerkgebouw. Aan den triomfboog en bij den torenwand heffen symbolisch omhoog, kunstig in hout gesneden, het hooge tongewelf van den middenbeuk: paus, kardinaal, bisschop en abt; naar den rang felwit, vuurrood of zwart opstijgend; houten apostelen schragen de gebindten der nederiger zijbeuken. Wèl doordacht kunstwerk; liefderijk gespaard en verzorgd door een Protestantsch nageslacht, met te veel kunstzin begaafd om zich te schamen voor Roomsche voorvaderen. Een vredig beeld van het verleden omzweeft ons; de Noordsche nachtmerrie

wijkt voor de gewijde kunstuiting; en niet verstoord - integendeel versterkt - wordt de stemming als wij uittreden, nog vermoeid van den dollen tocht langzaam voortgaan langs den vroom om de kerk geschaarden huizencirkel. In Zaterdagavond-bedrijvigheid treden daar uit vrouwen en kinderen, boezem en schouders gehuld in als festoenen neerhangende rimpeldoeken, gedragen met die aristocratische onbewustheid, welke alleen geeft geboorte, de adel van het land. Rustig fier schrijden bruin- of blauwoogige maagden voorbij, de volronde armen òf zwaar steunend op den handrug, die zich veerkrachtig kromt tegen de heupwelving, òf in schuine neerdaling gereikt aan de met haar op eenzelfde lijn langzaam zich voortbewegende gezellinne...

Hoe herademt de geest! Waar zijn zij nu gebleven die eindlooze paalrijen, die kille steenglooiingen van straks, die naakte dijken, al dat kunstwerk, moeitevol opgebouwd en moeitevol nagespeurd? Hier is natuur, hier hoog weelderig geboomte, welks volle bladerkroon wegneemt den horizon, ons beschermt tegen die langgestrekte zeewering, eenzaam, eentonig opstarend naar den leegen bloedeloozen herfsthemel. Hier trilt zonnewarmte, hier stroomt leven! heerlijk planten dierleven; dìt willen wij genieten; nog rillend van de lange ontbering, huiverend voor den winter, inzuigen door alle poriën van ons mensch-zijn!

Doch daartoe hebt gij mij niet als gids, noch ik u als makker van noode. Hier nemen wij dus afscheid, gaande ieder onzes weeg, om later, als de levensdorst is bevredigd, weder samen te komen, doch dan - want steeds barrer wordt het jaargetij - aan het hoekje van den haard, om die niet, zelfs niet in gedachte te verlaten.

Wilt gij wellicht intusschen uwe technische kennis aanvullen, neem dan Neyt's Sprokkelingen op, welke ook den Duitschen schrijver zooveel baat gaven; duidelijk zullen u dan worden de bewerking der zinkstukken, de wijze van zinken, kortom de techniek der oeververdediging; een techniek die zich slechts in één opzicht met het voorttrekken der jaren heeft gewijzigd. Eertijds huiverde men voor groote uitgaven aan steen. Rijshout - het zinkstuk zelve - vormde eigenlijk de verdediging; zoo spaarzaam mogelijk belegd met steen, doch in hoofdzaak aan den grond gebracht en gehouden

door kloetelingen: kleibonken afgestoken van de schorren, doorwassen met rietstengels, en die eenigzins gedroogd, het aanzien hebben van straatkeien. In de eerste helft dezer eeuw dorst men niet meer dan honderd kilogram steen - in stukken van 10 tot 50 kilogram - op den vierkanten meter zinkstuk uit te storten; nu tienmaal zooveel, en zelfs laat men somwijlen het rijshout geheel weg. Doet nl. de geaardheid van den onderzeeschen oever niet vreezen voor een onder het zand woelen en wegzakken der steenen, of staan de oevers - klei of veen - steil in trapvorm (zoodat rijswerk door het daarop rustend steengewicht scheuren zoude en open plekken achterlaten) dan blijft de bezinking achterwege en wordt enkel steen gestort. En zelfs waar zinkstukken worden gebezigd tot bescherming van den oever, is hunne rol thans eene ondergeschikte, en dienen zij in hoofdzaak om den steen meer gelijkelijk te kunnen verdeelen, dan door enkel storten mogelijk is.[1)] De steenkorst van meer dan een halven meter dikte, welke het rijshout bedekt, vormt derhalve de eigenlijke pantsering van de kust.

Aldus heeft in de waterbouwkunde de steen het hout verdrongen, evenals in de burgerlijke bouwkunde het hout plaats heeft gemaakt voor het ijzer; in beide door de kracht van eenzelfde metaal: het goud. Doch dit worde later uiteengezet als wij - het hinkend paard komt achteraan - opensluiten de schatkameren, oudtijds rijker aan woorden dan aan geld. Hier worde enkel aangestipt dat volgens berekening van den Heer Hogerwaard, reeds vóór 1893, boven water, op stranden en dijken meer dan driehonderd bunder steenglooiing werd uitgespreid, en onderzeesch evenveel; cijfers sedert dien tijd onafgebroken aangroeiende.

Zoo is derhalve het zeeuwsche zand, eenmaal afgestroomd van Belgische, Fransche en Duitsche berghellingen, opnieuw vereend met de moeder-rots. Maar... allerminst kosteloos! En de heer Müller, die zoo angstvallig diep in den voorhistorischen bodem naspoort de kruimpjes der Rijnvallei, - alsof hij daarop vestigen wilde eene Duitsche aanspraak op den bovengrond - kan teruggewezen worden met menige

1) Voordat nl. het zinkstuk naar den grond gaat, wordt zooveel mogelijk steen verdeeld over de door de wiepen en tuinen gevormde vakken.

kwitantie. Want voerde ons de germaansche voorwereld kosteloos zand aan, met klinkende munt en duur genoeg, heeft de latere Nederlander dien onbewusten dienst vergolden door aankoop van in Duitschland nutteloozen steen!

(*Het tweede gedeelte volgt*.)

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Het symbolisch karakter onzer kennis.[1)]

V.

Met deze, in het vorige hoofdstuk kortelijk omschreven, opvatting onzer kennis als die van een symbool der buiten en onafhankelijk van ons bestaande werkelijkheid, is Bolland het in hoofdzaak eens. Hij stelt haar zelfs zeer op den voorgrond en beschouwt haar als de eenig juiste, staande aan den eenen kant tegenover de opvatting der Neo-Kantianen, aan den anderen kant tegenover de meening van die denkers, welke hij materialisten noemt.

Laat ik beginnen met het aanhalen van eenige plaatsen, waaruit dit blijkt. We krijgen daardoor te gelijk gelegenheid tot het maken van enkele opmerkingen, die misschien niet onbelangrijk zijn.

'Het tastgevoel,' zoo zegt hij[2)], 'is het eenige der vijf zintuigen, dat ons recht geeft om het bestaan van een substantieel niet-ik voor eene ook door de ondervinding gewaarborgde waarheid te houden.'

En eenige bladzijden verder[3)]:

'In de tast-gewaarwordingen ligt de werkelijkheid eens niet-iks als van zelve opgesloten.'

Aan het bestaan van een buitenwereld twijfelt Bolland dus niet. En dat we meer van haar weten dan alleen, dat ze bestaat, al kan die kennis dan ook nooit meer zijn dan een kennis van symbolen; ook dit zegt hij zeer duidelijk.

1) Naar aanleiding van: Het Wereldraadsel. Wijsgeerige verhandelingen van G.J.P.J. Bolland. Leiden 1896.
2) Het Wereldraadsel pag. 165.
3) t.a.p. pag. 175.

Zoo spreekt hij[1] van zijn eigen overtuiging als van ‘een streng ten einde gedacht phaenomenalisme,’ en zegt daarmee te bedoelen de leer, ‘dat het wezen der wereld *bovenzinnelijk* is en ons als voorwerp van kennis *niet dan symbolische verschijnselen* gegeven zijn.’

Terloops een opmerking over het woord *bovenzinnelijk*. Bolland gebruikt het herhaaldelijk; ik zou bijna zeggen, dat hij het misbruikt. Hij bedoelt er niet anders mee dan niet geschikt om door onze zinnen d.i. door onze zintuigen gekend te worden. Als men alleen let op de etymologische beteekenis, gebruikt hij het dus volkomen terecht. Het woord heeft echter door zijn veelvuldig gebruik in de theologie en de theologische moraal een krans van betrekkingen - als ik het zoo noemen mag - gekregen, ten gevolge waarvan het door iederen lezer en door iederen schrijver, die niet voortdurend op zijn hoede is, onvermijdelijk in verband wordt gebracht met het zedelijk goede. Velen gaan dus bij dat woord denken aan iets verhevens, iets voortreffelijks, iets dat lijnrecht staat tegenover die zinnelijkheid, waarvan de theologen voortdurend zooveel kwaads vertellen. In de eerste plaats zullen dat doen ‘de achterlijke aanhangers der overgeleverde en verouderde godsdienstvormen,’ omdat deze vooral het woord in dien zin kennen en gebruiken. Daardoor wordt hun voorstelling van de leer van Bolland een geheel onjuiste. Hoé onjuist? Daarvan kan men zich een voorstelling maken, als men in aanmerking neemt, dat ook de metaphysischc materialisten - aangenomen dat deze bestaan - hun ‘wezen der dingen’ - de metaphysische stof - met evenveel recht *bovenzinnelijk* zouden kunnen noemen als Bolland het zijne. Wel doet Bolland het voorkomen[2], alsof die materialisten onze *voorstellingen* der stof voor het wezen der dingen houden, maar dat is een vergissing. Het moge waar zijn, dat Democritus en Epicurus, dat de materialisten der achttiende eeuw dit gedaan hebben; maar dat de zoogenaamde materialisten van tegenwoordig het zouden doen; dit komt mij ongeloofelijk voor. Ze zetten onbeschroomd de symbolen voor de werkelijkheid - en terecht, zooals we in het vorige hoofdstuk gezien hebben,

1) T.a.p. pag. 157.
2) T.a.p. pag. 113 vlg. en op vele andere plaatsen.

omdat ze daardoor geen gevaar loopen fouten te maken; maar de symbolen vereenzelvigen met de werkelijkheid; ik ben overtuigd, dat ze het niet doen.

Het is hier de plaats niet deze meening uitvoerig te motiveeren. Ik wil er slechts op wijzen, dat ze gedeeld wordt door zeer bevoegde beoordeelaars van het materialisme o.a. door F.A. Lange in zijn bekende 'Geschichte des Materialismus.'

'Het naieve materialisme,' zoo zegt hij[1)], 'zou zich dus in den tegenwoordigen tijd in het geheel niet meer insystematischen vorm vertoond hebben; zooals het dan ook na Kant zich gevoeglijk niet meer kan vertoonen. Het onvoorwaardelijk geloof aan atomen is evengoed verdwenen als andere dogmen. Men neemt niet langer aan, dat de wereld, op zich zelf genomen, er zoo uitziet, als we ze met oor en oog waarnemen; maar men houdt zich hieraan, dat we met de wereld-op-zich-zelf niets te maken hebben.'

Ongeveer in denzelfden geest spreekt zich over het materialisme uit de Groningsche hoogleeraar Heymans in een zeer lezenswaard artikel in het Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane[2)]. Met dit belangrijke onderscheid echter, dat Heymans als metaphysicus meent wèl iets van het wezen der dingen te kunnen weten, terwijl een dergelijke kennis aan Lange - en zeer te recht naar ik meen - toeschijnt onbereikbaar te zijn en altijd onbereikbaar te zullen blijven. Maar dit doet hier niet ter zake. Keeren wij tot ons onderwerp terug.

Wanneer we dan in aanmerking nemen, wat we boven over het materialisme zeiden, dan komt het mij voor, dat de strijd tusschen materialisten en spiritualisten tegenwoordig principieel genomen, niet veel meer is dan een woordenstrijd. De materialisten zeggen: dat onkenbare, hetwelk in de wereldonafhankelijk-van-ons beantwoordt aan de stoffelijke verschijnselen, is van denzelfden aard als datgene, wat in die wereld correspondeert met de geestelijke verschijnselen. Of op de menschen toegepast: het werkelijkheidscorrelaat van het centrale zenuwstelsel is tegelijk dat der gedachten. En de

1) Geschichte des Materialismus 5de druk II pag. 105.
2) Aflevering van Mei 1898, pag. 87.

spiritualisten? Bij hen moet men twee groepen onderscheiden. Aan den eenen kant staan de aanhangers van het Cartesiaansch dualisme, die als werkelijkheids-correlaat der stoffelijke en geestelijke verschijnselen twee afzonderlijke en volkomen ongelijksoortige substanties onderstellen. Dit is tegenwoordig de meest verspreide populaire meening, de meening van Jan Alleman, zooals Bolland zou zeggen. Daar we echter gezien hebben, dat volgens Bolland dit dualisme van Descartes 'op de pyramide der wijsgeerige theoriën eene bereids hooge, hoewel thans niet meer houdbare plaats bekleedt'[1] laat ik deze meening hier onbesproken en bepaal me tot de meening van de tweede groep der spiritualisten, waartoe Bolland behoort; tot de meening van hen, die zeggen: in de werkelijke wereld beantwoordt aan de geestelijke verschijnselen, die wij in ons zelf waarnemen en in anderen onderstellen, een geestelijke substantie; en deze geestelijke substantie is tevens het werkelijkheids-correlaat der stoffelijke wereld en dus ook van het centrale zenuwstelsel.

Men zal mij toestemmen, dat deze uitspraken vrijwel identiek zijn. Ze beginnen aan een verschillenden kant, maar ze komen ten slotte tot hetzelfde resultaat.

Principieel beschouwd is het dan ook volkomen onbegrijpelijk, dat beide richtingen - aangenomen dat men nog van twee lichtingen mag spreken - elkaar nog steeds zoo heftig bestrijden; dat in het bizonder het thans weer oplevende spiritualisme zoo dikwijls te keer gaat tegen het materialisme met die heftigheid, waarvan we in het boek van Bolland zoo vele voorbeelden vinden. Begrijpelijk wordt dit eerst, als we bedenken, dat we te doen hebben niet hoofdzakelijk met principes, maar vooral met resultaten en dat deze niet alleen met het verstand, maar ook met het gemoed worden beoordeeld. Het is den materialisten te doen ona bestrijding en vernietiging van die traditioneele meeningen, die door haar ouderdom zoo vaste wortelen hebben geschoten in het gemoed der menschen; en de spiritualisten - ze mogen vrij het tegendeel beweren - willen die traditioneele, die aan het gemoed der groote menigte zoo dierbaar geworden meeningen verdedigen. Of om met Ebbinghaus[2] te spreken:

1) Het Wereldraadsel pag. 89.
2) Grundzüge der Psychologie I pag. 39.

‘Het spiritualisme is een wenschtheorie. Het streeft er naar de werkelijkheid zóó uit te leggen, dat het deze waardevol en belangrijk vindt en zoodanig als het die zelf zou gemaakt hebben, als het de macht daartoe had.... Het materialisme daarentegen - d.w.z. het *nieuwere en overdachte*, niet het *oorspronkelijke naieve materialisme* - is een theorie van strijd. Het protesteert tegen iederen invloed van het voor de menschen wenschelijke en tegen de vorming van een wereldbeeld met den mensch als middelpunt in het algemeen. Maar het is over het geheel het onderdrukte deel; zijn aanhangers werden altijd verketterd en gewoonlijk minder weerlegd dan uitgescholden.’

Men zou met een enkel woord kunnen zeggen: het materialisme - hoewel een metaphysica, die allerlei beweert over dingen, waarvan een mensch nooit iets kan weten - is een progressieve en het spiritualisme is een reactionaire nietaphysica. In hoe hooge mate dit geldt van het spiritualisme van Bolland, dat zullen we later zien.

Maar in ieder geval ‘wie eerlijk en waarheidlievend eenen tegenstander wil weerleggen, behoort zich geenen strooman te vervaardigen in stede van den bestrijder zelven, alleen om te gemakkelijker gewonnen spel te hebben.’[1)]

En zulk een strooman is het materialisme, dat Bolland zich tot taak gesteld heeft te bestrijden en te weerleggen, en waartegen hij den donder zijner rhetorica doet rollen. Het is te verwachten, dat hij, eenmaal op deze vergissing opmerkzaam gemaakt, zal trachten haar te herstellen; dat hij haar in allen gevalle in het vervolg niet meer zal begaan. En dat hij verder - ook al voor de eerlijkheid en ter voorkoming van misverstand - het woord bovenzinnelijk wegens zijn uitgebreiden krans van associaties zal vervangen door een ander woord met vaster en bepaalder beteekenis, door ‘bovenzintuigelijk’ bijvoorbeeld.

Maar laten wij verder gaan met onze bespreking der meening van Bolland over de kennis, die wij hebben van de buitenwereld.

‘De geheele aanschouwde buitenwereld is,’ volgens hem[2)] ‘een verschijnsel in den strengen en eigenlijken zin des woords,

1) Bolland. Het Wereldraadsel pag. 344.
2) T.a.p. pag. 132.

zij het ook een verschijnsel *met goeden grond* en *symbolische vertrouwbaar heid*, waar het geldt de dagelijksche behoeften, des levens.'

Wat die laatste toevoeging beteekent, is mij niet recht duidelijk. Waarom onze symbolen vertrouwbaar zouden zijn voor de dagelijksche behoeften des levens en b.v. niet voor het verkrijgen van wetenschappelijke kennis, voor het opbouwen van een zoo volledig mogelijk symbool der werkelijkheid; dit verklaar ik niet te begrijpen. Mij dunkt: òf onze symbolen zijn vertrouwbaar, d.w.z. voor een bepaald deel *a* der werkelijkheid staat altijd een zelfde symbool a_1; en dan zijn ze vertrouwbaar zoowel voor de doeleinden der wetenschap en der wijsbegeerte als voor die van het dagelijksch leven; òf ze zijn niet vertrouwbaar en dan zijn ze bruikbaar voor geen van beide. Zoo moet het, dunkt mij, ook aan Bolland voorkomen. Welke bedoeling hij dan met die toevoeging heeft gehad? Ik weet het niet, maar ik vermoed, dat hij heeft willen zeggen: metaphysische kennis kunnen we door die symbolen nooit verkrijgen; die verwerven we op andere wijze. Het eerste zal ik niet tegenspreken; maar om het tweede te kunnen aannemen moeten eerst de elementen - andere elementen dan symbolen - worden aangewezen, waaruit die kennis kan worden saamgesteld. En dat heeft Bolland tot nu toe niet gedaan.

Op andere plaatsen[1)] heeten 'de aanschouwde figuren subjectief organisch bepaalde gevolgen van verborgen werkingen eens niet-iks' en 'de aanschouwde voorwerpen de teekenen eener buiten ons voorhanden werkelijkheid.'

We moeten dus wel onderstellen, dat ook voor Bolland de elementen van kennis, die wij van de buitenwereld bezitten, bestaan uit een rij door de werkzaamheid onzer zintuigen, veroorzaakte geestestoestanden a_1, b_1, c_1 enz., die ieder afzonderlijk een standvastig symbool zijn van de daarmee overeenkomende bestanddeelen der werkelijkheid *a, b, c* enz. En deze onderstelling wordt zekerheid, wanneer we lezen, dat Bolland[2)] met instemming aanhaalt de volgende uitspraak van Lotze:

1) t.a.p. pag. 151 en 159,
2) t.a.p. pag. 211.

‘Voor de bepaalde plaatsen, vormen en bewegingen, welke wij de verschijnselen in de ruimte zien innemen, behouden en maken, zonder dat wij ze naar ons believen kunnen veranderen, moeten bepalingsgronden in het rijk der zelfstandige zaken bestaan; zijn de dingen zelve niet ruimtelijk van vorm, niet ook vervat in onderlinge ruimteverhoudingen, dan moeten zij in eenig *net* van andere veranderlijke intelligibele betrekkingen tot elkander staan, aan ieder waarvan dan, wanneer ze door ons in de taal der ruimtelijke voorstellingen worden omgezet, een bepaalde ruimtelijke relatie onder uitsluiting van iedere andere beantwoordt.’

‘Dit hebben wij met beslistheid te onderstellen, ook zonder dat wij de ons bekende ruimte zelve op overijlde wijze hypostaseeren’ (d.i. maken tot iets, dat bestaat onafhankelijk van onze waarneming). Zoo luidt het oordeel van Bolland over deze woorden van Lotze.

Voor het toekennen van een symbolisch karakter aan onze kennis is dit echter niet genoeg. We hebben in het vorige hoofdstuk gezien, dat het daarvoor bovendien noodig is aan te nemen, dat èn de betrekkingen tusschen onze symbolen der werkelijkheid èn die tusschen de daardoor gesymboliseerde dingen standvastig zijn - d.i. dezelfde in verleden, heden en toekomst - en met elkaar correspondeeren d.w.z. dat aan eenzelfde betrekking *x* tusschen de symbolen steeds eenzelfde betrekking *y* tusschen de dingen beantwoordt. Het eerste meenden wij te moeten onderstellen en het tweede kon volgens onze overtuiging grootendeels uit de ervaring worden afgeleid.

Hoe is daarover nu de meening van Bolland? De betrekkingen tusschen de symbolen noemt hij met een Kantiaanschen term kategoriën of stambegrippen van het denken en ze gelden volgens hem onbeperkt voor de wereld-onafhankelijk-van-onze-waarneming. ‘Hiermee stel ik mij’, zoo zegt hij[1] ‘met Eduard von Hartmann lijnrecht tegenover Kant, die ons op negatiefdogmatische wijze inprent, dat de zuivere verstandsbegrippen (of kategoriën) nooit van transcendentaal, maar altijd slechts van empirisch gebruik kunnen zijn.’ En evenzoo spreekt hij op vele andere plaatsen. Dit ten opzichte van het met elkaar

1) t.a.p. noot op pag. 39.

correspondeeren van beide soorten van betrekkingen. En wat haar standvastigheid betreft; daaraan schijnt nooit eenige twijfel bij hem opgekomen te zijn. Dit alles geeft ons, dunkt me, in verband met de voorafgaande aanhalingen, het recht tot de bewering, dat Bolland een verdediger is van die symbolische opvatting van den aard onzer kennis, welke ik in het vorige hoofdstuk heb uiteengezet. Zoo was dan ook mijn meening na het lezen der eerste in 'het Wereldraadsel' opgenomen verhandelingen. Maar langzamerhand werd die meening gewijzigd. Reeds zeer spoedig begon ik er aan te twijfelen, of Bolland de consequenties van die symbolische opvatting allen zag en aanvaardde. En die twijfel werd bij verdere lezing tot een vermoeden en dat vermoeden tot zekerheid, voor zoover men in dergelijke dingen van zekerheid kan spreken.

Ik wil trachten den lezer de geschiedenis van dien twijfel, van dat vermoeden en van die betrekkelijke zekerheid te vertellen.

In de verhandeling 'Natuurwetenschap en wijsbegeerte'[1] lezen wij, dat 'het rnenschelijk weten van *symbolischen* en *benaderenden* aard is.' Dit is ongetwijfeld zeer juist in dien zin, dat dit weten bestaat in de kennis van een symbool en dat we dit symbool nooit volkomen, maar altijd slechts bij benadering kunnen kennen. Zoo heb ik er in het vorige hoofdstuk over gesproken. Bij Bolland echter lezen we enkele regels verder tot verduidelijking van het voorafgaande de volgende woorden: 'wij zijn in staat ons in asymptotischen zin *steeds juistere* denkbeelden te vormen omtrent *het wezen der dingen* en de beteekenis des wereldloops.'

Eén van beiden, dunkt mij: òf we hebben slechts kennis van een symbool der werkelijkheid en dan blijft die kennis, hoe volkomen we dat symbool ook maken, altijd even ver af van een kennis der werkelijkheid zelf, òf we kunnen ons *steeds juistere* denkbeelden vormen omtrent *het wezen der dingen*, maar dan hebben we niet alleen kennis van een symbool der werkelijkheid, maar ook van de werkelijkheid zelf. Het feit, dat Bolland, - misschien wel onder den invloed van de dubbele opvatting, die het woord benaderend in den

1) t.a.p. pag. 36.

eerst aangehaalden volzin toelaat - twee zóó volkomen tegenstrijdige beweringen zóó onmiddellijk na elkaar uitspreekt, bewijst een slordigheid van denken, die men van een wijsgeer niet verwacht.

Moeielijk in overeenstemming te brengen met een symbolische opvatting van den aard onzer kennis schijnt mij ook de bewering, die ik boven aanhaalde om te doen zien, dat Bolland overtuigd is van het bestaan eener wereld onafhankelijk van den waarnemer; deze bewering nl., dat ‘het tastgevoel het eenige der vijf zintuigen is, dat ons het recht geeft het bestaan van een substantieel niet-ik te houden voor een door de ondervinding arewaarborgde waarheid.’ Want zijn onze gezichtsgewaarwordingen geen dergelijke waarborg, dan mogen we niet onderstellen, dat deze vertegenwoordigers zijn eener buiten ons bestaande werkelijkheid en dan kan er van een symbolische kennis van die werkelijkheid, die we immers voor verreweg het grootste deel door onze gezichtsgewaarwordingen moeten verkrijgen, geen sprake zijn. In het vorige hoofdstuk hebben we dan ook aangenomen, dat niet alleen de tastgewaarwordingen, maar ook alle andere gewaarwordingen ons door de ondervinding het bestaan van een zoodanige werkelijkheid waarborgen, en dat we dus door al die gewaarwordingen, en vooral door de gezichtsgewaarwordingen, kennis verkrijgen van een symbool dier werkelijkheid. En nu moge het waar zijn, dat de gezichtsgewaarwordingen zich, zoowel in de geschiedenis van de soort als in die van het individu, later ontwikkeld hebben dan de tastgewaarwordingen; dat ze dus ook tegenwoordig nog, wanneer ze beginnen zich te ontwikkelen, vatbaar zijn om door deze gecontroleerd en meer bepaald gemaakt te worden; en dat ze door de grootere samengesteldheid en fijnheid van het werktuig, waardoor we ze krijgen, en door de grootere kans, dat storende invloeden werken op de haar te weeg brengende oorzaken, ook bij volwassen individuen in sommige omstandigheden nog behoefte hebben aan de controle door de tastgewaarwordingen; dit alles neemt niet weg, dat ze altijd een onafhankelijke waarborg voor het bestaan eener buitenwereld geweest zijn, en dat ze ons bovendien, wanneer maar voldaan wordt aan de voorwaarden, waaronder de storende invloeden ontbreken, een symbool van de werkelijkheid doen kennen veel nauwkeuriger en veel

volledіger dan het symbool, dat we door de tastgewaarwordingen kunnen leeren kennen. Dit werd dan ook in de boven[1] aangehaalde passage door Lotze uitdrukkelijk gezegd en door Bolland met beslistheid ondersteld. En op de plaatsen, die ik heb aangehaald om aan te toonen, dat ook Bolland meent, dat wij kennis hebben van een symbool en van niet meer dan een symbool der werkelijkheid, sprak hij telkens van de *aanschouwde* buitenwereld, de *aanschouw* de figuren, de *aanschouwde* voorwerpen en niet van de *getaste* buitenwereld enz.

Nu tracht Bolland[2] zijn meening omtrent het verschillend gezag, dat we volgens hem voor het verkrijgen van kennis der buitenwereld moeten toekennen aan onze tast- en gezichtsgewaarwordingen, te motiveeren door de eerste in verband te brengen met het streefvermogen en de laatste met de voorstelling. Er is misschien *iets* waars in die bewering, maar met de zaak, waarop het hier aankomt, staat ze in geen verband. Die zaak toch is de volgende: wanneer we kennis kunnen krijgen van een symbool der werkelijkheid en die kennis ons in hoofdzaak verschaft wordt door onze gezichtsgewaarwordingen, dan moeten die geziclitsgewaarwordingen voor ons de werkelijkheid symboliseeren. En dat *kunnen* ze niet, indien: ze ons het; bestaan dier werkelijkheid niet waarborgen.

Dit schijnt mij zóó duidelijk, dat ik me niet kan voorstellen, dat het door een verdediger van den symbolischen aard onzer kennis over het hoofd wordt gezien.

Wat dan Bolland er toe gebracht heeft te ontkennen, dat de gezichtsgewaarwordingen ons het bestaan eener werkelijkheid buiten en onafhankelijk van ons waarborgen?

Ik weet het niet; ik kan ten minste niet verder gaan dan het uitspreken van een vermoeden. Het was hem - zoo kwam het mij voor -, misschien zonder dat hij het zelf wist, te doen om vernietiging der overtuiging van de symbolische vertrouwbaarheid onzer gezichtsgewaarwordingen, om daarna de kennis, welke deze ons verschaffen, te kunnen voorstellen als onbelangrijk en onzeker, en zoo gelegenheid te krijgen tot allerlei beweringen, welke in strijd zijn met hetgeen die kennis leert.

Dit is, ik herhaal het, niet meer dan een vermoeden, maar

1) Van dit artikel pag. 443.
2) Het Wereldraadsel pag. 175.

een vermoeden, dat door allerlei omstandigheden waarschijnlijk wordt gemaakt. Ik wil er achtereenvolgens eenige bespreken en begin met zijn theorie van ons zien in de ruimte, van het zien van de diepte-afmeting of van afstand. We zullen zien, dat die theorie of liever die verschillende theoriën werkelijk van dien aard zijn, dat ze er voor gemaakt schijnen om zich bij afwisseling op haar te beroepen, wanneer men de symbolische vertrouwbaarheid onzer gezichtsgewaarwordingen verdacht wil maken. Omdat verder die theorie tevens een voorbeeld is van Bollands gewoonte om uit zeer onvoldoende gegevens zeer besliste gevolgtrekkingen te maken, zal ik haar eenigszins uitvoerig behandelen. Daarna wil ik een paar concrete gevallen bespreken, waarin Bolland werkelijk blijkt ontrouw te zijn aan de overtuiging der symbolische vertrouwbaarheid van onze gezichtsgewaarwordingen.

Het vraagstuk zelf, waarover de theorie handelt, is zeer moeielijk en ingewikkeld. De meeningen er over zijn nog zeer verschillend en er bestaat dus gelegenheid tot vrij ver uiteenloopende opvattingen. Zooveel is echter wel zeker, dat de zeer primitieve beweringen van Bolland onjuist zijn.

'Vestigen we eens geheel afzonderlijk,' zoo zegt hij,[1] 'onze aandacht op de *afmetingen* der lichamen. Het blijkt dan al spoedig, dat al hetgeen wij van een voorwerp in de ruimte rechtstreeks *waarnemen*, in zijn van voren beschouwde lengte en breedte bestaat; de dikte of diepte kunnen wij, althans bij het *zien*, uit lichte verschillen van schaduw en kleurschakeering eigenlijk slechts opmaken. Van daar dat, wanneer schaduw en tinten door een kunstenaar behendig worden nagebootst, wij bijwijlen onder den invloed eener begoocheling geraken, en bijv. het zichtbare voorwerp voor een bol houden, waar de werkelijkheid slechts aanleiding geven mocht tot de aanschouwing van een elfen vlak. In zulke gevallen zeggen wij gewoonlijk, dat het oog ons bedriegt. Dit evenwel is onjuist, want het gezicht zegt ons alleen, dat er eene zekere schaduw, eene zekere kleurschakeering voorhanden is, en dit is immers waar. Het is hier onmiskenbaar onze *verbeelding*, die verkeerdelijk oordeelt, dat de betrokkene schakeeringen van tint en schaduw naar gewoonte als dikte

1) t.a.p. pag. 144.

en bolvormigheid des voorwerps moeten *uitgelegd*, terwijl toch in het bijzonder geval de betrokken gezichtsaandoening op rekening van den kunstenaar komt. De diepte-afmeting der aanschouwde voorwerpen is gevolgelijk eene intuïtieve, d.i. als zoodanig niet rechtstreeks tot ons bewustzijn komende, gevolgtrekking van ons *verstand*, eene gevolgtrekking, welke onder omstandigheden *falen* kan; zien doen wij reeds op grond van dit feit de onderstelde lichamelijke werkelijkheid niet, en het perspectivisch aanschouwde landschap kan alzoo slechts in onze verbeelding bestaan. Het wordt daar door ons zelven samengesteld uit vlakke schakeeringen van licht en kleur, in verband met gegevens, die aan het geheugen doorde tastgewaarwordingen, of ondervinding van beletsel bij de inspanning onzer spieren geleverd zijn.'

Hoe onjuist dit is, daarvan had Bolland zich zeer gemakkelijk kunnen overtuigen, als hij een oogenblik zijn aandacht bepaald had bij het ook hem zeer goed bekende feit, dat we ons *bijna nooit* door een teekening of schilderij laten bedriegen; dat we deze *nagenoeg altijd* en *bij den eersten oogopslag* onderscheiden van een buiten ons aanwezige werkelijkheid van drie afmetingen. Dit *bewijst*, dat we de diepte afmeting niet opmaken uit lichte verschillen van schaduw en kleurschakeering. Deze immers zijn op een schilderij met voldoende nauwkeurigheid aangebracht om ons de illusie van eene zich buiten ons bevindende werkelijkheid van drie afmetingen te geven. Voor het onderscheiden der diepte-afme-ting moeten we dus andere middelen hebben. En eerst, wanneer deze door den grooten afstand, waarop zich het voorwerp van ons oog bevindt, te kort schieten, beoordeelen wij den afstand o.a. ook naar de verschillen van schaduw en kleurschakeering. In andere gevallen zijn deze slechts ondergeschikte hulpmiddelen. Bij al den strijd der meeningen, bestaat daarom geen verschil van gevoelen. Waarover wèl gestreden wordt, dat is over het betrekkelijk gewicht van die andere middelen. En over de vraag of we de diepteafmeting en, naar ik meen, ook de lengte- en breedte-afme-ting werkelijk zien, of dat we die - zooals Bolland uit zijn theorie meent te mogen concludeeren - uit een aantal verschillende gewaarwordingen opmaken. Laat ik trachten met een enkel woord mijn bedoeling duidelijker te maken. Ik

zal daarbij echter gedwongen zijn zeer op de oppervlakte te blijven, omdat de zaak veel te samengesteld en veel te onzeker is om met weinig woorden grondig besproken te worden.

Die andere middelen, waarvan ik sprak, zijn in de eerste plaats accommodatie en convergentie.

Om nl. een duidelijk beeld op het netvlies te krijgen van een deel van een voorwerp, moet de lens van het oog een bepaalde bolheid hebben. En om achtereenvolgens van verschillende deelen van een voorwerp, die zich op verschillende afstanden van ons bevinden, een duidelijk beeld op het netvlies te krijgen, moet dus de lens van het oog achtereenvolgens de verschillende graden van bolheid aannemen, die daarvoor noodig zijn. Deze bolmaking en afplatting wordt bij iederen lichtprikkel, die onze aandacht trekt, zuiver reflectorisch tot stand gebracht door de samentrekking of ontspanning van den musculus ciliaris. Door de samentrekking daarvan krijgt de lens gelegenheid om de meer bolvormige gedaante aan te nemen, die ze van nature heeft. En door zijn ontspanningwordt de lens samengedrukt tot een meer afgeplatten vorm. Wanneer we dus ons oog laten gaan langs een lijn, wier deelen op verschillenden afstand van ons oog liggen; d.w.z. wanneer we achtereenvolgens een duidelijk beeld van de verschillende deelen dier lijn op ons netvlies laten vallen, dan hebben we een onafgebroken rij spiergewaarwordingen van verschillende sterkte, die een symbool zijn van de verschillende afstanden, waarop zich de achtereenvolgende deelen der lijn van ons oog bevinden. Ik gebruik hier het woord spiergewaarwordingen bij gebrek aan beter, hoewel we slechts in uiterste gevallen bepaalde gewaarwordingen constateeren. In gewone gevallen kunnen we dat niet; dan schijnt dus de spierprikkel met den netvliesprikkel tot één samengestelden prikkel te versmelten en als zoodanig te beantwoorden aan de enkelvoudige gezichtsgewaarwording, waarvan we ons bewust worden.

Zoo hebben we dus in de accommodatie van ons oog - zoo is de naam van deze afwisselende bolmaking en afplatting der lens - een middel om over de diepte-afmeting te oordeelen.

Dit heeft natuurlijk betrekking op het zien met één oog.

Daarbij moeten we nog op iets anders letten. Iedere lichtprikkel, die onze aandacht trekt, heeft nog een ander reflectorisch gevolg. Hij maakt nl. dat we ons oog zoo draaien, dat hij zelf valt op die plek van de retina, waarmee we het duidelijkst zien, op de zoogenaamde fovea of macula lutea (geele vlek). Deze draaiingen van het oog worden veroorzaakt door een zestal spieren, wier afwisselende samentrekkingen en ontspanningen ons een zeer samengesteld systeem van spiergewaarwordingen geven, die in verschillende richtingen ononderbroken in elkaar overgaan. Deze symboliseeren voor ons de lengte- en breedte-afmeting.

Bij het zien met één oog is echter de waarneming der diepte-afmeting zeer onvolkomen. Men kan zich daarvan zeer gemakkelijk overtuigen door één oog te sluiten. Onmiddellijk zal men zien, hoeveel minder juist ons oordeel wordt over afstand. En een teekening of schilderij onderscheidt zich veel minder scherp van de werkelijkheid, wordt daarmede veel eerder verward, dan wanneer beide oogen geopend zijn. In het zien met twee oogen moeten we dus een middel hebben tot beoordeeling van den afstand, nauwkeuriger clan accommodatie. Zoo is het dan ook werkelijk.

Denken wij bij evenwijdigen stand der oogassen de foveae van beide oogen verbonden door een rechten lijn en bovendien door de fovea van ieder oog een plat vlak loodrecht op die lijn. Stellen we ons verder voor dat het netvlies van het ééne oog te gelijk met het door de fovea gaande verticale vlak zóó verplaatst wordt in de richting naar het andere, dat de fovea zich beweegt langs de verbindingslijn en het verticale vlak evenwijdig blijft met zich zelf, terwijl de doorsnede van het netvlies op dat vlak niet van plaats verandert. Dan zullen op een bepaald oogenblik de beide foveae en te gelijk daarmede de beide netvliezen samenvallen. Alle punten nu der beide netvliezen, die op dat oogenblik zouden samenvallen heeten overeenkomstige punten. Deze - en onder hen vooral de twee foveae - hebben de zeer merkwaardigeeigenschap, dat ze, getroffen wordende door een gelijken of nagenoeg gelijken lichtprikkel, slechts één gewaarwordinggeven. Dit is, behalve voor de foveae, niet *volkomen* en ook niet *altijd* juist; maar het is voor ons doel voldoende.

Bij het zien naar een voorwerp, dat zich op eenigen afstand

van ons bevindt, richten wij nu de assen onzer oogen zóó, dat er van ieder deel van het voorwerp een beeld valt op een overeenkomstig punt van ieder netvlies. Het gevolg is, dat ieder deel van het voorwerp ons slechts één enkelvoudige en het geheele voorwerp slechts één samengestelde gewaarwording geeft. Wanneer we nu ieder deel van het voorwerp achtereenvolgens *nauwkeurig* willen opnemen, draaien we onze oogen successievelijk zóó, dat telkens een beeld van dat deel valt op ieder der beide foveae. En alleen wanneer we op deze wijze naar een voorwerp en zijn verschillende deelen zien, wanneer we zóó onophoudelijk onze oogen doen convergeeren en divergeeren, wanneer we m.a.w. voortdurend, ons gezichtsveld exploreeren, zien we naar dat voorwerp in den volledigen zin des woords en krijgen we een sterken indruk van zijne ruimte-innemende eigenschappen. Stel u nu voor, dat we op die wijze bezig zijn ds diepte-afmeting van een voorwerp waar te nemen en dat we daartoe onze oogen laten gaan langs een lijn, die zich in de richting der diepteafmeting uitstrekt d.w.z. dat we onze oogen successievelijk zoo convergeeren, dat er telkens een beeld van de achtereenvolgende deelen der lijn valt op de beide foveae. Ook de daarvoor noodige bewegingen van het oog worden tot stand gebracht door de zes oogspieren, waarvan ik boven sprak. Dan krijgen we dus een ononderbroken rij van groepen spiergewaarwordingen, die met onmerkbare verschillen in elkander overgaan en die voor ons symbolen zijn van den afstand, waarop de verschillende deelen der lijn zich van ons bevinden. En het verschil tusschen de convergentiegewaarwordingen voor het aanvangs- en voor het eindpunt der lijn symboliseert de diepte-afmeting van het voorwerp. Men bedenke daarbij, dat verschillen tusschen de sterkte en de hoedanigheid van gewaarwordingen door ons ruim zoo goed worden waargenomen als de absolute sterkte en hoedanigheid zelf; ja dat in vele gevallen alleen deze verschillen tot ons bewustzijn komen.

Zoo is in hoofdzaak en met voorbijgang van een aantal bizonderheden en afwijkingen de theorie over den invloed der accommodatie-en convergentie-bewegingen op de gezichtsgewaarwordingen. Dat die invloed bestaat, daarover is geen verschil van gevoelen. Het eenvoudige feit, dat we met

twee oogen de diepte veel beter waarnemen dan met één, wijst b.v. reeds in de richting der convergentie-theorie. Bovendien zijn er een paar eenvoudige proeven waardoor ze zeer waarschijnlijk wordt gemaakt. We kunnen nl. onze oogen bij het zien van eenvoudige vlakke figuren kunstmatig dwingen om *die* convergentie-bewegingen te maken, welke ze zouden maken, wanneer die figuren zich in de diepte uitstrekten. Die vlakke figuren schijnen ons dan toe diepte-afmeting te bezitten. Dit bewijst, dat die convergentiebewegingen in staat zijn bij de waarneming van figuren ran *twee* afmetingen de gewaarwording van diepte te voorschijn te roepen, en dat ze dit dus naar alle waarschijnlijkheid ook doen bij het zien van voorwerpen., die zich in *drie* afmetingen uitstrekken. Verlammingen van afzonderlijke oogspieren verder zijn de oorzaken van veranderingen onzer gezichtswaarnemingen in het bizonder wat de localisatie betreffe.

Alles te zamen genomen zijn de argumenten voor deze accommodatie- en convergentie-theorie, waarin men echter m.i. altijd een hypothetisch element moet blijven erkennen, zóó talrijk en zóó overtuigend, dat Wundt[1)] bv. niet aarzelt te zeggen: ‘Daar niet alleen de algemeene vorm van het gezichtsveld, maar ook de betrekkelijke ligging der voorwerpen daarin, bepaald wordt door de bewegingen van het oog, zoo is zonder deze een ruimtelijke gezichtsvoorstelling volkomen ondenkbaar.’

Wel bestaat er, zooals ik reeds opmerkte, verschil van gevoelen over de hoegrootheid van dien invloed en over de vraag of wij de ruimte-afmetingen werkelijk zien, of dat we die, zooals Bolland concludeert, uit een aantal verschillende gewaarwordingen opmaken.

Sommigen meenen, dat met de indrukken op het netvlies reeds een vaag gevoel van ruimte gegeven is, en dat dit door de spiergewaarwordingen, welke gepaard gaan met de bewegingen van het oog, slechts meer bepaald en duidelijk gemaakt behoeft te worden om de ruimte-waarneming te doen ontstaan, zooals wij die kennen. Anderen - Münsterberg b.v. - ontkennen, dat er locale verschillen bestaan tusschen de afzonderlijke gewaarwordingen van het netvlies

1) Grundzüge der physiologischen Psychologie II. pag. 91.

en willen onze geheele ruimtewaarneming verklaren uit bewegingsgewaarwordingen. En tusschen deze beide uiterste meeningen in staan een aantal andere opvattingen, die gedeeltelijk meer, gedeeltelijk minder gewicht toekennen aan de netvlies- en aan de bewegingsgewaarwordingen en bovendien nog andere elementen in rekening willen brengen.

Het zou mij te ver voeren deze zaak hier in bizonderheden te bespreken. Ik wil er slechts één opmerking over maken.

Het komt mij voor, dat directe zelfwaarneming ons leert, dat wij zonder eenigen twijfel de voorwerpen lichamelijk *zien*, wanneer ze zich bevinden op niet al te grooten afstand - een afstand trouwens die onder verschillende omstandigheden zeer verschillend kan zijn. Ik zie niet in, hoe men zou kunnen aantoonen, dat dit onmiddellijk psychisch gegeven geen psychisch gegeven is. Men kan doen zien, dat het niet één prikkel is, die aan de enkelvoudige gezichtsgewaarwording beantwoordt maar meerdere. Maar dan bewijst men toch niets anders dan dit, dat òf de verschillende prikkels reeds tot één samengestelden prikkel zijn saamgesmolten vóór er een gewaarwording aan beantwoordt, of dat één gewaarwording kan beantwoorden aan een aantal verschillende prikkels. Het feit van de enkelvoudigheid der gewaarwording d.i. hier van het lichamelijk *zien* wordt daardoor echter niet aangetast.

Verder leert ons de directe zelfwaarneming, dat we op grootere afstanden niet lichamelijk *zien*, maar tot de lichamelijkheid der voorwerpen *concludeeren* door het gebruiken van allerlei secundaire hulpmiddelen, waartoe o.a. ook de lichte verschillen van schaduw en kleurschakeering behooren, waarover Bolland het heeft. In dit geval moge soms een schijn van lichamelijk zien aanwezig zijn; met eenige inspanning zijn we in staat onze vlakke gezichtsgewaarwording te onderscheiden van de gewaarwordingen, waaruit wij tot de lichamelijkheid van het geziene voorwerp concludeeren. Dit feit moet ons, dunkt mij, bevestigen in onze overtuiging van de juistheid onzer zelfwaarneming in het eerste geval, waarin we meenden te kunnen constateeren, dat we werkelijk lichamelijk zagen.

Dit wordt nog waarschijnlijker, als we nagaan, wat er bij kinderen gebeurt. Deze zijn veel vroeger in staat te oor-

deelen over ruimteverhoudingen, voor wier waarneming de accommodatie- en convergentie-bewegingen voldoende hulpmiddelen zijn dan over die, welke slechts door andere secundaire hulpmiddelen, zooals perspectief, luchtperspectief, schaduw enz. kunnen beoordeeld worden. Vooral ten opzichte van verder verwijderde voorwerpen bedriegen zij zich nog langen tijd. 'Slechts door voortdurende oefening', zegt Wundt[1], 'komen wij er dus toe om ook aan die deelen van het gezichtsveld welke niet liggen binnen het bereik der binoculaire dieptewaarneming, dezelfde veelvormigheid te geven, die oorspronkelijk alleen door de stereoscopische waarneming wordt voortgebracht.'

In verband met het voorgaande schijnt dit er op te wijzen, dat er bij jonge kinderen een innige versmelting plaats heeft van verschillende prikkels tot één gewaarwordingscorrelaat of van verschillende gewaarwordingen tot één ondeelbare gewaarwording; en dat deze innige versmelting niet meer mogelijk is op den meergevorderden leeftijd, waarop de secundaire hulpmiddelen voor het ruimtelijk zien een eenigszins belangrijke rol beginnen te spelen. En dat een dergelijke versmelting in het algemeen mogelijk is, daaraan kunnen we moeielijk twijfelen, wanneer we zien, dat pas geboren dieren niet alleen ruimte-gewaarwordingen hebben, maar zelfs binnen zekere grenzen den afstand d.i. de diepte-afmeting vrij nauwkeurig schatten. Het aantal daarover gedane waarnemingen is nog al talrijk. Ik wil er hier een van meededen ontleend aan Preyer.[2]

'Spalding bond twee pasgeboren biggen de oogen dicht. Den volgenden dag bleek, dat één van de twee jongen, die men bij de moeder gedaan had, den band had verloren. Het andere echter was volkomen buiten staat om te zien en stootte, als het rondliep, overal tegen aan. Des middags nam men het den band af. Het liep nu rond, alsof het vroeger had kunnen zien en plotseling zijn gezichtsvermogen verloren had. Tien minuten later kon men het evenwel ter nauwernood van andere jongen onderscheiden, die voortdurend het gebruik hunner oogen hadden gehad. Op een

1) Physiologische Psychologie II. pag. 149.
2) Die Seele des Kindes 4e. Auflage pag. 46.

stoel gezet, zag het, dat de hoogte overleg noodig maakte, ging op zijn knieën liggen en sprong naar beneden.'

'Dit merkwaardige feit', zegt Preyer, 'dit springen van den stoel, nadat het op zijn knieën was gaan liggen, kan slechts het gevolg zijn van een zien. Het schatten van den afstand in de hersenen van het nog geen twee dagen oude en tien minuten vroeger nog blinde diertje - hoe onvolkomen het dan ook moge zijn - bewijst, dat reeds zoo vroeg de derde ruimte-afmeting door het oog, als een resultaat van indrukken op het netvlies, tot bewustzijn komt; anders had het dier niet vóór den sprong op zijn knieën kunnen gaan liggen. Daar het nu tot vóór tien minuten geen gezichtsgewaarwordinen had gehad en in die tien minuten geene, die het tot springen konden brengen, moet dus de verbinding van prikkeling van het netvlies, schatting van den afstand, spierbeweging om te knielen en daaropvolgend springen een erfelijke zijn. Want eene zoodanige vindingskracht, het initiatief tot een zoo verrassend doelmatige wijze van handelen door zelfstandig overleg zal niemand toeschrijven aan een zoo jong diertje, dat tien minuten geleden nog blind was.'

Als Preyer hier spreekt van de waarneming der derde ruimte-afmeting als resultaat van indrukken op het netvlies, bedoelt hij daarmede niet den invloed der oogbewegingen te ontkennen. Dat blijkt meer dan voldoende uit de voorafgaande bladzijden van zijn boek.

We kunnen dus wel niet anders doen dan aannemen, dat bij het jonge varken de prikkels op het netvlies en die, welke een gevolg zijn van de oogbewegingen en behalve deze nog andere, zóó tot een geheel zijn versmolten, dat ze slechts aanleiding geven tot één gewaarwording, m.a.w. dat de afstand van de zitting van den stoel tot den grond direct wordt gezien. Wat er dan tegen zou zijn om aan te nemen, dat deze versmelting, in overeenstemming met hetgeen de directe zelfwaarneming ons leert, ook bij een kind plaats heeft, en dat tengevolge daarvan ook de menschen de derde ruimte-afmeting direct *zien*; dit is moeielijk te begrijpen. Het daarvoor noodige mechanisme is bij het jonge varken reeds bij de geboorte aanwezig en moet bij het kind na de geboorte gevormd worden. Maar dit wordt

voldoende verklaard door den onvolkomen toestand van het zenuwstelsel van het kind bij de geboorte.

Laat dit echter zijn, zooals het is, Het is niet in de de eerste plaats mijn doel hier bepaalde conclusies te verdedigen. Ik wilde slechts de aandacht vestigen:

1e op het zonderlinge en ondoordachte van Bollands theorie van de waarneming der diepte-afmeting en

2e op het onvolledige en onjuiste der gegevens, waaruit hij met zoo groote beslistheid afleidt, dat we tot het bestaan der diepte-afmeting concludeeren uit lichte verschillen van schaduw en kleurschakeering.

Eu deze beide dingen zijn, naar ik meen, uit het voorgaande - hoe onvolledig ook - met voldoende duidelijkheid gebleken.

Nog meer verwondert men zich over deze theorie van Bolland, als men bedenkt, dat hij door haar er toe moet komen den empirischen oorsprong van onze ruimte-voorstelling te leeren. Immers indien we uit bepaalde gewaarwordingen tot de derde ruimte-afmeting concludeeren, kan de ruimte geen aanschouwingsvorm a priori zijn. En dat is ze volgens de aanhangers van die richting in het wijsgeerig denken, waarvan Bolland één der vertegenwoordigers meent te zijn.

Nu bestaat er m.i. wel is waar geen logische samenhang tusschen apriorisme en spiritualisme; maar deze overweging is hier niet op haar plaats, omdat Bolland zich elders zeer beslist uitlaat in den zin van het apriorisme.

'Hierin ligt opgesloten,' zoo zegt hij b.v.[1] dat het stereometrisch karakter der waarneembare voorwerpen *geene inductief vastgestelde* - d.w.z. uit voorafgaande ervaringen opgemaakte - '*maar eene van te voren voor alle objecten vaststaande eigenschap is*. Daar alle bewust-denkbeeldige zoowel als elke primaire of onbewuste objectivatie noodzakelijk in de ruimte geschiedt en deze dus als permanente voorwaarde van objectivatie aan alle voorstelling van voorwerpen ten grondslag ligt, moeten wij stellen, dat zij *eene conditie van waarneming is a priori*, eene subjectief voorbeschikte en spontane intueerwijze dus van onzen aan

1) Het Wereldraadsel pag. 203.

zijne eigene reactiën tot bewustzijn gerakenden geest. Het is met de ruimte als met een gekleurden bril, dien men zich zelf voor oogen houdt: hoe men zich ook keere of wende, men raakt van den gekleurden schijn niet bevrijd.'

Men zal mij toestemmen, dat dit *zien* door een gekleurden bril - een directe waarneming dus - en het *concludeeren* tot de derde ruimte-afmeting moeielijk met elkaar in overeenstemming zijn te brengen. Men weet werkelijk niet, waaraan men zich bij Bolland te houden heeft. De tegenstrijdigheid van zijn verschillende beweringen over verscheidene hoogst gewichtige dingen ligt zoo voor de hand, dat men zich bijna niet kan voorstellen, dat hij zelf ze niet heeft opgemerkt. En toch staan die beweringen daar in hetzelfde boek, soms op geringen afstand van elkaar, zonder dat hij één enkele poging doet om den argeloozen lezer, dien hij zich wenscht, voor haar tegenstrijdigheid te waarschuwen.

Ik kan daarvoor maar één verklaring vinden, dezelfde die ik gemeend heb te moeten geven van zijn zonderlinge en zeer onwijsgeerige manier van schrijven. Bolland is een hartstochtelijk man, die geheel staat onder de heerschappij zijner gemoedsaandoeningen. Dit heeft twee gevolgen. Ten eerste dit, dat de conclusies niet worden afgeleid uit de argumenten, maar de argumenten uit de conclusies, nadat deze onder den invloed der gemoedsaandoeningen zijn vastgesteld. Dit echter is nog een algemeen-menschelijke, hoewel niet bizonder wijsgeerige wijze van doen. Het tweede gevolg is van ernstiger aard. De heerschappij der gemoedsaandoeningen is bij Bolland zóó volkomen, dat hij onder haar invloed alleen oog heeft voor de door hem gewenschte conclusie en ook niet meer in staat is a posteriori te oordeelen over de argumenten, waaruit hij haar wil afleiden. Alles, wat maar eenigszins schijnt rot die conclusie te kunnen bijdragen, is hem als argument welkom. Zijn haastige hartstocht staat hem niet toe het nauwkeurig te onderzoeken. Overheerschend daarbij is de begeerte om zijn spiritualistische wensch-theorie te verdedigen en daarnaast, of misschien wel daarboven, zijn antipathie tegen den windmolen, dien hij materialisme noemt, en tegen de natuurwetenschap, waardoor hij meent, dat dit materialisme wordt gesteund. Daardoor treedt zijn bestrijding der natuurwetenschap zoo sterk op den voorgrond. Komt het hem

daarbij in de gedachte, dat hij haar resultaten als onbelangrijk en onzeker kan voorstellen, door er op te wijzen, dat die wetenschap ons slechts symbolische, kennis van de werkelijkheid verschaft, dan wordt hij een verdediger van de stelling, dat onze kennis van symbolischen aard is; om het volgende oogenblik, onder den invloed der gedachte, dat hij voor zijn spiritualisme metaphysische kennis noodig heeft, te beweren, dat we ons steeds juistere denkbeelden kunnen vormen over *het wezen der dingen*. Het groote middel, waardoor de natuurwetenschap - en iedere andere wetenschap - haar kennisverkrijgt, zijn de gezichtsgewaarwordingen. Kan aan deze haar vertrouwbaarheid - haar symbolische vertrouwbaarheid bedoel ik - ontnomen worden, dan verliezen de resultaten der natuurwetenschap al haar beteekenis. Daarom, worden de gezichtsgewaarwordingen door hem in vertouwbaarheid achtergesteld bij de tastgewaarwordingen. Bedenkt hij verder, dat een directe gewaarwording steeds vertrouwbaarder voor ons is dan een conclusie uit gewaarwordingen, dan is het zien van de diepte-afmeting een conclusie, opgemaakt uit de ervaring; maar dringt zich de gedachte aan hem op, dat de zuiver subjectieve elementen van onze kennis der werkelijkheid minder gezaghebbende representanten dier werkelijkheid zijn dan die, welke haar op de eene of andere wijze symboliseeren, dan wordt de ruimte, en dus ook de diepte-afmeting, *eene conditie van waarneming a priori, eene subjectief voorbeschikte en spontaneintueerwijze van onzen, geest*.

Zoo beschouwd, worden de talrijke inconsequenties van Bolland ten minste eenigszins begrijpelijk. Toch wil ik gaarne toegeven, dat dit alles niet meer is dan een vermoeden, maar een vermoeden met eenige waarschijnlijkheid, waaraan ik dus meen de waardigheid van een hypothese te mogen toekennen. Het is slechts de vraag of deze hypothese in staat is de verschijnselen voldoende te verklaren.

Aan te toonen, dat ze dat is, zou een zeer omslachtig werk zijn. Ik moet mij dus bepalen tot enkele voorbeelden, waaropze m.i. van toepassing is en het aan den lezer van Bollands geschriften overlaten haar juistheid verder te controleeren.

Indien ze juist is, kunnen we zeer onbillijke en onjuiste oordeelvellingen verwachten over de natuurwetenschap en haar resultaten.

'De physicus,' zegt Bolland[1)], 'herleidt de kleuren, evenals alle andere eigenschappen der lichamen tot materie-trillingen van verschillende snelheid, hierin overeenstemmende met verouderde zienswijzen van voor-kantische wijsgeeren. Een sprekend voorbeeld van natuurkundige schijnverklaring: men verklaart de *gesichtsverschijnselen* door *gezichtsphantasiëneene niets zeggende diallele of cirkelredeneering*.'

In de eerste plaats schijnt het mij toe, dat deze trillingen - van den aether spreek ik niet - iets meer zijn dan phantasie. Ik zou meenen, dat het verschijnselen zijn, waartoe men naar analogie concludeert. Of wil men beweren, dat het niet geoorloofd is iets, dat niet direct waargenomen kan worden, een verschijnsel te noemen - dit is misschien de bedoeling van het woord phantasiën in den aangehaalden zin -, dan antwoord ik met een verwijzing naar het symbolisch karakter onzer kennis. We nemen verschijnselen waar, zooals ze in andere gevallen volgen op trillingsverschijnselen, en concludeeren daarom ook in dit geval tot trillingsverschijnselen d.i. tot een werkelijkheid, waaraan in onze waarneming trillingsverschijnselen zouden beantwoorden, wanneer we met onze zintuigen zoovele malen fijner of nauwkeuriger waarnamen. Het geval is analoog aan de waarnemingen met microscoop en telescoop, met dit onderscheid, dat we in dit laatste geval de verscherping onzer zintuigen werkelijk tot stand brengen, en haar in het geval, waarmede we ons op het oogenblik bezig houden, slechts onderstellen. Ik zou echter te uitvoerig worden, wanneer ik het hier eenigszins in bizonderheden wilde bespreken.

Maar in de tweede plaats: die verklaring is geen cirkelredeneering. Immers iets, dat we alleen qualitatief kunnen beoordeelen - kleur -, wordt teruggebracht tot iets, dat wc qualitatief en quantitatief kunnen beoordeelen - beweging -; iets dat we slechts door één zintuig kennen, wordt teruggebracht tot iets, dat we in het algemeen - al is het in dit geval dan ook maar onderstellenderwijze - kennen door meerdere zintuigen; en eindelijk: dat minder goed bekende wordt teruggebracht tot een verschijnsel, waartoe ook andere minder goed bekende verschijnselen teruggebracht kunnen worden.

1) T.a.p. pag. 151.

Door deze verklaring worden dus aan den eenen kant de verschijnselen minder raadselachtig en wordt aan den anderen kant het aantal raadselen verminderd. Ze voldoet dus aan beide eischen, die men aan een goede verklaring mag stellen, terwijl reeds de voldoening aan één dier eisenen iets tot een verklaring maakt, mits men slechts, als aan de tweede voldaan wordt, in het oog houdt, dat het niet aangaat het meer bekende tot het minder bekende of tot het geheel onbekende terug te brengen. En nu moge het waar zijn., dat ook beweging niets anders is dan een symbool van gebeurtenissen in de ons onbekende en onkenbare werkelijkheid; en het moge waar zijn, dat ook beweging, als we er over doordenken, veel heeft, dat voor ons onbegrijpelijk is en raadselachtig; het eerste bewijst alleen, dat we met de verklaring gebleven zijn op het gebied, waarvan we kennis kunnen krijgen, op het gebied der symbolen nl.; en het tweede: daarmede zullen we misschien met gepaste bescheidenheid tevreden zijn, indien we bedenken, dat we bij alle verklaren ten slotte moeten komen tot iets, dat geen verdere verklaring toelaat. Men denke daarbij aan hetgeen ik in het vorige hoofdstuk heb opgemerkt.

Ook elders komt Bolland op tegen het verklaren der natuurwetenschap, zeggende, dat men wel met weinig tevreden moet zijn om zich te kunnen inbeelden, dat het terugbrengen van twee raadsels tot één op eenige wijze een verklaring is.

'Wie in zoo iets een verklaring ziet', zoo lezen we daar[1)], 'die verneine, dat de philosophie reeds sedert meer dan een eeuw het hoogste hierin heeft gepraesteercl, want ze heeft alle wereldraadsels tot één teruggebracht; zij doorziet het geheele persoonlijk aanschouwde wereldverschijnsel als de voorbijgaande manifestatie van een onbekend ding-op-zich-zelf.'

Gezwegen nog van de bizonderheden dezer verklaring, ziet hij daarbij deze kleinigheden over het hoofd, dat de philosophie zich op deze wijze begeeft buiten het gebied der symbolen en bovendien het *meer* bekende terugbrengt tot het volkomen onbekende. En dit verdient in geen enkel opzicht een verklaring te heeten.

1) t.a.p. pag. 555.

Wog geen volle bladzijde verder dan zijn bewering over de natuurkundige verklaring der kleuren, lezen we het volgende:

'In duplo, d.i. tegelijk als waargenomen verschijnsel binnen ons organisme en als inhaerente eigenschap van zelfstandige vormen buiten ons, zullen dus de kleuren ook wel niet voorhanden wezen; als ze niet gezien worden, zijn zij *niets*.'

Dus zijn ze geen symbolen van gebeurtenissen of toestanden in de werkelijkheid onafhankelijk van ons? Dit is zoo volkomen in strijd met het, door Bolland zelf zoo dikwijls verdedigde, symbolische karakter van onze kennis, dat men aan een drukfout zou kunnen denken.

Het duidelijkst komt Bollands onbillijke bestrijding der natuurwetenschappen en zijn ontrouw aan zijn eigen symbolische opvatting van den aard onzer kennis aan den dag in de verhandeling over 'die Lebenserscheinungen'. Bovendien stelt deze ons het best in staat ons een oordeel te vormen over de gemoedsaandoeningen, die hem daarbij beheerschten. Uit die verhandeling wil ik dus een paar passages aanhalen en bespreken. Ze is geschreven naar aanleiding der brochures van Weismann, - den man van de stelling, dat gedurende het leven verkregen eigenschappen niet erfelijk zijn - welke aan de verschijning van diens hoofdwerk 'das Keimplasma' zijn voorafgegaan.

In die verhandeling over Weismann lezen we o.a. het volgende.[1)]

'Thatsächlich herrscht noch immer ein ganz roher Dogmatismus und Erklärnngsdünkel im ganzen Gebiete der sich nennenden Naturwissenschaft. Das materialistiche Princip wird namentlich dort rückhaltlos vertreten, wo man es unternimmt die Gesammtheit der organischen Wesen mit Einschluss des Menschen als Producte verschieden weit gediehener Entwicklung und Differenzierung eines und desselben 'organischen Urstoffes' darzuthun. Die specifische Eigenthümlichkeit der Empfindung und aller anderen Bewusstseinserscheinungen, welche die Kluft zwischen Pflanz, Thier und Menschen darstellen, wird da als 'eine in die specifische Molecularstructur

1) t.a.p. pag. 512.

begründete' unbesehens hingestellt, alsob dieselbe mit objectiv morphologischer Differenzierung und Vervollkommnung in einer Reihe stünde. *Man phantasiert sich unverfroren eine Reihe vormenschlicher Begebenheiten, welche sich sollen ereignet haben, ehe menschliche Sinne dawaren, um die Welt in ihren Wahrnehmungsformen anzuschauen und zu empfinden, aber nichtsdestoweniger genau in denselben Anschauungs- und, Empfindungsformen vor sich gegangen sind; das heisst, man begeht den materialistischen Grundfehler, das subjectiv mitbestimmte Weltphänomen der menschlichen Gattung unreflectierter Weise als ein von unsern Perceptionsweisen unabhängig Dagewesenes zur 'Natur' zu verabsolutieren*.'

Een zoodanige bewering zou begrijpelijk zijn van iemand, die de wereld voor *niets anders* houdt dan voor de voorstellingen in zijn geest; die meent, dat er noch andere menschen bestaan, noch een buitenwereld onafhankelijk van hem; en dat dus met zijn eigen dood ook al die voorstellingen - d.w.z. zijn geheele wereld - in het niet zullen verdwijnen; maar iemand, die meent, dat zijn voorstellingen en gewaarwordingen symbolen zijn eener onafhankelijk van hem bestaande werkelijkheid, zoodanig iemand meent *niet*, dat met zijn eigen dood die werkelijkheid verdwijnt. En evenals hij gelooft, dat ze na zijn dood zal blijven bestaan, evenzoo gelooft hij, dat ze ook vóór zijn geboorte reeds bestond, omdat hij ziet, dat ze bestaat vóór de geboorte en na den dood van andere wezens die hij als zijn gelijken beschouwt. En indien hij bij zijn leven kan spreken over die met hem gelijktijdige werkelijkheid in termen van de symbolen, waardoor hij kennis van haar krijgt, dan meent hij in termen van diezelfde symbolen ook te kunnen spreken over die werkelijkheid, zooals ze vóór zijn geboorte geweest is en na zijn dood zal zijn. Hij moet daarbij onderstellen, dat door dezelfde symbolen steeds dezelfde deelen der werkelijkheid worden vertegenwoordigd, dat de betrekkingen tusschen de verschillende deelen der werkelijkheid onveranderd blijven, dat aan die betrekkingen overeenkomstige betrekkingen tusschen de symbolen beantwoorden, en dat ook deze laatste betrekkingen in de toekomst dezelfde zullen zijn, als ze in het verleden waren. Maar deze zelfde onderstellingen - we hebben het in het vorige hoofdstuk gezien - zijn ook noodig om te kunnen

meenen, dat wij van de met ons gelijktijdige werkelijkheid symbolische kennis bezitten. Daarom is het moeielijk tegen te spreken, dat *indien* we symbolische kennis bezitten van de tegenwoordige werkelijkheid, we ook een dergelijke kennis kunnen verkrijgen van iedere verledene en iedere toekomstige werkelijkheid, als we ons voor het construeeren van die kennis slechts een voldoend aantal vertrouwbare symbolen kunnen verschaffen. Hoe ver in het verleden of in de toekomst die werkelijkheid ligt, dat doet niet ter zake.

De biologen zijn dus volkomen in hun recht, wanneer ze zich een rij voormenschelijke gebeurtenissen, die volgens hen moeten gebeurd zijn vóór menschelijke zintuigen bestonden om ze waar te nemen, niet *phantaseeren, maar construeeren*. En ze kunnen dit doen zonder ‘het subjectief medebepaalde wereldverschijnsel der menschelijke soort, als iets dat bestaan heeft onafhankelijk van onze wijze van waarneming, te maken tot een absolute natuur.’

Maar ze moeten daarbij, in plaats van stellend, onderstellend spreken. Ze moeten niet zeggen: ‘in dien vóórmenschelijken tijd bestonden de volgende dingen’; maar: ‘indien er in dien vooxmenschelijken tijd menschen geweest waren, zouden ze de volgende voorstellingen hebben gekregen als syrnbolen van de buiten hen bestaande werkelijkheid.’ Zoo evenwel moeten wij, strikt genomen, ook spreken over de tegenwoordige werkelijkheid buiten ons, die we niet onmiddelijk waarnemen. Zelf elders zijnde b.v. moeten we niet zeggen: ‘het boek ligt daar’; maar: ‘indien daar een mensch was, zou hij als symbool eener buiten hem bestaande werkelijkheid de voorstelling van een daar liggend boek krijgen.’

Men zal het met mij eens zijn, dat wij er zeer verstandig aan doen ons van die omslachtigheid te onthouden, en dat het dus eenigszins onbillijk zou zijn haar van de biologen te verlangen.

Het komt mij voor, dat dit alles zeer duidelijk is, zóó duidelijk, dat Bolland zich niet zal kunnen onttrekken aan de keus tusschen twee dingen.

Wil hij zijn meening omtrent den aard onzer kennis, als die van een symbool eener onafhankelijk van ons bestaande wereld, handhaven, dan zal hij den biologen moeten toestaan

zich een rij vóórmenschelijke gebeurtenissen te constrneeren, die gebeurd zijn vóór er menschelijke zintuigen waren om zewaar te nemen.

Wil hij echter blijven beweren, dat het een bioloog niet geoorloofd is de vóórmenschelijke geschiedenis der organische wereld te schrijven in termen van menschelijke voorstellingssymbolen, dan zal hij zijn meening omtrent het bestaan van een wereld onafhankelijk van onze voorstelling en omtrent den symbolischen aard en de symbolische vertronwbaarheid onzer kennis moeten opgeven. Hij zal dan moeten komen tot de meening, dat er niets bestaat dan zijn eigen voorstellingen, en dat dus te gelijk met zijn persoon de geheelewereld te gronde zal gaan; tot dat zuiver idealisme, waarvan hij zelf zegt:[1)]

'Het Kantisch verbod tegen een zoogenaamd transcendent gebruik van het schematisme onzer gedachten, hetwelk zoo veelvuldig wordt toegejuicht als beginselvaste doorzetting van het streven om uit de wetenschappelijke natuuropvatting elk bestanddeel van geloof verwijderd te houden en als rechtmatige overtuiging enkel het strenge weten te laten gelden, leidt niet tot *zuivere* ervaring, maar tot in het geheel *geene* ervaring; het maakt niet enkel de onderstelling eener veelheid van bewustzijns-spheren (d.i. van het bestaan van andere menschen) onmogelijk, tot wier bestaan wij immers slechts naar aanleiding van lichamelijke verschijnselen bij analogie kunnen *besluiten*, maar rechtvaardigt in het algemeen de opmerking, van Jakobi, dat in een tweevoudige heksenwereld - ruimte en tijd - voor den Kantiaan verschijnselen spoken, waarin niets verschijnt.'

Het schijnt, dat Bolland er inderdaad soms een onbepaald gevoel van heeft gehad, dat het noodzakelijk was zich uit dit dilemma te redden. Maar dit bracht er hem niet toe zijn onbillijke uitlatingen tegen de natuurwetenschap in te trekken, of terug te keeren tot een symbolische opvatting van den aard onzer kennis en dus de aangehaalde passage en andere dergelijke te schrappen; integendeel hij volhardt bij de eens gemaakte fouten. Maar hij laat zijn phantasie werken en tracht, al uitvarende tegen de natuurwetenschap

1) t.a.p. pag. 200.

aan deze een der geliefde stellingen van zijn metaphysica op te dringen als voorwaarde voor de betrekkelijke geldigheid harer leeringen.

'Wo man vormenschliche Stadien der Welt-Erd-Organismenentwieklung', zoo zegt hij[1] 'zu seinem Gegenstande wählt, wie das ja die Nebularhypothese, die Geologie und die organische Entwicklungslehre eingestandenermaassen thun, setzt man in seinen Aufstellungen ein allumfassendes vormenschliches Vorstellungsvermögen voraus, welches unsere bewusste Sinnesbilder schon vorher schaute. Denn in welchem Sinne könnte sonst von einer vormenschlichen Welt die Rede sein, in der sich die jetzigen menschlichen Sinnesenergien noch nicht entwickelt hatten und welche dennoch dem von unserer Gattung angeschauten Weltphänomen ähnlich soll gewesen sein? Auf dem zweckleugnenden Standpunkt der heutigen Wissenschaft, welche, in ihrer Verabsolutierung eines specifisch bestimmten Scheins wesentlich nur eine Wahnwissenschaft ist, enthält jeder geologische oder paläontologische Atlas eine für das metaphysisch geschulte Denken gar zu handgreifliche Erschleichung, indem alle Objecte in den Anschauungsformen menschlicher Erfahrung und namentlich mit demselben Ausstattungsmaterial von Licht und Farbe dargestellt werden, welches *wir* Menschen unserem subjectiv bestimmten Weltbilde zuwenden. *Falls nun die genetischen Theorien in irgend einem Sinne Wahrheit enthalten, wenn unsere Anschauungs formen und Sinnesbilder 'schon waren als sie noch nicht waren', so müssen dieselben in vormenschlichen Zeiten als Vorhergeschautes in einem so zu sagen kosmischen. Vorstellungsvermögen praeexistiert haben*.'

We hebben boven gezien, in welken zin de genetische theoriën waarheid kunnen bevatten n.l. in denzelfden zin, waarin een beschrijving van tegenwoordig mogelijke waarnemingen, die op het oogenblik door geen mensch worden gedaan - of in gewone woorden: in denzelfden zin, waarin een beschrijving van tegenwoordige dingen, die op het oogenblik door niemand worden gezien - waarheid kan bevatten. De geheel willekeurige en ongemotiveerde onderstelling van een alomvattend, vóórrnenschelijk voorstel-

1) t.a.p. pag. 544.

lingsvermogen, dat onze bewuste zintuigelijke voorstellingsbeelden reeds vooraf waarnam, is dus volkomen overbodig. Maar laten we voor een oogenblik onderstellen, dat ze dat niet was; dat ze de eenig mogelijke wijze was om het verkrijgen van kennis der vóórrnenschelijke geschiedenis van aarde en heelal te verklaren. Op welke wijze moeten we ons dan denken, dat we kennis krijgen van de voorstellingen van dat alomvattende vóórmenschelijke voorstellingsvermogen? Ik zie daartoe geen middel, tenzij men zijn toevlucht wil nemen tot een rij van onderstellingen even willekeurig en even phantastisch als de bovengenoemde. Zelfs in dit geval zou dus een bekentenis van onwetendheid de voorkeur verdienen boven de poging tot een verklaring, waarvoor men geen enkel behoorlijk argument kan aanvoeren. Daarom is ook deze onderstelling niet geschikt om Bolland te redden uit het dilemma, waarvan ik boven sprak.

Ook over den aard der hem beheerschende gemoedsaandoeningen leeren de aangehaalde passages ons het een en ander. We zien zeer duidelijk, zoowel door den inhoud als door den toon, dat zijn antipathie tegen wat hij materialisme noemt en tegen de natuurwetenschap, die volgens hem dat materialisme steunt, hem tot zijn zonderlinge beweringen verleidt. Hij gaat daarbij uit van de meening, dat de grondfout van het materialisme is de volgende: dat het ‘het subjectief medebepaalde wereldverschijnsel der menschelijke soort onnadenkenderwijze, als iets, dat bestaan heeft (of bestaat) onafhankelijk van onze wijze van waarneming, maakt tot een absolute natuur;’ of in eenvoudiger woorden: dat het onze voorstellingen der werkelijkheid houdt voor de werkelijkheid zelf. Over het ongegronde van die meening heb ik vroeger reeds gesproken.

In het bizonder richt zijn toorn zich tegen de Darwinistische biologie, ‘die het onderneemt alle organische wezens voor te stellen als resultaten der ontwikkeling en differentiatie van één zelfde organische grondstof, en die de gewaarwordingen en alle andere bewustzijnsverschijnselen maakt tot een gevolg van den moleculairen bouw der verschillende organismen.’

Het schijnt mij zeer twijfelachtig toe, of er ooit een Darwinistisch bioloog geweest is, die meende het groote raadsel van het bewustzijn uit den moleculairen bouw van het zenuwstelsel te kunnen verklaren, en als hij er geweest is, dan

hebben zijn verklaringen zeker weinig bijval gevonden. Wel heeft men trachten aan te wijzen, dat de ontwikkeling van het bewustzijn samenging met die van het zenuwstelsel, dat men uit de eene tot de andere kon concludeeren, en dat ieder bewustzijnsverschijnsel gepaard ging met een bepaalde verandering in het zenuwstelstel. En deze meeningen hebben langzamerhand wel eenige waarschijnlijkheid gekregen. Over die verklaring van het bewustzijn kunnen we dus verder zwijgen. De vraag, die men wilde beantwoorden, had met het bewustzijn niets te maken. Ze was deze: kunnen alle lichamelijke verschijnselen, ook de doelmatige inrichting en de doelmatige verrichtingen der organische wezens, mechanisch verklaard worden of is het noodzakelijk daarvoor de werking van een geestelijke oorzaak, van een doeloorzaak, aan te nemen?

Over de beantwoording dezer vraag liep de eeuwenoude strijd tusschen de mechanische en de teleologische of spiritualistische verklaring der lichamelijke verschijnselen.

Daarbij konden de voorstanders der teleologische verklaringswijze nooit iets anders doen dan zich beroepen op de groote leemten, die zij in de mechanische verklaring konden aanwijzen, om uit de daardoor blijkende onwetendheid de noodzakelijkheid van het aannemen eener geestelijke doeloorzaak af te leiden. Ze kwamen nooit verder dan de algemeene stelling, dat er bij de inrichting der wereld een geest werkzaam was geweest en nòg is, zonder ooit in staat te zijn de werkzaamheid van dien geest in één enkel bepaald geval aan te wijzen. Immers geest kennen wij als iets, dat in beperkte mate werkt in menschen en dieren, maar als iets, dat werkt in de wereld, is hij ons volkomen onbekend.

De voorstanders eener mechanische verklaring aan den anderen kant moesten de groote leemten in hun verklaringen erkennen; maar ze konden wijzen op een aantal gevallen, waarin die verklaring tot het gewenschte resultaat had geleid en zich bovendien beroepen op het voortdurend grooter worden van het gebied, waarop hun methode van verklaring toepasselijk bleek te zijn.

Toch bleef er volkomen te rechtvaardigen twijfel aan de algemeene bruikbaarheid hunner methode bestaan, zoolang ze zoo radeloos stonden tegenover de organische natuur, tegen-

over de vraag naar den oorsprong der levende wezens en naar het ontstaan der doelmatige inrichting en der doelmatige verrichtingen van deze. Zelfs Hume en Voltaire, die zeker niet geneigd waren groote concessies te doen aan de theologische wijsbegeerte hunner dagen, beschouwden het zuiver mechanisch verklaren en het loochenen der doeloorzaken in de organische natuur als een hopelooze zaak.

Daarin is in de tweede helft van deze eeuw verandering gekomen door het Darwinisme. Zonder de positieve resultaten daarvan te overschatten, kan men gerust beweren, dat dit voor het eerst heeft aangetoond, dat een mechanische verklaring van de verschijnselen in de organische wereld - met uitzondering natuurlijk van het bewustzijn, waar ook de Darwinisten nog altijd even radeloos tegenover staan - denkbaar en mogelijk is. Van vele bestaande doelmatigheden in ieder geval kan het *even goed*; en van de bestaande *on*doelmatigheden - en deze zijn misschien niet minder talrijk - *veel beter* rekenschap geven dan iedere teleologische verklaring, voor welke deze ondoelmatigheden altijd een moeielijk te verteren stukje zijn geweest.[1)]

Het is dus eenigszins begrijpelijk, dat de voorstanders der teleologische verklaringswijze zich tegenwoordig vooral richten tegen de Darwinistische biologie. Ten onrechte, naar ik meen, wanneer ze, zooals Bolland meent' te doen, behooren tot de voorstanders van het monistisch spiritualisme. Immers indien ook de lichamelijke verschijnselen, waaruit de Darwinisten de levensverschijnselen willen verklaren, representanten zijn eener geestelijke substantie, waartoe is het dan noodig en hoe is het te billijken, dat men voor de verklaring van die verschijnselen een afzonderlijken, ons geheel onbekenden geest aanneemt? Dit doet denken aan dat dualisme, waarvan Bolland verklaart, dat het op de pyramide der wijsgeerige theoriën een thans niet meer houdbare plaats bekleedt.

Andere aanhangers van het monistisch spiritualisme - ik noem slechts den Groningschen hoogleeraar Heymans en den Berlijnschen hoogleeraar Friedrich Paulsen - die hun systeem beter hebben doordacht, hoewel voorstanders van een

1) Men vergelijke hierover mijn verhandeling Doelleer (teleologie), opgepomen in den bundel ‘Wijsgeerige strijdschriften’.

andere soort teleologie[1], laten dan ook de natuurwetenschap rustig haar gang gaan.

'Het niet-weten,' zegt deze laatste,[2] 'is altijd een slechte steun,' en 'een natuurphilosophie, die tegenwoordig vastioudt aan de onmogelijkheid de natuurkundige verklaring volledig toe te passen, schijnt alleen een bondgenoot 'der faulen Vernunft,' wier uitdrijving het eerste belang is der wetenschap. Dàt is de gerechtvaardigde triomf van het Darwinisme, dat het aan de ignava ratio het gebied heeft ontnomen, dat deze het meest als haar bizonder eigendom beschouwde, en dat ze dit langs een nieuwen weg heeft opengesteld voor het onderzoek.'

Paulsen meent zelfs, dat Eduard von Hartmann, Bollands leermeester, die in zijn Philosophie des Unbewussten, overal waar de mechanische verklaring te kort schoot, tot de noodzakelijkheid eener inwerking van het Onbewuste - zijn geestelijke doeloorzaak - concludeerde, tegenwoordig van die meening is teruggekomen en aan de natuurwetenschap meer volledig recht laat wedervaren.[3]

Bolland heeft dan het voorbeeld van zijn leermeester niet gevolgd, want een groot gedeelte der verhandeling over 'die Lebenserscheinungen' is niets anders dan een beroep op de onvolledigheid der mechanische verklaring - op onze onwetendheid dus - om daaruit tot de noodzakelijkheid van een geestelijke doeloorzaak te concludeeren. En dat alles in de hartstochtelijke woorden, waarvan we bij Bolland zooveel voorbeelden hebben gezien. Ik kan er verder over zwijgen.

Maar hij meent nog een ander argument te hebben. Daarover een enkel woord. Hij gebruikt het naar aanleiding van de bewering van Weismann, dat men in den fijnsten bouw der kiemcel de oorzaak moet zoeken van het feit, dat deze zich ten slotte ontwikkelt tot het individu van de bepaalde soort, waartoe ook de ouders behoorden.[4]

'Ein Physiologe,' zoo zegt hij, 'sollte es sich doch gegenwärtig behalten, dass eine 'Zelle' nur eine der vor uns Menschen angeschauten Vorstellungsbilder ist, dem als solchem

1) Dit zeg ik van Heyrnans onderstellenderwijze.
2) Einleitung in die Philosophie pug. 165 en 166.
3) t.a.p. pag. 169 en 170.
4) Het Wereldraadsel pag. 515.

ein substantialer ‘Bau’ nicht zukommt, und class man hinsichtlich einer gegenständlichen Successionsreihe von einer wirkenden Ursächlichkeit gar nicht reden kann. Von dem Bau einer Zelle als von einer. Ursache späterer Formerscheinungen zu reden, ist eine der höheren Wisschenschaft unwürdige Naivetät; eine körperliche Form kan nicht Existenzialgrund einer anderen Form sein; wirkende Ursächlichkeit kann nur in einem unkörperlichen Activitätsprincip stecken, in demjenigen mit anderen Worten, was von den heutigen Naturgelehrten so sehr perhorresciert wird.’

De onbeduidendheid van dit argument blijkt het best door een vergelijking. Natuurlijk gaat die vergelijking mank, maar ze gaat niet mank ten opzichte van de dingen, waarop het aankomt m.a.w. op het ter vergelijking gebruikte voorwerp is de redeneering van Bolland even goed van toepassing als op een cel.

Stel u voor een gecompliceerde machine, in beweging gebracht door de electriciteit van accumulatoren. Door aan diemachine ter verwerking te geven een betrekkelijk eenvoudige grondstof ontstaat een zeer samengesteld prodruct, geschikt om voor allerlei doeleinden gebruikt te worden.

De machine met de accumulatoren is een mensckelijk voorstellingsbeeld, waaraan een substantieele bouw niet toekomt, en staat dus gelijk met de cel; de verschillende vormen, die men de grondstof kan zien aannemen zijn eene ‘gegenständliche Successionsreihe’ d.w.z. een achtereenvolgende rij voorwerpen van waarneming. Mag men nu zeggen, dat de zich bewegende machine met de accumulatoren en de grondstof de oorzaak is van het product, dat wordt voortgebracht; ja of neen? Bolland is genoodzaakt met neen te antwoorden, want ‘hinsichtlich einer gegenständlichen Successionsreihe kann man von einer wirkenden Ursächlichkeit gar nicht reden. Von dem Bau einer Maschine als von einer Ursache späterer Formerscheinungen zu reden, ist eine der höheren Wissenschaft unwürdige Naivetät; eine körperliche Form kann nicht Existenzialgrund einer anderen Form sein; wirkende Ursächlichkeit kann nur in einem unkörperlichen Activitätprincip stecken, in demjenigen mit anderen Worten, was von den heutigen Naturgelehrten so sehr perhorresciert wird.’

Als voorstander echter van een symbolische opvatting van.

den aard onzer kennis meen ik, dat men met ja moet antwoorden. Toegegeven, dat niet voorwerpen van voorstelling, maar alleen de daaraan beantwoordende deelen der werkelijkheid werkende oorzaak kunnen zijn. Dit doet hier niet ter zake. Want wanneer een werktuigkundige spreekt van de machine, de electriciteit en de grondstof als oorzaken van het voortgebrachte product, dan bedoelt hij niet zijn voorstellingen van die dingen, maar die dingen zelf d.w.z. de deelen der werkelijkheid, welke aan die voorstellingen beantwoorden. Maar hij zet onbeschroomd de voorstellingssymbolen in plaats van de werkelijkheid, omdat hij vast overtuigd is van het bestaan van standvastige betrekkingen tusschen dingen en symbolen en van standvastige en met elkaar correspondeerende betrekkingen tusschen de dingen onderling en tusschen de symbolen onderling. Door het vervangen van de deelen der werkelijkheid door de daaraan beantwoordende symbolen loopt hij dus niet het minste gevaar fouten te maken.

Daarom rechtvaardigt het argument van Bolland, al neemt men alle praemissen, waarvan hij daarin uitgaat, zonder tegenspraak aan, allerminst de conclusie, dat machine, accumulatoren en grondstof niet zijn de oorzaak van het vervaardigde product. En evenzoo is het van niet de minste beteekenis voor het bewijs van de stelling, dat de kiemcel met het daarbij komende voedsel enz. de oorzaak niet is van het zich daaruit ontwikkelde organisme. Het heeft met de heele kwestie niets te maken.

Maar Bolland reageert telkens en telkens weer tegen de fundamenteele onderstellingen, noodig voor de door hem zelf geleerde symbolische opvatting onzer kennis, wanneer hij door haar zou moeten komen tot resultaten, die hij niet wenscht. Hij schijnt niet in te zien, dat men die onderstellingen òf moet aannemen of verwerpen, en dat men, ze aannemende, zonder eenige aarzeling de gevolgen moet aanvaarden, die er uit kunnen afgeleid worden. Daardoor vervalt hij zelf telkensweer tot dat zuivere idealisme, dat hij zoo onvoorwaardelijk afkeurt.

Inderdaad; *indien* onze voorstellingen ons geen vertrouwbare symbolische kennis geven van een werkelijkheid buiten ons; en *indien* er - zooals Bolland in strijd met de Kantianen leert - geen oorzakelijkheid bestaat tusschen voorstellings-

beelden d.i. tusschen verschijnselen.; dan wordt niet alleen alle natuurwetenschap, maar alle wetenschap in het algemeen onmogelijk; en dan wordt te gelijk de mogelijkheid weggenomen van iedere verstandige en doelmatige regeling van het praktische leven. De consequente toepassing van deze overtuiging zou de menschheid terugbrengen tot een toestand gelijk aan die van de meest onontwikkelde en onbeschaafde wilden, ja tot een toestand nog minder begeerlijk dan deze. Hierop had ik het oog, toen ik het spiritualisme van Bolland reactionair noemde.

Maar men moet dit uitvaren tegen de natuurwetenschap en haar symbolische opvatting van den aard onzer kennis niet zoo ernstig opnemen. Hij doet het onder den invloed zijner gemoedsaandoeningen, beheerscht door de blinde begeerte om argumenten te vinden vóór zijn geliefd spiritualisme en tegen het gehate, door hem zelf gemaakte, materialisme.

Mocht men daaraan, na al hetgeen gezegd is, nog twijfelen, dan vestige men een oogenblik zijn aandacht op dit feit, dat hij onmiddellijk van een berisper een prijzer der natuurwetenschap wordt, wanneer hij meent haar resultaten als argumenten te kunnen gebruiken. Zoo meent hij b.v., dat de leer van de specifieke energie der zintuigen pleit voor zijn spiritualistische opvattingen. Onmiddellijk wordt zijn toon geheel anders '*Op den* VASTEN BODEM *van talrijke physiologische proeven en pathologische waarnemingen*', zoo zegt hij[1)], 'constateert men in dit theorema het volgende als *inductief-empirisch verworvene uitkomst*.'

Dit is dunkt mij, afdoende. Het is een kruisproef, waardoor de door mij gestelde hypothese een waarschijnlijkheid krijgt, die bijna gelijk staat met zekerheid.

VI.

Aan het einde gekomen van mijn beschouwingen over het boek van Bolland, wensch ik met een enkel woord mijn resultaten samen te vatten en een conclusie te trekken. Ik kan daarbij zeer kort zijn.

Onder de resultaten zijn er vooral twee, die telkens naar den voorgrond komen.

1) Het Wereldrondsel, pag. 154.

Het eerste is dit, dat de overtuiging van het symbolisch karakter en de symbolische vertrouwbaarheid onzer kennis Bolland niet onder haar verdedigers telt. Hij moge herhaaldelijk en met nadruk het tegendeel verzekeren; we hebben zooveel voorbeelden gezien van meeningen en beweringen in strijd met die overtuiging, dat we zijn verzekering niet kunnen aannemen. En deze meeningen en beweringen hadden niet betrekking op zaken van ondergeschikt, maar op zaken van zeer groot belang. En het waren slechts enkele voorbeelden uit de vele. Indien het dus waar is, dat alleen die overtuiging in staat is een einde te maken aan den noodlottigen strijd tusschen de wijsbegeerte aan den eenen en de eischen der bizondere wetenschappen aan den anderen kant, dan zal die strijd door het boek van Bolland niet minder worden. Integendeel; de heftige, en hem bij al zijne denkzwakheden allerminst passende, toon van diepe minachting, waarop hij voortdurend over de natuurwetenschap spreekt zal den strijd meer verbitterd maken in plaats van hem te doen bedaren. Ze zal de meeste natuurgeleerden zelfs zoo prikkelen, dat het hun onmogelijk zal zijn de lezing van zijn boek ten einde te brengen. En wanneer in weerwil hiervan toch een enkele beoefenaar der natuurwetenschap, zich heenworstelende door al de ergernissen, die èn de inhoud èn de vorm hem voortdurend geven, het ten einde toe met nauwgezetheid gelezen zal hebben, dan zal hij zich met des te meer beslistheid afwenden van een wijsbegeerte, die zóó doordraaft, die met zóó groote zekerheid uit hoogst onvoldoende gegevens de meest vèrreikende conclusies trekt en die zich zelf zóó onophoudelijk tegenspreekt. Daarom mag een woord van protest van den kant der boefenaars van de wijsbegeerte niet uitblijven, hoe onaangenaam het ook is om het uit te sprekeu.

Het tweede resultaat is dit, dat we met vrij groote waarschijnlijkheid kunnen zeggen, dat de oorzaak van al deze fouten, zoowel die van den vorm als van den inhoud, gezocht moet worden in één eigenschap van Bolland nl. in zijn hartstochtelijken aard, in zijn onvermogen om over de beteekenis van zijn eigen argumenten en die van anderen te oordeelen, wanneer de bereiking van een bepaalde conclusie heftig door hem wordt begeerd. En de bereiking der conclusies, die

behooren bij zijn spiritualisme, wordt altijd heftig door hem begeerd. Het is duidelijk, dat hij door deze eigenschap weinig geschikt is om zich bezig te honden met wijsgeerige vraagstukken. Daarvoor is in de eerste plaats kalmte, soberheid en objectiviteit noodig; en deze zullen hem bij de behandeling van wijsgeerige onderwerpen altijd ontbreken. Een nuttiger veld van werkzaamheid zou hij voor zijn onmiskenbare talenten kunnen vinden op het gebied eener wetenschap, wier onderwerp zijn gemoed in minder harstochtelijke beweging brengt.

En nu ten slotte mijn oordeel meer in het bizonder over zijn boek. Het behoeft na al het gezegde geen betoog, dat ik daaraan als wijsgeerig geschrift geen beteekenis toeken. En wat het oordeel daarover nog ongunstiger maakt, is de omstandigheid, dat het niet bestemd is voor den philosophischen vakgeleerde, maar voor den geletterden en ontwikkelden landgenoot in het algemeen. De fouten, die het heeft, zijn voor een populair-wijsgeerig geschrift van nog veel ernstiger aard. In geesten, die niet reeds vooraf in staat zijn zich een zelfstandig oordeel te vormen over wijsgeerige vraagstukken, kan de lezing er van niet anders dan verwarring doen ontstaan.

D.G. JELGERSMA.

De vrouwenbeweging in Nederland en ‘Hilda van Suylenburg.’

Als emigranten op weg naar een onbekend land voelen zich veel vrouwen, die nu den middelbaren leeftijd bereikt hebben. Achter haar ligt het vaderland, dat ze verlieten. 't Is haar lief om menige herinnering; maar toch - ze konden er niet blijven. De toestanden werden er haar te drukkend; voldoend voedsel konden ze er niet vinden; gelukkig zijn ze er niet geweest. Een gevoel van onvoldaanheid dreef ze uit - de ruimte in. En zij, die achterbleven, hebben haar beschuldigd van ondankbaarheid, van ontevredenheid zonder billijke reden, van ondegelijkheid, van haken naar verandering, van zelfzucht.

En ze deden pijn, die beschuldigingen. Ze brachten haar, die uittrokken om een beter land te vinden, in verwarring. En tot antwoord op die verwijten vonden die vrouwen vaak geen andere woorden, dan die van Luther: ‘Hier sta ik, ik *kan* niet anders!’

En nu steekt de boot van wal!

Wie terugziet heeft toch ook te danken voor menig heerlijke herinnering. En is niet een van de allerschoonste, van die haar 't liefste zijn, de herinnering aan den dag toen ze plotseling ontdekten, dat zij niet de eenigen waren, die voelden, dat de toestanden onhoudbaar werden?

Al lang hadden ze 't duister gevoeld. Ze hoorden 't rijke leven kloppen en bruisen. Zij zagen hoe de oude vormen broos werden, hoe straks de krachtige stroom ze breken zou. Ze werden zich bewust, dat het oude niet meer te redden was en dat verheugde en beangstigde haar toch ook.

Dat niet allen dit voelden, maakte haar vaak eenzaam en gedrukt. En stil gingen ze haar weg, tot daar plotseling een blij gejuich, haar ooren trof: - en vóór haar lag de zonnige wei, waar velen samen waren en elkaar de hand reikten. En zij spoedden zich daarheen en vonden ze bij tien- en twintigtallen: de vrouwen, die ook onvoldaan waren en geestelijk honger geleden hadden. En de toestanden werden besproken en door elkaar opgewekt en gesteund gingen ze uit om een ander en beter land te zoeken.

Zoo ongeveer voel ik de vrouwenbeweging in ons land op dit oogenblik.

En op die zonnige weide stond de schrijfster van *Hilda van Suylenburg*, en om haar heen klonk 't blij gejuich, waarmeê de vrouwen in Nederland dat werk begroetten.

En de literatoren, de critici, de autoriteiten in zake kunst vragen zich verwonderd af: ‘Waarin schuilt toch de macht van dat boek? In zijn hooge kunstwaarde? In de nieuwe denkbeelden? En zijn ongewonen vorm? In zijn oorspronkekelijkheid? Wij kunnen niets van dat alles ontdekken.’

En in zijn stille studeerkamer doopt de criticus zijn pen in den inktkoker en schrijft een vernietigende critiek.

Maar buiten blijft het gejubel klinken en de eene druk na den anderen houdt zijn zegetocht door ons land.

Wonderlijk verschijnsel!

Ach neen, 't is zoo wonderlijk niet. 't Is weer 't leven, dat zooals de Génestet zegt, ‘droevig spot met elk systeem.’

‘Vroolijk spot,’ zouden we hier liever willen zeggen. Want wie zin heeft voor 't comische, kan niet laten te glimlachen, als hij ziet hoe wijze mannen en vrouwen als Dr. Cox, Ellen Key en anderen de hoofden bijeensteken en zorgvuldig afbakenen hoe ver ‘de vrouw’ (wie is dat eigenlijk?) mag gaan, wat ze *wèl* en wat zij *niet* kan. En terwijl ze daarover peinzen en disputeeren en geleerde verhandelingen schrijven, snorren de jonge meisjes blozend en gezond op rijwielen hun voorbij. En ze nemen haar studieboeken op en zitten aan de schrijfmachine en stenografeeren, ze besturen haar handelszaken, en photografeeren, en kruien haar wagens vol steenen of worden professor in wiskunde aan de universiteit.

En als de deftige conservatieven hun systeem klaar hebben.

en van hun werk opkijken, is de heele wereld van aanzien veranderd, zoodat ze er heelemaal den weg niet meer in kunnen vinden.

Ik geloof, dat 't geheim van de macht van *Hilda van Suylenburg* hierin ligt: ten eerste dat er een menschenziel in schuilt, 't Is een stuk van een menschenleven; er klinkt de noodkreet door van een hart, dat geleden heeft bij 't zien van onrecht en grenzenloos lijden, dat ‘niet hoefde’.

En ten tweede, dat het kwam op 't juiste oogenblik. Ons land was er rijp voor. Voor twintig jaar zou 't geweest zijn als de stem van een roepende in de woestijn. Over twintig jaar zou 't niet meer noodig zijn. *Nu* gaf 't woorden en vormen, - krachtige en treffende! - aan wat er onbewust leefde en woelde in zoo menig vrouwenhart. 't Was de vonk in het buskruit. En daarom geloof ik, dat men de schrijfster geen dienst doet door haar werk te vertalen. Ontneemt men aan dit boek 't milieu, waarin ze 't schreef, de beschaafde losse spreektaal, waarin 't geschreven is, en brengt men het over in een land, waar de vrouwenbeweging niet *juist* zoover is als hier, dan zal men 't daar nooit zóó kunnen voelen en waardeeren als hier. Niet de wereldliteratuur, maar het hollandsche volk is Mevrouw Goekoop grooten dank verschuldigd.

't Komt me soms voor een open vraag te zijn wat meer waard is: een meesterstuk te scheppen Shakespeare waardig, of door een boek te schrijven als *Hilda van Suylenburg* zijn volk en tijdgenooten zóó diep in de ziel te grijpen als dit werk deed.

Ik geloof, dat de ontwikkeling van de menschheid onverbiddelijk voortgaat en dat geen macht ter wereld die in andere banen kan drijven, dan die eenmaal in het plan van 't Groote Leven liggen. Maar een werk als dit geeft een schok aan de groote massa en doet vele banden van traditie en conventie wat eerder springen, geeft aan hen, die nog zoeken, de richting aan en steunt menigeen, die zich alleen waande met zijn bezwaren en wenschen. Onze jonge meisjes kunnen Mevrouw Goekoop niet dankbaar genoeg zijn, want door dit werk sloeg voor haar reeds de ure van vrijheid, die zonder dat al licht een geslacht later gekomen zou zijn.

Hilda van Suylenburg is vaak op onrechtvaardige wijze gecritiseerd, omdat de criticus van een ander standpunt uit ging dan de schrijfster.

De een heeft het als kunstwerk opgevat en er veel fouten in gevonden.

Maar wie dit boek opmerkzaam leest, ziet dat het niet de bedoeling van de schrijfster geweest is een kunstwerk te leveren. De kunstenaar staat boven zijn stof en kneedt die met vaste hand. Mevrouw Goekoop is overweldigd door de macht van haar indrukken, door den hartstocht van haar hoog voelen, door alles wat ze te zeggen heeft. En zij slingert haar werk als een kreet van smart de wereld in, aan kunst niet denkend, of ten minste eerst denkend in de tweede plaats. Hier en daar voelt men, dat ze bewust de kunst heeft geofferd aan de strekking van haar boek.

Ze wil *gehoord* worden. En ik zou mij kunnen voorstellen dat, als haar boek met groote bewondering ontvangen was als een kunstjuweel, zonder dat de inhoud de harten in beweging bracht, zij in den geest van Multatuli bij 't uitkomen van zijn *Max Havelaar* in wanhoop zou hebben uitgeroepen: ‘Ik *heb* geen *mooi* boek willen schrijven! Ik zeg u, dat de vrouw onrecht lijdt, dat zij slaapt en wakker moet worden!’

Dat wilde ze zeggen, zóó dat ieder het hoorde. Had ze 't in een verhandeling gezegd een Spinoza waardig, dan zouden juist *die* vrouwen en mannen waarvoor het bestemd was, het niet gelezen hebben.

Een ander criticus meent, dat Mevrouw Goekoop een bepaalden kring, of menschen met een bepaald beroep heeft willen hekelen. Ook dit komt me onjuist voor. Haar figuren leven in aristocratische kringen. Maar 't lag voor de hand dat de schrijfster de vormen, die ze noodig had, uit haar eigen omgeving nam. Natuurlijk kan men precies dezelfde dwaasheden, oppervlakkigheden, conventioneele onwaarheid en onreinheid in alle andere standen vinden, alleen in andere vormen. Maar om die te teekenen zou de schrijfster zóó lang in die kringen moeten leven, dat de wijze van spreken en zich bewegen daar haar even vertrouwd was, als die in haar eigen kring. We voelen dit sterk, waar ze den vader van Marietje bijna even beschaafd hollandsch laat spreken als Corona: ‘Ben ik niet altijd een oppassend man geweest? Dat kunt u niet ontkennen.... Maar dat verzeker ik u, dat als er ooit revolutie kornt, zooals die lui van gistren in de kroeg voorspellen, dan zal hij, je weet wel, wie ik meen, de

eerste zijn, die zijn huis ziet branden.’ - De man, die zoo spreekt is een dronken koetsier, die wanhopend is over zijn dochtertje, dat verleid is.

Een derde heeft zich gestooten aan de figuur van dominé Moisette, en meende te moeten aantoonen, dat niet alle predikanten zoo zijn. Had Mevrouw Goekoop voor dat type een jurist of een groothandelaar genomen, dan had men daar zeker een aanval op de juristen of op den koopmansstand in gezien. En toch mocht de man, die zijn egoïsme - vaak ook voor eigen oogen - achter zijn overtuiging en wereldbeschouwing verbergt, niet ontbreken in deze galerij van bestrijders van rechtvaardigheid voor de vrouw.

Als een onwaardig wapen komt mij altijd zulk generaliseeren voor. Het kan de eenvoudigste waarheden zoo belachelijk maken.

En de figuren en de toestanden, die in *Hilda van Snylenburg* geteekend zijn, ze zijn waar, droevig waar, helaas.

Ik geloof niet dat een vrouw, die met veel vrouwen in aanraking kwam, hier van overdrijving spreken zal. 't Komt mij altijd voor, dat slechts enkele mannen hierover kunnen oordeelen. Zij kennen zelden het intieme zieleleven van veel vrouwen; maar aan ernstige vrouwen van middelbaren leeftijd, die het voorrecht hadden, dat de jongeren bij haar kwamen met hun bezwaren en wenschen, zou ik willen vragen: Kent gij ze niet, de Bella's, die zwak zijn en aanleg voor muziek - of wat dan ook - hebben, en die ontberen moeten en hard werken in de huiskamer, om een broer in weelde te laten leven en met zijn vrienden pleizier maken; die wegkwijnen in een saaie huiskamer vol zorgen en beknord worden, als ze niet vroolijk zijn als broerlief thuis komt; die met de grootste moeite de permissie veroveren te mogen streven naar een onafhankelijk bestaan, en door haar omgeving aanhoudend bemoeilijkt worden in haar werk, omdat men haar als egoïsme aanrekent, wat in haar broeder als plichtsbetrachting geprezen wordt?

Of die Eugenie's, die zielsziek worden door lediggang en vergeefsche pogingen zich langs omwegen een ‘goede partij’ te veroveren, omdat dit haar als de eenige kans op geluk is voorgehouden? Of die Ottilie's, wier ziel vergiftigd wordt, doordat een kinderloos huwelijk en een groot fortuin

haar met ledigheid omringen en ze niet geleerd hebben, dat een vrouw, die haar gaven verwaarloost, even verachtelijk is als een man, die zijn leven verbeuzelt?

Hebt ge Mevrouw van Starren nooit ontmoet, die voortdurend haar best doet haar dochters een ‘goede partij’ te bezorgen? Of Marguerite van Arkel, die eerst door tegenspoed en pijn heen den zegen van den arbeid en van onafhankelijkheid moest leeren voelen? Of Bertha Wendelings, die om ‘vrouwelijk’ te blijven zich opsluit in haar armoedige huiskamer en eindigt met een immoreel huwelijk?

Kent ge Gladys niet, die haar kinderen altijd door moet verdedigen tegen een onwaardigen vader?

Zijt gij nooit bij de familie van Starren op thee geweest, waar allen om de theetafel zitten ‘met een handwerkje, en Papa met de courant’, avond in avond uit, terwijl daar buiten 't groote leven gist en kookt, en menig mensch ondergaat in den stroom?

Maar zoo zou ik kunnen voortgaan.

Dàt is 't geheim, waarom de vrouwen vooral dat werk bijna niet in handen kunnen nemen, zonder er telkens weer in verdiept te raken. Ze vergeten 't boek voor die figuren, die ze maar al te goed kennen, waar ze maar al te vaak om geschreid hebben.

Alleen zij, die niet verder zien dan hun huis- of studeerkamer en daar toevallig zulke vrouwen niet vinden, kunnen *Hilda van Suylenburg* neerleggen zonder dat hun gemoedsleven in beweging gebracht is.

O! ik zou willen, dat alle mannen het lazen; de jonge mannen vooral, die nog niet zijn vastgegroeid in de oude tradities, niet in de eerste plaats, omdat de toestanden daarin geschetst nog niet voldoende de aandacht trekken, maar vooral omdat het zieleleven van vrouwen er zoo uitstekend in is geteekend.

Want ik kan mij niet voorstellen, dat wie met open oogen om zich heen ziet, nog altijd de dwaze legende zou vasthouhouden, dat de mannen 't verstand en de vrouwen 't gevoel in pacht zouden hebben. Ach!waar zouden dan al die mannen zonder verstand en die vrouwen zonder hart toch vandaan komen!

Als mannen over 't algemeen egoïster zijn dan vrouwen,

komt dat, omdat beider opvoeding er toe leidt en omdat over het algemeen de man zelfs niet vermoedt welke offers hij soms van de vrouwen in zijn omgeving eischt. Als de broeder van Bella haar had zien snikken alleen op haar kamertje, of haar wanhopend briefje aan Mevrouw Noorman gelezen had, hij zou dien avond niet onbezorgd met zijn vrienden zijn uitgegaan. Als Mijnheer Van Starren ééns vertrouwelijk met Eugenie gesproken had, hij zou haar niet uren alleen op haar kamer hebben laten zitten. Als de jonge dandies, die Hilda van Suylenburg omringden, de diepte van haar zieleleven hadden vermoed, ze hadden het gerespecteerd ook al verstonden ze het niet. En als dominé Moisette begrepen had *wat* hij deed, toen hij voor juffr. Wendelings zijn averechtsche voordrachten over ‘vrouwelijkheid’ hield, hij zou vol ontzetting zijn teruggedeinsd.

Alleen wie de behoeften en nooden van de vrouwen door en door kent, kan de vrouwenbeweging beoordeelen. En daarom komt het mij voor, dat de meening van Dr. Catharina van Tussenbroek hieromtrent veel meer gewicht in de schaal legt dan die van mannelijke doctoren.

Uit het zieleleven van een vrouw deelt Mevrouw Goekoop nu en dan meesterlijke trekjes mee; herinner u b.v. 't tooneeltje, waar Gladys' kindje binnenkomt en haar oom tegen haar vader zegt:

‘Nou, Frederik, als ze zoo voortgaat, zul je niet lang voor gedienstig papaatje behoeven te spelen. Als er iemand weinig kans heeft om ouwe jonge juffrouw te worden, dan is zij het wel. Wat een prachtkind!’

Hij keek naar haar met zijn taxeerenden vrouwenkennerslik, vol platte bewondering.

Maar Gladys, met een hartstochtelijk gebaar van bescherming, legde haar armen vast om kleine Mary. - (bl. 332.)

Of de klacht van Eugenie:

‘En als ik dan den heelen nacht gehuild had, met allerlei akelige droomen er tusschen in, en den volgenden dag dol van de hoofdpijn was, kwam de dokter en zei: “Niets dan zenuwen, freule; Mevrouw, u moet de freule maar veel afleiding geven.” Veel afleiding! Alsof afleiding nog mogelijk was in een leven, waarvan de eenige bezigheid juist is afleiding zoeken! Weetje Hilda, ik heb er den laatsten tijd

dikwijls aan gedacht hoe onrechtvaardig het is, dat wij meisjes, als we verdriet hebben, zoo weinig kunnen doen om ons zelf te vergeten, als we geen affleiding meer kunnen vinden in toilet en handwerkjes en uitgaan.' (bl. 245.) Of die passage, waar Hilda zich kleedt voor de opera (bl. 51):

Langzaam begon zij haar toilet, maar haar moreele veerkracht wilde niet terugkeeren.

'Waarom moet ik me nou weer aankleeën? Wat beteekent het allemaal? Wat een comedie is het leven! Daar is toch niemand, waartegen ik zeggen kan wat ik denk of wat ik voel! Als ik van avond aan iemand iets liet zien van het beste, dat in me is, zouën ze me vervelend of ridicuul vinden. Bewonderd en gefeteerd te worden, zooals Corry dat noemt, is wel een zoet gevoelentje, maar het laat je toch eenzaam au fond, als de eerste bedwelming over is. Geen van allen bewondert in mij wat het heiligste in me is! Het is mijn oppervlakkigste lachje en mijn luchtig comediewoord, dat ze van me vergen, om er zich meê te amuseeren.' En toen in eens, halfluid, bekende zij het zich zelf: 'Ik kan het hier nooit uithouden!'

Of haar gesprek met Bernard Cranz (bl. 43):

'Freule, als u diplomaat werd, zou ik uw tegenstanders vreeselijk beklagen. U hebt het straks ook weer aan dien dominé gezien.. die vond het ook, geloof ik, moeilijker u te weerstaan dan om zijn principes op te geven.'

Cranz zei het, lachend zijn voornaam geblazeerd lachje, om vooral te toonen, dat hij het gesprek niet in ernst wou nemen, dat het voor hem niets was dan een kleine, pikante woordenstrijd.

'Zeker is het ook moeilijk voor dominé Moisette om mij te weerstaan, niet omdat ik het ben, maar omdat ik alleen verlang, wat een geweldig, dringende eisch van elks rechtvaardigheidsgevoel is.'

Hilda zeide het hoog, heel koud, uitdagend, bijna beleedigend na zijn complimentjes, en stond op in zenuwachtige ergernis.... Waarom konden die menschen nooit eens ernstige zaken gewoon ernstig behandelen? En dan, er lag in Bernard's toon ook nog dat hoffelijk neerbuigende, dat ze dien winter dikwijls had opgemerkt van heeren tegenover dames, alsof hij haar aardig genoeg vond om zich met haar

te amuseeren, maar niet de moeite waard om verstandig meê te praten.

De fijnste wortels van de vrouwenbeweging zijn in *Hilda van Suylenburg* blootgelegd.

De vrouwen ontwaken tot het besef van haar waarde en haar plichten. Ze voelen zich meer en meer gekwetst door zoutelooze complimentjes en praatjes over haar ‘bekoorlijkheid’, door een neerbuigend zoeken naar onderwerpen ‘die de dames interesseeren’.

Zij gaan het groote Leven zien als een prachtig groeiend en zich ontwikkelend geheel; de sociale toestanden trekken meer en meer haar aandacht, ze voelen dat, al zitten zij ook veilig in haar huiskamer, haar kinderen, haar broeders en zusters, haar vrienden of vriendinnen allen onverbiddelijk onder den invloed van die geweldig gistende maatschappij daarbuiten zullen komen. Zij voelen in zich de kracht om ten minste iets te doen aan het groote werk daarbuiten en ze komen in fier verzet, als men ze met een hooghartig handgebaar naar de huiskamer terug wil zenden voorgoed. En de jonge meisjes glimlachen ironisch, als men haar wil voorpraten, dat het huwelijk haar eenige bestemming, haar eenige weg tot geluk is. En ze vragen waarom dan niet alle getrouwde vrouwen stralen van geluk en levenslust en alle ongehuwde niet gedrukt en bedroefd neêrzitten. Ze zien maar al te duidelijk hoe vaak een gehuwde vrouw moedeloos loopt in het gareel en als ondergeschikte soms door man èn kinderen wordt behandeld, terwijl daar menig ongehuwde gelegenheid heeft zich vol uit te leven in een mooi, warm, werkzaam bestaan en al haar gaven te gebruiken. En ze voelen wel, dat *niet* in 't gehuwd zijn, maar in liefde geven en ontvangen het geluk ligt voor mannen en vrouwen beiden, en dat toewijding en warmte gegeven en ontvangen kunnen worden door alle menschen, getrouwd of ongetrouwd. Zij voelen dat de mensch, die eenzijdig ontwikkeld is, moeilijk zijn geestelijk evenwicht zal kunnen vinden en bewaren. En zij vragen - neen ze *eischen* het recht om haar gaven te ontwikkelen en te leven naar haar aard en karakter. Zijwillen economisch onafhankelijk zijn om vrij tegenover het huwelijk te staan en aan de vernederende ellende van ‘een goede partij’ of een huwelijk ‘om bezorgd te zijn’ te ont-

komen. En nu dit besef, dit verlangen ontwaakt is, nu is de vrouwenbeweging een feit, dat niet meer genegeerd worden kan, een beweging, die geen macht ter wereld meer kan tegenhouden.

De oude vormen van onze samenleving, van ons huiselijk leven beginnen te barsten en te breken. De nieuwe stroomingen in ons geestesleven zullen nieuwe vormen scheppen. Meer en meer zal ieder mensch en ieder menschenpaar zijn huis en leven inrichten naar eigen aard en behoeften. Grooter verscheidenheid in levenswijze zal meer en meer speling laten voor ieders individualiteit. En dat juist zal den weg openen tot grooter eenheid, tot meer samenleven in eerlijke waardeering en met meer eerbiediging van ieders vrijheid. Een streven naar meer gemeenschapsleven gaat gepaard met een zoeken naar sterker uiting van ieder individu.

De tentoonstelling van Vrouwenarbeid was van beide stroomingen in ons land de duidelijke uitdrukking.

Hoe de nieuwe toestanden zullen zijn?

Wie zal het zeggen?

Maar wie, die een oogenblik ernstig nadenkt, moet niet glimlachen om de bezorgdheid van sommigen, als zou de vrouw door vrij te zijn in de keuze van haar werk, ongeschikt worden om echtgenoot en moeder te zijn. Wie heeft er ooit aan gedacht om in 't soort werk, dat de man doet, een reden te zoeken, waarom hij geen goed huisvader zou kunnen wezen?

Alsof ooit gevoelens zóó natuurlijk als de liefde tusschen man en vrouw, tusschen ouders en kinderen zouden verdwijnen of verminderen, door een vrije, harmonische ontwikkeling van ieders persoonlijkheid!

Ik weet niet, waaraan Hélène Swarth heeft gedacht toen ze haar gedicht ‘De jonge boom’ schreef. Mij zeggen die verzen de geschiedenis van de vrouwenbeweging. Luister maar:

> Naar licht en vrijheid streeft de slanke boom,
> Doch listge lussen houden hem gevangen.
> De valsche veilrank spreekt van heilgen schroom,
> De distel lispelt: - ‘Matig uw verlangen!’
>
> Het lage hakhout zegt: - ‘Wees needrig vroom!’
> Door duizend armen voelt hij zich omprangen.

Zoo weeft haar web, waarin de vlieg blijft hangen,
De nijdge spin en droomt haar boozen droom.

Doch immer streeft de jonge boom ten hoogen.
Hoog is zijn moed, zijn kruin blijft ongebogen,
De wouden wuiven en de zonne lacht.

Sterk is het loovernet; van alle kanten
Wast weêr een leger weelge woekerplanten.
Zwaar valt de strijd, doch strijdend groeit zijn kracht.

Klinkt dat niet als een zegezang?
Amen. Ja, zoo zal het zijn.

MARGARETHA MEIJBOOM.

De laatste regeeringsjaren van Willem III. (1698-1702.)

IV.

De triomf van Lodewijk XIV.

De aanneming der Spaansche erfenis in haar geheel ten behoeve van zijn kleinzoon, den hertog van Anjou, was voor Lodewijk XIV een diplomatieke overwinning. Zij had een volledig succes. Keizer Leopold I mocht aan verzet denken; Willem III mocht zich geraakt toonen; die toorn en dat mokken verstoorden geen oogenblik den majestueuzen, geleidelijken gang der zaken aan het Fransche hof.

Er ligt zelfs een glimp van huiselijkheid - een grootsche soort van huiselijkheid, natuurlijk, - over die gebeurtenissen in Frankrijk.

Een familie krijgt plotseling, door den dood van een bloedverwant, een vermeerdering van bezit en aanzien; met die nieuwe macht komt een verhooging van het gevoel van verantwoordelijkheid; een der jongere leden van het geslacht gaat het bestuur over de nieuw verworven bezitting aanvaarden; en het hoofd van het gezin, terwijl hij alle maatregelen van voorbereiding treft, geeft den jongen man zijn raad, zijn steun, zijn zegen, en neemt met een verteederden trots van den heengaande afscheid.

Hier was het de familie der Bourbons die haar luister vermeerderde en haar spruit heenstuurde om de regeering

over het grootste rijk der wereld in handen te nemen. De overlevering der middeneeuwen bevestigde zich weder, het huis van Frankrijk zond opnieuw zijn zoons uit om op de vorstentronen van Europa te zetelen, en de wereld was op weg om het oude ideaal verwezenlijkt te zien: de landen der christelijke beschaving één huisgezin, één ‘monarchie’.

Vroolijk begonnen de drie kleinzoons van Lodewijk XIV de reis in 't begin van December 1700; want de hertog van Bourgogne en de hertog van Berry vergezelden hun broeder van Anjou tot aan de Spaansche grens. Berry, de jongste en de guit van de drie, vertelde dat zij met hun allen gingen, om den Spanjaarden te toonen dat zij den beste van het drietal tot koning kregen, en hij plaagde zijn broeder Philips om zijn Hidalgo-deftigheid.

Maar Philips kwam los. Het waren de wittebroodsdagen van zijn koningschap, en het was hun eerste vacantie. De kinderspelletjes in de vertrekken van Madame de Maintenon lagen in het verleden. Hij voelde zich man en koning. Keken de oude heeren van het gevolg ook soms zuur, wat nood!zij hadden immers hun oogen gekregen om ze toe te doen voor de kleine avontuurtjes van den tocht. De broers lachten, en kibbelden als de hertog van Bourgogne door zijn humeur werd geplaagd, en lachten dan weer om de grappen van Berry.

Monseigneur, hun vader, de dauphin van Frankrijk, moeilijk te bewegen anders, barstte in tranen uit bij de laatste omhelzing van zijn zoon. De aandoening was voor zijn apathisch gestel te groot. ‘Le roi, mon père, et le roi, mon fils,’ - tusschen die twee termen gingen zijn gedachten heen en weer. Ook de grootvader, de koning zelf, was op het punt ontroerd te zijn.

Al de zorg voor den ordelijken afloop van het begonnen werk kwam op het hoofd van Lodewijk XIV. Met den tact van ‘le premier gentilhomme de France’, in het klassieke tijdperk der Fransche manieren, had hij aan zijn hof de inauguratie gevierd van zijn kleinzoon tot koning van Spanje. ‘Messieurs, voilà le roi d'Espagne’: op die wijs de voorstelling van den jongen vorst aan het hof; bijna geen woord meer; een treffende soberheid van vertoon en gebaar; het ontzagwekkende verkregen door eenvoud. En dit ongemeene

daarbij, dat hèm, den zestigjarige, zoo lang al een leeftijd voorbij waarop Fortuin haar lievelingen streelend opzoekt, - het geluk van zelf op de hand vloog.

Uit Spanje werd niets dan vreugde gehoord over Philips van Anjou's troonsbeklimming; en de twee ‘goede vrienden’ van Willern III, de keurvorst van Beieren, landvoogd der Spaansche Nederlanden, en de prins van Vaudemont, stadhouder van het Milaneesche, stuurden nog voor het eind van November hun vrijwillige en onvoorwaardelijke betuiging van gehoorzaamheid aan hun nieuwen Koning.

Lodewijk XIV kon zijn kleinzoon naar Spanje laten gaan als den echten en rechten troonsopvolger, zonder oponthoud, maar ook zonder overhaasting. Het was, daar hij hem zijne langzame reis naar de hoofdstad van zijn bestemming voorschreef, alsof hij wilde dat de verwarring en de verwachting daar bezinken zou tegen den tijd van aankomst voor den jeugdigen koning. Misschien mengde er zich ook wat bijgeloof in die overlegde vertraging. Want de Duitsehe Keizer had volgens het vervallen partage-tractaat twee maanden bedenktijd gekregen om zich voor de aanneming der verdeeling te verklaren. Voor den afloop van die twee maanden mocht Philips den titel van ‘El Eey’ in Madrid niet voeren.

Lodewijk XIV dacht misschien. - wie weet het? - met die kleine toegevelijkheid het lot te paaien, ter bezwering van dien bijna onzichtbaren nevel op zijn geluk: zijn woordbreuk tegenover Willem III.

Hij had dien vorst in zijn macht, hij hield hem ingeklemd tusschen de ontevredenheid van het Engelsche volk en de onweerstaanbare macht van zijn eigen geluk. Een beetje voorzichtigheid slechts; wat matiging hier, en een flink toegrijpen daar, zoo benam hij den mededinger alle beweging, alle licht en alle lucht.

Hoe moet Willem III, na den slag aan zijn politiek toegebracht, hebben uitgekeken, in zijn Engelsche wintereenzaamheid, naar het eerste bericht van zijn minister Heinsius!

De gesloten trots van den Koning liet hem niet toe aan den raadpensionaris een woord van verontschuldiging over zijn misplaatst vertrouwen op Lodewijk XIV uit te spreken. Hij kon niet verder komen dan: ‘Ik had niet geloofd dat

Frankrijk zoo een solemneel tractaat in het aanzien van de geheele wereld zoude hebben willen breken,' en 'Ik zal worden geblameerd van mij te hebben verlaten op engagementen met Fankrijk ..... ik wenschte dat ik met de blaam vrij waar.'

Voordat die woorden hem nog hadden bereikt zond Heinsius aan den Koning zijn rapport over den nieuwen stand van zaken.....

Maar zulk een vertrouwde correspondentie tusschen twee hoofdpersonen in de actie der geschiedenis is niet eenvoudig een wisseling van schriften, ze is een gesprek, en meer dan een gesprek: een dramatische dialoog. Onder de gestorven letters, teekens voor doode dingen, schijnt de menschenziel door. Dat leven dient gegrepen; onder de linksche taal van Willem III: zijn koel verdriet, zijn stroeve vertwijfeling; onder de deftigheid van Heinsius....?

Want Heinsius is buitengewoon kond en deftig in zijn eersten brief aan den Koning na de gevallen beslissing, - dien brief waar Willem III naar uitziet.

De raadpensionaris deelt hem daarin objectief mede wat de Fransche gezant als reden heeft opgegeven voor Lodewijk XIV om van het verdeelingstractaat aftegaan. Heinsius is er door 'gesurpreneerd'; - iedereen die het gehoord heeft was 'gesurpreneerd'; en hij maakte de gevolgtrekking dat 'Frankrijk los uit het tractaat springt.' Het zal er nu op aankomen wat Engeland van plan is te doen, zoo zegt hij.

Mij dunkt, wij zien den gesloten mond en het strakke gezicht van den raadpensionaris vaag eerbiedig starend voor de vraag hoe de ander zich uit zijn dwaze speculatie zal redden.

Langzamerhand eerst, wanneer hij de brieven van den vorst gelezen heeft en die ziel in nood heeft aanschouwd, komt de smart van den man en het persoonlijk pijnlijke van den toestand tot Heinsius' bewustzijn. Hij gaat dan meespreken en opbeuren. 'Ik moet bekennen dat ik mede ben geweest in de grootste surprise, die men kan zijn,' erkent hij in zijn tweeden brief, 'en dat ik mij niet kan verwonderen dat Uwe Majesteit is in het uiterste embarras, maar als Princen en Potentaten den anderen zoo opentlijk willen bedriegen, kan daar niets tegen houden. Wat aangaat het chagrin dat daaruit is gesproten, hoop ik, dat Uwe Majesteit 't zelve zal over-

komen.’ En dan gaat hij den Koning troosten, op zijn manier, met een lang vertoog, dat de wijste man niet anders had kunnen handelen. Ja, hij komt er geheel in, hij ontleedt den stand van zaken, brengt zijn scherp verstand te pas om ze te ordenen. Zijn toon wordt warmer, krachtiger, meer zelfbewust. Er is fierheid in 't woord waarmeê hij besluit: ‘Het is wel zeker, dat (alle tegenstanders van Lodewijk XIV) geheel op Engeland en Holland zullen zien.’ Bijna is het datzelfde gevoel van verzekerdheid dat Willem III bezielt.

Aan 't slot nog eenmaal: ‘Ik bidde God, dat hij Uwe Majesteit sterke in deze conjuncture van tijd, en volkomen gezondheid geve.’ En het staat er, niet als een compliment, maar als een heusch gebed uit het hart.

Zoo die beide mannen, nauwer aaneen in den nood.

Het verdeelingstractaat met zijn waarborgen en zijn zekerheden was een papieren lor geworden. Niemand wilde er meer voor opkomen. In Engeland hield de publieke meening het voor de bron van alle kwaad, en beschouwde het als nog erger (daar het de Middellandsche Zee direct aan Frankrijk gaf,) dan de geheele inbezitneming der Spaansche monarchie door Lodewijks kleinzoon; Amsterdam was er altoos tegen geweest; de Keizer had er nooit aangewild, en nu waren ook Heinsius en Willem III overtuigd dat er niets meer mee was uit te richten.

De hoop van den Koning en van den raadpensionaris was op een verbond met Oostenrijk gevestigd. De Keizer, als direct belanghebbende bij de Spaansche erfenis, moest voorgaan. Maar in dit opzicht stond men voor een onoplosbaar dilemma.

Leopold I aarzelde om den aanval te wagen, zoolang hij niet verzekerd was van den steun der Westelijke Zeemogendheden, en het leek er niet na dat die hem dadelijk verschaft zon kunnen worden. Het eenige bereikbare voor Willem. III en Heinsius was om te probeeren de dingen gaande te houden, totdat er een verandering in de stemming kwam en het inzicht veld won, hoezeer de Fransch-Spaansche monarchie de vrijheid van beweging der zeemogendheden schaadde.

Tot dien tijd toe waren de handen gebonden. Materieel gebonden ook. Want sinds den laatsten oorlog, toen Spanje

nog hulp bij de zeemogendheden had moeten zoeken tegen Lodewijk XIV, lagen er garnizoenen van Staatsche troepen in de voornaamste vestingen der Spaansche Nederlanden. Die bezettingen terug te nemen, ging niet aan. Daarmee zou de Republiek gewichtige punten opgegeven hebben voor den aanstaanden oorlog. Maar men kon die troepen daar ook niet houden, wanneer men weigerde Philips van Anjou als Koning te erkennen. Over 't geheel had men geen geldige reden, wanneer men niet tot den oorlog gereed was, om die erkenning van den Koning van Spanje uittestellen. En hoe moest het dan met Oostenrijk gaan? Het zou waarlijk een origineele aanmoediging voor den Keizer wezen als de bondgenooten waarop hij rekende den titel van zijn tegenstander erkenden!

Dat dilemma was niet op te heffen.

'Wij zijn zekerlijk gebracht in het uiterste kwaad parquet', schreef Willem III (10 Dec. 1700). 'De goede God wil ons daaruit helpen, want menschelijker wijze zie ik niet als ruïne voor oogen.'

De Koning had het Parlement ontbonden en tegen het begin van het volgende jaar verkiezingen voor een nienw uitgeschreven, maar hij wist bijna zeker dat het hem geen subsidiën zou geven om den Keizer bij te springen. 'Hoe stupide zijn de menschen hier,' klaagde hij; 'die Fransche protestatie van genegenheid tot maintien van de vreede verblindt de menschen zoodanig dat het onbegrijpelijk is.'

In Amsterdam was 't hetzelfde. De actiën en obligatiën rezen aan de Beurs, alsof er een tijdvak van volkomen rust op handen was. 'En de Beurs,' zoo lieten de Burgemeesters van Amsterdam aan den raadpensionaris antwoorden, toen hij hen op de gevaren van 't oogenblik wees, 'de Beurs bestaat uit vele ervaren menschen, zeer veel kennisse hebbende van de wereldsche zaken, maar die unanimement van gevoelen zijn, dat door de acceptatie van het testament geen onheilen te vreezen zijn.'

Daarin lag de aandrang opgesloten tot erkenning van Philips van Anjou. De Beurs wou het; of zooals de Burgemeesters het ook deftiger hebben uitgedrukt: de gemeente verlangde het; maar de Beurs en de gemeente in Amsterdam waren één.

Ondertusschen werkte Lodewijk XIV bedachtzaam, maar onophoudelijk aan zijn plan om de Spaansche monarchie in den kring van Frankrijks invloed te brengen. Hij dacht er aan de verwaarloosde hulpbronnen van het land te ontwikkelen en de handelsbetrekkingen tusschen de beide rijken te bevestigen. Vooreerst echter was het de politieke band die hij sterker aanhaalde. Tegen de bepalingen in van het testament van Karel II reserveerde hij de rechten van Philips van Anjou op den troon van Frankrijk in geval van het kinderloos overlijden van zijn ouderen broeder; en ongeveer in denzelfden tijd kregen de landvoogden der Spaansche provinciën het bevel om den Koning van Frankrijk te gehoorzamen op dezelfde wijs als den Koning van Spanje, terwijl de gezanten van beide landen altoos in overeenstemming metelkander moesten handelen. Fransche troepen rukten met voorkennis van den Hertog van Savoye Italië binnen om het Milaneesche tegen een aanval van de Keizerlijken te beschermen, en evenzoo verzamelde zich een Fransch leger op de grens der Zuidelijke Nederlanden om zoo noodig in een oogenblik het land te bezetten.

Dit alles met de bedoeling den Europeeschen vrede te bewaren, kracht te ontwikkelen zonder aanstoot te geven, overmacht te doen gevoelen, maar een oorlog te vermijden.

Het zou niet anders wezen dan een logische ontwikkeling der gebeurtenissen. Zoo zag Lodewijk XIV het in. Zoo zag men het ook in Spanje. Men vertrouwde daar op de gematigdheid van den Koning van Frankrijk; die klassieke deugd zou de monarchie in vrede doen bloeien, en - wie weet? - geleidelijk de oude gewesten van het Spaansche Rijk, de geheele Nederlanden en Portugal, weer onder de vleugels van de Spaansche macht brengen.[1)]

In vrede, - maar de manier van spreken en handelen der vertegenwoordigers van Frankrijk werd trotscher en hooger. In een memorie die de Fransche gezant bij de Republiek uit naam van zijn meester overhandigde werd aan 't eind gesproken van de protectie die Lodewijk XIV aan den Staat zou verleenen. Zulke uitdrukkingen in den mond van een

1) Rapport van Auersperg van 2 December 1700 over de stemming in Spanje bij Klopp, Der Fall des Hauses Stuart. IX 29.

vreemden souverein was men in de Republiek al lang niet meer gewend. Heinsius kwam er in een particulier onderhoud met den gezant tegen op; toch niet met stoeren republikeinschen nadruk. - Voorzag men een tijd dat die ‘bescherming’ van den Koning weer welgevallig zou zijn? Zoo de eenheid van handelen met Engeland niet gehandhaafd kon worden, was het met de geheele onafhankelijkheid van den Staat gedaan.

En Lodewijk XIV legde het er thans, bij den overgang van het jaar 1700, op aan om de beide landen te scheiden. Hij zond Tallard als zijn vertegenwoordiger naar Engeland met den last om het aanstaande Parlement door voorstellen en beloften tegen Willem III op te zetten[1)], zoodat de koning de Republiek niet te hulp kon komen; en d'Avaux, van ouds bevriend met de oppositie tegen den Stadhouder, de in Holland door de prinsgezinden meest gevreesde diplomaat, zou naar den Haag gaan om de tegenpartij van Lodewijk XIV te ontwapenen.

Nog had de Koning van Frankrijk door geen enkele directe daad vat op zich gegeven, alsof hij in waarheid niet den Europeeschen vrede bedoelde, nog lagen de Staatsche garnizoenen in de barrière-steden der Spaansche Nederlanden: er was niets veranderd dan dat de Koning van Spanje Philips heette in plaats van Karel; maar de gebeurtenissen drongen naar de overweldiging van Europa door den Franschen naam. Dat die opkomst van ‘de monarchie’ plaats greep met de regelmatigheid en noodzakelijkheid van het rijpen eener vrucht, verlamde den tegenstand, omdat het hart van de menschen met wonderen schrik was geslagen.

De vernedering van Willem III.

Willem III voorzag, - hij wou den oorlog. Aan het net waarin hij gevangen zat kon hij niet anders ontkomen dan door de orde van Europa te verscheuren. Hij was een rebel tegen de ‘monarchie’, en als een machteloos rebel nam hij

1) Instruetie van Tallard, Dec. 1700, bij Lagrelle IV 85.

het Brutusmasker voor zijn gezicht tot den tijd dat hij zijn wraak kon volvoeren.

Wonderlijk, hoe de intiemste karaktertrek van zijn geslacht, die aan zijn grooten voorvader den bijnaam van den Zwijger heeft bezorgd, bij den laatste van de heldenreeks, in het laatste jaar van zijn leven, zich aan de wereld openbaart met een daemonische, ontzagwekkende kracht van actie.

De wereldsche machten wilden niet zooals de Koning wilde - dan zou hij ze dwingen door zijn gaaf van veinzen. Geen liefelijke veinzerij, die door bekoring haar doel zoekt te bereiken, maar een stroef zwijgen dat voor de menschen een raadsel was, met uitschietingen van passie en toorn nu en dan, - een hel van over elkander tuimelende gedachten en planncn in ruwe, koele schors. Geen andere vertrouwden dan zijn gunsteling Albemarle, een dienaar, een echo, en - als men hem een vertrouwde wil noemen - de deftige, blozende, correcte man in Den Haag, de minister Heinsius, wat bang voor Willem III, evenals Willem III wat bang was voor Heinsius - gelukkig!

Hij liet de zaken gaan zooals ze gingen - de Koning. Raadden zijn Tory ministers - hij had zijn ministerie in Engeland nu geheel samengesteld uit mannen van de tegenpartij, - raadden de ministers hem aan den Franschen gezant Tallard bij zijn komst aan het hof niet vijandig te bejegenen, hij betoonde zich inderdaad niet onvriendelijk tegen den Franschman; en betoogden ze hem de noodzakelijkheid om Philips van Anjou als Koning te erkennen, hij verklaarde daartoe te zullen overgaan.

Toen de Koning de Parlementszittingen opende (Februari 1701) gedacht hij, in zijn openingsrede, met geen enkel woord de trouwbreuk van Lodewijk XIV, hij liet het aan de Lords en Gemeenten over, de maatregelen te nemen, noodig geworden door de opvolging in Spanje, overtuigd als hij was, dat hun besluiten tot de veiligheid van Engeland en tot den vrede van Europa zouden strekken.

Niemand kon uit den Koning wijs worden. Zelfs wanneer hij de waarheid sprak en van de waarheid wou overtuigen, hield men het er voor, dat hij een list gebruikte, zooals de Oostenrijksche gezant deed toen Willem III hem van zijn goede gezindheid jegens den Keizer verzekerde.

Maar achter het masker, willens of onwillens op zijn gezicht gedrukt, keek de Koning scherp rond. Ieder feit weerklonk met hellen toon in de diepte van zijn geest, en iedere teleurstelling gaf een opbruising van hartstochtelijke smart. Terwijl zijn wilskracht tot het uiterste was gespannen om over teleurstelling en vernedering heen de voorvallen tot het triomfante doel te leiden.

En dat is het aangrijpende bij dezen man, hoe alle gebeurtenissen waarvan hij quasi veraf staat, een deel worden van zijn persoonlijk leven, om gedrongen te worden in de richting die hij persoonlijk noodig heeft.

Wat is het oogmerk van Willem III?

De oorlog, om Lodewijk XIV te vernederen en aan den Staat en Engeland veiligheid en macht te geven.

Het middel daartoe?

Een verbond van de zeemogendheden met den Keizer.

De naaste weg daarheen?

Een bespreking, onder welken vorm ook, van den Staat, Engeland en Oostenrijk, al was het voorloopig maar een gezamenlijke onderhandeling met Frankrijk.

Alles viel hem tegen.

Lodewijk XIV manoeuvreerde met beleid en kracht. De Koning van Frankrijk kon natuurlijkerwijs de aanwezigheid van de Staatsche garnizoenen op zijn grens niet velen, en hij rekende den tijd gekomen om ze uit de barrière-steden te verwijderen. In 't begin van Februari liet hij ze door Fransche troepen overrompelen en voorloopig vasthouden. Maar tegelijkertijd zond hij d'Avaux als gezant naar de Republiek om zijn wensch te kennen te geven van een goede verstandhouding. En in de Vereenigde Gewesten haastte men zich toen Philips van Anjou als Koning van Spanje te erkennen.

Die handelwijs was te verdedigen van het standpunt der belangen van den Staat, omdat op dat oogenblik een vijandelijke aanval der Franschen de ondergang zou zijn geweest van de Republiek; maar niettemin was die daad voor Willem III (die vroeger zelf de wenschelijkheid van de erkenning had ingezien) een diepe grief. Want de Koning had juist een kleine wending in de opinie van Engeland opgemerkt, en hij had gehoopt dat de vrees voor Lodewijk XIV de Nederlanders zou hebben bewogen krachtig hulp te vragen

bij Engeland: die beseherming kon Engeland volgens de oude tractaten niet weigeren.

Willem III liet echter niet los. Wat de Staten-Generaal verzuimd hadden, zou hij zelf doen; maar in 't geheim, onder het masker. Dadelijk stelde hij een nota op waarbij de Republiek in haar moeielijke omstandigheden de steun en samenwerking van Engeland vroeg, liet zich dat stuk door den gezant van den Staat overhandigen en deelde het aan het huis der Gemeenten mede.

Wat de Koning had gehoopt gebeurde. Al was de meerderheid vau het Lagerhuis tegen maatregelen die den oorlog ten gevolge zouden hebben, zij moest toch hare instemming betuigen en de kracht van het verbond van wederzijdsche hulp tusschen Engeland en de Republiek erkennen. Dat was een stap gewonnen: voortaan sloot zich Engeland aan bij de onderhandelingen in Holland met d'Avaux onder den waarborg van het Parlement.

Maar de zaak had nog een anderen kant. Werd thans, nu de Koning geen eigen opinie meer wilde hebben, de Engelsche Vertegenwoordiging in de onderhandelingen met het buitenland betrokken, zoo wilde zij ook haar oordeel uitspreken over de vroeger gesloten verdragen, in de eerste plaats over de verdeelingstractaten met Frankrijk. En de meening van de Vertegenwoordiging werd heel hard aan den Koning beduid. Nederig moest deze het hoofd buigen voor de hoogere wijsheid van het Parlement en zich het verwijt laten welgevallen van tegen het belang van den staat en het oude staatsrecht te hebben gehandeld. Zijn roekeloosheid van voorheen kostte den Koning duur. En meer nog! Het Parlement richtte zijn aanvallen tegen de vroegere raadslieden van de kroon. Een onvoorzichtige uitlating van den hertog van Portland maakte de manier bekend waarop het eerste verdeelingstractaat gesloten was, en lord Somers werd om zijn zorgeloosheid en toegevendheid bij het aangaan van dat verdrag, van hoogverraad beschuldigd.

Zoo loste zich de werkzaamheid van het Parlement op in geweldige persoonlijke twisten. De Koning zag toe als een onverschillige en zweeg. In het begin van Mei 1701 stuurde hij op zijn beurt zijn erkenning van Philips van Anjou in de wereld.

De berekening van Lodewijk XIV was uitgekomen: van Engeland en de republiek had hij geen oorlog te vreezen, en de vijandelijkheden van Oostenrijk in Italië waren gemakkelijk terug te slaan.

Omkeer.

Wat is de reden van de onverwachte veranderingen in den loop der gebeurtenissen?

Gewoonlijk ziet men alleen de bewegingen aan de oppervlakte en vergeet de diepere stroomingen van het leven die de oppervlakkige beweging plotseling kunnen meesleepen.

Schijnbaar was Willem III in het begin van Mei nog ver van zijn doel af; wel bestond er een zekere samenwerking tusschen de Republiek en Engeland, maar van onderhandelingen met Oostenrijk was nog geen spoor, en de gang van zaken leek heel wisselvallig, afhankelijk van een bui van het Parlement. Op 't eind van Mei daarentegen schrijft de Koning aan Heinsius: ‘Ik zie dat men zijne gedachten 't eenemaal nu zal moeten appliceeren tot den oorlog, en alhoewel ik bij de gansche wereld werd geloofd dezelve te desidereeren, zoo is er mogelijk niemand die het noder zal zien.’ En wie Willem III heeft leeren kennen zal uit dien laatsten zin opmakeu dat de Koning, blij als de krijgsgod zelf, gevoelt dat hij den oorlog in zijn hand heeft.

De dingen in de diepte van het volksleven begonnen aan 't daglicht te komen.

In de Republiek had men zich langzamerhand met het denkeeld van een oorlog vertrouwd gemaakt. Cordaatheid was voortgesproten uit de vrees voor Lodewijk XIV. Door de voortdurende zorg van den raadpensionaris waren geldmiddelen gevonden en werden toebereidselen gemaakt. Willem III wist dat hij ondanks het aanhoudend tegenstreven van Amsterdam den Staat in zijn geheel achter zich had.

En terzelfder tijd ondervond de Koning de goede gevolgen van zijn lijdelijke houding in Engeland. Het volk zag met weerzin de hooggaande twisten en de tijdverspilling van het Parlement. Zeker werd de beweging geleid door de vrienden van Lord Somers, die een afleiding zochten voor

het gevaar dat hem dreigde, maar de weerklank dien de persoonlijke aanmaningen en de ruim verspreide geschriften vonden bewees het bestaan van een krachtiger gevoel dan voor het behoud van een enkel persoon. Het was het Engelsche volk te doen om de veiligheid van het land, om de vrijheid van den godsdienst, om het bewaren van Engeland's stelling in Europa. Petities werden ingediend aan het Parlement, adressen geteekend in de provincies en in Londen, de koffiehuizen kwamen in rep en roer, en de oorlog tegen de aanmatigingen van Lodewijk XIV werd als iets onvermijdelijks aangezien.

Willem III kwam op zijn reeds eenmaal beproefde wijs die stemming te hulp door de mededeeling aan het Parlement van een nieuw verzoek der Republiek om ondersteuning. Het vond in deze omstandigheden een ongedachten algemeenen bijval. Want de afgevaardigden van de landsdistrikten waren krijgszuchtig geworden, en de hoofden der Torypartij vreesden hun aanhang te verliezen wanneer zij niet meegingen met den stroom.

Zooals het gaat, indien eenmaal de beweging er is, wordt zij door allerlei bijkomends versterkt. Juist toen de Koning er aan begon te denken hoe hij de maatregelen zou inleiden om ook den Keizer in het verbond op te nemen, kwam het bericht in Londen aan dat prins Eugenius van Savoye, de Turkenoverwinnaar, de onstuimige keizerlijke veldheer, het ongehoorde stuk had bestaan, om de Trentsche Alpen met zijn leger over te trekken. Van zijn kwartieren in Roveredo uit maakte hij zich gereed om de Fransche troepen in Noord-Italië te bestrijden.

Willem III kon dus voortgaan zich onverschillig te houden; uit eigen beweging bood het Parlement hem een adres aan waarin hij verzocht werd in verband met den Keizer en de Republiek de vrijheid van Europa en de welvaart van Engeland te handhaven, en daarvoor de grenzelooze macht van Frankrijk te beperken (24 Juni 1701).

Men verzocht hem wat hij wenschte, men dankte hem voor wat hij zelf gevraagd zou hebben. De Koning moest gevoelen dat hij voor 't oogenblik de partijen in Engeland onder zijn macht had, en als in een furie van werkzaamheid volvoerde hij zijn taak. Half Juli kwam hij in den Haag

aan, den 24^{en} van de maand was het ontwerp-tractaat met den Keizer, door Heinsius gesteld, gereed en goedgekeurd. Den 7^{en} September 1701 werd het definitieve verbond geteekend.

Het beoogde nog niet direct den oorlog, want een tijd van twee maanden werd aan de verbondenen gelaten om te beproeven Frankrijk en Spanje tot een schikking te brengen, waarbij de rechten van den Keizer op de Spaansche erfenis zouden gelden. Was die tijd verstreken dan zou in gezamenlijk overleg de oorlog beginnen, en het doel van dien oorlog werd omschreven. Daarbij was noch het belang van de veiligheid der Republiek, noch het Engelsch-Nederlandsche handelsbelang vergeten.

De zending van d'Avaux was bij het sluiten der alliantie reeds geëindigd en onderhandelingen zijn met Lodewijk XIV niet gevoerd geworden. Ook niet eenmaal aangeknoopt. Want in diezelfde Septembermaand is de betrekking tusschen den Koning van Frankrijk en den Koning van Engeland voor goed afgebroken.

Zijn geluk en zijn tact schenen Lodewijk XIV op dat oogenblik verlaten te hebben. Hij had gehoopt op een beslissende overwinning in Noord-Italië, en hij meende verwarring te zullen stichten in Engeland door de belofte te houden aan den stervenden Jacobus II gedaan om zijn zoon, den prins van Wallis, als Koning van Engeland te erkennen.

De verwachte overwinning was een gevoelige nederlaag en de proclamatie van den Pretender tot Koning werd een bevestiging der macht van Willem III.

Het was altoos het beweren der oorlogspartij geweest dat de troonsbestijging van Philips van Anjou een voorbode zou zijn van de verheffing van Jacobus' zoon op den troon van Engeland. Nu was de geheele bedoeling van Lodewijk XIV gebleken, en de onvermijdelijkheid van den oorlog tegen de Fransche ‘monarchie’ was bewezen, Want Engeland liet zich niet door een vreemden vorst een Koning opdringen.

Het werd de triomf van Willem III.

Voortaan was de bezorgdheid aan den kant van Lodewijk XIV: of de macht van Frankrijk voldoende zou wezen om het groote complex der landen tegen de bondgenooten te verdedigen. Voor Willem III de vreugd om op zijn beurt

den grooten Koning schrik aan te jagen, en hem nu reeds, voordat de vijandelijkheden waren begonnen, een pas terug te zien doen.

Juist dat ontbrak nog aan het geluk van Willem III, dat hij niet voor een hooger doel in den krijg zou gaan, dan het verschaffen van landbezit aan het huis Oostenrijk. Die gunst verkreeg hij nu door het onberaden gedrag, de tweede woordbreuk, van den Franschen Koning; hij zou voor de Protestantsche erfopvolging, voor het Protestantsch belang den strijd gaan voeren.

Welk een ijver bezielt het doodzwakke lichaam van den Koning. Wanneer hij op 't eind van het jaar naar Engeland is teruggekeerd, voelt hij zich voor 't eerst daar geheel meester, hij gevoelt het zich ook van het verbond, zoo'n toon neemt hij tegenover den Keizer aan, en bij al zijn werkzaamheid heerscht toch een groote zorg voor menschen en dingen in hem. Het is alsof zijn aard, opgesloten en verdrukt, nu eerst zijn volle schot zal krijgen.

Is het de krijgslucht die zijn geest al opwekt?

Dikwijls had hij in den laatsten tijd naar den dood uitgezien als een bevrijder, maar thans zou hij wel verlangd hebben nog een paar jaar te leven, om te zien de nieuw aankomende gebeurtenissen en om in geluk te triomfeeren....

Toen kwam de hoogste triomphator en stootte op het jachtveld tegen zijn paard dat het struikelde, en legde hem op 't ziekbed en sloot hem de oogen. Eén minder in de wereld.

Zijn erfenis, wat het eigenste gedeelte van 's Konings erfgoed betreft, had die blozende gepruikte man daarginder, een gewoon burger die de taak van het genie moest voortzetten. En die het deed.

BYVANCK.

Verzen.

I.

Woorden.

Daalt Godsgenade op Koningen van 't Woord,
  Melodisch stroomen, rijk in rein vermeien
  Van rhytmendans en rijmklank, lichte reien
Van Woorden uit de kristallijnen poort
  Der dichterlippen. En zij gaan bevrijen
Wat lag in Levens kerkerhol versmoord,
Blanke triomfstoet golvend statig voort
  Langs stille waatren, door bebloemde weien.

Doch snoert de teedre keel de stroeve druk
  Van Levens vingren, die hun prooi niet slaken
En sluit de poort de wachter Ongeluk, -

Dan, wanhoopszwart en rood van toorenblaken,
  Stormen de Woorden aan de poort zich stuk
Van zilte lippen, die naar tranen smaken.

II.

Oude aromen.

Verweg, gestrekt in paerelblanke wazen,
Geelbleeke tarwe- en sneeuwen boekweitlanden.
Zegenend! teeder, tegen de oude glazen,
Getik van regen als van geestenhanden.

O 't klagend ruischlied van de zware beuken,
In de avondlanen waar ik droomend wandel!
O, in de zaal, die halfvergane reuken
Van thijm, lavendel, citronelle en sandel!

Vaag, tusschen 't bruin der hooge boomenzuilen,
Zie 'k schimmen dwalen, wenken en verdwijnen.
Dezelfde zijn het die zich bang verschuilen
In 't schaduwzwart der oude zaalgordijnen.

Dof dommlen weg de langverflenste kleuren
Van oude meubels, voorhang en tapijten.
Doordringend innig voel 'k die geuren treuren;
Zwaar zwelt mijn hart, alsof 't mijn borst wou splijten.

Hoe sluit ik ze uit? - of 'k deur en venster grendel,
Ik drink hun droefheid in elk ademhalen.
Sandel en thijm, citroenkruid en lavendel,
Al zuchtenlucht van vluchtende idealen.

Symbolen vier van eenzaam dichterleven,
In reine extase reiend heil'ge woorden:
Sandel, van liefde in edelmoed verheven,
Drenkend met balsem bijlen die haar moorden.

Thijm, van azuren vrije blijheidsdagen
Op wijde hei; - citroenkruid, van verborgen.
Vreugde verspreiden, waar geen oogen 't zagen,
Maar zielen 't voelden, los van aardezorgen.

En, 't langst vergaan van jonkheids tooverkruiden,
Lavendel, bloem van blauwe illusiedroomen.... -
O stille aromen zonder klaaggeluiden,
Droever dan 't ruischlied van de regenboomen!

III.

Boek van jeugd.

Ik zocht alom, ik zocht en kón niet vinden
Mijn Boek van Jeugd, verloren en versmeten.
't Was al zóó oud: 'k had d'inhoud half vergeten,
Zoo liefdezoel als heimweegeur van linden.

Maar gele bladen uit dat boek gereten,
Gedragen op erinnrings sidderwinden,
Wezen waar 't lag, omrankt van blanke winden,
Of me uit elk blad een bloem wou welkom heeten.

In dof verleden-stofgoud knielde ik neder
En al de kelken uit dat boek ontsproten,
Streelde ik, in weemoed eerbiedvol en teeder.

Maar 'k brak geen rank die 't Jeugdboek hield, omsloten.
Jonkheid is wreed, Erinnering nog wreeder.
'k Bewaar het Boek omkelkt van lenteloten.

IV.

Rozebladen.

Droomerig stil, bij bolle windevlaagjes,
   Vallen op 't water van het avondslootje
De rozebladen - elk een elfebootje -
   En blijven drijven achteloos en traagjes.

Zij heugen me alle, 't roomigblanke en 't roodje
   En 't goudiggele: 't zijn mijn lieve daagjes,
Die bloeiden mooi aan Levens dorenhaagjes,
   Maar al te losjes - nu, een bladervlootje.

Zij vlotten lang op vlak erinnringswater,
   Mijn jongontbladerde arme droomenrozen, -
Toch rottend slib, wat vroeger of wat later.

O wáárom juist *mijn* rozentuin gekozen
   Voor 't wreede spel, o Noodlot! felle hater,
Die loert zoo laf op teedre weereloozen?

V.

Herfstdraden.

Nu vlucht de vuurge Zomer, streng verdreven
Door d'ernstigkoelen Herfst en stervend zijgen
De bronzen blaadren van de bruine twijgen,
Die bleeke zon op 't blanke zandpad zeven.

De lucht wordt stil, de wulpsche duiven zwijgen,
De westewind waait reinheid door de dreven.
Mysterievol etherisch en verheven
Is 't puur azuur, waarheen mijn zuchten stijgen.

In flonkerschijn van aardetranen beven
Mijn zwevend teedre levens-herrefstdraden,
Uit de eigen ziel door de eigen ziel geweven.

Zacht smartbewogen over de aardepaden,
Benijden zij het hooge vrijheidsleven
Van wolk en vogel, die in 't blauwe baden.

VI.

November.

Vijandlijk vlijmt lijkwit Novemberlicht
En Noordewind doorboort me, een spitse dolk.
Kil ritslend krimpt gerimpeld bladervolk
Dat, vaal en vuil, in grauwe lompen ligt.

Elk regenplasje wordt een noodlotskolk,
Waarin voor elke windvlaag willoos zwicht
't Arme afgedankte volk, eens blij gericht
Naar hemels blauw, elk blad een aardetolk.

Pijnigend schrijnt, door kleed en porie heen,
Het scherpgewette lemmet van den wind,
Tot in mijn hart vol troosteloos geween.

En 't valsche licht valt waar wat schemer mint
Vergeten school. - En rillend sta 'k. als een
Die door zijn vrienden zich verraden vindt.

VII.

Herfstvelden.

Zebra-gestreept fluweel of schotsch-geruit:
Pruimpurpren kool en spurrie sombergroen,
Wazig door d'adem van het laat seizoen,
Spreiden zich wijd de herrefstvelden uit.

Op 't roodig slootje, waar de wilgen doen
Bladeren vallen, droomt een bruine schuit.
Topzwaar van kraaien als van gittig fruit,
Buigen de rosblonde olmen in 't plantsoen.

Bij grijze vlokken zijgt het fletse licht
Op 't welkend land, nabijen dood bewust,
Volbrengend kalm nog d' opgelegden plicht.

O stervende Aarde, moe van zomerlust!
Wanneer voor 't lest mijn lichaam nederligt,
Geef dat mijn wil zoo vredevol berust.

VIII.

Schriften.

De boomen schrijven dreigende schriften,
Met twijgen zwart op grijze winterluchten.
De vlammen vormen vreemde raadselvluchten,
Met tongen rood in gouden wintervuren.

Stil van mysterie-eerbied, zoekt, vol zuchten,
Mijn ziel den zin dier wondere figuren.
En 't is me altijd of eens, na heel lang turen,
Ik weten zal, - niet hopen meer of duchten.

'k Zocht eens mijn lot op 't bleek gelaat te lezen
Van wie als ik in aardeneevlen waarden,
Menschen, - maar 'k wend nu, van dien waan genezen,

Op takgewar van woud en gloed van haarden
Mijn zoekende oogen, om mijn hoogste Wezen,
In Werelds ziel te ontdekken en te aanvaarden.

IX.

Lied.

En zal ik dan eeuwig klagen
Om 't heenzijn der leliedagen
   En blijven zoo onvoldaan
      In donker gaan?

'k Wil liever mijn droeve leven
Mijn God in zijn hoede geven,
   Die stil, in een grot van kristal,
      't Verzorgen zal.

Als een engel van troost gezonden
Tot een vondeling rood van wonden,
   Zal Vrede mij laven zacht,
      In den raven nacht.

Maar als ik met bange handen
Bevoel de kristallen wanden,
   Dan beef ik en deins terug:
      Ze zijn zoo stug.

Mijn God heeft zoo lage zalen,
Ik kan er niet ademhalen,
   Geen hemel van lichtazuur,
      Vol dichtervuur.

Van verre is 't al blauw en luister,
Maar de grot is vol koû en duister.
  Toch zal ik er slapen lang,
    Bij zwanezang.

Die grot is wel goed gelegen,
Als doel van mijn moede wegen.
  God brengt me er uit aardenood:
    Haar naam is Dood.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Aanteekeningen en opmerkingen.

VONDELS 'LUCIFER' IN HET ENGELSCH VERTAALD.[1] - Niet beperkt te zijn door de enge grenzen van een klein land, dat hebben de plastische kunsten voor op de kunst van het woord. De voortbrengselen der Nederlandsche schilderkunst, bouwkunst, beeldhouwkunst kunnen gewaardeerd en genoten worden door de gansche beschaafde wereld - de literaire kunst wordt tegengehouden door den slagboom der taal. En al schiet zij de vleugels eener andere taal aan, om er over heen te vliegen of onder door te fladderen, dat is toch nooit de vlucht die zij nemen kan op eigen wieken. Zeker, ook in andere opzichten zijn de toestanden ongelijk. Onze literatuur kan het over 't algemeen niet opnemen tegen onze schilderkunst.

Al zijn zulke vergelijkingen aan velerlei bedenking onderhevig, de meesten zullen licht toegeven dat het gezamenlijke werk van Vondel, Hooft, Breeroo, Huygens in de literatuur niet zooveel beteekent als dat van Rembrandt en Hals, Ruysdael en Van de Velde, Jan Steen en Ostade en zoovele andere voortreffelijke meesters. En ook nu, waar is onder onze oudere en jongere auteurs een vijf- of zestal wier werk op één lijn gesteld kan worden met dat van Israëls, Mesdag, Bosboom, de Marissen, Mauve? Maar toch, de verhouding en de waardeering zouden anders zijn, indien ook onze literaire kunstwerken onmiddellijk gevoeld en begrepen konden worden door buitenlanders als door ons zelve.

1) Vondel's Lucifer, translated from the Dutch by Leonard Charles van Noppen, illustrated by John Aarts. 1898. Continental Publishing Company, New-York and London.

Hoe dit zij, het blijft voor ieder wien de eer onzer literatuur ter harte gaat, een heuglijk verschijnsel, indien een Nederlandsch dichtwerk waarmede wij voor den dag mogen komen, in eene der wereldtalen wordt overgezet. Hoeveel te meer dan, waar dat het geval is met een pronkjuweel onzer literatuur: Vondels *Lucifer*. Het spreekt van zelf: is zulk eene vertaling middelmatig of slecht, dan hebben wij reden te wenschen dat zij maar liever achterwege ware gebleven. Beter niet bekend dan miskend! Hier echter is dat niet het geval. Wie Vondels stuk vergelijkt met de vertaling er van gedicht door een jong Amerikaansch letterkundige L.C. van Noppen, zal reeds spoedig zien, dat wij in dit fraai uitgevoerd boek te doen hebben met uiterst nauwgezet en in menig opzicht voortreffelijk werk. Het goed verstaan van Vondels koninklijk stuk is zelfs voor Nederlanders lang niet overal even gemakkelijk, hoeveel te meer dan voor een vreemdeling, die, hoewel Hollander van afkomst, zich onze taal door studie heeft moeten eigen maken. Overal waar ik origineel en vertaling vergeleek - en dat geldt het grootste deel van het stuk - werd ik getroffen door de juistheid waarmede Vondels poëzie is gevoeld en begrepen, door het talent waarmede zij in het Engelsch is weergegeven. Over den aard en de waarde der Engelsche verzen wil ik niet oordeelen; men moet heel veel of heel weinig verstand van Engelsche taal en Engelsche poëzie hebben, om hier met eenige beslistheid zijne meening te durven zeggen. Doch wanneer men weet dat de vertaling in de Engelsch sprekende wereld over het algemeen zeer gunstig wordt beoordeeld, dan zullen wij daaromtrent wel gerust kunnen zijn. In Amerika heeft Van Noppen's werk grooten opgang gemaakt; in tal van voorname en minder voorname tijdschriften en couranten is het beoordeeld en geprezen, al geldt die lof natuurlijk vooral de verzen van den vertaler, al erkennen zij over de juistheid der vertaling weinig of niet te kunnen oordeelen. Ook Engelsche critici (*London Telegraph, London Literature* e.a.) prijzen de vertaling die ‘scarcely reads like a translation’, zooals een hunner zegt, en de ‘dignity, grace, power and naturalness’ van het ‘blank verse.’ De prachtige koren van *Lucifer* zijn door den vertaler overgezet met behoud van het oorspronkelijk metrum. Te recht, want zoo ergens zou hier in deze muzikale lyriek het opgeven van het oorspronkelijk metrum kunnen schaden. De ge-

rijmde alexandrijnen zijn weergegeven in het rijmlooze ‘blank verse’, ‘a metrical form far better suited to the English drama and also more adapted to the genius of our language’, zooals de vertaler in zijn ‘Preface’ zegt.

Ook het Vondel-Milton vraagstuk, de vraag of en hoeveel Milton voor zijn *Paradise Lost* en andere werken te danken heeft gehad o.a. aan Vondels *Lucifer*, wordt door Van Noppen in zijne Inleiding te berde gebracht. Hij toont zich hier een aanhanger van de zienswijze van Dr. Edmundson voor wien Milton's afhankelijkheid in dezen vaststaat. Ik voor mij acht deze gansche vraag niet zoo heel gewichtig; Milton blijft toch Milton en Vondel blijft Vondel, doch voor de Engelschen en in mindere mate ook voor de Amerikanen schijnt dit nog altijd een gevoelig punt; dat blijkt ook nu weer uit sommiger recensie's. Des te meer vertrouwen mogen wij stellen in de oprechtheid hunner waardeering.

Het is te hopen dat de Heer Van Noppen het niet bij deze proef laten en Amerikanen en Engelschen in de gelegenheid stellen zal, nog menig meesterstuk van Vondel en misschien andere Nederlandsche auteurs te leeren kennen.[1)]

G. KALFF.

1) Bij de belangstelling en waardeering waarmede deze vertaling in Amerika en Engeland ontvangen is, steekt scherp af de verwaande oppervlakkigheid waarmede in *De Kroniek* iemand, die zich met A. onderteekent, deze vertaling met enkele woorden heeft trachten af te maken, blijkbaar zonder het boek zelf te hebben gezien. Dat stukje eindigt waardiglijk met eene onbeschofte personaliteit aan het adres van den vertaler, die geen erger zonde begaan heeft dan te pogen een meesterstuk der Nederlandsche literatuur in ruimer kring bekend te maken.

Letterkundige kroniek.

Maurice Maeterlinck. *La sagesse et la destinée*. Paris, Eugène Fasquelle. 1898.

Ruim een jaar geleden is er een mooie studie van den Groningschen hoogleeraar Dr. Is. van Dijk over Maeterlinck verschenen,[1)] waarvan het mij alleen bevreemdt, dat zij niet meer bekend en besproken is geworden. Misschien wel zijn zij die het fraaie stuk zouden hebben willen aankondigen, teruggeschrikt door het afwerende gelaat dat hen aan den ingang opwachtte. In een ‘woord vooraf’ toch vond de hooggeleerde schrijver noodig te verklaren: ‘Ik heb niet het minste zwak voor gelijkhebben, ik wil wel gaarne weerlegd worden, maar dan zal het toch moeten zijn door iemand die dieper in de zaak is doorgedrongen dan ik. Mijn criticus zij mijn meerdere in begrijpen, dan houd ik mijn rug reeds ontbloot voor zijn striemen.’ Wie zoo spreekt, heeft voor zich zelf de zekerheid dat hij zijn rug vooreerst wel bedekt kan houden, omdat de meerdere, de dieper in de zaak doorgedrongene, voor wiens striemen hij zich zoo gracelijk beschikbaar stelt, ver te zoeken is. ‘Woorden vooraf’ zijn dikwijls overtollige dingen, maar het zou mij niet verwonderen, wanneer in dit geval het ‘woord vooraf’ een schadelijk ding geweest is, dat niet enkel critici, maar ook lezers op een afstand heeft gehouden. Is dit zoo, dan des te erger voor de lezers, want als een inleiding tot Maeterlinck is de studie van Prof. van Dijk van groote waarde.

Aan de hand van *Le trésor des humbles* en van de verschillende

1) Nijmegen, Firma H. ten Hoet. 1897.

drama's, van *La princesse Maleine* af tot *Aglavaine et Sélysette*, tracht de heer van Dijk den lezer een inzicht te geven in Maeterlinck's mystiek. Deze mysticus - zoo toont hij o.a. aan - schakelt theoretisch het zedelijke volkomen los van ons eigenlijk, ons innerlijk bestaan. Het zedelijke kan niet gedijen in de atmosfeer van een mystiek die het bewuste handelen ver buiten, ver beneden het innerlijke leven stelt. Maar nu treft het den verklaarder dat in Maeterlinck's laatste drama de mysticus aan zijn leer ontrouw schijnt te worden. De man die gezegd heeft: 'Er is een stuk van het leven - en dat is het beste, zuiverste, grootste - dat geen deel heeft aan het gewone leven'; die, de vraag stellende wat er zou gebeuren wanneer onze ziel plotseling zichtbaar werd, ontdaan van haar sluiers, maar belast met haar geheimste gedachten en gevolgd door haar geheimzinnigste daden, daarop antwoordt: 'zij weet er niet van, deze zonden zijn nooit tot haar doorgedrongen.... zij zijn begaan op mijlen afstands van haar troon.... zij is niet tusschenbeide getreden'[1)]- diezelfde man laat, in zijn laatste drama, Aglavaine tot Méléandre zeggen: 'Wanneer er iemand lijden moet: dan moeten wij het zijn..... Er zijn duizenden plichten, Méléandre, maar ik geloof dat men zelden mistast, wanneer men begint met te trachten een lijden af te nemen van den zwakste om het op zichzelf over te brengen', en later: 'Ik ben slecht.... ik ben oorzaak van een dood.... ik heb niet gedaan wat gedaan had moeten worden.' Hier wordt dus wel degelijk van een zedelijken plicht gesproken, van het nemen van eens anders lijden op eigen schouders; hier is berouw, wroeging over gepleegd verzuim....

De tegenspraak is niet opgelost. Maar nu komt Maeterlinck na een jaar onze aandacht vragen voor een nieuw boek: *La sagesse et la destinée*, een boek, naar schrijvers eigen verklaring, zonder zeer strenge methode geschreven, een verzameling los samenhangende beschouwingen, loopende over twee of drie onderwerpen. Dit boek - zegt Maeterlinck - heeft niet de pretentie iemand te overtuigen, noch iets te bewijzen. Trouwens - zoo vervolgt hij - boeken hebben in het leven gewoonlijk de beteekenis niet,

1) *De Schat des Harlen* (Le trésor des humbles), vertaling van Mevr. v d. Wissel-Herderschee. Amsterdam, S.L. van Looy, 1897, blz. 49.

welke de meeste menschen die ze schrijven of ze lezen er aan toekennen; het mag mooi zijn edele gedachten te bewonderen, het is nog mooier om, stil weg, den tijd dien het toeval ons daarvoor gunt te besteden aan de eerste de beste nuttige zaak, die dat zelfde toeval der goede gezindheid van ons hart te verrichten geeft.

Men mag deze bewering laten voor wat zij is: de man die, na zoo iets op bladzijde 18 van zijn boek te hebben uitgesproken, het daarna nog de moeite waard acht om driehonderd bladzijden vol te schrijven met wijsgeerige beschouwingen, met wenken en waarschuwingen voor het leven van elk onzer, kan de pretentie niet prijs geven, door dien arbeid zijn lezers te overtuigen van het goed recht van zijn levensleer.

Het moet de aandacht trekken, dat naarmate Maeterlinck zijn levensbeschouwing, zooals wij die in *Le trésor des humbles* en in zijn drama's uitgedrukt vinden, verder ontwikkelt, de mystiek op den achtergrond treedt en een duidelijk geformuleerde practische zedeleer naar voren dringt. Wel stuiten wij nog op voorstellingen, als waarover Dr. van Dijk zich ergerde, waarbij de ziel wordt apart gezet en als zonder invloed op het leven beschouwd, maar terstond daarna worden wij getroffen door uitspraken als deze:

'Helaas, men is niets verder gekomen (rien n'est fait), zoolang men niet geleerd heeft, het goud en het zilver zijner gedachten te vervormen tot een sleutel die niet meer de ivoren poort van onze droomen opensluit, maar de voordeur van ons huis,.... in een weegschaal die zich niet erbij bepaalt om ten naastebij te wegen wat wij in de toekomst zullen doen, maar die nauwkeurig het gewicht aanwijst van hetgeen wij heden gedaan hebben.... Er zijn menschen bij wie de inkeer tot zichzelven alleen aan hun verstand ten goede komt, er zijn anderen bij wie diezelfde inkeer steeds iets toevoegt aan hun karakter.... Men zou zeggen dat er een intellectueel geweten bestaat, dat eeuwig zit of ligt.... en een zedelijk geweten, dat altijd overeind staat en altijd gereed is zich in beweging te stellen.'

Hooren wij hier van geweten spreken, elders geeft Maeterlinck ons zijne beschouwingen over hetgeen hij onder plicht verstaat. Aan het blindelings, als bij instinct volgen van wat men, in den vorm van zelfopoffering, als zijn plicht beschouwt, ontzegt Maeter-

linck zijne waardeering niet. De wereld is, volgens hem, vol van zwakke, maar edele zielen, die, niet wetend wat aan te vangen, het er op aanleggen om zich op te offeren en van meening zijn dat in zulke zelfopoffering, voor wien en hoe dan ook, de hoogste plicht, de hoogste deugd gelegen is. Maar, zegt hij, hij die weet wat hij doet en waarom, hij die heeft leeren kiezen waaraan hij zijn leven zal offeren, staat hooger, toont een hoogere opvatting van plicht. De eerste van alle plichten is: ons begrip van plicht te verhelderen. Er schuilen toch onder wat men voor plicht aanziet heel wat meer dwalingen, heel wat meer zedelijke onachtzaamheid, dan deugden. In wraak oefenen en daarvoor zijn leven geven, hebben in de oudheid velen hun hoogsten plicht meenen te zien. Maar een wijze is gekomen en heeft gezegd: 'Hebt uwe vijanden lief', - en alle plichten van wraakneming zijn uit het menschelijk geweten weggewischt. Misschien komt er later een ander wijze die de meeste plichten van opoffering evenzoo uit hel geweten bant. Tot zoolang zullen zekere begrippen over zelfverloochening, onderwerping en zelfopoffering - Maeterlinck doelt hier weder op het gretig en met opzet opzoeken van de gelegenheden om zich op te offeren, in plaats van die gelegenheden af te wachten en intusschen tot het einde toe te arbeiden aan de taak waarvoor de natuur ons geschapen heeft - voortgaan met de schoonste, zedelijke krachten der menschheid uit te putten.

La sagesse et la destinée - onze wijsheid en onze lotsbestemming - noemt Maeterlinck zijn boek. Hoe moet de wijze zich gedragen tegenover het lot?

Allereerst dringt hier de vraag: Wat heeft men onder wijsheid te verstaan?

Professor van Dijk, in zijn studie, herinnert er telkens aan dat men, volgens den agnostischen regel, 'exprimer c'est diminuer' of 'formuleeren is minder maken', van een mysticus geen scherp onderscheiden heeft te verwachten. De Maeterlinck van *La sagesse et la destinée* blijkt echter van formuleeren en definieeren niet zoo afkeerig, al waarschuwt hij ook dat men niet door een te enge definitie de begrippen in een keurslijf moet sluiten.

Om met de wijsheid te beginnen: zij is, volgens hem, geen godheid, die eeuwig onbewegelijk op haar troon zetelt, naar een Minerva die ons begeleidt, met ons stijgt en daalt, schreit en lacht.

Niemand is waarlijk wijs, wiens wijsheid niet van zijn jeugd tot aan zijn dood zich onophoudelijk vervormt.

Maar al moge er dan ook van de wijsheid geen scherp geformuleerde definitie te geven zijn, zonder beteekenis zijn uitspraken als de volgende zeker niet:

'Wijsheid leeft boven de rede; daarom is het eigenaardige van de ware wijsheid, dat zij duizenden dingen doet die de rede niet goedkeurt, of op den duur niet goedkeurt. Zoo heeft de wijsheid eens tot de rede gezegd, dat men kwaad met goed moet vergelden en zijn vijanden liefhebben. De rede is geëindigd met dat aan te nemen; maar de wijsheid is nog niet voldaan, en geheel alleen zoekt zij nog veel verder.... Rede baart rechtvaardigheid, wijsheid baart goedheid, die, naar Plutarchus' opmerking, "veel verder reikt dan de rechtvaardigheid". Er is geen liefde in de rede, maar er is veel liefde in de wijsheid en de hoogste wijsheid is nauwelijks te onderscheiden van het reinste wat er in de liefde is... Zou men niet kunnen zeggen, dat de wijsheid de overwinning is van de goddelijke rede over de menschelijke rede?'

Zoo van verschillende kanten beschenen, telkens in helderder licht gesteld, treedt het begrip dat Maeterlinck tot voorwerp van zijn beschouwing kiest, al duidelijker naar voren.

Met herhalingen en tallooze variatiën, schijnbaar terugkeerend op zijn pad, maar in werkelijkheid, zij het in zigzag-vorm, voortschrijdend, ontwikkelt de schrijver zijne denkbeelden over de verhouding van wijsheid en lotsbestemming.

Na het boek in zijn geheel gelezen te hebben, behoeft men bij de herlezing niet weer hoofdstuk aan hoofdstuk te volgen om telkens weer gedeelten te vinden, die men aan vroegere of latere beschouwingen kan vastknoopen, zoo een bloemlezing vormend die op zich zelf een aaneengeschakeld geheel uitmaakt.

Men spreekt van een strijd tegen het noodlot, zegt Maeterlinck, en men doet het voorkomen alsof dat noodlot steeds een onzichtbare en geheel onbekende vijand ware. Maar wat men onder noodlot verstaat is eene macht die gevormd wordt uit de geestkracht, de verlangens, de gedachten, de hartstochten van onze medemenschen, hartstochten die wij moeten kennen, omdat wij dergelijke bezitten.. Waarlijk krachtige naturen weten wel dat zij niet alle machten kennen, die zich tegen hun plannen verzetten, maar zij

strijden tegen de machten die zij kennen, even moedig alsof er geene andere waren, en dikwijls overwinnen zij... Wij zullen onze gerustheid, onze vrede en ons geluk heel wat verzekerd hebben, zoodra onze onwetendheid en onze traagheid niet meer voor noodlottig verslijten wat onze geestkracht en ons verstand natuurlijk en menschelijk behoorden te noemen...

Tot dat natuurlijke en menschelijke behoort het lichamelijk en het geestelijk lijden, waaronder er voorkomt dat geen wijsheid ter wereld aan het noodlot kan betwisten. Maar al lijdt de wijze, al lijdt hij meer dan eenig ander, omdat hij een volledige mensch is, het lijden slaat hem niet ter neer, omdat hij het niet ontvangt als ware het zijn meester, maar het beschouwt als de bode van een gewichtiger personage, die op dat oogenblik nog door een kromming van den weg aan zijn oog is onttrokken. Zeker de wijze, zoo goed als zijn buurman, schrikt wakker van de slagen waarmee de ongewenschte bode de muren van zijn woning doet schudden. Hij moet wel naar buiten komen en met hem spreken. Maar onder het spreken, zal hij meer dan eens over de schouders van den vroegen onheilbode heenkijken, om te zien of hij in het stof dat den horizon verduistert ook de groote Gedachte kan onderkennen, die hem volgt....

En zoo kan men, voortbladerend, afschrijven wat Maeterlinck zegt van het geluk dat wij moeten opzoeken en moeten leeren vinden: ‘Etre heureux, c'est s'exercer à voir le sourire caché et les ornements mystérieux des heures incalculables et anonymes, et ces ornements ne se trouvent qu'en vous’; wat hij denkt over de waarde der schijnbare nuttelоosheid van een daad van goedheid of van een verhevene gedachte (blz. 208 en volgende); van de kunst om zich van zijne teleurstellingen een kring van trouwe vriendinnen en onomkoopbare raadgeefsters te maken, wat hij zoo mooi weergeeft in de volgende regels:

‘Apprenons à nous faire de nos désillusions une troupe d'amies mystérieuses et fidèles, de conseillères incorruptibles. Si l'une d'elles, plus cruelle que les autres, nous abat un instant, ne nous disons pas en sanglotant: la vie n'est pas aussi belle que nos rêves; disons-nous: il manquait quelque chose à nos rêves puisqu'ils n'ont pas été approuvés par la vie. En somme, toute la force tant vantée des âmes fortes n'est faite que de désillusions qu'elles ont

bien acceuillies. Chaque déception, chaque amour méconnu, chaque espoir anéanti, ajoute un certain poids au poids de votre vérité, et plus les illusions tombent autour de vous, plus noblement, plus sûrement apparaît la grande réalité, comme le soleil qu'on aperçoit plus clairement entre les branches dépouillées de la forêt d'hiver.'

Is dit - zooals men het heeft willen doen voorkomen[1] - een handboek met zedelijke-gezondheidsvoorschriften voor alle omstandigheden van het leven, een portatieve huisapotheek, een versterkende hutspot van alle mogelijke wijsgeerige stelsels, van het stoïcisme van Epictetus af tot aan de theorieën van een Ruskin, of, met wat meer waardeering gesproken, een leeken-evangelie, een moderne *Imitatio*, bestemd voor 'mondaines' op haar 'retour' of elegante bankierszoons, die rijk genoeg zijn 'pour se faire une jolie âme'?

Het heeft er weinig van. Niet klaar gemaakt zijn hier de gezondheidsrecepten, niet opgeschept vindt men er den versterkenden levenskost. Om deze overdenkingen in zich op te nemen, om de beginselen hier ontwikkeld toe te passen op het leven van elken dag, is er heel wat eigen arbeid noodig, waarvoor de rijke bankierstelg en de mondaine op nonactiviteit in den regel de noodige geestkracht missen.

Dit is geen boek om in verloren oogenblikken ter hand te nemen of, half verstrooid, door te bladeren, maar een *livre de chevet* - naar de onvertaalbare Fransche uitdrukking luidt - dat ons helpen kan om 'in de nederige en onvermijdelijke werkelijkheid van het dagelijksch leven' dat hooger leven op te bouwen, hetwelk alleen aan het leven van elken dag zijn eigenlijke beteekenis geeft.

1) *Revue des Revues* van 15 November jl. p. 423.

Muzikaal overzicht.

De Italiaansche opera-onderneming, die sedert ruim een jaar hier te lande is gevestigd, heeft onder hare verdiensten ook deze: dat zij zich niet bepaalt tot het opvoeren der standaardwerken van het repertoire, doch aan het publiek ook de gelegenheid geeft om kennis te maken met hetgeen het jonge Italië, namelijk dat der laatste dertig jaren ongeveer, op dit gebied heeft voortgebracht.

Bleek dit reeds in het vorige theaterseizoen uit de opvoeringen van opera's als *La Gioconda* van Ponchielli, *Mefistofele* van Boïto, La *Bohême* van Puccini, *Amico Fritz* en *Guglielmo Ratcliff* van Mascagni, ook thans, reeds kort na de opening der voorstellingen, is de directie weder met een tot dusver hier onbekend werk van een der jongeren voor den dag gekomen.

Puccini's *Manon Lescaut* - zoo heet de door mij bedoelde opera - brengt ons een gelijknamig werk van Franschen oorsprong in herinnering, dat ook in Nederland herhaaldelijk ten tooneele is gebracht en zeer in den smaak van het publiek bleek te vallen.

Wat behandeling van het onderwerp betreft, wijken deze opera's van Massenet en van Puccini nogal van elkander af, maar toch is het, dunkt mij, niet van belang ontbloot, deze dramatische producten eens naast elkander te stellen en na te gaan, hoe de Franschman en hoe de Italiaan zijn taak heeft opgevat en uitgevoerd.

Doch eerst iets over Giacomo Puccini.

Deze betrekkelijk nog jonge man (hij is nog geen veertig jaar oud) staat met Mascagni en Leoncavallo aan de spits der jong-Italianen. Met hen behoort hij tot de realisten onder de musici, of, gelijk men ze in Italië noemt, de ‘Veristen’, die uit instinct

of uit berekening het liefst zoodanige onderwerpen voor hunne drama's kiezen, waarvoor hun publiek kan geacht worden het meest ontvankelijk te zijn en waarbij getracht wordt den mensch voor te stellen zooals hij werkelijk is en niet verborgen achter het masker van conventie of beschaving.

Puccini heeft zich echter daarin van zijne collega's onderscheiden, dat hij het vermeed, voor zijn dramatische werken onderwerpen te bezigen als die van. *Cavalleria rusticana, Pagliacci, Mala Vita*, en hoe die tragische dorpsgeschiedenissen nog meer heeten, welke ons een aaneenschakeling van de meest lage hartstochten, als: ijverzucht, wraak, toorn, en als gevolg daarvan zelfmoord, doodslag en moord te zien geven. Ook zocht hij de stof der handeling niet op Italiaanschen bodem maar ontleende die aan het buitenland.

Dit geschiedde reeds bij zijn eerste opera *Le Villi* (in het Duitsch: *Die Willis*), waarmede hij den 31sten Mei 1884 te Milaan debuteerde en bij zijne landgenooten veel bijval vond.

In deze opera is slechts een zweem van Verisme en treedt daarentegen het phantastische meer op den voorgrond. De stof is ontleend aan een Duitsche ‘Sage’, waarin verhaald wordt, hoe zekere Robert, een rijk jongmensch, in gezelschap van een liederlijke vrouw zijn geld en goed verkwist en eindelijk door berouw en vertwijfeling gedreven de woning zijner bruid, die hij eens trouweloos verliet en die inmiddels gestorven is, weder opzoekt. Maar als hij van Mainz uit, den Rijnstroom opwaarts volgende, door het Schwarzwald trekt, ziet hij zich eensklaps omringd door een dansende geestenschaar en vooraan in de reien de schim van zijn gestorven bruid. Het zijn de zielen der verlaten bruiden (de *Willis*), bij wier aanblik de man, die ontrouw gepleegd heeft, in den dood gevoerd wordt.

Van dit weinig beteekenende sprookje is een slecht opera-libretto gefabriceerd, dat Puccini evenwel heeft weten te voorzien van een muziek waaruit een groot dramatisch talent spreekt, en die hem, zooals ik reeds opmerkte, bij zijne landgenooten een groot succes verzekerde.

Daarna zocht Puccini bij de keuze zijner onderwerpen zijn heil bij de Franschen. Zijn *Manon Lescaut* is een dramatische bewerking van den roman van den abbé Prévost, zijn *Bohême* heeft tot grondslag het stuk van Barrière en Henri Murger. En thans is hij,

naar men zegt, bezig aan een werk van geheel ander allooi, namelijk aan de compositie van een opera *La Tosca*, waarvan het libretto is genomen naar het gelijknamige drama, dat voor Sarah Bernhardt werd geschreven.

Ofschoon dus, wat de onderwerpen zijner reeds opgevoerde opera's betreft, Puccini zich verwijderd heeft gehouden van de afgrijselijkheden, welke bij vele lyrische drama's zijner componeerende land- en tijdgenooten schering en inslag zijn, zoo heeft hij toch in zijn muziek zijn Italiaansche afstamming niet verloochend en zich hierin nauw aangesloten aan den stijl, door zijne collega's in hunne opera's aangewend. Het woord ‘stijl’ is hier misschien wel eenigszins misplaatst, want eigenlijk gaan deze jonge Italianen niet van een vast beginsel uit, dat hen allen bindt. Eerder zou men van hen kunnen zeggen, dat zij in de muzikale bewerking van hun tekst de zelfde manieren volgen.

Wat nu die muziek zelve aangaat, zoo valt het niet te ontkennen, dat zij de vergelijking met die van vroeger niet altijd kan doorstaan. Al mogen de jongeren het ook bijv. in harmonie en instrumentatie doorgaans van de ouden winnen, wat melodie betreft staan zij bij dezen meestal ten achteren.

In het algemeen heeft de Italiaansche muziek van het heden veel van haar oorspronkelijkheid verloren. Het kenmerkend verschil, dat zij vroeger zoowel met de Duitsche als met de Fransche operamuziek opleverde, bestaat eigenlijk niet meer, en vooral heeft zij den invloed der laatstgenoemde in sterke mate ondergaan.

Die verandering is natuurlijk niet in eens gekomen. Gelijk in andere zaken is ook hier een trapsgewijs voortschrijden naar het nieuwe waar te nemen, nu en dan gepaard met stilstand en soms zelfs met terugtred.

In de eerste veertig jaren van onze eeuw voerde het *bel canto*, dat door de Napolitaansche school tot het essentieele der Italiaansche Opera was gemaakt, nog uitsluitend de heerschappij en werd daarbij het Drama nog geheel opgeofferd aan de Muziek, of laat ons liever zeggen aan de *Aria*. De tijden waren te drukkend en te woelig geweest, dan dat men in de Opera naar emotie verlangde, en voor een ontzenuwd theaterpubliek waren dus de betooverende klanken van een Rossini en later de sentimenteele van een Bellini en Donizetti juist zoo de geschikte muziek.

Verdi sloot zich in zijn eerste opera's bij die traditie aan; maar toen zich sedert het jaar 1848 een krachtiger leven in de maatschappij begon te openbaren, scheen hij tot de overtuiging te komen, dat ook het theater-publiek behoefte had aan krachtiger muzikaal voedsel dan men het vóór dien tijd had voorgezet. Althans van dat oogenblik af treedt het karakteristieke element der muziek, dat door zijn laatste voorgangers meer en meer was verwaarloosd, in zijn dramatische werken op den voorgrond en tracht hij aan handeling en tekst weder de beteekenis te geven, die hun in een muziekdrama toekomt.

In de eerste opera, die Verdi in deze nieuwe periode schreef, zijn *Rigoletto* (1851), is de vooruitgang in dien zin zeer merkbaar; meer dan in de daarop volgende *Trovatore* en *Traviata* (1853), welke in dit opzicht eenigszins een teruggang aanduiden. Toch toont Verdi ook in deze opera's, evenals in *Rigoletto*, een kracht en warmte van uitdrukking als men bij zijn onmiddellijke voorgangers slechts bij uitzondering zal vinden. Alleen zijn harmonie en instrumentatie blijven dikwerf nog triviaal en onbeholpen. Ook hiervan echter zou hij zich langzamerhand bevrijden.

Kon men de meerdere zorg in dit opzicht reeds eenigermate bespeuren in de dramatische werken, die hij kort na de *Traviata* schreef, nog veel meer viel dit op in de opera's *Don Carlos* en *Aïda*, waarmede hij in 1867 en in 1871 voor den dag kwam. Vooral met laatstgenoemde opera verbaasde hij de muzikale wereld, die zich niet kon voorstellen dat dit de zelfde Verdi was, die in zijn vroegere werken bijna uitsluitend aan de absolute melodie offerde. Wel heeft deze opera nog al de eigenaardigheden van een Groote Opera met haar theatralen toestel en stereotype figuren, maar toch hoort men er uit, hoe de Italiaansche meester de kolossale vorderingen heeft weten te beseffen en waardeeren, welke, voornamelijk in Duitschland, zoowel op dramatisch als op ander gebied der toonkunst waren gemaakt.

Door zijn *Aïda* heeft Verdi dan ook wijziging gebracht in het oordeel van hen, die, in de klassieke muziek opgevoed, op zijn opera's met haar banale melodieën en harmonieën en slechte en gedruismakende instrumentatie met eenige minachting neerzagen.

De stijl, die zich in *Aïda* openbaart, is door Verdi tot nog grooter eenheid en gedrongenheid gebracht in zijn *Otello*, het

werk waarmede hij op hoogen leeftijd en na een rusttijd van vele jaren de wereld verraste.

Ook hierin vindt men een rijkere harmonie, een meer vrije behandeling der dissonanten en meer degelijkheid in de orkestrale bewerking in verband met de dramatische karakteristiek, doch daarenboven ook een meer rationeelen voortgang van den muzikalen stroom wat den zang betreft. Van aria's is hier zoo goed als geen sprake meer.

Zoo is Verdi werkelijk een reformator van het Italiaansche muziekdrama geworden, en zijn jongere landgenooten zijn hem op dien weg trouw gevolgd, daarbij niet verzuimende, met zijne deugden tevens zijne gebreken over te nemen.

Maar het was niet alleen de invloed van den beroemden maëstro, dien zij ondervonden; ook de Fransche componisten uit de tweede helft onzer eeuw hebben blijkbaar macht over hen uitgeoefend. Gounod en Massenet o.a., maar vooral Bizet, wiens *Carmen* niet alleen geïnfluenceerd heeft op zijne landgenooten maar tevens op de jonge Italiaansche musici, en onder dezen ook op Giacomo Puccini.

Ik kom nu weder terug tot het punt van uitgang, waarbij ik mij voornam, de onlangs hier te lande opgevoerde opera van dezen componist te vergelijken met de gelijknamige van Massenet. Wel is de behandeling der détails in beide opera's niet de zelfde, maar zij hebben toch genoeg punten van aanraking om ons een juiste voorstelling te kunnen geven omtrent het onderscheid in den aard van het talent der beide toonkunstenaars; een onderscheid dat grootendeels voortvloeit uit het verschil hunner nationaliteit.

De Muze van Massenet is voornamelijk de verpersoonlijking van het bekoorlijke, van het gracieuse, en ook voor het pittoreske heeft deze componist bijzonder veel talent. In zijn muziek bekoort alles wat aan de oppervlakte ligt. Het innerlijke daarentegen, het dramatisch gevoel, is bij hem weinig ontwikkeld en hij tracht het te vervangen door plotselinge contrasten. Waar hij bemerkt, dat zijn *manier*, namelijk teederheid en gratie, te kort schiet voor de uitdrukking van heftige gevoelens en dramatische conflicten, ontleent hij zijn muziek aan de vroegere Italiaansche manier en staat hij onder den invloed der oudere werken van Verdi. Daarom gelukt hem de muzikale bewerking van onderwerpen als *Manon* veel beter dan die van *Le Roi de Lahore* of *Hérodiade*.

Instrumentaal colorist is Massenet in hooge mate; hij heeft schoone kleuren op zijn palet. Evenwel wordt zijn orkestratie nu en dan ontsierd door geraas makende en dikwerf ongemotiveerde klankeffecten, die des te meer opvallen omdat zij gewoonlijk onmiddellijk door uiterst fijne instrumentale effecten voorafgegaan of gevolgd worden.

Ook Puccini is geheel vertrouwd met de geheimen eener ultra moderne instrumentatie, maar nog veel meer dan bij Massenet vindt men bij hem die plotselinge heftige uitbarstingen van het orkest, waarvan ik zoo even sprak en die in de latere werken van Verdi een enkele maal voorkomen maar zich in de opera's der jongere Italianen tot een bepaalde mode hebben opgewerkt.

In tegenstelling met Massenet is Puccini door en door dramaticus. Er ligt gloed en hartstocht in zijn muziek doch hij misbruikt die wel eens en vervalt dan in een banaal pathos, dat door hem ook dikwerf wordt aangewend waar in het algemeen hartstochtelijkheid niet te pas komt en de situatie veeleer eenvoud vereischt.

Zooals bekend is, hebben de *Manon* van Massenet en die van Puccini beide den roman van den abbé Prévost tot grondslag. Meilhac en Gille hebben daaruit voor den Franschen componist een opera-tekst gemaakt; de librettist der opera van Puccini is niet aangegeven. Dit kan ons trouwens onverschillig laten, want het libretto van de Italiaansche opera is evenmin een meesterstuk als dat van de Fransche. Wie den roman van Prévost niet gelezen heeft of met den loop der avonturen van Des Grieux en Manon niet op andere wijze is bekend geworden, krijgt van het tooneel af geen volkomen beeld der handeling, en vele dingen moeten hem onbegrijpelijk zijn. Wat motiveert bijv. - zal zoo iemand vragen - in de opera van Massenet den dood van Manon? Wat is de reden, dat wij in de opera van Puccini Des Grieux en Manon op de vlucht zien in de wildernis en de jonge vrouw daar zien sterven? Dat weten wij niet; de tekst zegt er niets van. Alles zit te los aan elkander en van een logische ontwikkeling kan men niet spreken.

Maken de beide libretti op dit punt geen verschil, zoo doen zij dit in ander opzicht in zooverre, dat de handeling bij Puccini meer interessant en spannend is, daarentegen de opera van Massenet rijker is aan muzikale situatiën. Alles bij elkander genomen kan men zonder vrees voor veel tegenspraak aannemen, dat deze twee

opera's, wat de handeling betreft, tamelijk wel tegen elkander opwegen.

Wat nu de muziek aangaat, zoo kan daarvan gezegd worden wat ik reeds in het algemeen ten aanzien der beide componisten opmerkte: dat namelijk bij Massenet het teedere en bekoorlijke, bij Puccini daarentegen het hartstochtelijke en dramatische het best is weergegeven. De Italiaan wint het echter van zijn Franschen collega in de wijze waarop hij den dialoog behandelt. Hij gebruikt daarvoor consequent het recitatief doch Massenet wisselt af en maakt er in de weinige gesproken gedeelten een melodrama van, d.w.z. er wordt gesproken terwijl het orkest voortspeelt.

Wat hem bewogen heeft, deze nieuwigheid in de ‘opéra comique’ (zoo toch noemt hij zijn werk) in te voeren, is moeilijk te verklaren. Was het zijn bedoeling, den voortgang van den muzikalen stroom niet te belemmeren, dan had hij eenvoudig het recitatief kunnen bezigen, zooals hij trouwens op vele plaatsen in zijn *Manon* gedaan heeft. Dit telkens afwisselen van het gesproken en het gezongen woord echter maakt dikwijls een hoogst wonderlijken, om niet te zeggen belachelijken indruk. Zoo o.a. in het eerste bedrijf bij de eerste ontmoeting tusschen Des Grieux en Manon, waar eerstgenoemde, terwijl het orkest zeer zacht een teedere melodie laat hooren, als introductie eenige gesproken woorden stamelt en dan bij de phrase ‘Et je sais votre nom’ eensklaps zijn toevlucht neemt tot den zang.

Deze eerste acte is anders bij Massenet fijn bewerkt. Zij is goed in den stijl der opéra comique gehouden en trots enkele aanmerkingen, die er op zouden zijn te maken - zoo bijv. dat de zang van Manon hier en daar wel wat sentimenteel is voor zulk een persoontje -, geeft zij toch, in haar geheel genomen, een zeer aangenamen indruk.

Nog beter echter is hem het tweede bedrijf gelukt. Hier heeft Massenet de gelegenheid gehad, den aard van zijn talent in het gunstigste licht te stellen. Zeer gracieus is de instrumentale inleiding en evenzoo het lezen van den brief, en het levendige en handig geschreven quatuor van Manon, Des Grieux, Lescaut en Brétigny n het midden der akte maakt dat deze niet te eentonig wordt.

Wanneer men de eerste twee bedrijven der *Manon* van Massenet met die uit de opera van Puccini vergelijkt, dan komt het mij

voor, dat men, voornamelijk wat het verband tusschen de muziek en het karakter der personen betreft, den Franschen componist in het algemeen boven zijn Italiaanschen collega moet stellen.

Hoe talentvol de inleidende scène in het eerste bedrijf bij Puccini ook behandeld is, zoo valt het toch niet te ontkennen, dat de muziek, vooral in het orkest, wel wat erg druk is voor de situatie. Voorts zouden de tooneelen tusschen Manon en Des Grieux, vooral de tweede ontmoeting, wel wat minder dramatisch kunnen bewerkt zijn. Misschien hebben zij dien indruk gemaakt, doordat de vertolker der rol van Des Grieux wel wat overdreven pathetisch was in die gedeelten, maar toch scheen het mij toe, dat de componist de gewaarwordingen der handelende personen hier nogal met sterke kleuren heeft weergegeven.

Ook in het eerste gedeelte van het tweede bedrijf moet Puccini m.i. voor Massenet de vlag strijken. Daarin ligt iets mats, ofschoon het Madrigaal en de dansmuziek zeer karakteristiek zijn en als fraaie miniaturen van het gracieuse genre kunnen beschouwd worden.

Tegen het einde der akte echter komt Puccini weder in zijn element. Dan openbaart zich het tragisch conflict, dat in de twee volgende bedrijven wordt voortgezet en tot de ontknooping voert zonder dat wij door tooneelen, die niets met de eigenlijke handeling te maken hebben en slechts tot aanvulsel dienen, worden afgeleid. De beteekenis der muziek stijgt en de handeling is hier en daar werkelijk met meesterhand gekarakteriseerd.

Hier is Puccini bepaald de meerdere van Massenet. Niet dat er in de opera van laatstgenoemde verder geen goed bewerkte gedeelten meer voorkomen - de eerste tooneelen der 3de akte, de eerste scène in het seminarie bijv. bewijzen het tegendeel - maar over het algemeen vervalt Massenet hier nu eens te veel in het onbeduidende dan weder in het pathos der Groote Opera of in geraas makende doch niets zeggende instrumentale effecten. Het moet echter erkend worden, dat dit alles wordt goedgemaakt door het slottooneel der opera - de laatste oogenblikken van Manon -, welke scène voor de daarmede overeenkomende in het werk van Puccini niet onderdoet. Zelfs zou men op het laatste bedrijf van Puccini's opera de aanmerking kunnen maken, dat het te gerekt en te eentonig is. Wel is de stemming daar uitstekend in de muziek weergegeven en is ook de sterfscène werkelijk aangrijpend,

maar om van onze belangstelling zooveel te kunnen vergen als hier geschiedt, moet men een grooter meester zijn dan deze Italiaansche componist zich tot dusver getoond heeft.

Zullen de Italianen eenmaal weder zoo zelfstandig in hun muziek worden als zij het vroeger waren?

Dat weten wij natuurlijk niet. Het is even onmogelijk te zeggen als dat Duitschland steeds het land zal blijven, vanwaar de verdere ontwikkeling der muziek uitgaat.

Op dit oogenblik staat het in elk geval vast, dat bij hen, die dieper in het wezen der toonkunst trachten door te dringen, de Duitsche muziek het hoogst is aangeschreven.

Tot dezulken heeft ook David Friedrich Strauss, de bekende schrijver van het boek ‘Das Leben Jesu’, behoord, van wiens denkbeelden over muziek mij onlangs eenige mededeelingen uit zijne brieven en geschriften onder de oogen kwamen en die als uitspraken van een ‘denker’ der vermelding wel waard zijn, al behoeft men zich daarom nog niet aan te sluiten bij alles wat daarin verkondigd wordt.

Strauss doet zich daarbij kennen als een aanhanger der ‘absolute muziek’, in den strengsten zin, en daarvan is voor hem Mozart de verpersoonlijking. Of Goethe gelijk staat met een Homerus, een Sophocles, een Shakespeare, daarover kau men strijd voeren - zegt hij. Dat echter Mozart in de geheele wereld niet zijn gelijke heeft, dat geldt bij de verstandige lieden voor uitgemaakt. -

Daarom vergeet Strauss echter de voorgangers van Mozart niet. Bach noemt hij den muzikalen Dürer; Händel herinnert hem aan Holbein; Gluck is de muzikale Lessing. Evenals Lessing zijn critiek richtte tegen het Fransche tooneelspel, zoo richtte zich die van Gluck tegen de Italiaansche opera. Hij miste waarheid daarin. De opera moest niet een gecostumeerd concert maar een werkelijk muziekdrama zijn. En ook daarin herinnert Gluck aan Lessing, dat hij, wat rijkdom van muzikaal genie betreft, bij Haydn en Mozart even ver achterstaat als gene bij Goethe en Schiller. Maar hij vervangt dat gemis door het grootsche van zijn doel, door de hooge vlucht, die hij neemt.

Over Haydn laat Strauss zich aldus uit: ‘Kan men Gluck niet

kennen zonder hem te vereeren, zoo kan men Haydn niet kennen zonder hem lief te hebben.' Hij klaagt er voorts over, dat men de symphonieën en kwartetten van Haydn zoo verwaarloost, daar deze toch in de kwartetmuziek den grond- en hoeksteen vormt. Haydn, Mozart en Beethoven behoorden steeds het normaalprogramma van een kwartetavond te vormen; wil men echter eens een dezer drie meesters voor een meer modernen componist opofferen, dan mag dat in geen geval Haydn zijn. Helaas echter wordt dat steeds gedaan. 'Men begint dadelijk met Mozart - zegt hij - of met Beethoven, als wilde men een maaltijd met champagne en gebak beginnen in plaats van met een eenvoudige soep.'

Mozart geldt bij hem voor het grootste, het onvergelijkelijke muzikale genie. Mozart en Muziek zijn volgens hem dermate synoniem, dat men noch op het gebied der toonkunst noch in eenige andere kunst er een tweede voorbeeld van heeft aan te wijzen. *Figaro, Don Juan* en *Zauberflöte* houdt hij voor de beste opera's en zegt daarvan: 'Men kan niet zeggen, welke van deze drie de schoonste is, en toch is ieder het, daar ieder het weder in een anderen zin is.' En eigenaardig voorzeker is daarbij de opmerking, dat Mozartsche rollen steeds door de uitvoerenden niet alleen volgens de noten gezongen maar ook *gespeeld* behoorden te worden, en dat het verkeerd is dat die rollen gewoonlijk volgens den tekst gespeeld worden, waardoor zij ver blijven beneden de intentiën van den meester. Duidelijker kan men het wel niet uitdrukken, hoe weinig waarde aan den tekst van die opera's werd gehecht, of misschien ook wel hoe weinig men in het algemeen in de toondrama's het woord telde.

Onder de symphonieën van Mozart waren die in Es-dur, in G-moll en in C-dur (de laatste drie groote) zijn uitverkorenen, en de uitvoering van een strijkkwartet van dezen meester was voor hem een der hoogste genietingen, die hij zich kon denken.

Van iemand, die zoo geheel opging in de absolute muziek, is het te begrijpen, dat hij een man als Beethoven niet in alle opzichten wist te waardeeren.

Mozart dacht in tonen, zegt Strauss; Beethoven had ook gedachten, die noodig hadden eerst in muziek overgezet te worden. Daarom kon bij Mozart nooit het geval voorkomen, dat hij van de muziek meer vergde dan zij leveren kon; iets wat Beethoven,

en vooral in latere jaren, herhaaldelijk wel deed. Wat de instrumentale muziek kan en wat zij niet kan, m.a.w. waar hare grenzen zijn, dat hebben wij eerst door Beethoven leeren inzien.

Mozart is de lieveling der gratiën, die hem nimmer loslaten en zelfs, waar hij de meest ernstige dingen in tonen afbeeldt, aan zijn zijde blijven. Met Beethoven gaan zij wel een eind mede, maar dan verliest hij hen weder uit het gezicht. En vooral wanneer hij met geweld de muziek iets tracht te laten zeggen, wat zij, ten minste louter als muziek, niet kan zeggen, willen zij niets met hem te maken hebben. Strauss keurt het af, dat velen deze 'fout,' zooals hij het noemt, voor een verdienste willen uitgeven, en trekt daarbij te velde tegen den overdreven lof, die aan de negende symphonie wordt toegekend. Deze symphonie, met haar afwisseling van instrumentale en vocale muziek, is voor hem geen volkomen kunstwerk. Bovendien houdt hij, trots allen eerbied voor den ook door hem hoogvereerden meester, het slotkoor voor het platste gedeelte uit het geheele werk.

Wij weten, dat er meer waren die zoo dachten, en niet alleen onder de leeken. Van de musici uit dien tijd waren er velen, die daaromtrent de zelfde meening hadden.

In het stelsel van Strauss passen natuurlijk ook niet de *Eroïca* en de *Pastorale*. Dit zijn 'Programma-symphonieën' en daarom staan ze achter bij de overige. Beethoven heeft er een verderfelijk voorbeeld mede gegeven.

Wil men Beethoven in al zijn grootheid en kracht leeren kennen, dan kan men hem - zegt Strauss - in de A dur- en de C moll-symphonie vinden en ook in de muziek voor Goethe's *Egmont*. In de C moll-symphonie is het triomfeerende finale, in de A dur- symphonie het geheimzinnige Allegretto eenig in zijn soort. Strauss vindt, dat in dit Allegretto zalige smart is uitgedrukt, en dat zal men hem wel niet willen betwisten. Maar vreemd klinkt het, wanneer wij in een brief van hem lezen, dat hij zijn eigen opvatting niet goed verklaren kan, daar het hem altijd voorkwam, dat A-dur de toonaard der tevredenheid is. Dit zou hem geen zorgen hebben behoeven te baren, wanneer hij zich herinnerd had, dat bedoeld Allegretto niet in A-dur maarin A-*moll* staat. Dat Strauss, ofschoon geen beoefenaar der muziek geweest zijnde, het onderscheid tusschen *dur* en *moll* niet zou gehoord hebben, mogen we toch zeker niet aannemen.

Na al wat hierboven over Beethoven is gezegd, zal men er zich zeker niet over verbazen, dat Strauss over mannen als Liszt en Wagner niet goed te spreken was.

Liszt, wiens persoonlijkheid voor hem wat Paganini-achtigs had, en dien hij in den omgang ‘gar nicht übel’ vond, was hem als musicus onverschillig. Het eenigste wat hij van den eminenten toonkunstenaar weet te zeggen zijn phrasen als de volgende: ‘Im Grunde ist eine solche Musik nur eine Sache für Kenner und Kinder - jene verstehen, diese begaffen die staunenswerte Kunst und Fertigkeit; aber der vernünftige, mittlere Mann, der etwas für Herz und Phantasie sucht, kommt mager weg.’

Van Wagner wilde Strauss nog minder weten. Hij moet eens gezegd hebben, dat wat hem in het begin der tweede helft van deze eeuw uit Weimar had verdreven, vooreerst het slechte bier was en in de tweede plaats de muziek van Wagner. Gelukkig dat die muziek toch nog niet de voornaamste factor was!

Aanvankelijk houdt hij in zijne brieven nog maat, wanneer er sprake is van Richard Wagner, maar spoedig wordt dat anders. Bij gelegenheid dat hij in Weimar de uitvoering van een der laatste kwartetten van Beethoven bijwoonde, schreef hij: De uitvoerenden waren goed maar eenigszins behekst door een allernieuwsten componist, Wagner genaamd, die zich hier heeft opgehouden, zoodat zelfs Beethoven nog niet grillig genoeg voor hen is; ten minste zij spelen zijn laatste en meest verwarde toonscheppingen het liefst.

En zoo gaat het steeds crescendo voort tot aan een brief van 21 Januari 1874 (het jaar van zijn dood), waarin wordt gesproken van de door het tegenwoordige ‘Fratzengeschlecht’ als kunstenaars bewonderde Wagners en Makarts, die als menschen zulke ‘sybaritische Lumpen’ of ‘blasphemische Selbstbewunderer’ zijn, dat men zich met walging van hen afkeert. Waar blijft hier het objectieve, onbevangen oordeel?

Van Wagner's laatste werken heeft Strauss niets gekend; daarvoor is hij te vroeg gestorven. Het is evenwel niet zeer waarschijnlijk, dat hij er waardeerend over zou gesproken hebben.

Het plan voor het *Nibelungen*-drama zal hem anders wel niet onbekend zijn gebleven, want de tekst daarvan verscheen reeds in 1863. Over het dramatiseeren van deze ‘Sage’ had hij evenwel zijn eigen denkbeelden. Zijn vriend Vischer had eens in een

zijner werken de Nibelungen als onderwerp voor een heldenopera aanbevolen, doch daarmede kon Strauss zich niet vereenigen en hij schreef hem: ‘Als de stof, zooals gij zegt, om als treurspel behandeld te worden te veel omwerking zou moeten ondergaan, daar de weinig sprekende helden geheel anders zouden worden wanneer hum dramatische taal in den mond werd gelegd, dan geloof ik dat dit zelfde het geval is, wanneer zij zich uitdrukken door de taal der muziek. Een zingende Chriemhilde ken ik niet meer’.

Nu, dat weten wij toch anders. Al is het dan geen Chriemhilde, dan is het toch een Brünnhilde, die wij in de verheven taal der muziek haar lief en leed hebben hooren uitspreken, en Wagner heeft ons op schitterende wijze aangetoond, hoe een epos in dramatisch-muzikalen vorm is over te brengen, mits de man, die dit doet, maar ten volle tegen die taak is opgewassen.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

November.

Het visioen van Felix Faure.

> A chaque groupe d'ouvriers il a donné cent francs... Le Président leur dit: 'Si je suis venu au milieu de vous, c'est pour vous prouver que le gouvernement de la République a pensé à vous. Il s'intéresse vivement à votre sort' etc. etc.
> *Le Président de la République chez les mineurs à Lens.*

Het was nacht.

Diepe rust op het Elysée.

De president sliep rustig na den vermoeienden dag van het bezoek aan het kolenbassin van Lens, den slaap des rechtvaardigen die zijn plicht als hoofd van den Staat heeft volbracht.

Plotseling spatte een vonk van den champagne met de mijnwerkers geplengd door zijn brein. Zijn fantasie - het was nacht - werd wakker, en in den droom doorwandelde hij weder de gangen van de mijn, in vreemde kleedij.

Hij stond voor een zwarte muur. De muur veranderde in een met ijzer beslagen deur. Ze draaide open, op haar verroeste hengsels knarrend, en gaf hem toegang tot een hooge koude zaal.

In de schemering van een flauw kaarsenschijnsel werd zijn oog getrokken door de estrade aan het eind van de hal, waar onder een baldakijn een plechtig treurige gestalte zat in een roode tabbert gekleed, een roode muts met afhangende luifel op het hoofd. Aan beide kanten van den voorzitter andere roode gestalten op de estrade; langs de wanden van de zaal liep een gestoelte, hier en

daar bezet met nieuwe roode gestalten, maar veel plaatsen leêg; op een lage bank in 't midden van het vertrek, weer een roode man, het hoofd ontbloot, met een perkament in de hand.

De man in 't midden stond van de bank op, en begon van het perkament te lezen, onverstaanbaar. Op eens tusschen het gemurmel van de doffe stem hoorde de binnengetredene zijn eigen naam: F e l i x F a u r e , en zonder dat hij zich bewust was een stap gedaan te hebben, vond hij zich in een van de stalles langs de muur gezeten met den langen rooden fluweelen mantel om de leden, de baret op het hoofd, en op zijn borst het gouden schaapje aan gouden ketting.

Met voldoening zag hij naar den fonkelenden gloed van zijn kleeding, en het was hem alsof de nevel in de zaal optrok.

Nu kwamen de personen uit den schemerschijn naar voren, allen met den ridderketen om de hals. Hij onderscheidde zelfs de schilderij op den achtergrond der estrade: het Lam Gods ten offer gebracht; en hij begreep wie de gestalte was in den voorzittersstoel, met het lange strakke gezicht: de eerste grootmeester van de orde, Philips, hertog van Bourgondië; hij keek naar de anderen, en herkende de opvolgende rij der grootmeesters om hun voorvader en voorganger geschaard. Was dat niet Philips II? Met het brandend bleeke gelaat, de oogen star extatisch, en toch zoo doordringend treurig, dat hun blik ternauwernood te verdragen was! - En dat? De voorname fijne kop met opgestreken snor! De Philips IV van Velasquez, maar uitgeteerd, geestelijker en hooger geworden. - En dat groote hoofd met de vooruitstekende bestiale onderkaak? Immers de laatste van de Spaansche Habsburgers, Karel II, als de nar van het geslacht!

Een tocht streek door de zaal; de gestalten in hun verflenste rood rilden als schimmen. Indrukwekkend, maar grotesk, dacht de nieuwgekozen ridder van de orde, en, terwijl het gedreun van den voorlezenden orde-kanselier aanhield, gingen zijn oogen de zaal rond. Onwillekeurig schrikte hij voor het strenge uiterlijk van een ridder vooraan in het gestoelte, kaarsrecht zittend, met lange golvende baard.

Wie is dat? vroeg hij, familiaar de hand leggend op den arm van zijn buurman.

De Hertog van Alva, werd hem toegefluisterd.

Nieuwe schrik: door een aantal leege zetels van den Hertog van Alva gescheiden zat een gestalte zonder hoofd, achteroverleunende als een slapende, de handen naar voren gestrekt.

Die hoofdelooze? vroeg hij zacht.

De graaf van Egmond, was het antwoord.

Die daar volgen? vroeg hij weer.

Croy, Chimay, Cleef, Nassau.....

Maar het voorlezen was geeindigd. Stilte heerschte in de ruimte. Daar klonk langzaam en zacht, maar aangrijpend duidelijk de gestorven stem van den grootmeester, en zij richtte zich tot den nieuweling:

Wij begroeten den nieuwen ridder. Helaas! wij zijn niet gewoon, - sinds lang niet meer, - dat de nieuw gekozenen *onsen* Kapittelvergadering bijwonen. Des te meer vreugde hebben wij over deze verschijning; zij is ons het bewijs dat onze hooge orde niet aan onwaardigen wordt verspild. Wij verleenen u het woord, spreek!

De nieuweling maakte zich gereed om naar de estrade te gaan en den grootmeester de hand te schudden of hem te omhelzen, toen zijn buurman hem terughield:

Men spreekt hier van zijn zetel, zeide hij.

'Als ik hier in uw midden gekomen ben,' hoorde Felix Faure zichzelf spreken, 'dan ia het om u het bewijs te geven, dat ik aan u allen gedacht heb....'

- Zoo spreekt men hier niet, waarschuwde hem de stem aan zijn zijde.

- Wij wilden u in de gelegenheid stellen om uw dank te betuigen voor de opneming in de orde, ruischte plechtig de aanmaning van den grootmeester.

'Ik weet hoe men onder souvereinen het woord voert;' de nieuwe ridder tastte naar zijn monocle, plantte dien voor het oog, en zette zich schrap. 'Mijn vriend, de Russische Czar....'

Staat buiten de beschaving, mompelde als een flauwe zucht Philips IV tusschen zijn lippen.

- De Russische Czar! klaagde de treurige stem van den grootmeester. Ach wij zijn afgescheidenen van de wereld, en vergetenen. Ik vrees dat wij u zeer ouderwetsch zullen voorkomen. Vertel ons....

'Zal ik hun van Dreyfus verhalen,' overlegde Faure bij zichzelf

- Vertel ons van uw aanspraken op de hooge, edele orde van het Gulden Vlies, ging de grootmeester voort.

‘Toen Spanje in den oorlog met de Vereenigde Staten...’ begon Faure te zeggen.

Maar daar schreide als een noodkreet uit het hart van Philips II:

- Ik heb het gevoeld aan het verdriet dat me op mijn borst brandt, ik wist het, ik weet het .... ik kan het niet hooren. Laat hem, vader, ik smeek het u...

Het was als een bovenaardsche vertwijfeling die op dat angstgeroep de gezichten van de aanwezigen beroerde. De gestalten rilden, en uit de oogen van den strengen hertog vloeide een beek van tranen.

In zijn medelijden was de nieuwe, de levende, ridder van het gestoelte opgestaan en voor de estrade plaats nemend sprak hij:

‘Gelooft me, ik stel levendig belang in uw lot, aarzelt niet om aan mijn gouvernement uw wenschen te kennen te geven....’

- Leerlooier! kwam het bijna onhoorbaar uit den mond van Philips IV.

- Ik bid u, laat ons afgescheiden van de wereld blijven, vroeg de klaagstem van den grootmeester.

Ontroerd keerde Faure zich om, en onder het voorbijgaan van het riddergestoelte drukte hij den graaf van Egmond een biljet van 100 francs in de gestrekte hand.

Maar door de deur vertrekkend in den duisteren gang klonk op eenmaal tegen zijn ooren het insolente woord van den voornamen. Koning, alsof het toen eerst was gezegd: Leerlooier!

De president van de republiek werd er van wakker.

Een eerste morgenschemerstraal scheen in de kamer, en nog int zijn droom bevangen, herinnerde Felix Faure zich zijn jeugd, toen de dageraad hem wekte om vroolijk en kranig naar de fabriek te gaan. Ook nu wilde hij opstaan; maar zijn oog werd toen getrokken door het collier van het Gulden Vlies dat op het tafeltje voor zijn bed lag.

Gelukkig! prevelde hij, en sluimerde weer in, denkend aan de eer en de plichten van een hoofd van den Staat.

B*.

Bibliographie.

Notenkraker en Muizenkoning. Sprookje van Hoffmann, eertijds vertaald, door van Lennep; thans uitgegeven met teekeningen van Wenckebach, Amsterdam; Scheltema & Holkema's boekhandel.

Is het *nu* nog echt? Is het *nu* nog echt? Twee vragende kinderoogen kijken mij aan, half angstig aan, alsof zij zich eigenlijk bewust zijn, dat ik - paedagogisch vader - qualitate qua moet zeggen: Neen! Maar ik doe het niet; zeker doe ik het niet; voor geen geld ter wereld wil ik raken aan dat teere spinneweb, dat Hoffmann als brug tusschen werkelijkheid en fictie heeft geweven. Zelf zwerf ik nog bij tijd en wijle door die notekrakerswereld, welke van Lennep mij openbaarde - is het veertig, is het dertig jaar geleden? Ik weet het niet, want zoo'n boek leest men met even groot pleizier op zijn 17e als men het hoort op zijn 7e jaar - Arme van Lennep, wien men zelfs deze sprookjeswereld niet meer gunt!

O, dit Hoffmann's sprookje is zoo kinderkundig opgezet: Eerst kineren, heusche kinderen, zooals ik en gij waren: Frits en Marie. Dan poppen, gewone houten doode poppen. En eindelijk levende, ritselende, roerige piepmuizen. Kan het dan wel verwonderen dat in de kinderlijke sluitrede, waarvan die eerste term: Frits en Marie, heusch leeft, en de laatste term: de muizen, niet minder heusch piept, ook ten slotte de middenterm: de poppenwereld met armen en beenen gaat zwaaien? Zóó geleidelijk glijdt het sprookje uit werkelijkheid in fictie, dat men niet bemerkt wáár over den drempel van tooverland wordt gestapt. En ook òmdat er zooveel werkelijke wereld in is, wordt dat sprookje nooit vergeten. Al wordt men nog zoo oud, elke ritseling achter ons behang roept dat dreigende piepstemmetje wakker: ik zal je Notekraker, je Notekraker opeten! En de koninklijke verzuchting: te weinig spek! zelfs al houdt men niets van spek, het zien van elke dikke keukenmeid brengt die weer in gedachte!

Lieve prinses Pierlepat en geheimzinnige vendumeester Treuzelmaar, wat was ik blijde, toen ik al een heelen tijd geleden hoorde, dat Wenckebach gelegenheid zou geven om onze kinderen aan u voor te stellen; want mijn oud uit elkaar hangend boekje was al jaren en jaren gegaan daarheen, waar kinderboeken en kinderzielen gaan. En telkens keek ik uit naar mijn St. Nicolaastafel, of het beloofde boek er al was....

Maar o wee, waarom heeft een meneer, die niets sprookjesachtigs heeft, bij deze nieuwe uitgave zulk een meesterachtige voorrede willen pennen? Waarom moet ons met

alle geweld de naam worden opgedrongen van het juffie dat van Lennep een correctie wil toedienen, en wordt Wenckebach voorgesteld als inderdaad veel eer te bewijzen aan Hoffmann? Zoo'n voorrede maakt kritiek wakker, en is oorzaak dat men de vertaling niet vrij genoeg en daarentegen de plaatjes niet alle nauwkeurig genoeg vindt en ook niet alle kinderlijk-artistiek. Slechts één plaatje geeft te droomen: het Kerstboombosch. Ja, zóó is dat bosch; dat weet ik zeker. En ook het apocalyptische zevenhoofdige muizenvignet blijft bij, even als de staaroogen van Princes Pierlepat! Maar Notekraker zelf, foei hoe vulgair modern! En meneer Wenckebach, u hebt hem niet naar het leven afgebeeld! ‘Mooi was het ventje niet; z'n zwaar lang bovenlijf paste volstrekt niet bij z'n dunne beentjes en z'n hoofd leek veel te groot; maar z'n keurig nette kleeding maakte veel goed.’ Zoo staat er te lezen, en uw poppetje is daarentegen geproportioneerd overeenkomstig den canon der ledepoppen. En als Notekraker zijn getrouwe vassallen telt, mankeert er één orgeldraaier en één schoorsteenveger; en daarentegen staat er een ongevraagde Chinees bij. - Dit heb *ik* natuurlijk niet gemerkt, maar de echte, mijn zevenjarige kriticus, die dadelijk, toen het leger was opgelezen, naar het plaatje keek om zich te vergewissen of dit òòk echt was.

Dat was een *kinder*teleurstelling, en eene teleurstelling voor u moeten daarentegen zijn plaatjes zooals de Banketberg. Dat zorgzaam uitgevoerde kunnen kinderen niet waardeeren. Die brummels en bessen aan de struiken op den voorgrond kunnen zij niet ontdekken. Dat is te vol, te gedetailleerd. Weet u wat mijne vrouw met uwe Muizenwereld heeft gedaan? Schrik maar niet: daar zijn ook voor kinderen te warrige plaatjes in; die heeft ze gekleurd; en waarlijk nu is het veel mooier, want het is duidelijk geworden.

Want o, men moet zoo duidelijk zijn! Wel zijn ontdekkingen op plaatjes heel prettig, misschien nog wel 't prettigst van alles, maar al die kleine bijzonderheden moeten elk voor zich ruimte hebben; het kinderoog moet die kunnen afzonderen van het overige. Wat kent - helaas, kende - die kindereigenschap Caldecott goed! Ik weet geen grooter genot dan te zien 's avonds bij de lamp een moeder gedoken in een wijden grooten armstoel, met breede, zachte leuningen, waarop aan elke zijde half zit, half tegen haar aanhangt een mooi blond kind. En haar dan, met den vinger op Caldecott's prenten, te hooren detailleeren, en ontdekken al wat die fijn gevoelige man en artiest daarin heeft neergelegd. Die teringlijder behoeft waarlijk geen ter nagedachtenis: in elke kinderziel herleeft hij!

Dat ik aan Caldecott denk, is ook omdat vele vignetjes en een enkel plaatje van Wenckebach te zeer reminiscensen zijn van diens werk.... en van anderen, en dat vind ik jammer, omdat Wenckebach verdient zich zelf te wezen.

En nu nog even over den tekst, de frissche, zooals het voorbericht zegt, de vrije, zooals het titelblad aankondigt. - Hm, die riekt naar de hedendaagsche lagere school. Waarom toch dat ‘z'n,’ in dien hierboven afgeschreven zin reeds *vier* maal genoten! Men mag waarlijk met die staartsterren wel oppassen; bij mijn jongste althans, die pas school gaat, heeft men daarmee er al een heel leelijk Nederlandsch in gedestilleerd. Hij zegt op hoog bevel ‘ut’ kind en ‘un’ meester, en niets kan hem daar af brengen, geen vader's brommen, geen moeders jok. En hij schrijft ut ook! Is dat nu waarlijk zooveel mooier dan *een* kind en *een* meester? Want dat een beschaafd mensch ‘een’ uitspreekt als un, en ‘het’ als ut, dat geloof ik nooit, of misschien heb ik nooit beschaafde Hollanders ontmoet.

En vind ik in dit opzicht de

vrije vertaling wat vrij, in andere opzichten is die te veel aan het oude gebonden. Geen Nederlandsch kind weet wat de rechter*vleugel* en de linker*vleugel* van een leger beteekenen, en zelfs bijna geen Nederlandsche papa's, zoolang niet de algemeene dienstplicht in 't bloed is getrokken. En ik kan mij ook geen Hollandsch huis voorstellen met een binnenkamer en de zaal daarachter, en dan nog een achterkamer. Zelfs al heeft het bewoonstertje een ‘vrede’ rechter tot oom!

Maar wat een omhaal voor zoo'n klein vertelseltje zal men zeggen. Wie dat zegt, kent niet Muizenkoning, noch Notenkraker, noch prinses Pierlepat. Wie ze kent, zou er niets vreemds in vinden dat er even als een Shakespeare-Society een Notekraker-Society werd opgericht. Want de verhouding tusschen oom en neef Drosselmeier geeft veel te denken, en die uit te vinden is vrij wat spannender dan het ontwarren der Amerikaansche Bacon-legende. Haast u dan ook, gij ouders, die niet oud genoeg zijt om zich van Lennep's introductie van Hoffmann's fabel te herinneren, te koopen deze nieuwe uitgave van het ‘Sprookje voor groote en kleine kinderen!’ En doe mij dan één pleizier, en scheur er de voorrede uit.

R.

Onze Literatuur en onze Evangelieprediking. Opstel gelezen voor de leden van het tweede Kerkelijk Congres der Hervormden op 2 Juni 1898 te Amsterdam, door G.F. Haspels. Nijmegen, Firma H. ten Hoet. 1898.

Onze Literatuur en onze Evangelieprediking zijn gescheiden, zegt de Evangelieprediker en prozadichter Haspels. *De* literatuur en *de* Evangelieprediking waren het niet altijd, herinnert hij. En hij wijst op Paulus die de poëeten van zijn tijd citeert, op Augustinus, een beeldend taalkunstenaar, op Dante, Luther, Pascal, Vinet, Monod, op onze mannen van het Réveil, die het verstonden hunne Evangelieprediking met hunne literatuur te samen te laten gaan.

Maar onze literatuur - die van na '80 wel te verstaan - met haar velerleilevensbeschouwing, geschreven in ‘zuiver gevoeld en directgezien Hollandsch’, zooals dat heet, mist, ook in haar beste en krachtigste kunstenaars, geloof, levenskennis. Om de eigen-heerlijkheid der Aesthetica te toonen heeft onze literatuur de Ethica weggejaagd. Maar al ras is gebleken dat de eerste zonder de laatste niet leven kan, - en nu is de Ethica weer binnengeroepen, en mogen wij een nieuwe Literatuur te gemoet zien die zal toonen niet alleen een scherp verstand en een teeder gevoel, maar ook een groot Hart te hebben.

Dan volgt een prachtig brok over Evangelieprediking; wat vol soms, wat oververnuftig hier en daar in keus en uitwerking van het beeld, niet af keerig van een paradoxalen draai, - maar als geheel pittig en kloek.

De literatuur, vervolgt de schrijver, gaat de zienlijke wereld in, de Evangelieprediking gaat uit naar de onzienlijke wereld; de literatuur zoekt het leven uit en door de natuur, de Evangelieprediking uit en door den Heiligen Geest. Elk van beiden moet er durven zijn alleen om zijns naams wil, alleen drijvend op eigen majesteit. Geen literator die eigenlijk prediker, geen prediker die eigenlijk literator wil zijn.

‘Dit eerlijk dualisme waardoor literatuur en Evangelieprediking beginnen te zeggen, dat zij niets met elkander hebben uit te staan, is de noodwendig-eerste stap op den weg der vrijheid, die ook de eenige weg ter eenheid is.’ Want de heer Haspels is ‘monist-in-hope.’ ‘Heeft de literatuur, de kracht dezer wereld zingende, zóó gezongen, dat ze tot het hart der dingen is doorgedrongen, dan heeft zij God gevonden en wordt, of zij het bedoelt

of niet, Evangelieprediking... En bleef niet juist die Evangelieprediking, die literatuur werd, leven, geleidende ieder nieuw geslacht?'

Niet door kunstmiddeltjes acht de schrijver dit in-elkander opgaan te verkrijgen, niet door resultaten te bestellen, maar door ze geloovig af te wachten; ze in te wachten, 'in de zekerheid dat ze niet kunnen uitblijven - zoodra én onze Literatuur én onze Evangelieprediking zóó sterk zijn, dat ze elkaar van zelf zoeken; want voor sterken is de band der eenheid, door zwakkelingen uit vrees voor verlies van hun schijn van zelfstandigheid verworpen, het teeken en de vreugde hunner sterkte.'

Een betoog van dit gehalte en van deze strekking, waarin, zoo ernstig en in zulk een oorspronkelijken vorm, getracht wordt twee der machtigste openbaringen van het leven nader tot elkander te brengen, een beschouwing zoo 'frisch, fromm, fröhlich, frei', zoo artistiek tevens als dat te verwachten was van een man die van de engelen van Fra Angelico weet te spreken, gelijk hij dat in 'Een Engelenzang' (*Gids* van Maart 1896) deed, mag niet tot den kleinen kring waarin het opstel werd voorgelezen, beperkt blijven.

Cyrano de Bergerac. Heldenkomedie in vijf bedrijven in verzen door Edmond Rostand, vertaald door Willem Kloos. Amsterdam, W. Versluys. 1898.

Heel en half litterair, en zelfs heel niet-litterair Frankrijk- was een jaar geleden in één verrukking over *Cyrano de Bergerac*. Men liet er zijn eten voor staan of verzette er zijn etensuur om, en zelfs de spijs die - naar het uitheemsche spreekwoord - koud gegeten pleegt te worden: de wraak, waaraan zoovelen in Frankrijk in de laatste jaren bezig zijn zich te vergasten, bleef een oogenblik onaangeroerd. De heldentragedie van het Duivelseiland moest voor enkele dagen op den achtergrond wijken voor deze heldenkomedie.

Dat was nu het mooiste tooneelstuk dat sedert een halve eeuw in Frankrijk vertoond was! Een groot dichter was geboren die, den 28^{en} December 1897, de twintigste eeuw op grootsche wijze opende! Zoo sprak, met velerlei variatiën, de groote en de kleine pers.

Jules Lemaître, die niet gewoon is zich door een waan van den dag te laten meesleepen, noch een ander na te praten; voor wien de 'panache' weinig aantrekkelijks heeft, en die de Fransche auteurs van vroeger en later tijd op zijn duimpje kent, was een der weinigen die kalm bleef. In een artikel vol waardeering, maar geschreven met het voornemen 'de parler raisonnablement', verklaarde hij den ondankbaren moed tel hebben, het werk van Rostand zeker als een bewonderenswaardige, maar toch eigenlijk niet als een bovennatuurlijke gebeurtenis te beschouwen.

In het vervolg van zijn stuk betoogt Lemaître dat deze romaneske comedie een breede rij van geestelijke voorouders heeft, dat zij dies wel verre van een nieuwe eeuw te openen, drie eeuwen van komische phantasie cn zedelijke gratie sluit - een phantasie en gratie '*de chez nous*', d.w.z. Fransch tot in merg en been. En zijn bevindingen resumeerende, verklaart hij dat wanneer men de reeks van gevoels- en kunstvormen doorloopt, waarvan Edmond Rostand 's'est harmonieusement ressouvenu', men bespeuren zal dat hij begint bij den roman van Honoré d'Urfé en de eerste comedies van Corneille en loopt tot (Gautier's) *Capitaine Fracasse* en de Banville's *Florise*, passeerende het Hôtel Rambouillet, Scarron en de 'burlesques', Regnard zelfs, ook even Marivaux, en eindelijk de *Métromanie* (van Piron), het

vierde bedrijf van *Ruy Blas, Tragabaldas* van Vacquerie en de romans van den ouden Dumas. Zoodat de *Cyrano de Bergerac*, vol-

gens Lemaître, wel verre van een vernieuwing, eerder een recapitulatie is, of, wanneer men liever wil, als het laatste uitspruitsel van een drieëeuwen-ouden kunsttak

Bij dat alles heeft de dichter van heden zijn scherpzinnigen geest en zijn fijn voelend hart gevoegd; zijn verzen schitteren en zijn van ongeëvenaarde lenigheid; Rostand spreekt zoo natuurlijk mogelijk de taal der ‘précieux’ en der ‘burlesques’, soms is het louter virtuositeit: geestige buitelingen, merkwaardige rijm-‘réussites.’

Ook al heeft Lemaître wellicht niet volop recht laten weervaren aan wat er buitengewoons van vonkelend, spattend vernuft, van fijn gevoel, van onvergelijkelijke gratie in Rostands komedie te bewonderen valt, duidelijker dan eenig ander heeft hij doen uitkomen hoe oorsprong, onderwerp, taalvorm, versificatie - alles in dit werk op ende op Fransch is.

Wij hebben den *Cyrano* in ons land vertoond gezien, en goed vertoond. Voor de toehoorders, die het stuk niet kenden gingen de geestigheden, het bijna valsch-vernuftige en precieuse, de toespelingen, woordspelingen, rijmspelingen en alles wat het zijn eigenaardig cachet geeft, zoo goed als geheel verloren; zij die zich door lezing hadden voorbereid, lachten op het goede oogenblik en hadden schik in al het kunstige van het werk; maar allen zonder onderscheid moesten voelen dat hun hier iets werd voorgezet, dat heel ver van hen afstond, de overrijpe vrucht van een anderen geest en van een ander tijdperk.

En nu is men - zoo waar! - den *Cyrano* gaan vertalen! Waarom heeft Rostand dat niet voorzien? Waarom heeft hij niet, in plaats van het gewone ‘tous droits de traduction réservés’, een onafwijsbaar ‘traduction interdite’ voor den ingang van zijn komedie geplaatst? Misschien zou dit de vertalers hebben afgeschrikt of tot inkeer gebracht.

Want van zulk een werk moet men af blijven. En waagt men er zich aan, bezit men ook al - wat weinigen bezitten - de diepgaande kennis van oud en nieuw Fransch in zijn fijnste schakeeringen, de kennis ook van de Fransche letterkunde, die voor een tot in de bijzonderheden begrijpen van den *Cyrano* onmisbaar is, dan nog kan de handigste, vernuftigste, schranderste vertaler, misschien hier en daar een gelukkig equivalent vinden, een verrassend rijm en een goed geslaagde tirade, maar het geheel van zijn arbeid moet gebrekkig werk blijven, gezocht van beeld, gewrongen van taal en kreupel van rijm.

Dat is de reden waarom wij over de vertaling van Willem Kloos liefst zwijgen. En wil men het, in plaats van een reden, een voorwendsel noemen, dan zullen wij in die qualificatie berusten.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Acket (J. Mathijs), Over de navolging Christi	Dl. III.	Blz. 200
B. (Dr.), Inleiding tot dichterstudie. (Analecta. V)	Dl. II.	Blz. 607
Bergh van Eysinga (Dr. H.W. Ph. E. van den), Studies. Verspreide opstellen	Dl. I.	Blz. 147
Bolland (G.J.P.J.), Het wereldraadsel	Dl. IV.	Blz. 246
Bols (Jan), Honderd oude Vlaamsche liederen, verzameld en aan het licht gebracht	Dl. II.	Blz. 512
Borel (Henri), Het jongetje	Dl. II.	Blz. 608
Boutens (P.C.), Verzen	Dl. II.	Blz. 383
Brandt van Doorne (C.P.), Mathilde, 2 dln	Dl. II.	Blz. 204
Cneudt (Richard de), Van dichterleven	Dl. IV.	Blz. 349
Collingwood, The life and works of John Ruskin	Dl. II.	Blz. 357
Delair (Paul), Chansons épiques	Dl. I.	Blz. 295
Dijk (Dr. Is. van), Maurice Maeterlinck	Dl. IV.	Blz. 515
Doctor Juris, De Candidatuur Van Bommel	Dl. II.	Blz. 177
Eeden (Frederik van), Enkele verzen	Dl. III.	Blz. 372
Eeuw (Een halve). 1848-1898. Historisch gedenkboek, 2 dln	Dl. III.	Blz. 573
Finne (Gabriël), De kinderen van Dokter Wang	Dl. III.	Blz. 62
Finne (Gabriël), Twee dames	Dl. III.	Blz. 64
Finne (Gabriël), De philosoof.	Dl. III.	Blz. 67
Finne (Gabriël), De uil	Dl. III.	Blz. 69

Finne (Gabriël), Konny	Dl. III.	Blz. 69
Finne (Gabriël), Rachel	Dl. III.	Blz. 76
Goekoop - De Jong van Beek en Donk (Mevr.), Hilda van Snylenburg	Dl. IV.	Blz. 475
Gorter (Herman), De Sćhool der Poëzie	Dl. I.	Blz. 166
Gourdon (Georges), Guillaume d'Orange	Dl. I.	Blz. 295
Grove (George), Beethoven and his nine symphonies	Dl. I.	Blz. 571
Haspels (G.F.), Onze Literatuur en onze Evangelieprediking	Dl. IV.	Blz. 541
Hegenscheidt (Alfred), Starkadd	Dl. III.	Blz. 171

Herckenrath (C.R.C.), Problèmes d'esthétique et de morale	Dl. I.	Blz. 385
Hoffmann (E.T.A.), Notenkraker en Muizenkoning	Dl. IV.	Blz. 539
Hoog (G.C. van 't), Geluk	Dl. III.	Blz. 367
Huet (Cd. Busken), De Bruce's. Jozefine	Dl. I.	Blz. 585
Huet (Cd. Busken). Het land van Rembrand, 3e druk	Dl. IV.	Blz. 349
Huet (G. Busken), Gaston Paris	Dl. I.	Blz. 142
Huygens (Cornélie), Barthold Meryan	Dl. I.	Blz. 361
Izoulet (Jean), Les quatre problèmes sociaux }	Dl. II.	Blz. 436
Izoulet (Jean), La, cité moderne }	Dl. II.	Blz. 436
Kesper (Dr. L.A.), Geschiedenis van het Gymnasium te Gouda. Eerste gedeelte	Dl. III	Blz. 163
Kunst (Vrije), eerste deel	Dl. I.	Blz. 182
Lapidoth (Frits), Eva	Dl. I.	Blz. 181
Lohman (Anna de Suvornin), Het ééne noodige	Dl. I.	Blz. 562
Maeterlinck (Maurice), La sagesse et la destinée	Dl. IV.	Blz. 515
Mallarmé (Stéphane), Vers et prose	Dl. IV.	Blz. 140
Müller (F.), Das Wasserwesen der Niederländischen Provinz Zeeland	Dl. IV.	Blz. 385
Nolthenius (R.P.J. Tutein), De Duitsche ongevallen-verzekering in de praktijk	Dl. III.	Blz. 390

Noppen (L.C. van), Vondel's Lucifer translated from the Dutch	Dl. III.	Blz. 512
Overvoorde (J.C.) en J.G.C. Joosten, De gilden van Utrecht tot 1528, deel II	Dl. II.	Blz. 255
Paap (W.A.), Vincent Haman	Dl. IV.	Blz. 327
Penning Jr. (W.L.), Benjamin's vertellingen	Dl. II.	Blz. 575
Robert (Gustave), La musique à Paris. 1896-1897	Dl. II.	Blz. 196
Rostand (Edmond), Cyrano de Bergerac, vertaald door W. Kloos	Dl. IV.	Blz. 542
Ruskin (John), Moderu painters	Dl. II.	Blz. 362
Ruskin (John), Fors Clavigera	Dl. II.	Blz. 358
Ruskin (John), Stones of Venice	Dl. III.	Blz. 281
Ruskin (John), The poetry of Architecture	Dl. III.	Blz. 274
Ruskin (John), The seven lamps of Architecture	Dl. III.	Blz. 275
Schimmel (H.J.), Het zonde-kind	Dl. III.	Blz. 395
Schoengen (Dr. Michael), Die Schule von Zwolle von ihren Anfängen bis zur Einführung der Reformation. I	Dl. III.	Blz. 163
Schorer (J.A.), De geschiedenis der calamiteuse polders in Zeeland tot 1791	Dl. IV.	Blz. 396
Selle (Gustav F.), Aus Adolph Marx' litterarischem Nachlass	Dl. IV.	Blz. 333
Sophocles, Antigone, vertaald door J. van Leeuwen Jr	Dl. I.	Blz. 133

Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding, 1898, a.fl. 1	Dl. III.	Blz. 208
Verkuyl (J.A.), Joost van den Vondel, Gysbrecht van Amstel, bewerkt	Dl. III.	168, 365

Vogel (J. Ph.), Het leemen wagentje, vertaald	Dl. III.	Blz. 466
Vogt (Dr. F.) und Dr. Max Koch, Geschichte der deutschen Litteratur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart	Dl. I.	Blz. 151
Vries (Jo. de), Eerste bundel preeken, 3e druk	Dl. I.	Blz. 555
Weissheimer (W), Erlebnisse mit Richard Wagner, Franz Liszt und vielen anderen Zeitgenossen	Dl. II.	Blz. 583
Whistler, The gentle art of making ennemies	Dl. II.	Blz. 358
Wit (Augusta de), Facts and fancies about Java	Dl. IV.	Blz. 75
Wrangel (E,), Sveriges litteråra förbindelser med Holland sårdeles under 1600	Dl. I.	Blz. 120
Wyzewa (T. de), Beethoven et Wagner	Dl. III.	Blz. 553